

IV.
ULUSLARARASI
TÜRKLERİN DÜNYASI
S O S Y A L
B İ L İ M L E R
S E M P O Z Y U M U

17 ARALIK 2020 - ÇEVİRİM İÇİ

BİLDİRİLER

EDİTÖRLER:

DOÇ. DR. OSMAN KUBİLAY GÜL

DR. BERKER KURT

DR.CELAL CAN ÇAKMAKCI

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLER

Editörler/Editors

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL

Dr. Berker KURT

Dr. Celal Can ÇAKMAKCI

Kapak ve SayfaTasarımı/ Cover and Page Design

Nuri İbrahim KARABUDAK

Bu kitap, 17 Aralık 2020 tarihinde *Türklerin Dünyası Enstitüsü* ve *Kıbrıs İlim Üniversitesi*nin ortaklığında çevrim içi düzenlenen IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunulan bildirilerin tam metinlerini kapsamaktadır. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN:978-605-67570-7-5
ANKARA –2020

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Sempozyum Başkanı
Prof. Dr. Necati DEMİR
Gazi Üniversitesi

Düzenleme Kurulu Başkanı
Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Düzenleme Kurulu
Prof. Dr. (h.c.) Mehmet Şükrü GÜZEL
Switzerland, Center for Peace and Reconciliation Studies

Doç. Dr. Ümit YILDIZ
MEB

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ
K.K.T.C. İlim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Berker KURT
Akdeniz Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Bilim Kurulu

Adı Soyadı

Prof. Dr. Adem ÖGER
Prof. Dr. Bülent AKSOY
Prof. Dr. Cavit YEŞİLYURT
Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ
Prof. Dr. İsmail KIVRIM
Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL
Prof. Dr. Mutlu DEVECİ
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU
Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ
Prof. Dr. Zeki BOYRAZ
Doç. Dr. Erkan YEŞİLTAŞ
Doç. Dr. Esra Nur TIRYAKI
Doç. Dr. Fatih ÖZEK
Doç. Dr. Gül Banu DUMAN

Görev Yeri

Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi
Mustafa Kemal Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA
Doç. Dr. İlhan UÇAR

Doç. Dr. Irina POKROVSKA

Doç. Dr. Kemalettin DENİZ

Doç. Dr. Liudmila FEDOTOVA

Doç. Dr. Mehmet Ali EROĞLU

Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ

Doç. Dr. Oksana SORONİKA

Doç. Dr. Onur BEKİROĞLU

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL

Doç. Dr. Osman YILDIZ

Doç. Dr. Paki KÜÇÜKER

Doç. Dr. Qaliba HACİYEVA

Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA

Doç. Dr. Tudora ARNAUT

Doç. Dr. Türker KURT

Doç. Dr. Ümit EKER

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Ülkü KAN

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ

Dr. Öğr. Üyesi Akın KONAK

Dr. Öğr. Üyesi Berker KURT

Dr. Öğr. Üyesi Birsen SERHATLIOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Can ÇAKMAKÇI

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Ergun ACAR

Dr. Öğr. Üyesi Gürkan Fırat SAYLAN

Dr. Öğr. Üyesi Hikmet YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi İclal GÖKKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TATÇI

Dr. Öğr. Üyesi Olga PIŞNÖHA

Dr. Öğr. Üyesi Onur TAYDAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Remzi AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi Selman ABLAK

Dr. Öğr. Üyesi Ümmühan ÖNER

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ

Dr. Murat KARATAŞ

Suleymenov Şarkiyat Enstitüsü / Kazakistan

Sakarya Üniversitesi

Taras Shevchenko Uluslararası

Üniversitesi/Ukrayna

Gazi Üniversitesi

Komrat Devlet Üniversitesi / Moldova

Akdeniz Üniversitesi

Giresun Üniversitesi

Çuvaş Devlet Üniversitesi / Çuvaşistan

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC

Sakarya Üniversitesi

Nahtivan Devlet Üniversitesi

Sakarya Üniversitesi

Taras Shevchenko Üniversitesi / Ukrayna

Gazi Üniversitesi

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Fırat Üniversitesi

Adnan Menderes Üniversitesi

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Akdeniz Üniversitesi

Fırat Üniversitesi

Bülent Ecevit Üniversitesi

Yıldırım Bayezit Üniversitesi

Sinop Üniversitesi

Giresun Üniversitesi

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

Taras Shevchenko Uluslararası

Üniversitesi/Ukrayna

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Erciyes Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Fırat Üniversitesi

Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC

Abdullah Gül Üniversitesi

İçindekiler

		<i>Sempozyum Düzenleme Kurulu</i>	<i>ii</i>
		<i>İçindekiler</i>	<i>iv</i>
		<i>Sempozyum İstatistikleri</i>	<i>ix</i>
		<i>Sempozyum Programı</i>	<i>xi</i>
		<i>Bildiriler</i>	<i>xix</i>
NECATİ DEMİR	Türkiye	KARABAĞ SORUNU VE 2020 YILI AZERBAYCAN - ERMENİSTAN SAVAŞI	1
NECATİ DEMİR	Türkiye	OSMANLI AİLESİ KÖKLERİ VE TARTIŞMALAR	7
RÖVŞEN MEMMEDOV	Azerbaycan	AZERBAYCAN İSTİKLÂL ŞAİRİ BAHTİYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE TÜRK DÜNYASI	15
BAKHTİYOR MENGLİEV BAXTİEP МЕНГЛИЕВ	Özbekistan	LINGVOMANEVİYAT VE GELECEĞİ	23
AVNİ AKIN ÜRÜNAL FİLİZ TUFAN EMİNİ	Türkiye	KAMU POLİTİKALARINA DAVRANIŞSAL YAKLAŞIM	31
MEHMET BÖLÜKBAŞI	Türkiye	ARAPÇANIN İSPANYOLCAYA ETKİSİ	43
MEHMET BÖLÜKBAŞI	Türkiye	ARAPÇADAN TÜRKÇEYE YAPILAN ÇEVİRİLERDE KARŞILAŞILAN ÇEŞİTLİ ZORLUKLAR	47
ÜMİT ÖZTÜRK	Türkiye	2006 - 2020 ORTAÖĞRETİM LİSE TARİH DERS KİTAPLARININ ANADOLU BEYLİKLER DÖNEMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	53
EFSANE İSMAYILOVA	Azerbaycan	XIX YÜZYIL AZERBAYCAN ŞAİRİ İSMAYİL BEY NAKÂM'IN ESERLERİNDE "HAMSE" GELENEĞİ	65
HAMZAYEVA LALA ALLADİN	Azerbaycan	PSİKOLOJİ İLE SINIRLI DİLBİLİM KAVRAMLARI VE PSİKODİLBİLİM	71
GÜNAY İMAMALIYEVA	Azerbaycan	ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ VE "OĞUZNAMELER"	75
ELNARA AKHMEDOVA	Azerbaycan	ERMENİ İŞGALİNDEN KURTARILAN KUBADLI RAYONUNUN (İLÇESİNİN) TARİHİ VE KUBATLI TOPONİMİNİN ETİMOLOJİSİNE GENEL BAKIŞ	81
AYNURA BAGİROVA	Azerbaycan	İSA HÜSEYNOV'UN ESERLERİNDE ORONİMLERİN LİNGVİSTİK ANALİZİ	87
BÖYÜKXANIM EMİNLİ	Azerbaycan	İNTERNET DİYALOGLARDA EMOJİLER	91
INDİRA HADŽİBULIĆ	Bosna Hersek	PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF BOSNIACS IN SERBIA	95
TƏRANƏ NAĞİYEVA	Azerbaycan	LƏNKƏRAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN RUS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FONETİK, LEKSİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	103
GARA AHMADOV	Azerbaycan	KİŞİLİK TRAGEDİSİ (ABDURRAHİM BEY HƏGVERDİYEV'İN ESERLERİNDEN HƏREKETLƏ)	111
MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM	Azerbaycan	OĞUZ GRUBU TÜRK DİLLERİNDE TÖREN LEKSİKOLOJİSİNİN ETNİK-PSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ	115
MATANAT MAHARRAMOVA	Azerbaycan	AZERBAYCAN DİLİNDE İYİLİK SÖZLÜĞÜNÜN ANLAM ALANI	119
RZAYEV ALİ İTTİFAG	Azerbaycan	AZERBAYCAN DİLİ SÖZLÜĞÜNDE BULUNAN ARAPÇA KELİMELE	123
MEMMEDOVA JALE ELDAR	Azerbaycan	YENİ TEKNOLOJİLERİN ÇEVİRMENLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	127

USMONOVA SEVARA SULTANOVNA	Azerbaycan	THE ROLE OF ENLIGHTENERS IN THE FORMATION OF THE LITERARY ENVIRONMENT IN THE UZBEK LITERATURE OF THE PERIOD OF NATIONAL AWAKENING	133
EFECAN KARAGÖL BERKER KURT	Türkiye	YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABI YAZARLARININ DİL ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ İLE ÖLÇME-DEĞERLENDİRMEYE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ	137
BERKER KURT	Türkiye	DİL EĞİTİMİ DERS KİTAPLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE BİR KONTROL LİSTESİ ÖRNEĞİ	145
ZEYNEP ASKEROVA	Azerbaycan	TÜRK KÖKENLİ ANTROPONİMLERİN DAĞITIM ALANI	155
DİLÂN KALAYCI	Türkiye	TÜRK ÇOCUK EDEBİYATINDA ANI TÜRÜNÜN YERİ	163
MAHİRE RAHTARI	Azerbaycan	AZERBAYCAN DİLİNİN İKİ HECELİ KELİMELERİNDE SİN HARMONİZMİN TANIMI	169
LEYLA ALLAHVERDİYEVA	Azerbaycan	ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN DRAMATURGİYASINDA KARABAĞ KONUSU (İLYAS EFENDİYEVİN “HÖKMDAR VƏ KIZI” DRAMINA DAYANARAK)	173
GÜL BANU DUMAN YASEMİN KAYABAŞ	Türkiye	ANADOLU SAHASI “KELOĞLAN PARA KAZANIYOR” MASALI İLE AZERBAYCAN SAHASI “CAMIŞ DERİSİNDEN KEMER” MASALININ KARŞILAŞTIRILMASI	177
ERTUĞRUL GÜREŞÇİ	Türkiye	COVID 19 SALGIN SÜRECİ VE KIRSAL GÖÇ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	187
ERTUĞRUL GÜREŞÇİ	Türkiye	TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE BEKLENTİLER	193
СУЛЕЙМАНОВА САБІНА АЛІ КЫЗЫ	Azerbaycan	AZERİCE VE RUSÇA DİLBİLİMSEL ALANDA KAVRAMSAL METAFORLAR	197
SEVİL MEHDİYEVA TÜRKAN ASKEROVA	Azerbaycan	XIX-XX. YÜZYILLARDA TÜRK-RUS AZERBAYCAN EDEBİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	205
HÜSEYİN KOÇAK MURAT GENCER	Türkiye	MEKANSAL AYRIŞMA VE SOSYAL DIŞLANMA BAĞLAMINDA ROMAN VATANDAŞLARI: YEŞİLYURT KÖYÜ ÖRNEĞİ	209
HÜSEYİN KOÇAK ŞÜKRİYE ÜNAL	Türkiye	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN AİLE KURUMU VE DEĞERLERİNE BAKIŞI: AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ	217
ZÖHRE QAFAROVA	Azerbaycan	ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN ŞEİRİNDE ESKİ TÜRK İNANCLARI	229
SHOLA YUNUSOVA	Azerbaycan	PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR TRANSLATION PROBLEMS	235
ТҶАБОВЕВА РУХСОРА	Özbekistan	ХУДОЙБЕРДИ ТҶХТАБОВЕВ РОМАНЛАРИДА ХАРАКТЕРЛАР ИФОДАСИ	241
EBRU KESKİN MESUT KASAP MEHMET MENDEŞ	Türkiye	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BAŞARI NOTUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMLERİ İLE BELİRLENMESİ	245
GÜLŞAT BİCAN ESRA NUR TİRYAKİ	Türkiye	ORTAOKUL DÜZEYİNE YÖNELİK OKUMA KİTAPLARININ İÇERİK YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ	255
FATMA BETÜL AYDEMİR	Azerbaycan	1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE TÜRK DÜNYASINA ETKİSİ	261
AHMET YILMAZ	Türkiye	AFŞİN HAYDAR B. KÂVÜS’UN, MÂZYÂR B. KÂRİN’İN İSYANINDAKİ ROLÜ	271
AHMET YILMAZ	Türkiye	TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ HEDİYELEŞME GELENEĞİNİN GAZNELİLER’E YANSIYAN UYGULAMALARI	277
AYNURA PASHAYEVA	Azerbaycan	AZERBAYCAN ŞİİRİNDE KARABAĞ KONUSU (2001-2020)	291
ELMİRA MEMMEDOVA-KEKEÇ	Azerbaycan	AZERBAYCAN VE KIBRIS TÜRK ŞİİRİNDE SAVAŞ SÖYLEMİ	301

DILAROM BABAKHANOVA	Özbekistan	MODERN DİLBİLİMİN DALLARINDAN BİRİ OLARAK LİNGVOPERSONOLOJİ (DİLSEL KİŞİLİK)	313
AYNURE MUSTAFAYEVA	Azerbaycan	TÜRK EDEBİ DÜŞÜNCESİNDE TARİH (HÜSEYİN CAVİD'İN ESERLERİNE DAYANILARAK)	321
OSMAN KUBİLAY GÜL MUSTAFA DOĞAN	Türkiye	CUMHURİYET DÖNEMİ YURTDIŞI EĞİTİM FAALİYETLERİ KAPSAMINDA 1927 TARİHLİ MÜFETTİŞ NİZAMNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	325
ŞEYDA ÇEVİKEL	Kırgızistan	ÇİN-KIRGIZ İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KIRGIZİSTAN'IN DIŞ BORCU	333
SADIK AHMET ÇETİN	Türkiye	DİJİTAL OKUMA ARAÇLARININ OKUMA BECERİSİNE ETKİSİ	341
EDANUR AĞRA NURSEL PAŞAOĞLU	Türkiye	DİJİTAL OYUNCULARIN OYUN ALGISI VE DENEYİMLERİ	351
EDANUR AĞRA NURSEL PAŞAOĞLU	Türkiye	SAĞLIK SEKTÖRÜNDEKİ KADIN ÇALIŞANLARIN İŞ VE YAŞAM DENGESİ ÜZERİNE DENEYİMLERİ	363
ENGİN EROĞLU	Türkiye	ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINDA NEHİRLER	373
MURSALİYEVA KHAYALA MUGAMAT	Azerbaycan	İLK YAPAY TÜRK DİLİ PROJELERİ	381
FATMA ÜNYAY AÇIKGÖZ	Türkiye	MISIR EYALETİ VERGİLERİNİN OSMANLI DEVLETİ İÇİN ÖNEMİ	387
FATMA ÜNYAY AÇIKGÖZ	Türkiye	ERDEL KRALI II. GEORGE RAKOÇI'NIN IV. MEHMET'E GÖNDERDİĞİ SADAKAT MEKTUBU	397
HALİDE ERDAK SOHRABİ MOLLA YOUSEF	İran	DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE YER ALAN "DUHA KOCA OĞLU DELİ DUMRUL " HİKÂYESİ VE SİNEMAYA UYARLANMIŞ FİLMİNİN MUKAYESESİ	405
İLKER TOSUN	Türkiye	TUVA TÜRKÇESİNDE AYI VE KURT İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI	413
BIBİSH JO'RAYEVA MUNISA NURULLAYEVA	Özbekistan	ALİ ŞİR NEVAİ'NİN ATASÖZLERİ VE VECİZELERDEN YARARLANMA MAHARETİ	429
KAMELYA TEKNE	Türkiye	KADİM TÜRK YURDU KARABAĞ ÜZERİNE HAKİKATLER	433
OĞUZ KAĞAN BAYRAKDAR	Azerbaycan	MİLLİ KENT KİMLİĞİ OLUŞUMUNDA DİLİN ÖNEMİ: BAKÜ ÖRNEĞİ	443
ERGENEKON SAVRUN	Türkiye	ONİKİ ADA VE MEİS'İN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ YERİ (1911-1947)	451
SALİHA GİZEM ÖNDER	Azerbaycan	ORTA ASYA'NIN ULUSLAŞTIRILMASINDA KORENİZATSİYA (YERLİLEŞTİRME) POLİTİKALARININ ETKİSİ	461
SƏBİNƏ SEYİDOVA	Azerbaycan	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZELOGİZLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ MÜBAHİSƏLİ BAXIŞLAR	467
DUYGU AKBAYRAK	Türkiye	GKRY'NİN AB'YE ÜYELİK SÜRECİ VE MARTTİ AHTISAARI'NIN HELSİNKİ ZİRVESİNDE TÜRKİYE BAŞBAKANI BÜLENT ECEVİT'İ TÜRKİYE'NİN ÜYELİĞİ KONUSUNDA ALDATMASI	473
SİBEL BARCIN	Kırgızistan	ALTIN KÖPRÜ TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABININ (B2 SEVİYESİ) ERDEMLER BAKIMINDAN İNCELENMESİ	489
SİMA ŞEFİZEDE	Azerbaycan	MİLLİ KARAKTERİN SOSYAL SORUNLAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ (AZERBAJYAN VE TÜRK HİKÂYE ÖRNEKLERİNE GÖRE)	497
ÇINARƏ YOLÇUBƏYLİ	Azerbaycan	AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV DRAM DİLİ HAQQINDA	507
DILFUZA TAJIBAEVA	Özbekistan	MODERN ÖZBEK ŞİİRİNDE BABUR VE BABURİLER İMAJININ İFADESİ	513
BAYRAM ÖZBAL	Türkiye	2020 DİLLER İÇİN AVRUPA ORTAK ÖNERİLER ÇERÇEVESİ- TAMAMLAYICI CİLT: GÜNCELLENEN VE EKLENEN TANIMLAYICI ÖLÇEKLER	519

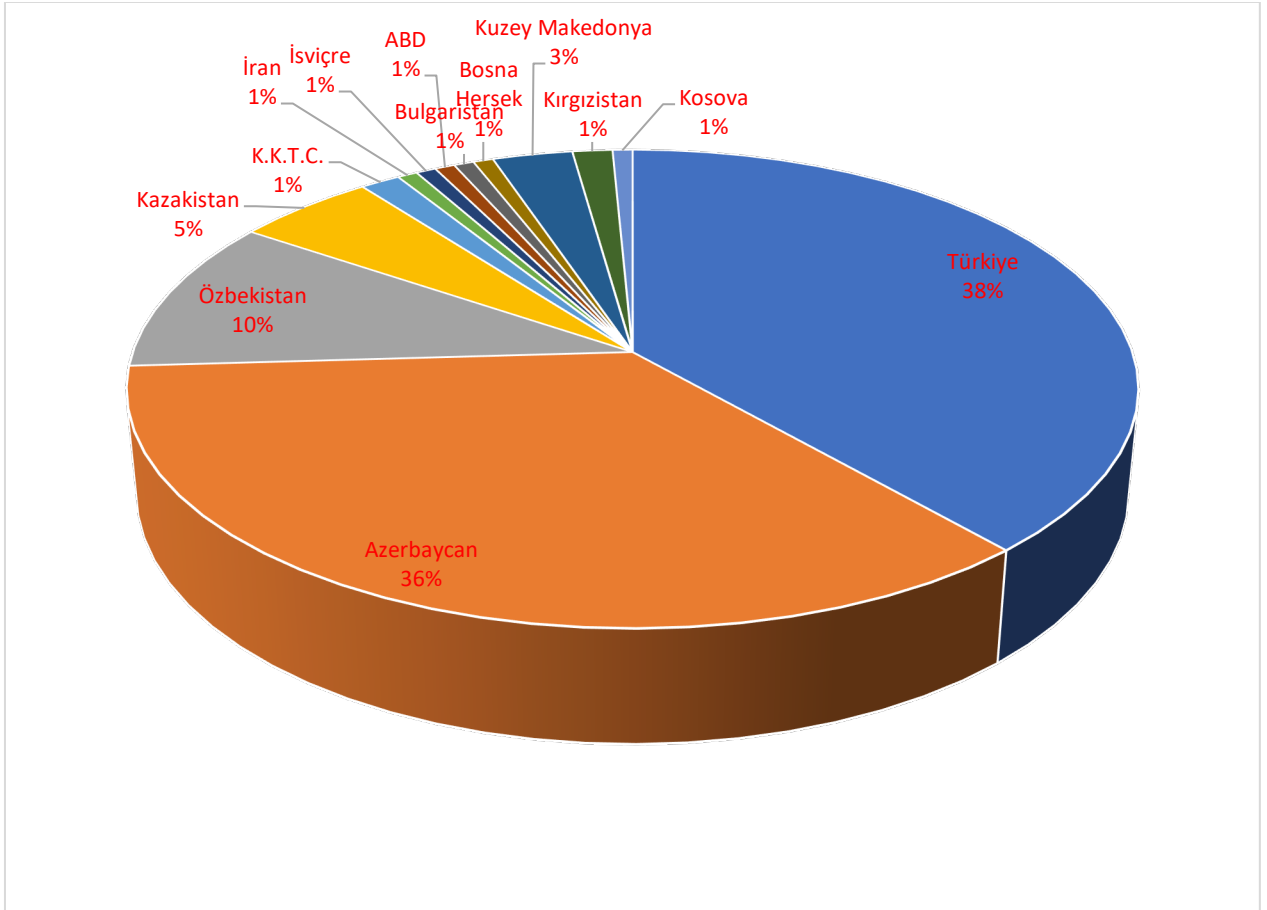
TAZEGÜL MATYAKUBOVA	Özbekistan	POETİK TEFEKKÜR VE SANATSAL İFADE	533
İSLAMCAN YAKUBOV	Özbekistan	ÇAĞDAŞ ZAMAN ÖZBEK ROMANLARI POETİK YAPISINDA ŞARKI VE TÜRKÜLERİN YERİ	541
EMEL YİĞİTTÜRK EKİYOR	Türkiye	TÜRKİYE'DEN YURT DIŞINA NİTELİKLİ GÖÇÜN MEDYADA YANSIMASI	549
ABDULLA ULUG'OV	Özbekistan	"ҚҶРҚҰТ ОТА..." ХИҚМАТЛАРИ THE PROVERBS "DEDE KORKUT..."	561
ÜLKÜ MAZMAN İTİK	Türkiye	COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN FİNANSAL TABLOLAR ÜZERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	593
РАСУЛОВА УМИДА ЙЎЛДОШ ҚИЗИ	Özbekistan	ҚИССАДА ПЕЙЗАЖ ИФОДАСИ LANDSCAPE EXPRESSION IN THE STORY	603
RAMAZAN HÜSEYİN BİÇER	Türkiye	HUKUK RESEPSİYONU SÜRECİNE TEPKİ OLARAK YERLİ HUKUK: MECELLE	611
RAMAZAN HÜSEYİN BİÇER	Türkiye	VAKÂİ HAYRİYE SONRASI BAZI YENİÇERİ FAALİYETLERİ VE ALINAN ÖNLEMLER	619
SEVİL İREVANLI	K.Makedonya	KARABAĞ HANLIĞININ İKİYÜZ YILLIK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	627
ATILLA JORMA	K.Makedonya	ONDOKUZUNCU YÜZYILDA KARABAĞ HANLIĞINDAKİ KÜLTÜREL GELİŞMELER	631
TAHMİNA VALİYEVA	Azerbaycan	SEYİT HÜSEYİN HİKAYELERİNİN MEVZU VE PROBLEMATİK SECİYESİ	639
SÜLEYMANOVA JANNAGÜL	Kazakistan	YABANCILARA TÜRK DİLİNİ KONUŞMA AĞIRLIKLIL ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ	645
ГУЛНОЗА ОРИПОВА	Özbekistan	ŞİİR YAPISINDA BENT VE KAFİYENİN ÖNEMİ ЛИРИК КОМПОЗИЦИЯДА БАНД ВА ҚОФИЯНИНГ ЎРНИ	653
LÜTFİ SÜRÜCÜ AHMET MASLAKÇI	K.K.T.C	DÖNÜŞTÜRÜCÜ LİDERİN İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ: ÖZ YETERLİLİĞİN ARACI ROLÜ	661
NURTEN REMZİ	Bulgaristan	BULGARİSTAN'DA İPEK YOLU İZLERİ	673
FATMA FİDAN	Türkiye	ÇALIŞANLARIN İŞ –ÖZEL YAŞAM ETKİLEŞİMİNE YÖNELİK TUTUMLARIHİZMET SEKTÖRÜNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA	693
FATMA FİDAN	Türkiye	GENÇLERİN EVLİLİK ALGISINI ETKİLEYEN SOSYO- DEMOGRAFİK UNSURLAR	705
MEHMET ŞÜKRÜ GÜZEL	İsviçre	RECOGNITION OF THE TURKISH CYPRIOTS NOT AS A MINORITY BY THE UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY	717
MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	Türkiye	İ.Ü. NADİR ESERLER KÜTÜPHANESİ T5502 NUMARALI HUBANNAME VE ZENANNAME MİNYATÜRLÜ YAZMASINDA ÇİÇEK	727
SAMİRA MAMMADOVA	Azerbaycan	VAHİDİNİN "SAADET-NAME" SINDE ÇOCUK EVLİYALAR	741
EŞQANE BABAYEVA	Azerbaycan	MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN ROMANLARINDA MEKÂN İMGESİ	749
SABOHAT BOZOROVA	Özbekistan	AT İLE İLGİLİ ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİ ÜZERİNE	755
AYTƏKİN SALİFOVA	Azerbaycan	SƏMƏD VURGUN VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	765
TANER GÜÇLÜTÜRK	Kosova	KOSOVA TÜRK ÇAĞDAŞ EDEBİYATI'NDA YENİ ROMAN (Reşit Hanadan - Rumeli'den Çıktık Yola)	775
FİDAN ABDURAHMANOVA	Azerbaycan	AZERBAYCAN VE TÜRK ŞİİRİNDE İSTİKLÂL SAVAŞI	789
AVTANDİL AĞBABA	Azerbaycan	AŞIK SÜMMANİ'NİN DESTANLARI	795

AHMEDOVA NARGIZA SHIXNAZAROVNA	Özbekistan	ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE ESKİREN KELİMELERİN TAHLİLİ (OĞUZ LEHÇESİNİN KELİME ÖRNEKLERİNDE)	801
МУСТАФИНА М.А. УРАЛОВА З.И.	Kazakistan	ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В СВЕТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ	807
ЕРМАХАН АКЕРКЕ ӘБДІҚАЛЫҚ К.С.	Kazakistan	Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҰСПАЛДЫ ОЙЛАР	813
ӘБДІҚАЛЫҚ КҮНІМЖАН СӘДІРҚЫЗЫ АСАНБАЕВА СӘУЛЕ АСАНБАЙҚЫЗЫ	Kazakistan	ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНЕ ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ СЫНИ ОЙЛАР	819
ГҮЛЖАҒАН ОРДА ГАУҒАР АСҚАРОВА	Kazakistan	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРИЗМ	825
КОЖЕКЕЕВА БЕКЗАДА ШАКИЗАДАЕВНА ИСКАКОВА ЖАДРА АФМУХАНБЕТОВНА	Kazakistan	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАҢУ	833
ABDURAHMANOVA SAYYORA BOZORBOY QIZI	Özbekistan	MATNNI MORFOLOGIK TAHRIR QILISH DASTURINING LINGVISTIK MODULI	839
GÜNEL PAŞAYEVA	Azerbaycan	THE ROLE OF RUSSIAN TERMS IN ENRICHING THE VOCABULARY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE	849
MAHMUT ÇELİK	Kuzey Makedonya	ESAD BAYRAM'IN "ALİVELİ" ÇOCUK HİKAYE KİTABININ İNCELENMESİ	855
REFİDE ŞAİNİ	Kuzey	KUZEY MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK EDEBİYATI DERGİSİ	867
İVANA KOTEVA	Makedonya	"TOMURCUK"	
İVANA KOTEVA REFİDE ŞAİNİ	Kuzey Makedonya	RADOVIŞ YÖRESİ HALK MASALLARI	873

SEMPOZYUM İSTATİSTİKLERİ

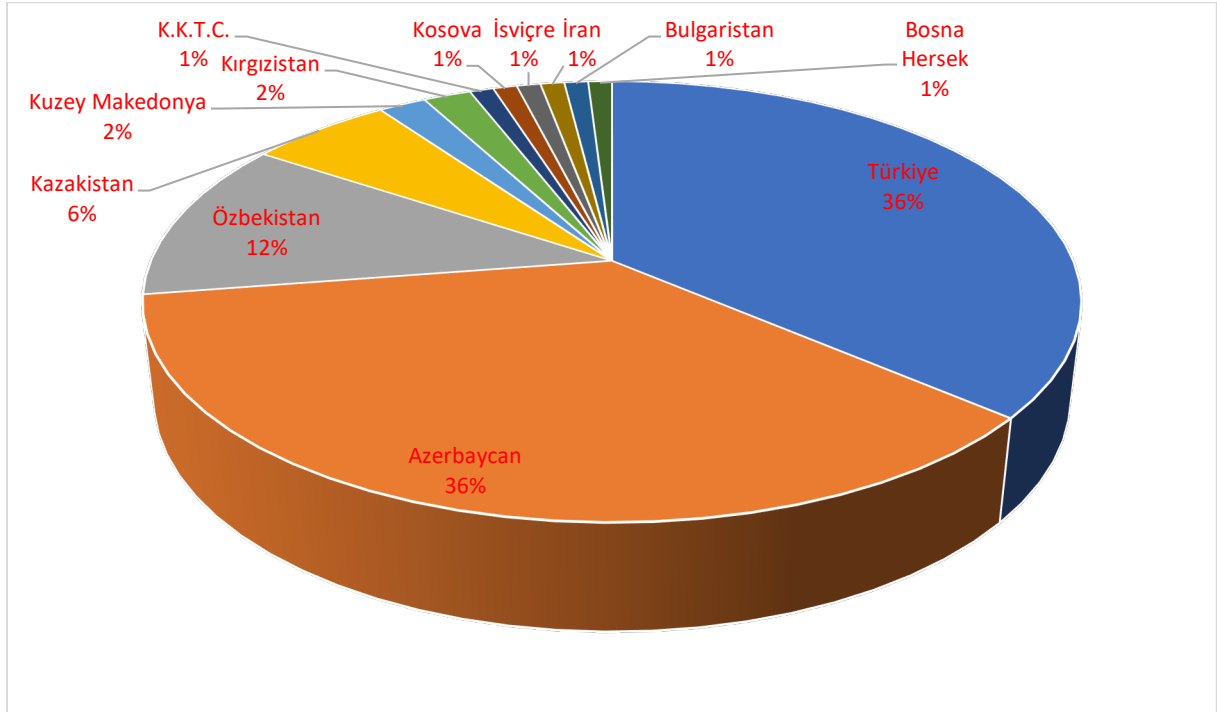
1.Sempozyumda sözlü olarak sunulan bildirilerin ülkelere göre dağılımı:

Ülke	Bildiri Sayısı	%
Türkiye	52	38,5
Azerbaycan	48	36
Özbekistan	14	10
Kazakistan	7	5
Kuzey Makedonya	4	3
Kırgızistan	2	1,5
K.K.T.C.	2	1,5
Kosova	1	0,7
İsviçre	1	0,7
İran	1	0,7
Bulgaristan	1	0,7
Bosna Hersek	1	0,7
ABD	1	0,7
TOPLAM	135	100

2. Sempozyum tam metin kitabındaki bildirilerin ülkelere göre dağılımı:

Ülke	Bildiri Sayısı	%
Türkiye	37	35,3
Azerbaycan	38	36
Özbekistan	13	12
Kazakistan	6	5,3
Kuzey Makedonya	5	4
Kırgızistan	2	1,5
K.K.T.C.	1	0,9
Kosova	1	0,9
İsviçre	1	0,9
İran	1	0,9
Bulgaristan	1	0,9
Bosna Hersek	1	0,9
TOPLAM	107	100

SEMPOZYUM PROGRAMI

**IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SEMPOZYUMU
SEMPOZYUM PROGRAMI**

17 Aralık 2020

“Çevrim İçi”

AÇILIŞ OTURUMU (KARABAĞ)		
OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. NECATİ DEMİR		Saat
PROF. DR. NECATİ DEMİR	KARABAĞ SORUNU VE 2020 YILI AZERBAYCAN - ERMENİSTAN SAVAŞI	9.00-9.20
DOÇ. DR. FAİK ELEKBERLİ	YUKARI KARABAĞ PROBLEMİ: TARİH VE ÇAĞDAŞLIK	9.20-9.35
DR. ÖĞR. ÜYESİ KAMELYA TEKNE	KADİM TÜRK YURDU KARABAĞ ÜZERİNE HAKİKATLER	9.35-9.50
I. SALON I. OTURUM		
OTURUM BAŞKANI: YRD. DOÇ. DR. ELZA ALIŞOVA DEMİRDAĞ		Saat
DR. AYNURA PASHAYEVA	AZERBAYCAN ŞİİRİNDE KARABAĞ KONUSU (2001-2020)	10.00-10.10
ELNARA AHMEDOVA	ERMENİ İŞGALİNDEN KURTARILAN KUBADLI RAYONUNUN (İLÇESİNİN) TARİHİ VE KUBATLI TOPONİMİNİN ETİMOLOJİSİNE GENEL BAKIŞ	10.10-10.20
DR. LEYLA ALLAHVERDİYEVA	ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASINDA QARABAĞ KONUSU	10.20-10.30
YRD. DOÇ. DR. ELZA ALIŞOVA DEMİRDAĞ	AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE BAĞLAYICILAR (BAĞLAÇLAR) VE ONLARIN SÖZ DİZİMİNDE İŞLEVLERİ	10.30-10.40
II. SALON I. OTURUM		
OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. H.C MEHMET ŞÜKRÜ GÜZEL		Saat
Doç. Dr. ERGENEKON SAVRUN	ONİKİ ADA VE MEİSİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ YERİ (1911-1947)	10.00-10.10
DUYGU AKBAYRAK	GKRY'NİN AB'YE ÜYELİK SÜRECİ VE MARTTİ AHTİSAARI'NIN LÜKSEMBURG ZİRVESİNDE TÜRKİYE DÖNEM BAŞKANI BÜLENT ECEVİTİ TÜRKİYE'NİN ÜYELİĞİ KONUSUNDA ALDATMASI	10.10-10.20
SEDA YAZGAN HADZİBULİC	TÜRKİYE'DEKİ UYGUR TOPLUMU: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	10.20-10.30
PROF. DR. H.C MEHMET ŞÜKRÜ GÜZEL	BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GENEL KURULU TARAFINDAN KIBRIS TÜRKLERİ'NİN AZINLIK OLARAK KABUL EDİLMEMESİ	10.30-10.40
ZİR. YÜK. MÜH. EBRU KESKİN	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BAŞARI NOTUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMLERİ İLE BELİRLENMESİ	10.40-10.50
ÖĞR. GÖR. MESUT KASAP		
PROF.DR. MEHMET MENDEŞ		
III. SALON I. OTURUM		
OTURUM BAŞKANI: DR. EMEL YİĞİTTÜRK EKİYOR		Saat
ÖĞRT. AYTEN CEREN DİNÇ	AKRAN DESTEKLİ OKUMA STRATEJİLERİ	10.00-10.10
ÖĞRT. DİLBER ULUÇ		
DOÇ.DR. ORHAN ÇAKIROĞLU	OTİZMLİ ÖĞRENCİLERİN OKUDUĞUNU ANLAMA, YAZMA VE MATEMATİK BECERİLERİNE İLİŞKİN ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ	10.10-10.20
ÖĞRT. AYTEN CEREN DİNÇ		
ÖĞRT. DİLBER ULUÇ		
DOÇ.DR. ORHAN ÇAKIROĞLU		
DR. EMEL YİĞİTTÜRK EKİYOR	ULUSLARARASI YÜKSEKÖĞRENİM ÖĞRENCİ HAREKETLİLİĞİ VE AFGAN ÖĞRENCİLERİN GÖÇMENLİK DENEYİMLERİ	10.20-10.30
DR. EMEL YİĞİTTÜRK EKİYOR	TÜRKİYE'DEN YURT DIŞINA NİTELİKLİ GÖÇÜN MEDYADA YANSIMASI	10.30-10.40
IV. SALON I. OTURUM		
OTURUM BAŞKANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ ÜLKÜ MAZMAN İTİK		Saat

AVNİ AKIN ÜRÜNAL	KAMU POLİTİKALARINA DAVRANIŞSAL YAKLAŞIM	10.00-
DOÇ DR. FİLİZ TUFAN EMİNİ		10.10
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÜLKÜ MAZMAN İTİK	COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE MALİ MÜŞAVİRLERİN YAŞADIĞI SORUNLAR ÜZERİNE SİVAS İLİNDE BİR ARAŞTIRMA	10.10- 10.20

DR. LÜTFİ SÜRÜCÜ	DÖNÜŞTÜRÜCÜ LİDERİN İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ: ÖZ	10.20-
YRD. DOÇ. DR. AHMET MASLAKÇI	YETERLİLİĞİN ARACI ROLÜ	10.30
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÜLKÜ MAZMAN İTİK	COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN FİNANSAL TABLOLAR ÜZERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	10.30- 10.40

I. SALON II. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. DILAROM BABAHANOVA **Saat**

ÖĞR. GÖR. ABDURAHMANOVA SAYYORA	MATNNI MORFOLOGİK TAHRİR QILISH DASTURINING LINGVİSTİK MODULI	11.00- 11.10
DOÇ. DR. AHMEDOVA NARGIZA SHIXNAZAROVNA	ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE ESKİREN KELİMELERİN TAHLİLİ (OĞUZ LEHÇESİNİN KELİME ÖRNEKLERİNDE)	11.10- 11.20

AYNURA BAĞİROVA	İSA HÜSEYNOV'UN ESERLERİNDE ORONİMLERİN LİNGVİSTİK ANALİZİ	11.20- 11.30
------------------------	---	-----------------

BİBİSH JO'RAYEVA	MUNISA NURULLAYEVA ALI ŞİR NEVA'İN ATASÖZLERİ VE VECİZELERDEN YARARLANMA MAHARETİ	11.30- 11.40
-------------------------	--	-----------------

DOÇ. DR. DILAROM BABAHANOVA	MODERN DİLBİLİMİN DALLARINDAN BİRİ OLARAK LINGVOPERSONOLOJİ (DİLSEL KİŞİLİK)	11.40- 11.50
------------------------------------	---	-----------------

II. SALON II. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET YILMAZ **Saat**

DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET YILMAZ	AŞİN HAYDAR B. KÂVÛS'UN, MÂZYÂR B. KÂRİN'İN İSYANINDAKİ ROLÜ	11.00- 11.10
------------------------------------	---	-----------------

DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET YILMAZ	TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ HEDİYELEŞME GELENEĞİNİN GAZNELİLER'E YANSIYAN UYGULAMALARI	11.10- 11.20
------------------------------------	---	-----------------

FATMA BETÜL AYDEMİR	1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE TÜRK DÜNYASINA ETKİSİ	11.20- 11.30
----------------------------	--	-----------------

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYSEL ERDOĞAN	XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KAŞGAR VE YARKENT ŞEHİRLERİNDE İKTİSADİ DURUM	11.30- 11.40
-------------------------------------	---	-----------------

ALAUDİNOVA KAMOLA SHOMANSUROVNA	TOWARDS THE DETERMINATION OF TERMINOLOGICAL STRUCTURE OF LOGISTICS	11.40- 11.50
--	---	-----------------

III. SALON II. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. AYNUR MUSTAFAYEVA **Saat**

BÖYÜKXANIM EMİNLİ	İNTERNET DİYALOGLARDA EMOJİLER	11.00- 11.10
--------------------------	---------------------------------------	-----------------

HAMZAYEVA LALA ALLADİN	PSİKOLOJİ İLE SINIRLI DİLBİLİM KAVRAMLARI VE PSİKODİLBİLİM	11.10- 11.20
-------------------------------	---	-----------------

ÜMİT ÖZTÜRK	2006 - 2020 ORTAÖĞRETİM LİSE TARİH DERS KİTAPLARININ ANADOLU BEYLİKLER DÖNEMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	11.20- 11.30
--------------------	--	-----------------

DOÇ. DR. AYNUR MUSTAFAYEVA	TÜRK EDEBİ DÜŞÜNCESİNDE TARİH (HÜSEYN CAVİD'İN ESERLERİNE DAYANILARAK)	11.30- 11.40
-----------------------------------	---	-----------------

USMONOVA SEVARA SULTANOVNA	THE ROLE OF ENLIGHTENERS IN THE FORMATION OF THE LİTERARY ENVIRONMENT IN THE UZBEK LITERATURE OF THE PERIOD OF NATIONAL AWAKENING	11.40- 11.50
-----------------------------------	--	-----------------

IV. SALON II. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ ERTUĞRUL GÜREŞÇİ **Saat**

DR. BARAN AKKUŞ	İŞLETMELERDE KURUMSALLAŞMA DÜZEYİNİN İNSAN	11.00-
PROF.DR.ABDULKADİR BİLEN	KAYNAKLARI YÖNETİMİNE ETKİSİ	11.10
DR. BARAN AKKUŞ	KOBİ'LERİN KURUMSALLAŞMA ALGI DÜZEYLERİNİN	11.10-
PROF. DR. ABDULKADİR BİLEN	BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA: TRC2 BÖLGESİ ÖRNEĞİ	11.20
DR. ÖĞR. ÜYESİ ERTUĞRUL GÜREŞÇİ	TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE BEKLENTİLER	11.20- 11.30
DR. ÖĞR. ÜYESİ ERTUĞRUL GÜREŞÇİ	COVID 19 SALGIN SÜRECİ VE KIRSAL GÖÇ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	11.30- 11.40
ŞEYDA ÇEVİKEL	ÇİN-KIRGIZ İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KIRGIZİSTAN'IN DIŞ BORCU	11.40- 11.50

I. SALON III. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. AVTANDİL AĞBABA		Saat
PROF. DR. AVTANDİL AĞBABA	AŞIK SÜMMANİ'NİN DESTANLARI	12.00- 12.10
ÖĞR. GÖR. DILFUZA TAJIBAEVA	MODERN ÖZBEK ŞİİRİNDE BABUR VE BABURIS İMAJININ İFADESİ	12.10- 12.20
ARŞ. GÖR. EFSANE İSMAYİLOVA	XIX YÜZYIL AZERBAIJAN ŞAİRİ İSMAYİL BEY NAKÂM'IN ESERLERİNDE "HAMSE" GELENEĞİ	12.20- 12.30
DOÇ. DR. EŞQANE BABAYEVA	MEMDUH ŞEVKET ESENDAĞ'IN ROMANLARINDA MEKÂN İMGESİ	12.30- 12.40
DOÇ. DR. FADİME KAVAK	HALİL CİBRAN'IN HİKÂYELERİNDE KADIN İMAJİ	12.40- 12.50

II. SALON III. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. ENGİN EROĞLU		Saat
DOÇ. DR. ENGİN EROĞLU	ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINDA NEHİRLER	12.00- 12.10
DR. ÖĞR. ÜYESİ FATMA ÜNYAY AÇIKGÖZ	MISIR EYALETİ VERGİLERİNİN OSMANLI DEVLETİ İÇİN ÖNEMİ	12.10- 12.20
DR. ÖĞR. ÜYESİ FATMA ÜNYAY AÇIKGÖZ	ERDEL KRALLIĞI GEORGE RAKOÇI'NIN IV. MEHMET'E GÖNDERDİĞİ SADAKAT MEKTUBU	12.20- 12.30
LETAFET ÖZDEMİR	İLK SEÇİLMİŞ KADIN BAKAN İMREN AYKUT'UN HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ	12.30- 12.40
DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜRBÜZ ARSLAN	1980 SONRASI MERKEZ SAĞDAKİ SİYASİ PARTİLEŞME	12.40- 12.50

III. SALON III. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: MAMMADOVA ZHALA ELDAR		Saat
HALİDE ERDAK SOHRABİ MOLLA YUSEF	DEDE KORKUT HİKAYELERİNDE YER ALAN "DUHA KOCA OĞLU DELİ DUMRUL" HİKAYESİ VE SİNEMAYA UYARLANMIŞ FİLMİNİN MUKAYESESİ	12.00- 12.10
AYTAKİN SALİFOVA	SƏMƏD VURĞUN VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	12.10- 12.20
GÜNAY İMAMALİYEVA	ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ VE "OĞUZNAMELER"	12.20- 12.30
MAMMADOVA ZHALA ELDAR	THE IMPACT OF THE NEW TECHNOLOGIES ON TRANSLATORS	12.30- 12.40
ÖĞR. GÖR. DİLİN KALAYCI	TÜRK ÇOCUK EDEBİYATINDA ANI TÜRÜNÜN YERİ	12.40- 12.50

IV. SALON III. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. FATMA FİDAN		Saat
DOÇ. DR. FATMA FİDAN	ÇALIŞANLARIN İŞ -YAŞAM DENGESİNE YÖNELİK TUTUMLARI	12.00- 12.10

DOÇ. DR. FATMA FİDAN	GENÇLERİN EVLİLİĞE YÖNELİK TUTUMLARINI ETKİLEYEN DİNAMİKLER	12.10-12.20
PROF. DR. HÜSEYİN KOÇAK MURAT GENCER	MEKANSAL AYRIŞMA VE SOSYAL DIŞLANMA BAĞLAMINDA ROMAN VATANDAŞLARI: YEŞİLYURT KÖYÜ ÖRNEĞİ	12.20-12.30
PROF. DR. HÜSEYİN KOÇAK ŞÜKRİYE ÜNAL	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN AİLE KURUMU VE DEĞERLERİNE BAKIŞI: AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ	12.30-12.40
DOÇ. DR. ATILLA JORMA	ON DOKUZUNCU YÜZYILDA KARABAĞ HANLIĞINDAKİ KÜLTÜREL GELİŞMELER	12.40-12.50

I. SALON IV. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. ELÇİN İBRAHİMOV		Saat
DR. BAYRAM ÖZBAL	2020 DİLLER İÇİN AVRUPA ORTAK ÖNERİLER ÇERÇEVESİ-TAMAMLAYICI CİLT: GÜNCELLENEN VE EKLENEN TANIMLAYICI ÖLÇEKLER	13.00-13.10
ÇINARƏ YOLÇUBƏYLİ	AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV DRAM DİLİ HAQQINDA	13.10-13.20
DOÇ. DR. ELÇİN İBRAHİMOV	AZERBAYCAN TÜRKOLJİSİNİN TARİHİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU	13.20-13.30
DOÇ. DR. ELMİRA MEMMEDOVA-KEKEÇ	AZERBAYCAN VE KIBRIS TÜRK ŞİİRİNDE SAVAŞ SÖYLEMİ	13.30-13.40
SEVİL İREVANLI	YUKARI KARABAG'DA 1980'Lİ YILLARDA BAŞLAYAN OLAYLAR ZİNCİRİ	13.40-13.50

II. SALON IV. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. NECATİ DEMİR		Saat
PROF. DR. NECATİ DEMİR	OSMANLI AİLESİ KÖKLERİ VE TARTIŞMALAR	13.00-13.10
DR. KEMALE ELEKBEROVA	ESKİ AZERBAYCAN TARİHİNİ SAHTELEŞTİREREK KENDİLERİNE TARİH YAPAN ERMENİLER	13.10-13.20
ARŞ. GÖR. RAMAZAN HÜSEYİN BİÇER	VAKÂYİ HAYRİYE SONRASI YENİÇERİ FAALİYETLERİ VE ALINAN ÖNLEMLER	13.20-13.30
ARŞ. GÖR. RAMAZAN HÜSEYİN BİÇER	HUKUK RESEPSİYONU SÜRECİNE TEPKİ OLARAK YERLİ HUKUK: MECELLE	13.30-13.40
SALIHA GİZEM ÖNDER	ORTA ASYA'NIN ULUSLAŞTIRILMASINDA KORENİZATSIYA (YERLİLEŞTİRME) POLİTİKALARININ ETKİSİ	13.40-13.50

III. SALON IV. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. FİDAN ABDURAHMANOVA		Saat
DOÇ. DR. FİDAN ABDURAHMANOVA	AZERBAYCAN VE TÜRK ŞİİRİNDE İSTİKLÂL SAVAŞI	13.00-13.10
GARA AHMADOV	KİŞİLİK TRAGEDİSİ (ABDURRAHİM BEY HAGVERDİYEV'İN ESERLERİNDEN HAREKETLE)	13.10-13.20
SİBEL BARCIN	ALTIN KÖPRÜ TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABININ (B2 SEVİYESİ) ERDEMLER BAKIMINDAN İNCELENMESİ	13.20-13.30
GUNEL PASHAYEVA	AZƏRBAYCAN DİL SÖZLÜGÜNÜN ZENGİNLEŞMESİNDE RUSÇA TERİMLERİNİN ROLÜ	13.30-13.40

IV. SALON IV. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR. MURSALİYEVA KHAYALA MUGAMAT		Saat
NURSEL PAŞAOĞLU	SAĞLIK SEKTÖRÜNDEKİ KADIN ÇALIŞANLARIN İŞ VE YAŞAM DENGESİ ÜZERİNE DENEYİMLERİ	13.00-13.10
EDANUR AĞRA	DİJİTAL OYUNCULARIN OYUN ALGISI VE DENEYİMLERİ	13.10-13.20
NURSEL PAŞAOĞLU		13.20-13.30
EDANUR AĞRA		13.30-13.40
DR. MURSALİYEVA KHAYALA MUGAMAT	İLK YAPAY TÜRK DİLİ PROJELERİ	13.40-13.50

OQILA AHMADJONOVA	YARATICININ KARAKTERİSTİK BECERİLERİ	13.30-13.40
SHOLA YUNUSOVA	DEYİMSSEL BİRİMLER VE ÇEVRE PROBLEMLERİ	13.40-13.50

I. SALON V. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. GÜL BANU DUMAN		Saat
DOÇ. DR. GÜL BANU DUMAN	ANADOLU SAHASI "KELOĞLAN PARA KAZANIYOR" MASALI	14.00-
YASEMİN KAYABAŞ	İLE AZERBAIJAN SAHASI "CAMIŞ DERİSİNDEN KEMER"	14.10
	MASALININ KARŞILAŞTIRILMASI	
SADIK AHMET ÇETİN	DİJİTAL OKUMA ARAÇLARININ OKUMA BECERİSİNE ETKİSİ	14.10-14.20
DR. ÖĞR. ÜYESİ İLKER TOSUN	TUVA TÜRKÇESİNDE AYI VE KURT İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI	14.20-14.30
İNDİRA HADŽIBULİĆ	PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF BOSNİAKS IN SERBİA	14.30-14.40
OKT. SÜLEYMANOVA JANNAGÜL	YABANCILARA TÜRK DİLİNİ KONUŞMA AĞIRLIKLI ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ	14.40-14.50

II. SALON V. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MAHMUT ÇELİK		Saat
LALƏ RASULOVA	"CODEX CUMANİCUS"UN MÜƏLLİFLƏRİ, YAZILDIĞI YER VƏ TARİXİ	14.00-14.10
PROF. DR. MAHMUT ÇELİK	ESAT BAYRAM'IN "ALİVELİ" ÇOCUK HİKAYE KİTABININ İNCELENMESİ	14.10-14.20
İVANA KOTEVA	RADOVIŞ YÖRESİ HALK MASALLARI	14.20-14.30
DR. ÖĞR. ÜYESİ REFİDE ŞAİNİ	KUZEV MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK EDEBİYATI DERGİSİ	14.30-14.40
DR. ÖĞR. ÜYESİ REFİDE ŞAİNİ	"TOMURCUK"	14.40-14.50
İVANA KOTEVA	KUR'ÂN-I KERİM'İN DİL VE ANLATIM ÜSLUBU	14.40-14.50
DR. MEHMET ZEKİ DOĞAN		

III. SALON V. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BÖLÜKBAŞI		Saat
MAHİRE RAHTARİ	AZERBAIJAN DİLİNİN İKİ HECELİ KELİMELEERİNDE SİNARMONİZMİN TANIMI	14.00-14.10
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BÖLÜKBAŞI	ARAPÇADAN TÜRKÇEYE YAPILAN ÇEVİRİLERDE KARŞILAŞILAN ÇEŞİTLİ ZORLUKLAR	14.10-14.20
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BÖLÜKBAŞI	ARAPÇANIN İSPANYOLCAYA ETKİSİ	14.20-14.30
METANET MEHERREMOVA	AZERBAIJAN DİLİNDE İYİLİK SÖZLÜĞÜNÜN ANLAM ALANI	14.30-14.40
MUSAYEVA İLAHA İLHAM	OĞUZ GRUBU TÜRK DİLLERİNDE TÖREN LEKSİKOLOJİSİNİN ETNİK-PSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ	14.40-14.50

IV. SALON V. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU		Saat
DOÇ. DR. MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	İ.Ü. NADİR ESERLER KÜTÜPHANESİ T5502 NUMARALI HUBANNAME VE ZENANNAME MİNYATÜRLÜ YAZMASINDA ÇİÇEK	14.00-14.10
RAMAZAN ERYILMAZ	BİLİM VE SANAT MERKEZLERİ TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMININ ÜSTÜN YETENEKLİ ÖĞRENCİLERİN TÜRKÇE DERSİ YETKİNLİKLERİNE GÖRE İNCELENMESİ	14.10-14.20
OĞUZ KAĞAN BAYRAKDAR	MİLLİ KENT KİMLİĞİ OLUŞUMUNDA DİLİN ÖNEMİ: BAKÜ ÖRNEĞİ	14.20-14.30
RAFIQJON ZARIPOV	BAĞIMSIZLIK YILLARINDA ÖZBEKİSTAN'DA DİL DURUMU	14.30-14.40

HİLAL KOÇYİĞİT	TÜRKLERİN DÜNYASINDA YILDIZLARIN HİKAYESİ	14.40- 14.50
-----------------------	--	-----------------

I. SALON VI. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: SEVİNC HAMZAYEVA		Saat
SABOHA BOZOROVA	AT İLE İLGİLİ ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİ ÜZERİNE	15.00- 15.10
SEVİNC HAMZAYEVA	UMBERTO ECO'NUN "GÜLÜN ADI" ROMANINDA ŞEYTAN İMAJININ SANATSAL ALGISI	15.10- 15.20
RZAYEV ALİ İTTİFAĞ	AZERBAYCAN DİLİ SÖZLÜĞÜNDE BULUNAN ARAPÇA KELİMELELER	15.20- 15.30
NURTEN REMZİ	BULGARİSTAN'DA İPEK YOLU İZLERİ	15.30- 15.40
SƏDƏT ŞİXİYEV	AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MÜVƏŞŞƏX: ARXİTEKTONİKASI, SİNKRETİZM	15.40- 15.50

II. SALON VI. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR. TANER GÜÇLÜTÜRK		Saat
DR. ÖĞR. ÜYESİ SAMIRA MAMMADOVA	VAHİDİNİN "SAADET-NAME" SINDE ÇOCUK EVLİYALAR	15.00- 15.10
SƏBİNƏ SEYİDOVA	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖGİZLƏRİN	15.10- 15.20
SİMA ŞEFİZADE	MİLLİ KARAKTERİN SOSYAL SORUNLAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ (AZERBAYCAN VE TÜRK HİKAYE ÖRNEKLERİNE GÖRE)	15.20- 15.30
DR. TANER GÜÇLÜTÜRK	KOSOVA TÜRK ÇAĞDAŞ EDEBİYATINDA YENİ ROMAN (REŞİT HANADAN - RUMELİ'DEN ÇIKTIK YOLA)	15.30- 15.40
TORA MAMMADOVA	M.SÜLEYMANLI'NIN ROMANLARINDA SOSYO-POLİTİK MESELELERİN SANATSAL İFADESİ	15.40- 15.50

III. SALON VI. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR.TƏRANƏ NAĞİYEVA		Saat
TAHMİNA VALİYEVA	SEYİT HÜSEYİN HİKAYELERİNİN MEVZU VE PROBLEMATİK SECİYESİ	15.00- 15.10
DR.TƏRANƏ NAĞİYEVA	LƏNKƏRAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN RUS MƏNŞƏLİ	15.10- 15.20
ZEYNEP ASKEROVA	TÜRK KÖKENLİ ANTROPONİMLERİN DAĞITIM ALANI	15.20- 15.30
ZÖHRE QAFAROVA	ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN EİRİNDE ESKİ TÜRK İNANCLARI	15.30- 15.40
SEDA YAZGAN HADZİBULİC	TÜRKİYE'DEKİ UYGUR TOPLUMU: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	15.40- 15.50

IV. SALON VI. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. SEVİL MEHDİYEVA		Saat
PROF. DR. SEVİL MEHDİYEVA	YÜZYILLARDA TÜRK-RUS AZERBAYCAN EDEBİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	15.00- 15.10
DOÇ. DR. TÜRKAN ASKEROVA	“ҚҰРҚҰТ ОТА...” ХИКМАТЛАРИ	15.10- 15.20
АБДУЛЛА УЛУФОВ (ABDULLAH ULUOBOV)	ŞİİR YAPISINDA BENT VE KAFİYENİN ÖNEMİ	15.20- 15.30
ГУЛНОЗА ОРИПОВА (Gulnoza Orpova)	ҚАЗИПТИ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРИЗМ	15.30- 15.40

I. SALON VII. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. BAXTİYOR MENGLİYEV		Saat
ЕРМАХАН АКЕРКЕ	Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҮСПАЛДЫ ОЙЛАП	16.00- 16.10
ӨБДІҚАЛЫҚ К.С.		

ӨБДІҚАЛЫҚ КҮНІМЖАН СӘДІРҚЫЗЫ АСАНБАЕВА СӘУЛЕ АСАНБАЙҚЫЗЫ (YERMAKHAN AKERKE ABDYKALYK KS ABDYKALYK KUNIMZHAN SADIRKYZY ASANBAYEVA SOSLU ASANBAYEVNA)	ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНЕ ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ СЫНИ ОЙЛАР KAZAK ALFABESİYLE İLGİLİ İLK KRİTİK HUSUSLAR	16.10- 16.20
ҚОЖЕКЕЕВА БЕКЗАДА ШАКІЗАДАЕВНА ИСКАКОВА ЖАДРА АФМУХАНБЕТОВНА (KOZHEKEEVA BEKZADA SHAKIZADAYEVNA ISKAKOVA ZHADRA AFMUKHANBETOVNA)	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ KAZAK EDEBİYATININ ÖĞRETİMİNDE YENİ YENİLİKÇİ TEKNOLOJİLERİN KULLANIMI	16.20- 16.30
МУСТАФІНА М.А. УРАЛОВА З.И. (MUSTAFİNA URALOVA)	ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В СВЕТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM İŞİĞİNDE SANATSAL ÇEVİRİ SORUNLARI	16.30- 16.40
PROF. DR. BAXTİYOR MENGLİYEV	ЛИНГВОМАТНАВИЯТШУНОСЛИК ВА УНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ DİL RUHSAL ARAŞTIRMALARI VE ÖNGÖRÜLERİ	16.40- 16.50

II. SALON VII. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: ДЖАФАРОВА НАБАТ (DZHAFAROVA NABAT)	Saat
РУХСОРА ТҰЛБОЕВА RUKHSORA TULABOEVA	EXPRESSION OF CHARACTERS IN THE NOVELS OF KHUDOYBERDI TOKHTABOYEV 16.00- 15.10
САБИНА СУЛЕЙМАНОВА SABİNA SÜLEYMANOVA	AZERİCE VE RUSÇA DİLBİLİMSEL ALANDA KAVRAMSAL METAFORLAR 16.10- 16.20
РАСУЛОВА УМИДА ЙҮЛДОШ ҚИЗИ RASULOVA UMIDA YLDOSH KIZI	LANDSCAPE EXPRESSION IN THE STORY 16.20- 16.30
ЖАФАРОВА НАБАТ АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗВИТИЯ ДОМАШНЕГО ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ ZHAFAROVA NABAT BEIDULLA KYZY	DEV ÖĞRENİMİNİN ÇOCUKLARIN GELİŞİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ 16.30- 16.40
ГҮЛЖАҢАН ОРДА ГАУҢАР АСҚАРОВА GÜLZHANAN ORDA GAUḤAR ASKAROVA	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРИЗМ MODERN KAZAK EDEBİYATINDA FOLKLORİZM 16.40- 16.50

I. SALON VIII. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ BERKER KURT	Saat
DR. EFECAN KARAGÖL	YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABI 17.00-
DR. BERKER KURT	YAZARLARININ DİL ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ İLE ÖLÇME- DEĞERLENDİRMEYE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ 17.10
DR. BERKER KURT	DİL EĞİTİMİ DERS KİTAPLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE BİR KONTROL LİSTESİ ÖRNEĞİ 17.10- 17.20
ARŞ. GÖR. ARZU CANTÜRK DOÇ. DR. MEHMET AKPINAR	SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLERİNİN KÜLTÜR VE MİRAS ÖĞRENME ALANINDA BECERİ KAZANDIRMAYA YÖNELİK SINIF İÇİ UYGULAMALARININ İNCELENMESİ 17.20- 17.30
ARŞ. GÖR. MURAT SARIBAŞ	YURTDIŞINDA YAŞAYAN TÜRK ÇOCUKLARI İÇİN TÜRKÇE VE TÜRK KÜLTÜRÜ DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI'NIN (2018) İNCELENMESİ 17.30- 17.40
DR. ÖĞR. ÜYESİ RÖVŞEN MEMMEDOV	AZERBAIJAN İSTİKLÂL ŞAİRİ BAHTİYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE TÜRK DÜNYASI 17.40- 17.50

II. SALON VIII. OTURUM

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. OSMAN KUBİLAY GÜL **Saat**

DOÇ. DR. ESRA NUR TIRYAKI	YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABINDAKİ	17.00-
NURAY KAYATÜRK	OKUMA METİNLERİNİN ÖRTÜLÜ ANLAM BAĞLAMINDA	17.10
	İNCELENMESİ	
DR. GÜLŞAT BİCAN	ORTAOKUL DÜZEYİNE YÖNELİK OKUMA KİTAPLARININ	17.10-
DOÇ. DR. ESRA NUR TIRYAKI	İÇERİK YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ	17.20
DOÇ. DR. OSMAN KUBİLAY GÜL	CUMHURİYET DÖNEMİ YURTDIŞI EĞİTİM FAALİYETLERİ	17.20-
MUSTAFA DOĞAN	KAPSAMINDA 1927 TARİHLİ MÜFETTİŞ NİZAMNAMESİNİN	17.30
	DEĞERLENDİRİLMESİ	
ÖĞR. GÖR. SELİN ASYA YAŞAR	YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE MEKTUP TÜRÜNÜN	17.30-
	KULLANIMI	17.40

KAPANIŞ OTURUMU

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. NECATİ DEMİR **Saat**

PROF. DR. NECATİ DEMİR		
DOÇ. DR. OSMAN KUBİLAY GÜL		
DR. ÖĞR. ÜYESİ BERKER KURT	Genel Değerlendirme	18.00-
DR. ÖĞR. ÜYESİ CELAL CAN		18.30
ÇAKMAKCI		

BİLDİRİLER

KARABAĞ SORUNU VE 2020 YILI AZERBAIJAN - ERMENİSTAN SAVAŞI THE KARABAKH CONFLICT AND AZERBAIJAN - ARMENIAN WAR OF 2020

*Prof. Dr. Necati DEMİR**

Özet:

Karabağ; Karadeniz'in doğusu, Hazar Denizi'nin batısında, Kafkas dağlarının güney doğusunda, Azerbaycan'ın batış sınırında, Kür ve Aras ırmakları arasında, Apşeron yarımadasında yer alan coğrafi bir bölgedir. Azerbaycan'a bağlı Karabağ vilayetinin yaklaşık dörtte biridir.

Sovyetler Birliği Devleti'nin dağılma sürecinde Azerbaycan Devleti'nin askeri açıdan çabuk toparlanamamasını fırsat bilen Ermeniler, bu bölgede hak iddia etmeye başlamışlardır. Tamamen Azerbaycan toprağı olan Karabağ, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra savunmasız kalmıştır. Rusya ve İran'ın desteğini alan Ermeniler; Ermeniler, 1991'de Hankendi'yi, 1992'de Hocalı ve Şuşa'yı işgal etmişlerdir. Hemen arkasından Laçın, Hocavend, Kelbecer ve Ağdere'yi de ele geçiren Ermeniler, 1993'te Ağdam, Cebayıl, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan illerini de işgal etmiştir. Bu durumda Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si Ermenistan tarafından zabtedilmiştir. Ermeniler, bu esnada son yüzyılın en büyük soykırımlarından birini yapmak suretiyle geleneksel vahşetlerini tekrarlamışlardır. 26 Şubat 1992'de sadece Hocalı şehrinde 33'ü çocuk, 106'ı kadın olmak üzere 335 kişiyi katletmişlerdir. Bu sırada kaybolan 150 kişi de eklendiğinde soykırıma uğrayanların sayısı 485'i bulmaktadır.

Karabağ'ın işgali sırasında canını zor kurtaran yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü, yaşadığı topraklardan kaçmak zorunda kalmıştır. Bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan Devleti, bu göçmenlere çok zor şartlar altında barınma yerleri verebilmiştir. Karabağ göçmenleri 28 yıl boyunca, tarif edilemeyecek kadar çok zor şartlar arasında yaşamak zorunda kalmıştır.

Çaresiz kalan Azerbaycan Devleti, 4-5 Mayıs 1994'te Bişkek'te Bağımsız Devletler Topluluğu Parlamentolararası Meclisinde "Bişkek Protokolü" olarak bilinen ateşkes anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Ancak teline fırsat geçiren Ermeniler ateşkese uymamış, 28 yıl boyunca Azerbaycan topraklarına ateş açmaya devam etmiştir. Bu süreçte yine binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur.

Sorunun barışçıl yoldan çözümünü isteyen Azerbaycan Devleti her fırsatta Ermenilerin topraklarından çekilmesini istemiştir. Bu süreçte 1992'de Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığı ve Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözülmesini sağlamak amacıyla eş başkanlığını Rusya, Fransa ve ABD'nin yürüttüğü AGİT Minsk Grubu, 1992'de kuruldu. Minsk Grubu 28 yıldır pek çok girişimde bulunmasına rağmen Karabağ sorununu çözememiştir.

Son olarak 27 Eylül 2020'de Ermenistan ordusu sınır boyunca Azerbaycan mevzilerine ve sivil yerleşim yerlerine topyekün saldırıda bulunarak çok sivil vatandaş ve askerinin ölümüne yol açmıştır. Bunun üzerine harekete geçen Azerbaycan ordusu, Karabağ'a pek çok noktadan girmiş ve işgal altındaki topraklarının bir kısmını kurtarmıştır. 10 Kasım 2020'de yenilgiyi ve Karabağ'dan çekilmeyi kabul eden Ermeniler ile Azerbaycan ateşkes anlaşması imzalamıştır.

Biz çalışmamızda Karabağ sorunu tarihine göz gezdirdikten sonra, bundan sonra bu coğrafyada ortaya çıkabilecek gelişmeler üzerinde duracağız.

Anahtar kelimeler: Karabağ sorunu, Dağlık Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti, Karabağ Savaşı.

Abstract:

Karabakh is a geographical region located on the Apsheron Peninsula, east of the Black Sea, west of the Caspian Sea, south-east of the Caucasus Mountains, on the border of the west of Azerbaijan, between the Kur and Aras rivers. It is about a quarter of Karabakh province in Azerbaijan.

Armenians, who knew that the Azerbaijani state could not recover militarily quickly in the process of disintegration of the state of the Soviet Union, began to claim rights in this region. Karabakh, which is

*Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi – Ankara necatidemir@gazi.edu.tr

completely Azerbaijani territory, remained vulnerable after the collapse of the Soviet Union. Armenians who received the support of Russia and Iran; Armenians occupied Khankendi in 1991 and Hocalı and Shusha in 1992. Armenians, who captured Lachin, Khojavend, Kelbajar and Agdere immediately after, also occupied the provinces of Agdam, Jabrayil, Fuzuli, Gubadli and Zangilan in 1993. In this case, 20 percent of the territory of Azerbaijan was zabted by Armenia. Meanwhile, Armenians repeated their traditional atrocities by committing one of the biggest genocides of the last century. On February 26, 1992, they massacred 335 people, 33 of whom were children and 106 of whom were women, in the city of Hocalı alone. Adding to the 150 people who went missing at this time, the number of those who were killed was 485.

About a million Azerbaijani folk songs, who barely saved their lives during the occupation of Karabakh, were forced to flee the lands where they lived. The Azerbaijani state, which had just gained its independence, was able to give these immigrants shelter under very difficult conditions. For 28 years, Karabakh migrants have been forced to live in conditions that are too difficult to describe.

Desperate, the Azerbaijani state was forced to sign the ceasefire agreement known as the "Bishkek protocol" at the Interparliamentary Assembly of the Commonwealth of Independent States in Bishkek on 4-5 May 1994. However, Armenians who had the opportunity to wire did not comply with the ceasefire and continued to fire on Azerbaijani territory for 28 years. In the process, it again caused the death of thousands of people.

The Azerbaijani state, which wants a peaceful solution to the problem, has asked for the withdrawal of Armenians from its territory at every opportunity. In 1992, the OSCE Minsk Group, co-chaired by Russia, France and the United States, was established in 1992 to ensure the peaceful settlement of the Armenian-Azerbaijani dispute and the Nagorno-Karabakh conflict. Although the Minsk Group has made many attempts for 28 years, it has not been able to solve the Karabakh conflict.

Finally, on September 27, 2020, the Armenian army launched an all-out attack on Azerbaijani positions and civilian settlements along the border, resulting in the death of many civilian citizens and soldiers. After that, the Azerbaijani army, acting, entered Karabakh from many points and liberated part of its occupied territory. On November 10, 2020, Azerbaijan signed a ceasefire agreement with the Armenians, who agreed to defeat and withdraw from Karabakh.

After we look at the history of the Karabakh conflict, in our study we will focus on the developments that may arise in this geography.

Keywords: Karabakh conflict, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan Republic, Karabakh War.

Giriş

Karabağ, Azerbaycan'da Kür ve Aras nehirleri ile Ermenistan sınırları içerisinde bulunan Gökçe Gölü arasındaki dağlık bölgeden oluşmaktadır. Bu bölge 18 bin kilometrelik bir alan olup *Agdam, Kelbecer, Laçın, Cebrail, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan* yerleşim yerlerini kapsamaktadır.

Dağlık Karabağ ise 18 bin kilometrekarelik Karabağ'ın yaklaşık 4400 kilometrekarelik kısmını kapsamakta, Hankendi merkez olmak üzere *Şuşa, Ağdere, Hocavend ve Hocalı* yerleşim birimlerini kapsamaktadır.

1923'te bölgeye Dağlık Karabağ'a Ermeniler yerleştirilmiştir. Yerleştirilen Ermeniler gerekçe gösterilerek Stalin Dönemi'nde yönetim açısından özerklik verilmesi tavsiye edilmiştir. Böylece Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'a bağlı özerk bir vilayet haline gelmiştir.

Dağlık Karabağ'ın bu durumunu 1988'e kadar sürdürmüştür. SSCB'nin dağılma sürecinde buranın durumu tartışmaya açıldı. Dağlık Karabağ yönetimi, bölgeye yerleştirilen Ermeni nüfusunu bahane ederek, Rusya'nın da desteği ile Azerbaycan yönetiminden ayrılma kararı aldı.

Azerbaycan ise kararı geçersiz saydı. Ermeniler, yurtdışındaki Ermenilerin de hariçten cesaretlendirmeleri ile Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması için faaliyetlerini arttırdılar.

1.Karabağ'ın Ermeniler Tarafından İşgal Süreci

Ermenileri yakından tanıyan ve soykırım yapılacağını anlayan Sovyetler Birliği Yüksek Meclisi, 28 Kasım 1989'da Dağlık Karabağ'ın özerkliğine son vererek burayı doğrudan Azerbaycan'a bağlanması kararı aldı. Ermeniler ise 1 Aralık 1989'da Karabağ'ı tek taraflı olarak Ermenistan'a bağlama kararı aldı.

Tartışmalar ve şaşkınlıklar sürerken Ermeniler, Karabağ'ın bütün bölgelerinde Türklere saldırmaya başladı. Özellikle Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankendi'de yıllardır komşu olarak yaşayan Ermeniler, bilinen davranışlarını sergileyip komşularına saldırmaya başladı.

Azerbaycan'ın 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından Ermeniler, SSCB'nin özerk bölge ilan ettiği "Dağlık Karabağ Cumhuriyetini" ilan etti. Silahlı kuvvetleri olmayan ve herhangi bir dış saldırıya savunma düzeni bulunmayan Azerbaycan, çaresizlik içinde kaldı. Azerbaycan'ın bu durumundan yararlanan Ermeniler, günler süren saldırılar sonucunda Dağlık Karabağ'ın merkezi Hankendi'ni 28 Aralık 1991'de işgal etmiştir.

Bahsedilen bu bölge Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarının % 20'sini oluşturmaktadır. Ermenilerin bu bölgeyi kanlı bir şekilde işgal etmesiyle yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü, vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Ermenilerin bu tutumuna karşılık Türkiye, bütün sınır kapılarını ve hava sahasını kapatmıştır. Her aşamada da Azerbaycan'ı desteklemiştir. Ancak açıktan askeri bir destek sağlayamamıştır. Bununla birlikte Ruslar, sürekli olarak Ermenistan'ı desteklemiştir.

25 Şubat 1992'de Ermeniler, Rusların da yardımıyla Hocalı'ya saldırdı. Ermeniler o gece Hocalı'da 20. yüzyılın en büyük soykırımlarından birini yaptılar. 63'ü çocuk, 106'sı kadın olmak üzere 613 sivil öldürdüler.

Dağlık Karabağ sorununu barışçıl yönden çözmek amacıyla 24 Mart 1992'de AGİT, eş başkanlıklarını ABD, Fransa ve Rusya'nın yürüttüğü Minsk Grubunu oluşturdu. Minsk Grubu, Azerbaycan'ı oyalayarak Ermenilerin Karabağ'a iyice yerleşmeleri için vakit kazandırdı. Hatta Rusya, bu sürede Ermenilere çok önemli miktarlarda silah satarak Ermenilerin iyice güçlenmesini sağlamıştır. Fransa ise açıktan Ermenistan'ın en büyük destekçisi olmuştur.

7 Mayıs 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları İran'da anlaşma imzalamışlardı. Ancak bir gün sonra 7 Mayıs 1992'de Ermeniler, bölgenin en stratejik yerlerinden olan Şuşa'yı işgal etmişler, 200 sivil de öldürmüşlerdir. İşgaller sonraki günlerde de devam etmiştir. 18 Mayıs 1992'de Laçın işgal edilmiş, 264 sivil şehit edilmiştir. 2 Ekim 1992'de Hocavend işgal edilmiş, 13'ü kadın 13'ü çocuk olmak üzere 145 Türk şehit edilmiştir. Ermeniler bu şehirde yaklaşık 700 evi de kullanılamaz hale getirmişlerdir. 2 Nisan 1993'te Kelebecer'i işgal etti. 511 Azerbaycan Türkü şehit edildi. 7 Temmuz 1993'te Ağdere işgal zincirine katıldı.

Ermenistan silahlı kuvvetleri 23 Temmuz 1993'te Ağdam'ı 5897 Türkü şehit ederek işgal etti. Arkasından 23 Ağustos 1993'te Cebayıl 362 Azerbaycan Türkü şehit edilerek işgal edildi. 23 Ağustos 1993'te Fuzuli, 1100'den fazla şehit verilerek terkedilmek zorunda kalındı. Zengezur ve Kubatlı 283 şehit verilerek terkedildi. 29 Ekim 1993'te Zengilan işgal edildi. Halk katliamdan korktuğu için İran'a sığınmak zorunda kalmıştır.

Azerbaycan Karabağ'ı kaybettiğinde resmi bir ordusu ve savunma sanayisi bulunmamakta idi.

Sonuç olarak Ermeniler bu savaşta yaklaşık 20 bin Azerbaycan Türkünü şehit etmişler, 1,5 civarında Türkü de yurtlarından uzaklaştırarak perişan duruma düşürmüşlerdir. Binlerce evi, binlerce kilometrelik tarım alanını, kütüphaneleri, camileri, resmi binaları tahrip eden Ermeniler, yüz milyarlarca dolar maddi kayba da yol açmışlardır¹.

4-5 Mayıs 1994'te taraflar Bişkek'te bir araya gelerek ateşkes protokolü imzaladı. Ancak Ermeniler hiçbir zaman bu anlaşmaya uymadı.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Azerbaycan'a ait bu toprakları Ermenilerin boşaltması için 4 maddelik karar aldı. Ancak bunu Ermenistan yönetimi dinlemedi. Bu bölgenin Ermenista'a bağlı kalması için Ermeniler çok büyük harcamalar yaptılar.

2. 2020 Azerbaycan Ermenistan Karabağ Savaşı

Ermeniler, yaklaşık son 150 boyunca, hiç durmaksızın özellikle karşı tarafın çaresizliğini ve savunmasız durumunu gözleyerek, buldukları her fırsatı değerlendirmekte; çocuk, kadın, yaşlılar başta olmak üzere sürekli soykırım yapmaktadırlar. Karabağ'da her fırsatta aynı acımasızlığı uygulamışlardır.

Azerbaycan halkı topraklarının işgali karşısında huzursuz olmuştur. Yer altı zenginliklerini çıkardıkça ekonomik durumunu düzelter Azerbaycan, savunma harcamalarını artırmıştır.

Azerbaycan 1991'den bu yana Batı tarzı bir politika izlemiştir. Karabağ sorununun barışçıl bir yoldan çözülmesini sabırla beklemiştir. Ancak Türk oldukları için sürekli dışlanmış. Özellikle Fransa, düşmanlığın başını çekmiştir.

Ermeniler yine buldukları her fırsatta sınır boylarında Azerbaycan topraklarına saldırılarda bulunmakta, özellikle de sivilleri hedef almakta idiler.

2008 yılında Ermenistan'da yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde ülke gündemini değiştirmek için Ermeni çeteler Mardakert'e saldırmış, Azerbaycan'ı Ermeni topraklarına saldırmakla suçlamıştır.

Ermeniler 6 Ekim 2020'de Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol boru hattının geçtiği Yevlah iline saldırmıştır. Amaç, hattın geçtiği yeri ele geçirip petrolden pay almak olarak açıklanmıştır. Azerbaycan ordusu saldırıyı geri püskürtmüştür.

Ermeniler Karabağ'ı işgal ettikten sonra bu coğrafyayı adeta felç etmişlerdir. Yukarıda da kısaca belirtildiği gibi köprüleri, su depolarını, gaz dağıtım istasyonlarını, okulları, sağlık ocaklarını, hastaneleri, eczaneleri, doğum evlerini, tarihi eserleri, yerle bir etmişlerdir. Müzeleri yağmalamışlardır. Böylece Azerbaycan Devleti'ne yaklaşık 20 milyar dolar zarar vermişlerdir.

27 Eylül 2020'de yine bir saldırıda bulunup pek çok sivil vatandaşı öldürünce Azerbaycan ordusu karşı saldırıya geçmiş, Azerbaycan Ermenistan Karabağ Savaşı başlamıştır. Savaş 27 Eylül 2020'den başlayarak 44 gün devam etmiştir. Azerbaycan çok hızlı bir şekilde ilerlemiş, kısa zamanda Ermenistan ordusunun dengesini bozmuş, savaş alanındaki bütün hakimiyeti ele geçirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti başından sonuna kadar savaşın her aşamasında kardeş ülke Azerbaycan'ın yanında durmuş, her aşamada haklı davasında Azerbaycan'ı desteklemiştir.

Savaş sırasında hiç İran, işgalci Ermenistan'a destek vererek çok kötü bir komşuluk örneği sergilemiştir. Şaşırtıcı bir biçimde de İsrail Devleti Azerbaycan'ı desteklemiştir.

¹ <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594> (Et: 11.12.2020).

Özellikle Türkiye’de üretilen İHA ve SİHA’lar ile Ermenistan savunma sistemi çöktürülmüştür. Azerbaycan ordusu Ermenistan’a ait çok sayıda zırhlıyı tahrip etmiş veya ele geçirmiştir. Çaresiz kalan işgalci Ermenistan askerleri cepheyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bazı Ermeni askerleri de İran’a sığınmıştır.

Azerbaycan ordusu Karabağ Savaşında 2783 şehit vermiştir. Ermenistan’ın kaybı ise 2317 olarak açıklanmıştır. Ancak bu sayının doğru olmadığı iddia edilmektedir. Ermenistanın askeri araç, zırhlı, tank vb kaybının ise milyar dolarlar olduğu bilinmektedir.

Yapılan son anlaşmadan sonra da provokatif Ermeni saldırıları devam etmektedir. 26 Kasım 2020’de Hovsenov’un Sur köyünde gerçekleşen saldırıda 3 asker ölmüş, 2 asker de yaralanmıştır. Dağlık Karabağ’ın Hardut kentinde Ermeni militanlarca yapılan saldırıda 4 Azerbaycan askeri ölmüş, 2 asker yaralanmıştır.

Sonuç:

Ermenilerin tarihin başlangıcından bu yana hiçbir hakkı olmadığı Karabağ’ı işgal etmeleri aslında yalnız Azerbaycan’a değil bütün dünyaya hakaret etmiştir. Delil olarak gösterdikleri 1923’te bölgeye yerleştirilen Ermeniler de sonuç olarak işgalci idi.

Karabağ Savaşı’nın bir sonucu olarak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin güçlü bir ordusu olduğu anlaşılmıştır. Güçlü ordu, kalıcı barış demektir. Artık Azerbaycan Türklüğü kendi vatanları Karabağ’da huzur içerisinde yaşayacaktır.

Şuşa’nın alınması, Minsk grubunun 5+2 modeli Dağlık Karabağ projelerini de geçersiz kılmıştır. Artık Karabağ konusunu bütün olarak ele alınmasını gündeme getirmiştir. Ayrıca Azerbaycan Şuşa’yı geri alınca Ermenilerin savunma sistemi çökmüştür. Ermenistan ordusunun yok olmasına seyirci kalmayan Rusya hemen devreye girmiş, 9 Kasım 2020’de anlaşılabilen bir biçimde bir Rus helikopteri düşmüştür. Azerbaycan Dışişleri bakanlığı derhal özür dilemiştir. Konu büyümeden bu olay üzerinden 10 Kasım 2020’de Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır.

Anlaşma, tamamen yok olmak üzere olan Ermenistan ordusunun isteği ile gündeme gelmiştir. Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan anlaşmayı Ermenistan ordusunun zorlamasıyla imzalamıştır.

Karabağ Savaşı sonrasında Ermenistan ile Azerbaycan, Rusya’nın gözetiminde 10 Kasım 2020’de 5 yıl süreli bir ateşkes anlaşması yapmıştır. Bu anlaşma ile 1990’lı yıllarda bölgeden çekilen Rusya, ordusu ile yeniden Kuzey Kafkaslar’a inmiş, özellikle de Ermenistan yönetimini ele geçirmiştir.

Yapılan anlaşmaya göre Azerbaycan, kendisine ait toprakların bir kısmını savaş yapmadan ele geçirmiştir. 15 Kasım 2020’ye kadar Kelbecer bölgesi, 20 Kasım 2020’ye kadar Ağdam bölgesi ile Kazah bölgesi, 1 Aralık 2020’ye kadar da Laçın bölgesi Ermenilerce boşaltılmıştır.

Yapılan anlaşmanın bir sonucu olarak Azerbaycan ile Nahcivan arasında bir karayolu bağlantısı kurulacak olması, Azerbaycan ve Türk dünyası açısından çok büyük bir kazançtır.

Karabağ’ın Ermeniler tarafından işgali ile birlikte Ermenistan Dağlık Karabağ bağlantısını sağlayan Laçın koridoru gündeme gelmiştir. Dağlık Karabağ’ın ihtiyaçları ve ulaşımı Ermenistan üzerinden bu koridor kullanılarak sağlanmakta idi. Ateşkes anlaşması ile Laçın koridoru Azerbaycan topraklarına dahil edilmiştir. Ancak kontrol Rus askeri birliklerince sağlanacaktır. Kelbecer koridoru ise tamamıyla Azerbaycan’ın olmuştur.

Karabağ Savaşı'nın bir sonucu olarak Türk ordusu artık Karabağ'da olacaktır. Türk ordusunun burada bulunması, artık burada huzurun olacağı anlamına gelmektedir. Bu arada Hankendi, Hocalı ve Hocaent'te yaşayan Ermeniler isterlerse burada yaşamaya devam edeceklerdir.

Türkiye, 4 Nisan'da 1993'te Kelbecer'i işgal eden Ermenistan'ın BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı kararına rağmen bu bölgeden çekilmemesi üzerine Ermenistan sınırını ve hava sahasını kapatmıştı. İşgal sona erdiğine göre Ermenistan-Türkiye sınır kapılarının ve hava sahasının açılması gündeme gelecektir.

Karabağ Savaşı sonrası daha önce yurtlarından kaçmak zorunda kalanların geri yurtlarına dönmelerini sağlamıştır. Ancak 1991'den bu yana bölgeye yatırım yapılmadığı için çok geri bırakılmıştır. Ermeniler buradan çekilirken yaptıkları tahribat da buna eklenince yurtlarına dönecek olan Türkleri zor günler beklemektedir.

Karabağ Savaşı sonrası işgal ve tahribattan dolayı Azerbaycan Devleti'ne tazminat hakkı doğmuştur. Azerbaycan Devleti bu hakkını mutlaka kullanmalıdır.

Karabağ Savaşı sonrası ekonomisi de çöken Ermenistan'da huzursuzluk başlamıştır. İlerleyen günlerde Ermenistan'da bir iç hesaplaşma, sonucu olarak da yönetim değişiklikleri olacak gibi görünmektedir.

Karabağ Savaşı sırasında İran'ın Ermenistan'ı desteklemesi, Güney Azerbaycan'da yani İran sınırları içerisinde yaşayan Türklerde büyük huzursuzluk yaratmıştır. Bu durum ileriki yıllarda İran'da pek çok değişikliğin de başlangıcı olacak gibi görünmektedir.

Karabağ Savaşı'nda ilk defa İHA ve SİHA'lar etkin kullanılmış, bu küçük araçların savaşta ne kadar önemli olduğu tarihe geçmiştir.

OSMANLI AİLESİ KÖKLERİ VE TARTIŞMALAR

*Prof. Dr. Necati DEMİR**

Özet:

Osmanlı Devleti’ni kuran ve Osmanlı ailesi olarak bilinen aile hakkında tarihindeki sis perdesi, yüzyıllardır araştırılması ve tartışılmasına rağmen hâlâ aralanamamıştır. Bu ailenin Ertuğrul Gazi’den önceki kuşakları hep tartışılmıştır, ancak hâlâ doğru sonuca ulaşamamıştır.

Osmanlı tarihi ile ilgili olarak yazılan ilk eserlerde Ertuğrul Gazi’nin babası olarak Süleyman Şah gösterilmiştir. Dedesi, dedesinin babası ile ilgili olarak da farklı isimler zikredilmiştir.

Osmanlı tarihi ile ilgili eserler rivayetlere dayalı olarak 1400’lü yıllarda yazılmaya başlanmıştır.

İlk Osmanlı tarihi, XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan Yahşi Fakih *Menakıbnamesi*’dir. Yahşi Fakih, Orhan Gazi’nin imamı İshak Fakih’in oğludur. Yazdığı bu eser günümüze ulaşmamıştır. Ancak Osmanlı tarihi ile ilgili daha sonra eser yazan yazarlar Yahşi Fakih’in eserinden faydalanmışlardır. Daha sonraki yıllarda Germiyanlı Ahmedî, *Tevarih-i Mülük-i Al-i Osman*, Âşıkpaşazâde, *Menakıb-ı Al-i Osman* adlı eserleri kaleme almışlardır. Böylece rivayete dayalı tarih yazıcılığı sürüp gitmiştir.

Osmanlı tarihçilerinden Ahmedî, Enverî ve Karamânî Mehmed Paşa Ertuğrul Gazi’nin babasının *Gündüz Alp* olduğunu yazarlarken Oruç b. Âdil, Âşıkpaşazâde ve Neşrî gibi tarihçiler onun adını *Süleyman Şah* olarak kaydetmişlerdir. Ertuğrul Gazi’nin babasının Süleyman Şah olduğunu yazarlar, onu Kutalmış oğlu Süleyman Şah sanarak hata yapmışlardır.

Nitekim Süleyman Şah olduğunu söyleyenlerin verdiği bilgilerin doğru olmadığı bugün kesinleşmiş gibidir. Zira Osman Bey’e ait bir sikkede “*Osman b. Ertuğrul b. Gündüz Alp*” ibaresinin bulunması Ertuğrul Gazi’nin babasının Gündüz Alp olduğunu kesinleştirmiş gibidir.

Biz bütün bu gelişmeler ışığında tarihî kaynakları da dikkate alarak Osmanlı ailesi hakkında alan araştırmaları yaptık. Konunun karanlıkta kalan bazı yönlerini de aydınlatmaya çalıştık. Ertuğrul Gazi’nin dedesi Kaya Alp veya Kayı Alp ve onun babası Kızıl Boğa’nın mezarlarını bulduk.

Biz bildirimizde yaptığımız araştırmalar ve araştırmaların sonucu olarak gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarının sonucunu bilim dünyası ile paylaşmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu, Osmanlı Ailesi,

Abstract

The family, known as the Ottoman family, who founded the Ottoman state and has been researching and debating for centuries, still has not reached a clear knowledge. Generations of this family before Ertuğrul Ghazi have always been discussed, but still the right conclusion has not been reached.

In the first works written about the history of the Ottoman Empire, Suleyman Shah, the father of Ertuğrul Gazi, was shown. His grandfather mentioned different names about his grandfather's father.

The works related to Ottoman history started to be written in the 1400's based on narrations.

First Ottoman history, written in the beginning of 15th century, is Yahshi Fakih *Menakibname*. Yahshi Fakih is the son of Ishak Fakih, the Imam of Orhan Ghazi. His work has not reached the present day. However, the authors who wrote later on the Ottoman history benefited from the works of Yahshi Fakih. In the following years, Germanyani Ahmedî, *Tevarih-i mülük-i Al-i Osman*, Âşıkpaşazade, *Menakib-i Al-i Osman* have written the works. Thus, history printing based on rumor has continued.

Ottoman historians Ahmadi, Enveri and Karamani Mehmed Pasha Ertuğrul Ghazi wrote that his father was ‘Gündüz Alp’. Historians such as Oruç B. Adil, Âşıkpaşazâde ve Neşrî recorded his name as

*Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi – Ankara necatidemir@gazi.edu.tr

Suleyman Shah. Those who wrote that the father of Ertuğrul Ghazi was Suleyman Shah made a mistake considering him as Suleyman Shah, the son of Kutalmış.

Indeed, it is certain that the information given by those who say that Suleyman Shah is not correct. Because in a coin belonging to Osman Bey, “Osman b. Ertugrul b. Gündüz Alp” the phrase appears to have made it clear that the father of Ertuğrul Ghazi is ‘Alp’.

In the light of all these developments, we have done a research on the Ottoman family taking into account the historical resources. We tried to make the subject clear. We found the graves of the grandfather of Ertuğrul Gazi, Kaya Alp or Kayı Alp, and his father the Kızıl Boğa.

We will try to share the results of the field studies that we have carried out as a result of the researches with the science world.

Key Words: Ottoman Empire, Establishment of Ottoman Empire, Ottoman family.

Giriş

Ertuğrul Gazi’den önceki dönemde Osmanlı ailesinin tarihi tartışmalıdır. Bu tartışmaları değerlendirmek için önce Osmanlı Devleti Dönemi’nin ilk tarih kaynaklarına bakmak gerekmektedir. Osmanlı tarihinin ilk eseri Yahşi Fakih’e ait *Menâkıb-ı Âl-i Osman* başlıklı kitap olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Fakat diğer pek çok tarihçi bu eseri kaynak olarak kullanmışlardır.

Germiyanlı Ahmedî’nin 1410’da tamamlandığı düşünülen *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* başlıklı eseri, elimizdeki ilk Osmanlı tarihi sayılabilir¹. 1436’da bitirildiği düşünülen Yazıcıoğlu Ali’nin *Selçukname (Tevârih-i Âl-i Selçuk)* başlıklı eseri, önemli bir kaynaktır². Tarihçi Şükrullah’ın 1456-1459 yılları arasında Farsça kaleme aldığı *Behcetü’t-tarih* başlıklı eserde Osmanlı tarihi kısmı mevcuttur³. *Ebü’l Hayr-ı Rûmî* tarafından, XV. yüzyılın son dönemlerinde, 1473-1480 yılları arasında yazılan *Saltıkname* de Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından⁴. Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî’nin *Tevârih-i Al-i Osman*’ı 1478’de kaleme alınmıştır⁵. Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa-*Osmanlı Sultanları Tarihi* başlıklı çalışma 1480 tarihinde bitirilmiştir⁶. Cem Sultan’a sunulmak üzere Hasan bin Mahmud el-Bayâtî tarafından 1482’de yazılmış *Câm-ı Cem-âyin* adlı eser, Osmanlı tarihinin önemli eserlerindendir.

Kaynak yetersizliğinden veya çelişkilerden dolayı Ertuğrul Gazi öncesi dönem konusunda tereddütlere düşülmüştür. Kayıların Selçuklularla beraber Ceyhun Nehri’ni geçerek İran’a geldikleri hakkında tarihçiler aynı görüştedir. Bir rivayete göre Ceyhun’u geçen Kayılar, Horasan’da Merv ve Mahan tarafına yerleşmişler, sonra Moğolların tecavüzleri üzerine yerlerini bırakarak Azerbaycan’a ve Doğu Anadolu’da Ahlat tarafına gelmişlerdir. Tarihî kayıtlara göre Kayı boyunun bir kısmı I. Alaüddün Keykubad (1219-1236) zamanında Ankara’nın batısındaki Karacadağ tarafına yerleştirilmişlerdir⁷. Kaynaklardaki rivayetler bunlarla kalmaz. Ahlat’a yerleşen Kayılar, oradan Erzurum ve Erzincan’a, daha sonra da Amasya’ya gelerek oradan

¹ Çiftçiöğlu N. Atsız, “Ahmedî - Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman”, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s. 3-35.
² Yazıcıoğlu Ali, *Selçukname (Tevârih-i Âl-i Selçuk)*, Topkapı Sarayı, Revan Bölümü nu: 1391.
³ Çiftçiöğlu N. Atsız, “Şükrullah- Behcetü’t-tarih”, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s. 39-78.
⁴ Necati Demir, M. D.Erdem, *Saltık Gazi Destanı*, Ankara 2007.
⁵ Çiftçiöğlu N. Atsız, “Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî’nin Tevârih-i Al-i Osman” Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s. 79-318.
⁶ Konyalı İbrahim Hakkı, “Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa-*Osmanlı Sultanları Tarihi*”, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s. 323-369.
⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1995, s. 98-99.

Halep'e göç etmişlerdir. Reisleri *Süleyman Şah*, Fırat'ı geçerken boğulması üzerine ikiye ayrılmış, bir kısmı yerinde kalırken diğer bir kısmı Çukurova'ya gelmiştir. Çukurova'ya gelmiş olanlar da ikiye ayrılmış; bir kısmı Pasinler Ovası'na, Sürmeliçukur'a gelmiştir. Burada da aralarında itilaf çıkmış, bir kısmı asıl yurtlarına dönmüş; Ertuğrul ile kardeşi Dündar, emrindeki dört yüz çadır ile Alaüddin Keykubat'a müracaat ederek Karacadağ'a yerleşmişlerdir¹.

Kendisiyle çağdaş olan Bizans tarihçisi Georgios Pachymeres ile XIV. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Ioannes Kantakuzenos ve Nikephoras Gregoras'ın eserlerinde Ertuğrul Gazi'nin ismine rastlanmaz. XIV. yüzyıl ortalarında eser yazmış olan İbn Fazlullah el-Ömerî ile İbn Battûta gibi İslam tarihçileri de Ertuğrul Gazi ve ataları hakkında bilgi vermezler². Bu konuda Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgiler şöyledir:

1. Germiyanlı Ahmedî, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*

*Leşker cem edüp girdi yola / Gündüz Alp, Er Dugrul anunla bile Dahı Gök Alp u Oğuzdan çok
kişi / Olmuş ıdı ol yolda onun yoldaşı ... Gitti Er Dugrul cihandan, yirine / Oğlı
Osman kaldı anun yerine ...*

*Ol ölice aldı yirin orhan / Ana dedi ehl-i keramat Urhan*³. Germiyanlı Ahmedî'ye göre Gündüz Alp ile Gök Alp Ertuğrul'un kardeşidir. Babası hakkında bilgi yoktur.

2. Yazıcıoğlu Ali, *Selçukname (Tevârih-i Âl-i Selçuk)*

Yazıcıoğlu Ali, Osmanlı ailesinin Ertuğrul Gazi öncesi konusunda bilgi vermez. "... *Feth-i Bilacuk ber-Dest-i Melikü'l-Guzat Merhum u Magfur Osman bin Ertuğrul*" başlıklı bölümde Kayı boyundan Ertuğrul oğlu Osman'ın uç boylarındaki Oğuz beyleri ile bir araya geldiklerini, Oğuz töresince han olarak görevlendirildiğini belirtir. Daha sonra Osman Bey'in Bilecik'i fethetmesi hakkında bilgi verir⁴.

3. Şükrullah, *Behcetüttarih*

Şükrullah, Osmanlı ailesinin 1221'de Cengiz Han'ın ortaya çıkması ile ilişkilendirir. Şükrullah'ın verdiği bilgilere göre Moğolların 1121'de Türkistan'ı, Semerkand'ı ve Rey şehrini yakıp yıkınca buralarda bulunan Selçuklu aileleri yerlerini bırakıp kaçarlar. Osmanlı ailesi işte bu Selçuklu boylarındandır. Şükrullah, Osmanlı ailesini şöyle tanıtır: "*Er Tuğrul, Oğuz oğullarından biridir. Kızıl Boğa oğlu Kaya Alp oğlu Süleyman Şah'ın oğludur. Kırk beşinci göbekte Nuh oğlu Yafes oğlu Kayı Han oğlu Kara Han oğlu Oğuz oğlu Gök Alp ile Nuh'a ulaşan Ertuğrul Süleymanşah'ın oğlu, Osman Bey'in babasıdır. Er Tuğrul, Selçuk soyu ile birlikte kimi çoluğu çocuğu ile kimi yalnız olan 340 kişi ile Selçukilerin ardından Anadolu'ya gelmiş. Karaca Dağ'ı beğenmiş. Orada yaylayıp kışlamış*"⁵.

Şükrullah, Er Tuğrul'dan sonra Osman'ın tahta çıktığını, daha sonra ise Orhan'ın tahta geçip fetihleri sürdürdüğünü belirtir⁶. Şükrullah'a göre aile şöyledir: *Kızıl Boğa, oğlu Kaya Alp, oğlu Süleyman Şah, oğlu Er Tuğrul, oğlu Osman, oğlu Orhan...*

4. Ebü'l Hayr-ı Rûmî, *Saltukname*

Saltukname'yi Osmanlı ailesinden Cem Sultan yazdırmıştır. O, ailesi ile ilgili rivayetlerin doğruluğu konusuna özel önem vermiş olmalıdır. *Saltukname*'de, Osmanlı ailesi ve Osmanlıların

¹ Uzunçarşılı, age, s. 99, n.1.

² Fahameddin Başar, "Ertuğrul Gazi", DİA, c. 11, s.314-315.

³ Çiftçiöğlu N. Atsız, "Ahmedî - Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman", s. 7-12.

⁴ Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s. 871-873.

⁵ Çiftçiöğlu N. Atsız, "Şükrullah- Behcetüttarih", *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, s. 51-53.

⁶ Çiftçiöğlu N. Atsız, age.

Anadolu'ya gelişi şöyle anlatılmaktadır: “... O vakitlerde Oğuzlardan **Süleyman Şah**’ın oğulları, Horasan’dan Rum’a gelmişlerdi. ... Rum’a gelirken babaları **Fırat Suyu**’nda boğulmuştu. Bayezid Han ve Korkut Ata neslinden idi. Bu üç oğlanın birisi, **Bay Sunkur Tegin** idi. O, geri Acem’e gitti. Varıp Horasan’da **Merv’e** ve **Mahan**’a bey oldu. Biri **Gündüz** idi¹, gelip Erzincan ovasında kaldı. Sonra sultan onun oğlu **Ömer**’e; Erzincan’ı, Hamid’i ki Diyar-ı Bekir ilidir, vermişti. Üçüncü ve küçük kardeşleri **Ertuğrul** idi. O gelip Rum’a indi. Oğlu **Saruhan**’ı², diğer Türk ulularıyla sultana (Sulatan Alaüddin) gönderdi. **Sürmeli Çukuru**’nu³ kışlak ve yazlak olarak kendisine istedi. Sultan; bunların sadık olduklarını anladı, istedikleri yerleri verdi⁴.

Saltıkname’de geçen Osmanlı ailesi ile ilgili bu bilgiler dikkat çekicidir. Tarih bilimcileri için **Ertuğrul Gazi** öncesi, tartışmalı bir konu olmuştur. Bununla birlikte *Saltıkname*’den yararlanılmamıştır. Eserde geçen bu bilgiler, diğer kaynaklara göre daha detaylı gibidir⁵.

Eserin bir başka yerinde Osmanlılar hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Zira boyları **kırk bin ev** idi⁶, Acem’den göçüp Rum’a gazaya gelmişler ve kalmışlardı. **Ertuğrul**, boyunu dörde böldü. Bir bölüğüne **Osman**’ı, bir bölüğüne oğlu **Saruhan**’ı, bir bölüğüne kardeşinin oğlu **Gündüz**’ü baş diktı. Bir bölüğüne de kendisi hükmederdi”⁷. Kaynaklarda, Osmanlıların dört yüz çadır olduğu anlatılmaktadır. *Saltıkname*’de ise kırk bin ev oldukları bilgisi geçmektedir. Bu konu da ayrıca araştırılmaya muhtaç görünmektedir.

5. Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî, *Tevarih-i Al-i Osman*

Aşıkpaşaoğlu da Osmanlı ailesi hakkında bilgi veren yazarlardandır. Ona göre Osman Gazi’nin dedesi Süleyman Şah’tır. Halep ilinde Fırat Irmağı’nda boğulmuş, Caber Kalesi’nin önüne gömülmüştür. Mezarına da “Türk Mezarı” derler⁸. Aşıkpaşaoğlu’ya göre Süleyman Şah’ın üç oğlu vardır: Sungur Tegin, Erdungrıl (Ertuğrul), Gündoğdu. Erdungrıl dört yüz kadar göçer ev ile Anadolu’da kalmış, iki kardeşi yine asıl vatanlarına dönmüştür.

Aşıkpaşaoğlu’ya göre Erdungrıl Gazi’nin üç oğlu vardır: Osman, Gündüz ve Saru Yatı. Ertuğrul Gazi öldükten sonra yerine Osman Gazi geçmiştir⁹. Aşıkpaşaoğlu’ya göre Ertuğrul Gazi’nin babası Süleyman Şah’tır. Süleyman Şah’ın babası hakkında bilgi yoktur.

6. Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*

Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa ise Osmanlı ailesini şöyle tanıtır:

“Moğollar Bağdat ve Selçuklulara ait toprakları istila edince Selçuklu aileleri Rum’a / Anadolu’ya göçmüşlerdi. Ahlat ve çevresinde deve, koyun, uşak ve hizmetçi sahibi bir kavim vardı. Soyu 21 göbekte Nuh’un oğlu Yafes’in çocuklarından Oğuz Han’a ulaşırdı. Adı **Kayı Alp / Kayık Alp** idi. Onlar da Selçuklular ile aslı yurtlarını bırakıp 656 / 1258’de Anadolu’ya doğru göçtüler. Ankara yakınlarında **Karacadağ**’a vardılar. Sonra buradan kavmiyle başka yere göçtüler. Orada ölüp gömüldü. Yerine **Sarkuk Alp** baş oldu. Sarkuk Alp ölünce Karayüg’e gömüldü. Yerine oğlu **Gök Alp** geçti. O da ölünce Şarabhane’ye gömüldü. Kavmin başına **Gündüz Alp** geçti. Kızıl Saray’da öldü. Yerine oğlu, kahraman ve bahadır büyük emir **Ertuğrul** geldi. Ertuğrul

¹ Aşıkpaşazade, Osmanlıoğulları’nın Tarihi’nde Gündoğdu, s. 54.

² Aşıkpaşazade, Osmanlıoğulları’nın Tarihi’nde Saru Yatı, s. 55.

³ Aşıkpaşazade, Osmanlıoğulları’nın Tarihi’nde Pasin Ovası ve Sürmeli Çukuru (s. 54).

⁴ Necati Demir, M. D. Erdem, Saltık Gazi Destanı, Ankara 2007, s. 336-338.

⁵ Geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi I, Ankara 1995, s. 97-103.

⁶ Aşıkpaşazade, Osmanlıoğulları’nın Tarihi’nde dört yüz kadar çadır (s. 55).

⁷ Necati Demir, M. D. Erdem, Saltık Gazi Destanı, Ankara 2007, s. 600.

⁸ Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Haz. Atsız), İstanbul 1992, s. 13.

⁹ Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Haz. Atsız), s. 13.

*düşmanlara karşı çok mücadele verdi. 93 yaşında öldü. Yerine oğlu **Sultan Osman** geçti. O pek çok yeri fethettikten sonra 720 /1320'de öldü. Yerine **Sultan Orhan** geçti”¹.*

Bu durumda Nişancı'ya göre Osmanlı ailesinin kökleri şöyledir: Kayık Alp / Kayı Alp, oğlu Sarkuk Alp, oğlu Gök Alp, Gündüz Alp, oğlu Ertuğrul, oğlu Sultan Osman, oğlu Sultan Orhan, ...

7. Hasan bin Mahmud el-Bayatî, *Câm-ı Cem-âyin*

Hasan bin Mahmud el-Bayatî, *Câm-ı Cem-âyin* başlıklı eserinde Osmanlı ailesini şöyle anlatmıştır: Kara Batur oğlu Tuğrul (ö.Mahan-1058), oğlu Ay Kutluk (ö.Mahan 1096-1097), oğlu Bay Timur (ö. Mahan 1164-1165). Mahan'ın oğlu Kızıl Boğa'dır.

Bayatî'ye göre Ertuğrul Gazi'nin babası Süleyman Şah'tır. Fırat Nehri'nden geçerken suda M. 1235-36 yılında boğulmuştur. Caber Kalesi önüne defnedilmiştir². Süleyman Şah'ın babası ise Kaya / Kayı Alp'tir. 85 yaşında Ahlat'ta ölmüştür. Mezarı Ahlat'tadır³. Kaya Alp'in babası ise Kızıl Boğa'dır. Kızıl Boğa Ahlat'a erişmeden Van taraflarında Erçek Gölü'nün kenarına geldi. Burada öldü. Mezarı oradadır. Yetmiş yıldan fazla yaşamıştır. Ölüm tarihi hicretin altı yüz on yedisidir (M.1220-1221)⁴.

Bayatî'ye göre Süleyman Şah'ın dört oğlu kalmıştır: Sungur Tekin, Gün Toğdı, Dündar ve Ertuğrul. Onlar babalarından sonra oturup anlaştılar. Sungur Tekin ve Gün Toğdı doğu tarafına gitti. Ertuğrul Bey ile Dündar Bey dört yüz hane göçebe evli oymakları ile Anadolu'ya doğru yürüdüler. Kınık ve Bozok boyuna mensup Türkmenler de onlarla birlikte yola çıktı. Onlar Adana yakınlarında Sürmeliçukuru'nda kaldılar. Ertuğrul Bey ve kardeşi aşiretleri ve kabileleri ile Sivas yakınlarına eriştiler. Hafik Kalesi etrafında Moğol taifesi, Rum ordusunu basmıştı. Büyük bir savaşa rast geldiler. “İslam askeri mağlup olmak üzere, yardım etmek lazımdır.” deyip Moğol ordusuna hücum ettiler. Birkaç baş kestiler, birkaç da esir alınca Tatarları kaçırdılar.

Ertuğrul'un da üç oğlu var idi: Birisi Sarı Tayı ile meşhur olan Savcı Bey, diğerleri Gündüz Bey ve Osman Gazi.

Ertuğrul Bey sınır boylarında çalıştı. Söğütçük yakınlarına dek fethetti. Buraları ocaklıklarına kattılar. Hep birlikte gidip Söğütçük'ü karargâh edindiler. Nice nice Şeyh Edebali gibi âlimler ve şeyhler de gelip orada yerleştiler. Onların verdiği huzur ile geçinip giderlerdi. Sonuçta doksan yıldan fazla ömür sürdü, hicretin altı yüz seksen yılında (M. 1281-1282) vefat etti. Ertuğrul Bey, Söğütçük'te inşa ettikleri tekkelerinde metfundur⁵.

Bayatî'ye göre Osman Gazi'nin doğum tarihi, kesin bilinmemekle birlikte hicretin altı yüz elli yedi yılında (M. 1258-1259) gerçekleştiği işitilmiştir. ... Sonuç olarak sene 699 (M. 1299) aylarında Selçukoğulları'ndan kimse kalmadı. Uç bölgelerdeki gaziler toplanarak Sultan Osman'ı tahta çıkardılar. Hutbe okundu ve sikke kesildi. Devletlerinin adı günden güne daha fazla duyuldu. Kendi sağlığında saltanatını oğlu Sultan Orhan'a bıraktı. 726 (M.1325-1326) yılının aylarında Bursa'nın fethinden sonra ahirete intikal etti. Kurşunlu Kubbe'de metfundur⁶.

¹ Konyalı İbrahim Hakkı, “Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa-Osmanlı Sultanları Tarihi”, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s. 343-345.

² Bayatî, *Câm-ı Cem-âyin* Millet Kütüphanesi nüs. No. 203, s. 37-38.

³ Bayatî, agn, s. 36-37.

⁴ Bayatî, agn, s. 34-35.

⁵ Bayatî, agn, s. 38-40.

⁶ Bayatî, agn, s. 40-41.

Sonuç:

Osmanlı ailesinin kökleri konusunda Orhan Gazi'nin babasının Osman Gazi, onun da babasının Ertuğrul Gazi olduğu konusunda bir tereddüt yoktur. Ayrıca ailenin Oğuzların Kayı boyundan geldiği konusunda da görüş birliği mevcuttur. Ancak Ertuğrul Gazi babası, dedesi ve daha önceki dedeleri hakkında birlik yoktur. Ayrıca Osman Gazi'nin kardeşleri yani Ertuğrul Gazi'nin oğulları konusunda da görüş birliği yoktur.

Osmanlı Devleti 1299'da kurulmuştur. Osmanlı tarihi ile ilgili ilk tarih ise 1400 yılının başlarında Yahşi Fakih tarafından yazılmıştır.

Diğer ilk tarih kitapları; Germiyanlı Ahmedî'nin *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* başlıklı eseri 1410'da, Yazıcıoğlu Ali'nin *Selçukname'si* (*Tevârih-i Âl-i Selçuk*) 1436'da, Şükrullah'ın *Behcetü'ttarih*'i 1456-1459'da, Ebü'l Hayr-ı Rûmî'nin *Saltukname'si* 1473-1480'da, Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî'nin *Tevârih-i Al-i Osman*'ı 1478'de, Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa *Osmanlı Sultanları Tarihi* 1480'de, Bayatî'nin *Câm-ı Cem-âyin*'i 1482'de kaleme alınmıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yaklaşık 100 yıl sonra eserler yazılmaya başlanmış ve gelenek devam etmiştir. Bütün bunların ötesinde ilk tarihçi Yahşi Fakih aileye uzak biri olmayıp Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakih'in oğludur. Buna rağmen Ertuğrul Gazi öncesinin karanlık olması çok ilginçtir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Ertuğrul Gazi'ye çağdaş Bizans tarihçisi Georgios Pachymeres, XIV. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Ioannes Kantakuzenos ve Nikephoras Gregoras, eserlerinde Ertuğrul Gazi'den bahsetmez. XIV. yüzyıl yazarlarından İbn Fazlullah el-Ömerî ile İbn Battûta gibi İslam tarihçileri de Ertuğrul Gazi ve ataları hakkında bilgi vermez¹.

Rivayete dayalı olarak Osmanlı tarihi kaleme alan Osmanlı tarihçileri Ertuğrul Gazi'nin babası olarak iki kişiden bahsetmişlerdir. Bunlardan Ahmedî, Enverî ve Karamânî Mehmed Paşa, Ertuğrul Gazi'nin babasının adının Gündüz Alp olduğunu belirtmişlerdir. Şükrullah, Ebu'l-Hayr-ı Rumî, Âşıkpaşazâde, Oruç b. Âdîl ve Neşrî gibi tarihçiler ise onun babasının Süleyman Şah olduğunu iddia etmişlerdir. Öyle anlaşılmaktadır ki Süleyman Şah konusunu ilk Şükrullah açmış; Ebu'l-Hayr-ı Rumî, Âşıkpaşazâde de ondan etkilenmiştir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi Osmanlı ailesinin kökeni konusunda tarih kitapları yolumuzu aydınlatamayacak gibi görünmektedir. Bu durumda bizim başka kaynaklara başvurmamız gerekmektedir.

Bizim yeni kaynaklarımız sikkeler ve alan araştırmaları olacaktır. Öncelikle son zamanlarda bulunan Osman Bey'e ait bir sikkede o, "*Osman b. Ertuğrul b. Gündüz Alp*" olarak tanıtılmıştır. Bu delil bizim yolumuzu iyice aydınlatmıştır.

Osman bin Ertuğrul bin Gündüz

ضرب

ضرب

¹ Fahmeddin Başar, "Ertuğrul Gazi", DİA, c. 11, s.314-315.

عثمان بن

عثمان بن

ارطغرل

ارطغرل بن

٧ ايد الله

کنز الپ

Sikke konusunu bir yana bırakarak kaynakları araştırmaya devam ettiğimizde Anadolu'nun fethi döneminde Ceber Kalesi çevresinde metfun bir Süleyman Şah'a rastlamaktayız. O da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmış oğlu Süleyman Şah'tır (ö. 1086). Ayrıca Ertuğrul Gazi'nin babasının da suda ölmesi konusu dikkate alındığında öyle görünmektedir ki Osmanlı tarihçisi Şükrullah, Gündüz Alp ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ı karıştırmıştır. Bu yanlış bilgi günümüze kadar devam etmiştir.

Bayatî'nin Cam-ı Cem-âyin adlı eserinden öğrendiğimize göre Ertuğrul Gazi'nin dedesinin babası Kızıl Boğa, boyu ile birlikte önce Ahlat bölgesine gelmiştir. Kızıl Boğa ve oğlu Kayı / Kaya Alp döneminde Ahlat'ta yaşamışlardır.

XIII. yüzyılda Moğol saldırısından dolayı Ertuğrul Gazi'nin babası Gündüz Alp ve beraberindeki Türkmenler, Anadolu içlerine doğru hareket etmişlerdir. Gündüz Alp idaresindeki Kayılar kuzeye göç ederek önce Pasinler Ovası'na, Sürmeliçukur'a yerleşmişlerdir. Moğolların baskısı ile burada da duramayarak batıya hareket etmişlerdir. Bu arada Gündüz Alp'in hastalanarak vefat ettiği anlaşılmaktadır. Yerine oğlu Ertuğrul Gazi'nin Kayıların başına geçtiği anlaşılmaktadır.

Bu durumda Ertuğrul Gazi'nin mezarının Söğüt'te bulunduğu kesindir. Onun babası Gündüz Alp'in mezarı ise Ankara Bypazarı Hırkatepe Mahallesi'ndedir. Gündüzalp'in babası Kayı / Kaya Alp'in mezarı Ahlat'ta Kayı mezarlığındadır. Kayı / Kaya Alp'in babası Kızıl Boğa'nın mezarı da Ahlat'ta Kayı mezarlığındadır.

Kızıl Boğa'nın babası Bay Timur'un mezarı İran'da Mahan'dadır. Bay Timur'un babası Ay Kutluk'un mezarı İran'da Mahan'dadır. Ay Kutluk'un Babası Tuğrul'un mezarı da Mahan'dadır.

Kaynakça:

- Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (Haz. Atsız), İstanbul 1992.
Fahmeddin Başar, "Ertuğrul Gazi", *DİA*, c. 11, s.314-315.
Bayatî, *Câm-ı Cem-âyin* Millet Kütüphanesi nü. No. 203.
Çiftçiöğlu N. Atsız, "Ahmedî - Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman", *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949.
Çiftçiöğlu N. Atsız, "Şükrullah- Behcetüttarih", *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949.
Çiftçiöğlu N. Atsız, "Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî'nin Tevârih-i Al-i Osman" *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949.
Necati Demir, M. Dursun Erdem, *Saltık Gazi Destanı*, Ankara 2007.
Konyalı İbrahim Hakkı, "Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa-Osmanlı Sultanları Tarihi", *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949.
İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1995.
Yazıcıoğlu Ali, *Selçukname (Tevârih-i Âl-i Selçuk)*, Topkapı Sarayı, Revan Bölümü nu: 1391.
Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s. 871-873.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**AZERBAIJAN İSTİKLÂL ŞAİRİ BAHTİYAR VAHABZADE’NİN
ŞİİRLERİNDE TÜRK DÜNYASI**

**THE TURKISH WORLD IN THE POEMS OF THE AZERBAIJAN
INDEPENDENCE POET BAHTİYAR VAHABZADE**

Rövşen MEMMEDOV¹

Özet

Türk dünyasının tanınmış şairlerinden Bahtiyar Vahabzade, tüm edebi hayatı boyunca millî değerleri her şeyden üstün tutmuş, Azerbaycan bağımsızlık hareketinin önde gelen isimlerindendir.

Vahabzade Türk dünyasını, Türklük meselelerini şiirlerinde işlemiş kendine has üsluba sahip bir simadır. Şiirleri ile halkın rağbetini kazanan şair hayat felsefesi ile de yeni bir edebi yol çizmiştir.

İlk şiirlerinde hayatın çeşitli yönlerini ve insanı konu edinen Vahabzade, daha sonra bağımsızlık savaşının içinde yer alarak mücadeleye ideolojik düzlemde devam etmiş ve bu konuya şiirlerinde de yer vermiştir. Söz konusu temalarda günümüz Türk dünyasında da sevilen, tanınan şiir ve poemaları vardır. Ancak Vahabzade’nin bilinenden daha fazla eseri bulunmaktadır. Azerbaycan coğrafyası için de önem arz eden temalarda şiirler yazan şairin Türk dünyasında daha fazla tanınması, daha özel ve tematik çalışmalarla mümkün olabilir. Eserlerinde ana dilinin güzelliklerini, inceliklerini dile getiren şair, Azerbaycan’ın Rus ve Fars İmparatorlukları arasında ezilmesine sessiz kalmamış, şiirlerinde bu konuyu özellikle vurgulamıştır. Şair, “Gülüstan”, “Muğam”, “Ana Dili”, “Merziye”, “Vatan”, “Millet” gibi eserlerinde bağımsızlık, özgürlük, Türk dünyasının sorunları, Türkçülük kavramı vb. konuları dönemin şartları göz önüne alındığında korkusuzca dile getirmiştir.

Yabancı dilin, yabancı kültürün ülkede yaygınlaşmasını keskin bir şekilde eleştiren Vahabzade, Azerbaycan şiirini Türk dünyası edebiyatlarıyla kıyaslamıştır. Aynı zamanda şair halk edebiyatı örneklerinden fazlasıyla yararlanmışır.

Türk dünyasının önemli isimlerinden olan Mehmet Akif Ersoy, Tevfik Fikret, Alishir Nevai, Resul Hamzetov gibi şairlerin şiirlerini Azerbaycan Türkçesine aktarmıştır. Bunun yanında, Mayakovski, Taras Şevçenko, Garsia Lorca gibi dünya edebiyatının tanınmış isimlerin eserlerini de Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.

Bahtiyar Vahabzade seyahat ettiği yerleri de ayrıca “Seyahat” başlıklı şiirlerinde bir araya toplamıştır. İstanbul, Londra, Bükreş gibi şehirlerin güzelliklerini şiire yansıtmış, her şehirde eski Türk izlerini aramıştır. Şairin “Soru işareti”, “Vatan, Millet, Ana Dili”, “Ömürden Sayfalar” gibi eserleri Türkiye’de yayımlanmıştır.

Sonuç olarak Türk dünyasının mihenk taşlarından olan Bahtiyar Vahabzade’nin Türkiye Türkoloji’sinde daha fazla tanınması, özellikle dönemin şartları düşünüldüğünde fikirlerinin ne derece önemli olduğunun vurgulanması açısından bu çalışma ortaya çıkmıştır. Çok yönlü bir şair olan Vahabzade’nin farklı yönlerinin de tanıtılması çalışmanın diğer bir amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bahtiyar Vahabzade, Türk Dünyası, Türkçülük Kavramı, Türk Dünyası Edebiyatları, Ana dili

Abstract

Bahtiyar Vahabzade, one of the well-known poets of the Turkish world, has kept the national values above all throughout his literary life and is one of the leading names of the Azerbaijani independence movement.

^{1 1} Dr.Öğr.Üyesi, Sumgayıt Devlet Üniversitesi, rrr_188@mail.ru

Vahabzade is a person with a unique style that has covered the Turkish world and Turkish issues in his poems. The poet, who won the popularity of the people with his poems, also took a new literary path with his life philosophy.

Vahabzade, who dealt with the various aspects of life and the human being in his first poems, later took part in the war of independence and continued the struggle on an ideological level and included this subject in his poems. There are poems in these themes, which are also popular and known in the Turkish world. However, Vahabzade has more works than is known.

In his works such as poet, “Gulistan”, “Mugam”, “Ana Dili” (“Mother Tongue”), “Merziye”, “Vatan”, “Millet”, independence, freedom, problems of the Turkish world, the concept of Turkism, etc. He expressed the issues fearlessly, considering the conditions of the period.

The poet, who wrote poems on themes that are also important for the Azerbaijani geography, can be known more in the Turkish world with more specific and thematic studies. Expressing the beauty and subtleties of his native language in his works, the poet did not remain silent about the oppression of Azerbaijan between the Russian and Persian Empires, and emphasized this issue in his poems.

Vahabzade, who sharply criticized the spread of foreign language and foreign culture in the country, compared Azerbaijani poetry with the literature of the Turkish world. At the same time, the poet has benefited from folk literature examples.

Mehmet Akif Ersoy, one of the important names of the Turkish world, translated the poems of poets such as Tevfik Fikret, Alişir Nevai and Resul Hamzetov into Azerbaijani Turkish. In addition, he translated the works of well-known names of world literature such as Mayakovsky, Taras Shevchenko, Garsia Lorka into Azerbaijani Turkish.

Bahtiyar Vahabzade also collected the places he traveled in his poems titled “Travel”. He reflected the beauties of cities such as Istanbul, London and Bucharest into poetry and searched for traces of old Turkish in every city. The poet's “Question mark”, “Fatherland, Nation, Mother Tongue”, “Pages of Life” as his works were published in Turkey.

As a result, one of the cornerstones of the Turkish world Bahtiyar Vahabzade Turkey's recognition of more Turcology, especially when the conditions of the period considered in terms of ideas important to emphasize that what has emerged in this study. Another purpose of the study is to introduce the different aspects of Vahabzade, who is a versatile poet.

Keywords: Bahtiyar Vahabzade, Turkish World, Concept of Turkism, Turkish World Literatures, Mother tongue

Giriş

Rusya'nın Çarlık dönemine kadar uzanan Ruslaştırma ve Hristiyanlaşma politikası, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan yaklaşık 90 yıl sonra 1920'de Sovyetler Birliği'nin kurulması ile yüksek düzeyde devam etti. En başından itibaren Kuzey Azerbaycan başta olmak üzere birçok devleti içeren ve komünizmin merkezi kabul edilen Rusya, iç politika uygulamasıyla bu ülkelerde millî, dinî, ahlaki ve siyasi değişiklikler yaratmaya çalışmıştır. İki bin yıldır yaşamın her alanına kök salmış ve bu şekilde ayakta kalmayı başaran devletlerde, bu ideolojik etkiler cevapsız kalmamış, birçok yazar ve şairin eleştirel görüşleri ortaya çıkmıştır. Türkmençay Antlaşması ile başlayan ve Sovyet döneminde devam eden ideolojik etkiler, uzun yıllar Kuzey Azerbaycan topraklarında da hüküm sürmüş ve bu süre zarfında çeşitli alanlarda doğrulanmıştır. Öte yandan Ruslar, Karl Marx'ın “yabancılaşma” fikriyle bu politikada kendilerini haklı çıkardılar. (Belge, 2016, s.124). Ancak bu yabancılaşma, basit bir yaşam biçimiyle değil, halkın millî ve manevi değerlerini sınırlandıracak düzeyde, tarihi gerçeklerin ve Türk isminin yok edilmesiyle ilişkilendirildi.

1.Sovyetler Dönemi Bahtiyar Vahabzade'nin Eserlerinde Türkçülük

Sovyet döneminde Azerbaycan topraklarında ulusal sorunla ilgili temel sorunlardan biri, sınıfsız komünizm toplumu fikri altında ulusal edebiyatın tahrif edilmesi idi. Azerbaycan halkının yüzyıllardır sadık kaldıkları edebiyat dahil tüm kültürel ve felsefi mirası sömürge çıkarlarına uyarlama çabaları şüphesiz cevapsız kalmamıştır. Farklı dönemlerde Türkçülüğün fikirlerini yaşayan düşünürlerimizin mücadeleleri hep olmuştur. Geçen yüzyılın 1940'lı ve 1950'li yıllarında Türk kültür mirasını kapsayan eserlerin, özellikle de “Kitabi-Dede Korkut” destanının gerici bir anıt olarak ilan edilmesinin yasaklanması, Türkçülüğün fikirlerine muhalefetin ciddiyetini vurguluyor.

Azerbaycan edebiyatının vazgeçilmez düşünürlerinden Bahtiyar Vahabzade, 20. yüzyılın 1960'lı ve 1970'li yıllarından itibaren millî ve manevi değerleri aşıl原因an millî edebiyat kavramının yanı sıra Türkçülüğe dönüştürme büyük rol oynadı. “Bahtiyar Vahabzade'nin eserlerinde Türk dünyası teması büyük bir yer tutuyor. 1970-1990 yıllarında yazdığı “Türkistan, Türkistan”, “Yunus İmre”, “İstiklâl Şarkıcısı”, “Ahmet Cavat”, “Büyük Türk”, “Sanat sanat için yoksa halk içindir?” gibi eserlerinde Azerbaycan-Türk dostluk ilişkileri de dahil olmak üzere Turancılık ve Türkçülük görüşlerini somutlaştırmıştır.” (Memmedov, 2010, s.5)

Edebiyatta Türk kelimesinin bile kullanımının yasaklandığı bir dönemde eleştirel görüşlerini iki yönde aktaran şair Türk Dünyası hakkında konuları yazmaktan çekinmedi:

- 1.Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesi;
- 2.Millî dil meselesi.

Bu iki yönde temalarını yansıtan yazar, Türk ahlâkını aşıl原因an “İstanbul”, “Şehit Türbeleri”, “İstiklâl”, “Mumya” çalışmalarını kayıt altına alarak ölen milleti ve özgürlük atmosferini yeniden canlandırmaya çalıştı. Şairin “Türkün Türkle düşmanlığa Hakkı Yok”, “Ben İlk Kaynağımdan Türk oğlu Türküm!”, “Azerbaycan-Türkiye“, “Azerbaycan'ımız, Türkün Oğuzlar Vatanı”, “Kalbi Yaralıdır Türkün”, “Türkün Dostu Kendisinden Yabancı” ve bu tür ifadelerde, Türklerin tarih boyunca yaşadığı zorlukları, bu güçlükler karşısında Türklerin yenilmez gücünü aşıl原因amak arzusunun, yıllardır Sovyet ideolojisiyle kızartılmış halkı görmek mümkündür.

Azerbaycan halkını “sovyet milleti” adı ile Türk kimliğinden, Vladimir İliç Lenin'in dilinde konuşmak fikri ile Türk dilinden, nitekim, Türkçülüğünden mahrum bırakarak millî değerlere saygısızlık ve haksızlıklara karşı ilişkilerini dönemin sosyo-politik olaylarına bazen açık biçimde, bazen ise gizli mana ve ifadelerle şiirlerinde yansıtan şair “Vatan Marşı” adlı şiirinde Dede Korkut döneminden miras aldığımız özgürlüğün bir kılıç dövuşü ile yok edilmesini şöyle anlatmaktadır:

Bizim ikbalımızı yazdı qılıncın keseri,
Bizi biz etdi Dedem Korkut Oğuznameleri.
Ey Azerbaycanımız, Türkün oğuzlar Veteni,
Er oğullar, er igidler, kişi - kızlar Veteni,
Senin hakkındır azadlık, senin eşgindir iman,
Tapmaz hakka ve insanlığa haktan doğulan.
Beşerin derdini öz derdi bilib milletimiz.
Bizim öz niyyetimizden doğub hürriyyetimiz. (Vahapzade, 2004, s. 132)

Dönemin şairlerinin yaratıcı örneğini kapsayan sembolizm örnekleri Bakhtiyar Vahabzade'nin eserlerinden geçmedi. Şiirde “kılıç” kelimesinin sembolik bir anlamı vardır.

Böylece yazar, yüzyıllardır özgür olan bir ulusun Rusya gibi kılıç darbesine nasıl maruz kaldığını anlatan şair aşağıdaki dizelerde bu yarayı iyileştirmenin ve özgürlük günlerine dönmenin önemini açıkça ifade etmiştir.

Tüm haksızlıklara karşı Türk dünyasının dayanışmasını gösteren bir şair Türkün Türkle ilişkisinin yasaklanmış bir dönemde onları el ele tutarak yabancı güçler tarafından sıfırlanan tarihimizi el ele geri getirmemiz gerektiğini “Hakkı Yok” şiiriyle insanlara bildirmektedir:

Yad elinde tapdanırken şeref-şan,
Türkün Türkle edavete hakkı yok.
Her işimiz başlanırken sıfırdan,
Türkün Türkle edavete haqqı yok.

Dayaq olsun bu gün gerek sol sağa,
Bu vehdetden yurdumuza gün doğa.
Bütün millet dönmeliyken yumruğa,
Türkün Türkle edavete hakkı yok . (Vahapzade, 2004, s.248)

Bahtiyar Vahabzade, ilerleyen paragraflarda, zamanının bir başka sorunu olan dünya toplumunun yenilmezliği konusuna dikkat çeker. Bu milletin şair ve yazarları da topraklarında millî ve manevî değerleri yıkılan, hakları talep edilen bir milletin sesini duymazken, hakikat çağrısına da kayıtsız kalmaktadır. Aslında bu mısraları dünya birliğini hakka çağırış çabaları da adlandırmak mümkündür. Şair, “halkın sesi duyulmasa da, eleştiri sesi her zaman daha yüksek duyulmaktadır” düşüncesi ile dizelerini bir uyarı mermisi olarak kullanmaktadır:

Tarih bizi imtahana çekirken,
İmdat umur hamımızdan bu Veten.
Dünya da hak sesimize kar iken,
Türkün Türkle edavete hakkı yox.

Sinesini yarmalıyız zülmetin,
Bu meqsedle getdiyimiz yol çetin.
Her gün neçe şehit veren milletin
Bir biri ile edavete hakkı yox. (Vahapzade, 2004, s. 248)

2.Bağımsızlık Yıllarında Bahtiyar Vahabzade’nin Şiirlerinin Ana Konusu

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bile Türk fikirlerini sürdüren şair, bu kez Rus yönetiminden kalan ideolojiyi “Ben Türküm” şiiriyle eleştiriyor. Özlem duyduğu özgürlüğe özlem duyan dahi düşünür, Türkçülüğün ideolojide değil kanda olduğunu ve bu niteliğin insan aklını etkileyerek ondan alınamayacağını söylemektedir:

Eslimi, neslimi tanıyıram men,
Qarışiq deyilem, özümden hürkem.
Sen kimsin, sen nesin, özün bilersen,
Men ilk qaynağımdan Türk oğlu Türkem!

Sübuttur, delildir, ağılın kıblesi,
Deyişe bilersen ağılını ancak.
Canım çıkanadek qelbimin sesi,
“Türkem”-gerçeğini pıçıldayacak. (Vahapzade, 2004, s. 143-144)

Bahtiyar Vahabzade sadece topraklarımızı etkisi ve işgali altında tutan devleti ve ideologlarını değil, aynı zamanda “içimizdeki şeytanları”, yani ülkemizdeki Sovyet Rusya’nın kuklalarını da eleştiriyor. Şairin onlara “ölü ruhlar” demesi tesadüf değildir. Yüzyıllardır

özgürlüğü için canını vermiş bir milletin temsilcisi olarak ihanet, o ülkede bir vatandaş olarak var olmak ve gerçekte var olmamakla eşdeğerdir. Bu “ölü ruhlar” Merkez’i gururlandırıyor, şairin yumruk dediği birlikten, köklerinden uzaklaşıyor ve aynı zamanda dayanışma ellerini ayırmaya çalışıyor, kendi çıkarlarını ulusun çıkarlarının ve coşkusunun üstüne koyuyor.

Men düşmenem, düşmenem bele “ölü canlara”,
Günden kaçıp hemişe gölge aktaranlara...
Onlar ortada yeyib, qıraqdasa gezdiler,
Namusu herclemekten onlar çekinmez diler. (Vahapzade, 2004, s. 11)

Yazar, şiirlerinde Türkçülüğün fikirlerinin yanı sıra, Türk edebiyatına ve bu edebiyatın millî tarihinin somut örneği olarak gördüğü Mehmet Akif’e olan hayranlığını da dile getirdi. "AtaTürk", "İstanbul", "Azerbaycan-Türkiye" gibi ülkenin birliğini yansıtan şiirler yazdı. Onun “AtaTürk” adlı şiiri özellikle dikkat çekicidir. Burada verilen noktalar arasında şair, büyük usta dehanın yeniden doğuşunda ya da kendisi gibi bir kurtarıcının uzanmış elinde ülkesi için tek çıkış yolunu görür:

Atatürk’ün sinesi, yurdun alınmaz qalası!
Atatürk milletinin hem atası, hem balası!
Nedir arzum, dileyim tanrıdan imanla bu gün?
Talanın, bağrına dağlar çekilen xalqım üçün:
Yeni fikrin küleyinden qoca millet darana,
Bizi birleştirecek bir Atatürk’üm yarana! (Vahapzade, 2004, s. 143)

Vahabzade’in çalışmalarında geniş yer bulan konulardan biri de etnogeneze konusudur. Binlerce yıldır kahramanlığı gökyüzüne sığmayan, büyük Türk destanlarında ve damarlarında akan Oğuz kanıyla gurur duyan şairin hayal kırıklığına uğramasının nedeni, Türkmençay Antlaşması sonrasında itibaren İran ve Rusya arasında bölünmüş topraklarda doğarak yukarıda belirtildiği gibi, Türkçülüğün insan kanında olduğu fikrini altüst edenlerin olduğunu görmektir. “Onun şiirinde Yunus Emre’nin coşkuluğu, Mevlana’nın hoşgörüsü ve Köroğlu’nun başkaldırışı, isyanı yanyanadır.” (Aras, 2015, s. 9).

Bazı araştırmacıların Azerbaycan topraklarının tahrif edilmiş tarihi ve anadilinden memnun kaldığına şahit olan şairi asıl çileden çıkaran, İran geleneklerine uygun olarak tarihini teyit eden, şiir yazan ve Azerbaycan kökenli Yahya Zeka’dır. Bununla ilgili yazılarını okuduktan sonra 1981’de Yahya Zekaya’ya "Cevap" adlı bir şiir yazdı. Şiirin ilk dizelerinde Yahya Zeka’nın çarpıttığı tarihi gerçeklerden biri görülmektedir. Bunun sebebi Hatayi, Fuzûlî, Sabir, Nesimi gibi tarihi şahsiyetlerimizin Pers şairleri haline gelmesidir. Vahabzade şiirde Yahya Zeka’nın soyadına layık olmayan "zekasını" ve sahte ideolojisini eleştirir:

Nedir bu böhtanlar, bu uydurmalar?
Fitne kökündedir çaldığım bu saz.
Siyaset fitine gönülsüz, naçar
Zaman oynasa da, tarix oynamaz.
Men yaxşı bilirem meqsedin nedir,
Uydurma tarixin meramı neymiş.
Nesimi, Füzuli, Xetai, Sabir Sence,
Firdovsinin yetimliyim. (Vahapzade, 2004, s. 205)

Sonraki mısralarda ise şair tarihini bilmeyen Yahya Zeka’ya Türk boylarının kudreti, Kafkaslardan Malta’ya kadar kapsadığı büyük arazileri belirterek onu bu güçlü tarihin haini olarak adlandırmaktadır. Halk sanatından örnekler veren yazar, hayvan isimlerini sembolik olarak

ustaca kullanmayı başardı, bize güzel sembolizm örnekleri ve alt metinler verdi. "Cüce ve Div" örneğiyle şiirde önemli olanın her şeyden önce cesaret olduğunu bizlere aktarmaya çalışan Vahabzadeh, Div ile Rusya, Cüce ile Azerbaycan imajını yaratarak inanç ve cesaretle mücadelenin başarısını göstermeyi başardı. Daha sonra Karga ve Serçe örnekleriyle Yahya Zeka'nın korkaklığını vurgulayan şair, elinin desteğiyle koca olabilen bir serçenin bir başkasının koltuk altına sığınmasının uygun olmadığı sonucuna vararak onu gittiği yoldan geri dönmeye çağırmaktadır:

Altay dağlarını baban aşanda, Ağan bu cüreti heç danmamışdı.
Korkut öz dilinde nağme qoşanda , Sadi'nin gazeli yaranmamışdı.
Tarihler yaradıb tarihten qedim Bu xalqın qılıncı, bu halkın sözü.

Bes nece oldu ki, ey dönük alim, Biz olduq özgenin tör-töküntüsü?
Cırtıdan nağılını danışdı nenen, Bu nağıl qanana ibretdir bu gün.
Dive eğilmedi Cırtıdan...Amma sen Karga qabağında serçeye döndün.

Ele yaşasın ki, el ona penah, O da el-obaya bir dayaq olsun".
Dayaq olmalıyken öz eline sen, Elin küreyinde bir bıcaq oldun.
Sen igid olmalı, er olmalıyken, Özgenin elinde oyunaq oldun. (Vahapzade, 2004, s. 206)

Türk kardeşlerimizin kaderine her zaman en samimi duygularla ilgi duyan büyük şair "Dil ve Alfabe", "Dilimiz ve Diriliğimiz", "Bizim Başka Kimimiz Var?", "Türk Halkları Birliği" vb. gibi yazılarında tarih boyunca izlediğimiz yolun kardeşlik boyutu ve önemi hakkında bilgiler vererek sadece Azerbaycan halkının değil Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan kardeşlerimizin de takdirini kazandı. "Onun çabaları, Türkiye Cumhuriyeti eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından da övüldü." (Vahapzade, 2015, s. 30). İki devlet ve tek millet olarak amacımız ve bu hedef için gittiğimiz yollar şairin "Azerbaycan-Türkiye" şiirine de yansımıştır:

Dinimiz bir, dilimiz bir,
Ayımız bir, ilimiz bir,
Eşgimiz bir, yolumuz bir
Azerbaycan-Türkiye.

Bir milletik, iki dövlet
Eyni arzu, eyni niyyet.
Her ikisi cümhuriyyet
Azerbaycan-Türkiye.

Birdir bizim her halımız
Sevincimiz-melalımız.
Bayraqlarda hilalımız
Azerbaycan-Türkiye. (Vahapzade, 1992, s. 319)

Ana dilinin önemini her zaman vurgulayan şair şiirlerine bunu yansıtmaktadır. Türk dilini kutsal sayan Vahabzade Türk olan kimsenin bu dili iyi bilmenin en önemli mesele olduğunu dile getirmektedir. Enver Uzun bu konuda "O'nun için ana dili Türkçe ecdadımızın aziz bir yadigarıdır. Bu nedenle o gözümüz gibi korunacak ve gelecek nesillere emin şekilde bırakılacak, kutsal bir emanettir. Bu emanete ihanet ise namus anlayışından uzak olanların işidir. Bu bağlamda ana dili aynı zamanda ana sütü kutsallığına sahiptir. Buna göre de dili ortadan kalmasıyla sadece dil değil, tüm hayat anlayışımız, tefekkürümüz ruhi ufkumuz oluşacaktır. Çünkü ana dili, onun kimliğinin işaretidir. Anne ve çocuğu arasındaki güçlü manevi bağı oldukça anlamlı bularak, nesillerin yetiştirilmesinde dilin de en az anne kadar önemli bir etken olduğuna özellikle vurguda bulunur." söylemektedir (Uzun, 2015, s. 16).

Benim ana dilim, benim kimliğim
Pasportum, kendime öz hâkimliğim.
Benim benliğimin füsunkârlığı
Konuşan kemâli aklıdır dilim.
Milletin varlığı, yurdun varlığı,
Senin varlığına bağlıdır dilim.

...
Namustan habersiz, vicdandan uzak
Vazife kürsüsü meramdır sana.
Vatanın dilini sevmeyen alçak
Vatanın ekmeği haramdır sana! (Vahapzade, 2002, s. 112-113)

Erdal Karaman, “Bahtiyar Vahapzadeh’in anadili mücadelesi” başlıklı makalesinde şöyle yazıyor: Vahabzadeh’in yaşam boyu mücadelesinde özgürlükle özdeşleştirdiği anadilinin önemi büyüktür. Bu konudaki hassasiyeti, yazdığı makale ve şiirlerde görülmektedir. Dolayısıyla anadilini bilmeyen kimsenin o millete ait olduğunu iddia etmeye hakkı yoktur” söyleyerek bu büyük Türk oğlunun edebi kişiliğini değerlendirmektedir. (Karaman, 1979, s. 7)

Sonuç

Edebiyatımızda Türkçülüğün bir nevi aynası olan ve yazılarıyla binlerce yılın yoluna ışık tutan Bakhtiyar Vahabzade’nin eserleri tüm Türk Dünyası tarafından büyük beğeni toplayarak geleceğe götüren tarihi kaynakların vücut bulması olarak ustalaşmıştır. “Bahtiyar Vahapzade dil konusunda yazdığı şiirlerde, Türkçe hakkındaki düşüncelerini beyan etmiş ve dil meselesine çok önem vermiştir. Ayrıca yazdığı şiir, makale, edebî tenkit ve diğer nev’ilerde sade Türkçeyi kullandığı gibi tenkidini yaptığı eserleri de özellikle bu açıdan değerlendirmiştir.” (Demir, 2015, s. 16.)

Azerbaycan halkının millî ahlaki değerlerinin oluşmasında yeri doldurulamaz bir rol oynayan Bakhtiyar Vahabzadeh, her zaman sadece Azerbaycan’ın değil, tüm Türk dünyasının en değerli temsilcilerinden birinin gönlünde yaşayacaktır.

KAYNAKÇA

- 1.Aras O. (2015). Azerbaycan’ın Dede Korkutu Bahtiyar Vahabzade. *Bahtiyar Vahapzade Sempozyumu Bildiriler Kitabı İçinde (9). Bakü Devlet Üniversitesi*
- 2.Belge, M. (2016) Karl Marx. *1844 El Yazmaları*. İstanbul, Birikim Yayınları.
- 3.Demir N. (2015). Bahtiyar Vahapzade ve Türk Dili. *Bahtiyar Vahapzade Sempozyumu Bildiriler Kitabı İçinde (16). Bakü Devlet Üniversitesi*
- 4.Karaman E. (1979). Bir Azeri Şairi B.Vahabzade. *Milli Egitim ve Kültür dergisi, s.7*
- 5.Memmedov Ş. (2010). Halkın Sevgisini Kazanan Şair. *Azerbaycan Müellimi, say.5*
- 6.Uzun E. (2015). Bahtiyar Vahapzade’de Vatan ve Dil Muhabbeti. *Bahtiyar Vahapzade Sempozyumu Bildiriler Kitabı İçinde (11). Bakü Devlet Üniversitesi*
- 7.Vahapzade, B. (2004) *Seçilen Eserleri*, I cilt, Önder Neşriyatı, Bakü
- 8.Vahapzade, B. (2015). *Bibliyografi*. Bakü, ANL
- 9.Vahapzade B. (1992) *Gün Var Bin Aya Değer*, (Aktaran: Beşâret İsmail), İzmir
- 10.Vahapzade B. (2002), *Soru İşareti*. Kaynak Yayınları, İstanbul

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ЛИНГВОМАЪНАВИЯТШУНОСЛИК ВА УНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ

LINGVOMANEVİYAT VE GELECEĞİ

Bakhtiyor Mengliev¹

Annotatsiya: Мустақиллик йилларида маънавият алоҳида соҳа ўқув предмети сифатида таълим бўғинларида ўқитила бошлади. Қўплаб ўқув адабиётлари, қомус ва луғатлар чоп этилди, таълим йўналишлари йўлга қўйилди. Бу борада мисли қўрилмаган катта ютуқлар қўлга киритилди. Бироқ... бош мақсад йиллар ўтган сари унутилиб борди. Маънавий юксак шахс тарбиясидан маънавият асослари бўйича билимли мутахассисларни етиштириш йўлига ўтиб олинди. Маънавият масаласи ихтисослашиб, тор йўналиш – илмда фалсафа, таълимда маънавиятшунослик асослари бўйича ўқув предметининг мулкига айланди. Маънавий-маърифий амалиёт эса фақат “тадбирлар” уммонига чўкиб кетди. Қўплаб фанлар маънавият масаласидан йироқлашди. Хусусан, тилшунослик ўзининг энг яқин муаммосига яқинлашмасданок бегоналашди. Ҳолбуки, маънавиятга энг яқин ҳодиса тилдир. Тил – маънавиятнинг ифодаловчиси ва сақловчиси, бойитувчиси ва узатувчиси. “Она тили –миллатнинг руҳи” ғояси эътироф этилган бўлса-да, тилнинг миллат руҳи ва маънавиятини ифодалашини тадқиқ қилиш бўйича концептуал ишлар амалга оширилмади, бу борада ўзбек тилшунослигининг истиқболли йўналишлари шакллантирилмади, мақсадлар қўйилиб, вазифалар белгиланмади. Бунинг бир нечта сабаблари бор,

Kalit soʻzlar: лингвомаънавиятшунослик, диалектология, лисоний категория, лексикография, градуал лингвистика, субстанциал-прагматик тилшунослик.

Açıklama: Bağımsızlık yıllarında maneviyat, eğitim kurumlarında ayrı bir konu olarak öğretilmeye başlandı. Çok sayıda ders kitabı, ansiklopedi ve sözlük yayınlanmış, eğitim yönergeleri oluşturulmuştur. Bu konuda eşi görülmemiş büyük başarılar elde edildi. Ama ... asıl amaç yıllar geçtikçe unutuldu. Ruhsal olarak yüksek bir kişinin yetiştirilmesinden, maneviyatın temelleri hakkında bilgi sahibi olan uzmanların eğitimine geçti. Maneviyat konusu, dar bir alanda uzmanlaşarak konunun malı haline geldi - bilimde felsefe, eğitimde maneviyatın temelleri. Öte yandan, ruhsal ve aydınlanma pratiği yalnızca "olaylar" okyanusuna battı. Birçok bilim maneviyat meselesinden uzaklaştı. Özellikle dilbilim, en yakın problemine yaklaşımadan yabancılaşmıştır. Ancak maneviyata en yakın olgu dildir. Dil, maneviyatın temsilcisi ve koruyucusu, zenginleştiricisi ve aktarıcısıdır. "Anadil - milletin ruhu" fikri kabul edilmesine rağmen, milletin ruh ve maneviyatının ifadesini araştırmak için kavramsal bir çalışma yapılmamış, Özbek dilbiliminin gelecek vaat eden alanları oluşmamış, hedefler konulmamıştır. Bunun birkaç nedeni var,

Anahtar Kelimeler: lıngvomaneviyat, diyalektoloji, dil kategorisi, sözlükbilimi, aşamalı dilbilim, esaslı-pragmatik dilbilim.

Муқаддима

Ўзбек тилшунослиги бўйича ҳозирги тадқиқотларда кўп ҳолларда амалий аҳамиятсиз, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий самарадан холи, фақат “тил ўзида”, “тилшунослик илмий даражалар учун” тамойиллари асосида иш қўрилади. Бу тадқиқотларнинг аллақачонлар эскириб кетган андоза ва ўтмишда қолган талаблар асосида амалга оширилаётганлигидан ҳам маълум. Муаммо аломатлари куйидагиларда кўзга ташланади:

– ўзбек тилшунослиги доирасидаги давлат илмий тадқиқот грантларига даъвогар ҳар қанлай анъанавий мавзудаги лойиҳани долзарблигидан қатъи назар, ўзаро шахсий ёки бошқа муносабат асосида тўла маъқуллаш ёки осонгина рад этиш мумкин;

¹Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология фанлари доктори. zaripovrafqjon1@gmail.com

– аниқ, табиий, иқтисодий фанлар бўйича янги талаблар асосида диссертация химояларига кенг йўл бўлгани ҳолда, тилшунослик соҳасида кўплаб сунъий чеклов ва уларни “айланиб ўтиш” имкониятининг мавжудлиги;

– лингвистик йўналишда тайёрланган ва химояга қўйилган ҳар қандай диссертацияни субъектив асосда, сифати ва аҳамиятидан қатъи назар, исталганча юқори баҳолаш ёки хоҳлаганча чиппакка чиқариш мумкин.

Бу – аччиқ ҳақиқат.

Муаммонинг сабаби шундаки, собиқ тузум даврида тилшунослик бўйича илмий ишлар давлат буюртмаси асосида эмас, балки фақат тадқиқотчилар ташаббуси билан, асосан, илмий даража олиш мақсадида олиб борилганлиги сир эмас. Бугунги кунда мақсадли талаб ва таклиф муносабатига эътибор қаратмайдиган социалистик тилшунослик фани тўла-тўқис инкирозга юз тутди дейиш мумкин. Аниқроғи, алмисокдан қолган мақсад ва фойдасиз вазифалар асосида иш кўраётган, натижаларини истеъмолчилар сўрамаётган “жонсиз” ва амалий татбиқсиз мазмундаги тилшунослик фани тўлиқ боқиманда соҳага айланиб қолган десак, муболаға бўлмайди. Шунинг учун ҳам химояга олиб келинаётган диссертацияларга ОАК томонидан билдирилаётган асосий ва ҳақли эътироз – улар натижаларининг амалиётга татбиқ этилмаганлиги (аслида татбиқ этиб бўлмаслиги) дир. Ҳатто янги йўналишлар сифатида қаралувчи, аслида Ғарбга тақлид руҳидаги социолингвистика, “туркираб ривожланаётган”, когнитив тилшунослик, лингвокультурология соҳалари ҳам ижтимоий тараққиёт учун қай даражада аҳамиятли эканлигини англаб етиш учун уларнинг тилни ёки ундан фойдаланишни қанчалик такомиллаштириши ҳақида озгина ўйлаб кўриш етарли.

Ҳар қандай тадқиқот бевосита ёки билвосита ё ўрганиш объектини, ёки ундан фойдаланишни такомиллаштириш билан шуғулланади. Шу маънода луғатшунослик билан бевосита боғлиқ ишлар, гарчи санокли бўлса-да, таҳсинга лойиқ, албатта. Тилшунослик ўтган асрда шахс саводхонлиги учун лингвистик база тайёрлаш мақсадида таълимий йўналишда ривожланган бўлса, ХХI асрда унинг компьютер “саводхонлиги”, яъни компьютернинг “эгаллаши” учун табиий тилни математик моделлаштиришга хизмат қиладиган замин ҳозирлаши жуда зарур. Шу маънода ўзбек тилшунослиги (математик) моделлаштирувчилар, гиперлексикография мутахассислари томонидан бериладиган тизимли буюртмаларни ҳам кутиб қолаётир.

Мамлакатимизда шиддат билан ривожланаётган бозор муносабатлари мақсадли йўналтирилган, истеъмолчи талаби асосида бажариладиган иқтисодий ва ижтимоий самарадор тилшунослик йўналишларининг ривожланишини кучли тақозо қилмоқда. Бунинг учун, албатта:

биринчидан, тегишли соҳа вазирлик ва қўмиталари, корхона ва ташкилотлари лингвистик тадқиқот йўли билан ҳал қилинадиган масалаларни аниқлаб, муаммолар банкини яратишлари, уларни фан йўналишлари бўйича таснифлашлари ва илмий иш бажарувчи ташкилот ва корхоналарга юборишлари зарур;

иккинчидан, муайян фан йўналишлари бўйича фаолият юритадиган илмий ва ўқув-илмий муассасалар тегишли соҳалардаги лингвистик тадқиқот йўли билан ҳал қилинадиган масалаларни аниқлаш, муаммолар банкини яратиш ва таснифлашда уларга қўмаклашишлари лозим;

учинчидан, тилшунослик фан йўналишлари бўйича фаолият юритадиган илмий ва ўқув-илмий муассасалар ўзларининг ички имкониятларидан келиб чиқиб, ишлаб чиқариш

соҳалари бўйича фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқотларни ичига оладиган хизмат тизими ва структурасини ишлаб чиқишлари зарур;

тўртинчидан, тегишли фан йўналишлари бўйича фаолият юритадиган илмий ва ўқув-илмий муассасалар ишлаб чиқариш соҳалари бўйича фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқотларни ичига оладиган хизматларини таклиф этишлари керак;

бешинчидан, юридик шахсларнинг ушбу фан йўналишларига ҳомийлик хизматини жорий қилиш ва бунинг учун уларга имтиёз ва қулайликлар яратилиши керак.

Тилшунослик фан ва ишлаб чиқариш узвийлиги тизимида бундай йўсинда иш юритишга ҳали ўтгани йўқ. Масалан, **тил ва маънавий яхлитлиги** ҳақида гап кетар экан, маънавий-маърифий фаолият самарадорлиги учун зарур тилшунослик тадқиқотларига тегишли муассасалардан хануз бирорта ҳам буюртма берилгани йўқ десак, хато бўлмайди. Ҳолбуки, янги асрда фақат ҳаётий амалий татбиққа эга, натижаларини истеъмолчилар сўрайдиган ва уларга ижтимоий-иқтисодий самарани таклиф этадиган тилшуносликка яшашга ҳақлидир.

Тил ва маънавий муштараклиги тадқиқига талаб ва эҳтиёж

Янги юз йиллик – глобал муаммолар асри. Бу муаммоларни санаб адоғига етиш қийин. Лекин уларнинг баъзилари бошқаларини келтириб чиқаришини инобатга оладиган, уларга тизимли ёндашадиган бўлсак, бирламчи ва иккиламчи, бош ва ёрдамчи муаммоларни фарқлаш мумкин бўлади.

Шахс маънавияти глобал масалалар сирасида марказий ўринни эгаллайди. Зеро, жуда кўп муаммолар диалектик нуқтаи назардан оқибат характериға эга бўлиб, уларнинг аксарияти учун шахс маънавияти масаласи сабаб мақомида.

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнг маънавий масаласи миллий муаммо, мустақил халқимизнинг тараққиёт шарти сифатида кун тартибига қўйилди. 2 томли “Ўзбек тилининг изоҳли Луғати”да *маънавият* истилоҳининг йўқлигидан кўра ушбу масаланинг истиқлолгача қай ҳолатда эканлигини далиллайдиган кучлироқ асос бўлмаса керак. Бу луғатда *маънавий* сўзи берилгани унинг ижтимоий онгда фақат белги сифатида мавжуд бўлганлигидан, алоҳида борлиқ ҳодисаси мақомиға эга бўлмаганлигидан далолат беради. Балки бу ҳолатға *маънавият* сўзининг рус ва бошқа европа тилларида муқобили йўқлиги ҳам сабаб бўлгандир.

Мустақиллик йилларида маънавий алоҳида соҳа ўқув предмети сифатида таълим бўғинларида ўқитила бошлади. Кўплаб ўқув адабиётлари, комус ва луғатлар чоп этилди, таълим йўналишлари йўлга қўйилди. Бу борада мисли қўрилмаган катта ютуқлар қўлга киритилди. Бироқ... бош мақсад йиллар ўтган сари унутилиб борди. Маънавий юксак шахс тарбиясидан маънавий асослари бўйича билимли мутахассисларни етиштириш йўлиға ўтиб олинди. Маънавий масаласи ихтисослашиб, тор йўналиш – илмда фалсафа, таълимда маънавийшунослик асослари бўйича ўқув предметининг мулкига айланди. Маънавий-маърифий амалиёт эса фақат “тадбирлар” уммонига чўкиб кетди.

Кўплаб фанлар маънавий масаласидан йироқлашди. Хусусан, тилшунослик ўзининг энг яқин муаммосига яқинлашмасданоқ бегоналашди. Ҳолбуки, маънавийта энг яқин ҳодиса тилдир. Тил – маънавийнинг ифодаловчиси ва сақловчиси, бойитувчиси ва узатувчиси. “Она тили –миллатнинг руҳи” ғояси эътироф этилган бўлса-да, тилнинг миллат руҳи ва маънавиятини ифодалашини тадқиқ қилиш бўйича концептуал ишлар амалға оширилмади, бу борада ўзбек тилшунослигининг истиқболли йўналишлари

шакллантирилмади, мақсадлар қўйилиб, вазифалар белгиланмади. Бунинг бир нечта сабаблари бор, албатта:

биринчидан, тилнинг маънавиятни сақлаш ва аждодлардан авлодларга узатиш (аккумулятив ва трансформатив) вазифаси тадқиқи ўзбек тилшунослиги анъаналарида йўқ эди;

иккинчидан, ғарб ва европа тилшунослигида тил ва маънавият муштараклигини муаммо сифатида қўйиш урф бўлмаган;

учинчидан, ўзбек тилшунослиги фани республика маънавий-маърифий тузилмаларидан буюртмалар олмади.

Бугунги кундаги жадал глобллашув маънавият муаммосини янада ўткирлаштириб, бошқа тегишли фанлар қаторида тилшунослик зиммасига ҳам катта масъулият юкламоқда. Бу эса тил ва маънавият муаммосини ўрганадиган алоҳида соҳа – лингвوماънавиятшунослик йўналиши шаклланишини кучли тақозо этади.

Лингвوماънавиятшунослик тадқиқотлари моҳияти

Тил ва маънавият муштараклиги муаммосининг тилшуносликда ечиладиган хусусий ва бошқа фанлар билан ҳамкорликда тизимли ҳал этиладиган умумий томонлари мавжуд.

Тилшуносликнинг **систем-структур** йўналишида ўзбек тилидаги “маънавият” лисоний категориясининг моҳияти, структураси, таркибий қисмлари ва элементлари, улар орасидаги муносабатлар, категорияга бевосита ёки билвосита мансуб алоҳида бирлик (сўз, ибора каби) нинг хусусий маъноси, умуман олганда, алоҳида бирликларнинг система ташкил этиш ва системада вужудга келувчи барқарор лисоний белги-хусусиятлари очилиб, у даврий табиатли бўлади. Бу йўналиш бошқа йўналиш ва соҳалар учун пойдевор қўйиш вазифаси билан етакчи мавқеда бўлади.

Диалектология (шевашунослик) соҳасида “маънавият” лисоний категориясининг халқ шеваларида учрайдиган унсурлари, уларнинг лисоний қиймати ва тарқалиш географияси, адабий муқобиллари билан муносабатлари тадқиқ қилиниб, зарур ҳолларда адабий нутқдаги лакуна (бўшлиқ) ларни тўлдиришга доир тавсиялар ва уларнинг асослари ишлаб чиқилади.

Лексикография соҳаси “маънавият” лисоний категорияси унсурларини луғатларда бериш муаммоси билан шуғулланади. Академик, оммабоп ва ўқув филологик сўзликларида, алфавитли ва системали луғатларда мазкур сўзларни бериш ва изоҳлаш муаммолари, махсус лингвوماънавиятшунослик луғатлари ва қомусларини тузиш масалалари, шунингдек, таржима ва гиперлуғатларда, миллий корпусларда бирликларнинг моҳиятини очиб бериш каби масалалар назарий ва амалий лексикографиянинг долзарб вазифаларидан.

Қиёсий ва чоғиштира тадқиқотларда “маънавият” лисоний категорияси унсурларининг ўзга қурилишли ва қариндош тиллардаги муқобиллари ва ўхшашлари билан муносабатлари ўрганилиб, лисоний моҳияти ва қиймати очилади, таржима ва ўғириш муаммолари тадқиқ қилинади.

“Маънавият” лисоний категорияси бирликларининг нуткий қўлланиши бир жиҳатдан, улар замиридаги моҳиятнинг шахс маънавий дунёси призмасидан ўтиб, муносабат, мулоқот ва нутқ фаолиятида намоён бўлиши, умуман олганда, шахснинг маънавий такомиллашувига таъсири, такомиллашганликни воқелантириш хусусиятлари, иккинчи жиҳатдан, маънавий ташхис, тарбия кабилар нуктаи назаридан пргмалингвистика,

социолінгвістика, психолінгвістика, нейролінгвістика кабі **антропоцентрик йўналишлар** томонидан ўрганилиб, шахс маънавиятини тил воситасида такомиллаштиришга доир бевосита ёки билвосита тавсиялар яратилади.

Таълим йўналиши эса, бир томондан, “маънавият” лисоний категорияси унсурлари моҳиятини ўқувчиларга сингдириш, иккинчи томондан, ушбу тизимга кирувчи тил ифодаларининг маъновий моҳияти таълими орқали улар шахсий маънавиятини юксалтириш механизмини такомиллаштириш вазифаларини ўз зиммасига олади.

Лингвوماънавиятшуносликнинг мақсад ва вазифалари

Ҳар бир давр фан ёки унинг йўналишлари олдида муайян мақсад ва вазифаларни қўяди. Ижтимоий ёки давлат буюртмасидан келиб чиқиб белгиланган аниқ мақсад ва вазифалар фан ёки унинг йўналиши фаолиятининг натижалари муайянлигини таъминлайди.

Лингвوماънавиятшунослик йўналишининг бош мақсади – юксак маънавиятли шахс тарбияси учун хизмат қиладиган илмий-амалий механизм учун муайян лингвистик таъминотни вужудга келтириш. Маънавий-маърифий фаолиятимизда кутилган натижаларга эришилмаётганлигининг сабабларидан бири ҳам ушбу махсус лингвистик базанинг шакллантирилмаганлигидир. Бу лингвистик база “маънавият” умуммиллий лисоний категориясини комплекс тадқиқ қилиш натижасида яратилади.

Бир қарашда лингвوماънавиятшунослик анъанавий лингвокультурологиянинг муқобилидек тасаввур уйғотади. Бироқ лингвокультурологиянинг ўрганиш объекти ва манбалари, муаммолари, мақсад-вазифалари билан танишув уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини тасаввур қилиш имконини беради.

Номидан маълумки, лингвокультурология тил ва маданият муносабати муаммоси билан шуғулланади. Маданият эса моддий ва маънавий турларга бўлинади. Лингвوماънавиятшунослик моддий маданият муаммосини четда қолдириб, унинг маънавий деб аталмиш турини ҳам тўлиқ қамраб олмай, ундан ўз ҳиссасини ажратиб олади.

Лингвокультурологиянинг лингвوماънавиятшунослик каби бир таркибий қисми бўлган лингвоамлакатшунослик тиллардаги муқобилсиз лексика ва лақналарни тадқиқ қиладди. Лингвокультурология мифлашган тил бирликлари, мифологем ва архетипларни, урф-одат ва ритуалларни, мақол, матал, иборалар “жамғарма”сини, эталон, стереотип ва рамзларни, метафора ва лисоний образларни, тилнинг услубий фондини, нутқий хулқ ва нутқ маданиятини қамраб олади.

Лингвوماънавиятшунослик айтилганлар сирасидан шахс маънавияти ва маънавий салоҳиятига тегишли ҳодисаларни ўзи учун хусусийлаштиради. Масалан, ибораларнинг барчаси лингвомаданий характерга эга. Шу боисдан лингвокультурология аслида фразеологик бирликларни тадқиқ қилишдан бошланган. Лекин фразеологик бирликларнинг барчаси ҳам лингвوماънавий хусусиятга эга эмас. Ёки *Бузоқнинг югургани сомонхонагача* мақоли лингвокультурологик талқинлар доирасида қаралади. Бироқ *Андишанинг отини қўрқоқ деманг* мақоли шахс миллий маънавиятига бевосита дахлдор.

Айтилганларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш лозимки, лингвокультурология ва лингвوماънавиятшуносликнинг ўрганиш объекти ва предмети фарқланади. Лингвокультурология объекти лингвистика, культурология, этнография ва психолінгвистика учун умумий бўлиб, маданият, маданий ахборот “ташувчиси” бўлган тил ва тил воситасида ушбу маданиятни яратувчи инсон орасидаги ўзаро муносабат дейиш

мумкин бўлади. Ушбу муносабатни воқелантирувчи юқорида саналган алоҳида ҳодисалар унинг ўрганиш предмети саналади. Лингвوماънавиятшунослик ҳам ўрганиш предметининг ўзига хослиги билан ажралиб туради ва, таъкидланганидек, бевосита шахс маънавияти билан боғлиқ, унинг таркибий қисмлари ва унсурлари бўлган тил ифодаларини қамраб олади. Бу ифодалар сўзлар, иборалар, сўз бирикмалари, мақоллар, гаплар кўринишларида бўлиши мумкин. Масалан, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Отабек томонидан айтилган *Ақллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас* синтактик қурилмаси замирида бевосита миллий хосланган шахс маънавияти ётади. У шахс фаросати, эътиқоди, муносабати даражасини намоён қилади. Фаросат, эътиқод, ҳурмат (муносабат) шахснинг маънавий баркамоллигини кўрсатувчи сифатлардандир.

Кўринадики, лингвوماънавиятшунослик ахлоқ (этика), психология, лингвокультурология, этнография, социолингвистика каби қатор фанлар билан умумий ўрганиш объектига эга бўлса-да, унинг ўзига хос предмети яққол ажралиб туради.

Бир қарашда лингвوماънавиятшуносликни алоҳида ном билан ажратиб ифодалаш зарурати йўқдек, унинг муаммоларини лингвокультурология бағрида ўрганавериш мумкиндек туюлади. Бироқ бунга монелик қиладиган икки жиҳат мавжуд:

биринчидан, лингвокультурология ўз муаммоларини кўпроқ турли қурилиш тиллар кесимида текшириши аънаналашган, лингвوماънавиятшунослик эса тадқиқ предметини бир тил доирасида ҳам, турли тилларни қиёслаш асосида ҳам ўрганиши билан характерланади;

иккинчидан, лингвوماънавиятшуносликнинг мустақиллашуви тил ва маънавият муштараклиги муаммосига глобал ҳодиса сифатида лингвокультурологиянинг бошқа масалаларига нисбатан алоҳида ва устувор эътибор қаратиш зарурати натижасидир.

Фарб тилларида *маънавият* сўзининг айнан муқобили бўлмаганлиги сабабли *лингвوماънавиятшунослик* терминини зўрма-зўраки таржима қилмасдан, рус тилида *лингвوماънавиология*, инглиз тилида *linguomanaviatology* деб бериш мақсадга мувофиқ ва у ушбу йўналишнинг оригиналлиги ва мустақиллигини яна бир бор намоёниш этади.

Лингвوماънавиятшунослик тадқиқотлари методологияси ва методлари

Лингвوماънавиятшунослик тадқиқотлари умумий ва хусусий методологик тамойилларига асосланади. Тадқиқотларнинг методологик асосларини қуйидагича тартиблаш мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси Давлат тили тўғрисида” Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”, Ўзбекистон Республикаси Президентининг таълим ва тарбия, китобхонлик маданиятини ривожлантириш бўйича фармон ва қарорлари, маъруза ва чиқишлари, фикрлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш ҳақидаги қарорлари, таълим-тарбия сифатини такомиллаштиришга доир меъёрий ҳужжатлар, фан ва таълим-тарбия уйғунлиги тамойиллари йўналиш тадқиқотларининг назарий ва амалий аҳамиятини кучайтиришга асос бўлади. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримовнинг тил, маънавият ва маданият муштараклиги масаласига доир қарашлари, хусусан, “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида эътироф этилган тилнинг аккумулятив (сақлов) вазифасини “маънавият” лисоний категорияси бирликлари мисолида ёритиш, уларда тил ва маънавият муштараклигини кўрсатиш, лингвوماънавиятшунослик таҳлили натижаларини таълимда амалий

фойдаланиш самарадорлигини ошириш мўлжалига йўналтириш учун таянч вазифасини ўтайди.

Фалсафий нуқтаи назардан диалектиканинг миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши, инкорни инкор ва қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни, умумийлик, моҳият, имконият, сабаб ва алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат категориялари, билиш назариясининг эмпирик ва назарий билим турларини фарқлаш ҳақидаги таълимоти, тасаввуф фалсафасининг зот ва тажалли назарияси, комил инсон концепцияси асос вазифасини ўтайди.

Умумфан табиатли система, элемент ва муносабат диалектикаси таълимоти “маънавият” лисоний категориясига система сифатида ёндашиб, бу системанинг яшаш қонуниятларига доир масалаларни баён этишда қўл келади.

Лингвистик характердаги лисон, меъёр, нутқнинг яхлитлиги ва алоҳидалиги ҳақидаги таълимот мазкур категорияга мулоқот, муносабат ва фаолият системаси кўзгусида қараб, бу системанинг шаклланишида лисоний ва нолисоний омиллар ҳамкорлигини ўрганишда назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Лингвوماънавиятшунослик тадқиқотларида, соф лингвистик тадқиқ усулларида ташқари, культурологик ва социологик методлар – концепт таҳлили, фреймал, нарратив анализ, тасниф ва тавсиф, лингвистик реконструкция усуллари, маънонинг макрокомпонент ва микрокомпонент модели, психосоциокультурологик экспериментлар, матнларнинг лингвوماънавий таҳлили – герменевтик метод қабилар қўйилган муаммоларнинг самарали ечими учун муҳим воситалар бўлиб хизмат қилади.

Кутилаётган натижалар

Лингвوماънавиятшунослик тадқиқотлари таълим ва тарбия учун хизмат қилувчи, аниқ самарани кўзлаб ишлайдиган яхлит системанининг лингвوماънавий базасини шакллантиради. Кун сайин чуқурлашиб, ўткирлашиб бораётган шахс маънавияти муаммосини ҳал этиш, келажак яратувчилари бўлган юксак маънавиятли ёш авлодни вояга етказишнинг илмий ва амалий асосларини вужудга келтиради. Аслида инсоншунослик фани бўлган лингвистиканинг шахс тарбиясига ўзининг муносиб ва зотий, табиий ҳиссасини қўшишини таъминлайди. Тилшуносликнинг шунчаки “тадқиқотлар тадқиқотлар учун” тамойили асосида иш кўришидан шахс маънавияти ривожига, ёш авлоднинг шахсий такомиллашувига қўмаклашадиган, керак бўлса, бунга дахлдор соҳалар оқимида етакчи ўринга кўтарилишига олиб келади.

Лингвوماънавиятшунослик тақлид ва эргашувчанликдан холи бўлиб, мамлакатимизда шаклланган ва дунё тилшунослиги саҳнасига чиқаётган градуал лингвистика, гуркираб ривожланаётган субстанциал-прагматик тилшунослик каби амалий самарадор миллий фан йўналиши бўлади.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

KAMU POLİTİKALARINA DAVRANIŞSAL YAKLAŞIM *

BEHAVIORAL APPROACH TO PUBLIC POLICY

*Avni Akın ÜRÜNAL ***

*Filiz Tufan EMİNİ ****

Özet:

Kamu politikası bağımsız bir disiplin olarak gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın son on yılından itibaren küreselleşme, demokratikleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişimler; bilimin, toplumsal fayda açısından önemiminin hükümetler tarafından kavranması, iyi yönetim ile birlikte bireylerin şeffaflık ve hizmet taleplerinin artması gibi nedenler ile dünya geneline yayılmıştır. Davranış bilimleri, gözlem ve deneyler yoluyla insan davranışının altında yatan süreçlerin sistematik analizini içerir; psikoloji, ekonomi, sosyoloji, nörobilim ve diğer bilim alanlarının bilgi ve araştırma yöntemlerini birleştirir. Bu alanda temel referans çalışmaları arasında Richard Thaler ve Cass Sunstein'in "Nudge" ve Daniel Kahneman'ın "Fast and Slow Thinking" eserleri yer almaktadır. Kahneman, Neo Klasik iktisat teorisinde hakim olan rasyonellik varsayımına meydan okuyan karar alma çalışmaları ile 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü almıştır. Kahneman ile birlikte davranışsal ekonomi ve bunun uzantısı olarak oluşturulan davranışsal kamu politikalarına ilgi yoğunlaşmıştır. Richard Thaler'ın da 2017 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü alması ile birlikte davranışsal yaklaşımın popülerliği daha da artmıştır. Bu ilginin yönetim bilimlerine kayması ile birlikte dünya genelinde davranıştan elde edilen bilgileri politika üretim sürecine dahil etme eğilimi ivme kazanmıştır. Politika yapım sürecinde, hükümetler kamu politikalarının daha iyi çalışması için karar vermede dahil olmak üzere psikoloji, bilişsel bilim, nörobilim, örgütsel ve grup davranışı gibi davranışsal ve sosyal bilimlerden türetilen "davranışsal içgörüler" ya da davranıştan elde edilen bilgileri kullanmaktadır. Çalışmanın amacı kamu politikası disiplini ilişkin yerli literatürün sığ olması nedeniyle literatüre katkı sağlamaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesinde yabancı literatürden, uluslararası örgütlerin (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği Komisyonu) yayımlanmış olduğu raporlardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Politikası, Davranışsal İçgörü, Davranışsal Kamu Politikası

Abstract:

Public policy has emerged as an independent discipline in developed countries. Developments in globalization, democratization, information and communication technologies since the last decade of the 20th century; It has spread throughout the world due to reasons such as the importance of science for social benefit by governments, the transparency of individuals and the increase in service demands with good governance. Behavioral sciences include systematic analysis of the processes underlying human behavior through observation and experimentation; It combines knowledge and research methods from psychology, economics, sociology, neuroscience and other scientific fields. Among the basic reference studies in this field are "Nudge" by Richard Thaler and Cass Sunstein and "Fast and Slow Thinking" by Daniel Kahneman. Kahneman received the Nobel Prize in Economics in 2002 for his decision-making work that challenged the rationality assumption prevailing in Neo Classical economic theory. With Kahneman, interest in behavioral economics and behavioral public policies created as a consequence of this has intensified. The popularity of the behavioral approach has grown even more with Richard Thaler receiving the Nobel Prize in Economics in 2017. With the shift of this interest to management sciences, the tendency to include the knowledge obtained from behavior in the policy making process has gained momentum worldwide. In the policy-making process, governments use "behavioral insights" or information derived from behavioral and social sciences, such as psychology, cognitive science, neuroscience, organizational, and group behavior,

* "Kamu Politikalarına Davranışsal Yaklaşım: Davranışsal Kamu Politikası Özelinde Bir Uygulama", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Doktora Tez Çalışmasından Üretilmiştir

** Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, a.akin.urunal@hotmail.com

*** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, ftemini@comu.edu.tr

including in decision-making to make public policies work better. The aim of the study is to contribute to the literature due to the shallowness of the domestic literature on the public policy discipline. Document analysis method, one of the qualitative research methods, was used in the study. In the document analysis, foreign literature and reports published by international organizations (Organization for Economic Development and Cooperation, World Bank, United Nations, European Union Commission) were used.

Keywords: Public Policy, Behavioral Insight, Behavioral Public Policy

GİRİŞ

Davranış bilimleri, insan davranışının altında yatan süreçlerin sistematik analizini içerir. Gözlem ve deneyler yolu ile davranış bilimlerinden elde edilen sonuçların diğer disiplinler ile birleştirilmesi ile Neo-Klasik kuramın Homo Ekonomikus varsayımının geçerliliğini sınanmıştır. Özellikle; Daniel Kahneman, Richard Thaler ve Cass Sunstein’in ödüllü davranışsal ekonomi çalışmaları ile birlikte davranış bilimine ilgi giderek artmıştır. Bu gelişmelerin bir uzantısı olarak davranış bilimleri birçok bilimsel disipline entegre edilmiştir. Kamu politikası da söz konusu disiplinlerden birisidir. Davranışsal yaklaşım, yönetim bilimi terminolojisine “davranışsal içgörü” kavramı altında dahil edilmiştir. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü davranışsal içgörü kavramını; insanların tercihlerini ya da seçimlerini yaparken bunun temelindeki gerçek nedenleri anlamak amacıyla psikoloji, bilişsel bilimler ve sosyal bilimler aracı ile elde edilen içgörülerini deneysel olarak test edilmiş sonuçlarla birleştirilerek tümevarım bir yaklaşım ile politika oluşturma olarak tanımlamaktadır. Dünya genelinde davranıştan elde edilen verileri politika yapım sürecine dahil etme eğilimi ivme kazanmıştır. Bu kapsamda küresel boyutta, politika yapımında davranışsal içgörü ve ampirik yöntemlerden faydalanarak politika tasarlamak için hükümetlerin içinde ya da dışında ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren çeşitli davranışsal içgörü birimleri kurulmuştur.

Çalışmada, geniş literatür taraması ile davranış bilimleri ile politika geliştirmeye ve üretmeye yönelik kamu politikalarına davranışsal yaklaşımının kavramsal çerçevesi çizilmiştir. Kamu politikalarına davranışsal yaklaşım doğrultusunda yerli literatürün sığ olması nedeniyle literatüre katkı sağlayarak kavramsal açıdan Türkçe yazınında kök salması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ile yabancı literatürden, uluslararası örgütlerin (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği Komisyonu) yayımlanmış olduğu raporlardan yararlanılmıştır.

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kavramsal olarak davranışsal kamu politikasını açıklanmasında öncelikle “kamu”, “politika”, “davranış” ve “kamu politikası” kavramlarının ele alınması çalışmaya ilişkin yol gösterici olması nedeni ile önemli görülmektedir. Bu kapsamda ilk olarak söz konusu kavramlar açıklanarak konuya ilişkin kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

1.1. Kamu Kavramı

Türkçede sözcük olarak “kamu”, bütün, hep anlamına gelmek ile birlikte; halk, amme gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Eryılmaz, 2017, s. 9). Kavramı bütün, halk gibi anlamlarının yanında devlet kurumları ve makro anlamda toplumu ilgilendiren konuların toplamını da ifade eder. Tamamen “Devlet” ile eş bir kavram olmasa da kavramın günlük dilde kullanımda, devlete yakın bir anlamda ifade edilmektedir (Parlak, 2011, s. 422). Dikotomik kapsamda kavram kapalı, özel, gizli olmanın tam tesini; açık, genel, görünür olma ifade etmektedir.

Genel olarak kavramsal açıdan “kamu” kavramında “devlet” vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Kavram bu kapsamda; devlete ait olan idareyi, organları, kuruluşları, etkinlikleri; özeline zıddı olan resmi bir alanı ifade etmek için kullanılır (Özbek, 2004, s. 31). Kavramda

“devlet” vurgusunun ön plana çıkarıldığı günlük dilde kullanılan çok çeşitli örnekler mevcuttur. Örneğin, “kamu gücü” ile devletin emretme ve gerekli olduğunda zor kullanarak yerine getirme kabiliyeti ifade edilir (Yavaş, 2016, s. 13). Yine başka örnekler vermek gerekirse; “kamu sektörü” ile devlet tarafından yürütülen iktisadi faaliyet alanının bütünü tabir edilir. Devletin halka sunduğu hizmetlerde çalışan görevlileri ifade etmek için “kamu personeli” tabiri kullanılır. “Kamu hukuku” devletin kuruluş ve işleyişini belirttiği kurallar bütünü olarak tanımlanır. Kamu yararına dönük insan ve mal toplulukları “Kamu tüzel kişiliği” olarak tanımlanır. “Kamu kurumu” ifadesi ile devlete ait hizmetleri yerine getirilmesi kapsamında etkinlik gösteren kamu tüzel kişilikleri kastedilir (Eryılmaz, 2017, s. 9). İfade edilen örneklerde “devlet” eylemi yapan ya da eylemin öznesi konumundadır. Bu nedenle “kamu” kavramı devletin ön plana çıkarıldığı bir anlamda vurgulanmaktadır.

Kavram “devlet” vurgusunun ön planda olmasının dışında, halka ait olanı da vurgulamak için de kullanılır. Örneğin, makro ölçekte halkı ilgilendiren durum, “kamu düzeni” ile ifade edilir. “Kamuoyu” ile belli bir konuda halkın büyük çoğunluğunun benimsemiş olduğu görüşler, tavırlar ve inançlar kastedilir. Halkın can ve mal güvenliği için “Kamu güvenliği” tabiri kullanılır. “Kamu yararı” halkın ve devletin menfaatleridir. “Kamu hizmeti” halkın müşterek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sunulan mal ve hizmetler için kullanılır (Yavaş, 2016, s. 241-242; Eryılmaz, 2017, s. 10). İfade edilen örneklerde “halk” eylemde bildirilen durumun öznesi konumundadır. Bu nedenle “kamu” kavramı halkın ön plana çıkarıldığı bir anlamda vurgulanmaktadır. Kamu kavramı, her ne kadar hem devlet hem de halk anlamında ifade edilmekte olsa da genel olarak “kamu” kavramında halk vurgusundan ziyade devlet ön plana çıkarılmaktadır.

1.2. Politika Kavramı

Türkçede sözcük olarak “politika” iki farklı anlamda kullanılmaktadır. İlk olarak “siyaset” anlamında ifade edilmekte ve bu anlam İngilizce “politics” kavramının Türkçe karşılığı olarak karşılanmaktadır. Bazı yazarlar tarafından “politika” ve “siyaset” kavramları aynı kavram olarak değerlendirilmiş; kavramları, hükümet etkinliklerinin aynı zamanda pek çok grup ve bireylerin eylemlerinin yapı ve içeriğini etkilemek için gücün kullanılmasını sağlayan araçlar olarak tanımlanmıştır (Parlak, 2011, s. 643 ve 712). Kavramın diğer bir anlamı; siyasa, tutulan yol, izlenen yöntem ve program anlamına gelmektedir (Ergun, 2004, s. 303). Bu anlamda İngilizce “policy” kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır. İngilizce “politics” ve “policy” kavramlarının her ikisi içinde Türkçe kullanımda “politika” kavramı ile karşılanabilmektedir.

Smith ve Larimer, ana dili farklı olan öğrencilerin kendi anadillerinde “politics” ve “policy” kavramlarının ayrımı olmadığı için, “politics” ve “policy” kavramlarını açıkça ayırmada zorluk çektiklerini vurgulamıştır (Smith ve Larimer, 2009, s. 25). Smith ve Larimer’in ifade ettiği durum; “politics” ve “policy” kavramları Türkçede ayrı olarak karşılık bulmasına rağmen yazınsal alanda iki kavram arasında kavramsal karışıklık söz konusudur. Türkçede, “politics” kavramı “politika/siyaset”; “policy” kavramı “siyasa/yönelti” kavramları ile karşılanmasına karşın “policy” kavramının karşılığı olarak genel kapsamda “politika” kavramı kullanılmakla beraber “siyasa” ve “yönelti” kavramlarının kullanıldığı da görülmektedir. Kamu politikaları alanında yapılan çalışmalarda, “siyasa” ya da “politika” kavramlarının her ikisi de kullanılmıştır. Literatürde bazı yazarların “siyasa” kavramını kullanmayı tercih ettiği görülmektedir (Ergun, 2004; Yıldız, 2006; Özen ve Özen, 2010; Karkın, 2012). Diğer taraftan çoğu çalışmada “politika” kavramının tercih edildiği görülmektedir. “Politika” ve “siyasa” kavramlarının kamu politikası alanında kullanımıyla ilgili konu; 2009 yılından itibaren, alan ile ilgili çalışmalar yapan akademisyenlerce düzenlenen kamu politikaları çalıştaylarında gündeme gelmiş ve yabancı

literatürdeki “public policy” terimi için kamu politikası¹ karşılığının kullanılması noktasında genel bir kabul ortaya çıkmıştır (Babaoğlu, 2017, s. 511).

1.3. Davranış Kavramı

Davranış, bir kişinin söylediği veya yaptığı herhangi bir şeydir. Yaygın olarak kullanılan bazı eşanlamlılar arasında "etkinlik", "eylem", "performans", "yanıt verme", "yanıt" ve "tepki" yer alır. Teknik olarak davranış, bir organizmanın herhangi bir kas, salgı bezi veya elektriksel aktivitesidir (Martin ve Pear, 2019, s. 3). Davranış bilimleri ise gözlem ve deneyler yoluyla insan davranışının altında yatan süreçlerin sistematik analizini içerir; psikoloji, ekonomi, sosyoloji, nörobilim ve diğer bilim alanlarının bilgi ve araştırma yöntemlerini birleştirir (EC, 2016, s. 9).

1.4. Kamu Politikası Kavramı

Sosyal bilimlerde kavramları tanımlama güçlüğü çoğu kavramda olduğu gibi “kamu politikası” için de geçerlidir. Sezgisel bir kavram olan “kamu politikası” kavramını kesin olarak tanımlamak oldukça zordur (Smith ve Larimer, 2009, s. 3). Literatüründe, çeşitli yazarlar tarafından yapılmış çok sayıda “kamu politikası” kavramına ait tanımlamaya rastlamak mümkündür. Bu tanımlar aşağıda ayrıntılandırılmıştır.

Kamu politikası kavramı, kamu yönetimi sözlüğünde; kamuya yönelik kararların ve bu kapsamda oluşan kamu hizmetlerinin programlanması, uygulanması şeklinde tanımlanmıştır (Parlak, 2011, s. 426-427). Yine yabancı literatürdeki kamu yönetimi sözlüğünde; bir coğrafi alanın veya siyasi birimin üyelerinin kendi alanlarını ilgilendiren konularda verilen kararlar doğrultusunda seçimler yaptıkları süreç olarak tanımlanmıştır (Schultz, 2014, s. 350). Karar ve eylemler vurgusu, her iki sözlükte de ön plana çıkmaktadır.

Literatürde, tanımın kapsamı bakımından en çok vurgulanan kamu politikası tanımı, Dye tarafından ortaya konan “hükümetlerin yapmayı veya yapmamayı seçtiği şey” tanımlamasıdır (Dye, 2013, s. 3). Wilson’a göre kamu politikası; hükümetlerin belirli konulardaki eylemleri, hedefleri ve açıklamaları; hükümetlerin politikaları uygulamak için attıkları veya atmadıkları adımlar ve gerçekleşen veya gerçekleşmeyen eylemler için yaptıkları açıklamalar anlamına gelir (Wilson, 2006, s. 154). Başka bir yazar Anderson, eserinde kamu politikasını; bir sorun veya endişe konusu ile ilgilenen, aktör veya aktörler tarafından izlenen nispeten istikrarlı, amaçlı bir eylem tarzı olarak tanımlamaktadır (Anderson, 2003, s. 3). Kamu politikasının politik bir anlaşma olduğunu vurgulayan Fischer eserinde, kavramı mevcut amaçlar için politik gündemdeki (ekonomik, sosyal, çevresel, vb.) sorunları çözmek veya azaltmak için tasarlanmış bir eylem veya eylemsizlik olarak tanımlamaktadır (Fischer, 1995, s. 2). Başka bir yazar Dunn hükümetin eylemlerindeki temel amacının değişim olduğunu ifade ederek, kamu politikalarını, sosyal sistemleri değiştirmeye yönelik bilinçli girişimler olarak tanımlamıştır (Dunn, 2018, s. 113). Kamu politikalarına ahlaki açıdan bakan Wildavsky, kavramı hükümete gerçekleri söyleme sanatı olarak tanımlarken (Wildavsky, 1980, s. 12-13); Radin, karar vericilere danışmalık yapma politika tavsiyesi verme kapsamında kamu politikalarını eski bir sanat olarak ifade etmiştir (Radin, 2000, s. 11).

Başta ifade edildiği gibi sezgisel bir kavram olan “kamu politikası”nın kesin olarak tanımlanması zordur. Bu çerçevede literatürde birçok tanım ile karşılaşmak mümkündür. Söz konusu tanımların merkezini genel olarak hükümetlerin eylemi ya da kararı çerçevesinde şekillenmektedir. Bu kapsamda yukarıda ifade edilen tanımlarda kavramın pratik yönü ön plana çıkarılmıştır. Literatürde ayrıca kavramı pratik açıdan hükümetlerin eylem ve kararları

¹ Bu çalışma boyunca “public policy” kavramının Türkçe karşılığı olarak “kamu politikası” kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

çerçevesinde şekillenmesinden ayrı olarak, teorik açıdan bilimsel bir disiplin ve çalışma alanı olarak da tanımlanmaktadır. Özellikle, kamu politikası diğer disiplinlerden ayrı olarak ele alınmasından sonra hükümetlerin bir eylemi, sosyal alanda bir uygulama olmanın yanında bilimsel bir disiplin, çalışma alanı şeklinde ayrıca tanımlanmıştır. Bir disiplin olarak kamu politikası; sosyoloji, ekonomi, siyaset bilimi, hukuk, yönetim bilimi ve diğer disiplinlerin yorumlayıcı çerçevelerinden; farklılaşmış sosyal sorunları inceleyerek bu sorunların çözülmesine yönelik, kamu yararının ve uygulama süreçlerinin öngörülmesi olarak tanımlanmaktadır (Potûçek, 2017, s. 21). Bir disiplin olarak kamu politikalarının sosyal, bilimsel, politik, tarihi araştırmalar yoluyla politikaların altında yatan ya da politikaları açıklayan rasyonaliteyi bulup, analiz edip; politika süreçleri, politika ağları vb. ilgili genel kuram ve modellerin ortaya çıkarıldığı bilimsel bir disiplin olduğunu vurgulanmıştır (Enserink vd., 2013, s. 13).

2. KAMU POLİTİKALARINA DAVRANIŞSAL YAKLAŞIM

Davranış bilimleri alanında temel referans çalışmalar arasında Richard Thaler ve Cass Sunstein'nın "Nudge"¹ ve Daniel Kahneman'nın "Fast and Slow Thinking"² eserleri yer almaktadır. Kahneman, geliştirdiği beklenti teorisinde Neo-Klasik kuramda hakim olan Homo Ekonomikus varsayımının geçerliliğini sınamıştır (Kahneman ve Tversky, 1979, s. 263). Çalışmaları ile 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü almıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda, Kahneman ile birlikte davranışsal ekonomi ve bunun türevi olarak oluşturulan davranışsal kamu politikalarına ilgi giderek artmıştır. Yine, Richard Thaler'ın da 2017 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü almasının bir sonucu olarak disiplinlere davranışsal yaklaşıma ilgiyi daha da arttırmıştır. Söz konusu bu ilginin yönetim bilimlerinde yoğunlaşması ile birlikte davranıştan elde edilen bilgileri politika yapım sürecine dahil etme eğilimi ivme kazanmıştır. Thaler ve Sunstein'in temel çalışmalarının yayınlanmasından itibaren on yıl içinde "Dürtme", yönetimin pratiğine konulmuş, dünya çapında davranışsal kamu politikaları birimleri oluşturulmuş, davranışsal yaklaşımlar deneyler yapılmış ve bu deneylerin sonuçları aktif olarak yayımlanmıştır (Thaler ve Sunstein, 2008; Smalskys, 2019, s. 95).

Kamu politikalarına davranışsal yaklaşım kapsamında yaşanan bu gelişmelerin, öncelikle iyi yönetim kapsamında insan merkezli politikaların yapımı ve toplumun faydası açısından hükümetlerin veriye (kanıta) dayalı politika yapmanın önemini kavraması olduğu söylenebilir (TCEB, 2020, s. 11). Kahneman'ın geçerliliğini sınağı Homo Economicus sürekli olarak rasyonel olarak tanımlanırken, gerçekte insanlar böyle basit bir görüntünün aynası değildir ve genellikle davranışsal önyargılar gösterirler. Böyle bir onaylamanın büyük normatif sonuçları vardır; çünkü eğer insanlar tam olarak rasyonel değilse, politika yapımında istenen sonucu elde etmek için bunu

¹ "Dürtme", eserinde Thaler ve Sunstein, iktisat disiplinin temel varsayımı, Homo Ekonomikus (Econ-Rasyonel İnsan) karar alırken her zaman en iyi olanı aramadıklarını, gerçek hayatta Homo Sapiens'in (İnsan) irrasyonel kararlar da verebildiğini vurgulamışlardır (Thaler ve Sunstein, 2008, s. 6-7). "Seçim Mimarisi" kavramı literatüre katmışlardır. Bir seçim söz konusu ise bireylerin kararları; seçenekler planlanarak söz konusu bireylerin kararlarına yön verilebileceğini ifade etmişlerdir (Thaler ve Sunstein, 2008, s. 81-100). Seçim mimarisinin, politika yapıcılarının tarafından bireylerin seçme hakkına saygı duymak koşuluyla toplumsal faydayı arttırmak için yapılmasını "Liberal Yönlendirme" olarak ifade etmişlerdir (Thaler ve Sunstein, 200, s. 4-6).

² "Hızlı ve Yavaş Düşünmek", eserinde Kahneman; insanların günlük yaşantılarında birçok kararlar aldığını ve bu kararların çoğunu bilinçli bir şekilde almadığını hatta bu kararları alırken birçok etmenin etkisinin bile farkında olmadığını vurgulayarak kararlarımızı etkileyen içgörülerini ele almaktadır. Kahneman, düzenek 1 ve düzenek 2 olmak üzere, insan zihninin iki farklı alana sahip olduğunu söylemektedir. Düzenek 1'in hızlı çalıştığını; dikkat ve yoğun bir enerji gerektirmeden, düzenek 2'nin ise fazla enerji tüketerek, yoğun dikkat gerektiren zihinsel işlemleri yerine getirdiğini ifade eder. Karar verirken düzenek 2'nin çalıştığını düşünürüz hep ama bunun böyle olmadığını; düzenek 1'in sürekli karar vermemizde tetikte olduğunu vurgulamaktadır. Zihnimizin, düzenek 1 ile hareket etmesinin nedenini, beynimiz için daha tasarruflu olması; dikkat ve enerjimizi tüketmediği için bu şekilde hareket ettiğini ifade etmektedir (Kahneman, 2011, s. 19-119).

dikkate alınmalıdır (EC, 2016, s. 10). Kamu politikalarında davranışsal yaklaşım tam olarak ifade edilen bu noktada devreye girmektedir. Davranışsal yaklaşım ile kamu politikası yapımında; insana, girdisi ve çıktısı belli olan matematik fonksiyonu olarak yaklaşılmayıp, insana dokunan politikalar yapmak için davranıştan elde edilen verilerden yararlanılmaktadır (TCEB, 2020, s. 11).

Nobel Ödüllü davranışsal ekonomi çalışmaları, davranış bilimlerine ilgiyi tetiklemesi ile birlikte 2009 yılından bu yana önemli gelişmeler olmuştur (Kline, 2020, s. v-vi). Bu gelişmelerin çıktısı olarak davranış bilimleri birçok bilimsel disipline entegre edilmiştir (Aydın vd., 2019, s. 528). Kamu politikası da söz konusu disiplinlerden birisidir. Davranışsal yaklaşım, yönetim bilimi terminolojisine “davranışsal içgörü”¹ (Behavioural Insights-BI) kavramı altında dahil edilmiştir. Davranışsal bilimlerinin gelişimi ile birlikte davranışsal içgörü kavramı ve metodolojisi yönetim disiplininde yayılmıştır (Smalskys, 2019, s. 95). Davranışsal içgörü, politika yapıcılığın dayalı bir yaklaşımdır.

Politika yapım sürecinde, hükümetler kamu politikalarının daha iyi çalışması için psikoloji, bilişsel bilim, nörobilim, örgütsel ve grup davranışı gibi davranışsal ve sosyal bilimlerden türetilen “davranışsal içgörüler” ya da davranıştan elde edilen verileri kullanmaktadır (OECD, 2017, s. 3). Bilişsel psikoloji ve davranışsal ekonomi gibi davranış bilimlerinden içgörüler, kamu politikalarının çoğunu yeniden şekillendirmektedir (Lepenies ve Małecka, 2019, s. 513).

2.1. Davranışsal İçgörü

Politika yapım süreçlerinde davranışsal içgörü kullanımı, dünya genelinde giderek artmaktadır (Özdemir, 2019, s. 248). Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü davranışsal içgörü kavramını; insanların tercihlerini ya da seçimlerini yaparken bunun temelindeki gerçek nedenleri anlamak amacıyla psikoloji, bilişsel bilimler ve sosyal bilimler aracı ile elde edilen içgörülerini deneysel olarak test edilmiş sonuçlarla birleştirilerek tümevarım bir yaklaşım ile politika oluşturma olarak tanımlamaktadır (OECD, 2020).

Davranışsal içgörü, en başta Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler olmak üzere birçok hükümet ve özel şirketler tarafından politika yapımında bir araç olarak benimsenmiştir (Özdemir, 2019, s. 249). Bu kapsamda davranışsal içgörülere ilişkin uluslararası örgütler rehber niteliğinde çeşitli raporlar yayımlamaktadır.

Davranışsal içgörülerin politikaya uygulanması; bilişsel bilim, psikoloji ve ekonomi ile deneysel psikolojiden aktarılan yöntemlerin kullanımı arasındaki ilişkiye dayanır. Genellikle davranış kalıplarını belirlemek için deney ve gözlem kullanımını içerir. Deney ve gözlem sonucu elde edilen bulgular, politika oluşturma ve düzenlemelerinde kullanılır. Deneyler ve gözlemler, bireylerin rasyonel davranışı olarak düşünülen temel varsayımların yerini aldığı ve bunlara meydan okuyan politika yapımına tümevarımsal bir yaklaşım getirmekle ilgilidir (OECD, 2017, s. 16).

Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Raporu 2015 (WB, 2015), kalkınma politikasında davranışsal içgörülerin uygulanmasına odaklanmıştır. Rapor, araştırmacılar ve uygulayıcılar tarafından kalkınma topluluklarında daha sistematik olarak kullanılmasını sağlamak için psikolojik ve sosyal davranış temelleri hakkındaki son bulguları değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Dünya Bankası, raporun temelini oluşturan yüzlerce insanın karar alma

¹ Yabancı literatürdeki “behavioural insights-(BI)” kavramı bu çalışmada “davranışsal içgörü” ile karşılanmaktadır. “Insights” bir şeyin içyüzünü anlama/kavrama yeteneği olarak ifade edilmektedir (CD, 2020). Yerli literatürde konuya ilişkin yapılan çalışmalarda genel olarak “davranışsal içgörü” kavramının kullanıldığı görülmektedir (Özdemir, 2019; TCEB, 2020; Kılıç, 2020).

konusundaki ampirik çalışmalarından, kalkınma politikasının tasarlanması ve uygulanmasında yeni davranışsal içgörülerini uygulamak için yön veren üç ilke tanımlamıştır (WB, 2015: 3). Bu ilkelerden birincisi *otomatik düşünme* olarak adlandırmakta olup kavram, insanların bilinçsiz bir şekilde çoğu kararı ve seçimi otomatik olarak yapmaları olarak tanımlanmıştır. Bunun sonucu olarak, kararların alındığı seçim mimarisinde küçük değişikliklerin davranış üzerinde güçlü etkileri olabileceği ifade edilmiştir (WB, 2015, s. 3; OECD, 2017, s. 18). İkincisi *sosyal düşünme* olarak adlandırmakta olup kavram, insanların davranışlarının ve düşüncelerinin çevrelerindeki diğer insanların ne yaptığına ve düşündüklerine bağlı olması durumu olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda, sosyal anlamların, normların ve ağların bireyleri nasıl etkilediğini anlamının, politika yapıcılarının bu sosyal yapıların insanları belirli kolektif davranış çerçevelerine ve kalıplarına nasıl çekebileceğini anlamalarına ve daha yenilikçi ve etkili müdahalelerin geliştirilmesine yardımcı olabileceğini ifade etmişlerdir (WB, 2015, s. 3; OECD, 2017, s. 18). Üçüncüsü, *zihinsel modellerle düşünme* olarak adlandırılmaktadır. Belirli bir toplumdaki bireyler, etraflarındaki dünyayı anlamlandırma ve kendilerini anlama konusunda ortak bir bakış açısına sahiptir. Zihinsel modeller genellikle insanların sıklıkla kültür olarak adlandırdığı sosyal etkileşimlerin bilişsel tarafından gelir. Zihinsel bir modelin yerleşik bir örneği, dahil etme ve dışlama süreçlerini etkileyen stereotiptir. Bununla birlikte, zihinsel modeller biçimlendirilebilir ve davranışsal içgörü müdahaleleri, kalkınmayı teşvik etmek için hedeflenebileceği ifade edilmiştir (WB, 2015, s. 3; OECD, 2017, s. 18).

Avrupa Komisyonu Ortak Araştırma Merkezi (European Commission's Joint Research Center - JRC) 2014 yılında Öngörü ve Davranışsal İçgörü Birimi'ni (Foresight and Behavioural Insights Unit) [şu anda Öngörü, Davranışsal İçgörü ve Politika için Tasarım Birimi (Foresight, Behavioural Insights and Design for Policy Unit)] kurdu. Komisyonun ilk raporu, Politikada Uygulanan Davranışsal İçgörüler (EC, 2016) [Behavioural Insights Applied to Policy (BIAP) 2016] davranışsal olarak yönlendirilmiş, davranışsal olarak bilgilendirilmiş veya davranışsal olarak uyumlu olup olmadıklarına göre sınıflandırılmış davranışsal politika girişimlerinin bir incelemesini sunmaktadır. Girişimler, tüm AB ve EFTA ülkelerinden rekabet, tüketicinin korunması, istihdam, enerji, çevre, sağlık, finans, vergilendirme ve ulaşım gibi konuları kapsamaktadır (OECD, 2017, s. 18).

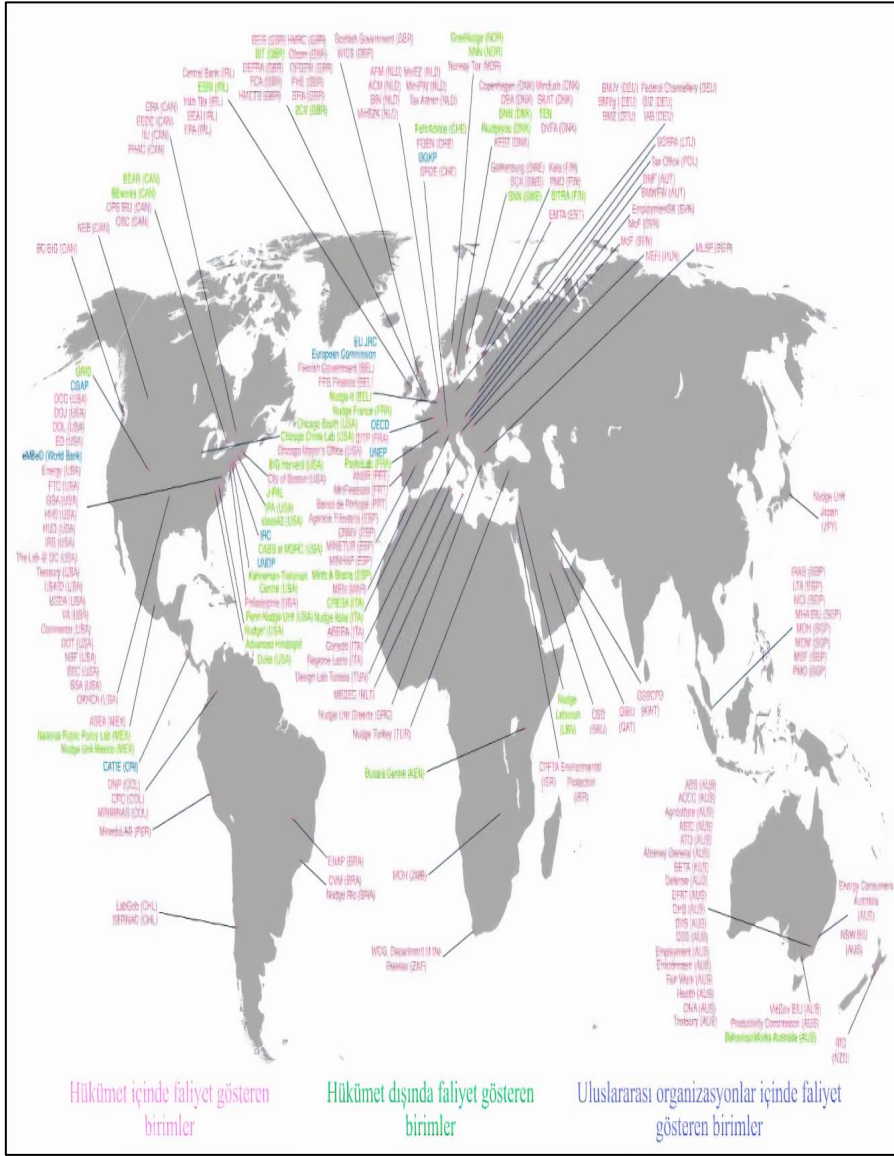
2.2. Davranışsal İçgörü Birimleri

Politika yapımında davranışsal içgörü ve ampirik yöntemlerden faydalananarak politika tasarlamak için hükümetin içinde ya da dışında ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren çeşitli davranışsal içgörü birimleri kurulmuştur. Söz konusu bu birimler bir nevi davranış bilimini laboratuvar ortamdan çıkartıp kamu politikası tasarımına taşımıştır. Davranışsal içgörü birimleri gerçek insan davranışlarından (irrasyonel) elde edilen verilerden hareket ederek kamu hizmetlerinin daha etkin ve verimli olmasının yanında hükümetlerin gelirlerinde de hatırı sayılır bir artış sağlamıştır (Halpern, 2015, s. 9). Şekil 1'de Dünya genelinde kamu politikasına davranışsal içgörü uygulayan hükümetin içinde ya da dışında ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren çeşitli davranışsal içgörü birimleri gösterilmiştir.

Hükümet içinde faaliyet göstermeye başlayan ilk davranışsal içgörü birimi, 2010 yılında İngiliz Başbakanı David Cameron tarafından kurulan "Davranış İçgörü Ekibi (Behavioural Insights Team, BIT)" veya kurulduğu zamanda "10 Downing Street Dürtme Birimi (10 Downing Street Nudge Unit)" olarak adlandırılan birimdir (Özdemir, 2019, s. 253). Birim, kuruluşundan itibaren iki yıl boyunca sağlık, vergi, enerji tasarrufu, suçların azaltılması, istihdam ve hatta ekonomik büyüme gibi konularda onlarca deney (randomize kontrollü deneyler) gerçekleştirmiştir. Birimin deneyleri, küçük değişikliklerin büyük etkileri olabileceğini göstermiştir. Birim, çoğu insanın vergisini zamanında ödemesi için vergi hatırlatma

mektuplarına basit bir açıklama eklemenin çok daha fazla insanı vergileri ödemeye teşvik ettiğini bulmuştur. Sosyal normlara dayanan bu tür değişiklikler ile yılda yüz milyonlarca İngiliz Sterlini gelir elde edilebileceğini göstermiştir (Halpern, 2015, s. 8).

Dünya genelinde davranışsal içgörü birimleri ile ilgili önemli gelişmelerden bir diğeri de Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanmıştır. Başkan Barack Obama, federal kurumların daha etkili hükümet politikaları ve programları tasarlaması için davranışsal içgörülerini kullanmayı teşvik eden bir yürütme kararı yayınlamıştır. 13707 (2015) Sayılı Yürütme Emri talimatıyla Federal Hükümet kurumlarını davranış içgörüler kullanarak politika ve programlar tasarlamaya yönlendirilmiştir. Yürütme Emri ile aynı zamanda Sosyal ve Davranış Bilimleri Ekibi de (Social and Behavioural Sciences Team) oluşturulmuştur (OECD, 2017, s. 23). Düzenleme ile tüm kurumlarda davranış bilimlerinin daha fazla kullanılması için stratejiler geliştirmeye yönlendirilmiştir. Ayrıca, yeni oluşturulan Sosyal ve Davranış Bilimleri Ekibi (Social and Behavioral Sciences Team), kurumların uygulamalarına yardımcı olmak ve rehberlik etmek için kurulmuştur (Abdukadirov, 2016, s. 3).

Şekil 1 Dünya Geneline Kamu Politikasına Davranışsal İlgörü Uygulayan Birimler (OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development)

Türkiye’de ilk davranışsal içgörü birimi olan “Davranışsal Kamu Politikaları ve Yeni Nesil Teknolojiler Dairesi Başkanlığı” 2018 yılının mayıs ayında, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçilmesi ile birlikte mülga Ekonomi Bakanlığı yeni adı Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulmuştur (TCEB, 2020, s. 20).

SONUÇ

İnsanlık tarihinde uzun bir süre yani günümüzden kabaca 10,000 yıl öncesine, Neolitik döneme kadar bütün insanlar avcı ve toplayıcı idi. Bu dönemde dünya nispeten basitti. Basitlikten kasıt, yaşamın avcı ve toplayıcı toplumlara sunmuş olduğu olanaklardı. Buna karşın, modern yaşam karmaşıklığı ile yani sınırsız denebilecek olanakları ile birlikte gelmiştir. Tarih boyunca hangi düzeyde örgütlü olursa olsun toplumların basitlikten karmaşıklığa geçiş sürecinde; yönetimleri, dolaylı olarak kamu politikası anlayışları da etkilenecektir. Medeniyetlerde yaşanan

sosyal değişim ile birlikte insan yerleşimi kalıplarının değişimi ve özellikle yeni üretim teknolojilerine eşlik eden siyasi organizasyonların ortaya çıkış süreci uzmanlaşmış kamu politika çalışmalarını getirmiştir. Kamu politikası yapımında, 19. yüzyıl'a kadar kanıtlar ampirik verilere dayanmadan tipik olarak dini otorite, ritüel veya felsefi doktrinlere dayanmaktaydı. Daha sonra kamu politikası yapımında yeni olarak icat edilen şey, toplumu ve sorunlarını anlamak için nicel verilerin sistematik toplanıp, ampirik olarak çok yönlü araştırmalarda kullanılmaya başlanmış olmasıydı.

Kanıtı dayalı politika yapımı, 20. yüzyılın son on yılından itibaren küreselleşme, demokratikleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler; bilimin, toplumsal fayda açısından önemiminin hükümetler tarafından kavranması, iyi yönetim ile birlikte bireylerin şeffaflık ve hizmet taleplerinin artması gibi nedenler ile dünya geneline yayılmıştır. Özellikle başta Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler olmak üzere birçok hükümet ve özel şirketler tarafından politika yapımında bir araç olarak benimsenmiştir. Hükümetler, daha etkin düzenleyici veya düzenleyici olmayan önlemlerin tasarımına ve sunumunu geliştirmeye odaklandıkça, politika oluşturmaya yönelik davranışsal içgörüler hakkında bilgi üreten aktörler ve kurumlar da büyümektedir. Bu kapsamda davranışsal içgörülere ilişkin uluslararası örgütler rehber niteliğinde çeşitli raporlar yayımlamaktadır. Ekonomi, sağlık, vergi gibi pek çok kamu politikasına alanında bireyler ve toplumun faydasını sağlayacak politikalar üretilmektedir.

Kamu politikalarına davranışsal yaklaşım ile insanların davranışlarının altında yatan süreçler analiz edilerek elde edilen veriler doğrultusunda, etik boyut dikkate alınarak toplumun faydasına yönelik politikalar yapılmaktadır. Bu kapsamda; insana, girdisi ve çıktısı belli olan matematik fonksiyonu olarak yaklaşılmayıp, insana dokunan politikalar üretilmektedir. Davranıştan elde edilen veriler ile kamu politikası yapma özellikle uluslararası örgütlerin konuya önem vermesi, konu ile ilgili düzenli olarak yapılan Rastgele Kontrol Deneyleri (Randomised Control Trial / RCT) ve sonuçlarını raporlar halinde yayımlaması ile dünya genelinde hızla yaygınlaşmıştır. Davranışsal yaklaşım, kamu politika alanında önemli bir etkiye sahip olmaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdukadirov, S. (2016). *Regulation versus Technology as Tools of Behavior Change*. In S. Abdukadirov, (Ed.), *Nudge Theory in Action: Behavioral Design in Policy and Markets* (pp. 1-13). London: Palgrave Macmillan.
- Anderson, J. E. (2003). *Public Policymaking: An Introduction* (5th ed.). Boston, New York: Houghton Mifflin Company.
- Aydın, A. H., Durgun, S., & Durgun, M. (2019). Davranışsal Kamu Yönetimi: Yöntemsel ve Teorik Düzlemlerde Bir İnceleme. *Journal of Academic Value Studies*, 5(4), 528-542.
- Babaoğlu, C. (2017). Kamu Politikası Analizine Yönelik Kavramsal ve Kuramsal Bir Çerçeve. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 17(30), 511-532.
- CD. (2020, May 15). *Cambridge Dictionary*. Retrieved May, 15, 2020 from <https://dictionary.cambridge.org/tr/s/%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/insight?q=Insights>
- Dunn, W. N. (2018). *Public Policy Analysis: An Integrated Approach* (6th. ed.). New York: Routledge.
- Dye, T. R. (2013). *Understanding Public Policy* (14th ed.). New Jersey: Pearson .
- EC, European Commission: Lourenço, Joana Sousa; Ciriolo, Emanuele; Almeida, Sara Rafael; Troussard, Xavier. (2016). *Behavioural Insights Applied to Policy: European Report 2016*. EUR 27726 EN; doi:10.2760/903938.
- Enserink, B., Koppenjan, J. F. M., & Mayer, I. S. (2013). *A Policy Sciences View on Policy Analysis*. In W. A. Thissen & W. E. Walker, (Ed.), *Public Policy Analysis: New Developments* (pp. 11-41). New York: Springer.

- Ergun, T. (2004). *Kamu Yönetimi: Kuram, Siyasa, Uygulama*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2017). *Kamu Yönetimi: Düşünceler, Yapılar, Fonksiyonlar, Politikalar* (10. Baskı). İzmit: Umuttepe Yayınları.
- Fischer, F. (1995). *Evaluating Public Policy*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Halpern, D. (2015). *Inside the Nudge Unit: How Small Changes Can Make a Big Difference*. London: Ebury Publishing.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow: Winner of The Nobel Prize in Economics*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263-292.
- Karkın, N. (2012). E-Katılım Kavramı ve Süreci: Kamu Siyasa Oluşum Sürecine Vatandaş Katkısının Olabilirliği. *Sosyoekonomi*, 17(17), 41-62.
- Kılıç, E. (2020). Kamu Politikalarında Davranışsal İktisadın Önemi: Dünya ve Türkiye’den Uygulama Örnekleri. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 4(1), 237-262.
- Kline, R. B. (2020). *Becoming a Behavioral Science Researcher : A Guide to Producing Research That Matters* (2nd ed.). New York: The Guilford Press.
- Lepenes, R., & Malecka, M. (2019). *The Ethics of Behavioural Public Policy*. In A. Lever, & A. Poama, (Ed.), *The Routledge Handbook of Ethics and Public Policy* (pp. 513-526). Abingdon, New York: Routledge.
- Martin, G., & Pear, J. (2019). *Behavior Modification, What It Is and How to Do It* (11th ed.). New York: Routledge.
- OECD. (2017). *Behavioural Insights and Public Policy: Lessons from Around the World*. Paris: OECD Publishing, Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264270480-en>.
- OECD. (2020, May 11). Organisation for Economic Co-operation and Development. Retrieved May, 11, 2020 from <https://www.oecd.org/gov/regulatory-policy/behavioural-insights.htm>
- Özbek, M. (2004). Kamusal Alanın Sınırları. M. Özbek, (Ed.), *Kamusal Alan içinde* (19-89). İstanbul: Hil Yayınları.
- Özdemir, Ş. (2019). Bir Kamu Politikası Aracı Olarak Davranışsal İlgörü. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi* (34), 247-274.
- Özen, H., & Özen, Ş. (2010). Kamu Siyasaları ve Toplumsal Hareketler: Türkiye’de Protesto Hareketlerinin Madencilik Siyasasına Etkileri. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(2), 33-64.
- Parlak, B. (2011). *Kamu Yönetimi Sözlüğü: Public Administration Dictionary*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Potůček, M. (2017). *Public Policy: A Comprehensive Introduction*. Prague: Karolinum Press.
- Radin, B. A. (2000). *Beyond Machiavelli: Policy Analysis Comes of Age*. Washington: Georgetown University Press.
- Schultz, D. (2014). *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy Facts on File Library of American History*. New York: Infobase Publishing.
- Smalskys, V. (2019). Institutionalisation of Behavioural Insights in Public Policy. *Viešoji Politika ir Administravimas*, 18(3), 95-113.
- Smith, K. B., & Larimer, C. W. (2009). *The Public Policy Theory Primer*. Philadelphia: Westview Press.
- TCEB. (2020, Nisan 23). (Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı; yeni ismi ile Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı). *Senin Kararın! (mi?): Kamu Politikası Tasarımında Davranışsal Yaklaşım*. 23.04.2020, https://ticaret.gov.tr/data/5b9623ea13b8761ce82c5e34/senin_kararin_mi.pdf
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. New Haven & London: Yale University Press.
- WB, World Bank. (2015). *World Development Report 2015: Mind, Society, and Behavior*. Washington, DC: World Bank. doi: 10.1596/978-1-4648-0342-0.
- Wildavsky, A. (1980). *The Art and Craft of Policy Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London: Macmillan Press.
- Wilson, R. (2006). *Policy Analysis as Policy Advice*. In M. Moran, M. Rein, & R.E. Goodin, (Ed.), *The Oxford Handbook of Public Policy* (pp. 152–168). New York: Oxford University Press.
- Yavaş, H. (2016). *İdare Hukuku Temel Bilgileri: Teorik Çalışma Kitabı*. Ankara: Pozitif Matbaa.
- Yıldız, M. (2006). Kamu Siyasaları Açısından Cep Telefonu Teknolojisi ve Mobil Devlet. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 241 - 263.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ARAPÇANIN İSPANYOLCAYA ETKİSİ THE INFLUENCE OF ARABIC ON SPANISH

Mehmet BÖLÜKBAŞI¹

Özet

M. 756 yılında Abdurrahmân b. Muâviye b. Hişâm (ö. 788) tarafından İspanya’da kurulan Endülüs Emevî devleti III. Hişâm (ö.1036) devrinde M.1031 senesinde yıkılmıştır. 275 yıl boyunca İspanya’da hüküm süren Endülüs Emevîleri birçok alanda İspanyolca’yı etkilemiştir. Arapça’nın ve Müslümanlığın İspanya’da yayılması bu etkileşimde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Araplar yönetime hâkim olduktan sonra Arapçanın idari ve resmi yazışmalarda kullanılmaya başlanması ile İspanya’da yaşayan halk idari ve resmi işlerini çözmek için Arapça öğrenmeye başlamışlardır. Bununla birlikte, günlük hayatta da Arapça etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu sayede, Arapça’dan İspanyolca’ya birçok kelime girmeye başlamıştır.

Toplumlar arası kültür etkileşiminde belli başlı etkenler bulunmaktadır. Bu etkenlerden biri de dil etkileşimidir. Dil etkileşimi, öncelikle Arapların İspanya’yı fethi ile başlamış daha sonra, Arapların İspanya’yı siyasi ve idari açıdan kontrol altına almaları Arapçanın İspanyolca üzerindeki etkisini artırmıştır.

Arap ve İspanyol toplumuna mensup kişiler arasında yapılan evlilikler neticesinde Arapça İspanyolca’yı etkilemiş. Ayrıca iki farklı toplum arasında yapılan bu evlilikler Arap kültüründe bulunan yeme, içme ve eğlence gibi unsurların İspanyol kültürüne aktarılmasında büyük rol oynamıştır. Bu etkileşimler, uzun yıllar sürmüş bu sayede Arap ve İspanyol toplumları arasında kültür etkileşimi meydana gelmiştir. Bu bağlamda, İspanya’da 275 yıl süren Arap hâkimiyeti neticesinde Arapça’dan birçok kelime İspanyolca’ya geçmiştir. Bu kelimelerin bir kısmının telaffuzu değişmiş bir kısmı ise anlam kaymasına uğramıştır. Bu kelimeler günümüzde İspanyolca’da kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Arapça’dan İspanyolca’ya geçen belli başlı kelimeler ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışma kaynak taraması ve doküman analiz yöntemine dayanmaktadır. Araştırmanın amacı, kadim dillerden biri olan Arapçanın İspanyolca üzerindeki etkisi ve bu etkinin ortaya çıkış sebepleri ve sonuçları hakkında bilgiler vermektir. Araştırmanın önemi, farklı kültürler arası dil etkileşiminin diller var oldukça devam eden bir süreç olduğunu vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil etkileşimi, Arapça, İspanyolca, Endülüs Emevîleri.

Abstract

The Andalusian Umayyad state founded in Spain by Abdurrahman (d. 788) in 756 AD. It was destroyed in the period of Hisham (d.1036) in 1031 AD. The Andalusian Umayyads, who ruled in Spain for 275 years, influenced Spanish in many areas. The spread of Arabic and Muslims in Spain played a very important role in this interaction. After the Arabs dominated the government, Arabic began to be used in administrative and official correspondence, and the people living in Spain started to learn Arabic to solve their administrative and official affairs. However, in daily life, Arabic has been used effectively. In this way, many Arabic words began to enter from Arabic to Spanish.

There are certain factors in cultural interaction between societies. One of these factors is language interaction. Language interaction first started with the conquest of Spain by the Arabs, then the Arab political and administrative control of Spain increased the influence of Arabic on Spanish.

Arabic influenced Spanish as a result of marriages between people belonging to the Arab and Spanish communities. In addition, these marriages between two different societies played a major role in the transfer of elements such as eating, drinking and entertainment in the Arab culture to the Spanish culture. These interactions lasted for many years, so there was a cultural interaction between Arab and Spanish societies. In this context, as a result of 275 years of Arab domination in Spain, many words from Arabic were transferred to Spanish. Some of these words have changed pronunciation and some have lost their meaning. These words are used in Spanish today. In this study, the main words that passed from Arabic to Spanish were discussed. In addition, this study is based on literature review and document analysis method. The

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Bartın Üniversitesi-Türkiye blkbamehmet@gmail.com

aim of the research is to provide information about the effects of Arabic, one of the ancient languages, on Spanish and the reasons and consequences of this effect. The importance of the research is to emphasize that intercultural language interaction is an ongoing process as long as languages exist.

Key words: Language interaction, Arabic, Spanish, Andalusian Umayyads.

Giriş

İspanya’da Abdurrahmân b. Muâviye b. Hişâm (ö. 788) tarafından M. 756 senesinde kurulan Endülüs Emevî devleti M.1031 yılında III. Hişam (ö.1036) döneminde yıkılmıştır. İspanya’da, 275 yıl boyunca hüküm süren Endülüs Emevî Devletinin resmi dili olan Arapça, birçok alanda İspanyolca’yı etkilemiştir. Arap-İslam fetihleri Müslümanlığın ve Arapça’nın İspanya’da yayılmasına ve diller arası etkileşimin artmasına büyük katkısı olmuştur (İbnu’l-Kütiyye, 1982, s.59).

İspanya’da nüfus Arap-İslam fetihlerinden sonra 6 milyona ulaşmıştır. Endülüs Emevîleri’nin egemenliğine geçen İspanya’da, Arapça idari ve sosyal işlerde kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, İspanya’da yaşayan halk kendi dillerinin yanı sıra Arapçayı resmi ve günlük işlerinde de kullanmaya başlamışlardır. Bununla birlikte, farklı Arap coğrafyalarından gelip Endülüs’e yerleşen Arapların, İspanya’da yaşayan kadınlar ile yapılan evlilikleri neticesinde Arapça konuşan kişilerin sayısı artmış ve bu sayede Arapça’dan birçok kelime İspanyolca’ya geçmiştir (İbn Abdülhakem, 1964, s.79).

Endülüs Emevîleri döneminde İspanya’da resmi dil Arapça olduğundan, İspanya’da yaşayan yerli halk hem kendi dilini hem de Arapçayı günlük işlerinde kullanıyorlardı. Bu bağlamda, Arapça, İspanya’da Müslümanlar ile İspanyolların birbirleriyle anlaşabildikleri ortak yazı ve konuşma dili olmuştur. Bu durum üzerine Kurtuba Piskoposu Alvaro, Hristiyanların kendi dilleri ile bir yazı yazamazken, Arapça eserleri daha iyi okuyup anlayabildiklerini ve bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir (ez-Zeccâlî, 1971, s.83).

1.Arapça’nın İspanyolca’yı Etkilemesi

Endülüs Emevîleri İspanya’da hüküm sürdükleri dönemlerde Müslümanların ve Hristiyanların farklı alanlarda yaptıkları bilimsel çalışmalar Endülüs’te ileri bir medeniyetin doğmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde Batı dünyası, bilimsel çalışmaları dine aykırı olarak görüyor ve karanlık çağ olarak adlandırılan bir zaman diliminde yaşadıkları için Endülüs Müslümanlarının yapmış olduğu bilimsel çalışmalara önem vermemişlerdir. Daha sonra XI. asırda Doğu’ya ve Endülüs’e yapılan Haçlı seferleri sayesinde Batı dünyası Arap-İslam dünyasını ve Endülüs’ü tanıma fırsatı buldu. Batı dünyası, bu seferler neticesinde Arap-İslam dünyasını tanımak amacıyla Arapça telif edilmiş eserleri kendi dillerine tercüme etmeye başladılar. Bu durumun, Arapça’nın İspanyolca’yı etkilemesinde önemli bir rolü olmuştur. Özellikle fizik, kimya ve matematik alanında telif edilen eserler tercüme edilirken Arapça terimler İspanyolca’da lafız değişikliğine uğramış fakat anlamları değişmemiştir (el-Uzrî, 1965, s.63).

Arapça telif edilmiş bilimsel eserlerin tercüme edildiği önemli merkezler arasında İspanya ve Sicilya yer almaktaydı. Endülüs Emevîlerinin XI. asırda siyasi yönden egemenlikleri zayıflamaya başlamıştı. Bu dönemde, İspanya yönetiminde kendilerine yer edinmeye başlayan Hristiyan yöneticiler, Endülüs medeniyetine ilgi duyduklarından Arapça telif edilmiş eserlerin incelenmesinde ve Arapça öğrenimine devam edilmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Bu bağlamda, Arapça İspanyolca’yı yoğun bir şekilde etkilemiş ve birçok Arapça kelime İspanyolca’ya geçmiştir (eş-Şekundî, 1934,s.105).

Endülüs medeniyetine ait bilimsel eserlerin Batı dünyasına tercümeler yoluyla aktarılması XII. asırda artmaya başlamıştır. Özellikle, Tuleytula günümüzde Toledo olarak adlandırılan

şehrin, başpiskoposu Raimundu Tuleytula'da tercüme merkezi kurmuştur. Bu merkezde, Arap bilim dünyasına ait eserlerin incelenmesinin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı da öğretilmiştir. Tercüme merkezinde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi mütercimler matematik, tıp, astronomi ile edebiyat, coğrafya ve tarih gibi değişik alanlarda Arapça telif edilmiş eserleri farklı yabancı dillere tercüme etmişlerdir. Bu tercüme faaliyetleri birçok bilimsel terim'in hem İspanyolca'ya hem de diğer yabancı dillere geçmesine katkı sağlamıştır (el-Berkûkî, 1923, s.79).

2. Aynı Anlamda Kullanılan Fakat Telaffuz Değişikliğine Uğrayarak Arapça'dan İspanyolca'ya Geçen Kelimeler

Bir dönem Müslüman Arapların egemenliğinde yaşamının neticesinde İspanyolca Arapça'dan etkilenmiş ve bazı Arapça kelimeler İspanyolca'ya geçmiştir. İspanyolca'da geçen bahse konu bu Arapça kelimelerden bazı örnekler vereceğiz.

Kelimenin Arapça Ashı		Kelimenin Arapça Anlamı	Kelimenin Arapça Telaffuzu	Kelimenin İspanyolcası	Kelimenin İspanyolca Telaffuzu	Kelimenin İspanyolca Anlamı
زَيْتُون	(zeytûn)	Zeytin	Zeytûn	Aceituna	ezeytune	Zeytin
زَيْت	(zeyt)	Yağ	Zeyt	Aceite	aseyte	Yağ
مِخْدَة	(mixedde)	Yastık	Mixedde	Almohada	elmoada	Yastık
أَرْز	(eruz)	Pirinç	Eruz	Arroz	eriz	Pirinç
قَط	(qîtta)	Kedi	Qîtta	Gato	gato	Kedi
زُرَافَة	(zurafa)	Zürafa	Zurafa	Jirafa	hirafa	Zürafa
فُلَان	(fulan)	Falanca kimse	Fulan	Fulano	Fulano	Falanca kimse
غَزَال	(xezal)	Ceylan	Xezal	Gacela	Gasela	Ceylan
غِيْتَار	(gitar)	Gitar	Gitar	Guitarra	Gitarra	Gitar
سُكَّر	(sukker)	Şeker	Sukker	Azúcar	Asuker	Şeker
لَيْمُون	(leymun)	Limon	Leymun	Limon	Limon	Limon
مَسْجِد	(mescid)	Mescit, Cami	Mescid	Mezquita	Meskita	Mescit, Cami
قُطْن	(qutun)	Pamuk	Qutun	Algodón	elgodon	Pamuk
جَرَّة	(cerra)	Testi	Cerra	Jarra	herra	Testi
شَرْبَة	(şerbet)	Şerbet, içecek	Şerbet	Sorbete	şorbede	Şerbet
الْبَانِي	(el-bani)	İnşaatçı	el-bani	Albañil	albanil	İnşaatçı
قَمِيص	(qamis)	Gömlek	Qamis	Camisa	qamisa	Gömlek
مُومْيَا	(mumya)	Mumya	Mumya	Momia	momya	Mumya
كَمُون	(Kemmun)	Kimyon	Kemmun	Comino	komino	Kimyon
كِرَاء	(Kira)	Kira	Kira	Alquiler	elkila	Kira
كُحُول	(Kuhul)	Alkol	Kuhul	Alcohol	alkol	Alkol

Sonuç

Diller arası etkileşim farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu durumun birçok sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi, farklı toplumlar arasında yapılan ticari etkinlikler, ortak bilimsel çalışmalar ve evlilik gibi etkenlerdir. Bu etkenler arasında ön plana çıkan en önemli unsur fetihlerdir. Bu bağlamda, tarih boyunca farklı bir coğrafyayı kontrol altına alan farklı bir dil ve inanca sahip olan egemen gücün, kontrol ettiği coğrafyada uzun süre kalması neticesinde o

coğrafyada yaşayan kişiler ile dil aracılığıyla iletişime geçmesi sonucunda diller arası etkileşimin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu etkileşim, sosyal ve günlük hayatta daha fazla olmaktadır. Çünkü bölgeyi kontrol eden güç, bölgede etkinliğini artırmak için kendi vatandaşlarını bölgeye yerleştirmektedir. Bu durum, ele geçirilen coğrafyada yaşayan halk ile iletişimi meydana getirmekte ve bu sayede diller arası kelime geçişleri yaşanmaktadır. Bu bağlamda, Endülüs Emevîleri İspanya'da hâkimiyet kurduktan sonra Arapça'yı resmi dil ilan etmişlerdir. Daha sonra bölgeye yerleşen Araplar ile İspanyol bayanlar arasında evlilikler gerçekleşmiştir. Bu durum, Arapça'dan İspanyolca'ya birçok kelimenin geçmesine neden olmuştur.

Arapça ve İspanyolca arasında meydana gelen bu etkileşim daha sonra kendisini bilim alanında göstermiştir. Arapça telif edilen eserler İspanyolca'ya tercüme edilmiş bu sayede birçok Arapça bilimsel terim İspanyolca'ya aktarılmıştır. Bu durum kaçınılmaz bir süreçtir. Çünkü, diller sürekli etkileşim içerisinde, en az etkileşimle karşılaşan dillerde bile farklı milletlerden alınmış sözcüklere rastlamak mümkündür. Bu bağlamda, Arapça'dan İspanyolca'ya geçen kelimeler halen İspanya'da kullanılmaktadır. Bu durum, hem dillerin gelişmesine hem de kültürler arası etkileşimin devam etmesine büyük katkı sağlamıştır. Diller, insanlar gibi doğar, büyür ve eğer kullanılmazlarsa ve etkileşime geçmezlerse bir müddet sonra kaybolurlar. Bu bağlamda, dillerin gelişebilmesi ve süreklilik arz etmeleri için etkileşimde bulunmaları kaçınılmazdır. Bu durum dillerin gelişimine büyük katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- el-Berkūkî, Abdurrahman. (1923). *Haðâretu'l-'Arab fî'l-Endelus*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hidiviyye.
- İbnu'l-Kütîyye. (1982). *Târîhu iftîtâhi'l-Endelus*. (İbrâhim el-Ebyârî, Nşr.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Abdülhakem. (1964). *Futûhu İfriqıyye ve'l-Endelus* (Abdullah Enîs et-Tabbâ', Nşr.). Beyrut: Dâru'l-Sâdır.
- eş-Şekundî, İsmâil b. Muhammed. (1934). *Elogio del Islam españyol: Risâla fî faðl al-Andalus*. (E. G. Gómez, Trc.). Madrid.
- el-Uzrî, Ahmed b. Ömer. (1965). *Nuşûş 'ani'l-Endelus*. (Abdulazîz el-Ehvânî, Nşr.). Madrid.
- ez-Zeccâlî, Abdurrahman b. Abdullah. (1971). *Emşâlu'l-'avâm fî'l-Endelus*. (Muhammed b. Sarîfe, Nşr.). Fas.

ARAPÇADAN TÜRKÇEYE YAPILAN ÇEVİRİLERDE KARŞILAŞILAN ÇEŞİTLİ ZORLUKLAR

DIFFICULTIES ENCOUNTERED IN TRANSLATION FROM ARABIC TO TURKISH

Mehmet BÖLÜKBAŞI¹

Özet

Çeviri, insanoğlunun var olduğu günden itibaren yapılan önemli bir faaliyettir. Farklı milletler ve kültürler arasında iletişimi sağlamada çeviri, önemli bir role sahiptir. Çevirinin, kendine has kuralları bulunmaktadır. Bu kurallardan birisi kaynak dil ve hedef dile hâkim olunması ve ayrıca her iki dilin toplum yapısının, kültürünün ve tarihinin bilinmesi gerekir. Ancak bu sayede istenilen çevirinin gerçekleşmesi mümkündür.

Kadim ve zengin bir dil olan Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde ortaya çıkan belli başlı zorluklar bulunmaktadır. Bu zorluklar her iki dilin gramer yapısının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Arapça'da bulunan 28 harf sessiz harflerden oluşmaktadır, bu harflerin altına ve üstüne konulan hareke adı verilen işaretlerle sesli harfe dönüşmeleri sağlanmaktadır. Bu işaretler sayesinde, Arapça harflerin ses vurguları tam olarak anlaşılabilir. Ancak, bu hareketler Arapça öğretilirken kullanılmakta daha sonraki aşamalarda kullanılmamaktadır. Bu durum Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde karşılaşılan zorluklardan birisidir. Bir diğer zorluk ise, Arapça'ya özgü yer isimlerinin, mecaz anlatımların, yabancı isimlerin, kabile isimlerinin ve edilgen fiillerin kullanılmasıdır. Bununla birlikte, Arapça'ya özgü deyimlerin ve atasözlerinin bir kısmının karşılığının sözlüklerde yer almamasından kaynaklanan çeviri zorlukları da bulunmaktadır. Bu çalışmada, Arapça'da yer alan farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan çeviri zorluklarına değinilmiştir.

Ayrıca, çalışmada doküman analizi ve kaynak taraması yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın amacı, Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde karşılaşılan zorlukların nedenleri hakkında bilgiler vermektir. Araştırmanın önemi iki farklı dil arasında yapılan çevirilerde karşılaşılan zorlukların dillerin yapısı ve kültür farklılığından kaynaklandığına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Çeviri zorlukları, Arapça, Türkçe.

Abstract

Translation is an important activity that has been done since the existence of human beings. Translation plays an important role in establishing communication between different nations and cultures. Translation has its own rules. One of these rules is to master the source language and the target language, and also to know the social structure, culture and history of both languages. Only in this way it is possible to realize the desired translation.

There are certain difficulties that arise in translations from Arabic to Turkish, an ancient and rich language. These difficulties are that the grammatical structures of both languages are different. However, 28 letters in Arabic consist of consonants, and these letters are transformed into vowels with signs called vowels placed above and below them. Thanks to these signs, the sound emphasis of Arabic letters can be fully understood. However, these movements are used while teaching Arabic, and these movements are not used in later stages. This is one of the difficulties encountered in translations from Arabic to Turkish. Another difficulty is the use of Arabic place names, metaphors, foreign nouns, tribal nouns and passive verbs. However, there are translation difficulties due to the fact that some of the idioms and proverbs specific to Arabic are not included in dictionaries. In this study, translation difficulties that arise due to the difference in Arabic language are discussed.

Document analysis and literature review method was used in this study. The aim of the study is to give information about the reasons for the difficulties encountered in translations from Arabic to Turkish.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, blkbamehmet@gmail.com

The importance of the study is to draw attention to the fact that the difficulties encountered in translation between two different languages stem from the structure of the languages and the cultural differences.

Key words: Translation difficulties, Arabic, Turkish.

Giriş

Tarih boyunca her millet farklı diller konuşmuştur. Milletlerin konuştuğu diller farklı olduğundan iletişim ancak çeviriler sayesinde gerçekleşebilmiştir. Ancak, çevirilerde birtakım zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, farklı dillerden yapılan çevirilerde özellikle dillerin gramer yapılarının birbirinden farklı olması, mecaz ve yerel kullanımlar ile alfabe farklılığı, edilgen fiiller gibi nedenlerden ötürü çevirilerde çeşitli zorluklar ile karşılaşmaktadır. Bu durum, yapılan çevirilerin istenilen düzeyde olmasını engellemektedir. Ortaya çıkan bu durumun en aza indirilebilmesi için tercüme edilen eserin telif edildiği dilin inceliklerini ve kültürünü bilmek gerekir.

Tercümanın, kaynak ve hedef dile hâkim olması bununla birlikte tercümesini yaptığı her iki dilin inceliklerini, gramer yapısını toplum ve kültür yapısını bilmesi ve alanında uzman olması gerekir. Aksi halde tercümede istenilen verim elde edilmesi zorlaşır. Tercümanın esas amacı, kaynak dilde tercüme edeceği eseri anlaşılır bir şekilde hedef dile aktarmaktır. Tercümanın, eserdeki mecaz kullanımları, söz sanatlarını, dilbilgisi farklılıklarını ve ayrıca toplumun kültürel yapısını göz önünde bulundurarak hedef dile tercüme etmesi gerekir. Ancak bu sayede istenilen bir tercüme gerçekleşebilir (Suçin, 2007,s. 198).

Arap-İslam dünyasında tercüme faaliyetleri ilk olarak Emevîler devrinde Halid b. Yezid (ö.704) tarafından kimya ilmi hakkında telif edilmiş eserlerin Arapçaya tercüme ettirilmesiyle başlamıştır. Daha sonra hekim ve aynı zamanda mütercim olan Huneyn b. İshak (ö.873) tarafından eski Yunan felsefesi ve tıbbi hakkında telif edilmiş eserleri Arapçaya tercüme etmesiyle devam etmiştir (Aydın, 2016,s. 23).

Emevîler devrinde ortaya çıkan tercüme eserleri, Abbasiler zamanında belli bir sisteme oturmuş kuralları belirlenmiş bir şekilde devam etmiştir. Abbasi halifelerinden Harun Reşid (ö.809) döneminde temelleri atılan ve daha sonra yönetime geçen oğlu Me'mun (ö.833) tarafından sistemli bir halde işleyişine devam eden ve Bağdat'ta M.830 senesinde kurulan tercüme faaliyetleri ile kütüphane görevi gören Beytu'l-Hikme (Bilgelik Evi) anlamına gelen bu merkezde özellikle; Farsça, Eski Yunanca ve Süryanice telif edilmiş önemli bilim eserleri Arapça'ya tercüme edilmiştir (Uzun, 1995, s.23).

Bu tercüme eserleri Arap-İslam dünyasının bilim dünyasına büyük katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, farklı kültürlerin toplum yapısı tanınmış ve kültürler arası etkileşim meydana gelmiştir. Arap toplumu ile diğer kültürlerden yapılan tercüme eserleri sayesinde kültür alışverişi meydana gelmiş ve ayrıca farklı kültürlerin bilim, sanat, tıp gibi alanlarda telif edilmiş önemli eserlerde yer alan bilgilerin kültürler arası aktarımı hızlanmıştır. Bu durum, dünya kültür mirasına önemli eserlerin kazandırılmasına büyük katkısı olmuştur. Bununla birlikte, Arap-İslam dünyasında tercüme faaliyetleri halen devam etmekte birçok farklı dilde telif edilmiş eserler Arapçaya tercüme edilmektedir.

Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde karşılaşılan zorluklar

1. Arapça'da kullanılan Harekeler

Arap alfabesi 28 harften oluşmaktadır. Bu harflerin tamamı sessizdir, harfleri sesli hale getirmek için harflerin altına ve üstüne hareke adı verilen fetha, kesra ve damme adı verilen işaretler konur. Bu işaretler üstüne ve altına konulan harfin okunuşunu değiştirir.

Fetha üzerine konulan harfe e, a sesi verir.

Fetha (َ) elif harfinin üstüne konulduğunda (َ) elif harfini (ا) e diye okutur.

Kesra işareti harfin altına konur ve harfe ı, i sesi verir.

Kesra (ِ) be harfinin üstüne konulduğunda (ِ) be harfini (ب) bi diye okutur.

Damme işareti harfin üstüne konulur ve harfe u sesi verir.

Damme (ُ) te harfinin üstüne konulduğunda (ُ) te harfini (ت) tu diye okutur.

Bu temel harekeler Arapça öğreniminin ilk aşamasında kullanılır daha sonraki aşamalarda kullanılmazlar. Bu bağlamda, harekeler sadece Kur'ân-ı Kerim, Arapça sözlükler ile dil eğitimi kitaplarında kullanılmaya devam edilmektedir. Harekelerin kullanılmaması Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmek istenilen metinlerde karşılaşılan zorluklardan birisidir. Bu zorluk, Arapça ibareler tercüme edilirken anlam karmaşasına neden olmakta ve tercümelerde hatalar yapılmasına sebep olmaktadır. Bu durumu en aza indirmek için tercümanların Arapça harekelere vakıf olmaları ve harekelerin kullanımlarına dikkat etmeleri gerekir (Emîl Bedî', 1982,s. 238).

1.2. Arapça'da kullanılan Meçhul (Edilgen) fiiller

Öznesi ve faili bilinmeyen fiiller Arapça metinlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Kullanılan bu meçhul fiillere hareke konulmadığı için tercümede zorluklar yaşanmaktadır.

Örneğin:

Arapça'da 'yazmak' anlamına gelen كَتَبَ 'ketebe' fiilinin harekesi konulduğunda anlam karmaşası ortadan kaldırılmış olur. Fakat harekeler ileriki aşamalarda kullanılmadığı için yazmak anlamına gelen ketebe كَتَبَ kelimesi edilgen fiil olarak kutibe şeklini alarak كُتِبَ 'yazıldı' anlamına dönüşür. Bu durum Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde karşılaşılan zorluklardandır (Maksudoğlu, 1999,s. 88).

1.3. Arapçada Özel İsimlerin kullanılması

Kabile isimleri, yer adları ve bazı özel isimler Arapça metinlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Arapçada yer alan bu isimler Türkçede kullanılmamaktadır. Bu durum çeviride hatalar yapılmasına neden olmaktadır.

Örneğin:

Ramazan geldi kelimesi Arapçada Ramazan ayı anlamında kullanılmaktadır. Ramazan ismi Araplarda kişi adı olarak çok nadir kullanılmaktadır.

(جَاءَ رَمَضانَ) (cae Ramadan) Bu cümlede Ramazan ayının geldiği kastedilmektedir. Ramazan adlı kişinin geldiği belirtilmek istenmemiştir. Fakat Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde Ramazan isminin şahıs adı olduğu kabul edilmekte ve çeviri hatası yapılmaktadır (Aydın,2016,s. 118).

1.4. Arapçada Yabancı İsimlerin Kullanılması

Arapça telaffuza uygun hale getirilmiş yabancı isimler ile bilimsel terimlerin anlaşılmasında ve okunmasında zorluklar ortaya çıkmaktadır (Fazlıoğlu,2005,s.55). Arap alfabesinde 'ç' harfi bulunmadığından 'ç' harfi ile başlayan kelimeler Arapçada yer alan te (ت) ile şe (ش) harfleriyle yazılıp telaffuz edilmektedir Bu durum Arapça metinlerde karşılaşılmaktadır. Örneğin: Çekoslovakya kelimesi Arapçada (تشيكوسلوفاكيا) 'Teşîkûslûfâkyâ şeklinde telaffuz edilmektedir. Görüldüğü üzere 'ç' harfinin yerini te (ت) harfi almıştır. Bu gibi durumlarda çeviri hatasına düşmemek için Arap basını ve güncel metinlerin takip edilmesi gerekir.

1.5. Arapçada Atasözlerinin Kullanılması

Arap atasözlerinin büyük bir kısmı mecaz anlam içerdiğinden anlaşılması ve Türkçe'ye aktarılmaya çalışılması tercüme hatalarına neden olmaktadır. Bu bağlamda Arap atasözlerinin çoğu Arap kültürüne ait kelimelerden oluştuğundan sözlüklerde bu kelimelerin karşılıkları bulunmamaktadır (Suçin,2007,s. 158).

Örneğin: Nice savaş vardır ki, bir sözden parlamıştır.

رُبَّ حَرْبٍ شَبَّتَتْ مِنْ لَفْظَةٍ

Arapça'da Rubbe (رُبَّ) kelimesi iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Rubbe kelimesi, belki anlamında bilinmektedir. Fakat bu kelime Nice anlamına da gelmektedir.

Sonuç

Arapça, zengin ve farklı bir dil yapısına sahip olduğundan Arapça'dan Türkçe'ye yapılan çevirilerde birçok farklı zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu çalışmada, en çok karşılaşılan zorluklar ele alınmıştır. Arapça ve Türkçe arasında bulunan zorluklar dil yapılarının ve cümle dizilişlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Çeviri zorluklarını en aza indirmek için kaynak dilin ve hedef dilin inceliklerini ve ayrıca tercüme edilecek olan eserin telif edildiği kültürü de bilmek, çevirideki hataları en aza indirmede büyük fayda sağlayacaktır. Arapça'da mecaz kullanımlar ve atasözleri metinlerde sıklıkla yer almaktadır. Bu kullanımlar Türkçe'ye aktarılırken birebir çevrilmekte ve esas anlam geri planda kalmaktadır. Bu durumu ortadan kaldırmak için Arap kültüründe yer alan atasözleri ve mecazlar ile ilgili telif edilmiş kaynak eserlerin incelenmesi gerekir. Ancak, bu sayede çeviride istenilen başarı elde edilebilir. Çeviri, kapsamlı ve oldukça zahmetli bir faaliyettir. Bu bağlamda, çevirmenin alanında uzman olması kaynak ve hedef dilin gramer yapılarına ve kültürlerine hâkim olması gerekir. Çünkü çeviri sadece kaynak dilde yazılmış bir eserin veya metnin birebir hedef dile aktarılması olarak görülmemelidir. Çeviride, her iki dilin toplum yapısını, kültürünü, edebiyatını ve tarihini bilmek gerekir. Bu faktörleri göz önünde bulunduran tercüman istenilen seviyede bir çeviri yapabilir.

KAYNAKÇA

- Emil Bedî', Y. (1982). *Fıkhu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Hasâisuhâ*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). *Arap Harfleriyle Yazım Zorluğu İddiası ve Bunlara Verilen Cevaplar*. Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, 5/17, 51-66.
- Feriduddin, A. (2016). *Tercüme Bilimine Giriş ve Tercüme Teknikleri*. İstanbul: Maruf Yayınları.
- Maksudoğlu, M. (1999). *Arapça Dilbilgisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Suçin, M.H. (2007). *Öteki Dilde Var Olmak*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Uzun, T. (1995). *Tercüme Sanatı ve Arapça'dan Türkçe'ye Nasıl Tercüme Yapılır?* Konya: Uysal Kitabevi.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

2006 - 2020 ORTAÖĞRETİM LİSE TARİH DERS KİTAPLARININ ANADOLU BEYLİKLER DÖNEMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF 2006 - 2020 SECONDARY EDUCATION HIGH SCHOOL HISTORY COURSE BOOKS IN TERMS OF THE ANATOLIAN PRINCIPLES PERIOD

Ümit ÖZTÜRK¹

Özet

Ders kitapları günümüzde öğrenme ve öğretme süreçlerinde en yaygın olarak kullanılan eğitim materyallerindendir. Ders kitaplarının eğitim süreçlerindeki yeri günümüzde hala önemini korumakta ve eğitim öğretim süreçlerindeki birçok etkinlik kitapları üzerinden yürütülmektedir. Öğretmenlerin birçoğu öğrenme ve öğretme etkinlikleri ile ilgili düzenlemeleri kitaplarından hareketle yürütmektedirler. Bu durum ders kitaplarının öneminin daha da artmasına neden olmaktadır.

Ders kitapları öğrencilerin öğrenme düzeyleri üzerinde etkili olan en temel faktörlerden birisidir. İyi bir ders kitabı öğretimdeki boşluklara doldurarak aradaki kopuklukları gidermektedir. Bu çalışmada da Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konularının işlevsel bir şekilde hazırlanıp hazırlanmadığı incelenmektedir.

Bu araştırma 2006-2020 yılları arasında Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konularının içerik, teknik ve tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları açısından işlevsel bir şekilde ne ölçüde hazırlandığını incelemeyi amaçlamaktadır.

Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniğinin uygulandığı çalışmanın verileri 2006-2020 yılları arasında lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarından elde edilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle Anadolu beylikleri dönemi konuları içerik, teknik ve tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları ve dil ve anlatım açısından incelenmiştir.

Araştırmanın sonunda kitaplarının içerik, teknik tasarım, anlatım ve metin çeşitleri ve etkinlik ve ölçme değerlendirme açısından sonraki yıllarda basılan ders kitapları lehine farklılıklar gösterdikleri görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Lise, Ders Kitabı, Tarih, Anadolu Beylikleri.

Abstract

Textbooks are among the most used educational materials in today's learning and teaching processes. The place of textbooks in education processes still maintains its importance today and many activity books in education and training processes are carried out. Most of the teachers make arrangements for learning and teaching activities based on their books. This situation causes the importance of textbooks to increase even more.

Textbooks are one of the most fundamental factors affecting students' learning levels. A good textbook eliminates the gaps in teaching by filling in the gaps in teaching. This study also taught at the high school level history textbooks located in the Anatolian principalities era in Turkey is examined as the subject of the preparation prepared in a functional form.

This research 2006-2020 year between Turkey at the high school level taught in history textbooks located Anatolian principalities era issues of content, technology and design, narration and text content, activities and assessment practices aims to examine how functional way in terms of extent prepared.

The data of the study, in which the document analysis technique, one of the qualitative research methods, was applied, was obtained from the history textbooks that were taught at high school level between 2006-2020. Based on the data obtained, the subjects of Anatolian principalities were examined in

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih Eğitimi, umitozturk61@gmail.com

terms of content, technique and design, expression and text contents, activity and assessment and evaluation practices, and language and expression.

At the end of the study, it was seen that the books differed in favor of the textbooks published in the following years in terms of content, technical design, expression and text types, efficiency and assessment.

Keywords: High School, Textbook, History, Anatolian Principalities.

GİRİŞ

Ders kitapları günümüzde öğrenme ve öğretme süreçlerinde en yaygın olarak kullanılan eğitim materyallerindendir. Ders kitaplarının eğitim süreçlerindeki yeri günümüzde hala önemini korumakta ve eğitim öğretim süreçlerindeki birçok etkinlik kitapları üzerinden yürütülmektedir. Öğretmenlerin birçoğu öğrenme ve öğretme etkinlikleri ile ilgili düzenlemeleri kitaplarından hareketle yürütmektedirler. Bu durum ders kitaplarının öneminin daha da artmasına neden olmaktadır (Kızılçaoğlu, 2003). Öğretim programlarıyla öğrenci ve öğretmen arasındaki en temel iletişim kaynaklarından biri olan ders kitapları öğretmenlerin öğretmek istediklerini daha sistematik bir hale getirmelerine öğrencilerin de öğretmenler tarafından anlatılanları istedikleri zamanda ve istedikleri yerde tekrar etmelerine olanak sağlayan eğitim ve öğretim süreçlerindeki en temel öğretim materyalleri içerisinde en sık kullanılandır (Küçükahmet, 2005).

Öğretmenler ve öğrenciler açısından rehber niteliğinde olan ders kitapları farklı bilim alanları açısından farklı özelliklere sahiptir. Buna göre evreni ve doğayı incelemeyi esas alan doğa ve fen bilimleri ile ilgili ders kitapları genellikle olgusal bilgileri içermektedir. Bu kitaplarda yer alan olgular, kavramlar ve genellemeler ölçülebilir, gözlemlenebilir nitelikte sunulmaktadır. Bunun yanında insanı ve toplumsal eylemleri ele alan sosyal bilimler ders kitaplarında ortaya konulan veriler ise farklı bir biçimde yorumlanmakta ve algılanmaktadır (Demircioğlu, 2013). Sosyal bilimler içerisinde içeriği itibari ile en çok tartışılan disiplinlerden birisi de tarih ve tarih öğretimidir. Bu doğrultuda tarih bilimi verilerinden hareketle oluşturulan tarih ders kitaplarında yer alan içerikler kimi zaman tartışma yaratmaktadır (Çağlayan, 2009). İçeriğindeki bilgiler bakımından tartışmalı bir yapısı bulunan tarih ders kitapları her dönemde tartışılmıştır. Çünkü bu kitaplar okutulduklarını toplumun siyasal tercihi ve değerlerini yansıtmaları bakımından birer politik hafıza unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında bu kitaplar bir taraftan farklı toplumlarla ilgili seçilmiş ve önemli tarihsel bilgileri sunarken diğer taraftan da öğrencilerin hâkim kimlik anlayışını aktarmakta ve onları sosyalleştirmektedir. Öğretim programlarından hareketle hazırlanan tarih ders kitapları öğrencilerin inanç, değer, hayata bakış açıları ve kişilik yapılarının şekillenmesinde kilit rol oynamaktadır (Demircioğlu, 2013). Bu nedenle tüm ders kitaplarında olduğu tarih ders kitaplarının da içerik, teknik ve tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları ve dil ve anlatım bakımında bazı niteliklere sahip olması gerekmektedir. Bu çalışma da 2006-2020 yılları arasında Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konularının bu niteliklere sahip olarak işlevsel bir şekilde ne ölçüde hazırlandığını incelemektedir.

1.ÖĞRETİM MATERYALİ OLARAK DERS KİTAPLARI

Ders kitapları eğitim programlarında bulunan hedef, öğretme-öğrenme süreci, içerik ve ölçme değerlendirme boyutlarına uygun şekilde hazırlanan, belirli düzeyde öğrencilerin katkısına sunulan, anımsamayı ve öğrenmeyi kolaylaştıran, kolaydan zora, sistemli bir gelişme ve ilerleme sunan eğitim materyalleri olarak tanımlanmaktadır (Ocak ve Yurtseven, 2009). Sınıf içerisinde iletişimi yönlendiren etkili eğitim materyali olan ders kitapları, bütün ülkelerin eğitim ve öğretim süreçlerinde etkili roller üstlenmiştir (Akbaba, 2013). Öğrenme ve öğretme süreçlerinde yaygın olarak kullanılan eğitim materyali olarak ders kitaplarının günümüzde sınıf içerisindeki yeri ve

önemi hala sürmekte ve birçok öğretmen tarafından etkin şekilde kullanılmaktadır. Öğretmenler öğrenme ve öğretme etkinlikleri ile ilgili düzenlemeleri ders kitaplarından hareketle yapmaktadırlar (Kızılcıaoğlu, 2003).

Bir dersin amacına ulaşabilmesinde ders kitaplarının önemi ne katkısı yadsınamaz. Ders kitapları bir taraftan öğrencilerin neleri öğrenmeleri gerektiğini belirtirken diğer taraftan da öğretmenlerin neler öğreteceklerine kaynaklık etmektedir (Gümü, 2004). Bu nedenle ders kitaplarının dil bilgisi ve üslup, içerik, şekiller, metin içerikleri ve anlatım, etkinlik ve ölçme değerlendirme, teknik ve tasarım açısından bazı niteliklere sahip olması gerekmektedir (Doğanay, 2002). Bunun yanında ders kitaplarının eğitim süreçlerinde etkin şekilde kullanılabilmesi öğrenci, öğretmen ve ders kitabı arasındaki etkileşime bağlıdır. Buna göre ders kitapları öğrencileri ezberci pasif rolden çıkararak aktif bir rol üstlenmelerine yardımcı olmalıdır. Bu noktada ders kitaplarının öğrencileri araştırmaya, düşünmeye, sorgulamaya sevk etmesi gerekmektedir (Sezer, 2005). Bu niteliklere uygun olarak hazırlanmış ders kitapların hem öğrencilere hem öğretmenlere hem de velilere çeşitli faydaları bulunmaktadır.

2. TARİH DERS KİTABI

Sosyal bilimler insanların çevresiyle ve toplum ile kurduğu ilişkileri ele alan bir disiplindir. Bir toplumdaki bireylerin toplumdaki ilişkileri, yaşayışı, kültürü ve diğer toplumlarla kurduğu ilişki ve bu konulardaki temel bilgilerin kapsamlı bir bölümü sosyal bilgilerin alanına girmektedir (Önal ve Kaya, 2006). Sosyal bilimler içerisinde özel bir yeri bulunan tarih ders kitapları ise genellikle kaleme alındıkları dönemin Siyasal atmosferi etkisinde kalmıştır. Hatta hükümetler kendi politikalarını meşhur kılabilmek için tarih ders kitaplarını kullanmışlardır (Hayta ve Karabağ, 2003). Tarih ders kitapları, bir toplumun kökenini, belirli bir yere nasıl ve niçin geldiğini ve bu yerin nasıl tanımlanıp nitelendirileceğini başka bir ifadeyle o toplumun gerçekte kim olduğunu açıklamaktadır (Pingel, 2003). Tarih ders kitapları, toplumun ortak hafızasını yansıtan materyaller olmasının yanında topluma hâkim görüşün kökenini, inanç ve değer sistemini ve ideolojisini de yansıtmaktadır (Kabapınar, 2003).

Ders kitapları içerisinde bu denli önemli bir yeri bulunan tarih ders kitapları geçmişin doğru bir anlatısını sunmaktadır (Kobrin, 1996). Lise öğrencileri açısından tarih ders kitapları derse ve sınavlara hazırlıkta önemli bir yazılı kaynaktır. Avrupa'nın 27 ülkesinden 32.000 öğrenci ile tarih derslerinin nasıl sunulduğuna dair öğrenci ve öğretmen görüşlerinin ele alındığı bir araştırmada tarih ders kitaplarının ders içi ve ders dışı sunum aracı olma bakımından güvenilir ancak keyif vermeyen bir kaynak olduğu vurgulanmaktadır (Tekeli, 1998). Bu nedenle genç kuşakların iyi bir vatandaş olabilmeleri konusunda kendilerine önemli bir misyon yükleyen tarih ders kitaplarının içeriğinin, ve yoğunluğunun gerekli kriterlere uygun olarak hazırlanması gerekmektedir.

3. METODOLOJİ

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma 2006-2020 yılları arasında Türkiye'de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konularının içerik, teknik ve tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları açısından işlevsel bir şekilde ne ölçüde hazırlandığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada aşağıdaki soruların yanıtları aranmaktadır:

- Türkiye'de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konuları içerik bakımından nasıl hazırlanmıştır?
- Türkiye'de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konuları teknik ve tasarım bakımından nasıl hazırlanmıştır?

• Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konuları anlatım ve metin içerikleri bakımından nasıl hazırlanmıştır?

• Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konuları etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları bakımından nasıl hazırlanmıştır?

Öğretim programlarından hareketle hazırlanmış tarih ders kitapları gençlerin inanç, değer, hayata bakış açıları ve kişilik yapılarının şekillenmesinde kilit rol oynamaktadır. Bu araştırmada da ders kitapları arasında bu denli önemli rolü bulunan tarih ders kitaplarının ele alınması ve araştırma sonucunda elde edilen bulgulardan hareketle tarih ders kitaplarında yer alan konuların niteliklerinin artırılmasına dönük öneriler sunulmasının ders kitabının mevcut durumundan daha nitelikli hale getirilmesi sürecinde uygulayıcılara ve karar vericilere yol gösterici olacağı sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun yanında elde edilen bulguların literatüre katkı sunması ve sonraki araştırmacılara veri sağlaması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

3.2. Sınırlılıklar

Anadolu Beylikleri dönemi 2006 - 2008 yılları arasında 9. ve 10. sınıflar için Genel Türk Tarihi kitabında, 2009 – 2014 yılları arasında yalnızca 10. sınıflarda Ortaöğretim Tarih Kitabında ve 2015 yılından bu yana da yine yalnızca 10. sınıflarda Ortaöğretim Tarih Kitabında işlenmektedir. Görüldüğü gibi tarih kitabı 2006 yılından buna 3 defa değişmiş Anadolu beylikleri dönemi ise 11 ve 12. sınıflarda yer almamıştır. Dolayısıyla araştırma 9. sınıf için 2006-2008 yılları arasında, 10. sınıflar için ise 2006-2020 yılları arasında okutulan tarih ders kitapları ile sınırlıdır.

4. YÖNTEM

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Sosyal bilimcilerin sıklıkla yararlandıkları bir yöntem olan doküman analizinde araştırılmak istenen olgu ve olaylarla ilgili bilgileri içeren yazılı materyaller analiz edilmektedir (Aktaş, 2013). Doküman analizinde yazılı belgelerde yer alan içerikler titizlikle ve sistematik bir şekilde analiz edilmektedir (Wach, 2013). Bu çalışmada da 2006-2020 yılları arasında lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında beylikler dönemini konu alan içerikler sistematik bir şekilde titizlikle analiz edilmektedir.

4.1. Kaynak ve Materyal

2006-2020 yılları arasında Türkiye’de 10. Sınıf düzeyinde okutulan tarih ders kitapları bu araştırmanın kaynak ve materyallerini oluşturmaktadır. İncelemeye alınan ders kitaplarının künyesi tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: İncelemeye Alınan Ders Kitaplarının Künyesi

Yazar (lar)	Kitap Adı	Yayın Yılı	Yayın Evi
Komisyon	Lise Tarih 1	2005	MEB
Komisyon	Lise Tarih 2	2005	MEB
Komisyon	Ortaöğretim Tarih 10	2009	MEB
Komisyon	Ortaöğretim Tarih 10	2015	MEB

4.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri doküman analizi yöntemi ile elde edilmektedir. Elde edilen veriler daha sonra araştırma konusu ile ilgili ders kitapları açısından sistematik bir şekilde içerik, teknik ve

tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları ve dil ve anlatım açısından çözümlenmektedir. Dokümanlardan elde edilen veriler ayrıntılı bir şekilde incelenerek sistemli bir biçimde karşılaştırıldıktan sonra özet bilgiler şeklinde ve tablolar halinde sunulmaktadır.

5. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde 2006-2020 yılları arasında Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konularının işlenişi araştırma sorularından hareketle içerik, teknik ve tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları ve dil ve anlatım açısından incelenmektedir. Öncelikle ilk araştırma sorusuna ait bulgular ve yorumlamalar incelenmektedir.

5.1. Türkiye’de Lise Düzeyinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Anadolu Beylikleri Dönemi Konuları İçerik Bakımından Nasıl Hazırlanmıştır?

Ders kitaplarının içerikleri o derslerin haftalık okuma saatleri ile MEB Talim Terbiye Kurulu tarafından yapılan kısıtlamalar ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle ders kitapları daha önceden belirlenen başlık ve alt başlıklardan hareketle hazırlanmaktadır. Kitaplar daha önceden hazırlanan program ders konularının dışına çıkamamaktadır. Ders kitaplarında ele alınan konularda aktarılan bilgiler ise doğru ve doyurucu bilgiler olmalıdır (Doğanay, 2002). Anadolu Beylikleri dönemi 2006 - 2008 yılları arasında 9. ve 10. sınıflar için okutulan Genel Türk Tarihi kitabında yer almaktadır. Anadolu Beylikleri dönemi 9. sınıflarda Genel Türk Tarihi kitabın 7. ünitesinde “Türkiye Tarihi” başlığıyla ele alınmaktadır. Beylikler dönemi kitabın 160 ve 213. sayfaları arasında 53 sayfada anlatılmıştır. Üniteye yer alan konu başlıkları ise aşağıdaki gibidir:

- A. Anadolu’nun Fethi
- B. Anadolu’nun Türkleşmesi
- C. Uçlarda Hayat ve Beylikler
- D. Türkiye’de Kurulan Diğer Devletler
- E. Kültür ve Medeniyet

10. sınıflar açısından bakıldığında ise Anadolu Beylikleri dönemi 10. sınıflar açısından 1. üniteye “Osmanlı Siyasi Tarihi 1 (1300-1600)” başlığıyla yer almaktadır. Bu ünite kitabın 1 ve 17. sayfaları arasında 16 sayfada anlatılmıştır. Üniteye yer alan konu başlıkları ise aşağıdaki gibidir:

- A. 14. Yüzyılın Başında Yakın Doğu ve Avrupa
- B. Kayılar Söğüt’te
- C. Yeni Bir Devlet Doğuyor.
- D. Bizans’ın Rumeli’den Kuşatılması ve Balkan Kavimleri İle İlk Temaslar.
- E. Osmanlıların Anadolu’da Türk Siyasi Birliğini Kurması
- F. Ankara Savaşından İstanbul’un Fethine
- G. Fatih ve Fetihler.
- H. İslam Dünyası Liderliğine (II. Bayezid ve Yavuz Dönemleri)

Anadolu Beylikleri dönemi konusu 2009 yılından sonra ise sadece yalnızca 10. sınıflarda yer almaktadır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi kitap 10. sınıflar açısından 2009 - 2014 arasında ve 2015 yılından günümüze 2 defa müfredat değişikliğine uğramıştır. Anadolu Beylikleri dönemi 2009 - 2014 arasında 10. sınıflarda Genel Türk Tarihi kitabının 1. ünitesinde “Osmanlı Devletinin Kuruluşu (1300-1453)” başlığıyla yer almaktadır. Bu ünite kitabın 4 ve 24. sayfaları arasında 20 sayfada anlatılmıştır. Üniteye yer alan konu başlıkları ise aşağıdaki gibidir:

- A. XIV. Yüzyıl Başlarında Yakın Doğu ve Avrupa
- B. Kayıların Anadolu’ya Gelişi ve Yerleşmesi

- C. Balkanlardaki Fetihler
- D. Anadolu'da Siyasi Birliği Sağlama Faaliyetleri
- E. Ankara Savaşı Ve Fetret Devri (1402 - 1413)
- F. Anadolu'da Siyasi Birliğin Yeniden Sağlanması
- G. Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyetinin Güçlenmesi

Son olarak 10. sınıflarda Anadolu Beylikleri dönemi 2015 yılında sonra müfredatta olan ortaöğretim Tarihi kitabının 1. ünitesinde “Beylikten Devlete (1300-1453)” başlığıyla ele alınmaktadır. Bu ünite kitabın 4 ve 39. sayfaları arasında 35 sayfada anlatılmıştır. Üniteye yer alan konu başlıkları ise aşağıdaki gibidir:

- A. XIV. Yüzyıl Başlarında Yakın Doğu ve Avrupa
- B. Kayıların Anadolu'ya Gelişi ve Yerleşmesi
- C. Balkanlardaki Fetihler
- D. Anadolu'da Siyasi Birliği Sağlama Faaliyetleri
- E. Ankara Savaşı ve Fetret Devri (1402 - 1413)
- F. Anadolu'da Siyasi Birliğin Yeniden Sağlanması
- G. Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyetinin Güçlenmesi
- H. Osmanlı'da Devlet Anlayışı
- İ. Osmanlı Devlet Teşkilatı
- J. Osmanlı Ordusu
- K. Osmanlı Ekonomisi

2006-2020 yılları arasında Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında yer alan Anadolu Beylikleri dönemi konuları içerik açısından genel olarak değerlendirildiğinde, tüm yıllarda basılan kitapların dış kapaklarının karton kapaktan oluştuğu ve kapakta konuları çağrıştıran figür ve resimlerin kullanıldığı, kitapların iç kapaklarında ise kitap adı, komisyonda yer alan yazar adları, kitabın hangi sınıfta okutulduğu, yayın tarihi ve yayın yerinin yer aldığı ve bu yönüyle bütün kitapların birbirine benzerlik gösterdiği görülmektedir. Konu içeriklerine bakıldığında ise tüm kitaplarda beylikler döneminin belirli bir kronolojide takip edildiği ancak konunun kitapların farklı ünitelerinde ve farklı sayfa sayıları ile ele alındığı, bu noktada 2006-2008 yılları arasında 9. sınıflarda okutulan lise tarih 1 kitabının ise 53 sayfa ile Anadolu Beylikleri dönemini en geniş ele alan kitap olduğu görülmektedir.

5.2. Türkiye’de Lise Düzeyinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Anadolu Beylikleri Dönemi Konuları Teknik ve Tasarım Bakımından Nasıl Hazırlanmıştır?

Araştırma kapsamında incelenen ders kitaplarına bakıldığında kitapların normal standart ebatlarda olduğu görülmektedir. Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı ünite başlıklarına bakıldığında ise her kitabın ünite başlığının birbirinden farklı olduğu 2006-2008 yılları arasında 9. sınıflar için hazırlanan Lise Tarih 1 kitabının ünite başlangıcında hem ünitenin tanıtıldığı konu adlarına hem de hazırlık çalışmalarına yer verildiği görülmektedir. 2006-2008 yılları arasında 10. sınıflar için hazırlanan Lise Tarih 2 kitabının ünite başlangıcında ise yalnızca hazırlık çalışmalarına yer verildiği ünite başlıklarına ise yer verilmediği, 2009-2014 yılları arasında 10. sınıflar için hazırlanan Ortaöğretim Tarih10 kitabında ünite başlangıcında hem hazırlık çalışmalarına hem de temel kavramlara yer verildiği ve son olarak 2015 yılından sonra okutulan Ortaöğretim Tarih 2 kitabında ise ünite başlangıcında yalnızca hazırlık çalışmalarına yer verildiği görülmektedir.

Ana başlıklar her kitap için farklı renkte fon üzerinde farklı yazı rengi kullanılarak büyük harflerle verilmiştir. Buna göre Lise Tarih 1 kitabında turkuaz fon üzerinde beyaz yazı rengi kullanılarak, Lise Tarih 2 kitabında mavi fon üzerinde beyaz yazı rengi kullanılarak, Ortaöğretim

Tarih 10 kitaplarında ise yeşil fon üzerinde mavi yazı rengi kullanılarak büyük harflerle verilmiştir. Alt konu başlıklarında da turkuaz, mavi ve yeşil renklerin tercih edildiği alt konu başlıklarının renk pigmentine uygun şekilde küçük harflerle verildiği, paragraf başlarına ise sağdan bir cm içeriden boşluk bırakılarak yazıldığı görülmektedir.

Kitapların teknik ve tasarım açısından en önemli etkenlerinden birisi de ele alınan konu ile ilgili kullanılan görselleridir. Bir kitabın içeriğindeki görsel malzemeler kitabın pedagojik değerini gösteren önemli unsurlardan biridir. Ders kitaplarında yer alan görseller genellikle fotoğraf, resim, harita, karikatür, grafik, çizelge ve gravür-minyatür gibi görsellerdir (Doğanay, 2002). Araştırma kapsamında incelenen kitaplarda yer alan görseller tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Ders Kitaplarında Kullanılan Görseller

Kullanılan Görsel Türü	Lise Tarih 1	Lise Tarih 2	Ortaöğretim Tarih 10	Ortaöğretim (2015’den sonra)	Tarih 10
Resim	12	4	17	23	
Fotoğraf	1	-	-	-	
Grafik	-	-	3	5	
Harita	3	7	7	7	
Belge	-	-	-	-	
Çizelge	-	-	1	1	
Minyatür	1	-	1	3	
Toplam	17	11	29	39	

Tablo 2’deki verilere bakıldığında tüm kitaplarda Anadolu Beylikleri konusu anlatılırken verilen bilgilerle uyumlu şekilde farklı görsel çeşitlerinden faydalanılarak konuların anlatıldığı tüm kitaplarda en sık kullanılan görsel çeşitinin ise resim olduğu görülmektedir. Kullanılan resimler ise genellikle kendi döneminde etkili olan bey, hükümdar, sultan ve padişah resimleri ile uygarlığa ait önemli bölgelerin gösterildiği resimlerdir. Resimden sonra en her kitapta kullanılan bir başka görsel çeşidi ise haritadır. Konular ele alınırken kurulan beyliklerin harita üzerinde nerede yer aldıkları gösterilmektedir. Bu durumun öğrenme açısından daha yararlı olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan tüm kitaplarda bir görsel olarak belgeye yer verilmediği görülmektedir. Anadolu Beylikleri anlatılırken kullanılan görsel sayısının kitapların basım yılına göre artış gösterdiği buna göre en az görselin kullanıldığı kitabın Lise Tarih 1 kitabı olduğu, en fazla görselin kullanıldığı kitabın ise 2015 yılından sonra okutulan Ortaöğretim Tarih 10 kitabı olduğu görülmektedir. Araştırmada dikkat çeken bir başka husus ise bir görsel çeşidi olarak grafik kullanma sayısıdır. Lise Tarih 1 ve Lise Tarih 2 kitaplarında Anadolu Beylikleri dönemi anlatılırken herhangi bir grafik kullanılmazken Ortaöğretim Tarih 10 kitaplarında ise grafikler kullanılmıştır. Bu durumu anlatımın akışını ve anlaşılabilirliğini olumlu yönden etkilemesi beklenilmektedir.

5.3. Türkiye’de Lise Düzeyinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Anadolu Beylikleri Dönemi Konuları Anlatım ve Metin Çeşitleri Bakımından Nasıl Hazırlanmıştır?

Ders kitaplarında yer alan bilgilerin dil bilgisi kurallarına uyarak yazılması gerekmektedir. Çünkü ders kitaplarında bilgi edinme süreci konuların dil ve anlatım özelliklerinin ana dilin

kurallarının somut şekilde uyulmasıyla yürütülmektedir. Ders kitaplarında yer alan bilgilerin başarılı bir anlatımla sunulması için yazılı anlatımı öğelerini doğru şekilde kullanmak gerekmektedir. Yazılı anlatım öğeleri ise; paragraf, cümle ve anlatım şekilleri ile dil bilgisi kurallarını ifade etmektedir (Demir, 2013). Bu doğrultuda araştırma kapsamında incelenen ders kitaplarında Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı metinler incelendiğinde tüm kitaplarda genellikle öğretici metinlere yer verildiği görülmektedir. Öğretici metinler Anadolu Beylikleri ilgili olarak okuyucuya bilgi vermek, onları düşündürmek, uyarmak, yönlendirmek, onların düşüncelerini değiştirmek ve tanıtmak gibi amaçlar güdülerek hazırlanmıştır. Ele alınan konuları anlaşılabilir olmaktan kurtarmak için kısa ve devrik olmayan cümleler kullanılmıştır. Metinlerin yazımında ise belli bir standardizasyon takip edilmiş ve aktif ve pasif cümle yapıları aynı anda kullanılmıştır. Aşağıdaki cümleleri bu duruma örnek olarak göstermek mümkündür:

Yeni alınmış yerlere ahali yerleştirildi (Ortaöğretim Tarih 10, sayfa 16)

Osmanlı Devleti kuruluş aşamasından itibaren Anadolu Türk Beylikleri ile çatışmaya girmemeye özen gösterdi (Ortaöğretim Tarih 10, sayfa 11).

Sivas'a kadar olan bölgelerdeki Bizans savunma gücü kırılmıştır (Lise Tarih 9, sayfa 163).

Bu fetihler sonunda Macarların, Balkanlardaki etkisi azaldı (Lise Tarih 10, sayfa 7).

Anadolu beylikleri konusu ele alınırken söz konusu beylikle ilgili kurgusal ve öğretici anlatım tercih edilmiş ve buna uygun görseller hazırlanarak uygarlık hakkında gereken açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca metnin birçok yerinde örnekler verilerek örnekleri destekleyecek görsel kanıtlar kullanılmıştır. Anlatımda akıcılığı sağlayabilmek için kurgusal görseller kullanılmıştır. (Şekil 1).

Şekil 1: Osman Bey İle Gündüz Alp Arasında Geçen Temsili Diyalog (Ortaöğretim Tarih 10, sayfa 8)

Metin içinde önemli olan hususlara okuyucunun dikkatini çekebilmek için söz konusu kelimeler koyu ve kalın punto ile yazılmış ve öğretim desteklenmeye çalışılmıştır. Bu durum aşağıdaki örnekte daha net şekilde görülmektedir.

Anadolu'da Türk tarihi, Anadolu'ya yapılan ilk Türk akınlarıyla başlamıştır. Bugünkü milli sınırlarımız içerisinde ve çevresinde Anadolu'da kurulan ilk Türk devletleri, Türkiye

Selçukluları, Anadolu Türk Beylikleri, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Türkiye tarihinin bölümlerini oluşturmaktadır (Lise Tarih 1, sayfa 161).

Ele alınan konuların inandırıcılığını artırmak adına başka kaynaklardan tırnak içinde birebir yapılan alıntılara yer verilmiştir. Söz konusu alıntılarda da kelimeler koyu ve kalın punto ile yazılmıştır. Aşağıda verilen cümle bu duruma örnek olarak gösterilmektedir.

Ermeni tarihçi Urfalı Matheos Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah hakkında şöyle demektedir: “Melikşah’ın kalbi Hristiyanlara karşı şefkat ve iyilikle doluydu. İsa’nın evlatlarına çok iyi davrandı. Ermeni halkına refah, barış ve mutluluk getirdi.” Ancak Türkiye Selçuklu devleti... (Lise Tarih 1, sayfa 162).

Metinde yer alan tümcelerın anlaşılır olması yazım kurallarına riayet edilmesi ile mümkündür. Araştırma kapsamında incelenen kitapların Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı ünitelerde ise bu doğrultuda bariz bir yazım yanlışı ve noktalama hatasına rastlanmamıştır.

5.4. Türkiye’de Lise Düzeyinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Anadolu Beylikleri Dönemi Konuları Etkinlik ve Ölçme Değerlendirme Uygulamaları Bakımından Nasıl Hazırlanmıştır?

Etkinlik kavramı; yaşayarak ve yaparak öğrenmeyi sağlayan bir süreç olarak tanımlandığı gibi genellikle bir hareket, faaliyet ve davranışın yöneltildiği amaca ulaşma derecesini ifade etmektedir. Bunun yanında öğrencilerin konuyla ilgili tartışma yapmalarına ve konuyu işbirliği içerisinde çalışmalarına imkân tanımaktadır (Keçe, 2013). Araştırma kapsamında incelenen kitaplarda Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı bölümlere bakıldığında tüm kitapların ünite başlangıçlarında hazırlık çalışmalarına ünite sonlarında ise çoktan seçmeli sorulara yer verildiği, Lise Tarih 9 ve Ortaöğretim Tarih 10 kitaplarında ise ünite sonlarında değerlendirme sorularına yer verildiği görülmektedir. Bunun yanında Ortaöğretim tarih 10 kitaplarında ise bölüm aralarına proje ödevi eklendiği birçok konunun ardından öğrencilerin konuyu anlama düzeylerini ölçecek nitelikte araştırma sorularının kullanıldığı görülmektedir. Araştırma kapsamında incelenen kitaplarda yer alan etkinlik türleri tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: Kitaplarda Yer Alan Etkinlik Türleri

Etkinlik Türü	Lise Tarih 1	Lise Tarih 2	Ortaöğretim Tarih 10	Ortaöğretim (2015'den sonra)	Tarih 10
Çoktan seçmeli	9	10	-	5	
Boşluk doldurma	-	-	-	5	
Eşleştirme	-	-	-	4	
Araştırma Yapma	37	5	35	54	
Toplam	46	15	35	69	

Tablo 3’teki verilere bakıldığında tüm ders kitaplarda ünite başlangıcında veya sonunda öğrencileri araştırmaya yönelten ve onlara farklı ve yeni bilgiler sunan öğrencilerin yaratıcılıklarını kullanmalarına imkân tanıyan farklı etkinliklere yer verildiği ve böylece ele

alınan konunun anlaşılıp anlaşılmadığıyla ilgili bilgi alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Ders kitapları genel olarak değerlendirildiğinde Lise Tarih 1 kitabında Anadolu Beylikler konusu ele alınırken 46 etkinliğe, Lise Tarih 2 kitabında 15 etkinliğe, Ortaöğretim Tarih 10 kitabında 35 etkinliğe ve 2015 yılından sonra kullanılan Ortaöğretim tarih 10 kitabında ise 69 etkinliğe yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla en fazla etkinliğin yer aldığı kitap 10. sınıflar için 2015 sonrası kullanılan Ortaöğretim Tarih 10 kitabıdır. Kitaplarda en sık kullanılan etkinlik ise öğrencileri araştırma yapmaya yönlendiren etkinliktir. Araştırma kapsamında incelenen kitaplar içerisinde tüm etkinliklere yer verilen tek kitap ise 10. sınıflar için 2015 sonrası kullanılan Ortaöğretim Tarih 10 kitabıdır. Bu kitapta Anadolu Beylikleri dönemi anlatılırken çoktan seçmeli, boşluk doldurma, eşleştirme ve araştırma yapma etkinliklerinin tamamı kullanılmıştır. Diğer kitaplarda ise boşluk doldurma ve eşleştirme etkinliklerine yer verilmemiştir. Öğrencilere ünite başında, ortasında veya sonunda onları araştırma yapmaya, değerlendirme yapmaya, tarih alanları gezmeye ve yakın çevrelerinde gözlem yapmaya yönelten bu etkinliklerin öğretimi destekleme açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada 2006-2020 yılları arasında Türkiye’de lise düzeyinde okutulan tarih ders kitaplarında Anadolu beylikler dönemini konu alan içerikler içerik, teknik ve tasarım, anlatım ve metin içerikleri, etkinlik ve ölçme değerlendirme uygulamaları açısından sistematik bir şekilde titizlikle analiz edilmektedir. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı araştırma sonunda elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde tüm yıllarda basılan kitapların dış kapaklarının karton kapaktan oluştuğu ve kapakta konuları çağrıştıran figür ve resimlerin kullanıldığı, kitapların iç kapaklarında ise kitap adı, komisyonda yer alan yazar adları, kitabın hangi sınıfta okutulduğu, yayın tarihi ve yayın yerinin yer aldığı ve bu yönüyle bütün kitapların birbirine benzerlik gösterdiği görülmüştür. Konu içerikler açısından bakıldığında ise konunun kitapların farklı ünitelerinde ve farklı sayfa sayıları ile ele alındığı tüm kitaplarda beylikler döneminin belirli bir kronolojide Lise Tarih 1 kitabı olduğu bu kitapta Anadolu Beylikleri döneminin 53 sayfada işlendiği görülmektedir.

Kitaplar teknik ve tasarım bakımından incelendiğinde ise kitapların normal standart ebatlarda olduğu, Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı ünite başlıklarına bakıldığında ise her kitabın ünite başlığının birbirinden farklı olduğu, ünite başlangıçlarında ünitenin tanıtıldığı konu adlarına, hazırlık çalışmalarına ve temel kavramlara yer verildiği görülmüştür. Ana başlıkların her kitap için farklı renkte fon üzerinde farklı yazı rengi kullanılarak büyük harflerle verildiği, alt konu başlıklarında ise renk pigmentine uygun şekilde turkuaz, mavi ve yeşil renklerin tercih edildiği görülmüştür. Tüm kitaplarda Anadolu Beylikleri konusu anlatılırken verilen bilgilerle uyumlu şekilde farklı görsel çeşitlerinden faydalandığı, en sık kullanılan görsel çeşitinin ise resim olduğu görülmüştür. Anadolu Beylikleri anlatılırken kullanılan görsel sayısının kitapların basım yılına göre artış gösterdiği görülmüştür.

Kitapların anlatım ve metin çeşitleri açısından değerlendirilmesinde tüm kitaplarda genellikle öğretici metinlere yer verildiği, ele alınan konuları anlaşılmasından kurtarmak için kısa ve devrik olmayan cümleler kullanıldığı ve bunun yanında aktif ve pasif cümle yapılarının aynı anda kullanıldığı görülmüştür. Öte yandan anlatıma uygun görseller hazırlanarak uygarlık hakkında gereken açıklamalar yapıldığı ve metnin birçok yerinde örnekler verilerek örnekleri destekleyecek görsel kanıtlar kullanıldığı görülmüştür. Bunun yanında okuyucunun dikkatini çekebilmek için metin içerisinde önemli olan hususlar koyu ve kalın punto ile yazılmış ve ele alınan konuların inandırıcılığını artırmak için başka kaynaklardan birebir alıntılara yer verilmiştir.

Araştırmada son olarak tarih ders kitaplarında Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı bölümler etkinlik ve ölçme değerlendirme açısından incelenmiştir. Buna göre tüm kitapların ünite

başlangıçlarında hazırlık çalışmalarına ünite sonlarında ise çoktan seçmeli sorulara yer verildiği, ele alınan konunun anlaşılıp anlaşılmadığıyla ilgili bilgi almak için farklı etkinliklere yer verildiği görülmüştür. Kitaplarda en sık kullanılan etkinliğin ise öğrencileri araştırma yapmaya yönlendiren etkinlikler olduğu en fazla etkinliğin yer aldığı kitabın ise 10. sınıflar için 2015 sonrası kullanılan Ortaöğretim Tarih 10 kitabı olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak Anadolu Beylikleri konusunun ele alındığı ders kitaplarının içerik, teknik tasarım, anlatım ve metin çeşitleri ve etkinlik ve ölçme değerlendirme açısından bazı konularda ortak özellikler gösterdikleri ancak bazı konularda ise bariz farklılıklar gösterdikleri görülmüştür. Bu farklılıkların sonraki yıllarda basılan kitapların lehine olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akbaba, B. (2013). Lise tarih ders kitaplarını değerlendirme formunun geliştirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11 (1), 26-41.
- Aktaş, Ö. (2013). Tarih Ders Kitaplarında Savaş Konularının Anlatımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Social Sciences/Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(14).
- Çağlayan K. T. (Ed.) (2009), *Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf*, (2. Baskı). İstanbul: Dergah Ofset.
- Demir, T. (2013). Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Dil ve Anlatım, Bülent Akbaba (Ed.), *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu Sosyal Bilgiler*, içinde (s.106-143), Ankara: Pegem.
- Demircioğlu, İ. H. (2013). Tarih ders kitabı yazımında yeni yaklaşımlar. *Karadeniz Araştırmaları*, (38), 119-133.
- Doğanay, H. (2002). *Coğrafya Öğretim Yöntemleri*, 5.Baskı, Erzurum: Aktif Yayınevi.
- Gümü, E. (2004). Ortaöğretim Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Bakış. *HAYEF Journal of Education*, 1(1), 83-87.
- Hayta, N. ve Karabağ, Ş.G. (2003). Tarih ders kitapları nasıl analiz edilmelidir? İçinde: N.Hayta (Ed.), *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kabapınar, Y. (2003). Bir Öğretim Materyali Olarak Hayat Bilgisi Ve Sosyal Bilgiler Ders Kitapları. İçinde: C. Öztürk ve D. Dilek (Ed.), *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Keçe, M. (2013). Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Öğrenme Öğretme Süreci, Bülent Akbaba (Ed.), *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu Sosyal Bilgiler*, içinde (s.30-49), Ankara: Pegem.
- Kızılcıoğlu, A. (2003). Orta Öğretim Coğrafya Ders Kitapları Değerlendirme Ölçütleri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 8, 19-33.
- Kobrin, D. (1996). *Beyond the textbook teaching history using documents and primary sources*. Portsmouth: Heinemann.
- Küçükahmet, L. (2005). *Öğretimde planlama ve değerlendirme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- MEB, (2005), *Lise Tarih 1*, Ankara: Mill Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB, (2005), *Lise Tarih 2*, Ankara: Mill Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB, (2009), *Ortaöğretim Tarih 9*, Ankara: Mill Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB, (2015), *Ortaöğretim Tarih 10*, Ankara: Mill Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ocak, G., ve Yurtseven, R. (2009). Beşinci Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımına Göre Değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(22), 94-109.
- Önal, H. ve Kaya, N. (2006). Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının 4 ve 5. Sınıf Değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(16), 21-37.
- Pingel, F. (2003). *Ders kitaplarını araştırma ve düzeltme rehberi UNESCO*. (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Sezer, Ö. (2005). *İlköğretim I. Kademe Türkçe Ders Kitaplarında Değerlerin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tekeli, İ. (1998). *Tarih bilinci ve gençlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Wach, E., (2013). *Learning about qualitative document analysis*. Impact and Learning Team Practice Paper in Brief, Institute of Development Studies.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

19. YÜZYIL AZERBAIJAN ŞAİRİ İSMAYİL BEY NAKAM'IN YARATICILIĞINDA “HAMSA” GELENEĞİ

THE TRADITION OF “HAMSE” IN THE XIX CENTURY IN THE WORKS OF ISMAIL BEY NAKÂM

Efsane İSMAYİLOVA¹

Özet:

19. yüzyılın son yarısında Mesnevi edebiyatındaki özgün temalarla birlikte Nazire edebiyatının gelişimine rastlanmaktadır. Dönemin ünlü şairi İsmayil Bey Nakâm, Azerbaycan edebiyatında hamse yazmak geleneğini sürdüren son şairlerden biridir.

Selefi Nizami gibi Nakâm da “Hamse” yazmak istedi, ancak sağlığı buna izin vermediği için sadece üç tane mesnevi, “Destani-Mecnun ve Leyla”, “Farhat ve Şirin” ve “Gencineyi-Adab” yazabildi. Bu mesneviler, Nizami'nin “Leylâ vü Mecnûn”, “Husrev ü Şîrîn” ve “Sırlar Hazinesi”ne atıfta bulunur.

Nakâm'ın ilk şiiri “Destani-Mecnun ve Leyli”dir. 1894-1896'da yazılan eser 2.900 dizeden oluşmaktadır. Mesnevide yeni bir konuya değinmese de aynı içeriği özel bir beceriyle okuyucularına sunabildi. Şairin “Farhat ve Şirin” adlı ikinci mesnevisi 1898-1899'da yazılmıştır. Bu eserdeki ana olay örgüsü Farhat ve Shiri'nin aşk hikayeleriyle ilgili olsa da, her yazar soruna kendi sosyal çevresinin prizmasından baktı ve bireysel hayal gücünü ve düşüncesini kullandı.

Nakâm'ın son “Gencineyi-adab” mesnevisi 20. yüzyılda 1904'te yazılmıştır. Eser, sanatsal özellikleriyle diğer yazarların mesnevileriyle aynı düzeydedir. Nakâm, 19. yüzyıl Mesnevi şiirinde değerli bir imza yapmayı başardı. On ikinci yüzyıldan beri var olan klasik geleneği geliştirmeyi denedi ve başardı, ilerici dünya görüşü ve yeni estetik gereksinimleriyle onu zenginleştirdi. Makale, Nakâm'ın Masnavi'sinin belirli özelliklerine odaklanıyor ve benzersiz orijinal niteliklerini bilimsel olarak kanıtıyor.

Anahtar Kelimeler: İsmayil bey Nakâm, Mesnâvi, “Hamse”, Klasik Gelenek, Nazire

Abstract

In the last half of the 19th century, along with the original themes in masnavi (couplet) literature, we are witnessing the development of nazira (imitative poem) literature. Ismayil bey Nakam, the famous poet of his time who wrote nazira, is one of the last poets in Azerbaijani literature to continue the tradition of “Khamsa”. Like his predecessor Nizami, Nakam wanted to create “Khamsa”, but because of his health issue, he could write only three masnavis (couplet)- “Story of Majnun and Leyli”, “Farhad and Shirin” and “The treasure of politeness”. These masnavis refer to Nizami's works, “Leyli and Majnun”, “Khosrov and Shirin” and “Treasure of Secrets”.

Nakam's first poem is the “Story of Majnun and Leyli”. The work, written in 1894-1896, consists of 2,900 verses. Although Nakam did not bring the new theme to his masnavis, he managed to present the same content to his readers with special skill. The poet's second imitative work, called “Farhad and Shirin”, was written in 1898-1899. Despite the fact that, the main plot line of this work is about the love stories of Farhad and Shirin, each author approached the problem through the prism of his own social environment and used his individual imagination and thinking. Nakam's last masnavi, “The treasure of politeness”, was written in the 20th century-in 1904. The work stands at the same level with his other works because of its mastership features.

Nakam managed to make a worthy signature in the 19th century masnavi poetry. He tried and succeeded in developing the classical tradition of the XII century by enriching it with his progressive outlook and new esthetic requirements. On the paper the specific features of Nakam's masnavis were investigated and their unique original qualities were scientifically justified.

Keywords: Ismayil bey Nakam, masnavi (couplet), “Khamsa”, classical tradition, nazira.

¹ Arş. Gör. Sumgayıt Devlet Üniversitesi, efsane.ismayilzade@inbox.ru

Giriş

19. yüzyılın son yarısında, Mesnevi edebiyatındaki orijinal temalarla birlikte, nazirecilik geleneği hala geçerliydi. Dönemin nazireci şairi İsmayil Bey Nakâm (Sadraddinbeyov), edebiyatımızda Hamse geleneğini sürdüren son şairlerden biridir. Firidunbey Köçerli, Aliabbas Müznib, Nesreddin Garayev ve diğerleri Nakâm hakkında konuşsa da, Mesnevinin en kapsamlı ve doğru analizi Yolcu Piriye'ye aittir. Kamil Adışirinov, Nakâm'ın yaşamı ve sanatsal mirası hakkında ayrıntılı bilgiler edindi ve "İsmayil bey Nakâm: yaşam ve sanatsal yaratıcılık" adlı monografisinde özgün ve yeni fikirlere yer verdi. Ancak maalesef yazar Yolcu Piriye'nin görüşlerini bir dizi analizde tekrarladı. (Adışirinov, 2006, s. 19; s. 20; s. 57-58, s. 59; s. 60) ve s.

1.Nakâm'ın Hamse Geleneği

Selefi Nizami gibi Nakâm da "Hamse" yazmak istedi, ancak sağlığı buna izin vermediği için sadece üç tane mesnevi, "Destani-Mecnun ve Leyla", "Farhat ve Şirin" ve "Gencineyi-Adab" yazdı. Bu mesneviler, Nizami'nin "Leylâ vü Mecnûn", "Husrev ü Şirîn" ve "Sırlar Hazinesi"ne atıfta bulunur.

Nakâm'ın ilk şiiri "Destani-Mecnun ve Leyla"dır. Şefika Abdullayeva'ya göre şairin el yazmaları temelinde eser 1894-1896'da yazılmıştır. (Abdullayeva, 2016, s.62). Bir girişle başlayan Mesnevi 2.900 ayetten oluşur ve burada klasik Mesnavi'de olduğu gibi münâcât, na't, eserin yazılma nedeni vb. parçalar yoktur.

Teymur Ahmedov Doğu ve Azerbaycan edebiyatında sonuncu "Leyla ile Mecnun" yazarı gibi Endelip Karacadağı'ni (Ahmedov, 2002, s. 8), Yolcu Piriye ise Çaker'i (Piriye, 1988, s.150-151) göstermektedir. Yolcu Piriye, 19. yüzyıla ait bir şiir yazarı olarak Çaker'den söz etse de İlahe Hacıyeva, Çaker'in mesnevisinin 1910-1920 arasında yazıldığını belirtir (Hacıyeva, 2016, s.60). O, Salman Ahmedli'nin 20. yüzyılda yaşamış ve yarattığı "Leyla ile Mecnun" nüshasını Nizami'ye son cevabı olarak görüyor. (Hacıyeva, 2017, s.94). İkinci görüşü savunan Şefika Abdullayeva, yazarın 1934 yılından başlayarak 33 yıldır yazdığı bu eseri bilinmeyen nedenlerle yayımlama niyetinde olmadığını yazmaktadır. (Abdullayeva, 2014, s.601).

Görünüşe göre Çaker ve S. Ahmadli'den haberi olmayan Levend Agah, Nakâm'ın çalışmasını son "Leyla ile Mecnun" olarak değerlendirdi ve onu sadece Nizami'nin Mesnevisi ile karşılaştırdı. (Agah, 1959, s.379-380). Agah, araştırma sırasında bulunan farklı motifleri de doğru bir şekilde özetledi. Nitekim, Nizami'den farklı olarak Nakâm kahramanların doğumu hakkında bilgi vermez ve Geys ve Leyla'nın okulda birbirlerini gördüklerini söyleyerek hikayeye başlar. Nizami'nin Mecnun'u dayısının getirdiği kıyafetleri ve yemekleri kabul ederken, Nakâm'ın Mecnun'u daha karardır. O, kıyafet giymez ve yemek yemez. Şiirde Bağdat'la ilgili Selam bölümleri yoktur. Nizami'nin şiirinde İbn Selam'ın ölümünden sonra Leyla Mecnun'u çağırır. Nakâm'ın Leyla'sı ev tutar, dekore eder ve Mecnun'u kendisi karşılar. Nizami'nin Leyla'sı İbn Selam'ın evine taşınmasının ardından Mecnun olayı öğrenir. Nakâm'da Mecnun düğün kervanının önüne gider ve ağlayarak Leyla'ya "vefasız" diye seslenir.

Agah'ın Nakâm'ın sadece Nizami'den etkilendiğine dair fikrinin tek taraflı olduğu unutulmamalıdır. Eserin karşılaştırmalı analizi sırasında Agah'ın Fuzûlî'nin mesnevisine de atıfta bulunması daha doğru olurdu. Çalışmadaki bir dizi motif, Nakâm'ın Fuzûlî'den daha çok faydalandığını kesin olarak söylemeye izin vermektedir. Mesela Nizami'nin eserinde Leyla'nın annesi onu uyarır, azarlar, Nakâm'ın Leyla'sını ise arkadaşları azarlar:

Dediler: "Ey güli-bağı-nezaketi!
Sana şayan değildir bu felaket!-
Bu hale valideynin olsa ageh,

Seni töhmetzede eylerler, ey mah! (Nakâm, 2007, s.23)

Fuzûlî'nin eserinde de aynıdır:

Her yan dediler ona ki: Ey mah!

Nageh olur atan-anan agah.

Kim, geyr ile aşına olubsan,

Bir dîlbere mübtela olubsan. (Füzuli, 2005, s.69)

Nizami, Leyla ile Mecnun arasındaki yazışmalarda arabulucu olarak yaşlı bir adamı seçer ve Nakâm'ın çalışmasında bu arabulucu, Fizuli'de olduğu gibi Zeyd'dir. Ayrıca Nakâm, mecazi sistemi kullanırken sık sık Fuzuli'yi tekrar etmeye çalışır. Bahariyeden sonra çiçek bahçesindeki gençleri karşılaştıran Fuzuli, şöyle der:

Leyla deme - şemi-meclisefruz,

Mecnun deme - ateşi cigersuz.

Leyla deme - cennet içre bir hur,

Mecnun deme - zülmet içre bir nur.

Leyla çemeni-bela nihalı,

Mecnun – felki-vefa hilalı. (Füzuli, 2005, s. 67-68)

Nakâm ise şöyle yazar:

Nece Leyla ki, bir mehbubi-dilkeş,

Nece Mecnun vücudi eşgi-ateş.

Nece Leyla gülü afetnedide,

Nece Mecnun hezar gem reside.

Nece Leyla ki, sübhü alemefruz,

Nece Mecnun ki, şemi hiştensuz. (Nakâm, 2007, s. 22)

Yolcu Piriyeve, karakter ve sahneleri incelerken, eserin belirli noktalarda Nizami'nin eserini anımsattığını, bazı bölümlerde ise Fuzuli'nin eserini anımsattığını bilimsel olarak kanıtlamaktadır. Nakâm'ın her iki eseri de bilgisi ve kullanımı çalışma boyunca gözden kaçmaz. Mesnevideki karakterlerin doğasına gelince, Nakâm'ın farklı özelliklere sahip bir görüntü yaratma niyetinde olmadığını not edebiliriz. Selefleri Leyla ve Mecnun gibi onlar da toplumun ve zamanın kurbanı oldular.

Şiirde yüceltilen doğa tasvirleri, manzara lirizminin en nadir örneklerinden biri olarak düşünülebilir:

Gülzar eyleyib bağı çırağan,

Besani-ateş olmuşdu firuzan.

Benövşe pişi-gülde desti-beste,

Çekib saf durmuş idi desti-deste. (Nakâm, 2007, s. 39-40)

Nakâm ayrıca klasik geleneğe bağlı kalarak kahramanlarının bahar şarkısından sonra iç çekişleri ve inlemeleri hakkında konuşarak güçlü bir tezat oluşturmaktadır:

Olub gülşende hendan Leyla gül,

Edirdi naleyi Mecnuni-bülbül.

...Bulub gülşende bir künci-nihani,

Anıb Mecnuni-zari-natevani. (Nakâm, 2007, s.40-41).

Nakâm zengin bir sınıfa mensup olmasına rağmen hayatının sonunda mutlu bir hayat yaşamadı ve haksız yargıların baskısı altında mülküne el konuldu. Şair bu eserinde kaderinden ve geçiminden şikayet eder, trajediyi kınayarak yaşadığı toplumdan duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirir, etrafındaki zulmü ve sosyal adaletsizliği eleştirir:

Feğan, ey segfi-möhneti-zayi-geddar,

Ki, cövri-ingilabındır dilazar.
Olub peyveste dövründen perişan
Cehanda olmadım bir lehze hendan.
...Verib her demde bir güne işkence,
Yetirdin ömrümü pencaho-pence. (Nakâm, 2007, s.36).

Burada Nakâm'ın yaşına “pençaho-penç” (55) ile atıfta bulunması, Nakâm'ın protesto dizelerinin kendi zamanına hitap ettiğini kanıtlamaktadır. Kamil Adışirinov bu konuda “Destani - Mecnun ve Leyla” Nakâm'ın zor hayatını incelemenin ana kaynağıdır. Şiirin her bölümünün sonunda ya da kahramanların trajedisıyla ilgili anılarda ya da sakinamelerde zamana karşı protesto, şairin kişisel hayatı ve çevresiyle bağlantılıdır.” (Adışirinov, 2015, s.45) yazmaktadır.

Nezire edebiyatının ilginç örneklerinden biri olan “Destani-Mecnun ve Leyla”da Nakâm yeni bir konuya değinmemiş, aynı içeriği özel bir beceriyle okuyucuya sunmayı başarmıştır.

2.Nakam'ın Mesnevilerinin Eleştirisi

K.Adışirinov, Nakâm'ın “Farhat ve Şirin” adlı ikinci mesnevisinin 1898-1899'da yazıldığını belirtiyor. (Adışirinov, 2006, s.74). Doğu ve Azerbaycan literatüründe yaygın olan “Hüsrev ü Şîrin” olay örgüsüne farklı bir yaklaşımın 14. yüzyılda Arif Erdebili'nin “Farhatname”, 15. yüzyılda Alishir Navai'nin “Farhat ve Şirin” ve 17. yüzyılda Kövseri'nin “Şirin ve Farhat” adlı eserinde bulunduğu bilinmektedir. Bu eserlerdeki ana olay örgüsü satırları Ferhat ve Shiri'nin aşk hikayeleri olsa da içerik ve fikir olarak her yazar soruna kendi sosyal çevresinin prizmasından, kendi hayal gücünü ve düşüncesini kullanarak baktı. Kâmal Talıbzade “Farhatname” hakkında yazmaktadır: “Hayatın gerçeklerini yazan her iki şairin (Nizami Gencevi ve Arif Erdebili – E.İ) gerçekleri arasında büyük bir fark vardır. Hem Nizami'nin “gerçeği” hem de “yalanı”, Rönesans'ın büyük ilerici, insani fikirlerini yüceltmeyi amaçlıyordu. Arif Ardabili, saray dünyasının, kralların, saray güzelliklerinin aristokrat yaşamının “gerçek” bir görüntüsünü yaratmaya çalıştı.” (Talıbzade, 1984, s.165). Elbette Nakâm aynı isimli konuyu ele alırken, zamanının ve gerçekliğinin önemli sorunlarının arka planı ile kendi entelektüel ve kişisel edebi görüşlerine karşı eserde aşk sahneleri ve belirli bölümler de yazdı. Yazar, diğer gözlemciler gibi, kendi ana dilinde “Farhat ve Şirin” olay örgüsünü oluşturarak, orijinal çalışmadaki bir dizi olay örgüsünü ve imgeyi kısalttı veya yeni düzyazının orijinal niteliklerini belirleyen eserine yeni sanatsal kopyalar ekledi.

Genel olarak, Nakâm'ın Nizami'ye olan müracaatı bir dizi tartışmaya yol açtı. Hemit Araslı, orijinalinden uzak olduğu için “Farhat ve Şirin”i tercüme adlandırarak: “19. yüzyıl şairlerinden İsmayıl Bey Nakâm, “Hüsrev ve Şirin”in Farhad'ın Şirin'e olan sevgisini anlatan bölümünü çevirmiştir.” Yazmaktadır. (Nakâm, 2008, s. 20). G.Begdeli de aynı görüştedir (Begdeli, 1970, s. 13). Piriyeve bu fikri protesto ediyor: “Nizami'nin eserlerinin Hintli şair ve düşünür Emir Hüsrev Dehlevi'den yirminci yüzyıla kadar yüzlerce kişi tarafından yazıldığı biliniyor. Ancak bu çalışmaların hiçbirini çeviri olarak kabul etmiyoruz. Nakâm'ın şiirleri aynı seviyede “alıntı” veya neziredir ... Bu çalışmaya “özgür çeviri”, “alıntı” vb. adına göre değerini düşürmektense, onu incelemek ve en kullanışlı özelliklerini keşfetmek daha iyi olacaktır.” (Piriyeve, 1988, s.110).

Piriyeve, Nakâm'ın farklı karakterlerini ve belirli sahnelerini analiz ederek sonucunu kanıtlamaya çalışsa da, bazı dizelerin Nizami'den özgürce çevrildiğini inkar etmiyor. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Nizami konusunu ele alan gözlemci ana olay örgüsünün dışına çıkmazsa, doğal olarak aynı fikirlerin, hatta bazen aynı cümlelerin oraya yansıtacağını da belirtmek gerekir. Örneğin, Şirin'in Farhad'a süt akışı çekme isteği Husrev ü Şîrin'de aynıdır.:

Usta biliyinle, iti elinle
Bu gesri abad et, gel meni dinle.
Biz süde möhtacıg, sürüler uzag,

Bir çare tap buna, biz rahet olag. (Hosrov ve Şirin, s.286)

“Farhat ve Şirin”de ise Nakâm şöyle der:

Dedi ol dem ki, ey ustadi-dana!

Hünermendi-cahansan, hem tevana.

Ümidem ki, meni şadan edersen,

Bu gesri şir ile rüyan edersen. (Nakâm, 2008, s. 31)

Ancak, eserin en büyük özgünlüğünün her şeyden önce ana dilde yazılması olduğu unutulmamalıdır. “Hüsrev ü Şîrîn”de içerik 5600 dizeden oluşmaktadır ve bunun 640 dizesi “Farhat ve Şirin Destanı”ndan bahs eder. “Farhat ve Şirin” mesnevisi ise 810 dizeden oluşur ve 600 dizesi ana içeriği kapsar. Nakâm karakterleri sınırlandırmış, Hüzmüz, Şâpur, Şiruye, Meryem, Şeker vb. karakterlerden, Hüsrev’le ilgili bazı olaylardan bahsetmeyi gereksiz olduğunu düşünmüş, Farhat ve Şirin örgüsü ile ilgili olayları – Şirin’in Berde padişahı Mehinbanu’nun yeğeni olması, süt pınarı yaptırması, Farhat’ın Çin kökenli mühendis olarak verilmesi, yanlış ölüm haberini duyduktan sonra Şirin’in ölümü vb. motifleri aynı olarak yazılmıştır.

Nakâm, henüz eserin içeriğine aktarılmamış olan “Sebebi-Telifi-kitap” bölümünde Farhat ve Şirin’den bahsediyor. Burada Şirin’i Ezra ve Leyla ile karşılaştırıyor, güzelliğini sanatla anlatıyor, Farhad’ın iradesi ve yeteneği, aşk yolunda çektiği acı ve ıstırapları, sadakati ve güvenini anlatıyor. Böylece okuyucu eseri okumaz, kahramanlar hakkında ön bilgi sahibi olur.

Nakâm, Şiri’nin yüzünde istikrarlı bir kadın imajını yarattı. Cesur ve iradeli olarak nitelendirilen Shirin, klasik dönemin diğer kadın kahramanlarından farklıdır. Şair, Şirin’i Leyla ile karşılaştırarak Şirin’i tercih eder:

Degil Mecnun eden Mecnunu Leyla,

Sen etmişsen oni meftunü şeyda.

Degil Mecnun dehi Leylaye meftun,

Sene meftun idi biçare Mecnun. (Nakâm, 2008, s.12)

Farhat, aşkta geri dönüşü olmayan ve cesur bir karaktere sahip klasik bir aşıktır. Yetenekli bir mühendistir. Şirin’in Bisutun Dağı’na yaptığı ziyaretten ilham alır ve kalbi sevgisiyle atar. Hain Hannah, "gitmiştir cihandan ol perzat" dediğinde, Şirin’in sahte ölümü onun ölümüne neden olur. Nakâm, Farhat’ın aşk biçimindeki acısını kendi dilinde anlatmaktadır:

Dediler mana, key zarü belakeş,

Nedir bu derdü bu suziş, bu ateş?

Neçün bitabsen, bergeşte ehval,

Nedir bu mestlik, bu gem, bu esgal? (Nakâm, 2008, s.19)

“Farhat ve Shirin”in orijinalliğini karakterize eden ana özelliklerin yanı sıra, İlahe Hacıyeva bir dizi bölümü çalışmanın zayıflığı olarak görüyor: “Eserin eksikliklerinden biri de Khosrov’un eserde aniden ortaya çıkmasıdır. Khosrov’un eserde ortaya çıkışı, Keykhosrov hanedanının bir Şahını tasvir etmesi, Farhat’ın rakibi ve Shirin’e olan aşkı, yani Ağyar’ı (düşman) tasvir etmesi ve Nakâm’ın tüm bu olayları sadece dört ayette açıklaması, eserin içeriğini zayıflatır.” (Hacıyeva, 2013, s. 388). Begdeli’nin de bu bölüm hakkında yorum yaptığını belirtmek gerekir: “Farhat ve Şirin’in aşk ilişkisi yayılırken mesele Hüsrev’e ulaşır ve onu endişelendirir. Nakâm, Hüsrev ile Şirin’i birbirine bağlamadan aniden Hüsrev’i oluşturdu.” (Begdeli, 1970, s.335). Ancak Nakâm’ın çalışmalarını 19. yüzyılın gereklerine uygun olarak yazdığı unutulmamalıdır. Klasik şiirlerden farklı olarak Mesnevi bu dönemde kısaltılmıştır. Bu açıdan şairin eserin ikincil karakteri olan Hüsrev hakkında kapsamlı bir şekilde konuşmamasını bir kusur olarak görmüyoruz. Bize göre şair, Hüsrev’i doğru zamanda okuyucuya tanıttı, mevcut edebi ilkeleri takip etti ve deha selefini tekrar etmemeye çalıştı.

Eksikliklere gelince, “Farhat ve Şirin” mesnevisinde “Destani-Mecnun ve Leyla”dan daha karmaşık Farsça ve Arapça kökenli ifadeler ve kompozisyonlar olduğunu not edebiliriz. Bazı noktalarda, Farsça dizeler yer alır ve sonunda, Şirin’in Farhad’ın ölümünden duyduğu pişmanlığı ifade eden Farsça 17 dize temelsizdir. Ana dilde yazılmış eserin finalinin Farsça olması kanaatimize göre gereksizdir.

Nakâm’ın “Ganjineyi-edab” mesnevisi 1904’de yazıldığı için içeriğine dahil olmasak da (Adışirinov, 2015, s.50), eserin sanatsal özellikleriyle diğer yazarın mesnevileriyle aynı seviyede olduğu unutulmamalıdır.

Sonuç

Nakâm, 19. yüzyıl Mesnevi edebiyatında önemli bir imza atmayı başardı. 12. yüzyıldan beri güçlenen geleneği, benzersiz bir ilerici dünya görüşü ve yeni estetik gereksinimlerle zenginleştirerek geliştirmeyi denedi ve başardı. Şair, klasik konuları ele alırken, gelecekte “orijinal olmayan” eserler yazdığı için eleştirileceğini önceden biliyordu. “Nakâm ... içerik hırsızını azarladı, babası oğlunun katiline lanet ederken içerik hırsızına lanet etti.” (Adışirinov, 2006, s.45). Elbette “içerik hırsızını lanetleyen” şair seleflerini tam olarak tekrar edemezdi. Bu nedenle şairin Mesnevi’si Nezire edebiyatının örnekleri olsa da, kendi özgün niteliklerine sahip olduklarını cesurca söyleyebiliriz.

Edebiyyat

- 1.Abdullayeva, Ş. (2014) *İsmayil bey Nakam’ın eserlerine ilişkin görüşler. / Zamanımızdan Görünen Orta Çağ*. AMEA-nın mühbiri üzü Emekdar Elm Hadimi, professor R.Azadeye hesr olunmuş II beynelhalg elmi konfransın materialları. Bakı: 600-605
- 2.Abdullayeva, Ş. (2016) *Nakam’ın doğum ve ölüm tarihindeki hataların cevabı*. M.Füzuli adına Elyazmalar İnstitutu. (62-66). Elmi Heberler. 2 (3).
- 3.Adışirinov K. (2015). *HH yüzyıl Şeki edebi ve kültürel çevresi (1900-2000)*. I kitab. Monografiya. Bakı: Elm ve tehsil.
- 4.Adışirinov, K. (2006). *İsmayil Bey Nakâm: Hayat ve Eserleri*. Bakı: Nurlan.
- 5.Karacadağı, E. (2002). *Şiirler* (T.Ehmedov). Bakı: Nurlan.
- 6.Füzûlî M. (2005). Eserleri. 6 ciltte, 2. cilt (tertib eden: H.Araslı, red. T.Kerimli). Bakı: Şerg-Gerb.
- 7.Gencevi, N. (2004). *Hosrov ve Şirin*. Bakı: Lider neşriyyat.
- 8.Hacıyeva İ. (2016). *Nizami ve Çaker’in “Leyla ve Mecnun” mesnevilerinde benzerlikler ve normdan sapmalar*. /“Risale. Araştırmalar toplusu 12 (redaktor: R.Hüseynov). (59-67). Bakı: Elm ve tehsil.
- 9.Hacıyeva İ. (2013) *Nizami’nin “Hüsrev ve Şirin”inin Nakâm’ın “Farhad and Shirin” i ile Karşılaştırılması /Filologiya meseleleri, № 10, 386-393*
- 10.Hacıyeva İ. (2017). *Ana dilinde “Hamse” geleneğindeki kalıplara ve istisnalara bağlılık*. Filologiya üzre felsefe doktoru elmi adı almag üçün dissertasiya. Bakı.
- 11.NAKÂM İ. (2008). *Farhat ve Şirin* (neşre hazırlayan ve ön sözün müellifi Y.Piriyev). Bakı: Nurlan.
- 12.NAKÂM İ. (2007). *Mecnun ve Leyla* (neşre hazırlayan ve ön sözün müellifi Y.Piriyev). Bakı: Nurlan.
- 13.Piriyev Y. (1988). *HIH.Yüzyıl Azerbaycan edebiyatında şiir türü*. Bakı: Yazıçı.
- 14.Levend S.A. (1959). *Arap, fars ve türk edebiyatlarında Leyla ve Mecnun hikayesi*. Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, Türkiye iş bankası yayınları.
- 15.Talıbzade K. (1984) Edebi-estetik düşüncemizin kaynakları ve ana yönleri (HI-HVIII yüzyıllar). (161-179). “Azerbaycan”. *Edebi-bedii jurnal. № 6*.
- 16.Begdeli G. (1970). *Şerg edebiyatında Hosrov ve Şirin mövzusu*. Bakı: Elm.

COLIMITED CONCEPTS OF LINGUISTICS WITH PSYCHOLOGY AND PSYCHOLINGUISTICS

PSİKOLOJİ İLE SINIRLI DİL BİLİM KAVRAMLARI VE PSİKODİL BİLİM

HAMZAYEVA LALA ALLADİN¹

Introduction:

It is known that language is a product of human speech activity. From this point of view, the connection of linguistics with psychology is necessary. Psychology sheds light on a number of problems of scientific linguistics. The processes of verbal communication, speech perception and comprehension can not be explained without the help of psychology. The language system is protected in the human mind, and a person perceives all the elements of this system in interaction. If somebody knows several languages, he/she has several systems in his memory.

The connection between any object in our consciousness and its name is a mental connection. Naming objects according to their characteristics and choosing this sign is also a psychological factor. Changes in the meaning of words, such as ambiguity, metaphor, metonymy, synecdoche, are based on the psychological manifestations of associations in consciousness. From this point of view, the field of semiotics as a whole can be considered a field of psycholinguistics.

Psychology often plays a key role in revealing the content of linguistic facts. Psychological interpretations, especially in the field of syntax, lead to more effective results. Thus, in addition to the grammatical member of the sentence to the primary and secondary members, there is also the actual or communicative member, which is divided into units such as theme and rema, which is manifested by logical stress, word order, intonation, formal and prosodic means.

Depending on the purpose of the expression, sentences are divided into types such as command, exclamation, narration and question sentences. These sentences reflect a person's thoughts, moods, emotions, feelings, desires - the psychological world as a whole. By using the same exclamation point in several senses, it is possible to convey to the audience the completely different psychological states of a person.

One of the main directions that brings psychology and linguistics closer is communication and speech. "Communication is the interaction of people to coordinate and unite their efforts to clarify their attitudes and achieve a common result. From a general psychological point of view, first of all, communication takes place between two or more people; second, that process is more or less understood; third, communication is not only an exchange of information between people, but also a process of interaction, a means of reflecting the real reality; Fourth, communication is a dynamic process, it has different forms and means. [7, 98] Communication has characteristics such as perception, communicativeness and interactivity. Performs functions such as contact, information transfer, persuasion, coordination, understanding, emotionality, attitude determination, influence. Communication realises by the help of language and called speech.

Speech is an expression of thought and a form of thinking, and includes such aspects as content, clarity, meaning, effectiveness, and precision. Speech is the object of study of both linguistics and psychology. Issues related to language and speech, language and thinking, communication and its properties are widely discussed in the department of speech culture of linguistics. At the same time, groups of words that differ in their general grammatical meaning

¹ Ph.D student of Azerbaijan National Academy of Sciences rivares-79@rambler.ru

are studied as a separate category in the morphology department of linguistics under the heading of parts of speech.

Thus, psychology is the main field of science that linguistics refers to in the analysis of the content of language units. From this point of view, there are general terms that connect these fields of science, such as language, speech, thinking, category, communication, gesture, facial expressions, emotion, intonation, expressiveness, and so on.

As it is known, in the history of linguistics there is a psychological trend founded by A.A. Potebnya and H.Steintal, and on the basis of this trend a new field of science called psycholinguistics has emerged. Psycholinguistics as a cohesive science is close to linguistics in terms of its object of study and psychology in terms of its methods. Psycholinguistics first of all studies language as a phenomenon of the psyche. From the point of view of psycholinguistics, language depends on the inner world of the speaker and listener, the writer and the reader. Therefore, psycholinguistics does not deal with the study of dead languages, because here we have only texts, the inner world of its creators is not clear. It is a complex science that belongs to the disciplines of linguistics by studying the features of the language, and psychology by studying language as a mental phenomenon. Because language is a system of signs that serve society, psycholinguistics is one of the disciplines that study social communication, as well as the formation and transmission of knowledge.

"The main purpose - is to solve the psychological problems of language, can be divided into three stages:

- the first stage is the period before the date of the official announcement of the establishment of psycholinguistics as a field of science, ie the period before the 1950s;
- the second stage - is the period of the main theoretical basis of psycholinguistic research was created in America, Western and Eastern Europe (mainly Russia), the Middle East (mainly Japan and China), ie 1950-1970;
- the third stage is the last years of psycholinguistic research in specific areas, ie the 1980s and beyond "[1, 29]

The term "psycholinguistics" began to be used in science in 1954 in the United States after the collective work of several specialists, edited by C.Osgud and T.A.Sebeok, was published under this name. However, ideas close to the problems of psycholinguistics were developed by psychologist L.S.Vygotsky in the early 1930s. In the first stage of its creation, psycholinguistics was based on the psychological neo-behavioral concept of Charles Osgood, George Armitage Miller, and Dan Isaac Slobin; In this concept, human behavior acts as a system of organized reactions to stimuli from the external environment. In the 80s, models of parallel data processing in a single network system were developed. D.Watson is considered to be the founder of the theory of behaviorism, which formed the primary psychological basis of psycholinguistics. With the theory of behaviorism, D.Watson tried to prove that behaviorism can fill the gap between perception and human adaptive reactions. In addition to perception, he declared the external activity of man, his reactions to external factors, to be the object of experimental psychology. Internal psychological processes, which are considered to be the only object of psychology, have been excluded from the scope of experimental research, because it is impossible to objectively record internal psychological processes. H.Steintal, one of the founders of the psychological movement, thought that linguistics was a psychological science, and language a psychophysical phenomenon. According to him, the purpose of speech is to convey the content with the help of psychological and material forces.

In general, the accepted subject of research in psycholinguistics is not fully defined, and it differs, albeit slightly, in its different schools and directions. AA Leontyev, who has done important work in this area, clarifies this issue: "The subject of psycholinguistics is, on the one hand, the interaction of personality with the functions and structure of speech activity, on the other hand, the language that" shapes "the image of the human world." [5, p.12]

As an object of psycholinguistics, a person who is the subject of speech activity and the bearer of language, the process of communication, communication in human society, as well as the processes of speech formation and the course of human individual development - language ontogenesis. In other words, the object of psycholinguistics is always speech events or speech situations. This object is common to both linguistics and other speech sciences.

In general, psycholinguistics studies the processes of speech formation, as well as the perception and formation of speech in relation to the language system. Linguists are interested in the formal description of the structure of language, which is an important aspect of human knowledge. It combines complex grammatical systems that connect structural sounds and meaning. Psychologists are trying to find out exactly how children master these systems and how these systems work when people express and understand sentences in real communication. IP Susov lists the problems studied by psycholinguistics as follows: "Psycholinguistic units of speech perception, stages of formation and comprehension of speech, language learning (especially foreign language), speech education and speech therapy issues of young children, neurological diseases based on speech observations. Diagnosis of speech problems (propaganda, media activities, advertising) Linguistic aspects of aviation and space psychology, as well as forensic psychology and criminology, the organization of the human internal lexicon, machine translation, human and computer dialogue problems, automatic text processing, computer science, Theory and practice of artificial intelligence" [2,149]

Psycholinguistics should be considered as a science that studies the processes of language, speech, communication and comprehension. The psycholinguistic perspective on the study of language and speech existed almost before American scientists coined the term "psycholinguistics." Thus, as early as the XIX century, the German philosopher and linguist W.Humboldt spoke about the important role of language in the worldview, in other words, the construction of the subject of information from the outside world, the environment. He wrote: "Intellectual activity is completely spiritual, deeply ingrained and, in a sense, non-existent, materialized in speech with the help of sound, and can be perceived by the sense organs. For this reason, intellectual activity and language are united" [4, p.75]. A similar approach can be found in the comments of another prominent linguist of the XIX century A.A. Potebnya. A.A. Potebnya's views on the internal form of the word can be explained as a result of psychological interpretation of the word. The founder of the Kazan School of Linguistics, I.A.Baudouin de Courtenay, is known for his psycholinguistic approach to the language phenomenon. He spoke of language as a psycho-social being, and suggested that linguistics be listed among the "psychological-sociological" sciences. By studying the sound structure of language, he called the smallest unit of language, the phoneme, the representative of sound, because the semantic function of the phoneme is realized in the process of certain mental acts. V.A.Bogoroditsky and L.V.Sherba, students of I.A.Bobuen de Courtenay, regularly used experimental methods to study speech activity. In particular, in the works of L.V.Sherba we can see the central ideas of modern psycholinguistics: the perception of live speech as a special system; directions in the study of real processes such as simple speech and listening, and most importantly, the special place given by L.V.Sherba to the linguistic experiment. The direction of his linguistic experiment, which he

highly valued, was also reflected in the works of L.R.Zinder and representatives of the Leningrad School of Phonology.

Man comes into the world with the opportunity to have a language. It's just that this opportunity is realized gradually. To understand how this happens, psycholinguistics studies a child's speech development. Psycholinguistics also studies the reasons why the process and activity of speech development differ from the norm. In other words, children and adults learn speech defects. These defects occur both in the early stages of life and in subsequent anomalies: brain damage, hearing loss, mental illness.

The main research subject of psycholinguistics is speech as a psychophysiological process of the formation and perception of speech. Neurolinguistics plays an important role in the study of this aspect of speech activity. In the last 30-40 years, a large number of theoretical and experimental material has been collected in the study of the origin and perception of speech, reflecting the basic laws of the process of realization of a large number of speech activities in psycholinguistics and neurolinguistics. This material is important for educators involved in the formation or restoration of speech in children and adults.

There are two main directions of speech work: expressive (speech and writing processes) and impressive (speech perception) speech formation. The material content of the first direction is the formation of voluntary habits of speech preparation, the content of the second direction is the formation of the ability to adequately perceive and analyze speech. Features of speech disorders are also the object of research in psycholinguistics.

Conclusion: Thus, psycholinguistics, using the methodology of theoretical and experimental analysis, examines the aspects of intellectual mental activity of a person who is primarily interested in speech therapists and is the object of special pedagogical influences.

REFERENCES

1. Askarov M. Linguopsychology or psychology of language. B., "Science and Education", 2011, 308 p.
2. Wikipedia is a free encyclopedia [Electronic resource]. Access mode: URL: <http://ru.wikipedia.org>
3. Glukhov V.P. Fundamentals of Psycholinguistics: a textbook for students of teacher training universities. M., "AST: Astrel", 2005, 315 p.
4. Humboldt V. Selected works on linguistics. M., "Progress", 1984, 397 p.
5. Leontiev A.A. Fundamentals of Psycholinguistics. M., "Sense", 1997, 287p.
6. Leontiev A.A. Psycholinguistics. M., "Science", 1967, 118 p.
7. Seyidov S.I., Hamzayev M.A. Psychology. Baki.2007.650 p.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ VE "OĞUZNAMELER"

SEMANTIC FEATURES OF PAST TENSE AND "OGUZ NAMES"

Günay İMAMALIYEVA*

Özet:

Makale, fiilin geçmiş zamanını inceleyen dilbilimcilerin bölümlerini gösteriyor. Böylelikle dilbilimciler, geçmiş zamanın anlamsal özelliklerini farklı sayılarda gruplamışlardır: A.A.Ahundov öğrenilen geçmiş zamanın 8 semantik özelliğini (Axundov, 1959, s.61-67), B.A.Halilov 7 semantik özelliğini (Xəlilov, 2007, s.223); G.F.Aliyeva (Əliyeva, 2010, s.177) Oğuz grubu, Türk dillerinde 5 semantik özellik olduğunu kaydetmiştir. Q.Ş.Kazımov öğrenilen geçmiş zamanın semantik özelliklerine dokunmamış. (Kazımov, 2010, s.229). İ.D.Valiyev, XIV-XIX yüzyılların edebi-sanatsal materyallerinin dilinde -ib⁴ sonekiyle geçmiş zamanın 5 anlam tonu olduğunu yazıyor (Vəliyev, 1981, s.53-54). Yazar, -mish⁴ ekinli öğrenilen geçmiş zamanın abidelerimizin dilinde 6 anlam özelliğe sahip olduğunu göstermiştir (Vəliyev, 1968, s.90-92). Öğrenilen geçmişin yukarıda belirtilen özellikleri sadece Azerbaycan dilinde değil, diğer Türk dillerinde de bir dereceye kadar yansıtılmakta olmasını belirtmek isteriz. Daha sonra, geçmiş zamanın anlamsal özellikleri, yazılı anıtlarımız Oğuzname'nin dilinde incelenmiş ve modern edebi dilde kullanılan anlamsal özelliklerle karşılaştırılmıştır. Oğuzname dilinde geçmiş zamanın sonuç, atasözü anlatım, tanıklık, tutarlılık, belirsiz zaman, anlatım ve dinamizm gibi anlamsal özellikler geliştirilmiştir. Makaledeki her anlamsal özellik zengin örneklere dayanmaktadır:

Eşəgi düğünə oqumuşlar: "Ya su yoqdur, ya odun yoq" demiş (Oğuznamə, 2006, s.31);

Eşəgə ayıtmışlar: "Nə qatı yürürsən?!"

Ayıtmış: "Bizləngicim bilür" (Oğuznamə, 2006, s.45);

Hamiya məlum olsun ki, bizə qədər türk tarixini yazanlar, xalqa, öz məharət və istedadlarını göstərmək üçün ərəb sözləri qatmışlar, eyni zamanda fars sözləri də əlavə etmişlər, türk sözlərini isə qafiyəli nəsrə çevirmişlər (Bahadır xan, 2002, s.47).

Makale, fiil zamanı kategorisi olan yazılı anıtlarımızın öğretiminde kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Azerbaycan dili, Oğuzname, zaman, öğrenilen geçmiş zaman, anlamsal özellikler.

Abstract:

The article shows the divisions of linguists who study the past tense of the verb. Thus, linguists have grouped the semantic features of the past tense in different numbers. A.A. Ahundov noted 8 semantic features (Axundov, 1959, p.61-67), B.A.Halilov noted 7 semantic features (Xəlilov, 2007, p.223); G.F.Aliyeva noted (Əliyeva, 2010, p.177) 5 semantic features of the past tense in Oguz group Turkish languages. Q.Sh. Kazimov did not note the semantic features of the past tense form. (Kazimov, 2010, p. 229). I.D.Valiyev writes that in the language of literary-artistic materials of the XIV-XIX centuries, there are 5 meaning shades of the past tense with the suffix -ib⁴ (Vəliyev, 1981, p. 53-54). The author has shown that the past tense with the -mish⁴ suffix has 6 meaning features in the language of our scripts. (Vəliyev, 1968, p.90-92). We would like to state that the above-mentioned features of the past tense are reflected not only in the Azerbaijani language, but also in other Turkish languages. Later, the semantic features of the past tense are analyzed in the language of our manuscript Oğuzname and compared with the semantic features used in modern literary language. Semantic features of the past tense such as conclusion, proverbial expression, testimony, consistency, uncertain time, expression and dynamism have been developed in Oğuzname language. Each semantic feature in the article is based on rich examples:

Eşəgi düğünə oqumuşlar: "Ya su yoqdur, ya odun yoq" demiş (Oğuznamə, 2006, s.31);

Eşəgə ayıtmışlar: "Nə qatı yürürsən?!"

Ayıtmış: "Bizləngicim bilür" (Oğuznamə, 2006, s.45);

* Sumgayıt Devlet Üniversitesi, gunay.imamaliyeva@gmail.com

*Hamiya məlum olsun ki, bizə qədər türk tarixini yazanlar, xalqa, öz məharət və istidatlarını göstərmək üçün ərəb sözləri **qatmışlar**, eyni zamanda fars sözləri də əlavə **etmişlər**, türk sözlərini isə qafiyəli nəsrə **çevirmişlər** (Bahadır xan, 2002, s.47).*

The article can be used in the teaching of our written monuments, the category of verb tense.

Key words: Modern Azerbaijani language, Oguzname, tense, past tense, semantic features.

Giriş

Zengin üslup və sözdizimsel özelliklerine ek olarak, fiil zamanlarının bir sıra anlamsal özellikleri de vardır. Anlamsal özellikler dediğimizde, fiilin zamanlarının farklı anlam tonlarını ifade edebileceğini kastediyoruz.

Geçmiş zamanın anlamsal özellikleri dilbilimciler tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Azerbaycan dilinde, A.A.Ahundov öğrenilen geçmiş zamanın 8 semantik özelliğini (Axundov, 1959, s.61-67), B.A.Halilov 7 semantik özelliğini (Xəlilov, 2007, s.223); G.F.Aliyeva (Əliyeva, 2010, s.177) Oğuz grubu, Türk dillerinde 5 semantik özellik olduğunu kaydetmiştir.

Q.Ş.Kazımov öğrenilen geçmiş zamanın semantik özelliklerine dokunmamış. (Kazımov, 2010, s.229).

İ.D.Valiyev, XIV-XIX yüzyılların edebi-sanatsal materyallerinin dilinde -ib⁴ sonekiyle geçmiş zamanın 5 anlam tonu olduğunu yazıyor (Vəliyev, 1981, s.53-54). Yazar, -mish⁴ ekinli öğrenilen geçmiş zamanın abidelerimizin dilinde 6 anlam özelliğe sahip olduğunu göstermiştir (Vəliyev, 1968, s.90-92).

Azerbaycan dilinde, -mish⁴, -ib⁴ ekinli öğrenilen geçmiş zaman aşağıdaki anlamsal özelliklere sahiptir:

Sonuç özelliği. Geçmişte yapılan herhangi bir eylemin şimdiki zamanda sonucunu gösterir. Bu nedenle, öğrenilen geçmiş zamanda eylemin ne zaman gerçekleştirildiği önemli değildir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

Eşəgi düğünə oqumuşlar: “Ya su yoqdur, ya odun yoq” demiş (Oğuznamə, 2006, s.31);

Eşəgə ayıtmışlar: “Nə qatı yürürsən?!”

Ayıtmış: “Bizləngicim bilür” (Oğuznamə, 2006, s.45);

Yukarıda söylediklerimiz “oqumuşlar, demiş”, “ayıtmış”, “yırtılmış”, “eyləmiş” fiillerinde açıkça görülebilir. Bahsettiğimiz fiillerde eylemin geçmiş zamanda gerçekleştirilmesi ile pek ilgilenmiyoruz. Buradaki esas konu geçmişte şimdiki zamanda yapılan herhangi bir çalışmanın sonuçlarını sunmaktır. Bu anlam özelliği, S.Alizade'nin derlediği "Oğuzname" ile birlikte “Kitabi-Dede Korkut” yazılı abidesinde de bahsedilmektedir. Aşağıdaki örnekleri inceleyin:

Tövlə-tövlə şahbaz atlarını biz binmişüz

Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yetmişüz (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.38).

Örneklerden görülebileceği gibi, buradaki “binmişüz”, “yetmişüz”, fiilleri, geçmişte gerçekleştirilen herhangi bir eylemin şimdiki zamanda sonucunu bildirir.

Karşılaştırma için A.Bahadır Han'ın “Şecere-i Terâkime” adlı çalışmasında ortaya çıkan sonucun anlamının bir örneğine bakalım:

*Hamiya məlum olsun ki, bizə qədər türk tarixini yazanlar, xalqa, öz məharət və istidatlarını göstərmək üçün ərəb sözləri **qatmışlar**, eyni zamanda fars sözləri də əlavə **etmişlər**, türk sözlərini isə qafiyəli nəsrə **çevirmişlər** (Bahadır xan, 2002, s.47).*

Yukarıdaki cümlede kullanılan “qatmışlar”, “əlavə etmişlər”, “çevirmişlər” fiilləri, geçmişte gerçekleştirilen herhangi bir eylemin şimdiki zamandaki sonucunu gösterir.

1) Atasözlerinde ifade. Bilinen geçmiş zaman gibi, öğrenilen geçmiş zaman da folklorda, özellikle atasözleri ve benzetmelerde gerçekleştirilen eylemleri ifade eder. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

*Atalar “Babam öldi, iş başına **düşmüş**”; “anam öldi, öksüz **olmuşsan**” demişlər; “oğlum öldi, yurəginə oq **toqunmuş**” demişlər; amma “qızın öldi, xərcdən qurtulmuşsan” demişlər; “övrətim öldi, döşəgin **yeniləmiş**” demişlər* (Oğuznamə, 2006, s.21);

Tanıklık özelliği. Tanıklık derecesi bazen geçmiş zaman ekleri -mish⁴, -ib⁴ün geçmiş zaman formunun içeriğinde ifade edilir. Aşağıdaki örnekleri inceleyin: *İlk sonanı uçmaqda **görmüşlər*** (Oğuznamə, 2006, s.25); *Ölən için **olmamışdır**, inən – çox ağlayanlar **bulmamışdır*** (Oğuznamə, 2006, s.46).

Örneklerden de anlaşılacağı üzere eski çağlardan günümüze atalarımız insanların başına gelen birçok olaya şahit olmuş ve bu ifadeleri kullanmıştır.

Karşılaştırma için, “Kitabi-Dede Korkut” da kullanılan tanıklığın anlamının örneklerine bakalım:

*Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng **etmişdür*** (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.28); *Qırq yigidlən oğlun Uruzi **gətirmiş**, -bizimdir.!* (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.48).

Buradaki “cəng etmişdür”, “gətirmiş” fiiller, konuşmacının gözleriyle gördüğü eylemleri ifade eder ve bunların uygulanmasına doğrudan dahil olur.

“Kitabi-Dede Korkut” ile birlikte A.Bahadır Han'ın “Şecere-i Terâkime” da tanıklık anlamının örnekleri işlenmiştir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Xorasanda və İraqda da onlar çoxdurlar, (orada) onlar Cağatay elinə **birləşiblər*** (Bahadır xan, 2002, s.60).

Tanıklığın anlamının örnekleri, F.Rashidaddin'in "Oğuzname" adlı eserinde de geliştirilmiştir:

*Bizim qəbiləmizdə, soyumuzda bundan gözəl uşaq dünyaya **gəlməyib**!* (Rəşidəddin, 1982, s.11).

Yukarıdaki örnekte kullanılan “dünyaya gəlməyib” fiili, konuşmacının gözleriyle gördüğü ve bunların uygulanmasına doğrudan katıldığı eylemleri ifade eder.

1) Sıra özelliği. Adından da anlaşılacağı gibi, bu anlam özelliği, birbirini takip eden bir sıra olay veya eylemi ifade eder. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Ərənlərin xərcinə, övrətlərin əməlinə, oğlancılıqların sevinməsinə bayram **demişlər*** (Oğuznamə, 2006, s.49); *Əski oynaş **əyərlənmiş, uyanlanmış at gibidir*** (Oğuznamə, 2006, s.55).

S.Alizade'nin derlediği "Oğuzname" ile birlikte “Kitabi-Dede Korkut” yazılı abidesinde bağıntılı anlamıyla ilgili örnekler geliştirilmiştir. Aşağıdaki örneği inceleyelim: *Ay əməl azmış, feili **dönmüş**, Qadir Allah ağ alnına qada **yazmış**!* (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.58).

Örneklerden de görülebileceği gibi, buradaki “dönmüş, yazmış” fiillerinin yardımıyla geçmişte gerçekleştirilen eylemler sırayla birbirini takip eder.

Karşılaştırmak için, şimdi A.Bahadır Han'ın “Şecere-i Terâkime” adlı eserinde geliştirilen anlam çalarlarının örneğine bakalım: *Onun özü döyüşdə həlak **olmuşdu**; arvadı isə **qurtulmuş** və xana (həmin) iki çay arasında **çatmışdı*** (Bahadır xan, 2002, s.56).

Yukarıdaki cümleye bakarsak, sırayla gerçekleştirilen eylemlerin “həlak olmuşdu”, “qurtulmuş”, “çatmışdı” fiilleri ile ifade edildiğini göreceğiz.

1) Belirsiz zaman özelliği. Bu anlam özelliği, durumun veya eylemin belirsiz geçmişte gerçekleştirildiği anlamına gelir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Missə (?) ilə övlayi (?) anmışlar, la havıl bitmiş* (Oğuznamə, 2006, s.161); *Yügrək dincdən qorqmuş* (Oğuznamə, 2006, s.176).

Buradaki "bitmiş" fiili, eylemin belirsiz geçmiş zamanda gerçekleştirildiğini gösterir.

2) Aktarma özelliği. Adından da anlaşılacağı gibi, geçmiş zaman biçimindeki fiillerin büyük çoğunluğu bir durum veya eylem aktararak anlatılır. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Öküz aytmış: “Bən ölicək, gönümi inək üstünə sərün”* (Oğuznamə, 2006, s.32); *On çuhala bir eşək yüklədiməmiş* (Oğuznamə, 2006, s.45); *Tərziyə köç demişlər, sindusın belinə sokmuş, arşının əlinə almış* (Oğuznamə, 2006, s.81).

Gördüğünüz gibi, burada “aytmış”, “yüklədiməmiş”, “demişlər”, “soqmuş”, “almış” fiiller aracılığıyla gerçekleştirilen eylemleri masalsı bir şekilde ifade eder. S.Alizade'nin derlediği "Oğuzname" nin yanı sıra, “Kitabi-Dede Korkut” el yazmasında da öğrenilen geçmiş zamanın belirsiz zaman anlamları örnekleri kayıt edilmiştir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu* (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.24);

Örnekte gösterildiği gibi, buradaki “durmuşdu” fiili belirsiz geçmiş zamanda gerçekleştirilen eylemleri ifade eder. Karşılaştırma için şimdi A.*Bahadır Han*'ın “Şecere-i Terâkime” adlı eserinde kullanılan belirsiz zaman özelliğinin örneklerine bakalım:

Ancaq Quzu Yavı xanla İnal-xanın arasında neçə il keçmişdir, -biz təyin edə bilmərik (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.74).

S.Alizade tarafından derlenen "Oğuzname" ile birlikte, “Kitabi-Dede Korkut” adlı yazılı abidede öğrenilen geçmiş zamanın örnekleri yaygın olarak işlenmiştir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Dədə aydır: “Bin ayğır diləyübdür kim, qısağa aşmamış ola”* (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.59);

Örnekte gösterildiği gibi, “diləyübdür” fiili geçmişte gerçekleştirilen eylemleri masalsı ifade eder.

Öğrenilen geçmiş zaman anlam tonları da A.*Bahadır Han*'ın “Şecere-i Terâkime” adlı eserinde işlenmiştir: *Onların hamısının adlarını, bir-birinin ardınca biz artıq yuxarıda çəkmişik* (Bahadır xan, 2002, s.70).

Buradaki “çəkmişik” fiili geçmişte gerçekleştirilen eylemleri masalsı ifade eder.

Karşılaştırma için, şimdi F.Rashidaddin'in "Oğuzname" adlı eserinde öğrenilen geçmiş zaman anlamlı örneklerine bakalım:

Həmin dağlara da bu otların adı verilib (Rəşidəddin, 1982, s.14); *Yolumuzun üstündə yenmədiyimiz bir ölkə, qarşımızda baş əyib itaət göstərməyən bir hökmdar qalmayıb* (Rəşidəddin, 1982, s.21).

1) Dinamik özellik. Bu anlam gölgesi, bilinen geçmiş zaman olduğu kadar öğrenilen geçmiş zaman da hareketin dinamiklerini ifade eder. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Əygənci aqınçı satın almışdır* (Oğuznamə, 2006, s.491); *İki tonuz birdir... toquşmuşlar* (Oğuznamə, 2006, s.157).

Yukarıdaki örneklerde “almışdır”, “toquşmuşlar” fiillerinde dinamik (eylem) anlam tonları kendilerini gösterir.

Bu anlam özelliği, S.Alizade'nin derlediği "Oğuzname" ile birlikte “Kitabi-Dede Korkut” adlı yazılı anıtta işlenmiştir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim: *Dədə Qorqud bir daxı soylamış, görəlīm, xanım, nə soylamış* (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.21);

Beyrəgi istəmiş, ol daxı varmış (“Kitabi – Dədə Qorqud”, 2004, s.167)

Örneklerden görülebileceği gibi, cümlelerdeki (eylem) anlamı, öğrenilen geçmiş zamanda kullanılan tüm fiillere yansımaktadır. Karşılaştırma için, şimdi A.Bahadır Han'ın “Şecere-i Terâkime” adlı eserinde işlenmiş dinamik anlam tonlarının örneklerine bakalım: *Münasib olardı ki, padşahlığı ona verib, özünsə yeyib-içib şənlənəsən* (Bahadır xan, 2002, s.81); *Gecə nə törədibsən?* (Bahadır xan, 2002, s.86).

Yukarıdaki örneklerde, “qoyulmuşdu”, “verib”, “törədibsən” fiillerinin dinamik bir anlamı vardır.

Dinamik anlam özelliği, F.Rashidaddin'in "Oğuzname" adlı eserinde de işlenmiştir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

Mən şah çadırında doğulmuşam, ona görə hamı məni Oğuz adlandırmalıdır (Rəşidəddin, 1982, s.11); *Ancaq mənim iki ayğırımı aparıblar* (Rəşidəddin, 1982, s.20).

Görüldüğü gibi “doğulmuşam”, “aparıblar” fiillerinin dinamik (eylem) bir anlamı vardır.

Öğrenilen geçmişin yukarıda belirtilen özellikleri sadece Azerbaycan dilinde değil, diğer Türk dillerinde de bir dereceye kadar yansıtılmakta olmasını belirtmek isteriz.

KAYNAKÇA LİSTESİ:

1. Axundov A.A. (1959). Feilin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferatı. (NDA). Bakı: 25 s.
2. Əliyeva G.F. (2010). Türk dillərində zaman kateqoriyası. Nurlan. Bakı: 262 s.
3. Xəlilov B.Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı: “Nurlan nəşriyyatı”, 354 s.
4. Kazımov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Elm və təhsil, 400 s.
5. Vəliyev İ.D. (1981). Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -mış şəkilçili nəqli keçmiş zaman. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: S.M.Kirov adına ADU nəşriyyatı, 96 s.
6. Vəliyev İ.D. (1968). Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk”də keçmiş zamanın ifadə vasitələri. Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: S.M.Kirov adına Azərb. Dövlət Universiteti. 89-96 s.
7. Bahadır xan Ə. (2002). “Şəcərəi-Tərakimə”. Bakı: Poliqrafiya birliyi, 131 s.
8. “Kitabi – Dədə Qorqud”. (2004). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 375 s.
9. Əlizadə S. Oğuznamə. (2006). Tərtib edən, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 213 s.
10. Rəşidəddin F. (1982). “Oğuznamə”. Bakı: ADN-Poliqrafiya birliyi, 71 s.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ERMENİ İŞGALİNDEN KURTARILAN KUBADLI RAYONUNUN (İLÇESİNİN) TARİHİ VE KUBATLI TOPONİMİNİN ETİMOLOJİSİNE GENEL BAKIŞ

Elnara Akhmedova¹

Kubadlı, ülkemizin kadim bölgelerindendir. Bölgenin alanı 802 m2, işgal öncesi nüfusu 40.2 bin kişi, merkezi ise Kubadlı şehridir. Kuzeyde Laçın, doğuda Hocavend ve Cebrayıl, güneyde Zengilan ve batıda Ermenistan Cumhuriyeti ile sınır komşusudur. Karabağ sıradağlarının güney-batısında, Karabağ yaylasının güneydoğusunda, deniz seviyesinden 2003 m yükseklikte, Barguşad sıradağlarının doğusunda yer almaktadır. Kabartması (rölyefi) dağlık ve ovalıktır. Bir kent, 93 köy ve 31 idari bölge birimini kapsar.

Kubadlı tarihine kısa bir gezi, buradaki yer isimlerinin incelenmesi için önemli bir kaynak olabilir. Bunu akılda tutarak ve elde edilen bilgilere dayanarak tarihi ve ismi ile ilgili bilimsel araştırmaları gözden geçirelim.

Kubadlı, tarihi yüzyıllar öncesine dayanan eski Azerbaycan topraklarından biridir. VI-VII. yüzyıllarda bu arazi, Alban devletinin (şimdiki Kuzey Azerbaycan bölgesi) Sünik prensliğinin güneyinde bulunan Zengezur bölgesinin bir parçasıydı. 7. yüzyılın ortalarında Kafkasya'ya İslam'ı yayma misyonu yola çıkan Arap Hilafetinin uzun süreli işgali bu bölgeden de yan geçmedi ve 654'te Sünik halifelik tarafından işgal edildi. Hilafetin çöküşünden sonra Sünik, dolayısıyla Zengezur ve Kubadlı Azerbaycanın güneyindeki Şaddadi devletinin, 10. Yüzyılın ortasından ise Saci devletinin egemenliğine girmiştir. XV-XVIII. yüzyıllarda Nahçıvan ilçesi, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevii devletlerinin önemli stratejik bölgelerinden biriydi. (AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2013, 41,)

1590'da Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi devleti arasında barış antlaşması imzalandı ve Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan, Luristan (İranın batısında bir ostan), Şehrizar (kuzey Irak) toprakları Osmanlı devletine bırakıldı. O dönemde Gence-Karabağ valiliyi (il) 7 sancağa bölünmüştü: Gence, Berde, Haçın, Arasbar, Dizağ, Hakari, Verende (**Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri, 2000, 8**). Kubadlı, Hakari sancağının bir parçasıydı.

18. yüzyılda bu bölge ve komşu ilçeler, Safevi Karabağ beyliğinin 9 ilçesinden biri olan Berguşad yöresinin bir parçasıydı. 1724 yılında Safevi devletinin gerilemesi ile Azerbaycan, Osmanlı devleti ile Rusya arasında bölündü. İki ülke arasında imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre, Kubadlı bölgesinin Osmanlı idaresine giren bir kısmı Berguşad, diğer kısmı - Hakari semti ise Arasbar sancağının toprakları olarak kabul edildi. (**Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri, 2010, 574-575**)

1726-1727 Osmanlı'da Şii nüfusa karşı alınan tedbirler büyük çaplı protestolara ve ayaklanmalara yol açtı. Bir çıkış yolu arayan halk yardım için Rus komutanlığına başvurarak destek aldı. Bu destek ve Nadir Şah Avşar'ın başarılı politikası sonucunda Osmanlı işgali altındaki topraklar kurtarıldı ve Nadir Şah'ın kurduğu Avşar İmparatorluğunun bir parçası oldu. Şah'ın öldürülmesinden sonra, yıkılan imparatorluk bir takım bağımsız hanlıklara parçalandı. Gence-Karabağ beylerbeyliği, bağımsız Gence ve Karabağ hanlıklarına bölündü. Karabağ hanlığına bağlı Berguşad, Garaçorlu ve Pusyan ilçelerini kaplayan bugünkü Kubadlı bölgesinin topraklarının büyük bir kısmı Berguşad ilçesine dahil edildi. Bu ilçenin en büyük köylerinden biri olan Kubadlı köyünü Karabağ hanı İbrahimhalil han oğlu Mehdigulu'ya hediye etmişti.

¹Azerbaijan, Sumgayit city, 43rd block, Sumgayit State University e-mail: : elnaraahmedova77@gmail.com

14 Mayıs 1805'de Gence yakınlarında imzalanan Kurekçay anlaşmasına göre, Kubadlı ilçesinin de dahil olduğu Zengezur yöresini içeren Karabağ hanlığı Rusya'ya birleştirildi. 1822'ye kadar (12 Ekim 1813 tarihli Gülustan anlaşmasına göre) bu arazi Karabağ hanlığının, 1841'e kadar (10 Şubat 1828'de Rusya ile İran arasındaki Türkmençay anlaşmasından sonra) Şuşa Müslüman eyaletleri birliğinin Karabağ eyaletinin, 1841'den Karabağ ve Şuşa qazasının (ilinin), 1850'lerde İrevan guberniyası ve 1862'den 20. yüzyılın başlangıcına kadar Elizavetpol guberniyasının arazisi olmuştur. (AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2013, 79-83)

Yirminci yüzyılın başlarında hüküm süren istikrarsız koşullar, çarlık rejimine karşı protestolar ve geniş çaplı mülteci hareketi bu bölgelerde fark edilmeden geçmedi. Kubadlı'nın Aşağı Mollu köyünde doğan efsanevi halk kahramanı Kaçakaq Nebi'nin ulusal sömürgeci baskıya ve kapitalist ilişkilere karşı kararlı özgürlük mücadelesi de o dönemlere denk geliyor. 1905'te, Rusya Çarlığı yönetimindeki bazı bölgelerde giderek kötüleşen yaşam koşulları işçi ve köylülerin isyanı ve özellikle Bakü'de pek çok işletme kuruluşunun ve ulaşımın kapatılması Rusya'daki egemen güçleri hiddetlendirmişti. Böylelikle Rusya Çarlığı Daşnaktsutyun partisi ve Güney Kafkasya'da özerklik hayal eden Ermeni milliyetçileri aracılığıyla, Ermeniler ve Azeriler arasında bir ulusal çatışma yaratarak 158 Müslüman köyünü yok etti. Ferjan, Eyvazlı, Davudlu, Saldaş, Alikuluuşağı köylerinde toplu katliamlar yapıldı, ahali acımasızca öldürüldü, 43 Müslüman köyü yok edildi. 1911-1917 yıllarında Azerbaycan'ın bazı ilçelerinde, özellikle Yelizavetpol guberniyasında hükümete karşı protestolar, grevler devam etmekte idi. 1917 yılının başlarında Rusya'daki Çar hükümetinin devrilmesiyle, iktidar Sovyet diktatörlerinin eline geçti. O zamandan itibaren Azerbaycan'da özgürlük, milli ve yerel özerklik mücadelesi yoğunlaştı ve bunun sonucunda 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu ve milli devletimizin temeli atıldı. Azerbaycan'daki Bolşevik partisi Sovyet diktatörlüğünün siyasi hedeflerine ve "Büyük Ermenistan" illüzyonu içinde yaşayan Ermenilere karşı hareket eden Müsavat hükümetine karşı Taşnaktsutyun ile ittifak kurdu ve bir katliam daha gerçekleştirdi. 31 Mart 1918'de Azerbaycan'da soykırım gerçekleştirdi ve yaklaşık 50.000 Azerbaycanlı'nı katletti. Bu dönemde Ermeni cellat Andronik'in liderliğindeki terör örgütü Zengezur ilçesinde Boyuneger, Davutlu, Çardaklı, Ferjan, Hertiz, Hocahan, Kalaj, Xanlık, Garağaç, Saldaş, Tatar köyleri dahil olmak üzere 109 köyü tahrip etti, vahşice katliamlar yaparak ahalinin büyük bir kısmını kendi topraklarından kovdu. Ermenilerin aptığı zulüm bununla da bitmedi ve 1919'un sonlarında Ermeni teröristleri halkın direnişine rağmen yine harekete geçerek yeniden katliamlar yaptılar. Genel olarak 1919-1920 yıllarında işlenen terör eylemlerinde Aşağı Cibikli, Aşağı Hocamusaklı, Balahasanlı, Bahtiyarlı, Cıfır, Çardaklı, Çereli, Eyvazlı, Alikuluuşağı, Aydın, Ferjan, Göyerabbas, Göyercik, Göyyal, Hacılı, Hadıriz, Hərtiz Hocahan, Hunanlı, Garağaç, Gedili, Mehrili, Melikahmedli, Mezre, Novlu, Polatlı, Seytaş, Tarovlu, Teymur Müskenli, Yukarı Cibikli, Yukarı Hocamusaklı, Zor köyleri yakılmış, yağmalandı ve ahalisi yurtlarından sürülmüştür. (AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2013, 173)

1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra bile Ermenilerin Zengezur, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Karabağ'a yönelik toprak talepleri devam etti. 1920'nin yazında, Ermeni-Rus birleşik kuvvetleri yeniden Zengezur'a saldırdı, bölgeyi işgal etti, nüfusunun bir kısmı katledildi ve bir kısmı ise mülteci oldu. Aynı yılın Ağustos ayında Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bürosu, Azerbaycan Bolşevik hükümetinin rızası olmadan bir karar aldı. Karara göre Nahçıvan'ın Şerur-Dereleyez bölgesi Ermenistan'a devredilecekti. Karabağ ve Zengezur meselesi iki cumhuriyet arasında "ihtilafli bölgeler" ilan edilerek ertelendi. 30 Kasım'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Örgütsel Büroları'nın ortak toplantısında alınan karara göre Kafan, Gorus, Sisyan ve Megri ilçelerini içeren Batı Zengezur Ermenistan'a ilhak edildi, Kubadlı, Laçın ve Zengilan'ı kapsayan Doğu Zengezur bölgesi ise

Azerbaycan SSC'nin sınırları içerisinde kaldı. (**Piriyev V., 2006, 61 - 63**) Doğu Zengezur'un ismi Kubadlı gazası (bölgesi) olarak değiştirildi. Kazanın mekezi, Kubadlı ve Hocahan köyleri idi.

Temmuz 1923'te, Dağlık Karabağ ve Kürdistan'ın sınırlarını belirlemek için kurulan özel bir komisyon toplantısında, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı 169 Cavanşir, Kubadlı ve Şuşa ilçesinin Dağlık Karabağ'a nakledilmesine karar verildi. Aynı yılın 6 Ağustos günü Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu'nun emriyle Kubadlı ve Cavanşir gazaları birleştirilerek Kürdistan gazası oluşturuldu. (**Azərbaycan tarixi, 2008, 165–166**) 1925 yılında Kürdistan gazası kaldırılarak biri Kubadlı olmak üzere 6 ilçeye (Karakışlak, Kubadlı, Goturlu, Kürthacılı ve Murathanlı) bölündü.

Azerbaycan Merkez Seçim Komisyonu 1928'den beri gazaların tasfiyesi ve bölgenin imar edilmesi konusunu gündeme getirdi ve bu süreç iki yıl boyunca ülke çapında kademeli olarak yürütüldü. 30 Ağustos 1930'da kurulan Kubadlı ilçesinin 1931'de Zengilan ilçesi ile birleşmesine rağmen, 1933'te 188 köyü içeren bağımsız bir ilçe statüsünü aldı.

Görüldüğü gibi, Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında iki asır süren mücadelenin merkez üssü olan Kubadlı bölgesi, her zaman işgal ve saldırı ile karşı karşıya kalmış, kayıplara uğramış, kanlı savaflara sahne olmuştur. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru, yarım kalmış kötü niyetlerini tamamlamak amacıyla eski ve ebedi topraklarımıza göz koyan komşularımız, yirminci yüzyılın sonlarına doğru, yine "ağabeylerinin" desteğiyle yeniden Yukarı Karabağ üzerine toprak davası açtılar. Nitekim 1988'den beri sürekli saldırı ve baskı altında olan Kubadlı bölgesi, 31 Ağustos 1993'de bu sinsi niyetin kurbanı oldu. Cumhuriyetimizin bu cennet köşesi ne yazık ki, tam tamına 27 yıl düşman işgali altında kaldı.

İşgal sonrasında Azerbaycan Türklerinin kadim beşiği Zengezur ve Karabağ'da Türk kökenli bir dizi yer ismi Ermenileştirilmiştir. Ermenistan haritasında Kubadlı bölgesinin merkezi olan Kubadlı şehrinin adı Sanasar, İşıklı köyü Urekan, Alikuluuşağı köyü, Azataşen, Çaytumas köyü, Getames, Eyvazlı köyü Vanand, Hanlıq köyü, İşkanadzor, Tatar köyü, Kumayır, Başarat köyü Amutek, Davutlu köyü Dogar, Karakoyunlu köyü Verdabuds, Hertiz köyü Hartek, Kayalı köyü Angeğtun, Hamzalı köyü Aydek, Karakişiler köyü Dzorap, Memer köyü Marmark, Ferejan köyü Parajants, Karaağac köyü Getap, Hal köyü Hale, Kıyaslı köyü Arstvaşen, Polatlı köyü Aygehovit, Bahtiyarlı köyü Barkuşat olarak gösterildi. Bu toprakların her taşının altında bir Türk izi vardır. Kuşkusuz köylere verilen yeni "Ermeni" isimleri üzerine bir araştırma yapılırsa, o isimlerde de Türklerin izleri mutlaka görünecektir.

Nihayet, sayın Devlet başkanımız, Başkomutan İlham Aliyev'in başkanlığında müzaffer Azerbaycan Ordusu bu yılın ekim ayının 23'de Kubadlı bölgesinin Zılanlı, Kürd Mahrızlı, Muğanlı ve Alakurşak, 25'de Padar, Efendiler, Yusufbeyli, Çaytumas, Xanlıq, Sarıyatak, Mollaburhan köyleri ve Kubadlı şehrini, 9 kasımda Hamzalı, Karamanlı, Mahrızlı, Karakoyunlu, Boyuneger, Çereli, Hendek, Ballıkaya, Hal, Ulaşlı, Tinli, Hocahan, Yukarı Mollu, Aşağı Mollu, Hocik, ve diğer köyleri de Ermeni işgalinden azad etdi.

Bilimsel araştırmalarda Kubadlı toponiminin kökeni ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Şimdiye kadar Kubadlı hakkında yazılan tüm araştırma çalışmalarında, toponimin herhangi bir kaynağa dayanmaksızın Sasani Şehinşahi (kralı) I Firuz Kubad ile bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Ancak bu araştırmacıların hiçbiri adın ne zaman ve hangi tarihsel koşullar altında verildiği hakkında bilgi vermemektedir. Musa Kağankatuklu'nun "Albanya Tarihi" kitabında, Kubad ismini yansıtan iki yerleşimden bahsediliyor. Bunlardan ilki Bab al-Abwab (Dağıstandaki Derbent şehri) yakınlarındaki Firuz Kubad (**Albaniya tarixi, 138**), diğeri Dicle Nehri yakınlarındaki Beh Kubaddır. (**Albaniya tarixi, 127**) Görünüşe bakılırsa, her iki şehrin de şu anki Kubadlı şehri ile bölgesel bir bağlantısı yok. Dokuzuncu yüzyıl Arap yazarı El-Balazuri, İran Şahı

I Kubad 'in Hazar Denizi'nden Gurzan ve Arra'yı aldıktan sonra Aran'a geldiğini ve burada Şeki, Derbent, Gebele, Beylegan ve Berde şehirlerini kurduğunu belirtiyor. **(Bünyadov Z., 2007, 48)** Öyleyse, neden bu şehirlerden birine Kubad ismi verilmedi? Hükümdarlığı döneminde veya sonraki yıllarda I. Kubad'ın adını taşıyan başka bir yerleşim olsaydı, şüphesiz kaynaklara yansır.

Azerbaycanlı halkbilimci İslam Sadık, "Aynı isimli Sümerce-Türkçe toponimleri" adlı makalesinde şöyle yazıyor: "Mezopotamya'da adı geçen şehirlerden biri Kubadlı'dır. Bugün şehrin adına Beybakhan deniyor. Bu isim Türk kökenlidir. Asurbanipal Anıšan çarı Tuman-Humban-İnşuşinak'ın ölümünden sonra kuzeni Ortağ İnşuşinak'ın en küçük oğlu Tammariti Kubadlı şehirini yöneticisi tayin etti." **(Sadiq İ., 2010, 9)** Elam tarihi ile ilgili kaynakları araştırdık ve yazarın bahsettiği tarihsel olayın bir kısmını Alman bilim adamı W. Hinz'in "Elam Tarihi" adlı eserinde bulabildik.. Metni olduğu gibi sunuyoruz: "Elam'da Asurbanipal'ın emriyle Asur savaş ağaları 663'de Ninova'ya sığınmak isteyen Urtaki'nin üç oğlunun en büyüğü olan Humiannikas'ı kral ilan etti. Kardeşlerin üçüncüsü - I Tammariti Asurbanapal Hidaliye (şimdiki Behbahan) yönetici tayin etti." **(Хинц В., 1977, 156)** İki metni karşılaştırdık ve İslam Sadık'ın Kubadlı olarak belirttiği şehrin Elam tarihinde Hidali olarak gösterildiği belli oldu. Ve gördüğümüz gibi, iki isim aynı olmamakla kalmıyor, hatta aralarında hiçbir benzerlik yok. Bu sebepten bu yer isimlerinin aynı olması hakkındaki hipotezi temelsiz olarak değerlendiriyoruz.

1. Tarihi A.Alekberov, Kubadlı toponiminin etimolojisini açıklarken onun eski Türkçedeki kırmızı ve sarı tonlarını birleştiren Küba kelimesiyle at sözcüğünden kaynaklandığını ve Bozatl / Kozatl / Kobatl / Kubatl aşamalarını geçerek Kubadlı şekline düştüğünü belirtmiştir. (http://bao.az/ww/product_subcategories_azerbaycantarix/product_0979984228)

Bazı araştırmacılar toponimin Selçukluların Kubadlı aşiretini yansıttığını belirtmektedir. Selçuklu sultanlarından Sultan Gıyâseddin Keyhusrev'in oğlu KeyKubad olmuştur. Selçuklu devleti, en büyük padişahlardan I Alaaddin Keykubad döneminde gelişmiştir.

Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki çöküşünden sonra 1318-1422'de başkenti Samsun olan ve günümüz Türkiye'sinin Samsun, Ladik ve Kavak bölgelerini kapsayan Kubadoğulları Emirliği mevcut idi. İlhanlıların valiliği olan bu devlet, II. İzzeddin Keykavus'un torunu Tâjeddin Altunbaş tarafından kurulmuştu. Altunbaş'tan sonra iktidar oğlu Keyqubat'a geçmiş, Keyqubat'ın ölümünden sonra torunları, emrinde olanlar da dahil olmak üzere onun şerefine Kubadoğulları ismini taşımışlar.

Sultan'a bağlı olan ve bu devletin kuruluşunda görev alan ana boylardan biri ve en önemlisi Oğuz boyunun Karakeçilili koluydu. Günümüzde Karakeçilililer'den bir takım aileler Anadolu'nun farklı bölgelerinde Kubadoğulları, Kubad, Kubadan ve Kubadlı isimleri altında yaşamaktadır.

1519, 1520 ve 1554 yıllarına ait Osmanlı tahrir defterlerinde Kubad ve Kubadan isimli oymakların Oğuzların Bayat, Salur ve Yıva boylarına ait olduğu ve ağırlıklı olarak Doğubeyazid, Iğdır ve Van topraklarında yaşadıkları kaydedilmiştir. **(Özdemir A., 2013, 242)**

Türk araştırmacı S.B.Akbaş, Oğuzların Bayat boyunun Günceli kolundan Doğanlı, Kubad ve Torbalı oymakları 1701 yılında Kayseri yöresine yerleştirildiğini yazıyor. Akbaş'a göre, bu Türkmen oymak derneğinin ismi Azerbaycan'daki Gence şehrinin adıyla ilişkilidir ve tahrir edilerek Gence yerine Günceli şeklinde yazılmıştır. Akbaş, Oğuzun Beydili boyuna mensup Kubad isimli aşiretten de bahsetmiştir. **(S.B.Akbaş, 2013)**

M.Baharlı'ya (Veliyev) göre, 16. yüzyılda Anadolu'dan Azerbaycan'a göç eden Selçuklu Türklerinin torunları olan Beydili ve İnallı aşiretleri Şahsevenli aşiret birliğine katılmışlardır. Beydili aşireti, Cilovlu, Çakarlı ve Kobadlı ailelerini içeriyordu. **(Veliyev (Baharlı), 1993, 36-37)**

Şanlıurfa'nın Siverek ilçesine Kubadan ve Kubadoğulları adıyla anılan Oğuz'un Karakeçilili oymağına mensup aileler yaşamaktalar. Karakeçilili Türkmenleri 15. yüzyılda Şanlıurfa bölgesine yayılmış ve 16. yüzyılda bu boyun ayrı-ayrı kollarının isimlerini yansıtan bir takım yer isimleri ortaya çıkmıştır. Sadun Köprülü, bazı Arap ülkelerinde Karakeçililerin Kubadan ve Kubadoğulları olarak bilindiğini belirtiyor. (Köprülü)

Mehmet Eröz, Siverek'te Karakeçililer'in 1) Aminan (Amiriler); 2) Belek (beleki); 3) Cereban (Cerebi); 4) Şıklı (Şikhan) olmak üzere 4 ana kola ayrıldığını yazıyor. Şikhan yahut Şıklı Karakeçilileride 8 kola ayrılıyor, bu kollardan biri Kubadandır (Kubadoğulları). Eröz'e göre, Bingöl'de yaşayan Beritanlar'ın (berdan / merdan - EA) bir oymağı Gobadlı (Kobatl) ismini taşıyor. (Eröz, 155)

Diyarbakır ilinde yaşayan Karakeçilili boyunun (Bingasim, Davaran, Hajan, Kotan, Kubadan, Musikan, Şikhan, Şikhman) 8 oymağından birinin ismi de Kubadandır. Araştırmacı M. Bayar, bu oymaklara onları yönetenlerin isimlerinin verildiğini kanaatindedir. Karakoyunlu devletinin hükümdarlarından Hüseyin Bey'in oğullarından birine Kubat ismiverilmiş ve babasının ölümünden sonra iktidar ona geçmiştir. Bayar Kubadan yahut Kubadoğlu oymağının bu kişinin ismi ile bağlantılı olabileceğini öne sürdü. (bayar)

Görünüşe bakılırsa araştırmacıların büyük çoğunluğu, Kubadlı, Kubadan ve Kubadoğulları olarak bilinen ailelerin Oğuzların Karakeçilili boyuna ait olduğu fikrini destekliyor. Karakeçililer'in kökeninin Kürtlerle ilgili olduğu da öne sürülüyor. Muhtemelen bu fikirden gelenler Kubadlı aşiretinin de Kürt kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Türk araştırmacılar arasında Karakeçililer'in Türk veya Kürt kökenli olup olmadıkları konusunda fikir ayrılığı vardır. Bunun temel nedeni aşiret mensuplarının hem Türkçe hem de Kürtçe konuşmasıdır. Sadun Köprülü, Karakeçililerin Oğuzlar'ın Osmanlı devletinin kurucuları olmuş Kayı boyundan geldiğini, Orta Asya'dan Balkanlar'a yayıldığını, Orta Asya, Türkmenistan, Merv şehri yakınlarındaki Mahan bölgesine İran, Anadolu, Irak, Suriye ve Filistin' yerleştiğini yazmış. (Köprülü S., 2012)

Karakeçililer'in tarihini ve dağıtımını inceleyen Türk Anadolu Üniversitesi elemanı doçent doktor Yağmur Say, bu boyun 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'da görüldüğünü, Anadolu'nun tüm bölgelerine yayıldığını, bölgeler üze tahrir defterlerinde günümüzde Kürt olarak bilinen Milli/Milan aşiretinin de Karakeçililer'den ibaret türkkökenli bir topluluk olarak kaydeldiyini belirtmiştir. Batıya göçünün en önemli nedenlerinden biri olarak Moğol istilasını aktaran Say, Türkistan, Horasan ve Anadolu'da yaşamış, yarı göçebe bir yaşam tarzı yaşamış, XI-XVI. Yüzyıllara ait Osmanlı belgelerinde Karakeçilili boylarının tüm isimlerinin Türkçe olduğundan bahsetmiştir. 16. yüzyıl Şanlıurfa vergi defterinde adı geçen Karakeçili aşiret reislerinin tüm isimleri Türkkökenlidir: Bayram, Budak, Durmuş, Dünder, Gündoğmuş Kaya, Sarı, Satılmış, Tanrıverdi, Yağmur ve diğerleri. O dönemin başyazı kitaplarında Karakeçililer "Ekradi-Aşireti-Karakeçili" olarak kaydedilse de, bu iafet terkibi "Türkmenlerindendir" şeklinde açıklanmıştır. 1550'lere kadar Karakeçililer bölgede yaşayan Kürt aşiretleriyle kaynaşıp Kürt dilini benimsedi. (123) Bu aşiretlerle kaynaşmanın temel nedenlerinden biri, aşiretler arası evliliklerdir. Bu evliliklerle Kürtler Türk dilini, Türkler de Kürt dilini benimsemiştir. İkinci ve en önemli neden Osmanlı-Safevi ve Sünni-Alevi (Şii) çatışması idi. Osmanlı Sultanı Yavuz Selim tarafından Anadolu'da kitlesel soykırıma maruz bırakılan Alevi Türkmenler'in bir kısmı Kürtler'in ait olduğu Sünni-Hanefi mezhebine mecburen kabul etmiş, din ve mezhep birliği iki ayrı topluluğu yakınlaştırmış, dillerin karşılıklı benimsenilmesi ile biri diğerine asimile olunmuştur.

Ruhi Çelebi'nin "Tevarih-i Ali Osmanî"na göre, Ertuğrul Gazi başkanlığında büyük bir kısmı Karakeçililer'den ibaret Kayı boyu Alaaddin Keykubad'ın ordusunda yer almış, İznik

imparatoru III.İohan ile mücadeleye katılarak yiğitlik göstermiş, Keykubad Ertuğrula Bilecikte Söğüt arazisini kışlak, Domaliçi yaylak olarak bahşış vermiştir. Kırıkkale tarihi ile ilgili bir çalışmada, 1219 yılında Azerbaycan'dan Doğu Anadolu'ya göç eden Oğuzların Bozok kolundan en büyüğünün Karakeçililer olduğu anlatılıyor. (<http://www.turkcuturanci.com/turkcu/turk-tarihi/karakecili-asireti/?imode>)

Karakeçililer'in izleri Azerbaycan'da da görülmektedir. Kubadlı bölgesinde Karakeşiler (aslında Karakeçililer), Kayali (Kayılı) ve Kubadlı yer isimlerinde teyit edilmektedir.

Sonuç

Yukarıda anlatılanlar sonucunda tarihte Kubadlı, Kubadoğulları ve Kubadan olarak bilinen Türk-Oğuz kökenli kabilenin Kayı boyunun Karakeçili koluna ait olduğu, Oğuz Kağan'ın oğlu Gün Kağan soyundan geldiği sonucuna varıyoruz. Karakeşilerin bir kolu Selçuklulara bağlıyken, diğer kolu Moğol seferleri sırasında Azerbaycan, Anadolu ve İran'a göç ederek buraya yerleşmiştir. Kayı boyunun önemli bir parçası olarak Osmanlı devletinin kurucuları olan Karakeçililer, Selçuklu sultanı Keykubad ordusunun büyük zaferlerinde önemli rol almış, Sultan tarafından mükafatlanarak Anadolu'nun her tarafına yayılmış, geniş topraklara sahip olmuş, diğer türk boyları, aynı zamanda Kürt aşiretleri ile kaynaşmışlar. Bu nedenle farklı tarihsel dönemlerde Beydili, Bayat, Yıva ve diğer Türk boylarının bileşiminde Kubad, Kubadlı, Kubadan ve Kubadoğulları ailelerinin varlığı tesadüf değildir. Bu aşiret ismini Selçuklu Devleti hükümdarı I. Alaaddin Keyqubad'dan almıştır. Kanımızca, Keyqubad'ın ölümünden sonra, ona tabi olan Karakeçililer 14. ve 15. yüzyıllarda (bu dönemde tarih sahnesinde Kubadoğulları ismi ile boy göstermişler) Kubadoğlu emirliğinin kurucuları olmuş torunları hükümdarın adını ebedileştirmek adına kendilerine Kubadoğulları veya Kubadanlar adını vermişler.

Kaynakça

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VI c. (aprel 1920 - iyun 1941), Bakı: Elm, 2008, 568 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424s.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Çarşoğlu, 2010, 508 s.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Şuşa, nəşriyyatı, 2000, 903 s.
5. Kalankatuklu M., Qoş M. Albaniya tarixi. Albaniya salnaməsi. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 296 s.
6. Sadiq İ. Eyni adlı şumer-türk toponimləri // Azərbaycan Tarix Qurumu. Tarix və Gerçəklik. Bakı, 2010, s. 3–11
7. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Turxan, 2013, 424 s.
8. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2006, 148 s.
9. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan: Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
10. Eröz M. Karakeçili aşireti // Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 24. İstanbul, 1987, s. 155–162
11. Özdemir A.R. Kayıp türkler. Ankara, 2013, 304 s.
12. Хинц В. Государство Элам. М.: Наука, 1977, 206 с.
13. <http://www.dunya48.com/45-on-turkler/9103-sadun-koprulu-turkmen-aile-asiret-oymaklari-boylari-kollari-arastirmasi-1>,
file:///C:/Users/_EsI_sTuDiO_/Downloads/1117Turkmen_Aile_Ashiret_Oymaklari_Boylari_Kollari-2%20(3).pdf
14. <http://www.afyongazete.com/yazarlar/dr-muharrem-bayar/karakecili-yoruk-asiretinin-tarihi-ve-kultur-hayati-1/33/>
15. <http://www.turkcuturanci.com/turkcu/turk-tarihi/karakecili-asireti/?imode>
16. https://tr.wikipedia.org/wiki/Karake%C3%A7ili_a%C5%9Fireti
17. http://bao.az/ww/product_subcategories_azerbaycan-tarix/product_0979984228

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОРОНИМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСА ГУСЕЙНОВА

ISA HUSEYNOV'UN ESERLERİNDE ORIONIMOV'UN DİL ANALIZI

Айнура БАГИРОВА

Aynur Bagirova¹

Оронимы – это конкретные названия различных форм рельефа. Источниками появления оронимов являются горы, скалы, равнины, склоны, леса, степи и многое другое. Основными элементами оронимов являются этнонимы, антропонимы, ойконимы, гидронимы, зоонимы, фитонимы. [Багиров, 2011: 98-187]. Конкретные названия рельефных форм формируются в основном в виде словосочетаний первого и второго типов определительных словосочетаний.

Иса Гусейнов (Муганна) известен своей обширной тематикой историко-географического плана. В своих произведениях он пишет о простых людях и полководцах, затрагивая как историю, так и современность. При этом использует множество оронимов. В частности, можно встретить такие названия, как *Məhşər dərəsi* (ущелье Мешхер) в романе «Мешхер» [Муганна, том 3: 68], *Çənlibel* (название горы) в рассказе «Скала Чен Кероглу» [Муганна, том 2: 358], *Çardaxlı Çənlibel* (Ченлибель с мансардой) в рассказе «Гора Хаястан» [Муганна, том 2: 358], *Hayestandağı* (Гора Хаястан) в рассказе «Пепелище» [Муганна, том 2: 398], *Qonaqlı meşəsi* (Гостевой лес) в повести «Звук свирели» [Муганна, том 1: 84], *Yanıq dikdir* (Яныг (название горы) – крутой подъем) [Муганна, том 1: 98], *Qarayazı meşəsi*, *Əskipara meşəsi*, *Qaratəpə*, *İncə dərəsi* (Лес Караязы, лес Аскипара, холм Каратепе, ущелье Индже) [Муганна, том 1: 186-188], *Qarayazı meşəsi* (Лес Караязы) в рассказе «Кюп» (Большой кувшин) [Муганна, том 2: 381], *Palıdli dərə* (Дубовое ущелье) [Муганна, том 2: 381], *Qarayazı meşəsi* (Лес Караязы) в рассказе «Тайна» [Муганна, том 2: 363], *Qarayazı Türmən düzü* (Равнина Караязы Тюрмен) в рассказе «Письмо с фронта» [Муганна, том 2: 348], *Qayım qaya* (Скала Гаим) в рассказе «Скала Гаим» [Муганна, том 2: 351], *Ağ qaya* (Белая скала) [Муганна, том 2: 352], *İncə dərəsi* (Ущелье Индже) в повести «Голос свирели» [Муганна, том 1: 115], *Dağdağanlı dağ* (Гора Дагдаганлы) [Муганна, том 1: 159-164], *Palıdliq* (Дубовая роща) в повести «Трагедия» [Муганна, том 1: 323], *Qayım qaya* (Скала Гаим) [Муганна, том 1: 326], *Aran düzü* (Равнина Аран) в повести «Каторга» [Муганна, том 2: 101], *Simağ meşəsi* (Лес Шимаг) в повести «Колли коха» [Муганна, том 1: 379] и др. Как видно из перечисленного, в структурном отношении эти оронимы относятся к определительным словосочетаниям I, II и III типов.

У каждого из оронимов указанного типа есть своя самобытная этимология. Рассмотрим некоторые из них:

Qarayazı meşəsi (Лес Караязы). В повести «Голос свирели» приведен ороним *Qarayazı meşəsi*: «Эту новую мельницу соорудили по моему указанию. Она расположена в лесу Караязы». [Муганна, том 1: 186]. Данный топоним состоит из двух слов: *qara* и *yazı*. В тюркских языках слово *Qara* означает «черный, здоровый, великий», слово *yazı* в древние времена употреблялся в значении «равнина, низменность». Слово *Yazı* в диалектах и говорах азербайджанского языка и сегодня употребляется в значении «поле, равнина,

¹ aynurebagirova8@gmail.com, Sumgait Devlet Universitesi

пустыня» [Азизов, 2016: 238]. Отметим, что есть множество гидронимов и оронимов, где употребляется слово *qara*.

Şimağ meşəsi. Atamın vəsiyyətinin canı budu ki, gəzək hər yeri, Şimağ meşəsindən açıq-aşkar sürülən alimlərimizi tapaq, yazdıqları kitabları yığaq, dərs ala q o kitablardan... (Лес Шимаг. Суть завещания моего отца в том, чтобы найти исследователей, перебродивших весь лес Шимаг, собрать написанные ими книги, чтобы поучиться у них) [Муганна, том 1: 379]. Топоним *Şimağ* состоит из двух частей: *sim*+*ağ*. Слово *Sim* sözü в некоторых тюркских языках обозначает «берег, край, оконечность» [Энциклопедический словарь, 2006, том 2: 188].

В повести писателя «Трагедия» приведен ороним *Qayım qaya: Lap uzaqda, dağ döşündə “Qayım qaya” deyilən yer var* (совсем далеко, у подножия горы есть местечко по прозвищу Гаим гая) [Муганна, том 1: 326]. У писателя есть произведение (рассказ) с аналогичным названием [Муганна, том 2: 350-353]. Вероятно, что использование ономастической единицы *Qayım* имеет корень *ka-* «скользить», используемый в тюркских языках.

В повести «Каторга» использован ороним *Aran düzü* [Муганна, том 2: 101]: *İndi bahardır. Aran düzü yəqin ki, yamyaşıldır* (Сейчас весна. Наверно, равнина Аран вся покрыта зеленью) [Муганна, том 2: 101]. слово *Aran* sözü в тюркских языках означает *ровное место, равнина*. В тюркских языках в значении «ровный» могут также использоваться слова *alan*, *kır/qır*. Слово *Aran* состоит из компонентов *ar*+*an*. Замена *l~r* говорит о том, что *aran* и *alan* являются однокоренными словами. Слово *alan*, как и слово *aran* в разных тюркских языках означают «ровное место». Вероятно, что морфема *-an* здесь исполняет функцию множественного числа, а корень *ar* используется в значении места.

В повести «Трагедия» использован ороним *Böyük tala: Böyük şəhərlərdən, qarğaşalı qəsəbələrdən, uzaq meşə içində, nədənsə Böyük tala adlanan bu kiçicik guşəni xatırlayanda həmişə ürəyində bir kövrəklik, həsrət duyurdu* (пребывая в далеком лесу, вдали от больших городов, шумных поселков, я почему-то вспоминаю небольшой уголок под названием Беюктала, ощущая при этом в сердце нежность и тревогу) [Муганна, том 1: 281]. На территории Азербайджана есть несколько географических наименований, содержащих в себе компонент *tala*. *Tala* называют место, где мало или нет деревьев (просека, поляна). Наличие компонента *tala* в названиях сел в северо-западных и северо-восточных регионах Азербайджанской Республики обусловлено большим количеством лесных массивов в этих районах.

Одним из нахичеванских омонимов, используемых в романе «Сборище» Исы Гусейнова, является слово *İlandağ: Əlincəyə və İlan dağına nisbətən xeyli alçaq dağ qatari ətəyində uzununa səpələnmiş bu nəhəng düşərgədə indi onbaşıların asta danışdıqlarından, illərlə tapdalanıb bərkimiş quru torpaqda nə isə tapmaq ümidi ilə dodaqlarını, dişlərini ora-bura sürdən qoşqu atlarının və axşamdan sağılmaq üçün gətirilib burada qalmış madyanların finxirtılarından başqa heç nə eşidilmirdi* (В этом гигантском лагере, расположенном у подножий небольших гор, цепью расположенных ниже гор Алинджа и Илан даг, не было слышно ничего, кроме тихого говора десятников, ржання лошадей, искавших губами, зубами корм, с надеждой что-либо найти на годами вытоптанной земле, фыркания жеребиц, приведенных с вечера сюда на дойку) [Муганна, том 3: 107].

По поводу оронима *İlandağ* исследователи не имеют схожих мнений.

Змеиная гора считается символом стойкости и великолепия Нахчывана. Древнее имя было Салтаг. Это связано с тем, что гора со всех четырех сторон окружена

недоступными, наклонными скалами. В некоторых литературных источниках эта гора упоминается как Иланлыдаг. Из-за формы вершины Илагдаг также называют Хачадаг (Раздвоенная гора). Об этом топониме ходят разные легенды. Некоторые исследователи также связывают топоним с древним шумерским мифом. Когда Ноев Ковчег, помимо Гамигая, по дороге коснулся вершины еще одной горы и расколол ее надвое при пересечении, Ной сказал: «Поверьте, это гора» (İnandağ). Позже слово İnandag в народном сознании превратилось в İlandag. В романтической легенде эта гора сравнивается с расшитым камнем шлемом, который носит полководец-победитель. В другой легенде Иландаг толкуется как Alın dağı (Гора Лоб): после раскола Ноевым ковчегом расколота гора подобна широкому лбу [Энциклопедия, 2005: том 1: 262-264].

По словам А. Эйвазлы, топоним *İlan dağ* когда-то использовался в качестве названия для многих поселений, местечек и деревень. Само слово *İlan* состоит из двух частей: : *il/el* и *an*. *El/il*. Слово *il/el* в переводе с тюркского означает «государство (власть), территория, племя, поколение, земля, эль-оба (нация), богатство, должность» и так далее. Это многозначное слово. И сегодня в Турецкой Республике слова *İl* и *İlçe* используются как административно-территориальные единицы [Эйвазлы, 2006: 36]. Говоря о слове *İl* (племя, люди), Р. Уздак пишет: «Многие великие державы, которые тюрки построили под властью своих стран и различных племен, назывались *İl* или *El*. Страны, которые не достигли императорства, также иногда назывались «*İl*» или «*El*» [Уздак, 1992: 29].

Э.З. Ахмедова пишет, что есть и те, кто связывает топоним *İlanlı* с государством Элам. Но мы не думаем, что это приемлемо. Исследователи предполагают, что этимология этого оронима связана с названием тюркоязычного племени *ilanlı* [Ахмедова, 1995: 15]. Э.З. Ахмедова, говоря о этнонимах, сформировавшихся под влиянием тотемов, отмечает и тотем *ilan* [Ахмедова, 2007: 40]. Я Джафарсой при обсуждении топонима *İlanlı* отмечает, что этот ороним связано с именем древнего этноса тюрков *ilanlı* [Байдилли, 2007: 161]. Тот факт, что тотем змеи отражен в местных названиях, доказывает, что он был принят древними тюрками. С. Атанязов говоря об этимологии этнонима *ilanlı*, подчеркивает, что это слово было впервые сформировано как топоним, *ilanlı* является коленом туркменского племени *эрсары*. Можно предположить, что тотемом этого племени была змея, потому и потому оно получило такое же имя [Атанязов, 1989: 83].

Говоря о тотемах древних тюрков-азербайджанцев, М.М. Сеидов отмечает, что огузы, кипчаки и подобные им племена, причастные к истокам азербайджанского народа, иногда присваивали название тотема племени или предка племени, знатым представителям племени – религиозным деятелям, правителям-хаганам, старейшинам. С этой точки зрения слово «Тенгри» (Бог) употребляется в значении «бог-отец», «бог-хан». Слово «бука», существовавшее до появления ислама, является одним из таких слов. Это было тотемом племени, а также именем, которое давалось религиозному или светскому лидеру племени, богатырям. Имя Астиаг, которое переводится как дракон, вероятно, связано с поклонением змее [Сеидов, 1983: 17-18].

А. Багиров пишет, что до недавнего времени следы поклонения змеям наблюдались у многих тюркских племен, этнических групп и народов. Гызылы, одно из тюркских племен, в качестве тотема почитало змей. Однако во многих сказках и легендах образ змеи [дракона] принимался как отрицательный, что впоследствии привело к ослаблению тотема змеи.

Выводы. Наличие поселений «İlanlı» в Южной Сибири, Центральной Азии и Карском уезде Карса, в нынешнем Амасийском районе (Западный Азербайджан), свидетельствует об этнонимическом происхождении этого топонима. Таким образом,

корни топонимов İlanlı на территории Амасийского района в Западном Азербайджане, Гобустана и Нахчывана отражают название одноименного племени (İlanlı), основанного на тотемизме. Мы видим, что названия тюркского происхождения на территории древнего огузского края – Нахчывана сохранились. Название горы Хачадаг (Haçadağ) связано с ее внешним видом (раздвоенной вершиной), формой [Багиров, 2011: 60-61] Обобщая сказанное об орониме *İlandağ*, мы заключаем, что возможность связать происхождение этого оронима с этносом *ilanlı* основана на более убедительных научных данных.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Азизов Е.И. Историческая диалектология азербайджанского языка. Баку: Наука и образование, 2016. 348 с.
- Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад: Ылым, 1988. 180 с.
- Ахмедова Е.З. Лексико-семантический и структурно-лингвистический анализ азербайджанских этнонимов. Автореф дисс. канд. филолог. наук .. Баку, 1995. 29 с.
- Ахмедова Е.З. Этноника Азербайджана. Баку: Нурлан, 2007. 128 с.
- Байдилли С. Турецкая система мифологических образов. Структура и функции. Баку: Мутарджим, 2007. 272 с.
- Багиров А.Н. Лингвистические особенности орономов. Баку: Наука и образование, 2011. 220 с.
- Муганна И. Избранные произведения. Том 6, Том III, Баку: Евразия Пресс, 2009. 304 с.
- Муганна И. Избранные произведения. 6 Том II, Баку: Евразия Пресс, 2009. 432 с.
- Муганна И. Избранные произведения. 6 Том I, Баку: Евразия Пресс, 2009. 424 с.
- Оздак Р. Золотая книга тюрков. Баку: Писатель, 1992. 184 с.
- Сейидов М.М. Источники азербайджанского мифического мышления. Баку: Язычы, 1983. 325 с.
- Эйвазли А.И. Нахчыван – это древняя тюркская земля. Баку: Наука, 2006. 65 с.
- Энциклопедический словарь азербайджанских топонимов, том 2, том II, Баку: Восток-Запад, 2007. 299 с.
- Энциклопедия Нахчывана. В двух томах. Том I. Нахчыван: Аджами НПБ, 2005. 360 с.

İNTERNET DİYALOGLARDA EMOJİLER

EMOJİS İN INTERNET DIALOGUES

Böyükxanım EMİNLİ¹

XIX yüzyılda emojiilerin kullanıldığına inanılıyor: Başkan Abraham Lincoln'ün konuşmasının metninde bir gülümseme bulundu- ;) "Alkış ve kahkaha" ifadesinin ardından yer alıyordu. Başka bir versiyona göre, :-) sembolü ilk kez 1982 yılında Carnegie Mellon Üniversitesinde Scott Fahlman adlı bir profesör tarafından kullanıldı. E-postada gülümseyen bir yüzü temsil etmek için ard arda üç karakter (iki nokta üst üste, kısa çizgi ve kapatma parantezi) kullandı. O zamandan beri, sözlükte iletişim kurabileceğiniz yeni semboller ortaya çıktı. Fahlman, mektubunu, üniversite personeli arasında bir iletişim yolu ve bir forum prototipi olan yerel bir elektronik kurula gönderdi. Bundan kısa bir süre önce, profesörler arasında mesajın mizahi doğasını göstermek için hangi sembollerin kullanılması gerektiği konusunda bir tartışma yapıldı. İfade, çeşitli duyguları ifade eden mutlu bir gülümseyen yüzün stilize edilmiş bir görüntüsüdür.

Tanıdık sarı yüz 1950'lerin sonunda - 1960'ların başında ortaya çıktı. Ancak gülen suratı ilk kimin icat ettiği konusunda bir fikir birliği yoktur. Bir versiyona göre, ifadenin yazarı Amerikalı sanatçı Harvey Ball'dır. Bu sembolü, çalışanlarının motivasyonunu ve moralini artırmak isteyen bir sigorta şirketi için 1963'te boyadı. Aynı dönemde, New York merkezli radyo istasyonu WMCA, kazananlara gülen suratlı sarı bir sweatshirt ve üzerinde "Good Guys WMCA" yazan bir radyo dinleyici yarışması düzenledi.

Filmlerinden birinde İsveçli yönetmen Ingmar Bergman tarafından stilize hüzünlü yüzün kullanıldığı ve 1950'lerde "Lily" filminin reklam afişlerinde ifadelerin yer aldığı biliniyor.

Dilbilimciler bilgisayarı ve interneti, "konuşmanın dokusal olanaklarını" genişletmek ve "dilde yenilikler" yaratmak için üretken bir temel olarak kabul ederler [Бондаренко С. В.: 2004, 17]. Emojiiler haklı olarak, yazma olanaklarını genişleten, eksik ifade araçlarını sözlü konuşmaya göre telafi eden yenilikçi grafik araçları olarak kabul edilebilir. Gülümsemelerin kullanılması durumunda, "paragraflar diğer paralinguistik araçlara başvurmayı taklit eder - taklit eder" [. Куликова, 2007, 20].

Bu nedenle, elektronik iletişim alanında gülümsemelerin ortaya çıkmasının, yazılı ve sözlü konuşmanın özelliklerini birleştirmesinden kaynaklandığı unutulmamalıdır: teknik olarak, yazılı konuşmadır, ancak kullanılan dilin yapısı ve iletişim biçimi açısından sözlü olarak nitelendirilebilir. İle gerçek zamanlı iletişim

teknik araçların kullanılması, iletişimsel reaksiyonların hızı ile karakterize edilir, katılımcıların duygusal durumlarının, ruh hallerinin nüanslarının aktarılmasını içerir. E.O. Zakharova tarafından belirtildiği gibi "duygu ve duyguların yazılı olarak sözlü olarak ifade edilmesi biraz çaba ve zaman gerektirir. Yeni biçimsel araçlar (emojiiler) ekonomilerine katkıda bulunur "[Захарова, 2010, 126]. Emojiiler oluşturmak için noktalama işaretleri ve tipografik işaretler kullanılır. Bununla birlikte, emojiilerin listesi sürekli genişlemektedir ve son zamanlarda, bitmiş formda fazla çaba sarf etmeden bir e-postanın metnine eklenebilen resim ifadeleri ve animasyonlu ifadeler yayılmaktadır.

¹ Azerbaycan, Sumgayit şehri, 43. blok, Sumgayit Devlet Üniversitesi, resadok50@gmail.com

David Crystal “Language and the Internet” adlı kitabında şöyle diyor: "ifadeler, klavyede duygusal yüz ifadelerini ifade etmek için tasarlanmış karakter kombinasyonlarıdır: sırayla bir satıra basılır ve cümlelerin son noktalama işaretinden sonra kullanılır. Hemen hemen tüm emojiiler yana doğru okunur. Duyguları yazılı olarak ifade etmenin en uygun yolu olmalarına rağmen anlamsal işlevleri sınırlıdır. Hem olumlu hem de olumsuz duyguları ifade edebilirler: mutluluk, sempati, iyi bir ruh hali, hayranlık, umutsuzluk, kızgınlık, hayal kırıklığı. Bazı araştırmacılar onlara "beyhude" (kukla, işe yaramaz) diyor. [Crystal, 2004, 88].

David Crystal'ın yazdığı gibi, "İfadenin olumsuzluğunu azaltmak yerine, açıkça olumsuz olan bir ifadeye gülen yüz eklemek," alevin "gücünü artırabilir. Gülüş kullanma pratiğinde, çoğu durumda gülen surat yanlış yorumlanır: 'Ve o gülümsemeyi yüzünüzden de silebilirsiniz!' - Ayrıca bu sırtımayı da yüzünüzden kaldırabilirsiniz! (çevirimiz) [Crystal, 2004, 89].

Şu anda, elektronik metinde, özellikle forum metinlerinde ifadelerin kullanımını düzenleyen genel kabul görmüş kurallar yoktur. Bir ifadenin hem ortasında hem de sonunda kullanılabilirler. İfadelerin ayarı, anlam olarak görece tam parçaları işaretledikleri için genellikle noktalama işaretlerinin ayarıyla çakışır. Bu tür tesadüflerle, iki tür grafik aracının kullanımındaki dalgalanmalar gözlemlenebilir: İfadeler bir noktalama işaretinden veya noktalama kompleksinden önce veya sonra ve bunun yerine bir pozisyon alabilir. İfadeler, noktalama işaretleriyle paralel olarak kullanıldığında, noktalama işaretlerinin işlevlerini çoğaltır, cümleleri ve parçalarını birbirinden ayırır. [Лутовина, 2009, 122]

Emojiiler nerede uygundur?

1. *Gayri resmi dostça yazışmalarda* Komik sarı yüzler, ruh haliniz kadar fazla bilgi paylaşmadığınız kişisel bir sohbette uygundur. İfadelerin yardımıyla bir şakaya güleceksin, sempati duyacak, birbirinize yüz çevireceksiniz. Duyguların gerçekten ait olduğu yer burasıdır.

2. *Duygular dolduğunda ve kelimeler yeterli olmadığında* Bazen hayatımızda çok önemli bir şey olduğunda, duygular bizi o kadar çok etkiler ki patlamak üzereyiz. Daha sonra Facebook'ta duygusal bir gönderi yazıyoruz ve ya Instagram'da göz kamaştırıcı bir fotoğraf paylaşıyoruz ve onu cömert bir ifadelerle süslüyoruz. Elbette birileri bundan hoşlanmayacak, ama şimdi ne var, kendindeki tüm canlı hisleri boğuyor? Asıl mesele, şiddet içeren duyguların böylesine kamusal bir tezahürünü kötüye kullanmak değil: bu, aboneleri yabancılaştıracak ve yeterliliğinizi sorgulayacaktır.

3. *İş yazışmalarındaki mesajı vurgulamak için anlaşma ile* Bu, acil dikkat gerektiren önemli mesajları görünür hale getirmenin çok kolay ve kullanışlı bir yoludur. Örneğin, bu amaçlar için harika. Ancak şirketinizde hangi vakaların acil kabul edildiğini ve bunun için hangi surati kullanacağınızı önceden kararlaştırmanız gerekir. Aşırıya kaçmamak önemlidir: acil durum mesajları için bir gülümsemeniz, acil sorular için ikincisi ve önemli haberler için üçüncüsü varsa, yakında tüm iş yazışmaları kimsenin bakmadığı bir Yeni Yıl çelenkine dönüşecektir.

Emojiiler nerede uygun değildir?

1. *İş yazışmalarında* Çalışma yeri duyguların yeri değildir. Burada sakın, derli toplu ve profesyonel olmanız gerekiyor. Yardımseverliğinizi vurgulamak veya durumla ilgili endişenizi dile getirmek isterseniz bile, ifadeleri değil, bu amaçlar için kelimeleri kullanın.

2. *Yabancılarla iş yaparken* Bu özellikle emoji hareketleri için geçerlidir. Örneğin, 🙏 Yunanistan veya Tayland'dan biriyle olan iyi ilişkinizi sona erdirmek için onayınızı göstermek istediğinizi. Yine de, çünkü bu jestle onu cehenneme gönderdin.

Bu nedenle, muhatabınızın ulusal kültürünün özellikleri hakkındaki derin bilginizden emin değilseniz, riske atmayın.

3. *İşin garibi, duyguları ve duyguları tartıştığınızda* Duygular ciddi bir iştir. Sadece sohbet etmiyor, ruhunuzu açıyor veya önemli bir şeyi paylaşıyorsanız, kelimeler duygularınızı ve deneyimlerinizi ifadelerden çok daha doğru bir şekilde aktaracaktır. "Sen benim için dünyadaki herkesten daha değerlisin" arka arkaya ondan fazla kalp anlamına gelir. Sonunda, tek bir kalbin var, öyleyse ver onu.

Emojilerin ana içerik değil çeşni olduğunu unutmayın. Mesajınıza anlamlılık katmak için çok azına ihtiyacınız var.

Farklı işletim sistemlerindeki emojiler Modern dünyada, emojiler kullanarak sohbetlerde yazışmak popülerdir. Elle çizilmiş görseller sayesinde, başka bir dili konuşan bir kişiyle bilgi paylaşmak, dolayısıyla farklı duyguları ifade etmek mümkün hale gelir. Ancak uzmanlar, emojilerin farklı işletim sistemlerinde farklı görüldüğünü ve kullanıcıların kafasını karıştırabileceğini bulmuşlardır.

Farklı platformlar ve sosyal medyanın farklı emojileri vardır. Örneğin, Twitter uygulamasında bir iPhone ve iPad sahibi, muhataplara Android cihaz sahibinin göreceğinden farklı görüntüler gönderebilir. İnsanlar arasındaki yanlış anlaşılmayı etkileyebilecek olan bu farklılıklardır. Amerika Birleşik Devletleri'nden bilim adamları bir araştırma yaptılar ve her emojinin en az 10 versiyonu olduğunu belirlediler.

Ekranda gördükleriniz, cihazınızın çalıştığı işletim sistemine bağlıdır. Örneğin, bir Apple gadget'ı kullanıcısı, Samsung cihazına sahip bir arkadaşına "gülen yüz" gönderecektir. Her iki kişi de tamamen farklı görüntüler görecek. Bununla birlikte, çalışma sırasında, ABD'li bilim adamları, aynı işletim sisteminin kullanıcıları arasında yanlış anlamaların olabileceğini belirlediler. Misal: İlk resimde bu diyalogu Abby'nin, ikincisinde de Bill'in gözlerinden görüyoruz. Örnek olarak, bilim adamları sırttan dişleri olan bir suratı seçtiler. Araştırmacılar, katılımcılardan ruh halini -5 (tamamen olumsuz tutum) ile +5 (tamamen olumlu) arasında derecelendirmelerini istedi. İnsanların% 70'i bunu grafiğin negatif bölgesine koydu - çoğu buna -3 verdi. Ancak, yanıt verenlerin% 27'si olumlu bir gülen yüz olduğunu düşündü.

Araştırmacılar, emojilerin yanaklardaki gölgeler veya kaşların eğilmesi gibi ayrıntılardaki farklılıklarından dolayı farklı algılandığına inanıyor. Ortalama olarak, araştırmacılara göre emojideki fark, ölçekte iki puandan fazlaydı. Bu, emojilerin yanlış yorumlanmasının çok yaygın olduğu anlamına gelmez - bu, bazı mesajların kullanıcılar tarafından yanlış anlaşılabilirliği anlamına gelir. Araştırmacılar, emojinin tüm işletim sistemlerinde standartlaştırılmasını önermektedir, ancak bu, mesajların yanlış anlaşılmasının tamamen ortadan kaldırılmasını garanti etmez.

Pratik kısım Proje üzerinde çalışma sürecinde sosyal bir anket yaptık. 20 öğrenciyi aşağıdakılar soruldu:

1. İfadeleri hangi sıklıkla kullanıyorsunuz?
2. Onları ne için kullanıyorsunuz?
3. En çok hangi emojiyi kullanıyorsunuz?

İlk soruya şu yanıtlar verildi: 20 kişiden 18'i "sık sık", 20 kişiden 2'si "nadiren" yanıtını verdi. İkinci soruda, 20 kişiden 19'u duygusal durumlarını ifadelerle ifade etmeye yanıt verdi. 20 kişiden 1'i gönderiyi süslemek için yanıt verdi. 20 katılımcıdan 14'ü gözyaşlarına gülmek için gülen surat kullanıyor. 7 öğrenci bir gülümseme kullanıyor. 20 kişiden 6'sı sırtıma kullanıyor. Yanıtlayan 20 kişiden 5'i 4 pozitif kalp ifadesi kullanıyor. 20 kişiden 3'ü geniş bir gülümseme

kullanıyor, 20 kişiden 2'si çarpık emoji kullanıyor ve 20 kişiden 2'si üzgün emoji kullanıyor. Ankete katılan her 20 kişiden 1'i genellikle kaşlarını çatıyor ve 20 kişiden 1'i ağlayan bir ifade kullanıyor.

Böylece, yeni grafik araçlarının potansiyelinin cümle tasarımının geleneksel noktalama araçlarına kıyasla çok daha geniş olduğu gerçeğinden hareketle, karmaşıklıkları kullanım gereksiz gibi görünmekte ve gülümseme kullanma pozisyonlarında noktalama işaretlerinin yer değiştirmesine katkıda bulunmaktadır.

Forum ağındaki geniş dağıtım ile, grafik animasyonlu emojiler popülerlik kazanmıştır. Avantajları, daha estetik değerde, animasyonlu görüntüler yaratma becerisinde ve kullanım hızındadır (seçilen surata birkaç tıklama bir mesaja bir surat eklemek için yeterlidir).

Basit biçiminden ve "emoji" adının özünden ("duygu" bir duygudur ve "simge" bir simge, bir görüntüdür) bir grafik ifade, canlandırmak, canlandırmak için içeriğinde "canlandırmak" kelimesi bulunan "canlandırılmış" - animasyonlu "ön ekiyle kullanılmaya başlandı. Modern grafik ifadeler " canlandırıldı", neşe, kahkaha, üzüntü, kızgınlık, hayal kırıklığı, öfke, kızgınlık, şaşkınlık gibi duyguları ifade eden çeşitli animasyonlu ifadelere örnekler vereceğiz:

Bu, animasyonlu ifadeler gibi bir fenomenin geliştirilmesinde yeni bir aşamadır. Modern bir suratın sadece bir çizim olduğu konusunda hemfikir olmak zor.

Forumlarda iletişim kurarken, doğrudan ifade yapısına dahil edilirler, genellikle ifade birimlerinden boşluklar veya virgüllerle ayrılırlar. Forumlarda bu tür kullanım oldukça nadirdir.

Sonuç

Çoğu durumda, internet metinlerinde ifadeler bir tür noktalama işareti olarak kabul edilir; nokta, elips veya virgül yerine cümlenin sonundaki soru ve ünlem işaretleriyle birlikte kullanılabilirler. Örneğin aşağıdaki örneklerde gülen surat soru ve ünlem işaretleriyle birlikte kullanılmıştır. En yaygın olanı, bir noktadan sonra gülen yüzün kullanılmasıdır, bu nedenle bu noktalama işaretinin işlevlerini kopyalar. Bu nedenle, yapılan analize dayanarak, forum metnindeki gülümsemelerin (ifadelerin) geleneksel işlevlerini yerine getirdiği sonucuna varılmalıdır: duygusal bir durumu ifade etme, bir ifadenin anlamını tamamlama, anlamlı-tonlama renklendirmeyi açıklama, bir muhatapla iletişim kurma ve sürdürme; ayrıca çeşitli noktalama işaretleriyle kombinasyon halinde kullanılır veya hatta bunların yerine geçerek bu işaretlerin işlevlerini kopyalar.

KAYNAKÇA

1. Бондаренко С. В. (2004). *Социальная структура виртуальных сетевых сообществ*. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та.
2. Захарова Е.О. (2010). *Нерегламентированная пунктуация как признак рекламного текста*. Томск, -176с.
3. Кристал Дэвид. (2004). *Language and the Internet*. Cambridge.
5. Куликова И. В. (2007). *Учебный гипертекст как средство обучения построению высказывания: английский язык, неязыковой вуз: автореф. дис. ... канд. пед. наук.*- Тамбов: Тамбовский гос. ун-т им.
6. Лутовина О.В. (2009). *Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса*. Волгоград.

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF BOSNIAKS IN SERBIA

*Indira Hadžibulić ***

Abstract:

Bosniak Cultural heritage is the legacy of physical artifacts and intangible attributes inherited from past generations in the ideological matrix of the Bosniak ethnic group, that is, Bosniak community. It is a total creation in the field of cultural activities, in the narrow sense, of art, as well as all that Bosniaks as a nation inherit of their cultural heritage and what is important for their identity.

It is ethnically unique, with territorial variations resulting from the different socio-political and historical conditions in which the Bosniak community developed in a certain territory. This presentation will specifically be focused on developing the culture of Bosniaks who live in the northern part of Sanjak which is located in the Republic of Serbia.

Key Words: Bosniak culture, heritage

The historical course of the development of Bosniak culture can be divided into three periods:

1. Medieval period;
2. Ottoman period;
3. Post Ottoman period and modern times.

Stećak, Tumbstone, located in Priboj, from medieval period

Lejlek (Stork) Mosque, The oldest in Sanjak, 15.century

** gicicindira@yahoo.com

Amir-aga's mension, Novi Pazar, 16

Hamam of Gazi Isa-beg, 15.c.

Clock tower in Prijepolje, 16.v.

Fortress in Novi Pazar, 15.c.

Fortress in Prijepolje, 14.c.

Arap*s tumb

PROTECTION AND CONSERVATION OF CULTURAL HERITAGE OF BOSNIAKS IN SERBIA

The preservation of the cultural heritage of minority communities is as specific as the overall minority issue. The most important role in the preservation of the cultural heritage of a minority community is played by the members of that community, who have the right, but also the obligation, to create mechanisms for the preservation and promotion of their heritage.

The Bosniak National Council, as the highest representative and political body of Sanjak Bosniaks in the Republic of Serbia, has defined a strategy for developing the culture of Sanjak Bosniaks in the Republic of Serbia.

For the protection of cultural heritage to be a systematic process, it is necessary to undergo the following steps and type phases:

- Defining the heritage;
- Normative protection;
- Mapping and exploration of cultural property;
- Projects of appropriate protection of specific cultural assets.
- The fundamental problem of Bosniak cultural heritage is the lack of definition, that is, the indeterminacy of what can be considered as Bosniak cultural heritage. The cultural heritage of Bosniak Sanjak has been systematically negated in the last hundred years. Bosniaks are not considered to be a separate nation and therefore cannot have their own culture. Some researchers thought that whatever the Ottomans had brought with them to the Balkans, disappeared with their departure in 1912. This attitude is a negation of reality, because the material as well as the intangible culture from that centuries-old period exists all around us, and it has its indigenous variant in Bosnia and Herzegovina and Sanjak.
- Another variant of denying the Bosniak cultural heritage in Sanjak, and in general, is to define it as so-called. Islamic cultures. It is true, that this is only one aspect of Bosniak culture. Again, it is only part of the world's Islamic cultural circle, because it is completely different from what can be encountered in other Muslim-populated areas.

Typical house from 19.c.

- The protection of cultural heritage must also be normative, and it encompasses all international treaties, constitutional and legal regulations, normative acts, all decisions on valuation of cultural property made by competent institutions, which define the relation to cultural property and cultural heritage in general.
- The mapping and exploration of Bosniak cultural property is another mechanism for protecting this cultural heritage. It is planned for the Bosniak National Council to create a complete database containing all cultural assets that are part of the Bosniak cultural heritage. The study of cultural goods will help introducing direct heirs to their own cultural heritage and those of others, which will stop the process of devastation, negation and appropriation.
- Projects for the protection of certain cultural assets are concrete endeavors for protection, and the next period must be characterized by projects that are fundamental to the identity of Bosniaks.

It is important in the coming period to complete the list of the intangible cultural heritage of Bosniaks and submit the register of these goods to the national list and UNESCO in order to protect intangible goods that are disappearing rapidly and also to prevent their appropriation and denial.

**LANKARAN SÖZLÜKLERİNDE ÇALIŞAN RUSÇA KELİMELERİN FONETİK,
LEKSİK VE MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ**

**WORDS OF RUSSIAN ORIGIN USED IN LANKARAN DIALECTICS PHONETIC,
LEXICAL AND MORPHOLOGICAL FEATURES**

**LƏNKƏRAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN RUS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FONETİK,
LEKSİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Dr. Təranə NAĞİYEVA¹

Özet

Makalede, Azərbaycan dilinin Lenkeran ağzını, bununla ilgili Rus dilinden gelen kelimeleri incelemekte ve bu kelimeleri dilin sözlü hizmetine dahil olmadan, sadece bu ağız kanunlarına uygun olarak ağızlarda çarpık bir biçimde işlendiği gösterilmektedir.

Summary

The article analyzes the dictionary structure of the Lankaran dialect of the Azerbaijan language, the words which have passed into it from Russian are investigated in the paper, and it is shown that these words haven't been included into lexical structure of language, they are used only in dialects in distorted form, corresponding to the regularities of the given dialect

Anahtar kelmeler: diyalektoloji, lehçe, kelime hazinesi, ödünç kelimeler, asimilasyon

Key words: dialectology, accent, lexicology, borrowed word, assimilation

Ədəbi dil milli varlığın tamlığını təsdiq edən ayrılmaz komponentidir və onun uzun əsrlik sabitləşməsi prosesində heç şübhəsiz, dialekt və şivələrin rolu danılmazdır. Ötən bir əsrlik zaman kəsiyində baş verən çoxsaylı ictimai-siyasi hadisələr dialekt, şivə və ləhcələrimizə məxsus bir çox orijinal xüsusiyyətlərin assimilyasiyaya uğraması və bir çox hallarda unudulması ilə nəticələnmişdir. Təbii ki, bütövlükdə dilin olduğu kimi, dialektlərin də tarixən assimilyasiyaya uğraması qaçılmaz və geriəldənməz bir prosesdir.

Son yarım əsrlik zaman kəsiyində təhsilin əl çatan olması, ali təhsil alanlar və iri şəhərlərə iş dalınca gedənlərin sayının çoxalması, mütaliə imkanlarının genişliyi, eləcə də informasiya mənbələrinə daimi çıxış (KİV-lər, internet və s.) Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin dialektlərinə aid rəngarəngliyin getdikcə daha sürətlə assimilyasiyaya uğraması ilə nəticələndi. Həmvətənlərimizin öz yurd-yuvalarından didərgin salınması, digər ərazilərdə məskunlaşmaq məcburiyyətində qalması kimi arzuolunmaz hallarla nəticələnən Qarabağ müharibəsi, müstəqil Azərbaycanın ümumən inkişafına maddi və mənəvi zərbə vurduğu kimi, dialekt və şivələrimizin taleyinə də təsirsiz ötüşmədi. Bu baxımdan, dialektlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi məsələsi Azərbaycan filologiya elminin daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı prioritet istiqamətlərindən olmalıdır. “Lənkəran şivələrində işlənən rus mənşəli alınma sözlər” adlı tədqiqat mövzusu seçilərkən məhz həmin zərurət göz önündə tutularaq yola çıxılmışdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi sahəsində ilk addımlar hələ XIX əsrdə atılmışdır. 1839-cu ildə prof. Mirzə Kazım bəyin Kazanda çap etdirdiyi “Грамматика турецко-татарского языка” adlı əsərində Quba dialekti və Dərbənd şivəsi, alman alimi Karl Foyun XX əsrin ilk illərində apardığı tədqiqatlarda Cənubi Azərbaycan, xüsusən Təbriz və onun ətraf şivələri ilkin tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan

¹ Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti, terane.nagiyeva.79@mail.ru

sonra dialektlərin monoqrafik tədqiqatı sahəsində istər ekspedisiya, istərsə də fərdi öyrənmə yolu ilə bir sıra mühüm addımlar atılır. 1927-ci ildə görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadə “Türk-tatar dialektologiyası” adlı ilk sistemli tədqiqat işini nəşr etdirir. Bunun ardınca yerlərə göndərilən proqram və təlimatlar əsasında ayrı-ayrı dialektlərdən 60 minədək söz toplanır [5,16]. Təəssüflər olsun ki, bir çox düşünən beyinlərin məhvinə səbəb olan repressiya dalğası B.Çobanzadə, X.S.Xocayev, V.Xulufu kimi dilçilərin dialektoloji tədqiqatlarını da yarımçıq qoyur.

R.Rüstəmovun “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil” (1965), prof. M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1967), E.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” (1999) və s. tədqiqatlarda digər dialekt və şivələrlə yanaşı sözügedən bölgəyə aid şivə xüsusiyyətlərinin fərqli aspektlərdən təhlilinə geniş yer ayrılmışdır.

Azərbaycan dialektologiya elminin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan prof. Məmmədəğa Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında tədqiqata cəlb etdiyimiz məsələ - rus dilindən (eləcə də rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən) dialektlərimizə gələn sözlər məsələsinə toxunulsa da, mövzunun əsasən tarixi aspektdən araşdırılması (inqilabdan öncəki və sonrakı zaman kəsiyi daxilində) diqqət çəkir, alınmaların fonetik tərkibində və leksik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişmələr, eləcə də nitq hissələri üzrə təsnifatı aparılır.

Lənkəran şivələri özünəməxsus fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə digər dialekt və şivələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu dialektə Lənkəran şəhərinin hazırkı inzibati ərazi bölgüsünə uyğun olaraq 2 şəhər, 8 qəsəbə, 83 kənd və yaşayış məntəqəsinə aid çoxsaylı ləhcələr daxildir. Tədqiqat obyektinin kifayət qədər zəngin materialı əhatə etməsini nəzərə alaraq, biz geniş şəkildə deyil, yığcam şəkildə əraziyə daxil olan kəndlərin şivələrinə müraciət etmişik.

Məlumdur ki, dilin tarixən keçdiyi inkişaf prosesi nəticəsində bəzi sözlər istifadədən çıxaraq axraikləşdiyi – passiv fonda keçdiyi halda, digər bir qisim sözlər fonetik şəklini dəyişərək işlənmə hüququnu qoruyub saxlaya bilər. Tam fərqli istiqamətdə gedən digər bir proses isə dilə ictimai-siyasi formasiyaların bir-birini əvəzləməsi, baş verən tarixi hadisələrin təsiri, eləcə də həyatımızda, məişətimizdə gedən təkamül, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində başqa dillərdən yeni sözlərin – neologizmlərin daxil olmasıdır. Lakin dilin zənginləşməsinin mühüm istiqamətlərindən biri olan alınma sözlərin dilə daxil olması və çoxluğu heç də dilin müstəqilliyini inkar etmir. Alınmaların bir qismi zamanla ya olduğu kimi, ya da müxtəlif şəkil dəyişmələrinə uğrayaraq, dilin öz daxili qanunlarına uyğun təhrif olunmaqla daxil olduğu dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Dialektlərdə bu proseslər oxşar şəkildə getməklə bərabər, rəngarəngliyi ilə də seçilir.

Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdən danışarkən iki məsələnin üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etdik: 1) sözlərdə fonetik dəyişkənliyin xüsusiyyətləri; 2) sözlərin morfoloji və leksik xüsusiyyətləri.

Birinci məsələ ilə bağlı qeyd olunmalı ən vacib məqamlardan biri alınma sözlərin böyük əksəriyyətinin fonetik tərkibinin şivələrə aid fonetik xüsusiyyətlərin tələbi ilə təhrif olunmasıdır. Bu qəbildən olan alınmalarda demək olar ki, dilimiz üçün xarakterik olan bütün fonetik hadisələrə bu və ya digər səviyyədə təsadüf olunur.

Səs artımı hadisəsi. Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınmalarda sait artımına (proteza və epenteza şəklində) tez-tez rast gəlinirdi halda, samit səslərin artımı yalnız bir neçə halda qarşımıza çıxır. Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdə (CƏDVƏL 1) çox sayda nümunədə “i” saitinın həm söz əvvəlində, həm də söz ortasında, “u” saitinın söz əvvəlində, az-az hallarda isə “ı” saitinın söz ortasında, “o” və “ə” saitlərinin söz sonunda işlənməsinə rast gəlinir. Alınma sözlərdə *st*, *sk*, *sp*, *şk* samitlərinin qoşa gəlməsi, Azərbaycan dilindəki əsl sözlərdə bu qoşa samitlərlə başlayan heca tiplərinə təsadüf olunmaması, eləcə də *r*

samiti ilə başlayan sözlərin yoxluğu səbəbindən bu qəbildən olan sözlərin *i* səsi atırılaraq işlənməsi baş verir [5, 64]. Alınmalarda söz sonuna sait artımı az təsadüf olunan fonetik hadisədir.

Cədvəl 1. Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdə sait artımı

Artırılan sait	Sözün əvvəlində	Sözün ortasında	Söz sonunda
<i>ı</i>		<i>kırəvat, qırəm pıləş, biroşqə, vixədnoy, kilyonk'ə,</i>	
<i>o</i>	<i>Orsiyət</i>	<i>yolk'ə</i>	<i>metro</i>
<i>u</i>	<i>Ursiyət, urus, usdul, usdol, usdolbə,</i>	<i>k'uruq</i>	
<i>ə</i>			<i>metrə</i>
<i>i</i>	<i>ışpilkə, isdol, isk'əmeykə, isdəyənək'ə, işpişqə, işqaf, isdəmətoloq, isqorə, izdəniyə, ispəlni,</i>	<i>vedirə, biroşkə, pılan, sentyabir, biriqədir, qətilek, ətkiritk'ə,</i>	
<i>e</i>		<i>kereslo</i>	

Samit artımı hadisəsi ümumilikdə bu dialekt üçün xarakterik hal kimi qiymətləndirilə bilsə də, rus dilindən alınma sözlərdə belə hallar azlıq təşkil edir. Məs: *пальто* (rus d.) → *palto* (Azərbaycan d.) → *pəlton* (Lənkəran şivələrində), *canozu* (rus d.) → *sapaşqi* (Lənkəran şivələrində); *шума* (rus d.) → *piletqə* (Lənkəran şivələrində), *вообще* (rus d.) → *vəbşem* (Lənkəran şivələrində), *обуш* (rus d.) → *obşem* (Lənkəran şivələrində), *графин* (rus d.) → *qrafinka* (Lənkəran şivələrində), *печь* (rus d.) → *peçkə* (Lənkəran şivələrində), *лонгма* (rus d.) → *ləpətk'ə* (Lənkəran şivələrində) və s.

Səs düşümü hadisəsi. Tədqiqat obyektini kimi seçilən şivələrdə işlənən rus dilindən alınma sözlərdə səs artımı və səslərin əvəzlənməsi kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil etdiyi halda, səs düşümü hadisəsinə o qədər də çox təsadüf edilmir:

sait düşümü: *qənfet, qəloş, mərojnə, vəyenni, pitminutk'ə, ədyal, qəzet, mək'əron, pək'əval, k'əprativ* və s.

samit düşümü: *poş yolu, tumuqqa, poyiz, ləbrə, iskən,*

Lənkəran şivələrində rus dilindən alınma sözlərdə bəzi hallarda bütöv hecaların bir səslə əvəzlənməsi və ya düşümü hadisəsi – qapologiya müşahidə olunur: *коричневый* → *karişni*, *гастиница* → *qəstin*, *заграничный* → *zəqrən* və s.

Bəzən iki eyni sait tamamilə başqa bir saitle əvəz olunur: *вообще* → *vəbşə*.

Səs əvəzlənməsi hadisəsi. Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdə səslərin əvəzlənməsinin həm sait, həm də samitlər arasında baş verməklə kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil etdiyi hallar yetərincədir. Bu şivələrin fonetik transformasiya imkanlarının zənginliyi rus dilindən alınma sözlərdə saitlərin əvəzlənməsi zamanı tam rəngarəngliyi ilə üzə çıxır. Belə ki, sözügedən areala aid alınmaların tədqiqi zamanı açıq saitlərin qapalı, qapalı saitlərin açıq, qalın saitlərin incə, incə saitlərin qalın, dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan, dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçməsi kimi müxtəlif xarakterli nümunələrlə qarşılaşdıq (CƏDVƏL 2). Qeyd olunan sait əvəzlənməsi əsasən söz ortasında özünü göstərir. Söz sonunda ($a > u$, $o > ə$) və söz əvvəlində ($o > u$) sait əvəzlənməsi hadisəsinə az təsadüf olunur.

Cədvəl 2. Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdə sait əvəzlənməsi

Əvəzlənməni n şəkli	Sözün əvvəlində	Sözün ortasında	Söz sonunda
$a > \text{ə}$	<i>əlo, əpənsin, ədəptor, əbədok', əlbom, ətk'əz,</i>	<i>ləmpə, şaqələt, lək' xələdenik', vəqon, səməlyot, qləzok', k'əmputer, batəriyə, tərelk'ə, nəuşnik', k'ərniz, zəvuç, pəsport, pəket, jəket,</i>	<i>səlfetk'ə, rucqə, k'əlonk'ə, sumk'ə, yubqə, zəriyatk'ə vilk'ə, pəmədə, vedmə, bənkə, k'ərtink'ə</i>
$a > i$		<i>siməvar,</i>	
$o > a$		<i>pamadaor</i>	
$o > \text{ə}$	<i>əkoşk'ə, ətverk'ə, ək'rujeniyə, ədelln i, əburçənni, əbman</i>	<i>k'əneşnə, k'əstiyum, k'əlidor, pətəlok', vəratə, çəmədan, şaqələt, rəjok', k'əroçi, k'əronə, mələdes, pədle s, dək'ument, pədnos, nəçnik'</i>	<i>vedirə, piyənə</i>
$o > u$	<i>uçiret</i>	<i>zuntik', pamadur, doxdur, saruşqə, tumuçqə, ləmpuçk'ə, dəruşkə,</i>	
$o > i$			<i>kəneşnə</i>
$e > i$	<i>ikuskursiya, ikskəvətor, imusyə</i>	<i>piçiniy, midal, qənfüt, tilivizor, tirmos, kərəmil, rizbə</i>	<i>kəroçi</i>
$e > ı$		<i>parixmaxır</i>	
$e > \text{ə}$		<i>çəmədan, pəsok',</i>	<i>vərenə, rəmk'ə</i>
$i > a$		<i>pamador</i>	
$i > \text{ə}$		<i>kərpiş, vərməşil</i>	<i>səmeçkə</i>
$i > e$		<i>piletk'ə</i>	
$i > o$		<i>pəmədor</i>	
$ı > i$		<i>pək'rival, piyəniska, ətkiritkə, prəsdinə</i>	<i>xətyəbi</i>
$u > ı$		<i>mısqıl</i>	
$u > i$		<i>şinur</i>	<i>nəxədi</i>
$y > \text{ə}$		<i>pıranik'</i>	<i>kuxnə, batəriyə, prəsdin ə</i>
$y > i$		<i>pıtminutkə</i>	<i>ispəlmi</i>
$y > iy$		<i>mıyətmi</i>	

Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdə samit əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmaqla, sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda özünü göstərir. Müxtəlif qəbildən olan samit əvəzlənməsi tipləri içərisində ən çox rast gəlinənləri $k' > x$, $k' > q$ və $j > ş$ əvəzlənmələridir.

Cədvəl 3. Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərdə samit əvəzlənməsi

Əvəzlənmənin şəkli	Sözün əvvəlində	Sözün ortasında	Söz sonunda
$k' > q$	<i>qalxoz, qəstiyum, qəsdin, quxnə, qəsink'ə, qərdon, qəloş, qəset, qərniz</i>	<i>şotqə, çaşqə, yubqə, rəşotqə, nəsqi, sqəndəl, k'ərtoşqə, səsisqə,</i>	<i>fərtuq,</i>
$b > p$	<i>putulkə</i>	<i>kəropk'ə</i>	
$k' > x$		<i>doxdur, direxdor, pərixmaxır, trəxtur,</i>	<i>pətalox, pərix</i>
$t > d$		<i>sdəmətoloq, usdul, pəsdəl, isdənsiyə, əddəlni</i>	
$d > t$			<i>şəqələt</i>
$q > k'$		<i>k'əlk'otə</i>	
$j > ş$		<i>səpəşki, kruşqə, pədnəşkə, bəsnəuşkə, k'əntuşni</i>	
$ç > ş$		<i>poşt, lampışqə,</i>	<i>pəş, kərpış</i>
$ç > s$		<i>balinsə</i>	
$ı > s$		<i>k'əndisəner</i>	<i>mərqənis, malədes, pədləs</i>
$l > n$		<i>əpensin</i>	
$l > r$		<i>murtfirim</i>	
$q > g$ və s.		<i>texnologiyə</i>	
$q > ğ$		<i>məğəzin</i>	

Diqqət mərkəzində saxlanmalı məqamlardan biri də budur ki, Lənkəran şivələrində rus dilindən alınmalarda sözün yalnız bir səsinin fonetik dəyişkənliyə uğradığı variantlara çox az-az hallarda rast gəlinir. Bəzən elə olur ki, bir sözdə bir neçə fonetik hadisə özünü göstərir. Bu da, heç şübhəsiz, saitlərlə samitlərin ahənginin gözlənilməsi nəticəsində üzə çıxır. Məs,

кондиционер → *kəndisəner* – söz ortasında $o > ə$ sait, – söz ortasında $ı > s$ sait, söz ortasında $и > ə$ sait əvəzlənməsi, söz ortasında o səsinin düşümü ;

картошка → *k'ərtoşqə* - söz əvvəlində $a > ə$ sait, söz ortasında $k' > q$ samit əvəzlənməsi;

аэропорт → *əyriport* - söz əvvəlində $a > ə$ sait əvəzlənməsi, söz ortasında e səsinin düşümü və y səsinin artımı, söz ortasında $o > i$ sait əvəzlənməsi;

парикмахер → *pərixməxır*- söz ortasında $a > ə$, $e > ı$ sait əvəzlənməsi, söz ortasında $k > x$ samit əvəzlənməsi;

операция → *əpəris*- söz əvvəlində $o > ə$, söz ortasında $e > ə$, $a > i$, $ı > s$, söz sonunda $у$ səs düşümü → *əyriport*;

мороженое → *mərojə*- söz ortasında $o > ə$, söz ortasında e , söz sonunda oe səsələrinin düşümü və s .

Maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, rus dilindən alınan bəzi sözlərin sonundakı sait və ya samit ya ixtisar olunaraq, ya da ixtisar olunmadan *ka*, *kə* şəkilçi xarakterli hissəcik artırılmaqla işlədilir: *qrəfinkə*, *peçkə*, *ləpətkə* və s.

Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, alınma sözlərin şivələrin fonetik xüsusiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq dəyişikliklərə uğramasında da vahid prinsip gözlənilmir.

Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlər tərəfimizdən həm leksik, həm də morfoloji xüsusiyyətləri baxımından da araşdırılmışdır. Birmənalı şəkildə demək olar ki, rus dilindən dialektə keçən sözlər arasında isimlər nəzərə cərpacaq üstünlüyə malikdir. Həmin sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

İnsan adları: *Vəlodyə, K'ətiyə, Nadiyə;*

Geyim adları: *pıləş, pəltə, pəltən, jəkət, yubqə, səpəşk'i, mayk'a, nəsqi ;*

Ev avadanlıqları və məişət əşyalarının adları: *xələdenik', tilvizor, işqaf, lüsdür, tirmos, iskan, tumuçk'a, siməvar, dəruşk'a, qəstürk'a, qərniz, ədyal* və s.

Vəzifə, rütbə, ictimai status bildirən adlar: *lək'əpəd, medsestrə, piyənistk'a, doxdur, direxdor* və s.

Ərzaq adları: *şəqələt, qənfet, piçinniy, k'ərtəşk'a, mək'əron, vərmaşıl, pəsok';*

Musiqi alətlərinin adları: *qərmon, piyəno, k'ılərnit;*

Texnologiya ilə bağlı sözlər: *zəryətk'a, ədəptor, kəmpüter;*

Ölçü vahidləri ilə bağlı sözlər: *metir, qırəm* və s.

Göründüyü kimi, Lənkəran şivələrində rus dilindən alınmış isimlərin bir qismi, məs, geyim əşyalarının adlarını bildirən sözlər əslində Azərbaycan ədəbi dilində qəbul olunaraq işlədilən sözlərdir. Fərq yalnız həmin sözlərin ədəbi dilin orfoqrafik və orfoepik normaları əsasında sabitləşmiş şəkillərindən fonetik tərkibcə seçilməsindədir. Belə ki, bir sıra hallarda həmin alınmalar xalq etimologiyası əsasında fərqli bir şəkllə düşmüşdür. Məs, ədəbi dildəki *pəltə, kostyum, qəltuk, jəkət, pləş* sözləri sözügedən dialektə *pəltə/pəltən, qəstiyum, qəltuk', jəkət, pıləş* kimi səslənir. Prof. M.İslamovun “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” monoqrafiyasında belə sözlər “Ədəbi dil vasitəsilə keçən yeni sözlər” yarımbaşlığı altında göstərilir [3,191]. Lakin bunlarla bərabər Lənkəran şivələrində rus dilindən gələn elə alınmalar da var ki, onların ədəbi dildə qarşılığı mövcuddur: *quruşqə/kuruşqə, ak'uşqə, ləmpə, pətəlok', səpəşqi, nəsqi, k'əlidor/qəlidor* və s.

Digər əsas nitq hissələrinə gəldikdə, Lənkəran şivələrində işlənən rus mənşəli alınma sözlər arasında çox az-az sayda sifətlər və feillərə təsadüf olunduğu halda, say və zərf tamamilə işlənmir. Sifətlər içərisində rəng və xarici əlamət bildirən sifətlər üstünlük təşkil edir: *kərəşni / kərişnivi, rozvi, ərənşivi, vəyenni, zəqərnni, ək'uratni, levi, polni, deləvoy, padles, k'əsoy, ətdelni, pırosdo, piyənistk'a, əlk'əqol* və s.

Sözügedən şivələrdə rus dilindən keçən varvarizmlər içərisində feillər müstəqil olaraq işlənmir, ancaq mürəkkəb feillərin komponentlərindən biri olaraq söz yaradıcılığında iştirak edir. R.Rüstəmov “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil” adlı monoqrafiyasında dialektlərdə mürəkkəb feillərin şəkilləri və yaranma xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə bəhs edir. Dilçi alim dialektlərimiz üçün xarakterik olan mürəkkəb feillərin yaranma üsullarından bəhs edərkən hər iki komponenti feil və bir komponenti ad bildirən nitq hissəsi, ikincisi isə feil olmaqla iki qrup əsasında təsnifat aparır. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz şivələrdə rus dilindən alınma sözlərin içərisində hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillərə təsadüf olunmur.

Adı çəkilən mənbədə ikinci qrupa daxil olan (ad+feil) mürəkkəb feillərin özləri də müəllif tərəfindən iki alt qrupa bölünür: 1) ikinci komponenti müstəqil leksik vahidliyini qismən itirmiş köməkçi feillər; 2) ikinci komponenti müstəqil leksik vahidliyini itirməmiş köməkçi feillər

(nisbətən köməkçi feillər) ibarət olanlar. Bu təsnifatla müəyyən mənada razılaşmamaq mümkündür. Daha sonra həmin bəhsdə qeyd olunur: “Dialekt və şivələrimizdə *elə(mək)* və *ol(maq)* köməkçi feilləri daha çox isimə, qismən də sifətə qoşulur. ... Dialekt və şivələrimizdə bu köməkçi feillər müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kimi, başlıca olaraq, ərəb, fars sözlərinə deyil, əsil Azərbaycan sözlərinə qoşulur” [4,156].

Nümunə kimi seçdiyimiz bu hissə ilə bağlı bir neçə məsələnin üzərində dayanmağı vacib bildik. İlk əvvəl, müəllif dialekt və şivələrimizdə işlənən feillərdən bəhs edərkən rus dilindən alınma feillərlə bağlı heç bir qeyd etmir. Bu xüsüs mürəkkəb feillərə də aiddir. Araşdırmamızdan aydın olur ki, Lənkəran şivələrində rus dilindən alınmış feillər müstəqil olaraq işlənmir, lakin söz yaradıcılığında alınma feillərə (mürəkkəb feillərin komponentlərindən biri kimi) müraciət olunduğu hallar az deyil. Müəyyən etdiyimiz belə feil nümunələrindən çıxış edərək R.Rüstəmovun monoqrafiyasından yuxarıda misal gətirdiyimiz fikirdəki iki məqamı təkzib edə bilərik: 1) köməkçi feillər yalnız isim və sifətə yox, həm də feillərə qoşularaq mürəkkəb feil yarada bilir; 2) dialektlərimizdəki mürəkkəb feillərdə köməkçi feillər təkcə “əsil Azərbaycan sözlərinə” qoşulmur.

Lənkəran şivələrində mövcud olan mürəkkəb feillər arasından seçdiyimiz bir neçə nümunə ilə fikirlərimizə aydınlıq gətirək:

ətqəz eləməx' – rədd etmək, imtina etmək; “Отказь”/“отказать” sözündən. – *Adam qonşudan utanıb ətqəz eliyir.*

nerviçət/nermiçət eləməx' – əsəbləşdirmək; “Нервничать” sözündən. – *Qızın hərəkətləri adamı nerviçət/nermiçət eliyirdi.*

məşət eləməx' – mane olmaq; “Мешать” sözündən. – *Həyətdəki dəmə-dəsgah gedib-gələmə məşət eliyirdi.*

pəvərot eləməx' – dönmək; “Поворот”/ “поворачивать” sözündən. – *Küçənin başına çatanda maşın pəvərot elədi.*

remunt eləməx' – təmir etmək; “Ремонт” sözündən. – *Gələnlə ev-eşiyi remunt elətdirməx' isdiyirüx'.*

zəqəz eləməx' / zəqəz verməx' – sifariş vermək (etmək); “заказ”, “заказать” sözündən. – *Arvadi gündə bi zəqəz verirdi kişiyə.*

zənət eləməx' (olmax) – məşğul etmək; “Занят” sözündən. – *İsdəmir ki, telefonu çox zənət eləsün. və s.*

Hətta bəzən frazeoloji birləşmələrin də ilk komponenti rus sözlərindən ibarət olur:

pırəv çıxmaq, nıpırəv çıxmaq və s.

Lənkəran şivələrində rus dilindən alınma sözlər arasında köməkçi nitq hissələrinin işlənməsinə də təsadüf olunur: *vəpşe/vəpşem* – вообще – ümumiyyətlə, *üje/üje-uje* – artıq, *urə-ura-ura*,

Beləliklə, söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Lənkəran şivələrində çox sayda rus dilindən alınma sözlər işlənir ki, bunlar da əksərən olduğu kimi yox, xalq etimologiyası əsasında dialektə xas fonetik xüsusiyyətlərə uyğun təhrif olunmaqla istifadə olunur. Bu zaman samit və sait əvəzlənməsi, eləcə də sait artımı hadisəsi daha çox müşahidə olunur. Şivələrə rus dilindən daxil olan sözlər içərisində isimlər üstünlük təşkil edir. Az-az hallarda olsa da, bəzi alınma sözlərin öz ilkin leksik mənasından uzaqlanmış halda istifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Düşünürük ki, Lənkəran şivələrində işlənən rus dilindən alınma sözlərlə yanaşı bu yazıda toxunmaq imkanımız olmayan bir çox məsələlərin təfərrütlü tədqiqinə böyük ehtiyac var və bu ehtiyacın ödənməsi Azərbaycan dialektologiyasına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dilalektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild. Azərb.SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1967, 282 səh.
3. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Azərb.SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1968, 275 səh.
4. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərb.SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1965, 320 səh.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 416 səh.

KİŞİLİK TRAGEDİSİ (Abdurrahim bey Hagverdiyev'in eserlerinden hareketle)**THE TRAGEDY OF PERSONALITY (Based on the works of Abdurrahim bey****Hagverdiyev)*****Gara Ahmadov¹***

The history of education and enlightenment of the people in the public life of Azerbaijan goes back to the depths of antiquity - the time when our first written forms of culture were written. It is known from history that steps were taken to bring up children in order to achieve certain knowledge; special teachers were hired for this purpose. Later, this tendency led to the emergence of didactic works of art in fiction, and it became a tradition to write large-scale works of didactic character. In the following years, in our literary history, from time to time in the works of our poets and folk artists, there was a reflection of the themes dedicated to the criticism of superstition and ignorance, the development of science and enlightenment.

From the beginning of the XIX century under the influence of European and Russian enlightenment in Azerbaijan enlightenment became a social phenomenon. The Western political movement formed in Russia among the landlord bourgeoisie, the intelligentsia, among the urban artists, did not pass by the northern part of Azerbaijan, which was attached to Russia. The West itself as a social movement, inclined to the West, considered the freedom of man as one of the main goals. Enlightenment as a method of struggle with political power, based on the long-term exploitation of man, was considered as the main factor in the formation of internal freedom of man and his personality. Socio-political shocks and evolution, which began at the beginning of the century, affected the spiritual, as well as the psychological world of people. It is true that this awakening has not yet affected their national consciousness, and people have come a long way from understanding their national identity. However, the enlightenment, which has already played a key role in the national shaking and is a guiding factor, began to make its first steps.

When enlightenment made its first steps in the beginning of the 19th century, it reflected the views of the East and the West. Therefore, if at the beginning of the century this enlightenment with the work of A. Bakikhanov was preserved in itself a greater oriental didactic essence, then with the work of A., at the beginning of the century, this enlightenment retained more of the Eastern didactic essence with the work of A. Bakikhanov, M.Sh. Vazekh, I. Qutqashinli but from the middle of the century it entered the completely Western context with the work of M.F Akhundov.

The creation of schools and cultural and educational institutions of a new type in Azerbaijan played an important role in this since the second half of the 19th century. This was also contributed by the return of Azerbaijani students who received their education in universities of Russia and Western Europe.

If we look at the dynamics of the development of enlightenment in Azerbaijan, we can see that it has a multiplicity of forms from the earliest times to the last years. In the middle of the century, literacy and education were perceived as a key factor in the awakening of people, self-knowledge and being aware of what happened in the world, and many Azerbaijani children of that time studied abroad and returned and fought for this goal. However, at that time the society as an assembly was still far from this action and intention. Therefore, people devoted to the nation,

¹ Azerbaycan, Sumgayit şehri, 43.blok, Sumgayit Devlet Üniversitesi e-mail: qara_ahmedov_66@mail.ru

whose inner nature and practice longed for enlightenment, still endured the devastation in the backward society, which ultimately led to the tragedy of these heroes.

Abdurrahim bey Hagverdiyev is one of the most prominent representatives of this enlightenment founded by M.F. Akhundov. He saw the importance and necessity of educating the people, both during his years of education and during his public and political activities. Therefore, practically all the positive heroes of his works were created for this purpose. In the stories of the write "Sheikh Shaban", "Mirza Safar", "Dişagrı" ("Tooth ache"), "Bomb", "Cheshmek" and others are told about the creative activities of Azerbaijani prose, contrasts between society and personality, spiritual freedom are reflected in high skills. As positive characters of the writer, so negative images reflect the most characteristic views of A. Hagverdiyev on personality in national thoughts as personality. The image of a person, brought up in the social environment in connection with historical and cultural changes, is an artistic expression of national and human ideals of the writer. In these works, national grief and people's sorrow are presented in a combination of satirical and humorous laughter. Well-known literary scholar Yashar Garayev describes the problem of personality and society in A. Hagverdiyev's stories: "Hekayəçi Haqverdiyevdə realist gülüş, maarifçi satira daha sabitdir. Bu süjetlər üçün ibrətli felyeton, novella və lətifə vəziyyətləri səciyyəvidir, naqis əxlaq problemi aparıcıdır. Onun "maralları" içərisində ictimai gerçəkliyin bütün sosial-etnik silk və təbəqələrinin nümayəndələrini tapmaq olar... Üslub və ifadə vasitələrinin də bütün tipologiyası maarifçi satiranı və onun klassik estetikasını, maarifçi-realist poetika kanonu yada salır" [Garayev.2004, 277].

The problems raised by Abdurrahim bey Hagverdiyev in his stories are related with the necessary historical aspects of enlightenment literary and cultural thought. From this point of view, national literature directly influences the society and human morality through the example of individuals. The awakening of national thought is also manifested in the spiritual freedom of the individuals. Farhad, who was graduated from high school with a gold medal in the writer's tragedy "Bəxtsiz cavan" ("Unfortunate Young Man") does not consider it enough and wants to improve himself by continuing his education. His friend Musa said, "...sənin tədbirlərin niyə puç olur? Sən yenə camaat üçün işləyə bilərsən" – sualına "...hansı elmlə, hansı biliklə işləyəcəyəm" "... why are your efforts in vain? You can work for the people again" - in answer to the question "... with what science, with what knowledge will I work?" [Haqverdiyev. 2005, 101]. But this is where Farhad's tragedy begins. He wants to be educated, to improve himself and thus to be a good man for his people at such a time, when everything is the exact opposite of his thoughts. His uncle Haji Samad aga and the people like him destroy Farhad morally. A. Hagverdiyev summarizes the social and philosophical nature of the tragedies of human destiny by showing the contradictions between social society and personality both in his dramaturgy and prose works.

We see such examples who is not able to "stick in the mud" not only in the large stories of the writer but also in his little stories which are not inferior to his large-scale works in terms of content and ideas. In his series of stories "Ata və oğul", "Mozalanbəyin səyahətnaməsi", "Bomba", "Mirzə Səfər", as well as "Marallarım" ("Father and Son", "Mozalanbey's Travelogue", "Bomb", "Mirza Safar", as well as "My Deer"), the heroes' unique natures and old mindsets could not stick in the mud, so they were exposed and thrown as if the baby out with the bathwater. In the story "Father and Son", Akbar, the son of Haji Khalil, who amassed a fortune through a thousand hardships, lost this fortune in a few days. Akbar's acquaintance Rustam, who did not stand idly by in the ups and downs of life, lives with the illusion of a "beautiful life" that Rustam told him, and as a result, he loses everything and dreams, which results in his tragedy. [Haqverdiyev, 2005, 16]. In the story "Bomb", the city guarder Karbalayi Zal is eager to show skill in the position of dissatisfaction with his work, to justify himself and to retire and live

comfortably after twenty-five years work, but instead of it he finds himself in a ridiculous situation. Here, too, the contrast between the literary personality of that time is shown with the words said to his wife, “..sonra əyləşib rahat pensiyəni yeyərik.” “..then we will sit down and have a bed of roses” [Haqverdiyev, 2005, 147]. In fact, Karbalayi Zal is

not good at his work and the step he takes to justify himself results in his dismissal.

One of the interesting stories that does not correspond to the time, lifestyle and desires of the time is the story of A. Hagverdiyev “Mirzə Səfər” (“Mirza Safar”). Mirza Safar, who suffered from life in his youth, gained the respect of everyone with his honest work in the office where he worked. But the hero said, “...Rüşvət almaq adamı qorxaq və gözükölgəli edər, rüşvət aldığın adamların hansını görsən, gərək ikiqat baş əyəsən...Nə lazım? Qulluğumda təmiz olaram, maaşıma qənaət edərdəm, bir kəsə ehtiyacım olmaz” “... Taking a bribe makes a person cowardly and shady, which of the people you take a bribe should be bowed to ... What is needed? I will be honesty in my service, I will save my salary, I will not need anyone” [Haqverdiyev, 2005, 206]. Because the environment is not ready for that yet. In order to live in this life, you have to bow before someone. Mirza Safar, who does not do it, faces difficulties in life being fired.

In “Şeyx Şəban” (“Sheikh Shaban”), one of the other stories of the writer, Sheikh Shaban, in “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” (“Mozalanbey's travelogue”), almost everyone met Mozalanbey, a beautiful artistic portrait of each of the “deer” in the series “Marallarım” (“My Deer”) - those who could not “keep up” with the times were created by the author [Mütəllimov, 1988, 211].

If we look at all areas of his works, we see that the main purpose of A. Hagverdiyev is the discrepancy between the heroes in his works and the times in which they lived, the results of this contrast show the destruction of the lives of heroes.

It can be concluded that the heroes of the works of Abdurrahim bey Hagverdiyev are already becoming innocent victims of the time and environment in which they live. The tragic situation of such heroes is caused by the tense social relations due to historical circumstances. Regardless of which class and social class he represents, A. Hagverdiyev's system of images, with its rich character, embodies the unique documentary qualities of the poetic search of the Azerbaijani national prose. Real life facts, typical images are based on national consciousness, national-spiritual sources as an expression of the characteristics of social society. From this point of view, the leading direction of the writer's creative search is human destinies, the erosion of morality destroyed by society, the tragedy caused by this erosion. At the heart of these searches are the freedom of the individuals, the socio-moral problems in society and the socio-cultural, socio-political peculiarities of these problems.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev.Ə.(2005) Seçilmiş əsərləri, II cildə, I cild. Bakı, Lider nəşriyyatı
2. Haqverdiyev.Ə. (2005) Seçilmiş əsərləri, II cildə, II cild. Bakı, Lider nəşriyyatı
3. Mütəllimov T. (1988) Haqverdiyevin poetikası , Bakı, Yazıçı nəşriyyatı
4. Xəlilov N. (1996) Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti, Bakı, Elm və həyat nəşriyyatı
5. Qasımzadə F. (2017) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı
6. Qarayev Y. (2002) Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər, Bakı, Elm nəşriyyatı

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

OĞUZ GRUBU TÜRK DİLLERİNDE TÖREN LEKSİKOLOJİSİNİN ETNİK- PSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ

ETHNIC-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CEREMONIAL LEXICON IN OGHUZ GROUP TURKISH LANGUAGES

MUSAYEVA İLAHE İLHAM¹

Etnik psikoloji-etnopsikoloji (Yunanca etnos halk, kabile demektir)daha önce sosyal bağlılıkla koşullandırılan zihinsel özellikleri, davranışsal kalıpları incelemiştir.Şu anda insan ruhunun etnik özelliklerini inceleyen disiplinler arası bir bilgi alanıdır.Yani insanların psikolojik özelliklerini ulusal, ırksal ve etnik bağları dikkate alarak inceleyen bir bilim alanıdır.²

Her etnos, her millet etnopsikolojik ve etnolojik özelliklere göre bir-birinden farklıdır. Etnik psikolojik fikirlerin oluşumu, halkın kültürel mirasının nitelikleri olan törenler ve ritueller, bayramlar, gelenekler, folklor gelenekleriyle doğrudan ilgilidir.

Etnopsikoloji- insanların etnik ve kültürel bağları ile psikolojileri arasındaki maddi ve manevi özelliklerini araştırmak nedeni ile oluşturulmuştur. Dilbilimde psikolojinin temeli , Alman filozof Johann Friedrich Herbart tarafından atıldı. Psikolojinin savunucuları, dilin bilimsel psikolojiye dayanmasını talep etmişler. Aynı zamanda bireyin rolünü tercih ederek her şeyden önce dilin toplumsal temelini reddeden ortak bir dil fikrini raddetdiler.³

Etnik-psikolojik özellikler, farklı etnik qruplarının üyelerinin etkileşim ve davranışlarını düzenler. Bu aynı zamanda kültürel üyeler arasında öz farkındalığa, kültürel özelliklerin kazanılmasına hizmet eder. Dilin psikolojik bir fenomen olduğunu göz önünde bulundururken bu eğitimin savunucularına göre, psikolojik süreçler üzerine gözlemler yaparak dilin analizini bireysel bir konuşma eylemi temelinde incelemek gerekir.XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilbilimde halk psikolojisi ve etnik psikoloji gibi genel terimler ortaya çıktı ve felsefi-psikolojik bir çizgi gelişti. X.Şteyntal, M.Lasarus, V.Vundt, Q.Lebon bu psikolojik çizginin temsilcileridir.

Dil kendi içerisinde bir sistem olarak sosyal faktörlerin etkisiyle değişen yapısal bir birimdir. Sosyalleşme, etnik-psikolojik faktörleri ciddi şekilde etkileyen çok karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Toplumdaki herhangi bir olay, belirli bir topluluğun kültürel nitelikleri , gelenekler, inançlar gibi faktörler, günlük yaşam üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Elbette sosyal, etnik ve ulusal etnik sorunlar, cinsiyet, yaş, dini düşünce, demografik ilkeler, yaşam alanı vb. faktörler de dahildir.Bütün bu faktörler doğrudan dilin sözcük katmanını etkiler ve kelime bilgisini zenginleştirir.

Eski insanların çeşitli nedenlerle birlikte yaşamaya zorlanması, zamanla korunma, sosyalleşme, beslenme ve kültürel niteliklerin kazanılması için koşulların yaratılmasıyla birlikte farklı sosyal grupların oluşmasına hizmet etti. Bu tür sosyalleşmenin bileşenlerinden biri, çeşitli törenlerin eşlik ettiği karşı cinsin sosyo-kültürel birliği olan evliliğdir. “Evlenmek” kelimesinin etimolojik analizine bakarsak “ev” kelimesinin ilk bileşeni törenin ana sembollerinden biri olarak kabul edilir ve olayın özülünü ortaya çıkarır. Ünlü Türkolog Baheddin Ogal etnografik terimler olan “evlenme”, “ocak kurma” hakkında yazıyor: “Ocak” Türklerde ev ve yuvanın tek sembolüdür. Nitekim dış tesirlerden uzak kalmış olan Yakut türklerinde evlilik “sönmez bir ateş

¹ Ph.D student of Azerbaijan National Academy of Sciences, musayevailahe987@gmail.com

²Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə , ÇİNAR-ÇAP, Bakı-2002, s84

³Qurbanov. A. Maarif nəşriyyatı, Bakı-1977, s 298

yakmaktır”. Batı türklerinde aile daha sosyal ve daha geniş bir anlayışa bürünmüştür. Evlenme : “koşulma”, “dirlik”, “derim”, ve ya “tiriglik”, yani birlikde yaşamadır ¹.

Etnik vəsosyal faktörleri belirleyen makamlara bağlı olarak, kelimelerin çok yönlü bir anlam alanı vardır. Oğuz qrubu Türkçelerinde “elçi”, “kına”, “belge”, “gerdek”, “duvak”, “kalın”, “başlık”, “görelge”, “sağdic”, “dör” vb. terimlerin türevleri ve sosyal varyantları Türk dillerinin sözcüksel katmanını zenginleştirir. Düğün sözlüğünün her sözcükbirimi sosyal özelliklere bağlı olarak farklı Türk dillreinde farklı bir fonetik kabuğa ve anlambilime sahip ola bilir.

Etnografik terimlerin etnik psikolojik ve sosyodilbilimsel özelliklerini incelerken, zengin sözcüksel materyaller temelinde küresel araştırmalara ihtiyaç duyan törensel sözlüğün sözcüksel bileşimi, sosyal faktörlerin etkisiyle sürekli olarak semantik farklılığa uğrayır ve zenginleşir.

Tarihin tüm değişikliklerini atlatmış, ilkel toplumun ortaya çıkışı ve devamı, küçük bir insan topluluğunun farklı kurallar dahilinde yönetilmesi ve son olarak sosyal bir topluluk gibi ulusların tarihi, etnik, sosyal ve kültürel yaşamında önemli rol oynayan bir ailenin kurulması için düzenlenen düğün töreni çeşitli geleneklerle gözlemlenir. Maddi kültürel sözlüğün ayrılmaz bir parçası olan tören leksikolojisi gelenekler, düşünce, ahlak ve inançla ilgili etno-kültürel-tarihsel faktörleri yansıtır. Bu adetler, halkın etnik bileşimini netleştirmede, toplumun katlaşmasında, toplum üyeleri ve halklar arasındaki yakınlık, akrabalık ve gelişme süreçlerinin incelenmesinde önemli bir rol oynar. Bu nedenle gelenek, düşünce, ahlak ve inançla ilgili tören leksikolojisinin diğer türk dilleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, aynı kökene, dil yapısına ve aynı kültüre sahip Türk halklarının sözlük içeriği ve etnokültürel değerlerinin incelenmesi açısından önemlidir.

Etnopsikolojik ve sosyal bir olay olarak evlilik töreniyle ilgili gelenekler insanlık tarihinin ilk zamanlarından beri var olmuştur. Erkeklerin ve kadınların iradeleri üzerine inşa ettikleri duygu , düşünce ve ihtiyaçların karşılandığı bir sosyo-kültürel topluluk olarak ulusal kimliğin devamını sağlayan çeşitli aile oluşumu ve birleşme törenleri vardır. Özellikle türk halkları için kutsal olan ailenin nikah töreni çeşitli geleneklerde görüldüğü için törenin kelime hazinesi çok zengindir. Ortak kültürel değerlere sahip Türk halklarının etnografiyasına bakarsak, etnik-psikolojik nedenlerden benzer adetlerin farklı yönleri ortaya çıkar , bu, tören terminolojisinin zenginleşmesi ile sonuçlanır.

Mesela, Türkmencede erkek çocuğu evlendirmekle ilgili *öylendi, öyli boldı, öyerdi*, kızların evlenmesi için *hayata atılmak, durmuşu çıkmak, kızını çıkarmak* gibi terminoloji Azerbaycan türkcesinde *evlənmək, ev olmaq, başını bağlamaq, qız köçürmək, ərə vermək, gəlin köçürmək, yerbəyer etmək (lehce)* gibi aynı anlamlı kelimelerle ifade edilir. Eski türkçenin söz varlığında kız çocuğunu evlendirmek için “*arla*”, erkek çocuğunu evlendirmek için de “*kalınla*” fiilleri kullanılmıştır. Azerbaycan türkcesinde *kalın-qalın* kelimesi *başlık* kelimesi ile eşdeğerdir, kız evine düğün masraflarında yardımcı olmak için sadece oğlanın evi tarafından sağlanan malzeme ve ya paradır. Türkmencede bu sözcük aynı semantiğe sahiptir, ancak, *başlık (parası), kalın ve kesanatını kesişmek* denir.

Tarihin kadim zamanlarını bünyesinde barındıran düğün töreni farklı aşamalardan oluşan bir süreç olduğu için her aşamanın geleneklerine göre terminolojik birimler oluşturulmuştur. İlk aşama elçilik töreni olsa da kızı bulmak ve onaylamak da zaman alıyor. Bu noktada aracılının rolü büyüktür. Türkmencede bu kelimeye *savcı, söz ayıdıcı, görücü* denir. “*Aracı*” aramak fiilinden türemiş türk kökenli kelimedir ve çoğu Türk dilinin sözlüğünde kullanılmaktadır. Abdulkadir İnan “ Türk düğünlerinde Exogamie izleri” isimli makalesinde Başkurt, Kazak ve

¹Baheddin Ögel. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul. 1988

Altay lehçelerinde güvey ve kız ailesi arasında aracılık eden kişiye *yavçı* (*yuçi*) denildiğini belirtmiş ve Anadolu türkleri arasında bu kişiye *görücü*, *dünürücü*, *elçi* gibi isimler verildiğini kayd etmiştir. O aşamaya ait dönemde dilde yaygın olarak kullanılan “qızbəyənmə” terminolojisinin Azərbaycan dilinin etnografya kitabında ağız ve lehçelerde *qızxoşlama* (Abşeron, Salyan), *gözaltılama* (Şəki-Zaqatala), *nişanlıseçmə* (Quba) gibi sözcüksel paralellikleri gösterilmiştir. Masallı ve Lenkeran lehçelerinde *saqqızını oğurlamaq*, *sözaldı*, *ağızbildi* gibi ifadeler kullanılmaktadır. Elçilikle ilgili Azərbaycan türkcesinin söz varlığında *elçi*, *elçilik*, *elçi daşı*, *böyük elçilik*, *kiçik elçilik*, *elçiplov* (Lenkeran) *qız görmə*, *razılıq alma*, *həri alma*, *şirni içmək*, *kəmləşmə* (*dial*) *sözkəsdı* kelime kombinasyonları türemiştir.

Türkmen türkcesinde elçilik törenine *savcılığa varma*, *gudaçılığa gidilme* denir.

Maddi kültürel sözlüğün ayrılmaz bir parçası olan tören leksikolojisi gelenekler, düşünce, ahlak ve inançla ilgili etnokültürel-tarihsel faktörleri içerir. Türk dillerinin söz varlığında çocuğun doğumu, isimlendirme, küçük düğün, takvim değişikliği, mevsim değişikliği, dini inançlar, yas vb. çeşitli sosyal olaylarla ilgili törensel terimler vardır. Mesela, çocuk doğumu ile ilişkiilolarak “uşaq”, “çağa”, “qundaq”, “çocuq”, “yördək (yörgək, yüyürük, yürük, yügürək)”, “beşik”, “bələk”, “qundaq”, “ikicanlı (yerikləmə,boylu, yüklü, hamilə)”, “adqoydu”, “adgötürmə” gibi etnoqrafik terimler bu işlemler sırasında ortaya çıkan terimlerdir. Belirli bir sosyal olayla ilgili olan bir kelime, o olayın belirli aşamalarını yansıtan yeni bir kelimenin ortaya çıkmasını teşvik eder. Mesela, “beşik” Türk sözcük birimi eski ve modern Türk dillerinde aynı anlambilimde kayıtlıdır. Bir lekseme oluşumunun nedenini incelerken sözcüğün “belek” kelimesinden türediğini açıklığa kavuşturuyoruz. “Belek” kelimesin tarihsel olarak “sarmak”, “bükme” anlamına gelen “bələmək” feilindən türemiştir. Sözcüğün yapısı “bələ” fiili ve isim düzeltme eki “-ək” son eki şeklindedir. “Qundaq” terimi de “bələk” kelimesiyle sözcüksel bir paralellige sahiptir.

Yas eski çağlardan beri insanların sosyal yaşamının bir parçası olmuş, etnik, psikolojik faktörleri yansıtmıştır. Bahaddin Ögel Türklerde yas törenini şöyle anlatıyor: “ “Ölüm” Göktürlerde “uç barmak” yani “uçarak gitme” sözü ile söylenir. Onlar “ ruhun uçup, Tanrı katına gittiğine” inanırlardı. Bir de , Tanrının takdiri vardı. Bu anlayış da, “gerek boldu” yani “ gerekli oldu” sözü ile karşılanıyordu.¹ Görüldüğü gibi Türk dillerinde kullanılan kelimeler genetik olarak ilişkili olmakla birlikte, herhengi bir sosyal olayla ilgili kelime farklı bir bireysel gelişime ve insanların inançlarına bağlı olarak farklı sosyal qruplarda farklı bir fonetik kabuk ve anlama sahiptir. Böylece olayın farklı aşamaları ve ya aynı aşama olarak adlandırılan kelimenin sözcüksel paralellikleri oluşur. Bu eski gelenekle ilgili Türk dillerinde “yas”, “ölü”, “yuğ”, yuğçu, sığıtçı “hüzr”, “məzar”, “cənazə”, “məsiyyə”, “məqbər”, “uyat”, “mafə”, “nəş”, “gömmek”, “eşük (kəfən)”, “göge çıkarma”, “bark”, “balbal” gibi çok sayıda kelime ve ifade ortaya çıkmıştır. “Yuğ” terimini ile ilgili C. Bəydili yazıyor: “Yuğ əski çağ türk xalqlarının mifik təfəkkürü və dünyagörüşləri ilə bağlı olub, yas mərasimini bildirən bir söz-termindir. İslam dinin qəbulundan əvvəl qədim türklərdə ölən adlı-sanlı igidlərin dəfn olunması mərasiminə və həmin mərasimdə nəgmə ilə oxunan sözlərə “yuğ” deyilirdi”².

Etnik psikolojik özellikler sosyo-tarihsel koşullarda insan etkileşiminin bir sonucu olarak oluşur ve kişiliğin ruhsal gelişimine hizmet eder. Sonuç olarak nesilden-nesile aktarılır ve kendisini genel olarak etnos üyelerinin geleneklerinde, davranışlarında, karakterlerinde, dünya görüşlerinde, yaşam aktivitelerinde ve kültürel sistemde gösterir. İnsanların doğal olaylara, emek faaliyetlerine ve bazı afsanevi inançlara karşı tutumuyla yakından bağlantılı olan takvim törenleri,

¹Baheddin Ögel. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul. 1988, s765

²Məmmədov.C.Türk mifoloji sözlüyü. Elm, Bakı 2003, s404

halkın kadim ve zengin tarihinin bir göstergesidir. Bu nedenle her ethnos atalarından miras kalan değerleri korumuş ve yaşamın ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. “Bayram” kelimesi eski türkçe sözlük katmanına aittir. Bu kelime Azerbaycan dilinde “bay olmak”, “zengin olmak” ifadesinde korunmuştur. Nevruz Türk dünyası için tarih boyu binlerce yıldan beri yaşatılan milli bayram, takvim törenidir. Nevruz kelimesi Farsçadan geliyor, anlamı “yeni gün”dür.

Dini ve milli bayramlar toplumdaki ferdlerin kaynaşması ve birlik beraberliklerin temini bakımından önemli fonksiyonlara sahiptir.

Azerbaycan dilinde Nevruz ile ilgili “oddan atlanmaq”, “od çərşənbəsi”, “su çərşənbəsi”, “torpaq çərşənbəsi”, “yer çərşənbəsi”, “bahar qızı”, “torba atma”, “papaqatma”, “qulaq falına çıxma”, “yumurta boyamaq”, “səməni”, “kosa-kosa oyunu”, “baca-baca”, “şal sallamaq”, “danatma” gibi kelimeler ve deyimse ifadəler ortaya çıkmıştır. Bütün milletlerin kültürlerinde görülen yeni yıl yaşama biçimlerine, coğrafiyasına, inanç yapılarına uygun koşullarda, belli bir zamanda, çeşitli pratiklerle kutlanır.

Nevruz çeşitli Türk topluluklarında Altay Türklerinde “Cılgayak bayramı”, Başkurt Türkleri “Ekin Bayramı”, Karaçay-Malkar Türkleri “Golli”, “Gutan”, “Saban Toy”, Qazaxlar “Ulu Kün”, Qaqavuzlar “İlkyaz”, Kazan Türkleri ve Karakalpaklar “Ergenekon” gibi adlandırılır. Farklı türk halkları içerisinde Yeni Kün, Yengi Gün, Yengi Kün, Yeni Yıl, Çağan, Ulustın, Naaruz, Navruz, Nevris, Ulug Küni, Bahara Kavuşma, Ulaşma, Nevruz Sultanı, Mart Dokuzu gibi adlarla tabiatın canlanmasını, yeneden dirilişi, ilkbaharın gelişi gibi kutlanıyor. Nevruz çeşitli etnopsikolojik faktörleri içerisinde biriktiren dostluk, kardeşlik, mutluluk, beraberlik bayramıdır.

Nevruz kutlamalarının bir diğer adı da “Ergenekon Bayramı”dır. Bu isim geçmişten günümüze kadar halen çeşitli Türk boyları arasında canlılığını korumakta, aynı zamanda milletin daстанların gücüyle bir-birilerine olan güven bağını güçlendirmektedir.¹

Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra, Ramazan ve Kurban bayramları da aynı coşku ve sevinçle kullanmıştır. Milli şüur ve milli birlikteliğe sesleyen dini bayramlarda yoksullar doyurulur, küskünler barıştırılır, ihtiyaç sahiplerine zekat, fitre ve sadaka verilir. Türkmenlerde dini bayram “Oraza bayramı” vardır. Oaza bayramy, Rejep ayy bilen başlayan ruhy kamillğin bRemezan ayynda in belent merteba yetmeginin begenjini yaşamakdyr. Oaza bayramına “yydul fytyr (Fytyr bayramy)” diyilyar².

Etnik psikolojik fikirlerin oluşumu halkın kültürel mirasının nitelikleri olan törenler, ritüeller, bayramlar, gelenekler, folklor gelenekleriyle doğrudan ilgilidir. Bu nedenle toplumun temeli olan tören leksikolojisinin akademik çalışması Türk halklarının tarihi ve kültürünü incelemeye hizmet etmektedir.

Kaynakça listesi

1. Baheddin Ögel. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul. 1988, 788s
2. Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə “Psixologiya”. Ali məktəblər üçün dərslik. , ÇİNAR-ÇAP, Bakı-2002, 620 s,
3. Qurbanov. AÜmumi dilçilik.Bk1 .Maarif nəşriyyatı.1977.61.298s.
4. Məmmədov.C. Türk mifoloji sözlüyü. Elm, Bakı 2003, s404
5. Şengül, Abdullah, “Türk kültüründe Nevruz ve Anadolu Nevruz Kutlamaları” Türk Dünyası Dil ve Edebiyyat Dergisi, Sayı 26
6. TÜRKMEN DÖWLET NEŞİRYAT GULLUGY, 44004. AŞGABAT, 1995-nji köçe, 255 s

¹Şengül, Abdullah, “Türk kültüründe Nevruz ve Anadolu Nevruz Kutlamaları” Türk Dünyası Dil ve Edebiyyat Dergisi, Sayı 26, 61-73)

² TÜRKMEN DÖWLET NEŞİRYATGULLUGY44004.AŞGABAT, 1995-nji köçe, s238

AZERBAIJAN DİLİNDE İYİLİK SÖZLÜĞÜNÜN ANLAM ALANI
SEMANTIC FIELD LEXEM “XEYİR” IN AZERBAIJAN LANGUAGE

Matanat MAHARRAMOVA¹

Azerbaycan dilinde iyilik sözlüğü hem iç düşünce hem de felsefi düşünce açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan halkının kitlesel düşüncesinde "iyi" kavramının ve buna bağlı olarak iyi kelimesinin merkezi konumlardan birini işgal ettiği söylenebilir. İnsanların zihnindeki yeri ve önemi nedeniyle sadece yaşam ve ölüm gibi önemli sözcükler ve bunların arkasındaki kavramlar karşılaştırılabilir. Bir noktaya dikkat edilmesi gerekiyor. Azerbaycan'da "iyi" kavramı ille de düşünce tarzına engel teşkil etmiyor. Pek çok önemli kavram gibi, "iyi" kavramı da sırayla tek bir korelasyon yaratır ve ikili karşıtlığa girer. İnsanların zihninde "iyi" hep "kötü" ile birlikte anlaşılır. Bu karşıtlık ve doğal birlik, eski çağlardan beri sözlü olarak ifade edilmiştir. Örneğin, iyi ve kötü kardeşler [2, 192] Atasözü belki de en aktif benzetmelerden biridir. Büyük Nizami'nin meşhur sözünü hatırlamak yerinde olacaktır. Şair, "Yedi güzeller" şiirinde: "Kız dedi ki: İki genç adam başka bir şehre sorunsuz gitmiş. Birine iyi, diğerine kötü denir. Sadece isim yaparlar. "

Azerbaycan dilinin (ADIL) açıklayıcı sözlüğü, iyilik sözlüğünün Arapça kökenli olduğunu belirtir [1, 2, 434]. Arapça kökenli kelimelerin çoğu Kuran'dan Azerbaycan diline geldi. Kutsal bağlamın kelimelerin içeriğini belirlediği varsayılabilir. Durum böyleyse, Arap edimlerinin çoğu derin felsefi ve manevi anlamlara sahip olmalıdır. İlginç bir şekilde, ADIL'de, iyi kelimesinin yalnızca iki anlamı vardır ve hiçbir anlamın derin bir felsefi veya dini anlamı yoktur. Sözcük biriminin ana nominatif anlamı "fayda, kazanç" [1, 2, 434] olarak tanımlanır. Anlamı oldukça spesifiktir ve "iyi", "büyüme", "edinim" vb. Üzerine temellenmiştir. bunun gibi şiirler oluşturur. Yani "iyi" kelimesinin felsefi anlamı burada duyulmuyor. Örneğin, eski Azerbaycanlılar bu kavramı ateşe tapınma bağlamında daha derin ve oldukça soyut bir şekilde anladılar. Sözcük birimin ikinci anlamı ADIL'de "iyilik, iyi iş" olarak açıklanmaktadır. Sözlük birinci anlamın bir örneğini verirken, ikinci anlam açıklama olmadan kalır. Bize göre tek bir tanımla verilen ve aynı köke sahip bu iki ifade tam olarak uyumuyor. Örneğin, "iyilik" ile "iyi iş" arasında anlamsal ve mantıksal bir fark vardır. Bu arada, sözlüğün anlamı net değildir ve bağlamdan çıkarılamaz. Yani, sözcük birimi anlamı değişmez olarak belirtmez. Bağlam ve konuşma (eylem ve durum) ile bağlantı, anlamı somutlaştırır ve aslında anlamı ortaya çıkarır. Örneğin, "iyi iş" zorunlu olarak ahlakla ve dolayısıyla felsefi anlamda iyilikle ilişkilendirilir. İyilik kendini ancak belirli bir durumda gösterir. Yani, iyilik hiç de iyi bir şey olmayabilir. Kötü bir amelde kötü insana yardım eden, ona iyilik yapar, ama buna iyilik demek zordur. "İyilik" kavramı genellikle sadece görelidir. Buna karşılık, "iyi iş" kavramı mutlak ve derin bir felsefi anlamı vardır. Örneğin kötü bir insana yardım etmemek, ona karşı çıkmak ona zarar vermek anlamına gelir ama bu somut kötülük aslında iyi bir şeydir. Bu kavramlar ayırt edilmelidir. Bunu yapmak için, sözlükler, sözcük birimlerinin anlamsal yapılarını açıklamak için gerçek tanımlar sağlamalıdır, aksi takdirde bir sözcüğün anlamı yapay olarak diğer sözcüklerin anlamlarıyla bağlantılıdır.

¹ Azerbaijan, Sumgayit city, 43rd block, Sumgayit State University-mail: meherremova79@inbox.ru

İyilik kelimesinin ilk anlamından sonra, ikinci anlamdan sonra sadece bir tane olmak üzere 8 sabit kelime kombinasyonu görüntülenir. Her iki anlamdan sonra, sözlük makalesinin sonunda 8 ifade birimi gösterilir. Böylelikle ADIL, pratik olarak sabit kelime kombinasyonları ile ifade birimleri arasında ayırım yapar. Aslında, teorik bir bakış açısından, sabit kelime kombinasyonları ile ifade birimleri arasındaki ayırım, genellikle işaret sistemindeki kararlılığın çeşitliliğini gösterir. Sabit kelime kombinasyonlarının bileşenlerinin, orijinal anlamlarıyla bağlantılarını kaybetmediğine dikkat edilmelidir. Bir ifade biriminin bileşenleri yalnızca etimolojik olarak ilgili sözcük birimleriyle ilgilidir. Bir ifade birimi, aslında kelimelerin bir kombinasyonu değildir ve kararlılığı, küresel deyimsele anlamın sistemik bir özelliğidir. Bununla birlikte, iynin sözlüğünün yarattığı anlamsal alan açısından, tüm bu ifadelerin yapısal-anlamsal özellikleri bağlantılıdır. Örneğin, ilk anlamdan sonra, iyilik yapmak (gelmek), iyilik yapmak, iyiyi görmek, iyilik getirmek değil, iyilik yapmak, iyi kalmak değil, iyilik yapmak değil, kendi iyiliğini aramak [1, 2, 434]. Tüm bu ifadelerde iyi kelimesi anlamını koruyor. Bunlar sıradan özgür ifadeler gibi görünebilir.

Birinci anlamda verilen örnek de bunu doğrulamaktadır. Örneğin, iyi kelimesinin ana nominatif anlamından sonra ve sabit kelime kombinasyonlarından önce verilen örnekte, sabit kombinasyonlardan birinin anlamı gösterilmiştir: Çiftçilere ne yapardın Divine? M.A. Sabir. Babalar ve büyükbabalar diktiler, terlediler ve yetiştirdiler, faydalarını görüyoruz. Mir Calal "[1, 2, 434].

Bu örneklerden, iynin sözlüğünün temel aday anlamının iyiyi görme ifadesiyle tezahür ettiği oldukça açıktır. Aslında, burada bir haberin tekrarını görüyoruz. Ana aday anlamdan sonra verilen tüm sabit kelime kombinasyonları aynı anlamın gerçekleştirilmesine hizmet eder. İyi kelimesiyle tek bir konfigürasyon oluşturan kelimeler bu kelimenin dağılımına dahil edilmiştir. Görüldüğü gibi dağıtım vur, gel, yap, gör, getir, ver, kal, değil, izle kelimelerinden oluşur. Bunları sadece sabit bileşiklere uygularsak, başka bağlantıların da olduğu düşünülebilir ve bu bağlantılar iyilik sözlüğü ile ücretsiz kelime kombinasyonları oluşturur. Aslında böyle bir ek dağıtım yok. ADIL tarafından gösterilen sabit kelime kombinasyonları, iyilik sözlüğünün gerçek dağılımını oluşturur. Bu nedenle, birçok durumda bir dildeki serbest ve sabit kelime kombinasyonlarını ayırt etmek son derece zordur. Özgür dediğimiz sözlerin de istikrarlı ilişkilere dayandığına dikkat edilmelidir. Yani, nesneler ve olaylar arasında var olan mantıksal bağlantılar, özgür kelime kombinasyonlarına yol açar. Tabii ki, eğer herhangi bir özgür kelime kombinasyonu, ana dili İngilizce olanların konuşmasında kalıcı olarak geri yüklenirse, bu yapısal-anlamsal konfigürasyonlar tamamen ücretsiz değildir. ADIL'in sabit cümlelerin anlamını iyi vermek için açıklarken "kar vermek, fayda sağlamak" [1, 2, 434] ifadelerini kullanması ilginçtir. Yani, yalnızca iyi sözcüğü eşanlamlılarla değiştirilir ve kapsam değişmeden kalır. Bu da ifade özgürlüğünü gösterir. İfadenin her iki bileşeni de ana ve birincil anlamlarıyla temasını kaybetmez. Her ikisi de temel nominatif anlamlarını belirtilen sözdizimi içinde ifade eder.

İkinci anlam, yukarıda belirtildiği gibi, genellikle "iyiliğin" çok soyut anlamı ile verilir. Aslında anlamı açıklayan hiçbir tanım ve anlamı açıklayan açıklayıcı bir materyal de yoktur. Sabit bir kelime kombinasyonu görüntülenir. Kare işaretinin ardından iyilik yapma ifadesi gelir ve anlam "iyilik yapmak" olarak tanımlanır [1, 2, 434]. İyinin sözlüğünün bu iki anlamı somut bir soyutta gelişir. Yukarıda bahsedildiği gibi, ikinci anlamda "iyilik" ve "iyi iş" ifadeleri aynı şey değildir. "İyi" duruma bağlı olarak aslında "kötü" olabilir. "İyi iş" in anlamı gelince, bu kavram her zaman gerçek iyilik açısından, yani felsefi anlamda (kötülüğün aksine) anlaşılır. Bu nedenle, iyilik yapma ifadesi de belirsizdir.

ADIL ayrıca analiz edilen makalede iynin sözcükbirimi tarafından oluşturulan ifade birimlerini verir. Burada da kesin bir görüş ifade etmek zordur. Bu arada, bu deyimse birimlerin her zaman deyimse semantiği yoktur. Örneğin, sözlük makalesinin bu bölümü ilgi ifadesini gösterir [1, 2, 434]. Bu sıradan bir kelime, bir dilek ve bir tebrik. Aslında bu ifade, ilk anlamdan sonra verilen nimeti görmek için sabit kelime kombinasyonunun bir çeşididir. Elbette, iyi görme ifadesini sadece maddi kazançla ilişkilendirirsek, merak etme ifadesini farklı şekilde anlamalıyız. Çünkü bu sadece maddi kazançla ilgili değil. Ancak bize göre fayda sağlamak sadece maddi kazançla ilgili değildir. Bu nedenle, Azerbaycan dilinde "iyi" kavramı yaygın olarak uygulanmaktadır, ancak kamuoyunda esas olarak iki yönde anlaşılmaktadır. Bunlardan biri "gelir" anlamıyla ilgili, ikincisi "evlilik" ve "evlilik" törenleri ile ilgili. Azeriler iyi işler dediklerinde, genellikle evlilik anlamına gelir.

Azerbaycan dilinde kutsamalara muhalefet önemli bir yer tutmaktadır. Genelde "bereket" kelimesi Azeriler için son derece önemlidir. Kutsamalar Tanrı'nın ismiyle ilgilidir ve insanlara verilebilir ya da verilmez. Halk arasında bir söz vardır: "Sizden uzaklaşın, benden korusun." Yani, bir kişinin çalışmasının özel bir önemi yoktur, ancak çalışmak gerekir. Fark etmez, çünkü Tanrı'nın kutsaması olmadan emek işe yaramaz. ADIL'de refah sözlüğü "bolluk, üretkenlik" olarak yorumlanır. Bu semem, kelimenin temel anlamsal anlamı olarak anlaşılmalıdır. Ayrıca ADALET, kutsama kelimesinin diğer üç anlamını vurgular. Bu nedenle, ikinci anlam "verimlilik, fayda, iyilik, büyüme", üçüncüsü "konuşma biçimindedir: kutsamadan - sonuç olarak yüzden, teşekkürler" ve son olarak dördüncü - çağrı anlamında: ! J. Mammadguluzadeh "[1, 1, 281].

Bize göre, doğurganlık sözlüğünün temel anlamsal anlamı "meyve" dir. Yani kelimenin etimolojisi Kuran ile ilgili ise "meyve" Allah'ın bir sıfatı ve insana bahşedilen bir nitelik olarak tanımlanabilir. Azerbaycan dilinde bereket kelimesinin varlığı da bunu doğrulamaktadır. Bu nedenle, kutsama kelimesiyle birlikte, kutsama sözlüğü, analiz edilen anlam alanının temelini oluşturur. Bereket muhalefet bunun bir işaretidir.

Gerçekte, ADALET kelimenin anlamsal yapısını açıklamaz, onu tarif etmez, sadece kutsama sözlüğünün eş anlamlılarını gösterir. Dolayısıyla bolluk, üretkenlik, verimlilik, fayda, büyüme sözcükleri, bolluk leksemi ile birlikte, iyi kelimesinin yarattığı anlamsal alana aittir.

Azerbaycan dilindeki iyilik sözlüğünün ana çağrışım köprüsü, "düğün" kavramı ile olan bağlantıdır. İyi sözcüğü, çalışan bir sözcük birimi ile birleşik ve kararlı bir konfigürasyon oluşturur. İş sözlüğü ne kadar soyut ve özgün olursa olsun, iyi çalışmanın kombinasyonu son derece somuttur. Bu ifade evlilik, düğün ve nişanla bağlantılı olarak anlaşılmaktadır. Bu nedenle, evlilik sözlüğü, Azerbaycan dilinde iyilik sözlüğünün yarattığı anlamsal alanda merkezi konumlardan birini işgal eder. Modern Azerbaycan dilinde, bu sözcük birimi yalnızca bir anlamda anlaşılmaktadır - "evlilik kutlaması" anlamında. Ancak eski Türk dillerinde genellikle "kutlama" anlamına geliyordu. İlginçtir ki aynı anlamda Rus diline aktarılmıştı. Örneğin, sözcük birimi Sabantui, modern Rusçada hala en çok kullanılan sözcüklerden biridir. Rus dilinin akademik sözlüğünde bu kelime bir anlamda verilmekle birlikte, bu anlamdan daha geniş olarak kullanıldığı da gösterilmektedir. Ana anlamı, "Tatarlarda ve Başkurlarda ilkbaharda saha çalışmalarının tamamlanmasıyla bağlantılı olarak halkın bahar tatili" olarak açıklanıyor.

İkinci anlam veya istikrarlı gelişme, "mutlu yemek, misafirperverlik, kutlama" tanımıyla açıklanmaktadır. Tanıma bir konuşma stili notu eşlik eder. Ana anlamda hiçbir açıklama verilmemiştir. Geliştirme için literatürden bir örnek verilmiştir. Büyük olasılıkla, ana nominal

anlam Rusça'da hiç geliştirilmemiştir. Sadece Tatar dilinde var ve Ruslar tarafından biliniyor. Böylelikle kökün temelini oluşturan sememe, çok eski ve aynı zamanda yaygın bir işaret izlenimi vermektedir.

Kaynakça

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 4 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. Həmidov İ.H., Axundov B., Həmidova L.
2. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009.

AZERBAIJAN DİLİ SÖZLÜĞÜNDE BULUNAN ARAPÇA KELİMELE ARABIC WORDS FOUND IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE DICTIONARY

Mr. Rzayev Ali İttifag¹

Giriş

Bilindiği gibi, modern Azerbaycan dilinde Arapçadan geçen yeterince kelime var. Azerbaycana İslam dini geldiğinde İslam'ın ana taşıyıcısı Arapça, hayatımıza daha geniş çapta ve kapsamda girmeye başladı. Azerbaycan'daki dil durumunu etkileyen bir başka faktör komşu İran İslam Cumhuriyeti ve onun resmi dili olan Fars dilidir. Bu makale, Azerbaycan dilinde Arapçadan türetilmiş Arapça kelimelere adanmıştır. Çoğu araştırmacıya göre Azerbaycan dilindeki “alınma” ve “alınma söz” terimler aynı kavramları ifade etmez. “Alınma” dedikde bir dilden diğerine aktarılan tüm dil birimleri, her türlü dil unsuru anlaşılır. “Alınma söz” dedikde ise sadece sözcük birimlerine hakim olunması amaçlanmıştır. Diğer bir deyişle, “alınma” terimi daha geniş bir kavramı ifade eder. “Alınma söz” teriminin kendisi de “alınma” teriminin anlamının bir parçasıdır².

Bir yabancı dilden söz geçişinin iki yolu olduğu bilinmektedir:

Sözlü iletişim ve yazılı edebiyat yoluyla..

İslam ile birlikte Kuran'ın dili olan Arapçanın varlığı nedeniyle İslam kültürünün dili haline gelen Arapça İslam'ın tüm coğrafyalarda yaygın olması nedeniyle, Azerbaycan'da da büyük sempati ile karşılandı. Bu süreç Azerbaycan'da Arap halifeliği döneminde yoğunlaşıyor, daha sonra belli bir istikrar ortaya çıkar. Tüm resmi yazışmalar Arapça aparıldı, arap coğrafyasında farklı arapça yazı türleri geliştikçe, kısa sürede Azerbaycan ve Orta Asya'ya ulaştı.

Aynı zamanda Azerbaycanda arap dilinin ve arapça yazmanın gelişmesinin sebeplerinden biri de medrese ve darül-fünunların öğretim dili arapça olması idi.

İnceleme:

20. yüzyıldan sonra arapça ile birlikte farsçanın da eğitim kurumlarında öğretimi Azerbaycan'da Türkçe ve Arapçadan sonra en önemli ikinci yerde dururdu. Dönemin tanınmış yazarları üç dilde de yazmış ve kitaplarını bu dillerde yayınlamışlardır. Azerbaycan edebiyatının dünyaca ünlü yazarları Nizami Gencevi, İmadeddin Nesimi, Muhammed Fuzuli örnek olarak gösterilebilir.

Bilindiği gibi, İslam'ın bölgeye gelişinin ardından Emevi ve Abbasi halifelikleri döneminde bölgede başlayan işgallerin arap kültürü ile birlikte yerel halkların alfabetini de etkiledi. 1923'te Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, cumhuriyet dönemine giren Türkiye Cumhuriyeti ilk "harf devrimi" yaparak eski alfabeyi terk etti ve uluslararası bir alfabe olarak kabul edilen Latin yazısına geçti. 1929 yılına kadar Azerbaycan'da arap ve fars alfabelerinden oluşan "Eski Alfabe" hala kullanılıyordu³.

Ama tüm bu etkilere rağmen 16. yüzyılın sonları, 17. yüzyılın başları Azerbaycan dilinin sözlüğünde tarihsel bir dönüş baş veriyor: yüzlerce ulusal sözcük birimi edebi faaliyetin dışında kaldı, arapça ve farsça kökenli sözler giderek azalıyor⁴.

¹ Sumgait State University, Faculty of Philology alirza_200@mail.ru

² N. Hudiye. “Azerbaycan edebi dili sözlüğünün geliştirilmesi” s. 265

³ S.Alizade, “Eski Azerbaycan yazısı” s.5

⁴ T.Hacıyev. Azerbaycan edebi dili tarihi, I hisse, Baku, ADU, neşri,1976. S.54

Bahsettiğimiz gibi şüphesiz bu uzun yıllar boyunca Azerbaycancaya geçmiş arapça ve farsça kelimeler de dilimizde kullanıldı. Arapça kökenli pek çok kelime Farsça ve Azerbaycanca olarak değiştirildi. Arap diline ait kelimelerin diğer dillere geçişte bazı değişikliklere uğraması, iki dilin özelliklerinin uyumsuzluğundan kaynaklanıyordu.

Arapçanın fillektif dillere ait olduğu bilinmektedir¹. İlk dilbilgisel biçimlerin her biri, genellikle üç veya bazen dört ünsüzden oluşan kökü ifade eder. Farklı şekillerde sözcükler, iç eğişimle kökten oluşturulur. (Örneğin: "hkm" kökünden-hakim, həkīm, hökm, ehkam, hikmät, məhkum, təhkīm, möhkəm, mühakimə, məhkəmə, hökümət ve bşk.) İsimler, sıfatlar, sayılar gibi isim grubu kelimeleri sadece isimlendirme, mülkiyet ve nüfuz durumları, başlıca üçlü ve ikili olmak üzere iki tür tesrifi, iki gramer cinsiyeti (muzekker ve muennes) ve üç gramer sayı (tekil, tesniye ve çoğul) vardır. Bu nedenle, Azerbaycan diline geçmiş birçok kelime, dilin uyum yasasının gerekliliklerini karşılamıyor ve sonuç olarak kelimenin orijinallığına göre büyük farklılıklar ortaya çıkıyor.

Bu tür kelimelerin kökenini ayırt etmek zaten zor olduğu için, arapça ve farsça'yı akıcı olmayan ve iyi bilmeyen insanlar ana dillerinde kullandıkları kelimelerin tasvirinde hata yapırlar. Sonuç olarak, yazılı kelimeler ve ifadeler yanlış anlaşılıyor ve yanlış telaffuz ediliyordu. Bunun bir örneği, Azerbaycan dilinde kullanılan "surət" (yüz, sıfat) kelimesini göstermek olur. Arapça bilmeyen bir kimse için buradaki kelimenin kökenini anlamak kaçınılmazdır. Bu nedenle arabçada kullanılan üç "S" harfinden hangisinin yazılacağı şüpheli doğuracaktır.

Bilindiği gibi, arap alfabesinde "Sin", "Se", "Sad" harflerinin her birinin kullanılıyor, ve üçü de azerbaycan dilinde "S" harfini temsil ediyor². Ancak arapça kökenli olan "Surət" kelimesinin "Sad" harfi ile yazılması gerektiğinden, diğer iki harf ile yazıldığında hata oluşur, ve hatta kelimenin anlamı bile değişebilir. Böylece "Surət" kelimesi "sad" harfi ile değil, "Sin" harfi ile yazıldığında "sure" (Kur'an-ı Kerim'deki bölümlerin isimleri) olarak anlaşılabilir.

Ancak zamanla Azerbaycan Türkçesinin çeşitli etkileri altında kalan Arapça kelimeler bir takım değişikliklere uğradı. Dilde basitleştirme süreciyle birçok kelime kökten değişti ve yeni sesler getirdi. Bu kelimeler Azerbaycan dilinde yaygın kelimeler haline geldi ve Azerbaycan diline ait oldu ve yeni kelimenin modern Araplar için anlaşılması zor hale geldi.

Azerbaycan dilindeki arapça kelimelerin yapısı:

Azerbaycan dilinde Arapça kelimelerin yapısı aşağıdaki gibi oluşturulmuştur

a. Arapçadan Azerbaycancaya geçen ama herhangi bir değişikliğe tabi olmayan kelimeler:

əql, bədən, cərrah, cavabən, əsas, əsmər, qafil, insan, kəlmə, kamal, nəhayət, nikah, ruh, təmir, tərəf, zəka, kitab, məktəb, hakim, məhkum, mənzil, təftiş, dəftər, kitab, mənzil,

b. Azerbaycan ve arapçadan oluşan ifadeler ve deyimler:

Baş həkim, baş müstəntiq, baş müfəttiş, büş müəllim, gedişat,

c. Arapça ve Farsçadan oluşmuş Azerbaycanca kelimeler:

bəlkə (bəl+ki), bəyannamə (bəyan+namə), cahilanə (cahil+-anə), cəfakeş (cəfa+keş), cürətkar (cürət+kar), dahiyanə (dahì+-

¹ A. Memmedov "Arab dili" "اللغة العربية"

² T. Rüstemova, A. Şerdust, "Fars dili" زبان فارسی

anə), darphanə, dərsxana (dərs+xana), dindar (dın+-dar), ədibanə (ədib+-anə), ərsrəngiz (əsrar+əngiz), fədakar (fida+-kar), qafilanə (qafil+-anə) geyrətkeş (qeyrət+-keş), qəzəlخان (qəzəl+xan), xəbərdar (xəbər+dar), təhqiramiz (təhqir+amiz),

həbsxana (habs+xanə), xəyalpərəst (xəyal+-pərəst),

xəzinədar (xəzinə+-dar) hoqqabaz (huqqa+baz), hökəmdar (hukm+-dar), ibadətğah (ibadət+-gāh), ibadətخانə (ibadət+hanə), qəbirstan (qəbir+stan), qəhvəxana (qəhvə+xana), qərardad (qərar+dad), kimyagər (kimya+gər), qumarbaz (qumar+baz), kitabxana (kitab+xana), lütfkar (lütf+kar), macərapərəst (macəra+pərəst), etibarnamə (etibar+name) mənfəətpərəst (mənfəət+pərəst), minnətdar (minnət+dar) ¹

d. Farsça ve Arapçadan olmuş Azərbaycanca kelimələr:

bəddua (bəd+dua), bixəbər (bi+xəbər), bitərəf (bi+tərəf), çərxifələk (çərx+fələk), dər+hal (dər+hal), həmcins (həm+cins), həmfikir (həm+fikir), xırdavat (xırda+at), xoşsöhbət (xoş+suhbət)

Arapçadan Azericeye keçən kelimələr, Azərbaycan dilində işləm yoğunluğu arttıkça onların kelime oluşturma sürecine katılım beklentileri de genişliyor. Bu, bu kelimelerin tam anlamıyla ulusal hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, insanın pratik aktivitesiyle ilgili kelimeler, kural olarak, kelime yaratma sürecinde daha merkezi bir yer alır.

Arapçadan Azericeye keçən birçok kelimenin fonetik değişiklikleri vardır ki, bu aşağıdaki örneklerle gösterilebilir:

a-sesinin ə -sesine dönüşümü:

fıtrə (fıtrə), hələ (hələ), xəndək (xandək), xəbər (xabər), müstəntiq (mustantıq)

u-sesinin ü -sesine dönüşümü:

müəllim (muallim), mühəndis (muhəndis), mülk (mulk)

ə-sesinin a -sesine dönüşümü:

əcəb (acəb), adam (adəm), xala (xalə), mağara (mağarə)

ə-sesinin i -sesine dönüşümü:

fıtil (fətil), fitva (fətvə), minarə (mənarə)

ə-sesinin o -sesine dönüşümü:

molla (məvla)

ə-sesinin ö -sesine dönüşümü:

nöbə (nəvbət), tövbə (təvbə)

i-sesinin ə -sesine dönüşümü:

fəda (fida), fə dai (fidai), heca (ahica), hesab (hisab), səyahət (siyahət).

i-sesinin ü -sesine dönüşümü:

rüşvət (rişvət), təcrübə (təcribə).

u-sesinin i -sesine dönüşümü:

fılan (fulən)

u-sesinin ü -sesine dönüşümü:

cümlə (cumlə), dükan (dukkan), dünya (dunya), hücre (hucrə), hücum (hucüm), həriyyə (hurriyyə), küfr (kufr), lüğət (luğat), rütbə (rutbə), sünnət (sunnət), təcavüz (tacavuz), Türbə (turbə), vücud (vucud), zümrə (zumrə)

b-sesinin f -sesine dönüşümü:

¹ Azərbaycan edebi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, 1960

zəncəfil (zəncəbil)

Unutulmamalıdır ki Arapçadan Azərbaycancaya keçmiş bazı uluslararası kelimeler ile türetilmiş kelimeler arasında belli bir benzerlik olsa da bu gibi kelimelerin kelimelerin “alınma” sözlər sırasına qatılması herkes tərəfindən qəbul edilmir.

Bunu, bazı dini terimləri (İslam, din, zəkat, xüms və bşk) nümunələr verərək vurğulayabiliriz. Artıq bu kelimələr Arapça çərçəvədən çıxaraq uluslararası bir önəm qazanmış və uluslararası sözlüğe girmişdir.

Sonuc: Türetilmiş kelimələr, dilin kelime dağarcığını zenginləşdirir. Dilimize keçmiş arap sözlərinin dilimiz üzərində təsirlərini araşdırdıq və bir daha diqqət çəkdik ki, modern dilimizin sözlüğünün çoxu milli kökenli sözcüklər içərsə də, digər dillərdən türetilmiş sözcüklər də sözlüğe daxil edilmişdir. Bu nədənə, dilimizdə olan kelimələr iki kısımdır: alınma sözlər və milli sözlər.

Örneklerin Alındığı Eserler:

1. N. Hudiye. “Azərbaycan edebi dili sözlüğünün geliştirilmesi” s. . 265
2. S.Alizade, “Eski Azərbaycan yazısı” ” s.5
3. T.Hacıyev. Azərbaycan edebi dili tarixi, I hissə, Bakı, ADU, nəşri,1976.
4. A. Memmedov “Arab dili” "اللغة العربية"
5. T. Rüstəmov, A. Şərdust, “Fars dili” زبان فارسی
6. Azərbaycan edebi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, 1960

THE IMPACT OF THE NEW TECHNOLOGIES ON TRANSLATORS

YENİ TEKNOLOJİLERİN ÇEVİRMENLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

MAMMADOVA ZHALA ELDAR*

Introduction

The development of the global market, industry and commerce function more than ever on an international scale, with increasing freedom and flexibility in terms of exchange of products and services. The nature and function of translation is inevitably affected by these changes. There is the need for countries to cooperate in many spheres, such as ecological (Greenpeace), economic (free trade agreements) humanitarian (Doctors without Borders) and educational (exchange programs), etc. Despite the importance of English, there is the commonly-held belief that people have the right to use their own language, yet the diversity of languages should not be an obstacle to mutual understanding. Solutions to linguistic problems must be found in order to allow information to circulate freely and to facilitate bilateral and multilateral relationships [1,11].

Thus different aspects of modern life have led to the need for more efficient methods of translation. At the present time the demand for translations is not satisfied because there are not enough human translators, or because individuals and organizations do not recognize translation as a complex activity requiring a high level of skill, and are therefore not prepared to pay what it is worth. In other words, translation is sometimes avoided because it is considered to be too expensive. In part, human translation is expensive because the productivity of a human being is essentially limited. Statistics vary, but in general to produce a good translation of a difficult text a translator cannot process more than 4-6 pages or 2,000 words per day. The economic necessity of finding a cheaper solution to international exchange has resulted in continuing technological progress in terms of translation tools designed to respond to the translator's need for immediately-available information and non-sequential access to extensive databases.

A Short History of Machine Translation - It was not until the twentieth century that the idea of creating automatic dictionaries appeared as a solution to the problem of linguistic barriers. In the 1930s two researchers worked independently towards the same goal: the Franco-Armenian George Artsrouni and the Russian Petr Smirnov-Troyanskii. The latter was the more important of the two because he developed the idea that three stages are necessary for a system of automatic translation: first an editor who knows the source language analyzes the words and converts them into base forms according to their syntactic functions; then a machine organizes the base forms into equivalent sequences in the target language; finally, this rough version is corrected by a second editor, familiar with the target language. Despite the significance of Troyanskii's work, it remained generally unknown until the late 1950s [2,8].

The invention of the computer led very quickly to attempts to use it for the translation of natural languages. A letter from Warren Weaver to the computer specialist Norbert Wiener in March 1947 is considered to mark the beginning of this process. Two years later, in July 1949, Weaver publicized his ideas on the applications of the computer to translation and shortly afterwards a number of universities in the United States initiated research into the field of machine translation. In 1954 the first feasibility trial was carried out as a joint project between IBM and the University of Georgetown. Although very limited in scope, the demonstration was considered

* Ph.D student of Azerbaijan National Academy of Sciences

a success, leading to the financing of other projects, both in the US and the rest of the world. The first versions of machine translation programs were based on detailed bilingual dictionaries that offered a number of equivalent words in the target language for each word listed in the source language, as well as a series of rules on word order. The complexity of the task made it necessary for developers to continue improving the programs because of the need for a more systematic syntactical focus. Projects were based on advances in linguistics, especially on the development of transformational generative grammar models that appeared to offer new possibilities for machine translation.

However, initial optimism soon disappeared. Researchers began to think that the semantic barriers were insurmountable and no longer saw a solution on the near horizon to the problem of machine translation. IBM and the University of Washington produced an operating system called Mark II, but the results were disappointing. By 1964 the US government was becoming so concerned about the inefficiency of machine translation programs that it created the ALPAC (Automatic Language Processing Advisory Committee) to evaluate them. In 1966 this committee produced a highly critical report that claimed that machine translation was slow, inefficient and twice as expensive as human translation, concluding that it was not worth investing money in research in this field. Nevertheless, the report stressed the need to encourage the development of tools to assist the translation process, such as computer dictionaries, databases etc. Although criticized for its lack of objectivity and vision, the ALPAC report led to a freeze on research into machine translation in the US for more than a decade. However, research continued in Canada, France and Germany and two machine translation systems came into being several years later: Systran, used by the European Union Commission and Taum-météo, created by the University of Montreal to translate weather forecasts from French to English [3,14-16].

Important advances occurred during the 1980s. The administrative and commercial needs of multilingual communities stimulated the demand for translation, leading to the development in countries such as France, Germany, Canada and Japan of new machine translation systems such as Logos (from German to French and vice versa) and the internal system created by the Pan-American Health Organization (from Spanish to English and vice versa), as well as a number of systems produced by Japanese computer companies. Research also revived in the 1980s because large-scale access to personal computers and word-processing programs produced a market for less expensive machine translation systems. Companies such as ALPS, Weidner, Globalink (North America and Europe), Sharp, NEC, Mitsubishi, Sanyo (Japan) needed these programs. Some of the most important projects were GETA-Ariane (Grenoble), SUSY (Saarbrücken), MU (Kyoto), and Eurotra (the European Union)

The beginning of the 1990s saw vital developments in machine translation with a radical change in strategy from translation based on grammatical rules to that based on bodies of texts and examples (for example, the Reverso Program). Language was no longer perceived as a static entity governed by fixed rules, but as a dynamic corpus that changes according to use and users, evolving through time and adapting to social and cultural realities. To this day machine translation continues to progress. Large companies are now using it more, which also increases software sales to the general public. This situation has led to the creation of on-line machine translation services such as AltaVista, which offer rapid email services, web pages, etc. in the desired language, as well as to the availability of multilingual dictionaries, encyclopedias, and free, direct-access terminology database. Machine translation is an autonomous operating system with strategies and approaches that can be classified as follows:

- the direct strategy

- the transfer strategy
- the pivot language strategy

The direct strategy, the first to be used in machine translation systems, involves a minimum of linguistic theory. This approach is based on a predefined source language-target language binomial in which each word of the source language syntagm is directly linked to a corresponding unit in the target language with a unidirectional correlation, for example from English to Spanish but not the other way round. The best-known representative of this approach is the system created by the University of Georgetown, tested for the first time in 1964 on translations from Russian to English. The Georgetown system, like all existing systems, is based on a direct approach with a strong lexical component. The mechanisms for morphological analysis are highly developed and the dictionaries extremely complex, but the processes of syntactical analysis and disambiguation are limited, so that texts need a second stage of translation by human translators. There are a number of systems that function on the same principle: for example SPANAM, used for Spanish-English translation since 1980, and SYSTRAN, developed in the United States for military purposes to translate Russian into English [4]. After modification designed to improve its functioning, SYSTRAN was adopted by the European Community in 1976. At present it can be used to translate the following European languages:

- Source languages: English, French, German, Spanish, Italian, Portuguese, and Greek.
- Target languages: English, French, German, Spanish, Italian, Portuguese, Greek, Dutch, Finnish, and Swedish.

In addition, programs are being created for other European languages, such as Hungarian, Polish and Serbo-Croatian. Apart from being used by the European Commission, SYSTRAN is also used by NATO and by Aérospatiale, the French aeronautic company, which has played an active part in the development of the system by contributing its own terminology bank for French-English and English-French translation and by financing the specialized area related to aviation. Outside Europe, SYSTRAN is used by The United States Air Force because of its interest in Russian-English translation, by the XEROX Corporation, which adopted machine translation at the end of the 1970s and which is the private company that has contributed the most to the expansion of machine translation, and General Motors, which through a license from Peter Toma is allowed to develop and sell the applications of the system on its own account. It should be noted that in general the companies that develop direct machine translation systems do not claim that they are designed to produce good final translations, but rather to facilitate the translator's work in terms of efficiency and performance. *The transfer strategy* focuses on the concept of "level of representation" and involves three stages. The analysis stage describes the source document linguistically and uses a source language dictionary. The transfer stage transforms the results of the analysis stage and establishes the linguistic and structural equivalents between the two languages. It uses a bilingual dictionary from source language to target language. The generation stage produces a document in the target language on the basis of the linguistic data of the source language by means of a target language dictionary. The transfer strategy, developed by GETA (Groupe d'Etude pour la Traduction Automatique / Machine Translation Study Group) in Grenoble, France, led by B. Vauquois, has stimulated other research projects. Some, such as the Canadian TAUM-MÉTÉO and the American METAL, are already functioning. Others are still at the experimental stage, for example, SUSY in Germany and EUROTRA, which is a joint European project. TAUM, an acronym for Traduction Automatique de l'Université de Montréal (University of Montreal Machine Translation) was created by the Canadian Government in 1965. It has been functioning to translate weather forecasts from English to French since 1977 and from French to English since 1989. One of the oldest effective systems in existence, TAUM-MÉTÉO

carries out both a syntactic and a semantic analysis and is 80% effective because weather forecasts are linguistically restricted and clearly defined. It works with only 1,500 lexical entries, many of which are proper nouns. In short, it carries out limited repetitive tasks, translating texts that are highly specific, with a limited vocabulary (although it uses an exhaustive dictionary) and stereotyped syntax, and there is perfect correspondence from structure to structure. *The pivot language strategy* is based on the idea of creating a representation of the text independent of any particular language. This representation functions as a neutral, universal central axis that is distinct from both the source language and the target language. In theory this method reduces the machine translation process to only two stages: analysis and generation. The analysis of the source text leads to a conceptual representation, the diverse components of which are matched by the generation module to their equivalents in the target language. The research on this strategy is related to artificial intelligence and the representation of knowledge. The systems based on the idea of a pivot language do not aim at direct translation, but rather reformulate the source text from the essential information. At the present time the transfer and pivot language strategies are generating the most research in the field of machine translation. With regard to the pivot language strategy, it is worth mentioning the Dutch DLT (Distributed Language Translation) project which ran from 1985 to 1990 and which used Esperanto as a pivot language in the translation of 12 European languages. It should be repeated that unless the systems function within a rigidly defined sphere, as is the case with TAUM-MÉTÉO, machine translation in no way offers a finished product. As Christian Boitet, director of GETA (Grenoble) says in an interview given to the journal *Le français dans le monde* N°314 in which he summarizes the most important aspects of MT, it allows translators to concentrate on producing a high-quality target text. Perhaps then "machine translation" is not an appropriate term, since the machine only completes the first stage of the process. It would be more accurate to talk of a tool that aids the translation process, rather than an independent translation system [3, 25]. **The Impact of the New Technologies on Translators** - It has long been a subject of discussion whether machine translation and computer-assisted translation could convert translators into mere editors, making them less important than the computer programs. The fear of this happening has led to a certain rejection of the new technologies on the part of translators, not only because of a possible loss of work and professional prestige, but also because of concern about a decline in the quality of production. Some translators totally reject machine translation because they associate it with the point of view that translation is merely one more marketable product based on a calculation of investment versus profits. They define translation as an art that possesses its own aesthetic criteria that have nothing to do with profit and loss, but are rather related to creativity and the power of the imagination. This applies mostly, however, to specific kinds of translation, such as that of literary texts, where polysemy, connotation and style play a crucial role. It is clear that computers could not even begin to replace human translators with such texts. Even with other kinds of texts, our analysis of the roles and capabilities of both MT and CAT shows that neither is efficient and accurate enough to eliminate the necessity for human translators. In fact, so-called machine translation would be more accurately described as computer-assisted translation too. Translators should recognize and learn to exploit the potential of the new technologies to help them to be more rigorous, consistent and productive without feeling threatened [5, 12].

Conclusion:

Some people ask if the new technologies have created a new profession. It could be claimed that the resources available to the translator through information technology imply a change in the relationship between the translator and the text, that is to say, a new way of translating, but this does not mean that the result is a new profession. However, there is clearly

the development of new capabilities, which leads us to point out a number of essential aspects of the current situation. Translating with the help of the computer is definitely not the same as working exclusively on paper and with paper products such as conventional dictionaries, because computer tools provide us with a relationship to the text which is much more flexible than a purely lineal reading. Furthermore, the Internet with its universal access to information and instant communication between users has created a physical and geographical freedom for translators that was inconceivable in the past. Translators need to accept the new technologies and learn how to use them to their maximum potential as a means to increased productivity and quality improvement.

References

1. ARNOLD, Doug, BALKAN, Lorna et al. *Machine Translation: An Introductory Guide*. URL: <http://clwww.essex.ac.uk>.
2. CHAMPOLION, Yves. *Machine Translation (MT and Future of the Translation Industry)*. URL: <http://accurapid.com/journal/15mt.htm>
3. HUTCHINS, W. John. *Translation. Technology and the Translator*.
4. KAY, Martin. *History of machine Translation*. URL: <http://www.lsadc.org/Kay.html>
5. <https://translationjournal.net/journal/29computers.htm>

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

THE ROLE OF ENLIGHTENERS IN THE FORMATION OF THE LITERARY ENVIRONMENT IN THE UZBEK LITERATURE OF THE PERIOD OF NATIONAL AWAKENING

*Usmonova Sevara Sultanovna**

Annotation

This article describes the advanced representatives of the Enlightenment literature are the subjective factor. Jadid literature is the product of a new era, the era of Jadidism. This period is a period of awakening, a period of striving to establish a new one instead of the old social propaganda. The literature of the National Awakening period includes several literary environments, which belong to a certain place, it is immortal works of social life, praising the masterpieces. Literary environments are those that have their own unique creators and examples. The role of Fitrat in the formation of the Bukhara literary myth, Behbudi in the formation of the Samarkand literary environment, Munavvar Qori in the literary environment of Tashkent, Feruz in the literary environment of Khiva, and Cholpon in the literary environment of Fergana is unique.

Key words: jadid, cultural enlightenment societies, press and journalism, national renaissance, secularism and religiosity, “speculators”.

The Jadid literature that emerged against the feudal system in Central Asia is the basis of the social movement that emerged as a result of the reforms. There are objective and subjective processes in the formation of literature based on the events of the period. The introduction of European literary criteria into the literature of the East is an objective reason for the incompatibility of traditionalism. The advanced representatives of the Enlightenment literature are the subjective factor. In his article titled "Jadidism in Turkestan and its End", Boymirza Hayit did not lag behind the Jadid movement in Turkestan in creating its own literature. He argues that a new era in the history of Turkestan literature began with Jadid literature. Agreeing with Boymirza Hayit, Turkestan, along with the development of education, cultural enlightenment societies, press and journalism, art, created a modern literature of the national renaissance. A new literature was born that had its own content and essence that was radically different from classical literature. While classical literature is more religious than secular, we see that Jadid literature is inextricably linked with secularism and religiosity. Jadid literature includes artistic genres such as novel, essay, drama, story, and finger-weight-based poetics in Western literature. Prose and journalism emerged. Jadid scholar Begali Kasimov says about Jadid literature: “The first samples of this literature are not so high in terms of art, the ideas are given in detail. Slogans and calls are conspicuous. Jadid literature became a full-fledged literature only in the late 10s and early 20s.”[2] When the scientist says that it is not so high, it is aimed at the socio-political situation of this period, the liberation from colonialism, the liberation of the people, prosperity, the rise of the ideology of enlightenment. Because the literature of each period arises first of all from the social, political, spiritual and enlightenment features of that period. We can know this through the works and poems of writers, poets, scientists and scholars who created during this period. In the works of the writer of each period he tries to reveal all the features of the period in which he lived and worked. The contribution of such intellectuals as Hamza, Muqimi, Furkat, Cholpon, A.Qodiri to the development of modern literature is invaluable. In the works they wrote, the life of the oppressed people was reflected. Concepts such as social activism in the works, national spirit, freedom of the nation have found important meaning in modern literature. Hamza's 1911 poem "Bu falak" describes the socio-political and moral views of the oppressed people, such as national inequality and class:

* (FarDU, basic doctoral student) e-mail: sevara88.28@mail.ru

It's an interesting boxer under the wheel of the universe,
Everyone's capital is ready in the hands of grief.
Lek is cheap hard work, pleasant cash is high,
The ruler of so much guilt was the deceiver of death.

Through these sentences, Hamza likens the world to a market in which human labor and dignity are cheaper than a yellow coin, but a pleasant rest is so precious that ordinary people cannot afford it. The trickery of high-ranking government officials can be compared to the "speculators" of the market, who have forgotten the robe of conscience.

Jadid literature is the product of a new era, the era of Jadidism. This period is a period of awakening, a period of striving to establish a new one instead of the old social propaganda. With this we see that the journalistic tone prevails in the literature. "Jadid literature has created and shaped historical conditions. It is a bridge between classical literature and new literature." [3] Rahim Gulshan in his research. This literature is the product of a period of national awakening.

The literature of the National Awakening period includes several literary environments, which belong to a certain place, it is immortal works of social life, praising the masterpieces. Literary environments are those that have their own unique creators and examples. The role of Fitrat in the formation of the Bukhara literary myth, Behbudi in the formation of the Samarkand literary environment, Munavvar Qori in the literary environment of Tashkent, Feruz in the literary environment of Khiva, and Cholpon in the literary environment of Fergana is unique. The formation of the literary environment in the literature of the National Renaissance I. Gaspirinsky's place is invaluable, because almost all of our Jadid literary critics considered him a teacher because of his literary behavior. It is good. He is the enlightener who opened up to the playwright in Jadid literature. His play Padarkush, an illiterate, uncle, ignorant child, could be the killer of his father, and he manashu illuminates this thing in drama. Professor Naim Karimov, who studied Behbudi's work, described the drama "Padarkush" as a work that started a new Uzbek literature. The question arises as to why Behbudi created this work in the drama genre? Behbudi realizes that it is possible to enter the human heart, the most delicate experiences, the psyche through the stage. He wants to convey the consequences of ignorance, ignorance, ignorance in his drama "Padarkush" to the people through the theater. In 1913, this work was staged for the first time. This has a positive effect on the consciousness of the people of that time. Commenting on Behbudi's work, Naim Karimov said: "The drama Padarkush has seen theatrical performances all over Turkestan, and the people have realized that theater is literature, and the play is a work performed on the stage." [5]

Academician AN Samoilovich said about the literature of the national revival period: "New literature has appeared in Turkestan. This was expected of me ... The center of the new literature in Turkestan is probably Samarkand, and the main inspiration of young writers is the mufti of Samarkand Behbudi" [6]. .

The role of Fitrat, one of the great representatives of Jadid literature, is incomparable. Rahim Gulshan Professor B. According to Kasimov's opinion that Fitrat is one of the unique phenomena of our literature with many aspects (even contradictions) of his literary and artistic works, Fitrat puts man at the center of social ideology. If Fitrat in his works on enlightenment speaks about the education of the individual, the nation, in other works he expresses the idea that he covers other socio-economic issues of society. Fitrat knew the history of the East, the history of Turkestan. He was interested in everything to do with the East and tried to study it perfectly. Inspired by the philosophy of the ancient East, he created the works "Debate", "Statement of the Indian Traveler" and "Family". The essence of these works is that human progress can be achieved through the noble efforts of society. Professor Dilmurod Qurunov, a researcher on twentieth-century national

awakening literature, commented on Fitrat's Debate: "Because Debate is a journalistic work and is constructed in the form of a debate, today's story is somewhat specific." [7] . It is said that the essence of Fitrat's work is to open the eyes of the people, to create labor, to study and to fight. Professor D.Kuronov commented on the above statement: "It is a fact that history is more specific in Fitrat's lyrical heritage, but due to the nature of lyricism, this is not directly reflected in the works. The reference to history can also be seen in the work of our enlightened artist Cholpon, whom we consider to be Fitrat's mentor. In his poems, he praises the past, the people's hardships, the nation's desolation, the despair of the country.

References:

1. Abdurashidov M. Selected Works.-T .: Manaviyat, 2003.-B. 216.
2. Boymirza Hayit. Jadidism in Turkestan and its end. //http:kh-davron.uz/tag/boymirza-hayit.
3. Qosimov B. Uzbek literature of the national awakening. .-T .: Spirituality, 2004.
4. Qosimov B. National Awakening.-T .: Spirituality, 2002.-P.162.
5. Qosimov B. An unquenchable light from hearts. //http:kh-davron.uz/tag/jadidlar-library.
6. Mahmudhoja Behbudi. Address to the youth.//Oyna.1914, №41-P.970-972- pages.
7. Sharafuddinov O. Jadid literature in 20-30 years.// http: www.e-adabiyot.uz/kitoblar/maqolalar/263-jadid-adabiyoti.
8. D. Quronov. Cholpon's life and creative heritage.-T .: Teacher, 1997.
9. Naim Karimov. Abdulla Qodiri and Tashkent Literary Environment.// Literature and Art of Uzbekistan. 2013y. №43-44.
10. Rahim Gulshan. Abdurauf Fitrat and modern literature.//Fil.fan.nom ... abstract. Tashkent: 1999.
11. Zebo Saidjonova. Jadidism and Khorezm literary environment.//East Star. 2016.№4

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABI YAZARLARININ DİL
ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ İLE ÖLÇME-DEĞERLENDİRMEYE İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİ**

**THE OPINIONS OF THE AUTHORS OF THE TURKISH TEACHING AS A FOREIGN
LANGUAGE TEXTBOOK ON LANGUAGE TEACHING METHODS AND
ASSESSMENT AND EVALUATION**

Efecan KARAGÖL¹

Berker KURT²

Özet

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrenci, öğretmen ve ders kitapları önemli bir yere sahiptir. Ders kitabı yazarları, teorik bilgiyi takip etme ve bu bilgiyi ders kitabına yansıtma sorumluluğunu taşıması bakımından farklılık arz etmektedir. Bu farklılıktan hareketle araştırmanın amacı yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitabı yazarlarının dil öğretim yöntemleri ile ölçme-değerlendirmeye ilişkin görüşlerini incelemektir. Araştırma, nitel bir durum çalışması olarak planlanmıştır. Görüşme yönteminin kullanıldığı araştırmada verilerin toplanması için uzman görüşü alınarak geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Çalışma grubunu on üç yazar oluşturmaktadır. Verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Temalar “dil öğretim yöntemleri” ve “ölçme-değerlendirme” olarak araştırmanın başında belirlenmiştir. Temalardan hareketle katılımcıların görüşleri analiz edilerek kod ve kategorilere ulaşılmıştır. Araştırmada ulaşılan sonuçlar şunlardır: Ders kitabı yazarları, öğreticinin ihtiyaç duyduğu yerde kazanım, seviye, öğrenci grubunun özellikleri ve öğrencilerin dil öğrenme amaçlarına göre yöntem seçimine karar vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazarların ders kitabı yazımında en çok yararlandığı yöntem/yaklaşım iletişimsel yaklaşım ve seçmeci yöntemdir. Ders kitabında değerlendirme yaklaşımı olarak en çok sonuç değerlendirme esas alınmıştır. Katılımcılar, eşit oranda ders kitabında öğretmenlere ölçme-değerlendirme yönlendirmesinin yapılmadığını ve kılavuz kitapta bu yönlendirmenin yapıldığını ifade etmiştir. Yazarların görüşlerine göre ders kitaplarında dil becerilerine göre en çok kullanılan soru tipleri şunlardır: Dinleme/izleme becerisinde boşluk doldurma, doğru-yanlış, eşleştirme ve çoktan seçmeli; konuşma becerisinde açık uçlu ve diyalog kurgulama; okuma becerisinde doğru-yanlış, açık uçlu ve boşluk doldurma; yazma becerisinde ise açık uçlu.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, dil öğretim yöntemleri, ölçme, değerlendirme, ders kitabı yazarı.

Abstract

The aim of the study is to examine the opinions of the authors of the Turkish teaching as a foreign language textbook on language teaching methods and assessment and evaluation. The research was planned as a qualitative case study. In the research where the interview method was used, a semi-structured interview form developed by taking expert opinion was used to collect data. Thirteen authors constitute the working group. Content analysis technique was used in the analysis of the data. Themes were determined at the beginning of the study as "language teaching methods" and "assessment and evaluation". Codes and categories were reached by analyzing the opinions of the participants based on the themes. The results achieved in the research are as follows: The authors of the textbook stated that the teacher should decide on the choice of method according to the acquisition, level, characteristics of the student group and the language learning objectives of the students where they need it. The methods / approaches most used by the authors in writing textbooks; communicative approach and selective method. As the evaluation approach in the textbook, mostly results evaluation was taken as basis. Participants stated that teachers were not instructed for assessment and evaluation in the textbook equally and this guidance was provided in the

¹ Öğr. Gör. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, efecankaragol@gmail.com

² Dr. Öğr. Ü., Akdeniz Üniversitesi, berkerakdeniz@gmail.com

guide book. According to the authors' views, the most frequently used question types in textbooks according to skills are: Filling in the gap, true-false, matching and multiple choice in listening / watching skills; open-ended and dialogue editing in speaking skill; true-false, open-ended and gap-filling in reading skills; writing skill is open-ended.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, language teaching methods, assessment, evaluation, textbook author.

GİRİŞ

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanı son yıllarda hem teori hem de uygulama sahasında önemli gelişmeler göstermiştir. Üniversiteler bünyesindeki çeşitli TÖMER'lerin yanı sıra Yunus Emre Enstitüsü ve Türkiye Maarif Vakfı gibi kurumların varlığı belirtilen gelişmede önemli pay sahibidir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kurumların yanı sıra uygulama aşamasında yer alan ders kitabı yazarlarının yeri diğer paydaşlara göre farklıdır. Çünkü yazarlar materyal hazırlama noktasında teorik bilgiyi uygulamada kullanma becerisinin yanı sıra uluslararası öğrencilere bizzat Türkçe öğretme tecrübesine de sahip olabilmektedir. Bu nedenlerden dolayı yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitabı yazarlarının alana yönelik görüşleri (dil öğretim yöntemleri ve ölçme-değerlendirme) dikkate değerdir.

Yöntem dersin amacına, hedef kitlesine ve öğrenme şartlarına bağlı olarak derste uygulanan yol, dersin sürecini yönlendiren uygulama biçimi olarak tanımlanabilir (Uzuntaş ve Yıldız, 2017, s. 210). Literatürde var olan bilgilerden hareketle geçmişi Kaşgarlı Mahmut'a kadar giden yabancı dil olarak Türkçe öğretimi (Adıgüzel, 2010) 20. yüzyılın başlarına kadar dil bilgisi-çeviri yönteminin hâkim olduğu bir atmosferde gelişmiştir (Aydın, 1996). Bu yüzyılda dil bilimde görülen gelişmeler farklı dil öğretim yöntemlerine zemin hazırlamıştır. Hengirmen'in (1990, s. 13) belirttiği üzere "Bir yabancı dilin istenilen düzeyde öğretilmesi için her şeyden önce yöntemin doğru seçilmesi gerekir." Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan birbirinden farklı yöntemler vardır (Hengirmen, 1990; Demircan, 2005; Boylu, 2019; MEB, 2020). Bu yöntemler; bilişsel yöntem, danışmanlı dil öğretim yöntemi, dil bilgisi-çeviri yöntemi, direkt yöntem, doğal yaklaşım, doğrudan yöntem, görev temelli yöntem, görsel-işitsel yöntem, iletişimsel yaklaşım, işbirliğine dayalı öğrenme, işitsel-dilsel yöntem, kültürlerarası iletişim odaklı yaklaşım, seçmeci yöntem, sessiz yol yöntemi, telkin yöntemi ve tüm (toplu) fiziksel tepki yöntemi olarak sıralanabilir.¹ Öğretmen, öğrencilerin durumuna ve kur seviyesine göre bir yöntemi esas alabileceği gibi birden fazla yöntemin özelliklerinden yararlanabilir. Ayrıca yazarlar, uluslararası öğrencilere Türkçe öğretiminde en önemli materyal konumunda olan ders kitaplarını yazarken en uygun yöntem veya yöntemleri dikkate almak durumundadır. Dil öğretim yöntemleri kadar öğrencinin durumunu sağlıklı biçimde ölçmek ve değerlendirmek de yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde önemlidir.

Ölçme, ölçülen niteliklerin aralarındaki ilişkileri (büyüklük küçüklük gibi) koruyacak şekilde bu niteliklere sayı veya sembollerin atanması işlemi olarak tanımlanabilir (Tan, 2015, s. 44). Yaşar (2011, s. 16), ölçme sürecini dört aşamada tasnif etmiştir: ölçülecek özelliğin belirlenmesi, ölçme aracının seçilmesi, ölçme işleminin gerçekleşmesi ve ölçme sonuçlarının ifade edilmesi. Ölçme sonucunun bir yargı ifade edecek biçimde kullanılması değerlendirmeyi oluşturur. Turgut'un (1987, s. 3) ifade ettiği üzere değerlendirme, ölçme sonuçlarını bir ölçüte vurarak ölçülen nitelik hakkında bir değer yargısına varma sürecidir. Ölçme ve değerlendirme

¹ Dil öğretiminde "yöntem" ve "yaklaşım" kelimelerinin birbirinin yerine kullanıldığı bilinmektedir. Bu bildiride Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan "Türkçe Öğretiminde Kullanılan Temel Yaklaşım Yöntem ve Teknikler" adlı eserdeki isimlendirme esas alınmıştır.

yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğretim sürecinin niteliğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimine yönelik ders kitabı hazırlayan yazarlar, güncel teorik bilgiyi takip etme ve bu bilgiyi ders kitabına yansıtma sorumluluğunu taşımaktadır. Ayrıca esas alınan müfredat ile kazanımlar ışığında metin ve etkinlik uyarlama/üretme hususunda alanın diğer paydaşlarına göre yazarların daha çok eleştirel bakış açısına sahip oldukları düşünülebilir. YÖK Tez Tarama ve Tr Dizin indekslerinde “yabancı dil olarak Türkçe öğretimi”, “ders kitabı yazarı”, “dil öğretim yöntemi”, “ölçme” ve “değerlendirme” anahtar kelimeleriyle yapılan tarama sonucunda yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitabı yazarlarının dil öğretim yöntemleri ile ölçme-değerlendirmeye ilişkin görüşlerini inceleyen bir araştırmanın olmadığı görülmüştür. Bu eksiklikten hareketle araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitabı yazarlarının dil öğretim yöntemleri ile ölçme-değerlendirmeye ilişkin görüşlerini incelemektir. Amaca yönelik ayrıntılı bilgilere ulaşmak için aşağıdaki alt problemler belirlenmiştir:

1. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dil öğretim yöntemi seçimine ilişkin yazarların görüşleri nelerdir?
2. Ders kitabı yazımında yazarların başvurdukları dil öğretim yöntemi/yöntemleri nedir/nelerdir?
3. Ders kitabı yazımında yazarların esas aldığı değerlendirme yaklaşımı nedir?
4. Yazarların ölçme değerlendirme bakımından öğretmenleri yönlendirme durumu nedir?
5. Yazarların becerilere göre tercih ettikleri soru tipleri nelerdir?

Yöntem

Araştırma, nitel bir durum çalışması olarak planlanmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel bilgi toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım, 1999, s. 10). Bu araştırma yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitabı yazarların dil öğretim yöntemleri ve ölçme-değerlendirmeye ilişkin görüşlerini incelemeyi amaçladığından araştırmada görüşme yöntemi kullanılmıştır. Çalışma grubunu on üç yazar oluşturmaktadır. Veriler uzman görüşü alınarak geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formuyla toplanmıştır. Verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi, bir veya birçok metnin içindeki sözcüklerin, kavramların, temaların, deyimlerin veya cümlelerin belirlenip sayıya dökülmesi için kullanılır (Kızıltepe, 2015, s. 253-254). Temalar “dil öğretim yöntemleri” ve “ölçme-değerlendirme” olarak araştırmanın başında belirlenmiştir. Temalardan hareketle, katılımcıların görüşleri analiz edilerek kod ve kategorilere ulaşılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın alt problemleri doğrultusunda ulaşılan bulgulara aşağıda yer verilmiştir:

Birinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 1. Yazarların Dil Öğretiminde Yöntem Seçimi Hakkında Düşünceleri

Dil Öğretim Yöntemleri Teması-1					
No.	Kod	Yazarlar	f	%	
1.	Öğretmen, ihtiyaç duyduğu yerde ihtiyaç duyduğu yöntemden istifade etmelidir.	2, 5, 9, 12, 13	5	%38,46	
2.	Yöntem; kazanımlara ve öğrenci grubuna uygun olmalıdır.	1, 2, 5	3	%23,07	
3.	Öğrencinin öğrenme amacına göre yöntem belirlenmelidir.	1, 5, 8	3	%23,07	
4.	Kur seviyelerine göre yöntem seçimi yapılmalıdır.	3, 5	2	%15,38	

5.	Hiçbir yöntem tek başına yeterli değildir.	1, 9	2	%15,38
6.	Çoklu zekâ kuramına göre karar verilmelidir.	7	1	%7,69

Tablo 1, katılımcıların dil öğretiminde yöntem/yaklaşım seçimine yönelik düşüncelerini içermektedir. En çok “ihtiyaç duyulan yerde ihtiyaç duyulan yöntemin kullanılması” görüşü ifade edilmiştir (f=5). Bu görüş Tablo 2’de yer alan seçmeci (eklektik) yönteme işaret etmektedir. Yöntemin “kazanımlara ve öğrenci grubuna uygun olması” ve “öğrenci amacına göre belirlenmesi” üçer sıklıkla vurgulanmıştır. İkişer katılımcı “yöntemin kur seviyelerine göre seçilmesi” ve “hiçbir yöntemin tek başına yeterli olmadığını”, bir katılımcı da yöntem seçiminde “çoklu zekâ kuramına göre karar verilmesi” gerektiğini belirtmiştir.

Aşağıda katılımcı cevaplarından örneklerle yer verilmiştir:

Yani birincisi öğretmen kendisine uygun ikincisi dersin kazanımlarına uygun üçüncüsü öğrenci gruplarına uygun yaşına, beklentilerine uygun yöntem ve tekniği seçmelidir. (1. Yazar)

Her birinden biraz biraz lazım olanı ihtiyacımız olanı kullanmak... (5. Yazar)

Tabi ki öğrencinin de dil öğrenmedeki amacı da aslında bizim için önemli. (8. Yazar)

İkinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 2. Yazarların Başvurdukları Yaklaşım/Yöntemler

Dil Öğretim Yöntemleri Teması-2				
No.	Kod	Yazarlar	f	%
1.	İletişimsel yaklaşım	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13	10	%76,92
2.	Seçmeci yöntem	2, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13	9	%69,23
3.	Dil bilgisi-çeviri yöntemi	2, 4, 5, 6, 9, 10	6	%46,15
4.	İşitsel-dilsel yöntem	2, 6, 9	3	%23,07
5.	Görev temelli yöntem	1, 5	2	%15,38
6.	Doğrudan yöntem	4, 5	2	%15,38
7.	Görsel-işitsel yöntem	5, 11	2	%15,38
8.	İşbirliğine dayalı öğrenme	1	1	%7,69
9.	Doğal yaklaşım	13	1	%7,69
10.	Kültürlerarası iletişim odaklı yaklaşım	8	1	%7,69

Yukarıdaki tablo ders kitabı yazarlarının kitap yazımında kullandıkları dil öğretim yaklaşım/yöntemlerini içermektedir. On farklı veriye ulaşılmıştır. On yazar iletişimsel yaklaşımı esas aldıklarını ifade etmiştir. Dokuz yazar ise seçmeci yöntemi belirtmiştir. Altı yazar ise bazı durumlarda dil bilgisi-çeviri yöntemini kullandıklarını söylemiştir. Ardından işitsel-dilsel yöntem (f=3), görev temelli yöntem (f=2), doğrudan yöntem (f=2), görsel-işitsel yöntem (f=2), işbirliğine dayalı öğrenme (f=1), doğal yaklaşım (f=1) ve kültürlerarası iletişim odaklı yaklaşım (f=1) ifade edilmiştir.

Aşağıda katılımcı cevaplarından örneklerle yer verilmiştir:

Mesela iş birlikli öğrenme özellikle yazma da çok ağırlıklı olduğunu görürsünüz çünkü en çok biz iş birlikli öğrenmeyi kullandık. Yine göreve dayalı öğrenme de var mesela öğrencilere biz görevler verdik. (1. Yazar)

Benim için benim kullandığım dil öğretim yöntemi genellikle kültürlerarası iletişim odaklı yaklaşım. Ders kitabımızın da aslında bakış açısı bu kültürlerarası iletişim odaklı yaklaşım. (8. Yazar)

Dil bilgisi öğretirken de çeviriye kullanabilirsiniz ki biz özellikle yabancı dil öğrenirken bunu çok yapıyoruz. (9. Yazar)

Temel seviyede mutlaka iletişimsel yöntem kullanılmalı ama hani seçmeci yöntem dediğimiz her yöntemden biraz alarak ondan, bundan, şundan şeklinde hani ister istemez buna da giriliyor bazen, ya hepsinden soyutlanmış bir durumumuz yok ama ağırlıklı olarak iletişimsel yöntem kullanılıyor. (13. Yazar)

Üçüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 3. Değerlendirme Yaklaşımları

Ölçme-Değerlendirme Teması-1				
No.	Kod	Yazarlar	f	%
1.	Sonuç değerlendirme	5, 7, 9, 10, 11, 13	6	%46,15
2.	Süreç değerlendirme	1, 2	2	%15,38
3.	Hem sonuç hem süreç değerlendirme	8, 12	2	%15,38

Tablo 3, yazarların ders kitabı yazımında esas aldıkları değerlendirme yaklaşımlarını içermektedir. En çok “sonuç değerlendirme” yaklaşımı esas alınmıştır (f=5). Ardından ikiye yazar “süreç değerlendirme” ile “hem sonuç hem de süreç değerlendirme” yaklaşımlarının dikkate alındığını belirtmiştir.

Aşağıda katılımcı cevaplarından örneklerle yer verilmiştir:

Hocam biz Süreç Odaklı Ölçmeyi esas aldık. (1. Yazar)

Daha çok ürün odaklı ölçme değerlendirme derim. Çünkü belli başlı şeyleri ölçebilirsiniz ve bu da sizi daha çok ürün odaklı değerlendirmeye götürüyor. (10. Yazar)

Tabii ki süreç odaklı mı? Ürün odaklı mı? Diye baktığımız zaman burada kitabın şöyle bir yapılandırma şekli var benim bildiğim kadarıyla daha çok son bölümlerde süreç dikkate alındı diye hatırlıyorum. Ara sınavlarda biraz daha çok ürünü dikkate alarak sınama yapıyorduk. (12. Yazar)

Dördüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 4. Öğretmenlere Ölçme-Değerlendirme Yönlendirmesi

Ölçme-Değerlendirme Teması-2				
No.	Kod	Yazarlar	f	%
1.	Öğretmenlere ölçme-değerlendirme yönlendirmesi yapılmadı.	2, 6, 8, 9, 10	5	%38,46
2.	Öğretmen kılavuz kitabında yönlendirme yapıldı.	3, 7, 11, 12, 13	5	%38,46
3.	Öğretmenlere ölçme-değerlendirme yönlendirmesi yapıldı.	1	1	%7,69

Tablo 4, ders kitaplarında öğretmenlere ölçme değerlendirme yönlendirmesi yapıp yapılmadığına yönelik yazar görüşlerini göstermektedir. Beşer yazar yönlendirme yapılmadığını ve öğretmen kılavuz kitabında yönlendirme yapıldığını belirtmiştir. Bir yazar ise söz konusu yönlendirmenin kitapta yapıldığını ifade etmiştir.

Aşağıda katılımcı cevaplarından örneklerle yer verilmiştir:

Ders kitabında yok. (10. Yazar)

Tabii ki hocam öğretmen kılavuz kitabında hazırladık. (11. Yazar)

Beşinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 5. Becerilere göre soru tipleri

Ölçme-Değerlendirme Teması-3				
	Kod	Yazarlar	f	%
Dinleme/İzleme	Boşluk Doldurma	1, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 13	8	%61,53
	Doğru-yanlış	1, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 13	8	%61,53
	Eşleştirme	1, 6, 8, 10, 11, 12	6	%46,15
	Çoktan seçmeli	8, 9, 12, 13	4	%30,76
	Kısa cevaplı	1, 10	2	%15,38

	Sıralama	4, 6	2	%15,38
	Açık uçlu	5, 7	2	%15,38
	Soru-cevap	13	1	%7,69
	Var-yok	8	1	%7,69
Konuşma	Açık uçlu	5, 6, 7, 8, 9, 11	6	%46,15
	Diyalog kurgulama	4, 6, 12	3	%23,07
	Soru-cevap	2, 13	2	%15,38
Okuma	Doğru-yanlış	1, 4, 6, 8, 9, 10, 11	7	%53,84
	Açık uçlu	3, 5, 6, 7, 11, 13	6	%46,15
	Boşluk Doldurma	1, 3, 9, 10, 11	5	%38,46
	Eşleştirme	1, 5, 8, 10	4	%30,76
	Çoktan seçmeli	6, 8, 9, 11	4	%30,76
	Kısa cevaplı	1, 10	2	%15,38
	Var-yok	8	1	%7,69
Yazma	Açık uçlu	2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13	11	%84,61
	Cümle sıralama	12, 13	2	%15,38
	Boşluk doldurma	9, 12	2	%15,38
	Diyalog yazma	13	1	%7,69

Dil becerilerine göre en çok kullanılan soru tipleri Tablo 5'te yer almaktadır. Dinleme/izleme becerisinde sırasıyla boşluk doldurma, doğru-yanlış, eşleştirme, çoktan seçmeli, kısa cevaplı, sıralama, açık uçlu, soru cevap ve var-yok soru tipleri kullanılmıştır. Konuşma becerisinde açık uçlu, diyalog kurgulama ve soru cevap tercih edilmiştir. Okuma becerisinde doğru yanlış, açık uçlu, boşluk doldurma, eşleştirme, çoktan seçmeli, kısa cevaplı ve var-yok soru tiplerine yer verilmiştir. Yazma becerisinde ise açık uçlu, cümle sıralama, boşluk doldurma ve diyalog yazma soru tipleri mevcuttur.

Aşağıda katılımcı cevaplarından örneklerle yer verilmiştir:

Yazmada da yine açık uçlu önce öğrenciyi düşündürmek için yazmanın açık uçlu sorulara yer verdik bu kadar başka hiçbir şey yok yazma da boşluk doldurma var mı diye düşünüyorum da yok hayır. (6. Yazar)

Dinleme/izleme becerisinde biz genellikle öğrencilerin boşluk doldurma yapmaları boşluk doldurma derken eşleştirme yapmalarını sağladık (11. Yazar)

Konuşmada da yine diyalog kurgulama çok kullandık mesela diyalog kurgulamalardan var. (12. Yazar)

Okuma becerisinde ilk önce soru-cevap var yani metne göre cevaplayınız. Metne göre cevaplayınız genelde 5-6 tane bununla ilgili mutlaka soru oluyor. (13. Yazar)

Sonuç

Araştırmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Ders kitabı yazarları, öğreticinin ihtiyaç duyduğu yerde kazanım, seviye, öğrenci grubunun özellikleri ve öğrencilerin dil öğrenme amaçlarına göre yöntem seçimine karar vermesi gerektiğini ifade etmiştir.

2. Yazarların ders kitabı yazımında en çok yararlandığı yöntem/yaklaşım, iletişimsel yaklaşım ve seçmecî yöntemidir.

3. Ders kitabında değerlendirme yaklaşımı olarak en çok sonuç değerlendirme esas alınmıştır.

4. Katılımcılar, eşit oranda ders kitabında öğretmenlere ölçme-değerlendirme yönlendirmesinin yapılmadığını ve kılavuz kitapta bu yönlendirmenin yapıldığını ifade etmiştir.

5. Yazarların görüşlerine göre ders kitaplarında becerilere göre en çok kullanılan soru tipleri şunlardır: Dinleme/izleme becerisinde boşluk doldurma, doğru-yanlış, eşleştirme ve çoktan seçmeli; konuşma becerisinde açık uçlu ve diyalog kurgulama; okuma becerisinde doğru-yanlış, açık uçlu ve boşluk doldurma; yazma becerisinde ise açık uçlu.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. S. (2010). Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe Öğretim Yöntemi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (27), 27-35. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16968/177220>
- Aydın, Ö. (1996). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi Öğretimi: Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramının Kısa Bir Tanıtımı*. Ankara.
- Boylu, E. (2019). *Dil Öğretim Yöntemlerinin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanımı*. E. Boylu ve L. İltar (Ed.), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi içinde* (87-121). Ankara: Pegem Akademi.
- Demircan, Ö. (2005). *Yabancı-Dil Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Hengirmen, M. (1990). *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri ve TÖMER Yöntemi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Kızıltepe, Z. (2015). *İçerik Analizi Nedir? Nasıl Olmuştur?* F. N. Seggie ve Y. Bayyurt (Ed.) içinde, *Nitel Araştırma Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları* (253-266). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Millî Eğitim Bakanlığı (2020). *Türkçe Öğretiminde Kullanılan Temel Yaklaşım Yöntem ve Teknikler*. Ankara: MEB Yayınları.
- Tan, Ş. (2015). *Öğretimde Ölçme ve Değerlendirme: KPSS El Kitabı*. Ankara: Pegem.
- Turgut, M. F. (1987). *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme, Metotları (5. Baskı)*. Ankara: Saydam Matbaacılık.
- Uzuntaş, A. ve Yıldız, C. (2017). *Dil Öğretiminde Yaklaşımlar, Yöntemler, Strateji ve Teknikler*. H. Develi, C. Yıldız, M. Balcı, İ. Gültekin ve D. Melanlıoğlu (Ed.), *Uygulamalı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi El Kitabı içinde* (205-240). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yaşar, M. (2011). *Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Temel Kavramlar*. S. Tekindal (Ed.) *Eğitimde Ölçme Değerlendirme içinde* (9-41). Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. (1999). Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Eğitim ve Bilim*, 23, 7-17.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

DİL EĞİTİMİ DERS KİTAPLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE BİR KONTROL LİSTESİ ÖRNEĞİ

AN EXAMPLE OF A CHECKLIST IN THE EVALUATION OF LANGUAGE TEACHING TEXTBOOKS

Berker KURT¹

Özet

Ders kitapları, temel aldığı dil öğretim programının benimsediği yaklaşım, yöntem, teknik ve ölçme değerlendirme gibi öğretimin farklı birimlerini görünür hâle getiren temel uygulama aracıdır. Bu birimlerdeki yenilik ve farklı uygulamalar, okunan veya yazılan basılı bir materyal olan ders kitaplarını izlenen ve dinlenen çok bileşenli bir yapı hâline getirmiştir. Kazanılan bu özelliklerin tespiti, gerekliliği, etkililiği gibi durumlar, ders kitabıyla ilgilenen tüm paydaşların inceleme alanına girmiştir.

Bu çalışmanın amacı şekil, içerik ve yapısında önemli değişikliklere uğrayan ders kitaplarını farklı açılardan değerlendirebilmek amacıyla bir kontrol listesi (checklist) ortaya koymaktır. Kontrol listesi yaklaşımı bazı uzmanlar tarafından parmak sayma etkinliği gibi görülse de belirli ölçütler içerdiği için sistematik bir ders kitabı değerlendirme yaklaşımı olarak da kabul edilir. Kontrol listesi yaklaşımı, listelenmiş ölçütleri olması, bu ölçütlerin bir düzen içinde olması, değerlendirme yapanların izleyeceği adımların belli olması ve çok zaman kaybetmeden yapılabilir olması nedeniyle daha sistematik bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımla bir kitabın değerlendirilmesinden elde edilen veriler, değerlendirilen diğer kitaplarla karşılaştırma amacıyla da kullanılabilir. Kontrol listesi uygulayıcılar için bir kitabın etkili olup olmadığına karar vermede kullanılabilecek uygun ve pratik bir yaklaşım olmakla birlikte daha genellenebilir değerlendirmeler elde edileceği için çok yönlü ve etkili bir yaklaşım olarak kabul edilir.

Kontrol listesi oluşturabilmek amacıyla sadece ders kitabı değerlendirme yaklaşımlarını ortaya koyan alanyazın taramasıyla yetinilmemiş; Almanya, Fransa, Avusturya ve Macaristan gibi ülkelerin dil eğitiminde kullandıkları ders kitapları da incelenmiş ve bir madde havuzu oluşturulmuştur. Araştırmacı tarafından oluşturulan maddeler uzman görüşüne sunulmuş ve görüşler Lawshe tekniği ile değerlendirilmiştir. Sonuç olarak 9 tema ve 62 maddeden oluşan bir kontrol listesi elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil eğitimi, Türkçe eğitimi, ders kitabı, kontrol listesi, değerlendirme.

Abstract

Textbooks are the basic practising tools that develop different units of education such as the approach, method, technique, assignment and evaluation conducted by the language teaching program. Development and different applications in these units have made textbooks, which are printed materials that are read or written, into a multi-component structure that can be watched and listened to. Identifying, necessity and efficiency of these acquired characteristics are of study field of everyone interested in the textbooks.

The objective of this study is to introduce a checklist to evaluate the textbooks that have changed significantly in their form, content and structure from different perspectives. Although the checklists are considered as a finger counting activity by some experts, it is also accepted as a systematic textbook evaluation approach because it includes certain criteria. The checklist approach is a more systematic approach as it has listed criteria, these criteria are in order, the steps to be followed by the evaluators are clear and can be done without taking much time. With this approach, the data obtained from the evaluation of a textbook can also be used to compare other reviewed books. However the checklist is a proper and practical approach that can be used for practitioners to decide whether a book is effective or not, it is considered a versatile and effective approach, as more generalizable evaluations will be obtained.

¹ Dr. Öğr. Ü., Akdeniz Üniversitesi, berkerakdeniz@gmail.com

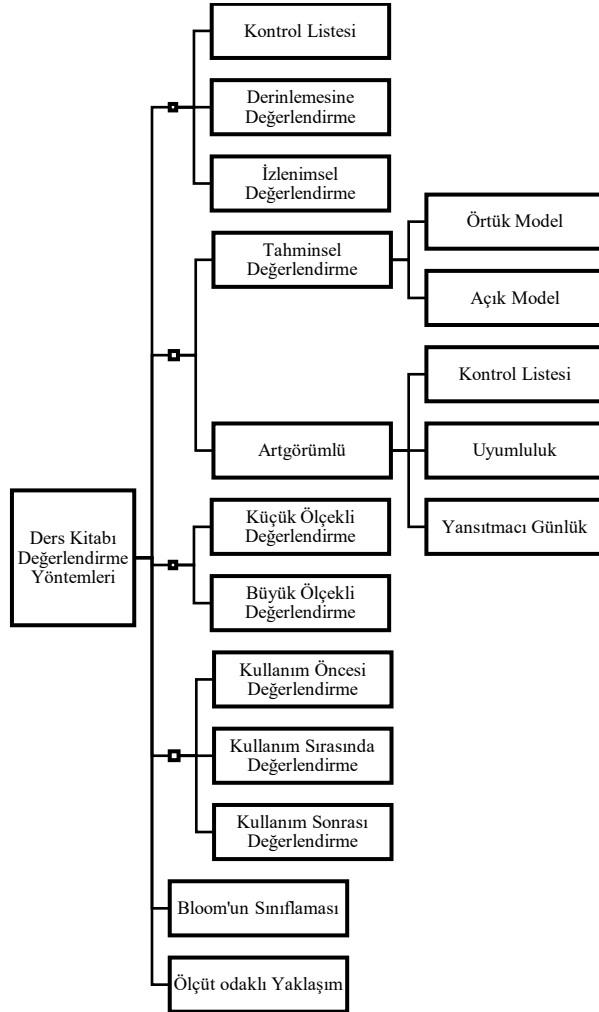
In order to create a checklist, not only the literature that related the textbook evaluation approaches reviewed but also the textbooks used by countries such as Germany, France, Austria and Hungary in language education were also scanned and an item pool was created. The items created by the researcher were presented to an expert and the opinions were evaluated according to Lawshe technique. As a result, a checklist consisting of 9 themes and 62 items was obtained.

Keywords: Language teaching, teaching Turkish , textbook, checklist, textbook evaluation

Giriş

Ders kitabı, temel aldığı dil öğretim programının benimsediği yaklaşım, yöntem, teknik ve ölçme değerlendirme gibi öğretimin farklı birimlerini görünür hâle getiren temel uygulama aracıdır. Yakın zamana kadar sadece okunan ve yazılan basılı bir materyal olan ders kitabı, öğretim birimlerindeki yenilik ve farklı uygulamalar ile dinleme ve izleme becerini de barındıran çok bileşenli bir yapıya evrilmiştir. Ders kitabını hazırlayanlar, tüm ülkede veya bir eğitim kurumunda okutulmasını kabul eden karar vericiler, uygulayan ve kullanan öğretmen ve öğrenciler ile ders kitabı konusu üzerine çalışma yapan araştırmacılar için ders kitabı doğrudan veya dolaylı yoldan değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Sheldon'un (1988) ders kitabı değerlendirmede özgün bir formül veya sistem olmadığını belirttiği zamandan bu yana birçok yazar veya araştırmacının kendi amaçları doğrultusunda ders kitaplarını değerlendirdiği görülür.

Dalim ve Yusof'e (2013) göre ders kitabı başta olmak üzere referans kitabı veya program materyalini değerlendirmede iki metot vardır: Nicel ve nitel. Bu yöntemler çerçevesinde ders kitaplarında odaklanılan temel birimler ise metinler, şemalar, etkinlikler, bölümler, bölüm sonundaki sorular ve öğrenme hedefleri üzerinedir. Ders kitabı değerlendirme üzerine önemli bir çalışma örneği American Association for the Advancement of Science (AAAS) tarafından 2013 yılında başlatılan "Proje 2061" projesidir. Proje kapsamında geliştirilen kontrol listesi diğer çalışmalara çerçeve oluşturabilecek bir yapıdadır. Gholami, Noordin ve Rafik-Galea (2017) tarafından altı temel çerçevede sınıflandırılan ders kitabı değerlendirme yaklaşımları şöyledir:

Şekil 1. Yaygın olarak kullanılan ders kitabı değerlendirme yaklaşımları (Gholami, Noordin ve Rafik-Galea, 2017'den Caner ve Kurt, 2020:377)

Bazı uzmanlar tarafından parmak sayma etkinliği gibi görülen *kontrol listesi* (checklist) yaklaşımı, kendi içinde belli bir düzende olan listelenmiş ölçütleri barındırması, değerlendirme yapanların izleyeceği adımların belli olması ve çok zaman kaybetmeden yapılabilir olması nedeniyle daha sistematik ve tercih edilebilir bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımla bir kitabın değerlendirmesinden elde edilen veriler değerlendirilen diğer kitaplarla karşılaştırma amacıyla da kullanılabilir. Sheldon (1988) kontrol listesinde yer alan ölçütlerin öğrenme ve öğretme ortamları, öğrencilerin ihtiyaçları ve öğretim hedefleri doğrultusunda belirlenmesi gerektiğini vurgular. Brown (1995), Cunningsworth (1995), Sheldon (1988) ve Williams (1983) ise ders kitabı değerlendirme sürecinde kontrol listesi kullanılacağı zaman belirlenen ölçütlerin kitabın fiziki özellikleri, düzeni, ulaşılabilirliği, içerdiği öğretim yöntemleri, amaçlar ve öğretim yaklaşımlarının yanı sıra öğretmenin önerilen öğretim yaklaşımına ve programa uygunluğunu ve öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verip vermediğini sorgulayacak özellikte hazırlanmalıdır. Mukundan, Hajimohammadi ve Nimehchisalem'a (2011) göre ise daha genellenebilir değerlendirmeler elde edileceği için kontrol listesi yaklaşımı çok yönlü ve etkili bir yaklaşımdır. Demir ve Ertaş'a (2014) göre kontrol listesi uygulayıcılar için bir kitabın etkili olup olmadığına karar vermede kullanılabilecek uygun ve pratik bir yaklaşımdır.

Kontrol Listesi Geliştirme Süreci

Kontrol listesi oluşturma süreci farklı aşamalara sahiptir. Kontrol listesi oluşturabilmek amacıyla sadece ders kitabı değerlendirme yaklaşımlarını ortaya koyan alanyazın taramasıyla yetinilmemiş; Almanya, Fransa, Avusturya ve Macaristan gibi ülkelerin dil eğitiminde kullandıkları ders kitapları da ön incelemeye tabii tutulmuş, bir madde havuzu oluşturulmuş ve maddeler uzman görüşüne sunulmuştur.

Uzman görüşlerinin değerlendirilmesi Lawshe tekniği dikkate alınarak yapılmıştır. Lawshe tekniği 6 aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar; 1. Alan uzmanları grubunun oluşturulması, 2. Aday ölçek formlarının hazırlanması, 3. Uzman görüşlerinin elde edilmesi, 4. Maddelere ilişkin kapsam geçerlik oranlarının elde edilmesi, 5. Ölçeğe ilişkin kapsam geçerlik indekslerinin elde edilmesi, 6. Kapsam geçerlik oranları/indeksi ölçütlerine göre nihai formun oluşturulması (Yurdağül, 2005: 2).

Ölçeğin kapsam geçerliği için dil eğitimi üzerine çalışmalar yapan beş uzmandan görüş alınmıştır. Uzmanlar her bir maddeyi amacına uygunluk açısından “Gerekli, Yararlı/Yetersiz, Gereksiz” şeklinde üçlü derecelendirme ile değerlendirmişlerdir. Eğer maddenin ölçülmek istenen yapıyı ölçtüğünü düşünüyorlarsa *Gerekli*; maddenin istenilen özelliği ölçmediği ve bu nedenle çıkarılması gerektiğini düşünüyorlarsa *Gereksiz*; madde konu kapsamına uygun ancak bazı düzenlemeler gerekiyorsa *Yararlı/Yetersiz* seçeneğini işaretlemeleri istenmiştir. Uzmanların ölçek için gerekli ancak düzeltilmesi gereken maddelere tavsiyelerde bulunabilmeleri için uzman görüş formunda yer alan her maddenin altına öneri getirebilecekleri boşluklar bırakılmıştır.

Uzmanlar tarafından doldurulan görüş formu Lawshe tekniğine göre analiz edilmiş ve tematik olarak hazırlanan kontrol listesinin kapsam geçerliliği hesaplanmıştır. Tablo 1’de ders kitabı kontrol listesindeki nihai tema ve maddelerin kapsam geçerliliğini ifade eden KGO (Kapsam Geçerlik Oranları) ve temaların KGİ (Kapsam Geçerlik İndeksi) değerleri verilmiştir.

Tablo 1. *Ders Kitabı Değerlendirme Kontrol Listesi Tema ve Maddelerin KGO ve KGİ Puanlarının Dağılımı*

Tema	Madde	KGO	KGİ
1. Tema	1. Madde	1	0,92
	2. Madde	0,6	
	3. Madde	1	
	4. Madde	1	
	5. Madde	1	
2. Tema	6. Madde	1	0,829
	7. Madde	1	
	8. Madde	1	
	9. Madde	1	
	10. Madde	0,6	
	11. Madde	0,6	
	12. Madde	0,6	
3. Tema	13. Madde	1	1
	14. Madde	1	
	15. Madde	1	
4. Tema	16. Madde	1	1
	17. Madde	1	
	18. Madde	1	

	19. Madde	1	
	20. Madde	1	
	21. Madde	1	
	22. Madde	1	
	23. Madde	1	
	24. Madde	0,6	
5. Tema	25. Madde	1	0,964
	26. Madde	1	
	27. Madde	1	
	28. Madde	1	
	29. Madde	1	
	30. Madde	1	
	31. Madde	1	
	32. Madde	1	
	33. Madde	1	
6. Tema	34. Madde	1	1
	35. Madde	1	
	36. Madde	1	
	37. Madde	1	
	38. Madde	1	
	39. Madde	1	
	40. Madde	1	
	41. Madde	0,6	
	42. Madde	1	
7. Tema	43. Madde	1	0,92
	44. Madde	1	
	45. Madde	1	
	46. Madde	0,6	
	47. Madde	1	
	48. Madde	1	
	49. Madde	1	
	50. Madde	0,6	
	51. Madde	1	
8. Tema	52. Madde	0,6	0,891
	53. Madde	1	
	54. Madde	1	
	55. Madde	1	
	56. Madde	1	
	57. Madde	1	
	58. Madde	1	
9. Tema	59. Madde	1	1
	60. Madde	1	
	61. Madde	1	
	62. Madde	1	

Tablo 1’de görüldüğü gibi kontrol listesinde 9 temada toplam 62 madde yer almaktadır. Maddelerin KGO değerleri .60 ile 1.0 arasında; temaların Ölçek Kapsam Geçerlik İndeksi (Scale Content Validity Index, S-CVI) de 0.892 ile 1 arasındadır. Ölçek

Kapsam Geçerlik İndeksinin .80 ve üzerinde olması kabul edilebilir değer olarak ifade edilmektedir (Polit ve Beck, 2006). Buna göre ders kitabı değerlendirme kontrol listesindeki madde KGİ'leri kabul edilebilir düzeydedir.

Sonuç

Bu çalışmanın amacı ana dili veya yabancı dil öğretimi için hazırlanan ders kitaplarını değerlendirmek amacıyla bir kontrol listesi hazırlamaktır. Sonuç olarak 9 temadan ve 62 maddeden oluşan ve ders kitaplarını şekil, içerik, ölçme değerlendirme ve teknoloji kullanımı gibi farklı açılardan sistematik değerlendirmeyi sağlayacak bir kontrol listesi geliştirilmiştir. Kontrol listesinin tema ve maddeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. Ders Kitabı Kontrol Listesi

Tema	Madde	İfade	Cevaplar			
Ders Kitabı Hazırlama Ekibinin Özellikleri	1.	Ders kitabındaki beyana göre hazırlık ekibinde yer alan görev tanımları nelerdir?				
	2.	Kitap editörü veya yazarının öğretmenlik formasyonları ve/veya tecrübeleri var mı?	Evet		Hayır	Erişilemedi/ Gözlenemedi
	3.	Kitap editörü veya yazarlarının akademik formasyonu var mı?	Var (Evet)		Yok (Hayır)	Erişilemedi/ Gözlenemedi
	4.	Önceki ve sonraki sınıflar için hazırlanan ana dili kitaplarının hazırlık kadrosu veya yayınevi ile bütünlük oluşturuyor mu?	Evet	Kısmen	Hayır	Erişilemedi/ Gözlenemedi
	5.	(Varsa) Aynı sınıf seviyesindeki diğer ana dili ders kitaplarıyla bütünlük oluşturuyor mu?	Evet	Kısmen	Hayır	Erişilemedi/ Gözlenemedi
Genel Görünüm özellikleri	6.	Boyutu nasıldır?				
	7.	Kapağı nasıldır?				
	8.	Kâğıt türü nedir?				
	9.	Ciltleme nasıldır?				
	10.	Baskı nasıldır?				
	11.	Sayfa sayısı nedir?				
Tipografik Özellikleri	12.	Kâğıt rengi nedir?				
	13.	Yazı karakteri nasıldır?				
	14.	Yazı boyutu kaçtır?				
Resimlendirme Özellikleri	15.	Yazı rengi nasıldır?				
	16.	Fotoğraf/ resim var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	17.	Çizim var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	18.	Sayfa başına düşen ortalama görsel oranı nedir?				
	19.	Genel resimlendirme kompozisyonu nasıldır?				

Genel İçerik Özellikleri	20.	Jenerikte millî marş, bayrak, ant, devlet kurucusu, büyüğü veya millî kahraman resmi vb. unsurlar var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	21.	Kitabının kullanım bilgisi veya organizasyon şeması var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	22.	Yönlendirmeler infografiklerle mi sağlanmıştır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	23.	Öğrenme hedefleri hakkında bilgi var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	24.	Çeşitli konu veya becerilerin periyodik olarak yeniden öğretimi uygulamaları var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	25.	Sözlük bölümü var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	26.	Dizin bölümü var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	27.	Kaynaklar bölümü var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	28.	Mevcut ek kaynak, bilgi, hatırlatma bölümü var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	29.	Yazarlar ve şairler bibliyografisi var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
İçeriğin Bölümlendirilme Özelliği	30.	Çözümler bölümü var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	31.	Tematik midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	32.	Türsel midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	33.	Beceri temelli midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	34.	İşlevsel veya görevsel midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	35.	Dil bilgisel midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	36.	Kronolojik midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	37.	Metinsel midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
Dil Becerileri ve Öğrenme Alanlarına İlişkin Özellikler	38.	Yazar/Şair temelli midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	39.	Farklı türde okuma metinleri var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	40.	Ön okuma veya hazırlık çalışması var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	41.	Okumaya yardımcı unsurlar var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	

	42.	Farklı türde dinleme metinleri var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	43.	Farklı türde konuşma çalışmaları var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	44.	Fark türde yazma çalışmaları var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	45.	Yazım ve noktalama kuralları bilgisi verilmiş mi?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	46.	Kelime öğretimine ilişkin etkinlikler var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	47.	Dil bilgisi kurallarının teorik anlatımı var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	48.	Dil bilgisi etkinlikleri var mı?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
Ölçme ve Değerlendirme Özellikleri	49.	Tema veya bölüm öncesi hazırlık veya ön değerlendirme çalışması var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	50.	Ara değerlendirme uygulaması var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	51.	Bölüm veya tema sonu ölçme-değerlendirme uygulaması var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	52.	Proje/performans tabanlı görevler var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	53.	Farklı ölçme değerlendirme araçları var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	54.	Öz değerlendirme uygulaması var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	55.	Akran değerlendirme var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	56.	Tema, konu veya kitabı değerlendirme uygulaması var mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
Teknoloji Kullanımına İlişkin Özellikler	57.	Ders kitabının çevrim içi versiyonu mevcut mudur?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	58.	Ders kitabı çoklu ortam bileşenleri içermekte midir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	59.	Dijital içeriklere ek materyal (CD, USB, Hafıza kartı vb.) ile mi erişilmektedir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	60.	Dijital içeriklere internet (Sayfa, yazılım, program vs.) ile mi erişilmektedir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	61.	Dijital çalışmalar doğrudan doğruya metin veya etkinliklerle mi ilgilidir?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	
	62.	Çoklu ortam içeriği tavsiye niteliğindeki ek çalışmalar mıdır?	Var (Evet)	Kısmen	Yok (Hayır)	

Kaynakça

- Sheldon, L. (1988). Evaluating ELT textbooks and materials. *ELT Journal*, 42(4), s.237-46.
- Dalim, S.F. & M. M.M. Yusof (2013). Quantitative method of textbook evaluation for chemistry (kbsm) form 4 textbook. *Proceeding of the International Conference on Social Science Research*, ICSSR 2013 (e-ISBN 978-967- 11768-1-8). 4-5 June 2013, Penang, MALAYSIA.
<http://www.project2061.org/publications/textbook/default.htm>
- Caner, M.& Kurt, B. (2020). Ders Kitabı değerlendirme yaklaşımları. *ZfWT* Vol 12, No. 1 (2020) 365 - 382.
- Brown, J. D. (1995). *The elements of language curriculum*. New York: Heinle & Heinle Publishers.
- Cunningsworth, A. (1995). *Choosing your coursebook*. Oxford, England: Heinemann
- Williams, D. 1983. Developing criteria for textbook evaluation. *ELT Journal*, 37 (3), 251-255.
- Mukundan, J., Hajimohammadi, R., & Nimehchisalem, V. (2011). Developing An English Language Textbook Evaluation Checklist. *Contemporary Issues In Education Research*, 4(6), 21-28.
- Demir, Y. & Ertaş, A. (2014). A Suggested Eclectic Checklist for ELT Coursebook Evaluation. *The Reading Matrix* 14(2), s.243-252.
- Yurdugül, H. (2005). Ölçek geliştirme çalışmalarında kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması. *XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi*, 1, 771-774.
<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yurdugul/3/indir/PamukkaleBildiri.pdf> adresinden alındı.
- Polit, D. F. & Beck, C. T. (2006). The content validity index: are you sure you know what's being reported? critiqueand recommendations. *Research in Nursing & Health*, 29, 489-497.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

TÜRK KÖKENLİ ANTROPONİMLERİN DAĞITIM ALANI

Zeynep ASKEROVA¹

Özet:

Dünyadaki her milletin oluştuğu andan itibaren onun antroponimler sistemi de ortaya çıkar, insanların dünyagörüşüne uygun oluşturulur ve kullanılır. Bir isim oluşturmak kültürel faktörlere bağlıdır. Bu nedenle, ortaya çıkan antroponim kültür, ulusun ruhani kültürünün kilit bir alanıdır. Tarih boyunca Türkler tarafından yaratılan çok sayıda antroponimler, tüm Türk ruhani kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır ve dünya kültürü ve bilimi için paha biçilemez bir hazinedir. Türk kökenli isimlerin dünya dillerindeki dağıtım alanı oldukça ilgi çekicidir. Bu nedenle, Türk kökenli antroponimlere Hint-Avrupa, Kafkas, Altay, Paleoasya, Sami-Hami, Avstronesian ve diğer dil aileleri ve gruplarında rastlanabilir. Hintçe, Urduca, Bengalce, Bihar, Marathi, Punjabi ve Hintçe dil grubuna ait diğer dillerde Türk kökenli şahıs isimleri ile karşılaşa biliriz. Altay dil ailesi Türkçe, Moğolca, Tungus, Mançu, Korece ve Japoncadan oluşmaktadır. Moğol dil grubu Türk dillerine daha yakın olması onu diğer dillerden farklı kılıyor. Kafkasya bölgesi çok uluslu bir bölgedir. Burada 40'a kadar dil kullanılmaktadır. Türk kökenli şahıs isimleri, Kafkasya'da yaşayan çoğu halkın antroponik sistemine bir dereceye kadar dahil edilmiştir. Paleoasya - Eski Asya dilleri arasında Çukot-Kamçatka ve Eskimos-Aleut dilleri bulunur. Bunlardan Eskimo dili daha yaygındır. Eski Türk isimleri Eskimolar'da bulunabilir.

Araştırmanın amacı, Türk kökenli antroponimlerin dağılım alanlarını belirlemek, dünya dillerindeki gelişim biçimlerini ve yerlerini netleştirmek ve modern zamanlarda kullanılan antroponimleri karşılaştırmaktır. Araştırmada karşılaştırmalı, tanımlayıcı ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda, Türk dillerinin özelliklerinin geniş bir şekilde açıklanmasının, ortak bir Türk edebi dilinin yaratılmasını teşvik etmenin ana yollarından biri olabileceği sonucuna vardık.

Anahtar kelimeler: dil, antroponim, halk, köken.

Abstract:

From the moment every nation is formed in the world, its antropony system also formed, created and used in accordance with people's world view. Creating a name depends on cultural factors. Therefore, the resulting antroponym culture is a key area of the nation's spiritual culture. Many antroponyms, created by Turks throughout history, are an integral part of the entire Turkish spiritual culture and are invaluable treasures for world culture and science. The global language distribution of Turkish origin is very interesting. Therefore, antroponyms of Turkish origin may be found in Indian-Europe, Caucasus, Altai, Paleoasia, Sami-Hami, Avstronesian and other language families and groups. We may encounter Turkish origin individuals in Hindi, Urdu, Bengali, Bihari, Marathi, Punjabi and other languages in the Hindi language group. The Altai language family consists of Turkish, Mongolian, Tungus, Manuch, Korean and Japanese. The Mongolian language group is closer to Turkish languages, making it different from other languages. The Caucasus region is a multinational region. Up to 40 languages are used here. Personal names of Turkish origin are included to some extent in the antroponic system of most people living in the Caucasus. Paleoasia – Ancient Asian languages include the Chukot-Kamchatka and Eskimos-Aleut languages. Of these, the Eskimo language is more widespread. Ancient Turkish names can be found in Eskimos.

The purpose of the study is to determine the area of distribution of anthroponyms of Turkish origin, to clarify the forms and places of their development in world languages and to compare anthroponyms used in modern period. Comparative, descriptive and analytical methods were used in the research. At the end of the study, we conclude that a broad disclosure of the characteristics of the Turkish languages may be one of the main means of promoting the creation of a common Turkish literary language.

¹ Yüksek lisans, asgerov098@mail.ru

Key words: language, anthroponym, nation, origin.

GİRİŞ

Etrafımızda gördüğümüz ve hissettiğimiz her varlığın bir adı vardır. Dünyada "isimler", canlı ve cansız varlıkları, görmediğimiz ama hissettiğimiz her şeyi ayırt etmek için kullanılır. Bu isimler bir sistem oluşturur ve iki kısma ayrılır: apelyativ ve onomastik. Apelyativ sistemi genel isimleri içerir. Örneğin, kitap, dağ, nehir, göl, köprü, şehir, ülke, dil vb. Onomastik sistemde, bunların her birine verilen isimler ayrı-ayrı yansıtılır. Örneğin, Ağrı (dağ), Kırkkız (dağ), Büyük Kirs (dağ), Tartar (nehir), Kondalançay (nehir), Hudaferin (köprü), Şuşa (şehir), Laçın (şehir), Azerbaycan (ülke), Türkiye (ülke), Türk (halk), Özbek (halk), Türkmen (halk) ve diğerleri. Yani, dildeki özel isimlerin toplamı, onomastik sözlüğün bileşimidir.

Onomoloji bir bilim alanıdır ve aşağıdaki bölümlerden oluşur:

1. Antroponimi
2. Toponimi
3. Etnonimi
4. Hidronimi
5. Zoonimi
6. Kozmonimi
7. Ktematonimi.

Antroponimi, Yunanca "anthropos" (insan) ve "onuma" (isim) kelimelerinin birleşimidir ve dilbilimde bir dizi insan ismine atıfta bulunur. Antroponimik araştırma alanı esas isimleri (isim, baba ismi, soyisim) ve yardımcı ad kategorilerini (takma adlar, lakaplar, unvanlar, vb.) içerir.

TÜRK KÖKENLİ ANTROPONİMLERİN ARAŞTIRILMASI

Tarihin ilk zamanlarından beri, her milletin kendi adlandırma gelenekleri vardır. Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere kadim Türklerin isimlendirme sistemi belirli özelliklere sahiptir. Türk dillerinin eski anıtları, M. Kashgari'nin "Divanü lugat-it-Türk" eseri, "Kitabi-Dede Korkut" destanı ve bir dizi etnografik veriler, kişisel isimlerin eski çağlardan beri Türk dillerinde var olduğunu göstermektedir. En eski Türkçe yazılı örnekler olan Orhun-Yenisey Anıtları ve Kitabi-Dede Korkut destanı, Türklerin isimverme geleneklerini incelemek için zengin bir kaynaktır. Özellikle "Kitabi-Dede Korkut" destanında bu alandaki Azerbaycan halkının zengin gelenek ve göreneklerini yansıtan kapsamlı bilgiler bulabilirsiniz. Tarihi kaynaklar, Türk halklarının binlerce yıldır şahıs isimlerini, bireylerin adlandırılmasını ve isimlerin korunmasını son derece önemli bir konu olarak gördüklerini kanıtlamaktadır. Türk dünyası, kişisel isimler alanında çok renkli ve zengin bir hazineye sahiptir. Eski çağlardan beri, Türk halklarında kişisel isimlerin bileşimi zaman – zaman değişmiştir; bazı isimler geçerliliğini yitirdi, birçok yeni isim ortaya çıktı ve evrim geçirdi. Modern Türk antroponimleri sadece nicelik olarak değil nitelik olarak da dikkat çekiyor. Sade, uyumlu, güzel, şiirsel, kültürel kişi isimleri antroponimlerimizi karakterize eden özellikler arasındadır.

Hem eski zamanlarda, hem de modern zamanlarda, kelimeler bir dilden diğerine geçmiştir. Ayrıca eski çağlardan günümüze Türkçeden, Rusça, Belarusça, Sırpça, Hintçe, Urduca, Pencap, Arapça, Farsça, Tacikçe, Afganca, Moğolca, Lezgi, Eskimolar vb. dillere, aynı zamanda, bu dillerden Türkçe'ye sözcükler ve onomastik birimler (adlar ve s.) dahil edildi. Özellikle Türkler gibi büyük bir coğrafyaya yayılmış ve çeşitli kültür daireleri içine girmiş bir milletin farklı kültürlerden nasıl etkilendiğini ve bu çevreleri nasıl etkilediğini göstermesi bakımından adlar

büyük önem taşımaktadır. Türk kökenli antroponimleri dil aile ve gruplarında araştırarak onların dağıtım alanını belirlemeye çalıştık.

Hint-Avrupa dillerinde Türk kökenli antroponimler

Hint-Avrupa dil ailesi, *Hintçe, İran, Slav, Baltık, Cermen, Romantik, Keltçe, Yunanca, Arnavutça ve Ermenice* içerir.

Hintçe, Urduca, Bengalce, Bihar, Marathi, Punjabi ve Hintçe dil grubuna ait diğer dillerde Türk kökenli kişilerin isimleri bulunur. Yeni Hint dillerine ait olan *Çingene* dilinde daha çok Türkçe isim var. Çingenelerde "bey" kelimesiyle düzeltilmiş pek çok isim var: *Kazimbey, Gadirbey, Hüseyinbey* ve diğerleri. "Oğul" kelimesiyle soyadı yapmak da Çingeneler arasında bir gelenek haline gelmiştir: *Adil Karim oğlu, Badal Bilal oğlu* ve diğerleri.

İran dilleri grubuna ait *Farsça, Tacikçe, Afganca, Osetçe, Kürtçe, Tat, Talış* vb. dillere Türk kökenli onlarca isim dahil edildi. *Tacik* antroponik sisteminde *Sultan, Sultanbek, Sultanbakt, Bakhtsultan, Recabbibi, Mukaddaskhon, Bekmuhammed* ve diğer kız ve erkek isimleri güçlü bir yere sahiptir. *Afgan* antroponimleri üzerine araştırmalar yapan V.N.Kislyakov, bu antroponimler hakkında şöyle yazıyor: "Afgan antroponimleri kolordularının özel bir yüzdesi Arapça, Farsça, Tacikçe ve Türkçe isimlerdir" (Kislyakov, 1986, s. 62). Oset dilinde pek çok Türk kökenli isim var. *Aslan, Abas, Bibi, Han, Beg (Bey), Solsan, Efendi (Efendi), Babay, Elbay, İnal, Dengiz, Temir (Demir), Özbek (Özbek), Haraman, Hicilbeg, Badi* ve diğerleri.

Türk kökenli kişisel isimler, çeşitli nedenlerle diğer dillerde yerini almıştır ve farklı dillerdeki sayıları doğal olarak aynı değildir. Bu nedenle bazı dillerde iki veya üç Türk kökenli şahıs adı kullanılırken, bazılarında ise yüzlerce isim kullanılmaktadır. N.A.Baskakov, 1997 yılında yayınlanan "Türk kökenli Rus soyadları" isimli kitabında, Rusça'da 350 Türk kökenli antroponimin olduğunu gösterdi. Geniş bir yelpazeye sahip olan modern Türk asıllı insanların isimleri dünya çapında birçok dil ailesi ve gruplarında duyulmaktadır.

Slav dilleri grubu *Rusça, Belarusça, Malorussian (Ukraynaca), Lehçe, Çekçe, Bulgarca, Sırpça* ve diğer dillerden oluşmaktadır. Bu dilleri konuşanların, tarihsel olarak, Türk dili konuşan halklarla daha kültürel, ekonomik ve politik bağları olmuştur. Çoğu Slav dilinde, aşağı yukarı Türk kökenli bir kişinin adı bulunabilir. Sırp halkının antroponimleri sisteminde bir dizi Türk kökenli isim geliştirilmektedir. Ancak *Garanfila (Karanfil)* adı daha yaygındır. Slav dillerinin onomastik sisteminde yüzlerce Türk kökenli isim vardır. Slav antroponimik kompozisyon dahil 600'den fazla isim soyadlarının oluşturulmasıyla ilişkilidir. Bunların çoğu Rusçada kullanılıyor. *Kantemirov, Malikov, Karavayev, Adashev, Alabishev, Ardashov, Ushakov, Balabolkin, Bashmakov, Aksakov (lame - lame), Karaulov, Tumanskiy, Asmanov (Osman), Barsukov (Porsuk), Bashev (head), Bulatov (Polad), Dedenov (Dada), Kuchukov (küçük), Kutuzov (kuduz), Suvorov (süvari), Alashayev (alasha), Urmanov (orman), Ulanov (genç adam), Tokmakov (çekiç), Temirov (demir), Karamzin (siyah + mirza)* ve bunun gibi. (Gurbanov, 2019, s. 315).

Suvorov - bu soyadı Türk takma adı *Sevar*'dan geliyor, *Suvar* - süvari. Soyadının "suvoriy" kelimesinden türetilen, yani "kasvetli, ağır" versiyonları da seslendirilir. Buna karşılık, "gri, kurşun, zor" anlamına gelen "sur" kelimesi Türk kökenlidir.

Turgenev - *Turgenev* soyadı *Turgen* lakabından türemiştir. Türk-Moğol dillerinden çevrilen "turgen" kelimesi "hızlı, sıcakkanlı" anlamına gelir. Büyük olasılıkla, bu takma ad bir erkeğin karakterini ve davranışını yansıtıyordu: belki de Turgenev ailesinin başı (kurucusu) zeki, çevik ve duygusal bir adamdı. (Postelnyak, 2019).

Karamzin - *Kara-kara, murza-mirza* kelimelerinden gelir. Kara Murza- Kara Mirza kelimelerinden çevrilmiştir.

Türk kökenli antroponimler *Ukrayna dilinde* bulunabilir:

- *Гельмязивський (Qelmyazivskiy)- гелъду> keldi ~ geldi* - Türk halklarında birkaç kız çocuğunun doğumundan sonra doğan erkek çocuklara verilen isim.

- *Кочубей (Kochubey)* - kucu bey - *küçük prens, küçük bey*. İki veya daha fazla morfemden oluşan karmaşık bir kelime oluşturma modeli. "*Küçük*" + *bey* "*prens*". Lakaplar bir kişinin yaşını, boyutunu ve görünümünü tanımlar.

- *Чалый (Chaly)*- (Baskakov'un sözlüğünde - *Чалеев*). *Chaleev* soyadı, *Chaly* takma adından gelir, daha çok atın rengini ifade eder.

17. yüzyılın başlarında bu ukraynalı Türk kökenli antroponimlerin varlığı, o dönemde genel olarak bilindiğini göstermektedir. Bu nedenle, modern Ukrayna dilinde daha fazla Türk kökenli antroponimler var ve sayıları azalmadı (İbragimova, 2005, s. 176).

Ermeni soyadlarında Türk kökenli antroponimleri bulunur. Ermeni soyadları ya doğrudan Türkçeden gelen sözcüklerden ya da Arapça-Farsçadan Türkçeye geçen sözcüklerden oluşmaktadır. F.S.Babayev "Ermenice antropolojik sözlüğünün oluşumunda Azerbaycan dilinin (soyadlarının) rolü" başlıklı makalesinde, Ermenice antroponim sözlüğünün temelini oluşturan, soyadları da dahil olmak üzere, Azerbaycan türk kökenli pek çok antroponimin olduğunu belirtmektedir. Yazar bunları 3 gruba ayırır:

1. Azerbaycan-Türk menşeli antroponik birimler: *Uzunyan, Garagashyan, Guliyen, Khalkhalyan, Koçaryan (Kochari), Hunanyan, Khalajyan, Verdiyan, Sakayan, Turanyan, Saritelyan, Gochinyan (koç), Chekmekchiyan (ayakkabıcı), Ulubabayan, Kosayan, Babayan, Aslanyan, Igidyan, Khatinyan, Falagiyan (felek), Demirchiyan, Garagozyan, Gulbekanyan, Chakhmakhchyan, Dudukyan (tütek), Yuzbashyan* ve diğerleri. Örneklerden görülebileceği gibi, soyadlarının çoğu (birkaç etnik isim dışında) Türk kökenli isimlere dayanmaktadır.

2. Soyadlar Azerbaycan ve Türk dillerinde diğer dillerden geçmiştir. Bu soyadları esas olarak Arapça ve Farsça dillerinden gelmektedir: *Amiryan (Amir), Arzumanyan, Fahragdyan, Bülbülyan, Garibyan, Iskandaryan, Garamanyan, Isakhanyan, Lalayan, Mahmudyan, Madatyan, Marjanyan (Marjan), Ramazanyan, Sattaryan, Suriryan, Asiryan, Asiryan Antimon* ve benzeri.

3. Azerbaycan diline ait antroponik birimler de Ermenice soyadlarının oluşturulmasında aktif rol alır: *Alikhanyan, Agajanyan, Gulverdiyan (bu adın Gulverdiyan - AP olması gerektiğini düşünüyoruz), Sarukhanyan, Govharyan, Tarverdiyan, Shahverdiyan, Shakaryan (Sheker), Beglaryan, Garakhanyan, Shirinyan, Azaryan, Becanyan, Torunyan, Veziryan, Garayan, Ojagverdiyan, Chobanyan, Aydinyan* ve diğerleri. (Gurbanov, 1993, s. 47-48).

Bağdasarov / Bağdasaryan soyadından ayrı olarak bahsetmek önemlidir. Bağdasar adı bu soyadın temelini oluşturmaktadır. Bu isim "*baq*", "*sar*" sözcüklerinden ve "*da*" sonekinden oluşur. Şimdiye kadar Azerbaycan halkının soyunda önemli rol oynayan "*baq*" / "*bak*" / "*bağ*" / "*bek*" ve aynı adı taşıyan teonim (isimsiz) hakkında çok şey yazıldı. *Sar* kelimesi Türkçede her zaman hem fiil, hem de isim olarak kullanılmıştır. Bir isim gibi, "*sarı*"nın daha fazla anlam tonu vardır. Sözlüklerde güvercin, deve, kafa, önder vb. anlamlarda yer alan, Farsça olarak yorumlanan "*sar*" ve "*ser*" Türk kökenli sözcüklerdir ve aynı şekilde Farsçaya geçmiştir. "*Sarı*" sözü renk bildirmesinin yanı sıra (Farsçaya "*zerd*" olarak geçmiştir), *Güneş*, *altın* anlamında da kullanılmaktadır. Aynı zamanda eski Türklerin "*sar*" ve "*sarı*" olarak adlandırılan kabileleri de olmuştur. Hem *Güneş* (ateş), hem de totem "*sar*", kartal gibi dağların zirvelerinde denizde ve ovalarda yaşayan, şahinler sınıfına ait bir yırtıcı kuşun adıdır. Bu, *Güneş*'in tüm evreni aydınlatması gibi, "*sarların*" da tüm dünyada yaşayan Türk kabilelerinin (su, ovalar ve dağlar)

totemleri olduğu anlamına gelir. Ayrıca "sar" kelimesinin 'büyük', 'önder', "char" şeklinde ise "serkerde", "komutan" (sözlüklerde Farsça bir kelime olarak açıklanan bu kelimenin "ser" kısmı Türkçe kökenlidir) vs. gibi anlamları da olmuştur. Bu anlamda sar / ser // çer / çar (şimdiye kadar "çar" unvanının Roma imparatoru Jül Sezar'dan sonra ortaya çıktığı söylenirken, "çar" ve diğer formları Jül Sezar'dan önce aktif olarak Türk dillerinde kullanılmıştır) birçok dünya dilinde yer almaktadır. Bu nedenle, "Bağdasar" adı "bag // bak" ve "sar // çar" etnonimlerinden türetilmiştir (Paşayev, 2017, s. 73-74).

Kocharyan. Bu Ermeni soyadı, Azerbaycan dilinde Türk kökenli "göç" fiilinin komut biçiminden - "eri" son ekinin oluşturduğu "köçeri - göçebe" kelimesinden, göçebe kelimesinde ö-o, e-a yerdeyişimi ve elizyon olayından ('i' sesli harfinin düşmesi) oluşmaktadır. Bununla birlikte, fiilin komut biçimindeki "göç- köç" kelimesinin aynı zamanda isim olarak kullanılan bir eşanlamlı "göç"e sahip olduğuna dikkat edilmelidir. Türk halklarının dilinde aşağıdaki şekillerde ama aynı anlamda kullanılır:

- 1) Azerbaycan Türkçesi, Türkmen ve Türk dillerinde "göç";
- 2) Türkmen lehçelerinde "ram";
- 3) Proto-Bulgarca, Karaim, Kırgız ve Uygur lehçelerinde "göç";
- 4) Karaimlerde "keç";
- 5) Tatarlarda ve Uygurlarda "kuch", sarı Uygurlarda "kush";
- 6) Başkurlarda "küs";
- 7) Çuvaş'ta "kus".

Göç kelimesinin tüm bu biçimleri aşağıdaki anlamlara gelir: 1. bir yerden başka bir yere gitmek; 2. göçebe aile, kabile ve ya klan; 3. satrançta yürümek; 4. yaşamdan uzaklaşmak, yani ölmek; 5. sürgün, yeniden yerleştirme, esaret. Üretken bir temel olarak, fiilin mastar hali ve zamanları "göç"ten oluşur. "Köçkün" kelimesi "-kun" son ekiyle oluşturulmuştur (Alakbarli ve Garagoyunlu, 2016, s. 289).

Zohrabyan. Bu Ermeni soyadı, Azerbaycan dilinde Zohrab şahıs isminden o-a deyişimi, ikinci ve üçüncü versiyonlarda ise "h" sessiz harfinin düşmesiyle oluşturulmuştur (Alakbarli ve Garagoyunlu, 2016, s. 471).

Altay dillerinde Türk kökenli antroponimler

Altay dil ailesi Türkçe, Moğolca, Tungus, Mançu, Korece ve Japoncadan oluşmaktadır. Moğol dil grubu Türk dillerine daha yakındır. Bu dil grubu Moğolca, Buryat ve Kalmık dillerinden oluşmaktadır. Bunların üçünde de Türk kökenli antroponimleri var. Kalmık antroponimlerinin etnografik açıdan incelenmesinden bahseden V.L.Darbakova, bu isimlerin kökenine de değindi. Araştırmacı, dilbilimsel açıdan antroponimlerin (Kalmık antroponimlerinin) Tibetçe, Sanskritçe, Kalmık, Türkçe, Rusça ve Batı Avrupa kelimeleriyle ifade edildiğini yazıyor (Darbakova, 1970, s. 238).

Kafkas dillerinde Türk kökenli antroponimler

Kafkas dil ailesi, Kartvel (İber), Abhaz-Adıge, Nah ve Dağıstan dil gruplarından oluşmaktadır. İber dili grubu Gürcüce, Zan ve Kuğu içerir. Gürcüce'de de Türk kökenli antroponimlere rastlıyoruz. Bu dile onlarca Türk kökenli isim ve dilimizde olan Arapça-Fars kökenli isimler geçmiştir. Axan (Ayxan), Baaba (Baba), Tamasha, Aslan, Chinara (Chinar), Beka // Begi (Bey), Timuri / Temuri (Teymur) Altuna, Ata, Atabeq, Başiaçugi, Durmuşxan, Aina (Ayna), Eliyase (İlyas), Butia (Buta), Abaz (Abbas). Türk halklarının Gürcülere yakın olmasının bir sonucu olarak, Gürcü halkı daha sonra soyadı olarak kullanılan çok sayıda Türk aşiret ve şahıs ismi kullandı:

a) Kişisel isimlerden türetilen soyadlar: *Abay - Abayshvili, Aslan - Aslanashvili, Gaplan - Kaplanishvili, Kurkchu (sanat adı) - Kurkchishvili, Kutat (halk kelimesinden) - Kutateladze* ve diğerleri. (Gurbanov, 1988, s. 37-39). Aynı zamanda hem erkek isimlerden (*Chopurov, Uzunalov, Hachabashli, Igidov, Jarchiyev, Balagozov, Gagarolagov*) hem de kadın isimlerinden (*Madinayev, Nanajanov, Nazliyev, Nurjahanov, Naziyeve, Khatin oglu*) türetilen soyadları var (Gurbanov, 1995, s. 160-161);

b) Karakteristik soyadları: *Avazade, Agamanov, Avtaliyev, Aşralov, Balajanov, Bidiyev, Boruyev, Bidadov, Gabulov* (Gurbanov, 1995, s. 160-161).

Abhaz-Adige dil grubunun Adige alt grubu, *Adigece, Kabardey (Çerkes) ve Ubişça*'dır. Türk antroponimleri sistemi, Türkiye'ye yerleşen Ubiklerin isim sistemi üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Ubihlerde yüzlerce Türk kökenli isim ve soyadı kullanılmaktadır. Türk kökenli antroponimler, özellikle geçen yüzyıldan beri Adige isim sistemine girmişlerdir. Tarihsel araştırmalardan anlaşıyor ki, Adige antroponimleri ve saf Adige isimleri, Türkçe, Moğolca, Arapça, Farsça ve Rusça isimlerden oluşuyor. "Şu anda, Doğu kökenli isimler (Arapça, Farsça, Türkçe, vb.) Adige antroponimlerinin %40'ını oluşturmaktadır. En çok kullanılan erkek isimleri *Arslan, Asker (Asker), Adam, Azmet (Azamat), Yusif, Yunus, Mahmud, Magamet (Muhammed), Murat, Mecid (Mecid), İbrahim, Rashid, Xazret (Hazrat), Xasan (Hasan)* ve bunun gibi. Kadın isimleri yaygın olarak kullanılmaktadır: *Fatimet, Asiet, Aminet, Mariet, Nuriet, Merem, Safiet, Hadjet* ve diğerleri (Blyagoz, 1986, s. 13-14).

Ural dillerindeki Türk kökenli antroponimler

Ural dilleri *Fin, Ugric ve Samodian* dillerinden ibaretdir. Ural-Altay bölgesindeki halkların kültürel, siyasi ve diğer bağlarının bir sonucu olarak, bu bölgelerde Türk kökenli isimler yaygındır. *Fin* dilleri grubu, *Fince, Estonca, Karelya, Udmurt, Komi, Mari, Mordovca ve Saami* dillerinden oluşmaktadır. Türk antroponimleri, Udmurt isim sistemi üzerinde giderek etki kazandı. Şu anda, Udmurt antroponimleri, kökenlerine ve dillerine göre üç gruba ayrılmaktadır:

- 1) özel Udmurt isimleri;
- 2) Türk kökenli isimler;
- 3) Türkçe ve Udmurt sözcüklerinden türetilmiş melez isimler (Bushmakin, 1970, s. 263).

Türk kökenli isimler de Mari halkının antroponik sistemi üzerinde olumlu bir etki yaptı. Ortaçağ'da (V-XIII) Mari halkı Bulgar devletinin ve daha sonra Kazan hanlığının bir parçasıydı. Ayrıca Mari halkı yüzyıllarca Türklerin, Tatarların ve Çuvaşların komşusu olarak yaşadılar. O yıllardan itibaren bu halklar arasında çeşitli alanlarda ilişkiler kurulmuş ve sonuç olarak Mari halkı mensupları Türk kökenli isimleri yaygın olarak kullanmıştır. *Azamat (Azamat), Boltush, Yaruska, Yarus* adlarının Çuvaş'tan Mari'ye geçtiğini kaydeden F.Gordeyev de etimolojilerini ortaya çıkarmaya çalıştı. Çuvaş bilginleri V.K. Magnitsky ve N.I.Ashmarin de Çuvaş'tan Mari'ye birçok ismin aktarıldığını bildirdi (Gurbanov, 2019, s.321). Uygur dil grubu Macarca, Mansi ve Khanty'den oluşmaktadır. Kuzey halklarından olan Khanty ve Mansi halklarının dilinde birçok Türk kökenli isim vardır. Bu dillerde "*Sultanko*" adı yaygındır.

Paleo-Asya dillerinde Türk kökenli antroponimler

Paleoasya – eski Asya dilleri arasında *Chukot-Kamchatka ve Eskimo-Aleut* dilleri bulunur. Bunlardan Eskimo dili en yaygın olanıdır. Eskimolar Sibirya, Kanada, Danimarka ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleştiler. Bu insanların dilinde pek çok Türkçe kelime var. "*Baba*" kelimesi aynı zamanda ebeveyn anlamına gelir. *Atata (ata + ta)* o dilde amca anlamına gelir. Eski Türk isimleri Eskimolar'da bulunabilir. Örneğin: *Altun, Argu, Tongal vb.*

Sami-Hami dillerinde Türk kökenli antroponimler

Sami dil grubu *Arapça, İbranice ve Amharca*'yı içerir. Türk kökenli kişisel isimler, bu dillerin antroponimler sistemi üzerinde özel bir etkiye sahipti: *Sabur, Bugaj, Garaja, Emel, Temir / Demir, Gulfidan* ve diğerleri. Arapça kaynaklarda Türk kökenli şahıs isimlerinin analizi, isimlendirmede kullanılan kelimelerin eski Türk dilinin sözlüğünün farklı anlam alanlarına ait olduğunu göstermektedir. V.E.Stalman'a göre, farklı anlam alanlarıyla ilgili belirli sözcük birimlerinin seçimi, şüphesiz söz konusu dönemin coğrafi ortamı ve kültürel-tarihsel koşulları tarafından şartlandırılmaktadır. Ortaçağ Arap kaynaklarında esaslı isimlere dayanan Türk kökenli insan isimleri aşağıdaki anlamsal gruplara ayrılabilir:

1. **Çevre.** Bu grupta yer alan kelimeler, kabartma ve peyzaj, atmosferik ve meteorolojik olaylar, flora özelliklerini ifade eder: *Altuntağ, Aytax, Aydekiz, Çiçek, Tuman, Kundekiz, Yağmur* ve diğerleri.
2. **Kozmik nesneler ve kavramlar:** *Ayegin, Aydoğdi, Ulduz, Şukur* vb.

'*Şükür*' antroponimi, Azerbaycan ve modern Türk dillerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Araştırmacılara göre bu antroponim Arapça kökenlidir. Örneğin, B.T.Abdullayev bu antroponimi Arapça '*şukr*' kelimesiyle özdeşleştiriyor ve '*şükran ifade etmek*' anlamına geldiğini söyler (Abdullayev, 1985, s. 65). L.G.Gafurov, Doğu dillerindeki *Şükür* isminin aktif olduğunu, ve '*minnettar olmak*' anlamına geldiğini belirtiyor (Gafurov, 1971, s. 238). Ancak Arapça'da minnettarlığın anlamı *shaku: r* veya *sha: kir* kelimeleriyle ifade edilir. İkinci kelime Arapça'da kişisel bir isim olarak kullanılır ve birçok Türk diline çevrilmiştir. Ayrıca Arapça'da şükran anlamına gelen *shuku: r* kelimesi vardır. Ancak Arapça yazılı anıtlarda kayıtlı olan *Shukur* antroponimi şüphesiz Türk dillerine aittir. Her şeyden önce, bu şahıs adı ifadesindeki hakemler Türk kökenliydi. İkinci olarak, iki unsurlu '*Shukur tegin*' Türk isminde, bu kelimenin bileşenlerinden biri olarak hareket etmektedir. Üçüncüsü, her zaman izole bir biçim, yani künye, takma ad, lakap veya Arapça antroponimik sistemde var olan adlandırma biçimlerinden biri eşlik etmez (Huseynzade, 2011, s. 41).

3. **Fauna** - hayvanların ve kuşların isimleri: *Bugrakhagan, Bugrakhhan, Arslanbek, Aksungur, Çağrı han, Tegin, Arslan, Sungur, Garaguş*.
4. **Meslek araçları ve türleri:** *Alb tegin, Beybek, Subaşı tegin, Kılıç Arslan, Balta, Bilka khan* vb.
5. **Diğer özel isimler:** *Argu, Bulag, Turkesh, Maragha, Tabriz* vb.
6. **İnsan vücut bölümleri, cinsiyet ve akrabalık özellikleri:** *Subaşı, Oğulbek, Baba tur, Karagöz* vb.
7. **Ayrı nesneler ve şeyler:** *Sancag, Temirek, Tashtemir, Altuntaş, Koktash* vb.
8. **Özet ve genel kelime dağarcığı:** *Kutlug Tegin, Hatlubars, Yağı basan, Cavli* ve diğerleri. (Huseynzade, 2011, s. 53).

Avustronezya dillerinde Türk kökenli antroponimler

Austronesian dilleri *Endonezce, Polinezya, Melanezyalı ve Mikronezya'dır*. Endonezya dil grubu *Malayca, Endonezce, Sunda, Madura, Tagalog* vb. dillerden oluşur. Endonezya dili üzerinde Türk insancılığının etkisi gözlenmektedir. *Sarı, Kapa ve Sultan* isimleri bu dilde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Avustralya dillerinde Türk kökenli antroponimler

Avustralya ile ekonomik ve kültürel ilişkilerin bir sonucu olarak, yerel halkın dillerine Türkçe kökenli bir dizi uyumlu, şiirsel isimler tanıtıldı. Örneğin: *Elçin, Aysel, Sevil* ve diğerleri. Avustralya dillerinde Türk şahıs isimlerinin incelenmesi de tüm Türk antroponimisinin önemli bir problem alanı olarak ilgi odağı olmalıdır (Gurbanov, 2019, s. 325).

Sonuç:

Söylediklerimizi özetleyerek, araştırdığımız konunun daha fazla çalışılması gerektiği ile ilgili aşağıdaki sonuçlara vardık:

- 1) Özellikle kadın isimlerinin tercih edilmesi gerektiği, bunların değiştirilmesi, Türkçe isimler kullanılarak dillerde yaratılan yeni kelimelerin araştırma nesnesine dahil edilmesi gerektiğini fark etdik. Çünkü araştırmamızda erkek isimlerinin kadın isimlerinden daha fazla olduğunu gördük. Bizce, bunun nedeni Türk halklarında soyadların ve takma adların, lakapların erkek isimlerinden kaynaklanmasıdır;
- 2) Araştırmamız sonucunda Hint-Avrupa dil ailesinin (özellikle İran ve Slav dil gruplarının) ve Kafkas dil ailesinin (özellikle İber dil grubunun) Türkçe kökenli antroponimleri daha çok kullandıklarını bulduk;
- 3) Çoğu dilde Demir kelimesinin farklı fonetik versiyonlarına rastladık. İran, Slav ve Kafkas dillerinde bu kelime çeşitli şekillerde yansıtıldı: *Demir/Temir/Temir/Timur/Teymur*;
- 4) *Arslan* isminin metatezi *Ruslan* ismine birçok kaynaktan rastladık ve bu isim günümüzde de geçerliliğini koruyor;
- 5) Çoğu halkın Türk kökenli soyadlarını kullandığını soyadlarında not edebiliriz. Ancak soyadlarının büyük bir kısmının Türk kökenli olduğu halklar da var: örneğin, rus halkı ve ermeni halkı;
- 6) Bize göre, tüm kaynaklardan Türkçe kökenli antroponimleri toplamak ve bunları sözlüğe dönüştürmek daha uygundur. Böylelikle tüm Türkçe konuşan halkların kullanımına daha uygun olacaktır;
- 7) Türk dillerinin özelliklerinin geniş çapta açıklanması, ortak bir Türk edebi dilinin yaratılmasını teşvik etmenin ana yollarından biri olabilir.

KAYNAKLAR:

1. Abdullayev B.(1985). Azerbaycanlı kişisel isimlerin açıklayıcı sözlüğü. Bakü: Azernesr.
2. Alakbarlı A. ve Garagoyunlu E. (2016). Türkmén kökenli Ermeni soyadları. Bakü: Gaya.
3. Blyagoz Z. (1986). Adıge. Dünya halklarının kişisel isim sistemleri. Moskova: Bilim.
4. Bushmakın S.(1970). Dohristian Udmurt kişisel isimleri. Geçmişte, günümüzde, gelecekte kişisel isimler. Moskova: Bilim.
5. Darbakova V. (1970). Kalmık antroponimleri çalışmanın etnik yönü. Geçmiş zamanda kişisel ad, geçmiş zaman. Moskova: Bilim.
6. Gafurov L. (1971). Lev ve Kiparis. Moskova: Bilim.
7. Gurbanov A. (2019). Türkolojik dilbilim. İstanbul: İmak.
8. Gurbanov A. ve d. (1993). Azerbaycan Onomastikasının Sorunları (IV). Bakü: APU.
9. Gurbanov A. ve d. (1995). Azerbaycan Onomastikasının sorunları (V). Bakü: APU.
10. Huseynzade Ch. (2011). Ortaçağ Arapça yazılı anıtlarında Türk kökenli insan isimleri. Bakü: Bilim ve Eğitim.
11. Kislyakov V.N. (1986). Afganlar. Dünya halklarının kişisel isim sistemleri. Moskova: Bilim.
12. İbragimova V.F. (2005). Türk kökenli ukrayna soyadlarının semantik özellikleri. *Karadeniz bölgesi halklarının kültürü*, 69, 176-180.
13. Paşayev Aydın. (2017). Türk kökenli uluslararası onomastik birimler. Bakü: AzTU.
14. Postelnyak Alena. (2018). Türk kökenli ünlü Rus soyadları ve anlamları. <https://kaktakto.com/poznavatelno/znamenitye-russkie-familii-s-tyurkskimi-kornyami-i-ix-znacheniya/>.

TÜRK ÇOCUK EDEBİYATINDA ANI TÜRÜNÜN YERİ THE GENRE OF MEMOIR IN TURKISH CHILDREN'S LITERATURE

*Dilan KALAYCI**

Özet

Çocuk edebiyatı farklı yaş ve gelişim dönemlerindeki çocuklara hitap etmesi yönüyle pek çok edebi türü bünyesinde barındırmaktadır. Yazardan tecrübeler, yazıldığı döneme ait bilgiler vermesi sebebiyle bu amaca hizmet eden türlerden biri de anıdır. Bu çalışmada edebi türlerden anının çocuk edebiyatındaki yeri ve önemi tartışılmıştır. Araştırma betimsel yöntemlerden tarama modelinde yürütülmüştür. Bu çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılarak ilgili Türk edebiyat kaynakları taranmıştır. Anı türünde yazılmış, çocuk edebiyatı ile ilişkilendirebileceğimiz eserlerin listesi oluşturulmuştur. Bu listeler, yazar isimlerine ve yazıldıkları yıllara göre tablolarda yerlerine yerleştirilmiştir. Araştırmanın sonunda çocuklara hitap edebilecek düzeyde Türk edebiyatında yirmi dokuz anı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anı, çocuk edebiyatı, çocuk.

Abstract

Children's Literature is a field which has many literary genre and for different age ranges of children. Memoir is the one of the genres which gives an experiences of author or informations from the period it was written. In this study, educational importance and function of Memoir; which is product of Child Literature, was discussed. For that study, related literary was investigated and descriptive method was used. Lists of literary works that are written in children's literature were created. Those lists were shown in tables. In the end of this study, twenty-nine memoirs which are suitable for children were found.

Keywords: Memoir, children's literature, child.

GİRİŞ

Çocuk edebiyatı hem öğretici hem de eğlendirici yönüyle kendi içerisinde bir edebiyat alanı oluşturmuştur. Çocuk edebiyatı sadece çocuklara özel, konu seçimi, karakterler ve dil özellikleri bakımından yaş grubuna ve beceri kazanımlarına uygun düşecek şekilde tasarlanan bir edebiyat koludur. 'Tanımı, sınırları ve niteliği üzerinde tartışmalar yaşansa da çocuk edebiyatı günümüzde yaygınlaşan ve niteliğine ilişkin değerlendirmelerin arttığı bir sahadır' (Balcı, 2012, s.196). Erken çocukluk döneminde başlayıp ergenlik çağına kadar olan dönemi kapsar. Son yıllarda popüler hale gelen çocuk edebiyatı ürünlerinin 18.yy'a kadar nadiren yazıldığı görülmektedir (Shavit, 1986). Çocuk edebiyatının ürünleri diğer edebi türlerden farklı amaç ve işlevlere sahiptir. Çocuk edebiyatı, çocukların büyüme ve gelişmelerine, hayal, duygu, düşünce ve duyarlılıklarına, zevklerine eğilirken eğlenmelerine katkıda bulunan çocuksu bir edebiyat olarak ifade edilir ve oluşum amacı olarak çocukta olumlu etki ve izlenimler bırakmak esas alınır (Şirin 1994'ten akt. Güleriyüz, 2003; Karatay, 2007).

2 ile 15 yaş arası bireyleri hedef alan, çocukların dil gelişimine katkı sağlayan, onların algı ve hayal dünyalarını zenginleştirme görevi üstlenen çocuk edebiyatı türleri, çocuğun gelişim dönemleri ile doğrudan ilişkilidir. Bu sebeple, 'Çocuk edebiyatı ürünleri olarak adlandırılacak eserlerin, çocuğun duyuşsal, bilişsel ve devinişsel özelliklerine olumlu bir şekilde katkıda bulunması gerekir'(Uludağ, 2009, s.776).

Anı, gözlem ve izlenimleri aktarması, toplumun sosyal ve kültürel yanlarına ayna tutması ve gelecek nesillere aktarılması yönüyle bu türlerden biri olma özelliğini taşır. 'Fransızca 'memory',

* Öğr.Gör., Gazi Üniversitesi, dilan.kalayci@gazi.edu.tr

sözcüğünün karşılığı olan hatıra, Arapça ‘hatırlanan, akla gelen şey’ anlamında ‘hutûr’dan türemiştir’ (Altınova, 2003, s.7). Yazarın kendi yaşadıklarını detaylı olarak anlattığı, geçmişteki olayların aktarıldığı, tarihi belge niteliği de taşıyan edebi bir türdür. Bu türün özelliklerini yedi madde ile özetleyebiliriz:

- ‘Anılar gözleme dayalı olarak kaleme alınmalıdır. Yazılacak anıyla ilgili belge ve notların tam ve doğru olmasına çalışılmalıdır. Çünkü sadece hatırlamaya dayanarak yazılan anılar, yanlışlara sebep olabilir.
- Açık, sade, yalın, duru ve içten bir dil kullanılmalıdır.
- Anılar yazılırken tarafsız olmaya özen gösterilmelidir.
- Olaylar ve bilgiler, gelecek nesillere ders verici ve öğretici ya da onları iyi şeylere özendirici nitelikte olmalıdır.
- Anıya konu olan olaylar ilginç, dikkat çekici özellikte olmalıdır. Konu okuyucunun merakını karşılamalıdır.
- Anlatılan olaylar mübalağadan uzak olmalıdır.
- İlköğretim için yazılan anılarda, ayrıntılı betimlemelerden kaçınılmalıdır ‘ (Şimşek, 2011, s.285).

Çocuğun gelişim aşamalarından soyut işlemler dönemi (11-16), çocukta mantıksal düşünmenin başladığı bir dönemdir. Bu dönemde çocuk, yetişkinlere de hitap eden türleri okuyabilir, bunlardan zevk alabilir. ‘Bir yetişkinin okumadığı bir kitap çocukların okumasına sunulmamalıdır’(Huck, 1982, s.249). Çocukların anı türü ile etkileşimlerinin başlaması konusunda Şimşek (2006), çocukların soyut işlemler dönemi olarak gerçekçi düşünmeye başladıklarında anılardan hoşlanacakları ve yararlanabilecekleri tezini savunmaktadır (Şimşek, 2011). Anı türü kişisel yaşantının bütününe sunması özelliğiyle okura çekici gelebilmektedir.

Edebiyatımızda anı türünde yazılmış çok sayıda eser olmasına rağmen, çocuklar için yazılmış anı örnekleri yok denecek kadar azdır. Çocuk eğitiminde kullanılan örnekler genellikle büyükler için yazılmış eserlerin sadeleştirilmiş halidir. Örneğin Satı Erişen’in, Ahmet Rasim’in ‘Falaka’ adlı eserinden uyarladığı ‘Falaka ve Gecelerim’ (1962), Muallim Naci’nin aynı adı taşıyan eserinden uyarladığı ‘Ömer’in Çocukluğu’ (1977) bu türdendir (Kıbrıs, 2000, s.186). Halide Nusret Zorlutuna’nın ‘Benim Küçük Dostlarım’ (1948) adlı kitabı, yazarın öğretmenlik yıllarına ait anıları bir araya getirdiği nitelikli bir eserdir. Bunların dışında çocuklar için yazılmamasına rağmen çocuklara okutulabilecek başka eserler de vardır. Nahit Nafiz Edgüer’in ‘Atatürk’ten Anılar’ adlı eseri, Muzaffer İzgü’nün anı roman tarzındaki kendi çocukluğunu anlattığı ‘Zıkkımın Kökü’, Aziz Nesin’in Kurtuluş Savaşına katılan değişik kişilerin anılarından derlediği ‘Bu yurdu Bize Verenler’ adlı yapıtları ve yine Aziz Nesin’in çocukluk yıllarına ait anıları kaleme aldığı ‘Ben de Çocuktum’, özellikle ilköğretimin 6., 7. ve 8. sınıflarında sevilerek okunacak yapıtlardandır (Kıbrıs, 2000, s.186). Gülten Dayıoğlu, yazarlık hayatı ve eserlerinin yazılış serüveni ile ilgili anılarını ‘Yaşadıklarım ve Düşlediklerim-Yetmiş İki Kitap Bir Hayat’ (2010) adıyla yayımlamıştır (Şimşek, 2011, s.288).

Çocuklar için okurken merak uyandırabilecek ve onları anı yazmaya sevk edebilecek anı türünün yazılış nedenleri arasında;

1. Geçmişte yaşanan bir olayın, anın yazıya dökülmesi,
2. Yazıya dökülen anların kalıcılık kazanması,
3. Zaman zaman tarihi belge niteliği taşıması,
4. Anıdaki olay ve kişilerin bir sonraki zamanlara aktarılması,
5. Sonraki nesillerin örnek alacağı veya tecrübeleri kullanabileceği belge haline getirilmesi,
6. Eleştiri becerisini kazandırması,

7. Merak duygusu oluşturacağı için okuru okuma becerisine çekmesi.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Araştırmanın betimsel yöntemlerden tarama modelinde yürütüldüğü bu çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; davranışları gözlemleme, katılımcılarla mülakatlar ve doküman incelemesi gibi nitel veri toplama yöntemleri yoluyla verilerin toplandığı ve bulguların bütüncül olarak ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma şeklinde ifade edilir (Creswell, 2016; Yıldırım ve Şimşek, 2013). Doküman incelemesi ise araştırılması hedeflenen olgu veya olgulara dayalı materyallerin aşamalı olarak analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

2.2. İncelenen Kitaplar

Literatür taramasının yapıldığı bu çalışmada Türk edebiyatına ait anı türünde yazılmış çocuk ve çocuk edebiyatı ile ilişkilendirebileceğimiz 29 eser incelenmiştir.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamına alınan bu eserler, Çocuk edebiyatı alanında yazılmış kaynak kitaplardan ve makalelerden derlenmiştir. Bu eserlerin listesi oluşturularak, yazar isimlerine ve yıllara göre tabloda gösterilmiştir. Çocuk veya çocuk edebiyatı ile bağlantısı olmayan, çocuğun yaşına, ilgisine, gerçekliğine hitap etmeyen anılar araştırmaya dâhil edilmemiştir (Meşair-üş Şuarâ-Aşık Çelebi, Politikada 45. Yıl-Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi). Araştırmada elde edilen veriler önceden belirlenmiş kriterlere göre betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Betimsel analiz yaklaşımına göre veriler daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanırken, çerçeve oluşturma, çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması aşamalarından oluşur (Yıldırım ve Şimşek, 2013, 256).

3. BULGULAR

Çocuk edebiyatı alanında yazılmış kaynak kitaplardan ve makalelerden derlenen eserlerin listesi oluşturularak, yazar isimlerine ve yıllara göre tabloda gösterilmiştir. Buna göre aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

Tablo 1: Eser Adı, Yazarı ve Yılı

Eser Adı	Yazar	Yıl
Babürname	Babürşah	1531
Seyahatname	Evliya Çelebi	1848
Falaka	Ahmet Rasim	1927
Zeytindağı	Falih Rıfkı Atay	1932
Çankaya	Falih Rıfkı Atay	1969
Türkün Ateşle İmtihanı	Halide Edip Adıvar	1982
Zoraki Diplomat	Yakup Kadri Karaosmanoğlu	1955
Ben de Yazdım	Celal Bayar	1997
Anılar ve Düşünceler	Erdal İnönü	1998
Benim Küçük Dostlarım	Halide Nusret Zorlutuna	1948
Zıkkımın Kökü	Muzaffer İzgü	1988
Bu Yurdu Bize Verenler	Aziz Nesin	1982
Bende Çocuktum	Aziz Nesin	1979

Yaşadıklarım ve Düşlediklerim Yetmiş İki Kitap Bir Hayat	Gülten Dayıoğlu	2010
Falaka ve Gecelerim	Satı Erişen	1962
Ömer'in Çocukluğu	Muallim Naci	1890
Ateş ve Güneş	Falih Rıfkı Atay	1918
Atatürk'ten Anılar	Nahit Nafiz Edgüer	1963
Falaka	Ömer Seyfettin	
Ant	Ömer Seyfettin	
Forsa	Ömer Seyfettin	1919
Defter-i Amal	Ziya Paşa	
Kırk Yıl	Halit Ziya	1989
Edebi Hatıralar	Hüseyin Cahit Yalçın	1935
Ben Müsteşarken	Emre Kongar	1996
Bir Dinozorun Anıları	Mina Urgan	1998
Nutuk	Atatürk	1927
Bizim Yokuş	Yusuf Ziya Ortaç	1966
Portreler	Yusuf Ziya Ortaç	1960

Tablo 1'de görüldüğü üzere, Türk edebiyatında çocuklara hitap edebilecek yirmi dokuz anı kitabı bulunmuş ve listelenmiştir.

1840'lı yıllara ait yalnızca Evliya Çelebi'nin 'seyahatname' adlı eseri karşımıza çıkarken, 1890'da Muallim Naci'nin 'Ömer'in Çocukluğu' adlı eserini görmekteyiz.

1920'lere bakıldığında Atatürk'ün 'Nutuk' ve Falih Rıfkı Atay'ın 'Ateş ve Güneş', Ömer Seyfettin 'Forsa', Ahmet Rasim 'Falaka'; 1930'larda Hüseyin Cahit Yalçın 'Edebi Hatıralar', Falih Rıfkı Atay 'Zeytindağı'; 1940'larda Halide Nusret Zorlutuna 'Benim Küçük Dostlarım'; 1950'lerde Yakup Kadri Karaosmanoğlu 'Zoraki Diplomat'; 1960'larda Yusuf Ziya Ortaç 'Portreler' ve 'Bizim Yokuş', Nahit Nafiz Ergüder 'Atatürk'ten Anılar', Satı Erişen 'Falaka ve Gecelerim', Falih Rıfkı Atay 'Çankaya'; 1970'lerde Aziz Nesin 'Ben de Çocuktum'; 1980'lerde Halit Ziya 'Kırk Yıl', Aziz Nesin 'Bu Yurdu Bize Verenler', Muzaffer İzgü 'Zıkkımın Kökü', Halide Edip Adıvar 'Türkün Ateşle İmtihani'; 1990'larda Emre Kongar 'Ben Müsteşarken', Erdal İnönü 'Anılar ve Düşünceler', Celal Bayar 'Ben de Yazdım'; 2000'li yıllarda ise Gülten Dayıoğlu 'Yaşadıklarım ve Düşlediklerim Yetmiş iki Kitap Bir Hayat' eserleri karşımıza çıkmaktadır. Günümüze yaklaştıkça başlı başına edebi bir tür olan anının çocuk edebiyatı odaklı kullanımı artmaktadır.

Yirmi dokuz anı kitabı içerisinde 21 tanesinin 1900'lü yıllara ait olduğu görülmüştür.

Araştırma kapsamına alınan eserlerin konu bakımından incelenmesinden elde edilen bulgular Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Eser Adı ve Konusu

Eser Adı	Konu
Babürname	Babür'ün oğluna yazdığı mektuplar
Seyahatname	Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü yerler
Falaka	Ahmet Rasim'in çocukluk günleri
Zeytindağı	I. Dünya Savaşı
Çankaya	Atatürk'ün yaşamı ve Kurtuluş Savaşı
Türkün Ateşle İmtihani	Kurtuluş Savaşı
Zoraki Diplomat	Yakup Kadri'nin diplomatlık ve elçilik günleri
Ben de Yazdım	Osmanlı İmparatorluğunun son yılları

Anılar ve Düşünceler	Erdal İnönü'nün anıları ve görüşleri
Benim Küçük Dostlarım	Halide Nusret Zorlutuna'nın öğretmenlik mesleği ve öğrencileri
Zıkkımın Kökü	Muzaffer İzgü'nün çocukluğu
Bu Yurdu Bize Verenler	Kurtuluş Savaşı
Bende Çocuktum	Aziz Nesin'in çocukluğu
Yaşadıklarım ve Düşlediklerim Yetmiş İki Kitap Bir Hayat	Gülten Dayıoğlu'nun eserlerini yazış hikâyeleri ve anıları
Falaka ve Gecelerim	Ahmet Rasim'in çocukluk günleri
Ömer'in Çocukluğu	Muallim Naci'nin çocukluk anıları
Ateş ve Güneş	Falih Rıfkı Atay'ın I. Dünya Savaşında katıldığı cephelere ait anıları
Atatürk'ten Anılar	Atatürk
Falaka	Ömer Seyfettin'in çocukluk anıları
Ant	Ömer Seyfettin'in çocukluk anıları
Forsa	Osmanlı bir gemicinin yaşadıkları
Defter-i Amal	Ziya Paşa'nın çocukluk anıları
Kırk Yıl	Halit Ziya Uşaklıgil'in tanıklık ettiği dönemin siyasi ve sosyal durumu
Edebi Hatıralar	Hüseyin Cahit Yalçın'ın kendi hayatı ve fikirleri
Ben Müsteşarken	Emre Kongar'ın bürokrasiye yönelik anıları
Bir Dinozorun Anıları	Mina Urgan'ın hayatı
Nutuk	Kurtuluş Savaşı dönemi ve Cumhuriyet yılları
Bizim Yokuş	Yusuf Ziya Ortaç'ın Babıali anıları
Portreler	Yusuf Ziya Ortaç'ın anıları ve tanıdığı ünlü kişiler

Tablo 2'de görüldüğü üzere yirmi dokuz anı kitabı konularına göre sınıflandırılmıştır. Anıların genelinde dönemin siyasi ve sosyal hayatının aktarıldığı, yaşanmış olaylara ve tarihe ışık tuttuğu görülmüştür. Ayrıca yazarların kendi çocukluk anılarını veya çocukluk anılarından yola çıkarak hikâyeleştirdikleri anılara da rastlanmıştır.

Tablo 2 verilerine göre 'savaş' temalı 9, 'çocukluk' temalı 8 anı kitabına rastlanmaktadır. Bürokrasiye yönelik '4' anı kitabı bulunurken, doğrudan 'Atatürk' temalı 2 anı görülmektedir. Seyahatname özelliği gösteren anı kitapları arasında 'Seyahatname ve Benim Küçük Dostlarım' eserlerini görmekteyiz.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çocukta mantıksal düşünmenin başladığı dönemde, çocuğa olaylar arasında ilişki kurma fırsatı veren anılardan yararlanılması gerekir. Anı çocukta muhakeme yeteneğini geliştirir, geçmişten ders çıkarmayı öğretir ve yazıldığı döneme ait bilgiler verir. Bu yönüyle, yetişkinlere de hitap eden eserlerden (Roald Dahl- Küçük Adam Büyürken gibi) zevk almaya başlayan çocukta pek çok kazanım meydana gelir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere yaklaşık beş yüz yıllık bir geçmişi bulunan anı türü kitaplarda, çocuktan bahsedilmesi ya da kitabın dilinin sade olması çocuk için uygun olduğu anlamına gelmemektedir. Tablo 2’de, incelenen anıların büyük bir bölümü (on dört tanesi) dönemlerin siyasi meselelerinin anlatıldığı, sekiz tanesi ise yazarların kendi çocukluklarını anlattığı anılar olarak karşımıza çıkmıştır.

Çocuğun yaş ve gelişim aralığına uygun olup olmamasının kontrolü ile beraber, çocuğa verilecek olan anı türünde yazılmış kitapların çocuktaki kazanımlarına da dikkat edilmesi gerekmektedir. Çocuk, yetişkinliğe yaklaştığı aşamada okuduğu anıdan hem zevk hem de bilgi almak isteyecektir. Bu amaca hizmet eden anıların yaygınlaştırılması ve çocuk edebiyatı türlerinde zayıf halka olan anı türünün geliştirilmesi gerekmektedir.

Farklı yayınevlerine ait veya yalnızca 2000 sonrası yazılmış anı türünde kitapların değerlendirilme alınması mevcut araştırmaların daha kapsamlı hâle gelmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Altınova, B. (2003). Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebi Bir Tür Olarak Hatıra. *Türkbilig*, 6, 3-12.
- Arıcı, A.F. ve Ungan, S. (2009). *Çocuk Edebiyatında Türler*. Ankara: Doktorum Yayınları.
- Balcı, A. (2012). Türkiye’de Çocuk Edebiyatı Üzerine Hazırlanan Lisansüstü Tezler Hakkında Bir Meta-Analiz Çalışması. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 195-206.
- Baydemir, H. (2010). Babürname’de Folklorik ve Etnografik Unsurlar. *Gazi Türkiyat*, 7, 107-134.
- Creswell, J. W. (2016). *Research Design* (S. B. Demir, çev. ed.) Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.
- Güleryüz, H. (2003). *Yaratıcı Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Huck, C.S., Hickman, J. & Zidonis, F. (1982). Children’ Literature. *Theory Into Practice (The Ohio State University)*, 21(4), 240-338.
- Öztürk, B. (2011). Tanzimat Yazarlarına Göre Hatırat Türü. *TÜBAR*, 24, 303-317.
- Shavit, Z. (1986). *Poetics of Children Literature*. Athens, London: The University of Georgia Press.
- Şimşek, T. (2011). *Kuramdan Uygulamaya Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

AZERBAIJAN DİLİNİN İKİ HECELİ KELİMELERİNDE SİNARMONİZMİN TANIMI

Mahire RAHTARI¹

Sinharmonism kelimesi, yunanca *syn* (birlikte) ve *harmony* (ses, bağlantı) birleşimidir, yani aynı ses, uyum anlamına gelir.

Dilbilim, üç tür eş harmonizmi vurgular. Bunlardan en yaygın olanı tembr uyumudur. Tembr sinharmonism, dilin yatay konumuna bağlı olarak homojenlik, damak uyumu veya sadece uyum yasası olarak da adlandırılır.

Sinharmonism, ünlü ve ünsüz ses birimlerinin kalın veya ince temelinde homojenliğini, uyumunu ifade eder. Örneğin Azerbaycan dilinde *badam*, *ağac*, *çiçek*, *ürək* kelimelerinde ünlü ve ünsüz ses kombinasyonları homojen, yani sinharmoniktir. Sinharmonik kelimeler S olarak ve harmonik olmayan kelimeler $\bar{S}$ olarak kısaltılacaktır. Bu işaretin yanındaki 2 işareti, konuşmanın iki heceli kelimeler hakkında olduğunu gösterecektir: S2 ve $\bar{S}2$.

“Azerbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nden seçilen 11216 iki heceli kelimeden 8291'i, yani % 73,9 uyum yasasına tabi, başka bir deyişle, uyumlu bir fonetik yapıya (S) sahiptir; Bu kelimelerin 2925'i yani % 26.1'i harmonik olmayan ($\bar{S}$) fonetik yapıya sahiptir.

Bildiğimiz gibi, ünlü-ünsüz kombinasyonlarında dilin arkasında (kalın) veya dilin önünde (ince) uyum mevcuttur. Bu anlamda, harmonik fonetik yapıya sahip iki heceli kelimeler, yani bir işaret ile işaretlersek, S2 kelimeleri iki türe ayrılır:

1. S2.1- Dilin arkasında, kalın, uyumsuz, sinharmonik kelimeler. Bu, ilk tip eş harmonik fonetik yapıdır ve kalın sesli (*a*) ve kalın ünsüz (*t*) veya ünsüzlerin (*tt*, *ttt*) birleşiminden oluşan farklı hece kombinasyonlarında (*a+ta*, *at+tat*, *tat+tat*, *vb.*) : *a+ta* (*ada*), *ta+a* (*sou*), *a+tat* (*azad*), *ta+ta* (*qala*), *ta+tat* (*qazan*), *tat+tat* (*çovğun*), *tta+ta* (*plata*).

Bu ünlü-ünsüz ses kombinasyonlarını C1 alırsak, iki heceli kelimelerdeki kalın eş harmonizmanın formülü şu şekilde tanımlanacaktır: C1 + C1. (Mamedov, 2007, s.14)

2. S2.2- İkinci dil türü, ince eş harmonik kelimelerdir. Sembolü C2 + C2 olan, ince bir sesli (*i*) ve ince bir ünsüz (*t'*) veya çeşitli ünsüzlerin (*t't'*, *t't't'*) kombinasyonlarından oluşan eş harmonik bir fonetik yapıdır. Burada C2, ince ünlüler ve ince ünlülerin birleşiminden oluşan bir heceyi ifade eden ikinci tür eş harmonik kombinasyondur. Dünya dilbiliminde ince sesli harfin *i* ve ince sesli harfin *t'* olarak algılandığı göz önüne alındığında, C2'nin yapısı *i + t'* kombinasyonunun çeşitli kombinasyonları şeklinde ifade edilebilir: *it'*, *it't'*, *t'it'*, *t'it't'* v.b.

Çalışmamız iki heceli bir kelime olduğu için C2+C2 yapısının aşağıdaki farklı fonetik yapısal türleri kullanılmıştır: *i+t'it'* (*ərik*), *it'+t'i* (*iydə*), *t'i+t'i* (*cücə*), *t'i+t'it'* (*geniş*), *t'it'+t'it'* (*hörmət*), *it'+t'it'* (*erkən*) vb.

Azerbaycan dilinin iki heceli hem ince, hem kalın eş harmonik yapısına daha yakından bakalım:

¹ Azerbaijan, Sumgayit city, 43rd block, Sumgayit State University e-mail: arifmeryem@mail.ru

Tablo 1: Azerbaycan dilinin iki heceli eş harmonik fonetiği azalan yapısal tip dizisi ile

S2.1 (C1+C1)				S2.2 (C2+C2)			
Tip	Nümune	Say	%	Tip	Nümune	Say	%
1. tattat	baqqal	1271	30.3	1. t'it't'it'	hörmət	1117	27.2
2. tatat	qanun	894	21.3	2. t'it'it'	həyat	864	21.0
3. tatta	qarğa	642	15.3	3. t'it't'i	kəllə	685	16.7
4. tata	buta	258	6.1	4. t'it'i	cücə	268	6.5
5. attat	anlam	221	5.2	5. it't'it'	əzgil	215	5.2
6. atat	ocaq	149	3.5	6. t'it't't'it'	pinqvin	165	4.0
7. tatttat	qalstuk	114	2.7	7. t'it't't'i	türkcə	145	3.5
8. atta	alça	83	1.9	8. it'it'	ürək	138	3.3
9. tattta	tundra	72	1.7	9. it't'i	iydə	105	2.5
10. ttattat	fransız	61	1.4	10. t'it't'it't'	xərçəng	83	2.0
11. ttatta	spazma	54	1.2	11. t'it'it't'	kükürd	77	1.8
12. tattatt	komfort	52	1.2	12. t'it't't'it't'	lingvist	31	0.7
13. tatatt	balans	51	1.2	13. t't'it't'it'	printer	28	0.6
14. ttatat	pluton	45	1.0	14. it't't'it'	emblem	23	0.5
15. tattttat	kontrast	40	0.9	15. t't'it'it'	steril	23	0.5
16. ata	ağı	30	0.7	16. it'i	ütü	22	0.5
17. taat	sual	16	0.3	17. it't't'i	ölçmə	16	0.3
18. attatt	avqust	16	0.3	18. it't'it't'	ellips	9	0.2
19. ttata	plata	14	0.3	19. it'it't'	əhəng	8	0.1
20. atatt	axund	13	0.3	20. t'it'	rəis	8	0.1
21. ttatttat	smartfon	12	0.2	21. t't'it't'i	qrifli	8	0.1
22. atttat	arslan	10	0.2	22. t't'it't't'i	spirtli	8	0.1
23. ttattatt	standart	9	0.2	23. t'it't'	teizm	7	0.1
24. ttattta	tromblu	9	0.2	24. t't'it'it't'	stilist	7	0.1
25. tattttat	substrat	8	0.1	25. t't'it't'it't'	pressinq	6	0.1
26. attta	astma	7	0.1	26. t't'it't't'it'	prinslik	6	0.1
27. taa	dua	5	0.1	27. t'it't't'it'	centlmen	5	0.1
28. tattttatt	kart-blans	4	0.0	28. it't't'it't'	ins-cins	4	0.0
29. ttatat	florans	3	0.0	29. t'it'it't't'	reyestr	4	0.0
30. aat	aut	2	0.0	30. t'it't't't'i	tembrli	3	0.0
31. taatt	raund	2	0.0	31. t't't'it't'it'	sprinter	3	0.0
32. tatattt	kadastr	2	0.0	32. t'it'	şia	2	0.0
33. ttaat	kloun	2	0.0	33. t't'it'i	plitə	2	0.0
34. ttattttatt	krossvord	2	0.0	34. it't't't'it'	endşpil(şah.)	1	0.0
35. ttattta	knyajna	2	0.0	35. t'it't't'it't't'	leyttembr	1	0.0
36. ttatttat	struktur	2	0.0	36. t't'it't'	flüens	1	0.0
37. attattt	ansambl	2	0.0	37. t't'it'it't't'	trimestr	1	0.0
38. atttatt	oktyabr	2	0.0	38. t't'it't't'it't'	bremsberq	1	0.0
39. attttat	abstrat	1	0.0	39. t't't'it't'i	ştrixli	1	0.0
40. attttatt	abstrakt	1	0.0				

41. tatttta	marksçı	1	0.0				
42. ttaa	myao(-lar)	1	0.0				
43. ttatattt	skafandr	1	0.0				
44. tttata	şlyapa	1	0.0				
45. tttatatt	strofant	1	0.0				
46. tttattttat	vzvod-vzvod	1	0.0				
47. ttttata	mstyora	1	0.0				
Toplam: 47 tip		4190	100%	Toplam: 39 tip		4101	100%
		söz				söz	

Tablodan da görülebileceği gibi, dilimizin iki heceli sinharmonik kelimeleri kalın sesli-ünsüz kombinasyonlarında (C1+ C1) **47** fonetik yapısal tipte **4190** kelime ve ince sesli-ünsüz kombinasyonlarında **39** fonetik yapısal tipte **4101** kelime olarak tanımlanmıştır (C2+C2). Bu istatistikler, dilimizdeki kalın ve ince uyumun neredeyse eşit olarak dağıldığını göstermektedir.

Azerbaycan dilinde, **S2.1** tipinin **13** fonetik yapısal tipi ve **S2.2** tipinin **10** fonetik yapısal tipi, sesli bir sesle başlar. Verimlilik açısından ilk **5** yer **tattat, tatat, tatta, tata, attat** fonetik yapısal türleri ve bunların ince eşdeğerleridir: **t'it't'it', t'it'it', t'it't'i, t'it'i, it't'it'**.

Dolayısıyla, sonuçlarımız, dilimizin kalın ve ince uyumlu-luğunun neredeyse eşit olarak bölündüğünü ve iki hecedeki kelimelerin çoğunu (% 73.9) oluşturduğunu göstermektedir. Azerbaycan dilinin dünyadaki en uyumlu ve müzik dili olmayı hak etmesinin nedeni budur.

KAYNAKÇA

1. *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (2013) (Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr, 110563 söz)*, Bakı: "Şərq- Qərb" nəşriyyat evi, -840 s.
2. Мамедов Р.С. (2006). *Вокально - консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно - типологическое системное исследование)*. Баку: «Мутарджим», -308 с.
3. Мамедов Р.С. (2007). *Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование)*. Баку: «Мутарджим», -240 с.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN DRAMATURGİYASINDA KARABAĞ KONUSU (İLYAS EFENDİYEVİN “HÖKMDAR VƏ KIZI” DRAMINA DAYANARAK)

Leyla ALLAHVERDİYEVA

Özet

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonrakı iki yüz illik dövəndə tariximizə damğa vuran ən əlamətdar hadisələrdən biri də erməni-Azərbaycan qarşıdurmasıdır. XX əsrin lap əvvəllərində başlayaraq bu qarşıdurma son 120 illik dövəndə bir neçə dəfə kiçik və böyük miqyaslarda baş vermişdir. Böyük Ermənistan xülyasına düşərək Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmək istəyən erməni fitnəkarlarının məhəlli münəqişələrdən tutmuş, dövlətlərarası savaşa qədər gətirib çıxartdığı bu qarşıdurma Azərbaycan ədəbiyyatında elə özünün ilk mərhələsindəcə mövzuya çevrilməyə başladı. Keçən əsrin əvvəllərində baş verən bu münəqişə poeziyamızda kədərli notlarla müşahidə olunurdusa, nəsrimiz və dramaturgiyamız buna başqa rəkursdan yanaşırdı. Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” povesti, Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesi erməni xalqı ilə dostluq ideyasından çıxış edir, bunu dost xalqların arasına kənar qüvvələrin müəyyən siyasi maraqlar xatirinə gətirdiyi münəqişə kimi izah edərək Azərbaycan xalqının nəzərində erməni faktorunun təhlükəsini kiçildir, ya da tamamilə yox etməyə çalışırdı.

Müstəqillik dövəmində isə erməni-Azərbaycan qarşıdurması ədəbiyyatımızda tarixi faktlar və olaylar kontekstində, siyasi düşüncə analizi rəkursundan öz bədii həllini tapır. Bu mövzu və bu yanaşma, xüsusilə, Azərbaycan dramaturgiyasında aktualıq qazanır. Müasir dramaturgiyamız həm bu münəqişənin tarixi köklərini, qaynaqlarını çözməyə, həm də müasir həyatımızdakı fəsadlarını işıqlandırmağa çalışır.

Məqələdə İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” dramına dayanılaraq çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu elmi-ədəbi müstəvidə şərh olunmuşdur.

Anahtar kelimələr: erməni-Azərbaycan qarşıdurması 1, Azərbaycan 2, dramaturgiya 3

GİRİŞ

Qarabağ kəlməsi Azərbaycan xalqı üçün həm vətəninin ən dilbər guşəsini, həm tarixinin çox əhəmiyyətli bir hissəsi olan Qarabağ xanlığını, həm də qanı, qadanı, savaşı, soyqırımını ifadə edir. Odur ki, Qarabağ lirikada ən şirin bayatların, ən duyğulu şeirlərin, ən gözəl nəğmələrin misralarında süsləndiyi kimi, nəsr və dramaturgiyada da tarixi, faciəvi əsərlərin mövzusu olmuşdur.

Keçən əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi təxribatların şahidi olan Aşıq Ələsgər gördüklərini poeziyasında ifadə etmişdir. “...Azərbaycanın bir çox yerlərində erməni fitnəkarları 1905-ci ildə qırğınlar törədir, çox yurd-yuvanı viran eləyirlər. Yollar bağlanır, gediş-gəliş kəsilir, aran camaatı yaylaqlara çıxma bilmir. Bundan dərin məyus olan aşiq “Dağlar” rədifli ikinci bir qoşması ilə elin dərini dilə gətirmiş, yanıqlı ifadələrlə qəm-kədərini söyləməli olmuşdur. Əvvəlki illərdə yaylaqlarda şənlər keçirən, min bir cah-calı görən el sənətkarı indi sürülərin mələşmədiyini, atların kişnəmədiyini, yaylaqların insansız qaldığını görəndə, dağlara üz tutub, “Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!”, “Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!”, “Hanı mərəd iyidlər, boş qalıb yurdu?!” kimi suallar vermiş, axırda: Arsız aşiq əlsiz niyə yaşadı, Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar! – deyərək, eldən ayrı yaşamaq istəməmişdir. (Ələsgər, 2004, s. 19)

XX əsrin sonlarında erməni-Azərbaycan qarşıdurması yeni siyasi iddialarla yenidən baş qaldırdı. Azərbaycan ədəbiyyatının bədii materialları üzərində bu mövzuda araşdırma aparan Məziyyə Nəcəfova yazır: “1980-ci illərin sonu 1990-cı illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti, azərbaycanlılara qarşı terror, işğancə, zorakılıq hərəkətləri Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunu gündəmə gətirdi, aktuallaşdırdı və qabartdı”. (Nəcəfova, 2018, s.11) Bu hadisələr Qarabağ mövzusunu yalnız poeziyada deyil, nəsr və dramaturgiyada da aktuallaşdırdı.

Onu da qeyd edək ki, qarşıdurmanın artıq bu mərhələsində ədəbiyyat Qarabağ mövzusunun tarixi faktlar və olaylar kontekstində çözməyə çalışdı. Mövzunun ədəbi müstəviyə bu aspektdən gətirilməsi xüsusilə, Azərbaycan dramaturgiyasında aktualıq qazandı. Elçin Mehraliyev çox doğru olaraq qeyd edir ki, Qarabağ problemi milli istiqlaliyyət uğrunda, Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa və inkişaf etdirilməsi uğrunda ümumxalq mübarizəsi ilə sıx sürətdə bağlı olduğundan, dramaturqlarımız münəqişənin başladığı ilk vaxtlardan milli dövlətçiliyin qüvvələndirilməsini təcavüzdən qurtuluşun başlıca yolu, vasitəsi kimi dəyərləndirib dərk etmiş və keçmişə, tarixin ibrət dərslərinə üz tutmaqla bütün səylərini buna doğru yönəltmişdir". (Mehraliyev, 2012, s. 39)

Keçən əsrin sonlarında Qarabağ savaşına gətirib çıxaran erməni təxribatından sonra Azərbaycan dramaturgiyasında Qarabağ mövzusunun ilk olaraq İlyas Əfəndiyev "Hökmdar və qızı" pyesində müraciət etdi. Pyesdə müəllif Azərbaycanın Qarabağ adlı coğrafi məkanından baş qaldıraraq ermənilərin bura köçürülməsindən, keçən iki yüz illik dövərdə zaman-zaman yeni çəkişmə formalarında yeni siyasi ambissiyalarla xalqımızı faciələrə, qırğınlara, fəlakətlərə sürükləyən bu qarşıdurmanın başlanğıc nöqtəsinə gedib, onun tarixi, siyasi mahiyyətini çözməyə çalışır. Pyes münəqişənin müasir mərhələsini əks etdirməyə də, tarixi kontekstdə müasir dönməyə işarələr verir, mesajlar ötürür. Elçin Mehraliyev yazır: "İ. Əfəndiyevin "Hökmdar və qızı" faciəsi ictimai-fəlsəfi məzmununa, bədii-estetik dəyərinə görə digər tarixi dramlardan fərqlənir. Belə ki, bu pyesdə keçmiş dövrə analitik münasibət daha dərin, tarixi hadisə və obrazların ifadə etdiyi fikir və baxışlar müasir dövrün kəskin ictimai-siyasi problematikasına ilə daha sıx bağlıdır". (Mehraliyev, 2012, s. 39)

2. "HÖKMDAR VƏ QIZI" DRAMINDA RUSİYA VƏ ERMƏNİ FAKTORUNUN AZƏRBAYCANIN TARİXİ TALEYİNƏ TƏSİRİNİN BƏDİİ HƏLLİ

"Hökmdar və qızı" dramında Qarabağ münəqişəsinin toxumlarının bu torpağa səpildiyi dönmə - Qarabağ xanlığının əsasını qoyan, Pənahəli xanın oğlu İbrahim xanın hakimiyyət dövrü bədii təhlil predmetinə çevrilir. Müəllifin bu dövrə müraciət etməsi təsadüf deyildi. Pyesin yazıldığı dövərdə - keçən əsrin doxsanıncı illərində məlumdur ki, Ermənistan Rusiyanın köməyi ilə Dağlıq Qarabağı və ətraf rayonları işğal etmişdi. İlyas Əfəndiyevin məhz İbrahim xanın dövrünə müraciət etməsi bu hadisə ilə sıx bağlı idi. Çünki, bu elə dövrür ki, bu dövərdə Azərbaycanın gələcək bəlasına çevrilən, erməni təxribatına rəvac verən rus ordusunun Azərbaycana gəlişi baş vermişdi. İlyas Əfəndiyev "Hökmdar və qızı" dramında bu hadisənin tarixi, siyasi mahiyyətinə diqqət yönəltməyə, onu müasir gündəmlə əlaqələndirməyə çalışır.

Dramaturq hadisələrin mərkəzində və oxucunun diqqətində iki obrazı saxlayır: Qarabağ xanı İbrahim xanı və onun yüzbaşısı erməni Vanyanı. Əsərdəki konflikt, hadisələrin inkişafı bu iki obrazın üzərindən baş verir. İbrahim xan XIX əsrdən bu günümüzdə qədər Azərbaycanın siyasətinin yönünü, millətin taleyini müəyyən edən dövlət xadimi kimi, Vanya isə bu siyasətə hiyləgərcəsinə təsir edən, onun yönünü böyük Ermənistan ideyasının gerçəkləşməsinə yönəldən şəxs kimi. Amma biz əsərin sərlövhəsində diqqət mərkəzində İbrahim xan – Vanya qütbünü deyil, İbrahim xan və onun türk əsilli İran şahının baş hərəmi olan qızı Ağabəyim ağanı görürük. Bu da dramaturq tərəfindən məqsədli düşünülmüş və uğurla həyata keçirilmiş ədəbi manevidir. İbrahim xan Azərbaycanın rus işğalına imza atan şəxs, Ağabəyim ağa isə buna qarşı çıxan qüvvələrin ümumiləşdirən obrazıdır.

Pyesin mərkəzi obrazı İbrahim xandır. Çünki, əsərin əsas problematikasına – rus işğalının Azərbaycana gəlişinin həlli məhz ondan keçir. Ona görə də o, bu gəlişə etiraz edən Ağabəyim ağa ilə, bu gəlişin gerçəkləşməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxan, yalana, hiyləyə əl atan Vanya xətlərinin qütbündədir. "Hökmdar və qızı" dramının bədii çözmünə görə İbrahim xan erməni təxribatçısı Vanyanın hiylələrinin, yalanlarının qurbanına çevrilərək Ağabəyim ağanın təmsil

etdiyi Rusiyayı Azərbaycan üçün təhlükə hesab edən qüvvələrdən uzaq düşür, ruslarla beş bənddən ibarət faktiki Azərbaycanı işğal sənədinə imza atır. İlyas Əfəndiyev dramda bu sənədi İbrahim xanın səhvi, Vanyanın isə qələbəsi kimi mənalandırır. Müəllif İbrahim xanı pyesdə öz sözləri ilə daha ağır ittihamlar qarşısında qoyur.

“Ah, mən aldanmışam. Mən xalqıma xəyanət etmişəm”. (Əfəndiyev, 2005, s. 330-331)

Dramaturq bu sözlərlə Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanmış müqaviləyə ədəbi müstəvidə siyasi qiymət verir və bu müqaviləni tariximizin böyük yanlış kimi dəyərləndirir. İlyas Əfəndiyev tarixçi deyildi, o bir yazardı və tarixi mövzu-məzmunun kontekstində müasir ideya ilə çıxış edirdi, müasirlərini İbrahim xanın yanlışını təkrar etməməyə çağırırdı. Əsərin siyasi məna-məzmunu olduqca güclüdür. İlyas Əfəndiyev bu dramın yazıldığı zamanda müstəqilliyini yeni əldə etmiş, dünyanın siyasi arenasına yeni çıxmış Azərbaycan dövlətinə özünün yönələrini müəyyənləşdirmək üçün mesajlar ötürür. Müəllif İbrahim xanın siyasi gedişlərinin timsalında göstərir ki, türk dövlətlərindən uzaqlaşmış Rusiyanın yanına getmək böyük yanlışdır. İranın başında dayanan türk hökmdarı Fətəli şahdan uzaqlaşmış Rusiyaya yaxınlaşan İbrahim xan bununla həm özünün ölümünə imza atır, həm də xalqını fəlakətə sürükləyir. İlyas Əfəndiyev istər hadisələrin kontekstində, istərsə də, obrazların dili ilə açıq şəkildə türk dövlətlərinin birliyi məsələsini qoymuşdur. Mirmöhsün ağa İbrahim xanla söhbətində deyir:

“Əlahəzrət! Fətəli şah özü də türk olduğu üçün başqa millətlərin padşahları ilə qonşu olmaqdan, özünə qohum olan, öz millətindən olan bir dövlətlə qonşu olmağı daha üstün tutar”. (Əfəndiyev, 2005, s. 291)

Bu dramda müəllifin vurğuladığı başqa bir məsələ də odur ki, türk öz soyundan, özü özündən uzaq düşüb. Bu fikri dramaturq əsərdə obrazını yaratmadığı, ancaq ayrı-ayrı personajların nitqində bizə təqdim etdiyi İran hökmdarı Fətəli şahı dayanaraq ifadə edir. Göstərir ki, İranın başında duran bir çox türk hökmdarları, o cümlədən də Fətəli şah türk təəssübünü çəkmirlər, yalnız İran dövlətinin maraqları xatirinə siyasət yürüdürlər. İbrahim xan Mirmöhsün ağaya cavab olaraq söyləyir:

“Mirmöhsün ağa, İran şahları – Nadir də, Ağa Məhəmməd şah da, Fətəli şahın özü də türk olduqlarını çoxdan unutmuşlar. Axı sən bunu bilirsen”. (Əfəndiyev, 2005, s. 291)

İlyas Əfəndiyev oxucusuna demək istəyir ki, əslində İbrahim xanın, onun timsalında isə Azərbaycanın türk dünyasından ayrı düşməsinə yalnız siyasi uzaqgörənliyin olmaması, erməni təxribatı və yaxud da Rusiyanın cazibəsinin ayağına yazmaq olmaz. Bunda türk dövlətlərinin yetersizliyi də böyük rol oynamışdır.

“Hökmdar və qızı” dramında süjetin inkişaf xəttində aktiv iştirak edən, dramaturji konfliktin dərinləşməsi və həllində böyük rolu olan obrazlardan biri, yaxud da birincisi Vanyadır. İbrahim xanın sarayında yüzbaşı olan Vanya Böyük Ermənistan ideyası ilə zəhərlənmiş erməni ideoloqlarının və Azərbaycanın siyasi həyatını elə Azərbaycanın özünə qarşı çalxalamağa çalışan erməni təxribatçılarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Biz Vanyanın İbrahim xanın hüsurunda hiyləgər, rus generalı Sisyanovun qarşısında yaltaq, arvadı Haykanuşun yanında isə şərəfsiz təbiətini görürük. Vanya obrazını tamamlayan cizgilərdən biri də onun türkə nifrət hissidir. O, bu nifrətini türklərin qarşısında məharətlə gizlədir, türkün olmadığı yerdə isə açıq şəkildə dilə gətirir. Rus generalı Sisyanovun yanında “türklər bizim ənənəvi düşmənimizdir” (Əfəndiyev, 2005, s. 311) deyir. Arvadı Haykanuşa da bu hissi təlqin etməyə çalışır: “Heç vaxt sən başa sala bilmirəm ki, türklər bizim dədə-baba düşmənimizdir”. (Əfəndiyev, 2005, s. 315)

Böyük Ermənistan ideyasının gerçəkləşməsi üçün Vanya hər şeyə: hətta ailə şərəfini belə ayaqlar altına atmağa, arvadı Haykanuşu rus mayoruna təklif etməyə razıdır.

Onu da qeyd edək ki, dramda müəllifin erməni xalqına qarşı qərəzli mövqeyi yoxdur. Vanya obrazının qatı boyaları dramaturqun erməni təxribatçıları ilə bağlı həqiqətləri, erməni-Azərbaycan qarşıdurmasının tarixi köklərini göstərmək məqsədindən irəli gəlmişdir. Dramda yaradılmış Haykanuş obrazı da dediklərimizi təsdiq edir. Vanyadan fərqli olaraq Haykanuş erməni xislətini özündə deyil, sözlərində ifadə edir və bu sözlərdə Vanyanın alçaq təbiəti ifşa olunur. Haykanuş böyük Ermənistan ideyası ilə zəhərlənmiş, bu ideyanın doğruduğu təxribatçı, millətçi erməni xislətini deyil, sadə erməni xalqını ifadə edir. Onun əri ilə dialoqunda Vanyanın çirkin xisləti üzə çıxır.

“Gah ruslara işləyirsən, gah türklərə, gah iranlılara. Bir gün də keçəcəksən türklərin cənginə, boğazına üzüb tullayacaqlar, kim bilir, hansı dərəyə. Axı, türklər bizə neyləyir? Oturmuşuq arxayınca ev-eşiyimizdə... Heç kəs bizə gözün üstə qaşın var demir”. (Əfəndiyev, 2005, s. 314)

“Hökmdar və qızı” pyesi tarixi dramdır və o, tarixi yüklü bir məzmunla malikdir. Dram haqqında Səidə Abbasova yazır: “Hökmdar və qızı” faciəsi ciddi tarixi faktlar və sənədlər əsasında yazılmışdır. Dramaturq dövrün canlı, təbii real mənzərələrini əks etdirmək üçün tarixi məxəz və qaynaqları diqqətlə izləmişdir. Əsərin bəzi tədqiqatlarda xronika janrı kimi dəyərləndirilməsi də məhz bununla bağlıdır”. (Abbasova, 2002, s. 24) Bu dram tarixə müraciətində tarixi personajların taleyini deyil, məhz tarixin taleyini çözməyə çalışmışdır. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan tarixinin çox əlamətdar bir dönəmi olan bu zaman kəsiyində vurğu altına salmaq istədiyi iki obraz və bir hadisə var: türkə qənim kəsilən böyük Ermənistan ideyasının daşıyıcısı Vanya, dövlətçilik siyasətimizin əleyhinə, ermənilərin lehinə, Azərbaycana rus imperiyasının gəlişinə imza atan İbrahim xan obrazları və Rusiyanın Azərbaycana gəlişi.

3. SONUC

İlyas Əfəndiyev vurğu altına saldığı bu obrazların və hadisənin tarixi, siyasi mənə və mahiyyətini “Hökmdar və qızı” dramının bədii müstəvisində çözü və oxucusuna çatdırma bilmişdir. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycanın ən aparıcı teatrları olan Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı hər il teatr mövsümünü bu əsər əsasında hazırladığı “Qarabağnamə” tamaşası ilə açır. Çünki, bu dram Qarabağ haqqında tarixi həqiqətləri, doxsanıncı illərin, eləcə də günümüzün ən əsas gündəmi olan erməni - Azərbaycan qarşıdurmasının tarixi köklərini səhnəyə gətirə bilmişdir.

“Hökmdar və qızı” pyesinin teatr səhnəsinə “Qarabağnamə” adı ilə çıxması da təsadüfi deyildir və rejissor tərəfindən çox uğurlu seçilmiş sərlövhədir. Bildiyimiz kimi, Qarabağnamələr Qarabağ haqqında həqiqətləri çatdıran ən etibarlı tarixi mənbələrdir. “Hökmdar və qızı” pyesi də teatr səhnəsində Qarabağ haqqında tarixi həqiqətlərin bədii salnaməsi kimi çıxış edir. Bu dram xalqımız üçün çox əhəmiyyətli bir tarixi hadisələri: Rusiyanın Azərbaycana gəlişi və erməni-Azərbaycan qarşıdurması haqqında tarixi gerçəkləri ədəbi müstəvidə təfəssilatlı şəkildə tamaşaçıya anladır, buna görə səhnəmizin “Qarabağnamə” si adlandırılmağı haqq edir.

KAYNAKÇA LİSTESİ:

- Abbasova, S. (2005). *İlyas Əfəndiyevin dramaturji irsi və müasirlik problemi*. Fil. fəl. dok. ... dis. avtoreferatı. Bakı
- Əfəndiyev, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: AVRASIYA PRESS
- Ələsgər, A. (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb
- Mehrəliyev, E. (2012). *Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu*. Fil. elm. dok. ... dis. avtoreferatı. Bakı
- Nəcəfova, M. (2018). *Müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ*. Fil. elm. dok. ... dis. avtoreferatı. Bakı.

ANADOLU SAHASI “KELOĞLAN PARA KAZANIYOR” MASALI İLE AZERBAYCAN SAHASI “CAMIŞ DERİSİNDEN KEMER” MASALININ KARŞILAŞTIRILMASI¹

*Doç. Dr. Gül Banu DUMAN**
*Yasemin KAYABAŞ***

Özet

Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında, taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar başta gelir. Bu anlatımlardan birisi de sözlü kültür ürünlerinden olan masallardır. Türk dünyasının farklı coğrafyalarında farklı isimlerle adlandırılmasına rağmen Keloğlan, Türk sözlü kültür geleneğinin temsilcisi ortak bir tip olarak dikkat çekmektedir. Anadolu sahasında “Keloğlan” olarak adlandırılan tip Azerbaycan sahasında “Keçel” olarak karşılık bulur. Bu çalışmada Anadolu sahası “Keloğlan Para Kazanıyor” masalı ile Azerbaycan sahası “Camış Derisinden Kemer” masalının karşılaştırılması yapılacaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan metne bağlı analiz yöntemi uygulanacaktır. Çalışmanın başında masal kavramı ve Azerbaycan sahasında Keçel masallarının yeri üzerinde durulduktan sonra “Keloğlan Para Kazanıyor” masalı ve “Camış Derisinden Kemer” masalı daha çok yapısal açıdan incelenecektir. Çalışmanın sonunda ele alınan her iki masalın da asıl Keloğlan masalları içine girdiği görülmüştür. Her iki masalda da kahramanlar zekâsını başkalarına yardım için değil kendi menfaatleri için kullanmakta bunun için adam öldürmekten bile geri durmamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Keloğlan masalı, Anadolu sahası, Azerbaycan sahası, masal karşılaştırması

Abstract

In the transfer of intangible cultural heritage, oral traditions and narratives are at the forefront, and language plays the role of a carrier in this regard. One of these narratives is fairy tales, which are the products of oral culture. Despite being denominated with different names in different geographies of the Turkish world, Keloglan attracts attention as a common figure that represents the Turkish oral culture tradition. The figure called "Keloglan" in Anatolia corresponds to the figure called "Kechel" in the Azerbaijani region. In this study, a comparison will be made between the tale of "Keloglan is Making Money", which is indigenous to the Anatolian region, and the tale of "A Belt from Buffalo Leather" from the Azerbaijani region. The text-based analysis method, which is one of the qualitative research methods, will be applied in this study. After initially examining the concept of fairy tales and Kechel tales from the Azerbaijani region, the study shall perform an in-depth analysis of the tales "Keloglan is Making Money" and "A Belt from Buffalo Leather." As a result of this study, it was determined that both tales could be included in the original Keloglan tales. In both tales, the heroes use their intelligence not to help others, but for their own interests, and they do not even refrain from killing people.

Key words: Keloğlan tale, Anatolian region, Azerbaijani region, fairy tale comparison

Giriş

Halk edebiyatının sözlü anlatım türleri içerisinde yer alan masallar, ait oldukları toplumun kültürel sembolleridir. Bilinmeyen dönemlerde insanoğlunun yarattığı, destanlardan, mitlerden beslenen masallar kendi türünü oluşturmuştur. Masal kelimesi başlangıçta kelimenin tanımından daha farklı bir tür olarak ortaya çıkmıştır.

¹ Bu bildiri YÖK’ün Proje Tabanlı Uluslararası Mevlana Değişim Programında MEV-2019-1707 numaralı “Anadolu Sahası Keloğlan Masalları ile Azerbaycan Sahası Keçel Masallarının Mukayesesi” adlı proje çalışmasından hazırlanmıştır.

* Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, e-posta: gulbanuduman@gmail.com

** Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi, e-posta: ysmnkybs12@gmail.com

Türk dünyasının her coğrafyasında görülen Keloğlan masalları, farklı isimlerle anılsa da sözlü kültür geleneğinin ortak bir temsilcisidir.

Alangu (1983, s. 332), birçok ulusta Keloğlan tipinin varlığına işaret etmiştir. “Türkiye’de çok yaygın biçimiyle Keloğlan, Azerbaycan’da Keçel Memed, ya da Keçel Yeğen, İran’da Keçel diye adlandırılmaktadır. İran’da üstelik çocuk oyunları tekerlemelerinde bile bu ada sık sık rastlanmaktadır. Gürcü rivayetlerinde ise bu ad kel kafalı kaz çobanı biçiminde görünmektedir.” Batıda ise Almanların Grindkopf ya da Goldener diye adlandırılan masalının, düzmece Keloğlan masalına benzediğini belirten Alangu (1983, s. 332), bu sebeple Keloğlan tipini, evrensel bir tip olarak değerlendirmektedir.

“Türk Mitolojisi” adlı çalışmasının “Türk Mitolojisinde Keloğlan” başlıklı bölümünde, kellik kavramının kökenine ve Türk kültüründeki yansımalarına dikkat çeken Ögel (1995, s. 77) başka bir çalışmada da Keloğlan’ın milli bir tip olduğunu ifade etmektedir. (Ögel, 1976, s. 265-268)

Keloğlan tipi, masallar haricinde diğer anlatı türlerinde de görülür. Köroğlu destanında kıratı kaçırırken; Tahir ile Zühre’de âşıkları kıskanırken; Âşık Garip hikâyesinde ölüm haberi getirirken; Azerbaycan’da Nevruz bayramında Köse’yle didişirken Keloğlan’a rastlanılır. Diğer edebi türlerde de Keloğlan, tembel, fakir, kurnaz, uyanık, ağzı laf yapan bir gençtir.

Bu çalışmada Anadolu sahası Keloğlan masallarından olan “Keloğlan Para Kazanıyor” masalı ile Azerbaycan sahası Keçel masallarından olan “Camış Derisinden Kemer” adlı iki masal, metne bağlı analiz yönteminden yararlanılarak karşılaştırılacaktır. Giriş kısmından sonra önce Keloğlan’ın (Keçel’in) Azerbaycan sahasındaki yeri hakkında bilgi verilecek, incelemenin daha kolay anlaşılması için her iki masal özetlendikten sonra incelemeye geçilecektir. İki farklı sahaya ait olan bu masallar, önce kahramanlarının karakter özellikleri, fiziksel özellikleri, anne figürü, mesleği bakımından daha sonra anlatım formu, zaman, mekân ve olayların tertibi bakımından tahlil edilerek masalların benzer ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. AZERBAYCAN SAHASINDA KEÇEL

Keloğlan, Azerbaycan masallarında “Keçel, Keçel Mehemed, Keçel Hemze, Keçel Yeğen” gibi adlarla anılmaktadır. “Azerbaycan masallarında kahraman, masalın başında bazen babasının adıyla anılmış olsa da bir isme sahiptir. Bazı masalarda da kahramanlaşma sürecinde bir yararlılık göstermesi sonucu Keloğlan karşılığı bir isimle anılır.” (Harmancı, 2010, s. 84)

Azerbaycan sahasında, Anadolu sahasında olduğu gibi hem asıl Keçel hem de yalancı Keçel masalları anlatılmaktadır. Asıl Keçel masallarındaki kahraman ile asıl Keloğlan masallarındaki kahraman genellikle aynı özelliklere sahiptir.

“Azerbaycan masallarının en ilginç, en canlı ve en asil simalarından biridir. Kel, üçüncü sınıfa mensup, yoksul bir gençtir. Ne geçimini sağlayacak toprağı, ne sermayesi, ne işi, ne mesleği, ne belirli bir mevkii vardır. Çoğu kez yaşlı annesiyle birlikte yaşar ve annesinin yün eğirerek kazandığı parayla geçimini sağlar.” (Behrengi, 2012, s. 8) (Yılmaz, 2006, s. 75’ten)

Azerbaycan masallarının yaygın tiplerinden biri olan Keçel’e diğer edebi türlerde de rastlamak mümkündür. Köroğlu Destanının Paris Hulufu varyantında, Keçel Hemze olarak yerini alan kahraman, şehrin hükümdarının Köroğlu’nun başını ya da atını getirene kızını vereceğini söylemesi üzerine Köroğlu’nun yanına seyis olarak girer, Köroğlu’nu kandırıp hem Kır-at’ını çalar hem de padişahın kızıyla evlenir. Masalın sonunda da Köroğlu’na verdiği vaadi yerine getirerek Kır-at’ı Köroğlu’na teslim eder. Padişahın intikamını alan Köroğlu, Keçel Hemze’yi veziri yapar. (bkz. Boratav, 1984)

Azerbaycan'da Nevruz en önemli bayramlardan biridir. Mart ayı boyunca çeşitli şenlikler, adetler sürüp gider. Nevruz kutlamalarında önemli bir yere sahip olan “Kosa-Kosa” ya da “Keçel-Kosa” olarak adlandırılan halk oyunlarında da Keçel tipi boy gösterir. “ ‘Nevruz’ merasimlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden ‘Keçel-Kosa’ oyunu gerçek bir tiyatrodur. Çünkü burada süje de, dramatik hareket de en önemlisi ise özel elbise giyen, maske takan aktör de vardır.”(Nemetzade, 2000, s. 61).

Fotoğraf 1: Azerbaycan'da Nevruz Kutlamaları 2019 (<https://www.tbajansi.com/foto-azerbaycanda-nevruz-coskusu/>) (Erişim tarihi 10.12.2020)

2. MASALLARIN ÖZETLERİ

2.1. “Keloğlan Para Kazanıyor” Masalının Özeti:

Bilinmeyen zamanın birinde Keloğlan adında anasından başka kimsesi olmayan bir genç varmış. Bu genç oldukça tembeldi. Bir gün annesi, Keloğlan'dan pazara gidip odun taşıyacak bir eşek satın almasını istemiş. Pazara giden Keloğlan orada kendi halinde bir eşek bulmuş. Bir dağ yolunda ne kadar yaş odun varsa kesip eşeğin sırtına yüklemiş. Eşeğe yarışalım, eve kim önce varırsa kümesteki yumurtaları o içecek demiş. Hızlıca koşmaya başlayan Keloğlan, eve varıp bütün yumurtaları kırıp içmiş. Uyuyup uyanmış eşeğin gelmediğini fark edince onu aramaya başlamış. Gezindiğinde eşeği bulmuş ancak eşek ağır yükün altında can vermiş. Eşeğin başına gelenleri anasına anlatmış. Sabrı tükenen anası, Keloğlan'ı evden kovmuş. Zengin olmadan geri gelme demiş.

Evden kovulan Keloğlan, gurbet yoluna düşmüş. Sonunda bir çiftliğe ulaşmış. Çiftliğin sahibi karı kocanın yanında boğaz tokluğuna durmuş. Günlerden bir gün kadının kocası, değirmene buğday öğütmeye gitmiş. Adamın karısı ise kocasının gitmesini fırsat bilip hovardasını içeri almış. Eve gelen adam aç olduğunu söyleyince, kadın ocağa yağ koymuş. Kadın kümeden yumurta almaya gitmiş. Yorgun olan adam bir köşeye yaslanıp uyumuş. O sırada Keloğlan kapının deliğinden olanları izliyormuş. Hemen içeri girip, ocaktaki kızgın yağ adamın açık ağzından içeriye aktarmış. Keloğlan hemen yan odaya geçmiş. Kadın gelip hovardasını o halde görünce korkup Keloğlan'ı çağırmış. Kadın, Keloğlan'dan bir çare bulmasını istemiş. Keloğlan, “Adamı hem öldür, hem de benden çare bekle.” demiş. Kadın Keloğlan'a yalvarmaya başlamış ancak ne dese Keloğlan ikna olmamış. Kadın ona ne kadar altını, parasını varsa vermiş. Kadının verdiklerini kabul eden Keloğlan, ölüyü sırtlamış ve ahırdaki yemliğe getirip orda beklemeye başlamış. Adam değirmenden gelip eşeğini ahıra bağlarken ölen hovardayı görmüş. Hemen Keloğlan'ı çağıran adam, ölüyü nereye atalım diye ona sormuş. Keloğlan adama, “Hem adamı

öldür hem de benden yardım iste.” demiş. Adam telaşlanarak Keloğlan’a yalvarmaya başlamış. Ona ne kadar parası varsa vermiş. Bunun üzerine Keloğlan ölüyü eşeğe yükleyip yola koyulmuş.

Yola düşen Keloğlan ve eşiği, zengin bir çiftliğin bostan tarlasına gelmiş. Buraya eşiği ve ölüyü koyarken bilerek gürültü yapmış. Gürültüyü duyan çiftlik sahibi, bostanda bir adamla eşiğin hıyarları ezdiğini görmüş. Elindeki sopayı fırlatarak eşiği ürkütüp, sırtındaki adamı yere düşürmüş. Bu esnada bir köşede olanları izleyen Keloğlan, saklandığı yerden çıkıp feryat kopararak ölü adamın üzerine kapanmış. Keloğlan, ah babam diye ağlamaya başlamış yanına çiftliğin sahibi gelmiş. Adam ne olduğunu sorduğu anda yerde yatan ölü adamı görmüş. Adamı kendisinin öldürdüğünü zannetmiş. Kimseye söylemesin diye ne kadar parası varsa hepsini Keloğlan’a vermiş. Keloğlan, ölüyü alıp bir mezarın duvar dibine bırakıp, yola koyulmuş. Topladığı parayla anasının evine dönmüş. Miskinlikten vazgeçen Keloğlan, anasıyla birlikte, ahıra hayvan alıp tarlayı düzene sokmuşlar.

2.2. “Camış Derisinden Kemer” Adlı Masalın Özeti:

Bilinmeyen zamanın birinde anasından başka kimsesi olmayan bir Keçel oğlan varmış. Bu oğlan bir gün anasına, camışı kesip dağıtalım, böylece hayvan kesen herkes bize de et hediye getirir biz de yeriz, demiş. Anası Keçel’in dediğini yapıp camışı kesip dağıtmış. Ancak onlara et getiren kimse olmamış. Bu sefer de Keçel, camışın yavrusunu kesip dağıtmış. Yine onlara kimse bir şey getirmemiş. Bu duruma sinirlenen annesi, Keçel’i evden kovmuş. Yiyecek bir şeyler bulmadan geri dönmemesini söylemiş.

Daha önceden camışın derisinden kemer hazırlayan Keçel, kemeri satıp eline biraz olsun para geçsin istemiş. Yola koyulan Keçel, bir çiftçiye rastlamış. Kemeri satmak için adamın yanına gitmiş. Kemeri beğenen çiftçi, Keçel’e evini göstererek kemerin karşılığında karısından iki avuç buğday almasını söylemiş. Keçel kapıyı çalmış ve çiftçinin karısından iki avuç buğday istemiş. Kadın buğday getirmeye giderken Keçel kadının davranışlarında bir tuhaflik olduğunu fark etmiş. Kadının getirdiği buğdayı bilerek yere düşürüp dökülenleri toplama bahanesiyle etrafa göz gezdirmiş. Telaşlanan kadın, Keçel’e üç avuç buğday vereyim yeter ki yerlere dokunma demiş. Kadın yeniden buğday almaya gittiğinde Keçel, kadının yan odada bir adamı sakladığını görmüş. Adamın esnediğini duyan Keçel, ocakta gördüğü kızgın yağı adamın boğazına dökmüş. Adam orada ölmüş. Kadın geldiğinde adamın o halini görünce korkmuş. Keçel, kadına adamın yağ tenceresini alıp içtiğini söyleyerek onu kandırmış. Kadın, Keçel’e adamı ortadan kaldırması için yalvarmış. Keçel kadının isteğini altın karşılığında kabul ederek altınları alıp adamı evden çıkarmış.

Keçel, adamı eşiğin üstüne oturtup tarlaya bırakmış. O sırada tarlada olan bekçi, adamı canlı zannedip bağırmaya başlamış. Kendi kendine gezinen eşek, ekinleri harap edince sinirlenen bekçi o tarafa doğru ateş etmiş. Keçel, bekçinin ölü olan adamı kendisinin öldürdüğüne inandırmış. Bekçi korkmuş ve Keçel’e yüz altın vermiş.

Yeniden yollara düşen Keçel, bir dağ tepesine varmış. Burada bir kel çobanla karşılaşmış Keçel, çobana saçının çıkması için ona yardım edebileceğini, ancak sözünden çıkmaması gerektiğini söylemiş. Çoban teklifi kabul edince Keçel, koyunun birini soyup çobanı içine geçirmiş ve iki gün içinden çıkmaması için tembihlemiş. Sürüyü önüne alan Keçel, köye doğru yol almış.

Köye vardığında komşuları, Keçel’e koyunları nereden bulduğunu sormuşlar. Keçel, “Köprüden geçerken ayağım kayıp suya düşünce, nehrin dibinde bir şehirle karşılaştım. Oradaki insanlar, ayağımın altına bir koyun kestikten sonra nehrin dibi çok dar olduğu için koyunları alıp götürmemi istediler.” demiş. Komşular Keçel’in söylediği köprüye doğru yola koyulmuşlar. Köprüye varan herkes sırayla nehrin dibine atlamış. Bir iki saat bekledikten sonra geri dönen

olmayınca komşuları köye geri dönmüş. Keçel'e sinirlenen komşular ona ceza olsun diye bahçelerinden çıkan çöpleri Keçel'in evinin çatısına çıkıp bacadan içeri atmışlar. Keçel de o çöpleri sepetlere doldurup develere yüklemiş.

Bir sabah tekrar yola koyulmuş. Gece yarısı dört yol ayrımı olan bir yola varmış. Bu yolda kervanlar durur sabahın gelmesini beklemiş. Kervancılar, develerdeki yükün ne olduğunu sorunca Keçel altın olduğunu söylemiş. Gece herkes uyuduktan sonra kervancılar kendi yüklerini Keçel'in yüküyle değiştirmişler. Keçel, yattığı yerden göz ucuyla onlara bakıyormuş. Çöplerden kurtulan Keçel, köyüne geri dönmüş.

Günlerden bir gün Keçel'e hesap sormak için çiftçi, çiftçinin karısı, bekçi, çoban, komşular, kervancıların hepsi bir araya gelmişler. Keçel'e aldıklarını geri vermezsen seni padişaha şikâyet ederiz demişler. Keçel, hepsine ikramda bulunarak istediklerini vereceğini ama bir şartı olduğunu söylemiş. Kim yattığı yeri ıslatırsa malını alamayacak, şartım budur demiş. Misafirler Keçel'in şartını alay ederek kabul etmişler. Keçel, annesinden kesilen koyunların iç organlarını, misafirlerin döşeklerinin altına sermesini istemiş. Gecenin bir vaktinde misafirler uykudan kalkmışlar. Yorgan döşek batmış vaziyetteymiş ve misafirlerin üzerlerinden de pis bir koku geliyormuş. Kervancı, rezil olma korkusuyla sessiz sakın kaçıp gitmiş. Diğerleri de aynı düşünceyle evden ayrılmışlar. Keçel, sabah kalktığında hiçbir alacaklı evde değilmiş. Hiçbiri utancından bir daha o taraflara da gelememiş. Keçel de ömrü boyunca annesiyle birlikte mutlu mesut yaşamaya devam etmiş.

3.MASALLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Her iki masal önce kahramanlar bakımından karşılaştırıldıktan sonra masallar yapı bakımından da incelenecektir.

3.1. Kahramanların Karşılaştırılması:

Bu bölümde iki masal, kahramanların fiziksel özellikleri, karakter özellikleri, hayatlarındaki anne figürü, kahramanların mesleği bakımından karşılaştırılacaktır.

3.1.1. Fiziksel Özellikleri

Keloğlan'ın en önemli fiziksel özelliği saçsız olmasıdır. Onun bu özelliği genellikle tipin adlandırılmasında etkili olmuştur. Ancak iki masalın da başlangıç formellerinde Keloğlan'ın tipolojisi hakkında bilgi verilmemiştir. Birinci masal "*Vakti zamanında, memleketin birinde, bir Keloğlan varmış.*" ; ikinci masal ise "*Keçmiş zamanlarda bir Keçal var imiş.*" şeklinde başlar. Masalda özel olarak fiziksel bir bilgi yer almasa da kahramanın masalda anıldığı isimle dinleyenlerin algısında bariz bir tip oluşmaktadır. Kel kahramanın büyük harfle yazılması, okuyucuya söz konusu kahramanın özel bir tipe sahip olduğunun belirtilmek istenmesiyle ilişkilendirilebilir.

3.1.2. Karakter Özellikleri

Kel kahraman her iki masalda da öncelikle tembel, sorumsuz bir tip olarak boy gösterir. Masal ilerledikçe karşısına çıkan engelleri alt ederken görülür. Masalın başında kıvrak zekâya sahip bir insana ters düşen hareketler yapmış olsa da masalın sonuna doğru hilekârlık, kurnazlık ve kıvrak zekâsıyla yükselen bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. İki masalda da Keloğlan'ın hayvanların ölümüne sebep olması onun kurnazlığı ve kıvrak zekâsıyla ters düşmektedir. Birinci masalda eşeğe fazla yük yükleyerek ölümüne sebep olması saflığıyla, ikinci masalda camışı kesip komşulara dağıtarak komşulardan da aynı şeyi beklemesi ise tembellik ve aç gözlülüğüyle ilişkilendirilebilir.

Şimşek (2017, s. 53), masallarda genellikle olumlu yönleriyle bilinen Keloğlan'ın, yerine göre hem olumlu hem de olumsuz yanları ile karşımıza çıktığını ifade etmektedir. “Keloğlan, sırası gelince kötülük yapmaktan çekinmeyen, katı yürekli, kaba bir tiptir.” (Alangu, 1983, s. 333). Her iki masalda hovardayı öldürüp ceset sayesinde insanları korkutarak onlardan para koparması bu durumu açıklar niteliktedir.

3.1.3. Anne Figürü

Her iki masalda da ana karakter olan Keloğlan'ın beraber yaşadığı bir annesi vardır. İki masalda da anne hâkim kadın figürüdür. Keloğlan masallarının genelinde olduğu gibi incelenen bu iki masalda da Keloğlan'ın tek yakını annesidir. Annesiyle birlikte ekonomik olarak yoksul bir hayat yaşadıkları görülmektedir. Anne oğlunun tembelliğinden şikâyetçidir. Oğlu, elindeki tek geçim kaynaklarını da ziyan edince sonunda oğlunu evden kovar. Bu hareket, Keloğlan'ın asıl maceralarının başlamasına sebep olur. Masalın bitiminde Keloğlan hedefine kavuştuktan sonra annesine geri döner. Keloğlan masallarının genelinde görülen bu durumu Harmancı, “Keloğlan, kendisini evden göndererek aşamayı başlatan annesine, masalın sonunda aşamanın kahramanı yükselten zaferinin müjdesini vermek için evine döner.”(2010, s.87) şeklinde ifade eder. Esasen anne, masalın başlamasını sağlayan bir karakterdir ve nihayetinde masal yine onun yanında son bulur.

3.1.4. Mesleği

Her iki masalın başında belirtildiği gibi Keloğlan'ın herhangi bir işi yoktur. Tembelliğinden, sorumsuzluğundan annesini de bezdirmiştir. Birinci masalın sonunda Keloğlan'ın miskinlikten vazgeçip ahıra hayvan aldığını ve tarlayı düzene soktuğu belirtilmiştir. Ancak ikinci masalın sonunda Keçel oğlanın sadece annesiyle ömür boyu mutlu mesut yaşadığı belirtilmiş, herhangi bir işi olduğu söylenmemiştir.

3.2. Eserlerin Yapısal Özellikleri

3.2.1. Anlatım Formu

“Bir varmış, bir yokmuş. Tanrı'nın kulu çokmuş. Çok yemesi, yok demesi günahmış.” tekerlemesiyle giriş yapılan birinci masalda üçüncü şahıs formu kullanılmıştır. Masal içerisinde “Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş.” tekerlemesi, masal sonunda “Onlar ermiş muradına, darısı bizim başımıza” tekerlemesi kullanılmıştır. Masalda “horul horul”, “ıhlaya pıhlaya”, “ıkına sıkına”, “orası burası”, “kıyısı köşesi”, “soluk soluğa”, “bিরer birer”, “kırıp kırıp”, “şurası burası”, “gürültü patırtı”, “yeri göğü”, “inim inim”, “sızım sızım” gibi tekrar grubu örnekleri yer alır.

İkinci masalda da birinci masaldaki gibi üçüncü şahıs formu kullanılmıştır. Ancak bu masala tekerleme ile başlanmamıştır. Masalda kullanılan tek tekerleme metin içerisinde yer alan “Az gitmiş, uz gitmiş.” tekerlemesidir. “Bir iki”, “yığa yığa”, “çığır bağır”, “haray hışırtı”, “iş güj”, “öyümüz eşiğimiz”, “şad xürrəm” gibi tekrar grubu masalda yer alır. İki masalda da yer alan tekerlemeler, tekrar grupları ve sıfatlar anlatım formu açısından anlatımda ahenk oluşturmaya katkı sağlamaktadır.

3.2.2. Zaman

Masallarda zaman kavramı kesin olarak belli değildir. “Masallar, genellikle “öğrenilen geçmiş zaman” (-mişli geçmiş zaman) ile anlatılır. Bazı masallarda geniş zaman kullanıldığı da görülebilir.” (Gültekin, 2013, s. 64) (Oğuz ve Özünel, 2019, s. 9'dan)

Masallarda tarihi zaman unsurları yer almaz. İki masalda da tarihi zaman unsuru yoktur. Birinci masalda, “sabah, akşam” gibi küçük zaman parçacıkları kullanılmıştır. Zaman geçişlerinin anlatılması için “günlerden bir gün” gibi belirsiz zaman ifadesi kullanılmıştır. İkinci masalda da

“bi gün”, “bi azdan”, “sabah (yarın)”, “seher” gibi küçük zaman parçacıklarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Birinci masalda olduğu gibi ikinci masalda da “günlerden bir gün”, “kâçmış zamanda”, “bir süre” gibi ifadeler zaman geçişlerinin anlatılması için kullanılmıştır.

3.2.3. Mekân

Masallarda, olayın gerçekleştiği yere mekân denir ve genellikle belirsizdir. Masallardaki mekân, masalın içeriğine göre farklılık gösterebilir. Olağanüstü özellikler taşıyan masallarda mekân, Kaf Dağı, periler ülkesi gibi gerçek olmayan yerler olurken olağanüstü özellikler taşımayan masallarda mekânlar, gerçeğe yakın yerlerdir. “Masallarda mekân, değişken bir özelliğe sahiptir. Kahramanlar, olay örgüsü içerisinde sık sık mekân değiştirmek durumunda kalırlar. Olayın sonunda kahraman, genellikle başlangıçtaki yere tekrar döner ve mutlu bir yaşam sürer.”(Doğan, 2006, s. 127).

İncelenen masallarda mekânlar da zaman kavramı gibi isimleriyle geçmektedir. Birinci masalda “pazar”, “dağın yolu”, “çiftlik”, “değirmen”, “kümes” gibi dar mekânlar yer alır. “Memleketin birinde” ifadesinde belirtilen yer, muhayyel mekândır. İkinci masalda ise “köy”, “çiftçinin evi”, “tarla”, “köprü”, “nehir dibi”, “dört yol ayrımı bir yol” gibi dar mekânlar yer alır. İkinci metinde muhayyel mekân adı geçmemektedir. Her iki masal da başladığı yerde son bulur.

3.2.4. Olay Örgüsü

Birinci Masal: Keloğlan Para Kazanıyor

1. Keloğlan annesinin isteği üzerine pazara gider.
2. Eşeğe fazla yük yükleyerek ölmesine sebep olur.
3. Annesi, Keloğlan’ı evden kovar.
4. Keloğlan bir çiftçinin yanında boğaz tokluğuna işe girer.
5. Çiftçinin karısının hovardasını öldürür.
6. Kadın cesedi yok etmesi için para karşılığında Keloğlan’dan yardım ister.
7. Keloğlan, cesedi ahıra bırakır.
8. Ahırda cesedi gören adam, cesedi yok etmesi için Keloğlan’dan para karşılığında yardım ister.
9. Cesedi eşeğe yükleyip tarlaya salar.
10. Cesedi kendi öldürdüğünü düşünen tarla sahibinden de Keloğlan para alır.
11. Cesedi tekrar eşeğe yükleyip mezarlığın dibine bırakır.
12. Keloğlan topladığı parayla eve geri döner, ahıra hayvan alır ve tarlayı düzene sokar.

İkinci Masal: Camış Derisinden Kemer

1. Keçel, komşular da onlara et getirsin diye camışı ve yavrusunu kesip komşulara dağıtır.
2. Komşuların hiçbiri et getirmeyince anası Keçel’i evden kovar.
3. Keçel, daha önceden yaptığı kemeri bir çiftçiye satmak ister.
4. Çiftçinin evine giren Keçel kadının hovardasını öldürür.
5. Kadın korkar. Cesedi yok etmesi için Keçel’den yardım ister. Keçel, iki yüz altın alarak kabul eder.

6. Keçel cesedi alır bir eşeğe yükleyip tarlaya bırakır. Tarladaki ekinlerin ziyan olduğunu gören bekçi eşeğe ateş eder. Ceset yere düşünce adamı öldürdüğünü zanneder.

7. Keçel, bekçiye de kandırarak yüz altın alır. Tekrar yola koyulur.

8. Keçel, kel bir çobanlar karşılaşır. Onu saçları çıkacağına ikna ederek kandırır. Sürüsünü önüne katıp köyüne döner.

9. Komşuları koyunları nereden bulduğunu sorunca Keçel onları da kandırır. Keçel'e inanan komşular bir nehre atlarlar.

10. Keçel'in yalanını anlayan komşular, ona ceza vermek için evine çöp yığarlar.

11. Keçel, çöpleri develere yükleyip yola çıkar. Yolda karşılaştığı kervancılara yükünün altın olduğunu söyleyerek onları kandırır. Kervancılar çöpleri alıp kaçarlar.

12. Keçel evine dönüp mutlu yaşarken çiftçiyle karısı, bekçi, çoban, komşular ve kervancılar Keçel'e hesap sormaya gelir.

13. Keçel, "Bu gece burada kalın. Kim altını ıslatırsa malını vermem." diyerek şart koyar. Hepsı Keçel'i alaya alarak bu şartı kabul eder.

14. Keçel, annesinin yardımıyla -önceden- yataklarına işkembe serer. Alacaklılar, gece pis koku ve ıslak yatakta uyanırlar. Hepsı utancından sabaha kalmadan kaçıp giderler. Bir daha da geri uğramazlar.

15. Keçel annesiyle mutlu mesut yaşamaya devam eder.

İki masal olay örgüleri bakımından incelendiğinde Birinci masalda, Keloğlan'ın çiftçiyle karşılaşması onun yanında işe girmesiyle başlar. İkinci masalda ise Keçel, elindeki bir kemeri satmak için çiftçiye yanaşır ve sonrasında olaylar ardınca gelir. Birinci masalda çiftçi, çiftçinin karısı ve tarla sabini kandırır. İkinci masalda bu kişilere çoban, köylüler ve kervancılar eklenir.

Birinci masalda Keloğlan, parasını topladıktan sonra evine döner ve annesiyle tarlada çalışırlar. Masalın sonunda ise oyunbazlıkla kazandığı bir mal varlığı kalır. İki masal arasındaki bir fark da buradadır. Birinci masalda Keloğlan'ın çalıştığına dair ifadeler yer alırken ikinci masalda Keçel'in tembelliğini unutturacak ifadeler yer almamaktadır.

Birinci masal, Keloğlan'ın parasını topladıktan sonra evine dönmesiyle biter. İkinci masal ise Keçel evine dönmesine rağmen masal bitmez. Çünkü masal boyunca kandırdığı kişiler Keçel'den hesap sormaya gelir. Bu durum onu zora sokmaktan ziyade masalda Keçel'in yine bir yolunu bulup bu beladan da sıyrılmasıyla sonuçlanır.

SONUÇ

Her iki masalda da ana kahraman olan kel tip, birinci masalda Keloğlan ikinci masalda Keçel olarak adlandırılır. İncelenen masallarda kahramanın fiziksel özelliklerine dair bilgiler yer almasa da Keloğlan ve Keçel olarak adlandırıldıklarından saç olmanın kel bir tip oldukları aşikârdır.

Kel kahraman, her iki masalda da öncelikle tembel, sorumsuz bir tip olarak yer almıştır. Masal başında kıvrak zekâ özelliğine oldukça ters düşen hareketler yapmış olsa da masalın sonunda hile, kurnazlık ve kıvrak zekâsıyla tüm sorunların üstesinden gelerek hedefine ulaşır.

Her iki masalda da asıl olaylar Keloğlan'ın annesi tarafından evden kovulmasıyla başlar. Masallara olay örgüsü tarafından bakıldığında birinci masal Keloğlan'ın evine dönmesiyle son bulurken ikinci masal Keçel'in evine dönmesinden sonra yine de devam eder. İkinci masalda,

Keçel'in dolandırdığı kişilerin ona hesap sormaya gelmesiyle Keçel onları yeniden kandırarak kalıcı bir zafer elde etmiş olur.

İncelenen her iki masalda da alışık olunan Keloğlan tipinin aksine kendi çıkarları doğrultusunda adam bile öldürebilen, daha çok olumsuz özelliklere sahip olan bir Keloğlan tipi görülmüştür. Buna rağmen her iki masaldaki tip oldukça benzerdir. Sonuç olarak incelenen masallarda yer alan Keloğlan ve Keçel'in, iki farklı sahaya ait ortak bir tip oldukları söylenebilir.

Kaynakça:

- Alangu, T. (1983). *Türkiye Folkloru El Kitabı*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Alangu, T. (2020). Keloğlan Masalları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Behrengi, S. (2012). Azeri Masalları. İstanbul: Say Yayınları.
- Boratav, P. N. (1984). Köroğlu Destanı. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Doğan, A. (2006). Adıyaman Yöresi Masalları Üzere Bir İnceleme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ebdülhelimov, H., Qafarlı R. ve Eliyev, O. (2000). Azerbaycan Folkloru Antolojisi, 4. Cilt, (Şeki Folkloru). Bakü: Seda Yayınevi.
- Gültekin, Mustafa (2013). Kazan Tatar Masalları (İnceleme-Metinler). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Harmancı, M. (2010). Türk Masallarında Keloğlan Tipi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nemetzade, E. (2000). Güney Azerbaycan'da Halk Tiyatrosu Üzerine. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14, 59-62.
- Oğuz, M. Ö. ve Özünel, E. (2019). Halk Masalları. Eskişehir: T.C Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Ögel, B. (1976). Keloğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri. I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. Cilt Halk Edebiyatı. Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.
- Ögel, B. (1995). Türk Mitolojisi II. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Şimşek, E. (2017). Türk Masallarının Millî Tipi: Keloğlan. Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 11, 41-57.
- Yılmaz, K. (2006). Azerbaycan Masallarının Edebi Analizine Dair Bir İnceleme. Journal of Qafqaz University, 18, 72-82.
- Türkmen Basın Ajansı (2019); <https://www.tbajansi.com/foto-azerbaycanda-nevruz-coskusu/>, (Erişim Tarihi: 10.12.2020).

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

COVID 19 SALGIN SÜRECİ VE KIRSAL GÖÇ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ COVID 19 PANDMIC PROCESSES AND RURAL MIGRATION: THE CASE OF TURKEY

Ertuğrul GÜREŞCİ¹

2019 yılının son aylarında Çin'de ortaya çıkan Corona virüsünün neden olduğu Covid 19 salgını, kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Bu salgınla başa çıkmada başta Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) olmak üzere birçok ülke, çeşitli önlemler almaya çalışmaktadır. Ancak salgının etkisinin ve dramatik sonuçlarının devam etmesi, dünyayı karamsarlığa sürüklemektedir. Geliştirilen ve etki oranları yüksek aşı çalışmaları, Covid 19 ile mücadelede umut versede bu aşılardan uygulamaya konulması ile ilgili daha birçok engel olduğu görülmektedir. Türkiye, bulunduğu coğrafi koşullar ve ekonomik ilişkileri nedeniyle, bu salgından diğer ülkeler gibi olumsuz etkilenmiştir. Ancak Türkiye'nin bu salgınla mücadelesinde, sağlık sistemi ve sosyal devlet anlayışı ile hareket etmesi, diğer ülkelere göre salgınla mücadelede daha avantajlı bir konumda olmasını sağlamıştır. Salgının Türkiye'de görülmeye başladığı Mart-Nisan aylarından sonra, özellikle büyükşehirlerde yaşayan birçok insan, kırsala doğru yoğun ve plansız bir şekilde göç etmeye başlamıştır. Bu durum, Haziran ayında iller arası seyahat kısıtlamasının kalması ile iyice zirveye ulaşmıştır. Sonuçta bu tür bir göç, Covid 19 salgının bütün bir Türkiye'ye yayılmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Covid 19 salgını ve bu salgın sürecinde yaşanan kırsal göçün çeşitli yönleri ile ele alınması amaçlanmıştır. Çalışmada, bu tür bir göçün Türkiye'de Covid19 salgını ile mücadeleyi zora soktuğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid 19, Göç, Kırsal göç, Pandemi

Abstract:

The Covid 19 outbreak caused by the Corona Virus that emerged in China in the last months of 2019 affected the whole world in a short time. Many countries, especially the World Health Organization (WHO), are trying to take various measures to cope with this pandemic. However, the continuation of the impact and dramatic consequences of the pandemic drags the world into pessimism. Although the vaccine studies that have been developed and have high impact rates give hope in the fight against Covid 19, it is seen that there are many more obstacles to the implementation of these vaccines. Turkey due to geographical conditions and economic relations which like other countries has been adversely affected by this pandemic. But Turkey in combating this secretion, the health system and social state to act with the understanding that, in the fight against the pandemic compared to other countries has enabled it to be in a more advantageous position. After seeing the pandemic began in March-April in Turkey, especially the many people living in big cities have started to migrate towards intensive and unplanned countryside. This situation reached its peak with the restriction of travel between provinces in June. Ultimately, this kind of migration, Covid 19 has caused pandemics to spread to the whole Turkey. In this study, it is aimed to address the Covid 19 outbreak and various aspects of rural migration experienced during this pandemic process. In this study, it was concluded that such a migration to the conclusion that in Turkey in a difficult position Covid to combat the pandemic 19

Keywords: Covid 19, Migration, Pandemic, rural migration

GİRİŞ

İnsanoğlu tarihi süreç içinde birçok salgınla karşılaşmıştır. Bu salgınlar sonucu kitlesel ölümler gerçekleşmiş, ekonomik ve sosyal yapı derinden etkilenmiştir. Bunlardan bazıları; Kara Veba (1347-1351) 75-100 milyon ölüm, Viral Kanamalı Ateş Salgını (1545-1548) 5-15 milyon ölüm, İspanyol vebası (1647-1657) 76 bin ölüm, Kolera (1871-1824) 1500 ölüm, Çiçek 18.y.y. 25 milyondan fazla ölüm, Tifüs (1848) 20 bin ölü, İspanyol Gribi (1918-1920) 100 milyon ölüm; HIV (2014) yaklaşık 2 milyon, SARS (2002-2002) 916 ölüm, Domuz Gribi (Çeşitli dönemlerde)

¹Dr.Öğr.Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, ispir_ert@hotmail.com

284 bin ölüm, Ebola (2013-2016) 12 bin ölü ve COVID 19 2019 da başladı ve halen etkisi ve ölümler yoğun bir şekilde devam etmektedir (Wikipedia, 2020).

Yeni Tip Corona Virüsün neden olduğu Covid 19 Salgını, 2019 yılının sonlarında Çin'in Vuhan Şehrinde başladı ve kısa sürede bütün bir dünyayı etkisi altına almıştır. Dünyada korona virüs vaka sayısı 73 milyonu geçti. Korona virüsün neden olduğu Covid-19 hastalığı sonucu hayatını kaybedenlerin sayısı da 14 Aralık 2020 itibarıyla 1 milyon 600 binin üzerine çıkmıştır. Bugün dünyada vaka ve ölüm sayıları itibari ile ABD (yaklaşık 16 milyon vaka ve 297 bin ölü), Brezilya (yaklaşık 7 milyon vaka ve 182 bin ölü), Hindistan (yaklaşık 10 milyon vaka ve 143 bin ölü), Meksika (yaklaşık 1, 2 milyon vaka ve 113 bin ölü), İtalya (yaklaşık 1,8 milyon vaka ve 64 bin ölü), İngiltere (yaklaşık 1,8 milyon vaka ve 64 bin ölü), Fransa (yaklaşık 2,3 milyon vaka ve 57 bin ölü) ve İran (1,1. milyon vaka ve 52 bin ölü) ile ilk sıralarda yer almaktadır (Wordometers, 2020).

Dünya geneline yayılan Covid19 salgınının Türkiye'deki ilk tespit edilen Covid19 vakasının 10 Mart 2020'de olduğu Sağlık Bakanlığı tarafından 10 Mart'ı 11 Mart'a bağlayan gece açıklandı. Ülkedeki virüse bağlı ilk ölüm ise 15 Mart 2020'de gerçekleşti. Sağlık Bakanı Fahrettin Koca, 1 Nisan 2020'de yaptığı açıklamada korona virüs vakalarının tüm Türkiye'ye yayıldığını açıkladı.

15 Aralık 2020 itibarıyla Türkiye'de korona virüs ile enfekte olmuş toplam hasta sayısının 1.898.447 olduğu ve mevcut hastalardan 5.988 kişinin yoğun bakımda tedavi görmekte olduğu; şimdiye kadar iyileşen hasta sayısının 1.661.191 ve ölen hasta sayısının toplam 16.881 kişi olduğu bildirildi. Bu tarihe kadar toplam 21.490.195 test yapıldı (Covid 19, 2020).

Covid 19 salgını ile ilgili olarak her geçen gün yeni bilgilere ulaşılmakta ancak halen hastalık, sonrası ve salgının boyutu ile ilgili olarak birçok bilinmeyen olduğu da ortaya koyulmaktadır. Ancak salgının kaynağının insan olduğu ve insandan insana solunum yolu ile bulaştığı konusunda geniş bir mutabakatın olduğu söylenmektedir. Bu konuda özellikle virüsün insandan insana geçişini engelleyici ve doğal olarak hastalığı önleyici önlem olarak maske, sosyal mesafe ve hijyenin önemine dikkat çekilmektedir (Gorski et al., 2020; Poston et al. 2020, s. 1839). Dünyada birçok ülke çeşitli dönemlerde salgının boyutuna göre çeşitli tedbirler alarak özellikle salgının yayılım hızını azaltma ve kontrol altına alma konusunda tedbirler almaktadır. Bunların başında kısmi kısıtlama ve tam kısıtlamalar ile insan temasını en aza indirici önlemler gelmektedir. Bu önlemlerin detayında ise, seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma kısıtlamaları, hasta takip sistemleri, filyasyon sistemi ve diğer kalabalık oluşturabilmeyi önleyici çeşitli uygulamalar ilk akla gelenleridir (Erdem, 2020, s. 382).

Covid 19 salgını ile ilgili olarak bu salgından kurutulmanın uzun bir süre alabileceği vurgulanmaktadır. Ancak gelişen teknoloji, bilimsel yoğunluk, ekonomik imkânlar, ulaşım kolaylığı gibi nedenlerden dolayı aşılamanın salgını durdurabileceği ileri sürülmektedir. Özellikle son zamanlarda aşı çalışmaları hızlanmış ve şuan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından da ciddi bir şekilde takip edilen ve Faz 3 aşamasını tamamlamak üzere olan ve acil kullanım izni altına üç aşının ön planda olduğu bilinmektedir. Bunlar RNA Tabanlı aşılar (Moderna-Biontek Aşısı), Viral vektör aşılar (S-Putnik V ve Asra Zenaka Aşısı) ve İnaktif aşılar (Sinovac Aşısı) olmak üzere üç kategoride toplanmaktadır. Dünyada halen birçok aşı çalışmasının devam ettiği ve DSÖ listesinde bulunmakla ve bu durum salgının durdurulmasında etkin olacağı tahmin edilmektedir (Euronews, 2020; Şirin ve Özkan, 2020, s. 7). (Tablo 1) .

Tablo 1. Dünyada Covid 19 aşısı çalışmaları

Kaynak: BBC News, 2020

Türkiye’de sahip olduğu coğrafi konumun Avrupa ve Asya arasında bir geçiş bölgesinde olması nedeniyle bu salgından etkilenen ülkelerin başında yer almaktadır. Özellikle salgının başından beri uygulamış olduğu kısıtlamalar ve güçlü sağlık altyapısı ile bu salgınla mücadele etmektedir. Türkiye’nin uygulamış olduğu Genel Sağlık Sigortası, ücretsiz tanı ve tedavi, HES kodu uygulamaları ve filyasyon çalışmaları ile bu salgını kontrol altına almaya çalışmaktadır (Gündüz, 2020, s. 463).

Covid 19 salgınında, salgının yayılımında en önemli unsurlardan biriside insan hareketliliği ve kalabalıklardır. Özellikle ülkeler arasında ki göçler bu salgının bir pandemi haline gelmesine neden olmuştur. Ülke içindeki insan hareketliliğine nede olan seyahatler ve göçlerin de salgının herkese ve her bölgeye yayılmasına neden olmaktadır. Burada özellikle göç olgusu ve salgın arasında yakın bir ilişkinin olduğu da söylenebilir. Çünkü göç bir tür insan hareketliliği olduğu için salgının boyutunu ve etkisini derinleştirebilmektedir. Salgın sürecinde kırsalın daha güvenli olduğu yönündeki yaygın inanç bu tür hareketlilikle boşa çıkmıştır. Kırsal göç ve salgın arasında nasıl ve ne şekilde bir ilişkinin olacağı konusunda da çeşitli yaklaşımlar ileri sürülebilir. İleride kırsal göçün terine bir göçe dönüşebileceği konusunda da çeşitli kanaatlerin olduğu da söylenebilir (TUBA, 2020).

1. COVID 19 SALGINI ve KIRSAL GÖÇ İLİŞKİSİNİN TEMELLERİ

Covid 19 salgını ile ilgili birçok bilinmeyen olduğu bir gerçektir. Ancak yapılan bilimsel çalışmalar ile bu salgının tıbbi ve biyolojik boyutu her geçen gün daha fazla aydınlığa kavuşmaktadır. Özellikle salgının bulaşı yolunun büyük ölçüde insandan insana ve solunum yolu ile olduğu konusunda genel bir kanaat vardır. Kısaca Covid 19 insanın insana yani kalabalık ve kapalı ortamlarda daha fazla yayılabilmektedir. Bu noktada insan hareketliliği Covid 19 için önemli bir yayılım aracı olarak kabul edilmektedir.

İnsanların bir yerden başka bir yere hareketliliği genel olarak göç olarak algılansa da, kısa süreli ve kalıcı olmayan insan hareketliğinde göç olmadığı kabul edilmektedir. Yani günübirlik seyahatler ve kalıcı yerleşmeye dayalı olmayan hareketlilik bir göç olarak nitelendirilmemektedir. Ancak her türlü insan hareketliliği bir göç olmasa da Covid 19 için önemli bir bulaş ortamını oluşturmaktadır. Göç ve Covid 19 arasında ki kesin ilişki, bu salgının daha geniş bir kitleye ulaşması ve tam olarak bir pandemi olarak nitelendirilmesi ile alakalıdır. Özellikle uluslararası göçler bu salgının bir pandemi haline dönüşmesine neden olmaktadır. Ancak kırsal göç bir tür iç göç olup nüfusun ülke içinde ki hareketliliği ile alakalı bir kavramdır. Kısaca kırsal göç, salgının ülke içinde yayılmasına neden olabilecek önemli bir nüfus hareketliliğidir (Bozok ve Bozok, 2020, s. 182; Çıtıl ve Eğri, 2017, s. 19).

Kırsal göç genel olarak kırsal yerleşim birimlerinden kentlere olan göçü tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Kırsal göçün çeşitli ekonomik ve sosyal nedenleri olsa da, temelde tarım-nüfusu ilişkisinin yoksulaşma ile ulaşması bu tür göçlerin en önemli itici faktörünü oluşturmaktadır (Güreşci, 2011, s. 127; Güreşci, 2018, s. 114). Benzer şekilde kırsal göçün çekici nedeni olan kentsel ekonomik beklentilerin artan nüfusu ile birlikte sınırlı bir tehdit oluşturmaktadır. Kırsal göçün kırdan kente bir göç olması nedeniyle salgınında kırsaldan kente doğru olması beklenmektedir. Oysa Covid 19 genel olarak kalabalık yerleşim yerlerinde ve özellikle kervanlarda daha sık bir yayılma ortamı oluşturabilmektedir.

Kırsal bölgelerde ki doğal yaşam ve organik beslenme ihtimali ile birlikte salgın hastalıkların daha az etkili olabileceği beklenmektedir. Ancak kırsal bir alanda da salgın bir hastalığın olabileceği de gözden kaçırılmaması gereken bir konudur. Bu tür salgınlarda kırsalın karantina altına alınması daha kolay olabileceği için böyle bir salgının kırsalda kontrolü daha kolay olabilmektedir. Kısaca kırsal göç, Covid 19 gibi bir pandeminin oluşmasına etkili olmasa da, kırsal göç sonucu oluşan kentsel nüfusu yoğunluğunun bu tür salgınlara daha da çoğaltmasına neden olmaktadır. Kırsal göçün kontrolsüz bir şekilde edilmektedir. İleride ki salgın hastalıklar içinde bir zemin oluşturabildiği kabul edilmelidir. Ancak yaşanan salgınla birlikte kırsal göçün tedirginlik yaratması nedeniyle olmayacağı veya sınırlı olabileceği tahmin edilmekte ve kırsal göçün tersine bir göçe de neden olabileceği öngörülmektedir.

2. COVID 19 SALGIN SÜRECİ VE TÜRKİYE'DE KIRSAL GÖÇ

Türkiye'de Covid 19 salgın süreci bir pandemiye doğru ölçüde gerçekleştirmiş ve salgının süreci de bu şekilde değişim göstermiştir. Covid 19 Salgınının İstanbul merkezli olmasından, büyük şehirlerde oradan orta büyüklükteki şehirlere ve en sonunda da küçük şehirlere yayıldığı bilinmektedir. Bunun en önemli nedeni Türkiye'nin ekonomik yapısı ve doğal olarak buna bağlı olan nüfusu yapısından kaynaklanmaktadır. Ekonomik yapının ve nüfusu yoğunluğunun İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde ve şehir merkezlerinde yoğunlaşması salgınında aynı seyir takip etmesine neden olmuştur (Oktay, 2013, s. 37).

Türkiye'de nüfusun önemli bir bölümü İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana, G. Antep, Mersin, Diyarbakır, Ş. Urfa, Samsun gibi büyük şehirlere yaşıyor olması bir tesadüf değildir. Buralardaki nüfusun artmasının ve nüfusu yoğunluğunun buralarda olmasının en önemli nedeni, yaşanan iç göçlerdir. Türkiye'nin demografik yapısını belirleyen en önemli etkenin göç olmasının temelinde de 1950'lerde başlayan kırsal göçler oluşturmaktadır (Güreşci, 2011, s. 133).

Türkiye'de kırsal göçlerin 1950'lerde başladığı ve 2000'lerde artık durağan bir seyir izlemektedir. Çünkü kırdaki nüfusu önemli ölçüde göçler sonucu azalmış ve artık kırsaldan göç edebilecek nüfusu azalmıştır. Kırsal göçün Türkiye'de ağır ve ileri düzeyde olması kentlerin nüfusu yoğunluğunu arttırmış ve bu tür salgınlar için bir zemin oluşturmuştur (Güreşci, 2010, s. 78). Kısaca kırsal göç, Covid 19 gibi bir salgının pandemiye dönüşmesinde ve Türkiye'nin her yerine yayılmasına zemin oluşması için uygun bir zemin oluşturmuştur. Ancak kırsal göçün ekonomik ve sosyal içerikli bir göç olması bu tür salgınlar için bir gerekçe oluşturmamaktadır. Fakat kırsal göçün kontrolsüz ve plansız olması nüfusun kervanlarda daha yakın temaslı oluşmasına neden olmuştur. Özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde trafik yoğunluğu ve kapalı alandaki yoğunluk, nüfus ve kent ilişkisi ile yakından alakalıdır. Bu ilişkinin temelini de kırsal göç oluşturmaktadır. Ancak Türkiye'de salgın tedbirleri kapsamında alınan iller arası seyahat kısıtlamasının Haziran ayında kaldırılması ile birlikte bu kez salgın bu büyük şehirlerden kırsala doğru hızla yayılmaya başlamıştır. Kırsaldan göç edenlerin geçici de olsa tekrar göç ettikleri kırsala dönmeleri de plansız ve kontrolsüz olduğu için salgın Türkiye'nin en uçra bölgelerine ulaşmıştır. Böylece kırsal göç bir ölçüde doğrudan ve dolaylı olarak Covid 19 pandemisi ile sebep ve sonuç yönünde alakalıdır.

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Geçmişte olduğu gibi gelecekte de dünyanın salgın hastalıklarla karşılaşacağı ve bununla mücadele edeceği bir gerçektir. Covid 19 salgını da bunlardan birisi olup bu salgında belirli bir süreç içinde sonlanacaktır. Ancak salgının etkileri ve sonuçları uzun bir süre insanları derinden etkileyecektir. Covid 19 Salgının nedenleri tıbbi olarak ortaya konulmakta, birçok sağlık çalışanı ve bilim insanı bu nedenleri ve bu salgının sonlanması için başta aşı çalışmaları olmak üzere çeşitli öneri ve görüşler ileri sürmektedir. Ancak salgınların özellikle çevre kirliliği, kerteleşme ve nüfusun belirli bölgelerde aşırı yoğunlaşması ile daha da arttığı ve küresel bir salgına dönüştüğü de unutulmamalıdır. Özellikle kırsal göç gibi iç göçlerle bir ülkede nüfusu belirli yerleşim yerlerinde yoğunlaşırsa o bölgelerde artan kalabalıklaşma beraberinde yeni sağlık problemlerini de getirebilmektedir. Bir ölçüde kırsal göç Covid 19 Salgını gibi insan yaşamını derinden etkileyen bir hastalık için zemin oluşturmaktadır. Türkiye’de de kırsal göçün geçmişte ağır ve ileri düzeyde yaşanması nüfusun İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Plansız bir göçün salgın hastalıkların yayılmasında ki etkisi Türkiye örneğinde görülmüştür. Gelecekte kırsal göçün tersine dönebileceği ve kırsalda daha sağlıklı ve güvenli bir yaşam beklentisi insanların tercihlerini de etkileyebilecektir.

KAYNAKÇA

- BBC News, (2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53469570>.
- Bozok, N., Bozok, M (2020). “Pandemi Mevcut Sorunları Derinleştirdi” : İstanbul’da Kayıtdışı Afgan Göçmenler, Sağlık, Hastalık ve Covid-19 Pandemisi. *Göç Dergisi, Göç, Sağlık, Pandemi Özel Sayı*. 165-188.
- Covid, 19, (2020). <https://covid19.saglik.gov.tr> (18.12.2020).
- Çıtıl, R., Eğri, M. (2017). Göçler ve Enfeksiyon Hastalıkları, Türkiye Klinikleri. *J Public Health-Special Topics*. 3(1):14-21
- Erdem, İ. (2020). Korona virüse (Covid-19) Karşı Türkiye’nin Karantina ve Tedbir Politikaları. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 377-388.
- Euronews, (2020). <https://tr.euronews.com/2020/11/10/covid-19-as-cal-smalar-nda-son-durum-ne>.
- Gorski, A., Międzybrodzki, R., Żaczek, M., Borysowski, J. (2020). Phages in the fight against Covid-19?, *Future Microbiology*, 15 (12).
- Gündüz, F (2020). Türkiye’nin Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını İle Sınırı: Güvenli Gelecek İnşası Çalışmaları Ve Kamuoyu Algısı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8 (23), 447-467.
- Güreşçi, E (2010). Türkiye’de Kentten - Köye Göç Olgusu. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (1) 2010, 77-86
- Güreşçi, E. (2011). Türkiye’de Köyden Kente Göç ve Düşündürdükleri. *Sosyoekonomi Özel Sayı*. 2011-MI, 125-135.
- Güreşçi, E. (2018). *Çeşitli Yönleriyle Kırsal Göç*: Ankara: Savaş Yayınevi; 1. Basım, 112s.
- Oktay, E.Y (2013). Türkiye’de Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 7, 31-53.
- Poston JT, Patel BK, Davis AM.(2020). Management of critically ill adults with Covid-19. *JAMA*, 323 (18), 1839–1841.
- Şirin, H., Özkan, S (2020). Dünyada ve Türkiye’de COVID-19 Epidemiyolojisi. *Kulak Burun Boğaz ve Baş Boyun Cerrahisi Dergisi*, 28, 6-13.
- TUBA, 2020. Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, TÜBA Raporları No: 34.
- Wikipedia, (2020). https://tr.wikipedia.org/wiki/Salg%C4%B1nlar_listesi (19.12.2020).
- Worldometers, (2020). <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (19.12.2020).

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE BEKLENTİLER BARRIERS AND EXPECTATIONS FOR TURKISH COOPERATIVE

Ertuğrul GÜREŞÇİ¹

Özet

Geçmiş oldukça eskilere dayalı olan yardımlaşma ve dayanışma bilinci, Türklerde oldukça eskilere dayanmaktadır. Bu bilinç ile hareket eden Türkler, kooperatifleşme konusunda hiç yabancı kalmamışlardır. Günümüz modern kooperatifçiliğinin doğduğu yer olan İngiltere'nin Rochdale Kasabası'ndan başlayan bu gönüllü iktisadi organizasyon, zamanla birçok ülke tarafından benimsenmiş ve uygulama alanı bulmuştur. Cumhuriyet öncesinde, Memleket Sandıkları ile başlayan Türkiye'de kooperatifçilik düşüncesi ve uygulamaları, günümüze kadar gelmiştir. Ancak, Türk kooperatifçiliğinin hak ettiği yerde olmadığı kabul edilen bir gerçektir. Bu çalışmada Türk kooperatifçiliğinin önündeki engellerin ekonomik, sosyal, siyasi, mali, eğitim ve hukuk ile ilgili olanları ön plana çıkartılarak bunların aşılmasındaki beklentiler vurgulanmıştır. Türkiye'de gelecekte kooperatifçilik için yeni ve umut verici çalışmaların, Türkiye için önemli olacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kooperatifçilik, Türk kooperatifçiliği, Ekonomik ve sosyal kalkınma

Abstract

The consciousness of solidarity and cooperation, which has a long history, goes back to very old times in Turks. Acting with this awareness, Turks have never been strangers to cooperatives. This voluntary economic organization, which started in Rochdale Town, England, where today's modern cooperatives were born, has been adopted and applied by many countries over time. Before the Republic, Homeland Coffers starting with cooperative ideas and practices in Turkey, it has come up today. However, it is an accepted fact that Turkish cooperatives are not where it deserves. In this study, the economic, social, political, financial, education and legal obstacles to Turkish cooperatives are brought to the fore and the expectations to overcome them are emphasized. Turkey in the new and promising future for cooperative work has shown that the results will be important for Turkey.

Keywords: Cooperatives, Turkish cooperatives, Economic and social development

GİRİŞ

Kooperatif kelimesi, köken itibari ile birlikte iş görme anlamına gelen 'co-operation' kelimesinden türemiştir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan anlamı ile kooperatif yardımlaşma, dayanışma ve işbirliği esasına dayalı olarak kefalet sistemine göre kurulan bir tür kar amaçlı ortaklıktır. Kooperatifler görev, sorumluluk ve amaçları itibari ile dernek, vakıf gibi STK'ları ile özdeşleştirilse de kooperatifler bir tür işletmecilik faaliyeti yapan kar amaçlı ortaklı bir yapıdır. Genel olarak ekonomik ve sosyal yaşamda 3. sektör olarak anılan kooperatifçilik, özellikle gelişmiş ülkelerde yaygın bir etkiye sahiptir (Güreşçi ve Göncü, 2017, s. 221).

Günümüzde kooperatifçilik oldukça yaygın bir alana sahiptir. Dünyada yaklaşık olarak 145 ülkede 1 milyarın üzerinde ortak ile 2,6 milyon civarında bir kooperatif bulunmaktadır. Kooperatiflerin toplam sahip olduğu varlıkların değerinin 19,6 trilyon dolar olduğu tahmin edilmektedir. Dünya genelinde kooperatiflerin yıllık geliri, küresel gayrisafi yurtiçi hâsılanın %4,3'üne eşit ve 2,98 trilyon dolar civarındadır. Yine kooperatiflerde ya da kooperatiflerin faaliyet alanında istihdam edilenlerin sayısı dünyada çalışan nüfusun %9,46'ı oluşturduğu bilinmektedir. Dünyada özellikle kooperatifçiliğin Avrupa'da oldukça yaygın olduğu bir gerçektir. Avrupa'da 141 milyonu aşan ortağa sahip 176.461 kooperatif işletmesi, 4,7 milyon kooperatif çalışanı ile güçlü bir organizasyona sahiptir (Sosyal Ekonomi, 2020).

Tarih boyunca insanlar çeşitli medeniyetler kurmuş ve bunların üzerine inşa ettikleri değerlerle var olmaya çalışmışlardır. Özellikle insan olmanın en önemli gereklerinden birisi olan birlikte yaşama kültürü

¹Dr.Öğr.Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, ispir_ert@hotmail.com

medeniyetlerin oluşmasının temelini oluşturmuştur. İnanalar tarih boyunca çeşitli ortaklıklar, yardımlaşma ve işbirliği içinde birçok işini halletmişlerdir (Can ve Sarıkaya, 2012, s. 29). Ancak günümüz anlamıyla kooperatifçiliğin ilk olarak Sanayi Devrimi sonrası İngiltere'nin *Rochdale* Kasabasında *Rober Owen*'in öncülüğünde başladığı kabul edilmektedir. *Owen*, bu hareketini yaymak için birçok faaliyette bulunmuş ve kısa sürede özellikle Avrupa, ABD, Rusya, Japonya gibi birçok ülkede kooperatifçilik tanınmaya ve yayılmaya başlamıştır. Kooperatifçilik günümüz dünyasının ortak ilkeleri ile hareket ettiği bir değerler bütünü olarak kabul edilmektedir. Tarafsızlık, gönüllük, sermayeye sınırlı faiz ödenmesi, risturn prensibi, demokratik yönetim esasları gibi ilkeleri ile kooperatifçilik, küresel bir değer olarak kendisini göstermektedir. Özellikle 2012 yılında BM'in *Kooperatifçilik Yılı* ilan etmesinden sonra, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de *Kooperatifçilik Strateji Eylem Planı*nı hazırlamış ve kooperatifçilik konusunda yeni hedefler belirlemiştir (Koç, 2001, s. 75, Zurcher, 2000).

Türkiye'de kooperatifçiliğin cumhuriyetten önce ve *Mithat Paşa'nın* öncülüğünü yaptığı *Memleket Sandıkları* ile başladığı kabul edilmektedir. Ancak modern kooperatifçiliğin Türkiye'de, cumhuriyetin ilanından sonra güç kazandığı ve Anayasada da devletin öncülük ve desteklemesini istediği bir girişim olarak kabul edinmiştir. Türk kooperatifçiliği *imece* kültürüne ve *Ahilik* geleneğine sahip olan bir millet için yeterince gelişme göstermediği bir gerçektir. Bunun için Türk kooperatifçiliğinin mevcut durumu, sorunları ve beklentilerinin iyi tespit edilmesi, ekonomik ve sosyal kalkınma içinde öncülük edecektir (Türkiye Kooperatifçilik Raporu, 2014, s. 60-65).

1. TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİK: TARİHİ SÜRECİ VE MEVCUT DURUMU

Türklerde yardımlaşma ve dayanışma olgusu, oldukça eskilere dayanan ve günümüzde de büyük ölçüde korunmaya çalışılan bir değerdir. İmece usulü ile ortak işleri birlikte yapılması geleneği günümüz Türkiye'sinde de özellikle kırsal kesimde sürdürülmeye çalışılmaktadır. Türkiye'de batılı anlamda ilk kooperatifleşme hareketinin 1863 yılında, devlet eliyle kurulan "*memleket sandıkları*" ile (tarım kredi kooperatifçiliği benzeri bir yapı) başladığı kabul edilmektedir. Ancak cumhuriyetin ilanından sonra batılı anlamda kooperatifleşme hareketinin daha da hızlandığı söylenebilir. Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün, kooperatifçiliğin potansiyelini ve katkısını fark etmiş ve 1920'den ölümüne kadar sürekli olarak Türkiye'deki kooperatif hareketinin içinde yer almıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra da, kooperatifçiliğin gelişmesi için gereken yasal düzenlemeler yapılmaya devam etmiştir. 5 Ocak 1924 tarihinde kabul edilen 396 sayılı kanunla, o zaman yürürlükte olan 1850 tarihli Kara Ticareti Kanunu'nda kolektif, komandit, anonim olarak sayılan ticaret şirketlerine, kooperatif yani ortaklık şirketleri de eklenmiştir. Böylece kooperatifler ilk kez bir kanunda yer almıştır. 29 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan Türk Ticaret Kanunu'nda da, sermaye şirketlerine ayrılan bölümde, kooperatif şirketlere de yer verilmiştir (Türkiye'de Kooperatifçilik, 2020).

Türkiye'de kooperatifçilik ile ilgili gelişmeler, cumhuriyetin ilanından sonra kurumsal bir kimliğe bürünmüş ve yasal altyapı hazırlıkları büyük ölçüde sağlanmıştır. 1969 yılında çıkarılan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu, bu konudaki en önemli adımlardan birisi olmuştur. Ancak kanunun Tarım Kredi ve Tarım Satış kooperatiflerini kapsam dışı belirtmek gerekir. Türk Kooperatifçiliğinde en önemli dönüm noktalarından birisi de, 2012-2016 yıllarını kapsayan *Kooperatifçilik Strateji ve Eylem Planı*nın hazırlanması ve yürürlüğe girmesidir. Bu belge doğrultusunda 2012 yılında BM'in ilan ettiği Kooperatifçilik Yılına da vurgu yapılarak bir tür reformlar başlatılmıştır (Türkiye Kooperatif Strateji Eylem Planı, 2020).

Türkiye'de günümüzde tarım, sanayi, esnaf, sanatkâr, sağlık, sigorta, enerji, kadın girişimci vs birçok alanda kooperatifler kurulmuş ve faaliyetlerini sürdürmektedir. Gerekli yasal altyapı çalışmaları ve idari yapılanmalar ile daha birçok alanda da kooperatifleşmenin gelişebileceği öngörülmektedir. Türkiye'de 7.422.994 ortağıyla, 30 farklı türde, 53.259 kooperatif bulunmaktadır. Faaliyet alanına göre kooperatif sayılarına bakıldığında en çok kooperatif, konut yapı alanında; tarımsal kalkınma kooperatifleri ve motorlu taşıma kooperatifleri ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye'de kooperatiflerin yıllık toplam cirosu 300 milyon Avrodan fazladır. En çok kooperatife sahip ikinci Avrupa ülkesi olmasına karşın ortak sayısı, çalışan sayısı ve yıllık ciro sıralamalarında ilk üç ülke arasında olmaması Türk kooperatifçiliğinin mevcut durumunu ortaya koymaktadır (Kooperatif İstatistik Bülteni, 2020).

2. TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE BEKLENTİLER

Kooperatiflerin yardımlaşma, dayanışma ve işbirliğine dayalı olan yapısı aslında Türk kültürünün de bir parçasıdır. Türklerin sadece birbirlerine değil mazlum birçok topluma yardım etmesi onun geleneklerinde olan bir kavramdır. İmece usulü ile yaptığı birçok iş bugünkü kooperatifleri de çağrıştırmaktadır. Özellikle Anadolu coğrafyasına taşınmış ve yaymış oldukları Ahilik Kültürü de esnaf ve sanatkârların teşkilatlı yapısına bir örnek verilebilir. Türkiye’de kooperatifçiliğin temellerinin eskilere dayanmasına rağmen günümüzde istenilen yerde olduğu söylenemez. Bunun en önemli göstergeleri; ortak sayısı, faaliyet alanı, ekonomik yaşamdaki önemi ülke kalkınmasına olan katkısı şeklinde sıralanabilmektedir (Bilgin, 2008, s. 139; Shaffer, 1999). Türk kooperatifçiliğinin nedeki engeller ve bu engellerin aşılmasında ki beklentiler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Kooperatifçilik bilinci:

Bireylerin bilincinde, düşüncesinde ve yaşamında kooperatifçilik düşüncesinin oluşması büyük ölçüde eğitim yolu ile sağlanabilmektedir. Özellikle okul ve okul dışı eğitimin ki bunda aile, toplum, STK ve benzer yapılanmalar akla gelmektedir. Türkiye’de kooperatifçilik bilinci, düşüncesi ve eğilimini konusundaki yersizliğin en önemli nedenlerin başında özellikle okullarda ki yetersiz kooperatifçilik eğitimi gelmektedir. Günümüzde ilk, orta ve lise eğitiminde kooperatifçiliğin olmaması bu durumu açıklayabilmektedir. Türkiye’de üniversite düzeyinde dahi kooperatifçilik eğitiminin oldukça yetersiz olduğu söylenebilir. Birkaç üniversitede ön lisans programı halinde olan kooperatifçilik eğitimi, oldukça sınırlı düzeyde verilmektedir. Yine Türkiye’de birkaç üniversitede lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde kooperatifçilik eğitimi verilmektedir. Bu konuda Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İİBF İşletme Bölümünde mevcut olan Kooperatifçilik ABD buna en iyi örnektir. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü bünyesinde kooperatifçilik alanında yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarına sınırlı destek verilese bu yaygın bir halde değildir. Bu konuda ki beklentiler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- a. İlk, orta ve lise müfredatına kooperatifçilik dersinin konulması;
- b. Kooperatifçilik konusunda Halk Eğitim düzeyinde bilgilendirme çalışmalarının yapılması,
- c. Kooperatiflere bu tür eğitimlerin verilmesi,
- d. Kooperatiflerin bu tür eğitimleri vermesi,
- e. Üniversitelerin kooperatifçilik eğitimine aktif olarak katılması,
- f. Üniversitelerde kooperatifçilik ders, bölüm, yüksek lisans ve doktora çalışmalarının yapılması,
- g. Doçentlik başvurularında kooperatifçilik kelimesinin anahtar kelime listesine konulması ve bu konuda kürsülerin oluşturulması,
- h. STK’nın kooperatifçilik konusunda tanıtım faaliyetlerini yapması;
- i. Yerel ve ulusal medyanın, yazılı ve görsel basının kooperatifçilik konusunda tanıtımlara hız vermesi,
- j. Yerel yönetimlerin kooperatifçilik konusunda işbirliği ve tanıtım çalışmaları ile öncü rol oynaması,
- k. Bütün bu yapılması gerekenlerin Bakanlık düzeyinde oluşturulacak bir komisyon ile planlanması ve bütçelendirilmesi,

2. Kooperatiflerde yönetim ve organizasyon:

İnsan, örgüt veya kurumsal yapıların yönetimi oldukça önemlidir. Çünkü yönetim yolu ile planlama, koordinasyon, kontrol, denetim ve denge unsurları sağlanabilmektedir. Kooperatifler örgütlü bir yapı olup ekonomik temelli bir ortaklıktır. Bu yüzden kooperatiflerin yönetiminin iç ve dış yönetim felsefesi ile sağlıklı bir şekilde yöneltmesi esastır. Türkiye’de kooperatiflerin iç yönetiminde esas usul uluslar arası kooperatifçilik ilkelerinin de atıfta bulunduğu demokratik yönetim ilkesidir. Kooperatifler yasalarda belirlenen genel kurul, yönetim kurulu ve denetleme kurulu ile yönetilmektedir. Bu kurullar bütün ortakların eşit hal ve sorumluluklarla katkı sağladığı yapılardır. Ancak Türkiye’de 1163 sayılı kooperatiflerin dışındaki tarım kredi ve arım satış kooperatiflerinin yönetiminde de bazı farklılıklar vardır. Türkiye’de kooperatiflerin dış yönetiminde ise bağımsızlık ilkesi geçerli olup hiçbir kooperatif bir kamu

kurumuna bağlı olmaksızın yönetilmektedir. Ancak Tarım, Ticaret ve bayındırlık bakanlığı bünyesinde faaliyete başlayan kooperatiflerin izin, ilan ve tescil işlemlerinin yasal ve kamusal bir dilsin içinde olduğunu söylemek gerekmektedir. Yine kooperatiflerin, birli, bölge birliği ve merkez birliği şeklinde Türkiye Milli Kooperatifler Birliği bünyesinde teşkilatlandığını da söylemek gerekmektedir. Bu konudaki beklentiler;

- Kooperatif ortaklarının genel kurul, yönetim kurulu ve denetleme kurullarındaki etkinliklerinin ve katılımlarının daha şeffaf ve etkin olmaları,
- Kooperatiflerin kuruluş, ilan ve tescil işlemlerinde kamusal ağırlık yerine daha özerk bir mekanizmanın ortaya çıkması,
- Yönetimin daha demokratik ve bütüncül olması için tek ve geçerli bir kooperatifler yasasının çıkarılması,
- Kooperatiflerin yönetiminde uluslararası ilişkilerinde etkisinin artırılması,

3. Kooperatiflerin Yasal Sorunları:

Türkiye’de kooperatifçilik Anayasal bir teminat altındadır. Anayasada kooperatiflerin teşvik edilmesi ve destelenmesi hususunda bir teminat verilmiştir. Geçmişten günümüze kadar Türk kooperatifçiliği, Kara Ticaret Kanunu, Ticaret kanunu gibi kanunlar içinde faaliyet göstermiştir. Ancak 1969 yılında çıkarılan 1163 sayılı kooperatifler kanunu ile Tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri hariç bütün kooperatifler bu yasa etrafında toplanmıştır. Bu durumda Türkiye’de ç farklı kooperatifler yasasının oluşmasına neden olmuştur. Bu konudaki beklentiler;

- Türkiye’de tek ve bütünleştirici bir kooperatifler kanunun çıkarılması,
- Kooperatiflerde yasal düzenlemelerde uluslar arası kooperatifçilik ilkelerinin esas alınması,
- Kooperatiflerin ekonomik alandaki faaliyetlerini destekleyici ve öncelik verici düzenlemelerin yapılması

4. Kooperatiflerin finansal sorunları:

Kooperatiflerin birer yardımlaşma örgütleri olmadığı ve ekonomik alanda faal olması gerektiğinin anlaşılması oldukça önemlidir. 2012 yılında Uluslar arası Kooperatifçilik Yılında temel slogan ‘Kooperatifler iyi işletme kurar’ olarak benimsenerek kooperatiflerin ekonomik yaşamada ki rolünün altı çizilmiştir. Kooperatiflerin ekonomik faaliyetleri için gelire, yatırıma ve tasarrufa ihtiyaçları bulunmaktadır. Bunun ise ortaklarının ekonomik faaliyetleri ile sağlanabildiği ancak yetersiz olduğunu söylemek gerekir. Özellikle diğer işletmelerde olduğu gibi kooperatiflerde de dış finansman kaynağına ihtiyaç bulunmaktadır. Bunun için kooperatiflerin ihtiyacı olan sermayenin sağlanmasında mali bir kaynak ve sermayeye ihtiyaç bulunmaktadır. Bu konudaki beklentiler;

- Kooperatifçilik Bankasının kurulması,
- Kooperatifler arasın ekonomik işbirliğinin sağlanması,
- Kooperatiflerin ekonomik yaşamdaki rolünün artırılması ile kooperatiflerin üretim ve pazarlama zinciri içine dâhil olması,
- Kooperatiflerin tedarik zincirindeki önerimin artırılması,
- Kooperatiflerin sermaye temini ve birikimde öncelik sağlanması,

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Türklerde yardımlaşma ve dayanışma kültürünün gelişmiş olması, kooperatifçilik için toplumsal bir zemin oluşturmaktadır. Sanayi Devrimi sonrası Avrupa’da başlayan kooperatifçilik hareketi, Türkiye’de cumhuriyet öncesinde Mithat Paşanın kurmuş olduğu Memleket Sandıkları ile harekete geçmiştir. Ancak modern kooperatifçiliğin cumhuriyet sonrasında atılan adımlar ile daha da geliştiği söylenebilir. Günümüzde Türk kooperatifçiliği birçok alanda milyonu aşan ortağı ile faaliyet göstermektedir. Türk kooperatifçiliğinin istenilen noktada olmadığı yönünde yaygın bir düşünce vardır. Özellikle eğitim, yasal, yönetim ve finansman alanında yapılacak çalışmalar ile Türk kooperatifçiliğinin daha da ileri doğru gidebileceği bir gerçektir. Bu konuda yapılacak çalışmaların desteklenmesi ekonomik ve sosyal yaşamı daha da geliştirebilecektir.

KAYNAKÇA

- Bilgin, N (2008). Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, *KMU ĞGBF Dergisi*, 10, 135-159.
- Can, M.F., Sakarya, E. (2012). Dünya ve Türkiye’de tarım ve hayvancılık kooperatiflerinin tarihsel gelişimi, iktisadi önemi ve mevcut durumu, *Vet Hekim Der Derg* 83(1): 27-36.
- Güreşçi, E., Gönc, M. (2017). Türkiye’de kooperatiflerin temel sorunları ve çözüm önerileri üzerine düşünceler. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52 Özel sayı, 219-229.
- Koç, Hakan, (2001). Kooperatifçilik Bilgileri, Nobel yayın Dağıtım, Ankara.
- Kooperatif İstatistik Bülteni, (2020). [http://koop.gtb.gov.tr/data/52ce773b487c8e3b38d8fa65/Koop-%C4%B0statistik%2010%2001%20\(2\).pdf](http://koop.gtb.gov.tr/data/52ce773b487c8e3b38d8fa65/Koop-%C4%B0statistik%2010%2001%20(2).pdf) (20.12.2020).
- SHAFFER, J. (1999). *Historical Dictionary of the Cooperative Movement*. London: the Scarecrow Press, Inc.
- Sosyo Ekonomi, (2020). Kooperatif İstatistikleri, <https://sosyalekonomi.org/kooperatif-istatistikleri/> (19.12.2020).
- Türkiye Kooperatifçilik Raporu, (2016). [http://koop.gtb.gov.tr/data/55eed8331a79f5b38818fc61/%C3%9CLKE%20RAPORU%202014%20\(25.08.2015\).pdf](http://koop.gtb.gov.tr/data/55eed8331a79f5b38818fc61/%C3%9CLKE%20RAPORU%202014%20(25.08.2015).pdf) (19.12.2020).
- Türkiye Kooperatif Strateji Eylem Planı, (2020). <https://www.ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/projeler/devam-eden-projelerimiz/2019-2023-turkiye-kooperatifcilik-stratejisi-ve-eylem-planı> (20.12.2020).
- Türkiye’de Kooperatifçilik, (2020). <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/bilgi-bankasi/kooperatifler-hakkinda/turkiyede-kooperatifcilik> (20.12.2020).
- ZURCHER, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

CONCEPTUAL METAPHORS IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN
LINGUACULTURAL SPACE
AZERİCE VE RUSÇA DİLBİLİMSEL ALANDA KAVRAMSAL METAFORLAR
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МЕТАФОРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

SABİNA SÜLEYMANOVA ¹

В соответствии с основами теории концептуальной метафоры, «метафора распространена как в мышлении, так и в повседневном языке». На основе языковых выражений выявляются концептуальные структуры метафор.

Метафоры, присутствующие в сознании, обозначаются термином концептуальная метафора, а языковые метафоры – термином метафорическое выражение.

Тема универсальности и культурной специфичности метафор поднимается в работах Дж. Лакоффа и З. Кёвечеша. По его словам, «некоторые концептуальные метафоры могут быть универсальными» в связи с «универсальным опытом человечества».

Концептуальная метафора – это феномен мышления и культуры. Концептуальная метафора – это понимание одной области знаний в терминах другой области: основная структура области-источника проецируется на область-цель. Метафора отражает важные культурные тенденции каждого времени.

Метафоры, не зависящие от «среды» и «ключевых концептов» культуры и ввиду их универсальности, будут распространены в самых различных культурах (*Göyün yeddinci qatında olmaq*; *Быть на седьмом небе от счастья*; *Nəyat – səyahətdir*; *Жизнь – это путешествие*).

Концепты обладают национально-культурной специфичностью. Ключевые концепты, отражающие основные ценности определённой культуры, выражаются «ключевыми словами», т. е. наиболее частотными для этой культуры словами.

Категорию таких исторических событий, как войны, можно рассматривать как переходную между «природной и физической средой» культуры и «широким культурным контекстом». Культурные ценности дополняются и находятся во взаимосвязи с идеологическими ценностями, что находит свое отражение в метафорах.

Ключевые слова: метафора, концепт, культура.

In accordance with the basics of the theory of conceptual metaphor, "metaphor is spread as in thought, so and in everyday language." Conceptual structures of metaphors are revealed on the basis of linguistic expressions. Metaphors, present in consciousness are denoted by the term conceptual metaphor, and linguistic metaphors by the term metaphorical expression. The theme of universality and cultural specificity of the metaphor is raised in the works of J. Lakoff and Z. Kevechesh. In his words, "some conceptual metaphors can be universal" in connection with "universal human experience". Conceptual metaphor is a phenomenon of thinking and culture. Conceptual metaphor is the understandings of one area of knowledge in terms of another area: the basic structure of the area – source is projected on the area – goal. Metaphor reflects important cultural tendencies of each time period.

Metaphors that do not depend on the "environment" and "key concepts" of cultures and, apparently, their universality, will be widespread in the most diverse cultures (to be on the seventh heaven from happiness).

Concepts have a national and cultural specificity. Key concepts that reflect the core values of a given culture are expressed in "key words," that is the most frequent for this culture are words.

The category of such historical events, as wars, can be considered as a transition between "natural and physical" culture and "broad cultural context". Cultural values are complemented and are interrelated with ideological values that are reflected in metaphors.

Key words: metaphor, concept, culture.

¹ Баку, Бакинский славянский университет, bextever1@mail.ru, доктор философии по филологическим наукам, доцент.

Метафора является функциональной единицей когнитивного, культурного и лингвистического пространства.

Основу современных исследований метафоры составляют работы таких известных лингвистов, как Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Блэк, З. Ковечеш, Дж. Серль, М. Тернер, Д. Дэвидсон, Ж. Фоконье, А.Ричардс, А. Вежбицкая, Л. В. Балашова, А. Н. Баранов, В. Г. Гак, Ю. Н.Караулов, О. Н. Лагута, В. П. Москвин, Е. О. Опарина, Н. В. Павлович, М. Э. Рут, Г. Н.Скляревская, В. Н. Телия, А. П. Чудинов, Т. А. Эфендиева, А. М. Мамедли, Э. Пириев, Г.Дж.Джафарова и др.

В. К. Харченко, В.П. Москвин, А.П. Чудинов и другие ученые отмечают у метафоры до 15 функций. Наряду с двумя основными функциями (номинативной и эстетической), имеется и когнитивная функция. Именно наличие когнитивной функции и привело к выделению когнитивной или концептуальной метафоры. В работах Дж. Лакоффа и М. Джонсона (9) впервые дается понятие о базовых концептуальных метафорах, метафора описывается как когнитивный инструмент, с помощью которого достигается смысловая интеграция объектов реальной и виртуальной действительности. В соответствии с основами теории концептуальной метафоры, «метафора распространена как в мышлении, так и в повседневном языке». На основе языковых выражений выявляются концептуальные структуры метафор.

Метафоры, присутствующие в сознании, обозначаются термином концептуальная метафора, а языковые метафоры – термином метафорическое выражение.

Тема универсальности и культурной специфичности метафор поднимается в работах Дж. Лакоффа и З. Кёвечеша (6; 7; 8). По его словам, «некоторые концептуальные метафоры могут быть универсальными» в связи с «универсальным опытом человечества».

Концептуальная метафора – это феномен мышления и культуры. Концептуальная метафора – это понимание одной области знаний в терминах другой области: основная структура области-источника проецируются на область-цель. Метафора отражает важные культурные тенденции каждого времени.

Поскольку метафора связывает и языковые и мыслительные структуры, следовательно «разделение на живые и мертвые метафоры при лингвокультурологическом подходе – условность» (Брагина, 2007, с. 132).

Изучение метафоры позволяет выявить процессы метафоризации, происходящие в этнолингвокультурном сознании. При лингвокультурном подходе метафора изучается не как единица вторичной номинации, а как процесс метафоризации, как смысловой механизм порождения и восприятия. Отдельные метафорические значения и отдельные способы метафоризации могут быть как универсальными (общими), так и национально специфическими.

Изучение закономерностей процесса метафоризации ведет к изучению глубинных основ национально-культурного миропонимания, определяющего многие особенности национально-языковой картины мира, национального и индивидуального языкового сознания. Метафорические переносы составляют содержание как национального, так и индивидуального языкового сознания. К универсальным способам метафоризации относится антропо- и зооморфизм, перенесение на человека признаков окружающего мира и многое другое. Но даже в этих универсальных парадигмах имеются национально-культурные особенности.

Одним из универсальных моделей метафорического переноса является путь «от конкретного к абстрактному, от материального – к духовному» (Гак, 1988, с. 12).

Универсальными моделями метафорических переносов является представление человека как животное, животное человек, животное растение, артефакт человек, животное артефакт, растение человек и т.д.

Изучение фундаментальных метафор для лингвокультурологии имеет большое значение. «Фундаментальные метафоры определяют восприятие жизненных поступков, этических идеалов, аксиологических позиций, а эпохально – и всю окружающую действительность» (Лагута, I, 2003, с. 48).

Человеческий опыт является основой формирования компонентов концептуальных систем, в том числе и метафорических концептов, так как любая концептуальная система «фундаментально метафорична по своей природе» (Lakoff and Johnson, 1980, с. 3).

Обнаружение мотивирующего признака наименования – это лингвокультурное и концептуальное усилие или побуждение, осуществляемое коммуникантами. Мотивирующие перенос наименования признаки могут быть как понятными, так и не совсем ясными, их понимание будет обусловлено контекстом и лингвокультурной компетенцией говорящих.

В данной статье проанализируем некоторые концептуальные метафоры на материале азербайджанского языка, связанные с концептом «*OD*» и концептуальные метафоры на материале русского языка (стихия→человек; стихия→социальное явление; стихия→психическое явление/эмоции). Анализ показал, что некоторые метафорические значения не зафиксированы в словарях.

1) Элемент природы (огонь)→ психическое явление/эмоции: *Ay dolandı, il dolandı, Hicran odu alovlandı, Dost-aşna, qohum-qardaş Zərnigara çəkərdi baş* (S.Vurğun). “**Od götürmək/ Od tutub yanmaq** – bərk hirsələnmək, özündən çıxmaq, od tutmaq. *Bu sözdən od götürdü. – Xalqverdi kişini yenə də od götürdü.* Ə. Vəliyev. *Gülzarı od götürdü. Nə danışdığını özü də bilmədi.* İ.Hüseynov. **Odu yatırılmaq** – sakitləşdirilmək, aram edilmək” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III, 2006, с. 512). Физические свойства огня (повышенная температура) стали основой для обозначения эмоций; накаленной обстановки: *hicran odu; alışıb yanmaq, od götürmək/od tutub yanmaq, od kimi; od vurmaq/qoymaq; od eləmək; aranı qızıqdırmaq, od qoymaq; oda yağ tökmək.*

2) Огонь → мелиоративная характеристика человека. «*Od parçası* – çox zirək, diribaş, bacarıqlı adam haqqında. [Canəli:] *Ay maşallah, sən lap od parçasısan ki...* Mən bu andırın dilini bir aya güclə öyrəndim... İ. Məlikzadə. //Nadinc, yığıb-dağıdan, daim hərəkətdə olan uşaq haqqında. *Uşaq deyil, od parçasıdır*» (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III, 2006, с. 511).

3) Огонь → пейоративная характеристика человека. **Od aparmış!** – qarğış mənasında (əsasən uşaq haqqında deyilir) (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III, 2006, с. 512).

4) Огонь → сверхъестественная сила, наказание бога; очистительная сила: *səhənnəm odu, oddan atlanmaq* (Novru bayramında); *üzərlik yandırmaq.*

4) Изменения в частотности употребления некоторых метафорических моделей могут быть связаны с изменениями в жизни общества. Соответственно, изучение метафоры является далеко не единственным, но достаточно продуктивным способом фиксации изменений, происходящих в лингвокультурном сознании. Например, метафорическая модель огонь→ семья, дом, очаг (*Bu kənd üç yüz oddan/ocaqdan ibarətdir; “doğma ocaq”/ “özgə ocaq”; ocağını söndürmək* (“evini, ailəsini məhv etmək”)) является достаточно распространенной, однако связанный с этой моделью другой пример: *Od qonşusu* – yaxın, qarıbir qonşu уже вышел из употребления и фиксируется только словарями и произведениями классиков литературы: *Gərdənlər çəkili, baxışlar soyuq; Sanki xəbərsizlik, od qonşusu yuyq.* M. Araz.” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III, 2006, с. 511).

1) Природа→характеристика человека. Стихия. Воздушные потоки/ ветер→ легкомысленный человек: «Я-то забыла, понадеялась на неё, а она (*дочка*) у меня ветер»

(Гончаров. Обыкновенная история); «Оболонский действительно даровит, но ветер...» (Писемский. Бойцы и выжидатели).

2) Лавина → большое количество, обычно стремительно растущее: «Отыскать в лавине сегодняшней периодики приметы свободной печати не так-то просто» (Литературная газета, 13 февраля 1991).

3) Метель → характерное хаотическое движение мелких частиц: «На Минском шоссе метель листопада» (Владимир Крупин. Выбранные места из дневников 70-х годов. «Наш современник», 15 апреля 2004).

4) Стихия → социальное явление: Смерч → что-либо губительное, стремительно распространяющееся: «Авиация в инновационном смерче» (Аргументы недели, 3 февраля 2011).

Торнадо → бурные события, потрясения: «В российской экономике тишь да гладь. Испортить погоду может только внезапно накатившее «торнадо» с Запада или Востока» (АиФ, 27 августа 2010); «Что ни эксперт, то новая теория о причинах кризиса, о «Закате» доллара, о путях и сроках выздоровления, о руинах, которые оставит за собой прокатившееся по миру финансовое торнадо» (Известия, 13 марта 2009).

Шторм → беда, опасность, неприятности («Грозный кавказский шторм в субботу будет диктовать свои условия. Упорхнуть из-под него, думаю, «Крылышкам» не удастся» (Спортэкспресс, 20 августа 2010).

Тайфун → бурные события, потрясения: «После чего начался буквально тайфун воровства и махинаций» (Завтра, 1 января 2003); «И в конце был уже не гром, а шквал, ураган, тайфун аплодисментов и воплей, и хотя никто не кричал «Кнебель!» (Виктор Розов. Удивление перед жизнью).

Ураган → бурные события, потрясения: «Политические ураганы опустошают твои улицы, сады и шашлычные» (Баранов и Караулов, 1994, с. 201).

Цунами → бурные события, потрясения: «Наибольшее впечатление производят глобальное телевидение, «финансовое цунами» спекулятивных капиталов, сметающее и воздвигающее национальные экономики» (Михаил Делягин. Глобальная миссия России. «Наш современник», 15 сентября 2004);

5) Стихия → психическое явление: Цунами → бурные события, потрясения: «Огромным усилием воли я погасила цунами, повторяя про себя: «Спокойно, спокойно» (Дарья Донцова. Уха из золотой рыбки).

Стихия → психическое явление: шквал → бурное проявление эмоций: «Он думает, что его не заметят, и ждал, авось либо пройдёт этот шквал негодования» (Григорович. Корабль «Ретвизан»).

Каждая метафора имеет свои семантические и лингвокультурные особенности, связана с другими членами ряда и этот инвариантный признак, их объединяющий, определяет направление метафорического смыслообразования и характеризует его лингвокультурную значимость.

Языковая сущность, дискурсивная функция и текстовая реализация метафоры позволяет провести сравнительный анализ метафорических процессов. Направление метафоризации обусловлено всем комплексом денотативных, сигнификативных и коннотативных компонентов метафоризаторов – слов-реалий, «источников» метафоризации.

«Источники» метафоризации позволяют увидеть «момент вхождения» национально-культурного компонента в метафорический смысл. Метафорические модели структурируют познавательную деятельность, выявляют способы познания, придавая им языковую форму – структурированную национально-культурную метафорическую парадигму.

Список использованной литературы

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006) Dörd cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb.
2. Баранов А. Н., Караулов Ю. Н. (1994). Словарь русских политических метафор / РАН, Ин-т рус. яз. Москва: Помовский и партнеры: Издат. группа «Прогресс».
3. Брагина Н. Г. (2007). Память в языке и культуре. Москва: Языки славянских культур.
4. Гак. В. Г. (1988). Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. Москва: Наука.
5. Лагуа О. Н. (2003). Метафорология: теоретические аспекты. В 2-х ч. / Новосиб. гос. ун-т. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та. - 114 с. (Ч. 1); 208 с. (Ч. 2).
6. Kövecses Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* / Z. Kövecses. 2nd edn. – Oxford : Oxford University Press, 375 p.
7. 132. Kövecses Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 314 p.
8. 133. Kövecses Z. (2011). *Methodological Issues in Conceptual Metaphor Theory*. // *Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy, and Conceptual Blending* / ed. by S. Handl and H.-J. Schmid. Berlin; New York: De Gruyter Mouton, p. 23 – 39.
9. Lakoff G., Johnson M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 242 p.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

XIX-XX YÜZİLLƏRDƏ TÜRK-AZƏRBAYCAN-RUS ƏDƏBİ –MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Professor.Dr. Sevil Mehdiyeva¹

Doçent.Dr.Türkan Əsgərova²

Dünyanın ən böyük xalqları –Türk xalqları Rus xalqı arasında tarixən daima ictimai-siyasi və mədəni əlaqələr olmuşdur.

XIX əsrdə bu əlaqələrin inkişafında türk-Azərbaycansoylu, Rusiyada şərqşünaslıq elminin banisi, Kazan və Peterburq Universitetinin professoru, Rusiyada türk dillərinin, xüsusən türk-Azərbaycan dilinin ilk təbliğatçısı, ümummən şərq dillərinin mahir bilicisi prof. Mirzəməmmədli Qasım oğlu Kazım bəyin xüsusi xidməti olmuşdur. Onun 1839-cu (Kazan), 1846 –cı illərdə (Kazan)-rus dilində yazıb , çap etdirdiyi “Türk tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərini o zaman rus ictimai fikri müsbət qarşılamış və həmin əsər iki dəfə Rusiyanın ən yüksək ödəli olan Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. Bu əsər XIX əsrdə rus-türk Azərbaycan xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Əsər üç böyük fəsildən ibarət olub, Azərbaycan türk, Türk Osmanlı, tatr, özbək, türkmən, ümumən Oğuz və Qıpçaq qrupu türk dillərinin, eləcə də, Qafqazda yaşayan kiçik xalqların (ləzgi, qırız, kumik və.s) dillərindən alınmış, yeri gəldikcə Qərb şərqşünaslarının filoloq-dilçilərinin elmi əsərlərinə istinadlar edilmişdir.

Prof.Mirzə Kazım bəyin **“Türk tatar dilinin ümumi qrammatikası”** əsəri bu gün özünün ən aktual zamanını yaşayır. Bu gün dünya xalqı xalqlarının integrasiya arzusu nəinki müxtəlif köklü dillər arasında, hətta eyniköklü, lakin müxtəlif siyasi səbəblərdən ayrı düşmüş eyni mənşəli xalqlar arasında da yaşanmaqdadır. Bu gün dünya xalqları bir-biri ilə daha yaxın münasibətlər qurmaq arzusuna üstünlük verilər, xalqların, mədəniyyətlərin daha yaxın, daha da sıcaq qurulması ideyası bütün xalqların can atdığı ən aktual məsələdir.

Belə bir zamanda Azərbaycan xalqının böyük mütəfəkkir alim oğlu, Rusiyada ariyalizmin patiarxı prof. Mirzə Kazım bəyin fikir və ideyaları özünü doğruldur. O, Rusiya ilə türk dövlətlərinin, Rus xalqı ilə türk xalqlarının dost, qardaş münasibətlərdə olmasını arzulayır. Mirzə Kazım bəy irsinin ilk tədqiqatçısı A.Rzayev göstərdi ki, prof Mirzə Kazım bəy yaradıcılığı müstəvisindən Rus xalqının tarixi Şərq və Türk xalqlarının tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlı olması alimin bioqrafyasından qırmızı xətt kimi keçir. Böyük alimin fikrincə Türk xalqları Rus xalqı ilə tarixən tale yazısı ilə , hər iki xalqın Amurdan Dunaya qədər yanaşı məskunlaşmaları , Rusiyanın şərq və qərb arasında daima mövcud olmuş ticarət və iqtisadi əlaqə yollarından hər iki xalqın yerləşdiyi landşaftdan keçib getməsi (böyük “İpək” yolunun hər iki dövlətin ərazisindən keçib getməsi) kimi məsələlərlə əsaslandıraraq bu xalqlar arasında olan dostluqun gələcəkdə daha da möhkəmlənəcəyinə inanırdı. Prof.M.Kazım bəy yazırdı: Heç bir Avropa ölkəsi Asiya ölkələrinə (Şərqə) coğrafi, iqtisadi, hətta etnoqrafik baxımdan Rusiya qədər yaxın deyil. Rusiyanın tərkibində 20-yaxın siya xalqı məskundur. Buraya Qafqaz dağları aşırımları arasında asaylı xalqlar, geniş Sibir düzlərində və meşə ətrafında yaşayan fin-türk tayfaları, habelə Mancuriya, Çin, Orta Asiya xalqları, İran, Türkiyə ilə ən yaxın coğrafi şəraitdə yaşayan böyük və kiçik xalqlar Rusiya daha yaxın qonşu münasibətdədirlər.

Mirzə Kazım bəy , bir Ana dili kimi, Azərbaycan türk dilinin hərtərəfli, elmi əsaslarla tədqiqi sahəsində onun rus xalqına və rus ictimai fikrində təbliği və öyrədilməsi üçün öz

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi

² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi

xidmətlərini göstərmişdir. Rus ziyalılarının böyük bir qrupu Mirzə Kazım bəydən Azərbaycan dilini praktik olaraq öyrənmişlər; bir qrup maliyyətcə rus olan məşhur ziyalı nəslə Kazan və Peterburq Universitetlərində prof.M.Kazım bəydən ərəb, fars və türk-Osmanlı, türk-Azərbaycan dillərindən dərs almışdır.

Türk-Azərbaycan –Rus elmi-mədəni əlaqələri XIX əsr əvvəllərindən xüsusən intensivliklə davam etmişdir. Türk (Azərbaycan) gənclərinin Rusiyada təhsil almaları Azərbaycan-Türk ziyalılığının ən möhtəşəm təbəqəsi olmuşdur. XIX əsrdə Rusiyada təhsil alıb vətənə qayıdanlar XX əsr Azərbaycan türk xalqının elmi-mədəni inkişafında misilsiz rol oynadılar. Bu ziyalılar xalqın mədəni səviyyəsini qaldırmaq üçün ictimai həyatın hər sahəsində fəaliyyət göstərir, Azərbaycanda mədəni-maarif işlərinin genişlənməsi üçün hər cür mütərəqqi ideyalarının inkişafına rəvac vermişdirlər.

Rus-Türk-Azərbaycan ədəbi əlaqələri XX əsrin ortalarından xüsusilə əhatəli və geniş olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Rusiya dövlətinin dominant olduğu sovetlər dönəmində Azərbaycan-türk və rus iqtisadi-siyasi-mədəni əlaqələri yüksək səviyyəsinin inkişafında xüsusən müsbət göstərmişdir. Bu sahədə Bartoldun xidmətləri daha böyükdür: 1922-ci ildən V.V.Bartold dastanının rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuş, 1950-ci ildə həmin tərcümə Bakıda nəşr edilmişdir.

Elmi mənbələrə görə 1859-cu ildə alman şərqşünas alimi Teodor Nadelke **“Dədə-Qorqud”** dastanının sürətini əldə edir və bəzi hissələri nəşrə hazırlayır.

XX yüzilliyin ortalarından başlayaraq rus alimləri Azərbaycan türk xalqının möhtəşəm abidəsi **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanı üzərində tədqiqatlar apararaq rus-türk (Azərbaycan) ədəbi-mədəni əlaqələrinin ən möhtəşəm nümunələrini yaratdılar. Lakin mövcud çətinliklərə görə dastan üzərində tədqiqatlarını davam etdirə bilmir. Topladığı materiallar, bu zaman Almaniya təhsil alan, rus şərqşünas alimi V.V.Bartolda verir. Bundan sonra Bartold ömrünün sonuna qədər **“Dədə-Qorqud”** üzərində elmi araşdırmalarını davam edir. Beləliklə görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartold 1922-ci ildən **“Dədə-Qorqud”** dastanı üzərində ardıcıl olaraq tədqiqatlar aparmış, əvvəlcə dastanın dörd boyunu, sonra isə dastanın bütün boylarını rus dilinə çevirməklə məşğul olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, Qafqaz türklərinin bu möhtəşəm abidəsinin çapını görmək böyük alimə qismət olmur. Yalnız onun ölümündən sonra 1950-ci ildə V.V.Bartoldun **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanının rus dilinə tərcüməsini Azərbaycan alimləri akademik Həmid Araslı və folklorşünas alim, prof, Məhəmmədhüseyn Təhmasib çap etdirilən.

Bizim şahidliyimizə görə hörmətli Akademik V.V.Bartold dastanın adını sadəcə **“Dədə Korkut”** şəklində tərcümə etmişdir. Bu fikri söylərkən biz Akademik V.V.Bartoldun Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşları Akademik H. Araslı və M.Təhmasibin 1950-ci ildə Bakıda çap etdirdikləri V.V.Bartoldun rus dilinə tərcümə variantını nəzərdə tuturuq. (V.V.Bartold. Dədə Korkut. Baku, 1950) Fikrimizcə, Azərbaycan alimləri Akademik H. Araslı və folklorşünas M.Təhmasib Akademik V.V.Bartoldun **“öz”** tərcüməsini saxlamaqla düz hərəkət etmişlər. Sonralar görünür ki, müxtəlif müdaxilələr nəticəsində akad V.V.Bartoldun dəqiq şəkildə rus dilinə çevirdiyi **“Dədə Korkut”** adı **“Kniqa moeqo Dede Korkuda”** şəklində elm aləminə təqdim edilmişdir. Xatırlataq ki, Akademik V.V.Bartoldun həmin tərcüməsi 1962-ci ildə rus alimləri M.Jirmunski və A.H.Kononov tərəfindən artıq **“Kniqa moeqo Dede Korkuta”** adı ilə çap olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün keçmiş sovetlər dönəmində, eləcə də xarici ölkələrdə V.V.Bartoldun tərcüməsi uğurlu tərcümə hesab olunurdu. Akad. V.V.Bartoldun tərcüməsi **“Dədə-Qorqud”** haqqında sözbəşliqlı hissə-mətn ilə başlanır. Dastanın orijinalında, məlumdur ki, o biri 11 boylarda olduğu kimi, **Dədə Qorqud** haqqında xüsusi başlıq yoxdur. Dastan başlıqsız olaraq

“Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın, Bayat boyundan “Qorqud Ata deirlər, bir ər qopdu, Oğuzun ol kişi tamam biliciydi” məlumatı ilə başlanır. Akad. V.V Bartoldun tərcüməsində bu hissədə də bir ad-başlıq vermişdir: «Сказание Дедэ Коркут» və bu ad altında orijinalda olan hissəsi belə tərcümə olunur:

“Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın, Bayat boyundan “Qorqud Ata deirlər, bir ər qopdu, Oğuzun ol kişi tamam biliciydi” «Близко к времени посланника (божьего), привет ему, из племени Баят вымел человек, по имени Коркут-Ата (отец Коркут), Среди огузов он был первым человеком, он знал все, что он говорил, сбывалось».

Nəzərə çatdırırıq ki, bu hissəni həqiqətən “Dədə-Qorqud” haqqında bir neçə söz adlandırmaq olar. Bu hissədən V.V.Bartold dastanın 11 boyunun adlarını və mətnin özünü rus dilinə çevirir.

Birinci boyun orijinal olan adı: Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunun bəyan edər, xanım hey!!! (Başlıqlar Akad. H.Araslının 1962-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi nüsxədən verilir).

Akad. V.V Bartoldun rus dilinə tərcüməsində: *Песнь о Богач –джанье сыне Дирсе-хана* (15). Rus dilində verdiyimiz başlıqlar Akad. V.V.Bartoldun 1950-ci ildə Bakıda çap olunmuş nüsxəsindən verilir.

İkinci boyun orijinal olan adı: Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər!!! Akad. V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsində: *Песнь о том, как был разграблен дом Салор-Казан* (27)

Üçüncü boyun orijinal olan adı: Qambörənin (Baybörənin) oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsində: *Песнь о Бамсы –Беуреке, сыны Бай–Бурь*(42)

Dördüncü boyun orijinal olan adı: Qazan oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyu bəyan eylər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsində: *Песнь о том, как сыне Казан бека Уруз бек был взят в плен* (68)

Beşinci boyun orijinal olan adı: Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu bəyan edər!!! V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsində: *Песнь об удалом Домруле, сыне Духа-Коджу* (84)

Altıncı boyun orijinal olan adı: Qanlı Qoca oğlu Qanturalın boyunu bəyan edər!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *Песнь о Кан –Туралы, , сыне Канлы-Коджу* (91)

Yeddinci boyun orijinal olan adı: Qazlıq Qoca oğlu Yegnək boyunu bəyan edər xanım hey!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *Песнь о Йекнеке, сыне Казылык-Коджу* (105)

Səkkizinci boyun orijinal olan adı: Basat Təragözi öldürdigi boyu bəyan edər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *Песнь том, как Бусат убил Дере Геза* (111)

Doqquzuncu boyun orijinal olan adı: Bəkil oğlu Əmranın boyunu bəyan edər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *Песнь об Амране сене Бекля* (121)

Onuncu boyun orijinal olan adı: Uşun Qoca oğlu Səgrəg boyun bəyan edər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *О Секреке, сене Ушун-Коджу* (130)

Onbirinci boyun orijinal olan adı: Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruzu çıxardığı boyu bəyan edər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *Песнь о том, как Салур-Казан был взят в плен и как его сын Уруз освободил его* (139)

Onikinci boyun orijinal olan adı: İç Oğuz Taş Oğuz asi olub, Beyrək öldiği boyu bəyan edər, xanım hey!!! V.V.Bartoldun tərcüməsində: *Песнь о том, как Огузы восстали против внутренних Огузов и как умер Бейрек (149)*

Qeyd etmək lazımdır ki, V.V.bartold “Dədə-Qorqud” dastanından olan ilk tərcümələrinə 1894-cü ildə Запски Восточного Отделения Императорского Археологического Общества» mətnində çap etdirmişdir. (B.B.Бартольд. “Dede-Korkut”Перовод. Баку, 1957)

Dastanı rus dilinə çevirərkən akad.V.V.Bartold rus xalqının qədim və zəngin folklor poetikasının əsas vasitələrindən-kilişlərdən istifadə etmişdir. Tərcümə zamanı akad. V.V.Bartoldun « Песнь о том как» kəlməsindən istifadə edir. “Dədə-Qorqudun” türk xalqları içində geniş yayılmış məhz folklor abidəsi olması həqiqətini əyani şəkildə rus oxucusuna çatdırmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. « Песнь о том как» klişə rus xalq nağıllarında və dastanlarında hadisələrin bir –birinə bağlanması ən fəal poetik klişələrdən biridir. Akademik V.V.Bartoldun “Dədə - Qorqudun” dastanını rus dilinə çevrimi zaman qədim rus dastanlarında tez-tez müşahidə olunan belə poetik vasitələrdən istifadə etməsi “Dədə-Qorqud” dastanının rus xalqı arasında daha tez və anlaşılıqlı şəkildə mənimsənilməsi imkanları yaratmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Rusiya ilə Türk (Azərbaycan) xalqları arasında isti münasibətlərin dövrü olmuşdur. Rusiya Türk (Azərbaycan) xalqı ilə, eləcə də sovetlər dönəmində türk olan bütün xalqlar ilə dostluq və qardaşlıq münasibətlərində olmuş və bütün türk xalqlarının, eləcə də Türk (Azərbaycan) xalqının ümumi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində öz hərtərəfli müsbət təsirini göstərmişdir.

Dünyanın bir çox xalqları-alimləri, şərqşünasları, tarixçiləri “Dədə-Qorqud” nəhəngliyini, etiraf edərək, onun hər bir xalq üçün sonsuz qiymətli mənbə olmasını qəbul edirlər və bu dastanın dil materiallarının Azərbaycan türk dilinə maksimum yaxın olmasını qeyd edirlər. Ömrünün çox hissəsini “Dədə-Qorqud” dastanının mətni üzərində araşdırmalara həsr etmiş akad. V.V.Bartold “Dədə-Qorqud” dastanının Kafqaz regionundan başqa bir regionda qələmə alınma ehtimalına böyük şübhə ilə yanaşaraq, bu dastan «Едва ли мог сложиться вне Кафказа» yazırdı. Akademik H.Araslı və professor M.Təhmasib bu ideyanı təsdiqləyərək göstərir ki, həqiqətən də baş verən hadisələr Azərbaycan ərazisində həm tarixən, həm də çağdaş dövrdə mövcud olan türk bahadırlarının oylaqları olan Gəncə,Dərbənd, Bərdə, Şərur, Dərəşam (Naxçıvan yaxınlığında), Goyçə və.s.yerlərdir.

**MEKANSAL AYRIŞMA VE SOSYAL DIŞLANMA BAĞLAMINDA ROMAN
VATANDAŞLARI: YEŞİLYURT ÖRNEĞİ**

**GYPSES IN THE CONTEXT OF SPATIAL SEGREGATION AND SOCIAL
EXCLUSION: THE CASE OF YESILYURT VILLAGE**

Hüseyin KOÇAK¹

Murat GENCER²

Özet:

Sanayi alanında yaşanan gelişmeler, işgücü hareketliliği, gerçekleşen göç faaliyetleri kentin yapısında bir takım değişikliklere yol açmaktadır. Değişim sürecinde, sosyal eşitsizlikler ve gelir düzeyindeki eşitsizliklerle birlikte, bireyler veya gruplar arasında ayrımlar gerçekleşmektedir. Ayrım sonucunda “biz” ve “öteki” algısı oluşmaktadır. “Öteki” birey veya gruplar, hem sosyal dışlanmaya hem de mekansal ayrılmaya maruz kalmaktadır. Etnik, kültürel veya ekonomik farklılıklar sonucunda dışlanma ve ayrışma gerçekleşmektedir. Üst gelir grubundaki bireyler, mavi yakalılar, tarım çalışanları şeklinde nitelenen çeşitli gruplar, mekansal olarak da farklı bölgelere ayrılabilir. Romanlar ise, daha çok kentin dış çeperlerinde; kendilerine ait bir mahalle, köy ya da kasabalarda yaşamaktadır. Ekonomik ve kültürel olarak farklı bir yaşam tarzı benimseyen Romanlar, kentin diğer sakinlerinden, sosyal ve mekansal olarak ayrılmaktadır. Romanlar, toplumun belirli kesimleri tarafından; ekonomik geliri düşük, toplumsal normlara uymayan, tehlikeli bireyler olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra; yanında kesici, yakıcı, yaralayıcı aletler taşıyan; geçimini dilencilik veya çalgıcılıkla sağlayan; temizliğe dikkat etmeyen; sürekli kavga çıkaran bireyler olarak nitelendirilebilmektedir. Bireyler, oluşan bu önyargılar nedeniyle Romanlara karşı olumsuz tutum ve davranışlarda bulunabilmektedir. Bu noktada, sosyal dışlanma, mekansal ayrılmaya neden olurken, mekansal ayrışma da sosyal dışlanmayı beraberinde getirmektedir. Romanların etnik kimlikleri; sosyal, ekonomik, kültürel durumları ve yaşam biçimleri nedeniyle dışlanmaya maruz kaldığı düşünülmektedir. Bu bildiride, Afyonkarahisar ilinin Çay ilçesine bağlı Yeşilyurt köyünde yaşayan Romanların, mekansal olarak ayrışmaları ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaları durumuna odaklanılmıştır. Çalışmada gözlem tekniğinden faydalanılmış ve sosyolojik değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeşilyurt, romanlar, mekansal ayrışma, sosyal dışlanma.

Abstract:

Developments in the industrial field, labor mobility, and migration activities lead to some changes in the structure of the city. In the process of change, with social inequalities and inequalities in income levels, distinctions occur between individuals or groups. As a result of the discrimination, the perception of "us" and "other" is formed. The "other" individual or groups are subject to both social exclusion and spatial segregation. Exclusion and segregation occur as a result of ethnic, cultural or economic differences. Various groups defined as individuals in the high-income group, blue-collar, agricultural workers can be spatially divided into different regions. Gypsies are mostly in the outer periphery of the city; they live in their own neighborhood, village or town. The Gypsy, who adopt an economically and culturally different lifestyle, are socially and spatially separated from the other residents of the city. Gypsies by certain segments of society; They are seen as dangerous individuals with low economic income, who do not comply with social norms. And also; carrying sharp, burning and injurious tools with him; who makes a living by begging or practicing; not paying attention to cleanliness; It can be described as individuals who constantly fight. Individuals may have negative attitudes and behaviors towards Gypsies as a result of prejudices. At this point, while social exclusion causes spatial segregation, spatial segregation brings social exclusion with it. Ethnic identity of Gypsies; It is thought that due to social, economic, cultural conditions and life styles. At this point, the focus is on the spatial segregation and social exclusion of the Gypsies living in Yesilyurt

¹ Profesör, Afyon Kocatepe Üniversitesi, kocak@aku.edu.tr

² Doktora Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, muratgencer.mgm@gmail.com

village of the Cay district of Afyonkarahisar. Observation technique was used in this study and sociological evaluations were made.

Key Words: Yesilyurt, gypsies, spatial segregation, social exclusion.

GİRİŞ

Günümüz toplumlarının birbirleriyle etkileşimlerini hızlandıran küreselleşme olgusu, kentlerin mekansal ve toplumsal değişimine de hız kazandırmaktadır. Yaşanan teknolojik gelişmeler ile kentlerin yapısında ve demografik özelliklerinde değişimler göze çarpmaktadır. Aynı zamanda küreselleşme ve teknolojinin yayılmasıyla birlikte, toplumların ve toplumsal grupların etkileşiminde artış gerçekleşmektedir. Yaşanan bu etkileşim sonucunda “biz” ve “öteki” algısı oluşabilmektedir. Dil, din, ırk, kültür gibi özellikleriyle benzer olanlar ve farklı olanlar arasında ayırım yaşanabilmektedir. “Öteki” olan ekonomik, kültürel veya sosyal olarak tehdit olarak görülebilmektedir. Neticede “ötekini” “bizden” uzaklaştırarak bu tehdidi yok etme ihtiyacı hissedilmektedir. Dışlanmaya maruz kalan gruplar ise, sosyal ve mekansal açıdan ayrı bir yaşam biçimi sürdürme yolunu seçebilmektedir. Bu durum sosyal ve mekansal ayrışmayı da beraberinde getirmektedir.

Sosyal ve mekansal ayrışmaya çeşitli durumlar sebebiyet verebilmektedir. Etnik, kültürel veya ekonomik farklılıklar neticesinde ayrışma gerçekleşmektedir. Yüksek gelir grubundaki bireyler, mavi yakalılar, beyaz yakalılar, tarım çalışanları gibi çeşitli grupları mekansal olarak farklı bölgelere ayrılabilir. Kentin bölümlerindeki arsa ve ev fiyatları genel anlamda bu ayrımı oluşturan temel unsur olarak görülmektedir. Romanlar ise, daha çok kentin dış çeperlerinde; kendilerine ait bir mahalle, köy ya da kasabalarda yaşamaktadır. Ekonomik ve kültürel bağlamda farklı bir yaşam tarzı benimseyen Romanlar, kentin diğer sakinlerinden, sosyal ve mekansal olarak ayrılmaktadır.

Romanlar, toplumun belirli kesimleri tarafından; ekonomik geliri düşük, toplumsal normlara uymayan, tehlikeli bireyler olarak görülmektedir. Bu nedenlerden dolayı romanlar sosyal dışlanmaya maruz kalabilmektedir. Ayrıca Romanlar; yanında kesici, yakıcı, yaralayıcı aletler taşıyan; geçimini dilencilik veya çalgıcılıkla kazanan; temizliğe dikkat etmeyen; sürekli kavga eden bireyler olarak da nitelendirilebilmektedir. Toplumdaki bazı bireyler, bu olumsuz önyargılar sonucunda, Romanlara karşı olumsuz tutum ve davranışlarda bulunabilmektedir. Bu olumsuz tutum ve davranışlar, mekansal bağlamda Romanlardan uzak mekanlarda yaşamının güvenilir olduğu düşüncesini oluşturabilmektedir. Romanlar, tam bu noktada, diğer bireyler tarafından damgalanmaya bir başka deyişle etiketlenmeye maruz kalmaktadır. Literatürde “Çingene”, “Esmer Vatandaş” gibi deyimler yer almasına karşın, çalışmada kullanımının daha az dışlayıcı ve daha uygun olduğu düşünülen “Roman” tabiri kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Romanların toplumsal alanda karşılaştığı sosyal dışlanma ve mekansal ayrışmaya tabi tutulmalarının sosyolojik değerlendirmesi yapılmaktadır.

1- ROMAN VATANDAŞLARI

Romanlar, yaşam biçimleri, kökenleri, geçim kaynakları ve mekansal yerleşimleri bakımından diğer gruplardan farklılık gösteren etnik gruplardır. Giddens’a göre etniklik, kültürel pratikleri ile bir toplumun bireylerini diğerlerinden ayırt eden görünümlere atıfta bulunmaktadır. Etnik grupların üyeleri, kendilerini diğer toplumsal gruplardan kültürel açıdan farklı görürken, diğer gruplar tarafından da farklı olarak nitelendirilmektedir (Giddens, 2012, s. 535). Romanlar için de, bu durum söz konusudur. Romanlar, kendilerini toplumun diğer gruplarından farklı görürken, diğer gruplar da Romanları farklı görmektedir.

Romanların kökenleri hakkında, ilk olarak Mısır'dan geldikleri düşünüldüğü için Yunanca bir kelime olarak "aigyptos" olarak anılmışlardır. Bu kavram "Mısırdan gelen" anlamı taşıdığı için kullanılmıştır. Günümüzde farklı dillerde yaygın olarak kullanılan "gypsy" ifadesinin buradan geldiği değerlendirilmektedir (Yıldız, 2007, s. 73). Ancak, daha sonraki çalışmalar neticesinde, Romanların Hindistan kökenli oldukları saptanmıştır. Fraser'ın belirttiği üzere, Hint Yarımadası'ndan göçen Romanlar; yaşam biçimleri, geçim kaynakları, etnik kökenleri bakımından farklı gruplar olarak ortaya çıkmıştır (Fraser, 2005, s. 32). Hindistan'dan göç eden Romanların, neden göç ettikleri, hangi koşullarda göçün gerçekleştiği ve göçün sonuçlarının neler olduğu hakkında üzerinde uzlaşılmış bilgilere ulaşmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.

Romanlar, genellikle 5. ve 15. yüzyıllar arasında batıya göç ettikleri kabul edilen topluluklardır. Romanlar, tarihte ve günümüzde komşu topluluklardan kolayca ayırt edilebilen bir yaşam şekline sahiptir. Roman kavramı, Orta Asya, Kafkaslar, Orta ve Batı Avrupa dahil olmak üzere çok geniş bir alanda kullanılmaktadır. Ayrıca farklı coğrafyalarda farklı kavramlar kullanıldığı görülmektedir. Hırvatçada "Tsigoni", Romence'de "Tigan", Almancada "Zigeuner", Fransızca'da "Tsiganes", Mısır'da "Cingana", Farsçada "Çingane" gibi tabirler kullanılmaktadır (Mezarcıoğlu, 2010, s. 17).

Yıldız'a göre, Türkiye'de Roman olarak bilinen etnik gruplar, yaşadıkları bölgeye göre farklı şekilde adlandırılmaktadır. "Rom", "Lom", "Dom" gibi ifadeler, Romanların göç ettikleri bölgelere göre verilen adlandırmalardır. Ayrıca Abdal, Arabacı, Beyzade, Cano, Elekçi, Sepetçi Gurbeti, Karaçi/Karaçı, Karaoğlan, Kıpti, Lulu, Mutrip, Pırpır, Poga, Teber, Todi gibi ifadelerin de kullanıldığı görülmektedir (Yıldız, 2007, s. 62). Romanların farklı şekilde adlandırılmalarında, coğrafi bölge etkeni başı çekerken, meslekleri, görünüşleri ve yaşam biçimleri de bu adlandırmalarda etkili olmaktadır.

Romanlar, göçebe yaşam tarzını benimsemiş ve göç ettikleri ülkelerde azınlık oldukları için, çeşitli düzeylerde dışlanmaya, ayrımcılığa ve asimilasyona maruz kalmışlardır. Romanların bu dezavantajlı durumu, evrensel olarak da hissedilmiş ve Romanlar, dünya genelinde dışlanmaya maruz kalan topluluklar olarak görülmüştür. Anadolu coğrafyasında yaklaşık 10. yüzyıldan itibaren yaşayan Romanların, çoğu günümüzde yerleşik hayatı benimsemiştir. Dünya'da olduğu gibi, Türkiye'de de Romanlar, toplumsal yaşamda ve kentsel mekânda dışlanmalarla karşılaşmıştır. Özellikle 1980 yılından sonra benimsenen neo-liberal politikalar sonucunda, dışlanma ve mekansal ayrışma keskinleşmiştir (Gökce ve Cengiz, 2016, s. 324). Bu noktada, Romanların yaşamış oldukları dışlanma, ayrımcılık ve mekansal ayrışma konularına değinmek gerekli görülmektedir.

2- SOSYAL DIŞLANMA VE AYIRIMCILIK

Romanların toplumsal yaşamda karşılaştıkları önemli bir sorun olarak, sosyal dışlanma ve ayrımcılık karşımıza çıkmaktadır. Sosyal dışlanma, bir birey veya grubun, bir başka birey veya grup tarafından kabul görmemesi, ötekileştirilmesi anlamına gelmektedir. Ayrımcılık ise, bir bireye ya da gruba belirli özellikleri nedeniyle olumlu veya olumsuz tutumda bulunulması durumunu ifade etmektedir. Ayrımcılık, bir bireye/gruba avantaj sağlıyorsa pozitif, dezavantaj sağlıyorsa negatif olarak değerlendirilmektedir (Paker, 2012, s. 42). Romanlara; yaşam biçimleri, giyim tarzları, meslekleri, eğitim düzeyleri gibi unsurlar nedeniyle negatif ayrımcılık uygulandığı değerlendirilmektedir.

Romanların uğradığı düşünülen ayrımcılıktan kasıt, negatif ayrımcılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, çalışmanın devamında yer verilecek "ayrımcılık" ifadeleri, negatif ayrımcılık kastedilerek kullanılmaktadır. Sosyal dışlanma ve ayrımcılık; bir gruba veya grubun üyelerine karşı ön yargı neticesinde oluşan olumsuz tutum ve davranışlar sonucu ortaya

çıkılmaktadır. Küçümseme, hoşlanmama, hor görme, kaçınma, nefret etme gibi duygu ve düşünceler neticesinde dışlanma ve ayrımcılık uygulanmaktadır. Dışlanma ve ayrımcılığa uğrayan birey veya grupların sahip oldukları bazı özellikler sebebiyle bu duruma maruz kaldığı düşünülmektedir(Göregenli, 2012, s. 21).

Romanların uğramış olduğu dışlanma ve ayrımcılığa belirli ön yargı ve kalıp yargıların neden olduğu düşünülmektedir. Ön yargı; herhangi bir konu üzerinde, gerekli ve yeterli bilgiye sahip olunmadan, incelemeksizin, yetersiz kaynaklara dayanılarak oluşturulan düşüncelere/yargıya karşılık gelmektedir(İnceoğlu, 2010, s. 154). Kalıp yargı (stereotip) ise, farkında olmadan, seçimlerimizi ve kararlarımızı etkileyen düşünce yapılarını ifade etmektedir. Kalıp yargılar sonucunda meydana gelen tutum ve davranışlar ise ‘önyargı’ olarak nitelendirilmektedir(Kağıtçıbaşı, 2010, s. 275). Romanlara karşı belirli ön yargı ve kalıp yargı olduğu ifade edilmekte ve bu yargılar sonucunda Romanların sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları düşünülmektedir. Bireyler “biz” ve “öteki” algısı nedeniyle “ötekiler” olarak damgaladıkları Romanlardan; uzak durma, dışlama, ötekileştirme yoluna gidebilmektedir.

Sosyal dışlanma; sosyal bilimlerde çokça kullanılan bir tabir olarak görülmektedir. Tabir, toplum içerisindeki belirli grupların, sermaye birikim sürecinin ve toplumsal bütünü dışında kalmasını ve ekonomik gelişmeye yaptığı katkıdan diğer bireylerle eşit miktarda yararlanamaması durumuna denk gelmektedir. Farklı bir deyişle; belirli bireyler veya grupların, birtakım özelliklerine bağlı olarak, sosyal katılım sürecinde, kısmen ya da tamamen içinde yaşadıkları toplumun dışında kalmaları olarak belirtilebilmektedir (Sapançalı, 2005, s. 53).

Toplumsal anlamda sivil, politik veya ekonomik haklardan mahrum edilme durumuna sosyal dışlanma adı verilmektedir. Sosyal dışlanma, ilk kez, Fransa’da 1960’lı yıllarda dile getirilmiştir. Bu kavramı açıklayan ilk kişi, Fransa’nın sosyal işlerden sorumlu bakanı, Rene Lenoir olarak bilinmektedir. Lenoir, Fransız toplumunda her on bireyden birinin sosyal dışlanmaya uğradığını belirtmiştir. Lenoir’in sosyal dışlanmaya maruz kaldığını belirttiği gruplar arasında; romanlar, engelliler, suçlular, yaşlılar, uyuşturucu bağımlıları bulunmaktadır(Çakır, 2002, s. 84). Sosyal dışlanmaya; işsizlik ve sermaye yoksunluğu gibi ekonomik; cinsiyet, eğitimsizlik, engellilik gibi bireysel; siyasi haklardan yararlanamama gibi politik nedenler sebep olmaktadır. Ekonomik, bireysel veya politik nedenlerden bazıları sonucunda dışlanmaya maruz kalan bireyler, toplumsal bütünleşme sürecinde sorunlarla karşılaşabilmektedir(Şahin, 2010, s. 72). Romanların da, bu tarz nedenler sonucunda sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları düşünülmektedir.

Belirli sosyal algıların oluşması, Romanların sosyal yaşamdan dışlanmasına sebep olabilmektedir. Toplumsal algı birey veya grupların, kendi davranışlarını veya çevresinde bulunan bireylerin davranışlarını nasıl algıladığı ile ilgili bilişsel bir süreçleri ifade etmektedir. Toplumsallaşma sürecinde birey ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşim gerçekleşmektedir. Bu etkileşimde toplumsal algı, bireylerin tutum ve davranışlarını doğrudan etkilemektedir(Atalay vd., 2013, s. 19-20). Bu noktada toplumsal algının Romanlara karşı tutum ve davranışları, toplumsallaşma sürecinde diğer bireyleri de etkilemektedir. Sosyal algının etkisiyle toplum içerisindeki bireyler Romanlara mesafeli yaklaşabilmektedir.

Goffman, bireylerin veya grupların çirkinlik, sakatlık gibi bedensel korkunçlukları; sapkınlık, ruh hastalığı gibi karakter bozuklukları; ırk, ulus, din gibi etnolojik özellikleri nedeniyle damgalamaya uğradığını belirtmektedir(Goffman, 2020, s. 31). Romanların etnolojik özellikleri ve yaşam biçimleri olmak üzere, çeşitli damgalamalara maruz kaldığı düşünülmektedir. Çalgıcı, esmer, dilenci, hırsız gibi olumsuz damgalamalar sonucu, Romanların sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları göze çarpmaktadır. Damgalamalar aynı zamanda Romanların kent merkezinden uzaklaştırılmalarına, kentin çeperlerine gönderilmelerine neden olabilmektedir.

Mekansal ayrışmanın ve sosyal dışlanmanın bir nedeni olarak damgalama önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Etniklik ifadesi kültürel pratiklere ve belirli bir toplumda yaşayan bireysel özelliklere atıfta bulunmaktadır. Etnik olarak farklı özelliklerin mevcudiyeti, grubu diğer gruplardan ayırmaktadır. Bu özellikler dil, din, tarih, atalar, giyim ve süslenme tarzları olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnik farklılıklar; tamamıyla öğrenilen, zamanla üretilen, yenilenen toplumsal bir olgudur. Toplumsallaşma ile etnik özellikler bireyler tarafından içselleştirilmektedir (Giddens, 2012, s. 535). Etnik grupların üyeleri, kendilerini diğer gruplardan farklı hissederken, diğer gruplar tarafından da farklı/öteki olarak görülmektedir. Romanlar için de, söz konusu durum geçerli görülmektedir.

Romanların yaşadıkları yoksulluk ve sosyal dışlanma durumlarını, mekansal boyutta anlamak önem taşımaktadır. Yaşadıkları damgalanan mekanlar, yaptıkları 'istenmeyen' işler; Romanların kırılğan toplumsallığını ve sosyal dışlanmışlıklarını belirler niteliktedir. Roman olmak ve Romanlara yönelik sosyal algı birleşerek, toplumda aşağı bir statüyü gösteren bir durum olarak belirmektedir. Roman statüsü; sosyal dışlanmanın ve mekansal ayrışmanın beraberinde getirdiği bir damgalanma sonucunda ortaya çıkmaktadır (Akkan vd., 2011, s. 27).

Sosyal dışlanma, topluma katılım sürecinde bazı birey veya grupların bu sürecin dışında kalmasına karşılık gelmektedir. Sosyal dışlanma, dışlanan bireylerin uzak tutulmasını gerektirdiği için, mekansal anlamda ayrışmayı beraberinde getirmektedir. Mekansal ayrışmanın sosyal dışlanma süreci ile birlikte geliştiği düşünülmektedir. Bu noktada, sosyal dışlanma ve mekansal ayrışma, birbirini etkileyen iki unsur olarak değerlendirilmektedir.

3. MEKANSAL AYRIŞMA

Mekansal ayrışma kavramı, toplum içerisindeki belirli grupların kentsel mekanda düzensiz olarak dağılımına karşılık gelmektedir. Kentsel mekanlarda; etnisite, gelir grubu, statü gibi unsurlar nedeniyle grupların farklı bölgelere yerleştikleri görülmektedir. Romanlar, farklı yaşam biçimleri nedeniyle, mekansal ayrışmaya tabi olan gruplar arasında yer almaktadır. Ayrıca, sosyal algı nedeniyle, Romanların kamu güvenliğini tehdit eden, tehlikeli bireyler olarak damgalanması, kent merkezine uzak yerlere yerleşmelerine sebep olmaktadır. Bu noktada, Romanların mekansal bağlamda ayrışmaya tabi tutulduğu görülmektedir.

Kentsel işlevler, kent içinde gelişigüzel bir biçimde dağıtılmamaktadır. Kent içindeki faaliyet ve işlevlerin dağılımı, seçici bir nitelik taşımaktadır. Örneğin, iş yerleri, eğlence alanları, konut yerleri genellikle belirli yerlerde kümelenmekte ve farklılaşmaktadır. Sanayinin alt sektörleri, alışveriş, ticaret işlerinin de mekansal düzeyde kümeleştiği görülmektedir. Kentsel çöküntü alanları, banliyöler, toplu konut alanları, yoksul mahalleleri gibi sınıflandırmalar yapılabilmektedir. Kentler içinde gözlenen farklılaşmalar, tarihin her döneminde meydana gelmekte, fakat farklılaşmanın türü ve niteliği değişiklik göstermektedir. Bu durum kent bilimciler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır (Kılınç Demirvuran, 2007, s. 24).

Bir birey veya grubun, kendilerinden talep edilen yaşama uygun davranmaması, başarısız olmasına rağmen, bu başarısızlığın bireye/gruba göreli olarak hanel getirmemesi de muhtemeldir. Bu birey/grup yabancılaşmasının ve kimlik meselesine ilişkin inançlarının koruması altında kendini normal görürken, normal olmayanların, onu damgalayanlar olduğunu düşünmektedir. Damgalıdır, fakat böyle olmaktan üzgün ve pişman olarak görünmemektedir. Romanlar bu duruma örnektir (Goffman, 2020, s. 33). Romanlar, damgalanmayı umursamadan, kendilerine ayrılmış yerleşim bölgelerinde yaşamlarını sürdürmekte ve mekansal boyutta diğer bireylerden ayrılmaktadır.

Romanların sosyal dışlanmaya ve mekansal ayrışmaya uğramasını tetikleyen temel unsurlar olarak; gelir seviyesinin düşük olması, günü birlik yaşam tarzı, eğitim seviyesinin düşüklüğü, okuryazarlık oranı, kentle bütünleşememe, suç oranının yüksek ve yaygın olması, konutların fiziki durumunun kötü olması yer almaktadır (Gökce ve Cengiz, 2016, s. 325). Ayrıca, Romanlar, kamu güvenliğini tehdit eden “tehlikeli” bireyler olarak görüldüğü için, sosyal dışlanma ve mekansal ayrışmaya tabi tutulabilmektedir.

Romanlar, kent güvenliği ve toplumun refahını tehdit eden “tehlikeli” bireyler olarak damgalanmaktadır. Roman mekanları; suçun, kayıt dışılığın yuvası olarak kodlanmakta ve kent yaşamı ile bağlarını git gide yitirmektedir. Kentin gelişimine tehdit olarak algılanan bu yerler; altyapı ve ulaşım sorunu, kötü konut yapısı, illegal ekonomisi ile Roman gettolarına dönüşmektedir. Üstlerinde her türlü damgayı taşıyan bu mekanlar, Romanların toplumla bütünleşmelerinin belirleyicisi durumundadır. Bu bağlamda, mekansal ayrışma, Romanlar için bir damgalanma aracı olarak ortaya çıkmaktadır (Akkan vd., 2011, s. 34) Damgalanan Romanlar, mekansal olarak ayrışırken, mekansal ayrışma tekrar damgalamayı beraberinde getirmektedir. Mekansal dışlanma ve damgalanma, birbirini sürekli yeniden üreten iki unsur olarak görülmektedir.

4- YEŞİLYURT KÖYÜ ROMANLARININ YAŞAM TARZI

Yeşilyurt Köyü, Afyonkarahisar ilinin Çay ilçesine bağlı olan ve Roman vatandaşlarının yaşadığı bir yer olarak bilinmektedir. Köy, Çay ilçesinin merkezine yaklaşık olarak beş kilometre uzaklıktadır. Yeşilyurt Köyü, bölgedeki diğer yerleşim yerlerinde yaşayan bireyler tarafından “Uyanık Köyü” olarak da adlandırılmaktadır. Belirli nedenlerden dolayı bu bölgeye yerleşen Romanlar, diğer yerleşim yerlerinden uzak şekilde yaşamlarını sürdürmektedir. Çevre yerleşim yerlerindeki vatandaşlar Romanları mekansal olarak dışlarken, Romanlar da, Yeşilyurt Köyünde kendilerine özgü yaşam biçimlerini devam ettirmektedir. Yeşilyurt Köyündeki Romanlar, geçim kaynakları, eğitim düzeyleri, giyim tarzları, tüketim alışkanlıkları gibi özellikleri bakımından çevre yerleşim bölgelerinde yaşayan bireylerden farklılaşmaktadır.

Yeşilyurt Köyü Romanları, başlıca geçim kaynakları olarak, tarım, hayvancılık, tarım işçiliği, sanayi işçiliği, çalgıcılık (müzişyenlik) gibi işlerle uğraşmaktadır. Romanlar hayvancılık olarak; küçükbaş hayvancılığı, büyükbaş hayvancılığı ve kümes hayvancılığı ile uğraşmaktadır. Bu hayvanların etinden, sütünden, yumurtasından, yününden faydalanılmaktadır. Ayrıca hayvan alım satımı ile geçimini sağlayan Romanlar da bulunmaktadır. Bu işlem, çevre yerleşim yerlerinde kurulan hayvan pazarlarında gerçekleştirilmektedir. Romanlar nadiren de olsa, farklı köylere çobanlık yapma amacıyla gitmektedir. Ancak hayvan sahipleri güvenliği tehdit ettikleri düşüncesiyle, genellikle Romanları çoban olarak tercih etmemektedir.

Yeşilyurt Köyü’ndeki Romanlar tarımsal olarak kendi ürünlerini yetiştirse de, genellikle diğer köy, kasaba veya ilçelere yevmiyeli tarım işçisi olarak gitmektedir. Kiraz, vişne toplamak; çapa yapmak Romanların yaptığı tarım işleri olarak bilinmektedir. Bu amaçla, yaz aylarında Çay, Bolvadin, Eber, Deresenek, Yakasenek, Pınarkaya gibi köy, kasaba ve ilçelere tarım işçisi olarak gitmektedirler. Haşhaş kırma işi ise, bir başka tarım işi olarak belirtilmektedir. Haşhaş bitkisi, tıbbi alanlarda ve yiyeceklerde kullanılsa da, uyuşturucu madde yapımında da kullanıldığı için, üretimi ve işçiliği kontrollü yapılmaktadır.

Haşhaş, bölge halkı tarafından “afiyan” olarak da anılmaktadır. Afyonkarahisar ili, geçmişte haşhaş üretiminin yoğun yapıldığı bir bölge olarak bilinmektedir. Bu nedenle kente verilen Afyon adının “afiyan”, “afiyan” kökünden geldiği de, bölge halkı tarafından ifade edilmektedir. Haşhaşın uyuşturucu sektöründe kullanılması nedeniyle üretimi devlet kontrolünde yapılmaktadır. Yeşilyurt Köyü, haşhaş üretimi yapılan alanların dışında kalmaktadır. Ancak tarım

işçiliğiyle uğraşan Romanlar haşhaş kırma işi için farklı bölgelere gidebilmektedir. Haşhaş kırım aşamasına geldiğinde üst kısmından kırılmaktadır. Kırılan haşhaşlar, çuvallara doldurularak alıcılara satılmaktadır.

Yeşilyurt Köyündeki Romanların, genellikle motosiklet, traktör, at arabası ve eski model araçlar kullandığı görülmektedir. Bu araçlar, gündelik işlerde, tarım ve hayvancılıkta, taşımacılıkta kullanılmaktadır. Ayrıca Afyonkarahisar ilinde yaygın olarak kullanılan “Patpat” isimli araç, Romanlar tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Bazı Romanların at arabası kullanımını sürdürdükleri görülmektedir. Bu araçlar, köyde gündelik işlerde yardımcı olurken, başta Çay ilçesi olmak üzere çeşitli bölgelerdeki marketlere, pazarlara, hastanelere gidip gelmeye yardımcı olmaktadır.

Patpat, genellikle üzeri açık olan; çeşitli ürünlerin, eşyaların, hayvanların, tarım işçilerinin taşımacılığında kullanılan motorlu araçtır. Ayrıca çevre yerleşim yerlerine alım satım, alışveriş için gitme amaçlı kullanılmaktadır. Patpatlar genellikle plakasız olan; ön kısma sürücüyü birlikte üç kişinin oturabileceği; arka kısmında römork benzeri alanı bulunan ve bölgede yaygın olarak kullanılan dört tekerli ulaşım araçlarıdır. Yeşilyurt Köyündeki Romanlar fiyatının düşük olması, taşımacılığa elverişli olması ve parça temininin kolay olması sebebiyle bu aracı tercih etmektedir. Normal şartlarda trafikte olmaması gereken bir araçtır.

Yeşilyurt Köyü’ndeki Romanların okuryazarlık oranının düşük olduğu düşünülmektedir. Köyde bir tane ilkokul ve ortaokul bulunmaktadır. Lise ve üzeri eğitim almak isteyen Romanların; Çay, Bolvadin gibi ilçelere veya Afyonkarahisar iline gitmeleri söz konusudur. Ancak, bu bireylerin sayısının oldukça az olduğu düşünülmektedir. İlkokul ve ortaokul eğitimini tamamlayan çocukların genellikle tarım, hayvancılık veya çalgıcılığa yöneldiği görülmektedir.

Çalgıcılık, Yeşilyurt Köyünde oldukça yaygın olarak görülen bir uğraştır. Özellikle yaz aylarında, düğünlerin artmasıyla birlikte, çalgıcı Romanların işleri de artış göstermektedir. Bölgedeki düğünlerde çalgıcı olarak genellikle Romanlar tercih edilmektedir. Bunun sebebi olarak seslerinin güzel olması, müzik aletlerini iyi çalmaları ve diğer çalgıcılara göre daha düşük ücret talep etmeleri gibi unsurlar yer almaktadır. Yeşilyurt Köyünde yaşayan çocuklar, tarım ve hayvancılığın yanı sıra, çalgıcılıkla da ilgilenmektedir. Çocuklar, yaş olarak kendilerinden büyük çalgıcılarla düğünlere giderek, mesleği, küçük yaşlardan itibaren öğrenmektedir.

SONUÇ

Günümüzde yaşanan ekonomik, toplumsal, kültürel dinamiklerin değişimi ve küreselleşme ile birlikte, kentte mekansal değişim ve ayrışma ortaya çıkabilmektedir. Teknolojik gelişmeler, sanayi sektörünün yayılması, işgücü hareketliliği, iç ve dış göçler; kentin yapısında ve demografik özelliklerinde bir takım değişikliklere yol açmaktadır. Ayrıca kentin değişim sürecinde sosyal, ekonomik, toplumsal ve etnik nedenlerle mekansal ayrışmalar meydana gelebilmektedir. Romanların bu noktada mekansal ayrışmaya tabi tutulan gruplar olduğu düşünülmektedir.

Sosyal dışlanma ve ayrımcılık; bir bireye ya da gruba yönelik ön yargı neticesinde ortaya çıkan olumsuz tutum ve davranışlar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Küçümseme, yok sayma, hoşlanmama, hor görme, korkma, kaçınma, nefret etme gibi duygu ve düşünceler neticesinde dışlanma ve ayrımcılık uygulanmaktadır. Romanların; yaşam biçimleri, meslekleri, giyim tarzları, eğitim durumları ve etnik özellikleri gibi nedenlerle sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları düşünülmektedir. Sahip oldukları özellikler nedeniyle damgalanan Romanlar, mekansal olarak ayrışmakta, mekansal ayrışma ise sosyal dışlanmayı tekrar doğurmaktadır. Bu noktada mekansal ayrışma ve sosyal dışlanma birbirini yeniden üretmektedir.

Yeşilyurt Köyünde yaşayan Romanlar, sosyal ve mekansal olarak kendilerine özgü bir yaşam biçimi sürmektedir. Romanlar, tehlikeli ve güvenliği tehdit eden bireyler olarak görülebildikleri için ayrı bir yerleşim bölgelerine itilmektedir. Diğer yerleşim alanlarından izole durumda yer alan Yeşilyurt Köyü, bu durumu desteklemektedir. Mekansal ayrışma ile birlikte, Romanlar kendilerine özgü gündelik yaşamlarını devam ettirirken, Romanları tehdit olarak gören bireyler de kendilerini güvende hissetmektedir. Bu durum mekansal ayrışmanın sebep olduğu sonuçlar olarak görülmektedir.

Romanlara yönelik toplumsal algı; ekonomik geliri düşük, normlara uymayan, dilencilik ve çalgıcılıkla uğraşan, kavgacı, temizliğe dikkat etmeyen, tehlikeli bireyler olduğunu yönündedir. Bu algıyla yetişen bireyler; Romanlardan uzak durma, onları dışlama, ötekileştirme yoluna gitmektedir. Mekansal olarak da bu bireylerin uzakta olması güvenlik için gerekli görülmektedir. Olumsuz toplumsal algı, sosyal dışlanma ve mekansal ayrışmayı beraberinde getirmektedir. Söz konusu, sosyal dışlanma ve mekansal ayrışmaya uğrama durumu, Yeşilyurt Köyünde yaşayan Romanlar için de geçerli görülmektedir. Bu durumun toplumsal barış ve birlikte yaşama isteğini azalttığı değerlendirilmektedir. Özellikle toplumsal dışlanma ve mekansal ayrışma yaşayan toplumsal kesimlerle ilgili daha derinlikli ve nitelikli çalışmalar yapılması sorunun çözümüne katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Akkan, B.E., Deniz, M.B. ve Ertan, M. (2011). *Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri*. İstanbul: Punto Baskıcılık.
- Atalay, A., Akbulut, A.K. ve Yücel, A. S. (2013). Bireylerin Sosyal Algı ve Sosyalleşme Düzeylerinin Gelişiminde Rekreasyonel Uygulamaların Önemi. *Aile, Çocuk ve Eğitim Dergisi*, 1(1): 18-29
- Çakır, Ö. (2002). Sosyal Dışlanma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3): 83-104.
- Fraser, A. (2005). *Avrupa Halkları: Çingeneler*. (İ. İnanc, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Goffman, E. (2020). *Damga 'Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar'*. Çev: Ş. Geniş vd. Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gökce, D. ve Cengiz, M. (2016). Kentsel Dönüşümde Mekansal Ayrışmayı Azaltmanın Bir Aracı Olarak Mahalle Eylem Planı: Konya – Doğanlar Mahallesi Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 20(2): 324-337.
- Göregenli, M (2012). Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık.. K. Çayır., M. Ayan Ceyhan. (Ed.), *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. 17-28.
- İnceoğlu, M. (2010). *Tutum Algı İletişim*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Günümüzde İnsan ve İnsanlar - Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Kılınç Demirvuran, G. (2007). *Kentsel Ölçekte Mekansal Ayrışma: Edirne – Çingene Mahallesi Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). T.C. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Şehir ve Bölge Planlama.
- Mezarcıoğlu, A. (2010). *Çingenelerin Kitabı*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Paker, M. (2012). Psikolojik Açıdan Önyargı ve Ayrımcılık. K. Çayır., M. Ayan Ceyhan (Ed.), *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 41-52
- Sapancalı, F. (2005). Avrupa Birliğinde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri. *Çalışma ve Toplum*, 3(6): 51-106.
- Şahin, T. (2010). Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi. *Yardım ve Dayanışma Dergisi*, 71-80.
- Yıldız, H. (2007). Türkiye’de Çingeneler İçin Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 61-82.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN AİLE KURUMU VE DEĞERLERİNE BAKIŞI:
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

THE VIEW OF UNIVERSITY STUDENTS ON FAMILY INSTITUTION AND
VALUES: THE CASE OF AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

Hüseyin KOÇAK¹

Şükriye ÜNAL²

ÖZET

Aile kurumu, insanlığın var oluşundan bu yana, çeşitli etkileşimlere maruz kalarak değişime uğrasa bile, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. İletişimin ve etkileşimin arttığı bu dönemde, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda yaşanan değişimler, aile kurumunu ve değerlerini derinden etkilemektedir. Bu çalışma, Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde öğrenim gören gençlerin, sahip olduğu aile değerler sistemini konu edinmektedir. Bu amaç doğrultusunda, 322 üniversite öğrencisi rassal olarak seçilmiştir. Evlilik, boşanma, aile içi kadın erkek ilişkileri, yaşlı bakımı ve aileye verilen değer, bazı sosyo-demografik sorularla birlikte ölçülmek istenmiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin %37,0'si erkek, %63,0'i kız öğrencilerden oluşmaktadır. Gençlerin belirlenen aile değerlerine ilişkin görüşleri incelendiğinde, önermelerin büyük bir çoğunluğunda, cinsiyetler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark ($P < 0.05$) olduğu tespit edilmiştir. Belirlenen diğer değişkenler arasında da anlamlı farklılıklar mevcuttur. Çalışmanın sonuçları, üniversite gençliğinin aile değerlerine ilişkin görüşlerini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Elde edilen bulgular ışığında, üniversite öğrencilerine göre, aile, birçok yönüyle önemsenerek kıymetli olarak görülmektedir. Aileyi tehdit edecek, aile içindeki birtakım değerleri sarsacak ya da zayıflatacak unsurların bulunmasına karşın, aile kurumunu ve değerlerini güçlü bir şekilde sürdürme bilincinin üniversite öğrencilerinde bulunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Üniversite, gençlik, aile, değerler.

ABSTRACT

The institution of the family has survived until today even if it has undergone changes by being exposed to various interactions since the existence of humanity. In this period that communication and interaction increased, changes in economic, social, political and cultural fields deeply affect the family institution and its values. This study indicate the family value system of young people studying at Afyon Kocatepe University. For this purpose, 322 university students were randomly selected. Marriage, divorce, domestic female-male relationships, elderly care and the value given to the family were demanded to be measured together with some socio-demographic questions. 37.0% of the students participating in the study are male and 63.0% are female students. When the opinions of the youth about the determined family values were examined, it was found that there was a statistically significant difference ($P < 0.05$) between the genders a clear majority. There are also significant differences among other determined variables. The results of the research are important in terms of revealing the views of the university youth on family values. In the light of the findings obtained, the family is valued by university it is seen as valuable in many aspects. It is seen that university students have the consciousness of maintaining the existence of the family institution and its values in a strong way despite the existence of factors that threat the family and that will unsettle or weaken certain values in the family.

Keywords: University, youth, family, values.

GİRİŞ

¹ Prof.Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, kocak@aku.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, sukriyee.unal@hotmail.com

Değer ve aile konusu, sosyal bilimlerde sık tartışılan ve araştırılan konulardan bir tanesidir. Değer kavramı hakkında farklı tanım ve açıklamalar mevcuttur. Tanımlarda oluşan farklılığın temel sebebi, sosyal bilimlerin çeşitli alanlardan, farklı çıkış noktalarıyla ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada da, aile değerleri, sosyolojik açıdan incelenmiştir. Günümüzde değerlerle ilgili farklı bilim dallarında çok sayıda araştırma bulunmasının temel sebebi ise, kuşkusuz toplumsal alanda yaşanan değişimlerdir. Sanayileşme, kentleşme, modernleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte, gündelik yaşamımızda ve ilişkilerimizde yaşanan değişimler, değer konusuna yeni bir bakışı zorunlu kılmıştır. Değerler ve gençlik kategorisi hakkında literatüre bakıldığında, gençlerin değer algıları ile ilgili çok farklı çalışmaların varlığından bahsedilebilir.

Değerler, toplumsal ilişkilerimizi belirleyen, yön veren ve onları yeniden oluşturarak sosyokültürel dünyamızı anlamlandırmayı sağlayan önemli sosyolojik olgulardır. Genel olarak sosyal bilimlerde, özelde ise sosyolojide, pozitivist düşüncenin etkisiyle, değerler, insanların nesnelere yüklediği öznel anlamlar olarak görüldükleri için, onların nesnel temelinin olmadığı ve bilimsel olarak ele alınamayacağı ileri sürülmüştür. Bu bakımdan değerler; görülemez, dokunulamaz ve sayısal veriler gibi hesaplanamaz olduklarından, bir süre geri planda kalmışlardır.

Değerler; insanların duygu, düşünce, tutum ve davranışlarıyla yakından ilgilidir. Yaşamdaki tercihlerimizi yaparken, kararlarımızı verirken, sahip olduğumuz değerlerimiz bize yol göstericidir. Neyin iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış, güzel veya çirkin olduğuna ilişkin değerlendirmeler yapmamızı sağlayan standartlar olarak değerler, yaşamımızın hemen her alanında kendilerine yer bulmaktadır. Bu değerlerin aktarımı ve sürekliliği ise, toplumsallaşma sayesinde gerçekleşmektedir. Toplumsallaşma, bireyin bir kişilik kazanarak belli bir toplumsal çevreye uyması, toplumla bütünleşmesi sürecidir. Toplumsallaşmanın ilk filizlendiği yer, toplumsal yapının temel dinamiklerinden ve birleşenlerinden olan ailedir. Çünkü, yeni doğan bir birey, önce aile çevresi içinde toplumsallaşma sürecine girmektedir.

Aile ise, anne baba ve çocuklardan oluşan en küçük toplumsal birim ve toplumu oluşturan kurumların temelidir. Toplumun inançlarını, gelenek ve göreneklerini, değer yargılarını korur ve gelecek nesillere aktarır. Aile, bu işlevleriyle geçmişten günümüze değişerek, her dönemde yeni form ve işlev kazanmasına rağmen, insanlık tarihinin var oluşundan bu yana toplumsal bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür. Toplumsal yapı içerisinde bu derece önemli olan ailenin, kurulmasında ve işleyişinde, bireylerin bilinçlerinde oluşturdukları değer ölçütlerinin belirlenmesi de son derece önemlidir. Bu noktadan hareketle, çalışmada Türk toplumu içerisinde yaşamını idame ettiren, toplumun demografik bakımdan en hareketli, dinamik kesimi olan üniversite gençlerinin, aile kurumuna ilişkin değer yargılarının neler olduğu incelenmektedir. Bu amaca ulaşabilmek için bir alan araştırması yapılmıştır. Alan araştırmasında üniversite gençlerinin rol almasının temel nedeni, aile kurumunun geleceğine dair en kıymetli hazine olmalarıdır. Bunlardan hareketle, bu çalışma, aile değerlerinde yaşanan değişimi üniversite öğrencileri üzerinden bir değer betimlemesi ortaya koyacak şekilde tasarlanmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DEĞER KAVRAMI

Değerler, pozitif mantığın, sübjektif olduğu düşüncesiyle uzun zamandır araştırma dışı tutulmuştur (Aydın, 2011, s.39). Özellikle Weber'in "verstehende" (anlayıcı) sosyolojinin ve protestan ahlakı tezinin etkisiyle, değerlerin önemli bir sosyal olgu olduğu düşüncesi güçlenmiştir (Özensel, 2003, s.218-219). Bu yüzden sosyoloji literatüründe değer kavramına ilişkin çok sayıda tanım mevcuttur. Bu tanımlamalar iki grupta ele alınacak olursa; (1) 'değerler' doğrudan tercih

edilen nesnelere bağlanan veya atfedilen bir şeydir. (2) 'değerler' (kalıcı) bir şeyi tercih edilebilir veya arzu edilir olarak yorumlayan inançlar veya kavramlar olarak tanımlanır(Helmut, 2015, s. 47). Değerler, insanların çevresinde gerçekleşen olayları gözden geçirip davranışlarına yön vermelerini sağlayan olgulardır. Bir kişinin hangi değerlere sahip olduğunun bilinmesi, o kişinin yaşadığı durumlar karşısında nasıl davranışlarda bulunacağını kestirmede yardımcı olabilmektedir(Sağlam, 2017, s. 1). Değerler, kişilerin tercihlerine yön vermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle birçok çalışmaya konu olmuştur.

İnsanlar, yaşamları boyunca birçok kararlar alır ve bu kararları yaşamlarında uygularlar. Bu süreç içerisinde sahip olduğu değerlerden de yararlanırlar. Buradan hareketle, değerler, “insanın yapıp etmelerini belirleyen ilke ya da ilkeler” olarak değerlendirilebilir(Uysal, 2003, s. 52). Yani bireylerin davranışlarına yol gösteren, belirleyen, yöneten, yönlendiren onların altında yatan temel ilkelerdir.

Değer, aynı zamanda sosyal hayata yön verir ve bireyler arasında oluşan bağları kuvvetlendirir. Kişileri birbirine ötekileştirmeden, aynı ortam içerisinde birlikte yaşayabilmeleri için olanak tanır. Aynı veya benzer değerleri paylaşmayan bireyler arasında çatışma ortaya çıkabilir. Bu çatışmayı ortadan kaldıracı için “barışmak, uzlaşmak” gibi bir başka ortak evrensel değerlere ihtiyaç duyulur. Değerler, hem bilişsel süreçleri, hem de bireysel tutum ve davranışları etkilemektedir. Diğer yandan da, kültürel modellerle etkileşimde bulunarak onları yansıtır (Sağlam, 2019, s. 44). Bu etkileşim ise sosyal öğrenme süreci sonrasında ortaya çıkar.

Değerlerin, diğer kuşaklara aktarımı, kalıtsal olarak bireyler arasında geçiş şeklinde değil, sosyal öğrenme sürecinde oluşan roller aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarımı ile gerçekleşir(Sarı, 2005, s. 77). Aktarılan bu değerlerin, bireyler tarafından onaylanması gerekir ve bu noktada değer algısı tam anlamıyla kabul görür ve sürdürülebilir. Değerlerin var olan destekleri azaldığı veya yok olduğu zaman, değerler etkisiz hale gelir(Ulusoy, K. ve Dilmaç, B. 2018, s. 9). Destek görmeyen değerler de yok olmaya başlar. Bu durumda bazı değerler işlevini yitirirken, yerine yeni hayat yapısına uygun farklı değerler ortaya çıkar. Yani, anlaşılacağı üzere, değerler dinamik yapıya sahiptir. Olaylara, durumlara, işleyişe göre yok olabilir, yeni duruma uygun yeni değer yargıları ortaya koyulabilir. Bu durum da, değerlerin birey ve toplum üzerinde belirgin etkileri olmasına karşın, değişen toplumsal yapıyla birlikte değişip yenilenebildiğini göstermektedir.

1.2. AİLE KAVRAMI

Ailenin evrensel tanımının yapılması son derece zordur. Aile, genellikle, anne baba ve çocuklardan oluşan, toplumun en küçük yapı taşı olarak ifade edilse de, bu, çekirdek aileyi tanımlamaktadır. Ailenin net ve evrensel bir tanımının zorluğundan dolayı, aile tanımları belli nitelikleri sıralayan açıklamalar olarak karşımıza çıkar(Adak, 2018, s. 40). Eğer genel bir tanım yapılmak istenirse, aile, toplumun temel kaygılarını ve de faaliyetlerini düzenleyen, aynı zamanda düzen, inanç, üreme gibi toplumsal ihtiyaçlarını karşılayan, bütün yapısal bileşenleri kendi bünyesinde barındıran bir birim olarak tanımlanabilir(Marshall, 1999, s. 79). Ailenin temelini oluşturan biyolojik etmenler, toplumlar ve kültürler arasında farklılık göstermemesine karşın, aile içerisindeki var olan işlevsel etmenler (akrabalık kuralları, aile üyelerinin görevleri, aile çeşitleri buna bağlı gelişen evlenme biçimleri) bir kültürden diğerine, hatta aynı toplumun tabakaları arasında bile farklılık göstermektedir. Aile; belirli rolleri, statüleri yaratarak topluma fonksiyonel olarak bağlı olduğunu göstermeye çalışır(Tolan, 1991, s. 493-494).

Giddens (2000: 147) aileyi, “akrabalık bağlarıyla birbirine doğrudan bağlanmış olan yetişkin üyelerin çocuklarının bakımından sorumlu olan bir grup insan” olarak tanımlamaktadır. Sayın’ın(1990, s. 2) aile tanımına göre, “insan türünün devamını sağlayan, ilk sosyalleşmeyi gerçekleştiren, toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktaran ve ruhsal doyum ihtiyacını karşılayan

bir toplumsal birimdir”. Tanımlara bakıldığında, aile, kişiler için birçok işlevi yerine getiren psikolojik, sosyolojik, biyolojik ve kültürel niteliklerle sosyal varlık bilincinin kazanıldığı bir kurumdur.

Gökçe, ailenin görevlerini beş ana madde de incelemektedir(1994, s. 137-138). Bu maddelerden hareketle ailenin görevlerini açıklamak gerekirse: Ailenin varlığını koruyan, neslin devamlılığını sağlayan “biyolojik görevdir.” Aile, üremenin ve cinselliğin meşruluğunu sağlayan “sosyal rahim” olarak görülmektedir(Elmas, 2017, s. 11). Bu meşruluğu, evlilik kurumu, nikâh akdiyle gerçekleştirmektedir. Giddens (2000, s. 148) evliliği, “toplum tarafından tanınan ve onaylanan iki yetişkin bireyin cinsel birlikteliği” olarak tanımlamaktadır. Aile, üyelerinin her türlü maddi gereksinimlerine cevap veren “ekonomik görevdir”. Aile, üyelerine sosyal yaşamdaki ihtiyaçlarını karşılayabilecek gücü elinde barındırır. Aile, üyelerini her türlü maddi ve manevi zararlara karşı koruyan “koruyuculuk görevidir”. Ailedeki duygusal dengenin geliştirilmesine olanak veren “psikolojik görevdir”. Aile üyeleri arasındaki duygusal bağın gücüne bağlı olarak mutluluk dereceleri değişiklik gösterir. Aile, üyelerinin yetiştirilmesini ve sosyalleştirmesini sağlayan” eğitim görevidir”. Aile üyeleri kültürel normlarını, örf, adet, gelenek ve din kuralları gibi pek çok şeyi koruyucusu olduğu aile tarafından öğrenir. Pek çok manevi değer aile sayesinde içselleştirilir. Aile dışındaki kurumlar bu içselleştirmeyi sağlayacak kadar güçlü değildir. Gökçe’nin de belirttiği gibi, ailelerin kişileri yetiştirme biçiminden, onların yaşam biçimine, kariyerine kadar, hayatının birçok dönüm noktasında önemli yere sahiptir. Bireyler aile içerisinde öğrendikleri bilgileri günlük hayatlarında uygulayarak toplum tarafından kabul gören istenik davranış kalıpları geliştirirler ve uyumlu şekilde iletişim kurabilir (AAK, 1991, s. 51). Kurulan sağlıklı iletişim sayesinde sosyalleşme sürecine sağlam bir adım atmış olunur.

1.3. TOPLUMSALLAŞMA: DEĞERLERİN AKTARILMA SÜRECİ

Toplumsallaşma, “insanların rollerine uygun bazı değerleri, tutumları, becerileri ve bilgileri öğrendiği etkileşimli bir süreçtir” (Coser & Merton, 1983, s. 128). Bir bireyin, toplumdaki diğer bireylerle etkileşimi, onu tamamen insan haline dönüştürür. Yeni doğan bireyler, doğal akış içerisinde sosyal yetişkinlere dönüşmez, fakat sosyallığe doğru bir yatkınlıkla dünyaya gelir(Henslin, 2010, s. 108). Bireyler insan topluluğun bir üyesi olmayı belli bir zaman içerisinde sosyal temasla öğrenir. Bu süreçte, birey kendisi gelişim yaşarken, diğer taraftan toplumsal yapıda var olan değerleri benimser. Bir anlamda toplumun içindeki diğer insanlar gibi toplumunun bir ürünü olur.

Toplumsallaşma, sadece bireylerin toplumsal yaşama dâhil olmalarını ve toplumun bir üyesi olmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda değerlerin içselleştirilmesine ve öğrenilmesine de yardımcı olur. Bu öğrenme sonucu, bireyin ait olduğu toplumla uyumu, toplumsallaşmanın yeterli seviyede olup olmadığını gösterir. O halde toplumsallaşma süreci, insanın deneyimlerinden hareketle kişiliğinin doğal yapısı ve yaşadığı toplumun sosyo-kültürel parçalarını yaşamı boyunca içselleştirdiği aynı zamanda kendi kişiliğinin farkına vardığı, yaşadığı toplumsal çevreye uyum sağladığı bir süreçtir(Doğan, 2000, s. 8). Tanımdan da anlaşılacağı üzere, toplumsallaşma, bir süreç olarak bireyin doğumuyla başlayan ve yaşadığı toplumun bir üyesi olana kadar geçtiği aşamalardır. Bireyin ilk toplumsal durağı ailedir. Toplumsal değerler ilk olarak aileden öğrenilir ve benimsenir. Bu yüzden Topçu, aileyi, bir ahlak mektebi olarak tanımlamaktadır. Bu mektebin, karşılıklı görev ve sorumluluklara sahip olan insanlar tarafından oluşmuş örgütlü ve sosyal bir grup olduğundan bahseder(Topçu, 2010, s. 15-16).

Aile, toplumsal ve kültürel kodları taşıyıcı ve aktarıcı işleviyle toplumsal yapının ana bileşenlerinden biridir. Bu yüzden de, diğer eğitim kurumlarından daha etkili ve önceliklidir. Çünkü aile ortamında yetişen bireyler toplumsal yaşama hazırlanmış ve sapkın davranışları benimsememiş olurlar(ASAGEM, 2010, s. 23). Fakat, toplumsallaşma yaşam boyu öğrenmeyi

gerektiren uzun ve zorlu bir süreçtir. Toplumsallaşma değer yardımıyla hız kazanır. Değerlerin toplum içerisinde faaliyet göstermesi, toplumun varlık ve bütünlüğüne katkı sağlamaktadır. Ancak, değerler de toplumsallaşma aracıyla toplumda konumlanabilir. Yani, toplumsallaşma değerler aracılığıyla hız kazanırken, değerler de toplumsallaşma sürecinde toplum içerisinde varlık gösterme olanağı bulmaktadır.

2. ARAŞTIRMA HAKKINDA BİLGİLER

2.1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Toplumsal yapı içerisinde var olan toplumsal kurumlar, kendine özgü değerler içermektedir. Bu kurumlar, (aile, din eğitim, siyaset vb.) değerlerin özümsemesinde, hayatta kalmasında, duyurulmasında önemlidir. Aktarılan bu değerlerin dışa vurumu ise, sosyal rollerle gerçekleşir. Bireyler, roller yoluyla istenilen amaçlara doğru yönelir. Yaşam içerisinde bu roller farklılık gösterir. Rolü oluşturan örüntülerin en çok önemli olandan, en az önemli olana doğru bir değerlendirmesi söz konusudur(Fichter, 2012, s. 170). Yaşamımızı derinden etkileyen, yaşamımıza yerleşen ve sürdürülen değerlerin, toplumsal kurumlar veya yetişkin bireyler tarafından desteklenmesi, onaylanması gerekir. Değerler, var olan toplumsal destekler zayıflamaya başladıkça, zamanla yok olmaya ve etkisini kaybetmeye başlamaktadır(Ulusoy, K. ve Dilmaç, B. 2018, s. 9).

Aile ise, bu aktarımı ve onayı sağlayacak en önemli kurumlardan biridir. Bu yüzden araştırmada temel olarak aile kurumu ele alınmaktadır. Araştırmanın amacı, Afyon Kocatepe Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin, sahip olduğu aile değerler anlayışını saptamaktır. Böylece, hem aile kurumsal yapısının incelenmesi, hem de aile değerleri ile ilgili olarak tutum ve davranışlar arasındaki ilişkinin anlaşılması mümkün olabilir.

2.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE TEKNİĞİ

Gerçeğe en yakın bilgiye ulaşmak, ancak bilimsel yöntemlerin kullanılmasıyla mümkündür. Hangi bilimsel yöntemin tercih edileceği ise, araştırmanın konusuna bağlı olarak değişir. Eğer araştırmada kullanılacak veriler nicelse veya nitel veriler nicele dönüştürülüyorsa niceliksel araştırma yöntemi kullanılır(Yurtseven, Erkul & Kekeç, 2013, s. 15). Bu araştırmada da konuyla bağlantılı olarak, nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma, amaç bakımından nicel araştırma içerisinde yer alan betimleyici bir alan araştırmasıdır. Araştırmanın temel amacı “ne oldu?” sorusuna cevap aramaktır. Betimleyici alan araştırması modelleri, büyük nüfusların taranmasında kullanılan, insan gruplarının demografik, sosyal özelliklerini, değer, tutum, inanç ve beklentilerin anlaşılmasında ve ortaya çıkarılmasında etkili olan betimleyici bir alan araştırmasıdır(Bal, 2015, s. 165).

Araştırmanın evrenini Afyon Kocatepe Üniversitesinde 2019-2020 eğitim yılında örgün öğrenim görmekte olan ve yaşları 18-29 yaş arasında kadın/erkek 37.524 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışmanın güvenilirliğinin ve geçerliliğinin sağlanması amacıyla örneklem sayısı 322 olarak belirlenmiştir. Araştırmada, basit tesadüfî örneklem yöntemi kullanılmıştır. Belirlenen değişkenler ve önemli olduğu düşünülen soruların dağılımları ise çapraz tablolar oluşturularak ele alınmıştır. Çapraz tablolardan elde edilen dağılımlardaki farklılığın anlamlı olup olmadığı ise Ki-kare testi kullanılarak analiz edilmiştir.

3. BULGULAR

3.1. Cinsiyet Ve Kadının Çalışmasına Bakış

Kadın mümkün olduğunca çalışarak aile ekonomisine katkı sağlamalıdır.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
Kadın	104 (32,4%)	44 (13%)	40 (12,5%)	12 (3,7%)	3 (0,9%)
Erkek	22 (6,9%)	30 (9,3%)	42 (13,1%)	10 (3,1%)	14 (4,4%)
Toplam	126 (39,3%)	74 (23,1%)	82 (25,5%)	22 (6,9%)	17 (5,3%)

Tablodaki bulgulara göre “Cinsiyet” ve “Kadın mümkün olduğunca aile ekonomisine katkı sağlamalıdır” ifadesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($X^2_{43, 985}$; $P < 0,05$). Oluşturulan bu çapraz tabloda toplamda kadın ve erkekler %62,4 oranında, kadının çalışarak aile ekonomisine katkı sağlaması gerektiği konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. Günümüzde, yaşanan ekonomik sıkıntılardan etkilenmemek, ya da daha yüksek yaşam standartlarına sahip olma düşüncesinden dolayı, kadının çalışarak aile ekonomisine katkı sağlaması gerektiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Fakat, erkekler kadının aktif olarak katılımın aile hayatını olumsuz etkileyebileceği düşüncesine daha fazla katılım göstermişlerdir. Bu tezatlığa bakıldığında, erkeklerin kadınların hem çalışmasını aile bütçesine katkı yapmasını, hem de aile içi rollerini tam yerine getirmesini istedikleri değerlendirilmektedir. Bu durum bizim klasik Türk toplum yapısının gelenek ve değerleri ile uygunluk göstermektedir. Şu bir gerçektir ki, bizim toplumumuzda kadın çalışsa da, klasik ev işleri ve aile içi rol ve sorumluluklarından kendisini soyutlayamaz. Her zaman bir eş, bir gelin, bir anne veya kız kardeşir.

3.2. Cinsiyet ve Kadın Rollerine Bakış

Bir kadının asıl görevi, çocuk bakımı ve ev işleridir.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
Kadın	12 (3,7%)	9 (2,8%)	19 (5,9%)	33 (10,3%)	130 (40,5%)
Erkek	12 (3,7%)	14 (4,4%)	22 (6,9%)	29 (9,0%)	41 (12,8%)
Toplam	24 (7,5%)	23 (7,2%)	41 (12,8%)	62 (19,3%)	171 (53,3%)

“Cinsiyet” ve “Bir kadının asıl görevi çocuk bakımı ve ev işleridir” ifadesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($X^2_{27, 292}$; $P < 0,05$). “Bir kadının asıl görevi çocuk bakımı ve ev işleridir” ifadesine, kadın ve erkek katılımcılar 14,7% oranında bu ifadeye katıldıklarını belirtirken, 72,6% oranında katılmadıklarını belirtmişlerdir.

Kadınlar ve erkekler arasında kadın rolleri açısından farklılık bulunmaktadır. Kadınlar için sadece çocuk bakımı ve ev işleri rolünün uygun olduğu görüş, “tek rol ideolojisi” ile

açıklanmaktadır. Ancak, kadının çalışma yaşamına aktif şekilde katıldığı modern endüstri toplumlarında, kadınlar için “ikili rol ideolojisi” yaygınlaşmıştır. Bununla beraber, hem kadınların hem de erkeklerin iş ve aile içi rolleri giderek karmaşıklaşmıştır (Hablemitoğlu, 2009, s. 67). Buna rağmen, erkekler, kadının asıl görevinin çocuk bakımı ve ev işleri olduğu görüşüne daha çok katılmaktadır. Bu da, geçmişten gelen değerlerin etkili olduğunu göstermektedir.

3.3. Cinsiyet Ve Kadının İş Hayatına Aktif Katılımı

Kadınların iş hayatına aktif katılmaları, aile hayatını olumsuz etkileyebilir.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
Kadın	8 (2,5%)	20 (6,2%)	33 (10,3%)	46 (14,3%)	96 (29,9%)
Erkek	17 (5,3%)	21 (6,5%)	28 (8,7%)	25 (3,1%)	27 (4,4%)
Toplam	25 (7,8%)	41 (12,8%)	61 (19,0%)	71 (22,1%)	123 (38,3%)

Tablodaki bulgulara göre “Cinsiyet” ve “Kadınların iş hayatına aktif katılmaları aile hayatını olumsuz etkileyebilir” ifadesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. (X^2 28,052; $P < 0,05$). Katılımcılardan kadınlar, bu ifadeye %29,9 oranında hiç katılmadıklarını belirtirken, erkekler %4,4 oranında katılmadıklarını belirtmişlerdir. Kadınların iş hayatında aktif olarak bulunmaları aile hayatını olumsuz etkilediği görüşüne, erkekler kadınlara oranla daha çok katılım gösterirken, kadınlar bu durumun aile hayatını olumsuz etkileyeceği görüşüne daha az katılım göstermektedir. İş ve yaşam taleplerinin çatışması, genellikle aileler üzerinde büyük stres kaynağı olarak algılanmaktadır. İş hayatında aktif olan kadın aile içinde ona yüklenen rolleri yerine getirme noktasında zorlanmaya başlamaktadır. Kadının bu rollerin paylaşımında erkekten destek beklemesi aile içinde anlaşmazlıklara neden olmaktadır. Bu durum, erkeklerin kadınların iş hayatına aktif katılmasının aile içi hayatı olumsuz etkileyebileceği ifadesine daha çok katılmasını açıklamaktadır.

3.4. Cinsiyet ve Ailedeki Erkek Hâkimiyeti

Evde son sözü daima erkek söyler.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
Kadın	10 (3,1%)	5 (1,6%)	15 (4,7%)	26 (8,1%)	147 (45,8%)
Erkek	18 (5,6%)	13 (4,0%)	23 (7,2%)	25 (7,8%)	27 (12,1%)
Toplam	28 (8,7%)	18 (5,6%)	38 (11,8%)	51 (15,9%)	186 (57,9%)

Tablodaki bulgulara göre “Cinsiyet” ve “Evde son sözü daima erkek söyler” ifadesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (X^2 51,347; $P < 0,05$). “Evde son sözü erkek söyler” ifadesine verilen cevaplar dikkat çekmektedir. Kadınlar %45,8 oranında, erkekler %12,1 oranında hiç

katılmıyorum cevabını verirken toplamda %57,9 oranında hiç katılmıyorum cevabı verilmektedir. Geleneksel aile yapısı içerisinde var olan erkeğin üstün olduğu bir aile yapısı ve anlayışı, günümüzde, hem kadınlar hem de erkekler tarafından çok fazla kabul görmemektedir. Ancak, erkekler bu değer karşısında kadınlara oranla daha korumacı cevaplar vermiştir. Geleneksel aile yapısının etkisini, erkekler üzerinde daha etkin şekilde görmek mümkündür.

3.5. Cinsiyet ve Aile Büyüklerinin Bakımı

Bakıma muhtaç aile büyükleri, çocukları tarafından evde bakılmaktadır.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
Kadın	73 (22,7%)	50 (15,6%)	64 (19,9%)	7 (2,2%)	9 (2,8%)
Erkek	50 (15,6%)	40 (12,5%)	17 (5,3%)	11 (3,4%)	0 (0,0%)
Toplam	123 (38,3%)	90 (28,0%)	81 (25,2%)	18 (5,6%)	9 (2,8%)

“Cinsiyet” ve “Bakıma muhtaç aile büyükleri çocukları tarafından aile içinde bakılmaktadır” ifadesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($X^2_{21,578}$; $P<0,05$). Aile değerleri ölçeği içerisinde yer alan ve aile bireylerine verilen önemi gösteren bir ifadedir. Verilen cevaplara bakıldığında, kadın ve erkek katılımcılar %66,3 oranında bu ifadeye tamamen katılıyorum ya da katılıyorum cevabını vermiştir. Elde edilen bu veriler, hala, aile büyüklerine verilen değeri ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Türkiye’de son yıllardaki ekonomik büyüme, kentleşme ve eğitim düzeyinin artması, önemli bir sosyal dönüşüm sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Aile yapılarının ve dinamiklerinin değişme uğramasına rağmen, Türkiye’de bakıma muhtaç yaşlı bakımları günümüzde büyük ölçüde aile içinde ya da birinci derece akrabalar tarafından yapılmaktadır (TAYA, 2011, s. 358). Modernleşme ve sosyal hizmet anlayışındaki değişimlere rağmen, üniversite gençleri arasında, aile büyüklerinin bakımının aile içerisinde devam ettirilmesi konusundaki anlayışın devam ettiği söylenebilir.

3.5. Toplam Gelir ve Günlük Yaşam Tarzı Arasındaki İlişki

Günlük hayat dini kurallara göre yaşanmaktadır.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
1000-2500	32 (10,0%)	19 (5,9%)	24 (7,5%)	7 (2,2%)	6 (1,9%)
2501-3500	35 (10,9%)	24 (7,5%)	22 (6,9%)	9 (2,8%)	2 (0,6%)
3501-5000	31 (9,7%)	20 (6,2%)	21 (6,5%)	5 (1,6%)	2 (0,6%)
5001 ve üzeri	16 (5,0%)	10 (3,1%)	16 (5,0%)	5 (1,6%)	15 (4,7%)

Toplam	114 (35,5%)	73 (22,7%)	83 (25,9%)	26 (8,1%)	25 (7,8%)
--------	----------------	---------------	---------------	--------------	--------------

“Ailenin toplam geliri” ve “Günlük hayat dini kurallara göre yaşanmalıdır” ifadesi arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($X^2 32,971$; $P < 0,05$). 1000-2500 arasında gelire sahip aileler % 15,9 oranında, günlük hayatın dini kurallara göre yaşanması gerektiğini düşünürken, 5000 ve üzeri gelire sahip aileler 8,1% oranında katılım göstermiştir. Din, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar olarak tanımlanmaktadır (Marshall, 1999, s. 158). Ayrıca, din, bireylerin davranış ve tutumlarını düzenleyerek günlük yaşamda yol gösterici olarak önemli bir role sahiptir. Ancak, günlük hayat dini kurallara göre yaşanmalıdır ifadesine verilen cevaplara bakıldığında en düşük gelire sahip ailelerden daha yüksek gelirli ailelere doğru katılım oranı düşüş göstermektedir.

3.7. Toplam Gelir ve Ailedeki Ekonomik Sıkıntılar Arasındaki İlişki

Evlilikte ekonomik sıkıntılar katlanılmaz bir sorundur.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
1000-2500	8 (2,5%)	7 (2,2%)	16 (5,3%)	25 (7,8%)	31 (9,7%)
2501-3500	5 (1,6%)	9 (2,8%)	18 (5,6%)	21 (6,5%)	39 (12,1%)
3501-5000	4 (1,2%)	5 (1,6%)	12 (3,7%)	31 (9,7%)	27 (8,4%)
5001 ve üzeri	5 (1,6%)	3 (0,9%)	16 (5,0%)	15 (4,7%)	23 (7,2%)
Toplam	22 (6,9%)	24 (7,5%)	63 (19,6%)	92 (28,7%)	120 (37,4%)

“Ailenin toplam kazancı” ve “Ailede ekonomik sıkıntılar katlanılmaz bir sorundur” ifadesi arasında çapraz tabloya bakıldığında anlamlı bir farklılık görülmemiştir ($X^2 10,373$; $P > 0,05$). Bu ifadeye % 66,1 oranında katılmıyorum cevabı verilirken, %14,4 katılıyorum cevabı verilmiştir. Ailedeki toplam kazanç fark etmeksizin aile içindeki ekonomik sorunlar aşılabilir olarak görülmektedir.

3.8. Öğrencilerin Öğrenim Gördüğü Fakülte ve Kadın Erkek İlişkisi

Nikâhsız aynı evi paylaşmak ve arkadaşlık etmeyi yanlış görmüyorum.					
	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
Eğitim Fakültesi	10 (3,1%)	6 (1,9%)	10 (3,1%)	14 (4,4%)	22 (6,9%)
Fen Edebiyat fakültesi	11 (3,4%)	4 (1,2%)	4 (1,2%)	9 (2,8%)	45 (14,0%)
İktisat fakültesi	4 (1,2%)	3 (0,9%)	8 (2,5%)	1 (0,3%)	17 (5,3%)
Mühendislik ve teknoloji	18 (5,6%)	7 (2,2%)	13 (4,0%)	8 (2,5%)	31 (9,7%)
Diğer	24 (7,5%)	6 (1,9%)	16 (5,0%)	4 (1,2%)	26 (8,1%)
Toplam	67 (20,9%)	26 (8,1%)	51 (15,9%)	36 (11,2%)	141 (43,9%)

“Öğrencilerin öğrenim gördüğü fakülte” ve “Nikâhsız aynı evi paylaşmak ve arkadaşlık etmeyi yanlış görmüyorum” ifadesi arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (X^2 36,328; $P<0,05$). Araştırmaya katılan öğrenciler arasında, fen edebiyat fakültesindeki öğrencilerle, mühendislik fakültesindeki öğrencilerin, oran olarak birbirine yakın olmasına rağmen, mühendislik fakültesindeki öğrencilerin %12,2 i bu ifadeye katılmamıştır. Fen edebiyat fakültesindeki öğrenciler ise %16,8 oranında katılmadıklarını belirtmişlerdir. Diğer fakültelerde öğrenim gören öğrenciler ise, %9,2 oranında katılmadıklarını belirtmişlerdir. Fakülteler arasında nikâhsız aynı evde yaşama düşüncesi farklılık göstermektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Aile, geçmişten bu yana Türk toplumunda büyük öneme sahiptir. Üstelik, ailenin doğrudan kendisi bir değer olarak görülmektedir. Aile değerlerinin korunması ve kuşaktan kuşağa aktarılması aile kurumunun devamlılığı için önem arz etmektedir. Toplumsal değişimin hızına rağmen, günümüzde aile önemli bir konuma sahiptir. Araştırmaya göre, üniversite öğrencilerinin zihinlerinde aile kurumu hala değerli görülmektedir. Çünkü öğrenciler “maddi ve manevi sorunlarla karşılaşıldığında başvurulması gereken ilk yer ailedir” ifadesine %51,9 u tamamen katıldığını belirtmiştir. Benzer şekilde, “ailem için tüm zorluklara katlanabilirim” ifadesine %53,3 oranında bir katılım söz konusudur. Cevaplar çerçevesinde elde edilen bu oranlara bakıldığında, aile kurumuna verilen değer varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Çünkü, aile üyeleri içinde, birlik beraberlik duygusu çerçevesinde, aile için, tüm sıkıntıları göze alabilme özverisini ortaya koyabilmektedir. Üniversite öğrencileri arasında bu konuda bir uzlaşma söz konusudur.

Kadının çocuk bakımı ve ev içi rollerini ön plana çıkaran değer yargısı zayıflarken, erkeği ev işlerinden sorumlu tutan eşitlikçi bir anlayışın öne çıktığı görülmektedir. Geleneksel aile yapısı içerisinde, var olan, erkeğin üstün olduğu bir aile yapısı ve anlayışı, günümüz hem kadınları hem de erkekleri tarafından kabul görmemektedir. İş ve aile rolleri giderek karmaşıklaşmaktadır. Aile içi sorunların ise, sadece eşlerin özelinde olduğu ve onlar tarafından çözülmesi gerektiği düşünülmektedir.

Geleneksel akrabalık ilişkileri devamlılığını sürdürmesine rağmen, etkinliğinin zayıflamış olduğunu söylenebilir. Ekonomik sıkıntılar aşılamayacak bir sorun olarak görülmemektedir. Modernleşme ve sosyal hizmet anlayışındaki değişimlere rağmen, üniversite gençleri arasında, aile büyüklerinin bakımının aile içerisinde devam ettirilmesi konusundaki anlayışın devam ettiği değerlendirilmektedir.

Dini pratiklerin, günlük yaşam içinde önemli bir yer tutmasına rağmen, ailenin toplam gelirine bağlı olarak verilen cevaplarda farklılaşmalar görülmektedir. Evlilik dışı cinsel ilişki, hem kadın hem de erkek katılımcılar tarafından onaylanmamaktadır. Fakat, fakülteler arasında katılım düzeyleri farklılık göstermektedir. Evlilik, sadakat ve eşler arası ilişkiye yönelik ifadelerin analizlerinde, sadakatin önemi yüksek oranda öne çıkmaktadır.

Çocuk, aile değerleri içerisinde özel konuma sahiptir. Eşler arasındaki duygusal bağın teminatının çocuk olduğu düşünülmektedir. Çocuk bakımının özel bir bakım ve ilgi gerektirdiği konusunda üniversite öğrencileri arasında bir oydaşma söz konusudur. Aynı zamanda, çocukların kendi ayakları üzerinde duracak şekilde ve iyi bir mesleğe sahip olması gerektiği konusunda yüksek katılım ifadeleri mevcuttur.

Sonuç olarak, üniversite öğrencilerine göre, aile, birçok yönüyle önemsenerek kıymetli olarak görülmektedir. Kendisi de bir değer olan aile, değerler kapsamında önemli bir konuma sahiptir. Aileyi tehdit eden, aile içindeki birtakım değerleri sarsan ya da zayıflatan çok sayıda etkenin bulunmasına karşın, aile kurumunu ve değerlerini güçlü bir şekilde varlığını sürdürme istek ve bilincinin üniversite öğrencilerinde bulunduğunu söylenebilir. Dinamik toplumsal süreçlerin yaşandığı şu günlerde, bu konularda daha çok sayıda nitel ve nicel araştırma yapılması gerekliliği ortadadır.

KAYNAKÇA

- AAK. (1991). *Türk Aile Ansiklopedisi*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Adak, N. (2018). *Değişen Toplumda Değişen Aile (3. Baskı)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- ASAGEM. (2010). *Türkiye'de Aile Değerleri Araştırması*. Ankara: TC. Başbakanlığı Aile Ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- Aydın, M. (2000). *Kurumlar Sosyolojisi (2. Baskı)*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aydın, M. (2011). *Değerler, İşlevleri ve Ahlak*. Eğitim Bir Sen, 39-45.
- Bal, H. (2015). *Sosyolojide Yöntem ve Araştırma Teknikleri (2. Baskı)*. İstanbul: Sentez Yayınları.
- Coser, L. A., & Merton, R. K. (1983). *Introduction to Sociology*. Newyork: Harcourt Brace Jovanovich.
- Doğan, İ. (2000). *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Elmas, N. (2017). *Kadın ve Aile Hayatı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Fichter, J. H. (2012). *Sosyoloji Nedir, (N. Çelebi çev.)*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Giddens, A. (2000). *Elimizde Kaçıp Giden Dünya (1. Baskı)*. (O. Akınhay Çev.). İstanbul: Alfa kitabevi.
- Gökçe, B. (1994). *Toplumsal Değişim Sürecinde Gecekondu Ailesi*. Aile Kurultayı (s. 136-142). Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı.
- Hablemitoğlu, Şengül (2009). *Toplumsal Cinsiyet Yazıları Kadınlara Dair Birkaç Söz*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Henslin, J. M. (2010). *Socialization. Sociology. (2. Baskı) içinde (ss.102-103)*. Boston: Tenth Edition.
- Helmut, T. (2015). *Values, Sociology of*. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, 47-53.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü (O. Akınhay ve D. Kömürcü, Çev.)*. Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları.
- Nacak, İ., & Karaarslan, F. (2014). *Ailenin Yapısı: Bir Sistem Olarak Aile*. M. Aydın içinde, Sistematik Aile Sosyolojisi (2. Baskı) (s. 134-135). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özensel, E. (2003). *Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer*. Değerler Eğitimi Dergisi, 1 (3), 217-239.
- Sağlam, H. İ. (2017). *Bir Değer Ve Eğitim Merkezi Olarak Aile*. Ankara: Pegem Akademi.

- Sarı, E. (2005). *Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi Örneği*. Değerler Eğitimi Dergisi, 3(10), 7590, file:///C:/Users/asus/AppData/Local/Temp/Rar\$Dla0.602/ded-10-makale-5.pdf.
- Topçu, N. (2010). *İsyah Ahlakı*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tolan, B. (1991). "Geleneksel Aileden Çağdaş Aile Yapısına Doğru Dünyada ve Türkiye'de Aile Yapısının Evrimi" Aile Yazıları 2 içinde. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları: Ankara.
- Ulusoy, K. ve Dilmaç, B. (2018). *Değerler Eğitimi (5. Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Uysal, E. (2003). *Değerler Üzerine Bazı Düşünceler Ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler İslami Erdemler*. U.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 12, (1) 51-69, 10.01.2020, file:///C:/Users/asus/Desktop/aile%20değerleri/tez%20bölümleri/tez%20kaynakça/enver%20uysal.pdf.
- Yurtseven , R. H., Erkul , H., & Kekeç, D. M. (2013). *Örneklerle Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDE ESKİ TÜRK İNANCLARI

Zöhre QAFAROVA¹

Özet

Türk xalqlarının əski dini olan şamanizm islamın qəbulundan sonra türk təfəkkürünün, yaddaşının böyük arealından sıxışdırılıb aradan çıxarılmış, unudulmuşdur. Amma milli şüur oyanışının gücləndiyi, əskiyyə dönüşün, kökünü axtarıqların sürətləndiyi müasir dövərdə şamanizmə yenidən qayıdış, onu yaddaşlarda diriltmək cəhdləri var. Ancaq bu cəhdlərin hədəfində cəmiyyətə islama alternativ bir dinin ötürülməsi yox, milli şüuru oyatmaq amacı var. Milli humanitar təfəkkürümüzün müxtəlif sahələrində bu amacın işartıları bu və ya digər şəkildə görünür, amma o, özünü ən açıq və qabarıq şəkildə poetik müstəvidə ifadə edir.

Çağdaş ədəbiyyatımızda isə şamanizm bədii mətnin ideya-mövzu qatı kimi özünü göstərməkdədir. Onu da qeyd etmək ki, xristianlıqdan, islamdan fərqli olaraq tanrıçılıqda xalqın milli özünəməxsuluğu var və o, türk xalqının yalnız inancını deyil, həm də kimliyini təqdim edir. Odur ki, müasir bədii düşüncə şamanizmə milli kimlik faktlarından biri kimi yanaşır, əski dini təfəkkürümüz müasir poeziyamızda daha çox şamanizm fəlsəfəsi istiqamətində canlanır. Müasir şeirdə bu fəlsəfəyə müraciətlər çoxdursa da, yalnız Rüstəm Behrudinin poeziyasında o, özünü ardıcıl şəkildə göstərən ideoloji xətdir. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında şamanizm yalnız poeziyanın deyil, həm də nəsrin mövzu xəttinə daxil olur. Vəqif Sultanlının “Şaman türküsü”, Vüsal Nurunun “Dorantağ” romanlarının məzmunu bu mövzuda qurulmuşdur. Ancaq şamanizm özünü ardıcıl bir ideya istiqaməti kimi poeziyada göstərməkdədir. Çağdaş poeziyamızın əski türk dini inanclarına qayıdışı yalnız şamanizm çərçivəsində qalmayıb, daha geniş məsəlbə - şamanizmi belə özündə ehtiva edən tanrıçılıq dini istiqamətində də özünü göstərir.

Anahtar Kelimələr: milli şüur 1, şamanizm 2, türk xalqları 3, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı 4,

Giriş

XX əsrin sonları XXI əsrin əvvəlləri elə bir zaman kəsiyidir ki, bu dövərdə bütün sahələrdə modernləşmə başlatdırılıb hər hansı bir zamanından daha qəti və güclü şəkildə gedir. Həm də bu proses özünü əskidən qopma deyil, əskiyyə dönüş fəlsəfəsində, ona yaşam hüququ vermək istiqamətində formalaşdırır. Keçən əsrin sonlarında Azərbaycan da milli düşüncə planetar səviyyədə gedən bu prosesə qatılmış, onun özünəməxsus şəkildə həll formasını ortaya qoymuşdur.

Müasir milli təfəkkürümüzün əskiyyə dönüşü özünü ən qabarıq şəkildə poetik müstəvidə göstərir. Poetik təfəkkür müxtəlif mövzu və fəlsəfi yönəldə, o cümlədən də, dini görüşlərdə dünənki düşüncəmizi bu günə gətirir. Məlumdur ki, bizim bu günümüz islamla, dünənimiz isə tanrıçılıq dini ilə bağlı olmuşdur. Və müasir təfəkkürün əskiyyə dönüş fəlsəfəsi əski dini inancımızı bədii predmetə çevirir. İlk öncə onu qeyd etmək ki, çağdaş ədəbiyyatımız əski dini inancımıza əsasən, şamanizm fəlsəfəsi müstəvisində qayıdır. Ancaq məlumdur ki, şamanizm elmi ictimaiyyət tərəfindən birmənlili şəkildə din kimi qəbul olunmur və bu məsələ özü mifoloji görüşlərin tədqiqində bir mübahisə mövzusu. Ancaq bununla belə, şamanizm türk xalqının islama qədərki əski dini inancı kimi qəbul olunur. Çağdaş poeziyamızda şamanizm mövzusunda tədqiqat keçməzdən əvvəl onun haqqında təsəvvürümüzü dəqiqləşdirmək üçün bu sahədə akademik tədqiqatlara müraciət etmək: “... türk mentaliteti tanrıçılıq üzərində qurulmuşdur. Bu durumda şamanizm müstəqil dini-mifoloji sistem kimi formalaşa bilməzdi. Sadəcə olaraq, tanrıçılıq ideologiyası çərçivəsində toplumun praktik ehtiyaclarına cavab verməkdə, məişət səviyyəsində fərdi və gündəlik məsələləri həll etməkdəydi. Bu baxımdan şamanizmin tanrıçılıq sistemi içərisində yeri, təsəvvüfün (xüsusilə, xalq təəvvüfünün) islam dini içindəki statusu ilə eynidir”. (Acaloğlu, 2004, s. 48) M. Allahmanlı isə şamanizmi belə izah edir: “Şamanlıq ümumi mədəniyyət fonunda türk xalqlarının tarixi üçün müxtəlif anımlarda başa düşülür. Ən birincisi, bir din kimi, daha sonra ümumtürk mədəniyyət tarixində bütöv bir mərhələ kimi”. (Allahmanlı, 2002, s. 10) Aybars Pəmir isə şamanizmin bir din olduğunu qəti şəkildə vurğulayır: “Şamanizm ata ruhlarına və doğa varlıqlarına tapınmaya dayanan əski bir Asya dinidir. Bu dinin ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi dəyişikliklərdən keçtiyi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak əski Çin Kaynaklarından

¹ Dok. öyrencisi, Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və Xarici Ölkələr Ədəbiyyatı Bölümü

öğrenildiğine göre, Samanlığın önce Orta Asya Türkleri arasında ortaya çıktığı, daha sonra da diğer Türk boyları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır". (Aybars) Rusiya Federasiyası ərazisində yaşayan yakut və altay türk xalqları arasında bu gün də dini inanc formasının şamanizm olması ondan bir din kimi danışılmasına əsas verir.

Türk xalqlarının əski dini olan şamanizm islamın qəbulundan sonra türk təfəkkürünün, yaddaşının böyük arealında sıxışdırılıb aradan çıxarılmış, unudulmuşdur. Amma milli şüur oyanışının gücləndiyi, əskiyyətə dönüşün, kökünü axtarıqların sürətləndiyi müasir dövərdə şamanizmə yenidən qayıdış, onu yaddaşlarda diriltmək cəhdləri var. Ancaq bu cəhdlərin hədəfində cəmiyyətə islama alternativ bir dinin ötürülməsi məqsədi yox, milli şüuru oyatmaq amacı var. Milli humanitar təfəkkürümüzün müxtəlif sahələrində bu amacın işartıları bu və ya digər şəkildə görünür, amma o, özünü ən açıq və qabarıq şəkildə poetik müstəvidə ifadə edir. "Son yıllarda edebiyatta Şamanist unsurlar, karşılaştırmalı edebiyatçıların dikkatinden kaçmıştır. Yine de Şamanizm unsurları hâlâ Türk edebiyatında çok önemli bir kavram olarak yer almaktadır. Özellikle halk edebiyatında olmak üzere, yazınsal modern Türk edebiyatında da sıkça mitolojik kültürümüzün izlerine rastlamaktayız, fakat bunları incelemede yetersiz kalmaktayız". (Çoban)

ANA METN

Müasir poetik təfəkkürümüzdə şamanizm ünsürlərindən danışmazdan əvvəl onu da qeyd edək ki, o, yalnız bu günün hadisəsi deyil, ona islamdan sonrakı yüzilliklər ədəbiyyatında da rast gəlinir və bu mövzu bir sıra araşdırmaların tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. (bax:Abdulla B. 2018) İslama qədərki və islamdan sonrakı dövr türk təfəkkürünü əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da şamanizm tədqiqat predmeti kimi araşdırmaçıların diqqətini cəlb etmişdir. (Bax: Hacıyev , 2017) Amma təbii ki, bu bədii mətnlərə şamanizm inanc, ideya-mövzu deyil, ünsür, element, təfəkkürün izi kimi daxil olmuşdur.

Çağdaş ədəbiyyatımızda isə şamanizm bədii mətnin ideya-mövzu qatı kimi özünü göstərməkdədir. Onu da qeyd edək ki, xristianlıqdan, islamdan fərqli olaraq tanrıçılıqda xalqın milli özünəməxsuluğu var və o, türk xalqının yalnız inancını deyil, həm də kimliyini təqdim edir. Odur ki, müasir bədii düşüncə şamanizmə milli kimlik faktlarından biri kimi yanaşır. Adil Mirseyidin "Son şamanın nəğməsi" şerinin özünü "dəli şaman" hesab edən lirik məni türk xalqının şanlı tarixini vəsf edir. (bax: Mirseyid, 2011, s. 166)

Onu da qeyd edək ki, çağdaş ədəbiyyatımızda şamanizm yalnız poeziyanın deyil, həm də nəsrin mövzu xəttinə daxil olur. Vəqif Sultanlının "Şaman türküsü", Vüsal Nurunun "Dorantağ" romanlarının məzmunu bu mövzuda qurulmuşdur. Ancaq şamanizm özünü ardıcıl bir ideya istiqaməti kimi poeziyada göstərməkdədir. Çağdaş poeziyamızın əski türk dini inanclarına qayıdışı yalnız şamanizm çərçivəsində qalmayıb, daha geniş məşəbdə- şamanizmi belə özündə ehtiva edən tanrıçılıq dini istiqamətində də özünü göstərir.

Elxan Zalın poeziyasında qədim dinimizin – tanrıçılığın motivlərinə qayıdış var. "Elxan Qaraxanlı, şeirlərində tez-tez qədim Türk inanc sisteminə müraciət edir. "Allah" sözü yerinə daha çox "Tanrı" sözünü istifadə etməsi ona, bəlkə də, Türklərin yaşadığı ən qədim dövrlərə dönməsini təmin etməklə çox cazibədar gəlməkdədir. Çünki Göy Tanrı dini, qadağalardan çox azadlıq vəd etməkdə idi insanlara". (Çulpan) Elxan Zalın bu şerinin misraları qədim türklərin dini inanc sisteminə söykənir.

Yolumuza uğur çilə Umay ana, bayana,
Nal səsləri tümen-tümen yayılacaq cahana.
"Göy Dağlardan Atlar Enər"
Haqqın dərgahına bir ayrı yol var,
İnancsız olanlar keçməz qapıdan,

Məni Tanrıdağda məclis gözlüyor,
Tanrıya şahid dayan İlahə Anam.
"Taissa Yanına Çağırar Məni" (Zal, 2009, s.128)
....Bəşərin gözyaşını
Səməyə çəkər bulud.
Bəndənə bir qapı aç,
Ana mələk, Ana kut.
"Firiştəli Mahnı"
Tanrıdağdan kut almış,
Bircə parça daş olsa,
Alınımıza qan sürtər
İlahəmiz Taisa. (Zal, 2009, s.127)

Bu şeirdə Elxan Zalı lirik məni tanrıçılıq dini fəlsəfəsindən çıxış edir və şeirin misraları bu inancın terminologiyası ilə zəngindir. Umay ana, Tanrıdağ, ilahə Taissa, Göy Dağlar, kut almaq kimi ifadələrlə şair yalnız əski inancımızın səhifələrini varaqklamır, həm də öz lirik məni bu inancın insanı kimi təqdim edir.

Bildiyimiz kimi, tanrıçılıq dininin fəlsəfəsi öz inam və inanclarını təbiət üzərində qurmuşdur. Təbiət varlıqlarını müqəddəsləşdirən bu dində ağac kultu daha öndə olmuşdur. "Su və bitkiyə (ağaca) inam türkdilli xalqların əski inancları ilə bağlıdır. Su da, ağac da (Dünya ağacı) ilkindir. İnsan və həyat onlardan yaranmışdır. Su və Dünya ağacı insanlara can və ruh verir". (Seyidov, 1983, s.118)

Türk xalqlarında dağdağan ağacı da inanc yeridir. Musa Yaqubun yaradıcılığında dağdağan ağacına müraciətlə yazılan "Salam, dağdağanım" şeirində də bu inancın izləri vardır. Şair ağaca müraciətlə deyir:

A qada qaytaran, a göz qaytaran,
Bəd nəzər öldürüb, hikkə yatıran
Salam, dağdağanım,
sən nə haldasan? (Yaqub, 2012, s. 476)

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əski dini təfəkkürümüz müasir poeziyamızda daha çox şamanizm fəlsəfəsi istiqamətində canlanır. Müasir şeirdə bu fəlsəfəyə müraciətlər çoxdursa da, yalnız Rüstəm Behrudinin poeziyasında o, ardıcıl şəkildə özünü göstərən ideoloji xətdir. Akademik İsa Həbibbəyli doğru olaraq qeyd edir ki, "Ümumiyyətlə, sənətkarın yaradıcılığını hansı cərəyanla bağlamaq istəyirsənsə, dəfələrlə şamanizmə dönürsən. Onun bütün varlığı Şamanizmdən doğrulub". (Sultan, 2015, s. 98) Rüstəm Behrudinin özü də şamanizmi poeziyasının yaradıcılıq manifesti kimi bəyan edir:

Tanrıya qul bir şamanam,
Sizə verilmiş bir amanam.
Yalnızlığım... atam, anam...
Öldürün məni, öldürün! (Behrudi, 2017, s. 29)

Şairin yaradıcılığında keçən əsrin səksəninci illərinin sonu doxsanıncı illərin əvvəllərində tanrıçılıq, şamanizm artıq güclü bir dalğa şəklində özünü göstərirdi. Onun poeziyasında bir dərviş obrazı var və bu dərviş şaman dərvişidir.

Mən qərib, fəğir dərvişəm,
Tanrı dağından gəlmişəm.
Ora dəvətdir iş-peşəm –

Haqq yolu ondan keçəcək. (Behrudi, 1992, s. 56)

Rüstəm Behrudinin tanrıçılığı təbliğ edən bütün misraları bu dərvişin dilindəndir. Şair "Mənim tək mirzəsi var" şeirində bu dərvişin söylədiklərini Tanrının türkə ismarıcları kimi təqdim edir və özünü də Tanrının mirzəsi, Tanrının elçisi adlandırır. Həm də təbii ki, bu ismarıclar

Göy Tanrıdan gələn və türkün artıq son minillikdə korşalan etnik yaddaşını bərpa etmək məqsədi daşıyır. Akademik Tofiq Hacıyev öz fikrində haqlı idi: “Dədə Qorqud kitabı”ndan sonra heç kəsə etnik tariximiz bu genişlikdə, bu fəallıqda bədiilik predmetinə çevrilməyib”. (Hacıyev, 2015, s. 43) Akademik İsa Həbibbəyli də Rüstəm Behrudi yaradıcılığındakı şamanizm xəttini “Kitabi-Dədə Qorqud”a istinadən izah edir: “Şaman duası” – Rüstəm Behrudinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında möhkəmləndirdiyi motivdir. Şaman duası Rüstəm Behrudi üçün türk dünyasının varlığını ruhunda yaşadan, onun ucalığını və bütövlüyünü hər şeydən uca tutan, böyük gələcəyə doəru ümidlərini ifadə edən poetik monoloqdur. “Şaman duası” ahəngində poetik təhkiyəni də yeni dövr Azərbaycan şerinə Rüstəm Behrudi gətirmişdir. Bu, əslində Dədə Qorqud şeirlərindəki ritmin poeziyadakı poeziyadakı yeni improvizasiyasıdır. Rüstəm Behrudi ən müasir mətləbləri Dədə Qorqud təhkiyəsi əsasında “Şaman duası” ilə özünəməxsus poetik səviyyədə səsləndirmək vəzifəsini layiqincə yerinə yetirilmiş, nəticədə özünün fərdi üslubunu yarada bilmişdir”. (Həbibbəyli, 2015, s. 24-25)

Məlumdur ki, türkün dini fəlsəfəsi milli təfəkkürünün tərkib hissəsi olmuşdur. Odur ki, tanrıçılıq, şamanizm görüşləri, boz qurd obrazı Rüstəm Behrudi poeziyasına etnik tariximizin detalları kimi gəlir.

Bu gün Şaman imanını,
Öz içində Turanını,
“damarında Türk qanını
Zərrə-zərrə bulan gəlsin”. (Behrudi, 2017, s. 43)

Rüstəm Behrudiyə görə, damarında türk qanı, içində Turan sevdası olan bir türk həm də şaman imanına sahib olmalıdır. Məlumdur ki, bu gün istər poetik, istərsə də, digər müstəvilərdə türkçülük ideallarının təbliği gedir və bu təbliğatlarda türkçülük, islamçılıq ideyaları vəhdətdə götürülür. Ancaq Rüstəm Behrudi türkün özünəqayıdış ideyasına fərqli prizmadan yanaşır. O, türkün özünəqayıdışını dini yaddaşına qayıdışla vəhdətdə görür. Çünki türkün milli kimliyi ilə dini inancını vəhdət təşkil edir.

Türklük özü dindi-din,
Qoy bunu bilsin yağı. (Behrudi, 2017, s.72)

Şairin poeziyasında islam milli kimliyimizin korşaldığı məqamlardan biridir. Ona görə də Rüstəm Behrudi türklüklə islamı qarşılaşdırır, oxucunun təfəkküründə islamın yerini daraltmağa çalışır.

Qoy bilsin ucadadı,
Hiradan Tanrı dağı. (Behrudi, 2017, s. 72)

Bildiyimiz kimi, Hira islamda, Tanrıdağı isə tanrıçılıqda müqəddəs ocaqlardır. Şair bu məqamda kütlənin dini heysiyyətinə toxunmağa qədər cəsarət edir və bu cəsarəti milli kökə olan bağlılıqdan alır.

Rüstəm Behrudi poeziyasında yolçusu olduğu Tanrı dağına üz tutub yol gedir və ona yaxınlaşdıqca, islami dəyərlərdən də uzaqlaşır. Onun poeziyası türkün şüurundakı islami müqəddəsliyi yıxıb, yerində əski türk inanclarını bərpa etmək istəyir.

Nə kafirəm, nə də asi,
Sevdim haqqa yenən kəsi.

Məkkəsiylə Mədinəsi

Ulu Altay olan gəlsin. (Behrudi, 2017, 12 sentyabr)

Rüstəm Behrudi dini məsələni milli məsələlər müstəvisinə gətirir.

Bir əlində qılınc, birində Quran,

Yadlara qızıl taxt ucaltdı Turan.

Ucaldıb özünə daş atdı Turan

Bələmiz kim deyir, tək yaddan gəlir? (Behrudi, 2017, s. 18)

Şair islamın gücünü türkdə görür və bunu boşuna xərclənmiş qüvvə kimi oxucusuna anlatmağa çalışır. Rüstəm Behrudinin yanaşmasına görə türkün islamı qəbulu tarixi yanlışlıqdır və onu soyundan, özündən qoparmışdır. Ona görə də onun şaman obrazı ağırlıdır.

Şamanam – içim göz-göz
Tanrımız deyir ki, döz.
Nədən, Türk haqda bir söz
Körklü Qurana gəlməz?! (Behrudi , 2017, s. 34)

Rüstəm Behrudi poeziyasında dini mövqe öz yerini milli mövqeyə tərk etsə də, o, xalqın yaddaşındakı müqəddəsliyə hörmətlə yanaşmağa çalışır. Odur ki, islamın müqəddəs kitabı olan Qurani qədim türk sözü olan və “gözəl” anlamında işlənən “körklü” epiteti ilə işlədir. Amma şairin lirik məni islami müqəddəsliyə tapınmamaqda ısrarlıdır:

Qorxusunu qoymam yaxın,
“Lailahəillallahın”,
Tanrım bilir mən Allahın
Qulu olmaq istəmirəm! (Behrudi , 2017, s.65)

“Lailahəillallahın”, Allahın qulu olmaq istəməyən Rüstəm Behrudi poeziyasının lirik məni sevə-sevə tanrıçılıqdan gələn müqəddəsliyə qul olmağa hazırdır.

Şaman Tanrının quludu,
Qopuz şamanın.
Qopuz şamanın quludu,
Mən sənin. (Behrudi , 2017, s.302)

Şairin lirik məni tanrıçılıqdan gələn müqəddəsliyə - Tanrı dağına and içir.

And olsunTanrıdağa,
Ota, gülə, yarpağa! (Behrudi, 2017, s.35)

Rüstəm Behrudi həm də yalnız Tanrı dağına deyil, ota gülə, yarpağa ona görə and içir ki, qədim türk inancında təbiətin, o cümlədən də bitkinin müqəddəs olduğunu oxucuya çatdırır. Şairin məqsədi təkcə oxucunu məlumatlandırmaq deyil, o həm də istəyir ki, oxucusunun and yerini, üzünü tutduğu müqəddəs səmtləri dəyişsin. Şair bu amacını “Haqq sevən bəndəyə elə dindi türk” şeirində də izləmişdir:

Başıma bu sevda Tanrı dağından-
Qibləmiz Altaydan – ilk yurddan gəlir. (Behrudi, 2017, s. 52)

Göründüyü kimi, şair türkün qibləsinin səmtini kökənmizə - Altaya qatmaq istəyir. Tədqiqatlarda doğru vurğulanmışdır ki: “Rüstəm Behrudi yaradıcılığında Boz Qurd obrazı onun poeziyasını mifoloji düşüncəyə söykəyirsə, Şaman obrazı bu poeziyanı İlahi başlanğıca bağlayır. Bu poeziyada Şaman ayrıca vəsf olunmur, onun şəninə söylənən misralar yoxdur. Amma Şamana, onun duasına böyük inam var. Bu inam Rüstəm Behrudi poeziyasının güc mənbəyidir, oxucuda şairin duasının qəbul ediləcəyinə böyük ümid yaradır”. (Əliyeva, 2017, s. 18)

Müasir poeziyada türk mifoloji düşüncəsinə keçidlər də var. Özünün boz qurddan yarandığına inanan türkün səsi yenə də Rüstəm Behrudi yaradıcılığından daha gur gəlir.

Mənim qərib-qərib uluyan sözüm
Atilla gözləyən Boz qurddan gəlir. (Behrudi, 2017, s. 53)

“Şaman Daştəkinin sonuncu duası” şeirində də Rüstəm Behrudi dualarlarını Boz qurdlə başlayır, Tanrıdan Boz qurdu göndərməsini istəyir. Bu yanaşma poetik fikirdə Boz qurdu türk millətinin xilas kimi rəmziləşdirir. “Boz qurd” şeirində şair söyləyir:

Dalınca getməyə hazır durmuşam,
Səni gözləyirəm, Boz qurd, hardasan?! (Behrudi, 2017, s. 32)

Rüstəm Behrudi yaradıcılığı əski türk inanclarını poeziyada bir fəlsəfi qola çevirmək və bu fəlsəfəni bədii fikir müstəvisindən ictimai fikrə ötürmək amacındadır. O, türkü əski dini inanclarına qayıtmağa, onlara tapınmağa səsləyir.

SONUC

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında əski dini inanclarımıza qayıdış özündən söz etdirəcək dərəcədə olsa da, güclü bir istiqamət ala bilməmişdir. Bu inancdan müasir şeirə tez-tez müəyyən detallar daxil olsa da, bədii mətn özünü bu fəlsəfəyə tamamilə kökləyə bilmir. Müasir şeirdə yalnız Rüstəm Behrudi poeziyasında əski inancımıza müraciət ardıcıl şəkildə və məqsədli bir istiqamətdədir. Ümumiyyətlə, çağdaş poeziyamızda əski dini inanclara müraciət dini və milli fəlsəfənin vəhdətdə olduğu əski türk təfəkkürünə qayıdış kimi səciyyələnir.

KAYNAKÇA LİSTESİ:

- Abdulla, B. (2018, 21 fevral). *Yəsəvilik və Azərbaycan şaman-dərviş mədəniyyəti*. Ədalət Acaloğlu, A. (2004). Mifologiya. B. Nəbiyev, (Ed.), *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. 6 cildə, I c., (37-66). Bakı: Elm
- Allahmanlı, M. (2002). *Şaman, ozan və aşiq*. Bakı: Ağrıdağ
- Aybars, P. *Türkler'in geleneksel dini şamanizm 'in orta Asya eski türk kamu hükuu'na etkisi*. 05 Şubat 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/628763>
- Behrudi R. (2017, 12 sentyabr). *Rüstəm Behrudinin şeirləri*. 525-ci qəzet
- Behrudi, R. (2017). *Şaman duasından dar ağacına*. Bakı: “Xan” nəşriyyatı
- Behrudi, R. (1992). *Salam, dar ağacı*. Bakı: Gənclik
- Çoban R. V. (2012). *Tokat halk edebiyatı ürünlerinde şamanizm ünsürləri*, Google Scholar. 12 Eylül 2020, <https://scholar.google.com.ar/citations?user=ImZXoXkAAAAAJ&hl=de>
- Çulpan, Z. *Hər zamanın öz elxanı doğulur*. (A.Musayev, Çev.). YARPAQ. 20 Eylül 2020, <http://yarpaq.az/az/culpan-zarif-her-zamanin-oz-elxani-dogulur/test>
- Hacıyev, A. (2017, 22 dekabr, 23-25 dekabr). *Dədə Qorqud eposunda şaman görüşləri*. Xalq cəbhəsi
- Hacıyev, T. (2015). “Dədə Qorqud” kitabından “Salam, dar ağacı”nacan. Q. Hüseynov, (Ed.), *Görmədiyimiz adam və yaxud xəzəllərin tütüsü (Rüstəm Behrudi haqqında düşüncələr)*, (42-48). Bakı: Qanun Nəşriyyatı
- Həbibbəyli, İ. (2015). Bütövlük və genişlik. Q. Hüseynov, (Ed.), *Görmədiyimiz adam və yaxud xəzəllərin tütüsü (Rüstəm Behrudi haqqında düşüncələr)*, (14- 25). Bakı
- Əliyeva, A. (2017). *Şaman nəvəsi – Rüstəm Behrudi: metodik vəsait*. Bakı
- Mirseyid, A. (2011). *Ay süvarisi*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı
- Seyidov M. (1983). *Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları*. Bakı: Yazıçı
- Sultan, X. (2015). İnam şairi, zaman şairi, şaman şairi... Q. Hüseynov, (Ed.), *Görmədiyimiz adam və yaxud xəzəllərin tütüsü (Rüstəm Behrudi haqqında düşüncələr)* (90-101). Bakı:
- Yaqub, M. (2012). *Dövrün dəyirmanı*. Bakı: SBS.
- Zal, E. (2009). *Torqovı peyzajı*. Bakı: MBM nəşriyyatı

PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR TRANSLATION PROBLEMS

DEYİMSSEL BİRİMLER VE ÇEVİRİ PROBLEMLERİ

Shola YUNUSOVA¹

Phraseology is a branch of linguistics which studies phraseological units, different types of set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs and other types of multi-word lexical units, in which the component parts of the expression take on a meaning more specific than or otherwise not predictable from the sum of their meanings when used independently. Teaching phraseology is a part of cultural approach in foreign teaching methodology. Phraseology is one of the main origin of enrichment of the language and the phraseology of any language presents great differences.

Phraseological unit can be defined as a non-motivated word-group and exists in the language as ready-made unit. Phraseological units are used by the speaker in a ready form, without any changes. They consist of separate words and are distinguished from other word-groups and the nature of phrases.

Phraseological units are word-groups that cannot be made in the process of speech. They differ from word-groups structurally and semantically. Phraseological units convey a single concept and their meaning is idiomatic. They are characterized by structural invariability and they are not created in speech, but used as ready-made units.

N.N.Amosova for the first time put into question the theory of equivalence of phraseological units to words [Amosova, 2013]. Unlike a word, phraseological unit can be divided into separately structured elements and transformed syntactically. The essential features of phraseological units are lack of motivation and stability of lexical components. Example:

A dark horse – it is actually not a horse, but a person about whom no one knows anything definite, so one is not sure what can be expected from him (or person who keeps their interests and ideas secret, especially someone who has a surprising ability or skill).

A white elephant – it is neither an animal, nor a person, it is a valuable object out of usefulness.

To let the cat out of the bag – has nothing to do with cats. It means to let some secret become known, to reveal a secret carelessly or by mistake.

A bull in a china shop - extremely awkward, clumsy person.

Thus differences in terminology reflect certain differences in the main criteria used to distinguish between free word-groups and a specific type of linguistic units, generally known as phraseology. Two major criteria (semantic and structural) for distinguishing phraseological units and free word-groups show distinctive features characterizing phraseological units and contrasting them to free word-groups.

It is consequently assumed that unlike components of free word-groups which may vary according to the needs of communication, member-words of phraseological units are always reproduced as single unchangeable collocations. Thus, for example, the constituent red in the free word-group red flower may, if necessary, be substituted for by any other adjective denoting colour

¹ Azerbaycan, Sumqayit Şehri, 43 blok, Sumqayit Devlet Universitesi, e-mail: yunusovashole@gmail.com

(blue, white, etc.), without essentially changing the denotational meaning of the word-group under discussion (a flower of a certain colour). In the phraseological unit red tape (bureaucratic methods) no such substitution is possible, as a change of the adjective would involve a complete change in the meaning of the whole group. A blue (black, white, etc.) tape would mean “a tape of a certain colour”. It follows that the phraseological unit red tape is semantically non-motivated, i.e. its meaning cannot be deduced from the meaning of its components and that it exists as a ready-made linguistic unit which does not allow of any variability of its lexical components. It is also argued that non-variability of the phraseological unit is not confined to its lexical components. Grammatical structure of phraseological units is to a certain extent also stable. Thus, though the structural formula of the word-groups red flower and red tape is identical (A + +N), the noun flower may be used in the plural (red flowers), whereas no such change is possible in the phraseological unit red tape; red tapes would then denote tapes of red colour [Ginzburq, Khidekel, Knyazova, Sankin, 1979, 75].

Phraseological units are comparatively stable and semantically inseparable. There are differences between word-groups and phraseological units, too. The difference often is in the interrelation of lexical components.

Blue ribbon – an honour given to the winner of the first prize in a competition (or a ribbon of blue silk given to the winner of a competition or as a mark of great distinction).

Stretch one’s legs – go for a short walk after sitting in one place for some time.

See eye to eye – to agree fully with someone, to be in full agreement.

Under one’s hand – with one’s proper signature attached.

Stew in one’s own juice – to worry and suffer because of something that one did, to suffer the consequences of one’s actions.

In free word-groups each of its constituents preserves its denotational meaning. In the case of phraseological units the denotational meaning belongs to the word-group as a single semantically inseparable unit. For example: A free word-group a white elephant (an elephant of white or pale color) and a phraseological unit white elephant - it is a waste of money, because it is completely useless.

Phraseological units are characterised by stability of grammatical structure. Lexical components and the essential features of phraseological units are lack of motivation. They are idiomatic, transferred and stylistically they are colourful, expressive.

The phraseological unit is a fixed combination of words which fully or partially change their meanings [Kunin, 1996]. It means that a character, which is above the word level, stability and changed meanings of words in the combination are criteria of phraseological units, which define their special status in the language structure.

A.V.Kunin suggested the following classification of types of words in phraseological units depending on a character of their meaning:

1. Real words, namely lexems having a literal meaning of components.

2. Potential words, namely lexems having a weakened lexical meaning syntax functions. Potential words are found as part of fully or partially re-comprehended motivated phraseological units with a living inner form. A literal meaning of components is “shown through” their re-comprehended meaning. Components of similar phraseological units are rich in terms of semantics as compared to similar words in their free usage.

3.” Former” words , namely re-comprehended components of phraseological units.

4. “Ghost-words” like muttons in the locution return to one’s muttons. The word mutton does not exist in English , but represents a calque from the French moutons and is found in this phraseological unit only. “Ghost-words” are an extremely rare phenomenon [Kunin, 1996].

This problem from positions of cognitive linguistics is interpreted as follows: “ A meaning content of the phraseme represents a result of interaction between its linguistic meaning and contextual, situational and encyclopedic information” [Alefirenko, 2008].

The above review of different opinions on a character of components of phraseological units shows that a linguistic status of the word, the components of phraseological unit is complex and has many aspects and it is necessary to determine basic positions of any research, as it influences the progress and results of such research.

Taking into account mainly the degree of idiomaticity academician V.V.Vinogradov classified phraseological units into three groups based on the semantic principles:

1. Phraseological fusions are completely non-motivated word-groups (heavy father-serious or solemn part in theatrical play; red tape-bureaucratic methods). Their meaning cannot be guessed from the meanings of separate words.

2. Phraseological unities are partially non-motivated as their meaning can usually be perceived through the metaphoric meaning of the whole phraseological units. For example: To show one’s teeth. The meaning of the unit can be understood from the parts of the unit.

3. Phraseological collocations are motivated , but they are made up of words possessing specific lexical valency, which accounts for a certain degree of stability in such word-groups. In phraseological collocations variability of member-words is strictly limited. For example: Bear a grudge may be changed into bear malice, but not into bear a fancy or liking. Phraseological collocations are felt as possessing a certain degree of semantic inseparability [Ginzburq,Khidekel, Knyazova, Sankin, 1979, 75-76].

Phraseological units occupy a considerable place in many languages. They reflect culture, customs, history of many nationalities, mentality of a definite nation and have a great role in human communication. They produce a considerable expressive effect, affect the reader’s emotion. Due to this reason, translation of phraseological units is important and also difficult. Defining phraseological units in the text and to find an equivalent during the translation process are not easy, because very often inexperienced translators forget the notion of usage and under the influence of familiar graphical form convey the word literally and thus violate the norms of the target language in the field of the combinability of words. Translating a phraseological unit depends on several factors: different combinability of words, homonymy, synonymy and polysemy of phraseological units.

Difficulties in translation of phraseological units start with their recognition in the text.

The first and the main condition is to be able to recognize phraseological units in the text. The most productive way is the skill of selection of contradict units in text, as a rule, exactly the forthcoming of such units indicates an extended sense.

The second condition in the process of recognition of phraseological units consists of the skill of analyses of the language functions.

An interpreter could face a problem of national-cultural difference between similar phraseological units in both different languages. Having the same sense, phraseological units could have different stylistic nuances.

Also the problems could appear because of the resemblance of phraseological units, which have different meanings. Translator sometimes confuse the parts of phraseological units, so we need to be more attentive to them.

Any type of phraseological units can be presented as a definite micro-system. In the process of translating phraseological units, functional adequate linguistic units are selected by comparing two specific linguistic principles. These principles reveal elements of likeness and distinction.

Phraseological units are integral parts of any language or culture. Knowing these units and appropriate interpretation of them is an evidence of appropriate translation of the whole expression or a work of art. The main task for the translator is to choose a meaningful equivalent translation of a definite phraseological unit. The translator must find the ways of translation and express the connotative and evaluation functions of the whole expression. To give an accurate definition of the phraseological unit was proposed by A.V. Kunin: "Phraseological unit is a separable combinability of words with the analysed meaning and a definite stability at a phraseological level" [Kunin, 1996].

Translation of phraseological units can be processed on the basis of existing English collocation and with the help of equivalents [Stepovich, 2005].

As a rule, translation of phraseological units is difficult and due to this fact translators try to explain the meanings of phraseological units in the context. S.S. Kuzmin elaborated some ways of phraseological units' translation: translation with the help of monoequivalents, absolute and relative equivalents, metaphors, context, phraseological analogues, calque or loan translation, explicatory translation, translation paraphrasing, synonymous and antonymic translation [Kuzmin, 2007].

Transformation of expressiveness inherent to language is performed on principles peculiar to the phraseological units. The problem becomes difficult when it concerns the transformation of individual expressive means and devices of an author. Here the translator should take into account the nature of the expressive means and stylistic devices, their role in the concrete context.

The analyses of proverbs and sayings of the English, Turkish, Azerbaijani languages show that proverbs and sayings have different special features and peculiarities in different languages. For example:

It is never late to learn (English). Oxumaq heç vaxt gec deyil (Azerbaijani). Öğrenmenin yaşı yoktur (Turkish).

Nothing seek, nothing find (English). Axtaran tapar (Azerbaijani). Aktaran tapar (Turkish).

Out of sight, out of mind (English). Gözdən uzaq, könlədən iraq (Azerbaijani). Gözden irak olan gönülden de irak olur (Turkish).

Patients can appreciate health (English). Sağlamlığın qədrini xəstələr bilər (Azerbaijani). Hastalar sağlığı takdir edebilir (Turkish).

Learn first, then think (English). Əvvəl öyrən, sonra düşün (Azerbaijani). Önce öğrenin, sonra düşünün (Turkish).

Conclusion: Summing up our investigation, it should be noted that a special attention should be paid to phraseology. Knowing phraseological units enriches our vocabulary and helps us to

realize figurative system of English and broadens our lingua-cultural competence. It is useful to investigate the phraseological units of different languages for the purpose of studying the various stages of the historical development of the people's thinking, researching the reasons of the lexical-semantic similarity. The analysis of phraseological units shows that the development of phraseology depends on the environment, reality, material and spiritual life.

BIBLIOGRAPHY:

1. Alefirenko N.F. (2008). Phraseology and cognitive science in terms of linguistic postmodernism. Belgorod: Belgorod State University.
2. Amosova. N.N. (2013). Fundamentals of English phraseology. Moscow: Librokom.
3. Kunin A.V. (1996). The Course in Phraseology of Modern English Language. Moscow: The Higher School, -381 p.
4. Kuzmin S.S.(2007). Idiomatic Translation from Russian into English (theory and Practice).Moscow: Flinta:Nauka.
5. Ginzburq R.S., Khidekel S.S., Knyazova G.Y., Sankin A.A. (1979). A course in modern English lexicology. Second edition. Revised and enlarged. Moscow: -269 p.
6. Stepovich V.S. (2005). Translation Manual (the English and Russian Languages). Minsk: TetraSystems.

INTERNET RESOURCES:

- 7.<https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2012/01/09/dark-horses-white-elephants-bulls-in-china-shops-and-green-eyed-monsters-all>
8. <https://studfile.net/preview/4533652/page:10/>
- 9.https://www.researchgate.net/publication/283166330_English_Phraseology_in_Teaching_Interrelation_of_Theory_and_Practice
10. <https://dictionary.cambridge.org/>
- 11.<https://studfile.net/preview/5023490/page:7/>

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОВЕВ РОМАНЛАРИДА ХАРАКТЕРЛАР

ИФОДАСИ

Тўлабоева Рухсора¹

Бугунги кунга келиб ўзбек болалар адабиётида майдонга келган насрий асарлар мавзу ва қамров доираси жиҳатидан кенгайиб бормоқда. Худойберди Тўхтабоев, Латиф Маҳмудов, Анвар Обиджон, Оқилжон Ҳусанов каби ижодкорларнинг асарларида қаҳрамон ички олами, унинг руҳияти тасвирланган. Яъни, бола қаҳрамоннинг психологияси очиб берилади. Айниқса, Х.Тўхтабоев асарларида ушбу ҳодиса етакчи омил сифатида намоён бўлади.

Ўзбек болалар адабиётининг таниқли намояндаларидан бири Худойберди Тўхтабоев ўз асарларида болалар характери, умуман, бола руҳий дунёсини ғоятда мукамал ёритган ёзувчилардан ҳисобланади. Ёзувчи яратган қаҳрамонлар бетакрор хусусиятлари билан кўплаб китобхонлар қалбида яшаб келмоқда. Жумладан, унинг Ҳошимжон, Миробиддинхўжа, Орифжон, Ақром қовунчи сингари қаҳрамонлари, айниқса, ёш китобхонларга аллақачон ёд бўлиб кетган. Сабаби, ушбу қаҳрамонлар характерининг эса қолар даражада ёрқинлиги, кувноқлиги, болага хос беғубор ва соддадиллиги, айниқса, юморга, кулги, ҳазил-мutoйибага мойиллиги характер табиатини янада ёрқинлаштирган.

Адибнинг “Сарик девни миниб”, “Сарик девнинг ўлими”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлакати”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар”, “Қуёнлар салтанати”, “Қиз талашган ўсмирлар” сингари асарлари ёш китобхонлар қалбидан чуқур жой олган.

Ёзувчининг маҳорати, узоқ давом этган изланишлари, бола руҳиятини яхши ўргангани, болаларга бўлган муҳаббати – буларнинг барчаси унинг ғаройиб қаҳрамонларида бўй кўрсатди. Бу қаҳрамонларни бугунги кунда болалар характерининг намунаси сифатида бемалол кўрсатиш мумкин.

“...Тўғри, олтинчи синфда қолиб кетдим, буни ҳеч кимдан яширмайман. Лекин, сабаби ҳали айтганимдек ёмон ўқиганим учун эмас. Балки мактабимизда яхши баҳолар тугаб қолгани учун шунақа бўлди. Ахир ёмон баҳоларни ҳам кимдир олиши керак-ку. Илгари ҳам бир шунақа бўлувдим. Тўртинчи синфда ҳам икки йил ўқиб, бошланғич таълим пойдеворини обдон обдан мустаҳкамлаб олганман. Олтинчи синфда ҳам шундай қиларман деб ўйладим-у, унча хафа бўлмай қўя қолдим...”². “Ширин қовунлар мамлакати” асаридан олинган мазкур парчада атрофдагилар учун ҳам кулгили, ҳам ачинарли бўлган ушбу ҳолат қаҳрамон қалбида фожиа бўлиб акланмайди. Зеро, битта синфда икки йиллаб ўқиб, “таълим пойдеворини обдон обдан мустаҳкамлаб” олишнинг нимаси ёмон (боланинг наздида)? Энди, меъерий ҳолат бўлмаганлиги, ҳамма билан бир хил эмаслик барча учун муаммо бўлиб кўриниши табиий. Агар қаҳрамонимиз ўрнида бошқа бола (ўқувчи) бўлганида, бир эмас, бир неча марта синфда қолиш хабарини эшитганида, у, албатта, тўполон қилган, жуда бўлмаганда, ўтириб олиб йиғлаган бўларди. Лекин буни қарангки, Ақромжон хафа бўлиб йиғлаш уёқда турсин, ҳатто пинагини ҳам бузмайди. “Ахир ёмон баҳоларни ҳам кимдир олиши керак-ку”, дейди ва бу билан китобхонни лол қолдиради.

¹ Tulaboeva Rukhsora, Öğretim Görevlisi, Edebiyat Teorisi ve Modern Edebiyat Süreci Bölümü, Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Alisher Navoi, Felsefe Doktoru (PhD) e-posta: binafsha-84@mail.ru
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Адабиёт назарияси ва замонавий адабий жараён кафедраси ўқитувчиси, Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) e-mail: binafsha-84@mail.ru

²Тўхтабоев Х. Ширин қовунлар мамлакати. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2016. – Б.13.

Бола қахрамон қалбидаги мана бундай ўта соддалик, бир оз “афандилик” ёки унинг “ўз дунёси” жамият меъёрлари, конун-қоидаларига бўйсунмайди. У ҳамма нарсани қандай бўлса шундайлигича қабул қилаверади. Бу унинг учун фожиа эмас, балки “Олтинчи синфда ҳам шундай қиларман деб ўйладим-у, унча хафа бўлмай қўя қолдим”, деган оддий бир хулоса-да. Бу – комизм сарҳадида тасвирланган қахрамоннинг яққол руҳий киёфаси. Зеро, қахрамон ўзининг кулгили эмас, балки қайғули ҳолатда эканини эсламайди ҳам. У кулги воситасида ўзининг ўзи билмаган фожиасини енгиб кетади.

Маълумки, кишилараро муносабат жамиятнинг энг муҳим белгиларидан бири. Бу белги бадий асарларда ҳам ўз ифодасини топиб келган. Ёзувчи Х.Тўхтабоев романларида қахрамонларнинг ўзгалар билан мулоқот, муносабати жараёнида характери, руҳият дунёси жуда гўзал ёритилган. Унда боланинг катталар ҳамда ўз тенгдошлари билан муносабатида юзага чиқадиган энг нозик хислатлари, гап-сўзлари, ҳаракатлари ифодаланади. “Сарик девни миниб” романи қахрамонининг мулоқот жараёнида юзага чиқадиган характер қирралари бунга мисол бўла олади. Бу бола табиатан қувноқ бўлгани учун кўпинча вазиятни кулгу билан юмшатмоқчи бўлади.

“Кеча ойим негадир баҳони сўрамади-ю, қани кундалигингни бир кўрсат-чи, деб қолди. Ранги-қутим ўчиб кетди, нега десангиз, ишнинг бу ёғи сал ишқалроқ эди-да...

– Кундалигим ўқитувчимизда қолган, – деб қутулмоқчи бўлдим.

– Папкангни оч, деяпман!

Бошқа иложим бўлмаганидан папкани очиб, секин кундаликни чиқариб бердим...

– Бу нима?

– Икки, ойижон.

– Буниси-чи?

– Буниси физикадан олинган баҳо.

– Хўп, мана бунисига нима дейсан?

– Ҳеч нарса деёлмайман, лекин ойижон, учовини қўшса беш бўлади.

– Шунақами?

– Шунақа...”¹.

Бола онасининг табиати, феълени яхши билади. Фарзандига нисбатан қаттиққўллик қилса-да, уни “юмшатиш” ёки “чалғитиш” мумкин. Олган баҳоларининг ёмон эканлиги, бундан онанинг жаҳлга миниши олдиндан кутилган ҳолат эди. Чунки бола шу кунгача “баҳоларим аъло” деган жавоб билан чекланарди. Бугунги вазият эса онасининг олдида жавоб беришни талаб қилар эди. Вазият кескинлашяпти. Бола вазиятни юмшатиш учун юмор ишлатишга уриниб кўради. “2”, “2” ва “1” баҳоларининг жамланмиси “беш” бўлишини айтиб, бир томондан кулгини юзага келтирмоқчи, иккинчи томондан ўзини ҳимоя қилмоқчи. Баҳоларининг шу қадар “ёмон” эканлиги унинг учун фожиа эмас-да. Зеро, бола қалби биз учун ўта муҳим ташвишлар, муаммоларга бегона, асл неъматларни қадрловчи, самимий, меҳр-муҳаббатга тўла бир олам. Унинг ҳаётсевар руҳи гўзал ва беғубор табассумга ҳамиша ошно. Умуман, болалар характерини ифодалар экан, ёзувчилар юморга албатта бирламчи мурожаат этадилар. Зеро, бола қалбига беғуборлик, неқбинлик, табассум ҳамиша ёндош. Бола қалбига йўл топишни истаган ҳар бир адиб ушбу олтин қоидаларни четлаб ўтолмайди.

Боладан баъзан жуда кўп нарсаларни кутамиз. Унинг айтганимизни қиладиган, бизнинг талабларимизга жавоб берадиган бўлишини истаймиз. Аммо болани унга қандайдир талаб ва қоидалар қўйиб англаб бўлмайди. Бола шундай дунёки, у қолипларга

¹Тўхтабоев Х. Сарик девни миниб. – Тошкент, Ёш гвардия, 1982. – Б.18.

сигмайди. У ўзича бир дунё бўлиб юради, яъни оламни ва одамларни ўз имкони даражасида англайди.

Ижтимоий муҳит – уруш вазияти ҳар қандай ҳолатда ҳам одамлар эсида туради. Уруш келтирган фожиалар: айрилиқ, етимлик, очлик, қадрсизлик, хор-у зорлик ҳар қандай одамни эзиб юбориши табиий. Аммо болалардаги эркинлик ва юмор уларнинг қалбини каттиқ эзилишдан асраб қолади. Яъни, қалбан таскин топишга кўмак беради.

Шундай жасур жангчилар орасида Орифжонларнинг отаси Мирзаполвон ҳам бор эди. Қизиғи шундаки, Мирзаполвон саводсиз, бунинг устига, умрида ҳақиқий қуролни кўрмаган оми бир одам эди. Буни хат ҳақидаги гаплардан ҳам билиш мумкин. Дастлаб у хатни бир ўзбек йигитига ёздирди. Гапларини оила аъзоларига етказди. Бироқ кейинги хатларини рус ва тожик тилларида жўнатади. Демак, урушда, Мирзаполвоннинг отрядида бошқа саводли ўзбекнинг ўзи йўқ. Умуман, ижтимоий ҳолат собиқ тузум таркибида бўлган ҳамма миллатлар фарзандлари учун ҳукмрон бўлган. Бу масалани ёзувчи жиддий муаммо сифатида алоҳида ҳижжалаб келтирмайди. Балки бола нигоҳи билан кузатиб, бола тасаввури билан англатиб, бола қалби билан ҳис қилиб тасвирлайди. Жумладан, бу тасвир болалар уйида отасидан келган хатни бир тожик ва бир татар болани чақириб келиб ўқитишида, отасининг совуқда, ўйилган окопларда юришини ғамхўрлик билан ўйлашида намоён бўлади.

Ёзувчи ҳар бир асарда ўзи ва қаҳрамон руҳиятини намоён этади. Демак, қаҳрамонда ёзувчининг ўзлиги ҳам яшайди. Лекин бу – қаҳрамон айнан ёзувчининг ўзидир, деган хулосага олиб келмайди. Чунки айрим ўринларда қаҳрамон ёзувчидан узоқлашган ҳолда ҳаракат қилади. Биз бу ўринда қаҳрамоннинг ўзига хослигини кузатиш имконига эга бўламиз. Ҳошимжоннинг ўзига хослиги унинг тийиқсиз, кутилмаган гап-сўзларида кўриниб қолади. Бувиси тонгда намозга уйғотса, “кеча ўқидик-ку, бугунам ўқиймизми?” дейиш, ёки Ёнғоқ қорига шогирд тушиб, “бировларга дам солгунча ўзингизга ҳам бир дам солиб олсангиз бўлмайдами?” – дея дилига келган сўзларни ҳеч иккиланмай шартта тилига чиқариш ҳамда буларнинг ҳаммасини завқ билан айтиб бериш фақат Ҳошимжонгагина хос бўлса керак.

Орифжон – Худойберди Тўхтабоевнинг қалб изтироблари ва кўнгли беғуборлигини ўзида жамлаган образ. Бу боланинг ўзига хослиги унинг содда, ишонувчан кўнгли ва афанди айтишга уста бўлган тилида, изтироблар, тангликлар қуршовидан чиқиб кетишга интилаётган ҳаётсевар руҳида. Орифжон касал ётган кичик синглисига нимадир олиш учун бозорда юрар, ҳеч нарсаси йўқлигидан туфлисини сотмоқчи бўларди. Аммо бундан ҳеч иш чиқмайди. Шу пайт башанг кийинган бир одамни кўриб қолади. “Яхши одамга ўхшайди”, деб ўйлайди бола ва шу одамдан ёрдам сўрашга ботинади. Дастлаб пул сўрайди, аммо бу илтижо одамнинг жаҳлини чиқаради. Бола бошқа йўлга ўтади. “Амаки, афанди айтиб берайми?” дейди тўсатдан жонланиб. У одам ниҳоят афанди эшитишга, эвазига пул беришга рози бўлади. Орифжон аввал довдирайди, эсига ҳеч бир латифа келмайди. Лекин сал ўтгач бир қанча латифаларни айтиб юборади. Одам унга арзимаган сариқ чақа ташлаб кетади ва бу болани ғаблантиради. Сариқ чақани ўша амакининг орқасидан отади. Танга тўғри бориб унинг қулоқ-чаққасига тегади. Бу ерда бола характери ёзувчига бўйсунмайди. Сабаби айни шу ўринларни ўқиганда ёзувчи “мен”и кўзга ташланмайди, балки қаҳрамоннинг ўзи шундай эркин, табиий ҳаракат қиладики, образнинг ўзига хослиги кўриниб туради. Фақат бу эмас, асарда етимлар йиғилиб, тунги нолиш қиладилар, бунда болалар шиддат билан, алам ва изтироб ичра нола қиладилар. Уларнинг бу ҳолати ҳам фақат қаҳрамонлар оламини кўрсатади.

Ақром – Худойберди Тўхтабоевнинг энг оригинал ва фантастик оламда сузиб юрувчи қаҳрамони. Ақромни ёзувчидан ажратиб турувчи биринчи хусусияти – унинг ҳид билиш қобилиятида. “... Ақромжон, битта нарса сўрасам йўқ демайсан, хўпми?

- Истаганингча сўрайвер, – деб қўйдим.
- Сенинг бурнинг яхши ҳид олармиш, шу ростми?
- Искович итдан ҳам зўрмишсан, тўғрими?
- Тўғри.
- Фақат қовуннинг ҳидини яхши фарқлай оласанми?
- Нега энди фақат қовунники бўларкан?
- Шундай деб айтишди-да.

– Бўлмаган гап, – дедим негадир шу пайт жуда мактангим келиб, – мен минг хил хидни бир-биридан фарқлай оламан.

– Йўғ-э! – деди Ортиқали ишонқирамай...

– Уч қақирим наридаги нарсанинг ҳам ҳидидан сеза оламан...”¹. Боладаги бу қобилият унга бутун асар давомида ҳамроҳлик қилади. У Ширин қовунлар мамлакатидек фантастик жойга бориб қолганда ҳам шу қобилияти туфайли илмий тадқиқотлар олиб боришга эришади. Бу ноёб қобилиятни фақатгина шу асар қаҳрамони Ақром Мадумаровда кўриш мумкин.

Зафар ҳам ўзига хос бола характери ўзида намоён этади. Олдинги бобимизда Зафар образининг руҳий ўзгаришлар динамикасини кўриб ўтган эдик. Бу бола Х.Тўхтабоевнинг бошқа барча қаҳрамонларидан фарқ қилиб, ижтимоий муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади. Шу сабабли ҳам унда руҳий ўзгаришлар динамикаси юзага келган. Зафар шаҳарнинг олифта боласи сифатида намоён бўлиб, унинг мағрурлиги аста-секинлик билан табиийлик, эркинлик каби болаларга хос хислатларга алмаша боради.

Ёзувчи Худойберди Тўхтабоев болалар учун ана шундай бетакрор, қувнок характерлар яратганки, бу қаҳрамонлар узоқ вақтлардан бери кўплаб болаларнинг қадрдонига айланиб улгурган. Адиб ўз асарларида характерлар табиатини юмор воситасида, қаҳрамоннинг ўзгалар билан мулоқоти жараёнида, ижтимоий муҳитнинг зиддиятлари орасида теран ифодалай олди. Шу сабабли ҳам йиллар ўтса-да унинг Ҳошимжон (“Сариқ дени миниб”), Орифжон (“Беш болали йигитча”), Ақромжон (“Ширин қовунлар мамлакати”), Зафар (“Мунгли кўзлар”) исмли қаҳрамонлари қатнашган асарлари такрор ва такрор ўқилмоқда.

¹ Тўхтабоев Х. Ширин қовунлар мамлакати. – Тошкент: “Чўлпон”, 1991. – Б. 9.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BAŞARI NOTUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMLERİ İLE BELİRLENMESİ

TEXT MINING ANALYSIS FOR DETERMINING FACTORS AFFECTING GRADE SUCCESS OF UNIVERSITY STUDENTS

Ebru KESKİN¹

Mesut KASAP²

Mehmet MENDEŞ³

Özet

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin başarı notunu etkileyen faktörlerin Metin Madenciliği Tekniklerinden yararlanılarak belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi 3. ve 4. sınıf öğrencilerine ‘**Sizce akademik başarınızı en çok etkileyen üç faktör hangisidir?**’ sorusu sorulmuştur. Daha sonra 351 öğrencinin verdiği cevaplar Metin Madenciliği Tekniği ile değerlendirilmiştir. Böylece metin veri setinde bulunan gizli ve örtük ilişkilerin daha basit ve anlaşılabilir bir şekilde çıkartılması ve bunun sonucunda da konuda araştırma yapacak araştırmacıların hangi faktör ya da faktörleri dikkate almaları gerektiğine yönelik önerilerde bulunulması mümkün olmuştur. Yapılan Metin Madenciliği analizi sonucunda; öğrencilerin başarı durumlarını en fazla etkileyen faktörlerin **dersin hocası, derse çalışma, ders, çevre, ekonomik koşullar, aile, düzenli çalışıp çalışmama, yoğunlaşma ve arkadaş çevresi** olduğu görülmüştür. Bu bulgular, öğrencilerin başarılı / başarısız olarak değerlendirilmelerinde öncelikle dikkate alınması gereken hususların bu 9 faktör etrafında şekillendiğinin bir göstergesidir. Diğer bir ifade ile öğrencilerin başarı durumlarının değerlendirilmesinde öncelikle bu 9 faktörün dikkate alınması gerekmektedir. Öğrencilerin başarı durumlarına göre başarılı ve başarısız olarak ne ölçüde doğru bir şekilde ayrılabilirdiğini belirlemek amacıyla ROC eğrisi analizi yapılmıştır. ROC analizi sonucunda oluşturulan ROC eğrisi altında kalan alanın 0.773 olduğu görülmüştür. Buradan hareketle öğrencilerin başarı durumlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesinde kullanılan modelin başarılı ve başarısız öğrencileri %77.3 ihtimalle doğru bir şekilde ayrılabilirdiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Başarı notu, Metin Madenciliği, ROC eğrisi

Abstract

The major purpose of this study is to determine important factors that affect the grade success of university students by using Text Mining Technique. For this purpose, following question was asked to the students at the third and fourth grades students of Çanakkale Onsekiz Mart University Agriculture Faculty. **'In your opinion, what are the most important three factors affecting your academic success?'** Thus, it was possible to extract hidden and latent relations in the text data set in a simpler and more understandable way. As a result, it was given some suggestions to the researchers in terms of which factor or factors should be taken into account in their studies. Results of Text Mining analysis showed that the most important factors affecting grade success of the students were **teacher, study, lesson, environment, economical condition, family, regular, concentration and friend**. These findings are an indication that the factors that should be considered assessing the students as successful / unsuccessful will shaped around these nine factors. In other words, these nine factors should be primarily taken into account in the assessment of students' success. Area under the curve (AUC) value was found as 0.773 means that there was 77.3% chance that model would be able to distinguish between successful and unsuccessful classes.

Key words: Grade success, Text Mining, ROC curve

¹ Zir. Yük. Müh. (Yök 100/2000 Doktora Öğrencisi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, ebrukeskin016@gmail.com

² Öğr. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mesutkasap@comu.edu.tr

³ Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mmendes@comu.edu.tr

GİRİŞ

Verileri akıllı bir eyleme dönüştürmek için bilgisayar algoritmalarının geliştirilmesi ile ilgilenen çalışma alanı makine öğrenmesi olarak bilinir. Bu alan, mevcut verilerin, istatistiksel yöntemlerin ve hesaplama gücünün hızlı ve eş zamanlı olarak geliştiği bir çevreden ortaya çıkmıştır (Lantz, 2013, s. 7). Geleneksel istatistiksel analizlerin odak noktası küçük veriler üzerinde analiz yapmaktır ve sonuçları sınırlıdır. Geleneksel yöntemler nadiren ortaya çıkan ancak değerli olayları ve belirsiz sonuçlara yol açabilecek sonuçları göz ardı edebilir. Aslında, araştırmacılar genellikle gizli kalıpları ve bilinmeyen ilişkileri hedef verilerden ortaya çıkarmaya çalışır. Bu gibi durumlar için istatistiksel analizlerin yanı sıra, Makine Öğrenmesi yöntemlerinden de etkin bir şekilde yararlanılabilmektedir (Wei ve Chiu, 2015, s. 44). Makine öğrenme algoritmaları, öngörücü modeller oluşturmak için kullanılan denetimli makine öğrenimi ve tanımlayıcı modeller oluşturmak için kullanılan denetimsiz makine öğrenimi olmak üzere iki bölümden oluşur (Lantz, 2013, s. 7). Makine Öğrenmesi, Veri Madenciliği ile çok yakından ilişkili bir alan olup, çalışılan büyük ve karmaşık veri setindeki gizli bilgilerin ortaya konulabilmesinde Makine Öğrenmesinden oldukça yaygın bir şekilde yararlanılmaktadır.

Özellikle 2000’li yılların başından itibaren Veri Madenciliği yöntemleri ile birlikte popüler bir hale gelen Metin Madenciliği (Text Mining) yöntemleri de veri analizlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Matematik, İstatistik, Olasılık, Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi ve Veri Tabanları gibi birçok disiplinin birleşiminden oluşan Metin Madenciliği, Doğal Dil İşleme yöntemleri kullanılarak, yapısal olmayan verilerin Veri Madenciliğinde kullanılmak üzere yapısal hale dönüştürülmesidir (Ananiadou ve McNaught, 2006, s. 1-7; Bilisoly, 2008, s. 2; Dolgun vd., 2009, s. 49; Miner vd., 2012, s. xxxiii-xxxv, 14; Kumar ve Bhatia, 2013, s. 36). Dolayısıyla Metin Madenciliği; metin ön işleme, metin dönüşümü, özellik seçimi ve oluşan veri setini Veri Madenciliği ile analiz etme teknikleri ve sonuçların görselleştirilmesi aşamalarından oluşmaktadır (Feldman ve Sanger, 2007, s. x; Kumar ve Bhatia, 2013, s. 36). Son yıllarda özellikle birçok veri setinin metin şeklinde olması, bu tip veri setlerinin klasik istatistik analiz teknikleri ile analiz edilmesini kısıtlamaktadır. Bu gibi durumlarda hem verilerin sınıflandırılması, hem özetlenmesi, hem olası ilişkilerin belirlenmesi ve hem de üzerinde durulan özelliğe etki eden faktör ya da faktörlerin belirlenmesinde Metin Madenciliği yöntemlerinden etkin bir şekilde yararlanılabilir. Bu noktadan hareketle yürütülen bu çalışmada, öğrencilerin başarı notunu etkileyen faktörlerin Metin Madenciliği yöntemi ile belirlenmesi amaçlanmıştır.

1. MATERYAL VE YÖNTEM

1.1. Materyal

Bu çalışmanın materyalini, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi 3. ve 4. sınıfta okuyan 364 öğrenciye ‘Sizce akademik başarınızı en çok etkileyen üç faktör hangisidir?’ sorusu yöneltilerek, başarı notlarını da içeren bir anket çalışmasından elde edilen veriler oluşturmuştur. Eksik gözlem değerlerinin çıkartılmasıyla birlikte çalışma 351 örnek genişliği üzerinden yürütülmüştür. Bütün istatistiksel analizler R (4.0.2) yazılım programı geliştirme ortamı olan R-Studio (1.2.5033)’da gerçekleştirilmiştir.

1.2. Yöntem

1.2.1. Metin ön işleme, metin dönüşümü ve özellik seçimi

Metin ön işleme, NLP, openNLP, tm ve SnowballC kütüphaneleri aracılığıyla tm_map() fonksiyonu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. tm_map() fonksiyonu ile sırasıyla büyük harflerin küçük harflere çevrilmesi, noktalama işaretlerinin, rakamların, boşlukların ve durak kelimelerinin (stopwords) kaldırılması ve kelimelerin köklerine ayrılması işlemleri gerçekleştirilmiştir. Kelime

kökleri metinden çıkarılan özelliklerdir ve terim setini oluşturur. Bireyler ise doküman setini oluşturur.

Terim seti $T = \{t_1, t_2, t_3, \dots, t_i\}$ ve Doküman seti $D = \{d_1, d_2, d_3, \dots, d_j\}$ olmak üzere, her bir terimin her bir dokümandaki frekansı $tf(t_i, d_j)$ ile ifade edilir.

Eğer $t_i \notin d_j$ ise $tf(t_i, d_j) = 0$, $t_i \in d_j$ ise $0 < tf(t_i, d_j)$ pozitif tam sayı değerlerini alacaktır. i . terimin (t_i) frekansı, doküman setindeki her bir dokümanın t_i frekanslarının toplamına eşittir ve $tf(t_i, D) = tf(t_i, d_1) + tf(t_i, d_2) + \dots + tf(t_i, d_j)$ formülü ile hesaplanır.

t_i 'nin ağırlıklandırılmış frekansı ise $tf - idf(t_i, D)$ ile ifade edilir ve terim frekansının ters doküman frekansına çarpılması ile hesaplanmaktadır ve $weightTfIdf()$ fonksiyonu ile hesaplanmaktadır (1). Ters doküman frekansı ise toplam doküman sayısının $s(D) = N$, t_i 'yi içeren doküman frekansına $df(t_i, D)$ bölümünün logaritmasına eşittir (2).

$$tf - idf(t_i, D) = tf(t_i, D) * idf(t_i, D) \quad (1)$$

$$idf(t_i, D) = \log\left(\frac{N}{df(t_i, D)}\right) \quad (2)$$

Her bir terimin her bir dokümandaki ağırlıklandırılmış frekansına $(tf - idf(t_m, D))$ bağlı olarak Terim Doküman Matrisi (TDM) oluşturulur. Böylece yapısal olmayan veri setinin yapısal hale dönüştürülmesi ile metin dönüşüm aşaması tamamlanmış oldu. Oluşturulan bu TDM bütün korpusdaki terimleri kapsamaktadır. Ancak veri setindeki terim frekansına ve doküman sayısına bağlı olarak optimum bir TDM elde etmek için frekanslara ait bir eşik değeri belirlemek gerekmektedir (Solka, 2008, s. 99-100).

1.2.2. Kelime bulutu (Word Cloud)

Kelime Bulutu frekansa dayalı bir görselleştirme yöntemi olup Metin Madenciliğinde oldukça yaygın bir şekilde rapor edilmektedir. Kelime bulutunu oluşturmak için wordcloud kütüphanesi kullanılmıştır. Bir kelime bulutu içerisindeki kelimeler, kelimelere göre değişen yazı tipi boyutuyla temsil edilir. Basit bir kelime bulutu içinde, bilginin sadece bir boyutu gösterilir ve yazı tipi boyutu n gram frekansına karşılık gelir. Kelime bulutu içerisindeki bir kelime ne kadar büyük olursa, kelime o kadar sık korpusa bulunuyor ya da ağırlıklandırılmış frekansı o kadar yüksek demektir (Kwartler, 2017, 82).

1.2.3. Kelime ağları (Word Networks)

Metin Madenciliğinde Ağ (Network) Analizi, sık kullanılan terimler arasındaki ilişki gücünü veya uyumu göstererek bir konunun görsel olarak yorumlanmasını ve anlaşılmasını sağlamaktadır (Kwartler, 2017, s. 59; Zhao, 2012). Kelime ağları, ağ haritasında kümeler oluşturarak kelimelerin birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya çıkarır. Bir kelime ağı oluşturmak için önce Terim x Doküman Matrisini sınırlandırmak gerekir; aksi halde ağ anlamlı bir şekilde kavrayamayacak kadar yoğun olacaktır (Kwartler, 2017, s. 60). Terim x Terim Matrisinin elde edilebilmesi için Terim x Doküman Matrisindeki frekansların ikili (binary) dönüşümle $tf(t_i, d_j) = \{0, 1\}$ elde edilecek A matrisinin kendi transpozunu (A^T) ile çarpılması gerekir. Bu durum aşağıdaki (3) ve (4) numaralı eşitliklerde gösterilmiştir. $igraph$ kütüphanesindeki $graph_from_adjacency_matrix()$ fonksiyonu ile Terim X Terim Matrisinin ağırlıklandırılması yapılarak 17 nodlu bilgi boyutuna sahip basit bir Kelime Ağı haritası elde edilmiştir (Şekil 3).

$$A [] = \begin{cases} tf(t_i, d_j) \geq 1 \rightarrow tf(t_i, d_j) = 1 \\ tf(t_i, d_j) = 0 \rightarrow tf(t_i, d_j) = 0 \end{cases} \quad (3)$$

$$\text{Terim x Terim Matrisi} [] = A [] \times A^T [] \quad (4)$$

1.2.4. Dendrogram analizi

Gözetimsiz Makine Öğrenmesi tekniklerinden Dendrogram Analizi ile kelimelerin hiyerarşik olarak kümelenmesi sağlanmaktadır. Bu yöntem başlangıçta küme sayısının belirlenmesini gerektirmez (Wei ve Chu, 2015, s. 706). Bu analiz sonucu diğer kompleks kümeleme yöntemlerine geçmeden önce yaklaşık küme sayısının bilinmesinde temel bir tahmin sağlayacaktır. Böylece diğer kümeleme yöntemlerine kaç küme ile başlayacağımız hususunda tahmini bir başlangıç yapabiliriz. Dendrogram Analizinde uzaklık ölçütlerinden Öklid (Euclidean) Uzaklığı (2.3) ve Agglomerative Kümeleme Yöntemi olarak Complete Kümeleme Yöntemi (2.4) sırasıyla dist() ve hclust() fonksiyonları kullanılarak elde edilmiştir (Şekil 4).

$$d(q, p) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (q_i - p_i)^2} \quad (5)$$

$$D(X, Y) = \max_{x \in X, y \in Y} d(x, y) \quad (6)$$

1.2.5. K-Means analizi

K-Means kümeleme analizi, popüler ve kolaylıkla kullanılabilen gözetimsiz makine öğrenme algoritmalarından biridir (Garbade, 2018). Hiyerarşik kümeleme yöntemlerinde olduğu gibi bir hiyerarşi oluşturmaz. Ancak, performansı hiyerarşik kümeleme yöntemlerinden daha hızlıdır (Bhatia ve vd., 2017, s. 773). K-Means yöntemi factoextra kütüphanesi kullanılarak gerçekleştirilir. Başlangıçta belirlenecek optimum küme sayısı fviz_nbclust() fonksiyonu ile küme içi kareler toplamı (within cluster sums of squares) yöntemi kullanarak 4 olarak belirlenmiştir (Kassambara, 2017, s. 37). Son olarak fviz_cluster() fonksiyonunda, ellipse.type = "euclid" alınarak, kümeleme sonuçlarının görselleştirilmesi yapılmıştır (Şekil 5).

i : gözlem değeri

k : küme sayısı ($k = 1:4$)

n_{C_k} : k . kümenin gözlem sayısı

x_{ik} : k . kümeye (C_k) ait i . değişken

$\bar{X}_k$: k . küme ortalaması olmak üzere,

Küme içi kareler toplamı (within-cluster sum of square, $W(C_k)$):

$$W(C_k) = \sum_{i=1}^{n_{C_k}} (x_{ik} - \bar{X}_k)^2 \quad (7)$$

Toplam küme içi kareler toplamı (total within-cluster sum of square, WCSS):

$$WCSS = \sum_{k=1}^k W(C_k)^2 \quad (8)$$

2. ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Terim x Dokuman matrisi Şekil 1’de, bu matristen elde edilen terimlere ait tanıtıcı istatistikler Tablo 1’de, terimlere ilişkin Kelime Bulutu Şekil 2’de, terimlere ilişkin Network Analizi Şekil 3’de, terimlere ilişkin Dendrogram Analizi Şekil 4’te ve terimlere ilişkin K-Means Analizi sonuçları ise Şekil 5’te verilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde, bu veri setinde $tf(t_m, D) >$

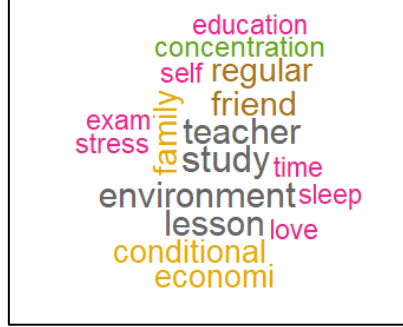
19 olan kelimelerden 17 terim ve 351 doküman içeren bir TDM elde edildiği görülür. Dolayısıyla frekansı 17'nin altında olan kelimelerin matrise girmesi engellenerek hem analizin karmaşası önlenmiştir hem de etkisi önemli olmayan kelimelerin dikkate alınması önlenmiştir. Ayrıca seyrek (sparse) terimleri kaldırmak, TDM'nin boyutunu azaltmanın matematiksel olarak başka bir yoludur (Kwartler, 2017, s. 60). Optimum TDM'nin oluşturulmasıyla özellik seçim aşaması da tamamlanmış oldu. TDM'den elde edilen 17 terime ait tanıtıcı istatistikler Tablo 1'de verilmiştir. Şekil 2'de verilen kelime bulutu incelendiğinde, öğrencilerin en çok lecture, study, teacher, environment, friend, regular, family, economi ve conditional kelimelerinden bahsettikleri görülür. Dolayısıyla bu kelimeler bir araya getirildiğinde öğrencilerin başarı durumlarını en fazla etkileyen faktörlerin derse çalışma durumu, arkadaş çevreleri, düzenli çalışıp çalışmadıkları, aile ve ekonomik durumları ile dersin hocasıdır. Dikkat edileceği üzere öğrencilerin başarı durumlarını en fazla etkileyen faktörlerin bir kısmının doğrudan kendileri ile ilgili faktörler olduğu görülürken bir kısmının aile ve çevreleri ile diğer bir kısmının ise dersin hocası ile ilişkili faktörler olduğu görülmektedir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
concentration	0.000000	0.000000	0.000000	3.548437	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000
conditional	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	2.900738
economi	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	2.931765
education	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000
environment	0.000000	0.000000	2.097775	0.000000	2.097775	2.097775	2.097775	0.000000	0	2.097775
exam	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000
family	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000
friend	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000
lesson	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000
love	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0	0.000000

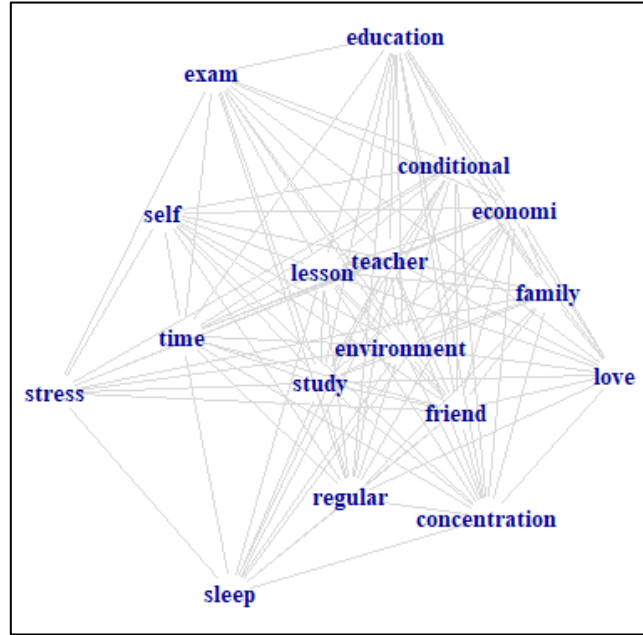
Şekil 1. 17 X 351'lik TDM'den 10 X 10'luk bir bölüm

Tablo 1. Terimlere ait tanıtıcı istatistikler

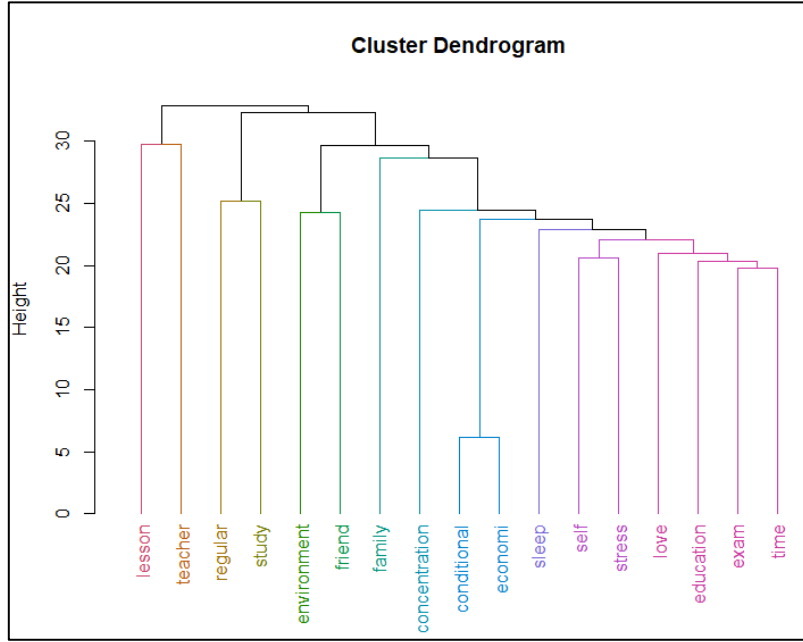
Terimler	Frekans (%)	Ağırlıklandırılmış Frekans (%)	KVI
Study	122 (11.40)	202.63 (6.27)	0.98
Teacher	111 (10.37)	188.75 (5.84)	0.98
Environment	88 (8.22)	184.60 (5.72)	0.98
Lesson	73 (6.82)	179.24 (5.55)	0.98
Friend	70 (6.54)	165.75 (5.13)	0.98
Regular	56 (5.23)	152.73 (4.73)	0.98
Family	54 (5.05)	145.82 (4.52)	0.98
Conditional	48 (4.49)	139.24 (4.31)	0.98
Economi	47 (4.39)	137.79 (4.27)	0.98
Concentration	30 (2.80)	106.45 (3.30)	0.98
Time	23 (2.15)	91.91 (2.85)	0.98
Self	22 (2.06)	87.91 (2.72)	0.98
Sleep	22 (2.06)	87.91 (2.72)	0.98
Love	21 (1.96)	88.36 (2.74)	0.98
Education	20 (1.87)	82.67 (2.56)	0.98
Stress	20 (1.87)	82.67 (2.56)	0.98
Exam	19 (1.78)	82.99 (2.57)	0.98

Şekil 2. Terimlere ait Kelime Bulutu

Şekil 3. Terimlere ilişkin Network Analizi sonuçları

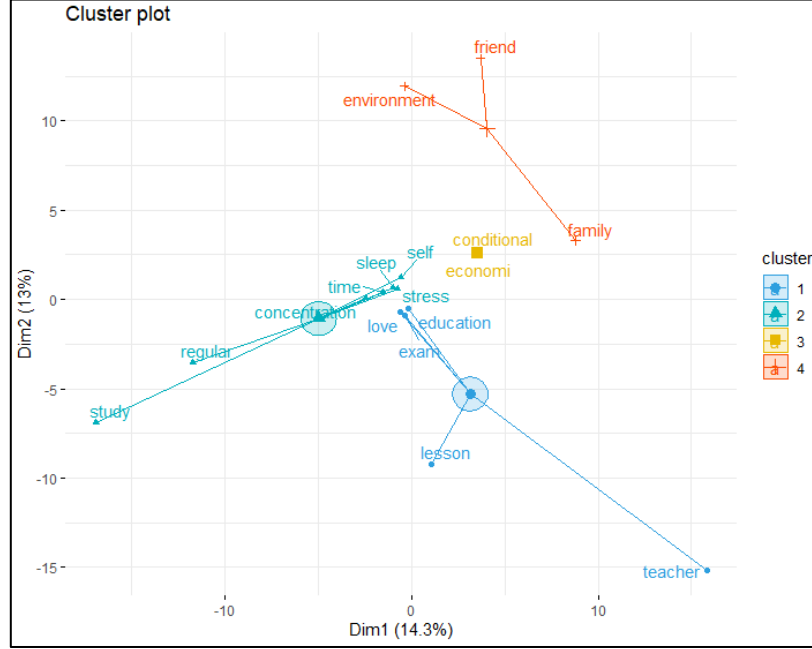
Şekil 4. Terimlere ilişkin Dendrogram Analizi sonuçları

Şekil 3'deki terimlere ilişkin Network analiz sonuçları incelendiğinde; Kelime Ağı haritasındaki bütün kelimeler tek bir kümede toplanmıştır. Farklı bir kelime kümesi oluşmamıştır. Bu durum kelimelerin birbirleriyle yüksek derecede ilişkili olmasına atfedilebilir. Nitekim birbirlerine yakın olan kelimeler arasında daha güçlü bir ilişki olacağı düşünülebilirken, birbirlerine uzak olan kelimeler arasında daha zayıf bir ilişki olacağı düşünülebilir. Kelime Ağı haritasında dersin hocası, ders, ders çalışmak, çevre, arkadaş, düzen, konsantrasyon, ekonomi ve koşul kelimeleri birbirleriyle yüksek derecede ilişkilidir. Kümenin kenarlarındaki kelimeler de daha çok birbirine yakın olan kelimelerle ilişkili olduğu görülmektedir. Sınav-eğitim, stres-zaman-öğrenci, uyku-düzen-konsantrasyon, aile-sevmek ve ekonomi-koşul kelimeleri birbirleriyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca öğrenci (kişinin kendisi), zaman ve düzen gibi kelimeler genellikle kenarlardaki kelimelere nispeten eşit uzaklıkta durduğundan bir ağırlık merkezi oluşturmuştur. Bu durumda o kelimeler çevresindeki kelimeleri de etkileyeceğinden etrafındaki kelimelerle de birlikte değerlendirilebilir.

Şekil 4'teki Dendrogram incelendiğinde kelimelerin 9 kümeye ayrıldığı görülür. Bu kümelerdeki kelimeler birlikte değerlendirildiğinde terimler arasındaki ilişkiler ortaya çıkmaktadır. 1. kümede ders ve dersin hocası kelimeleri, benzer şekilde 2. kümede düzen ve ders çalışmak kelimeleri vardır. Dikkat edilirse düzen ve ders çalışmak kelimelerinin birbirine olan uzaklığı sıfırdır. Korpusa da bu kelimeler bir kelime grubu olarak sıkça geçmekteydi. Bundan dolayı 2. kümeye düzenli ders çalışmak da diyebiliriz. Bu şekilde birbirlerine olan uzaklığı 0 olan kelimeler birlikte anlamlandırılabilir. 3. kümede arkadaş çevresi, 4. kümede aile, 5. kümede konsantrasyon, 6. kümede ekonomik koşul, 7. kümede uyku, 8. kümede kişinin kendisi ve stres ve son olarak 9. kümede sevmek, eğitim, sınav ve zaman kelimeleri birlikte kümelenmeyi sağlamıştır.

Şekil 5'teki terimlere ait K-Means Kümeleme Analizi sonuçları incelendiğinde terimler 4 farklı kümeye ayrılmıştır. 1. kümede dersin hocası, ders, sınav, eğitim ve sevmek kelimeleri, 2. kümede ders çalışma, düzen, konsantrasyon, zaman, uyku ve öğrenci (kişinin kendisi) kelimeleri,

3. kümede ekonomik koşul ve son olarak 4. kümede arkadaş, aile ve çevre kelimeleri birbirleriyle ilişkili bulunmaktadır.

Şekil 5. Terimlere ait K-Means Kümeleme Analizi sonuçları

Dikkat edileceği üzere bu yöntem ile toplam varyasyonun % 27.3'lük bir kısmı açıklanabilmektedir. Bu açıklama oranı her ne kadar sayısal olarak düşük görünse de pratik açıdan önemli bilgiler verebilir. Açıklanabilen varyasyonun düşük çıkmasının en önemli nedenlerinden birisi bu çalışmada sadece 351 öğrenciye ilişkin veri seti üzerinden analizlerin gerçekleştirilmiş olmasıdır. Daha büyük hacimli örneklerle çalışılması durumunda açıklanabilen varyasyon düzeyi de artacaktır.

Metin Madenciliğinde sık kullanılan kelime bulutu ve kelime ağları görselleştirmeleri ile gözetimsiz makine öğrenmesi yöntemlerinden olan kümeleme yöntemleri araştırmacıların metin veri setindeki kelime ilişkilerini tespit ettiği ve genellikle ilk tercih ettiği analiz tekniklerindendir. Bu çalışmada yapılan metin ön işleme tekniklerinden sonra elde edilen 17 terim ve 351 doküman içeren TDM üzerinden bahsedilen görselleştirme teknikleri ile kümeleme yöntemleri kullanılmıştır. Bu teknikler sonucunda, birbirleriyle ilişkili olacağı düşünülen kelime ya da kelime grupları ortaya çıkmıştır. Kılınç vd., (2015, s. 257-265) 110,192 adet mesajı metin ön işlemeden sonra yüksek frekanslı ($f \geq 20$) kelimeler üzerinden kelime bulutu ve kelime-kelime-ilişki matrisi üzerinden yüksek frekanslı 3 kelimeye en yakın kelimelerin yakınlık oranları üzerinden öğrencilerin karşılaştıkları sorunları tespit etmiştir. Ayrıca, K-Means kümeleme analizi ile tutarlı yakınlık oranına sahip kelimelerin aynı kümelerde toplandığını gözlemleyerek, yapılan Metin Madenciliği işlemlerinin doğruluğunu desteklemiştir. Meurs ve vd., (2012, s. 1) mantar biyokütle parçalayıcı enzimler hakkında büyük miktardaki metin verisinden Metin Madenciliği yardımıyla en sık geçen dört kelimeyi (enzim, organizma, pH ve sıcaklık) tespit ederek, araştırmada dikkate alınacak faktörlerin bulunmasına katkı sağlamıştır.

3. SONUÇ

Metin Madenciliği tekniği ile metin veri setinde bulunan gizli ve örtük ilişkilerin ortaya çıkartılması sonucu basit ve anlaşılır bulgular elde edilmiştir. Böylece bu konuda araştırma yapacak araştırmacılar için dikkate alınması gereken faktörler ortaya çıkartılmıştır. Dolayısıyla Metin Madenciliği yöntemlerinden daha etkin bir şekilde yararlanabilmek ve güvenilirliği yüksek bilgiler üretebilmek için çok daha büyük veri setlerinin göz önüne alınacağı çalışmaların yürütülmesinde büyük yarar vardır.

KAYNAKÇA

- Ananiadou S., McNaught J. 2006. Text Mining for Biology and Biomedicine. 1st edition. Artech House, (Eds: Ananiadou S. and McNaught J.), Norwood, p. 1-7.
- Bhatia A., Yu-Wei, Chiu D., 2017. Machine Learning with R Cookbook. 2nd edition. Analyze data and build predictive models. Packt Publishing, UK, p. 773.
- Bilisoly R., 2008. Practical Text Mining With Perl. Wiley, 1st edition. New Jersey, p. 2.
- Dolgun M.Ö., Özdemir T.G., Oğuz D., 2009. Veri Madenciliği'nde Yapısal Olmayan Verinin Analizi: Metin ve Web Madenciliği. İstatistikçiler Dergisi 2: 48-58.
- Feldman R., Sanger J., 2007. The Text Mining Handbook: Advanced Approaches in Analyzing Unstructured Data. 1st edition. Cambridge University Press. p. X.
- Garbade M. J., 2018. Understanding K-means Clustering in Machine Learning. Towards Data Science. Retrieved July 17, 2020, from <https://towardsdatascience.com/understanding-k-means-clustering-in-machine-learning-6a6e67336aa1>.
- Kassambara A., 2017. Multivariate Analysis I: Practical Guide To Cluster Analysis in R Unsupervised Machine Learning. 1st edition. STHDA. 37 p.
- Kılınç D., Bozyiğit F., Özçift A., Yücalar F., Borandağ E., 2015. Metin Madenciliği Kullanarak Yazılım Kullanımına Dair Bulguların Elde Edilmesi. Ulusal Yazılım Mühendisliği Sempozyumu (UYMS), İzmir. 257-265.
- Kumar L., Bhatia P.K., 2013. Text Mining: Concepts, Process and Applications. Journal of Global Research in Computer Science 4(3): 36-39.
- Kwartler T., 2017. Text Mining in Practice with R. Common Text Mining Visualizations. 1st edition. Wiley, UK, 59, 60, 82 p.
- Lantz B., 2013. Machine Learning with R. Introducing Machine Learning. 2nd edition. Packt Publishing, UK, 7 p.
- Meurs M.J., Murphy C., Morgenstern I., Butler G., Powlowski J., Tsang A., Witte R., 2012. Semantic Text Mining Support for Lignocellulose Research. BMC Medical Informatics and Decision Making 2012, 12(1): 1 p.
- Miner G., Delen D., Elder J., Fast A., Hill T., Nisbet R.A., Thompson J., Foley R., Waner A., Miner L.W., Balakrishnan K., 2012. Practical Text Mining and Statistical Analysis for Non-structured Text Data Applications. 1st edition. Academic Press is an imprint of Elsevier, USA. p. xxxiii-xxxv, 14.
- R (4.0.2). R version 4.0.2 (2020-06-22) -- "Taking Off Again" Copyright (C) 2020 The R Foundation for Statistical Computing Platform: x86_64-w64-mingw32/x64 (64-bit)
- R Studio (1.2.5033). RStudio Version 1.2.5033 – © 2009-2020 RStudio, Inc.
- Sharma S., 1996. Applied Multivariate Techniques. Fundamentals of Data Manipulation. 1st edition. John Wiley & Sons, Inc., New York Chichester Brisbane Toronto Singapore, p. 58.
- Solka, J.L. (2008). Text Data Mining: Theory and Methods. Statistics Surveys, 2: 94-112.
- Wei Y., Chiu D., 2015. Machine Learning with R Cookbook. Preface 44 p. Chapter 12. Big Data Analysis (R and Hadoop) 933 p. Chapter 9. Clustering. 1st edition. Packt Publishing, UK, 44, 706 p.
- Zhao, Y., 2012. An Example of Social Network Analysis with R using Package igraph. Retrieved November, 25, 2020 from <https://www.r-bloggers.com/an-example-of-social-network-analysis-with-r-using-package-igraph>

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ORTAOKUL DÜZEYİNE YÖNELİK OKUMA KİTAPLARININ İÇERİK YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF READING BOOKS FOR SECONDARY EDUCATIONAL LEVEL IN TERMS OF CONTENT

*Gülşat BİCAN**

*Esra Nur TİRYAKİ***

Özet

Ortaokul düzeyinde Türkçe dersinin amacı, okuma, dinleme, konuşma ve yazma becerilerinin dilbilgisi çerçevesinde anlamlandırılarak öğretimidir. Bu öğretim sürecinde her beceri birbiriyle ilişkilidir. Okuma bu becerilerin etkin duruma gelmesinde önemlidir. Çünkü öğrencilerde anlama ve anlatma yetilerinin gelişimi okuma becerisiyle desteklenir. Okuma becerisi algılamının, düşünmenin, düşünceleri düzenlemenin, fikirleri açıklamanın, etkili iletişim kurmanın temelinde yer alır. Ülkemizde öğrenenlerin okuma becerilerini geliştirmeye yönelik çok çeşitli çalışmalar yapılmakta ve öğrenci düzeylerine yönelik okuma kitapları yazılmaktadır. Okuma kitaplarının öğrenciye uygun olarak seçilebilmesinde aile kadar öğretmen de etkilidir. Özellikle Türkçe öğretmeni adaylarının bu konuda donanımlı olması gerekir. Okuma kitapları içerik açısından çocukların gelişim dönemi özelliklerine uygun olmalıdır. Farklı yaşta ve sınıf düzeyindeki öğrencilerin okumaları için önerilecek kitapların hem eğitsel yönden hem de ileti yönünden uygun olması okuma becerisinin geliştirilmesinde ve okuma sevgisinin kazandırılmasında önemli bir rol oynar. Bu nedenle Türkçe öğretmenlerinden öğrencilerine okuma önerisinde bulunacakları eserleri, eleştirel bakış açısıyla belirli ölçütlere göre inceleyebilmesi ve doğru değerlendirmesi beklenmektedir. Bu araştırmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının ortaokul düzeyine yönelik okuma kitaplarını içerik, karakter ve kahraman, izlek (tema) ve eğitsel ilkeler açısından nasıl değerlendirdiklerini incelemektir. Araştırma betimsel tarama modelindedir. Çalışma grubunu Hacettepe Üniversitesi 2019-2020 eğitim-öğretim yılında 3. sınıfta öğrenim gören 51 kişi oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak Sever (2018)'in kitabında yer alan *içerik, karakter ve kahraman, izlek (tema) ve eğitsel ileti* başlıklı ölçekler kullanılmıştır. Öğretmen adayları verilen ölçeklere göre eserleri incelemiş ve değerlendirmiştir. Öğretmen adaylarından toplanan veriler içerik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular içerik, karakter ve kahraman, izlek (tema) ve eğitsel ilkeler başlıklarında sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okuma becerisi, kitap inceleme ölçütleri, içerik çözümleme.

Abstract

The aim of Turkish course for secondary educational level is to teach skills of reading, listening, speaking, and writing providing a grammatical framework. In this teaching process each skill is correlated with the others. Reading is critical to activate the other abilities because students' developments of comprehension and narrative skills are supported by the reading skill. The reading skill is one of the fundamental requirements for perception, thinking, expressing thoughts, organizing ideas, and effective communication. In Turkey, diverse studies are being conducted to develop reading abilities of the readers and reading books are prepared for different reading levels. Teachers are influential in choosing books appropriate for children as well as families. Particularly, candidates of Turkish teachers should be equipped to meet this quality. Reading books should be appropriate for children's growing periods. Content appropriateness of books to be suggested for students of different age and class levels plays a critical role in developing reading skills and bringing in engagement for reading. Therefore, teachers of Turkish are expected to review and correctly analyse the books which they will recommend for students. The aim of this study is to examine how candidates of Turkish teachers review reading books for secondary educational level in terms of content, character, theme, and educational message. The research depends on a descriptive survey model. The study group is consisted of 51 persons of Hacettepe University at the 3rd grade in 2019-

* Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, gulsat.bican@gmail.com

** Doç. Dr. , Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Hatay. etiryaki@mkcu.edu.tr

2020 educational year. Scales described by Sever (2018) under the heading of *content, character, theme, and educational message* has been utilized as the tool of data collection by the researchers. The candidates evaluated the books using these scales. The data collected from them have been examined through the content analysis method. The findings acquired have been categorized under headings of message, content, character, theme, and educational message.

Key words: Reading skill, book review criteria, content analysis

GİRİŞ

Türkçe öğretimi, dört temel dil becerisi olan konuşma, okuma, yazma ve dinlemenin dilin kuralları çerçevesinde öğrencilere kazandırılmasıdır. Örgün eğitim sürecinde öğrencilerin bu becerileri sınıf düzeyine göre geliştirilmektedir. Her beceri birbiriyle ilişkilidir. Öğrenciler, okuma-dinleme becerileri ile dışarıdan gelen bilgileri anlar; konuşma- yazma ile de bilgileri anlatırlar. Anlama ve anlatma süreçleri ise içerik ve verdikleri ileti açısından önem taşır.

Okuma, diğer tüm becerilerin anlamlandırılmasında önemli bir yapıtaşdır. Okuma, okuyucu ile okunan kaynak arasındaki bilgi alışverişidir. Bu beceri, hem fizyolojik hem de zihinsel bir süreci gerektirir. Göğüş'e göre okuma (1978, s. 60) "Bir yazının harflerini, sözcüklerini, imlerini tanımak ve bunların anlamlarını kavramaktır. Bu eylem görme ve seslendirme yönlerinden fizyolojik, kavrama yönünden ruhsal bir süreçtir. Duyu organları ve zihin arasında etkili bir bağlantı bulunmadan okuma etkinliği gerçekleşemez çünkü ruhsal devinim, duyuların etkisi altındadır." Göğüş'ün tanımından da anlaşıldığı gibi okuma becerisi, diğer becerilerle ilişkilidir.

Araştırmalar, okuduğunu anlama ve sözcük tanıma (Baker ve Wigfield, 1999) gibi bilişsel boyutların yanında okuma için güdülenmenin de gerekli olduğunu vurgulamışlardır (Paris, Wasik ve Turner, 1991; Turner, 1995; Guthrie ve Wigfield, 1997; Guthrie ve Wigfield, 2000). Okuduğunu anlama, okuyucunun okuma isteğinden hareketle, metindeki bilgileri çözümleme ve anlamlandırabilme sürecidir. Bu süreç, farklı aşamalardan oluşur. Ertem, okuma sürecindeki aşamaları şu şekilde açıklamıştır: Anlam kurma, akıcı olarak sözcükleri tanıma, sözcükleri anlama, yorumlama, metindeki bilgiler ile önceki deneyim ve bilgilerini bütünleştirme, sorulara yanıt bulma ve metin yapısını izleme (2014, s. 52). Okuma ile ilgili tüm bu aşamaların sürece olumlu yönde etki edebilmesi için öğrencilerin okuyacağı metinlerin düzeylerine uygun olması, ilgi ve gereksinimlerini karşılaması gereklidir. Öğrenciye hitap etmeyen, onun düzeyinin çok üstünde ya da altındaki metinler, okuma sürecinin anlamlandırılmasında olumsuzluklar yaşanmasına neden olur. Üstelik öğrencinin okumaya yönelik tutumu da olumsuz yönde etkilenir. Sever'e göre, çocuğun dil ve gelişim özelliklerine uygun kurgularla biçimlendirilmiş nitelikli çocuk kitapları, yaşam ve insan gerçekliğinin bütün yönleriyle anlaşılmasını sağlayan; görsel ve dilsel özellikleriyle çocukla yaşam arasında bağ kuran araçlardır (2018, s. 138-139). Bu nedenle öğrencilerin okuması için tercih edilecek kitapların nitelikli olması, düzeye uygun olması, okuma kültürü edindirmede ve okuma eyleminin anlamlandırılmasında önemli bir etkiye sahiptir.

Ülkemizde öğrenenlerin okuma becerilerini geliştirmeye yönelik çok çeşitli çalışmalar yapılmakta ve öğrenci düzeylerine yönelik okuma kitapları yazılmaktadır. Okuma kitapları, her yaş ve seviyeye uygun farklı türlerde kaleme alınmaktadır. Kitap okuma öğrencinin bilişsel, sosyal ve psikolojik yönünü geliştiren bir eylemdir. Okuma becerisi aracılığıyla öğrenciler bilişsel açıdan düşünme ve algı süreçlerini düzenlerken, psikolojik açıdan içinden çıkmadığı durumlarla veya hayatta karşılaştığı sorunlarla ilgili çözümleri kitaplarda bulabilir. Ayrıca sosyal yönden okuduğu bilgileri arkadaşlarıyla veya çevresiyle paylaşarak iletişim ağını genişletebilir. Kitaplar; dil ve anlatım, konu, tema, kurgu, kahraman ve karakterler, ileti, eğitsel ilkeler, görseller gibi çeşitli unsurlardan oluşmaktadır. Bu unsurlardan izlek (tema), kitapta anlatılan konunun nasıl ele alındığı ile ilgilidir ve konuyu şekillendiren ana yapıdır. Konunun izlek ile uyumlu olması,

bütünlüğü sağlar. Kahraman ve karakterler kitaptaki kurgunun baş oyuncularındı ve kitaplarda bu unsurların fiziksel ve ruhsal özellikleriyle iyi geliştirilmesi önemlidir. Çocuğun kahramanla özdeşim kuracağı göz önüne alınmalı ve kahramanlar buna uygun özellikler taşımalıdır. Kitaptaki dil ve anlatımın çocuğun dil düzeyine uygun olması, Türkçenin anlatım gücünü, kurallarını yansıması gereklidir. Bu yolla çocuğun dilsel ve kavramsal yönünün gelişmesi desteklenebilir. Kitapta yer alan iletiler de oldukça değerlidir. Çocukların duygu ve düşünce evrenine uygun iletiler, çocuğa yeni deneyimler kazandırmakla birlikte çocukların insana ve hayata yönelik yeni duyarlılıklar oluşturmaya yardımcı olacaktır. Eğitsel ilkeler ise çocukların sağlıklı değerler sistemi oluşturmaya katkı sunar.

Okuma kitaplarının öğrenciye uygun olarak seçilebilmesinde aile kadar öğretmen de etkilidir. Ortaokul öğrencileri, Deniz (2015)'in araştırmasına göre %25 oranında öğretmenlerinden etkilenerek kitap okumaktadır. Özellikle Türkçe öğretmeni adaylarının bu konuda donanımlı olması gerekir. Okuma kitapları içerik açısından çocukların gelişim dönemi özelliklerine uygun olmalıdır. Farklı yaşta ve sınıf düzeyindeki öğrencilerin okumaları için önerilecek kitapların hem eğitsel yönden hem de ileti yönünden uygun olması okuma becerisinin geliştirilmesinde ve okuma sevgisinin kazandırılmasında önemli bir rol oynar. Bu nedenle Türkçe öğretmenlerinden öğrencilerine okuma önerisinde bulunacakları eserleri, eleştirel bakış açısıyla belirli ölçütlere göre inceleyebilmesi ve doğru değerlendirmesi beklenmektedir. Bu araştırmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının ortaokul düzeyine yönelik okuma kitaplarını ileti, karakter ve kahraman, izlek (tema) ve eğitsel ilkeler açısından nasıl değerlendirdiklerini incelemektir.

Çocuk edebiyatı alanında önemli isimlerden biri olan Sedat Sever, çocuklara seslenen kitapların, gelişim sürecine istenen katkıları sağlayabilmesi için bazı temel özellikleri taşıması gerektiğini ifade etmiştir ve çocuk kitaplarındaki değişkenlerin neler olduğunun bilinmesinin aile ve ilgililerin çocukları nitelikli kitaplarla buluşturma çabasına katkı sağlayacağını belirtmiştir (2018, s.153). Sever (2018), bu amaçla çocuklara seslenen yazınsal ya da öğretici kitapları değerlendirme ölçeği geliştirmiştir. Çalışmamızda Sever (2018, s.160-167)'in kitabında yer alan ölçeklerden ortaokul düzeyine yönelik yazılmış kitapları değerlendirmede uygun olacağını düşündüğümüz 4 ölçek seçilmiş ve öğrencilerden kitapları değerlendirirken bu ölçeklerden yararlanmaları istenmiştir. Ölçek başlıkları şunlardır: İzlek (tema), karakter ve kahraman, ileti, eğitsel ilkeler.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, tarama modellerinden biri olan betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Betimsel tarama geniş gruplar üzerinde yürütülen, gruptaki bireylerin bir olgu ve olayla ilgili görüşlerinin, tutumlarının alındığı, olgu ve olayların betimlenmeye çalışıldığı araştırmalardır (Karakaya, 2012, s. 59). Bu araştırmada, öğretmen adaylarının çocuklara yönelik yazılmış okuma kitaplarını çeşitli değişkenler açısından ele alması incelendiğinden betimsel tarama yöntemi kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Çalışma grubunu Hacettepe Üniversitesi 2019-2020 eğitim- öğretim yılında 3. sınıfta öğrenim gören 51 kişi oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Veri toplama aracı olarak Sever (2018)'in kitabında yer alan *ileti, karakter ve kahraman*,

izlek (tema) ve eğitsel ilkeler başlıklı ölçekler kullanılmıştır. Öğretmen adayları verilen ölçeklere göre eserleri incelemiş ve değerlendirmiştir. Ancak öğretmen adaylarından 30'u kitapları değerlendirirken verilen ölçeklerden yararlanmıştır. Diğer 21 öğretmen adayı, kitapları kendi belirledikleri ölçütlere göre değerlendirmiştir.

Ölçeklerde çocuk kitaplarının niteliğini belirleyen her bir özelliğe verilecek yanıtlar, 'Çok iyi' (5), 'Yeterli' (4), 'Kısmen yeterli' (3), 'Yetersiz' (2), 'Çok yetersiz' (1) olarak notlandırılmıştır.

Verilerin Analizi

Öğretmen adaylarından toplanan veriler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Ancak elde edilen verilerden, öğretmen adayları ölçeği kullanmadan değerlendirme yaptıkları için, 21 kişiden veri kaybı yaşanmıştır.

BULGULAR

Bu çalışma, öğretmenlere ve ilgili okuyuculara listede adı geçen 30 eserin *izlek (tema)*, *karakterler ve kahraman*, *ileti*, *eğitsel ilkeler* açısından Sever (2018)'in ölçeğine göre öğretmen adayları tarafından incelenmesini sunmaktadır. Bulgular kısmında öğretmen adaylarının incelediği eserlerin *ileti*, *karakter ve kahraman*, *izlek (tema) ve eğitsel ilkeler* başlıklarına uygunluk derecesi aşağıdaki tabloda verilmiştir (Bknz. Tablo-1). Ölçeklerde yer alan özelliklere verilen notların ortalaması dört civarındadır ve buna göre öğretmen adaylarının değerlendirdiği kitapların çoğunun 'yeterli' özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Sever de yazınsal ya da öğretici kitaplarda ölçeklerde verilen öğelerin ilgili özelliklerinin 'çok iyi' ya da 'yeterli' olmasının beklendiğini ifade etmiştir. Öğretmen adaylarının değerlendirmelerine göre aşağıdaki tabloda adı geçen kitaplar, *izlek*, *karakter ve kahraman*, *ileti* ve *eğitsel ilkeler* yönüyle çocuklara uygundur.

Tablo-1: Okuma Kitaplarının Uygunluk Derecesi

Eser İsmi	İzlek (Tema)	Kahraman karakterler	İleti	Eğitsel İlkeler
1.Kömür Karası Çocuk (Müge İplikçi)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
2. Küçük Prens (Antoine de Saint-Exupéry)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
3. Beyaz Pantolon (Yaşar Kemal)	Kısmen yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
4.Kızım, Ben Çocukken.. (Aytül Akal)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
5. Çizgili Pijamalı Çocuk (John Boyne)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
6.Tipi (Turgut Erbek)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
7. Boş Kaplumbağa Kabuğu (Hanzade Servi)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
8. Lodos yolcuları (Sevim Ak)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
9. Kalemeler (Yaşar Kemal)	Kısmen yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli

10. Sakız Kızın Günleri (Behiç Ak)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
11. Martı, Jonathan Livingston (Richard Bach)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
12. Masal Masal İçinde (Ahmet Ümit)	Yeterli	Çok iyi	Çok iyi	Yeterli
13. Dünyanın Merkezine Yolculuk (Jules Verne)	Çok iyi	Yeterli	Çok iyi	Çok iyi
14. Puf, Pufpuf, Cuf, Cufcuf ve Cino (Sevim Ak)	Çok iyi	Çok iyi	Çok iyi	Yeterli
15. Pal Sokağı Çocukları (Ferenc Molnar)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
16. Simyacı (Paulo Coelho)	Yeterli	Yeterli	Çok iyi	Yeterli
17. Buzul Çağı (Bilgin Adalı)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
18. Son Ada'nın Çocukları (Zülfü Livaneli)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	-
19. Ormanın Kalbindeki Çocuk (John Boyne)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
20. Öğretmenim Hasan Ali Yücel (Mehmet Başaran)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Çok iyi
21. Martıya Uçmayı Öğreten Kedi (Luis Speulveda)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
22. Kraliçeyi Kurtarmak (Vladimir Tumanov)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Çok iyi
23. Momo (Michael Ende)	Çok iyi	Yeterli	Yeterli	Yeterli
24. Mavi Zamanlar (Mavisel Yener)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
25. Baş Kuşlu Çocuk (Ayla Kutlu)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
26. Minik Çinli Kız (Sally Grindley)	-	Yeterli	Yeterli	Yeterli
27. Mesnevi'den Seçmeler (Mevlana Celaleddin-i Rumi)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
28. Bir Şeftali Bin Şeftali (Samed Behrengi)	Çok iyi	Yeterli	Yeterli	Yeterli
29. Mutlu Prens (Oscar Wilde)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli
30. Pelerinsiz Kahraman (Yaşar Bayraktar)	Yeterli	Yeterli	Yeterli	Yeterli

Yukarıdaki tabloya göre öğretmen adayları tema açısından “Bir Şeftali Bin Şeftali, Dünyanın Merkezine Yolculuk, Puf, Pufpuf, Cuf, Cufcuf ve Cino, Momo”; kahraman ve karakterler açısından “Masal Masal İçinde, Puf, Pufpuf, Cuf, Cufcuf ve Cino”; ileti açısından “Simyacı, Masal Masal İçinde, Puf, Pufpuf, Cuf, Cufcuf ve Cino”; eğitsel ilkeler açısından “Kraliçeyi Kurtarmak, Öğretmenim Hasan Ali Yücel, Dünyanın Merkezine Yolculuk” adlı kitapları çok iyi olarak derecelendirmişlerdir.

Tema açısından “Beyaz Pantolon, Kalemler” kitapları kısmen yeterli bulunurken diğer kitaplar her yönden yeterli bulunmuştur. Öğretmen adaylarının hiçbirisi değerlendirdiği kitabı, yetersiz ya da çok yetersiz olarak notlandırmamıştır.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaokul düzeyinde Türkçe öğretmenleri öğrencilerin okuma alışkanlıklarını geliştirebilmek için ders içinde ya da dışında çeşitli okuma kitaplarından yararlanmaktadır. Öğretmenlerin seçtiği kitaplar öğrencinin okuma kültürü edinmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Öğrencinin içindeki okuma isteğinin okuma alışkanlığına dönüşmesi için öğretmenin okuma sevgisi kazandıracak nitelikli kitaplara yönelmesi gerekir. Sever'e göre ilköğretime başlayan bir çocuk, istekle kitap okumaya yönelir ve bu süreçte onun okuma- yazma becerisi geliştirilirken, gerçekliğine yanıt verecek gereksinimleri de karşılanmalıdır (2007, s.17). Türkçe öğretmeni adaylarının öğrencilerine okuma kültürü kazandırması için, mesleki yönden donanımlı olması önemlidir. Derslerde öğrencilere sunulacak kitapların ya da okuması önerilecek kitap listelerinin belirlenmesinde konu ile ilgili ölçeklerden yararlanmak ve kitapları özelliklerine göre çözümlemek gerekir. Bu çalışmada yer alan öğretmen adaylarının çoğunun çocuklara yönelik kitapları *ileti, karakter ve kahraman, izlek (tema) ve eğitsel ilkeler* yönüyle çözümleyebildiği görülmüştür. Kitapların dil ve anlatım, konu, kurgu ve görsel özellikler yönüyle de ele alınması çok yönlü bir değerlendirme yapılmasına zemin hazırlayacaktır. Öğretmen adaylarının kitapları çok yönlü olarak ele alması için bunu nasıl yapacağını bilmesi ve derslerde konu ile ilgili uygulamalar yapması gereklidir. Üniversitede lisans derslerinde Türkçe öğretmeni adaylarının hedef kitlenin düzeyine uygun nitelikli okuma kitapları seçebilmesine yönelik teorik ve uygulamalı çalışmalar yapılması önerilmektedir. Ayrıca yayınevleri ve üniversite iş birliği ile yazarlar ve öğretmen adayları bir araya getirilmeli ve ilgili kitaplar hakkında etkinlikler düzenlenmelidir. Öğretmen adayları, düzenli olarak okudukları kitapları sınıf içinde tartışmalı ve karşılıklı görüş alışverişinde bulunarak donanımını arttıracak ortak çalışmalar yapmalıdır.

KAYNAKÇA

- Baker, L. & Wigfield, A. (1999). Dimensions of Children's Motivation for Reading and Their Relations to Reading Activity and Reading Achievement. *Reading Research Quarterly*, 34: 452-477.
- Deniz, E. (2015). "Ortaokul Öğrencilerinin Kitap Okuma Alışkanlıkları", *Okuma Yazma Eğitim Araştırmaları*, 3 (2), 46-64.
- Guthrie, J. T. & Wigfield, A. (1997). Relations of children's motivation for reading to the amount and breadth of their reading. *Journal of Educational Psychology*, 89, 420-432
- Guthrie, J.T. & Wigfield, A. (2000). *Engagement and motivation in reading*. (Eds. ML Kâmil, PB Mosenthal, PD Pearson and R. Barr) Handbook of Reading Research, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey
- Karakaya, İ. (2012). Bilimsel araştırma yöntemleri. A. Tanrıöğen (Edt.) Ankara: Anı yayınları.
- Paris, S. G., Wasik, B. A. & Turner, J. C. (1991). *The development of strategic readers*. In R. Barr, M. I. Kâmil, P. Mosenthal, & P. D. Pearson (Eds.), Handbook of reading research (Vol. 2, pp 609-640). New York: Longman.
- Sever, S. (2007). *Çocuk ve edebiyat*. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Sever, S. (2018). *Sanatsal Uyarılarla Dil Öğretimi*. İzmir: Tudem Yayıncılık.
- Turner, J. C. (1995). The influence of classroom contexts on young children's motivation for literacy. *Reading Research Quarterly*, 30, 410-441.

1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE TÜRK DÜNYASINA ETKİSİ

1917 FEBRUARY REVOLUTION AND ITS EFFECT ON THE TURKISH WORLD

Fatma Betül AYDEMİR¹

Özet:

Çarlık Rusya'sı 19. ve 20. Yüzyıllarda ekonomik, siyasi ve sosyal yapısını modernleştirme çabasına girmiştir ancak otokrat yönetim sonucunda uzlaşamayan bir çelişki ortaya çıkmış bu durum önce 1905 devrimine ve ardından 1917 şubat devrimine sebep olmuştur.

1917 Şubat devrimi aynı yıl Ekim ayında gerçekleşen devrim ile sonuçlanmıştır. 1905 yılındaki "Kanlı Pazar" hadisesi sonucunda Çar'ın bazı halka bazı özgürlükler tanıması, 1905-1907 arası halkın durumu nispeten daha iyi olsa da 1907'den sonra vaziyet değişmiş ve halka verilen özgürlükler yeniden kısıtlanmış 1917 Şubat devrimine kadar bu kısıtlamalar devam etmiştir.

1907'den 1917'ye kadar baskı devam etse de Bolşevik ve Menşeviklerde hak ve özgürlüklerini elde etmek için gazeteler yayınlamışlar ve böylece halkı kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır. Bu süreçte I. Dünya savaşının başlamasıyla Rusya savaşa dahil olmuş ve birkaç cephede birden savaşmış, hakimiyeti altındaki Türkler'i savaşıma zorlamıştır. Bu durum memnuniyetsizliklere sebep olsa da Rusya'nın hakimiyeti altında savaşmışlardır. Fakat 1917 şubat ayında devrim olmuş ve Ekim devrimine kadar ki süreçte Lenin'in yurtdışından Rusya'ya gelmesiyle birlikte Bolşevikler gücünü giderek artırmıştır. Ordu içerisinde Bolşeviklere destek verenlerin çoğalması da ekim devrimini kolaylaştırmıştır. Ekim devrimine kadar olan süreçte geçici hükümet ve Sovyetleri temsilen oluşturulan meclis neticesinde iki farklı yönetim ortaya çıkmıştır.

Şubat devriminden sonra Türk bölgelerinde ise bu iki farklı hakimiyete ek olarak milliyetçilerin temsil ettiği bir yönetim ortaya çıkmıştır. Şubat devrimi sonrası Rusya hakimiyetindeki Türkler kurultaylar düzenleyerek kendi geleceklerini nasıl tayin etmeleri gerektiğini görüşmüşler ve bunlar neticesinde Ekim devriminden sonra Türk bölgelerinin çoğu bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

Bu çalışmamızda Şubat devriminin sebepleri ve sonuçlarına bunun neticesinde Türk dünyasındaki etkisine değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: 1917, Şubat devrimi, Türk dünyası

Abstract:

Tsarist Russia tried to modernize its economic, political and social structure in the 19th and 20th centuries. However, as a result of the autocratic rule, an uncompromising contradiction emerged, which led to the 1905 revolution first and then the February 1917 revolution.

The February revolution of 1917 resulted in the revolution that took place in October the same year. As a result of the "Bloody Sunday" or "Red Sunday" incident in 1905, the Tsar gave some freedom to some people. Although the situation of the people between 1905-1907 was relatively better, the situation changed after 1907 and the freedoms given to the people were restricted again, and these restrictions continued until the 1917 February revolution.

Though the oppression continued from 1907 to 1917, the Bolsheviks and Mensheviks published newspapers to obtain their rights and freedoms and thus managed to attract the people to their side. With the beginning of the First World War, Russia was involved in the war and fought on several fronts, forcing the Turks under its rule to fight. Turks fought under the rule of Russia, even if they did not want to. However, the revolution took place in February 1917 and the Bolsheviks gradually increased their power with the arrival of Lenin from abroad to Russia in the period until the October revolution. The increase in support of the Bolsheviks within the army also facilitated the October revolution. In the period until the October

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Doktora Öğrencisi

revolution, two different administrations emerged as a result of the provisional government and the parliament formed to represent the Soviets.

After the February revolution, in addition to these two different dominions, a government represented by nationalists emerged in the Turkish regions. After the February revolution, the Turks under Russian rule held congresses and discussed how they should determine their own future and as a result, most of the Turkish regions declared their independence after the October revolution.

In this study, we will touch upon the causes and consequences of the February revolution and its consequent impact on the Turkic world.

Key Words: 1917, February revolution, Turkish World

GİRİŞ

XIX. yüzyıl sonu, emperyalist devletlerin Pasifik'te egemenlik kurmak ve Çin'i bölüşmek için yoğun mücadelelere giriştikleri bir dönemdi. Çarlık Rusya da bu mücadelenin içerisinde yer almıştır ancak 1905 yılına gelindiğinde Çarlık Hükümeti de ülke içerisinde gelişen devrimci mücadeleden tedirgin oluyor ve politik durumu sağlamlaştırmak için savaşı çıkar yol olarak görüyordu. Japonya'nın da planı Rusya Uzakdoğu'sunu ele geçirmektir. Japonlar, Rusların savaş için yeterli güce sahip olmadığının farkındaydılar. Rusların iyice güç kaybetmesi için savaştan evvel Rusların elinde bulunan Port Arthur Kalesine saldırdılar ve Rus donanmasına ağır kayıplar verdirdiler. Böylece savaş başladığında Rusya daha da güçsüz duruma geldi ve kısa sürede Rus ordusu bozguna uğratıldı. Çarlık hükümeti Japonya ile ağır bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Port Arthur Limanı ve Sakhalin adasının yarısı Japonlara verildi. Bu savaş neticesinde Rusya son on yılda Asya'da kazandığı her şeyi kaybetti. (Acar, 2008, 89) Çarlık hükümeti bu yenilgi ile daha kötü duruma düştü. Halkın hoşnutsuzluğu ve Çarlık hükümetine olan tepkisi arttı. İşçiler ağır yaşam ve çalışma koşullarından bunalmış durumdaydı. Öte yandan köylülerde toprak ağalarının ve büyük toprak sahibi olan kulakların kölesi durumundaydılar. 1905 savaşına kadarki süreçte birçok işyeri kapatılmış, çok sayıda işçi işsiz kalmış ve çalışan işçilerinde ücretleri düşürülmüştü. Grevler artmaya başlamış ve ekonomik nitelikteki grevler yerini siyasal bir grevlere bırakmaya başlamıştı ve büyük çapta gösteri yürüyüşleri düzenlenmeye başlamıştı.

Marksist, Sosyalist-demokrat örgütler işçi sınıfı hareketinin gelişmesiyle büyümüş, güç kazanmıştı Lenin önderliğinde kongreler düzenleyen bu gruplar Bolşevikler ve Menşevikler olarak 2 gruba ayrıldılar. 1904'te Bolşevikler Bakü'de büyük bir grev düzenlediler. Grev neticesinde petrol işçileri ve petrol sanayicileri arasında ilk defa toplu sözleşme imzalandı. Bu grev Rusya'nın çeşitli bölgelerinde işçi eylemlerini hızlandırdı. Bu gelişmelerden tedirgin olan Çar hükümeti işçi eylemlerini engellemek bu grupların için arasına ajanlarını sokmuş ve bu eylemleri aldatmacalarla ezmeye çalışmıştır. Bu amaçla Gapon adlı bir papazı "Rus Fabrika İşçileri" adlı bir örgütü kurmakla görevlendirdi. Petersburg'un tüm kesimlerinde bu örgütün şubeleri açıldı. Gapon, örgüte işçi eyleminin bastırılması için bir plan önerdi ve bu plana göre 9 Ocak günü işçiler kilise bayrakları ve çarın portrelerini taşıyarak saraya doğru yürüyecekler ve isteklerini, ihtiyaçlarını dile getiren bir dilekçeyi Çar'a sunacaklardı. Çar da onları dinleyecek ve bu iyi niyetli girişimi olumlu karşılayarak onlara yardım edecekti. Bolşevikler bunun bir kandırmaca olabileceği konusunda işçileri uyardı ancak işçileri inandıramamışlardı. Durum böyle olunca Bolşevikler de dilekçeye birkaç madde daha eklediler. Bolşeviklerin eklediği maddeler şunlardı; Basın özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, işçilerin dernek kurma özgürlüğü, Rusya'da siyasal rejim yapısında gerekli değişiklikleri yapacak bir kurucu Meclis'in toplanması, yasalar önünde eşitlik, kilisenin devletten ayrılması, savaşın sona erdirilmesi, 8 saatlik iş günü ve toprağın köylülere verilmesi yolunda istekler eklendi. 9 Ocak 1905 sabahı 140 000 civarında işçi ve Bolşeviklerden oluşan grup çarın sarayına doğru yürümeye başladılar. Ancak saraydan halkın

üzerine ateş açıldı. Binden fazla işçi öldürüldü, iki binden fazlası da yaralandı. Bu olay tarihte “Kanlı Pazar” olarak anılmaya başlandı. Ancak bu olayın ardından grevlere katılan işçilerin sayısı katlanarak daha da arttı. 1 Mayıs gösterileri esnasında işçilerle, polis ve askerler arasında çatışmalar çıktı. Ayaklanmalar başladı ve ülkenin birçok yerine dağıldı.¹

İşçilerin köylülerin ve denizcilerin ayaklanmasından sonra bu durumdan çekinen liberal burjuvazi çar ile anlaşma yoluna gitti. Çarlık hükümeti eylemleri baskı ile önleyemeyeceğini anlayınca farklı yöntemlere başvurdu. Düzenlenen eylemlerin içerisine kışkırtıcı ajanlar sokarak halkları birbirine düşürmeyi denedi. Diğer taraftan da Çarlık hükümeti devlet duması şeklinde bir temsili meclis toplamayı vadetti. (17 Ekim 1905) Bu “Ekim Manifestosu” muhalefeti ikiye böldü. (Badayev, 1999, 50) Bazıları manifestoyu yeni bir başlangıç kabul ederken, diğerleri monarşi tamamen alaşağı edilene kadar savaşıyordu. Karışıklıklar devam ederken 1906’da hükümet kademeli olarak ülkede kontrolü ele geçirdi.

1905 Devrimi karışık sonuçlar doğurdu. Politik sistemde, sınırlı vatandaşlık hakları ve tüm kanunları onaylama yetkisine sahip seçilmiş bir yasama meclisi dahil olmak üzere büyük değişiklikler yapılmasına zorladı. Geleneksel otokrasi sona erdi ama Çar Nikola, gücünü muhafaza etti. Öte yandan imparatorluk yönetimi, çok geçmeden 1905’te yapılmış değişiklikleri aşındırmaya başladı. Tam parlamenter demokrasi, toprağın köylülere dağıtılması, işçilerin hayatlarındaki temel iyileştirmeler ve diğer reformlar tamamlanmadı. Kurulan Dumaların (Meclis) aldığı kararların son onay mercii Çar idi. Çar istemediği kararları onaylamıyordu. Bu durumdan kaynaklı rahatlatma dönemi 1907’ye kadar sürdü diyebiliriz.

1. 1917 Şubat devrimine doğru Rusya’da durum:

Rusya’ da 1910’dan itibaren yeni bir endüstriyel büyüme atağı başladı. Bu, endüstriyel işgücünün süratle büyümesine ve 1912’den itibaren endüstriyel gerilimlere yol açtı. 1912’de yaklaşık 200 grevci işçinin hayatını kaybettiği Lena Altın Madenleri katliamından sonra kendinden daha emin bir grev ve işçi protestoları hareketi başladı. Büyüyen grev hareketi, Temmuz 1914’te yaygın ve şiddetli bir genel greve dönüştü. Bu grevler, sıkı sıkıya kaynaşmış olan ekonomik, sosyal ve politik protestoların bir karışımıydı. İş uzlaşmazlıklarında devletin geleneksel olarak işveren tarafını tutması, sanayi işçilerine ekonomik ve siyasi meselelerin bağlantılı olduğunu uzun zaman önce öğretmişti. Artık, koşullarının iyileşmesi genel hedefine ulaşmak için muhtemelen monarşinin alaşağı edilmesini de içeren bir siyasi rejim değişikliğinin şart olduğu yaygın bir görüştü. Gerçekten de 1912-1914 grev hareketi, sanayi işçilerinin politik açıdan radikalleşmesine ve devrimci partilerin daha radikal kanatlarına doğru bir yönelime sebep olmuş gibidir. Grev hareketinin nereye varacağı meçhuldür, çünkü grevler, Ağustos 1914’te savaşın çıkışıyla aniden kesilmiştir. Almanya Ağustos 1914’te Rusya’ya savaş açmış böylece Rusya I. Dünya savaşına dahil olmuş oldu. Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı imparatorluğu bir safta, Rusya, İngiltere, Fransa diğer saftaydılar. Savaşın başlaması Rusya’da ayrı heyecan doğurmuştu. Duma’da bütün partiler (5 Bolşevik üye hariç) savaş lehine oy verdiler. (Kurat, 2014, 415) Rus halkı çabuk bir galibiyet kazanılacağını zannetmişti. Grevler durmuş, birçok bildiri yayınlanmış ve on binlerce kişi askere gönüllü olarak yazılmıştı. Duma 1915 Ocak ayında tatil edildi, hükümet Anayasa’nın 7. Maddesine dayanarak ülkeyi Duma olmadan idare etmeye başladı. Çar’ın Ukazları² kanun yerine geçmekteydi. Savaş ekonomik hayata da tesir gösterdi. Büyük çiftlik sahipleri kredi sıkıntısına düştükleri için üretimlerini azaltmak durumunda kaldılar. Krediler esas olarak sanayi dallarına ayrılmıştı. Savaş yıllarında 1 Milyar 256 Milyon ruble kredi dağıtılmış olup, bunun 92 milyon rublesi fabrika inşasına ve makine sanayisine yatırılmıştı. 1916’da fabrikalar üretimlerinin %80’ini orduya sevk ediyordu. Savaşın dolay

¹ Ayaklanmalar Volga nehri çevresi, Kafkasya ve Karadeniz’de bulunan Potemkin zırhlısına kadar yayılmıştı.

² Kararnameler

ihracat büyük bir sekteye uğramıştı. Rusya'nın ekonomisini savaş endüstrisi, iç Pazar ve müttefiklerinden alınan krediler ayakta tutuyordu. Rusya'ya dünya pazarlarının kapanması yakıt, kömür, petrol, demir v.b. hammadde sıkıntılarına yol açtı. Demiryollarının sadece askeri ihtiyaçlar için kullanılması ulaşıma sekte vurdu. Kalifiye elemanların silah altına alınması, hammaddenin pahalalanması iktisadi sıkıntıları artırdı. Bunlara bağlı olarak paranın değeri düştü ve hayat pahalılandı. Diğer tarafta imparatorluk arazilerinde yaşayan köylülerin çoğu toprak dağılım sisteminden memnun değildi. Savaşın başlamasıyla köylülerin çoğunluğu askere alınmıştı ve tarım için gerekli işçi sıkıntısı başlamıştı. Savaş esnasında kaybedilen topraklarda yaşayanlar Rusya'nın iç bölgelerine göç ediyordu. Bu sebeplerin hepsi bir araya getirildiğinde halkta büyük bir huzursuzluk ve yönetime karşı nefret vardı. (Devlet,1999, 218) Çar “Devlet Şurası” Duma'yı 16 Aralık 1916'da tatil etti. Bu tarihten sonra Rusya kritik bir döneme girdi. Çar ülkeyi kendi keyfine göre yönetmeye başladı. Tüm bu yaşanan gelişmeler neticesinde halkta huzursuzluk had safhaya çıktı. Halk ve işçiler düzenlenen grevlere yoğun bir şekilde katılmaya başladılar. Ocak ayında birçok önemli grevler düzenlendi. Bu grevler Şubat devriminin habercisiydi.

2. 1917 Şubat devrimi öncesi Rusya hakimiyetindeki Türk Dünyası:

XIX. yüzyılda esas olarak Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyetinin tesirleri, Tatar uleması arasında iki farklı yönde kendisini hissettirdi. Bir taraftan Tatar ulemasının bir kısmı kendi tarihlerine karşı ilgi geliştirerek kültür değerlerine olan bağlılıklarını artırırken, sayıca az da olsa diğer bir kesim kendi geleneksel inanç ve değerlerini sorgulamaya başladı. Okumuş kesim arasındaki bu aydınlanma ve uyanış büyük oranda dini renk taşımaktaydı. İslam, kültür bakımından Tatarların kendi kimlik ve kültürlerini korumada önemli bir role sahipti. Rus kültürünün bu baskısı altında eski tarz direnişin değişen dünyaya uymadığının farkına varan Tatarların sayısı gitgide artmaya başladı. Tatarların okumuş kesimi ne yapmaları konusunda bir an önce karar vermeleri gerektiğinin farkına vardılar. Tatar uleması arasında iki farklı görüş ortaya çıktı. Bunlardan ilki sayıları az olan dini ıslahçılardı. Dini ıslahçılar, din anlayışını sorgulamak ve hemen her şeyi yeniden yapılandırmak kanaatindeydiler. Diğer kesim ise Rus hayatının ve düşüncesinin baskısının karşısında bu etkilerden korunmak için tatar kültürünü muhafaza etmek endişesini duyan kimselerdi. Eski değerleri koruma düşüncesi ile hareket eden bu kimseler, ıslah taraftarlarının gayretlerini, fikirlerini bir yozlaşma hareketi olarak görüyor, endişeye kapılıyorlardı. Dini mükemmel olarak tamamlanmış görüyor, ıslahçıların içtihat düşüncesinin İslam'ın temellerini yıkacağından endişe ediyorlardı. Daha sonra “Kadimciler” olarak anılmaya başlanan bu kesim özellikle kırsal kesimde geniş bir halk kitlesinin desteğine sahipti. Ayrıca 1917'ye kadar Orenburg Müslüman İdaresine hakim durumdaydılar.

Siyasi olarak “Millet” ve “Milliyetçilik” kavramları Tatarlar ve Rusya Müslümanları arasında Rusya yoluyla girmiştir. Pan-slavizm fikri Pan-türkizm fikri için model teşkil etmiştir. Pan-türkizmin oluşumu ve gelişimi için İsmail Gaspıralı en önemli şahsiyetlerden birisidir. “Tercüman” gazetesi vasıtasıyla Rusya'da yaşayan Türk topluluklarının dayanışma ve birlik konusunda bilinçlenmesini sağladı. Gaspıralı çıkardığı Tercüman gazetesinde Kıpçak lehçesini sade bir dil kullanarak Rusya hakimiyetinde yaşayan Türk toplulukların hepsinin anlayabileceği ortak bir dil haline gelmesini sağladı. Bu gazete ile Türk topluluklarına ulaştı. Rusya Müslümanları 1904-1917 arasında 5 büyük kongre toplayarak siyasi haklar elde etmek için yeni kararlar aldılar ve uygulamaya koyuldular. İlk üç kongre 1905-1906 yılları arasında gerçekleştirildi. Diğer kongreler ise 1914 ve 1917 yıllarında yapıldı. (Bacon, 1998, 184)

Rusya Müslümanlarının I. Kongresi (15 Ağustos 1905) Kafkasya, Kazakistan ve Türkistan'dan gelen katılımcılar ile gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı için resmi izin alınamamasından dolayı Nijni Novgorod şehrinde bir gezinti vapuru kiralanarak toplantı vapurda gerçekleştirilmiştir. Toplantının başkanlığını İsmail Gaspıralı yürütmüştür.

II. Kongre 12-13 Ocak 1906 tarihinde gerçekleştirildi. Bu toplantıda izin alınmadığı için gizli olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kongrede Rusya'daki seçimlerde Müslümanlar olarak Kadet partisini destekleme kararı aldılar.

Rusya Müslümanlarının III. Kongresi 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Bu kongre için Abdürreşit İbrahim'in girişimleri sonucu resmi izin alınmıştı. Toplantının resmi olması neticesinde katılmaktan çekinenlerde bu toplantıya katıldılar. Toplantıya katılan delege sayısı 700 ile 800 kişi kadar oldu.

Kongrede Rus liberal burjuva aydınlarının kurduğu Kadet partisinin programı benimsendi, dini idarelerin ıslah edilmesi konuşuldu. Müftü ve kadıların beş yılda bir halkın seçimiyle belirlenmesi kararı alındı. Müftülüğü devlet kontrolünden çıkarma girişimi, aslında Müslümanların Rusya'da geniş bir özerklik kazanma isteklerinin bir göstergesiydi. Kongrede ayrıca Kazaklar ve Türkistanlılar için ayrı bir dini idare kurulması veya Orenburg Müftülüğü idaresine alınması kararlaştırıldı.

Devlet, bütün dinlere eşit muamele edeceğini ilan etmiş olmakla birlikte, uygulamada Müslümanlara karşı olan sınırlamalar sürüyordu. Kongrede bu durum görüşüldü ve alınan bu kararın kağıt üzerinde kalmaması için mücadele edilmesi kararlaştırıldı. Bir taraftan da basın yolu ile misyonerlere cevap verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca kongrede eğitim ve kültür meseleleri ile ilgili kararlar alındı. Ancak III. Kongrede alınan kararlar hayata geçirilemedi. 1907'de tekrar sıkı yönetim başladı ve art arda açılan Dumalar kapatıldı. Bu baskı devam ederken çok geçmeden 1914'te I. Dünya savaşı patlak verdi. Savaş başladıktan bir süre sonra IV. Duma göreve başladı, Duma'dan izin alınarak yeni bir Kongre yapılmasına karar verildi ancak Rus hükümeti bu kongrenin faaliyet sahasını kısıtlamış, gazetecilerin toplantıya katılmasını yasaklamıştı.

Kırım 1783'te Rus hakimiyeti altına girmişti. Ruslar bu toprakları daha sonra Rus asilzadelerine vermişlerdi. Böylece Kırım topraklarına ruslar yerleşmeye başlamıştı. 1800'lü yılların sonuna gelindiğinde Kırım'da Kırım tatarları nüfusun %35'ini oluşturuyorlardı. Kırım'da yaşayan tatarlar arasından önemli aydınlar çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi İsmail Gaspıralıdır. Gaspıralı "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla Rusya hakimiyeti altındaki Müslümanları bir araya getirmeye çalışmıştır. 1883'te Tercüman gazetesini neşretmeye başlamış ve bu gazete Rusya'nın hakimiyeti altındaki Müslümanlara ulaşmıştır. Diğer taraftan Usul-i Cedit okullarını kurarak kısa sürede okuma yazmayı öğreten bir sistem kurmuştur. 19. Yy sonlarına doğru Kırım tatarları arasında siyasi hareketler başlamıştır. 1905-1907 arasındaki rahatlama döneminde ise gazeteler çıkartarak fikirlerini yaymaya çalışmışlardır.

1905-1907 arasında Azerbaycan'da "Difai", "Müdafaa" adlı uzun ömürlü olmayan teşkilatlar oluşturuldu. Bu teşkilatlar arasında Milli-Siyasi parti olarak en önemli yeri "Müsavat" partisi almaktaydı. İlk kurulan parti olan Difai partisi daha sonra Müsavat partisine katılmıştı. Müsavat partisi 1911'de Mehmet Emin Resulzade önderliğinde kurulmuştur ilk başlarda islamcılığa önem verse de 1913'ten sonra M.E. Resulzade "Türkçülük" mefkuresini partiye getirdi. Daha sonra 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında bu parti ve yöneticilerinin önemi büyüktür. Azerbaycan'da kurulan partilerden biri de Himmet partisidir. Bu parti Rus sosyal demokratlar ile iş birliği yapmış ve Kafkasların sovyetleştirilmesinde etkili olmuştur Azerbaycan'da sol gruplar içinde işçi grevleri ve mitingler düzenlemişlerdir. 1910'da, 1 Mayıs gösterisini düzenleyen bu parti olmuştur. Himmet Partisi işçi sınıfında ilgi görmesine karşın müslüman Türkler açısından çok ilgi görmemiştir. 1908-1914 yılları arasında da pek başarı gösterememiştir. Genel olarak 1907-1917 arası bu partiler gizli faaliyet göstermişlerdir.

I. Dünya savaşı başladığında Azerbaycanlılarda orduya alınmış ve çoğunluğu Alman cephesinde görevlendirilmiştir. 1914-1917 arası 200 Azerbaycanlı Rus ordusunda subay olarak

görevlendirilmiştir. Ancak savaş içinde bile olsa ordu içerisindeki görevli müslüman Türklere hep aşağılayıcı davranılmıştır.

Savaş esnasında Ermeni burjuvazisi ve Taşnak partisi, Büyük Ermenistan fikri ile propagandaya başlamışlar ve Ermeniler gönüllü olarak kendi ordularını kurarak Osmanlıya karşı savaşmışlardır. Ruslar, Ermenilere destek vermişler ve bu durum neticesinde Kafkasya’da Ermeniler üstünlük kazanmışlardır. Gürcü ve Azerbaycanlılar bu durum karşısında tedirgin olmuş ve Ermenilere karşı bir cephe kurma fikrine vararak bir çeşit iş birliği yapmışlardır. Bu esnada Azerbaycanlı Bolşevikler de bildiriler dağıtarak Lenin’in fikirlerini yaymaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan da Milliyetçi Azerbaycan Türkleri gizli ve açık olarak faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Orta Asya’ya baktığımızda Rusya’nın 19.yy’nın ikinci yarısından itibaren hanlıkları birer birer ele geçirdiğini görmekteyiz. Rusya bu bölgede hakimiyet kurduktan sonra hanlıkların yerine Fergana Eyaleti’ni kurmuştur. Orta Asya’da yenileşme hareketleri Kırım tatarları aracılığıyla gelmiştir. 1893’te Orta Asya’da ilk Usul-i Cedid mektebi açılmış, ardından Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudi gibi aydınlar tarafından çıkarılan gazeteler ile yeniliklere öncülük etmişlerdir. (Yarkin, 1966, 916)

Kazakların yaşadığı Kazak Bozkırlarına Rusya hakimiyetinin gelmesiyle birlikte 1897-1916 yılları arasında 2 milyonu geçen Rus, Ukraynalı ve Belaruslu göç etmişti. Rusya bu politikası ile Avrupa Rusya’sındaki topraksız köylüleri Kazak bozkırlarında toprak sahibi yapmıştı. Bu süreçte diğer taraftan da Çar yeni bir ferman ilan ederek Kazak ve Kırgızlar arasından yaklaşık 250 bin kişiyi askeri hizmetler için işçi olarak göreve çağırdı. Üst üste gelen bu olaylar neticesinde ilk olarak 11 Temmuz 1916’da Taşkent’te ayaklanmalar başladı. Daha sonra bu ayaklanma ve isyanlar Kazak Bozkırlarına yayılarak büyüdü.

3. Şubat Devrimi ve Rusya

Rusya 1917 yılına ağır problemlerle başlamıştı. Uzayıp giden I. Dünya Savaşı’nın ülke ekonomisine verdiği zararlar hayatın her bir alanında açıkça görülüyor, halkın Çarlığa karşı aldığı tavrı isyan kıvılcımına çevirmeye çalışan ihtilalci gruplar durmadan propaganda yürütüyorlardı. Ülkenin her tarafını grev dalgası bürümüşü. Sokaklara dökülen yüz binler savaşın derhal durmasını talep ediyordu. Fakat ne Çar Nikola, ne de hükümet yetkilileri artan huzursuzluğa çare arıyordu. Şubat sonlarına doğru sokak çatışmalarının şiddetlenmesi ve ordunun bir kısmının isyancılar tarafında yer alması hükümet güçlerini zor durumda bırakmıştı. Silahlı kalabalık kısa zamanda devlete ait önemli binaları ele geçirerek bakanların bulunduğu Marinski sarayını kuşatmıştı. İşin ciddiyetini anlayan Çar Nikola Petersburg’dan kaçmak zorunda kalmış, başkent isyancılar eline geçmesiyle de devrim gerçekleşmişti. Ardından geçici bir hükümet kurulmuş ve başkanlığa Prens Lvov getirilmişti. Ülke ekonomisi felç olmuş durumdaydı. Fabrikalar birbiri ardınca kapanıyor, ürün fiyatları artıyor, halk açlıkla pençeleşiyordu. Yalnız Mayıs ve Temmuz ayları arasında yaklaşık 439 fabrika kapanmıştı. Geçici Hükümet ülkeyi ekonomik buhrandan kurtarmanın yollarını arıyor, fakat bulamıyordu. Dahası doğru dürüst bir politika bile üretemez hale gelmişti. Hal böyle olunca, bütün Mayıs ayı boyunca ve özellikle de Haziran ayında, ülkede sürekli grevler patlak verdi, işçiler sekiz saatlik işgünü ile yaşam koşullarının iyileştirilmesini talep ettiler. Bu arada ordu içindeki hoşnutsuzluk da iyice artmıştı. Savaş bölgelerinde ölüm cezalarının yeniden uygulamaya konulacağı ve asi alayların dağıtılacağı konusunda söylentiler yaygınlaşmıştı. Ordu içinde bir öfke ve panik havası hakimdi; askerler zaman zaman savaşmayı bile reddediyorlardı. Köylerden sık sık isyan haberleri geliyordu. Yalnız Temmuz ayında 43 vilayette köylü ayaklanması patlak vermişti. Köylüler toprak ağalarının evlerini yakıyor, emlakini gasp ediyor, hatta kimi zaman birtakım cinayetler işliyorlardı.

Fakat bu dönemde Bolşevikler hayli itibar kazanarak Petersburg varoşlarındaki işçi Sovyetlerini ele geçirmeği başardılar. Ardından ordu içindeki propagandalarına ağırlık verdiler.

Hatta bunun için iki gazete yayınına başladılar. Bunlardan ilki Soldatskaya Pravda(Asker Pravdası) ikincisi ise Okopnaya Pravda (Siper Pravdası) gazetesiydi. Çalkantılı bir dönem geçiren Geçici hükümetin 16 Haziran'da tüm cephede taarruz emri vermesi, savunma bakanı Kerenski için adeta siyasi bir intihar oldu. Aslında hükümet bu son kararla Rus ordusunun uzun zamandır içine düştüğü bozgunlar zincirini kırmak ve İttifak Devletlerini barışa zorlayacaklarını umut ediyorlardı. Ancak bu durum ülkeyi yeni buhranlı bir duruma soktu. Bu durumdan faydalanmak isteyen Bolşevik Parti Merkez komitesi 10 Haziran'da tüm işçi ve askerleri Petersburg'ta, "Bütün İktidar Sovyetlere", "On kapitalist bakan hemen istifa etsin!", "Taarruz politikası kabul edilemez!" sloganlarıyla sokaklara döküldü. 18-25 Haziran'da arası gösteriler ülkenin birçok şehrinde devam etti. (Bacon,1998, 47)

Bu gösterilerin devamında 4 Temmuz günü Bolşevik parti önderliğinde insanlar toplanarak Taurida Sarayına doğru yürümeye başladılar. Taurida Sarayı işgal edildikten sonra Geçici Hükümet bir dizi önlemler alma ihtiyacı duydu. 5 Temmuz'da önce Pravda gazetesi susturuldu, ardından bazı askeri birlikler cepheden alınarak başkente getirildi. Üç Bolşevik önderin, Lenin, Zinovyev ve Kamenev'in tutuklanmasına karar verildi. Lenin bu süreçte çareyi Finlandiya'ya kaçmakta buldu. Temmuz ayaklanması sonrası koalisyon hükümeti istifa etti ve Prens Lvov tamamen siyasetten çekildi. Kerenski sosyalist ağırlıklı bir hükümetin başına geçti. Ardından ülkedeki ağırlığını hissettirmek için 18 Temmuz'da General Kornilov'u yanına çağırarak başkomutanlığa atadı. Kerenski hükümeti 25 Temmuz'da cephede ölüm cezasının tatbik edildiğini duyurdu. Bu da ülkede askeri diktatörlük yönetimin ortaya çıkmasına neden oldu. Yabancı ülkelerin desteğini arkasına alan Kornilov başkomutan olduktan sonra birtakım planlar peşine düştü. Özellikle Kerenski hükümetini devirerek ülkenin tek sahibi olma hayallerine kapıldı. Hatta bunun için Ağustos başlarında Moskova'da Devlet Konseyi toplantısı yapıldığı sırada isyan etmeyi denedi. Lakin Moskova'daki işçi gösterileri bu planın ertelenmesine neden oldu. Bunun üzerine Petersburg üzerine yürümeye karar verdi. Asıl niyeti başkentteki Bolşevik örgütünü ve diğer devrimci partileri ortadan kaldırmaktı. Kerenski hükümeti Kornilov'un bu planına açıktan açığa destek veriyordu. Tabii yabancı ülkeler de Rusya'da sosyalist devrimin gerçekleşmesinin ve Avrupa'ya sıçramasının karşısını almak için Kornilov'a sonsuz destek veriyorlardı. Fakat Kornilov, Kerenskiyi yerinden ederek yeni bir hükümet kurmayı ve başına geçmeyi planlıyordu. Bu durumu farkederek Kerenski, Kornilov'a verdiği desteği çekti. Kornilov görevinden alındı ve tutuklandı. Bu yaşananlar Kornilov'a karşı mücadelede Bolşevik propagandasının da büyük faydası olmuştur. Askeri isyan patlak verince Bolşevik örgüt önderliğinde, Moskova'da, Minsk'te, Kiyev'de ve diğer şehirlerde, ayrıca birçok demir yol istasyonunda, Kornilov'a karşı mücadele verecek devrimci gruplar oluşturulmuş, etkin propaganda sonucunda ordu birlikleri isyancılardan ayrılarak işçiler safına geçmişlerdi. Kornilov isyanı sonrasında Bolşeviklerin kitleler içindeki gücü birdenbire arttı. Tüm ülkede Sovyetlerin birleştirilmesi devri başladı. Stalin "İkinci Dalga" adlı makalesinde Kornilov isyanının aslında sosyalist devrim için faydalı olduğunu yazıyordu. Kornilov'un askeri darbesi Bolşevikleri neredeyse tek başına iktidar sahnesine doğru sürüklemişti. Zaten isyancı başkomutanın hareketlerinden hoşlanmayan Kerenski bile ona karşı ortak mücadelede Sovyetler tarafına geçmişti artık. İsyan sırasında Kadet ve Menşeviklerin davranışları halk tarafından nefretle karşılanmış, buna karşılık Bolşevikler ülkenin tek kurtarıcısı olarak görülmeye başlanmıştı. 31 Ağustos'ta Petersburg Sovyet'inin Menşeviklerden ibaret yönetim kurulu istifa ederek çoğunluğu Bolşeviklere verdi ve isyan sırasında hapisten kurtulan Lev Trotski'yi genel başkanlığa getirdi. Ardından 5 Eylül'de Moskova Sovyet'i tamamen Bolşevikler safına geçti ve başkanlığa Bolşevik Nogin getirildi. Daha sonra Saratov, Kiyev, İvanovo Voznesensk gibi sanayi şehirlerinde Bolşevikler Sovyetlerin çoğunluğunu ele geçirdiler. Ardından cephedeki askerler arasında geniş bir Bolşevik propagandası başladı. Hal böyle olunca

Lenin Menşeviklerle girmeye düşündüğü uzlaşmalardan tamamen vazgeçti, yeniden “Tüm iktidar Sovyetlere” görüşü her tarafta yaygınlaştı.

Eylül başlarından itibaren Rus halkı daha da ağırlaşan açlık ve sefalet içinde çırpınıyordu. Üretim neredeyse durma noktasına geldiği için büyük fabrika sahipleri işçileri sokağa atıyordu. 1917 yılının Mart- Kasım ayları arasında 800 fabrika kapanınca 170 bin işçi işsiz kalmıştı. (Sadıgov,2015/2016, 182)

Mayıs –Ağustos arasında tüm emtia fiyatları iki katına çıkmış, ülke derin bir finansal kriz içine girmişti. Petersburg’da, Moskova’da ve ülkenin diğer şehirlerinde ekmek kıtlığı başlamıştı. Aslında Rusya’da buğday sıkıntısı yoktu ama büyük kapitalistler, spekülâtörler ve burjuvazi fiyatları arttırmak için ülkede suni ekmek kıtlığına sebep oluyorlardı. Geçici Hükûmete ise bu sorunlarla baş edemez hale gelmişti. (Saray, 2014, 17) Ülkeyi krizden çıkartacak gücün yoksundu. Eylül ayı sonunda Ural’da demiryolu işçileri greve gitti. Birkaç gün içinde grev yapanların sayısı 100.000’den 300.000’e çıktı. Bu dönemde Finlandiya’da bulunan Lenin, Bolşevik Partinin Merkez komitesine durmadan mektuplar göndererek bu durumdan yararlanılmasını, kısacası, silahlı bir isyan için tüm şartların oluştuğunu ve hemen bunun icra edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Lenin, iktidarın Sovyetler eline geçmesiyle Rus işçi ve köylüsünün gerçek egemenliğe kavuşacağını iddia ediyordu. 7 Ekim’de Lenin gizli yollarla Finlandiya’dan Petersburg’a döndü. Ardından Moskova ve Petersburg Sovyeti merkezi komitelerine gönderdiği mektuplarla Bolşevikleri isyana çağırıyor, bu arada demiryolcuların hükûmet aleyhine greve gittiklerini, hükûmetin vahşi ceza tedbirleri alması neticesinde halk içinde aşırı bir huzursuzluğun baş gösterdiğini ve herkesin de bu durumdan faydalanması gerektiğini belirtiyordu.

24 Ekim gecesi başlayıp 25 Ekim’in ilk ışıklarıyla birlikte sona eren silahlı isyan, Rusya’da yeni bir dönemin, bir zamanlar Lenin’in bile gerçekleşmesine güçlükle inandığı, İşçi ve Asker hükûmetinin kurulmasına ve tüm iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesine neden oldu. (Caferoğlu,1964,131)

4. Şubat devrimi ve Türk Dünyası

23 Şubat 1917’de meydana gelen Şubat devriminden sonra Çarlık hakimiyeti altında yaşayan halklar siyasi faaliyetlerine aktif olarak devam etmeye başladılar. Monarşiyeye karşı olan bu devrimin ardından bağımsızlık sesleri yükselmeye başladı. Müslümanlara ait yayınlar devimden sonra neler yapmaları gerektiği ile ilgili yazılar yayınlamaya başladılar.

1917’de 1-11 Mayıs tarihinde Umum Rusya Müslümanları Kurultayı düzenlendi. Bu kurultay resmi izinler neticesinde düzenlenmişti ve şimdiye kadar ki toplantıların en büyüğü idi. Türk ve Müslümanların yaşadığı bölgelerden ve çeşitli kesimlerden 450 delegeye davetiye yollandı, ardından delege sayısı iki katına çıkarıldı. Davetsiz gelenler ile birlikte 980 delegenin katıldığı kongrenin en ilginç yanı 112 kadın delegenin kurultaya ilk defa katılmasıydı. Bu toplantıda Rusya’nın gelecekteki idare şekli, işçiler, toprak, kurucu meclis seçimleri için hazırlık, savaş ve askeri teşkilat gibi konular görüşüldü. Bu kurultayda Ahmed Salihov Rusya’nın gelecekte parlamenter bir halk cumhuriyeti olmasını ve Müslümanların milli-medeni özelliklerinin anayasa tarafından garanti altına alınmasını talep etti. Mehmet Emin Resulzade ise Azerbaycan, Dağıstan ve Türkistan gibi ayrı özelliklere sahip olan Türk toplulukları için özerklik istediklerini söyledi. Yapılan oylama neticesinde Resulzade’nin federal düzen kurma görüşü çoğunlukla kabul edildi. (Devlet,1998,93)

Sonuç

Rusya'nın o dönemde içinde bulunduğu duruma bakıldığında, bütün şartların adeta Bolşeviklerin lehine olduğu, bu nedenle de Ekim Devrimi'nin Lenin'in bile tahmin etmediği bir hızla gelişip gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Şubat İhtilali ülke ekonomisinin, sosyal hayatın ve askeri sistemin çökmesine rağmen, Çar ve taraftarlarının ısrarla I. Dünya Savaşı'nı sürdürmesi sonucu patlak vermişti. Çarlığın sona ermesi ile Geçici Hükümet adıyla kurulan sosyalist ağırlıklı hükümetin de bu savaşı sürdürmesi, kısa zaman içinde halk arasında yeni arayışların doğmasına neden olmuştur.

Dünya Savaşı'nın taraflarından biri olan Almanya'nın Rus cephesindeki savaşı bitirmeye çalıştığı, bu yüzden Bolşevik lider Lenin'le sıkı bir çalışma içinde olduğu tarihi bir gerçek olarak bilinmektedir. Nitekim Lenin'le defalarca görüşen Alman hükümetinin, Bolşevik önderin Rusya'ya geri dönmesinde faal bir rol oynadığı, bunun karşılığında ise bir ihtilal sonucu Rus cephesindeki savaşın duracağını ümit ettiği anlaşılmaktadır.

Lenin kendisine yardımcı olan Alman hükümetinin beklentilerini boşa çıkarmamış, iktidarı ele geçirmelerinden bir süre sonra Brest-Litovsk anlaşması ile bazı tavizler karşılığında Alman cephesindeki savaşı durdurmuştur. Gerçekten de o sırada savaşı durdurmak Bolşeviklerin işine yaramıştır. Zira hem verdikleri sözü yerine getirmiş, hem de ülke içinde rakip güçlere karşı mücadeleyi sürdürebilmişlerdir.

Türk dünyasına baktığımızda ise Geçici hükümet duruma hakim olabilmek için Kafkasya'da Özel Transkafkasya Komitesi (OZAKOM) adı verilen bir kurum oluşturdu. Bu komitenin merkezi Tiflis'te idi. Ancak bu kurum uzun ömürlü olmadı. Rusya'da ortaya çıkan iki hakimiyetli yönetim Azerbaycan'da Müslüman içtimai teşkilatının da kurulmasıyla üç hakimiyetli bir yönetime çevrildi ancak bu durum uzun süreli olmadı. 1918 yılına gelindiğinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Rusya'daki karışıklıklardan faydalanarak bağımsızlığını ilan etti. 26 Kasım 1917'de Bahçesaray'da Kırım Tatar Kurultay Hükümeti bağımsızlığını ilan etti. Türkistan'ın Hokand şehrinde 12 Aralık 1917'de Türkistan muhtariyeti, 13 Aralık 1917'de Orenburg'da Alaş-Orda Milli hükümeti kuruldu. Ancak Bolşeviklerin hakimiyeti tamamen ele geçirmesiyle birlikte kısa süre sonra bağımsızlıklarını yitirdiler.

Kaynakça

- Acar, K.(2008). 1905 Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi. *Divan Disiplinler arası Çalışma Dergisi*, 13(sayı 24),79-98
- Bacon, E.(1998). *Esir Orta Asya*. İstanbul, Tercüman
- Badayev, A.(1999). *Çarlık Dumasında Bolşevikler*, (B. Daş, M. Oral, Çev.). İstanbul: Evrensel Basın Yayın
- Caféroğlu, A.(1964). Azerbaycan'da Maarif Hareketleri. *Türk Kültürü Dergisi*,2 (18), 130-132
- Devlet, N.(1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi(1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Devlet, N.(1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*. İstanbul, Ötüken Yayınevi
- Kurat, A. N.(2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara, Türk Tarih Kurumu
- Sadıgov, R.(2015). Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol. *Gazi Türkiyat Dergisi*, (16), 165-185
- Saray, M.(2014). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. (3)Ankara, Türk Tarih Kurumu
- Yarkin, İ. (1966). Türkistan'da Uyanış- Milli Hareketler ve Münevver Kari. *Türk Kültürü Dergisi*, (43), 911-917

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

AFŞİN HAYDAR B. KÂVÛS'UN, MÂZYÂR B. KÂRİN'İN İSYANINDAKİ ROLÜ
THE ROLE OF AFŞİN HAYDAR B. KÂVÛS IN THE REVOLT OF MÂZYÂR B. KÂRİN

*Ahmet YILMAZ**

Özet

Abbâsîler zamanında Taberistan bölgesinde yer alan mahalli hükümdarlardan Mâzyâr b. Kârin, Halife Me'mûn döneminde devlet kademlerinde kendisine yer buldu ve Taberistan valiliğine atandı. Mâzyâr, bu vazifeden sonra bilhassa Taberistan'da kendisine güçlü bir yapı tesis etti. Zamanla Abbâsî Devletini dinlememeye ve kafasına göre hareket etmeye başladı. Bununla birlikte Abdullah b. Tâhir'in bölgede etkinliğini ve günü artırmaya Mazyar b. Kârin'i rahatsız etmeye başladı. Bu sebeplerden dolayı Mazyar b. Kârin Taberistan'da kendisine müstakil bir yapı oluşturmak amacıyla girişimlerini hızlandırdı. Bölgenin surlarını ve kalelerini onararak savunma sistemini kuvvetlendirdi. Mâzyâr b. Kârin, Taberistan'da giderek daha güçlü hale geldi. Halife Mu'tasım döneminde ise dönemin Horasan valisi olan Abdullah b. Tâhir'e vermesi gereken haracı ödememeye başladı. Bu girişimleri sebebiyle Abbâsîler tarafından uyarılmasına rağmen kendisine çekti düzen vermedi ve isyan etti. Yaşanan gelişmelerden sonra Mu'tasım, Kârin'in üzerine Abdullah b. Tâhir'i yolladı ve onu ele geçirdi. Sonrasında ise hesaba çekilerek idam edildi. Onun isyan etmesinin nedeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürüldü. Bunlardan birisi de Mâzyâr b. Kârin'in, Üşrûsene kökenli devlet adamlarının en önemlisi olan Afşin Haydar b. Kâvûs'un kışkırtmasıyla isyan ettiğine dair olan görüştür. Bu çalışmada Mâzyâr b. Kârin isyanının etmesinde Afşin Haydar b. Kâvûs'un rolü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Abdullah b. Tâhir, Afşin, Taberistan

Abstract

Ranked as one of the local rulers located in the region of Taberistan during the period of Abbasids, Mâzyâr b. Kârin had positions in the government administration in the period of Caliph Me'mûn and was appointed as the governor of Taberistan. Mâzyâr secured his position in Taberistan after this appointment. He then began to disobey the Abbasid Caliphate and act in accordance with his wish. However, Mazyar b. Kârin was annoyed by the increase of dominance of Abdullah b. Tâhir in that region. For this reason, Mazyar b. Kârin accelerated his attempts to establish his sole dominance in Taberistan. He made the fortifications and castles in that region repaired in order to strengthen the defence system. Mâzyâr b. Kârin became stronger having been appointed to Taberistan. In the period of Caliph Mu'tasım, he started not to pay the tribute that he had to pay to Abdullah b. Tâhir, the governor of Khorasan. Although he was warned by the Abbasid Caliphate due to such events, he did not follow these warnings and revolted. After these developments, Mu'tasım ordered Abdullah b. Tâhir to fight against Kârin and captured him. He was then interrogated and executed. Different views were raised regarding his revolt. One of these views urges that Mâzyâr b. Kârin had revolted upon the provocation of Afşin Haydar b. Kâvûs, one of the most important statesmen of Üşrûsene origin. In this study, the role of Afşin Haydar b. Kâvûs in the revolt of Mâzyâr b. Kârin will be discussed.

Keywords: Abbasids, Abdullah b. Tâhir, Afşin, Taberistan

GİRİŞ

Emevîler zamanında Horasan fethiyle beraber devam eden Müslüman ilerleyişi Mâverâünnehir topraklarını da içine almasından sonra genişleyerek devam etti. Emevîler döneminde bilhassa Muâviye tarafından yürütülen fetihler daha evvel gerçekleşen Hülefâ'-i Râşidîn devrindeki askeri ilerlemeleri pekiştirdi. Halife Hz. Osman (644-656) devrinde Horasan ve civarında önemli bir mesafe kat edilerek Mâverâünnehir halkıyla uzlaşmaya varıldı. Aradan geçen süre zarfında Horasan Valiliği vazifesine getirilen Hakem b. Amr önemli başarılarla imza

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ ahmetyilmaz025@gmail.com

attı. (674) senesine gelindiğinde Horasan valiliğine atanan Ubeydullah b. Ziyâd burada önemli başarılar elde etti. Müslüman Araplar Ubeydullah b. Ziyâd devrinde önemli kazanımlar elde etmelerine rağmen bölgenin merkeze olan uzaklığı nedeniyle de çok fazla da sorunla karşılaştılar. Sonrasında 680-681 tarihinde Horasan ve Sicistân valiliğine Selm b. Ziyâd vazifelendirdi. Kaynaklarda (696-697) senesinde bu bölgede yürütülen fetihlerin yaşanan sıkıntılara rağmen sürdüğü kaydedilmektedir. Abdülmelik b. Mervân devrinde Horasan valiliğini yürüten Ümeyye b. Abdullah, Bukeyr'e Mâverâünnehir'e taraf fetih ve gaza yapılması emri verildi. Fakat yaşanan birtakım sorunlar ve bölge halkının gösterdiği direnç nedeniyle Ümeyye b. Abdullah'ta arzulan seviyeye gelememi. Müslüman Arap kuvvetlerinin Horasan ve Mâverâünnehir'de kalıcı başarılar elde etmesi ancak Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin umumi valiliği esnasında Kuteybe b. Müslim'in (705)'te Horasan valisi tayin edilmesiyle sağlandı. Kuteybe uzun ve zorlu mücadelelerden sonra mahallî hâkimleri bertaraf ederek Beykend, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Keş ve Nesef'i ele geçirdi. Tohâristan hâkimi Nîzek Tarhan öldürüldü. Semerkant yüklü bir haraç vererek teslim oldu. Bu başarılar, İslâm ordularının İsficâb'a kadar ilerlemesini ve Üsrûşene dışında Mâverâünnehir'in önemli bir kısmının Müslümanların kontrolüne girmesini sağladı (İbnü'l-Esir, 1991, s. 498; el-Belâzurî, 2013, s.69-70-71 vd; Özgüdenli, 2003, s.178; Yılmaz, 2017, s. 104). Emevîler devrinde Horasan, Mâverâünnehir'de yapılan fetihler, bir nebze olsun sağlanan istikrar ve kontrol Kuteybe b. Müslim'in (714-715) senesinde öldürülmesiyle birlikte cereyan eden olaylar bilhassa da mahallî isyanlar ve Türgiş Hükümdarı Su-lu'nun bölgeye müdahalesi Mâverâünnehir'deki müslüman hâkimiyetini sarstı (728). Bölge (730)'da yeniden Müslümanların hâkimiyetine girmekle beraber çetin savaşlar (738) senesinde Su-lu'nun ölümüne ve Türgişler'in kendi iç sorunları sebebiyle bölgeden ayrılmasına kadar devam etti. Ancak Horasan, Mâverâünnehir, Taberistan bölgesinde isyanların ardı arkası kesilmedi (Özgüdenli, 2003, s.178). Burada yaşanan ayaklanmaların pek çok nedeni vardı. Bilhassa Emevîler zamanında izlenen Arap taraftarı siyaset sebebiyle ön plana çıkan Abbasî ailesinin, hilâfet makamını ele geçirmek amacıyla yürüttüğü çalışmalarda en fazla güç aldığı bölge olan Horasan'da gayri Arap unsurun fazla olduğu bilinmektedir. Ayaklanmaların temelinde Türkler ve İranlılar'dan oluşan mevâlî ile Arapların iktidar mücadelesi de yatmaktaydı. Abbasî Devleti'nin tesis edilmesinden sonra Abbasî halifeleri devlet yönetiminde etkin olan İranlıların artan baskılarından kurtulmak için münferit bazı girişimlerde bulundu iseler de arzulan sonucu elde edemediler. Neticede Abbasîler Devleti içinde farklı bir unsuru kendilerine taraftar olarak gözlerine kestirdiler, böylelikle Türklerin Abbasî Devleti kademelerinde yer almaya başladı. Yani Abbasî halifeleri devlet ve ordu işlerini Türklerin eline bırakmayı siyasal çıkarlarına daha uygun buluyorlardı. Türkler ve İranlıların yardımı ile, Ebu Muslim ihtilali sonucu iktidara gelen Abbas Oğulları, geniş imparatorluğu idare etmek ve muhafaza görevinde Araplara güvenip dayanamazlardı. Öte yandan İranlılar ise Abbas Oğulları'ndan ziyade Ali evlâtlarına taraftar bulunuyorlardı ki, bu da Abbasî halifelerinin İranlı unsurun etkisinden kurtulmak için teşebbüste bulunmalarına yeterli bir sebepti. Türkler bu gelişmelerin ve değişimin arkasından planlı bir şekilde Halife Me'mûn (813-833) zamanından itibaren orduya ve devlet kademelerine yerleşmeye başladı. Abbasî Ordusu içinde Türk askerlerinin sayısında ciddi artış meydana geldi. Nitekim Halife Me'mûn'un ilerleyen yıllarda ordunun yönetimini tamamen Türkler'e teslim etti. Bu durum Me'mûn yönetimi zamanında onun talimatlıya meydana getirdiği Mu'tasım tarafından oluşturulan ordu içerisinde de gözükmekteydi. Abbasî Devleti süreç içerisinde mücadele etmek zorunda kaldığı önemli isyanları ve sıkıntıları Türklerden aldığı güçle bertaraf etti. Zamanla Mu'tasım ve Türkler arasındaki ilişkiler ilerledi. Türkler verdikleri güçlü destekle Me'mûn'dan sonra Mu'tasım Abbasî Devleti'nin başına geçmesini sağladılar. Bu sebeple Mu'tasım devrinden itibaren devlet içerisinde Türklerin etkisi ve nüfuzu arttı ve onlar geri planda gerçekleşen rekabette İranlılar'dan daha güçlü konuma geldiler. Mu'tasım'ın desteklediği Türk kumandanları devlet kademelerinde önemli ölçüde söz sahibi oldular. Bu kumandanlar arasında Afşin, Eşnâs et-Türkî, İnâk et-Türkî ve Boğa el-Kebîr

en meşhurlarıdır. Mu'tasım'ın yaptığı bu düzenlemelerin ardından Tâhirîler'in Abbâsî Devleti kademelerindeki ağırlık tamamıyla Türklerin kontrolüne geçmiş oldu. Bu komutanlardan en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Afşin'dir. (Frye-Sayılı, 1946, s. 104-105 vd; Günaltay, 1942, s. 181-182-194 vd; Sümer, 1987, s. 652-653 vd; Yıldız, 1974, s. 1-2-8. vd; Uylaş, 2005, s. 91-92).

1. AFŞİN

Asıl ismi Haydar b. Kâvûs olan Afşin, Abbâsî halifeleri Me'mûn ve Mu'tasım'ın meşhur Türk kumandanı olup bu adı o zaman Mâverâünnehir'deki Üsrûsene bölgesi hükümdarlarına verilen Farsça kökenli "pişin" kelimesinin Araplaştırılmış biçimi olan "afşin" kelimesinden almıştır. Üsrûsene, Ortaçağ'da Mâverâünnehir'de yer alan tarihî bir şehirdir. Bu bölgedeki son ve en ünlü hükümdar Haydar b. Kâvûs el-Afşin'in mensup olduğu ailenin ne zamandan beri Üsrûsene'de hüküm sürdüğü net biçimde bilinmemekle beraber, milâdî VII. yüzyılın ortalarında Göktürk Kağanlığı'nın gücünün azalmasıyla Mâverâünnehir'deki diğer küçük devletlerle birlikte ortaya çıktığı söylenebilir. Afşin'in babası Kâvûs, Halife Me'mûn döneminde Abbâsî hâkimiyetini kabul etmiş fakat Me'mûn'un Bağdat'a dönmesinden sonra (819) yeniden tekrar bağımsızlığını elde etmişti. Bu yıllarda aile içi anlaşmazlıklardan dolayı Bağdat'a gelen Afşin burada Müslümanlığı kabul etti. O daha sonra Me'mûn'un yolladığı orduda rehberlik vazifesi görerek Üsrûsene'nin fethini sağladı. Net olarak Abbâsîler'in hizmetine girdiği sene bilinmemekle birlikte onun (821-22) sensin de Bağdat'a gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Afşin'in kumandan olarak katıldığı askerî faaliyetler Halife Me'mûn'un son senelerinde Mısır'da patlak veren ayaklanmaları bastırmakla vazifelendirilmesiyle başlar. Mu'tasım'ın halife birlikte Afşin'in yıldızı parlar ve Azerbaycan'da (816-17) senesinden beri hüküm süren Bâbek el-Hürremî'nin isyanını bastırır ve bölgede sükûneti sağlar. Bu başarılarından sonra Afşin, büyük bir itibar kazandı ve başta Ebû Temmâm olmak üzere şairler Afşin hakkında methiyeler yazdı. İlerleyen senelerde Halife Me'mûn devrinde başlayan ve Mu'tasım devrinde de süren eden askerî başarılarından dolayı Afşin'in kazandığı nüfuz ve itibar, devlet ricâli, özellikle Arap ileri gelenleri arasında kıskançlığa sebep oldu. Rakipleri onun halifenin gözündeki değerini azaltmak için bazı girişimlerde bulundu. Özellikle Afşin'in bölgede artan gücü Horasan valisi Abdullah b. Tâhir ile arasının bozulmasına sebep olan sürecinde başlangıcı oldu. (İbn Kesîr, 1994, s. 487 vd; ed-Dineverî, 2017, s. 458-459; Yıldız, 1998, s. 441; aynı müellif, 1974, s. 1-2-3; Uylaş, 2005, s. -93; Sümer, 1987, s. 654 vd.).

2. AFŞİN'İN HALİFEYLE ARASININ BOZULMASI VE MÂZYÂR B. KÂRİN'İN İSYANINA ETKİSİ

Aslında Afşin ve Abdullah b. Tâhir arasında ilk başlarda herhangi bir sorun mevcut değildi. Fakat Afşin, Bâbek meselesini başarı ile noktaladıktan sonra kendisine tabi olmak koşuluyla Azerbaycan valiliğini kayın biraderi Mengü Çûr'a vermişti. Mengü Çûr'da, Bâbek'in kalesine gizlenmiş olan zengin bir hazineyi ele geçirdi ve bunun hakkında ne halifeye ne de Afşin'e bilgi vermedi. Fakat Azerbaycan posta reisi durumu Halife'ye ilettili. Kaynaklara göre, Mengü Çûr posta reisi Abdullah b. Abdurrahman'ı öldürmek istedi dahası posta reisini koruyan Erdebilliler'le savaşa girişti. Olayları haber alan halife derhal Afşin'e Mengü Çûr'u azledip yerine bir başkasını göndermesi talimatını verdi. Afşin'de güçlü bir ordu ile Dîvdâd ismiyle bilinen Ebu's-Sâc'ı gönderdi. Esasında Afşin'in bölgeye yeni gönderdiği Ebu's-Sâc'da ona tabi bir adamıydı ve Üsrûsene'li hemşerisiydi. Kaynaklara geçen malumatlara göre Afşin Dîvdâd'a Mengü Çûr ile savaşmamasını söylemişti. Bunun üzerine el-Mu'tasım, Mengü Çûr'a karşı Büyük Boğa kumandasında Türkler'den oluşan bir birlik gönderdi. Mengü Çûr, Erdebil önünde Boğa ile muharebeye tutuştu ise de mağlup olmaktan kurtulmadı ve askerlerinin bir kısmı ile Bâbek'in tahrib ettirdiği bir hisarı tamir ederek Boğa'ya direnmeye çalıştı. Fakat kısa süre sonra askerleri onu ele geçirerek Boğa'ya teslim ettiler. Bu olayların ardından Halife, Mengü Çûr'un, Afşin'in

talimatıyla itaatsizlik yaptığını öğrenince ona karşı tavrı değişmişti. Burada Abdullah b. Tâhir'in Halife Mu'tasım'a Afşin aleyhinde verdiği bilgilerinde etkili olduğunu söylemek gerekir (İbn Kesîr,1994, s.487 vd Sümer,1987, s. 659-660).

Halife, 840 yılında onu da hapsedtirdi. Afşin hapishanede iken hem buradan kaçmak hem de Hazar hakanını halifeye karşı kıskırtmak için planlar hazırlıyordu. Halife'nin niyetinin farkına varan Afşin can güvenliğinden endişe ederek memleketi Üşrûsene'ye bir şekilde kaçmak için hazırlık yapmaya başladı. Afşin'in amacı kendi faaliyet sahası olan kuzeyde bulunan eyalet güzergahı ile Hazar ülkesine ulaşmak ve sonrasında ise Türk beldelerini geçerek Üşrûsene'ye gitmekti. Afşin bazı suçları işlemekle itham ediliyordu:

1-Memleketi Üşrûsene'ye para göndermek Afşin Bâbek meselesi ile uğraşırken Azerbaycan ve Ermeniye'den kendine teslim edilen paraları Üşrûsene'ye aktarıyordu. Abbâsîler'in Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir, bu olayla ilgili halifeye malumat vermiş ve devamında Halife gönderilen malların neler olduğunu bildirmesini yazmıştı. Onun bu hareketleri Abdullah b. Tâhir'in adamları tarafından tespit edildi. Bunun üzerine Abdullah b. Tâhir, Afşin'e bir mektup göndererek ondan bu konu hakkında bilgi istedi. Devamında da ise Afşin'e ait olmadığını düşündüğü çok miktardaki bu paraya el koyduğunu haber verdi. Abdullah b. Tâhir, ayrıca eğer bu paranın Afşin gerçekten kendisine ait olduğunu düşünüyorsa halifeden gelecek parayla ödemeyi gerçekleştirebileceğini ilettili. Bunun üzerine Afşin, Abdullah b. Tâhir'e bir mektup göndererek halifenin malıyla kendi malı arasında bir fark olmadığını belirtti. Yaşanan mektup olayından sonra Abdullah b. Tâhir ve Afşin arasında ilişkiler bozuldu (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 388-389 vd; İbn Kesîr,1994, s.492 vd ; Sümer,1987, s. 660; Yıldız, 1988, s.442; Minorsky, 1972, s. 429, vd).

2- İtham edilen bir diğer suç Mâzyâr'ı isyana teşvik etmek. Afşin'in Taberistan meliki Mâzyâr b. Karin'i isyana teşvik ettiği bunu da Mâverâünnehir'i içine alan geniş Horasan eyaletinin valisi olmak için yaptığı anlatılıyor. Dahası o Afşin'in bu konuda Mâzyâr'a yazdığı mektuplar olduğunu bildiriyor ve ele geçirilen mektupları Mu'tasım'a gönderildiği aktarıyor. Ayrıca Mâzyâr'ın hem Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'e, hem de Sâmerâ'ya getirildiğinde (839) Mu'tasım'a Afşin'in kendisine mektup yazdığını ikrar ettiği zikrediliyor. Yine Mâzyâr, Halife'ye Afşin'in kendisine mektup yazarak gönderdiğini ikrar etmemiştir Hatta Mu'tasım, Mâzyâr'm bu sözlerine kızıp onu kamçılattı (dört yüz elli kamçı vurdurmuş) ve Taberistan meliki yediği bu kamçılardan sonra su istemiş verilen suyu içer içmez ölmüştür. Kaynaklar olayla ilgili farklı bilgiler aktarmaktadır. Misal, Mâzyâr'ın Afşin tarafından kendisine mektup yazmadığını, fakat vekiline Afşin'in çok iyi davrandığını söylediğini kaydedilir. Mes'ûdî ise Afşin'in, kendisini isyan hareketine girişmeye teşvik ettiği hakkında Mâzyâr'ın ikrarda bulunduğunu bildirir. Afşin'in mahkeme heyetince yargılanması sürerken Mâzyâr da heyet tarafından çağırılıp olayın aslı astarı kendisine soruldu. Mâzyâr: “kardeşi Hâş “Kardeşim Kûhyâr'a yazıyordu; mektuplardan birinde şu ifadeler geçmekteydi: “Bu ak dini (yani Mecûsiliği) ben, sen ve Bâbek yeniden yükseltebildik. Bâbek'i kurtarmaya çalıştım. Fakat ahmaklığı buna mâni oldu. Eğer isyan edersen benden başka seni yenebilecek kimse yoktur. Zira bahadır atlılar ve cesûr askerler benim buyruğum altındadır. Onları sana gönderirsem kimse bizimle savaşılamaz. Çünkü, Arab, köpeğe benzer, bir kemik atıp sonra topuzla başına vurursun. Sinekler yani Megaribe'ye gelince onlar sadece baş yiyicidirler. Şeytanların oğulları olan Türkler'in ise okları tükeninceye değin güçleri vardır. Bu da bir saat sürer. Sonra atlılar onları çevirip yok ederler. Böylece dinimiz de Acemler (Sâsâniler) zamanındaki yüksekliğine erişir”. Yine Mâzyâr, Abdullah b. Tâhir'e şu sözleri söylemiş: “Ben, Afşin Hayzar b. Kâvus ve Bâbek, bu üçümüz devleti Arabın elinden alıp kistrâlar (Sâsânî) hanedanının mensuplarına vermeyi planladık. Dahası Mâzyâr, Abdullah b. Tâhir'e: “evvelki gün Afşin'in bir adamı yanıma geldi ve Afşin'in falan gün, falan saatte Mu'tasım ve oğullarını öldüreceğini bana ilettili.” Diyerek adete bir itirafında

bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 432-433-439 vd; İbn İsfendiyâr, 1386, s. 259 vd; Mesûdî, 2014, s.401-402; aynı müellif, 2018, s. 248-249 vd; Sümer,1987, s. 660-661; Yıldız, 1974, s. 18-19; Minorsky, 1972, s. 430-431). Bu ifadelerden ve malumatlardan hareketle Afşin'in isyan etmesi için, doğrudan doğruya veya kardeşinin mektupları ile, Taberistan melikine teşvikte bulunduğunu aşıkardır. Ayrıca Mâverâünnehir'i de kapsayan Horasan genel valiliği vazifesini alabilmek için bu işlere giriştiği açıktır. Çünkü, Afşin, Taberistan meliki Mâzyâr'ın Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'den hiç hazzetmediğini ve hatta ona karşı nefret beslediğini bilmekteydi. Bunun yanında bir gün ikisi beraberken Halîfe'den Tâhir oğullarını Horasan'dan azl etmek istediği manasını gelen sözler duymuştu. Taberistan meliki Mâzyâr isyan girişiminde bulunduğu zaman Halife Mu'tasım'ın başkaldırının sukutu için vazifeyi kendisine vereceğini hesaplamış ve bu vesileyle Horasan valiliğine atanabileceği düşünmüştü. İsyân gerçekleşti ama ayaklanmayı sonlandırma görevi Afşin'e verilmedi. Neticede Afşin suçlandığı olaylardan tek tek hesaba çekildikten sonra mahkeme sona erdi ve Emirlerden büyük Boğa onu tutuklu kaldığı yere geri götürdü. Afşin'in 226 senesi Şaban/841 yılı Haziran ayında vuku bulan ölümüne kadar tutukluluk hali sürdü. Aradan geçen süre içerisinde Afşin'in tüm çabalarına rağmen Mu'tasım onu bağışlamadı ve saç, sakalı kesilerek oğlu el-Hasan'a gösterildikten az sonra Afşin öldü (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 432-433, vd; Mesûdî, 2014, s.402; Sümer,1987, s. 660-661; Yıldız, 1974, s. 18-19 vd; Minorsky, 1972, s. 430-431).

SONUÇ

Abbâsî Devleti içerisinde patlak veren iki kardeşin hilafet mücadelesinde aynı adayı destekleyen Türkler ve İranlılar ilk başlarda birlikte aynı tarafta mücadele vermişlerdi. Bu süreç Me'mûn'un hilafeti ele geçirmesine kadar en az sorunla devam etti. Fakat desteklenen adayın yönetime geçmesiyle birlikte Türkler ve İranlılar arasında devlet içerisinde arka planda bir rekabet başladı. Türkler ilerleyen zamanlarda bilhassa Me'mûn'un son zamanlarında devlet kademelerine ve ordu içerisine hızla yerleşmeye başladılar. Abdullah b. Tâhir ile Âfşin'in arası eskiden beri süregelen meselelerden dolayı çok iyi değildi. İkisinin arasındaki sorunlara Mazyar b. Kârin'in isyanı da eklenince olay farklı bir seviyeye taşındı. Halife ve Abdullah b. Tâhir, Mazyar b. Kârin'in isyan faaliyetlerinde bulunmasının nedeni olarak Âfşin'i suçladı. Yaşananlardan sonra Âfşin'in halifenin gözündeki değeri azaldı ve elde etmeye uğraştığı Horasan valiliği uğruna canından oldu. Aslında Âfşin'in öldürülmesi devlet içerisinde Türkler ve İranlılar arasında önceden beri süre gelen rekabete örnek olarak da gösterilmektedir. Fakat dönem içerisinde Türklerin mevcut gücü ve nüfuzu düşünüldüğü zaman Âfşin'in öldürülmesinden sonra doğan boşluğu doldurmak onlar için zor olmadı. Âfşin'den sonra Abbâsî Devletinin askeri ve idari kadrolarına Türklerin hegemonyası devam etti.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, (2013), Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), (trc. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları.
- Ebû Hanîfe ed-Dineverî, (2017), el-Ahbârü't-Tıvâl (Eskilerin Haberleri), (Çev. Zekeriya Akman-Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Frye, R. N.-Sayılı, A, (1946), Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler, Belleten, X/37, s.97-131.
- Günaltay, M. Ş, (1942), Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Belleten, VI/23-24, s. 177-205.
- İbn İsfendiyâr, Bahâüddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr-i Kâtib, Târih-i Taberistân, I-II, be teshîh-i Abbâs İkbâl Âştîyânî, be ihtimâm-i Muhammed Ramezânî, Taberistân 1386 (2007).
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâfuddîn İsmâîl Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, (1994), el-Bidâye ve'n-Nihâye, XI-XII-XIII, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Târih, I-XII, (Trc. Abdullah Köşe-Ahmet Ağırakça-M. Beşir Eryarsoy-Yunus Apaydın-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

- Mesûdî, (2014.), *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay.
- Mesûdî, (2018), *Kitâbü't-Tenbih ve'l- İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Minorsky, V, (1972), “Mazyar”, İA, MEB, İstanbul, c. VII. s. 429 vd.
- Özgüdenli, O, (2003), *Mâverâünnehir, DİA*, (28, 177-180). Ankara: TDV.
- Sümer, F, (1987), *Abbasîler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin*, *Belleten*, LI/200, s. 651-666.
- Uylaş, S. (2005), *Ebû Temâm'ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin*, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi M. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı*, Sayı 28/s.91-101.
- Yıldız, H. D, (1974), *Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları El-Afşin Haydar b. Kâvus*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 4-5, s.1-22.
- Yıldız, H. (1998) *Afşin Haydar b. Kâvûs, DİA*, (1, 441-442). İstanbul: TDV.
- Yılmaz, A. (2017), *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan, Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ HEDİYELEŞME GELENEĞİNİN GAZNELİLER'E YANSIYAN UYGULAMALARI

REFLECTIONS OF PRACTICES OF THE GIFT GIVING TRADITION IN TURKISH CULTURE TO THE GHAZNAVIDS

*Ahmet YILMAZ**

Özet

Kelime manası olarak hediye temel anlam ilişkisi içerisinde en kapsamlı ifadeyle insanlar arasında sevgi ve dostluk sembolü olarak karşılıksız verilen nesne manasını taşır. Hediye her iki tarafa da birbirini hatırlatan bir araçtır. Bu niyetle hemen hemen bütün toplumlarda sıkça görülen hediyeleşme adeti, neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Tarihte farklı topluluklar arasında karşılık beklemeden hediye verme ve değişme bu vesileyle de sosyal bağ kurma, itibar ve onur kazanma çok yaygındır. Bu adet tarih sahnesine çıkan bütün Türk Devletlerinde de mevcuttur. Türkler çeşitli vesileler ile birbirlerine armağanlar vermiştir. Hediye bayramlarda, düğünlerde, sünnetlerde ve farklı organizasyonlarda tebrik manası taşımış bazen ise gönül almaya vesile olmuştur. Hediye bilhassa devletler arası ilişkilerde önemli bir rol oynamış bazen devletin gücünü sembolü kabul edilmiştir. Tarihteki kudretli Türk devletlerinden biri olan Gazneliler döneminde de hükümdarlar arasında ve ülke içerisinde hediye alınıp verilmesi eskiden beri süregelen bir adetti. Gazneliler’de özellikle Nevruz kutlamalarında ve resmî törenlerde hediyeleşme adetine sıkça rastlanır. Bilhassa Mihriğân bayramında sultana tabi kişilerin hediye göndermesi bir zorunluluk olarak kabul edilirdi. Bu çalışmada Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan hediye ve hediyeleşmenin Gazneliler zamanındaki önemi ile uygulanaşına dair örnekler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bayram, Gazneliler, Hediye, Kültür.

Abstract

In lexical meaning, gift basically refers to something given to anybody gratuitously as a symbol of love and friendship. The gift is an instrument enabling both parties to remember each other. In this respect, the tradition of gift giving, observed frequently almost in all nations, has a history which is old almost as much as human history. Giving gifts gratuitously between different societies, thus, establishing social bonds, gaining reputation and honour are very frequent throughout history. This tradition is seen in all Turkish states founded until today. Turkish nations gave gifts to each other due to various reasons. Gifts were given for congratulation in feasts, weddings, circumcisions and different organizations, and sometimes used to please somebody who was offended. The gift played an important role, especially in the relationships between states, and was sometimes considered to be the symbol of a state. During the period of Ghaznavids, one of the powerful Turkish states in the history, exchange of gifts between rulers and within the country was an ongoing old tradition. The giving gift tradition is observed to be performed especially during Nawruz celebrations and official ceremonies in the state of Ghaznavids. Particularly, it was considered to be compulsory for the individuals subjected to sultan to send a gift in Mihriğân feast. In this study, examples will be provided regarding the importance of the gift and gift giving, which had significant places in Turkish culture, during the Ghaznavids.

Keywords: Feast, Ghaznavids, Gift, Culture.

GİRİŞ

Geçmiş insanlık tarihinin ilk zamanlarına kadar uzanan hediye Türkçe’de bugün, Arapça’da “yol göstermek, doğru yola iletmek” manasındaki hidayet kökünden türeyen hediye kelimesinin hediye biçimi, Kâşgarlı Mahmud’un tanıklığı ile Oğuzca yarmakan kelimesinin armağan biçimi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Türkçe’de armağan kelimesiyle de ifade

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ ahmetyilmaz025@gmail.com

edilen hediye genelde, “insanlar arasında sevgi ve dostluk nişanesi olarak veya muaşeret kaidesi uyarınca karşılıksız verilen nesne” anlamını taşır. Bununla birlikte sözlüklerde “adak, andaç, atâ, atıyye, bağış, bahşiş, bergüzar, hatıra, hayır, ihsan, ikram, ithaf, lütuf, müjde, ödül, peşkeş, teberru, tuhfe, yadigâr” kelimelerinin hediye kavramı çerçevesinde ortak ve çeşitli ilgilerle eş anlamlı olarak yer aldığı görülür. (Atalay,1986, s.750; Bardakoğlu, 1998, s.151; Coşar, 2008, s. 35)

Neredeyse her millette görülen hediyeleşme geleneğinin insanlık tarihi kadar eski bir geçmişi vardır. Modern antropoloji çalışmalarında, iptidai topluluklarda karşılık beklemeden hediye vermenin yanı sıra hediye değişimi ve hediye ile sosyal bağ kurma, sosyal itibar ve onur kazanma amaçlı hediye şekillerinin de bir hayli yaygın olduğundan söz edilir. Bu nedenle de ilk zamanlarda hediyeleşme geleneğinin, sosyal dayanışmayı temin eden mal değişimine dayalı basit ekonomi kültürünün bir uzantısı olduğu düşünülebilir. Bu doğrultuda düşünüldüğü zaman hediyeleşme güçlü bir iletişim aracı olarak değerlendirilebilir. Hediye ve hediyeleşme farklı tarz ve niyetlerle uygulansa rağmen erken zamanlardan itibaren bütün toplumlarda mevcuttur. Hediye erken devirlerden beri karşılıklı mübadele biçimi olarak hediye değiş-tokuşu ekonomik ve siyasal amaçlarla yerine getirilen bir kültür unsuru olmuştur. (Bardakoğlu, 1998, s.151) Bu niteliği ile daha fazla akrabalık biçimindeki insan ilişkilerinin hâkim olduğu toplumlarda bir mana kazanmaktadır. Hediyeleşmenin pek çok toplumda hayatın ve kurumların tüm yönlerinde ifadesini bulduğu ve dinî, ahlâkî ve ekonomik yaşamda hediyeleşmenin yerinin önemli olduğu aşikardır. Hediye ve hediyeleşme geleneğine tarihte her bir toplum farklı kültürel değerleri nedeniyle, değişik anlamlar yüklemektedir. Hediyeleşme süreci kültürden kültüre ve bazen aynı kültürde zamanla farklı biçimlerde gerçekleşmektedir (Özmen, 2007, s. 159). Türk kültür ve medeniyetinde de önemli bir yeri olan hediyeleşmenin Türkler’in tarih sahnesine çıktığı ilk dönemlerden itibaren pek çok örneği mevcuttur.

1. GAZNELİLER’DEN ÖNCE TÜRK KÜLTÜRÜNDE HEDİYELEŞME GELENEĞİ

Hediye, Türk kültüründe lutûf, iyilik, bağış, bahşiş, mükâfat, etkileme, teşvik, takdir, yardımlaşma, dayanışma, himaye etme, sadakat vb. kavramlarla da ilişkilendirilmektedir. Öte yandan saç, mehir, çeyiz, toy, yağma, vakıf gibi kavramlar hediyeleşmenin yaşatıldığı bazı gelenekler olarak karşımıza çıkmaktadır. “Yarım elma, gönül alma” ve “çam sakızı çoban armağanı” gibi atasözleri de Türk kültüründe hediyeleşmenin önemine işaret etmektedir (ÖNAL, 2008, s. 103; Açıkgöz 2002, s. 5). Hediyeleşme Gazneliler’den önce de Türkler arasında önemli bir adettir. Kaynaklara göre meseleyi incelediğimiz zaman Türk tarihinin kudretli devletlerinden biri olan Hunlar zamanlarda Çinliler ile yapılan hediyeleşme faaliyetleri mevcuttur. Bu dönemde Çinliler Hunlar’a hediye olarak ipek verip karşılığında at almaktaydılar. Hunların Mete Han zamanında Çin ile olan münasebetlerine baktığımız zaman karşılıklı alınıp verilen hediyelerin önemi göze çarpmaktadır. M.Ö. 176 senesine gelindiğinde Hunlar ve Çinlilerin arası pek iyi değildi. Fakat Mete Han’ın ve Çin İmparatoru’na gönderdiği armağanlar iki devlet arasındaki buzları eritti. Bu karşılıklı hediyeler içinde Hunların gönderdiği bir binek atı ve bir deve baş sırayı almaktaydı. Çinliler ise Mete Han’a bir saç tokası ve kendisinin giyindiği on altın işlemeli ipek bir elbise göndermişti. (Ögel,1981, s. 446-447; Şahbaz, 2018, s.144) Yine Hunlar zamanında Mete M.Ö. 176 senesinde Çin’e bir elçisini vazifelendirerek bir deve, iki küheylan ve dörder adetten oluşan iki grup atı hediye olarak göndermişti. Çin tarafında bunun üzerine hediye olarak, astarlı ve süslemeli bir kaftan, bir adet uzun simli kaftan, altından yapılmış bir taç, altın işlemeli bir kemer, gergedan boynuzundan yapılmış bir kemer tokası, on top koyu kırmızı ve yeşil renkli işlemeli ipek kumaş takdim etmiştir. Avrupa Hun Devleti zamanında da Attila’nın huzuruna gelen Roma elçilerinin ikili ilişkileri iyi tutmak adına ona çoğu kez kıymetli hediyeler getirdiği

kaynaklarda zikredilmektedir. (Ögel,1981, s. 441; Ahmetbeyoğlu, 2001, s. 151). Bu bilgilerden hareketle Hunlar zamanında hediyeinin ve hediyeleşmenin devletler arasında siyasi ilişkilerin tamiri ve gelişmesi için bir araç olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunun yanında devlet içerisinde de Hun Türklerinde saray büyüklerine mûsikî âletlerinin hediye olarak verilmesi adeti vardı. Türklerin yabancılarla münasebetlerinde de aynı davranışları görüyoruz. Nitekim Atilla, Borgonya Kralı'na Çalgı çalan ve şarkılar söyleyen bir Mûsikî heyeti göndermiştir (Akdoğan, 2008, s.153). Göktürk Devleti zamanına gelindiğinde ise Tou-lan Kağan zamanında 588-600 yıllarında devletin içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle Çin ile ilişkileri iyi derecede tutmak için Çin sarayına elçiler gönderilerek Çin hükümdarına üç bin top mal ve çeşitli hediyeler sundu (Taşağıl,2003, s. 50). Yine yerleşik hayatı benimseyen ilk Türk devleti olan Uygurlar zamanında da siyasi bağları kuvvetlendirmek için hediyeinin bir vesile olduğu aşıkardır. Uygurlar, diğer devletlerle olan ilişkilerini sağlamlaştırmak, kazanılan bir zaferi kutlamak gibi değişik amaçlarla yabancı devlet elçileriyle ya da kendi halkı ile hediyeleşmekte idi. 757 senesinde Uygur Yabgusu, elçisini dört bin asker ile Çin'e yardım için vazifelendirdiğinde, Çin İmparatoru bu memnuniyetini onların şerefine ziyafet ve hediyeler vererek göstermişti. (Şahbaz, 2018, s.146) Uygur ve Çinliler arasındaki hediyeleşme sonraki yıllarda da devam etti. Uygurlar 938'de Çin'deki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Bu dönem yapılan karşılıklı hediyeleşme ile her iki taraf içinde önemli olan yeşim taşı ve at ticareti güvence altına alındı (Çandarlıoğlu, 2003, s.66). Türkler'de hediyeleşmeye örnek gösterebileceğimiz diğer bir uygulama ise, 921-922 senesinde Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh tarafından Volga Burgarları'na gönderilen elçilik heyetinde yer alan İbn-i Fadlân'ın seyahatnâmesinde konar-göçer bir hayat yaşayan Türkler hakkında aktardıklarında geçmektedir. İbn-i Fadlân, bu hususta, Türk ülkesine gelen herhangi bir Müslüman, bir Türk'ün misafiri olmadan ve ona kendi ülkesine has bir elbise, hatununa da bir başörtü, bir miktar karabiber, karacadarı, kuru üzüm ve ceviz hediye etmeden bu ülkeden geçemezdi. Türk de ona kubbeli bir Türk çadırı kurar ve ikramda bulunurdu. Misafir ayrılacağı zaman, yorulan hayvanını arkadaşı olan Türk'e bırakır. Türk de misafirinin ihtiyaç duyduğu hayvan ve malı dönüşünde geri almak üzere ona verirdi. Böylece bu hediyeler aracılığıyla aralarında bir yakınlık kurulmuş olurdu (Şeşen, 2010, s.12).

Türk kültüründe önemli bir yer tutan hediyeleşme adetine, eskiden verilen ziyafetler olan “şölen” ya da “han-ı yağma” geleneğinde de rastlanmaktadır. Örneğin, Eski Oğuzlar'da mutlaka her gün, obaların birinde “şölen” vardı. Bütün beyler şöleninde toplanarak müzakereye ve ziyafete katılır, halk da ziyafetlere iştirak ederdi. Yerler, içerler, giyinir, kuşanırlar ve borçları verilir. Hükümdarlar tarafından tertip edilen toylar, doğum, bey oğlunun ilk avı, bir dilekte bulunma, bir beladan felaketten kurtulma, elçi kabulü gibi organizasyonlarda gerçekleşirdi. Toplum içinde özel bir yeri olan bu aktiviteler, özel bir düzen içinde tertip edilirdi. Ayrıca bu tarz şenliklerin maksadı milletin birlik ve beraberlik bağlarını kuvvetlendirerek toplum arasında güveni sağlamlaştırmaktı. Her ayrıntının düşünüldüğü toylarda hiyerarşik sıraya uyulur, davetlilerin oturma yerlerine ve yiyeceklerine özen gösterilirdi. Çünkü bu ziyafetler tâbilik-metbûluk ilişkilerini ifade ederdi. Buna “orun” ve “ülüş” denirdi. Eski Türklerde yayla, av ve savaş ganimetleri, her bilenin “orun”u ve “ülüş”ü yani, mevkisi ve buna uygun olarak nasibine düşen pay dikkate alınarak bölüşülürdü. Resmî toy ya da “han-ı yağma” adı verilen ziyafetlerde organizasyona katılanların ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofrası takımını yağmalamaları bir gelenektir. Bundan dolayı toylara hân-ı yağma denilmektedir. Bu adetle ilgili, Dede Korkut Hikâyeleri'ne göre Salur Kazan, Üçok ve Bozoklar bir araya geldiklerinde yağmalı bir toy verir; ziyafetten sonra, hatununun elinden tutarak dışarı çıkar ve davetliler oradaki bütün eşyayı yağmalardı. Bu ziyafete ve yağmaya katılmak aradaki ilişkilerin dostane yürüdüğüne işaret eder, bu toya davet edilmemek ise düşmanlık sebebi sayılırdı. Toy, Türk beylerinin yönetimi ve hâkimiyeti tek elden yürütebilmek

için uyguladıkları bir aktiviteydi. Bu bağlamda tarihi süreç içerisinde Türkler arasında hükmetme ve hükümdarlık göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Sosyal yönü oldukça ağır basan bu gelenekler zamanla halk tarafından benimsenen bir âdet haline getirmiştir. Hediyeleşme ve yağma yoluyla hakkın gönlünün alındığı bu toylar asırlarca Türkler arasında önemini korumuştur. (Koca, 2012, s. 271; Açıkgöz 2002, s. 7-8).

Dede Korkut Hikâyelerinde görülen hediyeleşme örneklerinden biri de “dokuz dokuz” da denilen “dokuzlama” adetidir. “Dokuzlama”, hediye, bahşış ve ceremelerde, çağdaş Kazak-Kırgız’larda olduğu gibi, “dokuzlama” adetidir ki, buna çoğunlukla “dokuz dokuz” denilmektedir. “Dokuzlama” Dede Korkut kitabında iki yerde geçmektedir: “Kuşun ala kanını, kumaşın arusını, kızın gökçeğini dokuzlama çırgap çuha hanlar hanı Bayındır’a pencik çıkardılar”. Akından sonra elde edilen ganimetin dağıtımında Han’a bırakılan beşte bir pay arasında bulunan dokuz ayrı çeşit değerli hediye “dokuzlama çargap, çuha” olarak ifade edilmektedir. Bu “dokuzlama” adeti Kırgızların “Manas” destanının kahramanlarından Serek’in şu sözlerinde açıkça görülmektedir: “Manas’ın dirildiği gerçek ise, koyundan dokuz alayım, sığırdan dokuz alayım, deveden dokuz alayım, at sürülerinden dokuz alayım. Kırk Çuranın her biri için birer dokuz gene dilek edip kurban edeyim”. Kırgız hayatında bu gelenek son yıllara kadar önemli rol oynamıştır. Türk kültür tarihi bakımından önemli bir yere sahip olan Oğuz Kağan Destanı’nda hediyeleşmeyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Destanda Oğuz Kağan’ın diğer boyları kendi hâkimiyeti altında toplamak için onlara hediye verdiği ve karşılıklı bu hediyeleşmenin ardından taraflar arasında dostluk ve ilişkilerinin geliştiği görülür. Destanda Oğuz Kağan, kendisine itaat edip boyun eğenlere hediyeler vereceğini söyleyerek onların dostluğunu kazanmak istemektedir. Misal itaat eden ve kendisine zorluk çıkarmayan Karluk Beyine mücevherler ile farklı hediyeler vermişti. Diğer bir boyun beyi olan Altun Kağan ise elçisini göndererek Oğuz Kağan’a en kıymetli taşlardan, altın ve gümüşten hediyeler takdim ederek ona dostluğunu ve tabiiyetini iletmişti (Togan, 1982, s. 27-27 vd.; Ögel, 1993, s. 119-123; İnan, 1966/1969, s. 146; Açıkgöz 2002, s. 9).

Bu bilgilerden ve sayısını daha da artırabileceğimiz örneklerden hareketle Gazneliler’den önce de Türkler arasında hediye ve hediyeleşmenin çok yaygın olduğunu görülmektedir. Bunun yanında hediye Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi ve ekonomik yaşantılarında vazgeçilmez adet olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazneliler’den önce de Türkler arasında kendisine iyi bir mevki edinen hediye bilhassa, toylarda, yağmalama, düğünlerde, sünnetlerde, kız istemde, siyasi evliliklerde, diplomaside, cömert olma itibar elde etme maksatlı servet dağıtma ve ilişkiler kurma olarak değerlendirilebilir. Yöneticilere ve devlet büyüklerine hediye verilmesi ve tabiiyetin bildirilmesi hükümdarın buna karşılık halka hediyeler vermesi, hediyeleşmenin belli bir sistemde karşılıklı gerçekleşmesi bu adetin gerek maddi gerekse manevi etiklerinin olduğunu göstermektedir.

2. GAZNELİLER’DE HEDİYELEŞME GELENEĞİ

Gazneliler adı ile maruf olan hanedan, Gazne (devlet merkezi) şehrine nisbetle, Gazneliler adını almaktadır. Gazneliler (963-1186) tarihsel süreçte birçok devlet ile münasebette bulunmuşlardır. Bunlara örnek olarak, Sâmânîler, Karahanlılar, Selçuklular, Büveyhîler, Abbâsîler ile Horasan ve Afganistan-Kuzey Hindistan’da faaliyet gösteren pek çok siyasi yapı gösterilebilir. Gazneliler, zikredilen bu devletlerin hükümdarları, beyleri ve halife ile zaman zaman karşılıklı hediye alıp vermişlerdir. Genel olarak Gazneliler’de Halifelik makamıyla, vassal hükümdarlarla, emirlerle, Türkistan hanlarıyla, şehzadelerle, şairlerle ve özel zamanlarda yapılan kutlamalarda hediyeleşme geleneğine sıklıkla rastlanmaktadır (Nazım, 1931, s. 24-25 vd; Bosworth, 1963, s. 27-28; Merçil, 1996, s. 481).

2.1. Gazneliler ve Halife Arasındaki Hediyeleşme

Gazneliler sürekli temas halinde olduğu siyasi güçlerden biri de Abbâsîler'dir. Gazneliler kuruldukları bölgede ve İslâm dünyasında önemli bir kuvvet olarak belirmeye başladıkları zamandan itibaren Gazneli Sultanları ile Abbâsî halifeleri arasında siyasi ve dinî sebeplerden dolayı ilişkilerin aktif ve güçlü başlayarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Hediye ve hediyeleşme geleneği Gazneliler'in gerek Halifeyle gerekse de diğer devletlerle olan münasebetlerinde önemli bir rol üstlenmiştir. Öyleki taraflar arasında karşılıklı gönderilen heyetler, her zaman çok kıymetli hediyelerle gidip gelmişler ve bu hediyeler heyetlerin diplomatik amaçlarına ulaşmalarında onlara en ciddi katkıyı sağlayan araç olmuştur. Abbâsî Halifeleri pek çok nedenle İslam ülkelerinin hükümdarları ile iletişim kurmuşlardır. Abbâsî Halifeleri, ruhani hakimiyetleri altında bulunan müslüman beldelerin hükümdarlarına tahta geçtikleri zaman, onların fiili hakimiyetlerini tasdik etmek, yani nazari olarak, kendisine ait olan yüksek hakimiyet haklarını vekaleten onlara vererek, bu suretle meşruiyetlerini te'min eylemek amacıyla, kendi trazlarını taşıyan bir siyah hilati, bir takım hakimiyet alametlerini ve hediyelerle beraber yollarlardı. Halife veyahut hükümdar tarafından verilmiş bir hilati kabul etmeyerek geri çevirmek ya da önceden verilmiş bir hilati çıkarmak isyan anlamına gelmekteydi. Gazneli Sultanları tahta geçtikleri andan itibaren halifelik makamıyla olan münasebetlerine önem vermekteydiler. Sultan Mahmud başlangıçta Abbâsî halifeliğiyle iyi münasebetler içinde bulunmuş, Kâdir-Billâh'ı halife tanımıştı. Sultan Mahmud, tahta oturunca Bağdat'taki Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'dan kendisi için lakap vermesini istedi. Ona "Yeminu'd-Devle" lakabını verdiler ve gönderdiler. Mahmud, Nîm-i Rûz, Horasan, Hindistan'da pek çok şehri ele geçirdi. Daha sonra Irak Kuhistan'ına gelerek, İsfahan, Rey, Hemedan ve Taberistan'ı kontrol altına alınca Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'a yeniden pek çok değerli hediye ile beraber elçi yolladı. Ona olan saygı ve hürmetini ilettili. Daha sonra Halife Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'dan yeni lakaplar vermesini istedi. Fakat halife bu sefer onun bu teklifine icabet etmedi. Sultan Mahmud, daha sonra halifeye hediyeler eşliğinde iki sefer daha elçi yolladı ama bir sonuç elde edemedi (Nizamü'l-Mülk, s. 217; Nuhoğlu, 1995, s.151; Palabıyık, 2002, s.141).

Diğer yandan Semerkand Hanına Halife tarafından Zahîru'd-Devle, Mu'înu Halifetillâh ve Meliku's-Şark ve's- Çîn olmak üzere tam üç ünvanın verilmesi Sultan Mahmud'un zoruna gitti. Sultan Mahmud Dârü'l-hilâfe'ye bir defa daha elçi daha yollayarak şöyle dedi; "İslam'ı şerefraz eylemek için, küfür beldelerine nice fetihlerde bulunmuş, Hindistan, Horasan ve Irak mülkünü zaptı raptım altına almışım. Mâverâünnehir'den ta Çîn'ü Maçin boylarına kadar hükmetmiş ve senin adına kafire kılıç üşürmüşüm. Benim tahta geçirdiğim, boynu emrimde kıldan ince bir hakana üç ünvan buyurmuş iken bunca azim ve arzuma rağmen bana bir unvanı çok görürsünüz" dedi. Elde ettiği başarılarla rağmen halifeden gelen uzun cevapta aralarının eskiye nazaran pek de iyi olmadığı aşıkardır. Mahmud Halifeye değerli hediye yollamasına rağmen istediği ilave ünvanları alamadı. Bunun nedeni olarak kaynaklarda şu bilgiler geçmektedir. Halife Gazneli-Fâtımî yakınlaşmasından şüphelendi ve bu yüzden Mahmud ile arası açıldı (414/1023). Buna rağmen Sultan Mahmud paralarında halifenin ismine yer vermiş, seferlerinde elde edilen ganimetten Bağdat'a hediyeler göndermeye devam etmiştir (Nizamü'l-Mülk, s. 217-218; Merçil, 2003, s.364).

Sultan Mesûd, saltanatı ele geçirip devletin yönetimine geçtikten sonra da Gazneliler halife arasındaki hediyeleşme geleneği devam etmiştir. Zilhicce'nin onu (28 Kasım 1031) Pazar günü kurban bayramı töreni oldukça muhteşem mükellef suretle gerçekleşti. Bu senenin Zilhicce'nin ortasına gelindiğinde (3 Aralık 1031) Cuma günü halifenin elçisi fakih Ebu Bekr-i Süleyman'ın Şeburkan'a vardığı haber alındı. Bu bilgi üzerine Rey'den Şeburkan'a kadar bütün valiler, âmiller, bütün resmi memurlar, onu karşılamak için yola çıktılar. Emîr, Hâce Ali-yi Mikâil'i-Tanrı ona rahmet etsin çağırdı ve kendisine: Elçinin gelmekte olduğunu söyleyip, Alevîlerin eşrafından kadılar, alimler ve fakihlerden mükerrep büyük gösterişli bir alay hazırla ve onu karşılamaya git.

Dergâhın ayânı ve teşrifatçıları, senin arkadan geleceklerdir. Elçiyi layık olduğu şekilde karşılayın ve bize getirin diye emir verdi. Ali-yi Mikâil aldığı emirden sonra pek çok hazırlık yaparak Sultan Mesûd'un dediğini yaptı. Ali-yi Mikâil, bir alay ile elçiyi karşılamak için yola çıktı. Resuldâr, Bu-Ali yanında pek çok görevli ve yedek atlarla onun arkasından gitti. Halifenin elçisi Ebu Bekr-i Süleyman şehre yaklaştığı zaman iyi Arapça bilen nedim Bu'l-Ali Hasan Kerecî ve nedim Muzaffer-i Hâkimi, on serheng ve bin süvariyle ilerleyerek elçiyi karşıladılar. Onlar elçiyi Zilhicce'nin bitmesine sekiz gün kala (10 Aralık 1031) Cuma günü büyük bir organizasyon ile şehre getirip Sebedbâfân mahallesinde bulunan oldukça bakımlı süslenmiş bir eve getirdiler. Orada ona çok güzel yemekler ikram ettiler (Beyhakî, 2019, s.269-270). Bu bilgilere ilave olarak bu dönemde halife el-Kadir Billah'ın öldü ve yerine el-Kaim Bi-Emrillah'ın geçti.

Halifenin elçisi Gazneliler tarafından ömründe görmediği bir debdebe ve ihtişamla karşılandı ve ağırlandı. Öyleki şehirdeki bütün dükkanları bile kapattılar, bütün ahali takım takım geldiler. Üç gün böyle devam etti. Her gün elçiyi de dergâha getirirler ve ikinci vakti Emir kalkıp sarayına çekildiği vakitte tekrar evine götürürlerdi. Üç gün soma herkes yine çarşıya gelip dükkanlarını açtılar, divanlarda memurlar yine işlerini görmeğe başladılar. Davullar çalındı, Emir, Hâce Ali'yi çağırdı, kendisine, “Emir ver, saraydan Cuma mescidine kadar ne kadar mümkünse o kadar mükemmel taklar kursunlar. Çünkü Cuma günü geliyor. Biz yeni hilâfet makamına geçen Müminlerin Emiri adına hutbe okunması için bizzat mescide geleceğiz.” diye emir verdi. Hâce Ali de, “Baş üstüne” deyip gitti. Emir, Belh âyanını çağırdı, onlara söylenmesi lâzım gelen sözleri söyledi. Onlar harekete geçerek Pazartesi, Sah, Çarşamba ve Perşembe günleri Belh'i Abdü'l-A'lâ kapısından Cuma mescidine (mescid-i cami) kadar öyle donattılar ki kimse bunun mislini hatırlamıyordu. Çarşıdan Abdü'l-A'lâ Mahallesine ve oradan dergâha ve ekâbirin oturduğu mahallelere kadar pek çok taklar kurdular. Perşembe akşamı başlayıp Cuma gününe kadar süslediler. Daha sonra elçi kadılar, fakihler, âlimler, Belh reisi (zam) ve ayânı, halifenin elçisi de bunlarla beraber bu alayın içinde, Ali-yi Mikâil in sağ tarafında oldukları halde bu tertip ile gayet sessiz ve sükûnet içinde ağır ağır gelip mescide girdiler. Emir, mescide girdiği vakit minberin dibinde oturdu. Minberi yukarıdan aşağı altın ile işlenmiş kumaşlarla süslemişlerdi. Hâce-i Bozorg ve dergâhın âyânı oturdular. Yalnız Ali-yi Mikâil ile halifenin elçisi biraz uzak bir yerde oturdular. Hatip hutbeyi okudu, namazı kıldırdı. Bunlar bittikten sonra padişahın hazinedarları geldiler. Halifenin hediyesi olarak beş ipek kese için de on bin dinar getirip minberin ayağına koydular. Bunun arkasından Emir'in şehzadelerinin, Hâce-i Bozorg'un ve diğerlerinin hediyelerini getirip her biri için “filan ve filanın hediyeleri” diye ilan ederek oraya bıraktılar. Öyleki orada birçok altın ve gümüş yığıldı. Hâce Ali-yi Mikâil, elçiyi kendisiyle beraber götürdü. İkisi çarşıya geldikleri zaman Belh ahalisi pek çok sevinç gösterdi ve birçok dirhem, dinar ve güzel saçılar saçarak pek çok ikram ve hediye bulundular. Bu merasim akşama kadar sürdü (Beyhakî, 2019, s. 272-273-274).

Bir gün sonra Emir, Hâce Bû-Nasr-i Muşkân'ı çağrarak Hâce-i Bozorg'un yanına gidip halife ile muahede yapmak ve elçiyi tekrar Bağdat'a göndermek için hazırlıkta bulunmasını, emretti. Bû-Nasr, divana gelerek orada Hâce-i Bozorg ile önce yalnız görüştüktan sonra Halifenin elçisini oraya çağırdılar ve onunla uzun bir görüşme gerçekleştirdiler. Gazneliler, Halifenin elçisine Bağdat'a dönüp gittiği zaman Müminlerin Emiri'nin yanında teşebbüste bulunarak onun tarafından yeni bir menşur gönderilmesini ve bununla Horasan, Hârezm, Nimruz, Zabulistan, bütün Hint, Sind ve Çagâniyan, Hadan, Kubâdiyan, Tirmiz, KUSDâr, Mukran, Vâliştan, Keykânân, Rey, Cibâl ve bütün İsfahan'ın, Akabe-i Hulvan, Gürkân ve Taberistan'a kadar Emir'e verilmesini ve geçmiş zamanda merhum Halife el-Kadir Billah'ın önceki sultanla aralarında kararlaştırdıkları üzere bu hanedanın tavassutuna müracaat etmeden Türkistan hanlarıyla mektuplaşılmasını, hanlara doğrudan bir lütuf ve ihsanda bulunulmamasını ve hilat gönderilmemesini Halifece söylemesini tebliğ ettiler. Daha sonra Halifenin elçisine dediler ki halifenin elçisi olarak kendisi

halifenin indinde bu işleri hallettikten sonra tebliğ için tekrar buraya elçilikle gelirse tarafımızdan kendisine öyle bir hilat ve hediyeler verilecektir ki onun mislini bu dünyanın gözü görmemiştir. Arkasından elçiden talepte bulunmaya devam ettiler ve halife, bizim Sistan'dan Kirman üzerine ve Kirman'dan da Mukran yoluyla Amman üzerine yürüyerek oradaki Karmatileri ortadan kaldırmamıza izin versin. Ayrıca bizde çok fazla asker toplanmıştır, fazla vilâyet fethetmek ihtiyacı görülmüştür. Bu asker boş durmaz, bunun bir iş görmesi gerekir. Eğer biz hilâfet makamına saygı beslememiş olsaydık hac yolunu açmak için Bağdad üzerine yürüyecektik. Çünkü bu mesele babamız zamanından bize devredilmiş bir görevdir. Arkasından elçiye çok sayıda kıymetli hediyeler ve hilatlar verildi ve halifeye gönderilecek değerli hediyelerde ona teslim edildi. Verilenler arasında, türlü türlü her cinsten ve bunlardan on tanesi altın işlemeli olmak şartıyla yüz kat esvap, elli tane misk kesesi (nâfe), yüz tane kâfur koku topu (şemâme), en âlâ ketenden iki yüz adet sarık, elli Hint kılıcı, incilerle kaplı bin miskallık altın kadeh, on pare yakut, yirmi pare gayet güzel Bedahşan lâli, on tane atlas örtülü Horasan ve Hatlan atı, beş tane kıymetli Türk kölesi gibi hediyeler vardı. Neticede Halifenin elçisine çok kıymetli armağanlar verilmiş ve onun aracılığıyla halifeden başka isteklerde bulunulmuş, onun bu istekleri halifeye kabul ettirip geri gelmesi halinde kendisine çok daha fazla hediyeler verileceği söylenmiştir. Elçinin, Gazne hükümetinin isteklerini halifeye kabul ettirmiş olarak, geri dönmesinde muhtemelen halifeye gönderilen ve elçiye verilen hediyeler de etkili olmuştur (Beyhakî, 2019, s. 274-276; Nuhoğlu, 1995, s. 152). Bu bilgilerden hareketle halifeler ve Gazneliler arasında hediyeleşmenin Sultan Mesûd zamanında da sürdüğü görülmektedir.

2.2. Diğer Devletler, Vassal Hükümdarlar ve Türkistan Hanlarıyla Yapılan Hediyeleşme

Sultan Mahmûd'un saltanatının ilk senelerinde Kirman'da Büveyhî hanedanından Bahâüddeve Ebu Nasr Fîrûz (990-1012) hâkimdi. Sultan'ın kudretli şahsiyeti ve faaliyetleri karşısında bir varlık gösteremeyeceğini anlayan Bahâüddeve değerli hediyeler ve elçiler göndererek onunla arasında bir dostluk bağı oluşturmaya muvaffak oldu. İkili arasındaki bu pozitif yaklaşma ve hediyeleşme sayesinde Sultan Mahmûd'un Büveyhîler'e karşı siyaseti bundan sonra tam bir müdahale şeklinde olmadı. Ancak onun Kirmân'da hâkimiyetini tesis için bir fırsat beklediği görülmektedir (Merçil, 1989, s. 42).

Gaznelilerin hediye geleneğini sürdürdüğü bir diğer devlet ise Selçuklulardır. Gazneliler ve Selçuklular arasında meydana gelen ilk ciddi olay; Selçuklular'ın 1035 senesinde Gazneli kontrolünde olan bölgeye Gazneliler'in izni olmadan kendi kafalarına göre yerleşmeleri olmuştur. Bu gelişmenin Cürcan'da bulunan Sultan Mesûd'a iletilmesinin ardından Sultan, Hâcib Beg Togdı (Beydoğdu) kumandasında on beş bin atlı ve iki bin saray gulamından oluşan bunlara ilaveten de fillerin bulunduğu Gazne ordusunu Selçuklular'a karşı Nesa'ya yolladı. Mücadelenin başlarında Gazne ordusunun öncü kuvvetleri Selçuklular'a karşı üstünlük sağlasalarda, Nur ve Şehristan vilayetleri arasında bulunan Hisâr-ı Tâk'ta yapılan asıl savaşta, özellikle Çağrı Bey'in muazzam askerî kabiliyetleri sayesinde Gazneli kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştı (19 Şaban 426/29 Haziran 1035). Nesâ mağlubiyetinden sonra Sultan Mesûd Selçuklu komutanlarına Merv valisi aracılığıyla gönderdiği bir menşurla Tuğrul Bey'e Nesâ'yı, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Mûsâ Yabgu'ya da Ferâve'yi dihkân unvanıyla dirlik (iktâ) olarak verdi. Hükümdar bu menşûr'a tuğrasını (tevkî) çekti. Gazne Sultanının tabileri sıfatıyla her üçüne de valilere verilmesi mutad olan hilat, iki dilimli külâh (börk), sancak, dikilmiş elbise, Türk (Oğuz) adetine göre ise at, eyer takanı, altın kemer hazırlandı. Ayrıca her biri için her cinsten otuzar kat biçilmemiş kumaş verildi. Bu nevi hediyeler Gazneli sarayında yalnız, kaideye göre saray askeri komutanları arasından tayin edilen başkomutana (sâlâr) verilirdi" (İbnü'l-Esîr, 2016; s. 79-80; Beyhakî, 2019, s. 257; Gerdîzî, 1353, s. 429; Bosworth, 1968, s.6; Nişâbü'rî, 1390, s. 14; Râvendî, 1999, s. 93-94; el-Hüseynî,

1999, s. 3-4; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010, s. 84-85; Mîrhând, 2015, s. 42-43; Köymen, 2016, 212 vdd; Merçil, 1989, s.63; Agacanov, 2006, s. 83-84; el-Bundârî,1943, s. LVII; el-Cüzcânî, 2015, s. 69).

Yine Karahanlılar ile de Gaznelilerin hediye alıp verdiği dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Örneğin, Mesûd'un, Gazneli ordusunun 426/1035 yılında, Selçuklulara Nesâ'da yenildiğini haber almasının ardından, Karahanlı Ali Tegin'in oğullarının (Sâlâr Begtoğdu ve askerleri) yenilgiyle neticelenen bir Tirmiz ve Çağaniyân seferi yaptıkları haberi geldi. Daha sonra Mesûd, özür dilemek için gelen Karahanlı vezirleri, işlerini bitirip dönerlerken yanlarına kendisinin haberlerini götürmesi için bir elçi kattı. Elçilere hilat ve hediyeler verip ihسانlarda bulunduktan sonra gönderdi (Beyhakî, 2019, s. 458-459).

Gazneliler hediye vermekte özellikle Türkistan Hanlarına çok cömert davranmışlardır. Sultan Mesûd Türkistan Hanı Kadir Han'ın kızını kendi oğlu Mevdûd için istemek ve böylece iki hanedan arasında bir sihriyet peyda etmek maksadıyla bir heyet görevlendirmiş ve heyetle beraber Hâna ve ailesine çok değerli hediyeler göndermişti. Önce Sultan Mesûd, vezir Ahmed-i Hasan ve Sâhib-Divân-i Risâlet Bû-Nasr-i Muşkân ile beraber bir meşveret meclisi kurdular. Daha sonra bu iki elçiyi çağırdılar, uzun süren gizli görüşmenin ardından söylenmesi gereken sözleri elçilere söylediler, kendilerine emirler ve hediyelerin pusulalarını verdiler. Hediyelerde iki kısım vardı. Bir bölümü hanın yanına vardıkları ilk gün, diğeri de nikah akdedildiği gün verilecek hediyelerdi. Bunlar çok zor külfetlerle tedarik edilmiş kıymetli eşyaydı. İçlerinde, incilerle süslenmiş iki kadeh, bundan başka altın işlemeli elbiseler ve diğher her cinsten ve neviden Rum, Bağdat, İsfahan ve Nişâbûr elbiseleri türlü türlü ipek ve ketenden top top kumaşlar ve misk, öd, (amber ve “yekdâne” denilen iki inci gerdanlık vardı. Han ve oğlu Buğra Tegin ile hatunlara, gelinlere, halalara, hâciblere ve ileri gelen kimselere (başem) ayrı ayrı hediyeler ayırmışlardı. Bunların hepsini deftere yazdıktan sonra hazinelerden çıkarıp getirerek elçilere teslim ettiler. Bir hazinedar ile yamaklarını ve hazine hamallarını elçilerle beraber göndermek üzere ayırdılar. Elçiler (huzur-dan) ayrıldılar. Resûldâr Ebu Ali'yi çağırıp ona elçilere götürüp vermesi için iki tane büyük hilat verdiler. Böyle birçok hazırlıklar yapıldıktan sonra bu elçiler 422 yılı Rebiülevvel ayının çıkmasına iki gün kala (25 Mart 1031) Perşembe günü Belh'ten hareket ettiler. Ayrıca, bu iki aday için elli bin ve otuz bin Herive dinarı mihr teklif edilmişti. Yine Sultan Mesûd Gurgan Emiri Bakâlicâr'ın kızı ile evlenmek için Gurgan'a bir elçi heyeti göndermiş ve bu heyetle beraber bir mehd ve adet olduğu üzere hediyeler yollanmıştı. Ancak Beyhakî bu hediyelerin neler olduğunu zikretmez. (Beyhakî, 2019, s. 202-203; Nuhoğlu, 1995, s. 155).

Gazneliler vassal hükümdarlar ve devletlerle de hediyeleşmeye de önem verdiler. Bir vassal hükümdarın veya devlet görevlisinin sultana sunduğu hediyelerin belli bir formalitenin yerine getirilmesinden öte başka manalar ifade ettiği anlaşıyor ki, bu tabi hükümdarın matbuna kesin itaati anlamına geliyordu. Aynı zamanda tabi hükümdarın tahtında kalabilmesinin de garantisi idi. Nitekim, Sultan Mahmûd her fırsatta Hârezm'i itaat altına almaya çalışmaktaydı. Bölgenin hâkimi Me'mûniler'den Ebu'l-Abbâs Me'mûn, Sultan'ın kız kardeşi Hurrey-i Huttalî ile evlenmişse de Mahmut'tan çekinmekte ve bu sebeple Gazneliler'e karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi. Ancak Karahanlar onunla görüşmelerde bulunmakla beraber bir askerî anlaşma yapmaya yanaşmıyorlar, daha çok Gazneliler ile onun arasında aracı olmayı tercih ediyorlardı. Me'mûn bu aracılık teklifini kabul etti. Mahmûd ise 1016-1017'de Karahanlılar'a elçi yollayarak Hârezmşâh ile bir anlaşmazlığı olmadığını kibar bir şekilde bildirmişti. Ancak Sultan, Me'mûn'a da bir mektup göndermiş ve Hârezmşâh'ı tehdit etmişti. O bu mektubunda, Aramızda ne şartlarla sulh ve ittifak yapıldığı ve Hârezmşâh'ın bize ne kadar borçlu olduğu bilinmektedir. Burada hükümet, icraatında tam manasıyla zaaf ve acz içinde idi. Bu millet beni öfkeliendirdiği için hükümdarların iradesine karşı muhalefet gösteren hainleri cezalandırmak ve

yol göstermek vazifesini yerine getirmek üzere bir müddet Belh'te kaldım. Daha sonra askerlerinin gücünden bahsederek kardeşimizi ve eniştemiz olan Emir'i ikaz edeceğiz ve memleketin nasıl idare edildiğini göstereceğiz. Fakat bizden özür dilendikten sonra Gazne'ye döneceğiz. Bununla beraber aşağıdaki üç şarttan birini yerine getirmelidir. Neticede 407/1016 senesinde Sultan Mahmud Harezm Emirî Ma'mûn b. Mamun'dan dostluk ve bağlılığını göstermesi için, ya kendi adına hutbe okutmasını veya da sultanın şanına layık hediyelere göndermesini istemiş ve Gazne Devleti'nin zenginliği dolayısıyla bu hediyeler, ihtiyacı olmadığını bilâhare bunların gizlice geri iade edileceğini ilâve ederek devletler arasındaki hediye ve hediyeleşmenin önemini vurgulamıştır. Bu talep üzerine Mamun b. Mamun, eski dostluk ve ilişkileri yeniden tesis etmek için iki devlet arasındaki fitneyi sonlandırmak maksadıyla Gazneliler Devleti'ne kadılar, şeyhler ve şehrin ayanıyla birlikte seksen bin dinar ve üç bin at hediye olarak pek çok kıymetli malı göndermiş ve böylece Mahmud'a olan saygısını ve tabiiyetini göstermeye çalışmıştır (İbnü'l-Esîr, 2016; s. 208-209; Merçil, 1989, s. 36-37; Nuhoğlu, 1995, s. 153).

2.3. Gazneliler Zamanında Hanedan Mensupları, Halk ve Şairlerle Yapılan Hediyeleşme

Gazneli Sultanları hediye vermek hususunda kendi şehzadelerinde unutmadılar. Gazneliler, farklı vesilelerle onlara hilat ve hediyeler vermekteydi. Emir Merdanşah Beydoğdu'nun kızı ile nikâhlandığı vakit Sultan Mesûd Merdanşah'a incilerle süslenmiş siyah bir elbise (kaba) giydirmiş, başına altın ve mücevherlerle süslü dört kanatlı bir külah koymuş, beline cevherlerle süslenmiş bir kemer bağladı. Altınla nallanmış, eyer, takımı altın ve mücevherlerle süslenmiş bütün takımıyla kıymetli bir at ve bir hadim, bin dinar ve türlü türlü kumaşlar, yüz parça esvap, silah vesairesiyle teçhiz edilmiş ve her birinin birer atı olduğu halde on tane Türk kölesi verdi. Nikâh kıyıldıktan sonra Emir Merdanşah'ı Emir'in huzuruna çıkardılar. Emir kendisini gördü. Nikâh merasiminde olup bitenleri Emir'e anlattılar. Sonra Emir Merdanşah anasının yanına gitti. Bundan bir müddet sonra 430 yılının başlarında (Ekim 1038) Salar Bektoğdu'nun kızını bu şehzadeye getirdiler, el ele verip düğünlerini yaptılar. Emir bunlara mislini kimsenin hiç hatırlamadığı mükellef bir düğün yaptı. Birkaç gün kâtipler bu kızın çeyizinin hesabıyla meşgul oldu. Bunun bütün kıymeti on bin kere bin dirhemdi dedi. Ben Ebu'l-Fazl, Sultan Mesûd ve Emir Merdanşah'ın ölümünden sonra Tanrı kendilerinden razı olsun bu hesap defterini gördüğüm zaman hayrette kaldım, bu kadar çeyiz vermek kimsenin takati dâhilinde değildir. Bunlardan birkaç tanesini söyleyeyim: Dört tane cevherlerle murassa altın taç, mücevherlerden yapılmış meyvelerle dolu yirmi tane altın tabak, inci kakmak yirmi tane altın dikiş ve örgü takımı, telleri incilerle süslenmiş altın süpürge vermişti. Beyhaki'de zikredilen bunca değerli mal ve eşyadan Gaznelilerin hanedan mensubu kimselerle de hediyeleşmeye önem verdiği aşıkardır. Gazneli Sultanları devlet ricaline çeşitli münasebetlerle hilat tevcih ettiği gibi, devlet ricali de sultana hediyeler sunardı. Nitekim 424/1033 tarihinde Harezm Kedhüdası Ahmed-i Abdüssamed'in vezirliğe tayin edilmesi için çağrılıp Gazne'ye gelip huzura kabul edildiğinde ilk gün gerçekleşen olayda buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Ahmed huzura girdi, iki üç kez yeri öptü. Sofranın bir köşesinde ayakta duruyordu. Emir, Bilge Tegin'e oda hacibe işaret ederek kendisini sofaya getirdiler. Tahtından oldukça uzak bir yere oturttular ve kendisine bin dinar verdiler. Bunun üzerine oda yeninden bin dinarlık bir mücevher dizisi çıkardı. Hacib Bilge Tegin de bunu alıp Bû-Nasr'a verdi. Oda alarak Emir'in önüne koydu. Emir, Hâce Ahmed'e birtakım sorular sordu. Daha sona Hâce Ahmed saygılarını sunduktan sonra huzurdan uzaklaştı. Hâce atın üstüne binip kendisi için hazırlanmış olan Ebu'l-Fazl-ı Mikâil'in evine gidip oraya indi. Oğlunu da babasının evine yakın bir eve yerleştirdiler. Vekile mükemmel bir şekilde yemekler ve çeşitli ikramlara bulunulması için emir verilmişti. Hâce Ahmed, her gün dergâha gelip saygılarını arz ettikten sonra, yine evine gelirdi. Uç gün böyle güzel ağırlandarak geçti. Gazneli Sultanlarının başta Vezir

olmak üzere Gazneli devlet büyüklerine hilatlar ve hediyeler dağıtması bir alışkanlık olmuştu. Onların bu hilatleri dağıtmalarındaki gayesi devlet büyüklerini kendilerine bağlamak ve daha iyi iş görmelerini sağlamaktı. (Beyhakî, 2019, s. 341-342-490-491; Merçil, 1989, s. 64).

Gazneli Sultanlarının halk ile olan iletişimlerinde de hediye ve hediyeleşme adetinın ön plana çıktığını görmekteyiz. Sultan Mesûd, saltanatı ele geçirmeye giderken, Rey halkına yaptığı konuşmada, “şehre bıraktığı şahneye itaat etmelerini, söz dinlemelerini ve bunun kendileri için çok iyi olacağını” söyleyerek onlardan söz aldı ve şehrin ileri gelenlerine, kadiya, reise ve daha başkalarına hilatlar verdi. Şahne tayin edilen Hasen-i Süleymen’a da kıymetli bir şahnelik hilatı verildi. Bu hilat dibâ-ı Rûmî’den mamuldu. Buna ilaveten on beş miskallık altın bir kemer ve diğer hediyeler de verildi. Sultan Mesûd, Halifenin tavassutuyla vasallık vererek İsfahan’ı bıraktığı Kakuyî Alauddevle adına bir menşur yazılmasını emretti ve bu menşûrla beraber hilatlar da gönderdi. Ancak karşılığında yapılan anlaşmaya göre, Kukuyîler, her yıl Nevruz ve Mihrigân hediyeleri olmak üzere belli bir miktar arap atı, takımh develer, sefer aletleri vs. hediye edecek; ayrıca 200 bin dinar ve o bölgenin imalatı olan 10 bin top kumaş vereceklerdi (Palabıyık, 2002, s.144-153).

Gazneliler zamanında Nevruz, Mihrigân ve Sede kutlamalarında Sultan genellikle bir resmi kabul düzenler, törende valiler tarafından kendisine hediyeler sunulurdu. Öyleki özel günlerde ve bayram kutlamaları sırasında sultana değerli hediye sunulması, gelenekten ziyade bir mecburiyet halini almıştı. Gazneli sultalarına takdim edilen en kıymetli armağanlar Arap atlan, cins develer ve değerli savaş aletleri idi. Hediyelerin sultana verilmesinden sonra yeme-içme faslına geçilir, şairler şiir söyler ve müzisyenlerin çaldığı müzikler eşliğinde büyük eğlenceler tertip edilirdi. Misal, 22 Eylül 1035 Pazartesi günü Mihrigân idi. Emîr sabahleyin bu bayramı kutlamak için tahtına oturdu. Fakat şarap içmedi. Kendisine çok kıymetli hediyeler getirdiler. Namazın arkasından eğlence meclisi kuruldu, devletin bütün imkanlarıyla Mihrigân gösterişli bir şekilde kutlandı (Beyhakî, 2019, s. 458; Piyadeoğlu, 2010, s.1415).

Gazneliler zamanında Mihrigân bayramı oldukça coşkulu kutlanmaktaydı. Ayrıca Mihrigân Bayramı’nda en üst seviyede hediyeleşmelerin yapıldı. Bilhassa Gazneli Sultanına tabi olan kimselerin her sene Nevruz ve Mihrigân Bayramı’nda kıymetli hediye yollaması zorunluluk olarak kabul edilmektedir. Nitekim, vasal hükümdarların yıllık olarak göndermesi gereken hediyeler hesaplanırken bayramlarda gönderecekleri hediyeler hariç tutularak hesap yapılmaktadır. 29 Ramazan 422/19 Eylül 1031 yılında kutlanan Mihrigân Bayramı’nda Sultan Mesûd için adeta sınırsız hediye, mal ve binek hayvanı takdim edilmişti. Bunun yanı sıra üst düzey devlet erkanı Horasan Sahib-i Divanı Sûrî, Hârizmşah Altuntaş, Çağaniyân valisi Ebu’l-Kâsım ve Gurgân hâkimleri, Kûsdâr ve Mûkrân valileri de pek çok hediye takdim etmişlerdi. Genel olarak Gazneliler Nevruz, Mihrigân ve Sede gibi özel günlere çok önem verdiler ve hepsinde hediyeleşme geleneği devam ettirildi (Piyadeoğlu, 2010, s.1416).

Gazneli Sultanları hediyeleşme geleneğinde bilim adamları, şairler ve âlimlerde sıkça kendilerine yer buldular. Bu bağlamda Gazneli sultanları bilim adamlarına, şairlere ve âlimlere yakın ilgi göstermiş ve her zaman destek vermişlerdir. Bu sayede ülke sınırları içerisinde kültürel faaliyetler hız kazanmıştır. Bu dönemde şiirin ve şairlerin korunmasına özel önem verilmekteydi. Çünkü şiir gerek saltanatın görkemini dile getirmede gerekse halkı yeni yerler fethetmeye teşvikte, önemli bir vasıta idi. Bu sebeple Gazneli sultanları önemli edebiyatçıları himaye ettiler. Bu destek, o dönemde yaşayan bütün edebiyatçıların saraya girmeyi hedef edinmesine sebep oldu. Böylelikle Gazneliler döneminde kültürel hayat gelişti (Zebîhullâh-i Safâ, 2002. s. 25-26-75; Emirçupani, 2001, s. 20-21). Gazneli sultanları ilk dönemlerden itibaren kültürel meselelere önem verdiler. Sultan Mahmud kendini İranlılar’a kabul ettirmek için cihat bayrağını açarak din adına mücadele ettiğini göstermek istedi. Buna ek olarak şairler ve bilginlere verdiği önemli hediyeler, onlara gösterdiği sıcak ilgiden dolayı da birçok şair ve yazarı sarayına çekme konusunda önemli

ölçüde başarılı oldu. Yine bu devirde gözlenen bir diğer özellik, şairler ve yazarların konumudur. Toplumun önde gelen kesimlerini oluşturan bu tabakalar, sultanlar ve yönetici zümreler ile son derece iyi ilişkiler tesis etmişlerdi. Gazneli sultanları onların övgülerinden son derece hoşlanır ve karşı taraf da bu durumu asla unutmazdı. Neticede taraflar birbirlerinden her zaman karşılıklı olarak faydalanırdı. Şairler aldıkları kıymetli hediyelerle üne kavuşurlardı. (Bosworth, 1977, s. 3-5-34; Yıldırım, 2012, s. 32-37).

Deylemî emirlerinin saray şairleri ve özellikle de Bahâuddevle Deylemî'nin meddahları arasında yer alan Ebû Zeyd Muhammed Alî Ğazâirî-yi Râzî, Gazne sarayına Sultan Mahmud'un fetihlerini öven kasideler de göndermiştir. Lakabı, kaynaklarda “Ğazâirî” ve “Ğazârî” olarak geçer. Sultan Mahmud'un övüldüğü bir kaside yazmıştır. O kasidenin matlaı şöyledir:

“Eğer büyüklük mevki ile, mevki de mal ile elde edilirse;

Bana bak ve olgunluk ile güzelliğin birleştiğini gör.

Ben o kişiyim ki, her beytin başına “söyledi” diye yazanlar,

Kıyamete kadar benimle övünürler”.

Bu kaside öyle iğrak (abartılı) yazılmıştır ki Sultan Mahmud bunun için caize olarak kendisine, içinde 14.000 dirhem bulunan yedi altın kese bahşetmiştir. Bu iğrak şöyle yazar:

“Eşi ve benzeri olmayan Tanrı

İki dünyayı birden yaratmamakla doğru bir iş yapmıştır.

Yoksa o (Sultan Mahmud) cömertlik gösterdiği bir günde,

Her ikisini de bağışlar ve kulların Tanrı'dan ümitleri kalmazdı.”

Bilhassa “iğrâk” ve “itikât” sanatlarında büyük bir kabiliyeti olan şair Sultan Mahmud tarafından pek çok hediye ile ödüllendirilmiştir (Devletşâh, 2011, s. 121-122; Yıldırım, 2012, s. 32-37). Sultan Mahmud'un saray şairlerinin önde gelenlerinden olan, Ferruhî-yi Sîstânî'de (ö. 429/ 1037) Gaznelilerin hediye verdiği şairler arasında zikredilir. O okuduğu kasidelerin sultan tarafından beğenilmesi üzerine hediye olarak istediği kadar iyi cins tay alması hakkı verilir. Taylar arasından beğendiği 42 tanesini ayırır. Bunlar dışında diğer bazı hediyeler aldığı da kaynaklarda geçmektedir. Yine Abdulcebbâr Zeynebî Alevî-yi Mahmûdî, Sultan Mahmud ve Sultan Mesûd döneminin önemli şairleri arasında yer alır. IV./X. yüzyılın ikinci yarısıyla V./XI. yüzyılın ilk yarısının büyük şairlerinden, sultan Mahmud ve Mesûd'un meddahlarından olan Zeynebî'ye özellikle Sultan Mesûd'un çok değer verdiği, evine fillerle hediyeler gönderdiği kaynaklarda geçmektedir. Örneklerden de anlaşıldığı üzere Gazneli Sultanlarının şairler ile iletişimleri oldukça güçlüdür. Fakat bazen şairlerin söylediği sözlerin başlarına iş açtığı da görülmektedir. Kaynaklara göre; 431/1039 yılında bir bayram töreninde Sultan Mahmud'a çeşitli hediyelerin sunulduğu, şairlerin kendisini övdüğü bir günde Mes'ûd-i Ğaznevî, Sultan'a öğütler içeren bir kasidesinden dolayı Sultan tarafından Hindistan'a gönderilmiş ve hapsedilmiştir (Emirçupani, 2001, s. 43-44; Yıldırım, 2012, s. 43-44-71-75).

SONUÇ

Gazneliler pek çok konuda olduğu gibi kültürel anlamda da kendilerinden önceki Türk Devletlerini takip etmişlerdir. Gazneli Sultanlarının komşu devletlerin hükümdarları ile muhtelif sebeplerden ötürü hediyeleşmesi bu dönemde de önemini korumuştur. Gazneliler hediyeleşmeyi insanî duyguları ifade etmenin yanı sıra devletlerarası siyasî ve askeri ilişkilerin düzeltilmesi, geliştirilmesi, pekiştirilmesi ve yenilenmesinin bir vesilesi olarakda görmüşlerdir. Gazneliler'de hediye gerek yollayan gerek se kabul eden idareciler ve hükümdarlar için karşılıklı olarak güç ve

nüfuzlarını ortaya koymalarının en iyi araçlarından biriydi. Bununla birlikte hediye alınıp verilen hükümdarlarla, bu yönetmemle güçlü bağlar tesis edilmiştir. Gazneliler hakkında malumat veren kaynaklarda geçen bilgilere göre, Gazneli Sultanları hanedan üyelerine, şehzadelere, emirlere, devlet büyüklerine, vassalarına, şairlere, farklı gün ve zamanlarda değişik organizasyonlarda mutluluğunu, güvenini veya memnuniyetini göstermek için hilatlar, hediyeler ve bolca para dağıtmışlardır. Yine Gazneliler, Türk kültüründe baharın başlangıcı ve müjdeleyicisi olan Nevruz ile sonbaharın başlangıcı olan Mihriğan şenliklerini düzenli bir şekilde kutlanmıştır. Nihayetinde hediye Türk kültüründeki önemini Gazneliler zamanında muhafaza etmiştir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, F. (2012), XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Agacanov, S. G. (2006) Selçuklular, (Ruşadan Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara: TTK Yayınları.
- Akdoğan, B. (2008). Türk Din Musikisi Tarihine Bir Bakış, AÜİFD XLIX S. I, s. 151-190.
- Bardakoğlu, A. (1998). Hediye, DİA, (17, 151-155). İstanbul: TDV.
- Bosworth, (1968), "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", The Cambridge History of Iran, (Ed.: J. A. Boyle), (ss. V,1-203), Cambridge University Press.
- Bosworth, C. E, (1963), The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bosworth, C. E, (1977), The Later Ghaznavids: Splendour and Decay The in Afghanistan and Northern India 1040-1186, India: Munshiram Manoharlal Publishers.
- Coşar, A. M. (2008). Türk Kültüründe Hediye'nin Algılanışı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, (38), 33-48.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Devletşâh b. Alâüddeve Bahtîşâh-ı Semerkandî, (2011), Şairler Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ), (Çev. Necati Lugal), İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Ebû'l Feth el-Bundârî, (1943), Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l Usra (Irâk ve Horâsân Selçukluları Tarihi, Terc. Kıvameddin Burslan), İstanbul: TTK Yayınları.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî (2019). Târih-i Beyhakî. (Çev. Necati Lugal, Haz. Hicabi Kırılancı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Emirçupani, A, (2001), Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gerdizi, Zeynu'l Ahbâr, (1363 hş.), Tahran: Neşr. Abdulhay Habîbî, Dunyâ-i Kitâb.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, (2016), el-Kâmil fi't-Târih, I-X, (Terc. Abdullah Köşe-Ahmet Ağırakça-M. Beşir Eryarsoy-Yunus Apaydın-Abdülkerim Özeydin), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İnan, Abdülkadir, (1966-1969), Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler III-IV-V-VI, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- Kaşgarlı Mahmud. (1986). Divân-ü Lügât-it Türk. I-IV. (B. Atalay, Çev). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 1986.
- Koca, S, (2012), Toy, DİA, (41, 270-272). İstanbul: TDV.
- Mehmet Altay Köymen, (2016), Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, I, Ankara: TTK Yayınları.
- Merçil, E, (1989) Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara: TTK Yay.
- Merçil, E, (1996), Gazneliler, DİA, (13, 480-484). İstanbul: TDV.
- Merçil, E. (2003), Mahmûd-ı Gaznevî, DİA, (27, 362-365). Ankara: TDV.
- Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, (2015), Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar), (Tercüme Notlar Erkan Göksu), Ankara: TTK Yayınları.
- Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd Mîrhând, (2015), Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye), (Tercüme ve Notlar Erkan Göksu) Ankara: TTK Yayınları.

- Nazım, M. (1931), *The Life and Times of Sultān Mahmūd of Ghazna*, Cambridge.
- Nizāmü'l-Mülk, *Siyasetname*, (M.T. Ayar, Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nuhoğlu, G. (1995), *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilat ve Kültür*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ögel, B. (1993), *Türk Mitolojisi I*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (1981) *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Önal, S. (2008). Edebi Metinlere Yansıyan Yönüyle Osmanlı Toplumunda Hediyeleşme, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI, 1, 2008, 103-113.
- Palabıyık, H. (2002), *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2010), *Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları*, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 5/4 ,1412-1420.
- Râvendî, (1999), *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, (Çev. Ahmed Ateş), Ankara: TTK Yayınları.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, (2010), *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Farsçadan Çevirenler Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yayınları,
- Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseyinî, (1999), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Terc. Necati Lügal), Ankara: TTK Yayınları.
- Şahbaz, M. (2018). Eski Türklerde Hediyeleşme, *The Journal of International Civilization Studies Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, Volüme III/ Issue II, 141-155.
- Şeşen, R. (2010) *İbn-i Fadlan Seyahatnâmesi*, İstanbul. Yeditepe Yayınevi.
- Taşgıl, A. (2013) *Gök-Türkler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, Z. (1982), *Oğuz Destanı*, İstanbul, Enderun Yayınları.
- Yıldırım, N. (2012), *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, (1390 hş.), *Selçûknâme*, Tahran Neşr. Mîrzâ İsmâîl Afşâr, Tahran.
- Zebihullâh-i Safâ, (2002), *İran Edebiyatı Tarihi*, I, (Çev. Hasan Almaz), Ankara: Nûsha Yay.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

AZERBAIJAN ŞİİRİNDE KARABAĞ KONUSU (2001-2020)
KARABAKH THEME IN AZERBAIJANI POETRY (2001-2020)

Aynura Pashayeva¹

Özet

Karabağ meselesinde lider konuma gelmek, tarihin öğretici derslerinden doğru sonuçların çıkarılması meselesini gündeme getirdi. Karabağ sorununun 10 Kasım 2020'den sonra çözüldüğünü düşünürsek, ancak tarih olarak edebiyat tarihimizde unutulmaz bir sayfa olarak her zaman kalacaktır. Karabağ savaşına adanmış şiir örnekleri iki kısma ayrıldı: 1) Birinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiir; 2) İkinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiir. 2001-2020 yıllarının başında Karabağ konusuna akademisyenler tarafından literatürde yer verilmiştir. Dr.Elçin Mehraliyev, Prof. Dr. Elnara Akimova, Prof. Dr. Merziya Necefova, Dr. Nargiz Cabbarlı, Prof. Dr. Asif Rüstəmli ve diğerlerinin çeşitli çalışmaları var. Ancak Karabağ meselesi 2001-2018 yıllarında basında kapsamlı bir şekilde araştırılmamıştır. İyimserlik, zaferin nedeni, gelecekteki zafer için umutlar - Avaz Süleymanoğlu'nun "Zafer Meselesi", Fikret Goca'nın "İstedim", Mazahir Mazhar'ın "Bayrağım Sallaması!" şiirlerinde, vatan özlemi ve şehitlik teması Hüseyin Kürdoğlu'nun "Vatansız mı olacak?" bulundu. Şiirde isyan, ermeniler karşı – düşmana olan nefretin nedenidir (Huseyn Kürdoğlu'nun "Karabağ gözümde ve kalbimden geçer", Matlab Mısır'ın "Kremalı Soyu", Davud Nasib'in "Bu topraklar nerede", Şovkat Zarin (Horovlu) "Ermeniler benden korkuyor", Zaur Vedili'nin "Şuşa Dağları", Zalimkhan Yagub "Shusha Shikestasi" ye sahiptir. Mülteci acısı, şiirde sürgünün acısı (Kamala'nın "Mülteci güzeldir", Farida Hacıyeva'nın "Mülteci", Sabir Yusifoğlu'nun "Şuşa'yı anma gecesi", Rafiq Yuşifoğlu'nun "Karabağ geçersiz" teması Karabağ temasına dayanmaktadır.

Makalede amaç dünyanın en çok dikkat çektiği Karabağ savaşının şairlerin şiirlerinde nasıl yansıması, I ve II Karabağ savaşı konulu eserlerdeki mukayiseleri somut örnekler esasında araştırmaktır. Araştırmada konu hakkında daha çok yazılmış bilimsel çalışmalardan kullanılacaktır. Makalede mukayiseli-analitik ve tarihsel tahlil yönteminden kullanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Karabağ, politika, şiir, dergi, gazete, Azerbaycan.

Abstract

Gaining a leading position on the Karabakh issue has raised the issue of drawing the right conclusions from the instructive lessons of history. If we take into account that the Karabakh problem was resolved after November 10, 2020, but as a history, literature is an unforgettable page in our history. Samples of poetry dedicated to the Karabakh war were divided into two parts:

- 1) Poetry dedicated to the First Karabakh War
- 2) Poetry dedicated to the Second Karabakh War

In the press of 2001-2018, the subject of Karabakh was covered in the literature by fil.e.d. Elchin Mehraliyev, Ph.D. Elnara Akimova, Ph.D. Marziya Najafova, Ph.D. Nargiz Jabbarli, Professor Asif Rustamli and others have various studies. However, the issue of Karabakh was not comprehensively investigated in the press in 2001-2018. Fil.e.d. Elnara Akimova, Ph.D. Marziya Najafova conducted research only in the field of poetry, Ph.D. Elchin Mehraliyev paid attention to the works written in the field of poetry, prose and drama in 2001-2018.

Optimism, motive for victory, hopes for future victory - Avaz Suleymanoglu's "Question of Victory", Fikret Goja's "I Wanted", Mazahir Mazhar's "Waving, my flag!" found in his poems. There is high optimism in Zalimkhan Yagub's poem "I am waiting for that day". The theme of longing for the homeland and martyrdom is reflected in Huseyn Kurdoglu's poems "Will he be stateless?" It is reflected in Huseyn Kurdoglu's poem "Will he be stateless?". Rebellion in poetry is the motive of hatred for the enemy (Huseyn Kurdoglu's "Karabakh passes through my eyes and heart", Matlab Egypt's "Cream of Sorrow", Davud

¹ Dr., öğretmen, Odla Yurdu Universitesi

Nasib's "Where is this land", Shovkat Zarin (Horovlu) "Armenians are afraid of me", Zaur Vedili's "Mountains of Shusha", Zalimkhan Yagub has "Shusha Shikestasi" and etc.

The aim of the article is to investigate the reflection of the Karabakh war, which attracted the most attention in the world, in the poems of the poets and the comparisons in the works on the I and II Karabakh war on the basis of concrete examples. In the research, more scientific studies written on the subject will be used. In the article, the method of competitive-analytical and historical analysis will be used.

Key words: Karabakh, politics, poems, journal, newspaper, Azerbaijan.

Giriş

2001-2018 yıllarında Azerbaycan basınında Karabağ konusuna edebiyatda Dr. Elçin Mehreliyev, Dr. Elnara Akimova, Dr. Merziyye Nəcəfova, Dr. Nergiz Cabbarlı, professor Asif Rüstemli ve diğerlerinin çeşitli akademik çalışmaları var. Ancak Karabağ meselesi 2001-2018 yıllarında basında kapsamlı bir şekilde araştırılmamıştır.

Karabağ meselesinde lider konuma gelmek, tarihin öğretici derslerinden doğru sonuçların çıkarılması meselesini gündeme getirdi. Karabağ sorununun 10 Kasım 2020'den sonra çözüldüğü dikkate alınarak 1988'den beri devam eden savaş çözüldü ve Karabağ toprakları Azerbaycan'a iade edildi. Ancak bu edebiyat, tarih gibi, tarihimizde unutulmaz bir sayfa olarak kalacaktır. Karabağ sorununun çözümü Karabağ hakkında yazılan şiirlerin kronolojisini ve konusunu ve Azerbaycan tarihini değiştirdi (Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: 2016).

Araştırmanın temel amacı, Hocalı soykırımı temasının çağdaş Azerbaycan şiirindeki gelişimini, işlevselliğini, şiirsel yapının temellerini, tipolojik tanımlamayı incelemektir.

Böylece 27 Eylül 2020'de başlayıp 10 Kasım 2020'de Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan savaş Azerbaycan şiirinde büyük bir dönüş yarattı. Bu nedenle Karabağ savaşına adanan şiir örnekleri iki kısma ayrıldı:

- 1) Birinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiirler
- 2) İkinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiirler

Birinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiirler

İyimserlik, zafer nedeni, gelecekteki zafer için umut – Evez Suleymanoğlu'nun "Zafer sorağı" (Süleymanoğlu: 2005), Fikret Qoca'nın "İstedim" (Qoca: 2013), Mezahir Mezherin "Dalgalan, bayrağım!" (Məzhər: 2018) şiirlerinde rastlanıyor. Zelimhan Yagub'un "O günü gözlüyorum" şiirinde şair Karabağ'ın (Yagub: 2015) merkez şehri olan Şuşa'nı göre bilmese de yüreyinde Şuşa'nı göreceğine dair büyük bir iyimserlik var:

Şuşasız varlığımda
Ne yürek var, ne de can.
Ağ atın üste gele,
Ulu dedem Penah han.
O günü gözleyirem .

Vatan özlemi şehadet konusu – Huseyn Kürdoğlu'nun "Vatansız olarmı" (Kürdoğlu: 2004), Metleb Misir'in "Çadır olacak" (Misir: 2003), Zelimxan Yaqubun "Gelmedi" (Yaqub: 2015) şiirlerinde yansımıştı. Huseyn Kürdoğlu'nun "Vatansız olarmı" (Kürdoğlu: 2004) şiirinde Yazarının bayatlarında Karabağ konusunda şiirsel imgeler, başarılı sanatsal betimleme araçları ve çekici üslup tonları yaratarak derli toplu sanatsal yapının imkanları dahilinde bayatlarını ustalıkla cilalamış, dil ve üslup açısından zenginleştirmiştir. Bakhtiyar Vahabzadeh'in "Gulusutan-Karabağ" (Vahabzadə: 2008) adlı eserinde Ağdam'ın Garvand köyüne giden şair işgal edilen topraklara erişemiyor ve bu sırada kendisini vatan özlemi hissediyor.

Güçlü dokunuşlarla, kibirli itirazlarla, haykırışlarla ve konuşmalarla süslenmiş sanatsal çekicilik biçimi, savaş şiirinin bireysel stilistik niteliklerinin bir parçasıdır.

Şiirde isyan, düşmandan nefret etmenin bir nedeni konusu (Huseyn Kürdoğlu'nun "Gözümden, gönlümden Karabağ geçir" (Kürdoğlu: 2003), Metleb Misir'in "Derdin kaysağı" (Mətləb: 2003), Davud Nesib'in "Bu toprağın harayı" (Nəsib: 2002), Şövkət Zerin (Horovlu) "Ermeni korkuyor benden" (Zərin (Horovlu): 2010), Zaur Vedili'nin "Şuşa'nın dağları başı dumanlı" (Vedili: 2006), Zəlimhan Yagub'un "Şuşa şikestesı" şiirlerinde rastlanıyor. Asi ve militan şiirin halkın savaşıma ruhunu güçlendirmedeki rolü yadsınamaz. Qabil'in "O Gün Ne Kadar Kalacak" (Yaqub: 2013) şiirinde, savaşın parçaladığı ülkeye verilen sahte vaatlere inanmıyor ve halkı ayağa kalkmaya çağırıyor. Şairin isyankar şiirleri, Ermeni şovenistlerinin işledikleri katliamların tüm tezahürlerine ve niteliklerinin insani değerlere dayalı yüksek sanatsal düzeyde anti-hümanizmine yanıt verir.

Bazen yazarın bağımlılığı topraktaki öfkesini ifade eder. Karabağ savaşı sırasındaki olayları anlatan Şahmer Ekberzade'nin "Ölü topraklarda mezar kazılmaz" (Əkbərzadə:2015) şiirinde bulunmyan ölüleri işaret ediyor:

Öleni torpağa gömmezler, Allah!

Bes ölmüş torpağı harda basdırıq!

Mülteci acısı ve sürgün acısı şiire dayanır (Kamala'nın "Mülteci güzeldir" (Kəmalə: 2006), Farida Hacıyeva'nın "Mülteci" (Hacıyeva: 2003), Sabir Yuşifoğlu'nun "Şuşa'yı anma gecesi" (Yusifoglu: 2007), Rafiq Yuşifoğlu'nun Karabağ temalı "Karabağ geçersiz" (Yusifoglu: 2010) adlı eseri, babasız kalan çocuklarda üzücü bir psikoloji yaratıyor "Karabağ'da gençler kaldı" demenin acısı savaşın trajedisinden kaynaklanıyor.

2001-2018'de Azerbaycan basınında zayıf şiir örnekleri - Fikret Goca'nın "Karabağ bayatları" (Qoca: 2017), Ofelya Babayeva'nın "Vatan" (Babayeva: 2016) ve bulunmaktadır.

Hocalı soykırımı, dünya tarihinde eşsiz bir örnek, Ermeni zihniyetinin, Ermeni ahlakının açık bir tezahürü, eşsiz bir örnek, vahşetin ve barbarlığın orijinal bir versiyonudur. Şiirde Hocalı soykırımının incelenmesi, tarihsel gerçeklerimizi incelemek açısından büyük önem taşımaktadır.

Hocalı soykırımının faillerini bulmak 1990'ların şiirinin temel nedeniydi.

Şaire Afət'in "Ben anneyim, çocuğum Hocalı!" (Afət: 2007) şiirinde şehitlerin ve isyancıların ruhları karşısında kendisini suçlu görür. "Bu acıyla yaşlanmama izin vermeyeceğim" diyor. Gulamail Murad'ın "Hocalım" Hocalı'sız kalan lirik şair erkekliğini ifade edemedi, bütün sözlerini bir şiirle söyledi. Ramin Sadig'in "Hocalı inlemesi" kendimizi Hocalı soykırımı yapmaktan suçlu görüyor.

İsmayıl İmanzade'nin güçlü bir şiirsel üslupla yazdığı "Hocalı Notları" (İmanzadə: 2015) Hocalı trajedisinin en derin kökeninde "Petrus'un İradesini" vurgular:

Mermiler yağdırdı toprağa den-den,

Günahsız adamlar odda yanırdı.

Pyotr boylanıb "Vasiyyet"inden,

Bu kanlı oyundan humarlanırdık (İmanzadə: 2015, s.7).

Adalat Askeroğlu'nun "Acımızın Kanı" (Əsgəroğlu: 2009), Hocalı'yı çocukların önünde veren şair için büyük bir utançtır. Alamdar Guluzade'nin "Merhaba Hocalı kederim" vatan özlemi çekiyor.

Alamdar Guluzade, şehit babasının anısına "Şair şehit olacak" şiirinde kendisini kınıyor ve "Şehit gençimizin belki bir ihtiyar şehide ihtiyacı var" (Quluzadə: 2010) diyerek babasının şehitliğinde teselli buluyor.

Hocalı soykırımı, Zori Balayan dışında kendi çıkarları için çalışan liderlerimizin suçlu Khatin ve Hiroshima trajedisinin dehşetini çeker. Çünkü Hocalı'yı yok eden Ermenilerin mahiyetini anlamamakla kendini suçluyor. Hocalı'yı geri almadığı için kendini suçlu hissediyor.

Hocalı havaalanı başkanı İsa Sever tarafından Alfi Hacıyev'e ithaf edilen "Alfi Hacıyev'in gemisi" şiirinde Rusların hükmü vurgulanmaktadır.

Ağ ev de, Kreml gibi, ermeni "sevir"?...

Elif Hacıyev gemisi

Akına karşı yüzür... (Sevər:2016, s. 130).

Düşmana karşı nefret ve isyan nedeni güçlüdür. Gülnar Sema'nın "Hocalı Dağı" (Səma: 2006), düşmanın zulmüne meydan okuyarak, bunu yüzyılın trajedisi olarak nitelendiriyor.

Elshan Ganimatoğlu'nun "Hocalı, Ay Hocalı'nın acısıdır" (Qənimətoğlu: 2004) Hocalı ateşinin yasını tutuyor. Kamala Nasri'nin Hocalı'da "Hocalı gelini" nin (Nəsrin: 2007) kucığında ölen bir çocuğun annesinin yasını tutuyor. Aydın İsmayilov'un "Uyan millet!" (İsmayilov: 2004) düşmana meydan okur, Hocalı'nın kurtuluşu için çağrıda bulunuyor.

Bazı şairler Hocalı'yı dünyadaki en korkunç trajedilerle karşılaştırır. Aydın İsmayilov'un Hocalı şehitlerinin anısına ithaf ettiği "Hocalı faciası" (İsmayilov: 2005) şiirinde, Türk ekmeği yiyen Ermenileri nankör diye nitelendirerek, Türklerin büyüklüğünü ve gücünü yüceltir.

Khinali Khinishli'nin "Nadir ve Gulname" (Xınışlı: 2004) adlı şiiri, Hocalı'da yaralanan, Azerbaycan'ın Milli Kahramanı Cengiz Mustafayev'in kahramanlıklarına övgüde bulunur, onu iyileştiren Gulnama'ya aşık olan Nadir evlenir ve ardından Fuzuli'nin koruması altında savaşan Nadir şehit olur. Gulname iç çekerek çocuğa Nadir adını verir.

Zeynal Vafa'nın "Hocalı'nın kendisi bir tabut oldu" Hocalı trajedisine sadece yıllarca değil, sessizlik için de meydan okuyor:

Nakasaki, Hatın, Sonqmi biçimde
Beşeriyet lalamı, karmı, kordumu,
Biganeler dünyasıyla döyüşe,
Gönderimmi indi qezel ordumu?

Şair Hocalı'ya hasret döze bilmediyini vurgulayır (Vəfa: 2011, s.7).

Kamala'nın "Hocalı acısı" (Vəfa: 2011) Hocalı acısının hüznünlü bir havası var, isyankâr tonlamalı sorular, şairin çaresizliği, Dilgam Musaoğlu'nun "Hocalı" şiiri bir zafer umudu, isyan. Bazı şiirsel örneklerde sanatsal soru ve sanatsal çağrı iç içe, uyumlu bir şekilde sunulur.

Fikret Qoca'nın "Hocalı'da Her Gece" (Qoca: 2004) Hocalı'nın dehşetiyle yaşıyor, sadece Hocalı'nın ele geçirilmesi acısına merhem oluyor. Nurengiz Gün'ün "Hocalı Senfonisi", tüm Hocalı soykırımında ölenlerin acısını derinlemesine okuyor. Okurun gözünde soykırım sahnesi hayat buluyor. Yazar, yer altındaki insanların seslerini ve ağlamalarını işitip duymadığını rüzgardan öğrenir. Şair, bu masum insanların, herkesin duyabilmesi için söylediği Ölülerin Marşı olan "Ölülerin Senfonisi"nin (Gün: 2017) sesini ne rüzgarın ne de diğerlerinin işitmediğine inanıyor. Böyle bir çalışmanın ana fikri budur. Şair bunu başarabilir.

He Rüzgar! Amma ben, eşide bilirem!

Seslerin en mükemmeli olan

Asrın Simfoniyasını? - Ölüler himnini! (Gün: 2017, s.23)

Aziz Musa'nın "Hocalı" (Əziz: 2013) şiiri bayat türündedir, bir sanatçının yeniliği olan Hocalı soykırımının konusu yazılmıştır. Rafail Tagizadeh'in bir başka şiiri Korkunç sahnelerle hayat bulan anneler, bu gücün unutulmadığını vurguluyor:

Aziziyem Karabağ,
Kara tale, qara baht,
Şehit oldu Hocalı,
Bu zülme, bu kana bak.

Bir güzel şehir var idi,
Her tarafı çemen, çiçek.
Bir kadim şehir var idi,
Yaranmıştı güzel, göyçek.

Hocalıydı onun adı,
Qedim insan meskeniydi.
Karabağ'ın cennet yeri,
İgidlerin vatanıydı.

Hocalı'dan ayrılırdı,
Karabağ'a giden yollar.
Burda hiç vaht baş eymezi,
Özgelere merd oğullar (Əziz: 2013, s.7).

Rovshan Yanar'ın Hocalı'nın "Hocalı Günü" (Yanar: 2010) zaferi konusunda büyük bir iyimserlik var. Aytaj Mardanova'nın "Hocalı" şiiri Hocalı'nın dehşetini yüceltir.

İtalyan besteci ve şair Davide Quattieri'nin "Hocalı" şiiri, yeryüzünde Hocalı soykırımını kadar korkunç bir suç olmadığını söyler:

Şerqden gelen qonağın
yükü hikayət olar -
amma men eşitdiklərim...
inanmıram dünyada
bele cinayət ola...
Uzak, günəşli ülkədə
25 şubat gecəsi
karlı kölgədə
ermənilər kırıdılar 613 günahsız adamı -
aman vermedilər biri də kaça
Hocalı şəhit oldu,
Ho-ca -...
Elə bil boncuq
üzüldü sapınan
topasına biçdilər hocalıları -
topunan...
Hocalı!
katline fərmən verənlər -
canı!
bu zülmü görənlər -
canı!
görüb-götürənlər -
canı!
Amma göylər
götürməyəcək bu kədər qanı
and içirəm:

Tanrı canı... (Quattieri: 2012)

Sovyet döneminde Sovyet ordusunun kurulduğu gün 27 Şubat'ta "Erkekler Günü" olarak kutlanırken, Abulfaz Ulvi'nin "Erkekler Bayramı" şiirinde "Tatil demek yasak" (Ülvi: 2018) diye kızıyor. Düşmanın görüntüsü daha sert, daha radikal renklerle tasvir edilmiştir.

Ermeni teröristlerin ve yandaşlarının Azerbaycan'a yönelik saldırganlıkları, saldırı politikası, çaresizlere yönelik kanlı katliamlar, insanlığı lekeleyen soykırım, vahşet ve barbarlık şairlerimizin şiirlerinde çoğunlukla objektif olarak söylenmekte ve gerçek sanata yansımaktadır. Bu nitelik, şiirde kendine özgü lirik imgelerin, sanatsal ifade ve betimlemelerin yerini almış ve zenginliğe yol açmıştır.

Karabağ konusunda çalışan şairlerimizden her biri edebi dile farklı bir bakış açısıyla yaklaşmış, her biri ilham ve yeteneğine göre dilin içsel potansiyelinden ve yaratıcı gücünden tam anlamıyla yararlanmış. Yapıcı şiir, yapı sökücü şiir, görsel şiirler, kafiye değil epik formda şiirler yazmak ön plana çıktı. Şiirde ana motif, ulusal kimlik duygusu, halka bağlılık, anavatan, vatanseverliktir. Bu dönemde şairin şiiri halkımızın yurttaşlık duygusunu güçlendirdi, milli ve insanlık duygusunu haysiyetle temsil etti. Şiirsel metinlerde bir şehit imgesinin düzenlemesi iki şekilde gerçekleştirilir: genelleştirilmiş bir görüntü biçiminde veya özellikle herhangi bir şehit veya kahraman örneğinde. Söz sanatçılarımız Azerbaycan dilinin tüm sanatsal olanaklarını kullanmaya çalıştılar.

İkinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiirler

İkinci Karabağ Savaşı ile ilgili şiirler hala iki gruba ayrılıyor: şehitlerin şehit olmasına adanmış şiirler ve zaferin sevincini yüceltme. Bilindiği gibi şiir, gerçekleşen süreçlere karşı her zaman işlemsel bir tavrı ifade eden bir türdür. Özellikle Azerbaycan'ın Ali Baş Kkomutan İlham Aliyev'in "Karabağ Azerbaycan'dır" sloganı şiirlerde (Vahid Aziz'in "Azerbaycan Karabağ'dır" (Əziz: 2020) , Ramiz Duygu'nun "Büyük zaferimizin Başkomutanı" (Duygun: 2020) ana fikir olmuştur. Hatta Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in resmi Twitter hesabından paylaştığı güzel haberi Sabir Rüstəmhanlı'nın "Zafer Tweetleri" şiirlerinde görüyoruz:

Bayram havası gezir şehirleri, köyleri
Paylandıkça her akşam zafer Tweetleri....

Şükür, yıkıp dağdır bu çürüyen bütleri

Kanımdan kanad takan zafer Tweetleri...(Rüstəmhanlı: 2020, s.4)

Şair, her twitle Karabağ'ın cazibesini, cephede savaşan askerlerin moralini yükselten her zafer kıvrımının gücünü ve gücünü aktarmaya çalışır ve Ermenistan'a göz dağı veriyor.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ı her zaman desteklemiştir. Bu açıdan bakıldığında Erdoğan'ın Azerbaycan şairlerin eserlerindeki bu jesti gururla anılıyor. Nazım Muradoğlu'nun "Yüzündeki Ay Işığı" (Muradoğlu: 2020) ve Seymur Şeydayev'in "İlham Veren Erdoğan" (Şeydayev: 2020, s.8) örnekleri bunlara örneğin ola bilir. Nazım Muradoğlu'nun "Yüzünde Ayışığı" şiirinde Erdoğan konuşmasıyla gerçeğin habercisi olduğunu söyledi, ancak onu hala istemeyenlerin olmasını, özellikle şair not eder:

Karabağ türk yurdudur,
Şuşa bizim mekandır.
Azerbaycan Türkiye -
Türkiye Azerbaycan!

Deyir Receb Erdoğan! (Muradoğlu: 2020, s.7).

Seymur Şeydayev'in "İlham Erdoğan", her iki Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın tarih yazdığını ve Karabağ'ın bile her iki cumhurbaşkanı ile gurur duyduğunu belirtiyor:

Sizinledi ruhları
Atatürk'le Haydar'ın.
Türkün uğurlarına
Gök yüzünde sevinir.

Gürşad, Mete, Oğuz han (Şeydayev: 2020, s.8).

Seymur Şeydayev'in "İlham Erdoğan", her iki Türk cumhurbaşkanının tarih yazdığını ve Karabağ'ın bile her iki cumhurbaşkanı ile gurur duyduğunu belirtiyor.

Zahid Halil'in kalemi, "Ağdam, benim beyaz şehrim", "Ermeni Kelbecer'den kovuldu", "Laçın" (Xəlil: 2020) şiirleri özellikle öne çıktığı için bu dönemde daha aktif görünüyor.

"Ağdamım, beyaz şehrim", "Laçın" adlı şiirlerinde memleketiyle yeniden birleşen şiirin büyük bir sevinci var:

Gözün aydın ay Laçın,
Gözün aydın, Hakeri!
Bazen geri dönmüş
Tarihin de tekeri (Xəlil:2020).

Ancak şairin görüşüne göre, toprakları işgal eden, camilere ve tüm milli değerlerine hakaret eden Ermenileri en sert sözlerle haklı olarak suçlamaktadır:

Yok, Allah yaratmayıb,
Siz Şeytanın itleri.
Size nece elemişdi
Kelbecer mescidleri?! (Xəlil:2020).

General Polad Hashimov'a ithaf edilen şiirler arasında generalin ebedi hayatı bir kez daha vurgulanmaktadır. Avdı Qoşqar'ın "Azerbaycan askeri" (Qoşqar: 2020), Zahid Khalil'in "Poladın arkasınca" (Xəlil: 2020), Hanım İsmayılqızı'nın "General Polad Hashimova" (İsmayılqızı: 2020) gibi şiirleri bu türdendir.

İkinci Karabağ Savaşı ile ilgili yazılan şiirlerde her şeyin üstünde duran Azerbaycan askerinin imajıdır. Azerbaycan askerinin cesaretinin kökleri büyük bir gururla okuyucuya aktarılıyor (Vagif Aslan'ın "Merhaba, Asker Tanrikut! Tanrikut Askeri, merhaba!", Memmed İsmayil'in "Boyuna kurban, Azerbaycan askeri" (İsmayıl: 2020), Rafiq Yusifoğlu'nun "Zafer Destanı" (Yusifoglu: 2020).

Son günlerde 2.802 şehidin ruhlarına ithaf edilen Harı Bülbül'ün simgesi, dillerin ezberlenmesi haline geldi. Çünkü İkinci Karabağ Savaşı'nın merkezinde en çok şehit düşen Harı Bülbül'ün tek vatani Şuşa idi. Nargis'in "Sen Bir Bülbülsün" (Nargis, 2020) şiirinde kendini tarihin tüm sahnesini değiştirebilen bir kahramana benzetiyor ve sonunda en büyük mucizenin Bülbül olduğunu söylüyor.:

Kainat boyda seve bilerdim, seni ezizim
Ben sana vurgunam.
Sen dünyanın yok menimsen.
Sen doğmamsan, ezizimsen,
vatanımsan, sevgilimsen!
Şuşadaki möcüzesen sen,
Harı Bülbülsen! (Nargis, 2020, s. 7)

Sonuç

Ermeni teröristlerinin ve yandaşlarının Azerbaycan'a yönelik saldırganlıkları, saldırı politikası, çaresizlere yönelik kanlı katliamlar, insanlığı lekeleyen soykırım, vahşet ve barbarlık şairlerimizin şiirlerinde çoğunlukla objektif olarak söylenmekte ve gerçek sanata yansımaktadır. Bu nitelik, şiirde kendine özgü lirik imgelerin, sanatsal ifade ve betimlemelerin yerini almış ve zenginliğe yol açmıştır.

Soykırım tarihimizin ayrılmaz bir parçası olan Hocalı soykırımı üzerine sanatsal örnekler yazmak, modern zamanlarla ilgilidir ve halkımızın gerçeklerini araştırmak önemlidir.

Karabağ konusunda çalışan şairlerimizden her biri edebi dile farklı bir bakış açısıyla yaklaşmış, her biri ilham ve yeteneğine göre dilin içsel potansiyelinden ve yaratıcı gücünden tam anlamıyla yararlanmıştır. Yapıcı şiir, yapı sökücü şiir, görsel şiirler, kafiye değil epik formda şiirler yazmak ön plana çıktı. Şiirde ana motif, ulusal kimlik duygusu, halka bağlılık, anavatan, vatanseverliktir. Bu dönemde şairin şiiri halkımızın yurttaşlık duygusunu güçlendirdi, milli ve insanlık duygusunu haysiyetle temsil etti. Şiirsel metinlerde bir şehit imgesinin düzenlemesi iki şekilde gerçekleştirilir: genelleştirilmiş bir görüntü biçiminde veya özellikle herhangi bir şehit

veya kahraman örneğinde. Söz sanatçılarımız Azerbaycan dilinin tüm sanatsal olanaklarını kullanmaya çalıştılar.

Nitekim, ulusal öz bilinç ve ulusal bağımsızlık idealiyle yoğrulmuş yirminci yüzyılın başlarında Türk şiirinin hizmeti, manevi seferberlik ruhunu canlandırmak ve ulusal ruhu özgürlük hedefi etrafında birleştirmek açısından paha biçilmezdi. İkinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiir örneklerinin sayısı zamanla artacak, şehitlere adanmış şiirleri edebiyat tarihimizin şanlı bir sayfası olarak hatırlanacak. Bu şiirde her şey var. Sadece bir asır önce değil, bir asır sonra, hayatın tüm tonları, titreşimleri, savaş ruhu ve coşku yansıtılır: şehitliğin acısı, bayrağın yüksekliği, muzaffer ordu, Türk birliğinin zaferi, düşmanı ezme hedefi, vatanseverlik, aşinalık, Turan büyüklüğü vb. İkinci Karabağ Savaşı'na adanmış şiir, örneklerin ana nedenidir.

KAYNAKÇA

1. Afət. (2007). Ana da mən, bala da mən, Xocalı! *Respublika gazetesi*, 27 Şubat 2007, s.4.
2. Babayeva, Ofelya. (2016). Vətən. *525-ci gazete*, 26 mayıs 2016, s.8.
3. Duyğun, Ramiz. (2020). Böyük qələbəmizin Ali Baş Komandanı. *Ədəbiyyat gazetesi*, 14 Ekim 2020, Erişim Adresi: <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6302-boyuk-qelebemizin-ali-bas-komandanı>
4. Əhməd, Ramil. (2013). Müharibədən sonra. *525-ci gazete*, 10 Ağustos 2013, s.5.
5. Əkbərzadə, Şahmar. (2015). Ölü torpaqlara məzar qazılmaz. *Sahil gazetesi*, 23 Temmuz 2015, s.1.
6. Əsgəroğlu, Ədalət. (2009). Dərdimizin qan rəngi, *Kaspi gazetesi*, 25 Şubat 2009, s. 14.
7. Əziz, Musa. (2013). Xocalı. 26 Şubat 2013, *Ədalət gazetesi*, s.7.
8. Əziz, Vahid. (2020). Azərbaycanlı Qarabağ. *Ədəbiyyat gazetesi*, 5 Kasım 2020, 5, Erişim Adresi: <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandır-qarabağ>
9. Gün, Nürəngiz. (2017). Xocalı simfoniyası. *525-ci gazete*, 25 Şubat 2017, s.23.
10. Hacıyeva, Fəridə. (2003). Qaçqınam. *Ədəbiyyat gazetesi*, 7 Mart 2003, s.4.
11. Xəlil, Zahid. (2020). Gözün aydın, ay Laçın. 1 Aralık 2020, *525-ci gazete*, Erişim Adresi: <https://525.az/news/155976-gozun-aydin-ay-lacin-zahid-xelilin-seirleri>
12. Xəlil, Zahid. (2020). Poladın arxasınca. *Ədəbiyyat gazetesi*, 24 Ağustos 2020. Erişim Adresi: <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6086-poladin-arxasınca>
13. Xınışlı, Xınalı. (2004). Nadir və Gülnamə. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 25 Şubat 2004, s.7.
14. İmanzadə, İsmayıl. (2015). Xocalı notları. *Ədalət gazetesi*, 26 Şubat 2015, s.7.
15. İsmayıl, Məmməd. (2020). Boyuna qurban olum. *Ədəbiyyat gazetesi*, 1 Kasım 2020, 5, Erişim Adresi: <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6293-boyuna-qurban-olum-azerbaycan-esgeri-dunyanin-en-mubarek-qelebesi-senindir>
16. İsmayılqızı, Xanım. (2020). Cənab general-mayor Polad Həşimova. 24 Kasım 2020, Erişim Adresi: <http://senet.az/c%C9%99nab-general-general-mayor-polad-h%C9%99simova-ithaf-xanim-ismayilqizi/>
17. İsmayilov, Aydın. (2004). Ayılın insanlar. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 25 Şubat 2004, s.7.
18. İsmayilov, Aydın. (2005). Xocalı faciəsi. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 27 Şubat 2005, s.7.
19. Kəmalə. (2006). Qaçqın gözələ. *Ədəbiyyat gazetesi*, 7 Mart 2003, s.4.
20. Kərimova, Sevdə. (2006). Xocalı. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 26 Şubat 2006, s.7.
21. Kürdoğlu, Hüseyn. (2003). Gözümdən, könümdən Karabağ keçir. *Ədəbiyyat gazetesi*, 30 Mayıs 2003, s.3.
22. Kürdoğlu, Hüseyn. (2004). Vətənsiz olarmı. *Ədəbiyyat gazetesi*, 11 Haziran 2004, s.6.
23. Qənimətoğlu, Elşən. (2004). Xocalım, ay Xocalı dərdi. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 17 Mart 2004, s.7.
24. Qoca, Fikrət. (2004). Hər gecə Xocalıda, *Azərbaycan gazetesi*, 26 Şubat 2004, s.4.
25. Qoca, Fikrət. (2013). İstədim. *Ədəbiyyat gazetesi*, 1 Ağustos 2003, s.3.
26. Qoca, Fikrət. (2017) Qoca, Fikrət. (2017). Karabağ bayatıları. *525-ci gazete*, 8 Ekim 2017, s.7.
27. Qoşqar, Avdı. (2020). Azərbaycan əsgəri. *Ədəbiyyat gazetesi*, 27 Ekim 2020, 5, Erişim Adresi: <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6371-azerbaycan-esgeri>
28. Qualtieri, Davide. (2012). Xocalı. *525-ci gazete*, 31 Ekim 2012, s.3.
29. Quluzadə, Ələmdar. (2010). Salam, Xocalı dərdim. *Kaspi gazetesi*, 26 Şubat 2010, s. 12.

30. Mətləb, Misir. (2003). Dərdin qaysağı. *Ədəbiyyat gazetesi*, 4 Nisan 2003, s.4.
31. Məzhər, Məzahir. (2018). Dəlğalan, bayrağım! *525-ci gazete*, 2 Mayıs 2018, s. 5.
32. Misir, Mətləb. (2003). Çadır olacaq. *Ədəbiyyat gazetesi*, 4 Nisan 2003, s.4.
33. Muradoğlu, Nazim. (2020). Üzündə ay işığı. *Ədəbiyyat gazetesi*, 18 Kasım 2020, Erişim Adresi: <https://edebyyatqazeti.az/news/poeziya/6490-uzunde-ay-isigi>
34. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: (2016) AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu ; məsul red. T. Əlişanoğlu ; elmi red. İ. Həbibbəyli. Bakü: Elm və təhsil, II cild, 800 s.
35. Nağıyev, Rövsən. (2013). Əsgər naməsi. *525-ci gazete*, 23 eylül 2013, s.3.
36. Nərgis. (2020). Sən Xarıbülbulən. *Ədəbiyyat gazetesi*, 14 Kasım 2020, Ədəbiyyat gazetesi, s.7. Erişim Adresi: <https://edebyyatqazeti.az/news/poeziya/5267-sen-xaribulbulsen>
37. Nəsim, Davud. (2002). Bu torpağın harayı *Ədəbiyyat gazetesi*, 17 Temmuz 2002, s.4.
38. Nəsrin, Kəmalə. (2007). Xocalı gəlin. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 4 Temmuz 2007, s.7.
39. Rüstəmxanlı, Sabir. (2020) Qələbə tvitləri. *525-ci gazete*, 25 Kasım 2020, s.4, Erişim Adresi: <https://525.az/news/156350-qelebe-tvitleri-seir>
40. Rüstəmov Rüstəm. Xocalının qisasın tapşırmaq Allaha! *Azad Azərbaycan gazetesi*, 25 Şubat 2004, s.7.
41. Sevrər, İsa. (2016). Əlfi hacıyev gəmisi, *Azərbaycan dergisi*, sayı 7, s.130-131.
42. Səma, Gülnar. (2006). Xocalı dağı, *Azad Azərbaycan gazetesi*, 26 Şubat 2006, s.7.
43. Süleymanoğlu, Əvəz. (2005). Zəfər sorağı. *Ədəbiyyat gazetesi*, 4 Şubat 2005, s.6.
44. Şeydayev, Seymur. (2020). İlham ilə Ərdoğan. *Ədəbiyyat gazetesi*, 17 Kasım 2020, s.8. Erişim Adresi: <https://edebyyatqazeti.az/news/poeziya/6478-seymur-seydayev>
45. Tağızadə, Rəfail. (2017). Qara-Qırmızı Xocalı // *Azərbaycan dergisi*, 2017, №9, s. 57-63.
46. Ülvi, Əbülfəz. (2018). Kişilər bayramı. *525-ci gazete*, 17 mayıs 2018, s.5.
47. Vahabzadə, Bəxtiyar. (2008). Gülüsütan-Karabağ. *Azərbaycan dergisi*, sayı 1, s. 6-7.
48. Vedili, Zaur. (2006). Şuşanın dağları başı dumanlı. *Vedibasir gazetesi*, 1-15 Şubat 2006, s.9.
49. Vəfa, Zeynal. (2011). Özü boyda tabut oldu Xocalı. *Azad Azərbaycan gazetesi*, 26 Şubat 2011, s.6.
50. Yaqub, Zəlimxan. (2015). Gəlmədi. *525-ci gazete*, 19 Ocak 2015, s.5.
51. Yaqub, Zəlimxan. (2015). O günü gözləyirəm. *525-ci gazete*, 19 Ağustos 2015, s.5.
52. Yaqub, Zəlimxan. (2013). Şuşa şikəstəsi. *Azərbaycan dergisi*, sayı 8, s. 3-26.
53. Yanar, Rövsən. (2010). Xocalı günü, *Təzadlar gazetesi*, 25 Şubat 2010, s.15.
54. Yusifoğlu, Rafiq. (2010). Karabağ əlili. *Azərbaycan dergisi*, sayı 1, s.97.
55. Yusifoğlu, Rafiq. (2020). Zəfər dastanı. *Ədəbiyyat gazetesi*, 1 Kasım 2020, 5, Erişim Adresi:
56. Yusifoğlu, Sabir. (2007). Şuşanın anım gecəsi. *Azərbaycan dergisi*, 2007, sayı 1, s.141.
57. Zərin (Horovlu), Şövkət. (2010). Erməni qorxur məndən. *Azərbaycan dergisi*, sayı 1, s. 96,

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

AZERBAIJAN VE KIBRIS TÜRK ŞİİRİNDE SAVAŞ SÖYLEMİ
IN AZERBAIJAN AND CYPRUS TURKISH POETRY
DISCOURSE OF WAR

Elmira Memmedova-Kekeç¹

Özet:

Türk halkları geçmişten günümüze kendi varlıklarını, kurdukları devletleri korumak için savaşlar yapmış, şehitler vermişlerdir. Türk Dünyasının birçok ulusları XX. yüzyılda, değişik coğrafyalarda başka devletlerin sömürgesine girmişlerdir. Bu yüzyılda SSCB'nin kurulmasıyla 1917-1918'li yıllarda bağımsızlığına kavuşan birçok Türk toplumları, aynı zamanda sadece 23 ay bağımsız şekilde yaşadktan sonra yeniden Rus işgaline maruz kalan Azerbaycan halkı, 70 senelik esaret dönemi yaşamıştır. 1991 yılında yeniden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bu kez Karabağ sorunuyla karşı karşıya kalmış ve savaşlar vermiş, 1989-1994 yıllarında topraklarının %20'ni kaybetmiş, 2020 yılında ise tekraren savaşarak şehitlerin kanı pahasına kaybettiklerini geri almıştır. Ermeni çete ve terror grupları, aynı zamanda Ermenistan adlı eski Azerbaycan toprakları üzerine kurulu olan bir Cumhuriyet, Türk Dünyasının ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve kuvvetlenmesini istemeyen güçler tarafından kışkırtılmış, silahlandırılmış ve Kafkasya bölgesinde etnik temizleme siyaseti uygulanmıştır. Azerbaycan tarihindeki bu olaylar edebiyata da yansımıştır. Genel olarak tarihin söylemleri her zaman edebiyatın da söylemine dönüşmüştür. Bu bağlantıda XIX. yüzyılın sonlarında İngiliz sömürgesine giren, Rum-Yunan terror gruplarının hedefine ve etnik temizleme siyasetine hedef olan Kıbrıs Türkleri de acı bir savaş döneminden geçmiş ve şehitler vermişlerdir. Barış Harekatına kadarki sürede adada Türk varlığı yine dış güçlerin silah ve kışkırtmalarıyla Rumları rahatsız etmeye başlamış, 1950-1970'li yıllarda zorunlu göçler yaşanmış, çocuklar, kadınlar öldürülmüştür.

Gerek Azerbaycan, gerekse Kıbrıs Türk şiiri belirli yıllarda savaş söylemi bağlantısında şekillenmiş, yaşanan acı ve kayıplar şiire yansımıştır. Özker Yaşın Kıbrıs Türk şiirinde savaş söyleminin önde gelen şairlerinden olmuştur. Genellikle 1950-1980'li yıllar Kıbrıs Türk şiirinin başlıca konusunu savaş, vatanseverlik, mehmetchiklerin ve mücahitlerin alkışlanması, göç, göçmen hayatının zorluğu gibi meseleler oluşturmıştır. Bu konular Azerbaycan şiirinde 1988 yılından sonra geniş ölçüde ele alınmış, toplumsal söyleme dönüşmüştür. Günümüze kadar hemen hemen her Azerbaycan şairinin Karabağ savaşıyla ilgili en az birer şiiri bulunmaktadır.

Bildiride şiir metinlerinden hareketle Azerbaycan ve Kıbrıs Türk şiirinde savaş konusu araştırılarak ortak özelliklere değinilecek ve değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kıbrıs, Karabağ, Savaş, Söylem

Abstract:

Turkish peoples have been fighting wars and have given martyrs from past to present to protect their own existence and the states they founded. Many nations of the Turkic World in XX century came under the colonization of other states in various geographies. In this century, with the establishment of the USSR, many Turkish societies gained their independence in the years 1917-1918 as Azerbaijan, but after 23 months Azerbaijan was again under the Russian occupation and this captivity period lasted 70 years. Azerbaijan, which regained its independence in 1991, faced the Karabakh problem and waged wars, lost 20% of its lands in 1989-1994, and in 2020 took back its lost regions due to the martyrs' blood. Armenian gangs and terror groups, at the same time, a republic established on the territory of the former Azerbaijan, called Armenia, were provoked and armed by the forces that did not want the independence and strengthening of the Turkic World and Azerbaijan so they implemented a policy of ethnic cleansing in the

¹ Doç. Dr., Bakü Avrasya Üniversitesi, Genel Filoloji Bölüm Başkanı; Hazar Üniversitesi, Öğretim Üyesi

Caucasus region. These events in the history of Azerbaijan have also been reflected to the literature. In general, the discourses of history have always turned into the discourse of literature. In XIX century the Turkish Cypriots, who entered the British colony, targeted by the Greek-Greek terrorist groups and the ethnic cleansing policy, went through a painful war period and gave martyrs.

Until the Peace Operation peiod the Turkish presence on the island started to disturb the Greeks by means of the weapons and provocations of the foreign powers, in 1950-1970 forced migrations took place, as a result of which children and women were killed. Both Azerbaijan and Turkish Cypriot poetries were shaped in the connection of war discourse in certain years so the experienced pain and loss were reflected in the poetry. Ozker Yashin was one of the leading poets on the war in Turkish Cypriot poetry. Typically, the main themes of Turkish Cypriot poetry in the 1950s and 1980s are the issues such as war, patriotism, immigration and the difficulties of immigrant life. These issues were widely discussed in Azerbaijani poetry after 1988 and turned into social discourse. Until now, almost every Azerbaijani poet has a poem about the Karabakh war. In the text according to the reference of poetry the issue of war in Azerbaijani and Turkish Cypriot poems will be investigated, common features will be examined and evaluated.

Key words: Azerbaijan, Cyprus, Karabakh, War, Discourse

Giriş:

Söylem dilbilimsel bir kavram olsa da edebi metinlerin tematik açıdan çözümlenmesi bağlamında da kullanılır. Şiiri çözmek, onu tematik ve sanat yönünden ele almaktır. “*Şiirin çözümlenmesi ve anlamlandırılması onu oluşturan tüm öğeler, sözcükler, sözcüklerin sıralanışı ve her bir şiirdeki özel yapıya ait ilişkilerin açıklanması ile mümkün olmaktadır. Bu seçme ve birleştirme sürecini açıklamaya dolayısıyla şiiri anlamlandırmaya gerekli yöntem ve araçları “söylem çözümlemesi” sunmaktadır.*” (Şenal, 2019, s. 29) Söyleyiş, ifade ve bir veya birçok cümleden oluşan bir tez gibi algılanan söylem şiir yazarının iç sesi, ifade etmek istediği tez ve tezlerdir. “*20. yüzyılın başlarında F. de Saussure’ün çalışmalarına dayanan yapısalcilik anlayışı, söylemi bir inceleme aracı olarak gören ilk anlayıştır.*” (Şenal, 2019, s. 31)

Savaş insanlık tarihine eşlik eden bir süreç olduğu için hem klasik, hem de çağdaş şiirde bununla ilgili söylemler dikkat çekmektedir. “*Klasik edebiyatımızda şairlerin, şiirlerinde işledikleri konulardan biri de savaş ya da savaşa özgü kimi unsurların tasvirleridir. Hatta şairlerin bu tarzı işledikleri divanlarındaki şiirleri dışında orduların savaşlarına dair kahramanlıklarının ve zaferlerinin manzum ve mensur olarak anlatıldığı gazavetname, fetihname ve zafername gibi türler de ortaya çıkmıştır.*” (Çınarcı, 2014, s. 17) Çağdaş şiirde ise değişik türlerde yazılmış şiirlerde savaş konusu en önemli konulardan birisi olarak yer almaktadır. N.Cabbarlı çağdaş Azerbaycan şiirinde savaş söyleminin aşağıdaki şekilde şekillendiğini belirtmektedir: “*Bu şiirler arasında BMT’ye müracaat yazılmış şiirleri (Z.Yaqub, M.Yaqub, M.Urud, C.Novruz vs), Irak savaşını (Z.Yaqub, M.Yaqub vs), Kerküklerin, Çeçenlerin durumunu tasvir eden metinleri, Almanların birleşmesi konusuna, siyasal oyunlarda Rus parmağının olması sorununa ilişkin şiirleri (Z.Yaqub, F. Sadık) örnek göstermek olar. Bu, siyasi süreçlerin çağdaş şiire aktif müdahalesinin ve etkisinin sonucu olarak değerlendirilmelidir.*” (Cabbarlı, 2016, s. 153)

Bildirimizde şiirlerdeki savaş kelimesiyle birlikte savaş söylemini çağrıştıran **asker, tank, ölüm, mücahit, mehmetçik, zafer, barış, göç, göçmen, hasret** vb. gibi kelimeler de bu bağlamda değerlendirilecektir. “*Jakobson’un bildirişim şemasına göre sözün anlamı kadar o sözün hangi amaçla, nasıl ve hangi bağlamda söylendiği de önem taşımakta, sözcelemenin sözce kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Söylem çözümlemesi ise soyut olan “dil”e karşı somut olan “söz”ü önceler ve sözcenin bağlamında, iletişim içinde ele alınmasını ve kullanım sırasındaki durumunun açıklanarak anlamlandırılması gerektiğini savunur.*” (Şenal, 2019, s. 48) Bu bilgidan hareketle XX-XXI. yüzyıl Azerbaycan ve Kıbrıs Türk şiirindeki savaş söylemini aşağıdaki şekilde şekillendirmek mümkündür:

1. Savaş betimlemeleri
2. Lirik söylemler
3. Parodik söylemler
4. Barış Söylemleri

Bu söylemlere ilişkin çözümlemeler yapmazdan önce Azerbaycan ve Kıbrıs Türk tarihinde benzer olaylardan bahsetmek isterdik. 1800'li yılların başlarından Azerbaycan, Çar Rusya'sının işgaline maruz kalır ve Karabağ, Gence, Şeki, Bakü gibi mevcut hanlıklar tek tek düşürülerek sömürge haline getirilir. Bu hanlıklar sırasında Karabağ Hanlığının işgali Azerbaycan'ın günümüze kadar süregelen sorunlarının temel nedenini oluşturur. 1805 yılında Kürekçay Anlaşmasıyla Hanlık Ruslar tarafından işgal edilir, İbrahim Han aldatılarak öldürülür ve bundan sonra bölgede çoklu sayıda Ermeni iskan ettirilir. *"Karabağ Han'ı İbrahim Han'la Rusya İmparatorluğu'nun 14 Mayıs 1805'de imzaladıkları anlaşma açık şekilde göstermektedir ki İmparatorluk sadece Azerbaycan topraklarını işgal etmiştir, Ermeniler ise buraya sonradan Türkiye ve İran'dan göç edip getirilmişlerdir. Bu belgelerin hiç birisinde Karabağ'da Ermenilerin malvarlıkları ve onların Rusya tebaasına geçtiklerine dair işaret bile yoktur"*. (Kürekçay anlaşması, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/52/kurekcay-anlasmasi.html>) Çar Rusyasının planlı olarak yaptığı iskan siyaseti zamanla Kafkasya'da Ermeni sorununun oluşmasına neden olur. Daşnaksütyun Partisi "Büyük Ermenistan" adlı hayali bir devletin peşinden giderek Karabağ'ın Ermenileştirilmesine ve daha sonra Ermenistan'a bağlanmasına çalışır. 1918 yılında Ermeniler İrevan Hanlığı coğrafyasında kendi devletlerini kurarlar. Azerbaycan SSCB döneminde 1923 yılı 7 Temmuz tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Oblastı kurulur ve Ruslar Azerbaycan coğrafyasında bir sorun bölgesi oluştururlar. Ermeniler, zaman zaman DKÖO'nın Ermenistan Cumhuriyetine ilhakına ilişkin faaliyetlerde bulunurlar. *"1958'de bütün Ermenilerin katalikosu I. Vazgen Bakü'ye yaptığı seferde Dağlık Karabağ'ın Ermenilere verilmesini, başkentte Ermeni dini okulunun açılmasını ve şehirdeki Ermeni kilisesinde her sabah çan çalınmasını İmam Mustafayev'e önerdi... Kasım 1987'de Mihail Gorbaçov'un ekonomi başdanışmanı Abel Aganbekyan, Fransa'ya yaptığı resmi ziyareti esnasında Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda Sovyet liderine öneride bulunduğunu açıkladı. Bu açıklama günümüze kadar süren sorunun ateşini yaktı. 1988 yılının ilk günlerinden itibaren Karabağ'da siyasi ortam gerildi. Sovyet liderlerinin kayıtsızlığından cesaret alan Ermeniler, 21 Şubat'ta Karabağ'ın Esgeran bölgesinde 2 Azerbaycanlı genci öldürünce olaylar cığırından çıktı. Mart 1988'den itibaren yaklaşık 230.000 Azerbaycanlı Ermenistan'dan kovuldu"*. (Sadıgov, 2000, s. 28-29)

1988 yılı 20 Şubat tarihinde DKÖO Halk Milletvekilleri Sovyetinin XX. Olağanüstü toplantısı yapılır ve "DKÖO'nın Azerbaycan SSC terkiibinden Ermenistan SSC'ne verilmesiyle ilgili Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC Ali Sovyetlerine kararname gönderilir.

Kasım 1989'da SSCB Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ Özerk Oblastı'nın özerkliğini kaldırılıp doğrudan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmasına dair karar alır. Fakat Aralık 1989'da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyetiyle Karabağ Ulusal Konseyi'nin ortak oturumu, Moskova'nın kararını geçersiz sayarak Dağlık Karabağ Özerk Oblastı'nın Ermenistan ile birleşmesini açıklar.

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Dağlık_Karabağ_Özerk_Oblastı)

26 Kasım 1991'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti parlamentosu özerk statüyü iptal ederek, araziye Hocavend, Terter, Goranboy, Şuşa ve Kelbecer rayonlarına böler.

Böylece 1987 yılından itibaren Ermenistan'dan bütün Azerbaycan Türkleri zorla çıkarılır, etnik temizleme yapılır ve en sona kalanlar öldürülür. 7 Aralık 1988 yılında Ermenistan'ın Spitak bölgesinde deprem olur ve Fransa'dan gelen itfaiyeceler Türk çocukların büyük bir boruya kapatılarak öldürüldüklerini ortaya çıkarırlar. Ermenistan'da başlayan bu hareketler giderek Dağlık Karabağ'da da yankısını bulmuş olur. Ermeniler yine ilhak planlarına başlarlar ve I.

Karabağ savaşı başlar. Sadece Dağlık Karabağ'da değil, yakın illerde de Türkler öldürülür ve mülteci durumuna düşürülürler. Azerbaycan topraklarının %20'i işgal edilir ve bir milyondan fazla mülteci Bakü başta olmakla Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde yerleşirler. Birçok aile ise uzun süre çadır ve trenlerde yaşamak zorunda kalır. 27 Eylül 2020 yılına kadar Ermeniler ateşkes durumuna rağmen zaman zaman yine sınır bölgelerine ateş açır ve terör eylemlerinde bulunurlar. 27 Eylülde yine Azerbaycan topraklarına saldırır ve yeni araziler işgal etmek için silahlı çatışma çıkarırlar. Fakat bu yıllarda oldukça güçlenen Azerbaycan ordusu savaşa başlar ve toprakları işgalden kurtarır.

Kıbrıs Türk halkı da buna benzer bir şekilde 1950'li yıllarda Rum ve Yunan terörcülerinin saldırılarına maruz kalır ve benzer savaş olaylarını yaşarlar. Çökmekte olan Osmanlı devleti 1878 yılında Kıbrıs adasını İngilizlere devretmek zorunda kalır. Bu olay Kıbrıs Türklerinin durumunu çok kötü etkiler ve olay edebiyata da yansır: “Yıl 1878 / İndirildi göklerden bayrağımız / Yıllarca gölgesinde esaret tadmamış halk / Ağladı kara bahtına” (Uçar, 2006, s. 91)

Osmanlı askeri adadan çekildikten sonra sömürge dönemi başlar ve bu dönemde Rumlar adayı Yunanistan'a bağlamak planını yürütmeye başlarlar. Megali-İdeya planı kilise tarafından desteklenir ve İngilizlere güvenen Rumlar giderek ada Türklerine saldırırlar. Aynen Karabağ'da Ermenilerin ilhak meselesini gündeme getirerek Türkleri bu bölgeden dışlamak ve mahvetmek isteklerinde olduğu gibi Yunanistan'ın da Kıbrıs'ı ilhak planları adada yüzlerle insanın ölümüne ve göç etmesine neden olur. “Yunanistan 27 Şubat 1947'de aldığı bir kararla “Yunanistan'ın Kıbrıs'la Birleşmesi” gerektiğini kabul eder ve bunu bütün dünyaya ilan eder. Bu arada Michael Mouskos'un 1948'de Kition Piskoposu olarak adaya dönmesiyle Enosis faaliyetleriyle dolu yeni bir dönem başlar. 21 Kasım 1949 tarihinde Birleşmiş Milletlere müracaat eden Yunanlılar “Anavatan Yunanistan'la birleşmek için selfdeterminasyon hakkının halkımıza tanınmasını istiyoruz.” diyerek adada 15 Ocak 1950 tarihinde plebisit yaparlar. Plebisit ve akabinde Kıbrıs Rumlarının ayaklanma girişimlerinin meydana getirdiği gerginlikler Kıbrıs meselesinin fiili olarak 1950 yılından itibaren uluslararası boyuta taşınmasına neden olur. Ayrıca Yunanistan 16 Ağustos 1954 tarihinde “halkların eşit hakları ve self-determinasyon ilkesinin Birleşmiş Milletlerin himayesi altında Kıbrıs halkına uygulanması” isteğiyle Birleşmiş Milletlere müracaat eder; ancak bu teklif reddedilir. Böylece Yunanistan ile Kıbrıs Rum tarafı işi silah yolu ile halledebileceği düşüncesine kapılır ve bu düşünce ile bir yeraltı örgütü kurma yoluna gider' ve daha önce “öldürmeyi bilmeyen” PEON gençlik teşkilatını kuran Grivas böylece öldürmek üzere EOKA'yı ortaya çıkarır. Böylece 1 Nisan 1955 gecesinden itibaren Kıbrıs adasını neredeyse 20 Temmuz 1974 gününe kadar kan gölüne çeviren bir kargaşa ortamı ortaya çıkar”. (Keser, 2011, s. 95) Böylece çatışmalar çıkar, Kıbrıs Türkleri kendini korumak için savaşmak zorunda kalırlar. Türk Mukavemet Teşkilatı kurulur ve savunma faaliyetleri başlar.

1958 yılında çok feci bir olay yaşanılır. İngilizler 7 Kıbrıs Türkünü öldürürler ve bu olay ada Türklerinin mücadele tarihinde bir zemin olur. 1960 yılında Kıbrıs Federatif Devleti kurulur. Fakat 1974 yılına kadar adada Türkler büyük bir zorluk yaşar, saldırı döneminden geçerler. Özellikle 21 Aralık 1963 yılında yaşanan Kanlı Noel olayında suçsuz çocuk ve kadınların öldürülmesi Rum vahşetini gösteren olgulardır. 24 Aralık 1963'te Lefkoşa'nın Kumsal semtinde 11 kişi öldürülür. Binbaşı Nihat İlhan'ın evine saldıran EOKA teröristleri banyo küvetinde saklanan eşi Mürüvet İlhan ve çocukları Murat, Kutsi ile Hakan'ı katlederler. Baskının yapıldığı ev daha sonra Barbarlık Müzesi adıyla ziyarete açılır. Aynı zamanda 103 Türk köyüne saldırılır, silahsız insanlar öldürülür. Türkler daha büyük köylere göç etmek zorunda kalırlar. Tarihe baktığımız zaman Kıbrıs'ta bile Ermenilerin Türklere karşı düşmanca tavırlarını görürüz: “Kumsal bölgesinin ölü bölge olarak düşünülerek savunmasız bırakılması üzerine, uzun zamandır bu bölgede Türklerle yaşayan ve Türkleştiği zannedilen Avrağami isimli Ermeni asıllı bir Rum'un bu bölgede Türk direnişi olmadığını Rumlara haber vermesiyle Rum katliamları da derhal başlar”. (Keser, 2011, s. 101)

Kıbrıs Türk şiirinin ünlü isimlerinden olan Fikret Demirağ “*Kanın günlere manşet olduğu zamanların içinden geçtik*” (1986, s. 21) söylemekle 1950-1970’li yıllarda savaş ortamında yaşadığı günleri hatırlar ve kan kelimesini savaş söyleminin en büyük işareti olarak algılar. Ayşen Dağlı ise “*Mermi kovanları arasında büyümüş Kıbrıslı çocuk*” (1994, s. 62) söylemekle savaş dönemi insanların bütün yaşamlarının farklı olduğunu belirtir.

Azerbaycan ve Kıbrıs Türk şiirinde savaş söylemi yukarıda özetini geçtiğimiz tarihi süreçle ilgili şekillenmiş ve tematik olarak edebiyatın en önemli bir konusunu oluşturmuştur.

1. Savaş Betimlemeleri

Savaş betimlemeleri daha çok savaş sırasında yazılmış veya savaş anını tasvir eden şiirlerdir. Bu şiirlerde hem savaş sırasında masum insanların öldürülmesi, hem de mücahit, mehmetçik ve şanlı Azerbaycan ordusunun zaferi betimlenir. Kıbrıs’ta masum insanların öldürülmesine ilişkin şiirler bunun birer örneklerdir. Örneğin aşağıdaki şiirde 1958 yılı 28 Ocakta İngilizlerin Türklere gaz bombaları atması, öldürmeleri ve sokağa çıkmak yasağının konması tasvir edilir: *Yıl bin dokuz yüz elli sekizdi / ocağın yirmi sekizi / gaz bombaları patlıyordu ayaklarımızın dibinde / her taraf / duman içindeydi* (Uçar, 2006, s. 108) Savaş betimlemelerinde sokaklar şehit, gaz bombaları dolu olsa da, insanlar Vatan aşkıyla tank ve silahtan korkmamakta, hatta üstüne gitmekte: *İki Türkü şehit verdik 27 Ocak’ta / İki Türkü öldürdüler kalleşçe / Ve dolanıp sokak sokak otomobillerle / Emir buyurdular: “Girin evinize!” / “Girin evinize, girin evinize / Sokağa çıkmak yasak!” / ... Evime girmedim, meydandayım işte! / Gel üstüme bütün kuvvetinle / Gaz bombalarını atarak gel! / Tankınla gel, uçağınla gel / Otomobilinle çiğne, ez! / Silahsızım ve meydandayım işte! / Haydi gel üstüme / Elimdeki taşla bekliyorum seni / Gel / Gel ve gör kolumun kuvvetini!* (Uçar, 2006, s. 125) Azerbaycan’da 20 Ocak 1990’da tanklardan korkmayan insanların kahramanlığını hatırlatan bu şiirler Türkün her yerde sömürgeye ve zulma karşı başkaldırısının kanıtıdır. Bu mücadelede Azerbaycan’dan Ülvi Bünyadzade, Kıbrıs’tan ise Süleyman Uluçamgil genç yaşlarında şehit düşerler. Şehit şair Süleyman Uluçamgilin söylemlerinde de sömürgeye başkaldırı ifade edilir: *Çek telgrafçı telgrafını / Bugün için günü geldi / Benden selam söyle o sömürgeler bakanına / Hangi hakla yerleşmiş vatanıma / Buradakiler insan mı değil / Zencir bileklere düşman mı değil / De ki tarih okusun / Tarih düşünsün / Düşünsün de kulakları aşsın / Moskof olsun / İngiliz olsun / Fransız olsun / Ne ..ok olursa olsun...* (Uluçamgil, 1989, s. 80)

Osman Türkay ise vatan uğruna akan kanın bile sevinçli olduğu ve sömürgeci kurtulmak adına savaşın asıl mutluluk olduğu ifade edilmektedir: *Çok gördüm süngü uçlarından damlayan kandaki sevinci / Ah ne aydınlık şaha kalkar, gökyüzü çatlar / Tanrı kardeşimiz gibi bize gülümser / Bir anlatılmaz özlemdir o / Tipiye karışmış gül yaprağından uzak / Sütbeyaz mermere düşen kor örneği / Tanklar altında çiğnendikçe tutsak uluslar / Susuzluktan çatlayan milyonca dudakta / Özgürlüğün yanık türküsü başlar.* (Türkay, 2002, s. 155)

Kıbrıs Türk şiirinin savaşın sesi adlandırabileceğimiz şair Özker Yaşın’dır. “1 Nisan 1955 gecesi saatler tam 24’ü gösterirken, yeraltı tedhiş örgütü EOKA’nın eylemleri başladığında, 27 Ocak 1958 olaylarında, 1963’ün Kanlı Noel’inde, 6 Ağustos 1964 Dillirga bölgesindeki soykırım girişiminde, 1967 GeçitkaleBoğaziçi saldırılarında, 20 Temmuz 1974 Barış Harekâtı dolayısıyla yaşanan dönemlerde... Kıbrıs Türk halkının yüreği, öncelikle, Özker Yaşın’ın dizelerinde atmaktadır”.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/11498,kibristurkedebiyatipdf.pdf?0>

Şiirlerde savaşın nedenleri üzerine de söylemler var ve Özker Yaşın’ın şiirlerinde kilise papazlarıyla birlikte rum okul öğretmenleri de Türklere karşı nefret duygusu aşıladıkları için sorumlu bilinmekte ve kınanmaktadır: *Beklediler yıllarca / Sabırlı, kurnaz, umutlu / Beklediler yıllarca / Ve doğdukları günden / Ekildi yüreklerine / Kin tohumları / Düşlerinde gördüler yıllarca / Düşlerinde gördüler bu dakikayı / Kilisede papazları / Okulda öğretmenleri / Bugüne*

hazırladılar, Savaş / Bugüne hazırladılar / Gâvurları. (s. 196) Ne Zürih dinlediler / ne Londra andlaşması / ve daha kurumadan / kara papazın imzası / bir akşam oturup / karanlık beyinlerinden / kustular masaya **Akritas**'ı / **Türklerle ölüm / kan / ve gözyaşı** (Uçar, 2006, s.193) Kıbrıs'ta savaş suçluları Akritas gibi planlar uygulayarak terör eylemlerinde bulunan EOKA'cılardır. Şairler genel olarak kiliseyi, papazları insanların ölümünde suçlu bilmekteler, çünkü bu planları genelde onlar tasarlamışlardır. EOKA'cılar iyice silahlanmış ve Türklerle saldırarak adada varlıklarına son koymak istemekteler: *Şimdi saat iki sıraları / Kanlı Dere içinden karanlıkta / Makineli tüfekler, bombalarla / Sürünerek ilerliyor EOKA'cılar.* (Uçar, 2006, s. 181) *EOKA'cılar / Limasol'daki mücahitlerimizi / Esir almışlar / Zapt edilmiş birer birer / Türk mevzileri... / Yedi bin EOKA'cı / Papaza radyosunun deyişiyle: / "Hükümet Kuvvetleri" / Önlerinde tankları ve buldozerleri / Elllerinde ağır silâhlar / Girmişler Türk semtine / Karşılarına çıkanı öldürmüşler...* (Uçar, 2006, s. 221)

Hocalı soykırımında olduğu gibi EOKA'cıların da hedefleri genelde silahsız insanlar, çocuklar ve kadınlardır: *Savaşın en korkunç saatleri / Küçük Kaymaklı dolaylarında / Düşman sürüleri / Yaklaşıyor ağır ağır... / Işıksız evlerde kadınlar, çocuklar / Ölümün nefesini duyuyorlar / Makineli tüfek sesleri / Havan topları / Yırtıyor gecenin karanlığını.* (Uçar, 2006, s. 184) Azerbaycan şiirinde ise savaşı körükleyenler sırasında özellikle Kafkasya'da sorun bölgesi oluşturarak siyasi çıkarlar amaçlayan Ruslar suçlu bilinmekle birlikte kilise ve keşişlerin (papaz) de rolü gözardı edilmemektedir: *A rus, heç dəyişməmişən / Həməh-həməh rüssən elə / Köhnə, xəbis niyyətdən / Əl çəkməssən elə-belə / **Erməniyə tank verirsən** / Üzümmüzə gülə-gülə / Ay "ilana ağı verən kərtənlələ!" / Ona raket göndərirəsən / Bizə balet göndərirəsən / Bilə-bilə / Daha əlin bala batmır / Sərhədlərə əlin çatmır / Türkün qədim düşmənisən / Görür hamı, bilir hamı / Gözün götürmür İslamı / Bir söz dedi çeçen sənə / Dərs olmadı neçin sənə / Kim içibə azadlığın / Şərbətindən birçə gilə / O bir gilə olur ümman / Birçə gün də azad olan / Öz canından keçər amma / Keçməz bir də torpağından / Silahına qürrələnmə / Qalxma zilə / Türkün səbri aşib-daşır / Həqiqətlər aydınlaşır / Çatlasan da, partlasan da / Ər igidlər alacaqlar / Qarabağı ermənidən / Gərək bütöv olsun Vətən / Amma sənin xəritəndə / Alabəzək yamaqların söküləcək / Dağılacaq ölkə-ölkə, diyar-diyar / Onda xalqlar / Azadlıq nədir biləcək / Gələcək / O gün gələcək! / **İndi hələ/ Küylə erməni / Küylə!*** (Qarabağım, 2008, s. 94)

Genellikle hem Azerbaycan'da, hem de Kıbrıs'ta savaş kurbanları sırasında çocuklar da yer alırlar ve onların ölümü de, şiirdeki acıları da çok üzüntülüdür: *Ben Ayşeciğim / Ayvasıl köyünden / üç yaşında... / Bir akşam / mışıl mışıl uyurken / sıcacık yatağımda / çeke çeke aldılar beni / götürüp bir çukura attılar/ seksenlik Hasan dede / Fatma teyze, Şerife abla / arkadaşlarım Sevtap, Ali, Hüseyin / hepsi o çukurdaydı... / sınıksız sarılıp birbirimize / ağlaşıırken çığlık çığlığa / buldozerler tonlarca / toprak yığıdı üstümüze...* (Uçar, 2006, s. 167-168) Ayvasıl köyünde yaşanan bu vahşet dolu olay Kıbrıs Türk şiirinde sık sık ele alınan konulardan olmuştur.

Azerbaycan şiirinde de savaş mağduru olan çocuklar, küçük yavrular, özellikle Hocalı soykırımı kurbanları savaş şiirlerinin önemli imajları olmuştur: *Qurbanlığa döndü qurban olanlar / Başlar bədənərdən aralı düşdü / Cəsədlər üstündə dəsti-xətt var / Qışın bağı yandı, torpaq üşüdü / Dilsiz körpələrin günahı nədir / Süngüylə deşdilər süd əmən zaman / Sən necə götürdün bu müsibəti / İlahi, ayırd et, haqqı nahaqdan* (Qarabağım, 2008, s. 85)

Savaş betimlemelerinde Azerbaycan'da ve Kıbrıs'ta ünlü kişilerin anıtlarının bile kurşunlandığını ve bu olayların şiire yansındığını görürüz. Karabağ'da düşman tarafından Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Natevan gibi medeniyet, edebiyat ve müzik tarihin en ünlü kişilerinin heykelleri nasıl kurşunlanmışsa Lefkoşa'da Atatürk'ün anıtı da öyle kurşuna dizilmiştir: *Yıl 1963.... 21 Aralık / Sessizlik haykırıyor sokaklarda / Girne kapısındaki Atatürk heykeli / Kurşun izleri taşıyor / Uzun paltosundan bu izlerden / Sanki kanlar akıyor* (Uçar, 2006, s. 170) "Kurşunlanmış Heykeller" şiirinde ise Azerbaycan'da şehit heykeller söylemi güncelleşmektedir:

Niyə kor olmuruq sizə baxanda ? / Əsir arsız-arsız, əsir dizimiz? / Şəhidlər görmüşük nə qədər desən / Şəhid heykəllər də gördü gözümüz!

Kıbrıs adasında soğuk, ayaz günlerde yalın ayak çocuk və kadınların yaşadıkları Karabağ savaşını kurbanlarının durumlarıyla aynıdır: “*Bundan sonrası / Bir həzin yolculuktur / Bir həzin yolculuk ki / Güc anlatması / Dipçik darbeleriyle / Ben, annem, Türk komşular / Emzikli kadınlar, kiçik yavrular / Neaboli'den, Kiçik Kaymaklı'dan / Toplanan yüzlerce kardeşimiz / Kimi yalın ayak kimi gecelikli / Yürütüldük millerce yol / Tarlalar içinde / Hava soğuk, rüzgâr, ayaz / Bir de yağmur başlamaz mı / Dayan dayanabilirsən...*” (Uçar, 2006, s. 211)

Hocalı'da və Karabağ'ın digər bölgələrində də sivil insanlar soğuk kış gecələrində düşmanın saldırısına maruz kalmış və işkenceyle öldürülmüş, öldükten sonra bile gözleri çıxarılmış, hamilə kadınların karınları yırtılmış, memeleri kesilerek kiçik yavruların ağzına sokulmuş, insanlık dışı bütün vahşətlər işlənmişdir: *Çingizin çəkdiyi o səhnələrə / Baxdıqca bir daşdan ürək gərəkdi / Çəkdiyə ağladı Çingiz min kərə / Əhəmiyyət verməyən vəhşi ürəkdi / Hamilə qadının qarnını yarıb / Çıxarıb oradan körpə uşağı / O həmin uşağı süngüyə taxıb / Olub ləzzət ilə ona baxmağı* (Nəriman, 2013, s. 5) Gazeteci Cengiz Mustafayev'in göz yaşları içərisində kamera kaydına aldığı bu soykırım olayı insanlığın ən böyük utançverici hadisəsidir. Aşağıdakı linkten olayı izleyebilirsiniz:

<https://www.youtube.com/watch?v=yC54PISdJkI&bpctr=1608813544>

Yazılan heçbir şiir aslında bu görüntülərin acısını anlatamamış, gerçəkliyinin ötesinə keçememiştir. Hocalı soykırımı Rusların 366 askeri bölümünün də iştirakıyla yapılmıştı və şiirlərdə buna ilişkin söylemlər də bulunmaktadır: *Bizi düşmən sayan vəhşi erməni / Şovinst rusların qılığına düşdü.. / Rus qəbul eylədi diğə deyəni / Gündəlik onunla tez-tez görüşdü / Üç yüz altmış altı olan alayın / Rus ilə doluydu onun tərkibi / Erməniyə satılmışdı o xain / Erməni puluyla doluydu cibi / Birgə törətdilər vəhşilikləri / Vəhşilər vəhşiyə olmuşdu yoldaş / Bizlə dolanmayıb illərdən bəri / O qurd əqidəli, ürəkləri daş / Daş olmasa niyə körpə uşağın / Öldürüb başını kəsir yenidən / Ürəyi daş olan həmin alçağın / O beyini çürük, o mürdar bədən* (Nəriman, 2013, s. 24)

Azərbaycan və Kıbrıs Türk şiirində Türkiyə'nin verdiyi dəstək də dile getirilir. Özellikle Kıbrıs Türk şiirində 1974 Barış Hərkətinə qədər Mehmetçiyi bekleyiş və ümütlə zor günlərin biteceyinə inam belirgindir: *Seni yaprak yaprak bekledik Mehmetçiyim / Bitmeyen takvimlər arkasında / Islak avuçlarımızda gözlerimiz eridi / Beklemekliyimizi atmaq istiyorduk / Bakıp da göremədiyimiz / Karanlık ufuklar ötesinə...* (Uçar, 2006, s. 270) Türk Mukavemet Təşkilatı savaş sırasında Kıbrıs Türklerini hər nə qədər korusa da bir ordu statüsündə değıldi və adalı Türklerin Türk ordusunu bekleyişləri o qədər həyəcanlı ki hətta bekledikləri yıl, ay, həftə, gün, saati də belirtmişlər: *21 Aralık 1963 Cumartesi gecesinden / 20 Temmuz 1974 Cuma sabahına qədər / Tam 92880 saat / Tam 3870 gün / Tam 553 həftə / Tam 127 ay / Yaklaşık 11 yıl boyunca / Bekledik! / Bekledik! / Bekledik ümütlə / Bekledik Mehmetçiklərin / Gelip Kıbrıs'a / Bize YARDIM etmesini...* (Uçar, 2006, s. 320) Azərbaycan'ın 2020'də yaptığı II. Karabağ savaşında Türkiyə, aynı zamanda Pakistan mənəvi dəstəğini esirgəmemiş, Azərbaycan'da bütün evlər və sokaklar Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan bayraklarıyla bezenmişdir. Tabii ki, şairlər də bu durumu şiirə işləmişlər: *Ədalətdir yolumuz, bunu Allah görürdü / Ədalətə söykənən verməz namərdlərə can! / Bu namus savaşında səsinə səs verirdi / Ankaradan Türkiyə, Kəraçidən Pakistan! / Üç bayraq dalğalanır üç qardaşın şənində / Silir göz yaşlarımızı iki əl, çıxım yasdən / Bir dua da artacaq duamın üzərinə / Alqış sənə, Türkiyə, Alqış sənə, Pakistan!*

(<https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>)

Şairlər hətta Nuru Paşa'nın kahraman ordusundan da bəhsetmişdir: *Bir vaxt Nuru paşa da gəldi qardaş hayına / Dirək oldu yurdunda min könül sarayına / Ocağımız küllənib, ümidimiz sönəndə / Bakı, Şuşa, Zəngəzur qan gölünə dönəndə*

(<https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>)

Azerbaycan'ın 2020 yılında 44 günlük savaş döneminde kazandığı zafer de şiirde yeni bir söylem – zafer söylemi oluşturmuştur: *Tarix görməyibdir belə bir sürət / Tarix görməyibdir belə bir cürət / Vur əsgər, vur əsgər, qoluna qüvvət / Zəfər bayramınız mübarək olsun! / Xankəndi, Xocalı, Laçın, Kəlbəcər / Zəfər müjdəsilə açılısın səhər / Yeni tarix yazan ey igid əsgər / Zəfər bayramınız mübarək olsun!*

(https://525.az/?name=xeber&news_id=155285)

II. Karabağ savaşında özellikle Şuşa kale – şehrinin büyük kahramanlıkla fethi bir savaş mucizesi olarak tarihe geçmiş ve şiirlerde de bu söylem vurgulanmıştır: *Əsgər boşəllə gedir Qalanı fəth etməyə / Tək bircə bıçağı var, gizli tutur ovcunda / Bıçağın tiyəsində gözlərinin işığı / Neçə düşmən taleyi bir bıçağın ucunda.*

(https://525.az/?name=xeber&news_id=155285)

Azerbaycan'da karanfil 20 Ocak şehitlerinin, Şuşa şehrinde biten bir çiçek olan Xarı Bülbül ise II. Karabağ savaşı şehitlerinin sembolü olmuştur. Yeni oluşan şiirlerde bu iki sembol birlikte şehitleri nitelendirmiştir: *Qərənfil ta qan deyil / Ah deyil Xarı bülbül / Daha qəmin taxtında şah deyil Xarı bülbül / Qərənfil gül bayrağı, Xarı bülbül aypara / Qərənfil yozmayın ta iyirmi yanvara! / Qərənfil döyüş ruhu / Xarı bülbül Qələbə / İki gül keşik çəkir bu müqəddəs qəlibə! / Xarı bülbül qayıtdı Şuşada gül yerinə / Qərənfil də qayıtsın eşqin könül yerinə... / Qərənfil ta qan deyil, Xarı bülbül göz yaşı / İki güldən boylanır Vətənin qan yaddaşı!..*

2. Lirik Söylemler

Savaş ve edebiyat üzerine Azerbaycan'da birçok araştırmalar yapılmış ve bu değerlendirmelerde halkın tarihi ve edebiyatı bağlamında şiirin rolünün altı çizilmiştir. “Şiir savaş döneminde birkaç fonksiyonda bulunmalı oldu: O hem özgürlük mücadelesine çağırıyor, hem savaşın gerekliliğini ifade ediyor, hem de savaşın sonuçlarını - kan dökülmesini kınıyor, şehit vermenin, sosyal-manevi sorunların ağırlığına itiraz ediyordu. Bir takım küresel olaylar gibi savaş olgusunun da Azerbaycan şiirinde iki tipli tezahür biçimi müşahade edildi: Olgunun gösterilmesi ve (hissi izlenim + olgu + fikir) olay belirtilmeden, sadece doğurduğu izlenimin ifadesi ile (hissi izlenim + felsefi düşünce). Bu nedenle birinci kısım şiirlerde savaş ve sonuçları ne kadar önde ise, ikinci kısım şiirlerde bir o kadar görünmez ve alt kattadır. Bununla birlikte 1990'li yılların şiiri düşünce, sorun, içerik yönünden de, oluşturulan obraz-karakterler açısından da şiirin savaş modelidir”. (Cabbarlı, 2016, s. 152) Görüldüğü üzere savaşın toplumsal etkileri çeşitlidir ve değişik söylemlere yansımıştır. Azerbaycan ve Kıbrıs Türk şiirinde lirik söylemler adı altında aşağıdaki tematik tasnifi yapabiliriz:

Hasret

Göç

Savaş Çağrısı

Utanç

Yeşil Hat

Hocalı Soykırımı

Kanlı Noel ve Kanlı Yanvar vb.

Kayedelim ki, I. Karabağ savaşında toprak kaybından dolayı utanç söylemi daha çok Azerbaycan şiirine özgüdür, Yeşil Hat söylemi ise Kıbrıs adasının ikiye bölünmesi ve kuzeyinde KKTC, güneyinde ise GKRY adlı devletlerin oluşmasıyla ilgilidir. Kıbrıs Türk şiirinde Yeşil hat yeşil bir hüznün olarak algılanır: *Kıvrımlı yeşil çizgi / Çağla yeşili bir hüzündür / Yatırılmışlar dört ayak altına / Acıların hesabını ondan sorarlar* (İsmailoğlu, 1997, s. 20)

Şiirlerde hasret söylemi daha çok göçmen şairlerin veya göçmenlerin halini anlatan şairlerin kaleminden çıkmıştır. Azerbaycan şiirinde bu bağlantıda Şuşa, Kelbecer, Laçın, Gubadlı, Zengilan, Cebrayıl, Füzuli vb. yerlerin adları zikredilmekte ve hasret dolu mısralarla vatan özlemi ifade edilmektedir: *Ağdərə ayrıldı bir dәм Şişədən dağlar boyu / Xocalı şəhərində zülmə qırıldı*

türk soyu / Xocavənd, Laçın vuruşdu, çatmadı ancaq boyu / Yasa döndü hər tərəfdə qan ilə ərlər toyu / Hara baxsan, Qarabağda oldu hər yan erməni! / Zəngilan, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli köç eyelədi / Aldanıb axır Qubadlı zəhməti heç eyelədi / Dalğalandı dağ başında Kəlbəcər mövc eyelədi / Vermədi bir kəs təpər hərçənd ki, gec eyelədi / Guya qardaşdı bizim Məmmədlə Vartan erməni! (Qarabağım, 2008, s. 151)

Kaydedelim ki, Azərbaycan'da Ermenilerle Türkler, Kıbrıs'ta ise Rumlarla Türkler zaman zaman komşuluk ilişkileri yaşamış, Türkler hep iyimser davranmış, fakat düşmanın sinsice planlarına maruz kalarak öldürülmüşlər. Azərbaycan şiirində Memedle Vartan'ın sözde kardeşliğindən bahsediliyorsa, Süleyman Uluçamgil de "Ben Kıbrıs'ım" şiirində Memedle Giryago'nun örneğinde aslında onların hep düşman oluşundan bahsetmiştir: *Bir şarabım var öyle esrik / Öyle döneke / Memed içər Giryago içər aynı masada / Giryago güler de güler / Memed ağlamaklı / Sonra Giryago boşalan şişeleri yerlere çalar / Memed bıçağı masaya saplar / Sapına kadar / Bilirim ne kadar tokuştururlarsa / O kadar birbirlerine düşmandırlar.* (Uluçamgil, 1989, s. 130) Bu düşmanlık insanları yurtlarından etmiş, doğdukları topraklardan uzaklarda yaşamalarına neden olmuştur: *"Ömrü həsrət içrə başa vurur insanların / Qəm qoxuyur yağmurun, qəm qoxuyur rüzgarın / Dərdin türkülərində, sevincin göz yaşında / Həsrət bitir torpağında, qəm göyərir daşında"* (Qarabağım, 2008, s. 20) Diğer bir şiirde yine de özlemle köyünü, vatanını hatırlayan insanın yurduna doğru uzalı kalmış ellerinin dertleri anlatılmıştır: *Kəndimizin dərdi mənə didirdi / Dərd içində yuxum gedib itirdi / Ömürləri həsrət-hicran bitirdi / Yurda sarı qaldı əllər uzalı / Görən nə vaxt bir bu qəmlər azalı* (Qarabağım, 2008, s. 67)

Rum ve Ermenilerin sinsi dostluğu, aslında düşmanlığı binlerce Türkün öldürülme nedeni olmuştur: *İlk günaydın kardeş insanlara / İlk üfürüş kahve fincanına / İlk dinleyiş radyodan yemen türkülerini / Çiğ suratlı adamlar girdi kahveye / Yüzlerindeki maskeler kadar robot / Rumca arkanı döndün dedilər / Döndük / Öldürdüler* (Uluçamgil, 1989, s. 163) İnsanlar Türk doğdukları için öldürülür mü? sorusu bu tür şiirlerin temel sorusudur.

Fikret Demirağ lirik söylemlerle ülkesi için ağıt yakar ve "Ömrüm yetecek mi ey benim acılı yurdum / Ey benim güzel yurdum, ey benim yaralım / Acıdan ve yorgunluktan sarsılan bir yürekle / Ömrüm yetecek mi senin gerçek şiirini yazmaya?" (1986, s. 19) söyleyerek Kıbrıs'ta sonsuz barışın geleceği için endişelerini ifade eder. Azerbaycan şairleri de II. Karabağ savaşına kadarki sürede aynı duygularla şiirler yazmış ve Karabağ sorunun çözülmesini, toprakların geri alınmasını istemişler. Bununla ilgili özellikle askerlere seslenişler var: *Hünər məktubunu hücumunla yaz / Səngər qazılmasa, bayraq ucalmaz / Qisas qiyamətə qalmayıb, qalmaz / Torpaq yarasını sarı, əsgərim! / Ey arzu bağçamın barı əsgərim!* (Qarabağım, 2008, s. 132)

Savaşın en büyük kahramanları askerlerdir ve şiirlerde onların da adları anılır, hem zaferleri alkışlanır, hem de acıları dile getirilir: *Sanki "tüfeğimi sağ yanıma gömün / acımı sol yanıma" der gençliği öldürülen bir askerin cesedi / çünkü acılar da tanıklık ister* (Demirağ, 1986, s. 19)

Lirik söylemler doğrultusunda yazılmış şiirlerde savaş ninni bağlamında da değerlendirilir, savaşta doğmuş ve büyümüş insanlar için bu kavramın farklı bir anlam kazandığı vurgulanır: *Savaşı Dinlemek Ninni Gibi / Bizi / Savaşı ninni gibi dinlemek boğdu / Oysa savaş / Bizimle büyüyordu / 1960'ta, 67'de / 1974'te, 84'te de / Savaş her bir yanımızdan / Yüreğimizin kabuğu / Dünyamızda büyüyordu.* (Cahit, 2007, s. 67) Savaşta büyüyen çocuklar aslında çocukluğunu yaşamayan, savaş dehşet ve vahşetiyle bir anın içinde büyüyen ve bu hüznü bir ömür boyu kalplerinde taşıyan insanlardır.

Savaşa ilişkin göç konusu Azerbaycan ve Kıbrıs Türk şiirinde savaşla ilgili önemli tematik konulardan biridir. Azerbaycan edebiyatında göçmenlerin durumunu anlatan çadır şehircikleriyle ilgili şiirler var ve bu şiirlerde bütün mal varlıklarını kaybetmiş insanların ağır durumları anlatılır: *Yayda istisi var, qışda qarı var / Min dərdi, min qəmi, min azarı var / Nə həyat-bacası, nə hasarı var / Tavanı alçaqdı, döşəməsi yaş / Çadırdı yaşamaq çətindi, qardaş /*

Gülövsə yanaqlar bombozdu burda / Dağ boyda kişilər yalqızdı burda / Qayalar ovulmuş bir tozdu burda / Baxışlarda məlal, gözlərdə tələş / Çadırdə yaşamaq çətindi, qardaş / Çadır üç ay olar, on üç il olmaz / Bu dərdi deməyə ağız-dil olmaz / Belə gürşad olmaz, belə sel olmaz / Bu necə davadı, bu necə savaş / Çadırdə yaşamaq çətindi, qardaş. (Qarabağım, 2008, s. 80)

Kıbrıs Türk şiirinde de göç konusu işlenmiştir ve aşağıdaki örnekte Yeşil Hatla ikiye bölünen adada güneyden kuzeye göç ettirilen insanların yurt hasretleri dile getirilir: *Tanrılar beni fil yaratsaydı keşke / ölmek için de olsa / ağır ağır dönebildirdim yurduma / Ah şimdi, şu koca yeryüzünde / Olmayacak gömüt taşım bile / Azgın dalgalara yutulacağım / Balıklara yem olacağım / Gövdesini yitiren ruhlar nasılsa / Eriyip gideceğim Vatanımdan uzakta.*

Diğer bir Kıbrıslı şairin “Göç şiirleri silsilesi”nde de göçmenlerin akraba evlerindeki durumları anlatılır: *Göçmenin evsizin hali bilinir / bir gün akraba evi iki gün / ayakyoluna bile gitmeye çekinir insan.*

3. Parodik Söylemler:

Savaş şiirlerinde parodik söylemlere de rastlanılmaktadır. Bu söylemlerle şairler adeta bazı uluslararası kurumları eleştirmektedirler. Örneğin aşağıdaki şiirde BM ve AGİT Karabağ sorununu yaklaşık 30 yıllık bir sürede çözemedikleri hicivsel bir dille betimlemektedirler: *Əzizinəm, dağda qaldı / Binəmiz dağda qaldı / BMT verdiyi qərar / Ağ-ağ kağızda qaldı / Əzizinəm, nala vurdu / ATƏT də nala vurdu / Çözülmədi, hər iş qaldı / Yalmanıb yala durdu. (Qarabağım, 2008, s. 92)*

4. Barış Söylemi:

Kıbrıs Türk şiirinde savaş söylemi kadar barış söylemi de çok işlenen bir konudur. Azerbaycan şiirinde barışa ilişkin mesele söz konusu değil. Fakat Kıbrıs'ta savaş sonrası süreçte bu söylem birçok şairlerin dilinden seslenir. Örneğin Fikret Demirağ'ın “*Şiirin uzun yürüyüşü sürüyor / acılar göllenen yurdumda / kederle içiçe umutla yanyana....*” (1986, s. 9) mısralarında savaşa karşı çıkma ve barışa özlem duyguları yer alır.

Aslında savaş ve barış söylemleri birçok şiirlerde birbirini çağrıştırmakta ve özellikle Kıbrıs Türk şiirinde savaş sonrası kaleme alınmış parçalarda kalıcı bir barış özlemi ifade edilmektedir: *Barışı yaktık önce / Sonra küllerinin bir bölümünü / Törensiz bıraktık denize, Havaya karıştı bir bölümü / Kalan bölümünü de / Kendimize ayırıp / Törenle / Sakladık yüreğimizde (Demirağ, 1986, s. 17)*

Azerbaycan şiirinde yaklaşık 30 yıllık Karabağ'ın işgal döneminde bir hasret ve bıkkınlık duyguları dikkat çekiyorsa Kıbrıs Türk şiirinde de savaş sonrası belirsizlik ve bunalım duyguları yer almaktadır: *Kim vurdu ya gitti barışsız ömrümüz / Bilmelisin neler çalındığını yaşamımızdan / Basılıp geçilen, dönülüp bakılmayan bir halk / Acıların metni altına bir dipnot olarak geçti / Bilmelisin neler çalındığını ömrümüzden / Ot бүрүдү yanlış çarpık aştığımız yolları / Dönsek yoktur izimiz, herşeyi örttü zaman / Bir uçurumun ortasında açan çiğdem çiçeği gibi / Yaşama tutunmaya çalışıyor şarkımız / Aşağıdan erişilmezdir, yukarıdan ulaşılmaz. (Demirağ, 1986, s. 23)*

Barışla ilgili söylemlerde artık Rumlar düşman olarak değil, komşu halk, aynı coğrafyanın insanları olarak betimlenir: *Barıştır / İstedğimiz hepimiz için / Kendi kendimle / Seninle onunla... / Ve de en önemlisi onlarla / Onlarıdır ki bir tarihsel coğrafyadayız / Onlarıdır ki kız alıp vermişiz / Onlarıdır ki kavga etmiş sevişmişiz / Ve onlarıdır ki / Barış istiyorum... (İsmailoğlu, 1997, s. 23)*

Çağdaş Kıbrıs Türk şiirinde savaş kurbanı olan Rumlar da söz konusu edilmektedir: *Türk tarafında / Bir küçük mezarcıkta / Savaş kurbanı / Bir Kıbrıslı çocuk / Dedi ki: “İnsanlar ben neden öldüm / İnsanlar henüz bebektim*

/ Bir suç işlemedim / Neden koydunuz beni karanlığa?" / Rum tarafında / Bir küçük mezarcıkta / Bir harup ağacının altında / Bir Kıbrıslı çocuk daha / Dedi ki: "Neden öldüm ben / Bir suç işlemedim / Tırmanmak istiyordum harup ağacına / Neden koydunuz beni karanlığa?" (Cahit, 2007, s. 64) Özellikle kadın şairlerin şiirlerinde savaşa hayır dilek ve isteği ifade edilmektedir: çok çocuklar doğurabilirim / savaşa durmasa dünya / yanmasa evlerimiz / ışıklardan kara göle / dönmese dişiliğim / çok çocuklar doğurabilirdim / gücüm öteden öte! / yazık ki / savaşlara gücüm sıfır / savaşlara dünya gebe /
(<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/11591,nicedenizoglu.pdf.pdf?0>)

Sonuç

Azerbaycan ve Kıbrıs Türk şiirinde savaş söylemi savaş tarihine bağlı olarak oluşmuştur. Tarihte yaşananlar şiirde yaşatılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan'da Ermenilerin, Kıbrıs'ta ise Rumların büyük ve hayali bir devlet kurmak arzuları binlerce insanın katledilmesine, doğduğu topraklardan göçmesine, işkenceye maruz kalmasına neden olmuştur. Edebiyat bu bağlantıda tarihin şiirsel sesi olarak ortaya çıkmış, savaş mağdurlarının yaşam hikayelerinin birer örneklerine dönüşmüştür. Kıbrıs'ta kendisi de bir mücahit olan Özker Yaşın savaş sırasında hem şiirlerini kaleme almış, hem de savaşa katılmıştır. Oğlu Savaş'a hitaben yazdığı şiirlerinde Kıbrıs Türklerinin değişik köy ve şehirlerinde yaşanan katliamları, EOKA'cılarının sivil insanları bile amansızlıkla öldürmelerini anlatmıştır. Savaş söylemi genel olarak döneme tanıklık eden bütün Kıbrıs Türk şairlerinin şiirlerinde belirmiştir. Savaş sonrası söylemler sırasında ise barış söylemi özel bir konu olarak gelişmiş ve adada huzur isteyen şairlerin en iç arzusuna dönüşmüştür.

Azerbaycan şiirinde ise savaş söylemi klasik dönemde de, çağdaş dönemde de güncel olmuştur. Tarihe ışık tutan şairler olayları şiire dökmeye çalışmışlar. XX. yüzyılın sonlarında başlayan Karabağ savaşı, Hocalı soykırımı, bir milyondan fazla mültecinin dertleri, çadır şehirciklerindeki çok zor günleri çağdaş Azerbaycan şiirinin en önemli tematik konusu olmuştur. II. Karabağ savaşı başlayana kadar her bir şairin söyleminde toprakların geri alınması, göçmenlerin kendi evlerine dönmesi, Karabağlı günlere özlem ve hasret ifade edilmiştir. 27 Eylül 2020'de başlayan II. Karabağ savaşı döneminde ise şairler, Azerbaycan askerini alkışlamış, onun her bir zaferini kutlamışlar. Bununla birlikte şehitlere de şiirler ithaf edilmiş, Harı Bülbül Karabağ şehitlerinin sembolü olarak verildiği için Azerbaycan şiirinde yeni bir mecaz olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Kaynakça:

1. Cabbarlı (Abdullayeva) Nergiz (2016). Savaş Konusu Çağdaş Azerbaycan Şiirinde Temel Yön gibi (1993-2005 yılları). Uluslararası Savaş ve Edebiyat Sempozyumu, 16-18 Aralık, 2014 Sakarya Bildiriler Kitabı, II. Cilt, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, s. 152-161
2. Cahit Neriman (2007). Kıbrıs Türk Edebiyatında Kadın Şair ve Yazarlar. Mavi Basım Yayın
3. Çınarcı Mehmet Nuri (2016). Şah İsmail'in Şiirinde Savaşa Dair Söylemler. Uluslararası Savaş ve Edebiyat Sempozyumu, 16-18 Aralık, 2014 Sakarya Bildiriler Kitabı, II. Cilt, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, s. 17-29
4. Dağlı Ayşen (1994). Ve Bonsai. Lefkoşa: Ateş Matbaası
5. Demirağ Fikret (1996). Hüzün Ana. Lefkoşa: Galerî Kültür Yayınları,
6. Demirağ Fikret (1997). Sırı Dökülmüş Kökayna & Yalnızlık, Gece Müziği. Lefkoşa: Galerî Kültür Yayınları
7. Əyyub Nəriman (2013). "Şəhid Xocalı" və şeirlər. Bakı, "Nərgiz" nəşriyyatı
8. https://525.az/?name=xəber&news_id=155285 – Erişim Tarihi – 20.12.2020
9. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus> - Erişim Tarihi - 20.12.2020
10. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/11591,nicedenizoglu.pdf.pdf?0> – Erişim Tarihi – 20.12.2020
11. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dağlık_Karabağ_Özerk_Oblastı - Erişim Tarihi - 20.12.2020

12. <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/52/kurekcay-anlasmasi.html> - Erişim Tarihi - 20.12.2020
13. İsmailoğlu Yaşar (1997). Oyy Sevdasına Kurban Olduğum. Lefkoşa, Arşın Yayınevi
14. Keser Ulvi (2011). 21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları. ÇTTAD, XI/23, (Güz), s. 93-121
15. Onuş Emin (2020) Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesinde Özker Yaşın'ın Yeri. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Temmuz – Ağustos, Cilt:125, Sayı: 247, s. 433-450
16. Qarabağım, Qarabağrım (2008). Qarabağ şeirləri antologiyası. Bakı: "Nurlar" nəşriyyatı
17. Sadıgov Ramin. (2020) Azərbaycan Cumhuriyeti. Çağdaş Türk Dünyası, Nobel Akademik Yayıncılık, s. 1-41
18. Şenal Ayşegül (2019). Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirleri Üzerine Söylem Çözümlemesi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Dili Programı, Haziran, Denizli
19. Türkay Osman (2002). İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961). (Haz.: Öznur Ş.) Lefkoşa: Gökada Yayınları
20. Uluçamgil Süleyman (1989). Bütün Eserleri. Lefkoşa: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları
21. Yılmaz Zübeyir, Okumuş Ramazan (1992). Kıbrıs Türk Şiiri. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1992

MODERN DİLBİLİMİN DALLARINDAN BİRİ OLARAK LİNGVOPERSONOLOJİ (DİLSEL KİŞİLİK)

LINGVOPERSONOLOGY AS ONE OF THE BRANCHES OF MODERN LINGUISTICS

Dilarom BABAHANOVA¹

Özet:

Bu çalışmanın amacı *dilsel kişilik* kavramının özü, sınıflandırılması ve bu konunun dünya dilbiliminde incelenmesi tarihini belirtmektir. Çalışmada dilsel kişilik, bireysel konuşmanın özellikleri, konuşmayı etkileyen iç ve dış faktörler, konuşma aktivitesini incelemenin önemi ve dilbilimin gelişimine katkısı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: dilbilim tarihi, dilsel kişilik, bireysel konuşma, dilbilimsel araştırmalar, araştırma yöntemleri.

Abstract:

This article discusses the essence of the concept of linguopersonology, its classification, as well as the study of this issue in world linguistics. Linguopersonology focuses on the characteristics of a person's speech, the internal and external factors that affect a person's speech, the importance of studying a person's speech, and its impact on linguistic development.

Keywords: history of lingvopersonology, individual speech, study of lingvopersonology, the essence of lingvopersonology, research methods

Тил жамият тараққиёти билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиб боради. Тараққиётнинг бугунги босқичида барча соҳаларда «инсон омили»га бўлган эътибор тобора ортиб бормоқда. Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг равнақи, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий барқарорлиги фуқароларининг ақлий ва ахлоқий салоҳиятининг юксак даражада ривожланганлигига боғлиқ. Зеро, жамиятимизнинг маънавий янгиланишида, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришда жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат қуриш кадрлар тайёрлашнинг миллий масаласи устувор мезон сифатида муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев инсоннинг ҳар томонлама камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатлари рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий ҳуқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини Ўзбекистон Республикаси ривожланишининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар дастурида жуда тўғри таъкидлаб ўтди. Чунки халқнинг бой интеллектуал мероси ва умуминсоний кадриятлар асосида замонавий маданият, иқтисодиёт, фан-техника ва технологиянинг янги ютуқлари асосида мукаммал тайёргарликдан ўтган кадрларни тайёрлашнинг янги тизимини шакллантириш юртимиз тараққиётининг муҳим шартларидан бўлиб қолди.

Мана шу маънода бугунги мустақиллик шароитида кадрлар тайёрлашнинг миллий моделини рўёбга чиқариш, ҳар томонлама камол топган, жамият ҳаётига мослашган таълим-тарбияни онгли равишда қабул қила оладиган давлат, жамият ва оила олдида

¹ Доç., Nemengân Devlet Üniversitesi, dilarombabaxanova@gmail.com

жавобгарлик ҳиссини туя оладиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутиш билан бирга таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни «ўртамиёна» ҳолатда туришдан халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавият ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш учун ҳам илм-фан, таълим-тарбия, маънавий-маърифий жиҳатдан миллийлигимизни рад этмайдиган энг илғор тажрибалардан ижодий ва унумли фойдаланмоғимиз зарур.

Инсон боласи камолга етгани сари илмга, маърифатга талпинаверади. Илм-фан соҳасидаги жаҳон фани янгиликлари билан бизнинг фанларимиз интеграциясини таъминламас эканмиз, бу борада ривожланиш ҳақида гапириш қийин. Тилшунослик борасида жаҳон фанида мавжуд бўлган ва ҳозирда тараққий топаётган соҳалар хусусида ҳам шундай фикрларни айтиш ўринлидир. Чунончи, тил ва шахс муносабатлари тадқиқида марказий ўрин эгаллайдиган тилшунослик соҳаси бўлмиш лингвоперсонологиянинг моҳиятини, тадқиқ методларини, мақсад ва вазифаларини ўрганиш бугунги замон талабларига мос ва ҳамоҳангдир.

Жаҳон тажрибаси кўрсатмоқдаки, исталган тилнинг ижтимоий характерини ўрганишни индивидуал шахс нутқи тадқиқидан бошлаш тўғри йўл бўлиб, бу мураккаб, айтиш вақтда кенг қамровли лингвоперсонологик таҳлил жараёни бўлиб, уни ўрганиш, тилшуносликнинг шахс нутқи, ижтимоийлик билан боғлиқ соҳа сифатида алоҳида татбиқ этиш бугунги кун ўзбек тилшунослигининг энг долзарб муаммоларидан биридир.

Лингвоперсонология тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида XIX асрнинг 20-йилларида Ғарбий Европа ҳамда Россияда шаклланди ва ривожланди. Мазкур ўқув лойиҳамизнинг ўрганилиш тарихи ғарб ва рус олимлари В. фон Гумбольдт, Бодуэн де Куртене, Г. Штейнталь, В. Вундт, А.А. Потебня, Г. Остгоф, К. Бругман, Г.Паул, Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова, А.В.Пузырев¹ (Гумбольдт, 1984, р 397) каби юзлаб олимларнинг ишларида ўрганилган.

Ушбу мақолада эса лингвоперсонология масаласи алоҳида аспектда кўриб чиқилиб, унинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва татбиқи масалалари юзасидан қарашлар баён этилади.

XIX асрнинг 20-йилларига келиб дунё тилшунослигида шахс нутқи масаласи билан қизиқиш бошландики, бу даврни лингвоперсонология соҳасини ўрганишнинг биринчи этапи сифатида баҳолаш мумкин. Бу даврга келиб жаҳон тилшунослигида тил ва нутқ ҳодисаларининг фарқланиши, ижтимоий нутқ кўринишларининг чуқур таҳлилга тортилиши, тил ҳодисалари таҳлилида диалектик категорияларнинг методологик мезон сифатида танланиши янги соҳа ва йўналишларнинг ўрганилишига кенг йўл очиб берди. Айниқса, коммуникатив тилшунослик, матн тилшунослиги, ареал тилшунослик каби соҳаларнинг чуқур тадқиқ этилиши инсон, яъни алоҳида шахс нутқини ҳам таҳлилга тортиш эҳтиёжини вужудга келтирди. В. фон Гумбольдт таъкидлаганидек: «Муайян шахс нутқининг ўзидаёқ у сўзлаётган тилга мансуб бўлган халқнинг бутун маданиятини, анъаналарини, қадриятларини ифодалай олади. Ёши, ижтимоий ҳолати, жинси, характер-хусусияти, дунёқараши, дини, эътиқоди турлича бўлган шахсларнинг нутқини тил нуқтаи назаридан ўрганиш, таҳлил этиш кейинги авлодлар учун тилнинг муайян даврдаги лексикаси, морфологияси, синтаксиси, диалект ва бошқа жиҳатларини билиш учун манба вазифасини ўтайди.»

Дарҳақиқат, тилни «сўзлаётган киши» нутқи орқали «тилга хослик», «тилга дахлдорлик» нуқтаи назаридан ўрганиш муайян тилнинг маданиятшунослик, социология,

¹Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Под ред. Г.В. Рамишвили.— М.: Прогресс, 1984. —397 с

психология, педагогика, адабий танқид, социолінгвистика, прагмолінгвистика каби фанлар учун ҳам призма вазифасини ўтай олади. Шу боисдан ҳам дунё тилларининг ҳар бири тадқиқида ўша тилга мансуб машҳур кишиларнинг нутқини таҳлилга тортиш замонавий тилшуносликнинг энг муҳим соҳаларидан бирига айланди. Шахс нутқидаги «хослик» белгиси гуманитар, табиий ва аниқ фанлар доирасида ҳам тилларни яхлит ҳолатда таҳлил этиш, тил фалсафаси, тил психикаси, тил физиологияси, тил ижтимоийлиги каби ўнлаб соҳаларни бир парадигмада, бир призмада текширишдек глобал имкониятни беради ва фанлараро яхлитликнинг таъминланиши учун «марказ» вазифасини ўтайди.

Тилшуносликда лингвоперсонологиянинг ўрганилиши, эслатиб ўтганимиздек, XIX асрнинг 20-йилларида бошланган, индивидуал шахс нутқини ўрганиш масаласи европа тилшунослигида илк бора кун тартибига қўйилган ва шу масала билан боғлиқ равишда тилнинг ижтимоий табиати, тил ва нутқ муносабати каби глобал муаммолар кўтарилган эди. Шу даврда тил тадқиқининг илмий марказида тилда инсон ва жамоанинг ўзаро алоқаси фарқланиши масаласи туриши керак деб ҳисобланди.

Лингвоперсонология ўрганилишининг илк давридаёқ тилшунос олим В. фон Гумбольдтнинг шахс нутқи хусусида билдирган асосли фикрлари тилшуносликда лингвоперсонология соҳасининг ривожланиши учун янги йўлни очиб бера олди. Унинг фикрича, тилни индивидуал шахс нутқи тадқиқи асосида ўрганиш «антропологик асосда тилнинг ўрганилиш лойиҳасини ишлаб чиқиш» сифатида баҳоланди.

Г. Штейнталь, В. Вундт, А.А. Потебня ишларида В. фон Гумбольдт қарашлари ривожлантирилди. Олимлар мавзу моҳиятига психологик жиҳатдан ёндашиб, умумхалқ тили ўша тилда сўзлашаётган муайян халқнинг гўёки пайдо бўлиши, ривожланиши, маънавий-моддий борлигини ифодаласа, шахс нутқи шу умумийликнинг, яъни халқ руҳиятининг аниқ хусусийликларда акс этишидир, деб ҳисобладилар.

XIX асрнинг 70-йилларига келиб Европа тилшунослигида «Ёш грамматиклар» оқими пайдо бўлганлигини, бу оқимнинг вакиллари, айниқса, рус тилшунослигида узоқ вақт фаолият олиб борганлигини биламиз. «Ёш грамматиклар» оқими вакиллари ҳисобланмиш Г. Остгоф ва К. Бругман ўзларининг «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» номли асарларида «...тилшунослар тилнинг мавҳум жиҳатлари билан кўпроқ, «сўзлаётган киши» нутқи билан жуда оз шуғулланаётган»ликлари ҳамиша ҳам қутилган натижани беравермаслигини таъкидладилар.¹

«Ёш грамматиклар» юқорида номи зикр этилган асарларида яна шундай деб ёзадилар: «...тил алоҳида ҳолатда мавжуд нарсаси эмас; тил ҳақиқатда фақат шахсда яшайди ва намоён бўлади. Шундай экан, тилдаги бутун ўзгаришлар ҳам, умуман, тилнинг яшовчанлиги ҳам фақат сўзлаётган шахс билан алоқадордир».

Тил ва шахс нутқи масаласига «Ёш грамматиклар» каби бир томонлама ёндашиш Г.Паулнинг «Принципы истории языка» (1880) асарида ҳам учрайди. У ўз асарида шундай ёзади: «Дунёда қанча инсон яшаса ва гапирса, уларнинг ҳар бирининг нутқи алоҳида тил сифатида эътироф этилиши зарур».² Табиийки, тил ва нутқ масаласига бундай ёндашув, тил ва нутқ муносабатига хос бўлган умумийлик ва хусусийликни бир томонлама тушуниш тилшунослик тадқиқидаги ҳеч бир мезонга мос келмайди. Бироқ Г.Паулнинг шахс нутқи масаласига эътибор қаратиши лингвоперсонология учун аҳамиятлидир.

«Ёш грамматиклар» ва уларнинг назарий қарашларини давом эттирувчиларнинг ютуқлари шундаки, улар тилшунослик масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар ва

² Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. –М.: Просвещение, 1960. Ч. I. –406 с.

³ Пауль Г. Принципы истории языка: Пер. с нем. –М.: Иностр. лит., 1960. –500 с.

тил соҳасига қизиқувчилар диққатини шахс нутқига эътибор қаратиш кераклиги тўғрисидаги масалага қарата олдилар. Том маънода, индивидуал шахс нутқи тадқиқига сифат нуқтаи назаридан ёндашиш эволюцияси бошланди.

К.Фосслер гарчи мантиқан «Ёш грамматиклар» мавқеида турса-да, индивидуал шахс нутқи масаласига бир оз бошқачароқ ёндашди. У фанга муаммо тадқиқини умумхалқ нутқидан кенг фойдаланган ёзувчилар услубини ўрганиш орқали эришиш мумкин деган фикрни тақдим этди.

И.А.Бодуэн де Куртене асарларида ҳам индивидуал шахс нутқи масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Тилшуноснинг фикрича, «тил ва тил имкониятларининг кўриниши(юзага чиқиши) фақат индивидуал шахснинг тафаккури, воқеликни қалбан ҳис эта олиши, унинг руҳий дунёси ва ҳолатига боғлиқ ҳолда шу шахснинг бошқалар билан алоқа-аралашувидаги юзага чиқади. Муайян тилнинг шажараси ёки миллийлиги ҳам фақат индивидуал шахс нутқининг тузилиши, воқеланиши билан аниқланиши мумкин». (Бодуэн де Куртене, 1960, р 3) И.А.Бодуэн де Куртененинг мазкур фикрларини тўла қўллаб қувватлаган лингвоперсонолог олима Иванцева бу хусусда шундай ёзади: «У ҳар бир «сўзлаётган киши» нутқида тил хом ашёсининг қоришиқ манбаини кўра олган. Индивидуал шахс нутқи гарчи ташқи томондан фақат унинг ўзигагина тегишлидек, яъни хусусий кўриниши мумкин. Сўзлаётган шахснинг нутқидаги ҳар қандай ўзгаришлар, ранг-барангликлар аксарият тингловчиларда худди шу шахс нутқидагина тегишлидек таассурот қолдиради, олим сўзлаётган шахс нутқидаги ҳар бир элемент тавсифини жуда тўғри ҳолатда тилдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолатда изоҳлаган».

Айтиш мумкинки, И.А. Бодуэн де Куртене ва унинг ҳамфикрлари тил тарихи, этнографияси, умуман, тил тадқиқи учун методологик асос вазифасини ўтай оладиган фикрларни баён эта олдилар. Улар бу борада жамоавий нутқ билан индивидуал нутқ кўринишларини таққослаш, улар орасидаги чегарани аниқлаб олишни ҳам муҳим деб билдилар. И.А. Бодуэн де Куртененинг «Языкознание или лингвистика XIX века» номли асарида лингвоперсонологиянинг мақсад, вазифаларини белгилаб берди; индивидуал шахс нутқини тилнинг турли соҳалари аспектида диққат билан ўрганиш муайян тилнинг ўзагини, мағзини, патологиясини тўғри аниқлашга ёрдам беришини алоҳида таъкидлади.

XIX аср охири XX аср бошларига келиб Европа тилшунослигида «индивидуал шахс нутқи тилнинг умумистеъмолга хосланган барча хусусиятларини ўзида мужассам этади ва характерлайди» деган фикр тил тадқиқотчиларининг асосий диққат марказига кўчди. Шу даврда тилшунослар орасида мазкур муаммо билан боғлиқ равишда Ф де Соссюр томонидан илгари сурилган янги ва асосли тезис юзага келди. Ф. де Соссюр таъкидлайдики, «Тил – инсон учун аввалдан тайёр ҳолатга келтирилган маҳсул. Тилдан ҳар бир шахс ундан муайян ижтимоий нутқ шароитида ўзининг эҳтиёжи ва имконияти даражасида фойдалана олади. Сўзлаётган индивидуал шахс ҳеч қачон ўз нутқида янги тил ёки тил бирлигини ярата олмайди.»¹ Соссюр ўз қарашларида тилни ижтимоийлик маҳсули ва шахс нутқини унинг юзага чиққан ҳосиласи сифатида баҳолади.

XX асрнинг охирларига келиб рус тилшуноси В.В. Виноградов Соссюр белгиланган «шахс нутқи»нинг моҳиятини тўла очиш зарурлиги тилшунослик учун ўта муҳимлигини эътироф этди.

Зеро, индивидуал шахс нутқида халқ маданияти, маънавияти каби қатор социал сфералар акси, уларнинг дунёни идрок эта олиш салоҳияти, дунёқараши ва борлиқни ўз тафаккури синтезидан ўтказиши натижалари тил орқали акс этади. Индивидуал шахс нутқини ёш, жинс, ижтимоий муҳит, касб-кор, руҳий ҳолат,

¹ Соссюр Ф. Труды по языкознанию: Пер. с фр. –М.: Прогресс, 1977. с 696.

жисмоний ҳолат, замон, макон билан боғлиқ ҳолатда ҳар томонлама ўрганиш тилнинг серқирра, мослашувчан, бетакрор моҳиятини ҳамда тил~нутқ муносабати УМИС~АХВО, яъни тил умумийлик, моҳият, имконият, сабаб; нутқ эса алоҳидалик, ходиса, воқелик, оқибат характерида мавжудлигини англашга ёрдам беради. Индивидуал шахс нутқини ўрганиш, яъни лингвоперсонология соҳасининг қўлга киритган ютуқлари нафақат тилшунослик учун, балки телекоммуникация, ОАВ, криминалистика, жиноят қидирув бўлимлари ходимлари, шифокорлар, педагоглар, тил, юрт ўрганувчилар учун ҳам бир хилда муҳимдир.

Кейинги йилларда жаҳон тилшунослигида лингвоперсонология борасида бажарилган ишлар кўлами анча кенгайди. Лингвоперсонологиянинг назарий асослари қуйидаги тадқиқотларда ёритилди:

– Бодуэн де Куртенининг «Из патологии и эмбриологии языка. Языковые аномалии Владека М.» асари. Мазкур асарда илк маротаба аниқ шахснинг нутқи лингвоперсонологик таҳлилга тортилди;

– А.А. Шахматованинг «Описание лекинского говора Егорьевского уезда Рязанской губернии» асари лингвоперсонологик характердаги илмий-публицистик этюд сифатида юзага келди ва унда И.С. Гришкин нутқининг фонетик, лексик жиҳатларига эътибор қаратилди.

– 1880-1910 йилларда чоп этилган тўрт китобдан иборат Г.Р. Державин, Д.И. Фонвизин, А.С. Пушкин ва А.С. Грибоедов асарлари тили луғати муаллифлар томонидан тайёрланди ва нашр этилди. Мазкур луғат лингвоперсонологик характерда яратилган илк луғат бўлиб, шу борадаги ишлар учун йўл очиб берди.

Дунё тилшунослиги ҳозиргача улкан ютуқларга эришганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Таъкидлаш зарурки, тилшуносликда лингвоперсонология соҳасида амалга оширилган илмий тадқиқотлар тилшуносликнинг бир қанча янги йўналиш ва тармоқларининг юзага келишига туртки бўла олди. Шу ўринда жаҳон тилшунослигида лингвоперсонологиянинг мустақил фан сифатидаги тараққиёти хусусида бир оз тўхталиб ўтамиз.

Лингвоперсонологиянинг келиб чиқиши ва мустақил фан сифатидаги тараққиёти Ғарбий Европа, Россия ва қисман шарқ мамлакатлари тилшунослигига боғлиқдир.

Айтиш мумкинки, лингвоперсонологиянинг бутун тараққиёти давомида В.фон Гумбольдт томонидан эътироф этилган: «Тилни яқка шахснинг ўзи яратиши мумкин эмас, тил бутун халққа тегишлидир. Тилни ҳамиша кейинги авлодлар олдинги авлодлардан оладилар. Ҳар ёшни, ҳар бир жинсни, синфни, уларнинг табиатини ва маълум бир қабиланинг руҳий фарқини намоен қилишнинг йўллари ўзгариб бораётганлиги туфайли одамлар тил ва нутқни алмаштирмақдалар. Тил мавҳум, ҳамиша чекланган, тафаккурнинг инъикоси бўлган бирликдир. Фақатгина шахснинг нутқида тил аниқликка эришади» деган фикр дастуриламал вазифасини ўтай олди.

XX асрнинг 20-йилларини лингвоперсонология соҳаси билан шуғулланган олимлар рамзий маънода «лингвоперсонологиянинг туғилиш даври» деб ҳисоблайдилар. Америкалик олим Э.Сепир лингвоперсонология тадқиқида эътибор қаратилиши лозим бўлган янги муаммолар борлигини таъкидлади. У ўзининг «Нужна ли нам суперорганика», «Бессознательные стереотипы поведения в обществе» номли илмий асарларида, «Обычай» ва «Личность», Энциклопедии социальных наук каби назарий мақолаларида индивидуаллик/ижтимоийлик масалаларини бир оппозиция қаторига қўйиб таҳлил қилди.

Э.Сепир 1921 йилда ёзган «Язык. Введение в изучение речи» асарида шундай ёзади: «...кишилар бир даврда, бир ҳудудда, бир хил ижтимоий муҳитда яшасалар

хам уларнинг ҳеч бири иккинчисининг нутқини айнан такрорламайди, бу нутқнинг «чексиз ва такрорланмас»лигидан далолатдир. Тадқиқотчи эътиборига тушаётган, яъни шахс нутқида тез-тез ишлатиладиган, шахс нутқида «ишлатилиши одат тусини олган нутқий ҳосилалар» сўзловчи шахс нутқини безовчи нақшлар сифатида қаралиши зарур.»

Э.Сепир лингвоперсонологияда илк бор сўзловчи шахс нутқини ўрганиш жараёнида қийинчиликларни бартараф этиш учун оғзаки нутқда овоз, тон, маром, равонлик, талаффуз, луғат бойлиги, услуб ҳамда ёзма нутқда пунктуацион белгиларнинг ишлатилишига эътибор бериш параметрларини ўрганиш зарурлигини билдирди. Ва ҳатто индивидуал шахснинг овоз даражасига ҳам эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлади.

Лингвоперсонология ривожланишининг янги даври XX асрнинг 80-йилларида бошланган. 1991 йилда Ғарбий Европада, кейинчалик Россияда лингвоперсонология билан махсус шуғулланувчи институтлар очилди ва бунда олимлар мазкур соҳанинг турли хилдаги тадқиқотлари устида илмий изланишлар олиб борди. Улар ўртасидаги мулоҳаза «инсон» тушунчасининг куршаб турган дунё тушунчаси билан боғланишидир. Мисол сифатида, адабиётшуносликда муаллиф ва китобхон ўртасидаги, экологияда атроф-муҳитга бўлган муносабат масалаларини айтиш мумкин. Бундай боғлиқликни тилда ҳам учратамиз, яъни фан ривожланишида методологик силжиш асосий парадигманинг ўзгартирилганлиги билан боғлиқликда тушунилади. «Илмий фан парадигмаси» атамаси америкалик олим Кун томонидан киритилган. *Парадигма* деганда у «донг таратган илмий ютуқларни аниқ вақт оралиғида жамиятга муаммо ва уни қандай ҳал қилиш моделини беришидир» деб изоҳ беради.

Замонавий лингвоперсонологияда тадқиқотчилар парадигма ҳақида турли қарашларни кўрсатиб берадилар:

1. Антропоцентрик қараш.
2. Экспансионизм (гуманитар фанларнинг психология, филология, логиканинг боғлиқ ҳолда табиий фанлар сирасига ўтиши).
3. Функционализм (тилнинг истеъмолда ўрганилиши).
4. Экспанотарлик (тилга оид ҳодисаларнинг нафақат қайд этилиши, балки уларнинг сабаб ва оқибатлари исботлаб берилиши).

Илмий объектлар, аввало, инсон шахсининг ривожланишида мукамал бўлиши антропоцентрик қарашда ўрганилади. Маълум бир ҳодисаларнинг анализида инсон санокбоши бўлиб келади. Бу, табиийки, инсон тилига унинг нутқи орқали кириб боришни тақозо этади.

Бугунги кунга келиб тилга нисбатан ижтимоий ёндашув кундан кунга қизиқарли бўлиб борапти, мазкур масала моҳиятига қизиқувчилар аудиторияси кенгайиб бормоқда. Зеро, инсон ва тилга доир муаммолар, сўзловчининг онги, миллий менталитетнинг тилдаги кўриниши кенг талқин қилинади. 90-йилларнинг бошларидаёқ мазкур муаммо тил ҳодисалари билан қизиқувчи кенг жамоатчилик ичида ҳам муҳокамаларга сабаб бўлган «Тил, дискурс, шахс», «Инсон ва унинг тили: изланишларнинг антропологик жиҳати», «Сўзловчи ва тингловчи: тил шахсияти, матн, ўрганилиш муаммоси», «Миллий менталитет ва лингвистик шахсият», «Филологияда антропоцентрик парадигма», «Тилда инсон образи ва инсоний омиллар: луғат, грамматика, матн», «Матн ва лингвистик шахсият» ва бошқа мавзуларга оид илмий ишлар ҳамда материаллар сони сезиларли даражада кўпайди. Шундай қилиб, лингвоперсонология орқали «...тилшунослик ўзи учун ривожланишнинг янги қизиғини очиб берди, бу чизик лингвистик шахсиятга бўлган қизиқишдир».

Тил фани бу даврда янги антропоцентрик қисмларга бўлинади:

Лингвокультурология ва этнолингвистика.

Когнитив тилшунослик.

Коммуникатив тилшунослик.

XX йилларнинг ўрталарида ғарбий тилшуносликда қуйидаги йўналишлар ривожланди. Уларнинг асосийлари:

1. Коммуникатив стилистика (муаллиф ва китобхонни ҳисобга олган ҳолда бадиий матнни талқин қилиш);

2. Лингвистик конфликтология (алоқа жараёни уйғунлашуви йўлларини ўрганади);

3. Дискурс назарияси (экстралингвистик шартларни ҳамда нутқий хабарларнинг пайдо бўлишини ўрганади ва изоҳлаб тушунтириб беради).

Тил илмига доир янги тармоқлар тилшуносликда ҳам янги соҳани юзага келтирди. Бу соҳа **лингвистик шахсият назарияси** деб номланди.

Лингвоперсонология нафақат индивидуал шахснинг нутқини ўрганади, балки шахснинг нутқий қобилиятини ривожлантириш йўлларини ҳам излайди. Бундай усуллар уч даражада асосланиб, яъни тафаккур, тил, нутқ қабилар билан боғлиқ тарзда бўлиши зарурлиги кўрсатилади. Бу фикрни ўзининг илмий изланишларида ҳисобга олган А.Пузирёв шахс тилини тўрт томонлама – тафаккур билан боғлиқ равишда, тил нуқтаи назаридан, нутқий ҳосила сифатида ва алоқавийлик жиҳатдан – ўрганишни самарали деб ҳисоблайди.

Лингвоперсонологиянинг мустақил фан сифатидаги тараққиёти Ғарбий Европа ҳамда Россия тилшуносларининг илмий изланишлари билан чамбарчас боғлиқ. Чунончи, А.А. Ворозбитов, Н.Д. Голев, В.Э. Голдин, В.В. Дружинева, Г.В. Эйгер, Е.А. Земская, Е.В. Иванцова, В.И. Карасика, Т.В. Кочетков, Н.Б. Лебедев, В.Д. Лютиков, О.Е. Морозов, В.П. Нерознак ва бошқаларнинг изланишлари шулар жумласидандир. Лингвоперсонология соҳасининг ҳозирда замонавий фан соҳаларидан бири эканлиги Москва, Волгоград, Саратов, Твер, Краснодар, Екатеринбург, Тюмен, Омск, Барнаул, Томск, Кемерово, Красноярск, Благовещенск каби шаҳарларда индивидуал шахс нутқини текшириш тил марказлари ташкил этилганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Лингвоперсонология замонавий тилшуносликнинг мустақил ва янги соҳаси сифатида фаолият олиб бормоқда. Бунинг натижасида жамият ҳаётидаги янги ўзгаришлар билан ҳамоханг равишда ривожланиб боради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Гумбольдт В. (1984). Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. / Под ред. Г.В. Рамишвили.
2. Пауль Г. (1960) Принципы истории языка: Пер. с нем. Москва.
3. Соссюр Ф. (1977). Труды по языкознанию: Пер. с фр Москва. Прогресс.
4. Звегинцев В. (1960). А.История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Москва. Просвещение,

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

TÜRK EDEBİ DÜŞÜNCESİNDE TARİH (HÜSEYİN CAVİD'İN ESERLERİNE DAYANILARAK)

Aynure Mustafayeva¹

Özet

H. Cavid 'in eserlerinde rastladığımız tarihi dönemlerin bilimsel manzarasını betimleyen kaynak ve belgelerle tanışlık, şunu söylememizi gerektiriyor ki, yazar eserlerinde tarihsel olayları yalnız edebi düşüncenin ürünü olarak değil, hem de bilimsel kaynaklara dayanarak kaleme almıştır. Tabii ki, bu tür yansıma ve betimlemelerde tarihsel anlam ve içerik açısından “erozyon” söz konusu olamaz.

Hüseyin Cavit çağdaş dönemin değil, tarihin kendisinden kaynaklanan sorularla tarihe hitap etmiş, onun sorunlarını tarihsel bağlantıda eserlerinde yansıtmıştır. H. Cavit sanatsal başarısıyla bu soruları yalnız değinilen zamanın değil, bütün zamanların sorularına dönüştürmek yeteneğini sergilemiştir. Onun betimlediği zaman sınırları gibi mekan sınırları da kısıtlı değil, milli, mahalli olmakla kalmamış, evrensel niteliğiyle dikkati çekmektedir.

H.Cavid'e göre tarihin tekerleğini döndüren kuvve tarihi şahsiyettir ve bu sahnede halk kitleleri yer almaz. Bu aslında bazı edebi eleştirel yazılarda yorumlandığı üzere sade kitleye itinasızlık değildi. Bu tarihi gerçekliğin ortaya konulmasıydı. Cavid' in eserlerinde şahsiyet, tarihsel olaylara yön veren bir kuvvedir. Bu aslında ne şahsiyete tapınmaydı, ne de idealleştirme. Sadece, tarihi gerçeklerin güçlü edebi yansıması olarak değerlendirilebilir. H.Cavid'in tarihi oyun eserleri şu fikri bir daha hatırlatmaktadır: “Dünya dahilersiz yaşıyamıyor”.

Cavid' in yaratıcılık tablosu tek bir renkten oluşmamaktaydı, o, yeteri kadar gölge ve ışık efektlerine sahip bir yazardı. Edebi teşfiki değil, edebi incelemeyi temel hedef olarak ele alan Hüseyin Cavit hatta en kutsalları bile evrensel düşüncenin sorularını yanıtlamaya zorlamaktan çekinmemiştir.

AnahtarKelimeler: H. Cavid 1, Hüseyin Cavit 2, çağdaş dönemi 3, Cavid' in eserlerinde 4, şahsiyet 5

Giriş

Sovyet döneminin ilkin aşamasında tarihe çoksaylı başvurular sırasında H.Cavit yaratıcılığında tarihsel anlatım tarzı kuramsal özellik arzetti, aydın, sağlam temele dayanan edebi sistem şeklinde oluştu. Onun sergilediği estetik tutum milli tarihi edebi düşünce hafızamızın temel figürlerinden birine dönüştü. Bu poetik sistemlerin ideya-estetik kaynakları hakim, total stereotipin belirlediği kuramsal konsepsiyonlar değil, milli sanat tarihimizin kendisi oldu. Bazı ideyolojik tepkilere rağmen, yazar gelenekten geleni yaşata ve yeni bir gelenek oluşturabildi. H.Cavit halkımızın krizli bir tarihi dönemde yaşadığı, cemiyette sosyal sarsıntıların gözlemlendiği, düşüncelerde temelli değişimlerin olduğu bir zamanda tarihe başvurdu. H.Cavit yaratıcılığında tarih, edebi esere moda için değil belirli düşünce ve poetik arayışların sonucu olarak girdi ve yazar kimliğinin tarihi olaylara bakış açısının edebi ifadesi niteliğindedir.

Ana metin

H.Cavit yaratıcılığında eserin tarihi içeriği yalnız edebi tefekkürün ürünü değil, hem de sağlam bilimsel temele sahiptir, bu edebi karışımında tarih anlamca erozyona maruz kalmaz. Yazarın edebi eserlerinde yüksek edebi başarılarla imza atmış, tarihi konuda söz sanatımızın başarısı olarak değerlendirilmiş, en önemlisi ise yazarın tarihe yaklaşım özelliğini kendisinde yansıtan

¹ Doçent Dok. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Edebi Tenkid şubesi

“Peygamber”, “Topal Teymur” gibi oyunlar özel önem arz etmektedir ve isimleri geçen eserlerinde tarihi geçmişin edebi açıdan ele alınışına bakalım.

Cavit romantizminin hareket ritmi bu piyeslerde tarihi gerçeklikler çerçevesinde harekettir. Ancak ilginçtir ki, H.Cavit eserlerinin tarihi-edebi ahengi daha çok yazar kurgusu, tarihi ideallaştırma, tarihi nostalji gibi eleştirel yorumlarla karşılanmıştır. H.Cavit kaleminde tarihi dönemlerin bilimsel manzarasını betimleyen kaynak ve belgelerle tanışma ise bu yorumların aksini söylemektedir. (Bax: Ömir Teymurun vasiyyetleri (1991), Musayev. O., Osmanlı D, Cəfərov A. (2008), Nəcəfli, T. və Sultanov, R. (2003)

Timur'un bazen çok kaddar, bazen çok kibar davranış tarzı, şair Kirmaniye saygılı münasebeti, kendisinin inandığı adalet prensipleri çerçevesinde davranması, Yıldırım Beyazid'i Müslüman dünyasının düşmanlarına karşı birliğe daveti, esir düşmüş sultana ihtiramı, Yıldırım Beyazid'in mağrur doğası gibi “Topal Teymur” eserindeki edebi anlatım ve kurgulamayı oluşturan olaylar çoğunun düşündüğü gibi yazar kurgulaması değil, tarihi kaynakların geleceğe taşıdığı olgulardır. Burda yaratıcı düşünce tarihi olayların edebi şerhine yönelmiştir ve ilmi düşünceyle örtüşmektedir.

H. Cavit ise tarihe çağdaş yaşam idealleriyle müracaat etmiyor, ideya tarihi gerçeğin kendiliğinden doğar ve edebi eleştirinin merkezine gelerek, edebi incelemeye tabi tutulur. Hüseyin Cavit çağdaş dönemin değil, tarihin kendisinin sorularıyla tarihe müracaat ediyor, tarihin kendisinin sorunlarını ele alıyor. H. Cavit sanatının gücü ondadır ki, şu sualler yalnız betimlenen zamanın değil, bütün zamanların soruları gibi dikkat çekiyor, zaman sınırları gibi mekan sınırlarını da aşarak, milli, yerel değil, evrensel nitelik kazanıyor.

Kesse her kim tökülen kan izini,

Kurtaran dahi odur yer üzünü (“Peygamber”) (Cavid, 2005, s. 246)

Asrının öksüzüdür dahiler (“Hayyam”) (Cavid, 1971, s. 223)

Binlerce şehir, ya kale almaktan emin ol,

Bir sade çoban gönlünü almak daha makbul. (“Hayyam”) (Cavid, 1971, s. 249)

Olayların dramatik gidişatından doğarak “sahneye çıkan” bu kanılar yazar düşüncesinin nesnel ifadesi değil, tarihle iletişimin öznel sonucu gibi seslenir. H.Cavit eserlerinde olayların hareket dinamiğinde yazarın kendisinin gerçeği seslenmiyor. O, tarihe kendi gerçeğinin ifade yeri gibi bakmaz, aksine, gerçek yeri gibi tarihe yaklaşmaktadır. Tarihi konu, genellikle, ele aldığı tarihi-toplumsal ortam H.Cavit için gerçeklerin saklandığı yerdir. C.Cabbarlı yaratıcılığında ise betimlenen tarihi-sosyal durum edebi gerçeğe dönüşmez, aksine belirli tarihi-sosyal ortamda yazar kendi gerçeğini ortaya koymaktadır.

H.Cavid'de tarihin yaratıcısı olan tarihsel kişilik edebi düşüncenin dikkat odağındadır. H.Cavid edebi gerçeğine göre tarihin tekeleğini ileri götüren güç tarihi kişiliktir ve onun sahnesinde halk kitleleri gözükmeyiz. Bu aslında bazı edebi-eleştirel yazılarda şerh olunduğu gibi sade kitleye itinasızlık değildi. Bu tarihi gerçeğin ortaya çıkardığı olguydu. Cavid'de kişilik tarihi belirleyen, çizen birisidir. Bu aslında ne kişiliğe perestiydi, ne de ideallaştırma. Sadece, tarihi gerçeklerin ele alınmasında tam yerinde tercih edilmiş bir hedefti. H. Cavid'in tarihi oyunları sanki bu fikri bir daha kanıtlamaktadır: “Dünya dahilsiz yaşayamaz”.

H. Cavit kaleminde kutsallar sadeleşmekteydi. H.Zeynalli kendisinin ünlü “Hüseyin Cavid'in yazdığı “Peygamber” hakkında mülâhezelerim” makalesinde yazıyordu: “Cavit her kesin düşüncesinde elçatmaz bir derecede yükseslere çıkarılmış bir dühanın sıradan bir insan, fakat düşünüldüğüne inanan, idealine koşan bir insan olduğunu göstermiş oldu”. (Zeynalli, 1982, s. 35)

Cavid yaratıcılık tablosu ise vahit reng çalarından oluşmuyordu, o, yeteri kadar gölge ve ışık efektlerine sahipti. Edebi tebliğatı değil, edebi incelemeyi hedefleyen H.Cavid hatta en kutsal kişileri bile evrensel tefekkürün soruları karşısında koymaktan çekinmez.

Reise:

Zeyde “oğlum” der iken, Zeynebini
Boşatıp alma da bir kanun mu?
...Ne demek? Ayışe etmişse hata,
Hep kadın alemleri batsın mı yasa? (“Peygamber”) (Cavid, 2007, s. 239)

Baş reis:

Dünki büthane bugün beyti-huda!...
Arabın var-yogu dün neyse, bugün
Olacaktır daha yüz kat üstün.
Bir Hicaz ehli değil, her millet
Tökecek Kabeye altın, servet.
Bırakıp yurdunu her ac, cılpak,
Size kör, duygusuz eller koşacak...
Şimdi kertenkele yerken bir Arap,
Sürecek ömrünü püreyşü tereb. (“Peygamber”) (Cavid, 2007, s. 238)

Yazarın tarihle bu edebi mükalemelerinde zamanın değil, belki de zamanların gerçekleri seslenmekteydi. Yani, H. Cavit eserlerinde ne tarihi durum, ne de tarihi kişilik yazarın isteğiyle değildi. Bu eserlerde sanki yazar zamanla, dönemle polemiktedir. H.Cavit düşüncesi tarihten ders almak istiyor, o, tarihe ders vermek iddiasında değil. Yazarın eşi Mişginaz Hanımın hatıralarından okuduğumuz birkaç cümle Cavit ve tarih münasebetlerinin hangi paralellerde belirlendiği, edebi amacın hangi istikamete yön aldığı hakkında bize çok şeyler söylemektedir. “Topal Teymur”u, “Peygamber”i yazdığım da sanki onlarla yüzyüze konuşmaktaydım. Onlar bana sanki kendi karakterleri hakkında bilgi vermişlerdir. Bazen onların bu ve başka yanlış hareketlerini kendilerine söylüyor, suçluyor, niçin böyle yaptıklarını soruyordum. Doğrudur, onlar da kendilerini doğrultmak için bana yanıt veriyorlardı. Bazıları beni razı etti, bazıları değil”. (Şefiye, 1982, s. 202) Görüldüğü gibi, H.Cavid’in edebi incelemelerinde ona arkadaşlık eden sadece yazarın düşünceleri olmamış, tarihi kişilikler de bu meselede yazara arkadaşlık yapmış, onların tarihte miras bıraktıkları ise yol gösterici olmuştur.

H. Cavid’in tarihi eserlerinin içeriğinin yalnız doğru algılanması onun milli söz sanatımızda tarihi konu alanında hizmetlerini doğru değerlendirmeye imkan vermektedir. Mesela, şimdiye kadar devamlı olarak “Topal Teymur” oyununun içeriğinin tirancılığın eleştirel biçimde değerlendirilmesi, bu eserin veya yazarın diğer tarihi eserlerinin doğru eleştirilmemesine neden olmuş, H. Cavid ve tarihi konu bağlantısında tam bir manzaranın ortaya çıkmasına engel olmuştur. Aslında, “Topal Teymur”da yazar her hangi eleştiri veya tebliğ amacını taşımamıştı, o, tarihte olup bitenleri edebi-felsefi açıdan benimsemek, çağdaş tefekkürün tarih karşısına çıkardığı sorulara yanıt bulmak niyetindeydi. H.Cavit yaratıcılığında Nizami geleneği sanki yeni edebi boyalarla yeniden tarihin sanhesinde gözükmemektedir. Nizami’ye özgü tarihi gerçekliklerin alt katlarına inme, edebi-felsefi değerlendirilme, tarihi-edebi sembollerin bulunması, tarihi gerçekliğin kişilik ve yaşam gerçekleri çelişkisinde edebi çözümü gibi hususlar H. Cavid yaratıcılığında yeniden ele alınmaktadır.

Sonuc

H. Cavit eserlerinde ise çatışma belirli tarihi zamandan götürülse de, henüz tarihin sahnesinde gözüken, sanki tarihi güncellik taşıyan çatışmalardır. H. Cavit kaleminin tarihle iletişiminin ideya-estetik kaynakları milli-edebi tefekkür hafızasından gelmektedir. Cavid eserlerinde tarih zaman ve mekan ölçüleriyle kendisidir. Bu tarihi ölçüler yalnız eserin tarih kitablariyla kıyaslamasında değil, olup bitenlerin içeriğinde, sebep ve sonuç katlarında belirlenmektedir.

H. Cavit kendisi bile sonraki yıllarda tarihi konuda yazmış olduğu “Siyavuş”, “Hayyam” eserlerinde kendi yaratıcılık tarzına tamamille sadık kalamadı. Bu eserlerde “Topal Teymur”, “Peygamber” oyunlarında olduğu gibi edebi malzeme tarihi felsefeye dönüşemedi, tarihi olgu ve münasebetlerde yeterince Cavid kalemine özgü edebi-felsefi anlamlandırmalar yapılmadı.

KAYNAKÇA LİSTESİ:

- Cavid, H. (2005). *Əsərləri*. 5cildə, III c. Bakı: Lider nəşriyyatı
- Cavid, H. (1971). *Seçilmiş əsərləri*. 3cildə, III c. . Bakı: Azər. Dövlət Nəşriyyatı,
- EmirTeymurun vəsiyyətləri*. (1991). (M.Osmanoğlu, Çev.) Bakı: Azərneşr
- Şefiyev. B. (1982). “Peyğəmbər” pyesi hakkında qeydler. *Cavidi xatırlarkən*. (202-212). Bakı: Genclik
- Musayev, O. və Osmanlı, D. və Ceferov, A. (2008). *Osmanlı sultanları*. Bakı: Çəşioğlu
- Necefli, T. və Sultanov, R. (2003). *EmirTeymur*. Bakı: Yeni nesil
- Zeynalli H. (1982). Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” hakkında mülahizələr. *Cavidi xatırlarkən*. (14-51). Bakı: Genclik

**CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YURT DIŞINA GİDEN ÖĞRENCİLERİN
TAKİP EDİLMESİ VE DENETLENMESİ KAPSAMINDA 1927 TARİHLİ MÜFETTİŞ
NİZAMNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

**EVALUATION OF THE INSPECTOR'S REGULATION DATED IN 1927 WITHIN
THE SCOPE OF FOLLOWING AND SUPERVISING STUDENTS GOING ABROAD IN
THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC**

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL*

Mustafa DOĞAN**

Özet:

Osmanlı Devletinin modernleşme çabalarının bir sonucu olarak başlayan yurt dışına öğrenci gönderme faaliyetleri Cumhuriyet sonrası dönemde de devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde devam eden yurt dışına öğrenci gönderme faaliyetleri yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin ihtiyaç duyduğu teknik ve ilmi kadroların yetiştirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Nitekim öğrencilerin gönderildiği ülkeler dönem itibari ile dünyanın en gelişmiş ülkeleridir. Bu dönemde yurt dışına gönderilen öğrenciler başta Almanya olmak üzere Fransa, Belçika, İsviçre, İngiltere, Avusturya, İtalya, Macaristan, Çekoslovakya, İsveç ve Polonya gibi Avrupa ülkeleridir. Ayrıca modern dünyanın Batıda ve Doğuda parlayan iki önemli ülkesi olan Amerika ve Japonya gibi ülkelere de eğitim amacıyla öğrenci gönderilmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde yurt dışı eğitim faaliyetleri planlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. 1923 yılında 5. Hükümet Programı'nda yurt dışı eğitim faaliyetlerinden bahsedilmiş, bu doğrultuda 1924 tarihinde yurt dışına gidecek öğrencilere sınav yapılmıştır. Ayrıca Ticaret Vekâleti tarafından 1925 tarihinde yurtdışına gidecek öğrenciler için bir nizamname yayımlanmıştır. 1927 tarihinde yurt dışı eğitim faaliyetlerinin denetlenmesi ve kontrol edilmesi amacıyla görevlendirilecek müfettişlerin vazifelerine ilişkin bir nizamname yayımlanmıştır. 1929 tarihinde ise 1416 Sayılı *Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebeler Hakkında Kanun* çıkarılarak yurt dışı eğitim faaliyetlerinin usul ve esasları belirlenmiştir. Bu çalışmada yurt dışına giden öğrencilerin teftişiyle görevlendirilen maarif müfettişlerinin görev ve yetkilerini belirleyen 10.08.1927 tarihli Maarif Müfettişleri Nizamnamesi ele alınmıştır. Araştırma sonucunda Cumhuriyet sonrası dönem yurt dışına giden öğrencilerin eğitim süreçlerinin her aşamasında maarif müfettişleri tarafından teftiş edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan bu çalışmanın Türk eğitim tarihinin gelişimine kapsamlı bir bakış açısı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yurt Dışı Eğitimi, Maarif Müfettişleri

Abstract:

The activities of sending students abroad, which started as a result of the modernization efforts of the Ottoman Empire, continued in the post-Republic period. Sending students abroad to the Republic during the ongoing activities were carried out to raise the needed technical and scientific staff of the newly established Republic of Turkey. As a matter of fact, the countries where the students are sent are the most developed countries in the world as of the semester. Students sent abroad during this period are mainly Germany, France, Belgium, Switzerland, England, Austria, Italy, Hungary, Czechoslovakia, Sweden and Poland. In addition, students were sent to countries such as America and Japan, which are two important countries of the modern world, shining in the west and east. In the post-Republic period, education activities abroad were carried out in a planned manner. In 1923, in the 5th Government program, foreign education activities were mentioned, and in this direction, an examination was held for students going abroad in 1924. In addition, a regulation was issued by the Ministry of Commerce for students going abroad in 1925. In 1927, a regulation was published regarding the duties of the inspectors to be assigned for the supervision

* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, kubilaygul@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-9829-1819

**Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, musstfadogan@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-9591-9735.

and control of foreign education activities. In 1929, the Law No. 1416 on Students to be sent to Foreign Countries was enacted and the procedures and principles of foreign education activities were determined. In this study, the Regulation on Education Inspectors dated 10.08.1927, which determines the duties and authorities of education inspectors assigned to inspect students going abroad, was discussed. As a result of the research, it was concluded that the students who went abroad after the Republic were inspected by education inspectors at every stage of their education process. This study is expected to provide a comprehensive perspective on the development of Turkish education history.

Key words: Education Abroad, Education Inspectors

Giriş

Osmanlı modernleşmesi, gelişen Avrupa ülkelerinin giderek artan etkisine karşı Osmanlı devlet adamlarının çözüm arayışı sonucunda ortaya çıkmıştır. İlk olarak askeri alanda ortaya çıkan ıslahat hareketleri, zamanla sivil alanları da kapsayacak şekilde genişlemiştir (İçke, 2015, s. 32). Yapılan yeniliklerin etkili ve kalıcı olması için yeni okullar açılırken, dünyada meydana gelen yenilikleri yerinde görebilmek amacıyla yurt dışına öğrenciler de gönderilmeye başlanmıştır (Yıldırım, 2005, s. 1). Modernleşme çabalarının eğitim alanındaki en önemli yansımalarından birisi olan yurt dışına öğrenci gönderme faaliyetleri, ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi amacıyla başlamıştır (Şarman, 2019, s. 3). Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi askeri alanlarla sınırlı kalmayıp, sanattan ziraata kadar pek çok alanda devam etmiştir (Akpınar, 2015, s. 5).

Osmanlı döneminde başlayan yurt dışına öğrenci gönderme faaliyetleri, Cumhuriyet'ten sonra da devam etmiştir (Kırpık, 2015, s. 16). Cumhuriyet döneminde ihtiyaç duyulan idari ve mesleki beceriye sahip personelin yetiştirilmesi amacıyla başta Avrupa ülkeleri olmak dünyanın gelişmiş ülkelerine öğrenciler gönderilir (Ulu, 2014, s. 496). Bu dönemde ülkenin yeniden yapılandırılması, kalkınma hamlelerin yapılabilmesi, yeni açılan okulların öğretim elemanı ihtiyacının karşılanması ve ihtiyaç duyulan ihtisas sahibi kadroların yetiştirilmesi amacıyla yurt dışı eğitim faaliyetlerine devam edilir (İçke, 2015, s. 47).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı döneminde eğitim için yurt dışına giden öğrenciler bulunmaktadır. Cumhuriyet yönetimi bu öğrencilerin eğitimlerine mâni olmamış, eğitimlerine devam edebilmeleri için gereken desteği sunmuştur. Bu öğrencilerden nakdi kefalet verenlerin eğitimlerine devam etmelerine müsaade edilmiştir (Yıldırım, 2005, s. 49; BCA 30-18-1-1 / 5 - 21 - 4, 1922). 1924 yılında Almanya'da bulunan "Behçet İbrahim" isimli öğrenciye yardım edilmesi, bu duruma örnek olarak gösterilebilir (BCA 30-10-0-0 / 141 - 9 - 6, 1924). 1922 tarihinde yurt dışına gönderilecek öğrenciler için 26 maddeden oluşan bir kanun taslağı hazırlanır (BCA 180-9-0-0 / 32.171.1, 1922). Kanun taslağının dokuzuncu maddesinde ifade edildiği üzere: "*Ecnebi memleketlerine gönderilecek bütün talebe Maarif Vekâleti tarafından yapılacak bu müsabaka ile seçilir ve belirlenirler. Bu madde kendi hesabına gidecek olan talebeyi kapsamaz*" (BCA 180-9-0-0 / 32.171.1, 1922, m.9). Bu doğrultuda yurt dışına gidecek öğrencilerin belirlenmesi amacıyla ilk sınav 1924 yılında yapılır. Bu öğrenci grubu Cumhuriyet tarihinde yurt dışına gönderilen ilk öğrenci gurubu olmuştur (Kırpık, 2015, s. 16). 1924 tarihinde Maarif Vekâleti tarafından yurt dışına gönderilecek öğrencilerin seçimi ve öğrencilerin sorumluluklarıyla ilgili olarak "*Maarif Vekâleti Hesabına Memâlik-i Ecnebiyyeye Gönderilecek Talebeye Ait Talimatname*" hazırlanır (BCA 180-9-0-0 / 32.170.1, 1924). 1927 tarihine kadar yurt dışına öğrenci gönderilmesi bu nizamnameye göre yapılmıştır (İçke, 2015, s. 72). 1925 yılında Ticaret Vekâleti tarafından yurt dışına gönderilecek öğrenciler için bir talimatname yayınlanır (BCA 30-18-1-1/15.57.5, 1925).

Yurt dışına giden öğrencilerin teftişiyle görevlendirilecek olan maarif müfettişlerinin görev ve yetkilerini düzenlemek amacıyla 10.08.1927 tarihinde bir nizamname yayınlanır (BCA 30-10-0-0/143-24-4, 1927). 1929 tarihinde ise “*Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebeler Hakkında Kanun*” ile yurt dışı eğitim faaliyetlerinin ilkeleri kesin olarak belirlenmiştir. (1416 Sayılı Kanun, 1929).

1. Yurt Dışında Eğitim Gören Öğrencilerin Teftişi

Cumhuriyet döneminde yurt dışına giden öğrencilerin takip edilebilmesi amacıyla teftiş ve denetim işlerine de önem verilmiştir. Eğitim amacıyla yurt dışında bulunan öğrencilerin hâl ve hareketleri, eğitim faaliyetleri, başarı durumları talebe müfettişleri tarafından kontrol edilerek düzenlenen raporlar ilgili kurumlar gönderilmiştir. Öğrencilerin öğrenim faaliyetlerine devam edip etmeyeceği, öğrenim sürelerinin uzatılıp uzatılmayacağı, doktora yapmalarına müsaade edilip edilmeyeceğiyle ilgili olarak verilecek kararlar talebe müfettişlerinin düzenledikleri raporlar çerçevesinde belirlenmiştir (İçke, 2015, s. 90).

Eğitim amacıyla yurt dışına giden öğrencilerin öğrenim faaliyetlerinin planlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ve eğitim faaliyetlerinden istenilen düzeyde başarı elde edilebilmesi amacıyla 1923-1928 yılları arasında teftiş ve denetim işleriyle ilgili olarak bir takım düzenlemeler yapılmıştır. 1924 tarihli “*Maarif Vekâleti Hesabına Memâlik-i Ecnebiyyeye Gönderilecek Talebeye Ait Talimatname*” kapsamında yurt dışındaki öğrencilerin teftişiyle ilgili olarak 21, 22 ve 23’üncü maddelerde: “*Vekâlet müfettişleri vasıtasıyla talebenin ahval-i umumiyesi muntazaman takip olunur ve onlara ait muamelatın hüsn-ü ceryanını temin eder. Vekâlet talebenin devam, ikdam, tavır, hareket ve tarz maişetlerini tetkik üzere her sene gayrı muayyen zamanlarda teftişat icra ettirecektir. Talebe, müfettişler tarafından talep vukuunda vezâif ve hayat-ı tahsiliyelerine müteallık her türlü evrağı ihzar ve ibraz etmekle mükelleftir.*” (BCA 180-9-0-0 / 32.170.1, 1924) denilerek, teftiş işleriyle ilgili olarak genel hükümler belirlenmiştir.

Cumhuriyet’in kuruluş döneminde pek çok kadroda olduğu üzere teftiş ve denetim işleri için yeterli personel bulunmamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde 2 olan müfettiş sayısı 1924 tarihinde 15’e çıkarılmıştır (Maarif Vekâleti, 1927, s. 6). 1926 yılında çıkarılan *Muvazane-i Umumiye Kanunu*’yla müfettiş sayısı 22’ye çıkarılır. 1939 tarihinde çıkarılan Barem Kanunu’nda ise müfettiş sayısı bir başkan olmak üzere 26 müfettişten oluşmaktadır. Bu müfettişlerden üçü yurt dışında bulunan öğrencileri teftiş etmekle görevlendirilir (Su, 1974, s. 19).

Yurt dışında bulunan öğrencileri teftiş etmek amacıyla 1913 tarihinde Berlin’de bir öğrenci müfettişliği kurulur (Arabacı, 1999, s. 548). Cumhuriyet’in ilk yıllarında Berlin’de talebe müfettişi olarak Zeki Mesut Bey bulunmaktadır (BOA 77 - 54, 1923). 1926 tarihinde Maarif Vekâletinin Avrupa’daki müfettiş sayısı ikiye çıkarılır ve Berlin’deki talebe müfettişliğine ilaveten Paris’te bir talebe müfettişliği daha açılır (Ceylan, 2004 akt. İçke, 2015, s. 90). Amerika Birleşik Devletleri’nin dünyadaki etkinliğinin artması ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde meydana gelen gelişmeler, Amerika’ya giden öğrencilerin sayısının artmasına neden olur. Buna bağlı olarak Amerika’da bulunan öğrencilerin teftiş edilebilmesi amacıyla 1933 yılında bir talebe müfettişi görevlendirilir (Aslan, 2014, s. 112). Amerika’ya giden öğrencilerden birisi de Talha Sabuncu’dur. 1931 yılında Amerika’ya giderek Columbia Üniversitesinde iktisat alanında doktora eğitimi alan Talha Sabuncu, 1935 yılında Amerika’da bulunan Maarif Müfettişi Ragıp

Nurettin Bey tarafında teftiş edilmiştir (Gül ve Doğan, 2020, s. 243; BCA 30-10-0-0 / 142.13.5. 5-6, 1935; BCA 142.13.5. 4, 1935)

26.12.1926 tarihinde Berlin Büyükelçiliğinden gönderilen bir raporla yurt dışı eğitimine giden öğrencilerin yeteri kadar teftiş edilemediği, öğrencilerle ilgili işlerin takip olunamadığı ifade edilerek, yurt dışında bulunan öğrencilerin izlenebilmesi için *Talebe Müfettişliği Umumiliğinin* kurulması önerilmiştir (BCA 30-10-0-0. 141-9-14, 1927). 1927 tarihinde yurt dışı eğitiminde görülen aksaklıkların giderilebilmesi ve öğrencilerin daha yakından takip edilebilmesi amacıyla “*Talebe Müfettişi Umûmîliği Nizamnâmesi*” hazırlanır (BCA 30-10-0-0/143-24-4, 1927). 1929 tarihinde yayınlanan “*Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun*” kapsamında ise teftiş ve denetim konusunda bir takım düzenlemeler daha yapılır. Kanunda teftiş ve denetim konusuyla ilişkili olarak: *Madde 14. “Maarif Vekâleti ecnebi memleketlerde tahsilde bulunan talebenin daimi ve muntazam bir surette teftiş ve murakabesi vazifesi ile mükellef olmak üzere azami dört maarif müfettişinden ve Askeri Fabrikaları Umum Müdürlüğüne mensup bir müfettişten mürekkep bir teftiş heyeti bulundurur Her müfettişe müteferrik ve müstacel masraflar için İcra Vekiller kararı ile üç bin liraya kadar avans vermeğe Maarif Vekâleti salahiyyettardır. Madde 15. Müfettişler mühim ve müstacel sebepler dolayısıyla bir talebenin bulunduğu şehir veya müessesesi tebdil edebilirler. Askeri fabrikalara mensup talepler sınıfı muhafaza etmek suretiyle bu akma tabidir. Bu takdirden azami bir hafta zarfında vekâleti keyfiyetten haberdar ederler. Madde 16. Müfettişler kendi hesaplarına tahsilde bulunan Türk talebenin vaziyetini ve çalışmalarını aileleri tarafından vuku bulacak müracaat üzerine teftiş ederler ve neticeden kendilerine malumat verirler. Bu talebeden milli şeref ve haysiyeti kıracak surette hareket etikleri müfettişler tarafından tespit edilenler velileriyle talebenin tahsilde bulunduğu memleket elçiliğine ve Maarif Vekâletine bildirilir.”* hükümleri yer almaktadır (1416 Sayılı Kanun, 1929).

2. 1927 Tarihli Talebe Müfettişi Umûmîliği Nizamnamesi

Cumhuriyetin ilk yıllarında yurt dışı eğitimi için yapılan yasal düzenlemelerle, öğrencilerin teftiş ve denetiminden bahsedilmiş olmakla birlikte, müfettişlerin görev ve yetkilerinin belirlenmesi amacıyla yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle öğrenci sayısının artması, eğitim görülen alanların çeşitlenmesi ve öğrenci bulunan ülke sayısının artması gibi nedenlere bağlı olarak, yurt dışında bulunan öğrencilerin teftiş edilmesi daha fazla önem kazanmıştır.

Bu dönemde yurt dışında bulunan öğrencilerin durumları ve öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar hakkında düzenli olarak raporlar gönderen müfettişlerin karşılaştıkları durumlar, dönemin Maarif Vekâleti Mecmuası’nda yer almıştır (Aslan, 2014, s. 141). Eğitim faaliyetlerinin niteliğine ilişkin yapılan tartışmalar ve de büyükelçilikler vasıtasıyla iletilen raporlar, yurtdışındaki öğrencilerin daha düzenli bir şekilde teftiş edilmesi için yeni düzenlemeler yapılmasını zaruri hâle getirir. Bu amaçla 10.08.1927 tarihinde “*Talebe Müfettişleri Umûmîliği Nizamnamesi*” yayınlanır.

Madde 1. Ecnebi memleketlere tahsile veya ikmal-i tahsile gönderilen talebeye ait işleri idare etmek üzere Maarif Vekâletinin Avrupa’da talebe müfettişleri bulunur. İcabında doğrudan doğruya diğer Vekâletlerle de muhabereye salahiyyettardır.

Bu dönemde Berlin ve Paris’te olmak üzere iki tane Maarif Müfettişliği Merkezi bulunmaktadır.

Madde 2. Müfettişlerin teftiş salâhiyeti.

A- Maarif Vekâletinin tahsil için gönderdiği talebeye

B- Vilayet idare-i hususiye ve belediyeler tahsisatından ve ticaret ve sınaî odalarından gönderilen talebeye.

C- Başka vekâletler tarafından gönderildiği halde maarif vekâleti müfettişi tarafından nezaret edilmesi ait olduğu vekâletçe tahrir edilen talebeye.

D- Velilerince maarif müfettişleri tarafından tahsilleri takip olunması iltizam edilen gençlere şamildir.

Bu maddede ifade edildiği üzere pek çok kurum ve kuruluş kendi hesabına yurt dışına öğrenci göndermektedir. Bu durumun ortaya çıkardığı karışıklığın önlenmesi için hangi kurum tarafından gönderilirse gönderilsin yurt dışında bulunan öğrencilerin teftiş yetkisinin maarif müfettişinde olduğu karara bağlanmıştır.

Madde 3. Vilayet ve belediyeler ve ticaret sanayi odaları Avrupa'ya talebe gönderecekleri zaman evvel emirde maarif vekâletine müracaat ederek gönderilecek talebenin gidecekleri mahaller, tahsil hususunda tabî olacakları şerait hakkında talimat alırlar. Buralardan gönderilecek talebe de müsabaka imtihanı ile seçilir. Vilayet ve belediyeler imtihansız ve Maarif Vekâletinin malumatı haricinde ecnebi memleketlere talebe gönderemezler. Devlet muhasebe-i hususiyetince belediye bütçeleriyle talebeleri kendileri imtihan ederler.

Madde 4. Talebe sıfatına haiz olmadan tetkik ve malumatını tevsi için Avrupa'ya gönderilenler talebe müfettişleri nezaretine tabî değildir. Ancak müfettişler gerek bunlardan ve gerek nezareti kendisine ait olmayan Türk talebesinden birinin millî şeref ve haysiyete muhalif hal ve hareketlerine mahûm olduğu zaman keyfiyeti Maarif Vekâletine bildirir.

Bu maddeden anlaşıldığı üzere kendi hesabına yurt dışında bulunan öğrencilerin hâl ve hareketleri bakımından takip edildikleri görülmektedir. Öğrencilerle ilgili malumatın Maarif Vekâletine verilecek olması da enteresandır. Hükümet tarafından gönderilen öğrenciler dışında kendi imkânlarıyla yurtdışında bulunan öğrencilerin de eğitim faaliyetlerinin bir parçası olarak ele alındığını düşünmek mümkün görünmektedir.

Madde 5. Talebe tahsisatı üç aylık olarak bankaya tevdi olunur. Bu tahsisat her ay iptidasında talebeye usulen tesviye edilir. Ancak müfettişler icabında herhangi bir talebenin tahsisatını tediye ettirmek salâhiyetine haizdir.

Madde 6. İkinci maddenin (a, b, c) fıkralarında muharrir olan talebenin tahsisatı her memleketteki perakende eşya fiyatı hakkında yapılan istatistiklere göre müfettişlerin reyî alınarak tezyit ve tenkis edilir.

Madde 7. Müfettişler emrinde talebenin tahsil ihtiyaçlarına ve icap halinde harcırahlarına sarf edilmek üzere ve bilahare mahsubu yapılmak üzere avans para bulunur.

1925 tarihinde Berlin Büyükelçiliği tarafından gönderilen raporda, yurt dışında bulunan öğrencilerin parasal sıkıntılarında bahsedilerek: “Talebelere verilen tahsisat katîyen gayrî kâfidir. Bu gün ki şeraitte bir talebe ancak üç yüz elli mark ile yaşayabilir” denilmektedir. Ayrıca hastalık gibi olağanüstü durumlarda nasıl bir yol izleneceği, bu tür masrafların nasıl karşılanacağını belli olmadığını belirterek, talebe müfettişlerinin de yapılan müracaatlara karşı boyunlarını bükmekten başka bir şey yapamadıkları ifade edilmektedir (BCA 30-10-0-0. 141-9-14, 1927). Bu bağlamda nizamnamenin 7. maddesinde yer alan: “Müfettişler emrinde talebenin tahsil ihtiyaçlarına ve icap halinde harcırahlarına sarf edilmek üzere ve bilahare mahsubu

yapılmak üzere avans para bulunur.” hükmü, bu ve benzeri sorunların çözümü için talebe müfettişlerine ilave ödenek temin edildiğini göstermektedir.

Madde 8. Tahsilde takaslı görülen veya herhangi bir sebeple devam tahsiline imkân kalmayan talebenin memlekete iadesi lüzumunu müfettişler Maarif Vekâletine veya alakadar vekâletlere bildirilerek alacağı cevap üzerine bu kabil talebeyi memlekete iade eder.

Madde 9. Kendi veya ailesi masrafiyla tahsil eden talebe üzerinde alakadar velilerin arzu ve talepleri vaki olmadıkça müfettişlerin doğrudan doğruya hak nezareti yoktur. Ancak bu kabil talebenin hal ve hareketlerini de takip ederek ebeveynleri ile muhabere etmek müfettişlerin vazifesi cümlesindendir.

Madde 10. Tahsilde takaslı veya muvaffakiyetsizliği yahut mahzur addedilemeyeceği şekilde tahsile mani ahvali görülmekten dolayı tahsisatı kat-ı edilmeyip geri çağrılan yahut ikmal-i tahsili müteakip teklif olunan vazifeyi kabul etmeyen talebe harcırah tahsisat-ı saire nami altında devletin kendilerine sarf ettiği meblağı faiziyle birlikte ödemeye mecburdular. Avrupa’ya azam edilen talebe işbu mevadd-ı mütezammın bir taahhütnameyi imzaya ve kefil göstermeye mecburdur.

Yurt dışına giden öğrencilerin eğitimleri sonrasında ülkelerine dönerek, eğitimlerine uygun görevlerde çalışmalarının sağlanabilmesi için bir takım yükümlükleri olduğu görülmektedir. Müfettişlerin bu konuda öğrencileri takip etmekle vazifeli olduğu anlaşılmaktadır.

Madde 11. Vekâletler tarafından ecnebi memleketlere gönderilmiş ve orda ikmal-i tahsil eylemiş olan talebe memlekete avdetlerinden itibaren azami altı ay zarfında tavgiz ve istihdam edileceklerdir. Türkiye’ye muvasalatlarından itibaren tavgiz edilmeye kadar geçen müddet esnasında kendilerine ilk alacakları maaş nispetinde tahsisat verilir. Vekâletler bütçelerine bu hususta para koyarlar. Altı ay zarfında hiçbir vazife teklif edilmeyen talebenin evvelce gönderildiği mercilere karşı olan taahhütleri kendiliğinden sakıt olur. Ancak bu müddet zarfında Avrupa’da tahsil etmiş olan talebenin ihtisası dairesinde bir iş açıldığı halde kasten veya ihmalen teklifte bulunamayan dairenin amiri hareketinden dolayı mesul ve talebe için sarf edilen paranın tazminiyle şuray-ı devletçe mahkûm edilir.

Türkiye’ye dönen öğrencilerin alacakları tahsisat ve kendilerini gönderen kurumlar tarafından teklif olunacak işlerle ilgili olarak iş ve işlemlerin belirlendiği bu madde, yurtdışı eğitimiyle istenen amaçlara ulaşılabilmesi için bu öğrencilerden azami ölçüde istifade edilmek istendiğini göstermektedir. Nitekim yurt dışında eğitim gören öğrencilerin Cumhuriyet’in kuruluş döneminde sosyal, kültürel ve ekonomik alanda ortaya koydukları başarılar, eğitim faaliyetlerini belli ölçüde başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Madde 12. Her vekâletin göndereceği talebenin nasıl intihap edileceği ve Avrupa da bulunduğu müddetçe ne gibi vazifelerle mükellef olduğu ayrı talimatnamelerle tayin olunacaktır.

Madde 13. İşbu nizamnameden evvel Avrupa’da talebeye ait mer-i icra olan 18/Mayıs/1330 tarihli nizamnamenin ahkâmı mefsuhtur.

Madde 14. İşbu nizamnamenin icrasına heyet vekili memurdur.

Sonuç

Osmanlı döneminde başlayan yurtdışı eğitim faaliyetleri Cumhuriyet sonrası dönemde daha kararlı bir şekilde yürütülmüştür. Yurt dışı eğitim çalışmalarının verimli olabilmesi adına çeşitli düzenlemelerin yapıldığı bu dönemde, yurt dışına giden öğrencilerin takip edilebilmesi amacıyla teftiş faaliyetlerine de önem verilmiştir. Bu doğrultuda yurt dışındaki öğrencilerin teftişiyle sorumlu olan müfettişlerin görev ve yetkilerini belirlemek amacıyla 10.08.1927 tarihinde *Talebe*

Müfettişleri Umumiliği Nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamname ile teftiş faaliyetlerinin amacı, müfettişlerin görevleri ve hangi öğrencilerden sorumlu olduğu belirlenmiştir. Ayrıca öğrencilerin ödenekleriyle ilgili takip edilecek işlemler ve eğitim sonrasında Türkiye'ye dönen öğrencilerin eğitimlerine uygun bir işte göreve başlamasıyla ilgili olarak müfettişlerin yapacağı işler kararlaştırılmıştır.

Kaynakça

- 1416 Sayılı Kanun. (1929, 4 16). Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talabe Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*. S. 1169, s. 6940-6942.
- Akpınar, B. (2015). Modernleşme Aracı Olarak Yurt Dışı Öğrenciler Bitmeyen Serüven. *Eğitime Bakış*, S. 11/34 s. 4-10.
- Arabacı, B. (1999). Meb Teftiş Politikası. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, s. 545-575.
- Aslan, C. (2014). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Eğitim Bilimleri Alanında Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi Olgusu (1923-1940). *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- BCA 180-9-0-0 / 32.170.1. (1924). Genel.
- BCA 180-9-0-0 / 32.171.1. (1922, 01 25).
- BCA 30-10-0-0 / 141.9.6. (1924, 11 17). Ankara: Muamelat Genel Müdürlüğü.
- BCA 30-10-0-0 / 142.13.5. 5-6. (1935, 05 14). Ankara: Muamelat Genel Müdürlüğü.
- BCA 30-10-0-0 / 141-9-14. (1927, 01 22). Ankara: 30-10-0-0 - Muamelat Genel Müdürlüğü.
- BCA 30-10-0-0 / 143.24.4 (1927, 08 22). Ankara: 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü.
- BCA 30-18.1.1 / 5.21.4. (1922, 07 20). Kararlar Daire Başkanlığı.
- BCA 30-18.1.1 / 15.57.5. (1925, 09 13). Ankara: Kararlar daire başkanlığı (1920-1928).
- BOA 77.54 (1923, 06 30). HR.İM.
- BCA 142.13.5. 4. (1935, 05 14). Ankara: 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü.
- Gül, O. K., ve Doğan, M. (2020). Cumhuriyet Döneminde Yurt Dışına Öğrenci Gönderme Faaliyetleri Ve "Talha Sabuncu" Örneği. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, S. 8, s. 232-254.
- İçke, A. (2015). Atatürk Dönemi Yurt Dışı Eğitimi (1923-1938). *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırpık, G. (2015). Yurtdışına Öğrenci Göndermenin Tarihi Meseleleri. *Eğitime Bakış*, 11(34), s. 11-20.
- Maarif Vekâleti. (1927). *Maarif Vekâleti İhsaiyat Mecmuası*, S.2, C.2. İstanbul: Maarif Vekâleti.
- Su, K. (1974). *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri Ve Önemi*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi.
- Şarman, K. (2019). *Türk Promethe'ler Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925- 1945)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ulu, C. (2014). 1416 Sayılı Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun Ve Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Uygulamalar. *Tarih Okulu Dergisi*, s. 495 - 525.
- Yıldırım, S. (2005). Eğitim Amacıyla Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970): Prospogrif Bir Çalışma Örneği. *Yayınlanmış doktora tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ÇİN-KIRGIZ İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KIRGIZİSTAN'IN DIŞ BORCU
**EXTERNAL DEBT OF KYRGYZSTAN IN THE CONTEXT OF CHINA-
KYRGYZ RELATIONS**

Şeyda ÇEVİKEL¹

Özet:

Sovyetlerin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Orta Asya devletleri birbirinden farklı dış politika tercihleri benimserken Rusya, arka bahçesi olarak gördüğü bu coğrafyada Post-Sovyet cumhuriyetler üzerindeki nüfuzunu korumaya çalışmaktadır. Bölge ülkeleri için hala büyük ağabey olarak görülen Moskova, ekonomik ve güvenlik gibi stratejik alanlarda büyük öneme sahip olsa da, son yıllarda kimi ülkelerdeki ağırlığını yeni bir aktörle paylaşmak durumunda kalmıştır. Küresel siyasetin yükselen gücü Çin uygulamış olduğu yumuşak güç stratejisi ile bir anlamda bölgede “Rusya ile birlikte” Rusya’ya rakip hale gelmiştir. Enerji ithalat kaynaklarını bölgenin zengin rezervli ülkeleri ile çeşitlendirmeye çalışan Pekin yönetimi Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde ise özellikle jeopolitik kaygılar gütmekte; çeşitli politikalarla bu ülkeleri kendine bağımlı hale getirmeye çalışmaktadır. Nitekim bugün Kırgızistan’ın en çok borçlu olduğu ülke Çin’dir. Özellikle ekonomik açıdan bölgedeki diğer ülkelerle kıyaslandığında Kırgızistan, en kırılgan ülkelerin başında gelmesi sebebiyle bir bakıma Çin’e mecbur kalmaktadır. Bu borç ilişkisinin Kırgızistan iç ve dış politikası açısından ise çeşitli yansımaları bulunmaktadır.

Kuşak ve Yol Girişimi başta olmak üzere Çin bölgede önemli yatırımlar gerçekleştirmekte ve Kırgızistan da söz konusu projelerden etkilenmektedir. 2020 yılında tüm dünyayı saran Covid-19 pandemisi birçok ülke gibi Kırgızistan ekonomisini de etkilemekte ve ülkenin kırılganlığı daha da artırmaktadır. Nitekim Kırgız hükümeti defalarca Çin’den ödeme kolaylığı ve borç erteleme gibi taleplerde bulunmuştur. 2021 yılının ilk aylarında ödeme vaktinin gelecek olması, bir yandan halkta devletin borcu ödeyemeyeceği korkusunu yaratırken; diğer yandan bağımsızlığın tehlikeye gireceği düşüncesi, zaman zaman ülkede bulunan Çinlilere ve Çin firmalarına karşı tepkilerin artmasına ve protestolara sebep olmuştur. Bu kapsamda çalışmada pandeminin etkisinden hareketle, Çin-Kırgız ilişkileri bağlamında Kırgızistan’ın dış borcuna odaklanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Çin, Borç, Kuşak ve Yol Girişimi.

Abstract:

While the Central Asian states, which gained their independence with the dissolution of the Soviets, adopted different foreign policy preferences, Russia is trying to preserve its influence over the Post-Soviet republics in this geography, which it sees as its backyard. Although Moscow, which is still seen as the big brother for the countries of the region, has great importance in strategic areas such as economy and security, in recent years it has had to share its influence in some countries with a new actor. China, the rising power of global politics, has in a sense become both a rival to Russia and "together with Russia" in the region with its soft power strategy. The Beijing administration, trying to diversify its energy import resources with the rich reserve countries of the region, has geopolitical concerns in countries such as Tajikistan and Kyrgyzstan; it tries to make these countries dependent on itself with various policies. As a matter of fact, the country to which Kyrgyzstan owes the most is China. When compared to other countries in the region, especially in terms of economy, Kyrgyzstan is in a sense obliged to China because it is one of the most fragile countries. This debt relationship has various implications for Kyrgyzstan's domestic and foreign policy.

China, especially via the Belt and Road Initiative, is making significant investments in the region and Kyrgyzstan is also affected by these projects. The Covid-19 pandemic, which surrounded the whole world in 2020, affects the economy of Kyrgyzstan like many countries and the fragility of the country increases. As a matter of fact, the Kyrgyz government has repeatedly made demands from China such as

¹ Doktora Öğrencisi, Hazar Üniversitesi, Azerbaycan, Sheyda.Cevikel@khazar.org

ease of payment and deferral of debt. The fact that the time of payment will come in the first months of 2021 creates the fear between society that the state will not pay the debt on the one hand, and the idea that independence will be in danger, on the other hand. This situation from time to time has caused reactions and protests against the Chinese and Chinese companies in the country. In this context, the study focuses on the external debt of Kyrgyzstan in the context of China-Kyrgyz relations, based on the impact of the pandemic.

Key words: Kyrgyzstan, China, Debt, Belt and Road Initiative.

GİRİŞ

Dünyada başlıca 3 büyük güç olarak görülen ABD, Rusya ve Çin'in Orta Asya'daki etki alanını düşündüğümüzde özellikle geçmiş bağlar açısından Rusya'nın daha etkili bir nüfuza sahip olduğu genel kanısı mevcuttur. Çünkü Rusya, zaman zaman Kırgızistan'ın iç politikasına müdahil bir aktör olurken; bazen de çok yönlü dış siyasetinde birincil partneri pozisyonunda olmuştur. Bunun yanında gayri-resmi bilgilere göre 1 milyondan fazla Kırgızistan vatandaşının yurtdışında ve bunların yaklaşık %70'inin de Rusya'da çalıştığı göz önünde bulundurulduğunda Rusya, Kırgızistan vatandaşları için bir iş kapısı olurken; ülkeye giren dövizler vasıtasıyla Kırgız ekonomisi açısından da önemli bir dış finansman kaynağı oluşturmıştır. Fakat dünyada birçok ülkeyi ciddi bir ekonomik krize sürükleyen Çin'in Wuhan şehrinde patlak veren Covid-19 pandemisi, hem yerli hem de yabancı işçilerin işlerinden olmasına sebep olmuş; bundan yurtdışında çalışan Kırgızlar da zarar görmüştür. Bu da her ay ülkeye giren milyonlarca doların azalmasına neden olurken; Kırgız ekonomisi açısından da negatif sonuçlar doğurmuştur (Coldoşev, 2020). Ne kadar bağımsızlığından itibaren Rusya'nın Kırgızistan'daki görünürlüğü, etkisi ya da rolü göz ardı edilemese de özellikle son senelerde durumun biraz değiştiği; Çin yatırımları ve projeleri ile iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin canlandığı ve Kırgızistan dış politikasında, Çin'in etkinliğinin arttığı görülmüştür. Bunun en büyük nedeninin de Kırgızistan'ın Çin yatırımlarından veya kredilerinden faydalanması ile ortaya çıkan yüklü borcu ve akabinde Çin'in güvenlik endişeleri ve ekonomik çıkarlarının ön planda tutulması olduğu iddia edilebilmektedir.

Bişkek yönetiminin ödemesi gereken yüksek orandaki dış borçları ve bu dış borçlarının %40'ından fazlasına takabül eden ve Rusya ve birçok ülkenin sildiği borçlardan farklı olarak Çin'in Exim Bank'ından alınan ve silinme ihtimali olmayan borçlarının 2020 yılı itibarıyla vadesinin gelmesi, Kırgız ekonomisini ciddi anlamda zora sokmuştur (Ulukbek uulu, 2018).

Bu çalışma Kırgızistan'ın Çin'e olan borçlarının Çin-Kırgız ilişkilerinde yönlendirici gücünün Çin olmasına olanak sağladığını iddia etmektedir. Alacaklı-borçlu ilişkisine sahip bu iki ülkeden borçlu olanın alacaklının politik ve ekonomik çıkarlarına uyumlu hareket ettiği ileri sürülmektedir. Çalışmanın amacı Kırgızistan'ın dış borç faktörünün ikili ilişkiler üzerinde oluşturacağı etkiyi göstermektedir. Böylece Kırgızistan'ın borçlarını arttıran başlıca konular göz önünde bulundurularak; bildiri 3 bölümden oluşacaktır. İlk olarak Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demir Yolu Projesi, sonrasında Kırgızistan'a Çin yatırımlarını taşıyan ve ülkenin borçlarında artışa sebep olan proje: Kuşak ve Yol üzerinde durulacaktır. Sonrasında Kırgızistan'ın dış borcu ve Çin Exim Bank'ına olan borcun oluşumu ve beraberinde getirdikleri ele alınacaktır.

1.ÇİN-KIRGIZİSTAN-ÖZBEKİSTAN DEMİR YOLU

Çin-Kırgızistan-Özbekistan tren yolu projesi, Kırgızistan'da taşımacılık adına yapılan en büyük proje olarak tanımlanmaktadır. Proje uygulamaya geçtiğinde, Kırgızistan ile Güneydoğu ve Batı Asya ülkeleri arasında bağlantı sağlanırken; ülkenin transit gücünün artması

beklenmektedir. Kırgız Demir Yolu'nun resmi sitesinde bu proje ile ilgili yer alan hedefler ise şöyledir(Kırgız Temir Colu, t.y.):

- Ülkenin ihracat olanaklarını arttırmak;
- Asya - Avrupa yönlü karayolu bağlantısını sağlamak;
- ithalat-ihracat ürünlerinin taşıma güzergâhını kısaltmak;
- proje dâhilindeki ülkelerle kültürel ve iktisadi etkileşimi artırmak.

2002'de "China Road" şirketi, 1990'lı yıllardan beri düşünülen "Çin-Kırgızistan-Özbekistan Tren Yolu" projesinin yapılabilirliği üzerine çalışmalara başlamıştır. Bu proje ile Torugart, Arpa Cayloo, Özgön, Karasuu üzerinden Özbekistan'a ulaşması düşünülen trenlerin, Kırgızistan'daki güzergâhı 268 km olarak belirlenirken; bu rotada 95 köprünün ve 48 tünelin de inşası tasarlanmıştır. Kırgızistan ise 2012 yılında 380 km olarak yine Torugart'tan başlayan At-Başı, Ak-Talaa, Toguz-Toro ve Suzak ilçeleri güzergâhını takip eden ve daha az sayıda tünel ve köprü yapımını içeren, dolayısıyla daha düşük bütçeli bir projeyi önermiştir. Nihayetinde yolun yapımının yaklaşık 2 milyar \$'ı bulabileceği açıklanmıştır(<https://rus.azattyk.org/a/29468117.html>, 2018). Projenin geniş kapsamlı güzergâhı, Çin'in Sincan-Uygur Bölgesi'ndeki Kaşgar'dan Kırgızistan'ın Narın ve Oş oblastlarından geçerek; Özbekistan'ın Andican kentine ulaşması şeklinde düşünülmektedir. Araştırmacı Harry Roberts (2019), bu proje nihayete erdiğinde, Avrasya açısından da benzersiz bir demiryolu olacağını belirtmektedir. Böyle bir demiryolu ile aynı zamanda bu devletleri Türkmenistan ve Türkmen-Afgan Lapis Lazuli demiryolu ile Hazar limanlarına ulaştıracağı ve oradan da Avrupa'ya, hatta İran ve açık denizlere kadar bağlanabileceği planlanmaktadır. Ancak Roberts, Kırgız tarafının bu girişimden tam anlamıyla ne kadar fayda elde edebileceği konusunda çelişkiler olduğunu ileri sürmüştür. Yüksek yapım maliyeti ve bu maliyetin nasıl karşılanacağı düşündürücü gözükürken; Kırgızistan'ın yine Çin kredilerine başvuracak olması ülkenin borçlarının katlanması anlamına gelmektedir. Bu da borç tuzağı senaryolarının gündeme gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Bu demiryolunun inşası, aynı zamanda nakliye maliyetlerini azaltacağından; ucuzlayan Çin malları, Kırgızistan'daki yerli mallara ucuz alternatifler oluşturacak; Kırgız üreticiler açısından dezavantajlı bir durumu da beraberinde getirecektir. Bunun yanında Ekonomi Uzmanı Nurlan Tokobaev, aynı zamanda Çin'in Kırgızistan'ın maden kaynaklarına ilgi duyduğunu da belirtmektedir. Yani kendi ekonomik çıkarlarını üst seviyede gerçekleştirmeyi planlayan Çin için Kırgızistan'ın elde edecekleri kaybedeceklerinden daha çok gözükmemektedir (<https://ky.kloop.asia/2020/06/23/nurlan-tokobaev-kytaj-kyrgyzstan-zbekstan-temir-zholunun-pajdasynan-zyyany-k-p/>, 2020). En son Haziran 2020'de gündeme gelen bu projenin hala tam anlamıyla ne zaman faaliyete geçeceği muallaktır. Paul Goble (2019), bu projenin Çin'e büyük kazanımlar sağlayacağını; Kırgızistan'ı ise Çin'e borçlu bir vaziyete getirerek ülkeyi Çinli akını ile karşı karşıya getirebileceği ihtimallerini öne sürmüştür. Aynı zamanda ülkenin güneyini Bişkek'ten ziyade Çin ve Özbekistan'a bağlayarak; burada etnik protestolara sebebiyet verip merkezi hükümetin kontrolü üzerinde tehdit ortaya çıkabileceğini de iddia etmiştir. Goble, bu demiryolu koridoru tamamlandığı takdirde, Çin'in ekonomik gücü ile oradaki hükümetlerden siyasi tavizler elde edebileceğini ve Orta Asya'daki Rusya hâkimiyetini de azaltabileceğini belirtmiştir.

2.KUŞAK VE YOL GİRİŞİMİ

Yeni İpek Yolu Girişimi de diyebileceğimiz Kuşak ve Yol Projesi, Çin'in 21. Asırdaki en büyük altyapı yatırım faaliyetlerinden biridir. Şi Cinping, 2013'te Orta Asya ve Güney Asya

ziyaretleri sırasında İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ile 21. asır Deniz İpek Yolu'nun beraber yapımı projesinden bahsetmiştir. “Bir Kuşak, Bir Yol”(One Belt, One Road), diğer bir adıyla da Kuşak ve Yol Girişimi(Belt and Road Initiative)’ni anlatmıştır. “Kuşak”, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı’nı; “Yol” ise deniz yolunu temsil etmektedir(Wu, t.y.). 1 trilyon dolardan fazla yatırım yapılması beklenen bu girişim, 6 koridor ve 1 deniz ipek yolu inşası ile limanlar, karayolları, demiryolları ve havaalanları, ayrıca enerji santrallerinin kurulumu ve telekomünikasyon ağları için altyapı geliştirme olanakları sağlayacaktır. Kırgızistan da Türkiye’ye ulaşacak Çin-Orta Asya-Batı Asya koridoru üzerinde bulunarak bu girişimin bir parçası olacaktır (European Bank, t.y.; Wu, t.y.). Çin’in Kuşak ve Yol Girişimi’nde önemli bir yere sahip Kırgızistan’da Çin yetkilileri, ana karayollarının, hidroelektrik santrallerinin ve Kırgızistan’daki gaz boru hatlarının kurulumuna 2,2 milyar \$’ı bulan yatırımlar yapmıştır (Kerimkhanov, 2019).

Kuşak ve Yol Girişimi’ne dahil olan ülkelerin yıllık ekonomik çıktısı ortalama 25 trilyon \$ olmakla birlikte; Çin, bu toplamın %45’ini oluşturmaktadır. Bu projede yer alan ülkelerin çeşitli olanakları elde edeceğini düşündüğümüzde oldukça avantajlı bir girişim olduğu görülse de; bazı ülkeler için durum dezavantajlı bir hale de dönüşebilmektedir. Mesela, Küresel Gelişim Merkezi’nden Hurley, Morris ve Portelance’nin(2018) bu girişime katılan ülkeler ile ilgili hazırladığı çalışmada, Kırgızistan dâhil 8 ülkenin bu girişim yüzünden finansal risk altına girdiği ileri sürülmüştür.

Genel anlamda bu proje ile ilişkili olarak Kırgızistan’a yapılan yatırımlar hakkında uzmanların yorumu, Kırgızistan’ın borçlarının artacağı ve ekonomik anlamda risk altında olacağı yönündedir. Marek Jochec ve Jenny Jenişkızı’nın(2018) Kırgızistan’da ve Kazakistan’da 300 eğitilmiş gençle yaptıkları ankette katılımcıların yaklaşık %96’sı yabancı yatırımların ülkesi için iyi olduğunu düşünse de; %80’ni, Kuşak ve Yol Girişimi’nin ülkelere Çinli akınına yol açacağı ve bunun risk oluşturacağı fikrine sahiptir. Aynı zamanda %70’i bu projenin, çevreye zararlı ve kirliliğe sebep olacağını düşünmektedir. Bu projeye Çin’de inşaat sektöründe kendine yer bulamayan birçok firmanın, ilgili ülkelerdeki inşaat işlerini üstlenmesiyle Çin, kendi ülkesindeki işgücüne iş olanağı da sunmaktadır. Bunun örneklerini Kırgızistan’da Çinli firmaların üstlendiği yol yapım çalışmalarında görmek mümkündür.

Çin’in bu projesinde çok sayıda ekonomik olarak güçsüz ülke yer almasına rağmen; bu ülkelere borç vermesinin, ekonomik nedenler dışında, başka stratejik adımlar elde etmek istemesi de ileri sürülmektedir. Bu da Sri Lanka’da olduğu gibi borç ödenmezse; stratejik noktaların işletmesini üstlenmek şeklinde olabilmekte(Vox Atlas, 2018) ve borç tuzağına¹ örnek oluşturabilmektedir². Fakat Lee Jones ve Shahar Hameiri’nin(2020, s.13-20) Chatham House’da yayınlanan çalışması, Kuşak ve Yol Girişimi ile ilgili böyle bir sonucu savunmamaktadır. Sri Lanka’nın zaten uluslararası piyasaya borçlu bir ülke olduğu; hatta Çin’e olan borcunun düşük faizli ve uzun vadeli bir borç olduğu belirtilmiştir. Çin Exim Bank’a ödenecek taksitlerin, hükümetin yıllık borç ödemelerinin yaklaşık %5’ini oluşturduğu düşünülmektedir. Zaten Projede bulunan ülkelerin Çin’e olan dış borçlarının, bu ülkeleri borç çıkmazına sokma problemi, diğer banka ve ulusal varlık fonlarının sağladığı kredilerden öte çoğunlukla ülke garantili olan tavizli krediler yani Çin Eximbank kredilerinden kaynaklanmaktadır(Eliküçük Yıldırım, 2020, s.633).

¹ Çin Halk Cumhuriyeti’nin Borç tuzağı diplomasisi, 2017 yılında Hindistan’daki bir düşünce kuruluşu tarafından ülkenin stratejik avantajlar veya varlıklara sahip olabilmek adına kasıtlı bir şekilde başka ülkeleri borç ağına sıkıştırdığının ileri sürülmesi ile ortaya çıkan bir kavramdır. (Eliküçük Yıldırım, 2020: 633).

²Bir Kuşak-Bir Yol Projesi’nin içinde bulunan Sri-Lanka’nın Çin’e olan borcunun içinden çıkılamayacak bir hal alması; ülkenin, borcunun bir kısmına karşılık olarak Çin’e Hambantota Limanı’nı ve çevresindeki yaklaşık 15000 dönümlük araziye 99 yıllığına devretmesine neden olmuştur (Kai Schultz, 2017). Fakat bir başka görüşe göre de bu limanın devri, her iki tarafın da gevşek yönetim ve yetersiz risk yönetimi nedeniyle ortaya çıkan bir siyasi ve ekonomik yetersizlik hikayesidir (Jones and Hameiri, 2020: 20).

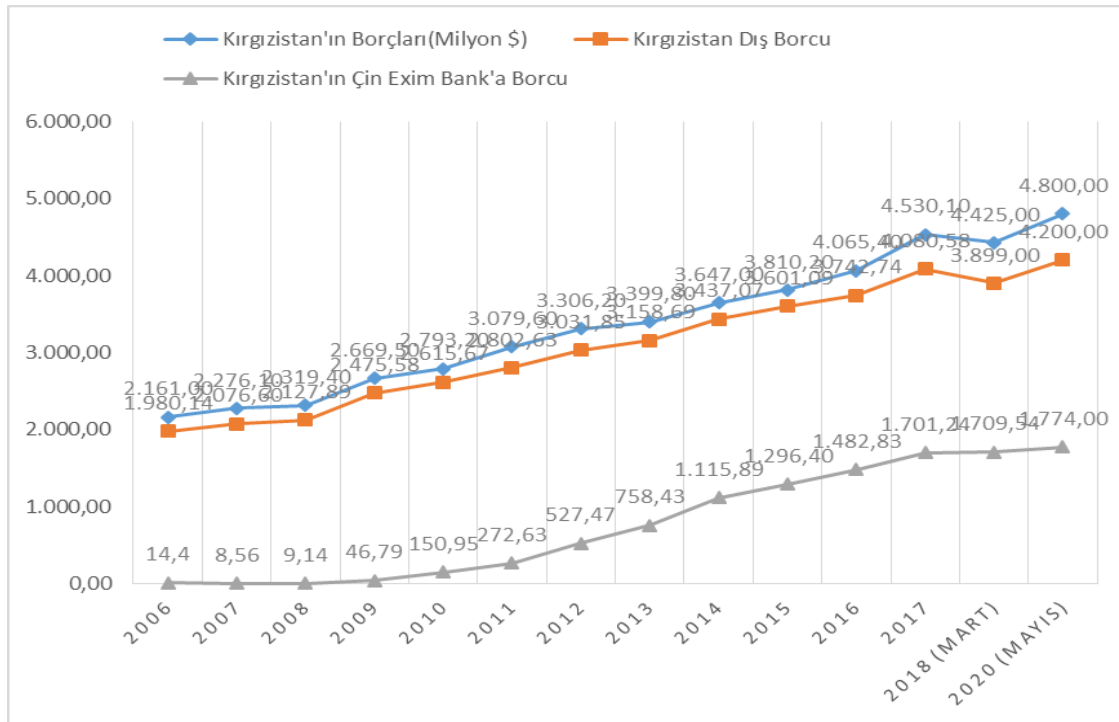
Bu sebepten tam anlamıyla Çin kredilerinin borç tuzağına neden olmadığını savunacak net bir durum bulunmamaktadır.

Kırgızistan'ın bu girişime dahil olarak elde edeceği fayda net olmasa da; proje sahibi Çin'in ekonomik çıkarlarının yanında siyasi avantajlara da sahip olacağı aşikardır. Zira Çin'in güvenlik endişelerinden biri de sınır komşusu Orta Asya ülkelerinde çıkabilecek bir istikrarsızlık durumunun, kendi istikrarını da olumsuz yönde etkileme ihtimalidir. Dolayısıyla Çin, Batı sınırında, yani Doğu Türkistan ve Orta Asya ülkeleri arasında güvenli bir bölgenin varlığına da ehemmiyet vermektedir. Bu açıdan baktığımızda Çin, hem Kırgızistan'ın kalkınmasına yardımcı olarak ikili ilişkileri ve sınır güvenliğini korumayı; hem de topraklarında ekstremizm, terörizm ve separatizm içeren akımların faaliyetlerini engellemeyi başarabileceğini düşünmektedir. Aynı zamanda Orta Asya'nın genelinde olduğu gibi Kırgızistan'da da kendi yatırımlarının güvenliğini sağlamış olacaktır (Alperen, 2018).

3.KIRGIZİSTAN'IN ÇİN'E BORÇLARI

Kırgızistan, Çin Exim Bank'tan ilk borcunu 1992 yılında almıştır. İlk aldığı borç yaklaşık 5 milyon dolardır. Borcunu 2000 yılına dek ödeyen Kırgızistan, 2000 yılında Çin'e olan borcunu sıfırlamış olsa da; 2001 yılında tekrar borç almak zorunda kalmış ve 6 milyon dolar ile 2001'de başlayan borç artmış ve günümüze dek hala ödenememiştir (<https://ru.sputnik.kg/economy/20180517/1039210982/kitaj-gosdolg-ehksimbank-razmer.html>, 2018). Aşağıdaki grafikte 2006 yılından Mayıs 2020'ye kadar ülkenin borcu, dış borcu ve Çin Exim Banka olan borcunun yıldan yıla artış gösterdiği görülmektedir.

Tablo 3.1. Kırgızistan'ın Toplam Borçları İçinde Dış Borcu ve Çin Exim Bank'a borcu (milyon\$)

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi; Sputnik Kırgızistan.

2020 Mayıs itibarıyla Kırgızistan'ın toplam borcu 4.8 milyar \$ olmuştur. Bunun 4.2 milyar \$'lık kısmı dış borç ve Çin Exim Bank'a olan borcu da dış borcunun %42'sine tekabül eden 1 milyar 774 milyon \$'dır. Bugüne kadar, kredilerin geri ödemesini sıfır faizle ertelemek için Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Almanya ve Türkiye ile anlaşmaya varılmıştır. Devletin dört yıl içinde ödemesi gereken uzun süreli finansmanı ise 51 milyon \$'a ulaşmıştır (<https://sputnik.kg/infographics/20201008/1049950340/kyrgyzstan-tyshky-karyz-infografika.html>, 2020).

Borç miktarının artmasında Kırgızistan'da Kırgız somunun ABD dolarına karşı değer kaybetmesi de etkili olmuştur. Bir yıl öncesine göre 1 dolar yaklaşık 68-69 som iken; bu yıl içinde 1 dolar 80 somun üzerinde değerler görmüştür. Aynı zamanda Korona virüs salgının etkisiyle artan bütçe açığını kapatmak amacıyla da ülke, 500 milyar \$'a yakın yardım istemiş ve bunun yaklaşık olarak yarısı da Uluslararası Para Fonu ve Asya Kalkınma Bankası tarafından salgın döneminde gönderilmiştir. Böylece Kırgızistan'ın borcu biraz daha artmıştır (Nurmatov, 2020).

Daha önceki bölümde bahsedildiği gibi Kırgızistan'ın Kuşak ve Yol Girişimi'ne katılması ile kamu ve özel sektör düzeyinde borçlanmasını artacağı ve bunun ülkenin egemenliğine mal olabileceği endişeleri ileri sürülmektedir. Ancak tüm bu endişelere rağmen; Çin'in kolay kredi sağlamasının cazibesi, Kırgızistan'ı Çin'e yakınlaştırmaktadır. Ülke, başka uluslararası finans kuruluşlarından daha düşük faizli kredi alabileceken; öncesinde bazı şartları sağlaması gerekmektedir. Mesela bir projenin yolsuzluk riski varsa; bunun için kredi elde etmek zor olmaktadır. Kırgızistan da bunu çok tercih etmemektedir. Alt yapı inşası ve onarımı gibi nedenlerle alınan bu borçlar, aynı zamanda gelecek nesillere bırakılacak sorunlar olarak da ifade edilmektedir. Analistler, demiryolları, otoyollar, telekomünikasyon ağları, santraller ve birçok tesis inşa eden Çin'in, bunu krediler pahasına yaptığını belirtmiş ve bunun borç seviyesini ve Çin'e olan bağımlılığı arttırdığını iddia etmiştir (Zumbrun & Emont, 2018). Uzmanlar bu tarz kolay kredilerin aynı zamanda gelişmekte olan ülkeleri kolonileştirmenin bir yolu olduğunu da belirtmektedir. Kalkınma Uzmanı Coldoş Asilbaliyev, Çin'in Kırgızistan'ın borcu para ile ödeyememe durumunda kendi çıkarlarına uygun bazı isteklerini Kırgızistan'a yaptırabileceğini ileri sürmüştür (Darya Timofeeva, 2018). Bu da 2011 yılında Tacikistan'ın borcu karşılığında Çin'e vermiş olduğu tavizi hatırlatmaktadır.¹ Hatta sık sık Kırgızistan'da gündeme gelen Çin'in Kırgızistan'daki demir yatakları ile ilgilendiği haberleri, borçlara karşılık Kırgızistan'ın bu açıdan zengin Narın'daki Cetim Too'yu Çin'e devredebileceği söylentilerini de beraberinde getirmiştir. Fakat 2020 yılı Kasım ayında Geçici Cumhurbaşkanı ve Başbakan Sadır Caparov bunun olmayacağını net bir şekilde ifade etmiştir (<https://sputnik.kg/politics/20201112/1050404129/sadyr-zhapparov-tyshky-karyz-zhyjyn.html>, 2020).

Çin, Kırgızistan'daki dört büyük projeye yaklaşık 1,3 milyar \$ sağlamış ve ülkenin borçlarını ödemedeki zirvesinin 2020'de olacağı düşünülmüştür (Ulukbek uulu, 2018). Ancak Kırgızistan'ın kırılgan ekonomisinin bu tarihte ödemeleri gerçekleştirmesinin zor gözükmesi sebebiyle Finans Bakanlığı 2019 yılından beri Çin'e olan borcu azaltmak için görüşmeler yapmış; ancak Çin, Kırgızistan'ın durumunun istikrarlı olduğunu ve borcu ödemeye gücünün yetebileceğini belirtmiştir (<https://sputnik.kg/economy/20191009/1045916787/kyrgyzstan->

¹Tacik makamları, 2011 yılında, Tacik-Çin sınırının sınırlandırılması konusundaki antlaşmayı onayladıktan sonra Doğu Pamirler bölgesinin 1000 kilometrekaresini Çin'e vermiştir. Resmi olarak, Tacik makamları bunun Çin'e olan borca karşılık verildiğini söylemeseler de; ülkenin Çin'e mali olarak bağımlı olduğu fikri, devletin ana altın madenciliği işletmesi Zarafşon'daki hisselerinin %75'inin bir Çinli şirkete ait olması, bu fikri destekler nitelikte kabul edilmiştir (Tokoeva, 2018).

china-karyz-bash-tartuu.html, 2019). En çok borçlu olduğu Çin ile hem devlet başkanları nezdinde hem de finans bakanları nezdinde borçları tekrar yapılandırmaya yönelik görüşmelerden uzun süre olumlu bir sonuç alınamamasının sebebi olarak ülkenin yakın komşusu ve büyük ticaret ortağı ile ilişkilerinin son yıllarda gerilemesi gösterilebilmektedir. Bu büyük ölçüde Pekin'in sağlamış olduğu kredilerin kullanımındaki yolsuzluklardan ve ülkedeki Çinli yatırımcılara yönelik protestolardan da kaynaklanmaktadır (Asanov, 2020). Son olarak ikili görüşmeler Kırgızistan için sonuç vermiş ve Çin, bu yılın Kasım ayında, bu yılki 35 milyon \$'lık ödemenin % 2 faiz oranıyla 2022-2024'e çekilmesini sağlayacak bir ödemesiz dönem önermiştir (Bartlett, 2020).

4.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bugün Kırgızistan'da Çin'in, kredileri sayesinde genişleyen bir etki alanı olduğu görülmektedir. Birçok alt yapı, enerji, onarım gibi çalışmaların Çin kredisi ile yapıldığı görülmüş ve Kırgızistan'ın kalkınmasına katkının yanında borçlarında artışa neden olduğu da fark edilmiştir. Aynı zamanda özellikle Kırgızistan'a faydası olduğu düşünülen ama yine borç seviyesini yukarı çeken iki Çin projesi ele alınmıştır. Yıllardır planlanan Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demiryolu'nun inşası, Çin'in yasadışı işgaline izin vereceği ve Kırgız halkı için tehdit oluşturacağı düşüncelerini barındırmıştır. Bugüne kadar kâğıt üzerinde kalan bu projenin, aynı zamanda hala tam anlamıyla güzergâhı belirlenememiştir. Bu sebepten de Kırgızistan için fayda-zarar durumu net olarak tespit edilememiştir. Diğer bir proje de çok sayıda ülkenin dahil olduğu Kuşak ve Yol Girişimi'dir. Bu girişimin genel anlamda ticari ve ekonomik ilişkileri canlandıracağı düşünülse de; Kırgızistan gibi zayıf ekonomilere sahip ülkeler için borç tuzağı oluşturabileceği ve avantajdan ziyade ekonomik bir çıkmaza sokacağı, uzmanların genel görüşleri içinde yer almıştır. Kırgızistan'ın daha az hibe, daha çok kredi olanakları sunan Çin yatırımlarını sürdürmesi demografik açıdan tehdit yani Çinli göçüne neden olacağı fikrinin yayılmasına da ortam hazırlamıştır. Aynı zamanda Çin kredileri ile gerçekleşen Çin yatırımları sayesinde Kırgızistan'da Çinli işçilerin görünürlüğü de artmıştır. Bu da Çin'in her anlamda kazançlı olduğuna örnek oluşturmaktadır.

Sonuç olarak genel kanı, bu projelerin Kırgızistan'ın Çin'e borcunu ve ekonomik bağımlılığını artıracak yönündedir. Bu da borç ödenemediği takdirde ülkenin toprak kaybedebileceği senaryolarını akla getirmekte ve ülkenin egemenliğine tehdit şeklinde algılanmaktadır.

5.KAYNAKÇA

- Alperen, Ü. (2018). "Bir Kuşak Bir Yol" Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası. *Bilge Strateji*, 10(19), 20-25.
- Asanov, B. (2020). Kıtay bergen karızdın kıstagan möönötü, 16 Nisan 2020, <https://www.azattyk.org/a/kytai-karyzdy-toloonu-uzartaby/30555992.html>.
- Bartlett, P. (2020). China offers cash-strapped Kyrgyzstan a glimmer of hope on debt. 3 Aralık 2020, <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/China-offers-cash-strapped-Kyrgyzstan-a-glimmer-of-hope-on-debt>.
- Bir dağı jer satılбайт! Sadır Japarov tışkı karızdan kutuluunun bir jolun ayttı. (2020). 12 Kasım 2020, <https://sputnik.kg/politics/20201112/1050404129/sadyr-zhaporov-tyshky-karyz-zhyjyn.html>.
- Coldoşev, K. (2020), İldet migratsiya sayasatının çabalıdım körgözdü. 28 Nisan 2020, https://www.azattyk.org/a/migration-kyrgyz_government-covid/30579661.html.
- Eliküçük Yıldırım, N. (2020). Kuşak ve Yol Girişiminin Finansmanı: Çin'in Borç Tuzağı mı?, *Alternatif Politika*, 12 (3), 621-643.

- European Bank. (t.y.), Belt and Road Initiative (BRI). <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>.
- Goble, P. (2019). China's Plan for Railway to Uzbekistan Is Transforming Central Asian Geopolitics. *Eurasia Daily Monitor*, 16(40). 21 Mart 2019, <https://jamestown.org/program/chinas-plan-for-railway-to-uzbekistan-is-transforming-centralasian-geopolitics/>.
- Hurley, J., Morris, S. & Portelance, G. (2018). Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective. *CGD Policy Paper*, Washington, DC: Center for Global Development. 4 Mart 2018, <https://www.cgdev.org/publication/examining-debt-implications-belt-and-roadinitiative-policy-perspective>.
- Jochec, M & Jenish Kyzy, J. (2018). *China's BRI Investments, Risks, and Opportunities in Kazakhstan and Kyrgyzstan*. M. Laruelle, (Ed.), *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*, (pp. 67-76). Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program.
- Jones, L. & Hameiri, S. 25 Ağustos 2020, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-08-25-debunking-myth-debt-trap-diplomacy-jones-hameiri.pdf>.
- Kerimkhanov, A. (2019). Chinese, Kyrgyz trade turnover hits \$2B in 2018. 12 Şubat 2019, <https://www.azernews.az/region/145548.html>.
- Kırgız Temir Colu, Stroitel'stvo zheleznoy dorogi po marshrutu "Kitay – Kyrgyzstan – Uzbekistan". <http://kjd.kg/ru/investmentprojects/marshrut-kitai-kyrgyzstan-uz/>.
- Kırgızstandın tışkı karızı tezdik menen ösüüdö. İnfografika. (2020). 8 Ekim 2020, <https://sputnik.kg/infographics/20201008/1049950340/kyrgyzstan-tyshky-karyz-infografika.html>.
- Kitay Kırgızstandın karızdı keçüü boyunca ötünücünö joop berdi. (2019). 9 Ekim 2019, <https://sputnik.kg/economy/20191009/1045916787/kyrgyzstan-china-karyz-bash-tartuu.html>.
- Nurlan Tokobaev: Kitay – Kırgızstan – Özbekstan temir yolunun paydasınan zıyanı köp, (2020). 23 Haziran 2020, <https://ky.kloop.asia/2020/06/23/nurlan-tokobaev-kytaj-kyrgyzstan-zbekstan-temir-zholunun-pajdasynan-zyyany-k-p/>.
- Nurmatov, E. (2020). Pandemiya Kırgızstandın karızı köböydü. 29 Haziran 2020, <https://www.azattyk.org/a/30694119.html>.
- Roberts, H. (2019). The China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Project: How Much Does Kyrgyzstan Stand to Benefit?. 8 Nisan 2019, <https://analytics.cabar.asia/en/the-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-project-how-much-doeskyrgyzstan-stand-to-benefit/>.
- Schultz, K. (2017), Sri Lanka, Struggling With Debt, Hands a Major Port to China. 12 Aralık 2017, <https://www.nytimes.com/2017/12/12/world/asia/sri-lanka-china-port.html>.
- Timofeeva, D. (2018). Kyrgyzstan i Tadzhikistan mnogo dolzhny Kitayu. K chemu eto mozhet privesti?. 28 Ağustos 2018, <https://www.currenttime.tv/a/29458151.html>.
- Tokoeva, A. (2018). Kitay dayet kredity razvivayushchimsya stranam — v tom chisle, Kyrgyzstanu. Ob"yasnyayem, zachem. 9 Nisan 2018, <https://kloop.kg/blog/2018/04/09/kitajdaet-kredity-razvivayushchimsya-stranam-v-tom-chisle-kyrgyzstanu-obyasnyaemzachem/>.
- Ulukbek uulu, I. (2018), Skol'ko Kyrgyzstan dolzhen Kitayu i na chto bral kredity. 16 Mayıs 2018, <https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan-china-debt/29229901.html>.
- Vox Atlas. (2018). Çin'in trilyon dolarlık dünya ekonomisi planı. 5 Nisan 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=EvXROXiIpvQ&feature=youtu.be>.
- Wu, S. (t.y.), Understanding One Belt, One Road Initiative of China. <https://www.scribd.com/document/398500226/03-Understanding-One-Belt-One-Road-Initiative-of-China-Shaopeng-Wu>.
- Za 10 let dolg pered Kitayem uvelichilsya pochtı v 200 raz — grafik. (2018). 17 Mayıs 2018, <https://ru.sputnik.kg/economy/20180517/1039210982/kitaj-gosdolg-ehksimbank-razmer.html>.
- Zheebekov: Zheleznaya doroga «Kitay-Kyrgyzstan-Uzbekistan» imeyet vazhnoye znachenıye. (2018). 3 Eylül 2018, <https://rus.azattyk.org/a/29468117.html>.
- Zumbrun, J & Emont, J. (2018). China's Financial Reach Leaves Eight Countries Vulnerable, Study Finds. 4 Mayıs 2018, <https://www.wsj.com/articles/chinas-financialreach-leaves-eight-countries-vulnerable-study-finds-1520190000>.

DİJİTAL OKUMA ARAÇLARININ OKUMA BECERİSİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF DIGITAL READING TOOLS ON READING SKILLS

Sadık Ahmet ÇETİN¹

Özet:

Bu çalışmanın amacı dijital okuma araçlarının okuma becerisine etkisi ortaya koymaktır. Bu çalışma nitel araştırma yönteminde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Verilerin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır. Araştırma kapsamında masaüstü bilgisayar, dizüstü bilgisayar, tablet, e-okuma cihazları ve akıllı telefondan yapılan dijital okumalarla ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmada verilerin analizi sonucunda dijital okuma araçlarının kendine özgü özelliklerinin okuma becerisini etkilediği tespit edilmiştir. Dijital okuma için kullanılan masaüstü ve dizüstü bilgisayarlar sabit bir zeminde durmalıdır. Tablet, e-okuma cihazları ve akıllı telefonlar ise elle tutulabilir mobil araçlardır. Bu nedenle bu araçların okuma sırasında sabit bir zeminde durmasına gerek yoktur. Bunun yanında bu araçların ekran teknolojileri, araçlara okuyucu ilgisi, araçlarda stratejilerin işlevselliği, araçlarda okuyucunun motivasyonunu gibi birçok durum okumaya etki etmektedir. Alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde en iyi okumaların e-okuma cihazları ve tabletler ile yapıldığı ortaya konmuştur. Okuma araçlarından masaüstü bilgisayar, dizüstü bilgisayar, tablet ve akıllı telefon çoklu özellikli araçlardır. Dolayısıyla bu araçlar okuma dışında başka amaçlar için de kullanılabilir. Fakat e-okuma cihazları ise sadece okuma yapmak için tasarlanmıştır. Bu durum da doğal olarak okuma sürecine yansımıştır. Araştırma sonucunda genel olarak dijital ortamlarda en iyi okumaların sırasıyla e-okuyucular, tabletler, akıllı telefonlar ve bilgisayarlardan yapıldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Okuma, Ekran Okuma, Çevrim İçi Okuma, Okuma Becerisi

Abstract:

The aim of this study is to reveal the effect of digital reading tools on reading skills. This research was carried out in qualitative research method. Document analysis method, one of the qualitative research methods, was used in the study. Descriptive analysis was used to analyze the data. Within the scope of the research, studies on digital readings made from desktop computers, laptops, tablets, e-reading devices and smart phones were examined. In this study, as a result of the analysis of the data, it was determined that the unique features of digital reading tools affect reading skills. Desktop and laptop computers used for digital reading should stand on a stable surface. Tablets, e-reading devices and smart phones are handheld mobile devices. Therefore, these tools do not need to be on a stable surface while reading. In addition, many situations such as the display technologies of these tools, the interest of the reader in the tools, the functionality of the strategies in the tools, the reader's motivation in the tools, affect reading. When the studies in the field are examined, it has been revealed that the best readings are made with e-reading devices and tablets. Among the reading tools, desktop computer, laptop, tablet and smart phone are multi-featured tools. Therefore, these tools can be used for other purposes than reading. But e-reading devices are designed for reading only. This situation is naturally reflected in the reading process. As a result of the research, it was determined that generally the best readings on digital media are made from e-readers, tablets, smart phones and computers, respectively.

Keywords: Digital Reading, Screen Reading, Online Reading, Reading Skill.

GİRİŞ

İnsan doğası gereği birtakım ihtiyaçları olan bir varlıktır. İnsanların yaşamını idame ettirmesi için fizyolojik ihtiyaçlarını gidermesi gerekmektedir. İnsanlar ihtiyaçlarını karşılamak için birbiriyle etkileşime girmiştir. Bu etkileşim sonucunda da yeni keşifler ve icatlar ortaya çıkmıştır. Bu icatlardan birisi de yazıdır. İnsanlar, yazıyı bilgileri kaydetme amacıyla

¹ Öğr. Gör. Sadık Ahmet ÇETİN, Gazi Üniversitesi, sadikahmetcetin@gmail.com

bulunmuştur. Yazının ortaya çıkmasıyla birlikte karakterlerin ve sembollerin anlaşılması ve doğal olarak okunması gerekmektedir. Böylece yazıyla birlikte okuma da ortaya çıkmıştır. Buradan yola çıkarak insanların asla okumak için doğmadığı söylenilebilir (Wolf, 2007). Her ne kadar insanlar okuma için doğmasalar da zaman içerisinde okuma insan hayatının en önemli ve vazgeçilemez unsurlarından birisi haline gelmiştir.

Okuma günümüzde insanların en önemli bilgi edinme becerilerinden birisidir. Okuma; sözcükleri, cümleleri veya bir yazıyı bütün unsurlarıyla görme, algılama, kavrama ve anlamlandırma etkinliğidir (Gündüz ve Şimşek, 2013: 15). Bu yönüyle okuma becerisi çok yönlü ve karmaşık bir beceridir. Okuma basit bir aktivite değil karmaşık ve değişken bir davranıştır (Liu, 2005: 702). Ayrıca okuma sürecinde okuyucunun birçok beceriyi birlikte kullanması gerekir. Bunun nedeni okumanın fiziksel, zihinsel ve duyuşsal yönünün olmasıdır.

Okuma, ilk ortaya çıktığı zamandan günümüze kadar birçok evrim geçirmiştir. Bu evrim sürecinde insanlar önce taş, kil tableti, deriyi, papirüsü, parşömeni ve son aşamada da kâğıdı okuma aracı olarak kullanmıştır. Kâğıdın daha işlevsel, kullanışlı ve basılmaya uygun olması kâğıdın kullanımını yaygınlaştırmıştır. Böylece en yaygın okuma aracı olarak kâğıt kullanılmaya başlanmıştır. Kâğıdın yaygın şekilde okuma aracı olarak kullanılmasıyla birlikte insanların okuma alışkanlıkları da kâğıt ile bütünleşmiştir. Bütün okumalar kâğıt üzerinden yani basılı kitaplardan yapılmıştır. Günümüzde teknolojinin, hızlı şekilde gelişmesi ve ilerlemesi hayatımızın her yerinde değişmelere neden olduğu gibi okuma ve yazma alışkanlıklarında da değişimlere neden olmuştur. Okuma alışkanlıklarının değişmesiyle birlikte artık insanlar ekranlardan yani dijital araçlardan da okumalar yapmaya başlamışlardır. Ekranlardan yapılan okumalar dijital okuma olarak adlandırılmıştır.

Dijital okumaların geleneksel (basılı kâğıt) okumayla birçok ortak özellikleri bulunmaktadır. Bununla birlikte dijital okuma, okuma becerisine birçok yeni boyut da eklemiştir. Ekran okuma ve kâğıttan okuma arasında benzerlikler olsa da aynı zamanda büyük farklılıklar vardır (Hamer ve McGrath, 2011: 27). Bu farklılıklar için okuyucuların yeni stratejiler ve beceriler edinmeleri gerekmektedir. Dijital okumalar çok etkileşimli ve canlı bir ortamda yapılmaktadır. Bu ortam okuma sürecini birçok yönden etkilemektedir.

Dijital okuma henüz gelişimini tamamlamamıştır. Hala gelişmeye devam etmektedir. Bu gelişim sürecinde yeni araştırmalarla dijital okumanın farklı boyutları ortaya çıkmaktadır. Dijital okuma gelişmesini tamamladığında kâğıt kullanımının tamamen ortadan kalktığı bir dönem de olacaktır. Bu sürenin çok uzun sürmeyeceği ile birlikte şimdilik bunun ne zaman gerçekleşeceği tam olarak belli değildir. İçinde bulunduğumuz süreçler dijital okumaların biraz daha artmasını sağlamıştır. Dünyada ve ülkemizde eğitimde uzaktan eğitime geçilmiş ve belirli dönemlerde sokağa çıkma yasakları getirilmiştir. Bu durum insanları biraz da mecburiyetten dijital ortamlarda okuma yapmaya yöneltmiştir. Bununla birlikte artık insanlar okumalarının çoğunu dijital araçlardan yapmaktadır. Jadhav, (2010) dijitalleşmenin ve dijital okumanın çok fazla yaygınlaşmasıyla birlikte bugün dijital okuma ve yazma becerisi olmayan bir kişinin cahil bir kişi olarak düşünülebileceğini ifade etmiştir.

Dijital okuma için birçok okuma aracı kullanılmaktadır. Bu araçlar genel olarak bilgisayarlar, tabletler, e-okuma cihazları ve akıllı telefonlardır. Bu okuma araçlarına yenilerinin eklenme olasılığı elbette vardır. Çünkü teknoloji ve dijitalleşme oldukça hızlı ilerlemektedir. Her okuma aracı yapısı ve özellikleri itibarıyla diğer araçlardan ayrılmaktadır. Bazı araçlar kullandıkları ekran teknolojileriyle, bazıları yapısı itibarıyla okuma için özel ortam gerektirmesiyle, bazıları ise her an ve her durumda okumaya uygun olması ile diğerlerinden

ayrılmaktadır. Okuma araçlarının taşıdığı bu tarz farklı özellikler okuma sürecini olumlu ve olumsuz şekilde etkilemektedir.

Dijital okuma araçlarının tarihi seyrine bakıldığında dijital okuma için ilk kullanılan aracın bilgisayar olduğu görülmektedir. Piyasaya sürülen ilk taşınabilir bilgisayar, 1975'te sunulan ve 24 kg ağırlığında olan IBM 5100'dir (Vikipedi, 2020). Tabi ki ilk bilgisayarlar günümüzdeki bilgisayarlar kadar büyük ekranlara, gelişmiş çözünürlüklere ve diğer özelliklere sahip değillerdi. Ama ilk bilgisayarların seri üretim ile insanlara ulaşmasıyla dijital okuma kültürü oluşmaya başlamıştır. Bu sürece daha sonra akıllı telefon dahil olmuştur. 1993 yılında piyasaya sürülen dünyanın ilk dokunmatik ekranlı telefonunun, günümüzdeki bütün akıllı telefonların atası olduğunu söylenilebilir (Ertuğrul, 2020). İlk akıllı telefonlar günümüzdeki akıllı telefonlar kadar özelliklere sahip değildi. Bu sürece daha sonra ise e-okuyucu cihazlar dahil olmuştur. İlk ticari taşınabilir e-kitap okuyucu the Rocket 1998 yılında NuroMedia tarafından duyuruldu (Vikipedi, 2020). Böylece insanlar tarafından e-okuyucu cihazlarda dijital okuma aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra ise tablet bilgisayarlar bu sürece dahil olmuştur. Microsoft 2002'de Tablet PC özelliklerine göre tasarlanan ilk tablet bilgisayarlarını piyasaya sürmüştür (Vikipedi, 2020). İlk tasarlanan tabletler günümüzdeki tabletler kadar gelişmiş çözünürlüklere ve diğer özelliklere sahip değillerdi.

Bugün bütün dijital araçlar ilk ortaya çıktıkları halinin çok ötesindedirler. Günümüzde çok daha gelişmişlerdir. Bu araçların ekran çözünürlükleri, depolama kapasiteleri, hızları, şarj kapasiteleri çok fazla artırılmıştır. Örneğin e-okuyucuların bataryaları da çok uzun süre dayanmaktadır. Kindle e-okuyucularda bu süre bir aya kadar çıkmaktadır. Bütün bu özellikler dijital okuma sürecine doğal olarak etki etmektedir. Dijital araçların depolama fonksiyonların olması, araçların okuma sırasında font büyüklüğünü ayarlama ve anahtar kelimelerle arama yapabilme imkânı vermesi dijital okumayı klasik kitapların gelişmiş şekli olarak karşımıza çıkardı (Siegenthaler ve diğerleri, 2012).

Bu araştırmanın amacı dijital okuma araçlarının okuma becerisine etkisini ortaya koymaktır. Bu amaç çerçevesinde bilgisayarlar, tabletler, e-okuma cihazları ve akıllı telefonların okuma sürecine etkileri ortaya koyulmuştur.

YÖNTEM

Bu çalışma nitel bir araştırmadır. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyalin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu çalışmada dijital okuma araçlarının okuma becerisiyle ilişkisini gösteren çalışmalar incelenmiştir. Daha sonra okuma araçlarının hangi özelliklerinin okuma becerisine ne tür etkileri olduğu ortaya konmuştur. Verilerin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır. Bu analizde amaç elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Araştırma kapsamında ulaşılan bilgiler açık ve anlaşılır bir şekilde sınıflandırılmıştır.

BULGULAR

1. Dijital Okuma Araçlarının Okuduğunu Anlama Etkisi

Dijital okumada en önemli unsurlardan birisi de anlama becerisidir. Okuma sürecinde anlama eylemi gerçekleşmiş ise okuma amacına ulaşmış demektir. Dijital okuma araçlarının kendine özgü özellikleri okunanların anlaşılmasına da etki etmektedir. Birçok fiziksel özelliğin yazı tipi, boyutu, ekran boyutu, kontrast, parlaklık ve satır uzunluğu gibi durumların dijital okuma

üzerinde etkisi vardır (Dillon, 1992; Dyson, 2004). Bu gibi durumlar dijital okumalar üzerinde etkili olmaktadır.

Okuma sırasında strateji kullanımı da okuduğunu anlama becerisinin artması için çok önemlidir. Geleneksel basılı kitaplardan okumalarda not alma, işaretleme, araç kullanma, altını çizme, sayfaları geri ve ileri çevirme herkesin bebeklikten beri öğrendiği okuma stratejileridir (Zambarbieri ve Carniglia, 2012). Aynı stratejileri dijital araçlarda ise uygulamak çok farklıdır. Okuma stratejilerini okuma ortamına en işlevsel uygulayan araçta okuma anlama başarısının artması daha olasıdır. Okuma stratejilerinin en işlevsel uygulandığı araçlar e-okuma cihazları ve tabletlerdir.

Dijital okumalarda şimdilik en büyük sorunlardan biriside sayfalar arasında gezinmenin zor olmasıdır. Bu durumu Carlson (2002), Chu (2003), Hernon ve diğerleri (2006) de ifade etmiştir. Sayfalar arasında gezinme sorunlarının en fazla olduğu okuma aracı bilgisayarlardır. E-okuma cihazları, tabletler ve akıllı telefonlar kullandıkları uygulamalar aracılığıyla bu sorunu büyük oranda çözmüştür. Her okuma aracına eklenecek yeni okuma uygulamaları aracılığı ile sayfalar arasındaki gezinme sorunları tamamen ortadan kaldırılabilir. Bu sorunların hala yaşandığı okuma araçlarında okuduğunu anlama başarısında problemler ortaya çıkacaktır.

Margolin ve diğerlerinin (2013) yaptıkları araştırmada okurların sadece parmak veya fare ile takip etmelerinin ve okuma ile birlikte dudakları hareket ettirmenin anlama ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Her dijital okuma aracında okuma metnini parmakla takip etme imkânı yoktur. Örneğin bilgisayarlarda okuma metni parmakla değil fareyle takip edilebilmektedir. Bu durum ilk aşamada okuyucu için fazladan bilişsel yük getirir de okuyucu uzmanlaştıkça ve fareyle okuma sürecini bütünleştirdikçe bu sorun ortadan kalkabilir. Diğer dijital okuma araçlarında e-okuma cihazlarında, tabletlerde ve akıllı telefonlarda böyle bir durum söz konusu değildir. Bu araçlar yatay olarak elle tutulabilir ve dokunmatik ekrana sahiptirler. E-okuma cihazlarında, tabletlerde ve akıllı telefonlarda okuma metnini parmakla takip etme imkânı vardır. Bu durum da okuma sürecine olumlu katkı sağlamaktadır.

Milone (2012) yaptığı çalışmada basılı kitap ile Kindle arasındaki anlama başarısı karşılaştırılmıştır. Bu çalışmada iki farklı okuma arasında sadece basılı kitap lehine 0,5 lik bir fark vardır. Dolayısıyla e-okuma cihazlarının okuduğunu anlama başarısı için çok iyi bir konumda olduğu söylenilebilir.

2. Dijital Okuma Araçlarının Okuyucunun İlgisini Çekmesi

Okuyucunun ilgi ve dikkati okuma motivasyonu için çok önemli bir unsurdur. Okuyucunun okuma aracına ilgisi ne kadar yüksekse okuma motivasyonu da o kadar fazla olmaktadır. Okuma motivasyonu yüksek olan okuyucunun okuma başarısı daha fazla olmaktadır.

Grace, (2011) çalışmasında e-okuyucular ve iPadler öğrencilerin ilgisini çekmiş ve onların motivasyonunu artırmıştır. Bu çalışmada ayrıca öğrencilerin iPad'den okuma yapmak için istekli ve heyecanlı oldukları tespit edilmiştir. Nielson (2010) çalışmasında dijital okuma araçlarını kullanıcılar memnuniyet açısından değerlendirmiştir. Bu değerlendirmede iPad 5,8; Kindle 5,7; bilgisayar ise 3,6 puan almıştır. Bu duruma göre öğrenci memnuniyeti açısından tablet ve e-okuma cihazı en yüksek puanı alırken bilgisayar en düşük puanı almıştır.

Merga ve Roni (2017) yaptıkları çalışmada öğrencilerin okuma sıklıkları arasında dijital cihazlara erişimin bir etkisi olup olmadıklarına bakmışlardır. Bu çalışmada cep telefonuna erişimin daha az okuma sıklığı ile ilgisinin olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla cep telefonuna erişim oranı artıkça okuma oranı da azalmıştır. İki durum arasında ters ilişki vardır. Merga ve

Roni (2017)'nin çalışmasında ayrıca günlük okuyucu grubunun bilgisayar veya cep telefonu yerine iPad / Kindle'da okumayı tercih ettiği görülmüştür.

Dolayısıyla okuma araçlarından okuyucuların en fazla ilgisini çeken okuma araçları e-okuma cihazları ve tabletler olmuştur. Okuyucu ilgisini çeken bir diğer araç da akıllı telefonlardır. Fakat akıllı telefonlar okuyucunun ilgisini çekmekle birlikte kişiyi telefonda okuma yerine farklı eylemleri yapmaya yöneltmiştir. Bu nedenle akıllı telefonların ilgi çekiciliğinin okumayla bir ilişkisi yoktur. Bilgisayarlar ise özellikle akademik içerikli metinleri okumak için en fazla tercih edilen okuma aracıdır. Ama bunu her metin türüne ve her okuyucuya genellediğimizde bilgisayarlar okuyucuların en az ilgisini çeken araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun birçok nedeni olabilir. Ama okuyucunun ilk başta okuma sürecine ilgisiz yaklaşması mutlaka okuma başarısını olumsuz etkilemektedir.

3. Dijital Okuma Araçlarının Kullandığı Ekran Teknolojileri

Dijital okuma araçları bazıları farklı bazıları ise aynı tarz ekranlar kullanmaktadır. Genel olarak dijital araçlarda LCD, FED, OLED, AMOLED, CURVED, E-Mürekkep teknolojili ekranlar kullanılmaktadır.

Dijital araçlardaki ekran teknolojileri çok önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Göz normal zamanda refleksif olarak kendi kendine kırılmaktadır. Gözün kendi kendine kırılması gözlerdeki kuruluğu önlemekte ve gözün netliğini artırmaktadır. Ekran karşısında okumalarda göz normal davranışlar göstermez. Gözün kendi kendine kırılma süreci ekran karşısında çok fazla uzamaktadır. Bu durumda okuyucunun gözlerinin kurumasına, gözlerinde yanma ve ağrı oluşmasına neden olmaktadır. Dijital araçların kullandıkları ekran teknolojileri bu durumu olumlu ve olumsuz etkilemektedir.

Kindle ve Sony Reader gibi e-okuma cihazları göz yorgunluğu ve taşınabilirlik gibi sorunları çözecek gibi duruyor (Chou, 2012). E-okuma cihazları kullandıkları ekran teknolojisi diğer ekranlardan farklıdır. Yeni nesil e-okuyucular e-mürekkep teknolojisiyle donatılmıştır (Siegenthaler ve diğerleri, 2012). E-mürekkep kâğıttan okumaya en yakın okuma görüntüsünün olmasını sağlamaktadır. Siegenthaler vd. (2011), katılımcıların e-mürekkep okuyucuları basılı materyali okurken benzer oranda göz hareketleri göstermişler. Katılımcıların gözlerdeki sekmelerin birbirine çok benzediği tespit edilmiş. Diğer ekran teknolojilerinde ise ışık ekranın arkasından gelmektedir. Okuma sırasında arkadan aydınlatmalı bir bilgisayar ekranında bu LCD veya OLED ekran olabilir bu tarz cihazdan bir e-kitap okumanın dezavantajlarından biri, zamanla gözlerde stres oluşması ve okumanın yorucu hale gelmesidir (Jeong, 2010). Bu durum özellikle uzun okumalarda okuma süreci olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla e-mürekkep LCD'lerle kıyaslandığında e-mürekkep, tıpkı bir kâğıt kitap gibi görüldüğü için gözleriniz için daha iyidir (Siegenthaler ve diğerleri, 2012).

LCD ve e-mürekkep teknolojisinin karşılaştırıldığı bir başka araştırmada e-mürekkep okuyucu ile LCD ekran arasında görsel yorgunluk açısından bir fark bulunmamıştır (Wurtz ve diğeri, 2010). Birkaç sayfalık metinleri okurken çok fazla gözlerle ilgili bir problem yaşanma olasılığı yoktur. Ama bu durum uzun okumalarda değişebilmektedir. Görsel yorgunluk belirli bir süreden sonra ortaya çıkmaktadır. Tabi teknolojinin gelişmesiyle birlikte ekran teknolojileri daha da iyileştirilerek arkadan aydınlatmalı ekranlarda da okuma sırasında göz problemlerinin yaşanmasının önüne geçilebilir.

4. Dijital Okuma Araçlarının Çoklu Özelliklerinin Olması

Dijital okuma araçlarından bilgisayar, tablet ve akıllı telefon sadece okuma amacıyla üretilmiş araçlar değildir. Bu araçlarla video izlenebilir, başka kişilerle iletişim kurulabilir, birçok uygulama kullanılabilir, oyun oynanabilir, sosyal paylaşım sitelerine girilebilir ve internette birçok işlem yapılabilir. Bununla birlikte bu araçlardan okuma da yapılabilmektedir. Bu araçların diğer özellikleri okuyucuların ilgilerini farklı yerlere çekebilmekte ve okuyucuların dikkatlerinin dağılmasına neden olabilmektedir. Örneğin bazı araştırmalarda akıllı telefonların çok ilgi çekici olduğu tespit edilmiştir. Fakat akıllı telefonlara ulaşma oranı arttıkça okuma oranı da düşmüştür. Bu durumun temel sebebi araçların diğer özelliklerinin okuyucuların ilgisini farklı yerlere yönlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

E-okuma cihazları ise sadece okuma amaçlı tasarlandıkları için diğer okuma araçlarındaki gibi uygulamalar ve okuyucunun ilgisini farklı yönler çeken özellikler bu cihazlarda yer almaz. Okuyucunun ilgisini çeken ve dikkatlerinin dağılmasına neden olan farklı uygulamaların ve özelliklerin olmamasıyla e-okuma cihazlarıyla okuma sırasında okuyucuların daha fazla motive olmasını sağlamaktadır.

5. Dijital Okuma Araçlarının Okuma Ortamları Arasındaki Farklılıklar

Dijital okuma araçlarının bazıları farklı okuma ortamları gerektirmektedir. Bunlar arasında masa üstü ve diz üstü bilgisayardan okuma yapılırken okuyucunun cihazı sabit bir zemine koyması gerekmektedir. Okuma aracı sabit bir zemine yerleştirildikten sonra okuma eylemi gerçekleştirilebilir. Ayrıca okuyucunun da sabit bir şekilde bir sandalyede oturması gerekmektedir. Bu açıdan masaüstü bilgisayar okuyucuları sıklıkla uygun fiziksel ortam ile sınırlar. Fakat mobil teknolojinin bu yönde bir avantajı vardır (Hsu, Hwang ve Chang, 2013). Görüldüğü gibi mobil özellik taşıyan e-okuyucu, tablet ve akıllı telefon her ortamda okuma yapılmasına imkân verir. Bu araçların küçük olması ve sabit bir zeminde durmayı gerektirmemesi yani elle tutulabilmesi ile okuyucular her ortamda okuma yapabilmektedirler.

Elle tutulan dijital okuma araçlarının en önemli özelliklerinden birisi de el, göz sinir sistemi koordinasyonudur. Yapılan araştırmalarda sinir sisteminde gözün odaklanma kasları ile el arasında bir bağlantı olduğu tespit edilmiştir (Strassmann, 1985). Bu durumu kişinin okuma için örneğin bir kitabı sabit bir zemine koymaktan ziyade hemen eline alıp okumayı istemesi de ispat edebilir. Bu nedenle elle tutulan bir şeyi okumak, sadece masanın üzerinde duran bir şeyi okumaktan daha kolaydır (Liu, 2005). Dolayısıyla en iyi okumaların elle tutulabilen okuma araçları ile yapılabileceğini söylenilebilir.

Okuma araçlarının elle tutulabilecek büyüklükte olmasının tarihi bir geçmişi de vardır. Yazı icat edildiğinde Sümerliler yazıları 3 inç boyutlarında olan kare ve daire şeklindeki kil tabletlere yazmışlardır (Manguel, 1996). Bu tabletler bir insanın elleri ile kolaylıkla tutulabilecek büyüklüktedir. Görüldüğü gibi insan oğlu okuma ile ilk ilişkide bulunduğu zamanlarda bile günümüzde hala geçerliliğini koruyan bir durumu o dönemlerde tespit etmiştir. Dolayısıyla okuma araçlarını elle tutulabilecek büyüklükte yapmışlardır.

Bazı çalışmalarda ise ekran büyüklüğü ile okumanın daha sağlıklı ve kolay yapılabileceğini ifade edilmiştir. Bu açıdan akıllı telefonlar en küçük ekrana sahip olan okuma araçları olarak daha dezavantajlı denilebilir. Ekran büyüklüğüyle birlikte önemli olan bir diğer durum da ekran üzerinde bir satırdaki karakter sayısıdır. Dijital ekrandaki karakter sayısı arttıkça okuyucu zorlanmaktadır.

6. Dijital Okuma Araçlarında Fiksasyon Sürelerindeki Farklılıklar

Okuma sırasında gözler sürekli hareket halinde değildir. Gözler okuma metninde belirli sıçramalarla okumayı gerçekleştirmektedir. Bu sıçramalar esnasında her duraklanan nokta da okuyucu kelimeleri tanımlar. Kelimelerin tanımlandığı bu süreye fiksasyon süresi denir. Okuma materyalinin zorluğu okuma sırasında okuyucunun fiksasyon süresini artırmaktadır. Okuma aracının özellikleri de okuma sırasındaki fiksasyon süresini etkilemektedir.

Zambarbieri ve Carniglia (2012)'nin yaptığı araştırmada ortalama fiksasyon sürelerinin bilgisayar, iPad, Kindle arasında anlamlı derecede farklı olduğu bulunmuştur. Bu araştırmada en uzun fiksasyon süresi bilgisayarda gerçekleşmiştir. iPad ve Kindle de birbirine çok yakın çıkmıştır. Siengenthaler ve diğerleri (2012)'nin çalışmasında ise katılımcıların tablet ve e-okuma cihazı arasındaki fiksasyon sürelerinde bir farklılık gözlenmemiştir.

Okuma sırasında okuyucuların en uzun fiksasyon sürelerinin bilgisayarlarda olması okuyucuların bilgisayar ekranından metinleri okurken çok zorlandıklarını göstermektedir. E-okuma cihazlarında okuyucuların fiksasyon sürelerinin az olması e-okuma cihazlarının kullandıkları ekran teknolojileriyle ilişkili olduğu söylenilebilir. Kindle (E-okuma cihazı) ekranında basılı kâğıda en çok benzeyen kâğıt teknolojisini kullanır (Zambarbieri ve Carniglia, 2012). Bunun yanında e-okuma cihazları masa başında oturarak bir bilgisayarda okumaktan ziyade daha rahat bir okuma imkânı sağlar (Zambarbieri ve Carniglia, 2012). Bu durum okuma sürecine olumlu yansır ve okuma başarısını artırır.

SONUÇ

Her okuma aracının kendine özgü farklı özelliklerinin olması bu araçlardan yapılan okumaları da etkilemiştir.

Bilgisayarlardan okuma yapmak için bilgisayarın sabit bir zeminde durması gerekmektedir. Bu nedenle bilgisayarlardan her an ve her durumda okuma yapabilme imkânı yoktur. Ayrıca bilgisayar ekranları masa üzerinde dik açıda durmaktadır. Bilgisayarlardan okumalar yapılırken oturma pozisyonu oturma şekli de çok önemlidir. Okuma sürecinde kişinin yanlış oturma pozisyonu birçok soruna neden olmaktadır. Örneğin kas kısılmaları, bel ağrıları, boyun tutulması gibi birçok sorun ortaya çıkabilmektedir. Özellikle masa başında yapılan okumalarda okuyucu dinamik oturmalıdır.

E-okuma cihazlarından, tabletlerden ve akıllı telefonlardan yapılan okumalar her ortamda yapılabilirdiği için bilgisayarlara göre daha avantajlıdır. Bunun yanında e-okuma cihazlarının, tabletlerin ve akıllı telefonların elle tutulabilecek kadar küçük olması da okuma sürecine olumlu katkı sağlamıştır. El, göz ve sinir sistemi koordinasyonu bu durumun nedenini açıklamaktadır.

Dijital okuma sürecinde en önemli unsurlardan birisi de okuma sırasında okuyucunun gözlerinin fiksasyon (duraklama) süresidir. Fiksasyon süresi okumanın zorluğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalarda en uzun fiksasyon süresi bilgisayarlarda gerçekleşmiştir. Tablet ve e-okuma cihazındaki fiksasyon süresi bazı araştırmalarda aynı bazılarında ise birbirine çok yakındır.

E-okuma cihazlarının kâğıda en çok benzeyen teknolojiyi kullanmaları okuma sürecinin daha iyi olmasını sağlamıştır. Bu nedenle e-okuyucular okuryazarlığı hedef alan en güncel cihazlardır (Grace, 2011). Kâğıttan yapılan okumalara en yakın okumalar e-okuma cihazlarından yapılmıştır. Yapılan birçok araştırmada bu durum gösterilmiştir. Anlama başarısı açısından basılı kâğıt ile e-okuma cihazı neredeyse aynı çıkmıştır. Bu açıdan e-okuyucular diğer dijital okuma araçlarının biraz önüne geçmiştir. Bunun yanında e-okuma cihazları sadece okuma amaçlı

tasarlandığı için okuma sürecinde okuyucunun birçok okuma stratejisini daha işlevsel kullanmasını da sağlamaktadır.

Okuma sırasında okuyucuların en sık yaptıklarından birisi de okuduklarını parmakla takip etmedir. Parmakla takip etme hem anlama sürecine katkı sağlamaktadır hem de metni takip etme için önemlidir. Parmakla takip etme bilgisayarlara uygun bir durum değildir. Bilgisayarlarda bunun yerini fare tutmaktadır. Okuyucu okuduklarını fareyle takip edebilmektedir. E-okuma cihazları, tablet ve akıllı telefonlar dokunmatik özelliği olan ve yatay olarak elle tutulabilen araçlardır. Dolayısıyla bu araçlarda okuma sırasında metin parmakla takip edilebilir. Bu durumda okuma sürecine olumlu katkı sağlamaktadır.

Bilgisayar, tablet ve akıllı telefonlar çoklu özellikli araçlardır. Bu araçların çoklu özellikli olması okuyucunun okuma sürecinde birçok olumsuzluğa neden olmaktadır. Dijital okumalarda en çok karşılaşılan motivasyon sorunlarının temel sebeplerinden birisi okuma araçlarının çoklu özellikli olmasıdır. Okuma sırasında araçlardaki farklı uygulamalar ve araçların oyun oynama, video-film izleme, sosyal paylaşım sitelerine girme gibi birçok özelliği okuyucunun dikkatinin dağılmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle de okuyucunun motivasyonu olumsuz etkilenmektedir. Bu durum e-okuma cihazlarında yoktur.

Okuma araçlarında kullanılan ekran çözünürlükleri ve ekran özellikleri de okuma sürecine etki etmektedir. Dijital okumalarda en çok karşılaşılan problemlerden birisi de okuma sırasında yaşanan göz problemleridir. Okuma aracının kullandığı ekran teknolojisi göz problemlerini oluşmasına neden olabilir. Tabletlerde, akıllı telefonlarda ve bilgisayarlarda arkadan aydınlatmalı ekranlar kullanılır. Bu tarz cihazlardan yapılan dijital okumaların dezavantajlarından biri de gözlerde stres oluşması ve okumanın yorucu hale gelmesidir. Aynı durum kâğıda en yakın teknolojiyi kullanan e-okuma cihazlarında çok daha az olmaktadır. E-okuyucu cihazlar e-mürekkep teknolojisini kullanmaktadır.

Yapılan bazı araştırmalarda dijital cihazları kullanıcılar memnuniyet açısından değerlendirmiştir. Kullanıcılar en çok iPad ve Kindleden memnun kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bilgisayarlardan memnuniyet oranı ise çok düşüktür. Yapılan bir başka araştırmada ise günlük okuyucular bilgisayar veya cep telefonu yerine iPad ve Kindleyi tercih etmişlerdir. Öğrencilerin ilgisi de okuma başarısına etki eden bir durumdur.

Tüm bu sonuçlar ışığında dijital okuma için en iyi okuma aracının kullandığı ekran teknolojisi, okuyucuların ilgisini çekmesi, stratejilerin işlevsel kullanılması, anlamayı artırması, çoklu özellikli olmaması ve mobil özelliğiyle e-okuma cihazı olduğu görülmüştür. Daha sonra okuyucunun ilgisini çekmesi, stratejilerin işlevsel kullanılabilmesi ve mobil özelliğiyle tablet gelmektedir. Tablet e-okuma cihazının çok gerisinde değil ona çok yakındır. Daha sonra ise akıllı telefonlar ve bilgisayarlar gelmektedir. Akıllı telefonlar mobil özelliği ve okuyucuların ilgisini çekmesiyle öne çıkmaktadır. Akıllı telefonlar okuyucuların ilgisini çekmesine rağmen bu araçlara ulaşan okuyucuların okuma oranı düşmüştür. Bilgisayarın ekranının büyük olması ve akademik okumalar için daha fazla tercih edilmesi olumlu yönüdür. Ama bilgisayarın uygun bir fiziksel ortam gerektirmesi, okuyucuyu fazla zorlaması, mobil özelliğinin olmaması ve bilgisayarda stratejilerinin işlevsel kullanılamaması okuma sürecini olumsuz etkilemektedir.

KAYNAKÇA

- Carlson, S. (2002), "Students complain about devices for reading e-book, study finds", The Chronicle of Higher Education, 26 August.
- Chou, C. (2012). Understanding on-screen reading behaviors in academic contexts: a case study of five graduate English-as-a-second-language students, 25(5), 411–433.

- Chu, H. (2003), "Electronic books: viewpoints from users and potential users", Library Hi Tech, 21(3), 340-6.
- Dillon A. (1992). Reading from the paper vs screens: a critical review of the empirical literature. Ergonomics, 35, 1297-1326.
- Dyson MC. (2004). How physical text layout affects reading from screen. Behaviour & Information Technology, 23, 377-393.
- Ertuğrul, S. (2020). Akıllı Telefon Tarihi. 14 Aralık 2020, <https://mediatrend.mediamarkt.com.tr/akilli-telefon-tarihi/#:~:text=Klasik%20cep%20telefonu%20ile%20bilgisayar,bilinen%20IBM'in%20Simon%20telefonudur.>
- Grace, K. E. (2011). Comparing The iPad to Paper: Increasing Reading Comprehension in The Digital Age. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gündüz, O. ve Şimşek, T. (2013). Anlama Teknikleri I Uygulamalı Okuma Eğitimi. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Hamer, A. B. ve McGrath, J. L. (2011). On-screen versus On-paper Reading: Students' Strategy Usage and Preferences. NADE Digest, 5 (3), 25-39.
- Hernon, P., Hopper, R., Leach, M.R., Saunders, L.L. and Zhang, J. (2006), "E-book use by students: undergraduates in economics, literature, and nursing", The Journal of Academic Librarianship, 33(1), 3-13.
- Hsu, Ching-Kun., Hwang, Gwo-Jen. ve Chang, Chih-Kai. (2013). A personalized recommendation-based mobile learning approach to improving the reading performance of EFL students. Computers & Education, 63, 327-336.
- Jadhav, P.S. (2010), "Electronic Media and Reading Habits", SIES Journal of Management, 7(1), 109.
- Liu, Z. (2005). Reading behavior in the digital environment - Changes in reading behavior over the past ten years. Journal of Documentation. 61(6), 700-712.
- Manguel, A. (1996), A History of Reading, Viking, New York, NY.
- Margolin, S. J., Driscoll, C., Toland, M. J. ve Kegler, J. L. (2013). Applied Cognitive Psychology, Appl. Cognit. Psychol. 27: 512-519.
- Merga, M. K. ve Roni, S. M. (2017). The influence of access to eReaders, computers and mobile phones on children's book reading frequency. Computers & Education 109, 187-196.
- Siegenthaler, E., Schmid, L., Wyss, M. ve Wurtz, P. (2012). LCD vs. E-ink: An Analysis of the Reading Behavior. Journal of Eye Movement Research, 5(3):5, 1-7.
- Strassmann, P.A. (1985), Information Payoff, The Free Press, New York, NY.
- Vikipedi. (2020). Taşınabilir Bilgisayar. 14 Aralık 2020, https://tr.wikipedia.org/wiki/Ta%C5%9F%C4%B1nabilir_bilgisayar#:~:text=Monte%20edilmi%C5%9F%20bi%C3%A7imde%20bir%20yerden,a%C4%9F%C4%B1rl%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda%20olan%20IBM%205100%20idi.
- Vikipedi. (2020). E-kitap okuyucu. 14 Aralık 2020, https://tr.wikipedia.org/wiki/E-kitap_okuyucu.
- Vikipedi. (2020). Microsoft Tablet PC. 14 Aralık 202, https://tr.wikipedia.org/wiki/Microsoft_Tablet_PC.
- Wolf, M. (2007). Proust and the squid: The story and science of the reading brain. New York: Harper Collins.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zambarbieri, D ve Carniglia, E. (2012). Eye movement analysis of reading from computer displays, eReaders and printed books. Ophthalmic Physiol Opt, 32, 390-396.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

DİJİTAL OYUNCULARIN OYUN ALGISI VE DENEYİMLERİ
DIGITAL PLAYERS' GAME PERCEPTION AND EXPERIENCES

*Edanur AĞRA**

*Nursel PAŞAOĞLU***

Özet:

Tüm oyunlar insani değerleri ifade eder ve somutlaştırır. Oyunlar adalet kavramından, insanlık durumuyla ilgili köklü fikirlere kadar, insanların inançlarını ve fikirlerini sergiledikleri, ilgi çekici bir alan sağlar (Flanagan ve Nissenbaum, 2014 s. 3). Bu çalışmada dijital oyunların, oyun oynayan bireylerin yaşamında ne ifade ettiği keşfedilmeye çalışılacaktır. Çalışmada, dijital oyuncuların oyuna yükledikleri anlamları, oyunları nasıl deneyimledikleri ve bu deneyimleri nasıl tanımladıkları ele alınmıştır. Uygulamada, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseni kullanılmış, görüşme ve katılımlı gözlem teknikleriyle veriler toplanmıştır. Araştırma 11 katılımcı ile yarı yapılandırılmış görüşme şeklinde gerçekleştirilmiş ve görüşme verileri tematik olarak analiz edilmiştir.

Bulgular bölümü, oyunu anlamlandırma, oyun oynamaya yönelme gerekçeleri ve oyuncuda olması gereken özellikler olmak üzere üç tema üzerinden ele alınmıştır. Araştırmanın sonucunda, oyuncuların, dijital oyunları “bir dünya”, “uzaklaşma aracı” ve “sosyalleşme ve eğlence aracı” olarak algıladığı görülmüştür. Johan Huizinga (2006, s. 24), “Her oyun, her şeyden önce gönüllü bir eylemdir. Emirlerle bağlı oyun, oyun değildir.” demiştir. Oyuncuların gönüllü olarak bulundukları bu eylemin psikolojik boyutu daha iyi anlaşılabilirse gerek yeni oyunların tasarımıyla kullanılabilir gerekse psikoloji, eğitim gibi başka alanlarda da yararlanılabilir. Bir diğer önemi ise çalışmanın fenomenoloji deseni ile yapılmasıdır. Böylece deneyimlerinin özü daha iyi betimlenebilmektedir. Bu çalışma ile dijital oyuncular için sunulan tipolojiler hakkında yürütülen araştırmaların bir sağlamasını yapmak olanaklı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dijital oyunlar, Dijital oyuncu, Oyuncu psikolojisi

Abstract:

All games express and embody human values. Games provide an interesting space where people showcase their beliefs and ideas, from the concept of justice to deep-rooted ideas about the human condition (Flanagan & Nissenbaum, 2014 p.3). In this study, it will be tried to discover what digital games mean in the lives of people who play games. In the study, the meanings that digital players give to the game, how they experience the games and how they define these experiences are discussed. In practice, phenomenology pattern from qualitative research methods was used and data was collected by interview and participation observation techniques. Research was conducted in the form of semi-structured interviews with 11 participants, and the interview data was analyzed thematically. The Findings section is handled over three themes: meaning of the game, the reasons for playing a game, and the characteristics that the player should have. As a result of the research, it has been observed that the players perceive digital games as “a world”, “a tool of distance” and “a tool of socialization and entertainment”. Johan Huizinga (2006, p. 24), said: “All play is a voluntary activity. A game based on orders is not a game”. If the psychological dimension of this action, in which players volunteer, can be better understood, it can be used in the design of new games and it can be used in other areas such as psychology, education. Another important thing is that the study is done with phenomenology design. Thus, the essence of their experience can be better

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönt. ABD, edanur.agra@gmail.com.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönt. ABD, nurselpasaoglu@gmail.com.

described. With this study, it will be possible to make a verification of the research conducted on typologies for digital players.

Key words: Digital games, Digital player, Player psychology

GİRİŞ

Oyuncuların, kendi kimliklerinden sıyrılarak, avaturları ve nick nameleri vasıtasıyla internet üzerinden bağlandıkları oyunlar, sanal bir dünyaya geçişi mümkün kılar (Güven ve Yıldız, 2012, s. 202). Sanal bir dünyaya adım atan oyuncular bu dünyada bir karaktere bürünür, diğer oyuncular veya sanal karakterler ile etkileşime geçer, sanal topluluklar kurar ve sosyal bir varlık olarak alternatif bir evrende kendi amaçları ve istekleri doğrultusunda eylemlerde bulunur (Bostan ve Tıngöy, 2015, s. 19). Çalışmanın önemi de buradan gelmektedir. Oyuncuların oluşturduğu bu sanal dünyaya yönelik algıyı, anlamak bu dünyayı da anlamaya yarayacaktır. Böylece deneyimlerinin özü daha iyi betimlenebilmektedir.

Oyuncuların oyuna yükledikleri anlamları ve oyunları nasıl deneyim ettiklerini betimlemeye çalışan bu araştırma üç bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde, dijital oyun ve oyuncular hakkında bilgi verilecektir. Araştırmanın ikinci bölümünde saha çalışmalarının nasıl yönetildiğine, üçüncü bölümünde ise elde edilen bulgulara değinilecektir. Araştırma sonuç ve tartışma bölümü ile son bulacaktır.

1. DİJİTAL OYUN VE OYUNCULAR

Çalışmanın bu bölümde, önce dijital oyunların gelişimi hakkında bilgi verilecek, daha sonra dijital oyun oynayan bireylere odaklanılacaktır.

1.1. Dijital Oyun Kavramına Bakış

Ortaya çıkışı çok eskilere dayanan oyun olgusu, Türk Dil Kurumunda, “yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence” olarak tanımlanmaktadır. İngilizcede bulunan, “Play” ve “Game” kavramlarının ikisi de Türkçeye oyun olarak çevrilmiştir.

Öncelikle bu iki kavram arasında ayırım yapmak yerinde olacaktır. Oxford Learner's Dictionaries, “Play” kavramını, “çocukların yaptığı gibi zevk için şeyler yapmak” olarak tanımlamaktadır. “Game” kavramı ise “genellikle kuralları olan ve kazanabileceğiniz veya kaybedebileceğiniz bir aktivite” anlamına gelmektedir. Yani “play” daha serbest, şekilsiz, kuralsız, düzensiz oyun anlamına gelirken (Dalyan, 2019), belirli bir sürede belirli kuralları yapmak “game” kavramıyla ifade edilir.

Sözlük anlamlarından da görüleceği üzere ana ekseninde ‘Game’ oyunu ‘Play’ ise oynama fiilini karşılarsa da Türkçe karşılıklarıyla birebir örtüşmek yerine iç içe geçmekte, dilin olduğu kültüre has bir doku taşımaktadır (Gülsoy, 2017, s. 25). Bu çerçevede, daha geniş bir tanım yapmak gerekirse oyun “kendi başına kapalı ve kuralları belirlenmiş bir sistemde insanların eğlenmesi, sosyalleşmesi ve öğrenmesi gibi amaçları, belirli hedefleri ve kazanma ile kaybetme gibi sonuçları olan bir uygulamadır” (Vardarlıer ve İnan, 2017, s. 9).

Teknolojinin gelişmesiyle oyunlar dijital ortamlara taşınmış, “Game” kavramı ile ifade edilen oyunlar yoğun olarak bu ortamda yer almıştır. Geleneksel oyunlar ile dijital oyunlar temelde aynı anlam zemininin üstüne kurgulanmıştır. Fakat gün geçtikçe oyuncu profillerinde farklılıklar oluşmuştur. Sanal dünyanın içine doğan dijital nesil oyuncuları, gündelik yaşamdaki oynama edimi yerine, sanal dünyadaki oynama edimini öncelemiştir. Bu nedenle, bu dijital oyunculara odaklanmak yerinde olacaktır.

1.2. Dijital Oyuncular

Dijital oyuncular, farkında olarak doğrudan, hobi amaçlı veya kültürel tüketim için gündelik yaşamın yükümlülüklerinden kaçarak dijital oyun alanında vakit geçiren oyuncu bireylerdir (Gülsoy, 2017, s. 144).

Dijital oyunlarda oyuncular, iki fiziksel ortamı aynı anda algılamaktadır. Bunlardan ilki kişinin gerçekten var olduğu fiziksel dünya, diğeri ise iletişim kanalından oyuncuya aktarılan sanal dünyadır (Bostan ve Tıngöy, 2015, s. 15). Dijital oyuncu, kontrole ve özgürlüğe sahip olduğu, sanal dünyada memnuniyet içinde yaşamaktadır. Ancak fiziksel dünyada, oyun oynaması nedeniyle eleştiriler ile karşılaşmaktadır.

Dijital oyuncu, ‘Oynama’ edinimine yönelik sosyal baskı karşısında, oyuncu toplulukları oluşturmakta, kendileri gibi oyuncu bireylerle etkileşimde kalıp beraber oynayarak ve hatta gündelik yaşamda da tanışıp birlikte eğlenerek önemli bir dayanışma ağı kurmaktadır (Gülsoy, 2017, s. 144). Bu ağın bir parçası olan birey artık bu yeni dünyanın bir üyesi durumdadır ve bu yeni üye kendine has algı ve deneyimler geliştirmeye başlamıştır.

Bu çalışmada, dijital oyuncuların oyun algıları ve dijital oyun deneyimlerine yönelik bilgi edinilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranacaktır:

1. Dijital oyun oynayan bireylerin, oyun algıları nelerdir?
2. Dijital oyun oynayan bireylerin, oyun deneyimleri nelerdir?
3. Dijital oyun oynayan bireyler bu deneyimi nasıl betimlemektedir?

2. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde, araştırma deseni, çalışma grubu, verilerin toplanması ve analizi ile geçerlilik ve güvenilirlik konularına değinilecektir.

2.1. Araştırma Deseni

Bu araştırma, oyun oynayan bireylerin oyun algısını ve deneyimlerini anlamayı amaçladığı için fenomenoloji deseniyle gerçekleştirilmiştir. Fenomenolojinin felsefesi, deneyimin kendisine ve bir şeyi deneyimin nasıl bilinçliliğe dönüştürdüğüne vurgu yapmaktadır (Merriam, 2013). Fenomenoloji, “Deneyimlerin özünü” anlamak için en uygun araştırma desendir.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmada oyuncuların seçilmesinde amaçlı örneklem türlerinden Ölçüt (Kriter) örnekleme kullanılmıştır. Ölçüt (Kriter) Örnekleme, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır. Ölçüt araştırmacı tarafından oluşturulur ya da daha önceden hazırlanmış ölçütler listesi kullanılabilir (Marshall ve Rossman, 2014, akt. Baltacı, 2018 s. 254).

Ankara Kalkınma Ajansının Dijital Oyun Sektörü Raporuna göre (2016, s. 21), sanal oyunlarda 16-24 ve 25-34 yaş grubu, oyuncu kitlesinin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunu takip eden oyuncu kitlesi ise 35-44 yaş aralığıdır. Bu nedenle belirlenen birinci kriter, katılımcıların 16-44 yaş arası bireylerden seçilmesidir.

Belirlenen ikinci kriter ise oyuncuların en az 4 yıldır oyun oynuyor olması ve halihazırda oynamaya devam etmesidir. Bu kriterin seçilmesinin nedeni ise, bu katılımcıların oyun deneyimlerinin çok olması böylelikle daha anlamlı verilerin ortaya çıkmasıdır. Araştırmaya katılan oyuncuların kişisel özellikleri ise Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Oyuncuların Demografik Özellikleri

Kod	Cinsiyet	Yaş	Medeni Hali	Meslek
Birinci Katılımcı	Erkek	31	Bekâr	Esnaf
İkinci Katılımcı	Erkek	34	Evli	Güvenlik Görevlisi
Üçüncü Katılımcı	Kadın	32	Evli	Ev Hanımı
Dördüncü Katılımcı	Erkek	41	Evli	Müzişyen/Fotoğrafçı
Beşinci Katılımcı	Erkek	32	Evli	Laboratuvar Sorumlusu
Altıncı Katılımcı	Erkek	24	Bekâr	Sera Çalışanı
Yedinci Katılımcı	Kadın	33	Bekâr	Çalışmıyor
Sekizinci Katılımcı	Erkek	26	Bekâr	Öğrenci
Dokuzuncu Katılımcı	Erkek	23	Bekâr	Turizm Rehberi
Onuncu Katılımcı	Erkek	32	Evli	Muhasebeci
On birinci Katılımcı	Erkek	31	Bekâr	Polis

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri iki aşamada toplanmıştır. İlk aşamada oyun oynayan bireylerle, oyuna ilişkin yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Görüşmelerin bir kısmı yüz yüze yapılırken bir kısmı ise online olarak gerçekleştirilmiştir. Oyunculara yarı yapılandırılmış görüşmede oyunların onlar için ne ifade ettiği, ne zaman oyun oynamaya başladığı, ne tür oyunlar oynadığı, oyun oynamadığında nasıl hissettiği ve ne kadar zamanlarını oyun başında geçirdiklerine dair sorular sorulmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme yapılmasının nedeni, görüşme süresince ek soru sormaya imkân vermesidir. İkinci aşamada, oyun oynanan bir yere, farklı zamanlarda gidilip gözlem yapılmıştır. Böylece oyuncuların oyun oynamasında etkili olan ortam ve koşullar görülmüştür.

Görüşmeler sonucunda elde edilen veriler, kodlanmış ve kodlamalar temalar altında toplanmıştır. Bununla birlikte oyuncu görüşlerinden doğrudan alıntılar verilmiştir.

2.4. Geçerlilik ve Güvenilirlik

İnandırıcılığı artırmak için üçgenleme stratejisine başvurulmuştur. Üçgenleme, ortaya çıkan bulguların doğruluk ve geçerliliğinin kontrolü için birden fazla araştırmacı, çoklu veri kaynağı ya da çoklu veri toplama yönteminin kullanılmasıdır (Merriam, 2013). Bu araştırmada hem görüşme hem de gözlem yapılarak çoklu veri toplama gerçekleştirilmiştir.

3.A. BULGULAR

Bulgular, oyunu anlamlandırma, oyun oynamaya yönelme gerekçeleri ve oyuncuda olması gereken özellikler olmak üzere üç tema üzerinden incelenecektir. Bu bölümün ilk kısmında bulgular olduğu gibi aktarılacak, ikinci kısmında ise bulguların değerlendirilmesi yapılacaktır.

3.1. Oyunu Anlamlandırma

Oyunu anlamlandırma temasında, oyuncuların oyunlara yükledikleri anlamlara yer verilmiştir. Oyuncular dijital oyunları, “bir dünya”, “hayat biçimi”, “uzaklaşma aracı” ve “sosyalleşme ve eğlence aracı” olarak tanımlamıştır. Katılımcılara “oyun sizin için ne ifade ediyor?” sorusu yöneltildiğinde bir katılımcı, “*Oyun çok farklı bir şey yani. Bir dünya resmen benim için. Bence bir dünya yani. Ayı bir dünya.*” olarak tanımlamıştır. Diğer bir katılımcı ise, “*Bir yaşam tarzı. Oyun bir yaşam tarzı. Bence oyun olmasa hiç bir şey olmazdı.*” diyerek cevap vermiştir. Yaşam tarzı ile ne demek istediği sorulduğunda ise, “*İnsanlar kimisi eğlenir, kimisi gezer tozar, kimisi arkadaşlarıyla bir yere gidip oturmayı sever bunlardan zevk alır. Bende bu oyun oynamaktan zevk alıyorum. Benim için bir hayat biçimi yani.*” şeklinde açıklamada bulunmuştur.

Oyunu “uzaklaşma aracı” olarak gören katılımcılar da bulunmaktadır. Bu durumu düşüncelerinden uzaklaşma olarak gören bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir; “*Oyun zaten bir şekilde zaman geçirmek için düşünceleri bastırmak için bir araç değil midir? Sıkıldığında veya düşünceler bastırıldığında düşüncelerini farklı yere yönlendirmek için oynuyorum. Oyun oynamadığımda bir işim vardır demek ki.*” demiştir. Başka bir katılımcı ise, “*...Oyuna gireyim biraz kafa dağıtayım. Girmesem kafam dağılmayacak. Biraz uzaklaşayım. Uzaklaşmamış gibi hissediyorum.*” şeklinde ifade etmiştir. Uzaklaşma aracı olarak gören katılımcılardan birisi bu durumu, günlük hayattan uzaklaşma olarak yorumlamıştır. “*Günlük hayattan uzaklaşmak için kullanılan bir şey olarak görüyorum yani. Günlük hayatta elde edemeyeceğimiz durumları orada yaşıyorsunuz.*”

Uzaklaşmayı “kendi kişiliğinden uzaklaşma” olarak gören bir katılımcı şu şekilde açıklamıştır; “*Orada başka bir kişiliğe bürünebiliyorum. Bir oyun oynarken kendinden farklı her türlü kişi olabiliyorsun. Bir erkek olabiliyorsun, bir çocuk olabiliyorsun. Hatta bazen japon olduğuma dair numara çekiyorum insanlara. Çok eğlenceli oluyor yani.*” Oyunu sosyallik ve eğlence aracı olarak görenlerde bulunmaktadır. Oyunları sosyallik olarak gören bir katılımcı, “*Oyunlar bence asosyallik değildir. Oyunlar sosyalleşmektir. Benim oynadığım oyunlar en azından öyle. Çok farklı insanlarla çok farklı oyunlar oynuyorum mesela. Bir sürü farklı oyundan bir sürü arkadaşım var. Onlarla buluşmuş gibi oluyorum.*” şeklinde açıklamada bulunmuştur. Ortak temaların dışında bir katılımcı oyunu ihtiyaç olarak gördüğünü belirtmiş ve açıklamıştır; “*Şöyle karnını doyurursun ama arkadan bir tatlıya ihtiyacın olur ya o tarz bir şey hani böyle güzelce karnını doyurursun, uykunu alırsın, bir şey eksik diyorsun oynuyorsun yani ihtiyaç gibi geliyor.*”

Bununla birlikte oynadıkları bir oyun hakkında kullandıkları ifadelerle bakıldığında, bir katılımcı, “*Counter Strike bir beladır benim için. Bir hastalık. Kendimde bu huyumu hiç sevmiyorum.*” diyerek bu oyunun “bir hastalık” olduğunu dile getirmiştir. Diğer bir katılımcı ise, “*Levelli oyun oynadım. Knight Online oynadım. 83 levele kadar. Ama o çok psikoloji bozan bir oyun. Onu saatlerce hiç bilgisayarı kapatmadan bir ay boyunca, iki ay boyunca çıkmadığım*”

zamanlarda oldu. Ona acıyorum mesela. Knight Online'a acıyorum. O zamanlar daha farklı olabilirdi.” diyerek o oyunu oynadığı süreye acıdığını belirtmiştir. Bununla birlikte katılımcılar oyun oynamadıklarında, bir “eksiklik” ve “özlem” duyduklarını dile getirmişlerdir. Bir katılımcı bu durumu “Oyun oynamalıyım. Bir şeyi eksik bıraktım. Bugün kendim için bir şey yapmadım.” şeklinde ifade etmiştir. Diğer katılımcı ise şu şekilde açıklamıştır;

“Oyun oynamadığımda, sanki sosyal hiç bir şey yapmıyormuşum da devamlı kendi işimdeymişim gibi. Yani esnafım ben. Kendi işimdeymişim gibi hissediyorum... Sürekli iş yapıyormuşum gibi geliyor bana. Sürekli canım sıkılıyor oyun oynamadığımda. Hani bugün eksiklik hissediyorum kendimde... Yani bir özlem duyuyor insan, böyle bir oynamak istiyor. Mesela nasıl söyleyeyim sigara bir bağımlılık bazen o da bi bağımlılık gibi bir şey. Benim için öyle yani.”

Aynı durumu başka bir katılımcı,

“Genelde bir şey eksik kalmış gibi oluyor. Hani bir hobiniz vardır yapmamışsınızdır. Her gün yaptığınız günlük bir rutininiz vardır, onu yapmamış gibi hissediyorsunuzdur. Bu biraz şey oluyor işte dopamin salgılıyor oyunlar insanda. Beyin kendi kendine o açıdan mutlu etmemiş oluyor. Bu da kötü bir şey farkındayım bazen o yüzden şey yapıyorum. Günlük olarak mesela bugün oynamayayım diyorum. Bırakıyorum. Haftada bir hiç oynamamaya çalışıyorum. Ya da günlük aralar veriyorum. Bugün bir saat oynanayım bırakayım diyorum. Tabi bazen işin ucu kaçıyor. Eee bir günde 16-17 saat oynadığımda oldu.”

şekilde açıklamıştır.

11 katılımcıdan yedisi oyun bağımlısı olmadığını belirtmiştir. Bu katılımcılardan biri eskiden bağımlı olduğunu ancak artık bağımlı olmadığını, biri de sorumlulukları olmasaydı oyun bağımlısı olabileceğini ancak bunun “lükse kaçtığını” belirtmiştir. Dört katılımcı ise oyun bağımlısı olduğunu belirtmiştir. Oyunların günlük yaşantısını etkilediğini belirten bir katılımcı bu durumu şu şekilde açıklamıştır; “Normalde yapmanız gereken bir rutin varsa insan olarak rutininizden geri bırakıyor. Zaman algısını değiştiriyor. Yatacağımız kalkacağınız saati şaşırtabiliyor.” Başka bir katılımcı ise; “Günlük yaşantımı etkiliyor evet. Özellikle gece oynaması keyifli olduğu için oyunları ertesi gün bir işiniz olsa bile uyuyamıyorsunuz. Uyku düzeninizi çok etkiliyor. Tabi günlük hayata çok yansıyor.” şeklinde açıklamıştır. Başka bir katılımcı ise bu durumu şu şekilde açıklamıştır;

“Aptal kutusu demek istemiyorum televizyon gibi ama televizyonu izlerken aptal kutusu olduğunu fark etmiyorsun eğlenceli geliyor, diziye kapılıyorsun gidiyorsun ama senin günün gitmiş, senin dakikan gitmiş, zamanın gitmiş, anın gitmiş yani. Ay diyorsun şunu yapacaktım. Bir sürü şey kalmış. Sarıyor seni... Oyunda öyle. Ay şuna gireyim, şunu yapacaktım, işte şu saatte savaş vardı ama uyumadın ama dersin var yapmadın...”

Oyunların günlük yaşantısını etkileyip etkilemediğinden emin olamayan bir katılımcı, “Aslında espri konusu çok oluyor. Etkiliyor mu bilmiyorum ama şey diyorlar çok oyun oynayan insanların rüyalarını kontrol edebildiği. Sanki rüyalarda kendimi kontrol edebiliyormuşum gibi geliyor hatta uyanmam gerekiyor diyorum uyanıyorum. Bana öyle geliyor en azından bilmiyorum.” diyerek açıklamada bulunmuştur. Katılımcıların hepsinin bir kullanıcı adı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda katılımcıların bazıları kullanıcı adlarını seçerken hayran oldukları şeyleri tercih ettiği görülmektedir. Bir katılımcı ataride oynadığı bir karaktere hayranlık duyduğunu bu yüzden de onun ismini kullanıcı adı olarak kullandığını belirtirken diğer katılımcı, “Rolls-Royce diye kullanılan bir araba vardı ben bu arabaya aşığım. Onun Royce adını kullanıyorum.” diyerek sevdiği bir arabayı kullanıcı adı yaptığını belirtmiştir. Başka bir katılımcı

ise hayranı olduğu ve sevimli bulunduğu bir çizgi film kahramanının adını kullanmayı tercih etmiştir.

Katılımcılara “Diyelim ki oyunun en önemli yerindesiniz. Ama aynı zamanla arkadaşınızla buluşma saati geldi. Ne yapardınız?” sorusu yöneltildiğinde; bir katılımcı arkadaşları ile buluşmaya gideceğini belirtmiştir. Katılımcılardan ikisi arkadaşlarıyla buluşma saatini oyuna göre ayarlayacağını belirtmiştir. İki katılımcı, arkadaşları ile buluşmaya gideceğini ve orada oyun oynamaya devam edeceğini belirtmiştir. Altı katılımcı ise oyunları bitmeden arkadaşlarıyla buluşmaya gitmeyeceğini söylemiştir. Bu katılımcılar özellikle online olarak oynanan oyunlarda gitmeyeceklerini belirtmiştir. Bir katılımcı bu durumu şu şekilde açıklamıştır;

“Çoklu oyunculu bir platformda oynuyorsanız, sizin istediğiniz zaman çıkamayacağınız durumlar oluyor. Yani örnek vereyim. Bin kişilik bir savaşa gireceksiniz önemli bir şey bu oyun adına. 200 kişilik bir grupla gidiyorsunuz. 200 kişi işini gücünü hayatını ona göre ayarlayıp oyuna giriyor ve hep beraber yola çıkıyorsunuz savaşa gideceksiniz. 2000 kişilik bir savaşa katılacaksınız. Siz kalkıp yolun ortasında ya ben arkadaşlarla buluşacağım deyip çıktığınız zaman biraz abes kaçıyor. Yani diğer insanlarda oraya işini gücünü bırakıp gelmiş oluyor.”

Aynı zamanda oyunun getirdiği sorumluluklar olduğunu belirten bir katılımcı bu durumu şu şekilde açıklamıştır;

“Mesela benim kendi steamim vardı. 8000 steam var oyunda en özel 11 steamden biri benimdi. Ve bu steame tek başıma yaşıyordum. Orayı korumak zorundaydım. Her gün oraya bakmak zorundayım. Bu bir nevi evden çıkarken kapıyı kapatmak gibi bir şey. Tam olarak aynı manaya geliyor. Bir oyunda olsa orda yılarca ortaya döktüğünüz bir emek var. O yüzden keyif almanın yanında getirdiği sorumluluklarda oluyor.”

3.2. Oyun Oynamaya Yönelme Gerekçeleri

Oyun oynamaya yönelmelerinin ortak gerekçesine bakıldığında “can sıkıntısından kurtulma” ve “stres atma” ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte katılımcıların oyunu bir boş zaman aktivesi olarak gördüğü, sosyalleşme ve eğlence amaçlarının oyun oynamayı etkilediği görülmektedir. Oyunda iyi olmaya çalışma, akran etkisi de katılımcıların ayrı ayrı belirttiği temalardır. Üniversite öğrencilerinin dijital oyun oynamaya yönelik tutumlarını araştıran bir araştırmada, oyuncuların oyun oynamaya yönelmelerinde, kafa dağıtma arzusu, eğlence arayışı, sosyal çevreyle yaşanan uyumsuzluk-iletişimsizlik, meydan okuma niyeti, bulunduğu ortamdaki uzaklaşma isteği, gerçek yaşamda yapamadıklarını sanal ortamda gerçekleştirme arzusu gibi nedenler bulunmaktadır (Tekkurşun Demir ve Mutlu Bozkurt, 2019, s. 4). Bilgisayar oyunu oynama alışkanlıklarının incelendiği bir araştırmada ise, katılımcıların boş zamanlarını değerlendirmek, eğlenmek ve stres atmak için oyun oynadığı görülmektedir (Uluyol vd., 2014). Ayrıca bireyi dijital oyun oynamaya iten nedenlerden biri de motivasyondur (Tekkurşun Demir ve Cicioğlu, 2019, s. 24).

a) Stres Atma

Bir katılımcı, “Sanki iş hayatım benim yorucu.. yani ben sanki ben stresimi oyunda atıyorum ve oyunu Ben stres atmak için kullanıyorum.” şeklinde ifadelerde bulunurken diğer bir katılımcı ise, “Yani bilgisayarda daha çok böyle nasıl anlatayım stres atmak için oynuyorum”. ve “Bende bilgisayarda oynadığım zaman stres atıyorum” şeklinde ifadelerde bulunarak oyunu stres atmak için oynadıklarını belirtmişlerdir.

b) Boş Zaman Aktivitesi

Oyun oynamak bir boş zaman aktivitesi olarak da görülmektedir. Bu durumu bir katılımcı, “Bir sosyalite bizim için. Oyalanacak bir şey.” şeklinde dile getirirken diğer bir katılımcı, “Sürekli vakit geçiriyorum başında. Çalışmış olduğum işyerinde de vaktim çok boş. Güvenlik işi oturuyorsun sabahdan akşama kadar. Bir şekilde vakit geçireceksin. Ne yapıyorsun? Oyun oynuyorsun.” ifadelerini kullanarak oyunu oyalanacak bir şey ve vakit geçirmek için bir araç olarak gördüklerini belirtmişlerdir.

c) Akran Etkisi

Akran etkisinin de oyun oynamada etkili olduğu görülmüştür. Bir katılımcı bu durumu, “Mesela arkadaşlarım var. En yakın arkadaşlarımla oynuyorum sürekli ve Belirli üç dört tane arkadaşım var benim. Belirli üç net arkadaşım var. Bunlarla hep Pes oynarız.” şeklinde belirtmiştir. Diğer bir katılımcı ise, “Mesela arkadaşımı arıyorum. Müsait misin diyorum müsaidim, buluşalım diyorum. Nereye gideceğiz? Gezelim diyorsa geziyorum. Çay içelim diyorsa çay içiyorum. Oyun oynuyorum diyorsa oyun oynuyorum” diyerek belirtmiştir. Başka bir katılımcı ise, “Dışarda sosyal aktivitelerde filan, gideyim oyun oynayayım demiyorum. Mesela arkadaş ortamında muhabbet ettiğimizde bir şekilde muhabbet oyuna geliyor. O muhabbet oyuna geldiğinde, hadi gidelim artık eve, oyun oynayalım diyoruz kafede buluştuğumuzda arkadaşlarımızla.” şeklinde açıklamıştır.

d) Rekabet

Katılımcılar oyun oynarken diğer katılımcılar ile rekabet içinde olduklarını belirtmişlerdir. Bir katılımcı oyunda, “sürekli birbirimizi yenmeye çalışıyoruz.” şeklinde açıklarken, diğer bir katılımcı, “rakibine karşı oynadığın zaman onunla üstünlük savaşı içerisine giriyorsun. Kimin akli daha zeki, kim daha akıllı, kim daha yaratıcı, o ön plana çıkıyor.” şeklinde ifade etmiştir. Başka bir katılımcı, “Kazandıysam bir şekilde bir şey yapmak isterim. O maç içinde rekabet ediyoruz ama sonraki maçlarda da denk gelebiliriz. Herkesle rakibim. Bir kolaydı yazmak onun bir sonraki maçta mentalini düşürür ve senin kazanma oranını yükseltir.” şeklinde açıklamada bulunarak rekabet ettikleri için rakibini mental olarak düşürmeye çalıştığından bahsetmiştir.

e) Başarma Hissi

Katılımcıların oyun oynamalarında, oyunu kazandıktan sonra oluşan başarma hissi de önemli bir yer tutmaktadır. Bir katılımcı bu durumu, “Kazandığımızda, yani nasıl söyleyeyim, yani kendimle bir nevi saçma olacak ama kendinle gurur duyuyorsun” şeklinde ifade ederek kazandığın da kendi ile gurur duyduğunu belirtmiştir. Diğer bir katılımcı ise bir oyunu kazandığındaki hislerini şu şekilde aktarmıştır; “Birinciliğimiz olmuştu. Kafeyi ayağa kaldırdık mesela. İlk birinciliğimdi. İlk oynadığım oyundu. 100 kişi içerisinde birinci olmaya çalışıyorsun ve birinci olduk. O an, fotoğraflarını filan çektik.”

f) Eğlence

Katılımcıları oyun oynamaya yöneltten bir diğer gerekçe ise eğlencedir. Bir katılımcı bu durumu şu şekilde ifade etmiştir. “Eğlence... Oyun oynamak beyine dopamin salgıladığı için, alkol kullanmak, sigara içmek, uyuşturucu kullanmak gibi bir şey bu biyokimyasal olarak. Ben biyokimyacıyım aynı zamanda işin kimyası böyle. Eğleniyorsunuz ama onun da bir alt yapısı var.”

3.3. Oyuncuda Olması Gereken Özellikler

Katılımcılar oynadıkları oyunlardan hareketle bir oyuncuda “reflekslerin iyi olması”, “zekilik” “mental olarak güçlü olma” ve “takım uyumu”nun olması gerektiğini belirtmişlerdir.

a) Reflekslerin iyi olması

Katılımcılar oyun oynarken “Reflekslerinin süratli olması, hızlı olması.” gerektiğine vurgu yapmışlardır. Bu durumu bir oyuncu üzerinden örnek ile anlatan katılımcı, “*Görsele odaklı değil sese odaklı oynuyor. En ufak yerden ses alınca yani hiç nişan almıyor direk reflesiyle vuruyor. Çok üstü. Yani bu benim için büyüclük gibi bir şey.*” ifadelerinde bulunmuştur.

b) Zekilik

Birçok katılımcı, oyuncuda olması gereken özellikler sorulduğunda zekiliğe vurgu yapmıştır. Bir katılımcı bu durumu, “*Zeki olması lazım. Başka türlü hiçbir oyunu oynayamazsınız çünkü. Çünkü oyun içerisinde strateji dönüyor, mantık dönüyor. Akıl oyunu dönüyor.*” şeklinde ayrıntılı olarak açıklamıştır.

c) Mental olarak güçlü olma

Katılımcılar oyun içerisinde çabuk sinirlenilebilen bir ortam olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle hemen sinirlenmemek ve pes etmemek gerektiğini oyuncuların kendilerine hakim olmasının önemliliğinden bahsetmişlerdir. Bir katılımcı bu durumu şu şekilde açıklamıştır;

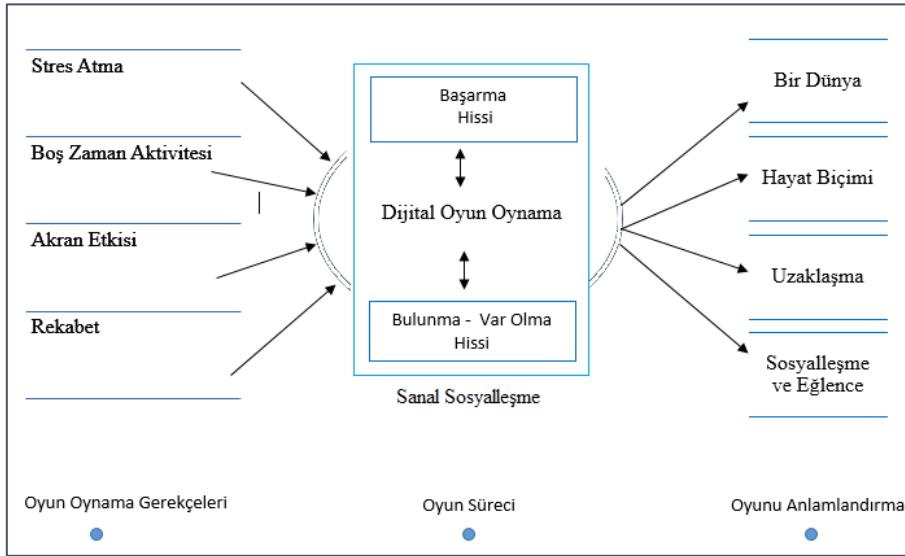
“Tilt olmak diye bir kavram var. Çabuk tilt olmaması lazım Yani pes etmekte diyebiliriz. Sinirlenmemesi lazım çünkü çok sinir bozucu bir ortam. Rakibe hemen pes etmemek lazım. Yazıyorlar mesela sizi öldürüyorlar arkasından hemen “ağla” yazabilir. Buna düşmemeniz lazım. Buna düştüğünüz an o gün mental olarak bitersiniz ve sonraki maçlarda da iyi oynayamazsınız.”

d) Takım Uyum

Bir diğer gerekli özellik ise uyumdur. Bir katılımcı bu durumu, “*Bir oyuncuda olması gereken en önemli şey takım oyununda birbirlerini iyi takip etmek.*” şeklinde ifade ederken başka bir katılımcı ise, “*Takımındaki kişilerin birbiriyle çok iyi uyum sağlaması.*” şeklinde açıklamıştır.

3. B. BULGULARIN DEĞERLENDİRMESİ

Araştırmada ortaya çıkan oyun algısı ve deneyimine yönelik temalar şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 2. Oyun Algısı ve Deneyimi

Dijital oyuncular stres atmak, can sıkıntısından kurtulmak gibi gerekçelerle dijital oyunlar oynamaktadır. Bununla birlikte oyunları başlangıçta bir boş zaman aktivitesi olarak görmekte, akranlarının da etkisiyle oyun oynamaktadırlar.

Dijital oyun oynarken yeni oyuncular ile tanışmakta, arkadaşlık kurmakta ve bu yolla sanal bir sosyallik oluşturmaktadırlar. Bu kısımda bulunma hissi devreye girmektedir. Carrie Heeter bulunma hissini üç boyutundan bahseder: Kişisel, sosyal ve çevresel (Heeter, 1992, akt. Bostan ve Tıngöy, 2015 s. 17);

“Kişisel boyut kişinin kendisini sanal dünyada hissetmesi ve sanal dünyada var olduğuna inanmasıdır. Kişisel bulunma hissinde oyuncu üç boyutlu dünyada kontrol ettiği karakter temsili ile bir bağ kurar. Sosyal boyut kişinin sanal dünyadaki diğer varlıklarla iletişim kurması anlamına gelir.

Örneğin, Dernekler oyuncuların veya sanal karakterlerin bir araya geldiği, kaynaklarını paylaştığı ve birbiri ile iletişime geçtiği mekânlardır, bu mekânlarda kişiler arası etkileşim çoğunlukla yazılı veya sözlü iletişim yoluyla gerçekleşir. Çevresel boyut ise sanal ortamın gerçekliği ve kişiye tepki verebilme yetisidir.”

Katılımcıların, hayranı oldukları şeyleri kullanıcı adına vermesi kişisel boyuta girerken, oyunda arkadaşlıklar kurması sosyal boyuta girmektedir. Burada diğer oyuncular ile rekabet ederek iyi olmaya çalışmaktadırlar. Rakiplerine karşı kazanınca oluşan başarıma duygusu, mutluluk ve bulunma hissi gibi duygular oyunların onlar için ifade ettiği anlamı derinleştirmekte ve böylece oyunlara “bir dünya”, “hayat biçimi” ve “yaşam tarzı” “sosyalleşme aracı” gibi anlamlar yüklemektedirler. Katılımcılar sanal ortamda tanıştıkları kişiler ile hemen samimiyet kurduklarını ve sanal ortamdaki kişilerin samimiyetine daha fazla güvendiklerini belirtmişlerdir. Oyuncular gündelik yaşamda edindikleri özelliklerini ve kazanımlarını, özellikle devasa çevrimiçi oyunlarda kullanmakta, bireyler habitusları doğrultusunda toplumsal yaşamda kendileri gibi olanlarla bir araya gelmektedir (Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2008, s. 105). Yani, oyuncular sanal ortamda kendilerine benzeyen, aynı şeylerden zevk alan kişilerle arkadaşlık kurmakta bu durumda da katılımcıların belirttiği “hemen kurulan samimiyet” oluşmaktadır.

SONUÇ

Oyunlar, bilgisayar oyuncuları arasında iletişime, paylaşma, dayanışma ve topluluk duygusuna olanak vermesi itibarıyla başta sosyoloji olmak üzere, pek çok sosyal disiplinin ilgi alanına giren bir olgudur (Ege, 2012, s. 146). Bu çalışmada da genel olarak, dijital oyun kavramı ve dijital oyuncuların, oyun algı ve deneyimleri üzerinde durulmuştur. Araştırma sonucunda oyuncuların oyunları yeni bir dünya olarak gördükleri, günlük hayatın stresinden uzaklaşmak, eğlenmek ve sosyalleşmek gibi gerekçelerle oyun oynadıkları görülmüştür.

Bu süreçte oyuncu kendi avatari ya da takma adı ile sanal dünyada yer almaktadır. Burada sanal bir sosyallik oluşturmakta ve bu sosyallikte varlığını sürdürmektedir. Oyuncuların bazıları oyun oynamak için evden internet kafeleri tercih ettikleri görülmektedir. Bu durumun gerekçesi olarak internetin hızlı olması, oyun imkânlarının çok olması gibi teknik boyutların yanında, arkadaş ortamının da internet kafede olması gibi sosyal boyutunun da olduğu görülmektedir.

Sahada yapılmış olan gözlemler ile dijital oyuncuların oyuna kendilerini kaptırdıkları, oyundaki gelişmeler ile birlikte sinirlendikleri, mutlu oldukları, üzüldükleri görülmüştür. Zaman zaman, oyun oynadıkları arkadaşlarına hakaret ettikleri, bazen de övdükleri gözlemlenmiştir. Oyunda yaşananlar sadece sanal dünyada kalmamakta, içinde bulundukları fiziki yaşamda da devam etmektedir. Bu araştırma, dijital oyun oynamış ve hala oynamaya devam eden bireyler ile gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle anlamlı veriler elde edilmiştir ancak bu oyuncular arasında oyunları maddi bir getiri için oynayan profesyonel de diyebileceğimiz oyuncular bulunmamaktadır. Oyunu kazanç sağlamak için oynayan bireyler ile de bir araştırma gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Ankara Kalkınma Ajansı. (2016). Dijital Oyun Sektörü raporu. 20 Ekim 2020, <http://www.ankaraka.org.tr/archive/files/yayinlar/ankaraka-dijital-oyun-sektoru.pdf>
- Binark, M. ve Bayraktutan-Sütçü, G. (2008). Silkroad Online'da Sanal Cemaat İnşası ve Türk Klan Kimliği. *XIII. Türkiye'de İnternet Konferansı Bildirileri*. İçinde (105-114). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Bostan, B. ve Tıngöy, H. (2015). Dijital Oyunlar: Tasarım Gereksinimleri ve Oyuncu Psikolojisi. *Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 6 (19) , 7-21.
- Dalyan, M. (2019). Sağlıkta Oyunlar ve Oyunlaştırma. 28 Ekim 2020, <https://medium.com/@mucahit.dalyan.135/sa%C4%9Flıkta-oyunlar-ve-oyunla%C5%9Ft%C4%B1rma-4d644e88fd80>
- Ege, B. G. (2012). Siber Kültür ve Sosyal Oyunlar: Karşılaştırmalı Örneklerle Sosyal Oyun Deneyimi Üzerine Bir Çözümleme. *folklor/edebiyat dergisi*, 18, (72), 145-152.
- Flanagan, M. and Nissenbaum, H. (2014). *Values at play in digital games*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gülsoy, S. (2017). *Dijital oyuncu kimliğinin inşası ve sunumu*. Doktora tez çalışması, Atatürk Üniversitesi.
- Güven, E., ve Yıldız, G. (2012). Sanal Bir Ülkenin Vatandaşı Olmak eRepublik Örneği. *NWSA Humanities*, 7(3), 192-204.
- Huizinga, J. (2006). *Homo Ludens Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*. (6. Baskı). (M. A. Kılıçbay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Marshall, C. and Rossman, G. B. (2014). *Designing Qualitative Research*. New York: Sage.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel Yayıncılık
- Oxford Learner's Dictionaries (2020). 23 Ekim 2020. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/play_1
- Tekkurşun Demir, G. ve Cicioğlu, H. (2019). Fiziksel Aktiviteye Katılım Motivasyonu ile Dijital Oyun Oynama Motivasyonu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 17 (3) , 23-34.

- Tekkürşun Demir, G. ve Mutlu Bozkurt, T. (2019). Dijital Oyun Oynama Tutumu Ölçeği (Dootö): Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması, Sportif Bakış: Spor ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 6 (1), 1 -18.
- Türk Dil Kurumu (2006). 24 Ekim 2020.
<https://sozluk.gov.tr/>
- Uluyol, Ç., Demiralay, R., Eryılmaz, S., ve Şahin, S. (2014). Öğretmen Adaylarının Oyun Tercihleri ve Bilgisayar Oyunu Oynama Alışkanlıklarının İncelenmesi Gazi Üniversitesi Örneği. Journal of Instructional Technologies & Teacher Education, 3(2), 1–7.
- Vardarlier, P. İnan, K. (2017). Satış Personelinin Performansını Geliştirmeye Yönelik Oyunlaştırma Model Önerisi. İş'te Davranış Dergisi, 2 (1) , 8-19.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

SAĞLIK SEKTÖRÜNDEKİ KADIN ÇALIŞANLARIN İŞ VE YAŞAM DENGESİ ÜZERİNE DENEYİMLERİ

THE EXPERIENCES OF WOMEN WORKERS IN THE HEALTH SECTOR ON WORK AND LIFE BALANCE

*Nursel PAŞAOĞLU**

*Edanur AĞRA***

Özet:

İş ve yaşam olgusu, özellikle kadınların işgücüne katılımlarıyla ortaya çıkan, iş ve aile yapılarındaki ekonomik, sosyal, teknolojik ve demografik değişikliklerle önemi giderek artan bir araştırma alanıdır (Gürel, 2018, s.32). Bu çalışmada, sağlık sektöründe çalışan kadınların iş ve yaşam dengesine yönelik deneyimleri irdelenecektir. Çalışmada, katılımcıların iş ve yaşam dengesini sağlama çabaları ve buna yönelik görüşleri ele alınmıştır. Araştırmanın örneklemini, sağlık sektöründeki kadın çalışanlar oluşturmaktadır. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden Olgu bilim (Fenomenoloji) ile desenlenmiş ve böylece katılımcıların öznel tecrübelerini, algılamalarını ve olaylara yükledikleri anlamları inceleyip olguları tanımlama yoluna gidilmiştir. Yapı bakımından yarı yapılandırılmış açık uçlu sorular sorulmuştur. Kadın çalışanların iş ve yaşam dengesi üzerine kurgulanmış araştırma soruları çerçevesinde elde edilen bulgular, “İş dengesi” ve “Yaşam dengesi” unsurları olarak iki tema üzerinden ele alınmıştır. Elde edilen veriler ise içerik analizi tekniği ile incelenmiştir.

Araştırmada, çalışan kadınların işine bakışı, işinden memnun olma durumu, aile ilişkileri, iş bölümünün nasıl olduğu, kadın çalışanların eşi, ailesi ve çocukları ile olan ilişkilerinin çalışma hayatına olan etkilerine yönelik deneyimleri üzerinde durulmuştur. Araştırmanın bulgularına göre kadın çalışanların iş ve yaşam dengesini kurmada karşılaştıkları sıkıntıların iş hayatı ve özel yaşamlarından duydukları memnuniyet düzeylerini olumsuz yönde etkilediği, kendilerine ve ailelerine zaman ayırmanın çalışanların en önemli sorunu olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, çocuk bakımı ve ev işlerinde eş ve aile desteği, iş ve yaşam dengesini sağlama da önemli rol oynadığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş yaşamı, Aile yaşamı, İş -yaşam dengesi

Abstract:

The phenomenon of work and life is an area of research that is increasingly important with the economic, social, technological and demographic changes in work and family structures, which emerged especially with the participation of women in the labor force. (Gürel, 2018, p. 32). In this study, the experiences of women working in the health sector regarding work and life balance will be examined. The sample of the study consists of female employees in the health sector. The study was designed with Phenomenology, one of the qualitative research methods, and thus, it was aimed to define the facts by examining the subjective experiences, perceptions and the meanings they attributed to the events. Semi-structured open-ended questions were asked in terms of structure. The findings obtained within the framework of the research questions based on the work and life balance of women employees were discussed under two themes as "work balance" and "life balance". The data obtained were analyzed by content analysis technique.

The study focused on the working woman's attitude to her job, her satisfaction with her job, family relations, how the division of labor is, the effects of the female employee's relationships with her spouse,

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönt. ABD, edanur.agra@gmail.com.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönt. ABD, nurselpasaoglu@gmail.com.

family and children on working life. According to the findings of the study, it has been observed that the difficulties faced by female employees in establishing the balance of work and life negatively affect their level of satisfaction with their professional life and private life, and spending time for themselves and their families is the most important problem of the employees. Spouse and family support in childcare and household chores play an important role in the work-life balance.

Key words: Work life, Family life, Work life balance

GİRİŞ

Bireylerin iş ve özel yaşamdaki sorumluluklarını yerine getirebilmek için sahip oldukları kısıtlı zamanı dengeli olarak dağıtma mecburiyetinde olmaları iş yaşam dengesinin önemini vurgulamaktadır. (Erdoğan,2010, s.20). Çalışanların aile yaşamları ile iş yaşamları arasındaki ilişkiler konusunda yapılan araştırmalar incelendiğinde özellikle son yirmi yılda konunun araştırmacıların giderek daha fazla ilgisini çektiği gözlenmektedir. (Korkmaz ve Erdoğan, 2014, s.541). Kadınlar, evdeki sorumlulukları ile iş yerindeki görev ve sorumluluklarını dengelemede sıkıntılar yaşayabilmektedirler. Bu nedenle söz konusu çalışmada sağlık sektöründeki kadın çalışanlar üzerinde nitel bir araştırma gerçekleştirilmiş ve iş ve yaşam dengesi kadın çalışanların deneyimleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Literatür araştırmaları sonucunda iş ve yaşam dengesi üzerine sınırlı çalışmalar bulunmaktadır. (Akın, Ulukök ve Arar 2017, s.118). Sınırlı sayıdaki çalışmanın da nitel alandaki yoksunluğu bu çalışmayı yapmaya itmiştir. Çalışma genel olarak iş ve yaşam üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu çalışma ile amaçlanan kadın sağlık sektörü çalışanlarının görüşlerini ortaya çıkarmak iş ve yaşam arasındaki dengeyi sağlama çabalarını incelemektir. Söz konusu çalışmada sağlık çalışanı olmanın zorlukları, bu zorlukların aile hayatına yansıtılması ve aile desteğinden oluşan sorulara odaklanılmıştır. Çalışan kadının işine bakışı, işinden memnun olma durumu, aile ilişkileri, iş bölümünün nasıl olduğu, bireyin eşi, ailesi ve çocukları ile olan ilişkilerine çalışma hayatının etkileri üzerine odaklanılmıştır. Araştırma, iş ve yaşam dengesi üzerine literatür taraması, saha çalışması süreci, elde edilen bulgular, bulguların yorumlanması ile sonuç ve değerlendirme bölümlerinden oluşacaktır.

1. İŞ VE YAŞAM DENGESİ

Sanayileşme ile özellikle Batı dünyasında kadının çalışma hayatına girmesi, aileye ayrılan zamanın azalması, aile büyüklerinin bakımının gerçekleştirilmesi iş-yaşam dengesi kavramını gündeme taşımaktadır. İş ve yaşam dengesi en geniş tanımıyla, bireyin işiyle ilgili talepleri ve kişisel yaşam taleplerinin dengede olması durumudur. (Bekmezci ve Mert, 2016, s.47). İş ve yaşam dengesi, çalışan bireyin aile ve iş sorumluluklarının uyumunu ifade etmektedir bu nedenle bu dengeyi sağlayabilmenin önemi giderek artmaktadır. Bireyler, yaşamları boyunca iş ve yaşamı dengeleme çabasındadırlar. İş ve yaşam dengesi, bireyin hem evdeki hem de işteki sorumluluklarını karşılamaya yetecek zamanının olmasıdır. (Ünüvar ve Tagay, 2015, s.28). Bireyin yaşam alanları arasında hissettiği dengenin öznel olduğu gerçeği de aşıkardır. Algılanan denge, bireylere göre değişebilmekte, öncelik verme önemlidir. Diğer yandan sosyo-kültürel açıdan önemli değişimlerin yaşandığı günümüzde aile yaşamının iş yaşamı, iş yaşamının da aile yaşamı üzerindeki etkilerini araştırmak önemlidir. (Özmete, 2013, s.21).

Kişinin işi yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır. İnsanlar zamanlarının büyük bir kısmını çalışarak geçirirler ve sürekli işlerini düşünmek durumundadırlar. (Sungur, 2009, s.44). Bu nedenle yaptıkları işin özellikleri tüm yaşantılarını etkiler. Diğer yandan, kişinin iş dışı yaşamının işteki başarısı üzerindeki etkisi de büyüktür. İş yaşam dengesi, iş ve yaşam arasındaki dengeyi veya çatışmayı akla getirir. (Maxwell, 2004, s.379). Kadın çalışanların çalışma hayatında ve aile

yaşamındaki rol ve görevlerini dengeleyememesi, stres, verimsizlik, memnuniyetsizlik ve depresyon gibi psikolojik sorunlara neden olabilmektedir. (Dursun ve İftar, 2014, s.127).

Kadınların kendi cinsiyetine ilişkin sosyal rolleri benimsemesi beklenir. Biyolojik cinsiyetten farklı olarak toplumsal cinsiyet; kültürel olarak kadına ve erkeğe yüklenen roldür. Kişi bu rolü doğumdan itibaren aile, okul ve içinde yer aldığı diğer sosyal çevrede geçirdiği yaşantılarla öğrenmektedir. Belirli bir toplumda ve sosyal sistemde kadınlar ve erkekler bazı ortak değerleri paylaşarak yaşarlar. (Akın ve Arar, 2017, s.117). Ancak kültürel olarak tanımlanmış olan cinsiyet rollerine uygun tutum ve uygulamaların sonucu olarak farklı roller edinirler. Çalışan kadın bir yandan iş doyumunu yükseltmeye çalışmakta, diğer yandan aile uyumunu sağlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı iş ve aile yaşamı dengesinin çalışan kadınlar üzerindeki deneyimlerini ortaya koymak ve konuyla ilgili literatüre katkı sağlamaktır. Bu amaç ile aşağıda belirtilen araştırma sorularına yanıt aranacaktır:

- 1.Kadın çalışanların iş-yaşam dengesi üzerine deneyimleri nelerdir?
- 2.Bu deneyimleri nasıl betimlemektedirler?

2. YÖNTEM

Çalışmanın yöntem bölümünde çalışma grubu, araştırmanın nasıl desenlendiği, verilerin toplanması ve analiz edilmesi ile geçerlilik, güvenilirlik konularından bahsedilecektir.

2.1. Araştırma Deseni

Çalışma, nitel araştırma yaklaşımından Olgubilim (fenomenoloji) ile desenlenmiştir. Bu yaklaşım ile katılımcıların öznel tecrübelerini, algılamalarını ve olaylara yükledikleri anlamlar incelenip olguları tanımlama yoluna gidilmiştir. Fenomenoloji yaklaşımının temelini bireysel tecrübeler oluşturmaktadır.

2.2. Çalışma Grubu

Nitel araştırma modelinde amaçlı örneklem stratejilerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır; buna göre belli ölçütleri sağlayan durumlar belirlenmeye çalışılmıştır. Ölçüt örnekleme, önceden belirlenmiş ölçütlerin karakteristik özelliklerini gösteren tüm durumların derinlemesine nitel bir analize tabi tutulmasıdır. (Baltacı, 2018, s.254). Buna göre araştırma tasarımı sağlık sektörü çalışanı ve kadın çalışanlar olması yönünde bir dizi ölçüt belirlenmiştir. Çalışmada sağlık sektörü on kadın çalışan ile derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Yapı bakımından yarı yapılandırılmış açık uçlu sorular sorulmuş, elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile incelenmiştir. Verilerin toplanmasından analiz edilip sonuçlarına ulaşılmasına kadar birbirleriyle bağlantılı ve tutarlı bir süreç takip edilmiştir. Araştırmaya katılan katılımcılara yönelik demografik özellikler aşağıda Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubunun Demografik Özellikleri

	Yaş	Medeni Durum	Çocuk Sayısı	Eğitim Düzeyi	Mesleki Deneyim
<i>K1</i>	26	Evli	1	Lise	8 yıl
<i>K2</i>	25	Evli	0	Üniversite	7 yıl
<i>K3</i>	32	Evli	1	Lise	9 yıl
<i>K4</i>	34	Bekar	0	Lise	12 yıl
<i>K5</i>	35	Bekar	1	Lise	15 yıl

K6	28	Evli	1	Lise	5 yıl
K7	25	Evli	0	Üniversite	5 yıl
K8	28	Evli	1	Üniversite	7 yıl
K9	40	Evli	2	Lise	13 yıl
K10	26	Evli	1	Üniversite	2 yıl

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma sorularının hazırlanma evresinde mevcut alan yazından faydalanılarak, sistematik bir düzen oluşturulmaya çalışılmıştır. Görüşme soruları, sağlık sektörü çalışanı olmanın zorlukları, bu zorlukların aile hayatına yansıtılması ve aile desteğinden oluşan sorulara odaklanılmıştır. Böylece katılımcıların sağlık sektöründeki deneyimlerinden iş ve aile dengesini nasıl sağladıklarını ortaya çıkarılabilmesi amaçlanmıştır. Verilerden ulaşılan kod ve temalardan yola çıkılarak yapılan yorumlar betimsel bir anlayışla ifade edilmiştir. Katılımcıların rızası ile görüşmeler ses kaydına alınmış ve elde edilen kayıtlar deşifre edilmiştir. Deşifre edilen metinlerden araştırmanın amacına uygun olarak kodlamalar yapılmıştır. Kodlama evresinde her bir sorudan bir ya da birden fazla kod oluşturulmuş; oluşturulan kodlardan benzer özellikler gösterenlerden temalara ulaşılmıştır.

2.4. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Söz konusu araştırma sürecinde geçerlilik ve güvenilirliğin sağlanması adına araştırmanın yöntemi, süreci ve sonuçlarına yönelik çalışmalar açık ve ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Derinlemesine araştırma ve inceleme anlayışı (verilerin toplanması, analiz edilmesi ve değerlendirilmesi) benimsenmiştir.

3. BULGULAR

Araştırmada on kadın sağlık çalışanı ile gerçekleşen yüz yüze görüşmelerden elde edilen verilerden yola çıkılarak birden fazla kod oluşturulmuştur. Kadın çalışanların iş ve yaşam dengesi üzerine kurgulanmış araştırma soruları çerçevesinde elde edilen bulgular aşağıda detaylandırılmıştır. Elde edilen bulgular, iş dengesi ve yaşam dengesi olarak iki tema üzerinden incelenmiştir.

3.1. Kadın Çalışanların İş Dengesi Unsurları

Tablo2. Kadın Çalışanların İş Dengesi Unsurları

TEMALAR	KODLAR
İşinden Memnun Olma	• Saygınlık • İşini sevme • Tatmin olma • Güven duyma • Başarı
İşinden Memnun Olmama	• İşini sevmeme • Çalışma şartları • Takdir edilmeme • Sağlık problemleri • Mesleğin zorluğu

Katılımcılara sorulan sorulara göre işinden memnun olma deneyimleri çerçevesinde işini sevmeye, saygınlık duyma, işinden tatmin olma, işine güven duyma, başarı kodları saptanmıştır. İşlerinden memnun olmama deneyimleri ise işini sevmeme, çalışma şartlarının zorluğu, takdir edilmeme, mesleğin zorluğu ve sağlık problemleridir. Katılımcılara meslekleri hakkındaki genel düşünceleri sorulduğunda verilen yanıtlar, sahip oldukları işlerinden memnuniyet düzeyleri hakkında bilgi vermektedir. Katılımcılardan 8'i işinden memnun olduğunu belirtmiştir. “Sağlık sektöründe çalıştığım için hiç pişman olmadım. Mesleğimi elimden geldiği kadar etik ve dürüst bir şekilde yapmaya çalışıyorum. Bu gücümün yettiği yere kadar devam edecek” (K7). “Severek yapılabilecek bir meslek olduğunu düşünüyorum” (K4). İki katılımcı ise işlerinin olumsuz yönlerinin baskın olduğunu belirtmişlerdir. Bir katılımcının verdiği yanıtı göre; “Çok yıpratıcı bir meslek gerçekten yani insandan çok götürüyor. Stres, sıkıntı maalesef yine de hani seviyorum ama şartlar gerçekten o kadar ağır ki yani artık sevmeyiz duruma geliyoruz bazen.” (K1). “İnsanlara yardım etmeyi sevdiğim için sağlık sektöründe çalışıyorum. İnsanlarla diyalog kurabilmek, onlara yardımcı olabilmek hoşuma gittiği için bu mesleği yapıyorum bu yüzden son derece memnuniyet duyuyorum” (K3). “İşime her gün ilk günkü yaşadığım heyecan ile gidiyorum.” (K5).

Sağlık çalışanı olma seçme eğilimlerine bakıldığında “Bu mesleği neden seçtiniz”? sorusuna katılımcılardan biri “Ailemin isteği üzerine pek yönlendiren olmadı aslında. Keşke başka bir alana yönelseydim.” (K1). “Bu sektörü isteyerek seçmedim, seçmek zorunda kaldım.” (K2). “Sağlık sektörünü kendime yatkın olduğumu düşündüğüm için seçtim” (K9). Kendi isteğim bu yönde oldu alanımı tüm zorlukları ile seviyorum “Hayat beni bu şekilde yönlendirdi ama keşke hayallerimin peşinden gitseydim”

Katılımcıların iş tatmini düzeylerine bakıldığında İşinizden memnun olma derecenizi nasıl tanımlarsınız? Sorusuna yönelik sektördeki çalışma şartlarının zorluklarından bahsedilmiştir. Nöbetli sistemde çalıştığımız için belli bir standart düzenimiz yok (K1). Diğer bir katılımcı; “Aslında seviyorum ben mesleğimi zaten sevmesem hiç çekilmezdi herhalde İstifa etmeyi düşünürdüm yani. Yine bir şekilde bağlıyor beni işimi sevmem. Derecelendirsem 10 üzerinden 5-6 falan verirdim herhalde” (K1).

Çalıştığınız kurumda, sahip olduğunuz çalışma koşullarının özel hayatınıza yönelik etkileri hakkında neler söylersiniz? Sorusuna yönelik katılımcılar çalışma koşullarının zorluğu ve eşitsizliğinden, özel hayata yeterince zaman ayıramama gibi deneyimlerden bahsetmişlerdir. “Neredeyse günümüzün tamamı işyerinde geçiyor ve özel hayatıma çok vakit ayıramıyoruz. Ne yazık ki hafta sonu da çalıştığım için hiç fırsatımız olmuyor. Özel hayatımız sadece akşam ne kadar olabilirse... Eşinize ve çocuğunuza çok fazla vakit ayıramıyorsunuz. Bu yüzden biraz sıkıntılı diyebilirim” (K3). (K10). Eleman eksikliği, işlerin yoğunluğu can sıkıcı bir de adaletsizlik. Kimileri bazı yerlerde çok rahat bir şekilde çalışıyor aynı maaşla bizim burada canımız çıkıyor” (K1).

3.2. Kadın Çalışanların Yaşam Dengesi Unsurları

Tablo3. Kadın Çalışanların Yaşam Dengesi Unsurları

TEMALAR	KODLAR
Yaşamdan Memnun Olma	• Motivasyon • İş bölümü • Destek görme
Yaşamdan Memnun Olmama	• Zaman • Stres

	• Rol çatışması • Çalışma şartları
--	--

Katılımcıların yaşamlarından memnuniyet duymaları iş bölümünün olması, eş ve aileden destek görme motivasyon ile orantılı olduğu saptanmıştır. Yaşamlarından memnun olmama durumunda ise toplumsal rollerin varlığı ile rol çatışmasının yaşanması, stres, zaman kavramı ve çalışma şartları hususları ön plana çıkmaktadır. Evli ve çocuklu olan katılımcılara eşinizin çocuk bakımında desteği nasıldır? Sorusuna verdikleri yanıtlar incelendiğinde iş bölümünün olması, eşin çalışan kadına çocuk bakımında destek olması önemli bir husustur. “Bazen o bazen ben ilgileniriz çocuklarla hayat müşterek böyle olmasa çok zorlanırdım.” (K9). Ev işleri ve çocuk bakımında eş desteğinin olması ile aile büyüklerinden çocuk bakımı desteğinin görülmesi oldukça önemli bir husus olduğu görülmektedir. “Çok şükür ben buralıyım ailem burada bana destek oluyorlar. Çocuğuma babaanne bakıyor bu yüzden yüküm baya hafifliyor.” (K1). “Eşim çocuk konusunda destek çıkar, oyun oynar bazen yemeğini yedirir, işim varken onunla ilgilenir.” (K10). Eşimin bu konuda desteği çok fazla sağ olsun çocukla ilgilenmesi zaman zaman beni çok rahatlatıyor ben de diğer işlerimi yapılabiliyorum.

Aileniz ile ilişkileriniz nasıldır? Sorusuna yönelik bir katılımcı “Ailemi görebilsem çok güzel olacak ama işte vakit bulduğumuzda bir şeyler yapmaya çalışıyoruz eşimle. Sakarya’da ikimiz sadece ailelerimiz burada değil. Birbirimizle de görüşemiyoruz. Benim ailem burası ben servistekileri daha çok görüyorum eşimden. Pek vakit geçiremiyoruz ya o uyuyor ya ben.” (K2). Şeklinde yanıt vermiştir.

İş ve yaşam dengesi sizi ve iş hayatınızı ne yönde etkilemektedir? Araştırma sorusuna verilen cevaplara bakıldığında kadın çalışanların özveri gösterdiği, sosyal aktivitelere vakit bulamadıkları, psikolojik tedaviye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. “Ben çok üzülüyorum eve gidince ağlıyorum falan sürekli. Gerçekten psikolojim bozuldu. Ee psikoloğa gitmeyi de düşünmedim değil. Sonrasında çare olabileceğini düşünmedim psikoloğun. Çünkü insanın kendi içinde bitiyor bence haplarla uyuturlar diye düşünüyorum ama zaten uyumaya vaktimiz yok ki ben o zaman serviste sersem gibi olacağım. Yani hiç çözüm değil psikoloğa gitmek. Bilmiyorum şu anda çok değişik bir ruh halim var denge falan yok yani iş hayatımızda.” (K2). Diğer bir katılımcı ise “Aileme daha fazla vakit ayırmak isterim mesela bu tempoda çok fazla olmuyor planlarımı sürekli erteliyorum bazı yapmak istediğim şeyleri, kurslar falan oluyor ya onlara gitmeyi çok istiyorum hani vaktim olsa keşke düzenli olarak gidebilsem.” (K1).

Eşinizin iş ve yaşam dengesini sağlamanızda desteği ne yöndedir? Araştırma sorusuna verilen cevaplar; “İşte çok şükür o her konuda bana yardımcı olur yeri gelir yemek falan yapar. Nöbet çıkışlarımda kahvaltımı falan hep o hazırlar yerim, yatarım dinlenirim sağ olsun temizlikte falan da yardım eder. Yani dediğim gibi böyle bir şey olmasa yardımcı olmayan bir eşim olsa hiç yürütemezdim yani herhalde. Anlayış da çok önemli. O beni mesela dinlendirir çocukla o ilgilenir sen dinlen der. O da olmasa zaten olmaz devam etmez yani karşı tarafın anlayışı olması lazım. Çok şükür anlayışlıdır.” (K1).

Sizce eşiniz ile ilişkilerinizin çalışma hayatınıza ne gibi etkileri olmaktadır? Sorusundan hareketle eş desteği ön plana çıkmaktadır. “Eşim bana her konuda yardımcı oluyor. Öyle bir şey olmasaydı zaten daha bir yorucu olurdu yeteri kadar yoruluyoruz bir de evde ekstra yorulurduk. İşime illa yansırıdı yani. Yorgun bir performansla ne kadar etkili olabilirsin ki. Bunun psikolojik boyutu da var öyle olunca işe motive bir şekilde geliyorsun.” (K1). “Motive oluyorum sadece. Mesela ben evli değilken daha böyle stresliydim. Evlendikten sonra en azından kafamın bir tarafı rahat. Beni olumlu yönde teşvik ediyor eşim. Mutlu olmamı sağlıyor.” (K2). “İkimiz de çalıştığımız için birbirimize her konuda destek olmaya çalışıyoruz bu da olumlu bir etki yaratıyor” (K9). “Yeterli

yardımları ve anlayışları göremediğim zamanlar olabiliyor ama genel olarak yardım istediğimde ya da zor durumlarda desteğini esirgemiyor tabii. (K10) Buradan evli çalışanların eşleri ile ilişkilerinin olumlu olması, eşlerin kadın çalışanlara destek olmasının bir motivasyon kaynağı olduğu görülmektedir.

İş hayatınızdaki yaşamış olduklarınızın özel hayatınıza yansımaları hakkında neler söylersiniz? Sorusundan aileye yansıtılmamaya çalışıldığı ancak zaman zaman bu durumun olumsuz etkilediği, yaşananları paylaşma ve rahatlama isteği duyulduğu görülmektedir. “Mümkün olduğunca yansıtılmamaya çalışıyorum yani çünkü o kadar çok şey görmüş oluyoruz ki yansıtılmış olsak hani psikolojik olarak daha da şey olmuş oluruz. Bilmiyorum yani yıla bağlı olabilir bu. Mümkün olduğunca burada bırakmak istiyorum. İlla sonradan böyle aklıma geliyor hani olaylar ama çok etkilememeye çalışıyorum ya hani aileme yansıtılmamaya çalışıyorum”. (K1). “Geçen günüm çok kötü geçmişti annemi aradım gecenin bir vakti. Sen beni yolladın buralara niye beni gönderiyorsun işte senin yüzünden ben buralardayım dedim. Eşime de mesela aynı şeyi yapıyorum. İşte hastanede kötü bir şeyler olduğunda ben ona hırçınlaşıyorum. Olumsuz etkiliyor yani.” (K2). “Dönem dönem iş stresimi özel hayatıma yansıtıyorum maalesef” (K8). “Ne kadar yansıtılmamaya çalışsam da işte yaşadığım bir olumsuzluk mutlaka yüzüme yansıyor bunu da çevremdeki insanlar net bir şekilde görebiliyor” (K3). “Ben asla belli etmeden duramıyorum mümkün değil çok üzülmişsem ağlarım bile” (K5). Bir katılımcı ise iş ve özel hayatını bu yönde ayırabildiğini iş yerinde yaşadığı olumsuzlukları özel hayatına yansıtmadığını belirtmiştir. İş hayatı ve özel hayatı birbirinden çok iyi ayırabiliyorum. İş işte ev evde. (K7).

4. BULGULARIN YORUMLANMASI

İş yoğunluğu, yapılan işten memnun olma durumu, mesleğini severek yapma, eş desteği, çocukların bakımında destek sağlanması gibi temel noktalar, iş ve aile dengesinin sağlanmasında büyük öneme sahip olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan sağlık sektörü çalışan kadınlar, çalışma şartları açısından iş yükünün fazlalığı, çalışma saatlerinin uzunluğuna ve beraberinde getirmiş olduğu iş tatminsizliğine son derece vurgu yaptığı görülmüştür.

Elde edilen bulgulara göre kadın çalışanların, iş ve yaşam dengesini kurabilmek için özveri gösterdiklerini, özel ihtiyaçlarından (uyku, eğlence, dinlenme, sağlık gibi) ödün verdikleri görülmektedir. Bir diğer bulgu ise iş ve yaşam dengesinin kurulabilmesi için, eş desteğinin önemli olduğu tespit edilmiştir. Eş desteği manevi olarak motivasyon kaynağı olabilmekte, kadınlara yüklenen rol ve sorumluluklara yönelik yardımda bulunmak bunun için iş bölümüne gitmek, çocuk bakımı ve ev işlerinde destek olmak üzere kendini göstermektedir. Araştırmanın sonucuna göre aynı zamanda, eşin çalışma saatleri ev içinde iş bölümüne katkı sağlayarak, iş bölümünün olması kadınların yükünü hafiflettiği için dengeyi sağlamada büyük önem taşımaktadır.

Araştırmanın bulgularına göre çocuk bakımı konusunda kadınların en önemli destekçisi ailelerinin yakınıdır. Aile bireylerinin çocuk bakımı konusunda çalışan kadınlara yardımcı olmaları, kadının iş ve yaşam dengesinde büyük önem taşımaktadır. Diğer elde edilen bulgulara göre iş ve yaşam etkileşiminden kaynaklanan sorunların bireyin ailesine de yansıdığı görülmektedir. Bir önemli husus ise çalışma koşullarının getirdiği zorlukların çalışan kadında fiziksel ve psikolojik sağlık problemlerini oluşturduğu söylenebilmektedir.

Bir diğer husus iş yaşamında yaşanan olumsuzlukların aileye yansıtılmamaya çalışıldığı ancak zaman zaman bu durumun kadın çalışanı olumsuz etkileyebildiği, yaşanan olumsuzlukları paylaşma ve rahatlama isteği duyulduğu görülmektedir. Kadın çalışanların yaşamış oldukları iş ve yaşam çatışması bu çalışanların işlerinden ve yaşamlarından duydukları memnuniyet düzeylerini olumsuz yönde etkilemektedir. Aileye zaman ayırmanın çalışanların en önemli sorunu olduğunu araştırmalarında vurgulamışlardır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada iş ve yaşam dengesi kadın çalışanların deneyimleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Literatür araştırmaları sonucunda iş ve yaşam dengesi üzerine sınırlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu sınırlı sayıdaki çalışmanın nitel alandaki çalışmalardan yoksun bulunması bu çalışmayı yapmaya itmiştir. Çalışmalar çoğunlukla iş ve aile çatışması üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu araştırma ile iş ve yaşam dengesi üzerine çalışan kadının gözünden derinlemesine görüşmelerle bir bakış açısı getirilmiştir. Sonuç olarak, kadınların iş ve yaşam dengesini kurmalarında yaşadıkları sıkıntıları ve bu sıkıntıları aşma konusunda destek noktaları görülmektedir. Kadın çalışanların maddi anlamda ve kariyer anlamında tatmin olması meslekten tatmini de beraberinde getirmektedir. İş ve yaşam dengesi konusunda çalışma saatlerinin uzunluğu önemli bir husus olduğu görülmekte olup çalışma saatlerinin yoğunluğu çatışmayı arttırmakta ve dengeyi zorlaştırmaktadır. Çocuk sahibi kadın çalışanların çocuk bakımı konusunda aile bireylerinin desteğinin olması iş ve yaşam dengesini sağlamada önemli rol oynamaktadır.

Eş desteği kadınların dengeyi sağlamasını kolaylaştırmaktadır. İş bölümünün olması kadınların yükünü hafiflettiği için dengeyi sağlamada önem taşımaktadır. Eşin çalışma saatleri ev içinde iş bölümü açısından önem taşımaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre aileye zaman ayırmanın çalışanların en önemli sorunu olduğu vurgulanmaktadır. Kadının içinde bulunduğu rol çatışmasından kaynaklanan sorunların üstesinden gelebilmesi için, psikolojik destek ve zaman yönetimi gibi hususlarda destek alması sağlanabilir. İş ve yaşam dengesi, yalnızca kadınlara özgü bir olgu olmamakla beraber erkekler için de en az kadınlar kadar önem arz etmektedir. Araştırmaların özellikle nicel çalışmadaki yetersizliği göz önüne alındığında literatüre katkı sağlayacak yeni çalışmaların yapılması beklenmektedir. Bundan sonraki iş ve yaşam dengesi üzerine yapılacak araştırmaların sağlık sektöründeki erkek çalışanların da gözünden ele almak ilgili literatüre faydalı olacak, farklı bakış açısı sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akın, A. Ulukök, E. ve Arar, T. (2017). İş-Yaşam Dengesi: Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Yönelik Teorik Bir İnceleme. AKÜ, İİBF Dergisi-Cilt: XIX Sayı: 1 Yıl: Haziran 2017 Sayfalar: 113-124.
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:7, Sayı:1, Haziran 2018, s.254
- Bekmezci, M. ve M., İ. Sani. (2016). İki Kariyerli Aile Çalışanlarında İş ve Yaşam Tatmini. Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Nisan 2016 Cilt: 1 Sayı: 1, s.47
- Dursun, S. ve İftar, E. (2014). Kadın Çalışanların Yaşamış Oldukları İş Aile Yaşamı Çatışmasının İş ve Yaşam Doyumu Üzerine Etkisi. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 3, s.127-130
- Erdoğan, S. (2010). İş-Aile Hayatı Çatışması, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni, Sayı 53, 19-27
- Gürel, P. (2018). İş-Yaşam Dengesini Sağlayan Faktörlerin Kadın Akademisyenler İçin Belirlenmesi: Lojistik Regresyon Analizi. İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi 2018/I s.32
- Kadın İstihdamı Sorunu Bağlamında İşgücü Verimliliği: İş-Yaşam Dengesi Politikaları ve İstihdam Yaratıcı Büyüme. 5. Ulusal Verimlilik Kongresi, 6-7 Ekim 2015, Ankara
- Keser, A. (2005). İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi: Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü, 2005/4, s. 78-81
- Korkmaz, O. ve Erdoğan, E. (2014). İş Yaşam Dengesinin Örgütsel Bağlılık ve Çalışan Memnuniyetine Etkisi. Ekim 2014, Cilt:14, Sayı:4, s.541-542
- Maxwell, G.A. ve McDougall, M. (2004), Work-Life Balance, Public Management Review, 6(3), s.379
- Özmete, E. ve Eker, I. (2013). İş-Aile Yaşamı Çatışması ile Başa Çıkma Kullanılan Bireysel ve Kurumsal Stratejilerin Değerlendirilmesi. Ocak 2013, Cilt 3, Sayı 1, s. 21

- Sungur, E. (2009). Ebeveyn Olarak İş ve İş Dışı Yaşam Dengesini Sağlamada Zorlanan Kadına Yönelik İnsan Kaynakları Uygulamaları; Çalışanların Algılarına Yönelik bir Araştırma. Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi IMWC, s.44
- Ünüvar, P. Tagay, Ö. (2015). Çalışan Evli Kadınların Toplumsal Cinsiyet Roller, Yaşam, İş Doyumu ve Evlilik Uyumlarının İncelenmesi. Haziran 2015, Cilt 16, Sayı 1, S.21-44

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINDA NEHİRLER RIVERS IN THE CENTRAL ASIAN TURKISH HISTORICAL GEOGRAPHY

*Engin EROĞLU**

Özet:

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak özellikle büyük akarsu kenarlarını tercih etmişlerdir. Bu tercihi, Orta Asya Türk tarihi coğrafyasının en doğusundan en batısına kadar gözlemlemek mümkündür. Nitekim dünyanın en temiz su kaynaklarına sahip olan Güney Sibirya'dan Maverâünnehir'e, Ötüken'den İdil Havzası'na kadar uzanan geniş sahada birçok nehir yaşam kaynağı olmuş, çevrelerinde şehirler kurulmuştur.

Orhun Nehri'nin hayat verdiği vadi; Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin başkentlerinin bulunduğu bölge olmuştur. Seyhun ve Ceyhun nehirleri ise Maverâünnehir adıyla anılan bölgeyi çepeçevre sararak, burayı ekonomik ve kültürel bakımdan ihya etmişlerdir. Bu iki nehir, bölgede tarıma elverişli ovaların oluşmasını ve sulanmasını sağlayarak Buhara ve Semerkant gibi önemli kültür merkezlerinin gelişmesine ve bölgenin medeniyet beşiği olarak anılmasına hizmet etmişlerdir. İdil boylarında kurulan Hazarların başkenti İdil ile Bulgarların başkenti Bulgar şehri ise Kürk Yolu ticaretinin yönetildiği merkezler olarak, önemli roller üstlenmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Tarihi Coğrafya, Nehirler

Abstract:

From the earliest periods of history, human societies have preferred to settle around large riverbanks. The traces of riverbank settlements can be observed from the easternmost to the westernmost of the Central Asian Turkish historical geography. Indeed, the region has many rivers that are the source of life, and around which cities have been established from Southern Siberia, which has the cleanest water resources in the world, to Transoxiana, and from Ötüken to the Volga Basin.

Orkhon River gives life to the valley, which was the capital of Hun, Göktürk, and Uyghur states. Jaxartes and Oxus rivers encompass the region called Transoxiana and develop in economic and cultural terms. Those two rivers have contributed to the rise of major cultural centers such as Bukhara and Samarkand through formation and irrigation of plains suitable for agriculture. The region is known as the cradle of civilization, thanks to Jaxartes and Oxus rivers. Idil, the capital of Khazars, and Bulgaria, the Bulgarian capital, were founded along the Volga riverbanks. These cities were important trade centers on the Fur Road.

Key Words: Central Asia, Historical Geography, Rivers

GİRİŞ

Her insan topluluğu, dünya üzerinde muhakkak bir yer işgal eder. Buna coğrafi mekan denilmektedir. Coğrafi mekanlar tarihi süreç içerisinde, insanoğluna çeşitli imkanlar sunmuştur. Bu anlamda çöllerde ve bozkırlarda yaşayanların sulak ve verimli bölgelerde yaşayanlarla, dağlık bölgelerde yaşayanların ovadakilerle hayatı aynı olmamıştır. Geçmiş mekanın doğal şartları, medeniyetlerin gelişip yayılmasında veya gerilemesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Başka bir tabirle, coğrafi faktörler olumlu ya da olumsuz yönden tarihi olayları etkilemiştir. İklimi elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol, yeraltı kaynakları zengin bir coğrafi sahada kurulan siyasi oluşumlar gelişmiştir. Ayrıca coğrafi faktörler kültürlerin oluşmasına ve gelişmesine de yön vermiştir. (Memiş, 2016, s.3 vd.).

* Doç.Dr., Amasya Üniversitesi, engin.eroglu@amasya.edu.tr

Dolayısıyla tarihin erken dönemlerinden itibaren insanoğlu, yaşam alanı olarak çoğunlukla büyük su kenarlarını seçmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, kadim Mezopotamya medeniyeti gelişimini ve zenginliğini Dicle ve Fırat nehirlerine, Mısır medeniyeti ise Nil Nehri'ne borçludur.

Orta Asya coğrafyasında da dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, su kaynaklarına yakın bölgeler yaşam alanı olarak tercih edilmiştir. Bununla birlikte iklim şartları ve yoğun tarım faaliyetlerinden dolayı nehirlerin su seviyesinde zaman içerisinde ciddi sorunlar yaşandığı görülmektedir. Örneğin günümüzde Doğu Türkistan'da bulunan Taklamakan Çölü'nde, Buhara vahasının dışında kalan alanlardaki antik yerleşimlerin izleri, verimli ve ekilmiş toprakların zamanla çöl alanının genişlemesi¹ nedeniyle çölleştiğini göstermektedir. Bu nedenle bölgede suyun kullanılması ve dağıtımı en erken dönemlerden itibaren yönetimlerin temel görevi olmakla birlikte en önemli çekişme nedenlerinden birisi de olmuştur. Aşırı kuraklığın iyi otlaklara zarar vermesi ve hayvan sürülerini telef ederek göçe zorlaması, hem konar göçerleri hem de yerleşik olanları etkilemiştir. Dolayısıyla Orta Asya'da ilk yerleşimler, suyu elde etmenin ve kullanmanın en kolay olduğu nehir boylarında ya da yakınlarında kurulmuştur. Baharda karların erimesi sonucu suları çoğalan dağ eteklerindeki nehir kıyıların, deltalarının ve denize ulaşmayan nehir ağızlarının ilk yerleşim yerleri olduğu görülmektedir. Bu yönde yapılan arkeolojik çalışmalarda Murgab ve Herat (Heri)² nehirlerinin deltalarında ve bu nehir sularının yayıldığı Merv sahasında, tarihin en eski yerleşimlerinden bazılarının ait izler bulunmuştur. Aynı durum Kaşkaderya ile Zerefsan için de geçerli olmuştur. Ayrıca Doğu Türkistan'da bölgenin en büyük nehri olan Tarım Nehri'nin sularının Taklamakan Çölü içerisinde³ kaybolduğu görülmektedir. Bu husus, yukarıda da değinildiği üzere, Taklamakan Çölü'nün iç kısımlarında ortaya çıkan eski yerleşim kalıntıları ile birlikte değerlendirildiğinde çölleşmenin tedrici olarak yayıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir (Frye, 2009, s.13,15,18-19).

Bu anlamda Uygurlar, karız adı verilen yer altı sulama kanallarıyla su arzına yönelik çözümler üretmiş, Taklamakan Çölü'nün komşu olduğu Turfan vahasını tarım yapmaya elverişli hale getirmişlerdir. Kaynağını Tanrı Dağları'ndan alan suyun Taklamakan Çölü'nde kaybolmadan, 50 metre derinliğinde su kanallarıyla Turfan'a taşınması, Turfan havzasını zirai yönden oldukça verimli hale getirmiştir (Eroğlu,2017, s.328-329).

Diğer taraftan Orta Asya genelinde yaz aylarının sıcak, kış aylarının soğuk olduğu kara iklimi oldukça etkili olmuştur. Kışın Sibiry'a'dan esen rüzgarların şiddetinden ve yazın sıcağından koruyan en iyi yerleşim bölgeleri ise sıradağlara yakın bölgeler olmuştur. Orta Asya, Buhara örneğinde olduğu gibi çok büyük birçok yerleşimi besleyebilecek nitelikteki vahalara sahiptir. Bu vahalar dağlar ve çöller ile iç içe geçmiştir. Öyle ki Buhara vahasının çevresindeki Kanpir Duval ya da Kampirak adı verilen surlar, Merv bölgesinden gelebilecek saldırıları önlemekten çok, çevreleyen çölü engellemek için yapılmıştır. Günümüzde birçok vahada, sinsice ilerleyen kumun vahaları daraltmasını önlemek için sürekli bir uğraş verilmesi zaruridir (Frye, 2009, s.18-20).

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Feng, Q. vd.,1999, pp. 101-112. M.Ö. 12000'lerde başlayan iklimsel değişiklik sonucu bölgeye kurak bir iklim hakim olmaya başlamıştır. Bu dönemde iklim serin-kuru, ılıman-kuru bir seyir izlemiştir. 10000-8000 yıllarında kurak-soğuk karakterli iklimin etkisiyle çölleşme yoğunlaşmış, çöl alanları genişlemiştir. 8000-3000 yıllarına gelindiğinde ise bir önceki döneme göre daha kuru-ılık karakterli bir iklim etkisini göstermiş, Tarım Nehri ve Tarım Ovası boyunca çölleşme sabit bir seyir izlemiştir. Ayrıca alüvyonal alanlar kısmen artmıştır. 3000'lerden sonra çölleşme hızı küresel ısınma ile birlikte rüzgarların çöl kumunu yaymasına, toprağın ve suyun bilinçsizce kullanılmasına bağlı olarak gerçekleşmiştir.

² Kaynağını Afganistan'dan alan Murgab ve Herat nehirleri, Türkmenistan topraklarına girip bir süre aktıktan sonra Karakum Çölü'nde kaybolmaktadırlar.

³ Kaşgarlı Mahmud, 2005, s.535. Divan-ı Lugati't Türk'te Tarım Nehri'nden "bataklıklara ve yutan kum alanlarına dökülen nehir" olarak bahsedilmiştir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen tarım faaliyetleri; Maverünnehir’de Zereşan, Seyhun ve Ceyhun gibi nehirlerden beslenen vahalarda gelişmiştir (Golden,2018, s.21).

Orta Asya tümüyle kapalı bir havzayı oluşturmaktadır. Nehirlerin birçoğu yağışların düşük, buna karşılık buharlaşmanın şiddetli olması nedeniyle herhangi bir göl veya denize ulaşmadan kaybolmaktadırlar. Kuru vadiler en sık rastlanan coğrafi görünümlerden biridir. Bölgedeki mevcut akarsular kaynaklarını yağışlı bölgelerden almaktadırlar. Yüksek dağlardaki kar ve buzulların beslediği akarsular haziran aylarında azami su miktarına ulaşmakla birlikte yılın tamamında su taşımaktadırlar. Özellikle bu bölgeler, temel geçim kaynakları hayvancılık olan ve bu nedenle iyi otlakları ve su kaynaklarını takip etmek zorunda kalan konar göçer Türkler için cazip alanlar olmuştur.

Bölgedeki nehirlerin uzunlukları oldukça fazladır. Örneğin Yenisey Nehri (5.807 km), Ob-İrtiş Nehri (5.700 km), Amur Nehri (4.354 km) ve Lena Nehri (4.270 km) uzunluklarıyla dünyanın en uzun akarsuları arasında yer almaktadırlar. Orta Asya’nın Avrupa’ya açılan yüzü İdil (İtil/Etil) Nehri ise 3.700 km uzunluğuyla Avrupa’nın en uzun akarsuları arasındadır.

Özellikle Göktürkler dönemindeki siyasi girişimlerle daha da belirginleşen, Çin’den batıya uzanan İpek yolu, temelde bir kara ulaşım yoluydu. Ancak bu yol güzergahının Orta Asya’daki kısımlarında ilerleyen ticaret kervanları nehirlerden geçebilme ve nehirler vasıtasıyla seyahat edebilme kabiliyetine sahip olmuşlardır. Nehir geçişleri, deve derisi vb. hayvan derilerinden mamül şişirilmiş kelekler (İbn Fazlan, 1975, s.28) ile yapılmıştır. Bununla birlikte aşağıda da üzerinde duracağımız üzere, Kürk Yolu güzergahında Hazar ve İdil Bulgar devletlerinin hamiliğinde, İdil Nehri üzerinden gemilerle insan ve kıymetli ticari emtia taşınmıştır.

Yine Lena Nehri kıyısındaki kaya resimlerinden (Somuncuoğlu, 2008, s.40) anlaşılaçağı üzere, erken dönemlerden itibaren farklı tipte, kayık görünümlü su ulaşım araçları kullanılmıştır. Ayrıca kış aylarında nehirlerin donmasıyla birlikte nehirler üzerinde hayvanlarla çekilen kızaklar, ulaşımında önemli bir işlev görmüş olmalıdır. Mesudî tarafından aktarılan “...Çok kere Hazar Nehri’nden Nitas Halid’ne bitişen su (Ural Nehri, Yayık) buz tutar. Ve Oğuzlar atlarıyla Hazar ülkesine geçerler. Bu su büyük olup fazla buz tuttuğu için Oğuzlar geçerken buzları göçmez. Bazen Hazar ülkesine giren bu Oğuzları görevlendirilen askerler defedemez.” ifadesi sınır teşkil eden nehirlerin donmasıyla birlikte geçişlerin kolaylaştığı ve bu durumun güvenlik anlamında bazı tehditleri ortaya çıkardığını göstermesi bakımından da önemlidir.

1.GÜNEY SİBİRYA BÖLGESİ

Dünyanın en temiz su kaynaklarının önemli bir kısmı Sibirya’da bulunmaktadır. Örneğin Angara Nehri sayesinde Baykal’ın suyu sürekli temizlenmektedir. Bu nedenle Baykal dünyanın en temiz göllerindendir. Nitekim Taşagül’in ifade ettiği üzere, kışın Baykal’dan alınan 15-20 cm kalınlıktaki buz kütlesi bir kitabın üzerine konduğunda kitap rahatlıkla okunmaktadır.

Güney Sibirya’daki akarsuların büyük çoğunluğu, Kuzey Buz Denizi’ne dökülmektedir. Bunların en büyüğü olan Yenisey, Ob-İrtiş ve Lena nehirleri Sibirya’nın sularını Kuzey Buz Denizi’ne ulaştırmaktadır. Yenisey Nehri kendisinden daha fazla su taşıyan ve Baykal Gölü’nden doğan Angara Nehri ile Tunguska Nehri’nin sularını da alarak Sibirya’nın akışı en hızlı nehirlerinden birisi haline gelmektedir. Lena ise Doğu Sibirya Ovası’nın en büyük akarsuyudur. Batı Sibirya Ovası’nın merkezinde, Yenisey ve Ob-İrtiş’in ağır akışlı bol sulu kolları ve yeraltı suları 49.000 km² genişliğindeki Vasyugane bataklığını oluşturmaktadır.

Sibirya’da yer alan ve doğudaki dağ sıralarından doğarak Büyük Okyanus’a doğru akan nehirlerin en önemlisi ise Amur Nehri’dir. Günümüzde Rus ve Çin sınırı boyunca akan Amur Nehri güneydoğu Sibirya’nın büyük kısmını içine almaktadır. Erken dönem Türk kültür tarihi

açısından önemli olan bu bölge, erken dönem yerleşimleri ve çanak çömleğin gelişimi ile ilgili buluntu yerlerini bünyesinde barındırmaktadır. Amur kıyılarında yaşayan Nanaylarda görüldüğü (Demir, 2012, s.137) üzere Sibirya’da yaşayan bazı topluluklarda, balıkçılık geleneksel bir ekonomik faaliyet biçimi, geçim kaynağı olmuştur.

Güney Sibirya nehirleri arasında Yenisey’in önemi de Amur gibi, diğerlerine nazaran daha büyüktür. Hem kültür hem de coğrafi çeşitliliği fazla olan Yenisey mıntıkası çok sayıda Türk boyuna tarihsel derinlik içerisinde ev sahipliği yapmıştır. Bununla birlikte onun bir kolu olan Angara Nehri üzerine anlatılan masallar ve halk hikayeleri, Rusların dahi bölge kültürünü benimseyerek Sibirya’ya uyum sağlamalarını kolaylaştırmıştır (Taşağıl, 2018, s.34). Baykal Gölü’nün özellikle sol kıyısı boyunca Angara ve Lena nehirlerinin suladığı bereketli topraklar (Yıldırım, 2020, s.296) bulunmaktadır.

2.ÖTÜKEN BÖLGESİ

Selenga, Orhun ve Tamır ırmaklarının ve kollarının oluşturduğu nehir havzaları oldukça önemlidir. Bu ırmakların vadileri boyunca verimli toprakların uzandığı görülmektedir (Taşağıl, 2018, s.83). Özellikle Hunlar döneminden itibaren devlet merkezi olan, Göktürk ve Uygur kağanlarının da ikamet ettiği Orhun Irmağı’nın kaynağına yakın Ötüken bölgesi ormanlık, sulak ve çayırılık gibi doğal güzellikleriyle anılan bir bölge olmuştur (Sümer, 2019, s.2-3).

Doğal bir kale konumunda olan Ötüken yaylasının konumu, savunmayı kolaylaştırdığı gibi burada hâkim olan kuvvetin çevreye nüfuz ve tesirini de kolaylıkla temin etmiştir. Bu nedenle sürekli olarak önemli bir devlet merkezi, yaz ayları için gayet uygun bir yayla ve tehlikeli zamanlarda mükemmel bir savunma konumuna sahip olmuştur. Diğer bir ifade ile Ötüken, Çin’e karşı Türk bozkır orduları için iyi bir üs, zor şartlarda hayatın idamesini sağlayacak yaşam kaynaklarına ulaşmayı sağlayacak bir merkez ve savunma açısından doğal bir direnç oluşturacak arazi şartlarına sahip olması nedeniyle önemlidir. Ötüken’in bu mükemmel konumu ve topoğrafyası Türklerde bu dağın kutsiyet ocağı ve mukaddes ruhun ikametgahı olduğu kanaatini doğurmuştur. Orhun ve Tamır ırmaklarının baş kısımları, kitabelerde geçen “Iduk Ötüken” ve “Tamıg Iduk Baş” ifadelerinden anlaşılacağı üzere kutsal olarak görülmekteydi. Bunlardan birincisi kağanlık merkezi diğeri ise Tanrıya kurbanların sunulduğu bir ziyaretgah olarak görülmekteydi (Gabain, 1944, s.687; Kafesoğlu, 2014, s. 291; Togan, 1981, s.110). Nitekim Bilge Kağan’ın “...Bunca yere kadar (ordu) yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş...” ifadeleri (Ergin, 2013, s.37) Türk yaşamı, kültürü ve siyasi hayatı için Ötüken’in ne kadar önemli olduğunu vurgular niteliktedir.

3.MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİ

Maveraünnehir, Türk kültür ve sanat tarihi bakımından özel bir öneme sahiptir. Türklerin İslamiyetle ilk karşılaşma ve tanışma süreci, Emevilerin Maveräünnehir’e girmeleriyle başlamıştır. Hoca Ahmet Yesevi’nin yetiştiği ve daha sonra da eserlerini verdiği kültür ve medeniyet muhiti Maveräünnehir, önceleri Hun ve Göktürk daha sonraları ise Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletlerinin hakimiyeti altında bulunmuştur. Farabi, İmam Maturidi ve İbn Sina gibi büyük düşünür ve alimlerin yetiştiği bu kültür havzasında Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi önemli ilim, sanat ve ticaret merkezleri bulunmaktadır.

Bu çerçevede Buhara, Semerkant, Taşkent gibi merkezler kervan yolu üzerinde geniş bir konak rolü üstlenmişlerdir. Bu şehirler Kürk Yolu (İbn Hurdazbih, 2008, s.131) ve İpek Yolu güzergahları ile yaylak-kışlak alanları arasında kurularak tarımsal ve hayvansal ürünlerin alım ve satım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği merkezler olmuşlardır (Eroğlu, 2014, s.96).

Bölgenin en büyük akarsuyu olan Seyhun (Siriderya), Tanrı Dağları'nda yaklaşık 4.000 m yüksekte bulunan buzullardan Büyük Narın ve Küçük Narın adıyla doğmaktadır. Bu iki kol Fergana Vadisi'nde Karaderya ile birleşerek buradan itibaren Seyhun adını almaktadır. Seyhun, Karadağ kütesinin kuzeybatısında çölden geçerek Aral Gölü'ne ulaşmaktadır. Ancak çölden geçerken buharlaşmayla sularının bir bölümünü kaybettiği için özellikle aşağı kısmı çamur ve bataklıklarla kaplanmaktadır. Toplam uzunluğu yaklaşık 2.900 km olan bu nehir, Aral Gölü'ne döküldüğü kısımda kış mevsimi süresince donmaktadır. Seyhun'dan sonra bölgenin ikinci büyük akarsuyunu oluşturan Ceyhun (Amuderya) ise Pamir Dağları'nın buzullarından doğmaktadır. Doğduğu yerde Pamir Suyu olarak anılan nehir, Çarçuy (Amul) yakınlarında Ceyhun adını almaktadır. Nehrin çöldeki akış düzeni Seyhun'a benzemektedir. 2.400 km yol katetiktikten sonra birkaç koldan delta yaparak Aral Gölü'ne dökülmektedir.

Ancak Kazakistan ile Özbekistan arasında yer alan Aral Gölü, günümüzde yoğun pamuk ekimi amacıyla Seyhun ve özellikle Ceyhun nehirleri üzerinde çok sayıda su kanalının bilinçsizce açılması sonucu, yeterince beslenemediğinden neredeyse tamamen kuruyacak seviyeye gelmiştir. Bu nedenle bölgede balıkçılık faaliyetleri ve su yolu taşımacılığı ortadan kalkmış, bölge ekonomisi büyük zarar görmüştür.

Seyhun ve Ceyhun dışında bölgedeki bazı akarsular, kaynaklarını yine dağlardan almakla birlikte birer kurak havza olan çöllerde kaybolmaktadırlar. Bunların en büyükleri Zerafşan Dağları'ndaki buzullardan doğan Zerafşan Nehri'dir. Semerkant ve Buhara ovalarına hayat veren bu nehir, gerek sulama amaçlı bilinçsizce kullanım gerekse buharlaşma nedeniyle Amuderya'ya ulaşmadan çölde kaybolmaktadır. Yine Aladağlardaki buzullardan doğan Çu Nehri dağlık bölgeyi aştıktan sonra kuzeybatıya yönelerek Açlık Bozkırı adı verilen bölgede bulunan Aşıkol bataklığında kaybolmaktadır. Bu nehrin sadece küçük bir kolu Issık Gölü'ne ulaşmaktadır.

Seyhun ve Ceyhun nehirleri üzerinde, su yolu taşımacılığının yapıldığı da görülmektedir. Örneğin İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde geçen (İbn Fazlan, 1975, s.25) "...Buhara'dan geriye Ceyhun nehrine doğru yola çıktık. Harezm'e gitmek için bir gemi kiraladık. Gemiye kiraladığımız yerden Harezm'e kadar olan mesafe 200 fersahtan fazladır..." ifadeleri bu durumu kanıtlar niteliktedir.

4.İDİL HAVZASI

Aral Gölü'nün dışındaki diğer su toplama havzalarını Balkaş Gölü ve Hazar Denizi oluşturmaktadır. Balkaş Gölü'ne dökülen akarsuların en büyüğü İli nehridir. Doğu Türkistan'da Tanrı Dağları'nın doğu eteklerinden Tekes ve Künges suları adıyla iki koldan doğan nehir, Kazakistan sınırından bölgeye girer ve 1.000 km²'yi aşan çok geniş bir delta yaparak göle dökülür. Karatal ve Lepse Suları Balkaş Gölü'ne dökülen daha küçük akarsulardır. Hazar Denizi'ne ise bölge içerisinden dökülen tek önemli akarsu Ertek Suyu'dur. Ertek Suyu'nun çok derin olan yatağı, sulama amaçlı kullanılmasına engel olmaktadır. Hazar Denizi'ne dökülen diğer akarsular ise kaynağını bölge dışından alan Yayık (Ural), Sağız (Sakız) ve Cim (Emba) nehirleridir.

Hazar Denizi'ne dökülen ve birçok coğrafyacıya göre Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayıran, diğer bir ifade ile Orta Asya'nın Avrupa'ya açılan yüzü olan İdil Nehri ise Avrupa'nın en uzun akarsuları arasındadır. Moskova'nın batısındaki Valday tepelerinden doğan ve 3.530 km uzunluğundaki bu nehir güneydoğuya doğru menderesler çizerek akmaktadır. İdil'in bütün kolları ile birlikte oluşturduğu havza 1.400.000 km²'dir.

8.yüzyıl içerisinde Normanlar, Yukarı İdil ve Özi Nehri istikametine yayılmaya başlamışlardır. Böylece Normanlar, İdil Nehri vasıtasıyla Bulgar ve Hazar ülkesine ulaşmakla birlikte, Dinyeper boyunca Karadeniz'e doğru inerek oradaki Slavlarla temas kurmuşlardır. Ticari

faaliyetlerle uğraşan Normanlar, Fin ve Slav ahaliden aldıkları kıymetli kürkleri Hazar pazarlarına, hatta İslam memleketlerine getirerek satmışlardır (Eroğlu, 2014, s.421).

Bu ticari güzergah İskandinavya'dan başlayarak Fin Körfezi üzerinden Neva ve Ladoga Gölü'ne ulaşmaktaydı. Daha sonra Volkhov Nehri, İlmen Gölü, Msta Nehri ve bu nehirlerden sonra kara yolu ile İdil'e ulaşıldı. İdil Nehri'ni takiben Hazar Denizi'ne varıp, aynı yolla geri dönmekteydi (Bury, 2015, s.412; Kurat, 2014, s.15-16). Yine İdil'den Urallar'a kadar uzanan saha da kürk yönünden zengin bir potansiyele sahipti. Ana ticari emtiası kürk olan bu ticari ağı sınırlarını ele geçen paralardan tespit edebilmek mümkün olmaktadır.

İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını teşkil eden Aşağı İdil bölgesi, Hazar Devletinin merkezi olmakla birlikte, devrin en büyük ticaret yollarının kavşağında bulunmaktaydı. Burası, İslam dünyası (Suriye, Irak, İran, Türkistan) ile İskandinavya arasındaki büyük ticari faaliyetlere imkan sağlamaktaydı. Yine Harezm'den başlayıp Aşağı İdil boyuna ve oradan ise Karadeniz sahillerine kadar uzanan büyük kervan yolu da bu kavşak noktasından geçmekteydi. Hazar ülkesine Orta İdil ve Kama boylarından kıymetli kürkler başta olmak üzere, birçok ticari mal ulaşmaktaydı (Eroğlu, 2014, s.422).

İbn Hurdazbih ve İbn Havkal'ın verdiği bilgiye göre kürk ticaretinin en önemli aracılardan olan Normanlar ya da Vareg Ruslar; Hazar ülkesine siyah tilki derisi, samur, sansar ve kunduz derisi ile birlikte balmumu getirmişlerdir. Bunlar, Slavların yaşadığı bölgelerden nehirler üzerinden gemiler vasıtasıyla Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e ve başkent İdil'e varmış ve mallarının onda biri oranında vergi vermişlerdir.

Öyle anlaşıyor ki Kürk Yolu ticaretinin kumanda edildiği İdil'in Hazar'a döküldüğü sahada kurulan Hazar ve Bulgar şehirlerindeki ticaret; batıda Don, Dinyeper ve Dinyester ve kuzeyde ise Kama Nehri'nin oluşturduğu ulaşım ağı ile beslenmiştir. Nitekim Herodot, İskandinavya'dan Güney Rusya'ya, oradan İdil'e uzanan su yolu ağının güçlü olduğunu ve birinden diğerine bağlantının mümkün olduğunu izah etmek için dama tahtası ifadesini kullanmıştır.

Mesudi'nin ticari ilişkilerde İdil su yolunun kullanıldığına dair aktardığı "...Rus gemileri, körfeze girerek, nehir mansabına ulaştıktan sonra nehrin bu kolunda yukarı doğru ilerleyerek, Hazar nehrine vasil oldular ve oradan da Atıl şehri üzerinden nehrin ağzına ve Hazar Denizi'ne dökülen yerine vardılar." (Mesudi, 2004, s. 76) şeklindeki ifadesi İdil Nehri vasıtasıyla oluşturulan su yolunun ticaretin önemli bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Mesudi bu gemilerin yüzer kişi taşıdığını da ifade etmektedir.

Yine Mesudi'nin Murûc ez-Zeheb adlı eserinde geçen "Hazarlar'ın tekneleri vardır. Bu teknelerle şehrin yukarı kısmından gelen ve yukarı akımlarında nehre karışan Burtas nehrinde gidip gelirler. Burtas sahillerinde yerleşik düzende yaşayan Türk halkları vardır. Bunlar Hazar melikine tâbidirler. Yerleşim merkezleri Hazarya ile Bulgar arasındadır. Burtas nehri, Bulgar taraflarından akar. Bulgar'la Hazar arasında gidip gelen gemiler bu nehri kullanırlar..." şeklindeki ifadeleri, Hazarlar ve Bulgarların ülke içerisinde de su yolu ulaşımını etkin bir biçimde kullandıklarını göstermektedir. Doğu Avrupa'nın ana su yolları olan İdil ile Kama'nın birleştiği yerde kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti ise Hazarların zayıflamasıyla birlikte uluslararası ticaretin önemli bir merkezi konumuna yükselmiştir.

İdil havzasının ticari ve stratejik öneminin Osmanlı dönemine gelindiğinde de artarak devam ettiği görülmektedir. Öyle ki tarihi kaynaklara göre Azerbaycan ve İran'a yapılacak seferler için kolay bir yol açmak için, Sokullu Mehmet Paşa'nın büyük gayretleriyle Don Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılmak istendiği bilinmektedir. Halil İnalcık'a göre böylece Karadeniz'den Hazar Denizi'ne gemilerle doğrudan erzak ve mühimmat

sevk olunarak şark seferleri kolaylaşacak; Şirvan, Karabağ ve Bütün Gürcistan'ın itaati sağlanacak ve devlet İran'ın en iç bölgelerine sarkma imkanı bulacaktı. Ancak büyük gayretlerle girilen Sokullu'nun bu teşebbüsü özellikle Kırım hanının şahsi entrikaları neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Günümüzde Rusya, açılan kanallarla İdil ile diğer nehirler arasında önemli bir ulaşım ağı kurmuştur. Bu ağ sayesinde İdil hâla Rusya'nın su yolu trafiğinin önemli bir kısmını (Gertsen vd., 2012, s.18 vd.) oluşturmaktadır.

SONUÇ

Orta Asya'da nehirlerin birçoğu yağışların düşük, buharlaşmanın şiddetli olması nedeniyle herhangi bir göl veya denize ulaşmadan kaybolmaktadırlar. Bu nedenle kuru vadilere sıkça rastlanmaktadır. Buna karşın yüksek dağlardaki kar ve buzulların beslediği akarsular yılın tamamında su taşımaktadırlar. Bu anlamda Türkler için su, hayvancılıkla birlikte Maveraünnehir ve Turfan örneğinde görüldüğü üzere tarım için de önemli bir yaşam kaynağı olmuş, özellikle suyun hayat verdiği sahalar Türk kültürünün en çok geliştiği alanlar olmuştur. Diğer bir ifade ile nehirler; iklimin olumsuz etkisini azaltarak, topraktaki aşırı tuzlanmayı ve dolayısıyla çölleşmeyi engellemek suretiyle yaşam için uygun alanların oluşmasında başlıca rol oynamışlardır.

KAYNAKÇA

- Bury, J. B. (2015). The Empire of the Khazars and the Peoples of the North. *A History of the Eastern Roman Empire*. Cambridge University Press, 402-426.
- Demir, D. Ö. (2012 Kış). Nanaylar ve Nanay Dili Üzerine Notlar. *Tehlikedeki Diller Dergisi*. 1(1), 135-144.
- Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eroğlu, E. (2014). *Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı: Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu, E. (2017). Turfan Bölgesine Göçün Uygur Yaşamına Etkileri. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 9(35), 326-332.
- Feng, Q., Jin, H. & Su, Z. (August 1999). Desert evolution and climatic changes in the Tarim River basin since 12 ka BP. *Science in China Series D-Earth Science*, 42(1), 101–112.
- Frye, R. N. (2009). *Orta Asya Mirası*. (F. Tayanç, T. Tayanç, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Gabain, A. V. (1944). Köktürklerin Tarihine Bir Bakış. (S. Çağatay, Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(5), 685-696.
- Gertsen, A.A. vd. (2012). Volga–Glavnaya Ulitsa Rossii. *Proyekt Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*. Moskva.
- Golden, P. (2018). *Dünya Tarihinde Orta Asya*. (Y. K. Taştan. Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İbn Fazlan. (1975). *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. (R. Şeşen, Haz.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İbn Hurdazbih. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. (M. Ağarı, Çev.). İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaşgarlı Mahmud. (2007). *Divanü Lügat'it Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Memiş, E. (2016). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Mesudi. (2004). *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Somuncuoğlu, S. (2008). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul: Güngör Matbaası.
- Sümer, F. (2019). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşgılı, A. (2018). *Gökbörü'nün İzinde*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldırım, E. (2020). *Kurikanların Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*. *Türkiyat Mecmuası*, 30(1), 287-302.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

İLK YAPAY TÜRK DİLİ PROJELERİ THE INITIAL ARTIFICIAL PROJECT OF TURKISH LANGUAGE

Mursaliyeva Khayala Mugamat¹

İntroduction:

Our knowledge of the world we live in is so incomplete that we can rarely make systematic judgments about the meaning of any form of language. Many years of experience show that writing is not a language, it is a way to keep the language alive with visible signs.

There are many opinions about language. One of them is the idea of "who owns" the language. Even in ancient times, people considered all nature to be alive and thought that everything in the objective world had the ability to speak. Based on this, the concepts of the language of nature, the language of birds, the language of animals and the language of humans emerged.²

The explosion of information and the ever-increasing number of international languages make the modern language situation very difficult. The interaction of languages ultimately leads to the creation of international artificial languages that operate in parallel with the world's languages.

N.Y. Marr writes: "There is no natural language in the world, all languages are artificial, all created by humanity".³ Marr's views are not unequivocally accepted in linguistics. However, our research has shown that this idea is satisfactory in terms of reflecting the truth.

The first draft of artificial language (compiled by Alexander) dates back to about BC. It was formed at the beginning of IV-III centuries. About 900 artificial language projects have been created since ancient times. Unfortunately, most of this did not reach us in writing. The first known artificial language was the language of the ancient Greek physician Galen (second century BC). It is known about the existence of the language, but the written monuments based on it, as well as its grammar have not been preserved.

It is well known that the Turks have a rich cultural heritage. The list of this rich heritage also includes the artificial Turkish language project. The Baleybalan language (1574), created by Muhyi-i Gulshani in the 16th century, was written 300 years before the Volapük language. There were two reasons for this project. Although these two reasons seem contradictory, they are both very logical.

The first reason is the influence of the Sufis of that period. A single interpretation of Islam is accepted by the palace, while other interpretations are denied. As a result, it is inevitable that scholars who give different interpretations of religion will be hanged. For example, Sheikh Muhyiddin Garamani and his son Sheikh Ibrahim Efendi were executed for this reason. This situation leads the Sufis to secrecy, the Sufis meet secretly in public, are reluctant to openly express their views, and do not accept everyone among them. Thus, the concept of "knowledge is given only to those who have the desire and ability to learn it" develops.

Muhyi-i Gulshan was a Sufi poet who lived in 1528-1604. He was born in Edirne and settled in Istanbul. The poems of the poet, who gained a special respect in the country, are read in the palace, and he became a friend of the Sheikh-ul-Islam of the time, Abu Saud. He always

¹ Doktora Öğrencisi, Hazar Üniversitesi, Azerbaycan, Sheyda.Cevikel@khazar.org
Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 3 cildde, I cild. Bakı: İmak (İstanbul, Türkiyə). 2019, s. 299

³АН СССР. Государственная Академия Истории материальной культуры имени Н.Я. Марра. Л.: ГСЭИ, 1936, с. 35

hides his true thoughts. Balaybala, which means "language given to the dumb", began to create during this period and tried to encrypt the information.

The second reason for Muhyi's creation of this book is the same as in Volapük and Esperanto. In the 16th century, the Ottoman Empire was at its peak and spread over a wide area. Many peoples who spoke many different languages lived within the same state. There were so many languages and cultures within the borders of the state that there was a need to create a common language. In creating this language, Muhyi dreamed that one day the entire Ottoman population would speak it. He clearly stated this desire in his writings. Muhyi also tried to give this language a religious quality. He believed that he did not create this language himself. Because as a Sufi, he believed that all human actions come from God. According to him, this language was not created, it was discovered. There is now a secret language that reaches from heart to heart. He simply adapted the language to grammatical and lexical units.

Muhyi wrote two hundred works in this language and advised other Sufis to do the same. Although some of his disciples agreed with him, others said that creating a language was ascribing partners to God. He still insisted on the Balaybalan language. Revealed the grammatical structure and words of the language. Created a comprehensive grammar. He composed ten thousand words and gave all these words in his dictionary in Turkish, Arabic and Persian.

Unfortunately, this language died with his death. Even his existence was completely forgotten. His books remained in the dusty corners of libraries. These books were written in a language no one knew. Two hundred years passed in this way.

The reappearance of the ballet took place thanks to the enlightened philosopher Jean-Jacques Russo. At the beginning of the 19th century, Russo's path led to Aleppo. Here he encounters a work written in a language he does not know. Although the work was written in the Ottoman version of the Arabic alphabet, it was in an unknown language. No matter who he asks, he can't learn the language of this work from anyone.

Russo takes out a copy of the book's homepage and sends it to his German attaché, Joseph Von Hammer Purgstal. He was an expert in oriental sciences and a translator. He was eager to learn a language and spoke many languages. Hammer also cannot read the language and asks for help from Sylvester de Sasi, an academician at the School of Oriental Languages in Paris.

Sasi has been working on the language for eight years, but has not been able to unravel the mystery. He wrote an article in 1813 and said that Balaybala belonged to an extinct nation or was a secret language used by Eastern Kabbalists. His limited resources prevented him from deciphering the language. At the same time, one of the orientalists, Alessandro Bausani, discovered that this language was the first artificial language, but could not decide who did it and why.

One hundred and fifty years pass and Baleybalan becomes the subject of a scientific study for the first time. In 1966, Mithat Sertoglu, a professor at the Faculty of Literature of Istanbul University, wrote an article in the Life History magazine entitled "The First International Language was invented by a Turk" and announced that Muhyi-i Gulshen was the creator of this language. But the secret of the language is still not revealed.

Mustafa Koç, a student of Mertol Tulum, one of the professors of Ancient Turkish Literature at Istanbul University, began working on Baleybalan in 2001. He is forced to travel between Egypt, Turkey and France, where the texts are scattered. Unfortunately, most of Muhyi's works have not survived. However, a dictionary section is found in Sasi's writings. Sources on grammar can be found in the writings of the National Library of Egypt. Muhyi's notes are required to unravel the mystery of the sound structure, and they are revealed at the Haji Salim Aga Library in Istanbul.

Mustafa Koc managed to unravel the mystery of the language after five years of research. In 2006, he published his findings in the book Baleybelen: The First Artificial Language. This

book is the main source about Baleybalan. The book contains the life of Muhyi, the time of the discovery of the ballet, the grammatical and phonetic structure of the language and the vocabulary section. Let's share the introductory text of the book: "This work is the first known example of research in artificial language, perfect language, common language and source language. Baileybalan (Muhyinin language / Lisânü 'l-Muhyî), written in the 16th century, is a unique text that confuses the Sufi experience with the possibilities of Eastern languages (Turkish, Arabic, Persian). He was the first herald of the nineteenth century to establish a common language in the Babylonian civilizations and cultures."¹

Bailey is a truly unique language. It combines the features of many different languages belonging to different families, such as Turkish, Arabic and Persian.

The basic grammar is taken from Arabic, the order of the sentence elements is similar, but a little simplified. Vocabulary is mainly taken from Turkish and Persian languages. The alphabet used was the Ottoman version of the Arabic alphabet.

On the other hand, it is an additional language like Turkish. Creating a new word by adding a suffix to a noun or verb also exists in this artificial language. The phenomenon of sound (snow consonant) falling is one of the main features of Baleybalan. One of the interesting aspects of language is that the same word has opposite meanings. For example, the word *cevni* means both black and white.

Consider the equivalent of some Turkish words in Beleybelen:

aşiq: dæst
çörək: betem
kölgə: şal
nəfəs: ad
on üç: cilyâ
qapaq: Sedâb
ovçu: girtâv
oxatan: demcen

This language is the first language established in Ottoman cultural history.

Although the language of birds is not accepted as an artificial language in the world, we would like to note that the language in which people imitate the sound of birds should also be considered an artificial language. The artificial imitation of what naturally exists must, of course, be considered artificial.

There are many legends in the East about Suleiman ibn Dawud, who ruled from 965 to 928 BC (Prophet Sulayman). Solomon also knew the language of all animals and birds. He called them when necessary and brought them to him... This is stated in Surat al-Ants in the Qur'an.

“Yarattı yaşıl çeş,

Sawurdu ürünq kaş,
Tizildi karakuş,
Tün-kün üzə yürkənür”.
Yaratdı yaşıl çeş,
Səpdi ağ qaş,
Düzüldü qaraquş,
Gecə-gündüz üzərinə örtülür.

¹ <http://genling.ru/>

(Speaking of the sky, he says: the great god created the sky in the form of turquoise in greenery, scattered stones like white jade in the sky, made stars in the sky like the star of the Blackbird [Jupiter], covered day and night). Note that Karakush is the Turkish name of Jupiter. Another Turkish name for this star is Ongay.¹

The Turks' ideas about the bird's ongon are also reflected in Turkish epics. The epos "Kitabi-Dada Gorgud" also mentions the language of birds - the language of crows: "On altı min üzəngili, keçə bōrkli, azğın dinli, quzğın dilli kafır (Qazanın önünə) çıxa gəldi".²

Throughout the millennial history of Persian-language classical poetry, one can find many works on the subject of birds and the language of birds. Such works written in Arabic include Abu Ali ibn Sina's (980-1036) Risalat al-Tayr, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazali (1058-1111) wrote in Arabic "Risalat al-Tayr", and Persian works include Sana'i's. Mantigut-tayr "and Khagani Shirvani's poems" Mantigut-tayr "(1126-1195), as well as Abur-Raja Chachi's treatise "Rovzatul-fariqayn".

The famous Persian artist Faridaddin Attar's (XII-XIII centuries) philosophical poem "Logic-ut teyr" ("Speech of birds") about the language of birds is also known to science. Based on Sufi teachings and legends, the participants in this work were birds (hud-hud, tutu, peacock, nightingale, dove, turaj, pigeon, shongar, etc.) and spoke in their "bird's tongues"., also means a (mostly) symbolic, Sufi language. Therefore, for those unfamiliar with Sufism, it remains a mysterious, mysterious, incomprehensible language. Attar's work was very popular throughout the East. Influenced by this work, Alisher Navai (15th century) wrote the poem "Lisan-ut teyr".

The poet-thinker Imadeddin Nasimi (XIV century) also confirmed the existence of bird language in his ghazals and wrote:

*Xəttü xalun, məntiqi-teyridür əhli-vəhdətün,
Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən, etməgil.
Nəsiminin başqa bir şeirinə nəzər yetirək:
Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.*

According to the talented linguists Yusif Seyidov and Samat Alizadeh, this verse "concludes that many poems (Nasimi's poems) will be as incomprehensible as the language of birds.

The first work on "Tutiname" in 18th century Azerbaijani literature is Mohsun Nasiri's "Lisanut-teyr". As the author himself writes, his purpose in "talking" to dumb animals and unconscious birds is to call people to the truth in this way, to convey to readers his thoughts about the events of his time. In Mohsen Nasiri's work, the stories are told in the language of the parrot, which is considered a symbol of wisdom in the East. Every night, the parrot warns the young woman, who is away on a journey, by telling her a parable. In this work, the author took advantage of the opportunity to effectively express the language of birds, the conversation of birds.

At one time, not only sect slang, but in general, any language rich in incomprehensible and complex expressions was called "bird's tongue". After listening to a word full of complicated phrases, MFAkhundov wrote in his "Letters to Kamaluddov": "How can I understand such a bird's language?"

Researchers experimenting with birds' speech have found that there are 10 conditional signs in a chicken's "speech." The word "signs" signifies excitement. These are mainly related to the threat. The sounds made by chickens in danger are different. Thus, the sound that indicates

¹ Kaşğari M. Divanı lüğət-it-türk. Dörd cildə. I cild, Bakı: Ozan, 2006, s. 343-344

² Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, s. 80

that the danger is near and the sound that "informs" that the danger is far are different from each other, and so on.

Opinions such as "crow's tongue" and "speaking crow's tongue" are widespread among different peoples. The idea that crows "possess" strong language activity encouraged a number of scientists to conduct research. American scientists have observed these birds for many years, studied them and finally came to certain conclusions about the "crow's tongue". According to them, there is a language difference between crows. Even the language of the urban crow and the urban crow is fundamentally different. That is why village and city crows do not understand each other and cannot communicate. In addition, crows in each state have their own language. The crow of one state does not understand the language of the crow of another state. The researchers divided the crows into two groups. Those who lived in this or that village, town, and state were called "locals," and those who flew from village to village, city to city, and state to state were called "vagrant crows." They portray these "stray crows" as thoughtful and very capable. It seems that stray crows know not only their own language, but also the languages of crows in all states. They can speak to each other in their own language, and to other state crows in the same crow's language.

A.Gurbanov notes that the ability of crows to speak and their multilingualism is not convincing and real. Because crows do not express ideas with their voices, their cries are, as scientists say, a means of attracting attention. No bird can speak, no bird has a tongue, and it cannot learn human language.¹

Many scientists have speculated that parrots have the ability to speak. Observations have shown that the parrot can repeat the words it hears (not all of them), but it can repeat each word as an imitation only after it is pronounced by a human.

Does this language exist? Given the increasing number of imitation words in the language, and the fact that parrots, nightingales, and sparrows are able to replicate human speech, we cannot deny the existence of this language.

Observations show that "bird's tongue" is also a typical agro-type. Each syllable of a word is called a bird's tongue to communicate by raising a certain sound. Any sound (letter) is added to the words to indicate the sound // language of a particular bird. Therefore, instead of the general "bird's tongue", more specific "crow's tongue", "crow's tongue", "stork's tongue" and so on. is used. Ibrahim Dakuki noted that bird language was used among Iraqi Turkmen "so that a third person would not understand." It shows that each of the letters "K", "Z", "B", "Q" ("K" - stork, "Z" - pigeon, "B" - owl, "Q" - crow) each has a definite " indicates the sound of a bird. He also mentioned how different expressions of "where are you going" would sound in the language of different birds.

In the language of storks (by adding "K"): - Hakarakayaka gekedikirsənkən?

In the language of the pigeon (by adding "Z"): - Hazarazayaza gezedizirsəzən?

In the language of the owl (by adding "B"): - Habarabayaba gebedibirsəbən?

In the language of the crow (by adding "Q"): - Haqaraqayaqa geqediqirsəqən?

Conclusion: Although this so-called "bird's tongue" is found in some sparsely populated villages in France, Greece, South America, South and East Africa, and even in Vietnam, Nepal, and Burma, it is more common in Spain. It is most commonly used on the island of La Gomera and in the village of Kushkoy, located in the mountainous Black Sea region of the neighboring Republic of Turkey.

In December 2017, the Republic of Turkey proposed to include this form of communication - the language of birds - in the UNESCO Intangible Cultural Heritage List. Work

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 3 cildə, I cild. Bakı: İmak (İstanbul, Türkiyə). 2019, s.303-304

has even begun at Giresun University in Turkey to create a bird's-eye alphabet. The study of this language has already been included in the curriculum of that university.¹

Male and female parrots caught in the Amazon delta (estimated to be between 400 and 406 years old) have recently been "spoken" by scientists in the language of the tribes found in the jungles of South America. However, until recently, all ornithologists believed that parrots make meaningless noises.²

With the help of this language, we witness the adaptation of human communication to the conditions of life. Although not universally accepted, this language was artificially created in the local environment through imitation.

Divani lug'at-it türk, the first example of the method of comparative comparison in Turkology, is the first Turkish dictionary written in history. Mahmud Kashgarli's work begins with the hadith of the Prophet Muhammad, who saw the great future of the Turkic world: "Learn the Turkish language, they have a long rule."

Bibliography list

1. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildde. I cild, Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 3 cildde, I cild. Bakı: İmak (İstanbul, Türkiyə). 2019, 448 s.
4. АН СССР. Государственная Академия Истории материальной культуры имени Н.Я. Марра. Л.: ГСЭИ, 1936, 537 с.
5. <https://www.artkaspi.az/>
6. <https://kayiprihtim.com/>
7. <http://genling.ru/>

¹ <https://www.artkaspi.az/>

² <https://kayiprihtim.com/>

MISIR EYALETİ VERGİLERİNİN OSMANLI DEVLETİ İÇİN ÖNEMİ*
**THE IMPORTANCE OF EGYPTIAN PROVINCE TAXES FOR THE
OTTOMAN STATE**

Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ**

Özet

Osmanlılarda hazine iki tip hazine vardı. Bunlar kullanımı sadrazam ve defterdara bırakılıp devletin harcamalarına ayrılan Dış (Mirî) Hazine ve sarfıyatı padişaha ait olan İç Hazine idi. İç Hazine'nin en büyük gelir kaynaklarını Mısır eyaletinden gelen irsaliye ve ceyb-i hümayun (cib-i hümayun) akçesi adı verilen yıllık vergiler teşkil ediyordu. Ayrıca her yıl belirli hediyeler de gönderilmekteydi. Bütün bunların gelişi için İstanbul'da tantanalı bir merasim düzenlenirdi. Osmanlılarda Ceyb-i hümayun akçesi padişaha ait özel gelirleri ve padişahların bu gelirlerden yaptığı sarfıyatı ifade etmek için kullanılmıştır. Ceyb-i hümayun harçlığı ya da akçesi, Osmanlı maliyesinde padişahın tasarrufunda bulunan iç hazine kaynaklarının özel bir kısmını teşkil eder ve bazı hususi giderler "harc-ı hassa" adıyla ilgili defterlere kaydedilirdi. Mısır hazinesinden gerektiğinde İç Hazine'ye meblağlar geçirilebilirdi. Ayrıca buradan Mirî Hazine'ye transfer edilen fonlar da vardı. Bunlar "hazine kredisi" özelliği taşıymaktaydı. Bu makalede Mısır vergilerinden gelir ve gider kalemi olarak örnekler verilerek Osmanlı maliyesi için önemi ile irsaliye, ceyb-i hümayun harçlığı ve hediyeler için yapılan merasimin, Osmanlı Devleti'nde gücün teşhiri ve meşruiyet aracı olarak fonksiyonu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Osmanlı, Vergi, Gelir, Meşruiyet

Abstract

During the Ottomans, the usage of the treasury was divided into two sections. The first one was the External Treasury which was dedicated to spending of the state which was controlled by the grand vizier (sadrazam) and the treasurer (defterdar) and the second one was the Internal Treasury spending of which belonged to the sultan. Among these, a great deal of the income which was called the sultan's pocket money (ceyb-i hümayun/cib-i hümayun akçesi) was provided by the annual taxes which were sent by this commonwealth which was also called the Egyptian receipts or Egyptian treasury.). In addition, presents with specific qualities and amounts were also being sent. The sultan's pocket allowance (Ceyb-i hümayun harçlığı) in the Ottoman finance constituted a special part of the internal treasury resources and some of the special expenses were recorded as the "sultan's money" (harc-ı hassa). In addition to the amounts which were transferred to the Internal Treasury from the Egypt's Treasury, there were also funds which were transferred to the External Treasury, which had the character of "treasury credits". Examples of the income /expense records of the above mentioned amounts will be provided, together with their importance for the Ottoman finance and the functions of the ceremonies which were held for the presents, receipts (irsaliye), and pocket of the sultan's allowance (ceyb-i hümayun harçlığı) in displaying of the power of the Ottoman State and a means for displaying the legitimacy will be.

Key words: Egypt, Ottoman, Tax, Income, Legitimacy.

Giriş

Mısır, tarih boyunca coğrafi bakımdan önemli bir mevkide bulunmuştur. Nil Nehri Mısır'a hayat vermiş, Nil'in suladığı bereketli toprakları ona pek çok bakımdan avantaj sağlamıştır. Ayrıca Mısır ticaret yolları bakımından da önemli bir konuma sahipti. Afrika'nın kuzeydoğusunda Nil havzası üzerinde yer alan Mısır, Akdeniz üzerinden Afrika'nın güneyine ve Kızıldeniz'den de Hint Okyanusu'na doğru açılan jeo-stratejik konumu nedeniyle hâkimiyet

* Bu makale 4-7 Mayıs 2016'da Kırıkkale Üniversitesi II. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu'nda sunulan "Mısır Hazinesinin Osmanlı Maliyesi İçin Önemi ve Hazinesinin İstanbul'a Gelişi İçin Yapılan Merasim" başlıklı bildirinin düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: facikgoz78@hotmail.com, , ORCID: 0000-0003-1101-1744

mücadelesine sahne olmuştur. Osmanlılar devrinde de Mısır bu önemini taşımaya devam etmiş, bu süre boyunca Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir (Koltuk vd., 2012: 5).

Mısır'da yaklaşık 400 yıl sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti, 1517'de Yavuz Sultan Selim'in bölgeye yönelik seferi sonucunda Mısır'ı Memlûklulardan alarak topraklarına katmasıyla başlamıştır. Fethin ardından Osmanlı idaresinde Mısır, beylerbeyilik haline getirilmiştir (Es-Seyid, 2004: 563). Bu eyaletin idaresinde merkezî yönetimin etkisi bazen azalmış, bazen yerel bir güç ve otorite olma özelliğini fetihten sonra da kaybetmeyen Kölemen beylerinin nüfûzundan dolayı yüzeysel kalmış, bazen de valilerin isyanları ile kopma noktasına gelmiştir (Koltuk vd., 2012: 5).

Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılması nüfus ve gelirlerde belirgin bir artışa neden olmuştur. Ayrıca zaferden elde edilen ganimetlerden de çok büyük gelir elde edilmişti. Bu hazinenin muhafazası için Hazine-i Hümayûn ya da Saray-ı Hümayûn hazinesinin dış sofasına altı büyük anbar yapılmış ayrıca hazineler Harem-i Hümayûn dairesindeki İç Hazine'de muhafaza edilmişti. Bütün bunlar yetmemiş Yedikule'deki büyük mahzenlerde korunmuş, hazinelerin sayısının artırılmasından dolayı adı geçen hazineler için de yeni memuriyetler tahsis edilerek uygun kimseler bu görevlere atanmıştı (Sayın, 2000: 111). Mısır gelirleri iç hazinenin büyük bir kısmını oluştuyordu ve Osmanlı maliyesinde önemli bir yer tutuyordu.

Mısır eyaleti, Osmanlı maliyesi için olduğu kadar coğrafi konumu itibarıyla da Osmanlı idaresi için önemli idi. Batı ile Doğu arasındaki ticareti sağlayan Baharat yolu üzerinde bulunmaktaydı. Devlet merkeziyle güney ve doğu vilâyetlerini birbirine bağlaması bakımından ekonomik önemi büyüktü. Ayrıca ziraî ve madenî olmak üzere yer altı ve yer üstü kaynaklara da sahipti. Mısır'ın temel iktisadî kaynağı tarım olup küçük sanayi ile iç ve dış ticareti de ziraate dayalı idi. Bu devirde Mısır'ın başlıca tarım ürünleri pirinç, buğday, şeker kamışı, mercimek, nohut vb. idi. Sanayisi ise bu ürünlere dayalı, şeker, pekmez, kumaş, yağ ve sabun idi. Ayrıca İskenderiye, Süveyş ve Bulak'ta gemicilik ve iplik imalatı, tuzculuk, ve halıcılık yapılmaktaydı. Mısır'ın gerek Akdeniz ve Kızıl-deniz'deki gerekse Nil üzerindeki limanları ticarî bakımdan önemli role sahipti. Tüm bu özellikler stratejik konum Mısır'ı diğer eyaletlerin önüne geçiriyordu. Öyle ki eyaletten sorumlu olan Mısır Beylerbeyi, sadece Mısır'da değil aynı zamanda Ortadoğu, Arap yarımadası ve hatta Kuzey Afrika'da en önemli idareci konumundaydı (Es-Seyid, 2004: 566-567).

Diğer Arap eyaletlerine nazaran Mısır eyaleti, imparatorluğa ekonomik, askerî ve stratejik bakımlardan daha çok katkı sağlamaktaydı. Mısır, Kızıldeniz'deki olası müdahaleler ve fetihler için önemli bir üs vazifesi görmekteydi. Yemen'in fethinde, Portekizlilere karşı mücadelede yapılan seferler ve Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz'deki fetihler için de bir harekete geçme noktası olmuştu. Her sene belirli dönemlerde Hac kervanlarına birlikte Haremeyn adı verilen kutsal topraklara gönderilen Surre Alayları da Mısır üzerinden geçmekteydi (Atalar, 1991). Mısır idaresinin sorumluluklarından biri de hac kervanlarının konaklama noktası olması hasebiyle onların ve gönderilen surrenin emniyetini temin etmektir. Bu mesuliyet, Osmanlı sultanının İslam dünyasındaki meşruiyetinin en önemli sembolü olan Mekke ve Medine'de ibadetin aksatılmadan yürütmesi bakımından önemliydi (Özkoç, 2013: 32).

Mısır Osmanlı yönetiminde dokuz salyaneli eyaletten biri idi ve merkezî hazinenin beslediği en önemli eyalet olarak belirmektedir. Salyaneli eyaletlerin mahsulâtı has, zeamet ve tımara ayrılmayıp doğrudan devlet hazinesi tarafından her yıl iltizama verilir. Bu eyaletlerin senelik gelirlerinden bir miktar eyalet valileri, sancakbeyleri, askerler ve sairlerin maaşları için dağıtıldıktan sonra kalan meblağ devlet hazinesine gönderilirdi (Tabakoğlu, 1985: 59-67).

Mısır eyaletinin, sahip olduğu coğrafi konumu itibarıyla önemli bir stratejik mevkide bulunması ve büyük gelir kaynaklarına sahip olması, Osmanlı Devleti için askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik bakımlardan önemli bir rol oynamasına sebep olmuştur. Keza Mısır'ın İmparatorluk hazinesine ödediği yıllık vergi diğer salyaneli eyaletlerin ödediğinden daha fazlaydı. Devletin en yüksek memurları arasından seçilen Mısır valileri merkezî hazineye her yıl çeşitli vergilerle birlikte “pîşkeş” denilen hediyeler gönderirlerdi. İç hazineye ait kıymetli eşyaların hazineye giriş tarihine göre günü gün tutulduğu varidat defterlerinde Mısır valilerinin adının diğer eyaletlerin valilerinden daha fazla geçmesi de Mısır'ın önemli bir eyalet olduğunu göstermektedir (TSMA, D. nr, 13, TSMA, D. nr, 14; TSMA, D. , nr. 16, TSMA, D. nr. 22).

Türk-İslâm devletlerinde uygulamaları görülen “pîşkeş” “düzenli vergi ya da haraç, hükümdar tarafından eyalet valileri başta olmak üzere idarecilere yüklenen düzenli olmayan vergi ve valilerin de kendi kuvvetlerine göre- nüfuzları altındaki halktan zaman zaman topladıkları vergi anlamlarına gelmektedir. Eyalet valilerinin atamalarında pîşkeş takdim etmeleri, sonra her yıl Nevruz'da bunun tekrarlamaları buna örnektir” (Turan, 2002: 61). Osmanlılarda devlet gelenekleri arasında yer alan pîşkeşin bayram pîşkeşi, ziyafet pîşkeşi, nevruz pîşkeşi, ziyaret pîşkeşi, ziyafet pîşkesi gibi çeşitleri mevcuttu. XVII. yüzyılda pîşkeş yönetici kesimin padişaha ve onun yakınlarına belirli zamanlarda takdim etmek zorunda olduğu bir tür vergi niteliğindeydi.

Bu cümleden olarak Mısır'dan merkezî hazineye her sene İrsaliye, Ceyb-i Hümayun Harçlığı ve Ceyb-i hümayun pîşkeşi olmak üzere üç çeşit vergi gönderilmiştir. Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde vergilerin önemi bunların harcama kalemlerinden de anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynakların verdiği bilgilere göre Mısır hazinesinin İstanbul'a gelişindeki törenler de devlet için önemli bir yer tutmaktadır.

Ayrıca Mısır valileri diğer eyaletlerin valileri gibi kurban ve ramazan bayramlarında; evlenme ve sünnet düğünlerinde yapılan şenliklerde padişaha ve yakınlarına pîşkeş adıyla hediyeler göndermek durumunda idi.

1. Mısır İrsaliyesi, Ceyb-i Hümayun Harçlığı ve Pîşkeş

2.1. Mısır İrsaliyesi

Mısır eyaleti her yıl senelik gelirinden arta kalan kısmını iç hazineye gönderirdi. Buna “Mısır Hazinesi”, “Mısır İrsaliyesi” veya “İrsaliye Hazinesi” denirdi. VXII. yüzyıl sonlarına doğru Mısır irsaliyelerinin miktarı 600.000 altın değerinde; 1670-1695'te 90 milyon akçe idi (1.200 Mısırî kese) (Tabakoğlu, 1958, 59-61).

Her sene düzenli olarak İrsaliye gönderimi Mısır beylerbeyinin en önemli görevleri arasında yer almıştır. İrsaliye hazinesinin merkeze eksiksiz ve zamanında gönderilmesi aynı zamanda beylerbeyinin muvaffakiyetinin de bir göstergesi idi. Bu nedenle yeni atanan beylerbeyinin Mısır'a ulaştığında ilk olarak kendinden önceki beylerbeyinin muhasebesini yaptırmak ve Mısır hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol altına almak olurdu. Mısır hazinesinin her yıl düzenli olarak gelir ve gider defterleri tutulur ve sene sonunda gelir ve giderler hesaplanır, gelirden noksanlık varsa tamamlanması için gerekli tedbirler alınır. Gerekli görüldüğü takdirde ek vergiler koyulurdu. Mısır'ın gelirleri arazi gelirleri, gümrük gelirleri ve diğer gelirler olmak üzere üç ana kalemden oluşmaktaydı. Arazi gelirleri mirî mal olarak geçer ve Mısır'ın en önemli gelir kaynaklarını teşkil ederdi. Araziyi işleten eminler veya mültezimler her sene hazineye ödemeleri gereken vergi ile tahsil ettikleri vergiden vermeleri gereken miktardan oluşurdu. Giderler ise nakdî ve aynî olarak gerçekleşirdi (Tok, 2009: 292). Mısır hazinesinin en önemli giderlerinden birisini Haremeyn masrafları oluşturmaktaydı (Özkoç, 2013: 136).

XVII. asır başlarından itibaren görülen malî buhran nedeniyle Mısır irsâliyesine daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Genel olarak saray giderleri için iç hazineye kalan Mısır irsâliyesi, adı geçen yüzyıldan itibaren asıl devlet hazinesinin yetişmediği zamanlarda ona destek olmaya başlamıştır. Mısır irsâliyesinin miktarı yıllık gelir ve giderlere göre değişiklik gösterebilmekteydi. 1661’de irsâliye hazinesi olarak İstanbul’a 15.861.461 para gönderilirken 1664’te sonra bu meblağın iki kat arttığı görülmektedir. 1694’te 7.319.187 paraya düşen irsâliye hazinesi 1698’de 30.272.794 paraya yükselmiştir (Es-Seyid, 2020: 453).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre 18 Mayıs 1681’de İç Hazine’ye gelir olarak yazılan 175 kese altının 100 kesesi Mısır eyaleti irsaliye akçesinden hem gelir hem de gider olarak kaydedilmiştir. 2 Haziran 1681’de ise Mısır irsaliye vergisinden her kesesi 500’er guruş olmak üzere 63 kese esedî guruş ile 6.379 parenin İç Hazine’ye aktarıldığı görülmektedir (TSMA, D. nr. 1057, TSMA, D. nr. 29, 7/a-b.). Diğer taraftan Dış Hazine’ye devredilen fonlar da bulunmaktaydı ve bunlar bir tür “hazine kredisi” niteliği taşımaktaydı. 1683’ten sonra savaş masraflarının ağırlaşmasıyla birlikte Mısır irsaliyesi gelirleri doğrudan mirî hazineye alınmıştı (Sahillioğlu, 1993: 465).

İç hazine uzun süre Mısır irsaliyesiyle dolmuş ve bu gelirler genellikle saray masrafları, cülus bahşişleri ve Enderunluların maaşları için harcanmıştır (Es-Seyid, 2020: 453).

2.2. Ceyb-i Hümayun Akçesi (Harçlığı)

Mısır beylerbeyleri irsaliye vergisinden ayrı olarak XVII. yüzyılın sonlarından itibaren “*Ceyb-i Hümayûn Harçlığı*” adıyla belli miktarda nakit gönderirlerdi. Ceyb-i Hümayun harçlığı, İç hazinenin bir bölümü olan Ceyb-i Hümayun Hazinesinin önemli gelir kaynaklarından. Bu miktar, XVII. yüzyılın sonlarında 5.000 şerifi altın ve her kesesi 1000’er akçeden olmak üzere 40 kese cedîd akçeden oluşmaktaydı (TSMA, D. nr. 13, 6/b).

Bilindiği gibi Osmanlı Maliyesi’nde Dış Hazine ve İç Hazine olmak üzere iki tür hazine bulunmaktaydı. Birincisi devletin harcamalarına ayrılmıştı ve kullanımı sadrazam ve defterdara bırakılmıştı. Dış Hazine, sarayın dış bahçesinde idi. İkincisi de bir kısmı sarayın iç bahçesinde bulunduğu için İç Hazine diye anılmış ve sarfiyatı padişah iradesine bırakılmıştı. (Sahillioğlu, 1993: 465). “*Ceyb-i Hümayûn Hazinesi*” padişahın gündelik masraflarını karşılama gayesiyle kurulmuştu ve İç Hazine’nin önemli bir kısmını oluşturmuyordu. Bu hazinenin başlıca gelirleri bazı haslar, evkâf-ı selâtin avaîd ve zevaîdi (bazı sultan vakıflarının gelirleri), Yeniil Türkmenleri mukataası gibi bazı mukataa gelirleri, Mısır irsaliyesi, Darphane faizleri (Darphane hakkı, ücreti ve kârı), çeşitli câize ve hediyeler, müsadereler sonunda elde edilen muhallefât gelirleri vs. idi. Giderleri ise harem aylıkları, çeşitli ihsanlar, bahşişler sadakalar, fitre, hediye vs. idi. Gerekli görüldükçe kesilen yeni sikkeler ile Dış Hazine’nin gelir fazlası da burada saklanırdı. Bu hazineye ayrılan gelirlerin belli miktarı her ay padişaha teslim edilirdi. 1664 yılına kadar bir kese olan bu miktar bu yıldan sonra beş keseye yükseltilmişti (Tabakoğlu, 1958: 36).

Ceyb-i hümayun, Osmanlılar’da doğrudan doğruya padişahın özel kullanımına ayrılan para ve buradan yapılan harcamaları ifade eden bir tabirdir. Arşiv belgelerinde “*ceyb-i hümayun akçesi*, *cep akçesi*, *ceyb-i hümayun harçlığı*, *aylık-ı ceyb-i hümayun*, *ceyb-i hümayun dairesi*” gibi değişik şekillerde geçmektedir. Kapsam olarak da padişaha ait gelirleri ve padişahın bu gelirlerden yaptığı çeşitli harcamaları ifade etmektedir. Padişah bunların bir bölümünü kamu masrafları türünde harcamalara ayırabileceği gibi şahsî harcamalarında da kullanabilirdi. Zaman zaman örtülü ödenek şeklinde kullanılabilen bu gelirler bazen defterdar ve sadrazamın tasarrufundaki Miri Hazine’ye verilebilirdi. Bu durumda bu görevliler, tahsis edilen meblağları iade etmek zorundaydılar. Bu haliyle de İç Hazine fonları bir tür hazine kredisi niteliği taşırdı. “*Ceyb-i hümayun akçesi*” gelirlerinin tamamı padişahın şahsî masraflarını karşılamak üzere

ayrılmıştı. “Mısır hazinesi” veya “Mısır irsaliyesi” de bu gelirlerin tipik bir örneğini teşkil etmekte idi. Bu eyaletten gönderilen yıllık vergiler, Ceyb-i Hümayûn Hazinesi’nin en önemli gelir kaynağı sayılırdı. Mısır irsaliyesi devlet hazinesi durumundaki Dış Hazine’ye gelir olarak girer, sonra İç Hazine’ye aktarılıp muhasebede gider kısmına kaydedilirdi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır valileri, Mısır irsaliyesinden ayrı olarak bir de “Ceyb-i Hümayûn Harçlığı” adı altında 5.000 “mamul hasene” (altın sikke) göndermeye başladılar (Sahillioğlu, 1993: 465).

Enderun Hazinesine ait gelir defterlerinde Mısır irsaliyesi, ceyb-i hümayun harçlığı ve ceyb-i hümayun hediyelerinin gelir ve gider olarak tek tek kaydedildiği görülmektedir. Ceyb-i hümayun akçesinin sarf edildiği yerler de defterlere yazılırdı. Bu masraflar, çeşitli ihsanlar /hediyeler; sefer masrafları, aylıklar/maaşlardan oluşmaktaydı.

2.2.1 Çeşitli İhsanlar/Hediyeler

Ceyb-i hümayun akçesinden yapılan harcamaların büyük bir kısmını saray halkına çeşitli zamanlarda yapılan ihsanlar, dağıtılan hediyeler teşkil ederdi. Örneğin Nisan 1687’de ceyb-i hümayun masraflarının şöyle kaydedildiği görülüyor: “Haseki sultana 120.000 cedid akçe, silâhdar ağa aylığı olarak 4.000 akçe, Okmeydanı’nda dört çift pehlivana ve duacılar 8,5 guruş. Karaağaç bahçesinde balıkçılara 1 zolota. Üsküdar harem-i şerifine silâhdar ağa marifetiyle 100 altın, Mîrâhur Köşkü’nde güreşen beş çift pehlivana 13 guruş, Beşiktaş’ta güreşen altı çift pehlivana 12 guruş, Mîrâhur Köşkü’nde kayıkçı ihtiyara 2 guruş, Mîrâhur Köşkü’ne Bahri Ağa eliyle 50 altın, musâhib Barnit Ağa eliyle Bahri Kadın’a kan aldığı için 7.000 akçe. Baruthâne’de güreşen beş çift pehlivana 9,5 guruş, İncili Köşk’e alınan kiraz bahası 1.000 akçe ki toplam 132.000 akçe. 1 zolota, 45 guruş ve 150 altın. Aynı şekilde 1189 yılı Muharrem ayına ait ceyb-i hümayun harcamaları arasında harem şehriyemi olarak baş kadına 500, ikinci kadına 400 ve üç ile beşinci kadına 250-şer guruş, bazı meşâyih 111 zer-i mahbûb, Üsküdar yangınının söndüğü haberiyle gelen sadrazam çuhadarına 10 Mısır zer-i mahbûbu, Mâbeyn-i Hümayun’da ihsân-ı şâhâne olarak 1.500 guruş, hekimbaşıya 500, cerrahbaşıya 200, müneccimbaşıya 100 ve kehhâlbaşıya da 60 guruş nevrûziye ihsanı verilmiştir.” (Sahillioğlu, 1993: 467).

Osmanlı sarayında bayramlar padişahların hediye dağıttığı önemli zamanların başında yer almıştır. Ramazan ve kurban bayramlarında yapılan çeşitli ihsanlar da ceyb-i hümayun akçesinden karşılanırdı. 1107 senesi Ramazan bayramında (Mayıs 1696), Kura efendilere 370 guruş (44.400 akçe), mutad üzere fitr sadakası olarak 40.000 akçe, mehteran-ı aleme 100 altın (27.000 akçe), taşra müezzinlere 15 altın (4.050 akçe) ve duacı çavuşa 15 altın (4.050 akçe) olmak üzere toplam 119.500 akçe verilmiştir (Küçükali, 2018: 79). Aynı yılın Zilhicce ayında (Temmuz 1696) kurban bayramı münasebetiyle mehteran-ı aleme 100 altın (27.000 akçe), müezzinlere 15 altın (4.050 akçe), duacı çavuşa 15 altın (4.050 akçe), imam-ı evvel Ali Efendi’ye 20 guruş (2.400 akçe), bayram namazına teşrif olundukda beray-ı çanta Hazinedar Ağa’ya 100 guruş (12.000 akçe) ve hazinedarbaşı ağaya beray-ı seccade verilen 3.000 akçe ve muhtaran-ı ilim kullarına 70 guruş (8.400 akçe) verilmiştir (Küçükali, 2018: 79).

2.2.2. Sefer Masrafları:

Hazinenin buhranlı dönemlerinde sefer masrafları için özellikle ceyb-i hümayun harçlığına ihtiyaç duyulmuş ve Mısır hazinesinden para tahsisinde bulunulmuştur. Sözelimi Kanunî Sultan Süleyman, 1566’da Zigetvar Seferi için yaptığı masrafların bir bölümünü bu şekilde karşılamıştır. Ancak I. Ahmed döneminde 1606’da İran’a yapılması planlanan sefer için Şeyhülislâm Sunullah Efendi Mısır hazinesinden para çıkarılması teklifinde bulunduyorsa da “Mısır hazinesi bizim ceyb harçlığımızdır” gerekçesiyle bu teklif padişah tarafından reddedilmiştir (Sahillioğlu, 1993: 467).

2.2.3. Aylıklar/Maaşlar:

Osmanlı Devleti'nde saray halkının aylıklarının Ceyb-i hümayun harçlığından karşılandığı durumlar söz konusu olmuştur. Örneğin 1831 senesinde Enderun halkının maaşları ceyb-i hümayun harçlığından karşılanmıştır (Sahillioğlu, 1993: 467). H. 1107 yılı (M. 1695) Muharrem, Safer, Rebiülevvel aylarında (Ağustos, Eylül, Ekim) Silahdar Ağa'ya “*beray-ı aylık*” olarak 4.000 akçe verilmiştir. Muharrem 1114'te (Haziran 1702) başlayan ve “*has ahur ve bostancılar tazıcıları*” na “*beray-ı aylık*” olarak 50 guruş (6.000) akçe ödenmiştir (Küçükali, 2018: 77-78).

2.2.4. Tasadduk İçin Verilenler:

Ceyb-i Hümayun akçesinin harcama kalemlerinden birini de fukaraya verilen sadakalar teşkil etmektedir. Örneğin, H. 1107 (M. 1696) yılının Şaban, Ramazan ve Zilhicce aylarında sırasıyla 6.600, 15.740 ve 5640 akçe sadakanın ceyb-i hümayun harçlığından verildiği görülmektedir. Ramazan ayında Fıtr sadakası verilmesinden dolayı bu miktarın diğer aylardan daha fazla olduğu görülmektedir (Küçükali, 2018: 71.)

Padişah Cuma namazından dönerken yolda sadaka isteyenlere yapılan ihsanlar da ceyb-i hümayun akçesinden verilirdi. 29 Ocak 1688 Cuma günü sadaka dağıtımı için Ceyb-i Hümayûn hazinesinden 1.000 adet cedid akçe verildiği görülmektedir (TSMA, D, nr. 1057, 9/a.).

2.2.5 Harem Masrafları

Ceyb-i Hümayun akçesinin bir başka gider kalemini hareme gönderilen meblağlar oluşturmaktaydı. Bilindiği gibi harem esasen padişahın evi demektir. Haremde yaşayan kadınlar, çocuklar ve görevliler için çeşitli harcamalar yapılmaktaydı. H. 1107 (M. 1696) yılı Şaban ayında 3.337.500 akçe harcanmıştır. Bu meblağ, aylık ceyb-i hümayun harcamalarının büyük bir kısmını teşkil etmektedir (Küçükali, 2018: 73.)

Bir başka kayda göre XVII. son çeyreğinde valide sultana 50'şer bin olmak üzere ceyb-i hümayun akçesinden 5 kese cedid akçe ihsan edilmiştir. (TSMA, D. nr. 29, 4/b.)

2.2.6. Çerağ Olanlara Acemilik İçin Verilenler

Çerağ olanlara “*beray-ı acemilik*” olarak verilen meblağlar, ceyb-i hümayun harcamalarının çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarında kilerli koğuşuna çerağ olan bir acemiye 4.000 akçe, seferli koğuşuna çerağ olan bir acemiye 3.600 akçe (30 guruş), hazineli odasına çerağ olan bir acemiye 4.800 akçe (40 guruş) verilmekteydi (Küçükali, 2018: 75).

2.2.7. Diğer Masraflar

Ceyb-i hümayun akçesi, gerekli görüldüğünde başka sebeplerle de sarf edilirdi. Bunlar, padişahın kendisine verilen meblağlar, ilaç bedeli olarak verilen meblağlar, beray-ı çanta verilen meblağlar, pişkeş geldiğinde verilen meblağlar ve şehzade doğumu, padişahın arazi satın alması, kan aldırması, haremde birinin vefat etmesi vb. gibi arızî durumlarda yapılan çeşitli ödemelerdir. Örneğin beray-ı çanta olarak 1107 yılının Muharrem ayında (Ağustos 1695) 90.000 akçe, Rebiülevvel ayında (Ekim 1695) 54.000 akçe, Rebiülahir ayında (Kasım 1695) 48.000 akçe, Şaban ayında (Mart 1696) 203.220 akçe, Ramazan ayında (Nisan 1696) 78.000 akçe, Zilhicce ayında (Aralık 1696) 18.000 akçe ve 1114 yılının Safer ayında (Temmuz 1702) 2.400 akçe olmak üzere toplam 493.620 akçeden oluşmaktadır (Küçükali, 2018: 75).

Güreş müsabakalarında güreşen güreşçiler için yapılan ihsanlar da ceyb-i hümayun akçesinden karşılanırdı. 12 Rebiülevvel 1126 (28 Mart 1714) tarihinde kutlanan Mevlid-i şeriften sonra padişahın huzurunda güreş müsabakası düzenlenmiştir. Silahtar Ağa müsabakaya katılan

her iki pehlivana 2'ser altın olmak üzere ceyb-i hümayun harçlığından 4 altın vermiştir (Yiğit, 2014: 274).

2.3. Ceyb-i Hümayun Hediyesi (Pîşkeşi)

Mısır valileri padişaha her yıl irsaliye vergisi ve ceyb-i hümayun harçlığıyla beraber miktarı ve niteliği önceden belirlenmiş hediyeleri de gönderirdi. Buna Ceyb-i Hümayun hediyesi adı verilir. Pîşkeş adıyla gönderilen bu hediyeler, ilgili gelir defterlerine tek yazılırdı. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan *TSMA D. nr. 14*, *TSMA D. nr. 15*, *TSMA D. nr. 16*, *TSMA D. nr. 22*, bu türden kayıtlar içermektedir. Defterler incelendiğinde bu hediyelerin en değerli silahlar, tekstil ürünleri, öd ve amber gibi kokular olarak kaydedildiği görülmektedir. Ancak Abdurrahman Abdi Paşa'nın verdiği bilgilere göre bu kayıtlara girmeyen başka hediyelerin de sunulduğu görülmektedir. Bunlar, donanmış atlar, cündî oğlanlar vb. dir (Abdurrahman Abdi Paşa, 2008: 195).¹ Esasen enderun hazinesi yani iç hazine defterlerine kıymetli eşyalar konulup döküm listeleri çıkartılmaktadır. Dolayısıyla Abdurrahman Abdi Paşa'nın belirttiği atlar ve cündî oğlanlar, bu tür defterlere kaydedilmemektedir.

24 Aralık 1683'te Mısır valisi Osman Paşa, padişaha Ceyb-i Hümayûn harçlığı (5.000 mamul altın, 40 kese cedîd akçe) ile 400 dirhem amber, 4 kıyye öd, mahalle perdesi, üç mahalle makremesi, onar telli güldarî, Çelebi makremesi, putedârî, köse destar, telli Buruch, on top beyaz bogasi, arka şalı, sade kutnu, Hint atlası, kutnu, çeşm-i bülbül kutnu, yirmi hünkârî destar hediye etmişti (TSMA, D. nr. 14, 35/b.) Osman Paşa aynı gün bunların yanında sadrazama da hediyeler göndermiş ve bunlar da Enderûn Hazinesi'ne teslim edilerek, irâd kaydolunmuştu. Bunlar iki bin mamul altın, beş bin cedîd akçe (yirmi kese), yüz kırk miskal amber, üç kıyye öd, yedişer elvan Keşmirî şal, yedi elvan Hint kutnusu, destar, Hint atlası, elvan zertari atlas, beş elbiselik elvan atlas putedârî ve altı elbiselik alaca kumaştan oluşmaktaydı.²

XVII. yüzyılın son çeyreğinde Mısır valileri, sadrazamlara da iki bin mamul altın ve değerli hediyelerden oluşan pîşkeşlerini takdim ederlerdi. Bunların da Ceyb-i Hümayûn akçe ve eşya hazinesi defterlerine irâd (gelir) olarak kaydedildiği görülmektedir (TSMA, D. nr. 13, 6/b, 16/a).³ 15 Aralık 1686'da Mısır valisi Hamza Paşa'nın IV. Mehmed'e mutad hediyelerin yanı sıra sadrazama da yedişer elbiselik Keşmir şalı, kutnu, köse destar, Hint atlası, zertari atlas ve daha az miktarda alaca, putedârî atlas gönderdiği ve bunun da Enderun Hazinesi'ne dâhil edildiği görülmektedir (TSMA, D. nr. 14, 57/b.)

2. Meşruiyet ve Mısır Hazinesinin İstanbul'a Gelişi

Meşruiyet, hâkimiyetin tesisi bakımından, siyasî iktidarlar için önem taşıyan bir husustur. Meşruiyet ya da meşruluk, "geçerli olma" anlamına gelmektedir ve iç ve dış tehditler karşısında tanımlanmış bir kavram olduğu için şartlara göre farklı özellikler göstermiştir (Yosmaoğlu, 1996). Bundan dolayı Osmanlılar zaman zaman kendi meşruiyetlerini sağlayan ve kuvvetlendiren araçlara ihtiyaç duymuşlar; bilhassa hâkimiyetin zayıfladığı, siyasi iktidarın sarsıldığı durumlarda bu vasıtaları daha fazla kullanmışlardır. Meşruiyet, dönemin mimari anlayışına uygun heybetli binalar ve özellikle camiler inşa etmek, şenlikler düzenlemek, gösterişli eşyalar kullanmak, tarih

¹ "Ve binyirmi tarihinde, Vezir Kapdan Mehmed Paşa, Mısır hazinesin karadan gönderüp ve azim pîşkeş, yarar atlar ve cündî oğlanlar ve tefarik meta'lar ve Hindî kumaşlar ve hazine teslim olunur." (Abdülkadir Efendi, 2003: 596).

² "Zikrolunan eşyalar Veziriazam Mustafa Paşa hazretleri için gelip lakin makbûl olmağın hazineye alınmışdır." (TSMA, D. nr. 14, 35/b).

³ "Veziriazam Mustafa Paşa hazretlerine Mısır valisi Osman Paşa hazretleri tarafından Mısır harçlığı ile hediye gelen iki bin aded ma'mul altın Rikâb-ı Hümayûn'a ihda eylemeğın Harem-i Şerif tarafından gelüb teslim-i Hazine-i Enderûn-ı Hümayûn olmuşdur. Hasene iki bin. Veziriazam hazretlerine gelen hediye. An menzil-i Karışdırın." (TSMA, D. nr. 13, 6/b.)

yazıcılığına başvurmak bunlardan bazılarıdır. Bu araçlardan biri de tantanalı ve gösterişli merasimler tertip etmek olmuştur. Zira bu merasimlerde güç teşhir edilir, hatta olduğundan fazla gösterilir. İktidarın tebaasına kendi devlet yapısını, dünya görüşünü, iktidarını sembollerle bildirmesi de söz konusudur (Deringil, 2007; Güneş, 2005). Merasimlerin tekerrür etmesiyle iktidar bunu her defasında yinelemiş olurdu. Osmanlı padişahları da devletin fiilî sahibi ve hükümdarı olarak hâkimiyetlerini muhafaza etmek, merkezî konumlarını vurgulamak ve kuvvetlendirmek, dolayısıyla mevcudiyetlerini sürekli hatırlatmak durumundaydı. Bu maksatla özenle ve sürekli olarak hükümdar ve ailesinin yaşamındaki doğum, okula başlama, düğün gibi belirli aşamaları ve devlet işlerindeki cülus, surre alayları, Cuma selamlığı, nevrüz gibi çeşitli merasimleri, meşrulaştırma vasıtası olarak kullanmışlardır (Faroqhi, 2000: 731-742; Deringil, 2007: 31-63).

XVII. yüzyıl, gerek devlet işlerinde, gerek dinî günlerde, gerekse hanedan üyelerinin hayatındaki önemli dönüm noktalarında yapılan törenlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından arttığı bir dönemdir. Bu törenlerin oldukça gösterişli bir şekilde icra edilmesi, merasimlerde son derece gösterişli eşyaların kullanılması, birbirinden kıymetli armağanların sunulması adı geçen yüzyıldaki meşruiyet kaygısı ile paralellik göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra mutlak iktidarı sağlayarak devleti merkezî bir imparatorluk haline getirmesiyle, padişahlar herkesten üstün, ulu ve ayrı bir hükümdar olarak, yaklaşık yüz yıl sürecek bir kişisel hâkimiyet kurmuştu. Fatih Sultan Mehmet ve Kanunî Sultan Süleyman, devletin teşkilât ve teşrifât kâidelerini düzenleyen yasalar çıkartmışlar, dolayısıyla, ortak bir adalet sistemi, vergiler ve bütün tebaasını himayesi altına alan bir hükümdarlık anlayışı ile iktidarın meşruiyeti tartışmasız sağlam bir zemine oturtulmuştu. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının son dönemlerinde ise iktidar, hükümdarın şahsından hanedan içindeki diğer kişilere geçmeye ve savaşçı padişahlar çizgisi bu dönemden sonra silinmeye başlamıştı. XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın ortası arasında karar alma sürecinde padişahların anneleri ve eşleri daha belirgin bir şekilde ön plana çıkmışlar, önemli ölçüde siyasal iktidar kullanmışlardı. Velhasıl eski görkemli fetihlerin sonu gelmiş, devlet XVI. yüzyılın dinamiklerini yitirmiştir. Bu yüzyılın sonunda yaşanan askerî yenilgiler, diplomatik tavizler ve toprak terkleri, imparatorluğun üstünlüğünü mutlak olmaktan uzaklaştırmaya başlamıştır. Ekonomik alanda da paranın değerinin düşürülmesi, ek harçlar, olağanüstü vergiler, ödenmeyen aylık ve ücretler söz konusu olmuştur. Yeniçeriler sık sık ayaklanmış, küçük tüccar başkaldırmış, imparatorluğun pek çok yerinde isyanlar görülmüştür.¹

XVI. yüzyılın sonlarına doğru askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik meseleler, merkezî otoritenin meşruiyetini sarsmış ve çeşitli törenler düzenlenmesi bu meşruiyetin sağlamlaştırılması ve kanıtlanması için iyi bir araç teşkil etmiştir. İmparatorluğun en önemli eyaletlerinden olan Mısır Eyaletinden gelen hazine ve hediyelerin gelişi de bu amaçla törenle karşılanırdı.

Osmanlı Devleti için gerek ekonomik gerekse stratejik yönden önemli bir eyalet olan Mısır'dan hazinelerin ve hediyelerin gelişi için gösterişli bir tören tertip edilmekteydi. Bu aynı zamanda Osmanlı hükümdarının taşradaki temsilcisi olarak Mısır paşasının meşruiyeti için de iyi bir araç sayılırdı. Zira Clot'un ifadesiyle, Mısır valisi "*taşrada bulunan kraldı.*" (Özkoç, 2013: 29). Mısır valisi gönderdiği hazine ve hediyelerle bir yandan kendi siyasi varlığını meşrulaştırırken diğer yandan da sultanın iktidarını meşrulaştırmış olurdu. Merkez-taşra ilişkilerinin sağlamlığı bu da şekilde kamuya yansıtılmış olurdu.

Mısır irsaliye hazinesi, ceyb-i hümayun akçesi ve hediyeler genellikle kara yoluyla gönderilirdi (Tok, 2009: 301). Ceyb-i hümayun harçlığının İstanbul'a gelme zamanı

¹ Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I, (çev. Server Tanilli), İstanbul 2007, 291-320; Quataert, 146-147.

yaklaştığında, bu iş için görevli Mısır müteferrikâbaşısı ile beykethüdâsı birkaç gün önce müjde için gelirdi. Ertesi gün bu memurlar için sadrazam tarafından kabul merasimi yapılır ve kendilerine hil'atler giydirildi.

Mısır hazinesi ve hediyelerin gelişi ise daha tantanalı olurdu (Şahin, 2001: 68). Mısır salyanesinin Hazine-i Amire'ye ulaşması ile düzenlenen bu merasimde kanun üzere hazine getiren görevlilere derecelerine göre Divân-ı Hümayûn'da hil'atler giydirilerek¹ hazine memurlarına uygun bahşişler verilir, bazılarına da görev tevcihinde bulunulurdu. Hazinedârbaşıya 300 altın, hazine kethüdâsına 650 altın, güğüm başıya ve yazıcıya 200 akçe, diğerlerine 1.000'er akçe verilirdi. Hassa teberdarlarına 500'er akçe verilirken Mısır'dan salyane getiren kapı kethüdâsına kârhane hil'at giydirilirdi. Kapıcıbaşıyla diğer görevlilere toplamda kırk hil'at giydirilir, kırk kişiden fazlasına giydirilmezdi (TSMA, D. nr. 2013, 15/b, 32/b). Ayrıca Mısır valisinin hazine ve pîşkeş getiren kethüdâsına bu vesileyle müteferrikalık verilirdi (Abdurrahman Abdi Paşa, 2008: 195).

Osmanlı sultanlarının Mısır hazinesinin karşılaması, dönemin kaynaklarına da konu olmuştur. Nişancı Abdurrahman Abdi Paşa'nın Vekâyi'-nâme adlı eserine göre 30 Nisan 1665 Pazar günü, Mısır hazinesinin gelişini Sultan IV. Mehmet'in, Kaimmakam Mustafa Paşa'nın sarayından izlemiştir. Paşa, orada oadişaha bir re's (baş) mükemmel beyaz at (eşheb), bir kabza süslü altın hançer ve sekiz bohça değerli kumaşın yanı sıra 5 kese nakdî pîşkeş sunmuştur. Bu vesileyle Kaimmakam Mustafa Paşa Sultan IV. Mehmet tarafından serâser kaplı samur bir kürk ile taltif edilmiş; ayrıca paşanın kethüdâsı olan İbrahim Ağa'ya da müteferrikalık verilmiştir (Abdurrahman Abdi Paşa, 2008: 195).

Sonuç

Osmanlı idaresinde Mısır eyaleti, ekonomik olduğu kadar stratejik önemi de haizdi. Mısır hazinesi, Osmanlı iç hazinesinin en önemli gelir kaynaklarındandı. Mısır, Osmanlı topraklarına katılmasının ardından devlete önemli gelir sağlayan eyaletlerin başında yer almıştır. Mısır irsaliyesinin yanı sıra ceyb-i hümayun harçlığı ve hediyeleri hazine için en önemli gelir kaynaklarını oluşturmıştır. Aylıklar, ihsanlar, çeşitli saray masrafları, sefer masrafları gibi giderler tek tek defterlere kaydedilmiştir. Ceyb-i hümayun hazinesi giderlerinin büyük çoğunluğunu saray halkı için yapılan harcamalar teşkil etmektedir.

Mısır hazinesi sadece Osmanlı maliyesi için değil iktidarın meşruiyeti bakımından da önemliydi. Sultan ile vali arasındaki ilişki imparatorluk payitahtında yapılan mutantan törenlerle yansıtılmış olurdu. Hazinenin gelişi için yapılan gösterişli merasimler hem sultan hem de onun taşradaki temsilcisi olan Mısır paşasının meşruiyeti için iyi bir meşruiyet kaynağıydı. Özellikle başta cins atlar olmak üzere sunulan birbirinden değerli hediyeler bu muamelenin önemli bir parçasını teşkil ederdi. Padişahın orada hazır bulunanlara yaptığı ihsanlar da gücün teşhiri için önemliydi. Böylece merkez-taşra ilişkilerinin sağlamlığı pekiştirilmiş; başka bir ifadeyle, meşruiyet, vergi ve hediyelerin irsali vesilesiyle yapılan merasimlerle sağlanmış olurdu.

Mısır Osmanlı Devleti için ekonomik ve stratejik bakımlardan önemli bir eyalet olan Mısır'dan gönderilen vergiler, Osmanlı Devleti için iki büyük önemi haizdi. Birincisi Mısır vergileri iç hazinenin önemli gelir kaynaklarından olması idi. Özellikle ceyb-i hümayun adı verilen sultana tahsis edilen özel gelirler, sultanın saray halkına ve ihtiyaç sahiplerine yapılan harcamaların kaynaklarının başında yer almaktaydı. İkincisi ise Mısır eyaletinden gelen vergilerin

¹ Mısır'dan hazine getiren Mehmet Bey'e Divân-ı Hümayûn'da hil'at inâm edildiği görülmektedir (1644/1645). BOA, A.TŞF, nr. 345, 9/b.

özellikle de hediyelerin gösterişli merasimlerle karşılanması Osmanlı hükümdarlarının gücünün teşhirinde, hâkimiyetlerinin ve meşruiyetlerinin in tesisinde önemli bir yere sahip olması idi.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Abdi Paşa. (2008) *Vekâyi'-nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, (hızl. Fahri Ç. Derin), İstanbul.
- Abdülkadir Efendi Topçular Kâtibi. (2003). *Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, I, (hızl. Ziya Yılmaz), TTK Yay., Ankara 2003.
- Atalar, M. (1991). *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara.
- Deringil, S. (2007). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji –II. Abdülhamid Dönemi (1876-1919)*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Es-Seyyid, S. M. (2004). “Mısır-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XXIX, Ankara: 563-569.
- Es-Seyyid, S. M. (2020).”İrsaliye”, *DİA*, XXII, Ankara: 452-454.
- Faroqhi, S. (2000). “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), İstanbul: 731-742.
- Güneş, A. (2005). “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, *OTAM*, 17, Ankara: 1-48.
- Koltuk, N. vd. (2012). *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.
- Küçükali, Murathan, (2018). II. Mustafa Döneminde Ceyb-i Hümayun Hazinesi Masrafları, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Özkoç, Ö. (2013). *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Sahillioğlu, H. (1993). “Ceyb-i Hümayun”, *DİA*, VII, Ankara: 465-467.
- Sayın, A. V. (2000). *Tarih-i Mali - Kuruluşundan Kanûnî Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara.
- Şahin, H. H. (2001). *Bâbüâlî'de Uygulanan Teşrifât (1703-1839)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yay., İstanbul.
- Tok, Özen. (2009). “XII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi”, *ICANAS*, Türkiye: 291-303.
- Turan, A. N. (2002). “Bir Pişkeş Defteri İçin”, *OTAM*, 13, Ankara: 59-74.
- Yiğit, Ahmet. (2014). “III. Ahmet Dönemi Huzur Güreşleri ve Güreşler İçin Yapılan Ceyb-i Hümayun Harcamaları”, *History Studies*, VI, 5: 269-311.
- Yosmaoğlu, İpek. “Kanun, Yasallık ve Meşruiyet: Osmanlı'da Meşruiyet Meselesi Hakkında Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan*, sy 51 (1-4) (1996): 508-519.

Arşiv Belgeleri

- TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), *D. nr. 1057*.
- TSMA, *D. nr. 29*, 7/a-b.
- TSMA, *D. nr. 13*, 6/b.
- TSMA, *D. nr. 29*, 4/b.
- TSMA, *D. nr. 14*, 35/b, 57/b.
- TSMA, *D. nr. 13*, 6/b, 16/a.
- TSMA, *D. nr. 2013*, 15/b, 32/b.
- TSMA, *D. nr. 16*, *D. nr. 15*, *D. nr. 22*.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *A.TŞF*, nr. 345, 9/b.

**ERDEL KRALI II. GEORGE RAKOÇI'NIN IV. MEHMET'E GÖNDERDİĞİ
SADAKAT MEKTUBU***

**A LETTER OF LOYALTY SENT BY ARDEAL KING II. GEORGE RÁKÓCZI TO
SULTAN IV. MEHMET**

Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ**

Özet

Haraç vermek bir tabilik şartı olmakla birlikte; üst mevkideki birine hürmet ve sadakat nişânesi olarak verilen, onun üstün otoritesinin ve himayesinin kabul edildiğini simgeleyen hediye olarak tanımlanan pîşkeş, bu anlamıyla hediye verilen ve hiyerarşik yapıda en üst mevkide bulunan padişahın etrafında onun kulu statüsündeki diğer üst rütbeli kişilerin sadakatlerini somut olarak gösterdikleri yaygın uygulamalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece hediye alış-verişi ile padişah ve maiyet mensubu arasında, bir tür bağımlılık ilişkisi kurulurdu. “*Tâbi-metbû*” ya da “*ihsan-şükran*” ilişkisi çerçevesinde hediyeler, onu veren ve alan arasında yapılmış gizli bir ittifak ve bağımlılık anlaşması anlamına gelirdi.

Erdel kralları da Karlofça antlaşmasına kadar (1699) her sene gönderdikleri haraç ve pîşkeşin yanı sıra, atanmalarında ve saray düğünlerinde padişahlara hediyeler göndererek devlete olan bağlılıklarını ve kulluklarını bu vesileyle arzederlerdi. Bugün kısmen Macaristan, kısmen de Romanya’da bulunan Erdel (Transilvanya) 1562 Mohaç Meydan Savaşı’ndan 1699 Karlofça Antlaşması’na kadar Osmanlılara tâbi devlet statüsünde olup, içişlerinde serbestti. Başlangıçta her sene haraç olarak on bin altın haraç verir, ayrıca padişaha ve muayyen devlet erkânına hediye yollardı. Örneğin Erdel hâkimi elçisi ile 8 Kasım 1627’de Rikâb-ı Hümayûn’a hazine ve pîşkeş olarak, 80.000 gurus ile 10 gümüş kupa, gümüş leğen ve ibriğin yanı sıra 3 de doğan göndermişti. Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde kayıtlı D. 14, D. 15 ve D. 22 incelendiğinde bu hediyelerin kaydını görmek mümkündür. Karlofça’dan sonra bu tür kayıtlara rastlanmaz. Ancak bilindiği gibi kralların sadakatini sağlamak her zaman kolay olmamış; onlar zaman zaman Osmanlı Devleti’ne isyan etmiştir. Çalışmamızda bu bağlamda Erdel hâkimi George Rakoçi’nin padişaha sadakat ve itaatini arzeden name tercümesi ele alınacaktır (TSMA, E, nr. 5891).

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Erdel, Haraç, Pîşkeş, Name.

Abstract

Notwithstanding that paying tribute is a naturalness, present; which is identified as the present given as a sign of respect and loyalty to a higher authority, and symbolizing that his/her superior authority and patronage is accepted, appears as one of the common applications where it is bestowed in this sense and where other higher authority persons around the highest authority, the sultan, show their loyalties perceptibly. Thus a kind of dependency relationship between the sultan and the servitor member was being established. Presents in the context of “*tâbi-metbû*” (dependnat liege) or “*ihsan-şükran*” (gift-gratitude) relationship meant a secret alliance and dependency deak between the giver and the receiver.

Ardeal kings were submitting their loyalty and service by sending presents to sultans upon their assignments and palace weddings, in addition to the tribute and presents they have sent every year until Treaty of Karlowitz (1699). Ardeal (Transylvania) which is partly in Hungary and in Romania, was in a state status asociated to Ottomans and independent internal affairs from 1562 Mohács Battle until 1699 Treaty of Karlowitz. In the beginning they were giving ten thousand gold tribute and also sending presents to sultan and known state dignitaries. For example Ardeal ruler has sent 80.000 gurus (piaster), 10 silver chalice, silver basin and pitcher and also 3 hawks to Rikâb-ı Humayûn (Chamber of Supplies) as treasure and present on 8 November 1627 with his ambassador. Thusly when D. 14, D. 15, D. 22, registered in the Topkapı Palace Museum Archive are examined, it is possible to find the registries of these presents. These

* Bu yazı “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Hediye ve Hediyeleşme” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: facikgoz78@hotmail.com, , ORCID: 0000-0003-1101-1744

kind of registries can not be found, after Karlowitz. However procuring loyalty of kings was not always easy, as it is known; they have revolted against Ottoman Empire occasionally. In our study, translation of the letter submitting the loyalty and obedience of Ardeal ruler Rákóczi George to sultan will be discussed (TSMA, E, nr. 5242).

Key Words: Ottoman, Ardeal, Tribute, Present, Letter.

GİRİŞ

Günümüzde kısmen Macaristan, kısmen de Romanya’da bulunan Erdel (Transilvanya) 1562 Mohaç Meydan Savaşı’ndan 1699 Karlofça Antlaşması’na kadar Osmanlılara tâbi devlet statüsünde olup, içişlerinde serbestti. Başlangıçta her sene on bin altın haraç verir, ayrıca padişaha ve muayyen devlet erkânına hediye yolları.¹ Erdel haracı XVII. yüzyıl başlarında on beş bin altın iken yüzyılın ikinci yarısında kırk bin daha sonraları da seksen bine kadar çıkmıştı.² Erdel kralları özel durumlarda vergiden muaf tutulurlardı. Örneğin, Osmanlı Devleti’ne ödediği yıllık cizye orduya zahire sağlamaları şartıyla 1684’te kendilerinden alınmamıştı.³ Erdel süvarisi garb cephesi savaşlarında Osmanlı ordusunun yardımcı kuvvetlerinden biriydi.⁴

Erdel elçisi hazine ve pîşkeş ile geldiğinde yiyecek ve içecek nafakası (mekulat ve meşrubat) olan sekiz bin akçe Hazine-i Amire’den verilirdi.⁵ Pîşkeş ve hazine ile gelen elçi ile tercümanına padişahın huzuruna çıktığında hil’at hediye edilir⁶; sadrazam huzuruna çıktığında da ayrıca hil’at giydirilirdi.⁷

Erdel elçisi, 1659’da vermesi gereken seksen bin guruş vergi ve elli bin guruşun yalnızca yarısını ve beraberinde yirmi bin guruş değerinde mücevher hediyeler getirmiş olmasına rağmen bunlar kabul edilmemiş ve elçi Yedikule’ye hapsedilmişti. Ödenmesi gereken miktar verilmedikçe elçi buradan çıkamamıştı.⁸ Bazen merkez tarafından bu durum göz önünde bulundurularak, pîşkeşin ülkesinin gelirleri nispetinde olması sağlanırdı.

27 Aralık 1644, 14 Ocak 1681, 3 Nisan 1682, 24 Aralık 1682, 22 Şubat 1684, 21 Mart 168 ve 19 Haziran 1686 tarihlerinde kayıtlardan anlaşıldığına göre⁹ Erdel haracı ile gönderilen eşyaların mutad üzere her sene aynı miktar ve cinsten olduğu görülmektedir.¹⁰ Bunlar, toplam on

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, III/2, s. 78; Naîmâ Mustafa Efendi, Tarih-i Nâ’ima, IV, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 1777.

² Erdel haracı XVII. yüzyılın son çeyreğinde yüz elli-yüz altmış guruş (riyal-i tam guruş) idi. TSMA, D, nr. 29, 4/a; TSMA, D, nr. 525, s. 73/a; 14 Mart 1683’te hazineye dâhil edilen Erdel haracının altmış kesesinden her kesesi ellişer binden yirmi dört kese cedid akçe kesildiği görülmektedir. TSMA, D, nr. 29, s. 21/a.

³ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, Ankara 2008, s. 256-257; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/2, s. 70.

⁴ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, s. 256-257.

⁵ BOA, A.TŞF, nr. 345, s. 50/a.

⁶ BOA, A.TŞF, nr. 345, 52/b.

⁷ BOA, A.TŞF, nr. 345, s. 54/a.

⁸ J. Von Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, XI, 2015, s. 64.

⁹ TSMA, D, nr. 14, 6/a, 28/b, 38/b; TSMA, E, nr. 11976/3; TSMA, D, nr. 29, s. 30/b; “Mah-ı Mezbûrun fi 25, mu’tad üzere Rikâb-ı Hümayûn’a Erdel elçisi getirdiği hazinelerin Divân-ı Hümayûn tarafından doksan altı senesine mahsub olmak üzere yüz altmış kîse esedî esedî guruş ki beher kîsesi beş yüz olmak üzere veznedarbaşı Abdurrahman Çelebi yediyle gelüb teslim-i Hazine-i Enderûn-ı Hümayûn olmuştur. Hazine-i mezbûr riyal-i tam gelmesi mu’taddır. Lakin bu sene-i mübarekede Esedî gelmiştir. Pîşkeşi verilmiştir. Sim kupa, 12; sim leğen, bir; sim ibrik, bir. Temessükü verilmiştir.” (21 Mart 1686). TSMA, D, nr. 29, s. 42/b; “Kîse, 160; mahalline kayd şüd. Sim leğen ibrik bir, Sim kupa aded on iki.” TSMA, D, nr. 14 s. 54/b; BOA, İESM, nr. 1773.

¹⁰ TSMA, D, nr. 14, s. 28/b, 38/b, s. 46/b; TSMA, D, nr. 14, s. 54/b; İESM, nr. 1773; “Mu’tad üzere Erdel haracı gelip teslim olundukda getirdikleri sim eşyalarıdır: Sim kadeh, aded, 12; Sim leğen ma’ ibrik, aded, 1.” TSMA, D, nr. 14, s. 18/b.

iki buçuk kıyye ağırlığında¹ on iki gümüş kupa ya da kadeh, bir takım leğen ve ibrik ile yirmi dört adet şahin idi². Hediyeler teşrifât defterlerine ve ayrıca hazine defterlerine kaydedilirdi.³ Örneğin Erdel hâkimi elçisi ile 8 Kasım 1627’de Rikâb-ı Hümayûn’a hazine ve pîşkeş olarak, seksen bin gurus ile on gümüş kupa, gümüş leğen ve ibriğin yanısıra üç de doğan göndermişti.⁴ Gümüş eşyalar hazine için önemli gelir kaynakları arasındaydı. Örneğin, Erdel hazinesiyle 1681’de gelen kapaklı on iki gümüş kupa, leğen ve ibrik birkaç gün sonra eritilerek, elde edilen gümüş, haremdeki kadın efendiler için yaptırılan sahanlar için sarf edilmişti.⁵

Erdel elçisi de vergisini getirdiği zaman kapıcıbaşılarla nöbetçi çavuşlara pîşkeşçi, meşaleci, mataracı ve iskemleciye ve Bâb-ı Hümayûn bölüklerine kanunen muayyen bahşişleri verilirdi.⁶ Çavuşbaşıya bin akçe ile iki at verilmesi kanundu.⁷

Erdel hâkimi elçisi vasıtasıyla padişahın yanısıra sadrazama da hediyeler takdim ederdi. Erdel elçisi, 26 Temmuz 1636’da dönemin sadrazamına yüz elli gurus ve iki gümüş tabak hediye etmişti. Sadrazam ise bu parayı, Davud Paşa’da kendi hizmetinde çalışanlara bahşiş olarak dağıtmıştı.⁸

Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nde tabilik alameti ve sadakat sembolü olarak padişaha haraç ve pîşkeş göndermenin önemi üzerinde durularak arşiv belgelerinden çeşitli örneklerle Erdel Krallarının da tâbi devlet statüsü vurgulanarak bu uygulama dâhilinde II. Rakoçi’nin padişaha gönderdiği sadakat mektubu örneklendirilecektir.

Sadakat Sembolü Olarak Hediye

Osmanlı Devleti’nde padişahlar imparatorluğu, askerî güçler ve sivil memurlardan oluşan kendi kapı halkı üyeleri aracılığıyla yönetirdi. Padişahın otoritesinin mutlak olduğu ve kimsenin bunu kendisi ile paylaşmadığı ilkesi bu sistemin esasını teşkil etmekteydi. Osmanlı toplumu gibi sosyal onur, statü ve mertebelerin mutlak egemen bir hükümdar tarafından belirlendiği patrimoniyal türde bir toplumda⁹ kapı halkı yani kulları tarafından hükümdara hediye takdimi bu grubun sadakatının sembolü sayılırdı. Zira padişahın kendisinden sonra en saygın statü onun kulu olmaktı ve sultan aslında imparatorluğu, mümkün olduğu ölçüde kulları aracılığıyla yönetirdi. Bu anlamda aile bağlarından genç yaşta koparılan birisi, asker ya da saray memuru olarak yetiştirilmeye çalışılırdı. Böylece o kimse devlete kul olur, onun bu kulluğu padişah için her an tüm hayatını vermeye hazır olması anlamına gelirdi. Kul olmanın bir gereği de kendisini bu saygın statüye yani “*kulluğa*” yücelten padişaha pîşkeş çekmek yani hediye sunmak idi.¹⁰

Pîşkeşin XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşması ve çeşitlenmesi Osmanlı Devleti’ndeki gerileyişle orantılı olarak ve Osmanlı idare sisteminin dayandığı kul (gulâm) sisteminin bozulmasıyla ilgili gözükmektedir. Bu devirde padişahın otoritesi zayıfladığından

¹ “Mah-ı mezbûrun fî 24, Erdel elçisinin hazinesiyle birlikte getirdiği eşyalardır: Sim kadeh, on iki; Sim leğen ma’ ibrik, çift, bir; cem’an kıyye, on iki buçuk. An Saray-ı Edirne.” TSMA, D, nr. 14, s. 28/b; “Erdel elçisi Rikâb-ı Hümayûn’a hazinesini teslim eylediğinde ma’an gelen hediyesidir. Sim kupa, aded, on iki; sim leğen, ma’ ibrik, aded, bir. Teslim-i kıyye, on iki buçuk.” TSMA, D, nr. 14, s. 38/b.

² “Erdel hâkiminden gelen pîşkeştir: Leğen ibrik gümüş, bir; büyük kupa, gümüş, on; şahin yirmisekiz.” (Belge tarihsizdir). TSMA, E, nr. 11976/3.

³ “Teşrif-i elçi-yi kral-ı Erdel an Âsitâne-yi saadet hazine ve pîşkeş averde. 27 Şevval 1054. Âlî divân olup Erdel elçisi destbûs-ı padişahi ile müşerref olub, getirdiği pîşkeş defteridir: Sim leğen ma’ ibrik, aded, 1; kupa-yı kebîr sim, aded, 10; şahin, aded, 24; sikke-i hasene, 10.000.” (29 Ekim 1644). BOA, A.TŞF, nr. 345, s. 52/a.

⁴ Elçi ve maiyetine nafaka bahâları hazineden verilmişti. BOA, KK, nr. 667, s. 18.

⁵ TSMA, D, nr. 14, s. 6/a.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 402.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 412, 417.

⁸ TSMA, D, nr. 525, s. 73/a.

⁹ Halil İnalçık, Şâir ve Patron- Patrimoniyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme, İstanbul 2010, s.10.

¹⁰ Colin İmber, Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650, İstanbul 2006, s. 195-196; Şerif Mardin, Makaleler I-Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Derleyenler: Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İstanbul 1994, s. 215.

kapıkullarının sayısı artmış ve sarayda, onlar hükümette ve eyalet idaresinde mutlak olarak hakim olmuşlar; dirlikleri ve devletin tüm gelir kaynaklarını tekelleri altına geçirmeye çalışmışlardı. Kapıkulu askerlerinin zorbalığı padişahları tahttan indirip çıkarmaya, hatta katletmeye kadar uzanmıştı. Saray gulâmları bazen bu zorbalarla işbirliği yapmakla beraber genelde çıkarları padişah otoritesini korumaktı. Bu devri ele alan çağdaş Osmanlı tarihçileri ve lâyiha yazarları bu durumu başlıca kul sisteminin bozulmasına bağlamışlardı. Yeniçerilerin sık sık ayaklanmasına bir de esnaf ve küçük tacirlerin başkaldırıları, Anadolu’da, Suriye’de ve Lübnan’daki ayaklanmalar eklenmiş, eyaletlerde kul sisteminden gelmeyen unsurlar, paşaların kapılarına girerek idarede ve orduda yer almaya başlamışlardı.¹ Pîşkeş uygulamasının da bu klasik düzenin bozulmaya başladığı ve otorite zayıflamasıyla ilgili olarak padişaha olan sadakatin hatırlatılması bakımından önemlilik arz ettiği görülmektedir.

Üst mevkideki birine hürmet ve sadakat nişânesi olarak verilen, onun üstün otoritesinin ve himayesinin kabul edildiğini simgeleyen hediye olarak tanımlanan pîşkeş²; aslında bu anlamıyla hediye verilen ve hiyerarşik yapıda en üst mevkide bulunan padişahın etrafında onun kulu statüsündeki diğer üst rütbeli kişilerin sadakatlerini somut olarak gösterdikleri yaygın uygulamalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hediye alış-verişi ile padişah ve maiyet mensubu arasında, bir tür bağımlılık ilişkisi kurulurdu.³

Padişahlar kendi sistemlerini kuvvetlendirmek için yasal kurumlardan çok, insan ilişkilerini kullanırlardı. Padişah beratının ihsanını içeren özenle hazırlanmış bir törenle tevcih edilen görevler, onun bu lütfunun simgeleri olan bir sancak, saray terzisine dikilen bir kaftan ve değerli koşum takımlarıyla donanmış bir atın ihsanı ile dağıtılırdı. İhsana mazhar olan da, sadakatini simgeleyen bir hediye (pîşkeş) yoluyla bu lütfu kabul ederdi.⁴ Bu, hem onlara devrettiği yetkilerin simgesi hem de yaptıkları pîşkeş harcamasının kısmen karşı ödemesi anlamına gelirdi. Böylece sultan yüksek memurlarına ve vezirlerine dağıttığı hediyelerle onları merkeze bağlamaya çalışırdı.⁵

“*Tâbi-metbû*” ya da “*ihsan-şükran*” ilişkisi çerçevesinde hediyeler, onu veren ve alan arasında yapılmış gizli bir ittifak ve bağımlılık anlaşması anlamına gelirdi. Bir eyaleti yöneten paşaya kaftan gönderilmesi ona, devlete ve padişah otoritesine bağlı olduğunu hatırlatırdı. Paşa ise padişaha gönderdiği hediyelerle kendi gücünü de meşrulaştırmış olurdu. Diğer taraftan paşalar da bey olan bölge valileriyle olan ilişkilerinde bu güven ve sadakati sağlamak için hiyerarşik olarak hediye alış-verişinde bulunurdu. İktidara bağlı olan ya da onu temsil eden herkes hediye dağıtır ve kabul ederdi. Hediye vermeyi reddetmek ise itaatsizlik anlamına gelirdi.⁶ Nitekim muayyen pîşkeşin gönderilmesinde pîşkeşi gönderecek tarafın problem çıkardığı olursa, bu durumda itaatsizlik gösteren uyarılırdı. Osmanlı hükümdarlarının siyasal anlayışları açısından taşrada kendi otoritesini temsil eden paşalara hediyeler göndermesi ve karşılığında paşanın daha değerli hediyelerle sadakatini bildirmesi güven ilişkilerinin tazelenmesi bakımından önemli idi. Sözelimi Erdel beyi padişaha olan sadakatini bir ubûdiyetnâme ile beraber gönderdiği haraç ve pîşkeşle gösterirdi. Padişaha olan sadakatin hediyelerle gösterilmesi dönemin kaynaklarında “*ubûdiyet*” ya da “*bendelik*” olarak ifade edilmekteydi.⁷

¹ Halil İncalcık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s. 91-92

² Halil İncalcık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, İstanbul 2000, s. 114-115, 455

³ Halil İncalcık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, s. 114-115.

⁴ Halil İncalcık, “Sultanizm” Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, 7, Ekim 1994, s. 9.

⁵ Şerif Mardin, Makaleler I-Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s. 215; Halil İncalcık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, s. 114-115.

⁶ Kemal Fıhalı, “Osmanlı Cezayiri’nde Devlet Otoritesinin Güçlendirilmesinde Bağış ve Armağan”, Osmanlı, I, 1999, s.401.

⁷ TSMA, E, nr. 11976/5; TSMA, E, nr. 3960/19; TSMA, E, nr. 3960/11; “...arz-ı hal bikes-i kemter budur ki bu kullarından balada zikrolunan hediye-i küstahi bu kulları fakirde kabul olunmak hak-i pay arz olmuştur. Bu bendenizi

Hediyeler padişahın himayesinin sağlanması anlamına da gelirdi. Örneğin; Dubrovnik Cumhuriyeti, XV. yy'dan beri Osmanlı Devleti'ne haraç ve pîşkeş adıyla hediyeler göndererek sadakatini bildirir; karşılığında da Osmanlı himayesi altında Venedik ve diğer İtalya şehirlerine karşı Dubrovnik'in ticaret emniyeti sağlanırdı. Bundan dolayı Dubrovnik ayrıcalıklı bir konumda bulunuyordu.¹

Vezirler, beylerbeyiler, patrikler, Hristiyan cemaatlerinin reisleri dâhil bütün ileri gelenler sadakatlerini bildirmek üzere pîşkeş sunmak durumundaydı. Padişaha olan yakınlık arttıkça hediye sunulan vesileler de artardı. Padişahın mutlak vekili olan sadrazamlar her vesileyle padişaha hediye sunardı. Özellikle çeşitli nedenlerle verilen ziyafetler bir yılın içinde en çok hediye sunulan zamanlar olarak dikkati çekmektedir. Enderûn Hazinesi'ne ait defterlerden birinde Sadrazam Mustafa Paşa'nın 11 Mayıs, 19 Mayıs, 29 Mayıs, 18 Ağustos ve 22 Eylül 1682'de ziyafet nedeniyle hediyeler sunduğu; 27 Eylül 1682'de bayram pîşkeşi, 3 Ekim 1682'de Ramazan Bayramı ziyafeti pîşkeşi; 19 Ekim 1682'de ise- vesile belirtilmeksizin- bazı hediyeler sunduğu görülmektedir. Sadrazam Mustafa Paşanın 15 Kasım 1682'de İskender Köyü'nde ziyafet pîşkeşi; 8 Aralık 1682'de Kurban Bayramı pîşkeşi; Hıdırlık altında olan bahçesinde, 28 Ocak 1683'te Demirtaş yakınlarındaki çiftliğinde, 19 Şubat 1683'te başka bir ziyafette ziyafet pîşkeşi; 14 Mart 1683'te nevrüz zamanı geldiğinde nevrüz pîşkeşi, 22 Mart 1683'te Hıdırlık altında olan bahçedeki ziyafette ziyafet pîşkeşi sunduğu görülmektedir.² Defterdar, yeniçeri ağası, kaimmakam paşa, mushib paşa ve sultan kethüdâları gibi diğer ricâl de padişaha ziyafetler vererek hediyeler sunar, padişah da karşılığında onlara genellikle birer hil'at hediye ederdi. Böylece iki taraf arasındaki güven ve sadakat ilişkileri tazelenir ve kuvvetlendirilirdi.

TSMA, E., nr. 5891 : Bu mektup 1641'de Erdel kralı II. Rakoçi George'nin kendi diliyle padişaha gönderdiği sadakat mektubunun (ubudiyetname) tercümesi olarak Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır. Metinde II. Rakoçi'nin padişaha övgü dolu sözlerle mutad olan haraç ve pîşkeşini göndermeyi ihmal etmediği ve bu suretle tevazulukla sadakatini gösterdiği ifade edilmektedir. 1656 tarihli TSMA, E., nr. 5891 numaralı belgenin günümüz alfabesine çevrilmiş şekli aşağıdadır.³

TSMA, E. Nr. 5891⁴

Rikab-ı hümayuna Erdel hakimi Rakoçi Gorgi kulları vilâyet haracı ile baş elçisiyle gönderdiği ubudiyetnamedir ki fi 12 Zilkade ... sene 1062.

Şevketlü azimetlü padişah benim merhametlü efendim. Allahü Te'âlâ devletlü padişahım hazretlerinin bu vâsi' dünyaya yayılmış nurlu hükümetlerini cemi '-i düşmanları üzerlerine gâlib olmasıyla ziyade eyleyüb her bir gününü bin eyleye

Ba'dehu şevketlü ve azimetlü padişahıma olan itâ'at ve inkıyâdımızı te'yit ve müşâhede ettirmek için bu sene-i mübarekenin dahi vâcib olan haracını ve mu'tâd olan pîşkeşini ma'ân şevketlü padişahım hazretlerinin mübarek nurlu hazinesine vâsıl eylemek için müşaveremizden işbu müstakîm ve yarâr kulun Sakmar kal 'asının baş kapudanı olan Şadavi İştvan bendeleri ile tamam üzere gönderilmesine dikkat edüb ihmâl etmedük*

İzzetlü ve saadetlü padişahım hazretlerine tevazu'luk üzere minnet ve rica ederim ki gönderdiğimiz haracı kabul buyurub mezkûr elçimiz kullarınızı dahi rikâb-ı hümayuna yüz

kulluğunuzla mesrur ve handân eylesiz bir başımız kaldı ol dahi yolunuza feda ola. Baki ferman mürüvvetlü sultanımdır. Bende-i kemter Sami". TSMA, E, nr. 3960/4.

¹ İber Ortaylı, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, s. 257; Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, s. 315.

² TSMA, D, nr. 14, 27/a, 20/b, 22/a, 23/a, 25/b, 26/b, 28/a, 28/b, 30/a, 29/a, 30/b, 31/b, 32/a.

³ Okunamayan kelimeler "..." şeklinde belirtilmiştir. Okunmasında emin olunamayan kelimelerin üzerine "*" işareti koyulmuştur.

⁴ TSMA, E, nr. 5891 numaralı belge Erdel Kralı II. George Rakoçi'nin gönderdiği mektubun Türkçeye tercümesi olup, bu tercümenin Osmanlıcadan latin alfabesine aktarılmış halidir.

sürmek için izn-i hümayunları olub üzerinden nazar-ı sa'âdetleri deriğ buyrulmayub mukaddema ecdâd ü 'izâmlarınız merhûm ve mağfur sa'âdetli padişahlar hazretlerinin zaman-ı saadetlerinde bu vilâyete ve hâkim kullarına ve memleket halkı kullarına olan hüsnü nazarlarını şevketlü ve devletlü padişahım hazretleri dahi bu kulları hakkında 'ayân-ı vilâyet bendeleri ile ma'ân vücûda getirüb mübarek ola

Sâye-i devletin cümleiniz âsûde hâl olub eyyâm-ı devletin dâ'im-i ziyâde olmakdan ötürü müddet-i ömrümüzde hayır dualarda olalım. Elçimiz kullarını dahi bu bendelerine mübârek ve hayırlu cevâblar ile 'avdet etdirtmeğe rica ederim

Baki Allahü Te'alâ şevketlü ve azametlü padişahım hazretlerini cümle kullarını ve bu bendelerini âsûde hâl olmaları için yüce talî'alar ile bu dünyada çok uzak seneler karâr eyleye

Bu ubudiyetnamemiz Erdel Belgradında evvel güz ayının ibtidâki günü sene 1656 tarihi vilâdet-i Hazret-i İsmâ-yı mîm yazılmışdır.

Şevketlü azametlü padişahımın ednâ ve tevazu'lu doğru hayırhâh kulu

Rakoçi Gorgi mîm

KAYNAKLAR

FILALI, Kemal, "Osmanlı Cezayiri'nde Devlet Otoritesinin Güçlendirilmesinde Bağış ve Armağan", *Osmanlı*, I, 1999.

HAMMER, J. Von, *Osmanlı Devleti Tarihi*, XI, İstanbul 2015.

İMBER, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, İstanbul 2006, s. 195-196.

İNALCIK, Halil, "Sultanizm" Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi",

Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, 7, Ekim 1994, s. 9.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, İstanbul 2000.

İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron- Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul 2010.

MARDİN, Şerif, *Makaleler I-Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Derleyenler: Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İstanbul 1994.

MARDİN, Şerif, *Makaleler I-Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 215; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 114-115.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, III/2, s. 78; Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâ'ima*, IV, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 1777.

ÜNYAY AÇIKGÖZ, Fatma, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

Arşiv Belgeleri

BOA, A.TŞF, nr. 345, 52/b.

BOA, A.TŞF, nr. 345, s. 50/a.

BOA, A.TŞF, nr. 345, s. 52/a.

BOA, A.TŞF, nr. 345, s. 54/a.

BOA, İESM, nr. 1773.

BOA, KK, nr. 667, s. 18.

TSMA E, nr. 5891.

TSMA, D, nr. 14.

TSMA, D, nr. 29.

TSMA, D, nr. 525.

TSMA, E, nr. 11976/3.

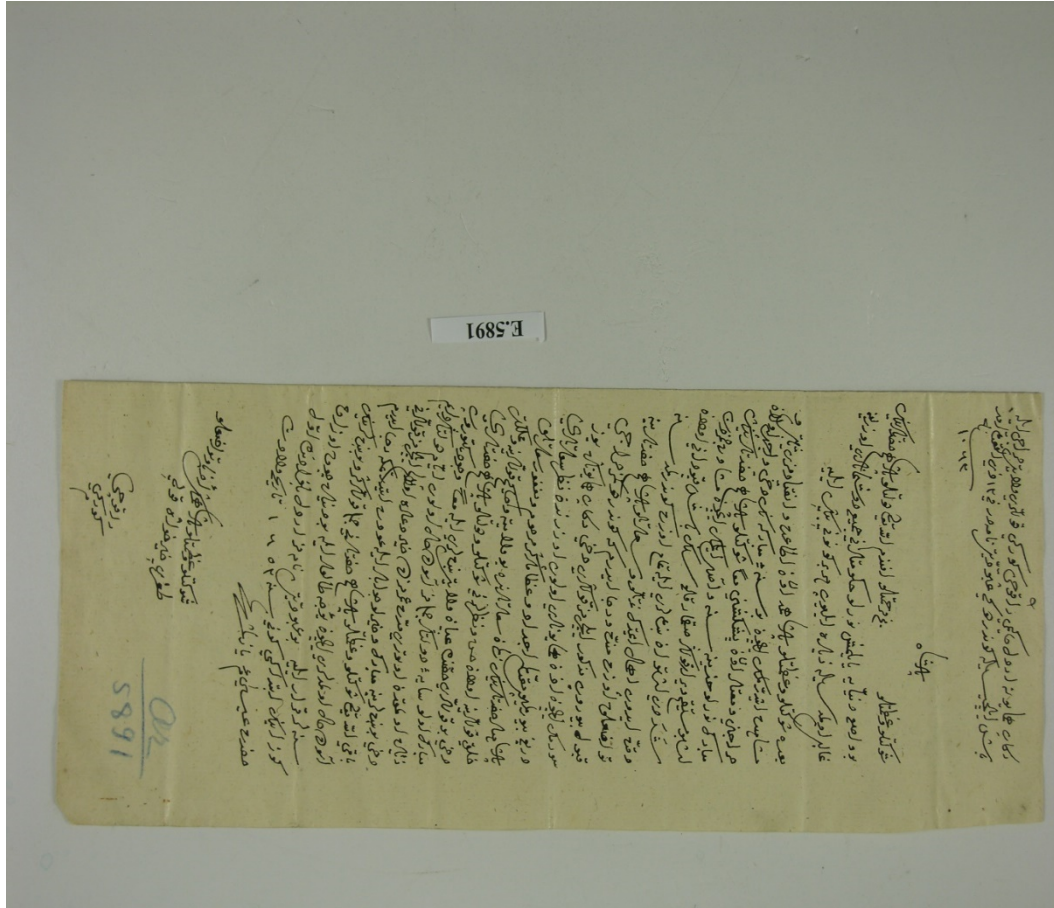
TSMA, E, nr. 11976/5.

TSMA, E, nr. 3960/11

TSMA, E, nr. 3960/19.

TSMA, E, nr. 3960/4.

TSMA, E. Nr. 5891

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE YER ALAN “DUHA KOCA OĞLU DELİ DUMRUL” HİKÂYESİ VE SİNEMAYA UYARLANMIŞ FİLMİNİN MUKAYESESİ

Halide Erdak Sohrabi Molla Yousef¹

Özet

İnsanoğlu binlerce yıldır bu dünyada yaşam sürmesine rağmen yazı ile olan münasebeti yaşına nazaran oldukça yakın bir zamanda meydana gelmiştir. Bu da insanlığın en önemli birikim kaynağının sözlü kültür olduğunu ortaya koymaktadır. Sözlü kültür insanlığın bilinçaltıdır.

Milletimizin de bütün köklü milletler gibi zengin bir sözlü kültür hafızası mevcuttur. Sözlü kültür kaynaklarımızdan belki de en önemlilerinden biri Dede Korkut Hikâyeleri'dir. Dede Korkut Hikâyeleri tarihsel süreçte sözlü ve yazılı bir şekilde aktarılmış olsa da çağ ilerledikçe hikâyelerin ele alınış şekli de değişiklik göstermiştir. Dede Korkut Hikâyeleri'nin sinema filmi, çizgi film gibi uyarlamaları mevcuttur.

Bu çalışmada Dede Korkut Hikâyelerinden “Duha Koca Oğlu Deli Dumrul” hikâyesinin; İran'da, yönetmen Yadollah Samadi tarafından sinemaya uyarlanan filmi mukayese edilmiştir. Deli Dumrul; kuru çayın üstüne köprü kurup geçenden beş akçe geçmeyenden 10 akçe alan bir karakterdir. Gücüne, kuvvetine çok güvenir. Hatta Al Kanatlı Azrail'e bile kafa tutmaya kalkışır. Ancak hem hikâyede hem de filmde Deli Dumrul başından geçenlerin sonucunda gücünün ölüme yetmeyeceğini, can denilen şeyin ana baba için bile evlattan kıymetli olabileceğini acı bir şekilde tecrübe eder. Fedakârlık motifi hikâyede başarıyla işlenmiştir. Anası babası oğullarının yerine can vermeyi kabul etmezken, Deli Dumrul'un karısı canını vermeyi kabul eder. Tanrı da Deli Dumrul'un karısının yerine Al Kanatlı Azrail'e Deli Dumrul'un anasının atasının canını almasını buyurur ve Deli Dumrul ve karısına 140 yıl ömür bahşeder.

Yapılan mukayesede “Duha Koca Oğlu Deli Dumrul” hikâyesinde yer almayan bazı unsurların İranlı yönetmen Yadollah Samadi tarafından sinemaya uyarlanan “Deli Dumrul” filminde görüldüğü tespit edilmiştir. Bu durum uyarlama çalışmalarında sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Hikâyeleri, Deli Dumrul, Hikâye, Film

Abstract

Although human beings have lived in this world for thousands of years, their relationship with writing occurred quite recently compared to their age. This reveals that the most important source of accumulation of humanity is oral culture. Oral culture is the subconscious of humanity.

Our nation has a rich oral cultural memory like all the rooted nations. Perhaps one of the most important oral cultural sources is the Dede Korkut Stories. Although the Dede Korkut Stories were conveyed orally and in writing throughout the historical process, the way the stories were handled changed as the age progressed. There are adaptations of Dede Korkut Stories such as motion pictures and cartoons.

In this study, the story of "Duha Koca Son Deli Dumrul" from Dede Korkut Stories; The film adapted for cinema in Iran by director Yadollah Samadi was compared. Crazy dumrul; He is a character who builds a bridge on dry tea and receives 10 coins from the passer who does not exceed five coins. He is very confident in his power and strength. He even tries to stand up to the Red Winged Azrael. However, both in the story and in the movie, Deli Dumrul painfully experiences that his strength will not be enough to die as a result of what has happened, and that what is called the soul can be more precious than the child even for the parents. The motif of altruism is successfully processed in the story. While his mother and father refused to die in the place of their son, Deli Dumrul's wife agrees to die. Instead of Deli Dumrul's wife, God commands the Al-Winged Azrael to take the life of the ancestor of Deli Dumrul's mother, and bestowed on Deli Dumrul and his wife 140 years of life.

In the comparison made, it was determined that some elements that were not included in the story of "Duha Koca Son Deli Dumrul" were seen in the movie "Deli Dumrul", which was adapted to the cinema by Iranian director Yadollah Samadi. This situation is frequently encountered in adaptation studies.

¹ Yüksek lisans mezunu, İran

Keywords: Dede Korkut Stories, Crazy Dumrul, Story, Film

İnsanoğlun ihtiyaçlarından doğan ve şekillenen sözlü kültür, her kavmin kendine has kurallarıyla varlığını devam ettirmektedir. Toplumlar bu kültürü, gelecek kuşaklara eğitme ve kültürlerini onlara aşılama, eğlenme, hoş vakit geçirme, kültürün onaylanması, ritüelleri gözlemleyen ve icra edenlerin ritüellerinin ve kurumlarının doğrulanması, kabul edilmiş davranış kalıplarını sürdürme (Bascom 2005:137-143) gibi gerekçelerle yaşatma imkânı bulmuşlardır. Onun kaynağı, toplumların meydana getirdiği her şeydir. Bu nedenle''... Milletlerin kimliklerini oluşturan ortak kabuller, geniş ölçüde sözlü kültür içerisinde teşekkül eder.''(Yıldırım1998:38).

Walter J. Ong , insanoğlunun yaklaşık 50000 yıldır yeryüzünde olmasına rağmen, bilinen ilk yazının M.Ö.3500'lü yıllara ait olduğunu belirterek sözlü kültürün eskiliğini vurgular, elyazması metinlerde sözlü kalıpların ve diğer özelliklerin yaşatıldığını ifade eder.(ONG 200:103,142-143)

Yazının keşfi ve yazılı eserlerin çoğalması sözlü kültürün önemini tamamen kaybetmesine yol açmamış, üstelik ona ait ürünlerin zamanla yazılı hale gelmesini sağlamış, aralarında ''Sürekli bir alış-veriş, bir senteze ulaşma gayreti' 'ortaya çıkarmış ve bu durum ''Milli Kültür'' ün oluşmasına yol açmıştır.

Yazının keşfi ile halkın aşk ve kahramanlık konulu dilden dile dolaşıp geniş bir coğrafyaya yayılan halk hikâyeleri, yazıya geçirilmeyle başka bir sürece girmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ortaya çıkan Divan Edebiyatı da denilen yazılı kültürle sözlü kültür arasında da müşterek unsurların varlığı dikkat çekmektedir. Bu iki kültürdeki ortak unsurlardan biri de hikâye geleneğidir.

Zamanla bilimin ilerlemesi sözlü kültürden yazılı metinlere, yazılı metinlerden de beyaz perdeye film ya da dizi olarak taşınmışlardır. Halkın kendi içinden çıkan ürünler yeniden sentezlenerek tiyatro oyunu, film, dizi çizgi roman, çizgi film ya da kitap şeklinde halka sunulmuşlardır.

Sinemanın ülkemize gelmesiyle ilgi artmış ve senaryo konusunda yeni soluklar kazanmak için kimi zaman bir yazarın senaryosundan kimi zaman da halkın dilinde dolaşmış zihnine yerleşmiş halk hikayelerinden yararlanılmıştır. Doğal olarak otuz milyona yakın Türk'ün yaşadığı komşumuz İran ve Azerbaycan'da sinemadan etkilenmiştir. Özellikle Köroğlu , Kaçak Nebi ,Dede Korkut halk hikayeleri sinemaya ve operaya uyarlanmıştır. Bu dahil aşamasında hikaye bazen bütünlüğünü korurken bazen de parçalarını yitirmiştir. Bu süreçte ele alınan Halk Bilgisi ürünü anlamsal ve biçimsel dönüşümlere de uğrayabilir. Nasrettin Hoca Fıkraları, Leyla ile Mecnun, Dede Korkut Hikayeleri, Gılgamış vd. bu konuyla ilgili verilebilecek örnekler arasındadır (Aktulum 2013: 32)

Cumhuriyet dönemi göz önünde bulundurduğumuzda halk anlatılarının yeniden yazılması sürecinde gözle görülür bir ölçüde Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatıların ele alındığı dikkati çeker. Ancak söz konusu anlatılarında ele alınış sıklığı bakımından ayrılıklar gözlemlenir. Özellikle Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul, Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı ve Basat'ın Tepegözü Öldürmesi başlıklı anlatıların daha popüler olduğu göze çarpar. Bu popüler anlatılardan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul ve Basat'ın Tepegöz'ü Öldürmesi anlatıları barındırdıkları olağanüstü unsurlar bakımından diğerlerinden farklı oldukları için şair ve yazarların bu anlatılara olay örgüsü bazında daha fazla müdahaleleri olmuştur.(Güvenç, 2014)

Bir halk edebiyatı ürünü olan Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatıların çizgi roman şeklinde ilk kullanımı 1943 yılında olmuştur1943 yılında çıkan Çocuk Haftası adlı derginin42. Sayısında Ekrem Dülek tarafından çizilen Boğaç Han uyarlaması bu konuda verilen ilk örnektir.1945'te Mehmet Tekdal'ın firçasından Tepegözden sonra 1946'da yine bir Mehmet Tekdal uyarlaması olan Deli Dumrul takip eder.

1991 yapımı senaryosunu Tunç başaranın yazıp yönettiği başrollerini Tarık Akan ve Taner Barlas'ın paylaştığı Uzun İnce Bir Yol filmi, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul anlatısının modern bir versiyonudur. Anlamsal ve biçimsel dönüşümlere uğratarak beyaz perdeye uyarlanmıştır. Yine anlamsal ve biçimsel dönüşümlere uğratarak oluşturulmuş modern bir formu olan Murathan Mungan'ın Dumrul ile Azrail hikayesinde ölüm meleği Azrail'e insani değerler özellikler yüklendiği görülür.(Güvenç 2014:28-29)Metin Uluğtekin Yılmaz, Deli Dumrul oyununu yazarak hikayeyi tiyatro sahnesine taşımıştır. Ayrıca TRT tarafından hikayeler çocuklar için çizgi filme dönüştürmüştür.

DELİ DUMRUL FİLMİ

İncelediğim film, Dede Korkut Hikayeleri'nde yer alan 'Duha Koca Oğlu Deli Dumrul hikayesinin sinemaya uyarlanmışsıdır. Film , İran'da, yönetmen Yadollah Samadi tarafından 1993 yılında çekilip İran sinemalarında vizyona girmiş olan Deli Dumrul sinema filmidir.

Filmin adı: Deli Dumrul, Ülke: İran, Filmin çekildiği yıl:1993

Yönetmen: Yadollah Samadi, Yıl: 1993

Oyuncular:Ali Reza Lorestani, Mandana Banizadeh , Mohammad Barsuzyan, Khosrov Dastgir , Abbas Amiri, Valiollah Momeni, Mehri Mehrniya , Ajbar Dodkar, Naser Lighai, Jamal Zolfaghari, Farhad Hanmohammad, Farhad Ghaemian, Ali Mohammad Borji, Asghar Rahmani

Film ölüm temasıyla başlamaktadır. Dede Korkut , soğuk bir sonbahar günü ormanda gezerken mezar kazan birisine rastlar. Onunla selamlaşır kim olduğunu ve niye mezar kazdığını sorar. Karşısındaki adam adının toprak ve ölüm olduğunu söylediğinde Dede Korkut, onun ölüm meleği olduğunu ve ölümden kaçamayacağını anlar. Ölüm meleğine ne kadar ömrü kaldığını sorar. Sazıyla çalıp okuyabildiği ve hikâyeler anlatabildiği süre kadar ömrünün kaldığını öğrenince başlar hikaye anlatmaya:

Hikâye , Deli Dumrul'un iri yarı güçlü anne ve babasını birlikte omzunda taşıyacak kadar merhametli, yıllarca o tarlaya emek vermiş bir çiftçinin tarlasına ve öküzlerine el koymasıyla zorba olabilen yönüyle başlıyor. Tarlanın yanındaki suyu az olan bir derenin üstüne yaptığı köprüden geçenlerden zorla 30 akçe , vermek istemeyenleri döverek onlardan da 40 akçe para almaktadır.

Bir gün sabanla tarlayı sürerken kanadında ok olan yaralı bir kartal yanına düşer. Kanadındaki oku çıkarıp otlardan yaptığı merhemi kartalın yarasına sürerek kuşu bırakır. Kuş uçarak giderken atlarıyla avcılar gelir. O bölgedeki Oğuz Aşireti Han'ının oğlan kardeşinin kızı , adamlarıyla kuş avına çıkmış ve kuşa ok atan sonradan evleneceği kız olan Burla Hanım'dır. Dumrul, Burla Hanım'ın adamlarını döver ve hanımın okuyla uzaktaki domuzu öldürür domuzun üstüne saplanan oku kırıp yarısını hanıma verir.

O sırada Burla Hanım'ın adını Nogra (Gümüş) koyduğu dağda dolaşan vahşi Yılkı Atı 'nı görürler ve Dumrul kızın o atı istediğini anlar. Okun yarısı Deli Dumrul'da kalmıştır. Kız bir türlü aklından çıkmaz kıza aşık olmuştur. Geceleri kalbini üzerine kırık oku koyup uyumaktadır.

Deli Dumrul, vahşi at Nogra'yi tutup ehlileştirir. Dumrul anne ve babasını tahtadan özel yaptığı salıncağa koyarak Nogra adını koyduğu ve ehlileştirdiği at olan Nogra'yle birlikte Oğuz Han'ın evine giderler. Han da kardeşi kızını , geleneklerine göre evlendirmek için güreş düzenler zorlu bir mücadeleden sonra Deli Dumrul rakiplerini eler Han kendisine adını sorusunca annesine döner şimdiye kadar adı konulmadığı için annesine ondan adının ne olması gerektiğini sorar. Annesi adını Dede Korkut'un vermesini ister . Dede Korkut adını Deli Dumrul koyar. Deli Dumrul Oğuz Han'ından Burla Hatun'u ister ve kız evet anlamında olan kırmızı beyaz tülü birbirine bağlar ve damdan aşağıya atar , düğün yapıp sevdalisine kavuşur.

Düğünde Dede Korkut sazi Burla Hatun eline vererek hediye eder. Gelin ve damat gerdek çadırına geldiklerinde Deli Dumrul'a karısı bir at hediye eder.

Oğuz Han'ın obası yerleşik hayata geçmiş ve köy evlerinde yaşıyorlardır. Deli Dumrul, hâlâ Burla Hanım ve Yaşlı anne baba ile birlikte köyün yanında çadırda yaşarken annesi canının tandır yemekleri istediğini babası da köyü göstererek orada güzel bir evde yaşamak istediğini söyler. Artık göçebe hayatın izleri yavaş yavaş kaybolmakta ve yerleşik hayata geçilmektedir.

Etrafta olan soyguncular birçok kervanları soymakta halka eziyet etmektedir. Eziyet gören halk Oğuz Beyi'ne gelip kendilerini bu soygunculardan kurtarması için yalvarırlar . Bu sahnede elinde sazla Dede Korkut ve ölüm meleği halkın arasında görülür. Deli Dumrul soyguncuları tutmak için göreve talip olur. Karısının önerisiyle Kara Çobanı ve diğer obanın çobanla birlikte düzeni sağlar. Arada Dede Korkut,Deli Dumrul'la sohbet etmektedir.

Dumrul'un iki oğlan bir de kızı olmuş ve kendisini han ilân etmiştir. Obanın girişindeki köprüden geçenlerden para almaya yeniden başlar. Milletine kanun koyar herkese zorbalıkla eziyet eder karısı bu durumdan rahatsızdır.

Obaya bir elçi gelir, han olan Deli Dumrul'a Kafkaslara yenilmez bir Çinli pehlivanın geldiğini eğer kabul ederse obaya gelip güreşmek istediğini söyler. Dumrul pehlivanla kendisi güreşir ve on vilayet gezip rakiplerini yenen pehlivani öldürür. Güreşi izlemeye gelenlerin arasında o sırada sazıyla Dede Korkut ve elinde mezar küreğiyle ölüm meleği görülür. Çinli Pehlivan ölürken çıkan ruhu, üstü kan olmuş güvercin şeklinde Dumrul'un gözüne görünür.

Obadaki herkes korkudan Dumrul'dan kaçmaya başlar. Kendisi de bu durumdan yavaş yavaş rahatsız olmaya başlamıştır.

Obaya yeni insanlar gelirken Dumrul köprü üstünde gördüğü bir genci bir gün sonra güreşmeye davet eder. Dumrul bir gün sonra gencin yanına gider genç küçük bir arıyı eline alır ve ezer. Genç arı sokmasından avuç içinden morarmaya başlayarak ölür. Ruhu kan bulaşmış güvercin şeklinde Dumrul'a görülür. Kuş Dumrul'un başının üstünde dönmeye başlar eline taş alıp kuşa atmak ister taş düşer ağacı yerden söker ağaç yanmaya başlar evine gidip kılıcından tutar kılıcın sapı elinde kalır oku alır ok kaybolur. Dumrul çok üzülür atına atlayıp su akan derenin üstündeki köprüye giderek ölüm meleğine kızgınlıkla bağırıp ölümü çağırır. Ölümü önce boğazının sıkılıp nefesini gitmesiyle hisseder sonra Tanrı'nın ölüm emri karşısındaki acizliğini anlar Allah'a yalvarır. "Canım fakat Allah'ındır "der. Sözü Allah'ın hoşuna gider Dumrul kendi canına karşılık bir can bulursa yaşayabileceğini öğrenir. Babasının yanına gider babası: "Oğlum para iste at iste ama canımı isteme "der. Canını vermez, anasını tandır başında yemek yaparken bulur derdini söyler anası özerlik yandırıp "Can tatlı oğul, git hanımından can iste, o ölse yeniden hanım alabilirsin" der.

Dumrul , çocukları için hanımından canını istemeyi düşünmez ama eve vedalaşmaya gidince evin dışında şimşekler çakmaya başlar. Deli Dumrul odaya girdiğinde Burla Hanım, Dede Korkut'un düğünlerinde hediye ettiği sazın tellerini silmektedir. Dumrul'a derdini sorunca Burla Hanım , eşinin onların yanına vedalaşmaya geldiğini öleceğini anlar. Eşinle tanışmasını sağlayan kırık oku saklamıştır Deli Dumrul'a verir: "Çocuklarımla babası olmadan büyümelerini istemem, senin yerine ben ölürüm" der. Sabah Deli Dumrul arı suda yıkanır damatlığını, karısı da gelinliğini giyer. Karısı çocuklarını öpüp vedalaşır canını vermek için köprüye beraber gelirler . Deli Dumrul aşkıyla tanışmasını sağlayan oku yakasına koymuştur. Ölümü beklerken Deli Dumrul bağırır obadan helallik isteyip kendisinin canını alması için yalvarır. Allah'ın hoşuna gider ikisinin de canını almaz ve yüz kırk yıl yaşam verir.

Köprüden karı koca ayrılırken arka sahnede ağacın kütüğünün üstünde, kızın Dumrul'un evlenme isteğine evet dediğini belirten kırmızı beyaz tül mendil vardır. Film Dede Korkut'un saz çalmasıyla mutlu sonla biter.

FİLMDE OLUP HİKÂYEDE OLMAYANLAR:

Karısıyla tanışma sahnesi , Kartal, vahşi Yılkı Atı Nogra , domuzu okla vurması, Karısının okuma yazma bilir olması, Evlilik isteğine evet anlamında beyaz kırmızı tül atması, Oğuz Hanının kardeşi kızı olması, Çinli pehlivan, Gencin ölümünün arı sokmasından dolayı ölmesi, Düğünde

Dede Korkut'un geline saz vermesi, Deli Dumrul'un kızının Aysuda olması, Ölüm meleğinin elinde mezar kazma küreğiyle görülmesi, ölüm meleğini çağırdığında elindeki taşın düşmesi, Kökten çıkardığı ağacın elinde yanması, Kesmek için eline aldığı kılıcın sapının elinde kalması, Yayını eline alınca ok ve yayın kaybolması, Köprüyü üstüne yaptığı derenin suyunun olması, Arı suda yıkanması, Damatlık ve gelinlik giyip ölümün karşısına çıkmaları.

FİLMDE VE HİKAYEDE ORTAK OLANLAR:

Köprüden geçenden haraç alması, Gencin ölmesiyle Dumrul Azrail'e meydan okuması, Azrail'in canını almak istemesi, Anne ve babasının canlarını vermek istememeleri, Karısının fedakarlığı Ölümün kuş olarak görülmesi, Dede Korkut'un ölümden kaçış temi, Deli Dumrul'un zorba olmasına rağmen anne ve babasına merhametli olması.

FİLMDE KULLANILAN OBJELER:

Saz, beyaz kırmızı birbirine bağlanan tül, ok, yay, kılıç, kırık ok

FİLMDE OLAN HAYVANLAR: Kartal ,vahşi Yılkı Atı, at, domuz, çoban köpekleri, koyun, maymun.

Genellikle edebi bir ürünün sinema veya tiyatro senaryosuna dönüştürülme sırasında başvurulan genişletme tekniği, Dede Korkut hikayelerinde diğer hikayeler göre kısa olan Deli Dumrul filmde de hacmi genişletilerek biçim dönüşümü de sağlanmıştır.

Türk Destanları, ağızdan ağıza aktararak yüzyıllar boyu varlıklarını koruduktan sonra her biri farklı yüzyıllarda yazıya geçirilmiştir. Birden çok ulusun dinine, töresine ve değerlerine ilişkin sayısız öğeyi içeren ve ulusal kahramanlık maceralarının manzum öyküleri olan bu destanlar, bu ulusların tarihten önceki dönemlerinden veya tarihlerinin kuruluşu yıllarında başlar ve bazen de belli bir tarih dönem boyunca devam eder.

İslamiyet'ten önceki Türk ozanlarının toplum içindeki yerleri ve görevleri, İslamiyet'ten sonraki zamanlarda, saz şairlerinde ve bu arada Dede Korkut'un kişiliğinde, İslami bir renk alarak devam etmiştir. Bu savı İslamiyet öncesi Türk şairleri konusunda yazılmış olan aşağıdaki ifadelerle karşılaştırmak uygun olur: En eski Türk edebiyatı ve tarihinin klasik eserlerinden olan söz konusu bu eser, Türk tarihinde İslamiyet'in kabulüyle başlamış yeni bir döneme ait ürünlerden biri olsa da, temelde İlkçağ Türk paganizminden derin izler taşır: Örneğin, Dumrul'un karısı "Arş [dokuz kat gözü kaplayan gök) tanık olsun, Kürsü (sekizinci kat gök) tanık olsun, Yer tanık olsun, Gök tanık olsun" ve en sonunda da "Kadir Tanrı tanık olsun, benim canım senin canına kurban olsun" der. Burada geçen arş kelimesi, büyük ve iyi bir tanrı olan Ülgen ile onun huzuruna giden yoldaki yedi -bazı rivayetlere göre dokuz- engelin anlatımıdır.

Mitler, insanlığın evrensel kökenlerine ilişkin bilgilerin yansımaları oldukları gibi, belli bir coğrafyaya ait tarihsel bir dönemin içerisinde, durmaksızın değişen sosyo-ekonomik koşullarla koşut bir değişime uğrayan toplumsal bilinç ile dünya görüşünün de aynasıdır. Animist-şamanist eski Türk topluluklarının, tek tanrılı bir din olan İslam'ın inanç dizgesi ve zorlayıcı gücüyle karşılaşırken yaşadığı geçiş sürecinin izlerini, Deli' Dumrul adlı kahramanın şahsında da irdelemek mümkündür. Şamanist ve anaerik Türk toplumunun, hem mutlak bir maneviyatçılığın, soyutlaşmanın temsilcisi hem de ataerik bir kültür geleneğine dayanan İslam dini ile karşılaşması, çoktanrılı bir mitolojiden tek tanrılı İslamiyet'e geçiş, özellikle erken dönemlerinde zorlama sentezlerin oluşum ortamı olmuş, kültür çatışmasının sıkıntısı kahramanların davranış motiflerinde ve destanın konusunda çok katmanlı yorumlara yol açmıştır. Öyküde geçen Azrail'in, çoktanrılı Türk'ün yeraltı tanrısı Erlik Han'a bunca benzemesi, olasılıkla ancak bu şekilde açıklanabilir.

Dede Korkut'un Deli Dumrul'da "can yerine can verme" temasının işlenmektedir. Bütünüyle pagan bir motif olan "yerine can verme" yani "yerine geçme" nin kökeninde hemen hemen bütün dinlerde çok önemli yere sahip olan "kurban" uygulaması bulunur. Çünkü kurban, doğaüstünün lütfunu güvence altına almak ve onun öfke ve düşmanlığını en aza indirmek için, doğaüstüne sunulan özgün bir armağandır. Tanrı'ya karşı işlenmiş bir suç temel izleği oluşturur. Farklı nitelikteki bu suçların karşılığı olarak doğaüstü güce kefarete ödemek zorundalar. Eski Türklerde de kaçınılmaz olarak kabul edilen ölüm, bazen onu dolaylı olarak betimleyen eğretilmelerle örneğin Dede Korkut'da Deli Dumrul'un genç yaşta ölme nedeni dolayısıyla betimlenir: Dumrul, obada bir güzel yiğidin canını aldığı için Azrail ile dövüşmek ister. "Dumrul, dünyada kendisinden başka kuvvetli, yiğit birisinin bulunabileceği ne inanmayan, kavga ederek şöhretinin etrafa yayılması için bir kuru dere üzerine köprü kurdurup geçenden otuz akçe, geçmeyenden döve döve kırk akçe alan henüz tam manasıyla İslam olmamış bir Oğuz kahramanıdır. 'Azrail' e inatla direnip meydan okuyan Dumrul'un sözleri Tanrı'nın hoşuna gitmez. Bunun üzerine onun da can başka kuvvetli, yiğit birisinin bulunabileceği ne inanmayan, kavga ederek şöhretinin etrafa yayılması için bir kuru dere üzerine köprü kurdurup geçenden otuz akçe, geçmeyenden döve döve kırk akçe alan henüz tam manasıyla İslam olmamış bir Oğuz kahramanıdır. 'Azrail' e inatla direnip meydan okuyan Dumrul'un sözleri Tanrı'nın hoşuna gitmez. Bunun üzerine onun da canını alması için Tanrı Azrail'i görevlendirir. Deli Dumrul Azrail ile dövüşür ve yenilir. Ölümün Azrail'den değil Tanrı'dan geldiğini anlar. Kılıcını çekip şöyle der: "Canımı alacaksan sen af. Bu sözlerden hoşlanan Tanrı, yine Azrail vasıtasıyla "canı yerine can bulsun, onun canı azat olsun", der. "Can yerine can bulma" biçimindeki ölüm eğretilmesini Türk tarihinde Hümayun için ölen Babür ve Moğol Ögedey için ölen Tuluy örneklerinde de görürüz. Yerine can vermesini dilemek için önce babasına giden Deli Dumrul ondan yanıt alamayınca annesine gider ve destan geleneğine uygun olarak babasına söylediklerinin aynısını ona da tekrarlar. Onun yanıtı da babasının yanıtıyla aynıdır: "Dünya şirin, can aziz, canıma kıyamam". Kızıl Kanatlı Azrail artık canını almaya gelmişken Deli Dumrul, karısı ve çocuklarını son kez görmeyi diler.

Dumrul, Tanrı'yı seven ve onun tarafından sevilen biridir, bencil değildir, onlar sadece inançlı kimsedir ve Tanrı kendilerine "can yerine can bulma" olanağını tanımıştır. Ölüm günü geldiğinde Dumrul bir kez daha Tanrı'nın onlara hazırladığı kadere boyun eğerkiler. Ancak, Tanrı'nın bir kimseye bahsettiği kurtulma olanağı da, insanın geri çeviremeyeceği bir armağandır. Ölüm meleği Deli Dumrul'da ise Al Kanatlı Azrail'dir. Öyküde bencil anne-baba motifidir. Önünde büyük olasılıkla yaşanacak az bir zamanı kalmış birisi için, yaşlılık döneminin bencilliklerle dolu olması ruhsal açıdan açıklanabilir. Aynı durumda olup da, büyük fedakarlık ve ruh yüceliği gösteren yaşlılar ayrı tutulacak olursa, elinde kalan son nimetin, yani sadece hayatta olma durumunun tehdit edildiğini gören yaşlının, törpülenmiş, sağlıklı muhakemeden uzaklaşan duygularının itkisiyle bu biçimde davrandığı sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Belki de kendi uğruna anne babasının ölmesini kabul etmiş olmakla etik ölçütlere uygun davranmayan Dumrul'un bizzat kendisidir. Deli Dumrul hikayesinde söz konusu insanın kendi canı olduğunda kişinin anne ve babasının dahi ilk önce kendini düşünebileceğinin de altı çizilmiştir. Baba ve annesinden kendi canına karşılık can isteyince onlar vermemiş kendi ölüm kaderine razı olmuştur, ayrıca Dumrul da karısına sadece durumu anlatmış, kendi yerine ölmesini asla istememiştir. Öyküde hareket noktasının karısının fedakarlık motifi olduğu görülür.

Dumrul ise karısından bir daha evlenmesini ister: "Gözün kimi tutarsa, gönlün kimi severse, sen ona var, iki oğlancığın öksüz koyma" der. Dede Korkut öykülerinin tamamında olduğu gibi, göçebe topluluğunda erkeğin kadını, kadının erkeği kuvvet ve cesaret bakımından denemesinin yaşamsal bir değeri olduğu düşünülürse, bunun nedenini kavramak hiç de zor olmayacaktır. Sürekli olarak hareket halinde bulunan ve bunun doğal sonucu olarak bütünüyle

korumasız olan bu topluluklarda, düşman, erkeğin de kadının da yaşamını tehdit eder. Bu nedenle iki cinsin de kuvvetli ve cesur olması gereklidir.

Mutluluğu kocasının dışında birinde bulmayı düşünmeyen kadınları üstün kılan özelliklerin başında, gösterdikleri fedakarlık ve kahramanlıklar gelmektedir. Öyküde adı anılmayan Dumrul'un karısı da bunlardan biridir. Dumrul toplumunda kazandığı saygınlığı, karısının yeniden evlenerek sürdürebilmesini istemektedir. Eski Türk toplumunda kadının devlet yönetiminde söz ve yargı sahibi olacak ölçüde geniş yetkilere sahip olduğu bilinmektedir. Dede Korkut öykülerinde de kadının toplumsal haklarının korunduğu ve erkeklerle eşit bir düzeyde olduğu görülmektedir. Başka biriyle evlenmesini istemesinde Dumrul'un iki çocuğunun da erkek olmasının payı büyüktür.

Azrail, Dumrul'un karısının canına almaya gelir ama onun yakarışlarını kabul eden Tanrı, Azrail'e "Atasının anasının canını al, ol iki helale yüz kırk yıl ömür verdim" der. Sonuç olarak burada ele alınan her iki efsaneden de evrende kutsal bir düzen olduğu anlaşılır.

İnsanlar aşırı gurur ve küstahlık sonucu günah işleyince Tanrı tarafından cezalandırılırlar. Doğru yolu ise, ancak acı çekmekle öğrenebilirler ama çektikleri acılar boşa gitmeyecektir; kutsal adalet ve düzen bunların karşılığını verecektir. Bunun için tanrısal düzene inanmak gerekir. Öyküde de insan doğasının evrensel özellikleri anlatılmaktadır.

Öykünün uyandırdığı acıma duygusu yalnız kahramanların içinde bulundukları durumlardan kaynaklanmamakta, aynı zamanda genç yaşta olmaları, fedakarlıkta bulunanın çoğu kez kadın olması, yokluklarında belki de en büyük acıyı çekecek olan çocuklarının bulunması söz konusu acıma duygusunu pekiştirmektedir. Dumrul' da, güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyen "erken gelen ölüm" gibi bir insanlık sorunu büyük ustalıkla dile getiriliyor. Hikaye ve film örgüsü içerisindeki fedakarlık konusunda ise kadın kahraman karısı ölüm karşısında güçlü ve cesur görünür. Öte yandan varlığın sürekliliğinin bilinmesinde ana etken olan kadın karşısında alınan tavır, toplumun değer yargılarını yansıtır. İncelenen öykünün üstünlüğü, böyle bir durumun nesnel ölçülerle saptanmasından gelir.

Bugün uygar dünyada, kadının almak istediği konum, Dede Korkut'taki konumdan daha üstün değildir. İzleyici veya dinleyicilerin, bu kadınların özverileri karşısında duydukları heyecan ve acıma duygusu onlarda derin bir hayranlık uyandırır. Kadın, sergilediği alçak gönüllü tavır ve en azından kendi adına bir şey beklemeksizin uğruna kendini karşılıksız feda etme gibi büyük bir ruh yüceliğine sahiptir. İnsanın sevdiği için ne kadar büyük bir fedakârlık yapabileceği anlatılmaktadır. Bunlardan anlaşılıyor ki, evrensel bir konu geçtiği toplum ya da çağa bağlı kalmaksızın güncelliğini yitirmemektedir.

Korkut Ata'nın hikayelerinde anlatılan Deli Dumrul ayrıca kurumuş bir derenin üzerine köprü kurarak "Geçenden 5 geçmeyenden 10 akçe" istemektedir. Türk mitolojisinde anlatılan Deli Dumrul hikâyesindeki bu durum, daha sonra Türk halkları arasında bir deyim haline de gelmiştir.

TUVA TÜRKÇESİNDE AYI VE KURT İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VOCABULARY ABOUT BEAR AND WOLF IN TUVA TURKISH

İlker TOSUN*

Özet:

Ayigiller (Lat. Ursidae), memeliler sınıfının etçiller takımına mensuptur. Ayrıca köpeğimsiler üst familyasına dâhildir. Ayı türleri içinde *boz ayı* (Ursus arctos), *kara ayı* (Ursus americanus), *kutup ayısı* (Ursus maritimus) en bilinenleridir. Kurtlar (Lat. Canis Lupus) etçiller takımının köpekçiller familyasındandır. Kurtlar; Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya'da yaşamaktadır. Bu hayvanlar, yaşadığı coğrafyalardaki kültürleri derinden etkilemiştir. Ayı ve kurt birer kulte dönüşmüş ve kimi zaman da ulusal sembol hüviyeti kazanmıştır. Tuva Cumhuriyeti nehirler, göller, kaynak suları, taygalar, ormanlar yurdu kabul edilebilir. Tuva topraklarının 11033,2 hektarlık alanı, yani yaklaşık %46,7'si ormanlarla kaplıdır. Bu nedenle Tuva toprakları bu iki hayvanın yaşamı için oldukça uygun bir alan olagelmıştır. Tuva kültüründe ayı ve kurt kendisine oldukça geniş bir yer bulmuştur. Özellikle destanlarda, efsanelerde, masallarda ayı ve kurt önemli figürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tuva Türkçesinde de ayı ve kurt ile ilgili çok sayıda söz ve söz öbeği yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse Tuva Türkçesinde ayı (adı) için *hayırağan, çağlıg, irey, kara-çüve, hoyug düg, örşee, çur, do'nay ~ donay, enik, ala-moynak, hur-ool, oruspaş*; kurt (börü) için *enik, haka, hakıy, börüzek ~ mörzek, çer çüvesi, çer ıdı, kızıl-karak, ko'kaarak* vb. gibi sözcükler kullanılmaktadır. Bu bildiride Tuva Türkçesinde bu iki hayvanla ilgili söz varlığı incelenecek, ayı ve kurtla ilgili örtmece sözler değerlendirilecektir. Ayrıca 2019 yılında Tuva Cumhuriyetinde gerçekleştirdiğimiz araştırma gezisinde konu ile ilgili çektiğimiz fotoğraflar da çalışmaya eklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ayı, Kurt, Söz varlığı, Tuva Türkçesi, örtmeceler.

Abstract:

Bears (Lat. Ursidae), belong to the carnivores of the mammals class. Besides, They are classified as a doglike superfamily. The brown bear (Ursus arctos), black bear (Ursus americanus), the polar bear (Ursus maritimus) are the most known bear species. Wolves (Lat. Canis Lupus) is from the canine family of the carnivores group. Wolves live in North America, Europe, and Asia. These animals deeply affected the cultures of the geographies they live in. The bear and the wolf turned into cults and sometimes became national symbols. The Republic of Tuva can be considered a homeland of rivers, lakes, spring waters, taiga, and forests. 11033.2 hectares of Tuva land (about 46.7%) is covered with forests. For this reason, Tuva has been a very suitable area for the life of these two animals. In Tuva culture, the bear and the wolf have found a very large place for themselves. Especially in epics, legends, and tales, the bear and the wolf appear as important figures. Also, there are many words and phrases about bear and wolf in Tuva Turkish. For example, there are words for bear such as *hayırağan, çağlıg, irey, kara çüve, hoyug düg, örşee, çur, do'nay ~ donay, enik, ala-moynak, hur-ool, oruspaş* and for wolves *enik, haka, hakıy, börüzek ~ mörzek, çer çüvesi, çer ıdı, kızıl-karak, ko'kaarak*, etc. words are used. In this paper, vocabulary related to these two animals in Tuva Turkish will be examined and euphemisms about bear and wolf will be evaluated. Besides, the photos we took during the research trip we carried out in the Republic of Tuva in 2019 will be added to the study.

Key words: Bear, Wolf, Vocabulary, Tuvan Turkish, euphemisms.

Giriş

Dil biliminin alt disiplinlerinden biri olan ad bilimi, eskiden varlık ile varlığın adı arasındaki ilişkiyi araştıran, günümüzde ise dil birimlerinin özel ad kullanımları ile özel adların verilme

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

geleneklerini inceleyen çalışmaların adıdır (Karaağaç, 2013, s. 42). Ad biliminin en önemli yönü, şüphesiz dil ve kültür arasındaki *girift* bağı izah edebilmemiz için çok değerli veriler sunmasıdır. Nitekim belirli bir coğrafyada, çeşitli şekillendirici koşulların etkisi altında kendine has bir kültür yaratan insan topluluklarının bizzat *kendilerini*, *ötekileri*, *tabiat unsurlarını*, *bitkileri*, *hayvanları*, *coğrafi alanları*, *gök cisimlerini* vb. nasıl, hangi nedenlerle ve yollarla adlandırdığını tespit etmek, o kültürü derinlemesine anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bir ulusun inşa ettiği kültürün tarihsel süreçte nasıl şekillendiğini öğrenmenin en temel yolu belki de o ulusun var olduğu ilk andan itibaren tabiat unsurları ile olan münasebetini araştırmaktır. Zira insan-tabiat ilişkisi, toplumun zaman içinde geliştirmiş olduğu ekonomik yapıları; inanç sistemlerini, gelenek ve göreneklerini, mitolojilerini ve her türden sanat ürünlerini nasıl ve hangi koşullarla meydana getirdiklerini açıkça ortaya koyacaktır.

Bu tabiat unsurları içerisinde kuşkusuz hayvanlar ön plana çıkmaktadır. Çünkü insanlar ve hayvanlar arasında kökleri çok eski dönemlere giden bir *avcı-av* ve *besici-evcil hayvan* ilişkisi gelişmiş; bu ilişkinin niteliğine göre insanlar hayvanları çeşitli kategorilere ayırmıştır. Örnek vermek gerekirse, Türk dilinde hayvanların genellikle evcil veya yabani olmalarına, cinsiyetlerine, doğurgan ya da kısır olmalarına, damızlık ya da enenmiş olmalarına, renklerine, kullanıldıkları işe ve yaşlarına göre sınıflandırıldığı görülmektedir (Tosun, 2020, s.1571). Bu sınıflandırma hayvanların adlandırılması meselesini de beraberinde getirmiştir.

Bir dilde hayvanlara verilen adları, ad biliminin bir alt dalı olan *zoonimi* yani *hayvan ad bilimi* incelemektedir. Hayvan ad bilimi, hayvan adlarının sadece kabaca bir listesi hazırlamaz; onların anlamsal ilişkilerini de ortaya koyar. Örneğin *antropozoonimler*, kişi adlarından; *astrozoonimler*, gök cisimlerinden; *topozoonimler* yer adlarından; *etnozoonimler* millet adlarından; *fitozoonimler* bitki adlarından; *hrematozoonimler* zaman ve onun parçalarını ifade eden adlardan oluşan hayvan adlarıdır (Şahin, 2016, s. 91). Aynı şekilde *antroponimler* “kişi adları”, *fitonimler* “bitki adları”, *etnonimler* “ulus adları”, *toponimler* “yer adları”, *astronimler* “gök cisimlerinin adları” de hayvan adlarından oluşturulabilir. Böylece çift taraflı bir şekilde hayvan ad biliminin verileri, yukarıda da izah edildiği gibi incelenen kültürü analiz edebilmemizi sağlayacaktır.

1.TUVA CUMHURİYETİNİN DOĞAL YAPISI

Güney Sibirya’da Rusya Federasyonuna bağlı *özerk* bir cumhuriyet olan Tuva Cumhuriyeti, günümüzde 170.500 kilometrekarelik bir alana sahiptir (Tosun, 2013, s. 2121). Türkiye Cumhuriyetinin dörtte biri kadar bir coğrafi alana sahip Tuva’da 2018 nüfus sayımına göre 312,722 kişi yaşamaktadır. Nüfus / coğrafya oranı hesaplandığında kilometrekareye en fazla 1,94 kişi düşmektedir¹ ki bu durum Tuva Cumhuriyetini Moğolistan gibi seyrek nüfuslu ülkeler kategorisine dâhil etmektedir. Nüfusun seyrek olması, ekonominin besiciliğe dayanması ve tabiatın sanayi ve yerleşim gibi nedenlerle tahrip edilmemesi, Tuva’yı yabani hayvanlar açısından yaşamaya elverişli bölgelerden birisi haline getirmiştir.

Tuva Türkçesinde yabani hayvanlara genel olarak *araatan* “yırtıcı, yabani hayvan”, *añ-men* “av hayvanı”, *añ-araatan* “yabani hayvanlar”, *adıg-börü* “ayı ve kurt gibi yabani hayvanlar”, *arı-börü* “yabani hayvanlar” (Monguş, 2003, s. 144, 135, 140, 67, 164) ve *çerlik amutannar* “yabani hayvanlar” (Tenişev, 1968, s. 530) isimleri verilmektedir. Bu coğrafyada varlığını sürdüren yabani hayvanlar ise şunlardır: 1. Kakım (as). 2. Sincap (diñ). 3. Uçarsincap (avırgan) 4. Samur (kiş) 5. Vaşak (aldı, üs, dırbaktıg), 6. Kunduz (kundus). 7. Tilki (dilgi). 8. Kutup porsuğu (çekpe). 9. Ağaç sansarı (küzen) 10. Tavşan (koygun). 11. Adatavşanı (toolay) 12. Ayı (adıg). 13. Kurt (börü). 14. Keseli sincap (höörük). 15. Porsuk (morzuk). 16. Karaca (elik). 17. Domuz (havan).

¹ https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/inspection/prob-pn2018/prob-perep2018.htm, Erişim tarihi: 20.12.2020.

18. Sibiry geyiği (sın). 19. Mus geyiği (buur). 20. Misk geyiği (toorgu). 21. Dağ sıçanı (tarbagan). 22. Yabani teke (te, çunma). 23. Dağ koyunu (argar, buur). 24. Kokarca (kırza). 25. Tarla sincabı (örge). 26. Islıklı tavşan (küyügen). 27. Sibiry sıçrayan sıçanı (alak-taagı). 28. Kirpi (çaraa-çeçen). 29. Fare (küske). 30. Tarla faresi (sarıg-kuduruk). 31. Pars (irbiş), (Kenin-Lopsan, 2019, s. 296).

2. TUVA KÜLTÜRÜNDE AYI VE KURT

a) adıg “ayı”

Biyolojide *ayıgiller* (Lat. Ursiade) memeliler sınıfının etçiller takımının köpeğimsiler üst familyasından; büyük tıknaz yapılı, tüylü, beş parmakları olan ve tabanlarına basarak yürüyen, kuyrukları körelmiş, hantal görünmesine karşın kolay hareket eden, ağaçlara tırmanan türleri içeren bir familya olarak tanımlanmaktadır. Ayı türleri içinde *boz ayı* (ursus arctos), *kara ayı* (ursus americanus), *kutup ayısı* (ursus maritimus) en bilinenleridir (Karol vd., 2010, s. 66).

Bununla birlikte ayı, her kültürde genellikle korkulan ve çekinilen bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Jean Paul Roux (2005, s. 97), Sibiry’da insanların ayı ile ilgili korkuları hakkında şunları söylemektedir: *Hayvanlar insanların niyetlerini sezebilirler; bu nedenle insandan daha çok çekinirler. O halde dikkatli olup planlarının bilinmemesini sağlamak gerekir. Etnograflar pek çok kez avcının, hayvanı ürkütmemek için adıyla çağırmaktan kaçındığını vurgulamışlardır; bu Sibiry halklarının ayı avlarında çok açık bir şekilde gözlemlenmiştir.*

Uno Harva (2014, s. 341), bu korkunun ilginç bir örneğini Tunguzlar, Yakutlar ve Ostyaklar üzerinden vermektedir: *Yenisey vadisindeki Tunguzlarsa, ayıyı öldürdükten sonra bir süreliğine dışarı çıkıp sonra sanki tesadüfen oradan geçerken ayının ölüsünü görmüş gibi davranarak, bir taraftan da hiç tanımadıkları insanların ayıyı öldürmüş olduğundan yakınlıkla, hatta bazı bölgelerde “Biz seni öldürmedik, bunu bir Yakut yaptı” diyerek ayıya bilgi verirler. Yakutlar da suçu komşuları olan Yukagirlere atarlar. Duyulan korku sebebiyle suçun başkalarına yüklenmesine, Ostyaklar, ayıyı öldürdükten sonra “Seni Rusların yaptığı bir ok öldürdü, seni öldüren Rusların yaptığı bir mızraktır” şeklinde konuşmayla, yine ayının öç almasından korkan Yakutlarda, ayının kendini öldüren kurşunun kimin attığını bilmemesi için hep beraber aynı anda ateş etmeleri şeklinde başka bölgelerde de rastlanır.*

Dünya kültür tarihinde cesaretine ve gücüne hayran olunan bu hayvan pek çok ulusun destanlarında, efsanelerinde, masallarında, mitolojilerinde, kozmolojilerinde kendisine yer bulmuştur. Hatta bazı ulusların eskicil kültürlerinde ayının insanlara benzeyen bir atadan geldiği, ayı öldürmekle kutsal varlığın özgürleşeceği ve mutluluk getireceği inancına dayalı inanç ve ritüellerden oluşan birer ayı kültü meydana geldiği görülmektedir (Emiroğlu ve Aydın, 2009, s. 98-99).

Yaşar Çoruhlu (2019, s. 171) Türk kültüründe ayı kültü hakkında şunları söylemektedir: *Türk kültüründe orman kültü ayı kültü ve sembolizminin temelini oluşturmuştur. Yapılan tespitlere göre ayı orman tanrısının veya orman ruhunun sembolüdür. Türklerde yer alan kurt simgesinde olduğu gibi, erken devirlerde ayının adının anılması da yasak (tabu) idi. Şamanistler özellikle ormanlarda ayının adını anmaya korkarlardı.*

Tuva Türklerinde ayı, bilhassa Şamanizm ile ilgili bir unsur olarak karşımıza çıkmakta, *adıg* şamana yol gösteren bir *eeren* “ongun” olarak kabul edilmektedir. Hatta Tuva’daki dört şaman merkezinden biri *Adıg-Eeren* “Ayı-Ongun” ismini taşımaktadır. 2019 yılında gerçekleştirdiğimiz araştırma gezisinde ziyaret ettiğimiz bu şaman merkezinde Tuva’nın baş şamanı olan Kara-ool Dopçun-ool ve şaman Çerlik Dikiy Oyun’un odalarında her biri *eeren* olarak kabul edilen çok

sayıda ayı pençesi¹, ayı başı, doldurulmuş ayı postları yer aldığı görülmüştür (bk. 1. ve 2. fotoğraflar).

(Fotoğraf 1, Kara-ool Dopçun-ool ve ayı ongunları)².

Bununla beraber ayı, Tuva Türkleri için de korkulan bir hayvandır³. Bu korku, ayının isimlendirilişinde açıkça gözlemlenebilmektedir. Değerli bir Türkolog, üretken bir edebiyatçı ve aynı zamanda Tuva’da Şamanizm’in (Ham Çüdülgezi) kurumsallaşmasını sağlayan bir şaman (ham kiji) olan Monguş Kenin-Lopsan (2019, s. 120), Potanın’dan Tuva kültüründe ayı ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: *Ulug-Hem ve Kaa-Hem’de yaşayan Uryanhaylarda (günümüzde Tuvalarda) böyle inanışların var olduğunu gördük. İki tane “Hayırankan” vardır: Birincisi gökyüzü anlamına gelir ve gök gürültüsü ondan meydana gelir, buna Hayırankan-Kuday (Gökyüzü Tanrı) denilir; başka bir “Hayırankan” daha var, o yer üstünde ormanda yaşar, ona Rusça “medved” yani “ayı” adı verilir.*

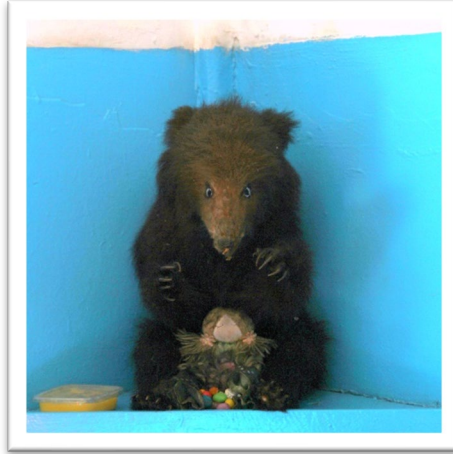
Kenin-Lopsan (2009, s. 120), ayının günümüz gençleri tarafından kutsal kabul edilmediğini ve hatta ayının görüntüsünü resmedip taştan oyma suretlerini yaptıklarını; eski zamanların ihtiyarlarının ise ayıyı kutsal kabul ettikleri için onun resmini ve heykellerini yapmaktan imtina ettiklerini ifade etmektedir. Bu inanışlar nedeniyle, Tuva Türkçesinin hem yazı dilinde, hem de ağızlarında (bilhassa Toju ağzında⁴) aşağıda inceleyeceğimiz ayı ile ilgili söz varlığının büyük bir kısmının örtmece sözcük ve sözcük gruplarından oluşmasına neden olmuştur.

¹ Moğolistan’da yaşayan Sengel Tuvalarında bebekleri korumak için beşiklerine, bıçak (bijek), makas (haçı), dikenli çalı (tennig haragan) ile birlikte birer koruyucu olarak ayı tırnağı (adıg dırgaa) asılır (Seren, 2006, s. 38-39).

² Çalışmada kullanılan tüm fotoğraflar tarafımızdan çekilmiştir.

³ Tuva efsanelerinde örneği başka uluslarda da görülen insan-ay / ayı-insan olarak adlandırabileceğimiz ve kiji-hayırankan adı verilen bir varlık bulunmaktadır (Monguş, 2011, s. 127).

⁴ Ayı korkulan bir hayvan olmakla beraber, aynı zamanda “saygın bir av hayvanı” olarak kabul edilir: Kenin-Lopsan’ın verdiği bilgilere göre Toju’da eski dönemlerde düğün başladıktan sonra damadın ayı avına çıkması ve avladığı ayının etini komşularına dağıtması geleneği mevcuttu. Dağıtılan bu et oldukça doyurucu bir nitelik göstermekteydi. Kadınlar doğumları zor geçmesin diye ayının baş ve belden aşağısının etini yemezdi (Kenin-Lopsan, 2019, s. 86).

(Fotoğraf 2, Çerlik Dikiy Oyun'un ayı ongunu).

b) börü “kurt”

Kurt (Lat. Canis Lupus) etçiller takımının, köpekgiller familyasından, 122 cm kadar uzunlukta, 45 cm kadar kuyruğu olan; kara, kül, kahverengimsi değişebilen renkli, karnı daha açık renkte; Kuzey Amerika, Avrupa’da ve Asya’da yaşayan bir memeli türüdür (Karol vd., 2010: 398).

Kurtlar, Orta Asya ve İç Asya’nın hayvancılık ve avcılıkla geçinen topluluklarının en korktuğu hayvanlardan biridir. Fiziki kuvvetleri nedeniyle bu hayvanlara tabiatüstü güçler atfedilmiş ve onlar korkuyla karışık bir saygıyla anılmıştır. Zamanla Türkler, belki de kendi hayat tarzları ile kurdun hayat tarzı arasında bir yakınlık gördüler. Yarı yerleşik Türklerin yerleşik güney kavimleri ile olan mücadele şekli, kurdun hayat tarzını andırıyordu. Bu nedenle kurt, Türkler arasında büyük saygı gösterilen, bir yol gösterici sembol haline gelmiştir (Çoruhlu 2019: 108).

(Fotoğraf 3, Kurt postu taşıyan bir kadın şaman).

Türk dilinde ayı için olduğu gibi kurt için de çeşitli örtmece sözler kullanıldığı görülmektedir. Bunun en dikkat çeken örneklerinden biri Oğuzlarda *börü* yerine *kurt* sözcüğünü kullanılmasıdır. Şinasi Tekin (2001, s. 19-20), bu durumu şöyle izah eder: *...Buna benzer bir durumu, bugün Anadolu’da “kurt” kelimesinin hem “canavar” hem böcek, solucan manasına gelmesinde görüyoruz. Orta Asya’daki Eski Türkçe metinlerde “böcek” için kurt, “canavar” için ise böri kelimesi kullanılmakta idi. Fakat daha 11. yy’da el-Kâşgârî, bütün Türklerin “böcek” ve “solucan” için kurt kelimesini kullandıklarını, Oğuzların ise böri’ye kurt dediklerini kaydediyor. Anadolu’da bugün böri kelimesinin bulunmaması ve kurt kelimesinin her iki anlamıda yüklenmiş olması tabu geleneği ile açıklanabilir¹.*

Kenin-Lopsan (2019, s. 184), Tuva’da ak, kara, kızıl ve boz kurtlar yaşadığını; eskiden boz kurtlar dışındaki kurtların öldürülmesinin yasak olduğunu söylemektedir. Araştırmacı, kızıl kurt görenlerin çocuk toyuna tesadüf edeceği, ak kurt görenlerin uzun yola gideceği ve kara kurt görenlerin matara ağzını açacağı (içki içeceği), kuzgun telaşlı telaşlı öterse kurt geleceği² ile ilgili inanışlar olduğunu belirterek kurt postunu sadece şamanların bir ongun olarak kullandığını belirtir (bk. 3. fotoğraf).

3. TUVA TÜRKÇESİNİN SÖZ VARLIĞINDA AYI VE KURT

Derlem dilbilimi açısından baktığımızda Türk dilinde “ayı” ve “kurt / börü” ile ilgili sözcüklere en erken Eski Türkçe döneminde rastlandığını söylemek mümkündür. Eski Türkçe döneminde ayı için *adıg*; kurt/börü için ise *börü* sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir. Ayı ile ilgili en eski kayıtlar Yenisey ve Issık-Göl yazıtlarında görülmektedir. Bununla ilaveten Erhan Aydın (2016, s.3) *adıg*’ın eski Türk yazıtlarında tek başına görülmediğini, El-Bajı (E68)’de *kara adıg*, Ak Ölön II’de *yegren adıg* biçimleri bulunduğunu ve her iki biçimin de bir ayı türü olduğunu bildirmektedir; *börü* sözcüğünün Türk dilinde en erken kullanımı ise Köl Tegin yazıtının doğu yüzünde yer alan ve bengü taşların en önemli ifadeleri arasında sayabileceğimiz *“teŋri küç bértök üčün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş, yahısı koñ teg ermiş* (ebedi gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş) cümlelerinde tanıklanmaktadır (Aydın, 2014, s. 59, 60).

Tuva Türkçesinde *adıg* ve *börü* sözcüklerinin fonetik ve semantik açıdan Eski Türkçedeki kullanımları ile paralel olduğu görülmektedir. Tuva Türkçesi sözlüklerinde *adıg* “ayı” ve *börü* “kurt” şöyle tanımlanmaktadır:

- *adıg* “ayı; kalın bacakları ile paytak paytak yürüyen, şişman, çok cesur bir hayvan” (Monguş, 2003, s. 66).
- *börü* “köpek soyundan gelen vahşi hayvan”³ (Monguş, 2003, s. 302)⁴.

Daha önceki çalışmalarımızda zikrettiğimiz gibi Moğolca ve Rusça, Tuva Türkçesi için hem bir kaynak dil hem de aracı dildir. Tuva Türkçesi bu iki dilden çok sayıda sözcüğü kendi söz varlığına katmıştır. Bu lehçenin ağızlarında Rusçadan ayıyla ilgili, Moğolcadan da kurtla ilgili birer alıntı sözcüğün bu hayvanların genel adlandırmaları için kullanıldığı kaydedilmiştir:

¹ Oğuzlarda *börü* yerine kullanılan kurt sözcüğünün Tuva Türkçesinde temel anlamı “solucan” olmakla birlikte aynı zamanda çıkan “yılan” için kullanılan bir örtmece söz olarak karşımıza çıkmaktadır (Monguş, 2011, s.237).

² Büyük ölçüde besicilikle geçinen Tuvaların kurt saldırılarından korkması kaçınılmazdır. Bu durum, Tuvaların algılarına da kendisini göstermektedir: Eki benin törüp bergen kunnu sen / Eker erniñ çügürüg hölgezi sen / Çarıstarga kızıñnadır ertip keer sen / Çazıy börü çivezin dep algap tur men. İyi kısırağın doğurduğı kulunsun / Yiğit erin yürük binitisin / Yarıştuğında şımşek gibi geçersin / Seni aç kurtlar yemesin diye dua ederim (Kenin-Lopsan, 2019, s. 154).

³ Usinsk ağızında mörü “kurt” < börü “kurt” (Dorju, 2011, s. 90).

⁴ Kurt, ayıdan farklı olarak bir sürü hayvanıdır. Tuva Türkçesinde kurt sürüsü için öör börüler ifadesi kullanılır (Tenişev, 1968, s. 337). Bu sürünün lideri olan kurda ise hardaaçı adı verilir (Tenişev, 1968, s. 470).

- *pe'dived* "ayı" < Rus. *medved* "ayı"; Us. (Dorju, 2011, s. 103).
- *şona* "kurt" < Mo. *çono* "kurt" ÇH, SH, (Dorju, 2011, s. 161).

Bu sahada her iki hayvanın da adı birtakım sözcük gruplarında "yabani hayvan" anlamında kullanılmaktadır; *it-kuş* ifadesi kurt başta olmak üzere diğer yabani hayvanları ifade eden bir ikileme olarak değerlendirilebilir:

- *adığ-araatan* "ayı ve diğer yabani av hayvanları" < *adığ* "ayı" + *araatan* "yırtıcı, yabani" (Monguş, 2003, s. 67).
- *adığ-börü* "ayı ve kurt gibi yabani hayvanlar" < *adığ* "ayı" + *börü* "kurt" (Monguş, 2003, s. 67).
- *arı-börü* "kurtlar; yırtıcı hayvanlar" < *arı* "arı" + *börü* "kurt" (Monguş, 2003, s. 164).
- *adığ-majaalay* "ayı" < *adığ* "ayı" + *majaalay* "ayı" (Monguş, 2011, s. 321). < Mo. *majaalay* "Gobi ayısı" (Khabtagaeva, 2009, s. 55).
- *it-kuş* "kurtlar; yabani yırtıcı hayvanlar" < *it* "it, köpek" + *kuş* "kuş" (Tenişev, 1968, s. 601).

Tuva Türkçesinde kimi hayvan adlarında, cinsiyet ayrımı *kıs* "kız", *diji* "dişi", *er* "1. er, koca, 2. erkek hayvan", *askır* "1. aygır, 2. erkek hayvan" sözcükleri ile yapılmaktadır: *er balık* "erkek balık", *kıs balık* "dişi balık"; *askır moortay* "erkek kedi" (Tosun, 2019, s. 113). Hem *adığ* ve *börü* sözcüklerinin önüne *kıs*, *diji*, *er* ve *askır* sözcüklerini getirerek, hem de doğrudan cinsiyet bildiren sözcüklerle bu hayvanların cinsiyet özelliklerinin ortaya konduğu görülmektedir. Bu sözcüklerin kimisi aşağıda da inceleyeceğimiz örtmece sözcüklerden müteşekkildir:

➤ ***adığ* "ayı":**

- *alamoynak* "alaboyun; dişi ayı yavrusu", BT, (Dorju, 2011, s. 45).
- *çarındı* "dişi ayı": Us. dişi ayı, Tere-H "iki yaşında ayı yavrusu", To. "ayı yavrusu", (Dorju, 2011, s. 152)¹.
- *çızılaa* "erkek ayı" (Darja, 2009, s. 438).
- *diji hayırakan* "dişi ayı" (Dorju, 2011, s. 51).
- *eeş* "asil kadın; dişi ayı (ört.)" To., KH (Dorju, 2011, s. 181).
- *kıs adığ* "dişi ayı" (Dorju, 2011, s. 51).

➤ ***börü* "kurt":**

- *askır börü* "erkek kurt" (Darja, 2009, s. 436).
- *diji börü* "dişi kurt" (Tenişev, 1968, s. 118).
- *kıs börü* "dişi kurt" (Tenişev, 1968, s. 118).

Ayı ve kurdun çiftleşme dönemi için şu sözcükler kullanılır:

- *kooşpa üyezi* "ayının kızışma zamanı" (Darja, 2009, s. 438).
- *kirgin* "kurtların çiftleşme dönemi" (Darja, 2009, s. 436).

Yukarıda da değinildiği gibi Tuvalar, hayvanları sınıflandırırken ve adlandırırken yaşlarını da dikkate almaktadır. Bu adlandırmalarda kimi zaman sadece hayvanın "yavru" olduğu belirtilir, kimi zamanda belirli bir yaş ifadesi taşıyan sözcükler kullanılır. Bu sahada GT'de olduğu gibi bir akrabalık adı olan *ool* "oğul" sözcüğü, diğer Türk lehçelerinden farklı olmak üzere "bir hayvanın herhangi bir cinsiyetten olan yavrusu" anlamı taşımaktadır. Aşağıda incelenen örnekler arasında yer alan *enik* sözcüğünün temel anlamı GT'deki gibi "köpek yavrusu" olmakla beraber (Tenişev,

¹ Dorju'ya göre *çarındı* < *çarıl* "bırakmak, ayrılmak" fiilinden türetilmiş bir sözcüktür. Zira dişi ayılar, yazın doğrudukları ayı yavrularını bir kış uykusu uyuduktan sonra bırakırlar (Dorju, 2011, s. 152).

1968, s. 614), Us. ağzında “ayı yavrusu”, T-Höl ağzında ise “kurt yavrusu” anlamları ile kaydedilmiştir (Dorju, 2011, s. 178). Tuva Türkçesinde kurt yavrusu için kullanılan sözcüklerden birisi de *börzek / mörzek* sözcüğüdür. Us. ağzında “ayının küçük yavrusu” anlamında da gelen sözcük, yazı dilinde *börzek*; Us., PH, UH ve Çaa-H ağzılarında *mörzek* biçimi ile kullanılmaktadır (Dorju, 2011: 90)¹.

➤ **adığ “ayı”:**

- *adığ oğlu* “ayı yavrusu” (Monguş, 2003, s. 66).
- *çur* “ayı yavrusu”, PH, (Dorju, 2011, s. 158).
- *do’nay ~ doynu* “ayı yavrusu”, To. (Dorju, 2011, s. 53).
- *enik* “ayı yavrusu” Us., (Dorju, 2011, s. 178).
- *biçe horuspaş* “üç yaşında ayı”, To. (Çadamba, 1974, s. 65).
- *ulug horuspaş* “dört yaşında ayı”, To. (Dorju, 2011, s. 127).
- *hur-ool* “güçlü çocuk; bir yaşında ayı yavrusu” < *hur* “yeni; taze”, To. (Dorju, 2011, s. 144).
- *oruspaş* “iki yaşında ayı”, To. (Dorju, 2011, s. 96).

➤ **börü “kurt”:**

- *börzek* “kurt yavrusu” < *börü* “kurt” +zek “küçültme eki” (Darja, 2009, s. 436).
- *enik* “kurt yavrusu”, Tere-H. (Dorju, 2011, s. 178).
- *hakı enik* “kokulu köpek yavrusu; bir yaşında kurt yavrusu”, Tere-H. (Dorju, 2011, s. 133).

Türk dilinde başta at olmak üzere, bilhassa büyük baş ve küçük baş hayvanların donları yani tüylerinin renkleri onların isimlendirilmesinde kullanılmaktadır. Bu sahada ayı ve kurdun da postlarının rengine göre isim aldığı görülmektedir:

➤ **adığ “ayı”:**

- *ak adığ* “beyaz ayı” (Monguş, 2003, s. 66).
- *buurul adığ* “boz ayı” (Monguş, 2003, s. 323).
- *hüreñ adığ* “kahverengi ayı” (Tenişev, 1968, s. 498).
- *hürgül adığ* “kahverengi ayı” (Tenişev, 1968, s. 498).

➤ **börü “kurt”:**

- *ak börü* “ak kurt, beyaz kurt” (Kenin-Lopsan, 2019, s. 296)
- *kızıl börü* “kızıl kurt” (Kenin-Lopsan, 2019, s. 296)
- *kök börü* “boz kurt” (Tenişev, 1968, s. 257).

Türk dilinde gerek evcil, gerekse yabani hayvanların yaşam alanları, kimi zaman o hayvan türünün karakteristik özelliklerine göre, kimi zaman da daha genel ifadelerle isimlendirilmektedir. Tuva Türkçesinde ayının yaşam alanı için kullanılan ifadelerin çoklukla örtmece sözlerden oluştuğu görülmektedir:

¹ Sözcüğün yapısında yer alan ekin Tuva Türkçesinde isimden bir şeye düşkünlük anlamı veren isimler yapan bir ek olan (Koçoğlu Gündoğdu, 2018, s. 108) +zAk olduğu düşünülebilir: börüzek < börü+zek. Zira Türk dilinde hayvan isimlerine çeşitli küçültme eklerinin getirilmek suretiyle “bir hayvanın yavrusu” anlamında sözcükler türetildiği bilinmektedir. Yukarıdaki veriler ışığında +zAk ekinin düşkünlük ifadesi yanında bir küçültme / benzerlik işlevi kazandığı, börüzek sözcüğünün “kurda benzeyen / kurtçuk” anlamı taşıdığı kabul edilebilir. Bununla birlikte Tatarintsev (2000, s. 278-279), sözcüğün kökünü börü yerine *bör- filinde arar. Araştırmacıya göre sözcük börüzek < *bör-se-k “koşmak isteyen, koşmayı arzulayan” biçiminde gelişmiş olmalıdır.

➤ **adığ “ayı”:**

- *adığ ijeeni* “ayı ini” (Monguş, 2003, s. 66).
- *ijeen* “bazı yabani hayvanların kış uykusuna yattıkları yer; düşmanların saklandığı yer” (Monguş, 2011, s. 581).
- *örgee* “han evi, noyan evi, zengin evi, saray; doğum yeri; ayı ini” (Monguş, 2011, s. 521).

➤ **börü “kurt”:**

- *börü özee* “kurt ini” (Tenişev, 1968, s. 371).
- *börü üngürü* “kurt ini” (Tenişev, 1968, s. 121).

Tuva Türkçesi sözlüklerinde ayı ve kurdun çıkarmış oldukları seslerle ilgili şu madde başları yer almaktadır:

➤ **adığ “ayı”:**

- *bış kıldır* “hapşirmek; ayının çıkardığı seslerden ” (Monguş, 2003, s. 345).
- *bışkır-* “hapşirmek” (Monguş, 2003, s. 345).
- *ök* “ayının kükreme sesi” (Monguş, 2011, s. 497).

➤ **börü “kurt”:**

- *sula-* “kurt ulumak” (Tenişev, 1968, s. 399).
- *şoola-* “kurt ulumak” (Tenişev, 1968, s. 578).
- *ulu-* “kurt ulumak” (Tenişev, 1968, s. 439).

Tuva Türkçesi söz varlığında ayı ve kurt ile ilgili fiillerin genel özelliği, bu hayvanlarla ilgili isim kök ve gövdelerinden (*adığ, hayırakan, ijeen, aal, kımiskayak, kuzuk, daya, kokaay, börü vb.*) oldukça üretken bir isimden fiil yapım eki olan +LA ile türetilmiş olmalarıdır. Kullanılan fiiller, Tuva kültüründe ayı ile kurt hakkındaki bakış açısını açık bir şekilde göstermektedir. Fiillerin büyük çoğunluğu “ayı / kurt avlamak”¹ anlamında olup (*aalda-, adığ aalda-, adığ dayala-, ijeen aalda-, börüle-, kokayla-*) ifade ettikleri anlamdan ayının kış uykusunda ve ininde avlandığı anlaşılmaktadır²; *kımiskayakta-* ve *kuzukta-* fiilleri ise ayının beslenme düzeni ile ilgilidir. Ayı için kullanılan *hayırakanna-* ile *ire aalda-* ve kurt için kullanılan *kokayla-* fiilleri örtmece ifadelerdir. Kurt için kullanılan fiiller *haydın-* ve *çimzen-* bu hayvanın sinsiliğini; *ıdala-* ve *hoyutkula-* fiilleri ise kurtlara karşı alınan önlemleri göstermektedir. *adığga oynadıp kag-* ve *börüğe çirt-* ise Tuva Türkçesinde “ölmek” anlamına gelen örtmece ifadelerdendir (Tosun, 2016, s. 175, 176):

➤ **adığ “ayı”:**

- *aalda-* “1. bir eve yiyecek-içecek alarak misafirlik için gelmek. 2. herhangi bir yeri görmeye gitmek. 3. gelmek, çıkıp gelmek. 4. ayı avlamak” (Monguş, 2003, s. 581).
- *adığ aalda-* “ayıyı ininde avlamak” < *adığ* “ayı” + *aalda-* “misafir olmak” < *aal* “1. ağıl, 2. yurt, 3. ev” (Monguş, 2003, s. 66).

¹ Ayı ve kurt avında Tuva Türklerinde, Sibirya’nın diğer bölgelerinde de benzerleri kullanılan maspak ve kem-şançar gibi tuzaklar tercih edilmiştir (bk. Monguş, 2019, s. 292, 294). Ayrıca kurtlar börü sergilgezi denen süre avı yönetimi ile ve börü çuuar ıt adı verilen kurtboğan köpeklerinin yardımıyla da avlanmaktadır (Tenişev 1968, s 371, 548).

² Ayının kış uykusunda ve ininde avlanması, sadece Tuvalara özgü değildir. Sibirya halkları ve hatta Kuzey Avrupa’nın yerli halklarından Laponların da bu av yönetimini benimsediği görülür (bk. Harva, 2014, s. 340). Tuvalar, kış uykusundaki ayının inini ög-ıyaji “ev ağacı, çadırın iskeleti” da denilen kütükler ile tıkararak hayvanı mızrakla avlarlar (Monguş, 2011, s. 483).

- *adığ dayala*- “ayıyı ininde avlamak” < *adığ* “ayı” + **daya* < *tayah* “mızrak” (Tatarintsev, 2002, s. 113; Monguş, 2003, s. 66).
- *adığga oynadıp kag*- “ayının oyuncağı olmak; ölmek” (Kenin-Lopsan, 2019, s. 230; Tosun, 2016, s. 175).
- *adığla*- “ayı avlamak” < *adığ* “ayı” (Monguş, 2003, s. 67).
- *hayırakanna*- “ayı avlamak” < *hayırakan* “1.Tanrı, İlah 2. ayı” < Mo. *qayiraqan* “bey, efendi” (Ölmez, 2007, s. 165); (Tenişev, 1968, s. 463).
- *ıymaktaş*- “ayı yavruları birbiri ile oynamak” (Tenişev, 1968, s. 593).
- *işe*- “kış uykusuna yatmak (ayı hakkında)” (Monguş, 2011, s. 581).
- *işeen aalda*- “ayıyı ininde avlamak” < *işeen* “in”; düşmanların saklandığı yer” + *aalda*- “misafir olmak” (Monguş, 2011, s. 581).
- *işeenne*- “kış uykusuna yatmak (ayı hakkında), bk. *işeen aalda*- (Monguş, 2011, s. 581).
- *ire aalda*- “dedeye misafir olmak, (ört.) ininde ayı avlamak”, (Monguş, 2003, s. 592).
- *kımıskayakta*- “karınca yemek için dolaşmak (ayı hakkında)” < *kımıskayak* “karınca” (Monguş, 2011, s. 290); bk. *hımıskalaar aq*.
- *kuzukta*- “çam fıstığı toplamak (ört.)”, To. (Dorju, 2011, s. 78).

➤ **börü “kurt”:**

- *börü agla*- “kurt sürüsünün etrafını çevirmek” (Tenişev, 1968, s. 118).
- *börüğe çirt*- “kurda yedirmek, kurt yemek” (Kenin-Lopsan, 2019, s. 230; Tosun, 2016, s. 176).
- *börüle*- “kurt avlamak” (Tenişev, 1968, s. 118).
- *haydın*- “kurt sinsi sinsi aranmak” (Tenişev, 1968, s. 462).
- *hoyutkula*- “kurtlar için korkuluk dikmek” (Tenişev, 1968, s. 486).
- *hönde*- “kurt yemek” (Tenişev, 1968, s. 490).
- *çazarla*- “kurtlar kavga etmek” (Tenişev, 1968, s. 510).
- *çimzen*- “kurt ormanda dolaşmak” (Tenişev, 1968, s. 535).
- *ıdala*- “köpeği kurtlara saldırtmak” (Tenişev, 1968, s. 592).
- *kokayla*- “kurt avlamak” < *kokaay* “çocuk dilinde korkunç şey” (kurt için örtmece), (Monguş, 2011, s. 153).

Tuva Türkçesinde ayı ve kurt ile ilgili tabu niteliğindeki inanışlar nedeniyle çok sayıda örtmece söz kullanıldığı görülmektedir. Bu sahada ayı için kullanılan örtmece sözlerin en belirgin özelliği akrabalık adlarından oluşmasıdır. Gülsüm Killi Yılmaz (2008, s. 433-434), ayı sözünün “ata, dede, baba, nine, ana, dayı, amca” gibi akrabalık adlarıyla örtülmesine Sibiry Türk halklarının hepsinde rastlandığını ve hatta Divanu Lugati’t Türk’te *apa* sözcüğünün “Kıpçak lehçesinde ayı” anlamıyla kaydedildiğini söylemektedir. Ayıyla ilgili örtmecelerde başka dikkat çeken bir özellik de bu sözcük ve sözcük gruplarının “kutsiyet, korku, affetme, bağışlama, merhametli olma, bir yerin sahibi, hakani olma” gibi anlamlar taşımasıdır. Ayıya ilişkin diğer örtmeceler ise bu hayvanın fiziksel görünümü, yürüyüşü, kuvveti, beslenme alışkanlıkları, yaşadığı yerle ilgili gruplanabilir. Bu hayvanın bir örnekte “biri” olarak adlandırıldığı, üç örnekte ise başka ayı isminin başka hayvanların ismiyle örtüldüğü göze çarpmaktadır. Kurt ile ilgili örtmece sözlerde hayvanın görünümü, fiziksel özellikleri, beslenme alışkanlıkları, zararlı oluşu ön plana çıkmakta; ayrıca çocuk dilinde (çaştar sözü) kurtla ilgili örtmece sözler bulunduğu, iki örnekte ise kurt için Lamaist bir unvan olan *heliñ* sözcüğünün kullanıldığı dikkat çekmektedir¹:

➤ **adığ “ayı”:**

¹ Kırgız Türkçesinde börü ile ilgili örtmece sözler için bk. Orozobayev ve Moldaliev, 2020, s. 23-38.

Akrabalık adlarından oluşan örtmece sözler:

- *ava* “anne; ayı” (Dorju, 2011, s. 40).
- *avay* “annecik; ayı” (Darja, 2009, s. 438).
- *eeş* “asil kadın; dişi ayı (ört.) To., KH (Dorju, 2011, s. 181).
- *enekey* “annecik” (Darja, 2009, s. 438).
- *eney* “ayı; nine, büyükanne” Tan., (Dorju, 2011, s. 178).
- *eneygin* “ayı; nine, büyükanne” KH (Dorju, 2011, s. 178).
- *eney-kaday* “ayı; nine, büyükanne” Us. (Dorju, 2011, s. 178).
- *ire* “dede; ayı” (Monguş, 2003, s. 592); To. (Dorju, 2011, s. 63)¹.
- *irey* “1. dede 2. evin beyi 3. ayı” (Monguş, 2003, s. 592); Us., Tere-H. “erkek ayı” (Dorju, 2011, s. 63).
- *kırgan-açay* “dede” (Darja, 2009, s. 438).
- *övekey* “ayı, (ört.)” KH (Dorju, 2011, s. 97) < **öbügen* “ihtiyar adam, dede” (?) (Monguş, 2011, s. 482).

Kutsiyet, korku, affetme, bağışlama, merhametli olma, bir yerin sahibi, hakanı olma anlamında örtmece sözler:

- *adığ-hayırakan* “ayı” (Monguş, 2003, s. 67); *hayrakan* ~ *hayırakan* “İlah, Tanrı” < Mo. **kayirakan* “bağışlayıcı; kutsal dağ; bir duayı başlatan veya bitiren söz” (Dorju, 2011, s. 133; Khabtagaeva, 2009, s. 80).
- *hayıralıg-añ* “merhametli hayvan” < To. (Dorju, 2011, s. 133).
- *çer-eezi* “yer iyesi, yer sahibi” (Darja, 2009, s. 438)².
- *tayga-eezi* “tayga iyesi, tayga sahibi” (Darja, 2009, s. 438).
- *hayır (han)* “tuzlak arazi hakanı, çarı” (Darja, 2009, s. 438).
- *öşee* “affet!” < *örşee* “affet, bağışla!” (Darja, 2009, s. 438); *örşee* “affet!, bağışla!” BT, BH. (Dorju, 2011, s. 101).

Ayının fiziksel görünümü, yürüyüşü, kuvveti, beslenme alışkanlıkları, yaşadığı yerle ilgili örtmece sözler:

- *çaaş bora* “yavaş boz; ayı” < To. (Dorju, 2011, s. 148).
- *çaglıg* “yağlı”, To. (Dorju, 2011, s. 148).
- *çerkulak* “yer kulak”, Us. (Dorju, 2011, s. 154); *çerkulaktıg* “yer kulaklı”, (Darja, 2009, s. 438).
- *çu'duk hoorar añ* “kütükleri söken hayvan” To. (Dorju, 2011, s.157).
- *çımçak-idik* “yumuşak ayakkabı” (Monguş, 2003, s. 345).
- *çımçak-bazar* “yumuşak basmak” (Darja, 2009, s. 438).
- *çaglıg-añ* “yağlı hayvan” (Darja, 2009, s. 438).
- *çoorgannıg* “yorganlı” < *çoorgan* “yorgan; ayının postu, (ört.)” (Darja, 2009, s. 438)³.
- *hoyug dük* “yumuşak tüy” To. (Dorju, 2011, s. 141).
- *ıygı adıg* “çok şişman kişi; iri ayı” (Tenişev, 1968, s. 593; UH, Çaa-H., Dorju, 2011, s. 171).
- *kara-çüve* “kara şey” (Monguş, 2011, s. 80); Us. (Dorju, 2011, s. 70).
- *kal'bak mayık* “düz taban” To. (Dorju, 2011, s. 68).
- *maytak* “yayvan ayaklı” (Sat, 1981, s.45).
- *şumaş-karak* “kısa gözlü” To. (Darja, 2009, s. 438).
- *şumaş-kulak* “kısa kulaklı” To. (Dorju, 2011, s. 168).

¹ ire sözcüğünün Tofacadaki görünümü için bk. ire-añ, irezañ, iresañ “ayı” (Rassadin, 2005, s. 35).

² çer-eezi ve tayga-eezi örneklerinde görülen ee sözcüğü hem “sahip” hem de Şamanizm ve Tengricilikte “koruyucu ruh” demektir. Koruyucu ruh kavramı şöyle izah edilebilir: Eski Türklerin Tengri inancı kapsamında değerlendirilmesi gereken iyeler, genel anlamda “bir şeyin koruyucu ruhu ve içindeki gizli güç; sahip, mâlik ve hâmi ruh” olarak algılanmaktadır (Ergun, 2019, s. 17).

³ çoorgannıg ifadesi Tofacada hem Tuvacadaki gibi ayı için bir örtmece sözdür hem de “kürklü bir elbiseye sahip olmak” anlamına gelmektedir. Ayrıca bk. çoorgannıg añ “ayı”, çoorgannıgla- “ayı avlamak” (Rassadin, 2005, s. 119)

- *himiskalaar-ay* “karınca toplayan hayvan (ört.)” (Dorju, 2011, s. 147)
- *kuzuktaar* “çam fıstığı toplayan” To. (Dorju, 2011, s. 78); *kuzuk çiiir* “çam fıstığı yiyen” (Darja, 2009, s. 438).
- *ijeennig* “ininde yaşayan ayı” (Monguş, 2003, s. 581).

Ayının adının başka hayvan adları ile örtüldüğü örtmece sözler:

- *de’ge* “teke; ayı” PH, BT, (Dorju, 2011, s. 49).
- *dag-irgek* “en büyük erkek ayı” < *dag* “dağ” + *irgek* “büyük erkek geyik”¹ (Monguş, 2003, s. 370; (Darja, 2009, s. 438).

Ayının “biri, birisi” anlamında ifade edildiği örtmece:

- *ımy* “biri, birisi” MT (Dorju, 2011, s. 172).

➤ ***börü “kurt”:***

Kurdun korkunç, zararlı veya “şey” olarak adlandırılması:

- *cer cüvesi* “yer şeyi” Tsen. (Dorju, 2011, s. 50).
- *ko’kaay* “(çocuk dilinde) korkunç (şey)” To. Tand. (Dorju, 2011, s. 74).
- *kokaay-aşak* “(çocuk dilinde) korkunç yaşlı adam” Us. (Dorju, 2011, s. 75).
- *konçug aşak* “korkunç ihtiyar” (Tenişev, 1968, s. 77).
- *kök araatan* “boz yırtıcı; zararlı kurt” < *araatan* “vahşi, yırtıcı” (Monguş, 2011, s. 273).
- *kök deerbeçi* “boz eşkiya; zararlı kurt” < *deerbeçi* “soyguncu, eşkiya, çapulcu” (Monguş, 2011, s. 273).
- *ookay* “kurt” Tsen. (Dorju, 2011, s. 96).

Kurdun Lamaist unvanla adlandırılması:

- *kök-heliñ* “mavi keşiş”, Us. (Dorju, 2011, s. 76).
- *heliñ büürek* “keşiş böbrek” (Çadamba, 1974, s. 81).

Kurdun fiziksel ve beslenme özelliklerine göre adlandırılması:

- *çeler büürek* “hızlı böbrek” (Çadamba, 1974, s. 81).
- *kızıl-karak* “kızıl göz” Us. (Dorju, 2011, s. 82).
- *ko’kaarak* < *kök-karak* “mavi göz”, ÇH, SH, YH, (Dorju, 2011, s. 75).
- *kuduruktug* “kuyruklu” (Çadamba, 1974, s. 81).
- *okaalık* “tırıs koşan” Tsen. (Dorju, 2011, s. 94).
- *u’lduruk* “çok et yiyen” < *uldur-* “çok et yemek”, Us., (Dorju, 2011, s. 127).

Kurdun adının başka bir hayvan adıyla örtülmesi:

- *cer ıdı* “yer köpeği” Tsen., (Dorju, 2011, s. 50).
- *mezil-kök* “kurt” < *mezil* “lota balığı” + *kök* “boz” (Monguş, 2011, s. 342).

Tuva Türkçesinde ayı ve kurt ile ilgili deyim ve atasözlerinde bu hayvanların fiziki ve kişilik özelliklerinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir:

➤ ***adıg “ayı”:***

- *adıg-majaalay deg* “ayı gibi; çok güçlü” (Monguş, 2003, s. 67); *adıg-hayırağan deg* “ayı gibi; çok

¹ irgek sözcüğü Tofacada ayı ve samur için kullanılan bir örtmecedir (Rassadin, 2005, s. 36).

güçlü” (Monguş, 2003, s. 67).

- *adunıñ kejin andara ertir* “ayının postunu tersyüz etmek; çok kızmak” (Hertek, 1975, s. 21).
- *Adazı ölüрге, ottuun alır / Adıg ölüргеş, ödün alır*. Babası ölünce, çakmağını alır / Ayı öldürünce ödünü alır (Büdüp, 2010, s.73).

➤ **börü “kurt”:**

- *hoy keji ketken börü* “koyun postuna girmiş kurt” (Tenişev, 1968, s. 118).
- *böree hoy kadartpa / pöske ot edekteve* “kurda koyun güttürme / etrafta ateş yakıtırma” (Tenişev, 1968, s. 216).
- *börü bajı deg möngün / a’t bajı deg aldın* “kurt başı gibi gümüş / at başı gibi altın” (değerli hediye hakkında), (Monguş, 2003, s. 302).
- *börü keji kedipken deg* “çok korkunç” (Monguş, 2003, s. 302).
- *börü çeen* “kurt yedi; atları azarlamak için kullanılan söz” (Monguş, 2003, s. 302).
- *börüden kök / dilgiden kızıl* “kurttan boz / tilkiden kızıl; çok güzel” (Monguş, 2003, s. 302).
- *Eezi çirtkeninge haraadaar / Börü artkaninga haraadaar*. “Sahibi yedirdiğine üzülür / Kurt geride bıraktığına üzülür” (Büdüp, 2010, s. 68).
- *Börü kırıza-daa diji çidig*. Kurt yaşlansa da dişi sivridir (Büdüp, 2010, s. 84).
- *Börünü buttarı çemgerer*. Kurdu ayakları besler (Büdüp, 2010, s. 84).
- *Börüge hoy kadartpa / Çazıyga hımış tuduspa*. Kurda koyun güttürme / Tamahkâra kepçe tutturma (Büdüp, 2010, s. 17).
- *Dag körgende, börü omak / Daay körgende, çeen omak*. Dağı gördüğünde kurt neşeli / Dayısını gördüğünde yeğen neşeli (Büdüp, 2010, s. 19).
- *Ulduruktun azu çidig / Uluurgaktun aksı baybanj*. Kurdun azı dişi kesin / Kibirlinin çenesi düşük (Büdüp, 2010, s. 45).

Tuva Türkleri için ayı ve kurt çeşitli uzuvları, yağları ve ödleri ile birer halk hekimliği ilacıdır. Ayrıca Tuva Türkçesi söz varlığında *adıg* ismini taşıyan ve yine halk hekimliğinde birer *kara em* “şifalı bitki” olarak kullanılan bitki isimleri de mevcuttur:

➤ **adıg “ayı”:**

- *adıg e’di* “ayı eti” (Monguş, 2003, s. 66).
- *adıg-kadı* “şifalı bitki olarak kullanılan bir tür çalılık bitki yemişi” (Monguş, 2003, s. 67).
- *adıg keji* “ayı postu” (Monguş, 2003, s. 66).
- *adıg-kiriji* “bir tür sarmaşık” (Monguş, 2003, s. 67).
- *adıg ödü* “geleneksel bir ilaç olarak kullanılan kurutulmuş ayı ödü”, (Monguş, 2003, s. 66).

➤ **börü “kurt”:**

- *börü boostaazı* “kurdun yutağı” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü çüree* “kurdun yüreği” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü dılı* “kurt dili” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü edir çaa* “kurdun karın zarının yağı” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü keji* “kurt postu” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü kuduruu* “kurt kuyruğu” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü ulug-hırını* “kurdun karın zarı” (Serenot, 1993, s. 45).
- *börü sidii* “kurdun sidiği” (Serenot, 1993, s. 45).

Her ne kadar Tuva Türkleri için ayı ve kurt korkulan hayvanlar olsa da her iki hayvanın hem doğrudan adlandırmaları hem de bunlar için kullanılan örtmece sözler birer kişi adı ya da yer adı olarak kullanılabilir. Hatta *Adıg-Tülüş* örneğinde görüleceği gibi Tuva oymaklarından birinin adında da *adıg* ismine tesadüf edilebilmektedir (Sat, 1981, s. 43).

➤ ***adıg* “ayı”:**

Ayı ile ilgili etnonimler ve kişi adları (antroponimler):

- *Adıg-Tülüş* “Tuva oymaklarından birisi” < *adıg* “ayı” + *Tülüş* < Töles Sat, 1981, s. 43).
- *Adıgbay* “ayı” (Suvandii, 2004, s. 45).
- *Adıg-ool* “ayı oğul” (Suvandii, 2004, s. 45).
- *İrgek-ool* “dede oğul” (Suvandii, 2004, s. 45).

Ayı ile ilgili yer adları (toponimler):

- *Adıg-Başıg* “ayı başlı” (Ondar, 2007, s. 76).
- *Adıglıg-Ka’t* “ayılı yemiş” (Ondar, 2007, s. 77).
- *Adıg-Haragan* “ayı çalılık” (Ondar, 2007, s. 78).

➤ ***börü* “kurt”:**

Kurt ile ilgili kişi adları (antroponimler):

- *Kokay-ool* “kurt oğul” (Suvandii, 2004, s. 22).
- *Kokkaarak* “kurt; mavi göz” (Suvandii, 2004, s. 22).
- *Börüleer* “kurt avlayan” (Suvandii, 2004, s. 28).

Kurt ile ilgili yer adları (toponimler):

- *Börülüg* “Kurtlu” (Ondar, 2007, s. 172).
- *Börü-Törüür* “Kurt Doğan” (Ondar, 2007, s. 172).

SONUÇ

Tuva Türkçesinde ayı ve kurt ile ilgili söz varlığında bu hayvanların biyolojik özellikleriyle, renkleriyle ve yaşları ile ilgili adlandırmalar mevcuttur. Ayrıca *adıg* ile *börü* sözcükleri ve bu hayvanlarla ilgili örtmece sözcüklerle “yabani hayvan” anlamında ikilemeler oluşturulmaktadır. Adı geçen hayvanlarla ilgili atasözü ve deyimlerde, ayının ve kurdun karakteristik özellikleri (cesur, korkunç, cüsseli, sinsi vb.) ön plandadır. Buna ilaveten Tuva Türkçesinde bu hayvanlar kişi adı ve yer adı olarak kullanılmaktadır.

Ancak *adıg* ve *börü* ile ilgili söz varlığının büyük çoğunluğu ister isim ister fiil olsun, örtmece sözlerden oluşmaktadır. Ayı ile ilgili örtmece sözlerin önemli bir bölümü ise akrabalık adlarından oluşmaktadır ki bu durum diğer Sibiry Türk lehçelerinde de tanıklanmaktadır. Ayrıca aylar, *ee* “iye” ve *han* kavramları ile ilişkilendirilerek yaşadıkları yerin bir nevi “sahibi” ve “koruyucu ruhu” olduğu vurgulanmıştır. Hem *börü* hem de *adıg* ile ilgili örtmecelerin ortak yönleri her iki hayvan için de başka hayvan adlarının kullanılması, fiziksel özellikleri ile ilgili adlandırma yapılması; korkunç, ürkütücü, zararlı, sinsi olmalarıyla ilgili ifadelerin tercih edilmesidir. Fiillerden oluşan örtmeceler ise çoklukla ayı ve kurt avı ile ilgilidir.

Bundan başka ayı ve kurt, Tuva halk hekimliğinde postlarından iç organlarına, tırnaklarından vücut salgılarına varıncaya değin ilaç olarak değerlendirilmekte ve Tuva şamanları

bu hayvanların postlarını, başlarını, tırnaklarını veya doldurulmuş biçimlerini birer *eeren* “ongun” olarak ayinlerinde tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Böylelikle Tuva halk hekimliği terminolojisinde ayı ve kurda ilişkin bir söz varlığının da meydana geldiği gözlemlenmektedir.

Kısaltmalar

Genel Kısaltmalar: *bk.* bakınız. *ört.* Örtmece; **Dil ve ağız kısaltmaları:** *Mo.* Moğolca, *Rus.* Rusça; *GT Genel Türkçe*, *Çaa-H* Çaa-Höl ağzı, *ÇH* Çöön-Hemçik ağzı, *KH* Kaa-Hem ağzı, *MT* Möngün-Tayga ağzı, *PH* Pii-Hem ağzı, *SH* Süt-Höl ağzı, *Tand.* Tandı ağzı, *Tere-H* Tere-Höl ağzı, *To.* Toju ağzı, *Tseng.* Sengel ağzı, *UH* Ulug-Hem ağzı, *Us.* Usinsk ağzı.

KAYNAKÇA

- Aydın, E. (2014). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor.* Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü*, 1-51.
- Büdüp, B. K. (2010). *Tıva Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster*, Kızıl: Tıvanıñ Yu. Ş. Kyünzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.
- Çadamba, Z. B. (1974). *Todjinskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*, Kızıl: Tuvinskoe Knijoe İzdatel'stvo.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, C1*, İstanbul: Ötügen.
- Darja, V. (2009). *Traditsionniye Mujskiye Zanyatiya Tuvintsev*, Kızıl: Tuvinskoe Knijnöe İzdatel'stvo.
- Dorju, M. D. (2011). *Tıva Dıldıñ Dialekt Slovarı*, Kızıl.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2009). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Ergun, O. (2019). *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Konya: Kömen.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- Harva, U. (2014). *Altay Panteonu*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hertek, Ya. Ş. (1975). *Tıva-Orus Frazelogiya Slovarı*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Karol, S.; Suludere, Z.; Ayvalı, C. (2010). *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Kenin-Lopsan, M. (2019). *Tuvaların Gelenekleri*. (Akt.:İlker Tosun). Ankara: Bengü.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Killi Yılmaz, G. (2008). *Sibirya Türklüğünde “Ayı” İle İlgili İnanışlar*, Av ve Avcılık Kitabı, (433-453), İstanbul: Kitabevi.
- Monguş, D. A. (2003). *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı C1*, Novosibirsk: Nauka.
- Monguş, D. A. (2011). *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı CII*, Novosibirsk: Nauka.
- Ondar, B. K. (2007). *Toponomiçeskiy Slovar Tuvı*, Kızıl: Tuvinskoe Kinjoe İzdatel'stvo.
- Orozobayev, M. ve Moldaliev, N. (2020). Kırgızcadaki Kurt (Börü) İle İlgili Örtmece Kelimeler, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar*, 23-38.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın Sözvarlığı*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rassadin, V. İ. (2005). *Tofalarsko-Russkiy, Russko-Tofalarskiy Slovar*, Sankt-Peterburg: İzdatel'stvo “Drofa”.
- Roux, J.P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul: Kabalıcı.
- Sat, Ş. Ç. (1981). Tabu i Evfemizmi v Tuvinskom Yazıke. *Sovetskaya Tyurkologiya, No 5*, 42-45.
- Seren, P. (2006). *Moolda Sengel Tıvaların Çançıldarı*. Kızıl: Respublika Tipografiyası.
- Serenot, S. (1993). *Tıva Ulusçu Emneeşkin*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Suvandii, N. D. (2004). *Tuvinskaya Antroponimiya*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tuvinskiy Gosudarstvennyy Universitet.
- Şahin, İ. (2016). *Adbilim*, Ankara: Pegem.
- Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C.1, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2002). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C.2, Novosibirsk: Nauka.
- Tekin, Ş. (2001). *Türkiye'de On Beşinci Yüzyıla Ait İki Pasaport: İl-Can Mektubi- İl-Can-Name*, İştikakçının Köşesi, (13-23), İstanbul: Simurg.
- Tenişev, E. R. (red.). (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva: İzdatel'stvo, Sovyetskaya Entsiklopediya.
- Tosun, İ. (2013). *Tuva Cumhuriyeti*, Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı, CII, (2121-2126).
- Tosun, İ. (2016). *Tuvacada Ölüm İle İlgili Örtmeceler*, Tuva Araştırmaları, (165-184), Ankara: Grafiker.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

- Tosun, İ. (2019). *Cinsiyet Kategorisi Bağlamında Tuva Türkçesinin Söz Varlığı*. Türk Bitig, Türklük Bilimi Araştırmaları, 99-122, Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Tosun, İ. (2020). Tuva Türkçesinde Hayvanlara Yaşlarına Göre Verilen İsimler, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 32, 1570-1592.

ALİ ŞİR NEVAÎ'NİN ATASÖZLERİ VE VECİZELERDEN YARARLANMA MAHARETİ

ALISHER NAVOI'S MASTERY OF USING WISDOVS

*Bibish JO'RAYEVA**
*Munisa NURULLAYEVA***

Özet

Büyük düşünür Alisher Nevaî'nin Mahbûbü'l-Kulûb fi'l-Ahlâk adlı eseri, sanatçının yaşam deneyimine dayanan paha biçilmez bir eserdir. Yazar, bu çalışma sayesinde insanları manevî olgunlaşmaya, mükemmel olmaya teşvik eder. Eserde ortaya atılan fikirler, konular ve sanatçının ifade etmek istediği fikirlerin güzel ifadesi dünya edebiyatının klasikleri arasındadır. Bu eserde atasözleri, vecizelerde kullandığından dolayı dilbilimimiz için de çok önemli bir araştırma kaynağıdır. Bu çalışmada yazarın Mahbûbü'l-Kulûb fi'l-Ahlâk'ta atasözleri ve vecizelerimahaletle kullandığı örneklerle ortaya koyulmaktadır. Her atasözünde ve vecizede bir kültür, aydınlanma, ruhsal mükemmellik nefesi vardır. Eserde kullanılan atasözleri ve vecizeler halkımızca çok iyi bilinir ve sevilir. Mahbûbü'l-Kulûb fi'l-Ahlâk'ta hayattaki herhangi bir duruma ilişkin görüşler atasözleri aracılığıyla açık, anlaşılır, yalın ve akıcı bir dille ifade edilmiş ve dilimizin üst düzeyde olduğunu kanıtlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevaî, Mahbûbü'l-Kulûb fi'l-Ahlâk, atasözü.

Annotation:

The great thinker Alisher Navoi's "Mahbub ul-qulub" is an invaluable work created on the basis of the artist's life experience. Through this work, the writer encourages man to spiritual perfection, to be perfect "Mahbub ul-Qulub" is one of the classic works of our literature on eternity because of the ideas he put forward, the problems he posed, and the ideas he expressed. is also a source of research for. The reason is that it is one of the classics of our literature on eternity, and the author uses linguistic units, as well as proverbs, sayings, wise sayings, to express his views and opinions. In this article, the proverbs, parables, wise sayings used in Mahbub ul-Qulub, and examples of how the writer was able to use them skillfully, are explained. In every proverb and wisdom there is a breath of culture, enlightenment, spiritual perfection. The proverbs used in the play are known and popular among our people. Therefore, the work reaches the reader through very clear and concise examples. In the work of "Mahbub ul-qulub", opinions on any situation in life are expressed in clear, comprehensible, simple and fluent language through proverbs, and he was able to prove the high level of our language.

Keyword: Alisher Navoi, "Mahbub ul-qulub", proverb.

Buyuk mutafakkir, tengsiz shoir, davlat va jamoat arbobi, siyosatshunos olim, adabiyotimizning yetuk namoyondasi Alisher Navoiyning ijodiy merosini chuqur o'rganish va uni amalga tatbiq etish biz yoshlarning bugungi kundagi ustuvor vazifalarimizdan biri bo'lib kelmoqda.

"Inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga, avvalo Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarini kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz" [3, 30].

*Dr.Buhara Devlet Üniversitesi, jurayevabibish99@mail.ru

**Buhara Devlet Üniversitesi öğrencisi, axxxmedova@mail.ru

Nazmda tengi yo‘q shoir, nasrda o‘xshashi topilmas ijodkorning ilg‘or va ma‘nan yetuk asarlari, insoniy fazilatlarni ulug‘lovchi, komil shaxs tarbiyasida asosiy rol o‘ynovchi, hikmatomuz fikrlar hamohangligi aks etgan asarlari bisyor. Jumladan, ijodkor umrining so‘nggi yillarida 60-yillik hayoti davomida hayotning o‘nqir-cho‘nqirlarini, insonlarga xos bo‘lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarni o‘zida aks ettirgan, didaktik ruhdagi “Mahbub ul-qulub” (“Ko‘ngillarning sevgani”) asarini yaratdi. Ushbu asar insoniy fazilatlarni ulug‘lash bilan bir qatorda insonga xos sifat-u illatlarni, hayotiy haqiqatlarni namoyish etadigan misoli o‘yinayi jahondir. Pandnoma ruhida yozilgan bu asar Yusuf xos Hojibning “Qutatg‘u bilig”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Shayx Sa‘diyning “Guliston”, “Bo‘ston” asarlari bilan bir qatorda turadi.

Buyuk so‘z san‘atkori ushbu asari orqali g‘oyaviy jihatdan ustun did sohibi ekanligini yana bir bor isbotlay olgan.

Gahe topdim falakdin notavonlig‘

Gahe ko‘rdim zamondin kamronlig‘

Base issig‘, sovug‘ ko‘rdum zamonda

Base achchig‘, chuchuk totdim jahonda [1, 11].

Ushbu bayt orqali hazrat Navoiyning o‘z hayoti davomida yaxshi kunlar bilan bir qatorda qiyinchiliklar, nohaqliklar ko‘rganligiga ham guvoh bo‘lamiz.

“Mahbub ul-qulub” – Navoiy umrining oxirida yozilgan nasriy asardir. U muallifning g‘oyat mazmunli va sermashaqqat hayoti davomida to‘plagan boy tajribasi va xulosalarining yig‘indisidir [2, 11].

Inson umri davomida duch kelishi mumkin bo‘lgan hayotiy savollar, mujmal fikrlarga izohni aynan shu asar orqali topishi mumkin.

Asarda qo‘llangan hikmatli so‘zlar xalqimiz orasida maqol bo‘lishga ulgurdi. Zotan, “Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz” [1, 71].

Ushbu hikmatli so‘zning zamirida, avvalo, insonda nutq madaniyati, nutq odobi rivojlangan bo‘lishi, har qanday vaziyatda u muomalada e‘tiborli bo‘lmoqligi kerakligi anglashiladi. Har bir shaxs nutqi orqali o‘zining salohiyatini, madaniyatini namoyon eta oladi. Ta‘bir joiz bo‘lsa, tilga e‘tiborsiz insonni xalqiga, yurtiga befarq shaxs sifatida tan olish mumkin. Har qaysimiz inson degan ulug‘ nomga munosib bo‘lishimiz uchun, avvalo, tilimizga va dilimizga e‘tiborli bo‘lishimiz zarur. Zero, “Til – dil kaliti”dir.

“Har kishining so‘zi yolg‘on, yolg‘onligi bilingach uyatda qolg‘on [1, 72].

Mazkur hikmatli so‘zni yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan jumalarning mantiqiy davomi sifatida talqin qilsak adashmagan bo‘lamiz. Yolg‘on so‘z ham, rost so‘z ham ayni bir insonda namoyon bo‘lishi mumkin. Ularning farqli jihati shundaki, biri oliyjanoblik belgisi, ikkinchisi esa uyat va afsuslanishlarning sababchisi bo‘ladi. Inson yolg‘on so‘zi bilan vaziyatdan chiqib ketishi mumkin, ammo “Qing‘ir ishning qiyig‘i qirq yildan keyin ham oshkor bo‘ladi” deganlaridek, kun kelib uning yolg‘onligi fosh bo‘ladi va xalq orasida yuzi shuvut bo‘lib qoladi.

“Yolg‘onni chindek gapiruvchi so‘z ustomoni –

Kumushga oltin qoplab sotuvchi zargar” [1, 73].

Inson umri davomida ko‘plab voqealarga, chunonchi, yaxshilikka ham, yomonlikka ham, to‘g‘rilikka ham, egrilikka ham guvoh bo‘ladi. Ayrim shaxslar yolg‘onni shunday qog‘ozga o‘rab gapiradiki, ishonmasdan ilojingiz qolmaydi. Bu toifa insonlar asarda kumushga oltin qoplab sotuvchi zargar, qallob deb ta‘riflanadi.

Yolg‘on insonga hech qachon baxt keltirmaydi. Vaqtinchalik vaziyatdan chiqib ketish uchun imkon bo‘la olar, ammo haqiqat oshkor bo‘lgach, yolg‘on so‘zlovchining ham, yolg‘onga aldangan insonning ham tabiati xira bo‘ladi. “Mahbub ul-qulub” asarida yolg‘on so‘zning oqibatlari to‘g‘risida ko‘plab misollar keltirilgan.

“Isrof qilish saxiylik emas,

O‘rinsiz sovrishni aqlli odamlar saxiylik demas” [1, 85].

Shoir aytgan fikrlar, ya'ni isrofgarchilik hozirgi kunda ham insonlarning kundalik hayoti davomidagi tabiiy yumushi bo'lib qoldi, afsuski. Insonlarning saxiylik, oliyanoblikni shior qilaman deb, o'rinsiz sovrishlar, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yayotganligi – ayni haqiqat. To'y-hashamlar, tadbir-u marosimlar isrofgarchiliklarsiz o'tmay qoldi. Ba'zi birlarimiz bir marotaba to'y qilishimizni pesh qilib, nomimiz ovoza bo'lishini xohlaymiz. Bir kecha to'y beramiz-u, yillab o'zimizga qiyinchiliklar tug'diramiz. Vaholanki, bu ishlar, ovoza-yu dabdabalar isrofdan o'zga narsa emas.

“Kimki xalqqa ko'rsatib ehson bersa, u pastkash, saxiy emas” [1, 62].

Saxiylik insonga xos yuksak fazilat, ammo saxiylik niqobi ostida kibrga, manmanlikka berilganlar ham oramizda uchraydi. Bu hikmat orqali ijodkor “Yaxshilik qil suvga sol, bilsa baliq, bilmasa Xoliq” degan mazmunda kishiga pand-nasihat bermoqda.

Asarda qo'llangan har bir hikmatning ma'nosi insonga yuksak ma'naviy ozuqa beradi. Shoh deysizmi, gadomi, oddiy dehqondan tortib, kosib, qozi, muftiylar, umuman olganda, barcha soha vakillari haqida asarda muallif o'z qarashlarini ifodalab o'tgan.

“Dehqon har qanday ekin ekishga qilsa harakat

Elga ham oziq-ovqat yetkazur, ham barokat” [1, 36].

“Shoh uldirki olmaydi-yu, beradi, gado uldirki - sochmaydi-yu, teradi” [1,45].

Asarning har bir qismi Alisher Navoiyning yuksak ma'naviy qiyofasini, har bir qalbda ziyo taratuvchi quyosh ekanligini isbotlaydi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, mazkur asar juda keng qamrovga ega. Hayotiy misollar, tengsiz o'xshatishlar orqali ifodalangan hikmatlar kitobxonni o'ziga jalb qilishi shubhasiz.

Asarning I bobi, avvalo, Allohga hamd bilan boshlanib, so'ngra turli xil podshohlar, vazirlar, qozilar, shunga o'xshash mansabdor shaxslar haqida fikrlar, hikmatlar ifodalangan.

Asarning II bobida yoshlar hayotiga oid ijobiy va salbiy xislatlar haqida misollar ko'ramiz. Hayotiy tajribalar aks etgan misollar, maqollar insonga hayotga nisbatan boshqacha tasavvur, dunyoqarash paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Asarning III bobida shoir insonlarda uchraydigan bir qator salbiy odatlarni qattiq tanqid ostiga oladi. Shaxslarda uchraydigan bu xususiyatlarni qit'alar, baytlar, ta'sirli tanbehlar orqali hayotiy misollarda dalillaydi.

Asarda keltirilgan har bir hikmat zahirida insonning hayoti davomida to'qnash keluvchi holatlari, hayotda sodir bo'ladigan har qanday vaziyatlarda inson qanchalik sabrli, irodali bo'lishi haqidagi maqol va matallarning ma'nosi ifodalangan.

“Mahbub ul-qulub” insoniylikni ulug'lovchi, komillik sari undovchi, hayotda manmanlik, kibrilik bilan emas, balki saxiylik, shirinso'zlik bilan nom qoldirmoq lozimligiga da'vat etuvchi yuksak saviyaga ega nodir asar bo'lib, unda ilm, xulq, tarbiya, davlat boshqaruvi, to'g'ri so'zlik, sabrdek keng tushunchalarga chuqur ma'noli maqollar, matallar orqali munosabat bildirilgan, bu esa asarning ta'sir kuchi oshishiga xizmat qilgan.

Asrlar davomida sayqallanib teran ma'no kasb etgan bu asar o'quvchi qalbiga iliqlik baxsh etadi, hayotni atroflicha tasavvur etishga, anglashga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. – Toshkent: Ma'naviyat. 1997. 237 b.
2. Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: G'. G 'ulom nomidagi nashriyot -matbaa ijodiy uyi. 1983. 110 b.
3. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat. 2008. 108 b.
4. Komilov N. Tasavvuf 1-kitob. – Toshkent: Movarounnahr. O'zbekiston. 2009. 448 b.
5. Komilov N. Tasavvuf 2-kitob. – Toshkent: Movarounnahr. O'zbekiston. 2009. 430 b.
6. Sulton I. Izzat Sulton Navoiy uyida. Asarlar 1-jild. 2018. 230 b.
7. Xayrullayev M. Ma'naviyat yulduzlari. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent: – 1999. 360 b.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

KADİM TÜRK YURDU KARABAĞ ÜZERİNE HAKİKATLER TRUTHS ABOUT THE ANCIENT TURKISH COUNTRY KARABAKH

*Kamelya TEKNE**

*“Azerbaycan’ın kederi bizim
kederimiz, sevinci bizim sevincimizdir”*

Mustafa Kemal Atatürk

*“Dağlıq Qarabağ Azərbaycan’ın ayrılmaz tərkib hissəsidir.
Azərbaycan öz torpaqlarını nəyin bahasına olursa olsun azad edəcəkdir.”*

Heydər Əliyev

Özet:

Tarih boyunca vatan topraklarının Türkler üzerine yüklediği üstünlükler söz konusu olmuştur. Ancak bu özellik çoğu zaman Türk topraklarının hedef haline gelmesinin temel dinamiğini teşkil etmiştir. Kafkasya bölgesi genel itibarıyla jeopolitik ve jeostratejik potansiyele sahip olduğu gibi bu istikametteki somut örneklerden biri de kadim Türk toprağı Karabağ arazisidir. Dağlık Karabağ kavramı tarihi coğrafi mekânı yansıtmamakta olup bu adlandırma bölgede siyasi nüfuzunu hâkim kılmayı amaçlayan güçler tarafından verilen ve Karabağ’ın sadece bir kısmını temsil eden yapay bir mahsuldür. Ermeniler her bir kenti ve kasabası tarihi geçmişini aks ettiren izlerle dolu olan Karabağ’da Azerbaycan Türklüğünün varlığını silmek amacıyla uzun bir döneme yayılan vahşi terör faaliyetleri ve katliamlarla bir soykırım siyaseti uygulamışlardır. Aynı amaç doğrultusunda Karabağ meselesi üzerine uluslararası kamuoyunda destek kazanmak noktasında tarihi hakikatleri tahrif etmeyi de yöntemleri arasında kullanmışlardır. Azerbaycan toprakları üzerinde Büyük Ermenistan yaratmak gayesiyle hareket eden Ermeni yönetimi 1980’li yılların sonlarından itibaren Dağlık Karabağ ile onu çevreleyen Türk topraklarındaki Azerbaycanlı Türk nüfusu ilk etapta ata topraklarından göçe mecbur ederek boşalan yerlere de Ermeni nüfusun yerleşmesini sağlamıştır. Bu suretle Karabağ’ın tabî demografik dengesini Azerbaycan Türkleri aleyhine bozan bir nüfus hareketliliği yaşanmış olup nihayetinde de bölge Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.

Çalışmamız, Azerbaycan tarihindeki yeri itibarıyla Karabağ’ın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü açısından manevi ve psikolojik önemine değinerek Karabağ’ın aidiyet meselesinin tarihi alt yapısına kaynaklık eden Karabağnâmeler (Qarabağnamələr) hakkında bilgiler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Karabağ, Dağlık Karabağ, Kafkasya, Türk dünyası

Abstract:

Throughout the history the superiority of the homeland over the Turks has been mentioned. However, this feature has often constituted the basic dynamic of Turkish lands being targeted. As the Caucasus region generally has geopolitical and geostrategic potential, one of the concrete examples in this direction is the Karabakh land, which is the ancient Turkish land. The concept of Nagorno-Karabakh does not reflect the historical geographical space, and this naming is an artificial product that represents only a part of Karabakh and is given by the powers aiming to dominate the political influence in the region. Armenians implemented a policy of genocide with brutal terrorist activities and massacres that spread over a long period in order to erase the existence of Azerbaijan Turkishness in Karabakh, which is full of traces that reflect the historical past of each city and town. For the same purpose, they used distorting historical facts to gain support from the international public opinion on the Karabakh issue. Armenian administration acting with the aim of creating Great Armenia on Azerbaijani lands beginning from the late 1980s, the Azerbaijanians Turkish population in Nagorno-Karabakh and the surrounding Turkish lands forced the Armenian population to migrate from their ancestral lands in the first place. In this way, there was a population movement that distorted the natural demographic balance of Karabakh against Azerbaijan Turks, and eventually the region was occupied by the Armenians.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, kamelyatekne@klu.edu.tr

Our study touches upon the spiritual and psychological importance of Karabakh in terms of territorial integrity of Azerbaijan due to its place in the history of Azerbaijan, it provides information about "Karabağnâmeler", which are the source of the historical background of the issue of belonging in Karabakh.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Nagorno-Karabakh, Caucasus, Turkic world

Giriş

Kür ve Aras nehirleri arasında kalan Karabağ toprakları antik çağlara uzanan bir geçmişe sahiptir. En eski kültür çevrelerinden biri olan ve dünyaca tanınan Kuruçay kültürü (M.Ö. V. - IV. bin yıllar) ile Hocalı-Gedebey kültürü (M.Ö. XVII. - XIII. yüzyıllar)'ne ev sahipliği yapmış olup en kadim insanların yaşadığı tespit edilen meskenlerden biri olan Azılı Mağarasının varlığı bu olguyu teyit etmektedir. (Qarabağlı, 2008, s. 12; Caxmaqlı, 2009, s. 12-13) Bu yönüyle Azerbaycan'ın, beşeriyetin beşiği olan nadir ülkelerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Kuzey Azerbaycan arazisinde kurulan ilk devlet Albanlara aittir. (Qarabağlı, 2008, s. 33) Bu devletin varlığı milattan önce IV. yüzyıldan miladî VIII. yüzyıla kadar süren uzun bir zaman dilimini kapsamıştır. (Qarabağlı, 2008, s. 35) Bu dönemde Karabağ toprakları, *Kafkas Albanyası* olarak tabir edilen ve ilk hükümdarı Aran olan, 2 vilayet ile 12 eyaletten oluşan ve muhtelif lehçeleri konuşan 26 Alban kabilesinin yaşadığı bu devletin bir parçası olmuştur. (Qarabağlı, 2008, s. 12; Kalankatuklu, 2006, s. 4-5) Mirza Bala, bütün antik kaynaklarda Kuzey Azerbaycan arazisinin Albanya, ahalisinin de Alban şeklinde adlandırılmış olmasına karşılık Alban etnosunun Türk menşeli olduğunu kaydederek bu coğrafyayı *Türk Albanya* şeklinde ifade etmiştir. (1951, s. 12-14) Nitekim söz konusu coğrafya muhtelif devirlerde Sakalar, Hunlar, Bulgarlar, Suvarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Kıpçakların göç ettiği sahalardan biri olmuştur. Böylece Kafkas Albanyasına akın etmiş Türk dalgaları en eski devirlerden itibaren Azerbaycan Türklüğünün dokusunun da temellerini teşkil etmiştir. (Qarabağlı, 2008, s. 35-36; Bala, 1951, s. 16-17) Diğer bir ifade ile bölgedeki Türk kimliğinin buraya göç eden Türk topluluklarının ortak bir sentezi olduğu söylenebilir.

Azerbaycan toprakları HZ. Ömer döneminde Arap hilafetinin bir parçası haline gelmiştir. Emevi ve Abbasi halifeliği dönemlerinde de bu hâkimiyet devam etmiştir. Bu dönem İslâmiyet'in Kafkaslarda yayılması özelde ise Karabağ'ın Müslüman kimliğini kazanması noktasında önem taşımıştır. (Buniyatov, 1991, s. 319) Ancak Dağlık Karabağ (Arsak)'da yaşayan Albanlar dinlerini değiştirmemiş ve zaman içinde Hristiyan Ermenilerin etkisinde kalarak anadillerini kaybetmişlerdir. Bu etkileşim aynı zamanda Ermeni kilisesinin Alban kilisesine hâkim olmasını da beraberinde getirmiştir. Bu suretle Ermeniler Albanlara mahsus maddi ve manevi kültür unsurlarını da kendilerine mal etmişlerdir. (Kalankatuklu, 2006, s. 4-5) Bu husus Ermenilerin tarihi iddialarını dayandırdıkları cihetlerden biri olarak kullanılmıştır. (Qeybullayev, 1992, s. 7)

XI. ve XII. yüzyıllarda ise Selçuklu Oğuzları (önce Büyük Selçuklular ardından da İldeniz Atabegliği) Azerbaycan topraklarına hâkim olmuştur. (Qarabağlı, 2008, s. 66) Bu hâkimiyet sürecinin Azerbaycan Türklüğü üzerinde gerek etnik şekillenmenin pekişmesi gerekse yazılı edebî dilin teşekkülü bakımından önemli katkıları olmuştur. (Qarabağlı, 2008, s. 67-68)

Karabağ, Moğol İmparatorluğunun (1239-1256) ve takip eden süreçte İlhanlıların (1256-1357) hâkimiyeti altına girmiştir. İlhanlılar devrinde Moğol hükümdarları daima Karabağ'da kışlamışlar dolayısıyla devlet seviyesindeki bir dizi hadiseler burada gerçekleşmiştir. İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han ve Arpa Han'ın saltanat tahtına Karabağ'da çıktıkları, Argun Han ve Ebû Said Han'ın Karabağ'da vefat ettikleri bilinmektedir. Bu tarihi devrenin bir özelliği olarak

Reşîdüddin'in Câmi'ü't Tevârih'inde *Arrân Karabağı*¹ teriminin kullanılması zikredilmeye değerdir. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 23)

XV. yüzyılda Karabağ Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu Devletlerinin (1468-1501) hâkimiyeti altına girmiştir. Karakoyunlular döneminde bölgenin geleceğinde kendini gösterecek bir yapılanma gerçekleşmiştir ki buna göre eski Alban neslinden gelen Hasan Celal (Celaliler) Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'dan *melik* unvanını almıştır. İlerleyen dönemlerdeki siyasi gelişmeler sonucu ise Celaliler'in mülkü birtakım melikliklere bölünmüştür. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 23-24)

Azerbaycan toprakları XVI. yüzyıldaki Safeviler döneminde ise merkezi yönetime bağlı eyaletlere ayrılmak suretiyle beylerbeylikler tarafından idare edilmiştir. Bunların içinde en büyüğünün ve iktisadi yönden en kudretlisinin Karabağ bölgesi olduğu bilinmektedir. (Qarabağlı, 2008, s. 84; Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 24) Nâdir Şah'ın saltanat yıllarında Dağlık Karabağ'da *Hamse Meliklikleri* veya *Hamse Mahali* adıyla da tabir edilen meliklikler ortaya çıkmıştır. (Qarabağlı, 2008, s. 91; Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 28) Bunlar Verende, Çilebörd, Talış (Gülistan), Dizak ve Haçın meliklikleridir. (Qarabağlı, 2008, s. 85-86) Bir dizi zengin Hristiyan şahıslar merkezi hâkimiyetteki boşluktan istifade ederek Karabağ'ın dağlık arazisindeki toprak sahalarını zaptetmek suretiyle kendilerini melik ilan etmişlerdir. (Qarabağlı, 2008, s. 92) Mesela Dizak meliki Yegan Karbağ'a Lori'den kaçarak gelmiştir. Yine Verende meliki Şahnazar Göyçe'den, Çilebörd meliki Allahkulu Mağaviz'den, Talış meliki Usub Şirvan'dan kaçıp Karabağ'ı kendileri için sığınacak bir bölge olarak seçmişlerdir. Nadir Şah'a itaat etmeleri karşılığında Karabağ'da meliklik elde etmişlerdir. Haçın ise o dönemde Yesai Hasan Celal'in (1702-1728 yıllarında Alban katolikosu) evladına verilmiştir. (Qarabağnamələr - I. Kitap, 2006, s. 6) Haçın melikliği istisna olmak üzere diğer dört meliklik bu topraklara XVII. yüzyıldan sonra gelen yabancı unsurlar tarafından kurulmuştur. (Qarabağlı, 2008, s. 88-89) Ziya Bünyadov ve İkrar Aliyev gibi Azerbaycanlı âlimlerin belirttiğine göre kaynaklarda adı geçen Karabağ meliklerinin asli nesebi Hristiyan dinini kaybetmemek için Ermeni dilini kabul etmiş Albanlardır.² (Qarabağnamələr - I. Kitap, 2006, s. 6)

Diğer taraftan Nâdir Şah döneminde (1736 - 1747) Gence-Karabağ beylerbeyliğinin Türk-Müslüman ahalisine karşı alınan ağır ceza tedbirleri söz konusu olurken bu durum melikliklerin mevkilerini güçlendirerek yayılmalarına fırsat vermiştir. Ancak Nâdir Şah'ın ölümü ile Azerbaycan'da yerli hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu hanlıklar arasında Safevi döneminin Gence-Karabağ eyaletinin arazisinde müstakillliğini kazanan Karabağ Hanlığı ile Gence Hanlığı da bulunmaktadır. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 24)

Bunlardan Karabağ Hanlığı Penah Ali Han'ın idaresinde hâkimiyetini kazanmıştır. Penah Ali Han'ın ilk adımlarından biri 1748'de, kadim Türk boylarından biri olan Bayat boyunun adına izafeten Bayat Kalesi'ni inşa ettirmesidir. Kale, hem Karabağ Hanlığının hayati savunma gücü hem de Hanın ailesini, akrabalarını ve ileri gelenleri topladığı bir idari merkez haline gelmiştir. Hatta Tebriz ve Erdebil gibi civar vilayetlerden gelen pek çok ahalinin ve sanatkarın da aileleriyle birlikte buraya yerleştikleri bilinmektedir. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 27) Karabağ'ın tacı Şuşa şehri ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Karabağ Hanlığının payitahtı olmuştur. Şehrin ilk

¹ İslâm öncesi dönemde Arrân, Kafkas Albanyasının merkezini ifade etmekte olup bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân (Errân) adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Arrân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1991, s. 394-395.

² Bkz. Yesai Hasan Celalyan, *Kratkaya İstoriya Stranı Albanskoy* (1702-1722 gg.), Baku 1989, Elm; İgrar Aliyev, *Nagorniy Karabah* (İstoriya, Faktı, Sobitiya), Baku 1989, Elm.

adı Şuşa Kend (Penahâbâd) iken zamanla Şuşa adının kullanımı yaygınlık kazanmıştır. (Məmmədov, 2010, s. 71)

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Dağlık Karabağ'ın bazı melikleri Karabağ Hanlığını tanımak ve tâbi olmak istememiştir. Yapmış oldukları bozgunculuk faaliyetleri ile Karabağ Hanlığının toprak bütünlüğü açısından tehlike arz eden bir noktaya gelmişlerdir. Meselenin halli genellikle silah gücüyle sağlanmıştır. (Qarabağlı, 2008, s. 89; Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 28) Merkezi hâkimiyetin güç kazanmasıyla Karabağ Hanları olan Penah Ali Han ve oğlu İbrahim Halil Han dönemlerinde *Hamse Meliklikleri* Karabağ Hanlığına tâbi olmuştur. Melikliklerin devlet hayatındaki siyasi, iktisadi ve medeni durumunu dikkate alan Hanlar meliklere resmi fermanla tayin edilmek suretiyle meliklik statüsü vermiştir. (Qarabağlı, 2008, s. 92; Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 30)

Karabağ Hanlığının sükûtu politik amaçları doğrultusunda bölgeye müdahale eden güçlerin (Osmanlı Devleti, Rusya İmparatorluğu ve İran) mücadeleleri sonucu gerçekleşmiştir. Buna göre ilk adım Karabağ'ın Kürekçay Anlaşması (1805) ile Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş olmasıdır. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 31) Anlaşmaya göre Hanların hâkimiyeti lağvedilmemekle birlikte Rusya İmparatorluğunun vassalı haline gelmiştir. (Caxmaqlı, 2009, s. 15) Bu anlaşma Karabağ'ın ve Karabağ'ın dağlık kesiminin Azerbaycan Türklerine ait olduğunu tasdik eden en muteber belge olarak kabul edilebilir. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 31) Dolayısıyla Azerbaycan Türklüğünün bu bölgenin yasal varisi olduğunun kayıdıdır.

1805-1813, 1826-1828 tarihlerindeki Rus - İran Savaşları sonucu yapılan Gülistan Anlaşması (1813) ve Türkmençay Anlaşması (1828) ile İran, Kuzey Azerbaycan toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçmek durumunda kalmıştır. Bu anlaşmalar Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında paylaşımını ve Karabağ Hanlığının Rusya'ya katılmasını tasdik eden mahiyette olup ortadan kaldırılmasını resmileştirmiştir. (Qarabağnamələr - I. Kitap, 2006, s. 23)

Türkmençay Anlaşması (1828)'nden sonra Çarlık rejiminin Kuzey Azerbaycan'ın Ermenileştirilmesi siyaseti daha sistematik ve planlı bir hale gelmiştir. Bu anlaşma Ermenilerin kuzey Azerbaycan'a hususiyetle Karabağ'a göç ettirilmesine yönelik teminat içeren maddeler taşımıştır. Edirne Anlaşması (1829) ile Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin de yeni işgal edilmiş olan Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi sağlanmış ve yine esas istikamet Karabağ toprakları olmuştur. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 33) Bu suretle Ermeniler bölgeye sonradan yerleştirilmiş suni bir unsur olarak günümüze kadar gelen Karabağ sorununun alt yapısını oluşturmıştır.

Çarlık hâkimiyeti yıllarında Ermeniler kitlesel bir şekilde bu coğrafyaya yerleştirilmeye başlamış ve Ermeni asıllı General-Leytenant V. K. Medetov Karabağ'da bir çeşit Rus-Ermeni müstemleke rejimi uygulamıştır. Çarlık idaresinin 10 Nisan 1840 tarihinde hayata geçirmeye başladığı ıslahat düzenine göre ise Karabağ eyaleti Şuşa kazasına çevrilmiş ve merkezi Şamahı olan Kaspi vilayetine tâbi olmuştur. Bunun anlamı ise tarihi Karabağ anlayışının siyasi anlamını kaybederek sadece coğrafi bir algı gibi kalmasıdır. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 32)

Azerbaycan, Ermenistan ve İran'ı kontrol edebilecek bir konuma sahip olan Karabağ Kafkasya'nın hâkim bir noktasında bulunmaktadır. Bu sebeple Karabağ'da bölgesel güçlerin himaye ettiği Ermeni terörü desteklenerek uzun döneme yayılan bir sorun alanı yaratılmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarının Ermeniler lehine sunduğu şartlar ile birlikte Rusya'da yaşanan 1917 Bolşevik Devrimi Ermenilere amaçlarını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirme fırsatı vermiştir. (Novruzoğlu, 2012, s. 9) Bu anlamda Karabağ toprağı üzerindeki hak iddialarına yönelik hareketleri bu tarihlerden itibaren özellikle de 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla hız kazanmıştır. (Caxmaqlı, 2009, s. 18) Aynı dönemde Ermenileri

örgütlemek noktasında Andranik Ozanyan figürü son derece kilit bir rol oynamıştır. Andranik Ozanyan 2 Mart 1918’de Rus generali üniformasıyla Erzurum’a gelmiş, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Anlaşmasına karşı çıkarak sözde Ermeni topraklarına Erzurum, Van, Muş ve Bitlis’in de dahil edilmesi fikrini hayata geçirmek maksadıyla saldırılarda bulunmuştur. Diğer taraftan Karabağ’daki Ermeni liderlerinin Andranik’ten yardım istemeleri üzerine birliklerini 1918 yılının Ekim ayı sonuna kadar Karabağ-Zengezur sınırına konuşlandırmıştır. Andranik idaresindeki birlikler 29 Kasım 1918 tarihinde harekete geçerek Şuşa’yı ele geçirmiştir. Karabağ’daki Ermenileri Türklere karşı örgütleyerek bölgenin tamamıyla Ermenilerin kontrolü altına geçmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla bölgedeki Türk nüfusun ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. (Selvi, 2002, s. 30-35) 28 Nisan 1920 tarihine gelindiğinde Azerbaycan Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiştir. Bu tarihten sonra Ruslarla işbirliği içerisinde olan Ermeniler Karabağ üzerindeki iddialarını daha sık gündeme getirmişlerdir. Bu dönemde Ermenilerin Sovyet yönetimine geçmesini teşvik etmek maksadıyla Karabağ ve Zengezur bölgelerine dair kendilerine birtakım vaatler verilmiştir. (Cabbarlı, 2010, s. 309-310) 27-28 Haziran 1923’de toplanan Komünist Partisi Kafkas Bölge Komitesi, Azerbaycan’ı, Karabağ bölgesinin dağlık kısmında bir ay içerisinde özerk bölge oluşturulması gerektiği konusunda son kez uyarmıştır. Böylece 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi tarafından Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)’nin kurulması hakkında karar alınmıştır. (Cabbarlı, 2010, s. 311) 26 Kasım 1924 tarihli kanunname ile DKÖB ilan edilmiştir. Böylece Karabağ arazisi suni bir şekilde resmen arrân ve dağlık bölgelere parçalanmıştır. Azerbaycan’dan koparılan Dağlık Karabağ’a özerklik statüsünün verilmiş olması Ermenistan ile birleştirilmesinin de önünü açmıştır. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 65) Hatta bu metodun başarıyla hayata geçirilmesi durumunda Ermenilerin toplu olarak yaşadığı diğer ülkelerin arazilerinde de kendilerine muhtariyet talep edebilme fırsatını verecek bir yol açılmak amaçlanmıştır. (Mahmudov ve Şükürov, 2005, s. 69) Bu noktada Bakü Ermenisi Robert Arakelov’un *Karabahskaya Tetrade* (Karabağ Defteri) adlı kitabında¹ Azerbaycan Türklerinin uğradığı haksızlığı kendine has üslubuyla anlatırken aynı zamanda Dağlık ve Arrân Karabağı’nın birbirinin ayrılmaz bir parçası olduğunu *siyam ikizleri* tabiri ile ifade etmiş olması tarihi gerçekliğin itirafı olarak görülmelidir. (Caxmaqlı, 2009, s. 84)

Karabağ sorunu Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecine girmesi ile 1980’li yılların sonlarında tekrar ivme kazanan bir şekil almıştır. DKÖB Sovyeti 20 Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben, Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan ile birleşme isteğini belirten müracaatı kabul etmiştir. Ancak 21 Şubat 1988’de toplanan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi bu talebin gerçekleşemeyeceğine karar vermiştir. Karabağ Ermenilerinin taleplerinin kabul edilmemesinden sonra Ermenistan hükümeti bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı ciddi siyasi ve iktisadi baskılar uygulamaya başlamıştır. Baskıların 1990’a kadar artarak sürmesi ve silahlı terör saldırılarına dönüşmesi üzerine Ermenistan’da yaşayan yaklaşık 300 bin Türk Azerbaycan’a göç etmiştir. (Cabbarlı, 2010, s. 312) 12 Ocak 1989 tarihinde Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti DKÖB’nin yönetimini geçici süreliğine Azerbaycan’dan alarak Moskova’ya bağlı Özerk Yönetim Komitesi’ne devretmiştir. 28 Kasım 1989 tarihinde ise Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti bölgedeki Ermenilerin haklarının korunmasına dair birtakım yasal düzenlemeler yaparak tekrar Azerbaycan’a bırakılmasına karar vermiştir. Bu gelişmeler karşısında Ermenistan 1 Aralık 1989 tarihinde DKÖB’ni kendi toprakları ile birleştirme kararı alırken 1990’dan itibaren uluslararası hukuku hiçe sayan bir tutum sergilemiştir. Mayıs 1994’de Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanan ateşkes anlaşmasına kadar bölgeyi silahlı bir çatışma alanına dönüştürmüştür. Bu süre zarfında Azerbaycan’a ait toprakların yaklaşık %20’sini işgal etmiştir. (Cabbarlı, 2010, s. 313-314) Ermeni işgali

¹ Bkz. Robert Arakelov, *Karabahskaya Tetrade*, Baku 1995, Azərneşr.

DKÖB'sini oluşturan Şuşa, Hankendi, Hocalı, Esgeran, Hocavend, Ağdere, Hadrut ile sınırlı kalmamış özerk bölgenin dışındaki Azerbaycan toprakları olan Lâçin (işgal tarihi: 18 Mayıs 1992), Kelbecer (işgal tarihi: 3-4 Nisan 1993), Ağdam (işgal tarihi: 23 Temmuz 1993), Cebrayıl (işgal tarihi: 23 Ağustos 1993), Füzuli (işgal tarihi: 23 Ağustos 1993), Kubadlı (işgal tarihi: 31 Ağustos 1993) ve Zengilan (işgal tarihi: 30 Ekim 1993) şehirlerini de kapsamıştır. (Novruzoglu, 2012, s. 6-7)

Karabağ Tarihinin Kaynakları: Karabağnâmeler (Qarabağnamələr)

Karabağnâmeler, Karabağ'ın tarihi coğrafyasını, Karabağ ve çevresinde cereyan etmiş siyasi hadiseleri, Kuzey Azerbaycan hanlıklarından olan Karabağ Hanlığının siyasi, içtimai, iktisadi ve medeni hayatı ile bölgenin etnik yapısı hakkında bilgi veren ana kaynaklardır. (Karabağnamələr - I. Kitap, 2006, s. 5-6) Aynı ayrı müellifler tarafından kaleme alınan ve Karabağnâmeler adıyla anılan bu eserler ve müellifleri aşağıdaki gibidir:

1- Mirza Adıgözel Bey'in anlatımıyla Karabağlı şair Mirza Hüseyin Salari tarafından 1845'de kaleme alınan "Karabağnâme" adlı eser Azerbaycan Türkçesi ile yazılmıştır. Mirza Adıgözel Bey'in 1805-1813 ve 1826-1827 Rusya-İran muharebelerine iştirak ettiği bilinmektedir. (Karabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 176-177) Müellif Karabağ Hanlığının kuruluşu, siyasi tarihi, harici siyaseti ile ilgili konulara ağırlık vermiştir. (Hüseynov, 2007, s. 7) Eser 12 fasıldan ibarettir. (Karabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 177)

2- Mirza Camal Cavanşir Karabaği tarafından 1847'de kaleme alınan "Karabağ Tarihi" adlı eser Penah Ali Han'ın Karabağ Hanlığının kuruluş aşamasındaki mücadelesi, İbrahim Halil Han'ın hanlık üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek için aldığı önlemler, Karabağ Hanlığının diğer hanlıklar ve komşu devletlerle münasebetleri gibi siyasi konuların yanı sıra Karabağ'ın içtimai ve iktisadi vaziyeti ve bilhassa hanlık hazinesinin gelir kaynakları hakkında değerli bilgiler verir. (Hüseynov, 2007, s. 8) Mirza Camal Cavanşir Fars dilinde kaleme aldığı eserinde ele aldığı hadiselerin hem şahidi ve iştirakçisi olmuş ayrıca Karabağ'da yaşayan askeri ve siyasi hadimlerden duyduklarını anlatımlarında kullanmıştır. (Karabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 178; Mirza Camal Cavanşir, 1959, s. 4) Bu eser 1855'de Tiflis'te yayımlanan Kafkas gazetesinde derc edilmiştir. 7 fasıldan ibaret olan eser 1828 yılına kadar olan siyasi hadiselerden bahsetmektedir. Karabağ tarihi hakkında yazılmış olan diğer eserlerle mukayese edildiğinde birçoğunun esasını özellikle de Pehah Ali Han ve İbrahim Han devirlerine ait olan kısımlarının Mirza Camal'in eserinin teşkil ettiği görülmektedir. (Mirza Camal Cavanşir, 1959, s. 4)

3- Ahmed Bey Cavanşir Rus dilinde kaleme aldığı "Karabağ Hanlığının 1747-1805 Yıllarında Siyasi Vaziyetine Dair" adlı eserinde Penah Ali Han ve İbrahim Halil Han devrinde Karabağ Hanlığında cereyan etmiş siyasi hadiseler, savaşlar, Ağa Muhammed Kaçar'ın hanlık üzerine seferleri ve bunun sonuçları, Rusya ile münasebetler ve Kürekçay anlaşması ile Hanlığın Rusya İmparatorluğu tarafından ilhakı gibi konular üzerinde durmuştur. (Hüseynov, 2007, s. 8; Karabağnamələr - I. Kitap, 2006, s. 5) Bu monografi 1884'de Kafkas gazetesinde tefrikalar halinde yayımlanmıştır. (Karabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 176)

4- Mirza Yusuf Karabaği'nin 1854'de yazdığı "Tarih-i Safi", Gence ve Karabağ hanlarının şeceresi, İbrahim Halil Han'ın komşu hanlıklarla münasebetleri, Hanlıklar üzerinde hâkimiyet için Rusya ile Kaçarlar arasındaki mücadeleler, Hamse meliklikleri, Türkmençay Anlaşması gibi meseleler üzerine yoğunlaşmıştır. (Hüseynov, 2007, s. 8) Karabaği eserini Krikor Orbeliani'nin emri ve knez D. D. Georgadze'nin maddi desteği ile yazmıştır. (Karabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 181)

5- Mirmehdi Hazani “Kitab-ı Tarih-i Karabağ” adlı eserinde Hanlığın sınırları, ekonomik hayatı, şehirleri, mahalleri, savunma kaleleri, harici siyaseti gibi konulara ağırlık vermiş olup diğer Karabağnâmelerle kıyaslandığında daha doyurucu bilgiler vermektedir. (Hüseynov, 2007, s. 8)

6- Rızakulu Bey Mirza Camaloğlu’nun “Penah Han ve İbrahim Han’ın Hâkimiyetleri ve O Zamanın Hadiseleri” adlı eserinde Karabağ’ın coğrafi ve tabî şartları, şehirleri, Valerian A. Zubov’un komutasında Rusların 1796’da Kuzey Azerbaycan’ı işgal etme girişimi gibi meseleler üzerinde durulmuştur. (Hüseynov, 2007, s. 8)

7- Mirza Rahim Fana “Tarih-i Cedid-i Karabağ” adını taşıyan eserinde Karabağ topraklarının sınırları, dâhili siyaseti, Karabağ Hanlığı ile Rusya arasında yapılan Kürekçay Anlaşması, Penah Ali Han ve oğlu İbrahim Halil Han’ın harici siyaseti hakkındaki konuları ele almıştır. (Hüseynov, 2007, s. 8)

8- Hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgilere sahip olmadığımız M. Baharlı’nın 1888’de yazdığı “Ahvâlât-ı Karabağ” adlı eser Karabağ’ın siyasi tarihinden daha çok onun tarihi maişetine, ananelerine, etnografyasına, tarihi şahsiyetlerine ve mimari abidelerine dair bilgiler vermektedir. 12 fasıldan oluşan eser Karabağ’ın kültür tarihine dair kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. (Hüseynov, 2007, s. 8-9, 166; Qarabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 32-33)

9- Şuşalı Hasan İhfa Alizade “Şuşa Şehrinin Tarihi” adlı eseri Şuşa şehrinin kuruluşu, kalelerin inşası, Penah Ali Han ve İbrahim Halil Han’ın hâkimiyet dönemlerinde gerçekleşmiş önemli siyasi hadiseler ve savaşlara, Şuşa şehrinin tarihi abideleri ve medeni hayatına dair malumatları içermektedir. (Hüseynov, 2007, s. 9) Müellif ayrıca Şuşa şehrindeki mescidlerin üzerindeki taş kitabeleri okumuştur. (Hüseynov, 2007, s. 166)

10- Karabağ Hanlığının tarihinin öğrenilmesinde Abbaskulu Ağa Bakıhanov (Bakühanlı)’un 1841 tarihli “Gülistân-ı İrem” adlı eseri son derece kıymetli kaynaklardan biridir. (Hüseynov, 2007, s. 9) Eser aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin tarihini ilk kez bir bütün halinde aydınlatmaya çalışan bir içeriğe sahip olup Farsça kaleme alınmıştır. (Qarabağnamələr-III. Kitap, 2006, s. 183) Bakıhanov, 1823 yılında Kafkasya başkomutanı General A. P. Yermolov tarafından Karabağ eyaletini tetkik eden komisyona aza tayin edilmiştir. Böylece Karabağ’ın tarihi ve coğrafyasına dair topladığı materyalleri, şark ve garp tarihçilerinin eserlerini ve Azerbaycan’ın maddi medeni abidelerini dikkatle öğrenerek eserinde kullanmıştır. (Hüseynov, 2007, s. 9; Qarabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 183)

Beş fasıldan oluşan “Gülistân-ı İrem” Karabağ’ın tarihine ait detaylı tarihi malumatları ihtiva etmektedir. Eserde Karabağ’ın tarihi coğrafyası ve etnografyası hakkındaki bilgilerin yanı sıra sonuncu fasılda Karabağ Hanlığı’nın 1747 yılından 1813 yılına kadar olan siyasi tarihi diğer hanlıklarla mukayeseli bir şekilde analiz edilmiştir. Verilen malumatlar arasında Karabağ Hanlığının iktisadi inkişafı, sanatkarlar, zanaatlar, Rusya-İran muharebeleri, bu muharebelerin Azerbaycan açısından doğurduğu ağır sonuçlar, Hanlığın harici münasebetleri, hususiyetle Rusya ile İran arasında yapılan işgalci anlaşmalar bulunmaktadır. Bu anlamda müstakil devletler olan Hanlıklar devrinde bile aralarındaki muharebelere rağmen güçlerinin inkişaf etmeye devam etmesi, XIX. yüzyılın ilk otuz yılında bölgenin bir savaş alanına dönüşmesi sonucu vatan topraklarının Romanovlar ile Kaçarlar arasında parçalanması eserde vurgulanan noktalardır. Bütün bu gelişmeler Azerbaycan’ın siyasi, sosyal, iktisadi ve medeni hayatına ağır darbeler vurmuş olup Ermeni unsuru Karabağ’a Rus müstemlekeçilerinin eli ile yerleştirilerek tarihi Azerbaycan topraklarında bugünkü savaşın temel taşı oluşturmuştur. (Hüseynov, 2007, s. 167)

11- Karabağ tarihine hasr olunan eserlerden biri de Hasan Ali Karadaği’nin “Karabağ Vilayetinin Kadim ve Cedid Keyfiyet ve Özvaları, Penah Han, İbrahim Han ve Mehdikulu Han Eyyam-ı Hükümetlerinin Ekser Vekaye ve Hekâyetleri” başlığını taşımaktadır. Karadaği’nin

eserine ait el yazma mevcut olmamakla birlikte eser oğlu Muhammed Karadağı tarafından okunmuş ve kısa bir hülasası yapılmıştır. Eser eksik olmasına rağmen Şuşa ve Karabağ'ın tarihi abideleri hakkında önemli bilgiler sunmuştur. (Hüseynov, 2007, s. 167; Qarabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 122)

XVIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın başlarına dek mevcudiyetini sürdürmüş olan Karabağ Hanlığı Azerbaycan'ın en kudretli hanlıklarından biri olmuştur. Karabağnameler Kür ve Aras nehirleri arasındaki topraklarda hüküm sürmüş Karabağ Hanlığının ahalisinin Müslüman Türklerden oluştuğunu, hanlığın hükümdarlarının Azerbaycan'ın kadim Türk boylarının temsilcileri arasından çıktığını açıkça göstermektedir. (Hüseynov, 2007, s. 164) Nitekim Karabağ hanları, geçmişte merkezi kasabası Hankendi olan Karabulak bölgesine mensup oymaklar arasından çıkmıştır. (Türk Kitabı, 2009, s. 137) Karabağnamelerdeki bilgiler ışığında bölgenin etnik mensubiyetinin oluşması noktasında bir Türk yurdu olduğu gerek maddi medeniyet numuneleri gerekse tarihi hakikatleri yaşatan toponimlerin dili vasıtasıyla da tasdik edilmektedir. (Qarabağlı, 2008, s. 7) Bu değerli kaynaklar aynı tarihi devirde gerçekleşen hadiseleri aks ettirmekle birer salnâme niteliği taşıyarak hadiselerin mukayeseli bir şekilde tahlil edilmesine de imkan verecek niteliktedir. (Hüseynov, 2007, s. 164)

Karabağnamelerde XIX. yüzyılda askeri ve siyasi yetkilere sahip Kafkasya Canişinliği (Kafkasya Genel Valiliği) vazifesinde bulunan Rus generallerinin de adı geçmektedir. Bunlar K. F. Knorring (1801 -1802), P. D. Sisianov (1802-1806), İ. V. Gudoviç (1806-1809), A. P. Tormosov (1809-1811), F. O. Pauluççi (1811), N. F. Rtişev (1812-1816), A. P. Yermolov (1816-1827), İ. F. Paskeviç (1827-1831), G. V. Rozen (1831-1837), Y. K. Kolovin (1837-1842), A. İ. Neydgard (1842-1844), M. S. Voronsov (1845-1855), N. N. Muravyev (1855-1856), A. İ. Baryatinskiy (1856-1862)'dir. (Qarabağnamələr - III. Kitap, 2006, s. 184)

Karabağnameler ilmi olduğu kadar siyasi öneme de sahip kaynaklardır. Sadece Karabağnameler esasında analiz edildiğinde dahi Karabağ/Dağlık Karabağ sorunu hakkındaki tarihi hakikatlerin açıkça tespit edilebilmesi mümkündür. Bu mühim kaynaklar her şeyden önce Dağlık Karabağ ile bölgenin ovalık kesimini ifade eden Arrân Karabağının bir bütün olarak Karabağ arazisini ifade ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda ezelden beri Azerbaycan topraklarının ayrılmaz parçası olduğunu ispat etmektedirler. (Hüseynov, 2007, s. 164)

Sonuç

Büyük ve Türksüz Ermenistan hayaliyle zehirlenmiş Ermeni yönetimi Dağlık Karabağ'daki geçici pozisyonlarını tasavvur edemeyen tutumuyla bir taraftan terör yöntemlerini kullanırken diğer taraftan da tarihi realiteyi sahteletirmek suretiyle uluslararası kamuoyunda destek kazanmaya çalışmıştır. Özellikle Kafkas Albanyası meselesi Ermenilerin tarih stratejilerini kurdukları bir alan olup bu bölgenin otokton halkı oldukları yolunda kullandıkları argümanlardan biridir. Ancak Ermeni nüfusunun Karabağ topraklarına yerleştirilmesi Türkmençay Anlaşması ile kitlesel bir karaktere bürünmüştür. Bu doğrultuda bölgede gerek siyasi gerekse iktisadi potansiyeli olmayan suni bir devlet kurmak amaçlanmıştır.

Karabağ, tarihi süreç içerisinde Azerbaycan Türklüğünün izlerini silebilmek için yerle bir edilmiştir. Diğer taraftan da bölgenin tarihi ve coğrafi birliğini ayırmak üzere Dağlık ve Arrân Karabağı şeklinde politik bir adlandırma ile bölmüşlerdir. Ermenilerin yoğun olduğu bölgeler esas alınarak Dağlık Karabağ tanımı amaçlı bir şekilde kullanılmıştır. Bu noktada Karabağnameler Dağlık Karabağ toprakları üzerinde gayri objektif Ermeni iddialarının asılsızlığını teyit eden diğer bir ifade ile Ermenilerin bölgeye sonradan geldiklerini kanıtlayan en çarpıcı belgelerdir.

Sonuç itibarıyla Karabağnâmeler, Karabağ coğrafyasının dağlık ve arrân kesimlerini kapsayan özgün bir tarihi ve Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu gösteren temel referans kaynaklarından biridir.

Kaynakça

- Aliyev, İ. (1989). *Nagorniy Karabakh (İstoriya, Faktı, Sobıtiya)*. Baku: Elm.
- Arakelov, R. (1995). *Karabakhskaya Tetrad*. Baku: Azərneşr.
- Bala, M. (1951). *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*. Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası.
- Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: 317-322.
- Cabbarlı, H. (2010). Dağlık Karabağ Savaşı ve Kaçkın ve Mecburi Göçkün Sorunu. *Qarabağ: Bildiklerimiz və Bilmədiklerimiz. Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələr Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*. (R. Yılmaz, Red.). (307-336). Bakı: Şərq-Qərb Matbaası.
- Caxmaqlı, Q. (2009). *Dağlıq Qarabağ İşğaldan Əvvəl ...və Sonra*. Bakı: Hərbi Nəşriyyat.
- Hüseynov, Y. R. O. (2007). *'Qarabağnamələr' Azərbaycan Tarixini Öyrənmək Üçün Mənbə Kimi*. Bakı: Elm.
- Kalankatuklu, M. (2006). *Albaniya Tarixi*. (Z. Bünyadov, Çev.). Bakı: Avrasiya Press.
- Mahmudov, Y. ve Şükürov, K. (2005). *Qarabağ - Real Tarix, Faktlar, Sənədlər*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
- Məmmədov, N. (2010). *Azerbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Bölgəsinin Şəhər və Rayonlarının Tarixi (XX əsrin 20-90-cı illəri)*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
- Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği (1959). *Qarabağ Tarixi*. (R. Əliyev və Ş. Tağıyeva, Red.). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Novruzoglu, R. (2012). *Qarabağ: Ecmədzinin Məhfı Qrifi Altında*. Bakı: Çıraq Nəşriyyatı.
- Özaydın, A. (1991). Arrân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: 394-395.
- Qarabağlı, A. (2008). *Qarabağ, Onun Qədim Tayfaları və Toponimləri*. Bakı: Mütərcim.
- Qarabağnamələr. I. Kitap* (2006). (N. Axundov, Red.). Bakı: Şərq-Qərb Matbaası.
- Qarabağnamələr. III. Kitap* (2006). (A. Fərzəliyev, Red.). Bakı: Şərq-Qərb Matbaası.
- Qeybullayev, Q. (1992). *Qədim Türklər və Ermənistan*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Selvi, H. (2002). Hangi Andranik. *2023 Dergisi*. S. 12, Ankara: 30-35.
- Türk Kitabı (Unudulan Tarix-Dəyişdirilən Adlar)* (2009). (M. Rıhtım, Red.). Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
- Yesai Hasan Celalyan (1989). *Kratkaya İstoriya Stranı Albanskoy (1702-1722 gg.)*. Baku: Elm.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

MİLLİ KENT KİMLİĞİ OLUŞUMUNDA DİLİN ÖNEMİ: BAKÜ ÖRNEĞİ THE IMPORTANCE OF LANGUAGE IN THE FORMATION OF NATIONAL URBAN IDENTITY: THE CASE OF BAKU

Oğuz Kağan BAYRAKDAR¹

Özet

Tarih öncesi devirlerden günümüze kadar varlığını devam ettiren şehirler bir sisteme sahiptir. Bulunduğu dönemin medeniyet merkezi olan şehirlerin, coğrafi, ekonomik, etnik, dinsel, sosyal, siyasi vb. gibi dinamiklerin etkisiyle dönüştüğü, değiştiği ve yenilendiği görülmüştür.

Şehirler de insanlar gibi kimlik edinimine sahiptir. Bir diğerinden / ötekinden farklılığı ve benzerliği üzerinden tanımlamaya tabi tutulan şehirler, içerdiği her türlü dinamik ile kendi öz kimliğini oluşturmaktadırlar. Bu kimlik oluşumunda kentin tarihselliği, sosyo-ekonomik vaziyeti, coğrafi konumu ve buna benzer etmenler hususi rol oynamaktadır. Her şehir benzer olgulara sahip olmadığından ötürü her şehrin aynı olması beklenemez. Bir şehirde baskın olup ön plana çıkan bir dinamik, diğer şehirde daha önemsiz durumda olabilir. Bu şehirlerin geri kalmışlığı ile değil, şehirdeki belli dinamiklerin baskınlığıyla açıklanabilir.

Ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, şehirlerde milli ideolojinin görünürlülüğü de artmıştır. İdeolojik olarak toplumun geneline ulaşmaya çalışan ve toplumu bir çatı altında toplamayı amaç edinen baskın ideoloji, şehirleri bir araç olarak kullanmıştır. Bu hususta dil milli ideolojinin topluma indirgenmesinde önemli rol oynayan vasıtalardan biri olmuştur. Geçmişten geleni ileten, insanlar için aidiyet hissi yaratan, kolektif bilinci diri tutan ve nihayetinden insanların kolayca anlaşmasına neden olan dil, bir öteki karşısında ulus oluşturmak için kullanılan temel unsurlardan biridir.

1991 senesinde Sovyetler birliğinin tahakkümünden kurtulan Azerbaycan, milli ideolojisi doğrultusunda adımlar atmaya başlamıştır. Bir önceki ideolojik yönetimin mirasından kurtulmak için, kendi milli kentini yaratma girişimlerinde bulunmuştur. Bu hususta dili etkin şekilde kullanan Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü'nün çehresini değiştirmiş, süslemiş ve milli figürler ekleyerek insanları bu şehir etrafında birleştirmeye çalışmıştır. Bu politikaya paralel olarak, cadde isimleri, parklar, kurum ve kuruluş adları, metro durakları, otobüs durakları gibi kamusal alanların isimleri yerel dile çevrilmiş, Rusçanın etkisinden kurtulup yeni bir kent kimliği oluşturmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, bağımsızlıktan sonra Bakü'de milli kent kimliği oluşumunda dilin etkisi araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Şehir Kimliği, Dil, Bakü

Abstract

Cities that have survived from prehistoric times to the present have a system. It has been observed that cities, which were the centers of civilization of the period they were in, transformed, changed, and renewed with the effect of geographic, economic, ethnic, religious, social, political, etc. dynamics.

Cities, like people, have identity acquisition. Cities, which are subject to a definition based on their differences and similarities from one another / the other, from their own identity with all the dynamics they contain. In this formation of identity, the history of the city, its socio-economic situation, its geographical location and similar factors play a special role. Since not every city has similar phenomena, not every city can be expected to be the same. A dynamic that is dominant in one city may be less important in another city. This can be explained not by the backwardness of the cities, but by the predominance of certain dynamics in the city.

With the emergence of nation states, the visibility of national ideology in cities has also increased. The dominant ideology, which ideologically tries to reach the general public and aims to gather society under one roof, used cities as a tool. In this regard, language has been one of the tools that played a significant role in reducing the national ideology to the society. Language, which conveys what comes from

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Doktora Öğrencisi

the past, creates a sense of belonging for people, keeps the collective consciousness alive, and ultimately causes people to get along easily, is one of the basic elements used to create a nation against another.

Azerbaijan, liberated from the domination of the Soviet Union in 1991, started to take steps in line with its national ideology. In order to get rid of the legacy of the previous ideological rule, it attempted to create its own national city. In this respect, the Republic of Azerbaijan, which uses the language effectively, changed and decorated the face of Baku and tried to unite people around this city by adding national figures. In parallel with this policy, the names of public spaces such as streets, parks, institutions, subway stops, bus stops were translated into the local language and new urban identity was tried to be created by getting rid of the influence of Russian. In this study, the effects of language on the formation of national city identity in Baku after independence will be investigated.

Key Words: Urban, Urban Identity, Language, Baku

Giriş

Kimlik terimi Türk Dil Kurumu'nda "Toplumsal bir varlık olarak insanın bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütün; kişinin kim olduğunu tanıtan belge, kimlik belgesi, kimlik kartı, tanıma kartı, hüviyet ; herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü olarak tanımlanmaktadır.

Eski Türkçede hüviyet, yeni kullanımda kimlik olarak literatürde yer almıştır. Batı dillerinde ise identity olarak kullanılan kimlik kelimesi Latince ayniyet ve süreklilik anlamlarına gelen –idem kökünden türetilmiştir. (Öztürk, 2007: s.9)

Nuri Bilgin'e göre kimlik bir kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlamasıdır. (Bilgin, 2007, s.11) Bunun yanı sıra grup ve toplulukların biz kimiz, kimlerdeniz sorusuna verdikleri cevap da kimliği oluşturmaktadır. (Bostancı, 1998:39)

Kimlik oluşumuna etki eden çeşitli unsurlar vardır, kimlik doğumla başlayıp ölene kadar devam eden, kolektif ve toplumsal olarak ayrıma tabi tutulan bir mefhumdur. "*Kimlik bölmelere ayrılamaz, o ne yarımlardan oluşur, ne üçte birlerden, ne de kuşatılmış diyarlardan. Benim birçok kimliğim yok, bir kişiden diğerine asla aynı olmayan özel bir "dozda" onu biçimlendiren bütün öğelerden oluşmuş tek bir kimliğim var.*" (Maalouf, 2000, s.5) Cümleleri ile Amin Maalouf'un da açıkladığı gibi kimlik (*identity*) parçalanamaz.

İnsanlarla benzer şekilde şehirler de kimlik edinimine sahiptirler. Sahip oldukları dinamikler ile farklı hususiyetler ortaya koyan, çevresine göre muhtelif alanlarda kendini gösteren kentler bir kimlik edinmişlerdir. Coğrafya, tarih, edebiyat, kültür, folklor, mimari, gastronomi, dil, din, siyaset, ekonomi gibi hemen her türlü alanın tesiri neticesinde meydana gelen kent kimliği her şehirde aynı baskınlıkta olmak zorunda değildir. Bir diğer değişle, bir şehrin sahip oldu baskın dinamik, diğer şehirde olmak zorunda değildir. Bu şehirlerin geri kalmışlığı ya da iki şehir nezdinde bir kentin daha gelişmiş olduğu ile açıklanamaz. Şehirlerin geçirmiş oldukları sosyo-ekonomik yapı dikkate alınarak bir kimlik tanımlaması yapılmalıdır.

Ulus devletlerin oluşumuyla birlikte ideolojik olarak , ulus kimliğinin pekiştirecek ulusal kent oluşturma fikri de gündeme gelmiştir. Ulus ideolojisini tabana yayabilmek için kentin içerisine çeşitli semboller eklenmiş, zaman içerisinde köklü değişiklikler yapılmıştır. Dil de ulus kimlik ediniminde, kültür iletkeni olarak en etkili araçlardan biridir.

Azerbaycan'ın başkenti Bakü zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. İdeolojik olarak farklı güçlerin tahakkümü altında olan şehir, zamanla değişime uğramıştır. Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle bağımsızlığını elde eden ülke, hızlı bir şekilde bağımsız ulusal bir şehir kurma girişimine gitmiştir. Bu hususta dil önemli bir araç görevi görmüştür. Çalışmada bağımsızlıktan sonra ulusal kent kimliği oluşturmada dilin işlevi Bakü örneği üzerinden araştırılacaktır.

1.Kent Kimliği ve Dil

Bir şehir kimliğe sahip midir? Bu kimlik nasıl oluşur? Kent kimliği oluşumunda hangi dinamikler etkilidir? Bir kentte var olan dinamik diğerlerinde de aynı oranda bulunmak zorunda mıdır?...gibi sorular kent çalışmalarında muhtelif cevapları olan ve hala tartışmalara neden olan sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kent kimliği, bir şehrin diğer şehirler karşısında nerde durduğunu gösteren, her şehirde farklı dozajlarda bulunan ve kendi iç dinamiklerinden beslenen, içinde yaşayanlar tarafından oluşturulan, zamanın havasına uygun olarak değişen, dönüşen ve geleceğe uzanan bir bütündür. (Çöl, 1998, s.14)

Kentsel kimlik, bir kentin barındırdığı doğal veya yapay elemanları ve sosyo-kültürel hususiyetleri ile tanımlanır. Bu özelliklerin içerisinde baskın ve akılda kalıcı olanlar o şehrin kimliğini oluşturmada etkin rol oynarlar (Oğurlu, 2014, s.280) Goethe'nin "dışımızda hiçbir şey yoktur ki, içimizde de bulunmasın" sözü, fiziki çevrenin ve coğrafyanın insan, toplum ve şehir üzerine etkisini dile getirmektedir. (Alptekin, 2010, s.58) Bu hususta 14. Yüzyıl İslam alimi İbn'i Haldun'un da çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Coğrafya kaderdir diyen Haldun, coğrafyanın toplumları, şehirleri değiştirdiğini, şekillendirdiğini dile getirmiştir. (Kozak, 1999, s.546)

Kent kimliği uzun bir zaman dilimi içerisinde meydana gelir, değişir ve şekillenir. Kentin coğrafi hususiyeti, kültürel seviyesi, mimari anlayışı, ananeleri, yaşam şekli kenti biçimlendirir, şekil verir. Ona diğerlerinden farklı bir kimlik kazandırır. (İlgar, 2008, s.9) Tarihi süreç içerisinde değişen yenilenen şehirler geçmişten kalan unsurlarına ilaveten yeni şeyler de sunma gayreti içerisindeyler. Bu süreçte şehir ve ilişki içerisinde bulunduğu kimlik devinim halindedir. (Dolu, 2019, s.38)

Sosyal düşüncenin önemi hasebiyle kentler çeşitli düşünce kalıplarıyla bağdaştırılan mekanlardır da. Spesifik olan bir hususiyet genele yayılarak tüm kenti bağlayan bir hal almaktadır.(Bilgin, 2011, s.23) Paris'in bir aşk şehri, Teksas'ın silahlı adamları, Zürih'in bankaları bu durumlara örnektir. Bazen bir yazar ya da bir film de bir kenti anımsatır. Prag ile Kafka ne kadar özdeşleşmişse, Bir Başkadır dizisiyle İstanbul o kadar özdeşleşmiştir. Bunun yanı sıra bazı dinamikler ile ön plana çıkan şehirler de vardır. Trabzon Trabzonspor ile gündeme gelir, Kudüs dinlerin merkezi olarak tüm dünyada isim bulur, bunun yanı sıra Venedik kanalları, New York gökdelenleri, İstanbul ise camileriyle literatürde yer alır. Şehirlerin önüne eklenen tüm bu sıfatlar, o kentin kimliğini oluşturan, o şehir düşünüldüğü zaman akıllara gelen bir kimlik sembolleridir. Kimliği oluşturduğu gibi şehrin dünya genelinde temsil edilmesini sağlarlar.

Kent kimliği diğer şehirlerden farklılığı ve sürekliliği ifade eder. Günümüz metropol şehirlerinde küreselleşmenin de etkisiyle birbirine benzer yaşam alanları ortaya çıkmıştır. Benzerlik modern hayatın getirisi olarak, şehrin moda misa süslenmesini zaruri hale getirmiştir. Önce moda belirlenir, sonra o modaya uygun olarak kentler bir evin avizesi gibi süslenir. Eski olan atılır, yeni olan bir başka yerdekine benzer olarak kente eklenir. Bu durum kimliksiz bir kentin ortaya çıkmasına neden olur. Bunun yanı sıra, büyük şehirlerin baskın bir kimlik ile nitelenmesi oldukça zordur. Metropoller arasında Paris, Berlin, Boston, Montreal, İstanbul ya da Prag gibi kendine özgü kimliğe sahip kentlerin sayısı sınırlıdır. Bu tür kentler modern benzerliklerinden ziyade, geçmişlerinden beslenmektedirler. (Bilgin, 2011, s.38-39)

Kent kimliği fiziksel, sosyo-kültürel ve işlevsel-sektörel özellikler ile oluşmaktadır. Kent kimliğini meydana getiren fiziksel dinamikleri topografya, coğrafya, iklim koşulları, bitki örtüsü, jeolojik yapı gibi doğal nitelikler ve doku, mimarlık, meydan, kent mobilyaları gibi yapay nitelikler oluşturmaktadır. Sosyo-kültürel dinamikler kent oluşumunda baskın rol oynamaktadır. Bu grubun içerisinde dil, kültür, ideoloji, inanç, teknoloji, iletişim araçları, gastronomi gibi

toplumsal alanı ilgilendiren alanlar bulunur. Sanayi, turizm, konut, pazarlama, ulaşım gibi dinamikler ise işlevsel-sektörel alana örnek oluşturmaktadır. Bir bütün olarak düşünüldüğünde tüm bu hususiyetler kent kimliği oluşturma rol oynayan vasıtalar olarak kentlerde görülmektedirler. (Can, 1999, s.38-91)

Geçmişten gelen kültürün aktarımına neden olan, toplum içinde davranış şekillerini düzenleyen, insanların düşünce yapısını belirleyen ve nihayetinde kendilerini ifade etmelerine neden olan dil, kent kimliği oluşumunda başat rol oynayan etmenlerden biri olarak gözükmektedir. Ulusal devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte dilin görevi daha da artmış, ulus ideolojisini halka mâl etmek için köprü görevi görmüştür. Ulusal farklılıkları vurgulayan, bir diğer kültür karşısında ayırt edici unsurları ön plana çıkaran dil, ulusal kimlik kurmanın yanında sosyo-ekonomik ve kültürel hayatın sürekliliğinin sağlanması noktasında da inkar edilemez rolü bulunmaktadır. (Ayaz, 2018, s.615)

Dil, duygu ve düşüncelerin ses, işaret, resim, yazı vs. vasıtasıyla başkalarına iletilmesini sağlayan, insanlar arası bu iletişimin muhafaza edilmesini ve nesiller arası aktarılmasına imkan tanıyan, kendi içinde sistemler bütünüdür. İnsan faaliyetlerini düzenleyen bir araçtır. (Rosenthal ve Yudin, 1997, s.111) Dil kültür düzeyinin göstergesidir. Ancak kendi dilinde ilerlemeler yapan bir ulus gerçek bir kültürün de yaratıcısı olur. (Akarsu, 1998, s.7) Bu neden ötürü milli dil üzerinde çalışmalar yapmak, aynı dil üzerinden kültürel ilerlemeyi desteklemek kolektif bağı güçlendireceği gibi toplumda doğal bir meşruiyet de oluşturacaktır. Geçmişle dil aracılığı ile bağlantı kuran toplum, süreklilik hissine sahip olacak toprak ve vatan bilincini daha diri tutacaktır.

Her dil onu konuşanların ruhunu, karakterini taşır. (Deutscher, 2013,10-11) Bu karşılıklı iletişim toplumsal özellikleri korur ve ideolojik olan ülküyü de canlı tutar. Dilin içerisinde var olan kelime dağarcığı kadar fikir üretilebilir. Kelimelerin izin verdiği kadar sınırlara erişilebilir. Bu yüzden dilin içerdiği kelimeler insanların yaşantısı, düşünce şekli, kültürü, gelenekleri hakkında bilgi verir.

Milli bilinç oluşturmada tek yönlü olmak başarı oluşturmayacaktır. İsmail Gaspıralı'nın sözüyle "dilde, işte ve fikirde birlik" sağlandığı zaman hedefe ulaşılmış olunacaktır. Ulusallık ve ulus kimliği oluşturma çabası sadece konuşma eylemi ile sınırlandırıldığında eksik kalacaktır. Beşeriyeti ilgilendiren diğer sahalarla da desteklenmeli. Şehirler de kolektif olarak insanların yaşadığı mekânlar olduğu için bu fikriyatı destekleyecek konumdadırlar. Ulus ideolojisine muvazi olarak şehrin ideolojik olarak kurgulanması, sakinlerin bilinçaltında bir oluşuma neden olacağı gibi insanları birbirine bağlar ve kente ulusal mahiyet kazandırır.

2. Bakü Ulusal Kent Kimliğinin Oluşmasında Dil Politikaları

Tarihsel olarak zengin bir geçmişe sahip Azerbaycan güney Kafkasya'da jeo-stratejik ehemmiyete sahip bir ülkedir. Zengin doğal kaynaklarına sahip olması, tarihsel süreçte bölgenin ön plana çıkmasına neden olurken, dış güçler tarafından da saldırılara açık hale getiren etmenlerden biri olmuştur. Azerbaycan önce Çarlık Rusya daha sonrasında Sovyet tahakkümü altında kalmış, bu siyasi güçlerin ideolojik baskılarına uğramıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsız olan Azerbaycan öz ideolojisi doğrultusunda adımlar atmış, başkent Bakü'yü bu doğrultuda düzenlemiştir. Milli ideolojisini oluşturup, uzun süredir yapılan kimlik tahrifatını düzeltmek için dilsel değişiklikler yaparak şehrin tekrar geçmişle bağlantı kurmasına zemin hazırlamıştır.

1980'lerin başına gelindiğinde Sovyet toplumu içerisinde uzun süreden beri devam eden kriz, ülkenin ekonomik durumunu, üretkenliğini, dünyadaki manevi konumunu ve birlik içerisindeki ülkelerin inancını zayıflatan bir hal almıştı. Mart 1985'te Gorbaçov'un ülkenin başına geçmesi ve sonrasında uygulamaya koyduğu Glasnost ve perestroyka politikaları, birlik içerisinde

kısmi özgürlüğe neden oldu. (Hosking, 2015, s.798-799) Glastnost politikalarının uygulanması ve birlik içerisinde sansürün zayıflaması Sovyet halklarına milli duygularını ifade edecek söylemler, çalışmalar, araştırmalar ve uygulamalar yapma imkanı vermiştir.(Süleymanov, 2003,s.162) Bu tarihlerde Azerbaycan’da Ziya Bünyadov, Mahmut İsmayilov, S. Eliyarov, Yakup Mahmudov, Cemil Hasanlı, A. İsgenderov, Kerim Şükürov, İ. Musayev gibi muhtelif mütefekkirler dil, dil değişikliği, alfabe, Türkistan, Türkiye, Orta Asya, Milliyetçilik, Musavvatçılık gibi milli ideolojiyi yansıtacak konularda çalışmaya başlamış ve Sovyetler döneminde yapılan bilgisel tahribatı düzeltmeye çalışmışlardır. (Bayrakdar,2019,s. 38)

Azerbaycan’da daki Rus egemenliği döneminde, gelecek nesillerin hafızalarıyla oynamak, kültürel değerlere ait anıları silmek ve yaratmak istedikleri ideolojik toplumun temelini atmak için bilinçli olarak dil değişikliğine gitmişlerdir. (Günaydın, 2017, s.67) Hegemonyacı gücün karşısında S.S.C.B. ’de olduğu gibi tarihsel olarak zengin kültürel birikime dayanan bir medeniyet varsa, bu birikimi oluşturan dil, din gibi dinamikler önem kazanır. Çünkü bu dinamikler kültürel kimliğin temellerini oluştururken, diğer taraftan da egemen güce karşı mukavemete neden olurlar. (Süleymanlı, 2006, s.157) Bu husustan dolayı dil politikası Rus yönetiminin öncelik verdiği alanlardan olmuştur. Öncelikle alfabe, sonra günlük konuşma dili ve nihayetinde sokak, cadde, tabela, meydan gibi şehrin içerisinde bulunan ve toplumun etkileşime girdiği mekânlarda ad değişikliği politikası izlenmiştir.

Sovyetler Birliği’nin yaşadığı çözülmeye paralel olarak Azerbaycan araştırmacıları da milli duygularını ifade edecek, asıl olanı gün yüzüne çıkaracak çalışmalara yönelmişlerdir. 1988 yılında içerisinde Bahtiyar Vahabzade gibi aydınların bulunduğu “Ad Bilim Komisyonu” kurulmuş, halkın da onayıyla birlikte cadde, sokak, bina isimleri değiştirilmeye başlamıştır. Yeni isimlendirmede dikkate alınan ideoloji Türklük ve İslamiyet olmuştur. (Günaydın, 2017, 67) Komisyonun önde gelen âlimlerinden B. Vahabzade “Ana dilim Ana Köküm adlı makalesinde devletin resmi dilinin Azerbaycan dili olmasına rağmen kullanımının yetersiz olduğunun altını çizerek “Bu ne biçim iştir, ana dilimizin mükemmel bilicisi Üzeyir Hacıbeyli’nin 100.doğum yıl dönüm törenleri ana dilinde yapılmıyor, aynı şekilde edebi dilimizin esasını koyan Nesimi’nin jübilesi de.” (Süleymanlı, 2006, s.256)

Yer isimlerine ek olarak, Rus tahakkümü döneminde yoğun olarak kullanıma giren ve halk arasında yaygınlaşan soy isimlerinin sonuna eklenen –ev-ov-ova-ski gibi soneklerin değiştirilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. İsimlerin millileştirilmesi, öz medeniyet dairesini yansıtan isimlendirmelerin teşvik edilmesi için İlimler Akademisi Terminoloji bölümüne bağlı olarak “İsim ve Soyisimler Komisyonu” kurulmuştur. Bu komisyon aileleri milli isimler tercih etme hususunda teşvik edip bilinçlendirmeyi görev edinmiştir. (Süleymanlı, 2006, s.261)

Milli bir alfabeyle sahip olmak, ya da etnik olarak aynı kökene sahip soydaşlarıyla aynı alfabe ile yazıp-okumak, milli kimlik/şehir-ulus oluşumunda özel konumda yer almaktadır. Bundan ötürü Azerbaycan bağımsızlıktan sonra alfabe çalışmalarına başlamıştır. Refik Zeka Handan, Feridun Ağasıoğlu gibi araştırmacılar Latin alfabesinin gerekliliklerini ortaya koyan çalışmalar yapmış, nihayetinde 18-20 Kasım 1991 Tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde “Milletler Arası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu” düzenlenmiştir. Bu sempozyumdan hemen sonra 25 Aralık 1991 tarihinde Azerbaycan Milli Şurası Latin alfabesine geçilmesi hususunda karar almıştır. Belli bir süre iki dilin kullanımı devam etmiş ve 2001 senesinde cumhurbaşkanı Haydar Aliyevin kararnamesi ile tüm resmi kurum ve kuruluşlarda Latin alfabesinin kullanımı zorunlu hale getirilmiştir. (Süleymanlı, 2006, s.293) Latin alfabesine geçiş ile şehrin siması değişmeye başlamıştır. Kirl alfabesinin varlığı, geçmiş Sovyet ve daha öncesindeki Rus mirasını anımsatmaktaydı. Yeni düzenlemeler şehir içinde

bulunan her türlü isimlendirmeler Latin alfabesi ile yenilenmiş, milli ve bağımsız bir hüviyet kazanmıştır. Bu istikamette şehrin milli kimlik oluşumuna katkı sağlanmıştır.

Alfabeler	Kullanıldığı Tarihler
Arap Alfabesi	1929'a kadar
Latin Alfabesi	1929-1939
Kiril Alfabesi	1939-1991
Latin Alfabesi	1991'den

Milli kimliğin oluşumunda etkin olan bir diğer dinamik de-sovyetizasyon temayülü olmuştur. İctimai, iktisadi ve siyasi alanda Sovyet dönemini yansıtan sembollerden özgür olma ve bunların milli figürler ile değiştirilmesi öncelikli hale gelmiştir. Sovyet döneminin siyasi liderlerinin ve Komünist Parti ideologlarının isimlerini taşıyan şehirlere, sokaklara, kurumlara Azerbaycan'ın milli kahramanlarının, ünlü siyasetçilerinin ve aydınlarının isimleri verilmiştir. (Garibova, 2018, s.18)

Şehrin içerisinde toplanma mekanları olan meydanlar, toplumsal yaşamı sürdürebilmek için bir araya gelme ihtiyacından doğmuş, toplumsal deneyimlerin sağlanmasında ve kentsel kimliğin oluşmasında önemli bir öge olarak ortaya çıkmıştır. (Altınçekiç, Kart, 2000,s.111) Meydanlar sadece üzerinden gelip geçilen yer değil, toplumsal olarak şehir içerisinde yaşayan insanların karşılaşma, etkileşime girme, şehir ile bağ kurma yerleri olarak göz önünde bulundurulurlar. Bu hususta Bakü'de 7 önemli meydan bulunmaktadır. Azatlık Meydanı, Azerneft Meydanı, Bazar Meydanı, Neftçiler Meydanı, Dövlət Bayrağı Meydanı, Fevvareler Meydanı, Fuzuli Meydanı. Bunların arasında Azatlık meydanı hususi öneme maliktir. 1952 senesinde Lenin meydanı olarak kurulan, 1955 senesinde Lenin heykelinin eklendiği meydan, bağımsızlıktan hemen önce Karabağ olayları Azerbaycanlıların toplanma, miting yapma alanına dönüşmüştür. 20 Yanvar (ocak) 1990'da çok sayıda Azerbaycanlının hayatını kaybettiği meydandır da ayrıca. (Ataşer, Sayfutdinova, 2014, s.304) Önce Lenin ismiyle şehirde yer alan sonra Azatlık meydanına çevrilen bu kamusal alan, insanların kolektif bilincini ve kolektif belleğini diri tuttuğu bir alandır. Bağımsızlığın sembollerinden biri haline gelen bu meydan, günümüzde resmi geçitlerde toplanma yeri olarak kullanılmaktadır. Dilsel olarak isminin "Azatlık" olarak değiştirilmesi, şehirde yaşayanların meydana karşı hissiyatının yansımasıdır. Bu tür alanlar ve buna benzer isimlendirmeler kent içerisinde insanların bir araya gelmesine, geçmiş ile bağ kurmasına ve milli duyguların yeşermesine neden olan alanlardır.

Bakü'de dil değişikliğine uğrayan bir diğer örnek toplumun geneli tarafından kullanılan otobüs ve metro durakları olmuştur. 1960 yılında yapımına başlanan ve 1967'de 7 durak ile açılışı yapılan Bakü metrosunun durak isimleri Şaumyan, 11. Kızıl Ordu, 28 Aprel, Avrora ve Bakı Soveti olarak belirlendi. Bu isimlendirmeler belirlenirken yerel şuur, milli duygular dikkate alınmamış, aksine Azerbaycan ve Azerbaycanlılar için zor günlere neden olan imgeler tercih edilmiştir. Bağımsızlıktan sonra bu durakların ismi "Hatai, 20 Yanvar, 28 May, Qara Qarayev, İçərişəhər olarak değiştirilmiştir. Bakü ulaşımının bel kemiğini oluşturan, günlük binlerce kişi tarafından istifade edilen metro, Azerbaycan ulusal medeniyeti, kültürü, tarihi ve siyaseti için önemli şahsiyetlerin isimleriyle donatılmıştır.

3.Sonuç

Kimsiniz kimlerdensiniz sorusuna verilen cevap olan kimlik, çok yönlü bir mefhumdur. Her bireyde özel olarak bir çok kimlik belirtileri olsa da bütünü hepsinin birleşimiyle elde edilmiş eşsiz bir kimlik söz konusudur.

İnsanlar gibi şehirler de kimlik edinimine tabidir. İçinde barındırdığı baskın karakter ile tanımlanan, coğrafya, tarih, kültür, ekonomi, medeniyet gibi dinamiklerden beslenen, diğer

şehirlere karşı kendi zırhını oluşturan kent kimliği bir şehri sürekli ve eşsiz kılan hususiyettir. Her şehir belli oranda kimlik sahibidir, geride bırakmış olduğu yıllar bu şehrin bünyesinde kendi orijinalitesini bulmuş, toplum ile hemhal olmuştur. Şehir kimliği, toplum ile ters düşmemelidir. Var olan, ya da üretilen, ya da kimikleme yoluyla şehre eklenen kimlik toplum tarafından kabul edilmeli, özümsemeli ve kent kimliğinin bir parçası haline gelmelidir. Aksi taktirde her türlü eklenti, yüzeysel kalıp yok olmaya mahkum olacaktır.

Kent kimliğini oluşturan önemli dinamiklerden biri dildir. Dil konuşma, ifade etme, ya da kelimelerin seslendirilmesinden çok daha derin bir anlama sahiptir. Dil bir kültür alanıdır. Medeniyet taşıyıcısı, toplumsal bellek ve kimlik oluşumuna etki eden bir araçtır. Bir toplumu ortadan kaldırmak ya da kontrol altına almak için dili ile oynamak yeterli olacaktır. Nitekim ideolojik siyasi bir yapılanma olan Çarlık ve Sovyet yönetimleri, Türk cumhuriyetlerini birbirinden ayırmak, kendi kültürlerine yabancılaştırmak, Rus medeniyetine ve sosyalist düşüncelere entegre etmek için çeşitli dil politikaları uygulamıştır. Bu minvalde, Azerbaycan'da alfabede, anadilde, cadde, sokak, meydan isimlendirmelerinde değişiklik yapılmıştır. Ulusal bağımsız Azerbaycan'ın ortaya çıkmasıyla birlikte ulus kimliğini yansıtacak ulusal bir Bakü inşa etme fikri gündeme gelmiş, bu ülküyü görünür kılmak için Azerbaycan diline geçilmiştir. Sovyet döneminden ve daha öncesinden kalan Rus isimleri hızlı şekilde terk edilerek, milli kökler aranmış bu kökler şehrin küçelerine bırakılmıştır. Milli ideolojinin tahakkümü altında milli bir şehir oluşturma gayreti bağımsızlıktan sonra amaç olmuştur.

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte metropol şehirlerinin kimlikleri tehlike altına girmiştir. Bu hususta birbirlerine benzeyen, moda hayatları, moda kimlikleri bünyesine eklemeye çalışan küresel şehirler orijinal kimlikten ziyade bir başkasıyla benzerlikler üzerine kimlik edinimi yaşamaktadır. Ulusal kentlerin bu hususta dikkat etmesi gerekmektedir. Dışarıdan gelen güçlü tazyike karşı kendi öz kültürlerini, ulusal fikirlerini, mimari anlayışlarını, dillerini, dinlerini, yaşam şekillerini kentin içerisinde eklemeli ve bunları saklamalıdır. Bu doğrultuda hem küreselleşme tehlikesi ortadan kaldırılacak hem de kentin milli yapısı korunacaktır.

4. Kaynakça

- Ataşer, G. Alper & Sayfutdinova, L. (2014) "Bakü", *Türk Dünyası Başkentleri :Ankara Almatı-Astana-Aşkabat-Bakü-Bişkek-Duşanbe-Lefkoşa-Taşkent.*, Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu (Ed.) içinde (261-323). Ankara: SFN Yayıncılık.
- Akarsu, B. (1998). *Dil-Kültür Bağıntısı*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Alptekin, M. Yavuz. (2010). "Max Weber'in Batı-Bağımlı Evrensel Şehir Anlayışı ve İslam Şehirleriyle İlgili Değerlendirmelerinin Kritiği". *Muhafazakar Düşünce*, sayı:23, s.51-71.
- Altınçekiç, S. Çınar. & Kart, N. (2000). "Kentsel Tasarım Sürecinde Meydanlar", İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:2.
- Ayaz, E. Sertaç. (2018). "Milli Kimliğin Kucusu ve Koruyucusu Olarak Dil". *Uluslar arası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bişkek.
- Bayrakdar, O. Kağan. (2019). "XX Əsr - XXI Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Tarixçilərinin Mərkəzi Asiya İlə Əlaqədar Elmi Araşdırmaları" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Türk Halkları Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Bilgin, N. (2007), *Kimlik İnşası*. İzmir : Aşina Kitaplar.
- Bilgin, N. (2011). "Sosyal Düşüncede Kent Kimliği", *İdeal Kent*, sayı:3, s.20-47.
- Bostancı, M. Naci (1998) . "Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik". *Türkiye Günlüğü*, Sayı:50, Ankara.
- Can, N. (1999). "Kent Kimliği", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yönetim Bilimi Bilim Dalı.
- Çöl, Ş. (1998). "Kentlerimizde Kimlik Sorunu ve Günümüz Kentlerinin Kimlik Derecesini Ölçmek için Bir Yöntem Denemesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Deutscher, G. (2013). *Dilin Aynasından*. (C. Yardımcı Çev.) İstanbul: Metin Yayınları.
- Dolu, A. (2019). *Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, İstanbul: Küre Yayınları.

- Garibova, J. (2018). “Azerbaycanda Dil-Kimlik Bağlantısının Oluşumu ve Türkiye Türkçesi Faktörü”, SUTAD, Sayı:44, s.15-41.
- Günaydın, M. (2017). “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Kimlik Politikaları”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı.
- Hosking, G. (2015). Rusya ve Ruslar : Erken Dönemden 21. Yüzyıla (K. Acar Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- İlgar, E. (2008). “Kemt Kimliği ve Kentsel Değişimin Kent Kimliği Boyutu: Eskişehir Örneği” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı.
- Kozak, İ. Erol. (1999). “İbn Haldûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun#3>
- Maalouf, A. (2000). *Ölümçüm Kimlikler*. (A. Boran Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı.
- Oğurlu, İ. (2014). “Çevre – Kent İmajı – Kent Kimliği – Kent Kültürü Etkileşimlerine Bir Bakış”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Sayı:26, s.275-293.
- Öztürk, Y. (2007). “Tarih ve kimlik”. *Akademik İncelemeler*, Cilt:2, Sayı:1.
- Rosenthal, M. & Yudin P. (1997). *Felsefe Sözlüğü*. (A. Çalışlar, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken.
- Süleymanov, A. (2003). “Azerbaycan’ın Yakın Tarihinde Milli Kimlik Arayışları Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

ONİKİ ADA VE MEİS'İN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ YERİ (1911-1947)

Doç. Dr. Ergenekon SAVRUN¹

Özet

Geçmişte Oniki Ada ve son günlerde de Oniki Adaya bağlı Meis adası Türk dış politikasının önemli konularının başında gelmektedir. Oniki Ada denilen yer Türk ve yabancı kaynaklarda Menteşe adaları ve Güney Sporatlar olarak bilinen Adalar Denizi'nin (Ege Denizi) güney doğusunda bulunan ada, adacık ve kayalıklar topluluğudur. Meis adası ise Antalya'nın Kaş ilçesine 2.1 km uzaklıkta ufak bir adadır. Sanılanın aksine Menteşe Adalarına Oniki Adalar denmesinin nedeni ise sayılarından değil, Osmanlı dönemindeki yönetim şekli yüzünden Oniki Ada dene gelmiştir. Toplamda ise 14 ada ve 20'den fazla da adacıktan oluşan bu adalar topluluğu, Türkiye'nin güney batı sahillerinin doğal uzantıları konumundadırlar. Coğrafi özelliklerinin haricinde Türk tarihi açısından da büyük öneme sahip olmuştur. Oniki Ada denilince de genellikle Türk toplumunun zihninde Yunanistan'a "bırakılan burnumuzun dibindeki adalar" olarak anılmaktadır. Ancak yine sanılanın aksine Türk-Yunan sorunun önemli bir parçası olsa da aslında Oniki Ada sorununun temelinde başta İtalya daha sonra da İngiltere, Fransa ve biraz da Rusya vardır. (1911) Trablusgarp Harbinin devamında 1912'de İtalya'nın işgaline uğrayan Oniki Ada daha sonra 1918'de Türkiye'yi işgale gelen İtilaf Devletleri ve Yunanistan'ın da siyasi çıkarları doğrultusunda Türkiye'nin önünde büyük bir tehdit ve koz unsuru olmuştur. 1923 Lozan Antlaşması sonrasında da devam eden sorun Avrupa siyasetinde ileriki yıllarda yaşanan gelişmelere paralel olarak da dozunu artırarak devam etmiştir.

Bu bildiride ise tarihi veriler ışığında, 1911'den 1947'ye Oniki Ada ve Meis'in Türk dış politikasındaki etkilerini anlatmaya çalışacağız.

Giriş

Türklerin daha doğrusu Akdeniz coğrafyasına hükmetmiş Türklerin denizle buluşması Selçuklu Türkleri ile başlar. Türk Deniz Kuvvetleri'nin de kuruluş yılı olarak sayılan 1081'dir. 1081 yılı ise ilk Türk Amirali olarak da kabul edilen Çaka Bey'in Adalar Denizindeki bir dizi deniz fetihleridir. Çaka Bey İzmir'i 8 bin kadar askeriyle 1081'de fethettikten sonra İzmir ve Efes'te Rum tersane ustalarına gemiler inşa ettirmiştir. Orta ve kuzey Ege'de fetihlerine devam eden Çaka Bey'in aklında ise Doğu Roma'nın (Bizans İmparatorluğu) başkenti Konstantinopolis (İstanbul) vardı. Fakat bilindiği İstanbul ne Çaka Bey'e ne dönemin Selçuklu ve diğer Türk Beyliklerine nasip olmadı. 1453 yılında Sultan II. Mehmet (Fatih) tarafından Doğu Roma İmparatorluğu'na son verildi. (Kihtir, 2017, 93-94) Çaka Bey'den Fatih Sultan Mehmet'e kadar Türkler Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz'de çeşitli etkinlikler ve fetihler gerçekleştirmiştir ancak tam anlamıyla denizlerdeki Türk hâkimiyeti Fatih döneminde hız kazanmıştır. Donanmanın ve denizciliğin öneminin çok farkında olan İstanbul'un fatihi Sultan II. Mehmet'ten sonra torunları da deniz hâkimiyetini ilerletmek istemişlerdir. En büyük başarı ve sınırlar ise I. Süleyman (Kanuni Sultan Süleyman) döneminde gerçekleşmiştir. Elbette buradaki aslan payı Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet eden meşhur Türk denizci reisleri, leventleri ve kaptan-ı deryalarınındır. Kırım'dan Girit'e ve Akdeniz'in kuzey batısı hariç hemen her bölgesindeki kapsamlı Türk hâkimiyeti Barbaros Hayrettin Paşa döneminde gerçekleşmiştir. Türk denizcilik tarihi açısından da mihenk taşı olan 28 Eylül 1538 tarihli Preveze Deniz zaferiyle Akdeniz ve diğer denizlerdeki üstün Türk hâkimiyeti dönemin bütün rakip devletlerince de onaylanan bir dönem olmuştur. (Bostan, 2007, 343) İlerleyen

¹ Ufuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, ergenekonsavrun@gmail.com

yıllarda Kıbrıs ve Girit'in de Türk hâkimiyetine girmesinin ardından uzunca bir dönem denizlerde sükûnet yaşandı diyebiliriz. Bu sessizliğin bir diğer nedeni ise hiç şüphesiz Portekiz ve İspanya başlattığı “Coğrafi Keşifler Döneminin” de etkili olmasıdır.

Ege adaları ise Fatih döneminde Osmanlı Türk hâkimiyeti altına girmeye başladı. Ardından I. Selim (Yavuz Sultan Selim) döneminde Mısır'ın alınması Doğu Akdeniz'deki tüm dengeleri değiştirdi. Rodos adasının da I. Selim'in oğlu I. Süleyman döneminde 1522'de Rodos Şövalyelerinden çok sayıda şehit verilerek fethedilmesinin ardından Oniki Ada bölgesindeki diğer adalar ise birer birer Osmanlı Türk hâkimiyetine girdi. Rodos'un fethi ise Ege bölgesinde dönemin Avrupalı devletlerine karşı verilen büyük bir siyasi propaganda unsuru oldu. Kıbrıs'ın 1571'deki fethi de aynı etkiyi yaratmıştır.

17. ve 18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu duraklama ve gerileme devrini yaşarken, 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Türk Ordusunun karşısında duramayan devletler şimdi Osmanlı'dan sürekli toprak koparmanın peşindeydi. Özellikle Avusturya İmparatorluğu ve Rus Çarlığı karşısında yıpratıcı savaşlar verilmekteydi. 19. yüzyıl ise gerek denizlerde gerekse de karalarda Osmanlı İmparatorluğu için tam bir felaket yüzyılı oldu.

Büyük Devletlerin En Küçüğü: İtalya ve Trablusgarp Harbi

On binlerce yıllık insanlık tarihinin en önemli gelişmeleri, yerleşik hayata geçiş ve yazının bulunmasıyla bambaşka bir seyr almıştır. 18. ve 19. yüzyıla gelindiğinde ise daha önce hiç yaşanmamış bir hızla tarihsel sıçrama yaşandı. Bunun da nedeni Sanayi Devrimi ve etkileriydi. Teknolojik anlamda büyük değişimler yaşanmaya başlandı. Buharlı gemi, tren, üretim, silah ve diğer ulaşım araçlarındaki gelişimi besleyen temel kaynak ise birkaç yüzyıl önce başlayan ve adına dünyanın Keşifler Çağı dedikleri özünde ise Sömürge Yarışı olan dönemin doğal ve insan kaynaklarıydı. Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere, Fransa ve Belçika sömürgeci ülkelerin liderleri konumundaydı. 1789 Fransız Devrimi de Sanayi Devrimi ile maddi anlamda birleşince 1900'lere gelindiğinde dünyanın yaklaşık %67'si bahsi geçen ülkelerin sömürgeleri durumundaydı. İtalya ve Almanya ise 19. yüzyılın başlarında onlarca prenslikten meydana gelmekteydi. Daha doğrusu sömürge yarışında İngiltere ve Fransa'nın çok gerisinde kalmışlardı.

İtalya'nın ve Almanya'nın siyasi birliklerini sağlamaları için önlerinde büyük engeller vardı. Avusturya özellikle de İtalyan prenslikleri ile sınır sorunları yaşamaktaydı. 1848'de parçalı bir şekilde başlayan İtalyan milliyetçiliğinin üç önemli lideri vardır. Bunlar; Guiseppe Manzini (1805-1872), Guiseppe Garibaldi (1807-1882) ve Camillo Cavour'dur. (1810-1861).

Özellikle de Cavour tek başına Avusturya ile mücadele verileceğini düşünmüyordu ve kesinlikle İngiltere ile Fransa'nın desteğini gerekli görüyordu. Bu fırsat ise 1853 Kırım Harbi'yle İtalyanların önüne geldi. Piemonte Krallığı olarak Kırım Harbi'nde (1853-1856) Osmanlı İmparatorluğu'nun da müttefiki olarak Ruslara karşı savaştılar. Savaş sonunda da Fransa İmparatoru III. Napolyon ile anlaşılan İtalyanlar Avusturya'ya karşı ittifak kurdular. İngiltere İtalyanların Fransa ile yakınlaşmasına şüpheci baksa da

Rusya'ya karşı oldukları için ses çıkarmadılar. Piemonte Krallığı da Fransızlardan aldıkları destekle 26 Haziran 1859'da Avusturya'ya savaş ilan etti ve Avusturya yenildi. Piemonte'ye kuzey ve orta İtalya'daki diğer İtalyan devletleri de katıldı. İtalyan milliyetçisi Garibaldi liderliğindeki ittifaka galip geldiği için Napoli ve Sicilya da katıldı. 1861'de ise parlamento kurdular. Fransa işgalindeki Roma ile Avusturya işgalindeki Venedik haricinde bütün İtalyan devletleri tek çatı altında birleşmişler. 1866'da Venedik'te yapılan halkoylaması ile Venedik birliğe dâhil oldu. Roma ise Fransa'nın 1870 Sedan Savaşı'nda Alman birliğini kuracak olan Prusya'ya yenilmesinin ardında İtalya'ya katıldı ve 1871 yılında da başkent seçildi.

20. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa'da sömürgecilik yarışı bloklaşmayı da beraberinde getirdi. Ulusal birliklerini kurmakta geç kalan İtalyan ve Almanlar ise tabiri caizse İngiltere ve Fransa'dan geri kalan sömürülecek yerlerin keşfine koyuldular. İtalya içinse coğrafi anlamda en yakın konumda olan sömürülecek bölge Tunus'tu ancak Tunus'ta Fransızlar vardı ancak Fransa ile boy ölçüşemezlerdi ki siyasi birliklerinin kurulmasına da en büyük katkıyı Fransa yapmıştı. Mısır ise dönemin en güçlü devleti İngiltere'nin elindeydi. İtalyanların aklında en mantıklı bölge ise Trablusgarp'tı. Trablusgarp ise Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki son toprak parçasıydı.

Sömürgecilik hastalığının Afrika açısından tavan yaptığı dönemin kanıtı ise 1884-1885 Berlin Konferansı'nda alınan "fiili işgal" ilkesinin kabullüdür. Fiili işgal ilkesi ise "Avrupalı herhangi bir gezginin keşfettiği bölgenin vatandaşı olduğu ülkeye ait olduğu ilkesiydi." Ağaçları kemiren kurtlar gibi Avrupalı devletler de Afrika'ya ağaç kurtları gibi saldırdılar ve sömürge bulmak için adeta köşe kapmaca oynadılar. Afrika'nın Sevr Antlaşması olarak da kabul edile bilinecek bu uğursuz Kongre'nin ardından sömüren ve sömürülen ülkeler şu şekildeydi:

Belçika Orta Afrika'da Kongo'yu. Fransa batı Afrika'da Gabon, Senegal, Gine ve Fildişi'ni, orta Afrika'da Nijer ve Çad'ı, doğuda Cibuti ve Madagaskar adasını, kuzeyde Tunus, Cezayir'i. İngiltere ise doğu Afrika'da Uganda, Somali ve Kenya'yı, batıda Nijerya'yı, güneyde Cape Colony ve kuzeyindeki Rodezya'yı, kuzey Afrika'da ise Mısır'ı. Almanya batı Afrika'da Kamerun ve Togo'yu, biraz güney batı Afrika'yı biraz da Alman Doğu Afrika'sı denilen bölgeleri sömürmekteydi. İtalya ise Eritre ve Somali'nin bir bölümü işgal etmişti.

Ancak coğrafi anlamda yakınlığını da bahane ederek gözlerini Osmanlı toprağı olan Trablusgarp'a diktiler. Osmanlılar zaten Balkanlarda büyük sıkıntı içindeydi Avusturya'nın Bosna-Hersek'in ilhakına şimdi de Trablusgarp sorunu eklenmişti. (Sander, 2010, 323)

Paylaşım sofrasına geç kalan İtalya Libya'ya saldırdı. Osmanlı İmparatorluğu şiddetli şekilde bu durumu kınasa da topyekûn bir harbi gerçekleştirmek için Libya'ya gidecek donanmaya ihtiyacı vardı ancak Balkanlarda da karışıklıklar çoktan başlamıştı ve Yunanistan'ın Averof zırhlısı Çanakkale Boğazı'nı kilitlemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü bu durum içler acısıydı. Henüz bağımsızlığını kazanalı seksen yıl olmuş ve 400 sene tebaa olarak yaşamış Rum-Yunanların tek bir zırhlısı koskoca imparatorluk donanmasını Boğazda kilitlemişti. Osmanlı'nın tek yapabildiği ise Libya'ya gizli yollarla gidip yerli halkı da ayaklandıracak gönüllü Türk Subaylarını

göndermek oldu. Ancak yakalandıklarında hiçbir sorumluluk kabul edilmeyecekti ve yeterli maddi imkân da tam sağlanamamıştı. Kimi subaylar Malta üzerinden deniz yoluyla kimisi de Mısır üzerinden çölleri geçerek gazeteci, din adamı, öğretmen, tüccar kılıklarında Libya'ya vardılar. Enver Bey, Mustafa Kemal Bey, Nuri Conker Bey, Fuat Bulca Bey gibi önemli şahısların gönüllü olduğu bu savaşta üstün İtalyan kuvvetlerine karşı büyük bir direniş başlattılar ve başarı sağlanmıştı. İtalyanlar işgalin çok rahat olacağını düşünürlerken on binlerce askerleri ve araçlarıyla kıyılarda sıkışıp kaldılar. Libya'daki durumu lehlerine çevirmek için de taktik ve strateji değiştirerek daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'nun donanma zayıflığını kullanarak Oniki adaları işgal ettiler. Balkan Harbi'nin de patlak vermesi Osmanlı'yı iyice içinden çıkılmaz bir duruma sürüklemişti ve ne yazık ki Libya'nın İtalyan işgali 18 Ekim 1912 Uşi Antlaşmasıyla kabul edilmiş oldu ancak sadece Libya değil Oniki adalar da kaybedildi. Balkan Harbi'nin ardından ise Balkanların neredeyse tamamı Balkan İttifakı devletlerine (Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan) ve kuzey Ege adaları da Yunanistan'a kaybedildi. (Ateş, 2017, 411)

Türk-İtalyan ilişkileri Trablusgarp'tan önce Habeşistan işgalinde bozulmuştu aslında. İtalya'nın son 20-30 yıldaki siyasi ve işgalci tutumu Trablusgarp'ın da habercisiydi. Öte yandan her ne kadar İngiltere ve Fransa aynı safta yer alsalar da ne İngiltere Fransa'nın kendinden güçlü olmasını kabul eder ne de Fransa Yedi Yıl savaşlarında ya da Waterloo'da aldığı yenilgilerin hatırasını unutmuş değildi. 1886'da Fransa Kızıldeniz'in batı kıyılarına sarkmıştı ve Mısır hükümeti ile de anlaşarak 1888'de Massava'da, 1896'da ise Kassala'da hâkimiyet kurmuştu. Mısır ve Hindistan ise İngiltere için en önemli iki sömürgeydi bu yüzden Fransızların Mısır'da ve Kızıldeniz'de güçlenmesinden rahatsızlık duydukları için İtalyanların Habeşistan politikasını desteklemiştir. Bu bölgelerde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun etki alanlarıydı. İtalya'nın Habeşistan İmparatoru II. Menelik ile Ucciali (1889) Anlaşması İtalyanlara Habeşistan üzerinde büyük imtiyazlar almasını sağladı. Anlaşmadan beş sene sonra da İtalya güney batı yönünde genişlemesini sürdürdü. 1901'de Kızıldeniz'de 1905'te de Eritre ve Somali'ye yerleştiler. Trablusgarp Harbi başladığında ise Kızıldeniz'deki İtalyan donanması Osmanlı'ya bağlı Yemen'in Hudeybiye limanını kuşatma altına alarak kıyıları bombalamıştır. Amaçları ise gayet açıktı olası silah ve gıda yardımını önlemek için bölgeyi ablukaya almışlardı. (Uçarol, 2010, 432)

1911'den 1923 Lozan'a Oniki Ada ve Meis

Oniki Ada coğrafi olarak Anadolu'ya çok yakındır ve iklimi birebir Muğla ve Aydın illerinin aynısıdır. Bu ada gruplarının en büyüğü hatta başkent konumunda olanı ise Rodos adasıdır. Diğer adaların adları ise: İstanköy (Kos), Sömbeki (Simi), Kelemez (Kalimnos), Kerpe (Karpachos), Kaşot (Kassos), Leryoz (Leros), İncirli (Nisyros), Batnos (Patmos), İleki (Tilos), İstanbulya (Astypalaia), Halki ve diğer adacık ile kayalıklardan oluşmaktadır. Meis (Kastellorizo) adası ve çevresindeki adacıklar da Oniki Ada grubuna dâhildir ancak birazdan da değineceğimiz gibi Meis adası 20. yüzyılın başlarında yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler neticesinde biraz daha farklı bir hal almıştır.

Oniki Ada ve Meis tarih boyunca Anadolu'ya hükmeden güçlerin hem hedefi hem de yakın mesafelerinden ötürü yumuşak karnı olmuştur. Güney batı Anadolu'nun

savunması doğal olarak bu adalar grubu üzerinden yapılmak istenmiştir. Türkiye'nin güney batı sahillerindeki savunma hattı da haliyle bu bölgedir. Trablusgarp'ın kaybına şimdi de adalar eklenmişti. 1912'deki Balkan felaketi ise Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük sıkıntılara sokmuştu. Ancak ortada büyük bir yanılğı vardı. Oniki Adanın kaybına ise dönemin Osmanlı yöneticileri Uşi Antlaşması'na güvenerek kendileri avutuyorlardı. Antlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu Libya'daki İtalyan egemenliğini tanıdığına ve zamanı geldiğinde İtalya adalardan çekilecekti. Bir diğer avuntu ise Oniki Adanın Yunanlara bırakılmayacağı sözünün Uşi'de alınmasıydı. Ancak hem Libya hem de adalardan İtalya uzunca bir dönem çıkmayacaktır. Balkan Harbinde Selanik de buna benzer şekilde tek kurşun atılmadan Yunan kuvvetlerine teslim edilmişti. Arnavut asıllı Osmanlı Paşası Hasan Tahsin Selanik'i Yunan ordusuna teslim etmesinin gerekçesini ise şu komik gerekçeye bağlamıştır: “Bulgarlar şehre girse katliam yapacakları bu yüzden Yunan ordusuna teslim ettik.” Vatan topraklarına yabancı kuvvet olarak kim girse girsin bir daha oradan çıkmayacağı aşikârdır. Kıbrıs'tan İngilizlerin, Selanik'ten Yunanların, Oniki Ada'dan da İtalyanların çıkma niyetleri hiç yoktu ve olmadı da. (Papuççular, 2020, 5-6)

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde İtalya adalardan çıkmış değildi hatta 1915'e kadar Mihver Devletlerin safında yer almalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu ile yaptıkları her görüşmede buraları bir koz olarak kullandılar. Üstelik kuzey Ege adaları da halen Yunan işgali altındaydı. Osmanlı'nın savaşa fiilen girmesine neden olan iki Alman zırhlısı Goben ve Breslau'a Yavuz ve Midilli adlarının verilmesi de Türk Ordusundaki Yavuz dönemine duyulan özlemi ve kuzey Ege adası olan Midilli'nin Yunan işgalinden kurtuluş ümidi taşıdığı gayet açıktır. İtalyanlar başından beri ikili oynuyordu, hatta Birinci Dünya Savaşı'nda da kazanan tarafın yanında yer almak için saf değiştirdiler. Bir diğer sorun ise Oniki Adayı sadece Türkler istemiyordu, Yunanistan da hak iddia ediyordu en büyük gerekçeleri ise adalarda yaşayan Rum-Yunan nüfustu. Örneğin dönemin Yunan Başbakan'ı azılı bir Megali İdeacı ve Enosis sevdalısı olan Elefterios Venizelos 1917'de adaları İtalyanlardan istemiştir. İki ülkede o dönemdeki haritalarında Oniki Adaları kendi siyasi sınırları içinde göstermişlerdir tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi.

Meis adasının durumu ise biraz daha farklıydı. 1914'te ada Yunan işgali altındaydı ve 1915'te bu küçük adaya Fransız askeri çıktı. İtilaf Devletlerinin donanmaları, uçakları ve hatta denizaltılarının limanı oldu. Fransız topları çoğu zaman Kaş, Fenike ve Fethiye sahillerini bombaladı. Bu bombardımana da Alman donanması ve sahildeki Türk topçusu karşılık verdi.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında da Oniki Ada yine İtalya'nın kontrolündeydi ancak Türkiye'nin işgalinde İtilaf donanmalarının manevra bölgeleri oldu. İtilaf Devletleri arasında da farklı çıkarlar ve tutulmayan sözler vardı. Örneğin savaş esnasında İtalya'ya Batı Anadolu vaat edilmişti ancak 1919'da Yunanistan'a izin verdiler.

Adalar konusunda ise İtalyan ve Yunan Başbakanlar bir ön anlaşma yapmışlardı aslında. Tittoni-Venizelos Mutabakatı olarak bilinen bu görüşmeye göre İtalya Rodos hariç diğer adaları Yunanistan'a bırakacak, daha sonra da Rodos'ta halk oylamasına gidilecekti. Yunanistan ise Arnavutluk'taki İtalyan mandasını tanıyacaktı. 29 Temmuz

1919 tarihli bu ön anlaşmayı dönemin İtalyan Dışişleri Bakanı, İtalyan çıkarlarına aykırı diye mecliste tasarıyı veto ettirdi. Yunanistan bu duruma çok kızmıştı ve koz olarak da Türk Milletine dayatılan ve Saltanat Şurası ve İstanbul Hükümetinin kabul ettiği 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşmasına imza atmayacağını bildirmesi üzerine devreye İngiltere ve Fransa girerek ortamı yumuşattılar. Sevr Antlaşmasının 122. Maddesine göre de Osmanlı Devleti Oniki Ada ve Meis adası üzerindeki haklarından İtalya lehine vazgeçiyordu. (Papuççular, 2020, 25-26) Zaten dönemin İstanbul Hükümetinden de aykırı bir davranış beklemek saflık olurdu çünkü ve neredeyse İstanbul hariç bütün Türk vatanından vazgeçmişlerdi.

1922’de kazanılan İstiklal Harbi’nin ardından Anadolu’dan düşman kuvvetleri atılmıştı ancak Ankara Hükümeti’nin dünya devletlerince tanınması için Lozan Antlaşması gerekliydi. Tıpkı Musul, kapitülasyonlar, azınlıklar, Boğazlar ve diğer birçok önemli meselede olduğu gibi Oniki Ada ve Meis konusu da görüşmeleri tıkamıştı. Türkiye’nin adalar için tezi coğrafi yakınlık ve tarihsel bağlardı. İtilaf Devletlerinin tezi ise adalarda yaşayan Rum-Yunan nüfusu ve yaşanan işgallerin meşru gibi göstermek istemeleriydi. Başta İngiltere olmak üzere Fransa, İtalya ve Yunanistan Türk tezlerinin hemen hepsine karşı çıkıyorlardı zaten. İkiyüzlülüklerine örnek verecek olursak eğer. Musul konusunda Türk heyeti: “Musul’un yüzyıllardır Türk yurdu olduğu, nüfusun çoğunluğunun da Türk olduğunu öne sürmüştü ancak yine İngiltere bu durumu kabul etmedi ve Musul Iraklılarındı dediler. Sanki tarihte Iraklı diye bir millet varmış gibi suni içi boş hamaset yaparak Lozan görüşmelerini sürekli ve bilinçli olarak yokuşa sürdüler. Adalar konusunda ise bu sefer Musul’da Türk tezlerine ters düştükleri söylemleri buralarda uyguluyorlardı.

Yunanistan ile Trakya sınırı görüşülürken Fransa da duruma dâhil oldu ve Türkiye’yi adeta tehdit eder gibi: “eğer Meriç’in Türk-Yunan sınırı olmasını kabul ediyorsanız Meis konusunda ısrarcı olmayın” dediler. Ne yazık ki o dönemde denizlere en azından Türk sahillerine egemen olacak ve haklarımızı koruyacak donanmamızın olmayışı, ülkenin sadece İstiklal Harbi değil, 1911’den 1922’ye sürekli savaşı, ekonomik çöküntü ve diğer sorunlar göz önüne alındığında koskoca Anadolu’nun ve egemenliğin tanınması için adalardan vazgeçildi. Bozcaada, Gökçeada ve Tavşan adası hariç diğer Ege adaları ve Meis, Yunanistan ve İtalya’ya bırakıldı.

Cumhuriyet’in İlk Yıllarından İkinci Dünya Savaşına

1920’lerin ikinci yarısından İkinci Dünya Savaşı’nın başladığı 1939’a kadar İtalya, İspanya ve Almanya’da faşist liderler ve yönetimler baştaydı gerçi İspanya’nın General Franco’su savaş sonrasında devam ettiyse de İtalya’nın lideri Benito Mussolini ile Alman Nazi lideri Adolf Hitler savaş sonunda öldürüldüler. Mussolini İtalya’sı ile yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti birçok kere Oniki Ada ve Meis konusunda karşı karşıya geldi. Mussolini’nin siyasi hedefi yayılmacı ve saldırgandı öte yandan orta ve doğu Akdeniz sahillerini ve hinterlandını Roma İmparatorluğu’nun eski vilayetleri olduğunu öne sürerek sürekli toprak taleplerine yönelik demeçler veriyordu. Lozan Antlaşması’nın 15. maddesine göre Türkiye Oniki Ada’daki haklarını İtalya lehine bırakmıştı ancak İtalyan donanmasının sürekli Türk sahillerinde boy göstermesi katlanılır durum değildi Ankara için. Ayrıca Meis adasının etrafındaki adacıklar hakkında da Lozan’da herhangi

bir madde de yoktu ve haklı olarak Türkiye buralarda hak iddia ediyordu. Aralık 1923'e gelindiğinde Meis etrafındaki birçok kayalıkta Türk Bayrağı dikilmişti. İtalya bu durumu protesto ediyordu. Karşılık olarak da başka adacıkları İtalya işgal etti. 1924'de taraflar bir araya gelseler de olası bir savaş tehdidi yüzünden taraflar biraz sakinleşti ve beklemeye geçtiler. 1927'de ise Meis'in etrafındaki adacıklar için tekrardan görüşmeye karar verdiler.

Türkiye haklı olarak Oniki Ada üzerinden olası bir İtalyan istilasına karşı olaya ihtiyatlı yaklaşmaktaydı çünkü İtalya'nın başında birçok toplantıda Antalya ve Muğla'nın İtalya'nın hakkı olduğunu savunan bir lider vardı. Rodos adası ise büyük bir askeri üsse dönüşmüştü. Yunanistan ise Megali İdea çerçevesinde bütün Ege adalarında hak iddia ediyordu ve en büyük destekçileri yine İngiltere'ydi. İtalya ise hem Yunanistan'ı hem de Türkiye'yi tedirgin etmek istiyordu. Türkiye'nin başındaki tek dert adalar değildi. Musul görüşmeleri sırasında İngiliz destekli Kürtçü-bölücü ve gericisi Şeyh Sait isyanı çıkmıştı, Hatay konusu yine ısınmaktaydı. Devlet Osmanlı döneminden kalma borçları kabullenmişti, uzun yıllar devam eden savaş ve ekonomik çöküntü ülkenin her yerinde hissediliyordu ancak Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde bütün Türk Milleti sanki yeniden doğmuş gibi büyük bir fedakârlıkla mücadele ediyor ve çalışıyordu. Öte yandan Türk Halkının Atatürk'e olan güven ve muhabbetleri sarsılmaz derecede yüksekti.

Güneybatı Ege'deki İtalyan tehdidi savaş oyunlarını başlatmıştı artık. Türk Genelkurmayının savunma hattı kuzeyde Edremit ve Manisa'dan başlıyor Antalya'nın Toroslarına kadar "L" şeklinde tertipleniyordu. Batı Anadolu savunma hattının birkaç merkezi ise Manisa, Menemen, Söke, Datça, Fenike'ydi. İç bölgelerde de ağır toplar ve ağır silah tahkimatları yapılmaktaydı örneğin en yakın konumda olan Meis'ten olası bir İtalyan bombardımanı ve çıkarmasına karşı sahilin hâkim tepelerine toplar yerleştirildi. Fenike ve Elmalı hattına da bizzat Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa gelerek yeni yollar yapılmasına karar verdi zira Fevzi Çakmak'ın 1920'ler boyunca en çok teftiş ettiği bölge Batı Anadolu olmuştur. Günümüzdeki Elmalı yolunun da bu strateji doğrultusunda temeli 1920'lerde atılmıştır. Çünkü Cumhuriyeti kuran asker kadro lojistiğin hayati önem taşıdığını Birinci Dünya Savaşı'ndan çok iyi biliyordu. Anadolu yaylasında Doğu cephesine en yakın tren istasyonu Niğde-Adana sınırında olan ilçe Ulukışla'ydı buradan ötesi yaya ya da atlı olarak geçiliyordu. Karşılıklı casus savaşları da başlamıştı. Adalarda meydana gelen en ufak bir hareketlilikten Ankara'nın haberi olurken, Türk sahillerindeki hareketliliklerden de İtalyanların haberi oluyordu.

Meis adasının silahsızlandırılması da antlaşma metinlerine girse de İtalya silahsızlandırma şöyle dursun Meis'e ağır Howitzer topları yerleştirmişti. Rodos'ta ikamet eden Oniki Ada'nın İtalyan valisi Mario Lago bu gelişmeler üzerine bir açıklama yapmak zorunda kaldı. Vali Lago, Leros adası hariç hiçbir adada Howitzer topu yoktur diyordu. İngiltere ve Fransa daha en başından beri Türkiye'nin karşısındaydı. Yunanistan ise İtalyanlardan sürekli adaları talep ediyordu ve yerel halkı gizli ve açık yollardan Enosis için isyana teşvik ediyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında da Meis'te karşılıklılık çıkarmak için Girit'ten 20'den fazla silahlı Yunan eşkıya gelmişti, Fransızların adaya gelmesiyle de adadan ayrıldılar. Mussolini ise Akdeniz'i İtalya olarak görüyordu. Musul sorununun devam

ettiği 1925’de Mussolini dönemin İngiltere Başbakanı Chamberlain’e: “eğer Türkiye’ye saldırırsanız İtalya olarak 250 bin asker ile size destek sağlarım” demiştir. Yunanistan’da ise darbeyle başa gelen Yunan General Pangalos da Anadolu’nun işgal hayalini yeniden canlandırmaya çalışmıştır. (Papuççular, 2020, 51)

1930’lar da aynı denebilecek şekilde geçti diyebiliriz ancak Türkiye 1920’lerin Türkiye’si değildi, yavaş yavaş birçok şey düzlemeye ve gelişmeye başlamıştı. Ankara birçok sorunun öyle ya da böyle üstesinden gelmeyi başarmıştı. 1934’den sonra da İngiltere ile de ilişkiler düzelmeye başlamıştı. Mussolini ise yine aynı Mussolini’ydi. Akdeniz’de sahili olan ülkeleri yine tehdit ediyordu ve Roma İmparatorluğu’nu kuracağım diyordu. Atatürk önderliğindeki Türkiye de boş durmuyordu, Türk Donanması yenileniyor, Balkanlarda ve Asya’da ittifaklar kuruluyordu. Balkan Antantı ve Bağdat Paktı çok önemli gelişmelerdi. İtalya’nın haricinde ise bu sefer Fransa ile Hatay sorunu baş göstermişti. Atatürk ve Türk Hükümeti büyük bir kararlılık göstermekteydi, Atatürk’ün ömrü vefa etmese de Hatay sorunu Türkiye’nin lehine çözülecekti 1939’da. 1936’da ise başka önemli bir konu halloldu. Boğazların hâkimiyeti gerçek sahiplerine bırakılmıştı. 1938’de Atatürk’ün vefatı ise Türk Milleti üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştı. Atatürk Birinci Dünya Savaşı’ndan daha büyük bir Dünya Savaşı’nın çıkacağını tahmin ediyor ve hazırlıkları da bu yönde yaptırıyordu. Balkan ve Bağdat ittifakları bunun en büyük iki örneğidir.

Atatürk’ün vefatından bir yıl sonra 1939’da İngiltere ve Fransa’nın Nazi Almanyası’na savaş açmasıyla olaylar Dünya Savaşı’na evrilmişti. Savaşın sonlarına doğru Müttefik Güçler tarafında Almanyaya’ya savaş ilan ettiğini açıklayan İsmet İnönü’nü liderliğindeki Türkiye Savaş’ın çatışan tarafı olmadı ve denge politikası yürüttü. Savaşta İtalya yenilmişti, Yunanistan ise işgale uğradığı için ayağa kalkacak hali dahi yoktu hatta öyle bir kıtlık yaşanıyordu ki insanların artık sokak hayvanlarını bile tercih ettiği haberleri geliyordu.

Savaş esnasında ise Türkiye’nin çekinceleri devam etti bu sefer bölgeye Alman Nazi donanması konuşlanmıştı. Oniki Ada bölgesinde denizaltı savaşları yapıyordu. İngiltere Türkiye’yi savaşa dâhil ederek Balkanlarda bir cephe açmak ve tıpkı Birinci Dünya Savaşı’nda olduğu gibi Rusya’yı rahatlatmak istiyordu. Almanlarda aslında Türkiye’nin savaşa kendi saflarında girmesi için çok uğraştı çünkü Anadolu’dan Kafkaslara ve oradan da Türkistan’a rahatlıkla ulaşabilirlerdi. Bu da Rusya’nın yumuşak karnına hançer saplamakla eşdeğer bir durum demekti. Rusya ise bu şüphe içinde gidip geldi.

İtalyan tehdidi ortadan kalsa da 1945 sonrasında Türkiye’nin karşısında daha büyük ve tarihi bir tehdit yeniden ortaya çıkmıştı. Joseph Stalin liderliğindeki Sovyet Rusya Türkiye’nin Savaş boyunca yürüttüğü denge ve tarafsızlık politikasını bahane ederek Boğazlarda ve Doğu Anadolu’da hak iddia etmeye başlamıştı. 1920’lerde iyi denebilecek durumda olan Türk-Rus ilişkileri Stalin döneminde tamamen bozulmuştu. Dünya’nın yeni liderleri konumuna gelen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) daha da bilindik şekliyle Sovyet Rusya’nın eksininde dünya düzeni yeniden şekillenmeye başlamıştı. Winston Churchill ve İsmet İnönü arasında 30-31 Ocak 1943 tarihlerinde Adana’da yapılan görüşmelerde de bu konular gündeme gelmişti. Müttefikler güneyde Oniki Ada operasyonu planlamışlardı. Yine plana

göre ise Türkiye kuzeyde taarruz edecekti Nazilere ve unsurlarına ancak Fevzi Çakmak Paşa bu plana karşıydı çünkü kuzey Ege’de olası bir harekâta Türk Ordusu’na hava yardımı gelemeyecekti çünkü Müttefiklerin hava yardımı yapması mesafe bakımından neredeyse imkânsızdı ve bu tam bir felaket olurdu. Zaten İsmet Paşa’da Adana görüşmelerinde Churchill’in daha önce verdiği sözleri yerine getirmediğini bildirerek İngiltere’nin açık savaşa girme taleplerini reddetmişti.

Sonuç

Faşist Mussolini liderliğindeki İtalya diğer bir faşist Hitler önderliğindeki Nazi Almanyası ile ittifaka girince Adalar Denizindeki sorunlar tekrardan dünya kamuoyunun gündemi gelmişti. Savaşın sonlarına doğru yenilen İtalya’ya karşı ABD’deki Yunan lobisinin de baskılarıyla Oniki Ada bölgesinde Enosis ilan etmek istediklerini yeniden dillendirdiler.

Oniki Ada yukarıda değinildiği gibi 1912’de İtalyan işgaline uğradı, İkinci Dünya Savaşı’nda ise müttefikleri Almanlar egemen oldu, savaş sonrasında ise İngiltere adalara hâkim oldu. İngiltere adalara çıksa da ve Rodos’ta yönetimi eline alsalar da birçok memuriyette Yunanlar bulunmaktaydı. 1945’te İngiliz Askeri Yönetimi 1947’ye kadar devam etti. Paris Barış Konferansına Türkiye dâhil edilmediği için de Oniki Ada ve Meis 10 Şubat 1947’de Yunanistan’a bırakıldı.

İtalya ise Uşi Antlaşması’na uymadığı gibi işgali 1940’lara kadar devam ettirmiştir. Yunanistan ise kuruluş dönemlerinden bu yana devlet politikası haline getirdiği Enosis yani antik Yunan döneminde bulundukları coğrafyaların Yunan anakarası ve devletiyle birleşmesi hedefini gütmüştür. Fransa ve İngiltere ise çoğunlukla Türkiye’nin aleyhinde kararlar alınmasına çalışmıştır. Türk dış politikası açısından ise Oniki Ada ve Meis adası yüksek derecede güvenlik sorunu olmakla birlikte coğrafi yakınlığı ve tarihsel süreç bakımından hâkimiyet meselesi olmuştur. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslararası alanda itibarsızlaştırmak ve zayıf bir devlet intibakı bırakmak için Türkiye’de iç isyanlar teşvik edilmiş ve dünya siyasetinde de yalnız bırakılmak istenmiştir en azından 1920’ler bu şekilde geçmiştir. 1930’lar da ise durum Türkiye’nin lehine değişmeye başlamıştır. 1940’lar ise Türkiye savaş dışı kalmakla sanki suç işlemiş gibi algılanmış ve öteden bu yana Yunanistan’a destekleri bir kez daha 1947 Paris Konferansı’nda devam etmiştir. Adanın son resmi hâkimi Türk Devleti’nin hakları yok sayılarak adalar Yunanistan’a devredilmiştir.

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Toktamış, Siyasi Tarih, 6. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.
- BOSTAN, İdris, Preveze Deniz Muharebesi, İslam Ansiklopedisi, 34. Cilt, TDV, İstanbul, 2007, ss.343-345.
- KİHRTİR, Tuğrul, XI-XIII. Yüzyıl Kaynaklarıyla Anadolu’da Bizans, Haçlılar ve Selçuklular, 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Nisan 2017.
- ORAL, Sander, Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e, Cilt 1, 18. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2010.
- PAPUÇÇULAR, Hazal, Türkiye ve Oniki Ada, 2. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2020.
- UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih (1789-2010), 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2010.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ORTA ASYA’NIN ULUSLAŞTIRILMASINDA KORENİZATSİYA (YERLİLEŞTİRME) POLİTİKALARININ ETKİSİ

THE EFFECT OF KORENİZATSİYA (INDIGENIZATION) POLICIES IN THE NATIONALIZATION OF CENTRAL ASIA

Saliha Gizem ÖNDER¹

Özet:

1920-1930 yılları arasında Orta Asya’daki Rus dışı yerel ulusların dillerini konuşabilmeleri, kültürlerini yaşayabilmeleri ve kendi siyasal sistemlerini oluşturabilmeleri hakkını tanıyan Korenizatsiya politikası en basit haliyle yerlileştirme ve kökleştirme çalışmalarına karşılık gelmektedir. Sovyet yönetimiyle iyi ilişkiler kuran kendi ulusal elitleri tarafından yönetilen titüler milletler bu politika kapsamında kültürel alanlarda özgür bırakılmıştır. Politika özelinde Rus olmayan nüfusa ana dillerinde eğitim verilmesi, Rusçayı az bilen ya da hiç bilmeyen yerel halkın temsilcilerinin devlet organlarındaki yönetici pozisyonlarında yer alması, resmi yazışmaların yerel dilde yapılmaya başlanması, mevcut alfabelerin kademeli bir şekilde değiştirilmesi gibi faaliyetler sürdürülmüştür. Yerlileştirme ve milli kadroların oluşturulmasıyla Çarlık Rusya’sından kalan baskı unsurlarının neticesinde oluşan güvensizlik ortamının giderilmesi amaçlanıyor gibi görünse de etnik azınlıkların asimilasyonu ve uzun vadede bütün toplumun Sovyet kimliği altında anılması da hedeflenmiştir. Toplumda etnik duruşun giderek sertleşmesine sebep olan politika, merkez yönetimin Rus olmayan bölgelerdeki hakimiyetini sarsacak yerel bir kuvveti de beraberinde getirmiş ve Stalin’in tekrardan Rusların önceliğini öngören uygulamaları hayata geçirmesine sebep olmuştur. Bu çalışmada Orta Asya’daki Sovyetleştirme/Ruslaştırma, etnik ve demografik yapının yeniden şekillendirilmesi, sekülerizasyon ve siyasal sınırların çizilmesi temelinde gerçekleştirilen uluslaştırılma faaliyetlerinde korenizatsiya politikalarının etki düzeyi araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Korenizatsiya, titüler millet, yerleşme, uluslaştırma.

Abstract:

The Korenizatsiya policy, which recognized the right of non-Russian local nations in Central Asia to speak their language, to live their culture and to create their own political systems between 1920-1930, corresponds to the indigenization and rooting efforts in its simplest form. The titular nations led by their national elites, who had good relations with the Soviet administration, were freed in cultural spheres under this policy. In terms of policy, activities such as providing education in their mother tongue to the non-Russian population, involving representatives of local people with little or no knowledge of Russian in administrative positions in state organs, starting official correspondence in the local language, gradually changing the existing alphabets were continued. As a result of indigenization and the creation of national cadres, the base of the party cadres is also transferred from the city to the provinces. Although it seems that the aim is to eliminate the insecurity that emerged as a result of the oppression elements left over from Tsarist Russia, it is also aimed to assimilate ethnic minorities and to mention the whole society under the Soviet identity in the long term. The policy, which caused the ethnic stance in the society to gradually harden, brought with it a local force that would shake the dominance of the main administration in non-Russian regions and caused Stalin to implement the practices that envision the priority of the Russians again. In this study, the effect level of korenizatsiya policies in nationalization activities carried out on the basis of Sovietization / Russification, reshaping the ethnic and demographic structure, secularization and drawing political boundaries in Central Asia was investigated.

Key words: Korenizatsiya, titular nation, indigenization, nationalization.

GİRİŞ

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Rus şovenizminin milliyet ilişkilerinde temel sorun olduğu ilan edilmiş ve Rus olmayan milletlerin kültürlerinin geliştirilmesi için bir program hazırlanmıştır. Bu program çerçevesinde Rus olmayan milletlerin temsilcilerinin hükümet ve parti

¹Doktora öğrencisi, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İdarecilik Akademisi, andersalihagizem@gmail.com

içerisinde mevki elde etmelerine imkan veren, yerel elitlerin iş birliğini sağlamayı amaçlayan korenizatsiya politikası uygulanmaya başlanmıştır (Demir, 2016, s. 61). Politika kapsamında Rus olmayan nüfusa ana dillerinde eğitim verilmesi, temsilcilerinin eğitim, kültür, sanayi, parti ve devlet organlarındaki yönetici pozisyonlarında yer almaları amaçlanmıştır. Sosyalizmin yanı sıra Sovyetler Birliği Komünist Parti hedeflerini desteklediği sürece Sovyetlerde yaşayan halkların milli dil ve kültürlerini korumalarına ve geliştirmelerine izin verilmiştir (Wierzbicki, 2017, s. 245). Ancak zamanla politika giderek güçlenen etnik bir duruşun oluşmasına ve merkez yönetimin Rus olmayan bölgelerdeki hakimiyetinin sarsılmasına neden olmuştur (Liber, 1992, s. 15). Bu da korenizatsiya politikasının aşamalı bir şekilde uygulamadan kaldırılmasını beraberinde getirmiş, Ruslaştırma politikasına geri dönüşün zeminini hazırlamıştır.

1. KORENİZATSİYA POLİTİKALARININ UYGULANMASININ GEREKLİ KILINMASI

Korenizatsiya politikalarının uygulanmaya başlaması belirli amaçları barındırmıştır. Bunlardan ilki politikanın çok uluslu bir yapıya sahip olan SSCB'nin bölgeleri arasındaki karmaşanın çözümü ve Sovyet öncesi Ruslaştırma politikasıyla baskı altına alınan yerel idarecilerin yeni ideolojiye karşı güvensizliğinin kırılması gibi amaçlarla uygulanmasıdır (Saraç, 2020, s. 89). Aynı zamanda Rus İç Savaşı sırasında Rus olmayan nüfus içinde sebep olunan düşmanlığın bertaraf edilmesi için Komünist Parti'nin korenizatsiya politikasını uygulamaya başladığını da söylemek mümkündür (Liber, 1991, s. 15).

Sovyet idaresi, Rus olmayan insanları propaganda ve politik eğitim ağına çekebilmek adına yazılı bir dillerinin var olması gerektiğini ön görmüş ve onlar için yazılı bir dil oluşturmuş ya da mevcut diyalektlerinden birini seçmek zorunda bırakmıştır. Sonrasında ise oluşturulan dilin eğitimde ve medyada kullanılmasını sağlamıştır (Hasanoğlu, 2015, s. 315). Sosyalist ideolojinin yerel halklar tarafından benimsenmesi hedefleri doğrultusunda dile, alfabeye, eğitime, medyaya yönelik uygulamalar ağırlık göstermiştir (Eker, 2012, s. 220).

Korenizatsiya politikasını ülkenin yeniden yapılandırılması yolunda alınması gereken önlemler olarak değerlendiren araştırmalar da mevcuttur ki onlara göre asıl hedef etnik azınlıkların asimile edilmesidir (Olcott'tan aktaran Saraç, 2020, s. 89). Araştırmacıların nezdinde Türk halklarının birbirinden farklılaştırılması yolunda kimliklerin oturması için korenizatsiya politikalarına başvurulmuştur (Özlem, 2013, s. 38). Kökleştirme ve yerileştirme çalışmalarına karşılık gelen politikayla, oluşturulmaya çalışılan Sovyet kimliği için tehlikeli görülen kimlik çeşitliliğinin etkisiz hale getirilmek istenmesi dikkat çekicidir.

2. KORENİZATSİYA POLİTİKALARI KAPSAMINDAKİ UYGULAMALAR

2. 1. Dil ve Alfabeye Yönelik Uygulamalar

1920-1930 yılları arasındaki dönemde milli devlet yapılanmasının önemli evrelerinden birini dil politikaları oluşturmaktadır. Diller yazılı olmayan diller, yazılı diller ve edebi diller olmak üzere üç ayrı statüye sahiptir. Sovyetler Birliği'nin bu döneminde yazılı dili olmayan bir topluluğa toprak da ihdas edilmediğinden toprak bütünlüğünü sağlamak isteyen bir gruba yazılı bir dil icat edilmiş, bu dilde şiirler ve sosyalist gerçekçi romanlar yazdırılmıştır (Roy, 2000, s. 105). Sovyetlerin ilk yıllarında Rus olmayan azınlıkların çoğunluğu Rusçayı bilmiyor ya da çok azı biliyordu. Bu insanlara yönelik Sovyet propagandası ancak yerel dillerde yapılabileceğinden yerel dillerini kullanmaları sağlanmış, böylece onların desteğini almak daha kolay hale getirilmiştir. Bahse konu dönemde propaganda yazılı basın aracılığıyla yapıldığı için bu azınlıklara okuma yazma da öğretilmesi gerekmiştir. Sovyet ideolojisini kitlelere yayma planı çerçevesinde okuryazarlığın artırılması ve alfabeler üzerinden dilin yeniden tasarlanması gerekli görülmüştür (Hasanoğlu, 2015, s. 336). Özellikle Arap alfabesini kullanan Orta Asya

Cumhuriyetleri'nin Latin alfabesine geçmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'nın yeni alfabeye geçiş kararı Sovyetlerdeki bütün Türk halklarını kapsayacak şekilde alınmıştır. 1924 yılında Moskova'daki Doğubilimleri Bilim Topluluğunda Türk Halkları için Latin Harfleri Birliği kurulmuş ve çalışmalarına başlamıştır (Saraç, 2020, s. 88).

Latin alfabesine geçiş sürecinin ilk adımı 1926 yılında Bakü Türkoloji Kongresi'nde atılmıştır. Azerbaycan'ın o yıllarda Latin alfabesine geçiş sürecini tamamlamış bir ülke olması Türk dünyasının diğer bölgeleri için örnek teşkil etmesine yol açmış, 1930'lu yıllara gelindiğinde ise Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Latin alfabesine geçiş büyük oranda sağlanmıştır (Gündoğdu, 2014, s. 10). 1920'li yıllarda dil ve alfabe ile ilgili uygulamaları Moskova açık bir şekilde yönetemese de 1930'lardan sonra bütün değişikliklere doğrudan müdahale etmeye başlamıştır (Balım ve Gürbüz, 2012, s. 240).

2. 2. Eğitime Yönelik Uygulamalar

Yerleşme ve yerleştirme uygulamalarını içeren korenizatsiya politikalarının eğitime de etki etmesiyle sosyalist ideoloji propagandası yapan yazılı eserleri okuyabilen kuşaklar yetiştirilmiştir (Eker, 2012, s. 221). Sovnarkom'un 26 Aralık 1919 tarihli "Rusya'da Cehaletin Lağvedilmesine İlişkin" kararnamesi 8 ile 50 yaş arasında okuma-yazma bilmeyen herkese anadilde veya isteğe bağlı olarak Rusça okuma-yazma öğrenmeyi zorunlu kılmıştır. İlk okuma-yazma seferberliğinde ise yerel halkın büyük çoğunluğu kendi dillerini öğrenmeyi tercih etmiştir (Kamçıbekova, 2006, s. 36). Komünizmin bir ülkede inşa edilmesi için eğitimin önemli olduğunu dile getiren Lenin'in uygulamaları kapsamında Sovyetlerdeki azınlık unsurlar için pozitif bir eğitim politikası başlamıştır. Öğretmeninden öğrencisine bütüncül bir komünist tasarımı öngören politika ölçüsünde Sovyet eğitim müfredatı sosyalist ve komünist bir ideolojiye dayandırılmıştır (Barut vd., 2016, s. 466). Lenin'in başlattığı okuryazarlık kampanyası ve onu takip eden korenizatsiya politikaları zaten cedit okulları marifetiyle yerel halklar arasında okuryazarlığı artırmak gayretinde olan aydınlara devletin destek vermesi şeklinde de değerlendirilebilir (Yıldırım, 2012, s. 429).

Rus Komünist Partisi'nin 1921 yılındaki 10. Kongresi'nde yerel dillerdeki genel eğitimin dışında profesyonel ve teknik eğitim verilmesine yönelik derslerin oluşturulması ve okulların açılması kararının verilmesi önem arz etmektedir (Conquest'ten aktaran Öner, 2019, s. 60). İlk başta milli yazı dilleri inşa edilirken akabinde bu politika eğitim, basın-yayın, müzeler ve milli folklorun inşası adımları ile de temellendirilmiştir. Böylece etnik kültürün sosyalist fikirler doğrultusunda tekrardan ele alınıp işlenmesi ile birlikte yerli nüfusun Sovyet devletine entegrasyonunun sağlanması amaçlanmıştır (Harunov, 2009, s. 276). Ancak 13 Mart 1938'den itibaren yerel dildeki eğitime verilen ayrıcalık kaldırılmış, Rus dili ve edebiyatı Rus olmayan okullarda da zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır (Hasanoğlu, 2015, s. 324).

2. 3. Yönetici Kadrolara Yönelik Uygulamalar

Korenizatsiya politikaları çerçevesinde cumhuriyetlerin her düzeydeki yönetimine Moskova'da eğitim almış fakat hala kendi insanları adına konuşabilen ve Komünist Parti içerisinde onların çıkarlarını temsil edebilen yerli kadroların oluşması teşvik edilmiştir (Hasanoğlu, 2015, s. 315). Yerel idareciler genelde Sovyet iktidarı ile işbirliğini kabul etmiş yerel komünistlerdir (Mühlen, 2006, s. 20). Bölgelerde bulunan yerel temsilcilerin ilgili bölgenin dilini konuşabiliyor olması gerekli kılınmış, ayrıca resmi yazışmalar da yerel milletin dilinde yapılmaya başlanmıştır (Saraç 2020, s. 88). Üst görevlere atanmış Rus olmayan kişilerin çoğu sayıca hakim durumda olan Rusların bakış açısını benimsemek durumunda kalmış, benimsemek istemeyenlerin görevlerinde yükselmeleri zorlaştırılmıştır (Carr, 2002, s. 336). Korenizatsiya politikası

çerçevesinde yetişen milli elitlerin birinci görevi kendi cumhuriyetlerinin sosyal koşullarına göre sosyalizmi uyarlamaktır (Harunov, 2009, s. 274).

Stalin idari birimlerde yerel halktan kimselerin istihdam edilmesini şu sözlerle dile getirmiştir: “Sovyet gücü, Rusya’nın sınır bölgelerindeki kitleler için kıymetli olmalıdır. Ama bu öncelikle onlara anlaşılır olmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla sınır bölgelerindeki tüm Sovyet organlarında mümkün olduğunca yerli nüfusun yaşam tarzı, alışkanlıkları, gelenekleri ve diline aşina olan yerliler görev yapmalıdır; yerli kitlelerden en iyiler bu devlet kurumlarına çekilmelidir.” Ancak bu durum 1933’ten sonra değişmiş ve milliyetçi eğilimlere sahip olduğu düşünülen yerel idareciler tasfiye edilmeye başlanmış, yerlerine ise Ruslar ya da Ruslaşmış idareciler getirilmiştir (Conquest’ten aktaran Öner, 2019, s. 59-61).

3. ULUSLAŞTIRMA KAPSAMINDA KORENİZATSIYA POLİTİKALARININ ETKİ DÜZEYİ

Sovyetler Birliği’nde gerek Lenin gerekse Stalin ulusçuluğu sınıf mücadelesinin dışında değerlendirmiş, proleterya devriminin amaçları doğrultusunda hareket edecek bir araç olarak görmüşlerdir. Korenizatsiya politikalarının yürütülmesi, her cumhuriyetin kendi içindeki etnodilsel faaliyetlerinin oluşturulması, Sovyet idaresiyle halk arasındaki ulusal duygular üzerine kurulu bağların geliştirilmesi gibi uygulamalar da bahse konu amacın gerçekleştirilmesi için izlenen yollardan olmuştur (Suny’den aktaran Bölükbaşı, 2014, s. 52). Berg Fragner’e (2014, s. 30) göre Sovyet politikalarının amacı milliyetçiliği yok etmekten ziyade milli bir söylem içinde ona hakim olmaktır. Böylece milliyetçilik sınıfsal çözümlemenin altyapı üstyapı ilişkisine doğrudan bağlı olmayacaktır.

Korenizatsiya politikaları çerçevesinde Rus olmayanların bölgesel komünist partilerde sayıca artmaya başlaması, gücün Rus olmayanlara geçtiği anlamına gelmemektedir. Komünist Parti demokrasinin ilkelerine göre idare edilmediği için çoğunluğun söz sahibi olması mümkün değildir. Güç tamamıyla Rusların ya da Ruslaştırılmış kadroların elindedir (Saraç, 2020, s. 91). Her ne kadar bölge insanları temsil ediliyor ve yerel idareciler Parti içerisinde yer alıyor olsa da politikaların sembolik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Bolşeviklerin Sovyet toplumu için tehdit görülen çeşitli etnisiteleri merkezin belirlediği sınırlar çerçevesinde etkisiz hale getirme amacıyla, korenizatsiya politikası birlikte düşünüldüğünde yerileştirmenin sunulduğu kadar samimi uygulamalara sahip olmadığı görülmektedir (Saraç, 2020, s. 92). Ulusal kimlik gerçek bir kültürün desteklenmesi üzerine inşa edilmemiş, zayıf bir içerikten hareketle kurgulanmıştır. Gerçek içeriği ise Rus kültürü ya da Sovyet edebiyatı oluşturmaktadır (Roy, 2000, s. 120).

3. 1. Sovyetleşme Yolunda Bir Tehdit unsuru Olarak Korenizatsiya Politikaları

Korenizatsiya politikası parti üyeleri de dahil olmak üzere toplumda etnik duruşun daha da sertleşmesine sebep olmuştur. Öyle ki 1920’lerin sonlarına gelindiğinde, ellerindeki gücün sembolik ve kontrol altında olduğunu düşünen yerel parti liderleri, adeta kendilerine verilen rolü oynamayı bırakarak bölgelerinin hakkını savunur hale gelmişlerdir. Bu da merkez yönetimin Rus olmayan bölgelerdeki hakimiyetini kaybetmeye başlamasına neden olmuştur. Merkezi yönetimin yerel temsilcilerden beklentisi siyasetten arındırılmış bir şekilde kendi kültürel ve tarihi miraslarının temsilciliğini yapmaktır. Fakat bölgesel partiler içerisindeki bazı gruplar üzerinde bu özgürlük ortamı merkezin isteğinin aksine yerel talepleri doğurmuştur. Bahse konu talepleri Rus olmayan Cumhuriyetlerin ulusal ayrıcalıklarının tanınması, Çarlık döneminde baskı altında kalan Rus olmayan kültürlerin desteklenmesi, kadrolara Rus olmayan bürokratların tekrar seçilmesi, Rus olmayanların kendi dilleri üzerinden siyasi bilinçlerinin desteklenmesi, Rus olmayan bölgelerdeki şehirlerde Rus hegemonyasının sonlandırılması şeklinde sıralamak mümkündür

(Liber, 1992, s. 21). Ancak yerellerin talepleri Sovyet merkez hükümetinin “yerellerin politize edilmeden temsil edilmesi”, Sosyalist olma yolunda gerekirse öz milliyetlerin ikinci plana atılması”, “geri kalmışlıklar bertaraf edilirken merkez Sovyet hükümetine olan bağlılığın artması” gibi hedefleriyle uyuşmamıştır. Bu taban tabana zıtlık ise Stalin döneminde Sovyetlerde tekrar Rusların önceliğini kapsayan uygulamaları başlatılmasına, kademeli olarak korenizatsiya politikasının durdurulmasına ve Ruslaştırma politikasına geri dönüşüne zemin hazırlamıştır (Saraç, 2020, s. 92).

Sovyet milliyetçiliğinin bu dönemdeki temel görevi Sovyet halklarınca oluşturulan ve Sovyet politik sisteminin ayrılmaz parçaları olarak algılanan ulusal birimleri desteklemektir. Ancak bu destek birimlerin kendilerini denetimsiz siyasi güçler ya da bağımsız ülkeler olarak algılamalarının tersine, işlevsel uluslar olduklarını kabul ettikleri sürece gerçekleşmiştir (Fragner, 2014, s. 32). Uygulanan korenizatsiya politikası ulusal bilinci ve etnik kadroları kısmen de olsa güçlendirmiş hatta “proleter entelizansiya”nın oluşumu için atılan geçici adımlar arasında değerlendirilmesine yol açmıştır. Ancak zamanla “burjuva milliyetçiliği”ne dönüşmesi Stalin’in baskılarını artırmıştır (Hosking, 2011, s. 771).

Özenle teşvik edilen yerleşirme politikası ve yerel dillerin gelişiminin sağlanması çabaları 1930’ların sonlarından itibaren yerini Rus dilinin ve kültürünün geliştirilmesi ve diğer milletlere Rus dilinin öğretilmesi politikasına bırakmıştır. Sovyet yetkililerine göre korenizatsiya politikaları kontrolden çıkmış ve birleşme için tehdit oluşturmaktadır. Rus milleti ve Rusçuluk Sovyet devletinin çok uluslu yapısını birleştirebilecek güçler olarak görülmeye başlamıştır (Wierzbicki, 2017, s. 247). Ve nihayetinde Korenizatsiya politikası kesin bir şekilde 1934 yılında toplanan 17. Komünist Parti Kongresinde sona erdirilmiştir (Grenoble, 2003, s. 54). Korenizatsiya politikasını Lenin “milli eşitsizliklerin aktif bir şekilde telafi edilmesine”, “Rus olmayan bölgelerde yaşayan halkların dillerinin ve kültürlerinin tanınmasına” yönelik olarak başlatmış olsa da Stalin 1920’nin sonlarına doğru politikayı “biçimsel olarak milli, içerik olarak sosyalist” şeklinde tanımlayarak yeniden şekillendirmiştir (Saraç, 2020, s. 92).

II. Dünya Savaşı’nda sonra ve özellikle Hruşev dönemiyle birlikte “kültürlerin gelişimi” politikaları “kültürlerin erimesi ve kaynaşması” uygulamalarına evrilecek ve tüm bunlar komünist toplum inşasının temelleri olarak sunulacaktır. Brejnev dönemine gelindiğinde ise bir Sovyet toplumundan ve ortak bir komünist kültürün varlığından söz etmek mümkün hale gelecektir (Hasanoğlu, 2015, s. 316).

4. SONUÇ

Korenizatsiya politikası Sovyet öncesi Ruslaştırma politikalarıyla baskılanan yerel idarecilerin yeni ideolojiye karşı güven tesis edememeleri ve çok uluslu yapının getirmiş olduğu bölgeler arası çatışmaların çözümü için öne sürülmüştür. Rus olmayan halkların propaganda ağına çekilebilmesi için yerel dillerin ön plana çıkarılması, okuryazarlığın artırılması ve eğitimin dinamiklerinin politik bir zeminde oluşturulması söz konusudur. Devlet organlarına getirilen yerel idareciler her ne kadar Rus olmayan halkın temsil edilmesi maksadıyla getirilmiş olsa da milliyetçi eğilimler göstermeye başladıkları zaman tasfiyeler ardı ardına gelmiş ve kadrolara ya Ruslar ya da Ruslaşmış idareciler getirilmiştir. Yerel taleplerle Sovyet iktidarının Sovyetleşme yolunda öz milliyetlerin ikinci plana atılması hedefleri uyuşmadığından korenizatsiya politikası kademeli bir şekilde uygulamadan kaldırılmıştır.

Korenizatsiya politikasının her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde Orta Asya coğrafyasında yaşayan halklara yerel dillerini kullanma, kültürlerini yaşatabilme hakkının tanınması, devlet organlarındaki idari makamlara yerel temsilcilerin getirilmesi gibi amaçları edinmiş olsa da uzun vadede tüm toplumu Sovyet kimliği altında birleştirmeyi, merkez iktidarını

sağlamlaştırılmayı hedeflediğini söylemek mümkündür. 1920’li yıllarda Lenin’in şekillendirdiği korenizatsiya politikası, 1930’larda yerini Stalin’le hayat bulan Rusça’nın ve Rus kültürünün yaygınlaştırılması uygulamalarına bırakmıştır. Ancak yine de Lenin’in devrim gerçekleşmeden hemen önce dile getirdiği korenizatsiya ile ilgili görüşleri belirli dönemlerde kesintiye uğramasına rağmen şekilde milli özde sosyalist bir yapı ile Sovyetler Birliği dağılana kadar varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Balım, Ç. ve Gürbüz, Y. E. (2012). *O'zbekiston Respublikasi: 'Özbek Modeli'*. Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler (1. Baskı) içinde (197-285). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Barut, E., Odacıoğlu, M. C., Köktürk, Ş. (2016). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde Düşünce Hareketlerinin Edebi Eserler Üzerindeki Etkisi: SSCB’de Çeviri Sansürü. *Tarih Okulu Dergisi*, 9 (26), 459-479.
- Bölükbaşı, S. (2014). *Azerbaycan’da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorununun Etkileri..* Orta Asya ve İslam Dünyası’nda Kimlik Politikaları W. Schendel ve E.J. Zürcher (Ed.), (S. Somuncuoğlu, Çev.), (3. Baskı) içinde (23-48). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carr, E. H. (2002). *Bolşevik Devrimi: 1917-1923*, c. 1. (O. Suda, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Eker, S. (2012). Ulus İnşası ve Derusifikasyon Sürecinde Tacikistan’da Toplum Dil Bilimsel Durum. *Milli Folklor*, 24 (95), 215-234.
- Fragner, B. G. (2014). *Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya’nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras*. Orta Asya ve İslam Dünyası’nda Kimlik Politikaları W. Schendel ve E.J. Zürcher (Ed.), (S. Somuncuoğlu, Çev.), (3. Baskı) içinde (23-48). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, T. (2016). Yakın Çevra Doktrini ve Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Rus Azınlıklar. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (10), 55-72.
- Gündoğdu, A. (2014). Türk dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (2), 1-18.
- Grenoble, L. (2003). *Language Policy In The Soviet Union*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Harunov, R. S. (2009). Formirovaniye Tuvinskoy Intelligentsii Putem Vidvijenii Korenizatsii Kadrov. *Novye Issledovaniia Tuvy* 1(2), 326-333.
- Hasanoğlu, İ. (2015). Homo Sovieticus: SSCB’de Sovyet Halkı İnşası Çabaları. *Turkish Studies*, 10 (1), 311-340.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (K. Acar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kamçıbekova, K. (2006). Sovyet Dönemi Kırgız Türkçesi’nde Dil Planlaması. *Türk Dil ve Edebiyat Dergisi*, (26), 31-40.
- Liber, G. (1992). Korenizatsiia: restructuring Soviet nationality policy in the 1920s, *Ethnic and Racial Studies*, 14 (1), 15-23.
- Mühlen, P. V. Z. (2006). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Harbi’nde Sovyet Doğu Halkları*, İstanbul: Şema Yayınevi.
- Öner, A.Ş.(2019). Stalin’in Milliyetler Politikasının Bedeli Olarak Ahıska Sürgünü ve Ahıskalıların Sürgündeki Yaşamları, *Avrasya Etüdleri*, 25 (56), 53-77.
- Özlem, K. (2013). Kerimov Yönetiminde Özbekistan’ın İç ve Dış Politikasının Analizi (1991-2012), *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 29-51.
- Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya ya ya Ulusların İmal Edilişi* (M. Morali, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Saraç, H. (2020). Sovyet Rusya’nın Korenizatsiya (Yerelleştirme) Kapsamında Uyguladığı Dil Politikaları: Orta Asya Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (71), 87-93.
- Wierzbicki, A. (2017). Ethnicity and Power in the Soviet Union. *Post Soviet Issues* 4 (3), 240-255.
- Yıldırım, E. (2012). *Türkmenistan: Aşiretten Ulusa*. Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler (1. Baskı) içinde (369-451). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLGİZMLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ MÜBAHİSƏLİ BAXIŞLAR

Səbinə SEYİDOVA¹

ÖZET

Digər dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də frazeologizmlərin quruluşu məsələsində dilçi alimlər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Təbii ki, bu da frazeologiyanın daha sonralar ayrılması və dilçiliyin gənc şöbəsi olması ilə əlaqədardır.

Müəllif də məqalədə frazeologizmlərin struktur məsələlərinə diqqəti cəkməmiş, istər Azərbaycan, istərsə də digər türk dillərində bu məsələyə olan münasibəti araşdıraraq öz qənaətlərini bildirmişdir. Azərbaycan dilçiləri H.Bayramovun, S. Murtuzayevin, Q.Mahmudovanın, M.Mirzəliyevanın, Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə toxunmuş, habelə türkoloqlardan Ö. Aksoy, K. Daibova, J. Quzeev, S. Kenesbayevin tədqiqatlarını Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatları ilə müqayisədə araşdırmışdır. Hal – hazırda dilçilikdə söz və cümlə tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu məsələsində olan mübahisələrinə Azərbaycan dilçilərinin mövqeyini göstərək bu problemin ana dilimizdən də yan keçmədiyini göstərmişdir. Azərbaycan dilinin frazeologiyasını geniş miqyasda tədqiq edən H. Bayramov və digər dilçilər frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə nəzərə alaraq, bu tipli frazeoloji vahidləri frazeoloji cümlə, frazeoloji ifadə terminləri ilə ifadə etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, türkoloji dilçilikdə də frazeoloji vahidlərin spesifik əlamətləri, funksional cəhətləri, strukturu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər söz, cümlə tipli frazeologizmlərin mövcudluğunu qəbul edir, digər qrup dilçilər bunun əksini söyləyir.

Türk dillərinin frazeologiyasını tədqiq edən araşdırmaçılar dilin frazeoloji sisteminə müxtəlif prizmalardan yanaşsalar da, bu tədqiqatçıların hamısı bir fikirdə həmrəydir: frazeoloji vahid – sabit söz birləşməsi, yəni frazeoloji vahidin sabit söz birləşməsi şəklində olması vacib şərtidir.

AhahtarKelimeler: frazeologizm 1, frazeoloji sistem 2, Azərbaycan dilçiliyi 3

GİRİŞ

Digər dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də frazeologizmlərin quruluşu məsələsində dilçi alimlər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Təbii ki, bu da frazeologiyanın daha sonralar ayrılması və dilçiliyin gənc şöbəsi olması ilə əlaqədardır.

1. FRAZEOLGİZM VƏHİDLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ MÜBAHİSƏLİ YANAŞMALAR

H.Bayramov belə bir müddəə ilə çıxış edir: «Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikir bildirir və ilk baxımdan cümləyə oxşayır».[Bayramov, 1978, s. 122]. Bu müddəanın təsdiqi məqsədilə o, «Ay Səməd dayı...əlim aşağıdır» cümləsinin nümunə gətirir. Görünür, H.Bayramov «əli aşağı olmaq» frazeologizminin cümləyə oxşadığını qeyd etmişdir. O, rus dilində istifadə olunan «устойчивые фразы», «фразеологические единицы с предикативной структуры», «предикативные фразеологизмы», «коммуникативные фразеологические единицы» terminlərinin də özünün nəzərdə tutduğu, frazeoloji cümlələrlə eyni anlayışı ifadə etməsini düşünür. S.Murtuzayevin istifadə etdiyi «frazeoloji cümlələr», Ə.Dəmirçizadənin «idiomatik cümlələr» və H.Bayramovun əvvəlki tədqiqat işlərində istifadə etdiyi «frazeoloji ifadə» terminlərinin də eyni mənə kəsb etməsi fikri də irəli sürülür [Bayramov, 1978, s. 122].

H.Bayramovun «frazeoloji cümlə» anlayışı altında nəyi nəzərdə tutmasını başa düşmək üçün müəllifin belə cümlələrin feili frazeoloji birləşmələrdən fərqi haqqında fikirlərini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. O yazmışdır: «Bu qəbildən olan frazeoloji cümlələrin feili frazeoloji cümlələrin feili frazeoloji birləşmələr arasında müəyyən yaxın və fərqli cəhətlər vardır. Yaxın cəhət ondan ibarətdir ki, bunların bir qismi eyni leksik tərkibə malik olan frazeoloji birləşmələrin feil komponentinin məlum növdən məchul növə keçirilməsi ilə (məsələn, amanını kəsmək–amanı kəsilmək, abırını tökmək–abırı tökülmək, az bir qismi isə icbar növdən məchul növə keçirilməsi ilə (məsələn, qanını qaraltmaq–qanı qaralmaq, cinini tutdurmaq–cini tutmaq, bağırını yarmaq–bağırı yarımaq) formalaşmışdır» [Bayramov, 1978, s. 124].

¹Dok. öyrəncisi Azərbaycan Dillər Unversitetinin Azərbaycan Dilçiliyi Bölümü

Aydın olur ki, H.Bayramov şəxssiz cümlələrdə xəbər funksiyasını yerinə yetirən frazeoloji vahidləri frazeoloji cümlələr adlandırmışdır. O, “olmaq” feilli frazeoloji birləşmələri ismi xəbərli frazeoloji cümlələr kimi qəbul edir. Məsələn, “əli aşağı olmaq”, “ürəyi geniş olmaq”, “gözü ac olmaq”, “ayağı gorda olmaq”, “ağı yırtıq olmaq” və s.

H.Bayramovun frazeoloji sual cümlələri ilə bağlı fikirlərində də elmi mübahisə doğuran cəhətlər vardır. Tədqiqatçı “nə var, nə yox?”, “sənə (sizə) nə gəlib?” cümlələrini qeyri-ritorik frazeoloji cümlələr sayır. Onun fikrinə görə daimi komponenti... “ağız və nə sözümdən”, “nə + bərc sözlərindən”, “nə + iş sözlərindən”, “nə+ it + azmaq sözlərindən”, “nə + düşmək feilindən” ibarət olanlar, “...-in nə dərdinə qalıb”, “nə başını (başınızı ağrıdım...)”, “kim bilir...”, “nə dərdim (dərdimiz) vardı”, “hara gəldi...”, “sən nə qoyub, nə axtarırsan” qəlibli cümlələri ritorik frazeoloji sual cümlələridir [Bayramov, 1978, s.140–146].

2. TÜRKOLÖGİYA VƏ RUS DİLÇİLİYİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ YANAŞMANIN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏKİ YANAŞMALARLA MÜQAYİSƏSİ.

Rus dilçiliyi və türkologiyada nəzəri sintaksis adi cümlələr sistemini və cümlənin kateqorial – qrammatik xassələrini kifayət qədər geniş öyrənmişdir. Paremiya–frazeoloji “ cümlələr ” sistemində münasibətdə belə bir qənaət ən azından qeyri-obyektiv olardı [Теймурова, 2013, s. 27–28].

İndiyə kimi “paremiyaların özünəməxsus modelləri (struktur sxemləri) vardırımı, yoxsa onlar adi (azad) cümlələrin modellərinə əsasən qurulurlar, bu modelləri təkrar edirlər?” sualına cavab nə rus dilinin, nə Azərbaycan dilinin akademik qrammatikalarında yer tapmamışdır.

Dilin frazeoloji sistemi tədqiq obyektinə çevrildiyi vaxtdan frazeoloji vahidlərin strukturu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülməkdədir. Ənənəvi olaraq dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin , əsasən , sabit söz birləşməsi , qismən də cümlə tipində mövcud olduğu qeyd edilir. Müxtəlif dillərin frazeologiyasını araşdırmaya cəlb edən tədqiqatçılar cümlə tipli frazeoloji vahidləri adlandırmaq üçün bir sıra terminlərdən istifadə etmişlər. Rus dilçiliyində V. L .Arxangelski “sabit ifadələr” [Архангельский, 1964, s. 55], N. M. Şanskiy “kommunikativ xarakterli frazeoloji vahidlər” terminindən istifadə etmişlər [Шанский, 1996, s. 204]. İngilis dilinin frazeologiyasını tədqiq edən N. N . Amosova “predikativ tipli frazeoloji vahidlər” terminindən istifadə etmişdir [Амосова, 1963, s.135]. Bu tədqiqatçılar öz əsərlərində, əsasən , cümlə tipli frazeoloji vahidlər sırasına paremioloji vahidləri – atalar sözü və məsəlləri daxil etmişlər. Türkoloji dilçilikdə də bu tipli frazeoloji vahidlər müxtəlif terminlərlə göstərilmişdir. Qazax dilçisi S.K. Kenesbayev cümlə konstruksiyalı frazeoloji vahidləri “ predikativ xarakterli frazeoloji vahidlər ” kimi adlandırmışdır. [Кенесбаев,1968, s. 116].

Azərbaycan dilçiliyində bu tip konstruksiyalara malik frazeoloji vahidlər S.Murtuzayev tərəfindən “frazeoloji cümlələr” termini ilə adlandırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, cümlə tipli frazeoloji vahidlər, əsasən, atalar sözü və məsəllərdən ibarətdir. Daha sonra S. Murtuzayev göstərir ki, alın tərilə mal qazanmaq – cümlə deyil, alın tərilə mal qazanır cümlədir; qanını halal etmək – cümlə deyil, qanını halal etdi cümlədir [Murtuzayev, 1958, s. 78; Murtuzayev, 1962, s. 107].

Ə.Dəmirçizadə “idiomatik cümlələr” terminindən istifadə edərək göstərir ki, “belə idiomlar azdır, çünki ümumiyyətlə son hissəsi feillərdən olan cümlə əsilli idiomlar məsdər şəklinə salınaraq idiomatik ifadələr qrupuna daxil edilir (qulaq ardına vurmaq, ağzından süd iyi gəlmək)” [Dəmirçizadə, 1962,s.172].

Azərbaycan dilinin frazeologiyasını geniş miqyasda tədqiq edən H. Bayramov isə frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə nəzərə alaraq, bu tipli frazeoloji vahidləri frazeoloji cümlə , frazeoloji ifadə terminləri ilə ifadə etmişdir [Bayramov, 1978, s. 70]. Qeyd etdiyimiz kimi, türkoloji dilçilikdə də frazeoloji vahidlərin spesifik əlamətləri, funksional cəhətləri, strukturu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər söz, cümlə tipli frazeologizmlərin mövcudluğunu qəbul edir, digər qrup dilçilər bunun əksini söyləyir.

Türk dillərinin frazeologiyasını tədqiq edən araşdırmaçılar dilin frazeoloji sistemində müxtəlif prizmalardan yanaşsalar da, bu tədqiqatçıların hamısı bir fikirdə həmrəydir: frazeoloji vahid – sabit söz birləşməsi, yəni frazeoloji vahidin sabit söz birləşməsi şəklində olması vacib şərtir. Q.Mahmudova qeyd edir ki, “ənənəvi dilçilikdə uzun illər bir fikir hökm sürmüşdür ki, frazeoloji vahidlər yalnız birləşmə şəklində olur. Lakin istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərində cümlə səviyyəli külli miqdarda frazeoloji vahidə rast gəlmək mümkündür. [Mahmudova, 2009, s. 90].

K. Daibova qumuq dilində işlənən frazeoloji vahidlərin iki struktur tipini müəyyənləşdirir: a) struktur baxımdan söz birləşməsinə bərabər olanlar; b) struktur baxımdan cümləyə bərabər olanlar; məsələn, tırnaqına tiymey; bir ayaqıq onda, bir ayaqıq munda [Даибова, 1971, s. 16]

Bir sıra tədqiqatçılar dildə söz tipli frazeoloji vahidlərin varlığı fikrini irəli sürürlər. Türkoloji dilçilikdə belə bir fikri ilk dəfə S. Kenasbayev və Ö.A.Aksoy dilə gətirmişdir. Qazax dilçisi S. Kenasbayev idiomatik ifadələrin bölgüsünü verərək qeyd edir ki, idiomlar bir komponentli də ola bilər. Vaxtı ilə Ö. Aksoy “Ata sözləri və Deyimlər sözlüyü” lüğətinə də “doğrusu, sözdə, gözdə, havadan, toptan, ayaktan və s. bu tipli leksik vahidləri deyim kimi qəbul etmişdi. Sonralar Ö. Aksoy deyimlərin ən azı iki sözdən ibarət olması fikrini qəbul edərək əvvəlki ideyasından imtina etmişdir. [Şahin, 2004, s.4] J.M.Quzeev qeyd edir ki, bir sıra araşdırmaçılar frazeologiyanın sərhədlərini geniş götürərək frazeoloji vahidlərin tərkibinə ayrı-ayrı sözləri də daxil edirlər. Türk dillərinə aid tərtib edilmiş sözlüklərdə tək-tək sözlər frazeoloji vahidlər kimi qəbul edilir. Frazeoloji vahidlərin ən azı iki sözdən (söz birləşməsi) ibarət olması ideyasını əsas götürən tədqiqatçı göstərir ki, “tək-tək sözlərin frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil edilməsi frazeologiya anlayışının mahiyyətinə ziddir, çünki frazeoloji vahidlər ən azı iki komponentli olmalıdır” [Гузеев, 1984, s. 46].

Azərbaycan dilçiliyində də söz tipli frazeoloji vahidlərin varlığı ideyası Ə.Dəmirçizadə, H.Bayramov, M.Mirzəliyeva, Q.Mahmudova və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ə. Dəmirçizadə frazeoloji vahidlərin strukturca üç tipini müəyyənləşdirərək söz tipli frazeoloji vahidlərin tərkibinə tülkü (hiyləgərlik mənasında), eşşək (qanacaqsız), dayı (məsul vəzifədə olan arxa, köməkçi), dəm (bir az kefli) kimi leksik vahidləri daxil etmişdir [Dəmirçizadə, 1962, s. 168]. H.Bayramov “Mahmud Kaşğarının “Düvanü lüğət-it-türk” əsərində frazeoloji mənalı sözlər” adlı məqaləsində “Düvan”da işlənmiş müəyyən sözləri (tək-tək sözləri) frazeoloji mənalı sözlər kimi qəbul edərək anğardi (andğarmak)–and içdi, tüşdi (tuşmak)– rast gəlmək, tuş gəlmək, tozğurdi (tozğurmak)– cana doydurmaq, teşik–ac göz, közəzdi (közəzmək)– göz etdi, kiçindi (kiçinmək)– yolunu azmaq, çökdi (çökmək)– diz çökmək, çavıkti (çavıkmak)– ad qazanmaq, şöhrətlənmək kimi leksik vahidləri frazeoloji vahidlər sırasına daxil edir [Bayramov, 1966, 25]. Q.Kazımov H.Bayramovun bu fikrini əleyhinə gedərək yazır: “Fikrimizcə, bunlar frazeoloji vahidlər deyil, sonralar yaranan frazeoloji vahidlərin leksik ekvivalentləridir və birləşmə şəklində olan əksər frazeoloji vahidlərin belə ekvivalentləri vardır: anlamaq – başa düşmək, dolamaq – ələ salmaq, dinləmək – qulaq asmaq, inanmaq –bel bağlamaq və s”. [Kazımov, 2008, s. 304].

Q. Mahmudova yazır ki, “müasir dilçilikdə söz şəklində olan frazeoloji vahidlər də qəbul olunmaqdadır. Düzdür, bunun qəbul olunması çox ağır gedir” [Mahmudova, 2009, s. 89]. Daha sonra müəllif söz tipli frazeoloji vahidlərə bir sıra nümunələr göstərir. Məsələn, Anam tutulmuşdu (N.Həsənzadə); Çaxır götürək, bala-bala vuraq özümüzçün (Anar). Bu cümlələrdə Q.Mahmudova “tutulmuşdu, vuraq” sözlərini bir sözdən ibarət frazeoloji vahid kimi qəbul edir. M. Mirzəliyeva da dildə söz tipli frazeoloji vahidləri sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla üç qrupda birləşdirərək qeyd edir ki, bu tipli frazeoloji vahidlər “sözlərin məcazlaşmaya məruz qalma prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir” [Mahmudova, 2009, s. 75]. Müəllif “O yaman düşüb” (sadə); “O əməlli-başlı çamışdı” (mürəkkəb); “Bu kitabın ölüsü dördünü götürəcəkdin” (düzəltmə) cümlələrində “düşüb, əməlli-başlı, ölüsü” sözlərini frazeoloji vahid kimi qəbul edir [Mahmudova, 2009, s.76].

Fikrimizcə, həm M.Mirzəliyevanın, həm də Q. Mahmudovanın söz tipli frazeoloji vahid kimi qəbul etdikləri nümunələri parçalanmış, ixtisara məruz qalmış, semantik cəhətdən sıxılmış frazeoloji vahidlər kimi götürmək məqsədə uyğundur. Çünki bu tipli frazeoloji vahidlərin başlanğıc, ilkin formasını bərpa etmək mümkün olur. Məsələn, O yaman düşüb – O yaman əldən düşüb və s. Azərbaycan dilində bu konstruksiyaya malik frazeoloji vahidlər, yəni bir komponentli frazeoloji vahidlər kifayət qədərdir. Bir komponentli frazeoloji vahidlər həm yazılı, həm də şifahi nitqdə müəyyən üslubi məqamda işlənərək nitqdə emosionallıq, ekspressivlik yaradır. Belə frazeoloji vahidlərin struktur-funksional cəhətdən müəyyən izahata ehtiyacı vardır. Dilimizdə mövcud olan (həm də digər türk dillərində) bir komponentli frazeoloji vahidləri, əsasən, iki qrupda birləşdirmək olar: 1) Etimon formasının (başlanğıc, ilkin forma) bərpası mümkün olan frazeoloji vahidlər; 2) Etimon formasının bərpası mümkün olmayan frazeoloji vahidlər. Birinci qrupa daxil olan frazeoloji vahidləri də iki yarım qrupa ayırmaq olar: a) Dayaq komponent (II tərəf) əsasında formalaşan və etimon formasının bərpası mümkün olan frazeoloji vahidlər. Belə frazeoloji vahidlər yaranarkən frazeologizm parçalanmaya məruz qalır, yəni əsas komponent (I tərəf) ixtisar edilir və dayaq komponent frazeoloji vahidin kəsb etdiyi ümumi mənanı daşıyır. Bu zaman məcazlaşma dayaq komponent əsasında baş verir. Bu tipli frazeoloji vahidləri leksik ixtisarlara məruz qalmış frazeologizmlər kimi qəbul edən H.Bayramov qeyd edir ki, “dilimizdə insanla əlaqədar olaraq işlədilən dolamaq və sarımaq sözləri, məsələn, o səni sarıyır (və ya dolayır) məhz leksik ixtisarin nəticəsidir” [Bayramov, 1966, s.155]. Azərbaycan dilində “ələ salmaq, lağa qoymaq” və s. frazeoloji vahidlərinin sinonimi kimi “dolamaq,

sarımaq” formasında bir komponentli frazeoloji vahidi çıxış edir. Bu frazeoloji vahidlərin dominantı “ələ salmaq” frazeoloji vahididir: məsələn, Bu nə sözdür, Yusif şah. Atamın ərvahı üçün səni dolamırıq (A.Şaiq); Qara oğlan isə gələn qadını açıqdan– açığa dolamağa çalışırdı (M.Hüseyn); Onlar corablı oğlanı dolayıb gülməkdə davam edirdilər (B.Bayramov); Bir başqa tələbə Əsədi sarımaq istədi; Yoxsa bizi sarıyırsan (M.İbrahimov). Belə frazeoloji vahidlər asanlıqla bərpa olunaraq etimon formasında çıxış edə bilər. Məsələn, daha bu əcnəbi qızları bizim başımızda qoz sındırıb, bizi barmaqlarına sarımasınlar; Məni biləyinə az dola, İsrəfil; Məni biləyinə dolama, fəsad; Daha sən öz qonağını birinci gör – görümdən çeçələ barmağına sarıma, Hümmət (S. Rəhimov); Yaxşı sarıyıb bizi barmağına (M.İbrahimov) və s. Göründüyü kimi, həm bir komponentli, həm də birləşmə şəklində olan frazeologizmlər eyni mənə yükünə, eyni mənə çalarına malikdir. Fikrimizcə, bu konstruksiyaya malik frazeoloji vahidləri reduktiv və ya reduksiya (reduksiya – parçalanma, itirilmə) məruz qalmış frazeoloji vahidlər kimi adlandırmaq lazımdır. b) Birinci qrupa daxil olan ikinci tip frazeoloji vahidlər əsas komponent (birinci tərəf) vasitəsilə formalaşır. Bu zaman dayaq komponent ixtisar edilir, əsas komponent şəkilçi morfemlərin (leksik və qrammatik) köməyiylə dayaq komponentlə birlikdə ifadə etdiyi mənanı bildirir. Bu tip frazeoloji vahidlərdə məcazlaşma əsas tərəf və şəkilçi morfemlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilində “çox danışan” adam mənasında “çənədir”, mübahisə etmək, çənə–boğaz döymək (etmək) frazeoloji vahidlərinin ekvivalenti kimi isə “çənələş (mək), çənələşmə” tipli bir komponentli frazeoloji vahidlər işlənir. Məsələn, Filankəs çənədir (canlı danışıda); Starşına ilə, pristavla çənələşmək asan deyil, bir az həтта xatası da var (N.Nərimanov). Bu frazeoloji vahidlərin də etimon forması asanlıqla bərpa oluna bilər: məsələn, Filankəs çənədən möhkəmdir; Qanacağımız olsun, belə çənə – boğaz eləmək yaramaz (S.Rəhimov); İki saat idi ki, (Mahmud) texniki təchizat şöbəsinin müdirilə çənə – boğaz döydü (Y. Əzimzadə). Belə konstruksiyaya malik frazeoloji vahidlərin elliptik frazeoloji vahidlər kimi adlandırılmasını məqsədə uyğun hesab edirik. İkinci qrupa daxil olan frazeoloji vahidlər birinci qrup frazeoloji vahidlərdən funksional xüsusiyyətlərinə görə, həm də qismən strukturca fərqlənirlər. Bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlər, əsasən, leksik şəkilçilərin (–sız, –lı, –lan, –ləş) köməyiylə yaranır. Bu zaman frazeoloji vahidin strukturu məcazlaşma nəticəsində daralmaya, sıxılmaya məruz qalır. Məcazlaşmış sözdə sözün frazeoloji mənası sözün özü ilə bağlı olur və frazeologizmləşmiş sözün ilkin nominativ mənası itir, yeni derivativ məcazi mənə yaranır. Ancaq buna baxmayaraq, məcazi mənalı derivativ leksik vahid frazeoloji vahidin (birləşmə şəklində olan) ifadə etdiyi mənanı bildirir. Belə frazeologizmlərin ilkin, başlanğıc forması bərpa oluna bilmir. Azərbaycan dilində “var–dövlət sahibi olmaq, varlanmaq” mənalarda “qılanmaq, tüklənmək”, “təqib etmək, gözüm çıxdıya salmaq, sıxışdırmaq ” mənalarda “burunlamaq”, “mübahisə etmək, söz–sözə gəlmək” və s. mənalarda “ağızlaşmaq” (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qazax dilində mübahisə etmək mənasında “tistesu” formasında bir sözdən ibarət frazeologizmi işlənir), “saymamaq, tapdalamaq, sıxmaq” mənalarda “ayaqlamaq”, “dalaşmaq, vuruşmaq” mənalarda “burunlaşma”, “qorxaq, aciz, məzlum” mənalarda “ağızsız, ürəksiz”, “cəsur, igid ” mənalarda “ürəkli”, “cəsarət vermək, ruhlandırmaq” mənalarda “ürəkləndirmə”, “hücum etmək, təcavüzə başlamaq” mənalarda “ayaqlanmaq” və s. bu tipli bir komponentli frazeoloji vahidlər, yəni məcazi mənalı derivativ leksik vahidlər mövcuddur. Məsələn, Son zaman yaman qılanıbsan (tüklənmiş) (canlı danışıda); Qız fındığı öz qiymətindən ucuz satdığı üçün köhnə alverçilər onu burunlamağa başladılar; Qarı bizdən uzaqlaşdı, bir çoxları ilə burunlaşdı (M.S. Ordubadi); Kazım məhəllədə ağızlı və sözü ötən adam idi (H.Sarabski); Ayaqlanır qarı düşməni (S. Vurğun) və s. Belə konstruksiyaya malik frazeoloji vahidləri kompressiyaya uğramış (kompressiv – ifadənin, mətnin başa düşüləcək dərəcədə həddindən artıq sıxılması, daralması) məcazi mənalı derivativ frazeoloji vahidlər kimi qəbul etmək lazım gəlir [Bağırov, 2016].

Azərbaycan dilində, o cümlədən digər türk dilində mövcud olan frazeoloji vahidlərin strukturca üç tipi vardır: 1) söz tipli; 2) birləşmə tipli; 3) cümlə tipli frazeoloji vahidlər. Söz tipli frazeoloji vahidlər də öz növbəsində reduktiv, elliptik, kompressiv olmaqla üç qrupa bölünür. Birləşmə tipli frazeoloji vahidlərə gəldikdə isə bunları da üç yarım qrupda birləşdirmək olar: 1) tam daşlaşmış – kristal frazeologizmlər, yəni yalnız iki sözdən ibarət frazeoloji vahidlər. məsələn, bel bağlamaq, qulaq asmaq, başa düşmək, qulaq vermək, gözə gəlmək, dilə tutmaq və s. 2) xarici “təyinli” frazeoloji vahidlər. məsələn, gözündə qalmaq – arzusu gözündə qalmaq; ürəyində qalmaq – istəyi ürəyində qalmaq, burnundan gəlmək (tökülmək)– anadan əməldiyi süd burnundan gəlmək (tökülmək) və s. 3) daxili təyinli frazeoloji vahidlər. məsələn, başını girələmək– başını bir təhər girələmək, başını qatmaq – başını bir təhər qatmaq, ağılını cəm eləmək– ağılını başına cəm eləmək, başından eləmək – başından rədd eləmək, abırını bükmək – abırını ətəyinə bükmək (tökmək) və s. Belə frazeologizmlər əhatə dairəsinin müxtəlifliyinə görə müəyyən edilir. Cümlə tipli

frazeoloji vahid dedikdə, frazeoloji vahidlərin dayaq komponentlərindəki məsdər şəkilçilərinin atılması və dayaq komponentinin felin müxtəlif zamanlarında işlənməsi yolu ilə yaranan frazeologizmləri frazeoloji cümlə kimi qəbul edirik. məsələn, Ağzından süd iyi gəlmək – ağzından süd iyi gəlir; Əli boş çıxmaq – əli boş çıxdı; Kəlləni yerə atmaq – kəlləni yerə atdı; Ürək– göbəyini yemək – ürək–göbəyini yedi; Göz döymək – gözünü döyür; Gözündən pərdə asmaq– gözündən pərdə asır və s.

SONUC

Mövzudan da göründüyü kimi burda qarşıda duran mühüm məsələlərdən biri frazeoloji vahidlərin strukturu və ondan doğan terminologiya məsələsidir. Burada mübahisə mövzusu olaraq struktur quruluş cəhətdən söz, söz birləşməsi, cümlə modelli frazeoloji vahidlər qarşılaşdırılır. Dilçilik ənənəsində “söz birləşməsi” və “cümlə” terminləri bir–biri ilə əlaqə və fərqlər əsasında təyin edilir. Həmin terminlər aid olduqları dil faktları arasında özünü büruzə verən prinsipial fərqləri əks etdirir. Söz birləşməsi və cümlə arasında prinsipial fərqlərin olduğunu etiraf etməklə və bu fikri qəbul və müdafiə edənlərə şərik olmaqla yanaşı, biz söz birləşmələri və cümlələr arasında mürəkkəb bir əlaqənin olduğunu da qeyd edirik. Həmin əlaqə aşağıdakılardan ibarətdir. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Onun iki qütbü – mübtədasi və xəbəri var. O, ayrı–ayrı sözlər və söz birləşmələrindən təşkil olunur. Söz birləşmələri isə öz növbəsində həm sərbəst, həm də sabit tərkibli birləşmələr ola bilər.

Sabit söz birləşmələri də həm söz birləşməsi modeli üzrə təşkil olunmuş konstruksiyaları, həm də sabit leksik tərkibə malik olan cümlələri əhatə etməklə tədqiq oluna bilər. Beləliklə, biz belə hesab edirik ki, belə bir (dar) mənada cümlələrin müəyyən qismini də sabit söz birləşmələrinə aid etmək mümkündür.

Məqalənin ən vacib ümumiləşmələrindən biri bundan ibarətdir ki, danışq kontekstində sabit söz birləşmələri və sabit tərkibli cümlələr özünü eyni cür büruzə verir.

KAYNAKÇA

- Амосова, Н. Н. (1963). *Основы английской фразеологии*. Ленинград: ЛГУ
- Архангельский В. Л. (1964). *Устойчивые фразы в современном русском языке*. Ростов на Дону: Изд-во. Рост. ун-та
- Bağırov, N.R. (2016). Türk dillərində frazeoloji vahidlərin strukturu problemi. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi*, № 2, 13-19, Bakı
- Bayramov, H. A. (1978). *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. Bakı: Maarif
- Bayramov, H. A. (1966). Mahmud Kaşğarının “Divani–lüğət –it türk” əsərində” frazeoloji mənalı sözlər. *Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası*, №5, 18–27
- Даибова, К.Х. (1971). *Фразеология кумыкского языка. Автореферат диссертации кандидата филологических наук*. Москва
- Dəmirçizadə, Ə.M. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyatı*. Bakı: Azərtədrisnəşr
- Kazımov, Q.Ş. (2008). *Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, 1 cild*. Bakı: Nurlan
- Кенесбаев, К.С. (1968). О некоторых вопросах составления фразеологического словаря казахского языка. *Материалы IX Всесоюзного Координационного Сопещения. Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей (114–118)*. Баку: Изд –во АН СССР
- Гузев, Ж. М. (1984). Тюркская фразеология и ее лексикографическая Разработка. *Советская тюркология*, №6, (46 -52). Баку
- Mahmudova, Q.Ç. (2009). *Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası*. Bakı: Nurlan
- Murtuzayev, S. N. (1962). *M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm
- Murtuzayev, S. N. (1958). *M.F.Axundov komediyalarının frazeologiyası ..* Bakı: V. İ. Lenin adına API
- Шанский, Н.М. (1996). *Фразеология современного русского языка*. Москва: Специальная литература
- Şahin H. Türkçede organ isimleriyle kurulmuş deyimler. *Uludağ Üniversitesi, Bursa*, 2004, 351s.
- Теймурова, Г.А. (2013). *Категориально–синтаксическая характеристика паремнологических конструкций (на материале русского и азербайджанского языков)*. Автореферат диссертация доктор филологических наук. Баку

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**GKRY’NİN AB’YE ÜYELİK SÜRECİ VE MARTTİ AHTISAARI’NIN HELSİNKİ
ZİRVESİNDE TÜRKİYE BAŞBAKANI BÜLENT ECEVİT’İ TÜRKİYE’NİN ÜYELİĞİ
KONUSUNDA ALDATMASI**

**MEMBERSHIP PROCESS OF SOUTH CYPRUS RUM ADMINISTRATION AND
MARTTİ AHTISAARI’S POLİTİCAL DECEPTION OF TURKİSH PRİME MİNİSTER
BÜLENT ECEVİT ABOUT TURKEY’S MEMBERSHIP AT HELSİNKİ SUMMİT**

***Duygu AKBAYRAK**

ÖZET

Kıbrıs, Türkiye için jeopolitik önemi olan, tarihi çok eski olan bir adadır. Kıbrıs’a taraf olan devletlerden biri olan Yunanistan’ın Kıbrıs’ı topraklarına katmak istemesi olan ENOSİS ile Kıbrıs sorunu başlamış ve bu mesele Türkiye ile Yunanistan arasında ciddiyetini koruyarak bu güne kadar gelmiştir. GKRY’nin AB’ye tam üyelik başvurusuyla birlikte sorun daha karmaşık bir hale gelmiştir.

Tarih boyuca Türkiye-Avrupa Birliği ilişkisi zor günler geçirmiştir. Türkiye hiçbir zaman AB’den vazgeçmemiş, ama Türkiye AB tarafından hep göz ardı edilmiştir. GKRY 1990’da, Kıbrıs’ın tamamı adına AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. 1959-1960 Zürih ve Londra Andlaşmalarının kurduğu hukuki statü Rumlara tek başlarına Kıbrıs’ı temsil etme yetkisi tanımamasına rağmen, bu müracaat AB tarafından kabul edilip işleme konmuştur. 1997’de Lüksemburg Zirvesi ile başladığı sanılan üyelik sürecinde Türkiye AB’nin dışında kalmıştır. Fakat 1999 yılında ilişkiler Helsinki Zirvesi ile yeniden canlanmıştı ve Türkiye’ye adaylık statüsü verilmiştir. Bu süreç Türkiye için bir dönüm noktası gibi görünse de yapılmak istenen ile söylenen farklı olmuştur. AB dönem Başkanı Martti Ahtisaari Bülent Ecevit’e verdiği mektup ile bunu göstermiştir. Türkiye’ye Kıbrıs ön şart olmayacak demişti ama Kıbrıs ön şart olarak Türkiye’nin önüne getirildi. Türkiye aynı aldatmacayı Annan Planı ile de yaşamıştır. Ancak Annan Planı Türkiye’nin lehine olmuştur. Eğer o gün Rum tarafı Annan Planının kendilerine sunduğu avantajları kabul etseydi, oylamalar sonucunda bugün bağımsız bir Türk devleti kalmamış olacaktı.

Anahtar Kelimeler: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Avrupa Birliği, Helsinki Zirvesi, Martti Ahtisaari,

ABSTRACT

Cyprus is an island that its history is very old and has a geopolitical importance for Turkey. The problem of Kıbrıs was started with ENOSİS which was intention of Greece to add Cyprus into her land. By keeping importance, the problem between Turkey and Greece has been brought up until now. The problem has become more complicated with the full membership application of SCGA to European Union.

Historically, Turkey and European Union relations has undergone the difficult period. Turkey has not renounced the EU, but Turkey has been ignored to by EU. SCGA applied to the EU on behalf of the full community Cyprus in 1990. Although, Cyprus legal status that established by 1959-1960 Zurich and London agreements did not give to Greek Cyprus the authority to represent Cyprus unilaterally, this application was accepted and put into process by the EU. The suppose that it start membership process with Luxembourg Summit, Turkey had been stayed out of the EU. But has been revival relationships with Helsinki Summit in 1999 and given candidate status to Turkey. This process appeared as one of tuning point for Turkey, but what was said and wanted to be done was diffirent. The EU term president Martti Ahtisaari showed with send a letter to Bülent Ecevit. Turkey was told that Cyprus will not be a precondition, but they brought it as a precondition. Turkey has encountered a similar deceptive behavior with the Annan Plan. Although, this time the deceptive attempt resulted in Turkey’s benefit. If the Greek side accepted the advantages of the Annan agreement, with the help of the results from the votes we might have not been able to see a Turkish independent state today.

Key Words: SCGA, European Union, Helsinki Summit, Martti Ahtisaari

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, akbayrakdyg53@gmail.com

GİRİŞ

Akdeniz; Kıbrıs, Sicilya, Malta Adalarına, Doğu Akdeniz ile Hint Okyanusu’nu birleştiren Süveyş Kanalı’na sahip olması ve dünya petrolünün yarıdan fazlasını ihtiva eden Orta Doğu ve komşu ülkelerini kontrol altında tutması nedeniyle hem bu bölgede bulunan devletlerin, hem de başka devletlerin ilgisini çekmektedir. Doğu Akdeniz ise genel coğrafi konumu itibarıyla Dünya’nın doğusu ile batısını birbirine bağlayan ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır.

Eski zamanlardan beri birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Akdeniz coğrafyasının gerek jeopolitik açıdan, gerekse de ekonomik açıdan büyük öneme sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Doğu’yla Batı’yı birleştiren ticaret yollarının üzerinde bulunması, üç farklı kıtayı birleştirmesi Akdeniz’in önemini gösteren özelliklerdendir. Tarih boyunca “ Bereketli Hilal” olarak nitelendirilen Doğu Akdeniz’in jeopolitik önemi 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla daha da yükselmiştir. Bu kanal Doğu’yla Batı arasındaki ticaret yolunu Uzak Doğu Hattı olarak bilinen eski hatta göre yüzde 43 oranında veya 20-24 güne kadar kısaltmıştır.

Bugün dünya ticaretinin yaklaşık yüzde 30’u, Avrupa’nın petrol ihtiyacınınsa yaklaşık yüzde 70’i Akdeniz üzerinden gerçekleştirilmektedir. Doğu Akdeniz’in kilit noktası olarak nitelendirilecek olan Kıbrıs adası bu ticaret trafiğinin tam ortasında; Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarının birleştiği hat üzerinde, stratejik olarak önemli bir noktada yer almaktadır. Son zamanlar da yapılan sondaj çalışmalarıyla tespit edilen ve ispatlanan petrol ve doğalgaz rezervleriyle Kıbrıs’ın önemi daha da artmış, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs, küresel ve bölgesel aktörlerin ili odağı haline gelmiştir. (Abbasov ve Hasanoğlu 2019, s. 803-804)

1.KIBRIS SORUNUNUN TARİHSEL KÖKENİ

İbn-i Haldun, coğrafya kaderdir demiş, Napolyon Bonaparte; ülkelerin politikaları coğrafyalarında saklıdır diyerek adeta İbn-i Haldun’un hakkını vermiş. Tim Marshall, coğrafya mahkûmları adlı çalışmasında; “Üzerinde yaşadığımız topraklar bizi her zaman şekillendirdi. Savaşlar, iktidarlar, siyaset ve artık yerkürenin her yerini işgal eden halkların sosyal gelişimi, coğrafyanın etkisiyle şekillendi” derken coğrafyanın ülkelerin politikalarının şekillenmesinde nedenli önemli bir yerinin olduğunu vurgulamış. (Onay, 2019, s. 797)

Coğrafi konumu nedeniyle Kıbrıs, tarih boyunca bölgedeki devletlerin, çeşitli medeniyetlerin, kültür ve ticaretin, çeşitli dil ve dinlerin etkisi altında kalmış ve tarih boyunca yazgısı dışarıdan belirlenmiş, hiç kimseye sorulmadan bağımsızlığı kısıtlanan bir yer olmuştur. Türkiye’ye uzaklığı 70 km dir, yüz ölçümü ise 9.251 km2 dir. Yunanistan’a olan uzaklığı ise 800 km dir. Daha sonra sırasıyla Suriye’ye 100 km, Mısır’a 370 km ve Rodos’a da 400 km uzaklıktadır. Kıbrıs adası, Doğu Akdeniz’in kuzey kesiminde Sicilya ve Sardunya Adaları’ndan sonra Akdeniz’in üçüncü büyük adasıdır. Akdeniz’in doğusundaki de en büyük adadır. Ayrıca, Kıbrıs coğrafi konumu itibarı ile İskenderun körfezi ve ötesindeki Amanos Dağlarına ev sahipliği yapan Hatay ve Doğu Toroslar’ın bulunduğu Çukurova’ya hâkim ve yakın bir durumdadır. Türkiye ile her açıdan benzerlik halindedir. Havası, suyu, iklimi ve diğer coğrafi koşulları Türkiye’nin Doğu Akdeniz coğrafyası ile aynıdır. Anadolu’dan kopmuş bir parça gibidir ve tarihin hiçbir döneminde Yunanistan’a ait olmamıştır. Britanyalı politikacı ve İngiltere’nin Başbakanlarından Benjamin Disraeli, Kıbrıs’ın önemini İngiliz Kraliçesi Victoria’ya söylediği şu sözlerle vurgulamıştır; “Kıbrıs, Ön Asya’nın anahtarıdır.” (Savrun, 2019, s. 16-17)

Tarihi M.Ö. 3000’e uzanan Kıbrıs’ta 1570-1571 Osmanlı İmparatorluğu’nun fethine kadar adada sırasıyla Hititler, Fenikeliler, Asurlular, Eski Mısırlılar, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslar, Müslüman Araplar, İngilizler, Lüzinyanlılar, Cenevizliler ve Venedikliler hüküm sürmüştür. (Savrun, 2019, s. 17)

Kıbrıs Sorunu uzun yıllardan beri Türk dış politikasının öncelikli sorunu olmuştur. Bilindiği gibi Kıbrıs Adası 1571’de Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmiştir ve Ada fiili olarak 1878’e kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetimi altında kalmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, Kıbrıs Adası’ndaki dengelerin değişmesine neden olmuştur. 93 Harbine giden süreçte Osmanlı Devleti büyük bir istikrarsızlık yaşıyordu. Bu istikrarsızlık büyük bir yenilgiye sebep oldu ve Osmanlı Devleti, savaş sonucunda yenilgi alarak büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Osmanlı- Rus savaşı, Osmanlı Devleti’ni gerek siyasi ve askeri, gerekse de sosyal ve iktisadi açılardan önemli ölçüde etkiledi. Osmanlı Devleti savaş sonucunda ağır şartlar içeren Ayastefanos Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Ancak antlaşma İngiltere’nin müdahalesi ile uygulanamamıştır. İngiltere antlaşma sonucunda Rusya’nın elde ettiği kazanımları kabul etmemiştir.

İngiltere Ayastefanos Antlaşmasının değişmesini talep ettikten sonra 13 Haziran ve 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin’de Kongre toplandı. Berlin Kongresi’nin toplanmasından hemen önce, İngiliz hükümeti, Ayastefanos Antlaşması’nın yumuşatılması karşılığında, Osmanlı’dan Doğu Akdeniz’de bir adanın ya da toprağın kendilerine bir üs olarak verilmesini şart koştu. Her şeyden önce İngilizler, Doğu Akdeniz’de Kıbrıs’ın stratejik öneminin ve adaya sahip olmanın sağlayacağı avantajların uzun süredir bilincindeydiler.

Rus tehdidinden ve işgalinden bunalan Osmanlı İmparatorluğu 4 Haziran 1878’de İngiltere ile iki maddelik “Niyet Antlaşması” imzaladı. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu, Kıbrıs’ı İngilizlere devrediyordu ancak Kıbrıs üzerindeki mülkiyet hakları ortadan kalkmıyordu. 1 Temmuz 1878’de ise mülkiyet haklarını kuvvetlendirmek için ek bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmanın altıncı maddesine göre; “Rusların Kars ve Doğu Anadolu’yu terk etmesi durumunda İngilizler Kıbrıs’ı tahliye edecektir”. II. Abdülhamid bu maddeyi daha da güçlendirmek için “hukuk-i şahaneme asla halel gelmeyecek şartıyla” tasdik ederek yazılı hale getirmiştir. (Savrun, 2019, s. 45) Fakat yapılan tüm bu antlaşmalara rağmen İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun I.Dünya Savaşında Bağlaşık Devletlerin yanında savaşa girmesini bahane ederek Kıbrıs’ı ilhak ettiğini ilan etmiştir. İngiltere’nin bu kararı “Megali- İdea” fikrinin gerçekleştirilmesi için bir adım olmuştur.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşamış olan Yunanlılar, Türkiye’ye düşman olarak bilinen ve Türkiye’yi parçalamak amacıyla olan, başta Rusya olmak üzere Fransa, İngiltere gibi devletlerin kışkırtması ve desteği ile 1830 yılında kendi devletlerini kurdular. Yunan hükümeti, Osmanlılar tarafından ayrıcalıklar verilerek devlet içinde devlet durumuna getirilmiş bulunan Ortodoks Patrikhanesi ve buna bağlı kiliselerin etkisi altında kalarak, kendisini Bizans İmparatorluğunun yasal kalıtıcısı olarak görmüş ve Megali-İdea olarak bilinen eski Bizans-Grek imparatorluğunu diriltmeyi ve Büyük Yunanistan’ı kurmayı kendisi için bir görev edinmiştir. (Mütercimler, 2017, s. 22)

Kıbrıs Sorunu’nun temelini Megali-İdea fikri oluşturmaktadır. Megali-İdea fikrini ortaya atan Yunanlı yazar Rigas Ferreros’dur. 1791 yılında Bükreş’te ilk Megali-İdea haritasını çizdi daha sonra ise 1796’da Viyana’da bastırarak Yunanca konuşulan bölgelere dağıtmıştır. Megali-İdea ortaya atıldığından beri, Yunanistan’ın değişmez politikası olmuştur. Yunanistan’ın milli politikasının değişmez formülü ise; en azılı düşman Türkiye’dir.

Ferreos’un haritasında Kıbrıs, Ege Adaları ve Türkiye de Yunan toprakları olarak gösterilmiştir. Düşünce olarak doğmuş olan Megal-i İdea’nın gerçekleştirilmesi için örgütlenme çalışmalarına hızla başlanmıştır. Ferreos haritası ve çalışmaları ilk önce “Kardeşlik Çağrısı”, “İyi Yeğenler” adı altında Osmanlı sınırları içinde yaşayan Hristiyan halkın kardeşliğini ve birliğini sağlamak biçiminde başladı. Böylece uzun dönemde gerçekleştirmeyi düşündükleri ereklerini gizlemiş oluyorlardı. Bu örgütlenmenin dışında, Yunanlıların Osmanlı yönetiminden kurtulması

için çalışan birkaç örgüt daha Avrupa’da etkinlik kurmaya çalışıyordu. (Mütercimler, 2017, s. 102-103) Bunlardan biri de “Filiki Eteria” örgütüdür. Örgüt, Dostluk Cemiyeti adı altında Odesa şehrinde kurulmuştur. (Savrun, 2020, s. 19) Filiki Eterya derneğinin düşüncesi sömürgeci devletlerin desteği ile yayıldı. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde girişilen kıskırtmalar sonucunda, 1821 yılında, İstanbul’da ve Kıbrıs’ta isyan belirtileri ortaya çıktı. Bu ayaklanma hareketlerinin başında bulunan Patrik ve Metropoliter gerekli cezaya çarptırılarak İstanbul’daki ayaklanma girişimleri bastırıldı. Ancak bu tür girişimler, başkaldırıları, Kıbrıs’ta bir türlü sona ermedi. Kıbrıs’ı Yunanistan’a bağlamak için çalışmalar sürdürüldü.

Görüldüğü Kıbrıs sorunu geçmişteki birtakım olaylarla sıkı sıkıya ilişkilidir. Günümüzde ise Kıbrıs’ın sorun olarak karşımıza çıkmasının en büyük nedeni Osmanlı’nın Birinci Paylaşım Savaşı’nda yenilmesidir. Osmanlı Devleti’nin Almanya yanında savaşa girmesini bahane eden İngiltere Kıbrıs Hükümet Gazetesinde yayımladığı bir kararla 5 Kasım 1878 Antlaşmasını yürürlükten kaldırarak adanın İngiliz İmparatorluğuna katıldığını duyurmuştur. (Mütercimler, 2017, s. 105)

Kıbrıs Türk ve Rum Toplumlarının arasında başlayan kavgalar, tartışmalar, olaylar ve ayrılıkçı hareketler, İngilizlerin yönetimi ele geçirmesi ile ilk kez 1878 sonrası dönemde meydana gelmiştir. Kıbrıs’ın İngiltere tarafından yönetilmesini fırsat bilen Yunanistan adadaki Rumları iç isyanlar konusunda desteklemiş ve her fırsatta enosis ülküsünü canlı tutmaya çalışmıştır.

Kıbrıs adası sahip olduğu stratejik konum ve Yunanistan’ın enosis istekleri nedeniyle “bir savaş” alanı kimliğini sürekli olarak gündemde tutmuştur. Tarihsel gelişim sürecine baktığımızda bu adanın ilginç yazısını görüyoruz. Kıbrıs, tarih boyunca hep dışarıdan yönetilen bir ada olmuş, kendi toprakları üzerinde egemenlik haklarına sahip bir devlet hemen hemen hiç kurulmamıştır. 1878-1914 yılları arasındaki evre Kıbrıs Rumlarının gerçekleştirdikleri eylemlerle enosis’e ulaşma çabalarına Kıbrıs Türklerinin sürekli olarak karşı koymalarıyla geçmiştir. Aslında bu dönemde Kıbrıs, hukuksal olarak bir Türk toprağıdır ve İngiltere’nin istese de Osmanlıya ait bir adayı başla bir devlete devretmesine olanak yoktur.

1878 Kıbrıs’ta İngiliz idaresinin başladığı dönemden itibaren her fırsatta Enosis isteyen Rumlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bu isteklerinin dozunu daha da arttırdı. Enosis hareketinin iki lideri vardı. Birincisi, yüzyıllardır Rum halkını Enosis’e zorlayan Kilise, ikincisi ise 1940’larda kurulan ve güçlenen işçi sınıfı tabanlı AKEL partisi.

21 Kasım 1949’da Yunanistan önderliğinde Rumlar, Enosis için Birleşmiş Milletlere başvurdu ve hemen ardından da Yunanistan’a ilhak için Kıbrıs’ta plebisit çalışmalarına girişti. Zaten zor durumda yaşayan Kıbrıslı Türklerin durumu daha da zorlaştı. Yıllarca genç kuşaklara aşılana Enosis fikirlerinin en büyük destekçileri, Yunan kilisesi, hükümeti ve Patrikhanedir. Kıbrıslı Türkler ise mevcut imkânları ile Enosis’e her daim karşı çıkmış ve eğer Kıbrıs ilhak olacaksa, bunun adanın gerçek sahibi Türkiye olması gerektiğini haykırmışlardır. Enosis yolunda en büyük engeli Türkler olarak gören Rumlar, bu engeli bertaraf etmek için her türlü çabayı gösterdiler. 21 Kasım 1949’da plebisit fikri ile Birleşmiş Milletler’e başvuran Yunanlılar; “Anavatan Yunanistan’la birleşmek için self-determinasyon hakkının halkımıza tanınmasını istiyoruz” demişlerdir. Bu hamle karşısında Makarios’un başkanlığında Kilise Sen Sinod Meclisini 1 Aralık 1949’da topladı ve Enosis için plebisit gününü 15 Ocak 1950 olarak belirledi. (Savrun, 2019, s. 109)

Yunanistan’da öğrenci hareketleri başlamıştı ve 12 Ocak 1950’de Atina Üniversitesi öğrencileri Enosis mitingi düzenleyerek ilhak isteklerini dünyaya ilan ediyorlardı. 15-22 Ocak 1950 tarihlerinde Rum Ortodoks Kilisesi kendisine göre bir halk oylaması düzenledi. Oylamada

iki soru vardı. Halka Enosis'i istiyoruz veya istemiyoruz şıkları verildi. Plebisite 224.757 Rum katılmış, katılanların 215.108'i yani %95,7'si evet istiyoruz cevabını vermiştir.

1950 oylamasının ardından Başpiskoposluk koltuğuna oturan Makarios, 17 Nisan 1953'te Kıbrıs Valisi Sir Andrew Wright'a bir mektup göndererek ya 1950 oylamasını tanınmasını ya da yeniden onaylayacakları bir oylamanın yapılmasına izin verilmesini istedi. Kıbrıs Valisi, Makarios'a gönderdiği 11 Mart 1953 tarihli mektubunda, "Size bildirmek isterim ki, önerilerinizden hiçbirini, hiçbir biçimde onaylamayacağım" dedi. (Mütercimler, 2007, s. 109)

1. TÜRKİYE'NİN SİYASETİ(1950-1960)

Yunanılar Kıbrıs konusunu Birleşmiş Milletler'e götürdüklerinde, Türk hükümeti ve muhalefet konuyla pek ilgilenmediler. Türk hükümetinin bu konuda hareketsiz kalmasına karşılık, Türk halkı ve Türk basını bu konu ile uğraşmaya başladılar. 1948 yılından sonra, Türkiye'nin her yöresinde Kıbrıs için gösteriler, toplantılar düzenlenirken, Türk gazetecileri de hükümeti harekete geçemeye çağıran yazılar yayımlamaya başladılar. (Mütercimler, 2017, s. 110-111)

Bu dönemdeki CHP ve DP hükümetlerinin tavrı en hafif deyişle tam bir anlayışsızlık ve sorumsuzluk örneği olmuştur. 17 Aralık 1949'da, dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak'ın verdiği bir demeçte, İngiltere'nin Kıbrıs'ı terk edeceğine dair en ufak bir sezinti bulunmadığına ve Yunan hükümetinin bu meseleyi resmen ele almadığını belirtmesi, Türk hükümetinin bu konudaki hareketsizliğinin nedenini ortaya koymaktadır. (Mütercimler, 2017, s. 111)

Yine Necmeddin Sadak, 23 Ocak 1950'de TBMM'de bir milletvekilinin sorusuna verdiği yanıtta şöyle demiştir:

"Kıbrıs meselesi diye bir şey yoktur. Bunu çok önceden gazetecilere söylemiştim. Çünkü İngiltere'nin Kıbrıs'ı başka bir devlete devretmek niyetinde veya eğiliminde olmadığı hakkında kanaatimiz tamdır. Kıbrıs'ta yapılan hareketler ne olursa olsun, İngiltere hükümeti Kıbrıs adasını bir devlete terk etmeyecektir. Bu böyle olunca, gençlerimiz boş yere heyecana kapılıyorlar, gereksiz yere yoruluyorlar" (Mütercimler, 2017, s. 111)

24 Şubat 1950'de yapılan seçimleri kazanarak iktidara gelen DP'nin hükümet programında Kıbrıs konusu ele alınmamıştır bile. İlk Dış İşleri Bakanı Prof.Dr. Fuat Köprülü de 20 Haziran 1950'de yapılan DP Meclis Grup toplantısında, Kıbrıs'la ilgili bir soruya "böyle bir mesele yoktur" yanıtını vermiştir.

Tüm bu açıklamaların ardında Türkiye'nin Kıbrıs konusunda aktif bir politika izlemediğini görüyoruz. Fakat EOKA terör örgütünün eylemlerini Kıbrıs'ta arttırmasıyla birlikte Türkiye'nin Kıbrıs konusunda izlediği politika yerini aktif politikaya bırakacaktır.

2. KIBRIS'TA BUNALIM TIRMANDIRILYOR

İngiltere'nin Kıbrıs konusunda kendileriyle görüşmeyeceğini anlayan Yunanistan 16 Ağustos 1954'te Birleşmiş Milletlere başvurdu. Başpiskopos Makarios'un, 8 Eylül 1954'te yaptığı konuşmayı incelediğimizde Rumların amaçlarını çok iyi görürüz;

"Bizans İmparatorluğu zamanında din düşmanı barbar akıncılar, Küçük Asya'dan kalkıp buralara akın ettikleri zaman biz Panayiamıza(Meryem Ana) sığınmıştık. Konstantinopolis'teki Ayasofya kilisesindeki ayini yarıda bırakıp çanlarımızı susturdukları zaman da yine Panayiamıza sığınmıştık. Yunan milleti, Türk esareti altında geçirdiği yıllar boyunca da Panayiadan imdat bekledi. Bu dualar boşa gitmedi. Bir gün elbet Panayiamızın yardımı ile Ayasofya'da çanlarımız yine çalacaktır. Bugün esaret altında bulunan Kıbrısımızın hürriyete kavuşması için yine Panayiamıza sığınıyoruz. Tarih ispat etmiştir ki, Kıbrıs ezelden beri

Yunanlıdır. Yunan hükümeti bizim adımıza BM'ye başvurmuştur. Davamız, bütün dünya davalarının en doğrusudur, en haklısıdır. Amacımıza kavuşacağımıza zerre şüphemiz yoktur. Hak ve hürriyet bayrağını elimizde taşıyacağız ve bu haklı dava uğrunda sonuna kadar mücadele edeceğiz. Yaşasın Yunanistan, yaşasın ilhak!" (Mütercimler, 2017, s. 119)

17 Aralık 1954' BM Genel Kurulu Kıbrıs konusunu görüşmemeyi kararlaştırmıştır. Kıbrıs'ta bundan sonra şiddet olayları daha da artmıştır.

Sorunu uluslararasılaştıma çabalarına ve İngiltere nezdindeki girişimlerinde bekledikleri sonucu elde edemeyen Kıbrıslı Rumlar, Nisan 1955'ten itibaren Albay Georgias Grivas'ın liderliğindeki "EOKA" aracılığıyla silahlı şiddet eylemlerine başladı. Silahlı şiddet eylemlerinin artması karşısında İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin de katıldığı üçlü bir konferans tertip ederek 29 Ağustos 1955'te Londra Konferansı toplandı. İngiltere mevcut olan sorundan ötürü Kıbrıs için yeni reform tasarısını öne sürdü. İngiltere bu tasarıya göre "Kıbrıs kendi kendini yönetme aşamasını geçebileceğini" açıklıyordu. Gerek reform önerisinin taraflarca kabul edilmemesi, gerekse Türkiye'de ortaya çıkan "6-7 Eylül Olaylarının" yarattığı olumsuz hava sonucunda konferanstan istenilen sonuç elde edilemedi. (Savrun, 2020, s. 76-77) Fakat sonuç olarak Kıbrıs meselesi ile ilgili bazı hususlar aydınlanmış, bu ada ile yakından alakadar olan devletlerin görüşleri ortaya çıkmış ve dünya efkârı umumiyesi Türkiye'nin haklı endişe ve mülahazalarını öğrenmiş oldu. Londra Konferansı Türkiyesiz Kıbrıs meselesinin halledilemeyeceği gerçeğini de bütün dünyaya duyurmuş oldu. Ada'nın müstakbel idare e statüsünü kimlerin tayin edeceğini ortaya çıkarması bakımından Londra Konferansı Kıbrıs tarihi için bir merhale sayılmaktadır. (Savrun, 2019, s. 186)

Londra ve Zürih Antlaşmalarının yapıldığı tarihe kadar (1959) ada da silahlı eylemler devam etmiştir. Özellikle Türkiye'nin Kıbrıs konusunda izlemeye başladığı aktif politika, Türkiye ve Kıbrıs'taki eylemlerle birleşince ada da gerilim hızla tırmanmıştır. 6-11 Şubat tarihinde gerçekleştirilen Zürih Zirvesi ve 17-19 Şubat Londra Konferansı sonucunda bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması açısından son derece önemlidir. Türkiye bu antlaşmalar ile elde ettiği garantörlük hakkı sayesinde 1974 Kıbrıs Barış Harekâtını gerçekleştirmiştir. Zürih ve Londra Antlaşmalarına göre; "Kıbrıs'ta Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğünde bağımsız bir cumhuriyet kurulacaktır. Devlette iki dil geçerli olacaktır. Kısaca, Başkan Rumlardan, Başkan Yardımcısı ise Türklerden olacak ve kendi toplumlarınca(beş yıllık) seçilecekti. Başkan ve yardımcısının veto hakları olacaktır, on bakandan üçü Türklerden olacaktır, Meclis'teki 50 temsilciden %70'i Rumlardan, %30'u Türklerden seçilecekti. Kamu kurumlarında da bu oran geçerli olacaktır. İki bin kişilik orduda ise oranlar %60 Rum, %40 Türkler şeklinde, polis veya jandarma teşkilatının en az birinin komutanı Türk olacaktır."

Yapılan antlaşmalardan sonra Kıbrıs Adası, İngiliz Parlamentosu'nun 1 Temmuz 1960'ta adaya resmen bağımsızlığını vermesi üzerine, 16 Ağustos 1960'ta bağımsız bir cumhuriyet oluştu. Yeni Kıbrıs Cumhuriyeti Eylül ayı sonunda BM üyeliğine kabul edildi. Böylece İngiltere, ada üzerindeki egemenliğini, Zürih ve Londra Antlaşmalarıyla Kıbrıs'taki iki halkın ortak egemenliği ve yönetimi temeli üzerine 1960 yılında kurulan ve iki halkın eşit siyasal ortaklığına dayanan Kıbrıs Cumhuriyetine devretmiştir. (Savrun, 2019, s. 256-257)

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra Makarios enosis isteklerini her konuşmasında dile getirmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti ilanına attıkları imza kurumadan yaptığı açıklamada; "Cumhuriyet, bizim için Enosis'e sıçrama tahtasıdır" diyordu. (Savrun, 2019, s. 257)

Makarios 28 Temmuz 1960 tarihinde yaptığı bir basın açıklamasında; "Antlaşmalar gaye değildir. Onlar geleceği değil, bu günkü durumu gösterir. Rum halkı milli davasını sürdürecekt ve kendi geleceğini kendi arzusuna göre şekillendirecektir. Zürih ve Londra Antlaşmalarının olumlu

olduğu kadar olumsuz unsuları da vardır. Rumlar olumlu unsurlardan yararlanacak, olumsuzları bir kenara atacaktır.” demiştir. (Savrun, 2019, s. 258)

Makarios’un yaptığı açıklamalarda da görüldüğü gibi, Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etse de, Rumlar ve Türklerin bir arada tek bir cumhuriyet çatısı altında yaşaması pratikte mümkün olmadı. Rum tarafı sürekli olarak 1960 Kurucu Anayasanın değiştirilmesini talep etmiş ve enosis tezlerini de belli aralıklarla gündeme getirmişlerdir. Böylesi bir ortamda Aralık 1963’te Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasında yaşanan gerginlik, kısa süre içinde yerini toplumlararası çatışmalara bırakmıştır. Gerginliğin çözümü Londra Konferansında Türk tarafının temsilcisi Rauf Denktaş, söz konusu yapının işlemediğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Rum tarafının anayasa değişikliklerinde ısrarcı olması üzerine görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmış ve İngiltere sorunun çözümü için 15 Şubat 1964’te Birleşmiş Milletlere başvurmuştur. BM, 4 Mart 1964’te aldığı bir kararla ada da çatışmaların sona ermesi için BM Barış Gücünün Kıbrıs’a gönderileceğini açıklamıştır. Adaya yerleştirilen BM Barış Gücü’nün de çatışmaları engellemede yetersiz kalması üzerine 16 Mart 1964’te toplanan TBMM, hükümete adaya müdahale etme yetkisi vermiştir. Rum tarafının silahlanma faaliyetlerine ağırlık vermesi üzerine Milli Güvenlik Kurulu 2 Haziran 1964’te adaya müdahale etme kararı almıştır. Fakat Ankara’nın aldığı müdahale kararına rağmen, dönemin ABD Başkanı Lyndon B. Johnson’un 5 Haziran 1964’te İsmet İnönü’ye gönderdiği sert ve tehdit dolu mektup Kıbrıs konusundaki dengeleri tamamen değiştirmiştir. (Balci, 2017, s. 137-138)

Böylece 1963’te başlayan ve farklı dozlarla 1964 yazına kadar devam eden 1963-1964 Kıbrıs Krizi’nin birinci evresi tamamlanmış oluyordu. (Savrun, 2019, s. 307)

Kıbrıs’ta 1970’li yıllara gelindiğinde karşılaşılan manzara özellikle 1 Nisan 1955 tarihinden itibaren faaliyete geçerek adayı cehenneme çeviren EOKA’nın komutanı Grivas ile Cumhurbaşkanı ve Başpiskopos konumunda bulunan Makarios’un aynı hedeflere farklı yollar kullanmak suretiyle ulaşma çabalarının sonucunda ortaya çıkan büyük çekişme ve huzursuzluktur. Ada da devam eden huzursuzluk ve saldırılar Türkiye’nin müdahale kararı almasına neden olmuş ve 1974 Barış Harekâtı gerçekleşmiştir. Türkiye Zürih ve Londra Antlaşmaları ile elde ettiği garantörlük hakkı ile 1974 Barış Harekâtını gerçekleştirmiş ve istediği başarıya ulaşmıştır.

Kıbrıs’ın bir sorun olarak boyut değiştirmesi 1981 yılında o dönemde Avrupa Toplulukları (AT) ile üyelik müzakereleri yürütmekte olan Yunanistan’ın üye olarak AB’ye kabul edilmesi ile mümkün olmuştur. Yunanistan ile Türkiye arasında sürekli bir denge gözetmeye çalışan AT, Yunanistan’a yönelik üyelik müzakerelerine başlama kararı aldıktan sonra, Türkiye ile Yunanistan arasındaki rekabette benimsemiş olduğu denge yaklaşımını kaybetmiş, bu durum Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve dış politikaya yönelik endişelerini arttırırken, Yunanistan ile Türkiye arasındaki eşit muamele yaklaşımını uygulanamaz hale getirmiştir.

Kıbrıs Sorunu açısından önem taşıyan bir diğer dönüm noktası 2004 yılında gerçekleştirilen “Annan Planı”dır. Planın, Kıbrıslı Rumlar tarafından reddedilmesinin ana amacı AB’ye üye olarak katılma ile daha fazla avantaj elde edileceğini düşüncesi olmuştur. AB’ye üyeliğinde masada bulunduğu bir durumda, AB tarafı tercih edilmiş, Kıbrıs geleceğine yönelik kararların AB’nin bir üyesi olarak daha iyi bir pozisyonda ve daha güçlü olarak savunulabileceği düşünülmüştür.

3. GKRY’NİN AVRUPA BİRLİĞİ ÜYELİĞİ VE KIBRIS SORUNUNA ETKİSİ

a)AB ‘nin Akdeniz Politikası Ve Stratejisi

AB, Akdeniz ülkelerine şu sebeple önem vermektedir; İlk olarak Avrupa petrolünün önemli bir kısmı Akdeniz ülkelerinden sağlanmaktadır. Öte yandan, söz konusu ülkeler Avrupalılar için

önemli bir pazar özelliği taşımaktadır. Bu nedenlerle Avrupa'nın Akdeniz ülkelerine yaklaşımı sıcak olmuştur. (Batı, 2019, s. 899)

Akdeniz jeopolitik önemi özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısı yani 1990'lı yıllar ile parlamaya başladı diyebiliriz. Soğuk Savaşın sona ermesi ve Berlin Duvarının yıkılmasıyla dünya bir küreselleşme evresine girmiştir. Bu küreselleşme evresinde Akdeniz de payına düşeni almıştır. Süveyş Kanalı, Kıbrıs Adası, Cebelitarık Boğazı vb stratejik yerler daha fazla önem kazanmaya başladı. (Batı, 2019, s. 902) AB için en büyük rekabet alanı Doğu Akdeniz, Orta Doğu ve Süveyş Kanalı'nın kontrolünü sağlayan eşsiz stratejik konumu ile Kıbrıs olmuştur. Topluluk 1993 yılında Maastricht Antlaşması'yla derinleşme sürecini başlatmış Avrupa Birliği adını alarak Avrupa Birleşik Devletleri'nin temelleri atılmıştır. Bu çerçevede 1 Ocak 1993'te kişilerin, malların, sermayenin ve hizmetin serbest dolaşım özgürlüğünü sağlayacak olan “Avrupa Tek Pazarı” uygulaması yürürlüğe girmiştir. Avrupa böyle bir yapılanmaya giderken Ortadoğu'nun yanı başında ve Asya Pazarı'nın “Batı Kapısı” üzerinde bulunan Kıbrıs'ı da unutmamıştır. Büyük oranda sanayileşmiş olan AB, ihtiyaç duyduğu petrolün %80'e yakın bir kısmını Ortadoğu'dan temin etmekte ve bu petrolün neredeyse tamamı Avrupa'ya Akdeniz üzerinden gelmektedir. Dünya düzeninde büyük bir güç merkezi olarak yer almak isteyen AB'nin, Akdeniz'de bir deniz hâkimiyeti kurma amacına yönelik politika izlemesi, büyüme ve genişleme stratejisinin bir gereğidir. AB'nin bu hedefini gerçekleştirebilmesi, stratejik öneme sahip olan Kıbrıs olmak üzere, Cebel-i Tarık Boğazı, Malta ve Girit gibi adaların kontrolünü ele geçirebilmesinden geçmektedir. AB yeni dönem hedefleri ve stratejileri çerçevesinde hayati önem taşıyan Kıbrıs'ı her ne pahasına olursa olsun birlik sınırları içine dahil etmeyi ve bölgedeki stratejik denge unsurlarında güç kazanmayı hedefliyordu.

b. GKRY'nin AB Üyeliği ve AB-Türkiye İlişkileri

Kıbrıs, gerek coğrafi konumu gerekse üzerinde yaşayan Türk toplumu nedeniyle, uzun yıllar boyunca Türkiye'nin siyasal gündeminde hep ilk sırada yer almıştır. Uluslararası politika arenasında Türkiye'nin istekleri ya da yeri tartışıldığında Kıbrıs hep gündeme getirilmiştir. Türkiye, çıkarlarının korunmasını söz konusu ettiğinde, “Kıbrıs sorununu çözün!”, “Kıbrıs'ta şunu yapın!” biçiminde istemlerle sürekli olarak karşılaşmaktadır. Kısacası, Kıbrıs sorunu ve Türkiye hep özdeşleştirilmektedir. Kıbrıs sorununun “çözülmesi gereken konu!” olarak sürekli olarak karşımıza çıkmasını AB'ne üyelik sürecindeki ilerleme raporları içerisinde görüyoruz. GKRY'nin bütün adayı temsilen AB'ne üye olarak alınması, “çözülmesi gereken konu!” başlığının temelini oluşturmaktadır. (Mütercimler, 2017, s. 17)

Kıbrıs Sorununa BM bünyesinde çözüm arandığı bir dönemde GKRY, 4 Temmuz 1990 tarihinde AT' ye tam üyelik başvurusunda bulunarak 2004'te tam üyelikle sonuçlanacak olan süreci başlatmıştır. Aslında hem Kıbrıs'taki tarihi, sosyolojik ve siyasi gerçeklik, hem de 1959-1960 Zürih ve Londra Andlaşmalarının kurduğu hukuki statü Rumlara tek başlarına Kıbrıs'ı temsil etme yetkisi tanımamaktadır. Buna rağmen söz konusu müracaat AB tarafından kabul edilip işleme konmuştur. (Hatip, 2018, s. 81)

BM'nin ve Türk tarafının tüm tepkilerine rağmen AB Bakanlar Konseyi, GKRY'nin başvurusunu 17 Eylül 1990'da görüş almak üzere Komisyon'a göndererek normal süreç içerisinde değerlendirme kararı almıştır. Başvuruyu inceleyen Komisyon 30 Haziran 1993'te Kıbrıs'ın üyelik için ehil olduğu yönündeki olumlu görüşünü açıklamıştır. (Hatip, 2018, s. 82) Kıbrıs Rum tarafının AB'ye müracaatı üzerine, KKTC ve Türkiye, yapılan müracaatın Londra ve Zürih Antlaşmalarına aykırı olduğunu ve bu durumun hukuka uygun olmadığını ileri sürmüşlerdir. Zürih ve Londra anlaşmalarına ek olarak, Kıbrıs, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Garanti Anlaşması, Kıbrıs Cumhuriyetinin herhangi bir devletle tamamen veya kısmen herhangi bir siyasi veya iktisadi birliğe katılmamasını taahhüt eder.

21-22 Haziran 1993 tarihinde gerçekleştirilen Kopenhag Zirvesi'nde, Avrupa Konseyi, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin topluluğa üye olabileceklerini belirtirken, üyelik için şartların belirlendiği ünlü Kopenhag Kriterleri belirlenmiştir. Söz konusu kriterler arasında “sınır sorunlarının çözümü” şartı bulunurken Kıbrıs konusu için bu durum göz ardı edilmiştir. AB bu şarta rağmen Rum kesiminin üyeliğinin önünü açarak sınır sorunları çözülmesine de üyeliğin mümkün olabileceğini açıklamıştır. Türkiye-AB ilişkilerinin Gümrük Birliği'ne doğru gelişmeye başladığı dönemde, Kıbrıs sorununun nasıl bir yolda ilerleyeceği 1994'te başlayan Zirve kararlarında kendini tam anlamıyla göstermeye başlamıştı. Bu çerçevedeki gelişmelerin başlangıcını 24 Haziran 1994 tarihinde gerçekleştirilen Korfu Zirvesi kararlarında görmekteyiz. (Hatip, 2018, s. 86)

24-25 Haziran 1994'te yapılan Korfu Zirvesi, Dublin Zirvesi'nden sonra AB'nin Kıbrıs sorununda nasıl bir rol oynayacağını görüldüğü en önemli zirvelerden bir tanesidir. Avrupa Birliği özellikle 1994'ten itibaren tek taraflı bir politika izlemeye başlamış, Türkiye'nin Kıbrıs'taki çıkarlarını yok saymıştır. Korfu Zirvesi bir anlamda Dublin Zirvesi'nin teyit edildiği ve GKRY'nin üyelik sürecinin sorunsuz ilerleyeceği yönünde garantinin verildiği bir zirvedir. Yunanistan'ın başkanlık ettiği Korfu Zirvesi'nde “Kıbrıs Sorunu” kavramı ilk kez kullanılmış ve Yunanistan GKRY'ne müzakerelere başlaması için bir tarih verilmedikçe Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği'ne katılımını onaylamayacağını dile getirmiştir. Yunanistan'ın Kıbrıs konusunu bir pazarlık unsuru haline getirdiğini gören AB Konseyi, GKRY'nin AB'ne katılmak için önemli gelişmeler kaydettiğini belirtmiş ve Kıbrıs sorununun çözümünü GKRY ile müzakerelere başlama koşulu olmaktan çıkarmıştır. (Hatip, 2018, s. 86)

Kıbrıs ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması açısından Lüksemburg Zirvesi son derece önemli olmuştur. Kıbrıs konusu, Lüksemburg Zirvesi'nde özel bir önem ve dikkatle ele alındı. AB devletleri, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlara yardım etmek, destek vermek ve onları da aralarına katmak için adeta, el birliğiyle bir çalışma içine girmişlerdir. Ortada uluslararası anlaşmalar(Londra ve Zürih) mevcuttu. Bu anlaşmaları imzalayanlar arasında Avrupa ülkeleri (İngiltere ve Yunanistan) de bulunmaktaydı. Bunlar, dünyaca kabul edilen anlaşmalar arasındaydı ve bu anlaşmaların son derece net ve bağlayıcı hükümleri mevcuttu. Kıbrıs'ın Londra Antlaşmasında belirtildiği gibi, Türkiye'nin onayı olmadan herhangi bir uluslararası örgüte üye olması mümkün değildi. Fakat antlaşmaların sağladığı bağlayıcı kurallar yok sayılmış ve Kıbrıs, 1997 yılından itibaren yavaş yavaş üyelik için hazırlanmaya ve ileride Türkiye'nin karşısına çok önemli bir koz olarak kullanılmak üzere geliştirilmeye başlanmıştır. (Akgönenç, 2010, s. 94-95)

Aralık 1997'de yapılan AB Lüksemburg zirvesinde, Türkiye'nin AB'ne adaylığı kabul edilmediği gibi, GKRY ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılması kararı alınmıştır. Avrupa Birliği aldığı kararda:

- a) Rum tarafının Kıbrıs'taki iki ayrı halk ve tüm Ada adına tasarrufla bulunmaya ve bu çerçevede tam üyelik görüşmelerini yürütmeye yetkili olduğunu kabul etmiş,
- b) Kıbrıs Türk halkına bir azınlık statüsü vermeye çalışmış,
- c) Kıbrıs Türk tarafının üyelik müzakerelerini yürütecek ve “hükümet” olarak tanıdığı Rum heyetine ancak toplum temsilcileri olarak katılabileceğini kayda geçirmiştir. (Aznevi, 2010, s. 226)

Lüksemburg Zirvesi Krizi, Türkiye AB ile ilişkilerinde yaşanmış en ciddi bunalımlardan biri olarak kayda geçti. Çünkü genişleme sürecine ilişkin kararlar veren AB, on iki ülkeye adaylık statüsü verip Türkiye'yi bu kapsama dahil etmedi. (Ateş, 2019, s. 37)

c. Helsinki Zirvesi İle Birlikte Yaşanan Gelişmeler

Lüksemburg Zirvesinde yaşanan kriz, Türkiye- AB ilişkilerinde önemli olaylardan biriydi. Yaşanan bu krizin ardından 10-11 Aralık 1999 tarihinde Finlandiya'nın başkentinde düzenlenen Helsinki Zirvesi AB ve Türkiye için bir dönüm noktası gibi görünmüştür. Çünkü ilk defa Helsinki Zirvesinde Türkiye'ye adaylık statüsü verilmiş ve adaylığı ilan edilmiştir. Türkiye'ye verilen bu "aday ülke" sözcüğü içi boşaltılmış, hiçbir mana ifade etmeyen, hiçbir getirisi olmayan bir sıfattı. Başlatılan bu süreç adeta bir göz boyama hatta bir aldatma taktiği olmaktan ileri gidemedi. Zirve Türkiye için bir dönüm noktasıymış gibi görünse de yapılmak istenen ile söylemler her zaman farklı olmuştur. Türkiye'ye üyelik şartları için verilen mektupta Kıbrıs adeta bir ön şart haline getirilmiştir. Kıbrıs konusu iddialı bir şekilde ele alınmıştır ve Kıbrıs'ın üyeliği söz konusu olduğunda, Konsey üyelerinin tüm ilgili faktörleri göz önüne alacağını söylemekle beraber, Türkiye'nin onayından hiç söz edilmiyordu. (Akgönenç, 2010, s. 100-102)

Adaylık statüsü Türkiye'ye sunulmuştu ama bunun karşısında gerçekleştirilmesi gereken Kopenhag Kriterleri mevcuttu. Helsinki Zirvesin'de bunun temelini Kıbrıs meselesi oluşturuyordu. "Zirve öncesinde Türkiye'ye gönderilen mektubun 9. Maddesi her şeyi açıklamaya yetiyordu; mektuptaki 9. Madde güneydeki Rum Kesimi'nin, Kıbrıs'ı temsil ettiğini kabul ederek AB üyeliğine almayı teklif eden kısım olmaktaydı." Türkiye'de bu konular üstünde ciddi bir şekilde durulmamış ve irdelenmemiştir. Hatta Kıbrıs konusunun arz ettiği tehlike bile ciddi şekilde ele alınmamıştır. Mektuptaki herhangi bir konunun "kabul edilemeyeceği" belirtilmemiştir. (Akgönenç, 2010, s. 103)

Helsinki Zirvesi, Türkiye için önemli olan iki konuyu AB gündemine almayı kabul etmiştir. Bunlar toplantıda Türkiye'ye imzalatılmış ve bunların artık birer ön şart haline getirilmesine yol açılmıştır. Helsinki Zirvesi Sonuç Belgesi'nde yer alan Kıbrıs'la ilgili 9.madde şöyle kaleme alınmış bulunuyordu;

"AB Konseyi, politik bir çözümün Avrupa Birliği'ne katılımını kolaylaştıracağını altını çizer. Üyelik müzakerelerinin tamamlanmasına kadar kapsamlı bir çözüme ulaşılmamış olursa, Konsey Kıbrıs'ın üyeliği konusundaki kararını, yukarıdaki hususa bağlı kalmaksızın verecektir." Tabii, burada Türkiye'nin olurunun almak veya ona sormak gibi bir konu konuşulmamıştır. AB'nin anlayışına göre Kıbrıs konusunun kapsamlı çözümü, tüm Kıbrıs'ın Rum idaresinde birleşmesi durumu olarak ele alınmaktadır. Bu da yarı ENOSİS sayılan bir durumdur. Kamran İnan, TBMM Dış ilişkiler Komisyonu Başkanı olarak 10 Aralık 1999 günü şu açıklamayı yapmıştır; "AB, Türkiye'yi aday ülke olarak kabul ederken, Yunanistan'ın Ege ve Kıbrıs'taki Yunan tezini ön şart olarak ileri sürmüştür. Helsinki Zirvesinde alınan karar, daha önceki kararlardan daha sert. Kararlar adeta Yunan tezini içeriyor. Türkiye bunu kabul edemez. Kabul ederse yarın Ege Yunan Denizi, Kıbrıs'ta Yunanistan'ın bir parçası olur." şeklinde durumu net bir biçimde özetlemiştir. Mektupta Türkiye için önemli olan bir diğer madde, anlaşmanın 4. Maddesiydi; Ege sorunu'nun Lahey Adalet Divanı'na götürülmesi hususunun, AB istekleri doğrultusunda hazırlanmış bir dokümanda bulunduğunu bildirmektedir. (Akgönenç, 2010, s. 103-105)

İçerikte Türkiye'nin çıkarlarına tamamen ters olan Helsinki Zirvesi ayrıntılı bir şekilde incelenip ele alınmadığı için Türk kamuoyunda da farklı yankılar uyandırmıştır. Gazete başlıkları tamamı Türkiye'nin AB'ne üye olduğu şeklindeydi. Helsinki davetinden tam bir yıl önce, 4 Aralık 1998'de Avrupa'yı sert bir lisanla eleştiren Demirel, "Avrupa Birliği, Türkiye'yi masaya yatırarak bölünmesini tartışıp, sizi AB'ye alalım diyorsa Avrupa Birliği onların olsun" diyecek kadar sert çıkmıştır. Ama Helsinki daveti üzerine Demirel, farklı bir yaklaşım ile "Türkiye tarihi bir fırsat yakalamıştır. Sağlanan adaylık statüsü ile önemli bir dönemecin eşğine gelinmiştir. Rahatsızlık veren noktalar olduğuna katılıyorum. Ancak bu konuları Avrupalı muhataplarımızla

artık aday olarak tartışabiliriz. Avrupa iyi şeyler yapmak istiyor.” (Akgönenç, 2010, s. 102-103) şeklinde bir değerlendirmeye, Ecevit’e ve katılım taraftarlarına destek vermiş bulunmaktadır.

İlk olarak Helsinki Zirvesinde Türkiye’nin aday ülke olarak gösterilmesi bir başarı sayıldı ve Türk kamuoyunda sevinçle karşılandı. Ama bu sevinçler bir tartışmayı da beraberinde getirdi. Bu tartışma, Türkiye AB üyeliği için Kıbrıs konusunda taviz verilip verilmediği ile ilgilidir. Maddeler incelendiğinde şu sonuç ortaya çıkar; Yani eğer Türkiye Kıbrıs sorunu konusundaki çözüm önerilerini sonuca ulaştıracak adımlar atmazsa, AB sorunu Türkiye’nin kabul edeceği biçimde çözülmesini beklemeden Güney Kıbrıs’ın üyeliğine evet diyecektir. Bu, AB’nin Kıbrıs’ın üyeliğinde Türk tezlerinden biri olan önce Kıbrıs sorununun kendi içinde halledilmesi konusunu zorunlu görmemesidir.

Helsinki Zirvesine damga vuran Finlandiya eski Cumhurbaşkanı Martti Ahtisaari’nin Ecevit’e gönderdiği mektup tamamen bir aldatmacadan ibaretti. Mektubun içeriği adeta Kıbrıs’ta bir Rum devletinin kurulmasını onaylamaktaydı. Bunun için Türkiye’ye sunulan maddeler bir şart niteliğindeydi. Mektupta; “ Belgede bahsedildiği gibi herhangi bir tehlike yoktur, yani, siz burada, Kıbrıs konusunun bir şart olarak öne çıkarılmasından endişe etmeyin. Ben, dönem başkanı olarak size garanti ediyorum ki, bu, böyle olmayacaktır.”

AB’nin Kıbrıs Sorununu Türkiye’nin önüne bir şart gibi koyma eğilimi, Katılım Ortaklığı Belgesinde de açıkça belli olmaktadır. Ahtisaari’nin sahte güvencesine aldanıp AB’ye tam üyelik anlaşmasını imzalayan dönemin Başbakanı Bülent Ecevit bir yıl sonra partisinin grup toplantısında şu tarihi itirafı yapmıştır; “AB bizi aldattı. Kıbrıs ve Ege için verdikleri sözleri tutmadılar.” (DEMİR, 2005, s. 362)

4. KIBRIS VE ANNAN PLANI

Avrupa Birliği’nin Helsinki Zirvesinde aldığı karara göre, üyelik görüşmelerine kadar Kıbrıs’ta siyasi çözüm sağlanamaması halinde AB bu görüşmelerden bağımsız olarak Kıbrıs’ın üyeliği konusundaki kararı verecekti. Bu karar Türkiye’yi bir an önce Kıbrıs sorununa çözüm bulmaya zorlasa da, dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan’ın açıkladığı çözüm planına kadar ortaya somut bir öneri getirilmemiştir. Hem Türkiye’de hem de Kıbrıs’ta ikiye bölünmeye neden olan Kıbrıs sorununda uyuşmazlığın giderilmesi amacı ile Denktaş ve Klerides’e Kofi Annan tarafından sunulan belgede neler var? Türkiye tarafı için ortaya çıkan büyük sakıcalar neler?

1-Türk tarafının ayrı egemenliği, ayrı bir kimliği bulunmuyor. AB içinde ve uluslar arası ilişkilerde, bir sorun çıktığı zaman “ayrılma, bağımsız hareket etme olanağı yok.”

2-Kıbrıs Cumhuriyeti’ni kuran iki devletten biri olarak tanımlanmamaktadır. “Parça devlet” tanımı ayrı bir kimliği kurarken bağımsız olan ve tanınmış bir yapılanmayı ortaya koymamaktadır.

3-Mevcut Rum Cumhuriyetinin devamı niteliğinde bir yapılanma mevcut ve Rum Cumhuriyetinin devamı olduğu yorumunu güçlendiren bir durum vardır.

4-Ortak yönetimde, zamanla Türklerin haklarının ortadan kalkmasına götürecek bir yapı görülüyor. Türkler Kıbrıs Cumhuriyeti içinde, Rum çoğunluğunun kararlarına bağlı hale gelecektir.

5-Türkiye AB dışında olduğu için, bir süre sonra ada ile Türkiye’nin ilişkisi tamamen kesilmiş olacaktır. Ada, her hangi bir AB bölgesi gibi olacak ve vize ile gidilecektir. Batı Trakya’ya gidildiği gibi.

6-Bölgedeki Rum yerleşimi ve toprak ödünü, Türkleri coğrafi ve fiili olarak Rum işgali altına sokmaktadır. 70.000 Rum’un Türklerin yaşadığı bölgeye girmesi, orta vadede kesinleşmiş olacaktır. Bırakılacak topraklara da 50-60.000 Rum’un yerleşmesi söz konusudur.

Ana maddeler halinde bu karşı çıkış şunu ifade ediyor: Kıbrıs Türkleri herhangi bir azınlık konumuna fiilen gelmiş olacaktır. O halde Kofi Annan belgesi ile ne yapılmak istendi? (Mütercimler, 2017, s. 48-49)

AB, Soğuk Savaş sonrasında Akdeniz'i kendi iç denizi olarak görmek istiyor. Türkiye'yi de ileride almayacağına göre, "suyu bulunduran bu ülkenin askerlerinin" adadan çekilmesi gerekiyor. Türk askerleri gidince BM askerlerine de gerek kalmayacak: Orası AB toprağı olduğuna göre Alman, Fransız, İtalyan askerleri başta olmak üzere Avrupa Ordusu adaya yerleşmeye başlayacak. Ve böylelikle AB'nin Kıta Avrupa'sı da, Doğu Akdeniz'deki stratejik konumunu almış olacaktır.

Annan Planına KKTC muhalefetine yaklaşımı daha farklı oldu. Onlara göre, Kıbrıs Türk halkının ve Türkiye'nin karşılaştığı en elverişli çözüm planı kaçırılmak üzere. Bu tarihi fırsat heba edilirse bir daha böyle bir olanağın elde edilemeyeceğini düşünüyorlardı. Ankara cephesinde ise Türk Silahlı Kuvvetleri ve Cumhurbaşkanlığı gibi kurumlar Türkiye'nin çıkarlarını tehlikeye attığını ve üstelik Türklerin Anadolu'ya hapsedilme sürecini başlatacağını belirterek planın kabul edilemez olduğunu açıklamıştır. (Mütercimler, 2017, s. 49)

Oylamaya sunulan Annan Planına Türklerin %65'i evet ve %35'i de hayır demiştir. Rum tarafı ise %75 hayır, %25 evet demiştir. Böylece Annan Planı reddedilmiş ve hedefine ulaşamamıştır. Eğer o gün Rum tarafı Annan Planının kendilerine sunduğu avantajları kabul etseydi, oylamalar sonucunda bugün bağımsız bir Türk devleti kalmamış olacaktı. (Akgönenç, 2010, s. 127) Annan Planı Türkler için Helsinki Zirvesinden sonra ikinci büyük aldatmacaydı. "Eğer evet denilirse hem KKTC, hemde Türkiye AB üyesi olacaktı!"

5. 2003 İLERLEME RAPORU'NDA KIBRIS UNSURU

İlerleme Raporu'nun sonuç bölümü olma özelliği taşıyan "Strateji Belgesinin" 5., 6., ve 7. Maddeleri Türkiye'ye ayrıldı. 5.maddede Koppenag Kriterleri'nin uygulanmasıyla ilgili analiz yapıldı, 6. Maddede Aralık ayında üyelik müzakerelerine başlanıp başlanmamasıyla ilgili kararın verileceği anımsatıldı, 7. Madde de ise öne çıkan unsur Kıbrıs oldu. 7. Madde: "Kıbrıs'ın birleşmiş bir şekilde, 1 Mayıs 2004'te AB'ye katılmasının güçlü bir şekilde tercih ediyor ve istiyoruz. Kıbrıs sorununda çözümsüzlük, Türkiye'nin AB'ye katılım iradesi önünde ciddi bir engel oluşturabilir. Kıbrıs sorununa çözüm için olumlu koşullar görüyoruz. Komisyon, daha öncede belirttiği gibi, Kıbrıs sorununun çözümüne yönelik çabaları desteklemenin, bariz bir şekilde, Türkiye'nin ve diğer tarafların menfaatleri icabı olduğunu düşünüyor." (Mütercimler, 2017, s. 52)

Alman Komiser Verheugen bu madde için şu yorumu yapmıştır; "Üyelik için ön koşul değil, bir gerçeğin tespiti ve siyasi bir tercihtir." Alman Komiser'in bu yorumu üzerine, Avrupa Komisyonu başkanı Romano Prodi de Komisyonun vereceği son kararlardan birinin Türkiye'ye dair olacağını söyleyip, Türkiye'den bazı sektörlerde ve uygulama alanında daha fazla çaba beklediklerini belirtip, "Birleşmiş bir Kıbrıs'ın 1 Mayıs 2004'te AB üyesi olmasını umut ediyoruz. Bu, AB'ye katılım hedefinden engelleri kaldırmak açısından Türkiye'nin de menfaatine. Türkiye'nin çözüme katkısı gerek." demiştir. AB'ye katılım sürecinde, Türkiye'yi bünyesine alma konusunda tam karar veremeyen Avrupa, özellikle Hristiyan Demokrat eğilimli üyelerin direnciyle, Koppenag Kriterleri'ni temel alarak hazırlanması gereken İlerleme Raporu ve Strateji Belgesi'ne bu kriterler içinde Kıbrıs daha önce hiç yer almayan bir unsur olarak ekleniyor. (Mütercimler, 2017, s. 53)

Avrupa Birliği, Rum kesimini “tüm Kıbrıs’ı temsilen” tam üye olarak almaya karar verdi. Başka ülkelerle sorunlarını çözmemiş bir ülkeyi üye kabul etmeme gibi bir ilkesi bulunmasına rağmen, Kıbrıs’taki sorunun çözülmediği ve taraflardan birisinin Türkiye olduğunu bile bile bu üyeliği onayladı. Bu tavrı şöyle okumak mümkün: Kıbrıs sorununda açıkça Rumların tarafını tutuyorlar ve Türkiye’nin AB’ye üyelik konusundaki ısrar ve çabalarını olumsuz yönde kullanıyorlardı. Türkiye-AB ilişkisinde, Kıbrıs kilit sorun haline getirilirken, Türkiye’nin birliğe üyeliği de garanti edilmiyor ama Kıbrıs’ın Rum tarafının istekleri doğrultusunda çözümlenmesi isteniyordu. (Mütercimler, 2017, s. 54)

Kıbrıs tüm öteki uluslararası ilişkilerimizde olduğu gibi AB konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Rapor doğrudan doğruya şunu söylemektedir: Eğer Türkiye AB üyeliğinde gerçekten samimi ise Kıbrıs’ı bizim (ya da Rum kesiminin) istediğimiz biçimde çözmek zorunda!

6. 2004 TÜRKİYE İLERLEME RAPORU’NDA KIBRIS UNSURU

17 Aralık 2004 Brüksel Zirvesi Türkiye-AB ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Avrupa Birliği 17 Aralık 2004 Brüksel Zirvesinde Türkiye’nin adaylığını onaylarken Türkiye’ye “Ek Protokol”ü kabul ettirmiştir. Ek Protokol kamuoyunda çok tartışılmıştır; Hükümet imzalamıştır ama TBMM’den henüz onaylanmadığı için yürürlüğe girememiş olan son derece önemli bir belgedir. Çünkü Ek Protokol, gerçekte Gümrük Birliği ile ilişkili bir teknik uygulama değildir. Ek Protokol “1963 Türkiye ile AET Arasında Bir Ortaklık Yaratın Anlaşması”nın ekidir. Yani yeni AB üyelerinin ortak olarak Türkiye tarafından kabul edilmesini sağlayacak bir belgedir. Ankara Anlaşması’nın yeni üyelere genişletilmesidir. İşte AB’nin bu yeni üyeleri içinde en kritik sorunlu üye Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’dir. Türkiye, Kıbrıs Rum Yönetimi’ni “Kıbrıs Cumhuriyeti”nin meşru hükümeti olarak kabul etmiyor, tanımıyor. Dolayısıyla Ek Protokol yoluyla GKRY’ni Türkiye’ye tanıtır ve Kıbrıs’ta yeni bir statünün kurulması planlanmıştır. Eğer Türkiye Ek Protokolü onaylayıp yürürlüğe koymuş olsaydı, Rum yönetimini, “Kıbrıs Cumhuriyeti” olarak 1964’te değiştirilen anayasal rejimiyle tanımış olacaktı. Dolayısıyla bu gelişme, Türkiye ile Avrupa Birliği ilişkilerinde ve üyelik sürecinde son derece önemli bir kilometre taşı olarak karşımıza çıkmıştır ve bugün halen bu kritik sorun devam etmektedir.

Daha da önemli bir gelişme 3 Ekim 2005 Müzakere Çerçeve Belgesi’nin kabul edilmiş olmasıdır. Türkiye ile Avrupa Birliği ilişkilerinde, müzakere sürecindeki etkisi ve Kıbrıs uyuşmazlığının Türkiye Avrupa Birliği üyelik ilişkilerine yansımaları, çok somut ve net bir şekilde 3 Ekim 2005 Müzakere Çerçeve Belgesi (MÇB) ile ortaya çıkmıştır. Avrupa Birliği, 17 Aralık 2004 Brüksel Zirve kararı ve Ek Protokolü Türkiye’ye kabul ettirmek suretiyle Kıbrıs’ın geleceğinin belirlenmesinde inisiyatif sahibi olduğunu ortaya koymuştur, bir başka ifadeyle Kıbrıs’ın geleceğinin belirlenmesinde inisiyatif sahibi benim demiştir. AB, 3 Ekim 2005 Müzakere Çerçeve Belgesi ile de hem bu iradenin teyidini yapmış, hem de Kıbrıs uyuşmazlığının çözümünü şart olmanın da ötesinde Avrupa Birliği müktesebatının bir parçası ve kriteri haline getirmiştir.

Türkiye’nin AB ile müzakere sürecindeki gelişmeleri dikkate aldığımızda 2006 yılına gelinceye kadar, AB’de şöyle bir düşünce hâkimdi: Biz, gerek 17 Aralık 2004 Brüksel Zirve kararı, gerekse 3 Ekim 2005 Müzakere Çerçeve Belgesi’ndeki düzenlemeler ve yükümlülüklerle sonuçta Kıbrıs meselesini bir Avrupa Birliği meselesi haline getirdik; bu çerçevede Kıbrıs sorununu artık çözebiliriz. Çünkü Türk Hükümeti ya bunları yerine getirecek ya da üyelikten vazgeçecek. İşte AB bu anlayıştaydı. Yani dıştan Türkiye Cumhuriyeti hükümetine, devletine, Türk ulusuna baskılarla isteklerini ve belirledikleri “çözümü” dayatabileceği yargısı vardı. Fakat Aralık 2006 yılına gelindiğinde görüldü ki bu yargı geçerli bir yargı değil. Türkiye, evet, Avrupa Birliği üyelik müzakerelerini yürütmektedir. Evet, Türkiye için Avrupa Birliği bir çağdaşlaşma

projesidir, evet Avrupa Birliği modernleşme hedefiyle bağlantılı bir projedir ama her şeye rağmen Kıbrıs milli bir davadır ve bunun için Kıbrıs'tan vazgeçilemez.

SONUÇ

Kıbrıs sorunu yarım yüzyılı aşkın bir süredir Türkiye'nin gündeminde olan bir konudur ve her şeyden önce Türkiye'nin öncelikle ele alıp sonuna kadar sahip çıkılması gereken bir konudur. Tarih boyunca Anadolu'ya hakim olan tüm devletlerin elinde tutmak istedikleri stratejik yönden önemi büyük olan bu ada, Türkiye-AB ilişkilerinde Yunanistan'ın Birliğe katılmasıyla birlikte, sürekli öne çıkartılan bir konu olma özelliğini sürdürmektedir. İki halkın eşit siyasi ortaklığına dayanan 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasasını, Kıbrıs'ı bir Rum Cumhuriyeti adasına dönüştürmek amacıyla ihlal eden Rum kesimidir ve bu noktada Kıbrıs Türk kesiminin anayasal haklarını yok sayarak tüm Kıbrıs adına GKRY'nin AB'ye tam üyelik müracaatında bulunması ve AB'nin de bu müracaata olumlu yanıt vermesi ulusal ve uluslararası hukuk anlamında bir ihlali içermektedir. (DEMİR, 2005, s. 365)

Kıbrıs sorunu Türkiye ile Yunanistan arasındaki anlaşmazlığın temel parametresi olarak değerlendirilmektedir, hatta öyle ki, bu iki ülke arasındaki diğer sorunlarda kilit bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Türk dış politikası nezdinde Kıbrıs sorunu en temel ve köklü değişmez dinamiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ve AB perspektifinden tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, Kıbrıs sorunu 1990'lı yılların sonundan itibaren siyasi bir problem haline gelmiştir. Bu bağlamda AB'nin de genellikle veto ettiği fasıllar Kıbrıs meselesi ile ilgili fasıllardır. Türkiye'nin üyelik sürecini kilitleyen bu sorun, AB açısından süreci ilerletmek ve kendi çıkarları doğrultusunda istikrarlı bir gelişme sağlamak açısından çözülmesi öncelikli olarak değerlendirilmektedir. (Ateş, 2019, s. 46)

KAYNAKÇA

- Abbasov, E. ve Hasanoğlu, İ. (2019). Rusya Federasyonu'nun Akdeniz Politikasında Kıbrıs. Çomak, H. ve Şeker, B. P. Akdeniz Jeopolitiği (1.Baskı) (s. 803-804). Ankara: Nobel yayınları.
- Akgönenç, P. (2010). Türkiye'nin AB Stratejisi. Ankara: Nobel Yayınları.
- Ateş, E. (2019). 1996- 2002 Arası Dönemde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerindeki Gelişmeler. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 37.
- Aznevi, F. (2010). Avrupa Toplulukları Hukuku, Uluslararası Hukuk, Kıbrıs Cumhuriyeti ve KKTC İç Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. Ankara Barosu Dergisi , 226.
- Balcı, A. (2017). Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Batı, G. F. (2019). Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikası ve Stratejik Perspektifi. Çomak, H. ve Şeker, B. Akdeniz Jeopolitiği (s. 899). Ankara: Nobel Yayınları.
- DEĞERLİ, Y. D. (2008). İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914). Akademik Bakış Dergisi , 3.
- DEMİR, N. (2005). Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 362.
- Ergenekon Sıvrın. (2020). Kıbrıs Üzerinde Enosis Faaliyetleri ve İngiliz Stratejisi. E. Sıvrın içinde, Ön Asya'nın Anahtarı Kıbrıs (s. 9). Ankara: Korza Yayıncılık.
- Günay, N. (2007). Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi. Akademik Bakış , 116.
- Hatip, E. (2018). Avrupa Birliği Karara Alma Mekanizmalarında Kıbrıs Sorunu ve Sürecin Sonu Annan (1990-2004). KUSAD , 81.
- Hill, G. (2016). Kıbrıs Tarihi Osmanlı Ve İngiliz İdaresi 1571-1948(1.Baskı).N.C Serbest. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hasanoğlu,İ. ve Abbasov E. (2019). Rusya Federasyonu'nun Akdeniz Politikasında Kıbrıs P. D. Çomak, ve D. D. Şeker içinde, Akdeniz Jeopolitiği (s. 803). Ankara: Nobel.
- Mütercimler, E. (2017). Satılı Ada Kıbrıs, Kıbrıs Adasının Bilinmeyen Yönleri. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Mütercimler, E. (2007). Satılık Ada Kıbrıs . İstanbul : Alfa Yayıncılık.

- Onay, Y. (2019). Rus Büyük Güç Politikasında Akdeniz'in Yeri ve Önemi. P. H. Şeker içinde, Akdeniz Jeopolitiği (s. 797). Ankara: Nobel Yayınları.
- Savrun, E. (2019). 1960-1974 Döneminde Türkiye Ve İngiltere'nin Karşılaştırmalı Kıbrıs Politikası .(s. 16-17) Ankara: Yade.
- Savrun, E. (2019). 1960-1974 Döneminde Türkiye ve İngiltere'nin Karşılaştırmalı Kıbrıs Politikası. (s.109) Ankara : Yade Akademik .
- Savrun, E. (2020). Kıbrıs Üzerinde Enosis Faaliyetleri Ve İngiliz Stratejisi. E. Savrun içinde, Ön Asya'nın Anahtarı Kıbrıs (s. 19). Ankara : Biyografi Net Yayınları.
- Savrun, E. (2020). Türk Devletinin Enosis'e Karşı Milliyetçi Reaksiyonu. E. Sarun içinde, Ön Asya'nın Anahtarı Kıbrıs (s. 76-77). Ankara: Biyografi Net Yayınları.
- ŞAHİN, M. (2019). Akdeniz: Doğu-Batı Arasındaki Köprü ve Medeniyetler buluşması P. D. ŞEKER içinde, Akdeniz Jeopolitiği (s. 3). ANKARA: nobel.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**ALTIN KÖPRÜ TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTABININ (B2 SEVİYESİ)
ERDEMLER BAKIMINDAN İNCELENMESİ**
**CONSIDERATION OF GOLDEN BRIDGE TURKISH TEACHING TEXTBOOK
(LEVEL B2) IN TERMS OF VIRTUES**

Sibel BARCIN¹

Özet

İnsanlar sabır, sadakat, saygı, sevgi gibi erdemleri deneyimleyebilmek için hayat boyu çeşitli yollardan geçerler. Erdemli insan olmak, erdemleri hayata dâhil etmek kimi zaman zor olabilmektedir. Ancak kitap, film gibi çeşitli araçlar bu süreci daha kolay hâle getirebilmektedir.

Ders kitapları öğrencinin bilişsel ve duyuşsal türde davranışlar geliştirmesine ve okuma metinleri yoluyla öğrencinin erdemli bir yaşam sürmesine katkı sağladığında öğretim daha güçlü olmaktadır.

Bu çalışmada, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Altın Köprü Türkçe Öğretimi Ders Kitabı (B2 Seviyesi) erdemler yönünden ele alınmış ve farkındalık oluşturmak istenmiştir. Bu kapsamda söz konusu ders kitabıyla ilgili bulgular doküman incelemesi yöntemiyle toplanmıştır. Çalışmanın içeriğine bakıldığında ders kitabında bilgelik, cesaret, insanlık, adalet, ölçülülük ve aşkınlık erdemlerinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe öğretimi, Türk soylular, Ders kitabı, Erdem.

Abstract

People go through various paths throughout their lives to experience virtues such as patience, loyalty, respect, and love. Sometimes it can be difficult to be a virtuous person and to include virtues in life. However, various tools such as books and movies can make this process easier.

Teaching can be more effective if textbooks help students develop their cognitive and emotional behavior and, through texts, teach them how to lead virtuous lives.

The study aims to research the reading texts in the Golden Bridge Turkish Teaching textbook (Level B2) in terms of virtues and raise awareness. In this context, the finds regarding textbooks were collected by document analysis. Considering the content of the research, it was determined that the textbook contains such virtues as wisdom, courage, humanity, justice, proportionality and transcendence.

Key words: Teaching Turkish, Turkic origin, Textbook, Virtue.

Giriş

Erdem, ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adıdır. (Güncel Türkçe Sözlük). Okuma metinleri; bilgelik, insanlık, adalet gibi soyut kavramları fark ettirmede yardımcı olmaktadır.

Pozitif psikoloji insanın üst düzeyde işlerliğinin incelenmesini, güçlü yönlerinin ve potansiyelinin ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır (Kararımak ve Siviş, 2008, s.105). Pozitif psikolojinin kurucusu olan Martin Seligman ve Cristopher Peterson'un hazırlamış oldukları erdemlerle ilgili eserleri pozitif psikolojinin erdemlere nasıl baktığını göstermektedir. Bu çerçevede Seligman ve Peterson dinleri ve kültürleri inceleyerek yaptıkları araştırmalar sonucu altı temel erdem belirlemişlerdir. Bunlar hikmet, cesaret, insanlık, adalet, aşkınlık ve ölçülülük olarak ifade edilmiştir (Özasma, 2016, s. 62).

¹ Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, sibel.barcin@manas.edu.kg

Alanyazında erdemler ve karakter güçleri üzerine çalışmalar yapılmıştır (Işık vd. 2018; Altuntaş, 2019). Her iki çalışmada veriler Peterson ve Seligman'ın 6 erdem ve 24 karakter güç sınıflamasına göre incelenmiştir.

Karakter güçleri aynı zamanda erdemleri tanımlayan, belirleyen psikolojik süreçler ve yapılarıdır. Onlar erdemleri göstermeyi sağlayan özgün yollardır. Örneğin bilgeliğin erdemine öğrenme sevgisi, merak ve çok yönlü bakış açısı gibi güçlerle ulaşılabilir (Kabakçı, 2016, s. 26).

Kabakçı'nın ifade ettiği gibi (2013, s. 36) karakter güçlerinin birçok açıdan yararı vardır. Pozitif gençlik gelişimi, yılmazlık, iyi oluş ve akademik başarı bunlardan sadece birkaçıdır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Altın Köprü Türkçe Öğretimi ders kitabındaki (B2) okuma metinlerinde erdemler ve karakter güçleri belirlemektir. Bu amaçla araştırmanın problem cümlesi “Altın Köprü Türkçe Öğretimi ders kitabındaki (B2) okuma metinlerinde bulunan erdemler ve karakter güçleri nelerdir?” olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi olan doküman incelemesinden ders kitabı incelemesi yapılarak faydalanılmıştır. Doküman analizi araştırılan olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Eğitimle ilgili araştırmalarda müfredat programları, okul içi ve okul dışı yazışmalar, toplantı tutanakları, ders kitapları, öğrenci kayıtları, öğretmen ve öğrenci el kitapları, ders ve ünite planları vb. dokümanlar kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2006, 187).

Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında kullanılan ders kitapları oluşturmaktadır. B2 seviyesindeki Altın Köprü ders kitabı çalışmanın örneklemi oluşturmaktadır.

Veri Toplama Aracı

Çalışmanın veri toplama aracını, Peterson ve Seligman'ın erdemler ve karakter güçleri listesi oluşturmaktadır.

Tablo 1. Erdemler ve Karakter Güçleri

Erdemler	Karakter Güçleri
Bilgelik	Özgünlük Merak Öğrenme Sevgisi Açık Fikirlilik Bakış Açısı
Cesaret	Dürüstlük Cesur Olma Sebatkârlık Yaşam Coşkusu
İnsanlık	İyi yüreklilik Sevme-Sevilme Sosyal Zekâ
Adalet	Hakkaniyet Liderlik Vatandaşlık

Ölçülülük

Affedicilik

Alçakgönüllülük

Tedbirlilik

Öz Kontrol

Aşkınlık

Estetik ve Mükemmelliğin Takdiri

Şükür

Umut

Mizah

Maneviyat

(Peterson ve Seligman, 2004'ten Akt. Altuntaş, 2019, 27)

Verilerin Toplanması

Yapılan çalışmada veriler ilgili ders kitabında erdemlerle ilgili bilgiler doğrudan alıntı yoluyla toplanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde çalışmadan elde edilen bulgular tablo olarak sunulmuş ve bu tablo yorumlanmıştır.

Tablo 2. Altın Köprü’de (B2 seviyesi) Tespit Edilen Erdemler ve Karakter Güçler

Doğrudan Alıntılar	Okuma Metni	Erdemler	Karakter Güçler
“Gerçekten verir miydiniz? Ben kızacağınızı düşünmüştüm.”	Hoşgörü ile Gelen: 12	Bilgelik	Merak
Hayal meyal hatırlıyorum, beş yaşlarındaydım, bir gün annem “Bu akşam matine var, oraya gideceğiz, sakın orada yaramazlık yapma.” dedi. Hiçbir şey anlamadım. Matine ne demek? Nereye gidiyoruz? Annemin telaşından önemli bir yer olmalıydı tek anladığım.	Unutulmaz Yönetmenlerin Unutulmaz Filmleri: 50	Bilgelik	Merak
Çocukların arasında ilk kez kelebek görecektir olan da var, kelebeklerden korkan da. Kelebeklerin bulunduğu bölüme girer girmez meraklı bakışlarla etrafı süzüyorlar. Kelebekler de kısa ömürlerinde iz bırakmak istemesine çocukların omzuna, koluna, başına konuveriyor.	Türkiye’nin İlk Kelebek Çiftliği: 38	Bilgelik	Merak
Hangi ırktan hangi coğrafyadan olursa olsun insanoğlunun hamuru aynı aslında. Aynı şekilde ağlıyor bebekler mesela, aynı şekilde gülüyor tüm insanlar, aynı şekilde âşık olup aynı şekilde heyecanlanıyorlar. Her şey bu kadar aynı olmasına rağmen diller neden bu kadar farklı? “Tek bir dil yetmiyor muydu ki acaba insanoğluna?” diye sormadan edemiyorum.	Babil Kulesi: 76	Bilgelik	Merak

Şu an yeryüzünde konuşulan yaklaşık 7000 dil olduğunu düşünürsek sanırım daha somut bilgilere ihtiyacımız var, ancak insanlığın geçmişi kadar eski olan dil meselesini bilmek için tarih öncesi çağlara gitmek gerekir. Keşke bu çağlar dile gelse de anlatsa diyeceğim de “hangi dilde” dile gelecek? (Babil Kulesi: 76)	Babil Kulesi: 76	Bilgelik	Merak
İnsanların kulağına yepyeni bir müzik olarak geliyor. Fransa’da çaldığımızda insanlar sadece müziğe değil; kanun, ud gibi enstrümanlara da ilgi gösterdiler. Özellikle bu müzik insanları dans etmeye teşvik ediyor. Tabii 9-8’lik ritimle nasıl dans edileceğine dair bilgileri olmadığından içlerinden geldiği gibi dans ediyorlar.	Yabancı Değil, Meşkhane: 59	Bilgelik	Merak
Kapıyı açtığında karşısında bugün bahçesinden elma koparmaya çalışan Ömer duruyordu, elinde bir demet gül ile. Şaşırdı Akif Efendi: “Hayırdır oğlum? Ne oldu?”	Hoşgörü ile Gelen: 12	Bilgelik	Merak
Çiğdem Hanım “O rengârenk uçuşan kelekleri gördüğümüz zaman sanki cennete girmiş gibi hissettik. Özellikle çocukların kelekler hakkında bilgi sahibi olmasını ve doğada vakit geçirmelerini sağlamak istedik.” diyor.	Türkiye’nin İlk Kelebek Çiftliği: 38	Bilgelik	Öğrenme Sevgisi
Üşenmedim; sorup soruşturdum, bağlama yapan iyi bir usta buldum.	Bağlama Aşkısı: 71	Bilgelik	Öğrenme Sevgisi
“Aman, pahalıymış!” deyip hemen vazgeçeceğimi düşünmediniz, değil mi?	Bağlama Aşkısı: 71	Bilgelik	Öğrenme Sevgisi
Biz Kızıldililer, bir su birikintisi üzerine vuran rüzgârın yumuşak sesini, yağmurun temizliğini, çam kokulu rüzgârı her şeye yeğler, ormanın kokusunu taşıyan ve yağmurlarla yıkanıp temizlenmiş meltemleri severiz. Hayvanlar, ağaçlar, insanlar; hepsi aynı nefesi, aynı havayı paylaşır.	Şef Seattle’ın Mektubu: 24	Bilgelik	Bakış Açısı
Diğer canlılar yok edildiğinde insan ruhu yalnızlık duygusundan ölür gibi geliyor bize. Şu gerçeği iyi biliyoruz: Toprak insana değil, insan toprağa aittir. Ve bu dünyadaki her şey, bir ailenin fertlerini birbirine bağlayan kan gibi ortaktır ve birbirine bağlıdır. Bu nedenle de dünyanın başına gelen her felaket insanoğlunun da başına gelmiş sayılır.”	Şef Seattle’ın Mektubu: 24	Bilgelik	Bakış Açısı
Doğa ve Çocuk Hareketinin öncülerinden olan yazarın şu cümlesi birçok şeyi özetliyor aslında: “Doğadaki çocuk, soyu tehlike altında olan bir türdür ve çocukların sağlığı ile	Nesli Tükenen Bir Tür: Doğadaki Çocuk: 30	Bilgelik	Bakış Açısı

yeryüzünün sağlığı birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.”			
Ali Emirî, kitabın değerini hemen anlar ama bu kadar çok parayı bulması çok zor olacağından biraz zaman ister. Burhan, “Alıcı çıkmazsa kitabı yaşlı kadına iade edeceğim. Alırsanız kadıncağıza da yardımınız olur” der. Büyük bir heyecan içindeki Ali Emirî, sonunda edebiyat öğretmeni Faik Reşat Bey’den on lira borç alır, kalanını da evden getirip vereceğini söyler.	Dîvânı Lugâtî’t-Türk Nasıl Bulundu?: 74	Cesaret	Sebatkârlık
Genç Santiago tek başına İspanya’dan Kuzey Afrika’ya geçip Mısır’daki piramlara kadar süren, gizemler ve maceralarla dolu, uzun bir yolculuk yapar. Birbirinden ilginç ve çok farklı roman karakterlerinin eşlik ettiği bu yolculuğun sonunda Santiago “her şeyin bir ve tek şey olduğu” bilgeliğine ulaşır.	Simyacı: 94	Cesaret	Sebatkârlık
Annemiz ve babamız için bazen ağlayan bazen gülümseyen bir bebekken dedelerimiz ve ninelerimiz bizi torun olarak severler.	Dünya Sahnesinde Oynadığımız Roller: 22	İnsanlık	Sevme Sevilme
Sinemayı küçüklüğümden beri severim. Belki de bu sevgim beni sinema eleştirmeni yaptı kim bilir...	Unutulmaz Yönetmenlerin Unutulmaz Filmleri: 50	İnsanlık	Sevme Sevilme
Toplum bir düzen içinde yaşar. Kanunlar ve kurallar hayatı ve ilişkilerimizi düzenler. Bir iş bölümü vardır. Çalışmayan, görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyen insanlara hoş gözle bakılmaz. Kuralları bozan, başkalarının haklarını çiğneyen kişiler cezalandırılır.	Yalnız Değiliz: 8	Adalet	Vatandaşlık
Öte yandan arı neslini koruma altına almak için bazı sosyal sorumluluk projeleri de geliştirilmeye başlandı. Örneğin, dünyanın önde gelen yazılım şirketlerinden biri “Bir Arıya Sahip Ol” adlı projesiyle herkesin ücretsiz olarak bir arıyı sahiplenmesine vesile oluyor.	Koca Evrenin Küçük Taşıyıcıları: Arılar: 34	Adalet	Vatandaşlık
“Neden kızayım, göz hakkı diye bir şey var!”	Hoşgörü ile Gelen: 12	Ölçülülük	Affedicilik
“Şey... bir şey sorabilir miyim?” “Tabii.” “Bu göz hakkını geri ödemek gerekir mi?” “Yoo hayır... Neden sordun?”	Hoşgörü ile Gelen: 12	Ölçülülük	Affedicilik
“Bir yiyeceği görüp de imrenenlere bir parça ikram etmektir, ama öyle göz hakkım var diye de sahibinden izin almadan yiyip içemezsin.”	Hoşgörü ile Gelen: 12	Ölçülülük	Öz Kontrol

Annem dedi ki “Sadece sana verilen elma için değil, gösterilen hoşgörü için teşekkür etmelisin.”	Hoşgörü Gelen: 12	ile	Aşkınlık	Şükür
--	----------------------	-----	----------	-------

(Araştırmacının Verileri)

Tablo 2’ye bakıldığında Altın Köprü’de (B2 Seviyesi) bilgelik, cesaret, insanlık, adalet, ölçülülük ve aşkınlık erdemlerinin bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda soyut kavramların öğretilmesine dikkat edildiği söylenebilir. Ayrıca en fazla bilgelik erdeminin tespit edildiği ve daha sonra ölçülülük, insanlık, adalet ve aşkınlık erdemlerinin yer aldığı görülmektedir.

Bilgelik erdemine bakıldığında burada en fazla merak karakter gücünün yer aldığı tespit edilmiştir. Öğrencinin zihninde merak oluşturmak çok önemlidir. Öğrenci genellikle sevdiği şeyi merak eder. Bu sebeple öğrencinin ilgisini canlı tutan üretimler yapılabilir. Ders kitabı sadece sistematik bir yol gösterir.

B2 seviyesine uygun olarak sözcük öğretimi yapılırken soyut sözcükleri okuma metinleri yoluyla fark ettirmek ve sözcükler arasında anlamlı ilişkiler kurdurmak çok önemlidir. Bu kapsamda ilgili okuma metinlerinde geçen bilgelik erdeminin öğrenme sevgisi karakter gücü öğrencinin yaşam boyu öğrenmesi için örnek oluşturabilir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle ders kitabında altı erdem belirlendiği ama karakter güçlerinin dengeli bir biçimde dağılmadığı söylenebilir. Erdemlerin metinlerle ilişkisini daha da geliştirmek adına ders kitaplarındaki okuma metinlerine bu yönden bir kez daha bakılsa öğretim daha iyi olur.

Sonuç

Bu çalışmada Altın Köprü Türkçe öğretimi ders kitabındaki (B2 Seviyesi) okuma metinleri erdemler bakımından ele alınmış ve bilgelik, cesaret, insanlık gibi erdemleri vurgulamak istenmiştir.

Altın Köprü’de en fazla bilgelik erdemi tespit edilmiştir. Altuntaş da (2019) çalışmasında en fazla bilgelik erdemine ulaşmıştır. Altuntaş, bu çalışmada sırasıyla bilgelik, cesaret, insanlık, aşkınlık, adalet ve ölçülülük erdemlerinin yer aldığı sonucuna varmıştır.

Altın Köprü’de bilgelik erdeminde merak 7, öğrenme sevgisi 3, bakış açısı 3 olmak üzere toplam 13 karakter gücü tespit edildiği görülmektedir. Cesaret erdeminde sebatkârlık 2; insanlık erdeminde sevmeye sevilme 2, adalet erdeminde vatandaşlık 2; ölçülülük erdeminde affedicilik 3, öz kontrol 1; aşkınlık erdeminde şükür 1 olmak üzere 11 karakter gücü tespit edilmiştir. Maneviyat, mizah gibi karakter güçleri belirlenmemiştir. Bu durumun bir nedeni temaya yönelik okuma metinlerinin seçilmiş olması gösterilebilir.

Demir ve Türk’ün ifade ettiği gibi (2020: 119) okullar bireyi üst öğrenime ve mesleğe hazırlamanın yanında içinde bulunduğu toplumla uyumlu hâle de getirmektedir. Bireyin içinde bulunduğu toplumda iyilik hâlinin yüksek, karakter güçlerinin farkında ve bu karakter güçlerini işlevsel olarak kullanabilen, mutlu, iyimser, hayatında anlamı barındıran, yaşamından doyum alan, kaliteli bir yaşam sürebilen nitelikte yetişmesi önemlidir.

Sonuç olarak Altın Köprü Türkçe öğretimi ders kitabındaki (B2 Seviyesi) okuma metinlerinde Peterson ve Seligman’ın sınıflamasındaki 6 erdem yer aldığı ve 24 karakter gücünden merak, öğrenme sevgisi, bakış açısı, sebatkârlık, sevmeye sevilme, vatandaşlık, affedicilik, öz kontrol, şükür karakter güçlerini içerdiği söylenebilir.

Kaynakça

- Altuntaş, A. (2019). *Behiç Ak'ın Çocuk Romanlarında Erdemler ve Karakter Güçler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Demir, R. ve Türk, F. (2020). Pozitif Psikoloji: Tarihçe, Temel Kavramlar, Terapötik Süreç, Eleştiriler ve Katkılar. *Humanistic Perspective*, 2 (2), 108-125.
- Gümüş, M., Saldıran M. Şen, İ. ve Çelik G. (2019). *Altın Köprü Türkçe Öğretimi Ders Kitabı (B2 Seviyesi)* (2. Baskı.) Bişkek: Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Işık, Ş., Kılıç, S., Üzbe Atalay, N., Terzi İlhan, S. ve Kaynak, Ü. (2018). İlkokul ve Ortaokul Öğrencileri İçin Önerilen 100 Temel Eserde Karakter Güçlerinin İncelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*.
- Kabakçı, Ö. F. (2013). *Karakter Güçleri Açısından Pozitif Gençlik Gelişiminin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kabakçı, Ö. F. (2016). Karakter Güçleri ve Erdemli Oluş: Güçlü Yanlara Dayalı Psikolojik Danışma ve Değerler Eğitimine Yeni Bir Yaklaşım. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*. 6 (45), 25-40.
- Kararımak, Ö. ve Siviş, R. (2008). Modernizmden Postmodernizme Geçiş ve Pozitif Psikoloji. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(30), 102-115.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 15.12.2020
- Özasma, H. İ. (2016). *Pozitif Psikoloji ve İslam Düşünürlerinde Erdemler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (9. baskı). Seçkin Yayıncılık.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

MİLLÎ KARAKTERİN SOSYAL SORUNLAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

(AZERBAYCAN VE TÜRK HİKÂYE ÖRNEKLERİNE GÖRE)

AN EVALUATION OF NATIONAL CHARACTER IN THE CONTEXT OF SOCIAL PROBLEMS

(BASED ON EXAMPLES OF AZERBAIJANI AND TURKISH STORIES)

*Sima ŞEFİZE**

Özet:

Bildiride, toplumsal sorunların betimlenmesi bağlamında millî karakteri değerlendirmeye çalışacağız. Küreselleşmenin edebiyata getirdiği yenilik ve ilkelere rağmen, sosyal sorunların ve hayatın gerçeklerinin betimlenmesi, Azerbaycan ve Türk hikâyelerinin günümüzde de ana içeriğini oluşturmaktadır. Araştırma sonucunda şunu belirmemiz gerekir ki, modern Azerbaycan hikâyesindeki olayların çoğu sıradan aile sorunları düzeyinde anlatılsa da, psikolojik yönleri çok az dikkat edilmiştir.

Türk hikâyelerinde ise olaylar daha çok bir kişinin iç dünyasını keşfetmeyi amaçlayan bir izlenim, hatıra, psikolojik bir boyut taşır. Her iki ülkenin hikâyelerini toplumsal sorunlar açısından incelediğimizde yazarların soruna yaklaşımında iki farklı yön görüyoruz.

- 1.Sıradan, ilkel düzeydeki sosyal sorunların tanımı
- 2.Sosyal sorunların psikolojik düzeydeki tanımı

Araştırmamızın temel amacı olan millî karakter sorununu sosyo-psikolojik öykülerin analizinde aramaya çalışacağız. Bu yüzden millî karakteri etkileyen ve belirleyen faktörler arasında sosyo-psikolojik süreçlerden de bahsetmemiz gerekir.

Bildiride, küreselleşme, sosyo-politik, maddi sorunlar, cinsel ayrımcılık, sosyalleşme, sosyal tabakalaşma gibi sorunların ana nedenlerinin tanımlanmasının yanı sıra bu süreçlerin sonucu olarak kişinin topluma ve çevreye yabancılaşması, güvensizliği, intihar girişimleri, kişiliğinin silinmesi, silik şahsiyete dönüşmesi, maddiden manevi boşluğa geçmesi, değerlerin değişmesi gibi millî karakteri etkileyen faktörlerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, hikâye, millî karakter, sosyal sorunlar.

Abstract:

The article evaluates a discussion of a national character in the context of social problems. Despite the novel narrative techniques and principles brought to the present-day literature, the roots of the social problems and real-life issues are still the main content of Azerbaijani and Turkish stories. Based on our observation, it is important to note that although most of the events in modern Azerbaijani stories are described at the usual family-household level, only a few authors focused on psychological aspects of these stories. In opposite, however, Turkish stories are aimed to explore psychological aspects, such as an inner world, memory and reflection of the character. Analyzing the stories of both countries from the aspect of social problems, we observe two different directions in the approach of writers to this problem.

1. Description of social problems at a primitive, household level
2. Description of social problems at the psychological level

Therefore, we will try to examine the problem of national character, at the centre of socio-psychological stories, which is the main aim of the paper. This is because socio-psychological processes are the main factors for affecting and determining the national character. Global events, such as financial

* Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü, Doktora öğrencisi
Sima_adass@mail.ru

problems, sex discrimination, socialism, capitalism creates the roots of social problems, and as a result of these processes, the ability to trust to the society and environment has been failed. This is due to the lack of self-confidence, suicide attempts, individualism, characterization, the gap between substance and morality, and change of values in the national character. All these aforementioned factors, which affected the reformation of national character will be discussed throughout the paper.

Key words: Azerbaijan, Turkey, story, national character, social problems.

Giriş

Hem Azerbaycan, hem de Türkiye’de ortaya çıkan küresel, sosyo-politik, sosyo-psikolojik olayların edebiyat üzerindeki etkisinin öykülerin konu ve içeriğine yansıdığını görmekteyiz. Bu olayların tasvirindeki canlılık ve gerçeklik hikâyelere de yansımıştır. Herhangi bir toplumun gelişme sürecinde, sosyal sorunların insan psikolojisi ve karakteri üzerindeki etkisinin ciddi sonuçları her zaman edebi sürecin odak noktası olmuştur. Yazarın kişiliği ve yeteneği dikkate alınarak, araştırmamızın temel amacı olan millî karaktere, millî değerlere bağlılık meselesi hikâyelerde bu nedenlerden dolayı toplumsal sorunlar bağlamında millî-manevi özbilinç paralelinde araştırılmıştır.

1. Hayatın Gerçekliği ve Hikâyenin Olanakları

Küreselleşme çağının edebiyata getirdiği yeniliklere ve ilkelere rağmen, sosyal sorunların tasviri ve hayatın gerçekleri Azerbaycan ve Türk hikâyelerinin ana içeriğini oluşturmaktadır. Türk araştırmacı Necip Tosun makalesinde modern hikâyedeki gerçeklik konusuna değinerek, bu probleme sosyal sorunun gerekliliği prizmasından yaklaşıyor: “Gerçekçilik akımının belli başlı özelliklerini de, yaşanan sorunlara, olaylara, güncel, gündeme sıkı sıkıya bağlılık ve gözlemcilik, aktarmacılık olarak izah edebiliriz. Öyküler, çevremizde sürekli tanıklık ettiğimiz, gazetelerde okuduğumuz, televizyonda seyrettiğimiz yaşanmışlıklara yasıdır. Anlatılanlar, okurun hep bildiği, gördüğü, tanıklık ettiği olaylar, durumlardır. Her zaman hayata değen bir yanları vardır. Ana temalar toplumsal değişim, sınıfsal çatışmalar, yanlışlıklar, haksızlıklar, sömürü gibi gerek ideolojik gerekse yaşanan güncel gerçekliklerdir. Ülkede yaşanan tüm eksiklikler, yanlışlıklar bu tür öykülerde gündeme getirilir” (2005, s. 157).

Azerbaycanlı edebiyat eleştirmeni Vagif Yusifli’ye göre sadece gerçek hayatla ilgili hikâyeler başarılı bir sanat eseri ola bilir: “İster roman, ister hikâye veya uzun hikâye olsun, düzyazının asıl görevi hayatın gerçeklerini tam olarak yansıtmaktır. Yazar hayatı süslemez, sadece onu sanatsal bir şekilde somutlaştırır. Modern yaşamımız son derece karmaşık ve çelişkilidir. Bu gerçekleri kaleme almak yetenek gerektirir”(2014, s. 31).

Olayları anlatmak açısından öykü türünün az ve sınırlı olanaklara sahip olduğunu belirten yazarlar çoğunlukla öyküdeki olayları sıradan yaşam düzeyinde ifade ederken veya insanın duyguları ve düşüncelerini ifade ederken psikolojik faktörü de dikkate almaktadır. Bu gibi durumlarda yazarın yeteneği göz önüne alındığında, hikâye türünün sanatsal olanakları üzerine farklı görüşlere rastlamak mümkündür. Bu konu üzerine araştırmalar yapan Dursun Ali Tokel şöyle belirtir: “Hikâye kendisi kendisi için olan bir metin değildir; kendisi bir başka şey içindir ve o başka şey de nasihat, irfanî bilgi ve kıssadan bir hisse almaktır” (2005, s. 47). Bu fikir ondan kaynaklanmaktadır ki, diğer tüm türlerde olduğu gibi öykülerin de sanatsal muhtevasında estetik taleblere cevap vermek bu türün esas özgeğini oluşturmaktadır. Rasim Özdenören “Hikâye Yazmak” başlıklı makalesinde şöyle belirtir: “Bana göre öykü yazmak böyle bir şey olmalı: bahçesinde gül devşiren bir kadının dışardan bir bakmayla anlatmaya değer hiçbir yanının bulunmadığını sanabiliriz. Ama öykücü, o durağanlığın, devinimsizliğin, başı ve sonu belli olmayan bir gül toplama sürecinin içinde, dahası o sürecin bir tek anı içinde bütün bir hayatın gizli bulunduğunu bize gösterebilir. Bu hayatın içine hiçbir entrikanın heyecanı girmemiş olabilir.

Bu hayat hiçbir suçla ilginç kılınmamış ola bilir, ama o hayat bir insan tarafından yaşanmışsa, yaşıyorsa, bir başına bu durum, bu demektir ki onun yaşanabilir olması durumu, orada anlatılması gereken bir dramın bulunduğunu bize duyumsatabilir” (2005, s. 153). Böylece yazar, hikâye türü ile hayati gerçekliğin beraber sanatsal olanaklarından bahsetmiş olur. Azerbaycan edebiyatının büyük bilim adamı Memmed Arif “Hikâyenin Olanakları” başlıklı makalesindeyse, “Hikâyenin bir tür olarak olanak sınırlılığıyla ilgili fikirler o kadar da doğru değildir. Tabii ki, hikâye roman ve uzun hikâyenin yerini alamaz, zaten kimse bunu talep de etmez. Ama öyküyü bir o kadar da olanaksız görmek olmaz” (1980, s. 97) demekle öykü türünün Azerbaycan nesrine getirdiği örnekleri sıralamış, onun teması ve fikri üzerine ilginç fikirler ileri sürmüştür. Bu değerli görüşlere atıfta bulunarak, şunu kaydedebiliriz ki, önceki dönemlerle kıyaslamada son zamanlar daha da çoğalan sosyo-psikolojik sorunların betimlenmesi ile günümüzde hikâye türünün kendini ifade etmesine yönelik edebi imkânlar genişlemektedir. Bu nedenle sosyo-psikolojik sorunların tezahüründe insan karakterinin değişmesi edebi bir örnek olarak her zaman hem hikâye türünün, hem de edebi sürecin ilgi odağı olmuştur.

2. Sosyal Sorunların Edebiyata Yansıması

Her iki ülkenin hikâyelerini sosyal sorunlar açısından incelerken, yazarların soruna iki farklı görüşle yaklaştığını görebiliriz:

1. Sıradan, çıplak, ilkel düzeydeki sosyal sorunların tanımı (Azerbaycan hikâyelerindeki sosyal olayların çoğu sıradan aile düzeyinde anlatılsa da, çok az yazar psikolojik yönleri dikkat eder.)

2. Sosyal problemlerin psikolojik düzeydeki tanımı (Türk hikâyelerindeki olaylar daha çok kişinin iç dünyasını keşfetmeye yönelik psikolojik faktörlüdür. Olayları tanımlamak, hikâye olanaklarından yararlanarak onu canlandırmak son dönem Türk hikâyeleri için karakteristik özellik olarak gözlemlenmemiştir. Onun yerine Türk hikâyelerinin biçim ve içeriğine avangart, modernist, postmodernist edebi ve felsefi düşünce dahil edilmiştir.)

Araştırmamızın ana hedeflerinden biri olan millî karakter konusunu sosyo-psikolojik olaylar bağlamında kaleme alınan hikâyelerin incelenmesinde aramaya çalışacağız. Çünkü millî karakterin gelişimini etkileyen faktörler arasında sosyo-psikolojik olaylara özellikle değinilmektedir.

Peki sosyal sorunları oluşturan nedenler hangileridir?

1. Dünyada baş veren küresel olayların oluşturduğu ahlaki ve psikolojik sorunlar
2. Sosyo-politik ve sosyal sorunlar
3. Mali sıkıntılar
4. Aile içi sorunlar
5. Cinsel ayrımcılık. Feminizmin güçlenmesi
6. Sosyalleşme, tabakalaşma

Sosyal sorunlara psikolojik açıdan yaklaşıırken, millî karakteri etkileyecek faktörleri şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Topluma ve çevreye güvensizlik
2. Kendine güvensizlik
3. İntihara teşebbüs
4. Kimliksizleşme
5. Karakterin zayıflaması
6. Maddiden- maneviyata uçurum
7. Değerlerin değişmesi

Küresel dünyanın, modern zamanın küresel insanı sosyal (aile ilişkileri) problemleri, sosyalleşme ve tabakalaşma sorununu oluşturduğu gibi, sosyal varlık olarak aynı zamanda sosyo-

psikolojik sorunların (kimliğe bürünme, değerlerin değişmesi, millî karakter değişikliği) ağır sonuçlarını yaşamaktadır. Özellikle, modern dünya insanı için bu sorunların çözümü önemli olduğu için araştırmamızı bu iki sorun (1. Sosyal sorunlar (aile içi ilişkiler) 2. Sosyalleşme ve tabakalaşma) üzerine yapacağız.

3. Öykü Örneklerinin İncelenmesi

Bildiğimiz gibi modern hikâyelerde insanı önemseme, hümanizm ve aşk hep alkışlanmış, kişisizlik, kayıtsızlık, dikkatsizlik gibi kişinin karakterini zayıflatan, aşağılayan faktörler hep eleştirilmiştir. Maalesef, bu faktörler güncel hikâyelerin tema ve fikirlerinde yüksek sanatsal ve sosyal içerik kazanmamaktadır. Çünkü modern zamanlarda küresel dünyanın dikte ettiği yasalar ve bu kurallar çerçevesinde değişen ve şekillenen insan tiplerinin imgeleri giderek daha ilginç hale gelmektedir. Bu konu üzerine inceleme yapan Lale Hasanova, bir makalesinde şöyle belirtmektedir:

“Bu nedenle son yıllarda yaranan eserlerdeki karakterlere baktığımızda, eserin sanatsal yapısında dekoratif rol oynayan bir dizi karakter karşımıza çıkıyor. Birbirine benzeyen, başarının birgün onların da yüzlerine gülümseyeceğine umutlanan, bazense umut olasılığı olmayan kırılgan insanlar hiçbir kişisel özellik ile hatırlanmaz.

Yazarlar, onların karakteristik özelliklerini canlandırmaya çalışmıyor, hayatın beyhudeliğine ikna olmuş insanların ahlaki durumlarını ve sebeplerini düşünmüyorlar” (2015 s. 248).

Bildiğimiz gibi, sınırlı sanatsal potansiyeline rağmen modern çağın karmaşık yaşamını ve sorunlarını basit, akıcı ve daha operatif bir şekilde okuyucuya aktaran hikâyeye türüdür. Bu tür, günlük yaşamdan sosyal ve politik sorunlara kadar olayları kapsama yeteneğine sahiptir. Tüm bu olasılıklar bağlamındaysa, bazen öykü türü, millî karakterin edebiyata yansımaları millî öz bilinç sorununun çözümü olarak incelemeğe çalışır. Bazen hikâyelerde millî karakter yalnızca değerlerin tanıtımı ve korunması düzeyinde kendini gösterir, bazen özellikle son dönem hikâyelerini göz önünde bulundurarak, değer kaybı, karakterin zayıflaması ve kişiliğin parçalanması sorunlarına psikolojik ve sosyolojik yaklaşımın daha alakalı hale geldiğini söyleyebiliriz.

Küresel dünyanın ve modern toplumun taleplerine rağmen, eski çağlardan beri birçok sosyoloğun düşündüğü gibi, öz farkındalık ve ahlaki değerler, modern zamanlarda da edebiyat eleştirmenlerinin odak noktası olmuştur. Türk dünyasının ünlü bilim adamı, büyük şahsiyet Ziya Gökalp, “Türkçülüğün Esasları” isimli eserinde Türk dünyasının eski kültürel tarihinden bahsetmiştir. O, belirtmiştir ki, görüldüğü gibi başka milletler modern kültüre girebilmek için geçmişlerinden uzaklaşmak zorunda kalmıştır, fakat Türkler’in modern kültüre girebilmek için eski geçmişlerine dönmeleri yeterlidir (1991, s. 124).

Büyük düşünürün bu sözlerine katılmak zorundayız, çünkü kültürel ahlak ve vicdan bireylerde kişilik kavramını oluşturmaktadır. Bu, Türk dünyasının önemli bir ahlaki değeridir ve modern toplum için hala millî ve estetik bir ideal olarak yaşanmaktadır.

Ulusal özelliklerin tanıtımı, Türk yazar Necati Güngör’ün “O Benim Teyzem” isimli hikâyesinde “iyiliği unutmak Türk millî karakterine yabancı bir özelliktir” şeklinde yansıyor. Hikâyede teyzesinin himayesinde büyüyen genç bir adam bir süre sonra teyzenin bu ilgisini kaybeder. Çocukta biraz kıskançlık, bencillik olduğu için, o, teyzesine kırgınlık duyar, onu annesine şikayet eder. Böylece herkesten uzaklaşarak ötekileşir, yabancılaşır, psikolojik bunalım geçirir. Annesi evladına “Birbirimizi unuttuk belki, amma insanlığını asla unutmam” (Güngör, 2004, s. 260) demekle iyiliğin unutulmasını Türk kişisine yakışmayan özellik olduğuna ima eder Hikâyenin küçük, lakonik olmasına rağmen yazar okuru öğretici fikirlerle aydınlatmaya çalışır.

“İyilik kaybolmaz” atasözü iyiliğin bir kişiden diğerine geçtiği, yeni duygular ortaya çıkardığı, güzel yaşantıya dönüştüğü ve çoğu zaman kendine geri döndüğü anlamına gelir. Bu anlamda içsel niteliklerimizi çoğaltmak istiyorsak, bizi mükemmelleştiren, zengin değerleri olan geçmişimize dönmemiz daha doğrudur. Çünkü tarihe, köke, manevi değerlerle, geleneklere bağlı olan ne varsa, hepsi Türk düşüncesinin millî karakterine dönüşerek, nesilden nesile aktarılır.

Aile içi ilişkiler bağlamında anlatılan bu fikir, Türklerin hayırseverlik konusundaki tutumunu yansıtır. Ayrı devletler olmalarına rağmen, eski dönemlerden yakın tarihi sayfaları, medeniyeti, dili, dini inançları vb. paylaşan Türkiye ve Azerbaycan bu tür ortak ahlaki-manevi değerlerin teşvik edilmesinde de birlik gösterir. Bu nedenle, vahit Türk düşüncesi ve felsefi-estetik değerler çoğu kez Türk ve Azerbaycan millî karakterinin birçok ortak yönünün olduğuna işaret eder.

Örneğin, Azerbaycan yazarı Varisi'nin “Zalimler, dedem ve incir ağacı” isimli hikâyesinde aile tüm olumlu millî özellikleri, büyüklere ihtiram, yaşlıların sözüne saygı ile anlatılır: “Büyükbabam bu yaşta evde para kazanmasa da, tam anlamıyla evimizin direğidir. Ne zaman ki, gülümseyerek elini sakalına çeker, demek ki, işler iyi gidiyor, hayat kendi yolunda devam ediyor, demektir” (Varis, 2014, s. 13).

Yazar hikâyede, halkının güzel, özel niteliklerini ve ulusal özelliklerini yansıtmışın yanı sıra dil üslupunu, karakterin anlatımlarındaki kendini ifade çabasını da başarıyla göstermiştir.

Her bireyin olgunlaşmasında ve ulusal öz farkındalık sürecinde önemli rol oynayan millî, yüce ve saf değerlere bağlılık alışkanlığı, bu hikâyedeki küçük karakterin simasında ve genetik hafıza karşısında bozulmayacak kadar çok güçlü ve kalıcıdır.

Hikâyelerde yer alan bu tür tasvirler, ahlaki ve manevi değerlerin aile ve toplumdaki gücünü ve önemini de artırmaktadır. Çünkü büyüklere saygı ve manevi değerlere bağlılık Azerbaycanlıların ve Türklerin kültürel ve manevi bir görevi olarak millî karakteri ahlaki ve manevi değerler içeriği ile doldurur. Hikâyelere baktığımızda her ikisinde de hümanizm, insanilik, ulusal çeşitliliği gözlemleyebiliriz. Ancak buna rağmen karakterlerin ruhsal-psikolojik, sosyal bir varlık olarak iç dünyaları yeterince içerik ve anlam kazanamamıştır. Böyle bir soru çıkı veriyor? Tüm hikâyelerde karakterlerin iç dünyası, psikolojik ve felsefi düşüncesi analiz nesnesi olmalı mı? Yapabilindiği kadar. Bu cevap, insanın psikoloji, pedagoji, felsefe ve daha birçok bilim dalında araştırma konusu olarak fiziksel ve ruhsal nitelikleriyle sürekli mucizevi bir dünya yaratmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda millîlik ve karakteristik özellikler bakımından zengin hikâyelerin yanı sıra, küresel insanın son dönemlerde küresel süreçlerin ve dünya gelişiminin sorunlarının dışında bırakılmayan manevi ve psikolojik dünyası da bir nesne olarak kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir.

Küresel dünyanın küresel insanları genellikle değerlerden, ulusallıktan, kişilikten uzak, yabancılaşıma ve ötekileşme eğilimi gösteren karakterlerdir.

Ahmet Uslu, “1980 Sonrası Türk Hikâyeciliğinde Karakter Tipolojisi” başlıklı makalesinde modern hayatın sonuçları üzerine şunları not eder: “Modern hayatın bozuk işleyen sistemi, siyasi baskılar kahramanları yalnızlaştırır. Çevresi ile tüm iletişimini koparan kahraman içe kapanır. Hikâyelerde uzun uzun iç konuşmalarla iç dökmelerin yer alması modern bireyin içinde bulunduğu çıkmazı göstermektedir”(2016, s. 583).

İnsanlar, çoğu durumlarda sosyal-toplumsal sorunların etkisi ile hayatın ve zamanın belirlediği bir kişi haline döner. Bu sorunların etkisiyle insanı yücelten ahlaki değerler, nesilden nesile genetik kodlarla aktarılan millî karakterin tonları zamanla kaybolur veya bu dönem için anlamsız bir forma girer. Bu anlamda dönemin sosyal-toplumsal, psikolojik ve sosyal sorunlarını gerçek sahnelerle, çatışmalar ve diyaloglarla okuruna aktaran, hikâyelerinde

tabakalaşmanın acı sonuçlarını gösteren, aile içi sorunların gerçek manzarasını oluşturan, dönemin yaşam gerçeklerini ustaca yansıtan hem Azerbaycanlı, hem de Türk yazarları insanların karakterinde ortaya çıkan değişiklikleri bu sorunlara bağlayarak, ahlaki değerleri ve millî karakteri korumak veya kaybetmek gibi felsefî ve psikolojik yönleri de bu küçük süjeye sıkıştırabilmeyi başarmışlardır.

Aynı problem Aykut Ertuğrul'un "Suskunluk" hikâyesinde de yer alır.

Bu hikâyede tabakalaşmanın acı gerçekliği ve ahlaki değerlerden uzak olan kişiler eleştirilir. Hikâyede yaşlı bir büyükanne torunu ile otobüse biner ve adresi sormak için şoföre yaklaşırken, birdenbire onların koltuğuna oturan iki kadının ahlak, terbiye ve saygıdan uzak diyaloguna katılır:

"- Burada biz oturuyorduk. Sesi zar zor duyuluyordu. Kadınlar yan gözle sesin geldiği tarafa baktılar.

-Ne?

-Bizim yerimiz idi.

Kadınlardan cam kenarında oturanı her ikisini tahammülsüzce süzdü:

-Kalkmasaydın canım, tapulu malın mı? Büyükşehir burası, yerine sahip çıkacaksın. Hayret bişey ya...

Nine sesini çıkaramadı; bacakları titriyordu, torununa dudakları.

Öteki kadın, cam kenarında oturanı sakinleştirmeye çalışıyordu güya:

-Tamam şekerim tamam. Boşver. Her bohçasına toplayan soluğu şehirde alırsa böyle olur işte. Köyden indim şehire.

-Eğitim şart şekerim, eğitim" (Aykut, 2013, s. 41).

Yazar, kentsel ve kırsal yaşamın psikolojik yönlerine odaklanır. Tabii ki, her çekişmeli noktada istisnalar olsa da, bu hikâyedeki acı gerçek şudur ki, şehir hayatının tüm kontrol ve rahatlığına rağmen, sosyal sorunlar kişinin psikolojisini, duygularını, karakterini ve kişiliğini değiştirmede de büyük bir güce sahiptir. Ahmet Uslu makalesinde kent ve köy yaşamı arasındaki farklılıkları, tabakalaşmanın sonuçlarını dile getirmekle bireylerde oluşan karaktere ve psikolojik nüanslara değinmediği de unutmamıştır. "Kent hayatının kalabalığı, karmaşası bireyleri iletişimsizliğe ve yalnızlığa sürükler. Modern hayat, getirdiği ekonomik ve sosyal düzen ya da düzensizlik ile bireyleri sürekli ötekileştirir. Bireyler zamanın ve mekanın hızlı gelişimine ayak uyduramazlar. Bu nedenle de bir topaç gibi hızla değişen evrilen hayat sürekli birilerini yörüngesinden fırlatır. Bu hızlı evrilme karşısında bireyler "tutunamaz"lar" (2016, s. 583).

Firuz Mustafa, "Ağır yük" öyküsünde toplumsal sorunların nedenlerinden biri olarak tabakalaşmayı, sosyalleşmeyi manevi değerleri etkileyecek şekilde anlatmakla karakterlerin imajında düşüncelerini görselleştirmeye çalışır. Hikâyede Mesme ve Talıp Efendi'nin manevi zenginliği ve yaşam deneyimi diğer karakterlere kıyasla nezaket ve kültür örneği olarak gösterilmektedir:

-“ Bu kadar da kişi mi olur?

- Henüz ne gördün? .. Kalabalıkta kaybolursun, gel, kolumu tut.

Mesme çiçekli mendilini eliyle düzelterek dedi:

- Ya birisi görürse. İnsanların dilinden kurtaramayız. Sonra derler ki, Mesme ayağını dışarı koyar koymaz şehirli oldu, kocasıyla el ele yürüyor" (Mustafa, 2015, s. 16).

Veya hikâyede kentte yaşayan ve kent yaşamını sadece giyim tarzıyla ölçen, ahlaki açıdan zayıf şehirli kişilerle, köyden gelen ama soyluluğu, ahlakı, davranış ve hümanizmi ile seçilen kişilerin karşılaştırılması ustaca sunulmuştur. Yazar Firuz Mustafa, gerçek Azerbaycan karakterleri olan Talıp ve eşinin şahsında, sosyal ilişkilerin yarattığı toplumsal sorunların ve tabakalaşmanın insanların karakterini etkilediğini kahramanlarının diliyle aktarmıştır:

“Otelin lobisi insanlarla dolu idi. Talıp açık pencerelerden birine yaklaşarak boynunu öne doğru uzattı:

- Bana bir oda ver, yavrum.
 - Saçını düzgünce tarayan yuvarlak yüzlü kız ona kızdı:
 - Başka bir şey ister misiniz?
 - Oda istiyorum, kızım.
 - Oda yok!
 - Uzaktan geldim. Karım da çok hasta. Yardımcı olursun, mahcup olmam.
 - Dedim, oda yok! Duymuyor musun?
 - Neden duymayım ki? – Talıp şaşkına döndü. Adam bu kızın sinirlenmesini anlayamıyordu”
- (Mustafa, 2015, s. 18).

Böyle hikâyelerde bu bağlamda meydana gelen olayları yeterince anlamak için küreselleşmenin özünü karakterleri etkileyecek şekilde analiz etmek gerekir. Küresel dünyanın insanı sosyalleşmenin, tabakalaşmanın sebepkarı olarak, aynı zamanda farkına varmaksızın onun kurbanına da dönüşebilir.

Yazarın hikâyede sembolize ettiği manevi vicdan (manevi yük "ağır yük") sosyal sorunlar ve aile ilişkileri sonucunda metin içinde yapı sökümü uğrar. Yazar, yukarıda belirtilen faktörlerde, Azerbaycan halkının millî ve manevi öz farkındalığının yanı sıra aile değerlerine bağlılığının deneyimini de göstermiştir. Şunu böyle özetleye biliriz.

1. Talıp'ın yıllar sonra şehire gelmekle evladı gibi büyüttüğü Cafer'in ailesini ziyaret etmeden köye geri dönmek istememesi

2. Kocası tarafından terk edilen Cafer'in karısının bir süre sonra Talıp'ın köyden getirdiği hediyeyi iade ederek manevi yükten kurtulması

Bildiğimiz gibi vicdani, millî-manevi öz-bilinç kişinin kendine ve kişiliğine saygı duymakla başlar. Azerbaycanlılarda onun özünü ve ağırlığını daha iyi anlama yeteneğiyle, millî kimliğimizin, benlik ve millî karakterimizin bir göstergesi olarak bu hikâyede anlatılmaktadır.

Bildiğimiz gibi, aile içi ilişkiler bazı işlevleri birleştirmenin yanı sıra, sosyal uyumun temelini koyarak insan-toplum ilişkilerinin ilk oluşumunda önemli bir role sahiptir.

Bu dengesizliğin bozulması, aile içi sorunlardan sosyal ilişkilere kadar bir dizi sosyo-psikolojik sorun oluşturur.

Aile değerlerinin korunmasında toplumu ve devleti sorumlu ve aktif olmaya çağıran Ramil Velibeyov bu konu üzerine şöyle belirtir: “Tüm bunların yanı sıra, sosyal-toplumsal bir kurum olarak aile bir sürü önemli işlevi yerine getirir. Bunların arasında bireyin sosyalleşmesi, kültürel mirasın yeni nesle aktarılması, aile üyelerinin sosyal ve duygusal açıdan korunması, ekonomik ve sosyal statü, eğlence, boş zaman ve diğer işlevler vardır. Tüm bu işlevler, ailenin toplumun ve devletin gelişmesinde gerçekten istisnai bir rol oynadığını kanıtlar.” (Velibeyov, R. 2011, s.10).

Makaledeki aile içi ilişkilerde aile üyelerinin sosyal ve duygusal olarak korunması fikrini özellikle vurgulamak gerekir. İnsanın psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçlarının gelişim aşamasının ilk olarak ailede gerçekleştiği malumdur. Bu ilişkiler güçlü olduğunda, bireyin şahsiyet olarak oluşması, kişiliğinin belirlenmesi süreci benzersiz bir biçim alır, toplumla birey bütünlüğünü birleştirmiş olur. Aksi takdirde, kişi sosyal bir varlık olarak mevcutluğunu inkar ederek yabancılaşır, kişisizleşir ve kendine özgü karakter özelliklerini kaybeder. Müzeyyen Çelik ve Gılman İlkin aynı isimli (“Gelin”) öykülerinde olaylara bu açıdan yaklaşmışlar. Müzeyyen Çelik, "Gelin" isimli öyküsünde toplumsal sorunların nedenini ekonomik sorunlar ile değil, cinsel ayrımcılık ve etik meselelerden kaynaklanan toplumsal problemlerle ilişkilendirir. Daha önce de

belirtildiği gibi, aile içi ilişkilerde gerçek, dürüst bir psikolojik ilişkinin olmaması, manevi-psikolojik sonuçlara yol açar. Bu hikâyede toplumsal sorunların oluşturduğu kişiliksizlikle değerler değişiminin ortasında ve bunun trajedisini yaşayan bir kadının hayatı tüm acı gerçekleri ile anlatılır. Hikâyede Şengül, kişilik zayıflığı (aile, akraba anlamında) ve kişiliksizliğin kurbanı olarak “gelin”, “anne” ve “kadın” statüsünü kaybeder. Pek çok manevi kayıp ve darbenin ardından, iki çocuğu da elinden alınarak zorla baba evine gönderildiği zaman gelinin ardından konuşulanlar onu doğrudan gönderenlerin kimliğini, karakterini ve manevi-ahlaki imajını eleştiri ve tartışma konusuna dönüştürür: “Yavuz’un evinde kimse Şengül’ün yokluğunu hissetmedi. Eşyalarını Yavuz’un askerden kalma bez çantasına tıkıştırıp dünür başıyla yolladılar. Komşulara hep anlattı durdu kayınvalide. Gelini çok pisti, iş bilmiyordu, çocuklara bakamıyordu, asiydi, deliriyordu arada, zaten onun dayısı da deyildi, Yavuz’a kadınlık edemiyordu, inatçıydı... “zaten bir damızlık almiştık onu” dedi” (Müzeyyen, 2014, s.141).

Eleştirilenler de, itaatkâr, cahil bir ortamda büyüyen, davranışları, yargıları ve kaderleri ile o çevrenin psikolojisini koşullandıran karakterlerdir. Öyküde trajedi daha da derindir: yalnız ve kimsesiz kalan, güvensiz bir kadının çaresizliği, öksüz çocukların bilinmeyen geleceği ve bir ailenin kaderi. Bu sorunlar sosyal bir ortamda doğar ve ağır sonuçları manevi-sosyal sorunlar oluşturur:

1. Kadına, anneye olan manevi değerler ve saygı değişir.
2. Bireyin (kadın)ın karakteri zayıflar.
3. Özgüvensizlikle, inançsızlıkla beraber şahsiyetsizlik problemi yaşanır.

Sosyal sorun veya karaktersizliğin hangisinin daha ağır sonuçlara sahip olduğuna bakarsak, sosyal problemlerin oluşturduğu kimliksizlikten daha çok, manevi kriz yaşamış bir bireyin yarattığı toplumsal sorunların daha ciddi sonuçları olabilir. Çünkü birey sosyal çevrede kendisini vatandaş, birey olarak görmezse toplumdaki sosyal ve psikolojik sorunlar artmaya başlar.

Eğer ailede, aile içi ilişkilerde sevgi, güven, birlik gibi değerler varsa, bunlar sadece ailenin gücünü karakterize eder. Aynen Gılman İlkin’in “Gelin” hikâyesinde olduğu gibi tüm baskılara rağmen kayınpeder evin ihtiyarı, büyüğü gibi davranarak evladı olmayan gelini koruması altına alarak, “Gamer, bak, sana diyorum! kızı yüzme, kalbini kırma! Bir düşün, onun bizden başka kimi var, bir yaşlı ninesi var, o da hasta. Öksüz büyümüş. Ne anne okşaması, ne de baba himayesi görmüş. Sana anne, bana baba dedi. Bunları aklında tut! Çalış, kocası ona nazik davran. Oğlunu kıskırtma! Ben burada yokken ona iyi davran. (Gılman, 2003, s. 72). söylemekle üzerine düşen hakkı hümanizm ve millî değerlere saygıyla yerine getirir. Modern zamanlarda, sosyal sorunların arttığı bir dönemde, bu tür aile değerlerinin birleştirilmesine duyulan ihtiyaç takdir edilmelidir. Ahmet Uslu, aile büyüklüğünü şöyle karakterize ediyor: “Geleniğin en güçlü temsil edildiği yer olan aile, hikâye kişilerinin dönüp geldiği yerdir” (2016, s.594) Gerçekten de, bu böyledir. Çünkü bir bireyin korunması, bir kişinin, bir sosyal varlığın manevi ve psikolojik bir uçurumdan kurtuluşu anlamına gelir.

SONUÇ

Kaydettiklerimizin sonucu olarak şunu söylememiz gerekir ki, sosyal sorunlardan, manevi kayıplardan ve psikolojik ızdıraplardan uzak bir kişi kendine güvenen, inançlı bir şahsiyet olarak toplumun daha çok kazanmış olduğu bir vatandaşdır. Bu sebepten şahsiyetin varoluşu ve anlamının idrakı sürecinin sosyal düzeyde oluştuğunu diyebiliriz. Bunun sonuçlarına yazarlar öykülerindeki karakterlerin yaşadığı kişilik krizi, manevi bunalım ve kişilik kaybı açısından yaklaşıp olaylara çıplak ve gerçekçi görüşlerini yansıtmışlar.

KAYNAKÇA

1. Ertuğrul, A. (2013). Suskunluk. *Mümkün Öykülerin En İyisi*. (40-41). İstanbul: Dedalus Kitap.
2. Güngör, N. (2004). O Benim Teyzemdi. *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. Yeni Türk Edebiyatı*. 2 baskı, (256-260). Ankara: Anı Yayıncılık
3. Göyalp, Z. (1991). *Türkçülüğün Esasları*. (İ. Allahverdiyev, Çev.). Bakı: "Maarif" Neşriyatı.
4. Gılman, İ. (2003). Gelin. *Azerbaycan Dergisi*, Sayı:11. 71-75.
5. Hasanova, L. (2015). Nesir. *Edebi Proses 2015*. (244-258). Bakı: Hedef Neşrleri.
6. Memmed, A. (1980). *Sanatkar Gocalmır*. Bakı: Yazıcı.
7. Mustafa, F. (2015). Ağır Yük. *Hikâyelər*. (16-28). Bakı: "MBM" Neşriyatı.
8. Müzeyyen, Ç. (2014). Gelin. *Hece Öykü Dosya. Tek Kitapla Öykücü 62. İki Aylık Öykü Dergisi Yıl: 10, Sayı: 62, Nisan-Mayıs*. 138-141.
9. Özdenören, R. (2005). Öykü Yazmak. *Hece Dergisi Türk Öykücülüğü Özel Sayısı 46/47*, 152-153.
10. Tosun, N. (2005). Modern Öykü ve Gerçekçilik. *Hece Dergisi Türk Öykücülüğü Özel Sayısı 46/47*, 157-160.
11. Tökel, D. (2005). Zihniyet ve Kaynakları Açısından Hikâyemize Bakmak. *Hece Dergisi Türk Öykücülüğü Özel Sayısı 46/47*, 42-52.
12. Uslu, A. (2016). 1980 Sonrası Türk Hikâyeçiliğinde Kişi(ler) Tipolojisi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/15 Summer*, 577-608.
13. Velibeyov, R. (2011), Ailə Sağlam Cəmiyyətin və Güclü Dövlətin Temelidir. *Yeni Azərbaycan*, s.10, 23 Nisan, 2011.
http://www.anl.az/download/meqale/yeni_az/2011/aprel/170916.htm.
14. Varis. (2014). Zalimler, dedem ve incir ağacı. *Azerbaycan Dergisi*, Sayı:12, 12-18.
15. Yusifli, V. (2014). Edebi Manzara - 2014. *Edebi Proses 2014*. (11-53). Bakı: Hedef Neşrleri.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV DRAM DİLİ HAQQINDA
ACADEMICIAN AGAMUSA AKHUNDOV ON THE LANGUAGE OF DRAMA

Çınarə YOLÇUBƏYLİ¹

Özət:

Ağamusa Axundovun mövzu dairəsi olduqca geniş, tədqiqat dairəsi və onu məşğul edən problemlər çox əhatəli və tutumludur. Bunların içərisində dramaturgiyanın nəzəri problemləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan dramaturgiyası poetik imkan və ifadə vasitələrinin təkamülünə görə poetika tarixində mühüm uğurları ilə seçilən janrdır. A.Axundov dramaturgiyanın dil problemini olduqca ciddi bir aktualılıqla tədqiqat predmetinə çevirməsi Azərbaycan linqvopoetikasına böyük töhfələr bəxş etdi. Dramatik əsərlərin dil xüsusiyyətlərini təhlil süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək meyli A.Axundovun yaradıcılığında qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. A.Axundov xüsusi olaraq vurğulayır ki, dram əsərlərində ən mühüm estetik kateqoriya kimi özünü göstərən tipikləşdirmə dilə də aiddir və onu da unutmaq olmaz ki, konkret tarixi şəraitə uyğun olaraq obrazların dilində də müəyyən təbəddülatlar baş verir. Tipikləşdirmə ilə yanaşı bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsiplərinin də obrazların dilində təzahürünü yüksək bədii dəyər kimi səciyyələndirir və bu prinsiplərə əməl olunma dərəcəsindən asılı olaraq dram əsərləri uğur göstəricilərinə yiyələnir. A.Axundov tamaşaçıların hiss və düşüncələrinə dərinlən təsir göstərən, onların şüur və həyəcanlarını hərəkətə gətirən obrazların dilinin öz başlanğıcını tükənməz ana dilinin söz xəzinəsindən aldığı, surətlərin dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmənin spesifikasiyasını, dram dilinin özünəməxsusluqlarını daha geniş aspektdə təqdim etmək üçün S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, N.Xəzri, B.Vahabzadə kimi söz sənətkarlarının əsərlərinə müraciət edir. O, bütün varlığı ilə bağlı olduğu ədəbiyyatımızın təkamül prosesini, bu prosesin estetik hadisə səviyyəsinə yüksəlməsinin köklərini həssas alim reaksiyası, dərin təfəkkür sahibi kimi təhlil və izah edir.

Açar sözlər: dram, ümumiləşdirmə, fərdiləşdirmə

Abstract:

Agamusa Akhundov's range of topics is very wide, the scope of research and the problems it deals with is very comprehensive and capacious. The theoretical problems of dramaturgy have a special place among them. Azerbaijani dramaturgy is a genre distinguished by its significant success in the history of poetics due to the evolution of poetic possibilities and means of expression. A. Akhundov's transformation of the problem of language into a subject of research with a very serious urgency made great contributions to the linguopoetics of Azerbaijan. The tendency to analyze and generalize the linguistic features of dramatic works is clearly visible in the works of A. Akhundov. A. Akhundov emphasizes that the typification, which manifests itself as the most important aesthetic category in plays, also applies to language, and it should not be forgotten that in accordance with the specific historical conditions, certain changes occur in the language of images. Along with typification, he characterizes the manifestation of the principles of artistic generalization and individualization in the language of images as a high artistic value, and depending on the degree of adherence to these principles, plays have success. A. Akhundov noted that the language of images, which deeply affects the feelings and thoughts of the audience, moves their consciousness and excitement, originates from the inexhaustible vocabulary of the native language, the specifics of artistic generalization and individualization in the language of images, the peculiarities of dramatic language S. Vurgun, M. Ibrahimov, M. Huseyn, I. Afendiyev, N. Khazri, B. Vahabzade. He analyzes and explains the evolutionary process of our literature, which is connected with his whole existence, and the roots of the rise of this process to the level of an aesthetic phenomenon as a sensitive scientific reaction and deep thinking.

¹ Doktorant (Doktora öğrencisi), Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan, schinare@mail.ru

Key words: drama, generalization, individualization

Dil və üslubla bağlı araşdırmaları A.Axundov yaradıcılığının xüsusi bir layını təşkil edir və onun poeziya, nəsr və dram dilindən bəhs edilən qiymətli elmi-tədqiqat əsərləri mahiyyət etibarilə bir-birinin davamı olan, biri-birini tamamlayan qüdrətli qələm məhsullarıdır. Məlum olduğu kimi, A.Axundovun mövzu dairəsi olduqca geniş, tədqiqat dairəsi və onu məşğul edən problemlər çox əhatəli və tutumludur. Qəzənfər Kazımovun dediyi kimi, “Ağamusa Axundov bir filoloq kimi yalnız dilçilik məsələləri ilə deyil, bilavasitə ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid məsələləri ilə də ardıcıl maraqlanmış, həm ədəbiyyat tariximizin klassikləri, həm də ədəbiyyatımızın bugünkü yaradıcılığı barədə ardıcıl fikir söyləmişdir” (Kazımov,2017,s.56). Bunların içərisində dramaturgiyanın nəzəri problemləri xüsusi yer tutur, A.Axundov daha çox bu janrın üslubu haqqında araşdırmalar aparmış, böyük dramaturqların dil sənətkarlığı, dram dilinin estetik mahiyyəti barədə silsilə məqalələr yazmışdır. Müxtəlif dövrləri əhatə edən dram təcrübəsi, onun dil və üslub mənzərələri ayrılıqda və sıx daxili əlaqədə təhlildən keçirilmiş, dram təfəkkürünün və deyim tərzinin tərəvətlənməsində dramaturqların fəaliyyəti, sənətkarlıq cəhətdən təkamülünün daxili məntiqi, oxşarlıq tələb edən əlamətləri səciyyələndirilmişdir. Dramaturgiyanın dil və üslub problemlərini konkret zaman daxilində və ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsi fonunda saf-çürük edən A.Axundov doğru olaraq yəqin etmişdir ki, bədii idrak tərzinin müasirliyinə və bədii üslubun milli qaynaqlarına, dərin tarixi köklərinin fəallığına görə Azərbaycan dramaturgiyası estetik fikir tarixində, poetik imkan və ifadə vasitələrinin təkamülünə görə poetika tarixində mühüm uğurları ilə seçilən janrdır. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, poetik düşüncə tərzinin müasirliyi dram dilinin estetik cizgilərini açıb şərh etmək, tarixi kontekstdə dəyərləndirmək üçün tədqiqatçıdan xüsusi istedad və səriştə tələb edir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu missiyanı görkəmli dilçi alim şərəflə yerinə yetirdi. Çünki akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, filologiyamızda bir çox “ilk”lər məhz Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır. “Tərəddüdsüz demək olar ki, Ağamusa Axundov Azərbaycanda linqvistik poetikanın əsas yaradıcısıdır.... Dilin estetikası anlayışı da dilçilik elminə Ağamusa Axundov tərəfindən gətirilmişdir (Həbibbəyli,2017,s.7). A.Axundovun filoloji fitrəti dramaturgiyanın dil problemini olduqca ciddi bir məram və aktualılıqla tədqiqat predmetinə çevirməsi Azərbaycan linqvopoetikasına böyük töhfələr bəxş etdi.

Dramatik əsərlərin dil xüsusiyyətlərini təhlil süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək meyli A.Axundovun yaradıcılığında qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bədii sözün dram janrındakı möcüzəsi və qüdrətinin mənbələri ilə əlaqədar meydana çıxan təbii və elmi-nəzəri suallara dürtüst cavab vermək üçün o, dünya dilçilik elminin, poetik linqvistikanın zəngin təcrübəsinə müraciət edərək səhnə əsərlərindəki sözlərin estetik keyfiyyətlərini sənətkarlıq baxımından tədqiq etmək, onun gözəllik doğuran sözlərini araşdırmaq, dram üslubunun ən vacib nəzəri və praktik problemlərini şərh etmək və bununla da filologiyamızda bu sahədəki boşluqları doldurmaq, durğunluğu hərəkətə gətirmək üçün bütün təşəbbüslərini səfərbər edir. Dram əsərlərinin dil sənətkarlığı üzərində ardıcıl müşahidələrini elmi-nəzəri baxımdan yekunlaşdırır, dialoq və replikalarda sözün üslubi semantik siması, məna tutumu, fikir axınında söz düzümünün sərrastlığı, səslənmə cazibəsi, cazibə qüvvəsi və s. tədqiqat hədəfi kimi seçilmiş, onlara geniş sənət ölçüləri, peşəkarlıq meyarları ilə nəzər salınmışdır.

Dram dilinin nümunəvi materialları zəminində, zəngin təcəssüm imkanları fonunda A.Axundov bir daha göstərə bildi ki, dram əsərlərindəki monoloq və dialoq hər hansı bir məzmunun ifadəsi olmaqla məhdudlaşmır. Dil ünsürlərinin hər biri yaradıcılıq aktı kimi

dəyərlidir, müəllifin və obrazların düşüncəsinin, reallığa baxışlarının dil materiallarında təzahür edən mündəricəli formasıdır. Dil amili həmçinin dramaturqun xalqın bədii dil təcrübəsinə, ədəbi-bədii ənənlərə bağlılıq dərəcəsinin göstəricisidir.

A.Axundov Azərbaycan dramaturgiyasında dil sənətkarlığından danışarkən poetik təfəkkür orijinallığına, yeni mündəricə, forma və üslubxatışları sahəsində diqqət çəkən nitq mədəniyyətinə diqqət yönəldir. “Cəmiyyətin hər bir üzvünün, hər bir fərdin müəyyən cəhətlərə görə fərqlənən “dili” var və bu fakt yazıçının diqqətindən yayınma bilməz” (Axundov, 1985, s.22) deyən müəllifə görə dramaturqun hər bir obrazı öz dilində danışdırması janrın əsas estetik tələblərindəndir. Obrazların dili onların daxili məzmununa, həyat tərzinə uyğun gəlməli, tipikləşdirməyə dil sahəsində də əməl olunmalıdır. Surətləri xarakterlərinə müvafiq tərzdə danışdırma bilmək dramaturqdan xüsusi istedad və sənətkar həssaslığı tələb edir. Bu həssaslıq sayəsində dramaturq obrazların orijinal danışığı vasitəsilə xalq dilinin yüksəlişinə və zənginləşməsinə xidmət etmiş olur.

A.Axundov xüsusi olaraq vurğulayır ki, dram əsərlərində ən mühüm estetik kateqoriya kimi özünü göstərən tipikləşdirmə dilə də aiddir və onu da unutmamaq olmaz ki, konkret tarixi şəraitə uyğun olaraq obrazların dilində də müəyyən təbəddülatlar baş verir. Həyat tərzinin yeniləşməsi obrazların xarakterinə, ruhi aləminə təsir etdiyi kimi dilini də dəyişdirir. Ona görə də hər bir surətin öz zamanəsinin ifadə dili olmalıdır. Bu prinsipləri praktik cəhətdən həyata keçirən dramaturqlarımızdan biri olan C.Cabbarlının Almaz, Sevil, Gülüş və Gülsabalı kimi müsbət surətlərinin danışq tərzini müəllif “sözün əsl mənasında dövrümüzün səsi” (Axundov, 1985, s. 25) adlandırır.

A.Axundov tipikləşdirmə ilə yanaşı bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsiplərinin də obrazların dilində təzahürünü yüksək bədii dəyər kimi səciyyələndirir və bu prinsiplərə əməl olunma dərəcəsi asılı olaraq dram əsərləri uğur göstəricilərinə yiyələnir. Bu sahədə C.Cabbarlının misilsiz xidmətlərini xatırladan müəllif yazır: “Onun əsərlərindəki obrazlar oxucuların xatirəsində yalnız parlaq xatirələri ilə deyil, eyni zamanda öz təkrarolunmaz “dilləri”, danışq təzləri, nitqləri ilə qalmışdır” (Axundov, 1985, s.26). C.Cabbarlının hər bir zümərəyə məxsus insan obrazlarının dili xarakterizə edən əlamətlər tapır və onu yaradıcı şəkildə surətin dilində elə səsləndirirdi ki, bunun sayəsində “böyük dramaturqun yaratdığı tiplər həyatda olduğundan qat-qat həyatı və inandırıcı danışqılar” (Axundov, 1985, s.26)

A.Axundov tamaşaçıların hiss və düşüncələrinə dərinlən təsir göstərən, onların şüur və həyəcanlarını hərəkətə gətirən obrazların dilinin öz başlanğıcını tükənməz ana dilinin söz xəzinəsindən aldığını, surətlərin dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmənin spesifikasiyasını, dram dilinin özünəməxsusluqlarını daha geniş aspektdə təqdim etmək üçün S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, N.Xəzri, B.Vahabzadə kimi söz sənətkarlarının əsərlərinə müraciət edir.bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirməni dram dilinin ən mühüm və aktual problemləri ətrafında mühakimələr yürüdür. “Öz realizmi, həyatiliyi ilə bir çox hallarda hətta nəsrə pyes yazan bir sıra dramaturqlarımıza nümunə ola bilər” (Axundov, 1985, s.27). “Vaqif” dramı üzərində daha çox dayanır. Vaqiflə Qacarın mükəlləməsi əsasında müəllif atalar sözləri qədər sadə və təbii səslənib yüksək fəlsəfi fikirləri, hikmətli sözlər siqlətinə malik hikmətli replikaları səhnə əsərinin dilində tipikləşdirmənin ən bariz örnəyi kimi xarakterizə edir.

A.Axundov S.Vurğunun həm “Vaqif”, həm də “Xanlar” pyesləri əsasında belə bir cəhətə nəzər yetirir ki, tipiklik, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə əsərlərin baş qəhrəmanlarının dili

ilə məhdudlaşmışdır. O, mənfi surətlərin dilini də misilsiz sənətkarlıq nümunəsi kimi götürüb sadaladığımız xüsusiyyətləri təmin edən dil ünsürlərini aşkarlamış, dram dilinin tipikləşdirmə, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə əlamətlərini təmin edən ünsürləri aşkarlamış, surətlərin dilinin əsas atributlarını incəliklərinə qədər göstərməyə təşəbbüs etmişdir. “Surətlərin dili barəsindəki mülahizələrini S.Vurğun praktik cəhətdən öz yaratdığı surətlərin dilində yüzə yüz həyata keçirmişdi” (Axundov, 1985, s.29) qənaətini A.Axundov mənfi surət və onun dili müstəvisində açır. Mənfi sifət və xislətlərin söz materiallarında əks olunmasını, xasiyyətcə eyni şəxsiyyətlərin fərdi nitq özünəməxsusluğunu “Bədii dildə tipiklik və surətlərin dili” məqaləsinin müəllifi bütün əlamətdar detalları ilə izləyir.

“Ağamusa müəllimin dramaturgiya dilindən danışarkən tipikləşdirmədən danışarkən onun ikinci tərkib hissəsi olan fərdiləşdirmə sahəsində o dövrdəki nailiyyətlərin az olduğunu təəssüf hissi ilə qeyd edir, mövcud olan komik əsərlərin dilindən gülüş xatirinə bayalıqın heç də tərəfdarı olmadığını, belə zərərli meyllərin dilimiz və ədəbiyyatımız üçün təhlükəli olduğunu göstərir. Bu yarımboğlmanın sonunda müəllifin gəldiyi nəticə odur ki, ayrı-ayrı surətlərin dili surət dili demək deyil, hər bir əsərdə yaradılan bədii surət bədii ümumiləşdirmə prinsiplərinə mütləq cavab verməlidir” (Orucova, 2017, s.284). Çünki əks təqdirdə dram əsərinin dili ifadə sərrastlığından, xalq dilinin müdrikliyindən məhrum olar. A.Axundov doğru olaraq müəyyən edir ki, dil pyeslərin estetik başlanğıcı kimi götürülməlidir. Surətlərin dilində bütün söz və ifadələr, danışq tərz, hətta ədəbi dil normalarına müdaxilə belə estetik qanunauyğunluqlara malikdir. Surətlərin nitqindəki tipiklik əksərən kəskin konfliktin, gərginliklərin yaranması üçün vacib amil olur, bütün hallarda estetik məqsəd izləyir. Bunu o, dilini gənc dramaturqlar üçün yaradıcılıq məktəbi hesab edən, “Həyat” pyesinin dilində tipikləşdirmənin gözəl nümunələrini yaradan Mirzə İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasında təzahür edən tipikləşdirmə vasitəsilə əyaniləşdirmişdir. Bu komediyada surətlərin dilindəki tipikləşdirmə mühüm bədii vasitə kimi səciyyələndirilmişdir. Komediyanın baş qəhrəmanının situasiyaya uyğun olaraq həm kəndçi qızı, kolxozçu mexanizator Bənövşə, həm də xalq teatrının artisti Nərgiz kimi nitqinin, danışq ədasının, leksikomunun dəyişməsi, poetik şəraitin dəyişməsi ilə nitqində kəskin fərqlər yaratmaqla Vahidi çaşbaş salması surət dilində tipikləşdirmənin bariz nümunəsi kimi olduqca böyük maraq doğurur. Müəllif “Kəndçi qızı” komediyasında da tipikləşdirmə problemləri ilə bağlı mülahizələri fonunda dram dilinin çox vacib məsələlərinə nəzər salır, dram dilində fərdiləşdirilmənin əhəmiyyətini yüksək sənət mövqeyindən izah edir: “Dildə fərdiləşdirmə komizm yaratmaq üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, xüsusən ikinci dərəcəli surətlərin nəzərə çatdırılması və yadda saxlanması üçün istifadə edilən yaradıcılıq üsullarındandır” (Axundov, 1985, s.36). Klassiklərin təcrübəsini örnək kimi təqdir edən dilçi-alim bu üsullardan uzaq düşməyin fəsadlarını da xatırladır, belə bir qənaəti təsdiqləyir ki, dram dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə baxımından uğursuzluqların təməlinə dayanan amillər içərisində keçmiş ədəbi təcrübəyə etinasızlığın da payı danılmazdır.

Bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə üzrə ciddi uğurlar qazanan, obrazlarının dili onların daxili aləminin parlaq ifadəsi kimi səslənən Bəxtiyar Vahabzadənin müvəffəqiyyətləri haqqında söhbət açan A.Axundov onun “Yağışdan sonra” pyesindəki Nihalın özü və sözü haqqında, daha doğrusu surətin qüsurlu nitqi barədə tənqidi qeydlərini təqdim edir. B.Vahabzadənin Nihal haqqındakı düşüncələri ilə özünün danışığı ilə təcəssüm etdirən Nihal məzmun etibarlı ilə üst-üstə düşür. Dram əsərinin qəhrəmanının dilini incəliklərinə qədər təhlil edən A.Axundov bu cür xarakterizə edir: “Bütün bu qeydlərdən sonra bəxtəvərlikdən beləyə düşmüş Nihalın, onun öz dili

əsasında xarakterikasını belə vermək olar: özündən bədgüman, xudpəsənd, meşşan bir qadın...” (Axundov, 1985, s.35). A.Axundov təəssüf hissi ilə müəllifin konsepsiyası ilə real həqiqət arasında ziddiyyəti “Yağışdan sonra” pyesinin ümumi səviyyəsinə mənfi təsirin səbəbi kimi qiymətləndirir. A.Axundov eyni münasibəti İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” əsəri onun qəhərmənı Nurcahan xanım haqqında da söyləyir.

“Dildə fərdiləşmənin ən yaxşı nümunələrini bizdə C.Cabbarlı yaratmışdır” (Axundov, 1985, s.36) fikrini A.Axundov “Almaz” pyesində Mirzə Səməndərin, Şərifin, Hacı Əhmədin, Ocaqqulunun dilində işlədilmiş aşağıdakı replikalarla açıqlayır və hər cümlə təəvvürümüzə canlı bir insan gətirir, məntiqi, inandırıcı arqumentlərə söykənir: “Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə...”, “Sən bir spakoy ol, mən sənə işin əslini subutalın, dokumentalın danışım...”, “Belədir, ya qeyri-belədir...”, “Hər binanın bir ustası var, ya yox?” və s. A.Axundov dramaturgiya dilinin C.Cabbarlı ənənələrinin ləyaqətli davamçısı Sabit Rəhman yaradıcılığına da diqqət yönəldir. O, S.Rəhmanın dram dilinə də eyni estetik prizmadan yanaşmış onu janrın estetik ehtiyaclarından doğan üslubi ləyaqət kimi qəbul edir. Surətlərinin dilinin fərdiləşməsinin estetik tələblərdən irəli gəldiyini, ancaq gülüş doğurmaq naminə işlənmədiyini, komik vəziyyətlərin meydana gəlməsi ilə əlaqələnməsini S.Rəhmanın məşhur “Toy” komediyasında Kərəmovun “Aslanı yaralayblar”, Dəmirçi Musanın “Çəkil gözlərimin səkisindən”, “Bağla söz körüyünün ağzını” ifadələrinin şərhli ilə bağlayan A.Axundov dil mənəvililiyi ilə komik vəziyyətlərin yaradılması üsullarını “Xoşbəxtlər” pyesindən gətirdiyi xarakterik fraqmentlər əsasında incələmişdir. Mirzə Qərənfəlin Bərbərzadənin adından Marala yazdığı eşq məktubunun Bərbərzadəyə və Marala fərqli izahları fonunda dilin komik situasiya doğurma xisləti öz əksini tapır. Komik vəziyyətlərin gərginləşməsində dilin roluna, onun əlamətdar cəhətlərinə inandırıcı dil faktları və məntiqə nəzər salınır.

Dramaturgiyamızın zəngin təcrübəsinə söykənərək surətlərin dili, fərdiləşdirilməsi barədə bizim təəvvürlərimizi əhəmiyyətli səviyyədə zənginləşdirməklə yanaşı bu sahədəki qüsurlu cəhətlərə də həssaslıqla yanaşır. Obrazların dilində ardıcılığın pozulması, surətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərlə danışmaq tərzinə surətlərin nitqində vahidlik və bütövlüyün gözlənilməməsi, dil faktları ilə bağlı realizm prinsiplərinə biganəlik və s. nöqsanlı cəhətlər də təhlilə cəlb olunmuş dram əsərləri haqqında canlı təəssürat doğurur.

Dram dilinə yaradıcı mövqedən yanaşma, dili və üslubu estetik gözəllik səviyyəsinə qaldırmaqla bədii düşüncəyə tərəvətli deyim forması gətirmək kimi çox mühüm problemlər ətrafında dərin elmi mühakimələr yürüdən A.Axundov komediya deyim orijinallığına meyli, xəlqi ifadə tərzinə bağlılığı, sözün məna şüalanmalarına, məcazi çalarlarına həssaslığı dramaturqun poetik təfəkkürünə məxsus məziyyət kimi qiymətləndirir. Məcəzi sözlərin personajların dilindəki müstəsna rolunu sənətkarlıq faktoru kimi izah edir. Məcəzi sözün uğurlu işlədilməsi istedad əlaməti kimi dəyərləndirilir. Məsələn prinsipial və düzgün mövqedən yanaşan A.Axundov yazır: “Bunu sübut etmək üçün İsgəndərin Şeyx Nəsrullah ilə görüşündə dediyi sözləri xatırlamaq kifayətdir:

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə): - Belə məlum olur ki, sizin dərslərinizi bu ağaların (Heydər ağaya və Əlibəyə işarə edir) dərslərindən azdır ki, bir mənəbə çata bilməmişiniz.

İsgəndər: - Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdır; indi də ki, inşallah, siz cənabdan da ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim olurlar” (Axundov, 1985, s.117-118)

Dram əsərlərinin estetik prinsiplərinə, onun tələblərinə uyğun kinayə, göründüyü kimi, elmi yaradıcılığında dram dili ilə bağlı fəaliyyəti müntəzəm şəkildə almış A.Axundovun surətlərin dili ilə bağlı fikirlərinin şərhində əlverişli faktlar kimi dəyərlidir. Dramaturgiyamızın dil cəhətdən mənzərəsi onun qələmində özünəməxsus təhlilin tapmışdır. O, dram dilinin əsas xüsusiyyətlərinə dair, tutarlı mülahizələr yürütmüşdür.

Dram dilinin estetik əsaslarına münasibət bildirərkən A.Axundov M.F.Axundov, C.Cabbarlı, M.İbrahimov, S.Vurğun, S.Rəhman kimi məşhur dramaturqların ədəbi təcrübələrinə istinadən dönə-dönə təsdiqləyir ki, xalqilik bədii obrazın düşüncələrini, daxili aləmini, həyatı mövqelərini açan ən vacib vasitədir. Canlı ünsiyyət elementlərindən gələn xalqı nəfəs dram əsərlərində özünü daha bariz şəkildə göstərir, çünki surətlərin nitqi ilə onun daxili mündəricəsinin möhkəm bağlılığı vardır.

“Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinin dilindəki xalqilik M.F.Axundovun adı ilə əlaqədardır. Böyük yazıçı, Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoyduğu kimi, obrazların dilindən əsl xalqiliyin də banisi olmuşdur. M.F.Axundovun Azərbaycan Sovet dramaturgiyasında ən istedadlı davamçısı C.Cabbarlı obrazları öz xarakterinə uyğun dildə danışdırmaqla fəvqəladə ustalığa göstərirdi. Onun əsərlərinin dilində obrazların sayı qədər danışığ üsulu vardır” (Axundov, 1985, s.61) təəssüratlarını A.Axundov səviyyəvi nümunələrlə təhlildən keçirir, xalqili dram dilinin zahiri forma göstəricisi kimi deyil, müstəsna sənətkarlıq amili, yaradıcılıq aktı, dramaturgiya sənətinin özünəməxsusluğu kimi xarakterizə edir.

Göründüyü kimi A.Axundov bədii dilin özünəməxsus estetik cəhərini təşkil edən bütün linqvistik ünsürləri bir-bir təfəkkür süzgəcindən keçirir, saysız-hesabsız bədii nümunələr əsasında, ədəbi faktlara əsaslanaraq öz fikirlərini xüsusi deyim tərzilə ifadə edir. O, bədii mətnə nüfuz edib gözəllik yaradan sözü bütün aspektdən işıqlandırır, dil faktlarının emosional mənbələrini, bədii potensialını, estetik sirlərini açır, üslubi problemlərin qaynaqlarını aydınlaşdırır. O, bütün varlığı ilə bağlandığı ədəbiyyatımızın təkamül prosesini bu prosesin estetik hadisə səviyyəsinə yüksəlməsini həssas alim reaksiyası, dərin təfəkkür sahibi kimi təhlil və izah edir. Bunların fonunda bir dahi dilçinin ana dilinə, onun söz yaradıcılığına sonsuz məhəbbətini duyuruq. Alimin müasiri, görkəmli dilşünas alim Müseyib Məmmədovun yazdığı kimi, “Onun nəzərində Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ruhudur. Buna görə də hər zaman, hər bir əsərində ana dilimizin milli simasını və ruhunu, müqəddəsliyini qoruyur, bir vətəndaş qeyrətiylə, onun tədqiq edir, onun gözəlliyinin, estetikasının, əzəmətinin keşiyində durur” (Məmmədov, 2005, s.360).

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1985). Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı
2. Həbibbəyli, İ. (2017). Azərbaycan linqvistik poetikasının yaradıcısı. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları.s.6-10
3. Kazımov, Q. (2017). Ağamusa Axundov: “Dil və ədəbiyyat”, Bakı, 2003. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları.s.51-57
4. Məmmədov, M. (2005). Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan
5. Orucova, Ş. (2017). “Söz” adlı incinin sərrafı. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları.s.283-286

MODERN ÖZBEK ŞİİRİNDE BABUR VE BABURİLER İMAJININ İFADESİ
EXPRESSION OF BABUR AND BABURIS IMAGE IN MODERN ÖZBEK POETRY

*Dilfuza TAJIBAEVA**

Özet:

Çalışmada Özbek şairi Zahiriddin Muhammed Babur ve Baburilerin edebiyattaki imajı incelenmekte, Şevket Rahman ve Hurşid Devran'ın şiirlerinden örnekler verilmekte, analiz edilmekte. Baburilerin yaşam tarzı, zengin edebi mirasından etkilenmeyen insanı bulmak zordur. Özbek edebiyatında Babur'un hayatı ve eserleri ile ilgili birçok düz yazı ve şiirler yazılmıştır.

Yirminci yüzyıl Özbek edebiyatının en yetenekli temsilcilerinden biri olan Şevket Rahman, "Boburiylar" adlı şiirinde bu hanedanın insanlık tarihindeki rolünü ve önemini vurgulamaya çalıştı. Şair, Amuderya ile Sirderya arasında yaşayan büyük atalarımızın başına gelen haksızlıkları, vatanlarını terk etme ve başka ülkelerde yaşama acısını dile getirir. Şevket Rahman milleti, halkı uyanık olmaya, bağımsız Özbekistan'ı, köhne Turan'ı, yurdun huzurunu, iki nehir arasındaki boşluğu korumaya, "üçüncü bir nehir gibi akmaya" çağırıyor.

Nitekim kederli sesleri dünyanın derinliklerinden gelen büyüklerin hayalleri bugün gerçek olmuştur. Savaşlar ve çatışmalar bitti. Emir Timur, Babur, Çolpan, Abdulla Kadiri, Osman Nasir gibi büyük insanlar yetişmeye başladı. Şevket Rahman, bu büyük insanların hatırasını korumanın, onlara değer vermenin her vatandaşın insani görevi olduğunu vurguluyor.

Modern Özbek şiirinin en yetenekli temsilcilerinden biri olan Hurşid Devran'ın "Ey kavmim, dilim, ana vatanım" soneler dizisinde "Zahiriddin Muhammad Bobur" adlı şiiri vardır. Babur, zekasıyla Hindistan'da Panipat savaşını kazandı. Ama kalbi yurt arzusu, özlemiyle sızladı. Hindistan'da bir padişah olmasına rağmen, ülkesinin işlerinde sıradan bir vatandaş olarak yaşadı. Ne yazık ki, ana toprak özlemi ona eşlik etti. Şiirde Babur'un iç duyguları etkili bir şekilde ifade edilir.

Anahtar Kelimeler: Edebî miras, Sembol, Söz seslendirme, şiir, Rubaiyat.

Summary:

The article examines the image of Uzbek poet Zahiriddin Muhammed Babur and Baburis.

In the opening of the subject, examples of the poems of Shavkat Rahmon and Khurshid Davron are given and analyzed.

It is difficult to find a person whose lifestyle of the Mughal and Mughal people is not influenced by the rich literary heritage. Many prose and poetry works have been written about the life and works of Babur in Uzbek literature.

Shavkat Rahmon, one of the most talented representatives of Uzbek literature of the twentieth century, tried to emphasize the role and importance of this dynasty in human history in his poem "Boburiylar". May the poet express the injustices of our great ancestors living between Amudarya and Syrdarya, and the pain of their longing to leave their homeland and wander around other countries. The Shavkat Rahmon nation calls on the people to be vigilant, the independent Uzbekistan, the ancient Turan, to preserve the peace of the land, to protect the space between the two rivers, to tell everyone to "flow like a third river".

As a matter of fact, the dreams of the adults whose sad voices come from the depths of the world have come true today. Wars and conflicts are over. Great people like Amir Timur, Babur, Cholpan, Abdulla

* Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, e-mail: binafsha-84@mail.ru Kıdemli Öğretim Görevlisi, Özbek Edebiyatı Bölümü, NamEU, (PhD)

Qodiri, Usmon Nasir started to come out of the nation. Shavkat Rahmon emphasizes that it is the humanitarian duty of every citizen to protect the MPs of such great people and to care for them today.

One of the most talented representatives of modern Uzbek poetry, Hurşid Davron has a poem called “Zahiriddin Muhammad Babur” in the sonnets “O my tribe, my language, my homeland”. Babur won the war with Panipat in India with his wits. But his heart aches with desire. Although he was a king in India, he lived as an ordinary citizen in the affairs of his country. Unfortunately, the longing for mother earth accompanied her. In the poem, Bobur's inner feelings are expressed in words of performance.

Keywords: Literary heritage, Symbol, Voice-over, Poem, Rubaiyat.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шоҳ ва шоир сифатида бутун дунёга танилди. Унинг Андижон ва Самарқандда, Қобул ва Ҳиндистонда олиб борган саркардалиқ фаолияти, бой адабий меросининг аҳамияти ҳамон турли миллат ва элатлар эътиборидан узоқлашган эмас. Бобур ижоди тарих, этнография, география фанларида ҳам катта аҳамиятга эга ва соҳа мутахассислари томонидан ўрганиб келинмоқда. Айниқса адабиётшуносликка қўшган ҳиссаси, лирик шеърларининг жозибаси асарлар узра ҳамон ўз китобхонларини йўқотгани йўқ.

Бобурийлар ва Бобурнинг ҳаёт йўли, бой адабий меросидан таъсирланмаган инсонни топиш қийин. Ўзбек адабиётида Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақида кўплаб насрий ва шеърӣ асарлар ёзилди.

XX аср ўзбек адабиётининг иқтидорли вакилларида бири Шавкат Раҳмон “Бобурийлар” номли шеърда бу сулоланинг инсоният тарихида тутган ўрни ва аҳамиятини ёритишга ҳаракат қилади. Шоир Амударё билан Сирдарё оралиғида яшаб ўтган буюк аجدодларимизнинг бошига тушган адолатсизликлар, Ватанни тарк этиб, ўзга юртлардаги соғинч изтироблари, сарсон - саргардончиликлари ифодаляйли:

*Икки дарё оралиғида
ҳақ адолат топмади қарор –
бари кетди
юртни соғиниб,
ғурбатларда йиғлагани зор.¹*

Шоҳ отанинг ўлими, 12 ёшли ўспириннинг тахтга ўтириши, ўз яқинларининг унга қарши уруш очишлари ва хиёнатлар ҳар қандай оддий болани эсанкиратиб қўйиши табиий эди. Аммо, шахзода Заҳириддиннинг олган тарбияси бунга йўл қўймайди. Ота томондан Амир Темур, она томондан Чингизхон, яъни икки буюк сулола авлодига мансублигиданми Заҳириддиннинг ўзига бўлган ишончи ва қатъияти кучли эди. Шунинг учун ҳам унга қарши қилинган бир неча ҳужумларни ҳам тажрибали саркардалардек қайтара олди. Киндик қони тўкилган она юрти Андижонни, ота - боболари асарлар оша эғалик қилган кўҳна Самарқандни асраб - авайлашга, давлат ва сиёсат ишларини олиб боришга бор кучи билан ҳаракат қилди. Лекин мамлакатдаги ички низолар, бекларнинг хиёнатлари, ҳатто ўз бобосининг ҳам унга ён босмаганлиги ёш ҳукмдорни жуда мушкул ва чорасиз вазиятларга тушириб қўйди. Бобур жонажон юртини ташлаб ўзга юртларга кетишга мажбур бўлди. Шавкат Раҳмон таъкидлаган икки ларё оралиғидаги ҳақиқат бир куни албатта қарор топмоғи зарур эди. Шоир Бобур ва бобурийлар ҳақида ёзмокчи бўлар экан, қанчадан - қанча босқинчи - ю, ёт - бегоналарни ўз бағрига олган бу юрт ўзининг асл фарзандларини сиғдирмаганидан афсус чекади, турли сабабларга кўра она юрти Турони заминни ташлаб кетган не - не зотларни эслаб ўтишга ҳаракат қилади.

Тангри бунёд этгандан буён

¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма.- Т.:Шарқ НМК БТ, 1997. –Б. 174.

қанча олчоқ,
қанча ётларга
қучоқ очган юрт торлик қилди
Қанча одил,
фозил зотларга.
Кимни айтай,
кимни эслатай,
санай қайси улуг номларни
қай иқлимдан кўрсатай бугун
ул зотларни ютган комларни.¹

Шоирнинг назарида бундай буюк зотларнинг андуҳидан мовий осмон мунгли садога тўлиб кетган. У шундай садоки, саҳрода адашиб кетган карвон қўнғироқларининг садосига ўхшайди.

Асрлар ўтди ва ҳайриятки, замон ўзгарди. Икки дарё оралиғидаги давлатда ҳам ҳақиқат қарор топди. Шоир ҳаёлида бир вақтлар ўз юртидан айрилган буюк зотлар мозий қаъридан қайтаётгандек туюлади. Бу ҳолат шоирни ҳайратлантиради, наҳот улар эшитган бўлса, деган саволларни беради:

Мана, бугун
мозий қаъридан
ўз юртидан айрилган, сагир –
буюк зотлар сирли ҳадикда
келаётгандай бўлар бирма - бир.
Улар келар...
Наҳот, эшитган,
наҳот, улар бўлган хабардор
икки дарё оралиғида
ҳақ адолат топди деб қарор.²

Шавкат Раҳмон миллатни, халқни огоҳликка чорлайди, Мустақил Ўзбекистонни, қадимий Турони замин тинчлигини сақлаш, икки дарё оралиғини асраб қолиш учун ҳар бир кишига “сиз учинчи дарёдай оқинг” - дея уқтиради. Зеро, Бобурмирзо ва унинг авлодлари ҳисобланган ўзбекнинг буюк ўғлонлари яна қайтиб кетмасин, ҳақ - адолат йўқолмасин, дея таъкидлайди.

Биродарлар,
бўлинг эҳтиёт,
биродарлар,
йўлларга боқинг –
тангри каби кекса очунда
сиз учинчи дарёдай оқинг.
Ҳақ - адолат дилингиздадаир,
авайланг, ҳеч заволат етмасин,
улар келар...
тагин мозийга
ярим йўлдан қайтиб кетмасин.³

Дарҳақиқат, мозий қаъридан мунгли овозлари келиб турган буюк зотларнинг орзулари бугун ушалди. Урушлар, низолар барҳам топди. Миллат ичидан Амир Темур,

¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма.- Т.:Шарқ НМК БТ, 1997. –Б. 174.

² Шавкат Раҳмон. Сайланма.- Т.:Шарқ НМК БТ, 1997. –Б. 174.

³ Шавкат Раҳмон. Сайланма.- Т.:Шарқ НМК БТ, 1997. –Б. 174.

Бобур, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носирдек буюк зотлар чиқа бошлади. Шавкат Раҳмон бундай буюк зотларнинг ўринбосарларини асрамоқ, бугуннинг қадрига етмоқ ҳар бир фуқаронинг инсонийлик бурчи эканлигини уқтирмоқда.

Ҳозирги замон ўзбек шеърятининг иқтидорли вакилларида бири Хуршид Давроннинг “*Эй, элим, эй, тилим, эй, она тупроқ*” номли сонетлар туркумида “*Заҳириддин Муҳаммад Бобур*” номли шеър бор. Бобур Ҳиндистонда Панипат билан олиб борилган жангда ақл - звоквати билан ғолиб чиқди. Бироқ унинг дилини армон қийнади. У Ҳиндистонда шоҳ бўлса-да, ўз юрти ишқида оддий фуқаро бўлиб ёниб яшади. Афсуски, она тупроқ соғинчи унга ҳамроҳ бўлди. Шеърда Бобурнинг ички ҳис - туйғулари ижровий лирика орқали ифодаланади:

*Сен борсан, чидайман дилим оҳига,
Панипатмас, армон қўзғатар титроқ,
Бир умр зордирман юртим хокига,
Мени олиб кетгин, эй она тупроқ!*¹

Бобур дарду ҳасратларини оқ қоғозга туширади. Тўлиб тошган ички тугёнларидан ғазал, рубоий, туюқлар битилади. Бобур қаердадир ўз дарлларини кўтара оладиган, унинг сабр - бардошини ушлаб турадиган, ҳасратлари битилган тош, қаердадир эса бузилган хонақом борлигини таъкидлайди. Шоир “*Хонақоҳ*” ни “*бузилган она диёр*” га ўхшатади. Маълумки, хонақоҳ – дарвешлар, шайхлар ибодат қиладиган хилватхона ёки масжиднинг намоз ўқиладиган кенг хонаси. Шеър Бобур тилидан айтилар экан. хонақоҳнинг ҳам турли маъноларини англаш мумкин. Биринчи маъноси намоз ўқиладиган кенг, катта ва муқаддас хоналарнинг бузилиши Андижон, Самарқанддаги ўзаро урушлар, вайронагарчиликлар бўлса, иккинчиси эса Бобур ўзи учун хилватхона деб билган, юрак тубида яшаётган дарду армонлари яширинган хонақоҳ ҳам унинг назарида бузилган она диёрга ўхшайди:

*Қайдадир ҳасратим битилган тош бор,
Қайладир бузилган хонақом бордир.
Ул тош бардошимдир, ул тош ёшимдир,
Хонақоҳ – бузилган она диёрдир.*²

Она диёр дийдорига ета олмаган бўлса ҳам Бобурнинг қалбида ҳеч қачон орзу ва умидлари сўнмаган. Унинг умидини, қалбидаги ниятларини ошкор этувчи она тилининг борлигига шукроналар келтирган:

*Ўлим паймол этди дил ниятимни,
Лекин дунёда сен борсан-ки, тилим,
Умидим тирикдир, тирикдир дилим.*³

Сонет сўнггида Бобурнинг юрагидаги армонлари ифодаси келтирилади. Бобур буюк ҳукмдор бўлсада ўз юртининг бир сиқим тупроғини, хасу-хашакини, хуш ҳавосини ўзга юрт салтанатидан устун қўяди:

*Алишардим бутун салтанатимни
Юртимнинг бир чимдим хоку ҳасига,
Туркистон боғларин хуш нафасига.*⁴

¹ Хуршид Даврон. Баҳордан бир кун олдин.- Т.: “Шарқ” НМК БОШ ТАҲРИРИЯТИ, 1997. Б.64

² Хуршид Даврон. Баҳордан бир кун олдин.- Т.: “Шарқ” НМК БОШ ТАҲРИРИЯТИ, 1997. Б.64.

³ Хуршид Даврон. Баҳордан бир кун олдин.- Т.: “Шарқ” НМК БОШ ТАҲРИРИЯТИ, 1997. Б.64.

⁴ Хуршид Даврон. Баҳордан бир кун олдин.- Т.: “Шарқ” НМК БОШ ТАҲРИРИЯТИ, 1997. Б.64.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Шавкат Раҳмоннинг юқоридаги “Бобурийлар” номли шеърида юртидан айрилиб, соғинч ва изтироблар исканжасида умр ўтказган Бобур ва шоир бобурийлар деб атаётган тақдири ўхшаш кейинги авлодлар, элнинг асл фарзандлари нолалари ифодаланади.

Хуршид Даврон шеърида эса Бобурнинг ички ҳис - туйғулари, ният ва армонлари ижровийлик асосида ифода этилади.

Бугунги кунда дунёдаги турли миллат ва элат вакиллари Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодини қизиқиш билан ўрганиб келмоқдалар. Ўзининг бебаҳо асарлари билан ўзбек адабиётига ўз ҳиссасини қўшган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодини ўрганиш ва ёрқин сиймосини акс эттириш ўзбек адабиётшунослигининг ҳам олдида турган энг долзарб масала ва ижодкорлар эътиборида турган, ҳеч қачон эскирмайдиган абадий мавзулардандир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳамдамов У. (2007) Янгиланиш эҳтиёжи. Тошкент: Фан,.
2. Шавкат Раҳмон. (1997) Сайланма.- Т.: Шарқ НМК БТ,.
3. Хуршид Даврон. (1997) Баҳордан бир кун олдин.Т.: “Шарқ” НМК БТ, 1997.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**2020 DİLLER İÇİN AVRUPA ORTAK ÖNERİLER ÇERÇEVESİ TAMAMLAYICI
CİLT: GÜNCELLENEN VE EKLENEN TANIMLAYICI ÖLÇEKLER**

**2020 COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF REFERENCE FOR LANGUAGES
COMPANION VOLUME: UPDATED AND ADDED DESCRIPTORS SCALES**

Bayram ÖZBAL*

Özet:

Avrupa Konseyi tarafından ilk kez tam metin olarak 2001 yılında yayımlanan *Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi* (AOÖÇ), 2018 Şubat ayında çevrim içi *AOÖÇ Yeni Tanımlayıcılarla Tamamlayıcı Cilt*, 2020 Nisan ayında ise ISBN'li kitap olarak *AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt* ismiyle gözden geçirilerek tekrar yayımlanmıştır. AOÖÇ, birçok dilin öğretiminde ve öğreniminde olduğu gibi yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde de bir referans metin olarak kabul edilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle de bu araştırmada, Avrupa Konseyi tarafından 2020 yılı Nisan ayında *AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt* ismiyle yayımlanan son basımı incelenerek araştırmacıların dikkatini çekmek ve metin hakkında araştırmacılar arasında farkındalık oluşturmak amaçlanmıştır. Araştırmanın verileri doküman incelemesiyle elde edilmiştir. Elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilmiştir ve yorumlanmıştır. Araştırmada, önce *AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt*'in genel yapısı tanıtılmış sonra da 2001 yılında yayımlanan basımıyla karşılaştırmalar yapılmıştır. Araştırma sonuçları, *AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt*'te orijinal metinde yer alan bazı tanımlayıcı ölçeklerin güncellendiğini (algılama, üretim ve etkileşim etkinlikleri vb.) ve orijinal metinde yer almayan yeni tanımlayıcı ölçeklerin (aktarım, sesletim, çok dillik-çok kültürlülük becerisi vb.) eklendiğini ortaya koymaktadır. *AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt*'te aktarım etkinlikleri/stratejileri, çok dillilik ve çok kültürlülük becerileri için geliştirilen tanımlayıcı ölçekler ön plana çıkmaktadır. *AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt* ile güncellenen ve yeni eklenen tanımlayıcı ölçeklerde A1 öncesi dâhil olmak üzere tüm dil seviyelerinde özellikle de yetkin dil kullanımı düzeyindeki (C1-C2) tanımlayıcıların ayrıntılı olarak ele alındığı görülmektedir. Sonuç olarak, *Tanımlayıcı Cilt*'te dil etkinlikleri, stratejileri ve becerileri alanında kullanılan tanımlayıcı ölçek sayısı 54'ten 88'e yükselmiştir. Yeni eklenen 34 tanımlayıcı ölçeğin 20 tanesi dördüncü dil becerisi olarak eklenen aktarım becerisi ve stratejileri için geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 2020 Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi, Tamamlayıcı Cilt, Güncellenen ve Eklenen Tanımlayıcı Ölçekler, Aktarım

Abstract:

Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) first published in full text by the Council of Europe in 2001 was published online in February 2018 under the name CEFR Companion volume with new descriptor, with ISBN book under the name CEFR Companion volume. CEFR is important in terms of being accepted as a reference text in teaching Turkish as a foreign language, as it is in the teaching and learning of many languages. For this reason, this study aims to draw the attention of researchers and raise awareness of the text by examining the latest edition published by the Council of Europe in April 2020. In this study, qualitative research approach was adopted, and the data of the study were obtained through document analysis. Descriptive analysis was used to analyse the data. For this purpose, first the general structure of CEFR Companion Volume is introduced and then comparisons are made with the publication published in 2001. The research results reveal that some descriptive scales in the original text (reception, production, and interaction activities, etc.) are update in the CEFR Companion volume and new descriptive scales (mediation, phonology, plurilingual and pluricultural competences, etc.) that are not included in the original text are added. In the CEFR Companion Volume, the descriptive scales developed for mediation activities/strategies, plurilingual and pluricultural competences come to the fore. In the descriptive scales updated and newly added with the CEFR Companion volume, it is seen that descriptors at all language levels, especially at the level of proficient user (C1-C2), including pre-A1, are discussed in detail. As a result, the number of descriptive scales for language activities, strategies, and

* Dr., MEB, ozbalbayram@hotmail.com

competences in the Companion Volume increase from 54 to 88. Twenty out of the 34 new descriptive scales are for the mediation activities and strategies developed as the fourth language mode.

Key words: 2020 Common European Framework of Reference for Languages, Companion Volume, Updated and Added Descriptors Scales, Mediation

GİRİŞ

Avrupa Konseyinin dil öğrenimi-öğretimi alanında 1960'lı yıllarda başlayan çalışmalarının sonucu olarak 1995 yılında *Öneriler Çerçevesi* ismiyle birinci taslağı yayımlanan metin, 1997'de müzakere edilmek üzere tüm üye ülkelere gönderilmiştir. Metnin ikinci taslağı, 1998 yılında gözden geçirilmiş ve kullanıcı rehberiyle birlikte pilot uygulama yapılmak üzere metnin tekrar dağıtımı yapılmıştır. 1999-2000 yıllarında ise metin son kez gözden geçirilerek yayın hazırlıklarına başlanılmıştır (Council of Europe, 2020). Tam metin olarak ise 2001 yılında *Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi Metni* (bundan sonra AOÖÇ) ismiyle ilk kez yayımlanmıştır. Yayımlandığı tarih itibarıyla AOÖÇ, tüm dünyada yabancı dil öğretimi-öğrenimi alanında bir başvuru metni olarak kabul görmüş ve metnin birçok dile çevirisi yapılmıştır. Ancak AOÖÇ, birçok araştırmada farklı açılardan eleştirilere de maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin birçoğu da AOÖÇ'de yer alan tanımlayıcı ölçekler ve tanımlayıcılarla ilgilidir (Alderson, 2007; Little, 2007; Quetz, 2007; Wisniewski, 2014).

Tam metin olarak ilk yayımlandığı tarihin üzerinden 20 yıl geçen AOÖÇ; yapılan eleştiriler, Avrupa ve dünya coğrafyasında yaşanan değişimler, eğitim hareketlilikleri, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişimler metinde bazı değişikliklerin ve güncellemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. *Tamamlayıcı Cilt*, Avrupa Konseyi tarafından 2014-2017 yılları arasında aralarında ülkemizin de bulunduğu toplam 56 ülkeden birçok kurum ve kuruluşun katılımıyla gerçekleştirilen projelerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır (bk. CEFRCV, 2020, ss. 16-20). *Tamamlayıcı Cilt*'in yayım süreci şu şekilde gelişmiştir:

- Ekim, 2017: AOÖÇ Yeni Tanımlayıcılarla Tamamlayıcı Cilt Geçici Cilt (CEFR Companion Volume with new Descriptors Provisional Edition),
- Şubat, 2018: AOÖÇ Yeni Tanımlayıcılarla Tamamlayıcı Cilt (CEFR Companion Volume with new Descriptors),
- Nisan, 2020: AOÖÇ Tamamlayıcı Cilt (CEFR Companion Volume).

Tamamlayıcı Cilt'in 2017 ve 2018 yıllarında sürümleri çevirim içi, 2020 yılındaki sürümü ise İngilizce ve Fransızca ISBN'li kitap olarak yayımlanmıştır. *Tamamlayıcı Cilt*, 2020 yılında ise Ernst Klett Sprachen isimli yayınevi tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır.

Tamamlayıcı Cilt, toplam 274 sayfa ve altı bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümü olarak isimlendirilen birinci bölümde örnek tanımlayıcı ölçeklerde yapılan değişiklikler açıklanmıştır (ss. 21-24). İkinci bölümde, *AOÖÇ'nin Dil Öğretimi ve Öğrenimi İçin Önemli Bakış Açıları* ana başlığı altında; AOÖÇ'nin amacı, eylem odaklı yaklaşımın uygulanması, çok dillilik ve çok kültürlük becerileri, aktarım (İng. Mediation, Alm. Sprachvermittlung) gibi konular ele alınmıştır (ss. 27-45). Üçüncü bölümde, *AOÖÇ Örnek Tanımlayıcı Ölçekler: İletişimsel Dil Etkinlikleri ve Stratejileri* ana başlığı altında algılama, üretim, etkileşim ve aktarım etkinliklerine ve stratejilerine yönelik hazırlanan tanımlayıcı ölçeklere yer verilmiştir (ss. 47-121). Dördüncü bölümde ise *AOÖÇ Örnek Tanımlayıcı Ölçekler: Çok Dillilik ve Çok Kültürlülük Becerisi* başlığı altında çok dillilik ve çok kültürlülük beceri alanları için geliştirilen tanımlayıcı ölçekler yer almaktadır (ss.123-127). *AOÖÇ Örnek Tanımlayıcı Ölçekler: İletişimsel Dil Becerileri* olarak isimlendirilen beşinci bölümde de dilbilgisel, toplumdilbilimsel ve pragmatik yeterlikler altında güncellenen tanımlayıcı ölçekler bulunmaktadır (ss. 129-142). Altıncı bölümde *AOÖÇ Örnek Tanımlayıcı Ölçekler: İşaret Dili Becerileri* başlığı altında dilbilgisel, toplumdilbilimsel ve

pragmatik yeterlikler başlıkları altında işaret dili için geliştirilen örnek tanımlayıcı ölçeklere yer verilmiştir (ss. 143-168). *Tamamlayıcı Cilt*'in *Ek* bölümünde de farklı başlıklarda on bölüm yer almaktadır (ss. 171-273).

AOÖÇ, yabancı dil öğrenenlerin farklı etkinlik, strateji ve yeterlik alanlarında seviyelerine göre yerine getirmesi beklenen kazanımlar listesini ifade etmesi açısından önemlidir. *Tamamlayıcı Cilt*'in henüz Türkçeye çevirisi yapılmadığından bu araştırmada orijinal metinde yapılan güncellemeler ve eklemelerin tanıtılması amaçlanmıştır.

1. YÖNTEM

Araştırmanın verileri, nitel araştırmalarda veri toplama yöntemlerinden birisi olan doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı ve görsel materyallerin analizidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 189). Elde edilen verilerin analizinde betimsel analizden yararlanılmıştır. Betimsel analizde, veriler, sistematik ve açık biçimde betimlenerek düzenli ve yorumlanmış bir şekilde okuyuculara sunulur (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 239). Bu bağlamda betimsel analizin aşamalarına uygun olarak araştırmanın veri kaynakları incelenerek bir çerçeve oluşturulmuş, bu çerçeve doğrultusunda *Güncellen Tanımlayıcı Ölçekler*, *Tanımlayıcılar Düzeyinde Güncellemeler ve Eklemeler* ve *Eklenen Tanımlayıcı Ölçekler* olmak üzere üç başlık oluşturulmuştur. Bu başlıklar altında tespit edilen bulgulara yer verilmiş ve bulgulardan uygun olarak araştırmanın veri kaynakları karşılaştırılarak tablolara aktarılmış ve yorumlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Veri Kaynağı

Araştırmanın veri kaynağı, Avrupa Konseyinin 2001 yılında yayımladığı *Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi Öğrenim, Öğretim ve Değerlendirme (Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment)* ve 2020 yılında yayımladığı *Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi Öğrenim, Öğretim ve Değerlendirme Tamamlayıcı Cilt (Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment Companion volume)* isimli iki metindir. Her iki metnin ek bölümünde yer alan tanımlayıcı ölçekler araştırmanın kapsamı dışındadır.

2. BULGULAR

Araştırmanın bulguları; *Güncellen Tanımlayıcı Ölçekler*, *Tanımlayıcılar Düzeyinde Güncellemeler ve Eklemeler* ve *Eklenen Tanımlayıcı Ölçekler* olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır.

Güncellen Tanımlayıcı Ölçekler başlığı altında, AOÖÇ'de (CEFR, 2001) var olan etkinlikler, stratejiler ve yeterlikler altında güncellenen ve eklenen tanımlayıcı ölçeklere yönelik bulgulara yer verilmiştir. *Tamamlayıcı Cilt*'te orijinal metinde var olan algılama, üretim ve etkileşim etkinlikleri ve stratejileri başlığı altında yer alan tanımlayıcı ölçek isimlerinde güncelleme ve eklemeler söz konusudur. Tablo 1'de *Tamamlayıcı Cilt*'te yer alan algısal etkinlikler ve stratejiler metnin 2001 basımıyla karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Tablo 1: Algısal Etkinlikler ve Stratejiler Tanımlayıcı Ölçekleri

Etkinlik/Strateji	Türü	CEFR 2001	CEFR 2020
Algılama Etkinlikleri	Sözlü	Dinleme Anlama, Genel	Sözlü Anlama, Genel
		Anadili Konuşurları Arasında Geçen Konuşmaları Anlama	Diğer Kişiler Arasında Geçen Konuşmaları Anlama
		Seyirci veya Dinleyici Olarak Anlama	✓
		Duyuruları ve Talimatları Anlama	✓
		Radyo Yayınlarını ve Ses Kayıtlarını Anlama	İşitsel Kitle İletişim Araçlarını (veya İşaretleri) ve Kayıtlarını Anlama
		Televizyon Yayınlarını ve Filmleri Anlama	Televizyon, Film ve Video İzleme
	Okuma	Okuma anlama, Genel	✓
		Yazışmaları Okuma Anlama	✓
		Fikir Sahibi Olmak İçin Okuma	✓
		Bilgi ve Gerekçeleri Anlama	✓
		Yazılı Talimatları Anlama	✓
		-	Boş Zaman Etkinliği Olarak Okuma
	Algılama Stratejileri		Gösterge Belirleme ve Anlam Çıkarma
			✓

Tablo 1’de görüldüğü gibi AOÖÇ’de (2001) “Dinleme Anlama, Genel” (Overall Listening Comprehension) tanımlayıcı ölçeğinin “Sözlü Anlama, Genel” (Overall Oral Comprehension) olarak değiştirilmiştir. Benzer durum, sözlü algılama etkinlikleri için geliştirilen tanımlayıcı ölçek isimlerinde de görülmektedir. Bu ölçek isimlerinde *dinleme* ifadesinin *anlama* olarak değiştirildiği görülmektedir. Tanımlayıcı Cilt’te ölçek isimlerinde *anadili konuşurları* ifadesi kullanılmamıştır. Algısal etkinliklerde okuma becerisi alanında *Tamamlayıcı Cilt*’te *Boş Zaman Etkinliği Olarak Okuma* başlığı altında yeni bir tanımlayıcı ölçek oluşturulmuştur. AOÖÇ’de üretken etkinlikler sözlü ve yazılı etkinlikler ve stratejiler olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır. Üretken etkinlikler başlığı altında eski ve yeni tanımlayıcı ölçek isimleri Tablo 2’deki gibidir.

Tablo 2: Üretken Etkinlikler ve Stratejiler

Etkinlik/Strateji	Türü	CEFR 2001	CEFR 2020
Üretken Etkinlikler	Sözlü	Sözlü Anlatım, Genel	✓
		Bağlantılı Tekli	
		Konuşma: Deneyimleri	✓
		Anlatma	
		-	Bağlantılı Tekli Konuşma: Bilgi verme
	Yazılı	Bağlantılı Tekli Konuşma: Gerekçelendirme (Örneğin, Bir Tartışmada)	Bağlantılı Tekli Konuşma: Gerekçelendirme
		Kamu Duyurusu/Duyuru Yapma	✓
		Bir Topluluk Önünde Konuşma	✓
		Yazılı Anlatım, Genel	✓
		Yaratıcı Yazma	✓
Üretim Stratejileri		Rapor ve Deneme/Makale Yazma	Rapor ve Makaleler
		Planlama	✓
		Telafi Etme	✓
		Denetim ve Onarım	✓

Tablo 2’de ele alınan üretken etkinlik ve stratejiler altında yer alan tanımlayıcı ölçek isimlerinin her iki metinde de hemen hemen aynı kalmıştır. *Tamamlayıcı Cilt*’te sözlü üretken etkinlikler için *Bağlantılı Tekli Konuşma: Bilgi Verme* isimli yeni bir tanımlayıcı ölçeğin eklendiği görülmektedir.

AOÖÇ’de (CEFR, 2001) sözlü ve yazılı olmak üzere iki şekilde gerçekleşen etkileşim etkinliklerine, *Tamamlayıcı Cilt*’te (CEFR CV, 2020) üçüncü bir etkinlik türü olarak *çevrim içi etkileşim* türünün eklendiği görülmektedir. Bu üç etkinlik türü için mevcut ve yeni tanımlayıcı ölçekler Tablo 3’te ele alınmıştır.

Tablo 3: Etkileşimsel Etkinlikler ve Stratejiler

Etkinlik/Strateji	Türü	CEFR 2001	CEFR 2020
Etkileşimsel Etkinlikler	Sözlü	Sözlü Etkileşim, Genel	✓
		Anadili Konuşurlarını Anlama	Bir Muhatabını Anlama
		Sohbet	Bağlantılı Tekli Konuşma: Bilgi Verme
		Arkadaşlar Arasında Resmîyete Dayanmayan Tartışma	Bağlantılı Tekli Konuşma: Gerekçelendirme
		Resmî Tartışma ve Görüşmeler	Resmî Tartışma
		Bir Amaca Yönelik İş birliği	✓
		İşlemler: Hizmet ile İlgili Konuşma	✓
		Bilgi Alışverişi	✓
		Söyleşi	✓
		-	Telekomünikasyon Araçlarını Kullanma
	Yazılı	Yazılı Etkileşim, Genel	✓
		Yazışma	✓
		Not, İleti ve Formlar	✓
Etkileşimsel Stratejiler	Çevrim İçi Etkileşim	-	Çevrim İçi Konuşma, Tartışma
		-	Amaç Odaklı Çevrim İçi İşlemler ve İş Birliği
		Konuşucu ve Dinleyici Rollerinin Değişmesi	✓
		İş birliği	✓
		Bir Şeyin Açıklanmasını Rica Etme	✓

Tablo 3'te görüldüğü gibi *Tamamlayıcı Cilt*'te sözlü etkileşimsel etkilere *Telekomünikasyon Araçlarını Kullanma* ölçeği, çevrim içi etkileşim türü için de *Çevrim İçi Konuşma, Tartışma* ve *Amaç Odaklı Çevrim İçi İşlemler ve İş Birliği* olmak üzere iki yeni tanımlayıcı ölçek eklenmiştir.

AOÖÇ'de (CEFR, 2001) dil kullananların/öğrenenlerin yeterlikleri, genel yeterlikler, bilişimsel dil yeterlikleri olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır. *Tamamlayıcı Cilt*'te genel yeterlikler ile ilgili herhangi bir düzenleme yer almamaktadır. Dilbilgisel, toplumdilbilgisel ve pragmatik (edimsel) yeterlik alanlarından oluşan bilişimsel yeterlik alanında yer alan tanımlayıcı ölçekler güncellenmiştir.

Tablo 4: Bildirişimsel Yeterlikler

Yeterlik Alanı	Bileşenler	CEFR 2001	CEFR 2020
Bildirişimsel	Dilbilgisel	Dilsel Araçlar Alanı, Genel	✓
		Sözcük Dağarcığı Alanı	✓
		Sözcük Dağarcığı Hâkimiyeti	✓
		Dilbilgisel Doğruluk	✓
		Telaffuz ve Tonlama Hâkimiyeti Genel	Telaffuz ve Tonlama Hâkimiyeti Genel, Ses Artikülasyonu, Bûrûnsel Özellikler
		Yazım Yeterliği Hâkimiyeti	✓
	Toplumdilbilgisel	Toplumdilbilgisel Uygunluk	✓
		Esneklik	✓
		Konuşucu ve Dinleyici Rollerinin Değişmesi	✓
		Konu Geliştirme	✓
		Tutarlılık ve Bağlılık	✓
		Akıcılık (sözlü)	Akıcılık
	Pragmatik	Doğruluk	✓

Tablo 4'te görüldüğü gibi Tamamlayıcı Cilt'te, AOÖÇ'de (2001) geliştirilen tanımlayıcı ölçek isimlerinin büyük bir oranda aynı kalmıştır. AOÖÇ'de (2001) telaffuz becerisi, *Telaffuz ve Tonlama Hâkimiyeti, Genel* olmak üzere tek bir tanımlayıcı ölçekte ele alınmıştır. *Tamamlayıcı Cilt*'te (CEFRCV, 2020) ise telaffuz becerisi için *Telaffuz ve Tonlama Hâkimiyeti, Genel, Ses Artikülasyonu ve Bûrûnsel Özellikler* olmak üç tanımlayıcı ölçek geliştirilmiştir.

Araştırmanın bölümünde *Tamamlayıcı Cilt*'te *Tanımlayıcılar düzeyinde Güncellemeler ve Eklemeler* başlığı altında tespit edilen bulgulara yer verilmiştir. *Tamamlayıcı Cilt*'te (2020) tanımlayıcılar bazında en büyük değişiklik tüm tanımlayıcı ölçeklere A1 seviyesi öncesi (+A1) için tanımlayıcıların eklenmesidir. AOÖÇ'de (CEFR, 2001) yer alan mevcut tanımlayıcı ölçeklerde yer alan toplam 16 tanımlayıcı cümle güncellenmiştir. Bu tanımlayıcılardan 13'ünde *anadili konuşuru* (native speakers) ifadesi yerine *hedef dil konuşurları* (speakers of the target language) ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Diğer değişiklikler ise tanımlayıcı ifadelerin içeriğini değiştirmeyen -cinsiyet ayrımı gözetmeyen kelimeler- kelime değişikliklerinden oluşmaktadır (bk. CEFRCV, 2020 Ek 7, s. 257). Ayrıca özellikle yetkin dil kullanımı düzeyinde (C1-C2) yer alan tanımlayıcılarda kesin ifadelerin kullanımın terk edildiği görülmektedir.

Örneğin, *Dinleme Anlama, Genel* tanımlayıcı ölçeğinde C2 seviyesinde yer alan “Canlı veya medyada kullanılan konuşma dilinin her türlüünü, anadilini konuşanların hızıyla konuşulsa da, hiç zorluk çekmeden anlayabilir” (TELC, 2013, s. 69) tanımlayıcı şu şekilde “Canlı veya medyada kullanılan konuşma dilinin her türlüünü, doğal hızında konuşulsa da kolaylıkla esas itibariyle anlayabilir” olarak yeniden düzenlenmiştir (CEFRVCV, 2020, s. 48).

Güncellenen tanımlayıcı ölçeklerle ilgili olarak tespit edilen diğer bir durum ise (CEFRVCV, 2020) mevcut ölçeklere ek tanımlayıcıların eklenmesidir. Örneğin, üretken dil etkinleri başlığı altında yer alan yazma becerisi için oluşturulan tanımlayıcı ölçeklerden birisi olan *Yaratıcı Yazma* tanımlayıcı ölçeği AOÖÇ’de (CEFR, 2001, s.62) 14 tanımlayıcıdan oluşurken *Tamamlayıcı Cilt*’te (CEFRVCV, 2020, s. 67) 24 tanımlayıcıdan oluşmaktadır. Benzer şekilde algısal dil etkinlikleri başlığı altında yer alan okuma becerisi için oluşturulan ölçeklerden birisi olan *Yazışmaları Okuma Anlama* tanımlayıcı ölçeğinde AOÖÇ’de (CEFR, 2001, s. 69) yedi tanımlayıcı yer alırken *Tamamlayıcı Cilt*’te (CEFRVCV, 2020, s. 54-55) A1 öncesi dâhil olmak üzere -iki kazanım- toplam 18 tanımlayıcı yer almaktadır. Bu nedenle güncellen tanımlayıcı ölçeklerde dil seviyelerine göre tanımlayıcı ifadelerin zenginleştirildiği söylenebilir. Ancak bu durumun tüm tanımlayıcı ölçekler için geçerli olmadığını da ifade etmekte yarar vardır. Örneğin, dilbilgisel yeterlik alanında yer alan *sözcük hâkimiyeti yeterliği* için her iki metinde yer alan ölçekte A1 seviyesinde herhangi bir tanımlayıcıya yer verilmemiştir (CEFR, 2001, s. 112; CEFRVCV, 2020, ss. 121–122). Benzer durum sözlü üretken etkinlikler altında yer alan *Bağlantılı Tekli Konuşma* tanımlayıcı ölçeği için de geçerlidir. AOÖÇ’de (CEFR, 2001, s. 59) bu tanımlayıcı ölçek için A1-A2 ve C1-C2 dil seviyelerinde tanımlayıcı yer almamaktadır. *Tamamlayıcı Cilt*’te (CEFR, 2020, s. 64) ise bu tanımlayıcı ölçek için sadece A2 ve C1 dil seviyelerine yeni tanımlayıcı eklenmiştir.

Tanımlayıcı ölçeklerde tespit edilen diğer bir durum ise artı seviyelerin (B1+, B2+ gibi) daha fazla tanımlayıcıya yer verilerek seviyeler arası farklılıkların güçlendirildiği görülmektedir (bk. CERFCV, 2002, Ek 8, s. 259-267).

Araştırmanın bu bölümünde *Eklenen Tanımlayıcı Ölçekler* başlığı altında elde edilen bulgulara yer verilmiştir. *Tamamlayıcı Cilt* (CEFRVCV, 2020), yabancı dil öğretimi-öğretimi alanında bazı yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Bu yeniliklerden birincisi beceri alanlarıyla ilgilidir. AOÖÇ’de (2001) algılama, üretim ve etkileşim olmak üzere üçe ayrılan dil etkinlikleri ve stratejilerine *Tamamlayıcı Cilt*’te (CEFRVCV, 2020) aktarım becerisi de eklenmiştir.

Aktarım becerisi ilk kez AOÖÇ’nin 1998 yılında yayımlanan taslak metninde yer alan bir kavramdır (North ve Piccardo, 2016, s. 9). AOÖÇ’nin 2001 yılındaki basımında ise aktarım etkinliklerinin “gerek algısal gerek üretimsel dil kullanımı, *dil aktarımı* sırasında yazılı ve/veya sözlü etkinliklerle çeşitli nedenlerden dolayı doğrudan bildirişim kuramayan bireyler arasındaki etkileşimi sağladığı” ifade edilmiştir (TELC, 2013, s. 22). Aktarım etkinlikleri de sözlü (eşzamanlı çeviri, ardıl çeviri, sözlü çeviri vb.) ve yazılı dil aktarımı (harfiyen yapılan yazılı çeviri, edebi çeviri, içeriğin başka sözcüklerle ifade edilmesi) olmak üzere iki başlıkla ele alınmıştır (TELC, 2013, s. 88). Ancak AOÖÇ’de (2001) aktarım etkinlikleri ve stratejileri için tanımlayıcı ölçekler yer almamaktadır.

Tamamlayıcı Cilt’te (2020) ise algılama, üretim ve etkileşim etkinliklerinde olduğu gibi bu beceri alanı içinde aktarım etkinlikleri ve stratejileri başlığı altında tanımlayıcı ölçekler geliştirilmiştir (bk. Tablo 5). Aktarım etkinlikleri; bir metni aktarma, aktarım kavramları ve iletişimsel aktarım olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Aktarım kavramı da kendi içinde *Bir Grup İçinde İş Birliği Yapma* ve *Grup Çalışması Yönetme* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Tamamlayıcı Cilt*’te, aktarım etkinlikleri için geliştirilen tanımlayıcı ölçeklerin örnek kullanım alanlarına da ayrıca yer verilmiştir (bk. Ek 5, CEFRVCV, 2020, ss. 198-241).

Tablo 5: Aktarım Etkinlikleri ve Stratejileri

Aktarım Etkinlikleri		Tanımlayıcı Ölçekler
Bir Metni Aktarma		Aktarım, Genel
		Bir Metni Aktarma
		Bilgiyi Açıklama
		Metinlerle Çalışma
		Yazılı Bir Metni Çevirme
		Not Alma (Sunum, Seminer ve Toplantıda vb.)
		Yaratıcı Metinlere Kişisel Cevap Verme (Edebiyat dâhil)
		Yaratıcı Metinleri Analiz Etme ve Eleştirme (Edebiyat dâhil)
Aktarım Kavramları	Bir grup içinde iş birliği yapma	Akranlarıyla İş Birlikçi İletişimi
		Kolaylaştırma
	Grup çalışması yönetme	Anlam Oluşturmak İçin İş Birliği Yapma
		Etkileşimi Yönetme
İletişimsel Aktarım		Kavramsal Konuşmayı Teşvik Etme
		Çok Kültürlü Alanı Kolaylaştırma
		Resmî Olmayan Durumlarda Arabulucu Gibi Hareket Etme (Arkadaşlarıyla ve Meslektaşlarıyla)
		Hassas Durumlar ve Anlaşmazlıklarda İletişimi Kolaylaştırma
Aktarım Stratejileri	Yeni bir kavramı açıklama stratejileri	Önceki Bilgiyle Birleştirme
		Dili Uyarlama
		Karmaşık Bilgiyi Analiz Etme
	Bir metni basitleştirme stratejileri	Yoğun Bir Metni Genişletme
		Bir Metni Düzene Sokma

Tamamlayıcı Cilt'teki diğer bir yenilik ise çok kültürlülük ve dillilik becerisi için geliştirilen yeni tanımlayıcı ölçeklerdir. AOÖÇ'de (TELC, 2013, s. 165) çok dillilik ve çok kültürlülük kavramı, *değişen oranlarda birçok dilde yeterliğe ve birçok kültürle deneyime sahip bir insanın sosyal bir varlık olarak, dilleri bildirişim amacıyla kullanma ve kültürlerarası etkileşime katılma yeteneğini gösterme* olarak tanımlanmıştır ancak bu beceri için metinde herhangi bir tanımlayıcı ölçek bulunmamaktadır. *Tamamlayıcı Cilt*'te çok dillilik ve kültürlülük becerisi için *Çok Kültürlülük Alanında Dağarcık Oluşturma*, *Çok Dilliliği Anlama* ve *Çok Dillilik Alanında Dağarcık Oluşturma* olmak üzere üç farklı tanımlayıcı ölçek oluşturulmuştur (CEFRVC, 2020, ss. 122–128).

Tamamlayıcı Cilt'in son bölümünde *İşaret Dili Becerileri* için geliştirilen tanımlayıcı ölçeklere yer verilmiştir (CEFRVC, 2020, ss. 143–168). İşaret dili becerisi için geliştirilen tanımlayıcı ölçekler dilbilgisel (2), toplumdilbilimsel (1) ve pragmatik yeterlikler (6) başlıkları altında toplam dokuz tanımlayıcı ölçekten oluşmaktadır. Söz konusu tanımlayıcı ölçekler

algılama ve/veya üretim becerilerine göre hazırlanmıştır. Araştırmanın bu bölümünde AOÖÇ (2001) ve Tamamlayıcı Cilt'te (2020) yer alan tanımlayıcı ölçek sayıları Tablo 6'da etkinlik ve strateji türleri, beceri ve yeterlik alanlarına göre karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Tablo 6: AOÖÇ ve Tamamlayıcı Cilt'in Tanımlayıcı Ölçek Sayısı Açısından Karşılaştırılması

Alan	CEFR 2001	CEFR CV 2020
Algılama Etkinlikleri/Stratejileri	12	13
Üretim Etkinlikleri/Stratejileri	12	12
Etkileşim Etkinlikleri/Stratejileri	15	18
Aktarım Etkinlikleri/Stratejileri	-	20
Metinler ve Araçlar	2	-
Bildirişimsel Yeterlikler	13	13
Çok kültürlülük ve dillilik becerisi	-	3
İşaret Dili Becerileri	-	9
TOPLAM	54	88

Tablo 6'da belirtilen alanlara göre AOÖÇ'de (2001) toplam 54 ölçek, *Tamamlayıcı Cilt*'te (2020) 88 ölçek tespit edilmiştir. *Tamamlayıcı Cilt*'le orijinal metne toplam 36 yeni tanımlayıcı ölçeğin eklendiği ve yeni eklenen ölçeklerin çoğunluğunu da aktarım beceri ve stratejileri (20) için geliştirilen ölçeklerin oluşturduğu görülmektedir. AOÖÇ'de (2001, s. 96) yer alan *Metinler ve Araçlar* alanında yer alan iki tanımlayıcı *Not Alma* ve *Metinlerle Çalışma* isimli iki tanımlayıcı ölçek *Tamamlayıcı Cilt*'te (CEFR, 2020, s. 90-108) aktarım etkinlikleri altında yer alan tanımlayıcı ölçeklere taşınmıştır.

3. TARTIŞMA

AOÖÇ'de (CEFR, 2001) yer alan tanımlayıcı ölçekler, İsviçre Araştırma Projesi'nin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, birçok araştırmada; tanımlayıcı ölçeklerin sadece bir projenin ürünü olduğu, tanımlayıcı ölçeklerin kısmen deneysel araştırmayla doğrulandığı ve uygulama yönünün yetersiz kaldığı için eleştirilmiştir (Alderson, 2007; Little, 2007; Wisniewski, 2014). Ancak *Tamamlayıcı Cilt*'te güncellenen ve eklenen tanımlayıcı ölçekler geniş katılımlı projeler sonunda ortaya çıkmıştır. Örneğin, metnin nitel geçerlilik süreci 137 enstitünün iş birliğinde yaklaşık 1000 kişinin katılımıyla, nicel geçerlilik çalışmaları ise 189 enstitünün işbirliğinde 45 ülkeden 1294 kişinin katılımıyla yapılmıştır (CEFR CV, 2020, s. 247). Metinde geliştirilen tanımlayıcı ölçekler içinde farklı projeler yürütülmüştür. Örneğin, aktarım etkinlikleri ve stratejileri için geliştirilen tanımlayıcı ölçekler Piccardo ve North (2016) tarafından yürütülen *Developing Illustrative Descriptors of Aspects of Mediation for the CEFR*, telaffuz becerisi için geliştirilen tanımlayıcı ölçekler ise Piccardo (2016) tarafından yürütülen *Phonological Scale Revision Process Report* isimli projenin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır.

AOÖÇ'de (CEFR, 2001) yer alan tanımlayıcı ölçekler; birçok araştırmada tutarlı olmaması, yetkin dil kullanımı (C1-C2) düzeyinde tanımlayıcıların azlığı, tanımlayıcıların ana dil konuşurlarına göre oluşturulması (Mader ve Camerer, 2019), "ölçekli belirsizlik" (Barkowski, 2003), ölçeklerin sistemli ve açık olmaması (Quetz, 2003), uygulamadan çok "hissedilen ölçekler" olması (Quetz, 2007), açık bir terminolojiyle yazılmaması (Alderson, 2007) gibi açılardan birçok araştırmada eleştiri konusu olmuştur. *Tamamlayıcı Cilt*'le tanımlayıcı ölçeklerde bu eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı özellikle de yetkin dil kullanımı düzeyi (C1-C2) olmak üzere tüm dil seviyelerinde tanımlayıcı sayısının artırıldığı, tanımlayıcıların hedef dil konuşurlarına göre düzenlendiği ve tanımlayıcılarda kesin ifadelerin kullanımından kaçınıldığı

tespit edilmiştir. Wisniewski, Tschirner ve Bärenfänger'de (2019, s. 70) benzer şekilde *Tamamlayıcı Cilt*'te mevcut ölçeklerdeki boşlukların tamamlandığını ve dil düzeylerini daha belirgin hâle getirmek için ölçeklerde daha fazla tanımlayıcı eklendiğini ifade etmektedir.

Tamamlayıcı Cilt'te yer alan gerek tanımlayıcı ölçek isimlerinde gerekse tanımlayıcılarda yer yer alan *anadili konuşurları* ifadesinin kullanımının terk edildiği görülmektedir. Yabancı dil öğrenenlerin dil becerilerinde öğrendiği dili, ana dil olarak konuşanların seviyesine ulaşmasını beklemek iyimser bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Örneğin, dil öğrenenlerden hedef dili, anadili konuşurları gibi sesletmelerini beklemek Munro ve Derwing'in (2011, s. 317) de ifade ettiği gibi gerçekçi olmayan ve ulaşma olasılığı çok düşük olan bir hedeftir.

Tamamlayıcı Cilt'teki en büyük yenilik şüphesiz algılama, üretim, etkileşim olarak isimlendirilen beceri alanlarına aktarım becerisinin dördüncü beceri olarak eklenmesidir. North'a (2016, s. 133) göre aktarım becerisinin odak noktası iletişim ve/veya öğrenme için alan ve koşullar yaratma, yeni anlam oluşturma, başkalarını yeni bir anlam oluşturmaya veya anlamayı teşvik etme, bilgiyi uygun bir biçimde iletme ve basitleştirme, detaylandırma gibi süreçlerde dilin rolüne odaklanılır.

Tamamlayıcı Cilt, isminden de anlaşılacağı üzere 2001 yılında yayımlanan metni tamamlamaktadır. AOÖÇ'nin 2001 yılı basımının orijinal bir metin olarak güncellediğini koruduğu görülmektedir. Bergan ve Qiriazı'de (CEFRCV, 2018, s. 22) *Tamamlayıcı Cilt*'in önsözünde, yapılan eklemelerin AOÖÇ'nin yapısı ve ortak referans seviyeleri üzerinde bir etkisinin olmadığını ve *Tamamlayıcı Cilt*'te özellikle yeni alanlar için geliştirilen tanımlayıcı ölçeklerin orijinal metni zenginleştirdiğini ifade etmektedir. Benzer şekilde Camerer'e (2019, s. 1) göre de AOÖÇ'nin 2001 baskısı hiçbir şekilde eskimemiş ancak güncellenmiş ve daha tutarlı hale getirilmiştir.

4. SONUÇ

AOÖÇ'nin 2001 yılı basımı ile 2020 yılında yayımlanan AOÖÇ *Tamamlayıcı Cilt*'in güncellenen ve eklenen tanımlayıcı ölçekler açısından karşılaştırılmalı olarak incelendiği bu araştırmanın sonuçlarına *Güncellenen Tanımlayıcı Ölçek*, *Tanımlayıcılar Düzeyinde Eklemeler* ve *Güncellemeler ve Eklenen Tanımlayıcı Ölçekler* olmak üzere üç başlık altında aşağıda yer verilmiştir.

Güncellenen Tanımlayıcı Ölçekler:

- Tanımlayıcı ölçek isimlerinde *anadili konuşuru* ifadesinin yerini *hedef dil konuşuru*, dinleme ifadesinin yerini *kavrama* veya *sözlü* ifadesi almıştır.
- AOÖÇ'de var olan mevcut dil etkinlikleri alanında; algılama etkinliklerine (okurken) *Boş Zaman Etkinliği Olarak Okuma*, üretken etkinliklere (konuşurken) *Bağılantılı Tekli Konuşma: Bilgi Verme* ve etkileşimsel etkinliklere *Telekomünikasyon Araçlarını Kullanma* tanımlayıcı ölçekleri eklenmiştir.
- Algılama, üretim ve etkileşim stratejilerinde kullanılan tanımlayıcı ölçek isimleri aynı kalmıştır.

Tanımlayıcılar Düzeyinde Güncellemeler ve Eklemeler:

- OÖÇ'de yer alan tanımlayıcı ölçeklerde toplam 16 tanımlayıcıda kelime düzeyinde değişiklikler yapılmıştır.
- A1 öncesi olmak üzere tanımlayıcı ölçeklerde dil seviyelerine göre tanımlayıcı sayıları artırılmıştır. Özellikle yetkin dil kullanımı düzeyindeki (C1 ve C2) eksiklikler büyük

oranda giderilmiştir. Bu nedenle de yetkin dil kullanımı düzeyinde *C1'deki gibi* ifadesinin kullanımının azalmıştır.

- Artı dil seviyeleri için daha fazla tanımlayıcıya yer verilerek seviyeler arası farklılıklar daha da belirginleştirilmiştir.
- B2 ve C2 dil seviyelerindeki tanımlayıcılarda kullanılan *ana dil konuşuru* ifadesinin yerini yeni tanımlayıcılarda *hedef dil konuşuru* almıştır.
- Tanımlayıcı cümlelerde kesin ifadelerin kullanımından kaçınılmıştır.

Eklenen Tanımlayıcı Ölçekler:

- *Tanımlayıcı Cilt'te* aktarım, çok dillilik ve kültürlülük becerisi alanında eklenen tanımlayıcı ölçekler ön plana çıkmaktadır.
- Aktarım etkinlikleri (15) ve stratejileri (5) için toplam 20 tanımlayıcı ölçek geliştirilmiştir.
- Edebi ve yaratıcı metinlere yönelik olarak okuma etkinlikleri altında *Boş Zaman Etkinliği Olarak Okuma*, aktarım etkinlikleri altında *Yaratıcı Metinlere Kişisel Cevap Verme (Edebiyat dâhil)* ve *Yaratıcı Metinleri Analiz Etme ve Eleştirme (Edebiyat dâhil)* isimli üç yeni tanımlayıcı ölçek eklenmiştir.

Sonuç olarak *Tanımlayıcı Cilt'te* dil becerileri, stratejileri ve yeterlik alanlarında kullanılmak üzere geliştirilen tanımlayıcı ölçek sayısı 54'ten 88'e yükselmiştir. Yeni eklenen 34 tanımlayıcı ölçeğin 20 tanesi dördüncü dil becerisi olarak geliştirilen aktarım becerisi ve stratejileri için geliştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Alderson, C. C. (2007). The CEFR and the need for more research. *Modern Language Journal*, 91(4), 629–663.
- Camerer, R. (2019). Im Gespräch: Wie verändert der erweiterte GeR den Fremdsprachenunterricht? *Klett Tips Sprachenservice Erwachsenenbildung*, 68, 1–5.
- CEFR. (2001). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CEFR CV. (2018). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume with new descriptors*. Strasbourg: Council of Europe.
- CEFR CV. (2020). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment Companion volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Council of Europe. (2020). Historical overview of the development of the CEFR. 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages/history> adresinden erişildi.
- Little, D. (2007). The Common European Framework of Reference for Languages: Perspectives on the Making of Supranational Language Education Policy. *The Modern Language Journal*, 91(4), 645–655.
- Mader, J. ve Camerer, R. (2019). Mediation testen? Bremen.
- Munro, M. J., Derwing, T. M. (2011). The foundations of accent and intelligibility in pronunciation research. *Language Teaching*, 44(316–37).
- North, B. (2016). Developing CEFR illustrative descriptors of aspects of mediation. *International Online Journal of Education and Teaching (IOJET)*, 3(2), 132–140.
- North, B. ve Piccardo, E. (2016). *Developing illustrative descriptors of aspects of mediation for the CEFR*. Strasbourg: Council of Europe.
- Piccardo, E. (2016). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment: Phonological scale revision process report*. Strasbourg: Council of Europe.
- Quetz, J. (2003). Der Gemeinsame Europäer Referenzrahmen für Sprachen in der Diskussion. Arbeitspapiere der 22. Frühjahrskonferenz zur Erforschung der Fremdspracheunterrichts. K. R. Bausch, H. Christ, F. G. Königs ve H. J. Krumm (Ed.), *Der Gemeinsame europäische*

- Referenzrahmen: Ein Schatzkästlein mit Perlen, aber auch mit Kreuzen und Ketten* içinde (ss. 144–155). Tübingen: Narr Verlag.
- Quetz, J. (2007). Standards und Kompetenzentwicklung in Fremd- und Zweitsprachen: Der Gemeinsame europäische Referenzrahmen für Sprachen und das Europäische Sprachenportfolio. H. H. Reich, H.-J. Roth ve U. Neumann (Ed.), *Sprachdiagnostik im Lernprozess. Verfahren zur Analyse von Sprachständen im Kontext von Zweisprachigkeit* içinde (ss. 43–54). Münster.
- TELC. (2013). *Diller için Avrupa ortak öneriler çervesi: öğrenim, öğretim ve değerlendirme* (2. bs.). Almanya: Telc GmbH.
- Wisniewski, K. (2014). *Die Validität der Skalen des Gemeinsamen europäischen Referenzrahmens für Sprachen*. Frankfurt: Peter Lang.
- Wisniewski, K., Tschirner, E. ve Bärenfänger, O. (2019). Der Begleitband zum „Gemeinsamen europäischen Referenz-rahmen für Sprachen“. Einleitung in den Themenschwerpunkt. *Deutsch als Fremdsprache*, 2, 67–76. doi:10.37307/j.2198-2430.2019.02.02
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. bs.). Ankara: Seçkin.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

POETİK TEFEKKÜR VE SANATSAL İFADE

Tazegül MATYAKUBOVA¹

Özet:

Aynı makalede akademi üyesi şair Gafur Gülam'ın "Özlemek" ve "Uğurlamak" şiirlerindeki lirik kahraman ruhi geçinimleri, şairin poetik tefekkür boyut ve sanatsal ifadeler kullanmasındaki sanatı açısından tahlil edilmiştir. Şiirsel eser iç bütünlüğü lirik tip duygularını hissi algılamak kökünde ortaya çıkması tetkik edilmiştir.

Noplastik tip (şair) insani karakterinde özbekane sahilik, konukseverlik, biraz çeviklik, sözde sabitlik, insanseverlik gibi güzel faziletler mücessem olduğu poetik sanat alanına geçmiştir. Böyle milli ve umuminsani faziletler ifade samimiyetini temin ettiği esaslanmıştır. Gafur Gülam edebi mahareti Doğu edebiyatından sanatsal etkilenme, varisilik, individüellik, orijinallık gibi felsefi estetik kategoriler esasında öğrenilmiştir. Özellikle, onun insan ve varlık çıkmazlarına cevap aramasındaki bilgince kalbi ve yüksek tefekkürü Abdülkadir Bedil poetik telkinleriyle pekiştirme tipoloji yönden tahlil edilmiştir.

"Özlemek" ve "Uğurlamak" şiirlerin asıl metninde yansıtılan simgesel tipler Gafur Gülam'ın hayat yolu, arzu çabaları, şiir yazılan dönemindeki ruhi haleti gibi faktörler hakkında muayyen tasavvurlar verebilir. Makalede belirtilen nazari genellemeler poetik tefekkür ve sanatsal ifade hakkındaki mevcut görüşleri belli bir aşamada derinleştirir.

Annotation:

In this article there are analyzed psychological experiences of lyrical heroes in poems of academician poet Gafur Gulam «Soginish» (Melancholy) and «Kuzatish» (Watching), from the point of view of area of poetic intelligence of the poet and his skill in application of tropes. There are researched internal integrity of poetic product which is expressed on the basis of knowledge of feelings of lyrical heroes.

In human character of not plastic image (poet) there are personified such kind qualities, as the Uzbek tolerance, hospitality, good nature, a certain character, hardness in words, which is transferred in poetic creation sphere. In this performance there are proved such national and universal qualities. Art skill of G. Gulam is studied on the basis of such philosophic-aesthetic categories, as using of East art, heredity, individuality, originality. In particular, his wise soul in search of answers to questions of light and spacious of intellect are analysed in typological comparison with poetic sights of Bedil.

Symbolical images meeting in context of the art text of «Soginish» (Melancholy) and «Kuzatish» (Watching) poems can give us certain notions about course of G. Gulam's life, his dreams, psychological condition at the moment of creation of poem. Theoretical generalisations resulted in article in certain degree deepen poetic intelligence and available sights at images.

Anahtar Sözcükler: Poetik tefekkür, poetik ifade, fikir ve duygu, poetik tip, lirik tip, şiir, milli gurur, sübjektif geçinim, simge, simgesel tip, sanatsal detay, şiir, ruhi ortam, sanatsal şartlanmışlık, felsefilik, müşahadekarlık, hissi münasebet, telmih sanatı.

Keywords: Poetic intelligence, poetic interpretation, opinion and feelings, poetic image, lyrical hero, poetry, national pride, subjective experiences, symbol, symbolical image, art detail, poem, psychological process, art conditionality, philosophy, review, emotionally-mental relation, talmeh art.

Sanat esnasında şair kelime dolaysıyla yeni hayat – sanatsal varlık yaratır. O lirik geçinimi ifade eder, izahlar, hissetirir ve poetik hüküm çıkarır. Eşya, olay etkisinde doğan ani geçinime nisbeten gayevi estetik münasebet olmazken, ifade de kendi değerini kaybeder. Profesör Abdurauf Fitret "Şiir ve Şairlik" adlı makalesinde Şiir nedir? – denilen sorun hususunda şöyle der: "Şiirde kimselerin kanını kaynatıcı, kaslarını oynatıcı, beynini titretici, sezimlerini uyandırıcı manevi bir güç var. Böyle bir güççe sahip olmayan kelime gerçi "vezin" ve "kafiye"si yerindeyse de, şiir olamaz... gerçek şiir yürek sezgilerini göstermektir. Vezin, kafiye ise kelimenin süsüdür..."². Demek, gerçek şiirde okuyucu kalbine ulaşabilecek manevi güç önemli yer tutar.

¹ Alisher Navoi' adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, doçenti, filoloji fenleri adayı

² Abdurauf Fitrat. She'r va shoirliq // Tanlangan asarlar. 4 jild. – T.: Ma'naviyat, 2006. – B.6

Eğer şiirde böyle sıfatlar olmazsa o yüksek sanat örneği sayılamaz. XX yüzyılın büyük şairi akademisyen Gafur Gülam sanatından böyle şiirlere örnek aranır, ister istemez “Özlemek”, “Uğurlamak” gibi saf lirik karakterdeki eserler fikir hayalimizi meşgul eder.

Bize göre şairin bilgince fikir müşahadeleri: insan – hayat; dirilik – ölüm; iptida – intiha çiftlikleri arasında mevcut ayrılmaz bağların hissi anlanması ortaya çıkar. Onlar şiir metnine kendine özgü kocaman ruh bağışlar. Çünkü Gafur Gülam hayatın her bir anı ganimet ömür (zaman) hakkında sabit felsefesi muayyen şahıs duygularıyla bağlı kesin ifadeye sahiptir.

Şairin felsefesi estetik görüşleri özbekane bilginlik duygusunu içermektedir. Onun derin müşahade ve nefis ifadeleri poetik tiplere pek çok zengindir. Tahlile çekilmekte olan saf lirik şiirlerde belli iç bütünlük mevcuttur. Bu bütünlük – lirik tip duygu geçinimleri, fikir düşünceleri müşterekliği temelinde belli olur. İşte bu şiirlerdeki lirik tip manevi ruhi görüntüsünü genelleme karakteri, iç bütünlük kuvvetine özgü boyutluluk ve ululuk kendisinin canlılığıyla dikkatı çeker.

Aristoteles “Poetika” eserinde şiir temelini hayat oluşturduğunu takitleyerek: “...ya nasıl olduğunu ve nasıllığını, ya nasıl söylendiği ve nasıl hissedildiğini, ya nasıl olması gerektiğini tasvirlemek lazım”, - demişti¹. İşte bundan dolayı “Uğurlamak” şiirini tahlil ederken, onda geçmiş, bugün ve gelecek hakkında söz yürütüldüğü anlaşılır.

Şiirde üç evlat (Dedesî, Gafur Gülam ve Corahan) kaderi pekişmesi esnasında şair yaşayan kaygısız düşünceler tasavvurumuzda yüz yıllıkları tekrar canlandırır. Hareketin geçmişten geleceğe doğru yönlendirilmesi ecdatlar ve evlatlar arasında rabite diklemek imkanını verir.

Savaşçılar sırasında olduğundan nihayetle mutlu, hatta kalbi gurur duygusuna dolu şair oğlu Corahan hakkında konuşurken:

Yirmi üçüncü yılın sabahında

Şiirimle ikiz olarak doğdun.

Yıllar geçip her iki oğlan şuurunda

Ufuklar açıldı semalara eşit².

diye yazar. İki ikiz çocuk: şiir ve oğul olduğuna dikkat edilirse, Gafur Gülam sanata nasıl sorumlulukla yanaştığı belli olur. Belli olduğu gibi oğlan çok beklenen arzu. O aile dayancı, babaların devamcısı, yurt bekçisi. Büyüklerin ömrü çocukların kemalında sınırsızdır. Binaberin o yaşanan ömür anlamı için belli mizan – ölçüt olabilir. Aynen bu gibi şiir de içkin duygu ve ruhi zorlamalar yetildiği anda – özleterek filizlenir. Demek, onun çocuk gibi değerli olması tabiidir. Aynı zamanda şiir ve oğlan – ikizlerin üzerindeki görevler boyutu ve büyüklüğü de aynıdır. Oğlan ve şiir saat be saat büyüyüverir. Corahan’ın ardından Öser pehlivan geldiği gibi, “Uğurlamak”a da pek çok ikiz bitikler eş olur. İkizler ancak cismen değil veya boyutsal da büyüyüverir. Bu ortalık her iki vücudun köklere atılan fikir duygular aleminde de sürekli geçer.

Demek, şair poetik bakışı semavi genişliklere dikilmiştir. Tüm arzu ümütleri aynı “ikizler”e sıkı sıkıya bağlıdır. Gafur Gülam’ın aile-halk, il-yurt, çocuk-sanat çiftliklerine sevgi bir birinden ayrılmaz – ikizdir.

Böyleyken, onun sedakat, görev faşizm görünümündeki virankarlığa nefret ve zafere inanç hakkındaki hayati pozisyonu işte bu çift kanat yardımıyla semavi genişlikler kucağında göke doğru uçuşur. Cehalet köpekleri – faşizmin kudurduğu bir anda o gururla durarak galebe marşını çalar.

¹ Aristotel. Poetika (Poeziya san’ati haqida) T.: Adabiyot va san’at, 1980. – B 52.

² G’afur G’ulom. Mukammal asarlar to’plami. 12 jildlik. J. 2. - , T.: Fan, 1984. – B.9

Gafur Gülam şiirinde insanoğluna özgü işare ve sıfatları hayvanlara benzetmek dolayısıyla yaratılan tasvir ve lahzeler pek çok rastlanır. “Uğurlamak” şiirinde de: “Köpek görürse, Hitler, der, kedi – Mussolin Menceleki her hayvan daima ona düşman”, denir. Gafur Gülam’ın acı kinaye ve gıcık içeren işte bu mısralarında kullanılan “köpek”, “kedi”, “hayvan” gibi tipler dolayısıyla faşizm belası hemde onun gayevi önderlerine olan ilgi ciddi, şiddetli, kahırlı ve gazepli hefetlerle ifade edilir. Şair böyle hakaretli kelimeler vasıtasında faşizm ve onun önderleri manevi görüntüsüne, demekki dönemin acılı sorunlarına munasebet bildirir. Binaberin şair vulgarizmleri kullanmada onlara lirik tip duygusal hissi ilgisini ifadelemek gibi net sanatsal estetik görev yükler. O insanoğlunun genel düşmanına hücumkar hamle ederken, ilk önce sosyal gürüh ve olayı, bilhassa onun hamilerini ciddi eleştirir. Şiirsel nutuğu açığa vurmaya ve ileştirmeye sevkeder. O yüzden de bu manzümeler büyük suçlama makamında kabul edilir.

Gafur Gülam’ın ikinci dünya savaşı yılları şiiri lirik tipi için o tarihi savaştaki kendi sıradaşlarına hemdertlik, mertlik ve cesürlük göstermekten yabancı ülkede hayat yok. Şura edebiyatşinaslığında böyle durumlar: “şairin partisel sağlam pozisyonu” tarzında izahlanmıştır. Bize göre Gafur Gülam kattal düşmana karşı savaşta acımasız, mazlûmün yanında olmak, mertlik ve cesürlük göstererek zafere ermek gayeleri telkininde folklor hemde klasik edebiyatımız gelenekleri, edaletli savaştan ulus önüne gururla dönmek hakkındaki milli mentaliteye özgü adetlerden uzaklaşmamıştır.

Gafur Gülam edebiyatşinas Azad Şerefiddinov’un dediği gibi: “...damarında hızlı akan her damla kanıyla, yüreğinin her vuruşuyla özbek”¹ olduğunu tüm dünyaya belli edebildi. Onun karakterinde özbeğın efendiliği, konukseverliği, sahiliği, biraz atılganlığı, güvenirliliği, çocukseverliği, bayanlara karşı saygıllılığı mücessem ve bu milli faziletleri eserlerinde kendine özgü tarzda ifade edebilmiştir. “Uğurlamak”taki “Dedeler adetin alıp dikkate Savaşta taleyin olur sana yar” gibi mısralara “tale yar olsun” gibi halk hayatında geniş kullanan alkışın mahiyeti içirilmiştir. Şiirde ecdatlarına münasip olmak, bela kazalardan aman olmak gibi halkane iyimser niyetler dilemek ruhu üstündür. “hep gülümser bakan kaderin parlak” mısrasında ise uzak ve tehlikeli sefere atlanmakta olan çocuk geleceğinin parlaklığı, onun münasip çocuk olarak büyümesine ümütvarlık duyguları mücessem. Demek şiirde şair kalbinin nazık seziciliği, algılamalarındaki bilginlik, geleceğe iyimser inanç, milli gurur gibi karışık duygular incelikle poetik ifadenmiştir.

Şairin “Uğurlamak” şiirindeki itirafına göre oğlu Corahan’ı gönderen 1941 yılında o “işte tam Puşkin yaşında”, yani 38 yaşındaydı. Belli olduğu gibi aradan bir yıl geçtikten sonra 1942 yılı 16 mayısta yazılan 19 bent, 76 mısradan oluşan “Uğurlamak” şiiri Gafur Gülam lirikasının en güzel örneklerinden biridir. Her iki şiiri bir birine bağlı halde tahlil etmek bu poetik olay sırnı anlamının olumlu yollarından biridir. Çünkü şair-baba (Gafur Gülam)nın saf özlemi gavura karşı savaşanların yanına uğurlanan ateş-alev çocuk Corahan’la bağlıdır. Gafur Gülam bu menzümeyi ancak şair değil, gece gündüz kendi ciğerparesi –yavrusunun kaderi parlak olmasını dileyerek, yürek avuçlayıp yaşamakta olan mihriban baba olarak yazmıştır. Zaten özlemek insanın uzak ayrılıktaki yakın kimsesini görmek isteğiyle bağlı sarsıcı duygu. Özleyen kimsesini görmeye olan arzu ve onu özlemek esasında eşsiz güçlü istek bulunmaktadır. Demek şiir ortaya çıkmasının kendi real hayati esası mevcüttür. Eserin eşsiz kudrete sahip olması samimi sübjektif geçinme ve nefis poetik ifade uygunlaşmasından ortaya çıkmıştır.

Gafur Gülam: sezgi, duygu, tasavvur, düşünce, algılama, gipoteza, mifolojik, dini ilahi bakış, fen, sanat, felsefi tefekkür kazançları, nitekim emeli münasebet sentezinde şekillendiren teori konsepsiyalarına dayanarak iş görür. Aşağıdaki beyt baba kendisinin pek çok güçlü

¹ Sharafiddinov O. İjodni anglash baxti. -T. : Sharq, 2004 –B. 263.

pehlivanlarını yurdun savunulmasına uğurlayan ecdatları ve çağdaşlarıyla kaderdaş sezmesini gösterir:

Güzel kervan yolunda sağır köşek gibi

Intizar gözlerde halka halka yaş¹¹.

Anlaşılyorki, Gafur Gülam gibi bilgin şair sübjesi hususunda konuşulduğunda soruna ancak real değil, belki ideal düzenlerin çeşitli hiyerarşi dereceleri dairesinde de bakmak lazım. Çünkü muayyen mesela hususunda düşünmekte olan, konuşmakta olan veya hüküm-sonuçlar çıkarmakta olduğu zaman kuşkulandan ilerlemekte olan “güzel kervan” sosyal olay yolunda. Binaberin erksiz deveyi izleyen veya ondan ayrılan sağır köşek halinde. Özlem hisi sınırı aşması, yani intizarlığın sessiz ağlamaya eşit gelmesi ancak tek bir kimseye değil, belki candaşlar – umuma de dahildir. Halka halka yaşın dün de, bugün de durmaması – anormal durumdur.

Demek şair “güzel kervan” şiddetiyle asla anlaşılamaz. İnsanoğlu bir dakika dinlenmesi ve erk hakkında daha dikkatlice düşünmesi, emeli sonuçlar yapmasını özlüyor. Ulu öğretmen (Tanrı) mededine mühtaçlık onun tek isteğine döner. Ümütlük gözünü yarınki güne diken şair Sahibi ihtiyar (Allah) sağlam iradesine inanıyor. Şiirde şair insanıyet yeni tarihini güneş düzeni ve onda milyonlarca yıllar devamında vuku bulan değişikliklerle sıkı sıkıya bağlılıkta görür: “En küçük zerreden Jüpiter kadar Kendin mürebbisin, haber ver, Güneş”. Şiirde lirik tip Güneşten hadise hakkındaki çok basit haber, yani bilgi sormayacak. Çünkü haber verici objekt felek takında olduğu nedeniyle tüm hadisatı titiz gözetir ve tüm sırdan haberdardır. Eğer o herşeyi kendi nezaretine alan, herşeye kadir, doğru yol gösterici olmadığında ondan medet isteyerek başvuru (daha doğrusu, münacat – T.M.) yapılmamış olacaktı. Demek “Allah” adını açık söylemek mümkün olmayan tataliter edebi siyaset döneminin ihtiyatkarlığına rağmen şair: ilk önce en küçük zerreden Jüpiter kadar olan mevcudatı yaratan fani ve beka esrarından haberdar mürebbiyi “Güneş” diye dile getirmesi ve ondan medet beklemesi boşuna değil.

İkinci, Güneşe sanatsal epitet olarak bakıldığında da ona özgü belirtiler tam olarak farklı anlam ifade ettiği belli olur. Binaberin ona belirtiyi ifadeleyici simgesel ifade olarak bakmak mümkün.

Demek Gafur Gülam eski Doğu ve çağdaş felsefi görüşleri mahirane sentezlemek dolayısıyla insan ömrü anlamı hususunda konuşmak esnasında kader hükmü Yarattıcı izninde olduğu hakkında da fikir yürütmüştür diye biliriz.

Gece yarısı aile başkanı yanında oturup yemek yemek dünyanın pek çok halkları, özellikle doğuluklarda çok yüzyıllıklardan buyana değerli adet sayılır. Feyzli hanedanda birisi eksikliğinden şair hep merak eder. Bu durum özellikle akşam, herkes sofraya etrafında toplandığı zaman net göze çarpar. Herkes sofraya etrafında toplanacak. Özbek halkının sevimli ve lezzetli yemeği sayılmış pilav dağıtıldığında tasavvurdaki Corahan da ondan kendi payını yeseydi hani. Ne yazık ki aile tam toplanmış değil. Rezil savaş dolayısıyla çocuklardan biri uzak uzaklarda. “Biz pilav yemekteyiz, ama çocuğumun canı aman ve karnı dokmu acaba?”, denen düşünce gönülün uzak ve yakın köşelerinde gezinir. O yüzden onun gönlü rahatsız:

Akşam pilav yersek bir nesibe eksik,

Özlüyorum birisin – belli kimsemi.

Şair özmekte olan kişi Corahan. Ama baba bu ismi açık söylemiyor. Ben “birisin” – belli kimimi” özlüyorum, der. Çünkü şair ilk önce çocuk – Tanrı armağanı, bende sabır tahammülünü sınamak yolundaki deneme diye bilir. Onu “benim” demek Allah’ın hoşuna gitmemesi mümkün diye merak eder. O yüzden aynı lahzedeki istek fikirlerde Corahan kaderini büyük ilahi akıl sahibine ısmarlayan metanetli baba küçücük kalbi dibindeki itikadi esaslar da göze çarpar. Demek Gafur Gülam kendi dönemi ilim feninde ileri sürüldüğü gibi insana Yer küresi derecesindeki olay

¹ G’afur G’ulom. Mukammal asarlar to’plami. 12 jildlik. J. 2. - , T.: Fan, 1984.- B. 34

olarak bakmaz. Belki onu uzay evriminin doğal sonucu diye bilir. Yani insanoğlu tarihini Güneş düzeni ve onda vuku bulanlarla izahlamaktan da daha eski olan dini ilahi görüşlere bağlıyor.

İkinci, insanı uzaylı kapsamda incelemeye meyil, sosyal ilişkilere sevk edilmiş, faal olmuş Gafur Gülam onun tarihini Güneş düzeni ve onda milyonlarca yıllar devamında oluşmuş değişikliklerden tümüyle ayırt etmiyor. Demek onun ruhiyetine dini ilahi bakışlar ve ilim fen gelişmeleri aynı zamanda güçlü etki gösterir. Dini ilahi inançlara itikadi munasebet Gafur Gülam psikolojisinde sezgisel tarzda geçer. Ondan dolayı onun esas dikkati hayat için önemli olan hareket ve ortama çekilir, yani aynı sırada şair şuuraltı haletleri onun şuur sathına çıkar. Sonuçta şair şuuru bilmukabele çetin ilişkiler çeşitli unsurlardan hissi rasyonel ve manevi ruhi haberler alır. Şairin tasvir objesine olan ilişkisini belirleyici bilim ve hisleri nihayetle zenginleşir hemde derinleşir. Çünkü Gafur Gülam iradesi güçlü insan olarak ulu atılımlar yolundaki kendi amacından çekilmeyecek şahıstır. His duygularını daha geniş ifadelemeye kadir selahiyet sahibidir.

Üçüncü, rahat söylenebilirki, Gafur Gülam bazı yanılma ve aldanmalardan da uzak olmayan şahıstı. Ama o insanoğlu tecrübesi onaylayan bilimlere dayanır, aynı esasta kendi görüşlerini sürekli geliştiriyordu. Manevi hissi duygu ve bilimleri ise onu hiç bir zaman aldatmamıştır. Mademki böyleymiş biz şairin olayı ancak nekadardır doğru anlamasıyla sınırlanmadan, Gafur Gülam şuurunun aksiyoloji yönü, yani objekt – kendi faaliyeti – insan üçlülüğüne olan hissi ilişkisine de itibar etmemiz gerekiyor. Zaten şair bitikleri onun sübjektif aleminde tekrar çalışılan realitedir. Şair yeşillikte hikmet görebilen gönül halini şöyle belli eder:

Kopan bir kirpi ebed kaybolmaz,
Okadar sağlam haneyi hürşit,
Bugün niş attı kıştaki nefes,
Şimdi kanda gezer yarınki ümit.

Corahan mert ve gururlu delikanlı. Bu savaş bu toprak (Vatan) ve kardeşleri (gelecek nesiller) için savaş olduğunu anlamak onun kan kanı, cismi canına yer edindiği için başını gururla kaldırıp savaşa atılır. Kendisindeki mirası gururu çocuğuna yerleştire bildiği, yani terbiye tamlığından memnun – gönül evi şad ve abat baba durumu şöyle ifadesini bulur:

Onda tamdı miras mert gurur,
Toprağı öpüp yeminler etti.
Kardeşlerin okşayıp ben gibi mağrur,
Yani abat evimi o dilşat etti.

Herçeşit ateşli muharebe havf ve tehlikeden uzak değil. Çünkü ancak bilerek değil, belki beklenmedik kurşun da bir insan ömrünü yok etmesi ihtimalden uzak değil. Meğer böyle olursa ömür kendi anlamını kaybeder. Şair için çocuk - elmas, ömür – hazine. Biri öbürsüz mevcüt olamayacak bu detaylar lirik tip ümüdü nekadardır sağlam olursa olsun onun intüitiv anlamlarında belli bir efektif durumlar gözetilmesi ve biraz merak da sezilmesinden haber verir:

Daima ümüdüm sağlam olsa da,
Bazen kuşkular basar gönlümü.

Özlem hissi haddi alasına ulaşmış, hayalet çeşmesi kirlenmiş zamanlarda şair gözünden uyku, gönlünden rahatlık kaçır. Böyle anlarda o süphidemi ünlü filosof şair Abdülkadir Bedil mütaalesiyle karşılar. Telmih sanatı kullanılmış aynı beyte dikkat edelim:

Tan atar anında pek çok özleyip,
Bedil okurdum, çıktı güneş.

Edebiyatşinas Bahadır Sarımsakov takit ettiği gibi: “XX yüzyıl özbek şiirinde akademisyen şair Gafur Gülam gibi filosof şairi bulmak zor... Gafur Gülam şiirde filosof olmasıyla birlikte aynı

zamanda felsede de şair olduğuna emin oluruz”¹. Yukarıdaki beyitte tek köke sahip olan “vücüdü vacip” ve “vücüdü mümkün” (ruhi varlık ve maddi alem)i bir birinden ayırt edilemez, diye bilen büyük şair ve mütefekkir Mirza Abdülkadir Bedil (1644 -1721) adı boşuna hatırlatılmaz. Zannediyorumki Gafur Gülam insan ve varlık sorunlarına cevap izleyip bilginlerce kalbi ve yüksek tefekkürüyle bedilane açıklamalara yaklaşmıştır. Şairin çağdaşlarından biri şair Remz Babacan Gafur Gülam’ın Bedil’e olan ilgisini hatırlarken: “...Gafur Gülam edebi görüşmelerde, dostane muhabbetlerde kendini Mirza Abdülkadir Bedil’in dokuzuncu torunu diye söylerdi. Zira bu şöyle bakıldığında şaka gibi görünüyorsa da aslında gerçek! Bu sözün altında alem alem gerçek yatar. Gafur Gülam’ın hamur parçası Bedil hamur mayası, onun kalemine Hazreti Nevai ilgi – saygı duymuştur dersem yanılmıyorum”² – diye yazar.

Şair kendisini zor duruma sokan bir kaç sorunlar hakkındaki nazari ve hayati sonuçlarını kısmen Bedil’in “Çar ünsür”, “İrfan”, “Nühüt” eserlerindeki fikir görüşler dolayısıyla onaylamaya çalışmıştır. Böyle sonuçlardan biri alemde vuku bulmakta olan tüm olayları tabii durum diye bilmektir. İkincisi ise, herçeşit değişimde yok olmayı değil, belki başka bir şey iptidasını görmektir. Gafur Gülam eşya-olaylar peydah olmadan önce “ruhlar gerçeği”nde mekan bulması, yani gizli imkaniyet olarak mevcüt olmasına inanmamış olsaydı: “Kopan bir kirpi ebet kaybolmaz”, tarzında fikirlememiş olurdu. Aynı zamanda o eşyada ruh mevcüt olduğu hakkındaki fikrin kendine özgü timsalini de ifade edemezdi. Gafur Gülam: “Onda tamdı miras mert gurur” diye yazarken, Bedil felsefesine özgü ruhun bir bedenden başkasına göçmesi olayı – “tenasüh”ü dikkate almışsa ne güzel. Demek şair ona inam – ithaf edilmiş sezgi ve akıl zekavetten iptidalanıcı ruhi-hissi hemde ruhi-akli kuvvetlere dayanır.

Şair kendisinin dostluk, kerem, mürüvvet, sehavet, rahim-şefket, edalet hakkındaki pek çok bakışları yönünden de Bedil ahlaki öğütler alemine yaklaşmıştır. Ondan dolayı da merak uyandırıcı simptom (kirli hayalet)ler onun ruhiyetine yerleşmez. O anlamda güneş çıkmasının mütefekkirane fikirler buluşan lahzede gönülün aydınlanmasıyla ilgili ikinci anlamı da berraklaşır. İşte Bedil dünyasına aşına baba kendi gönlündeki tüm hoş olmayan kuşkuları kovmaya nail olur:

Kirli hayaletler çeşme gibi dindi,
Pak pakize yürek bir damla civa.

Gerçi lirik tip kalbi tümüyle sakinleşmemişse de yüreği gümüş suyu – civa damlası gibi beyaz, berrak ve parlak renk olunca ruhu çok rahatlar. Bu durum onun hareketlerinde atılğanlık hissedikliğinde belli olur:

Orak ve makas, istek kaldırıp,
Ateşimi söndürmeye bağa gittim.

Dikkat edilirse onun elinde üç şey: : orak, bahçıvan makası ve istek var. Birincisiyle yabancı otları keserse, ikincisiyle çiçekleri kesip onlara şekil verir. Üçüncüsü ise üzüm dallarını bağlar. Anlaşıldığı bahçe görüntüsü de güzelleşmeye başlar. Bunu onaylamış gibi şair yardıma gelen komşu kız – Corahan’ın sevimli yarına da Nefise ismini uygun görür. Çünkü olacak gelinin ismi ancak ergüvan servi boyuna değil, belki aynı bahçeye de yakışması lazım. Kızın kalbinde derin özlem hissi hükümlan olduğunu onun meyüs adım atmasından algılamak mümkündür. Demek Nefise de Corahan’ı sever ve onunla ilgili tatlı hayaller kucağında yaşar. Bunu anlayan çevik baba kızın kalbinden mahzûnlüğü kovmak, özleyen kalbine hayat neşesi sunulmasını isteyerek çiçek çarpazlar. İki çiçeği bir birine cismen bağlamakla ilgili simgesel anlam taşıyıcı

¹ Sarimsoqov B. She’riyatda - faylasuf, falsafada shoir./ G’afur G’ulom - shoir, yozuvchi va olim. Farg’ona., 2003.- B. 16-19.

² Ramz Bobojon. G’afur G’ulom saboqlari // G’afur G’ulom zamondoshlari xotirasida. -T.: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2003. –B.41.

hareket ruhi simptomları gözetilirse, lirik tip kalbinde sevişenleri kendi aralarında bağlamak arzusu kaynadığı anlaşılır.

Binaberin şair artık: çocuk evlendirmek ve gelin getirmek, yani kocaman düğünler yapmak gibi tatlı hayati arzular kucağına atılmıştır. O yüzden de o: Bu bahardan hayat alırdı öpücük, diye yazar. Aynı anda onun gözlerinde bir damla yaş peydah olur. Onun sedef gibi, yani merveride benzer parıldaması kıvanç yaşları olduğundan haber verir. Zaten “bahçıvan” peyvent – bir birine çatıştıran nadir çiçeği sevgilisi boynuna dur gibi takmakta olan oğlu Corahan ve gelini Nefise simalarını tasavvurunda canlandırır ve bu ümitten iç memnuniyet hissederek: “Kuşkumdan gülecek güneş”, satırları dizer.

Belli olduğu gibi arı sakıza benzer yapışık yumuşak madde üreterek ondan kendisine yuva kurar. Bitkiler nektarından kuyu ve tatlı sıvı – bal oluşturup kendisi için gıda olarak yuvasına toplar. Ballar ayırtedildikten sonra boşalmış o sarı renkli yuvaya mum denir. Ballar esasen aile olarak yaşar. Yuvası yoksa belli süre sonra dağılır. Şair kendi manevi – ruhi haletini böyle hayati şeylere pekiştirirken:

Baldan ayırt edilen mum gibi sararıp

Yuvası yok arı gibi dağılmadım.

diye yazar. Sonuçta kendisinin sınavlarda bükülmez insan, sağlam iradeli şahıs ve yarından ümütvar peder olduğundan kitab okuyucusunu agah etmeye erişir. Binaberin, gözümüzün önünde göksü özlem hissine pek çok kocaman kalp sahibi görüntüsü belli olur.

Şiirde detaylara simgesel anlamlar yükler. Ondaki bal (Vatan), meyve (çocuk), tohum (ümüt) gibi şeyler de kendi anlamında kullanılır, hem de teşbih olarak sıfatında şartlı göç anlamlar kazanır.

Ya oğlum, canın sağ olsun,

Kendi balın, kendi meyven tohumun sakla,

Şu miras bağını kendi eline al,

Bana teslim edilen mirası hakla.

Kontekste – metinde gelen bu gibi simgeler katındaki serbest manalar Gafur Gulam’ın hayat yolu, arzu istekleri şiir yazılan dönemdeki kendi ruhi durumu gibi faktörler hakkında belli tasavvurlar verir.

Genelde, Gafur Gulam’ın “Uğurlamak” ve “Özlemek” şiirlerinde geçmiş bugün ve gelecek tek akta evrilir.

Diğer ifadeyle söylersek geçmiş, bugün ve gelecek tek dönemde hüküm sürer. İkinci, ruhi ortamlar vukulukta vukuatla şartlanan halde ifade edilir. Üçüncü sübjektif munasebet: şiir yaratılmakta olan lahzelere özgü maddiyetlilik, yani şairin fikir, geçinim durumlarıyla ilgili işaret ve elametler tasviri yansır.

İSTİFADE EDİLEN EDEBİYATLAR LİSTESİ

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 4 jild. – T.: Mahnaviyat, 2006.
2. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. Ikkinchi jild. -T.: Fan., 1992.
3. Aristotel. Poetika (Poeziya san’ati haqida) T.: Adabiyot va san’at, 1980.
4. Bedil. Ruboiylar / Tarjimon Sh. Shomuhamedov. -T.: O’zbekiston, 1985
5. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. -T.: Yangi asr avlodi, 2002
6. Karimov N. G’afur G’ulom. -T.: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003.
7. Matyoqubova T. G’afur G’ulom badiiyati. – T.: Fan va texnologiya, 2006
8. Nazarov B. G’afur G’ulom olami. – T.: Fan, 2004
9. Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug’ati. -T.: Akademnashr, 2010.
10. G’afur G’ulom. Mukammal asarlar to’plami. 12 jildlik. J. 2. -, T.: Fan, 1984.
11. G’afur G’ulom - shoir, yozuvchi va olim. Farg’ona., 2003.
12. G’afur G’ulom zamondoshlari xotirasida. -T.: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2003.
13. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. T. : Sharq, 2004

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ÇAĞDAŞ ZAMAN ÖZBEK ROMANLARI POETİK YAPISINDA ŞARKI VE TÜRKÜLERİN YERİ

İslamcan YAKUBOV¹

Özet

Aynı makalede Nurali Kabul'un "Büyük Turan Emiri veya Akıl ve Kılıç" romanı poetik cazibesini temin edilmesinde şarkı ve türkülerin yeri tetkik edilmiştir. Dolayısıyla bağımsızlık dönemi özbek romanları estetik ve manevi ihtiyaç talebine göre faal hareket, gelişme ve değişim halinde olduğu gösterilmiştir. Bu durum yenilenmekte olan roman milli edebiyatın halk sanatı örneklerine özgü sanatsal tefekkür tarzı, şekil – üsluplarının pek çok işaret özelliklerini kendi terkibine "özümseyerek", "içerip" almakta olduğu örneği kendi ispatını bulmuştur. Makalede özbek romanının sinkretik şekil ve üslubu – yeni milli edebi türe dönmesini teori yönden izahlanmasında edebiyatşinaslığın daha önceki aşamalarında gözetildiği gibi Batı estetiği ve sanatsallığı temayülleriyle sınırlanmamıştır. Canlı edebi ortam tecrübeleri – istiklal dönemine özgü plüralistik icadi tefekkür, sanatsal icat tarzında gittikçe üstün olmakta olan çok yönlülük, özbek romancılığında geçmekte olan yenilenmeler, milletin alem olaylarını kabul etmek ve ona yanaşmak tarzından ortaya çıkarak belirlenmiştir. Sorun özbek romanî tefekkürü gelişme boyutlarının genişlemesine hissedilir etki yapan folklor türlerinin sanatsal vasite olarak benimsenmesi dairesinde izahlanarak, poetik incelemeler esası milli estetik temele dayanması gösterilmiştir. Müellifin alemleri estetik anlamak, yansıtmak, sanatsal icadın görevleri yönündeki yenice görüşleri edebiyatın varisi ilgililiğini daha derin tasavvur etmek, ümümtürki edebiyatı tek bir ortam olarak anlamak imkanını verir. Nurali Kabul romanı metninde gizli manalar boyutu hissedilmesi, tefekkürde kapsayabilinmesi ve anlanması dolayısıyla milli maneviyatımız temeli folklorla çok sıkı sıkıya bağlı olduğu belli olur.

Annotation

In this articles it is investigated the role of song and lapar in maintenance of poetic appeal of the novel of Nurali Kobul "Great Turan Emir or mind and throw". Through this, it is shown that the Uzbek novels of the period of independence on request of aesthetic and spiritual need, are in process of growth and change. This case endures the period of «absorption», «suction» in the structure many features of forms and methods, image of the art intelligence, peculiar to the folklore sample of the new literature of national novels. In article, author at theoretical designation and transformation of the syncretic form and method of Uzbek novel in new nationalliterary genre, is not limited to principles of the Western aesthetics and artistry which are observed in the previous stages of literary criticism. Experiences of the animated literary process - the pluralistic creative intelligence peculiar to the period of independence, is defined proceeding from versatility, novelty of the Uzbek novels, perception by the nation of world news and an image of the approach to them. The problem is interpreted within the limits of assignment of art means of the folklore genres which considerably have affected expansion of a framework of development Uzbek romantic intelligence shown that bases of poetic treatments lean against national-aesthetic bases. New views of the author in aesthetic knowledge, the world image, its new views concerning problems of art creativity give the chance to learn more deeply successive communications of the literature, to understand general Turkic literature, as complete process. To feel scale of the latent senses in the text of N. Kobul's novel, through knowledge and covering in intelligence, it becomes clear to us that roots of our national spirituality are closely connected with folklore.

Anahtar Sözcükler: Poetik tefekkür, mifopoetika, poetik sunu, poetik kontseptüellik, şekil ve üslup, diffuzya, roman, tür, personaj, folklor, şarkı, lapar, karışık şiir, diyalog, düet, bahis-münazere, ritm, işaret, retardatsiya, hayat gerçeği, pafos, sanatsallık modüsü.

Keywords: Poetic intelligence, mythopoetics, poetic interpretation, poetic conceptuality, form and method, diffusion, novel, genre, character, folklore, song, lapar, blank verse, dialogue, duet, discussion, rhythm, reference, retardation, vital truth, pathos, modus artistry.

¹ Alisher Navoi' adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi

Bağımsızlık dönemi özbek romanı faal hareket, gelişme ve değişim, estetik ve manevi ihtiyaç talebine göre edebiyatımızın folklor, klasik ve çağdaş dönemleri sanatsal tefekkür tarzı, şekil üsluplarının pek çok belirti özelliklerinin kendi terkibine “içererek”, “benimseyip” almak (diffüziya), karışık – yeni milli edebi türe dönüşme ortamını geçirmektedir. Bağımsızlık dönemi özbek romanı sanatını temin edilmesinde şarkı ve türküler de önemli yer tutar¹. Cümleten Nuralı Kabul’un “Büyük Turan Emiri Yahut Akıl ve Kılıç” romanı poetik cazibesi eser tiplerinden biri – Ötkün Tegin bahşı – aşık ve erkek, kızlar icrasında söylenen pek çok eski şarkı hemde türküler vasıtasında temin edilmiştir. Bize göre bu durum öncelikle yazarın fikir yürütme dairesi geniş veyahut darlığı hemde şiirsel metin ve türküler roman genel ruhuna ne kadar uygun seçebilmek dolayısıyla nesir ve nazım mütenasipliğini temin edebilmek mahareti veyahut buna tam erememek kusurlarını ortaya çıkartan faktörleri gösterir. Cümleten Cihangir Mirza ve Sevinçbike’nin ilk baharda yapılan nikah düğününde dört delikanlı ve iki kızdan ibaret türkücüler gürhü hemde damatın arkadaşlarının alkışı eşliğinde müziksel folklor türü olan türkü söylenir. Gerçekten de bu türdeki olaylar sıralanmış metinler şarkı düzeni yönünden okadar çetin değil. Onlar nakaretsiz ve sazsız söylenir. Nuralı Kabul düğün merasimine toplanan erkek kız çocukların karşılıklı yarışması tasviri dolayısıyla milli renki korumaya çalışmıştır. Romanda türkü diyalog şeklinde söylenirse de etraftaki kızların istediği kimseğe sırayla “türkü söylemek” ve delikanlılar buna karşılıklı cevap vermesinde ne türkü söyleyenler, ne türkü metni yöneltmiş karakterler görüntüsü, işare, hareket hemde durumları göze çarpmaz. Sonuçta kitap okuyucu bunu türkü metnine dayanarak kendi tasavvurunda canlandırmaya çalışır.

Türkü söylenirken kah meyüs, kah ilticalı ve esasen söz oyununa benzer ciddi ve acımasız, sonuçta komik ahenkler karşılıklı değişir durur. Ama türküyü özel yönetici bayanlar tıpya dikkate alınmadığı için mevcut adete göre en münasip cevap veren tarafın mendil, bele bağlanan kemer gibi hediyelerin sunulması, yani takdirlenme olayı unutulmuştur. Türkü metninde yiğit ve kız tarafın aşk duyguları, arzu ümutleri hafif alay ve şakayla karışmıştır. Ama utanarak, bin endişeyle türkü söyleyen, türküyü kendisinin imkansızlık durumu, sadakat, vefa ve hicran duygularını içeren kız gönlü yiğit tarafından yeterince anlaşılmıyor. Cümleten edebi metinde kız:

Türkü söylersem türkücü derler beni,
Yolda yatan aç kurtlar yer beni.
Aç kurdun ağzında halat kıldan
Yirmi yaşıma kadar gezdim derhan.

diye söyler. Samimi ikrardan belli oluyorki, yetişkin kızın gönlünde uygun olmayan, ama belli bir nedenden dolayı reddetmek de zor öyle “aday”lar varki, türkücü işte bu olayı anlatmak ister. İşte bu arzi hal – dert yanmada “aç kurtlar”dan koruyucu cömert kimseyi işte Cihangir Mirza delikanlıları arasından bulmak isteği mücessem. Ama delikanlı:

Türkücünün bir çüvü¹ parmağında,
Güzel kızlar oynarlar bahçemde.

tarzında cevap verir. Bununla önemli sırdan agah olduğunu anlatıyorsa da aynı zamanda onu dış güzellik ve eğlence daha çok ilgilendirdiğini de gizlemiyor. Bunu çabuk algılayan kız Karatav’a dönen atın boş geldiği ve Sevinçbike’nin gözüne yaş geldiği örneğinde kızların kaderi zor olduğu anlaşılır. Ama delikanlı bu kez de belli durumu anlamayı istemez. İhtimal denemek amacıyla bilerek cevaptan kaçır:

Kız on beşe ulaştığında

¹ Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. Ikkinchi jild. -T.: Fan., 1992, -B. 184; Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug’ati. -T.: Akademnashr 2010, -B. 384; O’zbekiston Milliy entsiklopediyasi. T.: 2003, -B. 226.

¹ Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug’ati. -T.: Akademnashr 2010, -B. 249.

Dolgunlaşmış.
İki gözü delikanlıda
Olacaktı.

Elbette böyle cevap türkücü kıza mutlaka uygun değil. O yüzden o yine gönlündekini söylemeye ihtiyaç duyar. Bu ise delikanlı için aynı müddeâ:

Tanrıtağ'da dolaşarak,
Buldum taş.
Gem vurmadan ata,
Bindim öylece.

Burada kullanılmış “Tanrıtağ” düşüncesi geniş ve derin anlama sahiptir. Zaten o eski türk ve altay halkları tarihi kaderi ve itikadi görüşleriyle bağlanır. Hunlar, sak, masseget, kuşan, eftelitlerin de inancı olan tek gök ruhu – Tanrı adından ortaya çıkar. Çünkü eski ecdatlarımız gökü kendi görüntüsü hariç Tanrı yaşayacak faza olarak da tasavvur etmişlerdir. Bu gelenek bize tarihi hatıra ve mifoloji görüşler dolayısıyla ulaşmıştır. Demek yazar milat öncesi üçüncü bin yıllıkta aynı tarihi mekanda geçen real olayları göz önünde bulundurmıştır¹.

Bize göre türkücü kendisinin ata gem vurmadan bindiğinden boşuna söz yürütmüyor. Gemsiz binilen attı belli bir yakışsızlık, uygunsuzluk gözetilir. Bununla kendi halini anlamayan delikanlıdan pek çok üzülen kız onun laf anlamaz zevki, “sözüne “gem fiil” olduğuna işare eder. Diğer bir ifadeyle burada deşt kızına yakışan kattıyet belli olur. Poetik metinde yansıtıldığı gibi Karatağ'da bulunan “kayrak” – taşla kelime hançeri bilenirki, onun sivri tığı delikanlı kalbini deler. O yüzden de delikanlı onu “kötü kız”, der ve mürase anlaşıma yolundan vazgeçer:

Kötü kıza mal verip,
Yalvarmaktansa.
Takkeciğim dal koyup,
Geçeyim bekar.

Delikanlı kalimeye doğru (dal) hedefe vurur. Yani “Baş aman olursa, takke bulunur” atasözüne uyarak, kıza yalvarmaktansa dik halde efendice takkeyi eğri giyip (burada “dal” kelimesinin ikinci anlamı ortaya çıkar.İ.Y.) gezmeyi yeğler. Aslında böyle cevap delikanlının imkansız durumda kalması takkesi dar gelerek çekinmesi belirtisidir. Gerçekten aynı lahzede çabuk cevap verme yönünden delikanlının değil, belki kızın eli yüksektir. Teklifi reddeterek izzet nefsi acıyan kız delikanlı imkansızca çekindiği ve oğlağı kendisi alıp götürdüğünü bilir. O yüzden de o asla aşılanmaz:

Yukarıdan gelirim
Oğlakçıyım,
Türkistan'ın yolunda
Sorgucuyum.

diye türkü söyler. Bununla türkü söylemek de kendine özgü kelime oyunu, tarafların hazırcevaplığı, zevki ve ferasetini belli ederek, gerçek pay çıkartıcı bahis münazere olduğunu hatırlatır. Bu oğlakta delikanlının mağlup olduğunu vurgular. Kuşkusuz kız tarafından belirtilen böyle açık, tabir caizse kesin kelimeler delikanlıyı da ilgisiz bırakmaz. O yüzden de o kendi efendi doğasına göre:

Türkistan'ın yolu ya
Ötedeymiş.
Türkücü kız mamması

¹ Сулаймонов О. Аз и Я, Алма-Ата, 1975; Антонов Н.К., Наследие предков, Якутск, 1993; Ислам, христианство: возможности духовной консолидации народов Казахстана, Алматы, 2001; Karimov B.R. Millat, inson va til: Taraqqiyot muammolari, Qarshi, 2003; Karimov B. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 8 -jild .T.; 2003 –B. 256.

İlaçmış¹...

tarzında kinaye yolunu tutar. Delikanlının cevabı damat arkadaşları arasında nekadarkürültüye neden olsada kelime dizgini henüz kız elindeydi. (ilkinde) O yüzden okuyucu türkünün devamını bekler. Bunu iyi anlayan müellif süje gelişmesini bilerek yavaşlatır. Edip kullanan retardasya (latince retardation – yavaşlatmak, tutmak) süje – kompozisyon usulü² dolayısıyla Belh’ten gelen bir mektup vasıtasıyla has nevker Babatürk ve Selime Sultanbeğim arasındaki aşk tarihi beyan edilir. Yazar ancak gerçek muhabbet duygusu insan hayatına mana ve anlam bağışlaması mümkün olduğunu onaylıyor. Zaten, sevgilisinden mektup alan Babatürk bir lahze olsa da, varlığı tümüyle unuttur. Mektuptan gelen müşkün koku burnuna vurulduğunda gözü yaşlanarak, gövdesi kalkıverir. Böyle kezlerde o yapacak işi ve söyleyecek sözünü de unutuyor. Ama tüm şuurlu hayatını sosyal sorunlar icrasına bağışlayan nevker için Vatan ve halka muhabbet, Emir Timur’a sadakatten daha ulu şey yok. O yüzden Babatürk özel hayat hakkında kendi mesleğine mütenasip tarzda düşünür: “Ona olan muhabbetim Vatanıma, yurduma, onun timsali olmuş hazrete olan saygı ve sevgimin bir parçasıdır”, der.

Demek, tarihin dönüm noktalarında insan sosyallaşmaya iç sorumluluk ve mesüllük hissedermiş. Alışmak nekadark ağır olursa da, o kendi özel mutluluğunu Vatan ve halk kaderinden ayırtederek bakamazmış. O anlamda yazarın retardasya usulünü kullanması okuyucu dikkatini memleketteki kritik sosyal politik durum, Emir Timur üzerindeki ulu görev etrafında tutmak, onu manevi ruhi yönden düğünden sonra başlaması kesin büyük sorunlara hazırlamak görevini yapmıştır. Anlaşılyorki, türkü yarışması esnasında delikanlının galip gelmemesinin sosyal sorumlulukla, yani belli bir zaman kendi hayatına kaygı duymamasıyla ilgili önemli yönü de var. Artık türkünün devamı Babatürk bakışıyla gözetilir. Şarkıcı delikanlı romantik yükseklikten, lirik nezaketten değil, belki real gerçekten bahseder:

Yukarıdan gelirim,
Biliyor musunuz?
Mendilimin lekesini
Yıkar mısınız?
eyerleyen boz atıma,
Biner misiniz?
Şapırdayan koynuma,
Girer misiniz?

Tanıştığımız gibi, yukarıda delikanlı tabiatında belli bir kibarlılık, hatta enayı fitretlik bulunduğu hissedilen vaziyet-haletler kendi mahiyetini derinden değiştirir. İlla o at binip yurt savunmasına atılan, hayatın acı ekşisini tatmış, kendi kaderinden memnun delikanlıdır. Ondan dolayı da o aynı lahzede kendini tepeden gelmeye haklı hisseder. Beyaz atla gelen masaldaki şehzade değil, boz (göke benzer beyaz renkli) at binen, müttesil eyerde yuruduğu için mendili lekeli, dağ gelirse delip, su gelirse içe çekerek geçen nevker olduğundan dolayı koynu terden şaldiradığını asla gizlemez. Yani aşktan lafetmeden, hayat gerçeğinden söyler. Belliki, beyaz bilekli senem böyle hayatı tasavvur edemediği gibi, ona mutlaka hazır da değil. O yüzden:

Tepeden geldiğinizi,
Kim bilmiş?
Tere batan cüppenizi
Kim ilmiş?
Mendiliniz lekesini,
Yağmur yıkasın.

¹ Nurali Qobul . Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich. Roman. T.: “SHARQ” NMAK Bosh tahririyati, 20011. “SHARQ” NMAK Bosh tahririyati, 20011. -B. 361. (Keyingi o’rinlarda she’riy matnlar shu nashrdan olindi. I.Ya.)

² Qurinov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug’ati. -T.: Akademyashr 2010, -B. 249.

Eğerleyen atınıza,
Şeytan binsin,
Şaldiramış koynunuza,
Yılan girsin.

demeye mecbur olur. O “yağmur”, “şeytan”, “yılan” görüntüsündeki rakibine aldırış vermiyor. Delikanlı buna mutlaka üzülmeyen, bu hayata her şeye olduğu gibi saygı duyan güzellerin çok olduğunu belirtmekle kızı şaşırır:

Tanrıta’da dolaşır,
Sürü kovup varırım,
Sürümüz içinde,
Erkeği var.
Gök erkeğimiz boynunda
Çanı var.
Hülker kızın koynunda
Elması var!...

Burada “sürü” sade (adi) koyun-keçi toplamı değil. Belki dünyada güzeller gayet çok olduğuna işaretdir. Sürü içindeki “serka” – kendi boydaşları arasında en akıllı başçı olmuş nazlı kız aynı delikanlıyla söz verisi bağlamıştır. “Hülker kız” – Süreyya senem de delikanlıyı sedakarla özleyerek beklemekte. Onun “boynunda çan” – feda olmaya hazır bulunmak konumu ve “koynunda elma” saklamak – iffetini saklamak gibi fazilet-sıfatları buna tam tanıklık edebilir.

Elbette, edip gelin tarafın kızları harezmi olduğunu dikkate alarak, türkü söylentisini yaramaz ve oynaklık hareketli şarkılar hesabına yinede zenginleştirmek, buna uygun karakterdeki hareketler, özellikle eski kayrak – çift taşı bir birine vurarak ses çıkartan taşı sallayarak oynanan) eşliğini eklemesi mümkündür. İhtimal, kızlar sırayla oynayarak halkımız arasında yaygınlaşan “Oyicon” – (Anneciğim), “Kılıpıdama” (Şıkıdım), “Bilek Yüzük”, “Naharı Neşte” (Seher ve Neşe) gibi türkülerden birini söylediklerinde bu durum romana eski kayraktaş ahenkleri ritmine uygun oyuna elverişlilik, lirik cazibe bağışlayan olacaktı. Bunun için Tamarahanım; Gülşad Atabayeva gibi halk türkülerinin ünlü sanatöıları repertüerine başvurmak iyi sonuçlar da verir. Ama N.Kabul böyle basit yoldan gitmez. İcadi amacı icrası ve roman poetik konseptüelliğini temin edilmesinde yardımcı olacak yeni sanatsal metinler yaratır.

Nikah düğününde Sevinçbike göz yaşlarını sel gibi akıtarak şarkı söyler. Yengeye yapılan başvuru-münacatta kitaphan doğan büyüdüğü anne baba evinden gitmek kızların ezeli kaderine yazılana razı olmak, hatta yengeyi de yatıştırmaya güç bulmak gibi duygular ifadesini hisseder. Ama Semerkant şehrinde Emir Timur sarayında yapılmakta olan düğünde gelin babasına yüzlenerek:

İyi yolculuklar dileyip çocuğuna,
Fatıha ver, babacığım ya...
Derdimi kim bilir
Özletmeden geliver.

kabilinde başvurusu biraz güvensizlik doğurur. Çünkü böyle kelimeler baba evini bırakıp gitmekte olan lahzelerde söylenirse yakışır. Adete ak fatıha da kızı damat tarafa teslim etmek, düğün kervanını uzak ve zor yola uğurlamadan önce okunur. İşte o zaman uğurlanmakta olan kız ne kadar ağlarsa özletmeden gidip durmasını iltica ederse yakışır. Sevinçbike annesine bakarak söyleyen:

yat ülkeye yol alarak,
gitmekteyim yanından

denen ikrar da bu fikri onaylıyor. Ezeli adete göre aynı gün bu meşverette anne babanın katılması mantığa uymuyor. Harezmi’de şimdiye kadar düğünden sonra yapılacak “dünür çağrı” geleneğine kadar yeni gelinin kızlık evinden damatın evine yaşlılardan biri teşrif etmesi adet

değil. Zaten bu durum kendi izzetini bilmemek, değerini aşağılamak sayılır. Anlaşıyorki, düğün geleneğinde gelin kendi yengesi veya yakın kız arkadaşlarından birine ancak başvurduğu zaman yukarıdaki olay gerçekleşir. Aynı zaman anne babaya ancak gaibane başvurmak mümkün. Ne yazıkki şarkı metninde kızın doğrudan başvurması net gözükmetedir. Buna rağmen roman metninde belirtilen aynı şarkı ritmindeki eski “Suvari”lere özgü koca ahenk, icracı sesine göçen ükdeli dert hislerine eklenerek okuyucu gönlünü acıtır. Dinleyici düşüncelerini tasavvura sığmayacak sınırsızlıklara doğru sürükler. Önemli olanı düğünde kah yığın kızların düeti – karşılıklı türkü söylemesi, kah gelin ve bazen hafız tarafından söylenen türküler gözetici personaj – tip Babatürk rahatsız yüreği, dalgali gönlüne eş tarzda söylenir.

Semerkant şehrine teşrif buyuran Örüshan’ın elçileri Kepakbiy ve Tulubekler şerefine yapılan ikram sonunda Ötkün Tegin bahşı – aşık söyleyen eski türkülerde koyun sağmak, deve sağmak olayına özgü iş hareket ahenki, hayvanların isteğine göre hareket etmek ve onları sağmak amacıyla söylenmiş: övmek, okşamak, iltica gibi çeşitli başvurular dombra ahenkleriyle karışır. Okuyucu düşünceleri eski tarla genişlikleri, uzak dedeler hatırı ve refahlık nedeni olmuş hayvancılık yurduna doğru yönelir. Hatta konuklar da kendilerini sanki Deşti Kıpçak genişliklerinde gezmiş gibi hissederler.

Romanda Şahikalender tarafından moğol istibdadı doruk noktaya ulaşan zamanda cemaatin fiili ve tutumu hakkında:

Vatan oldu tarla,
Ulus yattı çalarka.
Mihir oldu sadaka,
Devranını sür zalim...

tarzında söylenen türkülerde ciddi kinaye, alay, istehza ahenkleri uygunlaşarak, baskıcılık siyasetine olan nefret hisleri ifadelenir. Biz türkude halkane hikmet ve atasözlerini içeren ciddi mısralara rastlarız:

İnanma hiç dostuna,
Saman tıkar postuna.
Can ciğerin yat olmaz,
İnat eşek at olmaz..

Eğer Emir Hüseyin yaptıkları dikkate alınırsa türkude ifadesini bulmuş: “dost”, “ettikleri” “inat eşek” görüntülü kimsenin o dönem için real adresatı bulunduğu belli olur. Böyle danişane agahname kalender görüntülü şahıs tarafından ulaştırılması da boşuna değil. Aynı tarzdaki poetik sununun folklor a ait ve itikadi esasları mevcüttür.

Moğol baskıncıları zülmü haddinden aştığı dönem. Merkezleşen milli devlet kurmak, memlekette edaleti kurmak ve tertip intizam yerleştirmek siyasi ekonomi, sosyal manevi ve marifi ahlaki ihtiyaca dönen dönemde geniş amaçlardan masuva olan Emir Hüseyin gerçek önder olamazdı. Demek bu çok ulu ve sınırsız sorumlu görevi tarihin kendisi aynen Emir Timur üzerine yüklenmişti. Romanda edip tüm poetik ünsürler sırasında şiir ve türküler anlamı ve ahenkini de işte aynen bu gerçeği onaylamaya yönlendirebilir.

Sahipkıran hazretleri Turan yurdu emiri ve ulusun emirül üleması diye ilan edildikten sonra, Semerkant’a doğru yönelen galip orduyu Ceyhun sahilinde karşılayan Ötkün Negin Bahşı kendi şagirtleriyle söyleyen kutlama şarkısı yüksek ahenklerde dağılır. Onda türki kavmin iptida ve intihası aynı kutsal mekanla bağlanırken, vatan değerli baba ve anne gibi sevilir. Halk manevi ruhi alemini yükselere ulaştırmak, hür geleceğe olan inancını kuvvetlendirmek istek ve hasretleri Vatanın kutlu geçmişine layık olmak hissine toplanır:

Ulu Tanrıdağdan akan hasretim,
Büyük kismetlerde yaralan canım.
Baba yurt kalbinde coş vuran kanım,
Babacığım, Türkistanım, Turanım.

İşte bu bentin son satrındaki “babacığım” denen başvuru sonraki dört bentten her birinin sonlandırıcı mısrasında “anneciğim”, “atar tanım”, “tende canım”, “son mekanım” tarzında değişip, yurda olan sevgi duygusunu yinede güçlendiriyor. Zaten Türkistan ve Turan şu hudutta yaşayan ecdatlarımıza gayette değerli sayılarak, ancak cümertliği ve dosta vefasıyla değil, belki düşmana nefretiyle de tarihte özlüğünü belli edebilmiştir. Ordunun nesri mensüre kısmına geçildiğinde N.Kabul Fitret’in “Yurt Kaygısı” saçma şiiri¹ şekil ve üslubünden sanatsal istifade etmiştir. Bize göre bağımsızlık gayesini milletperverlik ve vatanperverlik pozisyasında kati durarak ifadelemek edibi Fitret icadı mirasına manen yaklaştırmıştır. Çünkü romana alınan şiiri metin etkileyciliğini tamin eden baş faktör bu önder ahenk mihverindeki vatanperverlik, milli bağımsızlık, memleket ve millet serbestliği için savaş gayesidir.

XX yüzyıl özbek şiirindeki Vatan konusu ve tipi aslında Fitret şiirlerinden iptidalanır. Şair eserlerine kendisinin sosyallaşmış kaygı hasretlerini döktüğü için onlar Fitret kalbinin ateşli haykırık ve figanı olarak söylenmiştir. Lirik tip duyguları okuyucu kalbine ruhi rağbet ve ümütvarlık yerleştirmişti. Bu hayırlı geleneği devam ettirmek, yani baskıncılar tarafından sınırsızlarca horlanan, eski değerleri ezilen, köy ve avulları ateşlenen, halkı amansız soyulan, şefkatsiz sürgünler işkencesinde acı çeken ülkeye muhabbet duygularını yansıtmak aynı romanın önemli belirtileridir.

Demek romandaki millet ve Vatan yarınki istikbalı hakkında düşünen, bu yolda savaşlara hazır duran edebi tip o dönem çocuğu olarak poetik algılanmıştır. Bu durum çağdaş okuyucuyu agah olmaya davet ederek onun tarihi olaylar mahiyetini anlamasına yol açmıştır. İşte bundan dolayı edibin sanatsal algılaması da bağımsızlık dönemi ruhuyla sıkı sıkıya karışıp gitmiş diyebiliriz.

Binayenaleyh sanatsal metine Nurali Kabul kalp sallamasında belli olan istikbale ümüt duygusu, gerçek necatı şu aziz yurt çocuklarından beklemek mümkünlüğü konseptiyle göçmüştür.

Romanda soğukkanlık ve müteliğe karşı yönetilen büyük bir ayıpname pafosu mücessem. Çünkü atılganlık ve fedakarlık, vatanperverlik ve cesarete davet duygusu yansımıştır. Yazar okuyucuyu kendi Vatani ve onun iyi oğlanları kaderine itibarlı olmaya davet etmiştir. Vatan kutsal secdegah olduğu, lazım olursa onun için canı da nisar etmek sanatsal tasvir vasiteleri, timsal mecazi boyutu hemde tipleri karakterine sınımlıdır. Eserin baş leytmotivi – konusu moğol istibdatı dönemi sosyal olayları gayri insani mahiyetini açığa çıkartmak, yeni saltanat yaratmak, fedakarlarını göstermekten ibarettir. Görünüyor ki, roman publisistik ruhtan dışarı değil. İşte bu durum seçilmiş konu boyutuyla birlikte, sosyal dönem edebiyat ve sanat yanına koyan sorunlar publisistik yaşanmaya kısmen temayül olmayı talep etmesiyle izahlanır.

İtibarlı yönü şöyleki yazar roman metnine celp etmiş şarkılar kah dertli ve ağır, kah ise gönüllü acıtıp, hayaleti sınırsızlıklara doğru sürükleyici hasretli ahenkler, bazen ise yaramaz nevalarla değişip durur. Onlar roman tipleri yüreğinde geçmekte olan duygu geçinmelere uygun söylenir.

İSTİFADE EDİLEN EDEBİYATLAR LİSTESİ

1. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. Ikkinchi jild. -T.: Fan., 1992.
2. Антонов Н.К., Наследие предков, Якутск, 1993.
3. Ислам, христианство: возможности духовной консолидации народов Казахстана, Алматы, 2001.
4. Karimov B.R. Millat, inson va til: Taraqqiyot muammolari, Qarshi, 2003.
5. Nurali Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich. Roman. T.: “SHARQ” NMAK Bosh tahririyati, 2011.
6. Сулаймонов О. Аз и Я, Алма-Ата, 1975.
7. Fitrat Abdurauf. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. -T.: Ma’naviyat., 2000. .

¹ Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. -T.: Ma’naviyat., 2000. -B. 31.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

8. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 8 -jild .T.; 2003.
9. Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug’ati. -T.: Akademnashr., 2010.

TÜRKİYE'DEN YURT DIŞINA NİTELİKLİ GÖÇÜN MEDYADA YANSIMASI
REFLECTION OF QUALIFIED MIGRATION FROM TURKEY ABROAD IN
THE MEDIA

Emel YİĞİTTÜRK EKİYOR¹

ÖZET:

Türkiye; ABD'ye, Avrupa'ya, Kanada'ya ve çeşitli ülkelere nitelikli insan gönderen kaynak ülke konumundadır. Son yıllarda Türkiye'de yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler nitelikli insan hareketliliğini bir kez daha görünür kılmıştır. Medyanın da gündeminde olan bu konu dış basında da yer bulmuştur. Aslında, bu çalışma açısından cümleyi tersten kurgulamak daha doğru olacaktır. Türkiye'den yurt dışına nitelikli insan hareketliliği artışının dış basında gündemde yer bulması ile birlikte yerel basın da bu konuyu yeniden gündemine taşımıştır.

Amerikan New York Times gazetesinde 2 Ocak 2019 tarihinde yer alan bir haberde TÜİK verileri üzerinden Türkiye'den yurt dışına nitelikli göç hareketi değerlendirilmiştir. Bu haberin ardından yerel basında bazı yazarlar, Times haberini ve konuyu köşelerinde tartışmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada; Times haberinden sonra Türkiye'deki gazete ve internet üzerinden yayın yapan Türkçe haber sitelerindeki köşe yazıları incelenmiştir. Times haberini izleyen günlerde yazılan 23 farklı köşe yazısında, yazarların konuyu nasıl ele aldıkları irdelenmiş, söz konusu göçün nedenleri köşe yazılarına betimsel içerik analizi yapılarak anlaşılmaya çalışılmıştır.

New York Times'ın yayınına kadar konu, yerel medyada sınırlı sayıda haberde yer bulurken New York Times haberinden sonra konuyu köşelerine taşıyan yazarlar beyin ve sermaye göçü olgusunu farklı boyutlarıyla değerlendirmişlerdir. Yazarların çoğunluğu göçü bir sorun olarak görmüş, nedenlerini betimleyici ve açıklayıcı biçimde ele almıştır. Bunun yanı sıra ideolojik bir tavırla yaklaşan, Times haberini eleştiren ve bu haber aracılığıyla iktidarı eleştiren ya da iktidara destek olan içerikte yazılar da yazılmıştır. Göçün ve göçmenliğin tartışıldığı yazılarda ülkeden gidenlere yönelik olumsuz ya da negatif anlam yüklü sıfatlandırmaların yer aldığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası göç, nitelikli insan hareketliliği, beyin göçü, Times, köşe yazıları.

ABSTRACT:

Turkey; It is the source that sends qualified people to the USA, Europe, Canada and various countries. Experienced in Turkey in recent years, economic, social and political developments have made visible once again qualified human mobility. This issue, which is also on the agenda of the media, has also taken place in the foreign press. In fact, it would be more correct to construct the sentence backwards for this study. Press with finding the place on the agenda of the foreign press to increase the mobility of qualified people abroad from Turkey has also been a local move this issue back on the agenda.

American New York Times skilled migration movements from abroad via Turkey Turkstat data in a report in the newspaper on January 2, 2019 were evaluated. After this news, some writers in the local press discussed the Times news and the issue in their columns. In this context, in this study; After the Times report in Turkish newspaper columnist and broadcast over the Internet news site in Turkey it was examined. In 23 different columns written in the days following the Times news, how the authors dealt with the subject was examined, and the reasons for this migration were tried to be understood by making a qualitative content analysis of the columns.

Until the publication of the New York Times, the subject was covered in a limited number of news in the local media, but after the New York Times news, the authors who brought the subject to their corners evaluated the phenomenon of brain and capital migration in different dimensions. Most of the authors saw immigration as a problem and discussed its causes in a descriptive and explanatory manner. In addition,

¹ Dr. Emel Yiğittürk Ekiyor AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, emelekiyor@gmail.com

articles were also written with an ideological attitude, criticizing the Times report, and criticizing or supporting the government through this news. In the articles discussing immigration and immigration, it has been determined that there are adjectives with negative or negative meanings towards those who leave the country.

Key words: International migration, qualified human mobility, brain drain, Times, columns.

“Bilim ve sanat takdir edilmediği yerden göç eder”

İbn-i Sina

GİRİŞ

Her göç süreci kendi içinde farklı dinamikleri barındırmaktadır. Bireylerin tercihleri doğrultusunda rasyonel bir kararla verdiği varsayılan nitelikli insan hareketliliği ya da literatürde tercih edilen ifadesiyle beyin göçü de kendine özgü gerçeklikleri ve dinamikleri barındırmaktadır.

Küreselleşmenin ilerlemesiyle niteliksel ve niceliksel değişimler gösteren insan hareketliliği diğer bir ifadeyle göç, bugün dünyanın önemli bir konusu, genellikle de sorundur. Birleşmiş Milletlerin Uluslararası Göçmen Verilerine göre dünya genelinde göçmen sayısı 2019 yılında 272 milyona (271.642105) ulaşmıştır. Avrupa 82 milyon, Kuzey Amerika 59 milyon göçmenin yaşadığı kıtalardır. Göçmen sayılarına göre yapılan sıralamada ABD (yaklaşık 51 milyon), Almanya (13 milyon), Suudi Arabistan (13 milyon), Rusya (yaklaşık 12 milyon), Fransa ve Kanada (yaklaşık 8 milyon), Avusturalya (7,6 milyon), İtalya-İspanya (6 milyonun üzerinde) ilk sıralarda yer almaktadır. Bu ülkeleri diğer Avrupa ülkeleri izlemektedir. En az göçmen bulunan ülkeler; Kuzeybatı ve Güney Afrika ülkeleri ve Güneydoğu Asya ülkeleridir. Veriler arasında en çok uluslararası göçmen veren ilk beş ülke sıralaması; Hindistan 17.5 milyon, Meksika 11.8 milyon, Çin 10.7 milyon, Rusya 10.5 milyon, Suriye 8.4 milyon. Bu büyük hareketlilikten Türkiye de çok etkilenen ülkeler arasındadır. Rapora göre yaklaşık 6 milyon göçmene ev sahipliği yapan Türkiye son on yılda göçmen sayısını neredeyse 5 katına çıkarmıştır (un.org; gocvakfi.org). Bu çarpıcı rakamlar insan hareketliliğinin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Öte yandan bu rakamlar; Dünya’da yaşanacak güvenli bir yerin gün geçtikçe sınırlandırılmasının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

İnsan hareketliliğinin niceliğine karşın yukarıda sıralanan ülkelerin bu hareketlilikte ne kadar payları olduğu ve aynı zamanda bu hareketliliğe karşı sürekli önlemler geliştirdikleri bilinmektedir. Bugün gerek Avrupa’nın gerek Amerika’nın en acil ekonomik ve politik sorunları arasında mevcut göçmenler ve devam eden hareketlilik vardır.

Öte yandan söz konusu gelişmiş ülkeler her ne kadar düzensiz göçle mücadele etseler de nitelikli, vasıflı göçmeni çekmeyi hedeflemektedir. Kalkınma sürecinde beşeri sermayenin önemi konusunda kanıt sağlayan araştırmalar, beyin göçü endişelerini hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından arttırmıştır. Bu endişenin temel nedeni, “yüksek eğitilmiş çalışanların toplum için olumlu dışsallıklar oluşturduğu ve bunların göç ettiklerinde kaybolduğu görüşü”dür. Nitelikli işgücünün potansiyeli ve üretim sürecindeki olumlu etkisi ülkeleri bu işgücünü kaybetme endişesi ile baş başa bırakmaktadır (Özden, Schiff, 2006). Beşeri ve ekonomik sermayenin gelişmiş ülkelere transferi, hedef ülkeler açısından büyük bir artı değerdir. Örneğin, araştırmalar lisansüstü öğrencilerin ve vasıflı göçmenlerin ABD’de ileri teknolojilerin geliştirilmesine ve ülke ekonomisine önemli girdiler sağladığını göstermektedir. Öte yandan; ABD, yetenekli göçmenlerin ülkeye girişini kolaylaştırmak için 2005 yılında bir yasa çıkarmış olmasına karşın yeni uyguladığı yeni göç politikaları, göçmen vizelerine getirilen sınırlamalar nedeniyle ABD’de yenilikçi faaliyetlerin büyük ölçüde azalacağı düşünülmektedir. Ayrıca geleneksel ülkeler beyin göçünde kendileri için kaynak niteliğindeki (Çin, Singapur gibi) ülkelerle ve küresel hareketlilikle rekabet etmek durumunda kalmışlardır (Chellaraj, Maskus ve Mattoo, 2006).

Beyin göçü olgusu Türkiye'nin de sıkça gündeminde olan ve problem olarak kabul edilen bir olgudur. Türkiye özellikle son 50 yıldır yetişmiş insanını gelişmiş ülkelere gönderen yani beyin göçüne kaynaklık eden bir ülkedir. Bu göçü engellemek ya da tersine göçü teşvik etmek için zaman zaman çeşitli politikalar üretilmiş olsa da arzulanan sonuçlara ulaşılamamıştır. Türkiye açısından beyin göçü günümüzde de çözülmesi gereken bir sorun olarak durmaktadır. Düzensiz göçün hızlı artışı, Türkiye'nin her çeşit göç türünü deneyimleyen bir ülke olması ve artan göçmen nüfusla birlikte yaşanan ekonomi-politik sorunlar yurtdışına yönelik nitelikli göçü tetiklemektedir. Ancak, gündemde düzensiz göçün daha görünür olması beyin göçünü sadece rakamlarla konuşulur ve görünür kılmıştır. Medyanın ilgisi rakamların çarpıcılığına odaklanırken sınırlı bir zaman diliminde medyanın gündeminde yer bulmuştur. Bu çalışmada da nitelikli insan hareketliliği ya da beyin göçü dediğimiz göç türü tartışılmaktadır. Köşe yazıları aracılığıyla Türkiye'den yurt dışına yönelik "beşeri ve ekonomik sermayenin" göç nedenleri üzerinde durulmaktadır. Beyin göçü, sadece bireylerin verdiği rasyonel bir karar olarak değil, küresel göç süreçleri ile bağlantılı olarak düşünülmektedir.

Türkiye, dünyadaki gelişmelere paralel olarak ekonomik, teknolojik ve sosyal sorunlarla mücadele etmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin kendi özelinde yaşadığı ekonomik ve politik sorunlar bir kez daha beşeri ve ekonomik sermayenin yurt dışına yönelmesine neden olmuştur. Güney Afrika merkezli New World Wealth'in yayınladığı "Milyoner Göçü 2018" (newworldwealth.com) raporu ile birlikte Türkiye'nin yurt dışına nitelikli insan göçü ve sermayenin çıkışı kısa süreliğine de olsa dikkatleri ve tartışmaları bu konuya yöneltmiştir. Rapora göre 2016'da 82 bin milyoner, 2017'de 95 bin milyoner yaşadığı ülkeleri terk etmiştir. Bu rakam içerisinde son iki yılda 12 bin Türk dolar milyonerinin Avrupa Birliği ülkeleri ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Körfez ülkelere gittiği anlaşılmaktadır. Böylece, bu rakamlar içinde Türkiye, genel nüfusa göre göç oranının yüksekliği ile dikkat çekerek gündem olmuştur. Önce Amerikan New York Times gazetesi haber yapmıştır. Ardından uluslararası düzeyde çeşitli haber kaynaklarında konu tartışılmaya başlamıştır. Türkiye'de de medyanın ilgisi Times haberinin ardından konuya yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada Türkiye'de köşe yazarlarının konuyu nasıl ele aldığı ve nasıl değerlendirdiği araştırılmıştır. Böylece kamuoyu gündeminde konunun hangi boyutları ile gündeme geldiği ve bu yazılar aracılığıyla son dönem yaşanan Türkiye kaynaklı nitelikli göçün nedenleri sorgulanmıştır. Köşe yazıları inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulurken göçü açıklayan çeşitli kuramlardan ve Sirkeci'nin "göçün bir (insani) güvenlik arayışı olduğunu ileri sürdüğü" yaklaşımından hareket edilmiştir. Çalışmada öncelikle beyin göçü olgusuna yönelik kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizilecektir. Ardından çalışmanın yöntemine ve gazetelerden elde edilen bulgulara yer verilecektir.

Kuramsal Çerçeve

Beyin göçü; bireylerin kendi ülkelerinde aldıkları nitelikli bir eğitim sonrası daha gelişmiş bir ülkeye giderek yaşamına bir süreliğine ya da süresiz olarak orada devam etmesini ifade etmektedir. Olguyu daha geniş kavramsallaştırdığımızda iyi bir eğitim almış bireylerin yanı sıra, vasıflı, yetenekli iş gücünün ve varlıklı kişi/kişilerin ya da sermayenin göçü olarak tanımlayabiliriz.

Gelişmekte olan ülkeler için bir kayıp olan beyin göçü, diğer göç türlerinde olduğu gibi; "emperyalizm", "kapitalizmin işleyişi" ve "sömürü" ile doğrudan ilişkilidir. Bu süreçler göçün öncesinde, göç sırasında ve göç sonrasında işlemektedir (Erbaş, 2018, s. 12). O nedenle beyin göçünü ele alırken tüm bu gelişmelerle değerlendirmek gerekir. Bu noktada farklı düzeyde yaklaşımlar bize daha geniş bir anlama ve açıklama olanağı sağlayacaktır.

Göçü açıklamaya çalışan kuramlar göçün nedenlerine odaklanmaktadır. Göç nedenleri ve sonuçlarıyla çeşitlilik gösterir. Ancak, kapitalist düzenin temel mantığıyla uyumlu işleyen göç

olgusunun açıklamalarında genellikle ekonomik nedenler hemen her yaklaşımın temelini oluşturmaktadır.

Neoklasik ekonominin makro yaklaşımı, ülkeler arasındaki ücret ve istihdam koşullarındaki farklara bakmaktadır ve göçün maliyetine odaklanmaktadır. Genel olarak insan hareketliliğini geliri maksimize etmeyi amaçlayan bireysel bir karar olarak açıklamaktadır (Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor, 1993, s. 13).

Neoklasik ekonominin mikro düzeyde yaklaşımında bireyler rasyonel aktörler olarak görülmektedir. Gelirini maksimize etmeyi planlayan bireyler göçün maliyetlerini de hesaplayarak göç etme kararı alır. Bu maliyetler kimi zaman maddi ulaşım giderleri gibi, kimi zaman da bilişsel ve psikolojik olabilir; bir dil öğrenme ya da farklı bir kültüre uyum gibi. Bu kuram uluslararası göçü aynı zamanda bir tür beşeri sermaye yatırımı olarak değerlendirmektedir (Sirkeci ve Yaylacı, 2019, s. 22).

Göçün yeni ekonomisi kuramı ise sadece emek piyasasındaki koşullara değil, çeşitli diğer pazarlardaki koşullara da bakmaktadır. Göçü hane halkının bir kararı olarak değerlendirmektedir. Ailenin geliri ya da üretim faaliyetlerinde riskleri azaltmayı ve sermayenin sınırlamalarını aşabilmek için hane halkının stratejilerinden birisi de göçtür. Bu durumda sadece uluslararası göçün maddi ve manevi maliyetini yansıtan bir uluslararası ücret farkı oluşur. (Massey vd, 1993, s. 16).

Göç ve çatışma modeli; göç kararlarında birey ve hane halkının yanı sıra geçmiş göç deneyimlerinin rolünü de hesaba katmaktadır. Bu modelin argümanı çatışma ve güvenlik algısı üzerine gelişmiştir. Bireyler veya gruplar bulundukları yerde ve ortamda karşılaştıkları çatışmaların yarattığı güvenlik (güvenliksizlik) nedeniyle göç etmektedir. Çatışmanın yol açtığı güvenliksizlik algısı ve bu algıya tepkiler bireyden bireye ya da gruptan gruba farklılık gösterir. Modelde çatışma oldukça geniş kapsamlı olarak düşünülmektedir. Birey veya hane halkının ihtiyaçları, tercihleri, arzuları, talepleri ile yaşadıkları yerin onlara sunabildikleri arasında uyumsuzluk olması çatışmayı yaratmaktadır. Çünkü uyumsuzluk aynı zamanda güvenliksizlik algısını oluşturur ve/veya geliştirir (Sirkeci, Yaylacı, 2019, ss. 26-27).

‘Çatışma Modeli’ çerçevesinde çatışmaların kökeninde üç temel alandaki eşitsizlikler yatmaktadır. 3 KA olarak formüle edilen bu faktörler; ‘Katılım Açığı’, ‘Kalkınma Açığı’ ve ‘Kitle Açığı’dır. Bu açıklar, bireyin insani güvensizlik algısı edinmesinin temel nedenlerini oluşturur. Güvenliksizlik algısı karşısında bireyler ve hane halklarının geliştirdiği stratejiler arasında göç etmek de bir seçenektir. Eğer hanede, şehirde, bölgede veya ülkede göç deneyimleri birikmişse göç etmek olası bir seçenek olarak öne çıkabilmektedir (Sirkeci, Utku ve Yüceşahin, 2019).

Bir yerde yaşanan çatışma her bireyi etkileyebilir ancak bu insanların hepsi göçü bir seçenek olarak değerlendiremez. Buna karşın çatışmalar karşısında göç kararını etkileyen ve öne çıkan “Dört Sermaye” (4S) türü önemli etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. 4S; Beşeri Sermaye, Sosyal Sermaye, Mali Sermaye ve Fiziksel Sermaye’yi ifade etmektedir. Göç edebilmek için dil, kültür vs. gibi her türlü bilgiye sahip olmak, göçün gerçekleşmesine veya kolaylaşmasına katkı sağlayacak aile, akraba, arkadaş, çeşitli örgütler gibi sosyal ağların olması, göçün maliyetini karşılayacak gerekli mali imkânlar ve fiziki kapasite birey veya grupların 4 tür sermayesini belirlemektedir. Bu sermaye türlerinden bir ya da birkaçı mevcut değilse hareketlilik ya çok zordur ya da imkânsızdır. (Sirkeci, Yaylacı, 2019, s. 27).

Metodoloji

Bu çalışma, Türkiye’den yurt dışına yönelen beyin ve sermaye göçünün 2 Ocak 2019 tarihinde Amerikan New York Times gazetesinde haber olmasını izleyen süreçte Türkiye’de

yayın yapan gazetelerde ve haber sitelerindeki köşe yazılarının konuyu nasıl ele aldığına odaklanmaktadır. Çalışmada, köşe yazıları üzerinden beyin ve sermaye göçünün nedenleri incelenmektedir. Çalışma, yaklaşık iki aylık süreci kapsamaktadır. Araştırma, gazetelerin web sayfalarında ve haber portallarında yer alan köşe yazıları ile sınırlandırılmıştır. Taramalar, söz konusu web sayfaları üzerinden olduğu gibi, çeşitli arama motorları aracılığıyla konuya ilişkin anahtar sözcüklerle çeşitlendirilmiştir. Sonuçta konuyla ilgili 23 farklı köşe yazısına erişilmiştir.

Verilerin analizinde; medya içerikleri de dâhil olmak üzere çeşitli dokümanların analizinde elverişli bir teknik olan betimsel nitelik analizi tercih edilmiştir. Betimsel analiz; verilerin düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuyla buluşturulmasını amaçlar. Veriler önceden belirlenmiş temalara göre sınıflandırılarak bu verilere ilişkin bulgular özetlenir. Özetler araştırmacının öznel birikimi ile yorumlanır (Baltacı, 2019, s. 379). Bu çalışmada da araştırmanın amacına, teorik çerçeveye ve verilerin içeriğine göre temalar ve kodlar oluşturularak analiz süreci ilerlemiştir. Önce başlıklar kategorilendirilmiş, ardından yazıların içeriğine odaklanılmıştır.

Bulgular

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’nin 2018 yılı verileri ve aynı yılın Milyoner Göçü raporunda yayınlanan verilerin değerlendirilmesi sonucu New York Times Gazetesi’nde Carlotta Gall imzalı “Spurning Erdogan’s Vision, Turks Leave in Drove, Draining Money and Talent” (Gall, 2019, nytimes.com) başlıklı bir haber çıkmıştır. Haberin içeriğinde son birkaç yılda, Türkiye’den sadece öğrenciler ve akademisyenlerin değil, aynı zamanda ailelerini ve paralarını yurt dışına taşıyan girişimcilerin, iş adamlarının ve binlerce varlıklı insanın “kaçtığı” yazılmıştır. “*Varlıklı ve yetenekli Türkler ülkeyi terk ediyor*” haberine göre “terkedişin” en önemli nedeni 15 Temmuz 2016’da yaşanan başarısız darbe girişimidir.

“*Başarısız 2016 darbesinden sonra Erdoğan kapsamlı bir baskıya girişti. Geçen yıl ekonomi sallandı... Kayırmacılık ve otoriterlik yönetimin derinliklerine sızarken, Türkler farklı bir şekilde oy veriyorlar (ayaklarıyla)*” (Gall, 2019, New York Times).

Haberi, “Hükümet istatistiklerine ve analistlerin” yorumlarına dayandıran Times, Türklerin ülkeyi yığınlar halinde terk ettiğini ve endişe verici bir yetenek ve sermaye çıkışı olduğunu ileri sürmektedir. Türklerin siyasi sığınma başvurularının arttığına da işaret eden habere göre “ekonomik ve politik gelecekte endişe duyanlar” ve “imzacılar” bu grupta yer almaktadır. Göçü deneyimleyen insanlarla görüşmelere de yer veren Times haberinin içeriğini genel olarak bu şekilde özetlemek mümkündür. Türkiye tarafından habere eleştiriler olmuş, Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi haberin nitelik ve niceliğe dair hatalı bilgiler verdiğini eleştirerek sosyal paylaşım sitesi Twitter üzerinden açıklama yapmıştır.

Times’ın haberinin ardından Türkiye medyasında da konu bir süre tartışılmıştır. Köşe yazarları, yazıların başlıkları, yazıların yer aldığı gazete ya da internet sitesi ve tarihleri tablo - 1’de yer almaktadır.

Tablo-1. Analizi Yapılan Köşe Yazıları

Gazete/Portal	Yazar	Başlık	Tarih
Sabah	Mehmet Barlas	Göç Mü Ediyorlar, Yoksa Türkiye’den Kaçıyorlar Mı?	04.01.2019
Sabah	Mevlüt Tezel	The New York Times Uğraşma Bu Operasyon Da Tutmaz	04.01.2019
Hürriyet	Ahmet Hakan	Türkiye’den Kaçanlara Altı Okkalı Laf Ettim	04.01.2019

Haber.sol.org.tr	Orhan Gökdemir	İki Haberin Anlattıkları: Malta Kaçkınları Ve Konda Raporu	04.01.2019
Sözcü	Can Ataklı	Yahu Bir Sorun Bakalım Bu Zenginler Niye Kaçıp Gidiyor?	05.01.2019
Karar	İbrahim Kahveci	Beyin Göçü Sorunu	07.01.2019
Birgün	İbrahim Sirkeci	Korku İmparatorluğu	07.01.2019
https://t24.com.tr	Zeynel Lüle	Beyin Ve Varlık Göçünün Farkına Varmak	08.01.2019
Habertürk	Ayşe Özek Karasu	Sadece Polonyalı Muslukçu Değil Beyinler De Göçtü	09.01.2019
Hürriyet	Gülse Birsal	Gitmek Mi Zor Kalmak Mı Zor?	09.01.2019
Cumhuriyet	Orhan Bursalı	'Beyin Geri Dönüşü' Mümkün Mü?	10.01.2019
Yeni Şafak	Ahmet Ulusoy	Nitelikli Beyinler Neden Göç Ediyor? (1)	11.01.2019
Yeni Çağ	Arslan Bulut	Zenginler Ve Gençler Ülkeden Niçin Kaçıyor?	11.01.2019
Yeni Çağ	Fatma Çelik	Göçle Mücadelede Yetersiz Atılımlar	13.01.2019
Birgün	Ali Arayıcı	Türkiye'de 'Beyin Göçü' Tehlikesi	13.01.2019
Birgün	İbrahim Sirkeci	2 Yılda 45 Binden Fazla Türk İlticacı	14.01.2019
Cumhuriyet	Orhan Bursalı	Çocuklar 'Temel İçgüdü' Ve Beyin Göçü	14.01.2019
Yurt Gazetesi	İsmet Orhan	Kaçan, Kaçana! Sırada Kimler Var?	15.01.2019
Yeni Şafak	Ahmet Ulusoy	Beyin Göçü İçin Yapısal Değişim Gerekiyor (2)	16.01.2019
Posta	Murat Çelik	Beyin Göçü Aselsan'ı Mı Vuruyor?	02.02.2019
Yeniçağ	Fatma Çelik	"Beyin Gücü" Yerine "Beyin Göçü"	03.02.2019

Başlık Temaları ve İçerik

Köşe yazılarının kategorize edilmesi, temaların belirlenmesi çalışmanın kuramsal arka planına dayanmaktadır. İçerikler; ekonomik, politik ve demografik unsurlar dikkate alınarak taranmıştır. Yazarların konuyu ele alışı, temalar, boyutlar ve değişkenler hem başlık kategorilerinin hem de içeriğin oluşturulmasını belirlemiştir.

Köşe yazılarında Times haberi referans gösterilerek konu çeşitli boyutları ile tartışılmıştır. Yazarlar çeşitli kaynaklara atıf yaparak niceliksel ve niteliksel verilerden yararlanmıştır. Konu medyada sınırlı bir zaman diliminde yer almasına karşın yazılar genellikle göçün nedenlerini anlamaya ve açıklamaya yönelik yazılmıştır. Hem beyin göçü hem de sermaye (varlık) göçü üzerinde durulmuştur. Ayrıca Türkiye'den iltica edenlerin ve sığınma başvurusunda bulunanların artan sayıları, Türkiye'ye yönelen düzensiz göç konuları da köşe yazılarında ele alınmıştır.

Yazarlar arasında Times gazetesini eleştiren, gazetenin “algı operasyonu” yaptığını savunan ve yurt dışına gidenlere yönelik olumsuz nitelermeler, suçlama ve yargılamaya dayalı eleştiriler yapanlar da bulunmaktadır.

“Yahu siz ortada savaş mavaş yokken bile ülkenizi terk edip kaçıveriyorsanız... Vatan müdafaaası söz konusu olsaydı... Ne yapacaktınız acep?” (Hakan, 2019, hürriyet.com.tr).

Haber başlıkları aşağıdaki gibi kategorize edilmiştir.

Sorun: Nitelikli Göç/ Beyin- sermaye (varlık) göçü sorunu

Güçlükler: Göç sürecinin zorlukları

Neden: Beyin/sermaye/emek göçü nedenleri

Nicelikler: Göçmen sayıları/ekonomik göstergeler

Sonuç: Beyin/Sermaye göçünün ekonomik-politik-sosyal sonuçları.

Çözüm: Beyin ve sermaye göçüne, tersine göçe çözüm

Bir Sorun Olarak Beyin-Sermaye Göçü

Daha önce açıklandığı üzere beyin göçü ülkelerin bir sorunu olarak görülmektedir. Yazarlar da konuyu ülkenin çözülmesi gereken bir sorunu olarak belirtmişlerdir. Yazılardan bazı alıntılarının vurgusu şöyledir:

“Sermaye her zaman göçer ve daha vergisiz, daha kârlı alanlar arar”. (Gökdemir, 2019, haber.sol.org).

“Son bir yılda Türkiye’den çıkan sermaye yüzde 33 oranında çoğaldı” (Dedekoca, 2019, aydinlik.com.tr).

“Hem sermaye kaçışı hem nitelikli beyin göçü Türkiye’yi zorlayacak.”(Doster, 2019, cumhuriyet.com.tr).

“Bu gidenlerin 12 bini dolar milyoneri. Hepsi sadece birer milyon dolar götürse 12 milyar dolar eder. ... sırf bu yolla çıkan paranın 120 milyar dolardan az olmayacağı ortada” (Ataklı, 2019, sozcu.com.tr).

“Savunma sanayi gibi kritik bir alanda görev yapan her personel önemli ve kıymetli... O beyinler kolay yetişmiyor. Göç etmemelerinde fayda var” (Çelik, 2019, posta.com.tr).

Yazarlar çoğunlukla nicel veriler ve istatistikler bilgileri ışığında bilgi vermiştir.

“...AB’deki tek göç sorunu mülteci krizi değil, kendi içinde doğudan batıya beyin göçü aynı zamanda. IMF verilerine göre 1990’larla 2012 arasında nitelikli iş gücü de dâhil 20 milyon kişi batıya göç etti” (Karasu, 2019, haberturk.com.tr).

Göçü sorunsallaştırmada ekonomik etkenlerin yanı sıra politik ve sosyo-kültürel faktörler de vurgulanmaktadır.

“Üstelik, binlerce teknik elemanı, öğretmen, mühendis, bilim adamı ve yetişmiş nitelikli insanın; ... işini-gücünü bırakmak zorunda kalarak başka ülkelere göç etmeleri, Türkiye açısından son derece önemli bir kayıptır” (Arayıcı, 2019, birgun.net).

“Türkiye daha önce Kürtlük, Alevilik, Solculuk, Devrimcilik eksenlerinde milyonlarca vatandaşının yurtdışına kaçmasına neden olmuştu... Bu kez kaçanların kapsamı genişledi: Kürtler, Aleviler, solcular, devrimcilerin yanına, laikler, liberaller, cemaatçileri içine alan çok daha geniş bir kitle eklendi” (Sirkeci, 2019, birgun.net).

“...endişe verici oranda "beyin göçü" yaşanıyor. Kimlerin gidişi "beyin göçü" olarak adlandırılıyor? Eğitimli, nitelikli genç veya orta yaş sınıfından meslek sahibi kimselerin. Yani, ülkede yakındığımız ne varsa, onları düzeltbilme imkânı olanların göçü” (Çelik, 2019, yenicaggazetesi.com.tr).

Görüldüğü gibi ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacak ekonomik sermayenin ve beyin göçünün transferi endişeleri arttırmaktadır.

Yazılarda göçün gerçekleştiği ülkelere değinilmiştir. Burada İngiltere, Almanya, İspanya,

Portekiz, Benelüks gibi gelişmiş ülkelerin yanı sıra Yunanistan, Malta ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler de hedef ülkelerden başlıcaları olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye’den çok sayıda insanın yatırım yaparak Malta vatandaşlığına geçmesi eleştirilmektedir. Çeşitli yazarlar Türkiye’den zengin ve ünlü isimleri belirterek Malta vatandaşlığına geçenleri örneklendirmiştir. Bu isimlerin; sermaye kaçırarak ülkeye ekonomik darbe vurdukları ifade edilmiştir. Bir diğer dikkat çeken ülke ise Birleşik Arap Emirlikleri olmuştur.

“Listedeki “Birleşik Arap Emirlikleri” şu açıdan önemli, “ülkenin kuruluşundan bu yana, kültür ve iş hayatına yön veren” üst sınıf ailelerin bu ülkede Türkiye’den daha aydınlık bir ortam bulmaları düşünülemez. Demek ki insan göçü ile sermaye göçü arasında doğrudan bir bağlantı yok” (Gökdemir, 2019, haber.sol.org).

Göçün Nedenleri

Köşe yazılarından elde edilen bulgulara göre beyin göçünün nedenleri itici ve çekici faktörler dikkate alınarak değerlendirilmiştir ve şöyle sıralamak mümkündür:

Ekonomik Nedenler: ekonomik krizler, üretim ve ihracata değil, tüketim ve ithalata dayalı büyüme modelinin sonuçları, ücret-gelir farklılıkları, işsizlik, orta gelir tuzağı, orta sınıfın erimesi, okul ücretlerinin ve genel anlamda eğitimin maliyetinin yüksekliği, teknolojik ve bilimsel ilerlemeye, AR-GE’ye ayrılan kaynağın yetersiz olmasıdır.

“Bugün Türkiye gibi birçok gelişmekte olan ülke orta gelir tuzağına yakalanmıştır (uzun süre kişi başı gelirin 10 bin dolar sınırını aşamaması)” (Ulusoy, 2019, yenisafak.com).

Politik Nedenler: Politik sistemde yaşanan değişimler, ekonomik ve politik anlamda insanların kendilerini güvensiz hissetmesi, siyasi gerilimler, siyasiler arasındaki gerilim, siyasilerin ve iktidarın partizan tutumları ve buna yönelik baskılar.

“Çünkü çok açık bir gerçek şu ki, varlıklı insanlar “korktukları” için ülkelerinden kaçıyorlar. Hiçbir konuda güvenliklerinin kalmadığına inanıyorlar” (Ataklı, 2019, sozcu.com.tr).

Sosyal Nedenler: Sosyal nedenler eğitimden kültüre, özgürlük ve demokrasiden ayrımcılığa kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsayan bir kategori olarak düşünülmüştür. Burada ele alınan hareketlilik çoğunlukla ve görece orta sınıfı içeren beyin göçünü ve üst sınıf, kısmen üst orta sınıf diyebileceğimiz varlık göçünü işaret etmektedir. Beyin göçü üzerine yapılan çalışmalar da genellikle eğitilmiş ailelere ve orta sınıfa işaret etmektedir (Güngör, Tansel, 2010; Şener, Türgen, 2018).

Türkiye’de özellikle 2001 krizi sonrası “orta sınıf” sorununun giderek olumsuz bir durum almaya başlayan ekonomik sorunları. Vergisel olarak cezalandırılan bir orta sınıf ücret politikasının oluşması. Üniversite mezunları başta olmak üzere işsizliğin artması, ücretlerin yetersizliği, insanların alanlarında ve uzmanlıklarında istihdam edilememesi, liyakatın göz önünde bulundurulmaması, gelirin düşüklüğü ve ücretlerin enflasyon karşısında erimesi.

“Türkiye’de özellikle 2001 krizi sonrası “orta sınıf” sorunu oluşmaya başlamıştır. Vergisel olarak cezalandırılan bir orta sınıf ücret politikamız oluşmuştur” (Kahveci, 2019, karar.com).

Eğitim koşullarının ağırlaşması, kötüleşmesi. Eğitim standartlarının dünya standartlarının gerisinde kalması, ortaöğretimin niteliğinin değişerek imam hatipleşmenin artması, okul öncesinden başlayarak her kademede özel okulların ve eğitim ücretlerinin yüksek olması. Eğitimde yerel ihtiyaçların göz önünde bulundurulmaması. Teknik eğitime gereken önemin verilememesi. Üniversitelerin bilim üretmede ve nitelikli eğitimde yetersiz kalması yazarların üzerinde durdukları başlıca sorunlar olarak tespit edilmiştir.

“...ülkemizde kötü bir eğitim var, biraz daha iyi eğitim için adı iyiye çıkmış okulları kazanabilmek için de zorlu bir mücadele var, çünkü talep fazla... Özel okullar var, epey pahalı. En sıradanı 15 binden başlıyor, en başarılısı 130 bin TL’ye kadar çıkıyor. Ortalama yıllık eğitim masraflarını (yemek, yol, ekstra etüt vb.) 60 bin TL’den hesaplarsak, ortaokul ve lise, ... 480.500 TL yapar... üniversite ile 1 milyona yaklaşır...” (Bursalı, 2019, cumhuriyet.com.tr).

Demokrasi, insan hakları, adalet, özgürlük gibi önemli değerlerin bozulması ve dünya

standartlarının gerisinde kalması, ötekileşmenin, dışlanmanın söz konusu olması;

“Bugün lise öğrencileri arasında yurtdışına gitme olanaklarını arayan çok sayıda öğrenci olduğuna dikkat çeken Balcı, ana neden olarak, “son yıllarda giderek artan toplum içindeki ayrımcılık, ötekileştirme, siyasiler arasındaki gerilim, ekonomik kriz, gelecek kaygısı, yüksekokul mezunu olanların yüzde 20 civarında işsiz olmaları” diyor” (Bursalı, 2019, cumhuriyet.com.tr).

Bireylerin kamusal yaşamda temsiliyetinin ve katılımının yetersizliği, düşük yaşam standartları, ideolojik görüşlerin; kamu kurumlarının yanı sıra özel sektörde bile hukukun, rasyonelitenin ve ekonomik gerçeklerin önüne geçmesi nitelikli insan göçünün itici faktörleri olarak yer almıştır.

Köşe yazarlarının ele aldığı çekici faktörler ise; hedef ülkelerdeki ekonomik ve sosyal yaşam standartlarının yüksekliği, mesleki ilerlemenin kolay olması, daha yüksek gelir elde etme, bilim ve inovasyon merkezlerine yakınlık, demokrasi geleneği, bireysel hakların gelişmiş olması ve yasal olarak korunması, hukukun üstünlüğüne dair uygulamalar şeklinde sıralanabilir.

Göçün Sonuçları

Nitelikli ve varlıklı insanların yurt dışına gitmesinin ülkeler açısından maliyetleri çok boyutludur. Yazarların da üzerinde durdukları kayıplar ekonomik, sosyal ve kültürel düzeyde çeşitlilik göstermektedir.

“Uzmanlara göre beyin göçünün sonucu olarak ekonomik, sosyal ve kültürel bu kayıplar Türkiye’yi geriletecek unsurlar” (Lüle, 2019, t24.com.tr).

Yazarlar, beyin göçünün ortaya çıkardığı ekonomik maliyetleri iki boyutlu değerlendirmektedir. Birinci boyut devlet okullarında eğitim alan insanların yurt dışına gitmesiyle onlar için yapılan eğitim yatırımlarının karşılığının alınamamasıdır. İkincisi ise beşeri sermayenin transferi sonucunda üretime katkı sağlayacak bu potansiyelin kaybolmasıdır.

Beyin göçünün kaybı ekonomik sonuçların yanında sosyal ve kültürel kayıpları da ortaya çıkarmaktadır. Beyin ve sermaye göçü durdurulamazsa Türkiye; “kaynakları sınırlı, yabancı sermayeye bağımlı, istihdam yaratma kabiliyeti düşük ülkemiz, iç ve dış siyasette daha fazla sorunla yüzleşecek” (Doster, 2019, cumhuriyet.com.tr)’tir.

Çözüm önerileri

Köşe yazılarında sorun tespitine ve sonuçlara göre ortaya çıkan mikro, mezo ve makro düzeyde çözüm önerileri sıralanmaktadır.

Yazarlar ekonomik sorunların çözülmesi ve eğitim kalitesinin yükseltilmesi başta olmak üzere demokratik gelişmelere odaklanmaktadır. Yazarlara göre; başta üniversiteler olmak üzere eğitimin önündeki engeller kaldırılmalıdır.

“...kalıcı ve özendirici tedbirler ve yasal önlemler derhal alınmalıdır. Yetişmiş kadrolar arasında din, dil, mezhep, ırk, cins, renk, ulus ve etnik köken ayrımı yapılmaksızın; siyasi, akademik, demokratik, ekonomik ve yaşamın her alanında eşitlik, özgürlük ve barış içinde yaşayabilecekleri demokratik bir ortam sağlanmalıdır (Arayıcı, 2019, birgun.net).

Eğitim sorunlarına çözüm üreterek eşitlikçi ve çağdaş eğitime geçilmelidir. Sorunların çözümünde akıl ve bilimi rehber edinmek, akademik kariyer yapanlar için öncelikle bilimselliğin ve liyakatin sağlanması, araştırma olanakları iyileştirilmeli ve AR-GE yatırımlarının artırılması önerilmektedir.

Yazılarda ileri teknoloji içeren mal ve hizmetlerin üretilmesi ve ihraç edilmesi, sermaye kaçışının durup üretim ekonomisine geçilmesi vurgulanmaktadır. Bir diğer çözüm önerisini

bireysel hakların korunarak demokratik ölçütlerin geliştirilmesi oluşturmaktadır. Hukuk devleti olmanın gerekleri yerine getirilmelidir.

Ekonomik ve siyasi gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan ve insanların kendisini güvensiz hissettiği ortam sosyal bir gerçeklik olarak ele alınmalı, özellikle yurt dışına gidenler ya da gitmeyi düşünen gençleri suçlamak yerine onların düşünceleri ve derpleri dinlenmeli, çözüm üretilmelidir.

“Türkiye'nin kaynaklarıyla yetişen bu parlak beyinleri yabancılara kaptırmamalıyız. Bu gençlerin derdini dinlemeli ve çözüm üretmeliyiz” (Tezel, 2019, sabah.com.tr).

Köşe yazıları son yıllarda Türkiye’de artan düzensiz göçü de ele almış ve bu konudaki gerekli planlamaları çözümün bir boyutu olarak değerlendirmiştir.

Söz konusu koşulların sağlanmasıyla beraber tersine beyin göçünün geliştirilmesi, kalıcı, özendirici tedbirler alınması kısa, orta ve uzun vadede beyin göçü ile mücadelede ve tersine beyin göçünün gerçekleşmesinde çözüm olarak önerilmiştir.

Sonuç

Beyin göçü tarihin her döneminde kaynak ülkeler için kayıp, hedef ülkeler için katkı ve kazanç olarak görülmüştür. Türkiye İkinci Dünya Savaşı’nda örnekleri görüldüğü gibi zaman zaman beyin göçünü kabul eden ülkelere birisi olmuştur. Ancak özellikle 1960’lardan itibaren beyin göçüne kaynaklık etmiştir. Yetiştirdiği nitelikli gençleri göndermenin ve ülkenin ekonomik kaynaklarından ya da fırsatlarından elde edilen sermayenin sermayedarlar tarafından yurt dışına transfer edilmesi sorunlarını sıklıkla yaşamış ve yaşamaktadır. Bugün geline süreçte beyin ve sermaye göçü dünyanın hemen her ülkesinin sorunu olmakla birlikte ülkelerin çözüm yolları farklılaşmaktadır.

Beyin göçü kaynak ülkeler açısından bir sorun ve kayıp olarak değerlendirildiğinde bu kayıplar: “(a) meslektaşların, çalışanların ve diğer işçilerin üretkenliği üzerindeki olumlu etkiler; (b) özellikle bulaşıcı hastalıklar için eğitim ve sağlık gibi olumlu dışsallıkları olan temel kamu hizmetlerinin sağlanması; (c) ödedikleri vergilerin, tükettikleri kamu hizmetlerinin ve eğitimlerine yatırılan kamu fonlarının değerinden daha büyük olmasıyla bağlantılı mali dışsallıklar; (d) önemli sosyal konulardaki tartışmaya katkıları ve bunların politika ve kurumlar üzerindeki etkileri” (Özden, Schiff, 2006, s. 10) olarak sıralanmaktadır. Bizim çalışmamızın bulguları da bu faktörleri destekler niteliktedir.

Türkiye’de köşe yazarlarının beyin ve sermaye göçü ile ilgili yazılarının incelenmesi sonucunda elde edilen bulgulardan yazarların, ekonomik, sosyal, kültürel, teknolojik türde faktörleri neden sonuç ilişkisiyle köşelerine taşıdığı görülmüştür. Genel bir değerlendirmeyi Sirkeci’nin 3KA (‘Katılım Açığı’, ‘Kalkınma Açığı’, ‘Kitle Açığı’) olarak formüle ettiği faktörler üzerinden yapmanın da kapsayıcı ve analitik bir kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Sirkeci ve Cohen (2016)’nin geliştirdiği Göç ve Çatışma Kültürü modelinde temel olarak insani güvensizlik algısı üzerine odaklanılmaktadır. Modelde insani güvensizlik algısının derecesi ve yönü ile insanların göç edebilme kabiliyetleri arasındaki farklılıklara dikkat çekilmektedir. 3 KA ise, uluslararası göçün makro düzeyde temel tetikleyicisi durumundadır. Katılım, kalkınma ve kitle açıklarının birbirleriyle etkileşerek sorunlar yumağı oluşturduğu ileri sürülmektedir. Bu faktörler; bireysel, hanehalkı veya kitlesel düzeyde huzursuzluğa yol açabilmekte ve ortam koşullarıyla çatışmaya neden olmaktadır. Bu çatışma; eş zamanlı olarak veya zamanla insani güvensizlik algısını geliştirmektedir. İnsani güvensizlik algısının yarattığı tedirginliğin derecesine bağlı olarak zayıf ya da güçlü tempoda; bireysel veya kitlesel düzeyde göç/göç akımları ortaya çıkmaktadır. Eğer bir göç kültürü söz konusuysa dışa göç etme temposu

hızlanmaktadır.

Ayrıca teorik çerçevede açıklandığı gibi bireylerin ve grupların, beşeri ve mali sermayeleri el verdiği ölçüde ve fiziksel bakımdan da hareket edebilir durumda olduklarında yaşadıkları yerdeki huzursuzluk/güvenliksizlik karşısında göç etme kararı vermekte ve bu kararı uygulamaktadır (Sirkeci vd., 2019). Bu yaklaşımdan hareketle, genel anlamda beyin göçünü, özelde ise Türkiye’den gerçekleşen beyin ve sermaye göçünü açıklamaya çalışmanın bütüncül bir bakış açısı sağladığı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, köşe yazılarından elde edilen bulguları yorumlarken söz konusu yaklaşım bize makrodan mikroya doğru bir perspektif sunmaktadır. Söz konusu göç hem küresel gelişmeler ve değişimler, hem bölgesel, hem de bireysel etkenler dikkate alınarak değerlendirilmiş olmaktadır.

Kaynakça

- Aydemir, A. (2011). Ana Konuşma Raporu, Küresel Rekabet Edilebilirlikte Beyin Göçü Ve Beyin Kazanımı Konferansı Sonuç Kitabı içinde. İstanbul Kalkınma Ajansı ve Boğaziçi Üniversitesi İnovasyon ve Rekabet Odaklı Kalkınma Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi İstanbul.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED), Cilt 5, Sayı 2, Ss. 368-388.
- Chellaraj, G., Maskus, K. E., Mattoo, A. (2006). Skilled Immigrants, Higher Education, and U.S. Innovation. Ç. Özden, M. Schiff (Ed.), Migration, Remittances & The Brain Drain, içinde (245-259). Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
- Erbaş, H. (2019). Suçlular/Nedenler, Mağdurlar ve Biz: Göç ve Göçmenliğe Tarihsel ve Bütüncül Bir Bakış. Gözden geçirilerek güncellenmiş hali: içinde (321-246). Gidişlerden Kaçışlara: Göç ve Göçmenlik. Ankara: Phoenix Yayınları
- Güngör, N. D., Tansel, A. (2012). Brain drain from Turkey: return intentions of skilled migrants. International Migration, 52(5), 208–226.
- King, R. (2012). Theories and Typologies of Migration: An overview and a primer. Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 3/12: Malmö: Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM) Malmö University.
- Kurekova, L. (2011). Theories of migration: conceptual review and empirical. testing in the context of the EU East-West flows. Central European University.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J. E. (1993). Uluslararası göç kuramlarının bir değerlendirmesi, Çev. Saniye Dedeoğlu, Burcu Oskay, Çağlar Özbek, İbrahim Sirkeci, M. Murat Yücesahin, Göç Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 11-46.
- Özden, Ç., Schiff, M. (2006). Overview. Ç. Özden, M. Schiff (Ed.), Migration, Remittances & The Brain Drain, içinde (1-18). Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
- Sirkeci, İ., Cohen, J. H. (2016). Cultures of migration and conflict in contemporary human mobility in Turkey. European Review, 24 (3): 381-396.
- Sirkeci, İ. Utku, D. Yücesahin, M.M. (2019). Göç çatışma modelinin katılım, kalkınma ve kitle açıkları üzerinden bir değerlendirmesi. Journal of Economy Culture and Society. 59, 157-184.
- Sirkeci, İ., Göktuna Yaylacı, F. (2019). Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar. Filiz Göktuna Yaylacı (der.) içinde, *Kuramsal ve Uygulama Boyutları ile Türkiye’de Sığınmacı, Mülteci ve Göçmenlerle Sosyal Hizmetler* (sf.15-39) Londra: Transnational Press London.
- <https://www.aydinlik.com.tr/ulkenin-kanayan-yarasi-hizlanan-sermaye-ve-beyin-gocu-ersin-dedekoca-kose-yazilari-ocak-2019>
- <https://www.birgun.net/haber-detay/korku-imparatorlugu.html>
- <https://www.birgun.net/haber-detay/turkiyede-beyin-gocu-tehlikesi.html>
- http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/1217992/Beyin_gocu_ve_siginmacilarin_ekonomik_boyutu.html
- <https://www.birgun.net/haber-detay/2-yilda-45-binden-fazla-turk-ilticaci.html>
- <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/orhan-bursali/cocuklar-temel-icgudu-ve-beyin-gocu-1200449>

<http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/1196739/>
<https://gocvakfi.org/tr/>
<http://haber.sol.org.tr/turkiye/iki-haberin-anlattiklari-malta-kackinlari-ve-konda-raporu-254126>
<https://www.haberturk.com/sadece-polonyali-muslukcu-degil-beyinler-de-goctu-2285707#>
<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/gulse-birsel/gitmek-mi-zor-kalmak-mi-zor-41077252>
<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ahmet-hakan/turkiyeden-kacanlara-alti-okkali-laf-ettim-41072289>
<https://www.karar.com/yazarlar/ibrahim-kahveci/beyin-gocu-sorunu-8877>
<https://www.nytimes.com/2019/01/02/world/europe/turkey-emigration-erdogan.html>
<https://newworldwealth.com/>
<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/barlas/2019/01/04/goc-mu-ediyorlar-yoksa-turkiyeden-kaciyorlar-mi>
https://www.sabah.com.tr/yazarlar/gunaydin/sb-mevlut_tezel/2019/01/04/the-new-york-times-ugrasma-bu-operasyon-da-tutmaz
<https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/can-atakli/yahu-bir-sorun-bakalim-bu-zenginler-niye-kacip-gidiyor>
<https://www.posta.com.tr/yazarlar/murat-celik/beyingocu-aselsani-mi-vuruyor-2086305>
<https://www.tuik.gov.tr/>
<https://turkey.un.org/>
<https://t24.com.tr/yazarlar/zeynel-lule/beyin-ve-varlik-gocunun-farkina-varmak,21302>
<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/zenginler-ve-gencler-ulkeden-nicin-kaciyor-50353yy.htm>
<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/gocle-mucadelede-yetersiz-atilimlar-50385yy.htm>
<https://www.yenisafak.com/yazarlar/ahmetulusoy/nitelikli-beyinler-neden-goc-ediyor-1-2048856>
<http://www.yurtgazetesi.com.tr/kacan-kacana-sirada-kimler-var-makale,15977.html>
<https://www.yenisafak.com/yazarlar/ahmetulusoy/beyin-gocu-icin-yapisal-degisim-gerekliyor-2-2048916>
<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/beyin-gucu-yerine-beyin-gocu-50641yy.htm>

“ҚҰРҚУТ ОТА...” ХІКМАТЛАРИ
“QO‘RQUT OTA...” HIKMATLARI
THE PROVERBS "DEDE KORKUT..."

Doç. Dr. Abdulla ULUG‘OV¹

Özet:

Türk folkloru dünyanın en zengin folklorudur. Bu açıdan hiçbir millet onlarla yarışamaz. Çünkü Türk halklarının birkaç yüz destanı var. Türk folklorunda binlerce atasözü, masal, mit ve efsane, bilmece ve fıkraların bulunduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Türk halklarının destanlarında farklı şiir türlerinin birleşimi, bu halkların folklorunun mükemmel bir sanatsal kompozisyona sahip olduğu anlamına gelir. Dede Korkut Kitabı bunun açık bir kanıtıdır. İçindeki hikayeler derin anlamlarla doludur, yani her okunduklarında yeni içerik anlamına gelir. Türk halklarının ortak edebi mirası Dede Korkut Kitabı atalarımızın vatanseverlik, adalet, hakikat için çabalama ve evrensel değerlere saygının hikayesini anlatıyor. Bu makale bu konuyu ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Kitabı, hikâye, Türkçe, İslam, rüya.

Abstract:

Turkic peoples are the richest folklore in the world. No nation can match them in this respect. Because there are several hundred epics of the Turkic peoples. This is confirmed by the presence of thousands of proverbs, fairy tales and songs, myths and legends, riddles and anecdotes in the folklore of the Turkic peoples. The combination of different poetic genres in the epics of the Turkic peoples means that the folklore of these peoples has a perfect artistic composition. The "Dede Korkut Book" is a clear proof of this. The "Dede Korkut Book" is a clear proof of this. The stories in it are full of tag meaning, meaning new content every time they are read. The common literary heritage of the Turkic peoples, the Book of Korkut Ota, tells the story of our ancient ancestors' patriotism, justice, striving for truth and respecting universal values. This article addresses this issue.

Keywords: Dede Korkut Book, story, Turkish, İslam, dream.

Халқ оғзаки ижоди адабиётнинг сарчашмаси, сўз санъатининг ибтидосидир. Буни туркий халқлар адабиёти тарихи ҳам тасдиқлайди. Чунки ўзбек, турк, озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман ва бошқа халқлар адабиёти хусусида сўз юритилганида дастлаб уларнинг фольклор асарлари тилга олинади. Ёзма адабиётнинг аксарият асарлари таркибида ҳам фольклор намуналари муайян ўрин тутди. Турк халқ оғзаки ижодида, ундаги қаҳрамонлик дostonларида, жумладан, «Ўғузнома»да дунёнинг яратилиши ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги исломгача бўлган афсоналар баён этилган. Турк халқ оғзаки ижоди намуналари орасида, айниқса, «Эрганақон», Қўрғули (Гўрғули) туркуми ва «Қўрқут ота китоби» машхур. [«Қўрқут Ота китоби». – // «Ёшлик» журналі, 1988. – 5-сон (38 – 55-бетлар); 6-сон (34 – 47-бетлар); 7-сон (41 – 54-бетлар)]. Турк, озарбайжон, туркман ва бошқа туркий халқларнинг муштарак мероси «Қўрқут Ота китоби» билан яқиндан таништириш мақсадида ундаги ҳикоятлар мазмунини батафсилроқ баён этишни лозим кўрдик. Зеро, инсонпарварлик, ватанпарварлик ғояларига йўғрилган, халқ оғзаки ижодининг энг яхши хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган туркий

¹ Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, филология фанлари номзоди e-mail: ulugovabdulla05121960@gmail.com (Ўзбекистон)
Doç., Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi

халқларнинг ушбу мухташам адабий ёдгорлиги уларнинг қалбида эзгу ҳисларни кучайтиради.

“Қўрқут Ота китоби” “Ҳазрати Расул алайҳиссалом замониға яқин пайтда Баёт наслидан Қўрқут Ота деган дунёға келди. Ул киши ўғузнинг билгувчиси эди, ўғуз ичида унинг бир каромати зоҳир бўлмиш эди, не деса бўларди, ғойибдан турли хабар сўйларди, Яратгanning ўзи унинг кўнглиға илҳом соларди” деб бошланади.

Халқ бадий тафаккури дурдоналари “Илиада” ва “Одиссея”, “Маҳобҳорат” ва “Рамаяна”, “Алпомиш” ва “Манас”да бўлгани каби “Қўрқут Ота китоби” қатларида ҳам туганмас маъно булоғи қайнайди. Ушбу асар барча замон китобхонларини одамзод ҳаётидаги жуда кўп жумбоқлардан хабардор этади. Шу боис “Қўрқут Ота” китоби қадимийлиги, афсона, ривоят, ҳикоятларининг мазмундорлиги жиҳатидан туркий халқларнинг “Манас”, “Алпомиш”, “Тўрўғли” каби мухташам эпослари билан бир қаторға қўйилади. Ундаги ҳикоятлар исломдан аввалги даврларға тегишли бўлиб, уларда туркий халқларнинг турмуш тарзи, урф-удумлари, душманларға қарши олиб борган кураши билан боғлиқ воқеалар нақл қилинади.

“Қўрқут Ота китоби” ўн иккита ҳикоятдан ташкил топган бўлиб, бу ҳикоятларнинг аксариятида жамиятнинг юқори табақа вакиллари – хонлар, беклар, лашкарбошилар асосий қаҳрамон сифатида гавдалантирилади ҳамда уларнинг табиатидаги шухратпарастлик, ҳасадгўйлик, ўзаро низо, ўч олишға интилиш каби иллатлар очиб берилади. Ҳикоятларда воқеалар насрда, қаҳрамонларнинг ўй-кечинмалари эса назмда ифода қилинган. Уларнинг ичига халқ турмушидан олинган ибратли сўзлар, узок тажрибалардан чиқарилган ҳикमतлар сингдириб юборилган.

“Қўрқут Ота китоби”даги дастлабки ҳикоятда Бойинтур хон тўй бериб, барча ўғуз бекларни чақиргани, ўғли бор одамларни оқ ўтовға, қизи бор кишиларни қизил ўтовға, фарзанди йўқларни қора кигиз тўшалган қора ўтовға киритишгани, Дирса хонни ҳам ўғил-қизи бўлмагани учун қора ўтовға қўйишгани, бундан Дирса хоннинг дили оғригани, одамлар унга фарзандсизни худо қарғаган, биз ҳам қарғаймиз дейишгани, Дирса хон зиёфатдан хафа бўлиб қайтгани, хотиниға “Эгам бизға бир ўғил бермади” деб сўз айтгани, хотини унга “Бу тақдирдандир” дегани ва эриға “Катта тўй бериб, одамларнинг дуосини олайлик, зора эгам бизға бир ўғлон берса” деб маслаҳат солгани, Дирса хон кўпчиликнинг ҳожатини чиқариб, очларни тўйдириб, қарздорларни қарзидан қутқариб, барчани чорлаб тўй қилгани, одамларнинг дуоси шарофати билан хотини ўғил туққани ва фарзанди паҳлавон бўлиб улғайгани, Дирса хон ўғлиға исм қўйдириш учун Қўрқут Отани чорлагани, Қўрқут Ота Дирса хоннинг ўғлиға “Бўғоч хон” деб ном бергани, Дирса хон ўғли улғайгач, унга беклик, тахт бергани, Дирса хоннинг қирқ йигити Бўғоч хонға ҳасад қилишгани, қирқ йигит маслаҳатлашиб, ўғлини отасиға ёлғондан ёмонлашгани, Дирса хон туҳматларға ишониб ўғлини ўлдирмоқчи бўлгани, чунки қадимгилар кишининг сўзига ишонмаслики жуда катта гуноҳ санашгани, Дирса хон қирқ йигитнинг маслаҳати билан ўғлини овға олиб боргани ва отгани, хотинини эса “ўғлинг келади” деб алдагани, Дирса хоннинг хотини фарзанди ҳалокатға учраганини оналик қалби-ла сезиб, қанизаклари билан тоққа бориб, ўғлининг ярадор бўлиб ўлиб ётганини кўргани, Оллоҳға илтижо қилиб, ўғлини тирилтиришни сўрагани, тоғ гиёҳларини сутига қориб малҳам тайёрлагани ва малҳамни ўғлининг ярасиға қўйганида у тирилгани, туҳматчилар жазолангани, Бўғоч хон отаси Дирса хонни душманлар қўлидан қутқаргани нақл қилинади. Ушбу ҳикоятда сўзнинг илоҳийлиги, муқаддаслиги, дуо ҳам, қарғиш ҳам, туҳмат, иғво ҳам сўзлардан иборатлиги, шу боис ҳар бир одам доимо оқибатини ўйлаб, ҳамиша эҳтиёт бўлиб гапириши кераклиги уқтирилади. Халқ оғзаки ижодида ҳам, илоҳий китобларда ҳам сўзларда сеҳр борлиги,

уларни қўллашда масъулият, жавобгарликни ҳис қилиш зарурлиги таъкидланади. “Алпомиш” достонининг асосий қаҳрамони Алпомиш ҳам худди Бўғоч хон каби дуо туфайли дунёга келади. “Қўрқут Ота китоби”даги Бўғоч хонга Қўрқут Ота исм қўйгани сингари Алпомишга ҳам Шоҳимардон пир ном беради. Шоҳимардон пир ва Қўрқут ота эса халқ донишмандлиги тимсолидир.

“Қўрқут Ота китоби” “Алпомиш”, “Манас” каби эпосларда баён қилинган воқеалар, уларнинг қатига сингдирилган ғоялар, қаҳрамонлар тилидан айтилган ҳикматли сўзлар, мақоллар азалдан аجدодларимиз руҳини озиклантириб, уларга маънавий таянч бўлиб келган ва уларни ҳаёт ҳодисалари маъносини англашга ундаган. Масалан, Қўрқут Ота: “Такаббурлик айлаганни ҳеч ким севмас. / Бойлик йиққан Қоратоғ тепасидай йиғар, / Аммо насибасидан ортиғини ея олмас. / Қиз онасидан кўрмагунча ўғит олмас. / Ўғил отасидан кўрмагунча меҳмондўст бўлмас” дейди. Халқнинг турмуш тажрибасида кўп бора кузатилган бу каби ҳақиқатлар эса қанча замонлар ўтса-да, аҳамиятини йўқотмайди. “Қўрқут Ота китоби”да тўй қилиш, дастурхон ёзиб, кишиларга зиёфат бериш, кўмакка муҳтожларга ёрдамлашишдан мақсад одамларга яхшилик кўрсатиб, эзгу, савоб ишлар қилиб, кишилардан олқиш олиш эканлиги, чунки кўпчиликнинг ичидан кимнингдир дуоси, албатта, ижобат бўлиши, қарғишлар ҳам изсиз кетмаслиги, мазлумнинг қарғиши, золимга шубҳасиз, қақшатқич зарба бўлиб тушиши уқтирилади. Асарда бу каби ҳақиқатлар тўғридан–тўғри баён қилинмасдан, турли воқеаларни бадий ифодалаш асосида берилади. Масалан, ўспирин Бўғоч хоннинг тошни тепса унга айлантирадиган буқани енгизи хусусида: “Ўғлон фикр айлаб, бир сўз айтди: бир уйга тиргак тирарларким, тиргак таянч бўлур, агар тиргакни олсалар, бу уй йиқилур, деди ва буқанинг манглайидан муштини олган эди, буқа оёқ устида туролмади, гурсиллаб йиқилди” дейилади. Ёки Дирса хоннинг элга катта тўй бериб, кўпчиликнинг дуосини олиши, бир оғзи дуолининг тилаги ижобат бўлиб, у фарзанд кўриши ва хоннинг Яратгандан тилаб олган ўғлонига ном қўйилиши: “Ўғуз беклари келиб, ўғлонни ўраб олишди, таҳсин ўқишди. Қўрқут Ота келсин, бу ўғлонга от қўйсин, бирга бориб, отасидан ўғлонга беклик сўрасин, тахт олиб берсин, дейишди. Шундай қилиб, Қўрқут Отани чақирдилар, у келиб, ўғлонни отасининг ёнига олиб борди. Қўрқут Ота ўғлоннинг отасига сўйламиш, эшитайлик-чи, на сўйламиш: “Хей Дирса хон, ўғлона беклик бергил, тахт бергил – у лойиқдир; бўйни узун бадавий от бер бу ўғлона, отли бўлсин – хунарлидир; бир туман қўй бер бу ўғлона, қўйли-қўзили бўлсин – ишбилармондир; бир қизил туя бер ўғлона, юкли бўлсин – тадбиркор у; олтин туғли уй бер бу ўғлона, сояли бўлсин – у лойиқдир; куш расми битилган жубба тўн бергил бу ўғлона, кияр бўлсин – савлатлидир. Бойинтур хоннинг майдонида бу ўғлон жанг қилмишдир, бир буқани ўлдирмишдир. Санинг ўғлинг оти Бўғоч хон бўлсин. Отини ман бердим, ёшини эгам берсин, деди” дея тавсифланади.

Бўғоч хон билан боғлиқ ҳикоятда одамлар феълидаги ҳасад, хусумат, ҳатто, ота-бола муносабатига ҳам раҳна солиши, отани болага, болани отага душман қилиб қўйиши воқеалари тасвирланади. Дирса хон ишониб юрган қирқ йигитининг макри туфайли камонидан ўқ узиб, ўз ўғлини отади. Қонига беланиб ётган ўғлини кучоклаб йиғлайди. Сўнгра йигитлари билан ўрдасига қайтади. Дирса хоннинг хотини ўғлининг биринчи ови шарафига зиёфат уюштириб, овга кетганларни кутиб олади. Овдан қайтганлар орасида ўғлини кўрмагач, шошиб ўрнидан туриб, ўғлини сўрайди. Эри жавоб бермайди. Қирқ йигит эса Дирса хон сархуш, шунинг учун жавоб бермади, ўғлинг овда, у эртага келади, деб алдайди. Дирса хоннинг хотини ўғлини излаб йўлга тушади ва уни дарадан топиб олади. Овга олиб чиққан иккита ити Бўғоч хон ярадор бўлиб ётганида уни қарға-кузғундан қўриқлаб туради. Яшил тўнли, оқ отли чол Бўғоч хоннинг ёнида пайдо бўлиб, кўли билан ярасини уч марта силайди ва: “Бу ярадан ўлмайсан, тоғ чечаги ва онанг сути яранга

малхам бўлади” деб ғойиб бўлади. Шу пайтда Бўғоч хоннинг онаси етиб келади. У онасига яшил тўнли, оқ отли чолнинг гапини айтади. Қирқ киз тоғ чечагини териб келади. Бўғоч хоннинг онаси эмчагини учинчи марта сиққанида сут ўрнида қон чиқади, яна сиққанида сут аралаш қон келади. Тоғ гиёҳларини туюб, шу сутга қориб, малхам тайёрлаб, Бўғоч хоннинг ярасига қўйишганидан кейин қирқ кун ўтгач, у соғайиб ўрнидан туради. Дирса хонга буни билдиришмайди. Қирқ йигит эса Дирса хон бизни ҳам ўлдиради дея хавотир олиб, уни йўқотиш пайига тушишади. Қирқ йигит Дирса хонни мастлигида тутиб, оёқ-қўлини боғлашади ва уни ғайридинлар мамлакатига элтиб ташлаймиз, дея йўлга тушишади. Қирқ йигитнинг Дирса хонга бундай муносабати машхур немис мутафаккири Гётининг: “Нафрат фаол норозилик ҳиссиёти, ҳасад эса мажхулдир. Шунинг учун ҳасаднинг тез нафратга айланишига ажабланманг” деган сўзларини ёдга туширади. Қирқ йигитнинг айна қилғилиғи бир жиноят бошқа жиноятларга йўл очишини билдиради... Дирса хоннинг хотини ўғлининг олдига бориб, отасининг аҳволини маълум қилади. “Отанг сенга ёмонлик қилган бўлса ҳам, сен отангга ёмонликни раво кўрма” деб ўғлига насиҳат қилади. Бўғоч хон онасининг сўзига амал қилиб, қирқ йигитини ёнига олиб, отасини қутқариш учун йўлга отланади. Бўғоч хон отасининг қирқ йигити йўлда тўхтаб, шаробхўрлик қилаётганининг устидан чиқади. Улар Бўғоч хонни танишмайди ва уни ҳам тутиб, Дирса хонга қўшиб, ғайридинлар юртига элтиб ўлдирайлик, деб маслаҳат қилишади. Дирса хон уларнинг гапини эшитиб, қўлимни ечинглар, қўбизимни беринглар, мен қўшиқ айтиб, ул йигитни чақирай, сўнг уни ўлдириг-ўлдирманг ихтиёр сизларда, деб айтади. Дирса хон Бўғоч хонга қараб сўз айтади. Бўғоч хон пистирмага қўйган қирқ йигитига ишора қилгач, улар ҳасадгўй номардларга ташланиб, уларни ҳалок қилишади. Ота-бола йиғлашиб кўришиб, уйларига қайтишади. Дирса хоннинг хотини эри ва ўғлини соғ-саломат кўрганидан Ҳақ таолога шукурлар айтиб, қурбонлик қилиб, очларни тўйдириб, садақа тарқатади. Хонларнинг хони Бойинтур хон Бўғра хонга беклик беради. Ушбу ҳикоятнинг бошқа вариантларида Бўғра хон отасининг қирқ йигитига беписанд қараб, ранжитгани учун улар душманлик қилгани айтилади. Қўрқут Ота Дирса хон ва Бўғра хоннинг бошидан кечирганини сўзлаб бериб, барча замонлардаги одамларга қарата: “Улар дунёга келдик-кетдик; қарвон каби қўнди, қўчди. Уларни ажал олди, ер ютди. Фоний дунё кимга қолди? Бу дунёга келганлар, албатта, кетади. Чунки бу ўткинчи дунёдир. Ҳеч ким ўтмасдан бу дунёда устун бўлиб қолмайди”, дея насиҳат қилади.

“Қўрқут Ота китоби”даги иккинчи ҳикоят “Салор Қозоннинг уйи талон-торож бўлгани баёни” деб номланади. Унда ҳукмдор Салор Қозон маишатга берилиб, эҳтиёткорликни унутгани, у лашкари билан овга кетганида юртини душман босиб, талон-торож этгани, ғайридинлар Салор Қозоннинг ўн минг қўйини ҳам олиб кетмоқчи бўлганида хоннинг чўпони Қарочи душманни қўйларга яқинлаштирмасдан курашиб, ярадор бўлгани, ғайридинларга қарши курашда унинг икки биродари – Қиён Кучу, Дамир Кучу ҳалок бўлгани, Қарочи чўпон ғайридинлар хоннинг сурувига ҳамла қилиши арафасида қайғули туш кўриб, ўрнидан туриб, оғил оғзини беркитиб, тошлар тайёрлаб қўйгани, душманлар келганида тошларни, тошлари тугаганда қўйларни палахмонга солиб отиб, душманларга қирон келтиргани, душманлар кўрқиб изига қайтгани, Қарочи чўпон душманлар билан олишиб, ярадор бўлган кечада Бойунтир хоннинг куёви Улош ўғли Салор Қозон ҳам ухлаб, қайғули туш кўриб, кўрқиб ўрнидан туриб, юртига қараб йўлга тушгани, дарду-дунёси қоронғу Салор Қозон сувга дуч келиб, “Сув Ҳақ дийдорини кўрар, ман бу сувга ўз аҳволимни сўзлаб берай” деб сувга сўз айтгани, бўрига йўлиққанида “Бўрининг юзи муборакдир, у билан бир дардлашай” деб, унга ҳам сўз айтгани, сувнинг ҳам, бўрининг ҳам жавобини эшитмасдан йўлида давом этиб, Қарочи чўпоннинг итига йўлиққани, ундан “Ўрдамда нималар юз берди, биласанми?” деб сўрагани, ит ғингшиб, хоннинг оёғига

суйкалгани, хоннинг жаҳли чиқиб, итни хивич билан ургани, ит аразлагандай ортига қараб кета бошлагани, Салор Қозон итнинг изидан юриб, чўпони Қарочи ярадор бўлиб ётган жойга келиб қолгани, хон ундан аҳволини сўрагани, чўпон ғайридинлар юртни талон-торож қилганини айтганида хон ундан ранжигани, шунда Қарочи чўпон унга: “Олти юз ёғий устимга бостириб келди, икки қариндошим шаҳид бўлди. Уч юз ғайридинни ўлдирдим, маҳв этдим. Санинг оғилингдан бирор қўйни уларга бермадим. Уч еримдан яраландим. Қора бошим айланди, ёлғиз қолдим йўлингда, гуноҳим шуми?” дегани, чўпон қариндошларини ғайридинлардан холос қилиш учун йўлга тушиб, Салор Қозоннинг изидан боргани, йўлда кетаётган душман дам олаётиб, хоннинг хотини ва ўғли Ўрозга зулм ўтказгани, Ўроз Ҳаққа илтижо қилиб турган пайтда Салор Қозон хон ва Қарочи чўпон етиб келгани, улардан кейин Ўғзуннинг бошқа паҳлавонлари ҳам ғайридин босқинчиларга хужум қилиб, маҳв этгани нақл қилинади.

Ушбу ҳикоятда аждодларимиз сувни, дарахтни, бўри, ит каби жонзотларни эъзозлашгани, улар табиатнинг ҳар бир ходисасидан ҳикмат уқишгани, туркийлар бўрини муқаддас деб билишгани, бўри уларнинг тотеми – инончи саналгани, ит эгасига садоқатли бўлиши (ярадор Бўғоч хонни икки ити кузғунлардан кўриклаши, Салор Қозон хонни чўпоннинг ити бошлаб келгани), одамлар атрофдагиларига айтолмаган дардларини сувга, дарахтларга сўзлаб, ғусса ва изтиробларини енгиллатиши, чўпонлар, барча меҳнаткаш кишилар ўз она юрти, ҳукмдорига содиқ бўлиши, туш ғаройиб жумбоқ экани, унда одамни кутаётган ходисалар олдиндан рамзлар орқали аён этилиши, инсон ор-номусни ҳар қандай бойликдан устун қўйиши зарурлиги, онаси ҳар бир одам учун муқаддас, ягона зот экани таъсирчан тарзда маълум қилинади.

Учинчи ҳикоятда Бомси Байрак ҳақида сўз кетади. Бомси Байрак ҳам худди Бўғоч хон сингари бекнинг ўғли. Бой Бўра бек ҳам худди Дирса хон сингари ўғуз бекларининг дуоси билан ўғлини худодан тилаб олган. Бижен бек ҳам беклар йиғинида худодан ўзига қиз фарзанд тилаб, қизини Бой Бўра бекнинг ўғлига беришини билдирган. Бой Бўра бекнинг ўғли овга чиқиб, ғайридинлар босқинига учраган савдогарларни ҳимоя қилиб, қаҳрамонлик кўрсатади. Савдогарлар буни Бой Бўра бекка маълум қилишганида, “ўғлим қаҳрамонлик кўрсатган бўлса, энди унга исм қўяйлик”, деб Қўрқут отани чакиради. Салор Қозон хоннинг ўғлига Бўғоч хон деб ном қўйган Қўрқут Ота келиб, Бой Бўра бекнинг ўғлига “Бомси Байрак” деб исм қўяди ва “Отини ман бердим, ёшини эгам берсин”, деб дуо қилади. Ўғуз беклари йигитга қўйилган бу исм қутлуғ бўлсин, деб унинг шарафига овга чиқишади. Бомси Байрак бир кийикни қувиб, Бой Бижен бекнинг қизи Бону Чечекнинг ўтови олдидан чиқади. Бомси Байрак илгари кўрмгани учун Бону Чечекни танитайди. Бону Чечек ҳам унга ўзини танитайди. Бомси Байрак Бону Чечекка уйланмоқчи бўлганини айтганида, мен сен уйланмоқчи бўлган кизнинг доясиман, Бону Чечекнинг уч шартини бажаришинг керак, агар менинг отимдан отинг ўзса, Бону Чечекнинг ҳам отидан ўзасан, ўқ отишда мендан ўзсанг, Бону Чечекдан ҳам ўзасан, курашда мени йиқитсанг, Бону Чечекдан зўр чиқасан, деб айтади. “Алпомиш” достонида Барчин ҳам Алпомишнинг олдида пойгада, мерганликда, курашда ғолиб чиқиши зарурлигини шарт қилиб қўяди. Пойга, мерганлик ва кураш эса жанг санъати бўлиб, қабилалар, элатлар ўртасида тўхтовсиз қонли тўқнашув кечган замонларда ҳар бир қабила, элат ўзининг жанговарлиги, ҳарбий қудратини оширишга асосий эътибор берган. Шунинг учун ўша пайтларда ҳар бир кишининг жанг санъатини эгаллаши, жисмоний чиникиши талаб қилинган. Чунки аскарлари ўқ отишда моҳир, жасур, паҳлавон, отлари чопқир қабилаларнинг устига бостириб боришга бошқа элатлар ботинишмаган. Шу боис учун ўтмишда пойга, мерганлик, кураш мусобақалари тез-тез ўтказиб турилган. Эндиликда эса булар спорт мусобақасига айланган. Қадимда улар қабила, элатнинг ҳарбий қудратининг намоёйиши,

Ўзга элатларни чўчитиш воситаси ҳисобланган. Ўтмишда қайси қабила кучли бўлса, бошқалар ўша қабилага итоат қилиб, турли солиқлар тўлаб келган. Ким жисмоний кучли бўлса, ўшанинг сўзи, истак-талаби тўғри саналган. Алпомиш, Бомси Байрак жисмоний куч хукмрон замонда яшагани боис Барчин, Бону Чечек уларнинг бошқалардан устун бўлишини талаб қилишган. Барчин, Бону Чечекнинг ўзи ҳам жисмоний куч-қудрат, жасурлик бобида юртдошларига ибрат бўлишган. Барчин ўтовига кириб, уни судраб олиб чиқмоқчи бўлган қалмоқ паҳлавонини ерга кўтариб уриб, оғзи-бурнидан қонини келтирса, Бону Чечек қирқ қизи билан овга чиқиб, Бомси Байракни от чопишда, ўқ отишда, кураш тушишда синовдан ўтказди. Отаси уйлантирмоқчилигини айтганида Бомси Байрак унга: “Ота, менга бир қиз олиб бер, токи ман ўрнимдан туролмасам, у турсин; ман учқур отимга миномасам, у минсин; ман қирғинга киролмаган кун, у бош келтирадиган бўлсин” деб айтади. Бу ўша замонларда аёллар ҳам эркаклар каби жанговар бўлиши зарурлигини англатади. Бой Бўра хон ўғлига: “Сен ўзингга қиз сўрамаяпсан, сен ўзингга бир йўлдош, орқадош истаяпсан. Сенинг бу истагингга Бой Бижен бек қизи Бону Чечек муносиб. Аммо сенинг истагингга бир монелик бор: қизнинг дали (тентак) Қорачор деган акаси бор. У ким синглисига совчи бўлиб борса, ўшани ўлдирди” дейди. Беклар маслаҳатлашиб, совчиликка Қўрқут Отани жўнатишади. Қўрқут Ота донишмандлик қилиб, синглисини Бомси Байракка беришга Қорачорни кўндирди. Лекин Қорачор бунинг учун унга минг бўғро (эркак) туя, минг айғир от, минг кўчкор, мингта кулоқсиз, қуйруқсиз кўппак, минг дона йирик бургани қалин сифатида беришини талаб қилади. Ҳикоятда ушбу шарт орқали ўтмишда қизлар худди нарс-буюм каби сотиб юборилганига ишора этилган. “Мингта кулоқсиз, қуйруқсиз кўппак, минг дона йирик бургани келтирсин” деган шарт орқали эса қизларнинг қалинига бемаъни талаблар ҳам қўйилганига пичинг, кесатиқ қилинган.

Бону Чечек Бомса Байракка уч шарт қўйгани сингари унинг акаси Дали Қорачор ҳам Бомса Байракнинг отаси олдида бешта шарт қўяди. Бу беш шарт нималардан иборат эканлигини Қўрқут Ота маълум қилганда Бомса Байракнинг отаси уч шартини мен бажарсам, қолган икки шартини сен адо этасанми, деб Қўрқут Отадан сўрайди. Бомса Байракнинг отаси Бону Чечекнинг қалинига минг нор туя, минг айғир от, минг кўчкор беради. Мингта кулоқ-қуйруқ (дум)сиз кўппак ва мингта йирик бургани Қўрқут Ота топади. Ушбу нарсаларни олиб боришганида Дали Қорачир хурсанд бўлиб кутиб олади. Қўрқут Ота олиб борган бургаларини кўрсатмасдан туради. У бургаларни бир уйга қўйиб юборади ва Дали Қорачорни алдаб ечинтириб, шу уйга киритади ва эшикни маҳкам беркитади. Бургалар Дали Қорачорни талаб, чақиб ташлаганидан у дод сола бошлайди. Қутқаришни сўраб, Қўрқут Отага ёлворади, синглисининг қалинига бурга сўраганидан афсусланиб, тавба қилади. Қўрқут Ота эшикни очиб, Дали Қорачорга ўзингни сувга ташла, бургалардан холос бўласан, дейди. Дали Қорачор Қўрқут отанинг айтганига амал қилиб, бургалардан қутулади. Тўй бўлиб ўтади. Лекин тўй кечаси Бомса Байрак ва қирқ йигити турган ўтов тўйхонадан бир оз узоқ турганлиги боис, уларни душман босиб, олиб кетади. Бомса Байрак ва унинг қирқ йигити ўн олти йил асирликда қолади. Бомса Байракнинг ота-онаси, етти синглиси, қариндошлари унга мотам тутди. Бону Чечекнинг акаси Дали Қорачор Бомса Байрак тирик бўлса, ўзи ёки хабари келарди, ким Бомса Байракни топиб келса, кўп олтин олади, ўлганининг хабарини келтирганга синглимни бераман, дейди. Ёлғончи ўғли Ёлтожиқ шу ишни мен қиламан, деб айтиб, йўлга отланади ва бир неча кун ўтгач, Бомса Байракнинг унга берган қўйлагини қонга белаб, мана, Бомса Байракнинг қўйлаги, уни душман ўлдирган экан, деб кўрсатади. У замонда беклар ёлғон гапирмагани учун барча Ёлғончи ўғли Ёлтожиқнинг гапига ишонади. Бомса Байракнинг отаси ўғлимга нима бўлганини билиб келинлар, савдогарларини деб жўнатади. Савдогарлар душман лашкари Бомса Байракка шароб ичириб, қўбиз чалдириб, маишат қилиб ўтирганининг устидан

чиқади. Бомса Байрак қўбиз чалиб, ўз холини сўзлайди, савдогарлар эса юртидаги аҳволни унга маълум қилишади. Бомса Байрак душман бегининг қизи қўмагида қамокдан қутулади ва йўлда йилқилар орасида юрган ўз айғирини қўриб қолади. Отини миниб, душманларни ҳақоратлаб, юртига йўл олади. Ўрдасига яқинлашганида чўпонлар йиғлаб, тош тўплаётганининг устидан чиқади ва: “Ҳой чўпонлар, биров йўлда тош кўрса, четга олиб ташлайди, сизлар эса йўл бўйида тош йиғиб, йиғлаяпсизлар” деб сўрайди. Чўпонлар унга: “Бегимизнинг ўғли бор эди, ўн олти йилдирки, ўлганлиги ёки тирик экани номаълум. Ёлғончи ўғли Ёлтожиқ унинг ўлганлиги ҳақида хабар келтирди, унга аталган қизни оладиган бўлди, у шу ердан ўтади, уни урмоқчимиз, қиз унга тегмасин, ўз тенгига тегсин” дейишади.

Чўпони Салор Қозонга душманни енгишда ҳам ёрдам беради. Бомса Байракнинг душманларига ҳам чўпонлар қаршилиқ кўрсатишади. Халқ оғзаки ижодида чўпонлар эзгулик, ҳалоллик, адолат тимсоли сифатида намоён бўлади. Чунки улар доим одамлардан йироқда, дала-даштларда юради. Одамлар билан муомала-муносабатга киришмаганидан кейин улар бошқа касбдагилар, масалан, заргар, савдогарлар каби алдамчилик, фирибгарлик қилишмайди. Чўпонлар ҳалол меҳнати билан кун кўради. Шунинг учун улар адолатга бошқалардан кўра кўпроқ интилади. Чўпон Широқнинг жасорати, унинг душман аскарларини сувсиз саҳро ичига бошлаб бориб, эл-юртини ҳалокатдан сақлаб қолгани ҳақидаги қадимий афсона ҳам шундан далолат беради.

Мазкур асарда ҳам “Алпомиш” достонида бўлгани сингари мард, жасур, ҳалол кишиларга худо қутилмаган жойдан қўмак етказишига эътибор қаратилади. Асирликда сақланаётган Бомси Байракни душман бегининг турмушга чиқмаган қизи яхши кўриб қолади. Ота-онаси мотам тутиб ётгани, уйланмоқчи бўлган қизини Ёлғончи ўғли Ёлтожиқ олмоқчи бўлаётганини айтганида қиз Бомси Байракка ачиниб, уни янада яхши кўриб кетади ва: “Агар сени қалъадан пастга тушурсам, ота-онанг олдида соғ-омон етиб борсанг, бу ерга келиб, мани хотин қилиб оласанми?” деб сўрайди. Бомси Байрак шундай қилишини билдириб, қасам ичади. Йўлда бахшига дуч келади. Унга отини омонат қолдириб, қўбизини сўраб олиб, бахши қиёфасига қиради. Ўрдасига келганида сингиллари қақшаб, йиғлаб турганини кўради. Улардан эски чопон сўрайди. Чопонни кийганида сингилларидан бири акасини таниб қолади. Чунки ҳар қанча вақт ўтса-да, кишининг юриш-туриши, айрим хатти-ҳаракатлари, қарашлари, гапириш тарзи ўзгаришсиз қолади. Бомси Байрак бошқалар ҳам мени таниб қолиши мумкин, деб чопонни ечиб, эски ҳалта топиб, устига ташлаб, девона-тентак қиёфасида тўйхонага кириб боради. У ерда ўқ отиш мусобақасининг устидан чиқади. Ўқ отаётганларнинг барчасини дуо қилгани ҳолда, куёв бўлмоқчи Ёлғончи ўғли Ёлтожиқни ўқ отаётган пайтида қарғайди. Ёлтожиқ девона қиёфасидаги Бомси Байракка: “Мани ёйимни торт, тортолмасанг ўлдираман” дейди. Бомси Байрак ёйни тортганида, у қабзасидан иккига бўлиниб синади. Бомси Байрак Ёлтожиқнинг юзига синган ёйини отиб: “Сенинг ёйинг тақирда тўрғай отмоққа ярайди”, деб айтади ва Ёлтожиқнинг ёйи унинг учун ўйинчоқлигини билдиради. Шунда Ёлтожиқ: “Бу девонага Бомси Байракнинг ёйини келтиринг” деб буюради. Бомса Байрак ўз ёйини қўлга олиб, йиғлаб, уни мадҳ этади, йўлдошларини эслаб, сўз айтади. “Одиссея”, “Алпомиш” достонида ҳам, “Махобҳорат”, Рамаёна” эпосларида ҳам қаҳрамоннинг камонини унинг ўзидан бошқа ҳеч ким кўтариб отолмаслиги ҳақида сўз кетади. Эртаси, достонларда қаҳрамоннинг куч-қудратга тенгсиз экани унинг либоси, оти ҳамда қуроли, жумладан, камони мисолида ҳам кўрсатилади. Беклар куёв бўлмиш Ёлтожиқнинг узугини нишонга олиб ўқ отишгаётган эди, Бомси Байрак ёйини кўтариб, ўқ узиб, ушбу узукни поралаб, бўлак ташлайди. Узук эса қадимдан барча халқларда, жумладан, туркийларда ҳам никоҳ нишони саналади. Ёлтожиқ ўзи билмаган ҳолда, никоҳ нишонидан айрилади. У ёлғончилиги боис

шундай жазога дучор бўлади. Ҳақиқат қарор топиб, бошқа эмас, айнан, Бомса Байрак унинг никоҳ узугини парчалайди. Ҳикоятда адолат, албатта, юзага чиқиши, фирибгарлик, ёлғончилик шу тарзда фош бўлиши таъкидланади.

Беклар девонанинг камондан ўқ узишда тенгсиз эканлигини кўриб, қойил қолишади. Қозонбек унга: “Бугун сенга беклик мансабимни бердим. Бир кун нимани истасанг, шуни қил, қаерга борсанг, бор. Ҳеч ким йўлингни тўсмайди, қаршилиқ қилмайди” дейди. Бомси Байрак тўйхонадаги қозонларни ағдариб, овқатларни тўкиб, қизлар турган жойга бориб: “Эрга тегаётган қиз ўйнасин, мен кўбиз чаламан” деб талаб қилади. “Эрга тегмоқчи бўлган қиз – мен” деб айтган қизларнинг айбини айтади. Бирига “Қисир қирчанғи, ҳўкиз изидан юрадиган аравакашлар, қўш ҳайдайдиганлар сенга қарайди, мен қарамайман” деса, бошқасига “Сани қирқта ўйнашинг, уйинг ортида дара, номи Боражўқ итинг бор” деб шарманда қилади. Бону Чечек ўйнашга мажбур бўлиб, ўртага чиққанида Бомси Байрак унга бир сўз айтади. Бону Чечек уни таниб, ота-онаси ва қайнона-қайнотасига хабар қилади, Бомси Байракнинг отаси ўғлининг фироқида йиғлайвериш, кўзлари кўр бўлади. Шунинг учун у: “Ўғлим Байрак эканини билмоғим учун у ўз жимжилогини қонатсин, қонини дастрўмолга тўксин, мен кўзимга суртайин, агар кўзим очилса, бу одам Байракдир” дейди. Байрак шундай қилади ва отасининг кўзи очилиб, барча хурсанд бўлади. Ёлғончи ўғли Ёлтожиқ кўрқиб қочади. Уни қамишзорда тутишади. У Байракнинг оёғи остига ўзини ташлаб, кечирим сўрайди. Байрак унинг гуноҳидан ўтади. Сўнг душман қўлида қолган сафдошларини қутқариш учун лашкар тортиб боради ҳамда ёвни енгиб, сафдошларини озод қилади. Кўрқут Ота келиб, кўбиз чалиб, қўшиқ айтиб, сўз сўзлайди. Мазкур ҳикоятда ҳам Кўрқут Ота аввалги ҳикоятдагилар каби “Қани ул манманлик қилиб мақтанган беклар, дунё меники деганлар? Уларни ажал олди, ер ютди, чунки келимли-кетимли дунё бу” дейди. Халқ оғзаки ижодида фавқулудда куч-қудратга эга қаҳрамонларнинг туғилиши ва ўлими мотиви алоҳида ўрин тутаяди. Эртақ, дostonларда, жумладан, “Кўрқут Ота китоби”да шу асосда бу дунёга тариф берилиб, “фоний дунё”, “келимли-кетимли дунё”, “сўнгги учи ўлимли дунё” деб таъкидланади. Бу эса ушбу асарнинг маърифий мазмуни теранлигидан далолат беради. Мазкур асардаги ҳар бир ҳикоят охирида Кўрқут ота тилидан дунёнинг ўткинчилиги, ҳеч ким унда абадий қолмаслиги, қайд қилинади. Кўрқут Ота сўзлари орқали ҳикоятдан барчага қаратилган теран хулоса чиқади.

Халқ оғзаки ижоди мумтоз намуналарига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, уларда асосий воқеалар баёнига киришишдан олдин қаҳрамонлар яшаган замон ҳамда уларнинг машҳур аждодлари муболағадор таърифланади. “Кўрқут Ота китоби”да ҳам шу асосда ҳикоятларга қизиқиш ҳосил қилинади. Ўқувчи, тингловчи эътиборини қаратиш мақсадида даставвал: “Эранларнинг арслони, мискинларнинг умиди, етим йигит таянчи” дея улуғланганлар қисмати таърифланади. Бошқа асарлардаги каби “Кўрқут Ота китоби”да ҳам шон-шухрат қозонганлар номи бирма-бир баён қилинган, уларнинг қалъаси, ўрда-ўтовлари, мол-дунёси маълум қилиниб, албатта, уларнинг дастурхони, кийим-кечаги алоҳида таърифланади. “Алпомиш”да ҳам, “Кўрқут Ота китоби”да ҳам асосий воқеалар тугуни зиёфат чоғида бошланади. Чунки кишиларнинг характери, ички дунёси, ўзаро муносабати бошқа пайтларга нисбатан зиёфат чоғида кўпроқ очилади. Тўй, байрам томошалари, маросим чоғида кишилар бошқа вақтга қараганда эркинроқ бўлишади. Зиёфат чоғида бой ҳам, камбағал ҳам тенг бўлиб қолади. Ўша пайтда иерархия – қуйидагиларнинг юқоридагиларга бўйсунуши, сўзсиз итоат этиши бир муддат тўхтайдди. Табақалар ўртасидаги тафовут бир муддат йўқолади.

“Кўрқут Ота китоби”да ҳам бошқа эпосларда бўлгани сингари каби шароб ичиш ҳақида алоҳида тўхталинади. Ундаги ҳикоятларда ҳам қаҳрамонлар ҳаётидаги кескин воқеалар

шаробхўрликдан кейин юз беради. Чунки шароб ичганида кишилар одатдагидан бошқа бир ҳолатга кириб, хушёрлигини йўқотади. Бундан эса душманлар фойдаланади. Солор Қозон хон мастлиги туфайли ғайридинлар яқин масофада турганини ҳисобга олмасдан овга чиқиб кетади. Натижада, ғайридинлар унинг ўрдасини талон-торож қилишади. Бўғоч хон ҳам душманлари шаробхўрлик қилиб ўтиришгани учун уларни осонгина енгади. Маст қилувчи ичимликлар инсонларга зарарли бўлгани учун уларни истеъмол қилиш “Қуръон”да тақиқланади. Шу босидан халқ оғзаки ижодида шаробхўрлик кишиларга ҳалокат келтириши кўп марта такрорланади. “Қўрқут Ота китоби”да босқинчилик, зўравонлик, ҳасад, хусумат сингани салбий иллатлар ҳам охир-оқибат фожеликка олиб келиши диққат марказида қўйилади. Ҳикоятларда ҳақиқат, адолат, албатта, рўёбга чиқиши, ҳасадгўйлар, зўравонлар ўз жазосини олиши кутилмаган ечимлар асосида кўрсатилади.

Ушбу асардаги ҳикоятларда инсоннинг табиати, феъл атворида хос хусусиятлар, халқ урф-удумларининг ҳаётий асосларини ёритиш муҳим ўрин тутди. Масалан, Бомса Байракнинг ўлгани ҳақида хабар қилинганида унинг еттита қиз қариндоши оқ либосларини ечиб, қора тўнлар кийгани, юзига тирноғини ботириб, қора сочларини юлиб йиғлагани, ғамга ботгани айтилади. Ёки одамлар кўкка қараб, қўлларини кўтариб, дуо қилгани баён қилинади. Бу каби ўринлар айни ҳикоятлар исломдан аввалги замонларда пайдо бўлганини билдиради. Туркийлар бошқа кўпгина халқлар қатори исломгача бўлган даврда кўкка қараб сиғинган, осмонга худолар яшайдиган макон деб қараган, яқинларидан айрилган аёллар юзини тимдалаб, сочини юлиб йиғлаган.

Халқ оғзаки ижодида қаҳрамоннинг отган тоши, камонининг ўқи фавқулодда кучга эга бўлгани алоҳида айтилади. Масалан, “Алпомиш” достонида Алпомишнинг камонидан отган ўқи Асқартоғнинг бир чўққисини юлиб кетгани айтилса, “Қўрқут Ота китоби”да Қозон хоннинг чўпони Қорачиқнинг “палаҳмони уч бузоқ терисидан тикилгани, арқони учта эчки жунидан ўрилгани, ҳар отганда ўн икки ботмон тош отиши, тош тушган жойда уч йилгача ўт кўкармаслиги” маълум қилинади. Атом бомбаси портлаган жойда эса шу даражада фалокат юз беради. Эпослардан қадимги одамлар шундай қудратли қуролга эга бўлишни орзу қилганлари билиниб туради.

Ҳикоятларда яқин қариндошлари қаҳрамонларни юриш-туриши, қадам босиши, қарашлари, овозидан таниб олиши, чунки кишини бу сифат, хусусиятлари деярли ўзгаришсиз қолиши таъкидланади. Ёки уларда урф-одатлар, либос, тақинчоқлар билан боғлиқ воқеалар келтирилади. Тўғрироғи, бу хусусдаги маълумотлар “Бону Чечек қирмизи кафтанини кийди, қўлларини кафтига яширди, кўз тегмасин” дея ҳикоятлар матнига сингдириб юборилади ҳамда шу тарика ҳаёт воқелигига бадий тус берилади. “Қўрқут Ота китоби”даги ҳикоятдан узук, билагузук шунчаки безак, ҳашам эмаслиги, бўйин ва қўлга тақиладиган тақинчоқлардан бундан кўра аҳамиятли эканлиги, тақинчоқлар аслида бошқаларнинг нигоҳини чалғитиш, кўз тегишидан сақланиш мақсадида фойдаланилгани, қўлга хина қўйиш, чехра ва сочга пардоз беришда ҳам ўзгаларнинг қарашларидан ҳимояланиш мақсад қилингани аёнлашади.

Бомси Байрак тўғрисидаги ҳикоятда отаси Бой Бўра бекнинг кўр бўлиб қолгани, у ўғлидан айрилганидан кейин йиғлай-йиғлай шундай аҳволга тушгани, “ўғлинг келди” деганида у ишонмагани, келган одам Байрак эканини билмоғим учун у ўзининг жимжилоғини қонатиб, дастрўмолига тўксин, дастрўмолини кўзимга суртай, кўзим очилса, бу ўғлим Байрак бўлади, дегани ва Байрак шундай қилганида отасининг кўзи очилгани “Қуръон”даги Юсуф (а.с.) ҳақидаги қиссани эслатади. Юсуф (а.с.)нинг отаси ҳам, Байракнинг отаси ҳам яқинларига ишониб, ўғлидан айрилади. Кейин афсус-надоматда қолади ва яқин кишиларининг сўзларига ишонмай, улардан исбот-далил талаб қилишади.

Бу ҳар жиҳатдан мантиқли, асослидир. Чунки киши алданганидан кейин бошқаларга ишонмасдан эҳтиёткор бўлиб қолади.

Мазкур ҳикоятда ҳам худди “Алпомиш” ва бошқа достон, эртақларда бўлгани каби Худо ҳақ йўлда юрганларга уларнинг душманлари ҳам орасидан дўст чиқариб қўйишига ишора қилинади. Алпомиш Қалмоқ элига борганида шу элнинг паҳлавон ўғлини Қоражон унга дўст бўлиб қолади. Алпомиш зиндонда ётганида ҳукмдорнинг қизи Товка ойим севиб қолганидан унга кўмак беради. Бомси Байракни душман эл ҳукмдори Шукли Малакнинг қизи қалъадан қочиради. Бомси Байрак ваъдасига мувофиқ унга уйланади. Халқ оғзаки ижодида бундай мотив кўп учрайди. Шарқ халқлари фольклорида душман элнинг ичидан кимдир қаҳрамонга ёрдам кўрсатгани мотиви кенг ўрин эгаллайди. Душман эл подшоҳининг қизи ёки паҳлавонининг қаҳрамонга ён босишига сабаб, адолат қаҳрамон томонида эканлиги билан белгиланади. Алпомиш, Бомса, Байрак ислом динига эътиқод қилгани, бу эса ғайридинлар орасидаги ақлли кишиларда уларга нисбатан хайрихоҳлик, меҳр уйғотганига эътибор қаратилади.

“Қозонбекнинг ўғли Ўроз бекнинг тутқун бўлгани ҳикояти” ҳам аввалги ҳикоятлардаги каби ўғуз беклари суҳбатлашиш учун йиғилиб, тўкин-сочин дастурхон устида шаробхўрлик қилишгани таърифи билан бошланади. Ҳикоятда уруш, жангда қаҳрамонлик кўрсатиш шараф саналган замонларга хос дунёқараш шу тарзда ёритилади. Қозонбек атрофидаги яқинларига қараб севинади, камонига суяниб турган ўғлига қараганда эса йиғлайди. Ўғли бунинг сабабини сўраганда, Қозонбек: “Ўлганимдан сўнг тожу-тахтимни сенга бермасликларидан қўриқиб йиғлайман. Сен ўн олти ёшга кирсанг-да, душман билан тўқнашиб, қаҳрамонлик кўрсатмадинг” дейди. Ўроз отасига: “Сен мени шу пайтгача ғаюрлар билан савашишга олиб чиқмадинг. Мен сендан душман билан қандай жанг қилишни ўрганмадим” деб таъна қилади. Мазкур ҳикоятда ҳам аввалги ҳикоятлардаги каби асосий воқеа бекларнинг овга чиқиши билан боғлиқ ҳолда кечади. Дирса хон овга чиққанида ёнидагилар ўғлини унга душман қилиб кўрсатишади. Салар Қозон овга кетганида душманлар ўрдасини талон-торож қилади. Бомси Байрак овда уйланиши лозим қизга дуч келади. Ўроз бекнинг ҳаётидаги бурилиш ҳам ов билан боғлиқ тарзда юз беради. Умуман, барча халқлар эпосида қаҳрамонлар ҳаётидаги жиддий ўзгариш уларнинг овга чиқиши билан боғлаб, талкин этилади. Чунки ўтмишда овчилик кишилар ҳаётида жуда муҳим ўрин эгаллаган. Аждодларимизнинг турмуши, ҳаёт кечириш айнан овга боғлиқ бўлган. Қадимда одамлар ҳайвонларни овлаб еб, кун кечирган. Одамлар деҳқончилик, ҳунармандчиликдан олдин овчиликни ўрганган. Эртақ, достон, афсона, ривоятларда қаҳрамонларнинг овга чиқишига алоҳида эътибор қаратилишининг яна бир сабаби, унда лашкарнинг жанговарлик ҳолати кўриқдан ўтказилган. Ов ҳукмдорлар учун аскарларнинг жанговарлиги, мерганлиги, қурол-яроғни ишлатиш маҳоратини синовдан ўтказиш, отларнинг чопқирлигини аниқлаш, жанг олиб бориш услубларини такомиллаштириш майдони бўлиб келган. Ҳукмдорлар овда куч-қуввати, иродасини намоён этиб, атрофдагилар олдида обрў қозонган. Учинчидан, ҳукмдорлар тез-тез ов уюштириб, яқин кишиларининг кўнглини хушлаб, уларни итоатида тутиб турган.

Бу ҳикоятда ҳам Қозонбек ўғлига душман билан тўқнашиб, уларни енгган жойларини кўрсатиш мақсадида, катта дабдаба билан овга чиққани, унинг минган оти, ёнидаги йигитларнинг либослари алоҳида таъриф этилиб, ҳукмдорнинг овга чиққанидан душман жосуси хабар топгани ва бошлиғига: “Қозонбек ўғли Ўроз билан сархуш бўлиб ётибди” дея хабар етказгани ва душман уларнинг устига бостириб келгани маълум қилинади. Ўроз отасидан: “Душман ким, у нима учун ёғий?” деб сўрайди. Отаси ўғлига: “У бизни ўлдирмоқчи бўлади, шунинг учун у душман” деб жавоб беради. Бундан қадимги қабилалар

бир-бирини талаш, ерини эгаллаш, меҳнат қилмасдан ўзгалар ҳисобига яшашга интилиб, бир-бирига душман сифатида қарагани маълум бўлади. Ўроз отасидан яна: “Душман йигити ўлдирилса, эвазига хун сўрарларми, ўч олинурми?” деб сўрайди. Отаси унга: “Мингта душманни ўлдирсанг ҳам ҳеч ким сендан хун даво қилмайди. Душман бошқа динга эътикод қилади. Шунинг учун, уни кўрсанг, дуч келсанг – ўлдир” деб жавоб беради. Бу ўтмишда жуда кўп жанглар учун дин ниқоб қилиб олингани, кишилар бўлак динда бўлганлари учун ҳеч бир сабабсиз ва асоссиз бир-бирларини ўлдиришга уринишгани ҳамда энг ёмони, энг ачинарлиси бу ғайриинсоний ҳаракат ўша замонларда оқланганлиги ва кенг ёйилганини билдиради.

Ҳикоятда Қозонбекнинг ғайридинларга қарши жангга киришдан олдин оқар сувдан обдастага сув олиб, таҳорат қилгани қайд қилинади. Бошқа эпосларда ҳам қаҳрамонларнинг покланиб, худога илтижо қилиб, номоз ўқиб, жангга киргани эслатилади. Бу қадимдан одамзод ҳар қандай ишда худодан мадад тилагани, Оллоҳни ягона нажоткор деб билганини кўрсатади. Қозонбек ўғлига: “Қон тўқмоқ боланинг ош еганича келмас манга” деб айтади. Ўроз отасининг жанг қилиш маҳоратига ҳаваси келади. У жасурлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлиб, отаси “жангга кирма” деб тайинлаганига қарамасдан душман сафига ўзини уради. Қозонбек ўғлининг бу ҳаракатидан беҳабар қолади. Чунки: “Ул замонлар ўғиллар отасига қарши бормас эди. Ўғил ота сўзини икки қилмас эди. Агар икки этса, ота ўғилдан рози бўлмас эди” дейилади. Душман Ўрознинг отини отиб йикитади. Унинг қирқ йигити отидан тушиб, Ўрозни ўраб олишади. Душман отлиқлари ташланиб, йигитларни ўлдиради. Чунки пиёда аскар ҳеч қачон отлиққа тенг бўлолмайди. Отлиқ хужум қилганида пиёдани кўрқув босади. Ҳикоятда: “Кишини кўрқув ваҳимаси босганида, у оқмайдиган саёз сувга ҳам чўқади, пиёда аскарнинг умиди бўлмайди, пиёданинг толеси йўқ” дейилади. “Пиёда” ушбу ўринда кенг маънони билдиради. Бу сўз айни ҳикоятда иложсиз, ночор, камбағал деган маънони ифодалайди. Ҳикоятда фарзандларнинг ота-она сўзига қулоқ солмаслиги ҳаммага ташвиш, ҳалокат келтиришига ишора қилинади. Ўроз отаси тайинлаганига қарамай, жангга киради, аммо асир тушади. Қозонбек ўғлини излаб тополмай, уйига қайтади. Хотини ўғлининг илк ови шарафига катта зиёфат уюштириб, кутиб туради. Аммо овдан қайтганлар орасида ўғлининг йўқлигидан ажабланиб, хавотирга тушади. Қозонбек ҳам уйда ўғлини кўрмагач, қайғуга ботади. “Ўғлинг овда” деб хотинини юпатади. “Етти кунда топиб келаман”, деб хотинидан муҳлат сўрайди. Изига қайтиб, ўғлини излаб уни тополмайди. Жанг майдонида ўғлининг олтин сопли қиличи тушиб ётганин кўргач, уни душман асир қилиб олиб кетганини сезади. Ғайридинлар тўхтаган жойга келиб, ўғлига қора жанда кийдирилиб, кирган одам ҳам, чиққан одам ҳам уни тепиб ўтиши учун боғлаб қўйилганини кўради. Ўроз отаси келганини билади ва унга: “Мени душмандан холос қиламан деб, ўзингни хатарга қўйма. Ўғил учун отанинг ўлими айб бўлади. Ортингга қайтгин-да, қариган онамга таянч бўл, сингилларимни йиғлатма. Уч ойда уйга қайтмасам, “мени ўлди деб ҳисоблаб, айғир отимни сўйдириб, элга ош бергин. Онам мотам тутиб, кўк кийиб, қора ёпинсин. Худо берса, мендан яхши ўғил кўрарсан”, дейди. Қозонбекка душманлари ўғлини хўрлаб, эски йиртиқ жанда кийдириб, эшик бўсағасига боғлаб қўйгани беҳад алам қилади. Ўғлига қараб: “Тоғлар қариса, у ерда ўт унмайди. Мен ҳам, онам ҳам қаридик. Энди тангри бизга сендан яхши ўғил бермайди. Ота ўғилни дунёда номим қолсин, деб тарбиялаб ўстиради. Ўғил белнинг қуввати, кўзнинг нури бўлади. Мен эгамдан мадад сўрайман”, деб жангга киради. Жангда Қозонбекнинг кўзига қилич тегади. Шу пайт Қозонбекнинг хотини қирқ канизи билан келиб қолади ва эрига аччиқ таъна сўзлар айтади. Шу чоғда Қозонбекнинг қариндошлари етиб келиб, ғайридинларни тор-мор қилишади. Ҳикоятда ўғуз паҳлавонларининг куч-қудрати, жангдаги жасорати халқ эпосига хос, романтик услубда муболағадор тасвирланади.

Масалан, Қора Кўна тўғрисида “аччиғи тутса, қора тошни кул айлайдиган, қора мўйловини етти жойдан туғиб олган” дейилса, Оруз Хўжа ҳақида “олтмиш така терисидан бўрк кийса, тўпиғига тушмаган, олти эчки терисидан кулоқ кийса, кулоғини ёпмаган” дейилади. Паҳлавонлар ҳам худди Қозонбек сингари жангга кирмасдан олдин тоза сувда таҳорат қилиб, икки ракат номоз ўқигани қайд қилинади. Қозонбекнинг қариндошлари ғайридинларни енгани, Ўрознинг онаси Бурла хотун жанг майдонида душманнинг қора байроғини қиличи билан чопиб ташлагани, бу душман устидан тўла ғалабага эришилганини билдириши, Қозонбек ўғлини қутқаргани шарафига етти кеча-кундуз тўй бериб, қирқ уйли кул билан қирқ жорияни ўғлининг бошига садақа сифатида озод этгани нақл қилинади. Ушбу ҳикоят ҳам аввалгилари сингари Қўрқут Отанинг “Қани мен айтган бек, эранлар, ёлғончини маники деганлар? Ажал олди, ер гизлади (ютди). Фоний дунё кимга қолди? Келимли дунё, охириги учи ўлимли дунё...” деган сўзлари билан тугалланади. Қўрқут Ота ҳар бир ҳикоятнинг охирида шундай хулоса чиқаради. Унинг такрорланувчи бу сўзлари тирикларга ва келгуси авлодларга қадри ва аҳамияти ҳеч қачон пасаймайдиган панд-насихат, абадий ўғит бўлиб жаранглайди.

Бешинчи ҳикоят “Дуҳо Хўжа ўғли Дали Домрул достони” деб номланади. Унда Дали Домрулнинг сув оқиб ўтмайдиган ерда кўприк қуриб, кўприкдан ўтган кишидан уч ақча, ўтмаган одамдан қирқ ақча олиб: “Ҳеч ким менчалик кучли эмас, мен билан тўқнашадиган баҳодир дунёда йўқ” деб мақтаниб келгани, иттифоқо унинг кўприги яқинидаги бир жойга қўнган жамоатда бир яхши йигит хаста бўлиб оламдан ўтгани, унга одамлар мотам тутиб йиғлагани, Дали Домрул “Бу нима ғавго?” деб одамлардан сўраганида кишилар: “Ол (қизил қанотли) Азроил бир яхши йигитнинг жонини олди. Шунга йиғлаймиз” дейишгани, Дали Домрул Худога: “Азроилни манга кўрсат, у билан уришиб, яхши йигитнинг жонини қутқарайин, токи у иккинчи марта яхши йигитнинг жонини олмасин” дегани, унинг бундай такаббурлиги Худога хуш келмагани, Оллоҳ Азроилни: “Дали Домрулнинг кўзига кўриниб, хўрлаб жонини ол” деб жўнатгани, Азроил Дали Домрулнинг оти кўзига кўринганида, от хуркиб, Далини устидан йиқитгани, уни Азроил босгани, Дали Домрул дод солиб, “Азроил, жонимни олма, дунёга тўймадим” деб ёлборгани, Азроил унга “Менга ялинма. Мен топширикни бажарувчиман” дегани, Дали Домрул жонни бериб, жонни оладиган Яратганнинг ўзи эканини билиб, Худога: “Сен мўминларнинг кўнглидасан. Жонимни олар бўлсанг, сен олгин, Азроил олмасин” дегани, Дали Домрулнинг бу сўзи Парвардигорга хуш келиб, Азроилга: “Бу менинг бирлигимни билди, шукр этди. Дали Домрул энди ўз жони ўрнига бошқа бировнинг жонини топса, ўлдирма” дегани, Дали Домрул отаси ва онасидан жонини беришини сўраганида, улар: “Дунё ширин, жон ширин” деб ўғли учун ўлишга рози бўлмагани, фақат хотини Дали Домрулга жонини беришга рози бўлгани, Дали Домрул Худога: “Хотиним билан бирга менинг ҳам жонимни ол” дея илтижо қилгани, Оллоҳ Азроилга: “Ота-онасининг жонини олгин. Дали Домрул ва унинг аёлига юз қирқ йил умр бердим” дегани нақл этилади. Ушбу ҳикоятда самимий меҳр-муҳаббат, садоқат шу тарзда улуғланади. Дали Домрулнинг аёли унга: “Сен ўлсанг, менга тирикликнинг, яшашнинг кизиғи қолмайди. Қўрқоқ ота-онанг сендан жонларини аяди. Менинг жоним сенинг жонингга қурбон бўлсин” дейди. Дали Домрул ҳам аёлини аяб, Худога: “Аёлим билан бирга ўлдир, жонимизни бирга қўйгил” деб ёлворади. Эр-хотиннинг бир-бирига бундай садоқати яратганга хуш келади ва уларга узоқ умр беради. Ҳикоят Қўрқут Отанинг: “Эгам ҳеч кимни номардга муҳтож этмасин” деган сўзи билан тугалланади.

Мазкур ҳикоятда барча учун ўз жони ширинлиги, ҳеч ким учун биров учун яшашдан воз кечмаслиги, ота-она фарзандини қанчалик яхши кўрмасин, унинг учун ўзини қурбон қилмаслиги, лекин бунинг ота-онани, қариндошларни айблаб бўлмаслиги, чунки ҳаёт ҳар

бир кишига бир марта берилиши, уни нарс-буюм сингари бошқага инъом этиб бўлмаслиги диққат марказига қўйилади. “Дали” сўзи “тентак, жинни” маъносини билдиради. Қаҳрамоннинг сув оқмайдиган жойда кўприк куриб, одамларга озор бериши, “Азроил билан олишаман” дея даъво қилиши орқали ўйлаб иш тутадиган ақлли одам эмас, балки жинни эканлигига ишора қилинади.

Дали Домрулнинг сўзида ҳам, аёлининг сўзида ҳам тоғ, яйлов, сув эса олинади. “Кўрқут Ота китоби”даги бошқа ҳикоятларда қаҳрамонлар ой, қуёш, юлдузларга мурожаат қилгани, осмонни, тонгни гувоҳ сифатида кўрсатгани қайд қилинади. “Хамса” дostonларида ҳам ҳаво, сув, тупроқ, шамол, олов таърифига махсус боб бағишланади. Эртас, афсоналарда дарё, булок, тўқай, дарахт, гул алоҳида образга айлантирилади. Халқ оғзаки ижодида инсоннинг ҳаёти табиат билан, бутун коинот билан чамбарчас боғлиқлиги шу тарзда таъкидланади. Бу аждодларимиз экологиянинг ҳаётдаги аҳамиятини азал-азалдан англагани, инсон табиатни асраб-авайлашга, ер, сув, ҳавога, табиатдаги барча унсурларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга мажбур эканини ҳозиргилардан кўра чуқурроқ ҳис қилгани билдиради. Низомий Ганжавийнинг “Хамса”си бешинчи дostonи “Искандарнома”нинг иккинчи китоби “Иқболнома” да ҳам: “Бу тўрт табиати зид бир-бирига – / Суву оташ, хоқу шамол сирига/ Тушунмай Ҳақ сирин қайдан сўрарсан?/ Жилловин тўғрилиқ ёққа бурарсан”, яъни тўрт унсур сув, олов, тупроқ, шамол сирини билмасдан Ҳақ сирини тушуниб бўлмайди. Тўрт унсур жумбоқларини билишга эса ақл ожизлик қилади, дейилади (Низомий Ганжавий. Иқболнома. Дoston. – Тошкент: ART FLEX, 2009. – 288 б. – 266-бет).

Дали Домрул тўғрисидаги ҳикоятда киши ҳар қанча кучли, ақлли бўлмасин, бошқалардан ўзини баланд тутмаслиги, ҳеч қачон такаббурлик қилмаслиги, бу иллат унга, албатта, фалокат олиб келиши, чунки одамнинг кибрга берилиши парвардигорга хуш келмаслиги тўғрисида сўз кетади. Дали Домрул “Мендан кучли, мен билан саваша оладиган эр йўқ” деб одамларга озор бергани, кучига мағрурланиб, “Азроил билан уришаман” дегани учун Худонинг қаҳрига йўликади. Гарчи жинни, тентак бўлса-да, буни ўзи ҳам сезади. Шу боисдан “Куфр сўз сўзладим, / Ҳаққа ҳеч хуш келмади. / Кўкда ол қанот, Азроилга амр этди, / Учиб келди, / Оқ кўксимни босиб тушди, / Хириллатиб тотли жоним олур бўлди” дейди.

Қозонбек ўғлига: “Тоғлар қариса, ўти унмас, / Эл яйловга чикмас. / Туялар қариса, турум (бўталок) бермас, / Қора бия қариса, қулун бермас” дейди. Бу ўтмишда одамларнинг табиатдаги ҳар бир ҳодисани – тоғ, дарёларни, жонзотларнинг ҳолатини синчковлик, сергаклик билан кузатгани ва бу хусусда билганларини фарзандларига уқтирганини билдиради. Қозонбек ҳаётда узоқ яшаб, тажриба орттирган, кўп воқеаларни эшитиб, кўриб-кечирган бўлса-да, кибрга берилиб, ўғлига: “Қон тўқмоқ боланинг ош еганича келмас манга. Пистирмада тургин-да, менинг душман билан қиличлашишимни кўриб ўрган” деб мақтанади. Отасининг бундай гапириши ўғлининг ғашини келтиради. У отасининг сўзига амал қилмай, душман аскарлари тўдасига отилади ва қирқ йигитидан айрилиб, ўзи асир тушади. Агар Қозонбек душманларига нисбатан беписанд гапирмаганида ўғлининг ғаши келмасди ва у йигитлари билан жимгина пистирмада тураверарди. Катта жанг ҳам бўлмасди. Дали Домрул одамларга зўравонлик қилиб, кучига мағрурланиб кетиб, “Азроил билан олишаман” демаганида жонини азобга қўймасди, ота-онасидан айрилмасди.

“Қангли Хўжа ўғли Қон Тўрали дostonи” муайян жиҳатдан Бомси Байрак ҳикоятига ўхшайди. Қон Тўрали отаси уни уйлантирмоқчи бўлганида: “Ота, сен уйлантирмоқчи бўлган қиз манга лойиқ бўлсин. Ман ўрнимдан турмасам, ул турадиган бўлсин; ман қорабайирни минмасам, ул минадиган бўлсин; ман ғаюр (ғайридан, душман) элига

боролмасам, ул манга бож келтирадиган бўлсин” деб айтади. Бомси Байрак ҳам отаси Бой Бўра Хонга: “Ота, мани уйлантирмоқчи экансан, бир қиз олиб берки, у ман ўрнимдан туролмасам, у турсин, ман учқур отимга миолмасам, у минадиган бўлсин; ман қирғинга кирмасам у бош келтирадиган бўлсин”, деб шарт қўяди. Халқ оғзаки ижодидаги бу каби ўринлар ушбу эртак, дoston, афсоналар узок ўтмишда, жисмоний куч ҳамма нарсадан устун қўйилган, ким жисмоний кучли бўлса, ўша ҳақ саналган, кишилар доимо уруш хавфи остида кун кечирган замонларда яратилганини билдиради. Меҳнат қилгиси келмай, ақли ўтмаслашиб қолган замонларда одамлар учун қароқчилик, босқинчилик билан кун кечириш осон туюлган. Ўша пайтда кишилар деҳқончилик қилгиси, мол боққиси, ов қилгиси – фойдали юмуш билан шуғуллангиси келмай қолган. Барча бир-бирининг қўлидагини тортиб олишга ўрганиб, бу одатдаги ҳолатга айланган. Қабилалар бир-бирининг мол-мулкини босиб эгаллаб олишни яшаш учун кураш деб билган ва тўхтовсиз бир-бирига ҳужум қилган. Ғолиб қабилла мағлубларни сўнгги одамигача қириб ташлаган. Уруш, қирғинлар юз бериб турган пайтда одамнинг одамга ичи ачимаган. Бошқа қабилаларни қириб, мол-мулкини қўлга киритганлар қаҳрамон саналган. Ўзгаларни кўп ўлдирган кучли паҳлавон, йўлбошчилар “ақлли, уддабурон саркарда” дея шарафланган. Одам одамни ғажиган замонларда нафақат эркаклар, балки аёллар учун ҳам жисмоний кучли, жасур бўлиш, жанг санъатини эгаллаш заруратга айланган. Шу боисдан Барчин Алпомишдан қалмоқ паҳлавонларидан устун эканлигини намоиш этишини талаб қилган. Ўзи ҳам куч-қудратда паҳлавонлардан қолишмаган. “Қўрқут Ота китоби”даги ҳикоятлар қаҳрамонлари Бомси Байрак ҳам, Қон Тўрали ҳам душман ҳужуми хавфи боис уйланадиган қизи жасур, жанговар бўлишини истаган.

Қон Тўралининг “Ман ғаюр элига боролмасам, хотиним улардан манга бож келтирадиган бўлсин” дейиши унинг урушлар замони одами эканлигини аён этади. У шундай шарт қўйганида отаси: “Ўғлим, сен қиз истамаяпсан, бир азамат баҳодир истаяпсан, унинг соясида еб, ичиб, роҳатда яшамоқчисан” деганида, Қон Тўрали: “Балли, жоним ота, шуни хоҳлайман” деб жавоб қайтаради. Бундай дейишдан истиҳола қилмайди. Чунки у замонларда бошқа элни босиб талаш, зўравонлик қилиб, уни бож ва бошқа солиқлар тўлашга мажбур қилиш, меҳнат қилмасдан ўзга қабилалар ҳисобига яшаш таомил тусини олган. Кучли қабилаларнинг босқинчилиги адолатсизлик саналмаган. Бундай ноҳақликка чек қўйишга чиқарадиган, ўзаро низолашганларни мурасага, кишиларни инсофга келтирадиган одам топилмаган. Тўғрироғи, бундай виждонли кишининг майдонга чиқишига йўл берилмаган. Чунки ҳукмдорлар, амалдорлар босқинчилик урушлари, талончиликдан барчадан кўра кўпроқ манфаатдор бўлган. Улар бойлигини орттириш, маишат билан ҳузур-ҳаловатда яшаш учун турли баҳоналар топиб, тез-тез ҳарбий юришлар уюштирган. Қон Тўралининг отасига берган жавобини тилга олишга эндиликда ҳар қандай виждонли одам истиҳола қилади. Бундай дейишдан уялади. Чунки инсоният ҳозир босқинчилик, талончилик замонида эмас, балки ҳар бир киши ҳеч кимга заррача азият етказмасдан ҳалол меҳнат қилиб кун кечириши кундалик таомилга айланган даврда яшайпти. Энди одамзод босқинчилик, талончилик ғайринсоний ҳаракат экани, ҳар қандай қон тўкиш, урушларга батамом барҳам бериш зарурлигини англаб етди.

Қангли Хўжа ўғлига “Истаганиндай қизни ўзинг топ. Қалинини ман бераман” дейди. Бу қадимда ҳам фарзандларнинг ҳис-ғуйғулари, орзу-истаги қадрлангани, йигит ўзи истаган қиз билан турмуш қуришига қаршилик қилинмагани, ҳозирги тушунча билан ифодалаганда, оилада қуришда бирмунча демократик қарашларга йўл берилганидан далолат беради. Қон Тўрали қирқ йигитини ёнига олиб, ўзи орзу қилган қизни тополмасдан қайтади. Отаси ҳам Ич Ўғуз, Таш Ўғузни ахтариб, ўғли айтгандай қизни тополмайди. Тиразбонга боради. У жойнинг ҳокими қизини ўғлига муносиб билади. Чунки бу қиз ўнгу

сўлига қараб, ёй тортиб, ўқ отганида ўки шу қадар узокқа кетадики, унинг қаерга тушганини биров кўрмайди. Аммо бу қизнинг қутурган арслони, буқаси ва туяси бўлиб, отаси кимки шу уч жониворни енгса, қизимни ўшанга бераман, бу жониворларни ўлдирилмаса, ўзининг бошини кесдираман, деб шарт қўяди. Бу шартни бажаришга уриниб, кўп бекларнинг ўғли ўлиб кетади. Уларнинг боши қалъанинг кунгураларига осиб қўйилади. Қангли Хўжа бу қутурган жониворларни кўриб, кўрқиб қотиб қолади. Ҳикоятда унинг айни ҳолати “бошидаги бити оёғига тушди” деб ифодаланади. Қангли Хўжа воқеани ўғлига келиб айтади. Қон Тўрали: “Бу гапни айтмаслигинг керак эди. Айтдинг. Мен эшитдим. Энди шартни бажариш учун бормасам: “Эшитганим бошимга қарғиш, юзимга тўқмоқ бўлиб тушади” деб йўлга отланади. Ҳикоятда қахрамоннинг бу ҳолати “У замонларда мардлар номус учун ҳеч нарсадан, ҳатто, ўлимдан ҳам қайтмас эди” дея изоҳланади. Сюжетдаги воқеаларга шиддатли тус берадиган бу усул қадимги Юнон ва Шарқ адабиётида кенг қўлланади.

“Кўрқут Ота китоби”даги ҳикоятларда фарзандлар ота-онасига, фуқаролар ҳукмдорларига, ихлос қўйган кишиларига ҳурмати, меҳрини билдириш учун уларнинг қўлини ўпгани эслатилади. Чунки қадимда кўпгина халқларда қўлнинг кафти устидан ўпиш ҳурматни изҳор этиш одоби саналган. Қон Тўрали ҳам ота-онасининг қўлини ўпиб, улардан руҳсат сўраб, қирқ йигитини йўлдош қилиб, йўлга тушади.

Тақур ҳокимининг кизи қўшқидан шартни бажараётган Қон Тўралини томоша қилиб, уни ёқтириб қолади. Ҳикоятда қизнинг бу ҳолати “оёқ-қўли бўшашди, мушуклари мовлади, овсил бўлган бузоқ каби оғзидан суви окди. Ёнидаги қизларга айтур: “Яратган эгам отамнинг кўнглига раҳм солса, қалин солиб, мани ул йигитга берса” дея ифодаланади. Қизнинг кўнглидаги мойиллик Қон Тўралини шижоатлантиради. У дастлаб буқа билан олишиши керак эди. Занжиридан бўшатиш билан буқа мармартошни боши билан уриб, қатикдай сочиб ташлайди. Қон Тўралининг қирқ йигити буни кўргач, кўрқиб йиғлайди. Қон Тўрали эса йигитларига “Қўбузимни чалиб, мени овунтуринглар” дейди. Улар қўбузни чалиб: “Бу қиз кимга қараса, ишқи билан ўтда ёқади” деб куйлашади. Қон Тўрали қўбузнинг оҳанги, йигитларининг сўзидан далда олиб, журъатланиб, буқа, арслон, туяни енгади. Буқа, арслон, туя билан олишаётганида Яратгандан мадад сўраб, эранларни ёдга олиб, тиловат қилади. Ҳикоятда арслон “жониворлар сардори”, “бўкирганида майдонда қанча от бўлса, бари қон қакшади”, туя эса “жониворлар сарҳанги” деб таърифланади. Шунингдек, ҳикоятда ғаламислар ҳеч бир жойда тинч турмаслигига ишора қилиниб, ҳоким олишувга туширишдан олдин туянинг оғзини етти жойидан боғланг” деганига қарамасдан, ҳасадгўйлар қутурган туянинг юганини ечиб, майдонга қўйиб юборишганига эътибор қаратилади. Туя билан олишув чоғида Қон Тўрали чарчаб йиқилганида, уни ўлдириш учун олти жаллод устига бостириб келади. Қон Тўрали қирқ йигитига: “Қўбуз чалиб, мени овунтуринг” дейди ва қўбуз садосидан дилидаги кўрқуви, ваҳимаси ариб, ғайрати жўшиб, ўрнидан туради ва туяни тепиб йиқитиб, уни иккита жойидан бўғизлайди. Қўй, эчки, сигир, хўкиз, отни сўйганда бўйнидан боши кесиб олинади. Туяни сўйганда эса калласи ҳамда ўркачи кесилади.

Сариқ Тўнли Салжан Хотуннинг отаси шартни бажарган Қон Тўралига ноилож қизини беради. Қон Тўрали қизни олиб, юртига йўл олади. Йўлда маишат қилиб, шериклари билан ухлайди. Ҳикоятда “Ул замонда Ўғуз бекларига ҳар қандай қазо келса, уйқудан келар эди” дейилади. Ўғуз беклари ниҳоятда қудратли бўлгани, уларни ҳеч бир душман енголмагани, аммо улар маишатпарастликка берилиб, хушёрликни йўқотиб, ҳалокатга учраганига шу тарзда ишора қилинади. Ҳикоятда Салжан Хотун ухламасдан сергак тургани, унинг саъй-ҳаракати, жасурлиги туфайли Қон Тўрали душманлардан омон қолгани қизиқарли нақл

қилинади. Салжан Хотуннинг от миниб, қилич ўйнатиши таърифланиб, у ҳақиқатан Қон Тўрали орзу қилган қиз экани асосланади.

Юртига қайтаётган Қон Тўралига бирор бир душман эмас, Салжан Хотуннинг “Қон Тўрали уч жониворни ўлдиргани учун қизимни олди-кетди” деб пушаймон бўлган отаси юборган олти юз аскар ҳужум қилади. Салжан Хотуннинг ҳатти-ҳаракатларида аёлларнинг ҳушёрлиги, эрига садоқати, улар муҳаббати йўлида ҳеч қандай тўсиқдан қайтмаслиги, ўзининг ор-номуси учун матонат билан курашиши очиб берилади. Салжан Хотуннинг кўнгли келаётган хатарни олдиндан сезади ва от миниб, қуролини шай тутиб, ҳушёр туради. Ёғий-душман кўринганида Қон Тўралини уйғотиб, у билан бирга жангга киради. Қон Тўранинг отига ўқ тегиб, уни душман ўраб олганида, Салжан Хотун шиддат билан ҳужум қилиб, пиёда қолган Қон Тўрани отининг ортига миндириб, қуршовдан олиб чиқади. Лекин Қон Тўра аскарча кийиниб олган, унинг ёнида туриб, душман билан олишаётган Салжан Хотунни дастлаб танимайди. Қуршовдан олиб чиққанидагина унинг кимлигини билиб қолади ва “Сени ўлдираман. Чунки сен душмандан халос қилганингни, албатта, таъна қилиб, мактанасан” дейди. Салжан Хотун эса унга: “Мактанар бўлса, эр мактансин, арслондир / Мактанмоқлик аёлларга ёлғондир (ярашмас)” дейди. Қон Тўрали барибир ўлдирмоқчилигини айтганида, Салжан Хотун бир-бирига қараб ўқ отишни маслаҳат беради. Салжан Хотун иккита ўқининг учидаги темирини чиқариб ташлайди. Қон Тўрали “Қизларнинг йўли аввалдир. Аввал сен от” дейди. Қиз учидаги темири чиқариб ташланган ўқни отади. Қон Тўрали буни билмасдан қаттиқ кўркади. Салжан Хотун унга: “Энди сен ўқ от” деганида Қон Тўрали: “Сени ўлдиришга кўзим қиярмиди” дейди. Иккаласи бир-бирининг садоқатини шу тарзда синовдан ўтказиб, юртига келиб, элга тўй бериб, мурод-мақсадига етади. Қўрқут Ота бу воқеадан ҳам “Келимли-кетимли дунё, / Сўнг учи ўлимли дунё” деб хулоса чиқариб, дуо қилиб, “Ажал келганда ору иймондан айирмасин. Қодир эгам сени номардга муҳтож этмасин. Оллоҳ берган умидинг узилмасин” деб тилак тилайди. Ушбу ҳикоят аёл муҳаббати ҳар нарсага қодирлиги, унинг садоқатини қадрлаш зарурлиги ҳақидаги қўшиқ каби жаранглайди.

Еттинчи ҳикоят “Қозилик Хўжа ўғли Яганак достони” деб аталади. Унда Бойинтур хоннинг вазири Қозилик Хўжа ва унинг ўғли Яганакнинг жасорати тўғрисида ҳикоя қилинади. Ушбу ҳикоят ҳам амалдорларнинг маишат қилиб, шаробхўрлик қилиш таърифи билан бошланади. Бундай базм чоғида, табиийки, барча ўзини кўрсатгиси, бошқалардан ақлли, жасур, кучли эканлигини намоён этгиси келиб, мактанчоқлик қилади. Вазир Қозилик Хўжа шароб ичгач, шундай ҳолатга тушади ва хондан бошқа юртларга лашкар тортиб, бойлик орттириб қилишга рухсат беришини сўрайди. Хон беклар, амалдорлар олдида тиз чўкиб, изн сўраган вазирга ҳарбий юриш қилиш учун ижозат беради. Ўтмишда кишилар ҳукмдорларга тиз чўкиб, мурожаат қилишган. Чунки тиз чўкиб, бирор нарсани сўраш ўша кишига нисбатан ҳурмат, эҳтиром саналган. Вазирнинг бойлик орттириб қилиш учун ҳарбий юришга ижозат сўраши хонга ёққан. Чунки қадимда бошқа элларга босқин қилиб, бойлигини талаб олиб қилиш шараф ҳисобланган. Амалдорлар талаб, тортиб олинган нарсалар ҳисобига маишат қилишган ва буни жиноят, айб, гуноҳ деб билишмаган. Аксинча бундай қилиш ҳукмдорлар, амалдорларнинг обрўсини оширган. Қадимда бошқаларга зўравонлик қилиб, базм қилиш одатга айланган. Гомернинг “Одиссея”сида ҳам амалдорларнинг мана шундай таомили нақлига кенг ўрин берилган. Одиссей бошқа юртга кетганида аслзодаларнинг арзанда ўғиллари унинг хотини Пенелопага бировимизга тегишинг керак, деб зўравонлик қилишади. “Биттамызга тегмагунингча уйингдан бир қадам жилмасдан бойликларингни еб ётаверамиз” дейишганча, шаробхўрлик қилишиб, ейишиб, ичишиб ётиб олишади. Одиссейнинг ўғли Телемах онасининг ор-номусини, отаси қолдирган бойликни аслзодаларнинг арзандалиридан ҳимоя қилолмай азобланганидан

элни майдонга чакириб, ёрдам сўрайди. Аммо юз бераётган адолатсизлик, ноҳақликни кўриб, билиб тургани ҳолда, ҳеч ким Телемахга ёрдам бермайди. Киборларнинг эркатоӣ ўғиллари уялмасдан, чўчимасдан Одиссейнинг хонадонида шаробхўрлик қилиб, маишатпарастлигини давом эттираверади. Онасини безовта қилиб, хонадонини шафқатсизларча талаётган бебош арзандалар қаршисида изтиробда қолган Телемах маишатпарастларни: “Агар сизга ўзгаларни хонавайрон қилиш хуш ёкса, / Бировларнинг ҳисобига кун кўришдан уялмасангиз, / Бутун буду шудни, майли, қуритинглар; вале сизни мен / Худоларга солгум ва Зевс ғазабига олгай тўхтовсиз” деб қарғайди (Гомер. Одиссея (Одиссейнинг саргузаштлари). Таржимон Қ. Мирмуҳамедов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 320 б. – 16-бет).

Вазир Қозилик Хўжа ўзга эл қалъасига ҳужум қилиб, асир тушади, аскарлари қочиб кетади. Қозилик Хўжа ўн олти йил тутқин бўлиб қолади. Хон юборган лашкар уни қутқаролмайди. Қозилик Хўжа ҳарбий юришга кетаётганида хотини ҳомиладор қолади. Хотини ўғил туғади. Унга Яганак деб от қўйишади. Яганак “ёлғиз, ягона” деган маънони билдиради. Отаси кўрмасдан ўлиб кетган ўғилга “Ёдгор”, қизга “Ёдгора”, “Ягона” деб исм қўйилади. Яганак ҳам отасини ўлиб кетган деб юради. Ўн беш ёшга етгач, у кучли йигит бўлиб етишади. Зўрлигини бошқаларга кўрсатиб юрганида беклардан бири Яганакка: “Бунда лоф уриб нетасан, нега гуриллайсан? Олишмоққа эр тилар экансан, зўр бўлсанг, ғаюрлар қўлидан отангни қутқарсанг-чи, ўн олти йилдан бери тутқунда ётибди” дея таъна қилади. Бундай таъна Яганакка тошдан қаттиқ тегади. У хоннинг ҳузурига бориб, отасини ғаюрлардан қутқариш учун лашкар беришини сўрайди. Хон унга йигирма тўрт бекни лашкари билан қўшиб беради. Йўлда Яганак туш кўради. Тушида тоғаси “Изингга қайт” деб айтади. Яганак тушини йўлдошларига ва тоғасига айтади. Душман Яганак лашкар тортиб келаётганидан хабар топади. Уруш бошланади. Душманнинг паҳлавони Яганакнинг лашкарини енгади. Майдонда Яганакнинг ўзи қолиб, душман паҳлавонини ярадор қилади. Душман паҳлавони ўз қалъасига қочиб киради. Яганак отасини тутқунликдан қутқаради. Лекин ўзини танитмайди. Вазир ким мени қутқарди, деб ундан сўрайди. Яганак отасига ўзини танитади. Уларнинг ушбу учрашуви “Отаси билан Яганак гизли ёқа тутиб, бир-бирини ҳидлайдилар. Икки ҳасрат бир-бирига бирлашдилар, бўз ернинг бўрисидай улишдилар. Яратганга шукр қилдилар” дея нақл этилади. Бу ҳам қадимда туркийлар бўрини муқаддас билганини билдиради.

Халқ оғзаки ижодида қаҳрамонлар кўп машаққатларни бошидан кечириб, турли тўсиқларга дуч келиб, синовларга сабр қилиб, мурод мақсадига етгани нақл қилинади. Эртақ, дoston, афсона, ривоятлар шундай хос услубда тугалланади. “Қўрқут Ота китоби”даги ҳикоятларда ҳам худди шу хусусият сезилади. Уларда қаҳрамонлар ғаюр (ғайридан)лар билан тўқнашиб, асир тушади ҳамда тутқунликдан қутулиб, душманлари устидан ғолиб келиб, қатта тўй қилади. Ҳикоятларда эзгулик тантанаси шу тарзда кўрсатилади.

“Босот Тепакўзни ўлдиргани ҳикояти” Ўғуз қабилалари устига ёғий келганида қочиб кетаётган Оруз Хўжа ўғлоннинг кичкина ўғлони йўлда тушиб қолгани ва уни арслон топиб олганини маълум қилиш билан бошланади. Бир йилкичи тўқайда отни тагига босиб олиб, қонини ичган ўғлонни кўргани ҳақда хонга хабар қилади. Оруз Хўжа хонга бу йигит ўша қочган пайтимизда йўлда тушиб қолган ўғлоним бўлиши мумкин, деб айтади. Беклар арслон яшайдиган тўқайга келиб, арслонга озор етказмасдан болани тутиб олишади ва уйга олиб келишади. Аммо бола арслоннинг уясига кетиб қолаверади. Яна тутиб келтиришади. Қўрқут Ота келиб, ўғлонга: “Сан инсонсан. Одамлар билан бирга бўл. Саннинг исминг Босот бўлсин” дея насиҳат қилганидан кейин у одамлар билан яшай бошлайди.

Шу ўринда ҳикоят сюжетиға Орузнинг чўпони билан воқеа уланади. Орузнинг чўпони яйловда қўй боқиб юрганида булоққа парилар қўнганини кўриб қолади. Чопонини отиб, улардан бирини тутиб олади ва у билан қовушади. Пари кетаётганида чўпонга: “Йил тамом бўлганидан кейин омонатингни оласан. Аммо сан Ўғуз элининг устига бало келтирдинг” деб айтади. Чўпон бу гапдан кўрқиб кетади. Бир йил ўтиб, ўша яйловдаги булоқ олдиға келиб, бир уюм нарсанинг ялт-юлт этиб ётганини кўради. Пари қиз унга: “Омонатингни ол” деб айтади. Чўпон ортиға чекиниб, узокдан ялт-юлт этаётган ўша нарсаға қараб, палаҳмонидан тош отади. Ҳар тош отганида ўша нарса катта бўлиб кетаверганидан қўйлар хурқиб қочади. Чўпон қўйлари ортидан кетади. Шу пайт бу жойға Бойинтур хон беклари билан келиб, булоқ ёнида ётган ғалати нарсани кўриб қолади. Ҳамма уни тепади. Нарса борган сари катта бўлаверади. Оруз Хўжа ҳам отдан тушиб келганида ғалати нарса ёрилиб, ичидан манглайида бир кўзи бор, одамға ўхшаган ўғлон чиқади. Оруз Хўжа уни этағиға солиб, бунини ўғлим Босот билан бирға тарбиялайман, деб уйиға олиб келади. Бир дояға ўғлонни эмизишни буюради. Ўғлон доянинг эмчағиға уч марта оғиз солиб, ўлдириб қўяди. Бошқа дояларни ҳам шу тарзда ҳалок қилади. Чақалоқ бир қозон сутға ҳам тўймайди. Юриб, болалар билан ўйнай бошлагач, кимнингдир бурнини, кимнингдир қулоғини ейди. Тепакўзнинг дастидан барча болалар озор чекади. Тепакўзға насиҳат ҳам, дўк ҳам таъсир этмайди. Озур Хўжа иложсиз қолган Тепакўзни уйдан ҳайдайди. Тепакўзнинг пари онаси келиб, қўлиға бир узук бериб, санға ўк ўтмасин, танангни қилич кесмасин, деб дуо қилиб кетади. Тепакўз тоғ йўлидан ўтганларни ушлаб, ея бошлайди. Чўпонларни еб тамом қилади. Ўқ отиб, қилич билан уриб, найза санчиб, Тепакўзға бас келишолмайди. Тепакўз дарахтларни илдизи билан қўпориб, Ўғуз бекларининг аскарларини ҳалок қилади. Ўғуз аҳли бошқа жойға кўчиб кетмоқчи бўлганида изиға қайтаради. Ўғуз аҳли етти марта қочиб ҳам Тепакўздан қутулиб кетолмайди. Ноилож қолгач, Қўркут Отани Тепакўзнинг ёниға олиб борадилар. Қўркут Ота Тепакўзға салом бериб, унга: “Ўғил Тепакўз, Ўғуз эли қўлингда ночор қолди. Оёғинг тупроғиға мани ташлаб, сен билан битим тузмоқчи бўлишди” дея илтижо қилади. Тепакўз ёмйиш учун унга ҳар қуни олтмиш одам беришини талаб қилади. Қўркут Ота бу ҳолда у барча одамни тез қунда еб тамом қилиши, шунинг учун ҳар қуни икки одам ва беш юз қўй берайлик, деб Тепакўзни кўндиради. Қўркут Ота барча ҳикоятларда одамлар мушкул вазиятда қолганида кўмакка келади. Айнан у кишиларға жиддий муаммоларни ҳал етишининг энг мақбул йўлини топиб беради. Қўркут Ота Байрак учун Чечекка совчиликка бориб, унинг зўравон акаси Домрулни бургаларға чақтириб, тавбасиға таянтиради, ўғуз элиға Тепакўз зулмидан ҳалос бўлишда кўмак кўрсатади. Одамлар навбати билан ўғлонларини, қўйларини Тепакўзға бериб боради. Тўрт ўғли борлар учовини қолдириб, бировини, уч ўғиллилар икковини қолдириб, бировини, икки ўғиллилар бировини бериб, Тепакўзнинг нафсини қаноатлантириб туради. Қобок Қон деганнинг икки ўғли бор эди. Бирини берган эди. Навбат айланиб, иккинчи ўғлиға келганида, хотини зор-зор йиғлади. Қобок Қоннинг хотини Босот бек ҳарбий юришға кетган эди. Агар у асирлар келтирган бўлса, бирини берса, ўғлимнинг ўрниға ўша асирни топширардим, деб Босотнинг ҳузуриға бориб, элнинг аҳволини маълум қилади. Босот Тепакўзнинг ваҳшийлиғидан ғазабланади ва арз қилиб келган аёлға бир асир бериб, ўғлингни қутқар, деб жўнатиб юборади. Босот ота-онасиға элни Тепакўз зулмидан ҳалос қилмоқчилигини билдирганида ота-онаси йиғлаб Босотни йўлдан қайтармоқчи бўлишади. Лекин Босот ота-онасининг қўлини ўпиб, дуосини олиб, ўзи билан бирға ўсиб улғайган Тепакўз турган манзилға йўл олади. Қояда туриб, танасини офтобға тоблаб ётган Тепакўзнинг орқасидан туриб, ўк узади. Лекин отган ўқлари синиб парчаланиб кетаверади. Тепакўз эса пашшалар қитиклаб жонға тегди, деб ётаверади. Чунки пари онаси дуо қилгани учун Тепакўзнинг танасиға ўк, қилич, найза ботмайди. Тепакўз Босот ўк узаётганини кўриб, уни ётоғиға олиб келиб, этиғи қўнжига тикиб қўяди ва ошпазларға бунини тушликдан

сўнг қовурасизлар, ейман, деб тайинлайди. Босот ханжар билан этик қўнжини ёриб чиқади ва ошпазлардан Тепакўзни қандай енгил мумкинлигини сўрайди. Ошпазлар: “Билмаймиз, лекин кўздан бошқа жойи темирдай қаттиқ эканлигидан унга ўқ, тиғ ботмайди” дейишади. Босот ухлаб ётган Тепакўзнинг тепасига келиб, ҳақиқатан унинг фақат кўзида эт борлигини кўради ва шу ерда турганларга найзани ўчоқдаги ўтга тутиб қиздиринглар, дейди. Қизиган найзани ухлаб ётган Тепакўзнинг кўзига сукиб, кўр қилади ва қочиб, қўйлар турган кўрага кириб яширинади. Тепакўз Босот қўйлар орасига яширинганини сезиб, қўйларни кўли билан пайпаслаб ўтказа бошлайди. Бу пайтда Босот бир қўчқорни бўғизлаб, қуйруғи билан калласини терисида қолдириб, ичига кириб, терини Тепакўзнинг қўлида қолдириб, одамхўрнинг оёғи остидан ўтиб, қутулади. Тепакўз Босотдан “Қутулдингми?” деб сўрайди. Босот: “Тангрим кутқарди” деб жавоб беради. Бу жавоб Тепакўзга маъқул бўлади ва қўлимдаги узукни олиб, бармоғингга таққин. Шунда танангга ўқ, қилич ботмайди, дейди. Босот узукни олиб таққанида Тепакўз унга ҳужум қилиб енголмайди. Лекин Босот қўлидаги узук яна Тепакўзнинг оёғи остига тушганини кўради. Тепакўз Босотдан: “Қутулдингми?” деб сўрайди. Босот: “Тангрим кутқарди” деб жавоб беради. Шунда Тепакўз Босотга: “Мана бу куббада менинг хазинам бор. Бошқалар эгалламасдан сен ол!” дейди. Босот хазинани олиш учун борганида Тепакўз куббага қўшиб, уни майдалаб ташламоқчи бўлади. Шунда Босотнинг қўнглида калима қайтариб, тиловат қилиш истаги туғилади. Тиловат қилганида куббанинг етти жойидан эшик очилиб, Босот қутулиб чиқади. Тепакўз куббани уриб, майдалаб ташлайди. Тепакўз ундан “Қутулдингми?” деб сўрайди. Босот: “Тангрим кутқарди” деб жавоб беради. Тепакўз унга: “Кўрада икки қилич бор” деганини эслайди ва шу жойда бири қинли, бири қинсиз қилич осилиб турганини кўради. Ёйи билан ўқ отиб, қилични ерга туширади. Тепакўзнинг қиличлари Босотга зарар етказолмайди. Ҳеч нарсани кўрмай қолган Тепакўз: “Қутулдингми?” деб сўрайди. Босот яна “Тангрим кутқарди” деб жавоб беради. Шунда Тепакўз: “Одам гўштини тўйиб еб юраман, деган эдим. Кўп одамларни едим. Оталарни, оналарни йиғлатдим. Мени оқсоқолларнинг қарғиши урди, оналарнинг кўз ёши тутди” деб йиғлайди. Босот унга: “Қариндошларимни единг. Элимни қон қақшатдинг. Ўчимни оламан” дейди ва қиличи билан бўйнига уриб ўлдиради ҳамда бекларга бу хабарни етказди. Беклар йиғилади. Қўрқут Ота келиб: “Қардошларинг ўчини олдинг. Элни мундан қутқардинг. Илоҳим юзинг ёруғ бўлсин” деб Босотни дуо қилади.

Худо инсонга ҳам, бошқа жонзотларга ҳам куч-қувватни бошқаларга зулм ўтказиш, зўравонлик қилиш учун ато этмайди. Кучига, ўзининг устунлигига мағрурланиб, ўзгаларга озор етказганлар эса албатта, қилган адолатсизликларининг жабрини тортади. Зўравонлар ночор қолган пайтларида тортаётган азоблари ўзининг қилғиликлари “самараси” эканини пайқайди. Кўп йиллик дарахтларни илдизи билан суғуриб оладиган, ўқ ўтмайдиган, қилич кесмайдиган, найза ботмайдиган, ҳар куни икки одам ва беш юз қўйни ейдиган Тепакўз ҳам шундай аҳволга тушади. “Мўйлови қораймиш ўсмирларни кўп едим ман/Йигитларнинг қарғиши тутди, ажаб, кўзим сани. / Қўлчалари хиноли қизчаларни кўп емишам, / Жувонларнинг кўз ёши тутди, ажаб, кўзим сани”деб йиғлайди. Тепакўз мени қарияларнинг қарғиши, аёлларнинг кўз ёши уриб, “ой кўзим, ёлғиз кўзимдан айрилдим” дея афсус чекади. Ушбу ҳикоятда Тепакўзнинг аянчли қисмати мисолида ҳар қандай зўравон, албатта, ўз жазосини тортишига ишора қилинади.

Халқ оғзаки ижодида Тепакўз сингари зўравонларнинг куч-қудрати ғоят муболағадор таърифланади. Эртас, дostonларда ҳаётда ёвузлик жуда кенг илдиз отгани шу тарзда таъкидланади. Босот Тепакўз сингари куч-қудратли эмас. Босот билан Тепакўзнинг олишуви саҳнаси кишини беихтиёр ҳаяжонга солади. Ўқувчи ўқ ўтмас, қилич ботмас Тепакўз эл-юрти ҳимояси учун жонини тиккан Босотни ҳалок этмаса эди, дея хавотирга

тушади. Босот Тепакўзни мавҳ этиш тадбирини топганида эса севинади. Тепакўз “Қутулдингми?” деганида Босотнинг “Тангрим қутқарди” дейиши унинг дилига душманга қарши тадбирни Тангри солганини билдиради. Босот бунинг шукронасини қилади. У Тепкўздай қудратли душманни енгаётганида асло такаббурликка берилмайди. Доим Худого илтижо қилиб, ундан мадад сўрайди. Шунинг учун у ҳеч ким бас келолмаган, ҳеч бир лашкар енголмаган Тепакўздай балони мавҳ этиб, элини зулмдан халос қилади.

“Багил ўғли Эмран достони” “Қўрқут Ота китоби”даги тўққизинчи ҳикоятдир. Ҳикоят ўғуз беклари йиғилгани ва Гуржистондан ҳар йили хирож сифатида келадиган олтин пуллар ўрнига бир от, бир қилич, бир чўқмор юборилгани, бундан Бойинтур хон ғазаблангани, Қўрқут ота келиб, унга: “Келган бу нарсалар (от, қилич, чўқмор)ни бир йигитга берайлик. У Ўғуз дарвозасига қоровул бўлсин” дея насиҳат қилиб, уруш бўлишига йўл қўймагани баёни билан бошланади.

Багил деган йигит Ўғуз дарвозасига қоровул бўлишга розилик билдиради. Қўрқут Ота унинг белига қилични боғлаб, ёйни ёнига тақиб, чўқморни ўмизига бириктиради. Багил Гуржистон эли яқинига бориб, қоровул бўлиб туриб олади. У бошқаларни Гуржистонга яқинлаштирмайди. Багил бир йилда бир марта Бойинтур хон мажлисига келиб туради. Бойинтур хон уни мажлисига чақириб, сийлаб, овга олиб чиқади. Овга тайёргарлик чоғида кимдир отини, кимдир қиличи, ёйини мақтайди, ўқ отиб, ҳунарини кўрсатади. Салар Қозон ўзини мақтамасдан Багилни мақтайди. Уч юз олтмиш отлик овга чиқади. Багил ориқ кийик отса, қулоғини тилиб, белги қўйиб, қўйворади, семиз кийик отса, бўғизлаб сўяди. Ҳамма унга қойил қолади. Лекин хон: “От ишламаса, эрнинг иши юришмайди. Бу Багилнинг эмас, отининг ҳунари” деб айтади. Хоннинг бу гапи камситиш бўлиб туюлади ва Багил хондан ранжиб, қариндошларини олиб, Ўғуз элидан ажралиб, кўчиб кетиш ҳаракатига тушади. “Алпомиш” достонида ҳам воқеалар тугуни ҳукмдор Бойбўрининг бир оғиз сўзидан Бойсари ранжиб, жаҳл қилишидан бошланади. “Қўрқут Ота китоби”даги барча ҳикоятларда қаҳрамонлар тақдиридаги кескин бурилиш, юқорида қайд этилганидек, ов билан боғлиқ тарзда кечади. Ов туфайли уларнинг ҳаётида жиддий ўзгариш юз беради. Чунки ўтмишда ов кишиларнинг ўзаро муносабатларини аниқлашда муҳим ўрин эгаллаган. Одамлар ов чоғида ўзларининг удабуронлиги, жасурлиги, жанговар маҳоратини намоён қилган, кишилар бир-бирига кўмак берган. Ҳасадгўйлар эса овда ёмон кўрган кишиларига қарата қасддан ўқ узган, панд берган. Ҳукмдорлар шу боисдан тез-тез ов уюштириб, атрофидаги кишиларни синовдан ўтказган. Улар ов пайтида, иложини топиб, душманларини мавҳ этган.

Хондан ранжиб, бошқа элга кўчиб кетмоқчи бўлган Багилга хотини: “Подшоҳлар тангрининг кўланкасидир. Подшоҳига осий бўлган кишининг иши юришмайди, ўнгидан келмайди. Кўнглингдаги аламинг, дардингни шароб аритади. Овга чиққин, кўнглинг очилади” дея тасалли беради. Багил: “Хотин кишининг ақли, фикри яхшидир” дея аёлининг гапини инобатга олиб, овга чиқади. Овда ярадор бўғуга дуч келиб, унинг ортидан қувиб, чуқур жарликка тушиб кетиб, оёғи синади. Оёғини отининг бўйни-ёли устига қўйиб, амаллаб жарликдан чиқиб олади. Ўғлига дуч келади. Аммо ўғлига ҳам оёғи синганини билдирмайди. Уйига келиб ётиб олади. Оғриққа чидолмай оёғини синганини хотинига айтиб қўяди. Хотини эса буни хизматкорига айтади. Хизматкор қоровулга етказди. “Ўттиз икки тиш орасидан чиққан хабар шу тариқа бутун ўрдага ёйилади”. Душман жосуси бу хабарни ўз ҳукмдорига маълум қилади. Багилнинг жосуси ҳам душман унга хужум қилишини билдиради. Багил ўғлига танг вазият юзага келганини айтади. Ўғли отасига: “Отингни, яроғингни бер. Душман билан ўзим олишаман” дейди. Ўғли Багилнинг отини миниб, кийимини кийиб, душманга қарши чиқади. От душманни аскарлардан аввал сезади.

Багилнинг оти душманнинг юрагига қўрқув солади. Лекин душманнинг синчиси хукмдорида от устидаги Багил эмас, бошқа эканини билдиради. Душман хукмдори: “Юз одам ноғора қоқсин, ўғлон қўрқсин. Агар у куш юрак бўлса, майдондан қочади” дейди. Душман хукмдори Багилнинг ўғлини камситиб, сўз айтади. Отинг ориғ, қиличинг кертик, найзанг синик, ёйинг қилтирик, кўзларинг хира, дея уни маломат қилади. Аммо Багилнинг ўғли ҳайиқмасдан душман хукмдори билан олишиб, уни енгади. Душман лашкари қўрқиб қочади. Багилнинг аскарлари кўп ўлжа олиб қайтади. Багил ўғлини қутлайди. Бойинтур хон мажлисига чорлаб, Багил ва унинг ўғлига жубба, чакмон, чодир беради. Қўрқут Ота келиб, Багил ўғли Эмранни қутлаб, яхши тилаклар тилайди.

Мазкур ҳикоятда ўша даврда уруш қандай кечгани аниқ деталлар асосида баён қилинган. Масалан, кўпчилик бўлиб, ноғора қоқиб, жанг майдонидаги душман аскарлари кўнглига қўрқув солинган. Чунки кўп ноғора бир пайтда даранглаганида кишини ваҳима босиб, майдондан қочиб кетгиси келади. Ёки подшоҳнинг ўнг томонидан ўтириш кишига катта ҳурмат билдирилганидан далолат бериши қайд этилади.

Таъкидланганидек, эртак, достонларда ов “сахна”си кўп учрайди. Бу аввало ўтмишда аждодларимизнинг ҳаёти, тирикчилиги ҳайвонларнинг гўшти, терисига боғлиқ бўлгани билан боғланади. Иккинчидан, ов чоғида кишиларнинг ҳамжиҳатлиги намоён бўлади. Учинчидан эса одамлар ов қилиш учун бепоён дашт, чўллардаги кенгликларга чиқишган, тоғнинг баланд чўққиларига кўтарилишган. Улар бу пайтда осмонда ой, юлдузлар ҳаракати, қуёшнинг чиқиши, ботиши, шамолнинг эсиши, йўналишини ўзгартириши, булутларнинг сузиши, жониворларнинг ҳаётини кузатиб, турмушнинг кундалик майда-чуйда ташвишларини, ўзаро келишмовчилик, низоларни, бир зумга бўлса-да, унутишган. Табиатдаги турфа хил манзаралар уларнинг кайфиятини кўтарган, одамлар ов чоғида гина-қудратларни унутиб, кўнгилхушлик қилишган. Шайх Низомиддин Ганжавийнинг “Иқболнома” достонида ҳам шамол дилнинг ғамини ювиши, ширин оҳанг юракни ёндириб, қони қайнатиши, тоғда ўтмиш ҳикмати мўл бўлиши, қаттиқ шовқин-сурон эса мияга салбий таъсир кўрсатиши эслатилган (Низомий Ганжавий. Иқболнома: Достон. – Тошкент: ART FLEX, 2009. – 288 б. – 176, 203, 207, 213-бетлар). Ов пайтидаги зиёфат чоғида иерархия бир қадар барҳам топган. Яъни кишилар мансаб-мартабаси, ижтимоий аҳволдан қатъи назар, нисбатан тенглашган. Чунки қадимда байрам, тўй, зиёфат пайтида одамлар бой-камбағал, мансабдор, оддий фуқаро дея табақага ажратилмаган. Зиёфат пайтида, байрам томошалари, маросим, урф-одатлар ўтказилаётганда одамлар нисбатан тенглашган. Зиёфат чоғидаги шаробхўрлик таъсирида кишилар кўнглидаги дардини, бир-бирига нисбатан асл муносабатини яширмасдан, пардаламасдан ошкор этган. Чунки шаробда одамни маст қилиб қўядиган хусусият бор. Шароб таъсирида киши ўзининг хушёрлигини йўқотиб қўяди. Шунда у хушёр пайтида ошкор этишга истиҳола қиладиган кўп истакларини, ўзини қийнаган ички дардларини айтиб, бир қадар енгил тортади. Лекин турмуш шу қадар мураккаб, чигалки, у кишини ҳамиша муаммолари билан қийноққа солади. Натижада, кўнгил дард, ғуссага тўлади. Дард, ғуссалар оғирлик қилиб, киши уни дилидан чиқаргиси келади. Лекин жуда кўп омиллар бунга монелик қилади. Чунончи ҳеч ким бошқаларга ички сирларини билдиргиси келмайди. Сирини билса, ўзгалар уни масҳара қиладигандай, устидан куладигандай туюлади. Шароб ичганда эса ҳамиша таранг тортилиб, кишини бошқариб турадиган ақл ришталари бўшашиб, маҳкам бекик турадиган сирлар қопқоғи очилиб кетади. Шу боисдан эртак, достонларда инсон руҳиятининг ана шу жумбоғига эътибор қаратиш мақсадида ов ва тўй чоғидаги зиёфат дастурхони таърифланиб, шаробхўрлик базмлари баёнига алоҳида урғу берилади. “Қўрқут Ота китоби”даги Дирса хон ўғли Бўғоч хон тўғрисидаги ҳикоятда тўй манзараси: “Хонлар хони Бойинтур йилда бир марта тўй бериб, Ўғуз бекларини чақирарди. Бу кун тўйда отдан

айғир, туядан бугро, қўйдан қўчқор сўйдирди. “Ўғли борни оқ ўтовга, кизи борни қизил ўтовга, кимнингки ўғли, қизи йўқ бўлса, қора ўтовга ўтказиб, қора кигиз тўшанг, олдига қора қўйнинг сонидан қўйинг, еса есин, емаса кетсин. Ўғли, қизи бўлмаганни эгам қарғагандир, биз ҳам қарғармиз” деди у. Ўғуз беклари бирин-кетин кела бошлади. Аммо Дирса хон деганининг ўғил-қизи йўқ эди. Дирса хон тонг отар- отмас ўрнидан туриб, қирк йигитини олиб, Бойинтур хоннинг зиёфатига жўнади. Бойинтур хоннинг йигитлари Дирса хонни қаршиладилар, келтириб қора ўтовга қўндирдилар, қора қўйнинг яхнасидан олдига қўйдилар. Бойинтур хоннинг буйруғи шул, дедилар. Дирса хон деди: “Бойинтур хон мандан на ўксуклик кўрди? Қиличимданми, дастурхонимданми? Мендан паст кишиларни оқ ўтовга қўндирди, манинг хатом надирким, қора ўтовга ўтказди?” тарзида баён қилиниб, тўй, байрамдаги зиёфат дастурхонида барча тенг, баробар эканлигига ишора этилади.

Ўнинчи ҳикоят “Ушун Хўжа ўғли Сағрак достони”дир. Ушбу ҳикоят ҳам бекларнинг мажлиси, зиёфат дастурхонидаги ўринга ҳар бир киши ўз хизматига мувофиқ эришишини нақл қилиш билан бошланади. Ушун Хўжанинг икки ўғли борлиги, каттасининг исми Эграк, кичигиники Сағрак эканлиги, Эграк баҳодир бўлса-да, сал ховлиқмалиги, боис мажлисларда ўз ўрнини билиб ўтирмаслиги, бу бошқаларга малол келиши, бир куни мажлисда Эгракнинг эркаликларидан ғашланган Терс Узанмиш унга: “Хой Ушун Хўжа ўғли, бу бекларнинг ҳар бири ўтирган жойига қиличи билан мушарраф бўлдилар. Сан бош кесдингми, қон тўқдингми, очни тўйғазиб, яланғочни кийинтирдингми?” деб таъна қилади. Эграк ундан: “Хей Терс Узанмиш, бош кесиб, қон тўқмак ҳунармидир?” деб сўрайди. Терс Узан “Ҳа” деб жавоб беради. Мана шу каби ўринлар “Қўрқут Ота китоби” худди “Алпомиш”, “Манас” сингари қаҳрамонлик эпоси экани, у “ким жисмоний кучли бўлса, ўша ҳақ” деган замонларга мансублигидан далолат беради. Жисмоний куч асосий мезон саналган замонларда эса ўзга элларни босиш, талаш қаҳрамонлик, ватанпарварлик ҳисобланган. Кишиларнинг обрўси, мавқеи уларнинг жисмоний куч-қудрати, бошқа юртларга ҳужум қилиши, ўзга диндагиларни эзиб, зўравонлик қилишига қараб белгиланган. Одамлар шундай дунёқараш устувор замонларда қўшни ўлкаларга ҳужум қилиб, босқин уюштиришни зарурий иш, касб деб қарашган. Жанг санъатини эгаллаган жасур кишилар жамиятда энг ҳурматга сазовор одам сифатида қадрланиб, уларга алоҳида эҳтиром кўрсатилган. Шундай дунёқараш ҳукмрон бўлгани боис Терс Узанмиш Эгрекни юқоридаги сўзларни айтиб уялтирган.

Эгрек баҳодир йигит бўлганидан ғурури чидамасдан оқин, яъни бойлик орттириб келиш учун ўзга элга ҳарбий юриш қилиш учун хондан рухсат сўраб, уч юз бир йигитни қуроллантириб, йўлга чиқади. Кўп қалъаларни босқин қилиб талайди. Ғалабаларидан қувониб, аскарлари билан майшат қилади. Душман жосуси ҳукмдорига Эграк отининг эгарини олиб, кийимларини ечиб, ухлаб ётгани ҳақида хабар етказади. Душман лашқари пайтдан фойдаланиб, Эгракнинг аскарларини ўлдириб, ўзини асир олиб, зиндонга ташлайди. Аввалги ҳикоятлар қаҳрамонлари каби Эграк ҳам ғалабаларидан ғурурланиб, такаббурлик қилгани, майшатга берилгани туфайли ҳалокатга йўликади. Халқ оғзаки ижодида, жумладан, “Қўрқут Ота китоби”да такаббурлик, бошқаларни назар-писанд қилмаслик, майшат қилиб, хушёрликни унутиш ҳар қандай инсон учун фожиа экани шу тарзда таъкидланади.

Эгракнинг укаси Сағрак ҳам баҳодир бўлиб улғаяди. Зиёфат чоғида маст бўлиб, ташқарига чиққанида иккита етим бола ёқалашиб ётганининг устидан чиқади ва “Нега уришасизлар?” дея иккаласини бир шаппатидан уради. Етим болалар унга: “Етимлигимиздан ўксиганимиз етмайдими? Бизни нега урасан? Кучингни бизга кўрсатгунча зиндонда ётган акангни асирликдан халос қилсанг бўлмайдими?” деб эътироз билдиради. Бу ўринда ҳам

қахрамоннинг маст эканлигига эътибор қаратилиб, агар Саграк сархуш бўлмаганида ёқалашётганларни урмасдан, насиҳат қиларди. Етим болалар эса унга таъна этишмасди, деган фикр илгари сурилади. Ҳикоятда “Қари тутнинг бағри, ўксук (етим) ўғлоннинг тили аччиқ бўлур” дейилади. Қари тут қуриб ётади. Унда уя қурган битлар сувсизликдан чанқайди ва ёпишган жойини қаттиқ тишлаб, қонни сўради. Етим бола ота-онаси бор тенгдошларидан ўзининг камлигини ҳар қадамда ҳис қилиб, азобланиб ўсади. У шу боис аламзада, тили аччиқ бўлиб улғаяди. Етим болалар ҳаётда кўп қийинчиликка дуч келгани учун кўпинча қаҳри қаттиқ, шафқатсиз кишига айланади. Улар ҳақини бошқаларга едириб қўймайди, ўзларига салгина азият етказгандан ҳам аёвсизларча ўч олишади. Ҳикоятда ҳаётда ҳамиша кўп кузатиладиган ана шу ҳақиқатга ишора қилинади.

Саграк етим болаларнинг таънасидан қаттиқ таъсирланиб, акасини излаб, йўлга чиқиш учун ота-онасидан изн сўрайди. Улар рухсат бермайди. Тутқунликдаги йигит сенинг аканг эмас, деб айтишади. Саграк “Оғамнинг ўлик-тириклигини билмагунча, ўлган бўлса, ўчини олмагунча Ўғуз элида юролмаيمان” деб туриб олади. Ота-онаси Қозон хонга аҳволни билдириб, маслаҳат сўрайди. Қозон хон: “Ўғлингизни уйлантиринг” деб айтади. Бу фикр ҳикоятда: “Қозон айтур: Оёғига от тушовини уринг, деди” тарзида ифодаланади. Хайвонларнинг оёғи ип билан ёки бошқа нарса билан боғланса, улар узокқа кетолмайди. От бақувват бўлгани учун мустаҳкам темир тушовдан фойдаланилади. Қозон хон “Ўғлингизнинг оёғига от тушов уринг” деганда уйлантирсангиз, у акасини излаб, ҳаттарли сафарга чиқмайди, демоқчи бўлади. Сагракнинг ота-онаси бу маслаҳатни тўғри топиб, ўғлини яхши кўрган қизига уйлантиришади. Тўй ўтгач, Саграк ўртага қиличини қўйиб, келинга у билан бирга бўлолмаслиги, чунки акасини тутқунликдан ҳалос этишга қасам ичгани, бу аҳдидан қайтолмаслигини айтади. Келин қайнота-қайнонасини бундан хабардор қилади. Уларга “Отамдан яхшироқ қайин ота, / Онамдан яхшироқ қайин она” деб мурожаат этади. Келин, ота-она ноилоҳ қолгач, Сагракни “Йўлинг очик бўлсин, эсон-омон бориб келарсан, келажакнинг бор бўлса” деб кузатиб қолишади.

Саграк дастлаб душманнинг от боқиб юрган йилқичиларига дуч келиб, уларни ўлдиради. Ноғора чалиб, отларни ҳайдаб, қўрага қамайди. Уч-тўрт кун ухламагани учун отининг чилвирини билагига боғлаб, уйқуга кетади. Душман жосуси Саграк ухлаётгани хабарини етказди. Душман ҳукмдори Сагракнинг устига олтмиш аскар юборади. От кишнаб, ухлаб ётган баҳодирни душман лашкари келганидан огоҳлантиради. Бу ҳолат ҳикояда: “Совут жаранглашидан, от кишнашидан маълум. От қулоғи уйғоқ бўлур” дея образли ифодаланади. Барча жонзотлар, чунончи қўй, эчки, сигир, ит, мушук, эшак ётиб ухлайди. От қаттиқ толиққанда ҳам ётиб олмайди. У дДоим тўрт оёғи устида, тик ҳолатда, кеча-кундуз сергак туради. От ўзга жонзотларга қийёслаганда шу каби хусусиятларига кўра қадрланади. От, ит, қуш, умуман, жонзотлар кишиларни хавфдан огоҳ этади. Аммо одамлар кўпинча бунга эътибор беришмайди. Душман ҳукмдори иккинчи сафар Сагракка қарши юз нафар сара аскар жўнатади. Саграк отининг жировини билагига боғлаганча ухлаб қолган бўлади. От душман келганини сезиб, кишнаб Сагракни уйғотади. Саграк юз нафар душманни тум-тарақай қилиб қувади. Уйқуси ғолиб келиб, яна отининг жировини билагига боғлаб ётади. Аммо бу гал жиров Сарракнинг билагидан бўшалиб, от қочиб кетади. Душман ҳукмдори бу сафар уч юз нафар аскар билан бориб, Сагракни тутиб келтиринг, деб буюради. Аммо аскарлар Сагракка яқинлашишдан қўрқамиз дейишади. Душман ҳукмдори зиндондаги тутқун йигитни рўпара қилинг, у Сагракнинг қўл-оёғини боғлаб келтирсин, дейди. Аскарлар зиндонда ётган Эгракни: “Султонимиз сенга ҳиммат айлади. Бир зўравон жинни йўловчи, чўпонларга кун бермаяпти. Шу жинни зўравонни ўлдирсанг, тутқунликдан озод бўласан” деб алдашади. Эграк от суриб келади. Сагракнинг ухлаб ётганини кўриб, отидан тушиб, жировни бир новдага илдиради. Ухлаб ётган

йигитнинг белидаги қўбизини суғуриб олиб, чалиб “Ўрнингдан тур, ғаюр сени ўраб олди” деб сўз айтади. Саграк уйқусидан сакраб туриб, Эгракни қиличи билан чопмоқчи бўлади. Лекин унинг қўлида ўзининг қўбизини кўриб: “Қўркут Отам қўбизи хурмати сани чопмадим. Агар қўлингда қўбиз бўлмаганида оғам-акамнинг ўчини олиш учун сен душманни икки бўлак қилардим” дейди ва қўбизни тортиб олади. Қаршисида акаси Эграк турганини билмасдан ундан: “Сенинг қалъангда тутқун борми?” деб сўрайди. Эграк ҳам рўпарасидаги укаси Саграк эканини билмасдан: “Қаердан келдинг? Ота-онанг ким? Отинг надир?” деб сўрайди. Саграк унга ўзини таништиради. Ака-ука бир-бирини топади. Ҳикоятда бу учрашув “Қалқибон икки қардош қуча-қуча кўришдилар. Эграк кичик қардошининг бўйинини ўпди. Саграк унинг қўлини ўпди” деб таърифланади. Бундан қадимда туркийлар бир-бирига хурматини шу тарзда изҳор этгани аёнлашади. Яъни хурмат, эҳтиромни билдириш учун ёши катта киши кичикнинг бўйинини, кичик ёшли эса ёши улугнинг қўлини ўпган. Ҳозир ҳам турклар орасида хурмати баландлигини кишининг қўл кафти сиртини ўпиш орқали билдирилади. Эграк ва Саграк соғ-саломат ота-онасининг бағрига қайтади. Тўй қилиб, мурод-мақсадига етишади. Мазкур ҳикоят Қўркут Ота келиб, кишиларнинг кўнглини хушлаб, бу дунё ўткинчилиги, киши ҳар қанча узоқ умр кўрмасин, барибир ўлим шарбатини тотиши тўғрисида ўғит бериши билан якунланади.

Салор Қозон тутқун бўлганида ўғли Ўроз уни қутқаргани баёни ўн биринчи ҳикоятдир. Мазкур ҳикоят ҳам беклар зиёфат дастурхони таърифи, амалдорлар маишат қилиб яшагани нақли билан бошланади. Аёнки, ортиқча еб-ичиш кишида турли хоҳиш-истакларни кучайтиради, шахватни кўзғайди, кўнгилга бошқалардан устунлигини билдириш гўлгуласини солади. Меъёридан ортиқча овқат, маст қилувчи ичимликлар одамни шайтоний васвасаларга солади. “Қўркут Ота китоби” даги ҳикоятларда шу боисдан бекларнинг зиёфат дастурхони, шаробхўрлигига диққат қаратилиб, маишатга берилиш, такаббурлик қилиш уларга қўп кулфат келтиргани ёритилади. Ҳашамат билан дастурхон тузаш такаббурлик белгиси экани, меҳмонлар олдида хилма-хил егулик, овқатларни қаторлаштириб ташлаш исрофгарчиликка олиб келиши, такаббурлик ва исрофгарчилик эса энг катта гуноҳ саналиши, беклар, амалдорлар ҳаётидаги фалокатлар уларнинг гуноҳ амаллари билан боғлиқлигига ишора қилинади. Эртаси, дostonлардаги ов, зиёфат “сахна”лари замирида чуқур маъно ётади. Халқ оғзаки ижодидаги бу каби тафсилот, деталларга синчиклаб қаралса, улар бежиз киритилмагани аёнлашади. Шайх Низомий Ганжавий “Хамса”сининг илк достони “Махзан ул асрор” (Сирлар хазинаси)да ҳам: “Майки ҳалол эрди ўшал ҳар мақом,/ Ақлга душманлиги этди ҳаром/ Гарчи май андуҳи жаҳонинг олар,/ Ичма уни, иззати жонинг олар,/ Май жигаринга тўкилур мисли туз,/ Ичсин уни, майли, неча бетамиз./ Ичма, сенга касрини этгум хабар,/ Ул сенинг жонингдан этар беҳабар./ Беҳабар ул, кимки уни тотгуси,/ Бир йўла ғафлатга кейин ботгуси” дейилади (Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул асрор. Достон. – Тошкент: “KAMALAK” нашриёти, 2016. – 216 б. – 176-бет).

Бошқа юрт ҳукмдори Қозон хонга лочин юборганида у шу лочинни эрта тонгда овга олиб чиқиш истагидалигини билдиради. Овга чиқиб, бир тўда ғозни кўради. Қозон хон қўлидаги лочинни ғозларга йўллайди. Аммо лочин ғозларга хужум қилмасдан, бошқа томонга учиб кетади. Бундан Қозон хон ғазабланади ва лочиннинг изидан жўнаб, ғаюр (душман) эли яшайдиган жойга келиб қолади. Атрофидаги беклар ортга қайтайлик деса, Қозонхон кўнмасдан шу жойда ухлашни маъқул кўради. У ғайридинлар яқинида ухлаш фалокат эканини эътиборга олмайди. Чунки одам ухлаганида хушёрлигини тамоман йўқотади. Ҳикоятда шунинг учун “Уйқуни кичик ўлим дер эдилар” дейилади. Душманнинг жосуси ўз ҳукмдорига Қозон хон келиб, йигитлари билан ухлаб ётгани ҳақида хабар етказди. Душман лашкари Қозон хоннинг аскарларини ҳалок этиб, ухлаб ётган Қозоннинг оёқ-

қўлини маҳкам боғлаб, аравага ортиб олиб кетади. Қозон хон араванинг ғичирлаб юришидан уйғонади ва керишиб, танасидаги ипларни узиб, қаҳ-қаҳ уриб, кафтига кафтини қарс-қарс уриб кулади. Душманга беписанд қараб: “Аравани бешигим деб ўйлабман, сизларни доям дебман” дейди. Душман қўлидан халос бўлишга уринмайди. Душман Қозон хонни қалъадаги кудукқа келтириб ташлаб, кудук оғзига тегирмон тошини бостириб, емак-ичмагини шу тошнинг тешигидан бериб туришади. Бугдой, арпа ва бошқа донларни эзиб ун қиладиган тегирмон тоши эса жуда оғир ва катта бўлади. Бу тошни баландликдан нов орқали чархпалакка зарб билан тушадиган сув оқими айлантиради. Тегирмон тошини уч-тўрт киши осонликча ўрнидан қўзғатолмайди. Қозон хон такаббурлиги туфайли ана шундай тош бостирилган зиндонга тушиб, ночор аҳволда қолади. Душман элнинг ҳукмдори хотини Қозон хоннинг аҳволини билмоқчи бўлиб келади. Зиндонбон тешикни очади. Аёл Қозон хондан: “Ҳолинг надир? Тириклик ер остида хушми ёки ер юзида яхшими? Энди ер остида нима ейсан, нима ичасан ва нимага минасан?” деб сўрайди.

Эртак, дostonларда ҳукмдорнинг кизи, хотини, синглиси зиндонда ётган асирни кўргани келгани айтилади. Улар тутқунга кўмак бериш мақсадида келмайди. Ҳукмдорнинг бу яқинлари асирнинг аҳволини томоша қилишни истади. Уларнинг дастлаб тутқунни масхаралаб, таъна қилиши шундан далолат биради. Ҳукмдорнинг хотини тутқун бўлиб, ночор қолган Қозон хоннинг устидан кулади. Шунинг учун ундан: “Ҳолинг надир? Тириклик ернинг остида яхшими ёки ернинг устида дурустми?” деб сўрайди. Иймонли, виждонли, ақлли киши эса душманидан ҳам бундай деб сўрамайди. Чунки ночор қолган одамга айни хилдаги саволни бериш уни масхара қилиш, устидан кулиш, таҳқирлаш билан баробар. Диёнатли одам ҳеч қачон бировга таъна тошини ёғдирмайди. Бахил, ичи қора, дунёқараши ниҳоятда тор кишигина бировнинг камчилиги, айбини айтиб, унга таъна қиладди. Ғаюр ҳукмдорнинг хотини ўзи айтган таъна сўзларнинг касрига қолади. Қозон хон ғаюр аёлнинг масхаралаб берган саволига: “Ўликларга ош берган пайт, уларнинг қўлларидан олиб ейман, ўликларингиз йўрғасига минаман, танбалларингизни судрайман” деб жавоб қайтаради. Аёл бу сўзларга ишонади. Ўлган етти ёшли қизалоғи эсига тушади. Ғаюр аёл: “Дининг ҳаққи, Қозонбек, етти ёшлиқ қизалоғим бор эди, ўлди, раҳм қил, унга минма” дейди. Қозон эса: “Ўликларингиз ичида ул яхши йўрғадир, унга ҳам минарман” дейди. Аёл Қозон хоннинг айтганларини эрига етказди. “Қозон хонни кудукдан чиқар. Ер остида у қизалоғимни минар эмиш. Минса белини синдиради” дейди. Ғаюр ҳукмдор бу гапга ишониб, бекларини жамлаб маслаҳатлашади. Улар: “Қозонни кудукдан чиқарайлик. У бизни мақтасин. Ўғузларни бизга бўйсундирсин. Бизнинг элга бостириб келмаслигини айтиб, қасам ичсин”, деб келишишади. Қозон хонни кудукдан чиқаришиб, шартларини баён этишади. Қозон хон ғаюрларга: “Ер юзида одам мақтамаган бир кишини келтиринг, унга миниб, сизларни мақтайин, дейди. Ғаюрлар бир кишини келтиришади. Қозон хон эгар ва тизгин беришни сўрайди. Ғаюрнинг орқасига эгарни қўйиб, оғзига сувлиқни солиб, устига миниб, жоловини тортиб, оғзини айириб ўлдиради ва устидан тушмасдан ўтириб олади. “Қўбизимни келтиринг, сизни мақтайман” дейди. Қозон хоннинг қўлига қўбизини беришади. Ҳикоятда шу тарзда кетма-кет ғаюрнинг аҳмоқлиги таъкидланади: ҳукмдорнинг хотини тутқун ётган кишига таъна қиладди, Қозон хоннинг сўзига ишониб, уни кудукдан чиқаришади, ҳеч қачон бирор кишини мақтамаган дея бир одамни рўпара қилишиб, унга эгар урдириб, жолов солдиришади. Ваҳоланки гапирган одам, албатта, кимнидир мактаб, кимнидир ёмонлайди. Бировни мактаб, бировни қораламаган одамни Ер юзидан ахтариб топиб бўлмайди. Ғаюрларнинг ақли шунга етмайди. Қозон хон қўбизини чалиб: “Элимнинг ҳурмати ҳаққи қилич урдим,/ Оқ майдонда юмруқ (думалоқ) бошни тўпдай кесдим,/ Ундан ман эрман деб ҳам, бекман деб ҳам мактанмадим,/ Мактаган

эрларни хуш кўрмадим,/ Қўлингга тушган эканман, ғаюр, ўлдир мани./ Ўз аслимни, ўз наслимни ёмонлагим йўқ” деб сўз айтади.

Ғаюрлар мақсадига эришолмагач, Қозон хонни ўлдирмоқчи бўлишади. Лекин унинг ўғли, қариндошлари бор. Улар биздан ўч олади, деб Қозон хонни тўнғиз домига ташлашади. Қозон хоннинг ўғли Ўроз вояга етиб, йиғинга борганида бир киши ундан: “Сан Қозон хоннинг ўғлимисан?” деб сўрайди. Ўроз шу пайтгача отаси Қозон хон экани, у тутқундалигини билмагани боис ўзини Бойинтур хоннинг ўғли, деб юради. Чунки онаси ўғлига буни билдирмай келади. Ўроз ҳақиқатни сўраганида унга: “Отанг Қозон хон ғаюрлар қўлида тутқун. Ғаюр элига бориб, ўзингни ҳалок этишингдан кўрқиб, сенга буни айтмадим. Тоғангни чақир, маслаҳат қилайлик” дейди. Ўроз ғайридинлар юртига лашкар тортиб боради. Ибодатхона дарвозасини вайрон қилади. Ғаюрнинг подачиси бу хусусда ҳукмдорига хабар етказди. Ғаюр беклари маслаҳатлашиб, Ўрознинг лашкарига Қозон хонни рўпара қилишади. Улар Қозон хонга: “Юртимизга душман қўшин тортиб келди. Ёғийни ҳайдасанг, сени халос қиламиз” деб алдашади. Ҳикоятда душман маккор бўлиши, турли найранглар билан кишини доғда қолдириши мумкинлиги, шунинг учун ҳамиша худога сиғиниб, шошмасдан ақл билан иш тутиш лозимлигига шу тарзда ишора этилади. Қозон хон ўйлаб, мулоҳаза қиладиган киши бўлгани учун ғаюрлар шундай шарт қўйишганида: “Валлоҳи биллоҳ, тўғри йўлни кўрар экан, эгри йўлдан бормасман” деб айтади. Ғаюрлар эса унинг бундай дейишида қандай маъно борлигини сезмасдан “Қозон яхши онт ичди” деб севинишади. Қозон хон ўғли Ўроз уни тутқунликдан халос этиш ниятида лашкар билан келганини билмайди. Ўроз ҳам қаршисида ўз отаси турганини сезмайди. Қозон хон ўғли Ўроз билан келган бир неча паҳлавонни енгади. Қозон хон рўпарасидаги лашкарга: “Саркарданг майдонга чиқиб, мен билан уришсин” деб талаб қилади. Ўроз минган отнинг жиловини амакиси Қора Кўна ушлаб турган бўлади. Ўроз кутилмаганда жиловни тортиб олиб, майдонда Қозон хон билан олишишга тушиб, унга қилич солади. Қозон хон шунда ўзини ўғлига танитади. Ўроз ерга тушиб, отасининг қўлидан, Қозон хон ўғлининг бўйнидан ўпиб, қучоқлашиб кўришишади. Улар ғаюрларни шу тарзда енгиб, ғайридинлар юртини талон-тарож этиб, ўз ўрдаларига қайтиб, ғалабани шарафлаб, етти кеча-кундуз тўй қилишади. Кўрқут Ота баҳодирларнинг бошидан кечган бу воқеалар нақлини ҳам аввалги ҳикоятлардаги каби: “Қани мактаганимиз бек эранлар”/ Дунё маники деганлар!/ Ажал олди, ер гизлади (ютди)./ Фоний дунё кимга қолди?/ Келимли, кетимли дунё,/ “Сўнг учи ўлимли дунё” деб тугатади.

Сўнгги ҳикоят “Ич Ўғузга Таш Ўғуз итоат этмагани ва Байракнинг мадҳи достони” дир. Ҳикоятда Қозон хон уч йилда бир марта Ич Ўғуз ва Таш Ўғуз бекларини йиғиб, зиёфат бериб, ўзи хотини билан ташқарига чиқиб, уйдаги жамики асбоб ва молни улар олиб кетишига рухсат бериши – яғмолатиши, бу гал уйини яғмолатишга чақирганида Таш Ўғуз беклари келмагани, Ич Ўғуз беклари эса уйни яғмолаб кетгани, бундан Таш Ўғуз беклари ранжиб, Қозон хон билан саломлашишга келилмагани, Қозон хон нега бундай бўлганини билмоқчи бўлиб, чопар жўнатгани, чопар Таш Ўғуз беклар ҳузурига келиб, уларни синамоқ мақсадида “Устимизга ёғий келди. Таш Ўғуз беклари, кўмак беринг” дегани, Таш Ўғуз беклари, жумладан, тоғаси Оруз “Қозоннинг бошига дардлар келсин. Биз Қозонга душман бўлдик, шуни билсин” дегани, бу аразлаш Қозоннинг Таш Ўғуз беклари келишини кутмасдан уйни Ич Ўғуз бекларига яғмолатгани туфайли эканлиги нақл қилинади. Қадимги эпосларда, жумладан, “Кўрқут Ота китоби”да шу тарзда одамлар орасидаги низо, адоват аслида арзимас гинахонликдан бошланиши, халқлар, давлат ўртасидаги можаро, урушлар ҳам аслида жуда майда нарсалар туфайли содир бўлишига ишора этилади. Қадимги юнонларнинг “Киприя” достонида ҳам Троя уруши денгиз маъбудаси Фетиданинг Фессалия подшоҳи Пелейга узатилиши тўйига Олимп тоғидаги барча маъбуд

ва маъбудалар таклиф этилгани ҳолда, адоват маъбудаси Эрида чакирилмагани, бундан ранжиган Эрида базмгоҳга келиб, билдирмасдан одамлар орасига “соҳибжамолга” дея ёзилган олтин олмани ташлаб юборгани ва ана шу олмани олиш учун талашиш туфайли улуғ маъбудалар Гера, Афина ва Афродита ўртасида ихтилоф туғилганидан бошлангани тўғрисида сўз кетади. “Алпомиш” достонида ҳам низо подшоҳ Бойбўри укаси Бойсаридан ўз бойлигидан бир улоқни эл қатори унга закот сифатида беришини сўраганидан келиб чиқади.

Кишилардаги ички ғурур авжланиб, такаббурликка айланганида, улар шайтон васвасасига берилиб, ақл билан иш тутолмасдан қолади ва арзимас, майда нарсалардан жиддий можаро чиқади. Одамдаги такаббурлик майли бошқалар билан келишиб, муросаю мадора қилишга доим тўсқинлик қилади. “Илиада”, “Одессия”, “Маҳобҳорат”, “Рамаяна”, “Алпомиш” сингари халқ эпосларида одамлар орасидаги низо, можаро, урушлар аслида такаббурлик, манманлик васвасасидан пайдо бўлгани кўрсатилади. Таш Ғўз беклари, уларнинг хони Оруз Хўжа бугунги дунёқарашдан келиб чиқилса, арзимаган нарса учун аразлаб, душманга айланади. Қозон хон ва Оруз Хўжа фақат элдош, юртдош эмас. Улар – қариндош. Оруз Хўжа Қозон хоннинг тоғасидир (“Қозоннинг бошига ҳамиша дардлар келсин, дойиси (тоғаси) Орузни доим эслаб юрсин”). Оруз Хўжанинг иззатталаблиги туфайли эл иккига ажралиб, ўртада қон тўкилади. Оруз Хўжа Таш Ғўз бекларига Қозонга душман бўлганини билдиради. Беклар ҳам унинг сўзини маъқуллашади. Орузнинг талаби билан беклар “Қуръон”га қўлини қўйиб, “Санинг дўстингга дўст, душманингга душманмиз” деб қасам ичишади. Оруз хурсанд бўлиб, бекларга сарпо кийдиради.

Қозон хон билан қариндош эканлигини унутмаган Оруз бекларга: “Байрак биздан қиз олган. Аммо у Қозоннинг қариндошидир. Байрак келсин-да, бизни Қозон билан яраштирайсин. Агар гапимизга кўнмаса, Байракни ўлдирайлик. Шунда Қозон хонни енгамиз” дейди. Байракка мактуб жўнатишади. Байрак мактубни олгач, Орузнинг ўрдасига келади. Оруз ундан: “Биз Қозонга душман бўлдик, онт ичдик. Сен ҳам онт ич” деб талаб қилади. Байрак кўнмайди. Оруз ўлдирмоқчи бўлганида беклари қаршилиқ қилади. Байрак Орузга: “Эр кишини алдаб тутиш аёлнинг ишидир” дейди. Ғазабланган Оруз Байракнинг ўнг оёғини чопиб ташлайди. Беклари Байракни отга миндириб қочишади. Байракнинг аҳволини Қозон хонга маълум этишиб, унинг: “Қозон хон Оруздан ўчимни олсин. Қизимни ўғлига олиб берсин” дея васият қилганини айтишади. Қозон хон буни эшитиб йиғлайди. Беклар мажлис қилиб, йиғлаш билан бирор иш битмаслиги, Оруздан ўч олиш зарурлигини айтишади. Икки томондан лашкар рўпара келади. Майдонга Оруз ва Қозон тушади. Қозон хон Орузни найза санчиб енгади. Байракни ўтирган жойида қилич билан уриб, ўнг оёғини узган Орузнинг калласини Қозон хоннинг қариндоши Қора Кўна кесади. Таш Ғўз беклари буни кўриб, Қозон хонга тасалли бериб, қўлини ўпиб, ундан хатоларини кечиришини сўрайди. Қозон хон Таш Ғўз бекларини кечиради. Иззатталаблик қилиб, элни ажратган Оруз Хўжанинг уйини вайрон қилиб, мол-мулкни лашкарига талатади.

Қўрқут Ота бу ҳикоятни ҳам: “Қани ман айтган эранлар,/ Дунё маники деганлар,/ Ажал олди, ер гизлади (ютди)./ Фоний дунё кимга қолди?” дея барча кишилар учун ибратли сабоқ бўладиган ўғит билан ниҳоялайди ҳамда “Эгам сани номардга муҳтож этмасин. Бу китобни ёзгани таъзим ила эслаганларга ҳақ раҳм этсин” дея тилак тилайди. Ушбу китобдаги кўп ҳикоятларда бекларнинг бошига кулфат тушишида жосуслар ҳам роль ўйнагани қайд этилади. Кимнингдир ғараз ниятдаги топшириғини бажариб, кишиларни пойлаб, айтган гапи, режаси, хатти-ҳаракати тўғрисида маълумот етказувчи киши эса “жосус” дейилади. Аёнки, жосус зимдан иш тутайди. Ким жосус эканини осонликча билиб бўлмайди. “Деворнинг ҳам қулоғи бор” деган гап айнан жосусларнинг устамонлиги

тўғрисида айтилган. Киши, ким бўлишидан қатъи назар, ҳаётда салгина сергакликни унутса, албатта, панд ейди. “Қўрқут Ота китоби”да ана шу ҳаётӣ ҳақиқат беклар, амалдорларнинг бошидан кечирганларини нақл этиш асосида очиб берилади.

Ҳикоятларда туркий қавмларга хос кўпгина урф-удумлар, маросимлар тўғрисида сўз кетади. Масалан, фарзандларнинг тиз чўкиб, ота-онаси қўлини ўпиши, ёки вазирлар, саркардалар, бекларнинг ҳукмдорларга шу тарзда мурожаат қилишгани эслатилади. Масалан, Қон Тўрали сафарга чиқишидан олдин отаси ва онасининг қўлларини ўпгани айтилади. Ёки жанг майдонида танимасдан отасига қилич урган Ўрозга Қозон хон ўзини танитгач: “Ўрознинг шафқат томирлари қайнади, қора кийма кўзлари ёшга тўлди. Отдан ерга инди (тушди), отасининг қўлини ўпди. Қозон ҳам отдан тушди, ўғлининг бўйнидан ўпди” дейилади. Туркийларда бир-бирига ҳурмат, эҳтиромини айна тарзда изҳор қилиш таомил саналгани ёзма манбаларда ҳам қайд этилади. Масалан, Ғиёсиддин Ҳумомиддин Хондамирнинг “Мақорим ул ахлоқ” асарида Алишер Навоийнинг Астробод юришидан қайтаётган Ҳусайн Бойқарони кутиб олишга чиққани: “Бир фарсахга яқин юрганда соҳибқироннинг дабдабали ва кўркам муҳафоси кўринди. Шу вақт Худонинг инояти билан ул зот (Алишер Навоий)нинг муборак боши айланиб қолди. Олижаноб амир Хожа Шихобуддин Абдуллани ҳузурига чақириб: “Мени эҳтиёт қилишдан ғофил бўлманг, аҳволим ўзгариб қолди”, деди. Шу пайт аъло ҳазратнинг қўлини ўпишга етишмоқ учун отдан тушди. Тўсатдан етишган касалликнинг оғирлиги сўнгги ҳаддига бориб қолгани ва юришга мадори қолмаганидан мазкур амир ва мавлоно Жалолиддин Қосим унинг қўлтиқларига кириб, улуғ амир бошини баланд мартабали подшоҳнинг кучоғига қўя олди. Аъло ҳазрат ул буюклик ва дабдаба доираси марказининг аҳволида ўзгариш кўриб, ғоятда қайғуга ботди, ғамгин бўлди” деб баён этилади.

Аждодларимиз мамлакатнинг ҳар жиҳатдан мустаҳкамлиги, унда тинчлик, осойишталик барқарорлиги аввало халқнинг моддий турмушига боғлиқлигини чуқур англашган. Улар кишиларнинг фаровон турмуш кечиришини таъминлаш ҳукмдорнинг бурчи, амалдорларнинг вазифаси деб қарашган. Шу боис барча даврларда ҳукмдорлар, амалдорларнинг ўз шахсий манфаати йўлида бойликка ҳирс кўйиши, маишатпарастликка берилиши қаттиқ қораланган. Чунки шахсий бойлик орттиришга ружу қўйган, маишатпарастга айланган, ахлоқий бузуқлик, порахўрлик, таъмагирликка берилган ҳукмдорлар, мансабдорлар мамлакатни ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий таназзулга олиб келган. Шунинг учун эртақ, дostonларда айна масалага жиддий эътибор қаратилиб, ҳукмдорларнинг шахсий бойлик орттиришга, маишатга муносабатига алоҳида урғу берилган. “Қўрқут Ота китоби”даги ҳикоятларда ҳам ҳукмдорларнинг бойликка муносабати орқали уларнинг феъл-атвори, характериға хос хусусиятлар ёритилган. Масалан, Қозон хоннинг ҳар уч йилда барча ўғуз бекларини йиғиб, зиёфат бериб, уйдаги жамики асбоб, жиҳозларини яғмолатиши, яъни ким нимани олса, олиб кетишиға йўл қўйиши айтилади. Бу Қозон хон мол-мулкка ўч бўлмагани, у шахсий бойлик орттиришға ружу қўймагани, жуда саховатли, қўли очиқ бўлгани, элдошларидан ҳеч нарсасини аямаганини билдиради. Оруз бек эса аксинча. У мол-мулкка ўч, иззатталаб бўлгани боис яғмолашни бошлашда уни кутишмагани учун можаро кўзгаб, Байракка ўринсиз талаблар қўйиб, унинг ўнг оёғини чопиб ташлайди. Шахсий бойлик орттириш, бошқаларнинг нарсасини тортиб олишға муккасидан кетган бу кимса, охир-оқибатда, шу нобоп феъли туфайли аянчли ўлим топади. Ҳикоятда Оруз бекнинг қисмати мисолида шахсий бойлик орттиришға берилиб, худбинлик қилиш гумроҳлик экани кўрсатилади.

Эртақ, дoston, афсона, ривоятлар худди мана шу каби жиҳатлари билан туганмас хазинаға ўхшайди. Улар ўқувчи, тингловчи, томошабинларға ҳар гал ўзининг янги маъно

кирраларини такдим этаверади. “Кўрқут Ота китоби”даги ҳикоятлардан ҳам ҳар гал янги маънолар чиқаверади. Ҳикоятларда хонлар, бекларнинг бошига тушган мушкулликлардан кейин барчани чорлаб, тўй бергани алоҳида қайд этилади. Масалан, “Қағли Хўжа Ўғузга кирди. Кўк ола кўркли чаманга чодир тикди. Отдан айғир, туядан бўғро, қўйдан қўчқор сўйдирди. Тўй берди, буюк Ўғуз бекларини меҳмон этди” дейилади. Унинг баҳор фаслида меҳмонлар учун кенг адирда жой ҳозирлагани “Кўк ола кўркли чаманга чодир тикди” дея образли ифодаланади. Қағли Хўжа жонзотларнинг урғочисини эмас, эркагини сўйдиргани таъкидланишида ҳам чуқур маъно мужассам. Биринчидан, бу ўринда эркак жонзотнинг гўшти урғочисиникига қараганда калорияли, яъни қувватли бўлиши эътиборга олинади. Иккинчидан, жонзотларнинг урғочиси уларнинг сони кўпайишини таъминлайди. Тўй эса одамларни жамлайди, бирлаштиради. Тўкин дастурхон атрофидаги қизгин суҳбатлар кишиларни бир-бирига яқинлаштириб, қадрдон қилиб қўяди. Тўйдаги турли ўйин-томоша, мусобақалардан одамларнинг кайфияти кўтаралиб, дили яйрайди. Чунки тўйдаги тўкин дастурхон, зиёфат, томошалар меҳмонларнинг дам олиб, истироҳат қилишига имкон беради. Тўйда, жамоат олдида кўрсатилган ҳурмат-иззат эса мезбонлар ва меҳмонлар муносабатини мустаҳкамлайди, кишиларни ўзаро яқинлаштириб, бир-бири олдидаги масъулиятини кучайтиради. Байрам, тўй каби маросим, тадбирларнинг аҳамияти аввало шу билан белгиланади. Турли урф-одатлар, ҳар хил маросимлар узоқ замонлар мобайнида шаклланади. Зарурат туфайли юзага келган, эҳтиёждан ўсиб чиққан урф-одатларда эса шу халқнинг миллий қиёфаси, маънавий олами акс этади. Халқларнинг табиатга, бутун борлиққа муносабати айнан урф-одатларида ифодаланади. Кишиларнинг ўзаро муносабатида шу халқнинг ўзига хос руҳияти намоён бўлади. Шу боисдан халқ оғзаки ижодида, ундаги дostonларда урф-одатлар, тўй маросимлари алоҳида таърифланади. Тўй маросими халқнинг урф-одати, таомили бўлиши баробарида, ҳар бир кишининг ҳаётида ҳам муайян бурилиш ясайди. “Кўрқут Ота китоби”даги ҳикоятларда зиёфат, тўй қаҳрамонлар ҳаётидаги жиддий ўзгаришни белгилайди. “Дирса хон ўғли Бўғоч хон ҳикояти”да у элга тўй берганидан кейин фарзанд кўргани ва элнинг дуоси туфайли туғилган ўғлони мислсиз паҳлавон бўлиб улғайгани нақл қилинади. Олишиб асов туяни енгган, тепса тошни майдалаб, ун қилиб ташлайдиган баҳайбат буқани бўйсундирган Бўғоч хоннинг туғилиши Дирса хоннинг сахийлик кўрсатиб, барчани тўйга чорлагани билан боғлиқлиги таъкидланади ҳамда бу хусусда: “Дирса хон хотинининг сўзи ила тўй берди, ҳожат тилади. Отдан айғир, туядан бўғро, қўйдан қўчқор сўйдирди. Ич Ўғуз, Таш Ўғуз бекларини уйига чақирди; очни кўрса, тўйдирди, яланғочни кўрса, кийинтирди. Қарздорни қарздан қутқарди, тепадай гўшт йиғди, кўл каби қимиз соғдирди. Эл тўпланиб, ҳожат тилади, бир оғзи дуолининг олқишига Қодир Эгам бир жужук берди, хотини ҳомилали бўлди. Бир неча муддатдан сўнгра бир ўғлон туғилди, уни дояларга беришди, тарбиялашди” дейилади.

“Кўрқут Ота китоби”даги ҳикоятларда ҳам бошқа эртақ, дostonлардаги сингари аждодларимизнинг турли урф-одат, расм-русумлари ҳақида сўз кетади. Масалан, Байрак душман қўлида ҳалок бўлди, деб эшитганида: “Байракнинг отаси кийимини ечиб, ерга урди. Тортди, ёқасини йиртди, “ўғил, ўғил” дебон ўқирди, зор қилди. Чакка сочи оқарган онаси хўнғир-хўнғир йиғлади; кўзининг ёшини тўқди, ўткир тирноғини оқ юзига ботирди, ол ёноғига тортди; қарға каби қаро сочини юлди; йиғлабон-сиқтабон уйига келди. Қизи, келини қаҳ-қаҳ кулмас бўлди. Қизил хино оқ қўлига ёқмас бўлди. Байракнинг етти қиз қариндоши оқни ечиб, қора тўнлар кийдилар” дейилади. Ёки Саграк душман қўлида туткунда ётган акаси Эгракни излаб, йўлга отланаётганида хотинига: “Уч йил қара, шунда ҳам келмасам, менинг ўлганимни билурсан, айғир отимни сўйдириб, ошимни бергил” дейди. Ҳикоятлардаги бу каби ўринларда туркийларга хос таомиллар маълум қилинади.

Улар аждодларимизнинг турмуш тарзи, ахлокий кадриятларини билиб олишга имкон беради.

Қадимги эпосларда халқнинг юқори табақа вакиллари асосий қаҳрамон саналади. “Қўрқут Ота китоби”да ҳам айти шу ҳолат кузатилади. Бунинг сабаби шундаки, ҳар бир халқнинг олий ҳаёти кўпроқ унинг юқори табақаси турмушида кўринади. Аҳолининг қуйи қатлами барча замонларда юқори табақа ҳаётига таассуб қилиб, ундан андоза олади. Эртак, дostonларда юқори табақа вакиллари ҳаётини объект қилиб олиш орқали бу ҳаётда яшаш, турмуш кечириш ҳеч ким учун осон эмаслиги, ҳукмдорлар, амалдорлар ҳам турмуш ташвишларидан азият чекиши, азобланиши таъкидланади. Мумтоз адабиёт намуналарида ҳукмдорлар, амалдорлар ҳаёти тўғрисида сўз юритилишининг боиси яна шундаки, ҳамма нарсанинг асосий қисми ҳамда иккинчи даражали бўлаклари бўлади. Масалан, бош инсон вужудининг энг муҳим қисми саналади. Юқори табақа ҳам жамиятда шундай ўрин тутати. Шу тоифага мансуб кишилар ҳаётида бутун халқнинг феъл-атвори, турмуш тарзидаги энг муҳим жиҳатлар мужассамлашади. Ҳаёт воқелиги эса кўпроқ юқори табақага мансуб одамлар феъл-атвори, фаолиятига боғлиқ тарзда кечади. Албатта, аҳолининг қуйи табақасидаги одамлар учун ҳам мансабдорларга хос кечинма, орзу-истак, туйғу, эҳтирослар бегона эмас. Лекин барча замонда юқори табақа вакиллари ҳаёти ҳаммани бирдай қизиқтиради. Шу боис ҳам халқ эпосида кўпроқ ҳукмдорлар, амалдорлар асосий қаҳрамон қилиб олинади. “Қўрқут Ота китоби”да хонлар, вазирлар, беклар, уларнинг ўғил-қизлари асосий қаҳрамон сифатида кўрсатилиши заминидан ҳам шу каби омишлар ётади. Бунинг яна бир сабаби шундаки, нарса-хондосаларнинг қадри, аҳамияти улар бир-бирига қиёс қилинганида билинади. Одамлар ҳам ўз турмушини юқори табақа вакиллари ҳаётига таққослаб, жамиятдаги мавжуд ҳолатни аниқлаб олади. Шунинг учун ҳам эртак, дostonларда кўпроқ юқори табақа ҳаёти ҳақида сўз кетади. Албатта, ҳар бир одам, у қайси табақа вакили эканлигидан қатъи назар, бетакрор мўъжизадир. Лекин ҳар куни бир хил юмуш билан шуғулланиб, камтарона кун кечирадиган деҳқон, боғбон, темирчининг бир меъёрида кечадиган турмушидан кўра, фаолияти кўпчиликнинг ҳаётига таъсир кўрсатадиган ҳукмдорлар ва уларнинг атрофидаги кишиларнинг кечирмиш, кечинмалари, интилишлари барчани қизиқтиради ҳамда сабоқ бўлади. Чунки юқори табақа вакиллари оддий одамлар сингари турмушнинг туганмас майда-чуйда ташвишларига ўралашиб қолмайди. Амал-тақал қилиб кун кечирадиганлар эса кундалик турмуш икир-чикирларидан ҳеч қачон халос бўла олмайди. Юқори тоифадагиларни бундай майда муаммолар кўп-да безовта қилмайди. Шу боисдан уларнинг ҳаётида инсоний эҳтиросларнинг чексиз уммони мавжланади. Оддий одамларга хос кун кечириш ташвишлари тушов, тўсиқ бўлганида эди, Алпомиш Барчинни деб қалмоқ юртига, Фарҳод Ширинни деб арман ўлкасига йўл олмас эди.

Албатта, эртак, дoston, афсона, ҳикоятларнинг неча замонлардан буён унутилмасдан келиши, аввало, уларда севги-муҳаббат, ғазаб-нафрат, ҳасад-адоват сингари инсоний эҳтирос, туйғулар хусусида сўз юритилиши билан белгиланади. Халқ оғзаки ижодининг ҳам, ёзма адабиётнинг ҳам таъсирчанлиги ва умрбоқийлиги, биринчи навбатда, уларнинг чуқур, дардли инсоний туйғу-кечинмалари акс эттиришидан келиб чиқади. “Қўрқут Ота китоби”да Дирса хоннинг хотини ярадор бўлиб ётган ўғлини ўлган гумон қилиб, унинг нима учун бундай аҳволга тушганидан қайғуриб: “Қайдан келди бу қазолар, ўғлим, санга?” деб фарзанди ҳушсиз ётган тоғ дарасининг суви, майсалари, кийиклари, арслон, қоплонларини қарғайди. Онанинг овозини эшитиб, Бўғоч хон кўзини очади ва: “Оқ сутин эмдирган меҳрибон онам, / Оқ сочли, иззатли, жоним онам. / Оқаётган сувларни ҳеч қарғамагил, / Қозилик тоғин сувларида гуноҳ йўқдир. / Бу қўқарган ўтлоқларни қарғамагил, / Қозилик тоғида айб йўқдир. / Қочаётган кийикларни қарғамагил, / Уларда

хам гуноҳ йўқдир. / Арслонни, қоплонни ҳам қарғамасан, / Қозилик тоғининг ҳеч айби йўқ. / Қарғасанг, сан отамни қарғасан, / Бу гуноҳ отамдандир” дейди. “Қўрқут Ота китоби”даги бошқа ҳикоятларда ҳам инсоний эҳтирослар шу тарзда таъсирчан ифодаланади. Ҳикоятларда осмондаги қуёш, ой, юлдузлар, булутлар; тонг, тун, шамол, тоғ, дарахт, майса сингари табиат унсурлари жўшқин оҳангларда таърифланади. Масалан: “Салқин-салқин тонг еллари эсганида / Соқолли бўзтўғай бир сайраган чоғда / Соқоли узун Тот эри азон айтганида / Бадавий отлар изин кўриб йиғлаган онда, / Оқу қора ранглар ажралган пайтда, / Кўк сув, гўзал тоғларга кун текканда / Бек йигитлар, баҳодирлар бир-бирига ҳамла қилганда...” дейилади. Бундай таъриф-тавсифлар эса табиатни, воқеликни чуқур ҳис қилишдан туғилади. Ҳикоятлардаги табиат тасвирида ҳам, қаҳрамонларнинг ҳолат, кечинмаси баёнида ҳам чуқур ва теран фикр ётади. Уларда халқ донишмандлигини мужассам этган кенг қўламли мушоҳадалар эҳтирос билан лўнда ифодаланади. Қаҳрамонларнинг қайноқ эҳтиросли изҳори, мурожаати эса ўқувчи-тингловчининг қалбида турли хиссиётлар уйғотади. Чунки улар борлиқнинг ҳар бир ҳодисасини ўзига яқин олади, уларни жонли деб билади, ҳар бир ҳодисанинг бағрида сир, ҳикмат яширинганини теран ҳис қилади. Масалан, Қозон бек сувга дардини баён этиб, йўлида дуч келган бўри, итга сўз айтади. У: “Сув Ҳақ дийдорини кўрар, / Ман бу сувга ўз аҳволимни сўйлаб берай” деб, оқётган сувга: “Қоялардан шилдир-шилдир оққан сув, / Улкан ёғоч кемаларни ўйнатган сув, / Ҳасан ила Хусаннинг ҳазрати сув, / Боғлар билан бўстонларнинг зийнати сув, / Шаҳбоз отлар ташналигин қондирган сув, / Оқ қўйларнинг тевагин ўраган сув, / Ўрдамнинг хабарин билармисан, айт манга? / Қора бошим қурбон бўлсин, сувим санга” дея мурожаат қилади. Қозон бек сувдан, бўри, итдан жавоб кутиб ўтирмайди. Қозон бек уларга сўзлаш орқали дардини айтиб, ўзининг изтироб, ғуссасини енгиллатади. Чунки инсон ғамини ичида сақласа, баттар эзилиб, тушкунликка тушади.

Қозон бекнинг сув, бўри, итга мурожаат этиши ҳикоятда баён қилинадиган воқеаларга қизиқишни кучайтиради. “Қўрқут Ота китоби”нинг муҳим хусусиятларидан яна бири унда воқеалар шу тарзда нақл қилинишида кўринади. Ҳикоятларда қаҳрамонларнинг ҳолати, кечинмаси ихчам, лўнда, маънодор, халқона куйма ибораларда ифодаланади. Чўпон Қозон бекка: “Ҳай, ақли шошган, давлати қочган, / Қора қайғулар бошига тушган, / Ўликмидинг, тирикмидинг? / О, Қозон, қаерда эдинг?” дейди. Ёки чўпон унга: “Уч еримдан яраландим. / Қора бошим айланди. / Ёлғиз қолдим йўлингда / Гуноҳим шумидир?” дея эътироз билдиради. Халқ оғзаки ижоди намуналарининг, жумладан, “Қўрқут Ота китоби”даги ҳикоятларнинг энг ибратли жиҳати уларда шу тарзда инсон ҳаёти табиат билан бевосита боғлиқлигига эътибор қаратилишида кўринади. Ҳикоятларда қаҳрамонлар ҳаёти ҳаво, сув, тупроқ, олов, тоғлар, дарахтлар, жонзотлар билан ҳамбарчас боғлиқлиги чуқур очиқ берилади.

Улар одамларга айтолмаган кечинмаларини жонзотларга, сувга, дарахтга айтишади. Ўроз ғайриддинлар орасида ёлғиз ўзи ночор қолганида дарахт билан сўзлашади. У дарахтга: “Мани санга осарлар, кўтармагил, оғоч / Гар кўтарсанг, йигитлигим тутсин сани, оғоч” дейди. “Йигитлигим тутсин сани” дегани “Беғуноҳ ёш жонимнинг уволи тусин” маъносини билдиради. Ўроз одамлардан эмас, дарахтдан нажот сўрайди. Одам таҳликали вазиятга тушиб, ҳаёти қил устида турганида атрофидаги ҳар бир нарсага умид билан қарайди. Бу ҳолат халқ мақолида “Чўкаётган одам хасга ҳам ёпишади” дея ифодаланади. Чунки жон ҳар бир киши учун ширин. Ҳеч кимнинг ҳаётдан кетгиси келмайди. Дунё, ундаги жамики нарсалар одамни оҳанрабо бўлиб тортади. Одам мол-мулкдан кўнглини узоқламайди, уни бошқалар эгаллашини истамайди. Иложсиз қолганида мол-мулкка ачиниш азобланади. Киши сўнгги нафасигача мол-дунёси, бойлигини сақлаш, кўпайтириш ташвиши билан яшайди. Уни ҳаётга худди шу қизиқиш боғлаб туради. Кўпчилик умрнинг маъносини мол-

дунё орттиришда, деб билади. Бойлар мол-дунёсини ўйлаб, яшашдан кўнгил узолмаса, камбағаллар мол-мулк йиғишга улгурмаганидан азобланиб, ҳаётдан кетгиси келмайди. Дор олдида турган Ўрознинг: “Қатор-қатор боғланган отларга э воҳ / Қардош дея йиғлаган йўлдошимга э воҳ / Юмруғимда талпинган шаҳин қушимга э воҳ / Етиб, энди тутганда тозига э воҳ / Бекликка тўймадим, ўзимга э воҳ / Йигитликка етмадим, жонимга э воҳ” деган сўзларида инсон табиатидаги ана шу ғаройиб жумбоқ ифодаланади.

“Қўрқут Ота китоби” ҳикоятлари бағридаги бир-биридан теран мазмунли ҳикматлар шу тарзда барча замон ва маконлардаги ўқувчиларини инсон ҳаёти жумбоқларидан хабардор қилади.

Адабиётлар

1. “Қўрқут Ота китоби”. – // “Ёшлик” журнали, 1988. – 5-сон (38 – 55-бетлар); 6-сон (34 – 47-бетлар); 7-сон (41 – 54-бетлар)
2. Гомер. Одиссея (Одиссейнинг саргузаштлари). Таржимон Қ. Мирмуҳамедов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 320 б.
3. Кошғарий М. Девони луғотит турк. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: “MUMTOZ SO’Z”, 2016. – 388 б.
4. Минг бир кеча: араб эртақлари. Саккиз жилдлик. 7-жилд. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015. – 504 б.
5. Низомий Ганжавий. Иқболнома. Достон. – Тошкент: ART FLEX, 2009. – 288 б.
6. Панчатантра ёхуд беш муқаддас китоб. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2013. – 336 б.
7. Саъдий Шерозий. Гулистон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – 184 б.
8. Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул асрор. Достон. – Тошкент: “KAMALAK” нашриёти, 2016. – 216 б.

COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN FİNANSAL TABLOLAR ÜZERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE IMPACT OF THE COVID 19 PANDEMIC PERIOD ON FINANCIAL STATEMENTS

Dr. Öğr. Üyesi Ülkü MAZMAN İTİK¹

Özet:

Covid-19 salgını tüm dünyayı etkisi altına almış ve bu sorun başta ekonomi olmak üzere sağlık sektörünü ve birçok sektörü olumsuz yönde etkilemiştir. Ekonomiye yön veren, mal ve hizmet üretiminin önemli yapı taşları olan işletmelerde bu durumdan olumsuz olarak etkilenmiştir. Geleceğe yönelik beklentilerin ve tahminlerin bu süreçte sapmalara uğraması kısa ve uzun vadeli tüm hedeflerin aksamasına sebep olmuştur. Ülkeler ise bu olumsuzlukları gidermek, işletme sahiplerine ve bireylere destek olabilmek adına birçok destek ve önlem paketi hazırlayarak yürürlüğe koymuşlardır. İşletmeler pandemi sürecinde birçok olumsuzlukla yüz yüze kalmıştır. Bu sorunlar, gerileyen talep miktarı, stoklarda yaşanan yığılmalar, alacak tahsilatında aksamalar, tedarikçilere yapılması gereken ödemelerdeki aksamalar ve nakit akışının önemli araçlarından olan kıymetli evrak ödemelerindeki aksamalar. Özellikle kıymetli evrak dönüşünün hukuki boyutunun olması işletmelerin riskini artırmıştır. İşletmelerin finansal durumlarını ortaya koyan ve yatırımcılarına bilgi sunan temel mali tablolarda birçok açıdan etkilenmiştir. Pandemi sürecini yoğun olarak yaşayan işletmelerin sundukları tablolarda veya ara dönemde sundukları raporlarda bu etkileri değerlendirmeleri gerekmektedir. Covid -19 salgının Dünya Sağlık Örgütü tarafından “Küresel Salgın” olarak ilan ettiği tarih 11 Mart 2020 Türkiye’deki şirketlerin ilk çeyrek raporlama dönemlerinin yaklaştığı bir döneme rastlamaktadır. Covid -19 sürecinin finansal tablolar üzerindeki etkisi düzeltme gerektiren ve düzeltme gerektirmeyen olaylar açısından incelemeye tabi tutulmaktadır. Düzeltme gerektirmeyen olayların finansal tablo dipnotlarında açıklanması yeterli olurken düzeltme gereken durumların ayrıca ele alınarak uygulanması gerekecektir. Çalışmanın amacı 2020 yılının ilk aylarından itibaren etkili olan Covid -19 salgınının işletmelere dolayısıyla finansal tablolar üzerindeki etkilerini teorik olarak incelemektir.

Anahtar kelimeler: Covid-19, Korona virüs, Pandemi, Korona Virüsün Finansal Tablolara Etkileri,

Abstract:

The Covid-19 epidemic has affected the whole world and this problem negatively affected the health sector and many other sectors, especially the economy. Businesses that direct the economy and are an important part of the production of goods and services were also adversely affected by this situation. The deviations in future expectations and forecasts disrupted all short and long-term targets. On the other hand, governments have prepared and put into effect many support and precaution packages to eliminate these problems and in order to support business owners and individuals. Businesses faced many negativities during the pandemic process. These problems are the declining demand amount, accumulation in stocks, disruptions in the collection of receivables, disruptions in payments to be made to suppliers, and disruptions in the payments of negotiable documents, which are important tools of cash flow. Especially the fact that the return of valuable documents has a legal dimension has increased the risk of businesses. Basic financial statements that reveal the financial status of businesses and provide information to their investors have been influenced by many aspects. Businesses that experience the pandemic period intensely should evaluate these effects in the tables they present or the reports they submit during the interim period. The date on which the Covid-19 was declared as a "Global Pandemic" by the World Health Organization, 11 March 2020, coincides with a period of the first-quarter reporting period for companies in Turkey. The impact of the Covid-19 period on the financial statements is subject to examination for events that require correction and do not require correction. While it is sufficient to explain the events that do not require correction in the footnotes of the financial statements, the situations that require correction will need to be addressed and applied separately. The study aims to theoretically examine the effects of the Covid-19 epidemic, which has been effective since the first months of 2020, on businesses and therefore on financial statements.

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, umazman@cumhuriyet.edu.tr

Keywords: Covid-19, Coronavirus, Pandemic, Effects of Corona Virus on Financial Statements.

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü Aralık 2019 sonunda Çin’ in ilk vakaları bildirmesi ile başlayan salgın sürecinin ardından mart 2020 tarihinde Pandemi ilan etmiş ve Covid-19 virüsü hızla yayılarak küresel bir tehdit haline gelmiştir (İbis, 2020, s.85-98). Bugün ise COVID-19 salgınının insan sağlığına tehdidi sürerken yol açtığı iktisadi sorunlar da derinleşerek devam etmektedir. Covid-19’un ekonomiye en büyük etkisi, küresel ölçekte yaşanan hızlı talep düşüşünün sonucunda dünya ticaretinin durma noktasına gelmesidir (Özatay ve Sak, 2020 s.4).

Salgının hemen hemen tüm endüstrilerde faaliyet gösteren, her büyüklükteki şirketi etkileyecek potansiyele sahip olması sebebiyle çeşitli piyasalarda ürün ve hizmetlere olan talebin azalması birçok sektörü daha olumsuz yönde etkilemiştir (Akıncı, 2020, s. 54-79). Covid 19 un bazı sektörlerde olumlu etkisi olsa da genel anlamda bir değerlendirme yapıldığında olumsuz etkileri ön plandadır. Özellikle internet ve doğrudan pazarlama sektörleri bu süreçte iş hacimlerinin artırırken, havayolları, enerji ekipmanları ve turizm sektörü en olumsuz etkilenen sektör ve işletme türleri olmuştur. Sektörel anlamda yaşanan bu gelişmeler birçok işletmeyi de olumsuz etkilemiş ve şirketlerin en önemli göstergesi olan finansal tablolarda bu olumsuzluktan nasibini almıştır. Finansal tablolar ekonominin yüklenicisi ve yaşanan tüm gelişmelerin mikro anlamda göstergesidir. Pandemi sürecinde şirketler nakit akışları, stok maliyetleri, alacakların tahsilatı ve kredi ödemeleri gibi birçok konuda olumsuzluklar yaşamıştır. Normal süreçte işletmeler ticari faaliyetlerini olağan bir düzen içerisinde kayıt altına almaktadırlar. Ancak ekonomik kriz ve bugün yaşanan Pandemi sürecinde durum olağan akışından çıkmıştır. Bu durumda muhasebeciler ve karar vericiler işletmenin finansal tablolarının şeffaf olması ve doğru bilgiyi aktarması açısından finansal tablolardaki kalemlerin mevzuat çerçevesinde varsa değişiklikler ve yeni uygulamaları takip ederek ve uygulanmasından sorumludurlar. Çalışmanın amacı Covid 19 Pandemi sürecinin finansal tablo kalemlerinde oluşturacağı etkileri değerlendirmektir. Çalışmanın ilk bölümünde Pandemi sürecinin işletmeler üzerindeki etkisine değinilecek ardından finansal tablo kalemlerinden stoklar, alacaklar, krediler ve vergiler üzerindeki üzerinde ki etkileri anlatılarak yorumlanacaktır. “*Martin Gruell tarafından ifade edilen “Finansal raporlama, sürdürülebilir ekonomik kalkınma için önemli bir yapı taşıdır.” ifadesi, Covid-19 gibi kriz zamanlarında işletmeler adına şeffaflığı temsil eden finansal raporlama için daha da önem kazanmaktadır*” (Cavlak, 2020, s. 148-168).

2. LİTERATÜR TARAMASI

Tayar ve diğerleri 2020 çalışmalarında BIST’ de yapmış oldukları çalışmada Covid 19 un sektörler üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada basit lineer regresyon yöntemi kullanılmış olup bağımsız değişken aktif vaka sayısı olarak alınırken, bağımlı değişken olarak sektör endeksindeki günlük değişim alınmıştır. Çalışmanın sonucunda ulaştırma, mali, sınai sektörlerde anlamlı olumsuz etki tespit edilmiştir. Demir 2020, çalışmasında Covid 19 un işletmeler üzerine etkisini incelemiş ardından, TMS kapsamında denetçinin dikkat etmesi gereken konulara değinmiştir. Çalışmanın sonucunda Covid-19’un en fazla, likidite yapısı zayıf işletmeleri etkilediğini aynı zamanda işletmelerin nakit akışlarını bozarak ve kredi geri ödemelerinde ciddi anlamda temerrüt riskini de beraberinde getirdiğini tespit etmiştir. Çalışmanın bir diğer sonucu da Covid-19 nedeniyle oluşan belirsizlikler, işletme tarafından daha önce yapılan neredeyse bütün tahminlerin boşa çıkmasına ve yeni tahminlerin yapılamamasına neden olduğu yönündedir. Karacan 2020, çalışmasında, Covid 19 salgınının öncelikle işletmeler üzerine etkisini incelemiş ardından finansal tablolara etkilerinin maddeleştirerek anlatmış ve son olarak süreklilik ilkesi çerçevesinde konuyu ele almıştır. Cavlak 2020, çalışmasında, pandeminin finansal raporlama üzerindeki etkisini incelemiş, öne çıkan hususlar ve çözüm önerileri ortaya koymaya

çalışmıştır. Daha sonra ise BİST 100 Endeksi'ndeki işletmelerin pandemi sürecinde yayımladığı ilk finansal raporlar olan ara dönem finansal raporlar içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Bununla birlikte Covid19 ile ilgili açıklamaların en çok raporlama döneminden sonraki olaylar dipnotunda yer aldığı görülmüştür. Sektörel olarak Covid-19 ile ilgili en detaylı açıklamaların bankalar tarafından yapıldığı tespit edilmiştir.

3. COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN İŞLETMELER ÜZERİNE ETKİLERİ

Dünya tarihinde çeşitli dönemlerde salgın hastalıkların olduğu dönemler yaşanmıştır. Salgın hastalıklar birçok kötü sonuçları beraberinde getirmiştir. Bunlar ani ölümler, kitle şeklinde nüfus kayıpları üretimin kısıtlanması, yiyecek sıkıntısı ve ekonominin zarar görmesi gibi sonuçlardır (Gürsoy ve Tuncel, 2020, s.20-32). 30 Ocak 1920 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü'nün korana virüsün halk sağlığını tehdit etmesini duyurması üzerine 11 Mart 2020 tarihinde dünya genelinde pandemi ilan edilmiştir ve dünya salgın hastalıklarla bir kez daha yüz yüze gelmiştir (Adana ve Özbirecikli, 2020, s. 20-80). Ancak tarihi süreçte salgınların yaşandığı dönemlerde ticaret hacminin bu ölçüde büyük olduğu aynı zamanda ülkeler arasındaki hareketliliğin yoğun olduğu bir dönem olmamıştır. Ekonominin taşıyıcı unsurları olan işletmelerde bu olumsuzluklardan nasibini almış ve üretimin durması veya yavaşlaması ile birlikte işletmeler ve çalışanlar için belirsiz bir dönemin başlangıcı olmuştur (İSMMMO, 2020, s. 5). Ülkeler bir yandan COVID-19 salgını ile mücadele ederken, bir yandan da neredeyse ekonominin tüm sektörleri üzerinde oluşan derin etkilerin maliyetlerini azaltma gayreti içerisine girmişlerdir. Özellikle bazı sektörlerde pandeminin etkisi daha yıkıcı olmuştur. Turizmden eğitime, tarımdan enerjiye, sivil havacılıktan finans kurumlarına kadar ekonominin birçok sektörü olumsuz olarak bu süreçten etkilenmiştir.

Pandemi sürecinin bazı sektörlerdeki etkileri şu şekilde özetlenebilir. Mart 2020'de perakende ticaret sektörü %39,9 daralmış, aynı şekilde mevcut mal stokları ise %9,7 azalma eğilimi göstermiştir, Turizm sektörü ise 3. çeyrekte bir önceki yılın aynı çeyreğine göre %71,2 azalarak 4 milyar 44 milyon 356 bin \$ olarak gerçekleşmiştir. Salgından etkilenen bir diğer sektörde havacılık sektörüdür, sektörde Nisan ayındaki azalma 2019'a kıyasla yüzde 73,7 olarak gerçekleşmiştir. Kargo uçuşlarında ise geçen yıla oranla artış söz konusu olmuştur. Özellikle tıbbi donanım gönderimi konusunda ülkelerin sık sık kargo hizmeti alması taşımacılık faaliyetlerinin içerisinde yer alan sağlık malzemesi taşıma oranını artırmıştır (Bayram, 2020, s. 180).

Ülkeler, Covid 19 pandemi sürecinin etkilerini azaltmak için birçok önlem alsa da alınan bu tedbirlerin sosyo-kültürel ve psikolojik sonuçlarının uzun süreli olacağı tahmin edilmektedir. ILO tarafından yapılan tahminlere göre dünyada bu sürecin sonunda 5-25 milyon insanın işsiz kalacağı öngörülmektedir. IMF ise dünyanın 2020 yılında resesyona gireceğini ve dünya ekonomisinin %3 daralacağını tahmin etmektedir (Duran ve Acar, 2020, s. 8). Dünya genelinde hem talep düzeyinde yaşanan azalma hem de üretimin durması işletmelerin en önemli araçları olan finansal tablolarına olumsuz yönde etki etmiştir. Covid 19 pandemi sürecinde işletmelerin yaşadığı veya yaşayacağı muhtemel etkiler şunlardır (Akdemir,. Yusuf akdemir s.6 İSMMMO

- * Satışlarda yaşanan önemli azalışlar nedeni ile nakit girişinde yaşanan aksamalar
- * Alacak tahsilatında yaşanan zorluklar sebebi ile nakit akışlarının da yaşanacak önemli aksamalar
- * Üretim işletmelerinin ve ticari işletmelerin kapatılması, seyahat sınırlamaları nedeniyle yaşanacak istihdam sıkıntısı
- * Alacaklı olunan tarafların mücbir sebeplerin den kaynaklı zararlar ve riskler
- * Şirketlerin vermiş oldukları taahhütleri yerine getirirken zorlanmaları,
- * Döviz kurlarında finansal varlık fiyatlarında veya faiz düzeyinde yaşanacak olası değişiklikler

- * Şirketlerin organizasyon yapılarını revize etmesi kriz yönetimlerine elverişli hale getirilmesine yönelik tedbirlerin alınması ve süreci yönetme ihtiyacı,
- * Şirketlerin sahip olduğu finansal olmayan varlıkların gerçeğe uygun değerlerinde yaşanacak muhtemel düşüşler,
- * Oluşabilecek ani değer artış ve azalışları sebebi ile vadeli işlem sözleşmelerinin de oluşabilecek zararlar
- * Şirketlerin önceki dönem hazırlamış oldukları bütçelerin tahminlerin ve tüm finansal planların gerçekleşme ihtimallerinin zayıflaması nedeniyle alınana kararların revize edilmesi ihtiyacının doğması

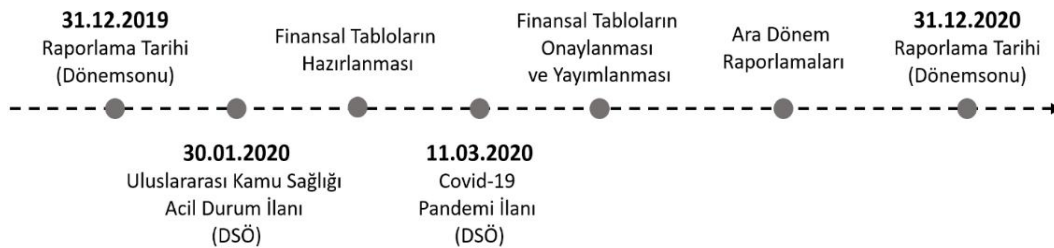
Yaşanan bu gelişmelerin etkisi sektöre ve işletmelere göre değişiklik göstereceği muhtemeldir. Kriz dönemlerinde yaşanan bu olumsuzluklardan minimum düzeyde etkilenmek ve bu süreci fırsata çevirmekte olası neticeler arasındadır.

4. COVID- 19 PANDEMİ SÜRECİNDE FİNANSAL TABLOLARA ETKİSİ

Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıkan ve kısa zamanda tüm dünyayı etkisi altına alan Corona virüs salgını Dünya Sağlık Örgütü'nün 30 Ocak 2020 tarihinde acil durum ilan etmesi ile birlikte dünyadaki sosyal ve ekonomik düzen altüst etmiştir (Arslan, 2020, s. 2). Covid-19 ekonominin en önemli yapı taşları olan işletmeleri ve finansal tablolarda yer alan kalemleri, tahminleri ve beklentileride aynı derecede etkilemiştir.

Finansal raporların en önemli unsurları finansal tablolardır. Finansal tablolar işletmelerin mevcut finansal durumunu ve maruz kalabilecekleri etkilerin boyutunu tespit etmek ve yararlanılan muhasebe tahminlerinin oluşturulmasına ilişkin bilgi sunmak açısından önemli bir işleve sahiptir (Cavlak, 2020, s. 148). Şirketler hem pay sahiplerine hem de işletme ile ilgili diğer kişi ve kurumlara, finansal ve finansal olmayan bilgileri sunmakla yükümlüdürler. İlgililere sunulan bilgilerin açık, kolay anlaşılabilir ve erişilebilir olmaları son derece önemlidir (Pamukçu, 2020, s. 134). Finansal tablo kullanıcılarının temel aldığı tablolarda Covid-19 un işletmelerin genel mali yapısına yapmış olduğu olumlu veya olumsuz etkilerin belirtilmesi doğru güvenilir bilgilerin sunulması şeffaflık ilkesi gereği önem arz etmektedir (Akkaş, 2020, s. 143-168).

Bir takvim yılı içerisinde işletmeler belirli dönemlerde finansal tablo hazırlayarak yayımlarlar. 31 Ocak 2020 tarihinde Pandemi ilan edilen gün işletmeler için raporlama döneminin sonuna denk gelmiştir. Bu tarihten sonra şirketlerin sunmuş oldukları tablolar ve ara dönem raporları hazırlanırken Covid- 19' un etkisi altında mevcut mevzuat hükümleri ve yapılan yeni uygulamalar neticesinde şekillenmiştir. Covid 19 ve finansal tablolar ile ilgili tarihleri şu şekilde gösterebiliriz.

Şekil 1: Cavlak, H . (2020). Covid-19 Pandemisinin Finansal Raporlama Üzerindeki Olası Etkileri, s.156

Şekil 1'de görüldüğü üzere Covid-19 salgını işletmelerin raporlama dönemi sonrası olayları değerlendirmesini etkileyeceği gibi işletmelerin ara dönemde hazırlayacakları finansal raporları ve 31 12 2020 tarihinde hazırlanacak dönem sonu raporlarını da etkileyecektir. Burada dikkat

edilecek husus her bir dönemde oluşabilecek etkileri objektif olarak tespit etmek ve mevzuata uygun şekilde kayıt altına almaktır. Covid 19'un başladığı dönem olan 30 Ocak 2020 tarihi öncesinde 31.12.2019 itibari ile finansal tablolarını yayınlamış olan şirketler “Türkiye Muhasebe Standartları” TMS-10 “Raporlama Döneminden Sonraki Olaylar Standartı” na göre hareket etmelidirler. TMS 10’da bu durum;

“Raporlama döneminden sonraki olaylar: Raporlama dönemi sonu ile finansal tabloların yayımlanması için onaylandığı tarih arasında işletmenin lehine ya da aleyhine meydana gelen olaylardır” Bu kapsamda iki tür olay tanımlanabilir:

(a) “Raporlama dönemi sonu itibarıyla mevcut olan durumları teyit eden olaylar (raporlama döneminden sonraki düzeltme gerektiren olaylar)” ve

(b) “Raporlama döneminden sonra ortaya çıkan durumları gösteren olaylar (raporlama döneminden sonraki düzeltme gerektirmeyen olaylar)” (KGK, 2020).

Şeklinde ifade edilmektedir. 31 12 2019’ de raporlarını yayınlayan işletmeler için bu durum “düzeltme gerektirmeyen” bir konu olarak nitelendirilebilir raporlama döneminden sonraki düzeltme gerektirmeyen olayların finansal tablolar üzerindeki etkilerinin önemli olması durumunda bu etkilerin dipnotlarda açıklanması, genel amaçlı finansal tabloların asli kullanıcılarının işletme hakkında finansal tablolara dayanarak verecekleri kararları makul ölçüde etkilemesi beklenir (İSMMMO, 2020, 9). Dipnotlarda yapılacak hususlar şu şekilde örneklendirilebilir.

Örnek - Dipnot X Raporlama Döneminden Sonraki Olaylar:

“Dünya Sağlık Örgütü’nün, 2020 yılının Ocak ayından itibaren yapmış olduğu açıklamalar ve 11 Mart 2020 tarihinde ilan etmiş olduğu pandemi çerçevesinde, dünyada ve ülkemizde yayılan yeni tip Koronavirüsü (Covid-19) salgınına karşı alınan önlemlerden dolayı Şirketimizin faaliyetlerinde yaşanan aksaklıklar ve satış gelirleri ile tahsilatlardaki düşüşün etkisiyle finansal durumu ve faaliyet sonuçları olumsuz yönde etkilenmektedir. Kamu otoriteleri tarafından vergi, sosyal güvenlik gibi ödemelere ilişkin alınan erteleme kararları, koruyucu tedbirler ve destekleyici uygulamalar ile bu sürecin olumsuz etkileri giderilmeye çalışılmaktadır. Bu salgının ekonomik etkilerinin hesap dönemi sonu itibarıyla belirsiz olması nedeniyle, Şirket’in 31.12.2019 tarihi finansal tabloları üzerindeki etkileri tahmin edilememektedir” (Karacan, 2020, s. 947).

İlk ara dönem olan Mart ayı ve onu takip eden diğer üç aylık dönemlerde hazırlanacak raporlarda salgının etkisi açıkça belirlenebilir bir nitelik kazanmıştır. Finansal tablolar üzerindeki belirli etkilerinden bazıları şu şekildedir (Cavlak, 2020, s. 148).

- İşletme sürekliliği ve likidite üzerine etkisi
- Değer düşüklüğü için yapılan testler, beklenen kredi zararları ve karşılıkların hesaplanması
- Kiralamalar, hasılatla ilgili yaşanan nakit akışları, sözleşmelerde olası değişikliklerin etkisi
- Gerçeğe uygun değer ölçümü
- Gelir vergisi ve devlet yardımlarının yansımaları
- Stok kalemlerinde yaşanan değişiklikler, stok maliyetlerine yansımaları

Covid 19’un Finansal tablo kalemlerine etkisi birbirleri ile keskin sınırlarla ayrılmamış olup birbirleri ile etkileşim halindedirler. İşletmeler için önemli olan Covid 19’ un etkilerini izleyerek objektif şekilde oluşabilecek etkileri kayıt altına almaktır. Finansal tablolara etkisi değerlendirilirken ve kayıt altına alınırken TMS/TFRS seti içerisinde hangi standartları etkilediği

takip edilmesi gereken hususlar arsındadır. Tahmin edilen etkilerin standartlar içerisindeki yeri şu şekilde özetlenebilir (Cavlak, 2020, s. 149).

- *İşletme sürekliliği (TMS 1)
- *Finansal araçlar (TFRS 9)
- *Gerçeğe uygun değer (TFRS 13),
- * Müşteri sözleşmeleri ve hasılatlarının muhasebeleştirilmesi (TFRS 15)
- * Kiralamalar ve kira kontratları imtiyazlar (TFRS-16),
- *Varlıklarda değer düşüklüğü (TMS 36)
- *Stoklar ve net gerçekleştirilir (TMS 2),
- *Çalışanlara sağlanan faydalar (TMS 19),
- *Devlet yardımları teşvikleri (TMS 20),
- *Ertelenmiş vergi (TMS12), muhtelif karşılıklar (TMS 37),
- *Finansal tablolar ve nakit akışı (TMS1, TMS7),
- *Ara dönem raporları (TMS 34), Raporlama dönemi sonrası olaylar (TMS 10),
- *Muhasebe tahminlerinde ki değişiklikler (TMS 8).

Çalışmada finansal tablo kalemlerinden stoklar üzerindeki etkileri, alacaklar üzerindeki etkileri, vergiler üzerindeki etkileri, kredi ve borç yükümlülükler kalemleri üzerindeki etkileri incelenmiştir.

4.1. Stok Kalemleri Üzerindeki Etkileri

Covid-19 Pandemi sürecinde stoklarla ilgili sorun stokların pazarlanması müşteriye ulaştırılması ve yeni ürün ve malzeme tedarikinde yaşanan sorunlar olarak işletmelerin karşısına çıkmıştır. Stoklar; “İşin normal akışı içinde satılmak için elde tutulan satılmak üzere üretilmekte olan ; ya da üretim sürecinde ya da hizmet sunumunda kullanılacak ilk madde ve malzemeler şeklinde bulunan varlıklardır” (TMS 2, Madde 6). Stoklar, TMS 2 Stoklar Standardında belirtildiği üzere maliyet ve net gerçekleştirilir değerinden düşük olanı ile değerlendirilir. Zor ekonomik ortamda, değişken pazar koşullarında pandemiden kaynaklanan belirsizliklerden dolayı gerçekleştirilir değer hesaplaması raporlama tarihi itibarıyla ilave zorluk ve inceleme gerektirmektedir (Akkaş, 2020).

Stok maliyetlerini oluşturan unsurlar sabit maliyet ve değişken maliyet unsurlarından oluşmaktadır. “Sabit maliyetler üretim dursa dahi katlanılması gereken maliyetlerdir” TMS 2 stoklar standardında kapsamına göre maliyet yöntemlerinden normal maliyet yönteminin kullanılması önerilmektedir (Deloitte, 2020). Normal maliyet yönteminde normal kapasiteye uygun düşen kısım mamul maliyetine eklenirken, diğer kısım ise gider olarak finansal tablolara aktarılır. Özetle stokların maliyeti hem finansal durum tablosunda hem de kar zarar tablosunda yer almaktadır (Deloitte, 2020). Stok maliyetleri ile ilgili yaşanan anormal düşüklük sebebiyle dağıtılmamış sabit giderlerin üretim maliyetine mi yoksa kar /zarar da mı muhasebeleştirileceği önem arz eden bir konudur. Kriz döneminde üretim ile orantılı olarak stok maliyetine yüklenmesi ve eksik kapasiteden kaynaklanan kısmın ise kar zarar da muhasebeleştirilmesi gerekir Aksi takdirde bütün sabit giderlerin üretim maliyetine yüklenmesi ürün maliyetlerinin anormal derecede yükselmesine neden olacak ve azalan talep ve artan maliyetlerin satış fiyatlarına yansıtılmaması ciddi anlamda zararına satış yapıldığı gibi sonuca neden olacaktır (Grant

Thornton, 2020). Bu nedenle önemli derecede kapasite kaybı olan işletmelerin gelir tablosu yöntemi açısından bu konuyu iyi değerlendirmeleri gerekir.

Stoklarla ilgili bir diğer konu ise stoklarda kalan satılmayan bozulan çürüyen veya kullanılmayan ürünlerin Maliyeye bildirilerek takdir ve tespit yaptırımları hususudur. Aksi halde bu stoklar takdir komisyonu veya maliye yetkilileri tarafından tutanak altına alınmayacak ve mevcut ürünler stoklardan çıkarılmayacak ve imza edilmemesi durumunda vergisel yönden gider yazılamayacaktır. Bunu işlemin yapılması ile ilerleyen zamanlarda ortaya çıkabilecek uzlaşmazlık durumu ortadan kalkacaktır(<http://www.ertadenetim.com/>).

4.2 Alacak Kalemleri Üzerindeki Etkisi

İşletmelerin büyük bir kısmı korona virüs salgını sebebi ile ya üretimlerini durdurdular ya da belirli bir süre ara vermek zorunda kalmışlardır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak nakit akış döngülerinde de zincirleme sıkıntılar meydana gelmiştir (Akkaş, 2020, s. 157). Bu aşamada Şirketlerin mali tablolarında yer alan alacakların incelenerek tahsil riski taşıyıp taşımadığının tespit edilmesi, dava ve icra aşamasında olup olmadığının tespiti önemlilik arz edecektir (<http://www.ertadenetim.com/>).

Finansal durum tablosunun önemli bir kalemi olan alacaklar hesabında aşağıdaki durumların oluşması söz konusu olabilir (Akkaş, 2020, s. 157).

- * Alacakların mevcut koşullar sebebi ile gününde tahsil edilmeme olasılığı artar,
- * Müşterilerle yapılacak görüşmeler neticesinde alacaklar yeniden yapılandırılabilir
- * Alacakların tutarı gelen talep üzerine değişebilir yeni bir tutar üzerinde anlaşma yapılabilir.

Yukarda sayılan bu maddeler 2019 yılı finansal tabloları henüz yayınlanmamış işletmeler için geçerlidir. Bu durum TMS 10 uyarınca bilanço tarihinden sonra ortaya çıkan düzelme gerektiren bir husus olarak dikkate alınmalı ve finansal tablolarının düzeltilmesi gerekmektedir.

Ticari alacaklarla ilgili TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı, “beklenen kredi zararları” olarak ifade edilen farklı bir yaklaşım getirmiştir. Önceki uygulamalarda ticari alacakların şüpheli kısmının belirlenmesinde vadesi geçen alacaklar üzerine değerlendirmeler yapılırken, TFRS 9 Standardı ile alacakların vadesi geçmese de alacakların tahsil edilememe ihtimaline karşılık temerrüt risklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Özetle şüpheli alacaklar için ayrılacak karşılık tutarı belirlenirken vadesi geçen veya geçmeyen bütün alacaklar bir bütün olarak değerlendirilip bütün alacakların tahsil edilememe ihtimalini içeren kredi riskleri belirlenmesi gerekecektir. Böylece bir alacağın vadesi geçmese de kredi riskine göre karşılık ayrılması söz konusu olacaktır. Kredi riskleri doğrultusunda ticari alacakları için beklenen kredi zararları tespit edilerek finansal tablolara alınacaktır (Gökgöz, 2019. s. 1). Alacakların yeniden yapılandırılması da söz konusu olabilir. Bu durumda alacaklar TFRS 9 uyarınca yeni ortaya çıkan vade üzerinde “Etkin Faiz Yöntemi” kullanılarak değerlendirilecektir. Alacakların değerinde meydana gelen azalış, Kar veya zarar tablosuna yansıtılacaktır.

Alacaklarla ilgili başka bir durumda yeni bir tutar üzerinde karşılıklı mutabakat sağlanabilir bu durumda taraflar kendi aralarında anlaşarak önceki tutardan daha az bir meblağ üzerinden anlaşma yoluna gidebilirler. Bu durumda piyasa işlemleri ve bilgileri mevcut olması nedeniyle alacağın gerçeğe uygun değeri TFRS 13 “Gerçeğe Uygun Değer Ölçümü” standartı dikkate alınarak belirlenmektedir. TFRS 13'e göre gerçeğe uygun değer “Bir Varlığı Satışından Elde Edilecek Veya Bir Borcun Devrinde Ödenecek Fiyattır” (Gökgöz, 2019. s. 1). Buna göre üzerinde anlaşmaya varılan yeni tutar ile eski tutar arasındaki fark zarar olarak kar veya zarar tablosunda yansıtılacaktır. 2020 yılı finansal tabloları için ise söz konusu durum TMS 10

kapsamında değil doğrudan ilgili standarda uygulaması TFRS 9 ve TFRS 13 ile finansal tablolara yansıtılacaktır.

4.3 Banka Kredileri Veya Finansal Borçlar Üzerindeki Etkiler

Covid 19 döneminde yaşanan ekonomik ve finansal problemleri aşabilmek adına ülkemizde de bireysel kredilere ticari kredilere yeni düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin işletmelerin kullanmış oldukları kredi kartlarının limitleri artırılmış ardından ilk aylar ödemesiz kredi olanakları sağlanmıştır.

İşletmelerin dikkat etmesi gereken husus kredi faiz ödemeleri ertelenmiş olsa dahi vadelerinin ilgili dönemde gider yazılması durumudur. Muhasebe açısından tahakkuk esas geçerlidir ve gider gerçekleştiği anda kayıt altına alınırken gider yazılabilir burada giderin ödenmiş olması hususu önemli değildir. Bu anlamda ödemesi ertelenen kredi faizlerinin ilgili dönemlerinde gider yazılması unutulmamalıdır.

4.4 Gelir Vergisi Üzerindeki Etkisi

Vergiler devletin en önemli gelir kaynağıdır. Türkiye bütçesi içerisinde vergilerin bütçe gelirleri içerisindeki payı 2007-2019 yılları arasında yaklaşık %86 düzeyinde gerçekleşmiştir. Ekonomik anlamda bu oranda büyük bir öneme sahip olan vergilerin Covid 19 salgınından etkilenmemesi olası değildir. Covid 19'un etkisinin devam ettiği 2020 yılının Mayıs ayında vergi gelirleri 2019 yılına göre %7,6 azalmıştır. Vergi gelirlerindeki azalışın yıllık değerlerinin tam olarak belirlenmesi için alınan tüm önlemlerin sonuç vermesi ve sürelerin tamamlanması gerekmektedir (Özcan, 2020, s. 351). Vergi matrahının kaynağı işletmelerin hazırladıkları finansal tablolardır. Finansal tablolarda yer alan “ertelenen vergi varlıkları” kalemi gelecekte işletmenin kar elde etmesi muhtemel durumlar için geçerlidir ve bu olasılığın yüksek olduğu durumlarda muhasebeleştirilerek kayıt altına alınır. UMS 34'e göre işletmeler her bir ara dönem için hazırlanan tablolarda yıllık beklenen vergi oranının ortalamasına ilişkin bir hesaplama yaparak tahmini tutarı esas alınarak gider vergisi muhasebeleştirilmektedir.

COVID-19 Pandemi sürecinin ekonomik zararlarını ortadan kaldırmak isteyen ülkeler belirli vergi kalemlerinde vergi indirimi, vergi oranında indirim şeklinde uygulamalara başvurmuşlardır. Uygulanacak vergi indirimi bir defaya mahsus bir indirim ise bu indirimi yıllık efektif vergi oranlarına yansıtmaktan ziyade gerçekleştiği dönemde muhasebeleştirilmesi esas alınmalıdır.

Pandemi sürecinde ara dönemde vergi oranı değişikliği gerçekleşmiş ise bu durumda da bir defaya mahsus gerçekleşen bir olay olarak ilgili olduğu ara dönemde muhasebeleştirilebilir veya tahmini yıllık efektif vergi oranında bir düzeltme olarak düşünülüp yıllık raporlama döneminin geri kalan aylarına yansıtılabilir (TMS 34. 2020, Kpmg 3).

SONUÇ

COVID-19 krizi dünyayı etkisi altına alan bir salgın olup tüm ülkeleri derinden etkilemiştir. Salgının dünya üzerinde yarattığı ekonomik finansal ve sosyal etkileri de dikkate alındığında finansal kriz olarak nitelendirilebilir. Ekonomik ve finansal kriz dönemlerinde ve bugün olduğu gibi belirsizlik dönemlerinde ekonominin taşıyıcı unsuru olan işletmelerin hazırlayacakları finansal tablolarda bu süreçten etkilenmiştir. İşletmelerin en önemli göstergesi olan finansal tablolar bu dönemlerin etkilerini ölçerken kullanılan önemli bir araçtır. Bu süreçte muhasebeciler ve karar vericiler şeffaflık ilkesi gereği tüm varlık ve kaynaklarındaki değişimleri objektif bir gözle takip ederek mevcut mevzuat hükümlerine göre ve varsa değişikliklere göre kayıt altına almalıdır.

Covid 19 Pandemi sürecinde finansal tablo kalemlerinden birçoğu etkilenmiştir. Bu etkiler gerek tahminler ve beklentiler gerekse hükümetlerin uygulamaya koyduğu yeni uygulamalara uyum sağlamak şeklinde kendini göstermiştir. Çalışmada finansal tablo kalemlerinden olan stoklar, alacaklar, krediler ve vergiler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Finansal tablolara etkileri genel olmakla birlikte her işletmenin içinde bulunduğu sektör ve iç dinamikleri açısından etkisi ve şiddetinin farklı olması olağan bir durumdur.

Stok kalemleri üzerindeki etkisi incelenmiş sonuç olarak işletmenin bu süreçte kullanılmaz duruma gelen ürünlerini Maliyeye bildirerek gerekli kayıtları yaptırması gerektiği, yine benimsemiş olduğu maliyetleme yöntemlerine göre eksik kapasite sonucu oluşacak sabit maliyetleri mamul maliyetine mi yoksa gider tablosunda mı göstereceği konusuna netlik kazandırması gerekmektedir. Bu bağlamda işletmelerin bu hususlara dikkate ederek kayıtlarını yapması gerekmektedir.

Alacaklar üzerindeki etkisi ise işletmelerin beklenen kredi zararlarını ölçmeye yöneliktir. İşletmeler bu süreçte beklenen kredi zararlarını ölçerek kayıt altına almalıdır. Yine alacaklar ile ilgili yeniden yapılandırma veya borç erteleme gibi bir durum söz konusu ise alacaklarda meydana gelen azalışları etkin faiz yöntemi kullanarak hesaplamalı ve kar zarar tablosunda göstermelidir.

COVID-19 Pandemi sürecinin ekonomik zararlarını ortadan kaldırmak isteyen ülkeler belirli vergi kalemlerinde vergi indirimi, vergi oranında indirim şeklinde uygulamalara başvurmuşlardır işletmeler vergiler üzerindeki etkisini de dikkate alarak kayıtlarını tutmalıdır

Ertelenen kredi faizlerinin ilgili dönemlerinde gider yazılması unutulmamalıdır. Vergi indirimi mi yoksa vergi oranındaki indirim mi buna dikkat ederek kayıtlarını şekillendirmelidirler.

KAYNAKÇA

- Adana, B. A., & Özbirecikli, M. Bağımsız Denetim Sürecinin Covid-19 Salgınının Etkileri Açısından Değerlendirilmesi.
- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 191-221.
- Akıncı, E. Covid-19 Salgını Kapsamında Şirket Yöneticilerinin Almaları Gereken Önlemlere Genel Bir Bakış. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(38), 202-223.
- Akkaş, J. (2020). CFO' lar için 10 soru: Covid-19'un işletmeniz üzerindeki etkisinin raporlanması. Grant Thornton Makaleler. Erişim tarihi: 7 Mayıs 2020, <https://www.grantthornton.com.tr/en-guncel/makaleler/cfolar>
- Arslan, İ. (2020). Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 1-36.
- Cavlak, H . (2020). Covid-19 Pandemisinin Finansal Raporlama Üzerindeki Olası Etkileri: BİST 100 Endeksi'ndeki İşletmelerin Ara Dönem Finansal Raporlarının İncelenmesi . *Gaziantep University Journal of Social Sciences* , Cilt 19 COVID-19 Özel Sayısı , 143-168 . DOI: 10.21547/jss.755865
- Çıtak, N., & Çalış, Y. E. (2020). Covid-19 Salgının Turizm Sektörü Üzerine Olan Finansal Etkileri. *İda Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi*, 3(2), 110-132.
- Deloitte. (2020). Covid-19'un işletmelere olan finansal etkileri ve çözüm önerileri. Financial Advisory.
- Demir, Z. Covid-19'un Tfrs Kapsamındaki Finansal Raporlamaya Olan Etkileri Ve Tms Kapsamında Denetçinin Dikkate Alması Gereken Hususların Değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 21(61), 255-278.
- Duran, M. S., & Mustafa, A. (2020). Bir Virüsün Dünyaya Ettikleri: COVID-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 10(1), 54-67.
- Eğri, T., & Doğaner, A. (2020). Covid-19 ve Ekonomik Kriz: Kobilere Özelinde Bir Değerlendirme Ve Politika Önerileri. 2020 - 88.255.149.215
- Gökgöz, Ahmet (2019), "TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı Çerçevesinde Ticari Alacaklara İlişkin Beklenen Kredi Zararlarının Tespiti ve Muhasebeleştirilmesi", *Journal of Accounting Finance and*

- Auditing Studies, Vol 5, Issue 2: 163-178, İnternet Erişimi: https://jafas.org/articles/2019-5-2/10_FULL_TEXT.pdf
- Grant Thornton. (2020a). Covid-19: Financial reporting and disclosures. Insights.
- Gürsoy, S., Tunçel, M. B., & Sayar, B. (2020). Koronavirüsün (COVID-19) finansal göstergeler üzerine etkileri. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 20-32.
- İbiş, S. (2020). COVID-19 Salgınının Seyahat Acentaları Üzerine Etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 85-98.
- İSMMMO. (2020). Koronavirüsün (Covid-19) finansal tablolar ve bağımsız denetim çalışmaları üzerine muhtemel etkileri. İSMMMO Bağımsız Denetim Komitesi Çalışmaları
- Karacan, S. (2020). Yeni Tip Koronavirüs'ün (Covid-19) Finansal Tablolara Muhtemel Etkileri. *Journal of International Social Research*, 13(73).
- Karar Bağımsız Denetim Danışmanlık. (2020). Covid-19 salgınının Türkiye Muhasebe Standartları kapsamında değerlendirilmesi. Yazılar. Erişim tarihi: 17 Mayıs 2020, <https://www.karardenetim.com/covid-19-salgininin-turkiye-muhasebe-standartlarikapsaminda-degerlendirilmesi>
- KGK (2018). TMS 2 Stoklar, https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS/TMS_2020/TMS%202.pdf, Erişim Tarihi: 12.07.2020
- KGK (2019). TFRS 9 Finansal Araçlar, https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TFRS/TFRS_2020/TFRS%209.pdf, Erişim Tarihi: 12.07.2020
- KGK. (2020). TMS 1 Finansal Tabloların Sunuluşu. TMS/TFRS 2020 Seti. KPMG. (2020a). Covid-19'un muhasebesel etkileri. KPMG Görüşler. KPMG. (2020b). Covid-19 finansal raporlama üzerindeki potansiyel etkileri. KPMG Görüşler.
- KGK. (2020). TMS 1 Finansal Tabloların Sunuluşu. TMS/TFRS 2020 Seti.
- Özatay, F. ve Sak, G. (2020). COVID-19 Salgını Bir Değil, Bir Kaç Çeyrek Sürerse Ne Olur? Erişim: http://tek.org.tr/files/disc/covid19_salgini_bir_degil_bir_kac_veyrek_surerse_ne_olur_678.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- Özcan, Y. (2020). Covid-19 salgınının vergi gelirlerine etkisi.
- Pamukçu, F. (2011). Finansal Raporlama ile Kamuyu Aydınlatma ve Şeffaflıkta Kurumsal Yönetimin Önemi. *Journal of Accounting & Finance*, (50).
- Soylu, Ö. B. (2020). Türkiye ekonomisinde COVID-19'un sektörel etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(6), 169-185.
- Tayar, T., Gümüştekin, E., Dayan, K. ve Mandi, E. (2020). Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerinde Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 293-320
- <http://www.ertadenetim.com/2020/04/covid-19-salgininin-mali-tablolara-etkisinin-degerlendirilmesi/>
- <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/10/covid19un-ara-donem-finansal-tablolara-etkileri.pdf>
- https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS/TMS_2020/TMS%202.pdf
- https://www.grantthornton.com.tr/globalassets/1.-member-firms/turkey/ifrs-yaynlar/covid-19_sfretkileri.pdf s.7

ҚИССАДА ПЕЙЗАЖ ИФОДАСИ LANDSCAPE EXPRESSION IN THE STORY

Расулова Умида Йўлдош қизи¹

Аннотация:

Қисса жанрида воқеликни теран таҳлил қилиш, инсон руҳиятининг тубсиз ва қоронғу пучмоқларига назар ташлаш, ҳаёт моҳиятини англатишга эътибор ортгани аниқланади. Қисса жанри табиатини кузатар эканмиз, унда образлар кўп қирралиги, конфликт ўткирлиги, психологик таҳлил чуқурлиги, бадий-тасвирий воситаларнинг хилма-хиллиги, мавзулар ранг-баранглиги кўзга ташланади. Бу ишда замонавий қиссалардаги пейзаж тасвири ёритилади.

Калит сўзлар: қисса, жанр, поэтика, табиат, маъно

Resume

The deals with the problem of the increasing emphasis on the genre of the tales, a deeper analysis of reality, a look at the deep and dark pits of the human soul, and the essence of life. When we research the nature of the genre of tales, we can observe the versatility of images, the intensity of conflict, the depth of psychological analysis, the diversity of artistic and visual means, and the diversity of themes. This work describes the landscape in modern stories

Key words: story, genre, poetics, nature, meaning

Ўзбек адабиёти тарихида кўп янгилашлар рўй берди. Бадий ижодда маънавий, эстетик омилларнинг такомиллашуви янгича қарашларга замин яратди. Сўз санъаткори бадий адабиётнинг қайси турида асар яратмасин, нигоҳини умумбашарий муаммолар ечими, азалий қадриятлар талқинига қаратади. Ўзбек қиссалари тарихан бой маданият, бадий концептуал принцип, поэтик тилни намоён этиши билан муҳимдир.

Ижодкорнинг қобилияти унинг сўз қўллаш маҳоратида акс этади. Ҳар бир санъаткорнинг мавзунинг ёритиш усули, фалсафий, эстетик мушоҳадаси, асари структураси фарқлиб туради. Ёзувчи тафаккур ҳамда тасаввур оламининг бойлиги, истеъдоди, диди, сажияси асарлари бадийлигига муҳрлиб боради.

Бадий асар жавҳарига сингдирилган ғоялар китобхон тахаййул қудратини мустаҳкамлаган. Поклик, нурафшонлик рамзи сув фольклор мотивида кўп учрайди. Туркий халқлар мақолу маталида сувнинг тиник, шаффофлиги кўнгилни поклаши, ҳузур, ҳаловат насиб этиши ўқитилади. Сувни эъзозлаш, уни исроф этмаслик борасида ҳикматлар мавжуд. Замонавий қиссаларда ҳам тириклик неъматлари ишоравий мазмунни кучайтириб боради.

Қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема” қиссасида бола нигоҳи-ла Иссиқкўл манзараси жонланади. Бу макон хусусида беғубор тасаввурлар поэтик ифодага кўчади. Иссиқкўл суви барақа, саховат рамзи бўлиб, ундаги балиқ турлари, ҳаёт тарзи тасвирида реллик билан ҳаёлот қоришиқлиги кўзга ташланади. Бола айнан балиқ бўлиб, Иссиқкўл бағрида ҳаловат топишга ошиқади. Унинг қалб изтиробини онгли одамлар томонидан англамайди, покиза туйғуларга дунё торлик қилади. Кўлнинг жозибалиги, муаззамлиги мурғак виждонига таскин беради. Иссиқкўл бағрида жонзоту наботот тинч тотув ҳаёт кечиради, исёнкор инсон эса ҳар нарсада ўз манфаатини кўзлайди. Бола кўлда орзулар рўёбини ҳис этади, кемада унинг меҳрибон кишиси келишига мурод боғлайди.

¹ Rasulova Umida, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, филология фанлари доктори, доцент
Электрон манзил: umida.rasulova77@mail.ru; телефон рақами: 93 5405848

Атрофдаги зулмату жаҳолатга нисбатан кўлнинг тиник, сокинлиги, бағрикенглиги контраст қўйилади.

Сув киши вужудини ғуборлардан халос айлаб, руҳиятига мусаффоликни сингдиради. Сув аҳли инсонга бемисл ризқ, ҳаловат, ҳузур бахш этади. Уммону дарё, кўлу булоқлар бари тирикликни, ҳаётни насиб этади. Самодан ёмғиру қорнинг ёғиши қурраи заминни жонлантиради, тўйинтиради. Шу маънода сувга талпинган кўнгил оройиш топади.

Она тупроқдан унган турфа зироат ҳаёт давомийлигини таъминлайди. Ерни меҳр билан парвариш этиш фольклорнинг меҳнат кўшиқлари мундарижасини тўлдиради. "Кўш хайда", "Майда" янглиғ кўшиқлар туркий фольклор намуналарини бойитган. Боиси туркийлар қадимдан деҳқончилик, чорвачилик билан ризқини топган. Катта тажрибага эга авлоду аждодимиз тупроқни пок асрашга интиланган, уни "она тупроқ" дея эъзозлаган. Кўринадики, ватан туйғуси ифодасида ҳам замин, тупроқ шарафланган. Чингиз Айтматовнинг "Сомон йўли" қиссасида қаҳрамон аёл қадрдон ер билан ҳасратлашади.

Маълумки, Аллоҳ таоло одамни тупроқдан яратишни ихтиёр этган. Хокисор ердан олий мавжудот бино бўлган. Унга набототу ҳайвонот неъматидан баҳрамандлик насиб бўлган. Инсон ер, тупроқ мисоли ҳалим бўлиб, шарафли макомни ёддан чиқармаслиги даркор. Ер устида тириклик сурурини ҳис этиб, фоний дунё найрангидан холи бўлгани дуруст. Қиссадаги диалогу монолог инсон ҳамда табиатнинг яхлитлигини англастишга йўналтирилади. Ер устида турли тоифага мансуб кишилар тириклик гаштини суради. Улар ўй-хаёли, сазй-ҳаракати доим она замин томонидан ҳис этилади. Инсон молу давлатга ружу қўйиб ҳаловатдан айрилишини ўйламайди. Тинч тотув ҳаётни қадрламай, мудом нафс исканжасига қоришиб боради. Ер юзидай кенг макон ҳам инсонга торлик қилиб, мудом жаҳолатга чулғанади.

Мазкур қиссада аёл уруш боис турмуш ўртоғи, ўғилларидан айрилиб, ёлғизланиб қолади. У мушкул дамда Ер билан дардлашади, кўнглига таскин излайди. Бир қавму жон бўлган одам яқин қариндош, кўшнидан кўра тупроқ билан тиллашади. Табиат инсонга доим таянч, ундан меҳрини аямайди. Айрилиққа бардошли аёл руҳиятидаги тебранишларга ҳамоҳанг ер кечинмадошлиги ишончли тасвирланади. Диалоглар орқали туркий тилнинг ифода кўлами равшанлашиб боради. Лексик қатламдаги маънодош, бўёқдор сўзлар, теран иборалар матн бадииятини оширади. Муаллифнинг архаизмдан унумли фойдалангани, поэтик нутқ ақоидига риоя этгани мутолаа жараёнида англашилади. Адиб поэтик воқелик моҳиятини аёл ҳамда ер образининг мулоқоти асносида ёритади.

Табиат қўйнида мусаффо ҳаводан баҳраманд бўлиб, уни ифлосланишдан, зарарли нарсалардан асраш киши виждонига ҳавола. Саришталик киши фитратига софлик, ойдinлик бахш этади. Экомаданиятни юксалтириш мақсадида доим хайрли ишлар амалга оширилади. Шу маънода асрлар давомида атроф-олам муҳофазасига айрича эътибор қаратилган. Бадиий асарда қаҳрамон наботот ўт, ўлану дарахтлар билан муомалага киришар экан, мажозий тасвирлар сермаъноликни орттираверади.

Улуғбек Ҳамдамнинг "Ёлғизлик" қиссасида йигит туйғуларига параллел дарахт ҳолати тақдим этилади. Ғайб олами асрорига асир қаҳрамон нурли йўлга интилиб яшайди. Дарахтнинг шовуллаши, мунгли ноласи йигит вужудидаги пўртаналарга уйғун ифодаланади. Фарзанди, дилбандидан айрилган киши ўз қобиғига ўралиб, раҳмоний нажотга умидланади. Ожиз қаҳрамон дарбадар кезиб, ҳақиқат манзилига сафар қилади. Ҳар бир дарахтдаги япроқлар инсон умри саҳифаларига монанд идрок этилади. Табиат мўъжизасини теран кузатиб, оддий япроқнинг ҳам ҳиссиётдан бегона эмаслигини тафаккур

этасиз. Қахрамон вужудидиги хаосдан чекиниш тилсимини ахтаради. Япроқлардан айрилган дарахтнинг маънос садоси айрилиқ мотивини тиниклаштиради. Қахрамоннинг фарзандидан жудалиқ ҳолати дарахтнинг япроғидан айрилиғига параллел тасвирланади.

Биографик унсур-ижодкор руҳиятидаги пўртаналар қиссадаги мотивларни реаллаштирган. Ботиний иқдор онларида муаллиф асл нияти ойдинлашиб боради. Бу қахрамон “Мувозанат”, “Исён ва итоат” даги бош образ маслаги, изтиробига яқин дардманд киши. Бир вужудда мингта қисмга сочилиб, уларни қайта тўпламоқ дардига мубтало қахрамоннинг оғриқлари вазиятни туйдиришга йўналтирилади.

Инсон ҳануз кашф этилмаган тилсим салтанати янглиғ олиму ижодкорга ўрганиш объекти бўлиб қолаётир. Ҳар бир киши ўзича олам, зоҳиран уни кузатиб, муайян фикр билдириш осон, аммо ботинан мураккаб мавжудотни англаш душвор. Битта вужудда бахту бахтсизлик, эзгулигу ёвузлик, сабру ношукурлик каби фазилату иллатлар йиллар сатҳида алмашиб бораверади. Ҳар инсон фитратида каттами, кичикми нуқсон бор. У ўзгарувчан, унутувчан, мослашувчанлиги боис мувозанат муқим сақланмайди. Кабир сайёранинг сағир вакили яна ўз жисмида минн зарра, парчага бўлиниб боради. Дард, армон туйғуси унинг руҳиятига синиқлик, умидсизликни сингдириб боради. Инсонга буюрилган вазифа ҳатто азим тоғга душворлик қилган. Бардош, сабр, қаноатга эришиш асносида ҳаловатни кашф этиш мумкин. Тириклик йўли сарҳадларида киши яралишдаги муддаони англаши, яхлит жисмдаги минг бир жонни имон измига йўналтириши лозим.

Қахрамон ўзликни англаш йўлида баъзан исён қилади-ю, яна тавба қилиб Аллоҳга истиффор айтади. Айни коллизия образ мантиғини, аслиятга талпинган руҳий дарбадарни тимсолида аён бўлади. У инсон армонига ҳамдард бўлиб, йиллар давомида тушунишга чорлайди. Дарахт яқка ҳолда воқеликнинг гувоҳига айланиб, сабр турли қисмат соҳибларига сассиз тасалли беради. Адиб покланиш жараёнини ўзидан, сийратидан бошлашни тўғри санаб, бу мураккаб вазиятни бадиий ифодалашга жазм этади

Қиссаларда дунё ва инсонни акс эттириш бобида яқинлик, ўхшашлик, муқобиллик ҳолати кўзга ташланади. Замонавий асарлар поэтикасида ўзбек халқининг психологияси, халқ дostonларининг руҳига кириб бориш, миллий бўёқларнинг ёркин ифодаси аниқ деталлаштирилган ҳодисалар моҳиятида кўзга ташланади. Носирлар табиатдаги рангу ифторларни, оҳангу сасларни образли ифодалаб, китобхон руҳиятига эпкинлик бахш этади. Тасвирда воқелик теранлиги, такрор сўзлар жаранги, мантикий асос, паузаларда, майин, нафис оҳангда кўзга ташланади.

Исажон Султоннинг “Онаизорим” асарида пейзаж ифодаси эътиборни тортади. Адиб табиатдаги набототу ҳайвонот тириклик жараёнини тиниқ ёритиш мақсадида самарали кузатишларни олиб боргани маълум бўлади. Қиссада мусича, қалдирғоч, қарқуноқ, зағча, қизилиштон, калхат янглиғ кушлар оиласи, полапонини вояга етказиш машаққати эркин ифодаланади. Кушлар турмуш тарзи қахрамон ҳаётига параллел чизилар экан, фалсафий, мажозий мазмун мувофиқлашади. Олма, беҳи дарахтлари вақт мезонига ойдинлик киритади. Уларнинг новдаликдан кексаликкача даври инсон умри саҳифасига монанд камраб олинади. Олам моҳиятини англаш қахрамоннинг мураккаб руҳий кечинмалари негизида кечади. Инсон ибтидосидан интиҳога қадар фоний дунё деган маконда синовдан ўтади. Халқ донишмандлигининг турли лавҳаларда акс этиши азалий қадриятлар барҳаётлигини далиллайди. Инсон хотирасида бегубор болалик, ёшлик дамларининг тиниқ манзараси серқатламликни истифода этади. Ота маконга меҳр у ердаги ўсимлигу ҳайвонотни эъзозлаш, яратувчанлик иштиёқини сўндирмасликда кўринади.

Қиссада борлиқ ҳодисоти одам қисмати билан муштаракликда намоён бўлади. Раъно болаликдан ариқча билан сирлашади, зилол сув билан мулоқот қаҳрамон оиласи ҳақидаги тасаввурни тўлдириб боради. Умрининг оқар сувга менгзалиши қизнинг вояга етиш жараёни билан параллел тавсифланади. Ҳар бир диалог қаҳрамон ботиний оламидаги ўзгаришларни аниқлаштиради. Мулоқот воқеа ҳодисаларни қабарик ҳолда тасаввур этишга сабаб бўлади. Киши ҳаёти фасллар: болалик (баҳор), ўсмирлик (ёз), ўрта ёш (куз), кексалик (қиш) ка менгзалади. Бу фалсафа Алишер Навоийнинг “Ҳазойин-ул маоний” девони моҳиятини истифода этган. Раънонинг беғубор болалиги баҳор янглиғ хайрату завққа бурканган. Ўсмирлик онларида турли воқеа ҳолатларни бошидан кечирав экан, ариқча билан сирлашиш, муайян тилсимларни англашга интилиш кучаяди. Йиллар давомида осойишта турмуш тарзига интилган қаҳрамон меҳрибон ота-онадан айрилганда ҳам изтиробини сувга англатади. Киши умрининг барча фаслида зилол, тиниқ сув унга фақат хотиржамлик, сокинликни раво кўради. Қаҳрамон атрофдаги ҳодисотлар асрорини кузатади, ариқча фаний дунё ташвишдан халос, эркин қалбга сурур бахш этади.

Бу уйғунлик вобасталик уч ҳилқат: одамзот, наботот, ҳайвонотнинг азалдан ягона мақсад йўлида яхлитлик касб этганини кўрсатади. Бошқарувчи одамзот борлиқнинг тирик эканини доим ҳис қилмоғи лозим: ҳайвон, қурт-қумурсқа бари ҳаракатда. Она замин бағрига яратикларни сиғдираверади, яратилганлар ўз навбатида алмашиниб тураверади (ҳаёт ва ўлим). Яшаш, хайрли умр кечириш олий мақсад саналади. Инсон набототу жамодотга ҳабиб тутиниб, уни ардоқламоғи даркор. Ота-боболаримиз бу ахлоқий ақидани дастуруламал этганлар.

Тоғай Мурод қиссалари поэтикасидаги пейзажда тиниқлик, тасвирийлик эътиборни тортади. Ёзувчи мумтоз адабиёт анъаналарини, шеърый санъат жозибасини насрий матнда намоён этди. У пейзаж тасвирида равонликка интилади:

«Кун булутда қолди» - ҳаво ўзгаргани, осмонни булут қоплагани маълум қилинади.

«Чилла ловуллади» – иссиқ, жазирама кун тасвири берилади.

«Ҳаводан киш нафаси келди» – фаслга ҳаво ўзгаргани орқали ишора қилинади.

«Деразага ранг кирди» – тонг ёришгани маълум қилинади.

«Киш қариди» – фасл тугагани лўнда ифодаланади. (Мурод Т. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т. Шарқ. 1994. 220, 230 б)

Жонли табиий манзарани тасвирлашда кўчма маъноли сўзлардан, иборадан фойдаланилгани кузатилади. Кун, фасл, бирор табиат ҳодисаси содда, аниқ баён қилинади. Пейзаж тасвирида бадий воситалар – сифатлаш, жонлантириш ўринли қўлланган:

«Кун калла қайнатди, кун товон куйдирди.

Тоғ чўққилари узра кўмир-кўмир булут тошди». (Мурод Т. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т. Шарқ. 1994. 215 б)

Куннинг иссиқлик даражаси инсонга хос сезги (бош ва оёқнинг қизиши) орқали англашилади. Биринчи мисолда ҳолат орқали, иккинчисиде рамз-ишора («кўмир-кўмир» – қоп-қора) воситасида пейзаж ёрқин тасвирланади.

Тез айтиш усулидаги бир хил товуш такрорига – аллитерацияга асосланган образли ифодалар анча:

Сурхон саратони саратонни саратони бўлди.

Аёлимиз аёллар ашуласини бошлади.

Атиргуллар атриёт анқитди.

Табиатни тўлғоқ тутди».

Мазкур сатрлар оҳанги узлукли, тез ва шиддатли нутқ ҳосил қилади.

Ҳаракатдаги давомийлик, кетма-кетлик аниқ кўрсатилган, томонларни монандлаш фикр изчиллигини юзага келтирган. Бадий воситалар асарлар руҳига сингиб, таъсирчанликни оширган, манзаралар табиий жонланишига замин яратган.

Ўхшатиш санъати:

Саратон ошиқ юрагидай ёнди.

Халқ... кўклам елларида чайқалмиш бугдойзор мисол... тўлқинланиб-тўлқинланиб олди. Умид одам учун мисоли уфқ.

Жонлантириш санъати:

Олтин бошоқлар тўлғонди.

Субҳи содиқ маҳалдан саррин-саррин саболар эсди. Саболар танларни силаб-сийпади, саболар вужудларни эркалаб ўйнади.

Сифатлаш санъати:

Мен биринчи кўнгилдан ифбатлисини кўрмадим, биринчи кўнгилдан сўнмасини кўрмадим.

Ҳусни таълил санъати:

Тонг сахар оқ ип билан қора ипни ажратиб бўлмас вақт.

Бегона ўт кўзимни олди. Бегона ўт кўнглимни олди. Бегона ўт завқ-шавқимни олди.

Тазод санъати:

Бир кун қаради, бир ер қаради. Кўнгил яқинлари Бўри полвондан тобора олислаб-олислаб кетди.

Муаллиф насрий матнда бадий асослари – шеърий санъатлардан унумли фойдаланган. Насрий асарда воқеабандлик китобхон ҳаёлини қамраб олиб, уни мушоҳадага, ўйга чорлашдан диққат-этибори моҳиятни англашга қаратилган бўлади. Вақти-вақти билан вазиятни озроқ юмшатиш, тинимсиз ишлаётган тафаккур, асабларга ҳузур бахш этувчи лавҳа, кўринишларни киритиш, яъни тасвир табиий реаллиги айни дамда ҳолат образлилиги ўқувчи туйғулари, сезимларига ижобий таъсир қилади.

Қиссалар кўпқатламли, серкирралиги китобхон бадий дидини ўстириб боради. Тоғай Мурод мумтоз асарларда қўлланадиган санъатлардан бири тарду акс (тескари қилиб такрорлаш) орқали жумла жарангдорлигини оширишга интилади.

Саратон балолардан сариқ бўлади, балолар саратондан-да сариқ бўлади.

Мазкур ҳолатлар оҳангдорлик, бўёқдорликнинг юзага чиқишига туртки бўлади. Ўқувчи матн ўзлаштириш жараёнида мақол даражасига кўтарилган ибораларни учратади. Муаллиф қалбидаги асосий фикр , қарашлар жумла, ибораларга кўчгани маълум бўлади.

Фалсафий теранлик, мантиқан асосланганлик ҳаётий тажриба ҳосиласидир. Услуб-янги сўз, янги матал қўллаш демак, ижодкор бадий салоҳияти кўзгуси демак.

Адиб сажъдан ҳам унумли фойдаланади:

«Беғубор болалик, бебош ёшлик, якин олисларда... якин олисларда-сочларнинг оқи, юзларнинг бужури, кўзларнинг нури, кўнгилнинг туб-тубида қолди».

Сажъ ритмик функция бажаради, насрда оҳангдорликни таъминлайди, мазкур парчада ҳам вазндош сажъ тури қўлланилган: беғубор болалик – бебош ёшлик, сочларнинг оқи, юзларнинг бужури – кўзларнинг нури. Сажъ бевосита тасвиридаги изчилликни юзага чиқарган.

Адиб сажъ санъатининг қофияли сажъ (сажъи мутарраф) турини ҳам қўллаган:

«Отамиз қарамиш дарахт шиғил-шиғил бўлди

Отамиз кесмиш ток шокила-шокила бўлади.

Отамиз қирқмиш гул шода-шода бўлади».

Жумлада асосан, феъл ва такрор сўзларда, равишда қофия моҳияти англашилади.

Жуфт от ва такрор равишларнинг ўзаро қофияланиши эвфоник жарангдорликни оширади:

«Ноз-неъматлар товлана-товлана туради.

Ширин-шакарлар боллана-боллана туради.

Аччиқ-чучуқлар бўйлана-бўйлана туради»

Муаллиф сажъ орқали маълум ҳолат, тасвири образли ифодалашга эришган. Сатрларда бўгин тенглиги ёхуд бир оз фарқланиши кузатилади, воқеликни муфассал, равшанроқ ифодаланиши, маълумотни аниқ, лўнда берилиши эпик асарга хос қўламини белгилайди, тасаввур имконини кенгайтиради.

Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасида ифода усулларининг турфалиги ҳиссий идрок қувватини оширган. Бадий образ моҳиятини англатишда психологик, эстетик хусусиятлар далилланган.

Сажъ: Майин шамол эсар, ўрик гуллари унсиз тўкилар, дарахтзор остида майсалар оҳиста тебранар, аммо бутун табиат бир зум унсиз бўлиб қолган, ҳамма-ҳаммаси фақат мана шу дутор садолари-ю қўшиқни тинглагани учун тиниб қолгандек эди. (Ҳошимов Ў.Нурли дунё.Т.Шарқ,1993.130 б)

Мазкур лавҳада сажъ пейзаж тасвирини тиниқлаштиради. У ҳиссий бўёқдорликни орттириб, оҳанг товланишини намоён этади. Майин, унсиз ,оҳиста каби сўзлар метафорик тасвири қуюқлаштириб, табиат неъматини тимсол даражасига кўтаради. Санъат синтези қаҳрамон сезимига параллел берилиб, оламу одам яхлитлигини асослайди.

Сифатлаш санъати:

Оппоқ сочлари, оппоқ соқоли, оппоқ кўксини муздай қор зарралари қоплаган.

Оппоқ сифати ранг - тус тарзида намоён бўлиб, табиат инъоми қор инсон шаклу шамойилига мувофиқлашади. Мазкур сўзга урғу берилишида таъкид оҳанги кучайиб, образ кечинма , туйғуларини сездиришга қаратилади. Портрет тасвирида аввал юз қисми - соч, соқол , сўнг тана қисмига эътибор қаратилиб, нуроний сиймосига чизги берилади.”О” унлиси ички оҳангни юзага келтириб, символик ифода усулини яққол кўрсатади.

Ўхшатиш санъати:

Тўнғич чучмомалар энг аввал сукутга чўмган қабристон устида маъюс қўнғироғини чалади. Бағри қон қизғалдоқлар биринчи бўлиб мана шу ерда очилади.

Муаллиф баҳор фасли чизгиларини чучмома, лолақизғалдоқ образларида истифода айл�йди. У марҳумлар диёридаги сукунатни қўнғироқ жаранги билан пардалайди. Тириклик, яшариш фалсафаси азалу абад сатҳига жамланади. Қизғалдоқ (ол, қизил) тимсолида қон сўзига ишора берилиб, бўёқ қуюқлашади. Адиб сокинлик масканидаги наботот қатламини руҳоний ҳамда дунёвий ҳақиқатнинг мажозий мазмунига уйғунлаштиради.

Назар Эшонкул “Уруш одамлари” қиссасида уруш тушунчасига умуминсоний миқёсда ёндашади.

Ўхшатиш ва жонлантириш санъати :

Ниҳоят қўнғирот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш заҳматлари эзиб ташлаган уруш одамларининг юрагига яшаш ва яшнаш ишқини солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни кип-қизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиққа гўзаллик гиламини ёйди.(Эшонкул Н.Ялпиз хиди.Т.Шарқ.2008.112 б)

Умид рамзи баҳор романтик кайфият ҳосил қилиб, тушкун , лоқайд кишилар руҳиятига таскин улашади. У беҳол, бемажол, совуққон жаҳолат қурбонлари қалбига илинж, мақсад куртагини қадайдди. Қип-қизил сифати инсон вужудидаги қон рамзи ,у яралиш , яшашга далда беради. Уруш одамзотни залолатга рўбарў этган дамда гўзаллик нурли манзилга етаклайди.

Исажон Султоннинг “Муножот” қиссасида фалсафий, диний тафаккур маҳсули жумла сермаънолигини оширади.

Ўхшатиш санъати:

“Шуур қатламлари аро чалинаётган куй - бу асрлар оша етиб келаётган нидо, ҳаво шу асрлар оралиғида яшаб ўтган зотларнинг зарралари, овоз соҳиби - улуг жафокашнинг нақ ўзи эди...(Султон И Боқий дарбадар.Муножот.Т.Ўзбекистон. 2011.109 б)

Ўтмиш қаъридан таралаётган садо инсон қисматидан нола чекади. Тафаккур ва тахайюл кенгликларида қўнғил олами, руҳий кечинмалар бирлашиб кетади. Соҳиби жафокаш - аҳли урафо вужуди, руҳи илоҳий покликка талпиниб, сулукида асл қадриятни тарғиб этган. Макро дунё(аср) дан микро қатлам (зарра) гача инсоният тамаддуни , ибтидоси-ю интиҳоси тажассумини топади. Маскур мотив адиб бадийий идеалини истифода этади.

Жонлантириш санъати:

“Еру осмон баб- баравар оҳ чеқар, нолавор қўшиқ кўкка бетиним ўрлар эди”.(Султон И.Боқий дарбадар.Муножот.Т.Ўзбекистон. 2011.117)

Курраи замин, само бағрига сиғмаган ошиқ ўзга макон , хилват гўшага рихлат истайди. Борлиқдаги сукунатни руҳий пўртаналар безовта қилиб, ҳамдардига айлантиради. Тасвирдаги умумий гармония оламу одам концепциясини бош марказга бирлаштиради. Оҳангу саслар рамзийлик, шартлилик, умумлаштирувчилик тамойилини кучайтириб , поэтик қатламини теранлаштиради.

“...халқ тили бойликларидан, ифода ва тасвир имкониятларидан ўринли фойдаланиш орқали тил бадииятини юзага келтириш ижодкор маҳоратининг бош мезони ҳисобланиши била бирга умуман адабиётнинг бадиийлигини белгиловчи мезон бўлиб ҳам хизмат қилади”.(Саримсоқов Б.Бадиийлик асослари ва мезонлари.Т. 2004:120)

Қиссаларда поэтик ифода усули турфалашуви ижодкорларга кенг имконият яратади. Қиссаларда миллий ҳамда умумбашарий қадриятларни талқин этиш тамойили ортмоқда. Ёзувчининг поэтик маҳорати санъатлар синтезида яққол намоён бўлмоқда. У образлар тизимини турли аспектда тақдим этишга, табиат манзараларини жонли, таъсирли ифодаб, асар бадииятини оширишга интилоқда. Ижодкорлар изланиши натижасида матн структур, семантик қатламида ўзгаришлар вужудга келиб, сиқиклик, теранлик, тасвирийлик, мусикийлик, ифодавийлик оммалашаётгани аёнлашади.

Қиссачиликда янгиланаётган услубий, шаклий йўналишлар бадиий идрок маҳсулидир. Ижодда субъективликнинг устуворлиги, воқеликнинг ёзувчи тасаввуридаги бадиий моделини яратиш, қаҳрамон ботинини теран таҳлил қилиш жараёни қиссаларга ижобий таъсир этмоқда. Жаҳон анъаналарини ўзлаштираётган ёзувчилар қиссаларидаги тасвир усули, рамзий тимсоллар талқини, қаҳрамон ички дунёсининг тизгинсиз эврилишлари, сўз ва оҳанг товланишлари, шарқона миллий руҳ ифодаси тадқиқ этилади.

Қиссада мазмуннинг теранлиги , ҳаётий материалнинг салмоғи, сюжетнинг сертармоқлиги, характер мантиғи, образларнинг воқеадаги иштироки жанр хусусиятини белгилаб боради. Қиссачилик соддаликдан мураккаблик, бадиий мукамаллик, маъновий кўламдорликка интилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мурод Т. От кишнаган оқшом. Тошкент. Шарқ нашриёти. 1994
2. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент. 2004
3. Султон И. Бокий дарбадар. Тошкент. Ўзбекистон. 2011
4. Хошимов Ў. Нурли дунё. Тошкент. Шарқ. 1993
5. Эшонқул Н. Ялпиз ҳиди. Тошкент. Шарқ. 2008

HUKUK RESEPSİYONU SÜRECİNE TEPKİ OLARAK YERLİ HUKUK: MECELLE

AS A REACTION TO WAY LAW RECEPTION NATIVE LAW:

MECELLE

*Ramazan Hüseyin BİÇER**

Özet

Osmanlı Devleti'nde bugünkü manada kanun yapma faaliyetleri, Tanzimat Fermanı'ndan sonra başlamıştır. Bu dönem, devletin kötüye gidişini durdurmak için yapılan faaliyetlerin yoğun olduğu ve her alanda değişimin yaşandığı bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Kanun oluşturma faaliyetleri arasında ilk kez medeni hukuk yapma faaliyetleri de bu döneme rast gelmektedir. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, yabancı devletler, Osmanlı Devleti'nin kendisine ait bir medenî hukukunun olmamasını, baskı aracı olarak kullanmışlardır. Ayrıca, yeni kurulmuş olan mahkemelerde de genel-geçer bir medenî hukuk eksikliği ortaya çıkmıştır. Ele alınan dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki sıkıntıların bir nebze önüne geçmek ve toplumsal iyileşmeyi sağlamak amacıyla medeni hukuk oluşturma çabasına girilmiştir.

Devlet adamları arasında, hukukun hazırlanmasına geçmeden önce, yeni hukukun yabancı bir devletin hukukunun örnek alınarak hazırlanması konusu (resepsiyonu) gündeme gelmiştir. Özellikle o dönemde Avrupa'da birçok ülkede uygulanan Fransız Hukuku olan *Code Civile*'in tercümesinin yapılarak Osmanlı medenî hukuku olarak uygulanması istenmiştir. Ancak bu düşüncede olan devlet adamlarının karşısına, Ahmed Cevdet Paşa'nın başını çektiği yerli ve dinî bir medenî hukuk oluşturulmasını isteyen grup çıkmıştır. Bu çalışmada, yabancı hukuk alımına (resepsiyon) karşı olan devlet adamlarının, Mecelle'yi hazırlaması süreci ve bu dönemde devlet adamları arasında yaşanan hizipleşme ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasî olarak bir dönüşümden geçtiği bu dönemi iyi anlamak ve medeni hukuk oluşturma dönemini irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, Resepsiyon, Osmanlı Devleti, Batı

Abstract

Law making activities in the Ottoman Empire in today's sense started after the Tanzimat Edict. This period draws attention as a process in which the activities carried out to stop the deterioration of the state are intense and changes are experienced in every field. Among the law making activities, the first civil law making activities coincided with this period. After the declaration of the Tanzimat Edict, foreign states used the Ottoman State's lack of a civil law of its own as a means of pressure. In addition, a common-law lack of civil law emerged in the newly established courts. In the period under consideration, an effort was made to form civil law in order to prevent the problems in the Ottoman Empire to some extent and to provide social improvement.

Before proceeding to the preparation of the law, the issue (reception) of the preparation of the new law by taking the law of a foreign state has come to the fore among the statesmen. In particular, the translation of Code Civile, which was the French Law applied in many countries in Europe at that time, was requested to be translated and implemented as Ottoman civil law. However, a group that wanted to establish a local and religious civil law led by Ahmed Cevdet Pasha came up against the statesmen with this idea. In this study, the process of preparing Mecelle by statesmen who are against foreign law reception (reception) and the faction between statesmen in this period is discussed. The aim of the study is to understand this period when the Ottoman Empire undergoes a social and political transformation and to examine the period of the civil law structure.

Key Words: Law, Reception, Ottoman State, West

* Araştırma Görevlisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: rmznhsynbcr@gmail.com.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu andan itibaren kadılık müessesesini yaygın ve ulaşılabilir bir biçimde uyguladığı görülmektedir. Mahkemelerde, özellikle Tanzimat öncesi düşünüldüğünde genel olarak tek bir mahkeme (şer'i şerif) bulunduğu gibi bu mahkemelerde görev yapan kadılar da şer'î (dinî) dayanaklar ve örfî hukuka bakarak kararlar alıyorlar ve mahkemeleri yönetiyorlardı (İnalçık, 2005, s. 37-42).

Ayrıca farklı dinlere ve kültürlere mensup insanlara yönelik cemaat hukuku da bulunmaktaydı. Bu hukuk daha çok gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, miras gibi konularda kendi yaşam şekilleri ve adetlerine göre karar verilmesi esasına dayalıydı. Tabi ki bu da yine Osmanlı Devleti'nin resmî hâkimlerince yani kadılar eliyle uygulanmaktaydı. Divan-ı Hümayun, eyâlet divanları ve cuma divanı gibi üst mahkeme denilebilecek ancak temyiz görevi bulunmayan mahkemeler de Tanzimat öncesinde bulunan mahkemeler arasındaydı (Demir, 2012, s. 343).

Bunlar, şer'i şerifin yani kadıların kazalarda ve diğer yerleşim yerlerinde idare ettiği mahkemelerden ayrı olarak düşünülmemesi gereken mahkemelerdir. Çünkü buralardaki davalara da, kadiaskerler ve sancaklarda görev yapan mevleviyet payeli kadılar (sancak kadısı gibi) bakmakta, mahkemeler sonuç olarak kadıların idaresinde yapılmakta, kararlar şer'î ve örfî hukuka göre verilmekteydi¹ (Ortaylı, 2001, s. 69-73).

Tanzimat dönemine gelindiğinde ise hukukî anlamda köklü değişiklikler yaşanmaya ve ilk kez hukukî anlamda resepsiyon ve tebdil-i kanun konuları gündeme gelmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilgilendiği konulara göre hususî mahkemelerin kurulması da bu döneme rast gelmektedir. Ticaret mahkemeleri, nizâmiye mahkemeleri, şer'îye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri, konsolosluk mahkemeleri, askerî mahkemeler ilk kez bu dönemde ortaya çıkmış mahkemelerdir (Demir, 2012, s. 380-383).

1. Batı Etkisi

Osmanlı toplumu için de bir değişim ve dönüşümü sağlayacak olan, devletin adı konmuş bir medenî hukukunun bulunmaması Tanzimat'la birlikte dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun dışında medeni hukukun eksikliği üstte belirttiğimiz yeni kurulan mahkemelerde de hissedilmiştir (Aydın, 2003, s. 231). Devlet ricali, bu eksikliğin giderilmesi için çareler aramış ve bunun için en uygun usulü kendi bakış açısından uygulamaya koymak istemiştir (Fındıkoğlu, 1940, s. 619-659).

Medenî hukuk eksikliği, Batılı devletlerle yapılan ticari ve siyasî ilişkilerde de bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. 18. yüzyıldan itibaren yüzü hep Avrupa'ya dönük olan Osmanlı Devleti, Batı'nın etkisi ve yukarıda sayılan nedenlerle medenî hukuk yapma konusunda çalışmalara başlamıştır (Yetkin, 2013, s. 399).

Osmanlı, 18. Yüzyıl'dan itibaren Avrupa karşısında geri kaldığını anlamış ve Batı'yı yakalamak için yine Avrupa'yı kendisine örnek almıştır. Devletin 19. yüzyılda, içinde bulunduğu sıkıntılı süreçten çıkması için Avrupa'nın önerilerine göre hareket etmeye çalışmıştır. Bu nedenle Tanzimat Fermanı, daha sonra da Islahat Fermanı çıkartılmış, devletin artık Batılı olmak istediği bir anlamda kanıtlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki Batı tesiri Tanzimat Döneminde her alanda açık bir şekilde görülmektedir.

¹ Divân-ı Hümayun ve eyâlet divanlarının mahkeme niteliği bulunmakla birlikte aslî görevi yönetim ve askerî konularda karar almaktır.

Batı karşısında konsololar aracılığıyla sürekli olarak baskı altında tutulmaya çalışılan Osmanlı, bu dönemde Avrupa'nın isteklerini geri çevirme konusunda kendisini güçlü göstermemiştir.

Devlet'in hukuk oluşturma çabalarında da Avrupa'nın tesiri kendisini açıkça göstermektedir. Özellikle Fransa bu dönemde bir tahakküm aracı olarak gördüğü kendi hukukunun (*Code Civil*), Avrupa'da yayılmasını ve uygulanmasını istemiştir. Avrupa'da yeni kurulan devletler, bu dönemde Fransız Hukuku'ndan sıklıkla faydalanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde de Fransız hukukunun alınması konusunda devlet adamları arasında açıkça söylemler olmuş ve bu yönde tartışmalar yaşanmıştır. Ancak bu söylemlere Ahmet Cevdet Paşa gibi devlet adamları karşı çıkmış, yerli ve dinî bir Osmanlı medeni hukuku oluşturulması konusunda çalışmalar yapmışlardır.

Bu dönemde Osmanlı devlet ricalinin dini ve yerli bir hukuk yapmak ve hukuk almak (resepsiyon) üzerinde görüş ayrılığı yaşadığı görülmektedir.

2. Resepsiyon Kavramı ve Fransa

Konunun bundan sonra daha iyi anlaşılması için resepsiyon kavramı hakkında kısa bir mâlumat vermek yerinde olacaktır.

Resepsiyon; hukukî anlamda, bir toplumun başka bir toplumun hukukunu, kendi hukuku olarak alması anlamına gelmektedir (Bozkurt, 1996, s. 6).

Türk tarihinde ise resepsiyon olarak değerlendirilebilecek ilk hareketlerin, Tanzimat'ın ilanından sonra başladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin topyekûn bir modernleşme ve değişim dönemi olan ve Avrupa'nın açık bir tesiriyle ilan edilen Tanzimat, Osmanlı tarihinin önemli dönüm noktalarından birisi olarak değerlendirilmektedir (Kara, 2018, s. 113-132; Engelhardt, 1999, s. 13).

Tanzimat'ın ilanından sonra ilk kez, resepsiyon kavramı kapsamında 1850 yılında Kanunnâme-i Ticaret, Fransız Hukuku örnek alınarak hazırlanmıştır (Esirgen, 2011, s. 34). Bunun görünen nedeni; 1840 yılından beri uygulanan karma Ticaret Mahkemeleri'nin müstakil bir ticaret kanununa ihtiyaç duymasıdır. Ancak, burada Fransız Kanunu örnek alınarak Ticaret Kanunnâmesi'nin hazırlanmış olması önemli bir başlangıçtır. Bundan sonra da resepsiyon isteyen devlet adamları diğer kanun yapma safhalarında da aynı yolun kullanılmasını isteyecektir. Bununla birlikte dönemin resepsiyoncu devlet adamlarının hususiyetle üzerinde durduğu ve almak istedikleri kanun Fransız Medenî Kanunu'dur.

Tanzimat dönemindeki resepsiyon hareketlerindeki Fransız etkisinin sebeplerine genel olarak baktığımızda ise başlıca iki temel sebep göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, Fransızcanın Osmanlı siyasetinde ve kamu hukukunda hep ayrıcalıklı bir yere sahip olmasıdır. Bu nedenle Fransız Hukuku'nun anlaşılması ve tercümesi, ayrıca uygulanabilirliği Osmanlı aydın çevresinde öncelikli olarak kabul görmüştür. Bir diğer sebep ise, Fransız Medenî Kanunu'nun 19. yüzyıl Avrupası'nda resepsiyon alanının geniş olması ve Batı'da sıklıkla kullanılmış olmasıdır. Dolayısıyla, medeni hukukun kanunlaştırılması aşamasında, farklı bir hukuk yerine Fransız Medenî Kanunu'nun gündeme gelmesi yukarıda üzerinde durduğumuz sebeplerden dolayı doğal görünmektedir (Esirgen, 2011, s. 35).

Fransızlar da resepsiyon, yani kendi hukuklarının Osmanlı Devleti tarafından alınması konusunda dönemin önemli devlet adamları üzerinde baskı kurmaya çalışmışlardır. Bunun nedeni, Fransızların, Osmanlı'nın kendi hukukunu alması durumunda, Osmanlı'nın içişlerine daha kolay müdahale imkânı bulacağını düşünmesidir.

Yukarıda bahsettiğimiz, Batı etkisi ve baskısı, Fransız özelinde anlatılsa da bu dönemde genel olarak Avrupalı devletler tarafından Osmanlı üzerinde bir siyasî baskı bulunduğu belirtmek gerekmektedir.

Fransız Ticaret Kanunu'na bakarak hazırlanan 1850 tarihli Ticaret Kanunu'nun kabul edilmesi, kamu hukuku alanında gayrimüslim azınlıklara sağlanan yeni hak ve imtiyazlar, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın ilanı, bu baskıların sonucu olmak üzere ortaya çıkmıştır (Aydın, 1989, s. 40).

Bu dönemin devlet adamlarının, siyasî baskıları, Fransız Hukuku'nun alınarak azaltılacağını umması, dönemi kendi şartları içerisinde değerlendirdiğimizde tabii görünmektedir.

3. Mecelle'ye Giden Süreç

Tanzimat'ın ilanı ile ilk hukuk faaliyetleri arasındaki döneme bakıldığında, Osmanlı aydınları ve devlet adamları ülkede ortak bir ağızla *medenî hukuk eksikliği*ni dile getirmişlerdir. Bu Osmanlı modernleşmesinin önündeki önemli eksikliklerden birisi olarak görülmüştür (Yetkin, 2013, s.399).

Bu ortak düşünce, hukukun nasıl oluşturulacağı sorusu gündeme geldiğinde ise iki farklı söyleme dönüşmüştür.

Bu iki farklı söylemden birincisi; hukukun resepsiyon yoluyla Batı hukukundan faydalanılarak yapılması, diğeri ise şer'î hükümler odağında yerli bir hukuk yapılmasıdır. Her iki yaklaşımın da genel çerçevede ve farklı zamanlarda kabul gördüğü ve uygulandığı görülmektedir. Resepsiyon karşıtlarının sunmuş olduğu; *medenî hukukun dinî ve yerli olması fikri*, Mecelle'nin çıkartılması ile kabul edilmiştir. Resepsiyon düşüncesinde olanların yaklaşımı ise Kânunnâme-i Ticaret'in Fransız Hukukunun örnek alınarak hazırlanmasıyla kabul gördüğü anlaşılmaktadır (Yetkin, 2013, s. 398).

Osmanlı Medenî kanunun oluşturulması konusundaki yaşanan fikir ayrılığı konusuna gelindiğinde ise öne çıkan isimler; Âli Paşa ve onun önderliğindeki Osmanlı aydınları ile Ahmed Cevdet Paşa ile onun yanında yer alan devlet adamlarıdır.

Âli Paşa'nın bu süreçte, resepsiyon yoluyla Fransız Hukuku'nun alınması için yoğun çaba sarf ettiği görülmektedir. Âli Paşa'nın Fransız Medenî Kanunu'nun alınmasını istemesindeki temel sebeplerden birisi, elçilik müsteşarlığı ve büyükelçilik sıfatlarıyla Fransa'da bulunması ve Fransa'yı yakından tanıma imkânı elde etmiş olmasıdır (Beydilli, 1989; Karal, 2003, s. 171).

Hemen belirtelim ki, Âli Paşa, bu süreçte Fransız hukuku olan *Code Napoleon*'un tercümesinin yapılması için emirler vermiş, bu konuda kararlı bir tavır sergilemiştir. Paşa, Fransa Medenî Kanunu'nun resepsiyon yolu ile benimsenerek mahkemelerde uygulanması fikrini, 1867'de Girit'teki isyanı bastırmakla uğraşırken, Sultan Abdülaziz'e gönderdiği layihada da açık bir şekilde dile getirmiştir.

Burada Âli Paşa, "*Mısır'da yapılmakta olduğu gibi bizde dahi 'Kot-sivil' dedikleri kanunname tercüme ettirilip, karma dâvalar karma mahkemelerde ve bu kanunnameye göre görülmek zaruri görünmektedir*" diyerek, hristiyan vatandaşların eşit olarak hukuk kurallarından ve ülkenin menfaatlerinden yararlanabilmeleri için Fransız Hukuku'nun yürürlüğe girmesi gerektiğini açıkça dile getirmiştir (Karal, 2003, s. 26).

Âli Paşa'nın arkadaşlarından ve Ticaret nazırı Kabuli Paşa da onunla aynı fikirde hareket etmiş ve Âli Paşa'yı desteklemiştir. Âli Paşa, Said Paşa'yı Fransız Hukuku'nu, Arapça tercümesinden Osmanlı Türkçesine çevrilmesi konusunda görevlendirmiştir (Kaşıkçı, 1997, s. 61-71).

Şunu da belirtmek gerekir ki, Âlî Paşa'nın yukarıda bahsettiğimiz Girit'ten gönderdiği lâyihadan yaklaşık 5 ay öncesine tarihlenen bir telgraf belgesi de bulunmaktadır. Burada, Fransa'nın İstanbul Maslahatgüzarı Outray, Âlî Paşa'nın *Code Napoleon*'un uygulanabilir maddelerinin istinsah ettirmek üzere bir memur tâyin ettiğini bildirmektedir (Aydın, 1989, s. 47). Dolayısıyla Âlî Paşa nezdinde, Fransız hukukunun resepsiyon çalışmalarının, daha erken tarihlerde başladığı söylenebilir (Aydın 1989, s. 47).

Âlî Paşa'nın bu girişimlerini duyan Ahmet Cevdet Paşa ise bunun bir hata olduğunu söyleyerek, Fransa Medenî Kanununun değil, şer'î ve örfî hususlara göre yerli bir yasanın hazırlanması gerektiğini düşünmüş ve bu konuda çalışmalar yapmıştır. Ahmet Cevdet Paşa ile birlikte Şirvanizade Rüştü Paşa da aynı fikri paylaşmışlardır (Cevdet Paşa, 1980, s. 200; Koçak, 2015, s. 31).

Sonunda ise resepsiyon fikrine karşı olan kişilerden oluşan bir heyet oluşturulmuş ve bu heyetin adına da Mecelle Heyeti denilmiştir. O dönemin önde gelen İslam hukukçularının bulunduğu heyetin başkanlığını Ahmed Cevdet Paşa yapmıştır.

Aslında bu konuya geçmeden önce, bu heyetten önce tarihlenen ve yerli hukuk çalışmalarının ilk örneği olan Metn-i Metin çalışmalarına da değinmek gerekmektedir.

4. Metn-i Metin Çalışmaları ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye

1855 yılında Meclis-i Tanzimat bünyesinde, 'Metn-i Metin' adıyla yerli bir hukuk oluşturma girişimi olmuştur. Mecelle'de olduğu gibi bu heyetin içerisinde Ahmed Cevdet Paşa genç yaşta olmasına rağmen yer almıştır.

Ancak, meclisin çalışmalarının ilk ve tek somut neticesi olan *Kitabu'l-Büyû'* hazırlandıktan sonra meclis dağılmıştır. Görüş ayrılıklarının arasında millî bir kanun yapma fikriyle oluşturulan ve ilk ürününü ortaya koyduktan sonra dağılan bu cemiyetin başkanlığını Rüştü Molla Efendi yapmıştır. İstanbul kadısı Tahir Efendi, Meclis-i Maârif Azası Hüsam Efendi, Ali Ratib Bey mecliste yer alan diğer isimler olmuştur (Aydın, 1989, s. 44).

Mehmet Akif Aydın, Metn-i Metin teşebbüsünün dağıtılmasında; içeride ve dışarıda, yerli hukuk denemesini akâmete uğratmak isteyen kişilerin rolünün olabileceğini söylemektedir (Aydın, 1989, s. 45). Gerçekten de daha ilk teşebbüste yerli bir hukuk oluşturmak için kurulan meclisin tam sonuç elde edeceği sırada dağıtılması Aydın'ın bu tezini kuvvetlendirmektedir.

Bu açıdan bakarsak, Metn-i Metin heyetinin dağıtılmasında, her ne kadar dile getirilmese ve kaynaklarda yer bulmasa da dönemin önemli devlet adamları olan Âlî Paşa, Kabulî Paşa, Mithat Paşa gibi Batıcı isimlerin etkisinin olabileceği, ihtimaller dâhilindedir.

Metn-i Metin teşebbüsünün kesintiye uğramasının akabinde, bir müddet hukuk yapma çalışmalarına ara verilmiştir. Ancak bu arayış fırsat bilen Fransızlar, devlet adamlarına kendi hukuklarını almaları konusunda baskı kurmaya çalışmışlardır.

Özellikle Âlî Paşa eliyle Fransızlar, bu girişimlerinde önemli mesafe kat etmişlerdir. Âlî Paşa'nın yukarıda da sözünü ettiğimiz Girit'ten Padişah Abdülaziz'e yazmış olduğu lâyiha bu döneme tarihlenmektedir (Aydın, 1989, s. 46).

Metn-i Metin akametinden sonra, resepsiyon düşüncesinde olan Âlî Paşa'nın başını çektiği devlet adamları bu konuyu daha fazla dile getirmeye başlamışlardır. Ancak bu grubun karşısına Ahmed Cevdet Paşa'nın başını çektiği yerli ve dinî bir medeni hukuk yapma görüşünde olan grup çıkmıştır.

Gelinen süreçte bu iki grup arasında tartışmalar olmakla birlikte, savundukları görüşleri değerlendirecek ve karara bağlayacak bir üst kurulun oluşmasına ve iki grubun önerilerinin değerlendirilmesine karar verilmiştir¹.

Fuat Paşa'nın başkanlığını yaptığı bu üst kurulda; Fransız hukukunun alınmasını isteyen Mithat Paşa ve Ticaret Nazırı Feyiz Paşa'nın fikrine Ahmet Cevdet Paşa ve Şirvanizade Rüştü Paşa'lar karşı çıkmışlar ve bu tartışmalar sonucunda, İslam hukuku merkezli bir medeni hukuk oluşturulması fikri kabul görmüştür.

Aynı üst kurul tarafından, yeni oluşturulacak medenî kanunu yapmak üzere bir heyetin oluşturulması kararı alınmıştır (Bozkurt, 1996, s. 160-161; Esirgen, 2011, s. 40).

Yukarıda bahsedildiği üzere Metn-i Metin heyetinde yer alan Ahmed Cevdet Paşa, bu ilk kanunlaştırma deneyiminin ardından kendi adıyla özdeşleşmiş olan Mecelle Cemiyeti'nde de yer almıştır. Cevdet Paşa, Mecelle Cemiyeti çalışmaları sırasında yaşadığı sıkıntıları, Tezâkir'inde sıkça dile getirmiştir.

Fransa elçisinin bu dönemde ki faaliyetlerini şöyle açıklamaktadır;

“Çünkü Bouree Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye dairesinde Fransa kanunnâmesi okunmak üzere bir Fransız hocanın tayin olunması ve nizamiye mahkemelerinde Fransız kanunlarının uygulanması arzusunda idi. Fakir ise nizamiye mahkemelerinde düstûru'l-amel olunmak üzere Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin yazımıyla meşgul idi” (Cevdet Paşa, 2019, s. 112).

Cevdet Paşa, Mecelle Cemiyeti'nin çalışmaları devam ederken devlet adamları arasında kendisine düşmanlık edenlerle ilgili şu kaydı düşmüştür;

“... vükelâ ve devlet ricâlî arasında bulunan bazı müteferricîne ne diyelim ki İslâm kılığında oldukları halde şer'î hükümler meydana konulup da nizamiye mahkemelerinde Fransa kanunlarının uygulanmamasından dolayı fakire düşmanlık ederlerdi. Daha garibi budur ki ulemâ kıyafetinde bulunan bir takım cehele ile beraber Meşihat makamında bulunan Kezûbî Hasan Efendi de böyle bir fıkıh kitabının ilmiye dairesinde yapılmayıp da adliye dairesinde yapılmasından dolayı aleyhimize kalkışarak Sultan Abdulaziz Han hazretlerine hayli koğuculuk etmiş idi.” (Cevdet Paşa, 2019, s. 112).

Buradan da anlaşıldığına göre, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye çalışmaları devam ederken ricâl arasındaki çekişmeler sert bir şekilde devam etmiştir. Ancak buna rağmen Mecelle Cemiyeti'nin çalışmaları, Metn-i Metin'de olduğu gibi akamete uğramamış ve yaklaşık 9 yıllık bir çalışma sonucunda Mecelle hazırlanmıştır.

Mecelle Cemiyeti, 1868 ile 1876 yılları arasında uzun bir müddet çalışarak, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'yi bölümler halinde, fasıllara ayrılmış kitaplar halinde hazırlamıştır. Tamamlanan kitaplar, Bakanlar Kurulu'nca görüşülüp, Şeyhülislam'ın da onayı alındıktan sonra yukarısı hatt-ı hümayunla süslenecek yürürlüğe sokulmuştur (Cevdet Paşa, 2019, s. 112).

Mecelle; mukaddime, 99 maddelik genel hükümler ve 16 kitaptan müteşekkildir. Tamamı 1.851 maddedir. Medeni kanun olmasına rağmen, kişi, vakıf, miras ve aile

¹ Mecelle'nin oluşturulmasının zorunluluğuyla alakalı, 29 Mart 1869 tarihinde Meclis-i Vükelâ'ya sunulan Mecelle Cemiyeti'nin hazırladığı 'Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası'nda, Ticaret Mahkemelerinde Ticaret Kanunnamesi tatbik edildiği ve davanın ticaretle alakası olmayan hususlarında büyük zorluklar çekildiğinden bahisle, bunun çözümü için Avrupa kanunlarına müracaat edilse bile bunların padişahın iradesiyle vazedilmiş kanunlar olmadığı için mahkemelerde tatbik edilemeyeceği belirtilmektedir. Ayrıca, “fıkıh ilminin uçsuz bucaksız bir deniz olup bu denizden inci çıkarır gibi lazım olan meseleleri bulup çıkarmakta hayli zor olacaktır, kaldı ki asırların değişmesiyle örf ve adete dayanan fikhî meseleler de değişiklik göstermektedir” denilmektedir. Mazbatada, oluşturulacak kolay ve anlaşılabilir kitabı herkesin okuyup tatbik edebileceği ve bunun kadırlara da çok faydasının dokunacağını altı çizilmektedir. (Berki, 1978, s. 8)

hukukuna yönelik kanun barındırmamaktadır (Bozkurt, 1996, s. 161). Bu durum Mecelle'ye ilişkin eleştirileri de beraberinde getirmektedir (Yıldırım, 2012, s. 417-445).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin siyasi anlamda sıkıntılı bir dönemini ihtiva eden 19. yüzyıl, aynı zamanda devleti ayakta tutmak için çarelerin arandığı bir dönemdir. Bu çarelerden birisi de medenî hukuk oluşturma fikridir. Bu hukukun oluşturulması aşamasında farklı görüşlere sahip iki farklı grup ön plana çıkmıştır. Fransız Hukuku'nun resepsiyon yoluyla alınmasını isteyen birinci grup, Âli Paşa, Mithat Paşa gibi önemli ve etkin devlet adamlarından oluşmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa'nın başını çektiği diğer grup ise Hanefî mezhebine göre yerli bir hukuk yapma fikriyle ön plana çıkmış ve resepsiyon isteyen devlet adamlarına karşı çıkmıştır. Bu iki grup arasında yerli hukukun nasıl olacağıyla ilgili hizipleşmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Fransa da baskı kurarak Fransız Hukuku'nun alınması için bir dizi çalışmalarda bulunmuş, dönemin etkili ismi Âli Paşa'yı da Fransız Hukuku'nun alınmasına ikna etmişlerdir. Bu süreçte iki farklı grubun önerilerini dinleyecek ve karar verecek olan bir üst kurul oluşturulmuştur. Geline süreçte bu üst kurul, Fransa'nın baskısı ve Âli Paşa'nın girişimlerine rağmen, Ahmed Cevdet Paşa'nın başını çektiği resepsiyon karşıtı grubun önerisini kabul etmiştir. Âli Paşa'nın resepsiyon konusunda kararlı tutumu bu süreçte dikkat çekicidir. Paşa, Fransız Hukuku'nun (*Code Napoleon*) Arapçadan Türkçeye çevirisini yaptırmış hatta hangi kanun maddelerinin alınabileceği ile ilgili çalışma grupları oluşturmuştur. Ancak, sonuçta resepsiyon karşıtı grubun istediği olmuş. Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek şer'î medenî hukuku olan Mecelle, resepsiyon tartışmalarından galip çıkarak 8 yıllık bir çalışmayla tamamlanmıştır.

KAYNAKÇA

- AYDIN, M.A. (1989). Mecelle'nin Hazırlanışı. H. İnalçık, (ed.) *Osmanlı Araştırmaları IX*, (31-50). İstanbul.
- AYDIN, M.A. (2003). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28. 231-235.
- BERKİ, A. H. (1978). *Açıklamalı Mecelle* (3. Baskı), İstanbul: Hikmet Yayınları.
- BEYDİLLİ, K. (1989). Âli Paşa, Mehmed Emin. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2. 425-426.
- BOZKURT, G. (1996). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara: TTK.
- CEVDET PAŞA, A. (1980). *Ma'rûzât*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- CEVDET PAŞA, A. (2019). *Tezâkir*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- DEMİR, A. (2012). Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatı. T. Gündüz. (ed.). *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, (343-396). Ankara: Grafiker Yayınları.
- ENGELHARDT, E. P. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ESİRGİN, S. Ö. (2011). Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.29.31-47.
- FINDIKOĞLU, Z. F. (1940). Tanzimat'ta İçtimai Hayat. *Tanzimat I*, (619-659). İstanbul: Maarif Matbaası.
- İNALCIK, H. (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları.
- KARAL, E. Z. (2018). Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi. *Tanzimat, H. İnalçık, M. Seyitdanlioğlu*, (ed.). (111-132). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- KARAL, E. Z. (2003). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-2003.
- KAŞIKÇI, O. (1997). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- KOÇAK, Z. (2015). Hukuk Tekniği Açısından Mecelle'ye Yapılan Eleştiriler ve Değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.19 (2), 27-48.
- ORTAYLI, İ. (2001). Kadı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24.69-73.
- ŞİMSİRGİL, A. ve Ekinci, E.B. (2008). *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları.
- YETKİN, A. (2013). Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6 (24), 380-413.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

YILDIRIMER, Ş. (2012). Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler ve Bu Tenkitlerin Değerlendirmesi. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16 (2), 417-445.

VAKÂYİ HAYRİYE SONRASI BAZI YENİÇERİ FAALİYETLERİ VE ALINAN ÖNLEMLER

SOME JANISSARY ACTIONS AFTER VAKÂYİ HAYRIYYE AND THE MEASURES TAKEN

*Ramazan Hüseyin Biçer**

Özet

Sultan II. Mahmud zamanında 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Osmanlı Devleti tarihinin önemli kırılma noktalarından birisidir. Yeniçeri Ocağı, kuruluş döneminden, kaldırıldığı 1826 tarihine kadar, birçok tarihî vakada ön sırada yer almıştır. Devletin parlak dönemlerinde elde ettiği zaferlerde askerî gücünün önemli bir ayağını oluşturan Yeniçeriler, karışıkları olaylarla da sıklıkla adlarından söz ettirmişlerdir. 17. Yüzyıldan sonra, üst üste alınan yenilgiler ve gerçekleştirdikleri isyanlardan sonra Yeniçeriler gözden düşmeye başlamışlardır. 1826 yılına gelindiğinde ise Yeniçeri Ocağı'nın tamamen kaldırılmasına karar verilmiştir. Bu tarihte, isyan başlatmış olan Yeniçeriler'in üzerine hızlı bir şekilde gidilerek kışaları topa tutulmuş, yakalananlar öldürülmüştür. Halkın ve devletin gayretiyle kanlı bir şekilde Ocak resmî olarak kaldırılmıştır. Yeniçeriler, Vak'a-i Hayriyye adı verilen bu olayların akabinde bir süre daha eyaletlerde ve İstanbul'da gizli olarak yaşamlarını sürdürmüşler ve bir yolunu bulup tekrar ayağa kalkmaya çalışmışlardır. Devlet ise bu süre zarfında onların faaliyetlerini engellemeye ve yeniden ayağa kalkmalarının önüne geçmeye çalışmıştır.

Bu çalışmanın konusunu da Ocak kaldırıldıktan sonraki dönemde Yeniçerilerin gerçekleştirdiği bir dizi faaliyet ile devletin onlara karşı verdiği mücadele oluşturmaktadır. Arşiv kaynaklarından da faydalanılarak oluşturulan bu çalışmada görüleceği üzere, Osmanlı Devleti, Yeniçerilerin önünü kesmek için iki ayaklı bir mücadele vermiştir. Bunlardan birincisi merkezde ve taşrada Ocak, fiilî olarak kaldırıldıktan sonra, Yeniçerilere karşı tarafarlık yapanları ve ocak bakiyelerini yok etmek, ikincisi ise ocağın fikrî yapısını oluşturan Bektaşîlerin üzerine gitmektir. Bu tasfiye mücadelesinde devletin sert tedbirler almaktan kaçınmadığı ve Ocağın uyanmasına fırsat vermeden hem teşkilat hem de fikrî yapısının yok olması için yoğun çaba sarf ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yeniçeri, Bektaşî, Vak'a-i Hayriyye

Abstract

In the period of Sultan II. Mahmud, the abolition of the Janissary Corps in 1826 is one of the important breaking points in the history of the Ottoman Empire. The Janissary Corps were at the forefront of many historical cases from the foundation period of the corps to 1826 when it was abolished. The Janissaries, who constituted an important part of their military power in the victories they achieved during the brilliant times of the state, have frequently mentioned their names with the events they have been involved in. After the 17th century, the Janissaries began to fall out of favor over time, after the successive military failures of the state and the rebellions they carried out. In 1826, it was decided to abolish the Janissary Corps completely. On this date, the Janissaries, who started a rebellion, were quickly moved to the barracks, and those who were caught were killed. With the efforts of the people and the state, the Janissary Corps were officially abolished. The Janissaries tried to live secretly in the other cities and Istanbul for a while after these events, called Vak'a-i Hayriyye, and they tried to find a way and stand up again. The state, on the other hand, tried to prevent their activities and to prevent them from standing up again. The subject of this study covers a series of activities carried out by the Janissaries who are looking for a way to stand up after the abolition of January and the struggle of the state to prevent them. In this study, which was created by making use of archive resources, it is seen that; The Ottoman State gave a two-legged struggle to block the Janissaries. The first of these is to destroy those who supported the janissaries and the residents of the hearth after the corps were actually abolished in the center and the provinces, and the second is to go over the Bektashis, who formed the intellectual structure of the hearth. In this struggle

*Araştırma Görevlisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: rmznhsynbcr@gmail.com.

for liquidation, it is seen that the state did not refrain from taking drastic measures and made an intense effort to destroy both its organization and its intellectual structure without allowing the hearth to wake up.

Key words: Ottoman, Janissary, Bektashi, Vak'a-i Hayriyye.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin büyüyen gelişmesinin ve büyük fetihler yapmasının arkasındaki önemli askeri kuvvetlerden birisi olan Yeniçeri Ocağı, 17. yüzyıldan itibaren güç kaybetmeye ve bozulmaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud zamanına gelindiğinde ise Eşkinici Ocağı'nın kurulması için çalışmalar devam ederken adetleri olduğu üzere bir isyan girişimi içerisine girdikleri öğrenilmiş, isyan haberlerinden sonra Padişah, devlet ricaliyle de görüşerek Ocağın kaldırılması konusunda karar almıştır. Bundan sonra ise devlet ve halk birlikte hareket ederek, kararlı bir duruş sergilenmiştir. Bu süreçte Ocağa ait kıyafetler topa tutulmuş, yakalanan Yeniçeriler öldürülerek hem fiilî hem de resmî olarak Ocak tarih sahnesinden silinmiştir¹ (Özcan, 2003). 1826 yılında ocağın kaldırılmasının ardından yeniçerilik adına ne varsa yok edilmeye başlanmıştır. Ocak teşkilatından alt birlikler (tulumbacılar vb.) kapatılmış, binalar da ya yıkılmış ya da başka işlere veya kurumlara tahsis edilmiştir. Bu tasfiye döneminde, ocağın fikrî alt yapısını oluşturan Bektaşî tekkeleri de nasibini almıştır (Maden, 2018). Ocak kapatıldıktan sonra hızlı bir şekilde, yeni bir ordu kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu ordunun kurulması sırasında orduya alınacak gençlerin kesinlikle Yeniçeri taraftarı olmamasına özen gösterilmiştir². Ancak tüm bu çabaya rağmen yeni orduda az da olsa yeniçerilik taraftarları görülmüş, devlet bu olayların önünü hemen büyümeden kesmek istemiştir. Yalnızca yeni kurulan orduda değil hayatta kalmayı başaran ve Anadolu'ya ya da Rumeli'ye kaçabilen ocak bakiyeleri de faaliyetlerine belli bir süre daha devam etmiştir.

Hemen belirtelim ki, devletin ve toplumun her alanına bir şekilde nüfuz etmiş ve bu nüfuz gücüne dayanarak isyan etmeyi âdet haline getirmiş olan askerî bir teşkilatın bir oldu-bittiyle kısa sürede kaldırılmış olduğunu düşünmek pek akla yatkın görünmemektedir. Zaten durum böyle olduğundan Ocağın kaldırıldığı 1826 yılından itibaren uzun yıllar sürecektir bir mücadele ve tasfiye dönemi başlamıştır³ (Afyoncu, 2016, s. 310; İlyas Ağa, 1987, s. 278).

1. Mücadele ve Tasfiye

Vak'a-i Hayriyye olayları sırasında devlet yönetiminin kararlı bir duruş sergilediği ve halkla birlikte hareket ettiği görülmektedir. Bu kararlılık sonucunda Yeniçerilerden İstanbul'da olanların birçoğu öldürülmüş, canını kurtarabilenler de gizli saklı yaşamaya başlamışlardır. Anadolu'ya veya Rumeli'ye bir şekilde kaçabilenler de belli bir süre daha faaliyette bulunmuşlardır. Ocağın resmî olarak kaldırılmasından sonra yeniçeri takibi uzun süre devam

¹ İlga ile alakalı çıkartılan kanunnamelerde, yeniçerilerin nizamının bozulduğu ve hiçbir şekilde düzelmeyecekleri kanaatinin oluşması, içlerine azim fesâd karışmış olması, bir işe yaramadıklarından başka, itaatsizleri nedeniyle nâm ve nişanlarının kaldırıldığı ifade edilmektedir (C.O.A, Hat. 1438. 591106.)

² . Yeni ordu için teşekkül edilen nizamnameler de yeniçeri nizamnamelerinden farklı olarak hazırlanmıştır. Sultan II. Mahmud döneminde kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine yeni ve Osmanlı'yı eski şâşâli günlerine götürebilecek bir ordu kurulması amaçlanmış, bu nedenle yeni ordu içindeki her askerî sınıf için hususî kanunnâmeler hazırlanmıştır. (Yararış ve Güneş, 2007).

³ Hızır İlyas Ağa, bu olayı şöyle anlatır: “Bundan sonra kaldırılan (yeniçerilere) benzeyen kıyafetlerden herkes korkup üstlerindeki giysileri parça parça ederek suçluluktan arınmak istediler. Ama (yeniçerilerin) gayretlileri teker teker k açıp saklanacak yer aradırlarsa da bulamadılar ve canlarını kurtarmak için yılan deliğine bile girdilerse de ele geçtikçe serderi geçtiler. Bu arada bunlarla arkadaşlığı olan ve bunlara karışmış olan birtakım kişilere de artık güvenilemeyeceğinden hemen Emin İskelesi'nden kayıklara bindirilip memleketlerine sürüldüler” (İlyas Ağa, 1987, s. 278).

etmiş, yakalananlar ve Ocakla bağı bulunan kişiler azil, idam ya da sürgün yoluyla cezalandırılmışlardır (İlyas Ağa, 1987, s. 278).

Yeniçeri Ocağı'nın resmî olarak kaldırıldıktan sonra Devlet'in vermiş olduğu mücadele yalnızca, Yeniçeri olan kişilerin tâkibât ve tasfiyesi ile gerçekleşmemiş, Ocak ve teşkilatı anımsatan ne varsa topyekûn bir şekilde yok edilmiştir. Bu yok etme ve tasfiye girişiminden yeniçeriliğin kendi ideolojisini dayandığı Bektaşî tarikatı da nasibini almıştır (İlyas, 1987, s. 285). Bu minvalde mezkur tarikatın bütün faaliyetleri durdurulmuş¹(Maden, 2015, s. 173), kimi tekkeleri yıkılmış ve vakıfları başka vakıflara devredilmiştir².

Vak'a-i Hayriyye sonrasındaki dönemde Bektaşîler üzerinde Osmanlı devletinin baskısı, yalnızca tekke ve türbelerinin kapatılmasıyla ya da yıkılmasıyla sınırlı kalmamıştır (C.O.A. HAT. 293. 17453). Yeniçerilerle bağlantısı olan Bektaşîler de sürgün ya da idam edilmek³ suretiyle cezalandırılmışlardır (Es'ad Efendi, 1293, s. 93-94; Mutlu, 1994, s. 24).

Ayrıca bu dönemde yeni ordu kurmak için gerekli olan paranın bir kısmı, Bektaşî tarikatının elinde olan emlak ve arazilere el konulmak suretiyle elde edilmiştir (C.ML. /27-1285).

Yeniçeri ve işbirlikçilerinin yakalanması ve cezalandırılması konusunda devlet sertliğe başvurmuş, böylece kısa zamanda yeniçeriliğin bitirilmesi ve bir daha ortaya çıkmaması hedeflenmiştir. Örneğin, İstanbul dışına kaçan yeniçerilerin takibi sonrasında, Belgrad ve Mudanya ormanlarına sığınan yeniçerileri yok etmek üzere ormanların ateşe verilmiş olması, bu sert ve kanlı kovalamacanın uç örneklerinden birisidir (Koçu, 1964, s. 329). Sağa sola kaçışan ve farklı milletlere ait elbiseler giyinerek kendilerini gizlemeye çalışan yeniçeriler de bir şekilde yakalanıp öldürülmüşlerdir (Mutlu, 1994, s. 71). Olayların başlangıcından kırk iki gün içinde 20 bin kişi sürgüne gönderilmiş, yeniçerileri muhafaza edenler ve saklayanlar da idam edilmişlerdir (Rasim, 2000, s.131).

Halk arasında dolaşan ve olaylara karışmadıkları için affedilmiş yeniçeri eskileri ise ocak kaldırıldıktan ve olaylar soğuduktan sonra da takip edilmişlerdir. Örneğin, Rusya'nın Edirne'ye kadar gelişini fırsat bilerek İstanbul'da devlet ve askerler aleyhine dedikodu yaptıkları öğrenilen yeniçeri eskileri, herkesin görebileceği yerlerde idam edilmişlerdir⁴ (İlyas Ağa, 1987, s. 335).

2. Yeni Ordu İçinde Yeniçeri Taraftarlığı

Sultan III. Selim zamanında Nizâm-ı Cedîd adıyla yeni bir ordu kurulması sonrasında gelişen ve padişahın hal' edilmesiyle sonuçlanan olaylardan sonra, Yeniçeriler, sürekli bir

¹Bu dönemde oluşturulan Meşveret Meclisi, bektaşî tekkelerinin kapatılması ve bektaşîler arasında, yeniçerilerin isyanına katılanların durumunu görüşmek üzere bir takım toplantılar yapmıştır. Bu toplantılarda devlete daha yakın olan Halvetî, Mevlevî Nakşibendî, Kadirî, Şazelî gibi tarikatların şeyhleri de katılmıştır. Meşveret meclisleri sonucunda, Bektaşîler, rafizî olarak nitelendirilmiş, yeniçeri ocağına fesad karıştırmakla suçlanmıştır (Maden, 2015, s. 173).

²Hicri 1241 tarihli telhisde, Üsküdar'da Bektaşîlere ait olan vakıfların, Sultan Bayezid Han evkafına aktarılacağı, evladiyyet üzere olanlarının ise hayatta olan varsa evlada verileceği, mülk olanlarının da devlet hazinesine geçirileceği bildirilmektedir. Ayrıca, tekke ve zaviyelerin çevresindeki türbelerin korunması yahut yıkımının yapılması hususunda şeyhülislamdan fetva alınması gerektiği yazmaktadır (C.O.A. HAT. 293. 17453).

³Es'ad Efendi, Vak'a-i Hayriyye'yi anlattığı Üss-i Zafer isimli eserinde, yeniçerilerin ekserisinin telef edilmesinden sonraki gün divan kurulduğunu yakalanan yeniçerilerin birer birer huzura çıkarılarak hak ettikleri cezaların verildiğini anlatır. Burada, yeniçerilerden bahsederken, “eşkiyây-ı bektaşîyye” ifadesini kullanmaktadır.

⁴O dönemde sarayda görevli olan İlyas Ağa, bu olayı şöyle anlatır; “Bundan sonra bunlara göz yummak yanlış olacağından cezalarının verilmesi ve geçit olan yerlerde boyunlarının vurulması Padişah tarafından uygun görüldü ve önce namlı eşkiya Şişeciler Kethüdası Zülüflü Ahmet Ağa ve benzeri birkaç kişi kılıçtan geçirildi.” (İlyas Ağa, 1987, s. 335).

kalkışma teyakkuzu içinde bulunmuşlardır. Böylece Ocak, tek başına devlet adamları ve padişahlar üzerinde bir baskı unsuru haline gelmiştir (Nuri Paşa, 2014, s. 483).

Sultan II. Mahmud döneminde ise özellikle Mora isyanı sırasındaki askerî başarısızlıklar, Ocağın Padişahın gözünden iyice düşmesine neden olmuştur (Nuri Paşa, 2014, s.451; İlyas Ağa, 1987, s. 276). Bu nedenle harp sanatıyla mâhir bir askeri sınıfın tertip edilmesi fikrini Padişah, 1826'da toplamış olduğu Meşveret Meclisi'nde açıklamış ve bu fikir mecliste kabul görmüştür (İlyas Ağa, 1987, s. 273). Hemen arkasından 'eşkinçi' adıyla talimli bir ordu kurulması kararı alınmıştır. Bunun üzerine Eşkinçi Ocağı'nın kurulması için çalışmalar başlayınca Yeniçeriler, önce bu ocağa yazılmaya karar vermişler, sonra da adetleri olduğu üzere isyan etmişlerdir. Bu isyan akabinde de Sultan II. Mahmud, halkın ve ricalin desteğini alarak Ocağın kaldırılması için ilgâ fermanını hazırlamış ve kanlı bir şekilde isyan bastırılmıştır (Cevdet Paşa, 1984, s. 1938-1975; Nuri Paşa, 2014, s. 451-456; Beydilli, 2013, s. 462).

Devlet, Yeniçeri ordusunu kaldırdıktan sonra yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye askerlerinin seçimini de büyük bir titizlikle yapmaya gayret etmiştir. Ancak yeni orduda görev yapacak olan askerlerin bir kısmı yukarıda da bahsedildiği üzere eskiden yeniçeri olanlardan seçilse de kendilerinden yeniçerilik adını ağızlarına bile almamaları gerektiği vurgulanmıştır. Devletin, yeni orduda Yeniçeri eskilerinin alınması konusunda temkinli davrandığı görülmektedir. Bunun nedeni Yeniçerilerin, Vak'a-i Hayriyye öncesinde, Eşkinçi Ocağı'na yazılmayı kabul ederek herhangi bir sorun çıkarmayacaklarını söylemeleri ve yeni usulle tâlim yapacaklarını kabul etmeleri ancak bir süre sonra kazan kaldırmış olmalarıdır (HAT/664-32298).

Bunu tecrübe eden Osmanlı devlet ricâli, Asâkir-i Mansûre'ye yazılan yeniçeri eskilerinin, görev almaları konusunda çekimser davranmışlardır. Bu nedenle eskiden yeniçeri olanların kabulü hemen gerçekleşmemiş, bir dizi soruşturmadan geçirilerek, olaylarda yer alıp almadıklarına bakılmıştır.

Yeni ordu kurulması için çalışmalar devam ederken, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusuna, Yeniçeri ve Bektaşîlerin sızmalarının olabileceği ve bu konuda tedbirlerin alınması meselesi ilk kez Meşveret Meclisi'nde 7 Temmuz 1826'da gündeme gelmiştir (Maden 2015, s. 173).

Sadrazamdan Padişah'a yazılan bir telhiste ise orduda Bektaşî ve Yeniçeri taraftarlığından bahsedilmekte, bu önemli mesele üzerine II. Mahmud'dan bir hatt-ı hümayun talep edilmektedir. Aynı belgede Padişah, zâbit yahut nefer olarak Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye giren yeniçeri taraftarlarının ve Bektaşîlerin dikkatlice ayıklanmasını istemektedir¹ (C.O.A. HAT/340-19426; Mutlu, 1994, s. 41-79; Es'ad Efendi, 1293).

Burada da görüleceği üzere, devlet, yeni ordu içerisinde yeniçerilerden kaynaklanacak bir isyanın ortaya çıkmasından çekinmektedir.

Aslında, Osmanlı Devleti idaresinin bu kadar titiz davranmasını gerektirecek bazı isyan emarelerinin yeni ordu içerisinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Mesela, sadrazamdan Padişah'a yazılan bir telhiste, Asâkir-i Mansûre içinde yer alan ve yeniçeri taraftarı olduğu düşünülen kişilerin isyan çıkarmak üzere oldukları bilgisi yer almaktadır. Aynı belgede, yapılan tahkikat

¹ Mehmed Dâniş Bey, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında yaşanan olayları ve cezaları 'Neticetü'l-Vekâyî isimli eserinde teferruatlıca ele almıştır. Burada Bektaşîlerin de aynı şekilde yeniçeriler gibi bir takipten geçtiği, bir kısmının öldürüldüğü ve sürgüne gönderildiği yazılmıştır. Bu eser, Şâmil Mutlu'nun, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati- Mehmed Daniş Bey ve Eserleri* isimli çalışmasında da transkripsiyonu yapılmıştır. Biz de çalışmamızda bu transkripsiyon metninden faydalandık. Ayrıca Es'ad Efendi'nin Üss-i Zafer isimli eseri yalnızca Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, öncesinde ve sonrasında yaşanan olaylardan bahsetmektedir.

sonucu ele geçirilen dört yüz kişinin Sakız, Midilli ve Bozcaada'ya sürgüne gönderildikleri belirtilmektedir. Ayrıca, İstanbul içerisindeki garib görünümlü şahısların Galata, Üsküdar ve İstanbul'da bulundukları, bu kişilerden bazılarının Yeniçeri mensubu oldukları bildirilmektedir. Bunların da Asâkir-i Mansûre içindeki bağlantılarıyla iş birliği yaparak isyan çıkarmaya çalıştıklarının haber olduğu belirtilmektedir (HAT/340-19438).

Bundan başka 1826 yılı sonlarında da Asakir-i Mansure içine girmiş bazı yeniçeri eskilerinin önderliğinde Serasker Paşa ve Osman Ağa'yı öldürme gayesiyle bir isyan çıkarılmıştır. Bu isyan da kısa süre içerisinde bastırılmıştır (Maden, 2015, s. 193).

Ahmet Cevâd Paşa, Târih-i Askerî-i Osmanî adlı eserinde yeni orduya yazılan yeniçeri eskilerinin amaçlarının askerlik yapmak olmadığını, asıl amaçlarının mülgâ yeniçeri ocağını yeniden diriltmek olduğunu vurgulamıştır¹ (Çoban, 2009, s. 40-41).

Ahmed Cevâd Paşa'nın verdiği bilgilere göre, bu dönemde yeniçeriler eliyle İstanbul'da çok sayıda yangınlar da çıkartılmıştır.

Vak'a-i Hayriyye sırasında İstanbul'un içinde bulunduğu kaos hâli düşünüldüğünde katliamdan kaçmak isteyen yeniçerilerin, yangın çıkartıp telaşa neden olarak hem kaçmalarını hem de saklanmalarını kolaylaştırmak istedikleri için bu tür faaliyetlere girişmiş oldukları düşünülebilir².

Bu minvalde tarihte Hoca Paşa Yangını olarak bilinen yangının çıkış tarihi ve yeri oldukça dikkat çekicidir. Hoca Paşa Elvan Mahallesinde 2 Ağustos 1826 tarihinde çıkan bu yangın, İstanbul Suriçi'nde büyük çapta maddî hasara neden olmuştur. Yangının tahrip ettiği alan da oldukça büyüktür. Yangının uzun sürmesi ve tahribatının büyük olmasının nedeni hem rüzgarın şiddeti hem de yeniçerilerle birlikte tulumbacı ocağının dağıtılmış olmasıdır. Bu yangının, özellikle tulumbacılar ocağının kaldırılmasından kısa bir süre sonra çıkmış olması dikkat çekici bir ayrıntıdır (Erdoğan, 2014, s. 56).

Yeniçeriler, yangın çıkarmak ve söndürmek konusunda oldukça maharetli olup Tulumbacı Ocağı da bu ocak sınıfı içerisinde yer almıştır. Bu nedenle, daha önceki dönemlerde de karışıklık yaratıp bunu toplum üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmak için Yeniçeriler eliyle sık sık yangınlar çıkartılmıştır. Buradan hareketle Vak'a-i Hayriyye sırasında ve sonraki dönemde

¹ Buradaki ifadeler şöyledir; "Asâkir-i Mansûreye dersi'âdetce herkes kemâl-i havâhişle kayd -u tahrîr olunmakta idiyse de bunların içinde ne idükleri belirsüz bir hayli kesân bulunduğu gibi cezâ-yı i'dâmdan tahlîs-i cân korkusuyla bir hayli yeniçeri efrâdı da tebdîl-i nâm ve heyetle yazılmış idi. Bunlar artık arz ve edebleriyle oturub vazife-i nazîfe itâ'at ve fermânberîyi ifâ etmeleri lâzım gelir iken dimâğlarında olan habâset münâsebetiyle yine bir niyet-i fâsidede bulundukları tahkik olunmakla gâile büyümeden önü alınmak üzere hemân Üsküdar'daki takımından dört yüz neferi Sakız ve Midilli ve küsuru Bozcaada taraflarına nefy ve iclâ olundu. İstanbul içinde de iki üç gün zarfında sekiz yüze garîb eşhâs-ı muzirra toplanub onlarda tard u def' edildi. Ve İstanbul ve Galata taraflarının gereği gibi tathîri ve esnâ-yı vak'ada li-eclî 't-taltîf silahşörlük rütbesi verilen çorbacıların vilâyetlerine i'âdesi ve 'Asâkir-i Mansûre'nin sâ'ir tertîblerinin dahi tengîhi ve diğer ocaklarda bulunan yeniçerilerin dahi ayıklanması ve mahallât ve konak ve hanlarda olan etbâ' ve hademenin teftîş-i ahvâli irâde ve esbâbına teşebbüs olundu. Şu tedâbir-i tayakkuz ile berâber yine Bâb-ı Ser'askeriye ba'zı neferât-ı 'askeriye ile hâricden hamâl ve hamâl makûlesi ba'zı sebk-i mukirrânın yeniçeriliğinin 'avdeti hakkında gıftî-ü şinîdde bulundukları haber alınmağla bürd bürd dest olunub istinkâfları icrâ kılındı. Gerçi bunların tesmiyân fî'liyeleri olmayub bir arzudan 'ibâret ba'zı vâhî sözlerde bulundukları anlaşılmış idiyse de bu kuru sözlerin ileride yine bir çıban olmasından ihtirâz olunarak terhiben li'l-emsâl 'askerlerden yedi sekiz neferi muvâcehe-i 'asâkirdi usûl ü 'askeriye üzere kurşuna dizilüb İstanbul ve Üsküdar ahâlisinden dokuz neferi de esvâk ve pazarda salb-ü i'dâm ve birkaç kişi nefy ve takrîb olundu. Ve yine bu sırada Bâb-ı Ser'askeri de olan ahşâb harîk kulesi ateş alub yanmağla yeniçeri gayretkeşlerinin bunu kasden tutuşdurdukları zannolunarak bir kat daha tayakkuz-ı intibâh üzere bulunması emr-ü irâde buyruldu."

² Toplumda bir kargaşa yaratarak amaçları doğrultusunda bir araç olarak kullanılması ve isyan emâresi olması açısından yangın çıkarmak (kundaklamak) yeniçeriler tarafından sıklıkla uygulanan bir yöntem olmuştur. (Esin, 2018, s. 308-315)

Padişahla birlikte hareket eden halka ve idareye son bir gözdağı vermek amacıyla bu yangınların çıkartılmış olabileceği akla yatkın görünmektedir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 902-916).

3. Taşrada Mücadele

İstanbul dışındaki duruma değerlendirdiğimizde, Yeniçerilerin taşrada daha rahat hareket etme imkanı bulduklarını ve bu nedenle Ocağın hemen kaldırılmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Yeniçerilik nâm ve nişanlarının taşrada bir süre daha kullanıldığı gerçeği, arşiv belgelerinde de vurgulanmıştır. Yeniçeriler üzerindeki baskı ve takip İstanbul’da daha yoğun bir şekilde gerçekleştiği için İstanbul’dan kaçmanın bir yolunu bulup Anadolu’ya veya Rumeli’ye geçebilen Yeniçeriler, belli bir süre daha faaliyetlerine bu bölgelerde devam etmişlerdir. Ancak taşraya *kaçmayı başaran bu Yeniçeriler için hiç takip olmamıştır* demek yanlış bir ifade olacaktır. Bu dönemde Anadolu’da ve Rumeli’de bulunan Yeniçeriler’in yakalanıp cezalandırılması konusunda eyaletlere sık sık uyarı yazıları gönderilmiştir.

İstanbul’dan taşraya gönderilen uyarı yazılarında üzerinde sıklıkla durulan önemli ayrıntı; yeniçerilik nâm ve nişanlarının kullanımının devam ettiği ve buna son verilmesinin gerekliliğidir (C.O.A., C.DH. 62–3056). Bu tür uyarı yazılarında Yeniçerilerin artık devletle bir ilgisinin kalmadığı ve onların artık eşkıya oldukları vurgulanmakta, bu nedenle Yeniçerilik nam ve nişanlarının kullanılmasının yasaklandığı ifade edilmektedir¹ (İlyas Ağa, 1987, s. 278; Es’ad Efendi, 1293, s. 99-100).

Mesela, Halep, Hayfa, Bağdad, Basra, Şehrizar ve Diyarbakır Valisi’ne gönderilen emirde, “*Yeniçerilik ilgâ edildiği için hiçbir yerde adı ve sanının kalmaması gerekmektedir... Osmanlı memleketlerinin her yerinde yeniçerilerin imhası Ümmet-i Muhammed’in iyiliği için yapılmaktadır. Osmanlı memleketlerinde yeniçerilik nişanının kalmadığı, ancak buna rağmen yapılan istihbarat tahkikinde, bazı bölgelerde Yeniçeri Ocağı’nın hala daha açık olduğu öğrenilmiştir. Her yerde yeniçerilerin izlerinin silinmesi gerekmektedir. Zinhâr ve zinhâr yeniçerilik lafzının ağza alınmaması icâb etmektedir*” denilmektedir (C.O.A., C.DH. 62 – 3056).

Aynı belgede, yapılan istihbarat tahkikiyle bazı bölgelerde yeniçeri kalıntılarının hala daha faal olduğunun öğrenildiği vurgulanmıştır. Görüldüğü gibi, devlet kısa süre içerisinde yeniçeriliği bitirmek istemiş, ancak taşrada bu kolay gerçekleşmemiştir (C.O.A., HAT. 644-31546).

Taşrada ki nisbeten sakin havadan istifade ederek faaliyetler yürüten yeniçerilerle ilgili Ahmed Cevâd Paşa şu notu düşmüştür;

“*İşte dersa’âdette zât-ı şâhânenin bi’z-zat intibâh ve basîreti sâyesinde Vakâyi Hayriye’yi müteâkıb ‘Asâkir-i Mansûre içine sokulabilen fesada derûn beldede bulunan hızla bürd bürd ayıklanub ve tarik-i bektâşîyeye mensûb olanların dahi tekyeleri yaşına bakılıb ortalık biraz tathîr olunmuş ise de taşralar böyle olmayub ba’zı yerlerde ufak tefek denilemeyecek kadar cesâmetde gürültüler vuku’ bulmakta idi*” (Çoban, 2009, s. 41)

Cevâd Paşa, taşradaki bazı yerlerde ufak tefek denilemeyecek kadar gürültülerin olduğunu ifade etmektedir. Bunun nedeni, İstanbul’da yoğun bir takip ve tahkikatın Vak’a-i Hayriyye’den sonra da uzunca bir süre daha devam etmiş olmasıdır.

Taşrada yaşanan olayların fâillerinin, İstanbul’dan taşraya geçmeyi başaran yeniçeri eskileri ile birlikte, yeniçerilerle bir şekilde bağı olan eşraftan kişilerin olduğu açıktır.

¹ Es’ad Efendi, eserinin, “*ref-i nâm-u nişân-ı yeniçeriyân ve ilgâ-i en-fesâd-ı endîşân*” başlıklı bölümde, yeniçerilerin nâmlarının bir an evvel neden kaldırılması gerektiğini anlatır. Burada yeniçerilerin, yaptıkları zulümden sonra nâm ve nişanlarının kaldırılmasının bir gereklilik olduğunu belirtir.

Bu konuda arşiv vesikasına yansıyan bir olay, Kayseri’de gerçekleşmiştir. Kayseri Mutasarrıfı Hafız Ali Paşa tarafından İstanbul’a yazılan arzuhalde, Kayseri’nin derûn ahâlisinin ekserisinin mülga Yeniçeri Ocağı’nın destekçisi olup, onların arasında ulemâ ve sözü geçen kişiler bulunduğunu dile getirerek, ocağın ilgâ edildiğini belirtir fermana kavlen (sözde) rızadade (rızacı) oldukları ancak fiilenn eski mülgâ yeniçeri taifesini destekleyip eski hallerini terk etmediklerini kaydetmektedir. Bu kişilerin Kayseri’de yerli gençlerden Asâkir-i Mansûre’ye yazılmak isteyenlerin yanına giderek, onların aklını çelmeye çalıştıkları bildirilmekte, Kayseri Müftüsü Mehmed Niyazi Efendi, âyandan Ağaçkayalı Salih Ağa, Dedebağlar Şeyhi Mehmed ve Dedebağ İlyan oğlu İbrahim nâm şahısların bu kişilerin arasında olduklarını arzuhalinde dile getirmektedir. Bu kişilerin, suret-i haktan görünse de aslında mülgâ ocak için çalıştıkları, yeni orduya yazılacak gençlere gelerek onları yazılmaktan el çektirmeye çalıştıkları ve içlerine fesat karıştırdıkları bildirilmektedir. Padişah aynı belgeye yazdığı hatt-ı hümayununda, müftünün durumunun Şeyhülislam’a bildirilmesini, diğer kişilerin sürgüne gönderilmesini emretmektedir (HAT/402-21088).

Taşraya kaçan yeniçerilerden bazıları da daha sonra Mısırlı İbrahim Paşa’nın Akka’dan başlayarak Konya’ya kadar gelerek Osmanlı ordusuyla yaptığı savaşlarda yer almış ve Osmanlı ordusuna karşı mücadele etmişlerdir¹ (Gencer, 2016, s. 649).

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükselme döneminde elde ettikleri şanla, devlet ve toplum üzerinde zaman içinde önemli bir yer edinen Yeniçeriler, 14 Haziran 1826 yılında II. Mahmud’un, devlet adamlarının ve halkın kararlılığı ile ortadan kaldırılmıştır. Ocak kaldırıldıktan sonra ise ülkenin her yerine ilga fermanı gönderilmiş, Yeniçeri Ocağı’nın nam ve nişanlarının kullanılması yasaklanmıştır. Vak’a-i Hayriyye olaylarının akabinde ise tam anlamıyla bir cadı avı başlatılmıştır. Bu sırada yeniçeri bakiyelerinin yakalanması için yoğun bir çalışma sarf edilmiş, yakalananların cezaları idam ya da sürgün edilmek suretiyle hızlı bir şekilde verilmiştir.

Devlet, bu dönemde çok sert tedbirlere başvurmuştur. Ocağın fikrî yapısını dayandırdığı Bektaşî tarikatına da aynı şekilde müdahalede bulunulmuş, tarikatın faaliyetleri durdurulmuştur. Bektaşîlerin elinde bulunan ve vakıf olmayan mülklerin satışı yapılarak yeni ordu için gerekli olan paranın tedariki sağlanmıştır. Vakıf olan mallar ise başka vakıflara devredilmiştir. Bektaşîlerden yeniçerilerle bağlantısı olan kişiler de aynı şekilde idam ya da sürgün edilerek cezalandırılmışlardır. Taşrada ise yeniçerilerle bağlantılı olan kişiler gizliden gizliye yeniçerileri desteklemeye devam etmişler, yeni kurulan orduya yazılacak gençlerin akıllarını çelmeye çalışmışlardır.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra yeni kurulan ordunun mülgâ Ocaktan tamamen farklı bir yapıda olması için azami derecede gayret gösterilmiştir. Ancak bu ordunun içerisine de bir şekilde kümelenen yapıların zaman zaman orduya fesat karıştırdıkları, bunun da devletin gücü nispetince engellediği görülmektedir. Özellikle Vak’a-i Hayriyye sonrasındaki birkaç yıllık dönem yeniçeriler açısından bir ölüm-kalım mücadelesinin verildiği dönemdir. Bu dönem içerisinde, Ocağı yeniden diriltmek için her fırsatı değerlendirmekten geri durmayan yeniçeriler ve yeniçeri taraftarları, dedikodu çıkartarak halkı devlete karşı kışkırtmaya çalışmışlar,

¹ Mısır’dan yola çıkarak Akka, sonrasında Suriye ve Adana’yı işgal eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa, 1832 Aralık ayında, Konya’ya kadar ilerlemiş ve Osmanlı ordusuyla savaşmıştır. Bu dönemde, İbrahim Paşa, Osmanlı yönetimini zayıflatmak ve Osmanlı birliklerinin dikkatini dağıtmak için Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar çıkarıp asileri desteklemiştir. Ayrıca, İbrahim Paşa, yeniçeri firarileri ve onlarla ilişkili olduğu düşünülen Bektaşîleri de kendi taraftarı yapmıştır. İbrahim Paşa, bu dönemde Anadolu’ya gönderdiği taraftarları vasıtasıyla Anadolu’ya kaçmış olan yeniçerilerin Mısır ordusuna katılmaları yönünde çağrıda bulunmuştur. (Gencer, 2016, s. 645-649)

yeni kurulan ordu içine karışarak isyan çıkarmışlar, Anadolu'da da yeni kurulan orduya yazılanlara engel olmak istemişlerdir.

Arşiv belgelerine ve dönemin kroniklerine yansıyan bilgilere göre, Asâkir-i Mansûre'ye yazılan yeniçeri taraftarları, ocak içerisine girdikten sonra da boş durmamışlar, yeni orduyu karıştırmak için isyan çıkarmak istemişlerdir. Bu kişilerin icabına hemen bakılmış ve ocağı diriltmek isteyenlere gözdağı verilmiştir. Yeniçeri eskileri, Bektaşiler ve yeniçeri taraftarlarının ölüm cezaları genelde halkın görebileceği yerlerde uygulanarak, halktan yeniçerilere destek verenler var ise onların da gözleri korkutulmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

C.O.A. HAT. 290-17383.

C.O.A. C.ML. 27-1285-1.

C.O.A. HAT. 293. 17453

C.O.A. HAT. 340-19426.

C.O.A. HAT. 644-31546.

C.O.A. HAT. 340-19438.

C.O.A. HAT. 402-21088.

C.O.A. HAT. 664-32298.

C.O.A. HAT. 1438. 591106.

C.O.A. C.DH. 62 – 3056.

2. Telif Eserler

AFYONCU, E. vd. (2016) *Osmanlı İmparatorluğunda Askeri İsyanlar ve Darbeler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

BEYDİLLİ, K. (2013). Yeniçeri. *DİA, XLIII*. 450-462.

CEVDET PAŞA, A. (1984) *Târih-i Cevdet*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

ÇOBAN, A. H. (2009). *Ahmet Cevad Paşa'nın Târih-i Askerî-i Osmânî (Kitâb-ı Râbî') Adlı Eserinin Transkripsiyonlu Metni*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ELİBOL, A. (2009). Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü. *Akademik Bakış, Cilt 3* (5). 21-40.

ERDOĞAN, Ö. E. (2014). İstanbul'un Ateşle İmtihanı. *Beykoz Akademi Dergisi, C.2* (2). 47-68.

ES'AD EFENDİ, M. (1293). *Üss-i Zafer*. İstanbul.

ESİN, T. (2018). Felaketleri Yönetmek; Osmanlı Kent Yangınlarının Kullanımları (16-18. Yüzyıl). *Kebikeç, S. 45*, 297-327.

GENCER, F. (2016). İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu İstilas (1832-1833). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9* (42), 641-656.

İLYAS AĞA, H. (1987). *Letâif-i Enderûn*. İstanbul: Güneş Yayınları.

KOÇU, R. E. (1964). *Yeniçeriler*. İstanbul.

Lütfi. A. (1999). *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları.

MADEN, F. (2015). Yeniçerilik-Bektaşilik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşiler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 73*. 173-201.

MADEN, F. (2018). *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*. Ankara: TTK.

MUTLU, Ş. (1994). *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati- Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

NURİ PAŞA, M. (2014). *Netâyicü'l-Vukû'at*. Ankara: TTK.

ÖZCAN, A., (2003). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi, C.III*. 457-458.

RASİM, R. (2000). *Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Hikmet Neşriyat.

SARICAĞLU, F. (2001). Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler. *Belleten, 64, (241)*. 901-920.

YARAMIŞ, A. ve GÜNEŞ, M. (2007). *Askerî Kânûnnâmeler*, Ankara: Asil Yayınları.

KARABAĞ HANLIĞININ İKİYÜZ YILLIK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ YUKARI KARABAG'DA 1980'Lİ YILLARDA BAŞLAYAN OLAYLAR ZİNCİRİ

Sevil İrevanlı¹

ÖZET

Buradaki zincir sözü olayların daha bitmiş değil, devam ettiği, biri biriyle bağlantılı olduğu anlamındadır. Kasım 2020'de yazının hazırlandığı zaman diliminde tabii bu olaylar zinciri durmamış, tam olarak kaynaklardan çelişkili bilgilerin alınması burada bir oyuncu Rusya olduğu için verilen bilgilerin hiçbir zaman tam güvenilir olmadığı unutulmamalı.

Azerbaycan'ın dış politikasının temel konusu olan Karabağ sorunu ve Ermenistan'la ilişkiler AHC iktidarı öncesi ve sonrası da gündemde olan en önemli konulardan biri olmuştur. Sovyetler Birliği'nde 80'li yıllarda yaşanan ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlar ve bunların Azerbaycan'a yansması Karabağ bölgesindeki gelişmeler Azerbaycan'da siyasi mücadeleyi etkileyen önemli faktörlerden biri oldu. Azerbaycan'da ulusal siyasi mücadeleyi kolaylaştırıcı faktörlerden biri merkezi yönetimin uyguladığı *perestroyka* ve *glasnost* politikaları dışında, diğer önemli etken Karabağ bölgesinin Ermenistan'la birleştirilmesi yönündeki Ermeni talepleri olmuştur. Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi teklifi ilk kez Kasım 1987'de Gorbaçov'un Fransa ziyareti sırasında yanında bulunan ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan'ın bir görüşünün basına yansması ile gündeme gelmişti.

Ardından 13 Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan'a bağlı bulunan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesindeki Ermeni nüfusun bölgedeki idari kurumlara Ermenistan Cumhuriyeti (SSC) bayrağını asması, bölgedeki Türklere baskı uygulaması, Şubat'ta DKÖB Yönetim Kurulunun olağanüstü bir toplantı yaparak özerk bölgenin Ermenistan'a birleştirildiğine ilişkin karar alması üzerine Azerbaycan'da geniş toplumsal tepkiler oluşmaya başladı. Diğer taraftan Azerbaycan'daki komünist yönetimin Karabağ'daki olaylara yeterli tepkiyi göstermemesi, Azerbaycan'da siyasi mücadeleye ilgiyi artıran ve Karabağ sorununun çözümünde milli mücadelenin gerekliliği inancını geliştiren önemli etkenler olmuştur. Komünist yönetimine karşı halkın açık biçimde tepkisini ortaya koyduğu ilk miting, Karabağ olayları nedeniyle yapılmış ve bu mitingde çoğunlukla Karabağ'ın savunulmasına ilişkin sloganlar atılmıştır. SSCB'nin dağılma sürecinde Azerbaycan'daki siyasi gelişmeler, iç ve dış faktörler bu mücadele döneminde AHC'nin ortaya çıkışı, iktidara geliş süreci, iktidarda olduğu bir yılda izlediği siyasi, ekonomik ve kültür politikaları ele alınmıştır.

AÇAR KELİMELE: Bağımsızlık, Karabağ Sorunu, Azerbaycan, Sovyetler, AHC Komünist yönetim, Tarih.

Onyedinci yüzyılın ortaları ve onsekizinci yüzyılın başlarında Azerbaycan tarihinin en karışık ve bunalımlı dönemi olmuştur. Çarlık Rusya'sı Derbent ile Bakü'yü 1722-1723'te ele geçirmiş olan Çar 1. Petro döneminden beri Kafkasya'yı fethetmeyi planlıyordu. Ancak Petro'nun başarıları kısa ömürlü oldu. Ruslar İran'ın Türk hükümdarı Nadir Şah Avşar tarafından bölgeden çıkarıldılar; İran 1735'teki antlaşma ile Derbent'i ve Bakü'yü geri aldı. Türk asıllı Safeviler sülalesinin çöküşünden ve 1747 yılında, Avşar soyundan gelen Nadir Şah Avşar 1747'de Horasan'da, suikastla öldürülünce devleti de dağıldı. Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'ı saran iç savaş Azerbaycan'ı da etkilemişti. Ülkenin topraklarında; bu yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da yirmiyeye kadar hanlık kurulmuştu. Guba, Karabağ, Tebriz, Derbent, Şamahı, Bakı, Gence, Talış, Nahçıvan, Şeki hanlıkları, Marağa ve Urmiye Malikaneleri, Şemşeddin Gazah ve İlisu Sultanlıkları, Çar-Balakend İçması gibi küçük, mahalli devletler kurulmuştu. Bu hanlıklar içerisinde İrevan hanlığından sonra en büyük hanlıklardan biri de Karabağ Hanlığı idi. Karabağ

¹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Görevlisi, (Medya Grup Finlandiya)

Hanlığı 1747’de Penah Ali Han Cavanşir tarafından kurulmuştu. Afşarların bir kolu olan Cavanşir boyunun temsilcisi Penah Ali Han Karabağ’da güçlenmişti.

Azerbaycan’ın tarihi bağlarla, dil ve din birliğiyle bağlı bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu ve İran’ın zayıflamaya başladığı bu dönemde, kuzeyde komşu Rus İmparatorluğu gittikçe güçleniyordu. Büyük Petro’nun gerçekleştirdiği ıslahatlar sonucunda, batıya daha fazla yakınlaşmış olan Rusya, yalnız askeri açıdan değil, ekonomik ve kültürel yönden de kısa zamanda büyük başarılar elde etmişti. Bu durum Rusya’yı, Azerbaycan’la ilgili emellerinde, Osmanlı İmparatorluğu ve İran karşısında son derece avantajlı bir konuma gelmişti.¹

Hanlıklarda Rusya’nın yanı başındaki Gürcistan’da ilerlemesi kaygı ile izleniyordu. Azerbaycan hanlarından Şeki Han’ı 1747’de, Gence Han’ı 1751’de, Şirvan Han’ı ise 1760 yılında Osmanlı devletine tabi olmak istediklerini resmen bildirmişlerdi. Karabağ Han’ı İbrahim Halil Han ise Osmanlı Sadrazamına Ağa Muhammed Şah Kacar’ın hücumlarından korunma isteyen mektup göndermişti. Cevabında; İran’la Osmanlı devleti arasında barış antlaşması olduğu için Kacar’ın bu barışı bozmadıkça, Osmanlı devleti İran’a müdahale edilmeyeceği yazıyordu. 1787’de İrevan Han’ı Muhammed Han da Tiflis Hanı İrakli’nin hücumundan korunmak için Osmanlı devletinden yardım istemişti. Babı-Ali Çıldır, Kars beylerbeyine ve Van başkomutanına Azerbaycan hanlıkları ile ilgilenme emri vermiştir. Ancak Osmanlı Devleti manevi destekten, yardım vaatlerinden, hanları birliğe davet etmenin ötesine gidememiştir.

O arada Ağa Muhammed Şah Kacar Tiflis’e hücum edip Kartli-Kaheti dağıttıysa da Karabağ’a yaptığı ilk hücum başarısızlıkla sonuçlandı. Şirvan ve Talış hanları da Kacar’ın hakimiyetini kabul etmek istemedi. Şah Kacar’ın Karabağ’ı terk etmesinin ardından tüm Güney Kafkasya’da siyasi durum hızla değişti. Rus Çariçesi 2. Katerina Tiflis’in alınmasından sonra burada kaybettiği itibarını kazanmak için Gürcistan’a ordu gönderdi.

Nitekim Çar 1. Petro’nun ölümünden sonra Rusların Güney Kafkaslar’a doğru yönelmeleri ve Kuban Nehrine inmeleri 2. Katerina zamanına rastlar. Rus Çariçesi Katerina da (1762-1796) selefi olan Çar Petro’nun yürüttüğü siyaseti sürdürdü, Ermenileri Kafkasya’ya yerleştirmek amacıyla 1768-1774 Türk-Rus savaşı sırasında General Suvorov’dan bir Ermeni İstiklal Projesi hazırlamasını istedi. Grigory Potemkin, 1783’te Çariçe Katerina’ya yazdığı mektupta; “Fırsat bulunca Asya’da bir Hristiyan Devleti kurmak için Karabağ’ı Ermenilerin kontrolüne verecek ve gerekenleri yapacağız” diye yazmıştı. İrevan ve Karabağ’a yerleşen Ermeni katogikosları Türk hanlarına tabi idiler. Ancak Ermeni katogikosları Ruslara meyilli idiler ve onlardan yardım istemişlerdi. İlk yardımı da 2. Çariçe Katerina vermişti ve Üçkilise katogikosu Simon’a mektup göndererek her zaman katogikosları savunacağına söz vermişti.

Ayrıca Çariçe Katerina Generali Gudoviç’e de Azerbaycan hanlıklarının Rus hakimiyetini kabul etmeleri hakkında 1792 ve 1793’te olmak üzere iki defa emir verdi. Katerina’nın bu planının şekillenmesinde Ermeni katogikosu Argutinski’nin (Ermeni Argutyan) büyük rolü oldu.²

1796’da Rus ordusunun Güney Kafkasya ve Karabağ’a yürüyüşü başladı. Katerina’nın asıl amacı Azerbaycan ve Kafkasya’da Rus hakimiyetini sağlamlaştırmaktı.³ Ruslar Kafkasya gibi zengin bir bölgenin İran’ın nüfuzu altına girmesini önlemektir. Bu yürüyüşte Rus ordularına Katerina’nın gözde generali Valerian Zubov kumandanlık ediyordu. Zubov’un yardımcısı olan Argutinski, Rusların Kafkasya’yı istila etmesiyle bu blgede birleşik bir Hristiyan devleti kurmak

¹ Ercilasun, A. B., Akpınar, Y. Muhtaroglu V. Azerbaycan 19-20 yüzyıl Türk Edebiyatı. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi. Kültür Bakanlığı. Cilt.3. Ankara,1993, s. 175.

² Abbasoğlu, S. A. Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler. (Rus ve Ermenilerin Batı Azerbaycan’da Yaptığı Soykırımlar). TDAV Yayınlar. İstanbul, 2015, s. 154.

³ Kerimova, S. Çarizmin Azerbaycan’ın İşgalinde Ermeni Siyasetçilerinin Rolü. Bakü, 1995, s. 71.

niyetindeydi. 1796'da Derbent Rus kuşatması altındayken Argutindki Derbent'teki Ermenilerin Rus ordusuna katılmasını teşvik etti, Rusların Derbent Hanı'nı yenmesini sağladı. Rus birlikleri Derbent, Guba ve Bakü'yü ele geçirdikten sonra, Şamahı ve Salyan'a doğru yöneldi. Kaçarların ve yerel hükümdarların zayıf ve gecikmiş tepkileri sonuçsuz kaldı. Ekim 1796'da Gence yeniden işgal edildi. Rus ordusunun Kafkasya'ya girmesiyle Ermeni din adamları kiliselerde faaliyetlerini artırdılar. Ayrıca Eçmiedzin katogikosu Katerina'ya müracaat ederek, "Rusya ile Türkiye ve İran arasında duvar olacak Ararat krallığının kurulmasını " istedi. Bu arada 2. Katerina'nın aniden ölüm haberi ve hakimiyete gelen 1. Pavel, Çariçe'nin generali Zubov'un Kafkasya'dan geri çekilmesini emretti ve proje uygulanamadı.

Rusların Kafkasya'dan ve Azerbaycan'dan çekilmesi, Şah Kacar'ın yeniden harekete geçmesine fırsat yarattı. İbrahim Han yakın adamları ile Çar-Balaken'e kaçtığı için Şah Kacar hiçbir direnişle karşılaşmadan Şuşa'ya girdi. Ancak Putkov'un yazdığı gibi Şah Kacar Azerbaycan hanlarının gizli kararıyla suikastla öldürüldü. Bu suikastı hazırlayanlardan biri de Ahmed Cavanşir Beyin yazdığı gibi Mehmed Bey olmuştur. Mehmed Bey hakimiyetini korumak için amcasının taraftarlarını yok etmeye başladı. Azerbaycan'ın meşhur şairi ve devlet adamı Molla Penah Vakıf ve oğlu da bu niyetin kurbanı olmuştur.¹

Şah Kacar öldürüldükten sonra Ruslar yeniden Kafkasya'ya yürüyüşe başladılar. Ruslar'ın Tiflise yerleşmeleri Çar 1. Aleksandr (1800-1825) zamanına rastlar ve o dönemde Kafkasya'nın işgali yeniden gündeme gelir. Aleksandr şahsen tanıdığı Gürcü asıllı Tsitsianov'u 1802'de Kafkas ordusunun başkumandanı tayin etti. Aleksandr, Aralık 1802'de Tsitsianov'a "Hazar Denizi'nde yalnızca Rusya'nın bayrağı dalgalanmalıdır" emrini verdi. Verilen emirle Tsitsianov Kafkasya'nın işgal planlarını hazırlamaya başladı.²

1802'de Şamahı Hanlığı'nın büyük bir şehri Bakü, Derbent, 1803'te Rusya için Türkiye ile İran'a karşı stratejik bir mevkide bulunan Çar-Balaken Ruslarca işgal edildi. Tsitsianov, işgal süresince Kafkasya'daki Ermenilerden büyük yardım gördü. 1803'te Ruslar Genceye saldırdı. Cevat Han ve oğlu öldürüldükten sonra (1804), Rus ordusunda hizmet eden Gürcü ve Ermenilere, Gence'de Türklerin kıymından geçirilmesi izni verildi. Gürcistan'ın Ruslarca zaptından sonra Ermeniler, Rusların ele geçirdiği bölgelerde yerleşmeye teşvik edildiler. Çar Pavel böylece 1800'lerde Ermeni önderlerine çekici öneriler sunarak onları Gürcistan'a çekti. Rusya Azerbaycan hanlıklarını da kendi tarafına çekmeye çalışmış, ancak bunu başaramayınca onları tehdit etmeye başlamıştı. İbrahim Han'la Tsitsianov arasında 1805'de imzalanan "Kürekçay" Antlaşması ile Karabağ Hanlığı Rusya'nın himayesine geçmişti. Tsitsianov Karabağ hanlığını ele geçirdikten sonra Bakü'de İçerişehir kale kapısında İbrahim Han tarafından öldürülmüştü. Ruslar, "Türkmençay" Antlaşması ile Azerbaycan hanlıklarını ele geçirdikten sonra Azerbaycan toprakları bütünüyle Rusya'ya ilhak edildi. Aras nehri, Rusya ve İran arasında sınır olarak kabul edildi. Böylece 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Azerbaycan bu iki devlet arasında paylaşılmış oldu.³

İşgalden sonra Çarlık Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'da bir dizi ıslahatlar yapmaya başladı. Bütün bu tedbirler Rus kültürü ile tanışmaya elverişli şartlar yarattı. Karabağlı Ahmet Bey Cavanşir'in ailesi de onu Rus dilini öğrenmek için Rus okuluna göndermeyi uygun görmüştü.

¹ Gedikli, Y. Karabağ Hanlığı'nın Tarihi. Post Yayınevi, İstanbul, 2020, s.72.

² Umutlu, V. Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhinde Mücadele (1801-1828), Bakü, 2004, s. 34.

³ Ercilasun, A. B, Akpınar, Y. Muhtaroglu V. Azerbaycan 19-20 yüzyıl Türk Edebiyatı. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi. Kültür Bakanlığı. Cilt.3. Ankara,1993, s. 175.

1843'te Karabağ'lı Mehdikulu Han'ın ricası üzerine; Çar 1. Nikola Ahmet Bey'i Petersburg'a çağırır ve onu devlet hesabına Pavlov askeri okuluna kaydettirir. O vakitler Pavlov okuluna yalnız Dvoryan (Rus asilzadeleri) çocuklarını kabul ediyorlardı. Petersburg muhitinde Ahmed Cavanşir Bey, Rus dilini mükemmel öğrenmişti. 1848'de Ahmet Bey'i Pavlov askeri okulunu bitirip Konstantin Nikolayeviç süvari alayına subay olarak tayin edilir ve 1854'e kadar askeri hizmette kalır. 1853'te Kırım savaşı başlar. Bazı Azerbaycan Türkleri çarlık tarafından askere alınır. Ayrıca Kafkas cephesinde 2.000 Azerbaycanlı asker, Rus askerleriyle beraber Osmanlılara karşı savaşıyordu.

Sonuç

Tarihen Türklerin yaşadığı Karabağ Azerbaycan'ın orta-batısında büyük bir bölgedir. Bolşevik Ruslar Azerbaycan'ı bütünlükte Güney Kafkasya'nı işgal ettikten sonra 1923'te Ermeni çoğunluğunu oluşturacak biçimde çoğunlukla Türklerin yerleşim yerleri olan bu bölgenin dağlık kısmını ova kısmından ayırarak tamamen Azerbaycan toprakları içinde Dağlık (Nagornıy) Karabağ diye sözde Ermeni özerk Cumhuriyetini kurmuşlardır. Karabağ, kuzey-güney istikametinde Kür ile Aras nehirleri arasında, doğu-batı yönünde ise Gökçegöld'e Kür ile Aras nehirlerinin birleştikleri nokta arasında, yaklaşık olarak 200 km. eninde, 200 km boyunda, dağlık ve ova bölümlerinden meydana gelen geniş bir coğrafyadır. Ruslar burada bir Ermeni üssü teşkil ederek 'böl-yönet', 'savaşınlar seyret' politikalarının çarpıcı bir örneğini sergilemişlerdi. Bu uygulama emperyalizmin "parçala hüküm sür" ve sorunlu bölge bırakma siyasetinin çarpıcı bir örneğiydi.

Ermenistan Cumhuriyeti, 6 Aralık 1989'da aldığı bir kararla Türkiye-Ermenistan sınırlarını çizen 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars anlaşmalarını tektaraflı olarak feshetmiştir. Ermenistan, feshettiği bu anlaşmalarla Rusların da desteğini alarak kendi sınırlarını Türkiye-Ermenistan, Nahçıvan-Ermenistan ve Azerbaycan-Ermenistan sınırlarını kendi isteğiyle tartışılır ve muğlak bir hale sokmuştur. Ermenistan'ın AGİK'İ imzalaması, uluslararası ahitlerin Makyavelci yorumu karşısında hiçbir şey ifade etmez; kısacası AGİK'in imzalanması sınırların tanınması anlamına gelmez.

2 Bu karar, 1 Aralık 1920'de Sovyet rejimi tarafından Ermenistan'a bırakılan Gökçe ve Zengezur bölgelerinin tekrar Azerbaycan'a iadesi için hukuki bir gerekçe oluşturmaktadır. Buna dayanarak Azerbaycan ve Türkiye, Karabağ meselesi müzakere edilirken masaya Gökçe ve Zengezur'un sorunu getirilmeli bu bölgelerin Azerbaycan'a iadesi için Ermenistan ve uluslararası kuruluşlar nezdinde girişimlerde bulunmalı ve bunu talep etmelidir.

Böylece Rusya birini açıkça destekleyerek tabii Ermeni'ye silah ve asker satarak iki ülkeyi birbiri ile savaştırmakta, kendisi de olanı biteni güya arabuluculuk oyunuyla seyretmektedir. Bugün bile Karabağ'a sözde barış gücü ile gelen Ruslar çok daha başka oyunlar peşindeler.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu, S. A. Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler. (Rus ve Ermenilerin Batı Azerbaycan'da Yaptığı Soykırımlar). TDAV Yayınlar. İstanbul, 2015.
- Ercilasun, A. B, Akpınar, Y. Muhtaroglu V. *Azerbaycan 19-20. yüzyıl Türk Edebiyatı. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi*, Cilt 3. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993.
- Gedikli, Y. (ed.) Karabağ Hanlığı'nın Tarihi. Post Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Kerimova, S. Çarizmin Azerbaycan'ın İşgalinde Ermeni Siyasetçilerinin Rolü. Bakü, 1995.
- Nesibli N. Azerbaycan Tarihi, Millet-Devlet-Siyaset, Ankara, 2019.
- Umutlu, V. Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhinde Mücadele (1801-1828), Bakü, 2004.

ONDOKUZUNCU YÜZYILDA KARABAĞ HANLIĞINDAKİ KÜLTÜREL GELİŞMELER

Doç.Dr. Atilla Jorma¹

Hurşidbanu Azerbaycan kültür tarihinde lirik şair ve ressam olarak ünlenmiştir. Nizami, Füzuli va Nevai gibi üstadların yaratıcılığından yararlanmış, yeteneği ve orjinal yaratıcılığı ile Mirza Fethali Ahundov, Kasım Bey Zakir ve Seyid Azim Şirvani gibi devrinin ünlü yazar ve şairlerinin dikkatini çekmiştir. Natevan yaratıcılığı tahminen ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. İlk zamanlar onun “Hurşid” imzası ile yazdığı şiirlerin çoğu yitiktir. 1870 yılından sonra şair özüne “Natevan” mahlasını seçmiş, gazellerini de o mahlasla yazmıştır. Sağlığında şiirleri çağdaşları arasında geniş yayılmıştır. Mahlasından da anlaşıldığı gibi Hurşitbanu edebiyata üzgün bir ruh hali ile gelmiştir. Fuzuli’de olduğu gibi Hurşitbanu’nun da şiirinde sevinçle keder bir arada olup, şair bu tezatların arkasında toplumdaki zıtlıkların derin felsefi anlamlarını aramış, adaletle haksızlığı saadette bedbahtlığı türeten sebeplerin niteliğini açmaya çalışmıştır. Yazdığı şiirleri o zaman Şuşa’da baş göstermiş olayların tanığı olarak yazmıştır. Hurşitbanu romantik şiirlerini ön planda gösterse de devrinin çarlık usuli-idaresine de tepkisiz kalmamıştı. Şiirlerinde üstüörtülü Çarlık Rusya’sının adaletsizliğinden halka zulüm eden kanunlarından da şiirlerinde bahsetmiştir.

Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan’ın hem kuzeyinde hem güneyinde yaklaşık yirmi devlet biriminin bir biri ile savaşları, İran merkezi yönetiminde bunları kendilerine tabi kılma çabaları başarılı olmadığı gibi xz merkezi hakimiyeti tanımayan feodallar komşularının da haklarını tanımıyor, devamlı onların aleyhine topraklarını genişletmeye çalışıyorlardı. Kimi zaman bir veya iki hanlık üstün konuma sahip olmalarına rağmen onların askeri gücünün yaklaşık birbirine eşit olması yüzünden her hangi bir hanın üstünlüğü ele geçirerek Azerbaycan’ı birleştirmesi ile sonuçlanmadı. Ülke dahili savaşlar Azerbaycan’ın ekonomisini zora sokuyor, insan kaynaklarını zorla tüketiyordu. Hanlardan ve onların çevresindeki üst düzey memurlardan oluşan siyasi elit mevcut durumu doğru değerlendiremedi. Onların yanlış siyaseti Azerbaycan ve Türklük tarihinde faciayla sonuçlandı. Devlet olma alanında durumun bu kadar berbat olmasına rağmen, Azerbaycan’da Türklük onsekizinci yüzyılda militleşme alanında ileriye doğru belirli bir adım atmış oldu. Kültür tarihçileri 18. Yüzyılın İran-Türk devletçiliğinin kriz ve gerilemesi gibi geniş anlamda İran/Fars kültürünün de gerilemesi olarak nitelendirilmektedir. Türklüğün durumu farklıydı. 18 yüzyılın büyük bölümünde Azerbaycan’ın İran imparatorluğunun uçra bir eyaleti durumunda kalması, devamlı iç savaşlar, sosyal ve ekonomik alanlardaki zorluklar ve devlet hayatının diğer alanlarındaki krizler normal kalkınmayı engelledi. Ancak bunlar Azerbaycan’da militleşme sürecini (Türk dilinin yaygınlaşması, Türk dilinde edebiyatın gelişimi, ve bilimsel eserlerin ortaya çıkışı vs) önleyemedi. Bütün siyasi faktörlerin olumsuzluğuna rağmen İran’da Türk kültürü gelişmekteydi. En önemlisi Türk dilinin kullanım alanı genişliyordu. Safevilerin Nadir Şah’ın sarayında ve ordusunda geleneksel olarak konuşma dili Türkçe olarak devam etmekteydi. Yazı dili olarak ise çoğunlukta Farsça kullanılıyordu. Hanlıkların da yazı dilinin Farsça olmasına rağmen Türkçe belgelere de rastlanmaktaydı. /Nesipli s. 176-180/

Bilimsel eserler bilim eserleri konusunda tarih kitapları belirtilmelidir. Tarih yazıcılığı ile ilgili A. Bakıhanov’un “Gülistan-i İrem” eserini anmak gerek. Ayrı ayrı hanlıkların tarihi üzerine eserler çok, bunlar arasında “Karabağ Hanlığının Tarihine Dair” “Karabağnameler” toplam yedi

¹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Gostivar, Kuzey Makedonya, Balkan Enstitüsü Başkanı, atillajorma@gmail.com

salname yazılmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın başlarından Ermenilerin Karabağ iddialarının başlaması ile ilgilidir.

En önemli gelişme milli edebiyatta kendini göstermektedir. Milli edebiyat Vakıf'ın yaradıcılığı ile yeni bir aşamaya geldi. Konuşma dilinin kullanıldığı koşma biçimi klasik aruzun önüne geçmeye başladı ve Vagıf'ın (1717-1797) yardımcılığıyla hakim usluba dönüştü. Füzuli ekolunu devam ettirenler, eserlerinde bile “bir nebze de olsa, artık bu aşamada canlı konuşmada genelleşmiş sabit dil birimleri de geliştirilmiştir.

Onsekizinci yüzyıl şiiri eski dönemlere kıyasla büyük ölçüde siyasileşerek halkın sosyal sorunlarına yönelmiş oldu. Geleneksel konuların yanı sıra, iç savaşlar yabancı saldırılara karşı çıkmak onlardan şikayet motifleri çoğu şairin eserlerinde yer almaktadır. Şirvan şairlerinden Nişat Şirvani, Şakir Şirvani bu vilayetteki siyasi süreçlerden söz ederler. Şeki Han'ı Muhammed Hüseyin Han “Müştak” mahlasıyla Vakıf tarzında şiirler yazmış, Türkçe yazan bir kaç şairi korumuştur. “Müşteri” mahlasıyla şiirler yazan Guba'lı Fethali Han milli kültürün koruyucusu olarak biliniyordu. Gence Han'ı Ugurlu Han Ziyad oğlunun da şiir yazdığı bilinmektedir. Bu yüzyılın onlarca şairi arasında Azerbaycan Türk şiirinin üstadlarından Molla Veli Vidadi (1709-1809), özellikle Molla Pevah Vakıf'ın adı anılmalıdır. Bu üstad şairler Türkçe şiiri aruz vezninin esaretinden kurtarmışlar. Vakıf lirik şiiri yeni realist gelişme aşamasına getirerek, halkın ruhuna uygun şekilde geliştirmiştir. Mektep medrese düzeni hala Farsça ve Arapça ağırlıklı idi. Fars dili ve kültür geleneğinin sürmesi ile birlikte Türk hanedanlarında da etnik kimlikler de gurur duyuluyordu. Sözü'n gelişi Nadir Şah müverrihine Türkmen kavminden olduğunu açıkça yazdırmış, dahası Türkmen olmakla övünmüştür. Nadir Şah'ın Türk adını geniş anlamda bütün Türk topluluklarını kapsayan bir anlamda kullandığı, örneğin Özbek hanlarını amca çocukları olarak çağırmasından anlaşılmaktadır. Nadir Şah'ın oğullarından Nasrullah Mirza'nın sekiz oğlundan dördüne Ulduz, Timur, Oğuz ve Ögedey adlarını vermesi veya Nadir Şah'ın Osmanlı Padişahı I. Mahmud'a gönderdiği mektuplarda; ‘Osmanlı Hanedanını Türkmenlerin en asil, en şerefli hanedanı’ olarak nitelendirmesi Nadir Şah'ın kimlik bilincini gösterir. Eski İran devletçiliği ve kültür geleneklerinden uzaklaşmak zemininde özüne dönmek eyleminin ortaya çıkışının yanı sıra hanlıklar döneminin siyasi bölünmüşlüğü hanlıklar arasındaki kesintisiz savaşların engellediğini de belirtmek gerekir. Bu savaşlar kabilecilik barnazlığını artırarak karşı tarafta düşmanlık duygusunu artırır, böylece etnik birlik bilincinin oluşmasını engelliyor ise de öte yandan Fars kültür yörüngesine girmeyi de engelliyordu. /Nesipli s. 182-183/.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yasında edebiyatın üç grup etrafında toplandığını kaydetmek olar. Bunlardan biri mahalli klassizmi sürdüren Kasım Bey Zakir ile Muhammed bey Aşık etrafında toplanırdı. İkinci gruba Mirza Fethali Ahundzadenin batı fikirleri ile neşrciliği ile gelişen akımın taraftarları dahil idi. Üçüncü grup Meclisi-üns şairlerinden teşekkül edip gazelciliği ve lirizmi inceltmeye çalışanlardı. Bu son grubun temsilcisi Hurşidbanu Natevan hanımdır. Seyid Azim Şirvani ve meslekdaşları ise bu akımlar arasında kalmakla beraber hususi bir isyancılık ile eski zincirleri kırmak fikrindeydiler. Natevan'ın nüfuzu diğer iki akım taraftarlarından gat gat güçlü idi.

Hurşitbanu Natevan Karabağ'ın son Hanı Mehdikulu han Cavanşirin kızı ve İbrahimhalil Han'ın torunudur. Annesi Bedircahan Beğim Gence Hanı Cevat Han'ın torunudur. Hurşitbanu Natevan 15 Ağustos 1832'de Şuşa şehrinde doğmuştur. Halk arasında “Han kızı” adı ile tanınmıştır. Doğduğu zaman Karabağ'ın son derece felaketli zamanı olmuştur. İbrahimhalil Han bütün aile fertleri ve hizmetkarları ile Loris-Melikov tarafından öldürüldükten sonra Karabağ'da ardı arası kesilmeyen gırğınlar ve göçler olmuştur. Bu vahim zamanlarda Karabağ hanlıklarının toprakları Rusya İmparatorluğu'nun idaresine geçti. Bu durumda han kızının şahsi hayatını da Tiflis'teki Rus yöneticileri düzenliyorlardı. Çünkü Natevan Karabağın han neslinden birisiyle

evlenseydi bu hanlığın ve sülalenin yaşaması demek olurdu. Bu sebeple de Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov'un emriyle Hurşitbanu 1850'de Dağıstan asilzadelerinden Kumuk Türklerinden olan Hasay Han Usmiye ile evlendirildi. Hasan Han Kafkas Ordusunun subaylarındandı. Petersburg'da askeri eğitim almış genç yaşlarında general rütbesine yükselmişti. Hasay Hanın Hurşitbanu ile evliliklerinden iki çocukları Mehdikulu Han ve kızı Hanbike olmuştur. 1866'da Hasay Han Usmiye Şeyh Şamille gizli ilişkileri olduğu bahanesiyle İbrahimhalil hanın bütün ailesini öldürten Melikov tarafından Voronej kentine sürülmüş bu güvensizliğe öfkelenmiş ve orada özünü öldürmüştür. Rus Ordusunun albayı olan Mehdikulu Han (1851-1900) Vefa mahlasıyla şiirler de yazmıştır. Hurşitbanu Hasay Han'ın ölümünden bir müddet sonra 1869'da Şuşa'da esnaf arasından Ağa Seyit Hüseyini ile evlenmiştir. Hurşitbanu bu evliliği çevresinde rahatsız edildiği için yapmış olsa da, seçimi Şuşa ve genellikle Karabağ asilzadeleri arasında büyük rahatsızlık yarattı. Bu evlilikten de beş çocuğu olmuştur.

Hurşitbanu ilk tahsilini sarayda almıştı. Hurşidbanu Azarbaycan kültür tarihinde lirik şair ve ressam olarak ünlenmiştir. Nzami, Füzuli ve Nevai gibi üstadların yaratıcılığından yararlanmış, yeteneği ve orjinal yaratıcılığı ile Mirza Fethali Ahundov, Kasım Bey Zakir ve Seyid Azim Şirvani gibi devrinin ünlü yazar ve şairlerinin dikkatini çekmiştir. Hurşitbanu yaratıcılığa tahminen ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. İlk zamanlar onun "Hurşid" imzası ile yazdığı şiirlerin çoğu yitmiştir. 1870 yılından sonra şair özüne "Natevan" mahlasını seçmiş, gazellerini de o mahlasla yazmıştır. Sağlığında şiirleri çağdaşları arasında geniş yayılmıştır. Mahlasından da anlaşıldığı gibi Hurşitbanu şiirine üzgün bir ruh hali ile gelmiştir. Füzuli'de olduğu gibi Hurşitbanu'nun da şiirinde sevinçle keder bir arada olup, şair bu tezatların arkasında toplumdaki zıtlıkların derin felsefi anlamlarını aramış, adaletle haksızlığı, saadette bedbahtlığı türeden sebeplerin niteliğini açmaya çalışmıştır. Yazdığı şiirleri o zaman Şuşa'da baş göstermiş olayları görerek bizzat yazmıştır. Şiirlerinde üstüörtülü Çarlık Rusya'sının adaletsizliğinden halka zulüm eden kanunlarından da şiirlerinde bahsetmiştir. Hurşitbanu romantik şiirlerini ön planda gösterse de devrinin çarlık usuli-idaresine de tepkisiz kalmamıştı. O zamanlar çetinlik olduğu gibi edebiyatta da bir sönüklük görünüyordu.

Bu durum ince duygulu şairenin ruhunda derin tesir bırakmıştı. Onun dertli ve hüzünlü bir şair olmasına neden oldu. Şahsi hayatında da gördüğü nakamlık ve oğlunun ölümü bu ruh halini daha da şiddetlendirdi. Natevan saraya mensup olan bilginlerden ders almıştır Zeki ve akıllı bir kadın olup, Türkçe, Farsça ve Arapçayı öğrenmiş ve ömrünün çoğunu okumakla geçirmiştir.

Meclis-i Üns" 1864'de Şuşa'da şair Mirza Rahim Fena ve Hacı Abbas Ağa tarafından kurulmuştu. 1872'de Hurşitbanu Natevan'ın isteği üzerine meclis onun sarayına taşınmış, o zamandan sonra "Meclis-i Üns" adını almıştır. Karabağ şairleri ile beraber güzel sanat adamlarının da katıldığı meclisin otuzdan çok üyesi olmuş, Şuşa'daki diğer edebi meclis olan Mir Mühsün Nevvap'ın kurduğu "Meclisi-Feramuşan"la ile sıkı ilişkiler içerisinde faaliyetini sürdürmüştü. Natevan "Meclisi-üns"e maddi yardım gösterir ve meclis üyelerini şiir yazmaya teşvik ederdi. Hurşitbanu Natevan hanım yoksullara yardım eden, halkın kaygısına kalan hayırsever bir kadın idi. Karabağ'ın bayındırlığı için çalışmış, yolları ve köprüleri tamir ettirirdi. Hurşitbanu, Muğan bölgesine bir su arkı, Şuşa kalesine de bir su kemeri çektirmişti. Bu su kemeri şimdi de Han kızı Hurşitbanu Natevan'ın adı ile meşhurdur.

1885'de 17 yaşında oğlu Mirabbasın sel hastalığından ölmesi şaireye ağır tesir etti. Bir oğlunun ölümü ve diğer oğlu (Mehdikulu Han) uzaklarda yaşaması malikanelerinin de elinden çıkması Natevan'ı hayatından bezikdirdi. Bu hadiseler Hurşitbanu Natevan'da derin izler bıraktığı gibi gazellerine de yansımıştır. Bir çok şairler yazdıkları şiirleri yoklamak için ona gönderirdiler. O zamanın en büyük gazel şairi Seyid Azim Şirvani vd görkemli şairler (Fena, Nakam, Nüvvap, Sadık, Piran, Vefa, Bihudi, Hayali vb)onun şiirlerine nazire yazmışlardı. . Şaire

uşağları ile de şiirle yazışardı. Örnek olarak bir kaç nezire ve gazellerine yazılan gazellerden örnek vermek istiyorum. “Ölüm” redifli gazelini Mehdikulu ve Vefa’dan ayrı düştüğü için yazmıştır. Şiiri Hurşitbanu Natevan büyük oğlu Mehdikulu Han’a ithaf etmiştir.

Varımdı sinâdâ dârdü gâmi nâhan, ölürâm,
Fâda olum sana, gâl eylâ imtahan, ölürâm.
Fâraqdan gecâlâr yatmaram sabaha kimi,
Xayali zülfünâ bağı gedibdir can, ölürâm.
Bahari-hüsünün ara gör neca xazanam man,
Bahar lalâsi tāk bağırm oldu qan, ölürâm.
Varaq-varaq dil ü can hicrin içrâ adlaşdı,
Misali-kancafa sadpara oldu can, ölürâm.
O xaki-payini man aşiyana etmiş idim,
Vatandan ayrı düşüb indi lamâkan, ölürâm.
Dedin ki, çāk âlini damânimdân, âl çâkdım,
Tārahhüm eylâmâdin axır, ey cavan, ölürâm.
Çâkirdim hasrâtini, görmâdim, xudahafız!
Olubdur indi işim nalâvü fâğan, ölürâm.
Fâda a qamâtinâ kim, qaza nâ xaş çâkmış,
Kâdâr büküb belimi, eylâyib kâman, ölürâm,
Fâragdan tükânib tab ü tagâtim, billah,
Vüsala yetmâz âlim, zarû Natevan ölürâm.

SEYİD AZİM ŞİRVANİ (1835-1888)

Hurşitbanu Natevan’ın şiirlerine nazire yazan şairler içerisinde o devrin satirik şairlerinden en büyük gazel üstadlarından biri de Seyid Azim Şirvani idi. Şirvani yüksek din eğitimi almasına karşın din adamlarına ilgi göstermemiş, öğretmenliği yeglemiş. Şamahı’da kendi usulu ile ders okutulan bir mektep açmış köhne mollahaneleden farklı olarak bu mektepte Türk ve Fars dilleri öğretilir, tarih, coğrafya matematik vb bilimler hakkında bilgi verilirdi. Rusçadan geçilemeyeceğine göre Rusça dersler de vermeye başlamıştı. Şirvani 1875’de Hasan Bey Zardabi’nin başında olduğu “Ekinci” gazetesinin faaliyetine katılmış, “Ekinci” kapatıldıktan sonra “Ziya” ve “Keşkül” gazetelerinde şiirlerini yayımlatmış. Yobazlığa karşı mücadele ederek satirik şiirler yazmıştır. “Şirvan Tarihi” ile Türk, Fars, Rus şairleri hakkında tezkire yazmıştır. Seyit Azim divan edebiyatının bütün türlerinde şiirler yazmış hatta Fuzuli’den sonra gazel yazmada. İkinci büyük üstadı sayılıyordu. Gazelleri oldukça çok ve konuları bakımından çeşit çeşittir. Seyit Azim aynı zamanda ondokuzuncu yy’ın Türkçe şiirinde sosyal konuları ele alan mizahi şiirin ilk örneklerini de ortaya koymuştur. O döneme kadar daha çok şahsi karakter taşıyan ve yazarın şahsi intikam hissinden doğan onun dertlerini şikayetlerini ifade eden şiir türü hiç Seyid Azimin eserlerinde sosyal bir içerik kazandı ve kamuoyunu düşündüren meselelerin eleştirilmesine yöneldi. Şiirede Seyid Azim’in Hasan Bey Zardabiye mektubu. “Gazete Nedir”

Dün sual etti bir nefer cahil.

Ki, gazetten nedir bize hasıl

Ne ister bu Hasan Bey bizden,

Doldurup alemi quru sözden.

Danışır gah ekin, ziraetten,

Gah maşın, gah özge senetden.

Şerh edir gah süd gayırmağı,

Ki, gatıgdan bele çekin yağı.

Gah Amerika'dan eyleyir kim yad,

Bu sifet bir maşın olub icad.

Neye lazımdır bizlere maşın?

Ne üçün xelgin aldadır başın?

Babamız görmemişdi maşın işi,

İngilis kimi tovlayır bu kişi.

Dad edir ki, gerekdir elm ogumag,

Çekme tikmek veya ki, bez toxumag.

Biz meger bilmirik yağı tutmag

Pendiri saklayıb pula satmag?

Çölde her övret-i Garabağı,

Nehrede çalxalayır gözel yağı.

Biz meger bilmirik taxıl biçmek,

Neye lazımdır maşın öğrenmek?

KASIM BEY ZAKİR (CAVANŞİR).

Kasım Bey Zakir (1784-1857) Şuşa’da doğdu. Aslı Karabağ’da ünlü olan Cavanşirler soyundandır. Büyük babası Kazım Ağa Şuşa şehrinin esasını koyan Penah Hanın Kardeşidir. Zakir ilk tahsilini Şuşa’da mollahanede almıştır. Şairin gençliği Karabağ’da siyasi harbi hadiseler devrine denk gelir. 1795 yılında Kaçar’ın Karabağ’a hücum edip Şuşa’yı kuşatmıştı. Bundan iki yıl sonra Kacar Şuşa’da bir sui kast neticesinde öldürülmüştü. Molla Penah Vakıf da Cıdır düzündü öldürülmüştü. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında İbrahimhalil han Karabag’da vahşicesine güllelenmiş. Bunlar Zakir’in gençlik yıllarında gördüğü veya eşittiği olaylardı. Karabağ Hanlığı Rus idaresine geçtikten sonra Zakir Çar ordusunun Gönüllü Kafkas Müslüman Atlı destesine goşulmuş, Rus-İran savaşlarına katılmıştır. Gençlik yıllarını savaşlarda dövüşlerde geçiren Zakir 1930’lu yıllardan sonra çığçilikle uğraşmaya başlamış. Yazları Şuşa’da kalan mevsimleri Hurşitbanu Natevan’ın babasının bağışladığı Hındırstan köyünde geçirirdi. Şiirlerinden 1829’da oğlunun Karabağ beyleri ile birlikte Rus ordusuna alındığı ve öldürüldüğü anlaşılır.

Zakir’in çağdaşlarına yazdığı manzum mektuplarda çarlık Rusyası’nın sömürgecilik politikası, Karabağ’da uygulanan kanunsuzluklar, Türk asilzadelerinin tabii haklarının çar memurları tarafından çignenmesi, bölgedeki ruslaştırma siyaseti vs kendisine de çok zulümlerin edildiği anlaşılır.

Kasım Bey Zakir tutumsuz suçlamalarla hapiste tutuklu iken yazdığı şiirinden bir örnek:

TURNALAR

Bir saat havada ganad saklayın,
Nizam ile geden goşa durnala.
Gatarlanıb ne diyardan gelirsiz,
Gaggılđaşa-gaggılđaşa durnalar?

Men sevmişen onun ala gözünü,
Nesib ola bir dem görem üzünü,
Yoksa danışırırsız dilber sözünü,
Veribsiniz ne baş-başa durnalar?

Diyar-i gürbetde müddetdi varam,
Gece gündüz canan deyib ağlaram,
Men de sizin kimi gerib ü zare,
Eylemeyin menden haşa, durnalar.

Laçın dağları bizim mekanlar,
Yavaş-yavaş gedin, sesiniz anlar,
Gorkarım tokunar öten zamanlar,

Sürbeniz dağılıb çaşa durnalar.

Zakirem, od tutub, alışıb ciğer,
Var ise canandan sizde bir haber,
Teğafül etmeyin Allah'ı sever,
Dönmesin bağrınız daşa, durnalar.

MİR MÜHSİN NEVVAP

Mir Mühsin Nevvab'ın Şuşa'da (1833-1919) doğdu. Meclis-i Feramuşan (Unutulmuşların Meclisi) Mir Mühsin Nüvvab'ın girişimiyle açılmıştı. Saraya götürülmeyenler yani unutilanlar kendi meclislerini kurmuş oldular. Meclisin 40'a yakın üyesi vardı. Şairlerle beraber hanende ve sacendeler de buraya katılırlardı. Mir Mühsin hem de iyi bir müzikolog idi. Toplantılar onun evinde olurdu. Çok sayıda araştırma yazmış, ayrıca kendi döneminin tanınan ressamlarından idi. Evi yalnız Şuşa'lı değil, bütün Karabağ aydınlarının ocağı olmuştu.

Kaynakça

- Mustafazade, T. *Azerbaycan Hanlıklarının Kısa Tarihi*. Azerbaycan Tarih Kurumu, Bakı, 2011.
Heyet, Cevad, Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış,
Nesibli, Nesib L., *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset*. Ankara, 2019.
Ercilasun, A.B. Akpınar, Y. Muhtaroğlu, V. *Azerbaycan 19-20yüzyıl Türk Edebiyatı (1920'ye kadar)*. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi cilt 3. Ankara, 1993.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

SEYİT HÜSEYİN HİKAYELERİNİN MEVZU VE PROBLEMATİK SECİYESİ

THE THEMATIC AND PROBLEMATIC CHARACTER OF SEYİD HUSSEİN'S STORIES

Tahmina VALİYEVA¹

Özet

Seyit Hüseyin, kendine has yazı tarzı ve gerçekçi yaklaşımıyla seçilen ve Azerbaycan edebiyatına yeni realist üslup ve seciye kazandıran yazardır. Onun hikayeleri, mevzu ve problematik açıdan zenginliği ile dikkat çekiyor. Yeni ve eski hayat, kadın hukuksuzluğu ve zihniyetler, gelenekler ve yeni kuralların bir-biriyle çelişkisi, zaman “çarklarının hucumu”na uğrayan insanlar ve yeni karakterlerin mücadelesi, Seyit Hüseyin hikayelerinin mevzu silsilesini teşkil ediyor.

Yazar'ın kahramanları, zaman gereği itibarıyla “iki hayat” dilemması ile karşılaşılıyor ve talihlerini tayin etmek zorunda kalıyorlar. Artık eski hayatın kaide ve kurallarını, yeniler değiştirmektedir. Bu durumdan kadınlar, daha fazla etkileniyorlar. “Gilan kızı” Gonca, onu Nizamüddövlere 14 yaşında “İkinci eş” – kuma edenlerin, “Sarigömlek”, ondan kendi menfur niyetleri için “kullanan” kocasına hakk-hukuk tanıyanların, Hatice (“Hazin bir hatıra”) ise, cemiyetin “kim ne der” düşüncesinin kurbanıdır. “Gelecek hayat yollarında”, “İki hayat arasında”, “Kör adamın karısı”, “Sade bir şey” ve “Çarkların hucumu” hikayelerinde ise eski hayatın boğucu tezahürlerinden kurtulan ve yeni hayata uyan “yeni kadın” obrazı yaratılmıştır.

“İki hayat” dilemması karşısında aciz kalan tek kadınlar değil, her kesdir. “Uzundere” hikayesindeki Mirzağa gibi bir öğrenci de, “Onun oğlu” hikayesindeki ideoloji seçim karşısında kalan iki kardeş de, “Çarkların hucumu” hikayesindeki petrol işçisi Murat da. Eskinin yıkıcı, dağıtıcı tezahürü Seyit Hüseyin'in “Bir sokağın tarihi”, “İç işleri bakanı”, “Uzundere”, “Çarkların hucumu” hikayelerinde daha kabarık bir şekilde kendisini gösteriyor. Eski tefekkür, eski meyillerle yaşayan ve kendi cahilliyyinden zarara uğrayan sade insanların hayatı ve mücadelesi de Seyit Hüseyin'in hikayelerinin mevzusuna çevriliyor (“Hayır” ve “bereket” ayı”, “Ağaverdi”).

Seyit Hüseyin hikayelerinin, 20.yüzyıl Azerbaycan edebiyatının yeni mevzu ve motivlerle zenginleşmesinde büyük rolü olmuştur.

Anahtar kelimeler: iki hayat, yeni ve eski, değişimler, insanlar ve mücadeleleri

Abstract: Seyid Hussein is a writer who was chosen for his unique writing style and realistic approaching and brought a new realist style and character to Azerbaijani literature. His stories take attention with their richness in subject and problematic aspects. The new and old life, the unlawfulness of women and the contradiction of mentalities, traditions and new rules, people who are attacked by the "wheels of time" and the struggle of new characters constitute the main sequence of the Seyid Hussein's stories.

The heroes of the author are faced with the dilemma of "two lives" due to the necessity of time and they have to determine their tale. Now, the rules of old life are changing by new ones. Women are more affected by this situation. "Gilan's girl" ("Gilan kızı") Goncha is a 14-year-old "second wife" to the Nizamuddovles, "Sarigomlek", those who know the right-law to her husband "using" her for his abominable intentions, and Khadija ("A sad memory"), is a victim the society's "who what is say" of the thought. In the stories "In the future life paths", "Between two lives", "Blind man's wife", "A simple thing" and "Attack of the wheels", the "new woman" who got rid of the suffocating manifestations of the old life and adapted to the new life was created.

¹Doktora, Bakü Devlet Üniversitesi, tahminavali2020@outlook.com

It is not the only women who are incapacitated by the “two lives” dilem, but everybody. A student like Mirzagha in the story "Uzundere", the two siblings in the story "His son" against the choice, and the oil worker Murat in the story "Attack of the wheels". The destructive and distributive manifestation of the past is more pronounced in Seyid Hussein's stories – "History of a street", "Minister of Internal Affairs", "Uzundere", "Attack of the wheels". The life and struggle of ordinary people who lived with old contemplation, old inclinations and suffered from their own ignorance are also turned into the subject of Seyid Hussein's stories ("Benefit" and "abundance" month, "Aghaverdi").

Seyid Hussein's stories played a major role in the enrichment of 20th century Azerbaijani literature with new subjects and motifs.

Keywords: two lives, new and old, changes, people and struggles

Giriş

20. yüzyıl Azerbaycan hayat, düşünce tarzının ifadesi olan Seyit Hüseyin hikayeleri, politematik karakteri ve çokyönlü problemleri konu alması nedeniyle ilgi çekmiştir. Yazar, hayatilik prensipine dayanarak, hikayelerinin esas unsuru seçmiştir. Seyit Hüseyin neden yazıyorsa yazsın, fark etmez gerçek hayat tüm yönleriyle ifade ediliyor, tüm problemleri konu oluyor. “Çağdaşlık, Seyit Hüseyin nasrının kanı, canı ve ruhudur” (Müasir Azerbaycan edebiyatı, 2007, s.55). Onun yaratıcılığında Azerbaycanda Sovyetlerin kurulması nedeniyle, iki devrin karşılaştırılması “yeni” ve “eski” terimleri ile anılıyor. “Yeni” derken, sovyet hayatı; “eski” tabiriyle ise, önceki geleneksel yaşam ifade ediliyor. Yeni ve eski hayat, kadın hukuksuzluğu ve zihniyetler, gelenekler ve yeni kuralların bir-biriyle çelişkisi, zaman “çarklarının hucumu”na uğrayan insanlar ve yeni karakterlerin mücadelesi, Seyit Hüseyin hikayelerinin mevzu silsilesini teşkil ediyor. Yeni kurulmuş cemiyet, yeni düşünce, yeni hareket Seyit Hüseyin'in hikaye yaratıcılığında başlıca mevki tutuyor.

Yazar'ın kahramanları, zaman gereği itibariyle “iki hayat” dilemması ile yüzleşiyor ve gelecek hayatlarını tayin etmek zorunda kalıyorlar. Devir değişmiş ve eski hayatın kaide ve kurallarını, yeniler değiştirmektedir. Her türlü hukuk ve azadlıktan mahrum olan kadınlar, bu durumdan daha fazla etkileniyor. 20. yüzyıl Azerbaycan fikir adamlarını çok düşündüren ve çox rahatsız eden bir sorunudur, kadın meselesi. Seyit Hüseyin, bu meseleye aşırı hassaslık gösteren ve hiç bir şekilde kayıtsız kalmayan yazarların önünde geliyordu. Onun, 1927'de “Uyumuş köyün kış geceleri” (“Yatmış kəndin qış gecələri”), “Gilan kızı” (“Gilan qızı”), “Gelecek hayat yollarında” (“Gələcək həyat yollarında”), “Hazin bir hatıra” (“Həzin bir xatirə”), “Sarigömlək” (“Sarıköynək”); 1928'de “Kör adamın karısı” (“Kör kişinin arvadı”), “İki hayat arasında” (“İki həyat arasında”), “Uzundere” (“Uzundərə”); 1934'de “Sade bir şey” (“Sadə bir şey”), “Hacı Manaf” (“Hacı Manaf”), 1936'da yazdığı “Gençlik maceraları” (“Gənclik macəraları”) eserleri kadın'ı konu alıyor.

1. Kadın, eski ve yeni hayatın simgesi gibi

Seyit Hüseyin'in “Gilan kızı”, “Sarigömlək”, “Hazin bir hatıra” hikayelerindeki kadınların her birinin faciası, 20. yüzyıl Azerbaycan ve Doğu kadının problemidir. Bahs edilen hikayelerdeki kadınlar, “devre, devrin hükümlerine” esir olmamak için gayret gösteriyorlar. Ancak onların mücadelesi uğursuz, çabaları yetersiz kalıyor. Göz yaşları, acı naleleri daha çok duyuluyor ve çılgınlıkları yükseliyor. “Gilan kızı” Gonca, onu Nizamüddövlere 14 yaşında “ikinci eş” – kuma edenlerin; “Sarigömlək”, ondan kendi kötü amaçları için “kullanan” kocasına hakk-hukuk tanıyanların; Hatice (“Hazin bir hatıra”) ise, cemiyetin “kim ne der” düşüncesinin kurbanıdır. “Gelecek hayat yollarında”, “İki hayat arasında”, “Kör adamın karısı”, “Sade bir şey” ve “Çarkların hucumu” hikayelerinde ise eski hayatın boğucu tezahürlerinden kurtulan ve yeni hayata uyan “yeni kadın” obrazı yaratılmıştır.

“Yeni kadın”, cemiyetin “kim ne der” düşüncesinden ayrılıp sosyal hayata atılan ve kendi talihini, kendi mukadderatını kendisi tayin eden obrazdır. “Yeni kadın”ların yeni hayat uğruna apardıkları mübareze çokseciyeli karakter alıyor. Kadınların, yeni hayat mücadelesinin temelinde bir kaç motivler yer alıyor: “O kadın” faktörü; karısının okumasını, sosyal hayata katılmasını istemeyen koca; yokluğa sürükleyen cemiyet aşılması gereken bir engel gibi onların karşısında duruyor ve düşünce “kör”lüğüne mahkum edilenler, eski “gelenekler”le zevki-sefa sürenlerle kadınların mücadelesi başlanıyor.

Professör Tehran Alişanoğlu, yazarın kadını konu alan eserlerini mevzu ve problematik açıdan araştırarak, Seyit Hüseyin’in Azerbaycan kadınının emansipasiya prosesini tüm seviyede izlediğini yazıyordu: “Azerbaycan kadınlığının 1920.yıllardaki dahili değişmesinin öyle bir anı yok ki, Seyit Hüseyin’in dikkatinden kaçmış olsun” (2017, s.108). Gerçekçiliği ana prinsip kabul eden yazar, diğer sosyalist realistler gibi kadının anında, hiç bir zorluk yaşamadan yeni hayata katıldığını yazmıyordu, onun tüm zorluklarını görüyor ve eserlerinde dile getiriyordu.

Seyit Hüseyin’in “Gelecek hayat yollarında” hikayesinde Ceyran, yaşadığı bir olay sebeple yeni kadınlar sırasına katılıyor. Ceyranın yeni hayat uğrunda mücadelesinin başlıca motivini “o kadın” faktörü teşkil etmektedir. İhanete uğramış kadın, kocası Eldarı yeniden kazanmak, onun ailesine dönmesini sağlamak için yeni hayat yolunu seçiyor ve eğitim kurslarına baş vuruyor. Kendisi bilgi ve iş sahibi olduktan, kendi gücünü duyduktan sonra Ceyran, eski niyetinden vaz geçiyor. İşte bu mücadele Ceyranı tamamen değiştiriyor ve onu güçlü bir karaktere dönüştürüyor. “Çarkların hucumu” hikayesinde yeni hayata katılmağa çabalayan Nigar, eşinin tüm engel oluşlarına aldırmadan kendi inançlarıyla giden ve bu yönde cesurca irelileyen bir kadındır. Eski temayülleri yıkıp, savuran tekerlekler eşi Muratı ve Muratları yok ediyorsa, Nigarlar, sağlam adımlarla geleceğe yürüyorlar.

Seyit Hüseyin, “İki hayat arasında” hikayesinde geleceğe dair hayalleri olan öğrenci ve cemiyeti konu almıştır. Hikayede Enise, ebeveyn himayesinde ve zihniyetinde büyümüş Azerbaycan kızlarının genel bir obrazı gibi simgeleniyor. İki seçim arasında kalan Enise, baba ihtiramına göre yapacağı fedakarlığın hiç bir yararı olmayacağını biliyor ve o, kendisini büyük adımlarla ileriye çeken yeni hayatı seçiyor. “Kör adamın karısı” hikayesindeki Mesme, kendi kocasının fiziki değil, düşünce “körlüğü” ile daha fazla mücadele etmeli oluyor. Eski hayatın puçluğunu anlayan kadın değişmek ve ailesini de değişime dahil etmek için bıkmadan, usanmadan çaba sarf ediyor.

Yazarın “Uzundere” hikayesindeki Cemile ise kendi oturmuş karakteri ile diğer kadınlardan fazlasıyla seçiliyor. O, kendi prensiplerinden asla vazgeçmiyor, hatta sevdiği ve değişeceğine inandığı Mirzağanın eski zihniyetine devam etmesi sebebiyle ondan uzaklaşıyor ve bütün bağlarını koparıyor. Geleneklere bağlı olan Mirzağanın “Uzundere” havası¹, ona yabancı kalıyor. Cemile, yeni hayatın yeni kadınıdır.

2. Farklı karakterler aynı talih karşısında

“İki hayat” dilemması karşısında çaresiz kalan tek kadınlar değil, her kesdir. “Uzundere” hikayesindeki Mirzağa gibi bir öğrenci de, “Onun oğlu” hikayesindeki ideoloji seçim karşısında kalan iki kardeş de, “Çarkların hucumu” hikayesindeki petrol işçisi Murat da.

“Uzundere” hikayesinde Mirzağa, eski hayat ve düşüncenin en belirgin karakterlerinden biridir. Tiyatro, dans, klübler, sosyal ortamlar, onun asla kabul etmediği ve edemediği yaşam tarzıdır. Mirzağa, Cemileyle tanıştıktan sonra kadının yenilik taraftarı olması nedeniyle yeni hayata, yeni düzene açılıyor. O, Cemilenin sevgisini kazanmak için değişeceğine söz veriyorsa

¹ “Uzundere”, Azerbaycan halk dans müziğinin ismidir.

da, kendi yaşam tarzından, kendi manevi “havası”ndan bir türlü ayrılamıyor. Sonuçta, Mirzağa, “iki hayat” seçiminde kayb eden taraf oluyor. “Çarkların hucumu” hikayesinde Murat, eski düşüncesine sadık kalan ve yeniliğe karşı belirli sınırlar koyan, asla kabul etmeyen bir karakterdir. O, değişim isteyen ve yeni hayata katılmağa can atan karısı Nigarın azmini kırmak için elinden ne geliyorsa, yapıyor. Ancak eskiye ait ne varsa, dağıtan çarkların hucumu Muratı ve muratları sıradan çıkarıyor.

Yazar, “Onun oğlu” hikayesinde politik açıdan ideoloji farklılığı ve devr meselesini Mirze Kadir, kardeşi Nasır ve Mirze Kadirin oğlunun temsilinde koyuyor. Demokratik ideallerla yaşayan ve Milli fırka taraftarı olan Mirze Kadir ile bolşevizme tapınan Nasir arasında hep bir karşıdurma yaşanıyor. Sovyetlerin kurulması ardından Nasir mevkiye sahip oluyorsa, Mirze Kadir her şeyini kayb ediyor ve ülkeni terk etmek zorunda kalıyor. Diğerlerinden farklı olarak, bu hikayede, Mirze Kadirin devir karşısında mağlubiyet almasına sebep onun siyasi bakış açısıdır. Seyit Hüseyin, Mirze Kadiri sert bir şekilde kınamıyor, sovyetlerin kurulmasından sonra ona ve onun gibi düşüncede olanların bu zamana uymazlığını gösteriyor. Mirze Kadirin, kendi çocuğuna yazdığı mektubu oğlunun okuyamaması zamanların arasındaki farkı simgelemektedir.

3. Eskilmiş izler

Eskinin yıkıcı, dağıtıcı tezahürü, Seyit Hüseyin’in “Bir sokağın tarihi”, “İç işleri bakanı”, “Çarkların hucumu”, “Hacı Sultan” hikayelerinde daha kabarık bir şekilde kendisini gösteriyor. “İç işleri bakanı” hikayesinde, halk ve hükümet konusu işlenmiştir. Köye tayinat alan öğretmen Şükür, Hacı Cihangirli ve Ebülhesenli kabileleri arasında geçen çekişmelerin halkın yaşamında açtığı sonuçları görerekten devlet kurumlarına baş vuruyor. İç işleri bakanının “haberimiz var” cevabı ve kayıtsız davranışı ile Şükürün durumdan rahatsızlığı, heyecanlı hali karşı karşıya koyuluyor.

“Bir sokağın tarihi” (“Bir küçenin tarihi”) hikayesinde ise Seyit Hüseyin, Bakü sokaklarından birinde yaşananlar esasında bir devrin talihini çiziyor. Hacı Aslan, eski hayatın ona sunduğu “avantaj”lardan, gücünden ve mevkiinden her türlü yararlanıyor. Onun emirlerine uymayan, karşı çıkan her kes cezalandırılıyor. Mürsegulu gibi cesur ve hakk taraftarı olan insanlar onun kurbanına çevriliyor. Hacı Aslan, kendi simasıyla eski hayatın temsilcisidir. Bu sokağın “ağası”, yeni devir kuruluncaya kadar hükümlerini ediyor. Bir sokağın tarihini konu alan hikayede, zavallı insanların acizliği, çaresizliği lirik tarzda anlatılıyor. “Hacı Sultan” hikayesindeki ana kahraman Hacı Sultanın düşünce ve yaşam tarzı eskinin birer tezahürüdür.

4. Sade insanlar ve zaman

Eski tefekkür, eski meyillerle yaşayan ve kendi cahilliği sebebiyle zarara uğrayan sade insanların hayatı ve mücadelesi de Seyit Hüseyin’in hikayelerinin mevzusuna çevriliyor. “Hayır” ve “bereket” ayı hikayesinde, Bahtiyar, Hacı Kerim, Molla Mirze Ali gibi dolandırıcı din adamlarının Ramazan ayında “üç kat kazanç” a sahip olmalarını bu mübarek ayın “ruzisi” sayıyor. Bu yüzden, o, elinde ne varsa, borça koyup çalışmıyor ve ay boyunca oruç tutuyor ve sanıyor ki, “bir” koyduğu “bin” olacak. Ayın sonunda, din adamları, Bahtiyarları dolandırarak “üç kat kazanç” larını götürüyorlar. “Ağaverdi” hikayesinde yüz bin manatlık istikraz kağızını satarak “bayram harçlığı” eden Ağaverdi, de kendi cahilliği yüzünden faciaya uğruyor. O, istikraz numarasıyla “mutlu hayat” a dair tüm hayallerini de satmış oluyor.

5. Eski devran sona eriyor

Seyit Hüseyin hikayelerinde gelenekler ve yeni kurallar, bir-birine zıt olan taraflar Elisefa-Hüseyinzade (“Üç manat cerime”), Memmedbağır-Esmer (“Sade bir şey”), Hacı Manaf-Hayransa (“Hacı Manaf”) karşıdurmalarında tüm keyfiyetleriyle kendisini gösteriyor. “Üç manat cerime”

hikayesinde, geleneksel “tanışbazlık” ve kanunseverlik yüz-yüzü konuluyor. Bu zemin üzere, “Adam adama lazım olar” düşüncesi ile hayat süren Elisefa, kanunları savunan Hüseyinzadeyle karşılaştırılıyor. Elisefa, ilk başda arkadaşı Hüseyinzadenin verdiği cezaya göre kırılıyorsa, bir petrol işçisinin kanunsuzluğa yer verilerek biletsiz kalması, onun kuralların önemini anlamasına sebep oluyor.

“Sade bir şey” hikayesinde eski devranın hep hüküm süreceğini sanan Memmedbağır, “ikinci eş” gibi Esmere sahip olacağını düşünüyor. Ancak Esmer, onu aldatan, gönlü isteyince yanına gelen Memmedbağırdan kurtulmak için eğitim kurslarına yazılıyor. O, zamanla tanıştığı ve sevdiği Zeki ile kanuni nikah bağlıyor. Kanunlar, Memmedbağırın hayallerini boşa çıkarıyor. “Hacı Manaf” hikayesinde kocasından kalan malı-mülkü ele geçirmek için Hacı Manaf, dul kadın Hayransa ile imam nikahı bağlıyor. Kadın hastalandıktan sonra ondan kurtulmak nedeniyle ona iftiralar ediyor. Hayransa, kendisinin şerefini alçaldan Hacı Manafın yalanını adli yolla açıyor.

Sonuç.

Bir biriyle çelişkide olan, bir birine zıt tarafların mübareze ve mücadelesinin bu kadar inandırıcı ve gerçekçi tesvirinin verilmesi, yazar ustalığının bir göstergesidir. Seyit Hüseyin’in hikayelerinde, farklı seciye taşıyan problemler, gerçek hayatta yaşananlar, tüm dolgunluğuyla ifade olunuyor. Her iki devrin, hayatın tüm çizgileri, görünen ve görünmez tarafları ve sebepleri en küçük detallara kadar tesvir ediliyor. Profesör Abbas Zamanov Seyit Hüseyin’in Azerbaycan edebiyatına kazandırdıklarından söz açarak onun edebiyatdaki yerinden bahs ediyordu: “Eğer biz Azerbaycan sovyet edebiyatını büyük bir kitaba benzetirsek, Seyit Hüseyin’in nasrı bu kitabın hiç bir zaman solmayan, kendi teravetini kaybetmeyen en dolgun, en kamil sayfalarından biridir” (1960, s.12)

Seyit Hüseyin hikayelerinin, 20.yüzyıl Azerbaycan edebiyatının yeni mevzu ve motivlerle zenginleşmesinde büyük rolü olmuştur. Azerbaycan nasrının geleneklerine sadık kalsa da, kendi üslupu ve deyim tarzı ile edebiyata ayrı bir renk katmıştır.

Kaynakça.

- Alişanoğlu T. (2017). Seyit Hüseyin’in nasrında kadın dünyası. *Milli nasrda Azerbaycan obrazı: tarih ve muasırlık kontekstinde*. (106-116) Bakü: “Elm ve tehsil”.
- Hüseyin S. (1960). *Seçilmiş eserleri*. A.Zamanov. (Ed.) Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- Hüseyin S. (2006). *Seçilmiş eserleri*. N.Kahramanlı. (Ed.) Bakü: “Şarq-Qarb”.
- Müasir Azerbaycan edebiyatı. (2007). (1.cilt). (53-66). Bakü: Bakü Üniversitesi neşriyatı.
- Zamanov A. (1960). Önsöz: *Seyit Hüseyin*. (3-14). Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

YABANCILARA TÜRK DİLİNİ KONUŞMA AĞIRLIKLI ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ

Okt. Süleymanova Jannagül¹

Anatasyon:

Bugünde Türkçe öğretmenleri Türkçe öğretim kalitesini artırma amacıyla dil öğretiminde yaygın ve gelişmiş tecrübelerin yanı sıra yeni teknolojiler ile yenilikçi yöntemleri olabildiğince kullanıma geçirmeye çalışmaktadırlar. Türkçe'yi kendi seviyesinde geliştirme bir yıllık mesele değildir. Bu nedenle Türkçe öğretim çalışmalarıyla ilgilenen bilginler arasında “Yabancılar Türkçe öğretiminde öğrencilerin konuşma alışkanlığı nasıl geliştirilebilir?” sorusu gündeme gelmektedir. Bu yüzden ben dört yıldır bu konu üzerinde çalışmaktayım. Kendi tecrübelerim doğrultusunda öğrencilerin konuşma yeteneği ilk dersten itibaren oluşmaya başlar.

Anahtar Kelimeler: Yenilikçi yöntemler, teknoloji, yaygın, bilgin, yetenek, beceri, amaç, seviye, özet, alışkanlık.

Bugünde dil öğretiminin en önemli taleplerinden biri yabancılar Türkçe öğretiminde öğrencilerin Türk Dili'nde konuşma alışkanlığını geliştirmek olmasından dolayı öğretmen dil öğretim yöntemlerini kullanırken en önemli olan yöntemi kendi derslerinde uygulamayı kendisi için bir görev olarak bilmektedir. Ben, Gazi Üniversitesi mezunu olup, yirmi senedir kendi ülkemde yabancılar Türkçe öğretmekteyim.

Yabancılar Türkçe öğretiminde birçok zorluklarla karşılaşmaktayız. Bunlardan biri, öğrencilerin Türkçe konuşma alışkanlığını geliştirmekle metin üzerinde çalışma, metni özetleyerek anlatma veya düşüncelerini Türk Dili'nde net olarak anlatabilmesidir. Öğrencinin kelime hazinesini devamlı zenginleştirmek, yeni kelimeler öğretme, yani onu kullanma alışkanlığını artırma, düşüncelerini net bir şekilde karşısındakine iletebilme, düzgün konuşma, hatasız yazma becerilerini artırma, Türkçe iletişimi geliştirme en önemli amaçlarımızdan biri olmalıdır. Türkçe öğretmenleri Türkçe öğretim kalitesini artırma amacıyla dil öğretiminde yaygın ve gelişmiş tecrübelerin yanı sıra yeni teknolojiler ile yenilikçi yöntemleri olabildiğince kullanıma geçirmeye çalışmaktadırlar. Türkçe'yi kendi seviyesinde geliştirme bir yıllık mesele değildir. Bu nedenle Türkçe öğretim çalışmalarıyla ilgilenen bilginler arasında “Yabancılar Türkçe öğretiminde öğrencilerin konuşma alışkanlığı nasıl geliştirilebilir?” sorusu gündeme gelmektedir.

Ben kendi tecrübelerim doğrultusunda öğrencilerin konuşma yeteneği ilk dersten itibaren oluşmaya başladığını ve konuşma ağırlıklı öğretim yönteminin araştırılması gerektiğini düşünüyorum. Öğrencinin kelime hazinesini devamlı zenginleştirmek, yeni kelimeler öğretme, yani onu kullanma alışkanlığını artırma, düşüncelerini net bir şekilde karşısındakine iletebilme, düzgün konuşma, hatasız yazma becerilerini artırma, Türkçe iletişimi geliştirme dil öğretmenlerinin en önemli amaçlarından biri olmalıdır. Türk Dili dersinde öğrencilerin dilini geliştirme, öğrenim bilgisini artırma, konuşma alışkanlığı kazandırma ve dil yeteneklerini artırma amacıyla yürütülen çalışmalara şu yöntemi örnek verebiliriz: Konuşma Yöntemi: Bu teoriye dayalı olmakla ev ödevini, yeni ders konusunu ve dil kurallarını tekrar etme amacıyla kullanılır. Beklenen netice ise bu dersin önemini artırır, öğrencilerin yeteneklerini, cümle kurabilme özelliğini, öğrenmekte olduğu dile ilgisini ve edebî kişiliğini geliştirir. Bugünkü gençlerin gözüyle bakıldığında Türkçe dersi öğrenci için gramer ağırlıklı olup kuralları ezbere dayalı ve ilgisini çekmeyen alıştırmaların isteksiz olarak yapıldığı bir ders olmamalıdır. Türkçe dersi öğrenciye onun düşüncesini geliştiren edebî bir miras olduğunu hissettirmelidir. Dil öğretiminde öğrenci seviyesi onun konuşma diline, kelimeleri yerine göre kullanabilme, düzgün cümleler kurabilme ve düşüncelerini doğru olarak iletebilme yeteneğine bağlıdır. Burada en önemli

¹ e-mail : janerkem2007@mail.ru cep tel:+7 707 728 23 32

amaçlardan biri sözlük çalışmalarını yürüterek öğrencinin kelime hazinesini devamlı olmak üzere zenginleştirmek olmalıdır. Bu dil öğretimindeki en önemli meseledir. Kelime hazinesi zengin olan bir insan düşüncelerini daha net olarak anlatabilmektedir. Bu nedenle ben dil öğretiminde öğrencilerin kelime hazinesini artırmaya daha çok önem veririm.

Ders sırasında aşağıdaki çalışmaları kullanırım:

- Anlaşılması zor kelimeler ve cümlelerle her hangi bir metinde karşılaştıkları zor kelimelerin anlamını öğrencilere net olarak anlatmaya çalışırım;
- Bu kelimelerin öğrencilerin aklında tutabilmelerini sağlarım;
- Sözlükle çalışma alışkanlığı kazandırmaya çalışırım;
- Ders sırasında ayrı bir sözlük defteri tutmalarını sağlar ve oradaki sözleri devamlı olmak üzere tekrar etmelerine önem veririm;
- Ev ödevi olarak da bu kelimelerin eş anlamlarını bulmalarını sağlarım;

Bu durum yeni kelimenin anlamını ve yazılışını aklında tutabilme imkânı sağlar. Daha sonra ise bu kelimeleri resimlerle veya imkânlar dahilinde görsel araçlarla öğretmeye çalışırım. Bir sonraki derste ise ders anlatımına neden başlanmalı, nelere dikkat etmeli, nasıl anlatılmalı gibi meseleler gündeme gelir. Mesela, dersin konusu “Meslekler” ve Basit Zamanlar olursa önce meslek türleri üzerine soru-cevap yöntemiyle derse resim çalışmasıyla başlarım. İkinci öğrenciyle iç içe olmak üzere aile fertlerinin meslekleri üzerine konuşmalarını sağlarım. Üçüncü, ders kitabındaki metin çalışması ile yeni kelimeler üzerinde dururum. Dördüncü aşamada yeni kelimeler üzerinde durduktan sonra, onlarla gramer kurallarına uygun çalışmalar yürütürüm. Bu arada küme çalışmaları ile öğrencilerin derse ilgisini artırmaya çalışırım. Resim çalışması, diyaloglarla

konuşma ve sözlü alıştırmalara yer veririm. Mesela,

- “Arkadaşlar, bu resimlerde neden bahsedilmektedir?
- Meslekler...
- Siz resimde hangi meslek sahiplerini görebilmektesiniz?
- Öğretmen, doktor, muhasebeci...

Derste farklı yöntemleri kullanma öğrencinin dile ilgisini artırır. Kelime hazinesini artırmakla dil yeteneklerini geliştirir. Bu öğretmenin amacına ulaşmasını sağlar.

Ben burada öğrencilerin konuşma yeteneğini sağlamak ve dilini öğrenmekte olduğu Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili bilgisini geliştirmek amaçlı böyle bir ders dışı etkinlik düzenlemiştim. Bu da yabancı uyruklu öğrencilerimin Türkçe’ye ilgisini oldukça artırmaktadır.

“Biz Türkçe Öğreniyoruz” Konulu Türkçe

Diyaloglar Üzerine Ders Dışı Etkinlik

Etkinliğin Amacı: Öğrencilerin ders sırasında öğrenmiş oldukları teorik bilgisini pratikte geliştirmek ve Türkçe konuşmalarını sağlamak. Türk Dili’ne olan ilgisini ve sevgisini artırmak. Dilini öğrenmekte olan memleket hakkında genel bilgi vermektir.

Tarih : 06.12.2018

Süre : 14:00-15:00

Grup

: Yabancı Dil Grubu-180404k

Okutman

: Süleymanova Janna

Okutman : Değerli, Konuklar! Sevgili Öğrencilerimle birlikte “Türkçe Öğreniyoruz” Konulu Diyalog Çalışması Üzerine Düzenlemiş Olduğumuz Ders Dışı Etkinliğimize Hoş Geldiniz!

Timur : Uçağımız, Türkiye Cumhuriyeti İstanbul şehrine gidiyor.

(Burada uçak sesi duyulur ve uçak resmi gösterilir)

Uçakta

Hostes : Bayanlar ve Baylar! Uçağımıza hoş geldiniz! Yola çıkmaya hazırız! Lütfen koltuklarınızı dik konuma getirin ve emniyet kemerinizi bağlayın. Ayrıca önünüzdeki koltukta

bulunancil durum talimatlarını da okumanızı rica ediyoruz. Lütfen sigara içmeyiniz. İyi uçuşlar dilerim.

(Burada yolcu sinyale basar)

Hostes : Buyurun!

Yolcu : İçecek bir şey alabilir miyim?

Hostes : Elbette. Ne içeceksiniz?

Yolcu : Meyve suyu istiyorum. Buzsuz olsun.

Hostes : Olur. Bir dakika bekleyiniz.

Yolcu : Çok teşekkür ederim.

Hostes : Rica ederim. Görevimiz. Bayanlar ve Baylar! Uçağımız on dakika sonra Atatürk Havalimanına inecektir. Lütfen koltuklarınızı dik konuma getiriniz ve uçak duruncaya kadar yerinizde olun. Bir sonraki seferimizde görüşmek üzere...

Timur : Atatürk Havalimanında

Havalimanında

Filiz : Afedersiniz. Birşey sorabilir miyim?

Memur : Evet. Sizi dinliyorum.

Filiz : Bagajı nereden alabilirim?

Memur : Şu tarafta sağada, efendim.

Filiz : Teşekkür ederim. İyi çalışmalar!

Memur : Güle, güle!

Timur : Yolcularımız taksiye biniyorlar. Elif, Sanem ve Esra arka koltuğa geçtiler. Zeynep ise ön tarafa geçti.

(Burada tahtada İstanbul şehri ve sarı taksi resmi olacak)

Takside

Taksici: İstanbul'a hoş geldiniz!

Zeynep: Hoş bulduk!

Elif: Hoş gördük!

Taksici: Adres neresi, efendim?

Sanem: Şu otele gidecektik

Taksici: Size Türkçe güzel bir şarkı dinleteyim

Esra: Biraz sesini açabilir misiniz?

Taksici: Tabi ki

(Burada Kımbat Türkçe bir kıta şarkı söyler)

Timur: Bu sefer şehir içinde yolculuk yapıyorlar.

"Tanışma"

Taksici: Memleket neresi?

Zeynep: Ben Zeynep. Ankara'lıyım.

Sanem: Ben de Yusuf. İzmir'liyim. Yâ, siz?

Taksici: Ben de Ahmet. Aslen Ankara'lıyım. Ama İstanbul'da yaşıyorum.

Elif: Ben de Zehra. Antalya'lıyım.

Taksici: İstanbul'a gezmeye mi, geldiniz?

Esra: Evet. İstanbul'da arkadaşlarla birlikte bir tur yapacağız.

Taksici: Ne mutlu size. İyi tatiller. Oteliniz, işte burası.

Zeynep: Borcumuz ne kadar?

Taksici: 1.700 Türk Lirası eder.

Esra: Buyurun paranız 2000 Türk Lirası

Taksici: Bu da paranızın üstü. Size iyi tatiller!

Sanem: Teşekkür ederiz. Hayırlı kazançlar!

Timur: Arkadaşlar otele geldiler

(Burada otelin resepsiyon resmi olacak)

Otelde

Ayşe: Merhaba!

Görevli: Merhaba! Hoş geldiniz!

Ayşe: Hoş bulduk! Boş odanız var mı?

Görevli: Daha önce rezervasyon yaptırmış mıydınız?

Ayşe: Hayır, yaptırmamıştım.

Görevli: Nasıl bir oda istiyorsunuz?

Ayşe: Tek kişilik bir oda istiyorum. Oda fiyatınız ne kadardır?

Görevli: Çift kişilik odanın geceliği 12.000 Türk lirası

Ayşe: Bu fiyata sabah kahvaltısı dahil mi?

Görevli: Evet, dahil

Ayşe: Odayı gösterir misiniz?

Görevli: Tabi. Buyurun. Asansörle dördüncü kata çıkarsanız. Sağa tarafta

Ayşe: Hmm. Güzel bir odaymış. Teşekkür ederim.

Görevli: Kaç gün kalacaksınız?

Ayşe: İki gün kalmayı düşünüyorum.

Görevli: Lütfen kayıt formunu doldurunuz.

Ayşe: Elbette.

Görevli: Başka bir arzunuz var mı?

Ayşe: Valizimi odama kadar gönderebilir misiniz?

Görevli : Tamam. Buyurun anahtarınız.

Ayşe : Sağolun

Timur: Otele yerleşen arkadaşlar lokantaya yemek yemeye gittiler.

(Burda güzel bir lokanta resmi gösterilecek)

Lokantada

Garson : Buyurun. Hoş geldiniz!

Duygu : Hoş bulduk!

Nuray : Hoş gördük!

Garson : Buyurun sizi şöyle alalım. Hem manzaralı hem de güzel bir yer.

Duygu : Teşekkür ederiz.

Garson : Ne arzu edersiniz?

Nuray : Ne tavsiye edersiniz?

Garson : Karışık ızgara veya kebab çeşitlerimiz var, efendim.

Duygu : Az acılı ve baharatsız bir kebab istiyorum.

Garson : İçecek olarak ne alırsınız?

Duygu : Ayran olsun. Lütfen!

Nuray : Ben aç değilim. Sadece tatlı almak istiyorum. Tatlılarınızdan neler mevcuttur?

Garson : Baklava ister misiniz?

Nuray : Hayır. Baklava fazla tatlıdır. Kadayıf tatlısı var mı?

Garson : Elbette.

Duygu : İlginize teşekkürler!

Garson : Buyurun siparişleriniz. Afiyet olsun.

Nuray : Sağolun!

Garson : Başka bir isteğiniz var mı?

Duygu : İki tane Türk kahvesi alabilir miyiz? Bir de hesabı getirseniz?!

Garson : Tabi ki... Buyurun!

Duygu : Yemekleriniz çok lezzetli. Teşekkür ederiz.

Garson : Biz teşekkür ederiz. Yine bekleriz!

Gezide

*(Burada slayd gösterilecek ve bir öğrenci
"İstanbul Dinliyorum" şiiri okuyacak)*

Eda : Benim adım Eda. Ben turist rehberiyim. Bugün sizlere İstanbul şehrini tanıtmak istiyorum.

İstanbul

İstanbul, tarihi bir dünya şehridir. İstanbul’da insan, tabiat, tarih ve sanat bir arada yaşar. İstanbul, Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları’na başkent oldu. Şehri Fatih Sultan Mehmet fethetmiştir. Bugün İstanbul Türkiye’nin ve dünyanın en büyük kültür, turizm, ticaret ve sanayi şehirlerinden biridir.

(Burada İstanbul’un güzel bir resmi gösterilecek)

İstanbul Üniversitesi

Birçok şair, ressam, besteci ve yazarlar İstanbul’un güzelliğinden etkilenmiştir. Burada on milyon insan yaşar. İstanbul metro, havalimanı ve terminalleriyle meşhurdur. İstanbul’dan Türkiye’nin bütün şehirlerine doğrudan otobüs seferleri vardır.

(Burada hızlıca “Bir Başkadır Benim Meleketim” şarkısı eşliğinde İstanbul şehrinin tanıtımı yapılacaktır)

Timur: Gezi sırasında bir turist aniden fenalaşarak acil yardım çağrıldı.

(Burada doktor ile hasta resmi olacaktır)

Doktor

Doktor : Rahatsızlığınız nedir?

Hasta : Bilmiyorum. Birden başım döndü.

Doktor : Tansiyonunuzu ve nabzınızı ölçelim.

Hasta : Nasıl, Doktor Hanım?

Doktor : Biraz ateşiniz var. Korkulacak bir şey yok.

Hasta : Biraz da midem bulanıyor.

Doktor : Sizi hastaneye götürmeliyim. Orada kan ve idrar tahlili yaptıracağız. Tahlil sonuçlarını alınca tekrar bana geleceksiniz.

Hasta : Tamam. Buyurun. Sonuçları getirdim.

Doktor : Biraz üşütmüşünüz. Bir de hava değişiminden de olabilir. Bol bol meyve yiyeceksiniz.

Hasta : Teşekkür ederim.

Doktor : Geçmiş olsun. Size reçete yazıyorum. İlaçlarınızı düzenli olarak kullanın ve istirahat ediniz.

Hasta : Tamam. İyi günler.

(Burada Türkiye’deki bir Pazar resmi ve sesi olacaktır)

Manavda

Satıcı : Buyurun! Taze meyve ve sebzeler burada. Gelin, görün

Alıcı : İyi günler! Portakalın fiyatı ne kadar?

Satıcı : Portakalın kilosu 300 Türk lirası, efendim. Buyurun, bakın.

Alıcı : Seçebilir miyim?

Satıcı : Tabi ki

Alıcı : Teşekkür ederim.

Satıcı : Başka bir arzunuz var mı?

Alıcı : Bir de iki kilo çilek istiyorum. Bir demet de maydanoz alayım.

Satıcı : Hemen hazırlayım

Alıcı : Çürük olmasın! Lütfen!

Satıcı : Müşterilerim çok memnundur. Ürünlerimiz kaliteli ve tazedir. Hiç merak etmeyiniz.

Alıcı : Teşekkür ederim. Borcum ne kadar?

Satıcı : Hepsini 3.450 Türk lirası eder.

Alıcı : Buyurun paranız

Satıcı : Bu da paranızın üstü. Yine bekleriz!

Alıcı : Hayır satışlar!

(Burada bir otel resmi olacak)

Vedalaşma

Taksici : Afedersiniz. Size taksi lazım mı?

Nazlı : Evet. Tam zamanında geldiniz.

Taksici : Adres neresi?

Nazlı : Terminale gidecektik.

Taksici : Öğrenci misiniz? İstanbul'da okuyor musunuz?

Nazlı : Hayır. Biz Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi'nde okuyoruz.

Taksici : Hmm. Biliyorum. Orası en iyi üniversitelerden biridir.

Elif : Evet, öyle.

Taksici : Yorgun gibisiniz. Size müzik açayım

(Burada öğrenciler "Mavi Boncuk" şarkısını söyler. Taksici müziği değiştirir.

Öğrenciler "Hayat Bayram Olsa" şarkısını söylerler)

Öğrenciler : Acısıyla tatlısıyla yine bir tatili geride bırakıyoruz.

Görüşmek üzere... Kendinize iyi bakın!!!

Janna Hanım : Ders dışı etkinliğimiz böylece sona ermiş bulunmaktadır.

Dinlediğiniz için teşekkür ederiz!

Түйіндеме

Магистр оқытушы Сулейменова Ж.М, e-mail : janerkem2007@mail.ru

Бұл мақалада сөздік қоры бай білім алушы өз ойын нақты әрі жан- жақты жеткізе алады. Сондықтан шет ел тілін үйрету барысында білім алушылардың сөздік қорын арттыруға ерекше мән берілуі қажеттілігі туралы баяндалған.

RESUME

Scientific headmaster: Souleimenova Zh.M, e-mail: janerkem2007@mail.ru

In this article explained that student who has a rich lexicon can explain his opinion clearly. Therefore we give attention to develop their lexicon.

ÖZET

Yüksek lisans mezunu, Сулейменова Ж.М, e-mail : janerkem2007@mail.ru

Bu makalede kelime hazinesi zengin olan bir insan düşüncelerini daha net olarak anlatabilmektedir. Bu nedenle dil öğretiminde öğrencilerin kelime hazinesini artırmaya daha çok önem verilmesi gerektiği konusu üzerine bilgi verilmektedir.

Kaynaklar

1. N. KARAMAN, "Türkçe Öğrenelim", İstanbul, 1992
2. M.HENGİRMEN, "Türkçe Dilbilgisi" Ankara, 1998
3. Gazi üniversitesi, TÖMER, "Yabancılar için Türkçe", Ankara 2000
4. Z. AGZAMOV, K. ŞAYMERDENOVA Almatı, 2006
5. K.K.KADAŞKIZI "Kazak Dili'ni Öğretim Yöntemleri" Almatı, 2006
6. M.AYDIN "Dilbilim El Kitabı" İstanbul, 2007
7. M.ERGİN "Türkçe ve Dilbilgisi Öğretimi" İstanbul, 2010
8. A. TAUDANBEKOVA, "Kazak Dili Okul Kuralı", Astana, 2012

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ŞİİR YAPISINDA BENT VE KAFİYENİN ÖNEMİ

THE ROLE OF RHYTHM AND VERSE IN LYRICAL COMPOSITION

ЛИРИК КОМПОЗИЦИЯДА БАНД ВА ҚОФИЯНИНГ ЎРНИ

Гулноза ОРИПОВА¹

Özet:

Şiirin kendine özgü kuralları ve dil yapısı vardır. Modern Özbek şiirinin bedî ve şekil özelliklerini araştırma günümüz edebiyat biliminin güncel konularından sayılır. Çalışmada şiirin biçemi, kafiye ve bent konuları teorik olarak açıklanmakta, şiirde öz ve bedî gayenin önemi, eserin kısımları ve kahramanlarına uygunluk derecesi, duygusallık, tasvirin ölçüsü ve yeri konusu üzerinde de durulmaktadır. Özbek şiirinin biçimsel özellikleri: kafiye ve bent konusu Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Azam Öktam şiirlerini incelemek yoluyla açıklanmaktadır. Doğu şiir teorisine göre kafiye fonetik açıdan araştırma şiir metninde kafiye işlevi ve önemi örneklerle verilmektedir. Çalışmada bent, onun şiirin yapısı ve bedî fikrin gelişmesindeki önemi incelenmektedir. Kafiye aracılığıyla birleşen bent şiirin ahenk ve yapısını belirlemede büyük önem arz etmektedir. Çalışmada bu konuya da değinilmektedir.

Anahtar kelimeler: şiir yapısı, şiir şekilleri, bent, kafiye, ikileme.

Annotation:

This article analyzes the study of the poetics and formal features of modern Uzbek lyric poetry is one of the urgent tasks of modern literature. The accuracy, authenticity, emotionality of the content in the lyrical composition, the poetic idea and the degree of conformity of parts and images to this poetic idea, the norm of the image and the proportion of the location are analyzed. The formal features of Uzbek lyric poetry - rhyme and busy structure are analyzed on the example of poems by Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Azam Uktam. According to the theory of Eastern poetics, the phonetic examination of the composition of rhyme has shown that the function of rhyme in the context of poetry also plays an important role in determining its place at the compositional level, based on the analysis of poetic examples. The importance of the band in the construction of lyrical composition and the expression of poetic thought is highlighted. It is theoretically based on the fact that a band consisting of fragments of poetry combined by means of rhyme plays an important role in determining the rhythmic-compositional structure of the poem and forms a coherent lyrical composition.

Key words and phrases: lyrical composition, poetic genre, poetic idea, band, rhyme, dark rhyme, astrophic band, anaphora.

Аннотация:

Замонавий ўзбек лирикаси поэтикаси ва шаклий хусусиятларини тадқиқ этиш бугунги адабиётшуносликнинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб, мақолада лирик композиция адабий композициянинг бир тури сифатида ўрганилган ҳамда лирик композициядаги қофия ва банднинг ўрни назарий жиҳатдан илмий асосланган. Лирик композициядаги мазмуннинг, поэтик ғоянинг аниқлиги, ҳаққонийлиги, эмоционаллиги ва шу поэтик ғояга нисбатан қисм ва образларнинг мувофиқлик даражаси, тасвир меъёри ва жойлашиш мутаносиблиги таҳлилга тортилган. Ўзбек лирикасининг шаклий хусусиятлари - қофия ва банд тузилиши Абдула Орипов, Эркин Воҳидов, Аъзам Ўқтам шеърлари мисолида таҳлилга тортилган. Шарқ поэтикаси назариясига қўра қофия таркибини фонетик жиҳатдан текшириш шеър контекстида қофиянинг функцияси, композицион сатҳдаги ўрнини аниқлашда ҳам муҳим аҳамият касб этиши шеър мисоллар таҳлили асосида кўрсатилган. Лирик композициянинг қурилиши ҳамда поэтик фикрнинг намоён бўлишида банднинг аҳамияти ёритилган. Қофия воситасида бирлашган шеър бўлакларидан ташкил топган банд

* Dr, Fergana devlet universitesi Öğretim üyesi, (Özbekistan), e-mail: gull981@inbox.uz

шеърнинг ритмик-композицион структурасини белгилашда муҳим аҳамият касб этиши ва яхлит лирик композицияни ташкил этиши назарий жиҳатдан асосланган.

Таянч сўз ва иборалар: лирик композиция, шеърый жанр, поэтик ғоя, банд, қофия, тўқ қофия, астрофик банд, анафора.

Кириш. Адабиётшунослик луғатларида композиция лотинча тузилиш, қурилиш, таркиб сўзларидан олинганлиги қайд қилинган. Композиция бадий асардаги қисмлар, образлар ва бадий воситаларнинг муайян ғоявий мақсадга хизмат қиладиган тартибда жойлашиши, уларнинг тасвиридаги мезони ва мувофиқлигидир (Хатамов Н ва Саримсақов Б, 1979, Б.150). Лирик композиция адабий композициянинг бир тури, мазмуннинг, поэтик ғоянинг аниқлиги, ҳаққонийлиги, эмоционаллиги ва шу поэтик ғояга нисбатан қисм ва образларнинг мувофиқлик даражаси, тасвир меъёри ва жойлашиш мутаносиблигидир. Шеърятнинг икки мустақил бўлими - мавзу ва композиция бевосита жанр хусусиятлари билан боғлиқдир. Чунки ҳар бир шеърый жанр, аввало, ўзига хос композицион бутунлик ҳисобланади. М.Бахтин жанрнинг ўзи уч компонентдан: тематик, услубий, композицион тўлиқликдан иборатлигини назарий асослаган (Медведов П.Н, 1981, С.237). В.Жирмунский сўз санъатида оид усуллар таснифида, шунингдек, назарий поэтикада ходисалар гуруҳини учга: стилистика, тематика ва композицияга ажратади (Жирмунский В, 1921, С.4). Демак, “композиция масаласи бошқа бадий жинслар қатори шеърятнинг, жумладан, лирик шеърятнинг ҳам ҳаётий, муҳим масалаларидан биридир” (Султонов И, Қўшжонов М в.б., 1978, Б.291).

Асосий қисм. Лирик асарлар композициясида қофия ва банд муҳим аҳамиятга эга. Профессор У.Тўйчиев қофиянинг асосий функциясини қуйидагича кўрсатади: “Муҳим маъно ва фикрларни таъкидлаш орқали поэтик мазмуннинг реал ифодаланишига кўмаклашиш; тасвирий восита бўлиб келиб, шеърнинг бадий жиҳатдан юксак бўлишига ҳисса қўшиш; мисраларнинг хушоҳанг бўлишини таъминлаш; ритмик қаторлар охирига эслатиш; бандни уюштириш; янги-янги шеър шакллари ва поэтик жанрларни вужудга келтириш ва бошқалар қофиянинг асосий функциясидир” (Тўйчиев У, 1966, Б.108). Қофия шеърнинг товуш тузилишида, ритмик таркибида, интонациясида, синтактик-семантик боғланишида, банд тузилишида муҳим вазифани бажаради. Маълумки, «қофия – шеърый мисралардаги айрим сўзларнинг, баъзан қўшимчалар, ҳижолар ёки сўз бирикмаларининг бир хилда ўзаро оҳангдош бўлиб келишига асосланган, фақат шеърят учун хос бўлган белгилардан бири. Шунинг учун қофия шеърый нутқни оҳангдор ва таъсирли қилишга хизмат этади, мисраларнинг эса сақланиб қолишини оsonлаштиради» (Хатамов Н ва Саримсақов Б, 1979, Б.261-262). Қўринадики, ижодкор поэтик маҳорати даражаси шеърнинг бадий-эстетик таъсирчанлиги ва оҳангдорлиги, қофиядош сўзларнинг поэтик контекстдаги функцияси воситасида юзага чиқади. Қофия таркибидаги товушларнинг тўла мос келиши тўлиқ (тўқ) қофия ҳисобланиб, Абдулла Ориповнинг “Наврўз” шеърда қофияланувчи сўзларнинг товуш таркиби бир-бирига тўла мос келишини кузатамиз (А.Орипов, 2001, Б.344):

Аввал юрагинга мўралайди у,
Сўнгра куртакларга ўргатади сўз.
Заминнинг кўзидан қочади уйку,
Демак, Баҳор келди,
Келмоқда Наврўз.

Ушбу шеър тўрт банддан иборат. Маълумки, банд – аниқ фикр, хис-туйғу ёхуд манзарани ифодалайдиган, маълум тартибда қофияланган шеърый бўлак. Юқоридаги мисолда қофияланувчи сўзлар банддаги ўрнига кўра **а-б-а-б** шаклидаги кесма қофия турига мансуб. Мазкур қофия тизими бошқа шеър бандларида ҳам айнан такрорланади. Биринчи банддаги “сўз”, иккинчи банддаги “муз”, учинчи банддаги “туз” ва тўртинчи банддаги “кўз” қофияланувчи сўзлар ҳар бир банд сўнгида такрорланаётган “Келмоқда Наврўз” сатрлари билан қофиядошдир. Шеърда олам ва одамнинг яшариши, покляниши юртимизга баҳор фаслининг кириб келиш тасвири билан боғлиқ поэтик манзарада акс этади. Шоир Наврўзнинг келишини янги куннинг бошланиши, дея таъкидларкан, Оламнинг яралиши арабча “коф” ва “нун” ҳарфларининг бир-бирига қўшилиб, “кун!” га айланиши

натижасида “ярал!” “бунёд бўл!” деган маъноларни англатишига ишора қилади. Шеърнинг “сўнгра куртакларга ўргатади сўз” сатри замирига улуғ мутуфаккир Алишер Навоийнинг “Одамзод вужуди осмонининг жаҳонни ёритар юлдузлари ва инсон зотиға хос бўлган коннинг беҳисоб жавҳарлари бўлган сўз” (А.Навоий, 2019, Б.23) нинг қудрати ва таърифи ҳақидаги дохиёна фикрларини жо қилади. Заминнинг кўзидан уйқу қочиши бугун башариятнинг уйғонишига, ўзлигини англашига, сергак тортишига ишоради. Шеърдаги “Қишнинг аҳволига боқиб ҳойнаҳой, Юм-юм ёш тўқмоқда эриётган муз” сатрлари киш ва ёз (икки кутб)нинг ўзаро курашуви, киш томоннинг енгилиб, чекиниши натижасида янги кун, янги йилнинг кириб келиши ҳақидаги дуалистик қарашлар асосида ифодаланган.

Шарқ поэтикаси назариясига кўра қофия таркибини фонетик жиҳатдан текшириш шеър контекстида қофиянинг функцияси, композицион сатҳдаги ўрнини аниқлашда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, равий қофияни ташкил этувчи элемент бўлиб, сўзнинг асл ёки ясама ўзаги охиридаги товушдан иборат. Шундай экан, “Наврўз” шеърда бандлар таркибидаги “сўз”, “Наврўз”, “муз”, “туз”, “кўз” қофияларидаги з – равий. Қофияланувчи сўзда равийдан кейин ҳеч қандай элемент бўлмаса, бундай қофия “қофияи мужаррад” дейилади. Равийдан олдин келувчи элемент – ридф (мингашиш) ундош равийдан олдин келган узун унлидир. Демак, “сўз – Наврўз – муз – туз – кўз” қофияларида з ундош равий, унинг олдидаги узун унли ў(у) –ридфдир. Ридфли қофия эса “қофияи мураддафа” дейилади. Шу ўринда В.Жирмунскийнинг “Қофия, унинг тарихи ва назарияси” номли тадқиқотида қофияга қуйидагича баҳо берилган: “Қофия шеъринг композицияда ташкилий функцияга эга бўлган товуш такроридир. У юқори сифатли товуш элементларини бадиий тартибланиш назарда тутди. Қофия учун товушларни танлаш, айниқса, таъкидланган унлиларни танлаш, бандни тузишда муҳим омил ҳисобланади” (Жирмунский В, 1923, Б.37). Шеърдаги баҳор келиши билан “эриётган муз” янги кундан бошлаб дунёнинг меҳр-шафқатга, мурувватга тўлиши нишонаси, дунёнинг “тенгсиз бир чирой”да жилва қилишига, эзгулик ҳолиб келишига ишора. А.Орипов поэтик маҳорати ўзига хос шеъринг композициясида қофиядош сўзларни зарғарона танлашида, уларда оламнинг яралиш формуласини кўра олишида кўзга ташланади. Мазкур формула қуйидаги сўзлар воситасидаги мантикий маъно занжирида намоён бўлади: сўз – Наврўз – туз – кўз.

Шеърдаги “Ҳарир ҳовур ичра яйрар дала-туз”, “Яна шуълалардан қамашмоқда кўз” сатрларидаги қофия учун танланган “туз” сўзи ризк-рўз, “кўз” сўзи оламнинг гўзалликларидан баҳра олиш, тириклик маъноларини ифодалайди. Демак, мазкур шеърда ифодаланаётган поэтик ғоя шеър композицион марказини ташкил қилади. Қофияланувчи сўзларнинг ҳар бир банд сўнгидаги “Наврўз” сўзи билан қофияланиши бандлараро композицион ҳалқани ҳосил қилади. Бу эса, шеърнинг композицион жиҳатдан яхлитлигини кучайтиради. Аслида, лирик шеър композициясининг уч аспекти: ташқи (матний), тематик ва ритмик-интонацион қурилиши бир-бирига сингиб, бир-бирини тўлдиради ва яхлит эстетик ҳодисани воқелантиради (Қуронов Д, 2018, Б.39). Шундай экан, “яхлит эстетик ҳодисани воқелантирувчи” лирик композицияда қофия лирик кечинманинг таъсирчанлиги, ҳаётийлигини таъминлашга хизмат қилади. Натижада лирик қаҳрамон юрагида ҳаётга бўлган муҳаббат, яшаш завқи, ҳаётсеварлик ғояси лаҳза сайин ортиб бораётгани ҳис қиламиз. Демак, лирик шеър композициясида лирик кечинманинг динамик тарзда ўсиб бориши ва ўқувчига завқ беришида қофия алоҳида ўрин тутди.

Шеъринг асарларнинг композицион қурилиши уларнинг жанр хусусиятларини ҳам белгилувчи омилдир. Эркин Воҳидовнинг “Икки жаҳонни садқа қил” шеъри ҳар банди икки мисрадан иборат композицион бутунлиқдир. Шеър иккилик банд тузилишига эга бўлиб, *а-а, б-а, в-а, г-а, д-а* тарзида қофияланган. Шоир яхшилик, меҳр-оқибат, дўстлик каби туйғуларни улуғлайди ва инсонпарварлик, дўстлик ғоялари шеър композицион марказини ташкил қилади. Шоир биринчи бандда қофия ва анафорани параллел қўллаб, шеърнинг стилистик-композицион хусусиятини орттиради (Э.Воҳидов, 2016, Б.256):

Яхшилик қилма бировга кўз учун,
Яхшилик асли бировмас, ўз учун.

Шеърда “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” концепциясига асосланган поэтик фикр “кўз – ўз – рўз – бўз – дилсўз – сўз” қофиялари асосида бандлараро ривожланиб, ўсиб боради. Мазкур шеър композициясида шеър сарлавҳаси ва илк банд бошланма вазифасини бажариб, ўқувчини шеърни қабул қилишга эмоционал жиҳатдан тайёрайди. Шеърнинг кейинги бандлари ўй-фикр ва ҳис-кечинмалар ривожини бўлиб, лирик қаҳрамон инсон умрининг моҳиятини, тириклик ҳикматини ҳаётини хулосалари орқали ифода этган. Шеър композициясида сўнгги банд яқун бўлиб, шоир поэтик хулосалари поэтик ғояси билан уйғунлашади (2016, Б.258):

Жон надир, икки жаҳонни садқа қил
Дўст сенга айтган бир оғиз сўз учун

Эркин Воҳидов шеърларида, асосан, тўқ қофиялар учраса-да, шоир баъзан қофия имкониятларидан самарали фойдаланиб, ундош ва унли товушлари муштарак оҳангдорликка эга қофияларга ҳам мурожаат қилади (2016, Б.216):

Тангри тоғ – шамойили,
Жайхун, Талас ва Или –
Боболарим манзили –
Туркистон бир, ватан бир

Шеърдаги “шамойили – Или – манзили” қофиядош сўзлари фикрнинг оҳанг билан уйғунликдаги салмоғини орттириб, шоирнинг поэтик маҳоратини кўрсатишда хизмат қилган. Ушбу ўринда Фитратнинг куйидаги сўзлари характериладир: “...қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайди; сезгиларимизни тасвир этувчи сўзларимизни безайди (зийнат беради); сезгиларимизни бошқаларга ўткармак учун айтилгуси сўзлар вазни, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб туради, шунинг учун қулоққа ёқимлироқ келади” (Фитрат, 58). Дарҳақиқат, қофия шеърини нутқда оҳангдорлик ва мусиқийликни таъминлаб, шеърнинг ритмик жиҳатдан жозибадорлигини юзага чиқарувчи муҳим омил ҳисобланади.

Маълумки, банд шеърини асарда фикр ва оҳангдорликни, ғоявий-эстетик ва бадиий таъсирчанликни юзага чиқарувчи майдон вазифасини ўтайди. Банд мазмунан тугалланган сатрлар йиғиндисидан иборат бўлиб, унда поэтик фикр ярқ этиб кўзга ташланади, ритм жиҳатдан тугалланган бўлади. Қофия воситасида бирлашган шеър бўлакларидан ташкил топган банд шеърнинг ритмик-композицион структурасини белгилайди. Адабиётшунос А.Сабирдинов таъкидлаганидек “Банд композицион яхлитликни таъмин этади, оҳанг ва ифодавийликнинг маълум шеърини контекстдан ўрин олган талқинларини изчиллаштиради” (Сабирдинов А, 2020, Б.113). Шундай экан, банд шеърнинг умумий композициясида асосий ўринга эга бўлиб, бадиий-ғоявий, ҳиссий-эстетик, стилистик-семантик жиҳатдан шеърда аниқ вазифани бажаради.

Аъзам Ўттам турли банд тизимларидан фойдаланиб, шеърнинг ғоявий-эстетик ва бадиий таъсирчанлигини таъминлаш борасида ҳам муваффақиятларни қўлга киритмоқда. Унинг “Кузда кулган чечаклар” тўпламидан жой олган шеърларида турли банд тизимларидан фойдаланганлигини кўрамыз. Жумладан, “Тилак”, “Ўттиз еттинчи йил шеъри”, “Ишқинг дил дастини...” каби шеърларида иккилик, “Меҳринг – менга чироқ” шеърида учлик, “Қўқон шамоли”, “Кузатиш”, “Куз. Кўройдин. Жим ўтирибман...”, “Машқ майдонидаги ўйлар”, “Манзара”, “Хосиятмомо армони”, “Қишлоғим таърифи” шеърларида тўртлик ҳамда “Адашдинг”, “Юпанч”, “Нима дейишни ҳам билмайман...”, “Кимдир чорлаётир” каби шеърларида турли бандланишларни учратамыз.

Бандларидаги мисралар сони турлича бўлган шеърлар астрофик шеърлар дейилади. «Мумтоз шеърятда изометрияга, жумладан, шеърини асарда бандларнинг бир хил (мисра сони, ўлчови, қофияланиш тартиби) бўлишига қатъий амал қилинган бўлса, кейинги давр шеърятда (Ғарбда романтизм давридан, ўзбек шеърятда XX асрдан) бу қоидадан чекиниш одатий ҳолга айланди.

Натижада астрофик (бандларидаги мисралар сони турлича) шеърлар, гетрометрик (ўлчови турлича мисралардан таркиб топган бандли) шеърлар ҳам оммалашди» (Куронов Д ва Мамажонов З в.б, 2013, Б.62). Демак, замонавий шеърятга хос жиҳатлардан бири – мазмун талаби билан бир шеърда турли хил банд тизимларидан фойдаланиб, банд тузилишида, поэтик синтаксисда, ритмик-интонацияда янгича усулларни излаш, шу йўл билан фикрнинг таъсирчан ифодасига эришишдир. Аъзам Ўктамнинг “Адашдинг” шеърида астрофик банд тизимларини кузатиш мумкин. Шеър ритмик қурилиши тўққиз сатрли банд тизимидан икки сатрли банд тизимигача аралаш ҳолда қўлланилиб, жамиятимиздаги шахсларнинг маънавий фожеаси ифодаланган (Аъзам Ўктам, 1990, Б.5):

Жим қолдим инсонга ҳурматим боис,
Дўст эмас, душманнинг ишини қилдинг:
“Тўл бўлмаса, Фарғонанинг халқи,
Қўлда канал қазадими” деб кулдинг.
Индамадим.
Бирдан ўзимнинг ҳам
ичим ачиб кетди бечораларга.
Кулги бўлайлик деб ишлашмаган-ку,
Билмайсанми ғўза билан сув қадрини?

Шеърда кишлоқ хўжалиги экин майдонларини суғоришда асосий ўрин тутувчи Катта Фарғона каналининг қурилиши билан боғлиқ воқеаларга, халқимиз матонатига беписанд қараб, кулги остига олган шахс киёфаси фош қилинган. Маълумки, 1939 йилнинг август ойидан бошлаб 45 кун давомида халқ хашар йўли билан бунёд этган Катта Фарғона канали 270 километр узунликни ташкил этади. Бу каналнинг қурилиши ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда муҳим аҳамиятга эга. Шоир эса орамизда яқин ўтмишимизни, маънавий қадриятларимизни, энг асосийси, ўзлигини унутаетган инсонлар борлигидан ўкинади. Шеърнинг кейинги дистих бандида лирик қаҳрамон “кир сўзлари билан” ўзи ичиб турган сувни лойқалатаётган, ҳаёт манбаи бўлган сувнинг қадрига етмайдиган тубан, оқибатсиз кимсаларга қарата қуйидаги сатрларни битган:

Ичиб юрибсан-ку шу сувни сен ҳам,
лойқалатма уни кир сўзлар билан.

Шоир “сувни лойқалатиш” орқали халқимизнинг ўтмишини “лойқалатаётган”ларга “*Сеники узрли – бўлсанг қўру қар*” дея истехзоли хулоса қилади. Шеърни банд тузилишига қўра шартли равишда беш қисмга ажратиш мумкин. Дастлабки нона (тўққизлик) бандни воқеалар бошланмаси, иккинчи бешлик бандни тезис, учинчи дистих ва тўртинчи терцет бандни антитезис, охириги нона (тўққизлик) бандни хулоса деб аташ мумкин.

Сўнгги нона банд:

Кел, сўкиб ўтирмайин сени,
ўзимникисан, барибир ўзимникисан.
Кайфи ошди, дея қоламан,
бир адашди, дея қолай, яхшиси.
Барибир кўнглим ғаш
гўё хотиним
ташлаб юборгандек бепарво,
чиқиндига қўшиб,
отамнинг расмин...

тарздаги хулоса билан яқунланади. Бандда лирик қаҳрамон “Ўзимникисан, барибир ўзимникисан” дея миллатдошининг аянчли аҳволидан қайғуради. Уни “адашган”ликка йўяди. Ўзлигини тобора тубанлашиб бораётган ўзгага қарши қўяди. Шеърда ота-боболарининг ҳаёти, ўтмиши, авлодларга қолдирган меросига лоқайд, ўзлигини унутган ватандошининг сўзларидан қалби яраланган шахс кечинмалари ифодаланади. Шеърнинг ғоявий-эстетик таъсирчанлиги тўртинчи ва бешинчи

бандларда ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, шоир поэтик ғоясини ифодалашда ҳамда шеърнинг оҳангдорлигини оширишда “и” ва “о” товушлари такроридан фойдаланган. Шеърдаги “и” товуши инграётган, “о” товуши эса оҳ ураётган лирик қаҳрамоннинг мунгли киёфасини ифодалаётгандек бўлади. Кўринадики, бандлардаги **и, о** товушлари такроридан ҳосил бўлган ўзига хос ритмика, мазмундаги ғоя шеърнинг таъсирчанлигини таъмин этган. Шу ўринда Лев Озеровнинг фикрларини келтириш ўринли: «Шеърдаги сўзга фикр ва туйғу ўрайдиган қоғоз деб қарамаслик керак. Шеърдаги фикр ва туйғу сўз орқали такомиллашиб, ўқувчи қалбига оҳанг, ритм, қофия, муסיқийлик, товушлар жилоси билан уйғунликда етиб боради» (Озеров Л, 1963, Б.163).

Хулоса. Замонавий ўзбек лирикасининг шаклий хусусиятлари ўзига хос бўлиб, лирик композицияда қофия ва банд синтактик-семантик уйғунликда муҳим вазифа бажаради. Бу эса лирик кечинманинг ҳаётий ва таъсирчан талқинига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Воҳидов, Э. (2016). *Тўла асарлар тўплами. 3-жилд*. Тошкент: Sharq.
2. Жирмунский, В. (1921). *Композиция лирический стихотворений* // Сборник по теории поэтического языка, Вып 4. <http://books.e-heritage.ru/book/10071193//>
3. Жирмунский, В. (1923). *Рифма, ее история и теория*. Петроград. https://rifmovnik.ru/lib/5/rifma_ee_istoriya_i_teoriya_zhirmunskij.htm.
4. Медведов, П. (Бахтин.М.). (1981). *Формальный метод в литературоведении*. Ч. III, гл. 3. Москва.
5. Навоий А. (2019). *Хамса*. Тошкент: Navro'z.
6. Орипов, А (2001). *Танланган асарлар*. Тошкет: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
7. Озеров Л. (1963). *Работа поэта*. Москва: Сов.писатель.
8. Сабирдинов А. (2020). *Ойбекнинг поэтик маҳорати*. Riga: GlobeEdit.
9. Султонов И ва Қўшжонов М.в.б. (1978). *Адабиёт назарияси*. 2 томлик. 1-том. Тошкент: Фан.
10. Тўйчиев, У (1979) *Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси*. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б.150
11. Ўктам, А, (1990). *Кузда қулган чечаклар*. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
12. Қуронов Д. (2018). *Назарий қайдлар*. Тошкент: Akademnashr.
13. Қуронов Д. ва Мамажонов З в.б (2013). *Адабиётшунослик луғати*. Тошкент: Akademnashr.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

DÖNÜŞTÜRÜCÜ LİDERİN İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ: ÖZ YETERLİLİĞİN ARACI ROLÜ

Lütfi SÜRÜCÜ * ¹

Ahmet MASLAKCI **²

Özet

Çalışmada, kamuda dönüştürücü liderliğin çalışanların performansları ile olan ilişkisi ve bu ilişkide öz-yeterliliğin aracı rolü araştırılmıştır. Bu çalışmada konuyla ilgili teorik ve kuramsal yazın incelenerek dönüştürücü lider, öz yeterlilik ve iş performansını içeren kavramsal bir model önerilmiştir. Önerilen modeli test etmek üzere, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren kamu kuruluşlarının çeşitli kademelerinde görev alan 366 kişiye anket uygulanmıştır. Veriler, SPSS-23 ve AMOS-18 yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre; dönüştürücü liderin iş performansı üzerinde pozitif yönlü bir etkisinin olduğu ve bu ilişkide öz yeterliliğin aracı rolünün olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Analiz sonuçları, Araştırma bulguları dönüştürücü liderin iş performansını etkilediği koşullar hakkındaki anlayışımızı zenginleştirmektedir. Kamuda sunulan hizmetlerinin iyileştirilmesi ve kurumlarının etkinliğinin artırılmasını sağlamak amacıyla, kamu çalışanlarının performanslarını etkileyen faktörlere odaklanan çalışmanın sonuçlarının kamu uygulayıcılarına yönetsel katkıların olacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dönüştürücü Lider, İş Performansı, Öz Yeterlilik

Abstract

In this study, the relationship between transformative leadership and employees' performance in the public sector and the role of self-efficacy as a mediator variable in this relationship were investigated. A conceptual model that includes transformative leader, self-efficacy and job performance is proposed by examining theoretical literature. In order to test the proposed model, a kind of questionnaire was applied to 366-people who are working at various levels of public institutions operating in the Turkish Republic of Northern Cyprus. The data were analyzed using SPSS-23 and AMOS-18 softwares. According to the findings that were obtained from the study; It has been concluded that the transformative leader has a positive effect on job performance and that self-efficacy has a mediator role in this relationship. Based on the results of the analysis, research findings enrich concepts that the conditions under which the transformative leader affects job performance. It is considered that the results of the study, which focuses on the factors affecting the performance of public employees in order to improve the services provided in the public and increase the efficiency of institutions. It will also have managerial contributions to public practitioners as well.

Keywords: Transformational Leader, Job Performance, Self-Efficacy

GİRİŞ

Kamu kuruluşları, kanunlarla kendisine verilen görev ve hizmetleri (halkın hayatını kolaylaştırmak, hayat kalitesini geliştirmek, güvenlik ve refahını sağlamak vb.) yerine getirmektedir. Kanuni sorumluluğun yanı sıra, kamu kuruluşlarının etkili ve hızlı bir şekilde kamuya hizmet vermesi mevcut hükümetin şeffaflığının ve hesap verebilirliğinin bir göstergesi olarak kabul edilir (Hassan & Hatmaker, 2015). Kamu kuruluşları, üzerinde hissettikleri bu baskının yanı sıra vatandaşların hızlı hizmet beklentileri ve artan iş talepleri, kamu kurumlarının özel endişeleri arasında yer alır. Kamu yöneticileri bu endişeleri azaltmak için, kamuda sunulan hizmetlerinin iyileştirilmesi ve kurumlarının etkinliğini artırmanın yollarını aramaktadır. Hassan ve Hatmaker (2015) kamu kurumlarının etkililiğinin, kamu çalışanlarının performansı ile doğru orantılı olarak arttığını belirtmektedir. Performans, bir memurun yaptığı işe yönelik düşünce ve

¹ * Dr., Avrupa Liderlik Üniversitesi, lutfi.surucu@elu.edu.tr

² ** Yrd. Doç. Dr., Kıbrıs Bilim Üniversitesi, ahmetmaslakci@csu.edu.tr

enerjisinin sonucunda oluşur ve vatandaş memnuniyeti ile sonuçlanır (Erniwati vd., 2020). Bu bakış açısıyla memurların performanslarının artırılması ve dolaylı olarak kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi literatürde önemli bir tartışma konusudur (Hassan & Hatmaker, 2015).

Kamu kuruluşları gibi insan odaklı organizasyonlarda, çalışanların iş performansı büyük ölçüde liderin davranışlarına bağlıdır. Çünkü çalışanların duyguları, tutum ve davranışları liderin davranışlarından önemli ölçüde etkilenir. Dönüştürücü lider, liderlik literatüründe en yaygın kabul gören paradigmalardan biridir (Judge & Piccolo, 2004). Dönüştürücü lider, "çalışanların morallerini, ideallerini, ilgi alanlarını ve değerlerini örgütün çıkarlarıyla birleştirmeye, çalışanları başlangıçta beklenenden daha iyi performans göstermeye motive eden bir liderlik tarzı" olarak tanımlanır (Pieterse vd., 2010). Tanımdan da anlaşılacağı üzere dönüştürücü liderin iş performansı üzerinde olumlu etkileri bulunmaktadır (Salanova vd., 2020).

Yöneticiler ve onların sergilediği dönüştürücü liderlik davranışları iş performansının temel belirleyicilerinden biri olsa da çalışanların kişilik özellikleri gibi özellikler de çalışanların tutum ve davranışlarının şekillenmesinde önemli bir yer tutar (Buil vd., 2019). Araştırmalar; proaktif kişilik (Buil vd., 2019), ilişkisel kimlik (Jyoti & Bhau 2015) ve öz yeterliliğin (Walumbwa vd., 2008), dönüştürücü liderin performans üzerindeki etkisinde düzenleyici ya da aracı etkisinin olduğunu belgelemektedir. Yapılan tüm bu çalışmalara rağmen halen araştırmacılar dönüştürücü liderin çalışan performansını iyileştirdiği sınır koşulları hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Buil vd., 2019; Salanova vd., 2020). Yapılan bu çağrılara cevap olarak araştırmada dönüştürücü liderin iş performansına etkisinde öz yeterliliğin aracı rolü araştırılmıştır.

Çalışmamız, uygulayıcılara ve akademik literatüre birçok katkı sağlamaktadır. Birincisi, dönüştürücü liderin iş performansını nasıl ve hangi koşullarda etkileyebileceğini keşfetmeye yönelik daha fazla araştırma yapılması gerektiğini belirten çağrılara cevap verir (Patiar & Wang, 2016). İkincisi, çalışmamız dönüştürücü liderin iş performansı ile olan ilişkisinde yeterince araştırılmamış olan bağlam faktörünü ortaya koyarak, dönüştürücü liderlik ve iş performansı üzerine mevcut çalışmaları genişletir ve dönüştürücü liderliğin iş performansını etkilediği koşullar hakkındaki anlayışımızı zenginleştirir.

1. LİTERATÜR

1.1. Dönüştürücü Lider ve İş Performansı

Dönüştürücü lider "takipçilerin morallerini, ideallerini, ilgi alanlarını ve değerlerini değiştirerek kendi çıkarlarının üzerine çıkmaya dönüştüren, onları başlangıçta beklenenden daha iyi performans göstermeye motive eden bir liderlik tarzı" olarak tanımlanır (Pieterse vd., 2010). Karizma, ilham verici motivasyon, entelektüel teşvik ve kişiselleştirilmiş düşünce davranışları sergilemesiyle diğer liderlik teorilerinden ayrılmaktadır.

Dönüşümcü lider, bireyselleştirilmiş ilgi ile yüksek kaliteli ilişkiler kurarak çalışanların liderleriyle çalışmaktan mutlu hissettikleri bir ortam yaratır (Jyoti & Bhau, 2015). Oluşturulan bu ortam içerisinde dönüştürücü lider karizmasıyla, çalışanlar tarafından güvenilir olarak algılanır ve çalışanlar için güçlü rol model olarak hareket ederler. Pillai ve Williams (2004) dönüşümcü liderlerin uygun davranışları rol modelleriyle takipçilerini etkilediğini öne sürmektedir. Çalışanlarına rol model olması ve entelektüel teşvik özelliği sayesinde dönüştürücü lider, daha iyi performans gösterecek şekilde rol tanımlaması yaparak çalışanların performanslarının artmasında etkili olur (Jyoti & Bhau, 2015). Ayrıca ilham verici motivasyonu çalışanların performanslarını sürdürmeleri için çalışanlarına ilham verir ve destek olur (Bayraktar & Jiménez, 2020). Dönüştürücü liderin sahip olduğu bu özellikler nedeniyle Buil vd. (2019), iş performansının dönüştürücü liderlikten kaynaklanan önemli bir örgütsel fayda olduğunu

düşünmektedir. Dönüştürücü liderin çalışanlarına karşı davranışları düşünüldüğünde, kurum içerisindeki yöneticilerde dönüştürücü liderlik özelliklerine tanık olmak veya çalışanların liderini dönüştürücü olarak algılaması, çalışanların iş performanslarının artmasına önemli katkı sağlayacağı açıktır. Yakın tarihli araştırmalar ve yapılan meta analizler literatürü destekler niteliktedir (Buil vd., 2019).

Dönüştürücü liderin iş performansını nasıl etkilediği sorusunu cevaplamayı amaçlayan araştırmacılara, sosyal değişim teorisi yararlı bir bakış açısı sunmaktadır. Örgütsel davranış anlamak için en etkili kavramsal paradigmalardan biri olan sosyal değişim teorisi (Blau, 1964), lider tarafından yöneltilen olumlu davranışların, yüksek kaliteli değişim ilişkilerinin kurulmasına katkıda bulunduğunu ve çalışanların da karşılıklılık normu temelinde bu ilişkiye olumlu karşılık vermeleri yönünde yükümlülükler yaratacağını belirtmektedir. Teoriye göre, liderin kendilerine yönelik eylemlerini yararlı olarak algılayan çalışanlar, işlerinde daha fazla çaba gösterme konusunda motive olacak ve liderin göstermiş olduğu bu faydaları, verimli iş performansı göstererek değiş tokuş edecektir (Jyoti & Bhau, 2015). Ayrıca Blau'ya (1964) göre, sadakat, bağlılık, güven ve ilişkisel sözleşmeler, sosyal değişim teorisinin temelini oluşturmaktadır. Bu kavramlar zaman içerisinde çalışanların, neden örgütlerine sadakat gösterdiği ve resmen ödüllendirilmeyen veya zorlanmayan davranışlarda bulunarak yüksek performans gösterdiğini de açıklamaktadır (Settoon vd., 1996).

Mevcut teori ve araştırma bulguları doğrultusunda dönüştürücü liderin çalışanların değer beklentilerini, tutum ve davranışlarını, örgütsel hedefler doğrultusunda değiştirerek ve motive ederek iş performanslarını arttıracaklarını düşünmekteyiz. Bu nedenle test edilmek üzere aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

Hipotez 1: Dönüştürücü lider çalışanların iş performansını olumlu yönde etkiler.

1.2. Öz Yeterliliğin Aracı Rolü

Öz-yeterlik, “Çalışanın belirli bir görevi veya bir dizi görevi başarıyla yerine getirme yeteneklerine olan inancını” ifade eder. Bu inanç, çalışanların istenen performans göstermesine ve karşılaşılan olumsuz durumlarla beklenen bir şekilde başa çıkmasına yol açar (Bandura, 1997). Çalışanlarda öz yeterliğin yüksek olması, başarıyı tahayyül etme ve başarıya ulaşacak yolları belirleme konusunda yeteneğini gösterir. Öz yeterliliğin artması, çalışanların kendilerini yüksek performans gösterme kabiliyetine sahip olarak görme derecesini içermesi bakımından önemlidir (Hannah vd., 2016). Çünkü yüksek iş performansı çalışanların başarı konusunda kendilerine güvenmesi ve öz yeterliliğinin yüksek olması ile ilişkilidir. Nitekim literatür, öz yeterlilik ile performans arasında doğrusal bir ilişki olduğunu kabul etmektedir.

Dönüştürücü lider, çalışanlarına kendi çözüm yollarını önermek yerine, karşılaşılan zorlukların üstesinden gelebilecek çözüm yolları geliştirmeye teşvik eder ve bu süreçte çalışanlarına karşı destekleyici davranır (Salanova vd., 2020). Ayrıca dönüştürücü lider, çalışanlarına düzenli ve yeterli geri bildirim sağlayarak çalışanların kendi yeteneklerine ilişkin algılarını diğer bir ifade ile öz yeterlilikleri geliştirirler (Walumbwa vd., 2008). Dönüştürücü liderin sosyal ikna yeteneği ise, çalışanların öz-yeterliliğini geliştiren bir başka mekanizmadır. Pillai ve Williams (2004) dönüştürücü liderin, çalışanlarda öz yeterliliği artırarak performans beklentilerini yükselttiklerini ve dolayısıyla performansı artıran ana mekanizmanın öz yeterlilik olduğunu iddia etmektedir. Pillai ve Williams (2004)'in düşüncelerine paralel olarak House ve Shamir (1993), dönüştürücü liderin çalışanlar üzerindeki etkisinde birincil motivasyon kaynağı olarak, çalışanların öz yeterliklerini ve özsaygılarını artırmak olduğunu öne sürmektedirler. Cavazotte vd. (2013) ise liderin çalışanın iş performansı üzerindeki etkisinin, çalışanın öz-yeterliği aracılığıyla gerçekleştiğini gözlemlemişlerdir. Bu gözlemle ve araştırma bulguları,

yüksek iş performansı için öz yeterliliğin önemli bir araç olduğuna işaret etmektedir (Bandura, 1997).

Birlikmiş ampirik literatür, dönüştürücü liderin öz-yeterlik gibi psikolojik mekanizmalar yoluyla çalışanlar üzerinde etkisinin olduğu fikrini desteklemektedir. Örneğin; Liu vd. (2010), dönüştürücü liderlerin çalışanların öz yeterliliğini ve dolayısıyla çalışanların refahını etkilediğini, Hannah vd. (2016) ise rol öz yeterliği in dönüştürücü liderliğinin iş performansı üzerindeki etkisini açıklayan psikolojik bir mekanizma olduğunu belgelemektedir.

Öz-yeterlik aracılığıyla dönüşümcü liderliği performansa bağlayan bu kavramsal mantığın ardından, dönüştürücü lider ile performans arasındaki ilişkide bağlantı kuran potansiyel arabulucu olarak öz-yeterliliğin varlığından söz edebiliriz. Bu yaklaşımdan hareketle araştırılmak üzere aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

Hipotez 2: Dönüştürücü liderin iş performansına etkisinde öz yeterlilik aracı rol üstlenir.

2. METOT

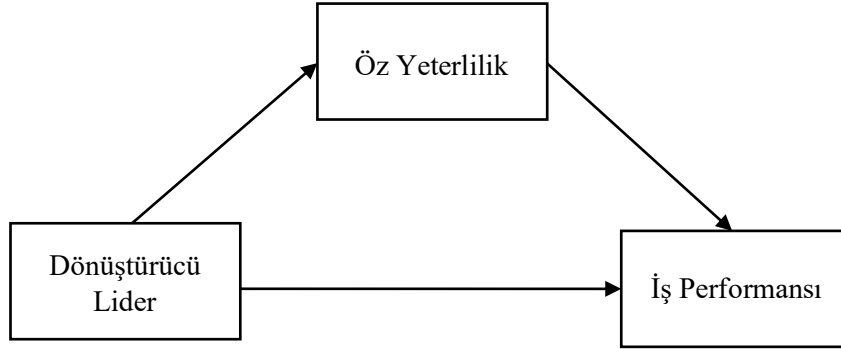
2.1. Prosedür

Araştırma amaçlarına uygun olarak 4 bölümden oluşan anket tasarlanmıştır. Anketin ilk bölümünde katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik olarak 6 madde bulunmaktadır. İkinci bölümde çalışanların dönüşümcü liderlik algılarını tespit etmeye yönelik olarak Avolio vd. (1999) ve Bass'ın (1997) ve çalışmalarından derlenerek elde edilen 5 maddelik ölçek, üçüncü bölümde çalışanların öz yeterlik düzeylerini tespit etmeye yönelik olarak Jerusalem ve Schwarzer (1992) tarafından geliştirilen 10 maddelik ölçek bulunmaktadır. Son bölümde çalışanların iş performanslarını belirlemeye yönelik olarak Sigler ve Pearson (2000) tarafından geliştirilen 4 maddelik iş performansı ölçeği bulunmaktadır. Ankette yer alan ifadeler 1'den (Kesinlikle Katılmıyorum) 5'e (kesinlikle katılıyorum) kadar derecelendirilmiş 5'li Likert ölçeğindedir. Ankette kullanılan ölçekler literatürde sıklıkla kullanılan ve iyi yapılandırılan ölçeklerdir.

Araştırmanın evrenini Kuzey Kıbrıs'taki kamu kurum/kuruluşlarında çalışanlar oluşturmaktadır. Bu maksatla tüm kamu kurum/kuruluşlarının amirleri ile görüşülmüş ve araştırmanın yapılması için müsaade istenmiştir. Araştırmanın yapılmasına müsaade eden kamu/kuruluşların çalışanlarına Basit rastgele örneklem kullanılarak kapalı zarfta anketler dağıtılmıştır. Gönüllülük esasına göre doldurulan anketler yine kapalı zarfta araştırmacılar tarafından geri toplanmıştır. Hazırlanan 700 ankettin 600'ü kamu kurum/kuruluş çalışanlarında dağıtılmış ve 521'si kapalı zarflarda geri toplanmıştır. Çalışma 3 hafta sürdürülmüştür. Elde edilen anketler araştırmacılar tarafından incelenmiş anketi doldurmadan teslim eden 94 anket, ölçekte yer alan maddelerin yarısından çoğunu cevaplamayan 44 anket ve aykırı değerlere sahip olan 17 anket verisi araştırma kapsamından çıkarılmıştır. Böylelikle araştırmada 366 geçerli anket verisi elde edilmiştir (yanıt oranı % 70,2).

2.2. Veri Analizi

Veriler AMOS-18 ve SPSS-23 yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir. Öncelikle tanımlayıcı ve açıklayıcı analizleri yapılmıştır. Araştırma hipotezlerini test etmeden önce araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlikleri tespit edilmiştir. Önerilen modelin uyum indekslerinin kontrolünde Doğrulamalı Faktör Analizi (CFA) kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki Pearson Korelasyon katsayısı ile test edilmiştir. Son olarak araştırma hipotezleri test etmek için Hayes (2017) tarafından geliştirilen Process Macro kullanılmıştır. Araştırmada önerilen model Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

2.3. Sample

Katılımcıların 138'si kadın, 228'i erkektir. 208 katılımcı bekâr iken 158 katılımcı evlidir. Katılımcıların 45'i 20 yaş altında, 208'i 21-30 yaş aralığında, 98'i 31-40 yaş aralığında, 15 katılımcı ise 40 yaş üzerindedir. Katılımcıların 11'i doktora eğitimine, 108'i yüksek lisans eğitimine, 169'ü lisans, 78'ü lise eğitimine sahiptir.

3. BULGULAR

3.1. Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerlik ve güvenirliklerini belirlemek için bir dizi istatistiksel yöntem kullanılmıştır. Ölçeklerin geçerliliği, yakınsak ve ıraksak geçerlilik ile kontrol edilmiştir. Güvenirliklerinin kontrolüne yönelik olarak ise Cronbach alfa (λ) ve birleşik güvenirlik (CR) değerleri tespit edilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 1. Geçerlik ve Güvenirlik

Değişkenler	İfade	Faktör Yüğü	λ	CR	AVE
Dönüştürücü Lider	DL 1	0.702	0.837	0.822	0.485
	DL 2	0.741			
	DL 3	0.819			
	DL 4	0.608			
	DL 5	0.587			
İş Performansı	İP 1	0.601	0.810	0.823	0.542
	İP 2	0.823			
	İP 3	0.762			
	İP 4	0.741			

	ÖY 1	0.644			
	ÖY 2	0.707			
	ÖY 3	0.647			
	ÖY 4	0.605			
Öz Yeterlilik	ÖY 5	0.695	0.820	0.880	0.425
	ÖY 6	0.641			
	ÖY 7	0.744			
	ÖY 8	0.678			
	ÖY 9	0.670			
	ÖY 10	0.578			

Tablo 1 incelediğinde gizil değişkenlerin çıkarılan ortalama varyans (AVE) değerlerinin; 0,485, 0,524 ve 0,425 olduğu görülmektedir. Dönüştürücü lider ve öz yeterliliğin AVE değerleri 0.5'in altındadır. Cheung ve Wang (2017) AVE değerlerinin önemli ölçüde 0.5'den küçük olması ve faktör yüklerinin 0.5 yakın olması durumunda gizil değişkenlerin yakınsak geçerliliği olduğunu belirtmektedir. Cheung ve Wang (2017)'nin önerisi destekler nitelikte literatürde yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Huang ve van der Veen (2019)'nin yaptığı araştırmada gizil değişkenlerin AVE değerleri 0.3, 0.4, ve 0.4 iken, Karatepe, Rezapouraghdam ve Hassannia, (2020) ise araştırmasında kullandığı gizil değişkenlerin AVE değerlerini 0.42 ve 0.49 olarak tespit etmiştir. Yapılan bu araştırmalar ve mevcut literatür doğrultusunda gizil değişkenlerin yakınsak geçerliliği olduğunu söylebiliriz. Son olarak ölçüm modelinde yer alan cronbach alfa ve iç tutarlılık değerlerinin alt eşik olan 0.7'den büyük olması (Tablo 1), araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilir olarak kabul edilebileceğini gösterir (Sürücü ve Maslakçı, 2020). Elde edilen sonuçlar ölçüm modelindeki değişkenlerin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışmada AMOS 18 yardımıyla faktörü analizi (CFA) yapılmış ve yapı geçerliliği değerlendirilmiştir. Analiz sonuçları modelin kabul edilebilir uyum istatistiklerine (CMIN/DF=2.581, GFI=0.871, AGFI=0.902, NFI=0.841, IFI =0.908, TLI= 0.932, CFI=0.944, RMSEA=0.050) sahip olduğunu göstermiştir (Byrne, 2013)

3.2. Tanımlayıcı istatistikler ve Korelasyon analizi

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyonlar

Değişkenler	Ort.	SH	1	2	3	4
Dönüştürücü Lider	3.525	.827	1			
İş Performansı	3.488	.778	.321**	1		
Öz Yeterlilik	3.709	.768	.441**	.344**	1	
Skewness	-	-	-.715	-.329	-.317	-.614
Kurtosis	-	-	-.184	-.244	-.676	.344

**p<0.05

Verilerinin dağılımı skewness ve kurtosis değerlerine göre tespit edilmiştir. Tabachnick ve Fidell (2013) skewness ve kurtosis değerlerinin -1.5 ile +1.5 arasında olduğunda verilerin normal dağılımına sahip olduğunu belirtmektedir. Tablo 3' ün sonuçları verilerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle korelasyon analizinde Pearson korelasyon değerleri dikkate alınmıştır. Tablo 2 incelendiğinde dönüştürücü liderin; iş performansı ($r= 0.331$, $p<0.05$) ve öz yeterlilik ($r= 0.441$, $p<0.05$) ile pozitif korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Bu bulgulara ilave olarak iş performansı öz yeterlilik ile ($r=0.344$, $p< 0.05$) pozitif korelasyona sahip olduğu tespit edilmiştir.

3.3. Hipotez Testi

Çalışmamızın hipotezleri dönüştürücü liderin iş performansını nasıl etkilediği ile ilgilidir. Araştırmanın hipotezleri SPSS 24 yazılımının PROCESS makro eklentisi kullanılarak test edilmiştir. Hayes (2017) tarafından geliştirilen ve yakın tarihli araştırmalarda sıklıkla kullanılan PROCESS makro eklentisi bu çalışmada olduğu gibi aracı model gibi karmaşık modelleri analiz ederken sağlıklı sonuçlar vermektedir.

Dönüştürücü liderin iş performansına etkisinde öz yeterliliğin aracı rolünün test edilmesine yönelik olarak Hayes (2017) tarafından geliştirilen PROCESS makro (Model 4) kullanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Hipotez Testi

Yol	Etki	SE	t	p	LLCI	ULCI
$DL \rightarrow İP$	.2066	.0711	2.870	.003	.0704	.3653
$ÖY \rightarrow İP$	.2201	.0709	2.888	.003	.0697	.3536
$DL \rightarrow ÖY$	.4544	.0555	8.331	.000	.3568	.5682
<i>Dolaylı Etki (DL $\rightarrow$ ÖY $\rightarrow$ İP)</i>	.1247	.0388	-	-	.0277	.1866

DL: Dönüştürücü lider, ÖY: Öz yeterlilik, İP: İş Performansı

Tablo 3.'de sunulan sonuçlar, dönüştürücü liderin iş performansını anlamlı yönde etkilediğini ($\beta= .2066$, 95% CI= [.0704, .3653], $t=2.870$, $p<0.05$) ve öz yeterliliğin bu ilişkide aracı rolünün olduğunu göstermektedir ($\beta= .1247$, SE =.0388, 95% BCA CI = [.0277, .1866]). Zira dolaylı etkinin güven aralığı hiçbir durumunda sıfır içermemektedir (BCA CI = [.0277, .1866]). Elde edilen bulgular doğrultusunda Hipotez 1 ve Hipotez 2 desteklenmiştir.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Kamuda sunulan hizmetlerinin iyileştirilmesi ve kurumlarının etkinliğinin artırılması, kamu çalışanlarının performansı ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Araştırmamız kamuda sunulan hizmetlerinin iyileştirilmesi ve kurumlarının etkinliğinin artırılmasını sağlamak amacıyla kamu çalışanlarının performanslarını etkileyen öncüllere odaklanmaktadır. Bu maksatla araştırmada (a) dönüştürücü liderin iş performansı üzerinde etkisinin olduğunu önerilmiş ve test edilmiştir. Dönüştürücü liderin iş performansını anlamlı ve pozitif yönde etkilediği yönündeki bulgumuz sosyal değişim teorisinin kuramsal çerçevesi ile uyumdur. Elde edilen bu bulgu, geçmiş araştırma bulguları ile paralellik göstermektedir (Salanova vd., 2020). Araştırmada ayrıca (b) dönüştürücü liderin iş performansına etkisinde öz yeterliliğin aracı rolü test edilmiştir. Böylelikle çalışmamız, dönüştürücü liderin iş performansı ile olan ilişkisinde yeterince

araştırılmamış olan bağlamsal faktörü ortaya koyarak, dönüştürücü lider ve iş performansı üzerine mevcut çalışmaları genişletmektedir. Ayrıca araştırmamız, dönüştürücü liderliğin iş performansını hangi koşullar altında etkilediği hakkındaki anlayışımızı da zenginleştirir.

Dönüştürücü liderin iş performansını anlamlı ve pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu bulgu ampirik olarak çekici olmakla birlikte beklediğimiz bir sonuçtur. Çünkü dönüştürücü lider çalışanların morallerini, ideallerini ve değerlerini örgüt hedefleri doğrultusunda değiştirerek daha iyi performans göstermeleri konusunda çalışanlarını motive edebilecek davranışsal özelliklere sahiptir. Geçmiş araştırma bulguları ile paralellik gösteren bulgumuz (Bayraktar & Jiménez, 2020; Patiar & Wang, 2016) sosyal değişim teorisinin kavramsal çerçevesi ile de tutarlıdır. Sosyal değişim teorisi, örgütlerde çalışanların olumlu tutum ve davranışlarının arkasındaki motivasyonu tanımlamak için araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Teori, iki taraf (lider-çalışan) arasındaki değişim ilişkisinin genellikle ekonomik değişimin ötesine geçtiğini ve lider tarafından yöneltilen olumlu davranışların çalışanlar tarafından performans, bağlılık ve iş tatmini gibi sosyal olgularla değişim göstereceğini belirtmektedir. Bu bakış açısıyla dönüştürücü liderin çalışanlarına karşı göstermiş olduğu davranışların, çalışanlar tarafından olumlu olarak algılanacağı ve çalışanlarında karşılıklı normu temelinde bu olumlu davranışlara yüksek performans göstererek karşılık vermesi beklenen bir durumdur.

Araştırmada dönüştürücü liderin iş performansına etkisinde öz yeterliliğin aracı rolünün olduğu tespit edilmiştir. Dönüştürücü lider, geniş vizyonu ve entelektüel kişiliği ile çalışanların becerilerini geliştirmeye odaklanmaktadır. Bununla birlikte dönüştürücü liderlik davranışı gösteren bir yönetici, çalışanlarına düzenli ve yeterli geri bildirim sağlayarak çalışanların kendi yeteneklerine ilişkin algılarını diğer bir ifade ile öz yeterlilikleri geliştirirler (Walumbwa vd., 2008). İlave olarak dönüştürücü lider, çalışanların hata yapması durumunda yapıcı davranışlar gösterir. Mevcut bu durum çalışanların hata yapmaktan çekinmemesi ve başarılı olmak için norm olmayan davranışlar gösterebileceği anlamına gelmektedir. Norm olmayan davranışların başarı ile sonuçlanması ise Bandura (1997) dediği gibi çalışanların öz yeterliliklerinin artması sağlayacaktır. Literatür başarı ile öz yeterliliğin pozitif ilişkisi olduğunu ve çalışanların başarılı oldukça öz yeterliliklerinin artacağını belgelemektedir. Mevcut literatür akışı dönüştürücü liderin çalışanın iş performansı üzerindeki etkisinin, çalışanın öz-yeterliği aracılığıyla gerçekleştiğini göstermektedir (Cavazotte vd. 2013). Bu bulgu dönüştürücü liderlik davranışlarının, iş performansının temel belirleyicilerinden biri olmakla birlikte, çalışanların öz yeterlilik gibi kişilik özelliklerinde bu ilişkide önemli bir değişken olduğunu belirten araştırmacıları destekler niteliktedir (Walumbwa vd., 2008).

Yapılan bu araştırmanın literatüre katkılarının yanı sıra elde edilen bulgularla kamu kurumlarının yöneticilerine yönelik yönetsel etkileri de bulunmaktadır.

Yönetimsel Etkiler

Kamu yönetimi araştırmacıları, kamu çalışanlarının performanslarını, kurumlarının hizmet kalitesi ve örgütsel etkinliği ile ilişkilendirerek, hatta hayati öneme sahip olduğunu belirtmektedirler (Vigoda-Gadot ve Beerli 2012). Kamu personellerinin iş performansının artırılmasıyla birlikte kamu kuruluşları; halkın hayatını kolaylaştırma, refahını sağlama ve hayat kalitesini geliştirme gibi görevlerini başarı ile yerine getirebilir. Bu bağlamda araştırmacılar uzun süredir kamu çalışanların iş performanslarının nasıl artırabileceğini araştırmaktadırlar. Araştırmalar liderin iş performansını artırmak için kritik bir rolü olduğunu belgelemektedir (Salanova vd., 2020).

Araştırmamız liderlik literatürde genel kabul görmüş olan dönüştürücü liderlik tarzının iş performansını nasıl ve neden etkilediğini anlamak için kamu yöneticilerine bir çerçeve sunmaktadır.

Günümüzde, nitelikli personele duyulan ihtiyaç ve azalan kaynaklar nedeniyle dünya çapında kamu kuruluşları mevcut çalışanlarını motive etme ve iş performanslarını artırma çalışmaktadır. Çalışanların iş performanslarını artırmaya yönelik olarak özel sektör ekonomik teşvikler sıklıkla kullanılmaktadır. Literatürde mali ödüllerin artırılmasının çalışanları motive ettiği ve iş performansı üzerinde etkili olduğuna dair bulgular olmakla birlikte, özellikle kamu kuruluşlarında çalışanların performanslarını artırmaya yönelik bu tür ekonomik tepkiler, iş performansı üzerinde sınırlı hatta olumsuz etkilere yol açabilir. Bu durum Herzberg'in motivasyon teorisi ile uyumludur. Herzberg (1966)'e göre ücret, çalışanlar için motivasyon kaynağı olmaktan ziyade hijyen faktörüdür. Herzberg çalışanların motive eden ve performanslarını artırılmasını sağlayan faktörleri; yönetici ile ilişkiler, sorumluluk üstlenme, başarının görülmesi, bireysel gelişimi ve saygı duyulması gibi değer temelli hususları belirlemiştir. Dönüşümcü liderlik, karizma, ilham verici motivasyon, entelektüel teşvik ve kişiselleştirilmiş düşünce ile karakterize edilir. Dönüştürücü liderin karakteristik özellikleri dikkate alındığında dönüştürücü liderin değer temelli olduğu açıktır. Bu yaklaşımdan hareketle kamu kuruluşundaki liderlerin, dönüştürücü liderlik özellikleri göstermesinin çalışanların performanslarının artırılması yönünde olumlu katkıları olacağı açıktır. Bu nedenle her seviyedeki yöneticilerin dönüştürücü liderlik davranışları göstermesi önerilir. Literatür dönüştürücü liderlik özelliklerinin eğitimle artırılabilceği belirtmektedir (Sürücü, Maşlakcı, & Şeşen, 2020). Bu bağlamda her seviyedeki yöneticilerin dâhil olduğu konferans, seminer vb. eğitim programları planlanmalı ve yöneticilere dönüştürücü liderlik özellikleri kazandırmalıdır. Ayrıca bu eğitim planlamasına çalışanların öz yeterliliklerini artırıcı programlarda dâhil edilmelidir. Çünkü öz yeterlilik gibi olumlu kişilik özellikleri de iş performansının önemli bir öncüdür.

Sınırlılıklar

Araştırma, dönüştürücü liderin iş performansı ile olan ilişkisinde yeterince araştırılmamış olan bağlamsal faktörü ortaya koyarak literatürü genişletmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte araştırmanın bazı kısıtlamaları mevcuttur. Öncelikle araştırmanın kesitsel tasarımı nedeniyle değişkenler arasında nedensel bağlantılar kurulamamaktadır. Diğer bir sınırlama, objektif performans ölçülerinden ziyade çalışanların kendi performans değerlendirmeleri dikkate alınmıştır. Bu nedenle iş performans verileri objektiflikten uzak olabilir. Lider ve çalışan performans derecelendirmelerin kullanılması daha sağlıklı sonuçların vereceğini değerlendirmekteyiz. Ayrıca Çok düzeyli boylamsal olarak yapılan çalışmalarda öz yeterlilik ve lider desteğin, dönüştürücü liderin iş performansına etkisindeki rolünü daha iyi anlamaya yardımcı olabilir. Son olarak çalışmada bağlamsal faktörlerden lider desteğinin etkisi araştırılmıştır. İleride yapılacak çalışmalarda örgütsel adalet algısı, ödüller ya da iş koşullarının etkisinin incelenmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aiken, L. S., West, S. G., & Reno, R. R. (1991). *Multiple regression: Testing and interpreting interactions*. sage.
- Avolio, J. Bruce, Bernard M. Bass ve Dong I. Jung (1999), "Re-examining the Components of Transformational and Transactional Leadership Using the Multifactor Leadership Questionnaire", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, s. 441-462.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: Freeman.

- Bass, Bernard M. (1997), “Does the Transactional-Transformational Leadership Paradigm Transcend Organizational and National Boundaries?”, *American Psychologist*, February, Vol. 52, No. 2, s. 130-139.
- Bayraktar, S., & Jiménez, A. (2020). Self-efficacy as a resource: a moderated mediation model of transformational leadership, extent of change and reactions to change. *Journal of Organizational Change Management*.
- Blau, P. (1964), *Exchange and Power in Social Life*, Wiley, New York, NY.
- Buil, I., Martínez, E., & Matute, J. (2019). Transformational leadership and employee performance: The role of identification, engagement and proactive personality. *International Journal of Hospitality Management*, 77, 64-75.
- Byrne, B. M. (2013). *Structural equation modeling with Mplus: Basic concepts, applications, and programming*. routledge.
- Cavazotte, F., Moreno, V., & Bernardo, J. (2013). Transformational leaders and work performance: The mediating roles of identification and self-efficacy. *BAR-Brazilian Administration Review*, 10(4), 490-512.
- Cheung, G. W., & Wang, C. (2017). Current approaches for assessing convergent and discriminant validity with SEM: Issues and solutions. In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2017, No. 1, p. 12706). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Cheung, G. W., & Wang, C. (2017). Current approaches for assessing convergent and discriminant validity with SEM: Issues and solutions. In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2017, No. 1, p. 12706). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Erniwati, S., Ramly, M., & Alam, R. (2020). Leadership style, organizational culture and job satisfaction at employee performance. *Point of View Research Management*, 1(3), 09-18.
- Hair Jr, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Gudergan, S. P. (2017). *Advanced issues in partial least squares structural equation modeling*. saGe publications.
- Hannah, S. T., Schaubroeck, J. M., & Peng, A. C. (2016). Transforming followers’ value internalization and role self-efficacy: Dual processes promoting performance and peer norm-enforcement. *Journal of Applied Psychology*, 101(2), 252.
- Hassan, S., & Hatmaker, D. M. (2015). Leadership and performance of public employees: Effects of the quality and characteristics of manager-employee relationships. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 25(4), 1127-1155.
- Hayes, A. F. (2017). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. Guilford publications.
- Herzberg, F. (1966). *Work and the nature of man*. NY: World Publishing.
- Holten, A. L., Bøllingtoft, A., Carneiro, I. G., & Borg, V. (2018). A within-country study of leadership perceptions and outcomes across native and immigrant employees: Questioning the universality of transformational leadership. *Journal of Management and Organization*, 24(1), 145.
- House R.J. & Shamir B. (1993) Toward the integration of transformational, charismatic, and visionary theories. In *Leadership Theory and Research: Perspectives and Directions* (Chemers M.M. & Ayman R., eds), Academic Press, CA, San Diego, pp. 81–103.
- Huang, S., & van der Veen, R. (2019). The moderation of gender and generation in the effects of perceived destination image on tourist attitude and visit intention: A study of potential Chinese visitors to Australia. *Journal of Vacation Marketing*, 25(3), 375-389.
- Jerusalem, M. and R. Schwarzer (1992) “Self-Efficacy As Resource Theory in Stress Appraisal Process” in R. Schwarzer (Ed.) *Self-Efficacy: Thought Control of Action*, Hemisphere: Washington DC, 195-21
- Judge, T. A., & Piccolo, R. F. (2004). Transformational and transactional leadership: a meta-analytic test of their relative validity. *Journal of applied psychology*, 89(5), 755.
- Jyoti, J., & Bhau, S. (2015). Impact of transformational leadership on job performance: Mediating role of leader-member exchange and relational identification. *Sage Open*, 5(4), 2158244015612518.
- Karatepe, O. M., Rezapouraghdam, H., & Hassannia, R. (2020). Job insecurity, work engagement and their effects on hotel employees’ non-green and nonattendance behaviors. *International Journal of Hospitality Management*, 87, 102472.

- Khorakian, A., & Sharifirad, M. S. (2019). Integrating implicit leadership theories, leader–member exchange, self-efficacy, and attachment theory to predict job performance. *Psychological reports*, 122(3), 1117-1144.
- Liu, J., Siu, O. L., & Shi, K. (2010). Transformational leadership and employee well-being: The mediating role of trust in the leader and self-efficacy. *Applied Psychology*, 59(3), 454-479.
- Netemeyer, R.G, Boles J.S, Mckee D.O. ve Mcmurrian, R. (1997). An Investigation into The Antecedents of Organizational Citizenship Behaviors in A Personal Selling Context. *Journal of Marketing*, 61(3), 85 –98
- Patiar, A., & Wang, Y. (2016). The effects of transformational leadership and organizational commitment on hotel departmental performance. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.
- Pieterse, A. N., Van Knippenberg, D., Schippers, M., & Stam, D. (2010). Transformational and transactional leadership and innovative behavior: The moderating role of psychological empowerment. *Journal of organizational behavior*, 31(4), 609-623.
- Pillai, R., & Williams, E. A. (2004). Transformational leadership, self-efficacy, group cohesiveness, commitment, and performance. *Journal of Organizational Change Management*.
- Salanova, M., Lorente, L., Chambel, M. J., & Martínez, I. M. (2011). Linking transformational leadership to nurses' extra-role performance: the mediating role of self-efficacy and work engagement. *Journal of Advanced Nursing*, 67(10), 2256-2266.
- Salanova, M., Rodríguez-Sánchez, A. M., & Nielsen, K. (2020). The impact of group efficacy beliefs and transformational leadership on followers' self-efficacy: a multilevel-longitudinal study. *Current Psychology*, 1-10.
- Settoon, R. P., Bennett, N., & Liden, R. C. (1996). Social exchange in organizations: Perceived organizational support, leader–member exchange, and employee reciprocity. *Journal of applied psychology*, 81(3), 219.
- Sigler, T.H. ve Pearson, C.M. (2000). Creating An Empowering Culture: Examining The Relationship Between Organizational Culture and Perceptions of Empowerment. *Journal of Quality Management*, 5
- Sürücü, L., & Maslakçı, A. (2020). Validity And Reliability In Quantitative Research. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 2694-2726.
- Sürücü, L., Maslakçı, A., & Şeşen, H. (2020) The role of positive psychological capital in the effect of leadership styles on organizational commitment: A study of hospitality services.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). Using multivariate statistics (6th ed.). Boston: Pearson Education, Inc.
- Vigoda-Gadot, E., & Beerli I. (2012). Change-oriented organizational citizenship behavior in public administration: The power of leadership and the cost of organizational politics. *Journal of Public Administration Research and Theory* 22:573–96.
- Walumbwa, F. O., Avolio, B. J., & Zhu, W. (2008). How transformational leadership weaves its influence on individual job performance: The role of identification and efficacy beliefs. *Personnel psychology*, 61(4), 793-825.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

BULGARİSTAN'DA İPEK YOLU İZLERİ

*Nurten Remzi**

Özet

İpek Yolu, Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya kadar uzanan dünya tarihinin en önemli ticaret yollarından biridir. İpek Yolu sadece alınıp satılacak malların değil, aynı zamanda kültürün, sanatın ve bilimin de diğer uygarlıklara ulaşmasını sağlayan önemli bir güzergâhtır. Pek çok sanat dalının, bilim ve tekniğin başka toplumlara ve kültürlerle taşınmasında etkin bir rol oynamıştır. İpek Yolu sayesinde İpek Yolu havzasında yer alan toplumlar arasında bilim, sanat, kültür havuzu meydana gelmiştir.

İpek Yolu, içinden geçtiği ülkenin ekonomik olarak kalkınmasında ve ürettiği ürünleri pazarlamasında katkıda bulunmuştur. İpek Yolu ithalat ve ihracatı canlandırmıştır. İpek Yolu'nda başta yola adını veren Çin İpeği olmak üzere gül ve ceviz gibi pek çok ürünün ticareti yapılmıştır.

İpek Yolu üzerinde kurulan kervansaraylar, tüccarların her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarında ve olası bir saldırıda taşınan malların güvenliğini sağlamada çok önemli bir rol üstlenmişlerdir.

İstanbul ve Trakya üzerinden Bulgaristan'a uzanan İpek Yolu'nun Bulgaristan'da pek çok izi vardır ancak bu izler araştırılmayı, incelenmeyi ve korunmayı beklemektedir. Bulgaristan'ın Насюğlu Pazarcığı (Dobrich, Добрич), Pazarcık (Tatar Pazarcık, Пазарджик), Eğridere (Ardino, Ардино), Köstendil (Küstendil, Кюстендил), Osmanpazarı (Omurtag, Омуртаг), Yeni Pazar (Novi Pazar, Нови Пазар), Şumnu (Şumen, Шумен), Eski Cuma (Tırgovişte, Търговище), Kazanlık (Казанлък) ve başka yerlerinde İpek Yolu izleri çok büyük tahripler almıştır veya isimleri değiştirilerek başkalaştırılmıştır.

İpek Yolu, Bulgaristan'da yaşayan insanların uzun yıllar boyunca hem madden hem de manen Asya ve Anadolu'nun zenginliklerinden istifade etmesini sağlamıştır. Kültürel ve ekonomik anlamda yakınlığa sebebiyet vermiştir. Bulgaristan'ın farklı bölgelerinde yer alan ve can çekişen İpek Yolu kültür mirasları bir an evvel koruma altına alınmalı ve hak ettiği yere ve değere kavuşturulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Bulgaristan

Abstract

The Silk Road is one of the most important trade routes in the world history, starting from China, extending from Anatolia and the Mediterranean to Europe. The Silk Road is an important route that enables not only goods to be bought and sold, but also culture, art and science to reach other civilizations. It has played an active role in transferring many branches of art, science and technique to other societies and cultures. Thanks to the Silk Road, a pool of science, art and culture has emerged among the societies in the Silk Road basin.

The Silk Road has contributed to the economic development of the country it passes through and to marketing the products it produces. Silk Road has stimulated import and export. In the Silk Road, many products such as rose and walnut were traded, especially the Chinese silk that gave the road its name.

The caravanserais established on the Silk Road have played a very important role in meeting all kinds of needs of the merchants and ensuring the security of the goods transported in a possible attack.

There are many traces of the Silk Road extending to Bulgaria through Istanbul and Thrace in Bulgaria, but these traces are waiting to be investigated, examined and protected. Bulgaria's Насюğlu Pazarcık (Dobrich, Добрич), Pazarcık (Tatar Pazarcık, Пазарджик), Eğridere (Ardino, Ардино), Köstendil (Küstendil, Кюстендил), Osmanpazarı (Omurtag, Омуртаг), New Market (Novi Pazar, Нови Пазарджик) In Shumen (Shumen, Шумен), Old Friday (Targovishte, Търговище), Kazanlak (Казанлък) and elsewhere, the Silk Road traces have been severely damaged or their names have been altered.

*Şumnu Kültür Evi -BULGARİSTANnurtenremzi@abv.bg

The Silk Road has enabled people living in Bulgaria to benefit both materially and spiritually from the riches of Asia and Anatolia for many years. It has given rise to cultural and economic affinity. The dying Silk Road cultural heritage in different regions of Bulgaria should be taken under protection as soon as possible and should be restored to the place and value they deserve.

Keywords: Silk Road, Bulgaria

Giriş

İpek yolu... Çok eski bir ticaret yoludur. Yüzyıllarca var olan ve günümüze kadar maddi ve manevi değerleri taşıyandır. Osmanlıların hakimiyetinde Hindistan ve Çin'den gelen, Balkanlar ve Avrupa'ya kadar uzanan, mal ve ürünler ticaret amacıyla taşıyan bir yolmuş.

Her geçtiği ülkelerde toplumun gelişmesi için büyük katkıda bulunmuştur. Üretim, ticaret, sanat, eğitim, bilim ve sosyal aktiviteler oluşturan ve insanlık tarihinde, gelişmeye en büyük neden biri olandır.

İpek Yolu sayesinde, eşi ve benzeri olmayan değerli eşya ve mallarla yüklü deve ve kervanlar, Asya'nın Çin ve Hindistan'dan Avrupa'nın birçok ülkelerine kadar günlerce, aylarca yürümüştür.

İpek yolu ile ilgili araştırmacıların yaptıkları inceleme ve sundukları yazılarına göz atarsak, sadece Türkiye'nin İstanbul şehrine kadar kaynak bulunmaktadır. Avrupa ülkelerine uzanan İpek Yolu ile ilgili, özellikle Balkanlar'daki ülkelerle ilgili, bilgi veren kaynaklar çok azdır.

Balkanlar ülkelerinde ve onlardan biri olan Bulgaristan'da günümüze kadar kalabilen İpek yolu izleri çoktur, ama Osmanlı döneminden kalan bir tarihi, ticari, dini, sosyal ve kültürel değer olarak, incelenme yeterince kadar yapılmamış, kayda geçmemiş ve topluma sunulmamıştır. Artı, bilirdiği ve uzmanlar, ihtiyaç olduğu ve gerektiği kadar yoktur.

Ne yazık ki, yok denecek kadar bilgi veren az belge, literatür ve kaynak bulunmaktadır.

Günümüzde, Bulgaristan topraklarında İpek Yolu değerleri, uzman ve bilim adamlarını beklemektedir.

Насиоğlu Pazarcığı (Dobriç, Добрич), Pazarcık (Tatar Pazarcık, Пазарджик), Eğridere (Ardino, Ардино), Köstendil (Küstendil, Кюстендил), Osmanpazarı (Omurtag, Омуртаг), Yeni Pazar (Novi Pazar, Нови Пазар), Şumnu (Şumen, Шумен), Eski Cuma (Tırgovişte, Търговище), Kazanlık (Казанлък) ve başka yerlerde İpek Yolu üzerinde birçok köprü, cami, han, çeşme, kervansaray, yol, dağ geçitleri ve izleri yok edilmiş gibidir. Günümüzde kalanların ise adı değiştirilmiştir ya da ders kitapları, medya ve farklı kaynaklarda onlarla ilgili yeterince bilgi yoktur.

Bulgaristan'da Osmanlı döneminden kalan İpek Yolu izleri vardır. Osmanlı döneminden kalan Türklerin kültür ve geleneklerinde bazı İpek Yolu'n özellikleri görülmektedir. Masal, destan, rivayet, anlatım, kıyafet ve süs, halk şiirleri ve türklerde İpek Yolu izleri Bulgaristan Türk halk edebiyatında var olmaktadır.

Türkiye, İstanbul'dan başlayan ve Avrupa ülkelerine giden İpek Yolu üzerinde Balkanlar'da bulunan günümüz Bulgaristan'da kalabilen belge, fotoğraf, anlatım, kaynak ve bilgi sunmaktayız.

Картина

İpek Yolu

1.İpek Yolu ve Özellikleri

İpek yolu, çok eski bir ticaret yoludur. Yüzyıllarca var olan ve günümüze kadar maddi ve manevi değerleri taşıyan bir yoldur. Hindistan ve Çin'den gelen, Balkanlar ve Avrupa'ya kadar uzanan bir tarihi değeri taşıyan bir yolmuş. Bugünkü Bulgaristan toprakalarında en parlak zamanı, Osmanlı hakimiyeti döneminde olmuştur.

İpek yolu, "İpek" adını, uzak doğudan gelen ve deve kervanlarında taşınan ipeklerden almıştır. İpek, üzerinde taşınan malların en önemli bölümünü temsil ettiği için, bu ticaret yoluna İpek Yolu denmiştir. İpek Yolu sayesinde, eş ve benzeri olmayan değerli eşya ve mallar satılmıştır. Onlarlayüklü deve ve kervanlar, Asya'dan Avrupa'nın birçok yerlerine kadar günlerce, aylarca yürümüştür. Farklı farklı ülkelerden sadece ipek değil, **çeşitli ürünlerin ticareti** yapılmıştır ve tarih boyunca gelişmiştir.

İpek Yolu ticaretinde ipek, gümüş, seramik, bronz, porşelen, cam, farklı baharat, değerli taşlar, fil dişi, gül yağı, gül suyu ve gül kokulu eserler, süs, ceviz, cam ve farklı ürünleri, , değerli deri ve kürkleri, ilaç ve şifa bitkileri, kağıt, kuru yemişler, yiyecekler, kaliteli sırmalı ve renkli ipekler, pamuk kumaşlar, boya, altın, değerli taş ve süsler, pamuk ve abadan kıyafetler, at ve deve yetiştirme malzemeleri, barut ve silahlar, tarçın, mürekkep, vahşi atlar, dokuma kilimler ve başka eşyaların ticareti yapılmıştır. Her geçtiği ülke ve yerlerde bunlar görülmektedir. Barut sırlarının yanı sıra pusula, tatar yayları ve gazeteler hakkındaki fikirleri de taşımıştır. Aynı zamanda yeni teknolojiler, fikirler, dinler ve bilgi taşınmıştır.

Bu malların ve ürünlerin ticareti temel yer almaktadır, ama İpek Yolu sayesinde **kültürel taşımacılığı** yapılışı da bir gerçektir. Ticaret sayesinde **komşu ülkelerde** olan yakınlık, dostluk ve birliktelik bağları güçlenmiştir.

Asyave Avrupa ülkelerinin gelişimi için faydası olmuştur. Her geçtiği ülkede toplumun gelişmesi için büyük katkıda bulunmuştur. Üretim, ticaret, sanat, eğitim, bilim ve sosyal aktiviteler oluşturan ve insanlık tarihinde gelişmeye en büyük neden olmuştur.

Bazı kaynaklara göre 6500 kilometre uzun olan İpek yolu sayesinde birçok komşu olan Türk boyları ve başka halkların arasında tarihsel değer taşımıştır. Daha yakın iletişim ve alış veriş ilişkileri, birliktelik ve dostluklar oluşmuştur. Sonuçta, bu ilişkilerin sayesinde egemenlikler, hakimiyetler ve devletler kurulmuştur. Onlar zamanla güçlenmiş, günümüze kadar gelmiştir veya yok olup tarih sayfalarında kalmıştır.

Asya ile Avrupa'da alışveriş merkezlerin meydana gelmesine ve onların gelişmesine neden olmuştur. Bu merkezleri birbirine bağlayan bir yol sistemi olmuştur.

2.İpek Yolu'nYolları

Bilindiği gibi, eski İpek Yolu, Çinden başlar ve Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, İstanbul'a uzanıp Bulgaristan ve Balkan ülkelerinden geçip, Avrupa'ya kadar uzanmıştır. Kuzey Çin merkezlerinden başlayarak Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayan, Asya'dan Avrupa'ya uzanan en büyük ticaret yolu olan İpek Yolu, ikiye ayrılmıştır: Güney İpek Yolu ve Kuzey İpek Yolu.

Güney İpek Yolu, Türkistan, Horasan, İran ve Mezopotamya'dan sonra Antakya'dan Akdeniz'e veya Mısır'dan Kuzey Afrika'ya geçer.

Kuzey İpek Yolu, Asya'da bulunan Volga Bulgaristan'dan geçerek Kırım Yarımadası'na ve daha sonra Karadeniz ve Marmara Denizi veya Balkanlardan Venedik'e ulaşmıştır. Bazı kaynaklara göre, 16. Yüzyıl ile 20. Yüzyıl arasında İtalya ve Fransa'yakadar ulaşmıştır.

Asya'dan Avrupa'ya geçerken Türkiye'den Balkanlar'a ermiştir.Son Asya ülkesi olan Türkiye'den ve ilk Avrupa ülkesi olan Bulgaristan topraklarındangeçerek Hırvatistan, Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan'a kadar uzanır, devamındaSlovenya ve Venedik'e ulaşmıştır.

Bugünkü Bulgaristan topraklarında çok dalları varmış.

Bu yollardamallardeve ve atlarla taşınmış. İpek Yolları zerinde haydutlar saldırıları çoğalınca farklı korunma şekilleri oluşmuş, kervansaraylar da meydana gelmiştir. Hatta İpek yolu karadan değil, sudangidenİpek yolları meydana gelmiştir. 15. yüzyılda gemi taşımacılığının önem kazanmasıyla ticart yolları denize kaymıştır ve İpek Yolu'nun kullanılması azalmıştır.

İpek Yolu kervanların geçtiği yollar, zamanla sessiz ve sakin kalmıştır. Bunun neticesinde İpek yolu'n geçtiği yollarda kervansaraylar, abidelere dönüşmeye başlamıştır.

20. yüzyılın ilk yıllarında eski kervan yolların üzerine raylar döşenmesiyle demir yolları meydana gelmiş ve böylece İpek Yolu, ray yollarına düşmüştür.

3.İpek Yolu'n Kilit Noktaları

İpek Yolu üzerinde bulunan antik yerler, şehirler, kentler, dağlar, nehirler ve denizler,pazarlar, karavan durakları, dağ tepeleri, araba ve atlar, deve ve deve kervanları, kervansaraylar, hanlar, meydanlar, su ve kara yolları, hamamlar, köprüler, camiler ve tapınaklarbu ticaret yolunun kilit noktaları olmuştur.

4.İpek Yolu Boyunca Kervansaraylar

İpek Yolu boyunca çok kervansaraylar varmış. Onlar, haydutlar deve kervanlarına saldırıları çoğalınca,duvarı taştanyapılan ve demir kapıları olan, sağlam bir bina olarak meydana gelmiştir. Onlar, tüccarların dinlendiği ve konakladığı yerlermiş.Kervansaraylarda konaklayan misafirlere özel hizmet sunulmaktaymış.

Eski İpek Yolu tüccarların ve onlarla birlikte malları taşıyan develerin konakladığı kervansaraylar,tarihi bir değer taşımaktadır. Kervansarayların içinde bölümler varmış, hem insanların kaldığı yerler, hem develerin kaldığı yerler. İnsanlara ayrılan her bölümde ocak varmış.Her ocağın başında tüccarların uyacağı kadar yerler varmış. Kervansarayların bir duvarında bulunan odunlardan misafirler alıp ocağı yakıpısırmışveocak başında uyuyormuş. Develer, onlara ayrılan özel yerlerde, kalın kolonlara bağlanıyormuş ve onlara yiyecek veriliyormuş. Develerin su içecek yerleri varmış.

Kervansaraylarda konaklayan misafirlerin ihtiyacı olduğu hizmet verilmekteymiş. Her kervansarayın yanında içecek su için çeşme, namaz kılmak için cami ve yıkanmak için hamam bulunmaktaymış. İnsan ve hayvanların daha rahat etmeleri için bu tür yerler yapılmıştır. Artı, deve kervanları daha rahat ilerlemesi için taştanköprüler ve yollar da yapılmaktaymış. Örneklelerinden biri, İstanbul Büyükçekmece Kültür Parkında bulunan Kervansaray, cami ve tek taştan oyulan minaresi, hamam, çeşme ve Mimar Sinan tarafından inşaa edilen Kanuni Sultan Süleyman taş köprüsüdür.

5.İstanbul,İpek Yolu'n Kavşak Noktası

Eski çağlardan beri insanlar, büyük nehir vadileri, dağ sıraları arasındaki ovaları ve uygun koridorları seçmiştir. Birçok dalı olan İpek Yolu yolların, bir yandan coğrafi olarak belirlenmiştir. Temel amaçlardan biri, iki ana kuraklık arasındaki temas noktası olan, geçmişte de, günümüzde de çok büyük önem taşıyan, Boğaziçi'ne ulaşmakmış.

Coğrafi konumu nedeniyle, eski çağlardan beri doğu ile batı arasında bir köprü işlevi gören Anadolu, İpek Yolu'n en önemli kavşak noktalarından biri olmuştur.İpek Yolu Bulgaristan topraklarına Türkiye'den gelmiştir. Bundan dolayı İpek Yolu özelliklerinde büyük benzerlik olmaktadır.

Asya'dan Avrupa'ya gelen deve kervanları, Türkiye, İstanbul, Büyükçekmece'den ve Edirne'den çıkıp bugünkü Bulgaristan topraklarına geldikleri bilinmektedir.

Bilindiği gibi, İpek Yolu tüccarları Büyükçekmece Kervansarayında konakladıktan sonra Bulgaristanve diğer Avrupa ülkelerine gidermiş. Bir sözle, orası tam bir kavşak değeri taşımaktaymış. Asya ve Avrupa'nın karadan giden İpek yolların sınırı sayılmaktaymış.

6.İpek Yolu'nda Olumsuzluklar

Bilindiği gibi Selçuklular ve Osmanlılar İpek Yolu yayılması açısından en çok katkıda bulunmuşlar. Selçuklular, Anadolu'daki ticari faaliyetleri canlı tutmak, güvenliği sağlamak amacıyla önlemler almışlar ve bu yollar üzerinde hanlar (kervansaraylar) inşa etmişler.

Osmanlılar ise, imparatorluğun sınırları, Avrupa merkezine doğru çok uzandığından dolayı,İpek Yolun yayılmasında büyük katkıda bulunmuşlar.

İpek Yolu, tarihteki en parlak dönemini, tek bir merkezden kontrol eden Moğol döneminde yaşamıştır ve daha sonra birçok ülke sınırları içinde mal taşımanın özel ticari anlaşmalar gerektirdiğinden dolayı zorluklar yaşamıştır.

Bu güne kadar Asya ve Avrupa'dayeterince keşfedilmemiş İpek Yolu değerleri vardır. Her iki kıtada bulunan balkanların bazı yüksek, dağlık bölgelerinde İpek Yolu ile ilgili hala keşfedilmemiş veya özellikleri kaybolan izler vardır.

İpek Yolu yollarının oluşması, gelişmesi ve farklı toplumlara büyük faydası olması dışında, birçok olumsuzluklar da yaşanmıştır. Ticaret yapanlara ve deve kervanlarına hayduurtlar tarafından saldırılar başlatarak onların mallarına el koyma hedefleri çoğalmıştır.

Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan İstanbul fethinden sonra,Osmanlı devletine ve dünya ekonomisinde özel ve önemli yer sağlamıştır. Devamında yeni ticaret yolları meydana geldikten sonra, farklı güzergahlar belirlenerek başka yolculuklar yapılmaya da başlanmıştır, ama bilindiği gibi, bu gelişim Osmanlılarınekonomisini zayıflatarak ciddi bir şekilde ülkeyi sarsmıştır. İpek ve baharat yolların önemini kaybetmiştir. Ticaretin çöküşü ve toprak kaybına da neden olmuştur.Böylece ekonominin çöküşü artınca Osmanlı devletin gerilemesi ve çöküşü da başlamıştır. Böylece birçok Avrupa ve Asya ülkelerin var olmasına yol açmıştır.

İki koldan oluşan İpek Yolu'n değer taşıdığı başka bir özelliği de var. Bu oluşumlardan dolayı Avrupa devletleri kalkınmış ve gelişmiştir. Onlar zenginleşirken Osmanlı devleti, farklı nedenlerden dolayı, çok kayıplarda bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğun kayıpları, Bulgaristan'a da yansımıştır. Diğer yerlerde olan ekonomi çöküş ve İpek Yolu kayıplarının aynısı, bugünkü Bulgaristan topraklarında da olmuştur. 500 yıl süren Osmanlı hakimiyetinde Bulgaristan'da da ticaret, üretim, sosyal varlıklar, ekonomi ve kültür gelişimi başlangıçta artmaya başlamış ve bu topraklarda oturan farklı milletlerin geçim kaynağı olmuştur ve oldukça gelişmiş, ama ne yazık ki, Osmanlıların kaybı, Bulgarların da kaybı olmuştur. Böylece ticaret azalmıştır, alış veriş başka ülkelerle yapılmaya başlamasıyla İpek Yolu yok olmaya başlamıştır.

Günümüzde Bulgaristan'da İpek Yolu ve özellikleriyle ilgileri araştırma yapanlar yazarlar yok. Ticaret, üretim, tarih, kültür, folklor, spor, giyim kuşam, takı ve süs, sanat ve sosyal varlıklar yakın geçmişte ve günümüzde var olmasına rağmen, onların hakkında yeterince bilgi yoktur.

Bunun nedeni, bugünkü Bulgar topraklarında Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti ile bağlantılı. Osmanlı dönemine yönelik, yapay olarak yaratılmış önyargılar ve suni bir şekilde, siyasetçi ve milliyetçilerden oluşturulan farklı milletlerin arasında düşmanlıklar.

Olumsuz komünist politikalar, dünya güçleriyle çatışmalar ve gerçek tarihsel gerçeklerin sunumundaki çelişkiler, bu değerlerin korunmasında bir engel haline gelmiştir.

İpek yolu kalıntılarını görmek ve anlamak zordur. Bulgaristan topraklarında İpek Yolu ile ilgili bilgi edinmek, saman içinde iğne arar gibidir.

Günümüzde Bulgaristan Türklerin, siyasi nedenlerden dolayı, geçmiş tarihiyle ilgili bilgisi yoktur. Osmanlı döneminden kalan Türklerle ilgili bilgi verilmemektedir. Tarihi eserler bakımsızdır ve tanıtılmamaktadır. Bulgarların gelişimi için büyük katkıda bulunan Osmanlıların değeri anlatılmamaktadır.

1876- 1878 yıllarında olan Türk-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlılar, hakimiyetini kaybettikten sonra, özellikle Komünizm döneminde, Bulgaristan'da Türk ve Müslümanlara karşı, düşmanlık yaratan siyaset yürütülmüştür. Türklere göç, sürgün, ad değişimi, asimilasyon ve Stalin politikasının devamı olan, Türkleri yok etme politikası uygulanmıştır. Onların kültür ve özelliklerini yok etme ve unutturma politikası, perde arkasında, sinsice ve kurnazca, günümüzde de devam etmektedir. Kanunen insan ve azınlık haklarını koruyan Avrupa birliği üyesi olmasına rağmen, Türkler, Anadili Türkçe dilini öğrenemiyor. Türk ve Müslüman geleneklerini unutmaya başlamaktadır. Kültür ve din özelliklerini koruyabilmek için gereken şartlar oluşturulmamaktadır. Bununla ilgili girişimde bulunan bazı insan ve kurumlara engeller yapılmaktadır. Osmanlı döneminden kalan maddi ve manevi değerleri gelecek nesillere aktarmak için hak veril iş gösterilse de, gizli engeller yapılmaktadır. Bir sözle, Avrupa Birliği ülkesi olan Bulgaristan'da azınlık haklarını koruyan kanun var, ama pratikte gerektiği kadar uygulanmamaktadır. Bu nedenlerden dolayı İpek Yolu izleri kaybolmaya veya insanlardan unutulmaya başlamıştır.

Türkleri ve Osmanlı değerlerini yok etme politikasıyla birlikte, siyaset yöneticileri, birçok tarihi yerlerin ve eserlerin adlarını değiştirmektedir. Bundan dolayı, Osmanlı döneminden kalan maddi ve manevi değerleri inceleyen, araştıran ve arşivleyen uzmanlar yoktur. Yüzlerce kitap, dergi ve gazetelerde, müze ve tarihi yerlerde Osmanlı sözcüğü yerine başka sözcükler yayınlanmaktadır. "İpek Yolu" sözcüğü yerine "Orta çağ yolu veya "Eski ticaret yolu" kullanılmaktadır. Birçok köprü, yol, çeşme ve başka tarihi eserlere Osmanlı eseri değil, "Roma", "Bizans", "Trak" veya "İslav" eseri olarak tanıtılmaktadır. Genelde bilim ve

eğitimsel aktivitelerinde Türk ve Osmanlı sözcükleri çok sınırlı kullanılmaktadır. Bulgaristan devlet yöneticileri sadece yer adlarını değiştirme değil, insanların adlarını da değiştirme siyaset girişiminde bulundular. Eski İpek Yolu üzerinde bulunan kasaba, köy ve yerlerin adları değiştirilmeye devam ediyor ve **ad değiştirme politikası** günümüzde de var. Örneğin, Varna ilinde bulunan Türk adlı yerleri değiştirilsin diye Varna Belediyesi Meclis gündemine gelmişti.

Ne yazık ki, bu nedenlerden dolayı, İpek Yolu konusunda da aynı sıkıntı ve olumsuzluklar var olmaktadır. Efsanevi İpek Yolu boyunca bulunan köprü, han, çeşme, pazar, kervansaray, yol, üretim ve ticaret yerlerin çoğu yok edilmiştir. İpek Yolu değerleri, Osmanlı değeri olduğunu başka yabancı uzmanlar, gösterip kanıtlamıştır.

İpek Yolu, Osmanlı döneminden kalan değerleri tanıtmak için kendi, araştırmacı ve uzmanlarını beklemektedir.

Tüm olumsuzluklara rağmen, birçok yerde İpek Yolu'nu anlatan tarihi yer ve eserler var. Osmanlı döneminden kalan, İpek Yolu ticaret yollarını ve yönlerini anlatan köprüler, yollar, kervansaraylar, belgeler, türküler, hamamlar, yollar, çeşmeler, hanlar, anlatımlar var.

8..Bulgaristan'da İpek Yolu İzleri

Balkanlarda oluşan İpek Yolu İstanbul ve Edirne'den gelen İpek Yolu'dur.

Kuzey Bulgaristan'da Tuna kıyısına kadar gelen İpek Yolu, İstanbul'dan hareket edip, Koca Koca Balkan Dağı'nı geçince birkaç kola ayrılmıştır. Osmanpazarı (Omurtag), Tatar Pazarcık (Pazarcik), Şumnu ve Yeni Pazar (Novi Pazar) ve Hacıoğlu Pazarcık (Dobriç) şehirleri pazarlarına kadar ulaşmakla Asya'dan gelen değerli malları satmaktaymış.

İstevrek köprüsünden geçen yol, İstanbul- Osmanpazarı şehirlerini bağlayan yoldur. Eski zamanlarda İstanbul'dan gelen, İstevrek'ten geçen, Kamburovo ve Osmanpazarı'na (Omurtag, Омуртар) giden yoldur.

İstevrek köprüsü'nden geçen başka yol da var. Tırnovo'dan gelen, Eski Cuma'dan geçen ve Şumnu'ya uzanan yoldur. Bu yol, Kırım ve İstanbul'u bağlayan, Tuna nehrini ve Balkan dağlarını bağlayan bir yoldur. Rusçuk (Ruse) Tırnova (Велико Търново), Kesarevo, Tozluk, Osmanpazarı (Омуртар), Küçük Stanbul (Preslav) ve Şumnu (Шумен).

Bilindiği gibi, bu şehirleri bağlayan, 1579 yılından Osmanlı Rus savaşına kadar ve daha sonra da kısa bir süre kullanılan başka eski yol da varmış. Rusçuk (Ruse), Lyubiçevo (Лъбичево), Antonovo, Stevrek, Elena, Tırnova (Велико Търново) ve Güney Bulgaristan'dan sonra İstanbul'a giden yolun devamı varmış.

İpek Yolu değerlerini ve gerçeklerini olduğu gibi, nine ve dedelerinden duyduğu gibi ve yaşadığı gibi anlatan insanlardan biri, Hezergard'ın (Razgrad) Ezerçe köyünde doğup yetişen, 1989 Göç olaylarında Türkiye, İzmit'e göç eden araştırmacı, yazar ve öğretmen Havva Pehlivanoglu Özgür, şunları anlattı: Çocukluğumda bebek şapkalarındaki (takkelerindeki) incik boncukları hep merak ederdim. Bir de genç kızların mavi boncuk gerdanlıklarını. Anneme sorardım gençliğinde senin de var mıydı diye. Onun şu cevabı hafızamda yer aldı: "Tabii ki." Her genç kız, mavi olsun, başka renk olsun, gerdanlık takardı. Küpe de, bilezik de... Sonbahar geldi mi, güneyden seyyar satıcılar (tüccarlar) gelirdi. Hem de katır yükleriyle. O, ipek baş örtüleri onlardan alınırdı. Gelin telleri de, gelinlik kumaşlar da... Bizim tarafta bunlar pek bulunmazdı. Uzaktan katırla taşınıp geldiklerini biliyorduk. Deliorman'da katır yetiştirilmez, ben duymadım, görmedim. Katır, Rodoplarda var.

1920- 1930 yıllarında dedemin bakkalı varmış. Bakkalda keçi boynuzu da satarmış. Bulgaristanda yetişmeyen keçi boynuzunu da bunlara benzeyen, uzaktan gelen satıcılar

getiriyormuş. Aynı satıcılar, benimEzerçe köyümden sonra başka köylere de gidiyorlarmış. Deliorman'da getirdikleri keçi boynuzuyla ticaret yapmışlar. Ama keçi boynuzlarını nereden aldıklarını kimse bilmiyormuş. Keçi boynuzu Bulgaristan'da yetişmediğinden dolayı belli ki, Türkiyeden gelmiş olmalı, çünkü Rodoplar Türkiye sınırında bulunmaktadır. Büyük ihtimal, Türkiye'den Rodoplara kadar deve kervanlarıyla, Rodoplar'dan Deliorman'a katır ve atlarla gelmiştir.“

İpek Yolu'n, insan ve toplumların sadece ekonomi değil, kültür, eğitim, din ve sosyal değerlerini gelişmesi içinde katkıları büyüktür.Şumnu tarih öğretmeni Tahsin Hüseyin'in "Asırlar Boyu Türkler" (Shumen, 2016, 14s.) kitabında İpek Yolu başlığı altında bilgi verilmektedir. "İpek Yolu'nun güzergahı Çin'in Şian şehrinden başlayarak, Orta Asya'nın Urumçi, Ançi, Kuca (Kazakistan), Hazrat (Türkistan), Taşkent, Semerkant, Buhara (Özbekistan), Urgenç, Merv (Türkmenistan), Tahran, Rey, Hamedan, Kermanşah (İran), Ramani, Bağdat(İrak), Halep (Suriye), Adana, Konya, Antakya, Beypazarı, Bursa, İstanbul (Türkiye),deniz yoluyla İtalya ve Orta Avrupa'ya ulaşırmış.Kara yoluyla İstanbul, Edirne, Sofya, Belgrad ve Viana üzerinden Avrupa'ya ulaşıyormuş.

İpek Yolu'nun bir kolu,Kaşgan şehrinden ayrılıp Güney Afganistan üzerinden Hindistan'a ulaşıyormuş. Hindistan'dan baharat ve kıymetli taşlar bu yol vasıtası ile Orta Asya, Orta Doğu, Bizans, daha sonraları Osmanlı saraylarına, Avrupa saraylarına ulaşıyormuş.

İpek Yolu'nun diğer bir kolu, Halep, İskenderum üzerinden, deniz yolu ile Mısır ve İtalya'ya uzanıyormuş. Çin'den, Hindistan ve Afganistan'dan gelen bu mallar deve kervanlarıyla taşınıyormuş ve önemli ticaret merkezlerinde tüccarlar arasında el değiştiriyorlarmış.

Diğer bir ticaret yolu Hazar ülkesinden ve İtil Bulgarlarının başkenti Bulgar şehrinden başlayanve Orta Asya üzerinden Çin'e ulaşıyormuş. Bu yola Kürk Yolu deniyormuş. İtil Bulgarları ve Hazarlar, Çin'den Avrupa'ya kıymetli deriler ve kürkleri ihraç ediyorlarmış. Ticaret malları ile beraber İpek Yolu, kıtalar arası kültür alış verişi sağlamıştır. 2000 yıldan beri bölgede yaşayan kültürlerin, dinlerin felsefelerin, ırkların izlerini taşımakta ve tarihsel kültürel zenginlik sağlamaktadır.

Selçuklular ve Osmanlılar, ticaretin gelişmesine büyük önem vermişler. İpek Yolu zerinde bulunan önemli şehirlerde kervansaraylar inşaa etmişler. Bu kervansaraylarda yolculara konaklamayla beraber her nevi hizmet sağlanıyormuş. Yolculardan hiç bir ücret talep edilmiyormuş.

1453 yılında, İstanbul'un fethinden sonra, ilk zamanlarda, İpek Yolu önemini kaybetmiş. Avrupa'lılar Hindistan ve Çin'e ulaşabilmek için yeni ticaretyolları aramaya başlamışlar. Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan ve Çin'e ulaşmışlar.

1492 yılında Amerikanın keşfi, dünya ticaretinde dönüm noktası olmuş.

İpek Yolu çalışmaları son zamanda önemli yer almaktadır. Petrol yataklarının bulunmasıyla İpek Yolu yeniden önem kazanmış. 32 Asya ülkesinin katılımıyla ve Birleşmiş Milletler'in desteği ileİpek Yolu'nun yenilenmesi için 25 milyar dolar harcanmış. 3 Mayıs 2011 yılında Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat kentinde UNESCO temsilcileri, Türkmenistan, Çin, Hindistan, Güney Kore, Kırgızistan, İran, Japonya, Kazakistan, Tadjikistan, Özbekistan toplanarak İpek Yolu'nu Dünya Kültür Mirası'na dahil edilmesi için koordinasyon komitesi oluşturmuşlar.

Çin, ürettiği malları İpek Yolu vasıtası ile Avrupa'ya taşımayı amaçladı. Bu taşımacılık artık Çin'den Avrupa'ya uzanan demir yolu vasıtası ileolmaktadır.Avrupa Birliği, İpek Yolu projesine katkıda bulunmakta. “

Bulgaristan'ın çağdaş gündeminde yer alan İpek Yolu simgesiyle yapılan başka yerli ve uluslararası, ticaretve siyasi görüşmeler de var olmaktadır.”

Emel Balıkçı ve Mehmet Alev'in “Ayı Dayı Köyleri” kitabında bazı kaynaklarda gösterilen, ama günümüzde artık yok olan, yollardan birini görmekteyiz. Beş mahalleden oluşanKirez tarla (Yonçevo) köyünden geçen Edirne'den Filibeye giden yol varmış. Bu yol üzerindeHasköy (Haskovo), Kale Mahalle, Küpse Kulesi, Pılaklar Mahallesi, Karacılar, Novakovo, Pyrvomay bulunmaktaymış.Roma ve Osmanlı döneminde önemli yollardan biri olan yol, savaştan sonra kapatıldıktan sonra Paničkovo'dan geçmeye başlamıştır.

Osmanlı döneminde birçok yerde İpek Yolu katkılarıyla ticaret oldukça gelişmiştir.Birçok yerde pazarlar oluşupsadece İpek Yolu değerli malları değil, yerli üretimin gelişimi sonucunda olanmallar da satılmaktaymış. O zamanticaret ile paralel olarak üretim, zanaat, hayvancılık ve tarım da gelişmiştir. Bir sözle o dönemde ticaret oldukça gelişmiştir. Sadece ticaret değil, üretim de hızla gelişmiştir. Birçok el işleri ustaları meydana gelmiş ve zanaat dükkanları açılıp mal satılmaktaymış. Ticaret ve ekonomi gelişimi, o yıllarda yaşayan toplumun kültür, sanat ve spor gelişimine de etkisi büyük olmuştur.

Farklı farklı toplum ve halkların refah ve daha iyi yaşam şartları düzeyini arttırmak için çok büyük katkısı olmuştur. Her geçtiği yerlerde insanların yaşam şartlarını daha iyi yapmıştır, onların eğitim, sosyal ve kültürel gelişimi için ve farklı toplumların birbirine etkisi olması için temel nedenlerden biri olmuştur.

İpek Yolu sayesinde var olan dinlerle ilgili birçokdeğişimler olmuştur.Orta Asya'dan Budizm Çin'e ulaşmıştır ve Küçük Asya'dan Hristiyanlık Orta Asya şehirlerine nüfuz etmiştir.Müslmanlığın Avrupa'da yayılmasına, gelişimine, değer kazanmasına ve kazandırılmasınaetkide bulunmuştur.

9.Şumnu(Şumen) Şehrinde İpek Yolu İzleri

Bulgaristan'ın Deliorman bölgesi merkezinde bulunan Şumnu şehri, Osmanlı döneminde bir merkez şehir olarak bilinmektedir. O dönemde Osmanlı ordusu merkezi olduğundan dolayı şehir, dev adımlarla gelişmiştir.

Şumnu'ya 5- 10 kilometre mesafede olan “Kabük” adını taşıyanAt yetiştirme yeri meydana gelmiştir.Osmanlı ordusuna,ticaret ve tarım işlerine at yetiştirmiştir.

Şumnu Bit Pazarı'nda ve son baharda düzenlenen Panayır'da meyve, sebze, giyim kuşam, ticareti ile birlikte Türkiye'den gelen ipek ve pamuk kumaşlar, gül yağı ve gül suyu, değerli taştan yapılan takı ve süsler, baharatlar, kürkler ve başka İpek Yolu malları satılmaktaymış.

Ticaretin gelişimi sayesinde, yerli üretim ve zanaatlar da oldukça gelişmiştir. Günümüzde halk dilinde “Kazancılar sokağı” olarak bilinen sokak vardır. Bu sokaktakazancı, demirci, nalıcı, terzi, marangoz, çömlekçi, yorgancılar gibi farklı zanaat ve ustalarını görebiliriz. Sokak içinden en çok gürültü kazancılar kaldırdığından dolayı, bu sokağa “Kazancılar” sokağı demişler.

Şumnu'nun birçok mahalle merkezinde çarşı ve dükkanlar da varmış. Kılak mahallesi ve Çömlekçi Mahallesinde olan çarşılar gibi başka yerlerde de çarşıların dükkanlarında aba, keten, kenevir, dövme, potur, aneri, çalma, sarık, iplik, kumaş, kadın giyimlerinden ferece, şalvar, yaşmak, elek, urba, çember, çarık,, nalım,kundura, yün, baharat, kürk ve başka mallar satılmaktaymış.

Osmanlı döneminde, Şumnu'da 10 han, 41 cami, 4 hamam ve çok sayıda çeşmeler varmış. Bugün, Osmanlı döneminden en çok eser kalan Şumnu'da var. Saat kulesi, Beyaz hambar, Bedesten, 3 cami, birkaç çeşme gibi, ama birçok tarihi yer ve yapıtlar yok edilmiştir.

Romanya'ya ve Tuna nehri kıyısında bulunan kasaba ve köylere giden tüccar ve yolcuların yolları, Şumnu'dan geçtiğiden dolayı, Şumnu hanlarında konaklayıp yollarına öyle devam etmişlerdir. Tüccarların konakladığı yerde, görüldüğü gibi, ihtiyaçları olan her şey var olmuştumış, uyumak için hanlar, ticaret yapmak için pazar ve panayırlar, su içmek için çeşmeler, namaz kılmak için camiler, yıkanmak için hamamlar varmış.

10.Hacıoğlu Pazarcık'ta (Dobriç) İpek Yolu İzleri

Bulgaristanın Kuzey doğusunda bulunan Dobruca bölgesinde Hacıoğlu Pazarcık (Dobriç)şehrin adlarını da anlatalım.

Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Dobruca bölgesinin merkezi olan, eski adı Hacıoğlu Pazarcık olan bir şehir vardır. Hacıoğlu isimli bir Türk taciri tarafından kurulmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısında Hacıoğlu'nun küçük bir pazar merkezine(pazarcık) dönüştüğünü sunmaktadır. Bundan sonra Hacıoğlu Pazarcık şeklinde anılmıştır.

Kaynaklarda adı Hacıoğlu Pazarcık, Hacıoğlu Pazarı, Pazarcık şeklinde de geçer. Bugün Dobriç(Добрич)adıyla bilinmekte olup 16. yüzyılda Dobruca'nın iç kesiminde bir Osmanlı kasabası olarak, camileri, hanları, medreseleri, tekkeleriyle, tamamen bir Türk-İslam merkezi halinde gelişme göstermiştir.

Efsanevi İpek Yolu, zamanla medeniyetin motoru haline gelen dünya tarihinin en eski ve ünlü, açık ve esnek ağlarından biri olmuştur. Söylediğimiz gibi, İpek yolu'n, sadece ticaret değil, kültür, eğitim, spor, sanat iletişimi konusunda da etkisi olmuştur.

1569'da tamamen Türkler'den oluşan Hacıoğlu Pazarcık, Osmanlı döneminde İpek Yolu etkisiyle de, Türk-İslam merkezi haline gelmiş ve gelişim göstermiştir. Günümüze kadar erebilen birçok belge, fotoğraf, halk edebiyatı, tarih ve sanat eserleri ve anlatımlar var olmaktadır.

1667'de Evliya Çelebi, Hacıoğlupazarcığı'nı "kasaba-i ma'mûr" diye tanımlar ve Başvezir Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın kethüdası İbrâhim Ağa'nın muazzam eserinden takdirle bahsetmektedir. İbrahim Ağa, 50.000 altın sikkeye mal olan bir yer altı sistemiyle iki saatlik mesafeden kasabaya su getirtmiş ve çeşmelere dağıtmıştı. Aynı zamanda bir hamam ve özellikle de Sultan Çarşısı kadar devasa bir bedesten yaptıran İbrâhim Ağa'nın eserleri kasabayı zenginleştirmiştir.

Müellif Machiel Kiel, 16. yy " Pazarcık'ın Hacı Hamza mahallesinin su şebekesi ve köprüsünün bakımı için özel bir vakıf kurulduğunu yazmıştır.

Hacıoğlu Pazarcık (Dobriç),Osmanlı döneminde, 1165 (1752) tarihli "Mufasssal Avârız Defteri'nde (BA, KK, nr. 2846) kasabadaki mahalle sayısı 20 bir olarak zikredilir. 794 haneyle burası Dobruca'nın en büyük merkezlerinden biriymiş.Dobruca'nın diğer yerlerinden, Balçık, Hırsova, Provadiya, Silistre, Tekfurgöl ve Varna gibi yerlerden insanlar, ticaret yapılan Pazarcık'agelirmiş. Bulgarlar ve Ermeniler'den oluşan Hristiyan nüfus ise ancak on bir haneden ibarettir. Kasabanın giderek zenginleşmesi üzerine Bulgar, Ermeni ve Yahudi tüccar grupları 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kasabaya yerleşmeye başlamıştır vekısa bir süre sonra kendi kilise ve sinagoglarını inşa etmiştir.1873 yılından"Tuna Vilayeti Salmesi"nde Hacıoğlupazarcığı bir kasaba (Hacıoğlu) ve 108 küçük köyden oluşan bir kazanın merkezi olarak tarif edilmiştir.

Türk-Rus savaşından sonra ünlü şeyhülislâm ve şair Arif Hikmet Bey tarafından 1840'ta İstanbul'a gönderilen ayrıntılı bir raporda kasabada 8 cami (hepsinin ismi verilmiş), 5 medrese, 1 mescid ve 1 hamam kalmıştır.

İstatistik kısmına göre, Hacıoğlu Pazarcık kasabasında. 2011 ev, 584 dükkan, 20 cami, 2 fabrika, 24 hane, 4 medrese, 12 mektep, 24 han, 13 tabakhâne, bir hükümet konağı, bir telgrafhâne ve bir saat kulesi varmış.

1872’de Felix Kanitz, Dobruca’nın iç kısımlarının doğal merkezi olarak tarif ettiği Hacıoğlupazarcığı’nın güzel inşa edilmiş caddeleriyle bir yıldız gibi parlıyormuş.

1970’te 20 camiden ayakta kalan sadece 2 camisi varmış. Bunlardan biri, 19. yüzyılın ortalarına ait kubbeli bir cami, diğeri ise 16. yüzyılın sonlarından kalma, 1753, 1905 ve 1931 yıllarında birkaç defa geniş tamirattan geçmiş Cami-i Atik’ti (Eski cami) varmış.

Ticaret merkezi olan Hacıoğlu Pazarcık’ın Eski cami çevresinde eski zanaatkarlar, dokumacılar, tarım aletleri parçaları yapanlar, çömlekçiler, nalbantların sergilendiği birçok dükkan varmış.

Bir sözle, ticaret merkezi olan Hacıoğlu Pazarcık’ta yapılan ticaret sayesinde sadece ticaret değil, farklı milletlerin iletişimi ve farklı farklı milletin yerleşmesi ve gelişimi için, İpek yolu’n etkisi büyük olmuştur, Bulgaristan’ın diğer yerlerinde olduğu gibi birçok şey yok edilmiştir.

Dobriç Belediyesi Başkan Yardımcısı Gülhan Veysel ve Nurten Köse, geçmişte büyük değeri olan Aptıramanın Hanı (Аптарамановия хан) ile ilgili anlatımlarda bulundu. İpek Yolu’n bir parçası sayılan han, yıkılıp yok edilmiştir, ama günümüzde olmuş adı, hala anılmaktadır.

Bazı kaynaklara göre, Osmanlı döneminde, Hacıoğlu Pazarcık’ta misafir karşılayan 30 han varmış. Her biri, hem yaptıkları işler ve verdikleri hizmet açısından, hem mimari özellikleri açısından, birbirine çok benzermiş ve Aptıramanın Hanı’nın imajının temeli olabilirmiş. O, birçok yolun kesiştiği birkavşakta bulunmaktaymış Oradan posta ve ordu yolları, çeşit çeşit kabile ve ticari kervanları geçmekteymiş.

Aptıramanın Hanı dışında Çamurlu Han, Durmuşların Hanı, Durbalı Hanı, Armutlu Hanı gibi. Her Cumartesi günü şehir merkezinde meyve, sebze, giyim, kuşam pazarları olurmuş, şehrin kuzeyinde ise hayvan pazarları olurmuş. Uzak’tan gelen İpek Yolu tüccarları, yakından gelen ve kendi ürettikleri mallarıyla ticaret yapanlar vekomşu kasab ve köylerden alış verişe gelenler, hanlarda konaklıyormuş. Han sahipleri önceden hazır oluyormuş ve Pazar günlerinde büyük kazançları oluyormuş. Araba, öküz ve at kervanları ve rengarenk kıyafetlerle giyimli insanlar Hacıoğlu Pazarı yollarını doldurup canlandırmaktaymış.

Osmanlı hakimiyetinde sonra da bu hanlar hizmet vermekteymiş. En aktiv 1913 yılına kadar kapıları açıkmiş. 1940- 1941 yılına kadar 12 tane han kalmıştır. Komünist döneminde, 1947 yılına kadar eski hanlar tamamen yok edilmiştir.

Bulgaristan’da Türkçe ismi Pazarcık kelimesini içeren başka yerleşimler de bulunmaktadır. Hacıoğlu Pazarcık dışında Tatar pazarcık, Yeni Pazar, Osman pazarı, Eski Cuma (Pazarı) kasaba adlarında da bu kelime vardır. Tüm saydıklarımız yerlerde İpek Yolu izleri oldukça çoktur. Osmanlı döneminde ticaret merkezi olmuşlar ve kalabalık pazarlarıyla ün kazanmışlardır.

11. Pazarcık’ta İpek Yolu İzleri

Pazarcık, Tatar Pazarı, Pazarcık adlarını da taşımış olan bir kasabaymış. Bulgaristan, ticaret İpek Yolunun Asya- Avrupa durağı ve ticaret kervanlarının konaklama ve uğrak yeri olmuştur.

Osmanlı döneminde halkın tümü Müslüman Tatar, Türk ve yörüklerden oluşan, Sofya’nın güneydoğusunda yer alan ve 1481 yılında Kırım’dan gelen Tatarlarından Sultan II. Beyazıt döneminde kurulan kasaba, hem uzak yollardan gelen kervanların (halkın deyimiyle Bağdat Yolu

kervanlarının) uğrak ve durak yeri olmak yönüyle önem kazanıyor, hem de kaza sınırları içindeki köylerin halkının alış veriş yaptıkları pazaryerinin burada bulunuyor olması hasebiyle de hareketli bir merkez haline geliyordu. Kasabanın çevresi içinde en hareketli merkez haline gelmiştir.

1554 yılında bir Alman seyyahın verdiği bilgiler ilginçtir:“Pazarcık’ta bir mescit var. Burada yalnız Türkler oturuyor. Rum yok. Sağ tarafta yol kenarında büyük bir kervansaray gördük. Kervansarayın içinde orta kısmında 12 tane meşe direk var. Bu direklerle taşlar üzerine oturtulmuş, bütün binayı taşıyorlar. 20 baca saydım. Kervansaray herkese açıktır. İçinde 150-200 at barınabilir. Bütün gün Bursa’ya giden veya oradan dönen yolcularla karşılaştık. Yüklü katır deve vs. hayvanlarla gidip geliyorlar. Aralarında askerler de var. Bunlar Bursa’ya buğday gönderiyorlar. 6 devenin taşıdığı yük aşağı yukarı 5 duka altın değerindedir. Üzeri kırmızı renkle boyanmış kapalı iki arabayla karşılaştık. İçlerinde kadınlar varmış. Pazarcık sakin iki tarafı dağlarla çevrili güzel bir yer. Görüldüğü gibi Pazarcık kasabası araba yolu üzerinde ve bir durak noktasıdır. Hatta gece konaklanabilecek büyük bir kervansaraya da sahiptir. Çevresi de hem girişte hem de çıkışta hareketli bir güzergâhtır.”

12.İstevrek Köprüsü

Osmanpazarı (Omurtag) müzesinde çalışan elemanlardan biri, Osmanlı döneminden kalan taş köprü var olduğunu söyledi.

Kuzey Bulgaristan’ın Deliorman bölgesinde, Eski Cuma(Tırgovişte) Şehri, Yaylaköyü (Antonovo) Belediyesinde İstavrek (Stevrek) köyü bulunmaktadır. 1430 yıllarında Osmanlı belgelerinde İstavrek adı geçen köyün 7 kilometre mesafede ,Eski Dere’ye dökülen Kara dere üzerinde inşaa edilen çok eski köprü vardır. Sadece yaya ve gidilmesi güç olan köprüye ulaşım, bilen rehber eşliğinde yapılmaktadır. Onların anlatımlarına göre, bu köprüden geçen yolun değeri çok büyükmüş. İkinciye inşaa edilmesi ve tamir yapma aktiviteleri de köprünün değerini anlatmaktadır.Günümüzde Stevrek Köprüsü diye adlandırılan köprü, çok yaşlı insanların anlatımlarına göre, çok eski Kırım Tatarlarının yolu üzerinde olan köprüsü imiş ve o, İstanbul Kırım yolu üzerinde bulunmakla sadece İpek Yolu ve ticaret amacıyla değil, Osmanlıların Kuzeydoğu sınırında yapılan birçok savaşlarda da kullanılmıştır.

İstavrek köprüsü, uzmanlar tarafından 16 yüzyılda inşaa edilmiştir diye kanıtlanır, ama birçok Osmanlı tarihi değerleri gibi Roma değeri olarak gösterilir. Köyde oturan Türkler Türk Rus savaşında Türkiye’ye göç etmiş ve onların yerine Köstendilden birçok Bulgar yerleştirilmiştir. Eski camiyi öğrenci yurdu yapılmışlardır.

1874 yılında Avusturya Macaristan seyahatçisi Feliks Kanits, Stevrek köyüne yakın olan Osmanlı köprüsüne gravür yapmış, ama Bulgaristan topraklarında olduğundan dolayı eserini “Eski Bulgar Köprüsü”, diye adlandırmıştır.

Bu, 59 metre uzun, 3.6 metre geniş ve 7.5 metre yüksek Osmanlı değerin inşaatı, 2 dönemde yapılmıştır. 18. Yüzyılın sonlarında inşaat edilmiştir. Bazı kaynaklara göre, 19. Yüzyılın başlarında tamir amacıyla da yeniden inşaat edilmiştir. Köprünün en çok değerli olan taraflardan biri, Osmanlı döneminden bilinen, çok ilginç Türk Arap mimarisine ait sahip olmasıdır.

Bu köprüye, her açıdan benzeyen köprüler, başka yerlerde de vardır. Bugün Tryavna şehrine yakın bir köprü (Staynovskiya most, Стайновския мост) ve Kırcaali şehrine yakın bir köprü (Borovinskiya most) Osmanlı zamanında yapılan eserler var. Onların gerçek adını olduğunu henüs keşfedemedik, ama tarz, mimar ve yapılaş açısından tarihi Osmanlı eseri oldukları ve İpek Yolu ile de kullanmış oldukları kesindir.

13.Eğridere’de Şeytan Köprüsü

BulgaristanGüney’inde Rodoplar bölgesinde Şeytan Köprüsü, dimdik ayaktaadır. İpek Yolu’nda Akdeniz ve Trakya bölgelerini bağlayan bir taş köprüdür.Osmanlı hakimiyeti döneminden, 56 metre uzun ve 11 metre yükseklikte olan.16. Yüzyılda inşaa edilmiştir. Şeytan köprüsü’nden İpek Yolu kervanları geçip, bugünkü Bulgaristan sınırlarını aşarak, Belgard’a giderlermiş.

Şeytan Köprüsü, günümüzde Eğridere (Ardino)kasabasına yakındır. Onunla ilgili anlatımlar ve efsaneler çoktur. Bilindiği gibi, Çar Solomon zenginlikleriyle Şeytan köprüsü üzerinden geçmiş ve taşlardan birinin üzerine mühürünü koymuştur. Yakın geçmişe kadar, turistlerin onu gidip görebilmek için,sadece bir kara yol vardı.Günümüzde gidip görmek isteyenlerin sayısı çok olduğundan dolayı Şeytan Köprüsü, Osmanlı dönemindeİpek Yolu’n değerlerinden kalan bir efsanevi ve tarihi değerdir.

Eski Zara’da bulunan hazine, Avrupa’ya kadar giden ticaret yollarını da anlatmaktadır.Eski Zara (Stara Zagora,Стара Загора) şehrin 12 km güneybatısında bulunan Çatalka adını taşıyan yerde arkeolojik kazılar yapılmıştır. Günümüzde bu kazıların yerinde Roshava Dragana Cenaze Höyüğü adını taşıyan ve çok eski zamanlardan günümüze kadar kalabilen bir yapıt vardır. Yapılan kazılarda Roma ordusunda bir subayın bronz kask maskesiyle birlikte Asya ve Avrupa’dan otantik silah sergilerden hazine bulunmuştur. Bunlar, Asya ve Avrupa’nın tarihsel gelişimi, Orta Doğu’dan Güney ve Orta Avrupa’ya kadar önemli ticaret yolları üzerinde bir etkiye sahip olmuştur. Çek Cumhuriyeti’nin Çek eyaletleri, Bohemya, Moravya ve Phileisia, İpek Yolu boyunca öfkeli olan savaşıardan doğrudan etkilenmişler. Bu savaşlar, modern dünyanın yanı sıra Orta ve Güneydoğu Avrupa’da askeri ve dış politikayı değiştirmiştir.

14.Cebel’de İpek Yolu İzleri

Rodopların Kırçali ilinde bulunan Cebel kasabasından eski bir fotoğraf, İpek Yolu izleri ile ilgilibilgi vermektedir. İnsanlar,develerle birlikteortaya çıkar. Develer, temel yük taşıma araçları olarak kullanılmıştır ve dolayısıyla deve kervanları da günlük hayatlarının bir parçası olmuştur. Günümüzde Rodoplarda yaşayan insanların soyadında deve sözcüğü olan insanlar bulunmaktadır. Artı, kervanların geçtiği yer olarak bilinen Şeytan köprüsü Cebel’e çok yakındır.

15.Bulgaristan’da İpek Yolu Pazarları

Bulgaristan Türklerin en yoğun oturduğu yerlerde, Rodoplar, Dobruca, Deliorman, Tuna kıyısı, Karadeniz kıyısı, Trakya, Kamçıboyu,Deliorman, Gerlova ve Tozlık kasaba ve köylerinde, gelenek olarak,halkın en önemli toplanma yerler, alış veriş ve sohbet yapılan pazar yerleriymiş. Her yerin belli bir pazar günleri varmış. Pazarların olduğu birçok yerin adı, “pazar” sözcüğü ile ilgilidir. Yeni Pazar, Osman Pazarı, Rusçuk(Pazarı)Tatar Pazarcığı, Hacıoğlu Pazarı, Eski Cuma(Pazarı) gibi.

Emel Balıkçı’nın “ Pazarlar ve Panayırlar yazısında”, “ Türk toplumunu pazarsız düşünmek, onu özünden ayırmaktır”, demiş ve Rodoplar’da pazarların özelliklerini anlatmıştır. “Erken erken üreticiler zanatçılar, esnaflar mallarını sıra sıra dizer, müşteriye beklerler. Bu arada maniler de atılır, atasözleri de katılır. Renkli bir Türk ortamı yaratılır. Halkın pazara tek nedeni alış veriş değildir. Osmanlının ekonomi sistemini geliştiren, onu yzyıllarca ayakta tutan da pazarlardır. O, imparatorluğun en güçlü unsurudur. Her bir müşterinin istediği mal bulunur. Yediden yetmişe kadar değil, yeni doğmuş bebekten yaşlı paslı dede ve ninelere varınca her Pazar yerinde görürsünüz.Kimi pazarlık yapar, kimi sohbet, kimi bir köşede oturmuş geleni geçeni seyrededer. Ürünler ve mallar dakendi yörelerini, ustalarını anlatır. O, eski zamanın dile destan

deve kervanları, ta İpek Yolu uzantıları çoktan tarihlere karışmıştır, ama sıra söz konusu da olurlar.

Uzunca Ova Pazarı, tarihte önemli bir yer alandır ve öteki yöre pazarları ile baş koşandır. Bu pazarlarda ta Hindistan, Çin , Doğu Türkistan’dan mallar getirilir, halka sunulurmuş.

Pazarların geleneksel bir tipi de panayırlarmış.Onlar belli mevsimde ve tarihte düzenlenirmiş.

Pazarların daha eski şekilleri, Mal Tepe satışlarıdır. Tüccarların dinlendiği, konakladığı ve mallarıyla alış veriş yaptığı yerler, genel olarak, tepelerde ve yüksek yerlerde oluyormuş. Onlar hem kervan yolunda, hem uzaktan gözüken tepede olurmuş. Bu arada üç ateş yakılırmış. Kervanın geldiğini bu şekilde duyurmuşlar. Halk, ateşi görür görmez tepeye ulaşır alış verişini yaparmış. Bu satışlar hemen hemen toptan mal satışlarıymış.

Eski zamanlarda da bir hayli atasözleri ve deyimler kalmıştır, “Aldı Mal Tepeyi”, Pazardan alacağına Mal Tepeden al”, “Ne kişnersin Mal Tepe devesi gibi”.

Büyük Kale’de Osmanlı döneminden kalan kale izleri var. Trakya’dan Akdeniz’e giden yol hem oradan hem Küçük Kale’den geçmekteymiş.

16.İpek Yolu’nda İpek Böcekçiliği ve İpek Kumaşı Dokumacılığı

4000 yılı aşkın bir süreden beri, insanların ekonomik hayatında önemli bir rol oynamakta olan ipek, yıllar boyu Çin, Hindistan, Taşkent, Bağdat, Şam ve İstanbul’dan geçen ipek yolunu takiben Avrupa’ya taşınmıştır. Bu zaman zarfında ipek, altından daha değerli bir ürün olarak alıcı bulmuştur.

Osmanlı topraklarının birçok yerinde böcekçilik, koza ve iplik üretimi ve ipek kumaşları dokumacılığı yapılmıştır. Marmara, Ege, Akdeniz, Trakya ve başka bölgelerde, Amasya, Diyarbakır, Hataygibi Türkiye şehirlerin dışında Bulgaristan’ın Trakya bölgesinde debulunan bazı yörelerde, ipekböcekçiliğinin yayılmış olduğu görülmektedir.

İpek, en çok dut ipek böceğinden elde ediliyormuş. Bu yerler,jeografi ve iklim açısından, dud ağaçları yetiştirmek için de çok uygunmuş. Bundan dolayı ipek böceği yetiştirme özellikleri, Türkiye’nin Edirne şehrinden Bulgaristan’ın buna benzer iklimin olduğu yerlere getirilmiştir.

Bulgaristan’ın Doğu Rodoplar’ında bulunanGorno Lukovo, Mandritsa, Sivkladenets, Dolno Lukovo, Odrintsi, Harmanli, Svilengrad, İvalovgrad kasaba ve köylerinde de İpek Yolu izleri var olmaktadır. Osmanlı döneminden kalan kerpiç evlerde İpek böcekçiliği yapılmış. Bu işi yapmak için o evlerin özellikleri vardır. Gereken sıcaklığı ayarlayabilmek için ev duvarları çok kalındır.

Bilindiği gibi, İvaylovgradşehri,Rodoplar’da ipek böcekçiliğın merkezi olmuştur. Bu şehrin civarında olan yakın köylerde koza ve ipek, insanların yaşamında önemli yer almıştır.

Mandritsa köyü, İpekböcekçiliği ve koza üretimi sayesinde 1636 yılında meydana gelmiştir. Günümüzde orada çok az insan yaşamaktadır, ama İpek Yolu’nun yaptığı etkileri ve olanakları olan büyük iki üç katlı kerpiç evler, hala ayaktadır. İpek böceklerinin yetiştirildiği özel yapılmış yerler de korunmaktadır.

18. yüzyılda Edirne’den Bulgaristan torpaklarına uzanan ipek böcekçiliği,Hasköy (Haskovo, Хасково), Prespa, Bitolya, daha sonra Kuzey Bulgaristan’a da büyük çapta yayılmıştır. Böylece 19. Yüzyılda birkaç tane koza merkezi olan bölge meydana gelmiştir. Birincisi Meriç (Maritsa, Марица), Struma(Струма) ve Vardar nehirlerinin orta ve alt kısımlarında, ikincisi Orta

Balkan Dağları'nın kuzeyindeki dağlık öncesi alanı kaplar ve kuzeybatı Bulgaristan'da devam etmiştir.

Berkovitsa (Берковица) Müzesi'nin ekibi, 1930'lar ve 1970'ler arasındaki dönemde Berkovitsa ve çevre köylerdekoza üretimi, oldukça geliştiğini söylemektedir.

Bulgaristanın Kuzeydoğusunda bulunan, 1553 yılından olan bir Osmanlı vergi belgesinde Uvraca diye adı geçenVratsa şehrinde ipekböcekçiliği, 120-125 yıl önce başlamıştır. Osmanlı döneminde başlayan İpek dokumacılığın gelişimi,İpek Yolu'n yayılmasına katkısı varmış. Uvraca, 18. Yüzyılın sonlarında ticari merkez olarak anılmıştır. Orada,farklı zanaatların gelişmesi,eğitim ve din kurumların meydana gelmesine neden olmuştur. Ticaret canlandığındaaba, deri ve altın dükkanları varmış. Ticaret amaçlı kızaklar, arabalar ve faytonların üretimi de yapılmıştır. Farklı farklı zanaatların çoğalmasıyla ticari ürün ve eserler, İstanbul'dan başka Lion, Bukureşt ve Viana gibi Avrupa ülkelerine gidereği.

İpek böcekçiliğın yakın geçmişinde 150 çeşit dud fidanları ve 200 çeşit ipek böceği yetiştirilmiştir, 30 devletle de alış veriş yapılmıştır. 1903 yılında ipek böcekçiliği ve ipek dokumacılığı okulu kapılarını açmıştır. Son zamanda maddi imkansızlıklardan dolayı bu işler oldukça azalmıştır. Eski İpek Yolu'n devamı olan bu ürünleri, tıp, gıda ve hatta sanatta kullanılmaktadır.Ayrıca,eski bir evde 1000 yıllık ipek dokuma tezgahı bulunmuştur ve ipek böcekçiliğın yapıldığı kurumda korunmaktadır.

Bilgi kaynakları yok denecek kadar azdır, ama çok az bilgi vermiş olsa da, Arda'dan Tuna kıyısına kadar ipekböcekçiliği, koza ve ipek dokumacılığı ve ipek ticareti, Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Görüldüğü gibi, İpek sayesinde, 20. yüzyılın sonunda Bugaristan koza üretiminde, dünyada 8. Yerdedir, Avrupa'da ise birincilik göstermektedir.

İpek böcekçiliği dışında İpek kumaş dokumacılığı da yayılmış ve gelişmiştir. İpek dokumacılığı Çin'den başlayarak, İpek Yolu'nun geçtiği yerlere, Asyadan Avrupa'ya yayılmıştır.

17.İpek Yolunda Gül

Bulgaristan'nın Koca Balkan (Stara Planina) eteklerinde bulunan Kazanlık kasabasının adını,Sultan I. Murad'ı karşılayanakçe kızanlar (beyaz kızlar) vermektedir. 15. yüzyılın başlarında, Osmanlı belgelerinde kullanılan şehrinadı, önce Akche Kızanlık'tır.

O döneminde Kazan ürünleri, gül yağı, aba ve örgülerle ün kazanmıştır.

İran, Suriye ve Küçük Asya'dan geçip Hindistan'dan gelen, sadece Kazanlak topraklarında gelişmek için uygun koşullar bulan gül çiçeği, Bulgaristana uzanan efsaneviİpek Yolu'n bir önemli ve tarihi bir değeridir. Kazanlık topraklarında yüksek nem, uygun sıcaklık ve hafif kumlu tarçın ormanı toprakların var olması,Bulgaristan'da gül üretiminin başlangıcına adım atmıştır. Daha sonra Kazanlık, gül bakımı ve gül yağı üretimi gelişmiştir ve gül merkezi olmuştur. Rus-Türk Savaşı'ndan sonra geniş Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pazarların kaybedilmesi olumsuz etki görmüştür. Üç asır boyunca burada güzel aromalı gülyacı kaynağı güller yetiştiren Kazanlık, günümüzde de güller şehri olarak bilinmektedir. En önemli parfüm üretiminde önde giden Fransa dışında Avrupa'nın diğer ülkelerine, ABD, Avustralya, Japonya ve Çin'e ihracat yapılmaktadır. Arap ülkelerinden de belirli bir ilgi vardır. Gül kokusuna Asya büyük önem verilmektedir. Orada gül çiçeğinden, sadece parfüm ve kozmetikte değil, tatlı yapımında da faydalanılmaktadır.

Kazanlık'ta üretilen gül yağın Avrupa'da da değeri çok büyüktür. Londra, Philadelphia, Paris, Milano ve Antwerp'te düzenlenen gül sergilerinde gül yağı, altın madalya kazanarak ün

kazanmıştır. Bulgaristan, gül yağı üretiminde dünya lider konumunu koruyor. Sadece Türkiye’de üretilen gül yağı ile yarışmaktadır. Bulgaristan’da başka önemli bir rakibi yoktur.

Kazanlık Gül Ovası’nın tarihçesinde çok ilginç bir an var. Gülcü zade İsmail Efendi’nin bastonun içine gizleyerek Bulgaristan’dan getirdiği gül fidanı, Isparta’nın kaderini değiştirdi. Isparta’yı dünyanın gül bahçesi haline getiren serüven, Bulgaristan’ın Kazanlık kentinde 1870’lerde başladı.

18.İpek Yolu’nda Ceviz

İpek Yolunda birçok baharatlarla birlikte kurutulmuş meyve, sebzeler ve cevizler de satılmaktaymış.Eski İpek Yolu üzerinde yaşayan milletler de cevizi çok kullanmaktaymış. Hindistan, Rusya, Ukrayna, Yunanistan ve başka Avrupa ve Asya ülkelerinde cevizli ekmek yapılmış.

Çin’de yetiştirilen büyük ceviz bahçeleri dışında ceviz ağacından çeşit çeşit ahşap süsler yapılmaktaymış.Ahşap vazo, tabak, süs, kutu, kolluk, tarak gibi.Artı ceviz mobilyaları çok değer taşımaktaymış.

Bu tür cevizli lezzetler çok eskilere dayanmaktadır ve İpek Yolu sayesinde ceviz ticareti de yapılmaya başlanmıştır. Türkiye, İran, Çin ve Kırım’da en çok ceviz ağacı bahçeleri olup İpek Yolu ceviz ticaretinde en çok satılmış.

Asya’da Uygur Mecisinin özelliklerinden en önemlisi, toplanan insanların ceviz kırmasıymış.

Bulgaristan’da oturan her aile, genel olarak mutfakta ceviz kullanmaktadır. Baklava,tatlı, kek, şeker,ekmek, cacık, kurabiye ve başka yemeklerde ceviz kullanılmaktadır.

Bulgaristan’da da ceviz ağacına çok değer verilmektedir. İnsanlar kendi bahçelerinde ceviz ağacı yetiştirirler ve sıcak yaz günlerinde dölgesinde otırmayı severler. Ayrıca birçok tatlı ve yemeklerinde çok ceviz meyveleri kullanılmaktadırlar. Yol boyunca birçok yere devlet tarafından sıra sıra ceviz ağaçları da vardır. Kazanlık ilinde bulunan Golyamo Dryanovo (Голямо Дряново) köyü Ceviz Festivalin ambleminde ceviz ağacı vardır.

19.İpek Yolu, Sanat ve Edebiyatta

Bilindiği gibi, hem eski zamanlarda, hem günümüzde İpek Yolu, yaşamınbaşka alanlarında da etkileri olmuştur. İpek Yolu etkisinden oluşan veya onun özelliklerini taşıyan sosyal, sanatsal, spor ve kültürel aktiviteler yapılmaya devam etmektedir.

19.1.Ebru Sanatını Yayan İpek Yolu

Çok eski bir sanat olan **Ebru sanatı**, Orta Asya'dangünümüz Türkiye topraklarına İpek Yolu boyunca ortaya çıkmıştır.Ebru sanatı, günümüzde Türkiye’de çok yaygındır, ama Bulgaristan’da Ebru atölyesi sadece Nurten Remzi’nin yöneticilik yaptığı Şumnu Kültür Evi’nde vardır. Ebru’yu öğrenme ve yapma progmlarında sadece şehrin gençleri değil, bütün ülkeden katılım vardır. İpek Yolu sayesinde Asya’dan Avrupa’ya yayılan Ebru çalışmalarında harflerin, kitap kapaklarının ve belgelerin dekorasyonu için kullanılmıştır. Bitki kalınlaştırılmış suyun yüzeyindeki at kılı fırçaları ile, ultraviyole ışıkla aydınlatılmakla yapılmaktadır.Farklı boyutlarda bir bız ile boya kesilir ve farklı şekil ve şekiller oluşmaktadır. Bu çok kolay su üzerinde parlayan renklerin dansı,Ebru dünyasında yakalanan kozmik evrenin büyüğü yansımalarıdır. Su yüzeyi ve hayal gücü ile zahmetsizce oynamanın büyük zevki İpek Yolu’n var olması sayesinde sanat aleminde taht kurmuştur.

19.2.Bulgaristan Türk Halk Edebiyatında İpek Yolu İzleri

Osmanlı döneminden kalan İpek Yolu izleri, Bulgaristan Türk Halk edebiyatında da görülmektedir. Antik İpek Yolu üzerinde bulunan köy ve kasabalarda oturan halkın günlük yaşamına, sevgilerine, özlemine, hasretine dokunmuştur. Günümüze kadar kalabilen gelenek, giyim, kadın ve ev süsleri de bulunmaktadır. Yetişkin ve bilgin kişi veyazarların yaratıcılığında ve halk edebiyatında var olmaktadır. Masal, destan, rivayet, anlatım, mani, efsane, halk şiirleri ve türklere İpek Yolu unsurları olan cümle, deyim ve sözcükler bulunmaktadır.

Smolyan'dan Fatma Balıkcı'nın 2008 yılında basılan "Anamın Türküleri" kitabında İpek Yoluna ait olan sözcüklerle türküler görülmektedir.

"Arabaya bindireyim" türküsünden örnek:

Arabaya bindireyim, Fülbe'lere gezdireyim,
Ey, nasıl ipeklerden, kız, sana fistan diktireyim.
Tirenlere bindireyim, İstanbul'da gezdireyim,
Ey, nasıl kadifeden, kız, manto diktireyim.

Başka örnek: "İstanbul" türküsünden:

İstanbuldan, aman, meyva da gelir, yavrum da, nar gelir.
Hanımlara, aman, kırmalı fistan, yavrum da, dar gelir.
Bu genç yaşta, aman, yölüm bize, yavrum da, ar gelir.

Başka örnek: "Kayalar" türküsünden:

Açıldı ya urmadazeytindalında yaprağı, aman anne,
Çekti ya bizi şu gurbetin suyu, toprağı.
Altın taş, altın tarak, gelemem, yolum irak, aman anne.
Altın taşa leblebi en vermesse ben veri, aman anne.

Başka örnek: "Katibim" türküsünden:

Üsküdüre giderken bir mendil buldum
Mendilimin içini lokum doldurdum.

Başka örnek: "Meyva Çiçek" türküsünden:

Aya yollarına kervanın mı var,
Beni yöldürmeye fermanın mı var,
Ağlamaya, sızlamaya dermenin mı var.

Başka örnek: "Gemi Gelir" türküsünden:

Gemi gelir er sene, direkleri tersene,
Yeni maale kızlarına Şamdan pürgü neresine.

İpek Yolu Eserleri konusuyla ilgili, başka kayank olan kişinin, Bulgaristan'da oturan Türklerin Türkçe türkülerinden, örneklere bakalım.

İstanbul'dan getirirler kömürü,
Allah versin genç kızlara öm(ü)rü.

Başka örnek: Bizim evin **develeri** geç gelir,

Avşam olur, yavrularım aç kalır,
Şimdi bize el kapısı güç gelir.

İpek yolu izlerini Bulgaristan Türklerin folklorunda, giyim kuşam geleneklerinde ve kadınların süslerinde de var olmaktadır. Bilindiği gibi, Osmanlı döneminde birçok sırmalı ve özel mücevher ve değerli taşlı kıyafet ve süsler, kumaş ve dokumalar İpek Yolu ticareti yoluyla Balkanlar topraklarına güzel örnek olarak da ermiştir. Bunun neticesinde birçok yerlerde ipek ve pamuk kumaşı üretimi, onların süslenmesi, hatta kadınların farklı süsleri olarak örnek olmuştur.

İpek Yolu Manilerde

Bulgaristan Türklerin halk edebiyatı ve birçok mani eserlerinde İpek Yolu izleri olan sözcük, deyim ve kavramlar, yer almıştır. Örneğin, pırlanta, yakut, zümrüt, elmas gibi değerli taşların hepsine “cevahir” denir ve bu sözcükle örnekler çoktur. Onlardan biri şu manidir:

Manici başı mısın,
Cevahir taşı mısın,
Gel beraber olalım,
Başımın tacı mısın?

İpek Yolu’nda Rivayetler

Eski ve büyük tarih değeri taşıyan İpek Yolu üzerinde sayısı bilinmeyen çok destan ve rivayet vardır. Asya ve Avrupa halk edebiyatında eş benzeri olmayan eserler vardır. Onlardan biri, Türkiye İstanbul’dan başlayan, Bulgaristan’dan geçen ve Avrupa, Viyana’ya uzanan İpek Yolu üzerinde bulunan Şeytan Köprüsü’nün rivayetidir.

Şeytan Köprüsü rivayet ve destanları oldukça ilgi çekicidir. Yerli halkın en yaygın anlatımlarına göre, köprüyü inşaa eden usta ile ilgilidir. Şeytan köprüsü her inşaa edildiğinden sonra derenin sularından yıkılmıştır. Bir gün şeytan görünmüş ve köprüyü nasıl inşaa edeceğini ustaya söylemiş. Köprü 40 günde hazır olsun ve şeytanın imajı hem görünen, hem görünmez olsun, maddiyat değeri olmasın, ama onadokunulabilinsin, demiş. Usta, şeytanın şartlarına uyarak ek olarak sevdiği kızın gölgesini de yapmış. İpek Yolu’nun deve kervanları, posta, ordu ve yolcu temsilcileri, 500 yıldan fazla üzerinden geçmiş, ama Şeytan köprüsü, hala sapa sağlam, dimdik var olmaktadır.

Sonuç

Günümüzde demir yolu, kara ve su yolları, gaz boru hatları, uydu kanalları ve daha fazla çeşitli ticaret yolları var olsa da, İpek Yolu deve kervanlarıyla yürünen yolların efsane değeri, insanlık tarihinde taht kurmaktadır.

İpek Yolu, uzak dağların ve çöllerin sert güzelliğini, kadınların, erkeklerin ve çocukların gülümsemelerini, yüzlerce yıldır ticaret kervanlarının ve fatih ordularının geçtiği yollarını şiirlerde, türkülerde, karelerde göstermekle, Bulgaristan’da değerini yükseltmiştir.

İpek Yolu dendi mi, aklımıza kaliteli ve parlak mallar geliyor, pazarların gürültüsü dışında renkli ve farklı fikir, teknoloji, moda, gelenek, sanat ve farklı ülkelerden olan insanların konuştukları farklı dilleri kulaklarımızda çınlıyor.

İpek Yolu, geçmişte Hindistan, İran, Çin ve başka birçok Asya ülkelerinin tarihine etkisi olup onların kültürlerini oluşturmuştur. Asırlar boyunca Asya ve Avrupa’yı bağlayan İpek yolu mallarından sultan ve çarlar da, sıradan insanlar da etkilenip kullanmıştır, kişisel ve toplumsal gelişmesini sağlamıştır.

İpek Yolu, Bulgaristan varlığına, renkliliğine, tarihine, edebiyat ve sanatına, genel olarak gelişimine etkisi olmuştur, çünkü İpek Yolu aracılığı ile bugün Bulgaristan’da oturan farklı farklı

millet, ırk ve dinlerden olan insanlar, Asya ve Avrupa değerlerine, asırlar boyunca, dokunarak, maddi ve manevi alış verişlerde bulunmuştur.

Bu araştırma, yazı ve kayıtlar uzmanca yapılmadığından dolayı, eksiklik ve hatalar oluştuysa affınıza sığınmak istemekteyiz. Bulgaristan'da İpek Yolu ile ilgili bilgi veren kitap, kaynak, faaliyet, uzman, yok denecek kadar az olduğundan dolayı, İpek Yolu ile ilgili çalışmalar, gelecekte daha çok olacağına inanmaktayız. Bulgaristan topraklarına günümüze kadar erebilen İpek yolu değerleri, kendi araştırmacılarını ve sevenlerini beklemektedir.

Bibliyografya :

1. Istoriya na Dobrudža, Sofia 1988, II, 8-75;
2. Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskan Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi;
3. Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları: Vakfiyeler, Bulgaristan (haz. Halit Eren v.dğr.), İstanbul 2012, I, 218-220, 226-227; L. G. G. Aubaret, "Province du Danube", Bulletin de la société de géographie, VI^eserie, XII, Paris 1876, s. 153;
4. Evliya Çelebi, Seyahatnâme (Dağlı), VIII, 24;
5. Tuna Vilâyeti Salnâmesi 1290, s. 296-301;
6. P. Miyatev, "Osmanoturski epigrafski pametnitsi v Dobrudža", Kompleksna Naučna Dobrudžanska Ekspeditsiya prez 1954 godina (ed. I. Penkov – K. Krăstev), Sofia 1956, s. 254-258; H-J. Kornrumpf, Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der Europäischen Türkei (1864-1878), Freiburg 1976, s. 272; Str. Dimitrov v.dğr.,
7. Berdimuhamedov, Gurbanguli, Türkmenistan- Büyük İpek Yolu'nun Kalbi
8. Balıkcı, E. Ve Alev, M.- Ayı Dağı Köyleri, 50, 141
9. F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig 1882, III, 240-243;
10. Hüseyin, T., Asırlar Boyu Türkler, Şumen 2016, İpek Yolu, s.16
11. Ch. Kesyakov, "Stari Putovaniya prez Bălgaria", Periodičeski Spisanie, XXI-XXII, Sofia 1887, s. 369 (Otwinovsi);
12. A. Margos, "Armenskata koloniya v Hadžioglu Pazardžik prez Osmanskoto vladičestvo", Izvestiya Narodeniya Muzej Varna, sy. 18 (33), Varna 1982, s. 119-125;
13. Petkov, P.- Spisanie 8, Dekemvrijski broj
14. Stara Zagora Bölgesel Tarih Müzesi, İpek Yolu Savaşında Birlikte "ROMA - Stara Zagora", Alexander'dan Tamerlane'ye Uluslararası Sergi.
15. İslam ansiklopedisi
16. Mahir Aydın, "Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", TTK Belleten, LVI/215 (1992), s. 119-121;
17. Pehlivanoglu, Havva - Deliorman'da Hezergard (Razgrad) şehrinin Ezerçe köyünde doğup yetişen ve 1989 yılı göç olaylarında Türkiye'ye göç eden ve İzmir'e yerleşen anlatıcı.
18. Malçeva, V., Polih ot stariq Dobriç.
19. Kemal Karpat, "Dobruca", DİA, IX, 484, 485.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ÇALIŞANLARIN İŞ –ÖZEL YAŞAM ETKİLEŞİMİNE YÖNELİK TUTUMLARIHİZMET SEKTÖRÜNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

ATTITUDES OF EMPLOYEES TOWARDS BUSINESS-SPECIAL LIFE INTERACTION A QUALITATIVE RESEARCH IN THE SERVICE SECTOR

Doç.Dr. Fatma FİDAN¹

ÖZET

Çalışan bireyler, yaşamları boyunca çalışma ve özel yaşam olmak üzere temelde iki alanda etkinlik gösterirler. Bu ise, iş ve aile yaşam alanlarının etkileşiminin önemini ortaya koymaktadır.

Araştırmada, bireylerin çalışma ve özel yaşama ilişkin algı, tutum ve davranış biçimlerinin, kadın ve erkek çalışanlar açısından farklılıkların tespiti amaçlanmıştır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden “derinlemesine mülakat yöntemiyle gerçekleştirilmiş, veri toplama aracı olarak da yarı yapılandırılmış mülakat formu kullanılmıştır. Hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde 240 çalışan ile yüzyüze görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Örneklem belirlenmesinde basit tesadüfi örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. 18 yaş üstü ve 5 yıl çalışma yaşamında olan bireyler örnekleme dahil edilmiştir.

Araştırmaya katılanların çoğunluğu iş ve özel yaşamın birbirinden ayrı tutulması gerektiği görüşündedir. İş yaşamının birey açısından “güç”, aile yaşamının ise “mutluluk ve huzur” elde etme alanları olarak algılandığı tespit edilmiştir. Bireyler düşünsel tatmini daha çok iş yaşamında, duygusal tatmini ise özel yaşamda elde ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla, her bir etkinlik alanının birey yaşamı açısından farklı katkıları bulunmaktadır. Ancak iki tatmin alanının da bireyden beklentileri de farklılaşmaktadır. Bu da iki faaliyet alanının birey açısından çekişme ve çatışma doğurmasına neden olmaktadır. Ortaya çıkan uyumsuzluğun, şiddeti ve yönü bireylerin özelliklerine göre farklılaşmaktadır. Bu noktada eğitim düzeyi, yaş, medeni hal, cinsiyet gibi belirleyiciler önem kazansa da en önemli değişken olarak cinsiyet öne çıkmaktadır. İki alanı uzlaştırma konusunda erkeklerin kadınlara göre daha başarılı olduğu görülmektedir. Ancak burada ifade edilmesi gereken, erkeklerin başarısının altında yatan faktörün yetenek veya becerileri değil, kadınların yetki ve sorumluluk paylaşımında sergilediği isteksizlik ve yetersizliktir.

Anahtar Kelimeler: Çalışma Hayatı, Yaşam Kalitesi, İş ve Özel Yaşam Dengesi,

Abstract

Working individuals are active in two main areas throughout their lives: working and private life. This reveals the importance of the interaction of work and family living spaces.

In the study, it was aimed to reveal the differences in perceptions, attitudes and behaviors of individuals regarding work and private life in terms of female and male employees. The research was carried out using the "in-depth interview method", one of the qualitative research methods, and the semi-structured interview form was used as the data collection tool. It was conducted by meeting face to face with 240 employees in enterprises operating in the service sector. Simple random sampling method was used in determining the sample. Individuals over the age of 18 and working for 5 years were included in the sample.

A large part of the participants of the research is of the opinion that business and private life should be kept separate from each other. It has been determined that business life is perceived as “power” for the individual, and family life as “happiness and peace”. Individuals stated that they obtain intellectual satisfaction mostly in business life and emotional satisfaction in private life. Therefore, each activity area has different contributions in terms of individual life. However, the expectations of both areas of satisfaction from the individual also differ. This causes the two fields of activity to create conflict and conflict for the individual. The severity and direction of the maladjustment differentiates according to the characteristics of the individuals. At this point, although determinants such as education level, age, marital status and gender gain importance, gender stands out as the most important variable. It is observed that men

¹ Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Sakarya / Türkiye, ffidan@sakarya.edu.tr Orcid No: 0000-0002-1182-3382

are more successful than women in reconciling the two fields. However, what needs to be expressed here is not the skills or skills that underlie men's success, but the unwillingness and inadequacy of women in sharing power and responsibility.

Keywords: Work Life, Quality of Life, Work and Private Life Balance

GİRİŞ

İnsanlar yaşamları boyunca temelde iki etkinlik alanında yer almaktadırlar. Geçmiş dönemlerden farklı olarak günümüzün hızla değişen koşulları altında bireyler açısından iş ve işle bağlantılı etkinlik alanları yaşamın merkezini oluşturmaktadır. Bununla birlikte özel yaşam, özellikle de aile yaşamının aktif zaman içerisinde niteliksel ve niceliksel payının artırılması yönündeki çaba ve isteklerin de yoğunlaştığı görülmektedir. Bu ise, iş ve aile yaşam alanlarının etkileşimini ortaya koymaktadır.

İş ve özel yaşam bireyler açısından farklı tutum, davranış ve düşünce biçimlerinin sergilendiği alanlar olarak dikkat çekmektedir. Yoğun iş temposuna ayak uydurmak zorunda kalan çalışanlar açısından özel hayat bir “sığınma alanı” olarak öne çıkmakta, buna karşın işyerleri bir “güç ve iktidar alanı” olarak anlam kazanmaktadır.

İŞ - ÖZEL YAŞAM DENGESİ

Bireyler, yaşamlarında kimlik kazandıran ve yaşamını isgal eden iki temel etkinlik alanı ile karşı karşıyadır. Bunlar iş ve ailedir. Yaşamları bu iki süreç vasıtasıyla organize olmuştur ve bunlar aracılığıyla tatmine ulaşmaya çalışmaktadırlar. İki etkinlik alanına ilişkin sorumluluk ve beklentiler zaman zaman belirsizlik ve çatışmayı beraberinde getirmektedir. Özellikle kadın açısından iki temel rol kaynağı olan aile ve iş, daha yoğun çekismelerin belirleyicisi olmaktadır. Çünkü bu iki rol kaynağı, zaman ve enerji kullanımı açısından rekabet doğurmaktadır (Fidan, 2005: s.2), İş ve özel yaşam çatışması, farklı araştırmalara konu olmuş, sorunun çözümüne ilişkin farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlarda iş ve özel yaşam arasındaki ilişki farklı biçimlerde ele alınmıştır. Her iki alanın bağımsızlığı (ayrı dünyalar) ve iki alan arasında tek yönlü etkileme etkilenmenin olduğu yaklaşımlarla birlikte, çatışmanın birey üzerindeki yansımalarının ve sürecin toplumsal yargılara göre şekillendiği varsayımının olduğu dışsal faktörleri de ele alarak inceleyen yaklaşımlar bulunmaktadır.

“İş ve özel yaşam çatışması” yaklaşımı ilk defa endüstrileşmiş toplumlarda sorun olarak ele alınmaya başlanmıştır. İlerleyen zaman içerisinde ekonomik, siyasi ve sosyal baskılar sonrasında, özellikle kadınların eğitimlerinin teşvik edilmesi ile birlikte çok sayıda kadın iş piyasalarına girmeye başlamış, bu durum piyasalarda yapısal değişimleri de beraberinde getirmiştir. Toplumlarda çalışan kadın oranındaki artış geleneksel tek gelirli ve tek kariyerli aile yapısından çift veya çok gelirli ve aile yapısını doğurmuştur. Bu yeni aile modeli içerisinde çiftler; yöneten-çalışan, anne-baba, eş, ev işlerini yerine getiren gibi çoklu roller üstlenmiştir. İş ve özel yaşam arasında denge arayışları yaşam kalitesi ve işyeri verimlilik artışı açısından önem kazanmaya başlamıştır. İş ve özel yaşam dengesi, hem iş hem de aile alanlarını etkin olarak katılımın sağlanması ve her iki alanın taleplerinin karşılanması olarak tanımlanabilir (Voydanoff, 2005). Çatışmayı azaltmaya çalışmak ve kolaylaştırmayı maksimum düzeye çıkarmaya çalışmak, iş-aile dengesi dediğimiz kavramı ortaya çıkarmaktadır (Frone, 2003).

İş ve özel yaşam arasındaki çatışma literatürde daha çok iş-aile çatışması olarak karşılık bulmakta ve temeldeki sorunun ise “rol çatışmasında” yattığı belirtilmektedir. İş ve özel yaşam arasındaki çatışmanın temelde iş ve aile baskısından ve bu iki yapı arasındaki rol beklentilerinden kaynaklandığı görülmektedir.

Toplumsal cinsiyetçi işbölümü erkeklerin gelir getirici ve ev geçindirici sorumluluğu üstlenmesi, kadınların ise çocukların bakımı ve ev işlerine yönelik sorumluluğu beklenmektedir. Kadınların çalışma hayatına katılmaları ve aktif bir rol oynamaya başlamaları ile birlikte geleneksel rol ve tutumlarda değişim ortaya çıkmıştır. İki alan içerisinde çalışanların yüklendikleri roller, sorumluluklar, ihtiyaçlar, beklentiler, zorunluluklar, katılım vb. temel unsurlardan oluşmaktadır. Ayrıca kadın ve erkek davranışlarındaki farklılıklar, iş-özel yaşam veya iş- aile çatışmasının farklı seviye ve biçimlerde gerçekleşmesine neden olmaktadır.

İş-özel yaşam arasındaki çatışma, çalışanların rolleri arasındaki uyumsuzluğu ifade etmektedir. İşin veya sosyal çevrenin yüklediği roller, bu rollerin içerikleri ve taşıdıkları anlam zaman ve enerji açısından uyumsuzluk göstermektedir. İş ve özel yaşam arasında yaşanan çatışma, “bireysel ve organizasyonel çıktılar” açısından bir takım sonuçlar doğurmaktadır. Böyle bir çatışmanın olduğu durumda ortaya çıkan bireysel çıktılar olarak: yaşam memnuniyetinin azalması, yaşam kalitesinin kötüleşmesi, sağlığın yitirilmesi, psikolojik sorunlar yaşanması, aileye ve sosyal çevreye pozitif duygular yansıtılamaması öne çıkmaktadır. Organizasyonel çıktılar ise; işe gitmeme veya geç gitme, moral bozukluğu, iş memnuniyetsizliği, verimlilikte azalma, özellikle yönetim kademelerindekiler için zamanında ve etkili kararlar alamama gibi sorunlardır. Günümüzde işlemlerin iş-özel yaşam çatışmasını ve bunun etkilerini en aza indirmeyi amaçlayan programlar geliştirdikleri ve uyguladıkları dikkat çekmektedir. İş-özel yaşam çatışmasında yöneticiler çalışanlarını bir bütün olarak kabul etmeli ve onları desteklemelidirler. Çalışanın bir bütün olarak tanınması ve desteklenmesine işlerlik kazandırılması sadece birey için değil işletme için de büyük bir kazanç sayılacaktır (Friedman, Christensen & Degroot 2001:s. 19-20).

İşyerinde oluşan olumsuz duyguların sosyal hayata, özellikle aile ortamına taşınması önemli bir sorundur. İşlerinde mutsuz olan insanların özel hayatlarında mutlu olabilmeleri de zordur. Fakat işyerinde yöneticileri tarafından takdir edilmesi, yaptıkları işin sergiledikleri tutum ve davranışların dikkate alınması, ayrıca çalışanın yaptığı işten tatmin olması özel yaşama olumsuz duyguların taşınmasını engelleyebilir. Böyle bir durumda çalışan kendisini daha iyi hissetmekte, dışarıya açılmakta, diğer insanlarla ve çevresi ile daha kolay ve sağlıklı ilişkiler kurabilmesi mümkün olmaktadır. Şu unutulmamalıdır ki, iyi işleyen bir iş yaşamı, iyi işleyen bir özel yaşam için yeterli olmasa da gerekli bir koşuldur (Friedman, Christensen & Degroot 2001: s. 40-41). Çünkü, teorik yaklaşımla hayatın tümündeki tatmin bireysel hayatın değişik alanlarındaki tatminin basit bir toplamı olarak adlanmaktadır (Skitmore & Ahmad, 2003:36). Gerçekte de her toplum ve medeniyet iş ve yaşam gibi temel alanlar etrafında yapılmış ve bunun alt süreçleri tarafından biçimlenmiştir.

İşgücü içerisinde kadın sayısının zaman içerisinde göstermiş olduğu artış konuya farklı bir boyut kazandırmaktadır. “Kültürel güçler de, iş ve aile rollerinin kutuplaşmasına katkıda bulunmuştur” (Jackson & Scharman, 2002: s.180). Bununla beraber çoğu kadın kendilerini eşit değerli ve iki tam zamanlı işle karşı karşıya bulmuşlardır Bu süreçte ise kadınlar açısından temel etkinlik alanı olarak görülen aile ve çocuklar, kariyerlerine engel teşkil eden olgular olarak belirginleşmektedir (Kirchmayer, 2002: s. 8). Kadının çalışma yaşamına girmesine rağmen ev işlerinin cinsiyetçi dağıtımında bir değişim yaşanmamış, bu durum kadın bakış açısında da bir farklılaşmayı ortaya çıkarmamıştır. Çünkü, kadının kendini çalışmaya adanması erkeklerin aksine ailevi sorumluluklarına ve görevlerine kısmen zarar verecek biçimde gerçekleşmektedir (Lipovetsky, 1998: s. 218). Çalışan kadının aile ve çocuk bakımı sorumluluğu yanında çalışma hayatına ilişkin rollerinin de varlığı iş ve ev arasında denge kurmasını zorunlu kılmaktadır. Bu sağlanmadığı takdirde kadının sağlığı bozulmakta, tatmini ve yaşam isteği azalmaktadır (Jones & Mckenna, 2002:s. 252).

İş ve aile yaşamı etkileşiminin önemi, endüstri toplumunda ve endüstri sonrası topluma geçiş sürecinde özellikle kadınların işgücüne katılımlarındaki artış ve artan iş taleplerinin gündeme gelmesiyle öne çıkmıştır. Böylece, iş ve aile yapılarında yaşanan değişimler de dikkate alınarak bireylerin iş ve aile yaşamlarını ve sosyal rollerini dengeleyebilmeleri sosyal yaşamda bireysel mutluluğun ve toplumsal huzurun sağlanabilmesi açısından önemlidir. Kadın ve erkek çalışanlarda iş-aile dengesinin kurulması toplumsal cinsiyetçi iş bölümündeki nedeniyle değişkenlik göstermektedir. İş-aile dengesinin kadın ve erkeklerdeki farklı durumlarını açıklayan önemli bir unsur olmakla birlikte tek belirleyici değildir. Çocuğun bakımında ebeveynlerin rol paylaşımı da kadınların mesleki anlamda ilerlemesini etkileyen önemli bir değişken olarak ele alınabilir (King, Botsford ve Huffman, 2009).

ARAŞTIRMA

Amaç

Araştırmada, çalışanların iş ve özel yaşama ilişkin algı, tutum ve davranış biçimlerini ortaya koymayı amaçlanmıştır. Çalışma özel yaşam dengesinin kurulmasına yönelik amaç ve tutumlarda cinsiyetin etkisi araştırılmıştır. Bireylerin yaşam tatminine ulaşma yönündeki önceliklerini ve bu önceliklerin oluşumunda ortaya çıkan faktörleri belirlemeyi amaçlanmıştır.

Örneklem

Araştırma, hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde 240 çalışan ile yüzyüze görüşme yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Örneklemenin belirlenmesinde basit tesadüfi örnekleme metodu kullanılmıştır. 18 yaş üstü ve 5 yıl çalışma yaşamında olan bireyler örnekleme dahil edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden “derinlemesine mülakat yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aracı olarak da yarı yapılandırılmış mülakat formu ve katılımcı gözlemden yararlanılmıştır. Araştırma, işletmelerde 3 aylık bir zaman diliminde gerçekleştirilmiştir.

Çalışma, temelde kalitatif bir nitelik taşımaktadır. Yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak farklı koşullar, yaşam algıları ve demografik özellikleri dikkate alınarak yapılan görüşmelerle çalışanların iş ve özel yaşama ilişkin düşünceleri, algılamaları ve anlamlandırmaları belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmacıya bir yol haritası sunması açısından yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır Söz konusu tekniğe uygun olarak ve amaca yönelik veri elde etmeyi sağlayacak 6’sı kişisel bilgi olmak üzere toplam 23 soru içeren bir form hazırlanmış ve bunun yol göstericiliğinde mülakat yapılmıştır. Böylece araştırma verilerinin toplanmasında bu doğrultuda hazırlanan soru yönergesinden yararlanılmıştır. Söz konusu araştırmada temel hedef, bireylerin çalışma ve iş yaşamı ile ilgili algılamalarına yönelik sayısal veya oransal bir sonuca ulaşmaktan çok bu algılamaları belirleyen değişkenleri ortaya koyabilmektedir. Kullanılan veri toplama araçları da bu amaca hizmet etmeye yöneliktir.

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Araştırma sonucunda elde edilen veriler, çalışma ortamlarında gerçekleştirilen gözlemler yardımıyla değerlendirilmiş ve dört başlık halinde sunulmuştur.

I.DEMOGRAFİK BİLGİLER

Tablo 1: Demografik Bilgiler

		Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	122	50,8
	Erkek	118	49,2
Yaş	18-25	94	39,2
	26-34	110	45,8
	35-43	28	11,7
	44- 53	8	3,3
Medeni Hal	Evli	120	50,0
	Bekar	106	44,5
	Diğer	12	5,0
Çocuk Sayısı	0	130	54,6
	1	66	27,7
	2	32	13,4
	3-+	10	4,2
Eğitim	İlköğretim	78	32,1
	Lise	90	37,9
	Lisans	70	29,5

Araştırmaya katılanların demografik özellikleri incelendiğinde, cinsiyet açısından birbirine yakın bir sayıya ulaşılmış, karşılaştırma yapabilmek amacıyla bu yönde bir tercihte bulunulmuştur. Sektörde çalışanların yaş ortalamalarının genel itibarı ile 18-34 aralığında olduğu dikkat çekmektedir. Bu da örneklemin yaş dağılımında belirleyici olmuştur. Katılımcıların eğitim düzeyi incelendiğinde ise, büyük bir bölümünün lise düzeyinde eğitime sahip olduğu görülmektedir. Medeni hal açısından ise gruplar arasında denge gözlenmektedir.

İŞ YAŞAMINA İLİŞKİN ALGILAR

Araştırmada; “işin” bireylerin yaşamında önceliği olan ve ilk sıraya yerleştirilen bir alan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bireyler açısından ilk faaliyet alanı olarak iş ve işle bağlantılı etkinlikler öne çıkmaktadır. Bunun nedeni ise; hayatın devamı için gerekli olan ihtiyaçların giderilmesinde kullanılan ekonomik kaynakların genellikle çalışmaya bağlı olmasıdır. Araştırmaya katılan bireylerin çalışma nedeni araştırıldığında “gelir elde edilmesi” isteği çoğunluk tarafından tek neden olarak ifade edilmiştir. Diğer yandan işin öncelik kazanmasının bir nedeni olarak; bireyler özel yaşamda esnekliğe sahipken iş hayatında bu yönde bir imkanlarının bulunmaması yönünde açıklama dile getirilmiştir. Tüm bunların sonucunda da “işim hayatımın tamamını kapsıyor” ifadesi öne çıkmaktadır. Buradaki tamamını kapsama durumu, sadece zaman değil enerji ve çabalar açısından da karşılık bulmaktadır.

Elde edilen bulgular cinsiyet açısından irdelendiğinde erkeklerde bu yargı daha fazla destek görmektedir.

Yaş itibarı ile değerlendirme yapıldığında; yaş ilerledikçe işim hayatımın tamamını kapsıyor ifadesine katılım düzeyi azalmaktadır. Özellikle 45 yaş üzeri çalışanlarda işin göreceli önemi değer yitirmeye başlarken, sosyal faaliyet alanı ve aile önem kazanma sürecine girmektedir. Genellikle bu yaşa kadar bireyler yoğun bir iş temposu içerisinde çalışmakta, ilerleyen zamanla birlikterol ve sorumluluklarda farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır. İş temposunun yoğunlaşan baskısı altında olan çalışanlar, yaşamlarını anlamlı kılan iş dışı alanlara daha fazla yönelmektedirler. Nitekim üniversite mezunu bir yöneticinin konu ile ilgili şu ifadesi dikkat çekicidir; “40 yaşıma kadar zamanımı daha çok işlerime verirken artık bu yaşımda özel hayatıma daha çok zaman ayırmaya çalışıyorum. Ve denge özel yaşama doğru ağır basıyor”. Görüldüğü gibi yaş artışı, önceliği özel yaşama doğru yönelmektedir.

Bu sonucun aksine, çocuklu ailelerde iş daha fazla önem kazanmaktadır. “Hayatta en önemli faaliyet alanının iş olduğunu düşünüyorum” ifadesi bu kesimce daha fazla dile getirilmektedir. Bunun nedeni araştırıldığında kendi sorumluluğunda ve bakmakla yükümlü olduğu çocuklarının varlığı böyle bir düşüncenin şekillenmesine neden olmaktadır. Çünkü, çocuklar için iyi bir gelecek hazırlayabilme isteği öncelikli hedef haline gelmektedir. Bu bağlamda erkekler, eğitilmişler (yüksek öğrenimliler), gençler, bekarlar ve çocuk sahibi evliler açısından “işteki başarı her şey” olarak karşılık bulmaktadır.

İş Yaşamından Beklenenler

Bireylerin iş yaşamına katılmasında maddi ve maddi olmayan beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacı önemli olsa da, bireyin sahip olduğu özelliklere göre beklentileri de farklılaştırabilmektedir. İş ve sunduğu imkanların nasıl algılandığı araştırıldığında “işimin başımdayken kendimi daha güçlü hissediyorum” düşüncesinin öne çıktığı ve çalışanlar açısından işin “güç ve güvence” ile birlikte değerlendirildiği görülmüştür. Özellikle bu durum, erkekler açısından daha belirgin bir sonuçtur. İş ve işle ilgili uğraşlar bireylere güç sunması yanında özgüven ve bağımsızlık kazandırmaktadır. Katılımcıların iş ve iş yaşamından beklediği unsurlar arasında bu değerler öncelikli olarak yer almaktadır.

“Mutlu ve tatminkar bir yaşam sürdürmede işim en önemli unsurdur” biçimindeki ifade genel kabul görmekte ancak, mutluluk ve benzeri duygular genellikle özel yaşamla bütünleştirilmektedir. Çalışma hayatı; çalışanlara mutluluk, yaşam sevinci gibi maddi olmayan değerleri sunan bir alan olarak benimsenmemekte, bunlara ulaşılması için bir araç olarak algılanmaktadır. Çalışma nedeni incelendiğinde farklı sosyal ortamlarda yer almak, kendisini geliştirmek ve mutluluk, neşe, huzur gibi beklentilerin karşılanması çok az ifade edilmiştir. Bununla birlikte iş; bireylere sunmuş olduğu toplumsal alan, rol ve statü açısından da önemsenmektedir. “İşimi en çok bana sağladığı toplumsal statü nedeniyle seviyorum” yargısı da bunu desteklemektedir. Diğer yandan insanlar çalışmaktan ve bir işe sahip olmaktan da büyük mutluluk duymaktadırlar. “Sabah kalkıp işe gitme düşüncesi beni rahatsız ediyor” biçimindeki önerme kabul görmemekte, hem kadın hem de erkekler için aynı sonuca ulaşılmıştır. Benzer şekilde çalışanlar “yeteri kadar gelirim olsa çalışmayı istemezdim” biçimindeki düşünceye katılmamaktadırlar. Bu gösteriyor ki, iş bireyler açısından hayatta sahip olunan önemli bir alandır. Ancak, bir işe sahiplik kadınlar açısından yaşamda farklılaşmayı beraberinde getirmekte, hayata birey olarak tutunmanın bir aracı olarak algılanmaktadır.

III. ÖZEL YAŞAMA İLİŞKİN ALGILAR

Özel Yaşama Yüklenen Anlamlar

Bireylerin özel yaşam konusunu nasıl algıladıkları ve anlamlandırdıkları araştırıldığında, daha çok duygusallık, huzur, rahatlamamanın ön plana çıkarıldığı bir alan olarak değerlendirilmektedir.

“Özel yaşam benim için huzuru ve dinlenmeyi ifade ediyor” düşüncesi de bunu doğrulamaktadır.

Bu noktada cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık dikkat çekmektedir. Özel yaşamın huzur ve dinlenme alanı olarak görülmesi evli kadınlarda geçerlilik kazanmamıştır. Aynı şekilde “işim bitse de hemen eve gitsem diye sabırsızlanıyorum” ifadesine de katılmadıklarını belirtmişlerdir. Çünkü, erkekler için özel hayat dinlenme olarak nitelendirilirken, kadınlarda ise çalışma ortamından çıkılarak ev işlerinin (temizlik, yemek, çocuk bakımı....) yerine getirileceği yeni bir uğraş alanı olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle kadınların önemli bir bölümü “eve gideceğim ve ev işleri ile uğraşacağımı düşündükçe canım daha çok sıkılıyor” demektedir. Özellikle, evli ve çocuk sahibi kadınlar için hem çalışma ortamı, hem de özel hayat büyük ölçüde çalışma ile özdeşleşmektedir. Bu nedenle iki alan arasında denge kurmak konusunda çalışan kadınlar önemli güçlükler yaşamaktadır. “Hayır bu dengeyi kuramıyorum. Hiç kimsenin iş ve özel yaşam arasında bir denge kurabileceğine de inanmıyorum. Ama çalışmaktan memnunum” ifadesi bunu doğrulamaktadır.

Özel Yaşamdan Beklenenler

Bireyler, özel yaşamı daha çok kendilerine ait, esnekliği olan ve özerk bir alan olarak değerlendirmekte ve daha fazla aidiyet hissetmektedirler. Bu da, söz konusu alandan beklentilerin artmasına ve çeşitlenmesine yol açmaktadır. Özel yaşamın iş yaşamı için yenilenme ve güç toplama alanı olarak anlam kazandığını göstermektedir.

Bireylerin kendilerini yeniledikleri ve iş yaşamı için gerekli iyileşmenin ve gelişimin bir alanı olan özel yaşam, huzur, mutluluk gibi pozitif unsurlarla çalışma hayatını olumlu yönde etkileme gücüne sahiptir. Nitekim, “özel hayatımdaki huzur iş hayatımda da başarıyı getiriyor” ifadesi de özel yaşamdan iş yaşamına doğru olumlu bir etkilemenin olduğunun bir göstergesidir.

Bireyler açısından iş ve özel yaşamın önceliği farklı yaş aralıklarında değişiklik göstermektedir. iş ve özel yaşam alanların yaşamdaki öncelik ve belirleyiciliği cinsiyet açısından da farklılaşmaktadır.

Tablo2: Yaş İtibariyle İş ve Özel Yaşam Öncelikleri

	18-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65
Kadın	İş	Özel yaşam	Özel yaşam	Özel yaşam	İş	İş	İş- özel yaşam	Özel yaşam	Özel yaşam
Erkek	İş	İş-özel yaşam	İş-özel yaşam	İş	İş	İş	İş	İş-özel yaşam	Özel yaşam

Yukarıdaki tabloda kadınların yaşamları boyunca özel alanın 26-40 yaş aralığında temel alan olarak önem kazandığı görülmektedir. Bu dönem, evlilik-çocuk sahibi olma ve çocuk

büyütme dönemi olarak karşılık bulmaktadır. 41-50 yaş arasında iş etkin alan olarak ön plana çıkmaktadır.

Erkeklerde yaşamın her döneminde iş ve işle ilgili etkinlikler önemli bir alandır. 60 yaşından sonra iş alanının değer yitirdiği görülmektedir. 29-35 yaş aralığında işle birlikte özel alan da değer kazanmıştır. Kadınlar da olduğu gibi evlilik ve çocuk sahibi olma dönemidir. Ancak çocuk büyütme ile ilgili sorumluluk kadına ait görüldüğü için erkek çalışanlarda 35 yaşından sonra tekrar iş temel alandır. Diğer yandan ilgili dönemde ailede gelir ihtiyacının artması da erkeklerin iş alanına yönelmesine neden olmaktadır.

İŞ-ÖZEL YAŞAM DENGESİNİ BELİRLEYEN UNSURLAR

Çalışan bireyler iş ve özel yaşamdan farklı beklentiler içerisindedirler. İş yaşamı daha çok maddi imkanlar, otorite, güç, saygınlık gibi değerler sunarken; özel yaşam huzur, mutluluk, sükunet, dinlenme gibi değerlerle anlam kazanmaktadır. İfadelerden de anlaşıldığı üzere, beklentiler konusunda da bir takım sınırlılıklar dikkat çekmektedir. Örneğin; “*Bu dengeyi kurmak çok zor. Fakat kurabilmek için mücadele etmeliyiz. Kuramadığımız taktirde, işyerimizde verimli, evimizde ise huzurlu olabilmemiz zorlaşır*” ifadesi bunun göstergesidir. Ancak, her bir alandan elde edilecek tatmin bir diğer alana da bağımlılık göstermektedir. Ya da diğer bir alandaki eksiklik veya olumsuzluk bir diğerini farklı derecede etkilemektedir.

Bireylerin iş veya özel yaşamlarının beklentilerini yeterince karşılayamaması, insanı mutsuz etmektedir. Tek bir alana yoğunlaşan beklenti karşılayamama durumu da farklı biçimde sonuçlar doğurabilmektedir.

Çalışanların işine yönelik aidiyetinin ve hedeflerinin düşük olması, işinden haz alamaması ve o işi yapmaya değer bulmaması, özel hayatını dolayısıyla aile hayatını olumsuz yönde etkilemektedir. İş yerinde yaşanan sorunlar genellikle aileye yansımakta, eşler arasında veya ebeveynler ile çocuklar arasında gerginliklere neden olmaktadır. Konu ile ilgili olarak şu ifade dikkat çekicidir, “*eğer o gün eşim işyerinde önemli sorunlar yaşadıysa eve çok sinirli bir şekilde geliyor, hiç suçları olmadığı halde çocuklara ve bana bağırıyor, kırıncı sözler söylüyor, çocuklarım bu olumsuz etkiyi ik-üç gün üzerlerinden atamıyorlar ve babaları ile konuşmaya, hatta ona sarılmaya bile cesaret edemiyorlar*”.

İş ve özel yaşam arasında dengenin kurulmasında dış çevrenin vereceği destek ve yardımlardan çok, bireysel çaba ve gayretler daha büyük önem taşımaktadır. Sorunların aşılmasında çalışanların çözüm arayışında bireysel, toplumsal, ailevi ve organizasyonel faktörler önem taşımaktadır. Çalışanların iş-özel yaşam dengesi kurma yönünde çabalarının varlığı dikkat çekmektedir. “*Genel olarak iş ve özel hayatımı dengeleyebildiğimi düşünüyorum. Ama bu her zaman olmuyor. Duruma göre değişiyor. İşiniz özel hayatınıza siz istemeseniz de yansıyor. Dengelemek çok zor ve bunun için çaba sarfetmek gerek*”.

İş hayatındaki başarının aile hayatına olumlu yönde yansıdığı, genel olarak kabul edilen bir sonuçtur. “*İnsan işinde başarılı olduğu sürece özel yaşamda da dengeli bir ömür sürdürülebilir. Ben bunu başarabildiğime inanıyorum*” düşüncesi erkeklerde genel kabul görmektedir. Ayrıca, eğitim seviyesi yükseldikçe ve işyerindeki statü arttıkça bu yargının daha da geçerlilik kazandığı tespit edilmiştir.

Özel yaşam ve iş yaşamı arasındaki etkileşim ve yansımaları kadın ve erkek arasında farklı biçimde şekillenmektedir. Erkeklerde iş yerindeki olumsuzlukların aileye yansıtılması sözler, davranışlar (bağırma, azarlama, etrafındakileri dikkate almama gibi) ve genellikle daha belirgin

bir şekilde olurken, kadınlarda bu yansıtmanın daha pasif olduğu dikkat çekmektedir. Kadınlar ya kendilerini soyutlamayı yada yakınları ile konuşarak rahatlamayı tercih etmektedirler.

İş ile özel yaşam arasındaki etkileşimin yönü ve cinsiyetler arasında farklılık göstermektedir. Aile hayatında yaşanan sıkıntı ve zorluklar cinsiyet açısından farklı bir biçimde iş yerinde karşılık bulmaktadır. Kadınlar, iş arkadaşları ile konuşarak ve paylaşarak yansıtırken, erkeklerde içine kapanma biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3: İş-Özel Yaşamın Etkileşimin Cinsiyetlere göre Oluşumu

Kadın	Erkek
Özel yaşamdaki başarı-iş yaşamında başarıyı Özel yaşamdaki sorunlar-iş yaşamında sorun	Özel yaşamdaki başarı-iş yaşamında başarıyı Özel yaşamdaki sorunlar-iş yaşamında düşük etki
İş yaşamındaki başarı- özel yaşama düşük etki İş yaşamındaki sorun-özel yaşama düşük etki	İş yaşamındaki başarı- özel yaşamda başarı İş yaşamındaki sorun-özel yaşamda sorun
Özel yaşamdan - İşe	Özel yaşamda - İşe İşten - özel yaşama

Erkek çalışanların iş yaşamının belirleyiciliğinde iş-özel yaşam etkileşimi kurma çabasında iken, kadınlarda özel yaşamın belirleyiciliğinde iş yaşamı-özel yaşam etkileşimi sözkonusudur. Çalışanların iş yaşamları ile özel yaşamları arasındaki en önemli çatışma nedeni iki alan sorumlulukları için gereken ve kullanılan sürelerdeki artış eğilimidir. Araştırma döneminde her iki alan için kullanılan süreler incelenmiş ve ikisi arasında büyük farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Bulgular şu şekildedir:

İş sorumluluğu için kullanılan süre; 5-8 saat(%3,3), 9-11 saat (%85,0), 12-+saat (%11,7) biçiminde dağılım gösterirken, aile sorumluluğu için kullanılan süreler ise 2-4 saat(%49,6), 5-7 saat (%36,7), 8-+saat (%13,4) biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Mevcut durum iki alan arasında ciddi bir dengesizliğin varlığını ortaya koymaktadır. Yapılan görüşmelerde çalışanların önemli bir bölümü bu konuya vurgu yapmaktadır.

“Vaktimin çoğu işte geçtiği için ikisi arasında (iş ve özel yaşam) bir denge kuramıyorum”.

“İş saatlerimin fazlalığından dolayı bir denge kurabildiğimi söyleyemem. Fakat mümkün olduğunca özel hayatıma da zaman ayırmaya çalışıyorum. Ama işimi severek yaptığım için çok fazla zorlandığımı söyleyemem. Bence insan istedikten sonra her şeye zaman ayırabilir. Yeterki istesin” şeklindeki ifadeler bulguları doğrular niteliktedir.

Yapılan araştırmada, bireylerin *“iş ayrı özel hayat ayrı, bunlar birbirine karıştırılmamalı”* biçimindeki ifadelerle her iki alana sınır çizme niyetinde oldukları görülmektedir. Bireylerin % 50,0’si bu görüşe katılırken, % 31,7’si kararsız ve % 18, 3’ü de bu düşüncede olmadıklarını ifade etmişlerdir. İfadeye katılım oranları cinsiyet açısından değerlendirildiğinde kadınlarda bu iki alanı ayrı tutma isteğinin daha belirgin olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Nitekim bir kadın çalışan *“Eğer aile hayatında mutlu ve iş hayatında başarılı olmak istiyorsanız bu dengeyi kurmak*

zorundasınız. Bana göre ev ve iş hayatını birbirine hiç karıştırmamak gerekir. Aksi taktirde her iki tarafta da problemler çıkar. Bu yüzden iyi bir denge kurmak lazım, bu da bizim elimizde olan bir şey” demektedir. Diğer bir katılımcı ise düşüncelerini “evet iş ve özel yaşam arasında çok iyi bir denge kurabildiğimi düşünüyorum. İşimi severek yapıyorum. İş hayatı, çalışmak sıkıntılarımı gideriyor. İşimde, evimde olduğumdan daha mutluyum. Hiçbir zaman iş hayatımı özel hayatıma karıştırmıyorum”.

Tablo4: Yaş İtibariyle İş ve Özel Yaşam Etkileşimi

	18-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65
Kadın		Çatışma	Çatışma	Çatışma	Çatışma				
Erkek				Çatışma			Çatışma		

Bireylerin yaşam döngülerinde iş –özel yaşam alanlarının önceliği değiştiği gibi etkileşim biçimleri de farklılaşmaktadır. Kadın ve erkek çalışanlar açısından iş-özel yaşam çatışmasının yaşandığı dönemler farklılaşmaktadır. Kadın çalışanlar açısından çatışma daha uzun dönemi ifade ederken, erkek çalışanlar açısından 36-40 ve 51-55 yaş döneminde çatışma ortaya çıkmaktadır. Hem kadınlar hem de erkekler açısından sözkonusu dönemler iş ve özel yaşama yönelik sorumlulukların arttığı dönemdir. Ancak erkekler açısından 51-55 yaş dönemi iş yaşamına yönelik farklı beklenti ve kararların alındığı dönem olarak çatışma ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

İş ve özel yaşam bireyler açısından farklı tutum, davranış ve düşünce biçimlerinin sergilendiği alanlar olarak dikkat çekmektedir. Bireyler düşünsel tatmini daha çok iş yaşamında, duygusal tatmini ise özel yaşamda elde etmektedirler. Dolayısıyla, her bir etkinlik alanının birey yaşamı açısından önemi ve değeri farklıdır. Bu noktada söz konusu iki faaliyet alanı birey açısından çekişme içine girmektedir. Ortaya çıkan uyumsuzluğun, şiddeti ve yönü bireysel özelliklere göre farklılaşmaktadır. Bu noktada eğitim düzeyi, yaş, medeni hal, cinsiyet gibi belirleyiciler önem kazanmaktadır. Ancak en önemli değişken olarak cinsiyet öne çıkmaktadır. İki alanı uzlaştırma konusunda erkeklerin kadınlara göre daha başarılı olduğu görülmektedir. Ancak burada ifade edilmesi gereken, erkeklerin başarısının altında yatan faktörün yetenek veya becerileri değil, kadınların yetki ve sorumluluk paylaşımında sergilediği yetersizlik olduğu söylenebilir. Bireyler bir alanda sorun yaşadıklarında diğer bir alana yönelerek çözüm arayışına girmektedirler. Ancak bir alandaki sorunun diğer bir alanda çözülmemeye çalışılması geçici ve gerçekçi olmayan sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü, her bir alanın sunduğu pozitif sonuçlar, diğer alanda olumlu etki yaparken, yine bir alandaki negatif sonuçlar da diğer alana olumsuz yansımaktadır. Bu noktada yapılması gereken olumsuzluğun diğer alana yansıtılması yerine ilgili alanda çözümün aranmasıdır.

Araştırmada, iş yerinden veya sosyal ortamdan alınacak destek çalışanların yaşayacakları iş-özel yaşam çatışmasının olumsuzluklarını önemli derecede ortadan kaldıracaktır. İş-özel yaşam çatışmasını yaşayan insanların çevrelerinden alacakları sosyal destekle, içinde bulundukları sorunlardan uzaklaşmaları veya bu olumsuz durumu ortadan kaldırmaları mümkün olabilir. Sosyal destek genellikle üç kanaldan alınmaktadır. Bunlar: ilk yönetici, iş arkadaşı ve aile üyeleridir. Bunlar içerisinde ilk yöneticinin veya işletmenin vereceği sosyal desteğin diğerlerinden daha etkili sonuçlar ortaya çıkaracağı söylenebilir. Yöneticilerin çalışanlarına karşı sergileyecekleri anlayışlı tavır ve sorunların çözümüne yönelik tutum ve davranışları stresi azaltarak iş memnuniyetine ve iki alan arasında bir dengenin kurulmasına imkan verecektir.

Olumlu yaklaşımlar çalışanların iş ve sosyal çevreleri ile bir denge kurmalarına yardımcı olacaktır.

Çalışanlar arasında işini severek yaptığını ve kendine uygun olduğunu düşünenlerin iş ve özel yaşam arasında pozitif etkileşim kurabildikleri görülmektedir.

Yapılan çalışmada kadınların sorunlarına çözüm arayışını, çözüm sunmaktan uzak kişi ve alanlarda sürdürdüğü görülmektedir. Çözümün, sorunun kaynağında aranması gerçekçi bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bunun için iş-özel yaşam dengesini kurmakta problemler yaşayan kadınların aile bireyleriyle özellikle de eşleri ile iş-aile etkileşimini yönetme çabası sürdürmelidir.

İş ve özel yaşamın ayrılığı ve iki alanın sınırlarının olması gerektiği düşüncesine sahip olanların pozitif etkileşim sürdürebildiği görülmektedir. İş yaşamında elde edilen başarı aile yaşamını olumlu yönde etkilemekte, iş yaşamındaki başarısızlığın aile üzerindeki olumsuz etkisi kısıtlıdır. Bunun yanında işte elde edilen başarının bireysel yaşam tatmini açısından oldukça belirleyici olduğu görülmektedir.

Ayrıca, bireyin hem iş hem de aile çevresi ile bütünleşmesi iş-özel yaşam çatışmasını azaltabilir. Fakat olumsuz bir etkilenmenin kaçınılmaz olduğu cinsiyet ve kişisel özelliklere bağlı olarak farklılıklar göstereceği unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Bartolome, F., P. A. L. Evans, (2001), “Başarının Bedeli Bu Kadar Ağır Olmalı Mı?”, İş ve Yaşam Dengesi, Çev. İ.Bingöl, Mess Yayınları
- Fidan, F. (2005), Çalışan Kadının Sorunu: Çatışan Roller, Sorumluluklar Ve Beklentiler Gıda Sektörü Örneği.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi No:32.
- Friedman, S.D., P. Christensen, J. Degroot, (2001), “Sıfır Toplamlı Oyunun Sonu”, İş ve Yaşam Dengesi, Çev. İ.Bingöl, Mess Yayınları
- E. B. King, *et al.* (2009). Work, Family, And Organizational Advancement: Does Balance Support The Perceived Advancement Of Mothers?. *Sex Roles*, sf: 879-891.
- Jackson, A. P, J. S. Scharman, (2002), “Constructing Family-Friendly Careers: Mother’ Experiences, Journal of Counseling and Development, Alexandria
- Jones, *W. M., J. Mckenna.* (2002), “Women and Work-home Conflict: A Dual Paradigm Approach”, *Health Education*, Bradford: Vol. 102, Iss. 5; pg. 249, pp.252
- Kirchmayer, C., (2002), “Gender Differences In Managerial Careers: Yesterday, Today, and Tomorrow”, Journal of Business Ethics, Dordrecht.
- Lipovetsky, G., (1999), Üçüncü Kadın: Kadında Süreklilik ve Yenilik, Çev. Filiz Nayır Deniztekin, Varlık Yay., İstanbul
- Olson, D. H., Lavee, Y., Mc Cubbin, H.I.(1988), “Types of Families and Family Response to Stress Across The Family Life Cycle”, Social Stress and Family Development. New York. Pp. (16-43)
- Skitmore, M., S. Ahmad, (2000), “Work-Family Conflict: A Survey Of Singaporean Workers”, *Singapore Management Review*, Vol. 251, pp. 35-52
- Voydanoff, P. (2005). Toward a conceptualization of perceived work-family fit and balance: a demands and resources approach. *J Marriage Fam.*, 67, 822–36.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

GENÇLERİN EVLİLİK ALGISINI ETKİLEYEN SOSYO-DEMOGRAFİK UNSURLAR SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS AFFECTING YOUTH'S PERCEPTION OF MARRIAGE

Doç.Dr. Fatma FİDAN¹

ÖZET

Araştırma, üniversite öğrencilerinin evlilik kurumuna yaklaşımı, evliliğe yönelik beklenti ve planlarını ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Gençlerin evlilik kararını etkileyen sosyo-demografik unsurlar ve dinamiklerin tespiti hedeflenmiştir.

Araştırma örneklemini, üniversite öğrenimi gören son sınıf öğrencilerinden kolayda örnekleme yöntemiyle oluşturulmuştur. Farklı fakültelerde öğrenim gören 467 üniversite öğrencisi ile araştırma gerçekleştirilmiştir.

Araştırma, anket yönetimi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Anketler online gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, SPSS programıyla T-testi ve Anova testleriyle analiz edilmiştir.

Araştırmada üniversite öğrencilerinin evliliğe yönelik tutumlarının, demografik özelliklere göre farklılık arz ettiği görülmektedir. Araştırmaya katılan gençlerin %69,8'inin evlenmeyi düşündüğü, %30,2'sinin ise evlenmeyi düşünmediği sonucuna ulaşılmıştır. Gençler arasında evliliğe yönelik olumsuz tutum erkeklerde daha fazladır.. Erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre evliliğe daha mesafeli yaklaştığı ve erteleme eğiliminde olduğu görülmektedir. Özellikle iş ve gelir beklentisi ile evliliğe yönelik tutumlar arasında pozitif ilişki vardır. İş ve gelirin varlığı evlilik kararını etkileyici temel unsurdur. Genç bireyler istikrarlı bir iş ve gelir sahibi olduktan sonra evlilik kararı alma eğilimindedirler. Büyük kentlerde ve boşanma öyküsü olan ailelerinin çocuklarında evliliğe yönelik olumsuz tutum kendini hissettirmektedir.

Evlilik kurumuna yönelik pragmatist bir yaklaşım söz konusudur. Gençler, temelde ekonomik koşullar ve bireysel yaşam arzusuyla evlik kurumundan uzaklaşmaktadır. Evlilik kurumunu, kolaylaştırıcı maddi destek ve teşvik edici mekanizmalar ile destekleyici kamu ve yerel politikalara ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Üniversite Öğrencisi, Evlilik, Gençlerin Evlilik Algısı

ABSTRACT

The study was conducted to reveal the approach of university students to the institution of marriage, their expectations and plans for marriage. It was aimed to determine the basic factors and dynamics affecting the marriage decision of young people.

The research sample was created by using easy sampling method from senior students studying at university. A research was conducted with 467 university students studying at different faculties.

The research was carried out using questionnaire management. Questionnaire form was used as data collection tool. Surveys were conducted online. The data obtained were analyzed with the SPSS program, T-test and Anova tests.

In the study, it is seen that university students' attitudes towards marriage differ according to their demographic characteristics. It was concluded that 69.8% of the young people participating in the study thought of getting married, and 30.2% of them did not. Negative attitude towards marriage is more common among youth among males. It is observed that males are more distant to marriage than females and tend to delay it. In particular, there is a positive relationship between job and income expectation and attitudes towards marriage. The existence of work and income is the main factor influencing the decision of marriage.

¹ Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Sakarya / Türkiye, ffidan@sakarya.edu.tr Orcid No: 0000-0002-1182-3382

Young people tend to make a marriage decision after having a stable job and income. The negative attitude towards marriage is felt especially in big cities and in children of families with a divorce history.

There is a pragmatist approach towards the marriage institution. Young people are away from the institution of marriage mainly due to the economic conditions and the desire for individual life. There is a need for public and local policies that support the marriage institution, with facilitating financial support and incentive mechanisms.

Keywords: University Student, Marriage, Marital Perception of Young People

Giriş

Toplumların kadın-erkek ilişkilerini düzenleyen değer, kural ve normlar sistemine evlilik denilmektedir. Evlilik, temelde cinsellik ve soyun devamını sürdürmek ve bireylerin iktisadî ve sosyal ihtiyaçları karşılamak amacıyla erkek ve kadın arasında kurulan toplumun onayladığı ve desteklediği kadın- erkek birlikteliği olarak tanımlanmaktadır. Evlilik, her toplumda farklı yapılar gösterebilen, aile kurmayı ve türün devamını sağlayan kadın erkeğin kalıcı bir beraberlik için bir araya gelerek oluşturdukları, birbirlerine ve çocuklarına karşı ortak sorumluluklarını yerine getirmeye söz verdikleri, birbiri ile ilişkili sistemlerden oluşan evrensel bir kurumdur (Saxton, 1982:216). Evlilik, kadın ve erkeğin birbirlerine ve çocuklarına yönelik hak ve sorumluluklarını içeren sosyo-kültürel ve hukuki sonuçları olan kurumdur. Eşler arasında psikolojik, sosyal ve ekonomik işbirliğini tesis eden, kurumsallaşmış bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Evlilik kadın ve erkeğin birlikte yaşamaya başlamasını (Villa ve DelPrette, 2013) ve cinsel, ekonomik anlamlarda birbirlerine destek olmasını içeren bir kurumdur (Levinger ve Huston, 1990). Diğer yandan evlilik, kadın ve erkeğin yasal bir biçimde bir araya gelmesidir (Panganiban, 2007). Evlilik kurumu farklı coğrafya ve farklı kültürlerde, oluşumu, işlevi, sonuçları, tarafların sorumluluk ve hakları açısından değişiklik gösterebilmektedir. Bu nedenle evlilikler çoğunlukla aile biriminin ekonomik ve siyasal getirilerine göre düzenlenmektedir (Haviland vd.,2006: s. 442). Toplumların değer yargıları, inanç sistemleri ve üretim biçimleri evlilik kurumu üzerinde etkili olabilmektedir. Böylece kadın ve erkek arasında gelenek ve göreneğe bağlı olarak şekillenen bir toplumsal anlaşma niteliğini kazanmaktadır. Toplumlarda aile birliğinin sürekliliğini sağlayan evlilik, aileyi kuran ve kadın erkek ilişkisini toplumsal kalıplar ve kabuller düzlemine yerleştiren bir sözleşmedir. Evlilik evrensel bir kurum olarak toplumlarda birtakım ilişkilerin düzenlenmesi, soyun devamlılığının sürmesi, kültür aktarımı gibi durumlara hizmet etmektedir (Barclay,2014:13). Evlilik kararının alınması ve sürdürülmesinde kadın ve erkeğin bireysel istekleri yanında sosyo-kültürel uyumu da önem taşımaktadır. Yapılan araştırmalar, benzer özelliklere sahip kadın ve erkeğin evlilik uyumlarının ve mutluluklarının, özellikleri farklı olan eşlerden daha fazla olduğunu bulmuştur (Kitamura et al, 1998; Bradbury et al, 2002).

Gelişmiş ülkelerde, evlilik birliğine verilen önem giderek artmaktadır. Evlilik birliğinin zayıflamasının toplum sağlığına ve toplum kalkınmasına olumsuz etkileri nedeniyle batı toplumları evlilik birliğinin güçlenmesini teşvik etmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başlamışlardır (Stephen, Vd, 2007: S270-278) Ancak gençler arasında evlilik kuruma yönelik inanç ve bağlılık azalma eğilimindedir. Türk ve AB ülkelerinden öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada Türkiye’den katılımcılar en önemli değerleri olarak “aile” yanıtını verirken, AB ülkelerinden katılımcıların mutlak çoğunluğu “arkadaşlar” cevabını vermiştir. Ancak her iki grupta da hayattan memnuniyeti en az etkileyen faktörler “evlilik” ve “din” olarak ifade edilmiştir. Ayrıca her iki grup da “evlilik” ve “din” kavramlarını en az değer verdikleri şeyler olarak belirtilmiştir (<http://www.encycouncil.org>).

Araştırmanın Amacı

Araştırma, üniversite öğrencilerinin evlilik kurumuna yaklaşımı, evliliğe yönelik beklenti ve planlarını ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Gençlerin evlilik kararını etkileyen temel unsurlar ve dinamiklerin tespiti hedeflenmiştir.

H0: Üniversite öğrencilerinin evliliğe yönelik tutumu demografik özelliklerine göre farklılaşmaktadır.

H1: Üniversite öğrencilerinin evliliğe yönelik tutumu kız ve öğrencilerde farklılaşmaktadır.

H2: Öğrencilerin evlilik planlarında gelir ve gelir beklentisi belirleyicidir.

H3: Üniversite öğrencileri evlilik yerine bireysel yaşam ve isteklerine ulaşmayı tercih etmektedir.

H4: Üniversite öğrencileri iş ve istikrarlı gelire ulaştıktan sonra evlilik planlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, anket yönetimi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Anketler online gerçekleştirilmiştir. Araştırma amacı doğrultusunda hazırlanan anket formu 40 sorudan oluşmaktadır. Elde edilen araştırma verileri SPSS programıyla T-testi ve Anova testleriyle analiz edilmiştir.

Araştırmanın Örneklemi

Araştırma örneklemini, farklı üniversitelerde öğrenim gören son sınıf öğrencilerinden kolayda örnekleme yöntemi kullanarak oluşturulmuştur. Farklı fakültelerde öğrenim gören 467 üniversite öğrencisi ile araştırma gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR VE ANALİZ

Araştırmaya katılan öğrencilerin evlilik algıları ve planlarının demografik özelliklere göre farklılaşma düzeyleri t-Testi ve Anova Testi ile incelenmiştir.

Tablo 1: Demografik Bilgiler

Değişken	Grup	f	%
Cinsiyet	Erkek	220	46,2
	Kız	247	54,8
Yaş	20-21	145	31,0
	22-23	105	22,5
	24 - +	322	46,5
Üniversite	Sakarya Üni.	220	47,1
	Uludağ Üni.	27	5,8
	İstanbul Üni.	44	9,4
	Sıtkı Koçman Üni.	3	0,6
	19 Mayıs Üni.	7	1,5
	Yalova Üni.	13	2,8
	Marmara Üni.	9	1,9
	Selçuk Üni.	6	1,3
	Kıbrıs Üni.	2	0,4
	Kırklareli Üni.	32	6,9
	Kocaeli Üni.	17	3,7
	Gaziosmanpaşa Üni.	11	2,4

	Anadolu Üni.	13	2,8
	Adnan Menderes Üni.	21	4,5
	Dokuz Eylül Üni.	18	3,9
	18 Mart Üni.	24	5,1
Fakülte	MYO	72	15,1
	İİBF	255	54,6
	Mühendislik F.	3	7,9
	Eğitim Bilimleri F.	61	13,1
	Güzel Sanatlar F.	17	3,6
	İlahiyat F.	7	1,5
	Mimarlık F.	5	1,1
	Hukuk F.	6	1,3
	Tıp F.	7	1,5
Medeni Hal	Boşanmış	3	0,6
	Evli	8	1,7
	İlişkisi Var	202	43,3
	İlişkisi Yok	238	51,0
	Nişanlı-sözlü	16	3,4
Aile Geliri	0-2000 TL	70	15,0
	2001-3500TL	229	49,0
	3501 TL ve +	168	36,0
Aile Yapısı	Ayrı Yaşıyor	7	1,5
	Boşanmış	41	8,8
	Evli	408	87,4
	Ölmüş	11	2,4

Tablo 1’de araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin demografik özellikleri verilmiştir. Tablo incelendiğinde, katılımcıların %46,2’si erkek, %54,8’inin kız öğrencidir. olduğu görülmektedir. Katılımcıların son sınıf olması itibarıyla 322 katılımcı 24 ve üzeri yaş grubundadır. Araştırmaya katılan öğrenciler arasında 8 evli, 3 boşanmış ve 16 nişanlı öğrenci vardır. 202 öğrencinin ise ilikisinin olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Cinsiyet ve Evliliğe Yönelik Tutumlar

Değişkenler	t	df	P
İdeal Kadın Evlenme Yaşı	-2,049	465	,041
İdeal Erkek Evlenme Yaşı	-2,312	465	,021
Flört Aşamasında Aile ile Tanışma	-2,086	465	,037
Evlilik Olmadan Birlikte Yaşama	-2,395	465	,017
Evlenilecek Kişinin Fiziki Özellikleri	2,564	465	,011
Evlenecek Kişi İle Din/Mezhep Uyumu	-2,298	465	,022
Evlenecek Kişinin Eğitim Düzeyi	-2,183	465	,030
Evlenecek Kişinin Maddi Durumu	-4,723	465	,000
Evlenecek Kişinin İyi Bir İstikrarlı Çalışması	-5,629	465	,000
Evlenecek Kişinin Değer Vermesi	3,362	465	,001

Boşanma Toplumsal Çöküntüye Yol Açar	3,189	465	,002
Cinsel Deneyiminiz Oldu Mu?	-10,788	465	,000
Evlilikle İlgili Danışmanlık Almak İster Misiniz?	3,827	465	,000
Cinsellikle İlgili Danışmanlık Almak İster Misiniz?	2,167	465	,031
Ailesi Tarafından İstenmeme durumunda Evlilik Kararı	-4,288	465	,000
Aileniz İstememesi Durumunda Evlilik Kararı	-5,053	465	,000
Evlilik Sosyal Cevreden Uzaklaştırır Mı?	-2,340	465	,020
Evliliğin Hangi Yılında Boşanma Riski Fazladır?	-2,009	465	,045
Maddi Durumunuz İyi Olsa Çalışır Misiniz?	-3,278	465	,001
Yaşamınızda Kariyer Mi, Çocuk Mu Önceliklidir?	-2,529	465	,012
Evlilik Kararında ve Sürecinde Aileler Etkilidi midir?	-3,122	465	,002

Yapılan araştırmada, katılımcıların %30,2'sinin (141 kişi) evlenmeyi düşünmediği ve %69,8'inin (326 kişi) evlenmeyi düşündüğü görülmektedir. Evlenmeyi düşünmeyenler arasında erkek öğrencilerin oranı daha fazladır ve erkek öğrencilerin evliliği erteleme eğilimi yüksektir.

Araştırma sonucunda kadın ve erkek için ideal evlenme yaşınının 23-32 yaş aralığı olduğu belirtilmiştir. Kızlarda ideal evlilik yaşı 26, olan evlilik yaşı erkeklerde 30'dur.

Katılımcılar arasında kız ve ve erkek öğrenciler arasında flört aşamasında arkadaşlarını aileleriyle tanıştırmaları açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu görülmektedir ($p=0,037$). Kızların genel olarak, flört aşamasında arkadaşlarını aileleri ile tanıştırmayacakları görülmüştür. Kız ve erkek öğrenciler arasında, evlenmeden beraber yaşanıp yaşanmayacağı düşünceleri açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu görülmektedir ($p=0,017$). Kızların evlenmeden önce birlikte yaşamamaması gerektiği düşüncesine sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Daha önce bir cinsel deneyim olup olmaması durumunun, cinsiyete göre farklılık gösterdiği görülmektedir ($p=0,000$). Kız öğrencilerin daha önce cinsel deneyimlerinin olmadığını ve olmaması gerektiğini belirtirken, erkek katılımcıların cinsel deneyime olumlu baktıkları ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin evlilikten beklentileri incelendiğinde; kız ve erkeklerin evlenecekleri kişiden beklentileri farklılık göstermektedir. Özellikle evlenecekleri kişilerin güzel/yakışıklı olması açısından cinsiyet grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p=0,011$). Erkek öğrencilerin evlenecekleri kişilerin güzel olmasını istedikleri ve önemli buldukları görülmektedir. Evlenilecek kişi ile aynı din ve mezhebe sahip olma düşüncesi de cinsiyete göre farklılık göstermektedir ($p=0,022$). Kızların genel olarak evlenecekleri kişi ile din ve mezhep birliğini istedikleri, özellikle bu konuda ailelerinin tutumunun belirleyici olmaktadır.

Evlenilecek kişinin eğitimli olmasını beklemek de farklılık göstermektedir ($p=0,030$). Kız öğrencilerin genel olarak evlenecekleri kişilerin eğitimli olması gerektiği görüşüne katıldıklarını ifade etmişlerdir. Evlilik kararı ile ilgili kızlarda eğitim unsuru yanında gelir ve ekonomik durumda ön plana çıkmaktadır. Kız ve erkek öğrenciler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p=0,000$). Erkek katılımcılar evlenecekleri kişilerin maddi durumlarının iyi olması beklentisi konusunda kararsız kaldıklarını, kadın katılımcılar ise gelir garantisi ve istikrarının karar vermede etkili olduğunu ifade etmiştir. Evlenilecek kişinin iyi bir işte çalışması düşüncesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır ($p=0,000$). Kız öğrencilerin evlenecekleri kişilerin iyi bir işe sahip olması gerektiğine katıldıklarını belirtmişlerdir.

Boşanmanın sonuçlarına yönelik kız ve erkek öğrencilerin tutumları incelendiğinde bir fark sözkonusudur. ($p=0,001$ ve $p=0,002$). Boşanmanın toplumsal çöküntüye neden olma ve boşanan birey açısından toplumsal kabulün ve değerin azalacağı görüşü kız öğrencilerde vardır. Erkek öğrenciler açısından boşanmanın toplumsal kabulü azaltacağı yönünde bir endişesi sözkonusu değildir. Evliliğin hangi yıllarında boşanma olasılığının yüksek olduğu konusu da cinsiyete göre farklılık göstermektedir ($p=0.045$). Katılımcılar genel olarak çocuktan önce boşanma olasılığının daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir.

Evlilikle ilgili danışmanlık alma düşüncesi de cinsiyete göre farklılık göstermektedir ($p=0.000$). Erkek öğrencilere göre kız öğrenciler danışmanlık almaya daha olumlu bakmaktadır. Benzer şekilde cinsellikle ilgili danışmanlık alma düşüncesi de cinsiyete göre farklılık göstermektedir ($p=0.031$). Erkek öğrencilerde danışmanlık almaya gerek olmadığı düşüncesi hakimdir.

Evliliğin, bireyleri sosyal çevrelerinden uzaklaştırdığı düşüncesi açısından da bir farklılık vardır ($p=0.020$). Kız öğrenciler genel olarak, evliliğin bireyleri sosyal çevrelerinden uzaklaştırmadığını vurgulamışlardır.

Cinsiyete göre farklılık gösteren bir diğer konu da evlenilecek kişinin ailesinin istememesi durumunda evlilik olup olmayacağı düşüncesidir. Kız ve erkek öğrenciler arasında istatistiksel olarak bir fark vardır (0.000). Kız öğrenciler evlenecekleri kişilerin aileleri tarafından istenmemesi durumunda evlenmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Benzer şekilde, katılımcıların evlenecekleri kişiyi, ailelerinin kabul etmemesi durumunda evlenip evlenmeyecekleri de cinsiyete göre değişiklik göstermektedir (0.000). Kız öğrencilerin evlenecekleri kişileri aileleri kabul etmezse evlenmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Kız ve erkek öğrencilerin evlilik sürecinde ailelerinin etkisi konusunda yerinin ve etkisinin önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda kız ve erkek arasında istatistiksel olarak bir fark vardır ($p=0.002$). Erkek katılımcılar genel olarak evliliğin, kişinin ailesiyle olduğunu ifade ederken, kız öğrenciler ailelerin etkisinin daha az olduğunu ifade etmiştir. evliliğin hem kişiyle hem de ailesiyle olduğunu ifade etmişlerdir.

Cinsiyete göre farklılık gösteren bir konu ise çocuk ve kariyer tercihleridir. Kız ve erkek öğrenciler arasında istatistiksel olarak bir fark vardır (0.012). Kız öğrenciler açısından kariyer öncelikli taşımaktadır. Burada dikkat çeken erkek öğrenciler açısından böyle bir tercih yapma durumunun sözkonusu olmamasıdır. Çocuk bakımı sorumluluğu kadına ait görüldüğü için erkekler açısından bir tercih sorunu ortaya çıkmamaktadır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, evliliğe yönelik tutum ve evlilik planları arasında kız ve erkek öğrenciler arasında farklılıkların varlığını göstermektedir. Kız öğrenciler erkek öğrencilere göre evliliğe yönelik olumlu tutum sergilerken, kadın –erkek ilişkilerinin evlilik birlikteliğinde sürdürülmesi gerektiği düşüncesindedir.

Tablo 3: Yaş ve Evliliğe Yönelik Tutumlar

Sorular		Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P
Size Göre Evlilik Aşaması İçin Tanuma Süresi Nedir	Gruplararası	3,118	3	1,039		
	Gruplar içi	141,868	463	,306	3,391	,018
	Toplam	144,985	466			
Evlilik Monotonlaşmayı İfade Eder	Gruplararası	16,886	3	5,629		
	Gruplar içi	720,155	463	1,555	3,619	,013
	Toplam	737,041	466			
Evlilik Çocuk Sahibi Olmayı İfade Eder	Gruplararası	30,485	3	10,162		
	Gruplar içi	470,513	463	1,016	9,999	,000
	Toplam	500,998	466			
Evleneceğiniz Kişiden Beklentileriniz Nelerdir Mezhep Aynı Olmalı	Gruplararası	14,836	3	4,945		
	Gruplar içi	813,631	463	1,757	2,814	,039
	Toplam	828,467	466			
Dünya Görüşü Uygun Olmalı	Gruplararası	8,061	3	2,687		
	Gruplar içi	310,046	463	,670	4,013	,008
	Toplam	318,107	466			
Maddi Durumu İyi Olmalı	Gruplararası	10,794	3	3,598		
	Gruplar içi	498,054	463	1,076	3,345	,019
	Toplam	508,848	466			
İyi Bir İşte Çalışmalı	Gruplararası	10,894	3	3,631		
	Gruplar içi	459,753	463	,993	3,657	,013
	Toplam	470,647	466			
Çocukların Anne Veya Baba ile Ayrı Büyümesi	Gruplararası	9,316	3	3,105		
	Gruplar içi	289,313	463	,625	4,970	,002
	Toplam	298,630	466			
Ekonomik Güçlüklerin Oluşması	Gruplararası	15,756	3	5,252		
	Gruplar içi	472,133	463	1,020	5,150	,002
	Toplam	487,889	466			
Cinsellikle İlgili Danışmanlık Almak İster Misiniz?	Gruplararası	6,160	3	2,053		
	Gruplar içi	186,739	463	,403	5,091	,002
	Toplam	192,899	466			
Ailesi Tarafından İstenmiyorsunuz Yine De Evlenmek İster Misiniz?	Gruplararası	6,429	3	2,143		
	Gruplar içi	304,072	463	,657	3,263	,021
	Toplam	310,501	466			
Evleneceğiniz Kişiyi Aileniz Kabul Etmezse Evlenir Miydiniz?	Gruplararası	5,092	3	1,697		
	Gruplar içi	290,557	463	,628	2,704	,045
	Toplam	295,649	466			
Evlilikte Çocuk Önemli Mi?	Gruplararası	4,624	3	1,541		
	Gruplar içi	193,355	463	,418	3,690	,012
	Toplam	197,979	466			
Evlilik Aşkı Öldürür Mü?	Gruplararası	3,642	3	1,214		
	Gruplar içi	165,643	463	,358	3,393	,018
	Toplam	169,285	466			
Maddi Durumunuz İyi Olsa Çalışır Mısınız?	Gruplararası	5,878	3	1,959		
	Gruplar içi	222,631	463	,481	4,075	,007
	Toplam	228,510	466			
Evlilik Kişiyi Mi Ailesiyle Mi Olur?	Gruplararası	7,938	3	2,646		
	Gruplar içi	304,182	463	,657	4,028	,008
	Toplam	312,120	466			

Araştırmaya katılan öğrencilerin evliliğe yönelik tutumları etkileyen bir diğer faktör de yaşıdır. Katılımcılar arasında önemli yaş farklı olmasa da öğrencilerin algı ve düşüncelerini etkileyen unsurdur. Yaş arttıkça öğrencilerin evliliğe yönelik sorgulama ve beklentilerinin de arttığı görülmektedir. Yaş artışıyla birlikte evliliğe ilişkin daha gerçekçi ve sorumluluk anlayışı içinde bir yaklaşım sergilenmektedir. Evliliğin monotonlaşmayı ifade etmesi ve evliliğin çocuk sahibi olmayı ifade etmesine yönelik yaş grupları arasında farklılaşma sözkonusudur.

Evlenilecek kişi ile aynı mezhepten olunması, evlenilecek kişi ile benzer görüşte olunması, evlenilecek kişinin maddi durumunun iyi olması, evlenilecek kişinin iyi bir işte çalışması beklentisi de 23-+ üzeri yaş grubunda belirleyici faktördür.

Boşanma sonucunda çocukların anne veya babalarından ayrı büyüceği düşüncesi ve boşanma sonucunda ekonomik güçlüklerin yaşanacağı düşüncesinin yaş gruplarına göre farklılık gösterdiği görülmektedir.

Evlenilecek kişiyi ailelerinin istememesinin evlilik kararına etkisi yaş arttıkça azalmaktadır. Gençler, aileleri ikna edebileceğini veya koşulları değiştirebileceğini düşünmektedir.

Tablo 4: Gelir Düzeyi ve Evliliğe Yönelik Tutumlar

Sorular		Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P
Es Seçiminde Kararı Nasıl Verirsiniz?	Gruplararası	2,963	2	1,482	4,346	,013
	Gruplar içi	158,176	464	,341		
	Toplam	161,139	466			
Evlilik Olmadan Birlikte Yaşanabilir Mi?	Gruplararası	3,610	2	1,805	5,086	,007
	Gruplar içi	164,656	464	,355		
	Toplam	168,266	466			
Evlilik Çocuk Sahibi Olmayı İfade Eder?	Gruplararası	7,522	2	3,761	3,536	,030
	Gruplar içi	493,476	464	1,064		
	Toplam	500,998	466			
Evleneceğiniz Kişiden Beklentileriniz Nelerdir Eğitimli Olmalı?	Gruplararası	3,540	2	1,770	3,047	,048
	Gruplar içi	269,522	464	,581		
	Toplam	273,062	466			
Aile Kurumunun Zedelenmesi?	Gruplararası	8,388	2	4,194	3,515	,031
	Gruplar içi	553,685	464	1,193		
	Toplam	562,073	466			
Üniversite Devam Ederken Evlenir Misiniz?	Gruplararası	1,900	2	,950	3,716	,025
	Gruplar içi	118,622	464	,256		
	Toplam	120,522	466			
Evleneceğiniz Kişinin Bekâreti Sizin İçin önemli Mi?	Gruplararası	4,147	2	2,073	4,550	,011
	Gruplar içi	211,429	464	,456		
	Toplam	215,576	466			
Şimdiye Kadar Cinsel Deneyiminiz Oldu Mu?	Gruplararası	4,292	2	2,146	11,474	,000
	Gruplar içi	86,783	464	,187		
	Toplam	91,075	466			
Evleneceğiniz Kişiyi Aileniz Kabul Etmezse Evlenir Miydiniz?	Gruplararası	6,074	2	3,037	4,866	,008
	Gruplar içi	289,575	464	,624		
	Toplam	295,649	466			
İç Güveysi Gitmeyi Gelmesini Kabul Eder Misiniz?	Gruplararası	2,735	2	1,367	4,372	,013
	Gruplar içi	145,128	464	,313		
	Toplam	147,863	466			
Maddi Durumunuz İyi Olsa Çalışır Mısınız?	Gruplararası	4,670	2	2,335	4,840	,008
	Gruplar içi	223,840	464	,482		
	Toplam	228,510	466			
Çocuk Mu Kariyer Mi?	Gruplararası	4,294	2	2,147	3,381	,035
	Gruplar içi	294,704	464	,635		
	Toplam	298,998	466			

Araştırmaya katılan öğrencilerin evliliğe yönelik tutumları etkileyen bir diğer faktör ailenin gelir düzeyidir. Tablo 4’de ailenin gelir düzeyi ve katılımcıların evlilik algılarına yönelik anova sonuçları görülmektedir. Eş seçimine nasıl karar verildiğinin, evlilik olmadan birlikte yaşama düşüncesinin, evliliğin çocuk sahibi olmayı ifade etmesinin, evlenilecek kişinin güzel olması beklentisinin, boşanma sonucunda aile kurumunun zedeleneceği düşüncesinin, üniversite devam ederken evlenme düşüncesinin gelir durumu gruplarına göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Öğrenciler arasında gelir düzeyi arttıkça evliliğe yönelik beklentilerin arttığı ve evlilik kararını etkileyen unsurların çeşitlendiği görülmektedir. Ayrıca evlenilecek kişinin bekâret durumu ve cinsel deneyim olması durumu da ailenin gelir düzeyine göre değişiklik gösteren bir olgudur.

Ailenin gelir seviyesine göre değişiklik gösteren faktörler arasında, evlenilecek kişiyi ailenin kabul etmemesi durumunda evlilik kararı, maddi durumunun yeterli olmasına göre çalışma kararı ve çocuk ve kariyer arasındaki tercih yer almaktadır.

Tablo 5: Yaşanılan Bölge ve Evliliğe Yönelik Tutumlar

Sorular		Kareler Toplamı	Sd	Ortalama ı	F	P
İdeal Kadın Evlenme Yaşı Kaçtır?	Gruplararası	1,182	6	,197	2,291	,034
	Gruplar içi	39,559	460	,086		
	Toplam	40,741	466			
Evleneceğiniz Kişiden Beklentileriniz Nelerdir Aynı Kültürden Olmalı?	Gruplararası	21,110	6	3,518	2,447	,024
	Gruplar içi	661,417	460	1,438		
	Toplam	682,527	466			
Üniversite Devam Ederken Evlenir Misiniz?	Gruplararası	3,551	6	,592	2,327	,032
	Gruplar içi	116,972	460	,254		
	Toplam	120,522	466			

Araştırmaya katılan öğrencilerin yaşadığı bölge ile evlilik tutumları açısından farklılığın diğer değişkenlere göre daha az olduğu görülmektedir.

Kadın evlenme yaşının, evlenilecek kişi ile aynı kültürden olma beklentisinin ve üniversite devam ederken evlenme düşüncesinin geline bölge gruplarına göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Batı bölgelerinde ideal evlilik yaşı yükselirken, kültürel uyum beklentisinin daha az olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Öğrenim Görülen Fakülte ve Evliliğe Yönelik Tutumlar

Sorular		Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P
Flört Aşamasında Partnerinizin Ailesiyle Tanışır Mıydınız?	Gruplararası	13,157	10	1,316	2,452	,007
	Gruplar içi	244,646	456	,537		
	Toplam	257,803	466			
Evlilik Mutluluğu İfade Eder?	Gruplararası	9,667	10	,967	2,336	,011
	Gruplar içi	188,718	456	,414		
	Toplam	198,385	466			
Evlilik Çocuk Sahibi Olmayı İfade Eder?	Gruplararası	35,599	10	3,560	3,488	,000
	Gruplar içi	465,398	456	1,021		
	Toplam	500,998	466			
Evleneceğiniz Kişiden Beklentileriniz Nedir Güzel Yakışıklı Olmalı?	Gruplararası	24,687	10	2,469	2,820	,002
	Gruplar içi	399,253	456	,876		
	Toplam	423,940	466			
Maddi Durumu İyi Olmalı?	Gruplararası	27,970	10	2,797	2,652	,004
	Gruplar içi	480,878	456	1,055		
	Toplam	508,848	466			
İyi Bir İşte Çalışmalı?	Gruplararası	22,542	10	2,254	2,294	,012
	Gruplar içi	448,105	456	,983		
	Toplam	470,647	466			
Ekonomik Güçlüklerin Oluşması?	Gruplararası	26,250	10	2,625	2,593	,005
	Gruplar içi	461,638	456	1,012		
	Toplam	487,889	466			
Evleneceğiniz Kişinin Bekâreti Sizin İçin önemli Mi?	Gruplararası	10,573	10	1,057	2,352	,010
	Gruplar içi	205,003	456	,450		
	Toplam	215,576	466			
Evlilikle İlgili Danışmanlık Almak ister Misiniz?	Gruplararası	10,037	10	1,004	2,446	,008
	Gruplar içi	187,093	456	,410		
	Toplam	197,131	466			
Evleneceğiniz Kişiyi Aileniz Kabul Etmezse Evlenir Mıydınız?	Gruplararası	11,981	10	1,198	1,926	,040
	Gruplar içi	283,668	456	,622		
	Toplam	295,649	466			
Çocuğunuza Kayınvalidenizin Bakmasını ister Mıydınız?	Gruplararası	12,365	10	1,237	2,026	,029
	Gruplar içi	278,286	456	,610		
	Toplam	290,651	466			
Çocuk Mu Kariyer Mi?	Gruplararası	15,053	10	1,505	2,417	,008
	Gruplar içi	283,945	456	,623		
	Toplam	298,998	466			

Araştırmaya katılan öğrencilerin öğrenim gördüğü fakültelere göre evlilik tutumları açısından farklılık vardır. Flört aşamasında partneri aile ile tanıştırma düşüncesi ile fakülteler arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark vardır. Benzer şekilde evliliğin mutluluğu ifade etmesi, evliliğin çocuk sahibi olmayı ifade etmesi, evlenilecek kişinin güzel olması beklentisi, evlenilecek kişinin maddi durumunun iyi olması beklentisi, evlenilecek kişinin iyi bir işte çalışması beklentisi, boşanma sonucunda ekonomik güçlüklerin oluşacağı düşüncesi öğrenim görülen fakülteler açısından farklılık göstermektedir. Ayrıca evlenilecek kişinin bekâret durumu ve evlilikle ilgili danışmanlık alma düşüncesi de fakülte gruplarına göre değişiklik gösteren bir olgudur.

Sonuç

Evlilik kadın ve erkek arasındaki ilişki ve sözleşmedir. Ancak evlilik birliğinin kurulması ve sürdürülmesi daha geniş ilişki ağlarını getirmekte ve gerektirmektedir. Evlilik kararının alınmasında ve evliliğin gerçekleşmesinde bireylerin ailelerinin etkisi ve desteği önemli olmaktadır. Böyle olunca evlilik bireylerin ailelerinin de dahil olduğu ilişkiler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla evlilik kararının alınması ve evlilik birliğinin kurulması sosyal, ekonomik, kültürel ve bireysel unsurların etkilediği dinamik bir süreç olarak önem

kazanmaktadır. Bu yönüyle evlilik toplumsal bir ilişkiler sistemini ifade etmekte ve aynı zamanda ekonomik, siyasal ve kültürel bakımdan birbirleri ile ilişkili yapıları oluşturmaktadır.

Araştırmada üniversite öğrencilerinin evliliğe yönelik tutumlarının farklı sosyodemografik unsurlar çerçevesinde değişiklik gösterdiği görülmektedir. Kız ve erkek öğrencilerin evliliğe yönelik tutumları, evlilikten beklentileri ve evlilik planları arasında fark söz konusudur. Erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre evliliğe daha mesafeli yaklaştığı ve erteleme eğiliminde olduğu görülmektedir. İş ve gelire ulaşma evlilik kararını etkileyici temel unsurdur. Genç bireyler istikrarlı bir iş ve gelir sahibi olduktan sonra evlilik kararı alma eğilimindedirler ve evlilik kurumuna pragmatist bir yaklaşım söz konusudur. Özellikle büyük kentlerde ve boşanma öyküsü olan ailelerinin çocuklarında evliliğe yönelik olumsuz tutum kendini hissettirmektedir.

Gençler, temelde ekonomik koşullar ve bireysel yaşam arzusuyla evlik kurumundan uzaklaşmaktadır. Evlilik kurumunu, kolaylaştırıcı maddi destek ve teşvik edici mekanizmalar ile destekleyici kamu ve yerel politikalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Barclay, H. (2014), “Efendisiz Halklar”, (Çeviren: Zarife Biliz), Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- Bradbury, T.N., Fincham, F.D. (1990). Attributions in marriage: review and critique. *Psychological Bulletin*. 107(1):3-33.
- Haviland, W., Prins, H., Walrath, D., McBride, B. (2006). “Kültürel Antropoloji”, Çeviren: İnan Deniz ve Erguvan Sarioğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Kitamura, T., Aoki, M., Fujino, M., Ura, C., Watanabe, K., Fujihara, S. (1998). Sex differences in marital and social- adjustment. *Social Psychol* 2:26-138.
- Levinger, G., & Huston, T. L. (1990). The social psychology of marriage. In F. D. Fincham & T. N. Bradbury (Eds.), *The psychology of marriage: Basic issues and applications* (pp. 19-58). New York, NY, US: Guilford Press
- Panganiban, A. V. (2007). The rings of a happy marriage, *Philippine Daily Inquirer*, p. A13, September.
- Saxton, L. (1982). Marriage. the nature of marriage, the individual, marriage, and the family. (5.Edith). California, Wadsworth Publishing Company Belmont, A Division of Wadsworth, Inc. 216-224.
- Stephen, F., Duncan, TB., Holman, CY. (2000), Factors associated with involvement in marriage preparation programs. *Family Relations*. 56 (3): 270–278. erişim tarihi: 20.11.2020
- Villa, M. B., & Del Prette, Z. A. P. (2013). Marital Satisfaction: The Role of Husband’s And Wife’s Social Skills. *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 23(56), 379-387.
- <http://www.encouncil.org/wp-content/uploads/2020/10/T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DE-VE-AVRUPA%E2%80%99DA-%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TE-GEN%C3%87L%C4%B0%C4%9E%C4%B0N%C4%B0-ANLAMAK-.pdf> Erişim. Tarih. 01.12.2020

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**RECOGNITION OF THE TURKISH CYPRIOTS NOT AS A MINORITY BY THE
UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY**
**BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GENEL KURULU TARAFINDAN KIBRIS TÜRKLERİNİN
AZINLIK OLARAK KABUL EDİLMEMESİ**

Mehmet Şükrü Güzel¹

Abstract:

The legal status of the Turkish Cypriots in Cyprus within the United Nations' (UN) legal system is the key point whether the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) is a secessionist movement or not from the Republic of Cyprus. The Republic of Cyprus was a classical colony under Article 73 of the UN' Charter and decolonized in 1960 in accordance with the UN General Assembly resolution 1287 of 1958 and become a member of the UN. *Uti possidetis juris* (UPJ) doctrine was implemented when Cyprus obtained its independence in a partnership state for the Turkish and Greek Cypriot communities. The UPJ doctrine is neither customary international law nor *jus cogens*. Neither the right of self-determination nor the principle of territorial integrity is absolute under Article 73 of the UN Charter. Both must be applied in the context of the UN Charter and human rights treaties so as to serve the purposes and principles of the UN. To define whether Turkish Cypriots were minority or not is the key point to define the Turkish Cypriots' legal status within the UN legal system. The refusal of the UN General Assembly to define Turkish Cypriots as a minority but as a partner by its resolution 1287 of 1958 is in fact is the recognition of the external right to self-determination of Turkish Cypriots under Article 73 of the UN Charter after which a partnership state was established in Cyprus. Turkish Cypriots can never be defined a secessionist movement when we analyze the unilateral so-called legal actions of the Greek Cypriots in the island after the establishment of the Republic of Cyprus.

Key words: TRNC, Minority, Article 73 of the UN Charter, self-determination, decolonization, Cyprus.

Özet:

Kıbrıs Türklerinin Birleşmiş Milletler (BM) hukuk sistemi içindeki yasal statüsü, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) Kıbrıs Cumhuriyeti'nden ayrılıkçı bir hareket olup olmadığının tespitinde temel noktadır. Kıbrıs Cumhuriyeti, BM Sözleşmesinin 73.maddesi çerçevesinde tanımlanan klasik bir koloni iken 1960 yılında, BM Genel Kurulunun 1958 tarihli 1287 sayılı kararı uyarınca bağımsızlığını kazanarak BM üyesi olmuştur. *Uti possidetis* doktrini, Kıbrıs Adasında, Kıbrıslı Türk ve Rum toplumları için ortak bir devlette birlikte bağımsızlığını kazanmasında uygulandı. *Uti possidetis* doktrini ne geleneksel uluslararası hukuk olarak ne de *jus cogens* olarak kabul görmüş değildir. Gerek kendi kaderini tayin hakkı gerekse de toprak bütünlüğü ilkesi BM Sözleşmesi'nin 73. Maddesi çerçevesinde mutlak değildir. Her ikisi de BM'nin amaç ve ilkelerine hizmet etmek için BM Sözleşmesi ve insan hakları anlaşmaları bağlamında incelenmelidir. Kıbrıs Türklerinin azınlık olup olmadığını belirlemek, BM hukuk sistemi içinde KKTC'nin yasal statüsünü belirlemenin kilit noktasını oluşturmaktadır. BM Genel Kurulu 1958 tarihinde 1287 sayılı kararı ile Kıbrıs Türklerini bir azınlık olarak reddetmesi, Kıbrıs Türkleri'nin dışsal kendi kaderini tayin hakkının ortak kurulacak bir devlette BM Sözleşmesi'nin 73.Maddesi çerçevesinde tanınması manasına gelmektedir ki Kıbrıs Rumları'nın 1960 sonrasında tek taraflı sözde hukuk eylemleri incelendiğinde, KKTC asla ayrılıkçı bir hareket olarak tanımlanamayacağı görülecektir.

Anahtar Kelimeler: KKTC, Azınlık, BM Sözleşmesi'nin 73. Maddesi, Kendi Kaderini Tayin Hakkı, Dekolonizasyon, Kıbrıs.

Introduction

In paragraph 81 of the Kosovo Advisory Opinion of the International Court of Justice (ICJ Reports, 2010, p.437), by giving also reference to the UN Security Council (UNSC)

¹ Prof. Dr. h.c., Founder president of Center for Peace and Reconciliation Studies, centerprs@gmail.com

resolution 541 (1983), the ICJ noted that the UNSC was making a determination as regards the concrete situation existing at the time that the declarations of independence were made; the illegality attached to the declarations of independence thus stemmed not from the unilateral character of these declarations as such, but from the fact that they were, or would have been, connected with the unlawful use of force or other egregious violations of norms of general international law, in particular those of a peremptory character (*jus cogens*) (ICJ Reports, 2010). According to the ICJ, the illegality attached to the declarations of independence of the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) is not based on the unilateral character but any connection with any unlawful use of force or other egregious violations of norms of general international law, in particular those of a peremptory character.

As of today, any new state can only emerge at the expense of a territorial integrity of a member state of the UN. A unilateral declaration of independence depends on recognition not only by the states but most importantly by the UN subject to the approval of the declarations of independence by the UNSC as stated in Article 4 of the UN Charter.

According to Dr Marko Milanovic, international law's regulation of secession in a three part model. First, there are cases where international law explicitly *prohibits* secession, when it is being effected through the violation of some fundamental norm of international law, such as the prohibition on the use of force (TRNC) or the prohibition on racial discrimination – this was the case, the ICJ has confirmed in the Kosovo Advisory Opinion, among these norms is not the principle of territorial integrity insofar as it does not govern the relationship between the parent state and an internal secessionist movement; Second, there is a middle ground, a zone of tolerance, where international law is *neutral* towards secession, neither prohibiting it nor creating a right to it. This neutral zone is what is left over from the classical position towards secession in international law, which was essentially that in order to establish itself as a state against the wishes of its parent, the secessionist entity needed to fight – and win – a war of independence against its parent (e.g. the USA, or most of the states of Latin America). Finally, in the third part, a zone of entitlement, international law creates a *right* to secession under external self-determination, or perhaps remedial secession. (Marko Milanovic , 2017)

If we ask the question whether TRNC has a right to declare its independence, as well at the same time, is not doing anything illegal internationally when declared independence, the answer is mainly based on if the Turkish Cypriots' are recognized as a minority of not by the UN legal system. We have the resolution 541 of the UNSC. When TRNC declared its independence with a unilateral declaration of independence in 1983, the rejection of the UNSC's for this declaration was based on its consideration that the declaration was incompatible with the 1960 Treaty concerning the establishment of the Republic of Cyprus and the 1960 Treaty of Guarantee (in preamble paragraph 2) and its reaffirming of its past resolutions 365 (1974) and 367 (1975) ((in preamble paragraph 5). In the operative paragraph 2 of the resolution 541, the UNSC considered the declaration as legally invalid and called for its withdrawal. In the operative paragraph 5 of the resolution 541, the UNSC called upon the parties to co-operate fully with the Secretary-General in his mission of good offices and most importantly in the operative paragraph 8, the UNSC called upon all States and the two communities in Cyprus to refrain from any action which might exacerbate the situation. The UNSC in its resolution 541 had refused to define Turkish community who had given declaration of independence as a minority in the island.

The right to self-determination is generally held to belong to "peoples" and not to "minorities." Whether a group is considered a people or a minority is significant in determining what rights can be attributed to the group under international law. Modern international law recognizes three collective human rights of peoples: "the right to physical existence", "the right

to self-determination”, and “the right to natural resources”. Minorities have two collective human rights under international law: “the right to physical existence” and “the right to preserve a separate identity”. (Miodrag A. Jovanović, 2010 p.34)

Although the UN has enshrined the right to self-determination, the UN recognized as an internal right, it has never endorsed a right of secession, and no state recognizes such a right. On the other hand, the UN Charter, in its preamble, includes this objective: “to establish conditions under which justice and respect for the obligations arising from treaties and other sources of international law can be maintained”.

To define the Turkish community in Cyprus as a minority or not is the key point whether the TRNC is secessionist movement or not, whether the declaration of independence of the Turkish community is inside or outside of the UN legal system. On which bases, the declaration of independence of Turkish Community is legal or not is the subject of this Article, this Article only focused the refusal of the UN General Assembly to define the Turkish community as a minority in its recommendation in its resolution 1287 of 1958. The refusal of the UN General Assembly to define Turkish Cypriots’ as a minority but defining as a community means to peremptory character of a right to be protected that includes to establish their own State with a right of lawful use of force as well any third party State can have the same right to use force protect the peremptory character of the right..

1. PROBLEM OF DEFINING MINORITY WHEREAS THERE EXISTS NO DEFINITION FOR COMMUNITY OR PARTNERSHIP RIGHTS

The UN has failed to agree on a definition of what constitutes a minority even if there exists a declaration of on minorities by the UN General Assembly (UNGA). There is no common consent upon a definition of a minority in international instruments. Despite the title of the UN Declaration on the Rights of Persons belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities would imply the definition of the national minority, the UN has failed to agree on a definition of what constitutes a minority. (Antonija Petričušić, 2005, p.3) Several contemporary scholars are reluctant to use the term “minority” claiming this term was closely connected with the League of Nations system and therefore is obsolete. Others, on the contrary, argue that since the minority implicates the group of people that is numerically smaller than the dominant group, this leaves out non-dominant groups that are majorities in their countries. (OHCHR, Fact Sheet No.18, 1998, p.7.) In fact, in the discussions on the definition of the term “minorities” two sorts of criteria have in fact been proposed: criteria described as objective and a criterion described as subjective. The first of the criteria described as objective to which general reference is made is the existence, within a State’s population, of distinct groups possessing stable ethnic, religious or linguistic characteristics that differ sharply from those of the rest of the population. The inclusion of such a component in the definition of the term “minority” is not controversial; as the Permanent Court of Justice (PCIJ) pointed out, the existence of such groups is a question of fact. It is therefore essential that it should be regarded as a basic. As to subjective creation, it has generally been defined as a will on the part of the members of the groups in question to preserve their own characteristics. If the existence of such a will had to be formally established. The PCIJ gave its interpretation of the concept of a minority in an advisory opinion of 31 July 1930 in connection with the emigration of the Greco-Bulgarian communities. Referring to the Convention of 27 November 1919 between Bulgaria and Greece, the Court made the following statement: (Francesco Capotorti, 1979, p.36.)

“By tradition ... the “community” is a group of persons living in a given country or locality, having a race, religion, language, and traditions of their own and united by this identity of race, religion, language, and traditions in a sentiment of solidarity, with a view

to preserving their traditions, maintaining their form of worship, ensuring the instruction and upbringing of their children in accordance with the spirit and traditions of their race and rendering mutual assistance to each other.

The question whether ... a particular community does or does not conform to the conception described above is a question of fact ... The existence of communities is a question of fact; it is not a question of law..."

The UNESCO Convention against Discrimination in Education (1960) mentions "national minorities", while the expression "national, ethnical, racial or religious group" is used in the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and "racial or ethnic groups" in the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (ICERD) 1965. (Francesco Capotorti, p.36) The Commission on Human Rights discussed the question of the inclusion of an article relating to the rights of minorities in the draft Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) in 1953. By its resolution 2200, the 1960 General Assembly unanimously adopted the draft ICCPR. Article 27 of the draft Covenant codified protection of the minorities which was accepted in 1966. Article 27 of the ICCPR, the first internationally accepted rule for the protection of minorities. It was not until 1966 that the human rights corpus directly addressed the rights of minorities through the adoption of the ICCPR, easily the most important general scope human rights treaty. Article 26 of the ICCPR, in its equal protection clause, prohibits discrimination on various grounds, including race, sex, language, religion, and national origin. In a provision that has been celebrated as the first explicit recognition of the rights of minorities in a human rights treaty, the ICCPR provides that, "[i]n those states in which ethnic, religious or linguistic minorities exist, persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with other members of their group, to enjoy their own culture, to profess and practice their own religion, or to use their own language." (OHCHR)

The 1992 UN Declaration on the Rights of Persons belonging to National or Ethnic, Religious, and Linguistic Minorities is generally seen as the consequence of events occurred after the fall of communism. The Declaration contains a list of rights in favor of persons belonging to ethnic, national, religious or linguistic minority, and obliges State parties "to protect the existence and the national or ethnic, cultural, religious and linguistic identity of minorities within their respective territories and encourage conditions for the promotion of that identity." The weak point of the Declaration is the lack of precise states' obligations. Nevertheless, although it is not a legally binding document, but simply a political declaration, it represents one of the first international documents that attempted to promote the protection of minority rights, and therefore "carries very considerable moral authority." (Antonija Petričević, p.7)

2. THE MEANING OF SELF-DETERMINATION IN THE UN CHARTER

An important analytic distinction exists between "territorial" and "ethnic" separatism. The history of European Imperialism abounds with cases of overseas colonies, whom having seceded from metropolitan cores, commonly trace a particular epoch in their experience when the "materials" of their uniqueness were molded by geographic isolation, despite the many apparent similarities in racial origin, culture system and settlement pattern between Métropole and colony. (Colin H. Williams, 1980, p.49-50) Territorial separatism in fact is codified in UN Chapters XI and XII, Declaration Regarding Non-Self-Governing Territories and International Trusteeship System. Self-determination in international law has been concerned with the external aspect of self-determination, in the context of decolonization in the UN Charter.

The UN has enshrined the right to external self-determination on territorial distinction, known as the self-determination thesis on decolonization and it has never endorsed a right of secession in

the UN Charter, and no state recognizes such a right of secession. In fact the wording used in the UN Charter, the self-determination is in Article 1 paragraph 2 (Chapter I: "Purposes and Principles") and in Article 55 (Chapter IX: "International Economic and Social Co-operation").

Article 1, paragraph 2, states that one of the purposes of the United Nations is the following:

To develop friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, and to take other appropriate measures to strengthen universal peace...

The introductory paragraph of Article 55 of the Charter reads as follows:

With a view to the creation of conditions of stability and wellbeing which are necessary for peaceful and friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, the United Nations shall promote...

The principle of equal rights and self-determination of peoples is the most important of the principles of the UN Charter concerning friendly relations and co-operation among States, and constitutes the basis for the other principles. In Article 1.2 and 55 of the UN Charter, the wording self-determination of peoples means peoples organized as States.

The international co-operation which is the fundamental theme of UN activities is incompatible with any form of subjection or pressure exerted by the strong against the weak and must be based on the sovereign equality of States and the equal rights and self-determination of peoples. The equal rights and self-determination of peoples has as its corollary sovereign equality, a fundamental principle of the UN which is closely bound up with the struggle to achieve equal rights, self-determination and independence and with the strengthening of national sovereignty. Non-intervention, another principle of international law concerning friendly relations and co-operation among States, should not be used as a cover for violations of self-determination ; it should protect States and peoples struggling for their independence, since acts of intervention are violations of the principle of equal rights and self-determination of peoples. Through the principle of nonintervention, the principle of equal rights and self-determination of peoples is linked to the principle of non-resort to the threat or use of force, which protects the political independence and territorial integrity of States; aggression — the use or threat of force — is a violation not only of the principle of the non-use of force but also, and more particularly, of the principle of equal rights and self-determination of peoples. Colonial domination and oppression, the practice of racism and foreign occupation, are clear cases of aggression against the peoples subjected to them.(Aureliu Cristescu , 1983 p.118) The elimination of imperialism, colonialism, aggression, foreign occupation, all forms of discrimination and apartheid and threats against national sovereignty and territorial integrity is a prerequisite for the realization of the right of peoples to self-determination and for the social and economic advancement of peoples. (Aureliu Cristescu, p.117)

3. SECESSIONIST MOVEMENTS IN INTERNATIONAL LAW

The phenomenon of secession by virtue of which parts of a State's territory become independent States is not new. It has gone through different phases throughout history. Leaving aside the cases of decolonization, international law understands secession processes and the creation of new States as pre-legal phenomena. And it only embraces them when the creation of these new States is actually effective, or when they emerge as a consequence of serious violations of human rights or of a situation threatening international peace and security and requiring the

intervention of the Security Council. In other words, no norms and principles have been adopted under the scope of international law that allow for the unilateral secession of a territory, that is, that consider a unilateral declaration of independence as legal. (Xavier Pons Rafols)

International law does neither authorize nor forbid unilateral declarations of independence for they are understood as something alien to it, an internal matter of each State. Consequently, it merely acknowledges, when applicable, the international effects and legal consequences that might arise from specific, existent and effective political realities. If we were talking about a pacific and agreed process of secession, international law would regulate the consequences of the creation of this new State, and the rest of the States would then recognize it or not. If the process is not pacific and agreed upon, other principles of international law are applicable such as the principle of non-intervention in other States' internal affairs, the prohibition of the threat or use of force or the respect for human rights. (Xavier Pons Rafols)

We can say that the UN practice of recognition of new States other than decolonization based a pacific and agreed process of secession, like the case of Slovakia.

4. THE REFUSAL OF GREECE AND THE UN GENERAL ASSEMBLY OF DEFINING THE TURKISH CYPRIOTS AS A MINORITY

The General Assembly of the UN placed Cyprus on the decolonization list with its resolution 66 (I) on 14 December 1946. Greece had asked the UN General Assembly on the decolonization problematic of Cyprus from 1954 to 1958 5 times. On 15 August 1958, Greece last time asked the question of Cyprus to be included in the agenda of the General Assembly's thirteenth session. On 28 September the Assembly decided to include the item in its agenda and referred it to the First (Political and Security) Committee. In an explanatory memorandum of 12 September, Greece stated that: (UN Yearbook, 1958, p.72)

"The Greek Government, reflecting the position of 80 per cent of the population of Cyprus, had indicated that pending the application of the right of self-determination, the only acceptable temporary solution was that provided for in Article 73, paragraph b, of the United Nations Charter: the establishment and development of genuine and democratic self-government.

Meanwhile, the memorandum continued, the United Kingdom had proposed a plan for administrative and governmental separation between the 80 per cent Greek majority of the population and the 17 per cent Turkish minority, with the participation of representatives of the Greek and Turkish Governments. The plan was rejected by the Cypriots as undemocratic, and as one intended to prolong British rule, under a condominium in which the Turkish minority would serve as a "guise and tool" to bring about partition."

At a plenary meeting of the General Assembly on 5 December 1958, the representative of Mexico, submitted a text negotiated with all the parties directly concerned whereby the Assembly would express its confidence that continued efforts would be made by the parties to reach a peaceful, democratic, and just solution in accordance with the Charter of the United Nations. This text was adopted without objection by the Assembly as resolution 1287(XIII) on 5 December 1958 as:

"The General Assembly,

"Having considered the question of Cyprus, "Recalling its resolution 1013(XI) of 26 February 1957,"

Expresses its confidence that continued efforts will be made by the parties to reach a peaceful, democratic and just solution in accordance with the Charter of the United Nations."

Greece by not objecting the text of the resolution 1287 accepted that the Turkish Cypriot community is not under the definition of a minority but a party on the dispute of decolonization of Cyprus under the principle of UPJ. The Turkish Cypriot community had become not only the subject of international law with resolution 1287 of the UN General Assembly, by the wording "parties" but as well its right of external self-determination had been recognized by the UN General Assembly. No minority had ever been defined as "a party" to a dispute of decolonization in this context by the UN General Assembly.

5. UTI POSSIDETIS JURIS

UPJ is a principle of customary international law that serves to preserve the boundaries of colonies emerging as States. Originally applied to establish the boundaries of decolonized territories in Latin America, UPJ has become a rule of wider application, notably in Africa. The policy behind the principle has been explained by the International Court of Justice (ICJ) in the Frontier Dispute (Burkina Faso/Mali) Case: (ICJ, 1986, p.554)

"UPJ is a general principle, which is logically connected with the phenomenon of the obtaining of independence, wherever it occurs. It's obvious purpose is to prevent the independence and stability of new States being endangered by fratricidal struggles provoked by the challenging of frontiers following the withdrawal of the administering power...Its purpose, at the time of the achievement of independence by the former Spanish colonies of America, was to scotch any designs which non-American colonizing powers might have on regions which had been assigned by the former metropolitan State to one division or another, but which were still uninhabited or unexplored."

The ICJ has called "the photograph of the territory' at the critical date of independence." (ICJ, p.568) The UPJ doctrine is neither customary international law nor *jus cogens*.

6. UTI POSSIDETIS JURIS AND THE TURKISH CYPRIOT COMMUNITY

With resolution 1287, the General Assembly of the UN capacitated not only Turkey, Greece, and the United Kingdom (UK) for a peaceful solution to the decolonization problem of Cyprus within the principle of UPJ; but also to the Turkish and the Greek Cypriot Communities by referring to the parties. (Mehmet Şükrü Güzel, 2018) After the resolution 1287, Greek and Turkish Prime Ministers met in Zurich in February 1959. They agreed on a draft plan for the independence of Cyprus under a Greek Cypriot and Turkish Cypriot president and vice-president respectively. In Zurich, the parties adopted three main agreements (1) The Basic Structure of the Republic of Cyprus, (2) The Treaty of Guarantee between Greece, Turkey and the UK and Cyprus, (3) The Treaty of Alliance between Cyprus, Turkey and Greece. (Blay, 1983, p.72) Thus drafted, the Constitution was signed on 16 August 1960 by the then Governor of Cyprus on behalf of the UK; by representatives of the Governments of Greece and Turkey; by Archbishop Makarios on behalf of the Greek Cypriot Community; and Dr Küçük on behalf of the Turkish Cypriot Community. At the same time, three treaties were signed by the same parties: the Treaty of Establishment of the Republic of Cyprus between the UK, Greece, Turkey and the Republic of Cyprus; the Treaty of Guarantee between the same parties; and the Treaty of Alliance between Greece, Turkey and the Republic of Cyprus. The Constitution and all these Treaties were put into force on the same date. When the five-party Treaties were signed, the UK transferred sovereignty to the two communities on the island. Thus, the Republic of Cyprus came into being as an independent partnership state. Under Article 181 of the Constitution, the two Treaties would "have

constitutional force”. Article 182¹ stipulates that these are basic articles of the Constitution, and “cannot in any way be amended whether by way of variation addition or repeal”. (Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs 2020) Articles 149, 180, 181 and 182 of the Constitution give the structure of an international treaty by linking the obligations to the Zurich and London Agreements.

The Turkish community had used its recognized “party” right on the dispute for the decolonization of Cyprus in favor of the partnership Republic of Cyprus.

7. TURKISH CYPRIOTS RIGHTS FROM PARTERSHIP TO MINORITY RIGHTS BY FORCE BY THE GREEK CYPRIOTS

The 1960 Constitution of the Republic of Cyprus was abrogated in November 1963 by the then President of the Republic, Archbishop Makarios, who tried to create a unitary Greek Cypriot state based on a majority rule, in which Turkish Cypriots would be considered a minority as the Turkish minority in Western Thrace. (T. W. Adams, 1966, p.489). Archbishop Makarios proposed The Thirteen Points² in the name of the Greek Cypriots on 30 November 1963 undermined the principles of bi-communality and were not accepted by the Turkish Cypriot members of the government. (Campbell-Thomson, 2014, p.61)

These proposed amendments- six of them to Basic Articles which were declared immutable by treaty and constitutional provision – had as their obvious purpose the elimination of the carefully negotiated balance of power between the two communities. When adopted these thirteen amendments would decisively shift the balance of power so as to favour the numerical majority – hence assure Greek Cypriot rule. (Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs 2020)

Turkey and the Turkish Cypriots rejected the proposed amendments as an attempt to settle constitutional disputes in favor of the Greek Cypriots and as a means of demoting Turkish status from cofounders of the state to one of minority status removing their constitutional safeguards in the process.

¹ Article 182 of the constitution states that there are certain fundamental articles, which have been incorporated from the Zurich-London Agreements of 1959. These fifty-five paragraphs (Annex III) deal with the basic structure of the Republic and “cannot in any way be amended, whether by way of variation, addition or repeal.” Any other provision of the constitution, however, can be amended “by a law passed by a majority vote comprising at least two-thirds of the total number of Representatives belonging to the Greek Community and at least two-thirds of the total number of the Representatives belonging to the Turkish Community.

² 1. The right of veto of the president and the vice-president of the Republic to be abandoned. 2. The vice-president of the Republic to deputize for the president of the Republic in case of his temporary absence or incapacity to perform his duties. 3. The Greek president of the House of Representatives and the Turkish vice-president to be elected by the House as a whole and not, as at present, the president by the Greek members of the House and the vice-president by the Turkish members of the House. 4. The vice-president of the House of Representatives to deputize for the president of the House in case of his temporary absence or incapacity to perform his duties. 5. The constitutional provisions regarding separate majorities for enactment of certain laws by the House of Representatives to be abolished. 6. Unified municipalities to be established. 7. The administration of justice to be unified. 8. The division of the security forces into police and gendarmerie to be abolished. 9. The numerical strength of the security forces and of the defense forces to be determined by law. 10. The proportion of the participation of Greek and Turkish Cypriots in the composition of the public service and the forces of the Republic to be modified in proportion to the ratio of the population of Greek and Turkish Cypriots. 11. The number of the members of the Public Service Commission to be reduced from ten to five. 12. All decisions of the Public Service Commission to be taken by simple majority. 13. The Greek Communal Chamber to be abolished, with no constraint on the Turkish Communal Chamber to abolish itself as well.

Turkish Cypriots filed a lawsuit against the Thirteen Points in Supreme Constitutional Court of Cyprus (SCCC)¹. Archbishop Makarios clarified not to comply with whatever the decision of SCCC will be, and defended his amendments as being necessary "to resolve constitutional deadlocks" as opposite to the stance of SCCC. On 25 April 1963, SCCC decided that Archbishop Makarios' the Thirteen Points were illegal. On 21 May, president of SCCC resigned due to the Makarios' disobedience to the laws of SCCC, thereby disobedience to the laws of Cyprus. On 15 July, Archbishop Makarios ignored the decision of SCCC and on 30 November legalized the Thirteen Points Amendments. (History North Cyprus, 2018).

CONCLUSION

The minority rights within the UN legal system is based on the internal right to self-determination, it has never endorsed a right of secession, and no state recognizes such a right. The Declaration of Independence of TRNC was rejected on the base that the declaration was incompatible with the 1960 Treaty concerning the establishment of the Republic of Cyprus and the 1960 Treaty of Guarantee (in preamble paragraph 2) and its reaffirming of its past resolutions 365 (1974) and 367 (1975) ((in preamble paragraph 5). In the operative paragraph 2 of the resolution 541, the UNSC considered the declaration as legally invalid and called for its withdrawal. The reference for the invalidity was given to the 1960 Treaty of Guarantee and the so-called use of force.

In the operative paragraph 5 of the resolution 541, the UNSC called upon the parties to co-operate fully with the Secretary-General in his mission of good offices and most importantly in the operative paragraph 8, the UNSC called upon all States and the two communities in Cyprus to refrain from any action which might exacerbate the situation. Even if the UNSC considered the Declaration of Independence of TRNC as legally invalid and called for its withdrawal, at the same time refused to define the Turkish Cypriot community as a minority.

When the UN General Assembly recommended by its resolution 1287 of 1958 to the "parties" to the dispute on the decolonization of Cyprus, Greece had voted "YES" for the resolution in the name of Greek Cypriots by which the Turkish Cypriots at the date of resolution became out of the definition of a minority group in the island. The UNSC resolution 541 is one more time the affirmation of the special status of the Turkish Cypriot community that is a partner to the Republic of Cyprus at the date of independence on 16 August 1960. Resolution 1287 of the UN General Assembly being an accepted recommendation by Greece means the Greek Cypriots acceptance. The London Agreement is as well the recognition of the external right of self-determination of the Turkish Cypriots under Article 73 of the UN Charter by the Greek Cypriots by which a partnership state was established in Cyprus.

After Archbishop Makarios's legalization of the illegal Thirteen Points Amendments to the Cyprus Constitution on 30 November 1963, the Turkish Cypriot community had the right to resist within the UN legal system as they are not under the definition of a minority group that

¹ The Supreme Constitutional Court (Articles 133-151 of the Constitution of Cyprus) The Constitutional Court is composed of a Greek, a Turkish, and a neutral judge, appointed jointly by the president and the vice-president. The Greek and Turkish judges are appointed "from amongst lawyers of high professional and moral standard." The neutral judge, ex officio president of the Court, is appointed for a six-year period and is always from outside the island. The Supreme Constitutional Court passes on any controversy arising from, or relating to, an interpretation or violation of the constitution. Particularly important are disputes and matters relating to the separation of powers established under the constitution, and on these matters the highest organ of the judiciary must pass. No legal action, which would alter conditions of service in a disadvantageous manner, may be taken against any member of the judiciary as a result of a legal decision performed in the line duty.

must comply the majority. And most importantly any third party States had a right to intervene. This intervention is out of the context of Article 2.7 of the UN Charter.

REFERENCES

- Adams, T. W. (1966) The First Republic of Cyprus: A Review of an Unworkable Constitution. *The Western Political Quarterly*, Vol. 19, No. 3, pp. 475-490.
- Blay, S.K.N. (1983). Self-Determination in Cyprus: The New Dimensions of an Old Conflict”, *Australian Year Book of International Law*, 10, 72, V.10: 72, pp.67-100.
- Campbell-Thomson, Olga, (2014) Pride and Prejudice: The Failure of UN Peace Brokering Efforts in Cyprus. *Perceptions*, V. XIX, N. 2. 59-81. Retrieved December 20, 2020 from <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/59-82-olga-campbell-thompson.pdf>.
- Capotorti, F. (1979) *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York, UN.
- Cristescu, A. (1983) *The Right to Self-Determination Historical and Current Development on the Basis of United Nations Instruments*, New York, UN.
- Güzel, M. Ş. *The Doctrine of Necessity and the Thirteen Points Amendments to the Cyprus Constitution*. Retrieved December 20, 2020 from https://www.academia.edu/38979237/THE_DOCTRINE_OF_NECESSITY_AND_THE_THIRTEEN_POINTS
- ICJ Judgment (1986). Case Concerning the Frontier Dispute (Burkina Faso/Republic of Mali).
- ICJ Reports 2010, Retrieved December 20, 2020 from <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>.
- Jovanović, M.A.(2010) Are There Universal Collective Rights?. *Hum Rights Rev* 11, pp.17–44. Legal Information Institute. Retrieved December 20, 2020 from https://www.law.cornell.edu/wex/uti_possidetis_juris.
- Milanovic, M. (2017). *A Footnote on Secession*. Retrieved December 20, 2020 from <https://www.ejiltalk.org/a-footnote-on-secession/>.
- OHCHR. (1998) Fact Sheet No.18 (Rev.1), Minority Rights.
- Petričušić, A. (2005). The Rights of Minorities in International Law: Tracing Developments in Normative Arrangements of International Organizations. *Croatian International Relations Review*, Vol. XI No.38/39, pp.1-23.
- Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs Cyprus, Questions &Answers What happened in 1959-1960? Retrieved December 20, 2020 from <http://www.mfa.gov.tr/what-happened-in-1959---1960.en.mfa>
- Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs. Cyprus (Historical Overview), Retrieved December 20, 2020 from http://www.mfa.gov.tr/cyprus-_historical-overview_.en.mfa
- The OHCHR, *Minorities and the UN Human Rights Treaty Bodies and Complaint Mechanism*. Retrieved December 20, 2020 from <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuideMinorities4en.pdf>,
- UN Yearbook, (1958), New York, UN. p.72
- Williams, C. H. (1980). Ethnic Separatism. *Cahiers de géographie du Québec*, 24 (61), pp.47–68.
- Xavier Pons Rafols, *Secession in International Law*. Retrieved December 20, 2020 from <http://idpbarcelona.net/docs/blog/secession.pdf>.

**İ.Ü. NADİR ESERLER KÜTÜPHANESİ T5502 NUMARALI HUBANNAME VE
ZENANNAME MİNYATÜRLÜ YAZMASINDA ÇİÇEK**

**THE FLOWER ON THE HUBANNAME AND ZENANNAME MINIATURE
MANUSCRIPT WITH NO. T5502 IN THE RARE ARTWORKS LIBRARY OF
ISTANBUL UNIVERSITY**

Mesude Hülya (ŞANES) DOĞRU¹

ÖZET

Minyatürlü yazmalar, dönemlerinin önemli olaylarının betimlendiği görsel malzemeler olarak, belge niteliği taşırlar. Nakkaşlar, dönemlerinin cülus, cenaze, şehname, savaş, sünnet düğünü, gibi önemli olaylarının geleceğe en doğru şekilde aktarılması için birçok eser üretmişlerdir. Minyatürlü yazmalar kalabalık grupların yer aldığı figürlü kompozisyonların yanı sıra, her bir varakta tek bir figürün çalışıldığı örnekler de barındırırlar. XVI. yüzyıl sonuna kadar tek figürlü portrelere, Siyer-i Nebi, silsilename ve şemailname gibi minyatürlü yazmalarda rastlanır.

XVI. yüzyılın sonu itibarıyla padişah ve din büyüklerinin yer aldığı tek figürlerli albümlere, günlük yaşam içindeki sıradan insanların betimlendiği, kıyafet albümü olarak tanımlanan minyatürlü yazmalar da eklenir. İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'nde T 5502 numara ile yer alan, H. 1208 tarihli, Hubanname ve Zenanname bu albümler arasında yer alır. Enderunlu Fazıl'ın metnini yazdığı eserin, minyatür sanatçısının Halimzade Fethi Efendi olduğu düşünülmektedir. Eser tezyinatı açısından, XVIII. yüzyıl minyatür ve tezhibinin iyi bir örneğidir. Metin olarak da basılmış olan eserin, Türkiye'deki minyatürlü tek nüshası, dört kıtada yaşayan, otuz yedi adet erkek figürünün bulunduğu Hubanname ve otuz dokuz adet kadın figürünün bulunduğu Zenanname adıyla iki ayrı bölümde çalışılmıştır. Eser tek bir cilt içinde toplanmıştır. Natüralist çiçeklerin kullanıldığı unvan sayfalarının dışında, hem Hubanname, hem de Zenanname bölümlerinde figürlerin ellerinde, ayaklarında ve kıyafetlerinde natüralist çiçeklerin kullanıldığı görülmektedir.

Türklerin çiçek sevgisinin yazma eserlerin tezyinatlarında da tezahür etmesi şaşırtıcı değildir. Bitkisel çiçeklerin tasarımlarda yer almalarıyla başlayan süreç, yarı stilize ve natüralist çiçeklerin kullanımlarıyla zenginleşerek devam eder. Özellikle Türk Rokokosu olarak adlandırılan dönemden günümüze kalan örneklerde, her biri tanımlanabilecek kadar ayrıntılı şekilde nakşedilmiş her tür çiçeğin tezhipli ve minyatürlü yazmalarda yoğun şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında, XVIII. yüzyılın Türk Rokokosu örneklerinden Hubanname ve Zenanname minyatürlü yazmasının kadın ve erkek figürlerinin bulunduğu varaklarındaki çiçek çeşitliliği ele alınacak; dönemin önemli iki sanatçısı, Levni (TSM H 2164) ve Buhari'nin (İ.Ü. NEK T 9364) kıyafet albümlerindeki figürlü varaklarda kullanılan natüralist çiçekler ile karşılaştırmalar yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hubanname ve Zenanname, Enderunlu Fazıl, Halimzade Fethi Efendi, XVIII. yüzyıl tezyinatı, minyatür

ABSTRACT

Miniature manuscripts, as visual materials depicting the important events of their periods, have the qualification of documents. Miniaturists had produced many artworks in order to convey the important events of their periods such as enthronement, funeral, *şehname*, war, circumcision feast in the most accurate way to future. On miniaturized manuscripts, there are also examples of a single figure on each leaf as well as figured compositions with crowded groups. Until end of XVIth century, single-figure portraits can be seen in miniature manuscripts such as *Siyer-i Nebi*, *silsilename* and *şemailname*.

As from end of XVIth century, miniature manuscripts, which were described as clothing albums, depicting ordinary people in daily life, were also added to the single-figure albums featuring the sultan and religious elders. *Hubanname* and *Zenanname* with no.T 5502 and dated H. 1208 in the Rare Artworks

¹ Doçent, Sakarya Üniversitesi, mhdogru@sakarya.edu.tr
Assoc. Prof, Sakarya University, mhdogru@sakarya.edu.tr

Library of Istanbul University is included in such albums. It is thought that *Halimzade Fethi Efendi* was the miniature craftsman of the artwork written by *Enderunlu Fazıl*. In terms of the artwork decoration, it is a good example of XVIIIth century miniature and illumination. Miniature single copy in Turkey of the artwork, which was printed as text, miniatures had been worked in two separate sections named *Hubanname* which on thirty seven men figures and named *Zenannname* which on thirty nine women figures who were living in four continents. The artwork was gathered within a single volume. Apart from the title pages where naturalist flowers were used, it was seen that naturalist flowers were used on the hands, feet and clothes of the figures in both the *Hubanname* and *Zenannname* sections.

It is not surprising that flowers love of Turkish people is also seen on the decorations of the manuscripts. The process that begins with the inclusion of herbal flowers in designs continues with the use of semi-stylized and naturalist flowers by getting rich. Especially, in the examples from the period called Turkish rococo, it is seen that all kinds of flowers, each of which were engraved in such detail as to be described, were used extensively in illuminated and miniature manuscripts.

Within scope of this study, the variety of flowers on the leafs of the *Hubanname* and *Zenannname* miniature manuscript with male and female figures which is one of examples of Turkish Rococo of XVIIIth century will be handled, comparisons will be made with the naturalist flowers used in the figured leaves on the clothing albums of *Levni* (TSM H 2164) and *Buhari* (IU NEK T 9364) who were two important craftsmen of the period.

Keywords: *Hubanname* and *Zenannname*, *Enderunlu Fazıl*, *Halimzade Fethi Efendi*, ornamentation of XVIIIth century, miniature

GİRİŞ

Minyatür ya da tasvir sanatı yaşanan dönemdeki önemli olayları ve önemli kişileri betimleme ihtiyacından doğmuştur. Nakkaşlar, tarihi olarak belge niteliği taşıyan eserleri resmederek yüzyıllar sonrasında bile görülmesine vasıta olurlar. Metni yazılan eserlerin minyatürlenmesi, metin için bulunan kullanım alanlarındaki boşluklara göre boyutlandırılır. Bu bazen bir tam sayfa bazen de metin içinde küçük bir boş alandır. Türk minyatür sanatı tarihinin en erken örnekleri Uygur duvar resimleri olarak tanımlanmaktadır. Duvarlara çizilen tasvirlerle başlayan süreç, Türklerin Anadolu'da yaşamaya başladıkları dönemden itibaren, önce Anadolu Selçukluları, sonra Beylikler ve Osmanlı Devletindeki nakkaşların betimlemeleriyle devam eder. Anadolu Selçuklularından günümüze kalan yazma eserler içinde, halk hikayeleri, hayvan masalları, botanik kitapları, tıp kitapları, kahramanlık hikayeleri bulunmaktadır. Beylikler döneminden sayıca fazla olmasa da, Saltuklu, Mengücekli, Artuklu, Candaroğulları, Germiyanogulları ve Danişmentli Beyliklerinde üretilen minyatürlü eserlerden günümüze kalan örnekler olduğu bilinmektedir. Osmanlı nakkaşhanesinde çalışan nakkaşlar, sultanların taç giymeleri, tahta geçiş (cülus) törenleri, elçi kabulleri, hünerleri, sünnet düğünleri, cenaze törenleri gibi saltanat dönemlerinden ölümüne kadar yaptıkları çalışmalar, kara ve deniz savaşları, galibiyetler, barış antlaşmaları, savaşlarda gidilen coğrafyanın tanıtılması, günlük yaşam içinde yapılan işler, birçok dini, bilimsel ve sanatsal konuyu minyatür sanatının detaylı ve incelikli anlatımıyla yazma eserler içine nakşederler. Yazma eserler içindeki metinleri zenginleştirmek için yapılan bu minyatürler, genellikle iki boyutludur. Ele alınan konularda kalabalık insan grupları tasvir edilir. Olay kurgusu içinde, ortamda bulunan insanlar, hiyerarşik düzene göre yerleştirilmiştir. Eğer padişah bu kurgu içinde yer alıyorsa, genellikle diğer figürlere göre, biraz daha heybetli ve büyük olarak çizilir. Diğer kişiler de önem sıralarına göre minyatürün tasarımı içinde yer alırlar. Sade bir anlatıma sahip olan Osmanlı dönemi minyatürlerinde, detaylar önem kazanır. Padişahın ya da vezirlerin kaftanları ya da kıyafetleri, padişahın tahtı ya da dayandığı yastıklar, olayın gerçekleştiği iç ya da dış mekânın fonu gibi bazı detaylarda, kullanılan bitkisel, yarı stilize ya da natüralist motifler ve geometrik bezemeler, tasarımın zenginleşmesine yardımcı olur.

1. Kıyafet Albümleri

Osmanlı döneminde, elyazmalarının hazırlanması İstanbul'un fethinden sonraya tarihlendirilebilir. Fatih Sultan Mehmed sanata ve sanatçıya değer veren bir hükümdar olarak sanatçıları himaye ederken, Topkapı Sarayında bir nakkaşhane kurulmasına da vesile olur. Nakkaşhanede nakkaşların titizlikle çalıştıkları çok sayıda figürlü bir kurgunun olduğu ve kalabalık grupların betimlendiği minyatürlü yazmaların yanı sıra, silsilenamelerde yer alan ve tek olarak çalışılan padişah portreleri, şemailname, Siyer-i Nebi (din büyüklerinin figürleri) ve kıyafet albümü (halktan insanların figürleri) gibi tek figür kullanılan yazma eserler minyatür sanatı içinde farklı bir kategori oluşturur. Fatih Sultan Mehmed kendi portresini ve madalyalarını yaptırarak minyatür geleneğinde yeni bir dönem başlatır (Çağman 2009:839) ve Nakkaş Sinan Bey'le başlayan padişah portreciliği geleneği yüzyıllarca devam eder. Padişah albümü hazırlayan her nakkaş kendi yaşadığı dönemdeki padişahı da ekleyerek, Osman Bey'den başlayan bir seri padişah portresi çalışır. Usta nakkaşların tasvir ettiği pek çok eser aynı zamanda, dönemlerinin süsleme sanatları hakkında bilgi kaynağıdır. Özellikle padişah kaftanlarının ihtişamını anlatmak için kullanılan bitkisel kökenli motifler, renkler, portrelerin yapılış şekli hangi döneme ait olduklarının göstergesi gibidir. Portrelerin ortak özelliği padişahların azametli duruşlarıdır. Bu minyatürlerde, padişahlar ya elleri dizlerinde bağdaş kurmuş şekilde ya da tahtta oturmuş gibi sık kaftanları içinde, ellerinde çiçekleri, mendilleri, kendilerini diğer padişahlardan ayıran özel aksesuarlarıyla, tahtlarında ya da sırtlarını dayadıkları yastıkları ile bağdaş kurmuş şekilde tasvir edilir.

Kıyafet albümlerinin ilk örnekleri, XVI. yüzyılın sonunda görülmeye başlar ve XVII. yüzyılda artarak üretilmeye devam eder. XVIII. yüzyıla kadar benzer uygulamaları görülen ve sade bir fonun önünde tasvir edilen figürler, genellikle sınırları belli bir çerçeve içinde şekillenir. Halktan insanların betimlendiği kıyafet albümleri, padişahların ve önemli dini figürlerin kullanıldığı minyatürlü yazmalardan ayrılan ayrıntılar içerir. Bu yazmalar daha çok izleyiciye günlük yaşamdan, günün giyim kuşamından, betimlenen şahısların kişisel özelliklerinin yansıtıldığı eserlerdir. Kalabalık figürlü minyatürler arasında pek de yer almayan kadın figürlerinin bu albümlerde oldukça fazla şekilde resmedilmesi de görülen yenilikler arasındadır.

XVIII. yüzyıl kıyafet albümleri arasında, Levni, Buhari gibi aynı dönemde yaşayan sanatçılar tarafından hazırlanmış ve günümüze kalmış eserler dikkati çeker. Kadın figürlerinin pek yer almadığı minyatürlü eserlerden sonra, bu kıyafet albümleri kadın figürlerine oldukça fazla yer veren çalışmalar olarak ayrı bir öneme sahiptirler. Kıyafet albümleri arasında, XVIII. yüzyıla tarihlenen ve metnini Enderunlu Fazıl'ın yazdığı, dört kıtada bulunan bütün ülkelerden (Doğu Hint, Acem, Bağdat, Mısır-Kahire, Sudan, Habeş, Yemen, Mağrip, Cezayir- Tunus, Hicaz, Suriye- Şam, Halep, Anadolu, Akdeniz, İspanya, İstanbul, İslam şehrindeki Avrupalı, Rum, Ermeni, Yahudi, Çingene, Rumeli, Arnavut, Boşnak, Tatar, Gürcü, Çerkes, Hristiyan, Leh, Avusturya, Rus, Fransız, İngiliz, Hollanda, Amerika) otuz dokuz kadın ve otuz yedi erkeğin toplam yetmiş altı sıradan insanın betimlendiği, dünya insanlarının kişisel özelliklerinden bahseden Hubanname ve Zenanname isimli yazma, farklı bir yere sahiptir. Eser, Yesari Esad Efendi'nin (ö.1798) öğrencisi Esseyid İhya Efendi (ö. 1813) tarafından hurde talik hattıyla yazılmış iki ayrı bölümden oluşan tek bir cilt içinde toplanmıştır. 153 varaktır ve 140x250 mm. ölçülerindedir. Enderunlu Fazıl kitabını 12 Muharrem 1208 (20 Ağustos 1793) günü bitirmiş; hattatı ise 12 Rebiyülevvel 1208 (18 Ekim 1793) günü tamamlamıştır (Göksoy 1976:30). Tezyinatı ve minyatürleri ile, dönemin sanat anlayışının yanı sıra, klasik dönemi de çağrıştıran örnekler arasında yer alan, özel ve özenli bir çalışmadır. Eserde nakkaş imzası bulunmaması araştırmacıların farklı yorumlarına neden olmuştur. Şanizade tarihini referans olarak gösteren

günümüz sanat tarihi araştırmacıları Halimzade Fethi Efendi isimli bir şahsın eserin nakkaşı olduğunu kabul ederler. Bazı araştırmacılar ise, nakkaşın isminin bilinmediğinden, figürleri kalıplardan çalışan bir Türk ya da Rum nakkaşın bu eserin minyatürlerini yaptığından bahsederler. Nakkaşı hakkında bilinmezlikler olması, eserin özgün ve detaylarında görülen özenle çalışılmış olduğu gerçeğini değiştirmez. Söz konusu eserin cildi ve tezhipleri hakkında bir araştırma makalesi hazırlanmıştı. Dolayısı ile, bu çalışmanın kapsamı, eserin minyatürlü varaklarındaki kadın ve erkek figürlerinin, kıyafetlerinde, ellerinde, saçlarında, dekoltelerinde, ayaklarında yer alan ve Türklerin çiçek sevgisini yansıtan çiçeklerle sınırlı olacaktır.

Hubanname ve Zenanname yazması içindeki minyatürlü varaklarda yer alan insanların giyim kuşamlarından özel hayatlarına, kişisel özelliklerinden renk ve huylarına kadar bahsedildiği, kır eğlenceleri, mahalle kavgaları, hamam sefaları gibi toplumsal olaylara yer verildiği görülmektedir. Resmedilen her figür farklı bir kıyafet ya da mekân içinde ele alınmıştır. Figürlerin duruşları ve fonlarındaki manzaralarda gerçek perspektif kurallarının uygulanmış olması, bu yazmadaki minyatürlü varakları, perspektif kullanımının ender ya da ters olduğu klasik minyatürlü eserlerden ayrılan önemli bir özelliktir. Klasik minyatürlü yazmalar, çok figürün yer aldığı belgeleme özelliğiyle öne çıkar. Tek figür kullanımı ile, klasik üsluba göre farklılıklar arz eden eser, aynı zamanda üçüncü boyuta yer veren bir çalışma sergilemesi ile de batı etkilerinin görüldüğü yeni minyatür üslubunun ilk denemeleri arasındadır (Renda 1979:841). Minyatürlü sayfaların geneline bakıldığında, (figürler için bazı kalıpların kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.) yazma eseri resmeden, tezhiplerini ve cildini yapan sanatçı ya da sanatçıların iyi eğitilmiş ve gözlemlene yeteneklerinin olan kişiler olduğu aşikardır.

Osmanlı minyatür sanatı içinde önemli bir yeri olan ve XVI.-XVII. yüz yıllarda yapılmış olan tek figürlü padişah albümlerinden, gündelik hayat içindeki sıradan insanların tasvir edildiği XVIII. yüzyıl minyatür sanatı, yeni bir gerçekçilik anlayışına geçildiğinin anlaşıldığı dönemdir (Renda 1979:840). Belki padişahın halktan kişileri tanıması, gündelik yaşamlarında kullandıkları kıyafetleri görmesi için, belki de bambaşka sebeplerle halkın içinden farklı kişilerin figürlerinin çalışıldığı kıyafet albümü olarak adlandırılan çeşitli albümler üretilmeye başlamıştır. Hubanname ve Zenanname yazmasının bu albümlerden içerik ve uygulama anlamında biraz daha farklı olduğu görülmektedir. Halktan kişilerin yer aldığı bu XVIII. yüzyıl albümü figürlerdeki duruş, ayaklarının bastığı mekândaki üç boyutlu tasarım ve boyama tekniği açısından kendisi de bir çeşit kıyafet albümü olmasına rağmen adeta minyatürden resme geçiş evresinde gibidir. Ancak, yazma eserde yer alan figürlerin çalışılma tekniğine tam olarak, bilinen anlamda, resim demek de mümkün değildir. Diğer yandan, figürlerin varaklardaki yerleşimleri klasik minyatürlü yazmalardaki örneklere de benzememektedir. Hatta, bu eser, XVIII. yüzyılın önemli nakkaşları Levni'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan H.2164 ve Buhari'nin İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan T.9364 numaralı albümlerindeki geleneksel minyatürler tarzında çalışılmış figürlerin tasarım ve boyama (uygulama) tekniklerinden ayrılan özelliklere sahiptir. Suluboya ya da toprak boyalarla boyanmış olan minyatürlü varaklar, Osmanlı minyatür sanatı içinde pek de görülmeyen bir şekilde, pastel tonlarda boyanmıştır. XVIII. yüzyıl minyatür sanatında görülen yenilikler hakkında fikir vermeye olanak sağlayacak bu eser, dönemin diğer minyatürlü yazmalarındaki tezyini unsurlarının benzerlik ve farklılıkların ele alınması, karşılaştırmalar ve değerlendirmeler yapılmasına imkân veren zengin bir içeriğe sahiptir.

Batı ile yakın ilişkiler kurulduğu dönemle birlikte, süsleme sanatlarında başlayan değişimin etkisi Osmanlı minyatür sanatında da görülmeye başlar. Batılı elçilerle birlikte gelen ressamın gözleri ile gördükleri Osmanlı dünyasını kendi üsluplarıyla resmetmeye başladıklarında, bu renk cümbüşü tasarımların minyatürlü yazmalardaki yansımasının, Levni ve Buhari gibi XVIII. yüzyılın önemli nakkaşlarını etkilenmiş olması şaşırtıcı değildir. Ancak bu etki, geleneksel

kalıpların tamamen kırılması şeklinde olmamıştır. III. Ahmet'in oğullarının sünnet düğününü anlatan ve Vehbi'nin yazdığı Surname'yi resmeden Levni'nin geleneksel kalıplara bazı eklemeler yaptığı, tasarımlarına üçüncü boyutu eklediği görülür. Figürlerin gözlerinin minyatür izleyeni izlediği, statik yapıya sahip minyatürlü sayfalarda figürlerin duruşu ve bakışlarıyla hareketlenen bu eser, minyatür sanatının yeni bir yaklaşımı benimsemeye başladığını gösterir. Levni ile başladığı düşünülen bu yeni üslubun, geleneksel minyatür üslubuna bağlı kalarak eser vermesinin dönemin saray ve başkentinde memnuniyetle karşılanmış olması muhtemeldir (Çağman 2016:11).

Levni'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan H.2164 numaralı albümü ile Buhari'nin Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan T.9364 numaralı albümü, XVIII. yüzyılın minyatür sanatı ve varaklara uygulanmış tezyini unsurlar hakkında bilgilenmek için başvurulacak kaynak eserlerdendir. Söz konusu iki nakkaşın çoğunlukla dörtte üç profilden çalıştıkları figürler, önceki dönemlerde yapılmış olan padişah portrelerinden ayrılır. Yüzleri ifadeli, perspektifin kullanıldığı, halkın içinden insanların kişisel özelliklerinin ortaya çıkarıldığı tasvirler söz konusudur. Levni'nin TSM H 2164 numaralı albümündeki, kırk iki varakta İstanbullu, Bursalı, Acem, Frenk gibi halktan kadın ve erkekleri ele aldığı, Buhari'nin ise, T 9364 numaralı albümünde halktan on iki kadın ve on bir erkeği tasvir ettiği kıyafet albümleri incelenmesi gereken öncü ve ilk çalışmalardandır ve geleneksel olanla yeni olanın buluştuğu albümler olarak nitelendirilmeleri yanlış olmaz. Bu eserlerde, minyatürlü varaklarda figürlerin ellerinde, ayaklarının bastığı zeminde, döneme damgasını vuran barok ve rokoko üsluplarıyla birlikte, natüralist üslupta çiçeklerin tezyini unsurlar olarak kullanıldıkları görülmektedir.

Hubanname ve Zenanname Albümünü dünyaya 1933 yılındaki Les Manuscrits Illustre de la Biblioteque de L'Universite de Stanbul eseri ile ilk tanıtan F. Edhem ve I. Stchoukine'dir. Sanat tarihçisi Prof. Dr. Günsel Renda ise, en kapsamlı şekliyle ele alan araştırmacıdır. Dört kıtadan insanları betimlemesi ile kıyafet albümü olarak nitelenen eser birkaç yayına da konu olmuştur. Daha çok metin olarak çoğaltılan ve az sayıda minyatürlü nüshasının olduğu tahmin edilen eserin, British Library'de Or.7094 numarayla kayıtlı bir minyatürlü nüshası daha bulunmaktadır. Hem Nadir Eserler Kütüphanesi'nde hem de British Library'de bulunan nüshaların birbirlerine çok benzeyen minyatürleri nedeni ile, aynı kişi ya da kişilerin çalıştığı bir atölyeden çıktıkları düşünülebilir (Renda 1979:848). Halili Koleksiyonunda Zenanname bölümünden minyatürlü beş sayfa bulunmaktadır (İçen 2001:3-5). İstanbul Üniversitesi'nde bulunan eser, dünya yüzünde bulunan otuz dört ülkeden otuz yedi erkek ve otuz dokuz kadının bazı kişisel özelliklerini konu edinmesi açısından farklılıklar arz eden iki ayrı bölümden meydana gelmektedir. Genellikle sağ ve sol varığın bir tarafında figürler hakkında bir metin, diğerinde bir figür veya bir tarafında bir figür, diğerinde halkar ya da iki karşılıklı varakta iki farklı figür ya da iki karşılıklı varakta figürleri anlatan birer metin olarak tasarlanan bir sayfa düzeni mevcuttur. Hubanname bölümünde erkekler ve Zenanname bölümünde kadınlar hakkındaki bilgiler bu sayfa düzeni içinde yer almaktadır. Yazmadaki figürlerin, mekân içinde ya da doğada, her biri birbirinden farklı fonların önünde, ayakta durarak tasvir edildikleri görülür. Figürlerin durduğu yerde bir zemin çizgisi bulunmakta ve geriye doğru uzanan manzara üçüncü boyutu vererek perspektif etkisi yaratmaktadır. Kumaşlarda kıvrımlar, boyamada tonlamalar da bu etkiyi güçlendirir. Figürlerde ve fona kazandırılan derinliğin batı etkisini yansıttığı görülür. Pastel tonlarda (Renda 2009:935), suluboya ya da suda eriyen toprak boyalarla resmedilen figürler ince bir işçilikle çalışılmıştır. Eserde tasvir edilen figürlerin duruşları, fonlardaki üç boyutlu mekan tasarımı minyatürden resme geçişin bir evresi gibidir. Bu da yazmanın en dikkati çeken özelliklerindendir.

2. Minyatürlü Yazmalarda Çiçek

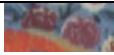
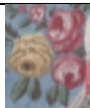
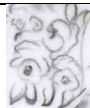
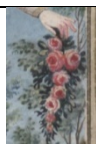
Uygurlara dayandırılan süsleme sanatlarının ilk örneklerinden itibaren çiçek, sanatın her noktasında kendisini gösterir. Ciltlerden başlayarak, tezhiplerde, minyatürlerde, çinilerde, kat'ıda,

kaleminde, halılarda, dokumaların üzerinde; bitkiselinden, yarı stilize olanına, natüralist olarak çalışılmasına kadar, çiçek her bezeme içinde yer alır. Padişah albümlerinde, padişahlar çiçek sevgilerini ellerindeki kokladıkları çiçeklerle göstermişlerdir. Şairler şiirlerinde cennet bahçelerinden bahsederler. Topkapı Sarayı binlerce çiçeğin yer aldığı görkemli bahçelerle doludur. Bir devre adını veren Lale, hem sembolik anlamı, hem de süsleme sanatları içinde gül, karanfil, sümbül ile birlikte en çok kullanılan çiçekler arasındadır. Bir çok minyatürlü yazma ile birlikte, 1582 yılında Sultan III. Murat'ın oğlu Mehmed ve 1720 yılında III. Ahmet'in oğulları için yapılan Sünnet düğünlerindeki nahılların görkemi çiçeklerin çeşitliliği büyüleyicidir. Kara Memi'nin Kanuni Sultan Süleyman'ın şiirleri için hazırladığı Muhibbi Divanı'nın her bir sayfası bir çok çiçekle bezelidir. Matrakçı Nasuh'un Irak seferine giderken yolculuğun devam ettiği sürece en çok resmettiği gidilen coğrafyanın doğasında yer alan bitki örtüsüdür. Tezyin ya da tasvir edilmiş eserlerin birbirlerinden farklı tasarımlarında mutlaka çiçekler yer alır. Camilerde çiniler ve kalemişleri, ahşap süslemeler çoğunlukla ve yoğunlukla çeşitli stilize çiçekten oluşmuştur.

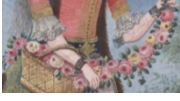
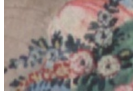
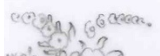
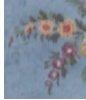
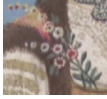
Natüralist çiçeklerin erken örneklerinin XVI. yüzyıl itibarıyla tezyinatta yer almaya başladığı görülmektedir. XVIII. yüzyılda üretilmiş olan yazma eserlerde çiçeğin her hali en özenli şekli ile tasarımların en önemli parçası haline gelmeye devam etmiştir. Hubanname ve Zenanname yazması da tezhipleri, halkaları ve minyatürlü varaklarındaki çiçeklerle bu geleneğin devam ettiğinin en güzel örneklerinden bir olmuştur. Eserin iki bölümündeki figürlerin kıyafetleri ve ellerinde bulunan XVIII. yüzyılın Türk Rokokosu tarzında çalışılmış olan natüralist çiçekler, Türk ve Osmanlı dünyasında çiçeğin yerini ve çiçek sevgisini de gösterir niteliktedir. Bu çiçekler detaylı olarak tasarlanarak tek olarak ya da buketler halinde figürlerin ellerinde, başlıklarında, saçlarında, dekoltelelerinde, ayakkabılarında, üzerlerindeki giysinin kumaşlarında kullanılmıştır.

Bu çalışma kapsamında, eser içindeki figürlerin bulunduğu varaklardaki çiçeklerin, tanımlanan ve tanımlanamayan çiçekler ile hatayi grubu motifler olarak üç bölümde ele alınması uygun olacaktır. İlk bakışta tanımlanan, adlandırılan çiçekler çoğunlukla figürlerin ellerinde, dekoltelede, şapkalarında, vb. tam olarak mensup olduğu çiçek ailesinin renk, şekil, vb. özelliklerini yansıtmaktadır. Kıyafetlerin üzerinde bulunan, kumaşın dokumasıyla bütünleşen ve oldukça küçük çizilen çiçekler ise, tam olarak tanımlanamadığından, kır çiçekleri olarak adlandırılan bir grubu oluşturmaktadır. Hatayi grubu motifler kapsamına giren penç motifi bu figürlerin üzerlerinde az sayıda çalışılmış olmasına rağmen, çiçek olma vasıfları ile, üçüncü sınıflama olarak değerlendirilecektir.

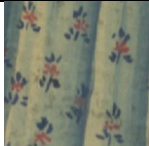
Figürlü varaklarda yer alan ve tanımlanabilen ve natüralist üslupta çalışılmış olan çiçekler; Hubanname minyatürlerinde; 10a sayfasındaki erkek figürün elinde bir gül, 35b sayfasında yer alan erkek figürün elinde goncası da olan bir güldür. Zenanname minyatürlerinde ise, 106b varagındaki kadın figürün elinde bir gül ve göğsünde gül ve goncalarından oluşan bir buket, 114b varagındaki kadın figürün başında gül ve şebboylardan bir buket, 116 b varagındaki kadın figürünün başında bahar dallarından oluşan hotoz ya da sorguca benzetilebilecek şeklinde çalışılmış bir buket, 131b varagındaki kadın figürün hem başında hotoza benzer şekilde bir çiçek buketi, hem sağ göğsünde şebboylar, hem de sol elinde yere doğru uzanan bir gül buketi, 132b varagındaki kadın figürün sağ kolundaki sepetin içinden sol eline kadar uzanan güllerden oluşmuş bir çelenk, 133b varagında yer alan kadın figürün şapkasının sağ tarafında, 134b varagında yer alan kadın figürün şapkasının sol tarafında birer gül buketi, 138a varagında yer alan kadın figürün sağ elindeki sepette gül buketidir.

Tanımlanabilen Çiçekler ¹		
Hubanname Bölümü		
Naturalist Çiçekler		
Tek gül (dalı ve yaprağı ile)		
	09a	
Goncalı gül (dalı ve yaprağı ile)		
	035b	
Zenanname Bölümü		
Şapkada gül		
	116b	
		
	131b	
		
	133b	
		
	134b	
Sepette Gül Buketi		
	138a	
		

¹ Natüralist ve tanımlanabilen çiçek çizimleri Çiğdem Palancı tarafından yapılmıştır.

Elde Gül Buketi	131b	
		
	132b	
Şapkada Şebboy		
	114b	
		
	116b	
		
	131b	
		
	133b	
Göğüste (Dekoltede) Şebboy		
	131b	
		
	135a	

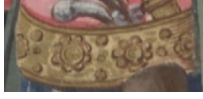
Natüralist çiçekler grubuna giren ancak, çalışılma şekli nedeni ile tanımlanamayan çiçekleri, kır çiçekleri adı altında gruplamak mümkündür. Bu çiçekler kumaşlarda, yağlıklarda (beldeki kumaş kemerler), şallarda, başlıklarda, bohçalarda, bazen de farklı minyatürlü yazmalarda örneklerine rastlanan şekilde, zeminlerde kullanılmaktadır. Çalışmaya konu olan yazmada bu grup çiçekler kıyafetlerin üzerlerini bezemek için oldukça fazla figür üzerinde kullanılmıştır. Aşağıda kır çiçekleri olarak tanımlanan bu çiçeklerin hangi figürlü varaklarda bulundukları görülmektedir.

Tanımlanamayan Çiçekler (Kır Çiçekleri)			
Hubanname Bölümü			
			

013a	035a	035b	084a
052a	058a	059a	065a
Zenanname Bölümü			
081a	082b	084a	094b
096a	100a	101b	110a
114b	116b	118b	120b
122a	123a	124a	125b
127a	128a	129b	131a
131b			

Yazma üzerinde sadece dört örneği görülen penç motifi de bitkisel olarak çalışılmış çiçekler olarak ayrı bir sınıflandırma içinde ele alınmıştır. Hubanname bölümündeki 024a numaralı varaktaki erkek figürün kemerinde birkaç penç kemerde süs olarak, 052a numaralı varaktaki erkek figürün pantolonunun diz hizasındaki penç süs olarak, 067a numaralı varakta yer alan erkek

figürün şapkasında dörtlü bir penç süs olarak, Zenanname bölümündeki 0132b numaralı varakta ise, kadın figürün ayakkabılarında dört yapraklı penç motifi ayakkabı tokası olarak kullanılmıştır.

Penç Motifi			
Hubanname Bölümü			
	024a	052a	067a
Zenanname Bölümü			
	032b		

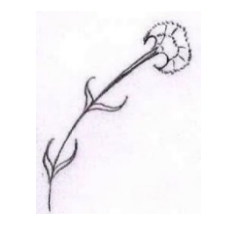
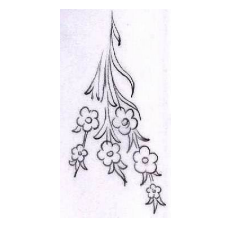
Karşılaştırma, Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin çiçek sevgisi günlük hayatlarından sanatlarına kadar uzanan bir çizgide süreklilik gösterir. Süsleme sanatları içinde, kitap sanatlarında, taş ve çini bezemede, halılarda, sevgiliye yapılan iltifatta hep bu çiçek sevgisi görülür. Sanatta lalenin Allah'ı simgelemesi, gülün peygamberi simgelemesi de çiçek sevgisinin başka bir tezahürüdür. Saray bahçeleri de birlerce çiçeğe ev sahipliği yaparlar. Sanatçılar tarafından stilize edilen rengârenk çiçekler kullanıldıkları eserleri adeta çiçek bahçesine çevirirler.

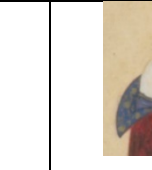
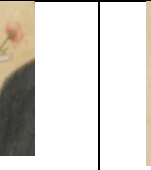
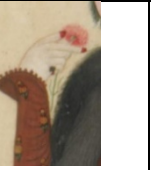
Hubanname ve Zenanname yazması barok ve rokoko etkisindeki natüralist çiçek kullanımının olduğu yüzlerce eserden biridir. Başka bir çalışmaya konu olan tezhipli unvan sayfalarında çiçekler kartuşlar (paftalar) içinde, doğadaki renk ve görünüşlerine sahip şekilde resmedilmişlerdir. Minyatürlü varaklarda çalışılmış olan çiçekler de unvan sayfalarında kullanılanlardan farksızdır. Gül buketleri sepetlerden ve ellerden zemine doğru en zarif hallerinde çizilmişlerdir. Şebboylar, kadın figürlerin şapkalarında, dekoltelerinde doğadaki görüntüleri ile yer alırlar.

Hubanname ve Zenanname yazmasındaki minyatürlü varaklarda, en çok kullanılan çiçeğin gül olduğu görülmektedir. Hubanname bölümünde, 02 (unvan sayfasının sağ tarafında) (pembe renkli, üç adet), 09b (sağ elde, pembe renkli, tek gül)ve 035b (sol elde, pembe renkli goncalı gül) numaralı varaklarda, Zenanname bölümünde 074 (unvan sayfasının sağ tarafında) (pembe renkli, bir adet), iki adet), 133b (biri sarı, ikisi pembe renkli, 3 adet), 131b (şapkada pembe renkli iki adet, sol eldeki bukette pembe renkli sekiz adet), 132b (eldeki bukette, on beş adet pembe ve altı adet sarı renkli), 138a (sağ eldeki sepette, pembe renkli, iki goncalı beş adet)gül kullanılmıştır. Kadın figürlerin şapkalarında (114b, 116b, 131b, 133b) ve dekoltelerinde (131b, 135a) görülen şebboylar da güller gibi detaylı şekilde çalışılmıştır.

Levni'nin TSM H 2164 numaralı kıyafet albümünde, kadınların bulunduğu minyatürlü varaklarda natüralist çiçek olarak lale (çift lale 11a), gül (15b-20b), karanfil (tek karanfil 4b, 7a), goncalı karanfil 8b,19a), çift karanfil 15b, 20b), bahar dalı (7a) kullanılmıştır. Erkeklerin bulunduğu minyatürlü varaklarda ise, ters lale (4a), lale (8a,10a,20a), gül (5a,6a,10b), karanfil (6b), menekşe (18b) ve bahar dalı (13a) kullanılmıştır.

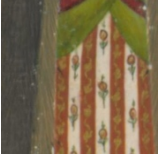
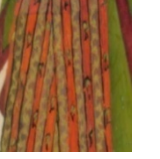
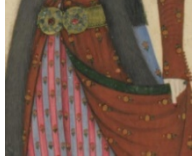
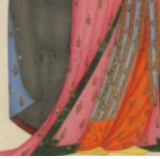
Levni'nin TSM H 2164 numaralı kıyafet albümündeki natüralist çiçeklerden örnekler ¹			
			
4a ters lale	10a lale	10b gül	18b menekşe
(Erkek figürlerinden)			
			
15b	4b karanfil	7a bahar dalları	20b karanfil
(Kadın figürlerinden)			

Buhari'nin İ.Ü. NEK T 9364 numaralı kıyafet albümünde kadınların bulunduğu minyatürlü varaklarda, karanfil (5a), erkeklerin bulunduğu varaklarda gül (1a) ve karanfil (3b, 4b, 6a) kullanılmıştır.

Buhari'nin İ.Ü. T. 9364 numaralı kıyafet albümünde natüralist çiçekler			
			
1a gül (erkek figürü)	3b karanfil (erkek figürü)	5a karanfil (kadın figürü)	6a karanfil (erkek figürü)

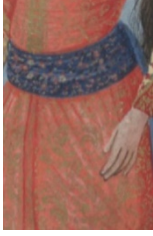
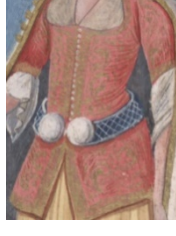
Buhari'nin İ.Ü. NEK T 9364 numaralı kıyafet albümünde, erkeklerin bulunduğu 1b, 2a, 2b, 3a, 3b, 4a, 4b, 8a olarak numaralanan figürlerde ve kadın figürlerin bulunduğu 5a, 5b, 7b, 9a, 9b, 10a, 10b, 11a, 11b, 12a numaralı figürlerde, hem kutnu kumaş üzerindeki düz şeritler üzerinde, hem de birçok giysi üzerinde dağınık şekilde serpiştirilmiş olarak kır çiçekleri kullanılmıştır. Levni'nin TSM H 2164 numaralı kıyafet albümünde ise, 7b, 8b, 9b, 11a, 11b, 12a, 12b, 15a, 15b, 17b, 18a, 19a, 20b, 21b olarak numaralanan kadın figürlerinde, ve 1b, 2a numaralı erkek figürlerin kıyafetleri üzerinde de kır çiçekleri görülür.

¹ Natüralist ve tanımlanabilen çiçek çizimleri Arş. Gör. Emsele Bal tarafından yapılmıştır.

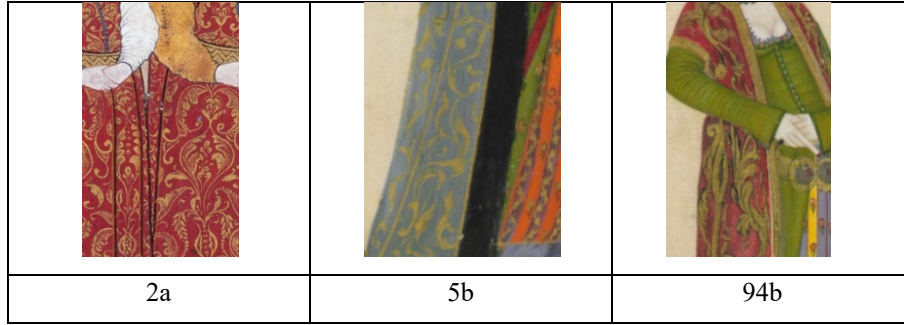
Levni'nin TSM H 2164 kıyafet albümünde bulunan tanımlanamayan çiçeklerden (kır çiçekleri) örnekler ¹			
			
7b	7b	8a	11b
Buhari'nin İ.Ü. NEK T 9364 numaralı kıyafet albümünde bulunan tanımlanamayan çiçeklerden (kır çiçekleri) örnekler			
			
2a	4a	5a	7b

Hubanname bölümünde, 35a (giyside)-58a (giyside) ve Zenanname bölümünde bulunan 125b (şalda) varaklarındaki figürlerde çiçekler aynıdır. Kumaş renkleri farklıdır. 082b ve 094b varaklarında kullanılmış olan S-C kıvrımlı kumaşlar ise, hem renk hem de desen olarak benzemektedirler.

Zenanname bölümünde görülen, altın üzerine kıvrımlı yapraklar ve S-C formları, 81a ve 82b varaklarındaki kadın figürlerinin kaftanlarında, 94b varağındaki kadın figürünün kısa ceketinde ve Buhari'nin İ.Ü. NEK T 9364 numaralı kıyafet albümündeki 5b ve 12a olarak numaralanan kadın figürlerinin kaftanlarında, Levni'nin TSM H 2164 numaralı kıyafet albümünün 2a olarak numaralanan erkek figürlerin kaftanlarında benzer şekilde kullanılmıştır.

Kıvrımlı Yapraklar ve S-C formları		
İ.Ü. NEK T5502 Zenanname Bölümü		
		
81a	82b	94b
TSM H 2164	İ.Ü. NEK T 9364	

¹Natüralist ve tanımlanamayan çiçeklerin (kır çiçekleri) çizimleri Arş. Gör. Emsele Bal tarafından yapılmıştır.

Hubanname bölümündeki 24a (kemer), 52a (çorap) ve 67a (şapka) numaralı varaklarda erkek figürlerde süs olarak, Zenanname bölümünde 132b varağındaki kadın figürün ayakkabı tokası olarak kullanılan penç motifi, Levni'nin TSM H.2164 numaralı albümünde, 8a, 10a ve 20a olarak numaralanan erkek figürlerinin kaftanlarında düğme şeklindedir.

Sonuç olarak, bu çalışma kapsamında, XVIII. yüzyılın ilk yılları ile son yılları arasına tarihlenen üç adet kıyafet albümü ele alınmıştır. Bu albümler tek figürün mekân içinde yerleşimini, perspektif kullanımını, uygulama benzerliklerini ve farklılıklarını, günün kıyafet modasını ve kullanılan renkleri gösteren önemli örneklerdendir. Levni ve Buhari yaşadıkları dönemin en tanınan nakkaşlarıdır. Halimzade Fethi Efendi, bilinen bir nakkaş olmamasına rağmen, Hubanname ve Zenanname minyatürlü yazması dönemine ışık tutan ve minyatür sanatının son örneklerinden biri olarak gösterilebilir. Minyatürlü yazmalarda kadın figürlerinin kullanımındaki artış, hem figürlerde hem de kıyafetlerde çiçek kullanımında bir artışı beraberinde getirmiştir. Her üç nakkaşın eserlerinde de çiçek kullanımı önemli yer tutar. XVIII. yüzyıla tarihlenen bu üç adet kıyafet albümü içinde, gerçeğinden ayırt edilemeyen çiçeklerin yanı sıra, natüralist üslupta çalışıldığı anlaşılan, ancak kumaş üzerinde yer alan, küçük boyutta çizildikleri için tanımlanamayan ve kır çiçeği olarak adlandırılan çiçekler bolca kullanılmıştır (Hubanname Bölümünde iki, Zenanname Bölümünde sekiz figürde natüralist üslupta çiçek, Hubanname Bölümünde sekiz, Zenanname Bölümünde yirmi bir figürde tanımlanamayan (kır çiçekleri) çiçek kullanılmıştır. Buhari'nin İ.Ü. NEK T 9364 numaralı kıyafet albümünde, üç erkek ve bir kadın figüründe natüralist üslupta çiçek ve on bir erkek figüründe ve on bir kadın figüründe tanımlanamayan çiçekler (kır çiçeği) bulunmaktadır. Levni'nin TSM H 2164 numaralı kıyafet albümünün yirmi üç erkek figürünün sekizinde natüralist çiçekler ve altısında tanımlanamayan çiçekler kullanılmıştır. Kadın figürlerin beşinde natüralist üslupta çiçekler kullanılırken, on sekiz adedinde de tanımlanamayan çiçekler yer almaktadır.). Hubanname ve Zenanname yazmasında tanımlanabilen natüralist çiçekler içinde en çok güller (tek, sepet içinde toplu halde, vb.) ve şebboyar ellerde, dekolte ve şapkalarda çalışılmıştır. Buhari'nin kıyafet albümünde figürlerin ellerinde çiçek olarak karanfilin, Levni'nin albümünde ise, lale, gül ve karanfilin daha çok kullanıldığı görülür. Tanımlanamayan çiçekler (kır çiçekleri) olarak ele alınan çiçekler ise, bütün kıyafet albümlerinde, kaftan, iç giysi, şal, başlık, torba, vb. bütün giyecekler üzerinde yer alır. Çiçekler Uygurlar döneminden itibaren Türk süsleme sanatları içinde her dönemde bezemelerde yer almıştır. Bitkisel motifler zaman içinde önce stilize, sonra yarı stilize ve natüralist olarak tezminatta (tezhip, cilt, minyatür, kalemişi, çini, kat'ı, vb.) en çok kullanılan unsurlar olarak günümüzde de kullanılmaya devam edeceklerdir.

KAYNAKÇA

- Çağman, F. (2009). *Minyatür*. Osmanlı Uygarlığı 2. Editörler: Halil İnalcık, Günsel Renda. Kültür Bakanlığı. Ankara. (s.892-931).
- Çağman, F. (2016). *Osmanlı Sarayı Tasvir Sanatı*, Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş. İstanbul.

- Göksoy, H. A. (1976). Enderunlu Fazıl ve Zenanname. *İlgi Dergisi Yıl 10 S.23*. Apa Ofset Basımevi. (s.29-32).
- İçen, S. (2001). *Hubanname ve Zenanname'de Resim- Metin İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Renda, G. (1979). XVIII. Yüzyıl Türk Minyatürü. *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20.X.1973), Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü. Tercüman Gazetesi ve Türkiyat Enstitüsü İşbirliği Basımı. İstanbul. (s.841)
- Renda, G. (2009). Resim ve Heykel. Osmanlı Uygarlığı 2. Editörler: Halil İnalcık, Günsel Renda. Kültür Bakanlığı. Ankara. (s.933-979).

VAHİDİNİN “SAADET-NAME”SİNDE ÇOCUK EVLİYALAR

CHILD SAINTS IN THE "SAADET-NAME" BY VAHİDİ

Samira Mammadova¹

Özet

Dini tasavvufi türk edebiyatında yazılan nazım türlerinden olan Nesihatname ve ya Pendnameler orta çağlar divan edebiyatında sık-sık yazılan eserlerden olmuştur. Amaçları insanlara yol göstermek, öğüt vermek olan Pendnameler genel anlamda ahlaki içerikli olsalar da ayat, hadis, hikmet, kelam-i kibar ve atasözleriyle zengin olan dini nitelikli nasihatnameler de az değildir.

Divan edebiyatında Saadet-Name ve ya Pendname-i Vahidi adı ile geçen nasihatname örneği 16. Yüzyıl Osmanlı sahası şairlerinden olan Vahidi mahlaslı (namı Abdulvahiddir) şaire aittir.

İslam, tasavvuf ve gelenekleri temel alarak yazılmış olan Saadetname’de her konuda ahlaki öğütler verilmesi ile nitelendirilir. İyirmi dört babdan oluşan eserde didaktik yönlü çeşitli hikayeler, menkıbeler yer almıştır. Bu hikayelerin sayısı iki yüz yetmiş yedidir. Eserde dikkat çeken bablardan olan “Babü’s-Samine Aşere: Der Hikayat-ı Kudegan ve Keramat-ı İshan” babında çocukların hayatından alınan tasavvufi hikayeler konu edinmiştir ki, onların sayısı ondur. Menkıbelere dayalı olan şu hikayelerden sonra hikayede verilmek istenen fikirleri özetlemek amacıyla yazılan kıt’alara da rats gelinmektedir.

Hikayeler vasıtasıyla Allah aşkını gönüllerde taşıyan çocukların Allah katında yüce ve pak olduğuna temas etmiştir. Çocukların da diğer büyük insanlar gibi Allah’ın onlara nasip ettiği bazı kerametlerin olduğunu ifade etmiştir. Bu hikayelerin çocuk kahramanları evliyaların menkıbelerinde rivayet ettikleri ismi verilmeyen çocuklardı. Fethi-Musuli, Hacı Mansur-ı Ammar, Bîşr-i Hafî, Hasan-i Basrî, Ebu Süleyman-i Darani, Ebü Bekr-i Şibli, Ebü’l-Hasan-ı Nuri gibi sufilerin dilinden nakl edilen bu hikayelerde rivayet olunan erkek ve kız çocuklarının velilerden olduğu, Hakk yanında müteber şahıslardan olduğu anlaşılır.

Bu çalışmamızda Vahidinin Saadet-Name eserinde yer alan çocukların kerametine dair hikayelerinin tasavvufi anlamı genel özellikleri incelenecektir. Çocukların gözlerinden alem daha gizemli olduğundan çocuk edebiyatı, edebiyatta çocuk karakterler, kahramanı çocuk olan eserler bütün devirlerde aktüeldir.

Anahtar kelimeler: Vahidi, Saadet-Name, Pend-Name, çocuk evliyalar

Abstract

Nesihatname or Pendname (sermonize), which are among the types of verse written in religious mystical Turkish literature, were frequently written in the middle ages’ divan literature. Although the Pendnames (sermonizes), which purpose of them is to guide people and give advice, they have a moral content in general, there are also religious sermonizes enrich with proverbs, hadiths, wisdoms, and proverbs.

The example of the counsel called Saadet-Name or Pendname-i Vahidi in Divan literature belongs to the poet Vahidi pseudonym (aka Abdulvahid), one of the 16th century Ottoman poets.

Islam is characterized by giving moral advice on every subject in the Saadetname written on the basis of Sufism and traditions. Various didactic stories and legends took place in the work consisting of twenty-four chapters. The number of these stories is two hundred and seventy-seven. One of the outstanding chapter in the work, "Babü's-Samine Ashere: Der Hikayat-ı Kudegan and Keramat-ı ishan," is the subject of mystical stories taken from the lives of children and their number is ten. After the following stories based on legends, there are quatrains written in order to summarize the ideas given in the story.

Through stories, he touched upon the fact that children who carry the love of Allah in their hearts are sublime and pure in the sight of Allah. He stated that, the children, like other great people, have some miracles that Allah has given them. The protagonists of these stories were unnamed children, narrated by praise in legends. It is clear from the stories narrated by the Sufis such as Fethi-Musuli, Hacı Mansur-ı

¹ Doktor, öğretim üyesi, Sumgait Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, hasanovas@yandex.ru

Ammar, Bishr-i Hafî, Hasan-i Basrî, Ebu Süleyman-i Darani, Ebü Bekr-i Şibli, Ebü'l-Hasan-ı Nuri, that, these boys and girls are saints, who are esteemed people near the God.

In this study, the mystical meaningful general features of the stories about the child saints in Saadet-Name of Vahidi will be analyzed. Since the world is more mysterious in the eyes of children, so children's literature, children's characters in literature, are current in all eras.

Key words: Vahidi, Saadet-Name, Pend-Name, saint children

Təsəvvüf tarixində ilk dövr zöhd dövrü hesab olunur. Zöhd ərəbcə zhd sözündəndir, rəğbət etməmək, üz çevirmək anlamına gəlir. Dünya malına, məqama, şan və şöhrətə önəm verməmə; azla kifayətlənmə, çox ibadət etmə, axirət üçün xeyirli işlərə yönəlmə zöhdün vacib şərtlərindən hesab olunurdu. Zöhd dövrünün əsas cəhəti onun şəriətə əsaslanması idi. Belə ki, zahidlər daha çox düşüncə və həyat təcrübələrinə əsaslanaraq zikir, ibadət, itaət, ədəb, pəhrizkarlıq, inanca bağlı həyat tərzini keçirirdilər. Yəni təsəvvüfün fəlsəfi tərəfi formalaşana qədər onun elmi-praktik tərəfi nəzərə çarpırdı. Fritz Meyerə görə zöhd dövrü təsəvvüfünə nəzər salsaq, IX əsrdə nizamlı sufi təşkilatlarının olmamasını, fəlsəfi metafizik məsələlərə marağın olmamasını və sufi şeyxlərin bir kəlam alimi olaraq sufiliyi öyrətməsini görə bilirik (Meyer, 1999, s.189). Deməli, təsəvvüf zəncirinin ilk halqasını zahidlər təşkil edirdilər.

Hətta bəzən ədəbiyyatda zöhd ədəbiyyat termini də işlənmişdir. Abdülbaki Gölpınarlı mənbələri, peyğəmbər qissələrini işləyən ədəbiyyatı Zöhd ədəbiyyatı adlandırır (Gölpınarlı, 2004, s.237). Zöhd ədəbiyyat nümunələri orta əsrlərdə divan ədəbiyyatının qaynaqlarından olmuşdur. Həmin əsərlərdən biri də Vahidin "Səadətnamə" əsəridir. İyirmi dörd babdan ibarət olan əsərdəki hekayələr daha çox təsəvvüfün ilk yarandığı dövrlərə aid olan mənbələrdir.

Əsərin "Babü's Samine' Aşere Der Hikayat-i Kudegan ve Keramat-i İşan" adlanan on yeddinci babı uşaqların hekayəti və onların kəramətinə həsr olunmuşdur. Mənbələrə əsaslanan hekayələri nəql edən sufilər Hz.Peyğəmbər (s.s.) dövründə, onun səhabələri və təbəinlər dövründə yaşamış sufilərdir. Hətta həmin sufilərdən bəziləri təbəin böyüklərindəndir. Bu hekayələrin qəhrəmanları övliyələrin mənbələrində rəvayət etdikləri Haqq yanında mötəbər ərənlər və kəramət sahibi olan vəlilərdir.

Kəramət təsəvvüfdə peyğəmbərlik iddiasında olmayan bir şəxsə fəvqəladə, xariqəladə bir halın zühur etməsinə deyilir (Uludağ, 1995, s. 307) Kəramətin əsas şərti onun gizli olmasıdır. Yəni kəramət zahir olar, izhar edilməz. Əbu Həfəs Ömər Suhrəvərdi Avarifu'l-Maarif əsərində özlərindən xariqəladə hallar zühur etməyən kəslərin, xariqə göstərənlərdən daha üstün olduğunu bildirir (Suhrəvərdi, 1989, s. 21) Peyğəmbərlərdən zühur edən xariqəladə hallara möcüzə deyilir, vəli (əziz) tərəfindən zühur edən hallara isə kəramət deyilir (Nickolson, 194, s. 129). Kəramət haqqın vəlisinə lütfüdür. Kəramətlərin bir çox növləri vardır ki, müxtəlif müəlliflərə görə dəyişir. Hətta iyirmi beş növünü göstərən mənbələrə də rast gəlinir (İslam ansiklopedisi, 2002, s.266). Kəramət iki cür qruplaşdırılır daha çoxdur:

- 1) Mənəvi və həqiqi kəramət. Bunlar kəşf və ilhamla bağlı olan elm, irfan, əxlaq, itaət, ədəb, əməldə göstərilən fəzilətlərdir.
- 2) Kövni və suri kəramət. Buraya fəvqəltəbii hallar, uzun məsafəni qısa zamanda qət etmə (təyy-ü məkan), su üzərində gəzmək, odda yanmamaq, pərvazlanıb uçmaq, xəstələrə şəfaya qovuşdurmaq, mələkləri görmək, onların səsinə eşitmək aiddir.

Qeyd edək ki, kəramət rəvayətlərinə səhabələr və ondan sonrakı dövrlərdə rast gəlinmişdir. Bu da onunla bağlı idi ki, Xətm ül-ənbiya (peyğəmbərliyin möhürü), yəni peyğəmbərlik halqası Məhəmmədlə tamamlanmışdır. Nübüvvətin (peyğəmbərliyin) bitməsi "vəlayət" silsiləsinin başlanğıcı olmuşdur (Corbin, 2013, s. 69). Daha doğrusu, "Vəlayət nübüvvətin iç üzüdür (batinün-nübüvvət). Lüğəvi anlamı "dostluq,himayə" olan vəli sözü Allahın sevdikləri, Haqq

dostlarıdır ki, Haqq tərəfindən məzhər olduqları dostluq onları insanlığın mənəvi öndərləri qılmışdır (Corbin, 69). Quranda vəlilərlə bağlı deyilir: “Diqqət edin! Allahın vəlilərinə, nə onların üzərlərinə qorxu vardır, nə də onlar üzülürlər. Onlar ki, Allaha iman etmişlərdir və hər zaman təqva ilə qorunur dururlar” (Yunus, 10, 62-63) Mənbələrdə hz. Məhəmməd də vəli olaraq bilinir (Nicholson, 1914, s.122). Bir yandan mərifət (bilgi), bir yandan məhəbbət (aşk) düşüncəsini birləşdirməklə ezoterizmin (batın) mahiyyəti olan vəlayət həm də mənəvi irşaddır.

Hekayələrə gəlincə, Vahidi bu əsərində 10 hekayədə övliya uşaqların kəramətini ariflərin məqam və hallarına uyğun ardıcılıqla verir.

Birinci hekayət Fethi Musulinin dilindən verilir (Fethi Musuli Mosul alimlərindəndir. Künyəsi Əbu Muhəmməd, adı Fəth bin Səid əl- Musulidir. Öl. 835.). Hekayədə Kəbə ətrafında qurban kəsmə mərasimində Haqqın vəlilərindən olan bir oğlan uşağının canını Haqqa təslim etməsi, sonra məşhədinə aparılarkən onun qeyb olmasından danışılır (Vahidi, 2019, s.298).

Qitə
Zair-I Kabe-i di lol her dem
Anda say eyle canı kıl kurban

Ta ki den de cenazen üstindən
Murg-ı perren-veş olasın perran

Əslində bu hekayə sufinin Haqqa gedən yolda iki şeyi-ağıl və nəfsi qurban etməsinə işarə edir. Qurban kəsmə hadisəsi Haqqın qarşısında qulun fedakarlığının, təslimiyyətinin, itaətinin ən üstün dərəcəsidir. Lüğəvi mənası “yaxınlıq” olan qurb sözü, Haqqın təətinə, tövfiqinə, inayətinə yaxın olmaq anlamına gəlir. Təsəvvüfdə qurban fəna mərtəbəsi, fədakarlıq, qulun nəfsini Haqq üçün fəda etməsi mənasında işlənir. Hətta mütəsəvvüflər insana qurban-i əkrəm demişlər. Sufilərə görə Bəqərə surəsi, 62-ci “Allah bir inək kəsmənizi əmr edir” ayəsini şəklində “nəfsinizi kəsmənizi əmr edir” təfsir etmişlər. Onlara görə nəfsin üç halı vardır: kəbş (qoç), bəqərə (inək), bədənə (dəvə). Kəbş nəfsin sülukdən əvvəlki halı, bəqərə süluk yolundakı halıdır, bədənə idə məqam və mənzilləri qət etməsi halıdır (Uludağ, 1995, s.324). Mövlana Cəlaləddin Rumiyə görə “Can bağışlayan kişi öldürsə də caizdir. O, naibdir, əli Allah əlidir. İsmail kimi onun önünə baş qoy. Qılıncının önündə sevinərək, gülərək can ver!” (Mevlana, 2013, b.225, s.9).

İkinci hekayət Xacə Mənsur Əmmarın dilindən verilir. Mənsur Əmmar ilk zahidlərdəndir (öl.748-dən öncə). Rum vilayətində şəhid olan bir oğlan uşağının rəvayətidir. Oğlunun şəhid olma xəbərini anasına yetiştirən xacəyə ananın sualı: Təhniyətimi (təbrik) gəldin, təziyəyəmi? Xacə soruşur:

Təhniyətə necəsən, təziyəyə necəsən? Anası cavabında əgər şəhid oldusa, səadət onun, təhniyət eylə. Əgər özündən öldü isə iradə Haqqın, təziyət eylə.

Qitə
Nefs-kafirle ceng iderken ölen
Bil muhakkak ki ol şəhid olısar

Bil ki bugün şəhid-i zahirden
Kadri yarın anun mezid olısar (Vahidi, 2019, s.301).

Ariflərə görə şəhidlik səadətdir. Haqq üçün can verən aşiq müşahidə əhlindəndir, yəni Haqqa vüsət edəndir. Bu səbəbdən orta əsrlər divan ədəbiyyatında yazılan Məqtəl-Hüseyn əsərləri Səadət adı ilə adlanırdı. M.Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri və bir sıra səadənamələr buna misaldır.

Üçüncü hekayət Bışr Hafinin hekayətidir. (Bışr Hafi övliya böyüklerindəndir. Künyəsi Əbu Nəsr, yalın ayaq gəzdirdi üçün ləqəbi Hafi idi. Öl.841-ci il). Bışr Hafinin bacısının iflic qızı olur. Bir gün onlara Bışr Hafi ilə bir oğlan uşağı gəlir. Oğlan vəli olur. Oruc olduğu üçün yemək yemir, namaz qılır gecəyə qədər. Birdən həmin iflic uşaq iki əli, iki ayağı dörd olmuş, nərdivandan enir. Soruşanda halını cavab verir ki, həmin oğlanın Haqqa etdiyi duanı eşidib o duanın üstünə Allaha yalvarmış ki, əgər bu bəndənin sənə qatında hörməti varsa, onun hörmətinə mənə də səhhət ver. Bunu deyən kimi həmin qızın əl-ayağı açılır. Bışr Hafi bundan sonra çıxıb otağa baxanda görür ki, oğlan qeyb olmuş.

Qitə

Her gün ol bi-niyaza eylə niyaz
Her şeb itme namazdan aram

Şöyle yele Haka tazarru'ı kim
Bula nefs-i sakim sıhha-ı tam (Vahidi, 2019, s.303).

Bu hekayənin qəhrəmanı xəstələrə şəfa tapmaqda kömək edən kərməət sahibi olan övliyadır. Sufilərə görə namaz qovuşmaqdır, zahirdə müqəyyəd, batində təvaf kimi mütləqdır. Ariflərə görə namaz ruhun islahı üçündür ki, bu da ədəbdir, əxlaqdır, mərifətdir, Haqqa mail olan sirrə erməkdir (İstilahat-i inssan-ı kamil, 2013, s.1153).

Dördüncü hekayət Həsən Bəsrinin hekayəsidir (Həsən Bəsri tabeirlərin böyüklerindəndir. 641-728-ci illərdə yaşamışdır). Bir pir Həsən Bəsrinin yanına gəlib qızının bütün günü ağlamasından gileylənir. Həsən Bəsri qızı görməyə gedir, görür ki, qız zar-zar ağlayır. Səbəbini soruşanda Şeyxə cavab verir ki: Mühiblərin gözü iki şey üçün gərəkdir: ya haləti müşahidədə dostı görə, ya haləti müakebedə dostı firak üçün ağlaya (Vahidi, 2019, s.303).

Qitə

Kör odur kim dem-a-dem ağlaya ol
Ki ola Hakkun likası layık ana

Gözsüz olmak hemişe evladur
Olmayan göz lika-yı Hakka seza

Haqqa tamaşa edən göz başqa şeyə baxmaq istəməz. Çünki, aşiq, Haqq ilə vüslət məqamında səadətini tapmışdır, onun könlü Sevgilinin (Haqqın) yanında, bədəni isə maddi dünyadadır. Haqq aşiqinin canı təndə olduğu müddət onun üçün hicrandır, yəni, o, maddi dünyada vəhdət məqamından uzaqdır. Yunus Əmrə şeirlərində rast gəldiyimiz “Şol göz ki seni gördü ol neye nazar etsin” beyt örnəyi də bunu təsdiq edir.

Beşinci hekayət Zeynal-Abidinin (İsmailiyyənin 3-cü imamı. Öl.712-ci il) hekayəsidir. Rəvayət olunur ki, Zeynal-Abidinin bir oğlu, bir qızı var idi. Bir gün oğlunu qucağına alıb əzizləyəndə 5 yaşlı qızı ağlayır. Atası səbəbini soruşunca qız deyir: Bir gün səndən eşitdim ki, Haqqı sevirsen. Bir kimsə ki, Haqqı sevsə ol adəm-zadələri sevə bilərmə? Xəcalət olsun ona kim Haqqa dostluq üçün vasın edə, dəxi qeyriləri dost edinə (Vahidi, 2019, s.304).

Qitə

İtme dava-yı hubbii Hak derviş
Var iken can u dilde hubb-i beşer

Yar, sevgili anlamına gələn dost mütəsəvvüflərə görə Haqq ilə bəndə arasında qarşılıqsız sevgidir. Haqq dostları Quranın Zümər surəsinin “Allah quluna kafi deyilmi” ayəsinə (Zümər, 39/36) istinad edərək arifə dost olaraq Haqqın kifayət etdiyi düşüncəsindədirlər.

Altıncı hekayətdə nəql olunur ki, bir padşah öz oğlunu müəddibə verir ki, müəddib ola. Uşaq müəlliminə atasının onu müəddib yanına qoymaqda məqsədindən danışarkən müəllimi ona deyir: İki cahanın səadəti səmt içindədir, yəni əbsəm olmaqdır. Bundan sonra oğlan heç danışmadı. Təbiblər, münəccimlər gətirdilər. Xəbər padşaha da çatdı. Bir gün həmin oğlan ova çıxır. Bir quş görür, lakin ondan başqa heç kim görmür, tabl-baz (davulçu) vurunca, quş gürlükdən çıxıb uçar. Onu tuturlar. O zaman həmin uşaq (padşah zadə) deyir: Men sekete sellem, yəni kim ki əbsəm oldu, salamat buldu. Padşahın adamlarından biri bunu eşididir, nə dediyini sual edir. Cavab verməyincə cəllad gətirirlər. Bu zaman oğlan deyir deyir: “Lev sekettu sellemtu”, yəni əbsəm olsaydım, salamat olardım. Ustadım rast demişdir ki, iki cahanın salamatı əbsəm olmaqdır (Vahidi, 2019, s.305).

Qitə

Dilini tut necat ister isen
Ki bela ademe lisandan olur

Samtı sanat idin iy derviş
Ki sana emn ü rahat andan olur

Səmt killəti-kəlam deməkdir, yəni xamuş olmaq, susmaq, sükut etmək. Təsəvvüfdə sükut etmək şərtidir. Yəni, məburiyyət olmadıqca danışmamaq, danışdıqda isə az danışmaq əsasdır. Sükutun iki növü göstərilir: Zahirî (dilin susması) və batini sükut (zehnin və qəlbin susması) (Uludağ, 1995, s. 452). Hümmət sükutla öyrənilir, təfəkkürə dalmaq üçün sükut edilir. Buna baxmayaraq, dil sükut etdiyi halda zəhin də masıvanı tərkməlidir, yoxsa məqbul sayılmaz.

Yeddinci hekayədə rəvayət olunur ki, Bəsrədə bir sahibi-nemət bir kişi var idi. Övladı yox idi. Nəzir-niyazdan sonra bir övladı olur, lakin çox çəkmir ki, kişi dünyasını dəyişir. Bu övlad yal ü bəl (əndam) issi oldu, öz camalına bütün məmləti mat eylədi. Bir gün bu övlad anası ilə Bəsrə üləməsindən olan Abdullah Zeydin məclisi-va'zına gedir. (Sahibü'l əzan kimi tanınan Abdullah Zeyd müsəlmanları ibadətə necə çağırmaq mövzusu gündəmdə olarkən ilk dəfə röyasında əzanı öyrənmiş, peyğəmbərin əmri ilə əzanı İslamın ilk müəzzini Bilala öyrətmiş səhabələrdəndir). Zeyd Quranın Furqan surəsinin 74-75-ci ayələrini təfsir edərkən cənnətdəki hurilərdən də bəhs edir. Bu zaman validə (anası) öz oğluna yalnız o hurilərin layiq olduğunu düşünür və Vaizdə soruşur ki, o hurinin kâbini nədir. Vaiz söyləyir ki, gecə namaz qılmaq, gündüz oruc tutmaq, xizmət etmə, küffar cənginin safında canı fəda etmək. Validə razılaşıb. Bir müddət sonra bir gün kafirlərlə İslam ləşkəri (ordu) arasında cəng düşür. Cəngdə Abdullah Zeyd həmin oğlanı görür, ona ehtiyatlı olmasını söyləyən şeyxə oğlan belə cavab verir: “Ey Şeyx, mən gördüyümü bilsən, Onunçün depelenmək (yaralanmaq) ya canı fəda etməyə dəyər. Şeyx ondan nə görüyünü soruşanda belə cavab verir: “..başlarında nurdan tabak (dəbbaq) və üzerine imamə sarmışlar, və cümlesi başlarını cənnətin küngürelərindən təşə çıxarmışlar və benüm cəngümə təməşasına meşğul olmuşlar”. Sonra oğlan şəhid olur. Düşmən ləşkəri qaçır, savaşı bitir. Şeyx oğlanı dəfn edir görür ki, gecə anası dəvə ilə gəldi, oğluna sordu: “-Arusuni (gəlin) buldun mı? – İy mader ol kadar ki bu cərahat (yara) bana irdi, Hakk teala celle ve ala hazreti ana buyurdu ta firdevs cənnətindən aşağı indi ve benim rikabum¹ altına gelüp ayağın divşürüb oturdı ta ki atumdan anun dizine düşdüm (Vahidi, 2019, s.308).

Qitə

Bunda bugün şəhid olmaz isen
İsteme yarın anda kurb-ı visal

¹ Rikab- böyük bir zatın hüuru

İlk dövr sufiləri qadını fitnə mənbəyi kimi görüb, maddi dünyada evlənməyi Haqdan uzaqlaşdıran bir maneə hesab etdiklərindən subay qalması tərcih etmişlər. Ona görə də axirətdə huriləri özlərinə layiq bilirdilər. Verilən hekayədə hurinin Firdovs cənnətindən gəlməsi təsadüfi deyildir. Sufilərə görə Firdovs məqam baxımından ən ali məqamdır. Firdovs-cənnət bağçası, cənnətin 4 nəhri olan bal, süd, su, şərab (cənnət şərabı) Firdovsdən axar. Firdovsin üstündə arş-ı alə vardır. Quranda da Firdovsdən bəhs olunur: İman gətirib yaxşı işlər görənlərin mənzili isə Firdovs cənnətləri olacaqdır!” (Kəhf,18,107).

Səkkizinci hekayəti Hacı Əbu Süleyman Darani eydür. (Darani təsəvvüf yolua gimiş Şam ailmlərindəndir. Öl.820-ci il). Şeyx Beytül-Makdisə peyğəmbəri ziyarətə gedərkən yolda bir qız uşağına rast gəlir. Bir göz qırpmında şeyxi Beytül-Makdisə aparan həmin qıza Şeyx cibindən üç axça çıxarıb vermək istəyəndə qız imtina edir: “Benüm önümde dünya çün berg-i gihay degüldür, cumle ruyi-zemin bana sim ü zerdür. Hemin benüm sim ü zere ihtiyacum yokdur. Ey bi-ma’nâ, sana, bana can veren Sultan nan vermez mi?” (Vahidi, 2019, s.309).

Qitə

Ger kanaat idersen iy derviş
Sim ü zer ola seng ü hak sana

Hekayədə övliya qızın Şeyxə “gözünü yum, əlini mənə ver” deyib bir anda Kəbəyə aparması təyyü-məkandır. Təyyü-məkan Yerin dürlməsi, məsafənin qısalması surətiylə gerçəkləşən kəramətdir, uçmaqdır. Həm də “sim ü zərə ehtiyacım yoxdur” deməklə onun qəlbinin masivadan (Haqqdan başqa nə varsa) arınmış olması onun yüksək məqama çatmış övliyalardan olmasına işarədir. Batin elmində buna fəqr deyilir.

Doqquzuncu hekayətdə nəql olunur ki, Əbu Bəkr Şiblinin (Şibli (861-945) ilk mütəsəvvüflərdəndir, fiqh alimidir, Cüneyd Bağdadinin tələbəsidir) bir qardaşı var idi. O hekayət edir ki, məktəbdə oxuyanda onunla bir fakir başmaqçı oğlu da bir yerdə oxuyurdu. Həmin başmaqçı-zadə onunla bir yerddə oxuyan əmir-zadəyə aşiq olur. Bir gün şəhər böyüklərindən biri məktəbə gəlir, Xacəyə deyir ki, əmir-zadə ilə fakir-zadə (başmaqçı-zadə) bir məktəbdə oxuya bilməz, bu, əmir-zadəyə hörmətsizlikdir. Bununla da başmaqçı-zadəni məktəbdən ayırırlar. Bundan sonra əmir-zadəni görməyincə, başmaqçı-zadə bu ayrılıqdan xəstə düşür. Xəbər əmir-zadəyə çatanda o, rəsulu ilə ismaric göndərir ki, “eğer gönlünü bana verdiyse, onda neyler, bana göndərsin”. Bunu eşidən aşiq öz ürəyini çıxarıb ona göndərir. Bundan peşman olan əmir-zadə rəsulunu aşiqin vəziyyətindən hali olmaq üçün göndərir. Rəsulu gələndə görür ki, camaat fəryad edir: “Canana cenan verib can verdi” (Vahidi, 2019, s.310).

Qitə:

Âşık oldur ki râh-ı ışk içre
Olmaya hîç kendüden haberi

Nâr-ı ıška yine çü pervâne
Kalmaya hîç cisminün eseri

Eşq ərəbcə “sarmaşiq” mənasına gələn ışk sözündəndir. Eşq də sarmaşiq kimi insan vücudunu bürüyər. Sufilərə görə eşq Haqqa götürən yoldur. Eşq sevginin son mərtəbəsidir. Sevginin məvəddət, həva, hillət, məhəbbət, şəğaf, hüyam, valeh və eşq mərtəbələri var. Sufiliyə görə eşq sevginin sevgilisində özünü yox etməsidir, aşiqin yox olması, təkcə məşuqun var olması, hər şeyin ondan ibarət olması halıdır. Həqiqi eşq ilahi olandır.

Onuncu hekayət Əbül-Həsən Bayqunun (Əbül Həsən Nuri Bağdad mütəsəvvüflərindəndir. Öl.908-ci il. Cüneyd Bağdadiyə görə “Nuri zamanın siddiqi idi, onun vəfatı elmin yarısı getdi.) hekayəsidir. Hekayətə görə Türkünstanda Baygu adlı bir bütperəst məlik yaşayırmış. Onun bir qızı

var imiş. Bir gün həmin qız pərişan olub xəlayiqdən fərar etdi. Məlik Bayguya deyirlər ki, qızı dəli olub. Bayqu elan edir ki, hər kim onun qızını müalicə etsə qızını ona verəcək. Bunu eşidən Əbül-Həsən Nuri Bayqunun dərgahına gedir. Uca bir yerə çıxıb Bəqərə surəsini axumağa başlayır. Bunu eşidən qız üryan yüyürüb gəlir, Əbül Həsənə deyir: “Ey, Ebul Hasan oku benim dostumun kəlamını ta eşideyin göreyin ne buyurur”. Adımı hardan bilirsən- deyə təəccüb edən Şeyxə qız deyir: “Sen Bakara suresin okı, ben dahı Âl-i İmrân suresin tamam okuyam”. Şeyx Bəqərəni oxuduqdan sonra qız da Ali-İmranı tamamladı. Bundan sonra Şeyx ona “Gel seni atan evinə iledəyin, sana nikah edəyin, senin mahremün olayın, seni Kabetullaha iletəyin ta hacc eylesən”. Kabetullah nedir, diye eyütdü. “Yer üzündə Hudanın hanesidür. Eyütdü: Bu Yer üzündə benim Hudavendümün hanesi var imiş ki, ben anı görmemişim” deyə üzünü Asimana, özünü Yəzdana tutub dedi. Əbül Həsən rəvayət edir ki, qız yerindən durub ayağını suyun üstünə qoyub ırmağı o biri tərəfinə keçdi, özü isə bəri kənarında qaldı və suyun o biri tərəfində Kəbətullahı gördü. “Duhter (qız) bana çağırub eyitdi: Ya Əbal-Hasan-ı Nuri her kim hakikatle Hudaya tapsa ana Kabeye gitmek gerekmez. Ol ne yirde olursa, Kabe ana gelür” (Vahidi, 2019, s.312).

Qitə

Ne aceb Kabe zair olsa biri
Kim olur taştan bina-yı Halil

Bizedür pes keramet ü izzet
Ki bizüz nurdan bina-yı celil

Təsəvvüfə görə Kəbə vüslet məqamıdır. Könlün Haqq yönəlməsidir. Bu məqamda aşıq sevilisinə ermək üçün ehrama girir. Hacılar Kəbəyə gedərkən ehram etdiyi kimi, Haqq aşıqları da dostlarına gedərkən ehrama girirlər. Vəlilərə görə iki Kəbə var: Beytullah və Qəlb evi. Qəlb Kəbəsi önəmlidir. Yunus Əmrənin “Dostun evi gönüllərdir, Gönüllər yapmaya geldim” beytində olduğu kimi qəlb Haqqın evidir. Hekayədə su üstündə gəzərək çayı keçən övliyanın bir büt-pərəst qızı olması təsadüfi deyildir.

Göründüyü kimi, bu hekayələrdə təsəvvüfün hal və məqamları açıqlanmışdır. Belə ki, müxtəlif sufilərə görə təsəvvüfün hal və məqamları çeşidlidir. Bəzilərinə görə, 7, bəzilərinə görə 11, 40, hətta 1001-dir. Bildiyimiz kimi, hal keçici, məqam sabitdir. Mütəsəvvüflər şəriətin, təriqətin, həqiqətin hər birinin ayrı-ayrı məqamlarını göstərmişlər. Vahidi isə bu əsərində həmin məqamları nəfsin kəsilməsi ilə başlayıb Haqq ilə vüsletlə bitirir. Həmin məqamlar yuxarıda hər hekayənin sonunda göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, uşaq övliya, fəzilət sahibi olan müqəddəs uşaqlar digər mədəniyyətlərdə də rast gəlinmişdir (child saints). Nəticə olaraq qeyd edək ki, Vahidin bu əsəri təsəvvüfün zəhd dövrü haqqında məlumat vermək baxımından qiymətli bir əsərdir. Mənqəbələrə əsaslanan əsər təsəvvüfün müxtəlif mərhələlərində yaşamış sufilərin həyat hekayələri və təsəvvüf görüşlərini əskəltmək baxımından dəyərlidir.

Ədəbiyyat:

- 1) Gölpınarlı, Abdülbaki. Tasavvuf. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2004.
- 2) Uludağ, Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Marifet yayınları, 1995
- 3) Şihabüddin Ebu Həfə Ömər Sührəverdi, Tasavvufün Esasları (Avarifül-Maarif Tercümesi), haz: H.K.Yılmaz-i Gündüz), Erkam İst., 1989.
- 4) Vahidi. Saadetname. İnceleme-transkripsiyonlu metin. Dr.Bülent Şığva. Ankara, 2019
- 5) Nicholson Reynold A. The mystics of İslam. Routledge, Kegan Paul, London. 1914. s.120
- 6) TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara, 2002. 25.cilt.

- 7) Corbin, Henry. İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn-i Rüşd'ün Ölümüne. c.1. Çeviren: H.Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- 8) Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi. Tam metin. Haz.Senan Asker. Konya, Palet Yayınları, 2013
- 9) Seyyid Mustafa Rasim Efendi. Tasavvuf Sözlüğü. İstilahatı-İnsani-Kamil. İstanbul: İnsan, 2013
- 10) Qurani-Kərim. tərcümə: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı: Çıraq, 2005.
- 11) Meier, Fritz. Khurasan and the End of Classical Sufism // Essays on Islamic Piety and Mysticism. transl. John Okane. Leiden. E. J. Brill. 1999, pp. 189-219.

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN ROMANLARINDA MEKÂN İMGESİ SPACE IMAGE IN MEMDUH SHEVKET ESENDAL'S NOVELS

*Eşqane BABAYEVA**

Özet:

Mekân kavramı türk edebiyatında önemli işlevsel fonksiyona sahiptir. Özellikle XX yüzyıl edebiyat örneklerinde bu kavram tesadüfî seçilmemiş, mekân imgesi somuttan soyuta geçerek, büyük anlam kazanmıştır. Mekân imgesi özellikle XX yüzyıl Türk romanında değerler çatışmasının simgesel anlamı düzeyinde geçmektedir. Türk edebiyatında büyük yer kapsayan konak apartman gibi mekân unsurları dönemin sosyo-kültürel olaylarını, küreselleşmeni, batılaşmanın kimliğimize etkisini yansıtmaktadır.

Memduh Şevket Esendal'ın da romanları bu bağlamda büyük önem kazanmıştır. Şunu kaydetmemiz gerekir ki, Memduh Şevket Esendal XX yüzyıl Türk edebiyatında kendine özgü yeri olan yazarlardan biridir. Türk edebiyatının tanınmış bir öykü yazarı olan Esendal edebiyatçılığının yanı sıra Tahran, Bakü ve Kabil'de büyükelçilik, TBMM'de dört dönem milletvekilliği, 1941-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği yapmış olan diplomat ve siyasetçidir. O, edebiyat dünyasında birbirinden güzel hikayeleri ve “Ayaşlı ve Kiracılar” isimli romanı ile ün kazanmıştır. Bunun yanı sıra onun “Miras” ve “Vassaf” isimli iki romanı da var. Onun romanlarında özellikle de, “Ayaşlı ve Kiracılar” eserinde o dönem Türk toplumunun değer yargılarındaki bozulma ve çözümler ve tüm bunların Türk ailesini nasıl etkilediği, hangi mecralara sürüklediği anlatılmaktadır. Değerlerarası çatışma, çağdaşlık, batılaşma sorunları yazarın eserlerindeki mekân unsurlarına da yansımaktadır. Özellikle konak-apartman unsurları eski yeni çatışmasının simgesel anlamı olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan Memduh Şevket Esendal'ın eserlerinde konak, yalı, yeni apartman gibi mekân unsurları incelenecektir.

Bildiride, Memduh Şevket Esendal'ın kişiliği, edebiyattaki yerinden de bahsedilecek, romanları mekân imgesinin işlevsel fonksiyonu açısından araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk edebiyatı, roman, Memduh Şevket Esendal, mekân unsuru, konak, apartman.

Abstract:

The concept of space has an important functional function in Turkish literature. Especially in the XX century literary examples, this concept was not chosen randomly, the image of space gained great meaning by shifting from concrete to abstract. The image of space is especially in the XX century Turkish novel in the symbolic meaning of the conflict of values. Spatial elements such as the mansion apartment, which covers a large place in Turkish literature, reflect the socio-cultural events of the period, globalization, and the effect of westernization on our identity.

Memduh Shevket Esendal's novels have gained great importance in this context. It should be noted that Memduh Şevket Esendal is one of the authors with a unique place in Turkish literature in the XX century. A well-known story writer of Turkish literature, Memduh Shevket Esendal is a diplomat and politician who served as an embassy in Tehran, Baku and Kabul, as a member of parliament for four terms in the Turkish Grand National Assembly, and as the General Secretary of the CHP between 1941-1945. He became famous in the world of literature with his beautiful stories and his novel named “Ayaşlı and Kiracılar”. Besides, he also has two novels named “Heritage” and “Vassaf”. In his novels, especially in “Ayaşlı and Kiracılar”, the deterioration and dissolution in the value judgments of Turkish society at that time and how all these affected the Turkish family and which channels they dragged. The problems of conflict between values, modernity and westernization are also reflected in the spatial elements of the author's works. Especially mansion-apartment elements are defined as the symbolic meaning of the old new conflict. In this respect, spatial elements such as villa, mansion and new apartment will be examined in the works of Memduh Shevket Esendal.

* Doç., Dr. Azerbaijan Milli Bilimler Akademisi, Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü, Genç Alimler Konseyi Başkanı, Azerbaijan / Bakı E-posta: eshqane@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4934-4168>

In the article, Memduh Shevket Esendal's personality and his place in literature will also be mentioned, and his novels will be investigated in terms of the functional function of the space image.

Keywords: Turkish literature, novel, Memduh Shevket Esendal, element of space, mansion, apartment.

GİRİŞ

Son dönemler edebiyatta dikkat çeken önemli unsurlardan biri de uzam ve mekân ilişkisiyle ilgili eserlerdir. Özellikle, 1920 yılları Türk romanlarını bu açıdan incelemek daha doğru sonuçlara ulaştırabilir. Çünkü bu eserlerde mekân sadece dekoratif özellik değil, daha büyük anlamlar içermektedir. Arapça kevn kökünden türeyen mekân kelimesi yer, mahal, ev, oturulan yer anlamlarına gelir (Devellioğlu, 1992, s.721). Başka bir ifadeyle bulunulan çevre, ortam, yaşanan dünya ve kâinat anlamlarını da içerir (Göka, 2001, s.8). Mekân, İngilizce'deki space sözcüğünün karşılığı olan ve Türkçe metinlerde zaman zaman, uzam ve uzay olarak kullanılan ve her iki kavramı da kapsayan anlamıyla da kullanılabilir (Akpall ve Tül, 2004, s. 89). İnsanın hayatı, günlük yaşamı bu kavramla etkileşim ilişkisi içindedir. Elbette ki, bu da edebiyatın ana konusuna dönüşmüş, mekân salt kelime anlamından çıkarak, daha büyük anlamlar kazanmıştır.

1. Mekân Olgusunun Çatışma Unsuru Olarak İşlevsel Fonksyonu

Tanzimat döneminden başlayarak Batı kültürüne hayranlık, alafrankalık sadece toplumsal yaşama değil, giyim kuşamlardan, mekân faktörüne kadar hepsini etkilemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden başlayarak mekân şekillerinde de hızlı bir değişiklik izlenmektedir. İlk romanlarda bu faktör sadece dekoratif bir obje gibi kullanılsa, zaman geçtikçe değişikliğe uğramıştır. Özellikle bu süreç XX yüzyılda daha da hızlanmış, edebi eserlere de etkisini göstermiştir. Yüzyılın başlangıcından başlayarak eserlerde, özellikle romanlarda mekân ve uzamın yani kronotopun çatışma unsurlarını etkileyecek büyük işlevsel fonksiyona sahip olduğunu görmekteyiz. Bu açıdan romanları incelerken bu hususa dikkat yetirmek daha doğru bir yaklaşımdır. Mekân köy-şehir, Doğu-Batı karşıtını da içermekte, çoğu zaman değerler arasındaki çatışma fonksiyonunu kendi omuzlarına almaktadır. Gaston Bachelard'a göre, "Evimiz bizim dünya köşemizdir. Bizim ilk evrenimizdir" (1996, s. 32). Yine Bachelard zaman ve mekânı arı ve peteğe benzeterek, onların içiçe ilişki ve etkileşimine dikkat çekmektedir. Ona göre uzay, binlerce arı kovanının içinde zamanı sıkıştırıyor. Yani, tıpkı bal ve petek gibi, zaman ve mekân ayrılmaz hale gelmişler. Uzay, derinlik katarak zamanı kendi varlığında sıkıştırıp tutmaya çalışır. Zamanın varlığı, mekân kavramı ile sabitlenir. Araştırmacı N.Tosun, mekânsal faktörün karakterlerin ruh halini yansıtmaya açısından önemli olduğunu, bu motifin klasik dönemde "olayların gerçekleştiği yer" anlamına geldiğini ve zamanla kahramanların zihinsel ve psikolojik durumlarını yansıtmaya rolü oynadığını kaydeder (2011, s.259). Mehmet Tekin'se, romandaki mekân ve zaman unsurlarının dönemin özelliklerini yansıttığı fikrine dikkat çeker. M.Tekin'e göre "En geniş anlamıyla mekân uygarlığın ve uygarlaşmanın vitrinidir. İnsanlığın uygarlaşma serüveninin ilk ayak izlerini mekânda gözleriz" (Tekin, 2004, s.131).

Böylece mekân, bir panorama, dekor, manzara oluşturma yanı sıra, hem yazarın konumu hem de olay örgüsünü etkiler. Dolayısıyla, mekân ile yazarın konumu arasında güçlü bir bağlantı vardır. Bir yazar eserinde gerçek ya da hayali bir alan yaratsa da burada kendi konumunu da ifade eder. Hatta bazı çalışmalarda mekân bu kavramı aşarak daha büyük bir anlam kazanmaya, bir imgeye dönüşür. Örneğin, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Huzur", Abdülhak Şinasi Hisar'ın "Fahim Bey ve Biz" vs. eserlerinde olduğu gibi (Babayeva, 2020, s.128-135). Burada İstanbul, bir mekân olmaktan çıkarak, bir imgeye, karaktere dönüşür. Sanki İstanbul dili, ağzı olan konuşan, seven, gülen, nefret eden bir kişi olur. Veya Anadolu romanlarında da aynı nüanslar gözlemlenmektedir (Babayeva, 2020, s.156). Halide Edip Adıvar'ın "Ateşten Gömlek", "Vurun Kahpeye", Reşat

Nuri Güntekin'in "Çalıkuşu" vs. gibi romanlarda Anadolu bir avuç toprak, salt bir mekân değil, bir ideolojidir.

Bildiğimiz gibi son dönemler Avrupa'ya kapıların açılması Türkiye'nin sosyo-kültürel hayatına Batı hayranlığı görüşünü getirdi. Batı hayranlığının topluma getirdiği olumlu veya olumsuz sonuçlar romanların da ana konusuna dönüştü. Şunu özellikle kaydetmemiz gerekir ki, Doğu-Batı, konak-apartman karşıtlığı değerler çatışmasını da kendisinde ehtiva etmektedir.

2. Konak-Köşk-Yalı Kronotopu

Yirminci yüzyıl Türk romanında mekân olgusundan bahsederken, konak imgesi üzerinde özellikle durmamız gerekir. Romanlarda sıkça rastladığımız ahşap konaklar dekoratif karakter taşımamakta, o dönemin özelliklerini, insanların ruh halini, maziye özlemini vs gibi farklı duygularını içermektedir. Memduh Şevket Esendal'ın da romanlarında da mekân, özellikle konak arketipine rastlamaktayız. Önce şunu kaydedelim ki, köşk-konak-yalı gibi kronotoplar dünya edebiyatı örneklerinde de görülmektedir. Konaklar Rus edebiyatındaki şatolarla eşleştirilebilir. Peki şato nedir?! Bakhtin'in "Karnavalın Roma" eserinde bu olgu şöyle nitelendirilmektedir:

"Şato, feodal dönem lordlarının yaşadığı yerdir (dolayısıyla, geçmişin tarihsel figürlerinin mekânıdır); yüzyılların ve nesillerin izleri, mimarisinin çeşitli bölümleri olarak, mobilyalarda, silahlarda, ataların portrelerinin bulunduğu galerilerde, aile arşivlerinde ve hanedanlık imtiyazı ve hakların babadan oğla geçmesini içeren belirli insan ilişkilerinde gözle görünür biçimde düzenlenmiştir. Son olarak bir de, efsaneler ve gelenekler, şatonun her köşesini ve civarını geçmiş olayları sürekli hatırlatan nesnelerle canlandırmaktadır. Şatolara içkin olan özel anlatı tipini doğuran ve daha sonra Gotik romanlarda işlenen de işte bu özgül niteliktir. Şatonun zamanının tarihselliği, şatonun tarihsel romanın gelişiminde bir hayli önemli bir rol oynamasını olanaklı kıldı. Şatonun kökleri uzak geçmişte yatmaktadır, yönelimi geçmişe doğrudur. Kabul edilmelidir ki, şatoda zamanın izleri bir ölçüde çok eski, müzevari bir nitelik taşır" (2001, s.299).

Bu sözleri aynen Türk romanlarındaki konaklara da ait edebiliriz. Çünkü geçmişin tarihsel figürlerinin mekânı olan konak, geçmişini hatırlatan nesnelerle doludur. Bu durum ahşap konaklara ister istemez tarihsel bir zaman-uzam özelliği katmaktadır. M.Ş.Esendal'ın da romanlarında olaylar bu gibi mekânlarda geçer, hususen konak etrafında zaman-uzam kenetlenmiş gibi, geçmişin izleriyle birlikte ele alınmaktadır.

3. M.Ş.Esendal'ın Romanlarında Mekân Olgusu

M.Ş.Esendal'ın üç romanı vardır: "Miras", "Ayaşlı ve Kiracılar" ve "Vassaf". Bu romanlardan ilki "Miras"tır. Meslek Gazetesinde tefrika edilmeye başlanan bu roman "Mustafa Memduh" takma adıyla yayınlanmıştır. Eser 53 yıl sonra Bilgi Yayınevinde yeniden basılmıştır.

Yazarın "Miras" romanını konu ve muhteva açısından Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "Kıralık Konak", Reşat Nuri Güntekin'in "Yaprak Dökümü", Samiha Ayverdi'nin "Mesihpaşa İmamı" gibi eserlerle kıyaslayabiliriz. Bu eserlerin ortak yönü mekân olgusu arasındaki benzeşmelerdir. "Miras" romanı ev motifinin derin gelişimi açısından dikkat çeker. Bu eserde Silahdarpaşa ailesi ve eski konak örneğinde kuşaklar arası çatışma ve ahlaki değerlerin düşüşü anlatılmaktadır. Buradaki konak maziye özlemi içermekte, bir ailenin, manevi değerlerin yıkılışını, akrabalık bağlarının kopuşunu sembolize eder. Aile içi çatışma bağlamında ele alınan romanda kardeşler ile torunlar arasında böyle bir mülkiyet anlaşmazlığı, davası çıkar, manevi değeri olan tüm eşyalar müzayedeye çıkarılır ve yıkılan konağın yerine büyük bir blok inşa edilir. Eser ekonomik sorunlara odaklanır. Silahdarpaşa ailesinin torunlarından Asım, atalarının bıraktığı değirmeni almak ve ondan geçimini sağlamak istiyor. Teyzesinin kızı Selime'ye duyduğu aşk ve kızın ona karşılık vermemesi romanı biraz karamsar bir ruh haline getirir.

Karakterler ve mekân arasındaki duygusal bağlantı bu açıdan da dikkat çeker. Ninenin vefatından sonra boşalan konak ve kopan akrabalık bağları aslında eski ahşap evin örneğinde sembolize edilmiştir. Eserde Silahtarpaşa konağının yanı sıra Ethem Bey'in de yalısı bu açıdan ele alınmıştır:

“Şimdi kış üstü, ekseriya Ethem Efendi'nin yalısına devam ediyordu. Bu yalı, harap ve korkunç bir yerdi. Bir köşesini bir taraftan rüzgârlar, denizler yıkıyor, çöktürüyor, diğer taraftan Ethem Efendi'nin ailesi söküp yakıyor, öbür tarafta da oturuyorlardı. Yalının yukarı katı hemen kâmilten haraptı. Camları, çerçeveleri kırılmış, sökülüştü. Bazen, selli bir yağmur yağınca dam akıyor ve alt katta oturanlar, odanın içine leğenler, tencereler dizip öyle barınabiliyorlardı” (Esental, 2011, s.199).

Miras romanında genel olarak içe dönük, pasif ve bedbin bir ruh hali yansıtılmakta, karakterlerin psikolojik ruh hali mekânla ilişkili şekilde anlatılmaktadır. Şunu kaydetmemiz gerekir ki, yazarın yarım kalmış “Vassaf Bey” romanında da harabe konağa rastlarız:

“Vassaf Bey'in yalısına gelince, o da yıkılmış. Deniz boyuna uzun ahşap bir yalıymış. Enkazını satmışlar. Şimdi yalnız temeli, birkaç mermer taşı duruyor. Bizim şimdi içinde oturduğumuz ev bu yalının selamlığı imiş. Selamlık diye ufak bir yer sanma on beş odalı koskoca bir ev. Sokaktan bakınca bu kadar büyük olduğu anlaşılmaz. Burasını Vassaf Bey birkaç kere tamir ettirmiş. Dışarıdan geldikçe burada oturmuş. Sonra İstanbul'a yerleşince Yeşilköy'de bir ev almış, orada oturmuş. Sonra Ankara'daki evi yaptırdıktan sonra Yeşilköy'deki evi kiraya vermiş” (Esental, 2011, s.182-183).

Genel olarak, roman boyunca bu tür bir betimlemelerle karşılaşırız. Uzaktan görülebilen harabe evler, kahramanımızın kalbinde mezar soğukluğu oluşturarak, karakterin psikolojik ruhi bunalımlarını karakterize eder.

Bu motif aynı zamanda yazarın "Ayaşlı ve Kiracılar" (1934) adlı romanında da yansıtılmıştır. Romanda İbrahim Ayaşlı, 9 odalı bir evin her odasını farklı kişilere kiralar. Eser, sanki aynı evin farklı odalarına sıkıştırılmış gibi, modernleşme ve yenilenme sürecinde yaşam tarzındaki radikal değişiklikleri tasvir ediyor. Tüccar, katip, bankacı vb. karakterlerin örneğinde akrabalıkların zayıfladığı, aile yapısının zarar gördüğü, materyalizmin daha da önem kazandığı bir toplum anlatılır. İbrahim Efendi'nin oda oda kiraya verdiği apartman dairesinde yaşamakta olan ailelerin başlarından geçen olayların anlatıldığı bu roman toplam 32 bölümdür. Çoksesli bir olay örgüsüne sahip olan eserdeki ana karakterler kiracılarıdır. Onları birbirine bağlayan şey, geçici olarak aynı yerde yaşamalarıdır. Bu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan geçiş döneminin de bir işaretidir. Eserde meydana gelen olaylar, mekânların tarifi bu odalardan birinde kiralık olan isimsiz kahramanımız olan bankacının dilinden anlatılır. Kişilerarası ilişkilerde olduğu kadar iç monologunda da etrafındakilerle çatışma içinde olduğu görülür. Yazar, bu karakteri olumlu veya olumsuz yönleriyle, dokuz odalı bir evin kiracılarından biri olarak ve karşıt konumlarıyla tanımlıyor. Kendi çıkarlarını düşünen İbrahim Ayaşlı, kiracılar – şoför Fuad, Turan hanım, İffet hanım, hizmetçi Halida, Cemile ve diğerleri aynı evi paylaşarak yaşıyorlar. Farklı karakterler arasındaki ilişkilerde, eski ile yeni arasında kalan, değerler arasındaki çelişkiler ifadesini bulur. Eserin sonunda kiracılar evi terk eder, Ayaşlı aniden ölür ve bankacı kahramanımızsa ideal bir aile kurarak, yeni hayata başlar. Evlendiği Selime katip ahlaki değerleri hiçe sayan Turan, İffet, Faika, Cavida, Halida, Cemile gibi kadınlara benzemiyor. Onun Selime'yle tanışması, mektup yazarak yanına çağırması ve evlenmesi yeniden diriliş motifi olarak gösterilir. Selima karakteri yeni kurulan Cumhuriyet'in ideal kadını olarak sembolize ediliyor. İ.Çetişli'ye göre eserin son kısmını çözümlüş ve diriliş olarak nitelendirebiliriz (1999, s.147).

Yazar ilginç bir manevra yaparak bir apartmanın kiraya verilmiş odaları örneğinde toplumsal değişimleri göstermektedir. Bu ev huzuru değil, kaotik bir alanı temsil eder. Anlatıcı görüşlerini

şu şekilde ifade etmektedir: “Bizim gibi bir evde rastgele toplanmış insanların ayrılmaları hiç güç olmadı. Birbirimizi tezce unuttuk! Yalnız Ayaşlı bizi bırakmadı” (1993, s.252-253). Bu kaotik mekân geçit döneminin zorluklarını, aile bireyleri arasındaki kopukluğu, yozlaşmayı ifade ediyor.

Sonuç

Araştırma sonucunda Türk romanında mekân ve zamanın büyük önem taşıdığı kanaatine geliyoruz. İlk roman örneklerinden farklı olarak yirminci yüzyılın başlangıçlarından itibaren kaleme alınan romanlarda mekânın rastgele, dekoratif nitelik kazanmadığını görüyoruz. Memduh Şevket Esendal’ın romanları bunun bariz örneğidir. Zaman ve mekânın büyük anlam kazanması onun eserlerinin önemli yapı taşlarını oluşturmaktadır. Esendal’ın romanlarında köşk, villa, yalı, konak gibi kronotoplar kullanılmış, buradaki mekânlar büyük işlevsel fonksiyonu yerine getirmiş, yeri geldikçe tarihsel zamanın yansıması olarak görülmüştür. M.Ş.Esendal’ın eserlerindeki misafir odası-salon kronotopu aile bireylerinin bir araya geldiği, dışarıdaki ile içeridekinin kaynaştığı bir zaman uzam özelliği taşır. “Miras” ve “Vassaf Bey” romanlarındaki köşk-yalı-aşşap konak kronotopu da Rus edebiyatındaki şatolarla eşleşerek, tarihsel geçmişi, maziye, kopan akrabalık ilişkilerini anlatmanın yanı sıra yıkılan aşşap bir konağın örneğinde Osmanlı dönemi, yıkılan hanedanlık karakterize edilmektedir. “Ayaşlı ve Kiracılar” romanındaki mekân da dönemin özelliklerini, Cumhuriyete geçiş dönemini yansıtmaktadır. Anlatıcının ordan ayrılıp Selime ile evlenmesi, yeni yuva kurması da bu ideolojinin imgesel anlatımıdır.

KAYNAKÇA

1. Akbal, S. ve Tül Z. (2004), *Zaman ve Mekân*. İstanbul: Balam Yayıncılık.
2. Babayeva, E. (2020) “Fahim Bey ve Biz” Romanında Sosyal Dışlanma: Birey ve Toplum Arasındaki Çelişkiler. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD)*, 3(1), 128 – 135.
3. Babayeva, E. (2020). 1920 Yılları Türk Romanında Anadolu, *Uluslararası Türk Kültürü ve Sanatı Sempozyumu Bildiri Özetleri* içinde (156). Ankara: Etimesgut Belediye Başkanlığı.
4. Bachelard, G. (1996). *Mekânın Poetikası* (A.Derman, çev.). İstanbul: Kesit Yayınları.
5. Bakhtin, M. (2001). *Karnaval dan Romana*. (C.Soydemir, çev., S.Irzık der.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
6. Çetişli, İ. (1999). *Memduh Şevket Esendal: İnsan ve Eser*. Isparta: Kardelen Kitabevi.
7. Develioğlu, F. (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
8. Esendal, M.Ş. (1993). *Ayaşlı ile Kiracıları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
9. Esendal, M.Ş. (2011). *Miras*. Ankara: Bilgi Yayınları.
10. Esendal, M.Ş. (2011). *Vassaf Bey*. Ankara: Bilgi Yayınları.
11. Göka, Ş. (2001). *İnsan ve Mekân*. İstanbul: Pınar Yayınları.
12. Tekin, M. (2004). *Roman Sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
13. Tosun, N. (2011). *Modern Öykü Kuramı*. Ankara: Hece Yayınları.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

AT İLE İLGİLİ ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİ ÜZERİNE
ABOUT UZBEK AND TURKISH PROVERBS WITH HORSE ZOONYM

*Sabohat BOZOROVA**

Özet

Hayvan adları halkların yaşam tarzı ve sosyal ilişkileriyle ilgili olması nedeniyle atasözlerinde birçok kavramları ifade eder. Özbek ve Türk atasözlerinde çok fazla geçen hayvan adlarından birisi *at* sayılır. Özbek dil bilimcisi Bibiş Cörayeva *at* ile ilgili atasözlerimizde 3 tür kavramı ayırt etmiştir: 1.Olumlu özellikleri anlatan kavramlar. 2.Orta derece özellikleri anlatan kavramlar. 3.Olumsuz özellikleri anlatan kavramlar. *At* ile ilgili Özbek atasözlerinde 11 olumlu kavram: vefadarlık (*Ot – yigitning qanoti*); şefkatlilik (*Toyiga minsang, biyasi belim deydi*); bereket, rızık (*Ot osmondan keladi*); çalışkanlık (*Aravani ot tortar, ko ‘lankasin it*); tatlı dillilik (*Odam so ‘zlashib topishadi, yilqi kishnashib*); saygı (*Ot qarisa – oxurda, it qarisa – chuqurda*); değer (*Yo ‘rg ‘aning qadri yelganda bilinadi, Odamning qadri o ‘lganda*); sabır (*Toy mingan ot ham minib qoladi*); dikkatlilik (*Ot ham berma, otingni ham ko ‘rsatma*); gurur (*Oti borning qanoti bor*); girişimcilik (*Ot olmay oxur tuzat*); orta derece özellikleri ifade eden 3 kavram: çaresizlik (*Oriq otga qamchi og ‘ir, Yirtiq uyga tomchi og ‘ir*); olanaksızlık (*Ot bosmayman degan yerini uch bosar*); güçsüzlük (*Toyga to ‘qim ursang, egar sinadi*); olumsuzluk belirten 11 kavram: (vefasızlık (*Ot bilan qurol ega tanlamas*); dar görüşlülük (*Ot oyligin o ‘ylar, tuya yilligin*); aç gözlülük (*Ko ‘k bedani ko ‘rsa, qari ot ham o ‘ynoqlaydi*); cahillik (*Yomon ot oxur buzari*); tembellik (*Yotaversa, ot ham ozadi*); ferasetsizlik (*Ot bilan eshakka to ‘qimning farqi yo ‘q*); başına buyrukluk (*Ot bilan tepishgan toyning engagi sinadi*); sabırsızlık (*Yugurik otga yol bitmas*); cimrilik (*Yomon otga yol bitmas, O ‘larmonga mol bitmas*); boş boğazlılık (*Yuvosh otning manglayi qattiq*); yalnızlığın zararı (*Yolg ‘iz otning changi chiqmas, Changi chiqsa ham, dong ‘i chiqmas*) bulunmaktadır. Türk folklorunda da *at* ile ilgili atasözleri yaygındır. Saydığımız kavramlar Türk atasözlerinde de mevcuttur. Çalışmamızda *at* ile ilgili Özbek ve Türk atasözlerini incelemeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: atasözü, Özbek atasözleri, Türk atasözleri, kavram.

Abstract:

Animal names refer to certain concepts in proverbs because they are related to the lifestyle and social relations of people. Horse is considered to be one of the animal names frequently mentioned in Uzbek and Turkish proverbs. Uzbek linguist Bibiş Cörayeva distinguished three types of concepts in our proverbs about horse: 1. Concepts that describe positive features. 2. Concepts describing intermediate features. 3. Concepts describing negative features. 11 positive concepts in Uzbek proverbs about horse: faithfulness (Horse-wing of a man); compassion (If you ride a foal, a mare's back will hurt); abundance, sustenance (Horse comes from the sky); diligence (Horse pulls a carriage, dog pulls its shadow); sweet-tonguing (people get to know each other by talking, horses by neighing); respect (When horse gets old stays in a stable, but dog in deep down); value (Horse's value is known in racing, human's after death); patience (One riding a foal, eventually will ride a horse); caution (Neither give your horse, nor show); pride (If you have a horse, you have wings); entrepreneurship (Fix a stable before buying a horse); 3 concepts expressing moderate traits: helplessness (Whip is heavy for skinny horse, a drop is heavy for a broken house); impossibility (Horse will step three times in a place where it decided not to); weakness (If you place a saddle blanket on a foal, saddle seat will break); 11 concepts indicating negativity: (disloyalty (Horses and guns don't choose their owner); narrow-mindedness (Horse worries about its month, camel about its year); greed (Even an old horse jumps when it sees green oat); ignorance (Bad horse will ruin a stable); laziness (Horse will lose weight if it keeps laying down); lack of foresight (There is no importance of saddle blanket for a horse and a donkey); self-commandment (Foal will hurt its jaw if it fights with a horse); impatience (There is no end of the road for a fast horse); greed (There will be no road for bad horse, no goods for a mean); empty throated (Forehead of a calm horse is hard); the harm of loneliness (Lonely horse doesn't make dust, even if it makes dust, it won't be famous). Proverbs about horse are common in Turkish folklore.

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Görevlisi;
sabohatbozorova@gmail.com

The concepts we have mentioned are also present in Turkish proverbs. In our study, we will try to examine Uzbek and Turkish proverbs about horse.

Keywords: proverb, Uzbek proverbs, Turkish proverbs, concept.

GİRİŞ

Toplunun tarihî hafızası sayılan atasözleri halkların deneyim ve gözlemleri esastaki ortak düşüncelerini, ahlâk kurallarını, hayat felsefesini, temel görüşlerini ortaya koymaktadır. Atasözlerini incelemek yoluyla Türk halklarının dünyaya ortak bakışını tespit edebiliriz. Atasözleri Türk edebiyatı ve kültürünün önemli bir parçasıdır. Türk halklarının geçmişteki göçebe hayatı ve sonraki yerleşik yaşam tarzı ile ilgili kavramlar atasözlerinde de yer almaktadır.

Atasözleri taşıdıkları mesajlar ve yönlendirdikleri davranışlar itibarıyla Türk milletinin temel zihin yapısını ortaya koyan birlik ve bütünlüğü ifade etmeleri bakımından sözlü edebiyat türleri içinde ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Tarih boyunca birbirine hayli uzak coğrafyaları vatan haline getirmiş olan Türklerin, atasözlerinde dile gelen düşünme tarzının esasta aynı olması sebebiyle, tek bir zihin ülkesinde yaşadıkları ve aynı sosyal psikolojiyi paylaştıkları görülmektedir. Bu nedenle de Türk atasözleri, milli karakterimizi yansıtan, coğrafya, lehçe vb. farklılıkların ötesinde Türkleri birleştiren önemli bir kaynaktır. (Çobanoğlu, 2004: 1)

Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Toplumbilim, ruhbilim, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor... gibi birçok konuları ilgilendiren ve birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer olan bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından pek önemli dil yapılarıdır. (Aksoy, 1993, s.13)

Atalarımızın iki kelimeyle uzun bir destan hacminde bilgi ve tecrübe aktardığı, her birinde ciltler dolusu kitaplar hacminde düşünce ve duyguları bir araya getiren şekilce küçük, manaca derin atasözü ve deyimler Türk dünyası olarak ortak adlandırdığımız, kültür ekolojisinin varlık nedeni olan ve mitolojik devirlerden itibaren yarattığı ve taraflarından yaratıldığı kültürel kodlarının adeta şifreleridir. (Çobanoğlu, 2004, s.7)

Türkçenin en eski metinleri olan bengu taşlarda iki atasözü tespit edilmiştir.

X. yüzyılın ilk yarısından kalan, kağıda yazılmış, 24 satırlık Kök Türk harfli bir atasözü listesi de bugüne ulaşmıştır. British Library, Orient 8212/78-79 numaradaki belgede “13’ü teşhis edilen, 3-4’ü teşhis edilemeyen” 16-17 atasözü bulunmaktadır. (Ercilasun, 2020, s. 52)

DLT'den birkaç yıl önce yazılan Kutadgu Bilig'de de atasözleri vardır. Ancak bunlar eserde özgün biçimleriyle değil aruza uydurulmuş biçimleriyle yer alırlar. Ahat Üstüner bazı ölçütler kullanarak Kutadgu Bilig'deki atasözlerini ayırmaya çalışmıştır. Onun tespitine göre Kutadgu Bilig'de 205 atasözü vardır. Üstüner aynı ölçütleri kullanarak Atabetü'l-Hakayık'ta 36 atasözü tespit etmiştir. (Ercilasun, 2020, s. 52-53)

Ercilasun tarafından DLT'de tekrar edilen atasözleri de sayılmak şartıyla 304 atasözünün bulunduğu, 26 atasözünün iki kez, 6 atasözünün üç kez tekrarlandığı, tekrarlar hesaba katılmadığı durumda DLT'deki atasözlerinin sayısı 266 olduğu belirtmektedir. (Ercilasun, 2020, s. 53)

DLT'de At ile İlgili Atasözleri

Tabiatla ilgili pratik bilgiler Matti Kuusi'nin Uluslararası Atasözleri Tip Sisteminin A kısmında yer almaktadır. Tabiat unsurları A1, hayvanlar, insan: hayvan ilişkileri A2, hava, takvim

konusu A3 kısmındadır. (Ercilasun, 2020, s. 209) Bu ise insanların hayatında son derece önemli olan varlıkların atasözlerine de yansıdığını göstermektedir. DLT'de at ile ilgili 21 atasözünün bulunduğu tespit edildi.¹

1. Kuş kanatın er atın. (29/15): *Kuş kanadıyla, er atıyla.*

KM: Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer.² (S.175)

Bu atasözü Özbek folklorunda *Ot – yigitning qanoti, Osh odamning quvvati, ot odamning qanoti, Oti borning – qanoti bor, Otsiz er – qanotsiz qush, Ot bitdi – qanot bitdi*; Türk folklorunda *Kuş kanadını, er atını sever, Kuş kanadıyla, er atıyla*; Türkmen folklorunda *Attır yigidin yoldaşı, Atı barın ganatı bar, At yigide ganat, halı gıza, Atı barın ganadı bar, oğlu barın dövleti; Guş ganadı, yigid atı bilen, Atım bar ganatım bar, atım bar nâ gamum bar*; Uygur folklorunda *At er kişiğe kanat, Er kanatı – at. Er kanatı – dost, Erniñ kanatı at, Attın kalsan yat, Yahşı at oğulga kanat, Yahşı at er kanatı, Yahşı er el (kanatı), Yahşı at erge kanat*; Kırgız folklorunda *At erdin kanatı*; Kazak folklorunda *At adamdın ganatı, as adamdın quvati, Yer qanatı – at*; Tatar folklorunda *Atsız ir, kanatsız koş, İr kanatı at, İr yuldaşı at* şekillerindedir.

2. Oluk yağırı oğulka kalır. (46/32; 186/159: Keriş yağırı) *Atın kürek kemikleri arasındaki yara oğula(yavrusuna) kalır.*

KM: Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası, sinir ve mafsalların toplandığı yerdir ve bu yüzden çabuk iyileşmez. 186/159: “Keriş” yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası mafsalların toplandığı yerdir; çabuk iyileşmez. Bu söz, o noktaya dikkat etmek için söylenir. (Keriş: atın kürek kemikleri arası) (S.176) Söz konusu atasözünün Özbek folklorundaki şekli: *Yelka yag ‘iri – otga meros, ota “yagiri” – o ‘g ‘liga meros.*

3. Kişi alası içtin yılki alası taştın. (58/44) *Kişi(nin) alacası içte, hayvan(ın) alacası dışta.*

KM: İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir. (S.178) Bu atasözü Özbek folklorunda *Odam olası ichida, Mol olası tashida*; Türk folklorunda *İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında*; Kazak folklorunda *Adam alası işinde, Mal alası sırtında* şekillerinde görülmektedir.

4. İzlik bolsa er uldımaz, içlik bolsa at yagırmas. (65/51): *Ayakkabı olursa kişi yalınayak kalmaz, örtü olursa at (sırtı) yaralanmaz.*

KM: Adam ayakkabılı ise yalınayak kalmaz; atın sırtında örtü varsa (atın) sırtı yaralanmaz. Bu söz, işlerde tedbirli olmak için söylenir. (S.179)

5. Andız bolsa at ölmes. (70/56): *Andız otu olursa at ölmez.*

KM: Andız otu yanında bulunsa at karın ağrısından ölmez. Çünkü o atın gırtlğından verilir ve at iyileşir. Seyahate çıkana, tedbirli olsun diye söylenir. (Andız otu: İnula helenium) (S.179)

¹ Sıraladığımız atasözlerinin alındığı kaynak: Ercilasun, A. Dîvânü Lugatî't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri. (2020). Bilge Kültür Sanat.

² Yazar tarafından şöyle açıklama verilmektedir: Yay araç içindeki sayılardan birincisi el yazmasındaki, ikincisi Ercilasun – Akkoyunlu 2014'teki sayfa numarasını göstermektedir. Noktalı virgülle ayrılmış sayılar, atasözünün birden fazla yerde geçtiğini gösterir. Bana ait olan ilk aktarma atasözünün bire bir aktarmasıdır. KM kısaltmasından sonraki açıklamalar Kâşgarlı Mahmud'un Arapça açıklamalarının Türkçeye çevirisidir. (Ercilasun, 2020, s. 175)

Özbek folklorunda bu atasözünü *Andizli yerda ot o'lmas, Iyirli yerda – er* şeklinde görmekteyiz.

6. Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas. (74/62): Arpasız at aşamaz, arkasız alp asker kıramaz.

KM: At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz. İşlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir. (S.180)

At ve arpa konusu birçok atasözlerinde görülmektedir. Türk folklorunda *Ata arpa, yiğide pilav*; Özbek folklorunda *Arpasiz ot dovon osholmas, Arpasiz ot tov osholmas, Orqasiz alp yov bosolmas, Tog'dan orqasi bo'lganning toshdan yuragi bo'lar, Tayanchsiz botir botinolmas, Boq otingni arpa bilan, Boqar qazi-qarta bilan*, Azerbaycan folklorunda *Atın ölümü tēki arpadan olsun, Yüyürən at arpasını artırır, Arpa verilməyən at qamçı gücü ilə yeriməz*; Gagauz folklorunda *At ölsä – emdän ölsün, At ölürsa, ko emdän ölsün* atasözleri yaygındır.

7. Alp erig yawrıtma, ıkılaç arkasın yagrııtma.(81/71) *Alp eri zayıflatma, küheylan(in) arkasını yaralatma.*

KM: Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma. Beylere öğüt olarak söylenir. (S.180) Özbek folklorunda bu atasözü *Ot oriğ bo'lsa ham, yag'ir bo'lmasin, Uchqur otning orqasini yag'ir qilma* şekillerinde kullanılmaktadır.

8.It ısırmaz at tepmes tıme. (98/91): *İt ısırmaz, at tepmez deme.*

KM: At tepmez, it ısırmaz deme,çünkü bu onların huyudur. (S.181)

Türklerin *At tepmesiz, it kapmasız olmaz. İtin kapmazı, atın tepmezi olmaz*; Özbeklerin *Otni tepmaydi, itni qopmaydi, dema, Ot bo'lsang, choparsan, It bo'lsang, qoparsan*; Türkmenlerin *İti gapmaz dime, atı depmez*; Tatarların *At tipmes dime, ét kapmas dime* atasözleri DLT'deki aynı atasözünün gönümüz Türk Lehçelerinde yaşamakta olan bazı varyantları sayılır.

9. Tay atatsa at tınur, ogul ereğse ata tınur. (112/100) Tay, at olunca at dinlenir, oğul, er olunca baba dinlenir.

KM: Tay, at olunca, at, üzerine binilmekten kurtulduğu için dinlenir; oğul erkekten sayılınca baba dinlenir; çünkü o, babasının zenginliğini artırır. (S.182)

Türkiye Türkleri *Tay, at olunca at dinlenir, ogul, er olunca baba dinlenir*, Tatar Türkleri *At toyağın tay basar, Attan tay uzar*, Özbek Türkleri *Ot o'rnini toy bosar, ota o'rnini – o'g'il, Ot bosganni toy bosar, Ot o'rnini toy bosar, Ota o'rnini – o'g'il*; Türkmen Türkleri *Tay yetişse at dinar, ogul yetişse ata, At turnağına tay basar, At ızına tay basar* şekillerinde kullanılmaktadırlar.

10.Tulum anutsa kulun bulur, tulum unutsa bulun bolur.(115/103) *Silah hazır eden kulun bulur, silah(i) unutan tutsak olur.*

KM: Kim düşmana karşı silah hazırlatırsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur. Hazırlıklı olmak için kullanılır. (S.182)

11.It çakırı atka tegir, at çakırı ıtka tegmes. (183/156): *İt(in) çakır(i) ata değer, at(in) çakır(i) ite değmez.*

KM: Gök (gözlü) köpek bir ata değer; gök (gözlü) at ise bir köpeğe değmez; çünkü o iyi göremez. (Alırken) ona dikkat etmek için kullanılır. (S.185) Özbek folklorundaki *Ot chag'iri – itga barobar, it chag'iri – otga barobar* atasözü DLT'deki atasözüyle aynı anlamdadır.

12. Yadağ atı çaruk, küçi azuk. (191/164) *Yaya(nın) atı çarık, gücü azık(tır)*.

KM: İnsanın atı çarık, gücü ise azıktır. Bunlar için hazırlık yapılması maksadıyla söylenir ki yaya ve zayıf kalınmasın. (S.186) Türk folklorunda aynı atasözü *Yayanın atı çarık, gücü azık* şeklindedir.

13. Tezek kârda yatmas, edgü isiz katmas. (194/166): *Tezek karda yatmaz, iyi (ile) kötü karıştırılmaz.*

KM: At pisliği kar altında kalmaz, sıcaklığı karı eritir. Aynı şekilde, aralarında uyum yoksa iyiyi kötüye karıştırmamak gerekir. (S.186)

14. Kız birle küreşme, kısarak birle yarışma. (238/207) *Kız ile güreşme, kısarak ile yarışma.*

KM: Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısarakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer. Sultan Mes'ud'u gerdek gecesinde eşinin tekmelemesi ve yere yıkmaya üzerine Karahanlıların (Hâkaniye'nin) kullandığı bir atasözüdür. (S.190) Türk folklorundaki *Kız ile güreşme, kısarak ile yarışma* atasözü DLT'deki aynı atasözünün günümüzdeki şeklidir.

15. Arslan kökrese at adakı tuşanur. (341/275) *Aslan kükrerse at ayağı dolaşır.*

KM: Aslan kökrese ayakları birbirine dolanır. Bu, zayıf birinin bir büyüğe mukavemet etmesi; büyük üstüne gelince de titremesi durumunda söylenir. (S.193)

Bu atasözü Özbek folklorunda *Arslon bo 'kirsā, ot oyog' i tushovlanur*; Türk folklorunda *Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir, Aslan kükrerse beygir titrer*; Türkmen folklorunda *Arslan arlasa atın ayağı duşaklanar* şeklinde yaşamaya devam etmektedir.

16. Yund başın yularlap keñeld(?)yi.(448/352): *Atın başını yularla, (sonra) iştahlanıp ye.*

KM: Piştikten sonra bile atın başını yemek istersen ona yular takıp kaçmasın diye bağla, sonra ye. Atın ihmal edilmemesini, atın korunması gerektiğini anlatır. (S.195)

17. Yağının erse kerek yundaki tegir.(463/368): *Düşmandan (da) olsa (mal) gerekli; atının pisliği (bile) işe yarar.*

KM: Düşmandan bile gelse mal sana lazımdır. Düşmanın malından hiç olmazsa atının pisliği kalır; ondan da faydalanıp ateş yakarsın. (S.197)

18. Kişi sözleşü, yıldı yıldılaşu. (487/389): *Kişi konuşarak, hayvan koklaşarak.*

KM: İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışır; hayvanların tanışması ise koklaşma ile. (S.198) Türkiye Türkleri bu atasözünü *At kişneye kişneye, insan söyleşe söyleşe* şeklinde; Özbek Türkleri *Odam – so'zlashguncha, Yilqi – kishnashguncha, Odam so'zlashib tanishar, Hayvon – hidlashib, Odam so'zlashar, Hayvon yalashar* şekillerinde, Türkmen Türkleri *At kişneyip tanışar, adam sözleşip* şeklinde, Uygur Türkleri *At kişnişip tēpişar, Âdem sirdişip* şeklinde; Kazak Türkleri *Jılqı kisineskenşe, adam söyleşkenşe* şeklinde; Tatar Türkleri *Adem söyleşep belēşe, at kēşneşep tanışa, At kēşneşep, ēt isneşep tanışa* şekillerinde, Saha Türkleri *Sılgı kistehen, kihi kepseten bilser* şeklinde, Altay Türkleri *At kisteşse tanıjar, Kiji ermekteşse bilijer* şeklinde, Tuva

Türkleri *Mal kiştejip tanıjar, Kiji çugaalajıp tanıjar* şeklinde, Hakas Türkleri *At kistezip tanışça, kizi – çoohtazıp* şeklinde kullanılmaktadırlar.

19. Kulan kuğugka tüşse kur baka aygır bolur. (496/397): *Yaban eşeği kuyuya düşse kurbağa aygır olur.*

KM: Yaban eşeği kuyuya düşse kara kurbağası ona karşı aygır kesilir. (S.199) Bu atasözü Özbek folklorunda *Qulon quduqqa qulasa, Qulog'ida qurbaqa qurillar* şeklindedir.

20. Taz at tawarçı bolmas. (509/408): *Alacalı at yük hayvanı olmaz.*

KM: Alacalı at yük taşıyamaz; çünkü kötü toynaklıdır. (S.199)

21. Keđüklüg ölimes küweçlig kürimes. (557/459): *Kepenekli ıslanmaz; gemi, mızraksı demirli at huysuzlanmaz.*

KM: Kepenek sahibi yağmurda ıslanmaz, kendisini onunla korur. Gem de neyzekî (mızraksı demirli) olursa at taşkınlık ve huysuzluk yapamaz. Bu, işlerde önceden hazırlıklı olmak için söylenir. (S.201)

Özbek Atasözlerinin Araştırma Tarihi

Özbek atasözlerini derleme, yayınlama işleri XIX.Yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. G.Vamberi'nin 1867 yılında Leypsig'de yayınladığı “Chig'atoy tili darsligi”(Çağatayca Ders Kitabı) okuma metinleri ve sözlükten oluşmaktaydı. Bu ders kitabında yer alan 112 atasözü Almancaya çevrilmiştir.¹ (O'zbek maqollari, 1987, c.I, s.8)

Rus doğubilimcisi N.Ostroumov'un birkaç defa Özbek folkloru örneklerini derleyip yayınladığı bilinmektedir.² Onun yayınladığı atasözlerinin sayısı 1000'i aşmaktadır.

İlk küçük sözlüklerde atasözleri sayısının az olduğu görülmektedir. Harezmi bölgesindeki atasözlerinin derlendiği bir sözlükte 564 atasözü,³ başka bir sözlükte Fergana vadisinin Kokand çevresinden derlenen 711 atasözü alfabeyle göre sıralanmıştır.⁴

1922 yılında Gazi Alim Yunusov Taşkent, Semerkant, Sirderya bölgelerinde yaşayan Özbeklerden masallar, türküler, atasözleri derlemiştir.

1924 yılında V.Rahmanov, 1926 yılında Ş.Cörayev, 1939, 1947 yıllarında H.Zeripov, 1939 yılında B.Kerimov, 1941 yılında Ş.Rizayev, Ö.Azimov, Ö.Halmatov, 1958, 1960, 1965, 1978 yıllarında M.Afzalov, S.İbrahimov, S.Hudayberganov, 1964, 1967, 1970 yıllarında R.Cumanıyazov, 1976, 1986 yıllarında E.Siddikov, 1978 yılında B.Sarimsakov, İ.Hakkulov, A. Musakulov, R. Zeripov, 1981, 1984 yıllarında B.Sarimsakov, A.Musakulov, M.Madrahimova, 1987, 1990, 2001 yıllarında Ş.Şamaksudov, Ş.Şarahmedov, 1989 yılında T.Mirzayev, B.Sarimsakov, A.Musakulov tarafından Özbek Atasözleri Sözlüğü yayınlanmıştır. Bu sözlüklerdeki materyallerin hacmi, seçme ve sınıflandırma ilkeleri farklıdır. Meselâ, M.Afzalov tarafından hazırlanan sözlükte 2500 den fazla atasözü 34 konuya, R.Cumanıyazov tarafından yayınlanan sözlükte 1047 atasözü 22 konuya ayrılmaktadır. V.Rahmanov'un yayınlandığı

¹ Bkz. Нурмурадов Ю. История изучения и проблемы научно-литературного перевода узбекского фольклора на немецкий язык. АКД. Ташкент, 1983.

² Остроумов Н. Пословицы и загадки сартов // Этнографические материалы. Вып. III. – Ташкент, 1895.

³ Ўзбекча оталар сўзи/Тўпловчи ва тузувчи: Мулла Бекжон Раҳмон ўғли. – Хива. 1924.

⁴ Ўзбек мақоллари/Тўпловчи ва тузувчи: Шерали Рўзи. 1926.

sözlükte 564 atasözü, Ş.Cörayev'in sözlüğünde 711 atasözü bulunmaktadır. Dilbilimci P.Bakirov Özbek, Rus, Kazak atasözlerinin anlamsal özelliklerini incelemiştir.

Ş.Şamaksudov ve Ş.Şarahmedov'un "Ma'nolar maxzani"(Anlamlar Serveti) atasözleri sözlüğünde 20 000 atasözü açıklanmıştır.¹

Ş.Şamaksudov ve Ş.Şarahmedov'un "Hikmatnoma"(Hikmetnâme) kitabı Özbek atasözlerinin açıklamalı sözlüğüdür. 2009, 2012, 2013 yıllarında T.Mirzayev ve başkalar tarafından iki ciltli "O'zbek xalq maqollari" (Özbek Atasözleri Sözlüğü) yayınlandı.

Özbek atasözlerini ilmî yönden araştırma XX.Yüzyılın başında başlamıştır. Ş.Şarahmedov, H.Şerafidinov ve Abdurahmonov atasözlerinin dilbilimsel özelliklerini incelediler. B.Sarimsakov, K.İmamov, H.Abdurahmonov'un araştırmaları da bu alandaki gelişmeyi sağlayan önemli çalışmalardır. B.A.Soatov Özbek atasözlerinin sanatsal özelliklerini², H.Şerafidinova atasözlerinde kafiyenin işlevsel-uslubî özelliklerini, I. Begmuratov, R. Latipova, E.Ivanova dil ve folklor ilişkilerini inceledi. Özbek dilbiliminde atasözlerinin dilbilimsel özellikleri H.Abdurahmanov, M.Sadriddinova, B.Cörayeva, P.Bakirov, D.Taşıeva gibi dil bilimciler tarafından incelendiği bilinmektedir.³

At ile İlgili Özbek ve Türk Atasözleri

Dil bilimci Bibiş Cörayeva'nın Özbek Atasözleri Oluşumunun Dilbilimsel Temeli ve Edimbilimsel Özellikleri konulu araştırmasında Özbek atasözlerinde çok kullanılan hayvan adlarının sosyal koşullandırılmasından bahsedilmektedir.⁴ İnsanların günlük hayatta kullandıkları eşyaların, bu eşyalara özgü özelliklerin, yaşadıkları olayların sosyal koşullandırılmış anlamları bulunmaktadır. Halk edebiyatında hayvan adlarının geniş bir ölçüde kullanılması, insanların hayatıyla doğrudan ilişkili olması nedeniyle bu adların anlam bünyesinde yan anlamlar oluşturulmaktadır.Toplumun hayatında fazla önem arz etmeyen, daha az görülen, insanların pek iyi tanımadığı, temas etmediği hayvan adlarında böyle bir durum söz konusu olamaz.

Hayvan adlarının geçme sıklığı hayvanın sosyal hayattaki yeri ile ilgilidir. Yürürler içinde, en çok geçen Türklerin hayatında önemli rol oynayan evcil yürürlerden biri olan attır. Eskiden hareketli bir hayat tarzına sahip olan Türkler için at, binek hayvanı ve ulaşım aracı olmanın yanı sıra, savaşlarda oynadıkları rol ile de çok önemli olmuştur. At, bu özellikleriyle sosyal hayattaki yeri dışında, insana yakınlığı ile dikkati çekmiştir. (Öz, 2000, s. 121)

Hayvanlar içinde en faydalı olan attır. At, ilk çağlardan beri, insanın dostu; onu düşmanlara ulaştıran veya düşmanlardan kurtaran yoldaşı, savaş arkadaşı, geleneksel hayatta -hatta bugün bile - binek aracı, yük taşıyıcı, bazen sütü ve eti yiyecek olarak değerlendirilebilen

¹ Shomaqsudov Sh. , Shorahmedov Sh. Ma'nolar maxzani. -T. 2001

² Soatov B.A. O'zbek xalq maqollarining janr va she'riy xususiyatlari.-T.: 1990. – B. 53.

³ Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: АН УзССР, 1964. – 18 с.; Абдурахмонов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1977. – 48 с.; Садриддинова М. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985. – 18 с.; Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Самарқанд, 2002. – 24 б.; Бакиров П.У. Номинацентрические пословицы в разнотипных языках (на материале русского, узбекского и казахского языков): Дис. ... док. филол. наук. – Тошкент, 2007. – 286 с., Тошева Д. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол.фан.б.ф.д...(PhD) дисс.– Тошкент, 2017).

⁴ Jo'rayeva, B.(2019). O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.dokt...(DSc) diss.Samarqand.

evcil bir hayvandır. Bu itibarla kırsal kesimde hâlâ zenginliğin kaynağı olarak görülmektedir. Atın bir çok özelliği atasözlerine yansımıştır. (Kirişcioğlu, 2007, s. 76)

At ile ilgili Özbek atasözlerinde kullanılan *at* semantik alanını aşağıdakiler oluşturmaktadır:

1. Fizyolojisine göre: uzun kuyruklu, zayıf. *Ot oriqlıkda bilinar, yigit g'ariblikda, Oriq otga qamchi og'ir, Yirtiq uyga tomchi og'ir.*

2. Huyuna göre: çalışkan, sabırlı, dayanaklı, dar görüşlü, ferasetsiz. *Ot topadi, eshak yeydi, Aravani ot tortar, ko'lankasin – it, Ot oyligin o'ylar, tuya – yilligin. Ot safarda bilinar, yot – yotarda. Ot bilan eshakka to'qinning farqi yo'q.*

3. Hareketine göre: çevik. *Yo'rg'aning qadri yelganda bilinadi, Yaxshining qadri o'lganda bilinadi. Oti borning – qanoti bor. Ot bitdi – qanot bitdi.*

4. Fiziksel özelliklerine göre: güçlü, kişnepen. *Ot bilan tepishgan toyning engagi sinadi. Odam so'zlashib topishadi, yilqi kishnashib.*

At ile ilgili Özbek atasözlerinde çoğunlukla atın huyu esas alınmaktadır. (Jo'rayeva, 2019, s.91).

Türk folklorunda da at ile ilgili atasözleri yaygındır. Saydığımız kavramlar Türk atasözlerinde de mevcuttur. *Arık ata kuyruğu (da) yüküdür, Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez, Arslan kükrerse atın ayağı kösteklenir, At (olur) bulunur meydan bulunmaz, meydan (olur) bulunur at bulunmaz, At arıklıkta, yiğit gariplikte, At at oluncaya kadar sahibi mat olur, At binenin (iş bilenin), kılıç kuşananın, At binicisini tanır (bilir), At ile avrat yiğidin bahtına, At ölür, itlere bayram olur, At yiğidin yoldaşdır, At, adımına göre değil, adamına göre yürür, Ata arpa, yiğide pilav, Ata binen nalını, mihini arar, Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli, Ata eyer gerek, eyere er gerek, Atım tepmez, itim kapmaz deme, Atın bahtsız arabaya düşer, Atın dorusu, yiğidin delisi, Atın ölümü arpadan olsun, Atın ürkeği, yiğidin korkağı, Atın varken yol tanı, ağa varken el tanı, Atlar nallanırken kurbağa ayağını uzatmaz, Köpeğe gem vurma, kendisini at sanır, Küheylan at, çul içinde de bellidir, Ortak atın beli sakat olur* gibi atasözlerinde aynı kavramlar ifade edilmektedir.

Sonuç

Konuyu incelerken “O'zbek xalq maqollari”(Özbek Atasözleri) sözlüğü tarandı. Bu sözlükteki atasözlerinin sayısı 13 000'den fazladır. Sözlükte at ile ilgili 257 atasözü tespit edildi.Türkiye Türkçesindeki at ile ilgili atasözlerine ulaşmak amacıyla Ömer Asım Aksoy'un “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” incelendi.Sözlükteki 2667 atasözünün 84'ünün at ile ilgili olduğu tespit edildi.

Çalışmada at ile ilgili Özbek ve Türk atasözlerinde yer alan hayvanların hem olumlu, hem olumsuz anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı tespit edildi. Atasözlerimizde hayvanların özelliklerinden hareketle insanların tutum ve davranışları canlı bir şekilde tasvir edilmekte, toplumsal kurallar, insan psikolojisi yansıtılmakta, öğüt ve tavsiyelerde bulunmaktadır. İncelediğimiz atasözlerinin pek çoğu diğer Türk Lehçelerinde de bulunmaktadır. Bu durum, ortak dil, tarih ve sözlü kültürün ürünüdür.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul:İnkılâp Kitabevi.
- Gümüş, M. ve Yoldaşev, İ.(1995).*Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Çobanoğlu, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- Dağlı, H. (2019). Azerbaycan Türkçesinde Atla İlgili Atasözlerinin Sözdizimsel Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Takvim-i Vekayi, Cilt:7 №:1*, 88-101.
- Dal, Sevgi (2019). Uygurların “At” Konulu Atasözleri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, №14, 99-110.
- Duvarcı, A. (2019). Saha ve Türkiye Atasözlerinde Dil Kavramının Anlamlandırılması. *International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS)*, 3(3), 157-166.
- Ercilasun, A. (2020). *Dîvânı Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd.Şti.
- Eyüpoğlu, A.(2017). *Kazan-Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Hayvan Adları ile Kurulan Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hünerli, B. (2019). Gagauz Atasözlerinde “At”. *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, №:16, 108-116.
- Jo'rayeva, B.(2019). O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.dokt...(DSc) diss. Samarqand.
- Kirişcioğlu, F.(2007). *Saha Türklerinin Atasözleri*. Ankara: NobelYayın Dağıtım.
- Öz, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, 114-160.
- Özdemir, A.(2014).*Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki At ile İlgili Atasözleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özezen, M. Kırım Tatar Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri Arasında Kavramsal Bir Karşılaştırma. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 1 (2), 76-91.
- O'zbek xalq maqollari. (2019). Toshkent: Sharq.
- O'zbek xalq maqollari. (2019). Toshkent: Noshirlik yog'dusi.
- Shomaqsudov, Sh., Shoraxmedov, Sh. (1990) Hikmatnoma.Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi.
- Shomaqsudov Sh. , Shorahmedov Sh.(2001) Ma'nolar maxzani. Toshkent:
- O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- Tosheva, D.(2017). Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol.fan.b.f.d...(PhD) diss.– Toshkent.
- Turmancanov A. (1959). *Qazaqtın maqaldarı men mâtelderi*. Almatı: Kórkem ádebiyet baspası.
- Yurtbaşı, M. (1994).Sınıflandırılmış Türk Atasözleri. Ankara: Özdemir Yayıncılık.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

SƏMƏD VURĞUN VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ
SAMAD VURGUN AND LANGUAGE ISSUES

Aytəkin SALİFOVA¹

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Səməd Vurğun yaradıcılığı mühüm, maraqlı bir mərhələdir. Onun şeirimizdə böyük bir dönüş yaratması, bədilik, obrazlılıq baxımından poeziyamızı yüksək səviyyəyə qaldırması, zəngin Azərbaycan bədii dilinin təbii imkanlarından yaradıcılıqla və məqsədyönlü bəhrələnməyi bacarması, yaradıcılığında böyük uğurlar qazanmasına səbəb olmuşdur.

Səməd Vurğun həyat həqiqəti ilə güclü yaradıcılıq təxəyyülünün daxili vəhdətini özündə parlaq əks etdirən yaradıcılıq nümunələri ilə Azərbaycan dilinin qüdrətli, zəngin, və ahəngdar bir dil olduğunu sübut etmişdir. Dahi şair öz yaradıcılığında sözlərin poetikliyini, səlisliyini, ifadəliliyini, zəngin mənalar bildirməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, bədii dili ümumxalq dilinin yüksək inkişaf etmiş sahəsi adlandırmış, poetik dili nitqin ən yüksək forması kimi dəyərləndirmiş, poeziya dilini adi danışq dili ilə eyniləşdirənlərin böyük səhvə yol verdiklərini söyləmişdir.

Səməd Vurğun hər zaman bədii dilin ümumxalq dilini də inkişaf etdirməli olmasının tərəfdarı olmuşdur. O, xalqiliyi bədii dilin ən başlıca keyfiyyəti, əsas meyarı hesab etmişdir. Eyni zamanda söz ustadı bədii əsərdə fikrin sadə, aydın, anlaşqlı, təbii, inandırıcı əks etdirilməsini vacib saymış, sadəliyi, mənənin düzgün, təsirli ifadə edilməsini bədii nitq üçün başlıca keyfiyyət hesab etmişdir.

Görkəmli şair sadəlikə yanaşı, aydın olmağı bədii dilin başlıca və ən yüksək keyfiyyəti hesab etmiş, dilin aydınlığını ədəbiyyatın təsir qüvvəsinin, ifadəliliyinin təsvir olunmasında böyük rol oynamasından danışmışdır.

Dil, bu dəyərli hadisənin beşiyi başnda dayanan, onu hərtərəfli tədqiq edən və qoruyan dilçilik elmi ilə bağlı fikir və mülahizələri Səməd Vurğunu ən zəngin, hərtərəfli və dərin bilikli dilçi adlandırmaya imkan verir. Azərbaycan əlifbası, orfoqrafiyası və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi məsələləri dahi Səməd Vurğunun hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu yazıda Səməd Vurğunun dil və dilçiliyə dair dəyərli, özəl, müdrik, orijinal fikirlərinin, mülahizələrinin ətraflı şəkildə izah etməyə çalışılacağıq.

Açar sözlər: *ədəbi dil, bədii dil, əlifba, orfoqrafiya, lüğət tərkibi.*

Absrtact:

The work of Samad Vurgun is an important and interesting stage in the development of the Azerbaijani literary language. He made a great turn in our poetry, raised our poetry to a high level in terms of art and imagery, was able to creatively and purposefully use the natural potential of the rich Azerbaijani literary language, and achieved great success in his work.

Samad Vurgun proved that the Azerbaijani language is a powerful, rich and harmonious language with examples of creativity that vividly reflect the inner unity of the reality of life and a strong creative imagination. In his work, the great poet paid special attention to the poeticity, fluency, expressiveness of words, their rich meanings. He called the literary language a highly developed branch of the national language, the poetic language as the highest form of speech, and said that those who equated the language of poetry with ordinary spoken language made a big mistake.

Samad Vurgun has always been a supporter of the development of the literary language as a national language. He considered folklore as the main quality, the main criterion of the literary language. He considered simplicity and correct, effective expression of meaning to be the main qualities for artistic speech.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı, e-mail: aysalifova@mail.ru

The prominent poet, along with simplicity, considered clarity to be the main and highest quality of literary language, and spoke about the fact that clarity of language plays a great role in describing the power and expressiveness of literature. Language, the ideas and opinions related to the science of linguistics, which is the cradle of this valuable event, which comprehensively studies and protects it, allow us to call Samad Vurgun the richest, most comprehensive and deeply knowledgeable linguist. The issues of the Azerbaijani alphabet, spelling and vocabulary of the Azerbaijani language have always been in the focus of genius Samad Vurgun.

In this article, we will try to explain in detail Samad Vurgun's valuable, private, wise, original ideas and opinions on language and linguistics.

Keywords: literary language, literary language, alphabet, spelling, vocabulary.

Səməd Vurğun və dil məsələləri

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Səməd Vurğun yaradıcılığı mühüm, maraqlı bir mərhələdir. Səməd Vurğun ümumxalq Azərbaycan dilinə zəngin, tükənməz xəzinə kimi baxan, onun lüğət tərkibindəki sözləri öz yaradıcılıq nümunələrində məqsədyönlü işlədən, yaşamlarını təmin edən, ünsiyyət prosesini formalaşdıran, ünsiyyət prosesində önəmli rol oynayan bu dəyərli inciləri yaşadan, qoruyan, dirildən, onları qanadlandıran ustadır. Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığına onunla başlamış və S. Vurğunun çox yüksək qiymətləndirərək demişdir:

“Səməd Vurğun elə bir tilsimdir ki, bu şeirin məzmunundanmı, formasındanmı deyim, tərzindənmi öyrənmişik, - demək çətindir. Mən bu ustad şairi hər dəfə oxuyanda elə bir tilsimə düşürəm ki, bu tilsimin nə adı, nə ünvanı, nə ilkini, nə də sonunu tapa bilmirəm. Öz qaynağını xalq yaradıcılığı çeşməsindən götürmüş bu sənət xalqın dühası kimi zəngin və zənginlik qədər də sadədir” (Buludxan Xəlilov, 2014, s.238).

Səməd Vurğunun əsərlərinin əlyazmalarını gözdən keçirəndə aydın görünür ki, bu əsərlərin dili üzərində çox zəhmət çəkilməmişdir. Onlarda yüzlərlə söz dəyişikliyinə rast gəlmək olur ki, şair dil vasitələrinə son dərəcə ciddi yanaşmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir. Səməd Vurğunun bədii yaradıcılığı ilə elmi yaradıcılığı bir-birindən ayrılmazdır. Buna görə də aşağıdakı misralarda dərin elmi düşüncələr vardır:

Hər kiçik sözün də öz dünyası var,

Yarımçıq olsa da, mənasız olmaz (Səməd Vurğun, 2005, s.332).

Əzəldən belədir sözün hünəri.

O daşa dil verir, torpağa qanad.

Onunla ucalır xəyal şəhpəri,

Özündə diz çökür bütün kainat (Səməd Vurğun, 2005, s.259).

Misralardakı sözlər böyük şairin dilçilik görüşləri barədə düzgün, konkret təsəvvür yarada bilir. Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin zənginləşməsi üçün böyük işlər görmüşdür. Elmi fikirlərin belə tərzdə verilməsi dilçilik elminin həyatı, təbii xarakter daşımasına xidmət edir. Dahi şair öz yaradıcılığına sözlərin poetikliyinə, səlisliyinə, ifadəliliyinə, zəngin mənalar bildirməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, bədii dili ümumxalq dilinin yüksək inkişaf etmiş sahəsi adlandırmış, poetik dili nitqin ən yüksək forması kimi dəyərləndirmiş, poeziya dilini adi danışq ilə eyniləşdirənlərin böyük səhvə yol verdiklərini söyləmişdir.

Səməd Vurğun bədii dilin adi dildən fərqli olduğunu göstərsə də, onları heç zaman bir-birinə qarşı qoymamış, əksinə bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılığı, münasibətdə olduqlarını demiş, canlı danışq dilinin bədii dil üçün qida mənbəyi sayıldığını söyləmişdir (Самед Вургу́н, 1953, s.142).

Səməd Vurğun bədii dilin emosionallığını, musiqililiyini, ahəngdarlığını, poetikliliyini diqqətə yönəltmiş, xəlqiliyi bədii dilin ən başlıca keyfiyyəti, əsas meyarı hesab etmişdir. Görkəmli söz ustadı bədii əsərdə fikrin sadə, aydın, anlaşıqlı, təbii, inandırıcı əks etdirilməsini vacib saymış, sadəliyi, mənanın düzgün, təsirli ifadə edilməsini bədii nitq üçün başlıca müsbət keyfiyyət hesab etmişdir. Onun nitqi fikir və düşüncənin linqvistik ifadə tərzidir. O, canlı danışığında, bədii və elmi nitqində poetik və elmi düşüncələrini, həyat həqiqətlərini, müxtəlif varlıqlara estetik, emosional münasibətlərinin ifadə etmişdir. Musa Adilov qeyd edirdi ki, sözün adı, real mənası şairi təmin etmirdi. “Ona görə də şairin yüksək, şairanə üslubunda çox işlətdiyi mücərrəd sözlərdə ekspressiv – emosional çalarlıq yox dərəcəsində olur və ya heç olmur. Başqa cür desək, sırf abstrakt məfhumları ifadə edən sözlərin konkretlik və bununla əlaqədar emosionallıq kəsb etməsi işində Səməd Vurğun çox cəsarətli bir yol seçmişdi” (Musa Adilov, 1984, s.82).

O, dildə sadəlik haqqında belə bir fikir söyləmişdir: “Mənim fikrimcə, dilin sadəliyi onun sadə danışq və canlı danışq tərzində deyildir. Biz dildə xalq ruhunu, xalq təfəkkürünü axtarıq. Böyük Azərbaycan şairi Füzulini misal göstərmək olar. Nə üçün 400 il müddətində xalq onun şeirlərini əzbər oxuyur. Ona görə ki, bu şeirlərdə xalq ruhu yaşayır” (Afət Qurbanov, 1961, s. 8-9).

Görkəmli şair, sadəliklə yanaşı, aydın olmağı da bədii dilin başlıca və ən yüksək keyfiyyəti hesab etmiş, dilin aydınlığının ədəbiyyatın təsir qüvvəsinin ifadəliliyinin təsvir olunmasında böyük rol oynamasından danışmışdır. Onun fikrincə, ideya aydınlığının dilin aydın olması üçün əsas şərt funksiyasını yerinə yetirdiyi müəyyənləşdirilmişdir (Afət Qurbanov, 1962, s. 9).

Şair bu parçada Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsinə çevriləndən sonra ədəbiyyatımızın və dilimizin təzyiqlərə məruz qaldığını, dilimizə xalqımızın mədəniyyəti ilə uyuşmayan sözlərin gəldiyini, ölkənin sərvətlərinin daşındığını ürək ağrısı ilə qələmə almışdır: «Aslan qayası» poeması yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən qələmə alınmışdır (Adilxan Bayramov, 2006, s.38).

Yüz il biz ayrıldıq ana dilindən

Məktəbin adına dedik «uşkola».

Yüz il Füzuliyə həsrət qalaraq

Doğma anamıza söylədik «mama» (Adilxan Bayramov, 2006, s.38).

Səməd Vurğunun fəaliyyəti, yaradıcılıq işi həmişə çoxcəhətliyi ilə geniş oxucu kütləsinin diqqətini çəkmişdir. Onun zəngin, dilimizin səlis, ahəngdar fonetik sisteminə uyğun və mədəni tələblərə yetərinə cavab verən əlifba yaratmaq uğrunda müntəzəm, ardıcıl şəkildə apardığı məqsədyönlü işlər xalq, elmi-pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən həmişə müsbət dəyərləndirilmişdir. Böyük, istedadlı şair və zəngin bilikli, geniş dünyagörüşlü, yetkin filoloq-dilçi əsl, düzgün tərtib edilmiş əlifbanın dilin bütün fonetik, ümumiyyətlə, linqvistik incəliklərin, özünəməxsus fərqləndirici, orijinal xüsusiyyətlərini, özəlliyini, milli əlamətlərini yetərinə əks etdirməsini vacib saymış, bu əlifbanın dilin inkişafına köməklik etməsinə, ona təkan verməyə qadir olduğunu göstərmişdir. Səməd Vurğun 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril əlifbasına keçməklə bağlı çox əhəmiyyətli, orijinal fikir söyləmişir: “Biz yeni əlifbaya(kiril əlifbasına) ona görə keçmirik ki, latın əlifbası pis olub. Məhz ona görə ki, rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır” (Səməd Vurğun, 1972, s.96).

Səməd Vurğun “rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır” deyəndə onun həmin dövrün siyasi baxışını, ideoloji tələblərini nəzərə aldığı düşünmək lazımdır. Buna biz təbii baxmalıyıq. Bu danılmaz həqiqətdir ki, Səməd Vurğun latın qrafikalı əlifbaya belə bir yüksək qiymət

vermişdir: “Azərbaycan xalqı iftixar edir ki, Şərq xalqları arasında birinci olaraq ərəb əlifbasını basdırmaq və latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu , bizim tariximizdə qızıl hərflərlə yazılmışdır” (Səməd Vurğun, 1972, s.96). Əlbəttə, ərəb əlifbasının dilimizə gətirdiyi çətinlikləri, nöqsanları görməzdən gəlmək mümkün deyildir:

- 1) Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik təbiətini tam şəkildə ifadə edə bilmir. Bu əlifbada 28 hərfdən 16 – nın qrafik şəkli var. 12 hərf isə o birilərindən diakritik işarələrlə fərqlənir.
- 2) Ərəb əlifbasındakı hərflərin sözdəki yerindən asılı olaraq müxtəlif şəkli vardır. Bəzisinin dörd, bəzisinin iki şəklinin mövcu olması tədris işini və bu əlifbanı öyrənməyi ağırlaşdırır.
- 3) Ərəb əlifbasında Azərbaycan dilinə mövcud olan saitləri bildirmək üçün dörd hərfdən istifadə olunur. Bu isə dolaşıqlıq yaradır, yazı ilə oxu arasındakı əlaqənin pozulmasına gətirir. Eyni zamanda sözün sətirdən – sətərə keçirilməsi, hecalara ayrılması qaydalarını da pozur.
- 4) Ərəb əlifbasında istifadə olunan nöqtələr, hərflərin altınd və üstündə qoyulan diakritik işarələr yazının gözəl görünməsinə xələl gətirir, yazı sürətini azaldır, əlifbanın qavranılmasına maneə törədir, mətbəə və çap işini çətinləşdirir.
- 5) Ərəb əlifbasından stenoqrafiya və teleqraf işində də istifadə olunması əlverişli deyildir.
- 6) Ərəb əlifbası sağdan sola doğru yazılır. Ancaq ərəblərin özləri riyazi əməlləri, kimyəvi formulları və.s –ni soldan sağa doğru yazırlar. Bu da yazı prosesində iki qaydanın yaranmasına gətirib çıxarır (Buludxan Xəlilov, 2013, s.224-225).

Bütün bunlar söz ustadımızın fikirlərini bir daha sübut edir və hal – hazırkı əlifbamızın dilimizin zənginliyini, ahəngdarlığını, poetikliyini üzə çıxardığını təcəssüm etdirir.

Səməd Vurğun 1939-cu il əlifba ilə bağlı səmimi və aydın başa düşülən fikirlər söyləmişdir. Bu baxımdan tanınmış tarixi şəxsiyyətin, böyük dühanın belə bir fikrinə diqqət yetirmək olduqca maraqlıdır: “Biz deyirik: “Yoldaş latın əlifbası, biz səninlə dostuq, sən təzə ay kimi bizim evə gəlmisən, lakin indi öz gur şüaları ilə evimizə günəş gəlmişdir. Ona görə də sən bizdən incimə” (Səməd Vurğun, 1972, s.96).

Səməd Vurğun əlifba məsələsinə dilçi həssaslığı ilə yanaşmağı bacarmış, Azərbaycan dilinin linqvistik təbiətini, başlıca spesifik, xarakterik əlamətlərini, fono-morfoloji tələblərini nəzərə alaraq **ü, ö, ə, h, g, c** hərflərinə müvafiq dilimizdə danışq səslərinin yoxluğu həmin hərflərin əlifbamızda özlərinə yer tuta bilməməsinə səbəb olmuşdur. Güclü dil duyumu Səməd Vurğunda belə qənaət oyatmışdır ki, adları göstərilən hərflərin Azərbaycan dilinin ahəngdarlığını, musiqililiyini, milli xüsusiyyətlərini poza bilər. Səməd Vurğun eyni zamanda əlifbamızda **h, c, ö, ə** və.s kimi hərflərin özünə yer almasını zəruri hesab etmiş, bu hərflərə uyğun Azərbaycan dilinin fonetik sistemində danışq səslərinin olmasını dilimizin özünəməxsus xüsusiyyəti adlandırmışdır” (Səməd Vurğun, 1972, s.98). Çıxışlarının birində **ə, ö, h, g, ğ** və.s səslərin rus dilində olmadığını, bunu da dilimizin özünəməxsusluğu hesab etdiyini bildirmiş və bu özünəməxsusluğu qoruyub saxlamağı vacib saymışdır” (Səməd Vurğun, 1972, s.101).

Səməd Vurğun professional nəzəri dilçilik mütəxəssisi kimi, dilin milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağı dilin inkişafına xidmət edən amillərdən adlandırmışdır. O, dilimizə keçən sözlərdəki yad səslərin dilimizin xüsusiyyətlərinə tabe olmasını zəruri hesab etmişdir. Söylədiklərini canlı dil faktları əsasında izah etmişdir. Məsələn, Hedrin sözünü Şedrin, Tsetkin sözünün Setkin, Qenrix sözünün Henrix kimi yazılmağı dilimizin xüsusiyyətlərini qorumaq, süniliyin qarşısını almaq kimi qiymətləndirmişdir (Səməd Vurğun, 1972, s.101).

Məşhur ziyalı, ədəbiyyatımızın fəxri Səməd Vurğunun Azərbaycan əlifbası haqqında söylədikləri dəyərli fikirlərin dilimizin orfoqrafiya məsələləri ilə də birbaşa bağlılığı da vardır.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının öz inkişafı tarixində bir sıra dəyişikliklərə uğramasının birbaşa əlifba ilə bağlılığını danılmaz həqiqət olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Səməd Vurğun həmişə ərəb əlifbasını Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları üçün böyük çətinliklər törətdiyini, ərəb əlifbasını Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları üçün böyük çətinliklər törətdiyini, ərəb əlifbasının Azərbaycan dili orfoqrafiyasını həddindən artıq ağırlaşdırdığını göstərmişdir. O, ərəb əlifbasının orfoqrafiya məsələlərinin xalqımızın ruhuna, elmi həllinə imkan vermədiyini söyləmiş, bu əlifbanın dilimizin orfoqrafiya qaydalarını ümumxalq dilinə uyğun qurmaq işinə əngəllər yaratdığını demişdir. Səməd Vurğun orfoqrafiya qaydalarının hazırlanmasını dilçilərimizin mühüm işlərindən biri saymışdır (Səməd Vurğun, 1972, s.388). O, dilimizə çoxdan keçmiş ərəb-fars sözlərini, ifadələrini dilimizin deyilişinə uyğun yazmağı tövsiyə etmişdir. Bu fikrə əsaslanaraq Ə.Dəmirçizadənin dərsliyində də bu məsələyə xüsusi toxunulmuşdur. “Azərbaycan dilində yazı əvvəlki dövrlərdə ərəb əlifbası əsasında olmuşdur. Buna görə də ərəb əlifbası əsasında yazının orfoqrafiya qaydalarını müasir əlifbada davam etdirmək mümkün deyil, həm də məqsədəuyğun deyil. Ərəb əlifbasında xüsusən sait səsləri bildirən hərfi işarələrin məhdud miqdarı Azərbaycan sözlərinin düzgün yazılışını təmin etməmişdir” (Əbdüləzəl Dəmirçizadə, 2007, s.227).

Səməd Vurğun çıxışında əsrlərdən bəri ərəb əlifbasının Azərbaycan dilini nə kimi məhrumiyət altına almasında, qəhrəman xalqımızın böyük, sağlam düşüncəli insanların bu əlifbaya qarşı əsrlər boyu üsyan etməsindən, bu gün (Səməd Vurğunun çıxış etdiyi dövr nəzərdə tutulur) tribunadan heç şübhəsiz ki, Füzulinin, Axundovun, Sabirin və başqa böyük klassiklərin də səsinin gəlməsindən söhbət açmışdır. Böyük yaradıcı insanın çıxışına diqqət yetirək: “Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı yalnız indiki vəziyyəti ilə deyil, keçmiş tariximizin də ən progressiv cəhətləri ilə birlikdə yaşayır, yaradır və inkişaf edir...” (Səməd Vurğun, 2005, s.29).

Səməd Vurğun xalqın yeni quracağı latın əlifbasının Azərbaycan xalqının dilinin bütün xüsusiyyətlərinə cavab verməsini birinci şərt saymışdır. O, ana dilimizin bir nöqtəsinə, bir vergülünə, balaca da olsa, zərər gələ bilməyəcəyinə əmin olduğunu bildirmişdir. Bununla bağlı söylədikləri onun yetkin və sağlam dilçilik görüşlərini əks etdirir: “Çünki dil əlifba üzərində qurulmur, əlifba dil üzərində qurulur. Odur ki, biz bu işdə olduqca ehtiyatlı tərpənməliyik ki, bir çox yalançı internasionalizmə doğru iş aparmaq istəyən adamlara yol verməyək” (Səməd Vurğun, 2005, s.29-30).

Səməd Vurğun canlı dil faktları üzərində apardığı düzgün elmi müşahidələri, irəli sürdüyü fikir və mülahizələri ilə elmi ictimaiyyətə, xalqa sübut etmiş ki, o, həssas dil duyumu olan çox istedadlı, tutarlı və zəngin, hərtərəfli, bilikli dilçidir.

Səməd Vurğun dilimizdə rus dilində olmayan **ə, ö, h, g, ğ** və **s** obyektiv xarakter daşdığını, dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğun meydana çıxmış həmin danışq səslərinin münasib şəkillərini-hərflərini tapıb müəyyənləşirməyi göstərmişdir.

O, bəzi yoldaşları **“ь”, “и”, “ш”, “я”, “ю”** və **s** hərflərin bizim yeni əlifbamıza daxil olması təklifini etdiklərini bildirmişdir. Özünün bu hərflərin yeni əlifbaya daxil edilməsinə başdan-əvvəldən zidd olduğunu və indi də o mövqedə durduğunu söyləmişdir (Səməd Vurğun, 2005, s.30).

Səməd Vurğun adları göstərilən hərflərin əlifbamıza gətirilməsinə ehtiyac duyulmadığını, onların dilimizi süniləşdirə bilməsini demişdir. O, “Hedrin” sözünü sadəcə Şedrin yazmaq, yaxud “Vetkin” sözünü Setkin yazmaq milli dilimizin xüsusiyyətlərini gözəlməkdir fikrini irəli sürmüşdür. Demişdir ki, dilimizə daxil olan bütün sözlərin yazılışı Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə tabe edilməlidir.

Bütün mədəni xalqların da belə etdiyini, məələn, Henrix sözünün rusca Qenrix yazıldığını, çünki rus dilində “h” səsinin işlənmədiyini diqqətə yetirmişdir. O, “bir də biz yeni əlifbanı elə qorumalıyıq ki, bu əlifba uzun illər yaşasın. Çünki təcrübə göstərir ki, əlifbanın möhkəm qurulması dilin inkişafına böyük xidmət göstərir” (Səməd Vurğun, 2005, s.30).

Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginliyindən iftixarla söhbət açmış, dilin lüğət tərkibi dedikdə, hər bir dilə məxsus bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmusunu nəzərdə tutmuşdur.

O, Azərbaycan dilinin ayrılmaz qolu olan bədii dilin xüsusiyyətləri, inkişafı haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmiş, bədii dilin lüğət tərkibini nitqin ən yüksək forması, nitqin bu poetik, emosional və obrazlı formasının ümumxalq dilini inkişaf etdirməyə xidmət göstərdiyini diqqətə yönəltmişdir.

Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin bu obrazlı qolunun söz ustalarının yaradıcılıq axtarırları əsasında yaranıb formalaşdığını, xalqın ruhunu əks etdirdiyini, onun xalqilik meyarına uyğun milli sözlər, milli ifadələr əsasında qurulduğunu, sadəliyi, aydınlığı ilə seçildiyini, zəngin, dolğun mənalar bildirdiyini göstərmişdir.

Ölməz sənətçi, böyük və xalqın qəlbində əbədi yaşamaq hüququ qazanmış yüksək fitri istedad sahibinin yaradıcılıq məhsullarında – şeirlərində, poemalarında, eləcə də məqalə, məruzə və nitqlərində filologiya elmləri doktorları (dilçilər nəzərdə tutulur) elmi dərəcəsinə, professor, baş elmi işçi və akademik elmi adlarındakə yüksəlmiş professional dilçiləri əsərlərindəkindən də dilçiliyin müxtəlif məsələləri daha maraqlı, sanballı, inandırıcı, aydın və sadə şəkildə izah olunmuşdur.

Səməd Vurğun dilin lüğət tərkibindən, daha doğrusu, bədii dilin lüğət tərkibindən danışarkən dilin aydın olması üçün ideya, fikir aydınlığını başlıca şərt saymış, hər bir yaradıcı insandan-yazıçıdan , alimdən sadə, aydın və mənalı yazmağı tələb etmişdir. 31 may 1946-cı il tarixli “Böyük sənət əsərləri uğrunda”adlı dəyərli məqaləsində sadə və mənalı yazmağı tələb etmişdir.

Səməd Vurğun bədii yaradıcılığındakı kimi, dilçiliyə dair məqalələrində, çıxışlarında və nitqlərində də sadə, anlaşıqlı, aydın və mənalı yazmağı, fikir, ideya, məna gözəlliyi qarşısında pərəstiş etməyi özü üçün vərdişə çevirmişdir.

Səməd Vurğun dilçilərimizin qarşısında Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində mühüm vəzifələr durduğunu diqqətə yönəltmişdir.

O, məqalələrində, məruzə və nitqlərində əlifba ilə bağlı bir neçə dil məsələlərinə toxunmuşdur. Həm də dilə, dilçiliyə dair məsələlərə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən yanaşmış, öz dəyərli fikir və mülahizələrini söyləmiş, həllinə zəruri ehtiyac duyulan, yerinə yetirilməsi çox vacib, olduqca məqsədəuyğun sayılan təklifləri irəli sürmüşdür. Həm də Səməd Vurğunun dillə, dilçiliklə bağlı dedikləri həyatiliyi, təbiiliyi, güclü məntiqə söykənməsi, bənzərsizliyi, özəlliyi, yaddaşlarda silinməz izlər buraxması ilə başqa ziyalıların, filosofların, tarixçilərin, ədəbiyyatşünasların, yazıçıların, ictimai xadimlərin, hətta məşhur dilçi alimlərin konkret adları çəkilən sahələrə aid söylədikləri, irəli sürdükleri fikir və mülahizələrdən əsaslı şəkildə fərqlənmiş elmi-nəzəri səviyyəyə xeyli yüksəkdə dayanmışdır. Eyni zamanda onun həyata, gerçəkliyə güclü, qırılmaz tellərlə bağlı olan, çox inandırıcı səslənən, zəngin biliyi, geniş dünyagörüşü və heyranedici fitri yaradıcılıq təxəyyülünün vəhdətinin parlaq, aydın şəkildə əks etdirən, birləşdirən elmi məqalələri tribunlarda çıxışları heç də bədii yaradıcılıq axtarışından geri qalmır. Səməd Vurğunun əbədi yaşamaq hüququ qazanmış bədii yaradıcılıq nümunələri - şeirləri,

poemaları, dram əsərləri və elmi məqalələri, nitqləri, məruzələri, eləcə də çıxışları bir-birini ahəngdar şəkildə tamamlayır.

İndi bu böyük dahinin, dühanın haqqında danışacağımız elmi məqalələrində , çıxışlarında və məruzələrində dilə, dilçiliyə dair həmişə aktuallığını qoruyan fikirlərinə, mülahizələrinə diqqət yetirəndə yazdıqlarımızın gerçək, danılmaz həqiqət olduğunu aydın görürük. Həm də dövrün, zamanın siyasi baxışlarını, ideoloji tələblərini nəzərə aldığını, unutmadığına görə onu qınamamalıyıq.

Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin hər bir milli dil kimi sosializm dövründə özünün xəzinəsi hesabına zənginləşdiyini söyləmiş, 20 il müddətində Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunu həssaslıqla gözdən keçirərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, partiyanın milli siyasəti sayəsində dilimizin gözəlliyi, təmizliyi, qüvvət və qüdrəti 100 illik bir inkişaf yolunu adlaya bilmiş, ərəbçilik, farsçılıqla apardığımız mübarizə nəticəsində bu gün ədəbi dilimizlə canlı dilimiz arasında heç bir ziddiyyət qalmadığını göstərmiş, yaşadığı dövrdə (Səməd Vurğunun yaşadığı, işlədiyi zaman nəzərdə tutulur) ədəbi dilimizin çox şirin, narın, xalqa məxsus bir dil olduğunu demişdir. O, Azərbaycan xalqının dilinin ən bədii, ən tərəqqipərvər, zəngin dil səviyyəsinə çatmasını xalq düşmənlərinə ən gözəl cavab adlandırmışdır.

Lakin məsələlərə tamamilə düzgün və obyektiv mövqedən yanaşan vətənpərvər, humanist şair, alim bütün xalqlar arasında iqtisadi, ictimai, siyasi əlaqələr olduğu üçün dillərin bir-birinə təsir etdiyi, heç bir vaxt xarici sözlərin dilimizdə işlədilməsinin, bu dili sıxışdırma bilməsi, əksinə dilin zənginləşmə bilməsi, buna görə də heç bir dilin yalnız öz xəzinəsi hesabına yaşaya bilməməsi, təbiətdə heç bir dilin saf, təmiz bir dil kimi tanınmasının mümkünsüzlüyü haqqında öz fikir və düşüncələrini irəli sürmüşdür.

O, bizim bir çox tərcüməçilərin işə vicdansız yanaşmasını, onların xalqımızın dilini sevmədiyini bildirmişdir. Səməd Vurğun yazmışdır: “Biz xalq təsərrüfatını gözləyirik. Xalqın böyük bir dövləti də vardır. Əlbəttə müqəddəs bir dövləti də vardır. O, xalqımızın dilidir. Dil xalqın namusu deməkdir, tarixi deməkdir, vicdanı deməkdir. Biz dil məsələsini hər bir yerdə göz bəbəyimiz kimi gözləməliyik. Dilimizi korlamaq istəyən adamlar da vardır ki, mən bir neçə misal göstərmək istəyirəm. Əgər o adamlar təmiz adamlardısa, nə üçün demirlər ki, səhv edirik. Madam ki susurlar, onlar şübhəli adamlardır. Xalq düşmənlərindən başqa, bir çox savadsızlar da , mərifətsizlər dilimizə ziyan vururlar ki, o yoldaşları da başa salmaq lazımdır. Şübhəsi ki, hər bir səhv edənə yaxasından tutub, sən xalq düşmənisən demirik. Belə bir sual verirəm: Nə üçün bizim xalq “kapitalizm okrujeniyası” yazsın? Dilimizdə kapitalist əhatəsi, yaxud, mühasirəsi varkən, “okrujeniyə” sözü kimə lazımdır? Artıq bir sözün gəlməsi dilin başına nə qədər oyun açar bilər?!

Sonra “finans” sözü. Bunun əvəzinə bizdə maliyyə sözü vardır. Maliyyə sözü ola-ola niyə “finans” işlədək? Məncə, bu zərərli tərcümələr təsadüfi deyil, biz sünilik və ziyançılıqla mübarizə etməliyik.

Doğrudur, biz ərəbçilik , farsçılıq mübarizəsi aparmışıq. Ancaq bir şeyi unutmaq lazım deyil ki, bizim dilimizdə min illərdən vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərini dilimizdən çıxarmamalıyıq. Həqiqət, ədalət, maliyyə işlətməmişik və bunu bütün xalq bilir. Bədii ədəbiyyatımızda da vardır. Nə üçün bu sözlər dilimizdə qalmasın? (Səməd Vurğun, 2005, s.384).

Səməd Vurğun sonra “kultura” sözü barədə danışmışdır. O, bizdə (dilimizdə) gözəl mədəniyyət sözü olduğu halda, nə üçün onun əvəzinə “kultura” sözü işlədilməlidir? sualını verir. XII əsrdən bəri bu sözlərin bizim ədəbiyyatımızda olduğunu, böyük yazıçılarımız Sabir və başqalarının mədəniyyət sözünün işlədilməsini diqqətə yetirir və biz Füzulinin mədəniyyət sözünü, “kultura” sözü yazmayacağıq! – fikrini irəli sürür. Yeni nəslimizin Füzulini oxuyub başa düşməsinin vacib saydığını, ona görə də bu sözü, eləcə də buna bənzər bir çox sözləri “öz dil

ailəmizdən qova bilmirik” fikrini irəli sürür. Səməd Vurğun yazır: “Mən çox misal göstərərdim, zənnimcə, 3 – 4 misal göstərmək kifayətdir (Səməd Vurğun, 2005, s. 31-32).

Səməd Vurğun rus dilindən alınma sözlərin yazıldığını göstərmiş və həmin dildən götürülmüşdür. “Budget” sözünü “byüdcet” yazdığımızı, bunun isə doğru olmadığını, dilimizdə “бюджет” yox, “büdjet” yazılmasını düzgün hesab etmişdir. O, buna görə də rus dilindən alınan kəlmələri “xalq dilimizin” qanunlarına uyğun işlətməyi və yazmağı vacib saymışdır.

Səməd Vurğun I Çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetindəki II Sessiyasındakı çıxışını bu cümlə ilə bitirmişdir: “Bununla sözümlü qurtarıb deyirəm ki, var olsun bizim xalqımız! Var olsun bizim gözəl dilimiz”! Deputatların hamısı ayağa qalxıb gurultulu alqışlarla münasibətini bildirmişdir (Səməd Vurğun, 1972, s.32).

Səməd Vurğun əsərlərinin VI cildində dərc edilmiş məqaləsində dilçilərimizin qarşısında Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində mühüm vəzifələr durduğundan bəhs etmişdir. Lakin bu sahədə indiyə qədər görülməli işlərin bizi –xalqı heç cür təmin etmədiyini, bu məsələyə həsr olunmuş tək-tək məqalələrin onun ayrı-ayrı cəhətlərinə toxunmaqla məsələni tam şəkildə həll etmək məqsədi izləmədiyini, həll etmədiyini, dilin mənbələrinin və inkişaf mərhələlərinin dərin elmi təhlilini vermədiyini, alimlərimizin əsas etibarilə ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı klassiklərinin dilini öyrənməklə məhdudlaşdıklarını və XIX əsrdən o tərəfə nadir hallarda nəzər saldıqlarını, ona görə də Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi, inkişaf məsələsinin birinci növbədə həll edilməli olan ən mühüm problemlərdən sayıldığını göstərmiş, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi ilə bağlı dilçi alimlərin qarşısında duran mühüm vəzifələri təhlil etmiş, onlara öz yaradıcı münasibətini bildirmişdir.

Səməd Vurğun dilçilik sahəsində görülmüş işlərə, qazanılmış uğurlara böyük maraq göstərmiş, həmin elmin müxtəlif şöbələri üzrə aparılan dəyərli araşdırmalara böyük diqqət yetirmiş və onlara öz münasibətini bildirmişdir. O, dilçiliyi xalqın namusu, tarixi, vicdanı, böyük, müqəddəs bir dövləti haqqında elm adlandırmış, onu xalqın zəngin, tükənməz və müqəddəs xəzinəsinin qoruyucusu, beşiyi kimi dəyərləndirmiş, doğma dilimizin möhtəşəmliyini, əzəmətini, qüdrətini, fonetik ahəngdarlığını, lüğət tərkibinin zənginliyini və qrammatik quruluşunun nisbi sabitliyini xalqa mənimsətməkdə bu elmin həlledici, əzədlənməz rolundan söhbət açmış, Azərbaycan elmi tarixinin yaradılmasında ilçiliyin çox mühüm, son dərəcə faydalı, xeyirli funksiyaları yerinə yetirdiyini diqqətə yönəltmişdir.

Səməd Vurğun dilçilik, xüsusən onun qrammatika və digər şöbələri sahəsində aparılan uğurlu və məqsədyönlü işlər, araşdırmalar nəticəsində 1951-ci ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə, morfologiya) əsərinin nəşr edilməsi, “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın II hissəsi – sintaksisin hazırlanması, filologiya elmləri namizədi M.Hüseynzadənin “Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri” əsərinin başa çatmaq üzrə olması, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası”nın hazırlanması, M.Ş.Şirəliyevin “Bakı dialekti”, R.Rüstəmovun “Quba dialekti”, A.Vəliyevin “Abşeron yarımadasının cənub rayonları şivələri”, B.İbrahimovun “Mərzə rayonu şivələri”, Salyan və Lənkəran şivələri haqqında elmi iş hazırlanması, Muğan qrupu şivələrinin öyrənilməsi nəticəsində bir neçə məqalənin, monoqrafik tədqiqatın hazırlanması, Qərb qrupu dialektlərinə dair prof. M.Şirəliyevin “Qazax dialekti” əsərinin, Qarabağ dialekti və Tovuz şivələri haqqında əsərlərin yazılması barədə dolğun məlumat vermişdir. O, lakin bütün bunların hələ yetərincə olmadığını, bir sıra dialekt və şivələrin araşdırmalardan kənarda qaldığını göstərmişdir.

Səməd Vurğunun 1946-cı ildə dördcildlik tam “Rusca-azərbaycanca lüğəti”nin hazırlanıb başa çatdırılması, bu lüğətin SSRİ-nin milli respublikalarında böyük rus – milli lüğətin yaradılması işində ilk təcrübə olduğu barədə məlumatı da maraq doğurmuşdur.

Səməd Vurğun hazırda leksikoloqların yuxarıda götürilən lüğət əsasında 80000-ə qədər söz və ifadəni əhatə edən ikicildlik “Rusca – azərbaycanca lüğət” hazırladıqları, həmin lüğətin birinci cildini yaxın günlərdə çapdan çıxacağı, ikinci cildinin isə ilin sonunda istehsalata veriləcəyi ilə bağlı məlumatı diqqətə yönəltmişir. O, bundan başqa, 1951-i ildə “Rusca-azərbaycanca” və “Azərbaycanca-rusca” iki məktəb jurnalının hazırlanmasının və çapdan çıxmasının başa çatdığını, onların ikinci, yenidən işlənmiş nəşrinin hazırlandığını demiş, leksikoqraflarımızın Ə.Orucovun rəhbərliyi altında “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” üzərində işlədiklərini diqqətə yetirmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğunu, beş cildə ibarət olub, təxminən 50 minə yaxın söz əhatə edəcəyi, lüğətin tərtibi işini 1960-cı ildə başa çatdırmağın nəzərdə tutulduğu qeyd edilmişdir.

Göründüyü kimi, dilçilik məsələlərinin tədqiqi, hərtərəfli öyrənilib nəşr edilməsi, yaxud nəşrə hazırlanması, eləcə də gələcəkdə tədqiq edilməsi nəzərdə tutulan konkret məsələlər, dilçiliyin müxtəlif sahələri və şöbələri qarşısında duran vəzifələr, onların düzgün yönümdə həlli yolları barədə zərgər dəqiqliyi ilə yüksək elmi-nəzəri, metodik səviyyədə elmi ictimaiyyətə çatdırdığı məlumatlar, dəyərli bilgiler dahi şairimiz Səməd Vurğunun həm də çox zəngin və dərin bilikli dilçi olduğunu deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Adilxan Hüseynəli oğlu Bayramov. Səməd Vurğun : Milli və ümumbəşəri: Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2006, 316 səh.
2. Afət Qurbanov, Səməd Vurğunun bədii əsərlərinin dili və üslubu haqqında. Bakı, 1961, 41 səh.
3. Buludxan Xəlilov. “Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri”. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2014, 244 səh.
4. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2013, 310 səh.
5. Əbüləzəl Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dili”. I hissə, Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.
6. Musa Adilov. “Sənətkar və söz”, Bakı, Yazıçı, 1984, 182 səh.
7. Сәмәд Вурғун. Вопросы большого искусства // «Октябрь», 1953, №2, с.201
8. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə, VI cild, Bakı, Elm, 1972, 460 səh.
9. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə, V cild, Bakı, Elm, 1972, 425 səh.
10. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
11. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 424 səh.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

KOSOVA TÜRK ÇAĞDAŞ EDEBİYATINDA YENİ ROMAN

(Reşit Hanadan - Rumeli'den Çıktık Yola)

NEW NOVEL IN KOSOVO TURKISH MODERN LITERATURE

(Reşit Hanadan - Rumeli'den Çıktık Yola)

*Taner GÜÇLÜTÜRK**

Özet:

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kosova'da gelişen Kosova Türk çağdaş edebiyatının nesir türünde yarılan eserlerin sayısı, nazım türüne kıyasla daha azdır. Öykü ve roman yaratıcılığindeki beklenen edebi niteliğe Reşit Hanadan ve onun eserleriyle erişilmiştir. 1999 yılı Kosova savaşıdan sonra başlayan yeni dönemle birlikte Kosova çağdaş edebiyatında da yeni bir sayfa açılmıştır. Bu çalışmada Reşit Hanadan'ın yeni ve son romanlarından biri olan "*Rumeli'den Çıktık Yola*" adlı romanı edebi tahlil, edebi tenkit ve edebiyat kuramı metotlarıyla incelenecek ve ana unsurlarını oluşturan konu, olay, kişiler, çevre, zaman, fikir, üslup, dil, sanat ve estetik öğeleri üzerinden Kosova Türk çağdaş edebiyatında yeni romanın belli başlı özellikleri üzerinde durulacaktır. İnceleme ve araştırma sonucunda çalışmamız elde edeceğimiz yeni tespit ve bulgularla sona erecektir. Balkan Savaşlarının 100. yıldönümüne atfedilmiş bir eser olarak edebi nitelik bakımından Kosova Türk romanına yeni soluk getirdiği için bir başarılı bir çalışmadır. Sanatsal akım olarak da toplumsal gerçekçilik akımının izinden gitmeye devam eden Reşit Hanadan'ın bu eserinde konu, olay, kişiler, çevre, zaman, amaç, fikir, üslup, dil, sanat ve estetik öğeleri bakımından değerli ve yenilikçidir. Yazarın eski eserlerine kıyasla romanının bütün bu unsurlarında estetik yenilikler bulmak mümkündür. Hanadan'ın son romanıyla birlikte Kosova'da çağdaş Türk romanının da nitelik bakımından yeni ve başarılı bir sürece girdiğinin altını çizebiliriz. Bu eserle Kosova'daki Türk tarihinin yazımı bakımından da belgesel nitelikte bir çalışma ortaya konmuş, dönemin olaylarına elden geldiğince bağımsız ve başarılı bir bakış açısı getirilmiştir. Bu bakımdan yeni Kosova Türk romanının, toplumsal gerçekçi sanat akımının izinden gittiği görülmektedir. Hanadan, Osmanlı tarihiyle ilgili ortaya konan yanlış bilgilerin aksine, bilinmeyen, yeni ve çok gerçekçi fikirleri de ortaya atmaktadır. Üslup ve dilde sergilediği başarı olduğu gibi estetik öğeler bakımından da nitelikli motifleri barındıran Reşit Hanadan'ın "*Rumeli'den Çıktık Yola*" adlı romanı, sadece edebiyat bilimleri açısından değil, tarih, sosyoloji, etnoloji, kültüroloji, dil, felsefe bilimleri açısından hazine değerinde çok değerli, yeni ve özgün bir kaynağı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kosova Türk Çağdaş Edebiyatı, Reşit Hanadan, yeni Kosova Türk romanı

Abstract:

In Kosovo Turkish Modern Literature developed after World War II. The number of works created in the prose form are less in comparison to the number created in the verse form. The literary quality of creativity of short stories and novels was reached with Reşit Hanadan and his works. A new aspect in Kosovo Modern Literature opened with the new era which began after the 1999 Kosovo War. In this study, Reşit Hanadan's one of new and most recent novel "*Rumeli'den Çıktık Yola*" is assessed with literary analysis, literary critique and methods of literary theory and an emphasis will be placed on the subject, events, people, environment, time, ideas, tone, language, artistic and aesthetic features which comprise the main elements, highlighting the particular features of the new novel in Kosovo Turkish Modern Literature. At the end of our assessment and research, our work will be completed with new determinations and findings. As a work attributed to the 100th anniversary of the Balkan Wars, it is a successful work as it brought a new breath to the Kosovo Turkish novel in terms of its literary quality. In this work of Reşit Hanadan, continues to follow the footsteps of the social realism movement as an artistic movement, it's valuable and innovative in terms of subject, event, people, environment, time, purpose, idea, style, language, art and aesthetic elements. Compared to the author's old works, it is possible to find aesthetic

* Dr., Prizren Yunus Emre Enstitüsü Okutmanı, Kosova Türk Yazarlar Derneği Eşbaşkanı, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Araştırma Görevlisi, Türkolog, Araştırmacı, Şair-Yazar, tanergucluturk@hotmail.com

innovations in all these elements of the novel. We can emphasize that with Handan's latest novel, contemporary Turkish novels in Kosovo have entered a new and successful process in terms of quality. With this work, a documentary study was put forward in terms of the writing of Turkish history in Kosovo, and an independent and successful point of view was brought to the events of the period as much as possible. In this respect, the new Kosovo Turkish novel, it is seen that it follows in the footsteps of the social realist art movement. Contrary to misinformation about Ottoman history, Hanadan also puts forward the unknown, new and very realistic ideas. His novel "Rumeli'den Çıktık Yola", which contains qualified motifs in terms of style and language as well as aesthetic elements, is very valuable, new and treasured not only in terms of literary sciences but also in terms of history, sociology, ethnology, culturology, language, It constitutes an original resource.

Key words: Kosovo Turkish Modern Literature, Reşit Hanadan, new Kosovo Turkish novel.

1. Giriş

Kosova Türk çağdaş edebi tarihinde Reşit Hanadan'dan önce başlayan öykü ve roman yaratıcılığı ancak Reşit Hanadan ve onun eserleriyle beklenen edebi niteliğe ulaşabilmiştir. Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığında nesir türündeki başarılı eserleriyle dikkatleri üzerine toplayan Reşit Hanadan, Kosova Türklerine tanınan haklardan dört yıl sonra 1955 yılında Mamuşa'da dünyaya geldi. Üç yaşındayken ailesi Türkiye'nin Manisa-Salihli kasabasına göç eder. Burada başladığı ilk okul eğitimini, ailesi Kosova'ya dönünce Mamuşa'da bütünü. Lise eğitimini de Prizren'de tamamlar. Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olur. 1981 yılında Priştine'de "Tan" gazetesinde çalışmaya başlar. "Tan" gazetesinin edebiyat sanat, çocuk sayfalarını on beş yıl yöneten Hanadan, köşe yazarlığı, eleştiri ve çeviriyle de uğraşır. 1999 yılı Kosova savaşına kadar bu görevde bulunur. 1998 yılında Türkiye'de çıkan "Zaman" gazetesinin Kosova temsilcisi olur. "Tan" gazetesinin kapanmasından sonra bir süre Mamuşa'da çıkan "Sofra" kültür sanat dergisinin editörlüğünü yapar. "Tan" gazetesi ardından kurduğu özel şirket ile serbest meslekte çalışmalarını sürdüren Handan, Kosova Türk çağdaş edebiyatında öykü ve roman yazarı olarak tanınmaktadır. Yazıları Tan gazetesi dışında Çevren, Sofra, Kuş gibi dergilerde yayınlanmıştır.

1984 yılında "TAN" Gazetesinin 15. kuruluş yıldönümünde "Yazgı" ve "Duygu Tutsağı" adlı eserleriyle Tan'ın kitap dizisinde on yıl içerisinde yayınlanan kitaplar arasında en başarılı eserler olarak değerlendirilmiş ve Tan'ın "Yılın Ödülü" ile "Süreyya Yusuf" Edebiyat Ödüllerini kazanmıştır. Edebi yaratıcılık ve gazetecilik yaşamındaki başarıları nedeniyle Hanadan, 1984 yılında "Tan"ın "Yılın Gazetecisi" seçilmiştir. "Yıldızlı Ev" öykü kitabı ise Priştine Belediyesi Meclisinin "Kültür Ödülü"ne layık görülmüştür. Hanadan, roman türündeki eserleriyle Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığına damgasını vurmuş, bilhassa 1987 yılında "Sel" romanıyla Yugoslavya Başkanlık Divanı tarafından ödüllendirilmiş, "Taş Yerde Ağır" (Özel Yayın, 2002), ve "Başka Olur Rumeli'nin Harmanı" (Özel Yayın, 2003) adlı romanlarıyla da 2002/2003 yılında Kosova Türk Sanatçılar Derneği tarafından "Yılın Sanatçısı Ödülü"nü almıştır. Aynı eser Prizren "Doğru Yol" Türk Kültür Sanat Derneği tarafından verilen "Süleyman Brina-Balkanlarda Türk Kültürüne Hizmet Ödülü"nü kazanmıştır. Yazarın öyküleri Türkiye'de değişik dergilerde yayınlanmış, Kosova'da ise Arnavutça ve Sırpça'ya da çevrilmişlerdir. Dolayısıyla 80'li yılların ortalarında Kosova'da Arnavutça olarak yayınlanan "Kosovalı Yazarlar" adlı ansiklopedide de yazarın biyografisine ve bir öyküsüne yer verilmiştir. Türkiye'de de tanınan ve bilinen bir yazar olan Reşit Hanadan, 1992 yılında Ankara'da düzenlenen "1. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı"na Kosova'yı temsilen davet edilmiştir. Yazarın yaşamı ve sanatına T.C. Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan Türk Şairleri ve Yazarları Sözlüğü'nde yer verilmiştir. Bu arada tanınmış Türk edebiyat araştırmacısı olan Şükran Kurdakul'un hazırladığı Şairler ve Yazarlar Sözlüğü'nde de Reşit Hanadan Kosovalı bir Türk yazarı olarak yer almaktadır. Reşit Hanadan yaşamı ve eserleri,

Kosovalı bir Türk yazarı olarak Kosova Eğitim ve Teknoloji Bakanlığı'nın kararıyla, Kosova'daki Türkçe liselerin son sınıflarında Türk edebiyatı derslerinde okutulmaktadır. Reşit Hanadan, Mamuşa "Atatürk" Lisesi'nde Türk dili ve edebiyatı hocası olarak çalışmaktadır. "Rumeli'den Çıktık Yola" adlı romanı Kosova Türk Yazalar Derneği tarafından 2016 yılının "Suzi Çelebi Edebiyat Ödülüne" layık görülmüştür.

2. Konu ve olay örgüsü:

Balkan Savaşları'nın 100. yıldönümüne ithafen yazılan "*Rumeli'den Çıktık Yola*" adlı roman tür olarak tarihi ve belgesel bir romandır, konu olarak trajedidir. Romandaki konular elden geldiğince objektif bir yaklaşımla ele alınmaya çalışıldığı gibi, olay örgüsü gereği kurgulandığı temalar da mevcuttur.

Romanda biri, Sultan Mehmed Reşad Han'ın Kosova ziyareti, peşinden çıkan Balkan Savaşları trajedisi ile bütün bu olaylar merkezinde sonu trajik bir şekilde sonuçlanan aşk olayı mevcuttur.

Romandaki konu ve olay örgüsü girizgâh olarak öncelikle zaman ve çevre tasviriyle başlar. Zaman ve çevre tasviriyle birlikte konuya geçen yazar, roman boyunca tarihi süreçle birlikte yörede yaşanan olayları belgesel nitelikte bir yaklaşımla ele alır. Romanda geçen olaylar ile konu geçişleri, tarihi bilgilerin sunulduğu arka plan ile gerçekleşmektedir.

Osmanlı-Rus 93 harbi ardından Osmanlı devleti zayıflamaya, toprakları bir bir elden çıkmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Arap ve Arnavut isyanlarıyla derinden sarsılmaktadır. Bu durum Osmanlı sultanı V. Reşad'ı endişelendirirken, sadrazam ve etrafındakiler Arnavut isyanının onların gönlünün alınmasıyla bastırılabilirliğini, dolayısıyla Sultana bir Rumeli seyahati tertiplenmesini önerirler. Bu seyahat için gerekli hazırlıklar başlatılırken, konu Kosova vilayetinin Prizren şehrinde devam eder.

Yemen görevi ardından Prizren'e mutasarrıf olarak atanan Cemil Bey ve arkadaşları Sultanın Kosova ziyareti için gerekli hazırlıklar yapmaya başlarlar. Daha önce Derviş Paşa ordusuyla bastırılan Arnavut isyanı ardından şehirde etnik bazı gerginlikler açıktan açığa ortaya çıkmaya başlamıştır. Durumdan faydalanmak isteyen şehirli Sırp, Karadağlı ve Slav kökenli azınlıklar, Sultana suikast planlamaktadırlar. Suikastle Osmanlı devletinin çöküşünü hızlandırmak, suikaste de Arnavutlar tarafından yapılmıştır süsü vererek, millet-i sadıka Arnavutlar ile Osmanlı devletinin arasını açmayı, birbirine vurdurtmayı düşünmektedirler. Daha önce Osmanlı'dan muhtariyet talebinde bulunan Arnavut ahali, Balkan halkları arasında bölüştürülen Rumeli topraklarında kendi devletlerine sahip olmayı arzu etmektedirler.

Bir yandan Prizren'de yaşayan Slav kökenli sakinler, diğer taraftan Priştine'deki Sırp konsolosluğu suikast için gizli hazırlıklar yapmaktadır. Mutasarrıf Cemil Bey, suikastçileri yakalatmak için zabiti Serdar Beyi Sırp meyhanesinden bilgi toplamakla görevlendirir. Meyhanede şarkıcılık yapan Milena'nın ağzından bilgi sızdırmaya çalışırken, şüphelileri tutuklaması için görevlendirdiği çavuş ve askerler uykuya dalınca, şüphelileri elden kaçırmak. Öte yandan meyhanecinin kızı Mariya, Sultan'a suikast düzenlendiği haberini, aşık olduğu erkek arkadaşı Asaf aracılığıyla Prizren mutasarrıfı Cemil Bey'e iletirler. Asaf, Prizren mutasarrıfı Cemil Beyin oğludur. Cemil Bey de bu bilgiyi Priştine'de düzenlenen Priştine Sancağı İdare Meclisi toplantısından sonra Priştine mutasarrıfı Malik Efendiye bildirir. Sırp konsolosluğunun da suikastin içinde olup olmadığını öğrenmek için Sırp konsolosu ve Sırp okulu müdürüyle görüşür. Ancak her ikisi suikast bilgisini mutasarrıftan gizlemeyi başarırken, sancak toplantısında da Kosova sınırının ötesinde yaşanan Müslüman ahalinin zorla göçü ve köy yağmalamaları gibi olaylar toplantıya damgasını vurmuştur. Yerelden başlayarak merkezi düzeye kadar etnik ayrımcılık şikayetleri, idare ile tarafların birbirlerini suçlamaları had safhaya ulaşmıştır.

Romanın devamında, Sultanın Rumeli ziyaretinin Mamuşa köyündeki yankıları yanı sıra Sultanın İstanbul, Selanik, Manastır, Üsküp ve Priştine yolculuk hattı üzerindeki izlenimlerini aktarılmasıyla devam eder. Seyhat boyunca Sultanın karşılaştığı manzara kendisini memnun bırakır. Sultan Priştine’de büyük bir coşkuyla karşılanırken, Sırp konsolosluğunda suikast planları tüm hızıyla devam etmektedir. Kosova ovasına yüzbinlerce kişi akın etmiş, coşkulu karşılama ardından Cuma namazı eda edilmiş, Sultanın beyannamesi Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından okunmuş, Ömer Naci Bey tarafından Arnavutçaya tercüme edilmiştir. Beynamede Kosova ovası ikinci bir Arafata benzetilince alkışlar kopmuştur. Arnavutlara yönelik okunan beynamede, Müslüman kardeşler arasına sokulan fitne fesattan duyduğu üzüntü dile getirilirken, Arnavutların padişahlarına ve devletlerine olan sadakatinden emin olduğu için isyan edenlerin bu davranışını onların cehaletine ve bazı bozguncuların kışkırtmasına atfeder. Müslümanların arasındaki husumetlerin bir an önce ortadan kaldırılmasını arzu ettiğini, dolayısıyla kan davalarının durudurulması ve diyet davalarını ödeyebilmeleri için fakir fukaraya otuz bin altın ihsan ettiğini bildirir. Ulu Padişah ve Halife-i Zîşan’ın tacının en kıymetli pırlantası olan Arnavut evlatlarının sadakatinden emin olduğunu ifade etmesi Arnavutların gönlünü hoş etmiştir.

Sultan Reşat, büyük dedesinin kabrini ziyaret ettikten sonra türbesinin temel atma töreni sırasında Sırp okulu müdürü Vera Hanım, suikast bilgisini mutasarrıfa iletince, Serdar Beyin müdahalesiyle son anda engellenmiştir. Ancak suikaste teşebbüs eden kişi boynundaki zehri içerek kendini öldürür. Öyle ki sultanın Kosova ziyaretinde planlaştırılan suikast girişimi gerçekleştirilemez.

Sultanın Kosova ziyaretinden sonra halk gündelik yaşamlarına dönerken, yörede askere uğurlama günü gelip çatmıştır. Yöre halkı çocuklarını Yemen’den Kafkaslara kadar asker uğurlarken, Arnavutların çocuklarını askere göndermemeye başladıkları gözlenir. Bu olayla birlikte Osman Ağanın Sultanın huzuruna kabul edilmemesi de köy ve şehirlilerin diline düşmüş, Türk olmayanların ve gayri müslimlerin Osmanlıda daha değerli teba algısını yaratmıştır. Bu olaylar ardından Vaso Paşa’nın “Arnavutların dini Arnavutçuluktur” politikası ağızdan ağıza dolaşmaktadır. Ortalıkta Arnavutçuluk diye bir din var mı tartışması sürerken, bir kısım Arnavutlar da bunu küfür ve suç olarak yorumlarlar. Bu tartışmalar üzerine ortalık karışır. Prizrenli Kasap Restem Bey dükkanına latin harfleriyle kasap yazılı tabela asar. Olayı fark eden Serdar Bey, Hasan Çavuş, mutasarrıf Cemil Bey, kasap Rüstem Beyi tutuklayp kadıya teslim eder, tabelayı da dükkandan indirirler. Bu hareket Prizren esnafı tarafından alkışlanır. Gayri resmi alfabe kullanmak üzere tutuklanan Rüstem Bey, bunu Manastır’da ortak alfabe kullanma kararı alan Arnavut aydınlarının gayri resmi mutakabatını uygulama girişimi olarak yorumlar. Çıkarıldığı mahkeme kararı sonucunda 60 sopa falaka cezasına çarptırılır. Esnaf milletle devletin arasını bozmaya çalışan Rüstem’in bu cezayı uzun zamandan beri hak ettiğini düşünür.

Başta mutasarrıf Cemil Bey olmak üzere sancak önderleri Osmanlının Türklere olan tavrını “derici sevdiği deriyi yere çalarmış” şeklinde yorumlarlar. Romanın devamında roman kahramanları Osmanlının o dönemlerde Türklerin ziyade gayri müslimlere ve Arnavutlara sergilediği bu tutum ile tavizkâr politikalarını, aralarında geçen muhabbet sırasında tenkid ederler. Sultanın Rumeli ziyaretinden sonra yöreye sükûn gelse de yerel idare yeni isyan ihtimalinden şüphelidir. Yörede hasat yapılır, bereketli verim elde edilir. Lakin öşür miktarının yüksek oluşundan şikayetçi olan kimi Sırp ve diğer azınlıklar, padişahın Kosova ziyareti masrafını bu şekilde karşılamaya çalıştığını öne sürerler.

1911 yılında İtalya devleti Osmanlıya düzenlediği saldırı ile Trablusgarp’ı elinden almıştır. Roman kahramanlarından Arnavut kasap Rüstem aldığı cezanın hıncını çıkarmak için hemen bu olumsuz haberi Prizren şehir merkezindeki “Rumeli” kahvehanesine taşır. Bayramın

üçüncü gününde bu haberle birlikte şehre hüznü çökmüştür. Şehit haberleri gelirken, taziye evinde Osmanlı aleyhinde olumsuz propaganda yapan Kasap Rüstem, Arap çöllerinde şehit düşen çocukların sorumlusunun Osmanlı devleti olduğunu söyler. Trablusgarp'ın ardından Ege, Adriyatik ve Kızıldenizi kapsayan çok geniş bir alanda çatışmalar yaşamaya başlayan Osmanlı'nın Kosova ziyaretinden sonra itibarı iyice sarsılır, sadrazam İbrahim Hakkı görevinden istifa eder, Yemen, Anadolu ve Rumeli'de isyanlar başlarken, Osmanlı çalkantılı bir döneme girmektedir.

Arnavut liderler Priştineli Hasan Bey, Avlonyalı İsmail Kemal Bey, Müfit Bey, Avlonyalı Süleyman Paşa, Krıyalı Asım Bey, Esat Toptani Paşa gibi isimler Beyoğlu'daki Pera Palas otelinde buluşup Arnavutluğun bağımsızlığa kavuşabilmesi doğrultusunda atılacak adımları görüşürler. Avlonyalı Sürreya Beyin Taksim semtindeki evinde gerçekleştirdikleri ikinci toplantıda çökmekte olan Osmanlı'dan bir an önce ayrılmayı, çıkartılacak topyekün isyanlarla bağımsızlık ilan etmeyi, aksi halde vatansız, topraksız, devletsiz kalarak haritadan silinebilme tehlikesini konuşurlar. Osmanlıdan ayrılmak zor olduğu için mevcut görüşlerden biri de Osmanlı içerisinde bir muhtariyet kurmak, diğeri de Osmanlıdan tamamiyle kopup bağımsızlığı ilan etmektir. Ancak tamamen devletsiz kalma olasılığı Arnavut liderleri endişelendirirken, isyan için gerekli hazırlıklara girişmişlerdir.

Dahiliye Nazırı Ali Bey'in yöreye gerçekleştirdiği tefrişat sırasında İpek ve Şivan köprüsünde asiler tarafından yol kapatılıp kendisine ateş açılırken, öte yandan Sırp, Yunan, Karadağ ve Bulgaristan devletleri Osmanlı ile Arnavutların arasının açılmasını gözetliyor, bunun üzerine göz diktikleri Arnavut topraklarını bölüşmeyi hedefliyorlardı. Bu olaylar Prizren kahvehanesindeki esnafın diyaloglarına yansıyor, durum her geçen gün geriliyordu. Nazır Beyin Prizren ziyareti sırasında bütün esnaf bayrak asarken, bir tek kasap Rüstem Bey böyle bir şeyi yeğlememiştir. Nazır Beyden Arnavutça eğitim, Arnavutların Rumeli'de askerlik yapmalarını, Arnavutçanın resmi dil olmasını ve yerel seçimlerde Arnavutların İttihak ve Teraki partisinden aday kabul edilmelerini ister.

Nazır Beyin Prizren ziyareti sırasında yapılan konuşmalar sırasında kasap Rüstem'in Osmanlı aleyhindeki sözleri kayıtsız kalmamış, Serdar Beyin Osmanlı tokadıyla yanıtını bulmuştur. Prizren ziyaretlerinde halkı seçimlere katılıp İttihak ve Teraki partisine oy vermeye davet eden Nazır Adil Bey, İpek yöresindeki Arnavut asilerinin iyilikle yola getirilmesini ister.

Öte yandan birilerinin İpek asilerine Osmanlı silahlarını sattığını sezen Mutasarrıf Cemil Bey, ortada korkunç bir para ve ihanetin döndüğünü belirler. Ordu içerisinde hainlik söz konusudur. Osmanlıdan maaşlarını alamayan Arap kökenli Hasan Çavuş ve Kürt kökenli Gafur Ağa, Osmanlı ordusu silahlarını Arnavut ve Sırlara gizlice satmaktadırlar.

Ülkede yaşanan kargaşa yüzünden halk arasındaki endişe artmaya başlamıştır. İzlenen tavizkar politikalar çöküşün hızını artırmıştır. Osmanlı böyle bir şeye ihtimal vermemektedir. Alınan istihbarat raporları Balkan devletlerinin Osmanlı'yı tamamıyla yıkmak için ittifak arayışı içerisinde olduklarını göstermektedir. Artık ümmet siyasetinden millet siyasetine dönmek şart olmuştur. Çünkü çıkan isyanlarda artık Osmanlı-Türk askerine silah açılmaya başlanmıştır. Millet gaflet ve uyuşukluk içerisinde. Prizrenli Sırp ve Arnavutlar ise önce Osmanlı'yı kovmak sonra da geriye kalan Osmanlı topraklarını bölüşmeyi planlamaktadırlar. Satın aldıkları silahların masrafını da bölüşmeye karar verirler. Ancak Sırlar Arnavutlara oyun oynayıp onları topraksız bırakmaya niyetlidir.

Düzenlenen seçimlerde İttihak ve Teraki partisi kazanırken, 18 Nisan'da oluşturulan Meclis-i Mebusan'a 168 Türk, 55 Arap, 16 Arnavut, 10 Ermeni, 12 Rum, 2 Sırp, 1 Ulah, 4 Yahudi, 1 Makedon, 1 Süryani kökenli, 239 Müslüman, 37 gayri müslim seçilmiştir. Mecliste Osmanlı'nın umumi çıkarlarını yerine etnik çıkarların peşinde olanların seçilmemesi için elden gelen her şey

yapılmıştır. Yeni meclise seçilmeyenler arasında Priştineli Hasan Bey de vardır. Seçim sonuçlarından memnun kalmayan, önceki seçimlerde 25, son seçimlerde ise 16 mebus seçebilen Arnavutlar seçimlerin iptali için propaganda yapsa da başarılı olamamışlardır. Arnavutlar için isyan artık kaçınılmaz olmuştur.

Osmanlı devletinin 1912 yılı ilkbaharında durum hiç de iç açıcı değildir. Meclis üyeleri eskisi gibi kendi çıkarları için çalışmaya başlamış, Kürt, Ermeni, Arnavut isyanları almış başını gitmektedir. Hürriyet ve İttifak fırkasının ileri gelenlerinden Doktor Rıza Nur'un Arnavutları gizliden isyana teşvik ettiği söylenmektedir. 21-25 Mayıs tarihinde Yunik'te yapılan toplantıda Arnavut liderleri Osmanlı kabinesine gönderdikleri taleple, Arnavutların tek bir vilayetle toplanıp başına Arnavut kökenli bir valinin atanmasını, Arnavut bayrağının dalgalanmasını, Arnavutça eğitim, devlet dairelerinde Arnavutça bilen memurların isithdam edilmesi gibi taleplerinin gerçekleştirilmesini için güvence verilmesini isterler. Mehmet Sait Paşa'nın sadrazamlığındaki Osmanlı kabinesi bu talepleri reddedip asilerin üzerine asker göndermesine rağmen isyan bastırılmamış, Osmanlı güçlerine karşı büyük ve kapsamlı bir saldırıya geçmişlerdir. Kabine, İbrahim Paşa başkanlığında bir heyeti yöreye görüşmelere göndermişti.

Mamuşa'da ise Osman Ağa tarlasında çalışırken, Şivan köprüsünde Osmanlı askerine saldıran, aralarında yaralı 3 genci görünce önce onlara yardım etmek istemez. Lakin daha sonra bir daha isyan etmeyecekleri vaadiyle onlara su ve ekmek verir. Komşusu Derviş Ağanın oğlu Servet isyana katılırken, diğer komşusu Yanko ise Sırbistan'ın bölgeyi işgal etme ihtimalini kabul etmek istemeyip, güzel sözlerle Osmanlının bekâsını dilemektedir. Bu toprakların Sırbistan'a verilmesi ihtimali Arnavutları endişelendirmektedir. Osmanlıyı kovup buraların kendine kalacağını zannetmektedirler. İsyancılar Prizren'de herkesin ağzının tadını kaçırmıştır. Osmanlı sorunu barışçıl yollarla çözmeye çalıştıkça Arnavutlar isyanlarını artırarak sürdürmekte, yaralı ve şehit sayısı artmaktadır.

Ancak barışçıl tutum dışında payitaht bölgedeki isyanları önemsememeyi ve ciddiye almamaya başlamıştır. Dahiliye nazırı Adil Bey, mecliste isyanlarla ilgili konuşurken, zerre kadar telaşa kapılmaya neden bulunmadığını söyleyip, "Rumeliden imanım kadar eminim..." diye konuşmaktadır.

Öte yandan tarlasını çalışırken Arnavut Rüstem'in çiftliğine şüpheliler tarafından silah taşındığını Mutasarrıf Cemil Beye ihbar eden Sırp Yanko'nun, gayrimüslim olduğu için şahitliği kabul edilmediğinden durumu tespit etmesi için Serdar Beyi görevlendirir. Ancak teftiş sırasında çiftlikte bir şey bulunamaz.

Yaz aylarına doğru isyanlar daha da artmıştı. Osmanlıya isyan edenler arasında İttihat ve Teraki karşıtı subaylar da vardır. 16 Temmuz 1912'de sadrazam Mehmet Sait Paşa istifa edince, Osmanlı hükûmetsiz ve başsız kalmıştır. Ardına kurulan partiler üstü hükûmet de istifa edince, Ahmet Muhtar Paşa kabinesi ülke muhalefetine eline düşmüştür. Hükûmet bir yandan yanlış kararlar alırken, diğer yandan Arnavut isyancılar bütün kasabaları ele geçirip Üsküb'ü ele geçirme tehdidi üzerine gerçekleşen görüşmelerde aynı talepleri dile getirirler. Sorun çıkmaza girmiştir. Bu süreçte iki görüşe bölünen Arnavut önderlerinden bir ismi Osmanlı himayesinde bir kısmı da Osmanlıdan kopmayı arzuluyorlardı. İsyancıların tavizkar politikalar ile çözülmeyeceğini savunan İpek mutasarrıfı Cafer Tayyar Paşa görevinden istifa ederken, isyancılar Üsküb'ü dört koldan ele geçirmenin planını yapmaktadırlar. Prizren mutasarrıfı Cemil Bey de istifa edip etmeme kararsızlığı içerisindeyken, yakın dostu Serdar Bey bu görevden istifasına müsaade etmez. Diğer yandan da muhalefet yanlıları şehirlerde davul zurna ile taşkınlık yapıp İttihatçıları kışkırtmaktadırlar.

Yeni talepleri kabul edilemeyen Arnavutlar 12 Ağustos tarihinde 30 bin askerle Üsküb'ü üç günde işgal ederler. Neticesinde işgalden el çekmeleri için Osmanlı bu taleplerden 12'sini kabul eder. Lakin Rusya da benzeri hakların diğer Slav kökenliler için sağlanması gerektiği doğrultusunda baskı yapınca düzenlemelerde Arnavut ismine vurgu yapılmadan, reformların herkesi kapsayacağı vurgulanmıştır. Slav dünyasının işgalinden korunmak ve Batı dünyasının kabul edilen telkinlerinden sonra Arnavut liderler bu hakları kabul eder ve Üsküb'ten çekilirler. Tüm bunlar yaşanırken Sırp Krallığı Balkan devletleri ittifakının sağlanılmasını, yapılacak son hamle ile Osmanlı'yı çökertmek, Ege'ye uzanmak ve 500 yılın öcünü almayı ve büyük Sırbistan'ı kurmayı hayal ediyordu. Rumeli Hristiyanları için geniş reform ve talepler ile 21 Eylül'de Osmanlı'nın genel seferberlik ilan etmesi bahanesiyle genel seferberlik ilan eden Balkan devletleri başkentlerinde büyük mitingler düzenlenir. İstanbul'da da benzeri gösteriler yapılıyor, taraflar birbirlerini suçluyorlardı.

Karadağ Osmanlıya savaş ilan ettiğine dair nota vermesiyle birlikte Balkan savaşları başlar. Karadağ önce İşkodra'ya saldırmış, ancak bu işi tek başına başaramayacağını gören Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan 17 Ekim'de harekete geçmişlerdi. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu siyasi ve askeri durum müşküldü. Osmanlı'nın 350 bin askerine karşı Balkan Birliğinin 650 binden fazla askeri, modern silahıyla Osmanlı'dan daha iyi konumdaydı. Müttefikler Osmanlıya dört bir yandan saldırmaya planlaştıırken, Osmanlı'nın redif birliklerindeki askeri acemidir. Arnavutlar ise Balkan Birliğine reddederek, başlarına buyruk bir şekilde Kosova Sırbistan sınırı boyunca mevzilenecek, bir kısmı da gönüllü olarak Osmanlı saflarına katılmıştır. Gergin ve endişeli hava Prizren'de de hakimdir. Herkes yaklaşmakta olan savaşın yanı sıra canlarını kurtarma derdine düşmüştür.

Savaş tedbirleri için toplanan şehir üst düzey yetkilileri, gönüllüleri silahlandırma kararı alırken, Serdar Bey ailesini İstanbul'a göndermeye kararlaştırır. Mutasarrıf Cemil Beyin eşi yanı sıra oğlu Asaf da aşık olduğu Sırp kızı yüzünden Prizren'den ayrılmak istemezler. “Elveda Kosova elveda lanetli topraklar” diyerek Hasan Çavuş ile Levazımcı Gafur Ağa gizlice Prizren'den kaçarlar. Mamuşa ve etraf köylerden savaşa seferberlik vardır.

İşkodralı Haydar da oğulları ve yeğenleriyle birlikte savaşa iştirak ederler. Hatta çocuklarından biri bir yıl önce Sultan Reşad'ın Kosova ziyareti sırasında kötürüm halde türbeye derman bulmak için koşmuş, bu ziyaret ardından türbenin himmetinden iyileşmiştir. Vefa borcunu ödemeye, gönüllü olarak savaşa katılmaya gelmişlerdir. Serdar Bey eşini ve çocuklarını uğurladıktan sonra Asaf ailesinden habersiz diğer gönüllülerle birlikte savaşa gitmeye hazırlanır. Sevgilisi Mariya bu duruma üzülmemektedir. Gözyaşları içerisinde sevgilisiyle vedalaşırken, babası Corce Bey ikisini görür ve “Benim Türk'e verecek kızım yok” diye sert çıkışır.

Gönüllüler Priştine'de toplanıp sınıra hareket ederken, gönüllü sayısındaki azlık Priştine mutasarrıfı Malik Efendiyi hayal kırıklığına uğratmıştır. Hava koşulları kötü, asker tecrübesiz ve moralleri düşüktür. Üstelik aralarındaki gayri müslim erlerden Osmanlıya bir umut olmadığı gibi, savaştan her an kaçmanın fırsatını kollamaktadırlar. Mühimmat eksikliği de vardır. Karamsarlık hakimdir. Düşman Kumanova, sonra Üsküb, Manastır, Edirne, Kırklareli, Priştine, Prizren, Gilan, Berana, Akova, Yanya ve Selanik'i ele geçirmeye planlıyordu. 18-19 Ekim tarihlerinde Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan Osmanlıya savaş ilan ederek harekete geçmişlerdi. Sırp Arnavutları kendi saflarına katmak, hiç olmazsa tarafsız kalmalarını sağlamak için kendilerine bağımsızlık tanıyacıklarını duyurmuştu.

Merdare'de Sırp birliklerinin Osmanlıya saldırmasıyla savaş başlamıştı. Gece karanlığında, sisli ve yağmurlu bir havada alev alan çatışmalarda göz gözü görmüyor, askerlerin yanlışlıkla birbirlerini vurdukları omuştu. Silah ve top sesleri karşısına Sırp geriyi çekilir gibi olunca, komutanları geri çekilenleri ibret olsun diye birkaçını alından vurup beyinlerini

dağıtmışlardı. Yağmurda ıslanan acemi askerlerin silah kabzası ıslanıp ellerinden kayıyordu. İşkodralı Haydar, oğulları ve yeğenleriyle arslan gibi savaşıyor. Havada kol, bacak, kafa, mermi ve şarapnel parçaları uçuşurken, savaş tüm şiddetiyle devam etmektedir. Bu sırada İşkodralı Haydar, oğulları ve yeğenleriyle birlikte şehit olmuş, Mamuşalı Süleyman da yaralanmıştır. Bu saldırıyla Osmanlı ordusu geriye çekilmeye başlamış, yaralılar da Priştine Hastanesine kaldırılır. Sırp da epey şehit ve yaralı vermiştir. Bir süre sonra Poduyeva ele geçirilmiş, düşman Priştine'ye ilerlerken, halk kaçışmaya, düşman da sivillere saldırmaya başlamıştır. Garlar kaçan sivillerle doluyken, trenler yaralı askerleri taşımaktadır.

Sırp önlerine çıkan köyleri yakıp yıkarak, sivilleri de kadın erkek, çoluk çocuk olduklarına bakmaksızın öldürerek ilerlemektedirler. Sultan Murad'ın türbesi artık savunmasızdır. Mutasarrıf Malif Efendinin emirlerine artık kimse kulak asmazken, halk yığınlar halinde Üsküb'e koşuyordu. Sırp ordusu Kosova ovasına vardığında, asker, subay, akademisyen, papazlar atlarından inerek kendileri için kutsal sayılan bu toprakları öpüp koklamaya, ilahiler söylemeye ve kutsamaya başlamışlardır. 523 yıl sonra Kosova'ya tekrar sahip olmanın sarhoşluğu ve mutluluğu içerisinde kendilerinden geçip mest olmuşlardır. Priştine ele geçirilmiş, hükümet konağında Türk bayrağı indirilip, Sırp bayrağı göndere çekilmiştir. Sırp askerleri Mutasarrıf Malik Beyi almaya gelirken, yolda Sırp askerlerini karşılamaya gelen Sırp okul müdürü Vera, eşi, Sırp ve Rus konsolosuyla karşılaşır.

İdris Sefer, Hasan Bey, İsa Boletini gibi Arnavut liderler Sırlara karşı savaşa katılsa da başına buyruk hareket ettikleri için düşmanı durdurmakta Osmanlıya faydaları dokunmamıştır. Cephede mühimmat sıkıntısı yaşanmaktadır. Askerler cepheden firar ederken, siyasi kargaşa savaşa tuz biber ekmektedir. Osmanlı kuvvetleri çok ölü ve yaraları vermiştir. Kumanova'ya doğru geri çekilirken, artık savaşın kaybedildiği anlaşılmıştır. Askeri, sivil kendini yollara vurmuş, perişan halde Üsküb, Selanik, ordan İstanbul ve Anadolu'ya kaçmaktadır. Üsküb'ten Selanik'e son tiren kalkarken, Selim memleketi Prizren'e dönüş yolu çaresine bakmakta, Serdar Bey'in eşi Nalan Hanım da son tirenle Selanik'e hüznle yol almaktadır. Savaş Osmanlı'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Kumanova, Preşova, Üsküb Sırların eline geçmişti. Kaçmak istemeyen aile ve sivillere zulüm edilir.

Vardar nehri günlerce kıpkırmızı akmıştır. İpek, Mitroviça, Gilan, Ferzovik, Kumanova, Üsküb, Köprülü, Manastır işgal edilmiştir. Arnavut önderleri tutuklanıp Belgrad'a gönderilmiştir. Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa kabinesi istifa etmiş, yerine bu görevi Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa kabul etmiştir.

Mamuşalı Osman Ağanın oğlu Süleyman savaştan eve dönünce evdekiler çok sevinmiş, ancak köyde ve etraf köylerde şehit düşenlerin sayısı epey yüksek olunca yasa gömülmüşlerdir. Düşman Dula'dan Prizren'e inerken etraftaki Sırp köylerinden çalan çanlar gelen Sırp askerini selamlamaktadır.

Osman Ağa bu manzara karşısında ağlayacak gibi olduysa da ağlayamaz olmuştur. "Osmanlının sonu böyle mi olacaktı?" diye sorgular. Artık her şeyin bittiğini anlamıştır. Herkes Prizren'i savunmak için koştururken, Arnavut kasap Rüstem Bey için bu onun davası değildir. Bütün müdafaya rağmen askerlerle gönüllüler geri çekilmeye başlamıştır. Kayıp çoktur ve Prizren'den de çekilme zamanı gelmiştir. Mutasarrıf Cemil Bey ailesini alarak İşkodra'dan Durs'a çekilmeyi planlamaktadır. Öte yandan Bulgarlar Edirne'yi kuşatmış, Yunanlılar ve Sırp Manastır ve Selanik'i ele geçirmişlerdir. Mutasarrıf Cemil Bey Prizren'deki evinden ayrılırken son kez bahçesine, şehrine bakarken, çileleri ve başlarına gelen felaketler yüzünden nedense kendini sorumlu ve suçlu bulmaya başlamıştır. Kasap Rüstem Prizren'den ayrılıp çiftliğine giderken, çiftliğini düşmanın saldırısı sonucu yanarken bulur. Çiftliğine el konmuş, buna karşı

çıkma kalkışına ayağına ateş eden Sırp askerinin tutuklamasıyla çocuğuyla birlikte sürüklenerek şehre götürülür.

Osmanlıdan geriye bir yığın kül, ateş, acı kalmıştır. Kalede dalgalanmakta olan son al bayrak dışında bir şey kalmamıştır. Yaşamları boyunca Bosna, Kosova, Kafkaslar'dan kaçan Prizren'e yerleşen kahveci Hüsref Efendi, berber Ali, manav Harun Ağa şehir kalesine çekilerek, ölümü göze alıp düşmana kaleden bomba atarak şehri savunmaya çalışmakta, düşman cevap verdiği bombalarla kaledeki Mahmut Paşa camiini yerle bir etmiştir. Şadırvan'a giren Sırp komutanları hükümet konağındaki Osmanlı armasını indirip, Hüsrev efendinin Rumeli kahvesini meyhaneci Corce'ye "Tsar Duşan" kahvehanesi olarak bağışlamışlardır.

O sırada elleri bağlı bir şekilde getirilen kasap Rüstem, meyhaneci Corce'yi görünce askerlerin bırakması için kendisinin nasıl bir Sırp dostu olduğunu söylemesini beklerken, Corce aksini konuşur. "Arnavut'tan hiç Sırp dostu olmayacağını" ifade eder. Sırp askerleri, direnen diğer tutuklularla birlikte kasap Rüstem'i infaz edip Akdere'ye atmışlardır. Bu sırada şehirde olup biteni anlamaya gelen Mamuşalı Osman Ağa, gördüklerine inanamamış, Yanko'nun yardımı sayesinde tutuklanmaktan kurtulmuştur. Kaleye şehri savunmaya çekilen kahveci Hüsref Efendi, berber Ali, manav Harun Ağa, fırıncı Veli efendi, terzi Mihaylo göndereden bayrağı çekmeye çalışan Sırp askeriyle cebelleşerek yaralanmış, sonunda teslim olmaksızın kaleden atlayarak yaşamlarına son vermişlerdir.

Mutasarrıf Cemil Beyin oğlu Asaf ağır yaralı bir şekilde Prizren'deki evine döndüğünde şehrin yanmakta olan evlerinden gelen kokuya, ıssız ve sessiz, kasvetli bir hava karışmıştır. Mariya'nın aşkı aklına gelince buralardan kaçmayı göze alamamıştır. Her şey bitmiş, kalanlar korkularından dışarı çıkamamaktadır. Sevgililer bir gece buluştuklarından mutluluktan uçacak gibi olmuşlardır. Tehlikeden korumak için Mariya Asaf'ı papaz dayısının kilisesinde saklamıştır. O gece delice sevişerek özlem gidermişlerdir. Ertesi gün yarasının temizlemek için eczaneden ilaç almaya giden Mariya dönüşte dayısı ve Asaf'ın askerler tarafından yakalandığını görünce şok olmuştur. Bu sırada çıkan hengâmede ateşler açılır, Asaf ve Mariya ağır yaralanarak vefat ederler.

Askerler papaz efendiyi tutuklayıp götürürler. Mutasarrıf Cemil Bey çekilenlerle birlikte Adriyatığa doğru ilerlerken içine oğlu Asaf'ın başına bir şey geldiğine dair bir his doğmuştur.

Diğer yandan şehirde gördükleri karşısında günlerce konuşmayan Mamuşalı Osman Ağa, Osmanlının gittiğini köydekilere anlatınca şok olmuşlardır. Bu sırada zamanında Mahmut Paşa'nın Semendere'de ganimet olarak aldığı Mamuşa saat kulesi çanını almaya gelen Sırp askeri, kendilerinin arzu ettikleri halde göç edebileceklerini, isterlerse de burada kalabileceğini söylerler.

Serdar Bey, eşini bulmak için yola çıkarken Üsküp'te Osman Beyin oğlu Selim'le karşılaşır. Memleketin son durumunu hasbihal ettikten sonra yola devam ederler. Selim de yanında çalıştığı köfteci Hacı Bayram Efendinin yardımıyla Prizren'e, köyü Mamuşa'ya döner. Serdar Üsküp'ten kaçmaya çalışırken beklenmedik bir yerde Prizren kahvehanesinin şarkıcısı Milena'yla karşılaşır. Silah zoruyla Serdar'ı yalısına götüren Milena, Serdar'la sevişerek özlem giderir. Ancak Milena'nın kötü emellerinden kurtulmak için gizlice kaçır. Roman bu bölümden sonra Rumeli'den çekilenlerin yollarda yaşadığı ve karşılaştığı trajik sahnelerle devam eder.

Sırbistan ilerlediği yerlerde sadece Osmanlı'yı değil Bulgar ve Yunan ahaliden de temizleyip büyük Sırbistan'ı kurmayı hayal etmektedir. Halktan kılıçtan geçiriyor, köyler, evler, çiftlikleri cayır cayır yakıyor, yakalanmayanlar pank içerisinde Manastır'a kaçıyorlardı. Altınlarını aldıktan sonra insanları camiilere, evlere kapatıp diri diri yakıyor, bunları işleyen çapulcular hapishane kaçkını, katil, canavar ruhlu insanlar teşkil ediyordu. Katliamlarla birlikte katolik Arnavutlar zorla ortodokslarılmaya çalışılıyordu. Gazeteler Balkanlarda sivillere yönelik bu mezalimi yazmaktadır. Aralarında Serdar Beyin eşi Nalan Hanımın da yer aldığı

göçmen kafilesi de çapulcular tarafından soyulmuş, Hasan Çavuşla Levazımcı Gaffur Ağa da bu sırada öldürülmüşlerdir. Nalan Hanım önce tecavüz edilmiş, sonra kızlarıyla birlikte katledilmiştir. Diğer kadınları da çiftlikte yakılmışlardı.

Hasan Tahsin Paşa Selanik’i tek bir mermi bile atmadaan yaptığı anlaşmayla Yunanistan’a teslim etmiştir. Yunanlar da bunun neticesinde esir aldıkları asker, göçmen ve şehir halkını katletmiştir. Haberi alan Sultan Reşat Han ağlayacak gibi olmuş, iki yıl önce Rumeli seyahatinde gösterilen sevgi ve coşku selinin ne kadar sahte olduğunu anlamıştır. Üç buçuk yıllık padişahlığı döneminde Osmanlı devleti hiçbir zaman kaybetmediği toprağı kaybetmiştir. Koca padişah hayatında ilk defa ağlıyordu. Ataları ‘dere geçerken at değiştirilmez’ demesine karşı görevi süresinde beş hükümet değişmiştir. Tebası sonunda soyları ve dinleri tarafına geçmişti. Arnavutlar İsmail Kemal Bey liderliğinde bağımsızlıklarını ilan etmek için Avlonya’da toplanmışlardı. Sultan, “*Muvaffak olabilseler de bari Rumeli’deki küllerimizden ortaya başka bir Müslüman devleti çıkıp kurulabilse*” demiştir.

Serdar Bey eşinin İstanbul’a vardığından ümidini kesmeye başlamış, yolda ilerlerken karşılaştıkları katliam manzaralarıyla sarsılmışlardır. Yolda eşini öldüren Vrangeli’nin çetesi denkle gelmiş, çete başı Hristo’yu, karısıyla çocuklarının katili olduğundan bihaber alınının ortasından vurmuştur. Haberi olmadan aslında eşinin ve çocuklarının öcünü de bu şekilde almıştır. Çapulcuların topladıkları ziynetlerin arasında eşinin mavi küpelerini fark edip öldürüldüğünden şüphe etmiştir. Birçok zorluğun ardından Dedeağaç’a varmışlardır. Serdar Bey burda kalmadan hemen İstanbul’a hareket etmiştir. Buldukları altınları yetkili makamlara teslim etmişlerdir. İstanbul sokakları göçmenlerle dolmuş, asker artık son topraklarını savunur olmuştu.

Tekirdağ telegrafhanesinde babasından aldığı yanıtta eşi ve kızlarının gelmediğini anlayınca yıkılmıştır. Yol boyunca göçmenler arasında eşini ve kızlarını aramış, bulamamıştır. Rast gele mutasarrıf Cemil Beyin evini bulan Serdar Bey, Asaf’ın öldürüldüğünü söyleyememiştir. Günlerce İstanbul’u aramış, bulamayınca ümidi iyice kesmiş, çapulcuların elinde bulduğu o küpelerin Nalan’a ait olduğuna dair şüphelerinden emin olmaya başlamıştır.

Kasım ayı gelmiş, göçmenler İstanbul sokaklarında kışın soğukunda ölüm riskiyle karşı karşıya kalmışlardır. İşkodra, Yanya ve Edirne’yi savunmak, Rumeliyi tekrar geri almak için Osmanlı savaşa hazırlanırken, Cemil Bey oğlu Asaf’ı bulmak, Serdar Bey de şehit düşmek için tekrar savaşımaya gönüllü olmuşlardır.

Öte yandan gazeteler, “Osmanlı askerinin Yanya’yı kuşatan Yunanlılara, Edirne’yi kuşatan Bulgarlara, İşkodra’yı kuşatan Karadağlılara karşı mücadelesini...”, “Osmanlı’nın küllerinden Rumeli’de Arnavutluk adında doğan yeni bir devleti...”, “Düne kadar Osmanlı’ya ait olan Adriyatik sahilindeki Avlonya’da evvelisi gün Arnavutluk’un bağımsızlığının ilan edildiğini” yazmaktadır.

Göçmenler başlarına gelen felaketlerden sonra gazete satan çocukların avaz avaz bağırdıkları bu haberlere başlarını dönüp bakmamışlardır bile. Ancak Yanya’dan, İşkodra’dan, Edirne’nin yeniden kurtarılmasından bahsedilmesi üzerine delikanlılar, yaşlı erkekler kuyruğa girmeye, savaş gönüllüleri kuyruğu epey uzamaya başlamıştır.

Roman mutasarrıf Cemil efendinin şu sözleriyle sona ermektedir:

“İyi güzel memlekettir Rumeli de, şu komitacılarıyla eşkiyaları olmasa...”

Eser, romana konu olan ve isimleri geçen kimi önemli tarihi kişilerin olaylar ardından akıbetlerini özetleyen özgeçmişleriyle sona ermektedir.

3. Dil ve Üslup:

Reşit Hanadan “Rumeli’den Çıktık Yola” adlı romanında yalın ve sade bir dil kullanmıştır. Üslupta tasvir hakimdir. Tasvir ve betimlemeler çok güçlüdür. Dönemin yönetim yapısı itibariyle kullanılan idari terminoloji, hukuksal kavramlar, araç ve gereç isimleri Osmanlı Türkçesiyle ifade edilmiştir. Romanda atasözleri ve halk deyimlerine oldukça yer verilmiştir. Yazar eserde Rumeli’nin Türkçe ağızlarını yansıtmaya çalışırken, kendisi de evlad-ı fatihan olduğu için yer yer Rumeli Türkçesine özgü tabirlerden kurtulamamıştır. Ancak stadart edebi dil nitelikleri bakımından bu hatalar çok azdır. Diyaloglarda kullanılan dil ve üslup, özellikle gayri müslimlerin, örneğin Sırp kökenli meyhaneci Corce’nin konuşma biçimi dönem Türkçesi’nin Rumeli’de konuşulmakta olan Türkçe ağızlarını en iyi şekilde yansıtmaktadır:

“-A bre ne bakarlar bu insanlar o tarafa? Yoksa bir vukuat mı vardır?” (s.243)
Dilde görülen kimi istisna hataları ise şöyle örnekleyebiliriz:
“Çevre Arnavut köylerinden de bayağı gelen oluyor.” bayağı<epey (s.449)
“Anamla birlikte benim de katılmamı ısrarla istemelerine karşın gideceğim gelmedi.”
gideceğim<gidesim (s.537)
“Kasap domuzu hak etmişti ya, yine de acıdım doğrusu.” acıdım<üzüldüm (s.552)
“inanacağı gelmiyordu”, inanacağı<inanası (s.83),
“...tecavüz vakalarını değerli valimiz de takip etmekte olup...”, tecavüz<taciz (s.107),
“...epey agrına gitmişti”, agrına<gücüne (s.525)
“yiyeceği gelmiyordu...” yiyeceği gelmiyordu<yiyesi yoktu (s.637)

Fransızca kökenli kullanılan yabancı kelimelerden örnek vermek gerekirse:

“Arnavutların liderleri çok reel insanlar.” reel<gerçekçi (s.179)

“artık kompleyiz...” komple<eksiksiz, tam (s.102)

Yukarıda dil ve gramer hataları üzerine verdiğimiz bu örnekler dışında dil bakımından eserde başka sorunlar söz konusu değildir. Yazar edebi dilin özgün hususiyetlerine özen göstermeye çalışmış, bunun yanı sıra da geniş kitle okura hitap ettiği için de anlaşılır bir dille olayları kaleme almıştır. Öyle ki eserin dil ve üslup bakımından beklenen edebi niteliği yakaladığı vurgulanabilir.

4. Kişiler, çevre ve zaman:

Romandaki olaylar içerisinde öne çıkan kişiler genelde Prizren ve yöre esnafı, idarecileri, halk tabakasından seçilmiş belli olay kahramanları ve Osmanlı Sultan Mehmed Reşat Handır. Bununla birlikte Balkan Savaşları ve bölgesel siyasi aktörler de ön plandadır. Öyle ki idare ve halk tabakasından kalabalık bir kahraman kadrosu romanda karşımıza çıkmaktadır. Yazar eserin sonunda söz konusu tarihi şahsiyetler hakkında olaylardan sonra akıbetlerini özetleyen özgeçmişlerine yer vermektedir. Yazar romandaki karakterlerinin kişiliklerini başarılı bir şekilde tasvir etmektedir. Ancak bu tarihi bir roman olduğu için olaylar ve görüşler ön plandadır, kişilerin karakter ile iç dünyasının tahlili çok fazla yapılmamaktadır.

Romandaki başlıca olaylar mekân olarak Prizren, İstanbul, Mamuşa, Priştine ve Üsküp çevresinde gelişmektedir. Yazar eserde mekân tasvirlerini başarılı bir şekilde yapmış, öyle ki roman boyunca okuyucu olayların geçtiği mekânları rahatlıkla tahayyül etmektedir.

Romanda ele alınan olaylar 1910 – 1913/14 yılları arasında geçmektedir. Yazar dönemin olaylarıyla birlikte eserde geçen zaman diliminin havasını çok iyi aksettirmiştir. O dönemin algısı yanı sıra zamana yansıyan ve zamanın etkisinde ortaya çıkan durumu itinayla ve çok yönlü bir bakışla gözler önüne sermektedir.

5. Estetik:

Reşit Hanadan, edebi yaratıcılık sürecinde öykü ve diğer romanlarında olduğu gibi son romanında da edebi estetik unsurlar hakim olmuştur. Tasvir ve tahliller ölçülüdür, abartı yoktur. Arka plan ve geçiş motifleri olarak tarihi bilgiler gerçekçi, yeterli ve makul ölçüdedir. Romandaki hafif polisiye kurgusu olayları ilginç hale getirmiştir. Erotik sahneler ölçülü ve abartılı değildir. Yazar, deyim ve atasözleri yanı sıra roman boyunca şiir, türkü, manilerden de alıntılara yer vermiştir. Savaş psikolojisi, savaş sahne ve manzaraları, savaşın gergin havası çok iyi yansıtılmıştır.

Gündelik yaşam unsurları gerçekçi bir biçimde dile getirilmiş, okuyucu adeta dönemin gündelik yaşamın içine sürüklenmiştir:

“Pencereden Şadırvan’a, meydanlığın orta yerinde olduklarından şırl şırl suların aktığı çeşmeye, mallarını satmak için çarşı pazara gelen köylülere, alış veriş yapmaya çıkan müşterilerle dolmaya başlayan kahvehaneye baktı. Elllerinde tepsiyle müşterilere çay kahve dağıtan çocuklar siparişlere cevap yetiştiremiyorlardı.” (s.232)

Romanda yöreye özgü kültürel değer ve folklorik özellikler en güzel yönleriyle şöyle yansıtılır:

“Yüz adımlık bir mesafe vardı kadınlarla erkekler arasında. Adetler, gelenekler, töreler böyleydi. Hısım akraba olmayan kadınlarla erkekler yan yana gelip birbirleriyle konuşamaz, el sıkışamazlardı. Hele yavuklu, nişanlı, sözlü olanlar asla... Alemin gözü önünde başlarını kaldırıp da birbirlerine de bakamazlardı. Bu yüzden yaklaşp da birbirlerini kucaklayamıyor, içindekileri iki laf edip söyleyemiyor, duygularını açamıyorlardı. Törelerine aykırıydı nişanlı, yavuklu veya sözlü kızlarla delikanlıların düğün dernek kurulmadan önce birbirleriyle buluşup görüşmeleri.” (s.222-223)

Eserde, payton, gazlı lambalar, mumlar, elektrik direklerinde yanan gazlı ışıklandırmalar gibi dönemin gündelik yaşamdan seçilmiş araçlar birer estetik motif olarak kullanılarak, köy ve şehir yaşamına dair ince detay ve nüanslar da dönem ve zaman algısını oluşturmada estetik bir biçimde yansıtılmıştır.

Romanda hakim olan estetik unsurlardan biri de şiirsel bir üslupla dile getirilen çevre tasvirleridir:

“Biraz sonra gözlerini açıp karşısındaki pencereden gözüken Kosova Ovası düzündeki kızıla boyanmış ufka baktı. Akşam olmak üzereydi...” (s.124)

5.1. Estetik unsur olarak fikir:

Bilindiği üzere edebi eserleri estetik kılan önemli unsurlardan biri de fikirlerdir. Reşit Hanadan’ın son romanını da değerli kılan fikirler çok çarpıcıdır. Olaylar örgüsü çerçevesinde ister yazarın, ister de olay kahramanlarının öne sürdüğü fikir ve düşünceler esere estetik bir biçimde sinmiştir. Okuyucunun gözüne batırmadan, satırlar arasında yazarın ya da olay kahramanlarının ağzından dile getirilen bu fikirler sayesinde hem dönemin olaylara bakış ve algısını, hem de değişik konularla ilgili yöre halkının gerçekçi görüşleri ortaya konmaktadır.

Romandaki belli başlı fikirler şöyledir:

- a) Siyasi fikirler
- b) Toplumsal fikirler

Bu çerçevede Osmanlıya sadakat, İslam birlikteliği, gayri müslimlerin sinsi politikaları ve Arnavutları Osmanlıyla vurdurtmak gibi görüşler ön plana çıkar. Öte yandan romanda göze çarpan görüşlerden biri de Osmanlının kendi soydaş Türk toplumuna gayet mesaaferli durmasıdır.

Sultanın Kosova ziyaretinde Kosovalı Türkler huzura kabul edilmezken, Türk tebâ bu durumu içermiştir. Öte yandan başta roman kahramanı mutasarrıf Cemil Bey olmak üzere sancak önderleri Osmanlının Türklere olan bu mesafeli tavrını “derici sevdiği deriyi yere çalarmış” şeklinde yorumlarlar. (s. 255) Bölgedeki Türk tebasının varlığı öyle önemsiz bir hale gelmiştir ki Arnavutlar kendilerini Osmanlı devletinde daha değerli bir topluluk haline gelmiş ve kendilerini devletin gövdesi olarak görmeye başlamışlardır. (s.236).

Papaz Teodosiye’nin Osmanlı lehindeki fikirleri dikkat çekicidir. “Rumeli’de her şeye rağmen huzur içerisinde yaşayan halkımızın tamamını ateşe attığınızın farkında değilsiniz” diyerek, Sultana yapılmak istenen suikaste karşı gelmektedir.

Romanda öne çıkan fikirlerden kimileri Müslüman olmanın şükrü ve vatan sevgisi (s.155), Sırp köylü Yanko’nun padişaha duyduğu minnettarlık (s.160-161), Osmanlı sarayındaki zor yaşam biçimi (s.169), Arnavut gençlerinin Osmanlıya asker gitmemesidir (s.223).

Romanda Osmanlıca yazısı Allah’ın harfleri, Latin alfabesi ise gavurun alfabesi olarak algılanmaktadır. (s.235)

Osmanlının son dönemlerdeki durumu, anlayışı, yapısı, olaylara yaklaşımı ve dünyasını anlamak için romanda net ve güçlü fikirler objektif bir biçimde sunulmuştur. (s.344-345)

Yine Osmanlının bölgedeki son dönemlerinde Prizren Sırpı Osmanlıdan memnun oldukları görülmektedir. Öyle ki Sırp köylüsü Yanko’nun Osmanlı hakkındaki görüşleri şöyledir:

“Ben padişahımızdan, Osmanlı’dan, devletimizden memnunum. Bu güzelliği, bu memleketi, böyle dostları nerde bulacağım? Kilisemizde çanımız çalar, kendi dilimizde konuşuruz, tarlamda oğullarımla birlikte çalışıp ekmeğimizi kazanırız. Bundan iyisi can sağlığı bre ağalar.” (s.385)

Lakin bütün buna rağmen Yanko, gayri müslim oldukları için yargıda Sırpıların şahitliğinin Osmanlı tarafından kabul görmemesine anlam verememektedir. (s.394)

Prizren şehri Osmanlıdan düşmek üzereyken şehir savunmasına katılmayan Arnavut kökenli kasap Rüstem’e göre, bu savaş onun savaşı değildir. (s.509)

Oysa Sırpıların gözünde Arnavutların güvenirliliği yoktur. Şehrin müdafasına katılmayan kasap Rüstem Sırp askerleri tarafından rehin alınırken, karşı karşıya kaldığı Sırp önyargısı şudur: “Türklerden betersiniz siz Arnavutlar. Yıllarca efendiniz Osmanlı’ya hizmet ederken Sırpıların da çektiğimizi kalmadı, zulmedip durdunuz.” (s.521)

Romanda öne çıkan fikirlerden biri de vatansız kalmanın bedeli ve bunun korku refleksi olarak ölümü göze alarak her diyardan Osmanlıyı savunmaya koşturmasıdır: (s.528) Osmanlıyı savunmaya koşanlar arasında Sırbistan Sırpı da vardır. Onların bu savunmada yer almalarının sebebi de Osmanlı döneminde Sırbistan’da rahat yaşamalarıdır. (s.529)

Yaşanan katliamlar içerisinde olanlardan mütesir olanlardan biri de Sırp Papazı Teodosiye’dir: “Hepimiz aynı tanrıya aitiz. Bütün bu olup bitenlerden, Müslümanlara yapılan katliamlardan sonra Sırp, hatta Hristiyan olduğumdan bile utanır oldum” diyebilmektedir. (s.535)

Sırp askerlerinin Osmanlı hakkındaki önyargısı yine romandaki Sırp köylüsü Yanko’nun savunduğu gerçekler ile ortadan kalkar. O yüzden işgalci Sırp askerlerinden birinin ağzından çıkacak sözler şöyledir: “Oysa biz Türklerin Sırpıların eziyet ettiklerini sanır, barbar, katil diye bilirdik.” (s.555)

Roman kahramanlarından imam Salih efendiye göre, “Osmanlının on beş günde Rumeliyi terk etmesinin sebebi yozlaşması ve bu yüzden de Allah’ın gazabına uğramasıdır”. (s.561)

Bütün kayıp ve yaşananlara rağmen şu komitacılarıyla eşkiyaları olmasa Serdar ve Cemil Beyler için Rumeli hala savaş verilecek, uğruna şehit düşülecek bir yerdir. (s.644)

6. Sonuç

Sonuç olarak, Reşit Hanadan'ın "Rumeli'den Çıktık Yola" adlı romanı, Balkan Savaşlarının 100. yıldönümüne atfedilmiş bir eser olarak başarılı bir çalışmadır. Eserde ele alınan olaylar gerçekçidir. Sanatsal akım olarak da toplumsal gerçekçilik akımının izinden gitmeye devam eden Reşit Hanadan'ın en son romanı konu, olay, kişiler, çevre, zaman, amaç, fikir, üslup, dil, sanat ve estetik öğeleri bakımından değerli ve yenilikçidir. Yazarın eski eserlerine kıyasla romanının bütün bu unsurlarında estetik yenilikler bulmak mümkündür. Hanadan'ın son romanıyla birlikte Kosova'da çağdaş Türk romanının da nitelik bakımından yeni ve başarılı bir sürece girdiğinin altını çizebiliriz. Bu eserle Kosova'daki Türk tarihinin yazımı bakımından da belgesel nitelikte bir çalışma ortaya konmuş, dönemin olaylarına elden geldiğince bağımsız ve başarılı bir bakış açısı getirilmiştir. Bu bakımdan yeni Kosova Türk romanının, toplumsal gerçekçi sanat akımının izinden gittiği görülmektedir. Konu, olay ve kişiler bölgenin özgün ve yeni tarihi temalarından esinlenilmektedir. Öykülerinde olduğu gibi romanlarında da genellikle yakın dönemin konularını ele alan Reşit Hanadan, son romanında zaman dilimi olarak İkinci Dünya Savaşı öncesine, yeni bir döneme Osmanlı dönemine uzanmaktadır. Kosova ve Kosova Türk tarihinin 1912-1914 yılları arasındaki zaman diliminde ceryan eden olayları ölümsüzleştirmeyi amaçlayan Reşit Hanadan, Osmanlı tarihiyle ilgili ortaya konan yanlış bilgilerin aksine, bilinmeyen, yeni ve çok gerçekçi fikirleri de ortaya atmaktadır. Üslup ve dilde sergilediği başarı olduğu gibi estetik öğeler bakımından da nitelikli motifleri barındıran Reşit Hanadan'ın "Rumeli'den Çıktık Yola" adlı romanı, sadece edebiyat bilimleri açısından değil, tarih, sosyoloji, etnoloji, kültüroloji, dil, felsefe bilimleri açısından hazine değerinde çok değerli, yeni ve özgün bir kaynağı oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- GÜÇLÜTÜRK, Dr. Taner, "Kosova'da Türk Edebi Yaratıcılığı (1951-2001)", BALTAM Yayınları, Prizren, 2014
- GÜÇLÜTÜRK, Mr. Taner, *Kosova Türk Çağdaş Edebiyatında Reşit Hanadan ve Öykü Yaratıcılığı*, BALTAM Türklük Bilgisi Dergisi, 2010, no. 13, sf. 145-157
- GÜÇLÜTÜRK, Mr. Taner, *Kosova Türk Çağdaş Edebiyatında Reşit Hanadan ve Roma Yaratıcılığı*, BALTAM Türklük Bilgisi Dergisi, 2011, no. 14, sf. 139 – 158
- HANADAN, Reşit, "Yazgı", öykü, Tan Yayınları, Priştine, 1982
- HANADAN, Reşit, "Duygu Tutsağı", öykü, Tan Yayınları, Priştine, 1985
- HANADAN, Reşit, "Sel", roman, Tan Yayınları, Priştine, 1987
- HANADAN, Reşit, "Yıldızlı Ev", çocuk öyküleri, Tan Yayınları, Priştine, 1989
- HANADAN, Reşit, "Taş Yerinde Ağırır", roman, özel yayın, Prizren, 2002
- HANADAN, Reşit, "Başka Olur Rumeli'nin Harmanı", roman, özel yayın, Prizren, 2003
- HANADAN, Reşit, "Rumeli'den Çıktık Yola", roman, BALTAM Yayınları, Prizren, 2015

AZERBAYCAN VE TÜRK ŞİİRİNDE İSTİKLÂL SAVAŞI WAR OF INDEPENDENCE IN AZERBAIJANI AND TURKISH POETRY

Fidan ABDURAHMANOVA¹

Özet:

Tarihte savaşların geçtiği mevsim adeta sonbahardır. Örneğin, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, Türk dünyasındaki önemli savaşları - özellikle Türkiye'nin yedi efsanevi savaşı - Sakarya Meydan Muharebesi, Niğbolu Savaşı, Türk Kurtuluş Savaşı gibi savaşlar bunların arasındadır.

Her kişi, tüm kalbiyle ayak bastığı toprak altında bir zamanlar gömüleceğini da aklına getirirse, o zaman en değerli varlığın üzerinde olduğunu anlayacak, atıye umutla bakarak, gönül ve katıyetle ilerleyecektir. Geleceği karanlık görerek, korku içinde ölmekse, en çaresiz ölümdür ... “Umuda bin kurşun sıkırsa da ölüm, / Unutma umuda kurşun işlemez, gülüm” der Nazim Hikmet.

Toprağa haram ellerin dokunmasından endişe eden İstiklâl şairi Mehmet Âkif Ersoy, Türk askerine ezanların susdurulmaması talimatını verir. Bir ülkede toprağın, bayrağın, dinin şهادeti olan ezan yoksa orası vatan olmaz. “Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek: Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!” diyen şair bu görüşleri “Safahat” eserinde de belirtmiştir.

“Bugün Ulu Türk'ün ruhu Ulu Tanrı'nın adaleti uğrunda savaşıyor. Savaşımız kutsal, askerimiz muzafferdir” (Azer Turan). M.E.Resulzade'nin “Şüphesiz birgün gerçek parlayacaktır” söylediği zamandayız şimdi.

Bu sonbaharın hüsnü güzeldir, çünkü onun güzelliği Azerbaycan'ı zafer sevinci ile süslemiştir. Ordumuz altın sonbaharda menfur düşmanın bağrını altın kanlara boyamıştır. Ve bu sonbaharda gönlü Karabağ'dan geçen Azerbaycan halkı, vatan hasretli kederli yıllardan, aylardan geçerek zaferne kavuştu.

Bildiride, Azerbaycan ve Türk şiirlerinde İstiklâl Savaşı konusu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İstiklâl Savaşı, Zafer Günü, Karabağ, Azerbaycan Edebiyatı, Türk Şiiri.

Abstract:

In history, wars almost take place in the season of autumn. For example, the First and Second World War, major battles of the Turkish world - especially Turkey's seven legendary battles - Battle of Sakarya, Niğbolu War, such as the Turkish Independence War is among them.

If every citizen believes with all his heart, that he will be buried under the ground he set foot on, then he will understand that he is above the most valuable asset, and will move forward with hope and heartily. Seeing the future in the dark and dying in fear is the most helpless death... Nazim Hikmet says, “Even if death shoots a thousand bullets to the hope / Don't forget, bullet can do nothing to the hope, my flower”.

The poet of independence Mehmet Akif Ersoy, who was worried about enemy hands touching the homeland, instructed the Turkish soldier don't silence the call to prayers. If a country does not have the call to prayer, which is a symbol of land, religion and flag, it cannot be called homeland. “This is my favorite profession in the world: Let my words be like wood; but let it be true! ” The poet also mentioned these words in the work of “Safahat”.

“Today, the spirit of the Great Turk is fighting for the justice of the Great God. Our war is sacred, our soldier is victorious” (Azer Turan). We are now in a time when M.E.Resulzade said “Surely the truth will shine one day”.

This autumn is beautiful, because its beauty has decorated Azerbaijan with gladness of victory.

¹ Doç., Dr. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Azerbaycan / Bakı E-posta: fidan_abdurahmanova@mail.ru

Our army stained the abominable enemy with golden blood in the golden autumn. And this autumn, the people of Azerbaijan, whose hearts passed through Karabakh, left behind years of homesickness and reached the day of victory.

In the article will be investigated the issue of the War of Independence in the Azerbaijani and Turkish poems.

Keywords: War of Independence, Victory Day, Karabakh, Azerbaijani Literature, Turkish Poetry.

Giriş

Doğa hassas insanların dikkatinden kaçmaz, sonbaharlar birbirine benzemez.... Sonbaharda düşen yapraklar, hazan yağmurları güneş ışınlarını andırıyor. Doğa, sanki güneşin rengine boyanıyor. Güneşin varlığı her mevsimde sıcacık nefesiyle yaşar, sevgi ve mücadeleyle ...

Sonbaharın tonlarında yaşayan insan kendini düşen yapraklar, sarmaşığa sarılmış, yırtık tuğlalar olarak görür. Güneş altın rengini yaprak yaprak hazana verir, böylelikle, yeryüzü bütünlükle parlar aslında ...

İyi ki, taşa tamah içinde

Hattasana "altın güz" söyleyen var . Çünkü senin toprak adlı sahibin var. (Musa Yakup), ("Aydın yol" gazetesi, N 43(102) 03.12.2016),(Altın sonbahar, altın taş),

Alnımda ömrün yazısı, yazanı varsa, ben kimim diyen sonbahara mührünü vurmuş doğa şairi Musa Yakup duygularını rüzgarda kaybolan çimenlerle, kurumuş yaprak kayalarında kelebek gibi sığınıp duran, sessizlik içinde bir sonbahar yalnızlığı ile değil, zafer sevinciyle geçer bu sonbahardan.

Allah aşkına, bir kanat gönder ardımdan

Beni sonbaharın içinden geçir. (Sonbahar yalnızlığı) (Musa Yakub)

İtiraf edelim ki, hepimiz Sonbahar`da özlem duyarız. Yere sıkışmış mezar taşları gibi kuru ağaçlar insanlara ölümü ve yokluğu hatırlatıyor. Boşalan doğada insan, kendine özgü duygularla, dünya ile baş başa kalır. İnsanı şair, aşık ya da mücadeleye hazır bir asker yapabilecek duygular ... Sonbaharın altın fonundaki tüm süslemelerin düzensiz olduğu duygular, bilmem daha nellersiz ... basit ve samimi ...

El çekmiş her yere altın sonbahar,

Ağaçlar çıkarmış yeşil elbise

Yüzüne ölümün sarısı düşen

Yapraklar yaşamın sonunu bekler. (Nezaket Memmedli), (Sonbahar, "Yurt dediğin bu topraq", 2018, s. 57)

Ana metin

Tarihte savaş mevsimi de sonbahardır. ister dünyanın en büyük güç merkezlerinin iki ittifak halinde birleştiği Dünya Savaşları, isterse de büyük Türk dünyasındaki savaşların çoğu gibi – Türkiye'deki yedi efsane savaştan biri olan Sakarya Meydan Savaşı, Niğbolu Savaşı Türk Kurtuluş Savaşı-Suriye Cephesi tam olarak bu mevsime denk gelmiştir.

Her yurttaş üzerine yürekle bastığı torpağın bir zaman altında olacağını anımsasa, o zaman en değerli varlığın üstünde olduğunu anlayacak, geleceğe umutla bakarak, yürekli ve kararlılıkla yürüyecektir. Geleceği karanlık görmek ve korku içinde ölmek en zavallı ölümdür.. "Umuda bin kurşun sıkırsa da ölüm, unutmaya umuda kurşun işlemez gülüm." Nazim Hikmet.

Toprağa haram ellerin değmesinden endişelenen istiklal şairi Mehmet Akif Ersoy, ezan seslerinin susturulmaması talimatını verir askere. Çünkü bir ülkenin toprağı, bayrağı ve dininin tanıklığı olan ezanı yoksa vatan sayılmaz. “Şudur cihanda benim en beğendğim meslek: Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!” (Safahat) söyler. ()

Bastığın yerleri «toprak! » diyerek geçme, tanı!

Düşün altındaki binlerce kefansız yatanı.

Sen şehîd oğlusun, incitme, yazıktır, atanı:

Verme, dünyâları alsan da, bu cennet vatanı. (İstiklal Marşı), (Mehmed Akif Ersoy).

M. Turhan Tan şairin rəhmətə getdiyi günlərdə bir qəzetdə yazacaq: "Hayır, aziz ölü, hayır. Seni herkes ve her zaman anacak. Adın, tarihte olduğu gibi, yüreklerde de yaşayacaktır. Çünkü yazdığı marşla adın, Türk istiklâline bağlı, yani ebedî kaldı. Ruhun emin ve müsterih olsun... (M. Turhan Tan: Adı Türk istiklâline bağlı şair, Cumhuriyet, 29 Kânunuevvel 1936.)

Bu sonbahar Azərbaycan halkının Adalet mücadelesi ilə başladı. Vatanımızın her santimini koruyan ve yıllardır özlem duyduğumuz vatanımızın topraklarını kanları pahasına işgalden kurtaran askerlerden gelen mektuplarla başladı.

Asker mektubunda toprak yeşerir,

Ormanlar uzanır ta ufka kadar.

Asker mektubunda bir dağ yeşerir-

Etek de Vatandır, zirve de Vatan.

(Mammad Araz) (“Askerin Mektubu”)

Ve tam olarak bu sonbaharda çocukluğunun en güzel zamanlarını işgal günlerini ezberleyerek, birbirlerine çadırdı, vagonlarda yaşayanları örnek getirerek şükür eden, kendi farkında olmadan boynunda intikam taşıyarak büyüyen, sabrı tükenen “yemin ederim gecenin bu saatine ki, bir askerin yarısındaki kurşun gibiyim ...” (Ferit Hüseyin) söyleyen şair, sadece topraklarımızı değil doğayı da korumak için kendisini ve herkesi vatanın sesiyle savaşıma çağırıyor:

Kuşların mermi sesinden

Dağınık düşmeyecek,

Zafer meydanlarına

Rahat inecekler,

Düşmanın arzu leşlerinin

Gözlerini oyacaklar.

Şehit tuğlaları ile dokunmuş

Şeref yüksekliğindeki kalemiz. (Ferit Hüseyin) (Edebiyat qezetesi, eylül, 2020)

Bu sonbahar topraklarımız daha da kutsal hale geldi - şehitlerin kanı, annelerin gözyaşları ve dualarıyla karıştı. Belki de bu beşeri bir rôle idi. Topraklarımızı ve o topraklarda maziden gelen manevi değerlerimizi, milli kültürümüzü, doğal kaynaklarımızı asırdan asra, nesilden nesile aktaran Azərbaycan tarihi, coğrafisini koruyan ve tamamlayan şehitlik zirvesi zafer yankısına karıştı.

“Toprak insanı yutanda mezar olur,,

İnsan toprağı yutanda Şehit” (Şahriyar del Gerani).

Yıllarca işgal ve trajedi günlerini yaşayan halkımız, bu günlerin yaralarını sözler ve şiirlerle sarmıştır. Alamdır Cabbarlı, Ağdaban trajedisinin 20. yıldönümüne ithaf edilen “Kelbecersiz 19 yıl” kitabında yer alan “Kelbecer tacıdır Azərbaycan'ın” kitabında Dede Şemşir'in diyarsız kolu kapalı, üzgün ve kalbi dağlı olduğunu belirtmektedir:

Kahramanlar, kavgaya hazır mısınız?

Her an silah tutan ellerinizle
Duşmanın mezarını kazıyor musunuz?
Önce elinizle kendi kaderinize
Gazilik, şehitlik yazıyor musunuz?
(Kelbecer tacıdır Azerbaycan'ın)
Bu sonbahar Kafkasya'nın incisi ve Karabağ'ın atan kalbi Şuşa ve Harıbülbül esaretten kurtuldu. Bu gece rüyası tam tersine yorumlandı Zelimhan Yakubun:

Bu gece rüyama girmişti Şuşa
Cabbar ağlıyordu, Han ağlıyordu.
Dönüşmüştü kanadı kırık bir kuşa,
Karabağ başa baş kan ağlıyordu.
(Bu gece rüyama girmişti Şuşa).

Kalbi Anavatan ve halk sevgisiyle atan, vatanının refahı için her türlü zorluğa göğüs geren Necef Bey Vezirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Yusif Vezir Çemenzeminli, Firudin bey Koçerli'nin ve kalbi kan ağlasa da asla pes etmeyen “ Yüzünde son bahar, ağzında örtü\\ senin güzelliğin soluk gözüdür... (Semet Vurgun) Han kızı Hurşidbanu Natavan'ın ahı yerde kalmadı:

Hicrani-yar sebep oldu göz yaşlarım
Ta rab, sebepkar her zaman ağlasın.

Sonuç

Bu sonbahar tüm sonbaharlardan farklıdır, qururludur. Bu sonbahar memleket, barut kokusunun zaferiyle mutlu olan bir askere emanet. Bu sonbahar askere adanmış şarkılar, yürüyüşler ve zafer haberleri yağmur yerine kalplere ışık serpiyor. “Geç kalsın gelmesin kalbin sonbaharı\\ Geç kalsın yılların dolaylarında” iyi müjdeli savaştan pay isteyen şair-doktor Şahin Musaoğlu'nun şiirlerinde bu sonbaharda bütün askerlere ilham verdi:

Asker vatan emaneti, yurt emaneti
Asker ocak emaneti, od emaneti.
İntikamı alınmazsa şehitlerin geri dönme!
Son zafer çalınmazsa, silahınla gururlanma!
(Şahin Musaoğlu), (Vatan emaneti).

Bu sonbaharda Azerbaycan bayrağı ezan sesleri ile Ağdam, Cuma Camisi'nde (20.11.20), Kelbecer 'de (25.11.20), Laçın'da (1.12.20), Karabağ'da dalgalanıyor. Azerbaycan'da “mülteci” adı kaldırıldı:

Mültecilik acımasız bir zulüm
İnsan insanlıktan çıkıyor ...
Ölümün yaması ölüm-
Ekmek insanlıktan çıkıyor.
(Ebülfet Medetoğlu).

“Bugün, Ulu Türk'ün ruhu, Ulu Tanrı'nın adaleti için savaşıyor. Bu yüzden, bu savaş tüm Türk dünyasının savaşıdır. Bu yüzden savaşımız kutsaldır, askerimiz muzafferdir.” (Azer Turan). Bugün M.E Resulzade'nin “Şübhesiz bir gün gerçek parlayacak” söylediği bir dönemdeyiz.

Elin kopmazsa oradan
Gömleğim Bayrak olup,
Seçilmez lalezardan
Ben askerim vermem
Elimden o bayrağı vermem.
Kendi canımı veririm

Karabağ'ı veremem! (Tofig Bayram)

Bu sonbaharın hüsnü güzeldir çünkü onun güzelliği Azerbaycan'lı zafer sevinci ile süslemiştir. Altın sonbaharda, ordumuz düşmanın kalbini altın kana boyadı. Ve bu sonbahar gönlü Karabağ'dan geçen Azerbaycan halkı Vatan hasreti ile uğursuz aylardan, uğursuz yıllardan çıkarak intizarla beklediği zafer gününe kavuştu:

Gönlüm geçer Karabağ'dan
Gah bu dağdan, gah o dağdan
Akşamüstü uzaktan
Seslensin Han'ın sesi
Karabağ'ın şikestesi.

KAYNAKÇA

Musa Yakup "Aydın yol" gazetesi, N 43(102) 03.12.2016

Mehmed Akif Ersoy "Safahat", 2018, "Timaş yayınları evi", hazırlayan: Fatih Bayhan

M. Turhan Tan: Adı Türk istiklâline bağlı şair, Cumhuriyet, 29 Kânunuevvel 1936.

Ferit Hüseyin, Edebiyat qezetesi, eylül, 2020

Azer Turan, Edebiyyat qezetesi, 2020

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

AŞIK SÜMMANİ'NİN DESTANLARI

EPICS OF ASHUG SUMMANI

Avtandil AĞBABA¹

Özet:

Aşık Summani (1861-1915), Anadolu ve Azerbaycan aşık sanatları arasındaki tarihi ve kültürel bağların gelişmesinde önemli rol oynayan sanatçılardan biridir. O aşık edebiyatının çeşitli türlerinde ve görsellerinde yüksek sanat örnekleri yaratmıştır. Aşık, elli dört yıllık yaşamı boyunca birçok ülkeyi - Kafkaslar, Güney Azerbaycan, Afganistan ve hatta Hindistan'ı gezmiş ve zengin yaşam deneyimi kazanmıştır. Onun yazmış olduğu "Summani ve Gülperi", "Almas ve Kahraman", "Mahiri" hikâyeleri halk arasında çok popüler oldu. Özellikle "Summani ve Gülperi" hikâyesi, zengin ve ilginç içeriği, şiirsel yapısı, imgesi ve duygusallığı ile klasik halk hikâyelerinin en iyi geleneklerini yansıtmaktadır.

Aşığın çok yönlü çalışmasında çeşitli konularda yirmiden fazla destan var. Azerbaycan folklorunda manzum destan olarak adlandırılan bu eserlerden bazıları dini, bazıları felsefi ve bazıları vatansever içerikli olup gerçek hayattaki olayları anlatmaktadır.

Aşık Sümmâni'nin "Ay ile Güneş Destanı", "Nasihat Destanı", "Namaz Destanı", "Erzurum Destanı", "Kahramanlık Destanı" vb. eserlerinde ahlaki ve eğitici fikirler, hümanist düşünceler, dini ve felsefi motiflerin özel bir yeri vardır. Makale, bu destanların imge sistemi olan Summani'nin yaratıcılığının özelliklerini analiz etmektedir. Makalede yazar, destanlarının temel sanatsal niteliklerini hem bilimsel hem teorik kaynaklara hem de Summani'nin sanatsal mirasına dayanarak araştırıyor. Destanların içeriğine yansıyan dini efsaneler, gerçek hayat olayları ve folklor unsurları, aşığı bilge ve vizyoner bir halk sanatçısı olarak nitelendirmemize olanak tanır. Bu açıdan destanı, zengin içeriği ve sanatsal özellikleri nedeniyle çeşitli karakterler, efsanevi imgeler ve efsanevi motifler Bakımından zengindir. Bu konular da ayrıntılı olarak ele alınmış ve araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aşık Sümmâni, Destan, Mitoloji, Gelenek, Türk Dünyası

Abstract:

Ashug Summani (1861-1915) is one of the artists who played an important role in the development of historical and cultural ties between Anatolian and Azerbaijani ashug arts. He created high examples of art in a number of genres and forms of ashug literature. During his fifty-four years of life, Ashug traveled to many countries: The Caucasus, South Azerbaijan, Afghanistan and even India, and gained rich life experience. His stories "Summani and Gulperi", "Almas and Gahraman", "Mahiri" became very popular among the people. In particular, the story "Summani and Gulperi" reflects the best traditions of classical folk stories with its rich and interesting content, poetic structure, imagery and emotionality.

There are more than twenty epics on various topics in Ashug's multifaceted creation. In the folklore of Azerbaijan, some of these works, called verse epics, describe and glorify religious, some philosophical, and some patriotic feelings and real life events.

Moral and educational thoughts, humanist ideas, religious and philosophical motives have a special place in Ashug Summani's "Epic of the Sun and the Moon", "Epic of Admonition", "Epic of Prayer", "Epic of Erzurum", "Epic of Heroism" and other works. The article analyzes the peculiarities of Summani's epic creation, the system of images of these epics. In the article, the author explores the main artistic qualities of his epics, based on both scientific and theoretical sources, as well as Summani's artistic heritage. The religious legends, real life events and folklore elements reflected in the content of the epics allow to characterize Ashug as a wise and experienced folk artist. From this point of view, his epic creation is rich in various characters, mythical images and legend motives due to its rich content and artistic features. These issues have also been paid attention to and investigated in detail.

Keywords: Ashug Summani, Epic, Mythology, Tradition, Turkish World

¹Prof.Dr. Sumgayit Devlet Üniversitesi avtandil.aqbaba@mail.ru

Tüm Türk mitolojik sistemi de dahil olmak üzere dünyanın bir çok insanın mitolojisinde, ay ve güneş hakkında ilginç mitler, masallar, maniler, bilmece vb. vardır. Azerbaycan'ın yazılı ve sözlü halk edebiyatında eski çağlardan beri ay ve güneş sanat objesi düzeyine yükselmiş, güzellik ve saflığın simgesi olarak çeşitli şiirsel yollarla yüceltilmiş ve bir nimet sembolü haline gelmiştir. Bu klasik geleneğin çağdaş edebiyatımızda başarıyla sürdürüldüğü unutulmamalıdır. Şairlerin ve yazarların eserlerinde çeşitli metaforlar ve metaforik ifadeler, mükemmel epitetler, abartmalar vb. Ayın ve güneşin şiirsel özelliklerine dayanmaktadır. Ünlü şair Samet Vurgun, “Ay Efsanesi” şiirinin temasını eski bir efsaneden almıştır.

“Ay ve Gün Destanı”nda Summani, bu kozmik nesneler hakkındaki bilimsel ve dini bilgisini, halk bilgeliğini şiirledi ve folklor unsurlarını, renkli sanatsal araçları ve alegorik imgeleri kullanarak ilginç bir çalışma yarattı.

Evrenin yaratılış modelinde, bir dizi doğal nesne gibi, ay ve güneşin de atalarımızın ilkel hayal gücünün ilkel özelliklerini yansıtan benzersiz bir efsanevi işlevi vardır. “Kozmogonik efsaneler arasında güneş, ay, yıldızlar vb. vardır. Mitolojik metinlerin daha arkaik bir modelden yeni bir mitsel modele dönüşümü kendini gösterir. Mitolojik metinlerde güneş, yaratılışın başlangıcı olarak kadın gibi davranır. Güneş ve ay iki aşığı, bir erkek ve kız kardeşi, bir anne ve bir oğlu temsil eder.” (Ağbaba, 2019, s.54).

Türk hacıları güneşin oğulları olarak görülüyordu. Oğuz Kağan, gökten mavi ışıqla düşen kızıdan doğulan çocuklarına Günhan, Ayhan ve Yıldızhan adlarını koydu.

Eski bir Sümer efsanesi, Ay'ın çalıların arasından su taşıyan yetim bir kıza aşık olduğunu anlatır ve onun emriyle çalı babasına döner ve onu aya götürür. Kızın güzelliğine hayranlıkla, ay ona düşer. Bazen dolunay, hilal veya hilal şeklinde görünmesi de bu aşkla ilgilidir.

Bu örneklerle, ay ve güneş ile ilgili arkaik kavramların mitolojik bilincin ilk günleriyle bağlantılı olduğunu ve benzer bir form ve içerikte aşıkların çalışmalarına yansıdığını söylemek gerekir. Efsane, ay ve güneşin birbirleriyle tartışmasıyla başlar. Tartışmalar ve üstünlüklerini kanıtlamaya çalışırlar, ancak sonunda her birinin bu dünyada bir yeri olduğuna ve uzlaşmaya karar verirler. İlk Bakışta destan bir alegori gibi görünse de ayetlerin sonunda Ashig Summani'nin dini-astronomik bilgisi ve kullandığı halk edebiyatı hazinesinin bilgeliği öne çıkıyor. Ay'a güneşi lambası diyerek, ikisinin de övünmek için değil, Tanrı tarafından yaratıldığını söylüyor:

Ay der ki ol Hakk'ın fermanı geldi
Cebrail kanadıyla alnımı sildi
Yirmi dokuz cüzü nurumdan aldı
Görmez misinyüzümdeki karayı. (Erkal, 2007, s.417)

Dini geleneğe göre, Tanrı tahtın ışığından iki güneş yaratmıştır (*tasavvufi taht sekizinci cennet ve taht dokuzuncu cennettir – A.A.*). Yarattığı güneş dünya büyüklüğündeydi ve ay ondan daha küçüktü, güneş gibi parlıyordu. Tanrı'nın emriyle Cebrail, aydan gelen ışığı almak için kanatlarını ayın üzerine üç kez açtı, böylece aydaki ışık götürüldü ve sadece ışık kaldı. Tanrı böyle yapmasaydı, gece ile gündüzün, mevsimlerin ve ayların ayrıldığı bilinmezdi.

Azerbaycan halkının efsanevi tahayyülünde aydaki lekelerle ilgili pek çok efsane olduğu bilinmektedir. Summani, yukarıdaki ayette ayın yüzündeki lekeleri halk efsanelerinden değil, yukarıda bahsedilen rivayetlerden aldığı dini bilgilerden hareketle resmetmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim Nur Suresi, güneşin bir kandil, ayın bir ışık olarak yaratıldığını bildirmektedir: “Allah'ın yedi göğü katmanlar halinde yarattığını görmüyor musunuz? Orada ayı bir ışık ve güneşi bir lamba yaptı” (Bünyadov ve Memmedeliyev, 1992, s.593).

Daha önce de belirtildiği gibi, dünya halklarının mitolojisinde ay ve güneş hakkında bir dizi efsane, efsanevi olay örgüsü ve görüntü yaygındır. Kutsal Kitap, evreni altı günde yaratan Tanrı'nın dördüncü günde iki büyük kandil yarattığını gösterir. Bunlardan ne kadar büyükse günü kontrol etmek, o kadar azı geceyi kontrol etmektir.

Mısır tanrı panteonundaki baş tanrı Ra'nın gözleri (Güneş ve Ay) hakkında bir dizi efsane vardır.

Güneş ve ayı alegorik imgeler olarak simgeleyen Ashig Summani, güneşin tüm dünyaya ve insanlara hayat ve bereket verdiğini kendi dilinde övüyor. Ay, Kadir gecesinin ve beş vaktinden üçünün vaktinde düştüğünü gururla duyurur. Ancak, çok tartıştıktan sonra, haklı oldukları sonucuna varırlar:

Aslımız kardeşir nur beraberdir
İnanmazsan yokla künyeyi. (Erkal, 2007, s.420)

Summani destanda, güneşin gerçek ve dini-mitolojik özelliklerinden daha çok bahsederek kibir ve haksız küstahlığı kınadı ve insanları doğru yoldan sapmamaya ve gerçeği anlamaya çağırdı.

Aşığın destanlarından bahseden Abdulkadir Erkal, bu destanlardan bazılarını dini destanlar olarak tanımlıyor. Summani'nin çalışmalarına daha yakından Bakıldığında, kapsamlı bir din bilgisine sahip olduğu ortaya çıkar. Çünkü eserlerinde, dini imgelerinde ve hikayelerinde, karmaşık Sufi kavramlarında vb. Kullandığı birçok kelime ve ifade. böyle düşünmek için sebep verir. Öte yandan ustanın bahsettiği aşıklar, yaptığı toplantılar, gördüğü ve tanıdığı ünlüler, uzun yolculuklar hafızasında derin bir iz bıraktı ve aşık “her gizli hazineden bir cevher çıkardı.” Ashig Summani'nin yaşam deneyimi zenginleştikten bilime ve eğitime büyük önem vermesinin ve her zaman dini bilgi edinmesini tavsiye etmesinin nedeni budur:

Aman meyl eyleme dünya malına
Tuzığa düşersin baxma eline
Oku okut gir doğruluk yoluna
İlm ileamel et uyma şeytana. (Erkal, 2007, s.403)

Ahlaki-didaktik ve felsefi içeriğiyle öne çıkan "Admonition Destanı", iyilik ve kötülük, manevi güzellik, haysiyet, cesaret, ahiret inancı vb. etik ve estetik ideallere odaklanır. Kişiliği şekillendiren ve olgunlaştıran ve bireyin toplumdaki yerini belirleyen bu parlak idealler ve asil niteliklerdir. Aşık şiirinin teorik ve estetik sorunlarını inceleyen halk bilimci Efendiyev, şairlerin insanlara aşıladıkları bu insani niteliklerin bir dizi milli ve manevi değer olarak: “İnsanların sevgilisi, inanç özgürlüğünü, inanç özgürlüğünü ve bu nitelikleri başkalarında gösterme arzusunu, insanların manevi dünyasında onaylanmak üzere besler. Onlara göre, tüm insan nitelikleri imanın saflığı, inanç sağlamlığı temelinde şekillenmiştir ... Böylesine ahlaki bütünlük, ahlaki davranışın ahlaki idealle uyumu aşığın amacıdır.” yazmaktadır. (Efendiyev, 1983, s.37)

Hayatı boyunca bu kutsal eyleme sadık kalan Ashig Summani, insanlara kötü güçlerin aşıladığı manevi erozyon ve kötülüklerden korunmaları için Kıyamet Günü'nü hatırlatır. Kıyamet günü alimler toplantısına gitmeyen Summani'nin “Okumadan ve bilmeden iman nedir?” diye sorması ilginçtir. Sorusunun cevabını bilimin hizmetinde bulamayan hizmetkarın kurtuluş yollarından birini görür:

Aranır defterler cümle seraser
Dördüncü sorarlar senden bir haber
İlme hizmet eyledin iseeğ
Rahmı çoktur okuyana yazana. (Erkal, 2007, s.404)

Ahlaki ve eğitici fikirler, özellikle başyapıtlarda olmak üzere, bir dizi aşık şiir imgesinde çok güçlüdür. Bu açıdan Bakıldığında, ahlaki-didaktik hatırlatma, Summani'nin çalışmalarının önde gelen yönlerinden biridir. Lirik şiirde açıkça görülen bu sanat niteliği, destan ve şiir destanlarına da yansımıştır. Sadelik, alçakgönüllülük, manevi zenginlik, dünyevi mallara itaatsizlik ve nezaket çağrısı, “Öğüt Destanı” içeriğinin bir kutbu ise, şariat kanunlarına itaat, vicdan ve ahiretteki amellerine ceza ise destanın diğer kutuplarıdır.

“Namaz Destanı” ve “Cennet Destanı”nda Aşık Summani ayrıca İslami gelenekler, dindarlık ve dindarlık hakkında şarkı söyledi ve çağdaşlarını kötü eylemlerden ve günahlardan kaçınmaya çağırdı. Bununla birlikte, diğer dini destanlarla karşılaştırıldığında, bu destanlar, esas olarak sekülerizmi, inananların Tanrı'nın huzurundaki yüksek statüsünü ve cennetin hayali güzelliklerini tasvir eden ve yayan zayıf seküler fikirlere sahiptir.

Türk kahramanlık gelenekleri, yabancı saldırganlara karşı ölüm kalım savaşları, düşmanın zulmü, işlenen kanlı felaketler Ağbaba-Çıldır aşıklarının eserlerine yüksek şiirsellikte yansımaktadır. Özellikle Doğu Anadolu, defalarca çeşitli iç ve dış düşmanların savaşlarına ve saldırılarına sahne olmuştur. Rus-Türk savaşlarını, Ermeni ihanetlerini, İngiliz, Yunan ve Türk bağımsızlığına yönelik diğer müdahaleleri gözlemleyen Summani, "Kahramanlık Destanı", "Doksan Üç Askeri Destan", "Yaşam Destanı" ve diğer eserlerinde yüksek vatanseverliği dile getirdi. Tüm bu olayların sanatsal bir yansıması olarak düşman güçlere duyulan nefret, Türklerin gücü, zafer çağrısı düşüncelerinin Summani Aşık Şenlik, Aşık Gulu, Cemal Hoca Çorlu Muhammed, Aşık Nihani, Aşık Gahraman ve diğer halk sanatçılarının çağdaşlarının şiirlerine yansıdığını belirtmek gerekir.

Genel olarak, aşk ve doğa şiirleri gibi, sosyo-politik sözler de aşuğ edebiyatında her zaman oldukça alakalı ve önemli olmuştur. “Hayatın ve zamanın büyük gerçeklerini anlamak, anlamak ve yansıtmak sözlü edebiyat için olduğu kadar yazılı edebiyat için de gereklidir. Bu anlamda klasik Azerbaycan aşık şiirinin gücü ve ölümsüzlüğü, zamanının sosyo-politik olaylarını her zaman yansıtmayı, onu dudaklarından şarkılara çevirmesi ve tarihin bir kroniği olarak yaşatmasında yatmaktadır.” (Hekimov, 2004, s.244)

Aşık Summani, Türk ordusunun Çarlık Rusya'sına karşı yürüttüğü savaşta yerli halkın militan kararlılığını yüceltmiş ve savaşın trajedilerini unutulmaz şiirsel satırlarla yürekten yansıtmıştır. “93 Harbi ya da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid döneminde meydana gelen bir savaştır. Hicri takvime göre 1293 yılına denk geldiğinden Osmanlı tarihinde 93 Harbi olarak bilinir. Hem Tuna Cephesi'nde, hem de Kafkasya Cephesi'nde savaşılan 93 Harbi, Osmanlı Devleti için büyük bir yenilgiyle sonuçlanmış, hem büyük bir toprak kaybına neden olmuş, hem de Rus ordusunun İstanbul'un eşigine (Yeşilköy) kadar gelerek Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit etmesiyle sonuçlanmıştır” (İbrahim, 2007, s.431).

Bütün bunlara rağmen vatanını savunan Türk halkı gönlünü yitirmedi ve işgalcilere karşı haklı mücadelesini kahramanca sürdürdü. Summani, "Doksan Üç Askeri Destan" da, Sultan II. Abdülhamid'in izlediği politikayı destekleyerek, ülkenin o dönemdeki sosyo-politik durumuna da özlü özelliklerle değiniyor. Dede Korkut'un (Alp şairleri benden sonra şarkı söylesin, cömertler alınlarıyla dinlesin) hatırlatmalarında olduğu gibi, Aşık Summani Türk birliklerinin zaferlerini coşkuyla söylüyor “Avrupa'da dillerde destan”, “Bizden sonra gelenler dönemin bu havasını övsün” gururlasöylemekteydi. Dökülen kanlar, suçsuz insan katliamları aşışın hümanist kalbini sızlatıyor, “kafir geldi peşimden ulaştı” – diyerek savaşın korkunç sahnelerini acı ve keder dolu dizelerle anlattı:

Dağlar sedalanır şivan sesinden
Titredi zeminler fiğan sesinden

Ağladı melekler aman sesinden

Aktı durmaz kanlar bel aldı gitti. (Erkal, 2007, s.423)

Kırılğan lirizmin özlü anlatının karakteristik özellikleriyle şiirsel uyumu, “Hayat Destanı”nın sosyo-politik içeriğini daha da güçlendirir. Anlatılan olayların kanlı sahnesi, okuyucunun hafızasında tüm doluluğuyla derin bir iz bırakıyor, onu Türklerin yakın geçmişine bakmasına ve ondan öğrenmesine neden oluyor.

Aşığın geleceğe olan güven duygusu, vatansever destanlarının genel içeriğinde güçlüdür. Kişisel gözlemlerine dayanarak geleceğe iyimserlikle baktı ve işgali protesto etti. “O dönem Ağbaba-Çıldır aşk ortamında çalışan sanatçıların eserlerinden, yerel halkın Türk topraklarının “kâfir Moskova” ya aktarılmasıyla uzlaşmadığı anlaşılıyor.” (Ağbaba, 2012, s.147) Sivil halkın bir kan havuzunda boğulması, yıkılan köyler, yerlerinden edilenlerin çığlıkları, Aşık Garib Hasan'ın “Müsbetname” şiirinde daha korkunç görüntülerle ifade ediliyor:

Harda qalib türkün eri, igidi,
Yandırılar qocaları, seyidi,
Aman allah, itler yeyir meyidi,
Basdırmağa yoxdur xelvet guşe, bax. (Ağbaba)

19. yüzyılın başından 1990'lara kadar uzun bir süre, Çarlık Rusya'sı ve halefi Sovyetler Birliği, uluslararası saldırganların himayesinde, baskılar ve katliamlar, Ağbaba-Çıldır aşuğlarının önemli ve acı verici bir yönünü oluşturdu. Bu açıdan Bakıldığında, Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere Türklere karşı işlenen bu kanlı suçların çevre sanatçılarının şiirlerinde yaygınlaşması gerçek hayattaki gözlemlerin sonucudur.

Bir sanatçı olarak vatanını, milletini ve devletini içtenlikle seven Ashig Summani, sadece Türkiye'deki olaylara değil, uluslararası toplumun sinsî politikasına, eyaletler arası çatışmalara ve çatışmalara da uyuyordu. Ulus ve din uğruna ölen yurtseverlerin evlerinin boş olmadığını ve çocuklarının bu yangınları yaktığını gururla söyleyerek gelecek konusunda iyimser. Aşık, halkları birleştiren ve insanları kanlı felaketlere götüren nefret edilen güçleri şiddetle kınamaktadır:

Düşecek İngiliz birbirine
Kendinden kendine ziyan olacak. (Erkal, 2007, s.425)

Ulusal birlik çağrısı, devlet geleneğine bağlılık, işgalcilere karşı ortak mücadele fikri bu destanların ana çizgisidir. Aşık Summani, ilginç bir şekilde işgalcilere karşı mücadeleyi sadece vatan özgürlüğü için bir savaş olarak değil, aynı zamanda bir din mücadelesi, kafirlerin saldırısı politikası olarak görüyor. Efendiyev, özgürlüğü toplumsal bir güzellik olarak nitelendiriyor ve bu güzelliğin aşıkârın eserlerinde bariz somut örneğini kahramanlık idealinde görüyor. Adil toplum, kahramanlık, kişilik, özgürlük kavramlarının özünü açıklamaya çalışarak, “Güzel toplum ideali, yaygın olarak kahramanlıkla ifade edilir ... Dolayısıyla kahramanlık, hem bireye hem de topluma özgü bir niteliktir. Eserlerde kişiliğin güzelliğini ifade eden bu nitelik, aynı zamanda toplumun güzellik özelliklerini de yansıtmaktadır. Kahramanlık her zaman bireysel ve aynı zamanda kitlesel olduğu için, bütünün gerçekliği bireysellik biçiminde tezahür eder. Bu nedenle kahramanlık, toplumun uyumlu güzelliğinde olduğu kadar bireyin güzelliğinde de büyük rol oynar.” (Efendiyev, 1983, s.92-93) göstermektedir.

Nitekim, iyi ve kötü güçlerin mücadelesi, toplumun gelişimini her zaman belirler. Kahramanların tezahürü ve kahramanlığı onaylaması bu süreçte önemli rol oynar. “Canımız canana erzan olacak” – diyerek şehitliği toprak uğruna kutsal bir kahramanlık sembolü olarak şiirselleştiren Aşık Summani, Türklerin yıkılmaz iradesini ve cesur eylemlerini dile getiriyor:

Kahramanlar Hakk'ın sevgili kulu

Sesinden zalimler şaşırır yolu
Kollar çemircekli pazular dolu
Yigidin kabzesi alkan olacak. (Erkal, 2007, s.424)

Summani, kahramanlık geleneğini sürdüren milli kahramanlar olarak belirli tarihi şahsiyetlere (Sultan II. Abdülhamid, Kazım Karabekir Paşa, Halid Paşa vb.) Sempatı duymaktadır. Tarihsel şiirlerin özellikleri: tarihi olaylar ve şahsiyetler, olayların açıklamasında belirtilen yerler, ülke isimleri, yazım tarihi vb. bahsedilen destanlarda da görülmektedir. Sırbistan, Yunanistan, Moskova, Balkan, Batum, Kars vb. Gibi ülke ve şehirlerin isimlerinin destanlardaki görünüşü, Summani'nin zamanının uluslararası olaylarını yakından takip ettiğini ve her zaman memleketinin tarihi kaderine yüksek bir medeni konumdan yaklaştığını göstermektedir. Aşığın bazı ayet destanlarının tarihini tasviri de karakteristik özellikler olarak düşünülebilir. Örneğin “Kahramanlık Destanı”nın tarihinden şu şekilde bahsetmektedir: “Bin üç yüz otuz bir destan”- yani MS 1915. Ya da "Deprem Destanı"nın yaratılış tarihi "bin üç yüz dokuzda yaptığımız bir efsanedir" - MS 1893 ve diğerleri.

Aşığın bazı destanları, eski Türk topraklarının ve gezdiği yerlerinin güzelliklerine adanmıştır. “Batum Destanı”, “Hansaray Destanı”, “Erzurum Destanı” bu türdendir. “Kapıları ve yolları demirden yapılmış Batum”, “Erzurum, kudretli kanatlı yaşlı atlar”, “Kırım'ın çiçek bahçesi Hansaray” vb. gibi şiirlerde aşık, içsel duygularını ifade eder, maddi ve manevi güzellikleri yüceltir.

KAYNAKÇA

1. Ağbaba A. (2012). *Ağbaba-Çıldır Aşık Ortamı*. Bakü: Elm ve tehsil
2. Ağbaba A. (2019). *Mifologiya. (ders vesaiti)* Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya ve neşr işleri şöbesi
3. Ağbaba A. Kişisel Arşivi
4. Erkal A. (2007). *Aşık Sümmani*. Erzurum: 2007, Fenomen Yayınları
5. Efendiyev O. (1983). *Aşık Poeziyasının Estetik Problemleri*. Bakü: Azərneşr
6. Hekimov M. (2004). *Aşık Sanatının Poetikası*. Bakü: Seda, 2004
7. İbrahim İ. Halil. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul, Nokta Kitap, 2007
8. Kur'ani-Kerim (1992). (Arapçadan çevirenler Ziya Bünyadov ve Vasim Memmedeliyev). Bakü: Azərneşr

**ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE ESKİREN KELİMELERİN TAHLİLİ
(OĞUZ LEHÇESİNİN KELİME ÖRNEKLERİNDE)**

**O‘ZBEK VA TURK TILLARIDAGI ESKIRGAN SO‘ZLAR TAHLILI
(O‘G‘UZ LAHJASI SO‘ZLARI MISOLIDA)**

Ahmedova Nargiza Shixnazarovna¹

Özet:

Bu makale, Oğuz lehçesinde konuşulan Özbek dilinin Harezmi lehçesiyle aynı olan Türkçe kelimelerin etimolojik bir tahlilini sunmaktadır. Kelimeler, aynı anlamda kullanılan ve anlamı değişen, aynı şekilde kullanılan ve fonetik değişime uğrayan kelimeler olarak tanımlanır.

Anahtar Kelimeler: Oğuz lehçesi, şive kelimeleri, etimolojik tahlil, anlamın genişlemesi, anlamın daralması.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida gaplashuvchi Xorazm shevasi bilan bir xil bo‘lgan turk tili so‘zlari etimologik tahlil qilingan. So‘zlar ma‘nosiga ko‘ra bir xil ma‘noda ishlatiluvchi va ma‘nosi o‘zgarishga uchragan, shakliga ko‘ra bir xil shaklda ishlatiluvchi va fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlarga ajratilib tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: o‘g‘uz lahjasi, sheva so‘zlari, etimologik tahlil, ma‘no kengayishi, ma‘no torayishi.

O‘zbek tili qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shakllarga ega bo‘lib, asosan o‘g‘uz lahjasiga kiruvchi Xorazm shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlari ko‘ra farq qiladi. O‘zbek shevalarining leksikasini o‘rganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xorazm shevasi ikkita: qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub bo‘lib, shundan o‘g‘uz lahjasi Xiva, Xonqa, Shovot, Hozarasp, G‘azovot, Urganch singari shevalarni qamrab oladi. Biz ushbu maqolada “Devonu lug‘ati-t-turk” asaridagi Xorazm shevasiga mansub, adabiy tilda mavjud bo‘lmagan umumturkiy so‘zlar so‘zlar tarixi va tahliliga e‘tibor qaratdik.

Qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” nomli qomusiy asaridir. Bu asarda turkiy urug‘ va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. Bu asar turkiy tillarning o‘sha davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to‘la ma‘lumot beruvchi qimmatli manbadir.

“Devonu lug‘ati-t-turk” asarida o‘guz lahjasiga oid juda ko‘p tahlil qilib o‘tiladiki, bu so‘zlar ma‘lum bir qismi hozirgi o‘zbek adabiy tilida mavjud emas, iste‘moldan chiqib ketgan, ammo shevada hozir ham ishlatiladigan so‘zlardir. Biz ushbu maqolada “Devonu lug‘ati-t-turk” asaridagi Xorazm shevasiga mansub, adabiy tilda mavjud bo‘lmagan umumturkiy so‘zlar so‘zlar tarixi va tahliliga e‘tibor qaratdik.

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida shunday deydi: “O‘g‘uzlar forslar bilan aralashgach ba‘zi so‘zlarni unutdilar va ularning o‘rniga forsha so‘zlar qo‘llay boshladilar... O‘g‘uzlarning tili nozikdir”. Haqiqatan ham bugungi kunda shevada mavjud

¹ Dotsent, filologiya fanlari nomzodi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, ahmedova.nargiza@navoiy-uni.uz

bo'lgan so'zlar o'rniga adabiy tilda forsha, arabcha, rus va rus tili orqali kirgan o'zlashma so'zlar ishlatilayotganini ko'p kuzatish mumkin.

“Devonu lug'ati-t-turk” asaridagi o'g'uz lahjasiga oid, hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan so'zlarni ma'nosiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Bir xil ma'noda ishlatiluvchi so'zlar. Bunday so'zlarning devonda keltirilgan ma'nosi Xorazm shevasi o'g'uz lahjasida aynan mos keladi: *qarinza, daji, cavaq, kirpi, qapi*.

2. Ma'nosi o'zgarishga uchragan so'zlar. Bunday so'zlarning devonda keltirilgan ma'nosi hozirda shevada ifodalaydigan ma'nosi bilan o'zaro farqlanadi: *baldiz, sawlamoq, jagis, ugra / u:ra*.

“Devon”dagi o'g'uz lahjasiga oid, hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan so'zlarni shakliga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Bir xil shaklda ishlatiluvchi so'zlar: *atiz, aja, armut, alay, baldiz, teman, corak, qarinja kirpi, seca, yorinja* kabi.

2. Har xil shaklda ishlatiladigan, ya'ni fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: *kusur, okuz, irin, qapi, cabaq, utti, utushti, urkitti, cibiq, joqurgoch, kizlamaq, beklamoq, sawlamoq* kabi.

“Devonu lug'ati-t-turk”da *saw* so'zi bir necha o'rinda izohlanadi va u *otalar so'zi, hikoya, so'z, nutq* ma'nolarini ifodalashi aytiladi. Hozirgi o'zbek tilidagi *sovchi* (so'zchi ma'nosida) so'zi ham shu asosdan yasalgan so'z ekani aniq. “Devon”da *sawlashmoq - masal aytishdi*, so'zladi ma'nosini ifodalashi aytiladi (*Ul mening birla sawlashdi - ul men bilan masal aytishdi, ol telim sawladi - u ko'p so'zladi*), bu so'z hozirda shevada so'zlashmoq ma'nosida ishlatiladi. Sav – 1 hikaye, kissa. 2 so'z, lakirdi. 3.haber (Cem Dilcin, 1987, s.192).

“Devon”da *alay* so'zi “tekis maydon, yalang sahro” ma'nosini bildirishi, *ajil* – lang ochiq eshik so'zining harf almashtirilgan shaklidir, deyiladi. Xorazm shevasida bu so'z hozirgi kunda ham mavjud bo'lib, asosan katta avlod vakillari tilida keng maydon ma'nosida ishlatiladi. Alan – a'chik, duz yer, meydan (Cem Dilcin, 1987, s.7).

O'zbek tilida “to'da-to'da bo'lib, bir uyada yashaydigan mayda hasharot” ma'nosini ifodalovchi *chumoli* so'zi o'rnida shevada *qarinza* so'zi ishlatiladi. Mahmud Koshg'ariy asarida bu so'z *karınca* shaklida beriladi. Bu so'z turk tilida *karınca*, turkman tilida *garinja*, ozarbayjon tilida esa *qarishqa* shaklida ishlatilib, shevadagi ma'nosi bilan aynan bir xil.

Qavm-qarindoshlik so'zlaridan *daji* shakli Xorazm shevasida farzandga nisbatan “onaning akasi yoki ukasi” ma'nosida ishlatiladi. O'zbek tilining boshqa lahjalarida esa uchramaydi. “O'zbek tilining etimologik lug'ati”ga ko'ra bu so'z qadimgi turkiy tilda *tay - ona, og'a - aka* so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan: *tay + og'a - tayog'a -tag'a*. [1, 352] Mahmud Koshg'ariy asarida bu so'z *tag'ay* shaklida beriladi. Ozarbayjon va turkman tillarida ham bu so'z ayni shaklda ishlatiladi. Ko'rinadiki, har ikkala leksema ham umumturkiy so'z hisoblanadi.

Mahmud Koshg'ariy devonida *cavaq* “mayda baliq” ma'nosida keltirilgan so'z Xorazm shevasida *chavak* shaklida “mayda baliq” ma'nosida ishlatilib, turk tilida esa *chapak* ko'rinishida qo'llaniladi. Undan tashqari, ozarbayjon va turkman tillarida baliqning bir turi, qirg'iz, qozoq, boshqird, tatar tillarida esa bu so'z “kichik baliq” ma'nosida ishlatilishi, ruscha *chabak* so'zi turkchadan o'zlashgani aytib o'tiladi.

Xorazm shevasida *tipratikon* so'zi o'rnida *kirpi* so'zi ishlatilib, bu so'z turk tilida ham ayni ma'noda qo'llaniladi. Mahmud Koshg'ariy davrida ham bu so'z iste'molda bo'lgan: *kirpi - tipratikon, kirpi; oqlug' kirpi* – tipratikonning juda katta xili [3, 167]. O'zbek tilining etimologik lug'atida *kirpi* so'zi qadimgi turkiy tilda mavjudligi, hozirda sheva so'zi ekani, *kirpi* – ko'p tikan ma'nosini bildirishi aytib o'tiladi [1, 210].

Shevadagi *qapı* soʻzi *eshik* maʼnosida ishlatilib, Mahmud Koshgʻariy devonida *qapug* - *eshik* shaklida keltiriladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ishlatiladigan “badaniga sovuq kuchli taʼsir qilmoq” maʼnoli *sovqotmoq* soʻzi Xorazm shevasida deyarli ishlatilmaydi. Uning oʻrnida qadimgi turkiy tilda ishlatilgan, hozirda turk tilida mavjud doʻngmoq soʻzi ishlatiladi, baʼzi shevalarda uning birinchi harfi d jarangsizlashgan holda ham ishlatilishini uchratish mumkin.

Oʻgʻuz lahjasiga oid shevalarda *yumurta* soʻzi tuxum maʼnosini ifodalaydi. Tuxum soʻzi asli fors-tojikcha soʻz boʻlib, “urugʻ, tuxum; avlod, nasl” maʼnosini bildiradi va oʻzbek adabiy tilida ishlatiladi. Turk tilida *yumurta* soʻzi “parrandalarning koʻpayishiga imkon beradigan qobiqli ozuqa, tovuq tuxumlari, paypoqlarni tuzatish uchun ishlatiladigan tuxum shaklida, odatda yogʻoch yoki marmardan yasalgan narsa” maʼnosini bildiradi. Bundan kelib chiqadiki, *yumurta* soʻzi oʻgʻuz lahjasi va turk tilida bir xil maʼnoda ishlatiladi hamda umumturkiy soʻz hisoblanadi.

Xorazm shevasida faol qoʻllanadigan soʻzlardan biri *ashaq* (maʼnosi past) va *dishan* (maʼnosi tashqari) soʻzlari oʻzbek adabiy tilida mavjud emas. *Ashaq* soʻzi oʻrnida past, ost kabilar, *dishan* soʻzi oʻrnida esa tashqari soʻzi ishlatiladi. Turk tilida *ashaq* soʻzi pastga, *dishan* soʻzi tashqari maʼnosida qoʻllaniladi.

Hozirgi turk tilida *hali* leksemasi “odatda jun, ipakdan toʻqilib, yerga, polga toʻshaladigan yoki bezak uchun xona devorlariga osib qoʻyiladigan uy jihozi; badiiy toʻqimachilik buyumi” maʼnosida ishlatilib, uning fonetik oʻzgarishga uchragan shakli *gʻoli* Xorazm shevasida ayni shu maʼnoda ishlatiladi. Hozirgi kunda oʻzbek tilida bu soʻz oʻrnida fors tilidan kirib kelgan *gilam* leksemasi ishlatilib, *hali* soʻzi arxaiklashgan, lekin uning fonetik varianti oʻgʻuz lahjasida saqlanib qolgan.

Oʻzbek tilida *par* soʻzi forscha – “pat, qanot, yaproq” maʼnoli soʻz boʻlib, “parranda tanasini qoplab turadigan yumshoq va nafis pat” maʼnosida ishlatiladi. Xorazm shevalarida *par* soʻzi bilan birgalikda *tüy* (par maʼnosida) soʻzi ham baravar qoʻllanilishini kuzatish mumkin.

Oʻzbek tilida hisob soʻzi maʼnosida qoʻllaniladigan (*bir bosh uzum* birikuvidadagi) *bosh* soʻzi Xorazm shevasining qipchoq lahjasiga xos hududlarida ham mavjud. Oʻgʻuz lahjasi hududlarida esa *bosh* oʻrnida *soʻlqim* soʻzi ishlatiladi. Turk tilida esa *soʻlqim* soʻzi *salkim* shaklida qoʻllaniladi.

Turk tilida *bıçkı* shaklida ishlatiladigan soʻz “yogʻoch, metall, tosh kabi narsalarni qirqish, kesish uchun ishlatiladigan qirra tishli asbob” maʼnosida ishlatilib, Xorazm shevasida ham aynan shu maʼnoda ishlatilishini kuzatish mumkin. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida bu maʼnoni fors tilidan oʻzlashgan *arra* soʻzi ifodalashga xizmat qiladi.

Baldiz soʻzi qadimiy qavm-qarindoshlik terminlaridan boʻlib, “xotinining singlisi” maʼnosida ishlatilishi aytiladi. Xorazm shevasida *baldiz* soʻzi “erining qiz ukasi” [4, 25] maʼnosida ishlatiladi. “Devonu lugʻati-t-turk” da “xotinining singlisi” maʼnosini bildirishi, erining singlisiga baldiz deyilmasligi, singil deyilishi aytiladi [3, 182]. Vaqtlar oʻtishi bilan bu soʻz semantikasida siljish roʻy berib, hozirda Xorazm shevasida “erining qiz singlisi” maʼnosida ishlatilayotganini kuzatish mumkin.

Xorazm shevasida “echki” maʼnosini bildiradigan *gaççi* soʻzi turk tilida *keçi* shaklida boʻlib, Mahmud Koshgʻariy devonida *keci* – *echki* (oʻgʻuzcha) tarzida keltirilgan boʻlsa, “Attuhfa” asarida ham *kechi* – *echki* maʼnosida qoʻllanilgani aytib oʻtiladi. Demak, bu soʻz nafaqat oʻgʻuz lahjasida, balki qipchoq lahjasida ham ishlatilganini koʻrish mumkin.

Oʻzbek tilidagi chumchuq soʻzi oʻrnida Xorazm shevasida *seçä* soʻzi ishlatilib, u soʻz aslida turk tilidagi *serçe* soʻzining fonetik oʻzgarishga uchragan shakli hisoblanadi.

Hozirgi turk tilida *yağış* soʻzi yogʻingarchilik maʼnosida – barcha yogʻin turiga nisbatan ishlatilsa, oʻgʻuz lahjasida “yomgʻir” maʼnosida qoʻllaniladi, turk tilida esa yomgʻir maʼnosida

yağmur soʻzi ishlatiladi, *yogʻin*, *yogʻingarchilik* soʻzlari barcha *yogʻin* turi maʼnosini ifodalaydi. Demak, oʻgʻuz lahjasidagi *jağış* soʻzining maʼno taraqqiyotida maʼno torayishi hodisasi kuzatilgan.

Hozirgi oʻzbek tilida ishlatiladigan *ugra* soʻzi turk tilida ham mavjud. Oʻzbek tilida “xamir kesilib tayyorlanadigan suyuq ovqat” maʼnosida ishlatilsa, turk tilida “xamir yoyishda xamirning taxtaga yopishmasligi uchun sepiladigan qalin un” maʼnosini bildirishi lugʻatda izohlangan [2, 385]. Xalq orasida *ugra* soʻzi *urga*, *urva*, *uvra*, ozarbayjon tilida *urva*, turkmanchada *urba*, qoraqalpoqchada *urpa*, qirgʻizchada *urpaq* shaklida ishlatilishi keltirib oʻtiladi. Xorazm shevasidagi *ūgrā* / *ū:rā* soʻzi ham “xamir yoyishda xamirning taxtaga yopishmasligi uchun sepiladigan un” maʼnosida ishlatiladi. Demak, bir soʻzning ikki shakli boʻlgan, bitta maʼno anglatadigan *ūgrā* / *ū:rā* va *urpa* soʻzlari oʻgʻuz lahjsida boshqa-boshqa maʼno ifodalashga xizmat qiladi. Bulardan *ugra* soʻzi oʻzbek adabiy tilida ham mavjud boʻlsa, *urpa* soʻzi faqat sheva soʻzi hisoblanadi.

Oʻgʻuz lahjasiga oid shevalarda *jumurta* soʻzi tuxum maʼnosini ifodalaydi. Tuxum soʻzi asli fors-tojikcha soʻz boʻlib, “urugʻ, tuxum; avlod, nasl” maʼnosini bildiradi va oʻzbek adabiy tilida faol ishlatiladi. Turk tilida *yumurta* soʻzi “parrandalarning koʻpayishiga imkon beradigan qobiqli ozuqa, tovuq tuxumlari, paypoqlarni tuzatish uchun ishlatiladigan tuxum shaklida, odatda yogʻoch yoki marmardan yasalgan narsa” maʼnosini bildiradi. Bundan kelib chiqadiki, *jumurta* soʻzi oʻgʻuz lahjasi va turk tilida bir xil maʼnoda ishlatiladi hamda umumturkiy soʻz hisoblanadi. “Attuhfatuz zakiyatu fillugʻotit turkiya” (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa) asarida ham *jumurtqa* shaklida ishlatilishi aytilib oʻtiladi.

Oʻzbek tilidagi *belanchak* soʻzi “chaqaloqlarni yotqizib ovutiladigan yoki uxlatiladigan, argʻimchoqdek yoki beshikdek tebratiladigan moslama» maʼnosini bildiradi. Oʻgʻuz lahjasida *belanchak* maʼnosi *salinʻzaq* soʻzi bilan ishlatiladi. Bu soʻz hozirgi turk tilida ham mavjud boʻlib, “ikkala uchi arqon bilan bogʻlangan oʻtirgan holda tebratiladigan moslama, yosh bolalarni uxlash uchun beshik oʻrniga ishlatiladigan osilgan karavot” maʼnosida ishlatilib, bu Xorazm shevasidagi ayni leksema maʼnosi bilan bir xil. “Attuhfatuz zakiyatu fillugʻotit turkiya” (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa) asarida *saldi* (otish, irtitish), *salindi* (osilmoq), *salinadi* (chayqalish, tebranish) kabi soʻzlar qipchoq tilida ham mavjudligi aytilib oʻtiladi [6, 244].

Oʻzbek tilidagi *musht* soʻzi forscha soʻz boʻlib, “mushtum, mushtum bilan urish; hovuch, kaft” maʼnosida faol ishlatiladi. Ushbu forscha soʻz oʻrnida Xorazm shevasida *jumruq* soʻzi ishlatiladi. Hozirgi turk tilida *yumruk* soʻzi oʻgʻuz lahjasidagi bilan bir xil maʼnoda qoʻllaniladi. *Yumruq* soʻzi asli yummoq – yopmoq maʼnoli feʼldan yasalganligi koʻrinib turibdi. Hozirgi oʻzbek tilida yummoq – yopmoq maʼnoli soʻz ishlatilsa-da, *jumruq* soʻzi arxaiklashgan va uning oʻrnida forscha *musht* soʻzi qoʻllaniladi.

Oʻzbek tilidagi “birov bilmaydigan, koʻrmaydigan yoki topa olmaydigan joyga qoʻymoq, berkitib qoʻymoq” maʼnosini ifodalovchi *yashirmoq* soʻzi oʻrnida Xorazm shevasida *gizlāmāk* feʼli ishlatiladi. Bu feʼl “devon”da *kizlemek* shaklida boʻlib, oʻgʻuz lahjasidagi soʻz bilan ham maʼno, ham shakl tomondan aynan teng keladi. “Attuhfa”da *kizladi* soʻzi maxfiy, yashirmoq maʼnosida qipchoqlarda faol ishlatilishi aytilib oʻtiladi.

Oʻzbek tilida “maʼlum qilmoq, aniqlamoq” maʼnoli soʻzlar oʻrnida Xorazm shevasida *belli etmāk* feʼli ishlatilib, bu feʼl hozirgi turk tilidagi *belli etmek* soʻzining aynan oʻzidir. Oʻgʻuz lahjasiga mansub bu soʻz asosan katta yoshli aholi vakillari tomonidan ishlatilishini kuzatish mumkin, yaʼni bu soʻz hozirda arxaiklashish jarayonini boshdan kechiryapti.

Xulosa qilib aytish mumkinki, “Devon”da Xorazm shevasida faol ishlatiluvchi bir qator soʻzlar keltiriladi. Bu soʻzlar shevadagi ayrim soʻzlar bilan bir xil shaklda, baʼzan esa fonetik oʻzgarishga uchragan shaklda ishlatilishini kuzatish mumkin. Bunday leksemalarning ayrimlari

bir xil ma'noda ishlatilsa, ayrimlari ma'no kengayishi yoki torayishiga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelgan. Xorazm shevasidagi arxaiklashgan umumturkiy so'zlar o'rnida o'zbek adabiy tilida fors-tojik, arab tillaridan o'zlashgan so'zlar qo'llanilayotganini kuzatish mumkin. Tilimiz boyligi bo'lgan bunday umumturkiy so'zlarni o'rganish va saqlab qolish globallashib borayotgan bugunning dolzarb masalalaridan biriga aylanmog'i zarur.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahmatullayev, Sh. (2000). O'zbek tilining etimologik lug'ati (Turkiy so'zlar). 1-qism. Toshkent.
2. Hasan E. (1999). Türk dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara.
3. Koshg'ariy M. (2017). Devonu lug'oti-t-turk (Turkiy so'zlar devoni). Toshkent.
4. Abdullayev F. (1961). Xorazm shevalari. Toshkent.
5. Ismoilov M. (1966). Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. Toshkent.
6. Attuhfatuz zakiyatu fillug'otit turkiya (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa). (1968). Toshkent: Fan.
7. Cem D. (1987). Yeni tarama sözlüğü. Ankara.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

**ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В СВЕТЕ
МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ**
**PROBLEMS OF ARTISTIC TRANSLATION IN THE LIGHT OF
INTERCULTURAL COMMUNICATION**

Мустафина М.А.¹

Уралова З.И.²

Аннотация

В статье освещаются проблемы художественного перевода. Перевод представляет собой многогранный объект изучения. Вопросы перевода могут рассматриваться с различных точек зрения - философской, языковедческой, культурологической, психологической и т.д. Поскольку культура являет себя прежде всего в языке, язык есть истинная реальность этой самой культуры. В связи с этим перевод рассматривается не только и не столько как процесс межязыковой коммуникации, но и как межкультурный диалог. Перевод, следовательно, является важным вспомогательным средством, обеспечивающим выполнение языком его коммуникативной функции в тех случаях, когда люди выражают свои мысли на разных языках. Перевод играет большую роль в обмене мыслями между разными народами. Вхождение казахской литературы в мировой литературный процесс всегда было обусловлено таким фактором, как художественный перевод, который считается наиболее эффективным способом включения автора в иноязычную среду. Художественный перевод играет большую роль и в развитии контактов национальных литератур, и в истории отечественной литературы. Художественный перевод, как поэтический, так и прозаический, — искусство. Искусство перевода имеет свои особенности. Перевод, следовательно, является важным вспомогательным средством, обеспечивающим выполнение языком его коммуникативной функции в тех случаях, когда люди выражают свои мысли на разных языках. Перевод играет большую роль в обмене мыслями между разными народами и служит делу распространения сокровищ мировой культуры.

Ключевые слова: художественный текст, межкультурная коммуникация, этническая индивидуальность, межкультурный диалог

Abstract

The article highlights the problems of artistic translation. Translation is a multifaceted object of study. The questions of translation can be considered from different points of view - philosophical, linguistic, cultural, psychological, etc. Since culture manifests itself primarily in language, language is the true reality of the culture. In this connection, the translation is considered not only as the process of inter-language communication, but also as an intercultural dialogue. Translation, therefore, is an important auxiliary tool, ensuring the performance of the communicative function of the language in cases where people express their thoughts in different languages. Translation plays a big role in the exchange of thoughts between different people. The entry of Kazakh literature into the world literary process has always been due to such factors as artistic translation, which is considered the most effective way of including the author in a foreign language environment. Artistic translation plays an important role in the development of contacts between national literatures and in the history of domestic literature. Literal, prose and poetical translation is an art. The art of translation has its own features. Translation has communicational function while people are expressing their own thoughts on other languages. Translation plays a big role in exchange of thoughts among different nationalities and translation is quite important for popularization of world culture treasure.

¹ Университет международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан, e-mail: MMA_MAI@mail.ru +77027778696

² Университет международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан, e-mail: zamza.yral@mail.ru +77773537854

Key words: artistic text, intercultural communication, ethnic individuality, intercultural dialogue

Введение. Перевод – одна из форм литературных связей, позволяющая постигнуть замысел и идеи писателя, значение его слова, некоторые тайны мышления и языка. Выдающиеся деятели культуры оставили ряд суждений о том, какое значение для развития национальной литературы, творчества писателей имеет перевод. В области художественного перевода с казахского языка на другие и наоборот (особенно это касается иностранных языков) многое остается неизученным и еще больше предстоит сделать. В частности, большой интерес вызывают переводы казахской поэзии и прозы на английский язык, принимая во внимание все более растущую популярность английского языка в мире и уже существующие масштабы его распространения. Неоценимую роль здесь может сыграть перевод художественной литературы, как средство взаимного сближения народов. Настало время ответить на следующие вопросы: каково положение с переводами казахских писателей и поэтов на иностранные языки, в частности, на английский, французский, идиш, немецкий, арабский и другие? Каково значение этих переводов для развития мировой литературы? Какую роль играют эти переводы для более близкого знакомства разных народов с Казахстаном, с его народом, историей, культурой, языком? Этот интерес закономерен, так как произведения Абая, М.Ауэзова, С.Сейфуллина и других авторов давно уже не являются достоянием одних только казахов. Пришло время, когда благодаря художественным переводам их творения стали доступны людям в самых далеких уголках земли, говорящих на разных языках.

Цель исследования. В этой связи нельзя не сказать об этнических казахах, проживающих в дальнем и ближнем зарубежье, которые не только сами хотели бы слушать и наслаждаться переводами бессмертных произведений литературы, написанных на их исторической родине, но и приобщать к этому неиссякаемому источнику своих детей, внуков, друзей, которые уже не в должном объеме владеют казахским языком. Для этих людей перевод – единственная возможность постигнуть содержание и ощутить эстетическое воздействие прекрасных произведений словесно-художественного творчества на казахском языке. Без сомнения, эти вопросы не оставят равнодушными и многих иностранных граждан, которые постоянно проживают и работают на территории Республики Казахстан.

Результаты исследования. Казахстан многонационален и многоязычен, соответственно, было бы справедливо проводить исследования, освещать в прессе и положение с переводами с языков разных народов Казахстана на казахский, русский и иностранные языки. Это способствовало бы еще большей стабильности в стране, взаимопониманию и уважению ее народов. Подтверждением этого факта являются слова из Послания Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года, где говорится: «Казахстан сегодня является важным международным центром межкультурного и межконфессионального диалога... В XXI веке Казахстан должен стать мостом для диалога и взаимодействия Востока и Запада» [Назарбаев, 2012, 5].

Не случайно переводчик Николай Чуковский называл перевод «волшебством»: «Разве не волшебство – духовное богатство одного народа, иногда совсем малочисленного, но одаренного и своеобразно-неповторимого, как и каждый народ, сделать богатством всечеловеческим, всемирным?... Основная беда, тормозящая развитие искусства перевода – отсутствие должного общественного внимания к нему. Литературные критики пишут об авторах и молчат о переводчиках». Именно здесь неоценимую помощь могут оказать научные исследования в этой области.

Кроме вышеупомянутых вопросов было бы целесообразным включить в исследования и такие сферы как: «История переводов в Казахстане», «Филологические традиции переводов в мире», «Выдающиеся мастера перевода в Казахстане, СНГ и за рубежом», «Лучшие переводы мировой классики», «Несовпадение языковых систем и перевод» (например, кратко сопоставить лексические и стилистические системы казахского и английского языков и показать, как это отражается в переводе), «Перевод через перевод» (о переводах с одного языка, например, казахского на другой язык, английский через третий язык, например, с русского перевода казахского стихотворения). Интересными и полезными были бы области исследования, посвященные малоизвестным сторонам творчества писателей и поэтов, мало исследованным страницам в истории литературы Казахстана, например: «Абай и Запад», «Знакомство с разноязычными разноавторскими переводами одного и того же литературного произведения», «Влияние Востока на английскую поэзию», «Поэзия кочевников в переводах на европейские языки», «Шакарим как переводчик русской литературы», «Особенности перевода восточной литературы на языки Европы», «Русские переводчики казахской литературы», «Поэзия Байрона на казахском языке», «Гете и литература востока» и другие.

Хотелось бы подчеркнуть и образовательную функцию данной работы, способную пробудить интерес, творческие силы человека, нравственно его возвысить, побудить к обогащению другими культурными мирами.

Под художественным переводом следует понимать не копирование буквы оригинала, перенос фразеологических единиц подлинника, а точное воспроизведение духа произведения, передачу мироощущения автора средствами другого языка. В основе творческого процесса каждого писателя содержится мысль и поэтический образ, неотделимые от слова и выражаемые словом. И для переводчика первостепенную важность должны представлять само произведение в целом и тот живой свет-образ, который освещает все детали. У перевода есть свои жесткие законы. Сверхзадача переводчика состоит в том, чтобы всесторонне отразить поэтическую систему подлинника во всех проявлениях: объеме, звуках, цвете, словах и т.п., учитывая при этом, что не существует художественного перевода без определенного осмысления и истолкования подлинника, что в процессе перевода образ реконструируется и появляется возможность различных его трансформаций – во времени, в пространстве, в смысловых составляющих[Садуаллаев, 2012, 21].

Перевод представляет собой многогранный объект изучения. Вопросы перевода могут рассматриваться с различных точек зрения - философской, языковедческой, культурологической, психологической и т.д. Поскольку культура являет себя прежде всего в языке, язык есть истинная реальность этой самой культуры. В связи с этим перевод рассматривается не только и не столько как процесс межязыковой коммуникации, но и как межкультурный диалог. **В лексических значениях слов находит своё выражение национальная самобытность, которая складывается исторически.** Слова каждого языка имеют своеобразные законы функционирования. Это проявляется в том, что для передачи значений одного языка на другой, нередко приходится использовать слова и выражения, не совпадающее по лексическому значению. Эти слова не эквиваленты понятий, а слова близкой семантической сферы, они не содержат всех смысловых и эмоциональных оттенков языка - источника. Например, казахский язык богат обозначениями певцов - импровизаторов: жырышы, жырау, күйші, өлеңші, әнші, ақын, ертекіші. Они не могут быть переданы тождественно русскими словами певец, певун, певчий, сказатель, сказочник. Близкие по значению слова двух языков не являются абсолютно тождественными семантически [Ахметжанова, Кудрявцева, 1996, 35]. Всякий переводчик есть исследователь той культуры, языком которой хочет о ней рассказать

другому. Народ с развитым самосознанием дорожит своей этнической индивидуальностью, неповторимостью своей культуры и истории. Не случайно В.фон Гумбольдт писал о том, что язык - это объединённая духовная энергия народа, чудесным образом запечатлённая в определенных звуках. Через многообразие языков для нас открывается богатство мира и многогранность того, что мы познаём в нём.

Принято различать три вида письменного перевода: пословный перевод (буквальный или подстрочный), дословный перевод, литературный или художественный перевод, лингвистический принцип перевода.

Дословный перевод (буквальный или подстрочный). Это механический перевод слов иностранного текста в том порядке, в каком они встречаются в тексте, без учета их синтаксических и логических связей. Используется в основном как база для дальнейшей переводческой работы.

Дословный перевод, при правильной передаче мысли переводимого текста, стремится к максимально близкому воспроизведению синтаксической конструкции и лексического состава подлинника. Несмотря на то, что дословный перевод часто нарушает синтаксические нормы языка, он также может применяться при первом, черновом этапе работы над текстом, так как он помогает понять структуру и трудные места подлинника

Литературный или художественный перевод. Этот вид перевода передает мысли подлинника в форме правильной литературной речи, и вызывает наибольшее количество разногласий в научной среде - многие исследователи считают, что лучшие переводы должны выполняться не столько посредством лексических и синтаксических соответствий, сколько творческими изысканиями художественных соотношений, по отношению к которым языковые соответствия играют подчиненную роль [Рахметкалиева, 2011, 99].

Особые трудности появляются, когда языки оригинала и перевода принадлежат к разным культурам. Например, произведения арабских авторов изобилуют цитатами из Корана и намёками на его сюжеты. Арабский читатель распознаёт их также легко, как образованный европеец отсылки к Библии или античным мифам. В переводе же эти цитаты остаются для европейского читателя непонятными. Различаются и литературные традиции: европейцу сравнение красивой женщины с верблюдицей кажется нелепым, а в арабской поэзии оно довольно распространено. А сказку "Снегурочка", в основе которой лежат славянские языческие образы, на языки жаркой Африки вообще непонятно, как перевести. Разные культуры создают едва ли не больше сложностей, чем разные языки.

Такой качественный перевод невозможен, если нет профессионализма, который мы понимаем как основу мастерства переводчика, как по возможности более глубокое освоение базовых, корневых признаков психологии народа, с языка которого переводится произведение [Жаксылыков, 2011, 85].

Переводчик должен быть мастером художественного слова, тонко чувствовать душу народа, на языке которого создан подлинник. Чем искуснее переводчик находит языковые соответствия, тем вернее и полноценнее он выполняет свою задачу. По мнению И. Кашкина, каждый опытный переводчик знает, что из-за несовпадения языковых систем и эстетических норм приходится заменять некоторые детали подлинника другими, возникающими только в переводе. Но искусство переводчика художественной литературы состоит и в том, чтобы держаться при этом в границах, допускаемых подлинником. Известно, что перевод делается для тех, кто не знает и не понимает языка оригинала. Следовательно, прежде всего, при переводе нужно обращать внимание на основное содержание оригинала, затем уже на детали, отражающие смысловые и художественные особенности текста. «Задача переводчика, по утверждению В.А. Жуковского, состоит в том, чтобы он сумел создавать и находить в переводе все

прекрасное, что дано в оригинале». Искусство переводчика состоит в том, чтобы он, перед тем как переводить произведение, изучил содержание, смысловые и художественные особенности оригинала, своеобразие стиля автора, чтобы не только хорошо знал язык оригинала, но и мог мыслить на этом языке. Например, Мукатали Макатаев, выдающийся казахский поэт, чьё поэтическое отношение к миру основано на стремлении к истине бытия, к слиянию и гармонии с природой, где слово и бытие сходятся воедино и вещают о сокровенных истоках казахской духовной культуры. Художественный перевод на русский язык избранных поэтических произведений М. Макатаева осуществил казахстанский поэт-переводчик Жанат Баймухаметов, известный своими переводами западноевропейской поэзии. Пытаясь высказать на русском языке почти то же самое, что было сказано на языке оригинала, своими переводами поэтических творений Макатаева он представил возможность русскоязычному читателю почувствовать третью рифму казахского стиха, очаровательную прелесть и глубину поэзии Макатаева.

«Как известно, суть всякого художественного перевода состоит в том, чтобы возникнув, раствориться во властной стихии текста оригинала. Уникальность поэтических произведений Мукатали Макатаева состоит в том, что они, будучи произведенными на плодородной почве казахского языка, являются аккумуляторами тех тонких смыслов и значений, которые раскрывают сущность не только казахской поэзии, но и поэзии как таковой. Предприняв попытку перевода «духа» и «буквы» поэзии Макатаева с казахского языка на русский, с самого начала этого сложного, но увлекательного предприятия, я решил придерживаться данной стратегии перевода также трудновыполнимой, как и многообещающей с позиции приближения к языку оригинального текста. Своими художественными переводами поэтических творений Макатаева я пытался предоставить русскоязычному читателю возможность почувствовать третью рифму казахского стиха, вкус текста Макатаева, высказать на русском языке почти то же самое, что было сказано на языке оригинала» [Макатаев, 2011, 78].

Лингвистический принцип перевода, прежде всего, предполагает воссоздание формальной структуры подлинника. Однако провозглашение лингвистического принципа над основным может привести к чрезмерному следованию в переводе тексту оригинала - к дословному, в языковом отношении точному, но в художественном отношении слабому переводу, что явилось бы само по себе одной из разновидностей формализма, когда точно переводятся чуждые языковые формы, происходит стилизация по законам иностранного языка. В тех случаях, когда синтаксическая структура переводимого предложения может быть и в переводе выражена аналогичными средствами, дословный перевод может рассматриваться как окончательный вариант перевода без дальнейшей литературной обработки. Однако, совпадение синтаксических средств в двух языках встречается сравнительно редко; чаще всего при дословном переводе возникает то или иное нарушение синтаксических норм переводимого языка. В таких случаях мы сталкиваемся с известным разрывом между содержанием и формой: мысль автора ясна, но форма ее выражения чужда переводимому языку. Дословно точный перевод не всегда воспроизводит эмоциональный эффект подлинника, следовательно, дословная точность и художественность оказываются в постоянном противоречии друг с другом. Бесспорно, что перевод опирается на языковой материал, что вне перевода слов и словосочетаний художественный перевод не может существовать, и сам процесс перевода тоже должен опираться на знание законов обоих

языков и на понимании закономерностей их соотношения. Соблюдение языковых законов обязательно как для оригинала, так и для перевода. Но художественный перевод отнюдь не изыскание только лишь языковых соотношений.

Культурная (понятийная) картина мира - это отражение реальной картины через призму понятий, сформированных на основе представлений человека, полученных с помощью органов чувств и прошедших через его сознание, как индивидуальное, так и коллективное [Кайдар, 2003, 5]. Культурная картина мира специфична и различается у разных народов. Это обусловлено целым рядом факторов: традициями и обычаями, образом жизни, социальным устройством, верованиями, географией, климатом, природными условиями, историей и т.п.

Заключение. Таким образом, для формирования субъектов межкультурной коммуникации, профессионалов, отвечающих общемировым стандартам, конкурентоспособных специалистов, коммуникабельных личностей, способных к активной деятельности в поликультурной среде, обладающих чувством уважения к духовным ценностям других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное и полиязычное образование.

ЛИТЕРАТУРА

Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 г. http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742.

Саъдуллаев Д.С. О художественном переводе. Журнал «Звезда Востока» 2012, №2

Ахметжанова Ф.Р., Кудрявцева А.А. Слово в системе словарей казахского и русского языков. - Усть-Каменогорск, 1996. - 121с.

Рахметкалиева М.Т.//Вклад молодых исследователей в индустриально-инновационное развитие Казахстана: тезисы докл.конф. (Усть-Каменогорск, 08.11.2011). - Усть-Каменогорск, 2011. – С. 96-100.

Жаксылыков А.Ж. Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы [Электронный ресурс]: хрестоматия/ Жаксылыков А.Ж.— Электрон. текстовые данные.— Алматы: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2011.— 137 с.

URL: <http://human.snauka.ru/2016/06/15282>

Макатаев М. Ты Бытие мне посвяти!... Избранные поэтические произведения Мукагали Макатаева в переводах Жаната Баймухаметова. – Алматы, 2011. – 130 с.

Кайдар А.Т. Тысяча метких и образных выражений. - Астана, 2003. – 8с.

Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҰСПАЛДЫ ОЙЛАР

Ермахан Акерке¹¹

Әбдіқалық К.С.²

Түйін

Бұл мақалада Ж.Аймауытовтың прозалық шығармаларындағы тұспалды ойлар сөз етіледі. Жазушының өзіндік шығармашылық ұстанымдары қамтылады. «Жапырақтар» әңгімесіндегі жазушының астарлы ойлары зерделенеді. Мәтіннен мысалдар келтіре отырып негізделеді. Әңгімедегі жапырақтардың қозғалысын әсерлі суреттеген жазушының негізгі идеясы айқындалады. Жазушының ағаш жапырақтарының қимылына үлкен мән беруі оқырманға ой салатындығы айтылады. Автордың шығарманың негізгі идеясын тұспалдап бергені айқын. Бұған оның басқа шығармаларындағы мәтінді негіздей отырып дәлелдер келтірілді.

Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» повесіндегі тұспалды ойларға да арнайы назар аударылады. Күнікейдің бейнесі арқылы жазушы оқырманға нені ұқтырғысы келгені анық ашылады. Әңгіменің тақырыбына назар аударылып, оқырманға түсініксіз жайттардың сыры мен жазушының оны суреттеудегі шынайылығы жан-жақты талданады. Туындыдағы басты кейіпкердің анасынан алған тәрбиесі, болмысы, табиғаты және шығарма соңындағы бақытсыздығы қарастырылады. Сонымен бірге автордың тілдік қолданыстары да қамтылып, шығарманың соңындағы оқиғаның оқырманға түсініксіз болғаны да сөз етіледі. Әйел тағдырын әңгімелеген жазушының шығармада бірде-бір жағымды кейіпкерді сомдамауы да оқырманды толғандырған еді. Автордың өмірдегі ұстанымы шығармаға арқау болғаны баяндалып, жазушының ең басты көздегені ел тағдырына алаңдағаны екені зерделенеді.

Кілт сөздер: проза, саясат, қаламгер, ұлт, табиғат, заман бейнесі, астарлы сыр, тәуелсіздік.

Аннотация

В этой статье излагаются намеки на прозаические произведения Ж.Аймаутова. У писателя есть свои творческие позиции. Изучаются притчи писателя в рассказе «Листья». Обосновывается приведением примеров из текста. Раскрывается основная идея писателя, впечатляюще описавшего движение листьев в рассказе. Отмечается, что писатель уделяет большое внимание жестам листьев деревьев. Понятно, что автор подсказал основную идею произведения. Этому способствовали доказательства, обосновывая текст в других его произведениях.

Особое внимание уделяется и подсказкам в повести Ж.Аймаутова «Равнина Куныкей». Через образ Куныкей писатель ясно раскрывает читателю, что он хотел сказать. Акцентируется внимание на теме рассказа, всесторонне анализируется тайна необъяснимых читателю вещей и правдивость его описания писателем. В произведении рассматривается воспитание, бытие, природа и несчастье главного героя в конце произведения. Также освещаются языковые употребления автора, Рассказ в конце произведения становится непонятным читателю. Писатель, рассказавший о женской судьбе, не сыграл в произведении ни одного положительного героя, что также волновало читателя. Авторская жизненная позиция была заложена в произведении, а главное, что писатель заботился о судьбе страны.

Ключевые слова: проза, политика, писатель, нация, природа, образ времени, подтекст, независимость.

Summary

This article contains allusions to the prose works of Zh. Aymautov. The writer has his own creative positions. The author's parables in the story "Leaves" are studied. It is justified by giving examples from the text. The main idea of the writer, who impressively described the movement of leaves in the story, is revealed. It is noted that the writer pays great attention to the gestures of tree leaves. It is clear that the

¹ 2-курс магистрант Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан
E-mail: akerke.ermakhan@mail.ru; ұ.тел: 87076267006

² Профессор Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан E-mail:
kun_jan.16@mail.ru; ұ.тел: 87783129233

author suggested the main idea of the work. This was supported by evidence, justifying the text in his other works.

Special attention is also paid to the hints in the story of Zh.Aymautov "Plain Kunikey". Through the image Kunikey writer clearly reveals to the reader that he wanted to say. The author focuses on the subject of the story, comprehensively analyzes the mystery of things that are inexplicable to the reader and the truthfulness of its description by the writer. The work examines the upbringing, being, nature, and misery of the main character at the end of the work. The author's language uses are also highlighted, and the Story at the end of the work becomes incomprehensible to the reader. The writer, who told about the fate of women, did not play a single positive character in the work, which also worried the reader. The author's life position was laid down in the work, and most importantly, the writer cared about the fate of the country.

Keywords: prose, politics, writer, nation, nature, the image of the time, undertone, independence.

XX ғасырдың басында қазақ халқының басына қысыл-таян кез болған кезде өзінің шығармалары арқылы осы дәуірдің ащы шындықтарын жаза білген қаламгерлердің бірі Жүсіпбек Аймауытов болатын. Қазақтың ірілігін даралауға бар күшін аямаған, замананың желінен ықпай, сабыры үгілмеген тұлғалардың ішінде Жүсіпбектің де орны өзгеше. «Жүсіпбектен қалған мұра аса бай. Оның ішінде «Қартқожа», «Ақбілек» романдары, «Күнікейдің жазығы» повесі мен көптеген әңгімелер, «Рабиға», «Мансапқорлар», «Сылаң қыз», «Ел қорғаны», «Қанапия-Шарбану», «Шернияз» атты пьесалар, өлеңдер мен «Нұр күйі» поэмасы, балаларға арналған ертегі кітапшалар, сын мақалалар мен аудармалар мен көптеген аударма кітаптар, оқулықтар бар. Өз кезіндегі газет-журналдар бетінде Жүсіпбек жазған мақалалар да бірсыпыра» [1,263 б.].

Ұлтының жанашыры Жүсіпбектің әрбір жазған дүниесінің өзіндік салмағы жыл өткен сайын арта түсетініне көз жеткізудеміз. Жазушының прозасынан тақырыпқа адалдық, өмірге, көркемдік әлемге деген құштарлық, тілі, стилі жағынан айқындылықты аңғару қиын емес. Ж.Аймауытұлының әрбір прозасын оқығаннан кейін, оқырман есінде жазушы бедерлеген эстетикалық әсер мен танымдық сипат мейлінше сақталып қалады. Өз кезіндегі болып жатқан тарихи құбылыстар, идеологиялық түрлі өзгерістер, халықтың қоғамға деген көзқарасы жазушының шағын әңгімелерінде де көркем бейнеленгендігі соншалықты оқиғаны көз алдымызға елестетіп, жан-жүрегімізбен сезініп, түйсініп отырамыз.

Алайда, алаш рухты әдебиет өкілінің алапат заманда кейбір шығармаларын ашық түрде емес, тұспалдап жазуға мәжбүр болғанын тағы білеміз. Қандай жағдайда болмасын түйінді ой, дұрыс жол сілтеуі – кеңестік үкіметтің құрсауына ілінсе де, әлі күнге шығармалары зерттеліп, өшпес мұрасының арқасында өлмес тұлғаға айналуына себепкер.

Қаламгердің тұспалдап жазған туындыларының ішінде «Жапырақтар» әңгімесіне тоқталсақ, бірсыпыра зерттеулерде бұл әңгімені табиғат көрінісін суреттейтін шығарма ретінде қарастырылады. Бұл туындыда аллегория тәсілі қолданылып, яғни, жапырақтар тіршілігін суреттеу арқылы астарлап, ел тағдырынан сыр шертетін тәрізді. Әңгімедегі: «... Сыбырламайды-ау, сыбырлайды, ол сыбырда өзінше сыр барға ұқсайды» деген жолдарда-ақ тұспалды ойдың жатқаны анық.

«Ағаштың өре басындағы, желдің өтіндегі жапырақтар ұрандасып үн қосқандай, кейде зуылдап, судырлайды. Кейде жалпылдап, қалбалақтап, ішін тартқандай болады. Одан төменгі бұтақтар да жапырақтарын жалбандатып тұр: бірақ бұлардікі аналардың қимылынан солғындау. Бұлардікі жалпы ағымға еріп, еліктеп, теңселген тәрізді. Жоғарыдағылардың дүрмегіне, дүбіріне қызғаны болмаса, бұларда күшті екпін көрінбейді. Ең төменгі бұтақтарға көз салсаң, жапырақтары арба астындағы шыбын қаққан бұзаудың құлағы тәрізденіп әрең-әрең, анда-санда бір селбеңдеп, қыбырлаған болады. Бұлардың сыбыры да, сыры да жабайы қозғалыс, бұлар да күш те, күжіл де жоқ» [2,157 б.]

дегендеріне зер салсақ, қазақтың отаршылдық кезіндегі еркіндікке жету жолындағы әр түрлі қимыл-әрекетін бедерлеп тұрғандай.

Азаттықты аңсаған, озбыр елдің отарынан кетуді мақсат етіп, сол жолда «Намыстан, қайраттан қатарға ен! Басқадан кем болған сенің нең?!» деп ұран тастаған (Ж.Аймауытов «Ұран»), оқыған, ұлтына жанашыр азаматтардың елі үшін жасаған еңбегі, ұйқыда жатқан халқының санасына сіңіруге тырысқан үні осы шығармада «ағаштың өре басындағы, желдің өтіндегі» жапыраққа балап тұрған тәрізді. Ал «одан төменгі бұтақтардың» жапырақтары да алдыңғы буын ағаларына ергенімен, дәл олар сияқты мықтылықты таныта алмайды. Жазушы осы көрініс арқылы бұл өкілдерде тек еліктеу басым екендігін көрсетеді. Ең төменгі бұтақ жапырақтары да қаламгер назарынан тыс қалмайды. Жазушы бұлар ақылы нені көрсеткісі келеді десек, олар не бірігіп күш құра алмайтын, не өз бетінше оқып алға ұмтылмайтын жандарды бедерлейді. Яғни, тек қарабайыр тіршілігін түзетуге ғана ұмтылған, кейде бірігіп жабайы қозғалыс қана көрсете алатын қара халықты меңзеген болуы керек.

Бұл ойын жазушы айқындау мақсатында былайша жалғастырады: «... Байқамаған адам жапырақтар суылдағанға, бәрі бірдей қозғалып тұр екен деп ойлап қалатын. Сығалап қарай бастасаң, ол ойың бекер болып шығады. Ағаштың ық жағындағы жапырақтар желге тұяғын да серіппейді, құлақтарын салпитып, салбыратып, қалғып тұрған іспетті. Жел жақтағы жапырақтардың кейбір шоғы желге қасқайып, кеудесін төсеп тұрғанын көресіз. Мұнда не сыр бар десеніз, қайыспайтын қажырлы бұтаққа жуантық сабағымен жабысады екен, бұлар желге қырын келмей, жонын беріп, біріне-бірі иін тіресіп, селбесіп берік қабысады екен. Сондықтан олар жеңіл-желпі майыспайды екен. Кейде ышқына соққан екпінді жел бұларды да теңселтеді бірақ өзге жапырақтарына, әткеншек теуіп кетпейді. Бастарын келте-келте қозғап, жел тынар-тынбаста әуелгі қалпына қайтып, буынын қатайтып ала қояды». Бұл жайлы жазушының «Артымда қыруар елім бар, өлсем де денем, мен өлмен» деген өз өлеңінде де өрнек тапқан.

Өзге елге бодан болған заианда қазақтың бағына туған азаматтары қаламын қару, намысын қозғаушы күшке айналдырып, өзінің емес, ертеңгі ұлтының амандығын аңсап өткен «желдің өтіне тұрып, бар екпініне шыдаған» қайсар мінезді, ойынан еш қайтпайтын азаматтардың болмысын көрсетеді. Тіпті, шын жанашыр, мақсаты ортақ адамдар туралы «жел қанша қатты соққанымен, жапырақтардың бір-біріне иін тіресіп тұрғандықтан, жеңіл-желпі майыспайтындығын, кейде ышқына соққан жел оларды теңселтсе де, жел тынар-тынбастан буынын қатайтып, әуелгі қалпына қайта келетіндігін» деп жазады. Осылайша, жазушы бұл әңгімесін табиғаттың бір ғана кішкене көрінісіне жан бітіру мақсатында ғана емес, ел өмірінен астарлы түрде сыр шертіп, оқырманын ойға салмай қоймайтын туынды ретінде ұсынды.

Сонымен, жазушы бар ойын шығарма соңында түйіндейді: «...Жапырақта жан жоқ деп ойлайсыз ба? Оларда да жан бар. Адам, айуан сықылды жәндіктер демді өкпесімен алса, ағаш жапырағымен алады. Жапырақ – ағаштың өкпесі. Өкпесі кетсе, адам да өлгені; жапырағы бітсе, ағаш та солғаны. ...Маған жапырақтар жылы көрінеді, жапырақтың жалбаңы тымақтың құлағын еске түсіреді. Мен жапырақтарды сүйемін. Жапырақсыз жаз бола ма? Жаз болмай, ел мәз бола ма? Бар үмітің – жапырақта. Өйткені жас балдырған, ағаштың көркі, олар – жасыл гүлдің, жазғы бұлбұлдың ұясы».

Міне, егеменді мемлекет құру ұлт болып атқарар ұлы іс екені бәрімізге мәлім. Ел болып бірігіп, ұйымдасып атқарған істе береке барын, тынбай талаптансақ, кедергілерді еңсеретінімізді, сөйтіп, алыстан қолын бұлғаған тәуелсіздікке де жететінімізді уағыздайды жазушы. Түсіне білген оқырманға осылайша тұспалды оймен дұрыс бағыт сілтей білгені анық.

Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығының ішіндегі «Күнікейдің жазығы» повесі туралы сөз қозғасақ, ең бірінші бізді ойландыратын мәселе шығарманың атауынан басталады. Повесть атауын не себепті «Күнікейдің жазығы» деп алды екен? Яғни, Сұлушаш, Фатима немесе басқа есімдерді таңдауға болады ғой. Бұл сұраққа жауап іздеген көптеген зерттеушілер де болды. Бұл мәселенің түйінін «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінен іздеу қажеттілігін сезіндіреді.

Жазушының бұл туындысы әлі күнге дейін толық зерттелмегені аңғарылады. Осы повесті қарастырған ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, бірі – Күнікейді жазықсыз, ескіліктің құрсауынан босап, өз теңдігін қорғаған қыз деп есептесе, енді бірі – сүйгенімен бірге кетіп ата дәстүрді бұзғаны үшін, басына теңдікті қалап талпынғаны үшін жазықты деп кінә тағады.

Повестің алғашқы беттерінен бастау алған қазақ тұрмысы, оның этнографиясы барынша әсерлі суреттелген. Шығарманың басты кейіпкері Күнікей – қарапайым кедей қызы. Ол «тағдыр салды мен көндім» деп отырған момын қызға мүлдем ұқсамайды, қазақтың қайсар қызы ретінде бейнеленеді. Қазақтың ежелден келе жатқан салтына қарсы шығып, қалың мал үшін сатылып кете барған қыздардың ішінен өзінің бостандығы үшін күрескен жан. Тіпті, сүйгенімен бірге қашқаны үшін жазықты болғаны ма? Жазушы осы арқылы «қазақ әйелі теңіне қосылды дегенмен, әлі де теңдікке жетіп болған жоқ. Оған деген көзқарас өзгермеген. Елдің ескілікті тұрмысы, ұғымы әлі де қолбайлау болып, аяқты шырмап жатыр» деген тұжырымдар келтіреді. Тағы бір ескерер жайт, шығарманы оқып отырғанда жағымды бір кейіпкердің кездеспеуі. Әйтеуір құлдар мен күндердің арасындағы оқиға, солардың тұрмысы қалтқысыз бедерленеді.

Повестіте қазақ халқының тұрмысы жиі сипатталуымен бірге, қолданыстағы мақал-мәтелдер де бірсыпыра кездеседі. Яғни, «Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан», «Қолы ойнағанның, аузы ойнайды», «Ердің құны, нардың пұлы», «Жас-жастың тілеуі бір, жібектің түйіні бір...», «Аузында әзілі жоқтың, қолында тоқпағы бар» сынды ел ауызында жүрген ұлттық танымдағы мақалдарды жиі кездестіруімізге болады.

Шығарманы оқып отырғанда жазушының кейіпкерінің отбасылық тәрбиесіне баса назар аударғаны байқалады. Өйткені ата-ана берген тәрбие арқылы адам қалыптасатыны белгілі. Күнікейдің әкесі Тұяқ – жиынтық образ. Шығарма бойында автор оның аузына бір-екі сөйлем ғана салған. Мұнда оны барынша жасқаншақ етіп суреттеген. Оқырманға әйелінің айтқанынан шыға алмайтын тоң мойын ез бейнесінде көрсетеді. Құдалары келерде жалғыз қойдың өзін табуды үлкен бір қиямет іс ретінде көрген Тұяқ бар болмысымен жағымсыз кейіпкерді сомдайды. Ал шешесі Шекер болса күң болса да өзінің сұлулығымен тамсандырады. Өзінің жағымсыз жақтары да жоқ емес. Десек те Шекер қыз тәрбиесінде өзін көрсете білді. Туындыдағы «бірақ Шекер шеше боламын деп бекер арам тер болды. Баланы іспен емес, сөзбен, үлгімен емес, ақылмен үйретпекші адам сорлы ғой. Шекер өзіне «құдай жұқтырмағанды» қызына оқыды. Қызы көргенін тоқыды. «бозбаламен неге ойнайды?» деген сұрау Күнікейдің ойына ерте бекіді» деген сипаттаулар оның қандай шеше болғандығынан хабардар етіп отыр. Осындағы «құдай жұқтырмағанды» дегені, біздің топшылауымыз бойынша, «ар, намыс, ұят» қасиеттері болса керек.

Шығармадағы «Әй, Күнікей-ай, сен бір жанып тұрған отсың ғой» деген автордың сүйсінісін әр оқырман өте жақсы түсінеді. Себебі Күнікейдің бойындағы асқақ рух мен өжеттілікке қарап «Күн менікі» дегеніне келіспеу тағы қиын. Осы ретте Мағжан Жұмабаевтың «От» өлеңін еске түсіреді. Сонымен қатар сол замандағы әр ақын, жазушыға қазақ үшін күн болып сәуле шашуы мен от болып лаулап жану парыз болғаны тағы белгілі. Алайда, өзіне ғана сенген Күнікейдің шығарма соңында сүйгеніне қосылғанмен бақыты ұзаққа созылмағаны қай оқырманды болса да ойландырады. Осы туралы повесте толық қамтылмаған және де ол жайлы әр түрлі топшылаулар да бар. Кейбір ғалымдар повестьті

аяқталмай қалған десе, кейбіреулері әлі де болсын сол жұмбақтың шешуін іздеумен келеді. Бәлкім, күнге талпынған қайсар Күнікей арқылы сол заманның сұлбасын бейнелеген болар, яғни, азаттыққа ұмтылса да толық жете алмаған оқыған азаматтардың алдын ала кешетін хәлін суреттеп беруі де ғажап емес.

Жалпы, бар өмірін елінің азаттығы жолында сарп еткен Жүсіпбек Аймауытовтың прозасы өзіндік ерекшелігімен сырға толы. Жазушының сол тұспалды ойларының мәнін ашу жолында осылайша талпыныс жасаған едік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том.—Алматы: Қазығұрт, 2007.— 424 б.

Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.3. Повесть пен әңгімелер, аудармалар.— Алматы: Ел-шежіре, 2013.— 384 б.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНЕ ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ СЫНИ ОЙЛАР

Әбдіқалық Күнімжан Сәдірқызы¹

Асанбаева Сәуле Асанбайқызы²

Түйін

Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орыстың миссионер ғалымдары тарапынан қазақ халқына орыс алфавитін енгізуді қажет деп тапқан ұсыныстарына өзара сын, пікір таластардың туындағаны қарастырылады. Мұнда орыс әріптерін өзгерте отырып қазақ алфавитін жасаған Ильминский нұсқасына, оны сынға алған профессор В.В.Григорьев пікірлеріне арнайы талдау жасаған Д.Сұлтанғазин, Р.Дүйсембаев сынды қазақ оқығандарының мақалалары сөз етіледі. Сондай-ақ қазақтарға арналған орыс әліпбиінің алғашқы жобасын Ы.Алтынсарин емес, оған дейін орыстың миссионер ғалымдары жасағандығы айқындалады. Өзге халықтардың алфавиттері мысалға алына отырып араб әріпінің ерекшеліктері жан-жақты зерделенеді. Газеттегі тіл тағдырына қатысты сын пікірлердің қай кезеңде болмасын құнды екендігі сараланады. XX ғасыр басындағы араб әріпін қорғаушылар мен латын әріпін қолдаушылар пікірлерінің негізі “Дала уалаятының газетінде” қаланғаны айқындалады. Қазақтар үшін алфавитті ауыстырудың орынсыз екенін дәлелдеген ғылыми мақалалардың дұрыстығына көз жеткізіледі. Газет бетінде қазақ тіліне қай әріпті қолдану қажеттігі туралы жазылған әр түрлі пікірлерді тұтастай қарастыруда жүйелі түрде салыстырылды. Сонымен бірге Д.Сұлтанғазиннің мақалаларындағы дәлелді дәйектер басты назарға алынды. Тілдің фонетикалық, лексикалық ерекшеліктерімен қатар, қолдану аясындағы маңыздылығы да ескерілді.

Кілт сөздер: алфавит, сын пікір, миссионер, тіл саясаты, транскрипция, дауыссыз дыбыс, латын әріпі, дін, әдеби тіл, кириллица.

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются споры, возникшие по поводу внедрения русского алфавита русскими миссионерами во второй половине 19 века. В ней также рассматриваются научные статьи таких казахских ученых, как Д.Султангазин и Р.Дуйсембаев, подвергших специальному анализу варианты алфавита, созданных Ильминским и профессором В.В. Григорьевым. Также выявлено, что первая версия русского алфавита для казахов разработана не И.Алтынсариним, а русскими учеными-миссионерами. На примере алфавита других народов всесторонне изучаются особенности письма и звукового строя арабского языка. Подчеркивается важность публикаций о судьбе языка на страницах газеты «Дала уалаяты». Выявлено, что на ее страницах была создана своеобразная площадка для обмена мнениями между заступниками арабского письма и сторонниками латинского алфавита. Также в ней утверждается мысль о неуместности замены алфавита для казахов. На страницах газеты систематически сравнивались различные мнения о том, какую букву использовать для казахского языка. При этом во внимание были приняты мотивированные доводы в статьях Д. Султангазина. Наряду с фонетическими, лексическими особенностями языка учитывалось значение в области употребления.

Ключевые слова: алфавит, критика, миссионер, языковая политика, транскрипция, согласный звук, латинская буква, религия, литературный язык, кириллица.

Summary

This article is considered the arguments which had arisen about the introduction of the Russian alphabet by Russian missionaries in the second half of the 19th century. It also considered scientific articles of Kazakh scientists such as D.Sultangazin and R.Duysembaev who did special analysis of variants of Ilminsky who created the Kazakh alphabet changing the Russian one and opinions of professor V.V.Grigorev. There was also revealed that the first version of the Russian alphabet for Kazakhs was not created by I.Altynsarin and it was created by Russian scientists missionaries. For example, the alphabet of

¹ профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан E-mail: kun_jan.16@mail.ru, y.mel: 87783129233

other nations is comprehensively studied especially the letters and sound system of Arabic. The importance of publications about the fate of the language was underlined in the newspaper “Dala ualayaty”. There was revealed that in its pages was created a kind of space for changing of opinions between the patrons of Arabic writing and creators of Latin alphabet. There was approved the idea of inappropriate to change the alphabet for Kazakhs. The newspaper's pages systematically compared different opinions about which letter to use for the Kazakh language. At the same time, the reasoned arguments in the articles of D. Sultangazin were taken into account. Along with phonetic and lexical features of the language, the meaning in the field of use was taken into account.

Keywords: alphabet, criticism, missionary, language policy, transcription, consonant voice, Latin letters, religion, literary language, cyrillic.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орыстың миссионер ғалымдары тарапынан қазақ халқының ғасырлар бойы қолданып келе жатқан араб графикасы негізіндегі жазудың орнына орыс алфавитін енгізуді қажет деп тапқан ойлардың пайда болуы араб әліпбиінің кемшілігін көрсетуге негізделген ғылыми мақалаларға жол ашты. Мұндай сын пікірлерді алғаш жариялаған баспасөздердің бірі “Дала уалаятының газеті” болатын.

Қазақ алфавитінің мәселесіне “Дала уалаятының газетінің” [1] тілшілері аса жауапкершілікпен қарады. Тіпті, олар газет оқушыларына “қазақша жазуға орыс әріптері келісімді ме, я араб әріптері ұнамды ма?” деген сауалды тастай отырып, қай әріптің қолайлы екенін айтуға шақырды. Мұның өзі тағы да өзара сын ойларды өрбіте түсті.

Д.Сұлтанғазин “Қазақ тілінше жазу турадан” (1896, №31,32) атты ғылыми мақаласында қазақ жазуы үшін араб алфавитінің толымсыздығын ескерткенмен, “қазақ сөздерін араб әріптерімен жазғаннан орыс әріптеріменен жазса келісімді болар еді” деген Григорьев пен Ильминскийдің пікірлерін құптай қоймайды. Өйткені “бұлардың айтқандарын қабыл қылып және еңбек қылғандар болса да олардың көңілдегілері орнына келмей, осы күнге шейін қырда басқа түрік тілдеріне ұқсап араб әріптеріменен жазады” (1896, №31),– дей келіп, қазақ арасына араб әрпіменен таралған “Ер Тарғын”, “Баян сұлу менен Қозы Көрпеш”, “Нұрату” сияқты көптеген жырлар мен уақ кітаптардың молдығын, тіпті, барлық түркі халықтарына ортақ әр түрлі жыр, қиса, ертегілерді араб әрпіменен шығарған Санкт-Петербург университетінің профессоры И.Н.Березиннің “Хрестоматиясын” тілге тиек етуі автордың араб әліпбиінің қолданыстан шығуына қарсылығын аңғартады. Әріп ауыстыру туралы ұсыныстың кімдер тарапынан болғандығын көпшілікке хабардар еткенде де қазақ ішінде оны қолдаушы Ы.Алтынсарин екенін анықтап айтпауының өзі оның орыс миссионерлерінің ұстанған саясатына қанықтығын байқатады. Ал олардың қазақ жазуын орыс алфавитіне негіздеудегі мақсатын сол Ы. Алтынсарин “Қазақтың болыстық мектептері туралы записка” (1886) деген еңбегінде айқын көрсетіп берген болатын: “1876 жылы, бұрынғы халық ағарту министрі граф Толстой Орынбор оқу округінің оқу орындарын тексеру үшін Орынбор қаласына келген кезде... Орынбор өлкесінің қазақтарын оқыту мәселесі де талқыланған еді. Онда ең алдымен талқыға салынған мәселе – қазақ арасына орысша хат таныту жолдары және бұл үшін қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға болатын-болмайтыны туралы мәселе қойылған еді. Бұл маслихаттарға Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы генерал адъютант Крыжановский, Орынбор оқу округінің попечителі Лавровский, Қазандағы оқытушылар семинариясының директоры Ильминский және Торғай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасты; бұлардың бәрі де орыс алфавитін қазақ тілінде қолдануға әбден болады деген қорытындыға келген еді” [2, 133].

Д.Сұлтанғазин осы мақаласында өз ойын нығырлай түсу үшін араб әрпін қолданатын өзге елдерді мысалға алады. Яғни, осы әліпбидің кемшілігін байқаған түрік жұртының ғұламалары да “араб әліпбиін тастап, жаңадан әліпби шығарайық” деп қаншама таласқанымен, нәтижесінде араб әрпінде қалғандығын ескертеді. Сонымен бірге түріктердің кейбір араб әріптерін өз ыңғайына қарай өзгерткендігінен мәлімет береді. Сонда оның “сол себептен парсы, түрік тілдерінде бір әріптерменен жазатұғын екі халыққа бірдей сөздер де екі түрлі оқылады. Мәселен, араб әріптерменен былайша “тоты” деп жазғанда, түрікше “додо” деп оқылады. Парсылар дұрысырақ оқиды...” (1896, №31) деген пікіріне қарағанда, жаңа әліпбиге көшу түгіл араб әрпін өзгертіп жазуға да келіспейтіндігі байқалады. Сондай-ақ, Д.Сұлтанғазин осы еңбегінде басқа тілден енген сөздерді қалайша транскрипциялау жайымен қоса, ол сөздердің жасалу жолдарына ғылыми тұрғыдан біршама талдаулар жасап, аударма мәселесіне де тоқталған. Ал оның бұл пайымдаулары қазіргі тіл ғылымы үшін, лексика саласының алғашқы бастауы ретінде де құнды материал болып табылады.

Осыдан кейін газетте Р. Дүйсембаевтың “Харіп турасының сөзі” (1897, №10) деген мақаласы жарияланады. Ол қазақ жазуындағы араб әріптерінің толымсыздығына тоқталғанда, “Араб тілінде дауысты харіп аз. Бірлі-жарым дауысты харіптерін олар асты-үсті үтір қылып көрсетеді. Мысалы, біздің “мата” деген сөзіміз арабша “мт” деп жазылар еді...

Мұндай дауыссыз харіппен жазған соң түзу оқу аса қиын екенін айтып болмайды һәм ұйқас сөздер аса көбейіп, бек шатақ болады” (1897, №10),– деп бірсыпыра мысалдармен дәлелдейді. Дауысты әріптердің орнына үш әріп (а, у, и,) ғана жүретіндігін, негізінен қазақ тілінде 12 дауысты әріп бар екендігін ескерте келе, әріп кемшілігін түзетудің қажеттігін айтады.

Осы орайда мақала авторы әріп мәселесі жөніндегі Д.Сұлтанғазин көзқарасын сынға алады. Яғни, оның араб әліпбиін қолданатын өзге халықтар, соның ішінде түріктердің кейбір әріптері өзгерткендігі туралы пікірін тұтастай мысалға ала отырып, “Түрік жұрты араб әліпбиін тіпті түзеткен жоқ, сол бойымен осы күнге шейін жүргізіп тұрады. Мұны түрік кітабын оқысаң көресің. Олардың жазуында дауысты харіпті көбінесе біздіңше қоймайды. Және де түрік һәм парсы жұрты “тоты” деген сөзді әр қайсысы өз тіліне келтіріп, түзу оқығаны харіптерін түзеткенінен емес” (1897, №10),– деген ойын айтады.

Сонымен бірге “Систематические правила грамматики, которыми, по мнению г.Султана-Газина, можно помочь недостатку нашей азбуки, дали бы нечто более похожее на иероглифы, чем на слова с подвижными буквами” (1897, №10) деп Д.Сұлтанғазиннің жетіспейтін араб әріптері туралы ойларына да қанағат тұтпайды. Мұның бәрі де Р.Дүйсембаевтың “Әйтеуір қазақ тіліне анық жететін қылып әліпбиді түзету керек” деген ұстанымынан туындаған еді.

Автор басқа да жазушылардың, яғни, “Қазақ тіліне жаңа харіп шығаруға, не болмаса осы күнгі жазып жүрген әліпбиді түзетуге көп тіл білетін ғұлама адам керек” деген пікірлерін де құптай қоймайды. Өйткені ол сол кезең үшін ондай ғұламаның шығуын күтіп жатпай-ақ, қандай да бір әрекет жасауға талпынуды орынды санады. Газетте айтылып жатқан мұндай ойлар А.Байтұрсыновтың төте жазуды енгізудегі еңбегіне де дем бергендігі даусыз.

Сонымен, Р. Дүйсембаев мақаласында араб әрпінің кемшілігін қаншама ғылыми түрде дәлелдеп көрсетіп берсе де, басқа әліпбиге көшу мәселесіне мүлдем аяқ баспайды. Керісінше, “құран кітабын дін жөнімен оқығанда араб әрпімен оқи берсін, қазақша

жазылған хиса, өлең, ертегі сөздер һәм бір ғылым жайлары қазаққа деп оңай қылып әдейілеп түзеткен харпімен жазылса екен” (1897, №10) деген ұсыныс жасайды. Сондай-ақ, өз әліпбиі бар елдерді мысалға алғанда да Мысыр мен Қытайды емес, Ағылшын, Франция, Италия, Германия, Испания, Америка халықтарының қолданатын әріптерін үлгі етеді. Сонда латын әріпінің ерекшелігіне мән беріліп жатқанда орыс алфавиті туралы ешбір сөз етілмеуі бұл автордың да миссионерлердің саясатына құлдық ұрмағандығын көрсетсе керек.

Газет бетінде қазақ тіліне қай әріпті қолдану қажеттігі туралы әр түрлі пікірлер жазылып жатқан сәтте тағы да Д.Сұлтанғазиннің “Қазақ сөзін қалайша жазу турасы” (1899, №22,23) атты мақаласы жарияланады. Онда автор қазақ жазуына араб әрпі мен орыс әрпінің қайсысы оңтайлы екенін білдіру үшін ғылыми тұрғыда біршама талдаулар жасаған. Ең алдымен ол “қазақтар өздеріне бір түрлі әліпби ойлап шығарса керек, я болмаса азырақ өзгертіп латын жұртының әріптерін алса керек” деп айтылған пікірлерге үзілді-кесілді қарсы шығады. “Себебі, қазақ білмейтін бір бөтен әліпби шығарғанша, бұрынғысын түзеткені жақсы” деп ой түйеді.

Содан соң Д. Сұлтанғазин араб әрпінің кемшілігін сөз етушілерге: “Қазақ сөздерін келістіріп жазуға араб әліпбиі онша ұнамды емес әріптеріменен жазуға неше заманнан бері ғадет алып үйренді, араб әріптерін ешбір өзгертіп, өздерінің сөздеріне лайықты қылып бір түрлі қылмай-ақ, осыған қарағанда көрініп тұр араб әріптерінің қазақтарға жазып, оқуға жарайтындығы” (1899, №22) дей отырып, қолданыстағы әліпбиден қандай да болмасын безбеу керектігіне баса назар аударды. Ал орыс алфавитін пайдалануды жөн санаған жазушыларға “Байқағанда орыс әріптері де қазақ сөздерін толымды қылып жазуға онша келе қоймайды... Себебі қазақ тілінде әр түрлі бажылдаған, бақырған шақырған әуездер (дыбыстар) көп болады, келістіріп жазу қиын” деген тұжырыммен жауап қайтарады.

Өз ойын дәлелдеу үшін мақала авторы қазақ үшін орыс әріптерін өзгерте отырып жасаған Ильминский нұсқасына арнайы талдау жасайды. “Ильминский орыс әліпбиіне көп латын әріптерін қосады және орыстың өз әріптерін бір түрлі қылып өзгертіп, орыс әліпбиін тым қиын қылып жібереді... үйреніп жазу қиын”,– дей келді де, бұл үлгінің профессор Григорьевке де ұнамағандығын дәлел етеді.

Алайда Д. Сұлтанғазин жетіспейтін дауыссыз дыбыстардың орнына әр түрлі әріп ойлап шығарған Ильминскийді профессор Григорьевтің сынға алғанын қолдаса да, оның қазақ жазуына орыс әріптерін өзгертпей пайдалану жөніндегі ұсынысын құптамайды. Мұны ол “қазақ тілінде орыс әрпіменен жазу қиын. Әріптердің біреуі Қ, себебі Қ һәм К бәрібір емес, екеуінің көп парқы бар” деген сияқты пайымдауымен аңғартады. Мысалдар арқылы дәлелдегенде де осындай дауыссыз дыбыстардың араб әрпінде бар екендігі ескеріліп отырды. Автор қазақ тіліндегі орыс алфавитінде жоқ дауысты дыбыстардың жасалу формасына тоқталғанда да аталған ғалымдардың пікірі өзара талас екендігін ескертіп ғана қоймай, сол үлгілерге де сын көзбен қараған. Сонымен, Д.Сұлтанғазиннің өзгертілген орыс әрпінің кемшілігін ашып көрсетуі көпшілікті дұрыс емес әліпбиді қолданудан сақтандыруы еді.

Осы ғылыми мақаланың қазіргі қазақ халқының саяси-мәдени танымдық түсінігіне де пайдасы бар. Қазақтарға арналған орыс әліпбиінің алғашқы жобасын Ы.Алтынсарин емес, оған дейін орыстың миссионер ғалымдары жасағандығын айқындап береді. Бұған автордың 1876 жылы Орынбордағы мәжілістен он төрт жыл бұрынғы, анықтап айтқанда, 1862 жылы Ильминский жасаған алфавитке, оны сынға алған Орынбор шекаралық комиссиясының бастығы профессор В.В.Григорьев сөздерінің дұрыс-бұрыстығына талдау жасауы дәлел бола алады.

Жалпы алғанда газеттегі осындай сын мақалалардың нәтижесінде араб әліпбиі бірден ығыстырылмай, 30 жылдай қолданыста болды. 1997 жылы жарық көрген “Қазақстандағы тіл саясаты” деп аталатын құжаттар жинағындағы мәліметтерге сүйенсек, араб әрпінің латын графикасына көшу мәселесі де тез арада шешілмеген. Бұл да 1923 жылдан 1929 жылға дейінгі араб әрпін қорғаушылар (А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Қ.Кемеңгерұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, Е.Омарұлы, С.Садуақасұлы, т.б.) мен латын әрпін қолдаушылардың (Н.Төреқұлов, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, ҒТоғжанов, Н.Нұрмақов, О. Жандосов, Қ.Тоқтабаев, Б.Малдыбаев, т.б.) арасындағы қызу айтысты дүниеге әкелген. Сондағы араб әрпін қорғаушылар мен латын әрпін қолдаушылар пікірлерінің негізі “Дала уалаятының газетінде” қаланған болатын. Мәселен, Р.Дүйсембаев келтірген араб әрпінің кемшіліктері (бір әріптің төрт түрлі жазылуы, бас әріптің болмауы, т.б.) латын әрпін қолдаушылар ұстанған дәлелдердің негізі болды.

Қай уақытта болмасын, тіпті, қазіргі кезде сөз болып жүрген кирилицадан латын қарпіне көшу мәселесін талқылауда да қазақ халқы үшін оңтайлы әріп таңдау қажеттігінің алғашқы әрі түп қазығы болып саналатын осы газеттік материалдар тіл мамандарының назарынан тыс қалмауға тиіс.

Түйіп айтқанда, алғашқы сыни ойлардың ұшқыны болған “Дала уалаятының газетіндегі” қазақ алфавиті, тіл тазалығына қатысты материалдар халықтың тіл саясаты туралы түсінігін азды-көпті қалыптастыруға ықпал етіп қана қоймай, эстетикалық таным-білігін арттыруға да бағыт сілтегені айқын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дала уалаятының газеті /Құраст. Субханбердина Ү.Х. – Алматы: Ғылым, 1989.– 656 б.
2. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988.– 320 б.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРИЗМ

Гүлжаһан ОРДА¹

Gayhar АСКАРОВА²

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі фольклорлық сарындардың қолданылуы жөнінде айтылған. Ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан Аллаға, Пайғамбарға мадақ айту, аңыз, ертегілер, отбасылық ғұрыптар, шешендік өнер сияқты шағын жанрлар мен мифологиялық сарындардың әдебиеттегі қолданысы, адам жанының екіге жарылуы, әдеби түстер қазіргі әдебиеттегі поэзия, проза, драматургия жанрларынан алынған мысалдармен дәлелденген Ж.Бөдешұлының, Қ.Елеместің, Н.Сұлтанбайұлының өлеңдеріндегі, Т.Әсемқұловтың, Б.Сарыбайдың әңгімелеріндегі, Ш.Мұртазаның, И.Сапарбайдың драмалық шығармаларындағы фольклорлық сарындардың дәстүрлі жалғасы мен формалық және мазмұндық жаңашылдығы әдеби талдаулармен тұжырымдалған. Қазіргі қазақ қаламгерлері ауыз әдебиеті үлгілерін бірде дайын қалпында өзгеріссіз пайдаланса, енді бірде оқырманға ой салу үшін заман талабына сай өгерістерге түсіріп интерпретациялағандығы дәлелденген.

Кілт сөздер: фольклоризм, модернизм, постмодернизм, поэзия, проза, драма, аңыз, ертегі, әдеби түс.

Resume

The article examines the use of folklore in modern Kazakh literature. The use of small genres and mythological myths in literature, such as the praise of God and the Prophet, legends, fairy tales, family rites, oratory, splitting of the human soul, literary colors, is confirmed by examples from the genres of poetry, prose and drama in modern literature. In the poems of Bodeshevich, K. Elemes, N. Sultanbaevich, in the stories of T. Asemkulov, B. Sarybai, Sh. Murtaza. The traditional continuation and formal-semantic novelty of folklore in the dramatic works of I. Saparbay is formulated by literary analysis. It has been proven that modern Kazakh writers sometimes use ready-made oral literature samples, but now they interpret them in accordance with modern requirements to make the reader think.

Key words: folklore, modernism, postmodernism, poetry, prose, drama, legend, fairy tale, literary flavor.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақ қаламгерлері бата-тілек, алғыс пен қарғыс, арнау, толғау, Аллаға, Пайғамбарға мадақ айту, аңыз, ертегілер, отбасылық ғұрыптар, шешендік өнер сияқты ауыз әдебиеті үлгілерін өз шығармаларында кеңінен пайдалануда. Сан ғасырлар бойы атадан-балаға жеткен халық ауыз әдебиетіндегі елес, албасты, пері, шайтан сияқты мифтік персонаждар қазіргі әдебиетте жаңаша мазмұнда трансформациялануда¹.

Қаламгерлер өзі өмір сүріп отырған дәуірдің көркем бейнесін жасайтын болса, сол дәуірдің қайшылықтарын көрсету үшін әлем әдебиетінде мифтік бейнелерді қолдану кең тараған. Әлем әдебиетіндегі жаңалықтар ұлттық әдебиеттен де орын алуда, қазір

¹ М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері;әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің проф.,филология ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы orda_68@mail.ru, 87024367745; **Gulzhakhan Orda**, M.Auezov Institute of Literature and Art, Al-Farabi Kazakh National University. 050010. Kazakhstan. Almaty, st.Kurmangazy, 29. Тел.: 87024367745; E-mail: orda_68@mail.ru;

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет доценті, филология ғылымдарының кандидаты.Алматы, Қазақстан gauhar_8@mail.ru +77074694593

Трансформация (көне лат. *transformatio* –айналу), генетикада– окшауланған дезоксирибонуклеин қышқылының көмегімен генетикалық ақпаратты қандай да бір жасушаға ендіру процесі. **Gaukhar ASKAROVA**, Abai Kazakh National Pedagogical University. Almaty city, 050010. Kazakhstan. Тел.: 87074694593; E-mail: gauhar_8@mail.ru

әдебиеттің барлық жанры кемеліне келді. «Өскен, кемеліне келген әдебиет өзінің есейгендігін барлық жанрларда бірдей бірегей де тұтас танытуға тиіс» (Нұрқатов 2010: 92), – деген А.Нұрқатовтың пікіріне сүйенетін болсақ, қазақ ақын-жазушылары таптаурын болған тәсілдерден қашып, жаңа әдіс-тәсілдер іздеуде. Осындай жағдайда қалыптасқан фольклорлық, мифтік, этнографиялық сарындар белгілі дәрежеде өзгеріске ұшырап отыруы заңдылық. Осындай постмодерндік ізденісті қазіргі әдебиеттен де келтіруге болады.

Негізгі бөлім. Қазақ ақындарының космогониялық мифтерді арқау еткен шығармаларының қатарында Ж.Бөдешұлы Жетіқарақшының Үркердің қызы Үлпілдек сұлуды алып қашуын шығармаларына арқау етсе, «Айды құтқару» өлеңдерінде қалың тұманға малтығып жүрген айды құтқарады:

Қазаққа біткен түкті жүрекпен,
Суырып алдым қара түнектен.
Өзімнің тұңғыш баламдай марқайып,

Ай жатты аппақ алақанымда шалқайып (Бөдешұлы 2007: 95).

Қазақ поэзиясында Ай, Күн және Шолпан, Үркер, Жеті қарақшы, Құс жолы жұлдыздары туралы жырлар жетерлік. Ж.Бөдешұлы Шолпан жұлдызын «Жарық Шолпан – хан қызындай, Он екі ұлдың ішіндегі жарқыраған жалғызындай» деп сурттесе, Үркерді «Өзілімді ұмытпайтын, Үркер – үркек балдызымдай», Айды «Омырауын Ай толғап емізгесін, Нәрестедей табиғат маужырайды» деп бейнелейді (Бөдешұлы 2002: 195). Тау, тас, су, қоршаған орта, Ай, Күн, Жұлдызды жанды бейнеде бейнелеу ауыз әдебиетінен бастау алса, ол бүгінгі таңда өз жалғастығын табуда.

Көне түркінің Тәңір, Ұмай, Көк бөрі сияқты киелі символдарды жырлау, дайын сюжет, образдарды қолдану, өзен-көлді жылан мен айдаһарға теңеуде Ж.Бөдешұлы, С.Ақсұңқарұлы, Ұ.Есдәулет, т.б. ақындардың есімі еске оралады. Аңызға жан бітіруде Ж.Бөдешұлының Бұланай батыр туралы, «Қу бас ат», «Жылқы кісінеді», «Соңғы батыр», «Райымбек батырдың нар үстіндегі толғауы», Е.Раушановтың «Айша бибі», Т.Көпбаевтың «Кие» поэмаларын атауға болады.

Қазақ халқы киелі санайтын бесік, ошақ, табалдырыққа арналған Н.Айтұлы «Бесік жыры», «Ошақ», «Табалдырық» өлеңдері – қазақ поэзиясындағы дәстүр жалғастығын танытатын туындылар болса, «Сары қаз», «Көкала үйрек», «Кәмей ұшқан» поэмаларында Тілеп қобызшы, Кемпірбай ақын, Кәмей туралы ауыздан-ауызға тарап, атадан-балаға жеткен ел жадындағы аңыздармен қазіргі қазақ поэзиясын байытты.

Қазақ фольклорындағы дәстүрлі ел қорғаған батырлардың елдік салтын сақтаушы батырлар бейнесі сомдауда да қазақ ақындары жетістікке жетуде. А.Егеубай Шу батыр, Н.Айтұлының Бөгенбай, Бердіқожа, Шақантай сынды елі мен жерін сыртық жаудан қорғаған батырлардың бейнесін сомдауда батырлық эпостардағы ел қорғаушы батырлардың салтын жалғастырды.

Ауыз әдебиеті үлгілерінен келе жатқан Кентавр бейнесі Ұ.Есдәулеттің «Кентавр Хирон», М.Райымбектің «Кентавр» өлеңдерінде болса, көк бөрі бейнесі Ж.Бөдешұлы, С.Ақсұңқарұлы, Ұ.Есдәулет шығармаларында көптеп кездесуі заңдылық.

Қазіргі қазақ поэзиясынан көзге түсетін тағы бір жетістік – Аллаға, Пайғамбарға мадақ айту болса, Н.Айтұлының «Мұхаммедке сыйыну», Құл-Керім Елеместің «Аллаһ», «Пайғамбар», «Ибраһимге ұмтылу», «хақты ойлау», «Өр Аллаһ», «Сен ғана барсың», Д.Байтұрсынұлының «Сенің арқан», «Сен көрсеткен жолмен», «Кешір Алла!» тәрізді жырлары – жер мен көкті ғайыптан жаратушы Аллаға қаратыла айтылған мадақ өлеңдер. Құл-Керім Елеместің «Құран», «Кәлима», «Дін», «Сен ғана барсың», «Хақ діні», «Хақсыз» өлеңдерінде ақ жолға бет бұрудың қажеттілігі баса айтылған. «Сен ғана барсың» өлеңінде:

Саған сенемін,

Сенен басқа ешбір жоқ тәңір!
Басқаға сенген кірері даусыз отқа құр.
Саған сенемін,
Сен ғана барсың, Мәңгісің,
Мүмкін емес-ті болуы әсте жоқта нұр!

Сенен басқа, Аллаһ, Сенен басқа әсте жоқ тәңірі!!! (Елемес 2014: 36), – деп, Аллаһқа жалбарынады.

Бата-тілек, алғыс пен қарғыс, аманат туралы жырлардың ішінен аманат жөнінде Н.Сұлтанбайұлының «Аманат мекен...» өлеңін мысалға келтіруге болады. Ол «Мемлекет» өлеңінде мемлекет – біздің тірегіміз екеніне көңіл аударады. Сол бәйтерегіміздің өзегіне құрт түспеуін тілеген жанның жан айқайы отанның оттан да ыстық екенін есімізге салады. Ал отан, туған жер туралы «Аманат мекен...» өлеңінде отан-ананың қадір-қасиеті жан-жақты бейнеленген. Тәуелсіздік тұсындағы ел мен жерге деген көзқарас ақын жанын жаралағаны анық. Сондықтан ол замандастарына:

Отансыз түйір дән де жұтылмайды,
Отансыз өткен өмір түтін-қайғы.
Отанын саудалаған сайқал патша,
АЛЛАНЫҢ ҚАҺАРЫНАН,

Халықтың көз жасынан құтылмайды (Сұлтанбайұлы 2015: 29),

– деген терең философиялық ой салады. Отанға деген құрмет, отанға деген адалдық жастық балдәуренін сырт елде өткізген бауырларымыздың бойында осылайша асқақтап жатқаны куантады. Алланың бір есімі халық болса, Алланың құрығынан, халықтың көз-жасынан екі аяқты пенделердің қашып құтыла алмайтындығы рас. Ол жөнінде Йа-Син сүресінің, 12-аятында: «Адамның: үйретілген ғылым, жарияланған кітап және жасалған қайыр құрылыстарының сауабы немесе қалдырған жаман өнегелерінің күнәсі; өлгеннен кейін де амал дәптеріне жазылып отырады» (Нұрнама 2010: 75) деп жазылған. Кешегі атеистердің Алламен шаруасы болмауы мүмкін, алайда ғаламды жаратқан Жаратушының бар екенін бүгінгі таңда ғалымдардың өзі ғылыми тұрғыда дәлелдеп жатқаны аян. Осыған сүйенетін болсақ, ақынның аһ ұрып отырғаны – сол пенделердің санасына ой-түрткі болу. Өмірдің мәнін дүние-боқпен өлшейтін замандастарымыздың жер-суға қол салып, «қолынан келгендері қонышынан басып» жүргені жасырын емес. Алайда, «судың да сұрауы бар» екенін әрқайсымыз жадымызда ұстағанымыз жөн. Бұл да біз өмір сүріп отырған қоғамның қасіреті болса, сол қасіретке шипа іздеген қаламгер оның дәруменін Құран-кәрімнен іздейді, оған жауап та табады. Алланың аманатқа берген мекенін көздің қарашығындай сақтау – жер басып жүрген әрбір пенденің міндеті мен парызы болса, «аманатқа қиянат жасауға болмайтыны» да Құран-кәрімде жазылған. «Өз заманының талабынан табылып, түрі мен рухы бағытында да соның белгісін, табын сақтай алған кез келген шығарма ғана қандай үлгіде жазылса да әр минутта да, барлық ғасырда да жақсы» (Белинский 1948: 76), – деген В.Белинскийдің пікіріне сүйенетін болсақ, аталған туындылардың қай дәуірде де өз құндылығын, өзектілігін жоймайтыны белгілі.

Фольклорлық сарындардың бірі – ертегілік мотивтер болса, А.Алтайдың «Кентавр» әңгімесі, «Қызыл бөлтірік» повесі, «Алтай балладасы» роман-мифі, «Алтайдың алқызыл модағайы» романының түп-төркініндегі «Аю алпан», «Аю бала» сияқты ертегілер, Н.Ораздың «Аяқталмаған ертегі», Л.Қоныстың «Ертегі», «Су перісінің зираты», Б.Сарыбайдың «Ертегі» әңгімесі – ертегі мотивтерін еркін қолданудың үлгілері. Ал, «Ер Төстік» әңгімесіндегі перінің қызы Бекторы – қазіргі әдебиетте жаңаша сипат алып жүрген

мифтік кейіпкер. Осы қатарда Т.Әсемқұловтың¹ «Бекторының қазынасы», Б.Сарыбайдың² «Перінің қызы Бекторы» әңгімелері мен Ж.Әскербекқызының³ «Перінің қызы Бекторы» өлеңдерін атауға негіз бар. Академик С.Қасқабасовтың: ««Қазіргі әдебиетте байқалатын бір заңдылық – жазушы фольклорды үнемі таза қалпында, халық жадындағы немесе ел арасындағы күйінде ала бермейтіндігі» (Қасқабасов 1984: 142), – деген пікіріне сүйенетін болсақ, қаламгерлер «Ер Төстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторыны жаңаша сипатта пайдаланған. Мәселен, Т.Әсемқұлов ертегілер әлемінен келген Бекторы бейнесімен тура жолдан адасқан замандастарына ой салған. Ал, Ж.Әскербекқызы Бекторыны сүйгені үшін құрбан болған кейіпкер ретінде суреттесе, Б.Сарыбай негізгі кейіпкер Назым бейнесімен қазіргі қазақ қыздарының бойындағы кері өзгерістерге назар аударған.

Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» – постмодернизмнің бір көрінісі әңгіме ішіндегі әңгіме (интертекст) үлгісімен жазылған туынды. Қазақ әдебиетінде қалыптасқан реалистік, романтикалық әдістермен бірге модернистік, постмодернистік, неореалистік бағыттармен толығуда. Әдебиеттегі көркемдік әдіс, бағыт, ағымдар жөнінде Б.Майтанов⁴: «...қазіргі дәуірдегі модернизм мен постмодернизмнің қазақ әдебиетіндегі көріністері тұтас бағыт деңгейіне көтерілмеген, олар өзара ара-жігін де ашып дараланбағандықтан, бүгінгі күн бедерінде көркем-әдеби ағым ретінде өмір сүруде» (Майтанов 2012: 275), – деген болатын. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, жазушының бұл әдісті қолдануы әңгіменің түрлік (формалық) және мазмұндық ізденісін көрсетеді. Қайырболды мен Бекторы, Қайырболды мен жас бала, Сағындық пен Бекторы, тележурналист Сағындықтың Қайырболдыны іздеп келуі сынды оқиғалар желісі бір-бірінің жалғасы болғанмен, әр түрлі кеңістіктегі сол оқиғалар өзара қабыспай жатады.

Заман талабына сай жаңалық іздеген жазушының осы шығармасында әңгіме ішіндегі әңгімені қолдануын Бекторы мен Қайырболды, Бекторы мен Сағындық оқиғаларынан байқаймыз. Бұл оқиға – қазақ теледидарында тележурналист-редактор болып қызмет атқаратын Сағындық Тілешевтің түсі болып шығады. Жазушы әңгімеде түске айналған фантастикалық шындықты көркем бейнелейді. Сағындық Тілешовтың перінің қызы Бекторымен кездесуі де өмірде болмаған елестің көрінісі. Осылайша автор бір әңгімеде оқырманмен екі рет постмодерндік ойын ойнайды. Әңгімеге негіз болған екі оқиғаның да негізі жоқ, бірі – түс, екіншісі – елес. Жазушы бір әңгіменің ішінде осындай екі әңгімені қатар қолдану арқылы қазіргі қазақ прозасына көркемдік ізденіс алып келді. Белгі оқиғалар жүйесінің сақталмауы, мәтін мен пішіннің бұзылуы, оқиғаның жер асты, жер үстіндегі гиперкеңістікке ұласуы, бейсаналы кейіпкердің екіге жарылуы – постмодернистік әдебиеттің белгісі болса, бұл – жазушының көркемдік-эстетикалық ізденісін танытатын шығарма.

Түсінде Қайырболды болып оянған Сағындық Тілешевті ертеңіне Бекторы іздеп келеді. Түсінде көрген сұлуды жазбай таныған жігіт қызды «Алматы» мейрамханасына ертіп келіп әңгімелеседі. Көбінде авторлар өзінің айтпақ ойын кейіпкер аузына салып, кейіпкер сөзімен жеткізеді. Бұл жерде де жазушы өз ойын Бекторының аузына салып отыр. Адамзат баласының ненің жақсы, ненің жаман екенін біле алмай жолдан адасқаны, көңілі дариядай қазақтың пейілі тарыла бастағаны – өмір шындығы. Әдебиеттанушы В.Новиковтың «Көркемдік шындық – эстетикалық тұрғыдан өңделген өмірлік шындық» (Новиков: 20, 13), – деген пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы әңгімеде шындықты

¹Әсемқұлов Таласбек (1955-2014) – жазушы, кинодраматург, күйші

²Сарыбай Бейбіт (1983) – жазушы, журналист,

Қазақстан Жазушылар одағы басқармасында балалар және жастар әдебиеті бөлімінде кеңесші.

³Әскербекқызы Жанат (1964) – ақын, әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

⁴Майтанов Бақытжан (1952-2011) – әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор.

эстетикалық тұрғыдан өңдеген. Осылай кете беретін болса, адамзат баласы өз жолынан адасатынын ойлаған автор Қайырболдының өмірімен қоғамдағы шешуін күтіп тұрған өзекті мәселені көтереді. Барды да, жоқты да көрген адам ғана дүниенің парқын түсінетін болса, Сағындық алдағы уақытта Қайырболды жіберген қателікке бармайтыны рас.

Автор «Перінің қызы Бекторы қазаққа әманда керек» деген түйін жасайды. Себебі ол – адасқанға жол көрсетіп, құдайын ұмытқанды иманына келтіріп отыратын періште. Осындай періштелер болмаса адамзат баласы жолдан адасып, дүние-боқтың құлына айналады. Осы ойымызды М.Әуезовтің мына пікірі растайды: «Жазушы қаламынан туған барлық асыл бұйым атаулыны алсақ, әр кітаптың тамыр төркіні еңалдымен жазушының өзінің жанынан терең орын алған күйлерден туады» (Әуезов 1957: 51). Сағындық пен Бекторының кездесуі елес болғанмен, сол елес оқырманға ой салуы тиіс. Көркем шығарманың міндеті – оқырмаға ой салу болса, Т.Әсемқұлов – аталған әңгімесімен оқырманға ой сала білген жазушы.

Әңгіме: «Мен заманымда кедейлікті де, байлықты да көрдім. Басыма нелер келіп, нелер кетпеді. Кедей едім. Кедей болсам да көңіліммен бай едім. Бай болдым. Бай болсам да – кедей болдым. Ақшасы көп қайыршы болдым. Тастан сарай салдырдым, алтынды уыстап шаштым. Бірақ кеудемдегі жүрегім де тас еді. Міне мен қазір ешкімнен артық та емеспін, кем де емеспін. Тіршілігім бір басыма жетеді. Есесіне кеудемде тірі жүрегім бар. Көңілімде адамдарға деген құрмет пен ықылас-пейіл бар...» (Әсемқұлов 2016: 305), – деген кейіпкердің монологоман аяқталады.

Әңгіменің шешімі – Сағындықтың Қайырболдыны іздеп келуі. Өңі мен түсі араласып кеткен Сағындық түсіне кіріп, өзін мазалап жүрген жігітті жұмысына іздеп келеді. Келсе ондай жігіт соңғы отыз бес жылда бұл мейрамханада жұмыс істеген емес. Сенерін де сенбесін білмеген журналист: «Сен пері емессің – періштесің! – деген, самаладай жарқыраған Алматының түнгі көшелерін тамашалап келе жатып, – Жаса, Бекторы!», – деп түсінде жол көрсеткен перінің қызына ризашылық сезімін білдіреді.

Мыңғырған малы болғанмен шық бермес Шығайбайлар, қолында артық дүниесі болмаса да пейілі кең жомарт жандар төңірегімізде қаншама. Адамзат баласына жақсы мен жаманды, бар мен жоқты бағлауды үйрететін «Перінің қызы Бекторы» ХХІ ғасырда өмір сүріп отырған замандастарымызға керек-ақ. Жазушы ертегі кейіпкерін бүгінгі заманға сай жаңаша пайдалану арқылы осы заманның кемшілігін көрсете білді.

Қазіргі әдебиеттен көзге түсетін келесі көркемдік ерекшелік – аңыз-әңгімелердің мейлінше қолданылуы. Аңыз – тарихи шындыққа негізделген оқиғалардың уақыт өте келе көркемдік сипат алған фольклорлық прозаның бір жанры. Ұлттық әдебиетте аңыз-ертегілерді негізгі оқиғамен байланыстыра отырып шығармаға енгізу дәстүрі қалыптасқан. Бұл дәстүр қазіргі таңда да жалғасытығын табуда. Аңыз-ертегілерді поэзия, проза, драматургия жанрларының кез-келгенінен атауға негіз бар. Қазіргі прозадағы аңыз-ертегілердің қолданылуын М.Мағауиннің «Шахан-Шері» романы, «Қыпшақ аруы» хикаяты, «Кесік бас – тірі тұлып» хикаятындағы «Қу бас», «Киелі бас сүйек», «Мұстақым» ертегілері, Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы «Жалаңаш қасқыр», «Еліктер» туралы аңыз-ертегілер, Р.Ниязбековтің «Тас құдай» романындағы топонимдік атауларға қатысты «Есек қырған» аңызы, Т.Нұрмағамбетовтің «Ағыбай батырдың өкініші» мен «Бұқарбай батырдың бір мінезі» әңгімелеріне ортақ тарихи аңыздардан көруге болады.

Драмалық шығармаларға үнілетін болсақ, Ш.Мұртазаның¹ «Бесеудің хаты», «Домалақ ана», «Ай мен Айша», «Жалғыз үйлік зілзала», И.Сапарбайдың «Сыған серенадасы», «Мәжнүн», «Махаббат пен ғадауат», «Тәңірінің құлдары», т.б.

¹Мұртаза Шерхан (1932-2018) – жазушы, драматург, публицист, аудармашы, Қазақстанның халық жазушысы (1992).

пьесаларындағы аңыз-ертегілерден қазіргі таңда драматургтердің аңыздарды еркін пайдаланып жүргенін байқаймыз. Ш. Мұртаза «Бесеудің хаты» драмасында «Ақсақ құлан», «Көкіл», «Көбік шашқан» күйлерін, «Жалғыз үйлік зілзалада» Албасты – Марту мен Періштелерді қолданса, «Ай мен Айшада» «Жалаңаш қасқыр», «Еліктер», «Күн мен ай» туралы аңыз-әңгімелерді өрбіткен. Оны аш құрсақ балаларды ертегімен алдап, күнде аңыз-ертегі айтып беру – Айшаның әдетіне айналғаны растайды.

Айша: «Енді аузын, аяғын шешіп қоя беріңдер!» – депті. Арлан қаны шыққан жалаңаш етіне шөп-шалам, қиыршық тас жабысып орнынан әрең тұрды дейді. Дымын шығармастан адам көзінен ұзап кетті дейді. Көзден таса болғанда ғана зарлана ұлыды дейді. Адамдар арасынан таса болғанша шыдап, көктегі айға қарап, Тәңірге ғана мұңын шағатыны содан дейді. Көк бөрінің шыдамы деген осы болады екен» (Мұртаза 2015: 7).

Драматург И. Сапарбай¹ «Сыған серенадасы» пьесасында бұлбұл туралы аңыз-ертегіні алған. Аңыз-ертегі:

«Ерте, ерте, ертеде,
Ешкі жүні бөртеде
Көмейінен бал аққан,
Елді аузына қаратқан
Жанға жайлы әуенін
Жер-жаһанға таратқан
Бұлбұл өмір сүріпті» (Сапарбай 2004, 36), – деп ертегі үлгісімен

басталады.

Хан мен байдың ниеті бұзық болғандықтан оларға қонбаған бұлбұл еңсесі езілген елді әнмен жұбатып, әнмен тербейтін қайыршының қолына қонады. Автор бұлбұл арқылы Шәмшінің² болашағынан хабар беруді ұстанған. Оны Изолданың мына сөзі растайды: «Бұлбұл құстай киелі Сені де елің сүйеді. Шығармайды есінен, Қалдырмайды көшінен. Өйткені, ән – арманың, Өйткені, ән – несібең».

Драматургтың «Мәжнүн» драмасына суретші, ақын Ғазиз, қалталы қазақ Жарқын, студент, жас әнші Сағыныш, студент, өнерлі жігіт Дастан, студент, жас әнші Айгүл, генерал, полиция қызметкерлері және басқа кейіпкерлер қатысады.

Адам жанының екіге жарылуын, кейіпкердің жан сырын бөлісу үшін басқа затпен сырласуын пайдаланған драматург Сағынышты өз суретімен сырластырады. Ол ішіндегі сырын суретіне айтып, одан кеңес сұрайды. Бұл – қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихында ауыз әдебиеті үлгілерінен бері жалғасып келе жатқан дәстүр. Сурет бірде Сағыныш болып тіл қатса, енді бірде Ғазиз болып жауап береді. Сағыныш, суреттегі Сағыныш, екеуі де бір адам екенін ескеретін болсақ, бұл адам жанының екіге жарылуы. Кейіпкер өзін мазалаған сұраққа осылай жауап іздеуге тырысады. Өз сауалына жауап таппай қиналғанда оған өз суреті көмекке келіп, тіл қатады.

И. Сапарбайдың «Махаббат пен ғадауат» тарихи драмасында ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан әдеби түстерді көркемдік тәсілдің бірі ретінде пайдаланған. Адамның ішкі жандүниесін ашу мақсатында, болашақты болжау мақсатында кейіпкерлеріне әдеби түс көрсету – автордың негізгі жетістіктерінің бірі. Харистің түстері психологиялық талдауға құрылған. Әке алдындағы аманатқа, уәдеге беріктік танытпаған баласына әке әруағы наразы. Тұран мемлекетінің болашағын ойлаған әке баласын жиі мазалайды. Бірінші түс аян ретінде берілген, онда баласына қызы Рабияның қатты ауырып жүргенін, өзінің әке шаңырағын жын ойнаққа айналдырғанына наразылығын ескертеді.

¹ Сапарбай Исраил (1941) – қазақ ақыны, драматург, аудармашы, сазгер, ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты.

² Қалдаяқов Шәмші (1930-1992) – қазақ халқының белгілі композиторы, Қазақстанның халық артисі (1991).

Екінші түс аруақтарды назаландыруға болмайтынын мегзейді. Артынан ерген жалғыз қарындасы мен сүйгені Бектасты зынданға тастағанын, әкесінің досы Рудакидың екі көзін ойдырғанын әке аруағы кешіретер емес.

«Әр халықтың күші әдебиетінде көрінеді» (Жұмалиев 2007: 183), – деген Қ.Жұмалиевтің пікіріне сүйенетін болсақ, И.Сапарбайдың «Тәңірінің құлдары» поэтикалық драмасындағы инновациялық ізденістердің бірі – кейіпкерлердің беттеріне маска киіп түрлі аң кейпіне ауысуы. Автор сол бетпердемен олардың жан дүниесін ашуға ден қойған. Аю, түлкі, арыстан, айдаһар, қасқыр кейпінде жүрген пенделердің пиғылдары да сол аң тектес. Осы арқылы драматург екі аяқты пенделердің адамшылықтан безіп, түз тағысы тәрізді жыртқышқа айналғанын, өзінен әлсізге тырнағын батырып, қажет болса бас-көзіне қарамай әп-сәтте жарып салудан тайынбайтынын мегзейді.

Ульям Фолкнер: «Бір әңгімені бір түйреуіштің ұшына сыйғызуды арман етемін», – деген екен. Қазақ халқы бір әңгімені бір түйреуіштің ұшына сыйғызудың жолын мақал-мәтелдер арқылы тапқан. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні болатын мақал-мәтелдерді тиімді қолдану арқылы өз ұстанымын сол ділмарлық сөздерге сыйғызған. Шешендік өнердің бұл түрі халық арасында көп қолданылса, ел билеген хандар мен би-шешендер де сөз күдіретіне, сөз магиясына ерекше көңіл бөлген. Шешендік өнер туралы осы ойымызды ғалымдардың: «Ерте кездерде өмір сүрген би-шешендеріміз, ел басқарған хандарымыз мәйекті сөйлеуге мән берген. Сол секілді қазір де ел басқару ісіне шешендіктің алар орны бөлек. Аудиториямен тікелей қарым-қатынас орнатқан уақытта ортаны өзіне қаратып, баурап алу да шешендіктің жемісі» (From ancient times our bi-orators paid attention for speaking clearly and attractive. And now, the issues of governance are being resolved. While in direct contact with the audience you could focus on yourself and surround yourself), – деген пікірі растайды (Khuatbekuly, Y. Yessenzhan, D., Sultanova, B., Ussenbekova, A., Begmanova 2019, 882).

И.Сапарбай бір туындысының өзінде: «Жақсыдан – шарапат, Ұстаздан – ұлағат», «Өкпенің өзі өлсе де, Көзін көрген өлмесін», «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Өкеден ұл тумай ма, Өке жолын құмай ма», «Ауызға келген түкірік – Қайта жұтса – мөкүрік», «Патша – Алланың жердегі көлеңкесі», «Алланың көркем бір аты – Халық», «Қар кетеді – Жер қалады, Хан кетеді – Ел қалады!», «Бір елі ауызға екі елі қақпақ», «Кебін киген келмейді, Кебенек киген келеді», «Басқа пәле тілден» деген мақалдарды қолдана білген. Бұл мақалдар автор стилінің жинақылығын, аз сөзділігін танытады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ әдебиетінде дәстүр мен жаңашылдықтың қатар дамып отырғанын көруге болады. Дәстүр ұласуы фольклорлық үлгілерді қолданудан көрінсе, жаңашылдық аңыз, ертегі кейіпкерлерін интерпретациялаудан байқалады екен. Ұлттық поэзиядағы жаңашылдықты көрсету үшін Ж.Бөдешұлының, Қ.Елеместің, Н.Сұлтанбайұлының өлеңдеріне талдаулар жасалып, фольклорлық сарынның қолданылу ерекшелігі анықталды. Қазақ прозасындағы жаңашылдық «Ер Төстік» әңгімесіндегі перінің қызы Бекторыны Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», Б.Сарыбайдың «Перінің қызы Бекторы» әңгімелері мен Ж.Әскербекқызының «Перінің қызы Бекторы» өлеңдерінде интерпретацияланғандығымен дәлелденді. Драмалық шығармалардағы фольклорлық сарындардың дәстүрлі жалғасы мен формалық және мазмұндық ізденістері Ш.Мұртазаның, И.Сапарбайдың пьесаларындағы аңыз-әңгімелермен, шешендік өнердің бір үлгісі мақал-мәтелдерді тиімді пайдаланудан байқалады. Келтірілген мысалдар қазіргі қазақ әдебиетіндегі фольклорлық сарындардың қолданысына мысал бола алады.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. ӘСЕМҚҰЛОВ, Таласбек, (2016), Шығармалары. Т.2: Проза Киноромандар. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 400 б.
2. ӘУЕЗОВ, Мұхтар, (1957), Өмір мен шығарма. Кіт.: Қазақ әдебиетінің кейбір мәселелері. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас. – Алматы, 51-б.
3. БЕЛИНСКИЙ, Виссарион Григорьевич, (1948), Собр. соч. В 3-х т., Т.1. – Москва, стр.76.
4. БӨДЕШҰЛЫ, Жәркен, (2002), Емендер түнде бүрлейді: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, ЖШС, 304 б.
5. БӨДЕШҰЛЫ, Жәркен, (2007), Бұрылыс: Жыр жинағы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 296 б.
6. ЕЛЕМЕС, Құл-Керім, (2014), Жарық. Жыр кітабы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 304 б.
7. ЖҰМАЛИЕВ, Қажым, (2007), Белестерден биікке өрлеу. Путь к вершине: 100 жыл: 1907-2007. – Алматы, 456 б.
8. Khuatbekuly, Y., Yessenzhan, D., Sultanova, B., Ussenbekova, A., Begmanova, B. Discourse: Leader and the modern literature(Article) [Discurso: Líder y la literatura moderna] // – Opción, Año 35, No.89 (2019): P. 880-895.
9. ҚАСҚАБАСОВ, Сейіт, (1984), Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 142 б.
10. МАЙТАНОВ, Бақытжан, (2012), Тағы да постмодернизм туралы. Кіт.: Тәуелсіздік – күрес мұраты: Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: «Құс Жолы», Безендіру, 490 б.
11. МҰРТАЗА, Шерхан, (1997), Ай мен Айша: Роман. – Алматы : Жалын, 256 б. («Ай мен Айша» драмасы осы романның негізінде сахналанды. Қоюшы реж. – Е.Жуасбеков)
12. НОВИКОВ, Василий, (1974), Художественная правда и диалектика творчества. – Москва: Советский писатель, 520 с.
13. НҰРҚАТОВ, Айқын, (2010), Жанр табиғаты. Кіт.: Идея және образ. – Алматы, 416 б.
14. НҰРНАМА (2010), Дұғалар. – Алматы: «Ғибрат» баспа үйі, 83 б.
15. САПАРБАЙ, Исраил, (2001), Махаббат пен ғадауат: Жыр кітабы – Алматы: Атамұра, 240
16. СҰЛТАНБАЙҰЛЫ, Нұрхан, (2015), Адасқақ /өлеңдер/. – Алматы: «Мерей» баспасы, 216

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

USE OF NEW INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING KAZAKH LITERATURE

Кожеева Бекзада Шакиздаевна¹

Искакова Жадра Афмуханбетовна²

Аңдатпа

Мақалада әдебиетті оқытуда жаңа инновациялық технологиялардың қаншалықты маңызды екендігі сонымен қоса, педагогтың тұлғалық және кәсіби құзіреттілігі жайында сөз болады. Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты - оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогресстен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады.

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңестігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша білім беруде тың талпыныстар пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Бүгінгі заман талабы педагогтың жаңа инновациялық педагогикалық технологиямен қарулануын талап етуде. Нәтижесінде білім алушы білім мен білігіне сай келетін бағдарды айқындай алатындай дәрежеге қол жеткізеді және өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырып, болашақта жаңа технология әдістерімен және сандық сауттылығы бар бәсекеге қабілетті еліміздің азамат ретінде қалыптасады.

Түйін сөздер: инновация, жаһандану, кәсіби құзіреттілік, ғаламтор, ұлттық құндылық, рухани әлем, ұлттық таным.

Abstract

The article discusses how important new innovative technologies are in teaching literature, as well as the personal and professional competence of a teacher. It is clear that the only condition for obtaining a conscious and high-quality education for the modern younger generation is the introduction of new innovative technologies in the educational process in educational institutions. Therefore, the main task of every teacher is to be able to receive, process and effectively use new pedagogical innovations in a timely manner, not lagging behind scientific and technological progress.

Currently, a new education system has been developed in the sovereign country and is aimed at joining the World Educational Council. This is due to a significant change in the educational process. After all, the paradigm of Education has changed, the content of Education has been updated, new approaches and new attempts are being made to provide new knowledge. One of the most important issues is the acquisition of scientific and pedagogical foundations of innovative activity of teachers in the education and upbringing of the next generation in accordance with the requirements of society

Modern requirements require the teacher to be armed with new innovative pedagogical technologies. As a result, the student will be able to determine the orientation that corresponds to his knowledge and

¹ филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті Алматы, Қазақстан bekzadab1@mail.ru

² 2-курс магистрант Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті Алматы, Қазақстан. jadyra_2017@mail.ru

skills, develop skills of independent work, and in the future become a citizen of a competitive country with new technological methods and digital literacy.

Keywords: innovation, globalization, professional competence, internet, national value, spiritual world, national knowledge.

Әдебиет - өмір айнасы қарама-қайшылықтар алаңы жақсы мен жаманды, ақ пен қараны, бар мен жоқты, кедей мен байды, әділдік пен зұлымдық т.б. мәселелердің тоғысар тұсы. Демек, әдебиет, ол - теңіз, сусындасаң шөлінді басар жан рақатын табар руханият шәрбаты. Заманы өзгергенмен адамзат баласына тән құндылықтар өзгермек емес, міне сол бір адами құндылықтарды ұғындыру құралы сөз өнері болмақ. «Әдебиет – жан дүниені, он екі мүшені, алпыс екі тамырды түгелдей жайлап еш уақытта көзге көрінбейтін сезім қылдары арқылы ақыл иесі – адамды өз ырқына жетелеп алатын қасиетті дүние» [3, 79 - б.], - дейді ұлт ұстазы – Бітібаева Қанипа Омарғалиқызы. Ұстаздықтың ұлы жолында бар ғұмырын ұлтының әдебиетін жас ұрпақтың санасына сіңіруге аянбай еңбек еткен ұлы тұлға, ұлағатты ұстаз. Еткен еңбек, төккен тердің өлшеусіз үлгісі тәрізді еңбектері ұлт педогогикасында өзіндік орнын ойып алары сөзсіз. Әдебиетті оқыту әдістемесінде «Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары», «М. Әуезов шығармашылығын оқыту», «Абай шығармашылығын мектепте оқыту», «Абай және Әуезов үндестігін оқыту», «Абайды таныту», «М. Әуезов мектепте», «Әуезовті оқыту әдістемесі» атты еңбектеріннің қай-қайсы болмасын жас ұрпақтың санасын таным көкжигін кеңейтуде, ізгілік нұрына шомылуына бағдаршам іспеттес.

Бүгінгі таңда елімізде білім беру мазмұны жаңа бағытқа бет бұрды. Елбасы Н.Назарбаев өз сөзінде: «Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын постиндустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз», - деген болатын [1, 145-б.]. Ендеше, еліміздің әлемдік үрдістерге енуі білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге өту қажеттілігін арттыруда екені түсінікті. Білім мен ақпарат дамыған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Білім берудің негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Қазақстан -2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау керек» деп көрсетілген. Осы орайда Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы — заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама болып табылады. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді пайдалана білуі болып табылады. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. [3, 98 - б.]

Білім берудің жаңартылған бағдарламасына сай тіл үйрету 4 басты құрамдас бөліктерден тұрады, атап айтар болсақ: айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылым.

Аталған төрт дағды да тілді меңгертуде үнемі сабақтастықта болып отырады, алайда жазылым 4 дағдының ішінде оқушының нәтиже көрсететін, мұғалімнің өнім алатын дағдысы болып табылады. [1, 57 - б.] Кейбір оқушылар табиғатынан шапшаң болады да, тілді игеруде сөйлеуден, тыңдаудан ерекше қабілеттілік танытады. Ал, біреулері қабілеттері бола тұра бетпе-бет сөйлесу мен тыңдауға келгенде қиындықтарға кездесіп жатады, яғни тым жай қабылдайды. Көптеген дерек көздеріне сүйенсек, жазылым дағдысы дәл осындай асықпай ойлап, баяу қимылдайтын оқушыларға лайықты дағды екендігі көрсетілген. Олар әр сөйлеміне баса мән беріп, ерекше идеяларын жинақтап баяндауға тырысады және бұл істе керемет шеберлік танытады. Ең басты нәрсе, оқушының осы дағдыны өмірде қолдана алуы, сол қажеттілікті мұғалімнің оқушы санасына жеткізе білуі.

Жаңа технологиялар бойынша өткізілген сабақтар үрдісіндегі өзгерістер және нәтижесіне тоқталсақ: мұғалімнің іс-әрекеті – оқушыларды топқа бөліп, ой қозғайды тақырыпқа қызықтырып бағыттаушы рөл атқарады, шығармадағы ең құнды мәселелерді анықтау арқылы тақырыпты оқушылар өздері зерттейді, өздерін кейіпкердің орнына қойып қарайды, салыстырады, ойларын ортаға салады, жазады, қорытынды жасауға мұғалім оқушыны бағыттайды, оқушылар топтарда жұмыс жасайды, мәтінмен өздері танысады, әр түрлі әдістер арқылы шығармадағы жеке кейіпкерлерді талдайды, өз ойларын ашық қағаз бетіне түсіреді және әр оқушы өз пікірін білдіреді. Өз біліміне сүйеніп, мәселенің шешімін дұрыс тауып, ойын жеткізе біледі, яғни « оқушының менін» толық қалыптастыруға болады. «6 - сыныпта М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан «Біржан сал Абай ауылында» тақырыбын қорытындылауға сын тұрғысынан ойлау технологиясының стратегиялары мен элементтері білім нәтижесі мен осы қолданып отырған жаңа технологиялардың сапасының нәтижелілігін айқындады. Оқушылар сабақта түгел қамтылды». [5, 114-б.] Стратегия арқылы мәтінге толық талдау жүргізілді. Оқушылардың білімінің деңгейі, әрекет түрлері, ақпаратты толық тануы басты назарда болды. Оқушылар мәтінді түсінді, әрі өз сөзімен жеткізді. Мәтінге талдау жасады. Синтез әдісі арқылы / жинақтау / оқушылар көрініс арқылы шығарманы жинақтады. Осы сабақ кезінде көп нәрселер қамтылды. Оқушылардың шығармашылық деңгейі қалыптасты. Әсіресе бұрын көп пікір білдіре бермейтін немесе сабақта орташа белсенділік танытатын оқушылар ашылды деуге әбден болады. «Эссе», « Сауалнама - интервью» стратегияларының жаңа тақырыпты меңгертуге үлкен пайдасы бар. «Сауалнама - интервью» стратегиясы арқылы өтілген тақырыпқа анализ жасау, салыстыру, зерттеу жұмыстары барысында оқушы білімін жинақы түрде қорытындылауға әбден болады. Оқушыларды жеке тұлға деп қарастырылып, олардың іс-әрекет түрлерін мақсатты қалыптастыру, өздік жеке ойларын айтуға баулу арқылы оқушыларды өмір баспалдақтарын сезіне білуге тәрбиелейміз.

Қазіргі таңдағы ғаламтор жүйесі таптырмас құрал болып отыр, себебі бұрын сабақтарда Б.Сокпақбаевтің «Менің атым-Қожа» әңгімесін тек оқулыққа сүйеніп түсіндіретін едік. Ал, қазір түрлі сайттар арқылы, керек уақытта видео- роликті, ғаламтор көмегімен оқушыларға көрсетуге кең мүмкіндік бар. «Білім сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологияларды оқып, үйреніп, сараптай келе, мынадай тұжырым жасауға болады: білім алушылардың білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технология түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже оқытушының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты; жаңа инновациялық технологияларды енгізу жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады; жаңа инновациялық оқыту технологияларын енгізу барысында әрбір оқу орнының материалдық-техникалық базасының бүгінгі талапқа сай еместігі, әрі жетіспеуі, кадрлық әлеуметтің төмендігі көп кедергі жасайды» [5, 26 - б.].

Бүгінгі күннің басты ерекшелігі - білімді дайын қалпында қабылдамай, оны өздігімен құрастырудың өзі тұлғаны дамытатындығында. Мысалы, қазіргі заман әдебиеті кезеңін оқытуда берілетін ақын-жазушылардың бірі – Оралхан Бөкей. «Жазушының ауыл өміріне, ұлттық сезім, ұлттық рух мәселелерін қозғайтын шығармаларын өту барысында бүгінгі жаңартылған білім мазмұнында қолданылып жүрген болжау тәсілін көреген ұстаз жан-жақты айқындап берген. Тақырыпты болжау мен тақырыпқа қатысты кіріспе жұмыстардың ара жігінің ауқымы кең болғанымен, тақырыпты терең меңгертуде, шығарма оқуға қызықтыруда мұғалімнің шеберлігін талап етеді». [4, 63 - б.] Мысалы, тақырып атауы келтірілген кейін берілген материалды болжата отырып, бірге жауап іздеуге талпындыру, өте сәтті тәсілдердің бірі. Төмендегі сұрақтар осының дәлелі:

- Бүгінгі сабақта әңгіме не туралы болады?
- Жазушының қандай шығармаларын білесің?
- Кейіпкерлер жайлы қосымша мәліметің бар ма?
- Шығарманың аты неге олай аталады?

Мұндай сұрақтар, қосымша суреттер мен бейнематериалдар оқушыны елең еткізіп, өтілгелі отырған шығармаға деген қызығушылықтарын, ынтасын туғызады. Тез арада көркем туындыны оқуға белсенділіктері артатыны анық. Көркем туындының табиғатын танытпас бұрын, жазушы туралы оның шығармаларындағы кейіпкерлердің прототиптері жайлы, жазушы туралы, қызықты деректер оқушы белсенділігінің биік шыңына жетелері сөзсіз.

Мысалы, Ұлықбек Есдәулетов шығармаларын оқытар алдында немесе төмендегідей сауалнамалар таратуға болады:

- Ұлықбек Есдәулетов жайлы не білесің?
- «Қара пима» поэмасының жазылу тарихы?
- «Қара пима» әнің білесің бе?
- Ұлықбек Есдәулет шығармашылығы өзіне ұнай ма, ұнаса неге ұнайды?
- Ұлықбек жырлары – замана трагедиясының айнасы деген ұғымға көзқарасын, өз ойың?

Белгілі ұстаз Қанипа Бітібаева – «көркем шығарма оқуға бағыттауда кіріспе жұмыстарды ұйымдастыру жан-жақты терең, қызыққа толы болса, әр мұғалім сабағы шыныменде нәтижелі сабақ болары анық» [3,49 - б.] - деп, атап көрсеткен. Мұғалім сабақтың кіріспе бөлімінде қандай жұмыстар өткізсе де, тиімді деген әдіс-тәсілдерді пайдаланса да, бәрі нақты тақырыпты дөп басып, оның мән-мағынасы қадір-күдіретіне оқушы қызығушылығын арттыратындай дәрежеде болу керек екендігіне баса назар аударған. Кіріспе жұмыстарды жүргізуде, нәтижелі ұйымдастыру бағытында ғылыми материалдарды, монографиялық еңбектерді, күнделік хаттар, естелік эсселерді молынан пайдалану өте тиімді. Мысалы, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романының жазылу тарихы – автор сайын далада келе жатып, осы өлкеде қаншама азаматтың қаны мен тері төгілгендігінің куәсі екендігін «Қан мен тер» деген сөздердің ауызға оралуы арқылы шығарманың өмірге келуі. Немесе, Оралхан Бөкейдің «Аспирант қыздың тракторшы жігіті» шығармасының жазылу тарихы жайлы деректерді пайдалану кіріспе жұмыстарының тиімді, нәтижелі түрі. («Оралхан» естеліктер, эсселер. А-2014.).

Сонымен, қаламгер өмірі және оның шығармасын қызыға оқуға, шығармашылық бағытта жұмыс жүргізуге, оқырман дайындауда кіріспе жұмыстарының маңыздылығы өте зор. Атап айтсақ:

- Қазақ әдебиетін тереңдете оқытуда;
- Берілетін тақырыпқа болжау жасата отырып бірлескен ынтымақты жұмыс жүргізуде;
- Оқушыларды зерттеу, ғылыми сипаттағы жұмыстарға баулуда;

- Ақпаратты жан- жақты талдауда;
 - Пікірталастарға қатысып, өз ойын дәлелдеуде;
- Ерекше нәтижелі жұмыс түрлері болып саналады.

Ұстаз еңбегі, мұрасы, озық тәжірибесі – болашақтың кепілі. Қанипа Бітібаеваның оқу-әдістемелік кешенінің инновациялық технологиясы аясында кеңінен қолданылған кез келген әдіс-тәсілдер өз пәнін, мамандығын шексіз сүйетін ұстаз бен мәңгілік ел күзінеттілігін бойына сіңірген шәкірт тәрбиелері анық.

Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты - оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогресстен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады.

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай: білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу; білім мен білігіне сай келетін бағдарды айқындап алатындай дәрежеде тәрбиелеу; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту; аналитикалық ойлау қабілетін дамыту, ең бастысы әр сабақта алған білімін өмірде пайдаға асыру, кез-келген жағдаяттан оқушыны шығаруға тәрбиелеу, берілген сабақтағы материал арқылы оқушының білім кеңістігіне өз көзқарасымен қарауына ықпал жасау, болашақта жаңа технология әдістерімен және сандық сауаттылығы бар бәсекеге қабілетті еліміздің азаматтарын тәрбиелеу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұхамбетжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008.
2. Жанпейісова М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы. Алматы, 2002.
3. Қанипа Бітібаева «Қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту», Семей-2007;
4. Оралхан Бөкей таңдамалы шығармалары, «Атамұра» баспасы, Алматы-2014;
5. Закарьянова А.Қ. «Қазақ әдебиеті 5-11 сынып сандық білім беру қоры» электрондық құрал.,- Арман.ПВ – 2016.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

MATNNI MORFOLOGİK TAHRİR QILISH DASTURINING LINGVISTİK MODULI

METIN MORFOLOJİK DÜZENLEME PROGRAMININ DİLBİLİMSSEL MODÜLÜ

LINGUISTIC MODULE OF TEXT MORPHOLOGICAL EDITING PROGRAM

Abdurahmanova Sayyora Bozorboy qizi¹

Abstract:

This article describes the linguistic module for editing texts in Uzbek. This process is illustrated by the names of nouns, verbs, adjectives, and forms, which are the four most open groups in the world's languages. It also deals with the grouping of verbs according to their structure. The scope of auto-editing is limited, meaning auto-editing is not possible for any text. Because every creative creates his own text according to his worldview and style. Automatic editing software can be used in official offices, scientific and technical institutions, especially to edit official, scientific and technical texts. In addition, the article should include an electronic dictionary of the Uzbek language on the computer in order to convert the 5-volume "Explanatory Dictionary of Uzbek" into an "electronic dictionary of the Uzbek literary language". In this case, the words in the 5-volume annotated dictionary are characterized by a scientific, formal and journalistic style, enriched with modern examples and transformed into a perfect electronic annotated dictionary. Syntactic Edition described in the article states that the main goal (in the first step) is to take into account the norms of the relationship of words to each other. A word can correspond to the grammatical form of several words. In this case, it appears that there are suggestions for the typewriter to show a variant of such words to differentiate the words, and for the typewriter to select from the corresponding words. It is stated that this process can be observed not only syntactically but also morphologically. So when a word is misspelled, the typist is given a choice of words to choose from. The author argues that the main purpose of syntactic organization is to take into account the norms of linking words. The grammatical analysis of texts also provides a basis for checking the grammatical structure of the sentence in the text entered into the computer. To do this, enter the combinations of sentences into the program. If the sentence structure does not match the combinations, the program will consider this as an error and inform the user.

Key words: automatic editing, morphological basis, open group, closed group, objectless movement verbs, horizontal action verbs, vertical verbs, constructing a matrix of homonyms.

Özet:

Bu makale, Özbekçe metinleri düzenlemek için dil modülünü açıklamaktadır. Bu süreç, dünya dillerindeki en açık dört grup olan isimlerin, fiillerin, sıfatların ve formların isimleriyle gösterilmiştir. Ayrıca fiillerin yapılarına göre gruplandırılmasıyla da ilgilenir. Otomatik düzenlemenin kapsamı sınırlıdır, yani herhangi bir metin için otomatik düzenleme mümkün değildir. Çünkü her sanatçı, dünya görüşü ve tarzına göre kendi metnini yaratır. Otomatik düzenleme yazılımı, resmi ofislerde, bilimsel ve teknik kurumlarda, özellikle resmi, bilimsel ve teknik metinleri düzenlemek için kullanılabilir. Ayrıca makale, 5 ciltlik "Özbekçe Açıklayıcı Sözlüğü" nü "Özbek edebi dilinin elektronik sözlüğüne" dönüştürmek için bilgisayarda Özbek dilinin elektronik sözlüğünü içermelidir. Bu durumda, 5 ciltlik açıklamalı sözlükteki sözcükler bilimsel, resmi ve gazetecilik üslubu ile karakterize edilir, modern örneklerle zenginleştirilir ve mükemmel bir elektronik açıklamalı sözlüğe dönüştürülür. Makalede açıklanan Sözdizimsel Baskı, ana amacın (ilk adımda) kelimelerin birbiriyle ilişkisinin normlarını hesaba katmak olduğunu belirtir. Bir kelimenin birkaç kelimenin dilbilgisel biçimine karşılık gelebilmesi. Bu durumda daktiloya kelimeleri farklılaştırmak için bu tür kelimelerin bir varyantının gösterilmesi ve daktilonun karşılık gelen kelimelerden seçilmesi yönünde öneriler olduğu görülmektedir. Bu sürecin sadece sözdizimsel olarak değil morfolojik olarak da gözlemlenebileceği belirtilmektedir. Yani, bir kelime yanlış yazıldığında, daktiloya aralarından seçim yapabileceği bir kelime seçeneği verilir. Yazar, sözdizimsel düzenlemenin temel amacının

¹ Alisher NAvoyi nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

kelimelerin birbirine bağlanma normlarını hesaba katmak olduğunu savunuyor. Metinlerin gramer analizi, bilgisayara girilen metindeki cümlelerin gramer yapısını kontrol etmek için de bir temel sağlar. Bunu yapmak için programa cümle kombinasyonlarını girin. Cümle yapısı kombinasyonlara uymuyorsa, program bunu bir hata olarak değerlendirecek ve kullanıcıyı bilgilendirecektir

Anahtar Kelimeler: otomatik düzenleme, morfolojik temel, kapalı sınıf, açık Sınıf, nesnesiz hareket, yatay eylem fiilleri, dikey fiiller, bir eşanlılıklar matrisi oluşturmak.

Soʻzni turkumlarga boʻlishda ikki umumiy superkategoriya mavjud: yopiq sinf va ochiq sinf¹. Yopiq sinflar boshqa aʼzolar bilan aloqa oʻrnatgan. Masalan, predloglar yopiq sinf hisoblanadi, chunki ana shu aloqalar natijasida oʻrnatilgan, yangi predloglar kamdan-kam hollarda hosil boʻladi. Bundan farqli ravishda, otlar va feʼllar ochiq sinf hisoblanadi, chunki yangi otlar va feʼllar davomiy tarzda paydo boʻlib boradi yoki boshqa tillardan oʻzlashtiriladi.

Dunyo tillarida toʻrtta katta ochiq guruh mavjud: otlar, feʼllar, sifatlar va ravishlar.

Soʻzlarni turkumlarga ajratish algoritmi bu soʻzlarni bir tizimga tizilishi va maʼlum bir tartibda belgilanishidir. Ingliz tilida soʻzlarni turkumlarga ajratishda Brown korpusi (1979) dastlabki asosiy ajratish namunasi boʻlib, turli janrlarda yozilgan 500 dan ortiq matndan 1 million ta soʻzlar toʻplamini oʻz ichiga oladi. Bu korpus birinchi turkumlarga ajratishda dastlabki tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Unda 87 ta ajratilgan toʻplam berilgan. Keyinchalik 45 ta ajratilgan toʻplamga ega Penn Treebank korpusi (Marcus, 1993), Britaniya Milliy Korpusi (British National Corpus, 1997) kabi soʻz turkumlariga ajratishdagi toʻplamlar berilgan. Quyida 45 ta ajratilgan toʻplamga ega Penn Treebank korpusi beriladi.

Baʼzi turkumlarga ajratishdagi farqlar inson uchun ham, mashina uchun ham murakkabdir. Masalan, predloglar, yordamchi soʻzlar, ravishlar katta oʻxshashlikka ega. Masalan, *around* soʻzi yuqorida sanalgan uchta vazifada ham kelishi mumkin:

Mrs. Shafaer never got around (particle) to joining.

(Mister Shafaer birlashtirishda ortga qaytmagan).

All we gotta do is go around in (determiner) the corner.

Chateau Petrus costs around (adverb) 250.

(Chateau Petrusi taxminan 250 narxlanadi).

Ajratish (Tag)	Tavsif (Description)	Namuna
CC	Coordin. Conjunction	<i>and, but, or</i>
CD	Cardinal number	<i>one, two, three</i>
DT	Determiner	<i>a, the</i>
EX	Existential 'there'	<i>There</i>
FW	Foreign word	<i>Mea culpa</i>
IN	Preposition/sub-conj	<i>of, in, by</i>
JJ	Adjective	<i>Yellow</i>
JJR	Adj., comparative	<i>Bigger</i>
JJS	Adj., superlative	<i>Wildest</i>

¹Daniel Jurafskiy & James H. Martin. Speech and Language Processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics and speech recognition.

LS	List item marker	<i>I,2, One</i>
MD	Modal	<i>Can, should</i>
NN	Noun, sing. or mass	<i>Ilama</i>
NNS	Noun, plural	<i>Ilamas</i>
NNP	Proper noun, singular	<i>IBM</i>
NNPS	Proper noun, plural	<i>Carolinas</i>
PDT	Predeterminer	<i>all, both</i>
POS	Possessive ending	<i>'s</i>
PRP	Personal pronoun	<i>I, you, he</i>
PRP\$	Possessive pronoun	<i>your, one's</i>
RB	Adverb	<i>quickly, never</i>
RBR	Adverb, comparative	<i>Faster</i>
RBS	Adverb, superlative	<i>Fastest</i>
RP	Particle	<i>up, off</i>
SYM	Symbol	<i>+, %, &</i>
TO	"to"	<i>To</i>
UN	Interjection	<i>ah, oops</i>
VB	Verb, base form	<i>Eat</i>
VBD	Verb, past tense	<i>Ate</i>
VBG	Verb, gerund	<i>Eating</i>
VCN	Verb, past participle	<i>Eaten</i>
VBP	Verb, non-3sg pres	<i>Eat</i>
VBZ	Verb, 3sg pres	<i>Eats</i>
WDT	Wh-determiner	<i>which, that</i>
WP	Wh-pronoun	<i>what, who</i>
WP\$	Possessive wh-	<i>Whose</i>
WRB	Wh-adverb	<i>how, where</i>
\$	Dollar sign	<i>\$</i>
#	Pond sign	<i>#</i>
“	Left quote	<i>(‘ or “)</i>
”	Right quote	<i>(’ or ”)</i>
(	Left parenthesis	<i>([, ({ , <)</i>
)	Right parenthesis	<i>(] ,) , >)</i>
,	Comma	<i>,</i>
.	Sentence-final punc	<i>(. ! ?)</i>
:	Mid-sentence punc	<i>(: ; ... - -)</i>
PennTreebankso‘zturkumlarigaajratishkorpusi (punktuatsiyanio‘zichigaolganholda).		

Quyida Brown korpusining Penn Treebank variantida ajratilgan so‘zlardan namunalardan keltiriladi:

The/ DT grand /JJ jury /NN commentend/ VBD on/IN/ a /DT number /NN of other /JJ/topics/NNS./

(Nufuzli hakamlar hay’ati mavzularning qiymatini izohlab berdilar).

There/EX are/VBP 70/CD children/NNS there/RB

(Bu yerda 70 ta bola bor).

Although/IN preliminary / JJ findings/NNS were/VBD reported/VBN more/RBR than/IN a/ DT year /NN ago/IN , /, the/DT latest /JJS result/ NNS appear/ VBP in/IN today/NN's /POS New/NNP England/NNP/ Journal/NNP of/IN Medicine/NNP,/,

(Dastlabki topilmalar bir yil oldin aytilganiga qaramay, bugun Yangi Angliya tibbiyot jurnalida natijalar ko'rindi).

Tahrir jarayonini avtomatlashtirish uchun birinchi navbatda uning lingvistik ta'minotini amalga oshirish kerak. Bu ta'minotni muhandis-tilshunoslar amalga oshiradilar. Bunday ta'minot bo'yicha o'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 80-yillaridan boshlab ma'lum ishlar amalga oshirilgan. Masalan, S.Muhammedov ustoz R.Piotrovskiy bilan hamkorlikda 1989-yilda "Injenerlik tilshunosligi va o'zbekcha matnlarni sistem statistik tahlil qilish tajribasi" nomli ishni rus tilida e'lon qilgan edi. Shu ishning 3-4-bobida o'zbekcha matnlarning kvantitativ modellari keltirilgan¹.

Avtomatik tahrir qiluvchi dasturning lingvistik ta'minotini yaratish uchun birinchi navbatda o'zbek tilidagi fe'llarning LSGlarini semantik maydon sifatida ajratish, ularning ma'no tuzilishini va grammatik xususiyatlarini modellashtirish zarur bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi birgina harakat fe'llarini S.Muhammedova quyidagicha 9 guruhga ajratib tasnif qiladi²:

I. Obyektsiz harakat fe'llari.

1. Gorizontalar harakat fe'llari: *yurmoq, intilmoq, yo'rg'alamoq, gandaraklammoq* kabi.

2. Vertikal harakat fe'llari: *tomchilamoq, pastlamoq, yuqorilamoq, balandlamoq, sakrammoq, sapchimoq* kabi.

3. Aylanma harakat fe'llari: *aylanmoq, pildiramoq, dumalammoq, ag'anamoq* kabi.

4. Tebranma harakat fe'llari: *liqillamoq, tebranmoq, chayqalmoq, silkinmoq* kabi.

5. Nafas va tovush chiqarish harakatini ifodalovchi fe'llar: *puflamoq, yo'talmoq, chiyillamoq, uvlamoq, pishqirmoq* kabi.

6. Predmetning tik holatdan boshqa holatga o'tishini ifodalovchi fe'llar: *yiqlilmoq, munkimoq, qulamoq* kabi.

II. Obyektli harakat fe'llari.

1. Natijali ijroni bildiruvchi fe'llar: *ishlamoq, qurmoq, ulamoq, tugmoq, qantarmmoq, artmoq, qayirmoq* kabi.

2. Natijasi mavhum bo'lgan ijroni ifodalovchi fe'llar: *titkilamoq, kovlamoq, qidirmoq, axtarmmoq, izlamoq* kabi.

3. Og'iz bo'shlig'idagi harakatlarni ifodalovchi fe'llar: *yalammoq, totmoq, kemirmoq, cho'qimoq* kabi.

O'zbek tilidagi harakat semali asosdagi bu ma'lumotlar kompyuter dasturlari (tarjima, tahrir kabilar) uchun lingvistik ta'min yaratishga xizmat qiladi. Demak, fe'l semantikasi va valentligini o'rganish asosida kompyuter dasturlari uchun lingvistik ta'min yaratish mumkin. Shunisi muhimki, o'zbek tilidagi harakat fe'llarini tahlil qilish orqali yaratilgan bu lingvistik ta'min asosida kompyuter dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, u sanoqli daqiqalarda quyidagi ishlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega: 1) o'zbek tilidagi fe'llarning imlosini tekshiradi; 2) harakat fe'llarining barcha tuslanishli shakllarini o'zbek tilidan ingliz tilidagi tarjima qiladi; 3) harakat fe'llarini

¹Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан. 1986. – С. 72-122.

²Muxamedova S. Harakat fe'llari asosida kompyuter dasturlari uchun lingvistik ta'min yaratish (metodik qo'llanma). – Toshkent: ToshDPU nashri, 2006. – B. 16-18.

grammatik va semantik jihatdan tahlil qiladi; 4) harakat fe'llarining valentligini va sintaktik qurshovini ko'rsatib beradi.

Avtomatik tahrir tizimini yaratishda qilinadigan ishlar umumiy tarzda quyidagicha bo'lishi mumkin:

Tilshunoslikning barcha qonun qoidalarini o'zida jamlagan lingvistik modul yaratish.
Modul yordamida dastur algoritmini tuzish.

Algoritmdan foydalangan holda dasturni yaratish.

Ana shu ishlar amalga oshirilsa, inson ovozi yoki yozma buyruq yordamida matnni juda oz vaqt ichida tahrir qila oladi.

Ma'lumki, matnlar har xil bo'ladi: badiiy matn, publisistik matn, ilmiy matn va h.k. Bu matnlar uslub jihatidan bir-biridan farq qiladi. Avtomatik tahrir loyihasini amalga oshirganda, albatta, tahrir qilinmoqchi bo'lgan matnning uslubiy xususiyatlari inobatga olinadi yoki biror bir uslubga xos avtomatik tahrir dasturi yaratiladi.

Avtomatik tahrirni qo'llash doirasi birmuncha chegaralangan, ya'ni har qanday matn uchun ham avtomatik tahrirni qo'llab bo'lmaydi. Chunki har bir ijodkor dunyoqarashi va uslubiy xususiyatlaridan kelib chiqib o'zining matnini yaratadi. Avtomatik tahrir dasturini rasmiy idoralarda, ilmiy-texnikaviy muassasalarda, asosan, rasmiy, ilmiy va ilmiy-texnikaviy matnlarni tahrir qilish uchun qo'llash mumkin.

Bugungi kunda matnni texnik tahrir qilish borasida yaratilayotgan ishlar asosan quyidagi ikki yo'nalishda olib borilmoqda:

Kompyuterli grammatika:

kompyuterli morfologiya;

kompyuterli sintaksis.

Kompyuterli semantika. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi ishlar amalga oshirilishi kerak:

Tilning lug'at tarkibini kompyuterga kiritish, ya'ni elektron lug'atni joriy etish.

Lug'atdagi adabiy tilga oid so'zlarni ajratib olish.

O'zbek tilining elektron izohli lug'atini kompyuterga kiritish uchun, avvalo, 5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni "O'zbek adabiy tilining elektron izohli lug'ati" ga aylantirish lozim. Bunda 5 jildli izohli lug'atdagi so'zlarning ilmiy, rasmiy-idoraviy va publisistik uslubga xoslari olinadi va ayni kundagi misollar bilan boyitilib, mukammal elektron izohli lug'at ko'rinishiga keltiriladi. Demak, ishning avvalida:

lug'atda berilgan so'zlarning faqatgina hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'molda bo'lgan qismlari tanlab olinadi;

ularning har biri qaysi turkumga tegishli ekanligi yoziladi;

so'zlarga keltirilgan misollar badiiy adabiyotlardan emas, balki kundalik hayotda ishlatilayotgan publisistik matnlardan saralab olinadi;

har bir so'zning sinonimi, antonimi, omonimi va mavjud bo'lsa, frazeologik birikmasi keltiriladi;

so'zning qaysi uslub doirasida keng iste'mol qilinishi yozib qo'yiladi;

olingan so'zlar turkumlarga ajratiladi;

so'zlarni turkum doirasida guruhlash (masalan, ot turkumidagi so'zlarni shaxs otlari, o'simlik nomlari, joy nomlari kabi guruhlarga ajratish);

guruhlangan soʻzlarga qoʻshimchalar kombinatsiyasini tuzish. Bunda qoʻshimchalar kombinatsiyasining amalda adabiy til doirasida foydalaniladigan hajmi olinadi. Kombinatsiyalar qatorini tuzishda qoʻshimchalar ketma-ketligi inobatga olinadi. Masalan, ot turkumida koʻplik+egalik+kelishik kategoriyasi va h.k.

tuzilgan qoʻshimchalar kombinatsiyasi soʻzlarga biriktiriladi;

tilshunoslar tomonidan amalga oshirilgan yuqoridagi ishlar dasturchi tomonidan taʼminotga kiritiladi.

Sintaktik tahrirda asosiy maqsad (birinchi qadamda) soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish meʼyorlarini eʼtiborga olish. Bir soʻzshakl bir qancha soʻzning grammatik formasiga toʻgʻri kelishi mumkin. Bunday holatda soʻzlarni farqlash uchun matn kirituvchiga shunday soʻzlar varianti koʻrsatiladi va matn teruvchi soʻzlardan muvofiqʻini tanlab qoʻyadi. Ushbu jarayon morfologik tahrirda ham kuzatiladi. Yaʼni soʻzning xato yozilgani aniqlangach, matn teruvchiga tanlab qoʻyish imkonini beruvchi soʻzlar varianti beriladi. Sintaktik tahrirda asosiy maqsad soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish meʼyorlarini eʼtiborga olish. Matnlarni grammatik tahlil qilishda kompyuterga kiritilayotgan matndagi gap strukturasi grammatik jihatdan toʻgʻri tuzilganligini tekshiradi. Buning uchun dasturga gaplarning kombinatsiyalarini kiritish talab etiladi. Shunda dastur gapni kiritilgan koʻplab meʼyoriy kombinatsiyalar doirasida tekshiradi. Agar gap tuzilishi kombinatsiyalarga muvofiq kelmasa, dastur uni xato deb hisoblaydi va foydalanuvchiga bu haqda xabar beradi.

Kelajakda oʻzbek kompyuter lingvistikasi fani oldida barcha soʻz turkumlariga oid ana shunday kompyuter dasturlari ishlab chiqishdek murakkab vazifa turibdi.

Oʻzbek kompyuter lingvistikasida hali gapdagi turkumlarni ajratish boʻyicha korpus yaratilmagan. Bunda tilning lugʻat boyligidagi soʻzlar turkumlarga ajratilib chiqilishi kerak. Bu jarayon keyin amalga oshiriladigan sintaktik tahlil bosqichi uchun asos boʻladi. Oʻzbek tilidagi asosiy masala soʻzlarga qoʻshiluvchi soʻz shakllarining koʻpligidir.

Soʻz turkumlarining lingvistik modulini yaratishda yaratishda amaliy natijaga erishish uchun avvalo ularga shakl yasovchi qoʻshimchalar va ularning kombinatsiyasi soʻzlarga biriktirilib, lingvistik bazaga kiritish optimal yoʻl deb qaraladi¹. Flektiv tilda ham, agglyutinativ tilda ham grammatik maʼno asosan affiks yordamida ifodalandi, shunga koʻra ingliz va oʻzbek tillarida soʻzlar, avvalo, grammatik koʻrsatkichlar asosida turkumlanadi. Bu jihatdan ingliz tilida soʻz turkumlari oʻzbek tiliga nisbatan yaqqol farqlanib turadi. Masalan, ingliz tilida sifat – oʻzgaruvchi turkum, uning oʻziga xos tugallanmalar tuzumi bor; ravish esa oʻzgarmaydigan turkum, lekin ingliz tilida ravishning ham oʻziga xos grammatik koʻrsatkichi bor (barcha ravishlarda emas), natijada bu ikki turkum soʻzlari ingliz tilida oʻz-oʻzidan farqlanib turadi.

Oʻzbek tilida esa manzara boshqacha: sifatda ham, ravishda ham shakl oʻzgarishi yoʻq, shu sababli sifat bilan ravishni farqlashda boshqa belgi-xususiyatlarga suyanib ish tutish lozim boʻladi. Baʼzi manbalarda sifat va ravishni sintaktik mezon (sintaktik vazifa) asosida ajratish taklif qilinadi. Bu yoʻl ijobiy natijaga olib kelmaydi, chunki ayni bir soʻz (masalan, yaxshi soʻzi) sifatlovchi aniqlovchi boʻlib kelsa, sifat deb, hol boʻlib kelsa, ravish deb atalishi, demak, ikki turkumga mansub soʻzlar deb (ikkita soʻz deb) qaralishi lozim boʻlib qoladi. Turkum bilan boʻlak munosabatini toʻgʻri belgilashimiz lozim.

¹ Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни компьютер воситасида таҳрир қилиш дастурининг лингвистик таъмини// Магистр илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация// Тошкент-2011, 56-бет.

Ko‘rinadiki, sintaktik vazifa shu turkum so‘zi uchun birlamchi (shu turkum tabiatidan kelib chiqadigan) sintaktik vazifa bo‘lishi yoki ikkilamchi (boshqa turkum tabiatiga mos) sintaktik vazifa bo‘lishi mumkin. Masalan, tez gapirmoq bog‘lanmasida *tez* ravish hol bo‘lib keladi, bu – ravish uchun birlamchi sintaktik vazifa; tez odam bog‘lamasida *tez* ravishi sifatlovchi bo‘lib keladi, bu ravish uchun ikkilamchi sintaktik vazifa. Demak, biror so‘zni ma‘lum bir turkumga mansub deyishda har qanday sintaktik vazifani emas, balki so‘zning semantik- grammatik tabiatiga mos sintaktik vazifani asosga olish zarur.

Ingliz tilida ot ham, sifat ham (hatto ba‘zi boshqa turkum so‘zlari ham) turlanadi, lekin bu umumiylikka qaramay, ot bilan sifat o‘z-o‘zidan farqlanadi, chunki har ikki turkumning o‘ziga xos turlanish paradigmasi bor. Ot bilan sifat o‘zbek tilida morfologik ko‘rsatkichlar asosida ajralib turadi.

Ba‘zi turkumlarni ajratishda asosiy mezon bo‘lib semantik belgi xizmat qiladi. Masalan, olmoshlarning turlari shakl ko‘rsatkichlari va sintaktik vazifa jihatidan o‘zaro keskin farqlanadi, lekin ularning barchasi semantik belgi – leksik ma‘no anglatmasligi, balki leksik ma‘no anglatadigan birliklarning o‘rniga almashinib kelishi asosida bir turkumga ajratiladi. Ba‘zi tadqiqotlarda semantik, morfologik, sintaktik mezonlar orasida eng qamrovli, hal etuvchisi semantik mezon ekani ayon bo‘ladi. Bu holat morfologik mezon ish bermagan o‘rinlarda, ayniqsa, ochiq ko‘rinadi. Semantik mezon deganda, leksik ma‘no emas, balki shu leksik ma‘no asosida mavjud bo‘ladigan turkumlar semasi nazarda tutiladi (turkumlik semasi kategorial ma‘no deb yuritilishi ham mavjud).

Yuqorida so‘zlarni turkumlarga ajratish bo‘yicha ba‘zi umumiy mulohazalar bayon etildi. Bu mulohazalar har bir turkum doirasida yana to‘ldiriladi.

Tadqiqot ishida¹ ot so‘z turkumi va fe‘l so‘z turkumini formallashtirish bilan bog‘liq fikrlar bayon etilgan. O‘zbek kompyuter linvestikasi oldida ulkan vazifalar turibdi. Jumladan, 6 ta mustaqil so‘z turkumi (ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe‘l), 3 ta yordamchi so‘z turkumi (bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama), alohida olingan so‘zlar turkumi (modal, taqlid, undov so‘zlar) so‘z-gaplar va aniq turkumga kiritilmaygan so‘zlar guruhi ajratiladi. Bunda so‘zlarning unli yoki undosh bilan tugaganligi e‘tiborga olinadi. Chunki qo‘shimchalarning so‘zlarga qay holda birikib kelishi so‘z oxiridagi tovushga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, *uy* va *aka* so‘zlariga egalik qo‘shimchalarini qo‘shilishi bilan bog‘liq holatni olishimiz mumkin. Matn tahririni amalga oshiruvchi lingvistik bazani yaratishda har bir so‘zning qo‘shimchalar kiritilsa, katta yutuqlarga erishilgan bo‘lardi. Ammo bunga ko‘p vaqt, fizik mehnat talab qilinishini hisobga olgan holda ishning optimal varianti ishlab chiqiladi. Bunda har bir turkum doirasidagi so‘zlar, ya‘ni turkum tarkibi ma‘no guruhlariga ajratilgan. Shuni nazarda tutib, ot turkumidagi so‘zlarning semantikasi va affikslar kombinatsiyasini o‘ziga biriktirishdagi yaqinliklari hisobga olinib, ot turkumidagi so‘zlarning 23 ta ma‘no guruhi keltiriladi. Namuna tariqasida *absess* so‘ziga affikslarning biriktirilgan holati keltiriladi. Dastlab so‘zning so‘zlar qatoridan tanlab olinishi, ikkinchi bo‘limda tanlab olingan so‘zning amalda o‘ziga biriktirishi mumkin bo‘lgan qo‘shimchalar kombinatsiyasi va uchinchi bo‘limda tanlab olingan so‘zga birikkan holati beriladi. Natija quyidagicha bo‘lgani kuzatilgan:

Tanlab olingan so‘z: *absess*

¹ Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни компьютер воситасида таҳрир қилиш дастурининг лингвистик таъмини// Магистр илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация// Тошкент-2011.

Qo'shimchalar kombinatsiyasi: 129 ta

Dasturga kiritilish holati: 130 ta (129+1 (o'zak so'z)).

Ot turkumini modellashtirishda o'zak so'zlarga qo'shilishi mumkin bo'lgan qo'shimchalar beriladi.

Fe'l turkumi boshqa so'z turkumlariga nisbatan boy va murakkab grammatik kategoriyalarga, formalar tizimiga ega. Ma'lumki, adabiyotlarda fe'llar kategorial va funksional formalariga ajratiladi. Kategorial formalar fe'lning ma'lum bir grammatik kategoriyasiga xos grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, nisbat, zamon, mayl, shaxs-son kategoriyalariga xos formalar kategorial formalar hisoblanadi. Avtomatik tahrir bo'yicha qilingan tadqiqotda nisbat kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi, mayl kategoriyasining formallashtirilgan varianti keltirilgan. Fe'l turkumiga oid so'zlarni formallashtirish algoritmi bilan tanishib chiqar ekanmiz, birgina *uchra* asosli fe'lga qo'shilishi mumkin bo'lgan affiksalar algoritmi keltiriladi. Fe'lga xos kategorial ma'no hosil qilishda qo'shiladigan affislar natijasida uchramoq fe'lining 60 ta shakli ishlab chiqiladi. Bu o'zbek tilidagi birgina so'zning fe'l shakllarini olgan algoritmidir. Vaholanki, bunday so'zlar miqdoran juda ko'p. Natijalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida matnni morfologik darajada tahrir qilishning lingvistik modulini yaratishda murakkab jihat so'z shakllarining ko'pligi. Bu esa so'z shakllarini tildagi mavjud so'zlarga birlashtirishning optimal variantini ishlab chiqishni taqazo qiladi.

Shuningdek, omonimlar masalasini hal to'g'ri hal qilish shu bosqichda amalga oshiriladi. Omonimiya hodisasini o'rganishda har qanday tilda ko'pgina muammolar yuzaga keladi. Ana shunday muammolardan biri omonimlarning manbasi bo'lgan polisemiya hisoblanadi. Polisemiyaning omonimlarning manbasi deb olish mumkinmi, polisemiya va omonimiya orasidagi chegarani qanday belgilash mumkin? Ba'zi tilshunoslarning qayd qilishicha, omonimlar tilning u yoki bu rivojlanish bosqichida kelib chiqishiga ko'ra bir-biriga aloqador bo'lmagan turli so'zlarning talaffuzidagi tasodifiy o'xshashliklardir.

Aksariyat tilshunoslarning fikricha, etimologik, geterogen, ya'ni kelib chiqishi jihatidan turlicha bo'lgan va tilning muayyan rivojlanish bosqichida faqat talaffuz jihatidan tasodifan mos bo'lgan omonimlar bilan bir qatorda, gomogen, tarixiy yoki semantik omonimlar ham mavjud. Mazkur omonimlarning ma'nolari leksemalarning tarixiy rivojlanishi natijasida bir-biridan shunchalik uzoqlashib ketganki, tilning hozirgi davrida ularga bir-biri bilan bog'lanmagan alohida leksik birliklar sifatida qaraladi. Bunday holatlarda omonimiyaning manbasi polisemiya sanaladi. Kompyuter intellektual sistemasidagi omonimiya masalasini tadqiq etish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

o'zbek tilidagi badiiy asarlarda, izohli lug'atlarda va omonimlar lug'atidagi omonim so'zlarni ajratib olish;

- omonimlarning tarqalish darajasini aniqlash;
- omonimiyaning sistem xarakterini ochib berish;
- omonimlarning simmetriya/asimmetriya (disimmetriya) jihatlarini ko'rsatib berish;
- omonimlarni so'z turkumlariga ko'ra tasniflash;
- matnlarni qayta ishlashda omonimlarni saralash;
- omonimlar matritsasini tuzish;
- omonimlarni modellashtirish.

Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish orqali, birinchidan, o'zbek tilshunosligidagi omonimiyaning ilmiy-nazariy masalasiga aniqlik kiritiladi, ikkinchidan, o'zbek tilining kompyuter sistemasidagi omonimiya bazasi yaratiladi. Uchinchidan, o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish, lug'atlar tuzishda metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Avval barcha omonim soʻzlar, keyin ularning izohi roʻyxatga kiritiladi. Anglatayotgan maʼnolari boʻyicha soʻzlar tartiblab chiqiladi.

Masalan: ot

ot (hayvon) –tulpor – horse;

ot (kishining nomi) – ism – name;

ot (ish-harakat) – uloqtirmoq – throw;

ot (soʻz turkumi) – soʻz turkumi – noun¹.

A.Poʻlatov koʻp maʼnoli soʻzlar va omonimlarga nisbatan rim hamda arab raqamlari bilan belgilab chiqishni taklif qildi. Bu yoʻl ham oʻzini oqlaydi. Ammo bu masalani yechishda boshqa yoʻlni ham taklif qilish mumkin². Yaʼni omonimlarni ular anglatgan maʼnolariga teng keladigan boshqa soʻzlarga almashtirish. Albatta, bunda barcha omonim soʻzlarga muqobil topilmaydi. Bu oʻrindaoʻzbek shevalariga murojaat qilish ham mumkin. Agar muammo shu tartibda hal qilinadigan boʻlsa, kompyuter lingvistikasi oldida ikkinchi bir masala koʻndalang qoʻyiladi. Yaʼni mashina bilan aloqa qiladigan isteʼmolchiga “Mashina tarjimasiga asoslangan oʻzbek tilining izohli lugʻati” zarur. Bu ish, oʻz navbatida, leksik sath islohidan soʻng umumlashtirishni talab qiladigan hodisadir.

Umuman olganda, leksik omonimlar muammosini bartaraf etishning barcha choralari toʻliq koʻrilgan va bu ancha qiyin kechmaydigan jarayon desa ham boʻladi. Masalaning boshqa bir tomoni bizni qiziqtiradi. Matnlar bilan ishlaganda omonimlar izohli lugʻatida qayd etilmagan baʼzi omonimlik hodisasi tadqiqotchilarni oʻylantirib qoʻydi. Soʻzlarga morfemalarning qoʻshiluvini bilan yuzaga chiqadigan omonimlik bu jihatdan fikrimizga isbot boʻladi. Masalan, qor + tushum kelishigi = qorni // qorin + egalik qoʻshimchasi = qorni; yaralmoq + sifatdash = yaralar// yara + koʻplik qoʻshimchasi = yaralar.

Bu kabi omonimlarni bartaraf etish kompyuter tilshunoslari oldida turgan muammolardan biri boʻlib qolmoqda.

¹Poʻlatov A.Q. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. –B.21 –22.

² Rasulov N. Mashina tarjimasida omonim soʻzlarni muqobil soʻzlarga almashtirish masalasi (Lingvist V). Toshkent: Akademnashr, 2011. –B.154 –155.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

THE ROLE OF RUSSIAN TERMS IN ENRICHING THE VOCABULARY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

AZƏRBAYCAN DİL SÖZLÜĞÜNÜN ZENGİNLEŞMƏSİNDE RUSÇA TERİMLERİNİN ROLÜ

GÜNEL PAŞAYEVA¹

Introduction: In the period of the establishment of economic, business, trade, military, relations between the peoples where logical thinking was formed, certain relations between languages began to emerge. As a result of inter-lingual communication, there is an exchange of words between many languages today, and the study of derived words, the phenomenon of speech, interest to linguistics, as well as other fields of science. A. Demirchizade named derivation words as conditional and relative. [1.p.91] He approaches derivations from this aspect and explains their essence as follows: "The concept of derivation is both complex and conventional. Derived words in the stylistics of the modern Azerbaijani language are mainly words that are known from other languages without conducting in-depth historical research and are characteristic according to their origin in terms of stylistic expediency. Therefore, we call such words foreign words, so that the term is not included in the concept of "derived words" used in a broad sense, but rather as a term used in a sense close to the concept of barbarism in poetry and style".

Today, we encounter a number of confusing ideas about the phenomenon of speech in linguistics. Abbasova B. writes: "On the one hand, the word event itself is not clearly explained, a foreign word is equated with use, on the other hand, it is confused with a similar speech event, on the other hand, the word is confused with internationalism, regionalism, sovietism, exoticism, foreign words " [2.p.14]. The author also states that lexical derivations, phonetic derivations, orthographic derivations, semantic derivations, morphology, syntactic derivations, etc. Such divisions do not, in fact, accurately reflect what is happening in the language. "However, acquisition must mean material facts brought to the language from another language and mainly out of necessity." [2.s.15]

No language is entirely made up of facts, and it is not right to consider spoken languages as poor or weak. The process of word formation ensures the integration of peoples and cultures by enriching the vocabulary of languages.

Research shows that in certain periods, more words were spread to other languages of the peoples who were hegemonic due to their development, technical progress and scientific achievements. S. Sadigov: "The interaction of these processes-languages was different in different historical periods, the influence of one language on another could change over time in certain historical periods" [3.s.190].

There are a number of confusing ideas about the phenomenon of speech in linguistic literature. Abbasova B. claims that lexical derivations, phonetic derivations, spelling and graphic derivations, semantic derivations, morphological derivations, syntactic derivations, etc. In fact, the division does not accurately express the event that takes place in the language and serves to equate the phenomenon of influence on the language with the concept of acquisition [2, p. 14]. Garayev A.H. writes: "Acquisition should be understood in the language as a set of external factors, linguistic influences manifesting themselves in the graphical, phonetic, semantic, morphological and syntactic areas of other language elements [pp. 4-5]. "The transfer of various

¹ Associate Professor of Sumgayit State University, p.gunel@hotmail.com

elements, words, morphemes, sounds and meanings from one language to another is called acquisition" [5, p. 717].

If we look through research-works, we can clearly see that the terms "borrowing" and "borrowed word" are different concepts. "Borrowing word" should not be generalized under the name of borrowed term. In addition to words, language also acquires sounds, morphemes and other elements that cannot be confused with words. Both the borrowing and the borrowed words are derived from a separate necessity.

Borrowings are made by linguists, necessary borrowings, unnecessary borrowings from related languages, written and oral borrowings, re-back borrowings, etc. divided into types such as. The issues of borrow words and borrowing terms have been studied more deeply by Russian linguistics. If we pay attention to the opinions of Russian linguists, we can clarify some points. Linguist A.P.Kris shows 6 conditions for the expression of derived words:

- 1) phonetic and graphic matching of words in the spoken language
- 2) borrowing words with grammatical categories in the spoken language
- 3) phonetic learning of borrowing words
- 4) grammatical learning of derived words
- 5) the activity of the borrowing word in word creation
- 6) semantic learning of borrowing words [6. p.35]

In general, there are reasons why one language speaks another language, which linguists have divided into two groups; intra-language and extra-language causes. External reasons may include the language policy of the ruling state, the achievement of new achievements as a result of the scientific, technological, economic, social and cultural development of any state, and its spread to other nations. The internal reason is the division of M.E. Bragina as follows:

- 1) Lack of an equivalent word in the native language to name a new subject or event
- 2) The tendency of the membership of the expressed concept to be relevant
- 3) The tendency to increase or maintain the communicative accuracy of vocabulary units: this is reflected in the elimination of the homonymy of polysemy.
- 4) The need to elaborate on the relevant meaning, to limit some shades of meaning by adding other words
- 5) The tendency to express; in this case, stylistic synonyms can serve to increase the number of patterns
- 6) Existence of words with the same type of structure as derived words in the spoken language
- 7) A set of words in a spoken language in which one of the constituent elements can be a member
- 8) Derivatives can be formed from a foreign word, while the word in the mother tongue is weak in this respect, even though it participates in the creation of weak words [7.p.28]

Terms occupy a central place among the most accepted derivations of language during speech. [3.p.190]

The word terminology is a combination of the Latin word "terminus" and the Greek word "logos", meaning border. Within a certain period of time, the Azerbaijani language, like other languages, received terms from many languages. As for French researcher V.G.Gak, "the borrowing word is reflected in the trade relationship. Wars also encourage speech" [8.p.92-93]. Regardless of the reason, each term plays a special role in the enrichment of language, in the naming of objects or concepts.

If we pay attention to the vocabulary of the modern Azerbaijani language, we come across countless borrowings. The attitude to these borrowings is also ambiguous. Some linguists believe that acquisitions enrich the language and increase the vocabulary of the language, while others disagree that unnecessary acquisitions that enter the language pollute the language.

A. Demirchizadeh explains his opinion as follows: "To bring any foreign word into the language is to litter the vocabulary" [9, p. 98].

We can look through the note of V.G.Belinsky as a force to the opinion of A. Demirchizade. "By using a foreign language word instead of a word that has the same force in the native language, we are insulting common sense and healthy taste.

B.Abbasova states in her work that "Borrowings as a result of need are divided into two groups; absolute borrowings, aimless borrowings. Here the term non-purposeful borrowing is taken conditionally, because in fact, each borrowed word" pollutes the language "and brings something new to it. [2. p. 40] According to Abbasova, if we consider that the work was written in 1995, over the past 18 years, our language has received a lot of unnecessary and aimless borrowings. Although these words bring something new to the language, the language is damaged seriously. Most importantly, creates a certain synonymy in the language, which in time leads to the transition of our national words to the archaic vocabulary. T. Yagubova "If they are coming necessary, then they have a destructive function" [10.p.36]. Scientific achievements of the XXI century technical progress, new discoveries mean the emergence of new words, new terms. "Man has found words for all the objects that surround him. Words are able to name all actions and situations, all aspects of scientific and technical development, even in human ideas" [11, p. 5].

Looking at the origin of the borrowings in our language, it is clear that in different periods, in accordance with the requirements and conditions of the time, words of Arabic and Persian, Russian and European origin were adopted according to the vocabulary of the Azerbaijani language. In addition to this division, A.M. Gurbanov added "words of Caucasian origin" in his work "Modern Azerbaijani language". [12, pp. 202-203] Although we agree with this division, it should be noted that the linguist's *cancur*, *cad*, *kharcha*, *berzan*, *kinto*, *musha*, etc. These words are not relevant today, and although they have been widely used in some historical period, they have now become archaic. As a result of the research and studies today we have to know that the derivations are as follows in terms of the diversity of the source language: derivations of Arabic-Persian origin, derivations from Russian, derivations from European languages.

Russian played a key role in enriching the vocabulary of the Azerbaijani literary language. As a result of Azerbaijan's accession to Russia in the first quarter of the 19th century, our language was cut off from Arabic and Persian. Since 1920, thanks to the current policy, the adoption of Russian words and terms in our language has strengthened. Due to the fact that the territory of Azerbaijan is geographically and administratively connected with Russia, our language could not directly receive words from European languages. Words related to new information first entered the Russian language and underwent a unification process, then entered the lexicon of the Azerbaijani language. Many words that were once included in our dictionary, such as Russian words, are in fact derived from words of European origin. "It is known that the origin of derived words also plays an important role in the study of these words. It is no coincidence that in the past, European words were excluded from research because words of European origin were translated into Azerbaijani through Russian, but research shows that today there are more European lexemes in the Azerbaijani press than words of Russian origin "[p. 131-132].

Research shows that Russian was the most "spoken" language, with very few words in the world's languages. Abbasova B. writes: "Since the time of Peter I, Russian has taken a lot of

words from Western languages - German, Dutch, French, English, Scandinavian, and tried to use most of them as in the source." [2.p.51]

After the 1920s, due to the development of science, technology and industry, not only words of Russian origin, but also semantically or unified terms began to enter our vocabulary through this language.

There are also specific principles of formation of words of European origin, which enter the Azerbaijani language from Russian. N.Mammadli examines this process as a complex event at different levels of our language and generalizes it on phonetic, graphic, spelling, semantic and grammatical features. [13.p.228-263]

In the period of development of the Russian language into the literary language of Azerbaijan, which is characteristic of a certain period, the words engraved as "Sovietism" began to enter the memory of many peoples of the world. Unlike Russisms, Sovietisms were words that reflected the Soviet system, units derived from the Russian language during the Soviet era. Examples are the collective farm, the state farm, the tractor, the communist, the party, and so on.

"Russisms are lexical units that express the historically formed Russian way of life, the historical worldview" [3.214], for example; ear, fire, vodka, etc.

Sadigov S., referring to historical sources, grouped the terms passing through the Russian language as follows;

1. Terms expressing concepts related to socio-political information
2. Terms arising only in connection with scientific and technical progress, ie expressing scientific concepts [3.215].

In modern times, most of the socio-political terms have become obsolete due to the requirements of the time, and have passed into the archaic vocabulary. The vast majority of these words fall to the share of the Soviets. Today, in our city and in many regions, Russisms are widely used for company and enterprise names. Exoticisms such as Ramstore, Super market, Smart com, Siyazan broiler, Aquapark are familiar to everyone.

However, the technical terms that enter our language are still relevant today, as they refer to certain areas of science and progress. Examples are *vocal, cater, relief, debit, alpha, gamma, theorem, font, modal, module, limit, zinc, bandage, ampoule, vein*.

The development of derivation terms in science in three forms has also been studied. S.Sadigov indicated these terms as follows:

1. Terms used in the same form in both Azerbaijani and Russian, the intermediate language, and in the source language; *vocal, theorem, aorta*
2. Terms used in both Azerbaijani and Russian languages; *planet, rubber*
3. Terms used in the Azerbaijani language subject to change

Linguists also group acquisition terms according to their structural features. Thus, Guliyev T. writes about this: terms of Russian and European origin can be divided into 3 main groups. The first of these consists of units that do not contain or describe word-formation suffixes, the second consists of units with prefixes, and the third consists of units with suffixes at the end [14.142].

1. In contrast to the group of agglutinative languages, words in Indo-European languages are formed mainly by prefixes and suffixes. However, there are groups of words in the language that cannot be divided into root and suffix. Sometimes the suffix added to the end of a word loses its function over time and forms a unit equal to the root. Of course, it is possible to determine the

suffix forms in two- and three-syllable words by etymological analysis. However, these words in the Azerbaijani language (at, tut, sur, etc.) are the same as the words with the first syllable, and the words with the second syllable (mouth, beak, well, etc.) are the same, they do not differ. For example: *diesel, diesel, cinema, barge, wing, kilo, meter, bomb, concert, cake, ribbon, token, delta, scrap*.

2. In our modern literary language there are words with enough prefixes. As the prefixes do not exist in the Azerbaijani language, it is known that these words are of Russian and European origin. Some of these suffixes can be separated from the word and express an independent meaning. For example; a component of compound words denoting auto-identity, personality, and automation [15.12]. This suffix of Greek origin can be added to many words, even Azerbaijani words. Although it corresponds to its meaning as a primary concept, in some cases it does not retain this meaning and expresses an automatic concept. [14.146] for example: auto-transmission, autobiography, auto-adhesion, autochran, auto-bar, etc., as Telman Guliyev noted, can be applied to words denoting automatic concept.

Autobiography, autograph, caricature, autonomy, abstract, auto-review, etc. words can be given as words that can be attributed to the original meaning of the suffix. Suffixes with independent meanings, such as *avia, video, audio, geo, also enrich the vocabulary of our language: video camera, videotape, video, audiotape, audio amplifier, audio program, geophysics, geocosmics, geophone, etc. such terms are sufficiently developed*.

There are also many prefixes that, although they have a certain meaning, cannot be used as an independent word and do not have lexical independence. Inter, exo, contra, etc. suffixes such as can be attributed here. For example; *interline, interpolation, interpretation, intertype, counterfeit, counterprint, countertit*.

3. Many suffixes from Russian to Azerbaijani were also included and included in the list of word-forming suffixes.

- ism- *professionalism, Marxism, capitalism, anarchism, organism,*
- ist- *idealist, realist, chauvinist, anarchist, artist, marinist*
- or- *donor, director, television*
- ant- *graduate, debutant, secant, Protestant, cadet, orchestra, immigrant,*
- ent- *assistant, element, requisite, cabinet, associate professor, subscriber, referent*
- ik- *methodical, poetic, chronic, pragmatic, periodic, tectonic,*
- ika- *rhetoric, cosmetics, romance, synthetics,*
- tic- *thematic, statistical, onomastic, ideomatic, synoptic, osmotic*
- iv- *collective, objective*
- ura- *vertatura, proofreading, doctorate, keyboard*
- ator- *dictator, indicator, collector, separator, modulator*
- tor- *sensitizer, rotator, informant, depositor, auditor, scanner,*
- it- *stomatitis, coccyx, deposit, kyanite*
- at- *democrat, plagiarism, ATM*
- oz- *cellulose, bussoliosis, venous, prognosis*
- ial- *differential, principal,*
- count- *starlettograph, glasslograph, syncograph, mimeograph, cardiograph, ondograph*
- aj- *kilometer, amperage, probe, timing*
- us- *citrus, notary*
- um- *calcium, sodium, potassium*
- al- *vectorial, geometral.ixtiology, fundamental, capital*
- logy- *semiotics, ideology, biology, lexicology, neurology,*

Regarding the above-mentioned suffixes, S. Sadigov writes: "There are a number of suffixes, such as -av, -it, -ial, -iat, which have passed from Russian into Azerbaijani, which are unproductive and participate in the formation of only a few words." 3,220]

Conclusion: Although the vocabulary includes many terms related to the development and scientific progress of the language, some of the terms are forced to disappear sooner or later. In addition, it should be borne in mind that when acquiring terms, it is important to adapt to the language, the correct unification. That is, the derived term must be as close as possible to the form in the source language, in a way that meets the internal requirements of the language. Regardless of the language from which it is derived, the internal laws and requirements of the language must be taken into account.

REFERENCES

1. Demirchizade A. M. Vocabulary and grammatical structure of the language. Baku, 1965.201p.
2. Abbasova B. Basics of word formation. Baku, Azer-neshr, 1995.201 p.
3. Sadigov S. Terminology of the Azerbaijani language Baku, Science 2011.117p.
4. Qarayev A.H. Lexical derivations of European origin in modern Azerbaijani language, Baku, 1989, 95p.
5. Hasanov H.A. Vocabulary of modern Azerbaijani language, Baku, Maarif, 1988, 306 p.
6. Christine L.P. Words in modern Russian language. Ied-wa "Science" M.1968. ctp.207p.
7. Bragina M.E. «On the reasons of lexical borrowing. Current problems of lexicology. Minsk 1970.304p.
8. Gak V.G. Questions of French philology. Collection of articles.M: 1975 p.92-93
9. Demirchizade AM Stylistics of the Azerbaijani language Baku, 1962 207p.
10. Borrowings in the language of the Azerbaijani Press [1990-2000] Baku 2008
11. Golub I.V. Stylistics of modern Russian language [vocabulary, phonetics] M, "Higher school", 1976, p.208
12. Gurbanov A.M. Azerbaijan. Literary language, Baku, 1985, 406. p
13. Mammadli N. Acquisition terms [1920-1995] Baku, Science 1997
14. Guliyev T. The process of terminological renewal in the Azerbaijani literary language. Dissertation for the degree of Doctor of Philology Baku, 2005.
15. Explanatory dictionary of terms of publishing, polygraphy and journalism. Baku 2005.
16. Gojayeva G. Explanatory dictionary of technical terms from Russian to Azerbaijani Baku, 2004
17. Explanatory Dictionary of Economic Terms [Volume II] Baku, 2005

ESAD BAYRAM'IN "ALİVELİ" ÇOCUK HİKAYE KİTABININ İNCELENMESİ REVIEW OF ESAD BAYRAM'S "ALİVELİ" CHILDREN'S STORYBOOK

Prof. Dr. Mahmut Çelik¹

Özet

Esad Bayram 1934 yılında Kuzey Makedonya'nın incisi sayılan Ohri kasabasında doğdu. 2017 vefaat etti. Yazar, şair, eğitimci, çevirmen, gazeteci ve siyaset adamıdır. Türk dili üzerinde çıkan gazete ve dergilerin dağıtılması alanında sorumlu görevinde bulundu. Bunların dışında Esad Bayram birçok sivil toplum kuruluşunda aktif durumlarda bulunarak Türk kültürünün yayılması ve tanınması için öncülük yapmıştır. Yazarlığa soyunan Esad Bayram birçok dalda eserler vermiştir. Bu nedenle 1957 yılından Kuzey Makedonya Yazarlar Birliğine ve aynı zamanda Kuzey Makedonya Çevirmenler Birliği'nin üyesi olmuştur. Bir yıldız gibi parlayan Esad Bayram her alanda farkındalık yaratmaya başlamıştır. Böylelikle birçok dalda değişik ödüllere layık görülmüştür. Esad Bayram okul kitaplarında öykü ve şiirleriyle yer aldı. Türk dilini ve kültürünü yaşatırken, aynı zamanda okul kitabı müellifidir. Türk çocuklarının kendi ana dillerinde eğitimlerini tamamlamak için ve kendi ana dilini öğrenmesi ve ilerletmesi için Ana Dili Türkçe kitabını yazmıştır. Diğerleri arasında bir çok çocuk kitapları yazdı. Biz bu çalışmamızda "Ali Veli" adlı hikaye kitabının bir incelemesini yapmaya çalıştık. Hikayenin başlığından da anlaşıldığı gibi, olay örgüsü iki arkadaşın Güneş ile Ay'ın yerine geçip benzetme yapmalarından ibarettir. Hikayede olay öğretmenin ay ve güneşten bahsettiği sırada başlamaktadır. Aralarından konuşmaya başlayan Veli ile Ali empati kurarak Güneş ile Ay'ın yerine geçerler. Böylece aralarında bir rekabet oluşur.

Anahtar kelimeler: Esad Bayram, Ali Veli hikaye kitabı, Kuzey Makedonya, inceleme.

Abstract

Esad Bayram was born in 1934 in the pearl town of North Macedonia. He passed away in 2017. He is a writer, poet, educator, translator, journalist, and politician. He was responsible for the distribution of newspapers and magazines in the Turkish language in the region. Moreover, Esad Bayram is actively involved in many non-governmental organizations. He pioneered the spread and recognition of Turkish culture. Esad Bayram had literature works in many branches. He has been a member of the Writers Union of North Macedonia and the Translators Union of North Macedonia since 1957. Esad Bayram, shining like a star, started to raise awareness in every field. Thus, he received various awards in many branches. Esad Bayram appeared in school books with his short stories and poems. While keeping the Turkish language and culture alive, he is also a school book author. He has written the Mother Language Turkish book that would allow Turkish children to receive an education in their native language. He wrote many children's books. In this study, we tried to make a review of the storybook named "Ali Veli." As can be understood from the title, the plot consists of two friends who were described as the Sun and the Moon for an analogy. The story begins when the teacher is talking about the moon and the sun. Veli and Ali, who started to talk between them, empathize and replace the Sun and the Moon. Thus, competition occurs between them.

Keywords: Esad Bayram, Ali Veli storybook, North Macedonia, review.

GİRİŞ

Hayatı ve Edebi Kişiliği

Yazar, şair, eğitimci, çevirmen, gazeteci ve siyaset adamı Esad Bayram, 1934 yılında Kuzey Makedonya'nın incisi en tatil cenneti olan Ohri'de doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini doğduğu yerde tamamlamıştır. Yüksek öğrenimini ise açık öğretim olarak Belgrad Üniversitesinde tamamlamıştır. Üniversiteden mezun olduktan sonra iş hayatına başladı. İş hayatına öğretmenlik yaparak başladı 1957-1959 yılları arasında kısa bir süreliğine bu görevde bulunduktan sonra bir

¹ İştih-“Gotse Delçev” Üniversitesi, Kuzey Makedonya mahmut.celik@ugd.edu.mk

süreliğine de 1959-1960 yılında Ustruga kentinin Türk okulunda Müdür görevinde bulundu. Esad Bayram iş hayatında girmesiyle birlikte kalitesini göstermeye başladı. Eğitim- öğretim yılının bitmesiyle birlikte müdürlük görevinden istifa eden Esad Bayram 1960-64 yılında Ohri İlçe Belediyesinde Kaymakam görevine atanır. Kaymakamlık görevini tamamladıktan sonra 1964-1976 yılları arasında tekrardan eski koltuğu eğitim sektöründe müdürlük görevinde bulunur.

1976 yılında Ohri'den ayrılarak Makedonya'nın başkenti Üsküp'e taşındı. Üsküp'e taşınmasının sebebi, kendisinin orada daha iyi daha verimli olacağından dolayıdır. Esad Bayram'ın azmi ve çalışkanlığı sonucunda mutlak verimi alması kaçınılmazdı. 1980 yılına kadar Makedonya Cumhuriyeti ile Kosova Özerk bölgede Türk dili üzerinde eğitim gören öğrenciler için gereken kitaplar, Türk dili üzerinde çıkan gazete ve dergilerin dağıtılması alanında sorumlu görevinde bulundu. Bunların dışında da Esad Bayram birçok sivil toplum kuruluşunda aktif durumlarda bulunarak Türk kültürünün yayılması ve tanınması için öncülük yapmıştır. Örneğin Ohri'de 1960-1963 Gençlik Derneği başkanı, bu dönemde aynı zamanda Belediye Nişancılar Örgütü'nün de başkanıdır. Üsküp'e taşındığı zaman da Kiselavoda Belediyesi Nişancılar Birliğinin 1982-1986 yıllarında da başkanıydı ve aynı zamanda Makedonya önde gelen "Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi-Üsküp" Nişancılar Birliğinin de başkanlık üyesiydi.

Makedonya' da Türk kültürü ve folklorunun tanıtılmasında öncülük eden Ohri'nin Türk Kardeşlik Birlik Güzel Sanatlar Derneği'nin folklor oyunculuğunu bulunan Esad Bayram bir dönem sonra da aynı dernekte başkanlık görevinde bulunmuştur. Bunların dışında aldığı kaliteli eğitim sonucu yazarlığa soyunan Esad Bayram birçok dalda eserler vermeye başlamıştır. Bunun farkına varan Makedon yazarlar böyle bir dehayı 1957 yılından Makedonya Yazarlar Birliğine ve aynı zamanda Makedonya Çevirmenler Birliği'nin himayesi altına almışlardır. Bir yıldız gibi parlayan Esad Bayram her alanda farkındalık yaratmaya başlamıştır. Böylelikle birçok dalda değişik ödüllere layık görülmüştür.

Üsküp'ün "Kiselavoda" Belediyesine Ohri'den gelen Esad Bayram 1980-1991 yılları arasında da yaşadığı belediyenin en üst görevinde bulunarak belediye başkanlığını yürütmüştür. Ondan sonra Makedonya Cumhuriyeti Sosyalist Birliği Başkanlığı üyesi olarak 1991- 1994 yılları arasında görevlenmiştir. Esad Bayram çalışma döneminde daha birçok toplumsal örgütlerde görevlenerek halkına hizmetleri çoktur. Oysa onun kadar değer hizmetleri eğitim, kültür, edebiyat ve çeviri alanlarında inkar edilemeyecek kadar çoktur. Esad Bayram okul kitaplarında öykü ve şiirleriyle yer alırken, Türk dili ve kültürünü yaşatırken, Türkçe' nin öksüz düştüğü dönemde aynı zamanda okul kitabı müellifidir. Türk çocuklarının kendi ana dillerinde eğitimlerini tamamlamak için ve kendi ana dilini öğrenmesi ve ilerletmesi için Ana Dili Türkçe kitabını yazmıştır. Bu kitap Makedonya Türk okullarında 1986 yılından 2003 yılına kadar okutulmuştur. Makedonya Türk dilinin kültürünün varlığının daim kalması için mücadele veren yegane yazarlarımızdandır. Sekizinci sınıf öğrencileri 17 yıl boyunca değerli edebiyatçımızın kitaplarından faydalanmıştır.

1995 yılında emekliliğe ayrıldıktan sonra kendi çalışma alanını tamamen edebiyat, kültür, çevirmenlik ve gazetecilik alanına adamıştır. Özellikle bu alanlarda Makedonya Türk Kültür ve Edebiyatında çok verimli çalışmalara imza atmıştır. Birlik, Sesler, Tomurcuk, Tan ve Çevren dergilerinde çok sayıda makaleleri vardır. Esad Bayram'ın gazeteciliği Makedonya Türk Milletinin sesi olan Birlik'le bitmiyor, onun Makedonya'da çıkan Zaman Gazetesinde de Türkçe ve Makedonca dilleri bölümlerinde yıllarca yazıları görünürdü. Günümüzde de hala gazeteciliğe son vermedi gazeteciliği devam eder. Üç yıl önce başlayarak sürekli olarak Makedonca dilinde çıkan günlük gazete Makedonya Denes'de köşe yazarı olarak yazılarını yazmaktadır.

Kuzey Makedonya’da ki edebiyat, kültür ve sanattaki konumu ve etkisinin ve hassaten bu alanda oynadığı rolü ve sergilediği hizmetin en büyük delili Kuzey Makedonya Yazarlar Birliğinin çıkardığı edebiyat dergisi ‘‘Stojerin’’ editörü ve yayı yönetmeni olmasıdır. Günümüzde birçok ulusal ve uluslararası şiir festivallerinde Kuzey Makedonya Cumhuriyetini temsil etmektedir.

Mütevazı ve insan niyetli kişiliği ilk konuştuğunuz andan itibaren size hissettirebilen değerli şahsiyetlerden biridir. Esad Bayram’ın edebi kişiliği ve eserlerine baktığınız insansı bir özelliğe sahi olduğu göreceksiniz. İçindeki iyi niyet ahengi yazılarına da yansımıştır. Dolayısıyla ilham adığı edebi tür de halk edebiyatıdır. Halkın sesine önem veren Esad Bayram olayları daha insancıl olarak yorumlamıştır. Kendine mahsus bir tarz ile felsefi(insansı)hayatın önemini vurgulamıştır. Kitap, şiir ve makalelerinde insan olmanın gereğini ve insana yönelik sağduyuyu yansıtmıştır. Edebi uslubunun derinliklerinde halktan kopmaması ve kendini halka biri olarak görmesi en önemli özelliklerinden biridir. 80 yaşında olmasına ramen azmi çalışkanlığından ödün vermeyen değerli edebiyatçı, sanatçı ve siyaset adamı Esad Bayram günümüzde hayatını ‘‘Ohri’’ den Üsküp’e taşındığı ve aynı yerde belediye başkanlığı yapmış olduğu ‘‘Kisela Voda’’ Belediyesinde hayatını sürdürmektedir. 10 kasım 2017 yılında vefaat etti. (Aruç, 2006: 75)

Esad Bayram yaşamı boyunca bir çok eser vermiştir. Onlardan birkaçını sayabiliriz:

Örgüler, Türkçe çocuk şiirleri kitabı, Taşlanan Yürek, Türkçe şiir kitabı, Dete vo Godini, Makedonca çocuk şiir kitabı, Aliveli, Türkçe çocuk öyküleri kitabı, Mutfak Pehlivanları, Türkçe çocuklar için öykü kitabı,

Çocuk Edebiyatı Türü Hikaye

Çocuk edebiyatı, ‘‘çocukların büyüme ve gelişmelerine, hayal, duygu, düşünce ve duyarlılıklarına, zevklerine, eğitilirken eğlenmelerine katkıda bulunmak amacı ile gerçekleştirilen çocuksu bir edebiyat’’ (Şirin, 1994: 9) olarak tanımlanmıştır (Bilkan, 2005: 7).

Hikaye kahramanları çocuğun kendi dünyasında onun için en somut örneklerden biridir. Toplumsal ve kültürel değerlere ters düşmeyen, duygu, düşünce ve davranışlara sahiptir. Merkezde bulunan çocuk, hikayeyi dinleme süreci esnasından okuyucunun beden dilini örnek almaktadır. Okuyucu jest mimik ve tonlamalarına göre çocuk olayların önemine göre kendine bir harita çizmektedir. Okuyucu çocuğun duygu ve düşüncelerini pekiştirmesi için doğru yerlerde istenilen duyguyu hissettirir. Böyle çocuk kahramanların olumlu şahsiyetlerine bürünerek yavaş yavaş olaylar örgüsü aklında örülmeye başlar.

Hikayedeki kahramanları olaylara mücadele etmesi ve hikayenin sonunda olayı aşması çocuklarda mücadele duygusu uyardırmaktadır. Böylece çocuk başına gelecek olası olaylara daha güçlü sarılarak çözer. İşte bu tip olayların gerçekleşmesinde çocuk haz alıp mücadele vererek hiçbir zaman pes etmez. Bu tip durumlarda çocuk yapmış olduğu başarıları dillendirerek sosyalleşme olgusu gerçekleşiyor. Böylece çocuğun aynı anda birçok bilişsel ve psikomotor özellikleri aynı anda gelişmiş olur. Çocuk ve edebiyatın bu denli büyük özellikleri vardır. ‘‘Ağaç yaş iken eğrilir’’ deyimini söylerken yukarıda zikrettiklerimizi hiçbir zaman unutmamamız gerekir.

Kuzey Makedonya’da gelişen Türk çocuk edebiyatı konusunda yayınlanan çok sayıda hikayeler konu bakımından zengin olsalar da biçim bakımından kısa hikayelerdir. Buhikayeler genelde öğüt vermek amacıyla çocuklar arasında saygı, sevgi, paylaşım ve hoşgörü mesajlarını verirler. Makedonya Türk edebiyatında yer alan bazı konuların çocuklar tarafından benimsenmekle kalmayıp onların oyun, sevgi ve dostluk gibi ihtiyaçları karşılanarak hayal dünyaları zenginleştirilir (Çelik, 2012: 2).

Çağdaş çocuk edebiyatı çocuğa uygun olmalıdır. Çocukça anlayıştan uzak bir yaklaşımla, çocuğun kültür gelişimine, düş gücünün gelişimine ve okuma alışkanlığı kazanmasına katkı sağlamalıdır (Sever, 2008: 17).

Esad Bayram'ın "Aliveli" Çocuk Hikaye Kitabının İncelenmesi

Kitabın kimliği

Esad Bayram'ın Aliveli kitabının eleştirmenliği aynı dönemde Makedonya Türk edebiyatı ve kültürünün tanıtılmasında emeği geçen değerli edebiyatçılardan Fahri Ali ve Avni Engüllü üstlenmiştir. Türklerin yegane sesi olan Birlik Gazetesinin öncülüğü yapmış olan değerli edebiyatçılarımızdan Fahri Ali ve Avni Engüllü sayıyız makale, kitap yazmış ve o dönemlerde Yugoslavya Cumhuriyeti rejiminin sıkı olmasına rağmen Makedonya Türk edebiyatını kültürünü tanıtmakta öncülük etmişlerdir. Esad Bayram da aynı grup içerisinde yer alan ve yaptığı çalışmalarla kendini ispat edenlerdendir.

Dış Yapı Özellikleri:

- Büyüklük:** 23.4 cm, 17 cm'dir. Kitabın kalınlığı ise 4 mm'dir.
- Kağıt:** Kitapta ikinci hamur kağıt kullanılmıştır. Bu kağıt mürekkebi emmesi açısından kullanışlıdır. Kullanılan kağıt mat olmakla birlikte orta gramajlıdır.
- Safya düzeni:** Estetik düzene dikkat edilmiştir. Sayfanın kenarlarında ikişer cm boşluk bırakılmıştır. Bugüne kadar kitabın yırtılmaması kaliteli yapıştırıcılardan (tutkal) kullanıldığını göstermektedir. Kitabın sadece ön sayfasında resim bulunmaktadır. İçerisinde kesinlikle resim kullanılmamıştır. Estetik açıdan yoksun olduğunu söyleyebiliriz. Tümceler bazı yerlerde tek satırla tamamlanamadığından dolayı, hece sonu çizgileriyle bölünerek altta yazılmıştır.
- Kapak-Cilt:** Karton kapak kullanılmıştır. Şeffaf karton kapak selofanla desteklenmemiştir. Safyaların yapıştırılması için tutkal yapıştırıcı kullanılmıştır. Kapak kısmında doğayı anımsatacak güneş, ağaç, su, balık ve çocuk resminden oluşmaktadır.

Kimlik bilgileri:

Kitap, Birlik Yayınları'nın "Tomurcuk" dizisi bünyesinde yayınlanan esrin yayınevi Üsküp "Nova Makedoniya"; Yayın yönetmeni: Pande Kolemişevski; Başyazar sorumlusu: Drita Karahasan; Sorumlu yazar: Avni Abdullah; Teknik sorumlu: Erdoğan Nezir; Kitap, "Cumhuriyet Kültür Çıkar Birliği'nin" desteğiyle 1990 yılında yayınlanmıştır.

Kitabın amacı genelde önsöz ve giriş kısmında verilir. Esad Bayram'ın "Aliveli" eserinde böyle bir durum söz konusu değildir. Bunun dışında da sadece kitabın ön sayfasında yer alan "Güneş, doğa ve çocuk resminin tasvirini yapan bir resimden ibarettir", aynı zamanda da kitabın hedef kitlesi (yaş grubu) belirtilmemiştir. Bunun dışında da kitapta "Kaynakça, fiyat ve ISBN" numarasının da olmadığını göze çarpan özelliklerdendir.

"Aliveli" Çocuk Hikaye Kitabının Özeti

Bölümler:

I. Ali ile Veli;

Hikaye: 1. Veli ile Ali, Güneş ile Ay (Bayram, 1990, s. 6)

Hikayenin başlığından da anlaşıldığı gibi, olay örgüsü iki arkadaşın Güneş ile Ay'ın yerine geçip benzetme yapmalarından ibarettir. Hikayede olay öğretmenin ay ve güneşten bahsettiği sırada başlamaktadır. Aralarından konuşmaya başlayan Veli ile Ali empati kurarak Güneş ile Ay'ın yerine geçerler. Böylece aralarında bir rekabet oluşur. Hikayenin giriş, gelişme ve sonuç

bölümleri birbiriyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Öyle ki hikayenin sonunda Güneş kılığına giren Ali yazara göre galip gelerek hikaye sonlandırılır.

- *Sınıfta güldürmedir koptu. Ali niye güldüklerinin farkına varmadı.*

Veli, zekiliğini korumaya çalıştı:

- *Ay'a çıkılır ama Güneş'e çıkılmaz!*

- *Sen Ay'a çıkarsın da niye ben Güneş'e çıkamıyacakmışım. Çıkarım, hem de öte yanına geçerim, - diye böbürlenerek yanıt verdi Ali. (Bayram, 1990, s. 6).*

Hikaye: 2. Derste (Bayram, 1990, s. 7)

Başlığından anlaşılacağı üzere hikaye sınıfta geçmektedir. Olay öğretmenin sınıfta öğrencilerini soru sorduğu anda gerçekleşiyor. Öğretmen, öğrencilerine soru yönlendirirken Veli'nin bir an kalkıp kapıya doğru yönelmesine öfkelenen öğretmen, izinsiz nereye gittiği sorar. Bunun üzerine Veli, sol elini kaldırdığını tuale ihtiyacının olduğu söylemiş. Öğretmenine bir de ukalalık yaparak tualete çıkmak için sol elimi kaldırmıştım oysa siz, dersi bilenler için sağ elini kaldırsın demiştiniz. Benim sol elimi kaldırdığımı önemsemediniz ve ben bunun üzerine ihtiyacımı gidermek için dışarı çıkmaya karar verdim. Bunun üzerine öfkelenen öğretmen Veli'ye sol eliyle günlüğün sol tarafına zayıf bir not yazmasıyla hikaye sonlandırılır.

- *Dışarı çıkmaya hazırlanan Veli'ye öğretmen:*

- *Nereye yahu, hani el kaldırdın, dersini söyleyecektin?*

- *Ama öğretmenim, sol elimi kaldırmıştım, hem de dışarı çıkmak için kaldırmıştım. Oysa bir kezinde dersi bilenler sağ elini kaldırsın demiştiniz. (Bayram, 1990, s. 7)*

Hikaye: 3. Telefon (Bayram, 1990, s. 8)

Hikaye Ali ile Veli'nin telefon görüşmesiyle başlar. Telefonda görüşmelerinin sebebi okulda öğretmenlerinin verdiği ev ödevi sonucunda oluşur. Olay Ali'nin Veli'ye telefon ederek ev ödevini söylemesini istemesiyle başlar. Veli'nin telefonda ev ödevini söylersem öğretmen anlar (duyar) söylemesi Ali'yi öfkelenendirir. Bunun üzerine Ali öfkelenerek, Veli'ye sen ödevini söyle benim de adım arkadaşından yazıyor diye çıksın, bakalım ne olacak şeklinde hikaye sonlandırılır. **Not:** Hikayede anlatılmak istenen, o dönem telefon dinlemelerinin olduğunu her an dikkatlerin üzerlerinde olduğunu anlamında bir iletisi vardır.

Ali ile Veli telefonda konuşuyorlardı:

- *Alo, telefonda kim?*

- *Veli!*

Bense Ali, seni ilkin sormalı! E, nasılsın?

- *İyi, iyi...*

- *Ev ödevini yaptın mı?*

- *Yaptım!*

- *Ne olur bana da söyler misin?*

- *Telefonda mı?*

- *Telefonda.*

- *Hayır, olmaz, telefon ikilidir, öğretmenimiz duyabilir.*

- *E e, ne var, duysun duyacaksa, benim de bir defa ev ödevir başkasından yazıyorum diye adım çıksın. (Bayram, 1990, s. 8)*

Hikaye: 4. Yardımlaşma (Bayram, 1990, s. 9)

Konu başlığının anlamı üzerinde olduğu gibi bu hikaye de sınıfta geçmektedir. Öğretmen Ali'yi sözlüye kaldırdığı sırada arkadaşı Veli'nin yardım etmesi sonucu hikaye örgüsü başmaktadır.

Öğretmenin, Veli'nin Ali'ye gizlice yardım ettiği görünce her ikisini de uyarır. Bunu üzerine Veli; öğretmenin arkadaşlık ölmedi, herhalde yardım edeceğiz demesi sonucunda öğretmeni uyarır. Öğretmen de yardım öyle gizlice yapılmaz, (ona hazır lokma derler (Bayram, 1990, s. 9)) deyimiyle onları uyarır. Böylece Ali ve Veli öğretmenlerinin söyledikleri üzerine, yaptıklarının yanlış olduğunu anlarlar.

- Öğretmen Ali'ye yeni dersi soruyordu. Ama Ali pek anımsamıyordu. Ali'nin yanında oturan Veli gizlice fısıldıyordu. Bunu farkına varan öğretmen sus diyordu.

Arkadaşlık var, arkadaşlar birbirine yardım etmeli demediniz mi?

- Dedim ama böyle demedim, bu artık kötü yardım ve kötü hizmet olur. Buna yardımlaşma denmez, hazır lokma denir, sonra fısıldama ile yardım yapılmaz, gür sesle yardım yapılır. Hem de bu evde, birlikte ders çalışarak yapılır.

- Böylesine ise ha Veli, ha ali derler. (Bayram, 1990, s. 9).

Hikaye: 5. Yiğit (Bayram, 1990, s. 10)

Olay sınıfta geçmektedir. Matematik öğretmenlerin sert olduğunu vurgulayan yazar, aslında bunun, onlara öz bir şey olmadığını, matematik dersinin zor olduğu için öğrencilerin gözünde sert olarak gözüktüğü belirtir.

Olay, matematik öğretmenin aranızda yiğit varsa buyursun tahtaya çıksın sözlü yapacağım demesiyle olay örgüsü başlamaktadır. Kendine güvenen Ali soluğu tahtada alır. Bunun üzerine öğretmenin takdirini alan Ali ödevi çözmeye çalışır. Ancak işler istediği gibi gitmez, belli bir süre tahtada durduktan sonra öğretmen sinirlenerek, geç yerine deyip, defterine bir şeyler yazar. Öğretmenin defterine ne yazdığını soran Ali, (burnun kadar bir bir yazdım Ali! (Bayram, 1990, s. 10)) cevabı alır.

Bunun üzerine öfkelenen Ali; zaten bir zayıfım vardı, şimdi bir tane daha yazdınız bu iki etti, diyerek ukalalık yapar. Öyleki öğretmen, Ali hesap biliyor bilmesine de, kendi hesabını biliyor demesiyle hikaye sonlandırılır.

Çoğunlukla matematik öğretmenleri serttir. Fakat sert insanların sözü de sözdür. Ciddiyetlerini korurlar demek istiyoruz. Öğrenciler korktuklarını ileri sürerler hep.

- Aranızda yiğit varsa çıksın, şu vereceğim hesabı tahtada yapsın. Benden fazla bir not var, dedi.

- Ali kurcalandı, kafasını çalıştırmaya başladı. Hızlandı, yavaşlandı, ama hep yerinde saydı.

- Öğretmenim defterine kaç yazdınız?

- Burnun kadar bir bir yazdım Ali!

- Peki öğretmenim, bir bir de sizden var, ne etti iki. O kadar, iki geçerli nottur!

Değil yiğit, babayiğit buna derler. Ali hesap da bilmiyor değil, biliyor bilmesine, ama kendi hesabını biliyor.

Hikaye: 6. Ev Ödevi (Bayram, 1990, s. 11)

Hikaye, öğretmenin ev ödevlerini kontrol etmesi sırasında gerçekleşiyor. Sıra Veli'ye gelince, sınıftan bir ses yükselir " Veli ev ödevini okulda yaptı" küçük düşürecek bir sesle Ali sesini duyurur. Bunu üzerine Veli, ev ödevini okulda yaptığını ve geçerli bir sebebinin olduğunu öğretmenine söyler. Merak eden öğretmen sebebi açıklamasını ister.

- Veli: Kardeşimin ev ödevlerimi yapmadığını arkadaşlarıma kanıtlamak için bunu yaptım. Öğretmenim, mademki Ali bunu size bildirdi, benim de bir söyleyeceğim var. Ali her daima ev ödevini okulda yapar. Ali'nin bunu yapmasının sebebi kıskançlıktır. Çünkü Ali'nin ona yardım edecek kardeşi yok.

- Öğretmen öğrencilerin ev ödevlerini yokluyordu.

- Öğretmenim, Veli ev ödevini evde yapmadı, sınıfta yaptı diye mınafıkladı Ali.

- Gerçekten mi öyle?

- Bana kardeşim yardım yapıyor sanmıyasınız diye.

- *Söylemeyecektim ama söyledim. Onun gibi mınafık oldum.* (Bayram, 1990, s. 11)

Hikaye: 7. Prensipli Olmak (Bayram, 1990, s. 12)

Ali ile Veli sıkı arkadaşlar. Aralarında prensipli olacaklarına, sınıfta konuşmayacaklarına dair söz verirler. Aralarında biri ders hazırlıksız yakalanmıştır. Öğretmen Ali'den cevap alamadığı için Veli' ye yönelir. Veli' den de ses çıkmayınca öğretmen öfkelenir. Bunu üzerine onları tahtaya yazılı olarak cevaplamaları için çıkarır. Öğretmen biraz da üstlerine gidince de öğrenciler altında yatan sebebi açıklama mecburiyeti hissederler.

Öğretmenim; siz her zaman prensipli olamamız gerektiğini söylüyorsunuz, bizimde bir presibimiz var, diye öğretmene çıkışırlar. Öğretmen; evet haklısınız, ama onunda bir yeri zamanı vardır'' söyleyerek onları defterine yazdığı not ile cezalandırır.

- *Onlar dilsizleşmiş gibi yalnız susuyordu. Omuz bile sıkıyordu. Öğretmen bunun üzerine üstelerken...*

- *Veli: Prensipli olmamızı istiyordunuz. Prensip prensiptir, konuşmıyacağız.*

- *Evet, prensip prensipleri saygılamamak presipsizliktir. Benim prensibim ise, susmakla gerçekleştirdiğiniz prensibinizi prensipiyel olarak not defterime kaydetmektir.* (Bayram, 1990, s. 12).

Hikaye: 8. Kompütürün Gözleri Gibi (Bayram, 1990, s. 13)

Hikaye, öğretmen öğrencilerine çözmesi için verdiği ödev sonucu başlar. Bütün öğrenciler başı eğik telaşlı bir şekilde ödevi çözme çalışıyorlar. Onların arasında bir tek Ali kafası dik, duvarda bir noktaya odaklanmış şekilde bakmaktadır. Ali'nin bu davranışı öğretmenin dikkatini çekmeye yetmiştir.

Öğretmen, Ali'nin yanına yaklaşarak, herkes ödevi çözmeye çalışırken sen duvara odaklanmışsın. Ali ukala bir tavır takınarak: Öğretmenim, ben kompütür gibiyim beynimde hesap yapıyorum, yalnız bugün bilgilerimi defterime aktaramıyorum. Bunu da doğal karşılayın, çünkü *teneke parçası kompütür arızalanırsa insan bozulmaz mı?* (Bayram, 1990, s. 13) diyerekten öğretmeni geçiştirir.

Asıl mesel hikayenin sonunda anlaşılıyor. Meğerse Ali, öğretmen gelmeden önce duvara kopya yazmış. Bunu fark eden Veli de duvardaki kopyayı silerek Ali'nin kopya çekmesine engel oluyor. Böylece Ali ödevi çözememiş olur.

- *Ali, ne bekliyorsun, niye hesabını defterine yazmıyorsun? Bak, arkadaşlarının hepsi bir şeyler karalıyorlar. Yoksa beyaz duvarda mı hesabın çözümünü görüyorsun?*

- *Ali hazır yanıtı buldu:*

- *Ben kompütür gibiyim. Hani kompütür hesapları kalemle yapmıyor değil mi? Kurulmuş beyin ile yapıyor. Duvara bakım beynimle hesapları işliyorum. Nedir ki, beyaz deftere çıkramıyorum, kompütür arıza oldu. Teneke parçası kompütür arıza oldu da canlı insan hiç bozulmaz mı? Bozulur. Maşallah kafam çalışıyor, ama kurguyu hesaplama kompütürüm bozuldu.*

- *Nedik ki, yazılı yoklamadan önce Ali'nin duvara yazdığı bilinen rakamları, Veli farkına vardırmdan silmişti. Gerçekten Ali Veli'nin muzipçiliğine bozulmuştu.*

Hikaye: 9. Uzayman (Bayram, 1990, s. 14)

Hikaye, öğretmen öğrencilerine büyünc ne olmak istersiniz sorusu üzerine kurulmuştur. Öğrenciler o kadar meslek söylemişler ki artık seçilebilecek meslek kalmamış. Bu arada Veli, Ali'nin kulağına bir şeyler fısıldar. Ali'nin hoşuna gitmiş olacak ki, hemen öğretmeninden söz ister. Öğretmenim, ben Uzayman olmak isterim deyince, sınıfta bir kahkaha kopuverir.

Öğretmen, neden Uzayman olmak istersin sorusu üzerine, Ali ne cevap vereceği bilmez. Araya giren Veli: öğretmenim, Ali aslında tam mesleğini seçti, çünkü ders boyunca düşüncede yani uçuyor. Bunun üzerine de Ali: eğer sen benim düşüncelerimle uçtuğumu biliyorsan, o zaman sen fazla uçuyorsun, o zaman sana da Uçman diyelim olsun bitsin...

- *Gırgır geçeceğini nereden bilsindi. Yavaşça kulağına Uzayman'' olmak ister misin?*
- *Bir İki demeden parmağını kaldırdı:*
- *Ali, kendisine uydurulmuş bir kulp gibi düşünülen bu mesleğin hazır yanıtınıda bulamadı. Yalnız omuzlarını sıktı. Fırsatı kollamayı bilen Veli herkesin özenini çekmek ister gibi bir tavır takınarak yanıtladı:*
- *Sonunda Ali'nin Veliye şu yanıtı olmuştu:*
- *Madem ki sen benim derste düşüncelerimle uçtuğumu biliyorsun, benden fazla uçuyorsun demektir. O halde, ben uzayman olursam, seninde uçman olmanı öneriyorum. Ali ile Veli artık ders süresinde uçmadılar. Dersten sonraya bıraktılar.*

Hikaye: 10. Anneye Armağan (Bayram, 1990, s. 15)

Öğretmen sınıfta anneler gününün önemini öğrencilere anlatmaktadır. Öğrencilerin de katılımını sağlam için, onlara anneler gününde anneniz bir hediyeniz olacak mı sınız? sorusuyla hikayenin olay örgüsü başlamaktadır. Her zamanki gibi baş rolde yine Ali ve Veli bulunmaktadır.

Çoğu zaman aralarında birbirinden üstün olma girişimleri bu hikayede de devam etmektedir. Ali, yeni doğacak kardeşinin düşünerekten, annesine onun küçükken sallandığı beşiğini kardeşine hediye edeceği söyler. Böylelikle de annesinin işi kolaylaştırmış olup ona da bir hediye vermiş olacak. Ali'nin bu durumunu kıskanan Veli hiç geri kalır mı? O da, annesine hediye etmek yerine, ondan bir istekte bulunur. Canım annem, Ali'nin bir kardeşine nazaran senden ikiz kardeş istiyorum. Ali ile Veli anneler günü armağanını unutmuş, artık annelerinden çocuk yapmalarını istiyorlarmış.

- *Senden güzel var mı diye soracağım. Kucaklayacağım, yarına kadar öyle kalacağım, vücudunun sıcaklığını duyacağım.*
- *Yürek vuruşlarına kulak vereceğim. Anne yüreği o gün başka vurur çünkü.*
- *Ama bu öpücükler başka öpücüklerdir, hergünkü öpücüklere benzemez. Çünkü bir öpücük bine bedeldir.*
- *Anneciğin salladığım beşiğim, yeni dünyaya gelecek kardeşime armağan olsun.*
- *Veli hep üstün çıkmak ister. Aliden üstün. Ali'nin bir kardeşine karşılık, iki kardeş armağan etmelidir.*
- *Annelerinin yüce bayramını çocuklarla süslüyorlar. Varsın süslesinler.*

Hikaye: 11. Eşek Arabası (Bayram, 1990, s. 16)

Hikaye, öğretmenin trafik araçlarından bahsetmesiyle başlamaktadır. Öğretmen anlattığı sırada öğrenciler de aralarında öğretmenden izin almadan trafik araçlarını sınıflandırmaya başlarlar. Otomobil, otobüs, kamyon, traktör derken aradan bir öğrencinin fayton da olur mu, demesiyle sınıfta bir kahkaha kopuverir. Öğretmen faytonun da trafik araçları arasına girdiğini onayladı. Bunu üzerine Ali: peki öğretmenim eşek arabası da mı trafik araçlarına düşmektedir? sorusuyla sınıfta bir kahkaha daha kopuverir. Öğretmen tam olur diye cevap verecekken, Veli konuya dahil olur. Benim bildiğim at arabası vardır, eşek arabası değil. Halihazırda cevabı olan Ali: Cemil amcanın arabasıyla eşek koşturduğunu hatırlamıyor musun, hatta sen Cemil amca'yı görünce çok gülmüştün. Dersin sonunda hep beraber eşek arabasının trafik aracı olduğunu kabul onaylarlar.

Öğretmen derste trafik araçlarından konuşuyordu. Öğrenciler sırasıyla trafik araçlarını sayıyorlardı:

- *Ali cıfıkrını kullanmak istedi:*
- *Yahu, eşekler aklını yesin Ali.*
- *Ali de bu kez hazır yanıtını kullandı:*
- *Hatta sen gördün, kasıklarını tuta tuta güldün, bizi de güldürdün.*

Hikaye: 12. Eşek Muhabbeti (Bayram, 1990, s. 17)

Hikaye, eşeklerin çokluğundan şikayetçi olan Ali ile Veli arasında geçmektedir. İnsanların eşekleri çalışkan ve uysal oldukları için sevmelerine anlam veremediklerine ve babalarının sürekli olarak bunlara, eşek hitap etmesinden rahatsız olmaları üzerine hikaye kurgulanmıştır. Konu eşeklerden açılmışken, babalarının onlara, “eşek, eşseoğlu eşek” söylemelerinden ki memnunsuzluğu dile getirirler. Olay, Ali ile babası arasında geçmektedir. Bir gün babası Ali’ye “eşseoğlu eşek” söylemesinden ötürü, Ali babasına karşılık olarak yönlendirdiği; “babam sen misim?” sorusu sonucunda yediği dayakla olay sonuçlanmaktadır. Hikaye aralarında geçen eşek muhabbetinin anlamsız olduğunun farkına varmalarıyla sonuçlanır.

- *Amanın bre bu eşeklerden bir türlü kurtulamıyoruz.*
- *Nereye dönersen eşek. Sağda eşek, solda eşek.*
- *Var ya, eşek gibi uysal.*
- *Babam ikide bir bana: ‘‘ Be eşek’’ diyor.*
- *Hey allahım, çok şükür büyümemiş, diyorum.*
- *Ama eşek gibi kötek yedim.*
- *Ali ve Veli gördüler ki bunun sonu yok.* (Bayram, 1990, s. 17)

Hikaye: 13. Ali’nin Dedesi, Veli’nin Ninesi (Bayram, 1990, s. 18)

Hikaye, Ali ile Veli’nin “deden mi, yoksa ninenin mi?” olması daha iyi olması üzerine kurulmuştur. Ali’nin ninesi olmadığı için, insanın dedesinin olması daha iyidir, Veli’nin de dedesi olmadığı için, insanın ninesi olması gibi güzel bir durum yok konusu üzerine kurulmuştur. Her ikisinde çok sevildiği onların arasına ayırım yapmak mümkün olmadığı belirtirler. Ali’nin ninesinin ve Veli’nin dedesinin olma hasretlerini yaşadıkları için her daima biri diğerine ziyarete gitmekle içlerinde ki nine ve dede boşluğunu dolduruyorlar.

Ali dedesiyle övünüyor. Ninesi yok. Veli ninesiyle övünüyor. Dedesi yok.

- *Bak ben dedesiz yaşıyorum, ama ninesiz katiyen yaşayamazdım.*
- *Bilirse dedesine söylesin, ninesine söylesin.*
- *Çünkü onlar bu kadar sevdiklerini bilmezler, evin en değerli bir nişanı olduklarını görmezler.* (Bayram, 1990, s. 18)

II. Bölüm

Yıl ile Güneş (Bayram, 1990, s. 19)

Kitabın ikinci bölümü on iki hikayeden oluşmaktadır. Adından da anlaşıldığı üzere hikayeler yılın on iki ayını anlatmaktadır. Yazar mevsimlerin güzelliklerinden bahsederek hikayeler yazmıştır. Öyle ki, hikayelerde aylar, mevsimler arasından bağlantı kurarak yalın bir dille anlatmıştır. “Aliveli” bölümünde olduğu gibi burada hikayelerin özetlerine ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü hikayeler aynı olay örgüsünden oluşmaktadır. Hikayeler, ‘Yıl’ hikayesi ile başlamaktadır. ‘Yıl’ hikayesinin bütün ayların anısıdır, ananın çocuklarına ne kadar bağlı olduğu anlatmaktadır. Öyle ki, ‘Yıl’ hikayesine baktığımızda diğer on iki hikayenin özeti barındırdığını görebiliriz. Örnek olarak ‘Yıl’ hikayesi aşağıda verilmiştir:

Yıl (Bayram, 1990, s. 20)

Adım yıldır. On iki çocuk anasıyım. Yavrularıma yalnız ben bakarım. Güneş baba da onlara bakar. Yaşam verir. İlk oğlum Ocak’tır. Son kızım Aralık’tır. Biri bir Ocak’da öbürü de bir

Aralıkta doğmuştur. Ortancı evladım haziran'dır. En küçüğü ise Şubat'tır. Aslında Şubat en kısa boylusudur, her dört yılda boyu bosu değişir. Şubat'tan sonra Mart dünyaya gelmiştir.

Aralıktan önce ise Kasım yaşama gözlerini açmıştır. Uzun boylu iki kardeş Temmuz ile Ağustos'tur. Her ikisi de aynı boydadır. Yiğit adıyla anılır. Bizim Nisan bir Nisan'da doğduğu için yalancı lakabını almıştır. Almıştır değilse, bu lakabı vermişlerdir. Keşke bu lakabı Ekim'e verselerdi. Analar evlatları arasında ayırım yapmaz, ama sevecenliğiyle Mayıs'ı ayırt etmek isterim. Eylül'ü de onun kadar severim. Çünkü o da talihlidir.

Ben çok çoklu ve çok yürekli mutlu bir anayım. Evlatlarım yaşadıkça ben de yaşarım. Biz yaşadıkça, siz de varsınız, altın gözlü çocuklar.

Not: Hikayenin orijinal şekli alınmıştır. Yapılan yazım yanlışları ve anlatım bozuklukları belirtilmemiştir.

III. Bölüm

Hafta Ana ile Çocukları (Bayram, 1990, s. 33)

Kitabın üçüncü bölümü yedi hikayeden oluşmaktadır. Adından da anlaşıldığı üzere hikayeler 'Hafta ana'nın', Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar çocuklarından oluşmaktadır. Her çocuk için ayrı bir hikayesi olan 'Hafta ana' onlara sevgisini yazdığı hikayelerle aktarmaktadır. Yazar diğer hikayelerde olduğu gibi çok sıradan yalın bir dil kullanmıştır. Öyle ki, 'Hafta Ana ile Çocukları'nın' tüm hikayelerini anlatma gereği duyulmamıştır. Bunların arasında bir tek 'Hafta Ana' hikayesi tamamı yazılacaktır. Çünkü bu 'Hafta Ana'nın' tüm çocuklarının kısaca özeti verilmiştir. Öyle ki, tek tek özetleme gereği hissedilmemiştir. Örnek olarak 'Hafta Ana' hikayesi aşağıda verilmiştir:

Hafta Ana (Bayram, 1990, s. 34)

Adım Haftadır. Yedi evladım var. 'Yiğit lakabıyla anılır' ata sözü var ya, evladlarıma tek lakap takmışlar, gün demişler. Sizin anlayacağınız yedi günüm var. Başka türlü bana yedi gün derler. Hepsı de özel adla anılır. Son evladım Pazar darılmasın ama, ilk evladım Pazartesidir. Salı salıncakta salıncırsa, Çarşamba pek çok temizliği ile tanıtmıştır kendini. İşi seven en çalışkan evladım Perşembedir. Cuma da işi sevenlerden sayılır, çoğu kez daha kısa bir zaman çalışmak zorunda kalır. Cumartesi kendi isteği üzere çalışmaya ayarlamıştır. İster çalışır, ister çalışmaz. Ondandir ki, ayda bir gün çalışır, üç gün çalışmaz. Evlatlarıma kimi uysaldır, kimi huysuzlaşır, ama hepsi sevilgen ve sevecendir. Haftanın bilmeceli şiiri şöyle:

*Bir ayda var
Dört hafta,
Her haftayı
Koy rafa.*

*Bir haftada var
Yedi gün,
Her gün mesela
Bir düğün.*

*Her günde var
Gün ve gece
Hepsi ayrı ayrı
Bir bilmece*

Not: Hikaye'nin orijinal şekli alınmıştır. Yapılan yazım yanlışları ve anlatım bozuklukları belirtilmemiştir.

SONUÇ

Kitabın kapağı: insan, güneş, yeşillikler, su ve balık tasvirinden oluşmaktadır. Kapağın ön kısmında hangi yaş grubuna ait olduğu belirtilmemesi çelişkili bir durum ortaya koymaktadır. Çünkü, kitabı okuyacak olan çocuk kitapta kendi yaş grubunun yazıldığı görünce kitabı benimseyecektir. Kitap, ona ait olduğu hissi yaratacaktır. Böylece çocukta bir an okuma hissini pekiştirecektir. Ölçütlere göre, on yaşına kadar olan çocuklara on iki punto ile yazılmış kitaplar önerilmektedir. Bu açıdan kitabın standartlara uyduğunu söyleyebiliriz. Kitap sadece ön sayfada oluşan bir resimden ibarettir. Kitabın içeriğine baktığımızda hikayeler 9-10 yaş seviyesinde bulunan çocuklara göredir. Ölçütlere göre bu dönemdeki çocukların renkli resimler, karikatürlere ihtiyacı vardır. Bunun dışında kitap, dış yapı incelemesi açısından standartlara uymaktadır.

Çocuk kitabını incelenmesi sonucunda karşımıza üzücü bir durum çıkmaktadır. Yazarın, yazdığı hikayelerde tekdüzelik, yazım yanlışları ve anlatım bozuklukları göze çarpmaktadır. Bu yanlışların yapılması çocuk üzerinde olumsuz bir etki yaratmakla onu kitaptan uzaklaştırır. Bunun yanında da çocuğun bilişsel ve psikomotor gelişiminin önünde bir engel teşkil etmektedir. Çünkü hikayelerde tek düzelik kullanılmış, bunun yanında da "Ali ile Veli" bölümünde sadece iki karakter kullanarak öğrencilerin zihinsel gelişimin önünde bir sınırlama oluşturmuştur. Bu dönemler çocuğun benlik olgusunun geliştiği dönemdir. Çocuğa görelik bir edebi anlatım biçimi kullanılmamıştır. Şirin'e göre, bu dönemlerde, çocuklar için edebiyat, her şeyden önce dildir. Edebiyat çocuğun dünyasına zenginlik katar. İyi bir edebiyat ürünü, çocuğa güzeli sevmeyi, dilini en iyi şekilde kullanmayı, hayal gücünü arttırmayı, kelime haznesini zenginleştirmeyi, dil bilgisi kurallarını pekiştirmeyi öğretir. (Şirin, 1998, s. 103, 178; Alpöge, 1983, s. 6).

Sonuç olarak, yazarın yazdığı çocuk hikaye kitabı, iyi veya kötü olarak günümüze ulaşmıştır.

Türkçeden uzak, anavatanından uzak olmakla birlikte, bu denli değerli çalışmalar yapması; eskiden söz sahibi oldukları topraklarda birden ikinci sınıf vatandaş statüsüne koyularak mücadele veren bir edebi akımdır. 1950-1960'lı yıllarında yapılan göç dalgası sonucunda insanların evlerini terk edip, çocuklarıyla, akrabalarıyla hasret gideremediği bir tabloyu göz önünde bulundurunuz. Kelimelerin yetersiz, acıların tarifsiz olduğu dönemlerde edebiyatçılarımız Türk kültürü örf ve adetlerini Yugoslavya Krallık döneminde haykırmaları (edebi eserler) yazmaları bizim, Türklerin mücadele ruhunu anımsatmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aruç, N. (2006). *Makedonya Türk Kültürün ve Edebiyatında Esad Bayram*. Hikmet Dergisi.
- Oğuzkan, F. A. (2010). *Yerli ve Yabancı Yazarlardan Örneklerle Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sever, S. (2008). *Çocuk ve Edebiyat*, İzmir, Tudem Yayınları.
- Şirin, M. R. (1993). "Çocuk Kitapları Çocuksu Bir Şölendir". TE, Sayı : 241.
- Şirin, M. R. (1998). *99 Soruda Çocuk Edebiyatı*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Denkova, J., Celik, M. (2015) *Esad Bajram'in "Aliveli" Hikâye Kitabında Sosyalleşme Olgusu*. Bal-Tam Türklük Bilgisi (22). Prizren
- Bilkan, A. F. (2005). *Çocuk Edebiyatı -Kavram ve Mahiyet-*. Hece d. Sayı.104-105.sayfa.7.
- Bayram, E. (1990). *Aliveli*. Üsküp.Yayınevi: Üsküp Nova Makedoniya.
- Çelik, M. (2012). *Makedonya Türk Hikayelerinde Çocukların Sosyalleşmesi*. Hikmet Dergisi. S. 1-5.
- Eren, H. (1990). *Dil tartışmalarında gerçekler* I. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu.

IV. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

[17 Aralık 2020 Çevrim İçi]

- Geçer, Genç Osman. (2006). *Türk Romanında Sokak Çocukları (1920-1970)*. Ankara : HÜ SBE. Dr. T. Hayber, A. (2001). *Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı*. İstanbul. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Neydim, N. (2000). *Çocuk ve Edebiyat Çocukluğun Kısa Tarihi Edebiyatta Çocuk Figürleri*. İstanbul: Bu Yayınevi.

KUZEY MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK EDEBİYATI DERGİSİ "TOMURCUK"
NORTH MACEDONIA JOURNAL OF TURKISH CHILDREN'S LITERATURE
"TOMURCUK"

Dr. Öğr. Üyesi Refide Şaini¹

Mr. İvana Koteva²

Özet

Osmanlı'nın Balkanlardan çekilişiyle, Kuzey Makedonya Türkleri hem eğitimde hem de kültürde bir susma aşamasına kadar gelmiştir. Kuzey Makedonya Türkleri için dönüm noktası 1944 yılında başlıyor. Bu yılın Aralık ayında ilk yayın organı "Birlik" gazetesi çıkmaya başlar. "Birlik" gazetesi sadece bir yayın organı değildi, aynı zamanda yeni açılmış Türkçe okulların da bir ders kitabıydı. Daha sonra "Pioner" çocuk gazetesi ondan sonra "Sevinç" çocuk dergisi yerini alır ve 1957 yılında da ilkökul çocukları için "Tomurcuk" çocuk dergisi de çıkmaya başlamıştır. Çocuk dergileri, çocukların yaşlarına ve gelişim seviyelerine uygun, duyularına hitap edebilen, birçok edebi türü içinde barındıran, süreli aralıklarla yayınlanan çocuk edebiyatı ürünleridir. Biz bu çalışmamızda; Kuzey Makedonya'daki Türk Çocuk Edebiyatı, bu edebiyata ait çocuk dergileri ve özellikle de "Tomurcuk" çocuk dergisi üzerine bir inceleme yaptık. İncelememiz sonucunda elde ettiğimiz verileri bilimsel bir metotla dikkatlere sunmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Kuzey Makedonya Türk Edebiyatı, Kuzey Makedonya'da Türk Çocuk Edebiyatı, *Tomurcuk* Çocuk dergisi.

Abstract

With the withdrawal of the Ottoman from the Balkans, the North Macedonian Turks have reached a stagnation period both in education and culture. The turning point for the North Macedonian Turks begins in 1944. The first publication "Birlik" newspaper was issued in December 1944. The newspaper "Birlik" was not only a media means but also a textbook for newly opened Turkish schools. Later, "Pioner" children's newspaper was published in North Macedonia, then "Sevinç" children's magazine, and in 1957, "Tomurcuk" children's magazine started to be issued for primary school children. Children's magazines are an output of children's literature suitable for children's ages and developmental levels; they appeal to their senses, contain many literary genres, and are published periodically. In this study, we made a review on Turkish Children's Literature in North Macedonia, children's magazines related to this literature, especially "Tomurcuk". We attempted to bring the data we obtained by applying the scientific method.

Keywords: North Macedonian Turkish Literature, Turkish Children's Literature in North Macedonia, *Tomurcuk* Children's magazine.

GİRİŞ

Türklerin Kuzey Makedonya ve Balkanlardaki varlıkları çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Hun Türklerinden sonra birçok Türk halkının bu bölgede hayatlarını devam ettirdikleri bilinmektedir. 540 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yer alan Kuzey Makedonya, Balkan Savaşları sonucunda oldukça önemli bir siyasi ve etnik değişime uğramıştır (Jelavich, 2009: 10).

Balkan Savaşları ve sonrasında birtakım baskı ve zulümler nedeniyle, Türklerin büyük bir kısmı bu bölgeden göç etmek zorunda bırakılmıştır. Kalanlar ise birçok haktan mahrum şekilde 1912-1944 yılları arasında Sırp-Hırvat-Sloven ve Yugoslav krallıklarının egemenliğinde

¹ "Uluslararası Balkan" Üniversitesi – Üsküp, K. Makedonya refide.saini@ibu.edu.mk

² "Gotse Delçev" Üniversitesi - İştıp, K. Makedonya ivanakoteva@ugd.edu.mk

yaşamışlardır. Yine bu dönemde II. Dünya Savaşı'nın baskı ve zulümlerine maruz kalmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde Yugoslavya'da Türkçe yayın hayatı maalesef felç olmuştur (Nureddin, 2008: 58; Eren 1989: 65).

1944 yılında Yugoslavya'ya bağlı olarak Makedonya Cumhuriyeti kurulmuştur. Almanya ve Bulgaristan'a karşı yapılan bağımsızlık savaşında sergiledikleri başarılar ile Türkler de bir takım haklar kazanmış oldular. Yine bu dönemde tüm imkânsızlıklara rağmen Türkçe eğitim verecek kadrolar oluşturulmuş ve Türkçe eğitim öğretim yapılan okullar kurulmuştur (Kaya, 2010: 134). "Makedonya" adıyla oluşturulan bu yeni ülkede çocuğa verilen değer artmış ve çocuklara kendi dillerinde eğitim görmeleri ve yine kendi edebiyatlarını tanıma fırsatı verilmiştir. Ülke 1991 yılında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nden ayrılarak Makedonya ismi ile bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak hemen sonra Yunanistan'la ilgili isim sorunu ortaya çıktı. 28 yıl süren bu sorun Makedonya'nın "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti" adını almasıyla birlikte Yunanistan ve Makedonya arasında yıllardır süregelen isim krizi de 2019 yılında resmen son buldu.

Kuzey Makedonya Türk Çocuk Edebiyatı

Kuzey Makedonya Türk edebiyatı, dolayısıyla da Kuzey Makedonya Türk çocuk edebiyatı bölgedeki siyasi ve sosyal karışıklıklar nedeniyle oldukça geç başlamıştır. Osmanlı dönemi Türk edebiyatından kopuşundan sonra otuz yıllık fetret dönemi yaşayan bu edebiyat, 1944 yılından itibaren yeniden bir canlanma fırsatı yakalamıştır.

Makedonya'da 1944 senesinde ortaya çıkan yeni ülke ve rejim çocuklara kendi ana dillerinde eğitim alma ve kendi öz edebiyatlarını yakından tanıma fırsatı vermiştir. Bunun sebebi olarak sosyalist kültürde iyi eğitim görmüş genç bir neslin sistem açısından bir güvence teşkil edeceği görüşü olması ve buna bağlı olarak da çocuk eğitimine önem verilmesi gösterilmiştir (İsen ve diğerleri, 2001: 48).

Tomurcuk dergisinin yanı sıra *Pioner* gazetesi ve *Sevinç* dergisi gibi süreli çocuk yayınlarının başında olan Necati Zekeriya da o dönemin çocuklara bakış açısını "Çocuk asla küçümsenmeyecek, ona en ciddi bir düşünür, en ciddi bir birey gibi bakılacak, en ciddi yaşama sorunları imge yoluyla da olsa büyük bir sorumlulukla sunulacaktır. Ayrımlar ancak değerlerle olabilir, yazarların dil ile deyişlerinde ve onların kişiliklerinde." (Zekeriya, 1967:79) sözleriyle dile getirmektedir. Bu ifadelerle bakıldığında çocuğun bir birey olarak ciddiye alınmasının yanı sıra ona anlayabileceği ve algılayabileceği her şeyin verilebileceği fikrinin altının çizildiği görülmektedir.

Makedonya Türk edebiyatında, 1965 yılında *Sesler* dergisi yayımlanmaya başlayana kadar çocuk edebiyatı hep ön sıralarda yer almaktaydı. Bu devirde hemen hemen bütün yazarların çocuk edebiyatına dair eserleri bulunmaktaydı (Engüllü, 1997:95). Makedonya Türk edebiyatının 1944-1991 yılları arasında çocuk edebiyatına dair eserleri bulunan bazı şair ve yazarlar şu şekilde sıralanabilir: Hüseyin Süleyman, Enver Tuzcu, Şükrü Ramo, Mustafa Karahasan, Lütfü Seyfullah, Necati Zekeriya, Hümaşah Vardar, Mahmut Kıratlı, Fahri Kaya, İlhami Emin, Recep Murat Bugariç, Esat Bayram, Avni Abdullah, Fahri Ali, Nusret Dişo Ülkü, Sabit Yusuf, Avni Engüllü, Suat Engüllü, Alaettin Tahir, Halise Özgün, Nadire Maksut, Cevahir Selim ve Enver Ahmet. Hayber, bu şair ve yazarların büyük bir kısmının sanattan ziyade eğitim-öğretimdeki ihtiyacı karşılamak amacıyla şair ve yazarlığa başladığını ifade etmektedir (Hayber, 2008:11).

Kuzey Makedonya’da Türkçe Yayın Faaliyetleri

Kuzey Makedonya’da ilk süreli yayın olarak *Rumeli Gazetesi* yayımlanmıştır. Bu gazete 1876 yılında Manastır’da yayım hayatına başlamıştır. (Kaya, 2016:79-114). Bu gazeteden sonra özellikle Meşrutiyet döneminde, Makedonya’da da Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerine paralel olarak süreli yayınların miktarında bir kayda değer bir artış söz konusudur.

Balkan Savaşları’ndan sonra Osmanlı’nın bölgeden çekilmesiyle Krallık Yugoslavyası’nda mağdur durumda olan Türkler din, dil, eğitim, yayım, sosyal ve siyasal örgütlenme gibi önemli konularda yeterince varlık gösterememişlerdir. Dolayısıyla 1912-1944 yılları arasında süreli yayınlar sekteye uğramış olsa da Türkler seslerini duyurmak adına on bire yakın gazete çıkarmak için yoğun bir çaba sarfetmiştir (Kaya, 2010:334).

İkinci Dünya Savaşı’nın son yıllarında, Üsküp’te, Latin alfabesiyle 23 Aralık 1944 yılında ilk Türkçe yayın olan *Birlik Gazetesi* çıkmaya başladı. Adı geçen bu gazetede çocuklar için de çeşitli yazılar ve şiirler yer almaktaydı. (a.g.e, 79: 114).

1949 yılında kadınlar için *Yeni Kadın* dergisi yayım hayatına adım atarken 1950 yılından itibaren ise ilk çocuk dergisi kabul edilen *Pioner* gazetesi yayımlanmaya başlar. Hemen sonrasında 1951 senesinde *Sevinç*, 1957 yılında da *Tomurcuk* dergileri dönemin ilk çocuk dergileri olarak yayımlanmaya başlanır. 1965 yılında toplum, eğitim ve kültür dergisi sayılan *Sesler*’in yayımlanması ile edebiyat hayatında ciddi bir hareketlenme olur. 1991 yılından itibaren Yugoslavya Federasyonu’ndan ayrılan Makedonya’da muhtelif girişimlerle pek çok gazete ve dergi faaliyet fırsatı bulmuştur (Çelebi, 2015: 121). Özellikle bu yıllarda neşredilen *Tomurcuk* dergisi Makedonya Türk çocuk edebiyatında kendisine önemli bir yer edinmiştir.

Tomurcuk Dergisi Hakkında

Tomurcuk Dergisi, yayım hayatına 1957 yılının Eylül ayında başlamıştır 2004 yılına kadar devam etmiştir. Derginin sahibi ve kurucusu Necati Zekeriya’dır. Derginin çıkarılmasındaki en önemli amaç ilköğretim çağındaki çocukların Türkçeyi daha doğru öğrenmeleri ve günlük hayatta kullanabilmeleridir. Aylık olarak çıkarılan dergi, Temmuz ve Ağustos ayları hariç yılda 10 sayı olarak yayımlanmıştır (Şaini, 2020:68). Derginin künyesi son sayfanın en altında yer alır. Derginin yazı kurulu her yıl değişiklik arz eder. Adresi: Partizanska Sk., Novi zgradi, Üsküp/Makedonya’dır (Şaini, 2020:75).

Tomurcuk Dergisinin Şekil Özellikleri

Ekonomik zorluklar, buna bağlı olarak istikrarlı bir kadro yetersizliği, yazı bulma/oluşturma sıkıntısı gibi sebepler dolayısıyla *Tomurcuk* Dergisi düzenli bir yayım hayatı geçirmemiştir ve derginin şekil özelliklerinde düzensizlikler olmuştur. Okumuş ve arkadaşlarının dikkatini çeken bu durum neticesinde derginin şekil özellikleri ile ilgili aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır (Okumuş ve diğerleri, 2013:270-271):

1. Kapak: Dergilerin ön kapak tasarımları her sayıda değişiktir. Derginin ressamı tarafından o aya, mevsime veya derginin içindeki konuya uygun olarak kapak resmi çizilmiştir. Derginin adı bazen kapağın üst tarafına, bazen de alt kısmına yazılmış ve dergilerin her kapağı genellikle farklı ressamlar tarafından hazırlanmıştır. Derginin adı ve sayısı dışında ön kapakta nadiren bir şiir veya yazı kullanılmış, arka kapak ise derginin son sayfası gibi düşünülmüştür. Ayrıca arka kapakta bir şiir ve şiire uygun resim, karikatür veya resimli hikâyeler ile bilmecelere yer verilmiştir.

2. Baskı: Kapak sayfaları dâhil birinci hamur kâğıda basılan derginin 1965 yılından itibaren baskı kalitesi artar. Buna bağlı olarak derginin fiyatı da yükselir. Dergide yer alan başlıklarla metinlerde farklı puntolar kullanılır. Başlıklar genellikle koyu; fakat desenlerin arasında kaybolacak şekilde yazılmıştır. Bunların derginin bütün sayfalarına yayılması da dikkate değerdir. Sayfa numaraları ikinci sayfadan itibaren başlatılır, ön kapak birinci sayfa kabul edilir. Ayrıca dergide bazı baskı hataları ve yazım yanlışları da mevcuttur, özellikle bazı isim ve yer adlarının yazımı hatalıdır.

3. Sayfa Yapısı: Dergi kapaklarıyla birlikte 16 sayfadır. 1957-1966 yılları arasında dikey, 1966-1971 yılları arasında yatay olarak basılır. 1971-1972 yıllarında ise, tekrar dikey baskıya dönülür. Yıllar geçtikçe baskı kalitesi de artar.

4. Fotoğraf: Dergide fotoğraf sayısı son derece sınırlıdır. Her sayıda 15-20 civarında desen-çizim bulunurken her ciltte ancak bir iki fotoğraf bulunur. Diğer çocuk dergilerine kıyasla daha az resim kullanılır.

5. Bölümler: Derginin hangi bölümlerden oluştuğunu bilmek okuyucuya büyük bir kolaylık sağlar. Bu sayede edebi türlerin tasnifi, yazıların değerlendirilmesi kolaylaşır ve okuyucu bu sayede aradığını hangi sayfada bulacağını önceden bilir. “Karışık Sayfa” olarak isimlendirilen bölümde bulmaca, noktaları birleştirme, bilmece, gülelim, tıpatıp aynısı gibi etkinlikler yer alır. 1963 yılında yayınlanan üçüncü, dördüncü ve beşinci sayıda tamamen okuyucuların şiirlerine yer verilen “Sizin Köşeniz” adlı ayrı bir bölüm ilave edilmiştir. “Yazısız Hikâye” olarak isimlendirilen bölümde çocuklardan resimde gördükleri hikâyeyi yazmaları istenirken “Haydi Resim Çizelim” bölümünde ise çocuklara resim çizmeyi öğretme amacı güdülmüştür. “Kitap Tanıtımı” daha çok dergide yazan yazarların çıkmış veya çıkacak kitapların tanıtıldığı bir köşedir ve bu köşe, çocuklara kitap okuma alışkanlığı kazandırmak için düzenlenmiştir. “Dilimizi Düzeltelim” köşesi ise çocukların Türkçeyi doğru kullanmaları için oluşturulmuştur. Her yıl alfabe öğretmek için çeşitli yazılar kaleme alınmış ve İlhami Emin 1970-71 sezonu boyunca her bir harfi öğretmek için şiirler yazmıştır. Sonraki yıllarda da “Resimli Sayfamız” bölümünde alfabe öğretimi devam etmiştir.

Tomurcuk Dergisindeki Yazarlar ve Yazıların İçeriği

Derginin içerisinde 7 ve 14 yaş aralığında ikokul çağındaki çocuklara yönelik farklı türlerde metinlerin yer aldığı bir dergi olarak tasarlanmıştır. Bu dergide asıl amaç çocuklara eğitim ve öğretim yönünden katkı sunmaktır. Eğitim süresi boyunca dergi yılda 10 sayı çıkar. Başka bir ifade ile bir eğitim-öğretim yılı eylül ayından başlayarak haziran ayında sona erdiği için dergi de sadece bu aylarda çıkmaktadır. Derginin içeriğinin okul müfredatına paralellik gösterecek şekilde seçilmesine özen gösterilmiştir. Yaz tatiline denk gelen iki ay içerisinde dergi yayınlanmamıştır (Şaini, 2020:68).

Tomurcuk, çocuklara hitap eden bir dergi olarak sayfalarını çocuklara seslenen karikatür ve desenlerle süsler, dergide renklendirilmiş yazılar kullanır. Çocukların hayal dünyalarını geliştirilmeleri için dergide bol bol şiir, hikâye, resim ve masal yer alır. Zihinsel gelişim için derginin son sayfalarında zekâ geliştirici oyunlar vardır ve dergi tür olarak şiir ağırlıklıdır. Bu şiirler içerisinde Makedonya, Yugoslavya ve tüm Balkan ülkelerinden şairler yer alır. *Tomurcuk* dergisinin 1957-1980 yılları arasında basılan sayılarında yer alan konular arasında başta vatan sevgisi olmak üzere halk kurtuluş savaşı, Tito’nun devrimleri, kahramanlıkları, Tito’nun yaşı günü, Yugoslavya halklarının kardeşliği ve birliği sayılabilir. Bunun dışında Sovyetler Birliği sanatçılarının eserlerine de sıklıkla rastlanılmaktadır. Aynı dönemde Türkiye ile ilgili konular sadece Kasım aylarında Atatürk’le ilgili şiir ve yazılar bulunur (Şaini, 2020:71-72).

Tomurcuk dergisinde yazı yazan bir çok sanatçının adı geçmektedir. Katkıda bulunan önemli isimler şair ve yazar olmak üzere iki grupta ele alınmıştır.

Derginin başında, ilk ve en önemli isim olarak şiir ve hikâyeleriyle tanınan sorumlu yazar Necati Zekeriya bulunmaktadır. Katkıda bulunan diğer kişiler şu şekilde sıralanabilir: Şükrü Ramo, Mustafa Karahasan, Fahri Kaya, Yovan Yovanoviç Zmay, Nusret Dişo Ülkü, Vasil Kunoski, Naim Şaban, Hasan Mercan, İlhami Emin, Sabit Yusuf, Vidoe Podgoreç, Gligor Popovski, Grigor Vitez, Dragan Lukiç, Cahit Külebi, Behçet Kemal Çağlar, Tevfik Fikret, Orhan Veli Kanık, Cahit Sıtkı Tarancı, Fazıl Hüsnü Dağlarca ve Nazım Hikmet'tir (Şaini, 2020:72).

Tomurcuk dergisinde en fazla yer alan ikinci edebi tür hikâyedir. Hikâyeler içerisinde Makedon Türk yazarlarından başka, diğer Balkan milletlerden gelen yazarlarına da rastlanır. Bununla birlikte dergide yer alan şiir ve hikâyelerin bazılarının yazarlarının isimlerine yer verilmemiştir. Dergideki yer alan hikâyeleri yazarn kişiler arasında Necati Zekeriya, Esad Bayram, Sabit Yusuf, Dragan Lukiç, Slavço Temkov, Olivera Nikolova, Evgeniya Şuplinova, Vladimir Nazor, Boris Boyaciski, Vidoe Podgoreç, Gligor Popovski, Grigor Vitez, Corci Arsovski'nin isimleri sayılabilir. Ayrıca Tolstoy, Maksim Gorgi, Nazım Hikmet, Aziz Nesin gibi ünlü yazarlara da yer verilmiştir (A.g.e. 2020:72).

Tomurcuk dergisinin kapaklarında çocuklara hitap eden farklı sayılarında farklı desenlerle resimler yer almıştır. Emeği geçen bazı ressamalar arasında Mladen Tunıç, Aleksandar Çvetkovski, Aço Kayevski, İvan Velkov, Mile Topuzov, Spase Kunovski, T. Şiyakoviç ve Lubişa Ocaklievski vardır.

Derginin yayınlanma amacı, ilk evrede çocukların okudukları eserler vasıtası ile kelime hazinelerini zenginleştirmek ve böylece kendilerini daha güzel ifade etmelerini sağlamaktır. Böylece onların rahatlıkla cümle kurma, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Buna uygun olarak da dergide yer alan bütün metinlerde yalın ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır (A.g.e. 2020:72-73).

SONUÇ

Tomurcuk dergisi 1957 ve 2004 yılları arasında Makedonya Türkleri arasında yaygınlığını devam ettirdi. Bu dergi Makedonya'da yaşayan çocuklara özel hazırlanmış bir dergiydi. *Tomurcuk* dergisinde eğitim, kültür, edebiyat, tarih gibi farklı alanlarda çeşitli yazılara yer verilirdi. Derginin asıl amacı 7 ve 14 yaş aralığındaki çocukların okul eğitimine destek vermek olmakla birlikte dergi aynı zamanda çok sayıda genç kalemin yetişmesine de katkı sağlamıştır.

Tomurcuk dergisi, aynı zamanda çocukları çeşitli konuda aydınlatmayı hedeflemiştir. Bir taraftan ahlaki ve kültürel değerler ele alınırken diğer taraftan örnek bir öğrenci modelinin sergilenmesine önem verilmiştir. *Tomurcuk* dergisinin çocuklarla etkileşimi sayesinde birçok çocuk da ilk yazılarını dergide yayımlama fırsatı bulmuştur. Benzer şekilde, çok sayıda şair ve yazar ilk tecrübelerini bu dergide yayınlamıştır. Balkan yazar ve şairlerin eserlerinin yanı sıra Türkiye'den sanatçılara da yer veren dergi, bu tavırla ana vatandan hiçbir zaman uzak kalmadığını ve anavatandan beslendiğini hissettirmektedir.

KAYNAKÇA

Çelebi, T. (2015). Makedonya Türk Çocuk Edebiyatının ilk Gazetesi: Pioner. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 119-139.

- Engüllü, S. (1997). “Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 7: Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı, (Haz.: Mustafa İsen ve Suat Engüllü), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- Eren, İ. (1989). “Yugoslavya’da Türkçe Basın (1866-1986)”, *Sesler Dergisi*.
- Hayber, A. (2008). *Makedonya’da Türk Edebiyatı Çocuklara Bir Demet Şiir*. Üsküp: Nid Mikenan Manastır Yay.
- İsen, M., İsen, R., & Kireççi, A.E. (2001). *Balkanlar’da Türk Çocuk Şiiri Antolojisi*, Ankara: Grafikler Yay.
- Jelavich, B. (2009). *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar 1*, (Translation: İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Koç), 2nd Edition, İstanbul: Küre Yay.
- Kaya, F. (2010). “Yugoslavya Türk Şiiri”, *Hayatı-Sanatı-Eserleri- Fahri Kaya*, (Ed: Nazlı Rana Gürel, Zeki Gürel) Ankara: Berikan Yay.
- Kaya, F. (2016). “Şafak Sökerken”, Yeni Balkan Yay. Üsküp.
- Nuredin, A. (2008). *Osmanlı Sonrası Makedonya*, Üsküp: Matüsiteb Yay.
- Okumuş, S., Kaçar, H., & Kaçar, E. (2013). Makedonya’da Türkçe Yayımlanan Bir Çocuk Dergisi: Tomurcuk, *Bildiri Kitabı 2. Cilt, Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı “Balkanlarda Türkçe”* Hëna e Plotë “Beder” University, November, 14-16, 2013, Tiran/ Albania.
- Şaini, R. (2020). *Kuzey Makedonya’da Türk Çocuklarının Açan Tomurcuğu (Tomurcuk Dergisinde Değerler Eğitimi)* Yayın evi 2-ri Avgust, Ştip
- Turan, Ö. (1966). “Makedonya’da Türk Varlığı ve Kültürü”, *Bilig Dergisi*.
- Türkçe Sözlük*, 2005, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Zekeriya, N. (1967). “Türk Halkının Çocuk Yazını”, *Sesler Dergisi*.

RADOVIŞ YÖRESİ HALK MASALLARI FOLK TALES OF RADOVIS REGION

Mr. İvana Koteva¹

Dr. Öğr. Üyesi Refide Şaini²

Özet:

Bu araştırmanın amacı, Radoviş Belediyesi'nin bölgesinde bulunan ve Konçe halkının unutmadığı günümüze kadar taşındığı masalları yazılı olarak aktarmaktır.

Masallar, olağan üstü olayları yansıtan sözlü ve yazılı eserdir. Bir kültürün yapı taşlarından birilerdirdir. Çünkü bir masalda ait olduğu kültürün yaşayan yaşamayan pek çok unsurunu bulmak mümkündür. Onların yaşı, dünyanın yaşı ile aynıdır.

Masalların kahramanları çeşitli özelliklere sahiptir. Amaç iyilik, güzellik doğru ve dürüst olmak, hoşgörülü olmak, yardımsever olmak gibi iyi niyetlerdir.

Masal insan içindir, çünkü orda anlatılan bir hikâye vardır. Çocuklar için anlatılanlar ve yetişkinler için anlatılanlar yaş gruplarına göre, içeriklerine göre farklı anlatıldığı için her yaşa göre masallar bulunur. Masal anlatılırken tek perde ve sahne sizin zihninizdir, masal anlatıcısının ağzından çıkan sözcükler dinleyen kişinin hayal dünyasında bir şekle dönüşüyor ve bütün boşlukları kişi dolduruyor.

Çalışmamızda 5 tane masal örneği verdik. Ne yazık ki anlatılan masalların çoğu kaleme alınmadığı için unutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Radoviş yöresi, Konçe, kültür, masal.

Resume:

The aim of this research is to convey in writing the tales in the region of Radovish Municipality and which the people of Konçe have not forgotten until today.

Tales are oral and written works that reflect extraordinary events. They are one of the building blocks of a culture. Because it is possible to find many non-living elements of the culture to which it belongs in a fairy tale. Their age is the same as the age of the world.

The heroes of fairy tales have various characteristics. Purpose is goodness, beauty is good intentions such as being right and honest, tolerant and helpful.

The tale is for man because there is a story to be told. There are fairy tales for every age, as the stories for children and adults are told differently according to age groups and contents. While the tale is being told, the only act and the scene are your mind, the words coming out of the storyteller's mouth turn into a shape in the imagination of the listener and the person fills all the gaps.

In our study, we gave 5 examples of fairy tales. Unfortunately, most of the tales told were forgotten because they were not written.

Key words: Radovis, region, Konce, culture, tale

¹ "Gotse Delçev" Üniversitesi - İştup, K. Makedonya ivanakoteva@ugd.edu.mk

² "Uluslararası Balkan" Üniversitesi – Üsküp, K. Makedonya refide.saini@ibu.edu.mk

1. Radoviş ile ilgili kısa tarihçe

Radoviş Belediyesi Kuzey Makedonya'nın Güneydoğu bölgesinde bulunmaktadır. Ustrumca-Radoviş düzlüğünün kuzeybatısında yer almaktadır. Kuzeyde Ağlar Dağı ve Goten Dağıyla, kuzeybatıda bayırlık bölge Yurukluk (Yörük Türklerinden adını almıştır), güneyde Smrdeş Dağı ile çevrilidir. 608km'lik bir alana yayılan Radoviş Kasabası, Koca Bayır ve Çam Bayır arasında bulunmaktadır. Kasaba Radoviş deresi veya Eski dere etrafında yayılmıştır. Son yıllarda Koca Bayır üzerinde de evlerin inşa edilmesi ile kasabanın coğrafi şekli değişmiştir.

Radoviş Belediyesinin merkezi Radoviş kasabasıdır. Kasabanın etrafında toplam 36 yerleşim yeri vardır, 16'sında nüfus yoktur. Geriye kalan yirmi yerleşim yerlerinden 13'ünde Makedon ve 7'sinde Türk nüfusu bulunmaktadır. Makedon köyleri genellikle düzlüklere kuruludur, bundan farklı olarak Türk köyleri Ağlar Dağının eteklerinde bulunmaktadır.

2002 yılında yapılan sayıya göre, Radoviş'in toplam nüfusu 24.498'dir. Radoviş Belediyesi verilerine göre, 2013 yılındaki sayı ise 28.244'tür. 2001 yılı etnik kimlik temelli nüfus dağılımı verilerine bakılacak olursa Radoviş'in etnik nüfu dağılımı aşağıdaki gibidir:

Makedon 20.024 ya da % 81,736 Türk 4.048 ya da % 16,52, Roman 271 ya da % 1,10, Sırp 67 ya da % 0,27, Ulah 26 ya da % 0,10, Arnavut 8, Boşnak 1, Diğerleri 53 ya da % 0,21.

2. Radoviş Belediyesindeki Türkler

Tito Yugoslavya'sının yıkılmasından sonra (1991), bağımsızlığına kavuşan Kuzey Makedonya, Balkanlar'da geçen bir cumhuriyettir. Kuzey Makedonya Türkleri, her şeye rağmen kimliklerini yaşatmak, kültürlerini geliştirmek, eğitim sorunlarını çözmek, örf ve adetleri ile milli, dini ve insanı çıkarlarını elde etmek ve korumak için yıllardır yürüttükleri savaşımdan vazgeçmiş değiller. Bulundukları ülkede kiracı değil, analarının evindeymiş gibi hayatlarını sürdürmektedirler. Bu yüzden partileriyle, dernekleriyle, kurum ve kuruluşlarıyla yarınlara dönük, dedelerinden miras olan bu ülkede diğer milletlerle birlikte eşit olarak yaşamak, devletlerinin gelişmesi için sadık vatandaş olarak üzerlerine düşen görevleri yerine getirerek ocaklarını yeşertmekte kararlılar.

80 bini aşkın Türk nüfusuyla Makedonya, Balkan Türklüğünü koruyan Balkan ülkelerinin başında gelir. Yaşanan pek çok göçe rağmen Türkler, ülkenin farklı şehirlerinde yaşamaktadır. Radoviş Belediyesi bu şehirlerden birisidir. Belediye sınırları içerisinde yaşayan Türklerin yanı sıra belediyeye bağlı köylerde de yoğun bir Türk nüfusu vardır. Hatta birçok Türk köyü de yine bu belediye sınırları içerisinde. Türk dili ve kültürünü yaşatma anlamında bir Anadolu Türkünden farksız olan Radoviş Türkleri, sosyo-ekonomik anlamda ise Anadolu Türkleri ile benzer şartlara sahip değildir. Sağlık haklarına, eğitime ve işe erişim konusunda uzun yıllardır çözüm bulunamamış sorunlarla baş etmektedir. (Emin,2011:32)

Çalışma, Makedonya, Radoviş Türkleri özelinde üç büyük sorundan birini oluşturan eğitim konusuna eğilmektedir. Türkçe eğitimde yaşanan sıkıntılar çalışmanın esas odak noktasını oluştururken, yazılı ve sözlü kaynaklar aracılığıyla Radoviş'teki Türkçe eğitimin seyrine bakılacak, mevcut sorunlara bağlı olarak öneriler geliştirilecektir. (Abbas,2007:19)

3. Radoviş bölgesindeki masallar

Genellikle halkın yarattığı, ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa sürüp gelen, çoğunlukla olağanüstü durum ve olayları yine olağanüstü kahramanlara anlatan halk hikayelerine masal denir.

Masal türünün özellikleri:

- Hayal unsurlarından oluşan anlatımlardır.
- Kahramanlar çoğunlukla insandır, hayvanlar da olabilir.
- Olaylar belirsiz bir yer ve zamanda geçer.
- Genellikle tekerleme niteliğinde bir sözle (bir varmış bir yokmuş evvel zaman içinde kalbur saman içinde....) başlar ve sonlanır.
- Masalın dünyasında her şey olabilir: parmak çocuk, uçan nesneler, dev vs.
- Masallar anonimdir; ancak yaratıcısı belli olanları da vardır, bunlara yapma masal denir.
- Masallar dilden dile aktarıldıkça değişme uğralar.
- Amaç okuru yeni dünyalara götürmek bazen de okura ders vermektedir.

Masalların yaşı dünyanın yaşı ile aynıdır. Masal insan içindir, çünkü orda anlatılan bir hikâye vardır. Çocuklar için anlatılanlar ve yetişkinler için anlatılanlar yaş gruplarına göre, içeriklerine göre farklı anlatıldığı için her yaşa göre masallar bulunur.

Masal anlatılırken tek perde ve sahne sizin zihninizdir, masal anlatıcısının ağzından çıkan sözcükler dinleyen kişinin hayal dünyasında bir şekle dönüşüyor ve bütün boşlukları kişi dolduruyor.

Masallar bu anlamda hem çocuklar hem yetişkinler için çok zihin açıcıdır, çünkü hazır bir şekilde öne sunulan o bütün görselleri o anlatımları kişi kendi hayaline, zihnine doldurmak zorunda kalıyor ve böylelikle zihin tembeliğini atmaya, hayallerin biraz daha genişlemesine mütiş bir özgürlük sunuyor.

Mesela bir masalda “ağaç” dediğimizde o an istediğimiz ağacı hayal edebiliyoruz. Binlerce yıl önceki bir evrenden anlatıldığında o tamamen dinleyicinin hayal ettiği bir evren oluyor ama kitapta, resimde onları hep başkasının gösterdiği şekilde görüyoruz.

Masal kişinin özgürleşmesi için en önemli sanatlardan birisidir çünkü masalda anlatılan şeyi istediğimiz gibi görebilir şekle indirebilir.

Radoviş’e yakın Konçe halkından günümüze kadar gelen masalların araştırıp bulduklarından bazıları şunlardır:

Dev

Bir var imiş bir yok imiş evvel zaman içinde kalbur saman içinde varmış bi Dev em üç kardaş. Bigün bu üç kardaş acıkmışlar, demişler gideciz bi tarlada işleciz ele saybi çıkacak. Giderler bi tarlada boyday biçermişler onlarda almış orakları başlamışlar işleme, sora ayşam üstü Dev galmiş tarla. Demiş: ayde argatlar nerden böle galdiniz bana yardım edesiniz?

Demiş ben gidim eve diverim nene size yemek azırlasın. Ayşam olmuş üç kardaş giderler Dev 'ın evine ayşamlık yeme, yemişler yemiy Dev demiş bende da çok iş var siz demiş burda benim evde yatın, sora yatırlar bi odada üç kardaş. Putasan kardaşların en küçüy imiş oni iç uyki tutmamış, gece yarısı uyanmış gitmiş Dev'in kapisina dinlermil. Dev nenele (karisi) konuşurke demiş ben bu kardaşları kesecim ta saba pişirelim yelim Putasan duymış bunları. Dev'in gene varmış üç kızı, bu Putasan gider dıştiri yerlerini kızları kuymış kardaşlarının yerine yorganle örtmiş üzlerini kendi gitmiş kardaşları anda yatmış. Dev kalkmış almış baltiy gitmiş urmuş kafalarına birer balta dönmüş nene anda. Güneş doamadan Putasan em agaları dere'nın karşısına geçmişler, kaçmışlar ordan. Dev uyanmış demiş nene kalk şini pişirelim o çocukları, taze taze yelim. Gider kaldırı yorgani açan kendi kızları imiş kesik. Sora çok kızmış bu Dev gider dere

anda geçemezmiş çok imiş geniş o dere. Ah Putasan demiş tutarsam dericini üzecem, döner evine. Bu üç kardaş gitmişler bi kavene, kavenedeki insanlar demişler kim çalacak Dev'in yorganını. Putasan demiş ben çalacım, gündüzden gitmiş kakmış ineler o yorgana sora almişlar yatsınlar Dev em nene çok kakarmış o yorgan, demiş nene gütür bu yorgani at çok kakar, nene gütürü atar. Putasan gider alır yorgani guturu kavene. Sora demisler kim gidecek Dev'in buzesini çalsın? Demiş ben gidecim Putasan.. gider avurdan çözmüş buzi getirmiş. Dev görü yok buzi çok kizmiş gare, gider dere kıyına Ah Putasan dermiş bi tutarsam demiş: kızlarımı kestirdin, yorganımı çaldın, buzi çaldın. Kavene dönmişler o insanlar demiş üç kardaştan anginiz çalacasınız Dev'in kolundan saatını. Putasan demiş ben. Yari gecede gider Dev'in evine giri içeri açan devin gözleri yumuk imiş, a devin gözleri açık iken uyurmuş kapalı iken uyumazmış. Bu Putasan bilmezmiş niçin öle tam alır çözme tutmuş kolundan aıh demiş geçirdimi elime şini demiş nere kaçacasın. Saba pişirelim seni ta yelim, bu Putasan demiş ben çok zayıfım neyi yecesin pişin besle sora pişir demiş.

Dev kapar buni biyerde 40 gün. Demiş nene Asancık 40 gün oldu kapanık ben gidim dosları çarım sen gene pişir Asancık ta galdıkmi yeciz. Nene çıkari put asanı, ama çok beslenik imiş çok güçlü olmuş, Putasan yapınmış di kanar pişirsin nene, tam yaklaştıri furuna, demiş nene Asan oğlum sen il bölece demiş nice nene nice, gösterike nene Asancık tüşkedir neni fırına, kapamış furun içinde neni, kaçmış gene derenin karşısına. Dev galırmış dostlariyle da uzaktan dermiş ooo negüzal kokar insan etçezi, neka güzal. Açan gider bakar nene pişmiş. Gene kızmış Dev gider dere kıyına gene der ah Putasan ah demiş tutarsam dericini üzecem. Sora dönmiş eve Dev aradan bir ay geçmiş. Kavedeki insanlar demiş git be o Dev i getir sağ bura. Gitmiş Putasan! Giyer bi eşil rubalar başka türlü gözüksun Dev tanamasın di. Almış bi balta binmiş Dev'in kaanana tak tuk tak tuk kesermiş. Dev çıkar dışari demiş, eeeee yabancı demiş ne benim kaabıy kesersın kime sordun, Put asan gene demiş abe demiş bi Putasan beni sındırdı çeşit bela yaptı bana. Dev yaklaşmış demiş benida sındırdı o Put asan. Düşündüm demiş taşındım ben demiş Putasani tutmak için bi sandık yapacım bu senin kaabaktan. Dev demiş benda yardım edecim birden turalım, yaparlar bi sandık demiş Put asan girecim ben sen ur bikaç enseri bakalım dayanacak mi bu sandık. Bi giri parlamış sandık, yaparlar başka! Temiz salam bi sandık. Demiş Dev'e gir sen bakalım dayanıklımı bu giri Dev bu Putasan temiz sarmış, Dev bi gerinir kırılmamış, sora Put asan asınmış bu sandiy arkasına gütmüş kavenede brakmış te demiş getirdim, açarlar sandıy Dev patlamış, ölmüş. Bölelikle bütün köyliler Devden kurtulmuş. (20 Nisan 2020 da kaleme aldığım bu masal daha önce de Fatime İsmail'den dinlemiştim.)

Not: İnsan gücünden daha önemli olan akıl gücüdür zekadır. Başımıza gelen olayların karşısında dimdik durabilmek için güçlü değil akıllı zeki olmamız gerekir. Bu masaldaki hedef sonunda köylüleri Dev'den kurtarmaktır.

Küçük Fatma

Bir bir yok imiş, varmış bi kızcaz adı imiş Fatma. Bu küçük Fatmacık okula gidermiş, öğretmeni demiş: kim afız olacak, aşaki dünyada onun başına taç kuyacaklar.

Fatma gider eve demiş evde ben afız olacım, ama demiş afız olmam için napım lazım sormiş anasına. Anası sormuş komşılara demişler gidin aşaki malede bi oca var ona sorun. Giderler aşaki male, bulurlar ocı, oca anlatmış kızcaza neler yapsın. Kuran okusun, islamin şartlarını yerine getirsın, Allaha ep şükretsın dualar okusun vs. Küçük Fatma ben Kuran okumı bilmem demiş, nasıl afız olacım, oca demiş okuma bilmesen afız olamasın, oraş yüren demiş.

Fatma oraşmış çok ama yürenemezmiş okurmuş okurmuş ama aklında kalmazmış. Bu küçük fatma derdinden astalanmış, okulda iken eve gidememiş, çarılar anasını gütürüler bi doktor varmış ona, doktor demiş çok asta çaresi demiş yok bu astalın.

Küçük Fatma eve gitmek istemiş, günlerce asta yatmış bi gün ölmüş. Ölmeden önce anasına demiş sor oca ben taci takacım mı? Sora sormişlar oca demiş: Peygamber'ın kızı oldı o. (20 Nisan 2020 yazıldı, bu masalı daha önce Anife Ali den tekrar dinleyerek kaleme aldım).

Not: Burada anlatılan olay küçük bir kız çocuğunun iyi niyeti karşılığında dileğinin kabul olmasıdır. İyi niyet her zaman iyi sonuçlar verir.

Tıkır tıkır kolede sen nere benda ora

Bir varmış bir yok imiş varmış bi öğsüz kız babasile yaşarmışlar anası ölmüş. bu babasi evlenmiş başka bi karile o karının da varmış bi kızı ama bu öksüz kızı istemezmiş, demiş kocasına bu kızı ben istemem gütür demiş buni bayıra brak, babasi istemezmiş braksın ama yok imiş napsın oduna gidecek imiş o kari yapar pişiler verı eline em bi turta yapmış kızı, gütürü babasi bayıra brakar bi yerde, demiş oyna kızım sen ben odun kesim, odun kese kese uzaklaşmış kızdan, dönmüş eve. Sora bu kızcaz oynamış oynamış başlar ava kararına bakınır yok babasi.

Kız çok korkmuş elindeki turtacı tekırlemiş em demiş: tıkır tıkır kolede sen nere benda ora. Turtacı tekırlenmiş taa dermene, o dermende varmış bi kopecik, maçkacık, em bi oroz. O kız almış yesın turtasını maçka yapmış: miyauuu.... maçkacıya vermiş bi lokmacık. Köpek yapmış: avu avu avu onada vermiş bi lokmacık. Oroz ötmüş: kukuriguu... ona da atmış bi lokmacık. Aışam olmuş kapiya galmiş kurt dermiş: kınalı kıız aç kapi, kız korkmuş demiş maçe kuçe nice dim? mace kuçe demiş de: git getir dünyanın bütün pırtılarını, kurt gider getirı saba olmuş o getirince brakmış kapi anda, oroz öter kurt kaçmış. Yarındaysi aışam gene galır kurt: kınalı kız aç kapi dermiş. Maçe kuçe nice dim? Demişler de git getir dünyanın en güzıl yemeklerini, gider kurt getirı brakar gene oroz ötmüş gene kaçmış kurt. Gene bi aışam olur gene galır kurt: kınalı kız aç kapi.... maçe kuçe nice dim? Demişler de git getir dünyanın bütün altınlarını. Kurt gider getirı, saba olur oroz öter kaçmış gene kurt. Sora bu kız evin yolunu bulmuş gider çarmış babalarını diverı bu zenginliklerini, giderler beygir arabalarile alırlar erşeyi dermenden.

Sora bu uvey anasi çok kıskanmış demiş adama al bebımda bu kızı gütür bayırda brak ta demiş zengin olsun. Yapar anasi onada bi turta, gütürüler bayıra onida, bu kızda tekırlemiş turtasını gitmiş ta dermene.

Orda imiş maçe, kuçe em oroz. Bu kız başlar yeme turtı, maçe yapmış: mauu... bi maşa çeker maçka, köpek yapmış: avu auu.. bi maşa uru köpe, oroz yapar kukurıguuu.. onada bi maşa uru. Yer yemeni kendi içbirine tatırmamış. Aışam olur galır kurt kapiya dermiş: kınalı kıız, aç kapii. kız korkmuş demiş: maçe kuçe nice dim? Demişler nice yedin alaca turtacı öle de! Sora kız açmış kapiy, kurt kızı yemiş, saba olur.

Analari demiş gidelim bakalım bu kız bizim ne topladı, giderler dermene, çarmışlar: kınalı kız kınalı kız çık biz galdık. Kurt çıkmış demiş kafası kutlada (ağaçtan yapıp bi kütük),barsakları dermen taşında, anasi ağla ağla eve dönmüş... (20 Nisan 2020da kaleme aldığım bu masal daha önce de Fatime İsmail'den dinlemiştim.)

Not: Masalın giriş kısmında öğsüz bir kız çocuğunun tek başına bırakıldığı halde başına ne gelirse gelsin korkularını aşma her zaman hayata kalabilme yeteneğine sahip olma. Küçük kızın yaptığı iyiliği karşısında iyilik görmediğini anlatmaktadır).

İftira (masal)

Bi karile bi adam evlenmişler, bu kari çok dorici imiş iç yalani yok imiş. Adami gitmiş çok uzaklara çalışma, bu karinin varmış kayni, çok aşık olmuş o kariya. Bu kayni sora söylemiş o kariya, iftira atmış. Gitmiş köye ağa sına divermiş demiş kardaşım gitti gurbete karisi böle böle.. Tutarlar bu kariy gömerler ama say taşlarle, iç toprak kuymamişlar, kafasını açık brakmışlar.

Karicik dua etmiş ep dermiş ben nasıl doriciyim cenabu Allah atsin beni toprak üstüne, yalvarı yalvarı Allah tarafından çıkmış o mezardan. O köye dönmemiş, gider başka yerlere. Giderke açan te iki kişi kavga edirmiş sora başka bi yere gitmiş izmikir olmuş, o evin saybinin karisi ev da zengin evi imiş.

Almışlar bu kariy eve izmikir olsun em bebi baksin. O evde varmış başka bi erkek izmikir bu kariya özenmiş, söylemiş sora o kariya gal demiş bana ama bu kari kanmamış. Kari bebi bakarke uyumuş, o izmikir adam bu bebiy saplamış.

Evin saybi uyanmış açan görü bebi öli demiş ben bu kariy bu evde istemem, bebemi saplamış. O adamin karisi demiş bu kari yapmaz öyle bişey öldürmemiştir demiş, kari kovarlar ordan. Açan giderke bu kari da ötede kavga edirmişler, tepeleşmişler. Karini paresini alırlar o karida kavgabaslamış. Mezari düyermiş bi kari, niçin niçin paremi çevirmedin dermiş. O adam çevirmiş pariy ama kari koşarmış sen dermiş beni istersin ondan ödedin o pariy, gene çevirmiş adam pari. O adam kayiya binmiş o karida binmiş kavga edirmişler kayıkta. Kayıkçı sormuş demiş ne böle kavga edirsiniz siz.

Adam demiş bu kari der oni istermişim, o kari dermiş Allim yarabım bu kayiy batır ne bu kavga, say demiş beni brak em bu kayıktaki malları ta fakirlara verecim. Öleda olmuş.

Kari çıkar kiya ver o insanlara, alın demiş bu malları fakirlara.

A karinin duası varmış dermiş ep Allim yarabım ben adamımın üzüne pak çikim, o dermiş işten dönmüştür beni pak bilsin, ama pak gördimi beni ben ozaman ölim. A o insanlar ne iftira atar episi kör olmuş, karinin duasile episi kör olmuş. Kari sora doktor gibi olmuş gözleri ilaçlamış. Demiş galsinler ama ben onlara bişey yapmam say galsinler ta ben paklanım.

Karinin adami gurbeten dönmüş demiş kardaşlarına ani benim kari demişler böle böle yapti biz gene katarladık. Kayni gider gözlerini ilaçlasınlar demiş o kari noldun ta sen böle kör oldun, kayni demiş ben bişey yapmadım ama engeme iftira atım ondan kör oldum. Episine öle sormuş, ilaçlamış sora bu kari onları açılmış episinin gözleri, a bu kardaşları gurbeten galen adam götürmüş ilaçlatırsın em bakarmış kiydan.

Bu doktor gene epten benim kariya benzer dermiş. Demiş sora o adam doktora sen demiş benim kariya epten benzersin. Tam demiş benim o ama ben demiş istedim sana dorulim, dualarım vardı. Dua etim kabul oldu, kari bunları dedikten sora ölmüş. (20 Nisan 2020 de kaleme aldığımız bu masal daha önce Fatime İsmail'den dinlemiştik.)

Not: Masalındaki amaç doğruluğu göstermektir. Doğru dürüs olmanın karşılığını sabretme sonucunda iyiliğe ulaşmak. Uğradığınız haksızlığın hesabını soramadığınızda sabredin, çünkü bazı hesapları sorma kudreti yalnızca Allah'a aittir.

Üç Kardaş

Birzaman var imiş üç kardaş, üç kardaş ama bu kardaşın, varmış onlarda bir öküz. Onlar öküzü bakarke onlar nice baktılar, nerde korudılar o ayvani onlar o öküzü kaybetmişler, kaybolur

öküz, yok öküzü. Bunlar şinikın demişler ay demişler biz öküzü aralım olmaz aramadan, aralım ama nice aracız, nasıl buna bi çare bulalım?

Üç kardaş üç anlaşıp şini bunlar öküzü bulmak için bi care, ama bunlar neka galırlar bi ara üçü demişler ay demişler, biz demişler madam a bu işe bi çare bulma kauktık, var imiş bi yerde bi tumba derler bi üsek yerceze tumba. O tumbanın adı imiş Düşünce Tumbası o düşünce tumbasında gidermişler düşünme ne karar vermişler ordan çok iyi bir iş başarmışlar, giderler o düşünce tumbasına bunlar, orda oturular, bu öküz bizim kaybıldı şinikın buna bir yol bakalım nice bulacız sen, öküzü biz bulalım çare buna, er demişler nice, ay demişler biz gene böle yapalım.

Kimın akli da keskin sölesın bakalım bişey dimi arma ister o bi kardaş demiş mare ben demiş düşündüm bir şey! E ne düşündün sen be kardeş? Abe ben demiş düşündüm bilirmisin ney! bizim demiş öküz kaybıldı ama bizim öküzü aumiş İşacık eli ayıy kısacık. Aha! demişler.

O geri kalan iki kardaş demişler, o ikinci kardaş demiş galiba demiş benzer gibi ona İşacık eli ayıy kısacık em öküz onda, o demiş neka iki büyük kardaş neka cövap veriler, biri demiş İşacık bizim öküzü almiş, biri demiş benda karar veririm o, üçüncüsü demiş kendi demiş o, üçü da karar getiriler, öküzü onların bulmuş almiş bunların İşacık eli ayı kısacık. E i demişler ama nice demişler biz şinikın aralım köyden köye, kasabadan olsun köyden olsun gezelim ep demişler soralım bekin birşeylere raz galırsık. E madem öle ayde, kaukarlar bunlar gezerler biangi yerlereka gezerler ama onlar düşmüşler bi yol bi kasaba içine, gezerke bakarlar bakarlar bir auçak insancık! demişler mare, sorsak yaa demişler ç zor auçacık bu! bu ne iş, em açan bakarlar eli ayıy da kısacık sora bunlar eve girirler selam veriler ona. Buda döner onlara bu İşacık.

Abe demişler senin ne adın? Demiş adım İşacık eli ayıy kısacık. Aaa! sen misin demişler e yav demiş benim. E sen demişler bizim öküzü naptın? A onun iç aberi yok! Yok yav ben demiş sizin öküzü bilmem. Aa yok yok öküzü bulasın! Bu orda döner bükülür yok yav beım aberim yok demiş. Madam demişler sen kabul etmesın, alırlar ondan ifade kimsin sen, neredensın, nicesın alırlar ifadi bunlar makime şeye suda gütürecekler... sora bu adamciy brakarlar yolda, İşacık eli ayıy kısacık braklarlar, bunlar giderler davuy sürerler giderler birangi afkat efendiye anlatırlar meseliy işallah demiş, bizim bu takım bu takım bu takım biz demiş ararsık bizim öküzü versın o!

E afkat bunlardan alır ifadiy makinada yazar. Demiş tamam bakacız çaracız bakacız bişey. Sora orda yaparlar bi priyava temiz bunlar dönerler eve, brakarlar neka peşin orda a nezaman galır pokanalar ta gitme makeme, azır neka geçer üsünden, bi iki aftaka pokanalar galır bu kardaşlara, üçüne da, üçü da bunlar azır olurlar..sora giderler girirler orda içeri e ani bu adamı? a demişler yok! a nasıl ya demişler o galmeden demiş olmaz.

E bere beklelim beklerler beklerler mare açan bi zaman galmiş o adamcık demişler bumi? Bu! A açan görü o sutlar, bunun bi iş yapacana bir iş bir şeyi sakadı, kudreti yok bunlar bu üç kardaşı emen alırlar emen ordan gütürüler öbür soba, kaparlar orda üç kardaşı, o dil o adamı ne ararlar o öküzü ondan.

Brakarlar orda çıkarlar ordan galırlar gene bu makeme yerine demişler madam bunlar buka şey bu işe karar getiriler di bu adam olduy için, ay demişler biz bi deneme yapalım burda. E deneme ama nice o denemiy yapacız? demişler dimi duvarlarda var dolap teböyle bukace bir dolap duvarda, dolabın yane bu tarafından kapiciyda var bu tarafından kaparlar oni te dolap dolap derler bi zamanki evlerde... sora e napalım! ay demişler bu dolapta çıkarılar bi pırtokol kuyarlar o dolap içine kaparlar kapani, ay demişler çarın bura be.

Giderler çarılar, galır bura. Abe demişler üç kardaş siz madem oka bilirsiniz ay demişler te demişler burda dolapta demişler ne var kapalı burda? A durular, bakarlar, bakarlar, bakarlar... O bi kardaş demiş: sari bir şey, sari bir şey diverinceska te onun benzerinden ucuni alırlar.

O ikinci kardaş demiş: A! demiş kabıda var, ay sen. Aaabeeeee demiş iç! brakın oraşmin be pırtokol demiş bu. Açın o dolabi bakalım açan açarlar pırtokol, bakarlar aaaa! bunlar baya baya bi viran insanlar madam böyle demişler siz oturun burda o sud demiş ben demiş, madam böyle demiş, size demiş bir şey bi verim, bi işçi olsun di birez bi yemek olsun getirecim ben size ta şey; a durun burda.

İy gider bunlar da. Bu suç şini anlancanız çok şey, çok intereskovdi niçin bunlar bu üç kardaş üçü da böyle. ucunı aldılar orda o kuyulu meyvanın, peşin dedi o birisi sari bişey, o öbürisi dedi kabi da var, üçüncisi dedi pırtokol epten tam. Bunlar nice olacak ben dedi bi yemek verecim bunlara, tebi kuşluk yesinler. İsla, madam öle, a giderler eve o evde yaptırı yemekler güzıl, yaptırı alır getirı. Getırı yemekleri, verı yesinler orda ama şinikın bu ne sudedırdı onları bu ep onların etrafında dölüşır ama onlar, bundan şetmezler aaa korunmazlar.

Buda şaksız gezer orda, sora demiş o bi kardaş: abe demiş ey! bu yemekleri demiş yersık ama, bu yemekler bu manca göa güzıl ama domuz, domuza kokar...bu alır o eti yesin çabucana, sora o da yerke bunlar açan o ikincisi gene abe demiş: o domuza kokar bu et, bu yani, te bi koyın yanisi delim bi köç olsun kokar köpek etine.

O biri gene demiş abe demiş: ne be demiş şaşarsın çok, burda demiş bu da kopele ya. Bu şini çırpınır alır esaba onları ama darılmaz, söylemez bişey onlara.

Ee bunlar yerler, içerler, kaukarlar siz demiş, ay demiş, oturun şini demiş, ben demiş ne var işim gidecim bakacım işimi gene gelecim ama burdan tepınmek yok. Onlara öyle sımsıki söyler demek doluşmak yok burda durun bir işi göreciz, i bu emen een peşin gitmiş o kasabada bilirmiş o kompirciy bu demiş o kompirciya ben demiş senden kompır aldım aklındami? a bilırım gal demiş gene çekim. Yok yok dur dur, ene ne, ne be!

Aa nebe demiş; abe demiş niçin demiş senin kompırların biz yaptık manca kokar domuza? A! demiş ben kompırları aldım filan kişiden. Demiş kim o? Gider bunlar dori ikisi demişler abe senin kompırların niçin kokar domuza?

Abe demiş Bobam demiş bizim domuz koçanasına gübreleri ep atar demiş tarla, ta da kuvtli olsun ta ekme, şuni, buni, onun için kokabilir demiş domuza ya... sora aaaa! tam çıktı bura, aa o tam çıkar ama! ya demiş bu koyın yanisi, nice, nerden almiş o kyin yanisini, niçin kokar köpek etine o koyın yanisi.

Giderler sorarlar o çobana! abe bu koyini sen satın bize demiş biz demiş sezdık bu koyın demiş kokar köpek yanısına. Abe demiş amice demiş aferin size a onun demiş o Anasi demiş açan daurdi o kuzi öldi demiş Anasi, sora ben demiş oni emzırdım bizim kuçkadan ondan demiş kokar köpek yanısına.

Tamam be demiş Ertem saolasın demiş, tamam demiş yürendık güzıl, iki evden esabi tam alır, şini en çok bunun problemi açan bunları diverdi sofrada, yerke üç karaş sen, ta en sora demişler abe ne bakarsın bu sudi be, sud ta demiş kopele.

Kaldi kendının şinikını problemini napacak! Ay anasına kopele, ben demiş nasıl kopele olim? bu bi düşünür anasını gider bulur evde ana gal bura galır. Anasi evladını mi sevmecek, sora girı ana demiş ben sana bişey soracım ama sen demiş yalani söylemecesın.

Olur be olum söylemem, ama şinikın burda var bi esap vermesi var bunun ama, şinikın anasi der diverecim be olum, sen demiş ana ben demiş laf arasına bugüneka, şindeka iç kimseden demiş duymadım açan derler ben imişim kopele! Niçin bu böle benim, a babasi gene duru.

Babasi duru ama mare demiş olum ben demiş evlendım demiş senin baban demiş öldi, ben demiş tekrar evlendım.Oda tam çıkar. Bunlar masalda üç kardaş İsaciktan eli ayıy kısaciktan

ödetiriler öküzün paresini alırlar kuyarlar cebine burdan masalın soni bu. (1940 doğumlu, 77 yaşında Konçe' de yaşayan Üsin Abduraman Çolakov adında bir amcadan dinlediğimiz bir masal, 15 mayıs 2020 de kaleme alındı.)

Not: Bu masallda birçok anlam vardır. Olay içerisinde bulunan doğruluğun götördüğü yol, karşılarna çıkan binbir olay. Aslında anlatılan şey doğruluktur.

SONUÇ:

Bu araştırmanın amacı unutulmuş masalları tekrar dile getirmek ve buraya yazılı bir halde sunmaktır. Yaşadığımız bölgenin tarihini hatırlatmak eserlerine değer vermektir.

Zamanla değişen konuşma tarzları, nasıl bir şive ile masal anlatıldığı, nasıl kelimeler kullanıldığı o dönemin masal turunun anlatılış şeklini unutmamak için böyle bir yazı haline getirdik. Masalların bir çoğu öğüt vericidir birçoğu da kahramanlık olayları olarak geçer. Masalın asıl tanımı, olağan üstü olayları yansıtan sözlü olarak sonrada kaleme alınan eserler olmasıdır. Radoviş Konçe yöresinde derlemiş olduğumuz Türk masallarına genel bir bakış yapılmıştır.

Sonuç olarak bulduğumuz bu masalların bize verdiği etki, düşünce hedef ise: doğru ve dürüst olabilmek, iyi niyetli olmak, güzel düşünmek, hoşgörülü olmak, erdemli olmak, saygı içerisinde yaşayabilmek için örneklerdir.

KAYNAKÇA

Eserler:

- Apostolski, M., ve diğer. (1984). Радовиш и Радовишко. Napredok - Tetova.
 - Çakmak, F. (2012). Batı Rumeliyi Nasıl Kaybettik, İş Bankası Kültür Yayınları - İstanbul.
 - Emin, İ. (2011). İlhami Emin'in Anıları Balkanlar ve Türkler, Hazırlayan: Rifat Emin Sipahi. Mitos Yayınları - İstanbul.
 - Nasan, H. (1998). Makedonya'da Türkçe Eğitim ve Abdülhakim Hikmet Doğan. Birlik Yay.- Üsküp.
- #### Sempozyumlar:
- Abbas, B., M.Z. (2007). Makedonya'da Türklerin Eğitimi (1912-1999). Türk Halk Sempozyumu 1996-2000. Çalıklı-Makedonya.
- #### Yüksek Lisans Teziler:
- Addiler, S. (2011). Doğu Makedonya Alikoç Köyünde Yörük Kadını ve Evlilik. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- #### Dergi ve Gazeteler:
- Demir, N. (2010). Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine Göre 1887-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim. Journal of World of Turks, Vo.2. No.3.
 - Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasından Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER) Cilt 02. Sayı 01.2017.

İnternet Sayfalar:

- <http://www.itobiad.com/issue/31500/341355>
- <http://dergipark.gov.tr/download/issue-file/6933>
- <https://scholar.google.com/>